THE VĀLMĪKI-RĀMĀYAṆA

Critical Edition

Vol. II

THE VĀLMĪKI-RĀMĀYAṆA

CRITICALLY EDITED FOR THE FIRST TIME

Vol 2

and Illustrated by the Faculty of Fine Arts, M. S. University of Baroda

Published under the Authority of the Maharaja Sayajirao University of Baroda

ORIENTAL INSTITUTE

Baroda (India)

1962

THE AYODHYĀKĀṆḌA

THE SECOND BOOK OF THE VĀLMĪKI RĀMĀYAṆA

The National Epic of India

Critically edited by

DR. P. L. VAIDYA M.A. (Cal.), D. Litt. (Paris),

Retired Professor of Sanskrit and Allied Languages
Nowrosjee Wadia College, Poona

Sometime Mayurbhanj Professor and Head of the Department of Sanskrit and Pali
Banaras Hindu University

Sometime Director, Mithila Institute of Research, Darbhanga
Editor, Karṇaparvan

General Editor, Critical Edition of Mahābhārata
Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona

Oriental Institute
Baroda (India)
1962

Printed by R. J. Patel, Manager, The Maharaja Sayajirao University of Baroda Press (Sadhana Press), near Palace Gate, Palace Road, Baroda, and published by Prof. B. J. Sandesara, the Director, Oriental Institute, Baroda, 1962.

CONTENTS

LIST OF ILLUSTRATIONS

PREFACE

It gives me great pleasure in placing before the world of scholars the Second Volume of the Critical Edition of the Vālmīki-Rāmāyaṇa comprising the Ayodhyākāṇḍa edited by Dr. P. L. Vaidya, M.A. (Cal.), D.Litt. (Paris), the General Editor of the Mahābhārata. The Bālakāṇḍa was completed in 1960 and the first Fascicule of the Ayodhyākāṇḍa containing the first forty Sargas was published last year. It is gratifying to note that both of them were very favourably received by competent authorities in India and abroad. The reviews in the Press, both Indian and foreign, were also equally favourable.

The University Grants Commission, which was pleased to give an annual grant of Rs. 20,000 for four years, from 1955-59, and a liberal grant of Rs. 45,000 for the year 1959-60 to the Rāmāyaṇa Department, appointed an expert committee to evaluate the work done in the publication of the Critical Edition of the Vālmīki-Rāmāyaṇa and to examine and recommend how the scheme should be implemented in future. The committee consisted of the following members :—

1. Professor Suryakant, Banaras Hindu University.
2. Professor R. N. Dandekar, Poona University.
3. Dr. S. Bhattacharya, University Grants Commission.

The committee visited the M. S. University of Baroda on the 28th and the 29th June, 1960 and was satisfied with the work of the Rāmāyaṇa Department accomplished since the inception of the scheme by the University in March 1951. On their recommendation, the University Grants Commission was pleased to continue its assistance on the basis of the two-third of the expenditure on the Rāmāyaṇa Scheme from 1960-61 to 1966-67 on condition that the remaining one-third would be met by the University/State Government. The Government of Gujarat was also later on pleased to sanction the grant of the remaining one-third of the expenditure. We ever remain most grateful to the University Grants Commission and the Government of Gujarat for their liberal financial help.

The progress of the Rāmāyaṇa Department is quite satisfactory. The text of the Araṇyakāṇḍa was constituted by Shri P. C. Divanji, M.A., LL.M.,—alas, he is now no more—and was thoroughly checked by the General Editor. The Critical Apparatus of the whole Araṇyakāṇḍa is completed and is under revision. The Third Volume will be published in 1963. The text of the first twenty-five Sargas of the Kiṣkindhākāṇḍa has been constituted by Prof. D. R. Mankad, M.A., who will complete the work very shortly. The Critical Apparatus of the Kiṣkindhākāṇḍa is under preparation, and it is proposed to publish it as the Fourth Volume in 1964. Thé Sundarakāṇḍa, which will be soon taken up by Prof. G C. Jhala, M.A., will be published in 1965. Dr. P. L. Vaidya will take up the Yuddhakāṇḍa and the General Editor will mind the last Kāṇḍa. It is proposed to finish the entire work in 1967.

I am most thankful to the Vice-Chancellor, Dr. J. M. Mehta, the Pro-Vice-Chancellor, Dr. C. S. Patel, and the Syndicate for the keen interest they have been taking in the Rāmāyaṇa work and for all the facilities given to the Rāmāyaṇa Department. I must also thank Shrimati Dr. Hansaben Mehta, the ex-Vice-Chancellor, for her continuous interest in the Critical Edition of the Rāmāyaṇa. I am again grateful to the members of the Board of Referees for their appreciative remarks. I also thank the Editor of the Ayodhyākāṇḍa, Dr. P. L. Vaidya, for completing the work according to schedule in spite of his heavy responsibilities.

My thanks are again due to the Manager of the University Press, Shri Ramanlal J. Patel, for his usual promptness, vigilance, sincerity and interest in the Rāmāyaṇa, which have stood me in good stead

in the publication of the Critical Edition. I also most sincerely thank the staff of the Rāmāyaṇa Department for their hearty co-operation. I am also thankful to the Director of the Oriental Institute, Dr. B. J. Sandesara, for his interest in the Rāmāyaṇa Department.

Once more I thank the University Grants Commission and the Government of Gujarat for their financial help.

RAMAYANA DEPARTMENT,
ORIENTAL INSTITUTE,
Shrimati Hansa Mehta Library Building, Baroda.

G. H. BHATT
General Editor

EDITORIAL NOTE

The Critical Apparatus

The text of the Ayodhyākāṇḍa in this edition is based upon the following 29 MSS., selected from out of a total of 43 MSS. collated for the purpose :—

I N(orthern) **Recension** (**15 MSS** :—ŚÑVB **8** + D **7**)

(a) North-western Group

Śāradā Version [Ś]

Ś1 = Baroda, Oriental Institute, No. 14061. Undated.

(b) North-eastern Group

(i) Nepālī Version [Ñ]

Ñ1 = Baroda, Oriental Institute, No. 14156. Microfilm of MS. No. 934 of The Bir Library, Kathmandu, Nepal, dated Saṁvat 1076 (c.A.D. **1020**).

Ñ2 = Baroda, Oriental Institute, No. 14157. Microfilm of MS. No. 905 of the Bir Library, Kathmandu, Nepal, dated Newārī Saṁvat 795 (c.A.D. **1675**).

(ii) Maithilī Version [V]

V1 = Baroda, Oriental Institute, Devanāgarī Transcript of a Maithilī MS. of the Palace Library, Darbhanga. Undated.

(iii) Bengālī Version [B]

B1 = Baroda, Oriental Institute, No. 14122. Photo-stat copy of MS. No. 348 of the Bibliothèque Nationale, Paris, dated Śaka 1610 (c.A.D. **1688**).

B2 = Śāntiniketana Viśvabhāratī, No. 776. Dated Śaka 1711 (c.A.D. **1789**).

B3 = Calcutta, Asiatic Society of Bengal, No. G 394 dated **1833** A.D.

B4 = Calcutta, Calcutta University Library, No. 764. Undated.

Devanāgarī Version [D], sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Govindarāja (Dg1), Tilaka (Dt1), Devarāmabhaṭṭa (Dd1) and Maheśvaratīrtha (Dm1). (all S).

Dg1 = Baroda, in private possession (of Prof. G. H. Bhatt). Unnumbered. Dated Saṁvat 1830 (c.A.D. **1775**).

Dt1 = Jodhapur, Palace Library. Unnumbered. Undated.

Dd1 = Baroda, Oriental Institute, No. 1097. Dated Saṁvat 1897.

Dm1 = Poona, Bhaṇḍarkar Oriental Research Institute, No. 110/81-82. Undated.

(ii) Devanāgarī Composite Version.

D1 = Baroda, Oriental Institute, No. 14142. Photo-stat copy of MS. No. 123 of 1884-87 of the Bombay Government Collection deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, dated Saṁvat 1512 (c.A.D. **1456**). (W)

D2 = Poona, Bhandarkar Oriental Research Institute, No. 825 of 1875-76. Dated Saṁvat 1829 (c.A.D. **1773**). (W)

D3 = Baroda, Oriental Institute, No. 3937. Dated Saṁvat 1773 (c.A.D. **1717**). (W)

D4 = Ujjain, Scindia Oriental Institute, No. 1611. Undated. (NE)

D5 = Vallabha Vidyanagar (Via Anand) Vitthalabhai Patel Mahāvidyālaya. Unnumbered. Dated Saṁvat 1905 (c.A.D. **1848**). (W)

D6 = Baroda, Oriental Institute, No. 14062. Undated. (NW)

D7 = Bikaner, Palace Library of The Maharaja of Bikaner, No. 1019. Dated Saṁvat 1696. (NW)

II S(outhern) **Recension (14 MSS:—TGM 10 + D 4)**

(i) Telugu Version [T]

T_1 = Madras, Adyar Library, No. 72372. Undated.

T_2 = Madras, Adyar Library, No. 72393. Undated.

T_3 = Madras, Adyar Library, No. 75597. Undated.

(ii) Grantha Version [G]

G_1 = Baroda, Oriental Institute, No. 6362. Dated Kollam 993 (c.A.D. **1818**).

G_2 = Trippunithura (Travancore-Cochin State, now Kerala State), Maharaja's Grantha Library, Sanskrit College, No. 152. Undated.

G_3 = Ahmedabad, in private possession (of Muni Śri Punyavijayaji). Unnumbered. Undated.

(iii) Malayālam Version [M]

M_1 = Chunangad (Via Ottapalam), South Malabar, in private possession (of Shri Nilakanthan Nambudiripad). Unnumbered. Dated Kollam 687 (c.A.D. **1512**).

M_2 = Trippunithura (Travancore-Cochin State, now Kerala State), Maharaja's Grantha Library, Sanskrit College, No. 158. Dated Kollam 865 (c.A.D. **1690**).

M_3 = Trippunithura (Travancore-Cochin State, now Kerala State), Maharaja's Grantha Library, Sanskrit College, No. 159. Undated.

M_4 = Malabar, in private possession (of Śri Nilakanthan Nambudripad). Unnumbered. Undated.

TESTIMONIA

(i) Commentaries

Cv = Commentary (Vivekatilaka) of Uḍāri (also Uḍāli) Varadarāja as in the transcript of the MS. No. 3409 of the Government Oriental Manuscripts Library, Madras. The comm. is earlier than 1250 A.D.

Cr = Commentary of Rāmānuja as given in MS. No. 14066 of Oriental Institute, Baroda; Transcript of MS. No. 8214 of the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, undated.

Cm = Commentary of Maheśvaratīrtha as given in MS. no 844 of the Nasik Patwardhan Collection deposited at the Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala, Poona. Dated Śaka 1698 (c.A.D. **1776**).

Cg = Commentary of Govindrāja as given in MS. (Dg_1) of Prof. G. H. Bhatt, Baroda. Dated Saṁvat 1830 (c.A.D. **1775**).

Ck = Commentary (Kataka or Amṛtakataka) of Katakayogīndra (alias Mādhavayogin) as given in MS. No. 14053 of the Oriental Institute, Baroda; Transcript of MSS. nos. 3754 and 8978 of the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, undated.

Ct = Commentary (Tilaka) of Nāgeśa Bhaṭṭa as given in Dt_1, undated ; also as printed in Vulgate editions.

(ii) Epitomes

(1) The Rāmopākhyāna (Mbh. III. 258-276 BORI, Poona, 1942).

(2) Purāṇas—Viṣṇu-Purāṇa, III. 3 ; IV. 4 (Gītā Press, Gorakhpur, 1937).
Agni-Purāṇa, chaps. 5-11 (Ānandāśrama ed., Poona, 1900).
Padma-Purāṇa, IV. 66.121 ; V. 35 (Ānandāśrama ed., Poona, 1893-94) etc.

(3) The Rāmāyaṇa-mañjarī of Kṣemendra (Kāvyamālā No. 83, Nirṇaya Sāgara Press, Bombay, 1903).

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
af. = after.
App. = Appendix.
B. = Bombay edition of the R. (Gujarati Printing Press, A.D. 1912; the Vulgate).
bef. = before.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary (taries).
cont. = continue(s; ed; ing).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
ed. = edition.
ex. = except.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
G. = Gorresio's ed. of the R.
Gov. = Govindarāja.
hapl. = haplographic(ally).
hypm. = hypermetric.
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert(s; ed; ing).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the R.
Kat. = Kataka.
L. = Lahore ed. of the R.
l. = line(s).
m. or marg. = marginal(ly).
Mah. = Maheśvaratīrtha.
Manu. = Manusmṛti (N.S.P. ed.).
Mbh. = Mahābhārata.
meta. = by metathesis.
N. = Northern.
NE. = North-eastern.
NW. = North-western.
om. = omit(s; ing; ed;)
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
R. = Rāmāyaṇa.
r. = repeat(s; ed; ing).
Rām. = Rāmānuja.
ref. = refer(ence).
resp. = respective.
respy. = respectively.
Rm. = Rāmāyaṇamañjarī (Kāvyamālā No. 83).
Ru. = Rāmopākhyāna (Mbh. III. 258-276, BORI, Poona, 1942).
S. = Southern.
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
Sga. = Sarga.
st. = stanza(s).
subm. = submetric.
subst. = substitute(s, ed).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
Til. = Tilaka.
transp. = transpose(s; ed); transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v.l. = varia(e) lectio(nes).
vulg. = vulgate.
W = Western.

❀❀ (in the critical foot-notes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* (in the critical foot-notes, before a verse or verses and preceded by a numerical figure) indicates additional or substitute passages.

* * (in the MS. readings) indicate equal number of syllables lost through injury to MS.

〰 printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator (or a commentary); thus, Cv = Comm. Vivekatilaka; Cr = Comm. of Rāmānuja; Cm.g. = Comm. of Maheśvaratīrtha and Govindarāja; Ck.t. = Comm. Kataka and Tilaka. A "*p*" is added on to denote a "pāṭha" or variant; thus, Cr*p* = a pāṭha mentioned in the Comm. of Rāmanuja; Ck*p* = pāṭha mentioned in the Comm. Kataka.

INTRODUCTION

THIS Critical Edition of the Ayodhyākāṇḍa of Vālmīki's Rāmāyaṇa is based on 29 MSS., selected from out of 43 MSS. fully collated for this purpose. These MSS. are written in Śāradā or Kaśmīrī, Newārī or Nepāli, Maithilī, Bengali, Devanāgarī, Telugu, Grantha and Malayalam scripts. There are some MSS. in Nandināgarī and Uriyā scripts, but they hardly differ from Southern and Bengali versions respectively, and hence not utilized for the preparation of the Critical Apparatus. Some of these MSS. are dated while some do not record their dates, but all of them have been selected as best representatives of different scripts and different parts of this Bhāratavarṣa, such as Kaśmīra, Nepal, Mithilā, Bengal, Rajasthan, Gujarat, Western India, Andhradeśa, Tamilnad and Kerala. The dates of these MSS., further, range from 1020 A.D. to 1860 A.D. In fact, it is now well-nigh impossible to come across a MS. of the Rāmāyaṇa older than 1020 A.D. Some of these MSS. are accompanied by commentaries, normally representing texts which their authors considered best, but occasionally offering different readings. Some of these commentators seem to have consulted several MSS. to fix up the best Text according to them, recording readings as well as order of the Sargas, and criticising views of their predecessors. Further, some very ancient commentaries, not accompanied by text, have also been utilized in the constitution of the Text and its Critical Apparatus. I thus feel that the Rāmāyaṇa Department of the Oriental Institute of Shri Maharaja Sayajirao University of Baroda, has spared no pains to obtain for me MS. material needed for the preparation of a Critical Edition of the second great epic of India.

The MSS. actually used for the constitution of the text and the critical apparatus of the Ayodhyākāṇḍa are already mentioned previously in the Editorial Note.

Over and above this, the following MSS. were fully collated, but were rejected as they did not yield any useful material for Text-constitution :

1. A paper MS., transcript of a MS. in the Maithilī script, No. 14145, belonging to the Oriental Institute, Baroda. The original belonged to the Raj Library, Darbhanga, dated Śaka 1473. It was discovered that this MS. is a transcript in the Maithilī script of a MS. representing the S recension (Vulgate), and rejected on that account (V_1, collation no.).

2. A paper MS. in the Maithilī script, being a microfilm of a MS. in the University Library, Patna. Due to faulty exposure, the film has become illegible. It represents the NE version (V_3).

3. A paper MS. in the Devanāgarī script, No. 12864, belonging to the Oriental Institute, Baroda, and representing the NW version (D_5).

4. A paper MS. in the Devanāgarī script, No. 5600, obtained from the Scindia Oriental Institute, Ujjain, representing the Western version (D_9).

5. A paper MS. in Devanāgarī, Jodhpur Library, dated Śaka 1708, Saṁvat 1788, and representing the Western version (D_{10}).

6. A paper MS. in the Devanāgarī script, Bundle No. 4, belonging to H. H. Maharaja Shri Gaja Singhji Sahib Bahadur of Jodhpur, now forming part of the Jodhpur Library. It was prepared by a Brahmin Gopal Khare at Kalāmūla Matha in Central Kashmir, representing the NW version (D_{11}).

7. A paper MS. in the Devanāgarī script with the comm. of Maheśvaratīrtha ; No. 844, and belonging to the Bharat Itihasa Samshodhak Mandal, Poona, representing the S recension (D_{14}).

8. A paper MS. in the Devanāgarī script, No. 2986, belonging to the Vishveshvarananda Vedic Research Institute, Hoshiarpur, dated Saṁvat 1808 and representing the NW version (D_{16}).

9. A paper MS. in the Devanāgarī script, No. 2989, belonging to the Vishveshvarananda Vedic Research Institute, Hoshiarpur, dated Saṁvat 1869 and representing the NW version (D_{17}).

10. A paper MS. in the Devanāgarī script, No. 1767, belonging to the Vishveshvarananda Vedic Research Institute, Hoshiarpur, and representing the NW version (D_{18}).

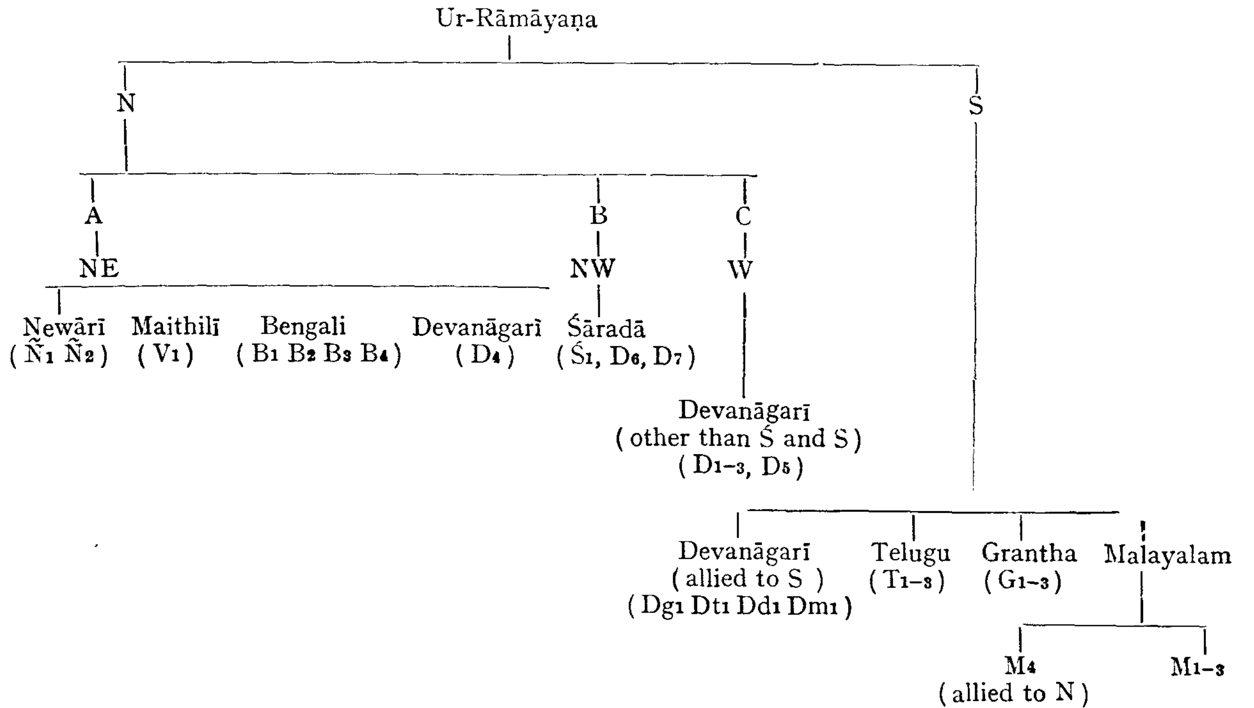
11. A paper MS. in the Devanāgarī script, No. 1022, belonging to the Lall Garh Palace, Bikaner, and representing the NW version (D_{19}).

12. A paper MS. in the Devanāgarī script, No. 1020, belonging to the Maharaja of Bikaner (now deposited in the Anup Library), dated saṁvat 1731, and representing the NW version (D_{21}).

13. A palm-leaf MS. in the Grantha script, No. 9869, belonging to the Government Oriental MSS. Library, Madras.

14. A palm-leaf MS. in the Malayalam script in private possession of Sankaran Nampyathan Nambudripad, Avana Parampumana, Malbar, dated Kollam 998 (*i.e.*, A.D. **1823**).

These MSS. broadly fall into two major groups, representing the two main recensions, Northern and Southern. They can be further divided into sub-groups or versions on the strength of insertions (* passages not included in the constituted text), longer or shorter, and also on account of various readings they offer. The following pedigree of the MSS. used will clearly show the relation that exists between the main recensions and the versions :

Detailed Description of the MSS.

Ś1

Baroda, Oriental Institute, No. 14061. Dated Saptarṣi Saṁvat 34 (C. 1860 A.D.). It was purchased for the Institute by Dr. S. N. Sharma of Srinagar. Thick unglazed paper, size 12½" × 7", Śāradā script.

The MS. is complete in seven kāṇḍas, total number of folios for Ayodhyā being 82. The folio has 17 lines to a page and about 45 to 68 letters to a line. Margins are seldom ruled; stanzas are not numbered. The first five Sargas are not numbered. Sargas from 6 to 103 are numbered, but the remaining Sargas are not. A single daṇḍa demarcates both the halves of the stanza. Colophons are daubed over with orpiment generally, but sometimes red chalk is used for the purpose. Colophons give significant Sarga names. There are marginalia, *pr. m.* occasionally, as also additions and corrections, most of them *pr. m.*. Transpositions of stanzas and their halves are occasionally found. In this connection, we may mention the episode of Kākavṛttānta which seems to be newly added. Hand-writing

is fairly legible. It does not use pṛṣṭhamātrās, but uses parasavarṇa. The MS. seems to have been written by two scribes.

At the end of the present Kāṇḍa, Saṁvat 34 is mentioned, which, according to Dr. Sharma's report, is probably the Saptarṣi Saṁvat, corresponding to A.D. 1860. This means that it is a very late exemplar. It represents the NW version.

There are a few * passages exclusive to this MS., *viz.*, 176*, 220*, 1818* and 2396*.

Ñ1

Baroda, Oriental Institute, No. 14156, microfilm of MS. No. 934 of the Bir Library, Kathmandu, Nepal, dated Saṁvat 1056, which according to Pandit Baburam Acharya, Itihāsaśiromaṇi, the ex-Librarian, refers to Vikrama Saṁvat, corresponding to A.D. 1020. This MS. is, thus, the oldest dated MS. of Vālmīki's Rāmāyaṇa known to us. Palm-leaves, $21\frac{1}{2}'' \times 2''$, Newāri script.

The codex has preserved all the seven kāṇḍas. The Ayodhyākāṇḍa begins with folio 91, and ends with folio 221. It has 6 lines to a page and about 85 letters to a line. It has side-margins of $1\frac{1}{2}''$, and top and bottom margins $\frac{1}{2}''$ each, which are not ruled.

Stanzas and Sargas are not numbered, and stanza-endings are marked with a single daṇḍa. There are very few marginalia and corrections, but additions are frequent, all *pr. m.*. The tying-threads pass through two holes in the middle of the leaves. Dilapidated in condition. The writing is fairly correct, but owing to old age it is not clear at places. It uses pṛaṣthamātrās. ब and व, थ and घ, त and न, स and म, and at places even ण and श are confounded. It has a long break, owing to missing folios, corresponding to the portion from Sarga 44 (1058*) up to 2.68.23 (1763*) of our Critical Text.

The Bāla, Ayodhyā, Araṇya and Kiṣkindhā Kāṇḍas are written in one hand, and the remaining Kāṇḍas in another. The post-colophon entry made at the end of Kiṣkindhā, *pr. m.*, states that the MS. was copied by Śrī Gopati, son of Paṇḍita Śrī Śrīkara, on the 4th Day of the dark half of the month of Āṣaḍha in the Saṁvat year 1076 (A.D. **1020**): **संवत १०७६ आषाढ वदि ४ महाराजाधिराज पुण्याव[ण्यश्]लोक सोमदेवोद्भवगरुड़ध्वजश्रीमहाप्रियदेव नुद्यमानती[वी]र भुक्तीज्वलगुणविजयवाप्रे[या वाप्तेः ? यावाद्यै ? यवीप्र ?]क्षि[ति]पालदेशी[शिक]-प्रभालु[व]शालिक श्रीआनन्दस्य कृते पाढ[दु]कावस्थिते पण्डितश्री श्रीकरस्यात्मज श्रीगोपतिना[ऽ]लेखीदं ॥**

--The MS. represents the NE version.

The exclusive * passages in the available portions of this MS. are few, *viz.*, 497*, 508(A)* and 2278*.

Ñ2

Baroda, Oriental Institute, No. 14157. This is a microfilm of MS. No. 905 of the Bir Library, Kathmandu, Nepal, dated Newari Saṁvat 795 (A.D. **1675**). It is written on thick country paper, size $20\frac{1}{2}'' \times 5''$ in the Newārī script.

The codex contains all the seven kāṇḍas, total number of folios for Ayodhyā being 113. It has 10 lines to a page and about 30 letters to a line. The folio has a side-margin of $1\frac{3}{4}''$ and top and bottom margins of $\frac{3}{4}''$ which are unruled. Stanzas are not numbered, but the Sargas are. Single daṇḍas mark śloka-endings. There are occasional marginalia, a few corrections and a number of additions, all *pr.m.*. Condition good, writing neat, legible and fairly correct. It does not use pṛṣṭhamātrās. ब and व, र and व, सु and स्व are often confounded.

The MS. represents the NE version.

There are only two exclusive * passages, *viz.*, 1397* and 2196*.

V1

Baroda, Oriental Institute, No. 14160. This is a transcript in Devanāgarī of the Ayodhyākāṇḍa of MS. No. 196 of the Palace(Raj) Library, Darbhanga. The original MS. in the Maithilī script is undated. It is a palm-leaf MS., size $14'' \times 2''$, the total number of folios for Ayodhyā being 201, with 5 lines to a page and about 75 letters to a line. Folios 181, 182, 190, 192—196 and 198 are missing.

The Devanāgarī transcript contains 391 leaves (written on one side only) of size 13″×8″ with 20 lines to a page and 16 letters to a line. Margins are unruled, stanzas unnumbered, though the Sargas, which number 111, are exactly as in our constituted Text. Single and double daṇḍas indicate the two halves of a stanza. Colophons with appropriate Sarga names are written in red ink. Corrections which are few are made in the margin in black ink. Words and phrases defying rules of grammar and prosody are underlined in black ink by the copyist. The copyist has in some places left blanks marked by dots, indicating that he could not decipher the portion of the original MS., or that the portion of the original was damaged. Writing legible and correct. ज is often confounded with or replaced by य. Letters स and श, ब and व are also promiscuously used. The rule of Parasavarṇa is generally observed, but rules of sandhi are not.

The MS. represents the NE version.

The number of exclusive * passages is small. They are : 91*, 1099*, 1100*, 1512*, 2003*, 2021*, 2041*, 2246*, 2247*, 2287(A)* and 2336*.

B1

Baroda, Oriental Institute, No. 14122. Photo-copy *in situ* of the MS. No. 348 of the Bibliothèque nationale, Paris. Undated. This MS. was utilized by Dr. Gorresio for his edition, and was designated G by him. Palm-leaves, Bengali script. Size of the photograph 18″ × 1½″.

The MS. represents the NE version.

The exclusive * passages in this MS. are : 60*, 184*, 185*, 480*, 636*(m.), 1006* and 2391*.

B2

Śāntiniketana, Viśvabhārati, No. 776. Old unglazed paper, size 19″ × 5″, Bengali script.

In addition to the Ayodhyākāṇḍa which contains 151 folios, the MS. also contains Bāla and a portion of Araṇya. It has 8 to 12 lines to a page and about 55 letters to a line. Margins are unruled and stanzas are not numbered. Sargas are numbered only in a few cases. A single daṇḍa is used to mark both the halves of the stanza. There are many additions and corrections, *pr. m.*. Transpositions of stanzas and also of Sargas in some places. Writing is fairly legible, but incorrect at places. It uses pṛṣṭhamātrās. Rules of sandhi are not strictly observed, and the final म् is always replaced by an anusvāra. स is replaced by श in many places.

Although no date is mentioned at the end of Ayodhyā, there is mention at the end of Bāla that the codex was prepared by Śivadeva in the Śaka year 1711 (A.D. **1789**).

The MS. represents the NE version.

There are a few exclusive * passages, *viz.*, 201*, 369*(m.), 489(A)*, 744*, 774*, 1026*, 1910*, 2164(A)*, 2198* and 2361*.

B3

Calcutta, Asiatic Society of Bengal, No. G. 394.

Written on paper, size 19″ × 7″. Bengali script.

This MS. contains only three Kāṇḍas, *viz.*, Ayodhyā, Araṇya and Kiṣkindhā, total number of folios for Ayodhyā being 194. It has 10 lines to a page and about 45 letters to a line. Margins unruled, stanzas unnumbered; but sargas are numbered. The total number of Sargas, as stated at the close of the present Kāṇḍa, is 126. Both the halves of the stanzas are marked by single daṇḍas. Colophons written in red ink. Marginalia, additions and corrections are few, some of them being *sec. m.*. There are cases of transpositions of lines and stanzas. It appears to be an old MS. as the pages are worn out. The writing is good with but very few errors. Rules of sandhi are strictly observed and pṛṣṭhamātrās are used. The MS. is written in one hand and is complete for Ayodhyā.

Though no date is mentioned at the end of Ayodhyā, it is stated at the end of Kiṣkindhā that the MS. was completed in the Śaka year 1755 (A.D. **1833**).

The MS. represents the NE version.

This MS. has a very large number of exclusive *passages, *viz.* 65*, 93*, 111*, 137*, 156*, 222 (A)*, 239*, 447*, 479*, 510*, 522*, 535*, 561*, 609*, 629*, 667*, 701*, 751*, 781 (A)*, 872*, 908*, 932*, 960*, 978*, 987*, 1010*, 1019*, 1073*, 1097 (A)*, 1117*, 1163 (A)*, 1164*, 1240 (A)*, 1272 (A)*, 1296*, 1327*, 1346 (A)*, 1383*, 1431*, 1437*, 1491*, 1512*, 1557*, 1578*, 1618*, 1639 (A)*, 1700 (A)*, 1723*, 1762*, 1806 (A)*, 1822*, 1840*, 1863*, 1896*, 1900*, 1905 (D)*, 1925*, 1928*, 1939*, 1947*, 1983*, 2004*, 2016*, 2031*, 2069*, 2077*, 2097*, 2114*, 2130*, 2147*, 2180*, 2200*, 2318*, 2327*, 2328*, 2338*, 2339 (A)*, 2341*, 2350*, 2357* and 2372*.

B4

Calcutta, University Library, No. 764, undated, written on paper, size 21″ × 4″. Bengali script.

This MS. contains only Ayodhyākāṇḍa, the number of folios being 130. It has 8 lines to a page and about 60 letters to a line. Margins unruled. Total number of Sargas is 121, the last one corresponding to Sarga 115 of the Vulgate, and all Sargas are numbered, while stanzas are not. Both the halves of the stanza are marked with single daṇḍas. No marginalia. Additions and corrections are few, and corrections are both *pr. m.* and *sec. m.*. Transpositions of stanzas and their halves are found at some places. (Additional Sargas are found.) Condition very old; last folio broken as a result of which the date is perhaps lost. Writing neat and legible with few errors. Wrong forms of letters common, *e.g.*, the use of **श** for **स**, **स्थ** for **त्स्थ**, **क्ष** for **क्ष्य** and **क्ष्म**. The MS. is written in one hand.

The MS. represents the NE version.

This MS. has only two exclusive * passages, *viz.*, 83* and 170*.

Dg1

Baroda, in private possession (of Professor G. H. Bhatt, General Editor of this edition). Unnumbered. Written on tough and durable paper, size 12½″×5½″, in the Devanāgarī script, hand-writing of North India. This codex is complete in Seven Kāṇḍas, total number of folios of Ayodhyā being 234. It has 6 lines to a page and about 48 letters to a line. Margins ruled in black ink.

The MS. contains the commentary Bhūṣaṇa of Govindarāja up to Yuddhakāṇḍa. The text is written in three strips; the upper and lower ones contain the commentary, while the central band, with a wider margin, contains the epic text written in bolder hand than that of the commentary. Stanzas and Sargas are regularly numbered both in the text as well as in the commentary, the number of Sargas being 119 as in the Vulgate. No daṇḍas are used to mark the halves or ślokas or even the Sargas. Even in the commentary the daṇḍa is not used. Colophons are daubed over with red chalk and erasures made in yellow pigment, sometimes in white pigment and sometimes with the usual black ink. No marginalia. There are occasional additions and corrections, generally *pr.m.*. A few cases of *sup. lin.* and *inf. lin.* correction are noticed. It is a well-preserved MS., writing is not good, and a few errors are found.

The whole MS. is copied in one hand, and the post-colophon entry made at the end of Ayodhyā states that the scribe completed the Kāṇḍa on the sixth day of the dark half of the month of Āṣāḍha in the Saṁvat year 1830 (A.D. **1774**) : **संवत् आषाढमासे कृष्णपक्ष ॥.**

The MS. represents the S recension and the text is usually that of Govindarāja.

The exclusive * passages pertaining to this MS. are : 1558*, 1696*, 1946* and 2177*.

Dt1

Jodhpur, Palace Library. Unnumbered. Written on tough paper, size 13½″ × 6″. Devanāgarī script.

This codex contains all the seven kāṇḍas written probably by different scribes at different periods and is thus a composite MS. For instance, the Kiṣkindhā was written in Saṁvat 1899, Yuddha in Śaka 1636 by Tryambaka; Uttara in Saṁvat 1816, Śaka 1741. The total number of folios for Ayodhyā is 333.

Yellow papers are inserted at places, perhaps to prevent damage by insects. The entire MS. is bound in one bundle, and has 6 lines to a page and about 40 letters to a line. Margins are ruled in black and daṇḍas are in red.

The MS. contains the commentary Tilaka of Nāgeśa Bhaṭṭa. The text is written in three strips: the upper and lower ones contain the commentary and the central strip with a wider margin contains the epic text in a bolder hand. Stanzas and Sargas are regularly numbered both in the text as well as in the commentary, the total number of Sargas being 119 as in the Vulgate. Double daṇḍas in red ink mark both the halves of the stanza. No marginalia, no additions, corrections, omissions or transpositions. The MS. is well preserved and writing is neat and legible. This MS. seems to belong to the group of MSS. on which the Bombay edition or the Vulgate is based. The text of the epic occasionally differs from that of the commentary. The story of Jayanta, covering one Sarga, is an episode added after Sarga 95 of the Vulgate. The Ayodhyākāṇḍa is written in one hand. Though no date is mentioned at the end of Ayodhyā, the MS. appears to be about 150 years old.

The MS. represents the S recension.

There is only a single exclusive * passage in this MS., *viz.*, 2054*.

Dd1

Baroda, Oriental Institute, No. 1097. Dated Saṁvat 1897 (A.D. **1840**). Written on old paper, size $11\frac{3}{4}'' \times 7\frac{1}{2}''$. Devanāgarī script.

This codex contains only two kāṇḍas, *viz.*, Bāla and Ayodhyā, the number of folios for Ayodhyā being 293. This MS. was not utilized for the Critical Edition of Bāla. The page contains 5 to 7 lines with about 35 letters in a line. Margins are ruled in red and daṇḍas in black ink.

This MS. contains the commentary of Devarāma Bhaṭṭa. The text is written in three strips: the upper and lower ones containing the commentary, and the central one with a wider margin and bolder hand containing the epic text. Stanzas and Sargas are numbered in both the text and the commentary, the number of Sargas being 119 as in the Vulgate. Double daṇḍas are used for marking both the halves. Colophons and stanza numbers are daubed over with red chalk and erasures in yellow pigment. Very few marginalia; corrections *pr.m.* and *sec.m.* are noticed in few places, both in black ink. Transpositions of stanzas are noticed in few places. Condition old, but writing is fairly legible. A few errors are noticed. व and ब are often confounded.

The MS. represents the S recension.

There are no * passages exclusive to this MS.

Dm1

Poona, Bhandarkar Oriental Research Institute, No. 110 of 1881-82. Undated. Written on paper, size $15'' \times 7''$. Devanāgarī script.

This codex contains all the Seven Kāṇḍas with the commentary of Maheśvaratīrtha. It was, however, not used for the Critical Edition of Bāla. The number of folios for Ayodhyā is 186. It has 8 lines to a page and about 48 letters to a line. Margins are ruled and daṇḍas put in black ink.

The text is written in three strips: the upper and lower ones contain the commentary, and the central one with a wider margin contains the epic text. Stanzas and Sargas are numbered in both the text and the commentary.

The number of Sargas is 119 as in the Vulgate. Double daṇḍas mark both the halves of the stanza. Colophons are daubed over with red chalk. Marginal notes are few; corrections, sometimes *sec. m.*, transpositions of stanzas in a few places. This MS. freely uses the word राम to fill in the blank space even between the two halves or stanzas. No additions or omissions. Writing is neat and legible with occasional errors. The whole MS. is written in one hand.

The MS. represents the S recension.

The following * passages are exclusive to this MS : 924*, 1058(A)* and 1200(A)*.

D1

Baroda, Oriental Institute, No. 14142. It is a photo-stat copy of the MS. No. 123 of 1884-87 of the Bombay Government Collection deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. The Original MS. is dated Monday, the 8th day of the dark half of the month of Kārttika of Saṁvat 1512, corresponding to Monday, 5th November 1455 A.D. Written on paper, size 8″ × 4″. Devanāgarī script of Gujarat or Rajasthan.

This MS. has only two Kāṇḍas, *viz.*, Bāla and Ayodhyā. The total number of folios for the Ayodhyākāṇḍa proper is 262, with 12 lines to a page and about 35 letters to a line. Margins are ruled in black, and stanzas and Sargas are numbered. Colophons recording significant Sarga names read अयोध्याकाण्डे throughout, even in the portion which in the Critical Edition is included in the Bālakāṇḍa. Perhaps the present exemplar is a descendent of a MS. of the Rāmāyaṇa which divided it into three (Ayodhyā, Araṇaya and Yuddha) or five (Ayodhyā, Araṇya, Kiṣkindhā, Sundara and Yuddha) Kāṇḍas. Consequently, the Sargas for Ayodhyā are from 53 to 177, the total number of the Sargas for Ayodhyā being 125. Single daṇḍas mark both the halves of the stanza. A few marginal notes, corrections and transpositions of stanzas and their halves are noticed at few places. After Sarga 175 (*i.e.*, after vulgate 115, and Critical Edition 107), two new Sargas (176-177) containing the episode of Rāmapādukābhiṣeka by Bharata, which is not found in any other MS., are added, followed by phalaśruti stanzas. (see App. I. No. 30). This indicates that the Ayodhyā, according to this MS., ended here. Condition of the MS. is good, writing legible and generally correct. It is written in one hand and uses pṛṣṭhamātrās.

The MS. represents the W version.

The following * passages are exclusive to this MS. : 217*, 440*, 478*, 764*, 837*, 840*, 903*, 930*, 1039*, 1046*, 1054*, 1114*, 1134*, 1401*, 1637*, 1800* and 2136*.

D2

Poona, Bhandarkar Oriental Research Institute, No. 825 of 1875-76. Dated Saṁvat 1829 (A.D. **1773**). Written on paper, size $10\frac{1}{2}''$ × $4\frac{3}{4}''$. Devanāgarī script. Handwriting of Gujarat.

The codex is complete in seven kāṇḍas, the number of folios for Ayodhyā being 260. The MS. has 10 lines to a page and about 30 letters to a line. Margins ruled in double red lines. Stanzas and Sargas numbered, the total number of Sargas for Ayodhyā being 121 (121 st= 107th in the Crit. Ed.). From Sarga 108 of the Critical Edition begins the Araṇyakāṇḍa. Colophons bearing significant Sarga names are daubed over with red chalk. Double daṇḍas mark both the halves of stanzas. A few marginal notes and corrections, *sec. m.* are noticed. Transpositions and repetitions of stanzas at some places. No omissions, but additional Sargas are found. Condition worn out. Writing fairly legible, but incorrect in many places. Final म् is always replaced by an anusvāra. रेफ is dropped in a number of places. The MS. is written in one hand.

The first folio of Bāla has the remark : स्वामिपुरुषोत्तमाश्रमस्येदं पुस्तकम्. The colophon at the end of Kiṣkindhā, giving date of the first four Kāṇḍas runs as follows :—

संवत् १८२९ वर्षे कार्तिक वदि ५ दिने अथेह विरमग्राममधे लेखक नागरज्ञातीय त्रवाडी गंगाराम उपास्मिक् भवानीदास.

The kāṇḍas 6 and 7 seem to have been written by the same scribe, and therefore belong to the same period. But the entry at the end of the Sundarkāṇḍa runs as follows :—

संवत् १६५० वर्षे कार्तिकमासेऽसितपक्षे दर्शतिथौ चंद्रवारे लिखितमिदं सुंदरकांडम्.

That is to say, that the Sundarkāṇḍa was written in Saṁvat 1650 (A.D. **1594**) *i.e.* nearly 180 years before the first four Kāṇḍas. The colophon at the end of the Yuddhakāṇḍa records that the scribe was a resident of Ahmedabad : लेखक नागरज्ञाती अमदाबादवास्तव्यः. Viramgam is a place about 40 miles north

of Ahmedabad in Gujarat. Taken all this evidence together, it appears to be a composite MS. belonging to Gujarat.

The MS. represents the W version.

This MS. has very few exclusive * passages, *viz.*, 190*, 384*, 664*, 1924(A)*, 2238*, 2256*, 2291* and 2364*.

D3

Baroda, Oriental Institute, No. 3937. Dated Saṁvat 1773 (A.D. **1717**). Written on paper, size 9½″ × 6″. Devanāgarī script. Hand-writing of Gujarat.

The codex contains two Kāṇḍas, Bāla and Ayodhyā, the number of folios for Ayodhyā being 106. There is an unusual variation in the number of lines to a page which has 12 to 23 lines, and about 30 letters to a line. Margins are ruled in black ink. Stanzas are not numbered, but at the end of Ayodhyā it records the number of stanzas as 8900 (for both the Kāṇḍas ?). The Sargas also are not numbered, Ayodhyā ending with Sarga 107 of the Critical Edition (= 115 of the Vulgate). Double and single daṇḍas are promiscuously used to mark the halves of stanzas. Colophons are occasionally daubed over with red pigment. Few marginalia, few corrections *pr. m.*. Transpositions of stanzas in a few places. Dilapidated in condition. Writing legible but incorrect at places. The Kāṇḍa seems to have been written by three scribes—all hailing from Gujarat. Like D1, this MS. also writes **अयोध्याकाण्डे** even for Bāla, but the Sargas are not numbered as in D1. At the end of Ayodhyā, the copyist writes :—

लषितमिदं संवत् १७७३ वरषे शाके १५०० फागुणमासे क्रष्णपक्षे तथ बीज शनिवासरे.

The MS. represents the W version.

Exclusive * passages peculiar to this MS. are : 160*, 161*, 881*, 1118*, 1239(A)*, 1319*, 1536*, 1617*, 1789*, 1834*, 1905(A)*, 1911*, 2012* and 2266*.

D4

Ujjain, Scindia Oriental Institute, No. 1611. A composite MS., written on paper, size 14″ × 5½″. Devanāgarī script. Hand-writing of Rajasthan.

This MS. contains all the seven kāṇḍas, written probably by different scribes at different periods. For instance, Sundara is written in Saṁvat 1837, Śaka 1702 ; Yuddha in Saṁvat 1741 ; and Uttara in Saṁvat 1742. Ayodhyā has 141 folios, numbered from 1 to 141. It has 10 lines to a page and about 53 letters to a line. Margins are ruled in black. Stanzas are unnumbered, while Sargas are numbered. Total number of Sargas for Ayodhyā is 115 (115th = 107th of Crit. Ed.). Araṇyakāṇḍa begins from Sarga 108 of the Critical Edition. Colophons containing appropriate Sarga names are daubed over with red chalk. There is no device such as daṇḍas to separate the halves of stanzas. Marginalia rarely found. Corrections and additions are few, some of them *sec. m.*. Transpositions and repetitions of stanzas are noticed. Condition old. Writing fairly legible and generally correct. **व** for **ब** and **स्छ** for **स्थ** are often confounded. The entire Kāṇḍa is written in one hand. Though undated, it appears to be about 200 years old.

The MS. represents the NE version.

There are very few * passages exclusive to this MS., *viz.*, 1614(A)*, 2257* and 2366*.

D5

Vallabha-Vidyānagar (Via Anand, Gujarat), Vitthalabhai Patel Mahavidyalaya. Unnumbered. Dated Saṁvat 1905 (A.D. **1848**). Written on thick and durable paper, size 14″ × 6″. Devanāgarī script. Hand-writing of Gujarat.

This MS. contains the first five Kāṇḍas of the Rāmāyaṇa, the number of folios for Ayodhyā being 269. Folio 166^b is blank, but no portion of the text is missing. The MS. has 9 lines to a page and about 32 letters to a line. Margins are ruled, stanzas and Sargas numbered. The total number of Sargas for Ayodhyā is 120 (120th = 107th of the Critical Edition). Araṇyakāṇḍa in this MS. begins from Sarga

108 of the Critical Edition. Double daṇḍas mark both the halves of the stanzas. Colophons contain appropriate Sarga names. Marginalia and corrections are few and the latter in red ink, *sec. m.*. Transpositions of stanzas or their halves are found in few places. Condition good. Writing fairly legible and generally correct. This Kāṇḍa is written in one hand.

As stated at the end of Ayodhyā, the MS. was written by Pathak Gaurishankara, son of Vallabharāma of Śuklatīrtha, a place about 10 miles north-east of Broach in Gujarat, on Wednesday, the 14th day of the dark half of the month of Māgha in the Saṁvat year 1905 (A.D. **1848**) :

॥ संवत् १९०५ वर्षे माहामासे कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां सौम्यवारान्वितायां श्रीशुक्लतीर्थनिवासिना पाठकावटंकेन वलभरामसूनुना गौरीशंकरेण लिखितम् ॥

The MS. represents the W version.

The * passages exclusive to this MS. are : 69*, 449*, 459*, 499*, 768*, 865*, 956*, 1137*, 1183*, 1185*, 1300*, 1375*, 1530*, 1627* and 2368*.

D6

Baroda, Oriental Institute, No. 14062. Undated. Written on thin paper, size 13½″ × 7½″. Devanāgarī script.

This MS. contains Ayodhyā, Araṇya, Sundara, Yuddha and Uttara Kāṇḍas. The number of folios for Ayodhyā is 114. The MS. has 16 lines to a page and about 36 letters to a line.

Margins are not ruled ; stanzas and sargas not numbered. The last Sarga in this MS. corresponds to Sarga 107 in the Critical Edition. The last four Sargas in the Critical Edition go in this MS. to Araṇya. Colophons contain appropriate Sarga names. There is no device to separate the halves of the stanza. A few marginal notes are noticed. Erasures are many and are made with yellow pigment. There are a number of corrections made *sec. m.*. Condition worn out. Writing legible but with numerous errors. The whole of Ayodhyā is written in one hand. There is no date given anywhere.

The MS. represents the NW version.

The exclusive * passages in this MS. are : 27(A)*, 28*, 283* and 651*.

D7

Bikaner, Anup Sanskrit Library, No. 1019. Dated Vikrama Saṁvat 1696 (A.D. **1640**). Written on paper, size 11″ × 4½″. Devanāgarī script. Hand-writing of Rajasthan.

This MS. contains only Ayodhyākāṇḍa, the number of folios being 149. Folio No. 17 is missing and folios 35 and 55 are repeated. The MS. has 11 lines to a page and about 46 letters to a line. Margins unruled. Sargas are numbered, while stanzas are not. The MS. has 121 Sargas, corresponding to Sargas 107 in the Critical Edition. A single daṇḍa marks both the halves of the stanza. Colophons, containing significant Sarga names, are daubed over with red chalk. Omission of Sargas 92 and 97 is noteworthy. Marginalia, additions and corrections are very few. Corrections seem to be made *sec. m.*. Omissions of stanzas are indicated by blanks. Condition worn out. Writing is good and legible with few errors. Occasional use of pṛṣṭhamātrās is noticed. श and स, स्थ and त्स्थ, क्ष and क्ष्य, क्ष and क्ष्म, तु and क्तु, च and व and व and च are often confounded. The whole MS. is written by one hand.

At the close of this MS., it is stated that it was completed on Friday, the first day of the dark half of the month of Maṅgasira (*i.e.* Mārgaśīrṣa) in Vikram Saṁvat 1696 (A.D. **1640**) at Bikaner.

The MS. represents the NW version.

The exclusive * passages in this MS. are : 64(A)*, 148(A)*, 228*, 1130* and 1540*.

T_1

Madras, Adyar Library, No. 72372. Undated. Written on palm-leaves, size 18½″ × 2″. Telugu script.

The MS. contains all the seven Kāṇḍas. The number of folios for Ayodhyā is 71. Folio 107 which is the last folio of Ayodhyā is half blank. The MS. has 11 to 13 lines to a page, and about 92 letters to a line. Margins are unruled and stanzas unnumbered. The Ayodhyā has 119 Sargas in all as in the Vulgate, the Sarga numbers being all mentioned in words. The halves of the stanzas are marked by single daṇḍas. No marginalia, no additions. Corrections are few, *pr. m.*. Transposition of stanzas following Govindarāja are noticed. The MS. is in dilapidated condition. Writing is fairly legible and correct. Sandhi rules are not rigidly observed. No parasavarṇa is used; anusvāra is used instead. The Kāṇḍa is written in one hand.

Though no date is mentioned at the end of Ayodhyā or of other Kāṇḍas, the codex seems to be more than 500 years old.

The MS. represents the S recension.

There are no exclusive * passages in the MS.

T2

Madras, Adyar Library, No. 72393. Undated. Written on palm-leaves, size 15½″ × 1½″. Telugu script.

Besides Ayodhyā, the codex contains Araṇya, the number of folios for Ayodhyā being 121. It has 8 lines to a page and about 70 letters to a line. Margins unruled, stanzas numbered in figures, and Sarga-numbers in words. The total number of Sargas is 119 as in the Vulgate. The halves of stanzas are marked by single daṇḍas. No marginalia, a few corrections *sec. m.*. Condition good, writing legible with occasional errors. **रम्य** is sometimes written as **रंम्य.** **वृ** is written as **व्र** and **पानीय** as **पानीय्य.** The MS. is written in one hand.

Though the codex is undated, it appears to be about 350 years old.

The MS. represents the S recension.

The exclusive * passages peculiar to this MS. are: 3*, 958*, 1341*, 1676*, 1811*, 2024* and 2298*.

T3

Madras, Adyar Library, No. 65597. Undated. Written on Palm-leaves, size 19¼″ × 2″. Telugu script.

In addition to the Ayodhyākāṇḍa, the codex contains Araṇya, Kiṣkindhā, Sundara and Yuddha Kāṇḍas, the number of folios for Ayodhyā being 64. It has 11 to 13 lines to a page, and about 92 letters to a line. The lines on each page are numbered at both ends, *pr. m.*. Margins unruled, stanzas unnumbered. Sargas are numbered in words, which amount to 119 as in the Vulgate. Both the halves of the stanzas are marked by single daṇḍas. No marginalia, no additions and very few corrections *pr. m.*. Transpositions of stanzas are noticed in a few places. Tying threads pass through two holes in the middle of the folios. Condition very good, writing very clear and correct. Anusvāra is generally replaced by parasavarṇa. **ये** is written for **ए**, **शृ** for **श्रु** and **नीय्य** for **नीय.** The whole MS. is in one hand.

The MS. is undated, but it is stated at the end of the Araṇya that it was copied by Tāḍitoḍa Veṅkatirāya for Dāsu Atrirājugaru. This MS. also seems to be 350 years old.

The MS. represents the S recension.

There is a single * passage exclusive to this MS., *viz.*, 2144*.

G1

Baroda, Oriental Institute, No. 6362. Dated Kollam 993 (A.D. 1818). Written on palm-leaves, size 16½″ × 2½″. Grantha script.

The MS. is complete in seven Kāṇḍas, the number of folios for Ayodhyā being 35 (34½). It has 23 lines to a page, and about 95 letters to a line. Margins unruled and stanzas unnumbered. Sargas are,

however, numbered in words which are 119 as in the Vulgate. Both the halves of the stanzas are marked by single daṇḍas. Marginalia few, *pr. m.*. Transpositions of stanzas following Govindarāja are noticed at a few places. Corrections very few, *pr. m.*. Condition good, but some folios are damaged and broken. Lacunae for letters in a few places. Writing fairly legible and correct. The words पद्म and शाल्मि are written as पत्म and षाल्मि. The whole MS. is written in one hand.

As stated at the end of the Uttarakāṇḍa, the MS. was completed by Śrīnivāsan, on Friday, the 28th day of the month of Mithuna (named here as Āṇi) in Hastānakṣatra in Kollam year called Bahudhānya saṁvatsara (A.D. **1818**).

The MS. represents the S recension.

The exclusive * passages found in the MS. are: 1603*, 1609* and 2274*.

G2

Trippunithura (Travancore-Cochin, now Kerala State), Maharaja's Grantha Library, Sanskrit College, No. 152. Undated. Written on palm-leaves, size 17″ × 1¾″. Grantha script.

The MS. contains all the seven Kāṇḍas, the number of folios for Ayodhyā being 71, out of which folio No. 112[b] is blank. It has 14 to 15 lines to a page and about 72 letters to a line. Margins unruled and stanzas unnumbered. Sargas, 119 as in the Vulgate, bear numbers in words. Both the halves of the stanzas are marked with single daṇḍas. Marginalia rare, but all *pr. m.*. There are a few corrections, *sec. m.* in Malayalam script. Transpositions of stanzas, following Govindarāja, are noticed at places. Condition good. Writing fairly clear and legible with a few errors corrected *sec. m.* in Malayalam script. The scribal peculiarities of G1 are also shared by this MS. The whole MS. is in one hand.

Though the MS. is undated, it seems to be about 300 years old.

The MS. represents the S recension.

No exclusive * passages are found in this MS.

G3

Ahmedabad, in private possession (of Muni Śrī Puṇyavijayaji). Unnumbered and undated. Written on palm-leaves, size 15″ × 2¼″. Grantha script.

The codex is complete in seven kāṇḍas, the number of folios for Ayodhyā being 31. It has 25 to 26 lines to a page and about 95 letters to a line. Margins unruled, stanzas unnumbered. The Sargas, 119 as in the Vulgate, are numbered in words. Both the halves of the stanzas are marked with single daṇḍas. Marginalia rare, *pr. m.*. Few corrections both *pr. m.* and *sec. m.*. Transpositions of stanzas, following Govindarāja, are noticed at places.

Dilapidated in condition. Miniature writing which is fairly correct. The scribal peculiarities of the other codices of this version are shared by this MS. also. The whole MS. is written in one hand.

Though undated, the MS. appears to be about 500 years old.

There is a single exclusive * passage found in this MS., *viz.*, 2275*.

M1

Chunangad (via: Ottapalam), South Malbar; in private possession (of Shri Nilakantan Nambudripad). Unnumbered. Dated Kollam 687 (A.D. **1512**). Written on Palm-leaves, size 13.8″ × 2″. Malayalam script.

The MS. is complete for Ayodhyā and has 131 folios. Two folios are blank. It has 11 lines to a page and about 50 letters to a line. Margins unruled and stanzas unnumbered. Sargas, which are 119 as in the Vulgate, are numbered in words. The number of stanzas of Ayodhyā, as stated at the end of the Kāṇḍa, is 4415. Both the halves of the stanza are marked with single daṇḍas. No marginalia. Haplographical omissions are found at some places in this MS. Corrections, both *pr. m.* and *sec. m.*, are noticed. Condition very good. Writing nice, clear and without errors. The whole MS. is in one hand.

As stated at the close of the Kāṇḍa, it was completed by Kaṇṇanūr Śaṅkaran for Kañjūr Manekkal on Tuesday in the Rohiṇī nakṣatra on the third day of the first half of the month of Meṣa in Kollam year 687 (A.D. **1512**) :

ग्रंथसंख्या द्वितीये तु काण्डे मान्यभावा (*i.e.*, 4415) **स्मृता . कोल्लं** 687 (in Malabar numerals) **आमत मेटमासं ४ ति चोवाच्चयुं, रोहिणियुं पूर्वपक्षत्त तृतीययुं कूटिय दिवसं कण्णनूर शंकरन् एलुतित्तीर्त पुस्तकं काञ्ञूर मनेकल्ले वाल्मीकिरामायणं अयोध्याकाण्डम्.**

The MS. represents the S recension.

There is only one exclusive *passage in this MS., *viz.*, 366*.

M2

Trippunithura (Travancore-Cochin, now Kerala State), Maharaja's Grantha Library, Sanskrit College, No. 158. Dated Kollam 865 (A.D. **1690**). Written on Palm-leaves, size 20.5″ × 2.1″. Malayalam Script.

The codex is complete in seven Kāṇḍas, the number of folios for Ayodhyā being 62. There is one blank folio at the beginning of the Kāṇḍa. It has 12 lines to a page and about 95 letters to a line. Margins unruled and slightly damaged at both ends. Stanzas are unnumbered, but Sargas are numbered in words. The total number of Sargas is 120. Occasionally a single daṇḍa is used to indicate the half or whole stanza ; otherwise the writing is continuous. No marginalia, no corrections, no additions. Leaves have become darkened. Writing clear and correct and with few errors. The scribal peculiarities of M1 are also shared by this codex. The whole MS. is written in one hand.

As stated at the end of the Uttarakāṇḍa, the MS. was completed by Candraśekharan, son of Karakujathilirikkum Pillai Kutti for Śivatirattu Mullamaṅgalattu Śivantiravasi on the 29th day of the month of Kārttika in the Aṇṭu (*i.e.* Kollam) year 865 (A.D. **1690**) **एण्णुट्ट अरुपत्तय्यामत.**

The MS. represents the S recension.

There is only one * passage exclusive to this MS., *viz.*, 299*.

M3

Trippunithura (Travancore-Cochin, now Keral State), Maharaja's Grantha-Library, Sanskrit College, No. 159. Undated. Written on Palm-leaves, size 21″ × 2″. Malayalam Script.

Besides Ayodhyā, this MS. contains 74 Sargas of the Araṇyakāṇḍa. The number of folios for Ayodhyā is 120, with 9 lines to a page and about 65 letters to a line. Margins unruled and stanzas unnumbered. Sargas, 119 as in the Vulgate, are numbered in words. No device to indicate the halves of the stanzas. No marginalia. Many corrections, both *pr.m.* and *sec. m.*. Haplographical omissions are noticed. Transpositions of stanzas at a few places. Lacunae very common. Leaves are worn out, broken and moth-eaten. Handwriting is neat and clear, but the confusion between **प**, **व** and **च** is noticed. This MS. shares the scribal peculiarities of other MSS. of this version. The MS. is written in one hand.

Though undated, the codex appears to be more than 450 years old.

The MS. represents the S recension.

There is only one exclusive * passage, *viz.*, 2047*.

M4

Chunangad (via : Ottapalam), South Malabar (now Kerala State); in private possession (of Shri Nilakantan Nambudripad). Unnumbered. Undated. Written on palm-leaves, size 19″ × 2.4″. Malayalam Script.

Besides Ayodhyā, the MS. contains Araṇya, the number of folios for Ayodhyā being 151. One folio with pictures of Gaṇeśa, Śeṣaśāyin and Jayavijaya and one blank folio are found at the beginning of Ayodhyā. The MS. has 9 lines to a page and about 50 letters to a line. Margins unruled and stanzas unnumbered. Sargas are 129, all numbered in words. No device to separate the halves of the stanzas.

No marginalia, but a number of omissions and additions. Very few corrections *pr.m.*. Transpositions of stanzas noticed at few places. Condition very old. Writing good and fairly correct. The MS. shares the scribal peculiarities of the southern writing. The whole MS. is written in one hand.

Though undated, the MS. seems to be at least 400 years old.

The MS. represents generally the S recension, but shows considerable influence of the N recension as well, as will be shown later.

It has a pretty large number of exclusive * passages, *viz.*, 146*, 336(A)*, 337*, 474(A)*, 491*, 512*, 514*, 534*, 562*, 579*, 1031*, 1056*, 1576*, 1640, 1693*, 1797*, 1932*, 1943*, 1951, 1974, 1994*, 2010*, 2011*, 2039*, 2052*, 2067*, 2207*, 2285*, 2308*, and 2403 (C, D, F)*.

This feature of a number of exclusive * passages in M4 indicates that it is not only a mixed codex, but most probably a representative of another version.

Testimonia

Of the Commentaries available on the Ayodhyā Kāṇḍa, we have consulted six, *viz.*, the *Viveka-tilaka* of Uḍāri or Uḍāli (**1200** A.D.), of Rāmānuja, of Maheśvaratīrtha, of Govindarāja (**1450** A.D.), *Kataka* or *Amṛtakataka* of Katakayogīndra and *Tilaka* of Nageśabhaṭṭa. They all comment on the S recension of the Rāmāyaṇa. The readings recorded in them and adopted by them have been cited both in support of our text and also when they do not support it.

Of epitomes, the Mahābhārata, the Purāṇas like Viṣṇu, Agni and Padma, and Kṣemendra's *Rāmāyaṇakathāsāra* or *Rāmāyaṇamañjarī* have been used. Although there is an agreement on the main story, only Agni and Padma Purāṇas and Kṣemendra's *Rāmāyaṇamañjarī* support the crow-incident found in the N recension. They also refer to the name of the young ascetic as Yajñadatta who was killed by Daśaratha. He was not a Brahmin boy as the Rāmāyaṇa says :

न द्विजातिरहं राजन्मा भूत्ते मनसो व्यथा ।
शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप ॥ Crit. Ed. 2.57.37

How in later ages, the young ascetic came to be a Ṛṣikumāra or a Brāhmin boy is a moot question, and I must leave the question here to be studied later. In any case, the N recension of the Rāmāyaṇa must have been before the authors of Agni and Padma Purāṇas and before Kṣemendra. The MBh. story of Rāma is very brief for the Ayodhyākāṇḍa as it covers only 33 stanzas (MBh 3.261.7-39). For text-constitution, thus, it does not help much. Similarly the Agni and Padma Purāṇas, though their narration is much more detailed, help us little for our purpose. However, Agni in 6.36 and Padma in 6.269.194-210 refer to the crow-incident. The *Rāmayaṇmañjarī* of Kṣemendra devotes some 708 stanzas for Ayodhyākāṇḍa, and he imitates Vālmīki in a number of places. His narration of Rāma story is often marked by a lack of propriety (see for instance, page 52, stanzas 631-634). There is, however, no reference to the crow-incident in the S recension, and hence it is relegated to App. I (No. 26).

It will be seen from the above description of the MS. material for Ayodhyākāṇḍa that I have selected almost every available MS., which, I thought, would help me to constitute a critical text. Almost each and every MS. used has some special features of its own, and all of them, taken together, go to make up the Ur-text as far as the available stock of MSS. can take us back. The Critical Apparatus may appear somewhat loaded as a result of our selection of MSS., but it was necessary in view of the importance of the Text.

Recensions and Versions

The above material falls broadly into two major groups of recensions, Northern and Southern. Some MSS., however, particularly of the Devanāgarī group, are divided among themselves, some sharing characteristics of N and others of S recension. To indicate their features, letters N and S could be used rarely. This is the reason why the apparatus appears to be loaded. But I could not do anything to shorten it.

The Northern group of MSS. includes those in Śāradā, Nevarī or Nepāli, Bengali and Devanāgarī

scripts. The Southern group covers MSS. in Devanāgarī, Telugu, Grantha and Malayalam scripts, barring, of course, M4 which in some respects exhibits characteristics of a mixed version, sharing the characteristics of Newārī and Bengali versions as well as those of the S recension, having at the same time a number of exclusive insertions not found in either recension. It should be borne in mind, however, that this MS. cannot be called a mixed codex, as it has a very large number of exclusive * passages. I would rather call it a sub-version of Malayalam.

The main principle on which the constitution of our Critical Text is based is that there should be a full agreement *in substance* between all recensions and versions. This has resulted in rather a large number (1131) of substitute * passages in a critical text of 3170 stanza units. All these substitute * passages come from the Northern recension and its three or four versions, *viz.*, NE, NW, W versions and M4 of the Malayalam version. This has one good result, namely, that we are enabled to maintain the purity of a recension instead of creating a new recension as the late French scholar Lévi jocularly stamped the critical edition of the Mahābhārata as a Poona recension. Our constituted Text of the Rāmāyaṇa is a pure text of an Ur-Rāmāyaṇa supported by the Southern group of MSS. from which all unauthorised additions are expunged; for, we believe, and we can prove by evidence, that this group alone has kept up the archaic characteristics of the Ur-Rāmāyaṇa of Vālmīki as far as existing MSS. can take us. This, however, does not mean that the Southern recension has remained absolutely pure; it also has its own insertions, both longer and shorter, which are not known to any versions of the Northern recension. Our Critical Text, naturally, has excluded all such passages which are not supported by the Northern recension.

The two main recensions of the Vālmīki Rāmāyaṇa have a few more features that distinguish them, *e.g.* the beginning and the ending portions of the Ayodhyā Kāṇḍa. In the N recension Ayodhyā begins with the topic of the departure of Bharata and Śatrughna to the Kekaya country of their maternal grand-father and ends with the topic of Rāma's departure from Citrakūṭa to Atri's hermitage. In the Southern recension the departure of Bharata to the Kekaya country is found towards the end of the Bālakāṇḍa (Vulgate 1.77.15-19) in the midst of a description of the happiness of Daśaratha on the marriage and happy life of his sons, at a position which is awkward enough. This might be due to the fact that the original Rāmāyaṇa, which was divided into three Kāṇḍas, *viz.*, Ayodhyā, Araṇya and Yuddha, had combined the contents of the present Bāla and Ayodhyā as has been evidenced by the Western version represented by our D1, and got these four stanzas transposed from the following Sarga. The topic of Rāma's visit to Atri's hermitage is, in my opinion, a part of Ayodhyā, as it is a prelude to his entry into the Daṇḍakāraṇya. I have, therefore, taken Sargas 116-119 of the Ayodhyā of the Vulgate, following the Southern tradition, to be a part of Ayodhyā. Our Ayodhyākāṇḍa, therefore, ends in the constituted text with :

इतीव तैः प्राञ्जलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परंतपः ।
वनं सभार्यः प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्य इवाभ्रमण्डलम् ॥

(Crit. 2.111.20 = Vulgate 2.119.22.) = N recension 3.3.41

which, I hope, stands to reason.

The Northern recension is further subdivided into NE, NW and W versions. In our Critical Apparatus, NE is represented by Ñ (Nevārī, 2 MSS.), V (Maithilī, one MS.), B (Bengali, 4 MSS.), and D (Devanāgarī, one MS.), NW by Ś (Śāradā, one MS.) and D (Devanāgarī, 2 MSS.); and W by D (Devanāgarī, 4 MSS.). The principle guiding us in determining this grouping into versions is the agreement in variants they record, as well as the locations of certain stanzas and insertions (subtitute and *passages).

The Southern recension, on the other hand, is divided into four versions: D is represented by MSS. accompanied by commentaries (all on S recension), *viz.*, Dg1, Dt1, Dd1, and Dm1; T (Telugu, 3 MSS.); G (Grantha, 3 MSS.) and M (Malayalam, 3 MSS., M4 belonging to a sub-version of M). These MSS., barring * passages and longer passages relegated to App. I, present a remarkably uniform text, retaining

all archaisms. It should always be borne in mind that it also has undergone revisions unknown to the N recension.

Before closing this topic of recensions and versions, I should like to bring to the reader's notice, a feature of my MS. material. M4 is a very elusive and peculiar MS., as it sometimes agrees with N (invariably with NE version) and sometimes with S. Whether it belongs to an older version or is a mixed codex is a perplexing question. The large number of * passages exclusive to the manuscript suggests that it represents a new version, and its agreement with NE supports this point of view. When the three best representatives of Malayalam version present a uniform text, why only M4, which is also a fairly old MS., should show its contact with N, has perplexed me much. I give below an analysis of * and appendix passages in which M4 agrees or does not agree with the N and S recensions.

* *Passages exclusive to the N recension :*

(a) Without M4 :

13*, 17*, 18*, 19*, 25*, 29*, 31*, 41*, 44*, 48*, 49*, 50*, 62*, 66*, 67*, 70*, 71*, 72*, 73*, 74*, 75*, 77*, 79*, 82*, 88*, 90*, 92*, 95*, 96*, 97*, 98*, 100*, 104*, 105*, 106*, 107*, 114*, 121*, 122*, 124*, 128*, 133*, 135*, 148*, 149*, 150*, 161*, 179*, 180*, 242*, 250*, 263*, 270*, 271*, 286*, 394*, 532*, 542*, 580*, 722*, 776*, 786*, 872*, 877*, 894*, 895*, 900*, 902*, 908*, 909*, 966*, 981*, 1022*, 1023*, 1024*, 1036*, 1057*, 1059*, 1063*, 1072*, 1082*, 1097*, 1102*, 1103*, 1104*, 1135*, 1166*, 1322*, 1329*, 1344*, 1450*, 1493*, 1788*, 1790*, 1792*, 1798*, 1801*, 1824*, 1847*, 1905*, 1906*, 1907*, 1931*, 1940*, 1941*, 1942*, 1958*, 1971*, 1972*, 1973*, 1975*, 1977*, 1995*, 1997*, 2008*, 2019*, 2026*, 2061*, 2143*, 2150*, 2156*, 2164*, 2166*, 2184*, 2188*, 2194* 2294*, 2312*, 2339*, 2351*, 2367*, 2369*, 2385*, 2389*, 2398*, 2399* and 2404* (137).

(b) With M4 :

22*, 47*, 53*, 54*, 63*, 84*, 140*, 145*, 165*, 178*, 181*, 188*, 195*, 218*, 225*, 233*, 237*, 239*, 245*, 248*, 249*, 295*, 351*, 356*, 383*, 388*, 391*, 395*, 404*, 409*, 412*, 413*, 417*, 421*, 430*, 435*, 438*, 444*, 452*, 460*, 462*, 468*, 471*, 474*, 476*, 481*, 483*, 494*, 496*, 500*, 502*, 506*, 517*, 519*, 526*, 531*, 538*, 540*, 545*, 548*, 553*, 556*, 560*, 564*, 566*, 568*, 592*, 604*, 614*, 616*, 619*, 624*, 643*, 645*, 654*, 656*, 662*, 672*, 679*, 681*, 695*, 703*, 710*, 716*, 724*, 727*, 733*, 747*, 753*, 755*, 766*, 767*, 772*, 778*, 795*, 808*, 814*, 815*, 825*, 830*, 838*, 852*, 864*, 885*, 906*, 912*, 918*, 919*, 921*, 934*, 936*, 969*, 983*, 1004*, 1011*, 1012*, 1013*, 1014*, 1015*, 1034*, 1035*, 1041*, 1050*, 1058(c)*, 1069*, 1083*, 1085*, 1123*, 1133*, 1139*, 1177*, 1178*, 1186*, 1190*, 1192*, 1193*, 1194*, 1196*, 1203*, 1223*, 1250*, 1257*, 1265*, 1270*, 1279*, 1292*, 1307*, 1315*, 1355*, 1361*, 1380*, 1386*, 1395*, 1425*, 1456*, 1468*, 1481*, 1498*, 1499*, 1505*, 1519*, 1526*, 1532*, 1533*, 1541*, 1550*, 1569*, 1573*, 1582*, 1586*, 1589*, 1597*, 1623*, 1645*, 1653*, 1674*, 1683*, 1687*, 1692*, 1697*, 1698*, 1703*, 1709*, 1712*, 1718*, 1720*, 1724*, 1726*, 1728*, 1732*, 1734*, 1739*, 1741*, 1743*, 1763*, 1771*, 1796*, 1799*, 1806*, 1808*, 1810*, 1866*, 1868*, 1870*, 1892*, 1898*, 1914*, 1924*, 1954*, 1961*, 1969*, 1970*, 1984*, 1988*, 1989*, 1993*, 1998*, 2013*, 2017*, 2056*, 2060*, 2089*, 2106*, 2111*, 2120*, 2125*, 2215*, 2220*, 2231*, and 2332* (230).

* *Passages exclusive to the S recension :*

(c) Without M4 :

8*, 10*, 16*, 23*, 26*, 30*, 32*, 35*, 36*, 37*, 39*, 40*, 43*, 45*, 55*, 56*, 115*, 138*, 141*, 153*, 159*, 163*, 172*, 174*, 183*, 199*, 221*, 223*, 230*, 240*, 252*, 255*, 256*, 264*, 265*, 275*, 277*, 288*, 293*, 296*, 305*, 310*, 317*, 330*, 346*, 348*, 357*, 399*, 401*, 405*, 410*, 414*, 418*, 420*, 422*, 424*, 436*, 443*, 458*, 470*, 472*, 488*, 503*, 504*, 507*, 527*, 539*, 543*, 546*, 549*, 551*, 554*, 557*, 559*, 565*, 567*, 569*, 574*, 577*, 581*, 584*, 587*, 594*, 611*, 612*, 613*, 621*, 626*, 631*, 646*, 660*, 689*, 699*, 705*, 707*, 709*, 711*, 714*, 719*, 725*, 728*, 729*, 745*, 749*, 754*, 756*, 761*, 775*, 777*, 797*, 800*, 802*, 804*, 805*, 806*, 816*, 818*, 819*, 821*, 831*, 833*, 845*, 848*, 857*, 859*, 860*, 878*, 901*, 913*, 923*, 937*, 940*, 959*, 962*, 970*, 993*, 998*, 1001*, 1016*, 1028*, 1037*, 1067*, 1081*, 1093*,

1108*, 1127*, 1128*, 1136*, 1167*, 1198*, 1200*, 1204*, 1206*, 1210*, 1213*, 1221*, 1232*, 1244*, 1253*, 1259*, 1261*, 1263*, 1266*, 1267*, 1271*, 1275*, 1280*, 1282*, 1297*, 1335*, 1345*, 1349*, 1350*, 1352*, 1369*, 1370*, 1374*, 1377*, 1381*, 1384*, 1390*, 1392*, 1415*, 1418*, 1421*, 1433*, 1443*, 1457*, 1465*, 1469*, 1472*, 1482*, 1483*, 1485*, 1486*, 1488*, 1490*, 1494*, 1496*, 1506*, 1534*, 1545*, 1551*, 1560*, 1566*, 1572*, 1590*, 1606*, 1611*, 1642*, 1662*, 1664*, 1666*, 1667*, 1679*, 1681*, 1710*, 1716*, 1725*, 1735*, 1754*, 1764*, 1768*, 1772*, 1784*; 1791*, 1807*, 1831*, 1838*, 1839*, 1889*, 1894*, 1915*, 1917*, 1964*, 2062*, 2091*, 2094*, 2095*, 2118*, 2208*, 2210*, 2217*, 2218*, 2261*, 2262*, 2263*, 2304*, 2311*, 2320* and 2402* (251).

(d) With M4 :

129*, 873*, 875*, 968*, 973*, 974*, 975*, 976*, 1027*, 1029*, 1030*, 1032*, 1033*, 1042*, 1044*, 1047*, 1048*, 1053*, 1060*, 1061*, 1064*, 1074*, 1075*, 1087*, 1089*, 1091*, 1096*, 1101*, 1105*, 1106*, 1107*, 1152*, 1156*, 1247*, 1636*, 1793*, 1795*, 1802*, 1874*, 1883*, 1899*, 1934*, 1965*, 1967*, 1982*, 2006*, 2027*, 2032*, 2112*, 2121*, 2132*, 2157*, 2186*, 2249* and 2323* (55).

The above analysis of * passages clearly shows that M4 goes more frequently with N than with S, and further, when it goes with N, it is invariably associated with the NE version.

Of the longer passages relegated to App. I, Nos. 12, 13, 16, 17, 18, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28 and 29 are found in M4 along with the MSS. of the N recension, while only in Nos. 8, 14 and 15 M4 is found associating with the S recension.

There is one more MS. in the Critical Apparatus, *viz.* B3, belonging to the Bengali version and it has 84 exclusive * passages. It must be admitted that this is a pretty big number for a single MS., but normally it does not show any marked influence of the S recension as M4 does.

Extent of the Constituted Text

The constituted Text of the Ayodhyākāṇḍa consists of 3170 stanza-units divided into 111 Sargas as against the traditional number of 4415 units and 119 Sargas recorded by Uḍāri in his Vivekatilaka. This latter number represents the bulk of Ayodhyā according to the Southern recension existing in the 12th or the 13th century. We have not discovered similar figures of stanza-units of the Northern recension, but Gorresio's edition records 127 as the number of Sargas and the Lahore edition mentions the same as 128. At the end of 2.107 (Crit. Text) most of the N MSS. record the number of Sargas as ranging from 120 to 126, while D1 mentions there the number 175 (including those of Bāla). This means that the number of Sargas in the N recension ranges from 124 to 130.

The total number of * passages in the Critical Apparatus of Aoydhyā is 2418; out of these, 1131 are substitute * passages, shown as insertions only because that was the best way of recording variants of the constituted Text. They are, thus, to be left out of consideration *for the volume* of our text. This leaves 1287 passages as additions to or interpolations in our Text. Out of these, again, 245 * passages are peculiar or exclusive to single MSS. belonging to both the recensions, leaving 1042 *passages as real additions. Out of these, the S recension is responsible for 306 (with M4, 55 and without M4, 251). The N recension, similarly is responsible for 367 (N without M4, 137 and N with M4, 230). The remaining 349 additional *passages, occurring in the various groups of N (NW, NE and W) and S (D with comm. and T,G,M) are the group-interpolations which have been added to the Ur-text from time to time.

Further, there are 31 longer passages relegated to App. I which are found in the MSS. of both the recensions and which I considered to be not genuine and germane to the Text. The principle determining their spuriousness is that they are not found supported by *all* the recensions, and in some instances their location is not uniformly supported. They cover about 1931 lines or about 960 stanza-units. The longest among them contains 235 lines and the shortest 16 lines.

It will, thus, be seen that the constituted Text is the shortest one based on the agreement of all the MSS. taken as a whole. The principle followed by me in eschewing passages or lines is that there is

no unanimity among MSS. about their contents and position, and their exclusion causes no break in the narration. In doing so, the traditional value of the text of the Rāmāyaṇa as a sacred one cannot weigh as an overwhelming factor. If the reader dispassionately reads the constituted Text of Ayodhyā, he will, I feel confident, find it a true representative of the Ādikāvya.

Appendix Passages

There are in all 31 passages, long and short, relegated to App. I to the constituted Text. Many of them are found in a few MSS.. Passage No. 9 is, however, found in a very large number of MSS., and as such, deserves a special consideration. It is a long passage having 235 lines, and a major portion of it belongs to the S recension, only a few lines occurring in the N recension. As the contents of our constituted Text are covered by the lines in N, they could have been shown as subst. lines, but they are relegated to App. I, to keep their continuity.

Passage No. 26 in App. I. is peculiar in some respects and deserves a detailed consideration. It is found in all the MSS. of the N recension (Ñ1 missing for a major portion of it), and in Dt1 and M4 of the S recension. There is, however, no trace of it in any of the commentaries on the S recension from Uḍāri down to Maheśvaratīrtha and also in the bare text of 9 MSS. (T G M1-3). Naturally, it had to be relegated to App. I.

This passage consists of two parts, lines 1-66 forming the first which may be somewhat treated as a subst. passage for Sargas 88-89 of Ayodhyā and lines 67-122 forming the second. The antiquity of this passage is beyond question, the following stanza :

त्वदर्थमिव विन्यस्तः शिलापट्टोऽयमग्रतः ।
अस्य पार्श्वे तरुः पुष्पैः प्रवृष्ट इव केसरैः ॥ (App. I, No. 26, lines 11-12)

with a variant for the second line

यस्यायमग्रतः पुष्पैः प्रवृष्ट इव केसरः ।

being immortalised by Bhavabhūti, a northerner. In my opinion, the passage was first introduced in the N recension, and was blindly copied by Dt1 and M4. The lines 31-52 describe a highly poetic and romantic situation, the elimination of which from the constituted Text might displease lovers of a fine poetic composition. The passage is no doubt charming and old enough as it is referred to by Bhavabhūti (8th century) and Kṣemendra (11th century); but no trace of it is to be found in the purest form of the S recension represented in our Critical Apparatus by as many as 9 MSS. (T G M1-3) which, in Sargas 88 and 89, represent the contents of this part. For the hero and the heroine of the Rāmāyaṇa, I, however, consider this passage as out of taste in the present context; for, they could not indulge in such amorous sport when their departure from Ayodhyā, Bharata's visit etc., were still fresh in their mind, and the suggestion of Śṛṅgāra at this juncture is hardly justifiable. I was, therefore, most reluctantly forced to eschew it from the constituted Text.

The second part of this passage narrates the crow-episode. It is found also in the Padma Purāṇa and Kṣemendra's *Rāmāyaṇamañjarī* and is therefore fairly old. To me it appears to be an episode first introduced by a Kīrtanakāra bent on amusing his audience, and offering at the same time an explanation why a crow sees with one eye only. The description of the harrassment of Sītā by the crow is highly inappropriate in the Ādikāvya, and does no credit to Sītā or to Rāma who was for a while silently looking at the harrassment. The use of a reed sanctified by mantras, as described in

सोऽभिमन्त्र्य शरैपीकामिपीकास्त्रेण वीर्यवान् ।
काकं तमभिसंधाय ससर्ज पुरुषर्षभः ॥ (App. I., No. 26, lines 89-90)

against a small bird for such a trifling purpose surely looks strange. I had, therefore, no alterrative before me but to reject the passage from the constituted Text.

The Rāma Story in the Ayodhyākāṇḍa

There is often a list of Vṛttāntas or events at the end of each parvan of the Mahābhārata MSS.

We do not find any such light in the case of the Ayodhyā Kāṇḍa, probably because the story here, barring of course the Uttarakāṇḍa, is well-knit. In Kṣemendra's *Rāmāyaṇamañjarī*, we get some indication of the contents of the Ayodhyā Kāṇḍa. If I add one or two titles to Kṣemendra's list, it will run as follows :—

1 [भरतस्य केकयगमनम्]; 2 [दशरथस्य रामयौवराज्याभिषेकाभिलाषः]; 3 अभिषेकारम्भः; 4 मन्थरावाक्यम्; 5 कैकेयीवरयाचनम्; 6 रामप्रवासनम्; 7 [गङ्गातरणम्]; 8 यज्ञदत्ततापसवधवृत्तान्तः; 9 दशरथविपत्तिः; 10 भरतप्रत्यागमनम्; 11 दशरथसंस्कारः; 12 [भरतेन राज्यप्रत्याख्यानम्]; 13 भरतयात्रा; 14 [काकाक्षिशातनम्]; 15 लक्ष्मणकोपः; 16 कच्चित्कम्; 17 [रामेण राज्यप्रत्याख्यानम्]; 18 [भरतप्रायोपवेशनम्]; 19 रामेण भरताय पादुकाप्रदानम्; 20 भरतव्रतग्रहणम्; 21 [चित्रकूटाश्रमत्यागः]; 22 [अत्र्याश्रमगमनम्] and 23 [दण्डकारण्यप्रवेशः].

Based upon the above topics, the contents of the Rāma story in the Ayodhyā Kāṇḍa are as follows :—

After the wedding of his four sons, Daśaratha returns to Ayodhyā. For a while, all his sons live with their wives in happiness, in Ayodhyā. At the invitation of their maternal grandfather, Bharata and Śatrughna go to see him and spend some time there, utilizing this vacation to learn some useful arts which Kṣatriya princes are expected to acquire. In the meanwhile, a thought occurs to Daśaratha that he should crown his son Rāma, the beloved of all, as his heir-apparent. The idea is hailed by ministers and eminent people in the country. The day is fixed and the news is received with joy by all citizens of Ayodhyā. At this juncture, an old maid of Kaikeyī poisons the ears of her mistress, telling her that Rāma's coronation would ruin for ever Bharata's chances of becoming a king. She suggests to Kaikeyī that she should press Daśaratha to grant her the two boons promised by him long ago, and kept in reserve by her. One of them should be, she further tells her, that Bharata should be crowned instead of Rāma, and the other, that Rāma should stay in the Daṇḍakāraṇya for fourteen years. Kaikeyī, accordingly, asks Daśaratha to grant her the boons. Rāma is called in and informed of the situation. He immediately agrees to abide by the word of honour of his father, and prepares to renounce the kingdom and spend fourteen years in the forest, to the great shock to his mother, Lakṣmaṇa and Sītā. Sītā persuades Rāma to take her to the forest, and Lakṣmaṇa also does the same. The trio, accordingly, takes leave of all and leaves Ayodhyā. The party crosses the Gaṅgā with the help of Guha, and proceeds towards Prayāga. Daśaratha, unable to bear his separation from Rāma, dies in the meanwhile. Before death, he narrates to Kausalyā, how in his young days he hit unawares an ascetic with an arrow and how his old blind parents cursed Daśaratha that he also would die as a result of separation from his son.

Keeping the dead body of Daśaratha embalmed, Vasiṣṭha and others send messengers to the Kekaya country to bring Bharata back to Ayodhyā without informing him of Daśaratha's death and the departure of Rāma in exile. On arrival Bharata goes straight to see Daśaratha when the news of his death is first broken to him. He then inquires about Rāma when Kaikeyī herself tells him that the throne is his and his elder brother has left for the forest in order to fulfil his father's word. Learning that Kaikeyī is responsible for the catastrophy, he reproaches his mother, and declares that he cannot accept the throne under those circumstances. After performing the funeral rites of his father, he immediately starts with his mothers and retinue on his mission to bring Rāma back and make him accept the kingdom of Ayodhyā. He visits Guha and then the hermitage of the sage Bharadvāja in Prayāga, where he learns from him that Rāma has just proceeded towards Citrakūṭa. He then moves in that direction, meets Rāma, tells him that Daśaratha is dead and that Rāma should return to Ayodhyā to rule. Rāma tells him plainly that he must keep the promise he made to his father, and hence he cannot return to Ayodhyā for fourteen years. Bharata, to make Rāma return, starts preparations for a Prāyopaveśana, fasting to death till the objective is achieved. Rāma dissuades him from his resolve, agrees to return to Ayodhyā after 14 years, and gives to Bharata his gold-studded sandals. Bharata accepts them, returns to Nandigrāma near Ayodhyā, and reigns there in the name of Rāma till his return.

After Bharata's departure, Rāma, not finding his stay at Citrakūṭa very congenial, decides

to leave the place and move further south. He meets the sage Atri. His wife Anasūyā receives Sītā with kind favours, and Rāma then enters the Daṇḍakāraṇya.

This, in brief. is the story of Rāma as found in the Ayodhyākāṇḍa, and is uninformly supported by all recensions and versions.

Episodes

There is only one episode in the constituted Text that deserves notice. It occurs in 2.57, and relates to the death of a young ascetic (not a Brahmin) at the hands of Daśaratha. This young ascetic was the only child of his blind parents, and had gone, rather early in the morning, to the river Sarayū to fetch water for his thirsty parents. Deśaratha, quite young and unmarried at this time, had gone to the same spot ahunting, and was desirous of testing his skill in hitting game at its mere sound. The young ascetic was filling his earthen pitcher with water, an act which produced the sound of an elephhnt. Daśaratha hit at it, and on hearing a cry of distress of a human being, rushed to the spot to find his mistake. The young ascetic narrated the story of his aged and blind parents, requested Daśaratha to take out the arrow from his body and died soon after. Daśaratha, with a heavy heart, approached the parents of the ascetic with the water-jar, narrated to them how, through mistake, he had caused the death of their only son, and was cursed by the father to the effect that Daśaratha also would meet his death on separation from his dear son.

The story in the episode is simple enough, but it appears that it developed in subsequent ages with a number of additions. The Rāmāyaṇa nowhere gives the name of the young ascetic, but the Agni Purāṇa and Kṣemendra name him Yajñadatta. The popular mythology calls the young ascetic as Śravaṇa or Śrāvaṇa. Further, the Rāmāyaṇa clearly states that this incident took place when Daśaratha was young and unmarried. :

देव्यनूढा त्वमभवो युवराजो भवाम्यहम्। Crit. Ed. 2.57.10

Kālidāsa, in his Raghuvaṁśa IX narrates the same, does not name the young ascetic, but states in st. 17 that Daśaratha was married to the princesses of Magadha, Kosala and Kekaya, and in sts. 48–49 that he went ahunting with his wives. Further, in st. 80, Daśaratha is said not to have seen the face of a child so far, and so received the curse of the ascetic's parents as an *anugraha* or favour :

शापोऽप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे
सानुग्रहो भगवता मयि पातितोऽयम्। (Raghu. IX. 80)

All this indicates that Daśaratha was, at the time of this incident, not only married but was much advanced in age. Is it deliberately done by the poet to heighten the poetic value of the incident, or has the poet drawn on other sources ? It is a moot point.

The crow-episode is found only in the N recension as detailed above.

Time Data in the Ayodhyākāṇḍa

There is an interesting passage in Nāgeśa's *Tilaka* commentary (A.D. **1700-1750**) regarding the time from Rāma's departure from Ayodhyā till his entry into the Daṇḍakāranya. It runs as follows :

अत्रेदं बोध्यम्–चैत्रशुक्लदशम्यां पुष्ये रामप्रस्थानम्। ततः पूर्णिमायामर्धरात्रे दशरथमरणम्। ततः पक्षेण भरतागमनमयोध्यायाम्। तत और्ध्वदेहिकेन पक्षो गतः। एवं वैशाखे गते ज्येष्ठे भरतस्य चित्रकूटं प्रति प्रस्थानम्। अग्रे वर्षाकाले संनिहिते सति कार्तिक्यन्तं चित्रकूटे वासो रामस्य। तदनन्तरं तापसौत्सुक्यलक्षणम्, न तु भरतनिवृत्त्यनन्तरमेव।

This is a general calculation of the time taken up by the events from Rāma's departure to his entry into the Daṇḍakāraṇya, and is acceptable. There is one indication in the body of our constituted Text regarding time taken up by Bharata's return journey from Kekaya to Ayodhyā, with seven nights' halt on the way (**सप्तरात्रोषितः पथि**- 2.65.14). The messengers sent to the Kekaya country might have taken a day or two less. We may, therefore, accept Nāgeśa's calculation to be fairly correct.

Geographical Data in the Ayodhyā Kāṇḍa

On the death of Daśaratha, Vasiṣṭha and others sent messengers to bring Bharata and Śatrughna back from Girivraja or Rājagṛha, the capital of the Kekaya country (not to be confounded with the old capital of the Magadha). These messengers had definite instructions not to reveal to Bharata the news of the death of Daśaratha or of Rāma's departure from Ayodhya to the forest. They were asked to go as fast as they could, and might have selected short-cuts on the route. From Ayodhyā they proceeded west-ward, crossed the Gaṅgā at Hastinapur, went to Pāñcāla through the Kurujāṅgala, crossed the river Śaradaṇḍā, reached Kuliṅgāpurī, Bāhlīka country, Sudāma mountain, Viṣṇupāda, river Vipāśā and Śālmalī and thereafter Girivraja, the capital of Kekaya. On their return journey, they seem to have travelled rather leisurely, and taken a more comfortable route. From Rājagṛha (another name of Girivraja) they proceeded east-ward, crossed rivers Hrādinī, Dūrapārā and Śatadrū at Eladhāna, covered the region Aparaparpaṭa, passed through a swift river, Śilā ākurvatī, passed by Śalyakartana, Mahāśaila and Caitraratha forest. They then crossed the river Yamunā, visited Jambūprastha, village Varūtha, the garden of the town Ujjihānā, and before reaching the town Lauhitya, crossed Uttānakā, reached Hastipṛṣthaka, passed Kuṭikā and Kapīvatī, Sthāṇumatī at Ekasāla ; and after crossing Gomatī at Vinata and passing through Kaliṅganagara (Gorakhpur) and the Sāla forest, reached Ayodhyā.

I have given above the names of rivers, towns, mountains, forests and gardens as they are mentioned in the constituted Text, without making any attempt to identify them. The difficulties in my way are many, and Bhavabhūti anticipated them when he says :

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ।

I might add that in modern times even hills have been rendered flat, and so, the difficulties in identifying places have now been increased hundredfold.

There is a mention in the Ayodhyākāṇḍa of Rāma's journey southwards from Ayodhyā in which Śṛṅgaverapura, Bhardvāja's hermitage (at Prayāga), Citrakūṭa hill and a small river near it, Mandākinī (not to be confounded with Gaṅgā) are mentioned. I keep in reserve the idea of supplying a suitable map of India, on which would be marked places that are mentioned in the Rāmāyaṇa; for, after all, we must be sure of our authorities on which location and identification of place-names are to be based.

Emendations

There are only seven cases of emendations in the Ayodhyākāṇḍa. Most of them are obvious as they relate to omissions of तु or हि introduced to avoid hiatus, as in अभीता for ह्यभीता in 2.11.2; त्वार्यों *अयोध्यां for त्वार्यों ह्ययोध्यां in 2.82.25; and मम पित्रा *अहं दत्ता for त्वहं दत्ता in 2.110.50. It should be noted that with Vālmīki the use of तु and हि is very frequent and without their usual sense of contrast or emphasis, and so it has to be regarded as his stylistic peculiarity. In the above instances also the introduction of तु or हि can be explained away as such; but in the first case, our emendation is supported by MSS. containing commentaries. In the second and third cases, the text introduces हि and तु without any reason except that of avoiding hiatus. In the case of दुष्प्रेक्ष्ये *अशोभेतां for दुष्प्रेक्ष्ये त्वशोभेतां in 2.30.2, there is no need to introduce तु, as दुष्प्रेक्ष्ये is neuter dual ending in ए and hence a प्रगृह्य. The MSS. of the S recension intentionally changed here the text into प्रेक्ष्याभ्यामशोभेतां, T3 alone keeping दुष्प्रेक्ष्ये of the N recension and adding तु under the impression that there was a case of hiatus. I was thus compelled to restore the reading of the N recension, which I consider to be the genuine S reading.

There are three more cases of emendations which require some explanation. The first of these is स* निदेशे पितुस्तिष्ठ in 2.16.24 where S reads संनिदेशे or तन्निदेशे and Ś1 D1–7 read संनिदेशः पितुस्तेऽयं. I have emended here स* for सं- and I construe it as स(त्वं) पितुर्निदेशे तिष्ठ for the reason that prefix सं to निदेशे is not usual or necessary for stylistic reasons. In 2.23.30, I have emended the text found in the MSS., भरतशत्रुघ्नौ into *लक्ष्मणशत्रुघ्नौ, as the case of Lakṣmaṇa accompanying Rāma was not, at this stage, even a probability. How Sītā should behave towards Bharata has been referred to in st. 23 above and st. 31 below,

while Lakṣmaṇa is not mentioned anywhere. This is the reason for the emendation which is based on *the context.* The last case of emendation दुःखजं विसृजन्त्य*स्रं occurs in 2.39.13. The MSS. of the S recension are divided between अश्रु and आस्रं, commentators reading अश्रु and the MSS. T G M1-3 reading आस्रं which word is not found in lexicons.

Use of Wavy Lines

The late Dr. V. S. Sukthankar, the first General Editor of the Critical Edition of the Mahābhārata, introduced the use of wavy lines below the accepted text to indicate that the text adopted was *less than certain, i.e.,* it was not uniformly supported by both the N and S recensions. The wavy line was also used when these recensions differed in wording though agreed in substance. Such a use of wavy lines for substitute passages or for the text which is less than certain is not found practicable in the case of the Rāmāyaṇa. In the first place, it is our experience that the S recension alone has rather preserved the archaic form of the text than the N recension. The S recension is, therefore, adopted for our principal printed Text. Further, in the Text of 3170 stanzas of the Ayodhyākāṇḍa, the number of substitute passages is 1131, which would mean that almost every third stanza should be marked with wavy lines. Such a thing would look very awkward in print as the text in the Virāṭaparvan of the Mahābhārata is, and hence Sukthankar's scheme of wavy lines could not be adopted for our text. We have, however, used the wavy line rarely, when the MSS. of the S recension are found divided among themselves, and the editor could not choose a particular reading of the S MSS. as final.

Metres in the Ayodhyā Kāṇḍa

The main body of the text of the Rāmāyaṇa as Ādikāvya is in the anuṣṭubh metre. According to Sāhityadarpaṇa of Viśvanātha, a Kāvya should be composed in one main metre with a change at the end :

एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ।
नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।
नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते । VI. 320–21

Viśvanātha in the above lines has recorded only a general principle अवसानेऽन्यवृत्तकैः, which he found to be in practice. If we examine the Sargas in the Ayodhyā kāṇḍa to see how far Vālmīki has followed the above principle, we see that as many as 16 Sargas out of 111 of the constituted Text have not got any change in metre at the end; but in some cases, *e.g.*, in Sargas 26, 40, 41, 90, 91, 100, 105, 106, 107 and 109 the redactors or interpolaters of both the recensions are seen active to have a stanza or two in a different metre or to make the Sarga run on into the next.

Of the metres in the closing stanzas of a Sarga, Vaṁśastha occurs some sixty times, Upendravajrā, Upajāti, Praharṣiṇī and Vaitālīya figuring next in frequency. With reference to two stanzas at the end of Sarga 108, the commentator Govindarāja states : वृत्तं तु श्लोकद्वयस्य चिन्त्यम्. My friend, Professor H. D. VELANKAR, tells me that the metre of stanza 2.108.25 is Asambādhā (first line slightly defective), and of 2.108.26 a mixture of Triṣṭubh and Jagatī. There is one more instance of a defective line of Vaṁśastha which I have noticed at the end of Sarga 2.69.

Before conclusion, I should like to gratefully record my sincere thanks to those persons who entrusted this work to me and who actively helped me in my task from beginning to end. In fact, I feel very much overwhelmed by their kindness when on the conclusion of the work I find how my role has been insignificant compared with an enormous quantity of quality labour these persons bestowed upon the production of this volume of the Ayodhyākāṇḍa. It is obviously difficult for me to mention all names, but I am all along conscious of their kind help to me.

I should like to record, in the first place, my grateful thanks to Dr. (Shrimati) Hansaben Mehta, the then Vice-Chancellor of the Maharaja Sayajirao University of Baroda, who, without any acquaintance, accepted my name first for the membership of the Editorial Board and then for the editorship of the Ayodhyākāṇḍa on the recommendation of my friend, Professor Govindalal H. Bhatt, the General

Editor of this Critical Edition of Vālmikī's Rāmāyaṇa. Professor Bhatt has also been equally kind to me from beginning to end, and advised me in all my difficulties in the editorial task. My heartfelt thanks go to him. For the preparation of my text, I had to spend weeks in Baroda when I was deeply impressed by his organising ability in the selection of the staff for the collection of MSS. and collation work. He was ably assisted by Shri M. R. Nambiar, the Assistant Editor, and also by Shri Haribhau Tryambak Desai and Shri B. N. Bhatt in all his activities—the selection of MSS., collation and supervision, preparation of Critical Apparatus and its checking, and finally proof-correction. Obviously, the Critical Edition of a text like the Rāmāyaṇa is not the work of an individual, but of a team, and the successful completion of it depends upon the staff, prepared to give its best to the General Editor. It is only loyalty of this type which enables the editor to give a trustworthy text. This preliminary task is both hard and stupendous. I consider myself lucky in having a staff which rendered my work easy and light. If, therefore, there is any credit in my performance, 90% of it goes to the members of the staff. I am aware of my limitations. I, therefore, like to record my grateful thanks to them individually and collectively. Lastly, the artists and the staff of the University Press have spared no pains to make the paintings and the printing of this volume excellent in their usual way, and I must not miss to record my best thanks to them also.

204/2, Sadashiv Peth, Poona, 2. P. L. VAIDYA.

CONCORDANCE OF THIS EDITION

With the Bombay, Kumbhakonam, Gorresio and Lahore Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
1 1^{ab}	**I. 77** 15^{cd}	**I. 77** 18^{ab}	**I. 79** 1^{ab}	**1** 1^{ab}
3*	—	—	—	—
1^{c}–2	16^{a}–17^{b}	18^{c}–19	1^{c}–2	1^{c}–2
4*	—	—	3	3
5*	—	[20]	—	—
3^{ab}	17^{cd}	21^{ab}	4^{ab}	4^{ab}
6*	—	[21^{cd}]	—	—
3^{cd}	18^{ab}	21^{ef}	4^{cd}	4^{cd}
7* l. 1–4	—	—	5–6	5–6
,, l. 5–7	—	—	—	7–8^{b}
,, l. 8–9	—	—	7	8^{c}–9^{b}
App. I. No. 1 l. 1–10	—	—	8–12	—
,, l. 11–14	—	—	13–14	15^{c}–17^{b}
,, l. 15–16	—	—	—	—
,, l. 17–30	—	—	15–21	—
,, l. 31	—	—	—	—
,, l. 32–37	—	—	22–24	—
4	18^{c}–19^{b}	22	25	9^{c}–10^{b}
App. I. No. 2 l. 1–10	—	—	—	10^{c}–15^{b}
,, l. 11–63	—	—	—	17^{c}–43
,, l. 64–67	—	—	—	**2** 1–2
,, l. 68	—	—	—	[3^{ab}]
,, l. 69–73	—	—	—	3^{c}–5
—	—	—	—	6
,, l. 74–75	—	—	—	7 fn.
—	—	—	—	8
,, l. 76	—	—	—	8 fn.
,, l. 77–79	—	—	—	9–10^{b}
—	—	—	—	10^{cd}
,, l. 80–124	—	—	—	11–32
App. I. No. 3 l. 1–32	—	—	26–41	—
,, l. 33–35	—	—	—	—
,, l. 36–41	—	—	42–44	—
5	19^{c}–20^{b}	[23]	—	—
8*	**II. 1** 1	**II. 1** 1	—	—
6–7	2–3	2–3	—	—
App. I No. 4 l. 1–64	—	—	**80** 1–32	—
8–9	4–5	4–5	**II. 1** 1–2	**3** 5^{c}–7^{b}
9*	—	—	3	—
10	6	6	4	7^{c}–8^{b}
10*	7–9	7–9	—	—
11–13	**I. 77** 20^{c}–23^{b}	**I. 77** 24–26	**I. 79** 45–47	1–3
14^{ab}	23^{cd}	27^{ab}	48^{ab}	[4^{ab}]
14^{cd}	24^{ab}	27^{cd}	48^{cd}	4^{ca}
13*	—	—	—	5^{ab}
15^{ab}	**II. 1** 10^{ab}	**II. 1** 10^{ab}	**II. 1** 5^{ab}	8^{cd}
15^{cd}	10^{cd}	10^{cd}	5^{cd}	—
16	11	11	—	15
17	12	12	6	10
14* l. 1–7	15^{c}–18	15^{c}–18	—	—
—	19^{ab}r	19^{ab}r	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
14* l. 8	19^{cd}	19^{cd}	—	9^{cd}
,, l. 9–10	20	20	—	—
$18–19^{b}$	$21–22^{b}$	$21–22^{b}$	$7–8^{b}$	$11–12^{b}$
19^{cd}	22^{cd}	22^{cd}	8^{cd}	12^{ab} fn.
15* l. 1	—	—	—	12^{cd}
,, l. 2	23^{ab}	23^{ab}	—	12^{cd} fn. l. 3
,, l. 3–5	$23^{c}–24$	$23^{c}–24$	—	$13–14^{b}$
20^{ab}	25^{ab}	25^{ab}	9^{ab}	—
20^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	9^{cd}	14^{cd}
16*	26^{ab}	26^{ab}	—	—
21–25	$26^{c}–31^{b}$	$26^{c}–30$	11–15	15–20
17*	—	—	—	21^{cd}
26^{ab}	31^{cd}	31^{ab}	16^{ab}	9^{ab}
$26^{c–f}$	32	$31^{c–f}$	—	22
18*	—	—	—	23^{ab}
27–28	33–34	32–33	—	24–25
19*	—	—	—	26–28
29^{ab}	35^{ab}	34^{ab}	17^{ab}	29^{ab}
20* l. 3	13^{ab}	13^{ab}	—	—
,, l. 4	13^{cd}	13^{cd}	—	23^{cd}
,, l. 5–7	$14–15^{b}$	$14–15^{b}$	—	—
,, l. 9–10	—	—	10	—
,, l. 15–16	—	—	—	12^{cd} fn. l. 1–2
,, l. 22	—	—	16^{cd}	—
29^{cd}	35^{cd}	34^{cd}	17^{cd}	29^{cd}
21*	36^{ab}	35^{ab}	—	30^{ab}
22* l. 1	—	—	18^{ab}	—
,, l. 2	—	—	18^{cd}	30^{cd}
23*	36^{cd}	35^{cd}	—	—
30–33	37–40	36–39	19–22	31–34
25*	—	—	—	[35^{ab}]
26*	41	40	—	—
34	42	41	—	$35^{c–f}$
27* l. 1–2	43	42	—	36
,, l. 3	—	—	—	36^{cd} fn.
,, l. 4–5	—	—	23	,,
,, l. 6	—	—	24^{ab}	37^{ab}
—	—	—	—	37^{cd}
27 (A)*	—	—	—	38^{ab}
27* l. 7–10	44–45	43–44	—	$38^{c}–40^{b}$
,, l. 11–14	—	—	—	$40^{c}–42^{b}$
35^{ab}	46^{ab}	45^{ab}	—	52^{cd}
28*	—	—	—	—
35^{cd}	46^{cd}	45^{cd}	—	53^{ab}
29* l. 1–3	—	—	—	$53^{c}–54$
App. I. No. 5	—	—	—	—
29* l. 4–5	—	—	—	55
29(A)* l. 1	—	—	—	[56^{ab}]
—	—	—	—	[56^{cd}r]
29(A)* l. 2–8	—	—	—	[$57–60^{b}$]
29* l. 6–9	—	—	—	$60^{c}–61$
30* l. 1–2	47	47	—	—
,, l. 3–4	48	46	—	—
,, l. 5–6	49	48	—	62
36	50	49	—	—
31*	—	—	—	63–64
37	51	50	—	65
2 1–2	**2** 1–2	**2** 1–2	—	**4** 1–2
32*	3–4	3–4	—	—
3–12	5–14	5–14	—	3–12

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
35*	15–16	15–16	—	—
13	17	17	—	13
36*	18	18	—	—
14^{ab}	19^{ab}	19^{ab}	—	14^{ab}
37*	19^{c}–20^{b}	19^{c}–20^{b}	—	—
14^{cd}	20^{cd}	20^{cd}	24^{cd}	14^{cd}
15	21	21	25	3 42^{c}–43^{b}
39*	22	22	—	—
16	23	23	26	43^{c}–44^{b}
40*	24	24	—	—
17–18	25–26	25–26	27–28	44^{c}–46^{b}
41*	—	—	—	46^{cd}
42*	—	—	—	47^{ab}
—	—	—	—	47^{cd}r
43*	27	27	—	—
19–20^{b}	28–29^{b}	28–29^{b}	—	4 15–16^{b}
44*	—	—	—	17^{cd}
45*	29^{c}–30^{b}	29^{c}–30^{b}	—	—
—	30^{cd}	30^{cd}	—	—
20^{c}–21^{b}	31	31^{a-d}	—	17
21–22	32–33^{b}	31^{e}–32	29–30^{b}	18–19^{b}
47* l. 1–6	—	—	30^{c}–33^{b}	3 48–50
47 (A)*	—	—	33^{cd}	—
47* l. 7–8	—	—	34	—
48*	—	—	—	51
—	—	—	—	52^{ab}r
23^{ab}	33^{cd}	33^{ab}	—	4 19^{cd}
49*	—	—	—	20
23^{c}	34^{a}	33^{c}	—	21^{a}
50*	—	—	—	21^{bc}
23^{d}	34^{b}	33^{d}	—	21^{d}
—	34^{c}–36^{b}r	33^{e}–34^{f}r	—	—
24	36^{c}–37^{b}	35	35	22
53*	—	—	36	—
25–26^{b}	37^{c}–38	36–37^{b}	37–38^{b}	23–24^{b}
54*	—	—	38^{cd}	—
26^{c}–28	39–41^{b}	37^{c}–39	—	24^{c}–26
29^{ab}	41^{cd}	40^{ab}	—	3 21^{ab}
55* l. 1–2	42	40^{c}–41^{b}	—	—
—	43^{ab}r	41^{cd}r	—	—
55* l. 3–9	43^{c}–46	42–44^{f}	—	—
—	47–48	45–46r	—	—
29^{c}–30^{b}	49–50^{b}	47–48^{b}	—	27–28^{b}
56*	50^{cd}	48^{cd}	—	—
30^{cd}	51^{ab}	49^{ab}	—	28^{cd}
31–34	51^{c}–54	49^{c}–52	39–42	29–32
3 1–4	3 1–4	3 1–4	2 1–4	5 1–4
62*	—	—	—	—
App. I. No. 6	5–21^{b}	5–19	—	—
63*	—	—	5–6	5–6
5	21^{c}–22^{b}	20	7	7
64 (A)*	—	—	—	—
65*	—	—	—	—
6	22^{c}–23^{b}	21	8	8
66*	—	—	—	—
7	23^{c}–24^{b}	22	9	9
67*	—	—	—	—
8^{ab}	24^{cd}	23^{ab}	10^{ab}	10^{ab}
68*	—	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
8^c–9^b	25	23^c–24^b	10^c–11^b	10^c–11^b
69*	—	—	—	—
9^c–10	26–27^b	24^c–25	11^c–12	11^c–12
70*	—	—	—	—
11	27^c–28^b	26	13	13
71*	—	—	—	—
12	28^c–29^b	27	14	14
72*	—	—	—	—
13	29^c–30^b	28	15	15
73*	—	—	—	—
14–16	30^c–33^b	29–31	16–18	16–18
74*	—	—	—	—
17	33^c–34^b	32	19	19
75*	—	—	—	—
18	34^c–35^b	33	20	20
76*	—	—	—	—
19–20	35^c–37^b	34–35	21–22	21–22
77*	—	—	—	—
21	37^c–38^b	36	23	23
78*	—	—	—	—
79*	—	—	—	—
22	38^c–39^b	37	24	24
80*	—	—	—	—
23–26^b	39^c–42	38–41^b	25–28^b	25–28^b
81*	—	—	—	—
26^c–27^b	43	41^c–42^b	28^c–29^b	28^c–29^b
82*	—	—	29^c–31^b	29^c–31^b
83*	—	—	—	—
84*	—	—	—	—
27^{cd}	44^{ab}	42^{cd}	31^{cd}	31^{cd}
86*	44^{cd}	43^{ab}	—	—
28–30	45–48^b	43^c–46	32–35^b	32–35^b
88*	—	—	—	—
31–32	48^c–49	47–48	35^c–36	35–36
89*	—	—	—	—
4 1–2	**4** 1–2	**4** 1–2	**3** 1–2	**6** 1–2
90*	—	—	—	—
3–5^b	3–5^b	3–5^b	3–5^b	3–5^b
5^c–6	5^c–6	5^c–6	5^c–6	—
91*	—	—	7^{ab}	—
7^{ab}	7^{ab}	7^{ab}	7^{cd}	5^{cd}
7^{cd}	7^{cd}	7^{cd}	—	6^{ab}
8–17	8–17	8–17	8–17	6^c–16^b
92* l. 1	—	—	—	—
92(A)*	—	—	—	—
92* l 2	—	—	—	—
18–45	18–45	18–45	18–45	16^c–43
5 1–2	**5** 1–2	**5** 1–2	**4** 1–2	**7** 1–2
93*	—	—	—	—
3	3	3	3	3
94*	4	4	4	4
4–5	5–6	5–6	5–6	5–6
95*	—	—	—	7fn.
6	7	7	7	7
96*	—	—	—	7fn.
7^{ab}	8^{ab}	8^{ab}	8^{ab}	8^{ab}
97*	—	—	—	8^{ab}fn.
7^c–10^b	8^c–11	8^c–11	8^c–11	8^c–11
98*	—	—	—	12^{ab}fn.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
11–15	12–16	12–16	12–16	12–16
16–18^{b}	17–19^{b}	17–19^{b}	17–19^{b}	17–19^{b}
100*	—	—	—	—
18^{c}–22	19^{c}–23	19^{c}–23	19^{c}–23	19^{c}–23
101*	24	24	24	24
23–24	25–26	25–26	25–26	25–26
6 1–9	**6** 1–9	**6** 1–9	**5** 1–9	**8** 1–9
102*	—	—	—	—
10	10	10	10	10
103*	—	—	—	—
11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}
104*	—	—	—	—
11^{c}–12	11^{c}–12	11^{c}–12	11^{c}–12	11^{c}–12
105*	—	—	—	—
13	13	13	13	13
106*	—	—	—	—
14^{ab}	14^{ab}	14^{ab}	14^{ab}	14^{ab}
107*	—	—	—	—
14^{c}–15	14^{c}–15	14^{c}–15	14^{c}–15	14^{c}–15
108*	—	—	—	—
16	16	16	16	16
109*	—	—	—	—
17	17	17	17	17
110*	—	—	—	—
18–19	18–19	18–19	18–19	18–19
111*	—	—	—	—
20–28	20–28	20–28	20–28	20–28
7 1	**7** 1	**7** 1	**6** 1	**9** 1
112* l. 2	—	—	—	—
2	2	2	2	2
113*	—	—	—	—
114*	—	—	3^{ab}	3^{ab}
3^{ab}	3^{ab}	3^{ab}	—	—
115*	—	—	—	—
3^{cd}	3^{cd}	3^{cd}	—	—
116*	4–7^{b}	4–7^{b}	—	—
4^{ab}	7^{cd}	7^{cd}	3^{cd}	3^{cd}
4^{c}–5^{b}	8	8	5	5
5^{c-f}	9	9	4	4
6–7	10–11	10–11	6–7	6–7
121*	—	—	8	8
8	12	12	9	9
122*	—	—	—	—
9^{ab}	13^{ab}	13^{ab}	10^{ab}	10^{ab}
124*	—	—	—	—
9^{c}–13	13^{c}–17	13^{c}–17^{d}	10^{c}–14	10^{c}–14
126*	—	[17^{ef}]	—	—
14–18	18–22	18–22	15–19	15–19
19–22	23–26	23–26	23–26	[20–23]
23–25	27–29	27–29	20–22	[24–26]
26	30	30	27	27
128*	—	—	28	28
27^{ab}	31^{ab}	31^{ab}	29^{ab}	29^{ab}
129*	31^{c}–32^{b}	31^{c}–32^{b}	—	—
27^{c}–29	32^{c}–34	32^{c}–34	29^{c}–31	29^{c}–31
130*	—	—	—	—
—	—	—	—	[32]r
30–31	30–31	30–31	32–33	33–34
8 1	**8** 1	**8** 1	**7** 1	**10** 1

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
2	2	2	2	2
133*	—	—	3	3
134* l. 1–3	$3–4^{b}$	$3–4^{b}$	—	—
134 (A)*	—	—	—	—
134* l. 4–10	$4^{c}–7$	$4^{c}–7$	—	—
134 (B)*	—	—	—	—
134* l. 11–12	8	8	—	—
3^{ab}	9^{ab}	9^{ab}	4^{ab}	4^{ab}
135*	—	—	—	—
$3^{c}–4$	$9^{c}–10$	$9^{c}–10$	$4^{c}–5$	$4^{c}–5$
137*	—	—	—	—
138*	11	11	—	—
5	12	12	6	6
139* l. 2	—	—	—	6^{cd} fn.
$6–8^{b}$	$13–15^{b}$	$13–15^{b}$	$7–9^{b}$	$7–9^{b}$
140*	—	—	$9^{c}–11^{b}$	$9^{c}–11^{b}$
$8^{c}–10^{d}$	$15^{c}–17$	$15^{c}–17$	$11^{c}–13$	$11^{c}–13$
141*	18^{ab}	18^{ab}	—	—
10^{ef}	18^{cd}	18^{cd}	—	—
142*	19	19	—	—
$11–13^{b}$	$20–22^{b}$	$20–22^{b}$	$14–16^{b}$	$14–16^{b}$
143*	—	—	16^{cd}	16^{cd}
144*	—	—	—	16^{cd} fn.
$13^{c}–14^{b}$	$22^{c}–23^{b}$	$22^{c}–23^{b}$	17	17
145*	—	—	18^{ab}	18^{ab}
146*	—	—	—	—
$14^{c}–15$	$23^{c}–24$	$23^{c}–24$	$18^{c}–19$	$18^{c}–19$
147*	—	—	20	20
16	25	25	21	21
148* l. 1	—	—	—	—
148 (A)*	—	—	—	—
148* l. 2–4	—	—	—	—
$17–19^{b}$	$26–28^{b}$	$26–28^{b}$	$22–24^{b}$	$22–24^{b}$
149*	—	—	—	—
19^{cd}	28^{cd}	28^{cd}	24^{cd}	24^{cd}
150*	—	—	—	25^{ab}
151*	29–30	29–30	—	—
20^{ab}	31^{ab}	31^{ab}	25^{ab}	25^{ab} fn.
$20^{c}–26$	$31^{c}–37$	$31^{c}–37$	$25^{c}–31$	$25^{c}–31$
153*	38	38	—	—
27	39	39	32	32
9 1–4	**9** 1–4	**9** 1–4	**8** 1–6	**11** 1–6
5	5	5	10	10
155*	6–7	6–7	—	—
6–7	8–9	8–9	7–8	7–8
156*	—	—	—	—
8	10	10	9	9
9–11	11–13	11–13	11–13	11–13
12^{a}	14^{a}	14^{a}	14^{a}	14^{a}
158*	$14^{b}–15^{a}$	$14^{b}–15^{a}$	—	—
12^{b}	15^{b}	15^{b}	14^{b}	14^{b}
159*	15^{cd}	15^{cd}	—	—
12^{cd}	16^{ab}	16^{ab}	14^{cd}	14^{cd}
160*	—	—	—	—
13	$16^{c}–17^{b}$	$16^{c–f}$	15	15
161* l. 1	—	—	—	—
14	$17^{c}–18$	$17–18^{b}$	$16–17^{b}$	$16–17^{b}$
162*	19	$18^{c}–19^{b}$	—	—
15	20	$19^{c–f}$	$17^{c}–18^{b}$	$17^{c}–18^{b}$
163	21	20	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
16^{a-f}	$22-23^{b}$	$21-22^{b}$	$18^{c}-19$	$18^{c}-19$
165*	—	—	$20-21^{b}$	$20-21^{b}$
166*	23^{cd}	22^{cd}	—	—
17	24	23	$21^{c}-22^{b}$	$21^{c}-22^{b}$
18	25	24	$30^{c}-31^{b}$	$30^{c}-31^{b}$
19^{ab}	26^{ab}	25^{ab}	31^{cd}	31^{cd}
19^{cd}	26^{cd}	25^{cd}	30^{ab}	30^{ab}
20	27	26	$22^{c}-23^{b}$	$22^{c}-23^{b}$
21	28	27	$25^{c}-26^{b}$	$25^{c}-26^{b}$
22-23	29-30	28-29	$23^{c}-25^{b}$	$23^{c}-25^{b}$
167* l. 1-2	31	30	—	—
,, l. 3-4	32	31	$26^{c}-27^{b}$	$26^{c}-27^{b}$
24-25	$33-35^{b}$	32-33	$27^{c}-29$	$27^{c}-29$
168*	—	—	—	—
26	$35^{c}-36^{b}$	34	32	32
169*	—	—	—	33-36
170*	—	—	—	—
27^{ab}	36^{cd}	35^{ab}	33^{ab}	37^{ab}
App. I (No. 7) l. 1-9	—	—	$33^{c}-37$	$37^{c}-41$
,, l. 10-12	—	—	—	$42-43^{b}$
,, l. 13	—	—	—	—
,, l. 14-27	—	—	—	$43^{c}-50^{b}$
,, l. 28-29	—	—	—	—
,, l. 30-53	—	—	—	$50^{c}-60$
171*	—	—	—	**12** 1-2
27^{cd}	37^{ab}	35^{cd}	—	—
172*	$37^{c}-38^{b}$	36	—	—
28-31	$38^{c}-42^{b}$	37-40	38-41	3-6
174*	$42^{c}-43^{b}$	41	—	—
32-33	$43^{c}-45^{b}$	42-43	42-43	7-8
175*	$45^{c}-46^{b}$	44	—	—
34^{ab}	46^{cd}	45^{ab}	44^{ab}	9^{ab}
176*	—	—	—	—
$34^{c}-37$	$47-50^{b}$	$45^{c}-48^{d}$	$44^{c}-47$	$9^{c}-12$
178*	—	—	48^{ab}	13^{ab}
38-41	$50^{c}-54$	$48^{e}-52$	$48^{c}-52$	$13^{c}-17$
179* l. 1	—	—	—	--
,, l. 2-3	—	—	53	18
180*	—	—	—	—
42	55	53	55	20
43	56	54	54	19
44-45	57-58	55-56	56-57	21-22
181*	—	—	58	23
182*	—	—	—	—
App. I. No. 8 l. 1	**10** 1^{ab}	**10** 1^{ab}	—	—
,, l. 2	—	—	—	—
,, l. 3-18	$1^{c}-9^{b}$	$1^{c}-8$	—	—
183*	**9** 59-64	**9** 57-62	—	—
45-47	65-66	63-64	59-60	24-25
10 184*	**10** —	**10** —	**9** —	**13** —
185*	—	—	—	—
1^{ab}	9^{cd}	9^{ab}	1^{ab}	1^{ab}
186*	10	$9^{c}-10^{b}$	—	—
1^{cd}	11^{ab}	10^{cd}	1^{cd}	1^{cd}
187* l. 1-10	$11^{c}-16^{b}$	$11-15^{d}$	—	—
—	—	[15^{ef}]	—	—
187* l. 11-22	$16^{c}-22^{b}$	16-21	—	—
$2-3^{b}$	$22^{c}-23$	$22-23^{b}$	$2-3^{b}$	$2-3^{b}$
3^{c}	24^{a}	23^{c}	3^{c}	3^{c}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
188*	—	—	3^{d}–4^{c}	3^{d}–4^{c}
3^{d}	24^{b}	23^{d}	4^{d}	4^{d}
189* l. 1	24^{cd}	24^{ab}	—	[5^{ab}]
—	—	—	—	[5^{cd}]r
189* l. 2-3	25	24^{c}–25^{b}	—	—
4–6^{b}	26–28^{b}	25^{c}–27^{b}	5–7^{b}	6–8^{b}
190*	—	—	—	—
6^{c}–9	28^{c}–32^{b}	27^{c}–30	7^{c}–11^{b}	8^{c}–12^{b}
191*	—	—	—	12^{cd}
192*	32^{cd}	31^{ab}	—	—
10	33	31^{c-f}	11^{c}–12^{b}	13
193*	—	—	12^{cd}	14^{ab}
11^{ab}	34^{ab}	32^{ab}	—	17^{ab}
11^{c}–12^{b}	34^{c}–35^{b}	32^{c}–33^{b}	15	17^{c}–18^{b}
—	35^{c}–36^{b}	33^{c-f}	—	18^{c}–19^{b}
12^{cd}	36^{cd}	34^{ab}	13^{ab}	14^{cd}
194*	37^{a}–39^{f}	34^{c}–36^{d}	—	15–16 and 19^{c}–20
195*	—	—	13^{c}–14	21–22^{b}
13	40	37	16	22^{ab} fn.
196*	**11** 1	**11** 1	—	[22^{c}–23^{b}]
14–15	2–3	2–3	17–18	23^{c}–25^{b}
16^{ab}	22^{cb}	22^{ab}	19^{ab}	25^{cd}
197* l. 1	22^{cd}	22^{cd}	19^{cd}	26^{ab}
,, l. 2	—	—	20^{ab}	26^{cd}
16^{cd}	4^{ab}	4^{ab}	20^{cd}	27^{ab}
198*	—	—	—	—
199*	4^{cd}	4^{cd}	—	—
17	5	5	21	27^{c}–28^{b}
200* l. 1–4	6–7	6–7	—	[28^{c}–30^{b}]
,, l. 5–6	8	8	—	—
18^{ab}	9^{ab}	9^{ab}	22^{ab}	30^{cd}
201*	—	—	—	—
18^{c}–19^{b}	9^{c}–10	9^{c}–10	22^{c}–23	31–32^{b}
202*	11	11	—	—
20	12	12	24	32^{c}–33^{b}
203*	—	—	—	—
21–25	13–17	13–17	25–29	33^{c}–38^{b}
204* l. 1–3	18–19^{b}	18–19^{b}	—	—
,, l. 4–6	—	—	—	—
,, l. 7–11	19^{c}–21	19^{c}–21	—	—
,, l. 12	—	—	—	—
—	23^{abr}	23^{ab}	—	—
26–27	23^{c}–25^{b}	23^{c}–24	30–31	38^{c}–40^{b}
207*	25^{c}–26^{b}	25	—	—
28–29^{b}	26^{c}–27	26–27^{b}	32–33^{b}	40^{c}–41
209*	28^{ab}	27^{cd}	—	—
29^{cd}	28^{cd}	27^{ef}	33^{cd}	42^{ab}
210*	29	28	—	—
30^{ab}	**12** 1^{ab}	**12** 1^{ab}	34^{ab}	42^{cd}
212* l. 1–4	1^{c}–3^{b}	1^{c}–2	—	—
,, l. 5	—	—	—	—
,, l. 6	3^{cd}	3^{ab}	—	—
30^{c}–31^{b}	4	3^{c}–4^{b}	34^{c}–35	42^{c}–44^{b}
215* l. 1	5^{ab}	4^{cd}	—	—
,, l. 2	—	—	—	—
31^{c}–39	5^{c}–14^{b}	5–13	36–44	44^{c}–53^{b}
217*	—	—	—	—
40	14^{c}–15^{b}	14^{a-d}	45	53^{c}–54^{b}
218*	—	—	46	54^{e-f}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
App. I. No. 9 l. 1–6	15^{c}–18^{b}	14^{e}–17^{b}	—	—
,, l. 7	—	—	—	—
,, l. 8–34	18^{c}–31	17^{c}–30	—	—
,, l. 35–38	—	—	—	—
,, l. 39–60	32–42	31–41	—	—
,, l. 61	—	—	—	—
,, l. 62–87	43–55	42–54^{d}	—	—
,, l. 88	—	—	—	—
,, l. 89–103	56–63^{b}	54^{e}–60	—	—
,, l. 104–107	—	—	—	—
,, l. 108–111	63^{c}–65^{b}	61–62	—	—
,, l. 112–113	65^{c}–66^{b}	63	**10** 6	**14** 6
,, l. 114–132	66^{c}–75	64–73^{b}	—	—
,, l. 133	[76^{ab}]	73^{cd}	—	—
,, l. 134–145	76^{c}–81	74–79	—	—
,, l. 146	82^{ab}	80^{cd}	—	—
,, l. 147	82^{cd}	80^{ab}	10^{cd}	9^{cd}
,, l. 148–149	83	81	8	7 fn.
,, l. 150–151	84	82	11	10
,, l. 152–153	—	—	—	—
,, l. 154–157	85–86	83–84	—	—
,, l. 158–159	[87^{a-d}]	85	—	—
,, l. 160–162	87^{e}–88^{b}	86–87^{b}	—	—
,, l. 163–172	88^{c}–92	87^{c}–91	—	—
,, l. 173	[93^{ab}]	92^{ab}	—	—
,, l. 174	—	—	—	—
—	93^{cd},	92^{cd},	—	—
,, l. 175	93 ef	92 ef	—	—
,, l. 176	—	—	—	—
,, l. 177–178	94^{a-d}	93^{a-d}	—	—
,, l. 179	94 ef	93 ef	15^{cd}	14^{ab} fn.
,, l. 180–235	95–111	94–110	—	—
41	112	111	**9** 47	**13** 55
219*	**13** 26	**13** 26	—	—
11 1–2	**13** 1–2	**13** 1–2	**10** 1–2	**14** 1–2
220*	—	—	—	—
3–4	3–4	3–4	3–4	3–4
5^{ab}	5^{ab}	5^{ab}	5^{cd}	5^{ab}
5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}	5^{ab}	5^{cd}
221*	6	6	—	—
6^{a-d}	7	7	7	7
222* l. 1	—	—	9^{ab}	8^{ab}
222 (A)*	—	—	—	—
222* l. 2–3	—	—	9^{c}–10^{b}	8^{c}–9^{b}
,, l. 4–9	—	—	12–14	11–13
223*	8–13	8–13^{d}	—	—
6^{ef}	14^{ab}	13^{ef}	15^{ab}	14^{ab}
7–9	14^{c}–17^{b}	14–16	16–18	14^{c}–17^{b}
225*	—	—	19–21^{b}	17^{c}–19
10^{a}	17^{c}	17^{a}	21^{c}	20^{a}
226*	17^{d}–18^{a}	17^{b}–17^{c}	—	—
10^{b}	18^{b}	17^{d}	21^{d}	20^{b}
228*	—	—	—	—
10^{c}–12	18^{c}–21^{b}	18–20	22–24	20^{c}–23^{b}
229* l. 1	—	—	—	—
,, l. 2	—	—	—	23^{ab}fn.
,, l. 3–6	—	—	25–26	23^{c}–25^{b}
13	21^{c}–22^{b}	21	27	25^{c}–26^{b}
230*	22^{c}–2[illegible]	22–23	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
14–15	24–25	24–25	28–29	26^{c}–27
12 1–4	**14** 1–4	**14** 1–4	**11** 1–4	**15** 1–4
5	5	5	6	5
233* l. 1	—	—	7^{ab}	6^{ab}
,, l. 2	—	—	7^{cd}	6^{ab} fn.
,, l. 3	—	—	8^{ab}	6^{cd}
6	6	6	5	4^{cd} fn.
234*	7–9	7–9	—	—
7–10	10–13	10–13	8^{c}–12^{b}	7–10
237*	—	—	12^{c}–14^{b}	11–12
11^{ab}	14^{ab}	14^{ab}	14^{cd}	12^{cd} fn.
11^{cd}	14^{cd}	14^{cd}	15^{ab}	13^{ab}
239* l. 1–2	—	—	15^{c}–16^{b}	13^{c}–14^{b}
239(A)*	—	—	—	—
239* l. 3–14	—	—	16^{c}–22^{b}	14^{c}–20^{b}
240*	15–18	15–18	—	—
241*	19	19	—	—
242*	—	—	—	—
12–13	20–21	20–21	23^{c}–25^{b}	21^{c}–23^{b}
245*	—	—	25^{c}–26^{b}	23^{c}–24^{b}
14–15^{b}	22–23^{b}	22–23^{b}	26^{c}–27	24^{c}–25
15^{cd}	23^{cd}	23^{cd}	—	—
16	24	24	28^{c}–29^{b}	26^{c}–27^{b}
App. 1. No. 10 l. 1–5	25–27^{b}	25–27^{b}	—	—
,, l. 6	[27^{cd}]	27^{cd}	—	—
,, l. 7–55	27^{e}–51	28–51	—	—
,, l. 56–59	[52^{a-h}]	52–53	—	—
,, l. 60–68	52^{i}–56^{b}	54–57	—	—
17^{a-c}	—	—	29^{c}–30^{a}	27^{c}–28^{a}
248*	—	—	—	28^{bc}
17^{d}	—	—	30^{b}	28^{d}
249*	—	—	30^{cd}	29^{ab}
250* l. 1	—	—	—	29^{cd}
,, l. 2	—	—	—	—
,, l. 3–6	—	—	—	30
18	56^{c}–57^{b}	58^{a-d}	28^{ab}	26^{ab}
252*	57^{cd}	58 ef.	—	—
19	58	59	22^{c}–23^{b}	20^{c}–21^{b}
20	59	60	—	—
253*	60–61	61–62	—	—
254*	62	[63^{a-d}]	—	—
21^{ab}	63^{ab}	[63 ef.]	—	—
21^{cd}	63^{cd}	64^{ab}	—	—
255*	64^{ab}	64^{cd}	—	—
22–23	64^{c}–66^{b}	65–66	—	—
256* l. 1	66^{cd}	67^{ab}	—	—
,, l. 2	[66^{ef}]	67^{cd}	—	—
24	67	68	31	31
13 1–3^{b}	**15** 1–3^{b}	**15** 1–3^{b}	**12** 1–3^{b}	**16** —
259*	3^{cd}	—	—	—
3^{c}–4	4–5^{b}	3^{c}–4	3^{c}–4	—
261*	—	—	—	1–3^{b}
5	5^{c}–6^{b}	5	5	3^{c}–4^{b}
6^{ab}	6^{cd}	6^{ab}	6^{ab}	—
6^{cd}	7^{ab}	6^{cd}	6^{cd}	4^{cd}
263*	—	—	—	5–6^{b}
7^{ab}	7^{cd}	8^{ab}	7^{ab}	6^{cd}
264*	8^{ab}	—	—	—
265* l. 1	—	8^{cd}	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
265* l. 2	—	[8^{ef}]	—	—
7^{c}–9	8^{c}–11^{b}	9–10	7^{c}–10	7–10^{b}
10^{ab}	11^{cd}	11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}
10^{cd}	[12^{ab}]	11^{cd}	11^{cd}	10^{cd}
11^{ab}	[12^{cd}]	12^{ab}	12^{ab}	11^{cd}
270*	—	—	—	12–13
11^{cd}	12^{ef}	12^{cd}	12^{cd}	14^{ab}
271*	—	—	—	14^{c}–15
12	12^{g}–13^{b}	13	13	16
13–14	13^{c}–15^{b}	14–15	14–15	—
15	15^{c}–16^{b}	16	16	17
275*	16^{c}–17^{b}	17	—	—
16–17^{b}	17^{c}–18	18–19^{b}	17–18^{b}	18–19
277*	19–20	19^{c}–21^{b}	—	—
17^{cd}	21^{ab}	21^{cd}	18^{cd}	20^{ab}
278* l. 3-4	—	—	19	—
279*	21^{c}–22^{b}	22	—	20^{c}–21^{b}
280*	—	[23]	—	—
18	22^{c}–23^{b}	24	20	21^{c}–22^{b}
281*	—	—	—	30^{c}–31^{b}
282*	—	—	—	22^{c}–30^{b}
283*	—	—	—	30^{cd} fn.
19^{ab}	23^{cd}	25^{ab}	21^{ab}	31^{cd}
284*	—	—	—	—
19^{cd}	24^{ab}	25^{cd}	21^{cd}	32^{ab}
20	24^{c}–25^{b}	26	22	32^{c}–33
286*	—	—	—	34–41^{b}
288*	25^{c}–26^{b}	27	—	—
21	26^{c}–27^{b}	28	23	41^{c}–42
290*	—	—	—	—
22–23^{b}	27^{c}-28	29-30^{b}	24–25^{b}	43–44^{b}
293*	29^{ab}	30^{cd}	—	—
23^{cd}	29^{cd}	31^{ab}	25^{c}–26	44^{c}–45
295* l. 1-2	—	—	27	46
,, l. 3	—	—	28^{ab}	—
,, l. 4	—	—	28^{cd}	47^{cd}
,, l. 5	—	—	29^{ab}	47^{ab}
,, l. 6–8	—	—	29^{c}–30	48–49^{b}
296*	30^{ab}	31^{cd}	—	—
24^{ab}	30^{cd}	32^{ab}	—	49^{cd}
24^{cd}	31^{ab}	32^{cd}	—	[50^{ab}]
25	31^{c}–32^{b}	33	32	50^{c-f}
297*	—	—	33	—
26	32	34^{ab}	31^{ab}	51^{ab}
299*	—	—	—	—
300* l. 1-8	33^{c}–37^{b}	35–38	—	52-55^{b}
,, l. 9–13	37^{c}–39	39–40	—	—
27^{ab}	40^{ab}	41^{ab}	34^{ab}	—
301*	—	—	34^{cd}	—
302*	40^{cd}	41^{cd}	—	—
27^{cd}	41^{ab}	42^{ab}	35^{ab}	55^{cd}
303* l. 1–2	41^{cd}	42^{cd}	35^{cd}	55^{ef}
,, l. 3–4	42^{ab}	43^{ab}	—	56^{ab}
304*	—	—	36–37	56^{c}–59^{b}
305*	42^{c}–47	43^{c}–48	—	—
28	48	49	38	59^{c-ef}
14 1–4^{b}	**16** 1–4^{b}	**16** 1–4^{b}	**13** 1–4^{b}	**17** 1–4^{b}
310*	4^{c}–6^{b}	4^{c}–6^{b}	—	—
4^{c}–14	6^{c}–16	6^{c}–16	4^{c}–15	4^{c}—15

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
317*	17–18	17–18	—	—
15	19	19	16	16
16^{ab}	20^{ab}	20^{ab}	17	17
16^{cd}	20^{cd}	20^{cd}	—	18^{ab}
17	21	21	18–19	18^{c}–19^{b}
320*	—	—	20–21	—
321* l. 1-9	22–26^{b}	22–26^{b}	—	19^{c}–23
,, l. 10	26^{cd}	26^{cd}	—	—
,, l. 11	27^{ab}	27^{ab}	—	24^{ab}
18^{ab}	27^{cd}	27^{cd}	22^{ab}	24^{cd}
18^{cd}	28^{ab}	28^{ab}	22^{cd}	25^{cd}
322* l. 1	28^{cd}	28^{cd}	—	26^{ab}
,, l. 2	29^{ab}	29^{ab}	—	25^{ab}
19–23^{b}	29^{c}–33	29^{c}–33^{b}	23–27^{b}	26^{c}–30
325*	—	—	—	39^{cd}
23^{cd}	34^{ab}	33^{cd}	27^{c}–28	31^{ab}
327* l. 1–16	34^{c}–42^{b}	34–41	—	31^{c}–38
,, l. 17–18	42^{c-f}	42	—	—
—	—	—	—	39^{ab},
24–25	43–45^{b}	43–45^{b}	—	40–42^{b}
328*	45^{cd}	45^{cd}	—	42^{cd}
26	46	46	29	43
27	47	47	—	44
15 1^{ab}	**17** 1^{ab}	**17** 1^{ab}	**14** 1^{ab}	**18** 1^{ab}
330*	1^{cd}	1^{cd}	1^{cd}	—
1^{cd}	2^{ab}	1^{ef}	—	—
332*	—	—	—	1^{c}–3
2	2^{c}–3^{b}	2	—	4
334* l. 1	3^{cd}	3^{ab}	—	5^{cd}
,, l. 2	4^{ab}	3^{cd}	—	5^{ab}
,, l. 3	4^{cd}	4^{ab}	—	6^{ab}
3	5	4^{c}–5^{b}	—	6^{c}–7^{b}
335* l. 1	6^{ab}	5^{cd}	—	7^{cd}
,, l. 2–3	6^{c}–7^{b}	6	—	—
4	7^{c}–8^{b}	7	8	8
336* l. 1–12	—	—	2–7	—
336 (A)*	—	—	—	—
337*	—	—	9	—
5–8	8–11	8–11	10–13	9–12
342*	—	—	14–16	—
9–10	12–13	12–13	17–18	13–14
345*	—	—	—	15
346*	14	14	—	—
11	15	15	19	16
348*	16	16	—	—
12^{a}	17^{a}	17^{a}	20^{a}	17^{a}
349*	17^{b}–19	17^{b}–19^{a}	—	17^{b}–19^{a}
12^{b-d}	19^{b-d}	19^{b-d}	20^{b-d}	19^{b-d}
350*	20	20	—	20
13–14	21–22	21–22	21–22	21–22
16 1–2	**18** 1–2	**18** 1–2	**15** 1–2	**19** 1–2
351*	—	—	3–4	3·4
352*	—	—	—	—
3–8^{b}	3–8^{b}	3–8^{b}	5–10^{b}	5–10^{b}
8^{cd}	8^{cd}	8^{cd}	10^{c}–11	10^{cd}
9^{ab}	9^{ab}	9^{ab}	12^{ab}	—
9^{cd}	9^{cd}	9^{cd}	12^{cd}	11^{ab}
354*	—	—	—	11^{c}–12^{b}
355*	—	—	13	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
10	10	10	14	12^{c}–13^{b}
356*	—	—	15^{ab}	13^{cd}
11	11	11	18	16^{c} 17^{b}
357*	12^{ab}	12^{ab}	—	—
12–13	12^{c}–14	12^{c}–14	15^{c}–17	14–16^{b}
14–15	15–16	15–16	19–20	17^{c}–19^{b}
359*	—	—	—	—
360*	—	—	21–23	—
16–17	17–18	17–18	24–25	19^{c}–21^{b}
361* l. 1	19^{ab}	19^{ab}	—	21^{cd}
,, l. 2-3	—	—	—	22
,, l. 4	—	—	—	—
362*	—	—	—	—
363* l. 1	19^{cd}	19^{cd}	—	—
,, l. 2-9	20–23	20–23	—	23–26
,, l. 10	24^{ab}	24^{ab}	—	—
,, l. 11-18	24^{c}–28^{b}	24^{c}–28^{b}	—	27–30
18–19	28^{c}–30	28^{c}–30	26–30^{b}	31–33^{b}
366*	—	—	—	—
20–22	31–33	31–33	30^{c}–33^{b}	33^{c}–36^{b}
23	34	34	34^{c}–35^{b}	36^{c}–37^{b}
24	35	35	33^{c}–34^{b}	37^{c}–38^{b}
368*	36	36	—	38^{c}–39^{b}
369*	—	—	—	—
25	37	37	35^{c-f}	39^{c}–40^{b}
26	38	38	—	40^{c}–41^{b}
371*	—	—	—	41^{cd}
372*	39–41	39–41	—	—
373*	—	—	36	—
27–29^{b}	**19** 1–3^{b}	**19** 1–3^{b}	**16** 1–3^{b}	42–44^{b}
375*	—	—	3^{c}–5	—
29^{cd}	3^{cd}	3^{cd}	—	44^{cd}
30–32	4–6	4–6	6–8	45–47
377*	—	—	—	48^{ab}
33	7	7	9	48^{c}–49^{b}
378*	—	—	10	—
34–35^{b}	8–9^{b}	8–9^{b}	11–12^{b}	49^{c}–50
379*	—	—	12^{cd}	—
35^{cd}	9^{cd}	9^{cd}	—	51^{ab}
36	10	10	13	51^{c}–52^{b}
380*	—	—	—	52^{cd}
37–42	11–16	11–16	14–19	53–58
383*	—	—	20	59
43	17	17	21	60–61^{b}
384*	—	—	—	—
44–50	18–24	18–24	22–28	61^{c}–68^{b}
388*	—	—	29–30	68^{c}–70^{b}
51–53	25–27	25–27	31–33	70^{c}–73^{b}
391* l. 1-3	—	—	34–35^{b}	73^{c}–74
,, l. 4	—	—	35^{cd}	—
54	28	28	36	75
55^{ab}	29^{ab}	29^{ab}	37^{ab}	78^{cd}
393*	—	—	37^{cd}	—
55^{cd}	29^{cd}	29^{cd}	41^{cd}	79^{ab}
394*	—	—	42	79^{c}–80^{b}
395*	—	—	43	80^{c}–81^{b}
56	30	30	38–39	76
397* l. 1	—	—	—	77^{ab}
,, l. 2	—	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
57	31	31	40	77^{c}–78^{b}
398*	—	—	41^{ab}	—
58–59	32–33	32–33	44–45	81^{c}–83^{b}
399*	34	34	—	—
60	35	35	46	83^{c}–84^{b}
401*	36–39	36–39	—	—
61	40	40	47	84
17 403* l. 1–8	**20** 1–4	**20** 1–4	**17** —	**20** —
403(A)*	—	—	—	—
403* l. 9–14	5–7	5–7	—	—
1–2	8–9	8–9	1–2	1–2
404*	—	—	3	3
405*	10	10	—	—
3	11	11	4	4
4–8	12–16	12–16	5–8	5–8^{b}
409*	—	—	9–10	8^{c}–10^{b}
410*	17–18	17–18	—	—
411*	19	19	—	—
9	20	20	11	10^{c}–11^{b}
413*	—	—	12	11^{c}–12^{b}
414* l. 1	21^{ab}	21^{ab}	—	—
414(A)*	—	—	—	—
414* l. 2	21^{cd}	21^{cd}	—	—
10–11	22–23	22–23	13–14	12^{c}–14^{b}
417*	—	—	15	14^{c}–15^{b}
12	24	24	16	15^{c}–16^{b}
418*	25^{ab}	25^{ab}	—	—
13	25^{c}–26^{b}	25^{c}–26^{b}	17	16^{c}–17^{b}
420*	26^{cd}	26^{cd}	—	—
14	27	27	18	17^{c}–18^{b}
421*	—	—	19	18^{c}–19^{b}
422*	28	28	—	—
15	29	29	21	20^{c}–21^{b}
16	30	30	20	19^{c}–20^{b}
424*	31	31	—	—
425*	32	32	—	—
17–22	33–38	33–38	22–28	21^{c}–28^{b}
430*	—	—	29	28^{c}–29^{b}
23	39–40^{b}	39–40^{b}	30–31^{b}	29^{c}–30
431*	40^{cd}	40^{cd}	—	—
432*	—	—	—	—
24	41	41	31^{c}–32^{b}	31
433*	42	42	—	—
25	43	43	32^{c}–33^{b}	32
434 (A)*	—	—	—	—
435*	—	—	33^{c}–35^{b}	33–34
436*	44	44	—	—
26	45	45	35^{c}–36^{b}	35
437*	46–47	46–47	—	—
27	48	48	36^{c}–37^{b}	36
438*	—	—	37^{c}–38^{b}	37
28–29^{b}	49–50^{b}	49–50^{b}	38^{c}–39^{b}	38–39^{b}
440*	—	—	—	—
29^{cd}	50^{cd}	50^{cd}	39^{cd}	39^{cd}
30–31	51–52	51–52	41–42	41–42
32	53	53	40	40
443*	54	54	—	—
33	55	55	43	43
18 444*	**21** —	**21** —	**18** 1–2	**21** 1–2

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
1-3	1-3	1-3	3-5	3-5
4	4	4	6	—
446*	—	—	—	—
5	5	5	7	—
447 (A)*	—	—	—	—
6-9	6-9	6-9	8-11	6-9
449*	—	—	—	—
10-11	10-11	10-11	12-13	10-11
452*	—	—	$14-16^{b}$	$12-14^{b}$
453*	—	—	—	—
454*	12-14	12-14	—	—
12	15	15	$16^{c}-17^{b}$	$14^{c}-15^{b}$
13	16	16	$18^{c}-19^{b}$	$16^{c}-17^{b}$
14	17	17	$17^{c}-18^{b}$	$15^{c}-16^{b}$
15	18	18	$19^{c}-20^{b}$	$17^{c}-18^{b}$
458*	19	[19]	—	—
16-18	20-22	20-22	$20^{c}-23^{b}$	$18^{c}-21^{b}$
459* l. 2	—	—	—	—
19	23	23	$23^{c}-24^{b}$	$21^{c}-22^{b}$
460* l. 1	—	—	—	—
,, l. 2-3	—	—	$24^{c}-25^{b}$	$22^{c}-23^{b}$
$20-22^{b}$	$24-26^{b}$	$24-26^{b}$	$25^{c}-27$	$23^{c}-25$
462*	—	—	28	26
$22^{c}-24^{b}$	$26^{c}-28^{b}$	$26^{c}-28^{b}$	29-30	27-28
24^{cd}	28^{cd}	28^{cd}	31^{ab}	—
464*	—	—	—	—
25	29	29	$31^{c}-32^{b}$	29
465*	—	—	—	30-31
26	30	30	$32^{c}-33^{b}$	32
27-28	31-32	31-32	$36^{c}-38^{b}$	36-37
468*	—	—	38^{cd}	38^{ab}
469*	—	—	—	—
29	33	33	$35^{c}-36^{b}$	35
470*	34	34	—	—
30^{ab}	35^{ab}	35^{ab}	33^{cd}	33^{ab}
471*	—	—	$34-35^{b}$	$33^{c}-34$
472*	$35^{c}-36^{b}$	$35^{c}-36^{b}$	—	—
$30^{c}-32^{b}$	$36^{c}-38^{b}$	$36^{c}-38^{b}$	39-40	$38^{c}-40^{b}$
473*	38^{cd}	38^{cd}	—	—
32^{cd}	39^{ab}	39^{ab}	41^{ab}	40^{cd}
474* l. 1-5	—	—	$41^{c}-43$	$41-43^{b}$
,, l. 6	—	—	—	—
474* l. 7-8	—	—	44	$43^{c}-44^{b}$
474(A)*	—	—	—	—
474* l. 9-11	—	—	$45-46^{b}$	$44^{c}-45$
475*	$39^{c}-40^{b}$	$39^{c}-40^{b}$	—	—
32^{ef}	40^{cd}	40^{cd}	46^{cd}	46^{ab}
476*	—	—	47^{ab}	46^{cd}
33-34	41-42	41-42	$47^{c}-49^{b}$	47-48
478*	—	—	—	—
479*	—	—	—	—
$35-38^{d}$	43-46	43-46	$49^{c}-53^{b}$	49-52
480*	—	—	—	—
38^{ef}	47^{ab}	47^{ab}	53^{cd}	53^{ab}
481*	—	—	53^{ef}	53^{cd}
482*	47^{cd}	47^{cd}	—	—
App. 1 No. 11	48-62	48-62	—	—
39	63	63	54	54
483*	—	—	55	55

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
40	64	64	56	56
19 1-2	**22** 1-2	**22** 1-2	**19** —	**22** —
484*	3-4	3-4	—	—
3-4	5-6	5-6	2-3	2-3
485*	—	—	—	—
5-10	7-12	7-12	—	—
11	13	13	9	7
12-14	14-16	14-16	—	—
486*	—	—	—	—
15-20	17 22	17-22	—	—
487*	$23-25^{b}$	$23-25^{b}$	—	—
21^{ab}	25^{cd}	25^{cd}	20^{cd}	18^{cd}
21^{c-f}	26	26	—	—
488*	27-29	27-29	—	—
22^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	22^{ab}	20^{ab}
22^{cd}	30^{cd}	30^{cd}	—	—
489* l. 1-2	—	—	1	1
,, l. 7-9	—	—	$4-5^{b}$	$4-5^{b}$
,, l. 10 13	—	—	$5^{c}-7^{b}$	—
,, l. 14-16	—	—	$7^{c}-8$	$5^{c}-6$
,, l. 19-38	—	—	10-19	8-17
489 (A)*	—	—	—	—
489* l. 39	—	—	20^{ab}	18^{ab}
,, l. 41-42	—	—	21	19
,, l. 45-46	—	—	22^{cd}	20^{cd}
20 $1-2^{b}$	**23** $1-2^{b}$	**23** $1-2^{b}$	**20** $1-2^{b}$	**23** $1-2^{b}$
491*	—	—	—	—
$2^{c}-4$	$2^{c}-4$	$2^{c}-4^{d}$	$2^{c}-4$	$2^{c}-4$
493*	—	—	—	—
494*	—	—	5^{ab}	5^{ab}
495*	—	—	—	—
$5-7^{b}$	$5-7^{b}$	$4^{c}-6$	$5^{c}-7$	$5^{c}-7$
496*	—	—	8^{ab}	8^{ab}
497*	—	—	—	—
7^{cd}	7^{cd}	7^{ab}	8^{cd}	8^{cd}
499*	—	—	—	—
500*	—	—	$9-10^{b}$	$9-10^{b}$
8	8	$7^{c}-8^{b}$	$10^{c}-11^{b}$	$10^{c}-11^{b}$
502*	—	—	$11^{c}-12$	$11^{c}-12$
503*	9	$8^{c}-9$	—	—
9^{ab}	10^{ab}	10^{ab}	13^{ab}	13^{ab}
504*	10^{cd}	10^{cd}	—	—
9^{c-f}	11	11	$13^{c}-14^{b}$	$13^{c}-14^{b}$
506*	—	—	$14^{c}-18^{b}$	$14^{c}-18^{b}$
507* l. 1-4	12-13	$12-13^{d}$	—	—
,, l. 5	14^{ab}	[13^{ef}]	—	—
,, l. 6-7	14^{c-f}	14	—	—
10	15	15	18^{cd}	18^{cd}
508(A)*	—	—	—	—
11-14	16-19	16-19	$19^{c}-23^{b}$	$19^{c}-23^{b}$
510*	—	—	—	—
15-17	20 22	20-22	$23^{c}-25^{b}$; $26^{c}-27^{b}$	$23^{c}-26^{b}$
—	—	—	—	26^{cd} r
512*	—	—	—	—
18^{ab}	23^{ab}	23^{ab}	25^{cd}	—
514*	—	—	—	—
18^{cd}	23^{cd}	23^{cd}	26^{ab}	—
$19-23^{ab}$	$24-28^{b}$	$24-28^{b}$	$27^{c}-31$	$27-31^{b}$
517*	—	—	$32-34^{b}$	$31^{c}-33$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
23^{cd}	28^{cd}	28^{cd}	—	—
$24–34^{b}$	$29–39^{b}$	$29–38^{b}$	$34^{c}–44$	$34–44^{b}$
34^{cd}	39^{cd}	38^{cd}	—	44^{cd}
35	40	39	45	45
519*	—	—	46	46
36	41	40	47	47
21 App. I No. 12 l. 1–54	**24** —	**24** —	**21** 1–26	**24** 1–26
1	1	1	**25** 1	**25** 1
App. I No. 12 l. 55–90	—	—	**22** 1–17	2–18
,, l. 91–134	—	—	**23** 1–22	**26** 1–22
,, l. 135–136	—	—	23	—
,, l. 137–144	—	—	24–26	23–25
,, l. 145–156	—	—	—	26–28
521*	—	—	—	**28** 1
2–4	2–4	2–4	2–4	2–4
526*	—	—	5–6	5–6
527*	5–7	5–7	—	—
5–10	8–13	8–13	7–12	7–12
531* l. 1–2	—	—	13	—
,, l. 3–4	—	—	14	13
11	14	14	15	14
532*	—	—	16	15
12	15	15	**24** 1	**27** 1
13^{ab}	16^{ab}	16^{ab}	2^{ab}	2^{ab}
534*	—	—	—	—
$13^{c}–15^{b}$	$16^{c}–18^{b}$	$16^{c}–18^{b}$	$2^{c}–4^{b}$	$2^{c}–4^{b}$
15^{cd}	18^{cd}	18^{cd}	—	—
16	$19–20^{b}$	$19–20^{b}$	$4^{c}–5$	$4^{c}–5$
535*	—	—	—	—
536*	—	—	—	—
17	$20^{c}–21$	$20^{c}–21$	$6–7^{b}$	$6–7^{b}$
537*	—	—	7^{cd}	7^{cd}
538*	—	—	$8–9^{b}$	$8–9^{b}$
539*	22^{ab}	22^{ab}	—	—
18	$22^{c}–23^{b}$	$22^{c–f}$	$9^{c}–10^{b}$	$9^{c}–10^{b}$
540*	—	—	$10^{c}–11^{b}$	$10^{c}–11^{b}$
19^{ab}	23^{cd}	23^{ab}	$11^{c}–12^{b}$	$11^{c}–12^{b}$
542*	—	—	$12^{c}–13^{b}$	$12^{c}–13^{b}$
543*	$24^{c}–25^{b}$	24	—	—
20	$25^{c}–26^{b}$	25	$13^{c}–14^{b}$	$13^{c}–14^{b}$
545*	—	—	$14^{c}–15^{b}$	$14^{c}–15^{b}$
546*	$26^{c}–27^{b}$	26	—	—
21	$27^{c}–28^{b}$	27	$15^{c}–16^{b}$	$15^{c}–16^{b}$
548*	—	—	$16^{c}–17^{b}$	$16^{c}–17^{b}$
549*	28^{cd}	28^{ab}	—	—
22	29	$28^{c}–29^{b}$	$17^{c}–18^{b}$	$17^{c}–18^{b}$
551*	30^{ab}	29^{cd}	—	—
23	$30^{c}–31^{b}$	30	$18^{c}–19^{b}$	$18^{c}–19^{b}$
553*	—	—	19^{cd}	19^{cd}
$24^{a–d}$	$31^{c}–32^{b}$	31	20^{ab}	20^{ab}
554*	$32^{c}–33^{b}$	32	—	—
24	33^{cd}	33^{ab}	20^{cd}	20^{cd}
556*	—	—	21	$21–22^{b}$
557*	34–37	$33^{c}–37$	—	—
25	38	38	22	22
22 1	**25** 1	**25** 1	**25** 17	**28** 16
559*	2–7	2–7	—	—
2	8	8	21	$20^{c}–21^{b}$
560*	—	—	22	$21^{c}–22^{b}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
561*	—	—	—	—
562*	—	—	—	—
563*	9^{ab}	9^{ab}	—	—
3	9^{c}–10^{b}	9^{c}–10^{b}	23	22^{c}–23^{b}
4^{ab}	10^{cd}	10^{cd}	26^{cd}	26^{ab}
564*	—	—	27	26^{c}–27^{b}
4^{cd}	11^{ab}	11^{ab}	28^{ab}	27^{cd}
5^{ab}	11^{cd}	11^{cd}	28^{cd}	28^{ab}
565*	12–13	12–13	—	—
5^{cd}	14^{ab}	14^{ab}	29^{ab}	28^{cd}
566*	—	—	29^{cd}	29^{ab}
567*	14^{c}–15	14^{c}–15	—	—
5^{ef}	16^{ab}	16^{ab}	30^{ab}	29^{cd}
568*	—	—	30^{c}–31	30–31^{b}
569*	16^{c}–17	16^{c}–17	—	—
6–8	18–20	18–20	32–34	31^{c}–34^{b}
9	21	21	37	36^{c}–37^{b}
10	22	22	35	34^{c}–35^{b}
574*	23–24	23–24	—	—
11	25	25	36	35^{c}–36^{b}
575* l. 2	—	—	—	—
12	26	26	18–19	17–18
577*	27–31	27–31	—	—
13–14	32–33	32–33	24–25	23^{c}–25^{b}
579*	—	—	—	—
580*	—	—	26^{ab}	25^{cd}
581*	34–37	34–37	—	—
15	38	38	20	19
583*	—	—	—	20^{ab}
584*	39	39	—	—
16	40	40	39–40	38^{c}–40
17	41	41	38	37^{c}–38^{b}
587* l. 1–4	[42^{a-h}]	42–43	—	—
,, l. 5–6	42^{i-l}	44	—	—
18–19	43–44	45–46	41–42	41–42
20	45	47	—	43
23 1–4	**26** 1–4	**26** 1–4	**26** 1–4	**29** 1–4
592*	—	—	5	5
5–6	5–6	5–6	6–8	6–8
594*	7	7	—	—
7–13	8–14	8–14	9–16	9–16
14	15	15	17	—
15–17	16–18	16–18	18–19	17–18
18–22^{f}	19–24^{b}	19–24^{b}	20–25^{b}	19–24^{b}
604*	—	—	25^{c}–27^{b}	24^{c}–26^{b}
23	24^{c}–25	24^{c}–25	27^{c}–28	26^{c}–27
24	26	26	37	36
606*	27	27	—	—
25–27	28–30	28–30	29–31	28–30
28	31	31	38	37
29	32	32	32	31
608*	—	—	—	—
30–32	33–35	33–35	33–35	32–34
610*	—	[36]	—	—
33	36	37	36	35
611*	37	38	—	—
34	38	39	39	38
24 1	**27** 1	**27** 1	**27** 1	**30** 1
612*	2	2	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
613*	3	[3]	—	—
2	4	4	2	2
614*	—	—	3	3
3	5	5	4	4
616*	—	—	5–6	5–6
4	6	6	8	8
5	7	7	7	7
6	8	8	9	9
618*	—	—	10	10
619*	—	—	11	11
8	10	10	22–23	22-23
621*	11	11	—	—
9–10	12–13	12–13	12–13	12–13
624*	—	—	14^{ab}	15^{ab}
11	14	14	14^{c}–15	15^{cd}, 14
625* l. 2-3	—	—	—	—
626*	15	15	—	—
12	16	16^{a-d}	16	16
628*	17^{ab}	[16^{ef}]	—	—
13^{ab}	17^{cd}	17^{ab}	17^{ab}	17^{ab}
629*	—	—	—	—
13^{c}–14^{b}	18	17^{c}–18^{b}	17^{c}–18^{b}	17^{c}–18^{b}
14^{cd}	19^{ab}	18^{cd}	18^{c}–19^{b}	18^{c}–19^{b}
631*	19^{cd}	19^{ab}	—	—
15	20	19^{c}–20^{b}	19^{c}–20^{b}	19^{c}–20^{b}
633*	—	—	20^{cd}	20^{cd}
634*	21^{ab}	20^{cd}	—	—
16	21^{c-f}	21	21	21
636*	—	—	—	—
17-19	22-24	22-24	24–26	24–26
25 1^{ab}	**28** 1^{ab}	**28** 1^{ab}	**28** 1^{ab}	**31** 1^{ab}
639*	1^{c}–2^{b}	1^{c}–2^{b}	—	—
1^{c}–2^{b}	2^{c}–3^{b}	2^{c}–3^{b}	1^{c}–2^{b}	1^{c}–2^{b}
2^{cd}	3^{cd}	3^{cd}	2^{c}–3	2^{c}–3
641*	—	—	—	—
3–5	4–6	4–6	4-8	4–8^{b}
642*	—	—	—	—
6	7	7	11	10^{c}–11^{b}
643* l. 1	—	—	12^{ab}	—
,, l. 2-4	—	—	12^{c}–13	11^{c}–12
644* l. 1-2	8	8	—	—
,, l. 3	9^{ab}	9^{ab}	15^{ab}	15^{ab}
,, l. 4	—	—	15^{cd}	15^{cd}
,, l. 5-7	9^{c}–10	9^{c}–10	—	—
7	11	11	20	17
645*	—	—	21–22^{b}	18–19^{b}
646*	12	12	—	—
8	13	13	22^{c}–23^{b}	19^{c}–20^{b}
647*	—	—	—	—
648* l. 1-12	—	—	23^{c}–29^{b}	20^{c}–26^{b}
,, l. 13-14	—	—	29^{c}–30^{b}	—
,, l. 15	—	—	30^{cd}	26^{cd}
649*	14–17	14–17	—	—
9–10	18–19	18 19	9–10	8^{c}–10
651*	—	—	—	—
11	20	20	14	13
12	21	21	—	14
13	22	22	16	—
654* l. 1	—	—	17^{ab}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
654* l. 2–3	—	—	17^{c}–18^{b}	16
,, l. 4–6	—	—	18^{c}–19	—
655*	23–24	23–24	—	—
14	25	25	31	27
656*	—	—	32	28
657*	—	—	—	—
15	26	26	33	29
26 1–2	**29** 1–2	**29** 1–2	**29** 1–2	**32** 1–2
660*	3–4	3–4	—	—
3	5	5	6	6
4	6	6	3	3
662*	—	—	4–5	4–5
5	7	7	7	7
664*	—	—	—	—
6–7	8–9	8–9	8–9	8–9
667*	—	—	—	—
8–14^{b}	10–16^{b}	10–16^{b}	10–16^{b}	10–16^{b}
672*	—	—	16^{c}–17^{b}	16^{c}–17^{b}
14^{cd}	16^{cd}	16^{cd}	17^{cd}	17^{cd}
15^{ab}	17^{ab}	16^{ef}	18	18
673*	—	[17]	—	—
15^{cd}	17^{cd}	18^{ab}	19	19
16	18	18^{c-f}	20–21	20–21
17–19	19–21	19–21	22–24	22–24
20	22	22	27	27
679*	—	—	28	28
21	23	23	25	25
681*	—	—	26	26
22	24	24	29	29
27 1–8	**30** 1–8	**30** 1–8	**30** 1–8	**33** 1–8
688*	—	—	9–10	9–10
689*	9	9	—	—
9	10	10	11	11
10^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	12^{cd}	12^{cd}
10^{cd}	11^{cd}	11^{cd}	12^{ab}	12^{ab}
11^{ab}	12^{ab}	12^{ab}	13^{ab}	13^{ab}
11^{cd}	12^{cd}	12^{cd}	13^{c}–14	13^{c}–14
691* l. 2–3	—	—	—	—
12–17	13–18	13–18	15–20	15–20
18	19	19	22	22
19	20	20	21	21
20–21^{b}	21–22^{b}	21–22^{b}	23–24^{b}	23–24^{b}
695*	—	—	24^{c}–25^{b}	24^{c}–25^{b}
21^{c}–23	22^{c}–24	22^{c}–24	25^{c}–27	25^{e}–27
699*	25	25	—	—
24	26	26	28	28
701*	—	—	—	—
25	27	27	29	29
26	28	28	33	33
703*	—	—	34	34
27	29	29	35	35
28	30	30	30	30
705*	31	31	—	—
29	32	32	31	31
707*	33–37	33–37	—	—
30	38	38	32	32
709*	39–40^{b}	39–40^{b}	—	—
30^{ef}	40^{cd}	40^{cd}	36^{ab}	36^{ab}
710*	—	—	36^{cd}	36^{cd}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
711*	41–42	41–42	—	—
31	43	43	37	37
713*	—	—	38^{ab}	38^{ab}
714*	44–45	44–45	—	—
32^{ab}	46^{ab}	46^{ab}	38^{cd}	38^{cd}
32^{cd}	46^{cd}	46^{cd}	—	39^{ab}
715*	—	—	—	—
33^{ab}	[47^{ab}]	47^{ab}	39^{ab}	39^{cd}
33^{c}	[47^{c}]	47^{c}	39^{d}	39^{f}
33^{d}	[47^{d}]	47^{d}	39^{c}	39^{e}
28 716*	**31** —	**31** —	**31** 1–7	**34** 1–7
717*	—	—	—	—
718*	1–8	1–8	—	—
1	9	9	8	8
719*	10	10	—	—
$2–3^{b}$	$11–12^{b}$	$11–12^{b}$	$9–10^{b}$	$9–10^{b}$
3^{cd}	12^{cd}	12^{cd}	11^{ab}	11^{ab}
720*	—	—	10^{cd}	10^{cd}
721*	—	—	—	—
722*	—	—	11^{cd}	11^{ed}
4	13	13	12	12
724*	—	—	13–14	13–14
725*	14–17	14–17	—	—
5	18	18	15	15
6	19	19	17	17
727*	—	—	18	18
728*	20–21	[20–21]	—	—
7	22	22	16	16
729*	23–24	23–24	—	—
8–10	25–27	25–27	19–21	19–21
733*	—	—	22	22
11–12	28–29	28–29	23–24	23–24
13	30	30	—	—
734*	—	—	25	25
14–18	31–35	31–35	26–30	26–30
738* l. 2	—	—	—	—
19–20	36–37	36–37	31–32	31–32
29 1–2	**32** 1–2	**32** 1–2	**32** 1–2	**35** 1–2
740*	—	—	—	—
3–7	3–7	3–7	3–7	3–7
744*	—	—	—	—
745*	8	8	—	—
8–10	9–11	9–11	8–10	8–10
747*	—	—	11–12	11– 2
11	12	12	13–15	13–15
12	13	13	16	16
749*	14	14	—	—
13–14	15–16	15–16	17–18	17–18
751*	—	—	—	—
15	17	17	19	19
753*	—	—	20–22	20–22
754*	$18–20^{b}$	18–19	—	—
16	$20^{c}–21^{b}$	20	23	23
755*	—	—	24–29	24–29
756*	$21^{c}–22$	21–22	—	—
17^{ab}	23^{ab}	23^{ab}	30^{ab}	—
17^{cd}	23^{cd}	23^{cd}	30^{cd}	30^{ab}
18	24	24	31^{ab}	30^{cd}
759*	—	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
19	25	25	31^c–32^b	31
20	26–27^b	26–27^b	32^c–35^b	32–34
761*	27^{cd}	27^{cd}	—	—
21	28	28	35^c–36	35–36^b
22^{ab}	29^{ab}	29^{ab}	37^{ab}	36^{cd}
763* l. 1–5	27^c–31	29^c–31	—	—
763 (A)*	—	—	—	—
763* l. 6–8	32–33^b	32–33^b	—	—
22^{cd}	33^{cd}	33^{cd}	37^{cd}	37^{ab}
764*	—	—	—	—
23	34–35^b	34–35^b	38–39^b	37^c–38
24^{ab}	35^{cd}	35^{cd}	39^{cd}	39^{ab}
766*	—	—	40^{ab}	39^{cd}
24^{c-f}	36	36	40^c–41^b	40
767*	—	—	41^{cd}	41^{ab}
25	37	37	42–43^b	41^c–42
768*	—	—	—	—
770*	38–39	38–39	—	—
26	40	40	43^c–44^b	43–44^b
772*	—	—	44^c–45	44^c–46^b
773*	—	—	—	—
774*	—	—	—	—
775*	41–42	41–42	—	—
27	43	43	46	46^{c-f}
777*	44–45	44–45	—	—
30 1	**33** 1	**33** 1	**33** 1	**36** 1
778*	—	—	2	2
2–4	2–4	2–4	3–5	3–5
781 (A)*	—	—	—	—
5–9	5–9	5–9	6–10	6–10
784*	—	—	—	—
10	10	10	11	11
786*	—	—	12	12
11–13	11–13	11–13	13–15	13–15
14	14	14	16–17	16–17
790* l. 2	—	—	—	—
790 (A)*	—	—	—	—
790* l. 4	—	—	—	—
791*	15	15	—	—
15	16	16	18–19	18–19
792* l. 2–3	—	—	—	—
16–17	17–18	17–18	20–12	20–21
795*	—	—	22^{ab}	22^{ab}
18^a	19^a	19^a	22^c	22^c
796*	—	—	—	—
18^b	19^b	19^b	22^d	22^d
797*	19^c–21^b	19^c–21^b	—	—
18^c–19^b	21^c–22^b	21^c–22^b	23	23
798*	—	—	24^{cd}	24^{cd}
19^c–20^b	22^c–23^b	22^c–23^b	24^{ab}; 25^{ab}	24^{ab}; 25^{ab}
799*	23^{cd}	23^{cd}	—	—
20^{cd}	24^{ab}	23^{ef}	25^{cd}	25^{cd}
800*	24^c–25	24	—	—
21	26	25	26	26
802*	27–28	26–27	—	—
22–23	29–30	28–29	27–28	27–28
24	31	30	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
31 App. I No 13 l. 1 —the prior half of l. 31	**34** —	**34** —	**34** 1–16^{a}	**37** 1–16^{a}
App. I No. 13 the Post. half of l 31 —the prior half of l. 33	—	—	16^{b}–17^{a}	—
,, Post. half of l. 33–39	—	—	17^{b}–20^{b}	16^{b}–19^{b}
,, l. 40	—	—	20^{cd}	—
,, l. 41–60	—	—	21–29	19^{c}–27
804*	1	1	—	—
1–3	2–4; 6	2–4; 6	**35** 1–4^{b}	**38** 1–4^{b}
806*	5	5	—	—
4	7	7	—	—
5^{ab}	8^{ab}	8^{ab}	6^{ab}	6^{ab}
5^{cd}	8^{cd}	8^{cd}	4^{cd}	4^{cd}
808*	—	—	5	5
6–10	9–13	9–13	6^{c}–11^{b}	6^{c}–11^{b}
11	14	14	—	—
809*	—	—	11^{c}–12^{b}	11^{c}–12^{b}
12–15	15–18	15–18	12^{c}–16^{b}	12^{c}–16^{b}
16	19	19	17^{c}–18^{b}	17^{c}–18^{b}
17	20	20	16^{c}–17^{b}	16^{c}–17^{b}
18–20	21–23	21–23	18^{c}–21^{b}	18^{c}–21^{b}
813*	—	—	—	—
21–24	24–27	24–27	21^{c}–25^{b}	21^{c}–25^{b}
814*	—	—	25^{c}–27^{b}	25^{c}–27^{b}
25^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	27^{cd}	27^{cd}
815* l. 1–13	—	—	28–34^{b}	28–34^{b}
815 (A)*	—	—	—	—
815* l. 14–18	—	—	34^{c}–36	34^{c}–36
25^{cd}	28^{cd}	28^{cd}	—	—
816*	29–30	29–30	—	—
26	31	31	37	37
818*	32	32	—	—
27	33^{ab}; 34	33^{ab}; 34	38–39^{b}	38–39^{b}
819*	33^{cd}	33^{cd}	—	—
821*	35–38	35–38	—	—
28^{ab}	39^{ab}	39^{ab}	39^{cd}	39^{cd}
28^{cd}	39^{cd}	39^{cd}	40	40
29–30	40–41	40–14^{d}	41–42	41–42
825*	—	—	43	43
826*	42–45	41^{e}–44	—	—
31–32^{b}	46–47^{b}	45–46^{b}	44–45^{b}	44–45^{b}
828*	47^{cd}	46^{cd}	—	—
32^{cd}	48^{ab}	47^{ab}	45^{cd}	45^{cd}
830*	—	—	46	46
831*	48^{c}–54	47^{c}–53	—	—
33–37	55–59	54–58	47–51	47–51
833*	60–61	59–60	—	—
32 App. I. No. 14 l. 1-21	**35** 1–11^{b}	**35** 1–11^{b}	**36** —	**39** —
,, l. 21 fn.	—	[12^{b}]	—	—
,, l. 22	11^{cd}	11^{cd}	—	—
,, l. 23–25	12–13^{b}	[12^{c}–13]	—	—
,, l. 26	13^{cd}	—	—	—
,, l 27–44	14–22	14–21	—	—
,, l. 44 fn.	—	—	—	—
,, l. 45–46	23	22	—	—
,, l. 46 fn.	—	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
App. I No. 14 l. 47–49	24–25^{b}	23–24^{b}	—	—
,, l. 49 fn.	—	[24^{cd}]	—	—
,, l. 50–69	25^{c}–30^{b}	24^{e}–29^{b}	—	—
,, l. 59 fn.	—	—	—	—
,, l. 60–74	30^{c}–37^{b}	29^{c}–36	—	—
1–4	**36** 1–4	**36** 1–4	1–4	1–4
837*	—	—	—	—
838*	—	—	5	5
839*	5	5	—	—
5	6	6	6	6
840*	—	—	—	—
841*	—	—	—	—
6–7	7–8	7–8	7–8	7–8
843*	—	—	—	—
8–10^{a}	9–11^{a}	9–11^{a}	9–11^{a}	9–11^{a}
845*	11^{bc}	11^{bc}	—	—
10^{b-f}	11^{d}–12	11^{d}–12	11^{b}–12	11^{b}–12
11	13–14^{b}	13–14^{b}	13–14	13–14
848*	14^{c}–15^{b}	14^{c}–15^{b}	—	—
12^{ab}	15^{cd}	15^{cd}	15	15
12^{c}–14	16–18	16–18	16–18	16–18
852*	—	—	19	19
15–19	19–23	19–23	20–24	20–24
857*	24–25	24–25	—	—
20	26	26	25	25
859* l. 1–5	27–29^{b}	27–29^{b}	—	—
859 (A)*	—	—	—	—
859* l. 6–8	29^{c}–30	29^{c}–30	—	—
21	31	31	26	26
860*	32	32	—	—
22	33	33	27	27
33 1 9^{b}	**37** 1–9^{b}	**37** 1–9^{b}	**37** 1–9^{b}	**40** 1–9^{b}
864*	—	—	9^{c}–10^{b}	9^{c}–10^{b}
9^{cd}	9^{cd}	9^{cd}	10^{cd}	10^{cd}
865*	—	—	—	—
10^{ab}	10^{ab}	10^{ab}	11^{ab}	11^{ab}
866*	10^{c}–11^{b}	10^{c}–11^{b}	—	—
10^{c-f}	11^{c}–12^{b}	11^{c}–12^{b}	11^{c}–12^{b}	11^{c}–12^{b}
868*	12^{cd}	12^{cd}	—	—
11	13	13	12^{c}–13^{b}	12^{c}–13^{b}
869* l. 3	—	—	13^{cd}	—
12	14	14	—	—
App. I. No. 15	15–37	15–37	—	—
13	**38** 1	**38** 1	14	13^{c}–14^{b}
871* l. 1	2^{ab}	2^{ab}	15^{ab}	14^{cd}
,, l. 2	[2^{cd}]	2^{cd}	15^{cd}	15^{ab}
14^{ab}	2^{ef}	3^{ab}	16^{ab}	15^{cd}
872* l. 1–3	—	—	16^{c}–17	16–17^{b}
872 (A)*	—	—	—	—
872*	—	—	18^{ab}	17^{cd}
14^{cd}	[2^{gh}]	3^{cd}	18^{cd}	18^{ab}
873*	3–8	4–9	—	—
15	9	10	19	18^{c}–19^{b}
875* l. 1–4	10–11	11–12	—	—
,, l. 5–8	[12^{a-d}]	13	—	—
16–18	12^{e}–14	14–16	20–22	19^{c}–22^{b}
876 l. 2	—	—	—	—
877*	—	—	23	22^{c}–23^{b}
878*	[15^{a-d}]	17	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
19	15^{e-h}	18	24	23^{c-f}
34 1-4	**39** 1-4	**39** 1-4	**38** 1-4	**41** 1-4
88 *	—	—	—	—
882*	—	—	—	—
5-6	5-6	5-6	5-6	5-6
885*	—	—	7	7
7^{ab}	7^{ab}	7^{ab}	8^{ab}	8^{ab}
7^{cd}	7^{cd}	7^{cd}	—	—
8	8	8	8^{cd}	8^{cd}
9-10	9-10	9-10	9-10	9-10
11	11	11	—	11
12-16	12-16	12-16	11-15	12-16
891*	—	—	—	—
17-18	17-18	17-18	16-17	17-18
894*	—	—	—	19
895* l. 1	—	—	—	**42** 1^{ab}
,, l. 2	—	—	—	—
896*	—	—	—	—
19	19	19	18	1^{c}-2^{b}
898*	—	—	—	2^{c}-3^{b}
20^{ab}	20^{ab}	20^{ab}	19^{ab}	3^{cd}
20^{cd}	20^{cd}	20^{cd}	19^{cd}	—
900*	—	—	—	4
901*	21-24	21-24	—	—
21	25	25	20	5
902* l. 1-2	—	—	—	6
,, l. 3-12	—	—	—	—
22	26	26	21	7
903*	—	—	—	—
23-27	27-31	27-31	22-26	8-12
906* l. 1-2	—	—	28	13
,, l. 3-4	—	—	27	14
,, l. 5-10	—	—	—	15-17
,, l. 11-12	—	—	—	—
,, l. 13-16	—	—	—	18-19
907*	—	—	—	—
28	32	32	29	20
908* l. 1-3	—	—	30-31^{b}	21-22^{b}
908(A)*	—	—	—	—
908* l. 4-17	—	—	31^{c}-38^{b}	22^{c}-29^{b}
29-34	33-38	33-38	38^{c}-47	29^{c}-38
912*	—	—	48	39
913*	39	39	—	—
35-36	40-41	40-41	49-50	40-41
35 1-6^{b}	**40** 1-6^{b}	**40** 1-6^{b}	**39** 1-6	**43** 1-7^{b}
918*	—	—	7-8^{b}	7^{c}-8
6^{cd}	6^{cd}	6^{cd}	8^{cd}	9^{ab}
919* l. 1	—	—	9^{ab}	—
,, l. 2-3	—	—	9^{c}-10^{b}	10
7^{ab}	7^{ab}	7^{ab}	10^{cd}	9^{cd}
7^{cd}	7^{cd}	7^{cd}	11^{ab}	11^{ab}
921*	—	—	12^{c}-15^{b}	12^{c}-15^{b}
922*	—	[7^{ef}]	—	—
923*	8	8	—	—
924*	—	[9]	—	—
8	9	10	11^{c}-12^{b}	11^{c}-12^{b}
9	10	11	15^{c}-16^{b}	15^{c}-16^{b}
10-11	11-12	12-13	16^{c}-18^{b}	16^{c}-18^{b}
12	13	14	18^{c}-19^{b}	18^{c}-19^{b}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
926*	—	—	—	—
927*	14	16	—	$19^{c}-20^{b}$
13	15	17	$19^{c}-20^{b}$	$20^{c}-21^{b}$
928*	16	15	—	$21^{c}-22^{b}$
929*	—	—	$20^{c}-21^{b}$	—
14	17	18	$21^{c}-22^{b}$	$22^{c}-23^{b}$
930*	—	—	—	—
15-17	18-20	19-21	$22^{c}-25^{b}$	$23^{c}-26^{b}$
18^{ab}	21^{ab}	22^{ab}	—	26^{cd}
932*	—	—	—	—
$18^{c}-19$	$21^{c}-22$	$22^{c}-23$	$25^{c}-26$	$27-28^{b}$
933*	—	—	27-28	$28^{c}-30^{b}$
20-23	$23-27^{b}$	$24-28^{b}$	$29-33^{b}$	$30^{c}-34$
936*	—	—	$33^{c}-34$	$35-36^{ab}$
937*	27^{cd}	28^{cd}	—	—
24-26	28-30	29-31	35-37	$36^{c}-39^{b}$
940*	31-36	32-37	—	—
27-28	37-38	38-39	38-39	$39^{c}-41^{b}$
29^{a-d}	39	40	40	$41^{c}-42^{b}$
942*	40^{ab}	41^{ab}	—	—
29^{ef}	40^{cd}	41^{cd}	41	$42^{c}-43^{b}$
30-31	41-42	42-43	42-43	$43^{c}-45^{b}$
947*	43	44	—	—
32^{a-d}	44	45	44	$45^{c}-46^{b}$
949*	45^{ab}	46^{ab}	—	46^{cd}
950*	—	—	45^{ab}	—
$32^{e}-35$	$45^{c}-48$	$46^{c}-49$	$45^{c}-48$	$47-50^{b}$
36	49	50	49-50	$50^{c}-52^{b}$
37-38	50-51	51-52	51-52	$52^{c}-53$
36 1-2	**41** 1-2	**41** 1-2	**40** 1-2	**44** 1-2
955*	—	—	—	—
3	3	3	3	3
956*	—	—	—	—
$4-9^{a}$	$4-9^{a}$	$4-9^{a}$	$4-9^{a}$	$4-9^{a}$
958*	[9^{bc}]	9^{bc}	—	—
9^{b-d}	9^{d-f}	$9^{d}-10^{b}$	9^{b-d}	9^{b-d}
959*	[9^{gh}]	10^{cd}	—	—
10^{ab}	10^{ab}	11^{ab}	10^{ab}	10^{ab}
960*	—	—	—	—
$10^{c}-11$	$10^{c}-11$	$11^{c}-12$	$10^{c}-11$	$10^{c}-11$
961* l. 1-3	$12-13^{b}$	$13-14^{b}$	$12-13^{b}$	$12-13^{b}$
,, l. 4	13^{cd}	14^{cd}	—	—
12	14	15	$13^{c}-14^{b}$	$13^{c}-14$
962*	15	16	—	—
13-14	16-17	17-18	$14^{c}-16^{b}$	$14^{c}-16^{b}$
15^{ab}	18^{ab}	19^{ab}	$16^{c}-17$	—
$15^{c}-16$	$18^{c}-19$	$19^{c}-20$	$18-19^{b}$	$16^{c}-17$
966*	—	—	19^{c-f}	18
17	20	21	20	19
37 1	**42** 1	**42** 1	**41** 1	**45** 1
967*	—	—	2	—
2-14	2-14	2-14	3-15	2-14
968*	15	15	—	—
15-17	16-18	16-18	16-18	15-17
969*	—	—	—	18-19
970*	19-20	19-20	—	—
18-21	21-24	21-24	19-22	20-23
22	25	25	23	26
972*	—	—	24^{ab}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
973*	26	26	—	—
23^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	24^{cd}	24^{ab}
974*	27^{cd}	27^{cd}	—	—
23^{cd}	28^{ab}	28^{ab}	25^{ab}	24^{cd}
975*	28^{cd}	28^{cd}	—	—
24	29	29	25^{c}–26^{b}	25
976*	30	30	—	—
25–26	31–32	31–32	26^{c}–28^{b}	27–28
977*	33	33	—	29
27^{ab}	34^{ab}	34^{cd}	28^{cd}	30^{ab}
27^{cd}	34^{cd}	34^{ab}	28^{ef}	30^{cd}
28	35	35	29	31
38 1–6	**43** 1–6	**43** 1–6	**42** 1–6	**46** 1–5
978*	—	—	—	—
7–8	7–8	7–8	7–8	7–8
979*	—	—	9	—
9	9	9	10	9
10–11	10–11	10–11	12–13	11–12
12	12	12	11	10
13	13	13	14	13
980*	14	14	—	16
981*	—	—	—	17
14	15	15	16	15
15	16	16	15	14
16–20	17–21	17–21	17–21	18–22
39 1–2	**44** 1–2	**44** 1–2	**64** 1–2	**68** 1–2
983*	—	—	3	3
3–5	3–5	3–5	4–6	4–6
6	6	6	7–8^{b}	7–8^{b}
987*	—	—		—
988*	—	—	8^{cd}	8^{cd}
7–11	7–11	7–11	9–13	9–13
993*	12–16	12–16	—	—
12–13^{b}	17–18^{b}	17–18^{b}	14–15^{b}	14–15^{b}
995*	18^{c}–23^{b}	18^{c}–23^{b}	17	17
13^{cd}	23^{cd}	23^{cd}	15^{cd}	15^{cd}
997*	—	—	16	16
998*	24–26	24–26	—	—
14	27	27	19	19
15	28	28	18	18
1001*	29–30	29–30	—	—
16	31	31	20	20
40 1–7	**45** 1–7	**45** 1–7	**43** 1–7	**47** 1–7
1003*	—	—	8^{ab}	8^{ab}
8^{ab}	8^{ab}	8^{ab}	10^{ab}	10^{ab}
1004*	—	—	10^{cd}	10^{cd}
8^{c}–9	8^{c}–9	8^{c}–9	8^{c}–9	8^{c}–9
1005*	—	—	—	—
10–12	10–12	10–12	11–13	11–13
13^{ab}	13^{ab}	13^{ab}	14	14
1006*	—	—	—	—
13^{c}–14^{d}	13^{c}–14	13^{c}–14	15–16^{b}	15–16^{b}
1007* l. 1	15^{ab}	15^{ab}	16^{cd}	15^{cd}
,, l. 2–3	15^{c}–16^{b}	15^{c}–16^{b}	—	—
14^{ef}	16^{cd}	16^{cd}	17^{ab}	17^{ab}
1008* The prior half of l. 1	—	—	17^{c}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
1008* From the post. half of l. 1 up to the prior half of l. 2	—	—	—	—
1008* The post. half of l. 2	—	—	17^{d}	—
15–19^{b}	17–21^{b}	17–21^{b}	18–22^{b}	17^{c}–21^{b}
1010*	—	—	—	—
19^{c}–23^{b}	21^{c}–25^{b}	21^{c}–25^{b}	22^{c}–26^{b}	21^{c}–25^{b}
1011*	—	—	26^{cd}	25^{cd}
23^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	27^{cd}	26^{cd}
24^{ab}	26^{ab}	26^{ab}	27^{ab}	26^{ab}
24^{cd}	26^{cd}	26^{cd}	28^{ab}	27^{ab}
1012*	—	—	28^{c}–29^{b}	27^{c}–28^{b}
25–27^{b}	27–29^{b}	27–29^{b}	29^{c}–31	28^{c}–30
1013*	—	—	32^{ab}	31^{ab}
27^{cd}	29^{cd}	29^{cd}	32^{cd}	31^{cd}
1014*	—	—	—	32^{ab}
28–30^{b}	30–32^{b}	30–32^{b}	33–35^{b}	32^{c}–34
1015*	—	—	35^{c}–36^{b}	35^{a-d}
30^{cd}	32^{cd}	32^{cd}	36^{cd}	33^{ef}
1016*	33	33	—	—
41 1–4	**46** 1–4	**46** 1–4	**44** 1–4	**48** 1–4
1019*	—	—	—	—
1020*	5–6	5–6	5–6	—
1021*	—	—	—	—
5–12	7–14	7–14	7–14	5–12
1022*	—	—	—	13
1023*	—	—	—	—
13	15	15	15	14
14	16	16	17	16
15	17	17	16	15
16–19	18–21	18–21	18–21	17–20
1024*	—	—	—	21
20–22	22–24	22–24	22–24	22–24
1025*	—	—	25^{ab}	—
1026*	—	—	—	—
1027*	25	25	—	—
23	26	26	—	25
1028*	27	27	—	—
24^{ab}	30^{ab}	30^{ab}	—	26^{ab}
24^{c}–26	30^{c}–32	30^{c}–32	25^{c}–27	26^{c}–28
1029*	33–34	33–34	—	—
27–28	28–29	28–29	28–29	29–30
29–33	**47** 1–2; 13–15	**47** 1–2; 13–15	30	31
1030*	3–12	3–12	—	—
1032*	16–19	16–19	—	—
42 1033*	**48** 1	**48** 1	**45** —	**49** —
1–2	2–3	2–3	1–2	1–2
1034*	—	—	3–5	3–5
3	4	4	6	—
4–8	5–9	5–9	7–11	6–10
9	10	10	15	15
1035*	—	—	16	16
10	11	11	14	13
1036*	—	—	—	14^{ab}
11^{ab}	12^{ab}	12^{ab}	12^{ab}	11^{ab}
1037*	12^{cd}	12^{cd}	—	—
11^{c-f}	13	13	13	12

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
1038*	14^{ab}	14^{ab}	—	—
12^{ab}	14^{cd}	14^{cd}	—	14^{cd}
12^{cd}	15^{ab}	14^{ef}	12^{cd}	11^{cd}
13^{ab}	15^{cd}	15^{ab}	17^{ab}	17^{ab}
13^{cd}	16^{ab}	15^{cd}	21^{cd}	21^{cd}
14^{ab}	16^{cd}	15^{ef}	18^{ab}	18^{cd}
14^{cd}	17^{ab}	16^{ab}	18^{cd}	19^{ab}
14^{ef}	17^{cd}	16^{cd}	17^{cd}	17^{cd}
15	18	17	19	19^{c}–20^{b}
16^{ab}	19^{ab}	18^{ab}	20^{ab}	18^{ab}
—	—	—	—	20^{cd}_{r}
16^{cd}	19^{cd}	18^{cd}	20^{cd}	21^{ab}
—	—	—	21^{ab}_{r}	—
17–18	20–21	19–20	22–23	22–23
19–20	22–23	21–22	26–27	26–27
21^{ab}	24^{ab}	23^{ab}	24^{ab}	21^{ab}
1041*	—	—	24^{c}–25	24^{c}–25
21^{cd}	24^{cd}	23^{cd}	—	—
1042*	25	24	—	—
22	26	25	28	28
23^{ab}	27^{ab}	26^{ab}	30^{cd}	30^{ab}
23^{cd}	27^{cd}	26^{cd}	30^{ab}	30^{cd}
24^{ab}	28^{ab}	27^{ab}	29^{ab}	29^{ab}
24^{cd}	28^{cd}	27^{cd}	29^{cd}	29^{cd}
1044*	29–31	28–30	—	—
—	—	—	31^{ab}_{r}	—
25	32	31	31^{cd}	31^{ab}
1046*	—	—	—	—
1047*	33–35	32–34	—	—
26	36	35	32	31^{c-f}
1048*	37	36	—	—
43 1–2	**49** 1–2	**49** 1–2	**46** 1–2	**51** 1–2
1050* l. 1	—	—	3^{ab}	3^{ab}
1050 (A)*	—	—	—	—
1050* l. 2–4	—	—	3^{c}–4	3^{c}–4
3–4^{b}	3–4^{b}	3–4^{b}	5–6^{b}	5–6^{b}
1051*	—	[4^{cd}]	—	—
4^{cd}	4^{cd}	5^{ab}	6^{cd}	6^{cd}
5–6	5–6	5–6	7–8	7–8
1053* l. 1–2	[7^{a-d}]	7	—	—
,, l. 3–4	7^{e-h}	8	—	—
7	8	9	9	9
8–9	9–10	10–11	10–11	—
1054*	—	—	—	—
10–13	11–14	12–15	12–15	10–13
1055*	16	16	16	—
14	15	17	17	14
15	17	18	18	15
44 1^{ab}	**50** 1^{ab}	**50** 1^{ab}	19^{ab}	16^{ab}
1056*	—	—	—	—
1^{cd}	26^{cd}	25^{ef}	19^{cd}	16^{cd}
1057*	—	—	—	17^{ab}
1058* l. 1	1^{cd}	1^{cd}	—	17^{cd}
1058 (A)*	—	—	—	18^{ab}
1058* l. 2–9	2–5	2–5	—	18^{c}–22^{b}
1058 (B)*	—	—	—	—
1058* l. 10–19	6–10	6–10	—	22^{c}–27^{b}
1058 (C)*	—	—	20	27^{c-f}
1058* l. 20–21	11	11	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
2	12	12	**47** 1	**51** 1
1059*	—	—	2	2
1060*	13-18	13-18	—	—
3^{ab}	19^{ab}	19^{ab}	3^{cd}	—
1061* l. 1-10	19^{c}-24^{b}	19^{c}-23	—	—
,, l. 11	24^{cd}	24^{cd}	—	—
3^{cd}	25^{ab}	24^{ab}	3^{ab}	—
1062* l. 1	25^{cd}	[25^{ab}]	—	—
,, l. 2	26^{ab}	25^{cd}	—	3^{ab}
1063*	—	—	—	3^{cd}
4-5	27-28	26-27	4-5	4-5
1064*	29	28	—	—
1065*	—	—	—	—
6-12	30-36	29-35^{d}	6-12	6-12
1067*	37^{ab}	35^{ef}	—	—
13-14	37^{c}-39^{b}	36-37	13; 15	13; 15
1069*	—	—	16	16
15	39^{c}-40^{b}	38	14	14
16-19	40^{c}-43	39-42	17-20	17-20
1070*	—	—	—	21^{ab}
20-22	44-46	43-45	21-23	21^{c}-24^{b}
1071*	—	—	—	—
1072*	—	—	—	24^{cd}
23-25	47-49	46-48	24-26	25-27
1073*	—	—	—	—
26-27	50-51	49-50	27-28	28-29
45 1-2	**51** 1-2	**51** 1-2	**48** 1-2	**52** 1-2
3	3	3	3	—
4-16	4-16	4-16	4-16	3-16
1074*	17-18	17-18	—	—
17	19	19	17	—
18-21	20-23	20-23	18-21	17-20
1075*	24	24	—	—
22-23	25-26	25-26	22-23	21-22
1076	—	—	—	23-26
24	27	27	24	27
46 1-3	**52** 1-3	**52** 1-3^{d}	**49** 1-3	**53** 13
1077*	—	—	—	—
1078*	—	[3^{ef}]	—	—
4	4	4	4	4
1079* l. 1-2	5	5	—	—
,, l. 3-8	6-8	6-8	—	5-7
,, l. 1-12	9-10	9-10	—	—
5-6	11-12	11-12	5-6	8-9
1080*	—	—	—	10
1081*	13	13	—	—
7-19	14-26	14-26	7-19	11-23
1082*	—	—	20-21	24-25
20	27	27	22	26
1083*	—	—	23-27	27-31
21-28	28-35	28-35	28-35	32-39
1085*	—	—	—	40
App. I No. 16 l. 1-14	—	—	**50** 1-7	**54** 1-7
,, l. 14 fn	—	—	—	—
,, l. 15-30	—	—	8-15	8-15
,, l. 30 fn.	—	—	—	—
,, l. 31-36	—	—	16-18	16-18
,, l. 36 fn.	—	—	—	—
,, l. 37-42	—	—	19-21	19-21

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
App. I. No. 16 l. 42 fn.	—	—	—	22
1086*	36	36	**49** 36	—
29-34	37-42	37-42	**51** 1-6	**55** 1-6
1087*	43	43	—	—
35-36	44-45	44-45	7-8	7-8
37-38	46-47	46-47	9-10	9-10
1089*	48	48	—	—
39-42	49-52	49-52	$11\text{-}15^b$	$11\text{-}15^b$
1090*	—	—	—	—
43-44	54-55	54-55	$15^c\text{-}17^b$	$15^c\text{-}17^b$
45	53	53	$17^c\text{-}18^b$	$17^c\text{-}18^b$
46-54	56-64	56-64	18^c-26	18^c-26
55^{a-d}	65	65	**52** 1	**56** 1
1091*	66-67	$66\text{-}67^d$	—	—
55^{ef}	68^{ab}	67^{ef}	2^{ab}	2^{ab}
1092*	—	—	—	—
56	$68^c\text{-}69^b$	68^{a-d}	$2^c\text{-}3^b$	$2^c\text{-}3^b$
1093*	69^{cd}	68^{ef}	—	—
57	70	69	$3^c\text{-}4^b$	$3^c\text{-}4^b$
58	71	70	5	5
59-64	72-77	71-76	6-11	6-11
1095* l. 1	—	—	4^{cd}	4^{cd}
,, l. 2-3	—	—	—	—
1096*	78-79	77-78	—	—
65	80	79	12	12
1097* l. 1-2	—	—	13	—
,, (A)*	—	—	—	—
,, l. 3-4	—	—	14	22
1098*	—	—	24	23
66-73	81-88	80-87	15-22	13-20
1000*	—	—	—	—
1001*	89-91	88-90	—	—
$74\text{-}75^b$	$92\text{-}93^b$	$91\text{-}92^b$	23; 25^{ab}	21; 24^{ab}
1102*	—	—	25^{cd}	24^{cd}
75^{cd}	93^{cd}	92^{cd}	26^{ab}	25^{ab}
1103*	—	—	26^{cd}	25^{ab} fn.
1104*	—	—	27^{ab}	25^{cd}
76^{ab}	94^{ab}	93^{ab}	27^{cd}	26^{ab}
1105*	$94^c\text{-}95^b$	$93^c\text{-}94^b$	—	—
$76^c\text{-}77^b$	$95^c\text{-}96^b$	$94^c\text{-}95^b$	28	$26^c\text{-}27^b$
1106*	$96^c\text{-}97^b$	$95^c\text{-}96^b$	—	—
77^{cd}	97^{cd}	96^{cd}	29^{ab}	27^{cd}
App. I. No. 17 l. 1-13	—	—	29^c-35	$28\text{-}34^b$
,, l. 13 fn.	—	—	36	—
,, l. 14-15	—	—	—	$34^c\text{-}35^b$
,, l. 16-23	—	—	—	35^c-38
1107*	98-99	97-98	—	—
78	100	99	39	39
1108*	101	100	—	—
79	102	101	37-38	—
1109(A)*	—	—	—	—
47 $1\text{-}2^b$	**53** $1\text{-}2^b$	**53** $1\text{-}2^b$	**53** $1\text{-}2^b$	**57** $1\text{-}2^b$
1110* l. 1-2	—	—	$2^c\text{-}3^b$	$2^c\text{-}3^b$
,, l. 3	—	—	—	2^{cd} fn.
2^{cd}	2^{cd}	2^{cd}	3^{cd}	—
1111*	—	—	—	—
3-4	3-4	3-4	—	—
1112*	—	—	4-6	$3^c\text{-}6^b$
5-8	5-8	5-8	7-10	$6^c\text{-}10^b$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
1114*	—	—	—	—
9-17	9-17	9-17	11-19	10^c-19^b
1117*	—	—	—	—
18^{ab}	18^{ab}	18^{ab}	20^{ab}	19^{cd}
1118*	—	—	—	—
18^c-21	18^c-21	18^c-21	20^c-23	20-23^b
22	22	22	24	—
1119*	—	—	—	—
1120*	—	—	25	—
23-28	23-28	23-28	26-31	23^c-29^b
1123*	—	—	32-33	29^c-31^b
1124*	—	—	34-35	—
29-30	29-30	29-30	36-37	31^c-33^b
1125* l. 1-2	—	—	38	—
,, l. 3	—	—	—	—
,, l. 4	—	—	39^{ab}	—
31^{ab}	31^{ab}	31^{ab}	—	33^{cd}
31^c-32	31^c-32	31^c-32	39^c-40	34
1127*	33	33	—	—
33	34	34	41	35
1128*	35	35	—	—
48 1-7	**54** 1-7	**54** 1-7	**54** 1-7	**58** 1-7
1130*	—	—	—	—
8-10	8-10	8-10	8-10	8-10
1132*	11	11	—	—
1133*	—	—	11	11
11	12	12	12	12
12	13	13	14	14
1134*	—	—	—	—
13-16	14-17	14-17	15-18	15-18
1135*	—	—	19	19
1136*	18	18	—	—
17	19	19	13	13
18-19	20-21	20-21	20-91	20-21
1137*	—	—	—	—
20	22	22	22	22
1139* l. 1-2	—	—	23	23
,, l. 3	—	—	—	24^{ab}
21	23	23	24	24^{c-f}
22^{ab}	24^{ab}	24^{ab}	25^{ab}	25^{ab}
1142*	24^{cd}	24^{cd}	—	25^{cd}
1143*	—	—	—	26^{ab}
22^{c-f}	25	25	25^c-26^b	26^{c-f}
23	26	26	26^c-27	27^{a-d}
1144* l. 2-3	—	—	—	27^e-28^b
1145*	—	—	—	—
24-26	27-29	27-29	28-30	28^c-31^b
1147*	—	—	—	—
27-28	30-31	30-31	31-32	31^c-35^b
1148*	—	—	—	—
29	32	32	33	33^c-34^b
1149*	—	—	34	34^c-35^b
30-31	33-34	33-34	35-36	35^c-37^b
1152*	35	35	—	—
32-33	36-37	36-37	37	37^c-38^b
34	38	38	38-39	38^c-40^b
1155* l. 1	39^{ab}	39^{ab}	—	—
,, (A)*	—	—	—	—
,, l. 2-5	39^c-41^b	39^c-40	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
35	41^{c}–42^{b}	41	40	40^{c}–41^{b}
1156*	42^{c-f}	42	41	—
36	43	43	42	41
49 1	**55** 1	**55** 1	**55** 1	**59** 1
1158*	2^{ab}	2^{ab}	—	—
2	2^{c}–3^{b}	2^{c}–3^{b}	2–3^{b}	2–3^{b}
1160*	3^{c}–4	3^{c}–4	—	—
3^{ab}	5^{ab}	5^{ab}	3^{cd}	3^{cd}
1161*	5^{cd}	5^{cd}	—	—
3^{cd}	5^{ef}	6^{ab}	4^{ab}	4^{ab}
4	6	6^{c}–7^{b}	4^{c}–5	4^{c}–5
1163(A)*	—	—	—	—
1164*	—	—	6	6
1165*	7	7^{c}–8^{b}	—	—
5–6	8–10^{b}	8^{c}–10^{d}	7–9^{b}	7–9^{b}
1166*	—	—	9^{cd}	9^{cd}
1167*	10^{cd}	10^{cf}	—	—
7–8	11–12	11–12	10–11	10–11
1168* l. 1–2	—	—	—	—
,, l. 3–4	13	13	—	—
,, l. 5–10	—	—	—	—
9^{ab}	14^{ab}	14^{ab}	12^{ab}	12^{ab}
1170*	—	—	—	—
1171*	14^{c}–15^{b}	14^{c}–15^{b}	—	—
9^{c}–10	15^{c}–16	15^{c}–16	12^{c}–13	12^{c}–13
1173*	17–21	17–21	—	—
11–12^{b}	22–23^{b}	22–23^{b}	14–15^{b}	14–15^{b}
1174*	—	—	—	—
12^{cd}	23^{cd}	23^{cd}	15^{cd}	15^{cd}
1175*	24	23^{e}–24^{b}	—	—
1176*	—	—	—	—
13^{ab}	25^{ab}	24^{cd}	17^{cd}	17^{cd}
1177*	—	—	18	18
13^{cd}	25^{cd}	24^{ef}	16^{ab}	16^{ab}
1178*	—	—	16^{c}–17^{b}	16^{c}–17^{b}
1179*	—	—	—	—
1180* l. 1–6	26–28	25–27	—	—
,, l. 7–8	[29^{a-d}]	28	—	—
,, l. 9–14	29^{e}–31	29–31	—	—
14^{ab}	32^{ab}	32^{ab}	19^{ab}	19^{ab}
1181*	—	—	—	—
14^{cd}	32^{cd}	32^{cd}	19^{cd}	19^{cd}
1182*	—	—	—	—
15	33	33	20	20
1183*	—	—	—	—
50 1–2^{c}	**56** 1–2^{c}	**56** 1–2^{c}	**56** 1–2^{c}	**60** 1–2^{c}
1185*	—	—	—	—
2^{d}–4^{b}	2^{d}–4^{b}	2^{d}–4^{b}	2^{d}–4^{b}	2^{d}–4^{b}
1186*	—	—	4^{cd}	4^{cd}
4^{cd}	4^{cd}	4^{cd}	5	5
5–6	5–6	5–6	6–7	6–7
1190*	—	—	8	8
7	7	7	9	9
1192*	—	—	10	10
8–9^{b}	8–9^{b}	8–9^{b}	11–12^{b}	11–12^{b}
1193*	—	—	12^{c}–13	12^{c}–13
9^{cd}	9^{cd}	9^{cd}	14^{ab}	14^{ab}
1194*	—	—	14^{c}–15	14^{c}–15
10	10	10	16	16

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
See Errata	11	11	—	—
1196*	—	—	17	17
11–12^{b}	12–13^{b}	12–13^{b}	18–19^{b}	18–19^{b}
1198* l. 1	13^{cd}	13^{cd}	—	—
,, (A)*	—	—	—	—
,, l. 2-4.	14–15^{b}	14–15^{b}	—	—
12^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	19^{cd}	19^{cd}
1200* 1-4	16–17	16–17	—	—
,, (A)* l. 1	—	—	—	—
,, ,, l. 2–3	—	[18]	—	—
,, ,, l. 4–5	—	—	—	—
1200 * l. 5-6	18	19	—	—
13–14	19–20	20–21	20–21	20–21
1203*	—	—	22^{ab}	22^{ab}
1204*	21^{ab}	22^{ab}	—	—
15	21^{c}–22^{b}	22^{c}–23^{b}	22^{c}–23	22^{c}–23
1206*	22^{c}-25	23^{c}–26	—	—
16-18	26-28	27-29	24–26	24-26
19^{ab}	29^{ab}	30^{ab}	27^{ab}	27^{ab}
1210*	29^{c}-32^{b}	30^{c}-33^{b}	—	—
19^{cd}	32^{cd}	33^{cd}	27^{c}–29	27^{c}–29
1212*	—	—	30–31	30–31
1213* l. 1–2	33	34	—	—
,, l. 3-6	[34^{a-h}]	35–36	—	—
20	34^{i-l}	37	32^{ab}	32^{ab}
21	[35^{a-d}]	38	32^{cd}	32^{cd}
22^{ab}	35^{ef}	39^{ab}	33^{ab}	33^{ab}
22^{cd}	35^{gh}	39^{cd}	33^{cd}	33^{cd}
51 1	**57** 1	**57** 1	**57** 1	**61** 1
1218*	2	2	—	—
2–4	3–5	3–5	2–4	2-4
5	6	6	5–6	5; 6^{c}–7^{b}
1220* l. 3	—	—	—	6^{ab}
6^{a-e}	7–8^{a}	7–8^{a}	7–8^{a}	7^{c}–8^{c}
1221*	8^{bc}	8^{bc}	—	—
6^{f}	8^{d}	8^{d}	8^{b}	8^{d}
1223*	—	—	8^{cd}	9^{ab}
1224*	—	—	—	—
7–15	9–17	9–17	9–17	9^{c}–18^{b}
1232*	18–19	18–19	—	—
16-24^{c}	20-28^{c}	20-28^{c}	18-26^{c}	18^{c}–27^{a}
1238*	—	—	—	—
24^{d}-25	28^{d}–29	28^{d}–29	26^{d}-27	27^{b}–28^{b}
26	30	30	28	28^{c}–29^{b}
1239 (A)*	—	—	—	—
27	31	31	29	29^{c}–30^{b}
1240 (A)*	—	—	—	—
28–29	32–33	32–33	30–31	30^{c}–32^{b}
30	34	34	32	32^{c-f}
52 1	**58** 1	**58** 1	**58** 1	**62** 1
1244*	2	2	—	—
2–3	3-4	3–4	2–3	2–3
4^{a-d}	5	5	4-5^{b}	4-5^{b}
1247*	6^{ab}	6^{ab}	—	—
4^{ef}	6^{cd}	6^{cd}	5^{cd}	5^{cd}
5	7	7	7^{ab}, 6^{ab}	7^{ab}, 6^{ab}
6	8	8	6^{cd}; 7^{cd}	7^{cd}
7	9	9	8	8
1250*	—	—	9	9

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
8	10	10	—	—
9	11–12^{b}	11–12^{b}	11–12	11–12
1253*	12^{cd}	12^{cd}	—	—
10	13	13	13	13
1254*	—	—	14	14
11–12	14–15	14–15	15–16	15–16
1257*	—	—	17–18	18–19
13	16	16	19	17
14^{ab}	17^{ab}	17^{ab}	20	20
1259*	17^{c}–18^{b}	17^{c}–18^{b}	—	—
14^{cd}	18^{cd}	18^{cd}	21	21
1261*	19–20	19–20	—	—
15–16	21–22	21–22	22–24	22–24
1263*	23–24	23–24	—	—
17–18	25–26	25–26	25–26	25–26
1265*	—	—	27^{ab}	27^{ab}
1266*	27	27	—	—
19^{a-d}	28	28	28	28
1267*	29^{ab}	29^{ab}	—	—
19^{ef}	29^{cd}	29^{cd}	27^{cd}	27^{cd}
20–21	30–31	30–31	29–30	29–30
22	32	32	31	31
1269* l. 2	—	—	—	—
1270*	—	—	32–33	32–33
1271*	33	33	—	—
23–25	34–37	34–37	34–37	34–37
53 1272* l. 1–2	**59** —	**59** [1]	**59** 1	**63** 1
,, (A)*	—	—	—	—
,, l. 3–6	—	[2–3]	2–3	2–3
,, l. 7–9	—	[4^{a-f}]	—	4–5^{b}
1	1	5	—	—
1273*	—	—	4	5^{c}–6^{b}
2–4	2–4	6–8	5–7	6^{c}–9^{b}
1275*	5	9	—	—
5	6	10	9	10^{c}–11^{b}
6	7	11	8	9^{c}–10^{b}
7	8	12	10	11^{c}–12^{b}
1279*	—	—	11	12^{c}–13^{b}
1280*	9	13	—	—
8	10	14	12	13^{c}–14^{b}
1282*	11	15	—	—
9–17	12–20	16–24	13–21	14^{c}–23^{b}
18	21	25	26	27^{c}–28^{b}
129[illegible]*	—	—	27–28^{b}	28^{c}–29
19^{ab}	22^{ab}	26^{ab}	22^{ab}	23^{cd}
19^{c}–21	22^{c}–24	26^{c}–28	22^{c}–24	24–26^{b}
22	[25^{a-d}]	29	25	26^{c}–27^{b}
23	25^{e-h}	30	30	31^{c}–32^{b}
24^{a-d}	26	31	29	30^{c}–31^{b}
1296*	—	—	—	—
1297*	27–31^{b}	32–36^{b}	—	—
24^{ef}	31^{cd}	36^{cd}	28^{cd}	30^{ab}
25	32	37	31	32^{c-f}
26	33	38	32	33
54 1–5	**60** 1–5	**60** 1–5	**60** 1–5	**64** 1–5
1300*	—	—	—	—
6–12	6–12	6–12	6–12	6–12
1307*	—	—	13	13
1308*	13	13	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
1309*	14–15	14–15	—	—
13–14	16–17	16–17	14–15	14–15
1310*	—	—	—	—
15	18	18	16	16
16^{ab}	19^{ab}	19^{ab}	17^{ab}	18^{cd}
1312*	—	—	—	19
16^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	17^{cd}	17^{ab}
1313*	—	—	—	17^{c}–18^{b}
17	20	20	18	20
1315*	—	—	19–20	21–22
1316*	—	—	—	—
18	21	21	21	23
1317*	—	—	—	—
19–20	22–23	22–23	22–23	24–25
55 1^{ab}	**61** 1^{ab}	**61** 1^{ab}	**61** 1^{ab}	**65** 1^{ab}
1319*	—	—	—	—
1^{c}–2	1^{c}–2	1^{c}–2	1^{c}–3	1^{c}–3
App. 1 No. 18 l. 1–2	—	—	—	—
,, l. 3–6	—	—	4–6	4–6
,, l. 6 fn.	—	—	—	—
,, l. 7–15	—	—	7–11^{b}	7–11^{b}
,, l. 16 prior half	—	—	11^{c}	11^{c}
,, l. 16 prior half fn.	—	—	—	—
,, l. 16 post half	—	—	11^{d}	11^{d}
,, l. 16 post half fn.	—	—	—	—
,, l. 17–18	—	—	12	12
,, l. 19–20	—	—	—	13
,, l. 21–29	—	—	13–17^{b}	14–18^{b}
,, l. 29 fn.	—	—	—	—
,, l. 30–50	—	—	17^{c}–27	18^{c}–28
,, l. 50 fn.	—	—	—	—
,, l. 51–53	—	—	28–29^{b}	29–30^{b}
,, l. 53 fn.	—	—	—	—
,, l. 54–72	—	—	29^{c}–35	30^{c}–36
1322*	—	—	**62** 1	**66** 1
3	3	3	2	2
1324* l. 1–4	—	—	3–4	3–4
,, (A)*	—	—	—	5–6^{b}
,, l. 5–6	—	—	5	—
,, l. 7–14	—	—	6–9	6^{c}–10^{b}
4	4	4	10	10
1326*	—	—	11	11
1327*	—	—	—	—
5	5	5	12	12
1329*	—	—	13	13
6	6	6	14	14
1331*	—	—	15–17	15–17
7^{ab}	7^{ab}	7^{ab}	18–19^{b}	18–19^{b}
7^{c}–9	7^{c}–9	7^{c}–9	19^{c}–21	19^{c}–21
1334*	—	—	22	22
1335*	10	10	—	—
10^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	23^{ab}	23^{ab}
1336*	—	—	—	23^{c}–24^{b}
10^{cd}	11^{cd}	11^{cd}	23^{cd}	24^{cd}
1338*	—	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
1339*	12-14	12-14	—	—
11-15	15-19	15-22	24-28	25-29
1343* l. 1	—	[19^{ab}]	—	—
1344* l. 1-5	—	[19^{c}-21]	29-31^{b}	30-32^{b}
,, l. 6	—	—	31^{cd}	32^{cd}
1345*	20-21	23-24	—	—
16	22	25	32	33
17-19	23-25	26-28	33-41	34-42
1346 (A)*	—	—	—	—
20-21	26-27	29-30	42-43	43-44
56 1	**62** 1	**62** 1	**63** 1	**67** 1
1349*	2-3	2-3	—	—
2-3^{b}	4-5^{b}	4-5^{b}	2^{ab}	2^{ab}
1350*	5^{cd}	5^{cd}	—	—
3^{cd}	6^{ab}	6^{ab}	2^{cd}	2^{cd}
1352*	6^{cd}	6^{cd}	—	—
4^{ab}	7^{ab}	7^{ab}	3^{ab}	3^{ab}
4^{cd}	7^{cd}	7^{cd}	3^{c}-4	3^{c-f}
5	8	8	5	4
1355*	—	—	6	5
6-8	9-11	9-11	7-9	6-8
9-10	12-13	12-13	10-12	9-11
11-13	14-16	14-16	13-15	12-14
1361*	—	[17]	16	15
14-15	17-18	18-19	17-18	16-17
1364*	—	—	—	18
16-17	19-20	20-21	19-20	19-20
57 1-2	**63** 1-2	**63** 1-2	**65** 1-2	**69** 1-2
1369*	3	3	—	—
3^{a-d}	4	4	3	3
1370*	5^{ab}	5^{ab}	—	—
3^{ef}	5^{cd}	5^{cd}	4	4
4-6	6-8	6-8	5-7	5-7
1374*	9	9	—	—
7	10	10	8	8
1375*	—	—	—	—
8	11-12^{b}	11-12^{b}	9-10	9-10
9^{ab}	12^{cd}	12^{cd}	11^{ab}	11^{ab}
1377*	13^{ab}	13^{ab}	—	—
9^{c}-12	13^{c}-16	13^{c}-16	11^{c}-14	11^{c}-14
1380*	—	[20^{ab}]	15	15
1381*	17	17	—	—
13	18	18	16	16
1383*	—	—	—	—
1384*	19	19	—	—
—	—	[20^{cd}],	—	—
14	20	21	17-18^{b}	17-18^{b}
1386*	—	—	18^{c}-19	18^{c}-19
15	21	22	20	20
1387*	—	[23]	—	—
16	22	24	21^{ab}	21^{ab}
1389*	—	—	—	—
17^{ab}	23^{ab}	25^{ab}	22^{ab}	22^{ab}
1390*	23^{cd}	25^{cd}	—	—
17^{cd}	24^{ab}	26^{ab}	22^{cd}	22^{cd}
18^{a-c}	24^{c}-25^{a}	26^{c}-26^{e}	23^{a-c}	23^{a-c}
1392*	25^{b}-25^{c}	26^{f}-27^{a}	—	—
18^{d}	25^{d}	27^{b}	23^{d}	23^{d}
18^{ef}	26^{ab}	27^{cd}	24^{ab}	24^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
1395*	—	—	24^{cd}	24^{cd}
19	$26^{c}-27^{b}$	28	25	25
20^{ab}	27^{cd}	29^{ab}	—	26^{ab}
1397*	—	—	—	—
20^{cd}	28^{ab}	29^{cd}	—	26^{cd}
21-24	$28^{c}-32^{b}$	30-33	26-29	27-30
1399*	—	—	—	—
25	$32^{c}-33^{b}$	34	30	31
1401*	—	—	—	—
App. I. No. 19	—	—	—	—
26	$33^{c}-34^{b}$	35	31	32
1404*	$34^{c}-35^{b}$	36	—	—
27	$35^{c}-36^{b}$	37	32	33
1407* l. 1-2	—	—	—	—
,, l. 3-4	$36^{c}-37^{b}$	38	—	—
,, l. 5-14	—	—	—	—
28-29	$37^{c}-39^{b}$	39-40	33-34	34-35
30	$39^{c}-40^{b}$	41	36	37
31	$40^{c}-41^{b}$	42	35	36
32	$41^{c}-42^{b}$	43	37	38
$33-35^{b}$	$42^{c}-44$	$44-46^{b}$	$38-40^{b}$	$39-41^{b}$
1413*	—	—	—	—
$35^{c}-36^{b}$	45	$46^{c}-47^{b}$	$40^{c}-41^{b}$	$41^{c}-42^{b}$
36^{cd}	46^{ab}	47^{cd}	$41^{c}-42^{b}$	$42^{c}-43^{b}$
1415*	$49^{c}-50^{b}$	48-51	—	—
37	$50^{c}-51^{b}$	52	$42^{c}-43^{b}$	$43^{c}-44^{b}$
1417*	—	—	—	—
38^{ab}	51^{cd}	53^{ab}	43^{cd}	44^{cd}
1418*	52^{ab}	53^{cd}	—	—
38^{cd}	52^{cd}	54^{ab}	45	46
1420*	—	—	46-47	47-48
1421*	52^{ef}	54^{cd}	—	—
39	53	55	44	45
58 1422*	**64** 1	**64** 1	**66** —	**70** —
1423*	—	—	—	—
1424*	—	—	—	—
1^{ab}	2^{ab}	2^{ab}	4^{ab}	4^{ab}
1425*	—	—	4^{cd}	4^{cd}
1^{cd}	2^{cd}	2^{cd}	1^{ab}	1^{ab}
2^{ab}	3^{ab}	3^{ab}	1^{cd}	1^{cd}
1428*	—	—	—	—
2^{cd}	3^{cd}	3^{cd}	—	—
3^{ab}	4^{ab}	4^{ab}	2^{ab}	2^{ab}
1431*	—	—	—	—
$3^{c}-4$	$4^{c}-5$	$4^{c}-5$	$2^{c}-3$	$2^{c}-3$
1433*	6	6	—	—
5-8	7-10	7-10	5-8	5-8
1437*	—	—	—	—
9-14	11-16	11-16	9-14	9-14
1442* l. 2	—	—	—	—
15	[17^{a-d}]	17	15	15
1443*	17^{eh}	18	—	—
$16-18^{a}$	$18-20^{a}$	$19-21^{a}$	$16-18^{a}$	$16-18^{a}$
1446*	$20^{b}-21^{a}$	$21^{b}-22^{a}$	—	—
18^{bcd}	21^{bcd}	22^{bcd}	18^{bcd}	18^{bcd}
19-20	22-23	23-24	19-20	19-20
1450*	—	—	21	21
1451*	24	25	—	—
21	25	26	22	22

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
22	26	27	23–24	23–24
23–25	27–29	28–30	25–27	25–27
14[illegible]6*	—	—	28–31	28–31
14[illegible]7*	30	31	—	—
26–27	31–32	32–33	32–33	32–33
28	33	34	39	39
29–33	34–38	35–39	34–38	34–38
1465*	39	40	—	—
34^{ab}	40^{ab}	41^{ab}	40^{ab}	40^{ab}
34^{cd}	40^{cd}	41^{cd}	—	—
1466*	—	—	40^{cd}	40^{cd}
35–38	$41–45^{b}$	$42–46^{b}$	$41–42^{b}$; $44–45^{b}$	41–43
1467* l. 4–6	—	—	$42^{c}–43$	—
1468*	—	—	45^{cd}	44^{ab}
1469*	45^{cd}	46^{cd}	—	—
39^{ab}	46^{ab}	47^{ab}	46^{ab}	44^{cd}
1470*	—	—	—	45^{ab}
$39^{c}–40^{b}$	$46^{c}–47^{b}$	$47^{c}–48^{b}$	$46^{c}–47^{b}$	$45^{c}–46^{b}$
1472*	$47^{c}–48^{b}$	$48^{c}–49^{b}$	—	—
$40^{c}–41$	$48^{c}–49$	$49^{c}–50$	$47^{c}–48$	$46^{c}–47$
1475*	—	—	49	48
42–43	50–51	51–52	50–51	49–50
44	52	53	52–53	51–52
1477* l. 3	—	—	—	—
1478*	—	—	—	—
45–46	53–54	54–55	54–55	53–54
1481*	—	—	56	55
1482*	55–59	56–60	—	—
47^{ab}	60^{ab}	61^{ab}	57^{ab}	56^{ab}
1483*	60^{cd}	62^{cd}	—	—
47^{cd}	61^{ab}	61^{cd}	57^{cd}	56^{cd}
1485* l. 1	61^{cd}	6[illegible]^{ab}	—	—
,, l. 2	62^{ab}	65^{cd}	—	—
48^{ab}	62^{cd}	65^{ab}	59	58
1486*	63^{ab}	—	—	—
48^{cd}	63^{cd}	63^{ab}	60	59
1488*	$64–65^{b}$	$63^{c}–64$	—	—
49	$65^{c}–66^{b}$	66	58	57
50	$66^{c}–67^{b}$	67	61	60
1490*	$67^{c}–68^{b}$	68	—	—
$51–52^{b}$	$68^{c}–69$	$69–70^{b}$	$64–65^{b}$	$63–64^{b}$
1491*	—	—	—	—
$52^{c}–53$	$70^{c}–71^{b}$	$70^{c}–71$	$65^{c}–66$	$64^{c}–65$
1493*	—	—	67	66
54	$71^{c}–72^{b}$	72	63	62
1494*	$72^{c}–73$	73–74	—	—
55	74	75	62	61
56^{ab}	75^{ab}	76^{ab}	68^{ab}	67^{ab}
1496*	$75^{c}–77^{b}$	$76^{c}–78^{b}$	—	—
$56^{c}–57$	$77^{c}–78$	$78^{c}–79$	$68^{c}–69$	$67^{c}–68$
59 1498*	**65** —	**65** —	**67** 1–2	**71** 1–2
1	1	1	3	3
1498*	—	—	4	4
1500*	2–6	2–6	—	—
2	7	7	5	5
3–4	8–9	8–9	6–7	6–7
1503*	10–11	10–11	—	—
5	12	12	8	8
1505*	—	—	9	9

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
1506*	13-14^b	13-14^b	—	—
1507*	—	—	—	—
6-7	14^c-15	14^c-15	10-11	10-11
1508* l. 1-2	16	16	—	—
,, l. 3-8	17-19	17-19	—	—
,, (A)*	—	—	—	—
8-9	20-21	20-21	12-13	12-13
1512* l. 1	—	—	14^{ab}	—
,, l. 2-4	—	—	14^c-15	14-15^b
,, (A)*	—	—	—	—
,, l. 5-13	—	—	16-20^b	15^c-19
,, (B)*	—	—	—	—
,, l. 14	—	—	20^{cd}	20^{ab}
10	22	22	23	22^c-23^b
1514*	—	—	—	—
11	23	23	24	23^c-24^b
1516*	24-26	24-26	—	—
12	27	27	21	20^c-21^b
13	28	28	22	21^c-22^b
14	29	29	25	24^{c-f}
60 1-2	**66** 1-2	**66** 1-2	**68** 1-2	**72** 1-2
1519*	—	—	3-13	3-13
1520*	—	—	—	—
3	3	3	14	14
4	4	4	30	30
App. I. No. 20 l. 1-2	—	—	31	31
,, l. 2 fn.	—	—	—	—
,, l. 3-10	—	—	32-35	32-35
,, l. 10 fn.	—	—	—	—
,, l. 11-14	—	—	36-37	36-37
,, l. 15-16	—	—	—	—
,, l. 17-18	—	—	38	38
5-6	5-6	5-6	15-16	15-16; 17^{ab}
1526*	—	—	17-20^b	17^c-20^b
1527*	—	—	—	—
1528*	8^{ab}	8^{ab}	—	—
7	7	7	39	39
App. I. No. 21	—	—	—	—
8	8^c-9	8^c-9	20^c-21	20^c-21
1530* l. 1	—	—	—	—
9	10	10	22	22
1532*	—	—	23-29	23-29
10	11	11	40	40
1533* l. 1-7	—	—	41-44^b	41-44^b
,, (A)*	—	—	—	44^{cd}
,, l. 8	—	—	44^{cd}	44^{ef}
1534*	12	12	—	—
11	13	13	45	45
1536*	—	—	—	—
1537*	—	—	46	46
12	14	14	47	47
1539*	—	—	—	—
1540*	—	—	—	—
1541*	—	—	48	48
13-15	15-17	15-17	49-51	49-51
1545*	18-23	18-23	—	—
16-17	24-25	24-25	52-53	52-53
1548*	26-27	26-27	—	—
18-19	28-29	28-29	54-55	54-55

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
1550*	—	—	56	—
61 1551*	**67** 1	**67** 1	**69** —	**73** —
1	2	2	1	1
$2-6^{b}$	$3-7^{b}$	$3-7^{b}$	$2-6^{b}$	$2-6^{b}$
6^{cd}	7^{cd}	7^{cd}	—	6^{cd}
7	8	8	$6^{c}-7^{b}$	7
1556*	—	—	7^{cd}	7^{ef}
$8-9^{b}$	$9-10^{b}$	$9-10^{b}$	$8-9^{b}$	$8-9^{b}$
1557*	—	—	—	—
1558*	—	—	—	—
9^{cd}	10^{cd}	10^{cd}	9^{cd}	9^{cd}
10	11	11	10–11	10–11
11	12	12	13	13
12	13	13	12	12
1560*	14	14	—	—
13	15	15	14	14
14	16	16	15^{a-c}; $17^{b}-18$	15–16
1561* the post. half of l. 2—the prior half of l. 5	—	—	$15^{d}-17^{a}$	—
1562*	17	17	—	—
15	19	18	19	17
16	18	19	20	18
1563*	20–21	20–21	—	—
17	22	22	21	19
1565*	—	—	22	20
18–19	23–24	23–24	23–24	21–22
1566*	25–28	25–28	—	—
20	29	29	25	23
1567*	—	—	26	—
1568*	30	30	—	—
21^{ab}	31^{ab}	31^{ab}	27^{ab}	24^{ab}
1569*	—	—	$27^{c}-28^{b}$	$24^{c}-25^{b}$
$21^{c}-22$	$31^{c}-32$	$31^{c}-32$	$28^{c}-19$	$25^{c}-26$
1572*	33–35	33–35	—	—
23	36	36	30	27
1573*	—	—	31	28
1574*	—	—	32	29
24–25	37–38	37–38	33–34	30–31
62 1–2	**68** 1–2	**68** 1–2	**70** 1–2	**74** 1–2
3^{ab}	3^{ab}	3^{ab}	3^{ab}	3^{ab}
1576*	—	—	—	—
3^{cd}	3^{cd}	3^{cd}	3^{cd}	3^{cd}
1578*	—	—	—	—
$4-9^{d}$	4–9	4–9	4–9	4–9
1582*	—	—	10^{ab}	10^{ab}
1583*	$10-11^{b}$	$10-11^{b}$	—	—
9^{ef}	11^{cd}	11^{cd}	10^{cd}	10^{cd}
1584*	12	12	—	—
10	13	13	11	11
1586* l. 1	—	—	12^{ab}	12^{ab}
,, l. 2	—	—	—	—
1587*	14	14	$12^{c}-13^{b}$	—
11^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	13^{cd}	—
11^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	14^{ab}	12^{cd}
$12-13^{b}$	$16-17^{b}$	$16-17^{b}$	$14^{c}-15$	$13-14^{b}$
1588*	$17^{c}-18^{b}$	$17^{c}-18^{b}$	16	—
1589* l. 1	—	—	17^{ab}	—
,, l. 2	—	—	17^{cd}	14^{cd}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
13^{c-f}	18^{c}–19^{b}	18^{c}–19^{b}	18	15
1590*	19^{c}–20	19^{c}–20	—	—
14^{ab}	21^{ab}	21^{ab}	19^{cd}	16^{cd}
1591*	—	—	—	—
14^{cd}	21^{cd}	21^{cd}	19^{ab}	16^{ab}
15^{ab}	22^{ab}	22^{ab}	20^{ab}	17^{cd}
15^{cd}	22^{cd}	22^{cd}	20^{cd}	17^{ab}
63 1–6	**69** 1–6	**69** 1–6	**71** 1–6	**75** 1–6
1597*	—	—	7	7
7	7	7	8	8
8^{ab}	8^{ab}	8^{ab}	10–11^{b}	10–11^{b}
8^{c}–10	8^{c}–10	8^{c}–10	11^{c}–13	11^{c}–13
11	11^{ab}; 12^{cd}	11^{ab}; 12^{cd}	9; 16	9; 16
1602*	11^{c}–12^{b}	11^{c}–12^{b}	—	—
1603*	—	—	—	—
12	13	13	17	17
13–14	14–15	14–15	14–15	14–15
1606*	16	16	—	—
15	17	17	18	18
16^{a-d}	18	18	19	19
1609*	—	—	—	—
16^{ef}	19^{ab}	19^{ab}	20^{ab}	20^{ab}
1610*	—	—	20^{cd}	20^{cd}
17^{ab}	19^{cd}	19^{cd}	21	21
1611*	20^{a-d}	20^{a-d}	—	—
17^{cd}	20^{ef}	20^{ef}	22	22
18	21	21	23	23
64 1614* l. 1	**70** —	**70** —	**72** —	**76** —
,, (A)*	—	—	—	—
,, l. 2–8	—	—	—	—
1–3	1–3	1–3	1–3	1–3
1615*	4	4	—	—
4	5	5	4	4
1617*	—	—	—	—
5	6	6	5	5
1618*	—	—	—	—
6^{ab}	7^{ab}	7^{ab}	6^{ab}	6^{ab}
1619* l. 2	—	—	—	—
6^{cd}	7^{cd}	7^{cd}	6^{c}–7	6^{c}–7
7–9	8–10	8–10	8–10	8–10
10^{a-d}	11	11	11	11
10^{ef}	12^{ab}	12^{ab}	12^{ab}	12^{ab}
1623* l. 1–2	—	—	12^{c}–13^{b}	12^{c}–13^{b}
,, l. 3	—	—	—	—
,, l. 4	—	—	13^{cd}	13^{cd}
1624*	12^{cd}	12^{cd}	—	—
11	13	13	14	14
12^{a}	14^{a}	14^{a}	15^{a}	15^{a}
12^{bc}	14^{bc}	14^{bc}	15^{bc}	—
12^{d}	14^{d}	14^{d}	15^{d}	15^{b}
13–17	15–19	15–19	16–20	16–20
18–20	21–23	20–22	21–23	21–23
21	20	23	24	24
1636*	24–27	24–27	—	—
22	28	28	26	26
23^{ab}	29^{ab}	29^{ab}	25^{ab}	25^{ab}
1637*	—	—	—	—
23^{c}–24	29^{c}–30	29^{c}–30	25^{cd}, 27	25^{cd}, 27
65 1^{ab}	**71** 1^{ab}	**71** 1^{ab}	**73** 1	**77** 1

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
1638*	1^{cd}	1^{cd}	—	—
1^{cd}	2^{ab}	2^{ab}	2^{ab}	2^{ab}
1639 (A)*	—	—	—	—
1^{e}–2	2^{c}–3	2^{c}–3	2^{c}–3	2^{c}–3
1640*	—	—	—	—
3	4	4	4	4
1641*	—	—	—	—
1642*	5^{ab}	5^{al}	—	—
1643*	5^{cd}	5^{cd}	—	—
4	6	6	5	5
5^{ab}	7^{ab}	7^{ab}	6^{ab}	6^{ab}
5^{cd}	7^{cd}	7^{cd}	6^{cd}	—
6^{ab}	8^{ab}	8^{ab}	7^{ab}	6^{cd}
6^{cd}	8^{cd}	8^{cd}	7^{cd}	—
1645*	—	—	8^{ab}	7^{ab}
1646*	9–10	9–10	—	—
7–8	11–12	11–12	8^{c}–10^{b}	7^{c}–9^{b}
9	13	13	10^{c}–11^{b}	9^{c}–10^{b}
10	14	14	11^{c}–12^{b}	10^{c}–11^{b}
1648* l. 2	—	—	—	—
11^{a-d}	15	15	12^{c}–13^{b}	11^{c}–12^{b}
11^{ef}	16^{ab}	16^{ab}	13^{cd}	12^{cd}
1650*	—	[16^{cd}]	—	—
12	16^{c}–17^{b}	17	14	13
1652*	—	—	—	14^{ab}
1653*	—	—	15^{ab}	14^{cd}
13	17^{c}–18^{b}	18	15^{c}–16^{b}	15
1655*	—	—	16^{cd}	16^{ab}
14	18^{c}–19^{b}	19	17	16^{c}–17^{b}
15	19^{c}–20^{b}	20	18	17^{c-f}
1658*	—	—	—	—
16	20^{c}–21^{b}	21	19	18
17	21^{c}–22^{b}	22	20–21	19–20
18	22^{c}–23^{b}	23	22	21
19	23^{c}–24^{b}	24	23	22
20	24^{c-f}	25	24	23
1662*	25–29	26–30	—	—
21	30	31	25	24
1664*	31–32	32–33	—	—
22–23	33–34	34–35	26–27	25–26
1666*	35	36	—	—
24	36	37	28	27
1667*	37–42	38–43^{b}	—	—
25–28	43–46	43^{c}–46	29–32	28–31
66 1668*	**72** —	**72** —	**74** 1	**78** —
1	1	1	2	1
2	2	2	3	—
3	3	3	—	—
1669*	—	—	4	2
4–10	4–10	4–10	5–11	3–9
1674*	—	—	12–14^{b}	10–12^{b}
11–13^{b}	11–13^{b}	11–13^{b}	14^{c}–16^{b}	12^{c}–14
1675*	—	—	—	—
13^{cd}	13^{cd}	13^{cd}	16^{cd}	—
1676* l. 4–5	—	—	—	—
14	14–15^{b}	14–15^{b}	17–18	15–16
1678*	15^{cd}	15^{cd}	—	—
15	16	16	19	17
1679*	17	17	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
16–17^{b}	18–19^{b}	18–19^{b}	20–21^{b}	18–19^{b}
1681*	19^{cd}	19^{cd}	—	—
17^{cd}	20^{ab}	20^{ab}	21^{cd}	19^{cd}
1683*	—	—	22	20
1684*	20^{c}–21	20^{c}–21	—	—
18^{ab}	22^{ab}	22^{ab}	23^{ab}	21^{ab}
1685*	22^{c}–23^{b}	22^{c}–23^{b}	—	—
18^{cd}	23^{cd}	23^{cd}	23^{cd}	21^{cd}
19	24	24	24	22
1687*	—	—	25–26	23–24
1688*	25	25	—	—
20–26	26–32	26–32	27–33	25–31
1692*	—	—	34	32
27^{ab}	33^{ab}	33^{ab}	35^{ab}	33^{ab}
1693*	—	—	—	—
27^{cd}	33^{cd}	33^{cd}	35^{cd}	—
1694*	—	—	—	—
1695*	34^{ab}	34^{ab}	—	—
28^{ab}	34^{cd}	34^{cd}	36^{ab}	—
1696*	[35^{ab}]	[35^{ab}]	—	—
28^{cd}	35^{cd}	35^{cd}	36^{cd}	—
1697*	—	—	37^{ab}	33^{cd}
29^{ab}	35^{ef}	35^{ef}	37^{cd}	34^{ab}
1698*	—	—	38–39	34^{c}–36^{b}
29^{cd}	36^{ab}	36^{ab}	40^{ab}	36^{cd}
29^{ef}	36^{cd}	36^{cd}	40^{cd}	37^{ab}
30^{ab}	37^{ab}	37^{ab}	41^{ab}	37^{cd}
30^{cd}	37^{cd}	37^{cd}	—	38^{ab}
31–32	38–39	38–39	41^{c}–43^{b}	38^{c}–40^{b}
33	40	40	43^{c}–44^{b}	40^{c}–41^{b}
1700 (A)*	—	—	—	—
34–35	41–42	41–42	44^{c}–46^{b}	41^{c}–43^{b}
1703*	—	—	46^{c}–47^{b}	43^{c}–44^{b}
36–37	43–44	43–44	47^{c}–49^{b}	44^{c}–46^{b}
1705*	—	—	49^{cd}	46^{cd}
38^{ab}	45^{ab}	45^{ab}	50^{ab}	47^{ab}
1706*	—	—	—	—
38^{cd}	45^{cd}	45^{cd}	50^{cd}	47^{cd}
1707*	—	—	—	—
39	46	46	51	48
1709*	—	—	52	49
1710*	47	47	—	—
40^{a-d}	48^{a-d}	48^{a-d}	53^{ab}	50^{ab}
40^{ef}	48^{ef}	48^{ef}	53^{cd}	50^{cd}
1712*	—	—	54–56^{b}	51–53^{b}
41	49	49	56^{c}–57^{b}	53^{c}–54^{b}
42	50	50	57^{c}–58	54^{c}–55
43	51	51	59	56
44	52	52	60–62	57–59
1716*	53	53	—	—
1717* l. 1–2	—	**73** [1]	—	—
,, l. 3–20	—	—	—	—
45	54	54	63	60
67 1	**73** 1	**73** 2	**75** 1	**79** 1
1718*	—	—	2^{ab}	2^{ab}
2	2	3	9^{c}–10^{b}	9^{c}–10^{b}
1720*	—	—	10^{c}–11	10^{c}–11
3–4	3–4	4–5	15–16	15–16
1724*	—	—	17–19	17–19

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
1725*	5–7	6–8	—	—
5	8	9	20	20
1726*	—	—	21–22	21–22
6	9	10	23^{ab}	23^{ab}
1728*	—	—	23^{c}–24	23^{c}–24
7	10	11	25	25
8	11	12	27	26–27^{b}
1730* l. 1–2	—	—	26	—
,, l. 3	—	—	—	—
9–13	12–16	13–17	—	—
1732*	—	—	—	—
14^{a-d}	17	18	12	12
1734*	—	—	13–14	13–14
1735*	18–26^{b}	19–27^{b}	—	—
14^{ef}	26^{cd}	27^{cd}	28^{ab}	27^{cd}
1737*	27	28	—	—
15	28	29	30	29^{c-f}
68 1–2^{b}	**74** 1–2^{b}	**74** 1–2^{b}	**76** 1–2^{b}	**80** 1–2^{b}
1739*	—	—	2^{c}–6	2^{c}–6
1740*	—	—	—	—
2^{cd}	2^{cd}	2^{cd}	**75** 2^{cd}	**79** 2^{cd}
1741* l. 1–2	—	—	3	3
1741(A)*	—	—	—	—
1741* l. 3–6	—	—	4–5	4–5
3–4^{b}	3–4^{b}	3–4^{b}	6–7^{b}	6–7^{b}
1743*	—	—	7^{c}–8^{b}	7^{c}–8^{b}
4^{cd}	4^{cd}	4^{cd}	8^{cd}	8^{cd}
5–6	5–6	5–6	**76** 7–8	**80** 7–8
7–15	7–15	7–15	9–17	9–17
1751* l. 1	—	—	—	—
16–17	16–17	16–17	18–19	18–19
1754*	18	19	—	—
18–23	19–24	20–25	20–25	20–25
1762*	—	—	—	—
1763* l. 1–16	—	—	—	26–33
,, l. 17	—	—	26^{ab}	34^{ab}
1764* l. 1–2	25	26	—	—
,, l. 3–4	26	18	—	—
,, l. 5–6	27	27	—	—
24^{ab}	28^{ab}	28^{ab}	26^{cd}	34^{cd}
24^{c}–25	28^{c}–29	28^{c}–29	27–29	35–37
26	30	30	30	38
27	31	31	**75** 28^{c}–29	**79** 28–29^{b}
1768*	32–34	32–34	—	—
28–29	35–36	35–36	**76** 31–32	**80** 39–40
69 1771*	**75** —	**75** —	**78** 1–9	**82** 1–9
1772*	1–4	1–3	—	—
1–2	5–6	4–5	10–11	10–11
3–5^{b}	7–9^{b}	6–8^{b}	12–14^{b}	12–14^{b}
5^{ca}	9^{cd}	8^{cd}	14^{c}–15^{b}	14^{c}–15^{b}
1776*	10^{ab}	9^{ab}	—	—
6	10^{c}–11	9^{c}–10	15^{c}–17	15^{c}–17
7^{a}	12^{a}	11^{a}	18^{a}	18^{a}
1778*	—	—	—	—
7^{b}	12^{b}	11^{b}	18^{b}	18^{b}
7^{cd}	12^{cd}	11^{cd}	18^{cd}	18^{cd}
8–11	13–16	12–15	19–22	19–22
1784*	17–18	16–17	—	—
12	19	18	23	23

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
1786*	—	—	**79** 1	**83** 1
13	20	19	2	2
1787*	—	—	—	3^{ab}
14^{ab}	21^{ab}	20^{ab}	3^{ab}	—
14^{c}–15	21^{c}–22	20^{c}–21	3^{c}–4	3^{c}–4
1788*	—	—	5–6	5–6
16	23	22	—	9
17	24	23	—	8
18	25	24	—	7
19	26	25	—	10
20–21	27–28	26–27	7–8	11–12
1789*	—	—	—	—
1790*	—	—	9	13
1791*	29	28	—	—
22	30	29	13	16
1792*	—	—	14	18
1793*	31–33	30–32	—	—
23^{ab}	34^{ab}	32^{ab}	—	—
23^{cd}	34^{cd}	33^{cd}	23^{cd}	24^{cd}
1794*	35–36	34–35	—	—
24	37	36	—	—
1795*	38–43	37–42	—	—
25	44	43	20	22
1796* l. 1–2	—	—	21	23
,, l. 3–4	—	—	22	—
,, l. 5	—	—	23^{ab}	24^{ab}
1797*	—	—	—	—
26	45	44	19	—
27	46	45	10	14
1798*	—	—	11	15
1799*	—	—	12	17
1800*	—	—	—	—
28	47	46	15	19
1801* l. 1–4	—	—	16–17	20–21
,, l. 5–6	—	—	18	—
1802* l. 1–10	48–52	47–51	—	—
,, l. 11–12	55	52	—	—
,, l. 13–14	53	53	—	—
,, l. 15–16	56	54	—	—
,, l. 17–18	54	55	—	—
,, l. 20–22	57–58	56–57	—	—
29^{ab}	59^{cd}	58^{ab}	—	—
29^{cd}	59^{ab}	58^{cd}	—	—
1803*	—	—	24	25
30–32	60–62	59–61	25–27	26–28
1806* l. 1–4	—	—	28–29	29–30
,, (A)*	—	—	—	—
,, l. 5–12	—	—	30–33	31–34
1807*	63	62	—	—
33	64	63	34	35
1808*	—	—	35–37^{b}	36–38^{b}
34	65	64	37^{c}–38	38^{c}–39
1810*	—	—	39–40	40–41
70 1	**76** 1	**76** 1	**83** 1	**87** 1
2	2	2	3	3
3	3	3	9–10^{b}	9–10^{b}
4	4	4	12	12
5^{ab}	5^{ab}	5^{ab}	—	—
5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}	14^{ab}	14^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
6–13	6–13	6–13	—	—
14	14	14	14^{c}–15	14^{c}–15
15	15	15	21–22	21–22
16	16	16	29^{c}–30^{b}	29^{c}–30^{b}
17	17	17	30^{c}–31^{b}	30^{c}–31^{b}
18	18	18	33	33
19	19	19	27^{c}–28	27^{c}–28
20–23	20–23	20–23	—	—
1812* l. 3–4	—	—	2	2
,, l. 7–16	—	—	4–8	4–8
,, l. 20–22	—	—	10^{c}–11	10^{c}–11
,, l. 25–26	—	—	13	13
,, l. 30–40	—	—	15^{c}–20	15^{c}–20
,, l. 45–53	—	—	23–27^{b}	23–27^{b}
,, l. 57	—	—	29^{ab}	29^{ab}
,, l. 62–64	—	—	31^{c}–32	31^{c}–32
,, l. 67–88	—	—	34–42	34–42
71 1–2^{ab}	**77** 1–2^{b}	**77** 1–2^{b}	**86** 1–2^{b}	**90** 1–2^{b}
1814*	[2^{cd}]	2^{cd}	—	—
2^{c}–3	2^{c}–3	3^{a-f}	2^{c}–3	2^{c}–3
4	4	4	—	—
5	5	5	**84** 5	**88** 6
6^{ab}	6^{ab}	6^{ab}	6^{cd}	—
6^{cd}	6^{cd}	6^{cd}	—	—
7	7	7	7	7^{c}–8^{b}
1818*	—	—	1–3	1–3
8	8	8	4	4
9–11^{b}	9–11^{b}	9–11^{b}	8–10^{b}	8^{c}–10
1822*	—	—	—	—
11^{c}–12	11^{c}–12	11^{c}–12	10^{c}–11	11–12^{b}
1824*	—	—	—	12^{cd}
13	13	13	—	5
14–21	14–21	14–21	12–19	13–20
1831*	22	22	—	—
22	23	23	20	21
1833*	—	—	21	22
1834*	—	—	—	—
23–24^{b}	24–25^{b}	24–25^{b}	22–23^{b}	23–24^{b}
24^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	23^{cd}	—
25	26	26	24	25
App. I. No. 22	—	—	**85**	**89**
72 1–6^{b}	**78** 1–6^{b}	**78** 1–6^{b}	**77** 1–7^{b}	**81** 1–7^{b}
1838*	6^{cd}	6^{cd}	—	—
6^{c}	7^{a}	7^{a}	7^{c}	7^{c}
1839*	7^{bc}	7^{bc}	—	—
6^{d}–8	7^{d}–9	7^{d}–9	7^{d}–9	7^{d}–9
1840*	—	—	—	—
9–10	10–11	10–11	10–12	10–12
11–12^{b}	12–13^{b}	12–13^{b}	13	13
1843 (A)*	—	—	—	—
12^{c}–18	13^{c}–19	13^{c}–19	14–19	14–19
1847*	—	—	20–24	20–24
19–21	20–22	20–22	25–27	25–27
1848*	—	—	28	—
22	23	23	29	—
23–25	24–26	24–26	30–32	28–30
73 1–5	**79** 1–5	**79** 1–5^{d}	**86** 4–8	**90** 4–8
1856*	—	[5^{ef}]	—	—
6^{abc}	6^{abc}	6^{abc}	9^{abc}	9^{abc}

Crit Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
1857*	—	—	—	—
6^{d}-12^{b}	6^{d}-12^{b}	6^{d}-12^{b}	9^{d}-16^{b}	9^{d}-16^{b}
186.*	—	—	—	—
12^{c}-17	12^{c}-17	12^{c}-17	16^{c}-21	16^{c}-21
74 1-3	**80** 1-3	**80** 1-3	**87** 1-3	**91** 1-3
1866*	—	—	4	4
1867*	—	[4^{a-f}]	—	—
4-5^{b}	4-5^{b}	5-6^{b}	5-6^{b}	5-6^{b}
5^{c}	3^{cd}	6^{cd}	6^{cd}	—
1868* l. 1	—	—	7^{ab}	—
,, l. 2	—	—	7^{cd}	6^{cd}
6^{ab}	6^{ab}	7^{ab}	8^{ab}	7^{ab}
6^{cd}	6^{cd}	7^{cd}	9^{ab}	8^{ab}
7^{ab}	7^{ab}	8^{ab}	8^{cd}	7^{cd}
7^{c}-8	7^{c}-8	8^{c}-9	9^{c}-10	8^{c}-9
1870*	—	—	11^{ab}	10^{ab}
9-10^{b}	9-10^{b}	10-11^{b}	11^{c}-14^{b}	10^{c}-13^{b}
1872*	—	—	—	—
11^{a-d}	11	12	14^{c}-15	13^{c}-14
1874*	12^{ab}	13^{ab}	—	—
11^{e}-13	12^{c}-14	13^{c}-15	16-18^{b}	15-17^{b}
14-1 ^{c}	15-16^{b}	16-17^{b}	18^{c}-19	—
15^{c}-.0^{b}	16^{c}-21^{b}	17^{c}-22^{b}	20-24	17^{c}-19, [19^{c}-20^{b}], 20^{c}-23^{b}
20^{cd}	21^{cd}	22^{cd}	—	23^{cd}
2.	22	23	25	24
75 App I No. 23 l. 1-8	**81** —	**81** —	**80** 1-4	**84** 1-4
,, l.	—	—	5^{ab}	—
,, l. 10-11	—	—	5^{c}-21^{b}	5-20^{b}
App I No. l. 41 fn.	—	—	—	—
,, l. 42-54	—	—	21^{c}-25	20^{c}-24
, l. 5-88	—	—	**81** 1-17	**85** 1-17
,, l. 8 fn.	—	—	—	—
,, l. 89-95	—	—	18-21^{b}	18-21^{b}
,, l. 95 fn.	—	—	—	—
,, l. 96-109	—	—	21^{c}-28^{b}	21^{c}-28^{b}
,, l. 109 fn.	—	—	—	—
, l. 110-122	—	—	28^{c}-33	28^{c}-33
1-	1-6	1-6	**82** 1-6	**86** 1 6
1883*	7	7	—	—
;	8-12	8-12	7-12	7-12
1889*	13	13	—	—
12	14-16	14-16	13-14	13-15
7	**82** 1	**82** 1	**88** 1	**92** 1
189*	—	—	—	—
2^{ab}	2^{ab}	2^{ab}	2^{ab}	2^{ab}
1894*	2^{c}-3^{b}	2^{c}-3^{b}	—	—
2^{c}-^{b}	3^{c}-7^{b}	3^{c}-7^{b}	2^{c}-6^{b}	2^{c}-6^{b}
19*	—	—	—	—
6^{c}	7^{c}-16	7^{c}-16	6^{c}-15	6^{c}-15
16	17	17	21	21
189.* l. 1-16	—	—	22-28	22-28
,, l. 7 18	—	—	—	**93** 1
1	18	18	16	16
18 8*	—	—	17-20	17-20
18	19	19	**89** 1	2
1899*	20	20	—	—
19-	21-28	21-28	2-9	3-10
1900*	—	—	—	—
2 -3	29-32	29-32	10-13	11-14

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
77 1–15^{a}	**83** 1–15^{a}	**83** 1–15^{a}	**90** 1–15^{a}	**94** 1–15^{a}
1905* l. 1	—	—	15^{b}	15^{b}
„ (A)*	—	—	—	—
„ l. 2	—	—	15^{cd}	—
„ l. 3–5	—	—	16–17^{b}	15^{c}–16
„ (B)*	—	—	—	17^{ab}
„ (C)*	—	—	17^{cd}	—
„ (D)*	—	—	—	—
„ l. 6–15	—	—	18–22	17^{c}–22^{b}
„ l. 16–17	—	—	23	—
„ l. 18–24	—	—	24–27^{b}	22^{c}–25
„ (E)*	—	—	—	—
„ l. 25–26	—	—	27^{c}–28^{b}	26^{abc}
15^{bcd}	15^{bcd}	15^{bcd}	28^{bcd}	26^{d}, 27^{ab}
1906*	—	—	29	27^{c}–28^{b}
16–17	16–17	16–17	30–31	28^{c}–30^{b}
1907*	—	—	—	—
18^{ab}	18^{ab}	18^{ab}	32^{ab}	30^{cd}
1908* The prior half of l. 1	—	—	32^{c}	31^{a}
1908* The post. half of l. 1 up to the prior half of l. 4	—	—	32^{d}–34^{a}	—
1908* The post. half of l. 4	—	—	34^{b}	31^{b}
1909*	18^{c}–21^{b}	18^{c}–21^{b}	—	—
1910*	—	—	—	—
18^{cd}	21^{cd}	21^{cd}	34^{cd}	31^{cd}
1911*	—	—	—	—
19–23	22–26	22–26	35–39	32–36
78 1–2	**84** 1–2	**84** 1–2	**91** 1–2	**95** 1–2
1914*	—	—	3^{ab}	3^{ab}
1915*	3^{ab}	3^{ab}	—	—
3–4^{b}	3^{c}–4	3^{c}–4	3^{c}–5^{b}	3^{c}–5^{b}
1917*	5^{ab}	5^{ab}	—	—
1918*	—	—	—	—
4^{cd}	5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}
1920*	—	—	6	6
5–8	6–9	6–9	7–11	7–11
1923*	—	—	—	—
1924* l. 1–the prior half of l. 7	—	—	12–15^{a}	12–15^{a}
1924 (A)*	—	—	—	—
„ the post. half of l. 7 up to l. 20	—	—	15^{b}–20	15^{b}–20
9–10	10–11	10–11	**92** 1–2	**96** 1–2
1925*	—	—	—	—
11–17	12–18	12–18	3–9	3–9
79 1–16	**85** 1–16	**85** 1–16	10–25	10–25
1928*	—	—	—	—
17–18	17–18	17–18	26–27	26–27
19	19	19	—	28
1931*	—	—	—	29
1932*	—	—	—	—
20	20	20	—	30
1934*	21	21	—	—
21	22	22	28	31
App. I No. 24 l. 1–6	—	—	**93** 1–3	**97** 1–3
„ l. 6 fn.	—	—	—	

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
App. I No. 24 l. 7–12	—	—	4–6	4–6
,, l. 13–14	—	—	7	—
,, l. 15–19	—	—	8–10^{b}	7–9^{b}
,, l. 19 fn.	—	—	—	—
,, l. 20–36	—	—	10^{c}–18	9^{c}–17
80 1936*	**86** —	**86** —	**94** —	**98** —
1	1	1	1	1
1937*	—	—	2	—
2–8^{b}	2–8^{b}	2–8^{b}	3–9^{b}	2–8^{b}
1939*	—	—	—	—
8^{c}–14^{b}	8^{c}–14^{b}	8^{c}–14^{b}	9^{c}–15^{b}	8^{c}–14^{b}
1940*	—	—	—	14^{cd}
14^{cd}	14^{cd}	14^{cd}	15^{cd}	15^{ab}
1941*	—	—	—	15^{c}–16^{b}
15–16	15–16	15–16	16–17	16^{c}–18^{b}
1942*	—	—	—	18^{c}–19^{b}
17	17	17	—	19^{c}–20^{b}
18–24	18–24	18–24	18–24	20^{c}–27
1943*	—	—	—	—
25	25	25	25	28
81 1	**87** 1	**87** 1	**95** 1	**99** 1
2	2	2	3	3
1945*	4	[4]	4	4
3	3	3	2	2
4^{ab}	5^{ab}	5^{ab}	5^{ab}	—
1946*	—	—	—	—
4^{cd}	5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}	—
5–6	6–7	6–7	6–8	5–7
7^{ab}	8^{ab}	8^{ab}	9^{ab}	—
7^{c}–10	8^{c}–11	8^{c}–11	9^{c}–12	8–10
1949*	—	—	13	11
11–12	12–13	12–13	14–16	12–14
1951*	—	—	—	—
13–15	14–16	14–16	17–19	15–17
1952*	—	—	20^{ab}	18^{ab}
16–18^{b}	17–19^{b}	17–19^{b}	20^{c}–22	18^{c}–20
1958*	—	—	23	21
1959*	—	—	—	—
18^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	24^{ab}	22^{ab}
19	20	20	24^{c}–25^{b}	—
20–22	21–23	21–23	25^{c}–27	22^{c}–24
23	24	24	28	25
82 1	**88** 1	**88** 1	**96** 1	**100** 1
1961*	—	—	2	2
2–4	2–4	2–4	3–5	3–5
5–6	5–6	5–6	7; 6	7; 6
1964*	7	7	—	—
7–8	8–9	8–9	8–9	8–9
9–10	10–11	10–11	12–13	12–13
11–12	12–13	12–13	15; 14	15; 14
13	14	14	16	16
14–15	15–16	15–16	18; 17	18; 17
1965*	17	17	—	—
16–17	18–19	18–19	10–11	10–11
1967*	20	20	—	—
18–24	21–27	21–27	19–25	19–25
25	28	28	—	26
1969*	—	—	—	27
26–27	29–30	29–30	26–27	28–29

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
1970*	—	—	28	30
83 1–2^{b}	**89** 1–2^{b}	**89** 1–2^{b}	**97** 1–2^{b}	**101** 1–2^{b}
1971*	—	—	2^{cd}	2^{cd}
2^{c}	2^{c}	2^{c}	3^{a}	3^{a}
1972*	—	—	3^{bc}	3^{bc}
2^{d}	2^{d}	2^{d}	3^{d}	3^{d}
1973*	—	—	4–5^{b}	4–5^{b}
1974*	—	—	—	—
3^{ab}	3^{ab}	3^{ab}	5^{cd}	5^{cd}
1975*	—	—	6	6
3^{c}–5	3^{c}–5	3^{c}–5	7–9	7–9
1977*	—	—	10–11	10–11
6–21	6–21	6–20	12–27	12–27
App. I. No. 25 l. 1-2	—	—	**98** 1	**102** 1
,, l. 2 fn.	—	—	—	—
,, l. 3-27	—	—	2–14^{b}	2–14^{b}
,, l. 27 fn.	—	—	—	—
,, l. 28-44	—	—	14^{c}–22	14^{c}–22
,, l. 44 fn.	—	—	—	—
,, l. 45-46	—	—	23	23
22	22	21	24	24
1982*	23	22	—	—
84 1^{ab}	**90** 1^{ab}	**90** 1^{ab}	**99** 1^{ab}	**103** 1^{ab}
1983*	—	—	—	—
1^{c}–2	1^{c}–2	1^{c}–2	1^{c}–2	1^{c}–2
1984* l. 1	—	—	4^{cd}	4^{cd}
,, l. 2-4	—	—	3–4^{b}	3–4^{b}
,, l. 5-6	—	—	5	5
3–11	3–11	3–11	6–14	6–14
1987*	—	—	—	—
12	12	12	15	15
1988*	—	—	16	16
13	13	13	17	17
1989*	—	—	18	18
14–15	14–15	14–15	19–20	19–20
1991*	—	—	—	—
16	16	16	21	21
1993*	—	—	22–24	22–24
1994*	—	—	—	—
17–18	17–18	17–18	25–26	25–26
1995*	—	—	27–32^{b}	27–32^{b}
1996*	19^{ab}	19^{ab}	—	—
19^{a-d}	19^{c}–20^{b}	19^{c}–20^{b}	32^{c}–33^{b}	32^{c}–33^{b}
1997*	—	—	33^{cd}	33^{cd}
19^{ef}	20^{cd}	20^{cd}	34^{ab}	34^{ab}
1998*	—	—	34^{c}–36	34^{c}–36
20^{ab}	21^{ab}	21^{ab}	37^{ab}	37^{ab}
20^{cd}	21^{cd}	21^{cd}	37^{cd}	—
2000*	22^{ab}	22^{ab}	—	—
21^{a-d}	22^{c}–23^{b}	22^{c}–23^{b}	38–39^{b}	37^{c}–38^{b}
2001*	—	—	—	—
21^{ef}	23^{cd}	23^{cd}	39^{cd}	38^{cd}
22	24	24	40	39
85 1–3	**91** 1–3	**91** 1–3	**100** 1–3	**104** 1–3
2004*	—	—	—	—
4–6	4–6	4–6	4–6	4–6
2006*	7	7	—	—
7–10^{b}	8–11^{b}	8–11^{b}	7–10^{b}	7–10^{b}
2008*	—	—	—	10^{c}–12

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
10^{c}–11	11^{c}–12	11^{c}–12	10^{c}–11	13^{a-f}
2009*	13^{ab}	13^{ab}	—	—
—	13^{cd}	13^{cd}	—	—
2010*	—	—	—	—
12	14	14	12	14
2011*	—	—	—	—
13	15	15	13	15
2012*	—	—	—	—
14–15^{b}	16–17^{b}	16–17^{b}	14–15^{b}	16–17^{b}
2013*	—	—	—	17^{ca}
2014*	17^{cd}	17^{cd}	—	—
15^{c}–25	18–28	18–28	15^{c}–25	18–28
2016*	—	—	—	—
26–28	29–31	29–31	26–28	29–31
2017*	—	—	29	32
29–36^{c}	32–39^{c}	32–38^{c}	30–37^{c}	33–40^{c}
2018*	—	—	—	40^{d}; 41^{a}
36^{d}–37	39^{d}–40	38^{c}–39	37^{d}–38	41^{b}–42^{b}
2020*	—	—	39	42^{c}–43^{b}
38^{a}	41^{a}	40^{a}	40^{a}	43^{c}
2021*	—	—	—	—
38^{b}–45	41^{b}–48	40^{b}–47	40^{b}–47	43^{d}–50
46–47	49–50	48–49	—	51–52
48^{ab}	51^{ab}	50^{ab}	48^{ab}	53^{ab}
2024*	[51^{cd}]	50^{cd}	—	—
48^{cd}	51^{ef}	51^{ab}	48^{cd}	53^{cd}
2025*	—	—	—	—
49–52^{b}	52–55^{b}	51^{c}–54^{b}	49–52^{b}	54–57^{b}
2026*	—	—	—	—
2027*	55^{cd}	54^{cd}	—	—
52^{c-f}	56	55	52^{c}–53^{b}	57^{c}–58^{b}
2028*	—	—	—	—
53	57	56	53^{c}–54^{b}	58^{c}–59^{b}
2030*	—	—	—	—
54–55^{b}	58–60^{b}	57–59^{b}	54^{c}–56	59^{c}–61
56^{cd}	60^{cd}	59^{cd}	—	62^{ab}
57	61	60	57	62^{c-f}
2031*	—	—	—	—
2032*	62	61	—	—
58–61	63–66	62–65	58–61	63–66
2034*	—	—	—	—
62–63^{b}	67–68^{b}	66–67^{b}	64–65^{b}	69–70^{b}
63^{cd}	68^{cd}	67^{cd}	—	—
64–65	69–70	68–69	62–63	67–68
66^{a}	71^{a}	70^{a}	65^{c}	70^{c}
2036*	71^{bc}	70^{bc}	—	—
66^{b}–71	71^{d}–77	70^{d}–76	65^{d}–71	70^{d}–76
2037*	—	—	—	—
72	78^{a-d}	77	72	77
2038*	78^{ef}	78^{ab}	—	—
73	79	78^{c-f}	73	78
2039*	—	—	—	—
74	80	79	74	79
2040*	—	—	—	—
75–77	81–83	80–82	75–77	80–82
86 1–4	**92** 1–4	**92** 1–4	**101** 1–4	**105** 1–4
2044*	—	—	—	—
5–8	5–8	5–8	5–8	5–8
2046*	—	—	9	9

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
2047*	—	—	—	—
9-12	9-12	9-12	10-13	10-13
2050* l. 1	—	—	—	—
,, l. 2	—	—	—	14^{ab}
,, l. 3-4	—	—	14	14^{c}-15^{b}
13	13-14^{b}	13	15	15^{c}-16^{b}
2052*	—	—	—	—
14-22^{b}	14^{c}-22	14-22^{b}	16-24^{b}	16^{c}-23
2054*	23^{ab}	[22^{cd}]	—	—
22^{cd}	23^{cd}	22^{ef}	24^{cd}	24^{ab}
2055*	—	—	—	—
23	24	23	25	24^{c}-25^{b}
2056*	—	—	26	25^{c}-26^{b}
24	25	24	27	26^{c}-27^{b}
2057*	26^{ab}	25^{ab}	—	—
25^{a-d}	26^{c}-27^{b}	25^{c}-26^{b}	28	27^{c}-28^{b}
2058*	—	—	29^{ab}	28^{cd}
25^{ef}	27^{cd}	26^{cd}	29^{cd}	29^{ab}
26-28	28-30	27-29	30-32	29^{c}-32^{b}
2059*	31	30	—	—
29-35^{d}	32-38	31-37	33-38; 40	32^{c}-39^{b}
2060*	—	—	39	39^{c}-40^{b}
35^{ef}	39^{ab}	38^{ab}	41^{ab}	40^{cd}
2061*	—	—	41^{cd}	41
2062*	39^{cd}	38^{cd}	—	—
36	40	39	42	42
87 1-3	**93** 1-3	**93** 1-3	**102** 1-3	**106** 1-3
2063* l. 1	—	—	—	—
,, l. 2-3	—	—	4	4
4-5	4-5	4-5	5-6	5-6
2064*	—	—	—	—
6-10	6-10	6-10	7-11	7-11
11	11	11	13	13
12	12	12	12	12
13-17^{b}	13-17^{b}	13-17^{b}	14-18^{b}	14-18^{b}
17^{c}-18	17^{c}-18	17^{c}-18	19^{c}-20	19^{c}-20
19^{ab}	19^{ab}	19^{ab}	19^{ab}	19^{ab}
19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	18^{cd}	18^{cd}
20-23^{b}	20-23^{b}	20-23^{b}	21-24^{b}	21-24^{b}
2367*	—	—	—	—
23^{c}-24	23^{c}-24	23^{c}-24	24^{c}-25	24^{c}-25
2069*	—	—	—	—
25-27	25-27	25-27	26-28	26-28
88 1-8^{b}	**94** 1-8^{b}	**94** 1-8^{b}	**103** 1-8^{b}	**107** 1-7^{b}
2073*	—	—	—	—
8^{c}-9	8^{c}-9	8^{c}-9	8^{c}-9	7^{c}-8
2075*	—	—	—	—
10-17	10-17	10-17	10-17	9-16
2077*	—	—	—	—
18-20	18-20	18-20	18-20	17-19
2078*	—	—	—	—
21-25^{b}	21-25^{b}	21-25^{b}	21-25^{b}	20-24^{b}
2082*	—	—	—	24^{cd}
25^{c}-26	25^{c}-26	25^{c}-26	25^{c}-26	25-26
2084*	—	—	—	—
27	27	27	27	27
89 1-8	**95** 1-8	**95** 1-8	**104** 1-8	**108** 1-8
2086*	—	—	—	—
9	9	9	10	10

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
10	10	10	9	9
11–16	11–16	11–16	11–16	11–16
2089*	—	—	17	17
17	17	17	18	18
2090*	—	—	—	—
18–19	18–19	18–19	19–20	19–20
App. I No. 26 l. 1	**95 add.** 1^{ab}	**95 add.** 1^{ab}	**105** 1^{ab}	**109** 1^{ab}
,, l. 2	—	—	1^{cd}	1^{cd}
,, l. 3–5	1^{c}–2	1^{c}–2	2–3^{b}	2–3^{b}
,, l. 5 fn.	—	—	—	—
,, l. 6–12	3–6^{b}	3–6^{b}	3^{c}–6	3^{c}–6
,, l. 12 fn.	—	—	—	—
,, l. 13–15	6^{c}–7	6^{c}–7	7–8^{b}	7–8^{b}
,, l. 16—	8–10^{c}	8–10^{c}	8^{c}–9^{a}	8^{c}–9^{a}
the prior half of				—
l. 18				
,, l. 18 fn.	—	—	—	
,, the post.	10^{d}–19	10^{d}–19	9^{b}–18	9^{b}–18
half of l. 18–36				19–20
,, l. 37–40	—	—	—	
,, l. 41–42	20–25	20–25	19–24	21–26
,, l. 53	26^{ab}	26^{ab}	25^{cd}	27^{cd}
,, l. 54	26^{cd}	26^{cd}	25^{ab}	27^{ab}
,, l. 55	27^{ab}	27^{ab}	26^{ab}	28^{ab}
,, l. 55 fn.	—	—	—	—
,, l. 56–115	27^{c}–57^{b}	27^{c}–57^{b}	26^{c}–56^{b}	28^{c}–58^{b}
,, l. 115 fn.	—	—	—	—
,, l. 116	57^{cd}	57^{cd}	56^{cd}	58^{cd}
,, l. 117–122	—	—	57–58	59–60
90 2091*	**96** 1–2	**96** 1–2	**106** —	**110** —
1–5	3–7	3–7	1–6	1–6
2094*	8	8	—	—
$6^{a–d}$	9	9	7	7
2095*	10^{ab}	10^{ab}	—	—
6^{ef}	10^{cd}	10^{cd}	13	13
2097*	—	—	—	—
7–11	11–15	11–15	8–12	8–12
12–15^{b}	16–19^{b}	16–19^{b}	14–17^{b}	14–17^{b}
15^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	19^{ab}	21^{ab}
16	20–21^{b}	$20^{a–f}$	17^{c}–18	17^{c}–18
2105*	—	—	—	—
2106*	—	—	19^{cd}	21^{cd}
2107*	—	—	—	19–20
17–19^{b}	21^{c}–23	21–23^{b}	20–22^{b}	22–24^{b}
19^{cd}	24^{ab}	23^{cd}	—	24^{cd}
2110*	—	—	—	25^{ab}
19^{e}–25	24^{c}–30^{f}	24–30	22^{c}–28	25^{c}–31
2111*	—	—	29	32
91 1	**97** 1	**97** 1	**107** 1	**111** 1
2	2	2	3	3
2112*	3–12	3–12	—	—
3	13	13	4	4
4^{ab}	14^{ab}	14^{ab}	2^{ab}	2^{ab}
2113*	—	—	—	—
4	14^{cd}	14^{cd}	2^{cd}	2^{cd}
5^{ab}	15^{ab}	15^{ab}	5^{ab}	5^{ab}
2114*	—	—	—	—
5^{c}–9	15^{c}–19	15^{c}–19	5^{c}–9	5^{c}–9
2115*	20	20	10	10

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
10	21	21	11	11
2117* l. 1	—	—	—	—
,, l. 2	—	—	—	12^{ab}
2118*	22^{ab}	22^{ab}	—	—
11^{ab}	22^{cd}	22^{cd}	12^{cd}	12^{ef}
11^{cd}	23^{ab}	23^{ab}	12^{ab}	12^{cd}
2119*	23^{cd}	23^{cd}	—	—
12–13	24–25	24–25	13–14	13–14
2120*	—	—	15	15
2121*	26–27	26–27	—	—
14–16	28–30	28–30	16–18	16–18
17	31	31	20	20
92 1	**98** 1	**98** 1	**107** 19	**111** 19
2–3	2–3	2–3	—	**112** 1–2
2123* l. 1–2	4	4	—	3
,, l. 3–4	5	5	—	—
4	6	6	—	4
5	7	7	—	[5^{a-d}]
2124*	8	10	—	—
6	9	8	—	5^{e-h}
2125*	—	—	—	6
—	—	—	—	7^{a-d},
7	10	9	—	7^{e-h}
8–15	11–18	11–18	—	8; 10–16
93 $1–4^{b}$	**99** $1–4^{b}$	**99** $1–4^{b}$	**108** $1–4^{b}$	**113** 1–4
$4^{c}–5^{b}$	$4^{c}–5^{b}$	$4^{c}–5^{b}$	—	—
5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}	$7^{c}–8^{b}$	8
2126*	—	—	—	—
2127*	6	6	—	—
6–8	7–9	7–9	$4^{c}–7^{b}$	5–7
9–24	10–25	10–25	$8^{c}–24^{b}$	9–24
25	26	26	—	25
26^{ab}	27^{ab}	27^{ab}	24^{cd}	26^{ab}
2130*	—	—	—	—
$26^{c}–30$	$27^{c}–31$	$27^{c}–31$	25–29	$26^{c}–30$
31–32	32–33	32–33	32–33	31–32
33–34	34–35	34–35	30–31	—
35–41	36–41	36–41	34–40	35–39
94 2132*	**100** 1–2	**100** 1–2	**109** —	**114** —
1–3	3–5	3–5	1–3	1–3
2133*	—	—	—	—
2134*	6–7	6–7	—	—
4–6	8–10	8–10	4–6	4–6
2135*	—	—	—	—
7	11	11	7	7
2136*	—	—	—	—
2137*	—	—	—	—
8	12	12	8	8
2138*	13	13	—	—
8–19	14–24	14–24	9–19	9–19
2140*	—	—	—	—
20	25	25	20	20
21	26	26	32	35
2141*	27	27	—	—
22	28	28	36	39
2143* l. 1	—	—	37^{ab}	40^{ab}
,, (A)*	—	—	—	—
,, l. 2	—	—	37^{cd}	40^{cd}
2144*	—	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
23	29	29	38	41
24	30	30	40	43
25	31	31	39	42
26–31^{b}	32–37^{b}	32–37^{b}	41–46^{b}	44–49^{b}
2147*	—	—	—	—
2148*	—	—	—	—
2149*	—	—	—	—
31^{cd}	37^{cd}	37^{cd}	46^{cd}	49^{cd}
32–33	38–39	38–39	29–30	30–31
2150* l. 1–4	—	—	—	32–33
,, l. 5–6	—	—	31	34
34^{ab}	40^{ab}	40^{ab}	47^{ab}	50^{ab}
2151*	—	—	—	—
34^{c}–36	40^{c}–42	40^{c}–42	47^{c}–49	50^{c}–52
37–39^{b}	43–45^{b}	43–45^{b}	21–23^{b}	21–23^{b}
2154*	45^{c}–46^{b}	45^{c}–46^{b}	—	—
39^{cd}	46^{cd}	46^{cd}	23^{cd}	23^{cd}
2155*	—	—	—	24^{ab}
40^{ab}	47^{ab}	47^{ab}	24^{ab}	24^{cd}
40^{c}–41^{b}	47^{c}–48^{b}	47^{c}–48^{b}	24^{c}–25^{b}	—
41^{c}–43^{a}	48^{c}–50^{a}	48^{c}–50^{a}	25^{c}–27^{a}	25–27^{a}
2156*	—	—	27^{bc}	27^{bc}
2157*	50^{bc}	50^{bc}	—	—
43^{b}	50^{d}	50^{d}	27^{d}	27^{d}
2158* l. 1–2	—	—	—	28
,, l. 3–4	—	—	28	29
34^{c-f}	51	51	50	53
2160*	52	52	51	—
44–55	53–64	53–64	52–63	54–65
2162*	—	—	—	—
56–58	65–67	65–67	64–66	66–68^{d}
2163* l. 1	—	—	—	—
,, l. 1–2	—	—	—	68^{ef}
2164* l. 1–2	—	—	**110** 1	69
,, l. 3–6	—	—	3	70
,, (A)*	—	—	—	—
,, l. 7–10	—	—	4	71
2165*	68–74	68–74	—	—
59	75	75	**109** 33	36
2166*	—	—	34–35	37–38
2167*	76	76	—	—
95 1–5	**102** 1–5	**101** 1–5	**111** 1–5	**116** 1–5
2171*	6	6	—	—
6	7	7	6	6
2172*	—	—	—	—
7	8	8	7	7
2173*	9	9	—	—
8	**103** 1	**102** 1	8	8
2174*	2^{ab}	2^{ab}	—	—
9–12	2^{c}–6	2^{c}–6	9–13	9–13^{b}
2175*	7–8^{b}	7–8^{b}	—	—
2176*	8^{cd}	8^{cd}	—	13^{cd}
2177*	—	—	—	—
13–19	9–15	9–15	14–20	14–20
2178*	16–17	16–17	22–23	22–23^{d}
2179*	18	18	21	21
—	—	—	24	23^{ef}, 24
2180*	—	—	—	—
20–26^{b}	19–25^{b}	19–25^{b}	25–31^{b}	25–31^{b}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
2181*	—	—	—	—
26^{cd}	25^{cd}	25^{cd}	31^{cd}	31^{cd}
2182*	—	—	—	—
27–31	26–30	26–30	32–36	32–36
2183*	—	—	—	—
32–33	31–32	31–32	37–38	37–38
2184*	—	—	—	39^{ab}
34^{ab}	33^{ab}	33^{ab}	39^{ab}	39^{cd}
34^{cd}	33^{cd}	33^{cd}	39^{cd}	—
2185*	34^{ab}	34^{ab}	40^{ab}	—
35^{ab}	34^{cd}	34^{cd}	40^{cd}	—
35^{c}–36	35–36	35–36	41–42	40–41
37	37	37	45	44
38–39	38–39	38–39	43–44	42–43
40–44	40–44	40–44	46–50	45–49
2186*	45–46	45–46	—	—
45–47	47–49	47–49	51–53	50–52
96 1–5	**104** 1–5	**103** 1–5	**112** 1–5	**117** 1–5
2187*	—	—	—	—
2188* l. 1–4	—	—	6–7	6–7
,, l. 5	—	—	—	—
,, l. 6–7	—	—	8	8
2189*	6–7	6–7	—	—
6–12	8–14	8–14	9–15	9–15
2192*	15	15	—	16
13^{ab}	16^{ab}	16^{ab}	—	17^{ab}
2191*	—	—	16	17^{c}–18^{b}
13^{c}–16	16^{c}–19	16^{c}–19	17–20^{b}	18^{c}–21
2193*	—	—	—	—
17	20	20	20^{c}–21^{b}	22
2194*	—	—	21^{c}–22^{b}	23
2195*	—	—	—	—
18–23	21–26	21–26	22^{c}–28^{b}	24–29^{b}
2196*	—	—	28^{cd}	29^{cd}
24–26	27–29	27–29	29–31	30–32
27	30	30	—	33
28–2)	31–32	31–32	32–33	34–35
97 1	**101** 1	**104** 1	**110** —	**115** 1
2198*	—	—	—	—
2–4	2–4	2–4	—	2–4
5	5	5	2	5
6–7	6–7	6–7	5–6	6–7
2200*	—	—	—	—
8–15^{b}	8–15^{b}	8–15^{b}	8–14^{b}	8–15^{b}
15^{cd}	15^{cd}	15^{cd}	14^{cd}	16^{ab}
16^{ab}	16^{ab}	16^{ab}	15^{ab}	15^{cd}
16^{c}–17	16^{c}–17	16^{c}–17	15^{c}–16	16^{c}–17
2201*	18–20	18–20	—	—
18–22	21–25	21–25	17–21	18–22
23	[26^{a-d}]	26	22	23
24	26^{e-h}	27	23	24
98 1–4	**105** 1–4	**105** 1–4	**117** 1–4	**119** —
2202*	—	—	5–7	—
5–6	5–6	5–6	8–9	—
2203*	—	—	10–11	—
7–12	7–12	7–12	12–17	—
2204* l. 1–7	—	—	18–21^{b}	—
2204 (A)*	—	—	—	—
2204* l. 8–12	—	—	21^{c}–23	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
13	13	13	27	—
14	14	14	26	1
15	15	15	**114** 2	2
2206*	—	—	1	—
16	16	16	3	3
2207*	—	—	—	—
17–18	17–18	17–18	4–5	4–5
2208*	19	19	—	—
2209*	—	—	—	—
19–20	20–21	20–21	7–8	7–8
21	22	22	6	6
22–31^{b}	23–32^{b}	23–32^{b}	9–18^{b}	9–18^{b}
31^{c}–32	[32^{c-h}	32^{c}–33	18^{c}–19	18^{c}–19
2210*	32^{i-l}	34	—	—
33	32^{m-p}	35	20	20
2211*	32^{q-r}]	36^{ab}	—	—
2212*	32^{s-t}	36^{cd}	—	—
34–35	33–34	37–38	21–22	21–22
2213*	—	—	—	—
36–39	35–38	39–42	23–26	23–26
2214*	39–42	43–46	—	—
2215*	—	—	27^{ab}	27^{ab}
40^{ab}	**106** 1^{ab}	**106** 1^{ab}	**113** 1^{ab}	**118** 1^{ab}
2217*	1^{cd}	1^{cd}	—	—
40^{cd}	2^{ab}	1^{ef}	1^{cd}	1^{cd}
41–43^{b}	2^{c}–4	2–3	**114** 27^{c}–29	**119** 27^{c}–29
2218*	5^{ab}	4^{ab}	—	—
43^{c}–44^{b}	5^{c}–6^{b}	4^{cd}; 5^{ab}	30	30
44^{cd}	6^{cd}	5^{cd}	—	31^{ab}
45	7	6	31	31^{cd}; 32
2219*	—	—	32–33	—
2220*	—	—	34	33
2221*	—	4^{ef}	—	—
46–51^{b}	8–13^{b}	7–12^{b}	**113** 2–7^{b}	**118** 2–7^{b}
2223*	—	—	—	—
2224*	—	—	—	—
51^{c}–52	13^{c}–14	12^{c}–13	7^{c}–8	7^{c}–8
2225*	—	—	—	—
53–56	15–18	14–17	9–12	9–12
2228*	19–20	18–19	—	—
2229*	—	—	—	—
57–59^{b}	21–23^{b}	20–22^{b}	13–15^{b}	13–15^{b}
2230*	—	—	—	—
59^{c}–66	23^{c}–30	22^{c}–29	15^{c}–22	15^{c}–22
2231*	—	—	23	23
67–68	31–32	30–31	24–25	24–25
69	33	32	**114** 35	**119** 34
70	34	33	36	—
71	35	34	**113** 26	**118** 26
99 1–19	**107** 1–19	**107** 1–19	**115** 1–19	**120** 1–19
100 2235*	**108** —	**108** —	**116** 1	**121** —
1	1	1	2	1
2237*	—	—	4–11	—
2–3	2–3	2–3	3; 12	2–3
2238*	—	—	—	—
4–10	4–10	4–10	13–19	4–10
2239*	11	11	20	—
11–16	12–17	12–17	21–26	11–16
2240*	—	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
2241* l. 1–4	**109** 30	**109** 30	—	17
,, l. 5–8	32	32	—	—
,, l. 9–12	33	33	—	19
,, l. 13–16	34	34	—	—
,, (A)*	—	—	—	—
,, l. 17–20	35	35	—	18
,, l. 21–22	38^{ab}	38^{ab}	—	—
,, (B)*	38^{cd}	38^{cd}	—	—
,, l. 23–26	39	39	—	—
17	**108** 18	**108** 18	27	—
App. I. No. 27 l. 1	—	—	28^{ab}	—
,, l. 1 fn.	—	—	—	—
,, l. 2–47	—	—	28^{c}–49^{b}	—
,, l. 47fn.	—	—	—	—
,, l. 48–49	—	—	49^{cd}	—
101 1–10	**109** 1–10	**109** 1–10	**118** 1–10	—
11–13^{b}	11–13^{b}	11–13^{b}	12–14^{b}	—
13^{cd}	13^{cd}	13^{cd}	11^{cd}	—
14^{ab}	14^{ab}	14^{ab}	11^{ab}	—
14^{c}–18	14^{c}–18	14^{c}–18	14^{c}–18	—
19^{ab}	19^{ab}	19^{ab}	20^{ab}	—
2243*	—	—	—	—
19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	20^{cd}	—
20	20	20	19	—
21–29	21–29	21–29	21–29	—
2246*	—	—	—	—
30^{abc}	31^{abc}	31^{abc}	32^{abc}	—
2247*	—	—	—	—
30^{d}	31^{d}	31^{d}	32^{d}	—
2248*	—	—	30	—
31	36	36	31	—
2249*	37	37	—	—
102 1–2^{d}	**110** 1–3^{b}	**110** 1–3^{b}	**119** 1–3^{b}	**123** 1–3^{b}
2250*	—	—	—	—
2251*	—	—	—	—
2^{e}–11^{b}	3^{c}–12	3^{c}–11^{b}	3^{c}–12	3^{c}–12
2256*	—	—	—	—
2257*	—	—	—	—
11^{c}–15^{b}	13–17^{b}	11^{c}–15^{b}	13–17^{b}	13–17^{b}
15^{cd}	17^{cd}	15^{cd}	19^{ab}	18^{ab}
15^{ef}	18^{ab}	16^{ab}	17^{cd}	17^{cd}
2260*	—	—	18	—
2261*	18^{c}–19^{b}	—	—	—
2262*	19^{cd}	16^{cd}	—	—
16–17^{b}	20–21^{b}	17–18^{b}	19^{c}–20	18^{c}–19
2263*	21^{c}–23^{b}	18^{c}–19^{d}	—	—
17^{c}–19	23^{c}–25	19^{e}–21	21–22	20–21
2266*	—	—	—	—
20–21	26–27	22–23	23–24	22–23
2268*	—	—	—	24^{ab}
22–24	28–30	24–26	25–27	24^{c}–26
2271*	—	—	—	—
25–28	31–34	27–30	28–31	27–30
2274*	—	—	—	—
2275*	—	—	—	—
29–30	35–36	31–32	32–33	31–32
2278*	—	—	—	—
31	37	33	34	33
103 1–4	**111** 1–4	**111** 1–4	**120** 1–4	**124** 1–4

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
5	5	5	5	—
$6–18^{b}$	$6–18^{b}$	$6–18^{b}$	$6–18^{b}$	$5–17^{b}$
2280*	—	—	—	—
18^{cd}	18^{cd}	18^{cd}	18^{cd}	17^{cd}
2282*	—	—	19	—
$19–20^{b}$	$19–20^{b}$	$19–20^{b}$	$20–21^{b}$	$18–19^{b}$
2283*	—	—	21^{cd}	—
20^{cd}	20^{cd}	20^{cd}	22^{ab}	19^{cd}
2284*	—	—	22^{cd}	—
2285*	—	—	—	—
21^{ab}	21^{ab}	21^{ab}	23^{ab}	20^{ab}
2286*	—	—	23^{cd}	—
21^{cd}	21^{cd}	21^{cd}	24^{ab}	20^{cd}
2287*	—	—	$24^{c}–25$	—
2287^{a}*	—	—	—	—
22	22	22	**121** 1–2	21
App. I. No. 28 l. 1–6	—	—	3–5	—
,, l. 7	—	—	—	—
,, l. 8–14	—	—	$6–9^{b}$	—
23^{ab}	23^{ab}	23^{ab}	9^{cd}	22^{ab}
App. I. No. 28 l. 15–17	—	—	$10–11^{b}$	—
23^{cd}	23^{cd}	23^{cd}	—	22^{cd}
24	24	24	$11^{c}–12^{b}$	23
2290*	—	—	$12^{c}–13$	—
2291*	—	—	—	—
25–32	25–32	25–32	14–32	24–31
2294*	—	—	—	32
104 $1–2^{b}$	**112** $1–2^{b}$	**112** $1–2^{b}$	**122** $1–2^{b}$	**125** 1^{ab}
$2^{c}–4$	$2^{c}–4$	$2^{c}–4$	$2^{c}–4$	$1^{c}–3$
$5–7^{b}$	$5–7^{b}$	$5–7^{b}$	$5–7^{b}$	4–5
$7^{c}–16$	$7^{c}–16$	$7^{c}–16$	$7^{c}–16$	6–15
App. I No. 29	—	—	17–24	—
2298*	—	—	—	—
17–20	17–20	17–20	25–28	16–19
App. I No. 30 l. 1–4	—	—	29	—
,, l. 5–30	—	—	**123** 1–13	—
,, l. 30 fn.	—	—	—	—
,, l. 31–42	—	—	14–19	—
2300*	—	—	—	—
21^{ab}	21^{ab}	21^{ab}	20^{ab}	20^{ab}
2301*	—	—	—	—
$21^{c}–22^{b}$	$21^{c}–22^{b}$	$21^{c}–22^{b}$	$20^{c}–21^{b}$	$20^{c}–21^{b}$
2303*	—	—	—	—
22^{cd}	22^{cd}	22^{cd}	21^{cd}	21^{cd}
2304*	23–28	23–27	—	—
23–25	29–31	28–30	22–24	22–24
105 1–5	**113** 1–5	**113** 1–5	**124** 1–5	**126** 1–5
2306*	—	—	—	—
6–10	6–10	6–10	6–10	6–10
2307*	—	—	—	10^{cd} fn.
11–22	11–22	$11–22^{d}$	11–22	11–22
2310*	—	—	—	—
23^{ab}	23^{ab}	22^{ef}	23^{ab}	23^{ab}
2311*	23^{cd}	23^{ab}	—	—
$23^{c}–24$	24–25	$23^{c}–24$	$23^{c}–24$	$23^{c}–24$
2312*	—	—	25	25
2313*	—	—	—	—
2314*	—	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
106 1–4^b	**114** 1–4^b	**114** 1–4^b	**125** 1–4^b	**127** 1–4^b
4^c–5	4^c–5	4^c–5	4^c–5	—
6–8	6–8	6–8	—	4^c–6
9–15	9–15	9–15	6–12	7–13
16–17^b	16–17^b	16–17^b	13–14^b	—
17^{cd}	[17^{cd}]	17^{cd}	14^{cd}	—
2315*	[17^{e-l}]	18–19	15–16	14–15
18	[17^{m-r}]	20	17	16
—	*Qr*	—	—	—
2316*	—	—	—	—
19–20	18–19	21–22	18–19	17–18
21–22^b	20–21	23–24^d	21–22^b	20–21^b
2318*	—	—	—	—
22^{cd}	22^{ab}	24^{ef}	22^{cd}	21^{cd}
2319*	22^c–26^b	25–28	—	—
23	26^c–27^b	29	20	19
2321*	27^{cd}	—	—	—
24^{ab}	28^{ab}	30^{ab}	23^{ab}	22^{ab}
2322*	—	—	—	—
24^{cd}	28^{cd}	30^{cd}	23^{cd}	22^{cd}
2323*	29	31	—	—
107 1–7	**115** 1–7	**115** 1–7	**126** 1–7	**128** 1–7
8–10	8–10	8–10	**127** 1–3	8–10
11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	4^{cd}	11^{ab}
2324*	—	—	—	—
11^{cd}	11^{cd}	11^{cd}	4^{ab}	11^{cd}
12–14^d	12–14	12–14	5–7	12–14
2326*	15–17^b	15–17^b	8–10^b	—
14^{ef}	17^{cd}	17^{cd}	10^{cd}	15
15–16	18–19	18–19	—	16–17
17	20	20	11	18
18–19	[21^{a-h}]	21–22	12–13	19–20
20^{ab}	21^{ij}	23^{ab}	14^{ab}	21^{ab}
2327*	—	—	—	—
20^{cd}	21^{kl}	23^{cd}	14^{cd}	21^{cd}
2328*	—	—	—	—
2329*	—	—	—	—
21	[22^{a-d}]	24	15	22
2330*	22^{gh}	25^{cd}	16^{cd}	23^{ab}
2331*	—	—	—	—
22	[22^{ef}]; 22^{ij}	25^{ab}; 25^{ef}	17	23^{c-f}
2332* l. 1	—	—	18^{ab}	24^{ab}
,, (A)*	—	—	—	—
,, l. 2	—	—	18^{cd}	24^{cd}
2333* l. 1	23^{ab}	26^{ab}	16^{ab}	—
,, l. 2	23^{cd}	26^{cd}	—	—
2334*	24	27	—	—
2335*	—	—	—	—
App. I No. 31	—	—	—	—
108 2336*	**116** —	**116** —	**III.** 1 —	**III.** 1 —
1–7	1–7	1–7	1–7	1–7
2337*	—	—	8	7 fn.
2338*	—	—	—	—
8	8	8	9	8
2339* l. 1	—	—	10^{ab}	9^{ab}
,, (A)*	—	—	—	—
,, l. 2–3	—	—	10^c–11^b	9^c–10^b
—	—	—	11^{cd}	—
,, l. 4	—	—	12^{ab}	10^{ca}
9^{ab}	9^{ab}	9^{ab}	12^{cd}	11^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
2341*	—	—	—	—
9^{cd}	9^{cd}	9^{cd}	13^{ab}	11^{cd}
2342*	—	—	—	—
10	10	10	13^{c}–14^{b}	12
2343*	—	—	15^{ab}	13^{ab}
2344*	—	—	15^{cd}	—
2345*	—	—	16	16
—	—	—	—	17^{ab},
2346*	—	—	—	14^{cd}
11	11	11	18	15
2347*	—	—	—	—
12–16	12–16	12–16	19–23	17^{c}–21
2350*	—	—	—	—
17^{ab}	17^{ab}	17^{ab}	24^{ab}	22^{ab}
2351*	—	—	24^{c}–25	22^{c}–23
17^{cd}	17^{cd}	17^{cd}	26^{ab}	24^{ab}
2352* l. 2	—	—	26^{cd}	24^{cd}
18	18	18	27	25
19^{ab}	19^{ab}	19^{ab}	28^{ab}	26^{a-d}
19^{cd}	19^{cd}	19^{cd}	28^{cd}	26^{ef}
20^{abc}	20^{abc}	20^{abc}	29^{abc}	27^{abc}
2357*	—	—	—	—
20^{d}–21^{b}	20^{d}–21^{b}	20^{d}–21^{b}	29^{d}–30^{b}	27^{d}–28^{b}
21^{c}–23^{b}	21^{c}–23^{b}	21^{c}–23^{b}	30^{c}–33^{b}	28^{c}–30^{b}
2359*	—	—	—	—
2360*	—	—	—	—
2361*	—	—	—	—
23^{c}–24	23^{c}–24	23^{c}–24	33^{c}–34	30^{c}–31
25–26	25–26	25–26	35	32–33^{b}; 33^{ef}
2363 (A)*	—	—	—	33^{cd}
2364*	—	—	—	—
109 1^{ab}	**117** 1^{ab}	**117** 1^{ab}	**2** 1^{ab}	34^{ab}
2366*	—	—	—	—
1^{cd}	1^{cd}	1^{cd}	1^{cd}	34^{cd}
2^{ab}	2^{ab}	2^{ab}	2^{ab}	—
2^{c}–3	2^{c}–3	2^{c}–3	2^{c}–3	34^{cd} fn.
2367* l. 1	—	—	—	,,
4–7^{b}	4–7^{b}	4–7^{b}	4–7^{b}	35–38^{a}
2368*	—	—	—	—
7^{c}–8	7^{c}–8	7^{c}–8^{d}	7^{c}–8	38^{c}–39
2369*	—	—	—	40
9^{ab}	9^{ab}	8^{ef}	9^{ab}	41^{ab}
9^{c}–10^{b}	9^{c}–10^{b}	9	11	43
10^{c}–11	10^{c}–11	10–11^{b}	9^{c}–10	41^{c}–42
12–18^{b}	12–18^{b}	11^{c}–16^{b}	12–17^{b}	44–50^{b}
18^{c}–19^{b}	18^{c}–19^{b}	16^{c}–17^{b}	17^{c}–18^{b}	50^{ab} fn.
19^{c}–24	19^{c}–24	17^{c}–22	18^{c}–23	50^{c}–55
2372*	—	—	—	—
25–27	25–27	23–25	24–26	56–58
2374*	—	—	—	—
28	28	26	27	59
2375*	—	—	—	60
2376*	—	—	—	—
2377*	29	27	28	—
110 1–13	**118** 1–13	**118** 1–13	**3** 1–13	61–73
14	14	14	15	75
15^{a-d}	15	15	14	74
2380*	16^{ab}	16^{ab}	—	—
15^{ef}	16^{cd}	16^{cd}	16^{cd}	76

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Kumbh. Ed.	Gorresio Ed.	Lahore Ed.
16–18	17–19	17–19	17; 18^{c}–20^{b}	77–79
2381(A)*	—	—	—	—
19^{ab}	20^{ab}	20^{ab}	18^{ab}	80^{ab}
19^{c}–20	20^{c}–21	20^{c}–21	20^{c}–21	80^{c}–81
2382*	—	—	22	—
21	22	22	**4** 1	**2** 1
2383*	—	—	—	—
22–26	23–27	23–27	2–6	2–7
2385* l. 1–5	—	—	7–9^{ab}	8–10^{b}
,, l. 6–7	—	—	—	10^{c}–11^{b}
,, l. 8–12	—	—	9^{c}–11	11^{c}–13
27–28	28–29	28–29	12–13	14–15
2386*	—	—	—	—
29–30	30–31	30–31	14–16^{b}	16–18^{b}
2389*	—	—	16^{c}–17	18^{c}–19
31–35^{b}	32–36^{b}	32–36^{b}	18–22^{b}	20–24^{b}
35^{cd}	36^{cd}	36^{cd}	22^{cd}	25^{ab}
36^{ab}	37^{ab}	37^{ab}	23^{ab}	24^{cd}
36^{c}–41	37^{c}–42	37^{c}–42	23^{c}–30	25^{c}–30
2396*	—	—	—	—
2398*	—	—	31–34	**3** 1–4
42	43	43	35	5
2399*	—	—	36	6
43^{ab}	44^{ab}	44^{ab}	37^{ab}	7^{ab}
2400*	—	—	37^{c}–38	7^{cd}; 8^{ab} fn.
43^{cd}	44^{cd}	44^{cd}	39^{ab}	7^{c}–8
44–46	45–46; 47^{cd}; 48 [47^{ab}]; 47^{cd}	44^{e}–46^{b}; 47^{ab}; 48 46^{cd}; [47^{cd}]	39^{c}–44	9–12; 13^{ab} fn. 13^{cd}; 13^{ab}
2402*			—	—
2403 (E)*	—	—	—	—
47	49	49	45	14
2404*	—	—	46–48	15–17
48–52	50–54	50–54	49–53	18–22^{d}
2408*	—	—	—	22^{ef}
111 1	**119** 1	**119** 1	**5** 1	23
2409*	—	—	2^{ab}	—
2–3	2–3	2–3^{b}	2^{c}–4^{b}	24–25
2410*	—	—	4^{cd}	—
4–18	4–18	3^{c}–17	5–20	26–40
2417* l. 3–6	19–20	18–19	—	—
19	21	20	**1** 17; **5** 21^{r}	**1** 13^{c}–14^{b}
2418* l. 1	—	—	—	—
,, l. 2–5	—	—	**5** 22	—
20	22	21	23	**3** 41

CONTENTS OF THE AYODHYĀKĀṆḌA

(N.B.: The figures within brackets show the number of stanzas.)

Total number of stanzas 3,170 in Ayodhyākāṇḍa.

॥ वाल्मीकिरामायणम् ॥

॥ अयोध्याकाण्डम् ॥

१

कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम् ।
भरतं केकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनन्दनः ॥ १
अयं केकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक ।
त्वां नेतुमागतो वीर युधाजिन्मातुलस्तव ॥ २
श्रुत्वा दशरथस्यैतद्भरतः केकयीसुतः ।
गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ ३ G. 1. 79. 4 B. 1. 77. 18 L. 2. 1. 4

1

☞ In Ñ1, Sarga 1 is lost on missing fol. (cf. v.l. 1.66.10). Ck missing for Sargas 1–3. B3.4 missing Sargas 1–2. Sargas 1 and 2 in B3.4 seem to appear at the end of Bālakāṇḍa after colophon, as in the case of B1.2. M4 contains only Ayodhya and Araṇya. Ś1 begins with :

1* ॐ श्रीशंकरपदाम्भोजभृङ्गझंकारनिश्रृ[निःसृ]तः ।
जयतु लिखितश्चैव प्रथमो बालकाण्डकः ।
अतः परमयोध्याकाण्डो भविष्यति ।

V1 with श्रीरामाय; Dg1 D2 श्रीगणेशाय नमः; Dd1 T3 (marg. शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । अयोध्याकाण्डः) श्रीरामाय नमः; Dm1 ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ; D3 अतः परमयोध्याप्रवेशो भविष्यति; D4 श्रीगणेशाय नमः । श्रीजानकीपतये नमः; D5 श्रीगणेशाय नमः । श्रीरामचन्द्राय नमः । श्रीरामदूताय नमः ।;

2* जितं भगवता तेन हरिणा लोकसाक्षिणा ।
तं विष्णुं च नमस्कृत्य ततो जयमुदीरयेत् ।;

D6 ॐ श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमः कमलदलविपुलनयनाभिरामाय श्रीरामसीतालक्ष्मणाय नमो नमः ॐ अथ अयोध्याकाण्डः लिख्यते ॐ; D7 ॐ श्रीगणेशाय नमः; T1 श्रीरामचन्द्राय नमः; T2 ॐ गुरुभ्यो नमः; G1 M2 अविघ्नमस्तु; G3 हरिः । ॐ शुभमस्तु श्रीगुरुभ्यो नमः । अयोध्याकाण्डं; M1 हरिः; M3.4 हरिः श्रीगणपतये नमः ।

1 V1 M4 om. 1–7. ☞ Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 read 1–5 and Dg1 T1.3 G M1–3 read 1–4 followed by 11–14 after 1.76.12, Ś1 repeating them in their proper place and Cv.m.g.k.t also read them after 1.76.12, but Cv comm. on St. 13 and 14 only, Cm on 12–14, Cg on 1, 2, 4, 13 and 14, Ck 1–4, 13 and 14, Ct on 1, 2, 4 and 12–14; while Cr does not comm. at all on any of them. —After 1^{ab}, T2 ins. :

3* अभिवादयितुं प्राप्तं श्यामं कमललोचनम् ।
आदिष्टकारिणं शूरः परसैन्यप्रमर्दनः ।

—^{c}) D3 om. भरतं. Ś1 (first time) कैकियी- (second time) B1 Dt1 Dd1 Dm1 D2–7 S (M4 om.) कैकयी-; Dg1 D1 कैकेयी- (for केकयी-). ☞ The spelling of केकयी in different MSS. is not uniform, hence its variants are ignored hereafter. —^{d}) Dg1 रघुसत्तमः (for °नन्दनः). Ś1 (second time) D1–4.7 इदं वचनमब्रवीत्; Ñ2 B1.2 D6 M3 समाहूयेदमब्रवीत्.

2 V1 M4 om. 2 (cf. v.l. 1). For sequence in Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.3 G M1–3 and repetition in Ś1, cf. v.l. 1. —^{b}) Ś1 (second time) भवति; D6 भरत (for वसति). —^{c}) D3 त्वा (for त्वां). Ñ2 B1.2 नेतुं त्वाम् (by transp.). Ś1 (first time) Ñ2 Dt1 Dm1 D6 वीरो (for वीर). —^{d}) Ś1 (second time) तदा; D6 तथा (for तव). Ś1 (first time) युधाजिन्मातुलस्य च. —After 2, Ñ2 B1.2 D6 M2.3 ins. :

4* तस्मान्मातामहं द्रष्टुमितोऽनेन सह त्वया ।
गन्तव्यं पुत्र पश्य त्वं पुरं मातामहस्य तत् ।

[(l. 1) B2 नेतुं (for ऽनेन). D6 समं (for सह). M2 व्रज (for त्वया). —M2 om. l. 2. —(l. 2) D6 पश्य पुत्र (by transp.). M3 पश्यामि परं (for पश्य त्वं पुरं).]

On the other hand, D5 T G3 ins. :

5* प्रार्थितस्तेन धर्मज्ञ मिथिलायामहं तदा ।
ऋषिमध्ये तु तस्य त्वं प्रीतिं कर्तुमिहार्हसि ।

[(l. 1) T2 पार्थिवस् (for प्रार्थितस्). T1 त* (for तदा).]

3 V1 M4 om. 3 (cf. v.l. 1). For sequence in Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.3 G M1–3 and repetition in Ś1 cf. v.l. 1. —^{a}) Ś1 (second time) श्रुत्वा दाशरथं वाक्यं. —^{b}) Ñ2 B1.2 D6 वचनं (for भरतः). —After 3^{ab}, D5 T G2.3 M1 ins. :

6* अभिवाद्य गुरुं रामं परिष्वज्य च लक्ष्मणम् ।

—^{c}) Ś1 (second time) D1.2.7 गमनेथ (for °नाय). Ś1 (second time) D1–5.7 मतिं चक्रे; Ñ2 B1.2 D6 M3 [उ]पचक्राम (for [अ]भि°). —After 3, Ś1 (after repetition) Ñ2 B1.2 D1–7 M3 ins. :

G. 1. 79. 31 B. 1. 79. 18 L. 2. 1. 28

आपृच्छ्य पितरं शूरो रामं चाक्लिष्टकारिणम् ।
मातॄश्चापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ४
युधाजित्प्राप्य भरतं सशत्रुघ्नं प्रहर्षितः ।
स्वपुरं प्राविशद्वीरः पिता तस्य तुतोष ह ॥ ५
स तत्र न्यवसद्भ्रात्रा सह सत्कारसत्कृतः ।
मातुलेनाश्वपतिना पुत्रस्नेहेन लालितः ॥ ६
तत्रापि निवसन्तौ तौ तर्प्यमाणौ च कामतः ।
भ्रातरौ स्मरतां वीरौ वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ ७
राजापि तौ महातेजाः सस्मार प्रोषितौ सुतौ ।
उभौ भरतशत्रुघ्नौ महेन्द्रवरुणोपमौ ॥ ८
सर्व एव तु तस्येष्टाश्चत्वारः पुरुषर्षभाः ।
स्वशरीराद्विनिर्वृत्ताश्चत्वार इव बाहवः ॥ ९

7* श्रुत्वा तु दूतं संप्राप्तं केकयेभ्यो नृपात्मजम् ।
भरतं चाभ्यनुज्ञातं राज्ञा राजीवलोचनम् ।
प्रहृष्टा तत्र कैकेयी मुदा परमया युता ।
चिन्तयामास गमनं भरतस्य महात्मनः ।
गमने च मतिं चक्रे तदा तस्य शुभानना ।
गृहे मातामहकुले सुन्यस्तं मन्यते हि सा ।
न हि कश्चिद्विशेषो मे तस्मिन्वापीह वा गृहे ।
स त्वभ्यनुज्ञाय नृपः सुतं सुरसुतोपमम् ।
समागतश्च कैकेय्या तदा राजगृहं प्रति ।

[(l. 1) Ñ2 श्रुत्वेदं; B1.2 दृष्ट्वैव (for श्रुत्वा तु). Ñ2 B1.2 भ्रातरं तं वै; D5 दूरसंप्राप्तं (for दूतं सं°). D6 श्रुत्वा स्वं भ्रातरं प्राप्तं; M3 दृष्ट्वागतं भ्रातरं तं (for the prior half). Ñ2 कैकेयी चाभ्युपागमत्; B1.2 कैकेयेभ्योभ्युपागतं (for the post. half). —(l. 2) Ś1 Ñ2 B2 D6 [अ]प्यनु- (for [अ]भ्यनु-). Ñ2 B1.2 M3 श्रुत्वा (for राज्ञा). M3 -लोचना (for °नम्). —(l. 3) M3 अवसत् (for प्रहृष्टा). Ñ2 B1.2 D6 अभवत्केकयी तत्र (for the prior half). —(l. 4) Ñ2 B1.2 D6 M3 च (M3 हि) तदा (for गमनं). D3 गमनं भरतस्य सा (for the post. half). —Ñ2 B1.2 D6 M3 om. lines 5–7. —(l. 6) Ś1 गृहं मातामहकुलं. Ś1 समानं; D4.7 संन्यस्तं; D5 सुर° (hypm.) (for सुन्यस्तं). —(l. 7) D5 नाति (before corr. मनि) (for न हि). D2 क्वचिद् (for कश्चिद्). D5 तस्यापीह तथा गृहे (for the post. half). —D3 om. lines 8–9. —(l. 8) M3 ततो (for स तु). Ñ2 B1.2 D6 ततोभ्यनुज्ञाप्य नृपं (for the prior half). —M3 om. l. 9. —(l. 9) Ś1 D4.5.7 संमानयंश्च (D5 °यच्च) कैकेयीं (for the prior half). D5 सदा (for तदा). Ñ2 B1.2 D6 प्रेषयामास कैकेयी गृहात्पितृगृहं स्वकं.]

—After the above, Ñ2 B1.2 D6 M3 ins. a passage given in App. I (No. 1).

4 V1 M4 om. 4 (cf. v.l. 1). For sequence in Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.3 G M1–3 and repetition in Ś1, cf. v.l. 1. —[a]) D3 **आपृष्ट्वा**. Ś1 (second time) D4.7 **सोथ**; D1–3.5 **धीमान्** (for **शूरो**). Ñ2 B1.2 D6 M3 **आपृच्छ्यैवं स पितरं**. —[b]) Ñ2 B1.2 D6 M3 **रामं चामिततेजसं**; D2 **रामं वाक्लिष्टचारिणं**; Cg.k.t as in text. —T1 damaged from **श्चापि** (in 4[c]) up to **तुतोष ह** (in 5[d]). —[c]) Ś1 (second time) D1–5.7 **महाबाहुः**; Ñ2 B1.2 D6 M3 **प्रणम्यादौ** (for **नरश्रेष्ठः**). —[d]) M3 (*inf. lin. sec. m.*) [ऽ]**व्रजत्** (for **ययौ**). —After 4, Ś1 (after the second occurrence) D1–5.7 ins. a passage given in App. I (No. 2) and Ñ2 B1.2 D6 M3 ins. a passage given in App. I (No. 3); while T1.3 G M1–3 ins. 8* after 4.

5 V1 Dg1 T1 (damaged).3 G M4 om. 5 (for V1 M4 cf. v.l. 1). Ñ2 B1.2 D1–7 om. 5–7. For sequence in Ś1 Dt1 Dd1 Dm1, cf. v.l. 1. —[b]) Dm1 **शत्रुघ्नं च** (for **सशत्रुघ्नं**). —After 5, Dt1 Dd1 Dm1 T2 ins.; T1.3 G M1–3 after 4 :

8* गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः ।
शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ।

[(l. 1) M2 (before corr.) महात्मनः; M3 तदानघ.]

6 V1 M4 om. 6 (cf. v.l. 1). Ñ2 B1.2 D1–7 om. 6 (cf. v.l. 5). Ś1 om. 6–7. —[d]) Dm1 T2 (before corr.) **पालितः**; Cg as in text (for **ला°**).

7 V1 M4 om. 7 (cf. v.l. 1). Ñ2 B1.2 D1–7 om. 7 (cf. v.l. 5). Ś1 om. 7 (cf. v.l. 6). —[a]) T3 **तु** (for **तौ**). —After 7, M4 ins. a passage given in App. I (No. 4).

8 [a]) Ś1 D1–7 **अथ राजा**; M4 **राजापि च** (for **°पि तौ**). Ñ2 V1 B1.2 M4 **सुतस्नेहात्**; Dm1 G2.3 M1 **महावीरौ**; D3 **महा****; D6 **दशरथः**; T3 **महाराजः**; Cg **°तेजाः** (as in text). —[b]) Ś1 D1–7 T3 G1.3 **प्रेषितौ**; Ñ2 B1.2 **दयितौ**; V1 **दुःखितौ**; Cg.t **प्रोषितौ** (as in text). D7 om. **सुतौ**. M4 **संस्मृत्य दयितौ सुतौ**. —[c]) Ñ2 B1.2 **सदा**; V1 **तदा** (for **उभौ**). —[d]) Ś1 D1–7 **किंचिच्छोको बभूव सः** (D1.2.5.6 **ह**); Ñ2 V1 B1.2 **महेंद्रसमदर्शनौ**.

9 [ab]) D2 (before corr.) **सुता श्रेष्ठाश्** (for **तु तस्येष्टाश्**). Ñ2 V1 B1.2 M4 **सर्व एव हि चत्वारस्तस्येष्टा ह्य** (M4 **ते**)**भवन्सुताः**. —[c]) Ś1 D1–5.7 **एकस्मादभिनिर्वृ** (Ś1 **°र्या**)**ताः**; Ñ2 V1 B1.2 M4 **जाताः शरीर एकस्मिन्**; D6 **एकस्माद्विवृता विष्णोः**. —[d]) Ś1 D1–7 **शरीराद्** (for **चत्वार**). Ñ2 V1 B1.2 **ते विष्णोर्बाहवो यथा**. —After 9, Ñ2 V1 B1.2 M4 ins. :

9* समे पितुः सुतस्नेहे तस्य राज्ञो महात्मनः ।
गुणरत्नाकरे रामे बहुमानोऽधिकोऽभवत् ।

[(l. 1) V1 M4 पितुः समः (M4 समः पितुः) सुतस्नेहस् (for the prior half). —(l. 2) B1 भवेत् (for ऽभवत्).]

तेषामपि महातेजा रामो रतिकरः पितुः ।
स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ १०
गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ।
पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा ॥ ११
पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः ।
चकार रामो धर्मात्मा प्रियाणि च हितानि च ॥ १२
मातृभ्यो मातृकार्याणि कृत्वा परमयन्त्रितः ।
गुरूणां गुरुकार्याणि काले कालेऽन्ववैक्षत ॥ १३
एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा ।
रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः ॥ १४ G. 1. 79. 48 B. 1. 77. 24 L. 2. 3. 4

---

10 ^{a}) Ś1 D1–7 **तेषामिष्टतमो**(D3 °**करो**)**लोके**; Ñ2 V1 B1.2 **स प्रशस्तैर्गुणौघैर्हि**; M4 (partly damaged) **तत्प्रशस्येर्गु*****. —^{b}) Ñ2 B1.2 M4 [ऽ]**भवत्** ; D1–3 **प्रभुः** (for **पितुः**). V1 **रामे प्रीतिकरोभवत्**. —M4 om. 10^{c}–15^{b}. D4 om. 10^{c}. —^{cd}) Ś1 D3.5.6 **गुणवत्तमः** (for °**त्तरः**). Ñ2 V1 B1.2 **पितृमातृसुहृद्भ्रातृप्रजानां नव**(B1.2 °**र**)**चंद्रमाः**. —After 10, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (M4 om.) Cv.r.m.g.t ins. :

10* **स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः ।**
अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ।
कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ।
यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ।
स हि रूपोपपन्नश्च वीर्यवाननसूयकः ।
भूमावनुपमः सूनुर्गुणैर्दशरथोपमः ।

[(l. 1) G1 ह (for हि). —(l. 2) G1.3 मानुषो; Cg as above (for °षे). —l. 3–4 = I. 17.7. —(l. 4) Dg1 T2 M3 च देवी; T1 च दिवि; G1 देवेन; Cg as above (for वरेण). Dg1 देवेन (with hiatus) (for देवानाम्). —(l. 5) Dm1 ह (for हि). Dm1 G2.3 M1 वीर्योपपन्नश्; T3 रूपोपसंन्नश् (sic); M3 °प*न्नश्; Cm.g as above. —(l. 6) G1 दशरथात्मजः; G2 °थोपमैः; G3 °थो नृपः; Cg as above.]

11 M4 om. 11 (cf. v.l. 10). V1 om. 11–14. —For sequence in Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.3 G M1–3 and repetition in Ś1, cf. v.l. 1. D6 reads 11^{a}–13^{b} for the first time after App. I (No. 3). —^{a}) T1 damaged. Ś1 (both times) D1.2.4.5.6(second time).7 [ऽ]**थ**; Ñ2 B1.2 D6 (first time) T2.3 G3 M3 **तु** (for **च**). B1 om.; T2.3 **भरतो**. —^{b}) Ñ2 B1.2 D6 (first time) M3 **सहायवान्** ; D1.2 **महीपतिः**(D2 °**तिं**); D3.5.6 (second time) **महामतिः**; G2 M1 °**रथः** (for °**बलः**). —^{c}) Ñ2 B1.2 D6 (first time) M3 **पूजयामास** (for **देवसंकाशं**). —^{d}) Ñ2 B1.2 M3 **भक्त्या दैवतवत्स**(Ñ2 °**त्त**)**दा**; D5 T **तोषयामासतुस्तदा**; D6 (first time) **भक्त्या परमया तदा**.

12 For sequence in Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.3 G M1–3 and repetition in Ś1, cf. v.l. 1. For sequence and repetition in D6, cf. v.l. 11. M4 om. 12 (cf. v.l. 10). V1 om. 12 (cf. v.l. 11). —^{c}) Ś1 (first time) Dt1 Dd1 **सर्वाणि** (for **धर्मात्मा**). —For 12, Ś1 (second time) D1–7 (D6 second time) subst. :

11* **पितुराज्ञां रघुश्रेष्ठौ कृत्वा परमहर्षितौ ।**
पौरकार्याणि सहितौ चक्रतुः कृत्स्नशस्तदा ।;

[(l. 1) D7 कुर्वन् (sic) (for पितुर्). D7 पितुः (for कृत्वा). —(l. 2) D5 परं (for पौर-). D7 [अ]वहितौ (for सहितौ).]

while Ñ2 B1.2 D6 (first time) M3 subst. :

12* **श्रुत्वा हि पितुराज्ञां स कृत्वा चैव सदोद्यतः ।**
पौराणामपि कार्याणि चकार तदनन्तरम् ।

[(l. 1) M3 स कृत्वा सततोद्यतः (for the post. half). —(l. 2) Ñ2 इव (for अपि). —Ñ2 om. (hapl.) the post. half and 13^{a}.]

13 M4 om. 13 (cf. v.l. 10). V1 om. 13 (cf. v.l. 11). Ñ2 om. 13^{a} (cf. v.l. 12*). For sequence in Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D6 T1.3 G M1–3 and repetition in Ś1 D6, cf. v.l. 1 and 11. T1 damaged from **कृत्वा** (in 13^{b}) up to **ऽन्व** (in 13^{d}). —^{a}) Ś1 B1.2 D1–7 (D6 first time) M3 **मातॄणां** (for **मातृभ्यो**). Ś1 D1–7 (D6 second time) **सर्व-** (for **मातृ-**). —^{b}) G2.3 **रामः** (for **कृत्वा**). Ś1 D1–7 (D6 second time) **कृत्वा च** (D7 **तु**) **रघुसत्तमौ**; Ñ2 B1.2 D6 (first time) M3 **चकार स**(B1.2 M3 **च**) **महायशाः**. —After the first occurrence of 13^{ab}, D6 ins. an addl. colophon followed by a passage given in App. I (No. 4). —^{c}) Ś1 (both times) D1–5.7 **गुरोश्च** (for **गुरूणां**). Ñ2 B1.2 M3(*sec. m.*) **गुरूणां चैव**(M3 **चापि**) **सर्वेषां**. —^{d}) Ś1 D3–7 [ऽ]**न्व**(D3 **त्व**; D7 **न्य**)**वैक्षतां**; G2.3 M1.2 **चकार ह**(G2 **हा**); Cm.g as in text (for **ऽन्ववैक्षत**). Ñ2 B1.2 M3 **गुरुकार्याणि यत्नवान्** (M3 °**तः**).

14 M4 om. 13 (cf. v.l. 10). V1 om. 13 (cf. v.l. 11). D4 om. 14^{ab}. —For sequence in Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.3 G M1–3 and repetition in Ś1, cf. v.l. 1. —^{a}) Ś1 (second time) D1–3.5–7 **राजा दशरथः प्रीतो**(D1.5.7 °**थस्तस्य**; D2 °**थस्तत्र**); Ñ2 B1.2 **तस्य चाप्यभवत्प्रीतो**; M3 **तस्यैवमभवत्प्रीतो**. —^{b}) D3 **ब्रह्मणान्** (for **ब्राह्मणा**). T2.3 **तदा** (for **तथा**). Ñ2 B1.2 M3 **स राजा गुरवस्तथा**(Ñ2 °**दा**); D2 **ब्राह्मणान्नैगमांस्तथा**; D6 **वैदिका ब्राह्मणास्तथा**. —^{c}) Ś1 (second time) D1–7 **-वृत्ताभ्यां** (for **-वृत्तेन**). Ñ2 B1.2 M3 **शीलवृत्तेन रामस्य** (by transp.). —^{d}) Ñ2 B1.2 M3 **च पुर-** (for **विषय-**). Ś1 (second time) D1–7 **सर्वे च** (D1.2.5 **तथैव**) **विषये जनाः**. —After 14, Ś1 (second time) D1–7 ins. :

13* **तुष्टुवुः सहिताः सर्वे देवकल्पस्य धीमतः ।;**

G. 2. 1. 5
B. 2. 1. 15
L. 2. 3. 8

स हि नित्यं प्रशान्तात्मा मृदु पूर्वं च भाषते ।
उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते ॥ १५
कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति ।
न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ॥ १६
शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च सज्जनैः ।
कथयन्नास्त वै नित्यमस्त्रयोग्यान्तरेष्वपि ॥ १७
कल्याणाभिजनः साधुरदीनः सत्यवागृजुः ।
वृद्धैरभिविनीतश्च द्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः ॥ १८

[D1.2.7 तुतुपुः (for तुष्टुवुः).]

while Ñ2 B1.2 M3 ins. an addl. colophon after 14; D6 ins. it after the first occurrence of 13^{ab}: [*Kāṇḍa name*: B1.2 आदिकांडं; M3 बालकांडं. —*Sarga name*: Ñ2 B1.2 भरतस्य मातामहगृह(B2 °पुर)गमनं(B1 °प्रवेशः); D6 भरतमातामहगमनं. —*Sarga no.*: Ñ2 79; B2 80; M3 76.]

which is followed by a passage given in App. I (No. 4) in Ñ2 B1.2 D6.

15 M4 om. 15^{ab} (cf. v.l. 10). D4 om. 15. —^{ab}) Dg1 Dd1 Dm1 T G2.3 M1–3 **C**g तु; Dt1 G1 om. (subm.); D1 ह; **C**m च (for हि). Ś1 D1.5.6 मंदं(D6 मतं) युक्तं; D2 सदा युक्तं; D3.7 धर्मयुक्तं (for मृदु पूर्वं). Dg1 G1 प्र- (for च). Ñ2 V1 B1.2 स हि सर्वं जनं नित्यं मधुरं मृदु चाब्रवीत्. —After 15^{ab}, Ś1 D1–3.5–7 read 26^{ab}. —Ś1 D1–3.5–7 om. 15^{cd}. —^{c}) G1.3 पुरुषं (sic) (for प°). —^{d}) Ñ2 B1.2 नोवाचाप्रियमण्वपि; V1 रामो वाप्रिय***.

16 For 16^{a}–29^{b}, Ñ2 V1 B1.2 M4 (16 = lines 3–4, 18^{a}–29^{b} = lines 5–21) subst. 20*. Ś1 D1–4.6.7 read 16 after 20; D5 after line 10 of 20*. —^{a}) Dt1 कदाचिद् (for कथं°). —^{b}) Dd1 [ए]के*; G3 [ए]केह्नि (for [ए]केन). Ś1 D1–7 कस्यचित् (for तुष्यति). —^{d}) D1 [अ]ल्पवित्तया; D5 G3 [आ]त्मवत्तथा. —After 16, Ś1 D1–4.6.7 read 21.

17 For substitution in Ñ2 V1 B1.2 M4, cf. v.l. 16. —after l. 8 of 14*, Ś1 D1–4(after 13*).6.7 read 17. —^{ab}) Dd1 Dm1 T1.2 G2 M1 वयोवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैश् (by transp.); T3 वयोधर्मैर्ज्ञान°; G3 वयोवृद्धैः शील°. Ś1 D1–7 शीलविद्याव(Ś1 D1.6 °वृद्धान्त)योवृद्धाञ्ज्ञातिवृद्धांश्च सज्जनान्. —^{c}) Ś1 D1–7 कथ(D3 सेव)यामास तान्नित्यम्. —^{d}) Ś1 (*sup. lin.*) D6 अस्त्रयोग्यकथांतरे (Ś1 [origin.] °मुनेर्गुणान्); D1.2 अस्त्रं विद्यासु चांतरे; D3.5 °ज्ञानं तु चां(D5 °कथां) तरे; D4.7 °योग्यान्सुनैपुणान्. —Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (except M4) ins. lines 3–7 of 20* after 17 and cont.; Ś1 D1–3.5–7 ins. l. 8 only after 26^{ab}; V1 ins. lines 2–3 only after l. 22 of 20*:

14* दीनानुकम्पी धर्मज्ञो नित्यं प्रग्रहवाञ्शुचिः ।
कुलोचितमतिः क्षात्रं धर्मं स्वं बहु मन्यते ।
मन्यते परया कीर्त्या महत्स्वर्गफलं ततः ।
नाश्रेयसि रतो यश्च न विरुद्धकथारुचिः ।
उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा ।
अरोगस्तरुणो वाग्मी वपुष्मान्देशकालवित् ।
लोके पुरुषसारज्ञः साधुरेको विनिर्मितः ।
बहिश्चर इव प्राणो बभूव गुणतः प्रियः ।
सम्यग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित् ।
इष्वस्त्रे च पितुः श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ।

[(l. 1) T2 नियमवान् (for प्रग्रहवान्). —(l. 2) V1 कुलोचितमपि (for °मतिः). V1 धर्मेण; Dt1 स्वं धर्मं (by transp.); Dd1 स्वधर्मं; Dm1 सुधर्मं; **C**g धर्मं स्वं (as above). —(l. 3) T3 प्रीत्या (for कीर्त्या). V1 परया मन्यते प्रीत्या (for the prior half). V1 तपः (for ततः). —(l. 4) Dm1 G3 परो (for रतो). Dd1 Dm1 G1.3 नित्यं; **C**g विद्वान् (for यश्च). —Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 repeat l. 5 after l. 2 of 55*. —(l. 5) Dt1 -युक्तीनां (for -युक्तौ च). G2 (first time) युक्त-, (second time) युक्ता (sic) (for वक्ता). —After l. 7, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 read 26^{ab}, repeating it in its proper place. —(l. 8) Ś1 D3.5–7 पितुः (for प्रियः). Dg1 T M2 बभूव गुणवत्तरः; D1 बभूव तस्य भूषणं; D2 बभूव गुणसागरः; **C**g as above. —Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 repeat lines 9–10 after 2.2.23 followed by 18. —(l. 9) Dt1 (first time) G2 (both times) M1 (first time) **C**t सर्व-; M3 (first time by corr.) सम-; **C**g सम्यग् (as above). G2 -देव- (metathesis) (for -वेद-). —(l. 10) G3 M2 (both first time) [अ]स्त्रेपु (for [अ]स्त्रे च). M2 (first time) [अ]पि च (for पितुः). All MSS. (second time) गांधर्वेपु (K[ed.]°र्वे च) भुवि श्रेष्ठो (for the prior half).]

18 For substitution in Ñ2 V1 B1.2 M4, cf. v.l. 16. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 **T** G M1–3 read 18 here for the first time, repeating it after the second occurrence of lines 9–10 of 14*. —^{a}) D3 -जनं (for -जनः). —^{b}) D1 **C**r सत्यवान् (for °वाग्). D4 जनः (for ऋजुः). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 (all second time) अदीनात्मा महामतिः(Dg1 G M1 °द्युतिः).—D2 om. 18^{c}–19^{b}. —^{c}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 (all second time) द्विजैर् (for वृद्धैर्). Dm1 G2 (both both times) अपि (for अभि-). Ś1 D1–7 (D2 om.) वृद्धैरपि विनीतैश्च. —^{d}) Ś1 D1–7 (D2 om.) समर्थो धर्मनैपुणे (D5.7 °णैः); Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 (all second time) श्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः.

धर्मार्थकामतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ।
लौकिके समयाचारे कृतकल्पो विशारदः ॥ १९
शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुषान्तरकोविदः ।
यः प्रग्रहानुग्रहयोर्यथान्यायं विचक्षणः ॥ २०
आयकर्मण्युपायज्ञः संदृष्टव्ययकर्मवित् ।
श्रैष्ठ्यं शास्त्रसमूहेषु प्राप्तो व्यामिश्रकेष्वपि ॥ २१
अर्थधर्मौ च संगृह्य सुखतन्त्रो न चालसः ।
वैहारिकाणां शिल्पानां विज्ञातार्थविभागवित् ॥ २२
आरोहे विनये चैव युक्तो वारणवाजिनाम् ।
धनुर्वेदविदां श्रेष्ठो लोकेऽतिरथसंमतः ॥ २३
अभियाता प्रहर्ता च सेनानयविशारदः ।
अप्रधृष्यश्च संग्रामे क्रुद्धैरपि सुरासुरैः ॥ २४
अनसूयो जितक्रोधो न दृप्तो न च मत्सरी ।
न चावमन्ता भूतानां न च कालवशानुगः ॥ २५

G. 2. 1. 15
B. 2. 1. 31
L. 2. 3. 20

19 For substitution in Ñ2 V1 B1.2 M4, cf. v.l. 16. D2 om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). —^{a}) Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–7 (D2 om.) T G1 Cr.m.g धर्मकामा(D4 °शास्त्रा) र्थतत्त्वज्ञः. —^{b}) Ś1 D1–7 (D2 om.) स्मृतिमान्धर्मकोविदः. —D1.6 om. 19^{cd}. —^{c}) Ś1 D2–5.7 समुदाचारे (for समया°). —^{d}) Ś1 D2–5.7 सविकल्पे(D4.7 °ल्पो) (for कृतकल्पो). —Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2–5.7 T2 G M1–3 ins. after 19; D1.6 after 19^{ab}; T1.3 after 24^{cd} which they read after 19 :

15* स्मितपूर्वाभिभाषी च सत्यवाग्व्यवसायवान् ।
निभृतः संवृताकारो गुप्तमन्त्रः सहायवान् ।
अमोघक्रोधहर्षश्च त्यागसंयमकालवित् ।
दृढभक्तिः स्थिरप्रज्ञो नासद्ग्राही न दुर्वचाः ।
निस्तन्द्रीरप्रमत्तश्च स्वदोषपरदोषवित् । [5]

[Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1 T G M1–3 om. l. 1. —(l. 1) D2.3.5.6 (marg.) कृत्ये(D6 °ते)षु (for सत्यवाग्). —After line 1, Ś1 D2–5.7 read lines 15–16 of 20*. —D6 om. line 2. —(l. 2) Dm1 D1–5.7 संभृताचा(Dm1 °का)रो (for संवृताकारो). Ś1 निभृतं संस्कृताचारो. (for the prior half). Ct*p* गुप्तैर्मित्रैः. —(l. 3) Ś1 D1–7 सानुक्रोशः कृतज्ञश्च (for the prior half). Ś1 D1–7 त्यागी (for त्याग-). —(l. 4) Cm*p* स्थिरप्राज्ञः. G1 वृद्धभक्तिर्दृढप्रज्ञो (for the prior half). Dd1 Dm1 G1.3 M2 Ct दुर्वचः; Cm.g as above (for °चाः). Ś1 D3.4 गुणग्राही न दूषकः; D1.2.5–7 गुणग्राह्यनु(D5 °ह्योन; D6.7 °ह्यन)सूयकः (for the post. half). —(l. 5) Ś1 D4.7 निस्तंद्रो वि(Ś1 °द्रोति) प्रमत्तश्च; D1.2 निस्तंद्री चाप्र°; D5 नित्यं धीरोप्र°; D6 निस्तंद्री वः प्र°; Cg as above (for the prior half). D3 ‹दोष-; D6 निर्दोषः (for स्वदोष-). D7 om. (hapl.) परदोष.]

20 For substitution in Ñ2 V1 B1.2 M4, cf. v.l. 16. Ś1 D1–7 om. 20^{ab}. G3 om. 20^{cd}. —^{c}) D3 om. नुग्र; D7 om. (hapl.) हानुग्र. Ś1 D4–6 परिग्रहानु- (D4.5 °व-) (for यः प्रग्र°). D1.2 परिग्रहः सर्वसैन्यं हि (hypm.). —^{d}) Ś1 D3.5–7 अवेक्षिता(D3 °क्षते) (for विचक्षणः). D1.2 शत्रुसैन्यमवग्रहः. —After 20, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G (G3 after 20^{ab}) M1–3 ins. :

16* सत्संग्रहप्रग्रहणे स्थानविन्निग्रहस्य च ॥

[Dt1 T1 Ct सत्संग्रहानुग्रहणे; Dd1 °हे प्रग्रहणे; Ct*p* °प्रग्रहणे (for the prior half).]

while Ś1 D1–4.6.7 read 16 and D5 ins. lines 9–10 of 20* after 20.

21 For substitution in Ñ2 V1 B1.2 M4, cf. v.l. 16. Ś1 D1–4.6.7 read 21 after 16. —^{a}) Ś1 D4.7 अर्थ-; D1–3.5 आर्य- (for आय-). D6 अकर्माण्यप्युपायज्ञः. —^{b}) G1 संहृष्ट- (for संदृष्ट-). G2 M1 Cm -कर्मकृत्; Cg as in text (for °वित्). Ś1 D1–7 धर्मेणावेक्षते(D2 °विक्षितः; D3 °वेक्षिता) सदा. —D1.2 om. 21^{cd}. —^{c}) Ś1 D3–7 श्रैष्ठ्यं (D6.7 श्रेष्ठः) चा(D3 वा; D7 स्वा)र्थप्रदानेन. —^{d}) Ś1 D3–7 प्राप्तो(Ś1 °प्तिं)व्यायामि(D5.7 °म) केषु च.

22 For substitution in Ñ2 V1 B1.2 M4, cf. v.l. 16. —^{a}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 असंक्लिश्य; D1–5 असंक्ले(D5 °श्ले)श्य (for च संगृह्य). Ś1 अर्थधर्मावसंक्लेश्यः; D6.7 °र्मावस(D7 °श)क्तश्च. —^{b}) Ś1 -सत्त्वे; D1.2 -तंद्रो (for -तन्त्रो). D3 नालसः (for चा°). D4 सुखतत्त्वे न लालसः; D6 °तत्त्वे चानलसः. —After 22^{ab}, Dm1 ins. रामः. —^{c}) D2–5 कार्याणां (for शिल्पानां). Ś1 D1.6 वैरिका(D1 °हारि)णां च कार्याणां. —^{d}) Ś1 D4.7 विज्ञानार्थौ(D7 °र्थों) य(D4 त) थार्थवित्; D1–3.5.6 °तार्थो यथार्थवित्.

23 For substitution in Ñ2 V1 B1.2 M4, cf. v.l. 16. —^{a}) Ś1 D1–4.6.7 आरोढा(D4 °ह्रो) च विने(Ś1 °नी) ता च; D5 आरोहणे व[वि]नेता च. —D5 reads 23^{d}–24^{a} in marg. —^{cd}) D1–3 शस्त्रे; D6 शास्त्रैर् (for श्रेष्ठो). D4.7 -सत्तमः (for -संमतः). D6 लोकानामतिसंमतः (for ^{d}). D5 धनुर्वेदविदां शास्त्रविदां लोकैश्च संमतः.

24 For substitution in Ñ2 V1 B1.2 M4, cf. v.l. 16. D5 reads 24^{a} in marg. (cf. v.l. 23). —^{a}) G2 अभियंता. D5 प्रवर्ता (for प्रहर्ता). —^{b}) D1 सेनानय-; D5 सेनासय- (for °नय-). —T2 om. 24^{cd}. T1.3 read 24^{cd} after 19. —^{c}) D3 आपधृष्य (sic). —^{d}) D6 सर्वैर् (for क्रुद्धैर्). —After 24^{cd}, T1.3 ins. 15*.

25 For substitution in Ñ2 V1 B1.2 M4, cf. v.l. 16. —^{a}) Ś1 D1–7 अन(D1.3–6 °नु)सूयुर्. —^{b}) Ś1 D1–5.7 न दुष्टो; D6 [ऽ]दुष्टो (for न दृप्तो). D5 (gloss)

G. 2. 1. 16
B. 2. 1. 31
L. 2. 3. 21

एवं श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ।
संमतस्त्रिषु लोकेषु वसुधायाः क्षमागुणैः ।
बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्येणापि शचीपतेः ॥ २६
तथा सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैः पितुः ।
गुणैर्विरुरुचे रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥ २७

तमेवं वृत्तसंपन्नमप्रधृष्यपराक्रमम् ।
लोकपालोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥ २८

एतैस्तु बहुभिर्युक्तं गुणैरनुपमैः सुतम् ।
दृष्ट्वा दशरथो राजा चक्रे चिन्तां परंतपः ॥ २९

परोत्कर्षासहनं मत्सरः (for मत्सरी). —^{cd}) Dt1 [अ]वज्ञेयश्च (for चावमन्ता). Ś1 D1–7 भूत्यानां (for भूतानां), and भृत्य- (for काल-). ❀ Ct : सिद्धानामिति पाठे सिद्धा देवभेदा इति कतककृत् । ❀ —After 25, Ś1 D1–7 read 2. 2. 29^{ab} and then ins. :

17* मितवागपि कार्येषु वक्ता वाचस्पतेः समः ।

26 For substitution in Ñ2 V1 B1.2 M4, cf. v.l. 16. D4 om. 26^{ab}. Ś1 D1–3.5–7 read 26^{ab} after 15^{ab}; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 read it for the first time after l. 7 of 14*. —^{a}) Ś1 D1–7 (D4 om.) नित्यं (D2 °त्य-); Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 (all first time) स तु (for एवं). Ś1 D6 T2 (second time) श्रेष्ठ-; D2 युक्तैर्; G3 (first time) ज्येष्ठैर्; Cg as in text (for श्रेष्ठैर्). —^{b}) Ś1 D1.3.5–7 प्रज्ञावान् (for प्रजानां). D2 मूर्तिमानिव मन्मथः. —After 26^{ab}, Ś1 D1–3.5–7 ins. l. 8 of 14*. —^{c}) Ś1 D1–7 लोकप्रियत्वे चंद्रस्य. —^{d}) D7 M3 वसुधायां. D1.2 क्षमो गुणैः. —Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 repeat 26^{ef} after 45*. —^{f}) Ś1 D2.3 वीर्ये (Ś1 °र्यै) च स्यात्; Dt1 Dd1 Dm1 M1–3 (both times) वीर्ये चापि; D4 वीर्येण स्यात्; D6 वीर्ये चैव (for वीर्येणापि). G1 (first time) शतक्रतोः (for शचीपतेः). D1.7 वीर्ये च स्याच्छचीपतिः; D5 सत्येनानुपमः सदा. —After 26, Ś1 D1–7 ins. :

18* लोके संख्यायमानानां प्राज्ञः सर्वधनुष्मताम् ।

[D2(before corr. as above).3.7 लोक- (for लोके). D4 लोकसंख्येयमात्मानं (for the prior half). D1.3 प्राज्ञ्यः; D4 प्राप्तः; D7 श्रेष्ठः (for प्राज्ञः). D1.2 -धनुर्भृतां (for °ष्मताम्).]

which is followed by l. 4 of 20*.

27 For substitution in Ñ2 V1 B1.2 M4, cf. v.l. 16. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 repeat 27–28 after 55*. —^{a}) M3 (second time) om. सर्वप्रजाकान्तैः. Ś1 D1.3–7 स तैः सर्वैः; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (except M4) (all second time) दां(Dg1 शां)तैः सर्व-; Dm1 (first time) यथा सर्व-; D2 सर्वैः स्तवैः (for तथा सर्व-). D5 -प्रजाकामैः (for °कान्तैः). —^{b}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 (all second time) नृणां (for पितुः). D5 प्रीतिसंजननः प्रभुः. —^{c}) Dg1 (second time) विराजते; Dt1 G1 (both second time) विरोचते (for विरुरुचे). —^{d}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 M3 (second time) G3 (first time) दीप्तैः; D2.5 T2 (second time) दीप्त- (for दीप्तः).

28 For substitution in Ñ2 V1 B1.2 M4, cf. v.l. 16; and repetition in Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3, cf. v.l. 27. —^{a}) Dt1 (second time) Dm1 D5.6 M3 एव (for एवं). D2 Cg व्रत- (for वृत्त-). —^{b}) Ś1 D1–7 T G M1–3 (all except Ś1 D1–7 second time) रामं सत्य-; Dd1 Dm1 G2.3 M1 (all first time) अप्रमेय-; Cg as in text (for °धृष्य-). —^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 M1.2 (all first time) -नाथोपमं; Cg as in text (for -पालो°). ❀ Cg : उप समीपे मा लक्ष्मीः सीतारूपा यस्य सः उपमः । लोकपालश्चासावुपमश्चेति समासः । ❀ D1.2 T2 (second time) रामम् (for नाथम्). —^{d}) D5 (before corr.) मेदिनीं. —After 28, Ś1 D1–4.6.7 ins :

19* अनुरक्ताः प्रजास्ता हि सानुक्रोशं प्रजाहितम् ।
तं प्रेक्ष्य सुमहोत्साहं शक्तं च परिपालने ।
वृद्धैः श्रुतगुणोपेतैरासैर्धर्मार्थतत्परः ।
स तं बाल्यात्प्रभृत्येव नृपतिः समयोजयत् ।
स्वभावेन विशुद्धेन सर्वशास्त्रागमेन च । [5]
सोऽभवत्सर्वभूतानामधिको गुणवत्तया ।

[(l. 1) Ś1 D4.7 तं हि; D2 तामिः; D6 तर्हि (for ता हि). D1 अनुरक्त प्रजानां हि (for the prior half). —(l. 2) D6 स वीक्ष्य (for तं प्रेक्ष्य). D2 सुमनोत्साहं (for °होत्साहं). D1 संप्रेक्ष्य सुमनोग्राहं (for the prior half). Ś1 सक्तं; D6 शक्रं (sic) (for शक्तं). D6 प्रतिपालिते. —(l. 3) Ś1 D4.7 बु(Ś1 वृ)द्धिश्रुति-; D3 वृद्धैः श्रुति- (for वृद्धैः श्रुत-). —(l. 4) D1.2 तं हि; D3.4.7 स हि; D6 सोऽपि- (for स तं). D4 प्रभृत्येवं. —(l. 5) D1 विबुद्धेन (for विशु°). —(l. 6) D1–3.6 अभवत् (for सोऽभ°). D3 गुणवत्तरः (for °त्तया).]

On the other hand, D5 ins. lines 19–21 of 20* after 28.

29 For substitution up to 29^{ab} in Ñ2 V1 B1.2 M4, cf. v.l. 16. —^{a}) Ś1 D1–4.6.7 तमेवं (for एतैस्तु). —^{b}) D3 अनवमैः; D6 अनुपमं (for °पमैः). D1 युतं (for सुतम्). —Ñ2 V1 B1.2 M4 subst. for 16^{a}–29^{b}; Ś1 D1–7 ins. l. 4 after 18* and Ś1 D2–5.7 ins. lines 15–16 after l. 1 of 15*; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. lines 3–7 after 17; D5 ins. lines 9–10 after 20, lines 19–21 after 28 and subst. l. 23 for 29^{ab} :

एषा ह्यस्य परा प्रीतिर्हृदि संपरिवर्तते ।
कदा नाम सुतं द्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहं प्रियम् ॥ ३०

वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकम्पनः ।
मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ३१

G. 2. 1. 20
B. 2. 1. 38
L. 2. 3. 32

20* ज्ञानशीलवयोवृद्धैर्गुणवद्भिः सदा नरैः ।
स कथां योजयामास मैत्रीं संगतमेव च ।
विद्वानुदारो मेधावी पूर्वभाषी प्रियंवदः ।
वीर्यवान्न च वीर्येण महता स्वेन गर्वितः ।
न चानृतकथो धीमान्वृद्धानां प्रतिपूजकः ।
नित्यानुरक्तप्रकृतिः प्रजानामनुरञ्जकः ।
सानुक्रोशो जितक्रोधो ब्राह्मणप्रतिपूजकः ।
दीनानुकम्पको धीमान्प्रियवागनसूयकः ।
कुलक्रमागतायाश्च राज्यप्राप्तेर्गतस्पृहः ।
राज्यलाभादपि प्रियं मेने विद्यागमं परम् ।
दयावान्सर्वभूतेषु शरण्यः शरणैषिणाम् ।
दातानुगोप्ता साधूनां शरणागतवत्सलः ।
कृतप्रत्युपकारी च कृतज्ञः सत्यसंगरः ।
गुणज्ञो गुणवांश्चैव वश्यात्मा दृढनिश्चयः ।
अदीर्घसूत्रो दक्षश्च क्रियासु प्रतिपत्तिमान् ।
सुखोपसर्प्यः सुहृदामर्थग्राही प्रियंवदः ।
प्राणाञ्जह्याच्छ्रियं चैव स्फीतामपि महायशाः ।
अपि वा दयितान्भोगान्न तु सत्यं कदाचन ।
ऋजुर्वदान्यः प्रियकृद्विनीतः शीलवान्मृदुः ।
महासत्त्वो महोत्साहो महात्मा गुणवत्सलः ।
तेजस्वी च क्षमावांश्च सोमवत्प्रियदर्शनः ।
दुर्दर्शः समरेऽरीणां शरद्भानुरिवामलः ।
एभिर्गुणगणैर्युक्तमन्यैश्चानुपमद्युतिम् ।

[M4 damaged for l. 1–2. —(l. 3) V1 partly damaged. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 बुद्धिमान्मधुराभाषी (for the prior half). —(l. 4) D2 अति-; D5 अथ; T न तु (for न च). G3 महतां (for °ता). Ś1 D1–7 तेन (for स्वेन). Ś1 D1–7 T1.3 G M विस्मितः (for गर्वितः). —(l. 5) Ñ2 B1.2 अनादृ (B1 °हृ; B2 °वृ)त-; V1 अल्पाद्भुत-; Dt1 न चावृत-; Ct as above (for न चानृत-). Dm1 -कथैर्; M4 -कगे (for -कथो). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 विद्वान् (for धीमान्). Cg*p* ब्राह्मगप्रतिपूजकः (for the prior half). ❀ Cg : ब्राह्मगप्रतिपूजक इति पाठे बालवृद्धसाधारण्येन ब्राह्मगमात्रपूजापरः । ❀ —(l. 6) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजाश्चाप्यनुरज्य(Dg1 T G3 M2.3 Cg °रंज; Dm1 °रंज्य)ते. —(l. 7) ❀ Cg : ब्रह्म वेदः तद्विदन्तीति ब्राह्मगाः, प्रत्युद्गम्य पूजकः प्रतिपूजकः... । ❀ —(l. 8) B2 -कंपनो (for °को). Ñ2 प्रियभाग् (for °वाग्). —M4 om. lines 9–10. —(l. 9) Ñ2 -क्रनागतायां; B1 -क्रमगतायाश् (for -क्रमाग°). Ñ2 -प्राप्तो (for -प्राप्तेर्). —(l. 10) Ñ2 B1 परं; B2 D5 वरं (for प्रियं). D5 मेने हि विनयागमं (for the post. half). —After l. 10, D5 reads st. 16. —(l. 11) V1 शरणैषिणः. —(l. 12) M4 सदा (for दाता). Ñ2 M4 [अ]ति-; B1.2 [अ]भि- (for [अ]नु-). —(l. 14) V1 कृत- (for दृढ-). —Ś1 D2–5.7 read lines 15–16 after l. 1 of 15*. —(l. 15) B1 (gloss) निश्चयवान् (for प्रतिपत्तिमान्). —(l. 16) Ś1 D2.4.7 सुखोपसंगी; Ñ2 सुखाय सर्व-; V1 सुखोपस्पर्श्यः; B1 D5 °सर्पः; D3 °गम्यः (for °सर्प्यः). Ñ2 B2 अनु- (for अर्थ-). B1 (gloss) प्रयोजनग्राही. —(l. 17) V1 सुखं जह्यात्तु (hypm.) (for प्राणाञ्जह्याच्). V1 सीनाम् (for स्फीताम्). —(l. 18) Ñ2 दयितां. V1 अपराद[ध]भयाद्भोगं न तु धर्मं कथंचन; M4 अभिपालयिता लोकांस्तथा धर्मं च सर्वशः. —(l. 19) B2 साधुर् (for ऋजुर्). Ñ2 प्रियहृद् (for °कृद्). V1 M4 शुचिः; D5 प्रभुः (for मृदुः). —(l. 20) Ñ2 -तेजा (for -सत्त्वो). M4 महोत्साहो महासत्त्वो (by transp.). B1.2 D5 गुणवत्तमः(D5 °रः) (for °वत्सलः). Ñ2 महागुणवदुत्तमः (for the post. half). —(l. 21) V1 कंबुग्रीवो विशालाक्षः (for the prior half). —(l. 22) V1 दुर्धर्षः (for दुर्दर्शः). —After l. 22, V1 ins. lines 2–3 of 14*. —(l. 23) Ñ2 V1 युक्तः (for युक्तम्). D5 M4 एवंगुणशतैर्युक्तम् (for the prior half). V1 सोन्यैश् (for अ°). Ñ2 V1 -द्युतिः (for -द्युतिम्).]

—*c*) Ñ2 V1 B1.2 **रामं** (for **राजा**). Ś1 D1–4.6.7 **प्रेक्ष्य राजा दशरथश्** ; D5 M4 **दृष्ट्वा रामं दशरथो.** —*d*) M3 transp. **चक्रे** and **चिन्तां.** Dg1 (before corr.) **परां ततः**; Dd1 **परं ततः** (for **परंतपः**). Ś1 D1–4.6.7 **चिंतयामास तं प्रति**; Ñ2 V1 B1.2 D5 M4 **गुणाक(M4 °धा)रमरिंदमं.** —After 29, Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–4.6.7 S (except M4) ins. :

21* **तस्य बुद्धिरियं जाता वृद्धस्य चिरजीविनः ।**

[Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (except M4) अथ राज्ञो बभूवैवं (for the prior half). Ś1 D6 [अ]चिरजीविनः.]

Ś1 D1–4.6.7 cont.; Ñ2 V1 B1.2 D5 M4 ins. after 29 :

22* **चिन्तयामास सततं तद्गतेनान्तरात्मना ।**
यौवराज्ये सुतं राममभिषिञ्चेयमित्युत ।

Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (except M4) cont. after 21* :

23* **प्रीतिरेषा कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति ।**

30 *a*) Dm1 **तस्य** (for **ह्यस्य**). Ś1 D1–4.6.7 **सा**(D1 **या**) **तस्य परमा प्री**(D4 °**मप्री**)**तिर्** ; Ñ2 V1 B1.2 D5 M4 **एवं हृदि स**(V1 **त**; M4 **य**)**दा तस्य**; G3 **एषान्यदपरा प्रीतिर्.** —*b*) Ñ2 V1 B1.2 M4 **बुद्धिर्वि-**; D1.2 G2.3 M1 **हृदये**; D5 **बुद्धिर्वै**; Cm.g as in text (for **हृदि सं-**). Ś1 D3.4.6.7 **हृदये पर्यवर्तत**; G1 **हृदि संप्रति वर्तते.** —*c*) Ś1 D4.7 **राममहं**; D1.2.6 **रामं सुतं** (for **नाम सुतं**). D1 **द्रक्ष्ये हि**; D2 (with hiatus) **द्रक्ष्ये** (for **द्रक्ष्यामि**). —*d*) Ś1 D1–4.6.7 **इति प्रभुः**(D6 °**भोः**); G1 **प्रियं हितं** (for **अहं प्रियम्**). —For 30*cd*, Ñ2 V1 B1.2 D5 M4 subst. :

24* **अभिषिक्तं कदा रामं पश्येयमिति धीमतः ।**

[D5 M4 कांक्षितं (for धीमतः). V1 संपश्येयाभिकांक्षितं (for the post. half).]

31 *a*) Ś1 D1–4.6.7 **राष्ट्रस्य** (for **लोकस्य**). Ñ2 V1 B1.2 D5 M4 **पात्रभूतोस्य**(V1 M4 °**द्य**) **राज्यस्य.** —*b*) Ś1 Ñ2 V1

G. 2. 1. 21 B. 2. 1. 39 L. 2. 3. 33 यमशक्रसमो वीर्ये बृहस्पतिसमो मतौ ।
महीधरसमो धृत्यां मत्तश्च गुणवत्तरः ॥ ३२
महीमहमिमां कृत्स्नामधितिष्ठन्तमात्मजम् ।
अनेन वयसा दृष्ट्वा यथा स्वर्गमवाप्नुयाम् ॥ ३३
तं समीक्ष्य महाराजो युक्तं समुदितैर्गुणैः ।
निश्चित्य सचिवैः सार्धं युवराजममन्यत ॥ ३४

B1.2 Dt1 D1.2.4.7 M4 -कंपकः; G3 M2 -कंपिनः. —^{c}) D5 **ममः**; M4 **मया** (for **मत्तः**). Ś1 **प्रियकरो**; D2.3.6 °**तमो** (for °**तरो**). Ñ2 V1 B1.2 D5 M4 **रामः** (for **लोके**). —^{d}) Ñ2 V1 B1.2 D5 M4 **प्रजानां स्वगुणैर्विभुः**.

32 ^{a}) D2 **मय-** (metathesis) (for **यम-**). D6 **-शक्रोपमो** (for **-शक्रसमो**). Ñ2 V1 B1.2 D5 M4 **पराक्रमे शक्रसमो**. —^{b}) D3 **हितौ** (for **मतौ**). —^{c}) Ñ2 V1 B1.2 D5 M4 **स्थैर्ये**; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.3.6.7 T1.2 G2 M1–3 **धृत्या**; D1 **धैर्ये** (for **धृत्यां**). —^{d}) Ś1 D1–4.6.7 **गांभीर्ये सागरोपमः**.

33 ^{a}) D1.2 **इमामहं** (by transp.). V1 **अभिषिक्तं महात्मानं**. —^{b}) V1 **स मे तिष्ठंतम्**; D3 **अभि°**; D4.7 **अभिषिक्तं तम्** (for °**तिष्ठन्तम्**). —D4 om. 33^{cd}. —^{d}) Ś1 D1–3.6.7 **जीवन्**; Ñ2 V1 B1.2 D5 **सुखं** (for **यथा**). M4 **स्वर्गं सुखमवाप्नुयात्**. —Ś1 D1–3.5.7 ins. after 33; D4 after 33^{ab} :

25* **कुलक्रमागतं राज्यं क्रम एव नियुज्य हि ।**

[Ś1 D4.7 कुल (for क्रम). D5 एवं. D2 च (for हि).]

—After the above, D3 ins. 27* and D5 reads an addl. colophon [*Sarga name* : **रामप्रशंसा**. —*Sarga no.* : 3].

Ñ2 V1 B1.2 M4 ins. lines 4–6 of 27* after 33. On the other hand, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 33 :

26* **इत्येवं विविधैस्तैस्तैरन्यपार्थिवदुर्लभैः ।**
शिष्टैरपरिमेयैश्च लोके लोकोत्तरैर्गुणैः ।

[(l. 1) T G1.2 M1–3 Ct*p* [ए]नैर् (for [ए]वं). —(l. 2) Dt1 T3 G1 M2.3 Ct लोकोत्तमैर्; T1 °त्तमो; Cm.g as above (for °त्तरैर्). T2 लोके सर्वोपमैः शुभैः; G3 लोकपालोपमैर्गुणैः (for the post. half).]

34 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. from 34 up to 2. 2. 14^{ab}. D3 om. 34^{ab}. —^{a}) Dt1 Dd1 Dm1 **तदा राजा** (Dm1 °**मं**); G2.3 M1 **महातेजा**; Cg as in text (for °**राजो**). D1.2 **समीक्ष्य स तदा राजा**. —^{b}) M2 **युक्तः**. Dg1 Cg **शुभैः**; Ct as in text (for **गुणैः**). Ś1 D1.2.4–7 **समुपेतं गुणैः सुतं** (D1.2 **सुतं गुणैः**). —Ś1 D1.2.4–7 repeat 34^{cd} after 48*. D3 reads 34^{cd} after 27*. —^{c}) Ś1 D4.7 (all first time) **स हि संमंत्र्य सचिवैर्**; Ś1 D1.2.4–7 (all second time) **सह संचिंत्य सचिवैर्**; D1.5.6 (all first time) **स हि** (D6 **सह**) **निश्चित्य सचिवैर्**; D2 (first time) **सहितश्चैव सचिवैर्**. —^{d}) D1(both times).3.4.7 (last two both times) **यौवराज्यम्** (for **युवराजम्**). D1.5.6 (all second time) **अचिंतयत्** (for **अमन्यत**). Ś1 D2.4.7 (all both times) **यौवराज्यममंत्रयत्**. —Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.4–7 T G M1–3 ins. after 34; Ñ2 V1 B1.2 M4 ins. lines 4–6 only after 33; D3 after 25* :

27* **दिव्यं चैवान्तरिक्षं च भौमं चोत्पातजं भयम् ।**
आचचक्षेऽथ मेधावी शरीरे चात्मनो जराम् ।
एवं चिन्तयतस्तस्य रामं प्रति महात्मनः ।
तत्तस्य भावं भावज्ञा विज्ञाय ज्ञानकोविदाः ।
गुरवो मन्त्रिणश्चैव परां प्रीतिं गता हि ते ।
ततस्ते मन्त्रयामासुर्यौवराज्यमभीप्सवः ।
पूर्णचन्द्राननस्याथ सदृशस्यात्मनो गुणैः ।
लोके प्रियत्वं रामस्य बुध्यते यन्महात्मनः ।
आत्मनश्च प्रजानां च श्रेयसा च प्रियेण च ।
काले काङ्क्षति संयोगं तेन त्वरितवान्नृपः ।
अर्हत्येष हि धर्मात्मा यौवराज्यं महाबलः ।
समर्थः सर्वकार्येषु शक्रतुल्यपराक्रमः ।
एवं संमन्त्र्य सहिता ऊचुर्दशरथं नृपम् ।
राजन्धर्मेण धर्मज्ञ पृथिवी तेऽनुपालिता ।

[(l. 1) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 दिव्यांतरिक्षे भूमौ च (for the prior half). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 घोरम्; D5 भौमम् (for भौमं च). —(l. 2) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 संवचक्षे. Ś1 D4.5.7 ह; D2 T1.2 G M1–3 च; D6 स (for ऽथ). D1–5.7 शरीरेण (for °रे च). G1 रजां (metathesis); G2 [आ]त्मनां (for जराम्). —Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 om. lines 3–6; D6 om. lines 3–5. Ñ2 V1 B1.2 M4 read lines 4–6 after st. 33. —(l. 4) Ñ2 V1 B1 D5 तं तस्य; D2 तनोस्य (for तत्तस्य). V1 B2 विज्ञाय भावज्ञा (by transp.); D5 विज्ञाय हृद्गतं. Ñ2 B1.2 सुधियो (B1 [marg.]सुहृदो)जनाः; D5 विबुधा जनाः; M4 पुरुषाज्जनाः (for ज्ञानकोविदाः). —(l. 5) D1.2 उपागमन्; D3 अवाप्नुवन् (for गता हि ते). Ñ2 V1 B1.2 D5 M4 पौरजानपदास्तथा (for the post. half). —(l. 6) Ñ2 V1 B1.2 D5 M4 समेत्य (for ततस्ते). D1 अभीच्छवः (for °प्सवः). Ñ2 V1 B1.2 D5 M4 मंत्रयित्वा च निश्चयं(D5 °यात्) (for the post. half). —After line 6, D6 ins. the line of 2. 2.14^{ab} and then cont. :

27(A)* ब्राह्मणा मन्त्रिमुख्याश्च सर्वे वचनमब्रुवन् ।

—D5 om. lines 7–12. —(l. 7) T3 om. from त्मनो up to नरा in l. 3 (lines 1–2 and 3–4, transposed) of 30*. D1–3.6 [अ]स्य; M2 [इ]व (for [अ]थ). Ś1 D4.7 पूर्णचंद्रनिभस्याथ (for the prior half). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 शोकापनुदमात्मनः (T3 om. त्मनः); D4.7 सदस्यानंदिनो गुणैः (for the post. half). —(l. 8) D1.2.5.6 T3 लोक- (for लोके). D1 -प्रियस्य (for प्रियत्वं). D2 सु-; D3 च; D6 वै (for

Decision of Rāma's Coronation

तं समीक्ष्य महाराजो युक्तं समुदितैर्गुणैः।
निश्चित्य सचिवैः सार्धं युवराजममन्यत॥ 2.1.34

नानानगरवास्तव्यान्पृथग्जानपदानपि ।
समानिनाय मेदिन्याः प्रधानान्पृथिवीपतिः ॥ ३५

अथ राजवितीर्णेषु विविधेष्वासनेषु च ।
राजानमेवाभिमुखा निषेदुर्नियता नृपाः ॥ ३६

G. 2. 1. 0
B. 2. 1. 50
L. 2. 3. 62

वन्). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G M1–3 लोके रामस्य बुबुधे संप्रियत्वं महात्मनः. —(l. 9) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G2 M1.2 श्रेयसे (for °सा). G2 M1 प्रियाय (for प्रियेण). —(l. 10) D3 कालः; D6 लोकः (before corr. °के) (for काले). Dg1 T1.2 G M1–3 प्राप्तकालेन धर्मात्मा; Dt1 Dd1 Dm1 Cm प्राप्तका (Dt1 °ह्ने का) ले स धर्मात्मा (for the prior half). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G1.3 M2.3 भक्त्या (for तेन). M2 वचः (for नृपः). Ś1 D1–4.6.7 तेन त्वरति भूमिपः; G2 M1 तेन त्वरितया नृपः (for the post. half). —Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G M1–3 om. l. 11. —(l. 11) D4–6 [ए]व (for [ए]प). D1 सु-; D2.6 च (for हि). —(l. 13) D2 समंत्र- (for संमन्त्र्य). D5 ऊचुश्च स्वमतं सर्वे (for the prior half). D5 वृद्धं (for ऊचुर्). —Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D5 T1.2 G M1–3 om. l. 14. —(l. 14) D1 च; D3 तु (for ते).]

—After the above, Ś1 D1–7 read (without var.) 2. 2.15–18, 22^{cd} and then D3 reads 34^{cd}.

35 Ñ2 V1 B1.2 T3 M4 om. 35 (cf. v.l. 34). —^{a}) Ś1 D4.7 **सर्वान्** (for **नाना-**). —^{b}) Ś1 D4.7 **ऋषीन्**; D5 **तथा** (for **पृथग्**). Dd1 D5.6 M3 **जनपदान्**. —After 35^{ab}, D6 ins.:

28* **आनयामास सचिवैर्यैर्यौवराज्यमचिन्तयत् ।**

—^{c}) Dt1 Dm1 T2 G3 **मेदिन्यां**; Cg as in text. Ś1 D1–7 **आनाय** (D4.7 **आवाह**; D5 **अथान**) **यामास तदा**. —^{d}) Ś1 D4.5 **पृथिव्याः**; D1–3.6.7 **पृथिव्यां** (for **प्रधानान्**). Dm1 T1.2 G1–(G2 before corr.) 3 M1–3 **-पतीन्** (for **-पतिः**). —After 35, Ś1 D1–7 ins.:

29* **ततः प्रजाः समागम्य ब्रह्मक्षत्रमुखास्तदा ।**
अनुज्ञाताः प्रविविशुर्नृपतेर्भवनं महत् ।
आसीनं चापि राजानमिक्ष्वाकुं राष्ट्रवर्धनम् ।
प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भूमिपाः ।
म्लेच्छाश्चान्ये च बहवः पार्वतीयाश्च संगताः ।
तद्राजवेश्म मनुजैर्यथावत्प्रतिपूरितम् ।
ददृशे भीमनिर्हादं वार्योघैरिव सागरम् ।
तं जनौघं बहुविधं राजभिः समलंकृतम् ।
ददर्श द्युतिमान्राजा प्रजापतिरिवापरः ।

[(l. 1) Ś1 समागत्य; D1.2 तदागत्य; D3 समायाता (for °गम्य). D1.3.5.6 -मुखास्तथा; D2 -पुरोगमाः (for -मुखास्तदा). —For lines 3–5, cf. 2. 3. 8^{a}–9^{b}. —(l. 3) Ś1 D1–3.6.7 ऐक्ष्वाकुं (D6 °कं) (for इक्ष्वाकुं). —After l. 3, D1 ins. a passage given in App. I (No. 5). —(l. 4) D6 प्राच्योदीच्य- (for °दीच्याः). D5 च वारुण्याः (for प्रतीच्याश्च) and ये नृपाः (for भूमिपाः). —(l. 5) Ś1 म्लेच्छास्त्वन्ये; D5 (by corr.) तेप्यन्येपि (for म्लेच्छाश्चान्ये). D3 सु-; D5 om. (for the second च). — Ś1 D4.6 ins. after l. 5; D7 after the first occurrence of st. 36:

29(A)* उपासांचक्रिरे प्रीता महेन्द्रमिव देवताः ।
विद्योतमानं प्रभया ददर्श सुतमात्मनः ।
गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विश्रुतपौरुषम् ।
दीर्घबाहुं महासत्त्वमत्यन्तप्रियदर्शनम् ।
शैलक्षपितदन्तानां ग्रहीतारं विषाणिनाम् ।
लोके विख्यातवीर्याणां श्रेष्ठं सर्वधनुष्मताम् ।
ह्लादनं सर्वमित्राणां शत्रूणां शोकवर्धनम् ।
गुणैः प्रद्योतयन्तं तं सहस्रांशुमिवांशुभिः ।

[(l. 1) Cf. $2.3.9^{cd}$. D6 तपसांचक्रिरे (sic). —After l. 1, all MSS. ins. l. 1 of 31*, repeating it in its proper place. —(l. 2) = 70*. D6 विद्योतमानः. —(l. 3) = 2. 3.11^{ab}. Ś1 लोक- (for लोके). —For l. 4, cf. 2. 3.11^{cd}. —(l. 5) = l. 1 of 71*. D6 -प्रतिम- (for -क्षपित-). —(l. 6) cf. l. 2 of 71*. Ś1 लोक- (for लोके). —(l. 7) D6 सुवर्षेणे[णे]व पर्जन्यं ह्लादयंतं प्रजा गुणैः. —(l. 8) cf. l. 4 of 71*. D4 तु; D7 च (for तं). D6 प्रद्योतयंतं लोकांश्च (for the prior half).]

—D7 repeats lines 6–9 after 29(A)*. —(l. 6) D2 परिपूजितं; D3 परिपूरितं. —(l. 7) D4.5 वीर्यौ (D4 °र्यो) घैर्; D7 (both times) वार्घाघैर् (sic) (for वार्योघैर्). D1.5.6 सागरः. —(l. 8) D4.7 (both times) जनौघैर् (for °घं). D7 (first time) बहुविधौ. —(l. 9) = l. 1 of 73*. D6 प्रीतिमान् (for द्युति°). D5 [अ]मरान् (for [अ]परः).]

On the other hand, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G M1–3 ins. after 35; T3 ins. after सदृशस्या (in l. 7 of 27*):

30* **तान्वेश्मनानाभरणैर्यथार्हं प्रतिपूजितान् ।**
ददर्शालंकृतो राजा प्रजापतिरिव प्रजाः ।
न तु केकयराजानं जनकं वा नराधिपः ।
त्वरया चानयामास पश्चात्तौ श्रोष्यतः प्रियम् ।
अथोपविष्टे नृपतौ तस्मिन्परपुरार्दने ।
ततः प्रविविशुः शेषा राजानो लोकसंमताः ।

[Dg1 T1.3 G3 M2 Cr.m.g transp. lines 1–2 and lines 3–4. —After l. 2, Dm1 ins. रामः. T3 om. up to नरा (cf. v.l. 34). —(l. 3) Dg1 स तु; M2 ननु (for न तु). Dg1 च (for वा). T1 G M1 नराधिपं. —(l. 4) Dg1 न (for च). T2 पश्चात्तौ प्राप्स्यतः मुतौ (for the post. half). —(l. 5) T M2 -बलार्दने (for -पुरा°). —(l. 6) T2 सर्वे (for शेषा).]

36 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 36 (cf. v.l. 34). D7 reads 36 for the first time after the first occurrence of lines 6–9 of 29*. —^{a}) Ś1 Dd1 Dm1 D3–7 (second time) T2 **राज्ञां** (D3 T2 °ज्ञा) (for **राज-**). D1.2 **अथ**

G. 2. 1. 0
B. 2. 1. 51
L. 2. 3. 65

स लब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैः
पुरालयैर्जानपदैश्च मानवैः ।
उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतो बभौ
सहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः ॥ ३७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

राज्ञां विकीर्णेषु; D7 (first time) अथ राजसु सर्वेषु. —[b]) Dg1 विविधेथ (for °धेषु). T2 ते (for च). Ś1 D1-7 आस(D7 [first time] °सी)नेषु समंततः. —[c]) D5.7 (first time) -मुखं (for -मुखा). —[d]) Ś1 D1-4.7 (both times) जनाः; D5 [आ]त्मनाः; D6 प्रजाः (for नृपाः). G3 निषेदुर्नय-कोविदाः. —After 36, Ś1 D1-7 (D7 after the second occurrence) ins. :

31* तेषां मध्ये महातेजा देवानामिव वासवः ।
शुशुभे सर्वसिद्धार्थः सर्वाभरणभूषितः ।
ते तु तं सुमहात्मानं पूर्णचन्द्रसमद्युतिम् ।
उपासांचक्रिरे वीराः कुबेरमिव नैरृताः ।

[Ś1 D4.6.7 read l. 1 for the first time after l. 1 of 29(A)*. —(l. 1) Cf. 2. 3. 10[ab]. D2 राज्ञां; D5 एवं (for तेषां). Ś1 D5.6.7 (last two first time) -राजो; D4 (first time) -राज्यो (for -तेजा). D5 अपि (for इव). —(l. 2) D7 सत्त्व- (for सर्व-). —(l. 3) D5 [ऽ]द्भुतं; D7 नु तं (for तु तं). D5 -करद्युतिं; D6 -समप्रभं (for °द्युतिम्). —(l. 4) D6 तपसांच-क्रिरे (sic). D5 पौराः (for वीराः).]

37 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 37 (cf. v.l. 34). —[a]) G1 सं- (for स). Ś1 D1.3-6 विनयात्समागतैः (for °यान्वितैर्नृपैः). D2 लब्ध्वा समानैर्विनयात्समागतैः; D7 स लब्धमानोधिनयात्समागतैः. —[b]) D1 सुरालयैर् (for पुरा°). Ś1 D4.7 समागतैः (for च मानवैः). —[c]) Ś1 D4.7 सुखोपविष्टैर्; M2.3 Cm उपोपविष्टो (for °विष्टैर्). Ś1 D1-7 च नृपैर्नृपो; G1 नृपतिर्वरो (for °वृतो). —[d]) Ś1 मघवान् (for भग°).

Colophon om. in Ñ2 V1 B1.2 M4. —*Sarga name* : Ś1 D1-4.7 प्रकृतिसमागमः; D5 पौरादिवाक्यं; D6 प्रकृतिप्रमोदः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : D1 56; D2.4.7 3; D3 45; D5 4. —D6 G M2 conclude with श्री(D6 om.)रामाय नमः; M1 concludes with श्रीरामचन्द्राय नमः.

२

ततः परिषदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः ।
हितमुद्धर्षणं चेदमुवाचाप्रतिमं वचः ॥ १
दुन्दुभिस्वनकल्पेन गम्भीरेणानुनादिना ।
स्वरेण महता राजा जीमूत इव नादयन् ॥ २
सोऽहमिक्ष्वाकुभिः पूर्वैर्नरेन्द्रैः परिपालितम् ।
श्रेयसा योक्तुकामोऽस्मि सुखार्हमखिलं जगत् ॥ ३
मयाप्याचरितं पूर्वैः पन्थानमनुगच्छता ।
प्रजा नित्यमतन्द्रेण यथाशक्त्यभिरक्षता ॥ ४
इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम् ।
पाण्डुरस्यातपत्रस्य च्छायायां जरितं मया ॥ ५
प्राप्य वर्षसहस्राणि बहून्यायूंषि जीवितः ।
जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये ॥ ६
राजप्रभावजुष्टां हि दुर्वहामजितेन्द्रियैः ।
परिश्रान्तोऽस्मि लोकस्य गुर्वीं धर्मधुरं वहन् ॥ ७
सोऽहं विश्रममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते ।
संनिकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान् ॥ ८

G. 2 .. ..
B. 2. 2. 10
L. 2. 4. 8

2

☞ Ñ1 B3.4 Ck missing for this Sarga (cf. v.l. 2. 1.1).

1 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 1–14b (cf. v.l. 2.1.34). —a) Ś1 D1–7 ततः परिषदः सर्वा(D5 °र्वान्). —b) D1 चामंत्र्य (for आ°). D2 वसुधाधिपं. —c) D1 उद्धर्षणं; M1.3 उद्धरणं (for °र्षणं). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D5.6 T G2.3 M1.2 Cg चैवम्; D2 (before corr. दृष्ट्वा) द्रष्टुम्; G1 M3 चैव (for चेदम्). —d) G1 ह्युवाच. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 प्रथितं(T2 °तो); D2.5(before corr.).6 प्रतिमं (for [अ]प्र°).

2 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 2 (cf. v.l. 1). —a) T1 partly damaged. Ś1 Dt1 D4.7 T2 G1 M2 -स्वर- (for -स्वन-). D6 -कंपेन (for -कल्पेन). —b) D3 गांभीर्येण (for गम्भीरेण). D3 [अ]नुनादिता; D4.7 °नादितं; D5 °वादिना (for °नादिना). —c) Ś1 D1–7 स्वनेन (for स्वरेण). Ś1 D4.7 भगवान्; D1.3 भुवनं; D2.5.6 भवनं (for महता). —After 2, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

32* राजलक्षणयुक्तेन कान्तेनानुपमेन च ।
उवाच रसयुक्तेन स्वरेण नृपतिर्नृपान् ।
विदितं भवतामेतद्यथा मे राज्यमुत्तमम् ।
पूर्वकैर्मम राजेन्द्रैः सुतवत्परिपालितम् ।

[T2 transp. the post. half of l. 1 and the post. half of l. 2. —(l. 3) G1 विदिता (sic) (for विदितं).]

3 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 3 (cf. v.l. 1). —a) Ś1 D1–7 इदम् (for सोऽहम्). Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.7 T1.2 G M1–3 सर्वैर् (for पूर्वैर्). —b) Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5 T3 Ct प्रति-; Cm.g as in text (for परि-). —c) Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–7 G1 श्रेयसा(D3 स यशसा [hypm.]) योक्तुमिच्छामि. —d) Ś1 D1–7 सुखार्थम् (for °र्हम्). D4.7 जनं (for जगत्).

4 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 4 (cf. v.l. 1). —a) Ś1 D6 सद्भिर्; D4.7 अयोध्या; G3 मया च; Cg as in text (for °पि). Ś1 D3.6 पूर्वं (for पूर्वैः). —c) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D5 G M1.3 Cm.g.t अनिद्रेण (for अतन्द्रेण). Ś1 D1–4.7 प्रजा विनीतखेदेन; D6 प्रजा विनीतश्चोत्सेधं; L(ed.) प्रजा विनीताश्चोत्सेधे. —d) Ś1 D1.4 यथाशक्त्याभि- (for °शक्त्यभि-). D3–5.7 T2 -रक्षिता (D4.5 [before corr.] T2 °तं); Cg K(ed.) -रक्षिताः. D2 यथावत्परिपालिता; D6 °वदुपविक्षिता; L (ed.) यथावदुपशिक्षिताः.

5 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 5 (cf. v.l. 1). Before 5, Dm1 ins. रामः. —a) D2 कृष्टस्य; G3 लोकं यद् (for कृत्स्नस्य). —b) T3 G3 चरिता; Cm.g as in text. Ś1 D1–7 सुखस्य विषये(D2 °यं) चिरं. —c) Dg1 (by corr.) D6 T G M1–3 Cg पांडरस्य. —d) Some MSS. छायायां. Ś1 D1–7 धारितं; T2 G3 चरितं; Cm.g.t as in text (for जरितं).

6 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 6 (cf. v.l. 1). —a) Ś1 D6 प्रायो (for प्राप्य). —b) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G1.3 M1 Cv.g जीवतः; G2 जीवितं. Ś1 D1–4.7 बहून्यायुश्च पालितं; D5 सुबहून्याशुपालितं; D6 बहून्यायश्च पाजितं (sic). —D5 om. 6c–8b. —d) Ś1 D1–4.6.7 G1 विश्रामम् (for विश्रान्तिम्). Dm1 अति- (for अभि-). D6 -कांक्षतः (for -रोचये).

7 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 7 (cf. v.l. 1). D5 om. 7 (cf. v.l. 6). —a) Ś1 D1–4.6.7 -पुंगव- (for -प्रभाव-). Dm1 -दुष्टां; D6 -गुप्तां; D7 illeg. (for -जुष्टां). Dt1 Dd1 Dm1 च (for हि). —b) Dd1 Dm1 (before corr.) दुर्वाहाम्; D6 दुर्धर्षाम्; T3 दुर्वताम् (sic); M2 दुःसहाम्; L (ed.) दुर्धराम् (for दुर्व°). D3 अकृतात्मभिः (for अजितेन्द्रियैः). —c) T2 हि (for ऽस्मि). Ś1 D1–4.6.7 परिश्रांतश्च (D2 °श्रांतस्य; D4 °क्रांतश्च; D7 °क्लांतश्च) लोकेस्मिन्. —d) G3 उर्वीं; Cg as in text (for गुर्वीं). D6 राज्य- (for धर्म-).

8 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 8 (cf. v.l. 1). D5 om. 8ab (cf. v.l. 6). —a) Ś1 Dg1 Dt1 D1.3.4.6.7 G1.3 विश्रामम्; Cg as in text (for विश्र°). —b) G3 रामं (for पुत्रं). Ś1.

G. 2. .. .. B. 2. 2. 11 L. 2. 4. 9

अनुजातो हि मे सर्वैर्गुणैर्ज्येष्ठो ममात्मजः ।
पुरंदरसमो वीर्ये रामः परपुरंजयः ॥ ९
तं चन्द्रमिव पुष्येण युक्तं धर्मभृतां वरम् ।
यौवराज्येन योक्तास्मि प्रीतः पुरुषपुंगवम् ॥ १०
अनुरूपः स वो नाथो लक्ष्मीवांल्लक्ष्मणाग्रजः ।
त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवत्तरम् ॥ ११
अनेन श्रेयसा सद्यः संयोज्याहमिमां महीम् ।
गतक्लेशो भविष्यामि सुते तस्मिन्निवेश्य वै ॥ १२
इति ब्रुवन्तं मुदिताः प्रत्यनन्दन्नृपा नृपम् ।
वृष्टिमन्तं महामेघं नर्दन्तमिव बर्हिणः ॥ १३
तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः ।
ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ १४

D1–4.6.7 कृत्वा सर्वं (L[ed.] °र्वे) प्रजाहितं.—^{d}) Cr*p* Cm*p* अनुज्ञाप्य (for °मान्य). —For 8^{cd}, Ś1 D1–7 subst. :

33* भवद्भिरपि तत्सर्वमनुमन्तव्यमद्य मे ।

[Ś1 -वर्तव्यम्; D4.7 -वर्तध्वम्; D6 -ज्ञातव्यम् (for -मन्त°). D7 वै (for मे).]

9 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 9 (cf. v.l. 1). —^{a}) Ś1 D1.3 अनुज्ञातो; D6 °यातो (for °जातो). G1 तु (for हि). K(ed.) मां (for मे). —^{b}) Dt1 Dd1 Dm1 G1.3 श्रेष्ठो (for ज्येष्ठो). D6 महामनाः; G1 ममाग्रजः (for °त्मजः). D5 गुणैर्ज्येष्ठैर्ममात्मजाः.

10 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 10 (cf. v.l. 1). —^{a}) D3 ते (for तं). D1–7 चंद्रमसि (for °मिव). —^{b}) D1.3.5–7 युक्तेः; D2 T2 युक्त- (for युक्तं). —^{c}) G2 यौवराजेन. Ś1 D1–7 यौवराज्येभिषेक्ता(D3 °षि[सि]क्ता; D5 °षेक्तो)स्मि; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G3 M1–3 Cm.g.t °ज्ये नियोक्ता(Dd1 °युक्ता; G3 °युक्तो)स्मि. —^{d}) Dt1 प्रातः (for प्रीतः). Ś1 D1–5.7 प्रातः (D2 °तः) क्षत्रियपुंगवं; D6 पूतः क्षत्रस्य पुं°; M2 सुप्रीतः पुरुषर्षभं.

11 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 11 (cf. v.l. 1). —^{a}) T1 partly damaged. Ś1 D5.6 हि राज्यस्य; D1–4.7 हि राजा वै; G1 M3 स वै नाथो. —^{b}) G1 partly damaged. Ś1 D4.7 लक्ष(Ś1 °क्ष्म)णान्वितः (for लक्ष्मणाग्रजः).

12 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 12 (cf. v.l. 1). —^{b}) G3 damaged. Dt1 Dd1 Dm1 T2 Ct संयोक्ष्ये; M2 संयोक्ष्य (sic); Cv.r.g as in text (for °ज्य). ❀ Cm : श्रेयसा महीं संनियोज्य । ❀ Dg1 T1.3 Cg [ए]वम्; G2 M1 च (for [अ]हम्). T1.3 G2 M1 महीमिमां (by transp.). —^{c}) T3 -श्लोको (for -क्लेशो). Dt1 गमिष्यामि (for भवि°). —^{d}) Dg1 निवेद्य (for °श्य). —For 12, Ś1 D1–7 subst. :

34* संयोज्य रामं राज्येन श्रेयसाहं महीमिमाम् ।
संश्रित्य रामस्य भुजौ विहर्तास्मि गतज्वरः ।

[(l. 1) Ś1 D4.6.7 महीपतिं (for °मिमाम्). —(l. 2) D1.2.5 संसृत्य; D3 संस्मृत्य (for संश्रित्य). Ś1 विश्राम्यामि; D2 विवर्तास्मि; D5 विहितास्मि (sic); D6 विशंकोस्मि; D7 विहर्ता वि- (for विहर्तास्मि).]

—After 12, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

35* यदिदं मेऽनुरूपार्थं मया साधु सुमन्त्रितम् ।
भवन्तो मेऽनुमन्यन्तां कथं वा करवाण्यहम् ।
यद्यप्येषा मम प्रीतिर्हितमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
अन्या मध्यस्थचिन्ता तु विमर्दाभ्यधिकोदया ।

[(l. 1) Cm.g यदीदं. G2 M1 वो (for मे). Dg1 G1 निमंत्रितं (for सु°). —(l. 4) G3 नु; K(ed.) हि (for तु). T2 विमर्दाभ्यधिको मया (for the post. half).]

13 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 13 (cf. v.l. 1). G3 damaged up to वृष्टिम (in 13^{c}). —^{a}) Ś1 D1–7 ब्रुवाणं (for ब्रुवन्तं). —^{b}) G1 अभ्यनंदन् (for प्रत्य°). Ś1 D1–5.7 सर्वेनंदन्नृ(Ś1 °र्वे वै तं नृ; D2 °र्वे च तं नृ; D4.7 °र्वे चैतं नृ)पं नराः; D6 अभ्यनंदन्नृपं प्रजाः. —^{c}) Ś1 D1–5.7 इवांभोदं; Dm1 (marg.) यथा मेघं; D6 महानादं (for °मेघं). —^{d}) Ś1 D1–5.7 गर्जंतम्; D6 पर्जन्यम्; K(ed.) नर्दंत (for नर्दन्तम्). —After 13, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

36* स्निग्धोऽनुनादः संजज्ञे तत्र हर्षसमीरितः ।
जनौघोद्घुष्टसंनादो विमानं कम्पयन्निव ।

[(l. 1) T1.3 G3 M1–3 [ऽ]नुनादी. Dt1 Dd1 Dm1 तनो (for तत्र). G1 -समुद्भवः; M2 -स्वनो महान् (for -समीरितः). —(l. 2) Dg1 reads after जनौघोद्घु in marg. M3 जनौघाद्धुष्ट-. Dt1 मेदिनीं (for विमानं). G3 damaged for म्पयन्निव.]

14 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 14^{ab} (cf. v.l. 1). G3 damaged up to समतागत in 37*. —^{ab}) T1 अस्य (for तस्य). G1 धर्मतः (for सर्वशः). G(ed.) तं तस्य भावं भावज्ञा विज्ञाय सुधियो जनाः. —After 14^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

37* ब्राह्मणा बलमुख्याश्च पौरजानपदैः सह ।
समेत्य मन्त्रयित्वा तु समतागतबुद्धयः ।

[(l. 1) Dg1 Cg जन-; Dm1 बाल-; L(ed.) मंत्रि- (for बल-). L (ed.) सर्वे वचनमब्रुवन् (for the post. half). G (ed.) गुरवो मंत्रिणश्चैव पौरजानपदास्तथा. —(l. 2) G3 damaged up to समतागत. T2 च (for तु). Dt1 ते मंत्रयितुं (for मन्त्रयित्वा तु). Dg1 समतां गतबुद्धयः; T2 G1 Cr संमतागत°; M2 सम्यगागत°; Cm.g.t as above (for the post. half). G (ed.) समेत्य मंत्रयामासुर्मंत्रयित्वा च निश्चयं.]

—^{c}) Dd1 (marg.) स्व- (for च). G3 M2 ध्यात्वा; Cg.t as in text (for ज्ञात्वा). Ñ2 ऊचुः संमंत्र्य ते सर्वे; V1 ऊचुस्ते स्वागतं सर्वे; B1.2 ऊचुः(G[ed.] °चेः) समंततः सर्वे; M4

अनेकवर्षसाहस्रो वृद्धस्त्वमसि पार्थिव ।
स रामं युवराजानमभिषिञ्चस्व पार्थिवम् ॥ १५
इति तद्वचनं श्रुत्वा राजा तेषां मनःप्रियम् ।
अजानन्निव जिज्ञासुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६
कथं नु मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति ।
भवन्तो द्रष्टुमिच्छन्ति युवराजं ममात्मजम् ॥ १७
ते तमूचुर्महात्मानं पौरजानपदैः सह ।
बहवो नृप कल्याणा गुणाः पुत्रस्य सन्ति ते ॥ १८
दिव्यैर्गुणैः शक्रसमो रामः सत्यपराक्रमः ।
इक्ष्वाकुभ्यो हि सर्वेभ्योऽप्यतिरिक्तो विशांपते ॥ १९
रामः सत्पुरुषो लोके सत्यधर्मपरायणः ।
धर्मज्ञः सत्यसंधश्च शीलवाननसूयकः ॥ २०

G. 2. 1. 28
B. 2. 2. 31
L. 2. 4. 17

ऊचुः समतया सर्वे; L (ed.) एवं संमंत्र्य सहिता. —[d]) L (ed.) ऊचुर् (for वृद्धं). T2 G1 M2.3 वचः (for नृपम्). —For 14, Ś1 D1–7 subst. :

38* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा देवकल्पस्य धीमतः ।
प्रियं चैवानुरूपं च वक्तुं समुपचक्रमुः ।

[(l. 1) D4.7 शर्व- (for देव-).]

15 Ś1 D1–7 read 15–18, 41*, 42* (D6 om. 41*, 42*), 22[cd] after 27*. —[a]) Ñ2 V1 B1.2 M4 -शतिको; D5 M4 (before corr.) -शतको (for -साहस्रो). Ś1 D1–4.6.7 गतश्च सुमहान्कालो. —[b]) Ś1 V1 B1.2 D3–5.7 M4 वृद्धोस्यद्य (D4 °द्धस्याद्य; M4 °द्धोसि त्वं) नरेश्वर (D3 नराधिप); Ñ2 D2 वृद्धो मान्यो (D2 ह्यसि) नरेश्वर; D1.6 वृद्धश्चासि नरेश्वर. —G3 illeg. for 15[cd]. —[c]) D7 त्वं (for स). D2 राजा (for रामं). Ñ2 V1 B1.2 यौवराज्ये त्वम् (for युवराजानम्). —[d]) Ś1 D1–4.6.7 राघवं (L[ed.] °व); T1.3 धार्मिकं (for पार्थिवम्). Ñ2 V1 B1.2 D5 M4 अभिषेक्तुमिहा (D5 °क्तुं त्वम) र्हसि; T2 M2.3 °षेचय मा चिरं. —After 15, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

39* इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् ।
गजेन महतायान्तं रामं छत्रावृताननम् ।

16 For sequence in Ś1 D1–7, cf. v.l. 15. G3 partly damaged for 16[ab]. —[a]) Ś1 D1–4.6.7 तेषां (for इति). Ś1 D3.4.6.7 तु (for तद्). D5 तेषां (for श्रुत्वा). B1 इति तेषां वचः श्रुत्वा. —[b]) Ś1 D1.3.4.6.7 मनोज्ञं हृदयस्थि (D1 °येप्सि; D3 °यं स्थि) तं; Ñ2 V1 B1.2 D5 M4 तेषां (B1 ततः; D5 श्रुत्वा) स्व (B2 सु) हृदयेप्सितं; D2 हृद्यं च मनसेप्सितं. —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B1.2 D1–7 M4 अनिच्छन् (for अजानन्). B2 D1 अपि (for इव). —[d]) Ś1 D5 तं जनं प्र (D5 पुनस्तान्प्र) त्युवाच ह; Ñ2 V1 B1.2 M4 जनांस्तान्प्रत्युवाच सः (M4 ह); D1–4.6 ताञ्जनान्प्रत्युवाच सः (D4 ह); D7 तां प्रजनान्प्रत्युवाच ह (hypm.). —After 16, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

40* श्रुत्वैतद्वचनं यन्मे राघवं पतिमिच्छथ ।
राजानः संशयोऽयं मे किमिदं ब्रूत तत्त्वतः ।

[(l. 1) Dg1 T1.3 G M1.2 Cr.g [ए]व (for [ए]तद्). G3 धर्मे; M2 सर्वे (for यन्मे). —(l. 2) Dt1 Dd1 Dm1 तद् (for किम्).]

17 For sequence in Ś1 D1–7, cf. v.l. 15. —[a]) G3 partly damaged. Ś1 V1 D4 कथं तु; D1 अजस्रं (for कथं नु). —[c]) Ś1 Ñ2 B1 D6 M4 कर्तुम्; B2 D3–5.7 कृतम् (for द्रष्टुम्). D1 भवंतः कृतमिच्छंतु; D2 भद्रं नः कर्तुमिच्छंति. —[d]) V1 सुरराजं (for युव°). Dt1 महाबलं (for ममात्मजम्).

18 For sequence in Ś1 D1–7, cf. v.l. 15. —[a]) Dt1 M2 महात्मानः; D5 महीपालं. —[b]) Ś1 D1–4.6.7 वृद्धं दशरथं नृपं; Ñ2 V1 B1.2 M4 पौरजानपदा जनाः; D5 °पदाः पुनः; T2 M3 °पदास्तदा. —[c]) D1–4.6.7 कृत- (for नृप). Dg1 Dd1 Dm1 D4 T3 G1.3 M2 Cm कल्याण-. Ś1 बहवः कृतकल्याण-. —[d]) D2 मे (for ते). Ñ2 पुत्रस्य संति ते गुणाः; Dt1 गुणाः संति सुतस्य ते; D6 गुणाः प्रदिव्यमाल्यवत्. —After 18, Ś1 D1–5.7 ins. :

41* पुत्रस्ते देवसदृशः स्वाध्यायाचारसंयुतः ।

[D5 शश्वच देवकल्पश्च स्वाध्यायागेनसूयकः.]

Ś1 D1–5.7 cont.; Ñ2 V1 B1.2 M4 subst. for 22[ab] :

42* प्रियकृत्प्रियवादी च प्रजानां पितृमातृवत् ।

[D7 [इ]व (for च).]

On the other hand, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (except M4) ins. after 18 :

43* गुणान्गुणवतो देव देवकल्पस्य धीमतः ।
प्रियानानन्दनान्कृत्स्नान्प्रवक्ष्यामोऽद्य ताञ्शृणु ।

[(l. 2) Dt1 G1 प्रियानानंददान्; T2 G2 M1.3 °जान्; M2 °कान्; Cm.g.t as in text (for °नान्). ❀ Cv : प्रियानानन्दजननानिति पाठः । Cr : आनन्दानिष्टनिवारणपूर्वकेष्टप्रापकत्वेनानन्दजनकान् । ❀ Dt1 कृत्वा (for कृत्स्नान्). G3 वक्ष्यामो अद्य (with hiatus) (for प्रवक्ष्यामोऽद्य).]

19 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 19–21[b]. —[a]) Ś1 D1–7 दक्ष- (for शक्र-). —[b]) D2 शक्र- (for सत्य-). Ś1 D1.3–7 रामः शक्रसमो बले. —[c]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G2.3 M1–3 [अ]पि (for हि). —[d]) Ś1 D1–3.5.6 व्यतिरिक्तो; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.2 ह्यतिरिक्तो; D4.7 व्यतिरेको (for ऽप्यति°).

20 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 20 (cf. v.l. 19). —[a]) Ś1 D1–7 रामस्य (for रामः सत्-). —[b]) Dt1 G1 सत्यः (G1 रामः) सत्य- (for सत्यधर्म-). Ś1 D4.7 -यशोगुणैः; D1.2.5 -यशोबलैः; G3 -पराक्रमः (for -परायणः). D3.6 सत्यधर्मयशोबलैः. —After 20[ab], Ś1 D1–7 ins. :

G. 2. 1. 28
B. 2. 2. 31
L. 2. 4. 17

क्षान्तः सान्त्वयिता श्लक्ष्णः कृतज्ञो विजितेन्द्रियः ।
मृदुश्च स्थिरचित्तश्च सदा भव्योऽनसूयकः ॥ २१
प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः ।
बहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता ॥ २२
तेनास्येहातुला कीर्तिर्यशस्तेजश्च वर्धते ।
देवासुरमनुष्याणां सर्वास्त्रेषु विशारदः ॥ २३

44* समो न विद्यते कश्चिद्विशिष्टः कुत एव तु ।

[D6 वा (for तु).]

On the other hand, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. after 20^{ab} :

45* साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तो धर्मश्चापि श्रिया सह ।
प्रजासुखत्वे चन्द्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः ।

[(l. 1) G2 M1 धर्माद्; M3 रामो (for रामाद्). —(l. 2) M3 प्रजा सुखयनेंद्रस्य (for the prior half). M3 वसुधायां. Dg1 क्षमागुणे.]

Thereafter the above MSS. repeat $2.1.26^{ef}$.

—^{cd}) D1-7 धर्मात्मा सत्यवादी च(D7 °दीव) (for 20^{c}). T2 G1 वीर्यवान् ; Cg as in text (for शील°). D1.4-6 अनुसूयकः (for अन°). ❀ Cv : अनसूयक इति द्विरुपादानात्स्वयमन्यस्मै नासूयको भवतीत्येकस्तत्पुरुषः। स्वस्मै चान्योनासूयको विद्यत इत्यन्यो बहुव्रीहिर्वेदितव्यः। ❀ Ś1 धर्मवाननसूयी च सत्यवान्बलवांस्तथा.

21 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 21^{ab} (cf. v.l. 19). G3 om. 21. —^{a}) D1.3.5 दांतः; T2 M2 क्षांता; G1.2 M1 क्षंता; Cg as in text (for क्षान्तः). D5 (before corr.) सांत्वयित्वा. D1.3.5 T2 M2.3 शक्तः; T1.3 शक्यः; Cm.g.t as in text (for श्लक्ष्णः). Ś1 D4.6.7 दांतः सत्त्वहितः प्राज्ञः; D2 दांतः शांतो यतो वश्यः. —^{c}) Ś1 D6 -बुद्धिश्च; D1.3.4.7 -वृत्तिश्च; D2.5 -वृत्तश्च; T3 -चित्तस्य (for -चित्तश्च). Ñ2 V1 B1.2 M4 मृदुश्च देवसत्त्वश्च. —^{d}) Ś1 D1-7 नित्यं दीनानुकंपकः(D5 °नः); Ñ2 V1 B1.2 M4 साध्वा(V1 M4 सदा)चारोनसूयकः.

22 For 22^{ab}, Ś1 D1-7 subst. :

46* प्रियवादी जितक्रोधो दीर्घदर्शी महामतिः ।;

[D2 -दृष्टिर् (for -दर्शी). D1 -द्युतिः (for -मतिः).]

while Ñ2 V1 B1.2 M4 subst. 42* for 22^{ab}. —Ś1 D1-5.7 read 22^{cd} after 42*, D6 after 18 all for the first time. —After 22, Ś1 Ñ2 V1 B1.2 D1-7 M4 (Ś1 D1-7 after the first occurrence of 22^{cd}) ins. :

47* नियन्ता दुर्विनीतानां विनीतप्रतिपूजकः ।
न ज्ञातिषु न मित्रेषु न च जानपदेष्वपि ।
जनोऽस्त्यगुणवादी यो रामस्य भुवि भूपते ।
सवृद्धबालाः पौरास्ते तथा जानपदा जनाः ।
गुणानुरक्ता राजेन्द्र रामनिच्छन्ति भूमिपम् ।
गुणकीर्त्या नरपते प्रजा रामेण रञ्जिताः ।
कृती रामो धनुर्वेदे दिव्यास्त्रे चैव संयुगे ।
अमोघास्त्रो दूरपाती चित्रयोधी दृढायुधः ।

[Ś1 D3.4.7 om. l. 1. —(l. 1) D6 दुर्वृत्तानां नियंता च (for the prior half). B2 D1 वीनीतः. —(l. 2) D2 जातिषु (for ज्ञा°). Ñ2 V1 B1.2 D5 M4 पौरेषु (for मित्रेषु). Ñ2 V1 च (for [अ]पि). —(l. 3) Ś1 V1 B2 M4 [ऽ]स्य; D1 [ऽ]पि; D2 हि (for ऽस्ति).D1 नो (for यो). D1.2 विद्यते; D5 भूमिप (for भूपते). Ñ2 रामस्य तु विरूप ते (for the post. half). —(l. 4) B1 partly damaged. D1 पौरजना; D3.6 जनपदा (for जान°). —(l. 5) Ñ2 V1 B1.2 D5 रामस्य (for राजेन्द्र). M4 गुणानुरक्तो रामस्य (for the prior half). D5 ते त्वाम् (for रामम्). M4 इच्छति. —(l. 6) D5 गुणैः (for गुण-). —After l. 6, V1 M4 ins. :

47(A)* धर्मज्ञेन वदान्येन विनीतेन महात्मना ।

Ś1 D1-7 om. l. 7-8. —(l. 7) Ñ2 B1 दिव्यास्त्रश्. M4 दिव्यास्त्रविद्संयुगः; G (ed.) दिव्यास्त्रज्ञश्च संयुगे (for the post. half). —(l. 8) Ñ2 B1 (*sup. lin.* as above) दूरघाती; M4 °वेधी (for °पाती).]

Ś1 D1-7 cont. :

48* एतच्छ्रुत्वा वचो राजा द्विजानां मन्त्रिणामपि ।
हर्षं परमुपागच्छत्तेषां भावज्ञतां प्रति ।

[(l. 1) D3 तु राजेंद्रो; D5 तु राजा स; D6 स नृपतिर् (for वचो राजा). D1.2 इति श्रुत्वा तदा राजा (for the prior half). —(l. 2) Ś1 D4 हर्षेनत्तमम्; D1.2 परं हर्षम् (by transp.). D6 हर्षं परममागच्छत् (for the prior half). Ś1 D4.7 भावानुगं; D2 चावजतां (sic) (for भावज्ञतां).]

—After the above, Ś1 D1.2.4-7 repeat $2.1.34^{cd}$.

23 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 23. —^{a}) Ś1 D1-7 तस्य; T2 G1 [इ]हास्य; M2 चास्य; M3 [अ]स्येन (for [अ]स्येह). —^{b}) D4 वर्धितं; D6 वा भवेत् (for वर्धते). —After 23^{ab}, Ś1 D2-7 ins. :

49* समासश्च धनुर्वेदे हयपृष्ठे गजे रथे ।
लब्धस्त्रः शब्दवेधी च दूरापाती दृढायुधः ।

[(l. 1) Ś1 D6 समर्थश् (for समासश्). D3 (with hiatus) अश्व- (for हय-). D2 गजे रथे; D5 रथे गजे (by transp.). —D4 om. from l. 2 up to 23^{cd}. —(l. 2) Ś1 D2.6 लब्धा(D2 °ब्ध्वा)स्त्रः (for लब्धस्त्रः). D3 शस्त्र- (for शब्द-). D5 लब्धशस्त्रः शब्दवेधी. Ś1 D3.5-(D5 before corr.)7 दूरपाती. D2 च राघवः (for दृढायुधः).]

—For similar lines in 47* and $24–34^{d}$, cf. App. I (No. 5).

—After 23^{c}, Ś1 D1-3.5-7 ins. :

50* संयुगेष्वपराजितः ।
दिव्यमानुषसंस्थेषु.

यदा व्रजति संग्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा ।
गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्तते ॥ २४

संग्रामात्पुनरागम्य कुञ्जरेण रथेन वा ।
पौरान्स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति ॥ २५

पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेष्यशिष्यगणेषु च ।
निखिलेनानुपूर्व्या च पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ २६

शुश्रूषन्ते च वः शिष्याः कच्चित्कर्मसु दंशिताः ।
इति नः पुरुषव्याघ्रः सदा रामोऽभिभाषते ॥ २७

व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ।
उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति ॥ २८

सत्यवादी महेष्वासो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।
वत्सः श्रेयसि जातस्ते दिष्ट्यासौ तव राघवः ।
दिष्ट्या पुत्रगुणैर्युक्तो मारीच इव कश्यपः ॥ २९ G. 2. 1.38 B. 2. 2.49 L. 2. 4.27

[(l. 1) D2 संग्रामेषु (for संयुगेषु). Ś1 पराजितः (for [अ]परा°). —(l. 2) Ś1 -मानुष्य-; D5 -मानव- (for -मानुष-).] —^{d}) D5 सर्वशास्त्रे; G1 सर्वशास्त्रेषु (hypm.) (for सर्वास्त्रेषु). —After 23, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 repeat lines 9–10 of 14*; followed by 2. 1.18.

24 ^{a}) Ñ2 V1 B1.2 M4 यं यं (for यदा). T2 संग्रामे. Ś1 D1–4.6.7 यं चो(D7 यश्चो)पयाति संग्रामे; D5 यं च प्रयाति संग्रामे. —^{b}) G3 रामार्थे (sic) (for ग्रा°). Dt1 Dm1 च (for वा). Ś1 D1–7 ग्रामांते नगरेपि वा (D7 च); Ñ2 V1 B1.2 M4 राजग्राम(M4 रामो राजं)स्तवाज्ञया. —For 24^{cd}, Ś1 D1–7 subst. :

51* गत्वा सौमित्रिणा सार्धं तं जित्वोपनिवर्तते ।;

[D6 (by corr.) सार्कं (for सार्धं). D4.7 विजित्य (for तं जित्वा). Ś1 D6 विनिवर्तते (for [उ]पनि°).]

while Ñ2 V1 B1.2 M4 subst. for 24^{cd} :

52* ततस्ततो विजित्यारीन्विजयी विनिवर्तते ।

[M4 मुनो (for ततो). Ñ2 विजित्वा (for °त्य).]

Ñ2 V1 B1.2 M4 cont. :

53* जित्वा जित्वारिसैन्यानि यदायं विनिवर्तते ।
तदापि प्रश्रिततरो भूत्वा नः पूजयत्युत ।

[Cf. lines 10–11 of App. I (No. 5). —V1 M4 om. l. 1. —(l. 1) Ñ2 (marg.) विजित्वा परसैन्यानि; G (ed.) जित्वापि चारिसैन्यानि (for the prior half). —(l. 2) V1 प्रस्तुततरो; M4 चाशु भवनो (for प्रश्रिततरो).]

25 ^{a}) Dt1 G3 आगत्य (for °म्य). Ś1 समग्रे नगरे गच्छन्; Ñ2 V1 B1.2 M4 प्रवासात्पुनरागत्य(M4 °म्य); D1–3.5 सदाग्रे(D5 °र्वाग्रे) निर्भयं गच्छन्; D4.6.7 सदाग्रे(D6 °दारे) नगराद्गच्छन्. —^{b}) Ñ2 B1.2 Dg1 D2.4 च (for वा). —^{c}) Ś1 D1–4.7 राजमार्गेण(D1–3 °पि) नो दृष्ट्वा; Ñ2 V1 B1.2 D6 M4 राजमार्गेपि दृष्ट्वा नः (D6 निर्दृष्ट्वा); D5 राजमार्गे कुपितो दृष्ट्वा (sic); G1 पौरान्कुशलयन्नित्यं. —^{d}) Ñ2 V1 B1.2 M4 स्थित्वा पृ(M4 °तान्पृ)च्छत्य(B2 °द)नामयं.

26 V1 om. 26–30. —^{a}) Ñ2 B1.2 D1 M4 अग्निहोत्रेषु. Ñ2 देवेषु; D2 दारासु (sic) (for दारेषु). —^{b}) Ñ2 D1 शिष्यप्रेष्य- (by transp.); B1 शिष्य**-; D4 प्रेष्ये शिष्य-; D5 पुत्रशिष्य- (for प्रेष्य°). Ñ2 B1.2 -जनेषु; G2 -गुणेषु (for -ग°). M4 शिष्ये प्रेष्यजनेपि च. —After 26^{ab}, Ñ2 B1.2 M4 ins. :

54* सानुकम्पः सदा रामः पृच्छत्यस्माननामयम् ।

[M4 अनुकंपन्निव सदा (for the prior half).]

—Ñ2 B1.2 M4 om. 26^{c}–30. —^{c}) Ś1 D4.6.7 -पूर्व्येण; Dm1 T1.2 G1.3 M3 -पूर्व्याच्च; D1–3.5 -पूर्वेण; T3 -पूर्व्याश्च; G2 M2 -पूर्वाच्च (for -पूर्व्या च). Cg आनुपूर्व्यात्. —^{d}) G1 सीता- (for पिता). D5 पुत्रमिवौरसं.

27 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 27 (cf. v.l. 26). —^{a}) Ś1 D3–7 शुश्रूषंति; T2 G3 शिश्रूषंते (sic). Ś1 Dt1 Dm1 D2.3.6 M2 वचः; Dg1 च वचः (hypm.) (for च वः). D6 शिष्यः. —^{b}) Ś1 D1.4–7 G3 कश्चित् (sic); D3 क्वचित्; T2 नित्यं (for कच्चित्). Dt1 वर्मसु; Dd1 G3 M3 Ct*p* धर्मेषु; Dm1 वर्मेषु (for कर्मसु). Ś1 D6 देशिताः (for दं°). —^{c}) B (ed.) वः (for नः). D1.3.5 पुरुषव्याघ्र (for °घ्रः). D6 इति स्म विदुषो वृद्धान्.

28 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 28 (cf. v.l. 26). —^{a}) Ś1 D1–7 च सर्वेषां (for मनुष्याणां). —^{b}) G1 सदा (for भृशं). —^{c}) Ś1 D1–7 श्रुत्वा चा(D6 दृष्ट्वा नो; D7 श्रुत्वा वा)भ्युदयं किंचित्. —^{d}) D2 स चैवं (for पितेव). D3 -तुष्यति (sic); D7 -नुष्यति (for -तुष्यति).

29 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 29 (cf. v.l. 26). Ś1 D1–7 read 29^{ab} after 2. 1.25. —^{a}) Ś1 D1–7 महोत्साहो (for महेष्वासो). —After 29^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

55* स्मितपूर्वाभिभाषी च धर्मं सर्वात्मनाश्रितः ।
सम्यग्योक्ता श्रेयसां च न विगृह्य कथारुचिः ।
सूभ्रूरायतताम्राक्षः साक्षाद्विष्णुरिव स्वयम् ।
रामो लोकाभिरामोऽयं शौर्यवीर्यपराक्रमैः ।
प्रजापालनसंयुक्तो न रागोपहतेन्द्रियः ।
शक्तस्त्रैलोक्यमप्येष भोक्तुं किं नु महीमिमाम् ।
नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदाचन ।
हन्त्येष नियमाद्वध्यानवध्येषु न कुप्यति ।
युनक्त्यर्थैः प्रहृष्टश्च तमसौ यत्र तुष्यति ।

G. 2. 1. 39
B. 2. 2. 50
L. 2. 4. 28

बलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः ।
आशंसते जनः सर्वो राष्ट्रे पुरवरे तथा ॥ ३०
अभ्यन्तरश्च बाह्यश्च पौरजानपदो जनः ।
स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायं प्रातः समाहिताः ॥ ३१
सर्वान्देवान्नमस्यन्ति रामस्यार्थे यशस्विनः ।
तेषामायाचितं देव त्वत्प्रसादात्समृध्यताम् ॥ ३२
राममिन्दीवरश्यामं सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।
पश्यामो यौवराज्यस्थं तव राजोत्तमात्मजम् ॥ ३३
तं देवदेवोपममात्मजं ते
सर्वस्य लोकस्य हिते निविष्टम् ।
हिताय नः क्षिप्रमुदारजुष्टं
मुदाभिषेक्तुं वरद त्वमर्हसि ॥ ३४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

[(l. 1) T3 -पूर्वाभिभाषे. G3 श्रुतः (for [आ]श्रितः). —(l. 2) T2 विरुद्ध-; G M1–3 विग्रह-; Cr.m.g.t as above; Ct विगर्ह्य- (for विगृह्य). —After l. 2, all the above MSS. repeat l. 5 of 14*. —(l. 5) Cg प्रजापालनतत्त्वज्ञः. Dg1 (before corr.) रोगोपहतेंद्रियः; Dt1 रागोपहितं प्रियं; G2 M3 रागोपहि°; Cg as above. —(l. 8) T G1.2 M1.3 Cg [ए]व (for [ए]ष). G1 नियतं (for °माद्). Dg1 अवधे खलु; G1.3 °ध्ये न च; Cg न वध्ये न च (for °ध्येषु न). T G2 M1–3 यद्येष(G2 °द्येव; M2 °देष) खलु(G2 M1.2 परि) कुप्यति(T2 °ते [sic]) (for the post. half). —(l. 9) T2 युनक्तद्वैः (sic) (for °क्त्यर्थैः). T2 चेत् (for च). M2 मनसा (for तमसौ). Dg1 तुष्यने; G2 तिष्ठनि (for तुष्यति).]

Thereafter all the above MSS. repeat 2.1.27–28. —^{c}) Dg1 D2 T1.3 G1.3 M1–3 वत्स (sic); D5 वंशे (for वत्सः). —^{d}) D6 वत (metathesis) (for तव). Ś1 D5.7 G2.3 M1.2 राघव. —^{e}) Ś1 D1–7 रामो (for पुत्र-). —^{f}) Dg1 Dm1 D7 S (except M4) काश्यपः; Ct as in text.

30 Ñ2 V1 B1.2 M4 om. 30 (cf. v.l. 26). —^{a}) D5 आयुज्यं (for °श्च). —After 30^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1 ins.; M2.3 ins. after 30 :

56* देवासुरमनुष्येषु सगन्धर्वोरगेषु च ।

[G M1 गंधर्वैषूरगेषु च; M2 गंधर्वोरगजातिषु (for the post. half).]

—^{c}) Ś1 D1–5.7 आशासते; D6 आशास्ते हि; G3 M1 Cr आशंसंते; Cm.g.t as in text (for °सते). Ś1 D1–5.7 G3 M1–3 जनाः सर्वे(D5 [before corr.] °र्व्वे) (for जनः सर्वो). —^{d}) Ś1 D1–7 राष्ट्रेषु नगरेषु च.

31 ^{a}) Ś1 D1.3 आभ्यंतराश्; Ñ2 V1 B1.2 M4 अ(Ñ2 M4 आ)भ्यंतरे ; Dg1 Dt1 Dd1 D7 T1 G2 M1.3 Cm.g.t आभ्यंतरश्; D2.4.5 अभ्यंतराश्; Cr as in text (for °रश्). Ś1 D1–5 (before corr. as in text) बाह्याश्च; Ñ2 B1 राज्ये च; V1 B2 M4 बाह्ये च; G1 बाहुश्च (for बाह्यश्च). D6 अर्धां तु वसुधायास्ते. —^{b}) Ś1 D1–7 G2 M1 पौरजानपदा जनाः; Ñ2 V1 B1.2 M4 पौरजानपदे तथा(M4 जने). —^{d}) Dg1 प्रीतः (sic); D6 तस्म (sic) (for प्रातः). D1.5 समाहितः. Ñ2 V1 B1.2 M4 देवान्राजन्गृहे गृहे.

32 ^{a}) D1 सर्वे देवान् ; D2.3 सर्वे देवा; D5 सर्वदेवान् ; D6 सर्व एव (for सर्वान्देवान्). —^{b}) Ś1 D1.3–7 महात्मनः; Dt1 Dd1 Dm1 मनस्विनः; D2 न संशयः (for यशस्विनः). —For 32^{ab}, Ñ2 V1 B1.2 M4 subst. :

57* रामस्यैवाभियाचन्ते यौवराज्याभिषेचनम् ।

[M4 अभियाचंति रामस्य (for the prior half). B1 पौरराज्याभिषेचनं; G(ed.) यौवराज्येनिषेचनं (for the post. half).]

—D5 reads 32^{cd} in marg. —^{c}) Ñ2 V1 Dg1 M4 तासाम् (for तेषाम्). Ś1 D6 आशंसितं; Ñ2 V1 सं(V1 तु)याचितं; Dg1 D3–5(before corr.).7 T2 G3 अयाचितं; Dt1 D5 G1 Ct तद्याचितं; D2 त्वमर्चितं; Cm.g as in text (for आयाचितं). Ś1 D1–7(D5 [by corr.] as in text) चैव; Ñ2 V1 B1.2 M4 राजंस् (for देव). —^{d}) Ś1 D1–7 (D5 [by corr.] as in text) च युज्यतां; Ñ2 V1 B1 M4 प्रसिध्यतां (for समृध्यताम्). B2 त्वत्प्रसादेन सिध्यतां.

33 ^{a}) Ś1 D2–5.7 वीरम् (for रामम्). —^{b}) Ñ2 V1 B1.2 D1 M4 प्रजानामनु(Ñ2 °मुप)रंजकं(B1.2 °कंपकं). —^{c}) Ś1 पश्येमो; D2–7 पश्येम (for पश्यामो). Ñ2 V1 B1.2 D1 M4 पश्येम यु(B2 °युर्थु)वराजं तम्(D1 M4 °जानम्). —^{d}) Ś1 D2–7 रामं(D4 °मे) राजीवलोचनं; Ñ2 V1 B1.2 D1 M4 अभिषिक्तं त्वदा(Ñ2 V1 तवा)ज्ञया.

34 ^{a}) Ś1 एव (for देव-). ❀ Cg : देवेति संबुद्धिः। देवदेवः विष्णुः तत्सदृशमिति वा। ❀ Ś1 D1–7 आत्मवंतं (for °जं ते). —^{b}) D4 सुखे (for हिते). D2 विनिष्टं (metathesis). —^{c}) M3 om. नः (subm.). Ś1 D1–7 अतीव नः(Ś1 D4.6.7 तं) क्षिप्र(D1 क्षत्र)मुदारसत्त्वं(D2 °भावं). —^{d}) Dg1 G1 वरदं. Ś1 D1–7 पुरेभिषेक्तुं वरदार्हसि त्वं. —For 34, Ñ2 V1 B1.2 M4 subst. :

३

तेषामञ्जलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः ।
प्रतिगृह्याब्रवीद्राजा तेभ्यः प्रियहितं वचः ॥ १
अहोऽस्मि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम ।
यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ ॥ २
इति प्रत्यर्च्य तान्राजा ब्राह्मणानिदमब्रवीत् ।
वसिष्ठं वामदेवं च तेषामेवोपशृण्वताम् ॥ ३
चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः ।
यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यताम् ॥ ४

G. 2. 2. 5
B. 2. 3. 4
L. 2. 5. 4

58* स राजवर्यात्मजमात्मवन्तं
गुणाभिरामं नरलोककान्तम् ।
रामं नृदेवार्हसि लोकनाथ-
मिहाभिषेक्तुं युवराजमुर्व्याम् ।

[Cf. lines 18–21 of App. I (No. 5). —(l. 1) V1 आत्मजं तं (for °वन्तं). M4 स राजवर्यं समये भवन्तं. —(l. 2) Ñ2 -वासं (for -रामं). —(l. 3) V1 तदेव (for नृदेव). —(l. 4) Ñ2 V1 अथ (for इह). V1 [अ]भिषिक्तं (for °षेक्तुं).]

Colophon missing in Ñ1; om. in Ñ2 B1.2. —*Kāṇḍa name* om. in Ś1 D6; D1 अयोध्यापर्वणि. —*Sarga name* : Ś1 D1–4.7 प्रकृतिवाक्यं; V1 रामप्रशंसा; D5 दशरथं प्रति पौरवाक्यं; D6 प्रकृतिसमागमः; G(ed.) रामाभिषेकव्यवसायो.—*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś1 D6 om. V1 1; D1 57; D2.4.7 4; D3 48; D5 5. —After the colophon, D6 concludes with रामाय नमः; G M1.2 श्रीरामाय नमः.

3

☞ This Sarga is missing in Ñ1 and Ck (cf. v.l. 2. 1.1). B3.4 begin from this Sarga. Before st. 1, Ñ2 begins with ॐ नमो भगवते रामचन्द्राय । and then ins. :

59* नमस्तस्मै मुनीशाय श्रीयुताय तपस्विने ।
शान्ताय वीतरागाय वाल्मीकाय नमो नमः ।
जयति रघुवंशतिलकः कौसल्यानन्दिवर्धनो रामः ।
दशवदननिधनकारी दाशरथिः पुण्डरीकाक्षः ।
जयति जनकपुत्रीवल्लभो रावणारि- [5]
र्दशरथसुतरामः कौसलेयो जितारिः ।
अमररिपुगणारिर्माध्वरिः कैटभारि-
र्हरतु सकलपापं पूतनारिर्मुरारिः ।
रामरामेति रामेति कूजन्तं मधुराक्षरम् ।
आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् । [10]

Before st. 1, B1 begins with ॐ नमो गणपतये । and ins. :

60* वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।
आदौ चान्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ।

Before st. 1, B2 begins with ॐ नमः श्रीरामाय । and ins. lines 3–4 of 59*.

Before st. 1, B3 begins with ॐ रामचन्द्राय नमः and then ins. 59*. B4 begins with ॐ नमो रामचन्द्राय. Thereafter ins. lines 9–10 of 59*; B1 ins. the same after 60* (om. second रामेति in l. 9). B1.3.4 read आरूढकविताशाखं for the prior half of l. 10.

—Before st. 1, D5 ins. a passage given in App. I (No. 5). Dm1 begins with ॐ.

1 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 -मालास्ताः; D5 (also by corr. *sec. m.*) -लाभांस्तान् (for -पद्मानि). B1 (gloss) प्रजाः. —[b]) M3 नि- (for प्र-). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 प्रतिगृह्य समंततः(Ś1 D1–4.7 विशांपतिः). —[c]) Ś1 D1–4.7 संप्रहृ(D1 स प्रहृ; D2 स प्रकृ)ष्टोब्रवीत्पौरान्; Ñ2 V1 B D5.6 M4 हृ(B2 [before corr.] कृ; D5 तु)ष्टो दशरथो राजा. —[d]) Ś1 D3.4.7 स तान्; D1.2 सतां (for तेभ्यः). Dt1 (before corr.) प्रियं (for प्रिय-). Ñ2 V1 B D5.6 प्रोवाचेदं वचस्तदा; M4 प्रोवाच वचनं तदा.

2 [a]) Ś1 D1.2.4.7 अत्र; D3 अद्य; G1 अजो (sic) (all to avoid hiatus !) (for अहो). ❀ Cr.g : अहोस्मीति संधिरार्षः । ❀ D7 [अ]स्मिन् (for ऽस्मि). M2 परमः (for °म-). Ñ2 V1 B D6 धन्योस्म्यनुगृहीतोद्य; D5 M4 अहोस्म्यनुगृहीतोद्य(D5 °यं).—[b]) M3 प्रभवश्च (sic). Ś1 D1–4.7 ला (Ś1 D2 लो)भश्चानुत्तमो(D3 °द्य परो) मम(D2 °हान्); Ñ2 V1 B D5.6 M4 भवद्भिः प्रिय(D6 सत्य)वादिभिः. —[c]) Ś1 Dd1 (before corr.) D2.4.7 जन्म-; G1.3 धर्मे (for यन्मे). D5 रामं (for पुत्रं). —[d]) Ś1 यौवराज्यं यदीप्स्यथ; Ñ2 V1 B D6 युवराजमिहेच्छथ; D1–4.7 यौवराज्ये यदीप्स(D1.2 °दिच्छ; D3 °दीच्छ)थ; D5 M4 युवराजानमिच्छथ.

3 [a]) Ś1 Dt1 D1.4.7 M2 (*inf. lin.* as in text) Ct प्रत्यर्चितान्; G2.3 °र्चेतान् (sic) (for °र्च्य तान्). ❀ Cg : ब्राह्मणान् अभ्यर्च्य मधुरवचनैः संमान्य । ❀ Ś1 D4.7 G2 M1 सर्वान् (for राजा). Ñ2 V1 B D5.6 M4 इति(M4 °त्थं) राजानुभाष्यैतान्(B2.3 [also marg. *sec. m.*] °नान्; D5 °नं; M4 °वं); D2 इति प्रत्यब्रुवान्राजा (sic). —[b]) Ñ2 V1 B D5 M4 एवं भू(D5 M4 पौरान्भू)योब्रवीद्वचः(D5 °दिदं); D6 इदं वचनमब्रवीत्. —[c]) T3 वासिष्ठं. D3 om. च (subm.). —[d]) B1 एषाम्; D3 om. (for ते°). Ś1 T3 चैव (for एव). D6.7 [उ]श्र (for [उ]प-).

4 [b]) B4 D1.2 पुण्य-; D6 शुभः (for पुण्यः). D3 वनं पुष्पितपादपं. —[c]) D3 यौवराजाय. D6 कामस्य (for रा°).

G. 2. 2. 7
B. 2. 3. 21
L. 2. 5. 7

कृतमित्येव चाब्रूतामभिगम्य जगत्पतिम् ।
यथोक्तवचनं प्रीतौ हर्षयुक्तौ द्विजर्षभौ ॥ ५
ततः सुमन्त्रं द्युतिमान्राजा वचनमब्रवीत् ।
रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति ॥ ६
स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात् ।
रामं तत्रानयांचक्रे रथेन रथिनां वरम् ॥ ७
अथ तत्र समासीनास्तदा दशरथं नृपम् ।
प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भूमिपाः ॥ ८

D5 रामस्य यौवराज्याय (by transp.). —^{d}) D5 reads in marg. Dg1 Dm1 D1–3.5.7 -कल्पतां. In D5 दातुमस्य रोचते is written and crossed. —For 4^{cd}, Ñ2 V1 B M4 subst. :

61* रामाय यौवराज्यं मे दातुमत्रैव रोचते ।

[Ñ2 partly illeg. M4 रामस्य (for रामाय). B4 अद्य (for अत्र). M4 [अ]भि- (for [ए]व).]

—After 4, Ś1 D1–4.7 ins.; D5 ins. after l. 2 of 63* :

62* श्वोभूते पुण्ययोगेन ब्रूत वो यदि रोचते ।
अथाब्रुवन्द्विजाः सर्वे पूर्वमेव नराधिपम् ।
रामो वाग्भिर्मनोभिश्च अभिषिक्तो हि नागरैः ।
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पौराणां हर्षसंभवः ।
संघशोऽभून्महाञ्शब्दः साधु साध्विति जल्पताम् । [5]

[(l. 1) D1.2 पुष्ययोगे च; D3 °संयोगे (for °योगेन). D2 भवतो (for ब्रूत वो). —(l. 2) Ś1 D4.7 नराः (for द्विजाः). Ś1 एवम् (for एव). Ś1 (*sup. lin.* also as above) उदाहृतं; D7 नराधिप. —(l. 3) D5 (to avoid hiatus) स्वभिषिक्तो. D3 अस्माकं हीप्सितो नृप (for the post. half). —(l. 4) Ś1 D4.7 तत्र हर्षजः (for हर्षसंभवः). —(l. 5) Ś1 D1 महा- (for महान्). D1.3.5 शंसतां (for जल्पताम्). D2 मेघानामिव निःस्वनः (for the post. half).]

—After the above, Ś1 D1–5.7 ins. a passage given in App. I (No. 6); Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. it after 4; V1 B4 (om. some lines) after l. 2 of 63*. —Ñ2 V1 B D5.6 M4 ins. after 4 :

63* आभिषेचनिकं द्रव्यं भवन्तो ज्ञापयन्तु माम् ।
यन्मया चोपहर्तव्यं रामराज्याभिपत्तये ।
तौ तथेति प्रतिज्ञाय नृपतेर्वचनं तदा ।
लेखयांचक्रतुर्द्रव्यं भूयश्चैव ननन्दतुः ।

[(l. 1) D5 अभिषेचनिकं. D6 सर्वं (for द्रव्यं). D5 यापयंतु. D6 यत्किंचिद्भावयंतु मां (for the post. half). —(l. 2) D5 M4 [अ]त्र (for च). D5 -कर्तव्यं (for -हृ°). D5 रामराज्याभिषेचने; M4 °ज्योपपत्तये (for the post. half). —After line 2, D5 ins. 62*. V1 B4 D5 read lines 3–4 after l. 31 of App. I (No. 6). —(l. 3) D5 ओं (for तौ). B4 *चाज्ञाय (for प्रति°). V1 B1.2.4 D6 वचनात् (for °नं). —(l. 4) B1 भूयश्चैवं; D5 M4 तं च (M4 तच्च) प्रति- (for भूयश्चैव). Ñ2 illeg.; D6 रूपस्यैवोपश्रृण्वतां; L (ed.) भूयस्यैवोपशृण्वतः (for the post. half).]

5 ^{b}) D5.6 M4 अधि- (for अभि-). Ñ2 V1 B D5.6 M4 नराधिपं (for जगत्पतिम्). —^{c}) Ñ2 V1 B D6 सु (B4 अ) प्रीतमनसौ प्रीतं (B3 *sec. m.* भूत्वा); D5 M4 सुप्रीतमनसं प्रीतौ. —^{d}) Ñ2 V1 B D5.6 M4 हृष्टयंतौ पुनर्नृ (D6 तु तं नृ) पं. —For 5, Ś1 D1–4.7 subst. :

64* एवमाज्ञाप्य तत्सर्वं कृतमित्यभ्यवेदयत् ।
सुप्रीतमनसे राज्ञे वसिष्ठो हर्षयन्पुनः ।

[(l. 1) Ś1 [अ]भिवेदनं; D1 [अ]भ्यवेदयेत्; D2.7 °वेदयन्. —After the prior half of l. 1, D7 ins. :

64(A)* वसिष्ठस्तस्थिवांस्ततः ।
क्षणेन ते च तत्सर्वं.

—(l. 2) D1 -मानसे (for -म°). D2 [ऽ]मर्षयत् (for हर्षयन्). D1 मुनिः (for पुनः). Ś1 D4.7 सुप्रीतमनसं राजा वसिष्ठं हर्षयन्पुनः.]

—After 5, B3 ins. :

65* हर्षयन्सर्वलोकांश्च अयोध्यापुरवासिनः ।

6 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D5.6 M4 आहूय (for द्युतिमान्). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D5.6 M4 दशरथो (for वचनम्). —^{c}) D4 रामं (for रामः). B3 कृतार्थौ (for °त्मा). —^{d}) D1–4.7 क्षिप्रम् (for शीघ्रम्). —After 6, D1–4.7 ins. :

66* समानयेह धर्मज्ञं सुमन्त्र प्रियदर्शनम् ।
रामं मम मनो यावद्रमतां प्रेक्ष्य तं सुतम् ।

[(l. 1) D4 (after corr.) धर्मज्ञ (for °ज्ञं) and (before corr.) सुमंत्रं (for सुमन्त्र). —(l. 2) D4.7 रमते. D2.4.7 प्रेक्षतः (for प्रेक्ष्य तं). D4 सुखं (for सुतम्).]

7 ^{a}) D2 प्रतिज्ञाप्य. —^{b}) D3 -शासन* (for °नात्). —^{c}) Ś1 B (except B3) D6 [आ]निनायाथ; V1 निनायाथ; D1–4.7 [आ]नयामास (for °यांचक्रे). Dm1 G2.3 M1 राममामंत्रयांचक्रे. —^{d}) D3 स रथेन (hypm.) (for रथेन). D2 रथिनं (for °नां). Ś1 B1.2 (before corr.) Dg1 D6 वरः. —After 7, D4.7 ins. :

67* प्रययौ रथमादाय ततस्तु रथिनां वरम् ।

8 Cf. lines 3–4 of 29*. —^{a}) B2 प्रीतास् (for अथ). Ś1 D6 समानीतास्; Ñ2 B3 M2 °सीनं; Dt1 Dd1 T1.3 M3 सहासीनास्; G2 M1 तदा°; Cg as in text (for समा°). D1–5.7 आसीनं चैव राजानम्. —^{b}) T2.3 G1.2 M1 तथा (for तदा). D1–4.7 इ (D2 ऐ) क्ष्वाकुं राष्ट्रवर्धनं. —After 8^{ab}, G2 M1 ins. :

68* उपोपविष्टाः सचिवा राजानश्च सनैगमाः ।

[M1 (*sec. m.* as above) च नैगमाः (for सनै°).]

म्लेच्छाश्चार्याश्च ये चान्ये वनशैलान्तवासिनः ।
उपासांचक्रिरे सर्वे तं देवा इव वासवम् ॥ ९
तेषां मध्ये स राजर्षिर्मरुतामिव वासवः ।
प्रासादस्थो रथगतं ददर्शायान्तमात्मजम् ॥ १०
गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विख्यातपौरुषम् ।
दीर्घबाहुं महासत्त्वं मत्तमातङ्गगामिनम् ॥ ११
चन्द्रकान्ताननं राममतीव प्रियदर्शनम् ।
रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम् ॥ १२
घर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः ।
न ततर्प समायान्तं पश्यमानो नराधिपः ॥ १३
अवतार्य सुमन्त्रस्तं राघवं स्यन्दनोत्तमात् ।
पितुः समीपं गच्छन्तं प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ १४
स तं कैलासशृङ्गाभं प्रासादं नरपुंगवः ।
आरुरोह नृपं द्रष्टुं सह सूतेन राघवः ॥ १५
स प्राञ्जलिरभिप्रेत्य प्रणतः पितुरन्तिके ।
नाम स्वं श्रावयन्रामो ववन्दे चरणौ पितुः ॥ १६ G. 2. 2. 18 B. 2. 3. 33 L. 2. 5. 18

—^{c}) V1 B (except B1) प्राच्योदीच्य-; D6 °दीश्यो: (sic) (for °दीच्या:). D6 प्रतीश्याश् (sic); G2 प्रदीच्याश् (sic). —^{d}) Ñ2 illeg.

9 For 9^{ab}, cf. l. 5 of 29*. —^{a}) D5 मत्स्याश् (for म्लेच्छाश्). M3 आर्याश् (for चा°). T2 चान्या. Ś1 Ñ2 V1 B D6 म्लेच्छाश्च यवनाश्चैव; D1–4.7 आर्या म्लेच्छाश्च मध्या (D7 °द्या)श्च. —^{b}) Ś1 Ñ2 B शका:; D6 शाका: (for वन-). V1 शका: शैलानुवासिका:; D1–3 पार्वतीयास्तथैव च; D4.7 पा (D7 प)र्वतीयाश्च सर्वश:; M4 वनपालांतवासिन:. —After 9^{ab}, D5 ins. :

69* अध्वर्या म्लेच्छा मध्याश्च पार्वतीयास्तथैव च ।

—^{c}) D1.3 प्रीता:; D2.4.7 वीरा: (for सर्वे). —^{d}) Ñ2 V1 B M4 ते (for तं). Dt1 वासवं तथा (for इव वासवम्). D1–4.7 कुबेरमिव नैर्ऋता:.

10 ^{a}) T1 च मध्ये (for मध्ये स). D1–3 महाराजो (for स राजर्षिर्). D4.7 तथा मध्ये महाराजो. —^{b}) D1–4.7 देवानाम् (for मरुताम्). —^{c}) Dg1 G2 प्रसादस्थो. Dt1 दशरथो; Dd1 Dm1 D1–4.7 G3 रथस्थं तं (for °गतं). —^{d}) G2 दर्शयांत ममात्मजं (sic). —After 10, D1–4.7 ins. :

70* विद्योतमानं प्रभया ददर्श सुतमात्मन: ।

[=l. 2 of 29(A)*. D4.7 सुमहामति: (for सुतमात्मन:).]

11 ^{a}) D7 -प्रतिभं (for °मं). —^{b}) B2 लोक-; M4 देव- (for लोके). Ś1 B D1–7 M4 विश्रुत- (for विख्यात-). V1 लोके पौरुषसंयुतं. —After 11, D1–4.7 ins. :

71* शैलक्षपितदन्तानां ग्रहीतारं विषाणिनाम् ।
एकं विख्यातवीर्याणामग्र्यं सर्वधनुष्मताम् ।
सुवर्षेणैव पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजा: ।
गुणैर्विद्योतयन्तं च सहस्रांशुमिवांशुभि: ।

[(l. 1) = l. 5 of 29(A)*. D4 -कुंठित- (for -क्षपित-). D2 अहितारं; D3.4 गृहीतारं. —(l. 2) Cf. l. 6 of 29(A)*. D1.2 एको. D3 व्याख्यातं (for विख्यात-). D1 प्राग्र्य:; D2 प्राज्ञ:; D3 प्राग्र्यं (for अग्र्यं). —(l. 3) Cf. 13^{ab}. D1.3.7 [इ]व (for [ए]व). —(l. 4) Cf. l. 8 of 29(A)*. D4.7 विद्योतमानं (for °यन्तं).]

12 ^{d}) B3 हृष्ट- (for दृष्टि-). —After 12, D1–4.7 ins. :

72* हरिं सुतीक्ष्णदंष्ट्राग्रं हन्तारं हस्तिनामपि ।
दंष्ट्रिणामिव सर्वेषां प्रधानं युद्धकाङ्क्षिणाम् ।

[(l. 1) D3 -दंताग्रं. D4.7 इव (for अपि). —(l. 2) D2 दंष्ट्राणाम्. D1.2 अपि (for इव). D7 इंद्रियाणां च सर्वेषां (sic) (for the prior half).]

13 D1–4.7 om. 13^{ab}. —^{a}) B3 घर्माभितप्त-. —^{b}) B3 सीदयंतम् (for ह्लाद°). —^{c}) Dg1 Dd1 ततर्प्य; D5 चातृप्यात् (sic) (for ततर्प). D1.2.5 तमायांतं (for समा°). Ś1 Ñ2 V1 B D4.6.7 नातृप्यत(Ś1 °च्च; D6 °श्च) तमायांतं; D2 नतपर्वतमायांतं (sic); M4 तत्रापश्यंस्तमा°. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 ई(Ñ2 B3 वी)क्षमाणो (for पश्यमानो). D1–4.7 महीपति:; M3 नराधिपं (for °धिप:). M4 पश्यमाने नराधिपे. —After 13, D1–4.7 ins. :

73* ददर्श द्युतिमान्राजा प्रजापतिरिवापर: ।
राजा बभूव संहृष्टो दृष्ट्वायान्तं तमात्मजम् ।

[l. 1 =l. 9 of 29*. —(l. 2) D3 महात्मजं (for तमा°).]

14 ^{a}) D3.5.7 अवतीर्य. D3 सुमंत्रं. Ś1 Ñ2 V1 B1.3 D6 च; B2 Dt1 Dd1 D1.2.4.7 तु; B4 [ऽ]थ; D3 सु-; T1 damaged (for तं). —^{b}) Dd1 Dm1 G2.3 M1 °वं स्यंदनात्तदा. —^{c}) D1–4.7 सकाशं (for समीपं). M4 अनयत् (for गच्छन्तं). —^{d}) D4.6 G3 प्रांजलिं. D5.6 [ऽ]न्वयात् (for °गात्). M4 तं ददर्शात्मजं नृप:.

15 ^{a}) B1.2 स तु; D5 तत: (for स तं). D1–4.7 तत: कैलाससदृशं. —^{b}) Dm1 D1.5(before corr.).6 प्रसादं (sic). Dt1 रघुनंदन:; Dd1 (before corr.) नरपुंगवं; D1–4.7 तमरिंदम: (for नरपुंगव:). —^{c}) D1–4.7 समासाद्य (for नृपं द्रष्टुं). —^{d}) Ś1 D6 सहितस्तेन; Dt1 Ct सहसा तेन; T2 सूतेन सह (by transp.).

16 ^{a}) D3 सं- (for स). D1–4.7 अभिक्रम्य (for °प्रेत्य). —^{b}) D6 प्राणत:. Ś1 V1 B (except B3) D5.6 M4 अंतिकं. D1–4.7 किंचित्प्रह्व: समाहित:(D3 °तं). —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B (B3 by corr.) Dt1 D5.6 M2 सं(M2 वि)श्रावयन्; D1–4.7

G. 2. 2. 19
B. 2. 3. 33
L. 2. 5. 19

तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृताञ्जलिपुटं नृपः ।
गृह्याञ्जलौ समाकृष्य सस्वजे प्रियमात्मजम् ॥ १७
तस्मै चाभ्युद्यतं श्रीमान्मणिकाञ्चनभूषितम् ।
दिदेश राजा रुचिरं रामाय परमासनम् ॥ १८
तदासनवरं प्राप्य व्यदीपयत राघवः ।
स्वयेव प्रभया मेरुमुदये विमलो रविः ॥ १९
तेन विभ्राजिता तत्र सा सभाभिव्यरोचत ।
विमलग्रहनक्षत्रा शारदी द्यौरिवेन्दुना ॥ २०
तं पश्यमानो नृपतिस्तुतोष प्रियमात्मजम् ।
अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितम् ॥ २१
स तं सस्मितमाभाष्य पुत्रं पुत्रवतां वरः ।
उवाचेदं वचो राजा देवेन्द्रमिव कश्यपः ॥ २२
ज्येष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृश्यां सदृशः सुतः ।
उत्पन्नस्त्वं गुणश्रेष्ठो मम रामात्मजः प्रियः ॥ २३

संकीर्तयन्; G2 स्वयं श्रावयन् (hypm.); M4 चाश्रावयद् (for स्वं श्रावयन्). —[d]) D4.7 चरणं. —After 16, D1–4.7 ins.:

74* तं पुत्रमिक्ष्वाकुवरं सुनीतं जयवर्धनम् ।
[D4 (*inf. lin. sec. m.*) विनीतं (for सु°).]

17 [a]) D1–4.7 स (for तं). D3 पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). B1 प्रणतः; G2 °तौ (for °तं). D4 प्रांशुं; D7 प्राशु (for पार्श्वे). —[b]) D3 ततः (for नृपः). —[c]) D2 [अं]गुलौ (for [अ]ञ्जलौ). Ś1 Ñ2 V1 B D6 गृहीत्वांजलिमाकृष्य. —[d]) D2 om. सस्वजे. Ś1 D6 स्वयम् (for प्रि°). —After 19, D1–4.7 ins.:

75* प्रत्यनन्दत्स धर्मात्मा स्वं पुत्रं पार्षदावृतः ।
[D2.4 स्व- (for स्वं). D3.7 पर्षदावृतः.]

18 [a]) Ś1 [अ]भ्युत्थितं; Ñ2 [अ]प्युचितं; V1 B2 Dg1 G1.2 M1–3 Cg [अ]भ्युदितं; B1 [अ]त्युचितं; B3 [अ]प्युपचितं (hypm.); B4 corrupt; D5 [अ]भ्यर्चितं; D6 [अ]त्युच्छ्रितं; M4 [अ]भ्युचितं; Ct as in text (for °द्यतं). ❀ Cv: तस्मै चाभ्युद्यतमिति पाठः। ❀ B1–3 D5.6 M4 श्रीमन्; Dg1 Dt1 Dd1 G1 M1–3 सम्यङ्; Dm1 G2.3 सौम्यं; T दिव्यं (for श्रीमान्). [b]—) Ñ2 B1.3 D6 -भूषणं. —[c]) Ś1 D6 रुचिरं राजा (by transp.); G2 M1 राजा सुचिरं. —[d]) Dg1 कांचनं (for रामाय). Ś1 V1 B D6 [अ]नुपम-; T2 वरम् (for परम्). —For 18, D1–4.7 subst.:

76* तस्मै सुरूपं रुचिरं काञ्चनं रत्नभूषितम् ।
राघवायासनं राजा प्रदिदेश महात्मने ।

[(l. 1) D3 सुरूप-. D7 ह चिरं (for रुचिरं). D2 मणि- (for रत्न-). —(l. 2) D2 प्रादिदेशः D3 प्रद° (for प्रदि°).]

19 [a]) Ś1 Dt1 तथा; D5 स तद् (hypm.) (for तद्). V1 आसनमनु- (for °वरं). —[b]) G3 partly damaged. Ś1 D1–4.6.7 दीपयामास; B4 प्रदीपयत; M4 व्यदीप्यत स (for °पयत). —D4 om. 19[cd]. —[c]) Ñ2 स्वयमेव (hypm.); V1 B4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D5 G3 M2 स्वयैव; D2 स्वयं च (for स्वयेव). M4 युक्तम् (for मेरुम्). —[d]) Ś1 B2 D3.6 विमले; D7 विपुलो; T3 निमलो (for विमलो). V1 उदये सवितेव हि.

20 [a]) Ś1 V1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D5 G1 M2.4 Cr.g विभ्राजता; D6 स भ्राजता; Cr*p* as in text (for विभ्राजिता). D1–4.7 तेन विभ्राजमानेन. —[b]) Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.6.7 G2 M1 [अ]पि; Ñ2 B3 Dg1 [अ]ति-; D3 वै; M2 हि (for [अ]भि-). Ś1 Ñ2 B D2–4.6.7 M4 -व्यराजत; V1 D5 -व्यजायत (for -व्यरोचत). D1 सा सभा समराजिता. —[c]) Ś1 D6 विशाल- (for विमल-). —[d]) Ñ2 illeg. D6 [अ]मुना (for [इ]न्दुना). D4 (gloss) शशिना. —After 20, D1–4.7 ins.:

77* प्रासादवर्यः शुशुभे नभो भानुमता यथा ।
[D4 प्रासादवर्यं. D3 शुभे शुभे (sic) (for शुशुभे).]

21 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D6 तं स प(V1 B3 तं संप; B3 (also) तमप)श्यन्नरपतिस्. —[d]) Ś1 B D5.6 -तलमास्थितं; Dg1(m.)°स्वंस्थितं (sic) (for °संस्थितम्). —For 21, D1–4.7 subst.:

78* तमवैक्षत संहर्षादैक्ष्वाकुः प्रियमात्मजम् ।
आत्मानमिव चादर्शे युक्तरूपमिव श्रिया ।

[(l. 1) D3 अवेक्षत (for अवै°). —(l. 2) D2 युक्तं (for युक्त-).]

Thereafter cont.:

79* राजलक्षणसंपन्नं व्यूढोरस्कं महाभुजम् ।
[D3 -लक्षणं (for °ण-).]

22 D1–4.7 om. 22[ab]. —[a]) B3 (before corr.) संचितम् (sic); Dt1 सुस्थि°; T3 संस्मि° (for सस्मि°). —[c]) D1–4.7 राजपु(D2.3 °जा पु)त्रमुवाचेदं. —[d]) D1–4.7 महेंद्रम् (for देवेन्द्रम्). Ś1 D6 भूमिपः; B2 (before corr.) Dg1 Dm1 S काश्यपः (for क°). —After 22, D1.3.4.7 ins.; while D2 subst. for 23[ab]:

80* व्यादिष्टो ह्यसि मे ज्येष्ठः प्रसूतः सदृशः सुतः ।
[D1 आदिष्टो.]

23 [a]) T3 ज्येष्ठायम् (sic). B3 D3.4.7 अपि (for असि). Ś1 पत्न्यां तु; Dt1 मे पत्नां (sic); D5 पत्न्यां मे (by transp.); D6 मे यस्त्वं. —[b]) B2 संमतः; D3 स सदृशः (hypm.) (for सदृशः). —For 23[ab], D2 subst. 80*. —[c]) Ñ2 partly illeg. D4 तन्मत्तस् (for उत्पन्नस्). Ñ2 V1 B Dt1 Dd1 D1.2.5.7 M3.4 गुणज्येष्ठो; Dg1 T1.3 गुणैः श्रेष्ठो; D3 गुरुज्येष्ठो; D4 गुणश्रेष्ठ; G1 गुणी ज्येष्ठो (for गुण-

त्वया यतः प्रजाश्चेमाः स्वगुणैरनुरञ्जिताः ।
तस्मात्त्वं पुष्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि ॥ २४
कामतस्त्वं प्रकृत्यैव विनीतो गुणवानसि ।
गुणवत्यपि तु स्नेहात्पुत्र वक्ष्यामि ते हितम् ॥ २५
भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ।
कामक्रोधसमुत्थानि त्यजेथा व्यसनानि च ॥ २६
परोक्षया वर्तमानो वृत्त्या प्रत्यक्षया तथा ।
अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रकृतीश्चानुरञ्जय ॥ २७
तुष्टानुरक्तप्रकृतिर्यः पालयति मेदिनीम् ।
तस्य नन्दन्ति मित्राणि लब्ध्वामृतमिवामराः ।
तस्मात्पुत्र त्वमात्मानं नियम्यैवं समाचर ॥ २८

G. 2. 2. 33
B. 2. 3. 46
L. 2. 5. 33

श्रेष्ठो). Ś1 D6 उत्पन्नः सद्गुणैः पूज्यो. —[d]) V1 B4 चात्मात्मजः; B2 D5 ज्येष्ठोत्मजः (for रामा°). D1.3.4.7 रामनामात्मजः प्रियः; D2 रामो मे चात्मजः प्रियः; M4 रामो रामात्मनः प्रियः.

24 Dg1 reads 24 in marg. —[a]) V1 D1–5.7 त्वया तात; B3 (marg.) तवायत्ताः; Dg1 M3 यतस्तया; Dm1 G3 त्वया यथा; D6 त्वय्यायत्ता; K(ed.) यतस्त्वया (by transp.) (for त्वया यतः). —[b]) Dg1 M3 अभि- (for अनु-). Dm1 G2.3 M1 स्वगुणेनाभिरंजिताः. —Ñ2 illeg. for 24[cd]. —[c]) D1 पुण्य- (for पुष्य-). B3 -योगे तु (for -योगेन). —[d]) D1–4.7 अवाप्स्यसि; M4 इहार्हसि (for अवाप्नुहि).

25 D1–4.7 om. 25. —[a]) Ś1 D6 कार्यं च ते; Ñ2 illeg.; V1 B2(marg. *sec. m.*).3 राम त्वं तु(B3 च); B1.3 (also) D5 कामं च त्वं; B2.4 M4 कामं त्वं च (for कामतस्त्वं). —[b]) Dt1 निर्णीतो (for विनीतो). V1 B1.2.4 Dd1 अपि; Dt1 इति; M4 च ह (for असि). —[c]) G3 न (for तु). Ś1 D6 गुणवत्त्वात्पितृस्नेहात्; Ñ2 illeg.; V1 B °त्त्वे पितृस्ने(B3 °त्त्वेपि च स्ने)हात्; G (ed.) गुणवत्त्वयि च स्नेहात्.

26 [a]) Cr भूयोविनयं as a compound. —[b]) B3 (before corr. as in text) भवन्; Dd1 Dm1 G2.3 भवान् (for भव). V1 यतेंद्रियः (for जितेन्द्रियः). —For 26[ab], D1–4.7 subst.:

81* जितेन्द्रियः प्रकृत्यासि भूयस्तानि वशे कुरु ।

[D2 वशीकुरु.]

—[c]) Dm1 (before corr.) कामे (for काम-). D1–4.7 -समुत्थं च (for -समुत्थानि). —[d]) Ś1 Ñ2 D6 त्यज त्वं; V1 त्यजाशु; B2 त्यजेत्त्वं; B3 °च्च; B4 त्यक्त्वाशु; Dd1 (by corr.) त्यजेय (for °था). B2 (marg. also) व्यवसायानि च त्यज; D1–4.7 त्यक्तव्यं व्यसनं(D3 व्यजनं; D4.7 सततं) त्वया.

27 [ab]) D3 धृत्या (for वृत्त्या). Dd1 तया (for तथा). Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 परोक्षयानिशं(Ś1 °पि सं; D6 °भिसं) बुद्ध्या राम(B4 °मः) प्रत्यक्षया तथा. —After 27[ab], Ś1 Ñ2 V1 B D5.6 M4 ins.:

82* परात्मप्रकृतिं दृष्ट्वा परिपाल्याः प्रजास्त्वया ।
तत्परो निरहंकारो भूत्वा राम गुणान्वितः ।
ततः पालय पुत्रेमाः प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ।
योधानमात्यान्हस्त्यश्वं कोषं चावेक्ष्य यत्नवान् ।

[(l. 1) Ś1 Ñ2 V1 D6 परमां; B1.3 (marg.) परां च (for परात्म-). D5 -प्रकृतीं[तीर्] (for °तिं). Ñ2 V1 B3 त्वया प्रजाः (by transp.); D5 प्रजास्तथा. —(l. 2) Ś1 D6 निर्ममो; B3 (also as above) सत्पथो; G(ed.) सत्परो (for तत्परो). D5 M4 निरभिमानो (for निरहंकारो). —(l. 3) B1 erroneously repeats प्रजाः. —(l. 4) Ś1 V1 D6 [अ]श्वान्; D5 [अ]श्व- (for [अ]श्वं). V1 योधान्हयान्हस्तिनश्च; M4 यौधानथाश्वान्हस्त्यश्वान् (for the prior half). Ś1 चावीक्ष्य; Ñ2 illeg.; V1 परे[रो]क्ष्य; B4 च वीक्ष्य (for चावेक्ष्य). B1 (*inf. lin.*) यत्नतः (for °वान्).]

B4 cont.:

83* देशान्पौरजनांस्तात सामन्राननुगांस्तथा ।

D5 M4 cont. after 82*:

84* दुर्गान्पौराञ्जनपदान्सामन्तनगराणि च ।

[M4 दुर्गं (for दुर्गान्).]

—[c]) T3 अमात्यः. D1–4.7 -प्रमुखाः (for -प्रभृतीः). G2 M1 चैव (for सर्वाः). —[d]) Dt1 प्रजाश्चैव (for प्रकृतीश्च). D1 अनुरंजय (for चा°). —For 27[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D5.6 M4 subst.:

85* तथा मित्राणि मध्यस्थानुदासीनांश्च रञ्जय ।

[B1.2 D5 मित्राण्य(D5 °न)मित्रान्मध्यस्थान्; B4 मित्रामित्राणि म° (for the prior half). B1(before corr.).2.4 राघव; D5 रंजयन्. Ś1 Ñ2 D6 मित्राण्यप्युप(D6 °प्यनु)रंजय; V1 दासीदासांश्च राघव; B3 (also as above) अमित्रांश्चानुरंजयन् (for the post. half).]

—After 27, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–4.7 T G M1–3 ins.:

86* कोष्ठागारायुधागारैः कृत्वा संनिचयान्बहून् ।

[D1–4.7 कोशा(D3 काष्टा)गारायुधागारे; T2 G M2 गोष्ठा° (for the prior half). D1.2 कृत्वा(D2 त्वं च) संविधयाधिकं; D3 कृत्वा मंत्रैर्व्ययाधिके; D4.7 कृत्वा संपच्चयाधिके (for the post. half).]

28 [a]) V1 M4 दृष्ट्वानु-; V1 (marg.) दुष्टानु-; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G3 Ct इष्टानु-; Cg as in text (for तुष्टानु-). V1 T2 G1.3 -रक्तः (for -रक्त-). Dm1 T1.2 G3 -प्रकृतीर् (for °तिर्). D1–3 तुष्टपुष्टभृतप्रेष्य; D4.7 तुष्टपुष्टभृताः प्रेष्याः. —[b]) D1–4.7 पृथिवीमनुपालय(D3 °रंजय). —[c]) B1 (by corr.) [आ]नंदंति (for नन्दन्ति). D1–4.7 एवं मित्राणि नंदंतु. —[d]) B1 (marg.) लब्धामतम्; D4 (*sec. m.* as in

G. 2. 2. 33
B. 2. 3. 46
L. 2. 5. 33

तच्छ्रुत्वा सुहृदस्तस्य रामस्य प्रियकारिणः ।
त्वरिताः शीघ्रमभ्येत्य कौसल्यायै न्यवेदयन् ॥ २९
सा हिरण्यं च गाश्चैव रत्नानि विविधानि च ।
व्यादिदेश प्रियाख्येभ्यः कौसल्या प्रमदोत्तमा ॥ ३०
अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः ।
ययौ स्वं द्युतिमद्वेश्म जनौघैः प्रतिपूजितः ॥ ३१
ते चापि पौरा नृपतेर्वचस्त-
च्छ्रुत्वा तदा लाभमिवेष्टमाप्य ।
नरेन्द्रमामन्त्र्य गृहाणि गत्वा
देवान्समानर्चुरतीव हृष्टाः ॥ ३२

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

---

text) °मृताम्. B4 M1 (*inf. lin. sec. m.* as in text) [अ]पराः (for [अ]मराः). —D1–4.7 om. 28[ef]. T1 illeg. for 28[e]–29[b]. —[e]) Dm1 (before corr.) तया (for त्वम्). Dg1 T2.3 G1 M3 तस्मात्त्वमपि चात्मानं. —[f]) B3 (also as in text) निशम्य (for नियम्य). V1 B4 T2 [इ]वं (sic); M2 [ए]व (for [ए]वं). B3 (also as in text) सदाचर (for समा°).

29 T1 illeg. for 29[ab] (cf. v.l. 28). —[a]) G2 सौहृदस्. —[b]) Dt1 -कांक्षिणः (for -कारिणः). —For 29[ab], Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

87* इति राज्ञो वचः श्रुत्वा नराः प्रियनिवेदिनः ।

[D5 (before corr. as above) रामो (for राज्ञो). —D5 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 1 of 88*. D3 जनाः; M4 प्रियं (for नराः). Ñ2 V1 -निवेदनः; B4 -श्वादिनः (for -निवेदिनः).]

—[c]) D1.3 त्वरितं; D2 चरितं (before corr. °ते); D4.7 त्वरया (for त्वरिताः). Dt1 आगत्य; D6 अत्येत्य (for अभ्येत्य). —[d]) V1 B Dm1 D1–4.7 कौश(Dm1 °शि)ल्यायै; M4 कौसल्याया (for °ल्यायै). ☞ The spelling of कौसल्या in different MSS. is not uniform; hence its variants are ignored hereafter. B1 D2 निवेदयन्.

30 D5 om. up to the prior half of l. 1 of 88* (cf. v.l. 29). —[a]) M2 damaged. Dd1 Dm1 G2.3 M1 हिरण्यानि (for हिरण्यं च). B2.3 D3 G1 गांश्चैव; B4 वासश्च; D6 गौश्चैव (for गा°). —[b]) B4 धनानि (for रत्नानि). —[c]) V1 Dd1 D1–4.7 आदिदेश (for व्या°). Ś1 तदा तेभ्यः; D2 प्रियाभ्येत्य; D6 ततस्तेभ्यः (for प्रियाख्येभ्यः). —After 30, B2 D1–5 (after श्रुत्वा in 87* owing to om.).7 ins.:

88* रामोऽपि तद्वचः श्रुत्वा राज्ञो ह्यमिततेजसः ।
प्रहृष्टवदनो भूत्वा तथेत्याह नराधिपम् ।
राजापि गुरुणाज्ञप्तः सानुजोऽयं विसृज्यताम् ।
राममुद्दिश्य राजा वै गम्यतामित्यनोदयत् ।
अनुज्ञातस्तु पित्रा वै गमनायोपचक्रमे । [5]

[D5 om. the prior half of l. 1. —(l. 1) D1 वचनं (for तद्वचः). —D5 transp. lines 3 and 4. —(l. 3) D5 रामो; D7 राज्ञा (for राजा). B2 [आ]दिष्टः (for [आ]ज्ञप्तः). B2 सानुगोयं; D4.7 सोनुज्ञाप्य (for सानुजोऽयं). D3 विसर्जतां; D4.7 विसर्ज्यं तं. —(l. 4) D5 [अ]थ (for वै). B2 [अ]चोदयत्; D1 [अ]वेदयत्; D2.7 [अ]नोदयन् (sic); D5 नोदयन् (for [अ]नोदयत्). —(l. 5) B2 तथा पित्रा; D5 स पित्रा च (for तु पित्रा वै).]

31 [a]) V1 G1.3 तथा; D2 यथा (for अथ). Dg1 [अ]भिवंद्य (for °वाद्य). —[c]) D2 M3 स्व-; M4 स (for स्वं). Ś1 Ñ2 V1 B D1.5.6 T3 द्युतिमा(D1 T3 °व)न्; T2 M2.3 द्वितिम (T2 °व)द् (sic) (for द्युतिमद्). —[d]) B1.4 D4 जनोघैः (sic). Ś1 Ñ2 V1 B1.2(marg.).4 D6 पथि; D1.2 अभि-; D3 अपि; D4.7 अथ; G2 परि- (for प्रति-). D1–4.7 -संवृतः; D5 (before corr.) -पूजकः (for -पूजितः). G(ed.) परिवारितः.

32 [a]) Ñ2 अथो वचः; B1 D5 वचस्तदा (for वचस्तच). —[b]) Ś1 Ñ2 B1.2.4 D6 ततो; V1 B3 महा-; T1.3 तथा (for तदा). Ś1 D6 अनंतम् (for इवेष्टम्). Ś1 B4 D6 आपुः; Dg1 Dt1 आशु; Dd1 Dm1 आत्मनः (for आप्य). M4 श्रुत्वा लाभं मन्यमानो यथा वै. —[c]) Ś1 B4 D6 गृहांश्च (for गृहाणि). —[d]) M2 partly damaged. D6 समानर्श्चुर् (sic) (for °र्चुर्). B3 (marg.) अतीव भक्त्या; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (M2 damaged) अति(Dg1 Dt1 M3 °भि)प्रहृष्टाः (for अतीव हृष्टाः). D5 देवान्समभ्यर्चुरभीष्टहृष्टाः. B1 (gloss) हृष्टा भवंतनिदिता बभूवुः (sic). —For 32, D1–4.7 subst.:

89* ते चापि सर्वे समवाप्य कामं
नरा नरेन्द्रेण कृतप्रहर्षाः ।
नरेन्द्रमामन्त्र्य गृहाणि सत्वराः
प्रपेदिरे राघवराज्यहर्षिताः ।

[(l. 1) D2 रामं (for कामं). —(l. 2) D3 नरा नरेंद्राकृतसंप्रहर्षाः.]

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 Ñ2 V1 B D5.6 रामाभिषेकव्यवसायः; D1–4 दशरथानुशासनः; D7 रामानुशासनः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ2 B2.3 1; V1 2; D1 58; D2.4.7 5; D3 49; D5 7.

४

गतेष्वथ नृपो भूयः पौरेषु सह मन्त्रिभिः ।
मन्त्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः स निश्चयम् ॥ १
श्व एव पुष्यो भविता श्वोऽभिषेच्येत मे सुतः ।
रामो राजीवताम्राक्षो यौवराज्य इति प्रभुः ॥ २
अथान्तर्गृहमाविश्य राजा दशरथस्तदा ।
सूतमाज्ञापयामास रामं पुनरिहानय ॥ ३
प्रतिगृह्य स तद्वाक्यं सूतः पुनरुपाययौ ।
रामस्य भवनं शीघ्रं राममानयितुं पुनः ॥ ४
द्वाःस्थैरावेदितं तस्य रामायागमनं पुनः ।
श्रुत्वैव चापि रामस्तं प्राप्तं शङ्कान्वितोऽभवत् ॥ ५
प्रवेश्य चैनं त्वरितं रामो वचनमब्रवीत् ।
यदागमनकृत्यं ते भूयस्तद्ब्रूह्यशेषतः ॥ ६
तमुवाच ततः सूतो राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
श्रुत्वा प्रमाणमत्र त्वं गमनायेतराय वा ॥ ७
इति सूतवचः श्रुत्वा रामोऽथ त्वरयान्वितः ।
प्रययौ राजभवनं पुनर्द्रष्टुं नरेश्वरम् ॥ ८ G. 2. 3. 8 B. 2. 4. 8 L. 2. 6. 7

4

☞ Ñ1 missing for Sarga 4 (cf. v.l. 2.1.1). D6 begins with ॐ.

1 ^{a}) D1 गतेष्प्येव; D3 °ष्वेव; D4 °ष्वथो; D5 °ष्वपि (for गतेष्वथ). V1 नृपैर् (for नृपो). —^{b}) V1 पौरैश्च. T2 नृप- (for सह). D2 मंत्रिषु (for मन्त्रिभिः). —^{c}) Dg1 reads मंत्र in marg. —^{d}) V1 सनातनः; B3 (also) Dg1 सुनि° (for स निश्चयम्).

2 ^{a}) D1.5.7 M4 स (for श्व). V1 सेच्यो; D4 (after corr. *sec. m.* as in text) पुष्ये (for पुष्यो). D3 भविति (sic) (for भविता). —^{b}) G M3 [ऽ]भिषिच्यत (for ऽभिषेच्येत). Ś1 V1 D6 पुत्रो मे श्वो(Ś1 सो)भिषि(D6 °षे)च्यतां; Ñ2 B सुतो मे श्वोभिषिच्यतां; Dg1 श्वोभिषिंचत मे सुतं; Dt1 श्वोभिषेच्यस्तु मे सुतः; Dd1 Dm1 श्वोभिषिच्येत मे सुतः; D1–5.7 श्वोभिषे(D1.2.5 °षि)च्यः सुतो मया(D5 मम); M4 श्वोभिषेच्यस्तु राघवः. —^{c}) Dt1 T2 °पत्राक्षो; D4 राजा च ताम्राक्षो (for राजीवताम्राक्षो). Dg1 रामं राजीवताम्राक्षं. —^{d}) V1 यौवराज्यम्; Dt1 Ct युवराज. B3.4 इव (for इति). D4.7 श्रुतिः (for प्रभुः). —After 2, D1–4.7 ins. :

90* रामे निवेदितं सर्वं प्रणयाद्धर्षितेन च ।

3 ^{a}) V1 तथा (for अथ). B3 (also) [अं]तगृहम्. D1–4.7 आसाद्य (for आविश्य). —^{b}) B4 तथा (for तदा). —^{c}) T G3 M3 Cr.m.g.t आमंत्रयामास (for आज्ञापयामास). —^{d}) D1–4.7 रामस्यानयनं(D4.7 °ने) पुनः.

4 D4 om. 4. —^{a}) V1 महद्; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–3.7 T G2.3 M1.2 तु तद् (for स तद्). —^{b}) Ś1 D6 अथो ययौ; T3 M3.4 इहा° (for उपा°). —^{c}) D1 भुवनं. B2 दिव्यं (for शीघ्रं). —^{d}) D1–3.7 तमेव (for रामम्).

5 G3 om. (hapl.) 5^{ab}. —^{a}) B2 reads 5^{ab} also in marg. as in B4. Ś1 Ñ2 B1–3 D6 तेन च; V1 द्वाःस्थेन; Cm.g as in text (for द्वाःस्थैर्). D1.3.4.7 M4 तत्र; D2 सर्वं (for तस्य). —^{b}) Ś1 Ñ2 B1–3 D6 रामस्य; B4 D5 सूतस्य (for रामाय). Ñ2 B3 Dd1 D6 गमनं (for [आ]गमनं). D1–4.7 राघवाय महात्मने. —B1.3 D6 om. 5^{c}–7^{b}; Ñ2 om. 5^{c}–6 and D1–4.7 om. 5^{cd}. B2 reads 5^{c}–7^{b} in marg. Ś1 reads 5^{cd} in marg. —^{c}) Ś1 तु (for तं). G2 M1 चाभिरामस्तं. B2 श्रुत्वापि चैव तं प्राप्तं. —^{d}) Ś1 G3 प्राप्तः; Ñ2 B1–3 D1–4.6.7 रामः; V1 D5 प्राप्त- (for प्राप्तं). Ś1 [ऽ]ब्रवीत्.

6 Ñ2 B1.3 D6 om., B2 reads in marg. 6 (cf. v.l. 5). Ś1 om. 6^{ab}. —^{ab}) B4 प्रविश्य. M4 चैव. V1 B2.4 Dg1 Dt1 T2 M4 त्वरितो (for त्वरितं). D1–4.7 प्रवेशयामास तदा वचनं चे(D2 इ)दमब्रवीत्. —Ś1 reads 6^{c}–7^{b} in marg. —^{c}) D1–4.7 किम् (for यद्). B4 -हृद्यं; Dd1 Dm1 G2 M1 -कार्यं (for -कृत्यं). —^{d}) M4 तं (for तद्). D1–4.7 तद्भवान्वक्तुमर्हसि(D7 °ति). —After 6, V1 ins. :

91* तेन चावेदितं तस्य रामस्यागमनं ततः ।

7 V1 B1.3 D6 om. 7^{ab} (except V1 cf. v.l. 5). Ś1 B2 read 7^{ab} in marg. (cf. v.l. 6 and 5). —^{ab}) D3 अर्हति (for इच्छति). Ñ2 B2 (m.) द्रष्टुमिच्छति राजा त्वां शीघ्रमागंतुमर्हसि. —B4 D1–4.7 om. 7^{cd}. —^{c}) B3 (m. also as in text) Dt1 Dd1 Dm1 G M1.2 तत्र; Cg.t as in text (for अत्र). —^{d}) Dg1 Dd1 च (for वा). ❀ Cg गमनाय इतराय आगमनाय च । ❀ Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D6 T2 G3 गमनायेति राघव(Ś1 D6 °वः); D5 (after corr. as in text) °यैव राघवः.

8 ^{a}) V1 इति दूतवचः; D1 तस्य तद्वचनं; D2–4.7 सूतस्य वचनं (for इति सूतवचः). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 Dt1 D4.6.7 [ऽ]पि (for ऽथ). B1 reads त्वरयान्वितः in marg. (also द्वाक्य......प्रीतिवर्धनं......मालोक्य रामोपि इत्युक्त्वा). B4 (marg. also as in Ś1) रामो वचनमब्रवीत् (= 6^{b}); D3 **** रयान्वितः. —^{c}) Dm1 D1 -भुवनं. —^{d}) Ñ2 illeg. (for द्रष्टुं). Ś1 Ñ2 B D6 नरर्षभं; V1 D5 M4 नराधिपं (for नरेश्वरम्).

G. 2. 3. 9
B. 2. 4. 9
L. 2. 6. 7

तं श्रुत्वा समनुप्राप्तं रामं दशरथो नृपः ।
प्रवेशयामास गृहं विवक्षुः प्रियमुत्तमम् ॥ ९
प्रविशन्नेव च श्रीमान्राघवो भवनं पितुः ।
ददर्श पितरं दूरात्प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ १०
प्रणमन्तं समुत्थाप्य तं परिष्वज्य भूमिपः ।
प्रदिश्य चास्मै रुचिरमासनं पुनरब्रवीत् ॥ ११
राम वृद्धोऽस्मि दीर्घायुर्भुक्ता भोगा मयेप्सिताः ।
अन्नवद्भिः क्रतुशतैस्तथेष्टं भूरिदक्षिणैः ॥ १२
जातमिष्टमपत्यं मे त्वमद्यानुपमं भुवि ।
दत्तमिष्टमधीतं च मया पुरुषसत्तम ॥ १३
अनुभूतानि चेष्टानि मया वीर सुखानि च ।
देवर्षिपितृविप्राणामनृणोऽस्मि तथात्मनः ॥ १४
न किंचिन्मम कर्तव्यं तवान्यत्राभिषेचनात् ।
अतो यत्त्वामहं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १५
अद्य प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छन्ति नराधिपम् ।
अतस्त्वां युवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक ॥ १६
अपि चाद्याशुभान्राम स्वप्नान्पश्यामि दारुणान् ।
सनिर्घाता महोल्काश्च पतन्तीह महास्वनाः ॥ १७

9 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D6 स; Dm1 G1 तच्च (for तं). D1.3.4.7 श्रुत्वा तु; D2 श्रुत्वाथ (for तं श्रुत्वा). —[b]) D3 सुतं (for रामं). —[c]) Dg1 सुतं (for गृहं). Ś1 Ñ2 V1 B D1–4.6.7 तूर्णं प्र(B1 प्रा)वेशयामास. —[d]) D1–4.7 विवक्षुरुभयोर्हितं.

10 [a]) Ñ2 illeg. for two letters after प्रवि. D2.3 इव (for एव). V1 om.; D4.7 स (for च). —[b]) Ś1 राघवं. D1–4.7 रघुनंदनः (for भवनं पितुः). —[cd]) D1–4.7 स तत्र पितरं दृष्ट्वा बभूवाथ कृतांजलिः.

11 [a]) Ñ2 V1 M3 प्रणमानं(Ñ2 °न); B M4 प्रणामान (sic) (for प्रणमन्तं). Ñ2 V1 B Dt1 M4 तमुत्थाप्य; Dm1 G3 परिष्वज्य; Ct as in text (for समुत्थाप्य). D1–4.7 ततः प्रणामं कुर्वाणं; D5 प्रणतमथोत्थाप्य (subm.). —[b]) Dg1 Dt1 Dd1 D1.4.7 सं-; D2.3 स; Ct as in text (for तं). G2 M1 भूपतिः. V1 परिष्वज्य च पीडितं; Dm1 G3 तं समुत्थाप्य भूपतिः. —[c]) B1 आदिश्य; Dd1 M2 प्रविश्य (for प्रदिश्य). D1–4.7 आदिदेशासनं तस्मै(D3 चैव); G1 प्रदिश्य रुचिरं तस्मै. —[d]) D1–4.7 वाक्यं चेदमुवाच ह.

12 [a]) Ñ2 illeg. for first four letters. D1–4.7 तात (for राम). B4 वृद्धाक्ष. —[b]) Ñ2 V1 B1–3 Dt1 Dd1 Dm1 G3 यथा (for मया). Ś1 B4 D6 भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान्; D1–4.7 व्रतानि चरितानि मे. —[cd]) Ñ2 V1 B1.3 (marg. also as in text) अर्थवद्भिः; B2 (marg. also अन्न°)अश्व°; B4 मंत्र°; Cg.t as in text (for अन्नवद्भिः). V1 B4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G3 यथा; B2 M4 मया (for तथा). D1–4.7 सुसमृद्धैर्मया चे(D7 वे)ष्टं क्रतुभिश्चाप्त(D7 °श्च प्र) दक्षिणैः.

13 [a]) Ś1 D6 प्राप्तम् (for जातम्). G1.2 M1.2 जातोसीष्टम् (for जातमिष्टम्). D3.4.7 च (for मे). D1.2 जातानीष्टान्यपत्यानि. —[b]) Ś1 D6 मया च; Ñ2 V1 B त्वमपि (for त्वमद्य). Dd1 Dm1 G3 [अ]नुपमो. D1–4.7 पालितं (D3 °वनं) तदनंत(D1 °नुत्त)रं. —D1–4.7 om. 13[c]–14[b]. —[c]) V1 अपत्यं (for अधीतं). M3 इ ** धीतं.

14 D1–4.7 om. 14[ab] (cf. v.l. 13). —[a]) Ś1 D6 च तथा; V1 [ए]व तथा; B1.4 सर्वाणि; B3 (also with hiatus) इष्टानि (for चेष्टानि). —[b]) Dt1 D5 T M2.4 [अ]पि; D6 वै (for च). Ś1 V1 B3 D6 वीर राज्यसु°; Ñ2 वीर** (illeg.) सु°; B1.4 चिरं राज्यसु°; B2 मया राजसु°. —[cd]) B1 देवद्विजर्षि- (hypm.) (for देवर्षि-). Ñ2 B1 M4 -भूतानाम्; B3 -पुत्राणाम् (sic) (for -विप्राणाम्). V1 पुनः; G1.2 [आ]त्मजः(G1 °ज) (for [आ]त्मनः). D1–4.7 अनृणोस्मि पितॄणां च देवतानां च राघव.

15 [a]) D2 नो (for न). V1 किंचिन्मम न (by transp.). D1–4.7 अकृतं मेस्ति (for मम कर्तव्यं). —[b]) Ś1 [अ]भिषेचनं. —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D6 अ(V1 त)तस्त्वां यदहं ब्रूयां (by transp.); D4.7 अतो यथाहं ते ब्रूयां; M4 अतोहं त्वामहं ब्रूयां. —[d]) D4.7 तथा (for तन्मे).

16 D1–5.7 om. 16. —[a]) Ś1 (as in text also) D6 अथ (for अद्य). —[b]) Ñ2 reads मिच्छंति नराधिपं in marg. —[c]) Ñ2 illeg.; M4 त्वा (for त्वां). Ś1 V1 B D6 यौ(Ś1 यु)वराज्येहं (for युवराजानम्).

17 D1–4.7 transp. 17 and 18. —[ab]) Dg1 D5 G1 M2–4 [अ]पि (for [अ]द्य). Dd1 Dm1 G3 transp. राम and स्वप्नान्. G2 M1 स्वप्ने (for राम). Ś1 Ñ2 V1 B D6 राज्यंते च तथा(Ś1 D6 सदा; V1 यथा)राम; D1–4.7 अपि च ह्य(D4.7 चाप्य)नभिप्रेतान् (for [a]). G1 M2.3 स्वप्ने; G2 M1 राम (for स्वप्नान्). V1 Dt1 राघव; T1 दा*णान्. —[c]) B3 D2 सनिर्घात-. Dg1 G1 M2.3 Ck दिवोल्का; Dt1 Dd1 G2 M1 Ct दिवोल्काश्च; D1.2 महोल्कांश्च; T M4 महोल्का (for महोल्काश्च). —[d]) Ñ2 V1 B1–3 Dm1 T2 G2.3 M1 पतिताश्च (V1 B1.2 G2.3 M1 °ता हि; T2 °ता सु-); B4 Dt1 Dd1 D5 पतंति हि(Dd1 च); Dg1 T1.3 पततीह; G1 M2–4 पतितेह (for पतन्तीह). B3 महास्वराः; Dg1 T G1 M2–4 महास्वना. Ś1 D1–4.6.7 पतंति स्वर(D2 °*)निः(D4.7 °नि)स्वना. —After 17, D1–4.7 ins.; D5 ins. after 18 :

92* उपविष्टो विशाखासु रोहिणीष्वसितो ग्रहः ।
निवान्ति वाताः परुषाः सशैला भूश्च कम्पते ।

अवष्टब्धं च मे राम नक्षत्रं दारुणैर्ग्रहैः ।
आवेदयन्ति दैवज्ञाः सूर्याङ्गारकराहुभिः ॥ १८
प्रायेण हि निमित्तानामीदृशानां समुद्भवे ।
राजा वा मृत्युमाप्नोति घोरां वापदमृच्छति ॥ १९
तद्यावदेव मे चेतो न विमुह्यति राघव ।
तावदेवाभिषिञ्चस्व चला हि प्राणिनां मतिः ॥ २०
अद्य चन्द्रोऽभ्युपगतः पुष्यात्पूर्वं पुनर्वसुम् ।
श्वः पुष्ययोगं नियतं वक्ष्यन्ते दैवचिन्तकाः ॥ २१
तत्र पुष्येऽभिषिञ्चस्व मनस्त्वरयतीव माम् ।
श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामि यौवराज्ये परंतप ॥ २२
तस्मात्त्वयाद्य व्रतिना निशेयं नियतात्मना ।
सह वध्वोपवस्तव्या दर्भप्रस्तरशायिना ॥ २३
सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वां रक्षन्त्वद्य समन्ततः ।
भवन्ति बहुविघ्नानि कार्याण्येवंविधानि हि ॥ २४

G. 2. 3. 24
B. 2. 4. 24
L. 2. 6. 23

[(l. 1) D1.3.5 उपसृष्टो(D3 °ष्टे); D2 °हृष्टो. D1 विशाखाभ्यां; D2 विशेषायां; D5 विशाखायां (for विशाखासु). D2.3 रोहिणीष्वा (D3 °ष्व)सि(D2 शी)तो ग्रह॰; D4.7 रोहिणी ग्रसने ग्रह:. —After line 1, D3 ins.:

92(A)* रोहिण्यवस्थितो राहुर्विशाखासु पुनर्ययौ ।
एवं वदन्ति दैवज्ञा योगं राजविनाशकम् ।

—(l. 2) D1.2 विवांति; D4.7 प्रवांति. D5 वांति वाताश्च (for निवान्ति वाताः). D2 परुषा वाता (by transp.).]

18 D1–4.7 transp. 17 and 18. —[a]) Ś1 Ñ2 V1 B (B3 also **उपष्टब्धं**) D1–7 M4 **उपसृ**(D7 °**मृ**)**ष्टं**; Dg1 Dt1 Dd1 **अवष्टध्वं** (sic); **C**m.g.t as in text. Ś1 **हि** (for **च**). D3 om. **मे** (subm.). —[b]) Ś1 D6 **नक्षत्रैर्**. D1–5.7 **पीडितं**(D2 °*) (for **दारुणैर्**). —[c]) D1.2 **वै तज्ज्ञाः**; D5 **कालज्ञाः**; D6 **दे**° (for **दैवज्ञाः**). —[d]) D1–3.5 **शुक्रांगार-शनैश्चरैः**; D4.7 **जन्मस्थो मे शनैश्चरः**. —After 18, D5 ins. 92*.

19 B3 reads 19 in marg. (*sec. m.*). —[a]) Ś1 Ñ2 V1 B D6 **प्रायशो** (for **प्रायेण**). Dg1 Dt1 G1 M1.3.4 **C**k **च** (for **हि**). B1.2 D5 [**अ**]**निमित्तानाम्**; D2 **निमित्तानि**. —[b]) D3 **समुद्भवः**; T3 **समुद्यमे**; M3 **समुद्भवैः**. D2 **ईदृशानि भवंति हि**. —[cd]) Dg1 Dt1 T G1 M2.3 **हि**; D5 **च** (for **वा**). Dd1 Dm1 G2.3 M1 **मृत्युमवाप्नोति** (for **वा मृत्युमा**°). Ś1 Ñ2 V1 B1.4 D5 **राष्ट्रं**; B3 M4 **राज्यं** (for **घोरां**). Dt1 Dm1 D5 T2 **च** (for **वा**). B1.4 **नाशम्** (for [**आ**]**पदम्**). G3 **घोरामा-पदम्**; M2 °**वातपम्** (sic) (for **घोरां वापदम्**). V1 B1.3 D5 **इच्छति** (for **ऋच्छति**). Ś1 D6 **राज्यं वा नैवमृ**(Ś1 °**व ऋ**)**च्छति**; B2 (m. also **राष्ट्रं वापदमर्हति**) **राज्याद्वा भ्रश्यते पुनः** (for [d]). D1–4.7 **राज्याद्वा भ्रश्यते राजा मृत्युं वा**(D2 **चा**) **पि हि गच्छति**(D3 °**पि नियच्छति** [sic]; D4.7 °**प्यभिगच्छति**).

20 [ab]) Ś1 D6 **चित्तं मे**; Ñ2 V1 B G2 M1 **चे**(G2 *) **तो मे** (by transp.); D5 **मे चित्तं**. Dg1 T G1.2 **C**g.k **विमुंचति**; **C**m.t as in text. D1–4.7 **यावच्च मम धर्मज्ञ चेतो न परिमुह्यति**(D4 °**मुच्यते**; D7 °**मुह्यते**). —[c]) Ś1 V1 B2–4 D1–3.5.6 [**अ**]**भिषिच्यस्व**; Ñ2 G2 M1 [**अ**]**भिषिच्यस्त्वं**; B1 [**अ**]**भिषिक्ष्ये त्वां**; Dg1 [**अ**]**भिषिंचयश्च**; D4.7 [**अ**]**भिगच्छस्व**; **C**m.t as in text. —[d]) Ś1 V1 B1 D2.5.6 **गतिः**; D1.3.4.7 **स्थितिः** (for **मतिः**).

21 [a]) D3.4.7 **अथ** (for **अद्य**). B1 G1 [**ऽ**]**प्युपगतः**; Dg1 D3 **ह्युपगतः**; G1 [**ऽ**]**भ्युपनतः** (for **ऽभ्युपगतः**). —[b]) B4 D3 G1 **पुनर्वसुः**; T1 G3 **पुनर्वसू**. D1.2.4.7 **स्वातिना व्यत्त** (D4 °**कु**)**मुत्तरं**. —[cd]) B3 Dt1 D3 **पुष्ययोग-** (D3 °**गो**). B2 **वक्ष्यंति**; D3 **वदंति**; D5 **ब्रुवंति**; M4 **ब्रुवते** (for **वक्ष्यन्ते**). V1 B3 G3 **देव-** (for **दैव-**). D5 **-चिंतनाः**. D1.2.4.7 **तं हि वक्ष्यं** (D1 °**क्ष्य**)**ति विप्रेंद्रा**(D1 °**द्रो**) **दिवसं पुष्यसंमितं**.

22 [a]) Dd1 Dm1 T G3 **C**m.g.k **ततः** (for **तत्र**). D5 **यदा** (for **पुष्ये**). **C**r **अभिषिच्यस्व**; **C**m.g.t as in text. Ś1 Ñ2 V1 B D6 **त्वमभिषिच्यस्व**(B1 °**षेच्यश्च**); G M1–3 **पुष्ये-भिषि**(G1 °**षे**)**च्यस्त्वं** (for **पुष्येऽभिषिञ्चस्व**). D1–4.7 **तत्र चैवाभिषेकार्थं**(D4.7 °**य**); M4 **अद्य पुत्राभिषेक्तुं त्वां**. —[b]) D1 **मतिस्**; D7 **नयस्** (for **मनस्**). D2 **च**; D5 [**इ**]**ति** (for [**इ**]**व**). D1.2.5 **मे** (for **माम्**). —[c]) Ś1 **अभिषिक्ष्यामि**; V1 B1.2.4 **अभिषेक्तास्मि**. Ñ2 **श्वस्त्वामभिनिवेक्ष्यामि**; D1 **श्व एवाभिषेक्ष्यामि** (subm.); D2.4.7 **श्व एव त्वाभिषेक्ष्यामि**; D3 **एवं त्वामभि**°; T3 **श्वस्त्वां समभिवेक्ष्यामि**. —[d]) D1.3 **वीर सर्त्विक्पुरोहितः**; D2 **वीर ऋत्विक्पुरोहितः** (sic); D4.7 **वीर मंत्रिपुरोहितैः**.

23 [a]) B3 (also as in text) Dt1 Dd1 Dm1 G2.3 M1.2 **C**r.g.k.t **-प्रभृति** (for **व्रतिना**). D1–4.7 **इयं च नियतेनाद्य** (D3 °**थ**). —[b]) Dm1 **नियमात्मना**. D1.3.4.7 **त्वया व्रतवता** (D4 °**हा**)**निशा**; D2 **त्वया च व्रतवान्निशा**. —[c]) D1–4.7 **वध्वा सह** (by transp.). D1 [**उ**]**पवास्तव्या**; D4 G3 **C**m [**उ**]-**पवस्तव्यं**. —[d]) Ś1 D6 -[**आ**]**स्तरण-**; Ñ2 V1 B G1 M4 **-सं** (B4 **-स**)**स्तर-** (for **-प्रस्तर-**). D1.2.4.7 **स्वप**(D2 **शय**)**ता दर्भ** (D4.7 **पर्ण**)**संस्तरे**; D3 **अस्व प्रादशर्भसस्तरे** (corrupt).

24 [a]) Ś1 D6 **त्वा**; B1.2.4 T3 **तु** (for **च**). D2 **प्रयमत्तास्** (sic); T2.3 [**अ**]**प्रमत्तस्** (for [**अ**]**प्रमत्तास्**). Ś1 D4.6.7 **च**; D1.2 **ते**; G3 **त्वा** (for **त्वां**). D3 **सुहृदश्चा-प्रपन्नास्ते**. —[b]) D1 **भवंतु**; D2.4.7 **चरंतु** (for **रक्षन्तु**). Ś1 Ñ2 V1 B D6 [**अ**]**द्य प्रयत्नतः**. D3 **भवंतं ह्यसमंततः**. —[c]) D1.3.7 **जानामि**; D2 **जानासि**; D4 **जातानि** (for **भवन्ति**). —[d]) Ś1 (after corr. as in text) **ह**; Ñ2 V1 B2–4 **तु**; B1 D2 **च** (for **हि**). M4 **कार्याणां विविधानि तु**.

G. 2. 3. 25 B. 2. 4. 25 L. 2. 6. 23

विप्रोषितश्च भरतो यावदेव पुरादितः ।
तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालो मतो मम ॥ २५
कामं खलु सतां वृत्ते भ्राता ते भरतः स्थितः ।
ज्येष्ठानुवर्ती धर्मात्मा सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ॥ २६
किं तु चित्तं मनुष्याणामनित्यमिति मे मतिः ।
सतां च धर्मनित्यानां कृतशोभि च राघव ॥ २७
इत्युक्तः सोऽभ्यनुज्ञातः श्वोभाविन्यभिषेचने ।
व्रजेति रामः पितरमभिवाद्याभ्ययाद्गृहम् ॥ २८
प्रविश्य चात्मनो वेश्म राज्ञोद्दिष्टेऽभिषेचने ।
तस्मिन्क्षणे विनिर्गत्य मातुरन्तःपुरं ययौ ॥ २९
तत्र तां प्रवणामेव मातरं क्षौमवासिनीम् ।
वाग्यतां देवतागारे ददर्श याचतीं श्रियम् ॥ ३०
प्रागेव चागता तत्र सुमित्रा लक्ष्मणस्तथा ।
सीता चानायिता श्रुत्वा प्रियं रामाभिषेचनम् ॥ ३१
तस्मिन्काले हि कौसल्या तस्थावामीलितेक्षणा ।
सुमित्रयान्वास्यमाना सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ३२
श्रुत्वा पुष्येण पुत्रस्य यौवराज्याभिषेचनम् ।
प्राणायामेन पुरुषं ध्यायमाना जनार्दनम् ॥ ३३

25 a) Ś1 निष्कासितश्; Ñ2 V1 B निर्वासितश् (for विप्रोषितश्). M4 तु (for च). —b) V1 स्वराज्यतः; D1–4.7 पुरान्मम (for पुरादितः). —D1–4.7 om. (hapl.) 25cd. T2 [अ]भिषिक्तस्. —d) In Ñ2 two letters are illegible after प्रा.

26 a) D1–4.7 मार्गे (for वृत्ते). —b) G3 सुतः (for स्थितः). —c) D1–4.7 धर्मज्ञः (for धर्मात्मा). —d) B4 वसानुजोयो (corrupt) (for सानुक्रोशो). D2 यतेंद्रियः.

27 a) Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 D3 M2 Ct नु; Cr.g as in text (for तु). —b) Ś1 V1 B D6 जानाम्ये(V1 °त्ये; B1.2 [m. also].3 D6 °स्ये)व यथाचलं(V1 °लः); Ñ2 B3 (also) D1–4.7 जानासि(D4.7 °मि) चलना(D1.2 °मा) त्मकं. —c) Dg1 M2 Cg सतां तु; D5 स तानि; Cv.m as in text (for सतां च). Ś1 Ñ2 V1 B D5.6 M4 -कृत्यानि; D1–4.7 -कार्याणि (for- नित्यानां). —d) Ś1 Ñ2 B D4–7 -शोभानि; V1 D1.3 M4 -शोभीनि; Dd1 Dm1 G3 -शोभि हि; T2 G1 -शोभी च; Cv (for -शोभि च). T3 राघवः. D2 हताशाभीनि रावव.

28 a) Ś1 Ñ2 V1 B D2.6 [उ]क्त्वा (for [उ]क्तः). Ś1 सोप्यनुज्ञातः; B4 सोभ्यनुज्ञातं; D1–4.7 त्व(D2 चा)भ्यनु° (for सोऽभ्यनु°). —b) D1–5.7 श्वोभिषे(D3.4 °षि)च्यो भवानिति. —c) D5 तथा (for व्रज). V1 दिष्टः (for रामः). Ś1 D1–4.6.7 व्रजेति राज्ञा काकुत्स्थो. —d) V1 B3 (also as in text) ययौ; B4 lacuna (for [अ]भ्ययाद्). B4 भृशं; D5 गृहात् (for गृहम्). Ś1 D1–4.6.7 जगाम स्वं(D1 स्व) निवेशनं.

29 a) B1.4 प्रविश्यात्मनो (subm.). D1–4.7 वेश्म रामस्तु (for चात्मनो वेश्म). ☞ T1 missing (fol. damaged) from ष्टेऽभिषेचने up to कृत्वा in 2. 6. 19b. —b) Ś1 Ñ2 V1 B (B3 before corr.) Dt1 D3–7 G1.2 M1.4 Ck.t राज्ञा(Ck °ज्ञा)दिष्टे (V1 B3 [after corr.].4 D3–5.7 G1.2 M1 °ष्टो); M3 राज्ञा**; Cg as in text (for राज्ञोद्दिष्टे). D4 [ऽ]भिषेचनं. D1.2 राज्ञा(D2 °ज्ञा)दिष्टाभिषेचनः. —c) Ś1 D6 M4 [ऽ]भिनिर्गम्य; V1 M2 स निर्गत्य; D1.3–5.7 विनिर्गम्य; D2 विनिष्क्रम्य. Dg1 Dd1 Dm1 T2.3 G2.3 तत्क्षणेन च(Dd1 Dm1 G3 स) निष्क्रम्य (Dg1 T2.3 निर्गम्य); Dt1 M1 तत्क्षणादेव निष्क(Dt1 °ष्का)म्य; G1 M3 तत्क्षणे स च निष्क(M3 °र्ग)म्य.

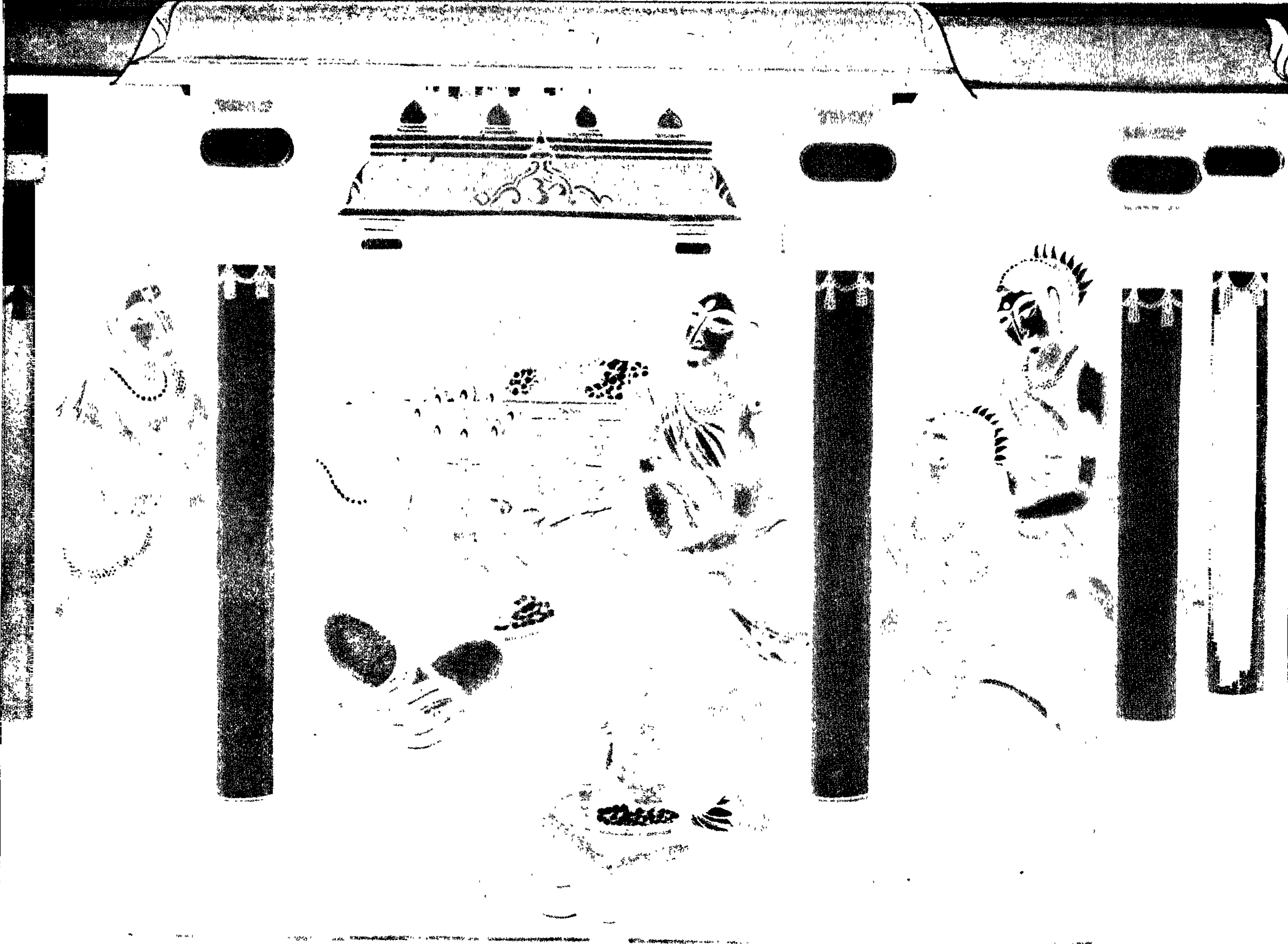
30 a) Dg1 तत्- (for तां). B M4 प्रग(B3 °य)ताम्; Cm.g.k.t as in text (for प्रवणाम्). G1.3 एवं (for एव). Ś1 D6 प्रणतस्तत्र तामेव; V1 तां तत्र प्रयतामेव; D1–3 तत्रापश्यद्व्रतो(D1 °ध्वजो)पेतां; D4.7 तां रामार्थं व्रतोपेताम्. —b) D1–4.7 अहत- (for मातरं). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 (D5 after corr. as in text) M4 -वाससं (for -वासिनीम्). —cd) Dg1 Dt1 Dd1 T2.3 G3 M1–3 Cm.g.t [आ]याचतीं; M4 ध्यायतीं; Ck as in text (for याचतीं). Ś1 Ñ2 V1 B D6 ददर्श याचमानां तां देवता(V1 देवतां; B2 दैवतां)वेश्मनि श्रियं(B3 [also] प्रियं); D1–4.7 ददर्श(D1 वाग्जितां; D2 वाग्यतां) मातरं रामो देवपूजनतत्परां.

31 a) V1 [अ]थ (for च). D1–3.5 M4 तया (for [आ]गता). D4.7 प्रागेव तत्र आयाता(D7 °तौ). —b) B4 सुनिद्रा (sic). Dg1 Dd1 Dm1 G1.3 तदा (for तथा). —c) M4 [अ]पि (for च). Ś1 D6 [ए]वापि तत्र; V1 Dg1 Dm1 D5 T2 G2 Ck [आ]नयिता; D2 [आ]नीयता (sic); D4.7 नियता; Cg.t as in text (for [आ]नायिता).

32 a) V1 M2 च; B4 Dd1 Dm1 D1–4.7 G2.3 M1 तु; Dt1 Ck.t [अ]पि (for हि). D5 M3.4 transp. काले and हि. —b) D2 तस्थिवान्मीलितेक्षणा (sic). —c) Ś1 Ñ2 B Dg1 D1–3.5.6 [उ]पास्यमाना; D4.7 सेव्यमाना (for [अ]न्वास्यमाना).

33 a) D3 श्रुत्वा तु (hypm.) (for श्रुत्वा). Dt1 पुष्ये च. —b) B2 Dg1 T2.3 G M1–3 यौवराज्ये; Cg as in text (for °ज्य-). D7 यौवराज्यनिषेचनं. —c) B1 देवतागृहमध्यस्था; D3 तस्मिन्काले तु कौशल्या. —d) Ś1 Ñ2 V1 B D6 ध्यायंती सा (for ध्यायमाना).

Rāma sees Kausalyā after the Coronation decision

तथा सनियमामेव सोऽभिगम्याभिवाद्य च।
उवाच वचनं रामो हर्षयंस्तामिदं तदा॥ 2.4.34

तथा सनियमामेव सोऽभिगम्याभिवाद्य च ।
उवाच वचनं रामो हर्षयंस्तामिदं तदा ॥ ३४
अम्ब पित्रा नियुक्तोऽस्मि प्रजापालनकर्मणि ।
भविता श्वोऽभिषेको मे यथा मे शासनं पितुः ॥ ३५
सीतयाप्युपवस्तव्या रजनीयं मया सह ।
एवमृत्विगुपाध्यायैः सह मामुक्तवान्पिता ॥ ३६
यानि यान्यत्र योग्यानि श्वोभाविन्यभिषेचने ।
तानि मे मङ्गलान्यद्य वैदेह्याश्चैव कारय ॥ ३७
एतच्छ्रुत्वा तु कौसल्या चिरकालाभिकाङ्क्षितम् ।
हर्षबाष्पकलं वाक्यमिदं राममभाषत ॥ ३८

वत्स राम चिरं जीव हतास्ते परिपन्थिनः ।
ज्ञातीन्मे त्वं श्रिया युक्तः सुमित्रायाश्च नन्दय ॥ ३९
कल्याणे बत नक्षत्रे मयि जातोऽसि पुत्रक ।
येन त्वया दशरथो गुणैराराधितः पिता ॥ ४०
अमोघं बत मे क्षान्तं पुरुषे पुष्करेक्षणे ।
येयमिक्ष्वाकुराज्यश्रीः पुत्र त्वां संश्रयिष्यति ॥ ४१
इत्येवमुक्तो मात्रेदं रामो भ्रातरमब्रवीत् ।
प्राञ्जलिं प्रह्वमासीनमभिवीक्ष्य स्मयन्निव ॥ ४२
लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुंधराम् ।
द्वितीयं मेऽन्तरात्मानं त्वामियं श्रीरुपस्थिता ॥ ४३ G. 2. 3. 43 B. 2. 4. 43 L. 2. 6. 42

34 a) Ś1 Ñ2 V1 B D6 स (B1 सु)नियताम्; Dg1 Cg सं°; D4.7 [अ]भि° (for सनियमाम्). Ś1 Ñ2 V1 B Dg1 D1–4.6.7 T2.3 एवं. —b) Ś1 Ñ2 V1 B D6 अभिगम्य (B1 °वाद्य [hapl. repetition]) (for सोऽभिगम्य). M4 म्नोभिवाद्याभिगम्य च (by transp.). —c) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 मातरं (for वचनं). —d) Dt1 वरं; M3 तथा (for तदा). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5.6 M4 हर्षयि(D3 °मे)ष्यन्निदं वचः; D4.7 हर्षयन्गद्गदं वचः; T2.3 हर्षयंस्तामनिंदितां. —After 34, Dm1 ins. रामश्री.

35 a) Ñ2 V1 B1.4 अद्य; B2 (also) अहो; B3 अनु (for अम्ब). —c) Dd1 Dm1 G3 [ऽ]यं; M4 वै; Cr.m.k.t as in text (for मे). —d) Ś1 Ñ2 V1 B D1–4.6.7 M4 वै (for मे). M4 वचनं (for शासनं).

36 a) Ñ2 B3 (before corr. as in text) सीतायाश्. Ś1 Ñ2 B3 (also as in V1) D1.4.6.7 च; V1 B D3.5 M4 [अ]द्य; D2 हि (for [अ]पि). D2 औपवस्तव्या. —b) D2 रजनी च. —c) Dt1 उक्तम् (for ऋत्विग्). —d) Dt1 D3 स हि (for सह). Ś1 Ñ2 B D1–7 M4 नृपः (for पिता). V1 सह मामब्रवीन्नृपः.

37 a) Ś1 Ñ2 B D6 चात्यं(B2 °द्यं)त-; V1 D1 चाप्यत्र; D2 चापि *; D3 या * थ (for यान्यत्र). M4 युक्तानि (for योग्यानि). —c) Dt1 [अ]थ; D1–4.7 [अ]त्र (for [अ]द्य). —d) Ś1 D6 सीतायाश्; V1 वैदेह्याम् (for वैदेह्याश्). Ś1 Ñ2 B D6 T2.3 चापि; V1 अपि (for चैव).

38 b) V1 -[अ]भिवांछितं. —c) Ś1 Ñ2 B3 Dt1 Dd1 D1–7 (D5 before corr. as in text) M4 Ct -[आ]कुलं; Dg1 -काला (sic); T2 G1.2 M1–3 -कळं; G3 -गळं; Cr.g.k as in text (for -कलं). —d) D1–4.7 पुत्रम् (for रामम्).

39 a) B4 चिरं * *. —c) Ñ2 reads मे in marg. V1 D1.2 ज्ञाती(D1.2 °तीं)श्च; B3 ज्ञातीनां (for ज्ञातीन्मे). D2.3 युक्त; M4 पुत्र (for युक्तः). —d) Ñ2 V1 सुमित्रां चाभि- (Ñ2 °त्रान्यभि- [sic]). B3.4 D6 नंदन(B4 °नः); D2 दर्शय (for नन्दय).

40 a) Ś1 D6 त्वं च; B वर- (for बत). Ñ2 V1 B3 (also) D1.2.5 कल्याणवति (for कल्याणे बत). —b) Dt1 Dd1 Dm1 D1–5.7 T3 G2.3 M Cm मया; T2 मम; Cg as in text (for मयि). B1 सुपुत्रक (hypm.). —c) Dg1 यतस् (for येन). M3 दाशरथे. T2 त्वया दशरथो राजा. —d) T2 G1 (also as in text) पुरा (for पिता).

41 a) D5 ध्यानं (for क्षान्तं). Ś1 Ñ2 V1 B D6 अमोघा बत(Ś1 D6 चात्र; B1.3 तव) से भक्तिः; D1–3 अमोघं मे तपः क्षांतं(D3 ख्यातं); D4.7 अमोघं मे तपः पुत्र; Cr.m.g.t as in text. —b) B4 damaged; D4.7 दुष्करं (for पुरुषे). Dm1 (before corr. as in text) D1.3 पुष्करेक्षण; D4.7 कमलेक्षण(D7 °णे) (for पुष्करेक्षणे). —c) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 (also as in text) D6 सेयम्; D1.3.4.7 यदद्य; D2 यदा च; T2 इयम्; M3 एवम्; Cv.m.g.t as in text (for येयम्). Ś1 D6 M4 -राजर्षि-; Ñ2 V1 B D5 -राजर्षेः; D1–4.7 -राजश्रीस् (for -राज्यश्रीः). —d) T2 त्वा (for त्वां). Ś1 D6 -श्रीस्त्वामद्याश्रयिष्यति; Ñ2 V1 B D5 श्रीस्त्वामद्या(B1.2 °द्य)श्रयि(D5 °गमि)ष्यति; D1–4.7 त्वां क्रमाद्गा गमिष्यति; M4 -श्रीस्तवाद्य भविष्यति.

42 a) D5 एवमुक्ते तु (for इत्येवमुक्तो). Dt1 तु; B2 [ए]व (for [इ]दं). —b) Ś1 B (B3 before corr. as in text) M4 लक्ष्मणम् (for भ्रातरम्). —Dg1 reads 42cd in marg. —c) V1 D2–4 M4 प्रांजलि-(V1 °लिः). V1 Dt1 प्राक्स(V1 प्राक् *)मासीनम्. —d) Ś1 Ñ2 V1 B D6 स्मितान्वितः (for स्मयन्निव).

43 a) B1 [ए]तां; D1.2 [ए]नां. —b) D2 शाधि त्वं च; G3 प्रशासि त्वं (for प्रशाधि त्वं). —c) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 द्वितीयो मे(B4 °यश्चा)तरात्मा त्वं. —d) D2 इयं श्री समुपस्थिता; M4 श्रीरियं त्वामुपास्थिता.

G. 2. 3. 44
B. 2. 4. 44
L. 2. 6. 42

सौमित्रे भुङ्क्ष्व भोगांस्त्वमिष्टान्राज्यफलानि च ।
जीवितं च हि राज्यं च त्वदर्थमभिकामये ॥ ४४

इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च ।
अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ४५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

५

संदिश्य रामं नृपतिः श्वोभाविन्यभिषेचने ।
पुरोहितं समाहूय वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १
गच्छोपवासं काकुत्स्थं कारयाद्य तपोधन ।
श्रीयशोराज्यलाभाय वध्वा सह यतव्रतम् ॥ २
तथेति च स राजानमुक्त्वा वेदविदां वरः ।
स्वयं वसिष्ठो भगवान्ययौ रामनिवेशनम् ॥ ३
स रामभवनं प्राप्य पाण्डुराभ्रघनप्रभम् ।
तिस्रः कक्ष्या रथेनैव विवेश मुनिसत्तमः ॥ ४

44 [a]) B4 भोगांश्च (with hiatus). —[b]) D7 इष्ट्वा (for इष्टान्). B1 राज्यसुखानि; B4 याज्य°; D4.7 राजकुलानि; D5 राज° (for राज्यफलानि). D1 इष्टाशनफलानि च. —[c]) Ś1 B2.4 Dt1 D6 चापि; Ñ2 B3 D4 चैव; D7 वै हि (for च हि). —[d]) Ś1 Dg1 D4.6.7 T2 G1 M3 अभिकांक्षये. V1 त्वदते नाभिकामये.

45 [b]) Ñ2 om. च (subm.). D1-5.7 M4 मातरं चाभि(D5 °भ्य)वाद्य च(M4 ह). —[cd]) Ś1 D5.6 M4 अभ्यनुज्ञाय. V1 स्व(also च)निवेशनं. Dt1 ययौ स्वं च निवेशनं (for [d]). D1–4.7 अनुज्ञातो जगामाशु स्वगृहं सह सीतया (D1 transp. सह and सीतया).

Colophon. —*Sarga name* : Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 om. Ś1 Ñ2 B D5.6 राम(B2 om.)राज्योपनिमंत्रणं(D5 °णो); V1 रामस्य राज्यनिमंत्रणं; D1–4.7 औप(D3 जय; D7 अप)वस्तो(D2.3 °स्त्रो). —*Sarga no.* (figures; words or both): B1 D6 om. Ś1 D2.4.7 6; Ñ2 B2–4 2; V1 3; D1 59; D3 50; D5 8. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; G M1.2 श्रीरामाय नमः.

5

☞ Ñ1 T1 missing for Sarga 5 (cf. 2.1.1 and 2.4.19 respy.). Dm1 begins with ॐ.

1 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D6 स चिंतया(V1 °मा)नो (for संदिश्य रामं). —[d]) D1.2.4.7 इदं वचनम्; D3 वचनं चेदम् (for वसिष्ठमिदम्).

2 D2 om. 2. —[b]) B3 कारयस्व (for °याद्य). —[c]) V1 Dt1 Dd1 M4 Ct श्रेयसे; B4 श्रीरामं; Dg1 प्रायशो (for श्रीयशो-). D3 -लंभाय (for -लाभाय). —[d]) V1 G3 यतव्रत; Dt1 D1.3–5.7 G2 य(D1 जि)तव्रतः. —After 2, B3 ins.:

93* कौसल्यायै प्रियाख्यानं कथितव्यं ततस्त्वया ।

3 D5 om. 3. —[a]) V1 तं स; B4 स तु; D3 च* (for च स). B3 स तथेति च (by transp.); Dg1 तं तथेति स (for तथेति च स). —[b]) G2 देवविदां (metathesis). —[d]) D1–4.7 रथमास्थाय सत्वरः. —After 3, Ś1 Ñ2 V1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D5(after 2)–7 S (T1 missing) all Cs ins.:

94* उपवासयितुं रामं मन्त्रविन्मन्त्रपारगः ।
ब्राह्मं रथवरं युक्तमास्थाय सुदृढव्रतः ।

[(l. 1) Dt1 M3 वीरं (for रामं). Ñ2 marg.; B2 D5 T2.3 M4 मंत्रवन्; Dd1 Dm1 G3 काकुत्स्थं (for मन्त्रविन्). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G3 -कोविदं (Dg1 °दः); D7 G2 M1.2 -पारगं (for -पारगः). —(l. 2) V1 ब्राह्मणो (hypm.); D5.7 ब्राह्यं; T3 ब्रह्मं; G2 ब्राह्म- (for ब्राह्मं). G1 ब्राह्मणं तु रथं (for ब्राह्मं रथवरं). Ś1 Ñ2 B2–4 Dt1 D5–7 G1 M2–4 स(Ñ2 स्व; B2[m.]–4 Dt1 D5 G1 M2–4 मु)धृतव्रतः(M3 °तं); B1 सुवृतव्रतः.]

Thereafter B4 reads 16[ab] (var. -स्वर- and तथा for -स्वन- and तदा respy.) and subst. 99* in its proper place.

4 [a]) Dd1 Dm1 G2.3 M1 गत्वा (for प्राप्य). —[b]) V1 T2.3 G M1–3 पांडर-; Ck.t as in text (for पाण्डुर-). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 -चयोपमं (for -घनप्रभम्). Cv.r.m.g as in text (for [b]). —[d]) D1.3.4.7 प्रविश्य (for विवेश).

तमागतमृषिं रामस्त्वरन्निव ससंभ्रमः ।
मानयिष्यन्स मानार्हं निश्चक्राम निवेशनात् ॥ ५
अभ्येत्य त्वरमाणश्च रथाभ्याशं मनीषिणः ।
ततोऽवतारयामास परिगृह्य रथात्स्वयम् ॥ ६
स चैनं प्रश्रितं दृष्ट्वा संभाष्याभिप्रसाद्य च ।
प्रियार्हं हर्षयन्राममित्युवाच पुरोहितः ॥ ७
प्रसन्नस्ते पिता राम यौवराज्यमवाप्स्यसि ।
उपवासं भवानद्य करोतु सह सीतया ॥ ८
प्रातस्त्वामभिषेक्ता हि यौवराज्ये नराधिपः ।
पिता दशरथः प्रीत्या ययातिं नहुषो यथा ॥ ९
इत्युक्त्वा स तदा राममुपवासं यतव्रतम् ।
मन्त्रवत्कारयामास वैदेह्या सहितं मुनिः ॥ १०
ततो यथावद्रामेण स राज्ञो गुरुरर्चितः ।
अभ्यनुज्ञाप्य काकुत्स्थं ययौ रामनिवेशनात् ॥ ११
सुहृद्भिस्तत्र रामोऽपि सहासीनः प्रियंवदैः ।
सभाजितो विवेशाथताननुज्ञाप्य सर्वशः ॥ १२
हृष्टनारीनरयुतं रामवेश्म तदा बभौ ।
यथा मत्तद्विजगणं प्रफुल्लनलिनं सरः ॥ १३ G. 2. 4. 14 B. 2. 5. 14 L. 2. 7. 14

5 ^{a}) D1–4.7 **राघवोपि मुनिं ज्ञात्वा.** —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 **त्वरमाणः** (Ñ2 °**नः**) (for °**न्निव**). Ñ2 B3 Dt1 Dd1 D2 G3 M3 **C**t **ससंभ्रमं** (G3 °**मात्**). Dg1 Dm1 M2 **त्वरयन्निव संभ्रमात्** (Dg1 M2 °**मः**). —^{c}) Ñ2 illeg. D2.3 M4 transp. **मानयिष्यन्** and **स.** D1.5 **माननार्हं**; D4.7 **च मा°** (for **स मानार्हं**). —After 5, V1 D1–5.7 ins.; Ś1 D6 ins. after 6 :

95* **तं रथादवरोहन्तं विद्वानभ्यागतं गुरुम् ।
आलोकाद्वारयामास प्रत्युद्गच्छन्स राघवः ।**

[(l. 1) V1 वीक्ष्य च (for विद्वान्). —(l. 2) Ś1 D6 आलोकाद्धारयामास; V1 अथोवतार°; D1 आलोक्योत्तार°; D5 आलोक्य वार° (for the prior half). D3 प्रत्यागच्छत् (for प्रत्युद्गच्छन्).]

6 ^{a}) Dt1 D1.2.5 **त्वरमाणोथ** (D1.2.5 °**णस्य**). —^{b}) Ñ2 B Dg1 Dt1 Dm1 D1–3.5 -[**अ**]**भ्यासं** (for °**शं**). B1 **समीषिणः.** V1 **रथांतिकमथाब्रवीत्.** —^{d}) B3 (also as in text) **परिपूज्य**; D6 G1 **प्रति°**; **C**t as in text (for **परिगृह्य**). D2 **रथी** (for **रथात्**). —After 6, Ś1 D6 ins. 95* and then cont.; while D1–5.7 ins. after 6 :

96* **प्रह्वो वचनमाकाङ्क्षंस्तस्थौ रामः कृताञ्जलिः ।**

[Ś1 D4.6.7 तस्मै (for तस्थौ). D3 transp. तस्थौ and रामः.]

7 ^{a}) B4 [**ए**]**वं** (for [**ए**]**नं**). Ñ2 V1 B1.3.4 D5 G3 M2 **प्रसृतं**; T2 **प्रांजलिं**; M4 **प्रणतं**; **C**g as in text (for **प्रश्रितं**). Ś1 D1–4.6.7 **कामादभिमुखस्तस्थौ** (D1.2.4.7 °**खस्थं तं**; D3 °**खः स्वस्थः**). —Dt1 reads 7^{b}–8^{b} *inf. lin.* —^{b}) D1 **सभार्यौ**; D4.7 **प्रभाष्य**; T3 M4 **C**g*p* **सभाज्य**; **C**m.g.k.t as in text (for **संभाष्य**). Ś1 D2–7 [**अ**]**भिप्रशस्य** (for [**अ**]**भिप्रसाद्य**). Ñ2 V1 B **प्रसं**(B2 **संप्र**)**भाष्य प्रशं**(B °**श**)**स्य च**; M2 **समाभाष्याभिवाद्य च.** —After 7^{ab}, Ś1 D1–7 ins. :

97* **स तु प्रविश्य भ**(D1 **भु**)**वनं रामस्य मुनिसत्तमः ।**

—^{c}) D5 **प्रियार्थं**; G3 **प्रियार्हौ.** M4 **त्वरया** (for **हर्षयन्**). D1–4.7 **यथार्हं**(D3 °**र्थं**) **प्रीणयन्राामम्.** —^{d}) V1 **इदं वचनमब्रवीत्.**

8 Dt1 reads 8^{ab} *inf. lin.* (cf. v.l. 7). —^{a}) M2 **त्वत्पिता.** —^{b}) Dt1 T2 **यत्त्वं राज्यम्** (for **यौवराज्यम्**).

9 ^{a}) D5 **वै** (for **हि**). —^{c}) B3 reads up to **दशरथः** *inf. lin.*. M4 **प्रियं** (for **पिता**). V1 G1 **प्रीतो**; D3 M4 **श्रीमान्** (for **प्रीत्या**). —^{d}) D3 **ययातिर्नाहुषो यथा.**

10 ^{a}) D3 **तथा** (for **तदा**). —^{b}) B4 Dg1 Dt1 D1.3–5.7 G1.3 M1–3 **यतव्रतः** (G3 °**त** [sic]); D2 **यथाविधि** (for **यतव्रतम्**). —^{c}) Ñ2 V1 B1.3 Dg1 Dd1 Dm1 G3 M2 **मंत्रवित्.** —^{d}) G2.3 M1.3 **सह तं** (for **सहितं**). Dt1 **शुचिः**; M4 **तदा** (for **मुनिः**). —After 10, V1 B2 (m.) D1–5.7 ins. :

98* **स्वस्तिपुण्याहघोषेषु देवतावसथेषु च ।
प्रसादं राघवो राज्ञः शिरसा प्रतिगृह्य सः ।
स्पर्शयामास गुरवे सहस्राणि गवां दश ।**

[(l. 1) B2 -घोषेण. D5 °यतनेषु (for °वसथेषु). —(l. 2) D5 राज्यं (for राज्ञः). V1 च (for सः). —(l. 3) V1 विप्रेभ्यः (for गुरवे).]

11 ^{a}) D1–5.7 **यथावद्राजपुत्रेण.** —^{b}) Ñ2 V1 B D1.2.5 M4 **स राजगुरुर्**; D4.7 **पुरोधाः पुनर्**; G2 **स रामो गुरुर्** (sic) (for **स राज्ञो गुरुर्**). —^{c}) Ś1 D4.6.7 M4 **अभ्यनुज्ञाय**; B2 **अनुज्ञाप्य च** (for **अभ्यनुज्ञाप्य**). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 **राजनिवेशनं** (for **रामनिवेशनात्**). D3 **यौवराज्यनिवेशनं**; M4 **जगाम स्व°.**

12 ^{a}) D1.2.4.5 **सह**; D3 **स तु**; D7 **स नु**; M3 **अत्र** (for **तत्र**). —^{b}) Ś1 D6 **सहायैश्च**; Ñ2 V1 B °**सीनैः**; Dm1 D1–5.7 G3 M1.2 **सुखा°**; M4 **सहसीतैः** (for **सहासीनः**). D1–5.7 **प्रियंवदः.** —D4.7 om. from 12^{c} up to 14. —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5.6 [**अं**]**तस्**; M4 [**आ**]**शु** (for [**अ**]**थ**). —^{d}) Ś1 D6 **अनुज्ञाय**; B4 **अनु****.

13 D4.7 om. 13 (cf. v.l. 12). —^{a}) B2 (m. as in text) G1 M2 **-जन-** (for **-नर-**). Dd1 Dm1 G2.3 M1 **प्रहृष्टनरनारीकं.** —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 D6 **राजवेश्म**; B2 **राजस्थानं** (for **रामवेश्म**). T3 **तथा.** M4 reads **बभौ** *inf. lin. sec. m.* —^{c}) D2 **तथा मत्तं** (for **यथा मत्त-**). —^{d}) V1

G. 2. 4. 15
B. 2. 5. 15
L. 2. 7. 15

स राजभवनप्रख्यात्तस्माद्रामनिवेशनात् ।
निर्गत्य ददृशे मार्गं वसिष्ठो जनसंवृतम् ॥ १४
वृन्दवृन्दैरयोध्यायां राजमार्गाः समन्ततः ।
बभूवुरभिसंबाधाः कुतूहलजनैर्वृताः ॥ १५
जनवृन्दोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवतस्तदा ।
बभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ १६
सिक्तसंमृष्टरथ्या हि तदहर्वनमालिनी ।
आसीदयोध्या नगरी समुच्छ्रितगृहध्वजा ॥ १७
तदा ह्ययोध्यानिलयः सस्त्रीबालाबलो जनः ।
रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षन्नुदयं रवेः ॥ १८
प्रजालंकारभूतं च जनस्यानन्दवर्धनम् ।
उत्सुकोऽभूज्जनो द्रष्टुं तमयोध्यामहोत्सवम् ॥ १९
एवं तं जनसंबाधं राजमार्गं पुरोहितः ।
व्यूहन्निव जनौघं तं शनै राजकुलं ययौ ॥ २०

प्रच्छन्ननलिनं; D1–3.5 फुल्लपद्मोत्पलं (for प्रफुल्लनलिनं). G2 रसः (metathesis) (for सरः).

14 D4.7 om. 14 (cf. v.l. 12).—[a]) Ś1 B2 Dt1 D6 M2 राजभवनं (B2 °नाद्); Ñ2 B1.3.4 रामभवनान् (for राजभवन-). Ś1 B2 D6 गच्छन्; Ñ2 B1.3.4 निर्यान् (for -प्रख्यात्).—[b]) Dm1 अस्माद् (for तस्माद्). G2 राज- (for राम-). Ś1 Ñ2 B D6 मुनिः कैलाससंनिभात् (Ś1 D6 °भं).—[c]) Ś1 Ñ2 B D6 सर्वतो; V1 Dg1 Dd1 Dm1 D1–3.5 T2.3 G M1.4 निः(Dm1 D2.3 T2 G2.3 M1 नि)सृत्य; M2 °म्य (for निर्गत्य). D3 om. मार्गं.—[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D6 -संकुलं; D1–3.5 -संवृतः; M3 -संवृ* (for -संवृतम्).

15 [a]) Ś1 V1 D4.6 G1 बंदिवृंदैर्; B3.4 D1 M4 जन°; D2 °वृद्धैर्; D5 नर°; T2.3 °वृंदम्; Cr*p*.m*p* वृंदं वृंदं; Cg.k.t as in text (for वृन्दवृन्दैर्).—[b]) B1.2.4 D1–5.7 G1 राज(D1 °म) मार्गः(D5 °र्गं).—[cd]) B3 Dg1 G1 M3.4 अतिसंबाधाः (B3 °धा). B1.2.4 बभूव चातिसंबाधो (for [c]). Dg1 T3 कुतूहलिजनैर्. Ś1 Ñ2 V1 B D6 जनैर्जातकुतूहलैः; M4 कौतूहलसमन्वितैः (for [d]). D1–5.7 समाकीर्णो (D5 °र्णं; D7 °र्ण) जनौघेन (D5 °घैश्च) द्रष्टुकामै(D4.7 °म)स्तद(D2 °दा)द्भुतं.—After 15, B1 ins. 99*.

16 [a]) B1 -वृंदोघ; D1–4.7 -वृंदौघ-; D5 -वृंदैश्च; T3 -संघोर्मि (for -वृन्दोर्मि-). B1 संहर्षे; B4 -संहर्ष-; D2.4.7 -संहर्षाद्; G1 °र्षो; M4 -संघोषैर् (for -संघर्ष-).—[b]) G2 -हत- (sic) (for -हर्ष-). B2 -स्वनरतस्; G1 -स्वनरवस् (for °वतस्). Dm1 G2 M1 स्वनः (for तदा). G3 -हर्षस्वनित-निस्वनः.—For 16[ab], Ś1 Ñ2 V1 B3.4 subst.; B1 ins. after 15 and D1–5.7 ins. after 16[ab]:

99* तदा हि सृज्यमानस्य हर्षोद्धतोर्मिभिर्जनैः ।

[Ñ2 B3 तदाभि-; V1 B3 (also) तदह्नि; D2.4.7 तथा हि; D3 यथा हि (for तदा हि). V1 हृयमानस्य; B1.3 (also).4 नृत्य°; B3 सृज्य°; D1–5.7 मिद्य° (for मृद्य°). B1.3 (also as above) हर्षोद्धतो-.]

—G2 om. (hapl.) 16[cd].—[c]) M4 गंभीरो (for बभूव). D1 राम-; M3 रा* (for राज-).—[d]) Ś1 V1 B4 Dg1 Dd1 D1–3.5.6 निःस्वनः; Dt1 निस्वनैः.

17 [a]) V1 -संसृष्ट-; Dg1 -संहृष्ट- (for -संमृष्ट-). Dg1 G1 M2 -रथ्या सा; Dd1 Dm1 G2.3 M1 -रथ्या च; D1–4.7 M3 -रथ्याभिस्.—[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D6 सा (B1 र) राजपथ-; Dt1 Ct तथा च वन-; D1–5.7 तदासीत्पुष्प-; G1 सदर्भवन-; M4 °ध्वज-; Cv.m.g.k as in text; Cr तदहे° (for तदहर्वन-). D6 -शालिनी.—[c]) Dt1 Ct तदहः (for नगरी). D1–5.7 अयोध्यानगरी रम्या.—[d]) B4 समुत्थित-; M4 समुद्धृत- (for °च्छ्रित-). Ñ2 B3 -बहुध्वजा; V1 D1–5.7 -महा°; B1.2.4 G3 -बृहद्ध्वजा (for -गृह°).

18 [a]) Dm1 तदा तु; Dg1 G1 सदा हि (for तदा हि). D1–5.7 तस्यां पुर्यां (D1 °र्या; D4.7 °र्य) निवासी च.—[b]) Ñ2 V1 B2–4 M4 -बालजनो; Dt1 Dm1 Ck.t बालाकुलो Cv.m.g.t*p* °बलो (as in text); Cr -बालाबला. Ś1 D6 स्त्रीबालसहितो जनः; B1 सस्त्रीबालजनोज्वलः; D1–5.7 सस्त्रीबालयुवा जनः.—After 18[ab], D1–5.7 ins.:

100* न सुष्वाप तदा रात्रौ प्रहर्षोत्सुकमानसः ।

—[c]) D2 आकांक्षी (for आकाङ्क्षन्).—[d]) Ś1 B1.2 Dm1 D6 T3 G2 M1–3 Cv.m.g आकांक्षदुदयं; B4 D3 ***क्षु°; D2.5 न कांक्षन्नु°; D4.7 ना(D7 न)गराभ्यु°; Ck.t as in text (for आकाङ्क्षन्नु°).

19 [a]) Ñ2 V1 B हि; D1.3–5.7 M4 तं (for च). D2 राजालंकारभूषं तं.—[b]) V1 Dg1 D2 जनन्यानंद-; B3 M3 जनस्यानंदि- (for °स्यानन्द-).—[c]) D1–5.7 सोत्सुकोभूज् (D5 °त्र) (for उत्सुकोऽभूज्). M2 दृष्टयाम् (for द्रष्टुं).—[d]) Dg1 Dd1 Dm1 G2.3 M1.2.4 अयोध्यायां (M2 °या) (for तमयोध्या-).

20 [ab]) Ñ2 T2 G1.2 M1.2 तु; V1 B2.3 Dt1 M4 तज्; Cv.r.g as in text (for तं). D7 illeg. from तं up to °मार्गं. D2 तं नर-; D3 जनैश्च; D5 (before corr.; after corr. as in V1) तं नगर- (hypm.) (for तं जन-).—[c]) V1 व्यूहयंतं; B2 (m. also) वितर्कयन्; B3 (after corr.) गाहन्निव; D5 वहन्निव (for व्यूहन्निव). Dm1 ते; D6 तु (for तं). B4 जनौघैस्तं (for जनौघं तं).—[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D6 तदा (for शनै). G2.3 M1 -गृहं (for -कुलं). D1.2 व्यूहयित्वा (D2 व्यूहित्वाथ) शनैर्ययौ; D3.4.7 समूहत्वाच्छनैर्ययौ; D5 सस्तं (sic) हित्वा शनैर्ययौ; M4 मुहूर्ताच्छनकैर्ययौ; Cr.g as in text.

सिताभ्रशिखरप्रख्यं प्रासादमधिरुह्य सः ।
समियाय नरेन्द्रेण शक्रेणेव बृहस्पतिः ॥ २१
तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा राजासनं नृपः ।
पप्रच्छ स च तस्मै तत्कृतमित्यभ्यवेदयत् ॥ २२
गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातो मनुजौघं विसृज्य तम् ।
विवेशान्तःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव ॥ २३
तदग्र्यवेषप्रमदाजनाकुलं
महेन्द्रवेश्मप्रतिमं निवेशनम् ।
व्यदीपयंश्चारु विवेश पार्थिवः
शशीव तारागणसंकुलं नभः ॥ २४ G. 2. 4. 26 B. 2. 5. 26 L. 2. 7. 26

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

---

21 a) Dg1 G1 M3 **शुभ्राभ्रशिखर-**; M2 damaged (for **सिताभ्र°**). D1 G1 **-प्रख्य-**. —b) Ñ2 B2.3 D2 **अभिरुह्य.** Dt1 M4 **च** (for **सः**). —c) Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 M2.3 **समीयाय**; D2 **स निनाय**; D3 **समियाय ह** (hypm.); M4 **समेयाय** (for **समि°**).

22 a) D2 **समागतम्.** M3 **अभिप्रेत्य.** —b) D2 **राज्यासनं.** B2 **ततः** (for **नृपः**). —c) D1–5.7 **अपृच्छत्** (for **पप्रच्छ**). M4 transp. **स** and **च.** Dt1 Dd1 **स्वमतं तस्मै**; D2 **सर्वं चास्मै तत्**; G3 **च तदा तस्मै** (for **स च तस्मै तत्**). —d) V1 [**अ**]**भ्यवादयत्**; Dg1 D1–3 [**अ**]**भि**(D3 [**अ**]*)**वेदयत्**; Dd1 Dm1 G2.3 M1 [**अ**]**भ्य**(G2 [**अ**]**भि**)**चोदयत्** (for **°वेदयत्**). —After 22, Ś1 Ñ2 V1 B Dg1 Dt1 Dm1 D6 T2.3 G M Cv.g.t ins.:

101* **तेन चैव तदा तुल्यं सहासीनाः सभासदः ।**
आसनेभ्यः समुत्तस्थुः पूजयन्तः पुरोहितम् ।

[(l. 1) Ñ2 V1 B [ए]व च (by transp.); M4 चापि (for चैव). M4 ततस् (for तदा). Ś1 Ñ2 V1 B1-3 D6 तुल्याः; B4 तस्यां (for तुल्यं). V1 B4 G1 (before corr.) M4 समासीनाः; B2 सभासीनाः (for सहासीनाः). Dg1 G1.2 M1–3 transp. तदा तुल्यं and सहासीनाः.]

23 ab) Ś1 Ñ2 V1 B D6 **सो** (for **तु**). D6 **मानवौघं**; M2 **मनुजेंद्रो** (for **मनुजौघं**). B1.2.4 D6 **च** (for **तम्**). D1–5.7 **अनुज्ञातः स गुरुणा वसिष्ठेन महात्मना.** —c) M4 [**अ**]**भ्यंतरं** (for [**अ**]**न्तःपुरं**).

24 a) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 **तदत्यु** (V1 B3 [also] D5 **°भ्यु**)**दग्र-**(Ñ2 B3.4 D1.2.5.7 **°ग्रं**); Dg1 M4 **°रूपं**; Dm1 **°वेश्म**; D3 **तदेतदुग्रं**; G1 **उदग्ररूप-**; G2 M1 **°रूप-**; M3 **तमभ्यरूप-** (for **तदग्र्यवेष-**). Dg1 G1 M3 **-गणा-** (for **-जना-**). —b) M4 **निशाकुलं** (for **निवेशनम्**). D1–5.7 **महा**(D4.7 **समं**)**विमानावततं**(D1 **°विततं**; D3 **°वनतं**) **सुदीप्तिमत्** (D3 **°दी** ***; D5 **°दीप्तिमान्**). —c) Ś1 D6 **सुशोभनं**; Ñ2 V1 B **स** (Ñ2 B3 **सं**)**शोभयंश्**; Dg1 D1–5.7 G1 M2.3 Cg **विदी°**; M4 **निवेशनं** (for **व्यदीपयंश्**). —d) Ś1 D1–7 **-मंडितं** (D6 **°तो**) (for **-संकुलं**).

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 D4.6.7 **रामोत्सवः**; Ñ2 **रामाभिषेकोपवासविधानं**; V1 **रामाभिषेकोपायनं**; B1 **रामाभिषेकउपवाससंविधानकं**; B2 **रामाभिषेकसंविधानं**; B3 **रामाभि*कोपवासनविधानं**, B4 **रामाभिषेके**; D1–3 **रामोपकारणः**; D5 **रामोपकरणयौवराज्याभिषेकः**. —*Sarga no.* (figures, words or both): B1.4 D6 om. Ś1 D2.4.7 7; Ñ2 B2.3 3; V1 4; D1 60; D3 51; D5 9. —After colophon, D6 concludes with **रामाय नमः**; G M1.2 **श्रीरामाय नमः**.

६

G. 2. 5. 1
B. 2. 6. 1
L. 2. 8. 1

गते पुरोहिते रामः स्नातो नियतमानसः ।
सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत् ॥ १
प्रगृह्य शिरसा पात्रीं हविषो विधिवत्तदा ।
महते दैवतायाज्यं जुहाव ज्वलितेऽनले ॥ २
शेषं च हविषस्तस्य प्राश्याशास्यात्मनः प्रियम् ।
ध्यायन्नारायणं देवं स्वास्तीर्णे कुशसंस्तरे ॥ ३
वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः ।
श्रीमत्यायतने विष्णोः शिश्ये नरवरात्मजः ॥ ४
एकयामावशिष्टायां रात्र्यां प्रतिविबुध्य सः ।
अलंकारविधिं कृत्स्नं कारयामास वेश्मनः ॥ ५
तत्र शृण्वन्सुखा वाचः सूतमागधबन्दिनाम् ।
पूर्वां संध्यामुपासीनो जजाप यतमानसः ॥ ६
तुष्टाव प्रणतश्चैव शिरसा मधुसूदनम् ।
विमलक्षौमसंवीतो वाचयामास च द्विजान् ॥ ७
तेषां पुण्याहघोषोऽथ गम्भीरमधुरस्तदा ।
अयोध्यां पूरयामास तूर्यघोषानुनादितः ॥ ८
कृतोपवासं तु तदा वैदेह्या सह राघवम् ।
अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रमुदितो जनः ॥ ९

6

☞ Ñ1 missing for Sarga 6 (cf. v.l. 2. 1. 1). T1 missing from 1 up to कृत्वा in 19^{b} (cf. v.l. 2. 4. 29). Dm1 begins with ॐ.

1 ^{a}) M4 भूयः (for रामः). —^{b}) D4.7 स्थितो; D5 ततो (for स्नातो). Ś1 Ñ2 V1 B D6 स्नातः प्रयत°. —^{cd}) D3.5 विशालाक्षो (for °क्ष्या). Ś1 Ñ2 B D6 °क्ष्या विवेशाथ लक्ष्म्या (B4 °क्ष्मी) नारायणो यथा; V1 समियाय नरेंद्रेण शक्रेणेव बृहस्पतिः.

2 ^{a}) M3 ह्य damaged in प्रगृह्य. Ś1 D1–7 पात्रं. —^{b}) D7 हाविष्वो (sic). D1 विविधं (for विधिवत्). Dg1 Dt1 D1–5(by corr.).7 T2 G1 M3 ततः (for तदा). —^{c}) V1 अर्हते (for महते). V1 Dt1 Dm1 T2 M2 देवतायाज्यं; D2 °राज्यं (sic); D5 °यादौ (for दै°). —^{d}) Dt1 ज्वलित-; M4 [उ]ज्ज्वलिते. —After 2, Dm1 ins. रामसत्यं.

3 ^{b}) D2.5 [आ]शंस्य; D4.7 तत्र; D6 [आ]चम्य; G1 [अ]थास्य (for [आ]शास्य). Ś1 D6 [आ]त्मनाहितः (sic); Ñ2 V1 B1.2 [आ]त्मनो हितं; D1 M4 [आ]त्मनः श्रियं. B3 रामो हुत्वात्मनो हितं; B4 प्राश्य पश्चात्मनो हितं. —^{d}) V1 आस्तीर्णः; M4 संस्तीर्णे (for स्वास्तीर्णे). B4 दर्भ-; M3 कु*- (damaged) (for कुश-).

4 ^{b}) M3 damaged for त्वा in भूत्वा. Ñ2 V1 B1.2 (after corr. m. as in text).3 -मैथुनः; D1–3 -वांग्मनाः (D3 °नः) (for -मानसः). —^{c}) V1 [आ]यतनो. —^{d}) Ś1 B3(also).4 Dg1 Dd1 Dm1 D2.4(after corr. marg. *sec. m.* as in text).5.7 शिष्ये (for शिश्ये).

5 D1.2 om. 5-8; D3–5.7 read them (omitting 7^{ab}) after 2. 12. 11 (cf. v.l. 239*). —^{a}) M4 [अ]वशेषायां. —^{b}) Ñ2 V1 B G3 M2.4 च(G3 M2 तु; M4 वै) प्रतिबुध्य सः(B1 °द्धवान्); Dg1 Dd1 Dm1 तु प्रतिबुध्य वै. Ś1 D6 रात्रौ च प्रतिबुध्य ह; D3–5.7 सत्वरः प्रत्यबुध्यत. —^{c}) Dt1 सम्यक् (for कृत्स्नं). —^{d}) D4.7 सत्वरः (for वेश्मनः).

6 D1.2 om. 6 (cf. v.l. 5). For sequence in D3–5.7 cf. v.l. 5. —^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B Dg1 Dd1 Dm1 D3–7 G1 M3.4 ततः; Cm.g as in text (for तत्र). Ś1 Ñ2 V1 B D4–7 शुभा वाचः; D3 शुभां वाचं (for सुखा वाचः). —^{b}) D7 °बंदिनः. —^{c}) V1 सर्वां; B4 पूर्वं (for पूर्वां). —^{d}) Dt1 जजाप सुसमाहितः; D3–5.7 तुष्टाव मधुसूदनं(D3 °नः); D6 after corr. m. as in text.

7 D1.2 om. 7 (cf. v.l. 5). For sequence and om. of 7^{ab} in D3–5.7 cf. v.l. 5. —^{a}) Ś1 D6 ततः स(Ś1 marg.) (for तुष्टाव). Ñ2 V1 B प्रयतश् (for प्रणतश्). M4 [अ]पि (for [ए]व). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 प्रणम्य (for शिरसा). —^{c}) D3–5.7 अहत- (for विमल-). G1 -संवीतं (sic). —^{d}) G1 पूजयामास. Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 G2.3 स; D3–7 M2 वै (for च).

8 D1.2 om. 8 (cf. v.l. 5). For sequence in D3–5.7 cf. v.l. 5. —^{a}) Ś1 Dm1 -घोषेथ; B2 -घोषः स; D3.5 -घोष (D5 °षै)स्तु; D4 -घोषेषु (for -घोषोऽथ). —^{b}) Ś1 Dt1 D6 -मधुरस्वनः(Dt1 °स्तथा). D3–5.7 गंभीरो मधुर(D4 °रः) स्वरः. —^{d}) B1.4 तूर्यशब्द-; B2 तूर्य in marg.; D3–5.7 शंख°; G1 तूर्यघोषो (sic) (for तूर्यघोष-). Ś1 Ñ2 V1 B D6 -विमिश्रितः; D5 -[अ]नुवादिनः (for -[अ]नुनादितः).

9 ^{a}) D6 कृत्वा (for कृत-). D1.2 -[उ]पवास- (for -[उ]पवासं). Ñ2 B3.4 D6 च तदा; V1 स तदा; B1.2 च तथा; D1.2 -नियमं; D3–5.7 रामं तु (for तु तदा). —^{b}) M3 damaged for ह्या in वैदेह्या. D1–5.7 सहितं तदा (for सह राघवम्). —^{d}) B4 सर्व-; T2 सर्वं (sic) (for सर्वः). Ś1 Ñ2 B1–3 D6 M4 प्रमुमुदे. —For 9^{cd}, D1–5.7 subst. :

102* सदर्भायां क्षितौ सुप्तं शुश्राव विधिवज्जनः ।
[D3 सह भार्या (sic) (for सदर्भायां).]

ततः पौरजनः सर्वः श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ।
प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा चक्रे शोभां परां पुनः ॥ १०
सिताभ्रशिखराभेषु देवतायतनेषु च ।
चतुष्पथेषु रथ्यासु चैत्येष्वट्टालकेषु च ॥ ११
नानापण्यसमृद्धेषु वणिजामापणेषु च ।
कुटुम्बिनां समृद्धेषु श्रीमत्सु भवनेषु च ॥ १२
सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषु च ।
ध्वजाः समुच्छ्रिताश्चित्राः पताकाश्चाभवंस्तदा ॥ १३
नटनर्तकसंघानां गायकानां च गायताम् ।
मनःकर्णसुखा वाचः शुश्रुवुश्च ततस्ततः ॥ १४
रामाभिषेकयुक्ताश्च कथाश्चक्रुर्मिथो जनाः ।
रामाभिषेके संप्राप्ते चत्वरेषु गृहेषु च ॥ १५

G. 2. 5. 15
B. 2. 6. 15
L. 2. 8. 15

10 ^{a}) D3.4.7 T2.3 (before corr. as in text) G1 -जनाः सर्वे (T2 °र्वा); M2 (before corr. as in text) -जनः सर्वे (for -जनः सर्वः). Dg1 पौरजानपदाः सर्वे. — ^{c}) B1 वीक्ष्य (for दृष्ट्वा). — ^{d}) B4 om. चक्रे. V1 पुरे (for परां). B4 पुरः (for पुनः). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M Cr.g चक्रे (G1 °क्रुः) शोभयितुं (Dg1 °भायुतां; G1 °भायितां) पुरीं (Dd1 Dm1 G3 °रं). —For 10^{cd}, D1-5.7 subst. :

103* श्वः प्रभाते तु भविता तां पुरीमभ्यशोभयन् ।

[D3 विमाने तु (for तु भविता). D5 अभिशोभयत्.]

11 ^{ab}) Dd1 Dm1 शुभ्र- (for सित-). M3 damaged from भ्र up to रा and from षु in ^{a} up to ता in ^{b}. D3 सिता:*-. Ś1 Ñ2 V1 D5 T2 (after corr. *inf. lin.* as in text) G1 [अ]भ्रेषु; B3 (m. also as in V1) Dt1 D2.3 [अ]भ्रेषु; Cg as in text (for [आ]भेषु). —After 11^{ab}, D1.3-5.7 ins. :

104* पाण्डुराभ्रप्रकाशेषु पुरुषाणां गृहेषु च ।
स्वस्तिपुण्याहघोषेषु ब्राह्मणावसथेषु च ।
राजमार्गगतानां च पुरोऽलंकारकारिणाम् ।

[D1.3.5 om. (hapl.) l. 1. D4 om. (hapl.) l. 2. —D5 reads l. 3 after 105*. —(l. 3) D5 पुरे (for पुरो). D1 पुरालंकारकारणात् (for the post. half).]

—D2 om. (hapl.) 11^c-13^b. V1 repeats, D1.4.5.7 read 11^{cd} after 13^{ab}. —^{c}) D3 damaged for ष्पथे; T3 चतुष्पथे तु (for °षु). V1 (second time) D1.3-5.7 चैत्येषु (for रथ्यासु). —^{d}) Ñ2 V1 (first time) B1.2.4 चित्रेषु; B3 विचित्र- (for चैत्येषु). B4 [अ]र्यालकेषु (sic); D6 जालकेषु (for [अ]ट्टालकेषु). V1 D1.3-5.7 चत्वरे (V1 [second time] समृद्धे; D1 शिखरे) षु च सर्वशः.

12 D2.3 om. 12 (for D2 cf. v.l. 11). B4 om. (hapl.) 12^{ab}. D5 transp. 12^{ab} and 12^{cd}. —^{a}) V1 -वेश्म-; B1 Dg1 -पुण्य- (for -पण्य-). D1.4.5.7 आपणेषु प्रसादे (D1.5 °रे) षु. —G2 om. (hapl.) 12^{bc}. —^{b}) Ś1 D6 आसनेषु च (D6 तु); D1.4.5.7 आलयेषु च. —T3 om. 12^c-15^b. —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.4-(D5 after corr. *sec. m.*)7 M4 समृद्धानां (for समृद्धेषु). —^{d}) Ś1 भवने:*; D1 भुवनेषु. —After 12, D1-(D2 after 11^{ab} owing to om.; D3 after 13^{ab})5.7 ins. :

105* गृहेषु दुर्गतानां च सानुरथ्येषु सर्वशः ।

[D2 तु (for च). D3 राजमार्गे गतानां च (for the prior half). D2 सानुरम्येषु; D3.5 सानुर (D3 damaged for नुर) थ्यासु (for °रथ्येषु).]

Thereafter D5 cont. l. 3 of 104*.

13 D2 om. 13^{ab} (cf. v.l. 11). T3 om. 13 (cf. v.l. 12). M3 om. (hapl.) 13-15. B3 om. (hapl.) 13^{ab}. —^{a}) B4 om. up to चैव. Ś1 D1.3-7 सुरम्यासु (for [ए]व सर्वासु). —B2 reads 13^b-15 in marg. —^{b}) B2 (before corr. as in text) [अ]लंकृतेषु; G2 [आ]ललितेषु (for [आ]लक्षितेषु). Ś1 V1 D1.3-7 सभ्या (V1 °ख्या; D6 °त्या) नामालयेषु च. —After 13^{ab}, V1 (repeats) D1.4.5.7 read 11^{cd} (for all cf. v.l. 11). —After 13^{ab}, D3 ins. 105*. —^{c}) B2 समुत्थिताश्. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G M1 साधु; D2 श्वेताः; M2 चारु (for चित्राः). —^{d}) T2 तु (for च). Ñ2 B1 Dt1 तथा (for तदा). V1 D1-5.7 पताकाभिरलंकृताः. —After 13, V1 D1-5.7 ins. :

106* बभूवुरुच्छ्रिता दूरं मेघेष्विव शतह्रदाः ।

[D3 घोरं (for दूरं). D2 मेघेष्वेव.]

14 T3 M3 om. 14. B2 reads 14 in marg. (cf. v.l. 12 and 13). —^{a}) D1.2.4.5.7 -निर्घोषाः; D3 -गंधर्वा (for -संघानां). —^{b}) Ñ2 V1 B1-3 (m. also as in Dm1) गायनानां; Dm1 गायमानां (sic) (for गायकानां). D1-5.7 शंखदुंदुभिनिःस्वनाः (D7 illeg. for स्वनाः). —After 14^{ab}, D1-5.7 ins. :

107* गीतध्वनिः सुमधुरस्तथैवाध्ययनध्वनिः ।

[D1-3.7 स मधुरस्. D4 -स्वनः (for -ध्वनिः).]

—^{c}) D4.7 ततः (for मनः-). B4 -शुभा; D5 (after corr. *sec. m.* as in text) -सुखद् (for -सुखा). D4 -सुखा वाचं (sic). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 श्रूयंते स्म (Ñ2 B3.4 च); G2 °* (for शुश्रुवुश्च). Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 समंततः. Dt1 शुश्राव जनता ततः; M4 पुनः शुश्रुविरे तदा. —After 14, V1 B2 (m.) ins. 108*.

15 T3 om. 15^{ab} (cf. v.l 12). M3 om., B2 reads 15 in marg. (cf. v.l. 13). Ś1 D6 om. (hapl.) 15-16^b; V1 om. (hapl.) 15^{ab}. —^{a}) G1-3 M1 रामाभिष्टव-. B2.4 -संयुक्ताः (for -युक्ताश्च). Ñ2 B1.3 M2.4

G. 2. 5. 16 B. 2. 6. 16 L. 2. 8. 16

बाला अपि क्रीडमाना गृहद्वारेषु संघशः ।
रामाभिषेकसंयुक्ताश्चक्रुरेव मिथः कथाः ॥ १६
कृतपुष्पोपहारश्च धूपगन्धाधिवासितः ।
राजमार्गः कृतः श्रीमान्पौरै रामाभिषेचने ॥ १७
प्रकाशीकरणार्थं च निशागमनशङ्कया ।
दीपवृक्षांस्तथा चक्रुरनु रथ्यासु सर्वशः ॥ १८
अलंकारं पुरस्यैवं कृत्वा तत्पुरवासिनः ।
आकाङ्क्षमाणा रामस्य यौवराज्याभिषेचनम् ॥ १९
समेत्य संघशः सर्वे चत्वरेषु सभासु च ।
कथयन्तो मिथस्तत्र प्रशशंसुर्जनाधिपम् ॥ २०
अहो महात्मा राजायमिक्ष्वाकुकुलनन्दनः ।
ज्ञात्वा यो वृद्धमात्मानं रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २१
सर्वे ह्यनुगृहीताः स्म यन्नो रामो महीपतिः ।
चिराय भविता गोप्ता दृष्टलोकपरावरः ॥ २२

रामाभिष्ट(Ñ2 °स्त)वसंयुक्ताः. —^{b}) M4 चक्रिरे च मिथः कथाः. —^{c}) T2 रामाभिषेक-. —^{d}) B4 चत्वरेषु च (hypm.). M4 सभासु (for गृहेषु). —For 15, D1–5.7 subst., while V1 B2 (m.) ins. after 14 :

108* क्वचित्समाजाः प्रबभुः क्वचिद्ग्रन्थाः क्वचित्कथाः ।
क्वचिन्मङ्गलसंयुक्तास्तदा रामाभिषेचने ।

[(l. 1) D3 समानाः (for °जाः). V1 B2 गाथाः (for ग्रन्थाः). —(l. 2) D4.7 मुदा (for तदा).]

16 Ś1 D6 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). —^{a}) V1 B T1 चापि (for अपि). —^{b}) Ñ2 V1 B Dg1 Dd1 Dm1 G M सर्वशः(Dd1 °तः) (for संघशः). —M4 om. 16^{c}–18^{b}, while M2 om. 16^{cd}. —^{c}) Ñ2 V1 B Dg1 G M1.3 -[अ]भिष्ट(Ñ2 °स्त)व-; Dd1 Dm1 (after corr. as in text) Cm.t -[अ]भिषव- (for -[अ]भिषेक-). M3 -युक्ताश्च (for -संयुक्ताश्). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 चक्रिरे ते; Dg1 T2 चक्रुरेवं (for चक्रुरेव). B4 (after corr. *sec. m.* as in text) मिथः कथा; Dt1 कथा मिथः (by transp.); M3 मिथः क* (damaged) (for मिथः कथाः). —For 16, D1–5.7 subst. :

109* क्रीडन्ति बाला द्वारेषु धात्रीभिः परिपालिताः ।
कुलवृद्धाश्च निष्क्रान्ता द्वारदेशात्तथाङ्गनाः ।

[(l. 2) D1–3.5.7 निःक्रांता. D1 -देशे; D2 -देशं (for -देशात्).]

17 M4 om. 17 (cf. v.l. 16). —^{a}) D1–5.7 T2 G3 -[उ]पहाराश्; Cg °रश् (as in text). —^{b}) V1 धूम- (for धूप-). B1 Dd1 G1.3 -[आ]दि; T2 -[अ]भि- (for -[अ]धि-). D1.3.5 धूपाश्चैव वि(D3 °वार्थ; D5 °वाव)चारिताः; D2.4.7 धूपाश्चैवावतारिताः. —^{d}) B4 (after corr. as in text) G3 पौरे (sic) (for पौरै). —For 17^{cd}, D1–5.7 subst.; V1 ins. l. 3 only after 17 :

110* चचाराकाशगो गन्धो नृणां घ्राणमनोहरः ।
तेन पुष्पोपहारेण मुक्तेन बहुना तदा ।
राजमार्गो विरुरुचे पुष्परुद्धेव जाह्नवी ।

[(l. 1) D3 काम- (for [आ]काश-). —(l. 2) D2 om. the post. half of l. 2 and the prior half of l. 3. D4.7 युक्तेन (for मुक्तेन). D3 बहुना दता (metathesis) (for बहुना तदा). —(l. 3) D1 [ऽ]पि रुरुचे; D3 वि*° (for वि°). V1 om. जाह्नवी.]

18 M4 om. 18^{ab} (cf. v.l. 16). —^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B Dg1 Dd1 Dm1 D6 T2 प्रकाश-; B3 (also) आकाश- (for प्रकाशी-). Ś1 Ñ2 V1 B D6 -गमनार्थं(B4 °*) च (Ś1 D6 वै). D1–5.7 निशि संच(D3 °शा संचा)रणार्थं(D5 °र्थे) वै. —^{b}) V1 D1–5.7 -कांक्षिणः (for -शङ्कया). —^{c}) Ś1 ततश्; B2.4 T3 तदा; D1–5.7 अथो (for तथा). —^{d}) B3 (also) D2.5 पथ्यासु; D7 *थ्यासु; M3 सु damaged (for रथ्यासु). Ñ2 Dd1 सर्वतः.

19 ^{a}) D4 G2 अलंकार-. M3 damaged for पुर in पुरस्य. D3.5 [ए]व (for [ए]वं).
☞ T1 resumes from तत्पुर in ^{b} (cf. v.l. 1). —^{c}) Ś1 V1 B1.3 (also) D6 आकांक्षंतो(V1 °क्षयंतो [hypm.]) हि (for आकाङ्क्षमाणा). D6 (after corr. as in text) T2 यौवराज्ये. —After 19, B3 ins. :

111* त्यक्त्वा सर्वे गृहे कर्म आनन्देन समायुताः ।

20 ^{a}) D1–5.7 तत्र (for सर्वे). —^{b}) M3 चत्वारिषु (sic) (for चत्वरेषु). —^{c}) D1–5.7 हृष्टाः स्वस्थास्तथासीनाः. —^{d}) B3 प्रांशसंस्तन्; M3 प्रशशासुर् (for प्रशशंसुर्). Ś1 Ñ2 V1 B D3.4.6.7 M3 नराधिपं.

21 B4 om. 21^{ab}. —^{a}) D1–5.7 महात्मा खलु (for अहो महात्मा). Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D6 (all with hiatus) अहो महानयं राजा. —^{b}) Ñ2 B3 Dd1 Dm1 G2.3 M1.2 -वर्धनः; Dg1 D7 -नंदनं (for -नन्दनः). —^{c}) Ñ2 B3 (after corr. as in text) ज्ञात्वासौ; B4 कृत्वा यो; T1 °यं; M4 यो ज्ञात्वा (by transp.) (for ज्ञात्वा यो). Dt1 ज्ञात्वा वृद्धं स्वमात्मानं. —^{d}) Ś1 D1.3–7 [ऽ]भिविं(D3 °षे)चति. —After 21, Dm1 ins. राम.

22 T1 damaged from ताः in ^{a} up to तिः in ^{b}. —^{a}) B3 (also) [अ]द्य; Dd1 [अ]ति-; D1–3.5 च (for हि). Ś1 Ñ2 B2.3 D2.6 स्मो (for स्म). —^{b}) D1.2 यतो (for यन्नो). T2 र म (sic) (for रामो). D1–5.7 विशांपतिः (for मही°). —^{c}) Dg1 गुप्ता; D1–5.7 राजा (for गोप्ता). —^{d})

अनुद्धतमना विद्वान्धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः ।
यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथास्मास्वपि राघवः ॥ २३
चिरं जीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोऽनघः ।
यत्प्रसादेनाभिषिक्तं रामं द्रक्ष्यामहे वयम् ॥ २४
एवंविधं कथयतां पौराणां शुश्रुवुस्तदा ।
दिग्भ्योऽपि श्रुतवृत्तान्ताः प्राप्ता जानपदा जनाः ॥ २५
ते तु दिग्भ्यः पुरीं प्राप्ता द्रष्टुं रामाभिषेचनम् ।
रामस्य पूरयामासुः पुरीं जानपदा जनाः ॥ २६
जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिः शुश्रुवे तत्र निस्वनः ।
पर्वसूदीर्णवेगस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ २७
ततस्तदिन्द्रक्षयसंनिभं पुरं
दिदृक्षुभिर्जानपदैरुपागतैः ।
समन्ततः सस्वनमाकुलं बभौ
समुद्रयादोभिरिवार्णवोदकम् ॥ २८

G. 2. 5. 28
B. 2. 6. 28
L. 2. 8. 28

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.5.6 M4 -तत्त्व-(D1 °त्त्वं); Cv.r.m.g.k.t as in text (for -लोक-). Dg1 Dm1 -परापरः. D3 दृष्टतत्त्वपरायणः; D4.7 सर्वेषां परमा गतिः.

23 B2 reads 23[ab] in marg.—[a]) Ś1 Dg1 D6 अनुबद्धमना; B2 अनुकूल्य मनोर् (sic) (for अनुद्धतमना). B4 वृद्धो (for विद्वान्). D1–5.7 त्यक्तानृतकथो वीरः.—[b]) D1–5.7 सततं (for धर्मात्मा). B4 पितृवत्सलः; D7 illeg. (for भ्रातृ°).—[c]) Ś1 D6 सर्वेषु; Dg1 यथा स्व-; D1.2 यथावद्; M3 यथैव (for यथा च). Ñ2 B3 L(ed.) यथा भ्रातृष्वपि स्निग्धस्; G3 यथा भ्रातृषु सुस्निग्धस्.—[d]) D2 तासु (for [अ]स्मासु). Ś1 D6 च (for [अ]पि).

24 [a]) M2.4 (after corr. *sec. m.* as in text) चिरं जीवितु (sic).—[b]) Ñ2 V1 B1.3 G1 M4 नृपः Dg1 प्रभुः (for ऽनघः).—[cd]) Ñ2 V1 B1–3 प्रसादाद् (for प्रसादेन). Ś1 D6 G1 यत्प्रसादाभिषिक्तं च(G1 तं) (for [c]). Ś1 Ñ2 V1 B D6 द्रक्ष्यामो राघवं वयं (for [d]). D1–5.7 यस्य प्रसादाद्रक्ष्यामो रामराज्यमनुत्तमं(D3 °तः परं).

25 [ab]) M4 मिथः (for -विधं). Ś1 Ñ2 V1 B D6 मिथः कथयतामेवं (for [a]). Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 शुश्रुवे (for शुश्रुवुस्). B4 M3 (after corr. *inf. lin.* as in text) तथा; B4 (after corr. *sec. m.* G1) G1 कथाः; Dt1 पुरे; M4 वचः (for तदा). D1–5.7 एवं कथयतां तेषामयोध्यापुरवासिनां.—[c]) Dg1 [ऽ]तिश्रुत-; Dt1 Dd1 Dm1 T G3 M1–3 Ct विश्रुत-; Cg as in text (for ऽपि श्रुत-). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 दिग्भ्योपि श्रुत(D1.2.4.5.7 दिग्भ्यः संश्रुत[D2 °त्य]; D3 दिष्ट्या संवृत; M4 दिग्भ्यो हि श्रुत)वृत्तांतः.—[d]) Dg1 प्राप्त- (for प्राप्ता). Cm जनपदाः. Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 प्राप्तो जा(B4 D2 ज)नपदो जनः.

26 D5 om., while M2 repeats consecutively 26.—[a]) Ś1 Ñ2 B1–3 D1–4.6(m.).7 M4 स तु; V1 B4 सर्व- (for ते तु) and all प्राप्तो (for प्राप्ता). Ś1 D1–4.6.7 पुरं (for पुरीं).—[b]) Ñ2 B D3.4.7 द्रष्टुकामो (for द्रष्टुं रामा-).—[c]) Ś1 D6(m.) सर्वं च (for रामस्य).—[d]) D4 जनपदो.

27 [a]) D1–5.7 परिसर्पद्भिः (for तैर्वि°).—[b]) B2 तस्य निस्वनः; D1.4.5.7 तुमुलं महत्; D2 तुमुलः स्वनः; D3 तुमुलो महान् (for तत्र निस्वनः).—T2 om. (hapl.) 27[cd].—[c]) V1 D4.7 पर्वस्थ(V1 °व्य)दीर्घ-; D1 पूर्णमासींदु-; D2 एवं कृदीर्ण- (sic); D5 पर्वण्युदीर्ण- (for पर्वसूदीर्ण-).—[d]) Ś1 D6 गर्जतः; B1.2.4 भिद्यतः (for निस्वनः).

28 [a]) D1–5.7 महेंद्र- (for तदिन्द्र-). D1.2.5 क्षयं (for पुरं). D3.7 °संनिभक्षयं; D4 °क्षयसंनिभस्.—[b]) Dt1 उपाहितैः; M4 समागतैः (for उपागतैः). D1–5.7 समाग(D2 °हि)तै रामहितार्थसिद्धये.—[c]) B4 सुस्वनम्; D6 सुस्वरम्; G2 *° (for स°). D1–5.7 दिदृक्षुभिस्तत्पुरमा°.—[d]) Ś1 Ñ2 B D6 अनेक-; T3 M4 सम(T3 °मु)द्र- (for समुद्र-). B4 -यादोगणभिर् (sic) (for -यादोभिर्). V1 रत्नाकरादोभिर् (sic). Ś1 Ñ2 V1 B D6 [अ]र्णवे(Ś1 D6 °वं) पयः; D1–5.7 [आ]कुलं पयः(D2 यथा); M3 [अ]र्णवो महान्; M4 [अ]र्णवाग्रतः (for °दकम्).

Colophon.—*Sarga name*: Ś1 D6 पुरालंकरणं; Ñ2 V1 B2–4 पुरशोभाभि(B2.4 °वि)धानं; B1 पुरशोभाभिवर्णनं; D1–4.7 पुरालंकारिको; D5 पुरालंकारिके यौवराज्याभिषेको. —*Sarga no.* (figures, words or both): B1.4 D6.7 om. Ś1 D2.4 8; Ñ2 B2.3 4; V1 5; D1 61; D3 52; D5 10. —After colophon, D6 G M1.2 conclude with श्री(D6 om. श्री)रामाय नमः.

७

G. 2. 6. 1 B. 2. 7. 1 L. 2. 9. 1

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्यास्तु सहोषिता ।
प्रासादं चन्द्रसंकाशमारुरोह यदृच्छया ॥ १
सिक्तराजपथां कृत्स्नां प्रकीर्णकमलोत्पलाम् ।
अयोध्यां मन्थरा तस्मात्प्रासादादन्ववैक्षत ॥ २
पताकाभिर्वराहाभिर्ध्वजैश्च समलंकृताम् ।
सिक्तां चन्दनतोयैश्च शिरःस्नातजनैर्वृताम् ॥ ३

7

☞ Ñ1 missing for Sarga 7 (cf. v.l. 2. 1. 1). Dm1 begins with ॐ.

1 ^{a}) Dt1 Dm1 G3 **ज्ञाती** (for **ज्ञाति-**). D1–4.7 **तु कैकेय्या**; **C**t*p* **यतो नित्यं** (for **यतो जाता**). D5 **ज्ञातिर्दासीति कैकेय्या.** —^{b}) Dt1 Dd1 G2 M1 **कैकेय्या तु**; D1.2.4.7 **गृहजाता**; D3 **सह जाता**; D5 **यतो जाता** (for **कैकेय्यास्तु**). —For 1, Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 subst.; D1–5.7 subst. l. 2 only for 1^{cd} :

112* **ज्ञातिदास्यथ कैकेय्याः सहोढा परिचारिका ।**
प्रासादाग्रमुपारूढा तस्मिन्काले यदृच्छया ।

[(l. 1) B4 ज्ञाती; D6 जाति- (for ज्ञाति-). M4 परिचारकीं (sic). —(l. 2) Ś1 D6 (by corr.) प्रासादाऽग्यम् (D6 orig. °ख्यम्); V1 प्रसादाग्रम् (for प्रासादाग्रम्). Ś1 D1–7 अथारूढा (D1 °ह्य); B4 समारूढा (for उपारूढा). B2 (marg. also) दिदृक्षया (for यदृच्छया).]

2 B2 reads 2^{ab} in marg. —^{a}) Dm1 **सिक्ता-** (for **सिक्त-**). B2 Dg1 D1–3.5 T **रम्यां**; D4.7 **दिव्यां** (for **कृत्स्नां**). —^{b}) Ñ2 **-कुसुमोज्ज्वलां**; Dm1 D2 **-क**(D2 *)**मलोत्करां**; D3 **-प्रकरोत्पलां**; T **-कुसुमोत्करां**; M3 -**° (damaged) (for **-कमलोत्पलाम्**). —^{d}) D1.3 M1 **प्रसादात्**. D1–5.7 **समवैक्षत**; T3 **अध्यवैक्षत.** —For 2, Ś1 V1 B1.3 D6 M4 subst.; Ñ2 B2 ins. l. 1 before and after 2^{ab} respy. and subst. l. 2 for 2^{cd}; B4 subst. l. 1 for 2^{ab} and ins. l. 2 after 2^{cd} :

113* **ददर्श साथ तत्रस्था श्रीमद्राजपथां पुरीम् ।**
समुच्छ्रितध्वजवतीं हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ।

[(l. 1) Ś1 D6 सा ददर्श (by transp.); M4 ददृशे सा (for ददर्श सा). —(l. 2) B4 समुत्थित-; M4 समुद्धृत-. M4 -तुष्ट- (for -पुष्ट-).]

Ś1 Ñ2 B1 D6 cont.; V1 ins. after l. 3 and B4 ins. after l. 2 of 116* :

114* **तां च दृष्ट्वा पुरीं रम्यामलंकृतजनाकुलाम् ।**

3 Ś1 V1 B D6 M4 om. 3. —^{ab}) Ñ2 D3–5.7 **उच्छ्रिताभिः पताकाभिर्** (for ^{a}). D1.2 **अयोध्यां तां तथा दृष्ट्वा पताकाभिरलंकृतां**; **C**v.r.m.g.k.t*p* as in text (for ^{ab}). —After 3^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.3 **C**v.r.m.g.k.t*p* ins. :

115* **कृतां छन्नपथैश्चापि स्वच्छन्दकपथैर्वृताम् ।**

[T G2 M1 **C**v.r.m.g.k.t*p* वृतां (for कृतां). Dg1 M3 **C**m*p* छंद-; T2 M1 छिन्न-; G3 जन- (for छन्न-). ❀ **C**v : छिन्नपथैरिति तु सम्यक् पाठः । छिन्नपथाश्च उत्सवादिषु जनभूयस्तया स्वैरप्रवेशनिर्गमार्थं प्राकारादिभङ्गेन ये क्रियन्ते ते ज्ञेयाः ।; **C**r.m*p* : छन्दपथैर्वृतां......स्वच्छन्दगमनयोग्योपवीथीभिरावृतामित्यर्थः । अयमेव पाठः सम्यक् ।; **C**t : एतदुत्तरं 'कृतां छन्नपथैश्चापि स्वच्छन्दकपथैर्वृताम्' इत्यर्धं पठन्ति । छन्नपथैर्निम्नोन्नतप्रदेशमार्गैः कृतामलंकृताम् । स्वच्छन्दकपथैरुत्सवादिषु जनभूयस्त्वेन प्रवेशनिर्गमार्थं प्राकारादिभङ्गेन कृतैर्मार्गैरिति व्याचक्षते च केचित् । ❀ T G3 -पदैश् (for -पथैश्). Dg1 T G1.2 M1.3 om. from the post. half up to तोयैश्च in 3^{c}. G3 स्वच्छंदगमनैर्वृतां (for the post. half).]

—G3 om. (hapl.) 3^{cd}. —^{cd}) Dm1 **सिक्त-**. D1–4.7 **तुष्टपुष्टजना**(D1 °**शिता**; D2 °**जन**; D3 °**मितां**)**छन्नां**(D1 **छिन्न-**; D4 **छिन्नां**); D5 **तुष्टपुष्टासनच्छन्नां** (for ^{c}). D2 **शतशोथ**; T2 °**स्नातैर्** (for **शिरःस्नात-**). Dt1 Dd1 Dm1 M3 **-जनै**(Dt1 °**लै**)**र्युतां**; D1–3.5 **-जनावृतां**; D4.7 **-समावृतां** (for **-जनैर्वृताम्**). M2 **शिरस्नातैर्जनैर्युतां** (for ^{d}). Ñ2 **बृहच्छत्रप***(illeg.) **द्वारामश्रांतसुजनावृतां.** —After 3, Ñ2 (l. 1 and 4 only) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–5.7 T G M1–3 **C**v.r.m.g.k.t*p* ins.; V1 B2.4 ins. after 113* (owing to om. of 3) :

116* **माल्यमोदकहस्तैश्च द्विजेन्द्रैरभिनादिताम् ।**
शुक्लदेवगृहद्वारां सर्ववादित्रनादिताम् ।
संप्रहृष्टजनाकीर्णां ब्रह्मघोषाभिनादिताम् ।
प्रहृष्टवरहस्त्यश्वां संप्रणर्दितगोवृषाम् ।
प्रहृष्टमुदितैः पौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीम् । [5]
अयोध्यां मन्थरा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता ।
सा हर्षोत्फुल्लनयनां पाण्डुरक्षौमवासिनीम् ।

[(l. 1) D5 माला-. D3 माल्यामोदकदैवैश्च (for the prior half). Ñ2 अभिनंदितां; V1 D1–5.7 चोपशोभितां (for अभिनादिताम्). B2 द्विजैश्चैवोपशोभितां (for the post. half). —After l. 1, V1 B2 (marg.) D1–5.7 read l. 4. —Dm1 om. (hapl.) l. 2. —(l. 2) V1 युक्त- (for शुक्ल-). B2 -तोय- (for -देव-). B4 प्रीतैः प्रमुदितैः पौरैः (for the prior half). Dg1 T -निःस्वनां (for -नादिताम्). V1 B2 D1–5.7 गंधतोयसमुक्षि(B2 °मन्वि)तां (for the post. half). —After l. 2, B4 ins. 114*. —M3 om. (hapl.) l. 3. —(l. 3) G2 संप्रकीर्णजनाहृष्टां (for the prior half). V1 B2 D1–5.7 सर्ववादित्रनादितां (B2 °निःस्वनां) (=post. half of l. 2); Dt1 T ब्रह्मघोषानु(Dt1 °षनि)नादितां (for the post. half). —After l. 3, V1 ins. 114*. —(l. 4) V1 B2 D1–5.7 -कुंजरहयां; Dg1 -रथहस्त्यश्वां (for -वरहस्त्यश्वां). V1 B2 D1–5.7

अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थरा ।
उत्तमेनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थपरा सती ॥ ४

राममाता धनं किं नु जनेभ्यः संप्रयच्छति ।
अतिमात्रं प्रहर्षोऽयं किं जनस्य च शंस मे ।
कारयिष्यति किं वापि संप्रहृष्टो महीपतिः ॥ ५

विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री परमया मुदा ।
आचचक्षेऽथ कुब्जायै भूयसीं राघवे श्रियम् ॥ ६
श्वः पुष्येण जितक्रोधं यौवराज्येन राघवम् ।
राजा दशरथो राममभिषेचयितानघम् ॥ ७
धात्र्यास्तु वचनं श्रुत्वा कुब्जा क्षिप्रममर्षिता ।
कैलासशिखराकारात्प्रासादादवरोहत ॥ ८

G. 2. 6. 9
B. 2. 7. 12
L. 2. 9. 9

प्रस्नाचित-; M2 संप्रणादित- (sic) (for संप्रणदित-). —V1 om. l. 5–7. —(l. 5) Dt1 M1.3 हृष्टप्र- (by transp.); G1 हृष्टाः प्र-; G2 हृष्टः प्र-; G3 हृष्टैः प्र- (for प्रहृष्ट-). B2 D1–5.7 अयोध्यां तां तथा (B2 D3.5 °दा) दृष्ट्वा (for the prior half). B2 D1–5.7 पताका- (for उच्छ्रित-). —D1–5.7 om. (hapl.?) l. 6 and 7. —(l. 7) G3 स-; K (ed.) प्र- (for सा). T G M1–3 पांडर- (for पाण्डुर-).]

4 ^{ab}) D2 दृष्ट्वा रात्रीं; D3.4.7 गत्वा धात्रीं; G1.2 M1 धात्रीं दृष्ट्वा (by transp.) (for दृष्ट्वा धात्रीं). —For 4^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 subst.:

117* अदूरस्थां समासाद्य धात्रीं कांचिदपृच्छत ।

[Ś1 Ñ2 D6 सुदूरस्थां. M4 समाभाष्य (for समासाद्य). V1 कुब्जां धात्रीम् (for धात्रीं कांचिद्). Ñ2 B3 अभाषत; B4 अपृच्छति (sic).]

—After 4^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 read 5^{cdef} (including subst.). —Ś1 D6 om. 4^{c}–5^{b}. —^{cd}) D1.2.4.5.7 [अ]द्य; D3 G2 M1 [अ]थ; G1 [अ]सि; Cg as in text (for [अ]भि-). D1 [अ]त्र (marg. also as in text) परा; D2.4.5.7 [अ]द्य (D2 [अ]थ) परा; Cm.g.t as in text (for [अ]र्थ°). Ñ2 V1 B M4 उत्तमेन च हर्षेण हर्षिताद्य विशेषतः.

5 Ś1 D6 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). —^{a}) Dg1 Dm1 तु (for नु). Ñ2 V1 B M4 धनोत्सर्गं; D1–5.7 धनं कस्माद् (for धनं किं नु). —^{b}) Ñ2 V1 B M4 कुरुते केन हेतुना; D1–5.7 ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति. —Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 read 5^{cdef} (including subst.) after 4^{ab}. —^{c}) Dg1 Dm1 (before corr. as in text) D1.2.5 G1 Cg अतिमात्र-; D3.4.7 °मात्रः; M3 अ*° (damaged); Cm as in text (for अतिमात्रं). T2 प्रहृष्टो (for प्रहर्षो). Dt1 किं (for ऽयं). —^{d}) Dt1 जनस्यास्य (for किं जनस्य). D1–5.7 [अ]स्य (for च). —^{e}) D2 कं (for किं). Dm1 (by corr.) D1–3.5 चापि; D4.7 कोपि (for वापि). —For 5^{cdef}, Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 subst. and read after 117*:

118* कस्मात्पौरजनस्यायमतिहर्षोऽद्य शंस मे ।
चिकीर्षितं किं नृपतेः कार्यं पौरजनप्रियम् ।

[(l. 1) M4 इति (for अति-). Ś1 हि; B3 D6 [ऽ]भि- (for ऽद्य).]

6 ^{a}) Ś1 D6 उत्तमेन च; Dd1 Dm1 G1.3 Cr उदीर्य°; D2 विदीर्ण°; D3 विदार्य°; Cm.g.k.t as in text (for विदीर्यमाणा). —^{b}) Ś1 Dt1 G2 M1.3 तु परया (for परमया). —^{c}) G2 M1 च (for ऽथ). D1.3–5.7 अथाचचक्षे (by transp.). D4.7 कुब्जां वै (for कुब्जायै). —^{d}) D3 illeg. for भूयसीं. Dg1 D1–5.7 T2 M3 Cm राघव- (D5 °वं [sic]); Cr.g.t as in text (for राघवे). —For 6, Ñ2 V1 B M4 subst.; Ś1 D6 subst. line 2 only for 6^{cd}:

119* इति पृष्टा तया धात्री कुब्जया भृशहर्षिता ।
आचचक्षे यथावृत्तं यौवराज्याभिषेचनम् ।

[(l. 1) V1 तदा (for तया). —(l. 2) D6 (*inf. lin.* also) तथा वृत्तं.]

7 ^{a}) D1 G1.2 M1 पुष्ये तु (D1 च); Cg as in text (for पुष्येण). D1–5.7 जितक्रोधो; G2 जितः क्रोधं (sic) (for जितक्रोधं). —^{b}) D2 यौवराज्ये च. Dt1 चानघं (for राघवम्). —^{d}) Dt1 अभिषेक्ता हि राघवं; M4 अभिषेक्ष्यति वीर्यवान्; Cg as in text. —For 7, Ś1 Ñ2 V1 B D6 subst.; while M4 subst. line 1 only for 7^{ab}:

120* श्वः पुष्ययोगेन किल यौवराज्ये स्वमात्मजम् ।
अभिषेचयिता रामं राजा गुणगणाकरम् ।

[(l. 1) B4 पुष्ययोगे नियतं. —(l. 2) Ś1 Ñ2 B3 D6 राजा रामं (by transp.). Ñ2 सर्वगुणाकरं.]

Thereafter Ś1 Ñ2 V1 B D6 (marg.) cont.:

121* तेनायं हर्षितः सर्वो जनो रामाभिषेचने ।
पुरी चालंकृता पौरै राममाता च हर्षिता ।

[(l. 1) Ś1 D6 [अ]थ (for [अ]यं). Ś1 D6 [ऽ]यम् (for राम-).]

8 ^{a}) Dd1 Dm1 D1–5.7 G3 तद् (for तु). Ś1 Ñ2 V1 B D6 इति श्रुत्वा प्रियं पापा (B1.2 [marg.].4 प्रियं वाक्यं). —^{b}) D1–5.7 परमदुःखिता (for क्षिप्रममर्षिता). —^{cd}) Dm1 कैलासशिखरोत्तुंगात् (for ^{c}). Cg.t अवरोहत (as in text). Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 तस्मात्प्रासादशिखरादवतीर्य त्वरान्विता; D1–5.7 प्रासादात्त्वरया युक्ता तस्मादवततार ह. —After 8, Ñ2 V1 B4 ins. 123*; while D1–5.7 ins. (followed by 124*):

122* अवतीर्य सुसंरब्धा क्रोधसंरक्तलोचना ।
राघवे निश्चिता पापा स्मरन्ती पूर्वकिल्बिषम् ।

[(l. 2) D2 पूर्वकल्पितं.]

G. 2. 6. 10
B. 2. 7. 13
L. 2. 9. 10

सा दह्यमाना कोपेन मन्थरा पापदर्शिनी ।
शयानामेत्य कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे भयं त्वामभिवर्तते ।
उपप्लुतमघौघेन किमात्मानं न बुध्यसे ॥ १०
अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन विकत्थसे ।
चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे ॥ ११
एवमुक्ता तु कैकेयी रुष्टया परुषं वचः ।
कुब्जया पापदर्शिन्या विषादमगमत्परम् ॥ १२
कैकेयी त्वब्रवीत्कुब्जां कच्चित्क्षेमं न मन्थरे ।
विषण्णवदनां हि त्वां लक्षये भृशदुःखिताम् ॥ १३
मन्थरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरम् ।
उवाच क्रोधसंयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ १४
सा विषण्णतरा भूत्वा कुब्जा तस्या हितैषिणी ।
विषादयन्ती प्रोवाच भेदयन्ती च राघवम् ॥ १५
अक्षेमं सुमहद्देवि प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् ।
रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ १६

9 D4.7 om. 9^{ab}. —^{a}) Dt1 D1–3.5 **शोकेन; Ct क्रोधेन** (for **कोपेन**). —^{b}) Dm1 **पाद-** (for **पाप-**). B4 **-दर्शिनीं;** D1 **-दर्शनी;** D2.3.5 G1.2 M1–3 **-दर्शना;** M4 **-निश्चया; Ck.t** as in text (for **-दर्शिनी**). —For 9^{ab}, Ś1 B1–3 D6 subst., while Ñ2 V1 B4 ins. after 8 :

123* **संरक्तनयना कोपान्मन्थरा पापनिश्चया ।**

Ñ2 V1 B4 D1–5.7 (D1–5.7 after 122*) cont. :

124* **रामे सा निश्चिता पापा पूर्ववैरमनुस्मरत् ।**
कस्मिंश्चिदपराधे हि क्षिप्ता रामेण सा पुरा ।
चरणेन क्षितिं प्राप्ता तस्माद्वैरमनुत्तमम् ।

[D1–5.7 om. l. 1. —(l. 1) Ñ2 रामे तितिक्षत्रे (sic) (for रामे सा निश्चिता) and अनुस्मृतं (for अनुस्मरत्). —(l. 2) D2 [ऽ]पि (for हि). —D4.7 om. l. 3. —(l. 3) Ñ2 क्षितौ तच्च (for क्षितिं प्राप्ता). D1.3.5 चरणे दक्षिणे कुब्जा; D2 चरणेनाथ कुब्जा च (for the prior half). Ñ2 स्मृत्वा; V1 तस्या (for तस्माद्). D1–3.5 तदस्यां (D3.5 °स्या) वैरमुत्तमं (for the post. half).] —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B Dt1 D1–3.5.6 M1 3.4 **एव** (for **एत्य**). D4.7 **कैकेयीं प्राप्य सा पापा.**

10 ^{a}) Ś1 **शिष्ये;** D7 **शे*** (for **शेषे**). —^{b}) D3 **अपि** (for **अभि-**). Ś1 D6 **भयं घोरमुपागतं;** Ñ2 V1 B **भयं ते घोरमागतं;** D4.7 **सौभाग्यबलगर्विते;** M4 **भयं त्वामहमागतं.** —^{c}) Ś1 D6 **समभिप्लुष्ट(** L[ed.] °**त)मात्मानं;** Ñ2 B M4 **समुपप्लुतमात्मानं;** V1 **समप्लुतमिवात्मानं;** D1–5.7 **उपप्लुतं** (D7 °**प्लुत्वं**) **भयौघेन**(D1 **तं दुःखेन;** D5 **भयं घोरं**). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 **दुर्भगे नाव(** M4 **किं न)बुध्यसे;** Dt1 D1–5.7 **नात्मानम(** D7 °* **)वबुध्यसे.**

11 ^{a}) ❀ **Cg : असुभगाकारे इति वा छेदः ।** ❀ —^{b}) D5 **सौभाग्यं ते** (for **सौभाग्येन**). D1 **चिकित्ससे** (for **विकत्थसे**). —^{c}) D4.7 **चलितं** (for **चलं हि**). M3 ***भाग्यं** (for **सौ°**). —^{d}) T2 **स्रोतम्.** D1–5.7 **[आ]शुगं** (for **[उ]ष्णगे**). —For 11, Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 subst. :

125* **वृथा सौभाग्यमानेन दुर्भगे त्वं विहन्यसे ।**
गिरिनद्या इव स्रोतस्तव सौभाग्यमस्थिरम् ।

[(l. 1) Ñ2 B3 तथा; V1 यथा (for वृथा). Ś1 D6 विमुह्यसि; Ñ2 V1 B2(marg. also).3 विदह्यसे (for विहन्यसे). —(l. 2) B1 गतिस् (for स्रोतस्).]

12 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 **तथैवमुक्ता;** D1–5.7 **एत** (D7 illeg. for **त**)**च्छ्रुत्वा तु** (for **एवमुक्ता तु**). —^{b}) Ś1 D6 **संश्रुत्य;** Ñ2 V1 B D3–5.7 M4 **संरंभ-** (D4 °**भं**); D1.2 **संरब्ध-;** G(ed.) **संरंभात्** (for **रुष्टया**). —^{c}) Ś1 D1–7 **कुब्जायाः**(D1 °**यां**) **पापदर्शिन्याः**(D1 °**न्यां;** D7 °**भ्याः** [sic]). —^{d}) G1.2 M1 **स्वयं** (for **परम्**). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **प्रष्टुं समुपचक्रमे.**

13 M4 om. 13^{ab}. —^{a}) Ś1 D6 **मंथरे किं नु क्रुद्धासि;** Ñ2 V1 B **मंथरे किमसि क्रुद्धा;** D1–5.7 **अब्रवीदथ तां कुब्जां** (D3.4 °**ब्जा**). —D4 om. 13^{b}–14^{c}. —^{b}) B1 **किं ते;** D3.6 **कश्चित्** (sic); D5 **क्वचित्** (for **कच्चित्**). Dg1 D2.3.5.7 **तु;** D1 **च;** T M3 **नु** (for **न**). Ś1 Ñ2 V1 B D6 **निवेदय;** (for **न मन्थरे**). —^{c}) Ś1 D6 T3 **विवर्ण-;** D7 **विषस्म-** (sic) (for **विषण्ण-**). Dd1 D3 G3 M3 **त्वा** (for **त्वां**). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 **लक्षयामि सुदुःखितां.** —After 13, B4 M4 ins.:

126* **मन्थरे तद्धि मे ब्रूहि कुतस्ते भयमागतम् ।**

[M4 ब्रवीह्यद्य (for हि मे ब्रूहि) and त्वा (for ते).]

14 D4 om. 14^{abc} (cf. v.l. 13). —^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 T2 **तद्** (for **तु**). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 **कैकेय्याः**(Ñ2 V1 B3 °**यीं**) **पुनरब्र**(B2 °*)**वीत्.** —^{c}) Dd1 Dm1 D1–3.5.7 G3 **-संरब्धा; Cg** as in text (for **-संयुक्ता**). Ś1 Ñ2 V1 B D6 **संरंभामर्षताम्राक्षी.** —^{d}) M3 damaged up to **वा** in **वाक्य.** D2 **कुब्जा** (for **वाक्यं**). G1 M1 **वाक्यविशारदां.**

15 D1–5.7 om. 15. —^{b}) Dt1 **तस्यां.** G3 **हितैषिणीं.** —^{c}) M3 **वि*दयंती.** —^{d}) Dg1 **भेदयंतीव** (for °**न्ती च**) —For 15, Ś1 Ñ2 V1 B D6 subst. :

127* **भूयो विषादयिष्यन्ती कैकेयीं पापनिश्चया ।**
रामाद्विभेदयिष्यन्ती किल तस्या हितैषिणी ।;

[(l. 1) V1 विषादयंतीं तां. Ś1 कैकेयी; D6 केकीयीं (sic). —(l. 2) Ś1 तस्यां.]

16 ^{a}) Ñ2 **अक्षमं;** Dg1 Dt1 T3 M4 **Ck.t अक्षयं;** Dd1 Dm1 T1.2 **Cm.g अक्षय्यं;** M2 **अक्षेहं** (sic); M3 **अयं हि** (for

Mantharā's intrigue with Kaikeyī

सा दह्यमाना कोपेन मन्थरा पापदर्शिनी ।
शयानामेत्य कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ 2.7.9

सास्म्यगाधे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता ।
दह्यमानानलेनेव त्वद्धितार्थमिहागता ॥ १७
तव दुःखेन कैकेयि मम दुःखं महद्भवेत् ।
त्वद्वृद्धौ मम वृद्धिश्च भवेदत्र न संशयः ॥ १८
नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपतेः ।
उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि न बुध्यसे ॥ १९
धर्मवादी शठो भर्ता श्लक्ष्णवादी च दारुणः ।
शुद्धभावे न जानीषे तेनैवमतिसंधिता ॥ २०
उपस्थितं प्रयुञ्जानस्त्वयि सान्त्वमनर्थकम् ।
अर्थेनैवाद्य ते भर्ता कौसल्यां योजयिष्यति ॥ २१
अपवाह्य स दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुषु ।
काल्यं स्थापयिता रामं राज्ये निहतकण्टके ॥ २२
शत्रुः पतिप्रवादेन मात्रेव हितकाम्यया ।
आशीविष इवाङ्केन बाले परिधृतस्त्वया ॥ २३

G. 2. 6. 20
B. 2. 7. 27
L. 2. 9. 24

अक्षेमं). Dd1 Dm1 D2 G3 हि(D2 तु) महद्(Dm1 °हा-) (for सुमहद्). —^{b}) D1 द्वंद्वनाशनं; D2 तद्विनाशनं. Ś1 Ñ2 V1 B D6 तवे(B3 [m. also] तदे)दं समुपस्थितं; Ct as in text. —T1 damaged for 16^{cd}. —^{c}) D1 दाशरथो. —^{d}) D4.5.7 [ऽ]भिषिंचति (for ऽभिषेक्ष्यति).

17 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 [अ]पारे(Ś1 °रं) भृशं (for [अ]गाधे भये). D2 स्वामगाधे जले मग्ना. —^{b}) Cv.r.m.g -समन्विता (as in text). Ś1 Ñ2 V1 B D6 दुःखशोकमहार्णवे; D1–5.7 दुःखशोक(D2 °के)परिप्लुता; M4 देवि दुःखमहार्णवे. —^{c}) Ñ2 V1 B M4 प्र(B3 [m. also] सं) तप्तास्मि(M4 °प्ता च) (for दह्यमाना). V1 [अ]नयेन; B1 [अ]बलेन (for [अ]नलेन). Dg1 D1.2.4.5 (after corr. as in text).7 T2 G3 M2.3(before corr. as in text; after corr. *sec. m.*) [ए]व (for [इ]व). —^{d}) V1 त्वरिता त्वाम्; T2 त्वद्बुध्यर्थम्; Cm as in text (for त्वद्धितार्थम्). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 G1 M4 उपागता.

18 ^{a}) M4 दुःखं हि (for दुःखेन). —^{b}) Ñ2 V1 B M4 दुःखतरं भवेत्; Dd1 Dm1 G3 दुःखं भवेन्महत् (for दुःखं महद्भवेत्). —^{c}) D2 तद् (for त्वद्). Ś1 D1–7 G1.2 M1.2 वृद्ध्या (for वृद्धौ). M4 स्याद् (for च). Ñ2 V1 B तव वृद्धौ हि मे वृद्धिर्. —^{d}) Ś1 D1.2.4–7 इति; Dt1 M2 इह; Dd1 Dm1 G M1 एव; M3 मम (for अत्र). Ñ2 V1 B M4 इति मे(B4 ⁕) निश्चिता मतिः.

19 B1–3 om. 19–25. —^{a}) Ś1 D1–7 महीपति- (for नराधिप-). B4 lacuna for कुले जाता. —T1 damaged from हि in ^{b} up to र्मा in ^{c}. —^{b}) G3 (erroneously) महर्षि (for महिषी). Ś1 Ñ2 V1 B4 D1–7 पृथिवीपतेः (for त्वं मही°). —^{c}) Ñ2 V1 गतिं त्वं; B4 पतिं ⁕; M3 उग्रत्वे (for उग्रत्वं). B4 om.; D1 राजकर्माणां; D3 राज्य°; D5 °कर्मेण (for राजधर्माणां). Dm1 G3 राजधर्माणमुग्रं(G3 °ग्र)त्वं. —^{d}) K(ed.)देवी.

20 B1–3 om. 20 (cf. v.l. 19). —B4 partly om. ^{a}. —^{a}) Ñ2 सत्य- (for धर्म-). G(ed.) धर्मवादि-. Ñ2 च ते; V1 D5 स ते; D2 गतो; D4 स वो (both sic) (for शठो). D1 धर्ममादर्शयेद्भर्ता. —^{b}) Ś1 D1–7 श्लक्ष्ण(D1.2 °क्ष्णं)वक्ता (for श्लक्ष्णवादी). B4 श्लक्ष्णया ⁕⁕⁕⁕⁕. —^{c}) Ñ2 V1 B4 सद्भावेनैव; Dm1 (after corr. as in text) बुद्धयभावे न; D2 मुग्ध° (for शुद्धभावे न). —^{d}) Ś1 D1.6 अभिहिंसिता; V1 B4 D1.2.5 अभि(V1 B4 °सि)वंचिता; D3 अभि°; D7 असि हिंसिता; M2 इति सं° (for अतिसंधिता).

21 B1–3 om. 21 (cf. v.l. 19). M4 om. 21^{ab}. D1 reads 21 in marg. —^{a}) Ñ2 V1 D1–3 उपस्कृतं(D3 °त्वं [sic]); B4 उपप्लुतं; Dt1 Dd1 Dm1 T3 G M1–3 Cr.m.t उपस्थितः; D7 illeg. for उपस्थि; Cr*p*.m*p*.g.k.t*p* as in text (for उपस्थितं). Ś1 D1–7 प्र(D7 illeg.)युं(D1.3 °यु) क्तेसौ (for प्रयुञ्जानस्). —^{b}) D7 illeg. for यि in त्वयि. Ś1 D4.6.7 सर्वम्; V1 B4 वाक्यम्; Dg1 शांतम् (sic) (for सान्त्वम्). V1 अनुत्तमं. —^{cd}) V1 [अ]थैव (by transp.); Dg1 चाद्य (for [ए]वाद्य). Ñ2 अर्थे त्वद्यैव भर्ता ते (for ^{c}). D1 कौशिल्यां. V1 B4 कौशल्यां भर्ता ते (by transp.).

22 B1–3 om. 22 (cf. v.l. 19). —^{a}) Dt1 T1.3 तु दुष्टात्मा; T2 G M सु( )ष्टात्मा; G(ed.)हि दुष्टात्मा. Ś1 Ñ2 V1 B4 D1–7 अवरुध्य(D1 °ह्य) हि शाठ्ये(L(ed.) °ठ्ये)न(Ñ2 V1 B4 दुष्टात्मा; D1.7 मान्येन). —^{c}) Ś1 D2 काले; Ñ2 V1 B4 कल्यं; D1.3–7 कल्ये(D6 [before corr.] as in T1; D7 illeg. for ल्ये); T M2 Cr*p*.t काल्ये; Cr.g.k as in text (for काल्यं). ❀ Cm : काल्यं आगामि श्वः प्रातःकाले ।; Ct*p* : कौल्ये इति पाठः कुलक्रमागत इत्यर्थे आर्षः । ❀ D7 illeg. for स्थाप; M3 स्थापयितुं राम (for स्थापयिता रामं). —^{d}) D4 निह⁕ (for निहत-). M4 राज्यं निहतकंटकं.

23 B1–3 om. 23 (cf. v.l. 19). —^{a}) D3 भ्रातुः (for शत्रुः). D2 प्रतिवादेन (subm.); D5 (before corr.) G3 M3 प्रतिप्रवादेनः T2 प्रतिप्रदानेन; G1 पतिव्रतादेन (sic). B4 शत्रुप्रतिप्रवादेन; all Cs as in text. —^{b}) Ś1 पुत्रेव; Ñ2 मत्तया; V1 B4 स ते च; D1 मित्रे च; D1 (before corr. मात्रे च) जानीषे; M4 मातेव (for मात्रेव). —^{c}) V1 B4 Dt1 [अं]गेन. G(ed.) आशीविषस्त्वांकेन. —^{d}) Ś1 V1 B4 D1–7 भर्ता (for बाले). Ś1 D1 [अ]परिभृतस्; Ñ2 परिहितस्; V1 B4 D1.2.5 [उ]प(D5 [अ]प)चरि°; Dg1 T3 G M1–3 Cr.m*p*.g.k °हृतस्; D3 [अ]परिचि°; D6 [अ]परिवृ°; Cv परिभृतस्; Cm.t as in text (for परिधृतस्).

G. 2. 6. 21
B. 2. 7. 28
L. 2. 6. 25

यथा हि कुर्यात्सर्पो वा शत्रुर्वा प्रत्युपेक्षितः ।
राज्ञा दशरथेनाद्य सपुत्रा त्वं तथा कृता ॥ २४
पापेनानृतसान्त्वेन बाले नित्यं सुखोचिते ।
रामं स्थापयता राज्ये सानुबन्धा हता ह्यसि ॥ २५
सा प्राप्तकालं कैकेयि क्षिप्रं कुरु हितं तव ।
त्रायस्व पुत्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने ॥ २६
मन्थराया वचः श्रुत्वा शयनात्सा शुभानना ।
एकमाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रददौ शुभम् ॥ २७
दत्त्वा त्वाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रमदोत्तमा ।
कैकेयी मन्थरां दृष्ट्वा पुनरेवाब्रवीदिदम् ॥ २८
इदं तु मन्थरे मह्यमाख्यासि परमं प्रियम् ।
एतन्मे प्रियमाख्यातुः किं वा भूयः करोमि ते ॥ २९

---

24 B1-3 om. 24 (cf. v.l. 19). —[ab]) Dg1 D1 **तथा**. Ñ2 V1 **तु** (for **हि**). Ñ2 **वे**; T1 **दि** (for first **वा**). Ñ2 V1 B4 **त्वं** (for second **वा**). Dt1 **शत्रुर्वा सर्पो वा** (by transsp.). Ś1 D1-7 [अ]प्यनवे(D1 °पे)क्षितः; V1 B4 **समुपेक्षितः**. —[d]) B4 **सपुत्रार्थं**; Dm1 **सुपुत्रा त्वं**. Ś1 D1-7 **तथा ते सहसा**(D3 **साहसं**) **कृतं**.

25 B1-3 om. 25 (cf. v.l. 19). —[a]) D5 **पापिना** (for **पापेन**). Ś1 D1-7 [अ]वृ(Ś1 [अ]नृ; D4.7 [अ]घृ) **तसत्त्वे** (D3 °त्ये)**न**; Ñ2 V1 B4 [अ]मृ(V1 [अ]नृ)**तवाक्येन**; Dg1 °**शांतेन**; G1.2 M1 °**वादेन**; M4 [अ]**कृत**° (for [अ]**नृतसान्त्वेन**). —[b]) Ñ2 V1 D1 **बालप्रज्ञे**(D1 °**ज्ञा**); Dg1 **बाले नित्य-**; D2.3.5 **बाला प्राज्ञा** (for **बाले नित्यं**). Ñ2 **समुस्थिके** (sic); V1 damaged; Dt1 D1.5 **सुखोचिता**; D2 **सुखोषिता**; D3 **सुखेषिता**; G (ed.) **सुखप्रिया**. Ś1 D4.6.7 **बाला राज्य**(D7 [before corr.] °**ज्ये**)**सुखे स्थिता**; B4 **राज्ञातिकपटात्मना**. —[c]) B4 Dg1 Dd1 Dm1 D1-7 G M **स्थापयिता**. —After 25, B4 ins. the line of 2.8.2[cd] (followed by 133*.)

26 [a]) Ś1 D4.6.7 M1.2 **C**k **मं-**; Ñ2 V1 B M4 **तत्**; **C**m.g.t as in text (for **सा**). Dg1 **प्राप्तकाला**. B4 Dg1 Dm1 D2.5 G1 **कैकेयी**. —D2 om. 26[b]-27[a]. —[b]) D1.3.4 **हि यत्**; D5 **प्रियं**; D7 **स्वकं** (for **तव**). Ś1 D6 **क्षिप्रं कुर्वात्मनो हितं**; Ñ2 V1 B M4 **कर्तुमर्हसि मे**(B2 **मद्**; M4 **तद्**) **वचः**. —[c]) Ś1 D1.3-7 **सुतम्** (for **पुत्रम्**). Ñ2 V1 B M4 **रक्ष**(M4 **त्राहि**) **पुत्रं त**(V1 **य**)**थात्मानं**. —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3-7 **मां चैवामित्रकर्षिणि**(Ś1 D6 °**र्षणि**; Ñ2 B3 D1 °**र्षणे**; D5 °**र्षिणीं**); M4 **मां च विप्रोषितां त्वयि**. —After 26, Ñ2 V1 B M4 ins.:

128* तथा कुरु यथा रामं नाभिषिञ्चति ते पतिः ।
सकामां कुरु कौशल्यां मा सपत्नीमनिन्दिते ।

[(l. 1) V1 नृपः (for पतिः). —(l. 2) B1 (*sup. lin.* also) नकामां (for सकामां).]

27 D2 om. 27[a] (cf. v.l. 26). —[b]) Dd1 (before corr. as in text) T G2 M2-4 शयाना. G1.2 M1 शुभदर्शना (for **सा शुभानना**). Ś1 D1-7 **कैकेयी**(D2 **श्रुत्वा तु**) **परया मुदा**; Ñ2 V1 B **कैकेयी हर्षिता ततः**. —After 27[ab], Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

129* उत्तस्थौ हर्षसंपूर्णा चन्द्रलेखेव शारदी ।
अतीव सा तु संतुष्टा कैकयी विस्मयान्विता ।

[(l. 1) M3 -रेखा (for -लेखा). —(l. 2) G1 हि (for सा). Dg1 Dd1 Dm1 G M तु(G1 नु)संहृष्टा (for तु संतुष्टा). G1.2 M1 विस्मयं गता.]

—[c]) Dt1 **दिव्यम्** (for **एकम्**). Ś1 D1-7 तस्याः; Ñ2 V1 B सु (B1 स्व)**क्त्वा** (for **तस्यै**). —T1 reads *inf. lin. pr. m.* from **प्र** in 27[d] up to **कुब्जायै** in 28[b]. —[d]) Ś1 D1-7 **कुब्जायाः**. T2.3 **शुभा** (for **शुभम्**).

28 T1 reads *inf. lin. pr. m.* up to **कुब्जायै** (cf. v.l. 27). Ś1 D1-7 (D3 omitting from **भरणं** up to **रामे वा** in 30[a]) transp. 28 and 29. L (ed.) repeats 28 (var.) after 29 within brackets. —[a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 (D3 om.) M4 **च** (for **तु**). Ś1 D1-7 (D3 om.) **तस्यास्** (Ś1 °**स्याः**); Ñ2 V1 B **श्रीमत्** (for **तस्यै**). G3 **दत्त्वा त्वाभरणस्यैव**. —[b]) Ś1 D1-7 (D3 om.) **ता**(Ś1 **स्था**)**पनीयमनु**(L [ed.] second time °**कमु**)**त्तमं**; Ñ2 V1 B **प्रीतिदायं प्रहर्षिता**. —[c]) Ś1 Dd1 Dm1 D4.6.7 G1 **दृष्ट्वा**; Ñ2 **एतत्**; V1 B **वाक्यं** (for **दृष्ट्वा**). —[d]) Ś1 D1-7 (D3 om.) **वचः** (for **इदम्**). Ñ2 B3 **पुनर्वचनमब्रवीत्**; V1 B1.2.4 **इदं तत्राब्रवीत्पुनः** (B2 °**द्वचः**).

29 Ś1 D1-7 (D3 om. 29 [cf. v.l. 28]) transp. 28 and 29. —[a]) **C**r.m **इदं** (as in text). Ś1 D1-7 (D3 om.) **यदिदं**; Dd1 Dm1 S **इदं**(G1 **शुभं**) **हि**; **C**g as in text (for **इदं तु**). M3 ****म्** (for **मह्यम्**). —[b]) M3 **आख्याहि**. Dd1 **परमं प्रिये**; T1.2 **परमप्रियं**. Ś1 D4.6.7 **आख्यातं मत्प्रियं हितं**; D1.2.5 **आख्यातं ते महत्**(D1 °**हा**)**प्रियं**. —[c]) D4 (before corr. as in text) **हंत** (for **एतत्**). Ś1 D1-7 (D3 om.) M4 **ते** (for **मे**). Ś1 T M **C**r*p*.m*p*.g*p*.t **प्रियमाख्यातं**; Dd1 Dm1 D4.6.7 G3 **C**v.m °**तुं**; D1.2.5 **प्रियआख्याते**(D5 °**तं**); G1 °**ख्याः**; **C**r.g as in text (for **प्रियमाख्यातुः**). ※ **C**v: एतन्मे प्रियमाख्यातुमिति सम्यक् पाठः । ※ —[d]) Dd1 Dm1 G3 **भूयः किं वा** (by transp.). —For 29, Ñ2 V1 B subst.:

130* मन्थरे यत्त्वया मेऽद्य प्रियमाख्यातमीप्सितम् ।
तत्रेदं प्रीतिदायं ते प्रीत्या भूयो ददामि ते ।

[(l. 1) B4 आख्यातुम्. Ñ2 B3 ईदृशं (for ईप्सितम्). —(l. 2) B1 तदिदं (for तत्रेदं). B1 प्रीता भूयो; B2 भूयः प्रीता; B4 प्रीता दायं (for प्रीत्या भूयो).]

रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्षये ।
तस्मात्तुष्टास्मि यद्राजा रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ ३०
न मे परं किंचिदितस्त्वया पुनः
प्रियं प्रियार्हे सुवचं वचो वरम् ।
तथा ह्यवोचस्त्वमतः प्रियोत्तरं
वरं परं ते प्रददामि तं वृणु ॥ ३१ G. 2. 9. 33 B. 2. 7. 30 L. 2. 7. 31

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

—After 29, L(ed.) repeats (var.) 28 within brackets.

30 D3 om. रामे वा (cf. v.l. 28). M3 om. up to ते in ^{a}. —^{a}) Ñ2 B [अ]पि; V1 [अ]यं; M1 मे (for [अ]हं).—^{b}) Ñ2 V1 B विशेषो नास्ति कश्चन (B4 °नः); M4 विशेषो नैव विद्यते. —Dg1 reads 30^{cd} in marg. —^{cd}) Ś1 D6 धन्यास्मि; Ñ2 V1 B M1 प्रियं मे; D1 हृष्टा°; D2 दृष्टा°; D3 घृष्टा°; D4.7 द्रक्ष्यामि; D5 (after corr. as in text) दिष्ट्या° (for तुष्टास्मि). D5 तद् (for यद्). Ñ2 V1 B रामं राजा (by transp.). Ñ2 B2–4 D5 [ऽ]भिषिंच (D5 °षेच्य)ति.

31 ^{a}) Cv वरं (for परं). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 G1 M4 Cv अतः; Cr.m.g as in text (for इतस्). Dt1 Ct वरं पुनः (for त्वया पुनः). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 न मे प्रियं किंचिदतः परं भवेत् —^{b}) Dg1 प्रियार्हे. T3 सुवचो. Dt1 [ऽ]मृतं; G1 परं; M2 -चतः (for वरम्). Ś1 D1–7 यदद्य राजा सुतमिष्टमात्मवान् (D3 °द्रवान्); Ñ2 V1 B M4 यदद्य राजा सुतमिष्ट (Ñ2 V1 B3 °मेक)मात्मजं. —^{d}) Dg1 Dd1 Dm1 T1.3 G परं वरं (by transp.); Dt1 om.; T2 वरं वरं (for वरं परं). T1.3 G2.3 M1.2 प्रददानि. G1 तद्वृणु; M3 damaged (for तं वृणु). —For 31^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

131* गुणाकरं रामनुदारविक्रमं
न यौवराज्ये प्रतिपादयिष्यति ।

(L. 2) B2 D1.5 यौवराज्ये.

Colophon. —Sarga name: Ś1 D6 मंथराप्रतिबोधनं; Ñ2 B मंथरापरिदेव (B4 °वेद [metathesis])नं; V1 मंथरावाक्यं; D1 स्थापनः; D2 प्रियाख्यानिको; D3–5.7 यौवराज्य (D5 °ज्या) ख्याप (D4.7 °ज्याभिख्या)नो. —Sarga no. (figures, words or both): Ś1 B1.4 D6 om.; Ñ2 B2.3 5. V1 6; D1 62; D2.4.7 9; D3 53; D5 11. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; G M1.2 श्रीरामाय नमः.

८

G. 2. 7. 1
B. 2. 8. 1
L. 2. 10. 1

मन्थरा त्वभ्यसूयैनामुत्सृज्याभरणं च तत् ।
उवाचेदं ततो वाक्यं कोपदुःखसमन्विता ॥ १
हर्षं किमिदमस्थाने कृतवत्यसि बालिशे ।
शोकसागरमध्यस्थमात्मानं नावबुध्यसे ॥ २

8

☞ Ñ1 missing for Sarga 8 (cf. v.l. 2. 1. 1). Dm1 begins with ॐ.

1 ^{a}) G2 **मंथराम्**. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2 M1–3 **त्वभ्यसूयैनाम्**; D1.2.7 **त्वभ्यसूयंती**; D4 (after corr. *sec. m.*) **त्वसूयंतीति** (sic); D5 **भर्त्सयंती तां**; G2 **अभ्य°**; **Ct** as in text (for **त्वभ्यसूयैनाम्**). —^{b}) D1 **प्रबुध्य**; D2.4.7 **प्रविध्य**; D5 **विमुच्य** (for **उत्सृज्य**). Dt1 **हि तत्**; D4.7 **महत्** (for **च तत्**). —^{c}) D2 [ए]**नां** (for [इ]**दं**). D4.5.7 **वचो** (for **ततो**). D1.2.4.5.7 **देवीं** (D7 °**वी**) (for **वाक्यं**). —^{d}) G1.2 M1 (after corr. *inf. lin. sec. m.*) **कोपाद्** (for **कोप-**). T2 **-समन्वितं**. —For 1, Ś1 Ñ2 V1 B D3.6 M4 subst. :

132* इत्युक्ता तत्र कैकेय्या तत्परिक्षिप्य भूषणम् ।
सासूयं मन्थरा वाक्यमिदं भूयोऽभ्यभाषत ।

[(l. 1) Ś1 Ñ2 B1.3.4 इत्युक्त्वा. Ś1 B4 कैकेय्यास्. Ñ2 B3 परित्यज्य; D3 °ध्वज्य (for परिक्षिप्य). —(l. 2) Ñ2 B3 D6 सासूया; B4 साप्रियं. D3 उवाचेदं वचो देवी कैकेयी शुद्धमानसा.]

2 ^{ab}) Dt1 **किमर्थम्** (for **किमिदम्**). G2 **बालिके**. Ś1 Ñ2 B D6 M4 **भयस्थाने किमबले** (M4 °**काले किमस्थाने**) **हर्षिता त्वमपंडिते**. —After 2^{ab}, B4 reads 139* (l. 1 only) and 2^{cd} (along with 133*) after 2. 7. 25. —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 **-संमग्नम्** (B3 °**ग्नाम्**); Dg1 Dm1 (before corr. as in text) T M2.3 **-मध्यस्था** (T3 °**स्थां**). —^{d}) D2 **च** (for **न**). Dg1 Dt1 Dm1 D1.4.5.7 T M2.3 **नात्मानम्** (by transp.). B4 **विबुध्यसे**; D4 **अवरुध्यसे**. —After 2, Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 ins. :

133* आशीविषस्त्वां दशतु मूढे पण्डितमानिनि ।
दुर्भगे ह्यकृतप्रज्ञे विपरीतार्थदर्शिनि ।;

[Cf. Mbh. 3. 261.17^{cd}. —(l. 1) Ś1 D6 M4 त्वा (for त्वां). M4 दशति. —(l. 2) Ñ2 B3 चाकृत-; V1 B2.4 अकृत- (with hiatus) (for ह्यकृत-). M4 दुर्भगामकृतप्रज्ञां (for the prior half).]

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–5.7 T G M1–3 ins. :

134* मनसा प्रहसामि त्वां देवि दुःखार्दिता सती ।
यच्छोचितव्ये हृष्टासि प्राप्येदं व्यसनं महत् ।
शोचामि दुर्मतित्वं ते का हि प्राज्ञा प्रहर्षयेत् ।
अरेः सपत्नीपुत्रस्य वृद्धिं मृत्योरिवागताम् ।
भरतादेव रामस्य राज्यसाधारणाद्भयम् ।
तद्विचिन्त्य विषण्णास्मि भयं भीताद्धि जायते ।
लक्ष्मणो हि महेष्वासो रामं सर्वात्मना गतः ।
शत्रुघ्नश्चापि भरतं काकुत्स्थं लक्ष्मणो यथा ।
प्रत्यासन्नक्रमेणापि भरतस्यैव भामिनि ।
राज्यक्रमो विप्रकृष्टस्तयोस्तावद्यवीयसोः ।
विदुषः क्षत्रचारित्रे प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः ।
भयात्प्रवेपे रामस्य चिन्तयन्ती तवात्मजम् ।

[D1 reads line 1 and 2 after line 4. —(l. 1) D1–5.7 [ए]तद् (for त्वां). D7 देवी. D1–5.7 दुःखान्विता. —(l. 2) D3 उद्वेजितव्ये. Dt1 त्वं; D1–5.7 [ए]तद् (for [इ]दं). D3 चाशुभं (for व्यसनं). —(l. 3) T2 [इ]दंमतित्वं. M3 स्मृत्वा (for प्राज्ञा). G2 प्रकर्षयेत्. —For l. 3, D1–5.7 subst. :

134(A)* प्रहृष्टा बालबुद्धित्वाद्धृष्येत्का प्रज्ञयान्विता ।

[D5 हर्षोक्ता (sic) (for हृष्येत्का). D1 हृष्ये त्वां प्रज्ञयान्वितां; D3 हृष्टे ह्यप्रजयान्विता (for the post. half).]

—(l. 4) D1–5.7 श्रुत्वा (for अरेः). D1.3.5.7 सपत्नि-. D2 -पुरुषस्य (hypm.) (for -पुत्रस्य). D1 बुद्धि (sic) (for वृद्धि). D1.2.5.7 [आ]गमं; D4 [आ]गमः (for [आ]गताम्). D3 वृद्धिहर्षस्तवाभवत् (sic); G1 वृद्धि मृत्युमिवोद्गतां (for the post. half). —(l. 5) G3 कांक्षन्ती भरतादेव (for the prior half). Dg1 D1–5 राज्यं (D3.4 [by corr.] °ज्ये) साधारणं (Dg1 °णाद्); D6.7 M3 °साधारणं (for राज्यसाधारणाद्). —(l. 6) G3 [अ]विषण्णास्मि (for विषण्णास्मि). D1–5.7 भयभीता Dd1 D1–5.7 विजानती (Dd1 °यते) (for हि जायते). —(l. 7) Dg1 D1.2.4.5.7 [ऽ]पि (for हि). Dt1 महाबाहू (for महेष्वासो). —(l. 8) D1–5.7 इव लक्ष्मणः (for लक्ष्मणो यथा). —(l. 9) D1.2 अ (D1 इ)त्यापत्तिः; D3 आन्यां व्यति-; D4.7 अभ्यागतं; D5 °पत्ति- (for प्रत्यासन्न-). T2 -श्रमेणापि (sic) (for -क्रमेणापि). D1.2.4.5.7 G3 भरतस्येह; G1 °स्यापि (for भरतस्यैव). Dm1 G1.3 भामिनी. —(l. 10) Dt1 T G1 M3 Ct विकृ (Dt1 T2 Ct °सृ)ष्टस्तु; Cm.g as above (for विप्रकृष्टस्). Dg1 कनीयसोः. —For l. 10, D1–5.7 subst. :

134(B)* न राज्यमनुपश्यामि क्रमाद्रामाद्यवीयसः ।

[D2 प्राज्यम (hypm.) (for राज्यम). D1 अपि; D3 अभि- (for अनु-). D5 रामाद्य (for क्रमाद्रामाद). D3 सत्यमेतद्ब्रवीम्यहं (for the post. half). D1 erroneously repeats from 134(B)* up to नात्मान in 12^b.]

—(l. 11) D3 विद्विषः (sic). D4.7 क्षुद्र- (for क्षत्र-). D1–5 (after corr. as above).7 -चारित्र (for -चारित्रे). Dg1 प्राज्ञस्य प्राप्ति-; D1–5 (before corr.).7 प्राप्तस्या° (for प्राज्ञस्य प्राप्त-). T2 प्राप्तकारणं (sic). —(l. 12) Dm1 प्रवेशे; D1 प्रियण; D2 प्रवेशं; D3 उपेता; D5 (marg. also) प्रकंपे (for प्रवेपे).

सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ।
यौवराज्येन महता श्वः पुष्येण द्विजोत्तमैः ॥ ३
प्राप्तां सुमहतीं प्रीतिं प्रतीतां तां हतद्विषम् ।
उपस्थास्यसि कौसल्यां दासीव त्वं कृताञ्जलिः ॥ ४
हृष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः ।
अप्रहृष्टा भविष्यन्ति स्नुषास्ते भरतक्षये ॥ ५
तां दृष्ट्वा परमप्रीतां ब्रुवन्तीं मन्थरां ततः ।
रामस्यैव गुणान्देवी कैकेयी प्रशशंस ह ॥ ६
धर्मज्ञो गुरुभिर्दान्तः कृतज्ञः सत्यवाक्शुचिः ।
रामो राज्ञः सुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोऽर्हति ॥ ७
भ्रातॄन्भृत्यांश्च दीर्घायुः पितृवत्पालयिष्यति ।
संतप्यसे कथं कुब्जे श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ ८ G. 2. 7. 11 B. 2. 8. 15 L. 2. 10. 11

3 B4 om. 3-4. Cf. Mbh. 3.261.18.—^{a}) Dt1 किल (for खलु). D1 कौशिल्या. Ś1 Ñ2 V1 B1-3 D6 M4 कौश(Ś1 D6 M4 °स)ल्यां सुभगां(Ñ2 °गा) मन्ये. —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B1-3 D1-5.7 M4 [अ]भिषिच्यते; D6 भविष्यति (for ऽभिषेक्ष्यते). —After 3^{ab}, V1 D1-5.7 ins. :

135* कुतो हि तव सौभाग्यं यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ।

—^{cd}) D7 यौवराज्येण. Ś1 Ñ2 V1 B1-3 D6 M4 यौवराज्ये पैतृकेस्मिन्पुष्येण(V1 °न्पैतृके) कृतलक्षणः.

4 B4 om. 4 (cf. v.l. 3). —^{a}) D1 प्राप्तस् (sic); D3.7 प्राप्ता; D5 (before corr. as in text) प्राप्तं (sic). Dt1 Dd1 (by corr.) Dm1 D5(by corr.)G2.3 M1 Ck.t वसुमतीं; D1 तु महतीं; D3.7 सुमहती; Cg as in text (for सुमहतीं). Dg1 वृद्धिं; Dm1 प्रीतां; D1.2.4 कीर्तिं; D3.7 कीर्ति-; G1 चैव (for प्रीतिं). —^{b}) D2 प्रविता (sic); D3 प्रतीता; T1.3 प्रथितां (for प्रतीतां). Dg1 Dm1 च हतद्विषं (Dm1 °षां); Dt1 M3 हतविद्विषं(M3 °षां); D1-5.7 निहतद्विषं (for तां हतद्विषम्). —For 4^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B1-3 D6 M4 subst. :

136* प्राप्तां सुमहदैश्वर्यमृद्धामृद्धिविवर्जिताम् ।

[Ñ2 तां (for सु-). B3 (marg. also) प्राप्ताम् (for ऋद्धाम्). V1 वृद्धां वृद्धिवर्जिता (subm.) (for the post. half).]

—^{c}) D1 उपास्थास्यसि; D2.3 °ति (sic) (for उपस्थास्यसि). D1 कौशिल्यां. —^{d}) Ñ2 D1.3-5.7 M1-3 दासीवत् (for दासीव). Ś1 Ñ2 V1 B1-3 D6 M4 त्वमपंडित. —After 4, B3 ins. :

137* सार्धं सहसपत्नीनां सा तु राज्ञी भविष्यति ।।

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. :

138* एवं च त्वं सहास्माभिस्तस्याः प्रेष्या भविष्यसि ।
पुत्रश्च तव रामस्य प्रेष्यभावं गमिष्यति ।

[(l. 1) G2 M1 चेत् (for च). —(l. 2) T2.3 G2 M3 पुत्रस्य (sic) (for पुत्रश्च). Dt1 प्रेष्यत्वं हि गमिष्यसि (for the post. half).]

5 ^{b}) D1-5.7 [अं]तःपुरे(D3.4.7 °र-) (for परमाः). —^{c}) Ś1 D3-6 अहृष्टाश्च (for अप्रहृष्टा). —^{d}) Ś1 D1.6.7 करुणालये; D1-3.5 भरतालये (for भरतक्षये). —For 5, Ś1 Ñ2 V1 B D6 (Ś1 B4 D6 subst. l. 1 only for 5^{ab} and B4 reads after 2^{ab}) M4 subst. :

139* ऋद्धियुक्ता श्रिया जुष्टा रामपत्नी भविष्यति ।
अश्रीमती त्वनृद्धा च स्नुषा तव भविष्यति ।

[(l. 1) Ñ2 B3 [आ]विष्टा; B2.4 युक्ता (for जुष्टा). —(l. 2) Ñ2 अश्रीमति (sic); V1 अश्रीवती (sic). Ñ2 V1 B3 त्वस(V1 °सं)मृद्धा; M4 दरिद्रा च (for त्वनृद्धा च). V1 ते च (for तव). Ñ2 B3(marg. also as in V1) स्वजनेन विवर्जिता (for the post. half).]

6 ^{a}) D3 G2 तं (for तां). Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 तथा (for दृष्ट्वा). Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 भृशमप्रीतां(Ñ2 °ता; B1 °*); D1-5.7 °कुद्धां(D1 °द्धा); D5 °त्रस्तां; T1 °मा प्रीता; T2.3 G2 M1-3 °प्रीता (for परमप्रीतां). ✻ Cm : परम् अप्रीतामिति छेदः ।; Cg.t dissolve similarly ✻ —^{b}) B1 * * तीं; D1.3 M3 ब्रुवंती (for ब्रुवन्तीं). Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 प्रे(Ś1 वे; D6 वी)क्ष्य(Ñ2 °क्ष [sic]) मंथरां; D3 M3 मंथरा ततः (sic) (for मन्थरां ततः). —^{c}) M3 [इ]व गुणा (for [ए]व गुणान्). G1 देवीं; M2 देवि. Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 प्रीता रामगुणानेव(V1 रामं गुणैरेव) (for ^{c}). Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 वै (for ह). D1-5.7 हृष्टापि(D7 °ष्याषि) देवी (D3 °वि) कैकेयी राममेव शशंस ह.

7 ^{a}) V1 Dt1 D1-5.7 गुणवान्; T1 °धीर्; G1 °भृद्; Cr.m as in text (for गुरुभिर्). V1 मातुः (for दान्तः). Ś1 Ñ2 B D6 M4 धर्मात्मा गुरुवर्ती च. —^{b}) V1 T सत्यवाज् (for °वाक्). D5 कृचिः (for शुचिः). —B3 reads from 7^c up to l. 2 of 140* in marg. —^{c}) D2 परो (for रामो). Dt1 D1.3-5 राजसुतो(D4 °त-); D2 रामः सुतो; M4 राज्ये ततो (for राज्ञः सुतो). —^{d}) Dd1 Dm1 G3 ततो (for अतो). Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 युवराजत्वमर्हति(B1 M4 °सि [sic]).

8 B3 reads 8^{ab} in marg. (cf. v.l. 7). —^{a}) D3 भ्रातृ- (for भ्रातॄन्). Ś1 Ñ2 V1 B1-3 D6 M4 सर्वान्स; Dt1 D1-5.7 पुत्रांश्च; Dd1 Dm1 G3 अमात्यान् (for भृत्यांश्च). B4 भ्रातेन सर्वान्दीर्घायु (sic). —After 8^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B (B3 lines 1-2 in marg.) D1.5.6 M4 ins. :

140* मातॄणां च स सर्वासां प्रियाण्युपहरिष्यति ।
विशेषतः पूजयति कौसल्यामप्यतीत्य माम् ।
रामो राजीवताम्राक्षः सर्वत्र समदर्शनः ।
अकल्याणं नास्ति रामे प्रद्वेषश्च महात्मनि ।

G. 2. 7. 12
B. 2. 8. 10
L. 2. 10. 12

भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात्परम् ।
पितृपैतामहं राज्यमवाप्स्यति नरर्षभः ॥ ९
सा त्वमभ्युदये प्राप्ते वर्तमाने च मन्थरे ।
भविष्यति च कल्याणे किमर्थं परितप्यसे ।
कौसल्यातोऽतिरिक्तं च स तु शुश्रूषते हि माम् ॥ १०
कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मन्थरा भृशदुःखिता ।
दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ११
अनर्थदर्शिनी मौर्ख्यान्नात्मानमवबुध्यसे ।
शोकव्यसनविस्तीर्णे मज्जन्ती दुःखसागरे ॥ १२
भविता राघवो राजा राघवस्य च यः सुतः ।
राजवंशात्तु भरतः कैकेयि परिहास्यते ॥ १३
न हि राज्ञः सुताः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि ।
स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् ॥ १४

[(l. 1) Ś1 Ñ2 D5.6 [ए]व; M4 [अ]पि (for स). D1 पितॄणां चैव सर्वेषां (for the prior half). B2 प्रियान् (for प्रियाणि). D1.5 [उ]पकरिष्यति. Ś1 D6 शुश्रूषां स करिष्यति (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D6 पूजयिता. D1 कौशिल्याम्. Ś1 D6 अथवापि मां (D6 वां), D1.5 अपि चोत्तमां (D1 °मं) (for अभ्यर्चीत्स माम्). —After l. 2, B3 ins. मृत्. —(l. 3) Ñ2 V1 प्रियकर्मिणः. —(l. 4) D1 अकृत्यतः; D5 अकृत्यं वा (for अकल्याणे).]

—^{c}) M3 संतप्यते. Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 सं(B2 स्वं)तापं मा(M3 मा संतापं [by transp.]) कृथास्तस्माच्च.

9 ^{b}) B4 om., D2 वरं (for ध्रुवं). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 क्रमशा(Ñ2 V1 B3 °मात्मा; B2 °ममा)समवाप्स्यति (V1 B1 °ति); G1 प्राप्नुयात्पुरुषर्षभः. ✻ Cv : अवाप्ता पुरुषर्षभः इति पाठः । ✻

10 ^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 M1 समानेंद्र च; Dt1 G1 M3 दृश्यमानेव; T3 वर्धमानेव; Cv.r.g as in text (for वर्तमाने च). —^{c}) Dm1 (before corr. as in text) D5 कल्याणि; D4.7 कल्याणं. —^{d}) Ś1 D6 कस्मात्त्वं; Ñ2 V1 B D1–5.7 M4 कथं नु(Ñ2 B2.3 D7 M4 नु; D2 च); Dt1 किमिदं (for किमर्थं). —After 10 ^{d}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

141* यथा मे भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः ।

[Dt1 वे (for मे). M3 damaged for the post. half.]

—^{f}) Dg1 Dd1 Dm1 G M1.3 मोनु-; Dt1 मम (for स तु). Dt1 बहु (for हि माम्). —After 10, B1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

142* राज्यं यदि हि रामस्य भरतस्यापि तत्तथा ।
मन्यते हि यथात्मानं तथा भ्रातॄंश्च राघवः ।

[(l. 1) B4 हि यदि (by transp.); Dd1 Dm1 T2.3 M2.3 यदिह; G3 च यदि; Cm as in text (for यदि हि). Dt1 T2 तत्तदा; G3 damaged (for तत्तथा). —(l. 2) B1 Dg1 Dt1 G2 M1.3 तु (for च).]

11 ^{ab}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 इत्येतद्; Dg1 T1.3 G1 M2.3 कैकयी-; Dt1 कैकय्या; Ck.t as in text (for कैकेय्या). D1–5.7 मंथरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्याः क्रोधमूर्छिता. —^{c}) Ś1 V1 B1.4 Dd1 Dm1 D2.3.6 च निःश्वस्य; Ñ2 B3 M4 च निश्वस्य; B2 Dt1 D1.5.7 T G M1–3 निश्वस्य. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 पुनर् (for इदम्).

12 ^{a}) Ś1 D6 -शंसिनी; Dm1 D2.3 G2.3 -दर्शनी; D4.7 -दर्शने; Cm.g.k.t as in text (for -दर्शिनी). Ś1 D4–7 मूढे; Ñ2 B(B3 before corr.) M4 [अ]प्रज्ञे; V1 दुःप्रज्ञे (hypm.); D1–3 मूढा (for मौर्ख्यान्). —^{b}) Dg1 Dd1 Dm1 G3 आत्मानं न (by transp.) (for नात्मानम्). —B2 reads 12^{c}–13^{b} in marg. —^{c}) D2 -संपूर्णे (for -विस्तीर्णे). Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 अगाधे दुःखपाताले; M3 शोकसागरमध्यस्था. —^{d}) Ñ2 B3.4 Dd1 Dm1 मज्जंतं. Ś1 Ñ2 V1 B D6 त्वमनंतके; D1 शोकसागरे (for दुःखसागरे). M4 मज्जमानमनंतके.

13 B2 reads 13^{ab} in marg. (cf. v.l. 12). —^{a}) B1 रामो यद्; B4 राम (subm.) (for राघवो). —^{b}) Dg1 अनुजः; D1–5.7 अपि यः; T2 प्रियः (for च यः). Ś1 Ñ2 V1 B D6 रामस्य च(V1 °स्यैव; B3 °स्यापि) सुतस्ततः. —After 13^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D6 ins. :

143* तस्याप्यस्तस्य चाप्यन्यो वंशे राजा भविष्यति ।

[V1 वान्यो वा (for चाप्यन्यो). Ñ2 वंशेन; B2.3 वंशे (sic) (for वंशे). B4 जातो (for राजा).]

while a D Ms. (not fully collated) ins. :

144* तस्याप्यन्यतरो वंश्यो महाराजो भविष्यति ।

—^{cd}) B3 -वंशं; D1–5.7 -वंशम् (for -वंशात्). Ś1 Ñ2 V1 B Dg1 D6 T M2.4 कैकेयि(B1 Dg1 °यी) भरतः (by transp.); Dm1 G1.3 M3 भरतः कैकयी; D1–3.5 कैकेयि(D2.3 °यी) भरतात् (for भरतः कैकेयि). Ś1 Ñ2 B2–4 D1.3–7 परिहास्यति; V1 संप्रहास्यति; T2 °हीयते (for परिहास्यते).

14 ^{a}) M4 [अ]पि (for हि). Ś1 Ñ2 V1 B2.3(after corr. as in text).4 D1–7 M4 राज्ञां (for राज्ञः). —^{b}) Ñ2 V1 B D4 भाविनि; D3 मानिनि; Cr.g as in text (for भामिनि). —After 14^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 ins. :

145* बहूनामपि पुत्राणामेको राज्येऽभिषिच्यते ।

—Thereafter M4 cont. :

146* यश्च तद्राज्यमाप्नोति स भ्रातॄनितरांस्तथा ।
तद्राज्यलिप्सूनुद्धृत्य राज्यमेकोऽनुशास्ति वै ।

—^{d}) D2 न (for सु-).

तस्माज्ज्येष्ठे हि कैकेयि राज्यतन्त्राणि पार्थिवाः ।
स्थापयन्त्यनवद्याङ्गि गुणवत्स्वितरेष्वपि ॥ १५
असावत्यन्तनिर्भग्नस्तव पुत्रो भविष्यति ।
अनाथवत्सुखेभ्यश्च राजवंशाच्च वत्सले ॥ १६
साहं त्वदर्थे संप्राप्ता त्वं तु मां नावबुध्यसे ।
सपत्निवृद्धौ या मे त्वं प्रदेयं दातुमिच्छसि ॥ १७
ध्रुवं तु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकण्टकम् ।
देशान्तरं नाययिता लोकान्तरमथापि वा ॥ १८
बाल एव हि मातुल्यं भरतो नायितस्त्वया ।
संनिकर्षाच्च सौहार्दं जायते स्थावरेष्वपि ॥ १९ G. 2. 7. 24 B. 2. 8. 28 L. 2. 7. 24

---

15 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 तस्माज्ज्येष्ठेषु पुत्रेषु; M1 प्रायश्च ज्येष्ठपुत्रेषु. —^{b}) Ś1 राज्यकार्याणि; D4 (after corr. *sec. m.*) राज्यं तत्रापि (for राज्यतन्त्राणि). D2 पार्थिवः. —^{cd}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–4.6.7 आसज्जं(D2 °ज्ज)न्ति; D5 आसज्जंते (for स्थापयन्ति). Ś1 Ñ2 V1 B1.2.4 D1.5.6 वा; B3 Dd1 Dm1 D2–4.7 G3 च (for [अ]पि). —After 15, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 ins., while M4 subst. l. 2 only for 15^{cd}:

147* ते च ज्येष्ठाः स्वपुत्रेषु ज्येष्ठेष्वेव न संशयः ।
आसज्जन्त्यखिलं राज्यं न भ्रातृषु कथंचन ।

[(l. 1) D5 ये (for ते). B1.4 [ऽ]पि (for च). V1 D6 स्वपुत्रेषु. Ñ2 B3 राज्याभिषेकं कुर्वंति; D4.7 तेषु ज्येष्ठेषु पुत्रेषु (for the prior half). Ñ2 B3 ते च ज्येष्ठे(B3 °ष्ठं); V1 श्रेष्ठे°; B1 °षु च (for ज्येष्ठेष्वेव). —(l. 2) D3 आसज्यन्ति. B1 [अ]चिरं; B4 [आ]मिषं (for [अ]खिलं). M4 अंते भूयः प्रयच्छंति (for the prior half). D1.7 कदाचन (for कथंचन).]

16 ^{a}) M1 -निर्भिन्नस्. Ś1 Ñ2 V1 B D6 अतोत्यंतम(Ś1 D6 अहो नित्यम्; B1.2.4 अतोत्यंतं न)पुत्राहस्; D1–5.7 एवमेकांतनिर्मुक्तस्(D3.4.7 °र्भक्तस्; D5 °र्भाग्यस्); M4 अतोत्यंतरराज्याहस्. —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 सुखाद्दीनो (for सुखेभ्यश्च). —^{d}) Ś1 D3 राज्य- (for राज-). Ś1 D6 हास्यति; Ñ2 V1 B M4 शाश्वतात् (B1 °तः); D4.7 हीयते; Cm.g.t as in text (for वत्सले). G2 M1 राजवंशाद्विवत्स्यते. —After 16, D1–5.7 ins.:

148* देवासुरविमर्दाश्च श्रुता बहुविधास्त्वया ।
स्वार्थं स्वार्थं समुद्दिश्य सौभ्रात्रं तैर्यदि: कृतम् ।
भ्रातृणामेकजातानामेकद्रव्याभिलाषिणाम् ।
जिगीषूणां न पश्यामि सौभ्रात्रं क्वचिदप्यहम् ।

[(l. 1) D4 कृत्वा (for श्रुता). D1 तथा (for त्वया). —After l. 1, D7 ins.:

148(A)* न पश्यामि वरारोहे सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ।

—(l. 2) D1.3 स्वार्थे-; D4 om. (hapl.) (for first स्वार्थं). D1 चैव बहिः कृतं (hypm.); D2 ते च विश्रुतं (for तैर्यदिः कृतम्).]

17 ^{a}) B4 अहं (for साहं). Ś1 V1 D1–3.6 G1.2 M स्वदर्थं; Cg.t त्वदर्थे (as in text). D1 अप्युक्ता; D2.3.5 उद्युक्ता (for संप्राप्ता). D4.7 साहं त्वदर्थयुक्ता च. —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 च (for तु). Ś1 D6 M4 मोहान्न बुध्यसे. —^{c}) Ñ2 V1 B T3 M4 सपत्न; B3(before corr.) Dg1 सपत्नी-; Cm.g.t as in text. ❀ Cg: सपत्निवृद्धाविति। ङ्यापोरिति ह्रस्वः। ❀ Ś1 D6 -वृद्धेः. B1 पापा त्वं; B3 यन्मे त्वं; D3 यामेवं; D5 याचे त्वां (for या मे त्वं). D2 सपत्ने वृद्धे यो मे त्वं (corrupt). —^{d}) Ś1 D3 अदेयं. Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.7 G1.3 M2–4 Cm.p अर्हसि; D2 °सि; Cm.g.k as in text (for इच्छसि).

18 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5.6 च; M4 हि (for तु). —Before ^{b}, D7 wrongly repeats रामः प्राप्य. —^{c}) Ś1 Dg1 D1.3–7 वासयिता; V1 B4 प्राप°; B1–3 T2 M1(after corr. *inf. lin. sec. m.*).4 वा(B1 च) नयिता; D2 गम°; Ct as in text (for नाययिता). ❀ Cm नयिता नयिष्यति। ❀ —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 देहांतरम् (for लोकान्त°). Dm1 च (for वा). D1–5.7 कांतारमथवा पुनः.

19 ^{a}) B1 राम (*sic*) (for बाल). Ś1 Dt1 T1 तु (for हि). Ś1 D6 मातुलैर्. D1.3.4.7 अद्य मासान्कतिपयान्; D2.5 अद्य मासाः कतिपया. —^{b}) Ś1 वासितस्; V1 प्रेषितस्; D3 नाशितस्; D5 [ऽ]प्रेक्षितस्; D6 वापितस्; G2 M1 प्रापितस् (for नायितस्). D3 पुरा निर्वासितस्त्वया; D4.7 भरतेनागते त्वयि. —After 19^{ab}, D1–5.7 ins.:

149* अपश्यमानस्तं चापि राजा मध्यस्थतां गतः ।
अभीक्ष्णदर्शनाच्चास्य रामे स्नेहोऽभ्यवर्तत ।

[(l. 1) D4 ते (for तं). D5 त (for च). —(l. 2) D2.4.7 अभीक्ष्णं; D5 अभीष्ट-. D5 (by corr.) तु (for च). D1 [अ]पि (for [अ]स्य). D2.4.5(after corr. as above) राम- (for रामे). D1 [ऽ]स्यवर्तते; D3 विवर्तते; D5 [ऽ]निवर्तते; D7 °र्तत (for ऽभ्यवर्तत).]

—^{c}) D1–5.7 हि (for च). Ś1 Ñ2 B D6 M4 [अ]नुरागो; V1 सानुरागो (hypm.); Dt1 T3 M2.3 Cv सौहार्दो; D4.7 सौभ्रात्रं; Cr.m.g.t as in text (for सौहार्दं). —^{d}) M3 च नरेषु (for स्थावरेषु). Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 देवि सर्वस्य(M4 °त्र) जायते; D1–5.7 अज(D2.7 °न)स्य केकयवि जायते. —After 19, Ś1 D6 ins.:

150* शत्रुघ्नो भरते रक्तो लक्ष्मणश्चापि राघवे ।

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–5.7 T G M1–3 ins.:

151* भरतस्याप्यनुवशः शत्रुघ्नोऽपि समं गतः ।
लक्ष्मणो हि यथा रामं तथासौ भरतं गतः ।
श्रूयते हि द्रुमः कश्चिच्छेत्तव्यो वनजीविभिः ।
संनिकर्षादिषीकाभिर्मोचितः परमाद्भयात् ।

G. 2. 7. 25
B. 2. 8. 31
L. 2. 10. 25

गोप्ता हि रामं सौमित्रिर्लक्ष्मणं चापि राघवः ।
अश्विनोरिव सौभ्रात्रं तयोर्लोकेषु विश्रुतम् ॥ २०
तस्मान्न लक्ष्मणे रामः पापं किंचित्करिष्यति ।
रामस्तु भरते पापं कुर्यादिति न संशयः ॥ २१
तस्माद्राजगृहादेव वनं गच्छतु ते सुतः ।
एतद्धि रोचते मह्यं भृशं चापि हितं तव ॥ २२
एवं ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति ।
यदि चेद्भरतो धर्मात्पित्र्यं राज्यमवाप्स्यति ॥ २३
स ते सुखोचितो बालो रामस्य सहजो रिपुः ।
समृद्धार्थस्य नष्टार्थो जीविष्यति कथं वशे ॥ २४
अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम् ।
प्रच्छाद्यमानं रामेण भरतं त्रातुमर्हसि ॥ २५
दर्पान्निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया ।
राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न यातयेत् ॥ २६

[(l. 1) D2–4.7 भरतं च(D4.7 वा) (for भरतस्य). Dd1 Dm1 D7 G3 [अ]नुवशाच ; D1 °चरः; D2 °वशं; Cg as in text (for [अ]नुवशः). Dt1 भरतानुगतः सोऽपि; D5 भरते(after corr. marg.) वशमायाते (for the prior half). Dt1 तत्- (for ऽपि). Dd1 M3 समागतः; D1 स्वनं ततः; D2.5 वशं गतः; Ct*p* as in text (for सनं गतः). —(l. 2) T M2 तु; G1 M3 [ऽ]पि; Cm.g as in text (for हि). D1–5.7 य(D5 न)थैव लक्ष्मणो रामं (for the prior half). D1 भरताश्रितः; D4.7 भ्रातरं श्रितः; D5 °तस्थितः (for भरतं गतः). —(l. 3) Dt1 वनजीवनैः; D1–5.7 द्रुमजीविभिः (for वनजीविभिः). —(l. 4) Dm1 इक्काभिस्तैर् (for इषीकाभिर्). D1–5.7 मोक्षितः.]

20 Ś1 D6 om. 20^{ab}. —^{a}) Ñ2 V1 B D1–4.7 M4 भ(Ñ2 उ; D1 श; D2.3 स)क्तो हि(D4.7 °भि)रामः सौमित्रि (B3 D2 °त्रं; D4 °त्रिर्); D5 सक्तो भरतः सौमित्रिं (sic). —^{b}) Ñ2 V1 B D1–5.7 M4 लक्ष्मणश्च. Ñ2 V1 B D1–3.5.7 M4 राघवं. —^{c}) D1–5.7 अश्विनाविव रूपेण. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 अनयोर्लोक-; Dg1 °र्लोके च (for तयोर्लोकेषु). D1–4.7 विश्रुतिः.

21 ^{ab}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 transp. रामः and किंचित्. D1.2.4.5.7 G2 M1 transp. पापं and किंचित्. —M4 om. 21^{cd}. —^{c}) M3 भावं (for पापं). —^{d}) V1 Dt1 G1 एव (for इति).

22 ^{a}) M3 रा*- (for राज-). Dg1 Dd1 Dm1 G3 देवि; D7 एवं (for एव). —^{b}) Dt1 Dd1 Dm1 G3 राघवः (for ते सुतः). —^{c}) D5 M2 तु; D7 वि- (for हि). —^{d}) D1.3 प्रियं (for भृशं). D4.7 वा; D5 न (for च). G1.2 M1–3 हितं चापि भृशं (by transp.). —For 22, Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 subst. :

152* मातामहगृहादेव तस्माद्गच्छतु ते सुतः ।
वनमाश्रयितुं शीघ्रमेतद्धयस्य क्षमं भवेत् ।

[Ś1 Ñ2 D6 देवि (for एव). Ś1 B4 D6 (after corr.) आयातु (for गच्छतु). —(l. 2) D6 आश्रयतु (for आश्रयितुं). M4 पुण्यम् (for शीघ्रम्). Ś1 D6 एतद्वा; Ñ2 V1 B3 एतद् (for एतद्धि).]

23 ^{a}) Ś1 B1.2.4 D6 G1 M3 एतत् (for एवं). B4 om.; Dd1 Dm1 T2 G3 चेद्; D1–5.7 नो (for ते). Dd1 Dm1 ज्ञातिवर्गस्य. —^{b}) Dd1 Dm1 G3 चापि (for चैव). Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 श्रेयः(B1 प्रियं) स्यादिति मे मतिः. —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D6 M1 वा; B1 D1–5.7 ते (for चेद्). Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 राज्यं; D1–5.7 पुत्रः; G1 M2 धर्म्यात् (for धर्मात्). —^{d}) B3 पैत्र्यं (sic); M4 धर्म्यात् (for पित्र्यं). Ñ2 V1 B धर्म्य(B4 °र्म)म् ; M4 पित्र्यम् (for राज्यम्). Ś1 D6 पित्रर्थं समवाप्स्यति.

24 M4 om. 24-26. —^{a}) Dg1 न (for स). Ñ2 V1 B D3 M3 मे; D2.4.7 वै; D5 हि (for ते). M3 दुःखोचितो (sic). —^{b}) D2 repeats erroneously रामस्य; D4.7 रामोस्य. Ñ2 सहज-; D3 महतो (for सहजो). B1 [ऽ]धिपः (for रिपुः). —^{c}) Ñ2 स वृद्धार्थस्य. Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 हीनार्थः (for नष्टार्थो). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 कथं जीवेत्तवा(B3 °त्तदा; D1.2 °त चा)त्मजः.

25 M1 om. 25 (cf. v.l. 24). —^{a}) T3 अभिधृतम् (sic). D2 [अ]रण्य-. —^{b}) V1 नाग-; D4 (after corr. *sec. m.* as in text) गत- (for गज-). —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D6 उच्छि(Ś1 D6 °च्छे)द्यमानं; B4 उत्साद्य°; D1.3.4.7 प्रच्छि°; D2 प्रच्छिद्यतालं (sic); D5 आच्छिद्य° (for प्रच्छाद्यमानं). —^{d}) D6 क्षंतुम् (for त्रातुम्).

26 M1 om. 26 (cf. v.l. 24). —^{a}) D2 दुष्टयाद् (for दर्पान्). Ś1 Ñ2 V1 B D2–7 हि नित्यं(D6 °त्य) निकृता(B4 धिकृता); D1 विजित्य निकृ*. —^{b}) M3 तयोः (for त्वया). Ś1 Ñ2 V1 B D6 सौभाग्यमत्तया. —^{d}) B1 तेलं; B2 चैलं (for वैरं). V1 B3 जायते; B1.2.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–5.7 T2 Ct*p* पातयेत् ; G1 धार°; G3 कार° ; Cm.g.k.t as in text (for यातयेत्). —After 26, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T (T1 *inf. lin.*) G M1–3 ins. :

153* यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यति ।
प्रभूतरत्नाकरशैलपत्तनाम् ।
तदा गमिष्यस्यशुभं पराभवं ।
सहैव दीना भरतेन भामिनि ।

[(l. 1) = 27^{a}. Dt1 यदा च; G2 M1.2 यथा हि; M3 यदा ह (for यदा हि). Dt1 अवाप्स्यते. —(l. 2) Dt1 -संयुतां (for -पत्तनाम्). —(l. 3) G2 M1 तथा (for तदा). Dg1 Dm1 गमिष्यसि. M3 [अ]शुभः. —(l. 4) T1 G1.3 भामिनी.]

यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यति
ध्रुवं प्रनष्टो भरतो भविष्यति ।
अतो हि संचिन्तय राज्यमात्मजे
परस्य चाद्यैव विवासकारणम् ॥ २७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

९

एवमुक्ता तु कैकेयी क्रोधेन ज्वलितानना ।
दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ १
अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम् ।
यौवराज्येन भरतं क्षिप्रमेवाभिषेचये ॥ २
इदं त्विदानीं संपश्य केनोपायेन मन्थरे ।
भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथंचन ॥ ३
एवमुक्ता तया देव्या मन्थरा पापदर्शिनी ।
रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ४

G. 2. ९ ९
B. 2. 9 4
L. 2 11. 9

27 [a]) Dg1 T3 G3 M2 यथा हि; M4 अथापि; Cm.g as in text (for यदा हि). M4 अवाप्स्यते. Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 कृते हि (V1 B2.4 D4.5 °द्य; D1.2.7 तु; D3 °थ) रामेद्य (V1 D1.4.5 तु; B2.4 हि; B3 च) महीपतौ क्षितौ (V1 ततो). —[b]) Dg1 Dt1 Dm1 T G M1.2 प्रणष्टो. Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 गमि (M4 न मृ) ष्यसि त्वं ससुता पराभवं. —[c]) Ñ2 V1 B [ऽ]तु (for हि). V1 M4 आत्मनः (for आत्मजे). —[d]) Ś1 Dt1 [ग]वास्य; Ñ2 V1 B D1-7 [ग]वाद्य (by transp.); T2 [अ]वेहि (for [अ]द्यैव). G2 विवाह- (sic) (for विवास-).

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 Ñ2 V1 B D3.5.6 मंथरावाक्यं; D1.2.4.7 कुब्जावाक्यं (D4 °र्म). —*Sarga no.* (figures, words or both): B4 D6 om. Ś1 D2.4.7 10; Ñ2 V1 B2.3 6; D1 63, D3 54; D5 12. —After colophon, D6 G1.3 M1.2 conclude with श्री (D6 om.) रामाय नमः; G2 श्रीमते रामानुजाय नमः.

9

☞ Ñ1 missing for Sarga 9 (cf. v.l. 2.1.1). Ś1 Dm1 begin with ॐ.

1 [b]) Cg कोपेन. —[c]) Dt1 T1.3 G M1-3 विनिश्वस्य; Dd1 Dm1 च निश्व°; T2 समुच्छ्वस्य (for विनिःश्वस्य). —[d]) T2 (here and below) मंदराम् (for मन्थराम्).

2 [c]) Dg1 T1 G3 यौवराज्ये च (for यौवराज्येन). —[d]) Dt1 अद्य (for एव).

3 [b]) Dt1 साधये (for मन्थरे). —[d]) Dg1 om. तु (subm.). G3 रामे (sic).

4 [a]) G2 उक्त्वा. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1-3 तु सा; G1 तदा (for तया). —[c]) Dm1 (after corr. as in text) उपहसंती; G1 °सिहंती (sic); G2 उहितं संती (sic) (for उपहिंसन्ती). —For 1-4, Ś1 Ñ2 V1 B3.4 D1-3.6 M4 subst.; while B1.2 subst. for 1-5[b] and D4.5.7 subst. for 1-5:

154* एवमुक्ता तु कैकेयी विनिःश्वस्याब्रवीद्वचः ।
सत्यं वदसि मां कुब्जे जाने ते भक्तिमुत्तमाम् ।
न तु पश्याम्युपायं तं येन शक्येत मे सुतः ।
इदं प्रापयितुं राज्यं पितृपैतामहं बलात् ।
अनुरक्तो नृपश्चायं रामं गुणगणान्वितम् । [5]
स कथं राममुत्सृज्य प्राणेभ्योऽपि प्रियं सुतम् ।
भरतं नाम मे पुत्रमभिषिञ्चेदकारणम् ।
प्रव्राजयेद्वापि नृपः कथं राममकारणे ।
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा कैकेय्या मन्थरा ततः ।
उवाचेदं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या पापनिश्चया । [10]
इमं राममहं क्षिप्रं वनं प्रस्थापयामि ते ।
भरतस्याभिषेकं च कारयामि यदीच्छसि ।

(l. 1) Ñ2 B2.3 D4-7 M4 विनिश्वस्य. —M4 om. l. 2. —(l. 2) Ñ2 V1 B मे कुब्जे; D2 कुब्जे मां (by transp.). Ñ2 B3 (both with hiatus) इमां वाचमनुत्तमां (for the post. half). —(l. 3) D5 च (for तु). B4 ते (for तं). D3 येन येन (ditto.). —(l. 4) B1 भ्रत्रं (for इदं). D3 -पितामहं (sic) (for -पै°). —(l. 5) Ś1 D6 [अ]पि (for [अ]यं). D1 गुरुगुणान्वितं; M4 सर्वगुणान्वितं. —(l. 6) D1-5.7 M4 प्राणैः प्रियतर (D5 °रं) (for प्राणेभ्योऽपि प्रियं). —(l. 7) M4 मम वै (for नाम मे). V1 D3.4.7 M4 अकारणे; D1.2.5 अकारणात् (for अकारणम्). —D1.7 om. (hapl.) l. 8.

G. 2. 8. 10 B. 2. 9. 5 L. 2. 11. 10

हन्तेदानीं प्रवक्ष्यामि कैकेयि श्रूयतां च मे ।
यथा ते भरतो राज्यं पुत्रः प्राप्स्यति केवलम् ॥ ५
श्रुत्वैवं वचनं तस्या मन्थरायास्तु कैकयी ।
किंचिदुत्थाय शयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ६
कथय त्वं ममोपायं केनोपायेन मन्थरे ।
भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथंचन ॥ ७
एवमुक्ता तया देव्या मन्थरा पापदर्शिनी ।
रामार्थमुपहिंसन्ती कुब्जा वचनमब्रवीत् ॥ ८
तव देवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः ।
अगच्छत्त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् ॥ ९
दिशमास्थाय कैकेयि दक्षिणां दण्डकान्प्रति ।
वैजयन्तमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः ॥ १०

—(l. 8) D2 प्रवासयेद्; D5 प्रापयेद्वा (for प्रव्राजयेद्). Ś1 D6 चापि नृप°; B1.2.4 वा नृपति°; D1–3 M4 वापि कर्थ (for वापि नृपः). D3 M4 रामं वनम्; D5 वनवासम् (for कथ रामम्). Ñ2 B2.4 D5 अकारणं(D5 °णात). D1.2 रामं च मम कारणे (for the post. half). —(l. 10) D3 हुबुद्धया. Ñ2 V1 B M4 बुद्धया(B1 वृद्धा) पापविनिश्च(V1 °*)या (for the post. half). —(l. 11) D4 इदं (sic); M4 इयं (sic) (for इमं).]

—After 154*, Ś1 Ñ2 V1 B D2.3.6 M4 read 8.

5 D1 reads 5 after 7. —[a]) Ś1 D6 यत्तु; B3 M3 अद्य; D2 तव (for हन्त). Ś1 Ñ2 V1 B3.4 D1–3.6 M4 आत्महितं; Dt1 Dd1 G1.2 M1.3 प्रपश्य त्वं (for प्रवक्ष्यामि). —[b]) Dm1 T2 G1 कैकेयी (sic). Ś1 Ñ2 V1 B3.4 D1–3.6 M4 शृणु मे(V1 तत्) त्वमिदं(Ñ2 B3 तदिदं; D1–3 M4 परमं) वचः. —[cd]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 पुत्रो राज्यं (by transp.). Ñ2 B3 प्राप्नोति; G3 प्राप्स्यति (sic) (for प्राप्स्यति). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 [अ]संशयं(B4 D3 °यः) (for केवलम्). —After 5, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.; while B1–3 D4.7 ins. l. 4 only after 8; whereas B4 ins. l. 1–2 and 4 after 5[ab]; while D3 ins. l. 4 after 5 and D5 ins. l. 4 after 6:

155* किं न स्मरसि कैकेयि स्मरन्ती वा निगूहसे ।
यदुच्यमानमात्मार्थं मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ।
मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छन्दो विलासिनि ।
श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चापि विमृश्यताम् ।

[(l. 1) B4 नु (for न). G1 स्मरनि (sic) (for °सि). G1 M3 [इ]ह (for वा). B4 [अ]नुगूहसे. —(l. 2) Dd1 Dm1 त्वद् (for यद्). G2 अत्रार्थं (for आत्मार्थं). B4 मयोच्यमाना मात्यर्थं (for the prior half). Dg1 अर्हसि; G1 इच्छनि (sic) (for इच्छसि). —(l. 4) B M2 [ए]व; Dg1 G1 M3 [अ]भि-; Dt1 [ए]तद्; G2 M1 हि (for [अ]पि). B विमृष्यतां; Dg1 विमृग्यतां; Dt1 विधीयतां.]

6 M4 om. (hapl.) 6-7. —[ab]) Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1.2 [इ]दं (for [ए]वं). M3 श्रु** कैकयी metri causa here and below. Dg1 कैकयी; Dt1 ककयी. Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 श्रुत्वैतत्(D1.2.4.5.7 °वं) मंथरावाक्यं कै.यी ह(D7 दु) ष्टमानसा. —[d]) T3 स्वास्तीर्णाद्. M1 स्वास्तीर्णाम् (sic) (for स्वास्तीर्णाद्). —After 6, D5 ins. l. 4 of 155*.

7 M4 om. 7 (cf. v.l. 6). D5 G1 om. (G1 hapl.) 7-8. —[a]) Dt1 M2 कथयस्व (for कथय त्वं). Ś1 Ñ2 V1 B D1–4.6.7 महाप्रा(B1.4 D2 °प्र)ज्ञे; G2 M1 इह्रो°; M3 Cm महो°; Cg as in text (for ममोपायं). Dg1 reads पायं केनो in marg. —[b]) D1.2.4.7 येन (for केन). —D2 om. 7[d]-8[c]. —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.4.6.7 रामश्चैव(D1 °नं) वनं व्रजेत्. —After 7, D1 reads 5 whereas, B3 ins.:

156* अवश्यमेव तत्कार्यं यदा वदसि संप्रति ।

8 Ś1 Ñ2 V1 B D2.3.6 M4 read 8 after 154*. Dg1 D1.5 G1 om. 8 (for D5 G1 cf. v.l. 7). —D2 om. 8[abc] (cf. v.l. 7). —[ab]) M2 उक्ते (for उक्ता). Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1.2 तदा (for तया). Ś1 Ñ2 V1 B D3.4.6.7 पापनिश्चया. M4 श्रुत्वैतन्मंथरा वाक्यं कैकय्याः पापनिश्चया. —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D3.4.6.7 M4 वाक्यं दुःखाय रामस्य. —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 Dt1 D3.4.6.7 कैकयीमिदम्; B2 M4 कैकयीं पुनर्; Dd1 Dm1 कुब्जा वाक्यमथ; D2 (with hiatus) मंथरा इदम् (for कुब्जा वचनम्). —After 8, Ś1 Ñ2 V1 D2.3.6 M4 read 5; while B1–3 D4.7 ins. l. 4 of 155*; whereas B4 reads 5[ab] (cf. v.l. 5).

9 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B Dt1 Dd1 D1.2.6 M4 पुरा; Dm1 (before corr. as in text) पूर्वं; D3–5.7 यदा(D5 °दि [sic]) (for तव). Ś1 B3 Dg1 T1.3 Cg दैव-; Cm.k t as in text (for देव-). D7 -[अ]सु**द्धे (for -[अ]सुरे युद्धे). —[b]) D3–5.7 नृपः (for पतिः). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 युद्धसज्ज:(Ñ2 °सह्यं; B1 °शक्तः; B2 °सह्यः; B3 °सज्यः; B4 °मात्रे; D1 °साह्य; D2 °साह्ये; M4 °सहां) परंतप. —[c]) D5 T2.3 M3 अगच्छत्. D3–5.7 धनुरादाय (for त्वामुपादाय). —[d]) D3 M3 देवराज्यस्य. —For 9[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.:

157* याचितो देवराजेन युद्धं कर्तुमितो गतः ।

[M4 अभियाचितो देवराज्ञा (hypm.) (for the prior half).]

10 [a]) B4 D2.3.5 G1 कैकयी; Dd1 Dm1 T G3 वै देवि; (for कैकेयि). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 D4.5.7 दंडकां(B3.4 D4.5.7 °कं) (for °कान्). —[c]) D3 पुरं (for इति). Dd1 वैजयंतपुरं. —[d]) D1.2 M4 यत्र राजा; D3 इति यत्र (for पुरं यत्र). B2 दितेः सुतः; M4 Ck तिमिध्वजः.

स शम्बर इति ख्यातः शतमायो महासुरः ।
ददौ शक्रस्य संग्रामं देवसंघैरनिर्जितः ॥ ११
तस्मिन्महति संग्रामे राजा दशरथस्तदा ।
अपवाह्य त्वया देवि संग्रामान्नष्टचेतनः ॥ १२
तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पतिस्ते रक्षितस्त्वया ।
तुष्टेन तेन दत्तौ ते द्वौ वरौ शुभदर्शने ॥ १३
स त्वयोक्तः पतिर्देवि यदेच्छेयं तदा वरौ ।
गृह्णीयामिति तत्तेन तथेत्युक्तं महात्मना ।
अनभिज्ञा ह्यहं देवि त्वयैव कथितं पुरा ॥ १४
तौ वरौ याच भर्तारं भरतस्याभिषेचनम् ।
प्रव्राजनं च रामस्य त्वं वर्षाणि चतुर्दश ॥ १५ G. 2. 8. 18 B. 2. 9. 20 L. 2. 11. 18

11 ᵃ) V1 समुत्सर; B2.3 Dg1 स संबर; Dd1 शवरः स; Dm1 शंबरः स (by transp.); D1 स संचर (for स शम्बर). —ᵇ) Ś1 Ñ2 V1 B D6 बहु- (for शत-). D1.2 M4 [ऽ]भवत्पुरा (D2 °रे) (for महासुरः). —ᶜ) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 शक्राय; Cm as in text. M3 सं** (for संग्रामं). —ᵈ) V1 देवैः सह (for देवसंघैर्). Ś1 V1 D6 विनिर्जितः; Dt1 Dd1 Dm1 अनिं (Dt1 °नं) दितः; D2 विवर्जितं; G1 अरिंदमः; G3 न निर्जितः (for अनिर्जितः). —After 11, D3 ins. 160*.

12 ᵃ) D3-5.7 असुर- (for महति). —After 12ᵃ, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.; while D3-5.7 subst. for 12ᵇᶜᵈ :

158* उरुषान्क्षतविक्षतान् ।
रात्रौ प्रसुप्तान्घ्नन्ति स्म तरसासाद्य राक्षसाः ।
तत्राकरोन्महद्युद्धं

[(l. 1) D5 पुरुषाः (sic). D5 -विक्षताः (sic); T3 -विक्षतां (sic) (for °तान्). —(l. 2) D4.7 ते घ्नंति (for घ्नन्ति स्म). Dt1 Dd1 Ct तरसापास्य; Dm1 तरसा तेन; D4.7 नराघ्नाशाय; D5 (with hiatus) अंतरं प्राप्य; T3 °साध्य; G2 °*द्य (for तरसासाद्य). —After l. 2, D3 ins. l. 1 of 161*. —D3-5.7 om. l. 3. —(l. 3) G1.2 M1 कृत्वा (for [अ]करोन्). Dt1 M2 महा-.]

—ᵇ) T3 M1 तथा (for तदा). —After 12ᵇ, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. :

159* असुरैश्च महाबाहुः शस्त्रैश्च शकलीकृतः ।

[T3 असुरैश्च (sic). M2 क्षतविक्षतः (for शकलीकृतः).]

—ᵈ) M3 *ष्ट- (for नष्ट-). —For 12, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.; while D3 ins. after 11 :

160* तस्मिन्महति संग्रामे राजा शस्त्रपरिक्षतः ।
विजित्याभ्यागतो देवि त्वयोपचरितः स्वयम् ।

[Ñ2 reads l. 1 in marg. —(l. 1) D3 असुर- (for महति). D3 शत्रु- (for शस्त्र-). D1 -परिक्षितः. V1 राजासपरिविक्षतः (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D6 स चिरादागतो. D1-3 M4 परिचीर्णस्त्वया (for त्वयोपचरितः). D3 सह (for स्वयम्).]

13 ᵃ) T2 -विक्षितः (sic). D3-5.7 तत्रातिविक्षिततनुर्. —ᵇ) D3 भर्तारं (sic); D4.5.7 भर्ता ते (for पतिस्ते). D3-5.7 स्वयं (for त्वया). —ᶜᵈ) D3-5.7 transp. तुष्टेन and तेन. Dd1 Dm1 G1.2 M1.3 दत्तौ तु; D3-5.7 ते दत्तौ (by transp.); T2 दत्तौ तौ (for दत्तौ ते). M2 transp. ते and द्वौ वरौ. D3-5.7 प्रिय- (for शुभ-). —For 13, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.; while D3 ins. l. 1 only after l. 2 of 158* :

161* व्रणसंरोहणं चास्य तत्र देवि त्वया कृतम् ।
परितुष्टेन ते दत्तौ वरौ द्वौ तत्र भामिनि ।

[(l. 1) Ś1 D6 -संरोपणं; B4 -संवाहनं (for -संरोहणं). D3 चापि. B1 [आ]हृतं; D2 तनं (for कृतम्). —(l. 2) D1 तनम्; D2 तव (for परि-). Ś1 D6 ननु भामिनि; V1 B1.2.4 तत्र भाविनि; B3 तव भाविनि; D1.2 M4 वरव (D1 °*) गिनि (for तत्र भामिनि).]

14 ᵃ) M4 यस् (for स). Ś1 D6 प्रतिश्रुत्य; Ñ2 V1 B D1.2 M4 पतिस्त (B2 °स्त्व) त्र (for पतिर्देवि). —ᵇ) V1 B1.2.4 Dt1 Dm1 (before corr. as in text) D4 (before corr. as in text; after corr. *sec. m.*).5 T1 (after corr. *pr. m.* as in text).2 यदि (B1 °दी) च्छेयं; Dg1 यथेच्छेयं (for यदेच्छेयं). B2 (m. also वरौ तदा [by transp.]) अहं नृप; Dg1 Dt1 G1.2 M1-3 तदा वरं (for तदा वरौ). —ᶜ) V1 D1 अपि (for इति). Ś1 D6 तत्रैवं (D6 °व); Ñ2 V1 B (B2 m.) त (V1 य) चैव (B2 °वं; B4 °नं); D1.4.5.7 तेनाथ (D1 °पि); D2 M4 तच्चापि (for तत्तेन). Dt1 गृह्णीयां तु तदा भर्तस्; D3 ग्रहीष्यामीति श्रुत्वाथ. —ᵈ) V1 तथेत्युक्ता; D7 **त्युक्तं (for तथेत्युक्तं). —D1.2 M4 om. 14ᵉᶠ. —ᵉ) D5 [अ]स्म्यहं देवि; M2 हि देवि त्वं (for ह्यहं देवि). B1 अभिजानाम्यहं देवि. —ᶠ) Dg1 Dd1 D7 G2 M1.3 कथिता; Dm1 कथितां (sic); T2 कथितः (sic) (for कथितं). —After 14, B2 (marg.) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3-5.7 T G M1-3 ins. :

162* कथैषा तव तु स्नेहान्मनसा धार्यते मया ।
रामाभिषेकसंभारान्निगृह्य विनिवर्तय ।

[(l. 1) Dd1 यथैषा; T2 नदेता (for कथैषा). B2 D4.5.7 तु तव (by transp.); D3 च तव (for तव तु). Dg1 reads मया in marg. —B2 D3-5.7 om. l. 2. —(l. 2) Dg1 च निवर्तय (for विनिवर्तय).]

15 ᵃ) Ś1 D6 पतिं वरौ तौ याचस्व; V1 B2.4 पतिं याचस्व च वरौ; Dt1 वरौ याचस्व भर्तारं. —ᶜ) V1 प्रव्रजनं; D2 प्रव्राजनं (sic); D3-5.7 प्रव्रज्यां च (D3 वा) (for प्रव्राजनं). B3 D6 हि; Dg1 om. (subm.); D3-5.7 [अ]पि (for च). Dt1 रामं च (sic) (for रामस्य). —ᵈ) Ś1 Ñ2 V1 B D6

G. 2. 8. 18
B. 2. 9. 22
L. 2. 11. 18

क्रोधागारं प्रविश्याद्य क्रुद्धेवाश्वपतेः सुते ।
शेष्वानन्तर्हितायां त्वं भूमौ मलिनवासिनी ।
मा स्मैनं प्रत्युदीक्षेथा मा चैनमभिभाषथाः ॥ १६

दयिता त्वं सदा भर्तुरत्र मे नास्ति संशयः ।
त्वत्कृते च महाराजो विशेदपि हुताशनम् ॥ १७

न त्वां क्रोधयितुं शक्तो न क्रुद्धां प्रत्युदीक्षितुम् ।
तव प्रियार्थं राजा हि प्राणानपि परित्यजेत् ॥ १८
न ह्यतिक्रमितुं शक्तस्तव वाक्यं महीपतिः ।
मन्दस्वभावे बुध्यस्व सौभाग्यबलमात्मनः ॥ १९
मणिमुक्तासुवर्णानि रत्नानि विविधानि च ।
दद्याद्दशरथो राजा मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ २०

वर्षाणि हि (B2 तु; D6 च -; D3–5.7 वर्षाणि त्वं (by transp.); M4 वर्षाणीह (for त्वं वर्षाणि). D1.2 नव वर्षाणि पंच च. —After 15, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

163* चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् ।
प्रजाभावगतस्नेहः स्थिरः पुत्रो भविष्यति ।

[After l. 1, Dm1 reads रामश्री. —(l. 2) Dg1 -गतः स्नेहः; Dm1 -गतं स्नेहः (sic) (for -गतस्नेहः). Dg1 स्थिरं; T2 स्थितः (for स्थिरः).]

16 [a]) Ś1 B4 D5.6 प्रविश्याथ; Ñ2 Dg1 Dt1 D3 प्रविशाद्य(D3 °थ); D1.2 M4 °श्यैका; G2 M1 समाविश्य (for प्रविश्याद्य). —[b]) Dm1 क्रुद्धा च; M3 (after corr. *sec. m.* as in text) क्रुद्धोव (sic) (for क्रुद्धेव). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 क्रुद्धा भूत्वा(Ś1 D6 भूत्वा क्रुद्धा [by transp.]; D1 क्रुद्धा त्वं तु; D2 M4 क्रुद्धा नाम) नृपात्मजे; D3–5.7 क्रुध्ये (D3.7 °द्धे)थाः स्व(D5 नृ)पतेः शुभे. —[c]) Ś1 D6 शयनांतर्हिता चालं; B4 शय्यानंतरिता त्वं; D2 शय्यामंतर्हितायां त्वं; D4.7 सुप्तानंतर्हितायां(D7 °या) त्वं; D5 स्वपानं(पतां)तर्हितायां त्वं. —[d]) D4 (after corr. *sec. m.* as in text) मलनि- (metathesis) (for मलिन-). Ś1 V1 -वाससी. —[e]) M3 मैनं (for स्मैनं). —[f]) Dg1 स्मैनम्; G3 चैवम् (for चैनम्). G1 प्रत्यभाषथाः; Cm °षेथाः; Cg as in text (for अभिभाषथाः). D1.2 M4 मा भाषिष्ठाः(D2 °षेथाः) कथंचन. —For 16[ef], Ś1 Ñ2 V1 B D3–7 subst. :

164* राजानं मा निरीक्षस्व मा भाषिष्ठाः कथंचन ।

[Ś1 V1 B1.2 D6 निरीक्षिष्ठाः; D3–5.7 निरीक्षे(D3 °क्षे)था (for निरीक्षस्व). B1 om. (hapl.) मा भाषिष्ठाः. D3 चाभाषीः; D4.5.7 बभाषी (sic) (for भाषिष्ठाः).]

Ś1 Ñ2 V1 B D6 cont. D1.2 M4 ins. after 16[ef] :

165* सुप्ता भूमावनाथेव दुःखिता नाम भाविनि ।
तत्र त्वां शयितां राजा स्वयं दुःखसमन्वितः ।
प्रसादयिष्यति क्षिप्रं प्रक्ष्यत्यपि च निर्णयम् ।

[(l. 1) D2 सुप्तां (sic). Ś1 D6 दुःखितेव च (for दुःखिता नाम). Ś1 D6 M4 भामिनि (for भाविनि). —D6 om. l. 2. —(l. 2) D2 त्वा (for त्वां). Ś1 जायां (for स्वयं). —D6 reads l. 3 in marg. —(l. 3) B4 प्रबोधयिष्यति. D2 M4 व्यक्तं (for क्षिप्रं). V1 M1 प्रेक्ष्यति (for प्रक्ष्यति). Ś1 D6 प्रष्टा चार्थविनिर्णय (for the post. half).]

D3–5.7 cont. (after 164*); Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 16[ef] :

166* दृष्ट्वा चापि तं दृष्ट्वा जगत्यां शोकलालसा ।

[Dt1 पार्थिवं (for चापि तं). Cm.g.t तं दृष्ट्वा (as above). D3–5.7 दृष्ट(D3.5 °ट्)वी पतिना तिष्ठेर् (for the prior half). D3.5.7 -संकुला; D4 -कांक्षिता (for -लालसा).]

17 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 भृशं; D3–5.7 दृढं (for सदा). D5 भर्त्रे (for भर्तुर्). V1 D1–5.7 तत्र (for अत्र). —D1 erroneously repeats from संशयः in 17[b] up to प्रज्ञां ते ना in 31[a] (see reading in D1). —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 त्वदर्थं हि; Dg1 °तेयं; D4.7 °तेपि; T1 तत्कृते च; T3 त्वत्कृते स (for त्वत्कृते च). D4.7 हि राजायं; M4 महाबाहुर् (for महाराजो). D3.5 अपि हि त्वत्कृते राजा. —[d]) T2 एव (for अपि). Ś1 Ñ2 V1 B D6 श्रियं दीप्तामपि त्यजेत्; D1.2 M4 दीप्तामपि विशेच्चितां; D3–5.7 दीप्तामपि(D4.7 °ग्नि) चितां (D3 °तिं) पतेत्.

18 D1.2 M4 om. 18–19. In Ś1 Ñ2 V1 B D3.4.6.7 the sequence of st. from 18–20 is as follows : 20, 22, 23 (D3.4.7 including l. 1–2 of 167*), 21 (D3.4.7 with l. 3 only; the rest with l. 3–4 of 167*), 24, 25 (Ś1 V1 B1 D6 om. 25[ab]), 19[cd], 18, 19[ab] (D3.4.7 read 19[ab] before 19[cd]) and 26; while in D5 it is 20, 22, 23 (including l. 1–2 of 167*) 21 (including l. 3 of 167*), 24[ab], 25[cd], 24[cd], 25[abef], 19, 18 and 26. —[a]) D6 T2 त्वा (for त्वां). —[b]) Dm1 reads न in marg. Dg1 प्रत्यवेक्षितुं; M2 अभिवी° (for प्रत्युदीक्षितुम्). Ś1 Ñ2 V1 B D6 न च क्रु(V1 तु क्षु)द्धामुपेक्षितुं; D3–5.7 न क्रुद्धामप्युपेक्षितुं; T3 क्रुद्धां संप्रत्युदीक्षितुं. —After 18[ab], Ck reads 20. —[c]) Ś1 V1 B D6 प्रियार्थे. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 (*sup. lin.* as in text) तु (for हि).

19 D1.2 M4 om. 19 (cf. v.l. 18). For sequence in Ś1 Ñ2 V1 B D3–7 cf. v.l. 18. —[a]) Ś1 B1.3 D4.6.7 व्य(D7 ह्य)तिक्र(D4.7 °क्रा)मितुं (for ह्यतिक्रमितुं). B4 शक्तं (sic). —[b]) Dg1 कार्यं (for वाक्यं). —[c]) Ś1 Ñ2 B D3–5.7 ऋजु- (for मन्द-). V1 स्वभावात् * बुद्ध(द्धय ?)स्व. —[d]) Ñ2 V1 B3.4 -फलम् (for -बलम्).

20 For sequence in Ś1 Ñ2 V1 B D3–7 cf. v.l. 18. Ck reads 20 after 16[ab]. —[ab]) Ś1 D6 यद्दि; Ñ2 मान-

यौ तौ देवासुरे युद्धे वरौ दशरथोऽददात् ।
तौ स्मारय महाभागे सोऽर्थो मा त्वामतिक्रमेत् ॥ २१
यदा तु ते वरं दद्यात्स्वयमुत्थाप्य राघवः ।
व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं वृणुया वरम् ॥ २२
रामं प्रव्राजयारण्ये नव वर्षाणि पञ्च च ।
भरतः क्रियतां राजा पृथिव्यां पार्थिवर्षभः ॥ २३
एवं प्रव्राजितश्चैव रामोऽरामो भविष्यति ।
भरतश्च हतामित्रस्तव राजा भविष्यति ॥ २४
येन कालेन रामश्च वनात्प्रत्यागमिष्यति ।
तेन कालेन पुत्रस्ते कृतमूलो भविष्यति ।
संगृहीतमनुष्यश्च सुहृद्भिः सार्धमात्मवान् ॥ २५

G. 2. 8. 29
B. 2. 9. 35
L. 2. 11. 29

(for मणि-). Dg1 T3 M3 Cg -मुक्तं; Dt1 Dd1 Dm1 रत्नं (for -मुक्ता-). G1 M1.2 मणि मुक्तां; G2 मणिरक्तां. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1-3 सुवर्णं च (for -सुवर्णानि). D3-5.7 यदि वापि हिरण्यस्य नर्यानां वा(D5.7 वा)पि पर्वतान् (D4.7 °तं). —c) D3 दद्या (for दद्याद्). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 यदि दद्याच्च ते भर्ता(Ś1 D6 राजा).—d) Ñ2 ते स्व-; B1 तत्र (for तेषु).

21 For sequence in Ś1 Ñ2 V1 B D3-7 cf. v.l. 18. M4 reads 21 after 23. —a) Ś1 D6 तौ यौ (by transp.); Dg1 D2 T1 M2 यौ ते; G2 M1 यौ द्वौ; Cr.m.g.k as in text (for यौ तौ). T1 दैवासुरे. —b) Ś1 Ñ2 V1 B Dt1 Dd1 D1-7 M4 ददौ; Dm1 [ऽ]ददत्; Cm as in text (for ऽददात्). —cd) D3-5.7 महाराजं (for महाभागे). D3 G3 सार्थौ (sic). D3-5.7 व्यतिक्रमेत् ; B(ed.) क्रमेदिति (for अतिक्रमेत्). Dt1 सोर्थौ नातिक्रमेदिति (for d). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 तौ स्मारयित्वा याचेथाः पश्चादेतद्व(Ñ2 V1 B3 °त्रं व; D1 °व च)रद्वयं. —After 21, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 ins. l. 3 and 4; while D3-5.7 ins. l. 3 of 107*.

22 For sequence in Ś1 Ñ2 V1 B D3-7 cf. v.l. 18. —a) Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 तु तौ (V1 दत्तौ) वरौ (for तु ते वरं). Ś1 Ñ2 V1 B3 D6 M4 दित्सुः; B1.2 D2 दित्सेत्; B4 (with hiatus)इच्छेत् ; D3 दत्त्वा (for दद्यात्). —b) D3.4.7 उत्थाय (for °प्य). Ś1 D6 M4 स्वयमुत्थापयिष्यति; Ñ2 V1 B D1.2 स्वयमुत्थापयेत्(V1 B2 D1 °यन् ; B4 °ऽन्) पतिः(D2 °तिं). —cd) Dm1 अवस्थाप्य. T2 महाराजो (sic) (for महाराजं). M3 इयं (sic) (for इमं). Dg1 Dt1 वृणुयाद् ; T3 शृणुया. D3-5.7 वृणीया(D7 °था)स्त्वमिमौ वरौ (for a). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 सत्ये(V1 यत्ने)न(B1 °नं [sic]) परिगृह्यैनं याचेथास्त्वं(Ñ2 B3 °स्तु) तदा वरौ.

23 For sequence in Ś1 Ñ2 V1 B D3-7 cf. v.l. 18. —a) D4.7 G3 [अ]रण्यं (for °ण्ये). Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 D1.2.6 रामप्रव्रा(B4 °व्र)जनार्थेकं; B2 Dt1 रामप्रव्रा(Dt1 °व्र)जनं दूरं(B2 चैव); M4 राजप्रव्राजनं चैव. —cd) Dd1 Dm1 T1 (before corr. as in text, after corr. *sec. m.*) राज्यं (for राजा). Dg1 T1.2 M2 पृथिव्याः (for पृथिव्यां). Dt1 D3.5.7 T1 G2 M1.2 पार्थिवर्षभ. Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 द्वितीयं यौवराज्याय भरतस्य वरं शुभे(D2 °भं). —After 23, M4 reads 21. —After 23, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3-5.7 T G M1-3 ins.; while Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 ins. l. 3 and 4 only after 21 :

107* चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् ।
रूढश्च कृतमूलश्च शेषं स्थास्यति ते सुतः ।
रामप्रव्राजनं चैव देवि याचस्व तं वरम् ।
एवं सेत्स्यन्ति पुत्रस्य सर्वार्थास्तव भामिनि ।

[(l. 1) D3 च (for हि). Dt1 D4.7 प्रव्रजिते; D3 प्रव्रनिते (sic) (for प्रव्राजिते). D5 (before corr.) G2 M1 वने (for वनम्). —(l. 2) D3-5.7 दृढश् (for रूढश्). D3-5.7 दृढ- (for कृत-). M1 क्षेमं (for शेषं). G2 मे (for ते). —D3-5.7 read l. 3 after 21. —(l. 3) B4 -प्रव्रजनं; D2 -प्रवासनं. Ś1 V1 B1.2.4 D1.2.6 M4 देवि; Dd1 चैवं (for चैव). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 राज्यप्राप्तिं सुतस्य च(D2 M4 ते); D3-5.7 द्वितीयं याच्यतां वरं (for the post. half). —D3-5.7 om. l. 4. —(l. 4) T2.3 चेत्स्यं(T3 °न्ते)ति (sic) (for से°). Dt1 Dd1 Dm1 कामिनि (for भा°). Ś1 D6 याचेथा भुवि कल्याणि मा तं(D6 त्वां) कार्येऽभ्यगादयं; Ñ2 V1 B D1.2 M4 याचेथा(D1.2 चैनं; M1 चैवं) भुवि(B2 नहि; D1 तत्र) कल्याणि ध्रुवं प्राप्स्यति ते सुतः.]

24 For sequence in Ś1 Ñ2 V1 B D3-7 cf. v.l. 18. —a) Ś1 Ñ2 V1 B D6 ध्रुवं; D1.2 M4 वनं; D3-5.7 ततः (for एवं). B2.4 Dg1 D1 प्रव्रजितश्. B4 Dg1 D2 चैवं.—b) D1 ततो; M4 भद्रे (for रामो). Ś1 Ñ2 V1 B1-3 D6 भद्रे; B4 भद्रो; D2 om.; M3 [ऽ]राजा (for ऽरामो). D3-5.7 वनं रामो गमिष्यति. ❀ Cm : रामोऽरामो भविष्यतीति । स्वयमेक एव भविष्यति । ❀ —cd) Dg1 Dt1 M2 , गतामित्रम . Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M1 भोक्ष्यते चापि पुत्रस्ते ध्रुवं(D1.2 M4 चिरं)राज्यमकंटकं; D3-5.7 चतुर्दशैव वर्षाणि भरतस्ते सुतो नृपः.

25 For sequence in Ś1 Ñ2 V1 B D3-7 cf. v.l. 18. —Ś1 V1 B1 D1.2.6 M4 om. 25ab. B2 reads 25ab in marg. —a) B4 om. (hapl. ?) कालेन. Ñ2 B2-4 D3-5.7 काकुत्स्थो (for रामश्च). —c) Dt1 Ct अंतर्बहिश्च (for तेन कालेन). D3.5 ते पुत्रः (by transp.). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 भरतोनेन(Ś1 D2 °तस्तेन) कालेन. —d) Ś1 Ñ2 V1 B D6 बद्ध-; T2 रूढ-; Cr.g.t as in text (for कृत-). —D1 reads from 25e up to 108* in marg. —e) V1 संगृहीतो; D3 सद्गृहीत्वा (sic) (for संगृहीत-). —f) Dt1 साकम् ; D4.7 चायम् ; T2 चार्थम् (for सार्धम्). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4

G. 2. 8. 32
B. 2. 9. 35
L. 2. 11. 32

प्राप्तकालं तु ते मन्ये राजानं वीतसाध्वसा ।
रामाभिषेकसंकल्पान्निगृह्य विनिवर्तय ॥ २६
अनर्थमर्थरूपेण ग्राहिता सा ततस्तया ।
हृष्टा प्रतीता कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ २७
कुब्जे त्वां नाभिजानामि श्रेष्ठां श्रेष्ठाभिधायिनीम् ।
पृथिव्यामसि कुब्जानामुत्तमा बुद्धिनिश्चये ॥ २८
त्वमेव तु ममार्थेषु नित्ययुक्ता हितैषिणी ।
नाहं समवबुद्ध्येयं कुब्जे राज्ञश्चिकीर्षितम् ॥ २९

कोशवांश्च श्रिया युतः (B4 समन्वितः; D1.2 श्रिया वृतः; M4 भविष्यति); D2.7 सुहृद्भिश्चाप्यमात्यवान्. —After 25, D1 (marg.).2 M4 ins. :

168* स्नेहवांश्चाधिकं राजा भरतेऽपि भविष्यति ।
त्वत्स्नेहाच्च गतस्नेहो रामं प्रति भविष्यति ।

[(l. 1) D2 [अ]धिके. M4 [ऽ]पं (for ऽपि). —D2 om. (hapl.) l. 2. —(l. 2) D1 [आ]गत- (for गत-).]

26 For sequence in Ś1 Ñ2 V1 B D3–7 cf. v.l. 18. D1.2 M4 om. 26. —[a]) D3 प्राप्तं. Ñ2 V1 B3 ततो मन्ये; Dt1 तु मन्येहं; T2 तु तं मन्ये; M3 तु मे मन्ये (for तु ते मन्ये). —[b]) Ñ2 राजन्ये (for राजानं). Ś1 Ñ2 B D2.4.6.7 जि(B3 [also] ह)तसाध्वसा; V1 हतसाध्वसं; Dm1 वीक्ष्य सा° (sic); D5 जितसाध्वसे(before corr. °सा); T2 वीतसाध्वसं; G2 वीर°; Cr.m.g.k as in text (for वीतसाध्वसा). —Dg1 om. 26[cd]. —[c]) B3 (after corr.) D7 रामाभिषेकं. V1 -संकल्पो; T3 G3 M3 -संकल्पं; Cm K(ed.) -संभारान् (for -संकल्पान्). —[d]) Ś1 D6 तं विगृह्य; Ñ2 B1.3 राजानं वि-; B2 (m.) विगृह्य वि-; B4 D3–5.7 विनिगृह्य (for निगृह्य वि-). V1 राजापि विनिवर्तते. —After 26, Ś1 D3–7 ins.; B1 ins. l. 7–8 only after 184* :

169* पथ्यरूपमपथ्यं तदधर्म्यं मन्थरावचः ।
जिह्मस्वभावा कैकेयी प्रतिजग्राह मेदिता ।
स्वभाव एष नारीणां मूर्खोऽपि स्वजनो जनः ।
यद्ब्रवीति तदेवाशु संगृह्णन्त्यविमृश्य हि ।
सा तेन कुब्जावाक्येन मृगीवोत्फुल्ललोचना ।
व्याधेन गीतसंलोभादनर्थे संनिवेशिता ।
अर्थाश्चानर्थरूपेण अनर्थाश्चार्थरूपिणः ।
आविशन्ति विनाशाय नरं तच्चास्य रोचते ॥

[(l. 1) D5 अधर्मं. —(l. 2) Ś1 D6 मोहिता (for मेदिता). —(l. 3) D1.5.7 एव (for एष). D4 वनः (for जनः). —(l. 4) D3 संगृह्णामि (sic); D4.7 संगृह्णाति. —(l. 5) D3 [अ]नेन (for तेन). —D7 om. l. 7–8. —(l. 7) Note hiatus between the two halves. D4.5 सा ददर्श तप(D4 मन)स्विनी (for the post. half). B1 अनर्थास्त्वर्थरूपेण (to avoid hiatus) ह्यर्थाश्चानर्थरूपिणः. —D4.5 om. from l. 8 up to st. 27. —(l. 8) D3 विनाशेन (for विनाशाय). B1 न तं वदति (for नरं तच्चास्य).]

Thereafter D4.5 read a passage given in App. I (No. 7). —After 26, B4 ins. :

170* इत्युक्ता सा तया देवी कुब्जया पापरूपया ।

27 D4.5 om. 27 (cf. v.l. 169*). —[a]) V1 B4 अनुरूपेण (for अर्थरूपेण). D7 अर्थाश्चानर्थरूपेण. —[b]) G2 M1 ग्रहीता (sic). Ś1 Ñ2 B1.3.4 D3.6.7 सा ददर्श तयोदिता (D3 तपस्विनी; D7 मनस्विनी); V1 पादस्पर्शतयोदिता; B2 D1.2 M4 सा तयो(D1 °क्तो)क्ता तथा(B2 °तो)वचः. —After 27[ab], Ś1 Ñ2 V1 B (B1 after 185*) D3.6.7 ins. a passage given in App. I (No. 7); while D4.5 ins. after 169*. Thereafter, Ś1 D3–7 (all after addl. colophon in App. I. No. 7) ins.; while D1.2 ins. after 27 :

171* मन्थरायै ततः प्रीता कैकेयी प्रमदोत्तमा ।
कुण्डले श्रवणान्मुक्त्वा प्रददौ प्रीतिलक्षणम् ।
दत्त्वा तु कुण्डले देवी तापनीये अनुत्तमे ।
अव्यक्तं सुस्मितं कृत्वा मन्थरां प्रशशंस ह ।

[(l. 2) D3–5 मुक्ता (sic). D1 कर्णयोः कुंडले नेत्रे (for the prior half). D1 प्रीतिलक्षणे. —(l. 3) D1 ते (for तु). D3 तपनीये. D1.2 शुभो(D1 °भे)त्तमे; D4.5 त्वनुत्तमे (to avoid hiatus). —(l. 4) D3 अव्यक्त-. D1.4 सुस्मितं (for सु°). D5 वाक्यं (for कृत्वा).]

—Ś1 Ñ2 V1 B D3.6 om. 27[cd]. —[c]) D1.2 M4 असत्य(M4 °त्यंत)हृष्टा (for हृष्टा प्रतीता). D2 केकेयी. —After 27, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

172* सा हि वाक्येन कुब्जायाः किशोरीवोत्पथं गता ।
कैकेयी विस्मयं प्राप्ता परं परमदर्शना ।

[(l. 1) Dm1 म (sic). —(l. 2) Dt1 प्राप्य; T3 प्राप (for प्राप्ता).]

28 T3 repeates 28 after 30. —[a]) Dt1 T1.2 G1.2 M1.3 Ck.t नावजानामि; Cm.g.tp as in text. Ś1 Ñ2 B1–3 D1.3–7 M4 प्रज्ञां तेनाव(Ñ2 B3 °नाभि; M4 °न वि) जानामि(D1 °सि); V1 प्रज्ञांतराभिजानामि; B4 प्राज्ञां तवैव जानामि; D2 प्रज्ञां तव च जानामि. —[b]) B3 sup. lin.; Dt1 D6 (after corr.) श्रेष्ठे(D6 [before corr.] °ष्ठं); Dm1 marg. (for श्रेष्ठां). D2 चेष्ट- (for श्रेष्ठ-). Ś1 D6 [अ]भिभाषिणि; V1 B1.2.4 Dt1 D1–5.7 M3.4 Ct [अ]भिधायिनि; Cm.k as in text (for [अ]भिधायिनीम्). —[c]) G3 अभि-; M3 अपि (for असि). T2 कुब्जायाम् (for °नाम्). —For 28[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

173* अस्यां पृथिव्यां कुब्जासु बुद्ध्या नास्ति समा त्वया ।

[B3 तस्यां; B4 अन्यां (for अस्यां). Ñ2 B D1.2 M4 कुब्जा (B D1.2 °ब्जे)न्या; V1 कुब्जे (subm.); D3 कुब्जेशे; D4 योपासु (for कुब्जासु). D1.2.6 M4 transp. समा and त्वया.]

29 [a]) Ś1 D3–7 हि ममार्थेषु; Ñ2 V1 B चैव(B4 °वं) भक्ता(B2 रक्ता) मे; D1.2 M4 नित्य(M4 °त्यं)भक्ता(D2 °र्ता)

सन्ति दुःसंस्थिताः कुब्जा वक्राः परमपापिकाः ।
त्वं पद्ममिव वातेन संनता प्रियदर्शना ॥ ३०
उरस्तेऽभिनिविष्टं वै यावत्स्कन्धात्समुन्नतम् ।
अधस्ताच्चोदरं शान्तं सुनाभमिव लज्जितम् ॥ ३१
जघनं तव निर्घुष्टं रशनादामशोभितम् ।
जङ्घे भृशमुपन्यस्ते पादौ चाप्यायतावुभौ ॥ ३२
त्वमायताभ्यां सक्थिभ्यां मन्थरे क्षौमवासिनि ।
अग्रतो मम गच्छन्ती राजहंसीव राजसे ॥ ३३
तवेदं स्थगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम् ।
मतयः क्षत्रविद्याश्च मायाश्चात्र वसन्ति ते ॥ ३४

G. 2. 8. 44
B. 2. 9. 47
L. 2. 12. 9

हि (for तु ममार्थेषु). —ᵇ) V1 T2 नित्यं युक्ता; B1 नित्यं मुक्ता; D1.2 त्वमेव च (for नित्ययुक्ता). V1 हिते रता (for हितैषिणी). —ᶜ) T2 समवबुद्ध्येहं. Ś1 D3.4.6.7 नाज्ञासिषमहं पूर्वं; Ñ2 V1 B D1.2 M4 नाहं (V1 B1.4 न हि) जाना (D1.2 M4 बुद्ध्या)मि कुटिलं; D5 न जानामि (with hiatus) अपूर्वं तु. —ᵈ) Ñ2 B (B2 [marg.] as in text also) राम-; V1 नाम; D1 राज्ञि; D2 राज्यं (for राजश).

30 ᵃ) V1 त्वं तु (for सन्ति). V1 T3 दुःसहिताः (for दुःसंस्थिताः). Ś1 Dt1 D6 M4 कुब्जे. —ᵇ) D7 -पापिकाः (sic); T G3 -दारुणाः (for -पापिकाः). Ñ2 V1 B D1.2 M4 विरूपा विकृतानना॰. —ᶜ) Ñ2 V1 B D1.2 M4 त्वं तु पद्मांतर (B1 °ह्मानन)निभा (D2 °भे). —ᵈ) Ś1 D6.7 ना (D7 न)मिता; Ñ2 B D1.2 M4 कुब्जेति; V1 कुब्जाति-; D4 न हिता; D5 सततं; M3 संगता (for संनता). —After 30, T3 repeats 28.

31 ᵃ) Ś1 D6 समविमृ (D6 °स्प)ष्टं; Ñ2 B M4 नाति (Ñ2 B2 °भि)निर्मग्नम् (B2-4 M4 °र्भुग्नम्; B3 [also] °भिन्नम्); D4 सुनिविष्टध्वं (sic); D5 सुविनिष्टं च; T3 °ष्टं हि; M3 हि नि° (for ऽभिनिविष्टं वै). V1 तपस्ते नाभिनिर्भक्तम्; D1 प्रज्ञां ते नावजानामि; D2 उन्नतं तेतिनिर्भुक्तम्; D3 उत्तरस्ते शुचि विध्ध (corrupt); D7 उतस्तेपु निविष्टध्वं (corrupt). —D6 reads 31ᵇ-32ᵃ in marg. —ᵇ) D5 यौ च (for यावत्). Ś1 D3-7 स्कंधौ समुन्न (D4.7 °द्र)तौ; Dg1 Cm.tp संस्थानमुन्नतं; M3 स्कंधस° (for स्कन्धात्समुन्नतम्). Ñ2 V1 B आकंठान्मु (V1 °ठं सु)खमुन्नतं (B1 °त्तमं); D1 नाकंठ्यात्तु समुत्तमं; D2 M1 आकंठाच्च (M4 °त्तु) समुन्नतं. —ᶜ) V1 B1.2 T1 G1.2 M2.3 Cv.m.g.k शातं; B4 भूतं; Dm1 शांतं; D1.2 क्षामं; D3 स्यातं; Cr.t as in text (for शान्तं). D4.7 [उ]दरस्थानं. Cmp अधस्ताच्चैव संशातं. —ᵈ) Ś1 D6 अवलक्षितं; D4.7 इव लक्षितं; D5 अविलंबितं (for इव लज्जितम्). Ñ2 B D1.2 M4 विलग्नं च य (B4 त)था शुनः (D1.2 पुनः); V1 विलग्नं यथासुरं (subm.). —After 31, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.:

174* प्रतिपूर्णं च जघनं सुपीनौ च पयोधरौ ।
विमलेन्दुसमं वक्त्रमहो राजसि मन्थरे ।

[(l. 1) Dg1 Dd1 Dm1 T3 M3 Cg परि-; Ct as above (for प्रति-). G1 सुस्फीनौ (°नैौ ?) (for सुपीनौ). —(l. 2) T3 -निभं (for -समं).]

32 D6 reads 32ᵃ in marg. (cf. v.l. 31). —ᵃ) Ś1 तव विमृष्टं; Ñ2 ते स्वनिम्नांसं; V1 B3.4 ते सुनिर्माणं; B1.2 D1.2 M4 ते सु (B1 ह्य)निर्मांसं; Dt1 T1.2 G M1-3 Ck.t तव निर्मृष्टं (M3 °ष्ट-); D3.4.6.7 (m. also) तव विस्पष्टं; D5 तव विष्टध्वं; T3 तव संमृष्टं; Cm.tp as in text (for तव निर्घुष्टं). —ᵇ) Ñ2 V1 B Dg1 D1-3.5 रसना-. Ś1 D3-7 -गुण- (for -दाम-). Dt1 Dd1 Dm1 -भूषितं (for -शोभितम्). —ᶜ) Ś1 D6 भृशसम-; D4.7 °मप- (for भृशमुप-). D3 उपश्वस्ते (sic). Ñ2 V1 B D1.2 M4 जंघे दीर्घे (Ñ2 D1 °र्घं) तनू चैव. —ᵈ) Ś1 D3-7 प्र (Ś1 D6 वि)ततांगुली; Ñ2 V1 B D1.2 M4 [अ]प्या (V1 [ए]वा)यतौ कृशौ; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 व्यायतावुभौ; T2 [अ]प्या° (for [अ]प्यायतावुभौ).

33 ᵃ) D4.7 संधिभ्यां; T3 सद्भिभ्यां (corrupt) (for सक्थिभ्यां). —ᵇ) Ś1 D3-7 शुक्ल-; Ñ2 V1 B1-3 D1.2 M4 नील- (for क्षौम-). B2 Dt1 Dd1 D3.5.6 T2.3 G M1.2 -वासिनी (for -वासिनि). B4 मंथरानलवासिनी (sic). —ᵈ) Ś1 D2-4.6.7 सारसीव विराजसे; Ñ2 V1 B D1 M4 टिट्टिभीव विराजसे; Dt1 राजसेनीव शोभने; Ctp as in text. —After 33, Ś1 (m. reads after 176*) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3-5.7 T G M1-3 ins.:

175* आसन्याः शम्बरे मायाः सहस्रमसुराधिपे ।
सर्वास्त्वयि निविष्टास्ता भूयश्चान्याः सहस्रशः ।

[(l. 1) Dg1 अनन्याः; T2 आसन्नाः. Dg1 D5.7 G3 माया. D5 सहस्राश्चासुराधिपे (for the post. half). —(l. 2) Ś1 Dt1 हृदये ते (for सर्वास्त्वयि). G2 तु (for च).]

34 Ś1 reads 34ᵃᵇ in marg. —ᵃ) Ś1 Dt1 M2 Ck.t तदेव (M2 °वं); M3 तवेष्ट- (for तवेदं). Dm1 दीर्घ-. —ᵇ) M3 इवायतं (for इवायतम्). —For 34ᵃᵇ, Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.; while Ś1 ins. after 33 (followed by 175*):

176* यच्चेदं ककुदाकारं कुब्जं ते चारु शोभने ।

[Ś1 D6 यदिदं. B4 कडम्राकारं (unmetrical). D1 वै; D6 *int. lin.* (for ते). Ñ2 B3 -दर्शिनि; D1 शोभनं; M4 शोभते (for शोभने). V1 कुब्जत्वे चारुदर्शने; B1.2.4 कुब्जं (B2 °ब्जे) चारु शुभानने (for the post. half).]

Whereas D3-5.7 subst. for 34ᵃᵇ:

177* यस्त्वयं ककुदीतो रथघोदुरिवोक्षणः ।

[D4 स्वं. D3.5 रथघोण इव स्थितः (D5 स्वरः) (for the post. half).]

—ᶜ) Ñ2 B3 D1-3 क्षुद्रविद्याश्च; D1 नत्र विद्याश्च; D6 °विद्यासु; M4 °वंशानां (for क्षत्रविद्याश्च). —ᵈ) M4 विशंति (for वसन्ति). D5 मे (for ते).

G. 2. 8. 59
B. 2. 9. 65
L. 2. 12. 24

अथैतदुक्त्वा वचनं सुदारुणं
निधाय सर्वाभरणानि भामिनी ।
असंवृतामास्तरणेन मेदिनीं
तदाधिशिश्ये पतितेव किंनरी ॥ ४६

उदीर्णसंरम्भतमोवृतानना
तथावमुक्तोत्तममाल्यभूषणा ।
नरेन्द्रपत्नी विमना बभूव सा
तमोवृता द्यौरिव मग्नतारका ॥ ४७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

[ऽ]भिषिच्यते. —(l. 11) Dg1 तदा (for तथा). Dd1 M3 हि; G1 तु (for [अ]ति-). Dt1 G2 M1.3 [इ]ति (for तु). —(l. 12) G3 समागता (sic). —(l. 13) Dg1 Dt1 M2.3 विधाय; Cg as above (for नि°). G2 निधये (sic) (for हृदये). —(l. 14) T3 रुषिता; G3 कुपितां; Cm.g as above. —(l. 16) T G M1.2 Ck निशाम्य; Ct as above. —(l. 17) G2.3 गतो (sic). —(l. 22) T3 चोदितो (for चेदितो). M3 reads वनम् *inf. lin. sec. m.*]

46 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.6 M4 इतीदम्; Dt1 Dd1 Dm1 T2 M2 अथैवम्; D2–5.7 इत्येवम्; T3 अथेदम्. Dd1 Dm1 D3.7 उक्ता (for उक्त्वा). D1 सुदारणं. —[b]) D1 (after corr.).2 विहाय (for निधाय). V1 B भाविनी (for भामिनी). —M3 reads 46[c] *inf. lin. pr. m.* —[c]) Dt1 असंस्कृताम्; D4 असंसृता (sic); M4 असंश्रिताम् (for असंवृताम्). Ñ2 V1 B D4.7 संस्तरणेन (D7 °णं न [sic]); D6 (before corr.) अस्तरणेन; G3 आस्तरणानि (for आस्तरणेन). Ś1 V1 B2–4 D1–3.6 T3 G M मेदिनी (sic); Cr.m.g.k as in text (for मेदिनीं). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 T3 M4 अथ; Dg1 T2 तथा; D3–5.7 ततो (for तदा). Ñ2 [अ]नुशिश्ये; B1.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2 [अ]धिशिश्ये; D3 [अ]वशिश्ये; D7 T2 [अ]विशिश्ये (for [अ]धिशिश्ये). B1 शल्लकी (for किंनरी).

47 M4 om. 47. —[a]) Ś1 D6 -मनावृतानना; B1 -समा°; D5 -तपो° (for -तमोवृतानना). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B Dt1 Dd1 D1–7 तदा (for तथा). Ś1 Ñ2 V1 B Dm1 D1.3.6 T3 विमुक्तोत्तम-; Dg1 D2 M2.3 च मुक्तोत्तम- (for [अ]वमुक्तोत्तम-). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 -दामभूषणा (D1 °णां [sic]; D5 °णे) (for -माल्यभूषणा). —[c]) D2 विमला (for विमना). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 नष्टभास्क(D3 °स्व)रा (for मग्नतारका).

Colophon. Dg1 reads the colophon in marg. —*Sarga name*: Ñ2 B3 रामप्रव्राजनोपायचिंतनं (B3 °चिंता); V1 B2 रामप्रवास(B2 °सन)चिंता; B1.4 रामप्रवासनोपायचिंता; D1.2 उपाय(D2 °..)दर्शनो; D3 कैकेय्या वाक्यं; D4.7 कैकेयीप्रायोपवेशो (D7 °** शनं); D5 मंथराप्रशंसा; D6 मंथरावाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both): B1.4 D3.6 om.; Ś1 D4.7 12; Ñ2 B3 7; V1 8; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S 9 (as in text); D1 64; D2 11; D5 14. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः ॐ; T3 श्रीरामचन्द्राय नमः; G M1.2 श्रीरामाय नमः.

१०

आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् । प्रियार्हां प्रियमाख्यातुं विवेशान्तःपुरं वशी ॥ १ G. 2. 9. 1 B. 2. 10. 11 L. 2. 13. 1

10

☞ Ñ1 missing up to रामेण in l. 169 of App. I (No. 9) (cf. v.l. 2. 1. 1). —Before 1, B1 ins.:

184* तां तु मूर्च्छा निपतितां रुदन्तीं मन्थरां पुनः ।
कैकेयी सान्त्वयोवाच मन्थरायाश्च तद्वचः ।

Then ins. lines 7 and 8 of 169* and then cont.:

185* कदर्थमर्थरूपेण गृह्णती तु तपस्विनी ।

Before 1, B1 (after App. I No. 7 [cf. v.l. 2.9.27]). 2.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–5.7 S ins. a passage given in App. I (No. 8). D6 begins with ॐ.

1 ^{a}) B1 [अ]थ; B4 च (for तु). —After 1^{ab}, Ś1 (marg.) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G1.3 M1–3 all **C**s ins.; D1.2 M4 subst. l. 2 only for 1^{ab}; while D3–5.7 G2 subst. l. 1 only for 1^{cd}:

186* उपस्थानमनुज्ञाप्य प्रविवेश निवेशनम् ।
अद्य रामाभिषेको वै प्रसिद्ध इति जज्ञिवान् ।

[(l. 1) T1 damaged up to नु. T2 (before corr.) G1 अनुस्थाप्य (for °ज्ञाप्य). D3–5.7 उपस्थानमाज्ञाप्य (for the prior half). Dg1 reads the post. half in marg. —G2 om. from l. 2 up to l. 2 of 187*. Ś1 om. l. 2. —(l. 2) T3 इव (for इति). D1.2 M4 अथ रामाभिषेकं तं (M4 after corr. *sec. m.*; before corr. तं) श्वः कर्तुं कृतनिश्चयः.]

—^{c}) Ś1 Ñ2 B D6 कैकेय्याः; V1 कैकेय्यां; D1.2 M4 प्रियायै (for प्रियार्हां). —^{d}) Ś1 D6 ततः; Ñ2 V1 B D1.2 नृपः; **Ct** as in text (for वशी). —After 1, B2 (up to l. 16 only in marg.) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3–5.7 S ins.:

187* स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशाः ।
पाण्डुराभ्रमिवाकाशं राहुयुक्तं निशाकरः ।
शुकबर्हिणसंघुष्टं क्रौञ्चहंसरुतायुतम् ।
वादित्ररवसंघुष्टं कुब्जावामनिकायुतम् ।
लतागृहैश्चित्रगृहैश्चम्पकाशोकशोभितैः ।
दान्तराजतसौवर्णवेदिकाभिः समायुतम् ।
सदा पुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभिरुपशोभितम् ।
दान्तराजतसौवर्णैः संवृतं परमासनैः ।
विविधैरन्नपानैश्च भक्ष्यैश्च विविधैरपि ।
उपपन्नं महार्हैश्च भूषणैस्त्रिदिवोपमम् ।
तत्प्रविश्य महाराजः स्वमन्तःपुरमृद्धिमत् ।
न ददर्श प्रियां राजा कैकेयीं शयनोत्तमे ।
स कामबलसंयुक्तो रत्यर्थी मनुजाधिपः ।
अपश्यन्दयितां भार्यां पप्रच्छ विषसाद च ।
न हि तस्य पुरा देवी तां वेलामत्यवर्तत ।
न च राजा गृहं शून्यं प्रविवेश कदाचन ।
ततो गृहगतो राजा कैकेयीं पर्यपृच्छत ।
यथापुरमविज्ञाय स्वार्थलिप्सुमपण्डिताम् ।
प्रतिहारी त्वथोवाच संत्रस्ता तु कृताञ्जलिः ।
देव देवी भृशं क्रुद्धा क्रोधागारमभिद्रुता ।
प्रतिहार्या वचः श्रुत्वा राजा परमदुर्मनाः ।
विषसाद पुनर्भूयो लुलितव्याकुलेन्द्रियः ।

[G2 om. l. 1 and 2. —(l. 1) Dm1 transp. स and कैकेय्या. D7 गृह- (for गृहं). G1 श्रेष्ठ°; M4 शुभ्रं (for श्रेष्ठं). —(l. 2) T G1.3 M1–3 **C**m.k पांडराभ्रम् (M3 °भ्र); **Ct** as in text (for पाण्डुराभ्रम्). Dg1 D3–5.7 T1.2 G1.3 M1.3.4 [आ]काशे (for [आ]काशं). Dm1 तारा- (for राहु-). G1 -मुक्तः M1.4 -मुक्तो (for -युक्तं). Dt1 G1 निशाकर. B2 D3–5.7 यथा चंद्रः (B2 °द्रं) तमिस्र (B2 D3.5 सपत्न) हा (for the post. half). —(l. 3) Dg1 T3 G1.2 M1.3 -बर्हिणसंयु (M3 damaged) क्तः Dt1 Dd1 Dm1 -बर्हिसमायुक्तं (for -बर्हिणसंघुष्टं). B2 -रवैर्युतं; D5 -रुताकुलं (for -रुतायुतम्). —B2 om. (hapl.) l. 4–6. —(l. 4) M3 दिवात्र (metathesis). Dd1 T3 M2 (after corr. *inf. lin. pr. m.* as in text) -वर-; D3 एव (for -रव-). Dm1 -संधुष्टं. Dm1 D4.7 कुब्ज-. D3 कुब्जावामग्निकायुतं; M4 (after corr. *pr. m.*) कुब्जवामनकायुतं (for the post. half). * **C**k: आयुतं अत्यन्तसंपृक्तं * —D3–5.7 om. (hapl.) l. 5 and 6. —(l. 5) G3 M2 -शोभितं. —(l. 6) Dt1 -सौवर्णे. T3 -देविकाभिः (metathesis); G2 -वेणकाभिः (sic); M4 -वेदिकैश्च (for -वेदिकाभिः). M3 damaged from भिः up to फ in l. 7. —(l. 7) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (M3 om.) नित्य- (for सदा). D4.7 -युतैर् (for -फलैर्). —D3 om. (hapl. ?) from the post. half up to मह्ये in l. 9. B2 Dg1 D4.5.7 T1.3 G M वापीभिश्चोप (T1 °श्चापि) शोभितं; T2 वापीकूपोप° (for the post. half). —(l. 8) Dd1 दान्तैः D5 ध्वन- (sic) (for दान्त-). Dg1 नुवृतं; D4 संभृतं (for संवृतं). —(l. 9) D5 विविधैरन्नहारैश्च (for the prior half). B2 D3–5.7 बहु (D4 वा बहु [hypm.]) विधैर्गंधैः M4 °स्तथा (for च विविधैरपि). —(l. 10) D4.5 T3 उपपन्नः M4 रत्नयुक्तैर् (for उपपन्नं). B2 महार्हैर्य् (for महार्हैश्च). M3 damaged from हा up to णै. D3 त्रिदिवोपमं. —After l. 10, T1.2 ins. the line of 2. 5.23^{cd}. —(l. 11) Dt1 स (for तत्). D4.7 महातेजा (for महाराजः). B2 कैकेया परिमंत्य च; D3–5.7 कैकेय्या (D5 °य्यै) भवनोत्तम (for the post. half). —B2 D3–5.7 om. l. 12. —(l. 12) Dt1 प्रियं (for प्रियां). T3 G1 भार्यां (for राजा). —(l. 13) D3.4.7 -संतप्तो; D5 -संपन्नो; M2 -संवीतो (for -संयुक्तो). B2 कामबाणेन संतप्तो (for the prior half). B2 रत्यर्थैः Dg1 **C**m रत्यर्थं; T G3 M2 **C**g रत्यर्थ; **Ct** as in text (for रत्यर्थी). —(l. 14) B2 T2 G1 अपश्यद् (sic). M4 विव्यथे (for पप्रच्छ).

G. 2. 9. 2
B. 2. 10. 22
L. 2. 13. 2

तां तत्र पतितां भूमौ शयानामतथोचिताम् ।
प्रतप्त इव दुःखेन सोऽपश्यज्जगतीपतिः ॥ २
स वृद्धस्तरुणीं भार्यां प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ।
अपापः पापसंकल्पां ददर्श धरणीतले ॥ ३
करेणुमिव दिग्धेन विद्धां मृगयुना वने ।
महागज इवारण्ये स्नेहात्परिममर्श ताम् ॥ ४
परिमृश्य च पाणिभ्यामभिसंत्रस्तचेतनः ।
कामी कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदम् ॥ ५
न तेऽहमभिजानामि क्रोधमात्मनि संश्रितम् ।
देवि केनाभियुक्तासि केन वासि विमानिता ॥ ६

B2 निषसाद च; D5 विषसादत (sic).—(l. 15) G2 वेलम् (for वेलाम्). D3 अत्यापवर्तते (hypm.); D5 अत्यवर्तने.—(l. 16) G3 स (for न). B2 G2 M1 हि (for च).—B2 om. l. 17–22.—(l. 17) D4.7 गृहस्थस्तां (for गृहगतो). D3 रा* (for राजा). Dt1 परिपृच्छत. D3–5.7 पप्रच्छ दयितां शुभां (D3.5 प्रियां) (for the post. half).—(l. 18) Dm1 (after corr.) T1 यथापूर्वम्; D3 °मरम्; D4.5.7 °परम्; all **C**s as above (for यथापुरम्). M3 अभिज्ञाय. Dm1 अपंडितः (before corr. °तं). D3–5.7 स्वार्थलिप्सुरपंडितः (for the post. half).—D5 om. (hapl. ?) l. 19 and 20.—(l. 19) G2 M4 प्रतीहारी. Dg1 तथोवाच. G3 नु (for तु). Dg1 Dm1 T2.3 G1.2 M1.2.4 सुक्र(M2 रचि)तांजलिः. D3.4.7 छत्रधारी ततो वाक्यमब्रवीत्तत्र(D3 °ब्रीत) भीतवत्.—(l. 20) D3 देवादवा (sic); G3 M2 (after corr. *sec. m.* as above) देवि देव (for देव देवी). D3 अतिद्रुता.—(l. 21) Dt1 T G2.3 M4 प्रतीहार्या; D3 प्रतीधार्या (sic); D4.5.7 छत्रधार्या (for प्रतिहार्या). D3–5.7 ततः (for राजा). D4.7 -दुःखितः (for -दुर्मनाः).—D3–5.7 om. from l. 22 up to 2^{ab}.—(l. 22) M3 -व्याकुले हृदि (for -व्याकुलेन्द्रियः). M4 लुलितस्त्वाकुलो हृदि (for the post. half).]

2 D3–5.7 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1).—^{a}) M4 **स** (for **तां**). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (except M4) **तत्र तां** (by transp.; M3 damaged for **तां**). D1.2 M4 **दयितां**; M3 lacuna for **पति** (for **पतितां**). B2 (m. also as in text) **तत्र ह्यपचितां भूमौ**.—^{b}) B3 (also as in text) D2 M4 **अयथोचितां** (for **अतथो°**).—Ś1 D3–7 repeat 2^{cd} after l. 1 of 189*.—^{c}) Ś1 D1–7 M4 (Ś1 D3–7 second time) **प्रतप्ता**(D6 [before corr.] °**प्त**)**म्**; D3 (first time) **क्षुधार्त**; D1.7 (both first time) **प्रवात** (for **प्रतप्त**). M3 om. **इव** (subm.). Dg1 **शोकेन** (for **दुःखेन**).—^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D2.6 M4 (Ś1 D6 first time) **शुश्राव**; Ś1 D3–7 (all second time) **विज्ञाय**; B4 **शुशोच**; D1 **शुश्रुवे**; D3–5.7 (all first time) **बभूव** (for **सोऽपश्यज्**). V1 **जगतां** (for **जगती-**).

3 ^{a}) Ñ2 **समृद्धस्**; M4 **काकुत्स्थस्** (for **स वृद्धस्**).—^{b}) D2 **प्रा*भ्यो**; M4 **प्राणैर्** (for **प्राणेभ्यो**).—After 3^{c}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 ins.:

188* **उपचक्राम दुःखितः ।**
सर्वलोकाप्रियं मूढामनर्थमपि चात्मनः ।
आकाङ्क्षमाणां संप्राप्तो.

[(l. 1) B4 D1 अपचक्राम. V1 सांत्वितुं; B1.4 D2 M4 दुःखितां; D3.5 सांत्वयन् (for दुःखितः). D4.7 उवाच परिसांत्वयन्.—(l. 2) Ś1 सर्वलोकाः प्रियं; V1 B1 सर्वलोकाप्रियां; D1–5.7 सर्वलोकप्रियं (D4.5.7 °यां). V1 अनाथान्; M4 एनमे (for अनर्थन्). Ñ2 B D1.2 M4 लोकगर्हितं (for अपि चात्मनः).—(l. 3) V1 संप्राप्तां; B1.2 संप्राप्तं. Ś1 D3–7 कर्तुं प्र(D5 प्रि)यतमानां तां.]

—^{d}) D4 **ददृशे** (for **ददर्श**). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **पतितां भुवि**(D3 **)** (for **धरणीतले**).—After 3, Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3–7 T G M1–3 ins.:

189* **लतामिव विनिष्कृत्तां पतितां देवतामिव ।**
किंनरीमिव निर्धूतां च्युतामप्सरसं यथा ।
मायामिव परिभ्रष्टां हरिणीमिव संयताम् ।

[(l. 1) Dg1 Dm1 विनिष्कृंतां; D3 विनिष्टुना (sic); D4.7 विनि(D7 °निः)कृतां; D5 विनिष्क्रांतां; T3 *निष्कृत्तां (for विनिष्कृत्तां).—After l. 1, Ś1 D3–7 repeat 2^{cd}.—Ś1 D3–7 om. l. 2 and 3.—(l. 2) T1 damaged for प्सर; M3 अप्सरसा (for °सं).—(l. 3) Dg1 (before corr. as above) T3 G2 M1–3 **C**g मालाम्; T1.2 G3 **C**g*p* वामीम्; **C**m as above (for मायाम्). Dg1 संजितां; T3 संयुतां; **C**r.m.g.k.t as above.]

4 D1 reads 4 and 5 after 8^{ab}.—^{a}) D2 ***रेणुम्**. Ś1 D6 **विष-** (for **इव**). V1 B1 **दग्धेन**; D1 **दग्धं ते**; M4 **पुंखेन** (for **दिग्धेन**).—^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **ध्यायेन दुःखितां**; M3 damaged for **वने** (for **मृगयुना वने**).—^{c}) D1.2 **महानाग**; D6 (before corr.) **महागण**; T2 **महागजम्** (for **महागज**). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **इवासाद्य**; M3 **इवारण्य** (for °**रण्ये**).—^{d}) T1 damaged from **हा** up to **मम**. T2 **सिंहो** (for **स्नेहात्**). Ś1 D4.6.7 **पस्पर्श तां नृपः**; Ñ2 V1 B2.4 **परिममार्ज**(V1 °**मर्जि**)**तां**; B3 Dg1 D3 **परममर्षितां**; Dt1 D1.2 M4 **परमदुःखितः**(Dt1 °**तां**); Dd1 Dm1 D5 **परममर्श**(D5 °**दर्शि**)**नां**(Dd1 °**तां**) (for **परिममर्श ताम्**).

5 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D3.5–7 **स तां**(B4 **सुप्तां**) **वि**(V1 **प्र**)**मृज्य**(D3.7 °**इय**); Dt1 **परिमृज्य च**; D4 **परिविमृद्य**; M4 **परिकृष्य च**.—^{b}) Ś1 Ñ2 B1.3.4 D3.4.6.7 **अति-** (for **अभि-**). Ñ2 B3 **-संत्रस्त**(B3 °**भ्रम**)**लोचनः**; V1 **-संतप्त°**; B4 **-संक्षित°** (for **-संत्रस्तचेतनः**). D1.2 M4 **तां समुद्विग्नमानसः**.—^{cd}) D1.2 M4 **कमलगर्भाभाम्** (for **कमलपत्राक्षीम्**). D1.2 **पति**(D2 °**रि**) **तां पतिः** (for **वनितामिदम्**). Ś1 Ñ2 V1 B D3–7 **उवाच राजा**(V1 **सुप्तां**) **कैकेयीं श्वसंतीमुरगी**(Ś1 D6 °**तीं कुररी**)**मिव**.

6 ^{a}) V1 **न चेहम्** (sic). Dm1 **अभिजानासि** (sic).—^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B3 D4–7 **संयतं**; B1 **संगतं**; D3 **संयमं** (for

यदिदं मम दुःखाय शेषे कल्याणि पांसुषु ।
भूमौ शेषे किमर्थं त्वं मयि कल्याणचेतसि ।
भूतोपहतचित्तेव मम चित्तप्रमाथिनी ॥ ७
सन्ति मे कुशला वैद्या अभितुष्टाश्च सर्वशः ।
सुखितां त्वां करिष्यन्ति व्याधिमाचक्ष्व भामिनि ॥ ८
कस्य वा ते प्रियं कार्यं केन वा विप्रियं कृतम् ।
कः प्रियं लभतामद्य को वा सुमहदप्रियम् ॥ ९
अवध्यो वध्यतां को वा वध्यः को वा विमुच्यताम् ।
दरिद्रः को भवत्वाढ्यो द्रव्यवान्वाप्यकिंचनः ॥ १०
अहं चैव मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः ।
न ते कंचिदभिप्रायं व्याहन्तुमहमुत्सहे ॥ ११

G. 2. 9. 15
B. 2. 10. 34
L. 2. 13. 17

संश्रितम्). B4 क्रोध मार्गनि सायतं (sic); D1.2 M4 कोपकारणमंगने. —After 6^b, D2 ins.:

190* तन्मां कथय दुःखिता ।

—^{c}) Ś1 D6 [अ]भिशस्ता; Ñ2 B1.2.4 T2.3 Cg [अ]भिशप्ता; V1 [अ]भितप्ता; B3 विशप्ता; D3.5 [अ]भिष(D5 °वि)क्ता; G1 वियुक्ता; G3 [अ]*युक्ता (damaged); Cm.k.t as in text (for [अ]भियुक्ता). —^{d}) B3 (also as in text) Dm1 चासि; D3–5 चापि; D7 T2 वापि (for वासि). Dd1 D4 (*inf. lin. sec. m.* also).5.7 [अ]व(D4 [अ]प)मानिता (for विमानिता). —For 6^{cd}, D1.2 M4 subst. 191* and read after 9.

7 D2 om. 7^{abcd}. —^{a}) D1 तत्केन; G1 यदित्थं; G3 यदर्थं; M4 यदेवं (for यदिदं). —^{b}) D1 M4 मानिनि (for कल्याणि). Ś1 Ñ2 V1 B D3–7 दुःखिता; Dg1 D1 पांशुषु; G2 पांसु च (sic) (for पांसुषु). —^{c}) Ś1 D4.6.7 सति देवि महाराज्ञि; Ñ2 V1 B D3.5 भूमौ पांसुष्वनाथेव(B3 [also] °न); D1 भूमावसस्तृतायां त्वां (sic)· M4 भूमावसंवृतायां त्वं. —^{d}) B1.3(after corr.).4 D6 (before corr.) कल्याणि चेतसि; Dg1 D3.5 T G3 कल्याणि जीव(D3 °वि)ति; Cm.k.t as in text (for कल्याणचेतसि). D1 M4 कस्मात्त्वमपि दुःखिता. —Dg1 om. 7^e–8. D3 om. (hapl.) from वि up to मम in 7^f. —^{e}) V1 भूतोपचित-. —^{f}) Ś1 Ñ2 V1 Dt1 D2.4.7 T2.3 G3 M4 -प्रमाथिनि.

8 V1 Dg1 om. 8 (for Dg1 cf. v.l. 7). —^{a}) D4.7 अस्ति (for सन्ति). —^{b}) Dt1 Dd1 Dm1 D7 T1.2 G M1–3 त्वभितुष्टाश्च; D3.5 स्वभितुष्टाश्च; D4 त्ववितुष्टाश्च; T3 त्वभियुक्ताश्च (all to avoid supposed hiatus) (for अभितुष्टाश्च). Ś1 D6 सुविभक्ताश्च वृद्धि(D6 °त्ति)भिः; Ñ2 B D1.2 M4 संवि(D2 °ति)भक्ताश्च B3 [also °क्ताः स्व] वृत्तिभिः. —After 8^{ab}, D1 reads 4 and 5. —^{c}) Ś1 Ñ2 B2–4 D1.2.6 M4 अगदां(B3 D1 M4 °दं); B1 आरोग्यं; D5 सुखिनीं (for सुखितां). Ñ2 B1.3.4 D1.2 त; B2 marg. (for त्वां). —^{d}) Ñ2 B D1.2 M4 व्यक्तम् (for व्याधिम्). D1.2 M4 आख्याहि (for आचक्ष्व). Ñ2 B भा.वि(B1 °*)नि(B4 °नी); Dd1 D6 (before corr.) T2 G1.3 भामिनी; M3 damaged (for भामिनि).

9 ^{a}) M3 damaged up to प्रियं. Ś1 D6 यस्य (for कस्य). Dg1 चापि; Dt1 वापि; T2 ते वा (by transp.); G1 वा वि-; Cr.g as in text (for वा ते). D7 *यं; G1.2 M1.3 कुर्यां; Cv.r.m. as in text (for कार्यं). —^{b}) Ś1 D6 येन; B1 के* (for केन). Ñ2 B1.3 तेप्रियं; V1 तद्प्रियं (for विप्रियं). —^{c}) D6 लब्धतामद्य (sic). —^{d}) Dg1 reads वा सुमहदप्रियम् in marg. B3 (also as in text) [अ]द्य (for सु-). —After 9, Ś1 Ñ2 V1 B D6 ins.; while D1.2 M4 subst. for 6^{cd}, reading here:

191* केन देव्यभिशप्तासि केन वाद्य विमानिता ।

[B4 D1.6 -शस्तासि. Ś1 वादि (sic); D1.6 M4 वासि; D2 चासि (for वाद्य).]

while B4 (after 9^{ab}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3–5.7 T G M1–3 Cg.t ins. after 9:

192* मा रोदीर्मा च कार्षीस्त्वं देवि संपरिशोषणम् ।

[Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1 Ct रौत्सीर्; M3 रोदीन् (sic); Cg as in text (for रोदीर्). D4.7 कृपाश्च; T2 च कार्षीः (sic) (for च कार्षीस्). G1.2 M1 स (for सं-). D3 संप्रत्यशोभनं.]

10 ^{a}) V1 अवध्यो (sic); D2 अवध्या (sic). Ś1 V1 B1.2.4 D1–7 [ऽ]द्य (for वा). —^{b}) Ś1 D6 बद्धो वाद्य; Ñ2 V1 B2.3 वध्यो(V1 बद्धो) वा को (by transp.); D3 वध्यः कश्चिद्; D4.7 बद्धः कोद्य; T1.2 G3 को वा वध्यो (by transp.); M3 विध्यः को वा (for वध्यः को वा). V1 विमुच्यतां. D1.2 M4 वध्यो(D2 बद्धा) वापि प्रमुच्यतां. —^{c}) Ś1 भवत्वाढ्यो; B2.3 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 M2.4 भवेदा(B2 °द्वा)ढ्यो; D2.3.5 भवत्व(D2 °*; D5 °त्वा)द्य (for भवत्वाढ्यो). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6.7 M4 धनवान्; D3.5 कोर्थवान् (for द्रव्यवान्). Ś1 Ñ2 B D1.2 6 M4 कोस्त्वकिं(B1 °कं) चनः; Dd1 Dm1 T3 M2 कोप्यकिंचनः (for वाप्यकिंचनः). D4 धनवाप्य किंचनः (sic). —After 10, Ś1 D6 ins.; while Ñ2 V1 B D1.2 M4 subst. for 11^{ab}:

193* यदस्ति मे धनं किंचित्तस्य देवि त्वमीश्वरी ।

[D1.2 M4 यत्किंचिन्ति च मे किंचित् (for the prior half). B4 देवी. M4 ईश्वरा.]

11 Ś1 D6 read 11^a–12^b after l. 4 of 194*. —^{a}) Ś1 D4–7 वयं; D2 कथं (for अहं). Dt1 D4.5.7 G1.2 M1–3 हि; D3 [अ]पि (for [ए]व). D3 वा (for the second च). —^{b}) Dg1 वशं गताः. —For 11^{ab}, Ñ2 V1 B D1.2 M4

G. 2. 9. 15
B. 2. 10. 3
L. 2. 13. 18

आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ।
यावदावर्तते चक्रं तावती मे वसुंधरा ॥ १२
तथोक्ता सा समाश्वस्ता वक्तुकामा तदप्रियम् ।
परिपीडयितुं भूयो भर्तारमुपचक्रमे ॥ १३
नास्मि विप्रकृता देव केनचिन्न विमानिता ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तमिच्छामि त्वया कृतम् ॥ १४

subst. 193*. —B1 M4 om. 11^{c}–12^{b}. B2 om. 11^{cd}. Ñ2 V1 B3.4 D1.2 read 11^{c}–12^{b} after 195*. —^{c}) Ñ2 V1 B3.4 Dg1 Dd1 Dm1 D1.2.4.5.7 T1.2 G M1–3 **किंचिद्** (for **कंचिद्**). Ñ2 V1 B3.4 D1.2 **अभिप्रेतं** (for **अभिप्रायं**). —^{d}) Ñ2 V1 B3.4 D1.2 **न कर्तुम्**; D7 T3 M3 **Cr** **व्याहर्तुम्**; **C**m.g.t as in text (for **व्याहन्तुम्**).

12 B1 M4 om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). B2 reads 12^{ab} after 195*. —^{a}) D5 **आत्मना** (for °**नो**). Ñ2 **जीवितान** (sic); D3.5 **विदितेन** (for **जीवितेन**). D3 [ए]व (for [अ]पि). —^{b}) D5 **ब्रूयाद्** (for **ब्रूहि**). Dt1 **मनसि स्थितं**; Dd1 Dm1 **मनसीच्छसि**; D4 **मनसेवस्मि** (sic) (for **मनसेच्छसि**). Ñ2 V1 B2–4 D1.2 **करिष्ये ते प्रियं प्रिये** (Ñ2 °**य**). —After 12^{ab}, D3–5.7 read 19, while Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D6 T G M1–3 read 19 here for the first time, repeating it in its proper place.
—^{c}) Ñ2 V1 B **प्रवर्तते**; D1.2 M4 **विचरते** (for **आवर्तते**). —^{d}) Ñ2 V1 B T2 **या**(Ñ2 V1 B1.4 **ता**)**वदेषा**(T2 °**र्ती वा**) (for **तावती मे**). —After 12, Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3–7 T G M1–3 ins. :

194* प्राचीनाः सिन्धुसौवीराः सौराष्ट्रा दक्षिणापथाः ।
वङ्गाङ्गमगधा मत्स्याः समृद्धाः काशिकोसलाः ।
तत्र जातं बहु द्रव्यं धनधान्यमजाविकम् ।
ततो वृणीष्व कैकेयि यद्यत्त्वं मनसेच्छसि ।
किमायासेन ते भीरु उत्तिष्ठोत्तिष्ठ शोभने । [5]
तत्त्वं मे ब्रूहि कैकेयि यतस्ते भयमागतम् ।
तत्ते व्यपनयिष्यामि नीहारमिव रश्मिवान् ।

[(l. 1) Ś1 D4.6.7 प्राच्याश्च; Dt1 **Ct** द्राविडाः; D3.5 प्राच्याः स- (for प्राचीनाः). T2 -सवीरा (for -सौवीराः). D3 om. सौराष्ट्रा. Dg1 M2 दाक्षिणात्य; T2 G2 M1 दाक्षिणा-. Dg1 M2 तथा; T2 नृपाः (for -पथाः). Ś1 D4.6.7 सुरमा(D4.7 °राष्ट्रा)वंतय(D6 वर्तयं)स्तथा (for the post. half). —(l. 2) T3 G1.2 M2 वंकांग- (sic). Dd1 -मागधाः; M3 -वसुधाः (for -मगधा). Ś1 D4.6 देशाः; D3 चंपाः; T1 G3 M2.3 वत्साः; G1.2 M1 -[आ]वर्ताः (for मत्स्याः). Dg1 D7 -कोशलाः; D4 T3 G1 M3 -कौसल्याः(D4 °ल्याः; T3 °सुलाः). —(l. 3) D3 द्रव्य-. Dm1 धनं (for धन-). Dd1 -धान्य- (for -धान्यम्). Ś1 D3–7 अनेनकं; Dd1 -प्रजाविकं; T2 अजादिकं. —(l. 4) Dd1 Dm1 तत्तद् (for ततो). —D5 G2 M1 om. (hapl.) from the post. half of l. 4 up to the prior half of l. 6. Ś1 D3.4.6.7 यावत्; T2 यदि (for यद्यत्). Ś1 D4.6.7 मम शंकसे. —After l. 4, Ś1 D6 read 11^{a}–12^{b}. —(l. 5) Ś1 D3.4.6.7 शीघ्रमुत्तिष्ठ. D4 भाविनि (for शोभने). —(l. 6) Dm1 (before corr.) न (for तत्). D5 कुतस्त् (for यतस). —(l. 7) T1.2 G3 तत्तद् (for तत्ते). Ś1 D3–7 [ऽ]हमपनेष्यामि (for व्यपनयिष्यामि). M2 तत्तत्र व्यपनेष्यामि (for the prior half). D6 T3 G1.2 M1.3 रश्मिमान्; T1.2 G3 M2 भास्करः; **C**m.g.t as in text (for रश्मिवान्).]

Ś1 D6 cont.; while Ñ2 V1 B D1.2 M4 ins. after 12 :

195* पृथिव्यां राजराजोऽस्मि सम्राट् सर्वमहीक्षिताम् ।
पृथिव्यां वररत्नानां प्रभुरस्मि शुचिस्मिते ।
ददानि यत्तेऽभिमतं कोपं मा च कृथाः प्रिये ।

[(l. 1) Ś1 सर्वराजः; D6 सर्वतेजा (for राजराजो). Ś1 D6 सम्राडस्मि; D1 सम्राड् त्वं च; D2 सम्राट् शास्ता (for सम्राट् सर्व-). —(l. 2) D6 om. (hapl.) र in -रत्नानां. B1 प्र: र् (for प्रभुर्). —(l. 3) Ś1 B2.4 D1.2.6 ददामि. Ś1 D6 रुचिरं(D6 °तं); V1 B1 [ऽ]भिलषितं (hypm.) (for ऽभिमतं). Ś1 D6 [ए]वं; Ñ2 त्वं (for च). D1.2 M4 कुरु (for कृथाः).]

Thereafter Ñ2 V1 B3.4 D1.2 read 11^{c}–12^{b}; B2 reads 12^{ab}.

13 Ś1 reads 13 in marg. —^{ab}) Ś1 **यथोक्ता**. M3 **तम्** (for **सम्-**). Ñ2 V1 B D1.2 M4 **एवमुक्ता**(Ñ2 V1 B1 D2 °**क्त्वा**) **समुत्थाय वित्र**(V1 D1.2 °**त्रि**)**श्रुभृशमप्रियं**. —^{c}) D2 **पर-** (for **परि-**). ☞ T1 damaged from **प** in ^{d} up to **घूर्ण** in l. 50 of App. I (No. 9). —^{d}) Ñ2 V1 B D1.2 **साभ्यभाषत**; M4 **इदमब्रवीत्** (for **उपचक्रमे**). —Ś1 (marg.) ins. after 13; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T(T1 missing) G M1–3 **C**g ins. after an additional colophon [as **अयोध्याकांडे दशमः सर्गः** (G M1.2 conclude with **श्री**(M2 om.)**रामाय नमः**).]; while D3–7 subst. for 13 :

196* तं मन्मथशरैर्विद्धं कामवेगवशानुगम् ।
उवाच पृथिवीपालं कैकेयी दारुणं वचः ।

[**C**v.r.m.k do not comment. Dm1 begins with ३०. —(l. 1) D4.7 मत्वाथ (for मन्मथ-). D3 -शैर्भिन्नं; T2 -शराविद्धं (for -शरैर्विद्धं).]

14 T1 missing (cf. v.l. 13). —^{a}) D4.7 **ना**(D4 **न**) **स्म**; G2 **नास्मि** (for **नास्मि**). B1 (after corr. *sec. m.*) **देव**: (for **देव**). —D3 om. (hapl.) from 14^{b} up to the prior half of l. 3 of 204*. —^{b}) Ś1 B1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G3 **नावमानिता**; Ñ2 **नावि**°; D4 M4 **वा वि**°; D5 **वाव**° (for **न विमानिता**). D7 **केन विद्धा विमानिता**. —^{cd}) Ś1 D6 [अ]स्ति; D4.7 **च** (for **तु**). D4.5.7 **कृतं त्वया** (by transp.). Ś1 D6 **तं मे त्वं कर्तुमर्हसि** (for ^{d}). Ñ2 V1 B D1.2 M4 **अभीप्सितं तु**(Ñ2 B3 **च**) **मे किंचित्प्रियं कर्तुमिहा**(D1.2 M4 **तत्कर्तुम**)**र्हसि**. —After 14, D4.5.7 ins. l. 1–7 of 204*.

प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं कर्तुमिच्छसि ।
अथ तद्व्याहरिष्यामि यदभिप्रार्थितं मया ॥ १५
एवमुक्तस्तया राजा प्रियया स्त्रीवशं गतः ।
तामुवाच महातेजाः कैकेयीमीषदुत्स्मितः ॥ १६
अवलिप्ते न जानासि त्वत्तः प्रियतरो मम ।
मनुजो मनुजव्याघ्राद्रामादन्यो न विद्यते ॥ १७
भद्रे हृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्व मे ।
एतत्समीक्ष्य कैकेयि ब्रूहि यत्साधु मन्यसे ॥ १८ G. 2. 9. 22 B. 2. 11. 9 L. 2. 13. 31

15 T1 missing (cf. v.l. 13). M4 om. 15^{ab}. —^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 प्रतिजानी(D1 °ज्ञातं)हि ता(B4 भा) वत्त्वं. —^{b}) Ś1 D1.2.6 मे कर्तुम् ; Ñ2 B3(m. also as in V1) तद्दातुम् ; V1 B1.2.4 तत्कर्तुम् ; T3 त्वं कर्मम् (for त्वं कर्तुम्). Dg1 G1 अर्हसि; Cm.t as in text (for इच्छसि). —^{cd}) Dt1 ते (for तद्). Dt1 Ct यथा (for यद्). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 प्रतिज्ञाते ततोहं त्वां(Ñ2 त्वा) वरयिष्यामि (M4 याचिष्ये मम) कांक्षितं. —For 15, D3–5.7 subst. l. 8-9 of 204*.

16 T1 missing (cf. v.l. 13). For 16^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T (T1 missing) G M1–3 subst. l. 12 of 204* read after 25. For 16^{ab}, D3–5.7 subst. lines 10-12 of 204*. —^{a}) Ñ2 तथा (for तया). —After 16^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B(B4 after 198*) D1.2.6 M4 ins., while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3–5.7 T(T1 missing) G M1–3 read l. 1 only after 204* :

197* प्रविवेश विनाशाय मृगः पाशमिवाबुधः ।
प्रियां प्रियहिते युक्तां भार्यां नित्यमनुव्रताम् ।

[(l. 1) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G M1–3 प्रचस्कंद; D3–5.7 प्रचक्रमे(D3 °क्राम). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3–5.7 T2 G M1–3 पाशं मृग (by transp.); D1 °गः पाषम्; D2 रागपा° (for मृगः पाशम्). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3–5.7 T2.3 G M1–3 [आ]त्मनः(D4 °ना; D5 °नि) (for [अ]बुधः). —(l. 2) B1 युक्तो (for युक्तां).]

—^{c}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1–3 महाराजः; D3–5.7 ततो राजा (for महातेजाः). Ś1 Ñ2 V1 B D6 स तां विज्ञाय संतप्तां(Ś1 °हृष्टां; Ñ2 °प्राप्तां; V1 B2.4 °तुष्टां; D6 °दुष्टां); D1.2 M4 तामविज्ञाय संदुष्टां(D2 कैकेयीं). —^{d}) Dt1 ईषदुत्स्मयः; D3–5.7 सस्मितं तदा (for ईषदुत्स्मितः). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 कैकेयीं(D2 संदुष्टां) पार्थिवोब्रवीत्. —After 16, B4 (after 16^{ab}) D3–5.7 ins. :

198* करेणोन्नाम्य वदनं गृहीत्वा मूर्धजेषु च ।

Thereafter B4 cont. 197*.

—After 16, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T (T1 missing) G M1–3 ins. :

199* कामी हस्तेन संगृह्य मूर्धजेषु शुचिस्मिताम् ।
[Dg1 सचिस्मितां; Dt1 Dd1 शुचि स्थितां.]

17 T1 missing (cf. v.l. 13). —^{a}) D1.6 अविलु(D6 °लि)प्ते. B2 Dg1 (after corr.) जानामि; B4 D3–5.7 जानीषे (for जानासि). —^{b}) Dg1 D4.5.7 प्रियतरा; T1 G2 M1.2 Cm.g प्रियतमो; T2 प्रियतमं; G3 प्रियतमा (for प्रियतरो). ❀ Cr : मम त्वत्तः प्रियतमा न। स्त्रीणां मध्ये त्वत्तः प्रियतमा नास्ति। रामादन्यो मनुजः प्रियतमो न विद्यते इति जानासीति संबन्धः।; Ct : स्त्रीणां मध्ये त्वत्तः पुंसां मध्ये रामादन्य इति योज्यम्। यद्वा रामादन्यस्त्वत्तोऽधिकः प्रियतरो न इत्यर्थः। ❀ —^{cd}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 राममेकं वर्जयित्वा (for ^{c}). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 लोकेप्व (V1 °ह्य; B1 °त्व)न्यो (for रामादन्यो). B2 (m. also) D3–5.7 न कश्चिद्विद्यते राज्ञि रामाच्चैव तथा(D3 °वा)त्मजात्. —After 17, Ś1 B2 (m. l. 1–4 only) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3–7 (D4 l. 1 and 2 only) T (T1 missing) G M1–3 ins. :

200* तेनाजय्येन मुख्येन राघवेण महात्मना ।
शपे ते जीवनार्हेण ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ।
यं मुहूर्तमपश्यंस्तु न जीवेयमहं ध्रुवम् ।
तेन रामेण कैकेयि शपे ब्रूहि किमिच्छसि ।
आत्मना वात्मजैश्चान्यैर्वृणे यं मनुजर्षभम् । [5]
तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ।

[(l. 1) Ś1 D3–7 तेन(D3 न तु) ज्येष्ठेन; B2 तेन पुत्रेण (for तेनाजय्येन). Ś1 D6 रामेण; B2 ज्येष्ठेन (for मुख्येन). —M3 damaged from घ up to त्म. Ś1 D6 मुख्येन च (for राघवेण). —(l. 2) Ś1 B2 D3–7 शपेयं(D3.5 °ते) जीवितार्हेण (for the prior half). G2 *न् (for यन्). T2 मनसि (for °सा). B2 Dt1 [इ]च्छितं. —After l. 2, T2 reads for the second time (cf. v.l. 12) 19^{cd} repeating it in its proper place. —(l. 3) T3 च (for तु). Ś1 D5.6 शुभे; B2 D7 वरे (for ध्रुवम्). D3 न जीवेयं तवांतरे (for the post. half). —(l. 4) B2 Dg1 ते(Dg1 वे) देवि (for कैकेयि). B2 मुंच विचारणां; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1–3 ते वचनक्रियां (for ब्रूहि किमिच्छसि). —Ś1 D6.7 T3 om. (hapl.) l. 5 and 6. —(l. 5) Dt1 Dd1 Dm1 (before corr. as above) D5 T2 G3 M2 च (for वा). D3.5 प्राणैर् (for चान्यैर्). D3 यच्छ मे; D5 यं व्रजे; G3 वृणोमि; M3 वृ** (damaged) (for वृणे यं). D3 पुरुषर्षभे. —T2 om. l. 6. —(l. 6) Dg1 D3.5 वै(D3 ते) देवि (for कैकेयि). Dt1 ब्रूहि यत्साधु मन्यसे (= 18^{d}); D3.5 शपे मुंच विचारण (for the post. half). The post. half = 18^{d} in Dt1]

18 T1 missing (cf. v.l. 13). B2 reads 18^{ab} in marg. —^{a}) M3 भूयो (for भद्रे). T2 [ए]तम् (for [ए]तद्). —^{b}) D3.5 अवमृश्य; G3 अनुगृह्य; M3 अनुस्मृत्य (for अनुमृश्य). D3 वदस्व; D5 त्वरस्व (for [उ]द्धरस्व). B2 Dg1 G2.3 M1.2 मां (for मे). —For 18^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 D1.2.6 M4 subst.; B2 ins. after 18^{ab} :

G. 2. 9. 23 B. 2. 11. 10 L. 2. 13. 31

बलमात्मनि पश्यन्ती न मां शङ्कितुमर्हसि ।
करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥ १९
तेन वाक्येन संहृष्टा तमभिप्रायमात्मनः ।
व्याजहार महाघोरमभ्यागतमिवान्तकम् ॥ २०
यथा क्रमेण शपसि वरं मम ददासि च ।
तच्छृण्वन्तु त्रयस्त्रिंशद्देवाः सेन्द्रपुरोगमाः ॥ २१
चन्द्रादित्यौ नभश्चैव ग्रहा रात्र्यहनी दिशः ।
जगच्च पृथिवी चैव सगन्धर्वा सराक्षसा ॥ २२
निशाचराणि भूतानि गृहेषु गृहदेवताः ।
यानि चान्यानि भूतानि जानीयुर्भाषितं तव ॥ २३
सत्यसंधो महातेजा धर्मज्ञः सुसमाहितः ।
वरं मम ददात्येष तन्मे शृण्वन्तु देवताः ॥ २४

201* दद्यां ते परिकृत्येदं प्रिये हृदयमप्यहम् ।

[Ñ2 ददानं. Ñ2 परिकृत्येनं; V1 परिहृत्यैनं; B1.2 परिहृत्येदं; B3 (m. also as in V1) विनिकृत्येदं (for परिकृत्येदं). Ś1 D6 दद्यामहं प्रिये सर्वं (for the prior half). Ś1 D6 स्त्रीयं; V1 प्रियं (for प्रिये). M4 आत्मनो हृदयं प्रियं (for the post. half).]

—*c*) Ś1 Ñ2 V1 B3 (m. also as in B1) D1.2.6 M4 **अतः**; B1.2.4 **ततः** (for **एतत्**). V1 **समा त्वं**; D3–5.7 **परीक्ष्य** (for **समीक्ष्य**). —After *c*, G1 erroneously repeats the post. half of l. 6 of 200* and then repeats 18*abc*. —*d*) B3 **तत्** (for **यत्**). Dt1 **शपे ते वचनक्रियां**.

19 T1 missing (cf. v.l. 13). Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D6 T (T1 missing) G M1–3 read 19 for the first time after 12*ab* repeating it here, while D3–5.7 read after 12*ab*. —*a*) V1 **वरम्**. Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T (T1 missing) G M1–3 (all first time) **जानंती**; D3–7 (D6 first time) **जानामि**; T2 (second time) **जानाति** (for **पश्यन्ती**). —*b*) M3 (second time) damaged for **न**. Ś1 D6 (both first time; second time as in B1) **मां किं मंतुम्**; Ñ2 B4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 (Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 second time) **विशंकितुम्**; V1 **विकल्पितुम्**; B1–3 D1.2 M4 **वि**(M4 [after corr. *inf lin.*] **च**)**कांक्षितुम्** (for **मां शङ्कितुम्**). —*c*) M2 (first time) **करिष्यति**. —*d*) D3 **मुक्त तेन** (sic) (for **सुकृतेन**). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 (Ś1 D6 second time) M4 [**आ**]**त्मनः** (for [**अ**]**पि ते**). D2 **शपं** (for **शपे**). —After 19, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T (T1 missing) G M1–3 ins.; while D3–5.7 subst. for 20:

202* सा तदर्थमना देवी तमभिप्रायमागतम् ।
निर्माध्यस्थ्याच्च हर्षाच्च बभाषे दुर्वचं वचः ।

[(l. 1) D3 तदर्थे- (for तदर्थ-). Dd1 Dm1 T2 G1 (before corr. as above) M3 तद् (for तम्). D3–5.7 आत्मनः (for आगतम्). —(l. 2) T2.3 M2 निर्मध्यस्था(M2 °स्थ्या)च्. Dd1 Dm1 G3 प्रहर्षाच् (for च हर्षाच्). D3–5.7 निर् (D3 वि)गौरवं तदा राजा(D3 °ज्ञे) (for the prior half). T3 न भाषे (sic) (for बभाषे). Dg1 दुःसहं (for दुर्वचं).]

20 T1 missing (cf. v.l. 13). —*a*) Ś1 Ñ2 V1 B1.2.4 D1.2.6 M4 **तुष्टा तेनाथ**(Ś1 D6 °**नैव**; D2 °**नापि**) **वाक्येन**; B3 **संतुष्टा तेन वाक्येन**. —*b*) Ś1 Ñ2 V1 B D6 **दृष्ट्वाति**(Ś1 D6 °**पि**; V1 °**त्रे**)**प्रियम्**; D1.2 M4 **दृष्टाभिप्रायम्** (for **तमभिप्रायम्**). Ś1 **आत्मना**. —*d*) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 **कैकेयी भृशमप्रियं**. —For 20, D3–5.7 subst. 202*. —After 20, D1.2 M4 ins.:

203* वरये त्वां महीपाल प्रणिपत्य प्रसाद्य च ।
अतिसृष्टं त्वयैव प्रागवरद्वयमभीप्सितम् ।

[(l. 1) M4 त्वा (for त्वां). D2 ∗∗पत्य (for प्रणिपत्य). —(l. 2) M4 त्वयैवेदं प्रागवरद्वयमीप्सितं.]

21 T1 missing (cf. v.l. 13). D1.2 M4 om. 21–25. B2 reads 21–23*b* in marg. —*a*) V1 **तथा** (for **यथा**). Ś1 **धर्मं च**; Ñ2 B1.3(B3 [m. also] **तु धर्मं**).4 **धर्मेण**; V1 **च मह्यं**; B2 **रामेण**; D3.4 **च**(D3 **तु**) **रामं**; D5.7 **तु**(D7 **च**) **रामे**; D6 **च धर्मं** (for **क्रमेण**). Ś1 Ñ2 V1 B Dg1 (before corr. as in text) Dt1 D3–7 **शपसे** (for **शपसि**). —*b*) Ś1 Ñ2 V1 B D3–7 **मह्यं** (for **मम**). M2 **चेत्** (for **च**). —*c*) D3 **श्रुण्वत्यत्र**. Ś1 Ñ2 V1 B D3–7 **समागम्य** (for **त्रयस्त्रिंशद्**). —*d*) Ś1 Ñ2 V1 B D3–7 **शक्र-** (D6 °**क्रो** [sic]); Dg1 **चंद्र-**; T2 **साग्नि-** (for **सेन्द्र-**).

22 T1 missing (cf. v.l. 13). D1.2 M4 om. 22; B2 reads 22 in marg. (for both cf. v.l. 21). —*a*) V1 **चंद्रादित्य-**. Ś1 Ñ2 V1 B D4–7 **ग्रहाश्**; D3 **गृहौ** (for **नभश्**). —*b*) Ś1 Ñ2 V1 B D3.4.6.7 **नभो**; D5 **ततो** (for **ग्रहा**). V1 **पुनः**; B2 **दिवः** (for **दिशः**). —*c*) D4.7 **यक्षा** (D7 °**क्ष्या**)**श्** (for **जगच्**). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G1.2 M1.3 [**इ**]**यं** (for [**ग**]**च्**). —*d*) Dt1 T2 G3 M3 **सगंधर्वाः**. Dt1 Dd1 Dm1 T2 G3 M3 (Dd1 Dm1 *inf. lin.*) **सराक्षसाः**. Ś1 Ñ2 V1 B D3–7 **सह गंधर्वराक्षसैः**(D3 °**सा**); Dg1 **गंधर्वाप्सरराक्षसाः**.

23 T1 missing (cf. v.l. 13). D1.2 M4 om. 23; B2 reads 23*ab* in marg. (for both cf. v.l. 21). —*a*) B2 (before corr.) **सर्वाणि** (for **भूतानि**). —*b*) T2.3 G **ग्र**(T2 **गृ**)**हेषु ग्रहदेवताः**. —*c*) Dg1 **या**∗ (for **यानि**). Ś1 Ñ2 B D6 **सत्त्वानि**; V1 **सर्वाणि** (for **भूतानि**). —*d*) M1 **भावितं** (for **भाषितं**). Ñ2 V1 B D4.5.7 **वचः**; D3 **मम** (for **तव**).

24 T1 missing (cf. v.l. 13). D1.2 M4 om. 24 (cf. v.l. 21). —*a*) Ś1 D6 **महाभागो**; Ñ2 V1 B D3–5.7

इति देवी महेष्वासं परिगृह्याभिशस्य च ।
ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ॥ २५
वरौ यौ मे त्वया देव तदा दत्तौ महीपते ।
तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वचः ॥ २६
अभिषेकसमारम्भो राघवस्योपकल्पितः ।
अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषिच्यताम् ॥ २७   G. 2 9. 31 B. 2. 11. 25 L. 2 13 40

महाराजो(Ñ2 B1.4 D4 7 °जा; D5 °ज्ञो) (for **महातेजा**). —^{b}) Dt1 **सत्यवाक्शुचिः** (for **सुसमाहितः**). —^{c}) D5 **वरौ**. Ñ2 V1 B D6 **मह्यं** (for **मम**). D5 **वदति** (for **ददाति**). Ś1 D6 [**तु**] **तं**; D7 [**तु**] **व** (for [**तु**] **प**). —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 **मर्वे**; D4.7 **यन्मे**; D5 **तं मे**; G3 **तं च** (for **तन्मे**). Ś1 **शृण्वत**; Ñ2 B D4–7 **शृणुत** (for **शृण्वन्तु**).

25 T1 missing (cf. v.l. 13). D1.2 M4 om. 25 (cf. v.l. 21). —^{b}) D3 G2 **प्रति-** (for **परि-**). Ś1 D4.6.7 [**अ**] **भिगम्य**; Ñ2 B1–3 D5 [**अ**] **भि**(B1 °**ति**)**द्रा**(Ñ2 **द्य**)**प्य**; V1 [**अ**] **भिधाय**; B4 [**अ**] **भिवाद्य**; D3 [**अ**] **भिशाम्य** (for [**अ**] **भिशस्य**). D4.7 **वै** (for **च**). —^{c}) Ś1 D6 **वाचम्**; Ñ2 B **वचः**; V1 D2–5.7 **वरम्** (V1 °**रं**) (for **परम्**). V1 **ययाच** (for **उवाच**). D6 [**इ**] **मं** (for [**इ**] **दं**). —^{d}) B2 reads **इं काममोहितं** in marg. B4 **-रूपिणं** (for **-मोहितम्**). —After 25, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T (T1 missing) G M1–3 (all subst. line 12 for 10^{ab}) ins.; D3(after 14^{a})–5.7 ins. l. 1–7 after 14 and subst. lines 8–12 for 15^{a}–16^{b} :

204* **स्मर राजन्पुरा वृत्तं तस्मिन्देवासुरे रणे ।**
तत्र त्वां च्यावयच्छत्रुस्तव जीवितमन्तरा ।
तत्र चापि मया देव यत्त्वं समभिरक्षितः ।
यत्त्वां रुधिरदिग्धाङ्गं तस्मिन्देवासुरे रणे ।
तत्र चोवाच तच्छक्तः राक्षसा समभिद्रुताः ।
विद्यया च मया ध्वस्ता महावीर्यपराक्रमाः ।
जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्रददौ वरौ ।
तौ तु दत्तौ वरौ देव निक्षेपौ मृगयाम्यहम् ।
तवैव पृथिवीपाल सकाशे सत्यसंगर ।
तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद्दास्यसि मे वरम् ।
अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवितं त्वद्विमानिता ।
वाङ्मात्रेण तदा राजा कैकेय्या स्ववशे कृतः ।

[D3 om. up to the prior half of l. 3 (cf. v.l. 14). —(l. 2) Dg1 T2.3 G M1–3 चाच्या(G1 °च्या)वयच्छत्रुम्; D4.7 चोवाच तच्छक्र(D4 °क्त)स्तु; D5 प्रोवाच यच्छक्रम. —(l. 3) D4.5.7 मासं (for चापि). M2 तत्रापि च (by transp.). D3–5.7 सम्यक्त्वं परिरक्षितः(D3 °ता) (for the post. half). —Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T (T1 missing) G M1–3 om. l. 4–6. —(l. 4) D3.5.7 राक्षसाः समभिद्रुताः (for the post. half). —D3 om. l. 5–6. —(l. 7) T3 जाग्रतो. D3–5.7 यत्न(D3 °त्त)मास्थाय (for यतमानायास्). Dd1 Dm1 T2 G1 M3 प्र(Dd1 M3 प्रा)ददा(M3 °दौ) वरौ; D3 त्वं वरप्रदः; D4.5.7 त्वं वरावदाः; M2 प्रददौ वरं (for प्रददौ वरौ). —(l. 8) Dt1 Dd1 Dm1 दत्तौ च (for तु दत्तौ). Dg1 T2.3 G M1.2 निक्षेपं; M3 निक्षिप्तौ (for निक्षेपौ). D3–5.7 निक्षेपं गमितौ मया (for the post. half). —(l. 9) Dg1 तदैव; G2 M1 तात्रैव. M3 पा in पृथिवीपाल damaged. G3 स काले (for सकाशे). Dt1 रघुनंदन; D3 G3 °संगरः (for सत्यसंगर). —(l. 10) Dt1 त्वत्; D3–5.7 तौ. D3–5 7 भद्रं ते (for धर्मेण). Dd1 Dm1 वरौ (for वरम्). D3–5.7 दातुमर्हसि मे वरौ (for the post. half). —(l. 11) D3 न; T2 च; T3 G3 तु (for हि). Dd1 Dm1 M2 (Dm1 M2 after corr. *inf. lin. pr. m.* as above) प्रदास्यामि; D3 तहिष्यामि; D4.5.7 न शक्ष्यामि (for प्रहास्यामि). D3 जीवितुं त्वयिमानिना; D4.5.7 जीवितं तद्विनाकृता(D5 °मान्निता) (for the post. half). —(l. 12) D3–5 7 ततो (for तदा). Dg1 D3–5.7 T2 स(Dg1 T2 स्व) वशी-; Dt1 स्ववशं (for स्ववशे).]

—After 204*, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3–5.7 T (T1 missing) G M1–3 ins. line 1 of 107* and thereafter Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T (T1 missing) G M1–3 repeat 25^{cd}.

26 T1 missing (cf. v.l. 13). —^{a}) Dt1 **देयौ**; Dd1 Dm1 D5.7 T3 G M1 3 **मे यौ** (by transp.); T2 **मे य** (sic) (for **यौ मे**). —^{b}) D4.7 **पुरा** (for **तदा**). —For 26, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4.6 M4 subst. :

205* **पुरा देवासुरे युद्धे वरौ दत्तौ त्वया नृप ।**
परितुष्टेन चेदानीं तौ वरौ त्वं प्रयच्छ मे ।

[(l. 1) D1.2 वरौ यौ द्वौ(D2 मे); M4 वरे ये ते (for वरौ दत्तौ). —(l. 2) Ś1 D6 मे देव; V1 D1.2 M4 मे(D1.2 वै) दत्तौ (M4 °त्ते); B1 यौश्च; B2 मद्येतौ; B4 मे यौ तौ (for चेदानीं). Ñ2 V1 B1 वरौ तौ(Ñ2 m.) त्वं (by transp.); B4 वरौ यौ तौ; M4 ते वरेच (for तौ वरौ त्वं). D1.2 तौ वरावद्य(D2 च गत्वत्र) यच्छ मे (for the post. half).]

27 T1 missing (cf. v l. 13). —^{a}) Dg1 T2 G3 **योभिषेक-**. —^{d}) D3–5.7 **हि** (for **मे**). Dm1 [**ऽ**] **भिषेच्यतां**. —For 27, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.; while D3–5.7 subst. l. 1 only for 27^{ab} :

206* **यस्त्वयायं समारम्भो रामं प्रति समाहितः ।**
अनेनाप्नोतु भरतो यौवराज्याभिषेचनम् ।

[(l. 1) D1 यत्; D2 तत् (for यस). D3–5.7 रामे समुपकल्पितः (for the post. half). —(l. 2) B3 अनेनाप्नोति; D1.2 एतदाप्नोति(D1 °तु); M4 एतनाप्नोतु (for अनेनाप्नोतु). B1 यौवराज्ये.]

—After 27, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3–5.7 T (T1 missing) G M1–3 ins. :

G. 2. 9. 32
B. 2. 11. 26
L. 2. 13. 41

नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।
चीराजिनजटाधारी रामो भवतु तापसः ॥ २८

भरतो भजतामद्य यौवराज्यमकण्टकम् ।
अद्य चैव हि पश्येयं प्रयान्तं राघवं वने ॥ २९

ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः ।
व्यथितो विक्लवश्चैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः ॥ ३०

असंवृतायामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन् ।
अहो धिगिति सामर्षो वाचमुक्त्वा नराधिपः ।
मोहमापेदिवान्भूयः शोकोपहतचेतनः ॥ ३१

207* यो द्वितीयो वरो देव दत्तः प्रीतेन मे त्वया ।
तदा देवासुरे युद्धे तस्य कालोऽयमागतः ।

[(l. 1) D3 य (sic) (for यो). T2 द्वितीयो मे. D4 प्रति न (sic) (for प्रीतेन). Dm1 तया (for त्वया). —(l. 2) D3 (before corr.) तया; D4.7 पुरा (for तदा). D5 वृत्ते (for युद्धे).]

28 T1 missing (cf. v.l. 13). —[c]) G1 **चिराजन-** (sic); M2 **वराजिन-**. Dt1 Dd1 Dm1 **-धरो धीरो** (for **-जटाधारी**). D3-5.7 **वसतु** (for **भवतु**). —For 28, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst. :

208* वनं गच्छतु रामश्च चीराजिनजटाधरः ।
नव पञ्च च वर्षाणि वरावेतौ वृणोम्यहम् ।

[(l. 1) D1.2 M4 रामोच. —(l. 2) M4 वरे एते (for वरावेतौ). B4 * * मह; D2 वराम्यह (for वृणोम्यहम्).]

29 T1 missing (cf. v.l. 13). —[a]) D3.5 **लभतामद्य;** D4.7 **लभतां राज्यं** (for **भजतामद्य**). —After 29[ab], Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T (T1 missing) G M1-3 ins.; while D3-5.7 subst. for 29[cd] :

209* एष मे परमः कामो दत्तमेव वरं वृणे ।

[G1 (after corr. as above) भरतः (for परमः). Dm1 T2 M3 एवं (for एव). D3-5.7 दत्तावेवं (D3.5 °व) वरौ वृणे (for the post. half).]

—[c]) Dg1 **पश्यामि** (for **पश्येयं**). —[d]) Dg1 Dm1 T2.3 G M1-3 (M2 before corr. as in text) **वनं** (for **वने**). —D3-5.7 cont. after 209*; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T (T1 missing) G M1-3 ins. after 29 :

210* स राजराजो भव सत्यसंगरः
कुलं च शीलं च हि जन्म रक्ष च ।
परत्र वासे हि वदन्त्यनुत्तमं
तपोधनाः सत्यवचो हितं नृणाम् ।

[(l. 1) D3 स तौ दद स्वं; D4.5.7 अतो हि राजन् (for स राजराजो). Dm1 सत्व- (for सत्य-). —(l. 2) Dg1 reads च शीलं in marg. D4.7 transp. च and हि. D3.5 रक्ष जन्म च (by transp.); D4.7 रक्ष चात्मनः. —(l. 3) D3-5.7 वासं (for वासे). —(l. 4) D3-5.7 नृपो (D3 नरो) त्तम (for हितं नृणाम्).]

—Thereafter Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3-5.7 T (T1 missing) G M1-3 read an additional colophon [*Kāṇḍa name* : Dd1 Dm1 D3 om. T3 **युद्ध°**. —*Sarga name* : D3 **कैकेयीवरप्रार्थनो;** D4.7 **वरप्रयाचनो;** D5 **कैकेयीवरप्रदानो.** —*Sarga no.* (figures, words or both) : D3 om. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T (T1 missing) G M1-3 11; D4.7 13; D5 15. —After colophon, T3 concludes with **श्रीरामचन्द्राय नमः;** G M1.2 **श्रीरामाय नमः.**]. —For 29, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 (*inf. lin. sec. m.*) subst. :

211* यदि सत्यप्रतिज्ञोऽसि वनं रामं विसर्जय ।
भरतं चापि मे पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचय ।

[(l. 1) B4 D1.2 M4 वने (for वनं). D1.2 निवासय; M4 निवेशय. —(l. 2) D1.2 transp. मे and पुत्रं.]

30 T1 missing (cf. v.l. 13). Dm1 begins with ॐ. —[a]) D3 T2 G3 **महातेजाः** (for **महाराजः**). —After 30[ab], Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3-5.7 T (T1 missing) G M1-3 ins. :

212* चिन्तामभिसमापेदे मुहूर्तं प्रतताप च ।
किं नु मेऽयं दिवास्वप्नश्चित्तमोहोऽपि वा मम ।
अथभूतोपसर्गाद्धि मनसो वाप्युपद्रवः ।
इति संचिन्त्य तद्राजा नाध्यगच्छत्तदा सुखम् ।
पपात सहसा भूमौ निश्चेष्टश्चाभवत्तदा । [5]
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां कैकेयीवाक्यताडितः ।

[(l. 1) Dd1 D3 T2 M2 अपि (for अभि-). D3-5.7 सं (D3 स) तप्तश्चाभवत्क्षणात् (D4.7 °णं) (for the post. half). —(l. 2) D4.5 तु (for नु). Dg1 Dm1 D4 T2.3 G M1-3 यदि वा (for ऽयं दिवा-). G2 -स्वप्नेश् (sic) (for -स्वप्नश्). D3-5.7 चित्त (D3 °तृ) जो वाप्युपद्रवः (for the post. half). —D3 om. l. 3. —(l. 3) D5 -सर्गो वा; D7 -सर्गाद्वा. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T (T1 missing) G M1-3 अनुभूतोपसर्गो वा (for the prior half). D5 G3 मानसो (for मनसो). D4.7 [उ]पप्लवः. —(l. 4) D3-5.7 संचितयन् (for संचिन्त्य तद्). Dg1 D3.5 [अ]भ्यगच्छत् (for [अ]ध्य°). —Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1-3 om. l. 5. —(l. 5) D3 सहजा (sic). —(l. 6) T2 G3 चिरात् (for ततः). Dg1 T2 कैकेय्या (for कैकेयी-). Dg1 -पीडितः; Dt1 G1 -तापितः (for -ताडितः).]

—[c]) Dg1 D3.5 **विह्वलश्** (for **विक्लवश्**). G1 [**आ**]**सीद्** (for [**ए**]**व**). —[d]) D4 M3 **व्याघ्रं** (for **व्याघ्रीं**). Dt1 **मृगाः** (for **मृगः**). —For 30, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst. :

213* एभिर्वचोभिः कैकेय्या हृदि विद्धो नराधिपः ।
भयेन हृष्टरोमाभूद्व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः ।

[(l. 1) D1 पतिर् (for एभिर्). —(l. 2) Ñ2 [अ]थ (for [अ]भूद्). M4 व्याघ्रं (for व्याघ्रीं). Ś1 D6 वीक्ष्य (for दृष्ट्वा).]

31 T1 missing (cf. v.l. 13). —[a]) D3 **असंभृतायाम्;**

चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः ।
कैकेयीमब्रवीत्क्रुद्धः प्रदहन्निव चक्षुषा ॥ ३२
नृशंसे दुष्टचारित्रे कुलस्यास्य विनाशिनि ।
किं कृतं तव रामेण पापे पापं मयापि वा ॥ ३३
सदा ते जननीतुल्यां वृत्तिं वहति राघवः ।
तस्यैव त्वमनर्थाय किंनिमित्तमिहोद्यता ॥ ३४
त्वं मयात्मविनाशाय भवनं स्वं प्रवेशिता ।
अविज्ञानान्नृपसुता व्याली तीक्ष्णविषा यथा ॥ ३५
जीवलोको यदा सर्वो रामस्याह गुणस्तवम् ।
अपराधं कमुद्दिश्य त्यक्ष्यामीष्टमहं सुतम् ॥ ३६
कौसल्यां वा सुमित्रां वा त्यजेयमपि वा श्रियम् ।
जीवितं वात्मनो रामं न त्वेव पितृवत्सलम् ॥ ३७
परा भवति मे प्रीतिर्दृष्ट्वा तनयमग्रजम् ।
अपश्यतस्तु मे रामं नष्टा भवति चेतना ॥ ३८

G. 2. 9. 43
B. 2. 12. 13
L. 2. 13. 52

T3 असंवृतानाम् (sic) (for असंवृतायाम्). —[b]) M3 दीर्घमुष्णं विनिश्वसन् .—For 31[ab], Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst. :

214* सीदन्दुःखेन महता स तेनाभिहतो नृपः ।
असंवृतायां विमना भूमावुपविवेश सः ।

[(l. 1) D1 M4 सीदमानश्च; D2 सीदन्मनश्च; D6 आसीद्दु॰ (for सीदन्दुःखेन). V1 B4 सत्येन; D1.2 दुःखेन; M4 शोकेन (for स तेन). B4 D1.2 हृदि (for नृपः). —(l. 2) D2 ह (for सः).]

—After 31[ab], Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3-5.7 T (T1 missing) G M1-3 ins. :

215* मण्डले पन्नगो रुद्धो मन्त्रैरिव महाविषः ।
उच्छ्वास्य वक्त्रं नृपतिः कैकेयीमिदमब्रवीत् ।

[(l. 1) T3 G1 पन्नगे. —Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G1 M1-3 om. l. 2. —(l. 2) D4.7 नृपतिर्वक्त्रं (by transp.).]

—[c]) G1 M3 अति- (for इति). Ś1 Ñ2 B M4 चाप्युक्त्वा; V1 चेत्युक्त्वा; D1.6 चाप्युक्तो; D2 वाप्युक्ता; D3 सामर्षां; D5 सामर्षं (for सामर्षो). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 शोकार्तः पतितः क्षितौ. —[e]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 अभ्यागमत् (B4 D6 ॰गतः). Ś1 Ñ2 V1 B D1.3-7 M4 सद्यो(D3-5.7 ॰द्यः); D2 भूतो (for भूयः). —[f]) D5 -चेतसः (for -चेतनः). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 वाक्कलया(V1 वा**; D2 वाष्कलया)भिहतो हृदि.

32 T1 missing (cf. v.l. 13). —[a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 च पुनः D5 च नृपः; T3 तु ततः (for तु नृपः). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 [आ]तॆमानमः (for सुदुःखितः). —[c]) Ñ2 अब्रुवन् (sic); G2 मंत्रवित् (for अब्रवीत्). D1.2 M4 वाक्यं; D3.5 क्रुद्धां (for क्रुद्धः). —[d]) G1.2 M1.3 चेतसा (for चक्षुषा). Ś1 Ñ2 V1 B D3.5.6 दुःखशोक(B4 ॰मोह)समन्वितः; Dt1 निर्दहन्निव तेजसा; D1 शोकाग्निप्रविदीपितः; D2 शोकेन प्रविदीपितः; D4.7 शोकदुःखसमाहतः; M4 शोकाग्निपरिपीडितः.

33 T1 missing (cf. v.l. 13). —[a]) Ś1 V1 B1.2.4 D1.2.6 M4 भ्रष्ट- (for दुष्ट-). Ś1 -चरित्रे (for -चारित्रे). —[b]) V1 प्रमाथिनि; B4 Dg1 Dd1 D2 T2 G1.3 M1 विनाशिनी (for विनाशिनि). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D4.6.7 म(B3 *)या वा पापदर्शने(D4.7 ॰र्शिनि); D1.2 M4 मया वा(D1 चा) घोरमप्रियं; D3.5 या च पापप्रदर्शिनी.

34 T1 missing (cf. v.l. 13). —[ab]) Dt1 G2 M2.3 यदा (for सदा). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 यद(B4 ॰दा) नीत्या(D1 जननी चा)पि कौसल्यां रामस्त्वामनुवर्तते(D1.2 M4 ॰स्त्वां बहु मन्यते); D3-5.7 मातृतुल्यां सदा वृत्तिं वर्तते तव राघवः. —[c]) Dg1 Dd1 D4.7 M1.3 [ए]वं; D1.2 M4 [अ]द्य (for [ए]व). —[d]) D1.5 अहोद्यता (for इहोद्यता). Ś1 Ñ2 V1 B D6 किमर्थं वै समुद्य(V1 ॰ज्ञ)ता; T2 काळरात्रिरिवागता.

35 T1 missing (cf. v.l. 13). —[a]) V1 D2 मम; G2 मना (sic) (for मया). Dd1 Dm1 T2.3 G3 M2.3 -विनाशार्थं; D1 -विनाशाया (sic); G2 -विनाशया (sic) (for -विनाशाय). —[b]) Ś1 B4 Dg1 D6 G3 सं(B4 स्व)प्रवेशिता; V1 Dt1 Dd1 Dm1 M3 स्वं निवेशिता. —[c]) T3 M2 अविज्ञाता (for अविज्ञानात्). Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 राजपुत्रीति(D1-3 M4 ॰त्य; D4 ॰त्वं; D7 ॰त्व) विज्ञाय(D1-5.7 M4 ॰ता). —[d]) T3 G M व्याळी. B2 नीक्ष्णा; B4 भिक्ष्णा (sic); M4 भीम- (for तीक्ष्ण-). Ñ2 V1 B D1.2 M4 -महाविषा(B4 ॰मिषा).

36 T1 missing (cf. v.l. 13). —[a]) D3-5 M3 जीवलोके. Ś1 Dm1 D4.7 T2 यथा; V1 D5 G3 सदा (for यदा). D3.5 M3 सर्वे; D4.7 लोको(D7 ॰के) (for सर्वो). —[b]) D3.5 (after corr. marg. as in text) M3 [आ]हुर् (for [आ]ह). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 रक्तो रामगुणैरयं. —[c]) G3 M2 किम् (for कम्). —[d]) D2 सुतं; G1 महत् (for अहं). D4.7 इष्टतमं. D2 कथं; G2 शुभं (for सुतम्).

37 T1 missing (cf. v.l. 13). M4 om. (hapl.) 37 and 38. —[a]) S1 om. (subm.); Dt1 D2 च (for first वा). Dt1 D2 च (for second वा). —[b]) D7 च (for वा). D3 स्त्रियः D5 स्वयं (for श्रियम्). —[c]) Ś1 Ñ2 B1.2 Dt1 Dd1 Dm1 D1-7 च (for वा). Dt1 Dd1 [आ]त्मना (for [आ]त्मनो). —[d]) Ś1 D6 नैवासुं; Ñ2 B1.2 Dm1 M3 न त्वेवं; V1 B3 न त्वेनं; D4.7 अतीव (for न त्वेव). D1.7 मम वल्लभं; T2 ॰रं (for पितृवत्सलम्).

38 T1 missing (cf. v.l. 13). M4 om. 38 (cf. v.l. 37). —[a]) D7 (before corr.) भवंति; T3 भवतु (for भवति). D4.7 (before corr.) मां (for मे). —[b]) D3-5.7 आत्मनः (for अग्रजम्). —[d]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G

G. 2. 9. 44
B. 2. 12. 13
L. 2. 13. 52

तिष्ठेल्लोको विना सूर्यं सस्यं वा सलिलं विना ।
न तु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मम जीवितम् ॥ ३९
तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः पापनिश्चये ।
अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद मे ॥ ४०

स भूमिपालो विलपन्ननाथव-
त्स्त्रिया गृहीतो हृदयेऽतिमात्रया ।
पपात देव्याश्चरणौ प्रसारिता-
वुभावसंस्पृश्य यथातुरस्तथा ॥ ४१

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

M1.3 **नष्टं भवति चेतनं.**—For 38, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 subst.; while D3-5.7 subst. l. 2 only for 38[cd]:

216* **नन्दामि हि प्रियं पुत्रं दृष्ट्वा राममहं सदा ।**
अपश्यतः क्षणं तं मे न भवेदिह चेतना ।

[(l. 1) B4 D1 ह; D2 [इ]ह (for हि). —(l. 2) V1 क्षणम् (for क्षणं). Ñ2 B1.3 तन्मे°; D3 मन्ये; D4.5.7 यं(D5 यन्) मे (for तं मे). Ś1 इति (for इह). D1.2 अपश्यमानः(D2 °ना [sic]) कैकेयी न जीवेयं प्रियं सुतं.]

39 T1 missing (cf. v.l. 13). —[a]) D1.6(before corr.) **लोके.** Ś1 Ñ2 V1 B D2.6 M4 **भूमिं** (for **सूर्यं**). —[b]) D1.2 **अब्जं** (for **सस्यं**). Ś1 **च** (for **वा**). —[c]) Ś1 D6 **च;** V1 **हि** (for **तु**). Ś1 D3-7 **लोके;** B4 **देहं;** Dg1(before corr. as in text) T2 **देवि** (for **देहे**). —[d]) D3-5.7 **हि** (for **तु**). Dm1 **जीवनं** (for **जीवितम्**). Ś1 D6 **तिष्ठेत्प्राणो मम क्षणं;** Ñ2 V1 B D1.2 M4 **तिष्ठेयुरसवो मम.** —After 39, B2 (marg.) ins. l. 1-5 of the passage given in App. I (No. 9); while D1 ins.:

217* **रामस्य वनवासाय यस्ते मन्त्रियसंस्थितः ।**

40 T1 missing (cf. v.l. 13). —[a]) M3 **तम्.** Ś1 D6 **अयं;** B4 **अद्य** (for **अलं**). D2.5.6 T2 **त्यजताम्.** B4 D5 **एव** (for **एष**). V1 **तत्र परित्यजतामेष** (hypm.). —[b]) D2 **निश्चयं** (for **निश्चयः**). —[d]) B4 **शयामि** (for **स्पृशामि**). D2 [**ए**]**वं;** G1 [**ए**]**व** (for [**ए**]**ष**). —After 40, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 ins.:

218* **स तेन वाक्येन महाप्रियेण**
घोरेण राजा हृदये गृहीतः ।
अहृष्टरूपो विमना बभूव
व्याघ्राभिपन्नो बलवानिवोक्षा ।

[(l. 1) Ś1 D6 सत्येन. D1.2 M4 भृशाप्रियेण. —(l. 2) V1 सत्येन (for घोरेण). B1 [अ]तिविद्धः (for गृहीतः). —(l. 3) Ñ2 B3 आकृष्टरूपो°; D1.2 संहृष्टरोमा; D6 असृष्ट° (for अहृष्टरूपो). D1.2 M4 बलवद् (for विमना). —(l. 4) D1 व्याघ्रावपन्नो. V1 damaged for बलवानिवोक्षा.]

—After 40, Ñ1 (lines 112, 113, 147-151, 179 as in Ñ2 and other lines are omitted up to **रामेण** in line 169) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3-5.7 T G M1-3 ins. the passage given in App. I (No. 9).

41 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 **लोकस्य नाथोपि**(V1 °**थ**) **विपन्ननाथो;** M4 **लोकस्य नाथो वचनेन तेन.** —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 **भृशं;** Ñ1 D3-5.7 **तया**(Ñ1 °**दा**) (for **स्त्रिया**). B4 om.; T1 M4 **हीनो** (for **गृहीतो**). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 **तथैवं**(Ś1 °**थैव;** Ñ2 B3 °**थैव**); Ñ1 **भृशं तया;** D3-5.7 **नृशंसया** (for **ऽतिमात्रया**). —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 **भूमौ** (for **देव्याश्**). D4.7 **चरणैर्;** G2 **चरणा** (sic) (for **चरणौ**). Ś1 Ñ2 V1 D6 **परिस्पृशन्;** Ñ1 **अधःकृतान्;** D1.2 M4 **उपस्पृशन्;** D3.5 **अद्यो ह**(D5 °**ह**)**तो;** D4.7 **विना यथा** (for **प्रसारितान्**). —[d]) Dt1 D3-5.7 M2 **उ**(D4.7 **प्र**)**भावसंप्राप्य** (for **उभावसंस्पृश्य**). M1(before corr.; after corr. *sec. m.* as in text) **तदा** (for **तथा**). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 **प्रसीद देवीति वचोभ्यु**(B1.4 °**द्यु**)**दीरयन्**(B4 °**यत्**). —After 41, Ñ1 D3-5.7 ins., while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. after 2. 11. 15:

219* **इतीव राज्ञो व्यथितस्य सा निशा**
जगाम घोरा श्वसतो यशस्विनः ।
विबोध्यमानः प्रतिबोधनात्तदा
निवारयामास च राजसत्तमः ।

[(l. 1) Ñ1 अतीव; D5 इतीव. Ñ1 तस्य सा (for सा निशा). —(l. 2) Ñ1 निशा जगाम; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 जगाम घोरं (for जगाम घोरा). Dg1 श्वसंतो. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 मनस्विनः. —(l. 3) Dg1 विबुध्यमानः. Ñ1 प्रतिबोधवत्; D3.5 प्रतिबोधनाय(D5 °नाम्); G2 M1 पटहादिकैस् (for प्रतिबोधनात्). —(l. 4) Ñ1 स; D7 स्व- (for च). D5 -संमतः (for -सत्तमः).]

Colophon. Dg1 ins. **पीतांबरे** after Kāṇḍa name. —*Sarga name*: Ś1 Ñ2 B2-4 **वरामियाचनं;** Ñ1 D3-5.7 **दशरथप्र**(Ñ1 D3 °**वि**)**लापो;** V1 **रामाभिषेचनं;** B1 **वरायाचनं;** D1 **कैकेय्या वराभियाचनो;** D2 **वराभिवचनो;** D6 **वचभिवाचनं.** —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1.2.4 D3.6 om. Ś1 13, Ñ2 B3 8; V1 9; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2 T G M1.2 12; D1 65; D4.7 14; D5 17; M4 10 (as in text). M3 **इति श्रीमद्** ...... (moth eaten). —After colophon, D6 G M1.2 conclude with **श्री** (D6 om.) **रामाय नमः.**

११

अतदर्हं महाराजं शयानमतथोचितम् ।
ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतम् ॥ १
अनर्थरूपा सिद्धार्था *अभीता भयदर्शिनी ।
पुनराकारयामास तमेव वरमङ्गना ॥ २
त्वं कत्थसे महाराज सत्यवादी दृढव्रतः ।
मम चेमं वरं कस्माद्विधारयितुमिच्छसि ॥ ३

एवमुक्तस्तु कैकेय्या राजा दशरथस्तदा ।
प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो मुहूर्तं विह्वलन्निव ॥ ४
मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुंगवे ।
हन्तानार्ये ममामित्रे सकामा सुखिनी भव ॥ ५
कैकेय्याः प्रियकामेन रामः प्रव्राजितो वनम् ।
यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ।
अकीर्तिरतुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे ॥ ६ G. 2. 10. 15 B. 2. 13. 14 L. 2. 14. 14

11

1 Before 1, Dm1 ins. ॐ. —^{a}) B1 अतदर्हं (sic); Dm1 (before corr.) अतदर्ह-; M4 अनारतं (for अतदर्हं). D3.4.7 महाप्राज्ञं; D5 °प्रज्ञं (for महाराजं). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 पतितं पादयोरपि; D3.5 शयानं सुसुखोचितं; D4.7 शयानमसुखोदयं; M3 शयानमथतो(metathesis)चितं. —^{c}) B4 ययातिर् (for °तिम्). —^{d}) G2 देविलोकात् (sic). Dm1 (before corr.) परित्युतं; D3 महीगतं; D4.7 इहागतं; D5 महीं गतं (for परिच्युतम्).

2 Ś1 reads 2 in marg. —Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) Cr.m.g.t असिद्धार्था. ❀ Ct : असिद्धोऽर्थः प्रयोजनं यस्याः। ❀ —^{b}) Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ह्यभी(Dd1 °भि)ता; Cr.m.g.t as in text (for अभीता). —^{cd}) M3 moth-eaten for स तमेव. —For 2, Ñ V1 B D1–7 M4 subst.; Ś1 ins. after 2 :

220* कैकेयी पुनरेवेदं घोरं वचनमब्रवीत् ।
अनन्तदुःखसंविग्नमभीता भयदर्शनम् ।

[D1–5.7 M4 transp. l. 1 and 2. —(l. 1) B1.2 पुनरप्येवं. D3.5 पुनराश्रावयामास; D4.7 पुनः सा श्रावयामास (for the prior half). D3–5.7 वर(D7 [before corr.] °रे)मेवाग(D3 °वाम) ना तदा (for the post. half). —(l. 2) Ñ1 अतीव-; V1 अलब्ध-; B1.2 D2–5.7 M4 अनर्थ-; D1 अत्यर्थ- (for अनन्त-). Ś1 D6 -दुःखसंवीनम्; B4 -दुःखमुद्विग्नम्; D1.2 M4 -शस्त्राभिहतम्; D4.7 -दुःखसंविग्नम् (for -दुःखसंविग्नम्). Ś1 D3–7 अतीव-; V1 अतीता; D1.2 अभितो (for अभीता). B4 भयवर्धनं; D1.2 M4 °दर्शिनं (D2 °नं) (for °दर्शनम्).]

3 ^{a}) D3–5.7 T1.2 G2.3 M1.2 Ck कथ्यसे; Cm.t as in text (for कत्थसे). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 कीर्त्य(D2 वर्त)से (Ñ2 स) त्वं सदा(D1.2 M4 नृभिः) सद्भिः (B3 [*sup. lin.* as in Ś1 also] D2 पुंभिः). —^{c}) Ś1 Ñ1 B1.2.4 D6 चेमौ(Ñ1 °मो); Ñ2 B3 चोभौ; V1 चैवं; Dg1 Dt1 Dm1 M3 चेद्दं; D4 चेयं (sic); D7 त्वेवं (for चेमं). Ś1 Ñ(Ñ1 marg.) B D6 वरौ (for वरं). Ś1 Ñ1 V1 B1.2.4 D6 दत्त्वा; Ñ2 B3 दत्तौ (for कस्माद्). D1.2 स्वयमेतौ (D2 °व) वरौ(D2 °रो) दत्त्वा; M4 स ममैते वरे दत्त्वा. —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D6 किं विचारयसि प्रभो; D1–5.7 M4 विचारयितुमर्ह(D2.5 M4 °मिच्छ)सि. —After 3, Dm1 ins. राम.

4 ^{a}) D4.5.7 एवमुक्ते तु. —^{b}) D5 ततः; T3 तथा (for तदा). —^{c}) Ñ1 वचः क्रुद्धो; V1 °तः क्षुब्धो; B1 पुनः क्रु°; D1 ततः क्रुद्धः; D3.5 स(D5 सु) संक्रुद्धो; D4 (with hiatus) इव क्रु° (for ततः क्रुद्धो). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D6 नि(Ś1 Ñ1 B4 निः)श्वसन्न (Ñ2 V1 B2 [marg. also as in Ś1] .3 °न्नि)नि (Ñ2 V1 B3 °व)विह्वलः; D1.2 M4 विह्वलन्निव दुःखितः(D2 मूर्छितः); D3–5.7 व्यथमान इव श्वसन् (D3.5 क्षणं).

5 Dg1 om. 5. Ñ V1 B D1.2 M4 transp. 5^{ab} and 5^{cd}. For 5^{ab}, see line 162 of App. I (No. 9). —^{a}) B4 हते (for मृते). —^{b}) Dt1 वने (for वनं). Ñ V1 B D1 मनुजकुंजरे; D2 सानुजकुंजरे (for °पुंगवे). —After 5^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 (Ś1 D6 after 5) M4 read l. 112–113 of App. I (No. 9). —For 5^{cd}, see line 173 of App. I (No. 9). —^{c}) D4 हे अनार्ये; D5 °नार्यि (sic) (for हन्तानार्ये). B4 मम मित्रे; D1.2.4.5.7 ममामित्रि; D3 ममामित्र; M4 ददामि त्वं (for ममामित्रे). —^{d}) Ś1 Ñ1 V1 B1.2.4 भव कैक(Ñ1 V1 °के)यि; Ñ2 B3 भव केकयि; Dd1 Dm1 D3–5.7 सुखिता भव. —After 5, Dg1 (after 4 as it omits 5) Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

221* स्वर्गेऽपि खलु रामस्य कुशलं दैवतैरहम् ।
प्रत्यादेशादभिहितं धारयिष्ये कथं बत ।

[(l. 1) Dg1 इह (for अहम्). G2 दैवतंरहं (sic). —(l. 2) G2 न सन्दिग्धे; M1 नत्सन्निधे (for धारयिष्ये). Dm1 (before corr.) नव (for बत).]

6 D3–5.7 om. 6–7. See lines 114, 115 and 178 of App. I (No. 9). —^{a}) Ñ2 D1 कैकेय्या (for °य्याः). B1 प्रियकामेन. —^{b}) B3 (after corr. as in text) प्रव्राजंतो; B4 D1 प्रव्रजितो. Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 मया (for वनम्). —^{cd}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 वदिष्यामि हास्यं तेषां (for ब्रवीम्येतत्तदसत्यं). —After 6^{cd}, Ñ V1 B D1.2 M4 ins.

G. 2. 10. 17
B. 2. 13. 14
L. 2. 14. 14

तथा विलपतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः ।
अस्तमभ्यगमत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ ७
सा त्रियामा तथार्तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता ।
राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत शर्वरी ॥ ८
तथैवोष्णं विनिःश्वस्य वृद्धो दशरथो नृपः ।
विललापार्तवद्दुःखं गगनासक्तलोचनः ॥ ९

l. 148–149 of App. I (No. 9); then cont.; while Ś1 D6 ins. after 6^{cd} :

222* **इति मां गर्हयिष्यन्ति स्त्रीजितं सर्वसाधवः ।**
गर्हितस्य च मे श्रेयो नेह नामुत्र विद्यते ।
स्त्रीजितेन नृशंसेन रामः सर्वगुणान्वितः ।
अनियोज्यैव तं कृच्छ्रे यदि मे मरणं भवेत् ।
अनुग्रहः परो मे स्यादिति चाप्यभिकाङ्क्षितम् ।
प्रियार्हं च सुखार्हं च प्रियं पुत्रं गुणान्वितम् ।
कथं वक्ष्याम्यहं पापो वनं गच्छेति राघवम् ।
नृशंसमकृतात्मानं क्लीबसत्त्वं स्त्रिया जितम् ।
निरामर्षं निरुत्साहमल्पवीर्यं धिगस्तु माम् ।

[(l. 1) B4 व्याहरिष्यंति. Ś1 D6 गर्हिष्यंति च मां नित्य (for the prior half). D2 om. (hapl.) from the post. half up to l. 2. D1 -धा तु वः; M4 -मानवाः(before corr. °साः) (for -साधवः). —After l. 1, B3 ins. :

222(A)* विना रामेण किं कार्यं जीवनेन ममापि च ।

—(l. 2) Ñ2 श्रेया (sic). Ñ1 नेहामुत्र च; V1 नेह नान्यत्र; B3 नेह नोमुत्र (for नेह नामुत्र). M4 योज्यते (for विद्यते). —After l. 3, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 ins. l. 147, 150–151 of App. I (No. 9). —(l. 4) D2 अनियोज्य च (for अनियोज्यैव). D1.2 कृच्छ्र (for कृच्छ्रे). —(l. 5) B1 अर्थग्रहः; D2 °ग्रह- (for अनुग्रहः). Ś1 D6 चैवाभिकांक्षये; Ñ1 D1 मेधा°; B4 चाप्य°; D2 राघवनंदनः; M4 मेत्रा° (for चाप्यभिकाङ्क्षितम्). —D2 om. l. 6–7. Ñ1 om. l. 7. —(l. 7) Ś1 पापे. D1 राघव (for राघवम्). —(l. 8) D1 भृशं शमयितात्मानं; D2 नृशंसमर्जितात्मानं (for the prior half). B3 (marg. also as above) क्लीबसंज्ञं (for °सत्त्वं). —(l. 9) Ś1 D6 निरमर्षं; V1 निराशिषं; B3 (marg. also as above) निरामयं; D2 निरामिषं (for निरामर्षं). M4 अल्पसत्त्वं (for °वीर्यं).]

—After 6^{cd}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

223* **अपुत्रेण मया पुत्रः श्रमेण महता महान् ।**
रामो लब्धो महाबाहुः स कथं त्यज्यते मया ।
शूरश्च कृतविद्यश्च जितक्रोधः क्षमापरः ।
कथं कमलपत्राक्षो मया रामो विवास्यते ।
कथमिन्दीवरश्यामं दीर्घबाहुं महाबलम् ।
अभिराममहं रामं प्रेषयिष्यामि दण्डकान् ।
सुखानामुचितस्यैव दुःखैरनुचितस्य च ।
दुःखं नामानुपश्येयं कथं रामस्य धीमतः ।
यदि दुःखमकृत्वाद्य मम संक्रमणं भवेत् ।
अदुःखार्हस्य रामस्य ततः सुखमवाप्नुयाम् ।
नृशंसे पापसंकल्पे रामं सत्यपराक्रमम् ।
किं विप्रियेण कैकेयि प्रियं योजयसे मम ।

[(l. 1) G1 (before corr.) तदा (for मया). —(l. 2) Dt1 महातेजाः (for °बाहुः). —(l. 6) T2 इमं (for अहं). Dt1 Ct स्थापयिष्यामि (for प्रेष°). —(l. 7) ❁ Cr.m.g.k.t दुःखैरिति षष्ठ्यर्थे तृतीया । ❁ —(l. 8) T2 M2 दुःखानाम् (for दुःखं नाम). —(l. 9) Dt1 Dd1 Dm1 तु (for [अ]द्य). T2 संक्रमणो (sic) (for °णं). —(l. 10) Dm1 अवाप्नुयात्. —(l. 12) M3 मे (for मम).]

—^{e}) D6 (before corr.) अतुलां; G1 चातुला (for अतुला). B3 लोके(:). —^{f}) Ś1 Ñ1 Dg1 Dt1 D6 ध्रुवं. V1 परिभवश्च नः; Dt1 परिभविष्यति (for परिभवश्च मे). —After 6, Ñ V1 B D1.2 M4 ins. l. 179 of App. I (No. 9).

7 D3–5.7 om. 7 (cf. v.l. 6). —^{ab}) G2 विलपतस् (sic). G1 परिभूमित- (sic) (for °भ्रमित-). G3 -चेतनः (for -चेतसः). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 इति (B2 marg.) राज्ञो विलपतः शोकसंविग्नचेतसः. —After 7^{ab}, Dm1 ins. राम श्री. —^{c}) Ś1 Ñ2 B3 Dg1 Dt1 T1.3 G1 M1.2 अभ्यागमत्; B4 °गतत्; Dd1 Dm1 G2 M4 अभ्यागतः; D1 °गतः (for °गमत्). —^{d}) D6 reads from भ्यवर्तत up to वर्ष in l. 2 of 224* in marg. *sec. m.* D1 चाप्यवर्तत.

8 ^{a}) D3–5.7 च तस्य (for त्रियामा). ❁ Cg सा-त्रियामेति । अत्रियामा यामत्रयवत्त्वं विहायातिदीर्घेत्यर्थः । ❁ Dt1 Dd1 तदा (for तथा). —^{c}) D3.4.7 विलपतः सा(D3 स्या)धु; D5 विलपतो घोरा (for °मानस्य). —^{d}) T2 व्यथेसत (sic) (for व्यभा°). D3–5.7 शर्वरी तु(D3 च; D5 प्र) क्षयं ययौ. —For 8, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst. :

224* **त्रियामापि भृशार्तस्य सा रात्रिरभवत्तदा ।**
तथा विलपतस्तस्य राज्ञो वर्षशतोपमा ।

[D6 reads up to वर्ष in l. 2 in marg. *sec. m.* (cf. v.l. 7). —(l. 1) Ś1 Ñ2 V1 B3 D6 तु (for [अ]पि). B1 नृशार्तस्य. Ñ2 सा रात्रि॰॰वत्तदा; B1 सा रात्रिरभ॰° (for the post. half). Ñ1 त्रियामा तस्य सा रात्रिरभवद्दारुणा तदा. —(l. 2) Ñ1 राज्ञो (for तथा). B1 reads ल *sup. lin.*; D1.2 M4 विलपमानस्य (for °तस्तस्य). Ñ1 तदा (for राज्ञो). B2 reads प in वर्षशतोपमा *sup. lin.*]

9 ^{a}) Dt1 सदैवोष्णं. Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 विनिश्वस्य. Ś1 D6 दीर्घमुष्णं च नि(Ś1 निः)श्वस्य; Ñ B D1.2.4.5.7 M1 स(B2.3 सु) दीर्घमुष्णं(Ñ2 °ष्टं)नि(Ñ1 B1 D2.5 °निः)श्व(D4 after corr. *sec. m.*; before corr. °श्वे) स्य; V1 सुदीर्घमुष्णं च निःश्वस्य (hypm.); D3 स दीर्घमुष्ण-मुच्छ्वस्य. —^{b}) B4 बुधो; Dg1 क्रुद्धो (for वृद्धो). —D4.7 om. 9^{cd}. —^{c}) D3 दुःखात्; T2 दीनो (for दुःखं). Ś1

न प्रभातं त्वयेच्छामि मयायं रचितोऽञ्जलिः ।
अथवा गम्यतां शीघ्रं नाहमिच्छामि निर्घृणाम् ।
नृशंसां कैकयीं द्रष्टुं यत्कृते व्यसनं महत् ॥ १०

एवमुक्त्वा ततो राजा कैकेयीं संयताञ्जलिः ।
प्रसादयामास पुनः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ ११
साधुवृत्तस्य दीनस्य त्वद्गतस्य गतायुषः ।
प्रसादः क्रियतां देवि भद्रे राज्ञो विशेषतः ॥ १२

G. 2. 10. 24
B. 2. 13. 21
L. 2. 14. 23

Ñ V1 B D1.2.6 M4 **करुणं**(V1 °णैर्) **विललापार्तो**; Dg1 **विललापार्तिवद्दुःखं**; D5 **विललापार्तदुःखास्.** —^{d}) Ñ2 **गणना-सक्तलोचनः**; D1 °न (sic); D2 **ह्यंगना**°; D3.5 **मंनद्ध**(D3 **मंन्नग** [sic])**हृदया गिरा.** —After 9, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 ins. :

225* **कैकेयि हा नृशंसासि यन्मामिच्छसि बाधितुम् ।**
राज्यलोभात्त्वया त्यक्तः प्राणांस्त्यक्ष्याम्यसंशयम् ।
हा पुत्र राम धर्मात्मन्मद्भक्त गुरुवत्सल ।
कथं त्वामल्पपुण्योऽहं परित्यक्ष्याम्यसंशयम् ।
हा रात्रि सर्वभूतानां जीवितार्धापहारिणि ।

[(l. 1) V1 कैकेयि त्वं; B1.4 कैकेये(B4 °यी) हा; D1 M4 हा कैकेयि (by transp.); D2 हा कैकेये (for कैकेयि हा). B1 हि (for [अ]सि). D1 वाञ्छितुं (for बाधितुम्). B1 बाधितुमिच्छसि (by transp.). —(l. 2) D2 प्राणं (sic) (for प्राणांस्). —D2 om. from l. 3 up to st. 10. —(l. 3) M4 transp. पुत्र and राम. Ñ2 भद्रात्मन् (for धर्मात्मन्). Ś1 D6 सद्भक्तं; Ñ2 काकुत्स्थ; M4 विनीत (for मद्भक्त). Ś1 D6 गुरुवत्सलं; B4 °लः; D1 पितृ° (for °वत्सल). —(l. 4) B4 (with hiatus) वा (for त्वाम्). V1 B2 (marg.) D1 M4 [अ]नागसं (for [अ]संशयम्). —(l. 5) Ñ1 ह; Ñ2 B2.3 हे (for हा). Ś1 D6 रात्रे; B1.4 रात्रिः(B4 राम also) (for रात्रि). V1 जीवितस्यापहारिणि; B4 जीवितापहारिणि (subm.); D1 जीवितार्था°; D6 जीविताद्वैर्धहारिणि; M4 असि मूर्ध्नि प्रहारिणी (for the post. half).]

10 D2 om. 10 (cf. v.l. 9). —^{a}) D3 **प्रभात** (sic). Dg1 **श्च इच्छामि**; Dd1 Dm1 D3–5.7 **Ct***p* **त**(Dd1 **त्व**)**वेच्छामि**; G3 **तदेच्छामि**; **Ct***p* (second) as in text (for **त्वये**°). —After 10^{a}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3–5.7 T G M1–3 ins. :

226* **निशे नक्षत्रभूषणे ।**
क्रियतां मे दया भद्रे;

[(l. 1) D5 निशि (for निशे). Dt1 Dd1 Dm1 नक्षत्रभूषिते. —(l. 2) G1 हि; **Ct** as above (for मे). Dg1 दयां. D3–5.7 विधीयतां मयि दया.]

—^{b}) D3 **न त्वयं**; D4.7 **तवायं**; D5 **रन्वयं** (sic) (for **मयायं**). G3 **रचितोयं मयांजलिः**(by transp.). —For 10^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst. :

227* **नेच्छाम्यद्य प्रभातां त्वामभियाचे कृताञ्जलिः ।**

[Ś1 D6 हि; B2 [अ]हं (for [अ]द्य). Ś1 D6 नवायं रचितोंजलिः (for the post. half).]

—After 10^{ab}, D7 ins. :

228* **विज्ञापयामास पुनर्वचनं चेदमब्रवीत् ।**

—D4 om. (hapl.) 10^{c}–11^{b}. Ś1 D6 om. 10^{cdef}. —^{c}) D5 **अथ चागम्यतां**; G2 °**मतां** (for **अथवा गम्यतां**). —^{d}) Ñ B M4 **नेमा**(M4 [before corr.]°**मो**)**मिच्छामि**; V1 **न तु चेच्छामि**; D3 **नाहमि**°°; D5 **शीघ्रं नाहम्मि**; M2 **नाहं जानामि** (for **नाहमिच्छामि**). B1 °**घृणां**; B3 reads **नि** *sec. m.*; B4 °°**णां**; D5 (before corr.) **निर्घृणं**; M3 **निर्घृणात्** (for °**णाम्**). —^{e}) G2 **नृशंसा** (sic); M3 **नृशंसान्** (for **नृशंसां**). Ñ V1 B D1 M4 **अकृतज्ञां चिरं द्रष्टुं**; D3.5.7 **द्रष्टुं नृशंसां कैकेयीं**(D3 °**यी**) (by transp.). —^{f}) Dg1 Dt1 T3 G2 M1.3 **मम** (for **महत्**). Ñ V1 B D1 M4 **कैकेयीं** (Ñ2 °**यी**) **भर्तृघातिनिं**; D3.5.7 **व्यसनं यत्कृतं**(D7 °**ते** [by transp.])**मम.**

11 D4 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). —^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 **विलप्यैवं**(D6 °**व**); Dt1 Dd1 **एवमुक्ता**; D3 **एवमुक्ताथ** (hypm.) (for °**क्त्वा**). G1.2 M1 **तदा** (for **ततो**). —^{b}) D3 **कैकेयी.** Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 **उद्यतांजलिः**; Dm1 **संमतां**°; D3.5.7 **संहतांजलिः**(D3 °**लि**); M3 (after corr. *sec. m.* as in text) **संयतों**°. —^{c}) D3–5.7 **विज्ञापयामास.** T2 **तदा** (for **पुनः**). —^{d}) D1–5.7 M4 **वचनं** (for **कैकेयीं**). Dt1 **राजधर्मवित्** (for **चेदमब्रवीत्**). Ś1 Ñ V1 B1.3.4 D6 **वाक्यं चेद**(V1 **चैना**)**मथाब्रवीत्**; B2 **वाक्यं चेदमुवाच ह.**

12 ^{a}) Ś1 D1–7 G1 M3 **साधुवृद्धस्य**; Ñ V1 B **साध्वि** (Ñ2 °**धि** [sic])**वृद्धस्य** (for **साधुवृत्तस्य**). —^{b}) D3–5.7 **मद्विधस्य** (for **त्वद्गतस्य**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 **त्वदृश** (Ś1 D6 **मादृश**; B1 **दुर्बल**; B3 D1 **तदृश**)**स्याल्पचेतसः**(Ñ2 V1 B3 [marg. *sec. m.* also] °**तेजसः**; D2 °**मेधसः**). —B2 reads from 12^{c} up to l. 1 of 229* in marg. —^{cd}) D5 T2 **देवी** (for **देवि**). T1.2 G3 M2 **मम**; G2 **भद्रो** (for **भद्रे**). Dt1 Dd1 Dm1 transp. **देवि** and **भद्रे.** Ś1 D3–7 **राज्ञो भर्तुर्वि**(D7 °**वि**)**शेष**(Ś1 °**षि**)**तः**; V1 B2 D1.2 M4 **भर्ता त्वा**(D2 M4 °**र्तुस्त्वा**)**मभियाचतः**(V1 B2 °**ते**; D1 °**ति**) (for ^{d}). —Ñ B1.3.4 subst. l. 2 only for 12^{cd} and then cont. l. 3–6. Ś1 V1 B2 D1.2.6 M4 ins. after 12 :

229* **भीतोऽस्म्यार्तोऽस्मि दासोऽस्मि वशगोऽस्मि कृतस्त्वया ।**
शरणागतस्य सुभगे कुरु त्राणं प्रसीद मे ।
कृता ते यदि जिज्ञासा मयीयं चारुहासिनि ।
सत्यमेव स्वभावो मे त्वदधीनोऽस्मि सर्वथा ।
यद्यदिच्छसि संप्राप्तुं रामप्रव्राजनादृते ।
सर्वस्वमपि वा प्राणांस्ते ददामि प्रसीद मे ।

G. 2. 10. 27
B. 2. 13. 21
L. 2. 14. 25

शून्येन खलु सुश्रोणि मयेदं समुदाहृतम् ।
कुरु साधु प्रसादं मे बाले सहृदया ह्यसि ॥ १३

विशुद्धभावस्य हि दुष्टभावा
ताम्रेक्षणस्याश्रुकलस्य राज्ञः ।
श्रुत्वा विचित्रं करुणं विलापं
भर्तुर्नृशंसा न चकार वाक्यम् ॥ १४
ततः स राजा पुनरेव मूर्छितः
प्रियाममतुष्टां प्रतिकूलभाषिणीम् ।
समीक्ष्य पुत्रस्य विवासनं प्रति
क्षितौ विसंज्ञो निपपात दुःखितः ॥ १५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११॥

[Ś1 D6 om. l. 1–2. Ñ B1.3.4 om. l. 1. B2 reads l. 1 in marg. —(l. 1) B2 मुग्धोस्मि; M4 दीनोस्मि (for दासोऽस्मि). V1 ज्ञानैस्त्यक्तः (for वशगोऽस्मि). —(l. 2) Prior half hypm. —D1.2 M4 शरणागतं मां (for शरणागतस्य). Ñ1 B2 D2 शुभगे; M4 हि भद्रे (for सुभगे). D1.2 M4 त्राहि देवी (for कुरु त्राणं). —(l. 3) D1.2 M4 मयि (for यदि). D2 यज्ञासा (sic) (for जिज्ञासा). Ś1 D6 मदीया; V1 मयेवं; B1 मयित्थं; B2 (before corr.) मयेयं; D1.2 M4 यदीयं (for मयेयं). —(l. 4) Ś1 Ñ1 B1–3 D6 सत्यमेष; M4 सत्यमेव (for सत्यमेव). M4 प्रभावो. D1 तद्; M4 तव (for त्वद्). V1 हि (for ऽस्मि). Ś1 D6 सर्वदा (for °था). —(l. 5) V1 B1 संप्राप्तं. D1.2 M4 यदन्यदिच्छसि प्राप्तुं (for the prior half). V1 रामः (sic). B4 -प्रव्रजनाद् (for -प्रव्रा°). —(l. 6) D2 सर्वस्वमपि. Ś1 D6 च प्राणांस्; V1 प्राणांस्ते; M4 च प्राणान् (for वा प्राणांस्). Ś1 B1.4 D6 ते ददानि; V1 ददामि च; D1.2 तद्ददामि; M4 स्वान्ददामि (for ते ददामि).

13 [a]) Ñ2 B3 सत्येन; D5 (before corr.) शून्यो न; Cr.k as in text; Cm.g.t शून्ये न and as in text also (for शून्येन). ※ Cm: शून्ये निर्जनप्रदेशे इदं रामाभिषेचनं न समुदाहृतं खलु। किंतु राजसभायामुदाहृतम्। अथवा शून्येन प्रनष्टसर्वाहंभावेन मया इदमुदाहृतमिति वार्थः। ※ Cg.t also offer similar explanations. Ś1 Ñ V1 B1.3 D1.2.6 M4 कैकेयि; B2 वै देवि; B4 कैकेयी (for सुश्रोणि). —[b]) D3–5.7 मयैतत् (for मयेदं). Dt1 समुपाहृतं; D7 °हृतं (for °दाहृतम्). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 मयै(V1 °न्ये; D2 °यि)तद्वाक्यमीरितं. —[c]) Ś1 Ñ B साध्वि; Dt1 ※(lacuna)धु; D4 मां त्वं; D7 सा त्वं; M4 भद्रे (for साधु). B4 om. मे (subm.). V1 साध्वि प्रसादं कुरु मे. —[d]) Dg1 G1 M1.2 सुहृदया; D3–5.7 [अ]समहृदया; Ct as in text (for सहृदया). G2 सुहृदयास्यसि (sic). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 भीत(M4 आर्त)स्य शरणार्थिनः(Ś1 D2.6 M4 °र्णैषिणः; D1 °णेषिणः). —After 13, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

230* प्रसीद देवि रामो मे त्वद्दत्तं राज्यमव्ययम् ।
लभतामसितापाङ्गे यशः परमवाप्नुहि ।
मम रामस्य लोकस्य गुरूणां भरतस्य च ।
प्रियमेतद्गुरुश्रोणि कुरु चारुमुखेक्षणे ।

[(l. 1) T2 देवी. Dd1 Dm1 [अ]पि; T2 हि (for मे). —(l. 2) G2 रमताम (for लभताम). Dt1 -[अ]पांगि (for -[अ]पाङ्गे). Dt1 Dd1 Dm1 M3 परमवाप्स्यसि; M2 परममाप्नुहि. —(l. 3) Dg1 reads स्य लोक in marg. —(l. 4) T2 गुरो- (sic); Ctp उरु- (for गुरु-).]

14 [a]) Ś1 B1 D6 T1.2 सु-; B3 D3 om. (subm.); D1.2 M4 वि-; D4.5.7 तु; M2 च; Ct as in text (for हि). B3 दुष्टभावाद्; D4 (after corr. *sec. m.* as in text) °वाः; T3 °भाव (sic). —[b]) D3.5 शोकातुरस्य (for ताम्रेक्षणस्य). T1 [अ]श्रुगळस्य; T2.3 G M1–3 [अ]श्रुकळस्य. Ś1 D4.6.7 दुःखातुरस्याश्रुकण(D6 °ल)स्य राज्ञः; Ñ V1 B D1.2 M4 भृशार्तरूपस्य च(Ñ1 B3 हि; V1 om. [subm.]) तस्य राज्ञः; Dt1 दीनस्य ताम्राश्रु°. —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 कृताश्रुपा(Ñ1 °तप्रया)तस्य (B4 ins. हि after स्य) तथा(D1 °थो)भि(Ñ1 हि)याचिता(Ś1 D6 धावतोः B4 D1.2 M4 याचतो); D3–5.7 श्रुत्वापि सा(D4 शां) तं क°. —[d]) Ś1 भृशं सा; Ñ1 नृशंशा; D1 निशंसा (for नृशंसा). Ś1 B3 D1.6 संज्ञां(Ś1 °ज्ञं); Ñ V1 B1.2.4 D2 साज्ञां (for वाक्यम्).

15 D2 om. 15. —[a]) B1 दुःखितः (for मूर्छितः).—[b]) D6 (before corr.) प्रियं. Ś1 Ñ B1–3 D6 सुदुष्टां; V1 D7 स दुष्टां; B4 स दृष्ट्वा; D1.5 M4 अनिष्टां; D3 Cm.k अदुष्टां; Ct as in text (for अतुष्टां). —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 विवास(Ñ1 °श)कारणं (for विवासनं प्रति). —[d]) Ś1 Ñ2 B D3.5 M4 विषण्णो; Ñ1 D4.6.7 निषण्णो; V1 महात्मा; D1 विविण्णो; Cm.t as in text (for विसंज्ञो). Ś1 Ñ V1 B D1.3–7 M4 विललाप (for निपपात). Ś1 D4.6.7 पार्थिवः; Ñ1 सुदुःखितः (hypm.); B1 मूर्छितः (for दुःखितः). —After 15, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. 219*.

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 Ñ V1 B D1–4.6 दशरथविलापो; Dg1 पीतांबरं; D5 कैकेयीवचनं; D7 महर्षिवाल्मीकिविरचिते दशरथविलापो. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1.4 D6 om. Ś1 14; Ñ2 B2.3 9; V1 10; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2 T G M1–3 13; D1 66; D3 59; D4.7 15; D5 18; M4 11 (as in text). —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः; G M2 श्रीरामाय नमः.

१२

पुत्रशोकार्दितं पापा विसंज्ञं पतितं भुवि ।
विवेष्टमानमुद्वीक्ष्य सैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १
पापं कृत्वेव किमिदं मम संश्रुत्य संश्रवम् ।
शेषे क्षितितले सन्नः स्थित्यां स्थातुं त्वमर्हसि ॥ २
आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः ।
सत्यमाश्रित्य हि मया त्वं च धर्मं प्रचोदितः ॥ ३
संश्रुत्य शैब्यः श्येनाय स्वां तनुं जगतीपतिः ।
प्रदाय पक्षिणे राजञ्जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४
तथा ह्यलर्कस्तेजस्वी ब्राह्मणे वेदपारगे ।
याचमाने स्वके नेत्रे उद्धृत्याविमना ददौ ॥ ५
सरितां तु पतिः स्वल्पां मर्यादां सत्यमन्वितः ।
सत्यानुरोधात्समये वेलां स्वां नातिवर्तते ॥ ६ G. 2. 11. 5 B. 2. 14. 6 L. 2. 13. 6

12

1 Dm1 begins with ॐ. —[a]) D3 पापं (for पापा). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 पुत्रशोकातु(D2 °त)रं दीनं; M4 °कामिसंतप्तं. —[b]) D3 ॰भिज्ञं; D4.5.7 वि:° (for विसंज्ञं). D2 पतितुं. —[cd]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3–5.7 T1 M1–3 Ct विचेष्टमान(M3 °॰॰)म्. Dt1 Dd1 Dm1 Ct उत्प्रेक्ष्य; D3–5.7 आविष्टम् (for उद्वीक्ष्य). Dg1 Dd1 T2 G2 M1–3 से(Dg1 T2 सै; M3 स्वे)क्ष्वाकुम्; Dt1(with hiatus) ऐक्ष्वाकुम्; Dm1(before corr. as in Dd1) D3–5.7 (Dm1 with hiatus) इक्ष्वा(D4 °क्ष्वु)कुम्; G3 से° (for सैक्ष्वाकम्). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 विचे(Ś1 M4 °वे)ष्टमानं भर्तारं कैकेयी वाक्यम(M4 पुनर)ब्रवीत्.

2 [a]) D3 कृते च; D5 M3 Cm.g कृत्वैव; Ck.t as in text (for कृत्वेव). Ś1 D6 [इ]व भो भर्तर्; Ñ V1 B3 [इ]दमपरं; B1 [अ]व कि° (sic) (for [इ]व किमिदं). —[b]) D3 नं व (sic); D4.7 न च (for मम). Ś1 Ñ V1 B3.4 D6 दत्त्वा वर(V1 °रं; B4 [before corr.] °रौ)द्वयं; B1.2 D1.2 M4 दत्त्वा वरौ(M4 °रे) स्वयं; T2 M3 °त्य संश्रुयं(sic) (for संश्रुत्य संश्रवम्). —[c]) B4 G3 शेते. Ś1 Ñ V1 B3 D6 किं भूतले (for क्षितितले). Ś1 D6 स्वस्थः; B4 राजा (for सन्नः). —[d]) Ñ V1 B1–3 D1.2 M4 स्थातुं सत्ये(B1 °त्ते); B4 नैवं स्थातुं; D3–5.7 सत्ये स्थातुं. T1.2 G3 त्वं स्थातुम् (by transp.). Ś1 D6 सत्ये त्वं(Ś1 स्वां [sic]) स्थातुमर्हसि.

3 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 परं धर्मं (for हि परमं). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 धर्मज्ञाः सत्यवादिनः. —[cd]) Dt1 च; T2 तु; Cg as in text (for हि). T2 ममं (sic); G1 धर्मे; Cm.g.t as in text (for धर्मं). Dt1 त्वं धर्मं प्रतिचोदितः; D3–5.7 त्वमिहाभिप्रणोदितः (for [d]). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 सत्यवागि(Ś1 D6 °दी)ति च ज्ञात्वा मया त्वमभि(Ś1 D6 °मिह)याचितः.

4 D3.4 om. 4–6. —[a]) T2 चैब्यः (for शैब्यः). D5 शिबिः संश्रुत्य श्येनाय; D7 संश्रुत्य श्येनाय शिबिः. —[b]) D5.7 स्वमांसं पक्षिणे(D7 दक्षिणां) ददौ. —[c]) Dt1 Dm1 T3 G2 M1 पक्षिणे राजा; Dd1 पक्षिणं राजा; D5 वचनात्तस्मै; D7 च वरं तस्मै (for पक्षिणे राजन्). —For 4, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst.:

231* कपोतायाभयं दत्त्वा शिबिः किल महीपतिः ।
उत्कृत्य च स्वमांसानि दत्त्वा स्वर्गमितो गतः ।

[(l. 1) D1.2 कपोतस्य. Ñ M4 शैब्यः. —(l. 2) Ñ2 नत्कृत्य (sic).]

5 D3.4 om. 5 (cf. v.l. 4). —[a]) D7 [अ]लुर्क्क; T G M1–3 [अ]ळर्कस् (for [अ]लर्कस्). —[c]) Dt1 D7 M2 याच्यमाने; Dd1 Dm1 D5 T3 G1.3 याच(D5 G1.3 °च्य)मानः; Cg as in text. D7 तु कलशं (for स्वके नेत्रे). —[d]) Dt1 Dd1 Dm1 (before corr. as in text) विमना; D7 विमलं; T1.2 G2.3 M1.2 सुमना; Cg as in text (for [अ]विमना). —For 5, Ś1 Ñ V1 B (Ñ V1 B reading it after 6) D1.2.6 M4 subst.:

232* अलर्कश्चापि राजर्षिर्ब्राह्मणेनाभियाचितः ।
प्रदायोत्कृत्य नेत्रे स्वे नाकपृष्ठमितो गतः ।

[(l. 1) M4 अळर्कम्. V1 [अ]पि याचितः; B3 [ए]व या° (for [अ]भियाचितः). —(l. 2) Ś1 D6 नेत्रे द्वे; M4 नयने (for नेत्रे स्वे). V1 स्वर्ग- (for नाक-).]

—Thereafter, Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 cont.; Ñ1 cont. l. 1 and 3 only after 234*; D1.2 ins. after 6:

233* सत्यप्रतिज्ञस्तस्मात्त्वं प्राक्प्रतिज्ञाय मे वरौ ।
न ददासि च कस्मात्त्वं लुब्धः कापुरुषो यथा ।
परित्यज्य सुतं रामं वनवासाय राघवम् ।

[(l. 1) D2 कस्मात्त्वं. D2 च विज्ञाय (for प्रतिज्ञाय). D1.2.6 M4 वरे (for वरौ). —Ś1 V1 B1 D1.2 om.; B2 reads in marg. l. 2. —(l. 3) B1.3 परित्यज. Ś1 D6 पार्थिव; D1 राघवः (for राघवम्).]

—Thereafter M4 reads 14[cd] for the first time repeating it in its proper place .

6 Ś1 D3.4.6 om. 6 (for D3.4 cf. v.l. 4). —[a]) Ñ V1 B D1.2.7 च; Dm1 (after corr. as in text) नु (for तु). M4 सरितश्च. Ñ V1 B D1.2 M4 सत्यां(B3 [before corr.] °त्यं); T2 वेलां; G1 स्वल्पं; G2 स्वलां (sic) (for स्वल्पां). D5 सरितां पतिः सत्याच. ❀ Cv: स्वल्पमर्यादां स्थां (दास्थां); Cr.k: सूक्ष्मां (Ck °क्ष्मं) सत्यस्य मर्यादां। ❀ —[b]) Ñ V1 B D1.2 M4 स्थापितां(V1 B1 °तः; B2

G. 2. 11. 8 समयं च ममार्येमं यदि त्वं न करिष्यसि ।
B. 2. 14. 10 अग्रतस्ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ७
L. 2. 15. 7 एवं प्रचोदितो राजा कैकेय्या निर्विशङ्कया ।
नाशकत्पाशमुन्मोक्तुं बलिरिन्द्रकृतं यथा ॥ ८
उद्भ्रान्तहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत् ।
स धुर्यो वै परिस्पन्दन्युगचक्रान्तरं यथा ॥ ९
विह्वलाभ्यां च नेत्राभ्यामपश्यन्निव भूमिपः ।
कृच्छ्राद्धैर्येण संस्तभ्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १०

[before corr.] °ता:) पुरा; D5.7 °संधित:; T3 M2 °संयुत:; Cv.m.g.t as in text (for सत्यमन्वित:).—[c]) D5 सत्यानुरोध-; D7 °संधात्; M3 °धा: (for सत्यानुरोधात्). D6 -समयात्; G2 M1 समयं (for समये). Ñ V1 B समयं पालयन्वेलां; D1 M4 समयं पालयानस्तु; D2 समयं पालयामास. —[d]) D5 स वेलां; D7 T1.2 G3 M2 स्वां वेलां (by transp.) (for वेलां स्वां). Ñ V1 B D1.2 M4 न लं(Ñ1 नोलं; B1 *लं) घयति वेगवान्.—After 6, Ñ1 (ins. l. 1-4 only after 232*) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.; whereas D3-5.7 ins. l. 5 and 6 only (D3.4 after 3, owing to om. of 4 and 5) :

234* सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः ।
सत्यमेवाक्षया वेदाः सत्येनावाप्यते परम् ।
सत्यं समनुवर्तस्व यदि धर्मे धृता मतिः ।
स वरः सफलो मेऽस्तु वरदो ह्यसि सत्तम ।
धर्मस्यैवाभिकामार्थं मम चैवाभिचोदनात् । [5]
प्रव्राजय सुतं रामं त्रिः खलु त्वां ब्रवीम्यहम् ।

[(l. 1) Dm1 T1.2 G3 एव परं; Cm.g as above (for एकपदं). Ñ1 धर्म:; G3 ब्रह्मा (for ब्रह्म). Ñ1 लोक: (for धर्म:). —(l. 2) Ñ1 [अ]क्षरं (for [अ]क्षया). Dg1 [ए]वाप्स्यते; T2 M2 Cg [ए]वाप्यते. Ñ1 महत्.—(l. 3) Dg1 स्वमनुवर्तस्व. Dt1 धर्म- (for धर्मे). Ñ1 स्थिता; Dg1 दृढा; Cg as above (for धृता).—(l. 4) Ñ1 वर: स (by transp.). T1.2 G3 सफल: स(G3 °लस्तु) वरो. Ñ1 [अ]थ (for मे). Ñ1 वर एष हि मे मत: (for the post. half).—(l. 5) Dg1 T3 M3 स(Dg1 स्व)धर्मस्य; G1 °स्य च (for धर्मस्यैव). D3.5 स्वधर्ममभिगम्य त्वं; D4.7 त्वं धर्ममभिसंगम्य; T1.2 G3 धर्मस्य हित°; G2 M1 धर्मस्यापि च कामार्थं; Ck °स्यैव हि कामार्थं; K(ed.) धर्मस्येहाभिकामार्थं (for the prior half). D3 [अ]भिनोदन; D4.5.7 °नोदनात् (for [अ]भिचोदनात्).—(l. 6) M3 त्वा (for त्वां). D3-5.7 वनवासाय पार्थिव(D4 °वं) (for the post. half).]

—Thereafter Ñ1 cont. lines 1 and 3 of 233*; while D1.2 ins. 233* after 6.

7 [ab]) G3 (after corr. *inf. lin.* as in text) सफलं (for समयं). K(ed.) [अ]द्येमं (for [आ]र्येमं). D3-5.7 अथवा स(D3 न स [hypm.])मयं मह्यं (for [a]). T1.2 M2 न त्वं (by transp.). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 न करिष्यसि (V1 °ष्यामि) चेदद्य वचनं मम(D1.2 M4 मेभि) कांक्षितं. —[c]) Ś1 D3-7 महाराज; Ñ V1 B D1.2 M4 ततो राजन्; G2 परित्यस्ता (sic) (for परित्यक्ता). —[d]) T3 G1.3 जीवितुं.

8 [a]) D3.5 प्रनोदितो; D4.7 प्रणो° (for प्रचो°). —[b]) D3-5.7 वचनात्तदा; M3 नृविशंकया (sic).—[cd]) T2 नाशक्नुव (sic); M2 नाशक्नोत् (for नाशकत्). Dd1 उन्मुक्तं. D5 विष्णु- (for इन्द्र-). D3.7 नाशकत्पाशबंधात्तं(D7 °त्तु) मोक्तुं मृगवरो यथा. —For 8, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst. :

235* छलपाशेन कैकेय्या बद्ध एवं नराधिपः ।
न शशाक तदाच्छेत्तुं बलिः प्रागिव विष्णुना ।

[(l. 1) Ñ2 फलशापेन; B3 कु(m. also फ)लशापेन (for छलपाशेन). V1 B2 D2 एव (for एवं). —(l. 2) M4 नाशक्नोच्च (for न शशाक). D1.2 नाशकत्तु(D2 °त्तं) बलाच्छेत्तुं (for the prior half). M4 नागपाशान्यथा बलि: (for the post. half).]

9 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 विवर्ण-; D5 (after corr. m. as in text) उद्धात- (for उद्भ्रान्त-). Ś1 Ñ V1 B1-3 D1.2.4.6.7 M4 -वदनश्च; B4 -वदनं (for -हृदयश्च).—[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 विभ्रांतनयनो(Ñ1 D1 °वदनो; D2 M4 °हृदयो) (for विवर्णवदनो). —D4 om. 9[cd].—[cd]) M3 सुधुर्यो. Ś1 Ñ V1 B D3.5-7 महाधु(Ś1 Ñ °धू)र्यः श्र (V1 B1 स)माधु(Ś1 D3.5.6 °स)क्तो (for [c]). M1 (before corr.) -चक्रांतरा. Ś1 Ñ V1 B D3.5-7 युक्त(D7 °य)श्च (Ñ2 *)क्रांतरे. V1 B3 D3 तथा; T1.2 गत:; T3 यदा (for यथा). D1.2 M4 यदृच्छयांतरगतो राजा गो(M4 गौ)श्चक्रयोरिव.

10 D5 om. 10-11.—[a]) Dt1 विकृताभ्यां; Dm1 विकलाभ्यां; D3 द्विफलाभ्यां (for विह्वलाभ्यां). —[b]) D3 अप*न्निव (for अपश्यन्निव). T3 भूपति: (for भूमिप:). —[c]) D4 संचिंत्य; T2 M2.3 संस्तंभ्य (sic) (for °स्तभ्य). —For 10, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst. :

236* विभ्रान्तचित्तनयनो भ्रष्टसंज्ञोऽतिदुःखितः ।
कृच्छ्रादेव स धैर्येण संस्तभ्यात्मानमब्रवीत् ।

[(l. 1) Ś1 D1.2 M4 नष्ट- (for भ्रष्ट-). D1 [ऽ]भि-; M4 [ऽ]थ (for अति-). —(l. 2) Ś1 D1.2.6 M4 इव (for एव). D1.2 च (for स). M4 धैर्यं च (for धैर्येण). M4 संस्तंभ्य (sic). Ś1 D6 आत्मना (for अब्रवीत्).]

—Then cont. :

237* शोकसंरम्भताम्राक्षः कैकेयीमभिवीक्ष्य ताम् ।
धिगस्तु पापशीले त्वां नृशंसे पतिघातिनि ।
त्यजामि त्वामहं पापां निर्घृणां निरपत्रपाम् ।
न मे त्वया कृत्यमस्ति क्षुद्रया राज्यलुब्धया ।

[(l. 1) Ś1 D6 इदमब्रवीत्; D2 अभिसंक्ष्य तां (sic). —(l. 2) D1.2 M4 ते पापशीले (for पापशीले त्वां). B4 पतिघातिनीं; D1.2 M4 भर्तृघातिनि. —(l. 3) Ś1 D6 अहं पापे; Ñ1 B1 अहं पापा (sic);

यस्ते मन्त्रकृतः पाणिरग्नौ पापे मया धृतः । तं त्यजामि स्वजं चैव तव पुत्रं सह त्वया ॥ ११

G. 2. 11. 15
B. 2. 14. 14
L. 2. 15. 13

V1 महा°; M4 महाभागां (for अहं पापां). B1 om. निर्घृणां. B1 निरुपद्रवां (for निरपत्रपाम्). —(l. 4) D1 न मे चास्ति त्वया कृत्ये (for the prior half). B4 * *धा (for क्षुद्रया). Ś1 D6 पाप-; D2 राज- (for राज्य-).]

11 D5 om. 11 (cf. v.l. 10). Ś1 D6 om. 11^{ab}. —^{b}) D3.7 सह; T3 [उ]द्धृतः; G2 भृतः; G3 M2 हृतः; M3 कृतं (for धृतः). ❀ Cv : पाणि पाणिग्रहणं आहृतं अनुष्ठितम् । ❀ —^{c}) Dg1 Dt1 M3 सं- (for तं). Dg1 स्वकं; Dm1 स्वतं (sic); D3.4.7 T3 G1.2 M1.2 **Cr*p*** स्वयं; **Cv.r.m.g.t** as in text (for स्वजं). T1.2 G3 वापि (for चैव). —^{d}) D3.4.7 पुत्रमार्यं (D4 °भार्यां [sic]) (for तव पुत्रं). M3 transp. तव and सह. D4.7 त्वया सह (by transp.). —For 11, Ñ V1 B D1.2 M4 subst.; while Ś1 D6 subst. l. 2 only for 11^{cd} :

238* मन्त्रवच्च मया पाणिर्गृहीतो यस्त्यजाम्यहम् ।
त्वत्कृते चापि भरतं त्यजाम्यनपकारिणम् ।

[(l. 1) D1.2 M4 मंत्रतस्ते. B2 D1.2 तं (for [अ]हम्). —(l. 2) M4 संलक्ष्ये नापकारिणं (for the post. half).]

—Thereafter Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 cont.; D4.5.7 ins. l. 5–12 only after l. 43 of App. I (No. 10) :

239* एवं विलपतस्तस्य राज्ञो दशरथस्य तु ।
जगाम सा निशा कृत्स्ना दुःखार्तस्य महात्मनः ।
अथोषसि प्रभातायां शर्वर्यां द्वारमागतः ।
सुमन्त्रः प्राञ्जलिर्भूत्वा बोधयामास पार्थिवम् ।
सुप्रभाता निशा राजंस्तवेयं भद्रमस्तु ते ।
बुध्यस्व नरशार्दूल श्रियं भद्राणि चाप्नुहि ।
पूर्णचन्द्रोदये पूर्णो वर्धते सागरो यथा ।
सर्वर्द्धिविभवैः पूर्णस्तथा वर्धस्व भूपते ।
यथा रविर्यथा सोमो यथेन्द्रो वरुणो यथा ।
नन्दत्यृद्ध्या श्रिया चैव तथा त्वं नन्द भूपते ।
ततः स राजा सूतस्य प्रतिबोधनमङ्गलम् ।
श्रुत्वातिदुःखसंतप्तस्तमाभाष्येदमब्रवीत् ।
सूत किं दुःखितं त्वं मामस्तुत्यं स्तोतुमिच्छसि ।
वचोभिरेभिरार्तं मां भूयस्त्वमनुकृन्तसि ।

[(l. 1) M4 विलपमानस्य. Ś1 D2.6 M4 च (for तु). B4 संगो दशरथस्तदा (for the post. half). —(l. 2) V1 कृच्छ्राद् (for कृत्स्ना). —After l. 2, B3 ins. :

239(A)* विषबाणेन संविद्धो यथा गजपतिः स्थितः ।

—(l. 3) M4 निशि (for [उ]षसि). M4 (after corr. *sec. m.* as above) दूरमागतः and (*inf. lin. sec. m.* also) सूतमागधाः (for द्वारमागतः). —(l. 4) B2 (m. also as above) राघवं (for पार्थिवम्). —(l. 5) Ñ1 [इ]दं (for [इ]यं). —(l. 6) D4.5.7 प्रबुध्य (for बुध्यस्व). B4 D4.5.7 भद्रा (D4.7 °द्र)मवाप्नुहि. D1.2 M4 प्रतिबुध्य (D2 °द्ध)स्व राजर्षे राजकार्याणि कारय. —(l. 7) D2 चंद्रं (for पूर्णो). D4.5.7 सागरो वर्धते (by transp.). D1.2 M4 यथा वर्धति सागरः (for the post. half). —D6 reads l. 8–9 in marg. —(l. 8) B4 सर्वैर्हि; D1.2 M4 सर्वार्थ- (for सर्वर्द्धि-). Ś1 B3 (before corr. as above) पूर्णैस्. B1 om. for वर्धस्व. Ś1 D6 पार्थिव (for भूपते). D1.2 M4 व (D2 *)र्ध महीपते. D4.5.7 सर्वर्द्धिविभवैर्भवान्पूर्णस्तथा वर्ध महीपते. —(l. 9) Ñ1 बलिर् (for रविर्). M4 महा- (for यथा). M4 महेंद्रो (for यथेन्द्रो). —(l. 10) V1 नंदत्यु*; B4 नंदत्यध्वा; D1.2.6 नंदवृ (D2 °नृ)द्धया (for नन्दत्यृद्ध्या). D4.5.7 वर्ध (D5 ऋध्यं)ते विभवैः पूर्णैस् (D7 पुण्यैस्) (for the prior half). Ś1 D1.2.4–7 M4 नंदस्व (for त्वं नन्द). —(l. 11) M4 तु (for स). V1 प्रीतिबोधन-; M4 श्रुत्वा बोधन- (for प्रतिबोधन-). D4.5 उक्तवैव स तु राजानं गतहर्षं विलोकयन्. —(l. 12) M4 तदा (for श्रुत्वा). Ñ1 च; D2 तु (for [अ]ति-). Ś1 -शोक-; D6 -कोप- (for -दुःख-). V1 समाभाष्य. D4.5 सुमंत्रः परमोद्विग्नः किमेतदिति चिंतयन्. —After l. 12, D4.5.7 read 20. —(l. 13) L(ed.)सूतः. Ś1 त्वां (sic). B1.4 D1.2 मां त्वं (by transp.); M4 मा त्वं (for त्वं माम्). Ś1 अस्तोत्यं (sic); B3 अस्तव्यं; B4 *° (for अस्तुत्यं). Ñ1 अर्हसि. D1 स्तोतुकामश्च तिष्ठसि; D2 स्तो*मेवमिहेच्छसि; M4 स्तोतुमसत्यमिच्छसि (for the post. half). —(l. 14) D6 एवम् (for एभिर्). B4 D1 तम् (for त्वम्). Ś1 परिकृंतसि; D1 अनुकर्तसि.]

—Thereafter all (except D4.5.7) read 19. —After 11, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

240* प्रयाता रजनी देवी सूर्यस्योदयनं प्रति ।
अभिषेकं गुरुजनस्त्वरयिष्यति मां ध्रुवम् ।
रामाभिषेकसंभारैस्तदर्थमुपकल्पितैः ।
रामः कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् ।
सपुत्रया त्वया नैव कर्तव्या सलिलक्रिया ।
व्याहन्तास्य शुभाचारे यदि रामाभिषेचनम् ।
न शक्तोऽद्यास्म्यहं द्रष्टुं दृष्ट्वा पूर्वं तथासुखम् ।
हतहर्षं निरानन्दं पुनर्जनमवाङ्मुखम् ।

[(l. 1) Dt1 T1.3 G1.2 M1 देवि (for देवी). —(l. 2) T3 गुरुजनास् (for °नस्). Dt1 अभिषेकाय हि जनस् (for the prior half). Dt1 T3 त्वरयिष्यंति (Dt1 sic). M3 मा (for मां). —(l. 4) M3 रामा (sic) (for रामः). —(l. 5) Dg1 T1.2 M2 त्वया सपुत्रया (by transp.). —(l. 6) Dd1 Dm1 (both before corr.) शुभाचारो (Dm1 °रि). —(l. 7) Dm1 T1.2 G3 M2 न च शक्तो; G1.2 M1 अशक्तोच (for न शक्तोऽद्य). Dg1 न च शक्तोच तं द्रष्टुं; K(ed.) न च शक्नोम्यहं द्रष्टुं (for the prior half). T1 तदा; G2 M1 अहं; G3 यथा; **Cr.m.g.t** as above (for तथा-). Dt1 **Ct** -मुखं; M3 सुतं; **Cr.m.g** as above (for -सुखम्). —(l. 8) M2 गतहर्षं; **Cm.g** as above. Dg1 तथानंदं; **Cr.m.g** as above (for निरानन्दं). T3 M2 रामं (M2 पुत्रं) दीनम् (for पुनर्जनम्).]

—Thereafter all the above MSS. cont.; D3–6 (D5 after 9 owing to om. of 10–11).7 ins. after 11 :

G. 2. 11. 23 ततः पापसमाचारा कैकेयी पार्थिवं पुनः ।
B. 2. 14. 20 उवाच परुषं वाक्यं वाक्यज्ञा रोषमूर्छिता ॥ १२
L. 2. 15. 21 किमिदं भाषसे राजन्वाक्यं गररुजोपमम् ।
आनाययितुमक्लिष्टं पुत्रं राममिहार्हसि ॥ १३
स्थाप्य राज्ये मम सुतं कृत्वा रामं वनेचरम् ।
निःसपत्नां च मां कृत्वा कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १४

241* तां तथा ब्रुवतस्तस्य भूमिपस्य महात्मनः ।
प्रभाता शर्वरी पुण्या चन्द्रनक्षत्रशालिनी ।

[(l. 1) Dg1 T1 G1 तां कथां; D3-5.7 तथा सा; M1 तं तथा (for तां तथा). —D3-5.7 repeat l. 2 after the colophon of 242*. —(l. 2) D3-5.7 (all second time) प्रभातां. D4.5 (both second time) शर्वरीं. D3-5.7 (second time) दृष्ट्वा (for पुण्या). Dt1 Dd1 Dm1 T2 -मालिनी (Dm1 °नीं); D3-5.7 -मंडिता (all second time °तां); G1.2 M1.3 -शालिनीं (G2 °नां).]

D3-5.7 cont.:

242* एतस्यामेव रात्र्यां तु राघवः सह सीतया ।
एकयामावशिष्टायां त्वरः प्रत्यबुध्यत ।
अलंकारविधिं कृत्स्नं कारयामास वेश्मनः ।
ततः शृण्वञ्शुभा वाचः सूतमागधबन्दिनाम् ।
स्तुतिमङ्गलसंयुक्ता हृष्टानां चोपजीविनाम् ।
अन्वासांचक्रिरे तत्र सुहृदः प्रीतिसंयुताः ।
प्रभातां तां निशां दृष्ट्वा सर्वे प्रमुदिता जनाः ।
रामस्तु सह वैदेह्या भूत्वा प्रयतमानसः ।
पूर्वां संध्यामुपासीनस्तुष्टाव मधुसूदनम् ।
स्तुत्वा नारायणं देवं पूजयित्वा यथाविधि ।
अहतक्षौमसंवीतो वाचयामास वै द्विजान् ।
तेषां पुण्याहघोषस्तु गम्भीरो मधुरस्वरः ।
अयोध्यां पूरयामास शङ्खघोषानुनादितः ।
कृत्वा प्रणामं विधिवद्द्विजेभ्यो
विभ्राजमानः परमेण धाम्ना ।
रामः स्थितः सर्वजनाभिरामः
सहैव पत्न्या परमप्रतीतः ।
तौ दम्पती तत्र सुखोपविष्टौ
राज्यप्रलम्भाय कृतप्रहर्षौ ।
राज्याय सिंहासनसंप्रतीक्षौ
कृतोपवासौ प्रयतौ क्षपान्ते ।
Colophon.

[(l. 1) D5 सीतया सह (by transp.). —For l. 2-4, 9 and 11-13 Cf. 2.6.5-8. —(l. 3) D4.7 सत्वरः (for वेश्मनः). —(l. 4) D3 शुभां वाचं (for शुभा वाचः). D7 -बंदिनः. —(l. 5) D3.5 -संयुक्तां. —(l. 6) D5 (also) उपासांचक्रिरे (for अन्वा°). —(l. 7) D3.5 सर्वः (D3 °र्वे) प्र(D5 स)मुदितो जनः (for the post. half). —(l. 9) D5 पूर्वा-. D3 मधुसूदनः. —(l. 12) D4 -घोषेषु; D5 -घोषैस्तु; D7 illeg. for षस्तु (for -घोषस्तु). D4 मधुरः. —(l. 13) D3 -घौषानुनादितः (sic); D5 °वादिनः (for -घोषा°). —(l. 19) D7 -[उ]पलंभाय (for -प्र°). D4 प्र in प्रहर्षौ m. *sec. m.* —(l. 20) D3 राजाय. —(l. 21) D3 कृतौपवासौ (sic); D7 °वस्तौ (for कृतोपवासौ). D4 प्रणतौ. D3 क्षिपाते (sic); D4 क्षणं तु (for क्षपान्ते).]

—Thereafter all repeat l. 2 of 241* and then read l. 44, 40-42, 2-4, 5, 6, 9, 7, 8, 10-14, 43 (D3 damaged) of App. I (No. 10) and then D4.5.7 read l. 5-12 of 239* and st. 20.

☞ In D3, portion from 2. 12. 12 up to 2. 33. 12 (including Appendix passage after 2. 33. 12 up to कैकेयि in line 15) is lost on missing folios.

12 [a]) D5 क्रूर- (for पाप-). —[b]) D4.5.7 वचः (for पुनः). —[c]) D4.5.7 परमं तीक्ष्णं; M3 °षं ** (for परुषं वाक्यं). —[d]) D5 M2 वाक्यज्ञं; T2 °ज्ञो (for वाक्यज्ञा). D4.7 वाक्यम्; T1.2 G3 M2 Cr क्रोध-; Cg.t as in text (for रोष-). Dt1 T2 -मूर्छितः; D4.7 ऊर्जितं (for -मूर्छिता). —For 12, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst.:

243* अत्रान्तरे पापशीला कैकेयी पुनरब्रवीत् ।
भर्तारं वाक्प्रतोदेन सीदन्तं तुदतीव सा ।

[(l. 1) Ñ1 तत्र; B4 अथ (for अत्र). —(l. 2) D2 वाक्यतोदेन (for वाक्प्रतोदेन). B2 reads प्रतोदेन सीदन्तं in marg. Ś1 D6 वाक्प्रतोदेन भर्तारं (by transp.) (for the prior half). V1 तुदंतं (for सीदन्तं). Ñ1 तमर्दीव. D1.2 M4 सीदमानं तुदन्निव (for the post. half).]

13 [a]) D4.5.7 एतद् (for इदं). —[b]) Dm1 वाक्य-. T G M1.2 Cr.m.*gp.tp* अंगरुज-; Cg.t गररुज- (as in text). D4.5.7 वाक्यं सुप्राकृतो यथा. —D4.5.7 om. 13[cd]. —[c]) Dd1 M3 अनाययितुम्. —[d]) M3 इतोर्हसि. —For 13, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst.:

244* किमेवं भाषसे दीनं वाक्यं सुप्राकृतो यथा ।
राममाहूय विस्रब्धं वनायाद्य विसर्जय ।

[(l. 1) D1 एनं (for एवं). M4 दीनो (for दीनं). Ś1 D1.2.6 त्वं; Ñ2 स्व- (for सु-). V1 -प्रकृतो. B4 जनाः (for यथा). —(l. 2) Cf. l. 9 of 286*. B1 आहृय (for आहूय). V1 B1.3.4 D1.2 विश्रब्धं. Ś1 D6 वनायाशु.]

—Then cont.:

245* यदि सत्यप्रतिज्ञोऽसि कुरु मे वचनं प्रियम् ।
नायं कालो विषादस्य न मोहस्योपपद्यते ।

[Cf. l. 10-11 of 286*. —(l. 1) B4 सत्यः. D2 वचनप्रियं. —(l. 2) B4 हनोस्य (metathesis). D2 (before corr.) [उ]पपद्यसे.]

14 [b]) M3 (after corr. *pr. m.* as in text) राज्य- (for रामं). —For 14[ab], Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst.:

246* प्रव्राज्य रामं भरतं यौवराज्येऽभिषिच्य च ।

स तुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तमः ।
राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १५
धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि नष्टा च मम चेतना ।
ज्येष्ठं पुत्रं प्रियं रामं द्रष्टुमिच्छामि धार्मिकम् ॥ १६
इति राज्ञो वचः श्रुत्वा कैकेयी तदनन्तरम् ।
स्वयमेवाब्रवीत्सूतं गच्छ त्वं राममानय ॥ १७
ततः स राजा तं सूतं सन्नहर्षः सुतं प्रति ।
शोकरक्तेक्षणः श्रीमानुद्वीक्ष्योवाच धार्मिकः ॥ १८
सुमन्त्रः करुणं श्रुत्वा दृष्ट्वा दीनं च पार्थिवम् ।
प्रगृहीताञ्जलिः किंचित्तस्माद्देशादपाक्रमत् ॥ १९

G. 2. 11. 23
B. 2. 14. 58
L. 2. 15. 21

[Ñ2 om. from रामं up to गच्छे. D2.4.5.7 प्रवृज्य (sic). Ñ2 [ऽ]भिषिष्य च; V1 B2 D1.2.4.7 [ऽ]भिषेचय; D5 [ऽ]भिषेच्यत (before corr. °ते).]

—M4 repeats 14^{cd} here (cf. v.l. 5). —^{c}) B1 D5 निःसपत्न्याः D2 निःस्वपत्नीं; D4 °त्नी (for °त्नां). D1 मा (for मां). —^{d}) Dd1 भविष्यति. Ś1 Ñ V1 B D2.4-7 M4 (both times) भवाद्य विगतज्वरः; D1 तथाद्य विश सत्वरः.

15 ^{a}) Ś1 D6 पुनर्; Ñ1 तेन; Ñ2 B2.3 Dd1 Dm1 D2 G2 M1.3.4 Ct तुन्न(Ñ2 B2.3 °न्नो); B1 भिन्नो; B4 तस्या; Dg1 सुन्न; Cr.m.g.tp as in text (for तुन्न). Ś1 Ñ B D1.6 वाक्प्रतोदेन; D2 M4 वाक्यतोदे(M4 °शल्ये)न; D4.7 वाक्यखड्गेन (for इव तीक्ष्णेन). V1 D5 संतुष्टो(V1 °तप्तं) वाक्प्रतोदेन. —^{b}) Ñ B4 [ए]व पुंगवः; B1-3 [ए]व कुंजरः; D1.5.7 M4 [इ]व सद्गजः(D1.7 M4 °वः); D2 [इ]व स वृषः; D4 [ए]व सद्रवः; G2 हतोत्तमः (sic) (for हयो°). Ś1 V1 D6 पीडितो(V1 तुदंतं) नरपुंगवः. —^{d}) Dt1 G1.2 M1.2 कैकेयीं (Dt1 °य्या) वाक्यमब्रवीत्.

16 ^{a}) T2.3 बंधोस्मि (sic). —^{c}) G2 ज्येष्ठ-. —^{d}) M3 धार्मिकः. —For 16, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst.:

247* सत्यपाशविबद्धोऽस्मि सूत विभ्रान्तमानसः ।
रामं द्रष्टुमिहेच्छामि तं च शीघ्रमिहानय ।

[Cf. l. 2 and 3 of 289*. —(l. 1) Ś1 B1.2 D6 -निबद्धो; M4 -[अ]ददद्धो (for -विबद्धो). D2 संनिपश्य निबद्धो. Ñ1 [ऽ]हं (for ऽस्मि). Ś1 D6 संभ्रांत-; V1 (after corr. marg. as above) विश्रांत- (for विभ्रान्त-). —(l. 2) D1 त्वं तं; M4 तं त्वं (for तं च). D2 त्वमिमं शीघ्रमानय (for the post. half).]

—After 16, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. a passage of 68 lines given in Appendix I (No. 10).

☞ M3 missing from 17 up to संप्रसु in $2. 13. 21^{a}$.

17 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.2 om. 17. D4.7 om. 17^{cd}. —^{c}) V1 भूयम् (sic). M4 एव वचः (for एवाब्रवीत्). D5 सुमंत्र राजवचनात्. —After 17^{c}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 ins.:

248* इदं संत्वरयन्सुत ।
नरेन्द्रवचनात्सूत.

[(l. 1) Ś1 B4 D6 सा (for सं-). V1 संत्वरयत्सुत; D1.2 M4 सं(D1 स)त्वरयन्निव. —(l. 2) D2 सुमंत्र राजवचनात् (= 17^{c} in D5).]

—^{d}) Ś1 D6 रामं त्वम् (by transp.). D1 रामं तं त्वमिहानय. —After 17, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 (D1.5.7 after l. 3 of 253*) M4 ins.:

249* यथा च शीघ्रमेवैति तथैव त्वरय स्वयम् ।

[M4 स (for च). Ñ1 B1.4 एवेति; B3 एवेहि (°ति also); D4 अन्वेति; G(ed.) आयाति (for एवैति). V1 यथा शीघ्रमिहैवैति (for the prior half). V1 M1 [ए]नं; B4 [ए]हं; D4.7 च (for [ए]व). Ś1 D4.6.7 त्वरयस्व च; Ñ2 त्वरयस्व स्वयं; B1 D2 त्वरया° (for त्वरय स्वयम्). D5 यथा संत्वरयस्व तं (for the post. half).]

—Thereafter Ś1 D4-7 (D5 l. 1-2 only) cont.:

250* कैकेय्या वचनं श्रुत्वा सुमन्त्रः प्रीतमानसः ।
मत्वा तद्राजवचनं प्रतस्थे त्वरितं तदा ।
ततः स रामानयने समुत्सुको
द्रुतः सुमन्त्रोऽवततार मन्दिरात् ।
रथं समायोज्य योजयेति
ब्रुवंस्तुरंगाधिकृतं वरेण्यम् ।

[Ś1 D4.6 om. l. 2. —(l. 2) D7 नृपं मत्वाथ राजानं (for the prior half). D7 त्वरितम् (for त्वरितं). —(l. 4) D7 द्रुतं (for द्रुतः). —(l. 5) Ś1 [इ]ति वै (for [इ]ति). D6 रथं समायोज्य यथा जयेति वै.]

18 ^{a}) Dt1 Dd1 तु (for स). —^{d}) M2 उद्वीक्ष्य (for उद्वी°). —For 18, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst.:

251* राजा शोकाग्निसंतप्तः सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ।

[Ś1 शोकाति-; Ñ2 B3 D1.2 शोकार्त- (for शोकाग्नि-).]

—After 18, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.2 ins.:

252* वाक्यैस्तु खलु मर्माणि मम भूयो निकृन्तसि ।

[Cf. l. 3 of 286*. T3 lacuna from मम up to दीनं च in 19^{b}. Dg1 transp. खलु and मम. M2 भूयो मम (by transp.). T1.2 G3 निकृंतसे.]

19 T3 lacuna up to दीनं च (cf. v.l. 18). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 read 19 after 11 (after 239*). —^{a}) Ś1 तु तदा; Ñ V1 B D1.2 M4 तद्वचः; D4.7 कृत्स्नं; D5 कुत्सितं; D6 नत्तदा (for करुणं). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 भर्तुर्दीनस्य भाषितं(Ñ2 V1 B3 °णः; D1 °षतः; D2 राततः [sic]). —^{c}) T2 -[अं]जलिं. D4.5.7 तत्र (for किंचित्). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 सहसा व्रीडितः किंचित्. —^{d}) D4.5.7

G. 2. 11. 0
B. 2. 14. 59
L. 2. 15. 0

यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्न शशाक महीपतिः ।
तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह ॥ २०
सुमन्त्र रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रमानय सुन्दरम् ।
स मन्यमानः कल्याणं हृदयेन ननन्द च ॥ २१
सुमन्त्रश्चिन्तयामास त्वरितं चोदितस्तया ।
व्यक्तं रामोऽभिषेकार्थमिहायास्यति धर्मवित् ॥ २२
इति सूतो मतिं कृत्वा हर्षेण महता पुनः ।
निर्जगाम महातेजा राघवस्य दिदृक्षया ॥ २३
ततः पुरस्तात्सहसा विनिर्गतो
　　महीपतीन्द्वारगतान्विलोकयन् ।
ददर्श पौरान्विविधान्महाधना-
　　नुपस्थितान्द्वारमुपेत्य विष्ठितान् ॥ २४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

सू(D5 **भू**)**तः किंचिद्** (for **तस्माद्देशाद्**). Ñ2 V1 B D6 **अपागमत्**; T3 **अपाक्रमात्**; G1 **अप°**.

20 Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 om. 20–23. D4.5.7 read 20 after l. 12 of 239*. —[a]) Dg1 G1.3 M3 Cg.k.t **दैन्यं** (for **दैन्यान्**). —[c]) D5.7 **ततः**. D5 **मंत्रज्ञं**. —[d]) G2 **हा** (for **ह**). D4.5.7 **वाक्यमब्रवीत्**. —After 20, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 (D4.5.7 l. 1–3 only) T G M1.2 ins. :

253* **सुमन्त्र राजा रजनीं रामहर्षसमुत्सुकः ।**
प्रजागरपरिश्रान्तो निद्राया वशमागतः ।
तद्गच्छ त्वरितं सूत राजपुत्रं यशस्विनम् ।
राममानय भद्रं ते नात्र कार्या विचारणा ।

[(l. 2) Dd1 निद्रया; D4.5.7 स्वप्नस्य (for निद्राया). G1.2 M1 एयिवान् (for आगतः). Dg1 Dt1 निद्रावशमुपागतः (for the post. half). —(l. 3) G2 M1 त्वरित(G2 °*)सू. D4.5.7 स राजवचनात्सूत गच्छ त्वं राममानय. —After l. 3, D4.5.7 ins. 249*.]

—Thereafter Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 cont. :

254* **अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि ।**
तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणो वाक्यं राजा मन्त्रिणमब्रवीत् ।

[Dg1 reads line 1 in marg. —(l. 1) Dg1 भाविनि. —(l. 2) Dg1 वचनम् (for मन्त्रिणम्).]

21 Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 om. 21 (cf. v.l. 20). D4.5.7 om. 21–23. T G M1.2 om. 21[ab]. —[d]) Dt1 ***नंद**; Dm1 **प्रनंद** (for **ननन्द**). —After 21, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.2 ins. :

255* **निर्जगाम च संप्रीत्या त्वरितो राजशासनात् ।**

[Dt1 सुप्रीत्या; Dd1 Dm1 G1 स प्री° (for संप्रीत्या).]

22 Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 om. 22 (for D4.5.7 cf. v.l. 21 and for the rest cf. v.l. 20). —[b]) Dg1 G1.3 M3 **त्वरितश्च**; G2 **त्वरित** (sic). Dm1 **तथा**; T2 **त्वया** (sic) (for **तया**). —[c]) Dt1 **रामाभिषेकार्थे**; Dd1 Dm1 (after corr.) T2.3 M1.2 **रामा**(M2 **°म** [sic])**भिषेकार्थम्**. —[d]) Dg1 Dd1 Dm1 [**आ**]**यस्यति** (sic). Dg1 Dt1 **धर्मराट्**; Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1 **°भाक्**; M3 **धार्मिकः** (for **°वित्**).

23 Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 om. 23 (for D4.5.7 cf. v.l. 21 and for the rest cf. v.l. 20). —[a]) G2 **मतं** (for **मतिं**). —[b]) Dg1 Dd1 Dm1 T G M1.2 **वृतः** (for **पुनः**). —[c]) Dg1 T3 G2.3 M1 **महाबाहू**; T1 **°वेगात्**; T2 G1 M2 **°बाहो** (for **महातेजा**). —[d]) Dd1 **दि*क्षया** (for **दिदृक्षया**). —After 23, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.2 ins. :

256* **सागरह्रदसंकाशात्सुमन्त्रोऽन्तःपुराच्छुभात् ।**
निष्क्रम्य जनसंबाधं ददर्श द्वारमग्रतः ।

[(l. 1) T3 -ह्रदयसंकाशात् (hypm.). —Dt1 Dd1 om. l. 2. —(l. 2) Dm1 [आ]श्चर्यम् (for द्वारम्). G1.2 M1 आगतः.]

24 Dm1 begins with **राम.** —[a]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G1.2 M1 **विनिःसृतो**. Ś1 D4–7 **ततः सुमंत्रः प्रययौ रथेन**; Ñ V1 B D1.2 M4 **ततः सुमंत्रस्त्वरितो विनिर्ययौ**. —[b]) Ś1 Ñ1 Dt1 Dd1 Dm1 D4–7 T2 **महीपतेर्**; V1 B2.4 D2 G1 M4 **°पतिं**; T3 **°भृतो** (for **महीपतीन्**). V1 B2.3(also **रामगतिं**).4 Dg1 Dm1 T G M1.2 **द्वारगतो**; M4 **°गतं** (for **द्वारगतान्**). Ś1 D4–7 **द्वारमतीत्य सत्वरः**; Ñ B1 **द्वारगतोवलोकयन्**. —[c]) T3 **पाराद्** (for **पौरान्**). Dd1 Dm1 T G3 **महाजनान्**; M3 **उपस्थितान्** (for **महाधनान्**). —[d]) M3 **महीसुरान्** (for **उपस्थितान्**). Dg1 G2 M1 **निष्ठितान्**. —For 24[cd], Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

257* **विनिर्गतश्चापि ददर्श धिष्ठिता-**
　　नुपागतान्मन्त्रिपुरोहितांस्तदा ।

[(l. 1) V1 B3.4 M4 विष्ठि(B3 [m. also] °श्रु)ताम्. —(l. 2) Ś1 D6 अ(D6 उ)पावृतान्; Ñ1 अपुरोगमां; B3 उप° (for उपागतान्). Ñ2 तथा (for तदा).]

Colophon. —*Sarga name* : Ñ V1 B **कैकेय्युपालंभः**; D1 **कैकेयीप्रत्युपाल**(**लं**)**भो**; D2 **कैकेयीप्रत्यलंभो**; D4–7 **सुमंत्रवाक्यं**. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1.2.4 om. Ś1 15; Ñ2 B3 10; V1 11; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.6 S (except M3.4) 14; D1 67; D4.7 17; D5 20. —After colophon, D6 G conclude with **श्री**(D6 *) **रामाय नमः**; T2 M1 **श्रीरामचन्द्राय नमः**.

१३

ते तु तां रजनीमुष्य ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
उपतस्थुरुपस्थानं सह राजपुरोहिताः ॥ १
अमात्या बलमुख्याश्च मुख्या ये निगमस्य च ।
राघवस्याभिषेकार्थे प्रीयमाणास्तु संगताः ॥ २
उदिते विमले सूर्ये पुष्ये चाभ्यागतेऽहनि ।
अभिषेकाय रामस्य द्विजेन्द्रैरुपकल्पितम् ॥ ३
काञ्चना जलकुम्भाश्च भद्रपीठं स्वलंकृतम् ।
रथश्च सम्यगास्तीर्णो भास्वता व्याघ्रचर्मणा ॥ ४
गङ्गायमुनयोः पुण्यात्संगमादाहृतं जलम् ।
याश्चान्याः सरितः पुण्या ह्रदाः कूपाः सरांसि च ॥ ५
प्राग्वाहाश्चोर्ध्ववाहाश्च तिर्यग्वाहाः समाहिताः ।
ताभ्यश्चैवाहृतं तोयं समुद्रेभ्यश्च सर्वशः ॥ ६

G. 2. 12. 6
B. 2. 15. 7
L. 2. 16. 4

13

☞ D3 missing Sarga 13 (cf. v.l. 2. 12. 12). M3 missing up to **संप्रसु** in 21[a] (cf. v.l. 2. 12. 17).

1 Dg1 om. 1[cd].

2 [a]) G3 **अमात्य-**. —[b]) M2 **वै** (for **ये**). —[d]) Dd1 **प्रयमाणाः** (sic); Dm1 **ध्रीयमाणाः**; G2 **प्रीयप्राणास्**; G3 M2 **प्रियमाणास्** (for **प्री°**). Dt1 Dd1 Dm1 **सुसंगताः**. —For 1-2, Ñ V1 B D1.2 M4 subst. :

258* **अथ तां रात्रिमुषिताः प्रधाना नृपमन्त्रिणः ।**
पौरजानपदाश्चैव पुरोहितपुरोगमाः ।
राजोपस्थानमागत्य राजसंदर्शनार्थिनः ।
आभिषेचनिकं सर्वं कृत्वा तस्थुर्नृपाज्ञया ।

[D2 om. l. 1. —(l. 1) M4 रजनीं व्युष्टां (for रात्रिमुषिताः). D1 अथ प्रभाते विमले (for the prior half). B1 प्रभानां; D1 संप्राप्ता (for प्रधाना). —(l. 2) M4 [अ]पि (for [ए]व). —(l. 3) M4 राजोपस्थानम्. B2.4 आसाद्य; D1.2 M4 आगम्य (for आगत्य). —B4 om. (hapl.) from l. 4 up to line 1 of 260*. —(l. 4) B1 (before corr.) D1.2 अभिषेचन (B1 °नि)कं. V1 पूर्वं; B2 द्रव्यं; D1 M4 सज्जं; D2 द्रष्टुं (for सर्वं). B1 ते तन् (for तस्थुर्).]

3 [ab]) M2 **सू*****गते** (damaged). T3 [**अ**] **भ्युदिते**; Cm as in text (for [**अ**]**भ्यागते**). —After 3[ab], Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G1 Cm.t ins. :

259* **लग्ने कर्कटके प्राप्ते जन्म रामस्य च स्थिते ।**

[G1 जन्म- (for प्राप्ते). G1 -नाम्नस्तु समुपस्थिते (for the post. half).]

—[d]) T3 **द्विजैश्च परिकल्पितं.**

—For 3, Ñ V1 B D1.2 M4 subst. :

260* **तस्मिन्नहनि पुष्येण सोमे योगमुपागते ।**
आभिषेचनिकं द्रव्यं रामार्थमुपकल्पितम् ।

[B4 om. l. 1 (cf. v.l. 2). —(l. 1) D1.2 पुण्ये च (for पुष्येण). D2 समे (for सोमे). Ñ अपागते (for उपागते). —(l. 2) D1.2 अभिषेचनि(D1 °न)कं.]

4 [ab]) Dd1 Dm1 **कांचनाञ्जलकुंभांश्च**; G2 **कांचनांकुरकुंभाश्च** (for [a]). Dg1 **भद्रपीठ-**. Ñ V1 B D1.2 M4 **शातकुं** (D1 °**कौं**; D2 °**को**)**भं च रुचिरं भद्रासनमलंकृतं.** —[cd]) Dg1 **आकीर्णो** (for **आस्ती°**). Ñ V1 B D1 M4 **उपकल्पितमास्तीर्य** (Ñ2 B3 °**र्णं**; V1 °**र्यं**) **मृगराजस्य चर्मणा**; D1 (gloss) **मृगाधिपचर्मणा अन्यैश्च परिपूजितं**; D2 **तस्योपरि समाच्छन्नं मृगाधिपतिचर्मणा.** —For 1-4, Ś1 D4-7 subst. :

261* **ततस्ते मन्त्रिणः सूतं सुमन्त्रं सपुरोहिताः ।**
ऊचुरभ्यागतानस्मान्राज्ञ आवेदयस्व ह ।
पश्यामो न च राजानमुदितश्च दिवाकरः ।
आभिषेचनिकं सर्वं द्रव्यमेवोपकल्पितम् ।
औदुम्बरं भद्रपीठं शातकौम्भविभूषितम् । [5]

[(l. 1) D4 मंत्रिणं. —(l. 2) D5 राज्ञे (with hiatus). D7 राज्ञश्चावेदयस्व ह (for the post. half). —For l. 3 Cf. 14[ab]. —(l. 4) D4.6.7 अभिषेचनि(D6 [before corr.] °न) कं. D4.5.7 द्रव्यं सर्वम् (by transp.); D6 (before corr.) सर्वं भद्रम् (for सर्वं द्रव्यम्). D4 [उ]पकल्पितं. —(l. 5) Cf. line 21 of App. I (No. 10). D6 औदुंबर. D5 -कुंभ- (for -कौम्भ-).]

5 [a]) Ś1 Ñ V1 B1.3.4 D1.2.4-7 M4 **चैव**; B2 **चापि** (for **पुण्यात्**). —[b]) Ś1 D4.6.7 **पयः** (for **जलम्**). G1 repeats 5[ab] consecutively. —[c]) M2 **सर्वा** (for **पुण्या**). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 **ताभ्यश्च जलमाहृतं.** —After 5, D6 ins. 263*.

6 D6 om. 6. Ś1 D4.5.7 om. 6[ab]. T1.2 G1.2 transp. 6 and 7[ab]. —[a]) Dt1 **प्राग्वहाश्.** G2 [**ऊ**]**र्ध्वहाराश्** (for [**ऊ**]**र्ध्ववाहाश्**). —[b]) Dt1 **च क्षीरिणः** (for **समाहिताः**). —For 6, Ñ V1 B D1.2 M4 subst.; Ś1 D4.5.7 subst. l. 2 only for 6[cd] :

262* **पूर्वपश्चान्मुखीभ्यश्च तिर्यगाभ्यश्च सर्वशः ।**
समुद्रेभ्यश्च सर्वेभ्यः सलिलं समुपाहृतम् ।

[(l. 1) M4 ****न्मुखीभ्यश्च (damaged). Ñ1 तिर्यग्वाभ्यश्च (sic); B1 तिर्यगेभ्यश्च; D2 तिर्यगाम्य*. —(l. 2) Ñ2 समुपाकृतं; B1 D4.5.7 M4 समुदाहृतं.]

—Ś1 D4.5.7 cont.; D6 ins. after 5 :

G. 2. 12. 0
B. 2. 15. 7
L. 2. 16. 0

क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ।
सलाजाः क्षीरिभिश्छन्ना घटाः काञ्चनराजताः ।
पद्मोत्पलयुता भान्ति पूर्णाः परमवारिणा ॥ ७
चन्द्रांशुविकचप्रख्यं पाण्डुरं रत्नभूषितम् ।
सज्जं तिष्ठति रामस्य वालव्यजनमुत्तमम् ॥ ८
चन्द्रमण्डलसंकाशमातपत्रं च पाण्डुरम् ।
सज्जं द्युतिकरं श्रीमदभिषेकपुरस्कृतम् ॥ ९
पाण्डुरश्च वृषः सज्जः पाण्डुराश्वश्च सुस्थितः ।
प्रस्रुतश्च गजः श्रीमानौपवाह्यः प्रतीक्षते ॥ १०

263* सर्वबीजानि गन्धाश्च रत्नानि विविधानि च ।
वाहनं नरसंयुक्तं दर्भाः सुमनसः प्रियाः ।
अहतानि च वासांसि भृङ्गारं च हिरण्मयम् ।

[See lines 22, 26, and 27 of App. I (No. 10). (l. 1) Ś1 गंधद्र. —(l. 2) D5 रथसंयुक्तं. Ś1 दर्भान्. D5 पयः.]

7 T1.2 G1.2 transp. 6 and 7^{ab}. —^{a}) G1 क्षुद्रं; M2 **कृतं** (for **घृतं**). —After 7^{ab}, Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G (T3 G3 after 7^{ef}) M1 ins. :

264* अष्टौ च कन्या रुचिराः मत्तश्च वरवारणः ।

[See line 24 of App. I (No. 10). T3 अष्टौ सुरुचिराः कन्या (for the prior half).]

—T3 cont.; Dm1 and M2 ins. l. 1 only after 7^{ef} and 10 respy.; while Dg1 T1.2 G3 M1 ins. after 11 :

265* वेश्याश्चैव शुभाचाराः सर्वाभरणभूषिताः ।
लीलावत्यः सुभ्रुवश्च लोलनेत्राः सहस्रशः ।

[Cg comm. on l. 1 only. —(l. 1) Dg1 M2 शुभाकाराः.]

—^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G1.3 (before corr. as in text) M2 **सजलाः**; Cg as in text (for **सलाजाः**). Dm1 **छिन्ना** (for **छन्ना**). —^{d}) T2 घंटाः. G2 -लाजताः (for **-राजताः**). —For 7, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

266* क्षीरवृक्षप्रवालैश्च पद्मोत्पलविमिश्रितैः ।
पूर्णकुम्भा अलंकृत्य काञ्चना उपकल्पिताः ।
रुचका रोचना चैव घृतं मधु पयो दधि ।
तथैव पुण्यतीर्थेभ्यो मृदापो मङ्गलानि च ।

[(l. 1) Ś1 B2.4 क्षीरि-. D4 -वृक्षः; M4 -पुष्प- (for -वृक्ष-). Ś1 D4.6.7 -प्रवालाश्; V1 -प्रवालैश् (for -प्रवालैश्). Ś1 D4–7 -विमिश्रिताः; V1 -विभूषितैः. B4 -मिश्रितैः. —(l. 2) Ś1 D2.4–7 पूर्णकुंभांस्त्वलंकृत्य; D1 पूर्णकुंभा ह्यलंकृत्य (for the prior half). V1 B2 M4 कांचनानुप(V1 om. °प [subm.]; M4 °नैनैव) कल्पितान् (for the post. half). —(l. 3) Ś1 मंजुका; V1 रुचिका; D1 रुचको; D2.4.7 रुचकाः; D5 करूर (for रुचका). Ñ1 V1 B1.4 रोचनाश्. Ś1 D4–7 लाजा दधि घृतं मधु (for the post. half). —(l. 4) D1 तवैव (for तथैव). B1 -तीर्थेभ्यो. B2 (after corr.) D7 मृदपो; M4 मृदयो (for मृदापो).]

8 ^{a}) Cr **-विकृत-** (for **-विकच-**). T2 **-प्रख्यां** (for **-प्रख्यं**). —^{b}) Dg1 Dd1 T1.2 G3 M2 Cr.g **कांचनं**; T3 G1.2 M1 पांडरं (for **पाण्डुरं**). —T1 Dd1 तिष्ठ (om. hapl.) (for तिष्ठति). —For 8, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

267* चन्द्रांशुविमलं चापि मणिदण्डमलंकृतम् ।
चामरव्यजनं श्रीमद्रामार्थमुपकल्पितम् ।

[(l. 1) D4.5.7 -विमले (for -विमलं). Ś1 D6 चांशुः D1.2.4.5.7 चारु (for चापि). M4 शुक्लं सुविमलं चारु (for the prior half). D1.2 मणिरत्न. V1 विभूषितं (for अलंकृतम्). Ś1 D4–7 मणिदंडे(D5 °ड) स्वलंकृते (for the post. half). —M4 om. l. 2. —(l. 2) B1–4 D1.2 चामर; D5 चामरे (for चामर-). Ś1 D4.6.7 -व्यजने (for -व्यजनं). B2 reads श्रीमद्रा in marg. Ś1 D4.6.7 उपकल्पिते; Ñ1 reads मुप in marg.]

9 ^{b}) Dg1 T G M1.2 **पांडरं** (for **पाण्डुरम्**). —^{c}) T3 **सद्यं** (sic) (for °**ज्जं**). Dm1 **द्युतिकरश्रीमद्**. —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 Ct **-पुरःसरं**; Cg.k as in text (for **-पुरस्कृतम्**). —For 9, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

268* पूर्णेन्दुमण्डलाभं च श्रीमन्माल्यविभूषितम् ।
रामस्य यौवराज्यार्थमातपत्रं प्रकल्पितम् ।

[(l. 1) Ñ1 °मंडलाकार; D2 पूर्णेंदु मंगलाभंग-; M4 °विमलाभं च (for the prior half).]

10 ^{a}) T G M1.2 Cm **पांडरश्**. T2 **सज्जं** (for **सज्जः**). —^{b}) Dg1 **पांडुरो**; T G M1.2 **पांडरो**. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 **च संस्थितः**; G1.2 M1 **च सुस्थिरः** (for **च सुस्थितः**). Dt1 om. 10^{cd}. —^{c}) Dg1 Dd1 Dm1 **प्रस्तुतश्**; T G M1.2 **Cr.m.g** प्रसृतश् (for **प्रस्रुतश्**). —^{d}) G3 **प्रतिक्षतः**; M2 **च वीक्ष्यते** (for **प्रतीक्षते**). —For 10, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

269* श्वेतस्तुरंगमश्चैव रामार्थमुपकल्पितः ।
मत्तो गजवरश्चैव औपवाह्यः प्रतीक्षते ।

[Ś1 D4–7 transp. lines 1 and 2. B2 reads l. 1 in marg. —(l. 1) D4.5.7 च तुरगश् (D5 °गः) (for तुरंगमश्). D5 श्वेतो (for चैव). Ñ V1 B1–3 तथा च गोवृषः श्वेतः (Ñ2 om. श्वेतः); B4 D1.2 M4 तथा गोवृषभः श्वेतो(B4 °तः) (for the prior half). Ñ V1 B श्वेतश्चाश्वः(B3 श्वेताश्वश्च [by transp.]) प्रकल्पितः; D1.2 M4 वृषा(M4 सहा)श्वश्चाप(D1 °श्च प्र)कल्पितः (for the post. half). —(l. 2) Note the hiatus between the two halves. B3 M4 महा- (for मत्तो). D1.2 गजवृषश्; M4 वृषगजश् (for गजवरश्). Ś1 D6 रथश्चैव (for औपवाह्यः). Ñ V1 B D1.2 M4 श्रीमांस्तत्रोपकल्पितः (for the post. half).]

अष्टौ कन्याश्च मङ्गल्याः सर्वाभरणभूषिताः ।
वादित्राणि च सर्वाणि बन्दिनश्च तथापरे ॥ ११
इक्ष्वाकूणां यथा राज्ये संभ्रियेताभिषेचनम् ।
तथाजातीयमादाय राजपुत्राभिषेचनम् ॥ १२
ते राजवचनात्तत्र समवेता महीपतिम् ।
अपश्यन्तोऽब्रुवन्को नु राज्ञो नः प्रतिवेदयेत् ॥ १३
न पश्यामश्च राजानमुदितश्च दिवाकरः ।
यौवराज्याभिषेकश्च सज्जो रामस्य धीमतः ॥ १४
इति तेषु ब्रुवाणेषु सार्वभौमान्महीपतीन् ।
अब्रवीत्तानिदं सर्वान्सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ १५
अयं पृच्छामि वचनात्सुखमायुष्मतामहम् ।
राज्ञः संप्रतिबुद्धस्य यच्चागमनकारणम् ॥ १६ G. 2. 12. 17 B. 2. 15. 18 L. 2. 16. 18

—After 10, M2 ins. l. 1 of 265*.

11 M4 om. (hapl. ?) 11–12. Dt1 T2.3 om. 11^{ab}. B2 reads 11 in marg. —^{a}) Dg1 Dd1 Dm1 Cg. मांगल्या:; G2 M1.2 मंगल्य:; (for मङ्गल्याः). T1 अष्टौ च कन्या रुचिरा. —^{b}) Ñ V1 B D1.2 वराभरण- (for सर्वाभरण-). V1 -भूषणा: (for -भूषिता:). —After 11^{ab}, Ś1 D4–7 ins. :

270* रूपयौवनसंपन्ना गणिकाश्च स्वलंकृताः ।
श्वेतपुष्पाणि वेणुश्च निस्त्रिंशो धनुरेव च ।
हेमदाम्नाभ्यलंकृत्य ककुद्मान्पाण्डुरो वृषः ।
सिंहासनं व्याघ्रचर्म संसिद्धश्च हुताशनः ।

[(l. 2) D5 धेनुश् (for वेणुश्). —(l. 3) See line 28 of App. I (No. 10). D4.7 स्वलंकृत्य. D4.5.7 ककुद्मी; D6 ककुमान् (for ककुद्मान्). D6 पांडरो. —(l. 4) See line 30 of App. I (No. 10). D5 समिद्धश्च. D4.7 समिधं च हुताशनं (for the post. half.)]

—^{d}) Ñ V1 Dg1 Dt1 Dd1 T G M1.2 वंदिनश् (T2 °तश्). Ñ1 V1 B1.2 च स्वलंकृता:; Ñ2 B3.4 चाभ्य(B4 °प्य)लंकृता:. Ś1 D4–7 सूतमागधबंदिन:(D5 °दीभि:); D1.2 गणिकाश्च स्वलंकृता:. —After 11, Ś1 D4–7 ins. :

271* आचार्या ब्राह्मणा गावः पुण्याश्च मृगपक्षिणः ।
पौरजानपदश्रेण्यो नैगमानां गणैः सह ।
एते चान्ये च बहवः प्रीयमाणाः प्रियं वचः ।

[See lines 32-34 of App. I (No. 10). —(l. 1) D5 आचार्य-. —(l. 2) D4.5.7 -श्रेणी (for -श्रेण्यो). —(l. 3) D4.7 एतानन्यांश्च. D5–7 प्रियंवदा: (for प्रियं वच:).]

12 M4 om. 12 (cf. v.l. 11). T2 om. (hapl.) 12^{cd}. —^{c}) G3 तदा (for तथा-). —For 12, Ś1 D4–7 subst. :

272* इक्ष्वाकुराजाभ्युदये यच्चान्यदपि किंचन ।
तत्सर्वं कृतमस्माभिः सूत राज्ञे निवेदय ।;

[(l. 1) D5 -राज्ञो (for -राजा-). Ś1 यश्चान्यद्. —(l. 2) D4.7 असामी; D6 अस्मिभि: (sic). D4.5.7 राज्ञ: (for सूत).]

while for 12, Ñ V1 B (B2 marg.) D1.2 subst. :

273* इक्ष्वाकुराज्याभ्युचितं यच्चान्यदपि किंचन ।
आभिषेचनिकं द्रव्यं सर्वं तत्रोपकल्पितम् ।

[(l. 1) B4 -राज्याध्युषितं; D1.2 -राजाभ्युचितं(D1 °त:). Ñ1 यथान्यद्. D1 कल्पितं (for किंचन). D2 मत्सर्वमुपकल्पितं (for the post. half). —(l. 2) D1 सर्वं तत्रोपयोग्यं च; D2 यच्चान्यदपि तत्सर्वं (for the prior half). D2 तत्र (for सर्वं). D1 राज्ञे तत्र निवेदय (for the post. half).]

13 Ś1 D4–7 om. 13. T1 damaged from त्र in 13^{a} up to वेद in 13^{d}. —^{d}) Dd1 न (for न:). G3 प्रतिवेदयत; M1 प्रतिदेवयेत् (metathesis); Cr प्रतिवेदयन्. —For 13, Ñ V1 B D1.2 M4 subst. :

274* अथ ते मन्त्रिणः सूतं सुमन्त्रं सपुरोहिताः ।
ऊचुरभ्यागतानस्मान्राज्ञ आवेदयेति वै ।

[(l. 1) D1 सुपुरोहिता:. —(l. 2) M4 [अ]च (for [इ]ति). Ñ B D2 च (for वै).]

14 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 पश्यामो न हि (Ś1 D4–7 च) (for न पश्यामश्च).

☞ B4 missing from 14^{cd} up to 2. 14. 2^{ab}.

Ś1 D4–7 om. 14^{cd}. —^{c}) Ñ V1 B1–3 D1.2 M4 क्लृप्तो (for सज्जो).

15 ^{ab}) Dt1 सर्वांस्तांश्च (for सार्वभौमान्). Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.4–7 M4 इति तैरे(D5 तेनै)वमा(D5 °चा)ज्ञप्त: प्रतीहारो महीपते:(B1 D5 [before corr.] °ति:). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B1–3 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.4-7 G1.2 M1.4 वाक्यं (for सर्वान्). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.4–7 G1.2 M1.4 मंत्रिसत्तम:(Ñ B1–3 °मान्; V1 °म). T1 damaged from त: in सत्कृत: up to पूज्या राज्ञो in l. 2 of 275*. —After 15, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.2 ins. :

275* रामं राज्ञो नियोगेन त्वरया प्रस्थितो ह्यहम् ।
पूज्या राज्ञो भवन्तश्च रामस्य च विशेषतः ।

[Cr does not comment. —(l. 1) Dg1 T2.3 G3 [अ]स्म्यहं (for ह्यहम्). —(l. 2) G3 पूज्य (sic). T3 राज्यो; G2 रामो (for राज्ञो). Dt1 भवतश्. Dg1 T G M1 तु; M2 हि (for first च). Dt1 T3 तु (for second च). T1 निवेशत: (for विशेषत:).]

16 ^{a}) Ś1 B2 D1.6 अहं; V1 M4 स्वयं; D2 अथ (for अयं). M4 भवतां (for वचनात्). —^{b}) V2 सुखम्; B1 स्वयम् (*inf. lin.* as in text) (for सुखम्). Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.4–7 M4 नृपं (for अहम्). —^{c}) Dg1 Dm1 T2 G3 संप्रतिबुध्यस्व(G3 °स्य); Cm °बुद्धस्य as in text. ❀ Ck :

G. 2. 12. 0
B. 2. 15. 7
L. 2. 16. 0

क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ।
सलाजाः क्षीरिभिश्छन्ना घटाः काञ्चनराजताः ।
पद्मोत्पलयुता भान्ति पूर्णाः परमवारिणा ॥ ७
चन्द्रांशुविकचप्रख्यं पाण्डुरं रत्नभूषितम् ।
सज्जं तिष्ठति रामस्य वालव्यजनमुत्तमम् ॥ ८
चन्द्रमण्डलसंकाशमातपत्रं च पाण्डुरम् ।
सज्जं द्युतिकरं श्रीमदभिषेकपुरस्कृतम् ॥ ९
पाण्डुरश्च वृषः सज्जः पाण्डुराश्वश्च सुस्थितः ।
प्रस्रुतश्च गजः श्रीमानौपवाह्यः प्रतीक्षते ॥ १०

263* सर्वबीजानि गन्धाश्च रत्नानि विविधानि च ।
वाहनं नरसंयुक्तं दर्भाः सुमनसः प्रियाः ।
अक्षतानि च वासांसि भृङ्गारं च हिरण्मयम् ।

[See lines 22, 26, and 27 of App. I (No. 10). (l. 1) Ś1 गंधश्च. —(l. 2) D5 रथसंयुक्तं. Ś1 दर्भान्. D5 पयः.]

7 T1.2 G1.2 transp. 6 and 7^{ab}. —^{a}) G1 **क्षुद्रं**; M2 **कृतं** (for **घृतं**). —After 7^{ab}, Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G (T3 G3 after 7^{ef}) M1 ins. :

264* अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः ।

[See line 24 of App. I (No. 10). T3 अष्टौ सुरुचिराः कन्या (for the prior half).]

—T3 cont.; Dm1 and M2 ins. l. 1 only after 7^{ef} and 10 respy.; while Dg1 T1.2 G3 M1 ins. after 11 :

265* वेश्याश्चैव शुभाचाराः सर्वाभरणभूषिताः ।
लीलावत्यः सुभ्रुवश्च लोलनेत्राः सहस्रशः ।

[**C**g comm. on l. 1 only. —(l. 1) Dg1 M2 शुभाकाराः.]

—^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G1.3 (before corr. as in text) M2 **सजलाः**; **C**g as in text (for **सलाजाः**). Dm1 **छिन्ना** (for **छन्ना**). —^{d}) T2 **घंटाः**. G2 **-लाजताः** (for **-राजताः**). —For 7, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

266* क्षीरवृक्षप्रवालैश्च पद्मोत्पलविमिश्रितैः ।
पूर्णकुम्भा अलंकृत्य काञ्चना उपकल्पिताः ।
रुचका रोचना चैव घृतं मधु पयो दधि ।
तथैव पुण्यतीर्थेभ्यो मृदापो मङ्गलानि च ।

[(l. 1) Ś1 B2.4 क्षीरि-. B4 -वृक्ष-; M4 -पुष्प- (for -वृक्ष-). Ś1 D4.6.7 -प्रवालाश्च; V1 -प्रवालैश्च (for -प्रवालैश्च). Ś1 D4–7 -विमिश्रिताः; V1 -विभूषितैः; B4 -मिश्रितैः. —(l. 2) Ś1 D2.4–7 पूर्णकुंभांस्त्वलंकृत्य; D1 पूर्णकुंभा ह्यलंकृत्य (for the prior half). V1 B2 M4 कांचनानुप(V1 om. °प [subm.]; M4 °नेनैव) कल्पितान् (for the post. half). —(l. 3) Ś1 मंजुका; V1 रुचिका; D1 रुचंगा; D2.4.7 रुचको; D6 रुचिरं (for रुचका). Ñ1 V1 B1.4 रोचनाश्च. Ś1 D4–7 लाजा दधि घृतं मधु (for the post. half). —(l. 4) D1 तथैव (for तथैव). B1 -र्थेभ्यो. B2 (after corr.) D7 मृदपो; M4 मृद्यो (for मृदापो).]

8 ^{a}) **C**r **-विकृत-** (for **-विकच-**). T2 **-प्रख्यां** (for **-प्रख्यं**). —^{b}) Dg1 Dd1 T1.2 G3 M2 **C**r.g **कांचनं**; T3 G1.2 M1 **पांडरं** (for **पाण्डुरं**). —^{c}) Dd1 **तिष्ठ** (om. hapl.) (for **तिष्ठति**). —For 8, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

267* चन्द्रांशुविमलं चापि मणिदण्डमलंकृतम् ।
चामरव्यजनं श्रीमद्रामार्थमुपकल्पितम् ।

[(l. 1) D4.5.7 -विमले (for -विमलं). Ś1 D6 चांशु; D1.2.4.5.7 चारु (for चापि). M4 शुक्लं सुविमलं चारु (for the prior half). D1.2 मणिरत्नम्. V1 विभूषितं (for अलंकृतम्). Ś1 D4–7 मणिदंडे(D5 °ड) स्वलंकृते (for the post. half). —M4 om. l. 2. —(l. 2) B1.2.4 D1.2 चामरं; D5 चामरे (for चामर-). Ś1 D4.6.7 -व्यजने (for -व्यजनं). B2 reads श्रीमद्रा in marg. Ś1 D4.6.7 उपकल्पिते; Ñ1 reads मुप in marg.]

9 ^{b}) Dg1 T G M1.2 **पांडरं** (for **पाण्डुरम्**). —^{c}) T3 **सद्यं** (sic) (for °**ज्जं**). Dm1 **द्युतिकरश्रीमद्**. —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 **C**t **-पुरःसरं**; **C**g.k as in text (for **-पुरस्कृतम्**). —For 9, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

268* पूर्णेन्दुमण्डलाभं च श्रीमन्माल्यविभूषितम् ।
रामस्य यौवराज्यार्थमातपत्रं प्रकल्पितम् ।

[(l. 1) Ñ1 °मंडलाकारं; D2 पूर्णेंदु मंगलाभंग-; M4 °विमलाभं च (for the prior half).]

10 ^{a}) T G M1.2 **C**m **पांडरश्च**. T2 **सज्जं** (for **सज्जः**). —^{b}) Dg1 **पांडुरो**; T G M1.2 **पांडरो**. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 **च संस्थितः**; G1.2 M1 **च सुस्थिरः** (for **च सुस्थितः**). Dt1 om. 10^{cd}. —^{c}) Dg1 Dd1 Dm1 **प्रस्तुतश्च**; T G M1.2 **C**r.m.g **प्रसृतश्च** (for **प्रस्रुतश्च**). —^{d}) G3 **प्रतिक्षतः**; M2 **च वीक्ष्यते** (for **प्रतीक्षते**). —For 10, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

269* श्वेतस्तुरंगमश्चैव रामार्थमुपकल्पितः ।
मत्तो गजवरश्चैव औपवाह्यः प्रतीक्षते ।

[Ś1 D4–7 transp. lines 1 and 2. B2 reads l. 1 in marg. —(l. 1) D4.5.7 च तुरगश्च (D5 °गः) (for तुरंगमश्च). D5 श्रेष्ठ (for चैव). Ñ V1 B1–3 तथा च गोवृषः श्वेतः (Ñ2 om. श्वेतः); B4 D1.2 M4 तथा गोवृषभः श्वेतो(B4 °तः) (for the prior half). Ñ V1 B श्वेतश्चाश्वः(B3 श्वेताश्वश्च [by transp.]) प्रकल्पितः; D1.2 M4 वृषा(M4 महा)श्वश्चाप(D1 °श्व प्र)कल्पितः (for the post. half). —(l. 2) Note the hiatus between the two halves. B3 M4 महा- (for मत्तो). D1.2 गजवृषश्च; M4 वृषगजश्च (for गजवरश्च). Ś1 D6 रथश्चैव (for औपवाह्यः). Ñ V1 B D1.2 M4 श्रीमांस्तत्रोपकल्पितः (for the post. half).]

अष्टौ कन्याश्च मङ्गल्याः सर्वाभरणभूषिताः ।
वादित्राणि च सर्वाणि बन्दिनश्च तथापरे ॥ ११
इक्ष्वाकूणां यथा राज्ये संभ्रियेताभिषेचनम् ।
तथाजातीयमादाय राजपुत्राभिषेचनम् ॥ १२
ते राजवचनात्तत्र समवेता महीपतिम् ।
अपश्यन्तोऽब्रुवन्को नु राज्ञो नः प्रतिवेदयेत् ॥ १३
न पश्यामश्च राजानमुदितश्च दिवाकरः ।
यौवराज्याभिषेकश्च सज्जो रामस्य धीमतः ॥ १४
इति तेषु ब्रुवाणेषु सार्वभौमान्महीपतीन् ।
अब्रवीत्तानिदं सर्वान्सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ १५
अयं पृच्छामि वचनात्सुखमायुष्मतामहम् ।
राज्ञः संप्रतिबुद्धस्य यच्चागमनकारणम् ॥ १६ G. 2. 12. 17 B. 2. 15. 18 L. 2. 16. 18

—After 10, M2 ins. l. 1 of 265*.

11 M4 om. (hapl.?) 11–12. Dt1 T2.3 om. 11^{ab}. B2 reads 11 in marg. —^{a}) Dg1 Dd1 Dm1 Cg. मांगलयाः; G2 M1.2 मंगलयः; (for मङ्गल्याः). T1 अष्टौ च कन्या रुचिरा. —^{b}) Ñ V1 B D1.2 वराभरण- (for सर्वाभरण-). V1 -भूषणाः (for -भूषिताः). —After 11^{ab}, Ś1 D4–7 ins.:

270* रूपयौवनसंपन्ना गणिकाश्च स्वलंकृताः ।
श्वेतपुष्पाणि वेणुश्च निस्त्रिंशो धनुरेव च ।
हेमदाम्नाभ्यलंकृत्य ककुद्मान्पाण्डुरो वृषः ।
सिंहासनं व्याघ्रचर्म संसिद्धश्च हुताशनः ।

[(l. 2) D5 धेनुश् (for वेणुश्). —(l. 3) See line 28 of App. I (No. 10). D4.7 स्वलंकृत्य. D4.5.7 ककुद्मी; D6 ककुमान् (for ककुद्मान्). D6 पांडरो. —(l. 4) See line 30 of App. I (No. 10). D5 समिद्धश्च. D4.7 समिधं च हुताशनं (for the post. half.)]

—^{d}) Ñ V1 Dg1 Dt1 Dd1 T G M1.2 वंदिनश् (T2 °तश्). Ñ1 V1 B1.2 च स्वलंकृताः; Ñ2 B3.4 चाभ्य (B4 °प्य) लंकृताः. Ś1 D4–7 सूतमागधबंदिनः (D5 °दीभिः); D1.2 गणिकाश्च स्वलंकृताः. —After 11, Ś1 D4–7 ins.:

271* आचार्या ब्राह्मणा गावः पुण्याश्च मृगपक्षिणः ।
पौरजानपदश्रेण्यो नैगमानां गणैः सह ।
एते चान्ये च बहवः प्रीयमाणाः प्रियं वचः ।

[See lines 32-34 of App. I (No. 10). —(l. 1) D5 आचार्य-. —(l. 2) D4.5.7 -श्रेणी (for -श्रेण्यो). —(l. 3) D4.7 एतानन्यांश्च. D5–7 प्रियंवदाः (for प्रियं वचः).]

12 M4 om. 12 (cf. v.l. 11). T2 om. (hapl.) 12^{cd}. —^{c}) G3 तदा (for तथा-). —For 12, Ś1 D4–7 subst.:

272* इक्ष्वाकुराजाभ्युदये यच्चान्यदपि किंचन ।
तत्सर्वं कृतमस्माभिः सूत राज्ञे निवेदय ।;

[(l. 1) D5 -राज्ञो (for -राजा-). Ś1 यश्चान्यद्. —(l. 2) D4.7 अस्मामी; D6 अस्मिभिः (sic). D4.5.7 राज्ञः (for सूत).]

while for 12, Ñ V1 B (B2 marg.) D1.2 subst.:

273* इक्ष्वाकुराज्याभ्युचितं यच्चान्यदपि किंचन ।
आभिषेचनिकं द्रव्यं सर्वं तत्रोपकल्पितम् ।

[(l. 1) B4 -राज्याध्युषितं; D1.2 -राजाभ्युचितं (D1 °तः). Ñ1 यथान्यद्. D1 कल्पितं (for किंचन). D2 मत्सर्वमुपकल्पितं (for the post. half). —(l. 2) D1 सर्वं तत्रोपयोग्यं च; D2 यच्चान्यदपि तत्सर्वं (for the prior half). D2 तत्र (for सर्वं). D1 राज्ञे तत्र निवेदय (for the post. half).]

13 Ś1 D4–7 om. 13. T1 damaged from त्र in 13^{a} up to वेद् in 13^{d}. —^{d}) Dd1 न (for नः). G3 प्रतिवेदयत; M1 प्रतिदेवयेत् (metathesis); Cr प्रतिवेदयन्. —For 13, Ñ V1 B D1.2 M4 subst.:

274* अथ ते मन्त्रिणः सूतं सुमन्त्रं सपुरोहिताः ।
ऊचुरभ्यागतानस्मान्राज्ञ आवेदयेति वै ।

[(l. 1) D1 सुपुरोहिताः. —(l. 2) M4 [अ]थ (for [इ]ति). Ñ B D2 च (for वै).]

14 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 पश्यामो न हि (Ś1 D4–7 च) (for न पश्यामश्च).

☞ B4 missing from 14^{cd} up to 2. 14. 2^{ab}.

Ś1 D4–7 om. 14^{cd}. —^{c}) Ñ V1 B1–3 D1.2 M4 कृतो (for सज्जो).

15 ^{ab}) Dt1 सर्वांस्तांश्च (for सार्वभौमान्). Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.4–7 M4 इति तैरे (D5 तेनें) वमा (D5 °चा) ज्ञप्तः प्रतीहारो महीपतेः (B1 D5 [before corr.] °तिः). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B1–3 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.4–7 G1.2 M1.4 वाक्यं (for सर्वान्). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.4–7 G1.2 M1.4 मंत्रिसत्तमः (Ñ B1–3 °मान्; V1 °म). T1 damaged from तः in सत्कृतः up to पूज्या राज्ञो in l. 2 of 275*. —After 15, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.2 ins.:

275* रामं राज्ञो नियोगेन त्वरया प्रस्थितो ह्यहम् ।
पूज्या राज्ञो भवन्तश्च रामस्य च विशेषतः ।

[Cr does not comment. —(l. 1) Dg1 T2.3 G3 [अ]स्म्यहं (for ह्यहम्). —(l. 2) G3 पूज्य (sic). T3 राज्यो; G2 रामो (for राज्ञो). Dt1 भवतश्. Dg1 T G M1 तु; M2 हि (for first च). Dt1 T3 तु (for second च). T1 निवेशतः (for विशेषतः).]

16 ^{a}) Ś1 B2 D1.6 अहं; V1 M4 स्वयं; D2 अथ (for अयं). M4 भवतां (for वचनात्). —^{b}) V2 सुखम्; B1 स्वयम् (*inf. lin.* as in text) (for सुखम्). Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.4–7 M4 नृपं (for अहम्). —^{c}) Dg1 Dm1 T2 G3 संप्रतिबुध्यस्व (G3 °स्य); Cm °बुद्धस्य as in text. ❀ Ck:

G. 2. 12. 18
B. 2. 15. 18
L. 2. 16. 19

इत्युक्त्वान्तःपुरद्वारमाजगाम पुराणवित् ।
आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिरभितुष्टाव राघवम् ॥ १७

गता भगवती रात्रिरहः शिवमुपस्थितम् ।
बुध्यस्व नृपशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ १८

संप्रति उदयसमये सर्वथा बुद्धस्य प्रबुद्धस्य। ❀ —^{d}) Dt1 **चानागमन-**. —For 16^{cd}, Ś1 Ñ V1 B1-3 D1.2.4-7 M4 subst. :

276* **राजसंदर्शनार्थित्वमयमावेदयामि वः।**

[V1 स्वयम्; D1 सम्यग; M4 अहम् (for अयम्). D1 ह (for वः).]

17 After 17^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.2 ins. :

277* **सदासक्तं च तद्वेश्म सुमन्त्रः प्रविवेश ह।**
तुष्टावास्य तदा वंशं प्रविश्य स विशांपतेः।
शयनीयं नरेन्द्रस्य तदासाद्य व्यतिष्ठत।
सोऽत्यासाद्य तु तद्वेश्म तिरस्करणिमन्तरा।

[(l. 1) M2 तदा (for सदा). T1 damaged from च up to विशांप in l. 2. G2 हा (for ह). —(l. 2) T3 तथा (for तदा). Dd1 Dm1 सुमंत्रः (for प्रविश्य). —(l. 3) G3 यशनीयं (metathesis). T1 ननेंद्रस्य (sic). Dt1 व्यतिष्ठत् (subm.); M1 प्रतिष्ठ(before corr. °ष्ठि)त. —(l. 4) T3 नरेंद्रस्य (for तु तद्वेश्म). Dg1 तिरस्कारिणिम्; Dm1 तिरस्कारणिम् (before corr. as in Dg1); **C**m तिरस्करिणीम्; **C**g as above.]

—^{c}) Dt1 **आशीभिर्**; G2 **आशीर्विर्** (both corrupt) (for **आशीर्भिर्**). Ś1 D4-7 **वाग्भिः परमपु**(Ś1 D6 °**जु**)**ष्टाभिर्**. —^{d}) Ś1 D4-7 **पार्थिवं**. —For 17, Ñ V1 B D1.2 M4 subst.; Ś1 D4-7 subst. l. 1 and 2 only for 17^{ab} :

278* **इत्युक्त्वान्तःपुरद्वारमागाद्य त्वरयान्वितः।**
सुमन्त्रो नृपतिं सुप्तं मत्वा भूयो व्यबोधयत्।
ब्रह्मेन्द्राग्निपुरोगास्त्वां विबुधा विबुधोपमम्।
शिवाय बोधयन्त्यद्य कल्याणाय च मानद।

[(l. 1) V1 तत्पुर- (for [अ]न्तःपुर-). Ś1 D4.6.7 स नरेश्वरं; B1 स त्वरान्वितः; D1.2.5 M4 स पुनस्त्वरन्. —(l. 2) Ñ1 V1 D7 [अ]भ्यबोधयत्; D1 ह्यबोधयत; D5 व्यबोधयन् (sic); M4 [अ]प्यबोधयत् (for व्यबोधयत्). —(l. 3) V1 ब्रह्मााग्नि-; M4 महेंद्राग्नि- (for ब्रह्मेन्द्राग्नि-). D2 -पुरोगम् (sic). Ñ2 B1.3 D2 विबुधोपम; D1 विबुधोपमाः. —(l. 4) Ñ1 reads the prior half in marg. M4 आशिषा (for शिवाय). B1 बोधयत्यः; B2 बोधयंत्वद्य. B2 मानस (sic) (for मानद).]

—After 17, Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4-7 T G M1.2 ins. :

279* **सोमसूर्यौ च काकुत्स्थ शिववैश्रवणावपि।**
वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशन्तु ते।

[See lines 56 and 57 of App. I (No. 10). —(l. 1) Ś1 D5.6 सोमः सूर्यश्च (for सोमसूर्यौ च). M2 शशि- (for शिव-). Ś1 D6 शिवो वैश्रवणोपि च (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D4-7 अनिलश्च (for वरुणश्च). T1 damaged from second श्च up to नृ in 18^{c}. Dd1 प्रदेशंतु (sic).]

—Dd1 Dm1 T3 cont. :

280* **यथा साङ्गाश्च वेदा वै ब्रह्माणं बोधयन्ति ते।**
तथा त्वां धीर बोधयामि उत्तिष्ठ पुरुषर्षभ।

[(l. 2) T3 वीर (for धीर) and ह्युत्तिष्ठ [to avoid hiatus] (for उत्तिष्ठ).]

18 See lines 58 and 59 of App. I (No. 10). —^{cd}) Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1 M2 **नरशार्दूल**; T2 **राज**° (for **नृप**°). ❀ **Cv : नृपशार्दूल इति सम्यक्पाठः।** ❀ Ś1 D4-7 **प्रतिबुध्यस्व नृपते सर्वकल्याणसिद्धये.** —For 18, Ñ V1 B1-3 D1.2 M4 subst., while Ś1 D4.5.7 ins. after 282*; D6 ins. after 283* :

281* **गता निशेयं कच्चित्ते सुखेन नृपसत्तम।**
प्रतिबुध्यस्व राजर्षे धर्मकृत्यानि कारय।

[D6 reads l. 1 in marg. —(l. 1) Ś1 स्वापने (for सुखेन). —(l. 2) D6 राजेंद्र (for राजर्षे). Ś1 D4-7 राजकार्याणि; D1.2 राजकृत्यानि (for धर्मकृत्यानि).]

—After 18, Ś1 D4-7 ins. :

282* **इन्द्रमस्यां हि वेलायामभितुष्टाव मातलिः।**
सोऽजयद्दानवान्सर्वांस्तथा त्वां बोधयाम्यहम्।
वेदाः साङ्गाः सर्षिगणा यथा कमलसंभवम्।
ब्रह्माणं बोधयन्त्यद्य तथा त्वां बोधयाम्यहम्।
आदित्यः सह चन्द्रेण यथा भूतधरामिमाम्।
बोधयत्यद्य पृथिवीं तथा त्वां बोधयाम्यहम्।
उत्तिष्ठ त्वं महाभाग कृतकौतुकमङ्गलः।
विरोचमानो वपुषा मेरोरिव दिवाकरः।
इदं तिष्ठति रामस्य सर्वमेवाभिषेचने।
पौरजानपदश्रेणी नैगमश्चागतो जनः।
असौ वसिष्ठो भगवान्ब्राह्मणैः सह तिष्ठति।
क्षिप्रमाज्ञाप्यतां राजन्राघवस्याभिषेचनम्।
यथा ह्यगोपाः पशवो यथा सैन्यमनायकम्।
एवं प्रजाः प्रजापाल भवन्ति ह्यनधिष्ठिताः।
चन्द्रहीना यथा रात्रिः सूर्यहीनमहो यथा।
तथा भवति तद्राष्ट्रं यत्र राजा न दृश्यते।

[Cf. lines 48-55 and 60-66 of App. I (No. 10). —(l. 1) Ś1 अतितुष्टाव. —(l. 2) D7 यानवान्. —(l. 3) Ś1 देवाः. D4.7 ऋषिगणाः. —(l. 4) D5 (before corr. पृथिवीं) पृथिव्यां (for तथा त्वां). —(l. 6) Ś1 बोधयंत्यद्य. —(l. 7) D5 महाबाहो. —(l. 9) D4.5.7 [अ]भिषेचनं. —(l. 12) Ś1 शीघ्रं (for राजन्). —(l. 14) Ś1 भवता (for **भवन्ति**). —(l. 16) D4.5.7 यदा (for यत्र).]

ब्राह्मणा बलमुख्याश्च नैगमाश्चागता नृप ।
दर्शनं प्रतिकाङ्क्षन्ते प्रतिबुध्यस्व राघव ॥ १९
स्तुवन्तं तं तदा सूतं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् ।
प्रतिबुध्य ततो राजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
न चैव संप्रसुप्तोऽहमानयेहाशु राघवम् ।
इति राजा दशरथः सूतं तत्रान्वशात्पुनः ॥ २१ G. 2. 12. 23 B. 2. 15. 27 L. 2. 16. 42

—D6 cont. (followed by 281*) :

283* यथा नायकहीनेव मुक्तानामावली यथा ।

19 ^{b}) Dg1 Dd1 Dm1 G1 [आ]गता नृपाः; Dt1 [आ]गतास्त्विह. —For 19^{ab}, Ñ V1 B1–3 D1.2 M4 subst., while Ś1 D4–7 ins., after 281* :

284* पुरोधसो मन्त्रिणश्च पौरजानपदा जनाः ।

[M4 पुरोधसा. D6 पौरा (for पौर-). Ś1 D1.4–7 M4 तथा; D2 तदा (for जनाः).]

—^{c}) Ś1 Ñ V1 B1–3 Dg1 D1.2.4–7 ते(D2 ना)भिकांक्षंति; Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1.4 तेभिकांक्षंते; G3 प्रतिकांक्षंति (for प्रतिकाङ्क्षन्ते). —^{d}) Ś1 D4–7 M4 प्रतिबोद्धुं (D6 °धं) त्वमर्हसि; Ñ V1 B1–3 D1.2 प्रतिबोद्धुं(D2 °व्योद्धुं) नृपार्हसि.

20 ^{a}) T1 स्तुवंतं तु; G1 M1 संस्तुवंतं; G2 M2 तं(G2 *inf. lin.* also सं)स्तुवंतं (by transp.) (for स्तुवन्तं तं). —^{c}) Dg1 T2.3 G2 M1.2 तदा (for ततो). T1 damaged from राजा up to यदस्यभि in l. 1 of 288*. —For 20, Ś1 D4–7 subst. :

285* तं तथा पुनरभ्येत्य बोधयन्तं नराधिपम् ।
अभ्यपूर्यत शोकेन भूय एव नराधिपः ।
स तु शोकाभिसंतप्तः सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ।;

[(l. 1) D4.7 वृथा (for तथा). Ś1 D6 पुनरेत्यात्र. D5 बोधयानं. —(l. 2) See line 68 of App. I (No. 10). Ś1 D6 अन्व(D6 °भ्य)भूयन. D5 महीपतिः (for नराधिपः).]

—Thereafter all cont. :

286* शोकरक्तेक्षणो धीमान्वीक्ष्य वाचावधारितम् ।
सूत किं हतरूपं मामस्तुत्यं स्तोतुमिच्छसि ।
वाक्यैस्तावत्तु मर्माणि मम भूयो निकृन्तसि ।
सुमन्त्रः कृत्स्नशं श्रुत्वा दृष्ट्वा दीनं च पार्थिवम् ।
प्रगृहीताञ्जलिस्तत्र ततः किंचिदपाक्रमत् ।
ततः पापसमाचारा कैकेयी पार्थिवं वचः ।
उवाच परमं तीक्ष्णं वाक्यज्ञा वाक्यमूर्जितम् ।
किमेतद्वद मे वाक्यं राजंस्त्वं प्राकृतो यथा ।
राममाहूय विस्रब्धं वनमद्य विसर्जय ।
यदि सत्यप्रतिज्ञोऽसि कुरुष्व वचनं मम ।
नायं कालो हि शोकस्य न मोहस्योपपद्यते ।
प्रव्राज्य रामं भरतं यौवराज्येऽभिषिच्य च ।
निःसपत्नां च मां कृत्वा भवाद्य विगतज्वरः ।
स नुन्नो वाक्यखड्गेन प्रतोदेनेव सद्गवः ।
ततः स राजा सूतं तं पुनरेवाभ्यभाषत ।

[(l. 1) Ś1 -[ई]क्षणं. D5 उदीक्ष्यवाथ धार्मिकः (for the post. half). —(l. 2) D5 सूत किं मां हतप्रायमस्तुतं स्तोतुमिच्छसि. —(l. 3) Cf. 252*. D4.5.7 तु खलु (for तावत्तु). D5 कर्माणि (for मर्माणि). —For lines 4-5 Cf. 2. 12. 19. —(l. 4) D5 कुत्सितं (for कृत्स्नशं). Ś1 D6 कृत्वा (for श्रुत्वा). —(l. 5) D4.7 सूतः; D5 भूतः (for ततः). —For lines 6-8 Cf. 2. 12. 12 and 13^{ab}. —(l. 9) Cf. line 2 of 244*. D5.7 विश्रब्धं. —For lines 10 and 11 Cf. 245*.]

—For 20, Ñ V1 B1–3 D1.2 M4 subst. :

287* तं तथा पुनरभ्येत्य बोधयन्तं नराधिपम् ।
सुमन्त्रं दुःखसंतप्तस्त्वरमाण इवाब्रवीत् ।

[B2 reads l. 1 in margin. —(l. 1) Ñ V1 B1.2 D1 नराधिपः. —(l. 2) V1 स्वमवमान [hypm.] इव; B1.2 त्वरयन्निदम्; D1.2 त्वरमाणमिव.]

—After 20, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.2 ins. :

288* राममानय सूतेति यदस्यभिहितो मया ।
किमिदं कारणं येन ममाज्ञा प्रतिहन्यते ।

[T1 damaged up to भि in l. 1 (cf. v.l. 20). —(l. 1) Dg1 Dm1 G1 यदस्याभिहितो; M2 °भिहतो. Cm.k.tp [ऽ]नया (for मया). G2 M1 यदस्यभिहतस्त्वया (for the post. half). ॐ Ct : यदस्यभिहितोऽनया इति पाठेऽनयेत्युपलक्षणं मया चेत्यर्थः । ॐ —(l. 2) T1.2 M2 मदाज्ञा; Cm ममाज्ञा (as above). Dt1 T3 प्रतिवाह्यते.]

21 ^{a}) Dt1 [ए]वं (for [ए]व). M3 resumes from प्तोऽहं (cf. v.l. 1). —^{b}) Dg1 आनयस्वाशु. —^{c}) T1 रा*.

—For 21, Ś1 D4–7 subst. :

289* सुमन्त्र नैव सुप्तोऽस्मि रामं त्वं क्षिप्रमानय ।
सत्यपाशनिबद्धोऽस्मि सूत संभ्रान्तमानसः ।
रामं द्रष्टुमिहेच्छामि तं च शीघ्रमिहानय ।

[(l. 1) D5 नाव- (for नैव). D4.7 त्वं रामं (by transp.). D4 शीघ्रम् (for क्षिप्रम्). For lines 2 and 3 Cf. 247*. D6 reads lines 2–3 in marg. —(l. 2) D5 -निबद्धो. D4.5.7 विभ्रांत-. —(l. 3) D5 उपानय (for इहानय).]

—D4.5.7 cont. :

290* श्रुत्वा तु राज्ञो वचनं कैकेयी तमथाब्रवीत् ।
सुमन्त्र राजवचनाद्गच्छ त्वं राममानय ।
यथा च शीघ्रमेतीति तथा संत्वरयस्व तम् ।

whereas Ñ V1 B1–3 D1.2 M4 subst. for 21 :

291* सुमन्त्र नावसुप्तोऽस्मि रामं त्वं क्षिप्रमानय ।
इति राजा दशरथः सुमन्त्रं पुनरन्वशात् ।

G. 2. 12. 24 B. 2. 15. 27 L. 2. 16. 43

स राजवचनं श्रुत्वा शिरसा प्रतिपूज्य तम् ।
निर्जगाम नृपावासान्मन्यमानः प्रियं महत् ॥ २२
प्रपन्नो राजमार्गं च पताकाध्वजशोभितम् ।
स सूतस्तत्र शुश्राव रामाधिकरणाः कथाः ॥ २३

ततो ददर्श रुचिरं कैलाससदृशप्रभम् ।
रामवेश्म सुमन्त्रस्तु शक्रवेश्मसमप्रभम् ॥ २४
महाकपाटपिहितं वितर्दिशतशोभितम् ।
काञ्चनप्रतिमैकाग्रं मणिविद्रुमतोरणम् ॥ २५

[(l. 1) Ñ2 B3 नैव (for नाव-). — (l. 2) Ñ2 B1.3 पुनरन्वगात्.]

22 [a]) G3 damaged from जवचनं. — T1 damaged from प्रतिपूज्य in [b] up to 22[d]. — For 22, Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.4–7 M4 subst. :

292* सुमन्त्रस्तद्वचः श्रुत्वा सभार्यस्य नृपस्य ह ।
निर्जगाम सुसंभ्रान्तस्तस्माद्राजनिवेशनात् ।

[(l. 1) D4–7 तु (for तद्). Ñ V1 B1–3 D1.2 M4 इति राज्ञो वचः श्रुत्वा सुमंत्र (Ñ2 °त्रं) स्त्वरितस्तदा (D1.2 स त्वरन्निव; M4 प्रहसन्निव). — (l. 2) Ñ B1–3 D5 [अ]थ; V1 [अ]नु- (for सु-). D1 दारान् (sic) (for राज-).]

23 [a]) Dg1 Dm1 प्रसन्नो. — After 23[ab], Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.2 ins. :

293* हृष्टः प्रमुदितः सूतो जगामाशु विलोकयन् ।

[G1.2 हृष्ट-. Dg1 प्रहृष्टमुदितः.]

— [c]) T1 **व (for शुश्राव). — For 23, Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.4–7 M4 subst. :

294* निष्क्रम्य चैव त्वरितं राममानयितुं तदा ।
रथेन जवितावेन राममानयितुं गृहात् ।
जनौघं राजमार्गस्थं प्रतिव्यूहमुपागतम् ।
शृण्वन्वाचः कथयतां रामाभ्युदयसंयुताः ।

[(l. 1) D5 (before corr.) निष्क्राम्य. Ñ V1 B1–3 D1.2 त्वरितो; M4 परितो (for त्वरितं). — (l. 2) Ñ V1 B3 जव (V1 °वि)नाश्वेन. D4.7 गृहं (for गृहात्). Ñ V1 B1–3 D1.2.5 M4 ययौ रामगृहं प्रति (V1 पुनः) (for the post. half). — (l. 3) D7 राजमार्गस्य (for °स्थं). Ñ V1 B2.3 D2.4.5.7 M4 प्रतिव्यूहन्. Ñ1 V1 B1.2 उपागतः; D4.7 उपागमत् (for °तम्). — (l. 4) Ñ B3 D5 रामाभिस्तव-; V1 B1 D1.2.4.7 रामाभिष्टव- (for °भ्युदय-). Ñ V1 B1–3 D1.2 -संहिताः (for -संयुताः).]

— Thereafter all cont. :

295* अद्य रामो यौवराज्यं लप्स्यते पितुराज्ञया ।
अहो महोत्सवोऽस्माकमद्यायं भविता पुरे ।
मृदुर्दान्तः परहितः सर्वभूतहिते रतः ।
युवराजः किलास्माकमद्य रामो भविष्यति ।
अहोऽद्यानुगृहीताः स्मो यस्य धुजनवत्सलः । [5]
पालयिष्यति नो रामः पिता पुत्रानिवौरसान् ।
इति तत्र जनौघस्य शृण्वन्वाचः समन्ततः ।
ययौ सुमन्त्रस्त्वरितो राममानयितुं गृहात् ।

[(l. 1) Ś1 D4.6.7 रामोद्य युवराजत्वं (for the prior half). Ś1 प्राप्स्यति; D1.2.4–7 M4 प्राप्स्यते (for लप्स्यते). Ś1 D4–7 नृप (D4 भूप; D5 राज)शासनात्; D1 पुनराज्ञया. — (l. 2) B2 अद्याहं; D1 अत्यायं; D2 यथायं; D4.7 अरयायं (for अद्यायं). M4 [ऽ]द्याय-मस्माक (by transp.). D5 महान् (for पुरे). — M4 om. lines 3-4. Ś1 D4.6.7 om. l. 3 and read l. 5 after l. 2. — (l. 3) Ñ1 परहित·. D1.2.5 -मनोहरः (for -हिते रतः). Ñ2 repeats the post. half of l. 3. — (l. 4) D1.2 युवराजा (sic). Ś1 D4–7 [अ]द्यायम् (for [अ]स्माकम्). Ś1 D1.2.4–7 अस्माकं (D1.2 अद्यायं; D5 यद्राज्ञो) भविता पुरे (for the post. half). — (l. 5) Ś1 D4.6.7 अद्याहो (by transp.); B2 अहो हि (for अहोऽद्य). Ś1 V1 D4.6.7 स्म (for स्मो). — (l. 6) D4 राजा (for रामः). — (l. 7) Ś1 D4–7 तस्य (for तत्र). M4 वचः शृण्वन् (for शृण्वन्वाचः). — (l. 8) D1 गृहान्; D4.7 गृहं (for गृहात्).]

— After 23, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

296* अभिषेचनसंयुक्ताः सर्वलोकस्य हृष्टवत् ।

[T1 damaged after सर्व up to रामवेश्म in 24[c]. G3 damaged for लोकस्य. T3 संनिधौ (for हृष्टवत्).]

24 T1 damaged up to राजवेश्म in 24[c] (cf. v.l. 23). Ñ V1 B1–3 D1.2 M4 om. 24. D6 reads 24 in marg. — [b]) D5 कैलाश-. D5 T2 G M1–3 -शिखरप्रभं (for -सदृशप्रभम्). — T3 om. 24[cd]. — [d]) Ś1 D4–7 त्रिविष्टप- (for शक्रवेश्म-). — After 24, G2 reads l. 1 of 300* repeating it in its proper place.

25 D1.2 M4 om. 25. G2 om. (hapl. ? Cf. l. 1 of 300*) 25[ab]. Ñ V1 B1–3 transp. 25 and 26. — [a]) Ś1 B3 D6 T G1.3 M1.2 Cr.m.g -कवाट-; Ct as in text (for -कपाट-). B2 -[अ]पिहितं; D4 T2 G3 Cm.g -विहितं; T1 -विततं; Cr.t as in text (for -पिहितं). — [b]) Ñ1 वितर्दिगत-; Ñ2 वितर्दीशत-; V1 विनिर्दिशित-; B2 वडभीशत- (for वितर्दिशत-). D4 दीप्तमेरुसमप्रभं. — D4 om. 25[cd]. — [c]) Dg1 कांचनं. Ñ -प्रतिमैकाग्य-; V1 -द्युतिमेकाश्रं; B1 -प्रतिमैकाग्र्यं; D5 °मौकाग्रं; T2 °कैकाग्रं (for °मैकाग्रं). — [d]) B1.2 -प्रतिम- (for -विद्रुम-). — After 25, Ñ V1 B1–3 ins, while D1.2 M4 ins. after 26 :

297* रामोपवाह्यं च गजं मुक्ताहारविभूषितम् ।
कृताङ्गदं चन्दनेन ददर्शैरावतोपमम् ।

[(l. 1) B1.3 रामोपराज्यं. — (l. 2) Ñ2 B2.3 M4 कृतांगद-, V1 कृतांगचंदनेनैव (for the prior half).]

शारदाभ्रघनप्रख्यं दीप्तं मेरुगुहोपमम् ।
दामभिर्वरमाल्यानां सुमहद्भिरलंकृतम् ॥ २६
स वाजियुक्तेन रथेन सारथि-
र्नराकुलं राजकुलं विलोकयन् ।
ततः समासाद्य महाधनं मह-
त्प्रहृष्टरोमा स बभूव सारथिः ॥ २७

G. 2. 12. 35
B. 2. 15. 41
L. 2. 16. 55

26 Ñ V1 B1–3 transp. 25 and 26. D4 om. 26[ab]. —[a]) D7 (before corr. शरदाभ्र-) शरदभ्र-. —[b]) Dg1 Dm1 D7 दीप्त- (for दीप्तं). Dt1 Dd1 Dm1 मेरुगुहासमं; D5 °गृहोपमं; D7 °समप्रभं. Ś1 D6 दीप्तपावकस(D6 °सु)प्रभं. —For 26[ab], Ñ V1 B1–3 D1.2 M4 subst. :

298* अथाससाद रामस्य स वेश्माभ्रचयोपमम् ।

[Ñ2 -[अ]रुचयोपमं; D2 [अ]त्र चयोपमं.]

—[c]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S(except M4) मणिभिर् (for दामभिर्). T1 damaged from वैर up to राकी in l. 1 of 300*. Ś1 D4.6.7 T3 वरमाल्यै(T3 °लै)श्च. Ñ B1–3 D1.2 M4 प्र(B1.2 प्रा)लंबैः(B3 °बः) समलंकृतं; V1 प्रलंबैः समंततः (subm.).—After 26, M2 ins. :

299* ततो ददर्श माल्यैश्च सुमहद्भिरलंकृतम् ।

—M2 cont.; Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4–7 T G M1.3 ins. after 26 :

300* मुक्तामणिभिराकीर्णं चन्दनागरुधूपितम् ।
गन्धान्मनोज्ञान्विसृजद्दार्दुरं शिखरं यथा ।
सारसैश्च मयूरैश्च विनदद्भिर्विराजितम् ।
सुकृतेहामृगाकीर्णमुत्कीर्णं भक्तिभिस्तथा ।
मनश्चक्षुश्च भूतानामाददत्तिग्मतेजसा ।
चन्द्रभास्करसंकाशं कुबेरभवनोपमम् ।
महेन्द्रधामप्रतिमं नानापक्षिसमाकुलम् ।
मेरुशृङ्गसमं सूतो रामवेश्म ददर्श ह ।
उपस्थितैः समाकीर्णं जनैरञ्जलिकारिभिः ।
उपादाय समाक्रान्तैस्तदा जानपदैर्जनैः ।
रामाभिषेकसुमुखैरुन्मुखैः समलंकृतम् ।
महामेघसमप्रख्यमुदग्रं सुविराजितम् ।
नानारत्नसमाकीर्णं कुब्जकैरपि चावृतम् ।

[G2 reads l. 1 after 24 repeating it here. —(l. 1) T1 damaged up to राकी. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 -[अ]ग(Dt1 °गु)रुभूषितं. Ś1 D4–7 जनैरंजलिसंहितैः(D4.7 °हतैः) (for the post. half). —(l. 2) T3 गुडान् (for गन्धान्). Dd1 Dm1 विदधद् (for विसृजद्). Dm1 (before corr.) T2.3 G1.3 M2.3 Cv.r दार्दरं; T1 G2 दा(G2 द)र्दरं; Cg.t as above; Ck दर्दरं (for दार्दुरं). Ś1 D4–7 यथा मलयपर्वतः(D5 °तं) (for the post. half). —(l. 3) G2 सारसैश्च. Dd1 विनदद्भिर्; D7 (before corr.) विनर्वद्भिर् (for विनदद्भिर्). —Ś1 D6 om. l. 4. —(l. 4) Dg1 सुकृतेह. Dg1 T3 G1.3 M2.3 Cr.g सुर्कीर्णं; Dm1 T1 Cv.m सूत्कीर्णं; T2 G2 M1 संकीर्णं; Ct as above (for उत्कीर्णं). G3 M2 Cr भित्तिभिस्; M1 पक्षिभिस्; Cv.m.g.k.t (for भक्तिभिस्). G3 तदा (for तथा). —(l. 5) T1 damaged from नश्च up to कुबेर in l. 6. D6 मनतक्षुश् (sic); T3 मनश्चक्षु-. T3 -प्रभूतानाम् (for च भूतानाम्). Dg1 आददन्. Ś1 D4–7 T3 आददानमिव श्रिया; M2 आददन्निव तेजसा (for the post. half). —(l. 6) Ś1 D4–7 -सदनोपमं; M3 -भवनोत्तमं. —(l. 7) Ś1 D4–7 महेंद्रसद्म-. —(l. 8) Ś1 -वेश्मोपमं; D4–7 -शृंगोपमं (for -शृङ्गसमं). G2 रामो (sic). Dm1 वेश्मं (sic). —Ś1 D4.6.7 om. l. 9–13. —(l. 9) D5 अंजलिकैस्तथा. —(l. 10) D5 उपायनसमाकीर्णं (for the prior half). Dd1 Dm1 T2 G1.2 M1–3 तथा; D5 यथा (for तदा). T1 damaged from त in तदा up to first म in l. 12. —D5 om. l. 12–14. —(l. 12) Dg1 महामेरु-; G2 महावेग- (for महामेघ-). M3 -गिरिप्रख्यम्. Dm1 M3 उदयं (for उदग्रं). Dg1 T G M1–3 सुविभूषितम्. —(l. 13) Dg1 T G1.2 M1–3 कुब्जकैरातकावृतं; G3 कुब्जवामनिकावृतं (for the post. half).]

27 Ś1 D4.6.7 om. 27[ab]. —[b]) Dg1 निराकुलं; Dt1 समाकुलं. Dg1 D5 T G3 राजपथं; Cr.k.t as in text (for राजकुलं). Dt1 Dd1 Dm1 D5 G1.2 M1–3 विराजय(G2 °*)न् (for विलोकयन्). Ñ V1 B1–3 D1.2 M4 तदागतः(Ñ2 B3 D2 °तं) पौरजनं प्र(Ñ1 °जनानि; B3 °जनप्र; D1 °जनं स) हर्षयन् (B3 °ण). —After 27[ab], Ñ V1 B1–3 D1.2 ins. :

301* विवेश रामस्य गृहं महर्द्धिम-
न्महेन्द्रवेश्मप्रतिमं नृपाज्ञया ।;

[(l. 1) Ñ2 B3 समृद्धिमन्; B2 तदृद्धिमत्; D1 तदर्चितं; D2 तदद्धिमन्. —(l. 2) B2 तदाज्ञया.]

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D5 T G M1–3 ins. :

302* वरूथिना रामगृहाभिपातिना
पुरस्य सर्वस्य मनांसि हर्षयन् ।

[(l. 1) Dt1 D5 राजगृह-. —(l. 2) D5 परस्परं सर्व- (for पुरस्य सर्वस्य). D5 (before corr.) मनसि. Dd1 रंजयन्. T1 damaged from हर्षयन् up to रोमा स in 27[d].]

—[c]) Ñ V1 B1–3 D1.2 M4 स तत् (for ततः). Ñ V1 B1–3 D1.2 M4 महर्द्धिमत्तदा(V1 °था) (for महाधनं महत्). —[d]) M2 -चेता (for -रोमा). Ñ V1 B1–3 D1.2 M4 जहर्ष सूतो मुमुदेभिवीक्ष्य च(D1 om. च; D2 सः). —After 27, Ś1 Ñ V1 B1–3 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.4–7 S ins. :

303* मृगैर्मयूरैश्च समाकुलोल्बणं
गृहं वरार्हस्य शचीपतेरिव ।
स तत्र कैलासनिभाः स्वलंकृताः
प्रविश्य कक्ष्यास्त्रिदशालयोपमाः ।,

G. 2. 12. 38
B. 2. 15. 48
L. 2. 16. 59

तदद्रिकूटाचलमेघसंनिभं
महाविमानोत्तमवेश्मसंघवत् ।
अवार्यमाणः प्रविवेश सारथिः
प्रभूतरत्नं मकरो यथार्णवम् ॥ २८

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

[(l. 1) Ś1 D1.6.7 समाकुलं सदा; D5 °कुलांगणं; T3 G2.3 M2.3 °कुलोद्धतं. Ñ V1 B1–3 D1.2 M4 अनेकरत्नाचित(V1 °चित: D1.2 M4 °कर)मभ्य(Ñ2 B1 °त्य)लंकृतं. —(l. 2) Ś1 D6 च रामस्य; M4 महार्हस्य (for वरार्हस्य). Ñ V1 B1–3 D1.2 M4 om. lines 3–4. —(l. 3) D5.7 कैलाश-. —(l. 4) Dg1 प्रतीर्य (for प्रविश्य). Dg1 Dm1 D4.7 कक्षाम् (for कक्ष्याम). D5 त्रिदिवालयोपमाः.]

—Thereafter Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.4–7 M4 cont. :

304* उपस्थितैर्मागधसूतबन्दिभि-
स्तथैव वैतालिकसौखशायिकैः ।
अभिष्टुवद्भिर्गुणतो नृपात्मजं
समावृतं राजपथं ददर्श सः ।
स सप्तकक्ष्यं पुरुषैरलंकृतै-
र्विनीतवेषैर्बहुभिः सुरक्षितम् ।
विवेश रामस्य महात्मनो गृहं
महीयमानो नृपमन्त्रिसत्तमः ।

[(l. 1) D5 M1 उपस्थितं. D2 मागधवंदिभिस्ततः. —(l. 2) B1.2 वैतालिक-. V1 D5.6 -सौम्य(D5 °ख्य; D6 °ध्य)शायिकैः: D1 -सौख्यशायिकैः; D2 -मोक्तशाब्दिकैः. —(l. 3) D2.5 अभिस्तुवद्भिर्. D4 गुणतो; D7 गणतो. —(l. 4) Ñ M4 समावृत-; D2 समाश्रितं (for समावृतं). Ñ M4 -द्वारपथं (for राजपथं). —(l. 5) Ś1 D5 M4 -वक्ष्यं; B3 D1 -कक्षैः. D6 समस्तकक्ष्यं; D7 समस्तकक्षा. Ś1 B1 D1.2.4.6 M4 अलंकृतं. —(l. 6) Ś1 सुरंजितं. —M4 om. lines 7-8. —(l. 7) Ñ1 D5 गृहं महात्मनो (by transp.); D1.2 गृहं महर्द्धिमत्. —(l. 8) Ś1 D4.6.7 -सत्तमः.]

—After 303*, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 cont. :

305* प्रियान्नरान्राममते स्थितान्बहू-
न्व्यपोह्य शुद्धान्तमुपस्थितो रथी ।
स तत्र शुश्राव च हर्षयुक्ता
रामाभिषेकार्थकृतां जनानाम् ।
नरेन्द्रसूनोरभिमङ्गलार्थाः
सर्वस्य लोकस्य गिरः प्रहृष्टाः ।
महेन्द्रसद्मप्रतिमं तु वेश्म
रामस्य रम्यं मृगपक्षिजुष्टम् ।
ददर्श मेरोरिव शृङ्गमुच्चं
विभ्राजमानं प्रभया सुमन्त्रः ।
उपस्थितैरञ्जलिकारिभिश्च
सोपायनैर्जानपदैर्जनैश्च ।
कोट्यापरार्धैश्च विमुक्तयानैः
समाकुलं द्वारपथं ददर्श ।
ततो महामेघमहीधराभं
प्रभिन्नमत्यङ्कुशमप्रसह्यम् ।
रामोपवाह्यं रुचिरं ददर्श
शत्रुंजयं नागमुदग्रकायम् ।
स्वलंकृतान्साश्वरथान्सकुञ्जरा-
नमात्यमुख्याञ्शतशश्च वल्लभान् ।
व्यपोह्य सूतः सहितान्समन्ततः
समृद्धमन्तःपुरमाविवेश ह ।

[(l. 1) Dt1 T1 वरान् (for नरान्). M2 -नरे (for -मते). —(l. 2) Dg1 T3 G1.2 M3 Cg अपोह्य; T1.2 उपेत्य; M2 उपोह्य; Cm.t as above (for व्यपोह्य). T1 damaged from शुद्धान्त up to माभिषे in l. 4. T3 सिद्धांतम्. —(l. 3) Dd1 Dm1 हर्षयुक्तो. —(l. 4) Dg1 Dt1 Dm1 M2.3 Cr.m.g -कृता; G2 -युतां; M1 -युता; Ck -कृतः (for -कृतां). ❀ Ct : रामस्याभिषेकार्थमभिषेकप्रयोजनकं कर्म कुर्वतां जनानां गिरः...... । ❀ —(l. 5) Dt1 अधि-; G3 अपि: all Cs as above (for अभि-). —(l. 6) T1 G3 M2.3 Cv.m प्रहृष्टः. —(l. 7) Dg1 Cg -वेश्म (for -सद्म). Dm1 च (for तु). —(l. 8) Dg1 हर्म्यं (for रम्यं). —(l. 9) Dg1 M2 उच्छ्रितं: Dd1 Dm1 G3 उच्चैर् (for उच्चं). —(l. 10) G3 विभ्राजमान-. T1 damaged from नं up to जानप in l. 12. —(l. 11) Dg1 T2.3 G M1–3 अंजलिकार(G3 °*; M2 °रि)कैश्च. Dg1 च तैः. —(l. 12) T1.2 G3 M2 च मर्त्यैः; T3 वृतं च; G1.2 M1 अनेकैः (for जनैश्च). —(l. 14) Dt1 द्वारपदं. Dg1 ददर्श ह. —(l. 15) Dg1 दूतो; Cg as above (for ततो). —(l. 16) Dt1 Dm1 अत्यसह्यं. —(l. 17) T2 -[उ]प वाक्यं (sic). —(l. 18) T1 damaged from मुदग्र up to मुख्याञ्श in l. 20. T2 नागमहेंद्रकायं. —(l. 19) M2 अलंकृतान्. Dm1 च कुंजरान्; G3 damaged for न्सकुञ्जरा. —(l. 20) G1.2 M2 -वृद्धाञ् (for -मुख्याञ्). Dt1 Dd1 Dm1 च ददर्श (for शतशश्च). T2 दुर्लभान्. —(l. 21) Dg1 सहितः; M3 सहिताः (for सहितान्). —(l. 22) Dg1 Dt1 Dd1 T G1.2 M1 om.; G3 हा (for ह).]

28 D4.5 om. 28. —[a]) Dt1 ततो (for तद्). Ck.t.p तदेन्द्रकूट-. —[b]) Dt1 -विमानोपम-. Dm1 -संभवं; G2 -संघात् (subm.) (for -संघवत्). —For 28[ab], Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.6.7 M4 subst. :

१४

स तदन्तःपुरद्वारं समतीत्य जनाकुलम् ।
प्रविविक्तां ततः कक्ष्यामाससाद पुराणवित् ॥ १ ॥
प्रासकार्मुकबिभ्रद्भिर्युवभिर्मृष्टकुण्डलैः ।
अप्रमादिभिरेकाग्रैः स्वनुरक्तैरधिष्ठिताम् ॥ २
तत्र काषायिणो वृद्धान्वेत्रपाणीन्स्वलंकृतान् ।
ददर्श विष्ठितान्द्वारि स्त्र्यध्यक्षान्सुसमाहितान् ॥ ३
ते समीक्ष्य समायान्तं रामप्रियचिकीर्षवः ।
सहभार्याय रामाय क्षिप्रमेवाचचक्षिरे ॥ ४ G. 2. 13. 4 B. 2. 16. 6 L. 2. 17. 4

306* सितं च शैलोत्तमशृङ्गसंनिभं
महाविमानप्रतिमं जनौघवत् ।

[(l. 1) D1.2 M4 सितोच-. Ñ V1 B1-3 D7 -वर्चसं (for -संनिभं). —(l. 2) V1 महावितान-. M4 महौघवत्.]

—ᶜ) Ś1 D6 स भोज्यमानः; Dg1 अवर्ज्यमाणः; D2 आवार्यमाणः; D7 सभाह्यमानः (sic); M3 अवर्यमाणः (for अवा°). Ś1 Ñ V1 B1-3 D1.6.7 M4 तद्गृहं; D2 सद्गृहं (for सारथिः). —ᵈ) Ś1 D6.7 संपूज्यमानो नृपमंत्रिसत्तमैः; Ñ V1 B1-3 D1.2 M4 स राजपुत्रस्य नरेंद्रसारथिः. T1 damaged from थार्णवम् up to स तदन्तः in 2. 14.1ᵃ.

Colophon missing in B4 D3; T1 damaged (cf. v.l. 28). —*Sarga name*: Ś1 सुमंत्रप्रवेशनं; Ñ V1 B1.2 D5 आ(Ñ2 अ)भिषेचनिकद्रव्योपक्षेपः; B3 रामानयनोपक्रमः; D1.2 द्रव्याभिक्षेपो; D4 सुमंत्रप्रेषणो; D6 उद्वेगे सुमंत्रप्रेषणं; D7 महर्षिसुमंत्रप्रेषणो. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1 D6 om. Ś1 16; Ñ2 B2.3 11; V1 12; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (except T1 M4) 15; D1 63; D4.7 18; D5 21; M4 13 (as in text). —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2.3 श्रीरामचन्द्राय नमः; G M2 श्रीरामाय नमः.

14

☞ D3 missing for Sarga 14 (cf. v.l. 2. 12. 12). Dm1 begins with ॐ.

1 B4 missing 1–2ᵇ (cf. v.l. 2. 13. 14). —ᵃ) T1 damaged for स तदन्तः (cf. v.l. 2. 13. 28). —ᶜ) Dg1 प्रविभक्तां ततः कक्षाम्. —For 1, Ś1 Ñ V1 B1-3 D1.2.4-7 M4 subst.:

307* जनौघवत्यः सोऽतीत्य षट्कक्ष्यास्तस्य वेश्मनः ।
प्रविभक्तां ततः कक्ष्यां सप्तमीमाससाद सः ।

[(l. 1) Ñ1 B1-3 जनौघ(B1 °क [sic])कीर्णाः(Ñ1 °र्णः); V1 °पूर्णाः (for जनौघवत्यः). V1 सु- (for षट्). Ñ2 V1 B1-3 D4.5 कक्षास्. —(l. 2) Ñ2 B3 अविभक्तां; B1 प्रत्यासन्नां; D1 M4 प्रविविक्तां; D2 प्रविवेश (for प्रविभक्तां). D5 प्रविभक्तांतरां. Ś1 Ñ V1 B1-3 D1.2.4 कक्षां. Ś1 D2.4-7 ह; M4 (before corr.) यः (for सः).]

2 B4 missing 2ᵃᵇ (cf. v.l. 1). —ᵈ) Dg1 स्वनुरक्तैर्; Dt1 Dd1 स्वानुरक्तैर्. Dd1 Dm1 T3 M2 अधिष्ठितं (for अधिष्ठिताम्). —For 2, Ś1 Ñ V1 B1-3 D1.2.4-7 M4 subst., while B4 subst. l. 2 for 2ᶜᵈ:

308* युवभिः पुरुषैर्गुप्तां प्रासकार्मुकधारिभिः ।
अप्रमादिभिरेकाग्रैर्भक्तिमद्भिरलंकृतैः ।

[(l. 1) D5 युक्तां (for गुप्तां). V1 बाण- (for प्रास-). Ñ2 V1 B1-3 D1.2 M4 -पाणिभिः (for -धारिभिः). —(l. 2) M4 अलंकृतं (for °कृतैः).]

3 ᵃ) T1 damaged from णो वृद्धान् up to स्त्र्यध्यक्षान्सु in ᵈ. Dd1 अत्र (for तत्र). —ᶜ) Dm1 विष्ठितद् (sic); G1.3 M1 निष्ठितान्; M2 [अ]वस्थितान्. Dg1 द्वारे. —For 3, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst.:

309* तथा कञ्चुकिभिर्वृद्धैः काषायाम्बरधारिभिः ।
रक्षितामनलंकारैः स्त्र्यध्यक्षैर्वेत्रपाणिभिः ।

[(l. 1) M4 अथ (for तथा). Ś1 D6 शुद्धैः; V1 वृद्धैश्च (hypm.); M4 गुप्तां (for वृद्धैः). Ś1 Ñ1 V1 D2.5.6 कषायांबर-; D1 कायावरण- (for काषायाम्बर-). Ñ V1 B2-(B2.3 marg. also as above)4 M4 -वासिभिः (for -धारिभिः). —(l. 2) V1 रक्षितं सम° (sic); D1.2 रक्षितामनहंकारैः (for the prior half). D1 स्त्रीवेदैर्; M4 अध्यक्षैर् (for स्त्र्यध्यक्षैर्).]

4 ᵃ) D5 तं. T2 तमीक्ष्य (for समीक्ष्य). Ś1 Ñ V1 B D1.4-7 M4 ते दृष्ट्वा(D4.7 °ष्ट्वा चा)गतं सूतं(Ñ1 V1 B2 D1.4.5.7 दूतं); D2 ते दृष्ट्वा ह्यागतं दूरं (sic). —After 4ᵃᵇ, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.:

310* सहसोत्पतिताः सर्वे ह्यासनेभ्यः ससंभ्रमाः ।
तानुवाच विनीतात्मा सूतपुत्रः प्रदक्षिणः ।
क्षिप्रमाख्यात रामाय सुमन्त्रो द्वारि तिष्ठति ।
ते राममुपसंगम्य भर्तुः प्रियचिकीर्षवः ।

[(l. 1) T3 lacuna up to त्पति. G3 सहसोत्पातिताः. T2 स्वासनेभ्यः; M3 [अ]प्यासनेभ्यः. Dt1 सुसंभ्रमाः; T3 च संभ्रमाः; G1.2 M1 ससंभ्रमं. —(l. 2) T1 damaged for नीता. —(l. 3) G2 आख्याय. G1 भद्रं वो (for रामाय). —T1 damaged from मन्त्रो up to षवः in l. 4. G2 सुतंत्रो; M3 सुरंतो (for सुमन्त्रो). —(l. 4) T2 G3 M3 उपसंक्रम्य.]

—ᶜ) Ś1 Dd1 Dm1 D6 T3 सभार्याय च; D2 भार्यया सह (for सहभार्याय). —ᵈ) Ś1 D1.2.4-7 M4 समुपेत्य (for क्षिप्रमेव). Ñ V1 B प्रणिपत्य न्यवेदयन्.

G. 2. 13. 5 B. 2. 10. 7 L. 2. 17. 5

प्रतिवेदितमाज्ञाय सूतमभ्यन्तरं पितुः ।
तत्रैवानाययामास राघवः प्रियकाम्यया ॥ ५
तं वैश्रवणसंकाशमुपविष्टं स्वलंकृतम् ।
ददर्श सूतः पर्यङ्के सौवर्णे सोत्तरच्छदे ॥ ६
वराहरुधिराभेण शुचिना च सुगन्धिना ।
अनुलिप्तं परार्ध्येन चन्दनेन परंतपम् ॥ ७
स्थितया पार्श्वतश्चापि वालव्यजनहस्तया ।
उपेतं सीतया भूयश्चित्रया शशिनं यथा ॥ ८
तं तपन्तमिवादित्यमुपपन्नं स्वतेजसा ।
ववन्दे वरदं बन्दी विनयज्ञो विनीतवत् ॥ ९
प्राञ्जलिस्तु सुखं पृष्ट्वा विहारशयनासने ।
राजपुत्रमुवाचेदं सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ १०
कौसल्यासुप्रजा देव पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
महिष्या सह कैकेय्या गम्यतां तत्र माचिरम् ॥ ११
एवमुक्तस्तु संहृष्टो नरसिंहो महाद्युतिः ।
ततः संमानयामास सीतामिदमुवाच ह ॥ १२

5 ^{a}) G2 M1 प्रतिचोदितम्; Cm.g.k.t प्रतिवेदितं (as in text). —^{b}) T1.2 अभ्यागतं; Cm.g.k.t as in text (for अभ्यन्तरं). —^{c}) T1 damaged for नाय. Dg1 [आ]नानयामास (sic). —^{d}) Dt1 M3 Cg राघवप्रिय°. ❀ Ct: प्रियकाम्यया पितुरिति शेषः। ❀ —For 5, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst.:

311* श्रुत्वैवाभ्यागतं तं च सूतमभ्यर्हितं पितुः ।
राम: प्रवेशयामास सत्कृत्यालयमात्मनः ।

[(l. 1) Ñ2 श्रुत्वैवास्वागतं (sic); D2 श्रुत्वा चाभ्यागतं. Ś1 V1 D4-7 M4 तं तु; B2 तत्र (for तं च). Ś1 Ñ1 D1.2.4-7 दूतम्. D2 अभ्यागनं; D5 M4 अभ्यर्चितं (for अभ्यर्हितं). —(l. 2) Ñ2 सह्यांनं (sic); D2 सत्कृत्वा (for सत्कृत्य). Ś1 D4-7 गृहम्; V1 स्वयम् (for [आ]लयम्).]

6 T3 lacuna for 6^{abc}. —^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4.6.7 M4 स तं धन(Ñ2 B3 जल)द°; D5 स तु तं धर्म°. —T1 damaged from संकाश up to वर्णे सो in ^{d}. —^{cd}) Ñ V1 B D1.2.4.5.7 M4 transp. पर्यङ्के and सौवर्णे. Ś1 Ñ1 B D1.2.4.6.7 M4 रांकवास्तृते(Ś1 D1.6 °श्रिते; B3 °चिते; D2 °सिते); Ñ2 राङ्गवाचिते (sic); V1 om.; D5 (before corr. शंकवासुते) सू° (for सोत्तरच्छदे). T3 सुवर्णेनोत्तरच्छदे.

7 ^{a}) D1.5 वराहे- (for वराह-). Ś1 V1 B1.2.4 Dg1 T3 -रुधिराभेन; D1 M3 -रुचिराभेण(D1 °न); Cg as in text (for °भेण). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 सु(B4 स्व)श्ल(D1 °श्लि [sic])क्ष्णेन(Ś1 D5 सुश्लक्ष्णेण; V1 om.; B2 सुसूक्ष्मेन) महाभुजं. —^{cd}) Dg1 Dd1 G2 परार्द्धेन; Cr.m.g.t °र्ध्येन (as in text). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 महा(D1.2.5 वरा)र्हेण and सुगंधिना (for परार्ध्येन and परंतपम् respy.).

8 T1 damaged for पि वा in 8^{ab}. —^{b}) Dm1 बाल-. —^{d}) T1 damaged from शशिनं up to 9^{b}. —For 8, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst.:

312* वालव्यजनधारिण्या सीतया पार्श्वसंस्थया ।
सपत्न्या सेव्यमानं श्रियेव मधुसूदनम् ।

[(l. 1) Ñ D1.4-7 वा(D5 [before corr.] व्या)ल-; M4 ताल- (for वाल-). D1.6 -पाणिभ्यां; D2.4.7 -पाणिन्या (sic) (for -धारिण्या). D6 (before corr.) सीतायाः. B1 पार्श्वे; B3 (marg. also as above) पार्व- (sic). —(l. 2) M4 अपत्नया. V1 व्यजमानं; D2 सेवमानं (for सेव्यमानं). D1 सुप्रिया सेव्यमानं तं (for the prior half). D6 मदसूदनं.]

9 T1 damaged for 9^{ab} (cf. v.l. 8). —^{b}) M3 उपविष्टं (for °पन्नं). Dg1 सुतेजसा. —^{d}) T3 विनुतज्ञो (for विनयज्ञो). —For 9, Ś1 Ñ V1 B D4-7 M4 subst., while D1.2 subst. l. 2 for 9^{cd}:

313* तरुणादित्यसदृशं प्रज्वलन्तमिव श्रिया ।
ववन्दे राममभ्येत्य सुमन्त्रो विनयान्वितः ।

[(l. 1) V1 B4 M4 -संकाशं (for -सदृशं). Ś1 D4.6.7 M4 उज्वलंतम्. D4 अधिश्रिया. —(l. 2) D1.5 M4 विनयानतः; D7 विस्मयान्वितः.]

10 ^{a}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 सुमुखं दृष्ट्वा; T2 M2 तु सुखं स्पृष्ट्वा; T3 °दृष्ट्वा (for तु सुखं पृष्ट्वा). Ś1 Ñ2 B1-3 D1.2.4.6.7 पृष्ट्वा(Ś1 B3 D2.6.7 दृष्ट्वा) चैनं(D2 °वं) सुखं(D4 °खैः) प्रह्वो(B3 प्राह्वो [sic]); Ñ1 दृष्ट्वा चैनं सुखं पृष्ट्वा; V1 पृष्ट्वा चैनं सुखं प्रश्नं; B4 M4 पृ(B4 स्पृ)ष्ट्वा चैनं सुखं प्राज्ञो; D5 दृष्ट्वा चैनं सुखासीनं. —^{b}) Ñ B1.3.4 Dd1 Dm1 D1.4.7 °नाशने; Cm °नासने (as in text). —^{cd}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 उवाचानंतरमिदं सुमंत्रो राजशासनात् (Ñ V1 B °नं).

11 ^{a}) ❀ Cm: कौसल्या सुप्रजाः सुपुत्रेण त्वया…। Cg.k.t explain similarly. Cg also यद्वा कौसल्यायाः सुप्रजः सुपुत्र असिच्प्रत्ययान्तः। ❀ Ś1 Ñ B D1.2.4-7 G1 देवी(G1 °वि [sic]); Dt1 Dd1 Dm1 T3 M4 राम; Ck as in text (for देव). V1 कौसल्यासुत जानीहि. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 देवस्(Ś1 D2 °व) (for पिता). T1 damaged from मिच्छति up to क्त in 12^{a}. —^{c}) Dt1 [अ]पि हि (for सह). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 कैकेयी (M4 °यि)सहितो राजा(Ñ B D1 राम; M4 तत्र) गम्यतां यदि रोचते.

12 T1 damaged up to क्त in ^{a} (cf. v.l. 11). —^{c}) Dg1 स मानयामास. —For 12, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst.:

देवि देवश्च देवी च समागम्य मदन्तरे ।
मन्त्रयेते ध्रुवं किंचिदभिषेचनसंहितम् ।। १३
लक्षयित्वा ह्यभिप्रायं प्रियकामा सुदक्षिणा ।
संचोदयति राजानं मदर्थं मदिरेक्षणा ।। १४
यादृशी परिषत्तत्र तादृशो दूत आगतः ।
ध्रुवमद्यैव मां राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ।। १५
हन्त शीघ्रमितो गत्वा द्रक्ष्यामि च महीपतिम् ।
सह त्वं परिवारेण सुखमास्स्व रमस्व च ।। १६
पतिसंमानिता सीता भर्तारमसितेक्षणा ।
आद्वारमनुवव्राज मङ्गलान्यभिदध्युषी ।। १७

G. 2. 13. 19
B. 2. 16. 21
L. 2. 17. 19

314* एवमुक्तः सुमन्त्रेण रामो राजीवलोचनः ।
शिरसा प्रतिगृह्याज्ञां पितुः सीतामथाब्रवीत् ।

[(l. 1) D6 राजविलोचनः (for राजीव°). —(l. 2) M4 राज्ञः (for पितुः). D4 यथा (for अथ).]

13 ^{ab}) Ś1 reads श्च in marg. D2 om. second च (subm.). Dg1 तदंतरे; Cg मदंतरे (as in text). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 सीते and परस्परं (for देवि and मदन्तरे respy.). —^{c}) Dg1 मंत्रयेत; Dm1 मंत्रयेति (both sic) (for °येते). —^{d}) T1.2 G3 Ck -संयुतं; Cr.g.t -सहितं; Cm as in text (for -संहितम्). —For 13^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

315* मम मन्त्रयतो नूनं यौवराज्याभिषेचनम् ।

[Ś1 D4(after corr. *sec. m.*)–7 चिंतयतो; M4 [आ]-मन्त्रयतो. D1 नित्यं (for नूनं). D1 यौवराज- (for यौवराज्य-).]

14 ^{a}) T1 damaged from त्वा ह्य up to first म in ^{d}. Dm1 G2 M1.2 तु (for हि). —^{b}) G2 सुदारुणा. —^{d}) Dg1 T G1.3 M2.3 Cg मदिरेक्षणे; Dt1 Dd1 Dm1 असितेक्षणा (for मदिरे°). —For 14, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

316* ध्रुवं मे यतते माता कैकेयी मत्प्रियेच्छया ।
अद्यैव मां यौवराज्यं प्रतिपादयितुं स्वयम् ।
नूनं रहसि राजानं मत्कृते त्वरयत्यसौ ।
अथवा सहिता राज्ञा मां प्रियं वक्तुमिच्छति ।

[(l. 1) B4 मेयतरे (sic) (for मे यतते). B1 सीता (sic) (for माता). D1.2.4.5.7 M4 ध्रुवं यतति (D2 तयति [metathesis]; M4 यातति) माता (D4 यातो [sic]) मे (for the prior half). Ñ1 केकेयी. B4 illeg. for प्रियेच्छ. D1.2.4.6.7 °प्रियेप्सया. —(l. 2) Ñ V1 B1.3 M4 मे (for मां). Ś1 D4.6.7 यौवराज्ये. D2 प्रतिपादयतु. M4 ध्रुवं (for स्वयम्). —(l. 3) Ñ1 B3 (also as above) मत्कृते (for मत्कृते). Ś1 D1.2.4–7 त्वरयत्येव (D1 संत्वारयते [sic]; D2 त्वरयात्येव; D1.7 त्वरयत्यति); M4 सा त्वारयति मत्कृते (for the post. half). —(l. 4) D1.2.5 प्रियं मां (by transp.); D4.7 प्रियं मे; M4 प्रियं मा (for मां प्रियं). B3 (also as above) बंधुम् (for वक्तुम्). B4 D4.7 अर्हति.]

—After 14, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

317* सा प्रहृष्टा महाराजं हितकामानुवर्तिनी ।
जननी चार्थकामा मे केकयाधिपतेः सुता ।
दिष्ट्या खलु महाराजो महिष्या प्रियया सह ।
सुमन्त्रं प्राहिणोद्दूतमर्थकामकरं मम ।

[(l. 4) Dg1 सुमंतं (for °मन्त्रं). T1 damaged from प्राहिणो up to दू in 15^{b}. Dg1 -कामपरं (for -कामकरं).]

15 T1 damaged up to दू in 15^{b} (cf. v.l. 14). —^{a}) Ñ1 प**त् (for परिषत्). M4 यादृशं पश्यसे. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 सीते (for तत्र). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4(after corr. *sec. m.*)–7 M4 दूत(M4 सूत)श्चायं (V1 D2 °पि) यथा(Ñ2 B3.4 D2.4.7 तथा)विधः(B2 °गतः). —^{c}) Ś1 D4–7 M4 संप्रति (for अद्यैव). Ñ V1 B D1.2 राजा मां (by transp.). —^{d}) B1 [ऽ]भिषिक्ष्यति (sic); B3 [ऽ]भिषेक्ष्यते.

16 ^{a}) G1 ह्यहं. T2 शीघ्रगतो (sic) (for °मितो). —For 16^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

318* तस्माच्छीघ्रमहं गत्वा पश्यामि जगतीपतिम् ।
एकं रहसि कैकेय्या सहासीनं गतज्वरम् ।

[(l. 2) Ñ1 D2 एवं रहसि; V1 एकान्तरगे; D6 एकं रहस्ये. Ñ1 केकेय्या. Ś1 D6 सुखासीनं; B2 reads सहासीनं in marg.]

—Ñ V1 B D1.2 M4 om. 16^{cd}. —^{c}) Ś1 D6 इह; D4.5.7 यथा (for सह). D4(after corr. *sec. m.*).5 परिचारेण; T3 परिवारैश्च.

17 ^{a}) Ś1 D4–7 इति संमानिता. —^{b}) T1 damaged from सि in 17^{b} up to राजा in l. 2 of 321*. Ś1 D4–7 भर्त्रा त्व(D4 स्व)सितलोचना. —^{c}) Ś1 D4–7 द्वारांतम्; G1 आत्मानम् (for आद्वारम्). D4 अनुप्रव्राज (sic). —^{d}) Dm1 मंगलान्; D4.5.7 मंगल्यानि (for मङ्गलानि). Ś1 (marg. also as in Dm1) D6 [अ]पि दध्युषी; Dg1 °दधुषी (both sic); Dd1 Dm1 °ध्युपी; D5 °वादिनी; T2 °ध्युषे (sic); G1 [अ]धि° (for [अ]भिदध्युषी). —For 17, Ñ V1 B D1.2 M4 subst.:

319* इति भर्तृवचः श्रुत्वा सीता वचनमब्रवीत् ।
गच्छार्यपुत्र पितरं द्रष्टुं मातरमेव च ।
इत्युक्त्वा साञ्जलिं कृत्वा रामं संप्रस्थितं तदा ।
आद्वारमनुवव्राज सीता भर्तृवशानुगा ।।

[(l. 1) M4 राम- (for भर्तृ-). —(l. 2) B4 [आ]र्य्युत्र (sic); D1 [आ]र्ये भर्त(:) (for [आ]र्यपुत्र). B1 पितरम् (for मातरम्). —(l. 3) D1.2 M4 चांजलिं. D2 च (for सं-). —(l. 4) Ñ2 V1 B1–3 (B3 also as above) D1.2 आ द्वाराद्; B4 आत्वयाद् (sic); M4 अदूराद् (for आद्वारम्). D2 अनु*व्राज.]

—Then all cont.:

G. 2. 13. 22
B. 2. 16. 27
L. 2. 17. 24

स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा समेत्य प्रतिनन्द्य च ।
ततः पावकसंकाशमारुरोह रथोत्तमम् ॥ १८
मुष्णन्तमिव चक्षूंषि प्रभया हेमवर्चसम् ।
करेणुशिशुकल्पैश्च युक्तं परमवाजिभिः ॥ १९
हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवाशुगम् ।
प्रययौ तूर्णमास्थाय राघवो ज्वलितः श्रिया ॥ २०
स पर्जन्य इवाकाशे स्वनवानभिनादयन् ।
निकेतान्निर्ययौ श्रीमान्महाभ्रादिव चन्द्रमाः ॥ २१

320* तां निवर्त्य ततो रामो निर्जगाम त्वरान्वितः ।
पितरं द्रष्टुमाहूतः कैकेय्या सहितं रहः ।
विनिर्गत्य च तस्मात्स गृहादनुपमद्युतिः ।
ददर्शार्थिजनं द्वारि स्थितं दर्शनलालसम् ।

[(l. 1) D1.2 तदा (for ततो). M1 त्वरन्वित. —Ñ1 om. l. 3. —(l. 3) B2.4 विनिर्गतश्च; D1.2 विनिर्गम्य. Ñ2 reads in marg.; B4 om. (subm.) (for स). —(l. 4) B1 [अ]र्थिजनान; D2 [अ]र्थ जनं. B1 स्थितान्दर्शनलालसान् (for the post. half).]

—After 17, Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4–7 T G M1–3 ins.:

321* राज्यं द्विजातिभिर्जुष्टं राजसूयाभिषेचनम् ।
कर्तुमर्हति ते राजा वासवस्येव लोककृत् ।
दीक्षितं व्रतसंपन्नं वराजिनधरं शुचिम् ।
कुरङ्गशृङ्गपाणिं च पश्यन्ती त्वां भजाम्यहम् ।
पूर्वां दिशं वज्रधरो दक्षिणां पातु ते यमः ।
वरुणः पश्चिमामाशां धनेशस्तूत्तरां दिशम् ।
अथ सीतामनुज्ञाप्य कृतकौतुकमङ्गलः ।
निश्चक्राम सुमन्त्रेण सह रामो निवेशनात् ।
पर्वतादिव निष्क्रम्य सिंहो गिरिगुहाशयः ।
लक्ष्मणं द्वारि सोऽपश्यत्प्रह्वाञ्जलिपुटं स्थितम् ।
अथ मध्यमकक्ष्यायां समागच्छत्सुहृज्जनैः ।

[T1 damaged up to राजा in l. 2. —(l. 1) D7 सज्यं (sic) (for राज्यं). Ś1 D4-6 -[अ]भिषेकवत्; D7 (after corr. *sec. m.*)°षेकजं (for -[अ]भिषेचनम्). —(l. 2) G2 अर्हसि. —(l. 3) T3 M2 वृत्त-; Cg as above (for व्रत-). Ś1 M2 शुभं; T2 (before corr.) सुतं; G2 शुची (sic) (for शुचिम्). —(l. 4) D5 पश्यंति (sic). G1 त्वा (for त्वां). Ś1 D4–7 भगामि (for भजामि). —(l. 5) Dt1 दिशो; D5 दिशि (both sic) (for दिशं). T1 damaged from ज्र in l. 5 up to first म in l. 7. —(l. 6) G2 [उ]रमां (sic) (for [उ]त्तरां). D4 (marg. *sec. m.*) तथा (for दिशम्). —(l. 8) Ś1 स्वमंत्रेण. —(l. 9) D6 निष्क्रांतः (for °ष्क्रम्य). D4 °गुहाश्रयः. —Ś1 D4-7 om. l. 10. —(l. 10) G3 लक्ष्म*. M3 -पुट- (for -पुटं). T1 damaged from स्थितम् up to 18b. —After l. 10, Dm1 ins. राम. —(l. 11) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 -कक्षायां. Dm1 ममागच्छन् (sic) (for °च्छत्). Ś1 D4-7 मध्यमायां समे(D6 [after corr.]°मी)याय कक्ष्या(D4.6.7 [after corr.] °क्षा)यामर्थि(D4 °र्थि [sic])भिर्जनैः(Ś1 D6 °द्विजैः).]

18 T1 damaged for 18ab (cf. v.l. line 10 of 321*). —a) M3 अर्थितो (for °नो). M4 स तु सर्वार्थिनो. Ñ1 reads दृष्ट्वा in marg. —b) G2 M1 च ननंद (for प्रतिनन्द्य). —After 18ab, Ś1 D4–7 read l. 2 of 322*. —c) Ś1 D4.6.7 तथा; D5 तदा; G3 स तु (for ततः). G2 M1 पर्वत- (for पावक-). Ñ V1 B D1.2 M4 युक्तमेव रथं रौप्यम् (V1 योग्यम्; D1.2 रौक्मम्). —d) Ñ V1 B2–4 त्वरान्वितः; B1 त्वराणि च (sic) (for रथोत्तमम्). —After 18, Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4–7 T G M1–3 ins. :

322* वैयाघ्रं पुरुषव्याघ्रो राजन्तं राजनन्दनः ।
मेघनादमसंबाधं मणिहेमविभूषितम् ।

[(l. 1) Dd1 पुरुषं (sic) (for पुरुष-). Ś1 Dt1 D4.6.7 Ct राजितं; Dd1 Dm1 D5 Cg राजतं; Cv.gp as above (for राजन्तं). ※ Cr : राजन्तं राजनन्दन इति पाठः । ※ —Ś1 D4–7 read l. 2 after 18ab. —(l. 2) Ś1 D4.6.7 -समाराबं; G3 -सनं बाधं (for असंबाधं). M3 मेघदामसमं बाधं (sic) (for the prior half). Dg1 मणिस्तोम- (for °हेम-).]

19 D2 om. from 19 up to l. 1 of 323*. —a) B2 मुष्टंतम् (sic) (for मुष्णन्तम्). —T1 damaged from 19b up to रथ in 20b. —b) Ś1 Dd1 Dm1 D4–7 T3 सूर्यवर्चसं; Ñ V1 B M4(before corr. as in B4) मेघनादिनं(B4 °तं); Dt1 Ct मेरु°; D1 [अ]र्कमिवांबरे (for हेमवर्चसम्). —c) V1 B4 करेणुशिष्ट-; M4 °वर- (for °शिशु-).

20 T1 damaged up to रथ in 20b (cf. v.l. 19). —a) Ś1 D6 सहस्रहयसंयुक्तं. —b) M2 [अ]परः (for [आ]शुगम्). D4.7 रथं च मघवानिव. —c) M3 moth-eaten for यौ तू. D5 पूर्णम्; T3 रथम् (for तूर्णम्). Dd1 M2(before corr.) उत्थाय (for आस्थाय). —d) Ś1 D4–7 ज्वलितं; Dg1 Dd1 T2.3 G3 M2.3 ज्वलित-; Dt1 ज्वलितेः (sic) (for ज्वलितः). ※ Ct : उज्ज्वलित इति वा । तदा संधिरार्षः । ※ G1 राघवो हि श्रिया सह. —For 20, Ñ V1 B D1.2 M4 subst. :

323* हर्यश्वयुक्तं भगवान्स्वरथं मघवानिव ।
तमारुह्य ययौ रामः श्रिया परमया ज्वलन् ।

[D2 om. l. 1 (cf. v.l. 19). —(l. 1) Ñ1 हर्य*युक्तं सहस्रा (for the prior half). Ñ1 स्वं; V1 सु- (for स्व-). Ñ1 म*वान्; V1 मघवा; B1 भगवान् (for मघवान्). —(l. 2) Ñ2 ततो (for ययौ).]

21 a) Dt1 पर्जन्यम्; Ct as in text. —b) Ś1 D4-वे वि(Ś1 D6 नि)नादयन्; G1 अभिनंदयन् . —c) Ś1 D4.6.7 केतनान् (for निकेतान्). D6 शीघ्रं (for श्रीमान्). —d) Dg1 महेंद्राद् (for महाभ्राद्). ※ Cg : महेन्द्रशब्दः उदयाद्रिपरः । ※ —For 21, Ñ V1 B D1.2 M4 subst. :

छत्रचामरपाणिस्तु लक्ष्मणो राघवानुजः ।
जुगोप भ्रातरं भ्राता रथमास्थाय पृष्ठतः ॥ २२

ततो हलहलाशब्दस्तुमुलः समजायत ।
तस्य निष्क्रममाणस्य जनौघस्य समन्ततः ॥ २३

G. 2. 13. 27
B. 2. 16. 34
L. 2. 17. 31

324* स तेन रथमुख्येन पर्जन्यसमनादिना ।
प्रनिर्ययौ स्वभवनात्सिताभ्रादिव चन्द्रमाः ।

[(l. 1) D2 रवु- (for रथ-). B2 (m. gloss) पर्जादिरन्य: इति अन्य· अरयप: (sic) (for पर्जन्य-). Ñ2 -[अ]समनादिना; B4 -समनेन च (sic) (for -समनादिना). B1 पर्जन्य: समपद्यत (for the post. half). —B1 om. (hapl. ?) from l. 2 up to 23^{ab}. —(l. 2) D1 स्वभुवनात्.]

22 B1 om. 22 (cf. v.l. 21). V1 om. 22^{ab}. —^{a}) Ñ1 Dd1 Dm1 G1 M1 Ct*p* (first) चित्र-; Dt1 Ct*p* (second) चंद्र-; Cg as in text (for छत्र-). Ñ2 V1 B2.3 D2 M4 -पाणिस्तं; B4 D1 -पाणिस्थं. T1 damaged from र in 22^{a} up to ततो in 23^{a}. —^{b}) Ś1 D6 राघवो लक्ष्मणोनुज:; Ñ V1 B2–4 D1.2 M4 प्रयांतं लक्ष्मणस्तदा. —^{cd}) M3 moth-eaten for गोप भ्रा. Dm1 reads भ्रातरं in marg. Dm1 पृच्छत: (sic) (for पृष्ठत:). Ñ V1 B2–4 D1.2 M4 अन्वारुरोह देवेंद्रमुपेंद्र(Ñ2 repeats मुपेंद्र) इव हर्षयन्.

23 B1 om. 23^{ab} (cf. v.l. 21). T1 damaged for ततो (cf. v.l. 22). Ś1 D4–7 repeat 23^{ab} (= var.) after l. 16 of 327*. —^{a}) Dg1 reads हल in marg. D2 कोलाहल:; D6 (second time) हलाहला-; D7 (second time) हल*ला- (for हलहला-). —^{b}) G3 तुमुलं (for तुमुल:). Ś1 Ñ B2–4 D4.6 M4 (Ś1 D6 first time; D4 second time) समपद्यत; D6 (second time) समजा**. —After the repetition of 23^{ab}, Ś1 D4–7 ins. :

325* उपस्थाने नरेन्द्रस्य विमर्दश्च महान्पथि ।

[Ś1 D6 विमर्द: सुमहान्.]

—^{c}) Ś1 D4–7 निष्क्रामतस्तत्र; Dg1 (before corr.) Dd1 निष्काम°; Cg as in text (for निष्क्रममाणस्य). —For 23^{cd}, Ñ V1 B D1.2 M4 subst. :

326* दृष्ट्वैव राममायान्तं रथेन रथिनां वरम् ।
हर्षात्तेन जनौघेन सहसा समुदीरितः ।
स शब्दः पूरयामास दिशोऽथ विदिशस्तथा ।

[(l. 1) Ñ दृष्टेव. B3 (*sup. lin.*) रथेन. M4 रथिनं (for रथिनां). D1.2 उपस्थाने प्रहृष्टानां जनानां प्रेक्ष्य राघवं. —(l. 2) D2 स*र्दरित:. —(l. 3) B1 दिश: खं. D1.2 दिवं भूमिं च सर्वत: (for the post. half).]

—After 23, Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4–7 T G M1–3 ins. :

327* ततो हयवरा मुख्या नागाश्च गिरिसंनिभाः ।
अनुजग्मुस्तदा रामं शतशोऽथ सहस्रशः ।
अग्रतश्चास्य संनद्धाश्चन्दनागरुभूषिताः ।
खड्गचापधराः शूरा जग्मुराशंसवो जनाः ।
ततो वादित्रशब्दाश्च स्तुतिशब्दाश्च बन्दिनाम् ।
सिंहनादाश्च शूराणां तदा शुश्रुविरे पथि ।
हर्म्यवातायनस्थाभिर्भूषिताभिः समन्ततः ।
कीर्यमाणः सुपुष्पौघैर्ययौ स्त्रीभिररिंदमः ।
रामं सर्वानवद्याङ्ग्यो रामपिप्रीषया ततः ।
वचोभिरग्र्यैर्हर्म्यस्थाः क्षितिस्थाश्च ववन्दिरे ।
नूनं नन्दति ते माता कौसल्या मातृनन्दन ।
पश्यन्ती सिद्धयात्रं त्वां पित्र्यं राज्यमुपस्थितम् ।
सर्वसीमन्तिनीभ्यश्च सीतां सीमन्तिनीं वराम् ।
अमन्यन्त हि ता नार्यो रामस्य हृदयप्रियाम् ।
तया सुचरितं देव्या पुरा नूनं महत्तपः ।
रोहिणीव शशाङ्केन रामसंयोगमाप या ।
इति प्रासादशृङ्गेषु प्रमदाभिर्नरोत्तमः ।
शुश्राव राजमार्गस्थः प्रिया वाच उदाहृताः ।

[(l. 1) T1 damaged for वरा. T2 हयरथा (for हयवरा). Ś1 घन-; M3 निर- (sic) (for गिरि-). —(l. 2) M3 moth-eaten for जग्मुस्त. Ś1 D4.6.7 G1.2 M1 ततो (for तदा). T1 damaged from त in शतशो up to शू in शूरा in l. 4. —(l. 3) Ś1 Dg1 D6.7 चंदनागुरु-. Ś1 D6 -वासिता:; Dt1 -भूषित: (sic); T2.3 G M1–3 Cg -रूषिता: (for -भूषिता:). —(l. 4) Ś1 D6 -चर्मधरा:; D7 -चापवरा: (for °धरा:). Ś1 D6 रामस्य पृष्ठत:; D4.5.7 आशंसतो°; M3 आशंसशो°. —(l. 5) Ś1 D4–7 अथ; G1.2 M1 तत्र; Cg as above (for ततो). Ś1 D4–7 -शब्दांश् for both the -शब्दाश्. Dg1 om. (subm.); D4 T1 तु (for first च). Dg1 -शब्दस्तु (for second -शब्दाश्च). —(l. 6) Ś1 D4–7 -नादांश् (for -नादाश्). Dg1 G3 तथा; Dt1 Dd1 Dm1 Ct तत:; Cg as above (for तदा). T1 damaged for दा शुश्रु. Ś1 D4–7 शुश्राव वै; T3 शुश्रुरे (sic) (for शुश्रुविरे). G1 भृशं (for पथि). —(l. 7) Ś1 -वैतायनस्थाभिर्; T3 °स्ताभिर् (both sic) (for -वातायन°). T1 damaged from त: in समन्तत: up to the prior half of l. 9. —(l. 8) D4.5.7 M2 च; T3 G2 M1 स; M3 तु (for सु-). Ś1 सुपुष्पैश्च. D5 आकीर्यमाण: पुष्पैश्च (for the prior half). —(l. 9) D5 शरांश्च (for रामं सर्व-). Ś1 D6 -[अ]नवद्यांगं (for °ङ्ग्यो). D5 रामं; D7 चारामा: (for राम-). Dg1 G3 -विप्र(Dg1 °प्रे)पया (sic); Cg as above (for -पिप्रीषया). M2 स्त्रिय: (for तत:). Ś1 D6 (after corr.) रामाश्च प्रीतिसंयुता:; T2.3 °प्रियचिकीर्षया (for the post. half). —(l. 10) T2 अग्रैर् (for अग्र्यैर्). Ś1 D4.6.7 क्षितिस्थं च(Ś1 [marg.] D6 तं); Dg1 °स्तु (for क्षितिस्थाश्च). —(l. 11) M3 moth-eaten for न्दति in नन्दति. Ś1 D6 भ्राद्य-; T1 damaged (for मातृ-). —(l. 12) D5 T2.3 पश्यंति (sic). Ś1 D6 सिद्धमत्र; Dg1 सिद्ध(before corr. °द्धि)पात्रं; M3 सिद्ध° (sic); Cg as above (for सिद्धयात्रं). D7 त्वा (for त्वां). T G M1–3 Cg.k अव-; Cm.t as above (for उप-). T1 damaged from स्थि in l. 12 up to

G. 2. 13. 0 B. 2. 16. 43 L. 2. 17. 40 स राघवस्तत्र कथाप्रलापं
शुश्राव लोकस्य समागतस्य ।
आत्माधिकारा विविधाश्च वाचः
प्रहृष्टरूपस्य पुरे जनस्य ॥ २४
एष श्रियं गच्छति राघवोऽद्य
राजप्रसादाद्विपुलां गमिष्यन् ।
एते वयं सर्वसमृद्धकामा
येषामयं नो भविता प्रशास्ता ।
लाभो जनस्यास्य यदेष सर्वं
प्रपत्स्यते राष्ट्रमिदं चिराय ॥ २५
स घोषवद्भिश्च हयैः सनागैः
पुरःसरैः स्वस्तिकसूतमागधैः ।
महीयमानः प्रवरैश्च वादकै-
रभिष्टुतो वैश्रवणो यथा ययौ ॥ २६
करेणुमातङ्गरथाश्वसंकुलं
महाजनौघैः परिपूर्णचत्वरम् ।
प्रभूतरत्नं बहुपण्यसंचयं
ददर्श रामो रुचिरं महापथम् ॥ २७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

ता in l. 14.—(l. 13) D5 तु (for च). T2 चराः (sic) (for वराम्). Dg1 D4 M2 सीतां सीमंतिनीवरां; Dt1 Dm1 सीता(Dm1 [before corr.] °तां) सीमंतिनी(Dm1 °नी) वरा (for the post. half).—(l. 14) Ś1 D6 अभ्यनंदंत(D6 °दतु) वै; D4.7 °तनो; T3 °हि * (for अमन्यन्त हि ता). Ś1 (before corr.) D7 हृदयप्रियं; D4 हृदये प्रियाः. M3 moth-eaten from प्रि in l. 14 up to त in तया in l. 15.—(l. 15) D6 यतो (sic) (for तया). Dg1 तया (for पुरा).—(l. 16) Ś1 D4–7 रोहिण्या शशिनेवेह (for the prior half). Ś1 D4–7 -संयोगकाम्य(D5.7 °म)या; Dt1 °मायया; Dd1 °मागतं (sic); Dm1 °गता (for -संयोगमाप या). M2 रामयोगमवाप या (for the post. half).—After l. 16, Ś1 D4–7 repeat (= var.) 23[ab].—Ś1 D4–7 om. l. 17–18.—(l. 17) T1 damaged from पु in l. 17 up to तत्र 24[a].—(l. 18) Dg1 (before corr.) राजा; M3 रा*- (for राज-). M3 moth-eaten for स्थः प्रिया. T3 हृत हृता: (for उदा°). ❀ Cg : प्रमदाभिरुदीरिता इति योजना । ❀]

24 Ñ V1 B D1.2 M4 om. 24–25. (For om. cf. 336*).—[a]) T1 damaged up to **तत्र** (cf. v.l. l. 17 of 327*). Ś1 D4–7 **कथाभिरामाः**; Dg1 °**प्रसंगान्**; Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 **कथा**(Dt1 **तदा**; G3 **तथा**)**प्रलापान्**(T3 °**पां** [sic]); Cg °**प्रपंचान्** (for °**प्रलापं**).—[c]) Ś1 D6 **आत्माधिकारैर्**; D4.5.7 °**कारे** (for °**कारा**). D6 (before corr.) **वाचाः**(for **वाचः**).—[d]) M3 **प्रहृ**∗- (for **प्रहृष्ट-**). Dg1 Cg **पुरो** (for **पुरे**).

25 Ñ V1 B D1.2 M4 om. 25 (cf. v.l. 24).—[a]) Ś1 D4–7 **स्वयं** (for **श्रियं**). M3 moth-eaten for **ऽद्य.** D7 ins. **वो** after **ऽद्य.**—[b]) Dg1 **विपुला** (for °**लां**). Ś1 D4–7 **राज्ञः प्रसादात्पृथिवीमलप्स्यत्** (D5 °**मभिलिप्सन्**; D7 °**प्स्यन्**).—[c]) Ś1 D6 **जाता** (for **एते**). T1 damaged after **ए** up to 25[e]. D4.5 G1.2 °**समृद्धिकामा.** ❀ Cm : **सर्वसमृद्धकामः समृद्धसर्वकामः ।** ❀ —[d]) Dm1 T2 G3 **एषाम्.** —[e]) Ś1 D6 [**अ**]**थ** (for [**अ**]**स्य**).—After 25, Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4–7 T G M1–3 ins.:

328* **न ह्यप्रियं किंचन जातु कश्चि-**
त्पश्येन्न दुःखं मनुजाधिपेऽस्मिन् ।

[(l. 1) Ś1 D4–7 कश्चन; Dg1 किंच*; Dt1 °नु; **Cg.t as** above (for किंचन). Ś1 D4–7 किंचित्. M3 moth-eaten for श्चि, and त्प in l. 2.—(l. 2) Ś1 D4.6.7 पश्येत; M2 पश्यन्न (for पश्येन्न). D5 पश्यत्सुदुष्टं.]

26 [a]) D4.7 **सु-**; G1 **सं-** (for **स**). M3 **घोषसद्भिश्** (sic). D5 **सु-** (for **च**). Ś1 D4–7 **स**(D4.7 **सु**)**सारथिः**; Dg1 T1.2 G3 M3 **च नागैः**; Dd1 **सुनागैः** (for **सनागैः**).—[b]) Ś1 D4–7 **पुरस्थितैरर्थिक**(Ś1 °**रथिक** [sic])**सूत°.**—[c]) T1 damaged from **मा** up to **कु** in 27[a]. D5 (before corr.) **महीसमानः**; M2 **महीयमानं** (sic) (for **महीयमानः**). Ś1 D6 **च वा जनैर्**; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G1 M3 **च वादिकैर्**; D4.7 **वणिग्जनैर्**; D5 °**वाणिजैर्** (for **च वादकैर्**).—[d]) M3 moth-eaten for **ययौ.** —For 26, Ñ V1 B D1.2 M4 subst.:

329* **प्रहर्षवद्भिः पुरवासिभिर्जनैः**
सभाज्यमानः प्रियशब्दवादिभिः ।
कराग्रदृष्टिस्मितभाषितेङ्गितै-
र्ययौ जनौघं प्रतिपूजयञ्शनैः ।

[(l. 1) D1 प्रहर्षवादिभिः.—(l. 2) B3 स वाच्यमानः (for सभाज्य°).—(l. 3) B3 (also as above) -हस्त- (for -दृष्टि-). M4 -स्थिति- (for -स्मित-). Ñ2 -भावितेंगितैर्; D2 -भाषितांगतैर्.—(l. 4) B4 illeg. for शनैः. M4 प्रतिपूरयञ्जनैः.]

27 Ñ V1 B D1.2 M4 om. 27.—[a]) T1 damaged up to **कु** (cf. v.l. 26). M3 moth-eaten for **करेणुमा.**

१५

स रामो रथमास्थाय संप्रहृष्टसुहृज्जनः ।
अपश्यन्नगरं श्रीमान्नानाजनसमाकुलम् ॥ १
स गृहैरभ्रसंकाशैः पाण्डुरैरुपशोभितम् ।
राजमार्गं ययौ रामो मध्येनागरुधूपितम् ॥ २
शोभमानमसंबाधं तं राजपथमुत्तमम् ।
संवृतं विविधैः पण्यैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि ॥ ३
आशीर्वादान्बहूञ्शृण्वन्सुहृद्भिः समुदीरितान् ।
यथार्हं चापि संपूज्य सर्वानेव नरान्ययौ ॥ ४

G. 2. 14. 8
B. 2. 17. 8
L. 2. 18. 8

—^{b}) Ś1 Dg1 Dd1 Dm1 D4–7 महाजनौघ(Dg1 °घं)प्रतिपूर्ण° (Ś1 D6 °पन्नं). —G3 illeg. for 27^{cd}. —^{c}) Ś1 D4–7 चक्रसंचरं. —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 विमलं (for रुचिरं).

Colophon. *Kāṇḍa name* : M3 सुंदर° (sic). —*Sarga name*: Ś1 D4–7 (D5 prefixes दशरथं प्रति)रामानयनो (Ś1 D6 °नं); Ñ V1 B D1.2 रामाह्वानं(D1.2 °नो). —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1.4 D6 om. Ś1 17, Ñ2 B2.3 12; V1 13; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2 T G M1–3 16; D1 69; D4.7 19; D5 22. —After colophon, Dm1 concludes with राम श्री; D6 G M1.2 श्री(D6 om. श्री)रामाय नमः; T3 श्रीरामचन्द्राय नमः.

15

☞ D3 missing for Sarga 15 (cf. v.l. 2. 12. 12). Dm1 begins with ॐ.

1 T1 missing from स रामो up to रु in 330* on a damaged fol. —^{a}) In M3 the portion up to मा is moth-eaten. —^{b}) Dg1 T2 G3 संप्रहृष्टः सुहृज्जनैः; Dm1 (before corr.) संप्रहृष्टसुहृज्जनैः. —After 1^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

330* पताकाध्वजसंपन्नं महार्हागरुधूपितम् ।

[Dg1 Dt1 महार्हागुरु-; M3 °र्हगरु- (for महार्हागरु-).]

—T1 damaged from अपश्य up to समा in ^{d}. —^{d}) Dt1 -समन्वितं; G2 -समाकुलां (sic) (for -समाकुलम्). —For 1, Ś1 D4–7 subst. :

331* प्रायादेव च काकुत्स्थः संप्रहृष्टसुहृज्जनः ।

[D5 प्रयाते च (for प्रायादेव). D4.5.7 तु (for च).]

and then cont. :

332* शुश्राव राजमार्गस्थः प्रिया वाचोऽभ्युदीरिताः ।
एष राज्ञः प्रसादेन राघवो रघुनन्दनः ।
ह्लादयन्पौरहृदयान्यतुलां प्राप्स्यति श्रियम् ।
जनस्यास्य महानेष लाभो यद्राघवो बली ।
राज्यं प्राप्स्यति दुर्धर्षः सकोशबलवाहनम् । [5]

[(l. 1) Ś1 राजमार्गस्थाः. D5 [5]भ्युदाहृताः. —(l. 3) D5 ह्लादयानोरुहृदयानि (corrupt) (for the prior half).]

—For 1, Ñ V1 B D1.2 M4 subst. :

333* अथ रामो रथगतः पूज्यमानः समन्ततः ।
पौरैरञ्जलिमालाभिरनुगैः पथि संस्थितैः ।

[(l. 1) B3 अथो (for अथ). Ñ (Ñ2 marg. also) पूज्छमानः (for पूज्यमानः). —(l. 2) V1 अन्वगैः (for अनुगैः). Ñ1 संवृत; V1 संश्रितैः (for संस्थितैः). D1.2 अभ्यगच्छत(D1 °न्त)थि स्थितैः; M4 अनुरागात्पथि स्थितैः (for the post. half).]

2 Ñ V1 B D1.2 M4 om. 2–3. —^{a}) Ś1 D6 सुगृहैर् (for स गृहैर्). —^{b}) T G M1–3 पांडरैर्. M3 moth-eaten from रै up to first रा in 2^{c}. —^{d}) D5 मध्ये च (for मध्येन). Ś1 Dg1 Dt1 D6.7 [अ]गुरु-. —After 2, Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4–7 T G M1–3 ins. :

334* चन्दनानां च मुख्यानामगरूणां च संचयैः ।
उत्तमानां च गन्धानां क्षौमकौशाम्बरस्य च ।
आविद्धाभिश्च मुक्ताभिरुत्तमैः स्फाटिकैरपि ।

[Ś1 D5–7 transp. l. 1 and 2. —(l. 1) Ś1 Dg1 Dt1 D6 अगुरू(Dt1 °रु)णां. Ś1 D4–(D5 before corr.)7 धूपितं (for संचयैः). T1 missing for l. 2–3 on a damaged fol. —D4 om. l. 2. —(l. 2) Ś1 D6.7 क्षौमदट्टांबरस्य च; D5 क्षौमवस्त्रादिभूषितं; T2.3 G M1.3 क्षौमकोशांबरस्य च (for the post. half). —(l. 3) Dm1 T2.3 M1.2 Cv.m.g.k.tp अविद्धाभिश्. M3 मु ✻ ✻ (moth-eaten); Cr.t as above (for मुक्ताभिर्). Ś1 D4–7 आबद्धाभिश्च मुख्याभिर् (for the prior half). Ś1 D4–7 मणि(Ś1 °णी)भिः (for उत्तमैः). Ś1 Dg1 D4.6 स्फ(Dg1 स्फं)टिकैर् (for स्फाटिकैर्).]

3 Ñ V1 B D1.2 M4 om. 3 (cf. v.l. 2). —^{a}) D4.7 शोभयानम्. —^{b}) Ś1 D4–7 नरेंद्र- (for तं राज-). —^{c}) Dg1 संभृतं; D5 संवृत्तं (for °वृतं). Dg1 Dt1 पुष्पैर्; T3 पुण्यैर् (for पण्यैर्). —^{d}) Dg1 D5.7 भक्षैर् (for भक्ष्यैर्). Ś1 D4 तथा; D5.7 शुभैः (for अपि). —After 3, Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4–7 T G M1–3 (Ś1 D4–7 l. 1 only) ins. :

335* ददर्श तं राजपथं दिवि देवपथं यथा ।
दध्यक्षतहविर्लाजैर्धूपैरगरुचन्दनैः ।
नानामाल्योपगन्धैश्च सदाभ्यर्चितचत्वरम् ।

[(l. 1) Ś1 D6 राजमार्गं; D4.5.7 °सुतो (for °पथं). Dg1 reads देव in marg. Ś1 D6 दिव्यं राजसुतस्तथा(D6 °दा); Dt1 दिवि देवपतिर्यथा; D4.5.7 दिव्यं राज(D5 देव)पथं यथा (for the post. half). —(l. 2) Dg1 Dt1 अगुरु- (for अगरु-). T1 missing from चन्दनैः up to द्भिः in 4^{b} on a damaged fol. —(l. 3) M3 मा moth-eaten in नानामाल्योप-. Dg1 Dt1 M3 तदा (for सदा).]

4 T1 missing up to सुहृद्भिः (cf. v.l. 3). —^{b})

G. 2. 14. 10
B. 2. 17. 8
L. 2. 18. 9

पितामहैराचरितं तथैव प्रपितामहैः ।
अद्योपादाय तं मार्गमभिषिक्तोऽनुपालय ॥ ५
यथा स्म लालिताः पित्रा यथा पूर्वैः पितामहैः ।
ततः सुखतरं सर्वे रामे वत्स्याम राजनि ॥ ६
अलमद्य हि भुक्तेन परमार्थैरलं च नः ।
यथा पश्याम निर्यान्तं रामं राज्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ७

Dt1 बहुभिः (for सुहृद्भिः). —c) Ś1 D4.6.7 तांश्च; D5 तान्तु- (for चापि). —d) Dt1 T1.2 वरान् (for नरान्). —For 4, Ñ V1 B D1.2 M4 subst.:

336* शुश्राव रामः शतशो वाचः पौरजनेरिताः ।
आत्माभिष्टवसंयुक्ताः पुण्यश्रवणकीर्तनाः ।
अद्य राज्ञा स्वयं दत्तां रामो राजीवलोचनः ।
स्वगुणोपार्जितां धर्म्यामतुलां प्राप्स्यति श्रियम् ।
अर्हत्येष श्रियं प्राप्तुं पृथिव्यां वासवोपमः ।
राज्ञः सकाशाद्गुणवान्स्मात्समर्हति राघवः ।
यदि नाम भवेद्रामो राजा नः परिरक्षिता ।
भुवि मोदेमहि तदा नित्यं स्वर्गनिवासिवत् ।
यदि नः सुकृतं किंचिद्यदि दत्तं हुतं यदि ।
फलेन तेन राजार्थं रामो भवतु रक्षिता ।
न कृच्छ्रजीवी भविता न दुःखी भुवि कश्चन ।
यदि राजा यौवराज्ये राममद्याभिषेक्ष्यति ।
इति रामः शुभा वाचः शृण्वन्पौरजनेरिताः ।
राजमार्गे हृष्यमाणो जगाम भवनं पितुः ।

[(l. 1) Ñ1 अश्रेव (for शुश्राव). D1 M4 चेमाः (for रामः). —(l. 2) Ñ2 आत्माभिभव°; B3 आत्माभिस्तव° (for the prior half). B1 -कीर्तनं; M4 -कीर्तिताः (for -कीर्तनाः). —(l. 3) D1 अथ (for अद्य). —(l. 4) Ñ1 रम्यम् (for धर्म्याम्). V1 स्वगुणो°; D2 स्वगुणोपचितां धर्म्यान्; M4 स्वगुणोपाश्रितां पुण्याम् (for the prior half). B3 M4 प्राप्स्यते (for प्राप्स्यति). —(l. 5) D1.2 M4 [ए]व (for [ए]ष). D2 प्रियं (for श्रियं). Ñ पृथिव्या (for पृथिव्यां). —(l. 6) B1 पितुः (for राज्ञः). M4 राघवम् (for मानम्). —(l. 7) V1 वाच; B4 राम (for नाम). Ñ2 B3 परिनंदिता; B2 D2 °ताः (for परिरक्षिता). —(l. 8) Ñ1 सदा (for तदा). B1.2 D1.2 अनेन(D1.2 °व)भुवि मोदेम(B2 [before corr.] D1.2 °न); M4 अद्भिता भुवि नो देवास् (for the prior half). B1.2 D1.2 M4 जनान्(D1.2 जना; M4 नतः) स्वर्गनिवासिनः (for the post. half). —(l. 9) B4 om. किंचिद्. V1 शतं (for हुतं). —(l. 10) B3(also as above) 4 राजानं; D1.2 नो राजा (for राजार्थं). M4 तेन पुण्येन वै रामो (for the prior half). M4 राजा (for रामो). —(l. 11) V1 कृच्छ्रसेवी. D1.2 वन (for भुवि). V1 कश्च नः (for कश्चन). M1 दुःखी भवति कश्चन (for the post. half). —(l. 12) D1 यदा (for यदि). Ñ1 [अ]भिषिचति; B1 [अ]भिषेक्ष्यति (for [अ]भिषेक्ष्यति). —After l. 12, M4 ins.:

336(A)* न दरिद्रः पापशीलो रामे राज्येऽभिनिःस्थिते ।
यदि पुण्यानि वा सन्ति कृतानि सुबहून्यतः ।
तेन वै सुकृतेनेह रामो राज्येऽभिषिच्यताम् ।

—(l. 13) M4 [ऽ]नुगा (for शुभा). B4 पौरजनेरिता; D2 पौजननावृताः (sic) (for पौरजनेरिताः). —(l. 14) Ñ1 प्रहृष्यन्स; B1 मुसंहृष्यन् (for हृष्यमाणो). Ñ2 V1 B2.3 राजमार्गेषु हृ(V1 कृ)ष्यन्त; B4 राजमार्गे प्रपश्यन्स (for the prior half). D1 भुवनं (for भवनं).]

—and then cont.:

337* वातायनगवाक्षेषु यान्तं पौरजनस्त्रियः ।
ददृशुः प्रशशंसुश्च स्वगुणैरनुरञ्जिताः ।

[(l. 1) Ñ1 [ए]व (for [ए]तं). B4 पौरजने स्त्रियः. —(l. 2) Ñ1 प्रससंसुश्; B4 प्र*संसुश्; D1 प्रशसंशुश् (for प्रशशंसुश्). M4 ददृशुश्च प्रहृष्यंत्य (for the prior half).]

5 b) M3 त** (moth-eaten) (for तथैव). —D5 om. (hapl.) 5c–6b. —c) Ś1 D6 अद्य संप्राप्य; T2 अद्योपायैव (corrupt) (for °पादाय). —For 5cd, Ñ V1 B D1.2 M4 subst.:

338* अनुवर्तिष्यते वृत्तं रामो गुणगणान्वितः ।

[B2 अनि-; B4 अपि (for अनु-). D1.2 अतिवर्तेत्ययं वृत्तं (sic); M4 अभिपत्स्यत्ययं वृत्तं (for the prior half). Ñ1 transp. वृत्तं and रामो. B4 -गुणान्वितः; D1.2 -शतान्वितः (for -गणान्वितः). M4 रामो रतिगुणाकरः (for the post. half).]

6 D5 om. 6ab (cf. v.l. 5). —a) T1 damaged from स्म up to हि in 7a. Dt1 पोषिताः; D4.7 लाडिताः (for लालिताः). —b) Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.6.7 T3 G1.2 M1–3 सर्वैः (for पूर्वैः). T2 G3 तथैव प्रपितामहैः. —c) T3 तथा (for ततः). —d) M3 राज* (moth-eaten) (for राजनि). Ś1 D4–7 वत्स्यामस्त्वयि राजनि. —For 6, Ñ V1 B D1.2 M4 subst.:

339* यथा पितामहेनास्य वयं पित्रा च पालिताः ।
तथाधिकतरं रामः पालयिष्यति नो ध्रुवम् ।

[(l. 1) D2 तथा (for यथा). V1 पितामहैर्. Ñ1 [अ]च (for [अ]स्य). Ñ1 B1.2.4 लालिताः; Ñ2 रक्षिताः (for पालिताः). —(l. 2) B1 रक्षिष्यति च; B2.3 लालयिष्यति (for पालयिष्यति).]

7 T1 damaged up to हि (cf. v.l. 6). —a) Cg भुक्तेन (as in text). Ś1 D4.6.7 [अ]भियुक्तेन; Dm1 G2.3 M2 हि भुक्तैः (for हि भुक्तेन). M3 ****भि भुक्तेन (moth-eaten). —c) Ś1 D4–7 साधु; Dt1 G2 M1 Ct यदि; G1 यदा; Cg.k as in text (for यथा). T1.2 G2.3 M1 Ck पश्येम; Cm.g.t as in text (for पश्याम). Ś1 D5.6 नियातं; T1.2 G3 राजानं; Cm.g.k.t as in text (for निर्यान्तं). —For 7, Ñ V1 B D1.2 M4 subst.:

अतो हि नः प्रियतरं नान्यत्किंचिद्भविष्यति ।
यथाभिषेको रामस्य राज्येनामिततेजसः ॥ ८
एताश्चान्याश्च सुहृदामुदासीनः कथाः शुभाः ।
आत्मसंपूजनीः शृण्वन्ययौ रामो महापथम् ॥ ९
न हि तस्मान्मनः कश्चिच्चक्षुषी वा नरोत्तमात् ।
नरः शक्नोत्यपाक्रष्टुमतिक्रान्तेऽपि राघवे ॥ १०
सर्वेषां स हि धर्मात्मा वर्णानां कुरुते दयाम् ।
चतुर्णां हि वयःस्थानां तेन ते तमनुव्रताः ॥ ११

G. 2. 14. 19
B. 2. 17. 15
L. 2. 18. 16

340* अलमेवाद्य भुक्तेन प्रियैरर्थैरलं च नः ।
तावद्यावद्यौवराज्यं रामोऽयं प्राप्नुयादिति ।

[(l. 1) B3 (marg. also) नेन (for एव). M4 [अ]स्य (for [अ]च). B2 अन्दैर् (for अर्दैर्). M4 जनैः (for च नः). —(l. 2) B1 ताव**द्. Ñ1 रामानु-; Ñ2 रामो न; M4 रामोसौ (for रामोऽयं). Ñ2 B1 D2 प्राप्तवान्; V1 प्राप्नुयाम्; B4 प्र*याद्; D1 प्राप्नुवान् (for प्राप्नुयाद्).]

8 [a]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 M1 Cm.g.k.t ततो (for अतो). Dm1 हितः (for हि नः). —[c]) D4.7 तथा (for यथा). D5 G2 M1 [अ]भिषेकं; M2 [अ]भिषेके (for [अ]भिषेको). —[d]) D4 राज्ये वा; D5.7 राज्ये च (for राज्येन). G3 [अ]मिततेजसा; M3 [अ]मित*** (moth-eaten) (for °तेजसः). — For 8, Ñ V1 B D1.2 M4 subst.; Ś1 D6 subst. l. 2 only for 8[cd] :

341* अतो हि नः प्रियतरं कार्यमन्यं न विद्यते ।
रामाभिषेकादन्यत्र जीवितादपि च प्रियात् ।

[(l. 1) Ñ1 ततो; B1 अहो (for अतो). Ñ1 D1 न; B4 (after corr. as above) न च (hypm.) (for नः). M4 अत्र (for अन्यं). D1.2 नान्यत्किंचि(D2 °न्यः कश्चि)द्भविष्यति (for the post. half). —(l. 2) Ñ B3 उदितं(Ñ2 °दं); V1 प्रमुदितं (hypm.); B2 (marg. also) यदिदं (for अन्यत्र). Ś1 V1 D6 प्रियं (for प्रियात्). M4 जीविता अपि नः प्रियाः (sic) (for the post. half).]
—Ñ V1 B D1.2 M4 cont. :

342* त्वया पुत्रेण कौसल्या देवी नन्दतु राघव ।
श्रियमृद्धामवाप्नोतु सीता राम सह त्वया ।
यौवराज्यमवाप्य त्वं पितृदायाद्यमीप्सितम् ।
जितामित्रः सुखी राम दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
इति रामं तदा दृष्ट्वा यान्तं पितृनिवेशनम् । [5]
जालवातायनगता ऊचुः पौरजनस्त्रियः ।

[B2 reads l. 1 in marg. —(l. 1) D2 पौत्रेण (for पुत्रेण). B4 राघवं (for राघव). —(l. 2) B1 उद्धाम् (sic) (for ऋद्धाम्). V1 B4(after corr. as above) D2 अवाप्नोति. M4 अवा***ता (for अवाप्नोतु सीता). B1 सहत्वयात् (sic); D1.2 M4 त्वया सह (by transp.) (for सह त्वया). —(l. 3) Ñ B3 अवाप्योच्चं; V1 अवाप्नैवं (sic) (for अवाप्य त्वं). Ñ B3 प्रियं दायाद्यम् ; V1 प्रिय दद्याद्यम् (for पितृ°). —(l. 4) V1 रामः (for राम). D2 सीता मित्र सखी राम (for the prior half). —(l. 5) M4 तथा (for तदा). V1 यातुं; D1 यातं (for यान्तं). M4 transp. दृष्ट्वा and यान्तं. B4 -निवेश*; D1 -निवेशने. —(l. 6) B3 (also) -वालायन- (sic) (for -वातायन-).]

9 [a]) T1 missing from श्रा up to रामो in 9[d]. Dg1 reads श्चान्या in marg. —[b]) Ś1 Dg1 D7 G2 M1 उदासीनाः; Cr.m.g.k.t as in text (for उदासीनः). Dt1 Dd1 Dm1 शुभाः कथाः (by transp.). —[d]) Ś1 D4.6.7 महारथः; G1 °पथौ (for °पथम्). —For 9, Ñ V1 B D1.2 M4 subst. :

343* एताश्चान्याश्च विविधा उदासीनकथाः शुभाः ।
शृण्वन्रामो ययौ श्रीमांस्तदा राजनिवेशनम् ।

[(l. 1) Ñ1 विविधान्. B3 एतास्तत्पौरनारीणां (for the prior half). Ñ1 V1 उदासीनाः; B3 विचित्रार्थाः (for उदासीन-). Ñ2 -कथा-. Ñ1 शुभः (for शुभाः). —(l. 2) D1.2 M4 शीघ्रं (for श्रीमांस्).]

10 [b]) D6 नरोत्तमः; G2 M1 रघूत्तमात्; Cm as in text (for नरोत्तमात्). —[c]) Ś1 D4-(D5 before corr.)7 शशाक चाक्रष्टुम् (for शक्नोत्यपाक्रष्टुम्). —[d]) T2 अति क्रांते; M2 अप° (for अति°). Dg1 च (for ऽपि). M3 अतिक्रा****वे. —For 10, Ñ V1 B D1.2 M4 subst. :

344* न तस्मात्पुरुषः कश्चिन्न नारी नरकुञ्जरात् ।
दृष्टिं शक्नोत्यपाक्रष्टुं न मनस्तद्गुणैर्हृतम् ।

[(l. 1) B3 तस्य (for तस्मात्). V1 न वाजी न कुंजरः (subm.) (for the post. half). —(l. 2) D1.2 द्रष्टुं (for दृष्टिं). Ñ2 B3 (as in V1 also) अपाहर्तुं; V1 B4 अपाकर्तुं; B2(marg.) D2 अपक्रष्टुं (sic) (for अपाक्रष्टुं). Ñ2 हितं; B4 कृतं; D1.2 हतं (for हृतम्).]
—After 10, Ś1 D4-7 ins. :

345* न पश्यति च यो रामं न वा दृश्येत तेन यः ।
स निन्दितमिवात्मानमवमेने जनस्तदा ।
[(l. 2) D5 एवं मेने (for अवमेने).]

On the other hand, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. :

346* यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति ।
निन्दितः स वसेल्लोके स्वात्माप्येनं विगर्हते ।

[(l. 1) G2 [ऽ]नुपश्यति. —(l. 2) T1 missing after स up to द in 11[b] on a damaged fol. Dt1 Dd1 Dm1 सर्वलोकेषु (for स वसेल्लोके). Dm1(before corr.)G3 विगर्हिते (sic).]

11 T1 missing up to द in 11[b] (cf. v.l. 10). —[a]) Ś1 Dt1 D4-7 Ct सर्वेषु (for सर्वेषां). Ś1 D6 [ए]व च; Dg1 (स marg.) D5 T2.3 G1.3 M2.3 हि स (by transp.); D4.7 [इ]ह स (for स हि). —[b]) Ś1 D4-7 वर्गेष्वासीद्दयापरः. —[c]) M3 ** वस्थानां (moth-eaten). Ś1 D4-7 आत्मनो

G. 2. 14. 20
B. 2. 17. 17
L. 2. 18. 17

स राजकुलमासाद्य महेन्द्रभवनोपमम् ।
राजपुत्रः पितुर्वेश्म प्रविवेश श्रिया ज्वलन् ॥ १२
स सर्वाः समतिक्रम्य कक्ष्या दशरथात्मजः ।
संनिवर्त्य जनं सर्वं शुद्धान्तःपुरमभ्यगात् ॥ १३
ततः प्रविष्टे पितुरन्तिकं तदा
जनः स सर्वो मुदितो नृपात्मजे ।
प्रतीक्षते तस्य पुनः स्म निर्गमं
यथोदयं चन्द्रमसः सरित्पतिः ॥ १४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

विषयरक्षेषु. ❁ Cv : वयःस्थानामिति द्वितीयान्तमेतत् । वयःस्थानं प्रमाणं यस्याः तां दयां वयोनुरूपाम् । Cg : वयःस्थानां वृद्धानामिति वा । ❁ —^{d}) M3 lacuna for तेन. D4.7 समनुव्रताः. —For 11, Ñ V1 B D1.2 M4 subst.:

347* सर्वेषां हि स वर्णानां चतुर्णामपि राघवः ।
प्राणेभ्योऽपि प्रियतरो बभूव गुणसागरः ।

[(l. 1) Ñ B1.3 स सर्वेषां हि (B1 च) वर्णानां (Ñ1 धर्मात्मा); V1 D2 सर्वेषां चैव (D2 सर्वे) वर्णानां (for the prior half). —(l. 2) D1.2 M4 प्राणैरपि (for प्राणेभ्योऽपि). B4 प्रियतमो (for °तरो). V1 प्रियसागरः.]

—After 11, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

348* चतुष्पथान्देवपथांश्चैत्यांश्चायतनानि च ।
प्रदक्षिणं परिहरञ्जगाम नृपतेः सुतः ।

[(l. 1) M3 -गृहांश् (for -पथांश्). Dg1 T G M1.2 Cr.m.g चैत्यानि (for चैत्यांश्च). T1 damaged from नि च up to प्र in l. 2. —(l. 2) ❁ Cg : अप्रदक्षिणं परिहरन् प्रदक्षिणं यथा भवति तथा जगाम । ❁]

12 ^{a}) B2 -गृहम्; T3 -एथम्; M1 -क्षयम् (for -कुलम्). T1 missing from मा up to प in l. 2 of 349* on a damaged fol. —After 12^{a}, Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4–7 T G M1–3 ins.:

349* मेघसंघोपमैः शुभैः ।
प्रासादशृङ्गैर्विविधैः कैलासशिखरोपमैः ।
आवारयद्भिर्गगनं विमानैरिव पाण्डुरैः ।
वर्धमानगृहैश्चापि रत्नजालपरिष्कृतैः ।
तत्पृथिव्यां गृहवरं. [5]

[(l. 1) Ś1 D4–7 वृतं मेघोपमैः (for मेघसंघोपमैः). —(l. 2) D5 -मंदैर् (for -शृङ्गैर्). Ś1 D4–7 -शिखरप्रभैः. —(l. 3) D7 आधारयद्भिर् (for आवार°). D4 T G M1–3 पांडरैः (for पाण्डुरैः). —(l. 4) Ś1 D4–6 [ए]व (for [अ]पि). Ś1 D6 हेमजालपरिष्कृतैः; D4.5.7 हेमजालपरिष्कृ(D7 °स्तु)तैः (for the post. half). —(l. 5) T1 पृथि* (damaged). Ś1 D4–7 गृहं (D4.6 [after corr.] ह) श्रेष्ठं (for गृहवर).]

—^{b}) Ś1 Ñ V1 B2–4 Dg1 Dd1 Dm1 D4–7 T3 G1.2 M1–3 -सदन-; Dt1 -**न-; D1 -भुवन- (for -भवन-). —T1 missing from वें in 12^{c} up to पदा in l. 2 of 350*. —^{c}) Ś1 D4–7 शुभ्रं (for वेश्म). Ñ V1 B D1.2 M4 अवतीर्य रथात्तस्मात्. —^{d}) M3 श in प्रविवेश moth-eaten. Ś1 D6 गृहोत्तमं; D4.7 श्रियोज्ज्वलं (for श्रिया ज्वलन्). —After 12, Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4–7 T G M1–3 ins.:

350* स कक्ष्या धन्विभिर्गुप्तास्तिस्रोऽतिक्रम्य वाजिभिः ।
पदातिरपरे कक्ष्ये द्वे जगाम नरोत्तमः ।

[(l. 1) Ś1 D6.7 कक्ष्यां; Dg1 कक्षाः; D4.5 कक्षां (for कक्ष्या). D5 ध्वन्विभिर (sic) (for धन्विभिर्). Ś1 D4.5.7 गुप्तां; D6 युक्तां (for गुप्तास्). Ś1 D4–7 प्रविवेश तुरंगमैः (for the post. half). —(l. 2) D4 पदातिर्. Dm1 अयने (for अपरे). Dg1 D4 कक्षे; T2 कक्ष्या (sic) (for कक्ष्ये). Ś1 D6 नृपात्मजः; D4.5.7 नराधिपः.]

13 M4 om. 13. D6 reads 13^{ab} in marg. —^{a}) D1.2 सर्वाः क्रमेणाभ्यतीत्य; D5 ससर्वा समतिक्रम्य. —^{b}) V1 B Dg1 D1.4 कक्षा (for कक्ष्या). Dd1 Dm1 T3 G2.3 M1 नरवरात्मजः. —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D4–7 संनिवार्य; D1 °वृत्य; T3 °यस्य (for °वर्त्य). M3 *****नं (moth-eaten). —^{d}) Ñ V1 B रामोऽन्तःपुरम्; D1.2 राज्ञोऽन्तःपुरम्; T1 शुद्धान्तं पुनर्. Ñ2 Dg1 अन्वगात्; B4 D2 अन्वयात्; Dt1 आवि*त्; Dd1 Dm1 अत्य°; D1 अध्य°; G1 °यात् (for अभ्यगात्).

14 ^{a}) Dt1 Dd1 Dm1 D1.2 तस्मिन् (D2 repeats तस्मि) (for ततः). V1 Dg1 प्रविष्टः (for प्रविष्टे). D1 (also as in text).2 M4 अंतिके (for अन्तिकं). D4 मुदा (for तदा). —T1 damaged from दा in 14^{a} up to दयं in 14^{d}. —^{b}) Ś1 *sup. lin.*; D1 सु- (for स). Ñ V1 B D1.2 [ऽ]नुगतो; D4–7 मुमुदे (for मुदितो). Ñ V1 B D1.2 नृपात्मजं (V1 °जः). —^{c}) T3 M3 प्रतीक्ष्यते. Dg1 T2.3 G3 विनिर्गमं; G1 च निर्गमं; M3 स निर्गमं (for स्म निर्गमं). Ś1 D4–7 प्रतीक्ष(D4.5.7 °क्ष्य)माणः पुनरस्य निर्गमं (D6 °मे); Ñ V1 B चकांक्ष तस्यैव विनि(B1 °*)र्गमं पुनर्; D1 चकांक्ष वाश्चैव विनिर्गमं पुनर् (sic); D2 अकांक्षि तस्यैव विनिर्गतं पुनर्. —^{d}) T2 यथोदये. D1 चंद्रमसं (for °मसः). Ñ V1 B D1.2 महोदधिः; M3 moth-eaten (for सरित्पतिः).

१६

स ददर्शासने रामो निषण्णं पितरं शुभे ।
कैकेयीसहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता ॥ १
स पितुश्चरणौ पूर्वमभिवाद्य विनीतवत् ।
ततो ववन्दे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः ॥ २
रामेत्युक्त्वा च वचनं बाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
शशाक नृपतिर्दीनो नेक्षितुं नाभिभाषितुम् ॥ ३
तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं भयावहम् ।
रामोऽपि भयमापन्नः पदा स्पृष्ट्वेव पन्नगम् ॥ ४
इन्द्रियैरप्रहृष्टैस्तं शोकसंतापकर्शितम् ।
निःश्वसन्तं महाराजं व्यथिताकुलचेतसम् ॥ ५
ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यं क्षुभ्यन्तमिव सागरम् ।
उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिं यथा ॥ ६ G. 2. 15. 8 B. 2. 18. 6 L. 2. 19. 8

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 Ñ B1.2 D6 रामोपया (D6 °पाय ?)नं; V1 रामोपवासनं; B3 D5 रामप्रवेशः; D1.2 समानयनो; D4.7 रा(D4 *)मोपयानिको(D7 °का). —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1.4 D6 om. Ś1 15; Ñ2 B2.3 13; V1 14; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2 T G M1-3 17; D1 70; D4.7 20; D5 23; M4 15 (as in text). —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः; G M1.2 श्रीरामाय नमः(G1 °यन्मः).

16

☞ D3 missing for Sarga 16 (cf. v.l. 2. 12.12). Dm1 begins with ॐ.

1 *a*) D1.2 ददर्शाथासने. —*b*) Ñ V1 B D1.2 M4 आसीनं; Dg1 Dm1 T2.3 G1 M1.3 विषण्णं (for निषण्णं). Ś1 D4.6.7 तु तं; Ñ B D1.2 तदा; V1 M4 तथा; Dg1 शुभं (for शुभे). —*c*) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2 G2 कैकेय्या; D4 कैकयी-. G2 सततं (for -सहितं). —*d*) T1 damaged from ष्यता up to सुसमा in 2*d*.

2 T1 missing up to सुसमा (cf. v.l. 1). In M3 णौ पूर्वम is moth-eaten. —*a*) Ñ V1 B तस्य (for पितुश्च). Ñ1 मूर्ध्ना (for पूर्वम्). —*b*) Ñ V1 B D1.2 M4 प्रणिपत्य कृतांजलिः. —*cd*) Ñ V1 B प्रणतः (for चरणौ). D4 कैकयाः. M2 कैकेय्याश्चरणौ (by transp.). Ñ V1 B1.3.4 D2 M4 तदनंतरं; D1 च विनीतवान्; M2 च समाहितः; M3 सुमहाबलः; Ct as in text (for सुसमाहितः). B2 कैकेय्या विनयानतः (for *d*). —After 2, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M3.4 ins. :

351* सौमित्रिरपि चाभ्येत्य पितुः पादावनन्तरम् ।
ववन्दे परमप्रीतः कैकेय्या विनयान्वितः ।
तं स्थितं प्रश्रितं दृष्ट्वा रामं दशरथो नृपः ।
नाशक्नोदप्रियं वक्तुं प्रियं पुत्रमनागसम् ।

[D1 om. l. 1-2. —(l. 1) M4 [उ]पेत्य (for [अ]भ्येत्य). Ś1 D4-7 सौमित्रिरपरिश्रां(D5.6 °श्रां)तः; M3 सौमित्रिरपि विक्रांतः (for the prior half). D2 पादाद् (for पादात्). —(l. 2) Ś1 D4-7 M3 कैकेय्याश्च तथा(Ś1 D6 °दा) पुनः (for the post. half). D2 M4 ववंदे प्रणतः श्रीमान्कैकेय्याश्च विनीतवत्. —D1 repeats l. 3. —(l. 3) Ñ2 प्रसन्नं; V1 विनतं; D1 (second time).2 प्रश्रितं; M4 प्रांजलिं (for प्रश्रितं). Ñ1 संप्रश्रितं प्रसन्नं (hypm.); B1.2.4 स्थितं संप्र(B4 सप्र [sic])श्रितं (for तं स्थितं प्रश्रितं). Ñ2 नृपं. Ś1 D1(first time).4-7 M3 अभ्या(M3 तथा)गतं प्रांजलिनं(Ś1 D6 °लिं नं; M3 प्रज्वलितं) रामं दृष्ट्वा नराधिपः. —(l. 4) B1 om. (hapl.); D2 वाक्यं प्रियं (for वक्तुं प्रियं). Ś1 D4-7 M3 न शशाका(M3 शक्तो वि)प्रियं वक्तुं समीपस्थमरिंदमं.]

—After 2, G2 M1 ins. :

352* तं वन्दमानं नृपतिः शोकाकुलितचेतनः ।

3 Before 3, Dm1 ins. राम. —*a*) Ś1 D4-7 स; Ñ1 V1 om.; Ñ2 B Dt1 D1.2 M2.4 तु (for च). Dd1 Dm1 G1.2 M1 °त्युवाच वचनं. —*b*) Ñ V1 B D1.2 M4 बाष्पवेगजडी(Ñ V1 B1 °ली; M4 °ली ?)कृतः(Ñ1 °तं). —*c*) Ś1 D6 न शक्तो; D4.7 नाशक्नोन्; D5 नाशकन् (sic) (for शशाक). Ñ V1 B D1.2 नाशक्नोत्प(D1 °त्पु)रतो वक्तुं(D2 वाक्यं); M4 नाशक्नोदपरं वक्तुं. —*d*) Ś1 D5.6 प्रेक्षितुं; D4.7 प्रेषितुं; M2 वीक्षितुं (for नेक्षितुं). T3 lacuna from नाभि up to रूपं भ in 4*b*. Ñ V1 B D1.2 M4 दयितं सुतं; D5 नैव भाषितुं.

4 T3 lacuna up to रूपं भ (cf. v.l. 3). —*a*) Dt1 तदापूर्वं. M3 नरपतिं. Ñ V1 B D1.2 M4 तमपूर्वं पितुर्दृष्ट्वा. —D1 om. (hapl. ?) 4*b*-5*a*. —*b*) M3 पूर्वं (for रूपं). D7 भया*हं. Ñ V1 B D2 M4 विकारं परिशंकितः. —T1 damaged from 4*c* up to स in 5*c*. —*c*) Ś1 D4-7 भयमापेदे; Ñ V1 B D2 M4 [उ]द्वेगमापेदे; G1 °पन्नं (for भयमापन्नः). —*d*) Ś1 D6 यथा (for पदा). V1 [ए]व (for [इ]व).

5 T1 damaged up to स in *c*; D1 om. *a* (for both cf. v.l. 4). —*a*) Ñ V1 B D2 M4 अप्रसन्नेंद्रियं(V1 °न्नं नृपं) दृष्ट्वा. —*b*) T3 क्लेश- (for शोक-). Ñ1 -संतप्त- (for -संताप-). Ś1 Dg1 D6.7 -कर्पितं; Ñ V1 B D1.2 M4 -विह्वलं (for -कर्शितम्). —*c*) B1.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4 (after corr. *sec. m.*).7 T2.3 G M निश्वसंतं. Ñ V1 B D1.2 M4 यथा नागं (for महाराजं). —*d*) Ñ V1 B D1.2 M4 दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् (D1.2 M4 दुःखितं [D1 °तः]).

6 *ab*) Ñ V1 B D1.2 M4 क्षो(Ñ1 क्षु)भितं सागरं यथा (for *b*). Ś1 D4-7 ऊर्मिमालापरिक्षिप्तं क्षो(Ś1 क्षु)भ्य-

G. 2. 15. 9 B. 2. 18. 7 L. 2. 19. 9 अचिन्त्यकल्पं हि पितुस्तं शोकमुपधारयन् ।
बभूव संरब्धतरः समुद्र इव पर्वणि ॥ ७
चिन्तयामास च तदा रामः पितृहिते रतः ।
किंस्विदद्यैव नृपतिर्न मां प्रत्यभिनन्दति ॥ ८
अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति ।
तस्य मामद्य संप्रेक्ष्य किमायासः प्रवर्तते ॥ ९
स दीन इव शोकार्तो विषण्णवदनद्युतिः ।
कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत् ॥ १०
कच्चिन्मया नापराद्धमज्ञानाद्येन मे पिता ।
कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वं चैवैनं प्रसादय ॥ ११
विवर्णवदनो दीनो न हि मामभिभाषते ।
शारीरो मानसो वापि कच्चिदेनं न बाधते ।
संतापो वाभितापो वा दुर्लभं हि सदा सुखम् ॥ १२

मानमिवार्णवं. —[c]) Dd1 G1 उपप्लुत्यम्; Cr.m.g.k.t उपप्लुतं (as in text). —[d]) V1 B1.4 D4 उक्त्वा (for उक्ता). B2.4 तदा (for यथा). D1 उल्काद्यैस्तं नृपं यथा.

7 [ab]) T1 damaged from तुस्तं up to किं in 8[c]. Dt1 नृपतेस् (for हि पितुस्). Ś1 D4-7 G1.2 M1 Cm अवधारयन्; Cg.t उप° (as in text). Ñ V1 B D1.2 M4 अनिमित्तं (B4 °वृत्तं; D1.2 °मित्त) विकारं तं (V1 B2 च) दृष्ट्वा रामः पितुस्तदा (V1 °था). —[c]) Ñ V1 B D1.2 संक्षु (D2 °*) ब्धतरः (B1 °**).

8 T1 damaged up to किं (cf. v.l. 7). —[a]) V1 च तथा; Dg1 Dt1 T3 चतुरो; Dd1 Dm1 G1.2 M1.3 च ततो; D4.7 स तदा; D5 om. च (subm.); T2 हि तदा; M2 तु° (for च तदा). D2 स चिंतयामास**. —[b]) Ś1 Ñ1 M2.3 प्रियहिते. —[c]) D4.5.7 अद्येह; T1 अद्यैष; T2 अप्येष. —[d]) Ś1 D4-7 प्रेक्ष्य (for प्रति-). G2 -नंदन (sic) (for -नन्दति). —For 8[cd], Ñ V1 B D1.2 M4 subst.:

353* किंनिमित्तमयं राजा मां न शक्नोति वीक्षितुम् ।
उक्त्वा रामेति कस्माच्च नोत्तरं प्रतिपद्यते ।
कच्चिन्मया नापकृतमज्ञानाल्लाघवेन वा ।

[(l. 1) D1 राजन् (sic). B4 lacuna for न. D1.2 M4 न मां (by transp.). D2 [उ]दीक्षितुं; M4 भाषितुं (for वीक्षितुम्). —(l. 2) B2 [अ]कस्माच्च. —(l. 3) D1 कश्चिन्. V1 नापहृतम्. Ñ2 B3 च (for वा).]

9 Ś1 D4.6.7 om. (hapl.?) 9[ab]. —[a]) Dg1 Dm1 (before corr. as in text) T G3 अन्यथा; Cm.g.k.t °दा (as in text). Ñ1 चैव मां; Ñ2 V1 B1-3 D1 M4 ह्येष मां; B4 ह्येव मां; D2 ह्यपि मां; T2 M3 मा पिता (for मां पिता). —[b]) T2 दुःखितो; Cm as in text (for कुपितो). D1 मां (for ऽपि). —[c]) Ñ B3 अद्य मां तु समालोक्य (Ñ1 °लक्ष्य); B1.2.4 अस्याद्य मां तु दृष्ट्वैव; D1 तस्यास्यमद्य मा दृष्ट्वा; D2 न-(त?)दस्य मामद्य दृष्ट्वा (sic); M4 तस्माद्यन्मां हि दृष्ट्वा वै; G(ed.) अस्याद्यैव तु मां दृष्ट्वा. —[d]) Ñ1 विरक्ष इव लक्ष्यते; Ñ2 B3 स विरक्तो विलक्ष्यते; V1 B1.2.4 D1.2 M4 केनायासोय-मीदृशः. —After 9, Ś1 D4-7 ins.:

354* ततस्तु पितुरप्रीत्या व्यथितः पितृवत्सलः ।
चिन्तयामास धर्मात्मा रामस्तद्वद्बुधा पितुः ।;

while Ñ V1 B D1.2 M4 ins.:

355* स तदा पितुरायासमपूर्वं पितृवत्सलः ।
दृष्ट्वा संचिन्तयामास तत्तदुद्विग्नमानसः ।

[(l. 1) B4 तत्र; D1.2 M4 तथा (for तदा). Ñ1 आकारम् (for आयासम्). M4 -वर्तकः (for -वत्सलः). —(l. 2) V1 तु; D2 तं (for सं-). Ñ2 B2 तं (for तत्).]

10 [a]) D1 तत्तद्विगुणयंश्चैवं; D2 M4 तत्तद्विग (M4 °गु) णयित्वैवं. —[b]) Ś1 D4-7 M2 विवर्ण° (D7 °र्णि); Ñ B1-3 D2 °वदनस्ततः; V1 विषंतु वदनं ततः (sic); B4 विवर्णवदनस्तदा; D1 विषण्णो भरताग्रजः; M4 °वदनं ततः. —[c]) Ñ V1 B अभिवी (B1 °*) क्ष्यैवं (B4 °व); D1.2 °वीक्ष्येदं; D6 M3 °वाद्यैवं; T2 °वाद्यैथ (sic); M4 °तोक्ष्यैवम्. —[d]) M4 इदं (for रामो). —After 10, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 ins.:

356* देवि किं नु मयाज्ञानादपराद्धं महीपतेः ।

[Ñ1 V1 B2 (after corr. as above) न; D1.2.5.7 तु (for नु).]

11 Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 read 11 after 13. —[a]) Ś1 D5.6 कश्चिन्; Dd1 D1 करच्चिन् (corrupt). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 ना (B4 पा) पकृतम्. —[b]) Ś1 D6.7 एव (for येन). B2 अज्ञानाधेन. Ñ2 V1 B D2 वा (for मे). —[c]) B4 तु; T3 त्वं (for तन्). Ś1 D4.6.7 त्वमाचक्ष्व. —[d]) Ñ V1 B3 त्वं चैनं वा; B1 स्वयं चैनं; Dg1 त्वं च वैनं; Dt1 त्वमे°; D1.2 °वै चैनं; G(ed.) त्वं चैनं वै (for त्वं चैवैनं). —After 11, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.:

357* अप्रसन्नमनाः किं नु सदा मां प्रति वत्सलः ।

12 [a]) Ñ1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2 G1 M1.4 विषण्ण-; T1 damaged (for विवर्ण-). B1 om.; D5 येन (for दीनो). —[b]) Ñ1 V1 B1.2.4 येन मां; Ñ2 B3 (also as in Ñ1) येनायं; D1.2 M4 केन मां (for न हि माम्). Ñ V1 B D1.2 M4 नाभि (B4 °व) भाषते; Dg1 Dd1 Dm1 M2.3 प्रति भाषते; Dt1 प्रति भाषसे (sic); D5 अपि भाषते. —[cd]) T2 शारीरं. Ñ1 reads from वा up to न in marg. Ś1 D2.6 (after corr. as in text) कश्चिद्. Ś1 V1 B1.2.4 D4-7 देवि; B3 (also) एवं (for एनं). D1 विबाधते. —D5 om. 12[e]-13[b]. —[e]) Ś1 D6 [अ]नुतापो; Ñ B1.3.4 [अ]भिघातो; V1 B2 विघातो; D2 °यातो; M3 हि तापो (for [अ]भितापो). B4 om. the second वा (subm.).

कच्चिन्न किंचिद्भरते कुमारे प्रियदर्शने ।
शत्रुघ्ने वा महासत्त्वे मातॄणां वा ममाशुभम् ॥ १३
अतोषयन्महाराजमकुर्वन्वा पितुर्वचः ।
मुहूर्तमपि नेच्छेयं जीवितुं कुपिते नृपे ॥ १४
यतोमूलं नरः पश्येत्प्रादुर्भावमिहात्मनः ।
कथं तस्मिन्न वर्तेत प्रत्यक्षे सति दैवते ॥ १५
कच्चित्ते परुषं किंचिदभिमानात्पिता मम ।
उक्तो भवत्या कोपेन यत्रास्य लुलितं मनः ॥ १६
एतदाचक्ष्व मे देवि तत्त्वेन परिपृच्छतः ।
किंनिमित्तमपूर्वोऽयं विकारो मनुजाधिपे ॥ १७ G. 2. 15. 25 B. 2. 18. 18 L. 2. 19. 21

13 D5 om. 13[ab] (cf. v.l. 12). —[a]) Ś1 B1 किंचिन् ; D1.6 G1 कश्चिन्. Ś1 B1.4 D6 नु (for न). D4 किं चेद् (for किंचिद्). Ñ V1 B D1.2 M4 भरते किंचित् (by transp.). —[b]) Ñ1 V1 B1.2.4 D1 पितृनंदने; Ñ2 B3 पितृवत्सले; D2 पितृनंदिने; M4 मातृनंदने. —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2 M4 [अ]-प्यकुशलं; Ñ1 D6 [अ]पि कुशलं. (for महासत्त्वे). —[d]) D4 भ्रातॄणां. D4.7 मया (for मम). Ś1 Ñ V1 B D1.2.5.6 M4 देवि मातृषु वा पुनः (B4 D1.2.5 M4 मम). —After 13, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 read 11.

14 Dm1 begins with राम. —[a]) Ś1 D4-7 अतोषयित्वा राजानम्. —[b]) Ś1 D4-7 अकृत्वा च (D5 तु); G1 M2 कुर्वन्वा न (M2 °न्न च); G2 M1 °न्हि (for अकुर्वन्वा). —[c]) T2 G3 इव (for अपि). —[d]) D4.5 M3 जीवितं; D7 जीविते (sic). Ś1 D7 कुपितं (D7 °*). —For 14, Ñ V1 B D1.2 M4 subst. :

358* पितर्यपरितुष्टे हि कृत्वा वा किंचिदप्रियम् ।
नोत्सहे जीवितुं देवि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

15 [b]) D4.7 इवात्मनः. —[c]) G3 निवर्तेत. —[d]) Ś1 D4-7 प्रत्यक्ष इ (Ś1 °मि) व. T1.2 G3 दैवते सति (by transp.). ✻ Ct : यतोमूलं यन्मूलमित्यर्थे आर्षमेतत् । ✻ —For 15, Ñ V1 B D1.2 M4 subst. :

359* ततः शरीरस्योत्पत्तिरस्य मे जीवितस्य वा ।
कथं नामाप्रियं तस्य कृत्वा जीवितुमुत्सहे ।

[(l. 1) B1.2.4 D1.2 M4 च (for वा). —(l. 2) D2 मामप्रियं.]

—Thereafter all cont. :

360* प्रभुः शरीरप्रभवः प्रियकृद्वृत्तिदो वरः ।
हितानामुपदेष्टा च प्रत्यक्षं दैवतं पिता ।
आयुर्यशो बलं वित्तमाकाङ्क्षद्भिः प्रियाणि च ।
पितैवाराधनीयोऽग्रे दैवतं हि पिता महत् ।
निन्द्यश्च स्यात्कृतघ्नश्च पापो निरयलोकभाक् । [5]
मनसाप्यप्रियं कृत्वा पितुरस्य महात्मनः ।

[(l. 1) Ñ B3 अंतः- (for प्रभुः). D1 प्रियवद्. B4 वृत्तितो; D2 हितदो. D1.2 M4 गुरुः (for वरः). V1 यतः शरीरसंभूतिः प्रियकृद्वृत्तिगोचरं. —(l. 2) B4 प्रत्यक्षपरदैवतं (for the prior half). —(l. 3) B2.4 D1.2 बलं यशो (by transp.). V1 श्रियं यशो. B2.4 वृत्तम्; M4 दीप्तम् (for वित्तम्). V1 कांक्षयद्भिः; B4 आकांक्षंति. D1.2 सुखानि (for प्रियाणि). —(l. 4) Ñ1 [आ]राधयेद् (sic). V1 वै; D2 [ऽ]यं (for ऽग्रे). B4 हि प्रियं; D2 परमं (for हि पिता). —(l. 5) Ñ B3 विनिंद्यः; V1 सुनिंद्यः; M4 स निंद्यः. Ñ1 B2.4 स्यां; D1 [अ]सौ (for स्यात्). ☞ Ñ1 damaged from श्च in कृतघ्नश्च up to 42[d]. D2 प्राणी निरयभाग्भवेत् (for the post. half). —(l. 6) D2 अनागम्यप्रियं.]

16 [a]) Ś1 D1.5.7 M4 कच्चिन्न; Ñ2 V1 B न किंचित्; D2 किंचिन्न; D4 कच्चिच; D6 कश्चिन्न. V1 B1.4 D1.6 T3 (before corr.) पुरुषं. Ñ2 कश्चिद्; B Dm1 कच्चिद् (for किंचिद्). —[b]) B4 अभिमानी; G2 अपि मानात्. —[c]) Dt1 रोषेण; Ct as in text (for कोपेन). Ñ2 B D1.2 M4 क्रुद्धयोक्तो भवत्यायं; V1 क्रुधा युक्तो भवेद्वायं. —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.4-7 M4 Ct येन; Cm.g.k.t as in text (for यत्र). D6 G3 [आ]सील्; M4 [अ]पि (for [अ]स्य). Ñ2 D1 [आ]लुलितं; V1 B1-3 [आ]कुलितं; B4 [आ]द्यालितं (sic); D2 चलितं; M4 [अ]लुलितं.

17 [b]) Ñ2 V1 B2-4 D1.2 M4 या (V1 D1 M4 [before corr.]य) थात (B3 °ता) थ्येन पृच्छतः (B3 भूभृतः; M4 पृच्छते); B1 यतो तथ्येन पृच्छतः (sic). —[cd]) Ñ2 V1 B D1.2 M4 य (M4 म) न्निमित्तं (B1.2.4 °त्तो) विकारोयमपूर्वोद्य (B1.2.4 °हि; D1 °यं; D2 °थ) महीपतेः. —After 17, Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4-7 T G M1-3 ins. :

361* एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना ।
सा कृतार्थमना देवी भावं रामस्य वीक्ष्य तम् ।
वीतचिन्ता प्रहृष्टा च रामं वचनमब्रवीत् ।
तताप हि मनस्तस्य श्रोतुं तद्वचनं तदा ।

[(l. 1) Dm1 D6 T2 G2 M3 उक्त्वा. M2 राघवं प्रियदर्शनं (for the post. half). —Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 om. l. 2-4. —(l. 2) Ś1 D6 अकृतार्थमना. —(l. 3) D7 वीतचित्ता (sic). —Ś1 D6 om. l. 4]

while B2 (m.) cont. after l. 1 of 365* and B1 after 364*, whereas D1.2 M4 ins. after 17 :

362* इति शुद्धस्वभावस्य श्रुत्वा रामस्य तद्वचः ।
अशुद्धभावा कैकेयी प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
अमन्यत तदात्मानं कृतार्थं पापचेतसा ।

[(l. 1) B2 मत्वा (for श्रुत्वा). —(l. 3) B2 पापचेतना; D2 पापनिश्चया; M4 चाभ्यभाषत.]

—Then all cont. :

G. 2. 15. 26
B. 2. 18. 28
L. 2. 19. 31

अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके ।
भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं मज्जेयमपि चार्णवे ।
नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च ॥ १८

363* उवाचेदं सुनिर्लज्जा धृष्टमात्महितं वचः ।
न राजा कुपितो राम व्यसनं नास्य किंचन ।
किंचिन्मनोगतं त्वस्य त्वद्भयान्नाभिभाषते ।
प्रियं त्वामप्रियं वक्तुं वाणी नास्योपवर्तते ।
तदवश्यं त्वया कार्यं यदनेनाश्रुतं मम ।
एष मह्यं वरं दत्त्वा पुरा मामभिपूज्य च ।
स पश्चात्तप्यते राजा यथान्यः प्राकृतस्तथा ।
अतिसृज्य ददानीति वरं मम विशांपतिः ।
स निरर्थं गतजले सेतुं बन्धितुमिच्छति ।
धर्ममूलमिदं राम विदितं च सतामपि ।
तत्सत्यं न त्यजेद्राजा कुपितस्त्वत्कृते यथा ।
यदि तद्वक्ष्यते राजा शुभं वा यदि वाशुभम् ।
करिष्यसि ततः सर्वमाख्यास्यामि पुनस्त्वहम् ।
यदि त्वभिहितं राज्ञा त्वयि तन्न विपत्स्यते ।
ततोऽहमभिधास्यामि न ह्येष त्वयि वक्ष्यति ।
एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम् ।
उवाच व्यथितो रामस्तां देवीं नृपसंनिधौ ।
अहो धिङ्नार्हसे देवि वक्तुं मामीदृशं वचः ।

[Ś1 D4.5.7 M4 om. l. 1. —(l. 1) G3 दृष्टम् (sic) (for धृष्टम्). B2.4 D1.2 निर्मर्यादा(D1 °मैर्यादा) ततो राममिदं(B4 °मं ततो) वचनमब्रवीत् . —(l. 2) Ś1 राजा तु; D4–7 राजा न (by transp.; D6 [before corr.] °नं). Ś1 D5 न च; D4.6.7 च न; T2 G3 चास्य (for नास्य). B2.4 D1.2 नायं कुप्यति ते राम नाप्ययं व्यसनी(B4 ॐस मां) नृपः. —(l. 3) B2.4 D1.2 विवक्षितं (for मनोगतं). B2.4 ह्यस्य; Dg1 D2.5 तस्य (for त्वस्य). B2 D2 मंदाक्षान् (D2 °क्षात्); B4 [अ]प्रियत्वात् ; D1 मंदाक्षी; G3 तद्भ° (for त्वद्भयान्). Ś1 D4.6.7 न च; B4 न नि-; Dg1 Dd1 Dm1 M2.3 न तु; Dt1 नानु-; D1.2 तन्न; D5 तु न (for नाभि-). —(l. 4) D4.6 प्रियत्वाद् (for प्रियं त्वाम्). D5 नाप्रियं. Ś1 D4.6.7 नास्य वाणी (by transp.); D5 अस्य वाणी. Ś1 Dt1 D4–7 T3 प्रवर्तते; G2 [उ]पजायते. B2.4 D1.2 M4 नाय(B2 न स)मुत्सहते नृपः (for the post. half). —(l. 5) Ś1 D6 यच्च; B2.4 Dg1 D1.2.4.5.7 M4 तच्च (for तद्). B2 प्रियं (for त्वया). Ś1 D6 यच्च (for यद्). Cr.m.g.k.t [आ]श्रुतं (as in text). T3 मया; Ck मयि (for मम). Ś1 B4 D1.2.4–7 प्रति(D1 परि)श्रुतं; B2 (m. also as in B4) Dg1(before corr. as above) Dt1 Dd1 Dm1 G3 M4 श्रुतं मम(Dg1 °या). —D1.2 om. lines 6–12. —(l. 6) T2 वरं दत्त्वा. D5 reads the post. half in marg. Ś1 D4.6.7 त्व(D4 त)दर्थमभिपू(Ś1 °ॐ)ष्य च (for the post. half). B2 M4 अयं मह्यं वरं(B2 °रौ) राजा दत्त्वा तुष्टेन चेतसा; B4 स्वयं मह्यं वरो दत्तो राजा(°जा ?) हृष्टेन चेतसा. —(l. 7) Ś1 B2.4 D4–7 M4 पश्चात्सं- (for स पश्चात्). B4 -तपति; D7 -तापते; M4 -तप्यते. B2 M4 मौढ्याद् ; B4 ह्यद्य (for राजा). —D4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 11. B4 जनः (for तथा). —(l. 8) B2.4 प्रतिश्रुत्य; D5.7 अभि°; G1 °सृत्य (for अतिसृज्य). Dg1 Dt1 Dd1 D5.7 T2.3 G2.3 M1 ददामि. B4 वरौ. T1 [इ]* * रं. (damaged) (for [इ]ति वरं). Ś1 B2.4 D5–7 M4 मह्यं (for मम). B2.4 M4 महीपतिः. —(l. 9) B2.4 M4 निरर्थकं; T3 स नीत्यर्थं (for स निरर्थं). Ś1 D6 सेतुबंधनम् . D5 सेतुं बद्धुमिहेच्छति; D7 सेतुबंधमितेच्छति (for the post. half). —Ś1 D5–7 om. l. 10. —(l. 10) T3 om. राम. M2 मतं (for अपि). B2.4 M4 धर्म्यं स्वर्ग्यं यशस्यं च सद्भिराचरितं जनैः. —After l. 10, B4 reads 18[ab] (var.) repeating it in its proper place. —B4 om. l. 11–18. —(l. 11) Ś1 D5–7 त्वत्कृते (for तत्सत्यं). M2 [ऽ]सत् (for त्यज्). Dd1 Dm1 न च; G3 [ऽ]नघ (for यथा). Ś1 D4–7 यथा सत्यं तथा कुरु (for the post. half). B2 M4 यथायं त्वत्कृते सत्यं न जह्यात्साधु तत्कुरु. —After l. 11, B2 reads in marg. 24 (including 369*); while M4 reads only 24[ab]. —M4 om. l. 12. —(l. 12) Dt1 ॐद्; T3 G1 Cm.g.t यद् (for तद्). G1 व्यक्ष्यते (sic). Ś1 D4–7 यदयं वक्ष्यति नृपः (for the prior half). B2 यदि मे त्वं वरं राम प्रियं वा यदि वाप्रियं. —(l. 13) Dm1 T3 G2 करिष्यति; G3 ॐॐॐति; Cv.g.k.t °सि(as above). Dg1 Cg तदा; Dt1 पुनः; Ct as above (for ततः). Ś1 D4–7 तत्करिष्यसि चेत्सर्वम् ; B2 D1.2 M4 अध्यवस्यसि(M4 °ति) चेत्कर्तुं (for the prior half). G2 M1 व्याख्यास्यामि; Ck.t आख्या°(as above). Ś1 D4–7 त(D5 ह्य)तस (for पुनस). B2 वनं गंतुं तदार्हसि; D1.2 M4 ततो वक्ष्यामि यत्प(M4 तद्व)र (for the post. half). —B2 om. l. 14. —(l. 14) Ś1 D5–7 यदा; D4 यद्यत् (for यदि). D4 राजा (sic) (for राज्ञा). D4–7 विपत्स्यति. Ś1 D6 राम संपादयिष्यसि (for the post. half). D1.2 M4 राज्ञानिसृष्टं यदि मे (D2 ते) राम कर्तुं व्यवस्यसि(M4 °ति). —(l. 15) Ś1 D4–7 त्वां प्रवक्ष्यते(Ś1 D6 °ति) (for त्वयि वक्ष्यति). B2 D1.2 M4 त(B2 अ)तस्त्वां संनियोक्ष्यामि न ह्येष त्वां नियोक्ष्यति. —(l. 16) B2 D1.2 M4 इति रामो वचः श्रुत्वा कैकेय्याः परुषा(D2 °रमा)क्षरं. —(l. 17) T3 M3 [अ]व्यथितो; Cm.g.t व्य° (as above). B2 D1.2 M4 उवाच संभ्रांतमनाः कैकेयीं नृप(D1.2 पितृ)संनिधौ. —(l. 18) Ś1 D5–7 नार्हसीदं मां; D1 अर्हसे देवी; D4 अर्हसीदं मां (for नार्हसे देवि). Ś1 D4–7 देवि (for माम्). D1.2 इदमीदृशं (D2 °मप्रियं) (for ईदृशं वचः).]

18 B2 (marg. *sec. m.*) repeats (wrongly) from 18[a] up to l. 1 of 365* after 363*. B4 reads 18[ab] after line 10 of 363* repeating it here. —[a]) Ñ2 V1 B D1.2 M4 **अहं ह्य** (B4 first time **त**)**स्य कृते राज्ञो**(M4 **देवि**). —[b]) Ñ2 V1 B (B4 both times) D1.2 M4 **विशेयम्** (for **पतेयम्**). Ś1 Ñ2 V1 B (B4 both times) D1.2.4–7 M4 **पावकं**. —[c]) Ś1 D4–7 **वापि** (for **तीक्ष्णं**). —[d]) Dt1 **पतेयम** (for **मज्जेयम्**). Ś1 D4–7 **वा जले**; Ñ2 V1 B D1.2 M4 **सागरे** (V1 °**रं**); G1 **वार्णवे** (for **चार्णवे**). —[f]) T1 (after

तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकाङ्क्षितम् ।
करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ १९
तमार्जवसमायुक्तमनार्या सत्यवादिनम् ।
उवाच रामं कैकेयी वचनं भृशदारुणम् ॥ २०
पुरा देवासुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव ।
रक्षितेन वरौ दत्तौ सशल्येन महारणे ॥ २१
तत्र मे याचितो राजा भरतस्याभिषेचनम् ।
गमनं दण्डकारण्ये तव चाद्यैव राघव ॥ २२
यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि ।
आत्मानं च नरश्रेष्ठ मम वाक्यमिदं शृणु ॥ २३
*स निदेशे पितुस्तिष्ठ यथा तेन प्रतिश्रुतम् ।
त्वयारण्यं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ॥ २४

G. 2. 15. 34
B. 2. 18. 35
L. 2. 19. 38

corr. *inf. lin. pr. m.* as in text) [अ]व- (for the first च). Dd1 Dm1 T3 G2 M1 विशेषत: (for हितेन च). —For 18^{ef}, Ñ2 V1 B D1.2 M4 subst.:

364* धर्मात्मना नियुक्तोऽद्य पित्रानेन त्वयापि वा ।
तथैव वचनाद्देवि नाकार्यं विद्यते मम ।
यथैव मे पिता पूज्यस्त्वमप्यद्य तथैव मे ।

[(l. 1) V1 धर्मात्मना. D1.2 तु (for ऽद्य). M4 धर्मात्मज्ञाभिवृत्त: सन् (for the prior half). Ñ2 पित्रानेह (sic). —(l. 2) B3 (also) वरणाद् (for वचनाद्). —(l. 3) B4 यथा मम; D2 °व: (for यथैव मे). B3 D1.2 M4 [अं]व (for [अ]द्य. D1.2 M4 च (for मे).]

—After 364*, B4 ins. 362*.

19 ^{a}) D7 देति; T2 देवी (both sic); G2 देहि (for देवि). —^{b}) Ś1 D4–7 किं(Ś1 D6 यद्) राज्ञ: प्रसमीक्षितं (Ś1 °हितं; D6 °क्षितं). —^{c}) Ś1 D4–7 प्रतिजाने(Ś1 D6 ज्ञातं) करिष्ये च (D5 वै) (by transp.). —^{d}) Ś1 D4.6.7 [ऽ]सत्यं न भाषते. —For 19, Ñ2 V1 B D1.2 M4 subst.:

365* तस्मात्त्वमेव मां ब्रूहि यद्राज्ञोऽस्य चिकीर्षितम् ।
कर्तव्यं प्रतिजानीहि न हि वक्ष्याम्यहं मृषा ।
पतेद्द्यौ: पृथिवी शीर्येच्छोषं जलनिधिर्व्रजेत् ।
स्वैरेष्वपि न तु ब्रूयामनृतं कचिदप्यहम् ।

[B2 (marg. *sec. m.*) repeats l. 1 (cf. v.l. 18). —(l. 1) D1.2 M4 मे (for मां) and विवक्षितं (for चिकीर्षितं). —After l. 1, B2 ins. (in marg.) 362*. —(l. 2) D1.2 करिष्ये प्रतिजाने ते; M4 प्रतिजाने करिष्येति (sic) (for the prior half). B4 om. (hapl.) न हि. —(l. 3) B4 शीर्येमोषं (sic). —(l. 4) Ñ2 हि न; V1 न वि-; B3 (after corr. also as above) नि-; D1 न तद्; D2 om. न (subm.); M4 तु न (by transp.) (for न तु). B4 किंचिद्.]

—After 19, M1 ins.:

366* अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ।
करिष्ये वचनं देवि रामो द्विर्नाभिभाषते ।

20 ^{a}) Ñ2 V1 B D1.2 M4 तम(B2 °दा)र्जवमनार्या सा(V1 °र्येमिव [hypm.]; M4 °यासाद्); G2 M1 सा तमार्जवसंयुक्तम्. —^{b}) Ñ2 V1 B D1.2 M4 विदित्वा (for अनार्या). —^{c}) Ñ2 V1 B D1.2 M4 वाक्यं (for रामं). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 मंथरावाक्यदूषि(Ś1 D4–7 °मोहि)ता(D4 °तं).

21 ^{a}) B3 देवासुरा युद्धे; T1.2 देवासुरे युद्धे. —^{b}) Ñ2 V1 B D1.2 M4 रघुनंदन (for मम राघव). —^{cd}) G3 वरो दत्तो. Dg1 T3 मया (for महा-). Ñ2 V1 B D1.2 M4 शुश्रूषितेन प्रीतेन मह्यं दत्तं वरद्वयं.

22 ^{a}) Ś1 D4–7 द्वौ वरौ; Ñ2 V1 B D1.2 M4 मयार्यं (M4 °च) (for तत्र मे). D6 (after corr. as in text). याचितौ. Ñ2 V1 B D1.2 M4 तत्र; D7 राज्ञा (for राजा). —M2 repeats 22^{cd} after 368*. —^{cd}) M3 दंडकारण्ये. Ś1 D4–7 दंडकारण्यगमनं (for ^{c}). Ś1 D4–7 भवतो (for तव च). Dg1 Dm1 G1 [ए]वाद्य (by transp.). Ñ2 V1 B D1.2 M4 तव निर्वासनं चैव वर्षाणि हि(V1 °णि च; D1.2 M4 °णीह) चतुर्दश. —After 22, B2 reads 24 as in Ñ2; M4 reads 24^{cd} after 22.

23 M2 om. 23 and 24. Ñ2 V1 B1.3.4 D1.2 transp. 23 and 24. —^{a}) D2 (after corr. as in text) सत्वं (for सत्य-). V1 B4 Dt1 Dd1 D2.4 T2 -प्रतिज्ञस्त्वं; G3 -प्रतिज्ञस्त्वं. —^{b}) Ñ2 B1.3.4 D4.7 G1 M3 अर्हसि (for इच्छसि). —For 23^{cd}, Ñ2 V1 B D1.2 M4 subst.:

367* आत्मानमपि वा कर्तुं यदि सत्यं व्यवस्यसि ।

[D2 आत्मनामपि ते. D1.2 M4 transp. कर्तुं and सत्यं. D2 व्यवस्यति.]

24 M2 om. 24 (cf. v.l. 23). Ñ2 V1 B1.3.4 D1.2 transp. 23 and 24. B2 reads 24 in marg. M4 reads 24^{ab} after l. 11 of 363*. —^{ab}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (M2 om.) संति(M4 तन्नि)देशे. B2 Dg1 M4 यद्(Dg1 °दा) तेन; Dt1 Dd1 यथानेन. M4 श्रुतं मम (for प्रतिश्रुतम्). Ś1 D4–7 संनिदेश: पितुस्तेयं प्रतिज्ञातं ह्यनेन मे; Ñ2 V1 B1.3.4 D1.2 अद्यैव च(B4 om. [subm.]) त्वया राम गंतव्यं वचनात्पितु:. —M4 reads 24^{cd} after 22. —^{c}) Ś1 D4–7 त्वया त्व(Ś1 * [subm.])रण्ये वस्तव्यं; Ñ2 V1 B1.3.4 D1.2 M1 वनवासं समुद्दिश्य; B2 त्वया वनेभिवस्तव्यं. —^{d}) D2 M4 वर्षाणि नव (D2 वन [metathesis]) (by transp.). —After 24, Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4–7 T G M1–3 (M2 after 22 owing to om.) ins.:

G. 2. 15. 35
B. 2. 18. 37
L. 2. 19. 39

सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।
अभिषेकमिमं त्यक्त्वा जटाचीरधरो वस ॥ २५
भरतः कोसलपुरे प्रशास्तु वसुधामिमाम् ।
नानारत्नसमाकीर्णां सवाजिरथकुञ्जराम् ॥ २६
तदप्रियममित्रघ्नो वचनं मरणोपमम् ।
श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ २७
एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमहं त्वितः ।
जटाचीरधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २८

368* भरतश्चाभिषिच्येत यदेतदभिषेचनम् ।
त्वदर्थे विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव ।

[(l. 1) T1 G1.3 भरतस्य. D5 [अ]भिषिच्येत; G1 [अ]भिष्येत; G3 °षिच्ये च. —(l. 2) Ś1 D4–7 त्वदर्थं. Dg1 Dm1 [ऽ]भिहितं; Cg विहितं (as above).]

—Thereafter M2 repeats 22^{cd}. —After 24, B2 (m.) ins. :

369* इह चाप्यभिषेकव्यो यौवराज्ये सुतो मम ।
पित्रा ते भरतो राम वरमेतद्वृतं मया ।

25 ^{a}) D7 om. (hapl.) सप्त. D6 स सप्त सप्त वर्षाणि. —^{b}) Ñ2 V1 B D1.2 M4 ततो वनचरो भव. —After 25^{ab}, M4 ins. 373*. —M4 om. 25^{c}–26. —^{c}) Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.7 इदं (for इमं). —^{d}) Dg1 T1.3 G M1–3 जटाजिन-. Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 D4–7 G2 M1–3 भव (for वस). —For 25^{cd}, Ñ2 V1 B D1.2 subst. :

370* त्यक्त्वा राज्यस्पृहां ह्येतां चीराजिनजटाधरः ।

[D1.2 मुक्त्वा. V1 B4 राज्यं श्रियं; B1.2 राज्यतृषां; G (ed.) राज्यं दिशं. B2 चैव; D1 एनां; D2 एतां (for ह्येतां).]

—Thereafter Ñ2 V1 B1–3 read 373*.

26 Ñ2 V1 B1–3 M4 om. 26 (for M4 cf. v.l. 25). —^{a}) D4 (after corr. *sec. m. int. lin.* as in text) भवतः (for भरतः). B4 कोशले देशे; Dg1 कोशलपतिः; Dt1 कोसलपतेः; D1.2.4.5.7 को(D1.2 कौ)शलपुरे; G1 M2 कौसलपुरे. —^{b}) D2 प्रशास्ता. —B4 om. 26^{cd}. —^{c}) D1.2 वन(D2 नाना)रत्नाकरवतीं. —^{d}) Dt1 -संकुलां (for -कुञ्जराम्). —After 26, Ś1 D4–7 ins. :

371* एवं ते पितुरादेशः कृतो राम भविष्यति ।

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

372* एतेन त्वां नरेन्द्रोऽयं कारुण्येन समाप्लुतः ।
शोकसंक्लिष्टवदनो न शक्नोति निरीक्षितुम् ।
एतत्कुरु नरेन्द्रस्य वचनं रघुनन्दन ।
सत्येन महता राम तारयस्व नरेश्वरम् ।
इतीव तस्यां परुषं वदन्त्यां [5]
न चैव रामः प्रविवेश शोकम् ।
प्रविव्यथे चापि महानुभावो
राजा स पुत्रव्यसनाभितप्तः ॥

Colophon

[(l. 2) Dt1 Dd1 शोकें. M3 *क्नोति (for श°). —(l. 3) G3 damaged from त्कु up to रे. —(l. 4) Dg1 सहितो (for महता). —(l. 5) G3 पुरुषं (sic). G2 *दंत्यां (for व°). —(l. 7) T3 न (for च). —(l. 8) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 Ct च; G2 M1 Cm.k तु (for स). *Sarga no.* : 18 in all the above MSS.]

whereas Ñ2 V1 B1–3 cont. after 370* (owing to om.); B4 after 26^{ab} (owing to om.); D1.2 ins. after 26; M4 ins. after 25^{ab} (owing to om.) :

373* असुकरमपि तद्वचस्तदानीं
धृतमतिसत्त्वबले व्यपाश्रयात् ।
पितृवचननियोगयन्त्रितो
वनगमनं स तदाभ्यपद्यत ।

Colophon

[(l. 1) B2 (*sup. lin.* also) रण्यनिरु (sic) (for तद्वचस्). Ñ2 B3.4 तदा (for तदानीं). —(l. 2) Ñ2 धृतमपि; B1.4 D2 M4 धृतिमति-; B2 धृतमिव. Ñ2 B4 सत्त्वबल-; B2 °वन-; B3 °गुण-; D1 -सत्त्वबल-; D2 -सत्यजले; M4 -सत्यबल- (for -सत्त्वबले). B4 -व्यपार्श्वयत् (sic); D1 M4 -व्यपाश्रय°; D2 [ऽ]प्युपाश्रय°. V1 द्रुतमिव सत्वरमभ्यपापात् (sic). —(l. 3) B1 -यंत्रितोसौ. —(l. 4) Ñ2 ह्यपपद्यत; B1.2.4 [अ]ध्यवरयत; M4 व्यवस्यते (for [अ]भ्यपद्यत). D1.2 वनगमने स तदाध्य(D1 °व्य)वस्यतेति. *Sarga no.* : Ñ2 B 14; V1 15; D2 18; M4 16.]

27 Dm1 begins with ॐ. —^{a}) M3 अमित्रघ्नं. —^{b}) Dg1 reads वचनं in marg. —^{c}) Ñ2 V1 B D1.2 M4 स्थिम (V1 स्थि)तं कृत्वा ततो (B1 M4 °दा); T3 कृत्वा न वि°; M2 °व्यथते (for श्रुत्वा न विव्यथे). ॐ Cm : न प्रविव्यथे च मानसव्यथां च न प्राप्तवान् । ॐ —^{d}) Ñ2 V1 B D1.2 M4 इदं वचनम्; T1 G3 M2 °यीमिदम् (for कैकेयीं चेदम्). —For 27, Ś1 D4–7 subst.; Ñ2 V1 B D1.2 M4 subst. l. 1 only for 27^{ab} :

374* स तु तद्वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम् ।
प्रहस्यानंतरं वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ।

[(l. 1) Ñ2 B D1.2 अथैतद् (D1 [before corr.] °नं); M4 अथ तद्. V1 अथैव तद्वचः श्रुत्वा (for the prior half). Ñ2 D1 कैकेय्याः.]

28 ^{ab}) M2 एव (for अस्तु). Ñ2 V1 B D1.2 M4 निवत्स्यामि. M3 इतस्त्वहं (by transp.). Ñ2 V1 B D1.2 M4 वने चीरजटाधरः (for ^{b}). Ś1 D4–7 देव्येवमस्तु वत्स्यामि नव वर्षाणि पंच च. —^{c}) T1 G M1.2 जटाजिनधरो. Ś1 D4–7 [ऽ]र(D7 *)ण्ये (for राज्ञः). Ñ2 V1 B D1.2 M4 चतुर्दशैव वर्षाणि. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 प्रतिज्ञां पालयन्पितुः.

इदं तु ज्ञातुमिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः ।
नाभिनन्दति दुर्धर्षो यथापुरमरिंदमः ।। २९
मन्युर्न च त्वया कार्यो देवि ब्रूमि तवाग्रतः ।
यास्यामि भव सुप्रीता वनं चीरजटाधरः ।। ३०
हितेन गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन नृपेण च ।
नियुज्यमानो विश्रब्धं किं न कुर्यामहं प्रियम् ।। ३१
अलीकं मानसं त्वेकं हृदयं दहतीव मे ।
स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम् ।। ३२
अहं हि सीतां राज्यं च प्राणानिष्टान्धनानि च ।
हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भरतायाप्रचोदितः ।। ३३
किं पुनर्मनुजेन्द्रेण स्वयं पित्रा प्रचोदितः ।
तव च प्रियकामार्थं प्रतिज्ञामनुपालयन् ।। ३४
तदाश्वासय हीमं त्वं किं न्विदं यन्महीपतिः ।
वसुधासक्तनयनो मन्दमश्रूणि मुञ्चति ।। ३५ G. 2. 16. 0 B. 2. 19. 9 L. 2. 19. 51

29 ^{a}) B4 हि (for तु). —^{b}) Ś1 D4–7 नाभिभाषते; Ñ2 V1 B D1.2 मां स्वयं गुरुः(D1.2 नृपः); M4 मममयं गुरुः. —After 29^{ab}, Ñ2 V1 B D1.2 M4 ins. :

375* नाज्ञापयति विश्रब्धं प्रेष्यमाज्ञावशानुगम् ।
महाननुग्रहो मे स्यादाज्ञप्तस्य महात्मना ।
मयि भृत्ये च पुत्रे च किं राज्ञो देवि गौरवम् ।
दैवतं हि प्रभुश्चैव पिता राजा गुरुश्च मे ।
अस्याज्ञां शिरसा गृह्य करिष्यामि यथाश्च माम् । [5]

[(l. 1) B4 [आ]ज्ञापयतु. B2 M4 विस्रब्धं. B2 प्रैष्यम्. B1 आत्म- (for आज्ञा-). —(l. 3) D2 पुत्रेस्य (for पुत्रे च). D2 विधि- (for देवि). —(l. 5) Ñ2 B3 [आ]दाय; B4 ग्राह्य (for गृह्य).]

—Ñ2 V1 B D1.2 M4 om. 29^{cd}. —^{c}) Ś1 D4–7 महीपतिर्मां (D7 $^°$र्मा) (for नाभिनन्दति). —^{d}) Ś1 Dg1 Dt1 Dm1 D4–7 G1.3 M3 -पूर्वम्; T1 पुनर्; Cr.g as in text (for -पुरम्).

30 ^{a}) Ñ2 V1 B D1.2 न च मन्युस् (by transp.); M4 न हि मन्युस्. B3 तदा (for त्वया). —^{b}) Ś1 D4–7 ब्रवीम्ये(Ś1 $^°$त्ये)ष; T2 देवि ब्रूहि (for देवि ब्रूमि). Ñ2 V1 B D1.2 M4 तथ्यं मे(Ñ2 B3 हि; V1 च) वद्(D1 M4 ब्रुव)तो(D2 ब्रुवचतो [sic]) वचः. —^{c}) T1 G1(after corr. *inf. lin.* as in text) 3 M1 तव (for भव). D5 सुप्रीतो. —^{d}) B4 वने.

31 ^{a}) G1 पित्रा गुरुणा (by transp.). —^{c}) Ś1 D4.6.7 विस्रब्धं; Dg1 विश्रब्धः; Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 Cm.t विस्रब्धः. ❀ Ck : कृतज्ञेनेति त्वत्कृतमापत्त्राणं जानातीति तत्र विबुद्धः निर्विशङ्कः । ❀ —^{d}) Dt1 नु (for न). —For 31, Ñ2 V1 B D1.2 M4 subst. :

376* गुरोरिष्टस्य विदुषो धर्मज्ञस्य महात्मनः ।
पितुः पुत्रः कथं नाम न कुर्यान्मद्विधो वचः ।

[(l. 1) B1 हिष्टस्य; M4 शिष्टश्च (for इष्टस्य). —(l. 2) V1 damaged for न. V1 जनः (for वचः).]

32 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 व्यलीकं; T G M1–3 Cr अळीकं; Cv.m.g.k.t अलीकं (as in text). Ñ2 V1 B D1.2 M4 तु ममास्ति(M4 $^°$स्य) (for मानसं तु). M4 [ए]तद् (for [ए]कं). —^{b}) B4 om. (hapl.) यं द. Ñ2 B M4 यत्; D1.2 तत् (for मे). Dt1 दहते मम; Dd1 ऽहतीव मे. —^{c}) Ś1 D4–7 मां(D5 मा) नाह यद्; G1 यदाह मां (for यन्नाह मां). M3 $^°$नाह महाराज. Ñ2 V1 B3 भरताभिषेकं राजा; B1.2.4 M4 भरताभिषेचनं राजा (hypm.); D1.2 भरतस्याभिषेकं तु. —^{d}) Ñ2 यं नाज्ञापयति तत्स्वयं; V1 च नाज्ञापयति यत्स्वयं (both hypm.); B1.2.4 D1.2 M4 यं नाज्ञापयति(D1 $^°$सि) स्वयं; B3 यं न चाज्ञापयति स्वयं (hypm.). —After 32, Ś1 D4.7 ins. :

377* यद्व्रते न महाराजो मम चैव प्रवासनम् ।
[Ś1 महाराज; D7 महाराजा.]

33 ^{a}) Ñ2 V1 B1–3 D2 M4 राज्यं दारां(V1 B1 $^°$रा)श्च (for सीतां राज्यं). B4 अहं राज्यं हि दारांश्च; D1 अयं राज्यं च दारांश्च; D5 अहं सीतां च राज्यं च. —^{b}) V1 प्राणम्. —^{c}) Ñ2 V1 B D1.2 M4 स्वयमेव प्रय(D2 $^°$ती)च्छेयं. —^{d}) Ś1 D4–7 प्रणोदितः; Ñ2 V1 B [अ]भियाचितः(V1 $^°$तं); Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2 (before corr. *sec. m.* as in text) G1 M3 Ck.t प्रचोदितः; D1.2 M4 महात्मने; Cm as in text (for [अ]प्रचोदितः). —After 33, Ñ2 reads 34^{cd}, repeating it in its proper place in marg. —Ñ2 (after the first occurrence of 34^{cd}) V1 B D1.2 M4 ins. after 33 :

378* भ्रात्रे गुणवते तस्मै भरताय महात्मने ।
न मेऽस्त्यदेयं कैकेयि पादौ सत्येन ते शपे ।

[Ñ2 om. l. 1. —(l. 1) D1 M4 [अ]भियाचते; D2 [अ]भिषेचनं (for महात्मने). —D2 om., while Ñ2 reads in marg. l. 2. —(l. 2) D1 हि (for ऽस्ति).]

34 M3 om. (hapl.). 34^{ab}. —^{b}) Ś1 D4–7 प्रणोदितः; Ñ2 V1 B D1 M4 नियोजितः; D2 निवेदितः (for प्रचोदितः). —Ñ2 reads 34^{cd} for the first time after 33, repeating it here in marg. —^{cd}) Ś1 D2.4–7 देव्याश्च प्रियमाकांक्षन् (for ^{c}). Dm1 T3 अनुपालये. Ñ2 V1 B D1 M4 प्र(D1 M4 न)दद्यां भरतायाहमपि जीवितमात्मनः.

35 ^{a}) Dt1 तथा (for तदा). Ś1 D2.4.6.7 मां(D2 मा) देवि; Ñ2 V1 B D1 M4 राजानम्; Dg1 T3 G1 भीतं तं; Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1.2 Ck.t ह्रीमंतं; T1.2 G3 कामं तं; M3 हीमं तं (for हीमं त्वं). ❀ Cg : इमं राजानं त्वमाश्वासय । ❀ D5 तदाश्वसं मया देवि. —^{b}) Dt1 Dd1 Dm1 D2.4–7 T3 Ck तु

G. 2. 16. 13 B. 2. 19. 10 L. 2. 19. 51

गच्छन्तु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ।
भरतं मातुलकुलादद्यैव नृपशासनात् ॥ ३६
दण्डकारण्यमेषोऽहमितो गच्छामि सत्वरः ।
अविचार्य पितुर्वाक्यं समा वस्तुं चतुर्दश ॥ ३७
सा हृष्टा तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य कैकयी ।
प्रस्थानं श्रद्दधाना हि त्वरयामास राघवम् ॥ ३८
एवं भवतु यास्यन्ति दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ।
भरतं मातुलकुलादुपावर्तयितुं नराः ॥ ३९
तव त्वहं क्षमं मन्ये नोत्सुकस्य विलम्बनम् ।
राम तस्मादितः शीघ्रं वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ ४०
व्रीडान्वितः स्वयं यच्च नृपस्त्वां नाभिभाषते ।
नैतत्किंचिन्नरश्रेष्ठ मन्युरेषोऽपनीयताम् ॥ ४१
यावत्त्वं न वनं यातः पुरादस्मादभित्वरन् ।
पिता तावन्न ते राम स्नास्यते भोक्ष्यतेऽपि वा ॥ ४२

(for नु). Ñ2 V1 B D1 M4 आत्मानमपि च(Ñ2 B3 वा) स्वयं. —After 35^{ab}, Ñ2 V1 B D1 M4 ins. :

379* गमिष्याम्यहमद्यैव सुखी भवतु मे पिता ।

[D1 M4 गमिष्येहं(M4 °ष्यामि) वनं देवि (for the prior half).]

—Ñ2 V1 B D1 M4 om. 35^{cd}. —^{c}) G2 *सुधा-. D4 वसुधानुसक्तमनो. —^{d}) Ś1 D2.4–7 भृशम् (for मन्दम्).

36 ^{ab}) G1 शैव (sic) (for चैव). D2 त्वरितं (for [आ]नयितुं). D5 T1 शीघ्रं. Ñ2 V1 B D1 M4 गच्छंत्वद्य पुरादस्माच्छीघ्रं(M4 °च्छीघ्रमस्मात् [by transp.]) प्रजवि (Ñ2 °जिवि; B4 °वि [both sic]; D1 °व्रजि)तैर्हयैः. —^{c}) D2 भरतो. Ś1 D2.4–7 -गृहाद् (for -कुलाद्). B4 मातु **लाद्. —M4 om. (hapl.) 36^{d}–39^{c}. —^{d}) Ñ2 V1 B D1 उ(B3 [before corr.] अ)पावर्तयितुं नराः(B1 °राश्च [hypm.]) (=39^{d}). —After 36, Ś1 D2.4–7 ins. :

380* आनीयतां महाभागो राज्ये चैवाभिषिच्यताम् ।

[D1.6.7 आनीय तं. Ś1 D2.4.7 महाभागं; D6 °भाग्ये (for °भागो). D7 [अ]भिषिच्य तं.]

37 M4 om. 37 (cf. v.l. 36). —^{b}) Dt1 गच्छाम्येव हि (for इतो गच्छामि). G1 M3 सत्वरं. —^{c}) D2 सुविचार्य; T2 अनिवार्य; Cm.g.k.t अविचार्य (as in text). T3 वाक्यात्. —For 37, Ñ2 V1 B D1 subst. :

381* एषोऽहमद्य गच्छामि वनवासकृतक्षणः ।
पितुर्नियोगात्कैकेयि तव वा हृष्टमानसः ।

[(l. 1) V1 B2 वनवासं. —(l. 2) B3 तवार्थं.]

38 M4 om. 38 (cf. v.l. 36). —^{ab}) Ś1 D6 M1 संहृष्टा. Dt1 Dd1 T1.2 कैकयी. Ś1 D2.4–7 कैकेयी संनि (D5 सा नि)शम्य ह (for ^{b}). Ñ2 V1 B D1 इति रामवचः श्रुत्वा कैकेयी हृष्टमानसा.

39 M4 om. 39^{abc} (cf. v.l. 36). —^{a}) Dg1 यास्यंतु; D7 यास्युनि (sic). —^{b}) Ñ2 V1 B D1 शीघ्रं प्रजवितैर्हयैः (cf. 36^{b}). —^{d}) Dt1 इहाव° (for उपाव°). Ś1 D2.4–7 त्वृ(D5 भृ)ताः (for नराः).

40 ^{a}) Ś1 D2.4–7 नैव त्वहं; B1.3 भवत्वहं; T1 (after corr. *pr. m.* as in text) तच्च त्वहं (for तव°). —^{b}) Ś1 D6 (both with hiatus) औत्सुक्याद्धि; D2 (with hiatus) उत्सुकस्य; D4.7 त्वौत्सुक्यं च; D5 (with hiatus) औत्सुक्यस्य. D6 (after corr. m. as in text) M4 विडंबनं. —^{c}) Ñ2 V1 B D1 M4 इ(D1 द्रु)तोद्यैव; D2.4–7 इ(D2 अ)तः क्षिप्रं. —^{d}) D5 वने. B3 T3 G M1.2 गंतुं(T3 °*) त्वम् (by transp.).

41 ^{a}) Ś1 D6 यश्च; D7 य* (sic) (for यच्च). —^{b}) D5 (before corr. °तुस्) पिता (for नृपस्). D6 त्वं नाभि-; G1 त्वामभि- (for त्वां नाभि-). —^{c}) D4 कंचिन्. D5 नृप- (for नर-). —For 41, Ñ2 V1 B D1.2 M4 subst. : Ś1 D6 subst. l. 2 only for 41^{cd} :

382* न त्वामुत्सहते वक्तुं स्वयं व्रीडान्वितो नृपः ।
मा तेऽत्र संशयोऽस्त्वन्यो मा मन्युं कुरु राघव ।

[(l. 1) V1 M4 व्रीडान्वितो. —(l. 2) Ś1 D6 मा च ते; D1 न मेत्र; D2 यत्तेत्र; M4 मा नेत्तु (for मा तेऽत्र). Ñ2 B3 ह्यन्यो; B4 चिंता; D1 शून्यो; D2 [ऽ]प्यन्यो (for ऽस्त्वन्यो).]

42 ^{a}) G1 नयं (for वनं). —^{b}) T3 पुरा तस्माद्. Ś1 D6 अपि त्वरन्; Ñ2 V1 B D1 M4 भविष्यसि(V1 D1 M4 [before corr.] °ति); Dt1 Dd1 Dm1 M3 अतित्वरन् (for अभि°). —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 तावन्न ते पिता (by transp.). D2.4.5.7 तावत्तत्र पिता शूर. Ñ1 resumes from तः in^{d} (cf. v.l. 360*). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.6 M4 स्वास्थ्यं प्राप्स्य(Ś1 °प्स्यो; D1 °प्य; D6 व्रज)ति दुःखि (Ñ1 damaged up to खि)तः; D2 (with hiatus) न उपोष्यति भोक्ष्यति; D4 न स्थास्यति न भोक्ष्यते; D5 न स्नास्यति न भोक्ष्यति; D7 न पास्य(sic)ति न भोक्ष्यते. —After 42, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 ins.; D2 ins. after 43 :

383* निमीलितेक्षणो राजा श्रुत्वैतद्दारुणं वचः ।
कैकेय्याः शङ्कमानाया लुब्धाया रामनिश्चयम् ।

[(l. 1) D1.2 आमीलितेक्ष(D2 °ताक्षि)णो. Ñ B3 [ए]वं; V1 [इ]दं (for [ए]तद्). B4 श्रुत्वा तस्य मुहुर्वचः (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D6 कैक(D6 °के)य्यां शंकमानायां; D1.2 M4 कैकेय्या राज्यलुब्धायाः (for the prior half). Ś1 D6 लुब्धायां; Ñ लुब्धया(sic); D1.2 कुर्वत्या; M4 शंकंत्या(for लुब्धाया).]

धिक्कष्टमिति निःश्वस्य राजा शोकपरिप्लुतः ।
मूर्छितो न्यपतत्तस्मिन्पर्यङ्के हेमभूषिते ॥ ४३
रामोऽप्युत्थाप्य राजानं कैकेय्याभिप्रचोदितः ।
कशयेवाहतो वाजी वनं गन्तुं कृतत्वरः ॥ ४४
तदप्रियमनार्याया वचनं दारुणोदयम् ।
श्रुत्वा गतव्यथो रामः कैकेयीं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४५
नाहमर्थपरो देवि लोकमावस्तुमुत्सहे ।
विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्ममास्थितम् ॥ ४६
यदत्रभवतः किंचिच्छक्यं कर्तुं प्रियं मया ।
प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा कृतमेव तत् ॥ ४७
न ह्यतो धर्मचरणं किंचिदस्ति महत्तरम् ।
यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया ॥ ४८
अनुक्तोऽप्यत्रभवता भवत्या वचनादहम् ।
वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश ॥ ४९
न नूनं मयि कैकेयि किंचिदाशंससे गुणम् ।
यद्राजानमवोचस्त्वं ममेश्वरतरा सती ॥ ५० G. 2. 16. 28 B. 2. 19. 24 L. 2. 19. 68

43 [a]) Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 निश्वस्य. D2 विश्रब्ध-मुमिनिःश्वस्य (corrupt); D4 (before corr.) धिकृत्यामि-विनि°; D4(after corr. *sec. m.*).7 धिक्कष्टमभिनि(D7 °निः)°. —For 43[ab], Ś1 D6 subst.; Ñ V1 B D1 M4 subst. for 43, while after 43 D2 ins. 383* and then cont. :

384* सुदीर्घं हा हतोऽस्मीति वाक्यमुक्त्वा सुदुःखितः ।
मूर्छामुपागमद्भूयो शोकबाष्पपरिप्लुतः ।

[(l. 1) D1.2 M4 अहो धिग्हा(D2 om. हा[subm.]; M4 °ग्वा) (for सुदीर्घं हा). Ñ2 (m.)मुक्त्वा. —(l. 2) D1.2 M4 बाष्पवेगजडी(M4 °ळी)कृतः (for the post. half).]
—[c]) Ś1 D6 चापतत् ; Dg1 ह्यपतत् ; D5 स्यपतत् . —[d]) D6 हेमपर्यंकभू°.

44 [a]) B4 हि (for ऽपि). T1 राजा* (damaged). Ñ B1-3 D1 M4 [ए]वं वाक्य(M4 °*)शया; V1 [ए]वं वाक्सायकैः; B4 [ए]वं वाक्यशरैः (for [उ]त्थाप्य राजानं). Ś1 D2.4-7 अथ रामोपि दुर्धर्षः. —[b]) Ś1 D4.6.7 [अ]भिप्रणोदितः; D2 प्रतिनोदितं; M4 हृदि ताडितः. Ñ V1 B D1 कैकेय्या(V1 B2.3 °य्याः) परिपी(Ñ1 B1 D1 °ता)डितः. —[c]) Ś1 कषयेव; V1 D1 कशयैव; D2 कस्ययेव (corrupt.). Ñ V1 B M4 हयः(Ñ1 °तः) साधुस ; Dt1 Dd1 हतो वाजी (for [आ]हतो वाजी). D5 कशायवसना(before corr. °नो) वासि. —[d]) D6 कृतादरः (for कृतत्वरः). Ñ V1 B D1 M4 त्वरावान्वन(D1 M4 °न्गंतु) मुद्यतः. —After 44, Dm1 ins. राम.

45 [a]) V1 B4 D1 तदा (for तद्). Ś1 D2.4-7 अविभ्रांतो; Ñ V1 B D1 M4 अतिक्रूरं (for अनार्याया). —[b]) Ś1 D2.4-7 M2 मरणोपमं; Dg1 T3 दारुणोपमं; Cm.t दारुणोदयं (as in text). ❀ Ck : दारुणोवर्ध(दयं ?) क्रौर्योत्तरं । ❀ Ñ V1 B D1 M4 वाक्यं हृदयदारु(B2.3 [before corr.] °र)णं. —[c]) D2.4.7 प्रोक्तो (for श्रुत्वा). Ś1 D6 प्र(D6 [अ]प्य) व्यथितो; Ñ V1 B D1.2.4.5.7 M4 न विव्यथे (for गतव्यथो). —[d]) Ñ1 V1 B M4 वचनं (for कैकेयीं). Ś1 D4.6.7 इदम्; Ñ V1 B D2.5 M4 चेदम् (for वाक्यम्).

46 [a]) B4 om.; D2 देवी (sic) (for देवि). —[b]) Ś1 D2.4-7 लोकानां(Ś1 °ना) वस्तुम्. Ñ V1 B D1 M4 न राज्येप्सु(V1 damaged)र्न चानृती. —[d]) Dt1 Ct विमलं (for केवलं). —For 46[cd], Ñ V1 B D1 M4 subst. :

385* सत्यवाक्शुद्धभावोऽस्मि कस्मान्मां परिशङ्कसे ।

[M4 [ऽ]हं (for ऽस्मि) and मा (for मां). D1 अभिशंकसे.]

47 [a]) M3 तद्. Ś1 D4.6.7 अत्रभवतां; Ñ1 अत्रभवती; Ñ2 B3 एतद्भवतां; V1 अत्र भविता; B1.2.4 तत्रा(B1 °वा)पि भवेत् ; Dt1 Dd1 Dm1 Ct तत्रभवतः; Cm.g.k as in text (for अत्रभवतः). D2.5 यदा प्रभवता किंचिच्(D2 °त्). —[b]) Dg1 (before corr.) शब्दं; D2 सत्यं (for शक्यं). M2 वस्तुं (for कर्तुं). Ñ V1 B हितं (for प्रियं). —[cd]) M2 कृतमेवेति विद्धि तत् (for [d]). Ñ V1 B D1 M4 कृतं तदिति (Ñ1 °दपि) विद्धि त्वं(V1 तद्विद्धं) त्यक्त्वा(Ñ °क्ता) प्राणानपि प्रियान् (M4 ध्रुवं).

48 [a]) V1 न श्रुतो; Dm1 न त्वत्तो; D2.4.5.7 तप्यतो (for न ह्यतो). Ś1 Ñ V1 B1.2.4 D1.2.4-7 M4 -चरणाद्; B3 -वचनाद् (for -चरणं). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 अन्यदस्त्य (M4 °स्या)धिकं भुवि(B3 also मम); D2.4.5.7 नास्ति किंचिदतः परं. —[d]) D4 -क्रियां; T2.3 -प्रिया (for -क्रिया). —For 48[cd], Ñ V1 B D1 M4 subst. :

386* पितुर्नियोगकरणात्तस्मादेष व्रजाम्यहम् ।

[Ñ2 B3.4 एव; B1 देवि; D1 एको (for एष).]

49 V1 om. (hapl.) 49[ab]. —[a]) D1 नियुक्तो (for अनुक्तो). Ś1 Ñ B2-4 D4.6.7 गुरुणा; B1 -भवतां; D1 भवनात् (for -भवता). D2.5 अनियुक्तोपि गुणवान् (D5 °रुणा). —[b]) D4 तस्य वा (for भवत्या). —[c]) Ñ1 repeats वने वत्स्यामि. —[d].) M2 वर्षाणि हि. B4 च*** (for चतुर्दश). Ś1 Ñ V1 B1-3 D1.2.4-7 नव वर्षाणि पंच च.

50 [a]) Dm1 तन्ननम् ; D2.4.5.7 नूनं न (by transp.); Cm न नूनं (as in text). Dm1 अपि; G2.3 M3 मम; Cm.t as in text (for मयि). Dm1 D2.5 T2 G2 M1 कैकेयी; Ct °यि (as in text). —[b]) Dg1 कंचन; D2.4.5.7 Ct*p* मुख्यान् ; T1.2 कंचिद्; Cm.k.t as in text (for किंचिद्). D2.4.5.7 गुणान्. —[d]) D4 [ई]श्वररता. —For 50, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst. :

G. 2. 16. 31
B. 2. 19. 25
L. 2. 19. 70

यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम् ।
ततोऽद्यैव गमिष्यामि दण्डकानां महद्वनम् ॥ ५१
भरतः पालयेद्राज्यं शुश्रूषेच्च पितुर्यथा ।
तथा भवत्या कर्तव्यं स हि धर्मः सनातनः ॥ ५२
स रामस्य वचः श्रुत्वा भृशं दुःखहतः पिता ।
शोकादशक्नुवन्बाष्पं प्ररुरोद महास्वनम् ॥ ५३
वन्दित्वा चरणौ रामो विसंज्ञस्य पितुस्तदा ।
कैकेय्याश्चाप्यनार्याया निष्पपात महाद्युतिः ॥ ५४
स रामः पितरं कृत्वा कैकेयीं च प्रदक्षिणम् ।
निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्मात्स्वं ददर्श सुहृज्जनम् ॥ ५५

387* नूनं न मयि कल्याणं संभावयसि किंचन ।
यत्त्वया भरतस्यार्थे राजा विज्ञापितः स्वयम् ।

[(l. 1) Ś1 V1 D6 त्व(V1 त)मपि; Ñ1 च°; B1 मयि च (for न मयि). Ś1 B2 D6 कल्याणि(Ś1 °र्णा). V1 संभावयामि.] and then cont.:

388* इष्टान्भोगान्प्रियान्दारानपि वा जीवितं प्रियम् ।
तवैव वचनाद्दद्यां भरताय महात्मने ।
राजानं दुःखितं कृत्वा पुत्रार्थं राज्यलुब्धया ।
अम्ब किं नाम संप्राप्तं त्वया फलमभीप्सितम् ।

[(l. 1) B3 (also) प्राणान् (for दारान्). B2 transp. भोगान् and दारान्. —(l. 2) B4 om.; D1 यांतु (for दद्यां). —(l. 3) V1 दुःखितं श्रुत्वा; B2 (m.)°कृत्वा; B4 om. (for दुःखितं कृत्वा). —(l. 4) Ñ2 V1 अद्य किं; B3 अर्थं किं; B4 अथ किं (for अम्ब किं). B3 अभीप्सया.]

51 [a]) D2.4.5 **आपृच्छ्य.** —[d]) Dg1 D2 **महावनं;** Dt1 **मह**✱**नं;** **C**g as in text. —For 51, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst.:

389* अहं मातरमापृच्छ्य वैदेहीं परिहाय च ।
अद्यैव वनवासाय गच्छामि सुखिनी भव ।

[(l. 1) Ñ B1.3 D1 M4 अयं; B4 अथ; G(ed.) स्वयं (for अहं). Ś1 D6 प्रविहाय; M4 °दाय (for परिहाय).]

52 [a]) Ś1 V1 D4–7 **पालयन्.** —[b]) Ś1 **शुश्रूषेत्तु;** V1 D6 **शुश्रूषेत;** T2 **शिश्रूषेच्च** (sic); M2 **शुश्रुषां च.** Ś1 Ñ V1 B D1.6 **य(** D1 **त)था नृपं** (for **पितुर्यथा**). D2.4.5.7 M4 **°त्पितरं य(** D2 M4 **त)था.** —[c]) M4 **एतद्** (for **तथा**). B1 G2 **कर्तव्यः.** —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **एष** (for **स हि**).

53 [a]) Dg1 Dt1 G1 **रामस्य तु(** G1 **च)** (for **स रामस्य**). —[b]) T G3 M2.3 **भृश-.** Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 **दुःख(** Dm1 **°खा)गतः;** D2.4.5.7 **अश्रुमुखः;** G1.2 M1 **दुःखाहतः.** —[c]) Dt1 Dm1 **वक्तुं;** **C**m.g.t as in text (for **बाष्पं**). D2.4.5.7 **नाशकत्स(** D4 **°कद्धि;** D5 **°कः स** [sic] **) हि तं(** D4 **तदा;** D7 **°हितुं) बाष्पं(** D2 **वाक्यं).** —[d]) D2.4.5.7 **स(** D5 **सं) रुरोद.** D4.5 **महास्वरं(** D5 **°नः).** —For 53, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst.:

390* इति रामवचः श्रुत्वा शोकबाष्पपरिप्लुतः ।
ईषत्ससंज्ञो नृपतिर्भूयो मोहमुपागमत् ।

[(l. 1) D1 कोश(metathesis)बाष्पसमाकुलः (for the post. half). —(l. 2) Ñ1 V1 ईषत्संज्ञोथ; B1 ईषत्संज्ञापि; B4 ईषत्सप्रज्ञो. Ñ1 V1 B2.3 उपागतः.]

and then cont., while D2.4.5.7 ins. after 53:

391* श्रुत्वा चैवाप्रियाख्यानं राममातुस्तदप्रियम् ।
अन्तःपुरचरा नार्यः प्रद्वेषभयशङ्किताः ।
अतो नाभ्यागमंस्तत्र कौसल्याया निवेदितुम् ।
कैकेयीवचनाद्रामं प्रतिषेद्धुं यतव्रतम् ।

[(l. 1) B4 श्रुत्वा चैवं प्रियाख्यानं; D1.2.4.5.7 श्रुत्वापि(D4.7 °तु) नेच्छंति तदा; M4 श्रुत्वापि नेच्छन्नाख्यातुं (for the prior half). Ñ1 तदा (for तद्). —(l. 2) V1 B4 तस्याः प्रद्वेष शंकिताः (for the post. half). D2.4.5.7 आख्यातुं योषितस्तत्र विद्वेषभयशंकया. —D2.4.5.7 om. l. 3–4. —(l. 3) Ñ1 B1 ततो; V1 सुतो (for अतो). B3 (by corr. as in text) [अ]वागमंस; D1 M4 [अ]भ्या(D1 °भ्य)गमत्. B4 द्रुतं चाभ्यागतंस. Ś1 D6 कौसल्यायै(D6 °लाय्यै). D1 M4 कौसल्या(D1 °शिल्य) परि(D1 °र)मोहिताः (for the post. half). —Ś1 D6 om. l. 4. —(l. 4) V1 B1.4 रामो. G(ed.)प्रतिषिद्धं. V1 B1.4 वनं गंतुं यतव्रतः (for the post. half).]

54 [a]) Ś1 D2.4–7 **नि(** D4.5 **निष्)पीड्य** (for **वन्दित्वा**). Dt1 T3 M3 **राज्ञो** (for **रामो**). —[b]) Ś1 D2.4–7 **महीपतेः** (for **पितुस्तदा**). —[c]) Dm1 D2 **कैकेयाश्.** Ś1 D2.4-7 **धर्मात्मा** (for [अ]**नार्याया**). —[d]) Ś1 D2.4.5.7 **निर्जगाम;** T1.2 G3 **निश्चक्राम;** **C**m.g.t as in text (for **निष्पपात**). —For 54, Ñ1 V1 B D1 M4 subst.:

392* निःसंज्ञस्य पितुः पादौ शिरसा सोऽभिवाद्य च ।
अनार्यायाश्च कैकेय्याः कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।

[(l. 1) Ñ1 B1.2 हि (for च). D1 प्रणिपत्य सः; M4 चाभिवाद्य सः (by transp.). —(l. 2) Ñ1 कैकेयाः; B4 कैकय्याः. D1 [अ]भिवादनं.]

55 Ś1 D4–6 read 55 after 57; D2 reads it after 398*. —[a]) Ñ V1 B D1 M4 **कृतांजलिर्दशरथं.** —[b]) Dm1 D4 **प्रदक्षिणां.** —After 55[ab], Ñ V1 B D1 M4 ins.:

393* कृत्वा रामस्ततस्तस्मान्निर्जगाम गृहात्पितुः ।

—Ñ V1 B D1 M4 read 55[cd] after 398*. —[c]) D6 **निष्क्रास्य.** T2 [अं]**नःपुरं.** —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 **तं;** D2.4.7 M4 **स** (for **स्वं**). Ñ V1 B D1 **पुनर्** (for **सुहृज्**). —After 55, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 ins.:

394* दृष्ट्वा च सस्मितमुखः प्रतिपूज्य यथार्हतः ।
जगाम त्वरितो द्रष्टुं मातरं स्वनिवेशनम् ।

तं बाष्पपरिपूर्णाक्षः पृष्ठतोऽनुजगाम ह ।
लक्ष्मणः परमक्रुद्धः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ५६
आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा रामः प्रदक्षिणम् ।
निर्जगाम सापेक्षो दृष्टिं तत्राविचालयन् ॥ ५७
न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोऽपकर्षति ।
लोककान्तस्य कान्तत्वं शीतरश्मेरिव क्षपा ॥ ५८
न वनं गन्तुकामस्य त्यजतश्च वसुंधराम् ।
सर्वलोकातिगस्येव लक्ष्यते चित्तविक्रिया ॥ ५९
धारयन्मनसा दुःखमिन्द्रियाणि निगृह्य च ।
प्रविवेशात्मवान्वेश्म मातुरप्रियशंसिवान् ॥ ६० G. 2. 16. 45 B. 2. 19. 35 L. 2. 19. 34

[(l. 1) Ñ1 -मुखं; V1 -मुखं (for -मुखः). B1.2.4 प्रतिगृह्य (for पूज्य). —(l. 2) Ś1 त्वरितं. V1 च; B2 D1 स्वे; B4 हु-; D6 स्वं (for स्व-). Ñ1 V1 B2-4 D1.2 -निवेशने.]

and then cont.; M4 ins. after 55:

395* दुःखमन्तर्गतं तस्य न कश्चिद्बुबुधे जनः ।
लक्ष्मणं वर्जयित्वैकं धृतिसंयतचेतसः ।

[(l. 1) D1.2 M4 न कश्चित्तद्(D2 च बु)बोध हि (M4 [inf. lin. sec. m.] ह) (for the post. half). —D2 om. l. 2. —(l. 2) B4 च (for [ए]कं). Ś1 D6 धृतिसंयतचेतसं; B4 °चेतनः; D1 °मानसः; M4 कृतसंयमचेतसः (for the post. half).]

56 [a]) Ś1 D4-7 -रुद्धाक्षो; D2 -रुद्धाद्ः (sic) (for -पूर्णाक्षः). —[b]) Ś1 D6 लक्ष्मणः पृष्ठतोन्वगात् (= post. half of l. 4 of 396*). —[c]) D2 T2 परमः. —[d]) Ś1 D2.4-7 -कुलनंदनः; G1.2 M1-3 -नंदिवर्धनः. —For 56, Ñ V1 B D1 M4 subst.:

396* तं बाष्पपरिरुद्धाक्षो लक्ष्मणः शुभलक्षणः ।
निर्गच्छन्तं सुदुर्धर्षमनुवव्राज पृष्ठतः ।
संनिवर्तयितुं रामं वनवासकृतोद्यमम् ।
निश्चयेनानुगन्तुं तं लक्ष्मणः पृष्ठतोऽन्वगात् ।

[(l. 1) D1 -पूर्णाक्षं; M4 -लब्धाक्षं (for -रुद्धाक्षो). D1 M4 साश्रुचेतनः. —(l. 2) D1 M4 निर्गच्छमानं दुर्धर्षं (for the post. half). —(l. 3) M4 (by corr. inf. lin. pr. m.) -कृतक्षणं (before corr. °मं). —(l. 4) V1 B2.4 [अ]नुगच्छन्. M4 वा (for तं). B1 (inf. lin. also) निश्चयेन वनं गच्छन्; D1 निश्चयं नानुगंतुं तं (for the prior half). Ñ1 D1 [ऽ]न्वयात् (for ऽन्वगात्).]

—After 56, Ś1 D2.4-7 ins.:

397* गमने च मतिं चक्रे वनवासाय लक्ष्मणः ।
अनुचिन्त्य विना रामं नाहं जीवितुमुत्सहे ।

[(l. 1) Ś1 D6 चैव हि (for लक्ष्मणः). —Ś1 D6 om. l. 2.]

57 [a]) Dm1 D5 T2 G3 M1.3 अभिषेचनिकं; Cr.m.g.k.t आभि° (as in text). Ñ V1 B D1 M4 द्रव्यं (for भाण्डं). —[b]) D2 तत्र (for रामः). —[c]) D2 स निर्जगाम. V1 D6 (both before corr.) सोपेक्षो; G2 सादेक्षो; L (ed.) साक्षेपो. ❀ Cr: सापेक्षः वाङ्मुखेक्षणसहितः। Cm: सापेक्ष अपगता ईक्षा अपेक्षा, अपेक्षया सहितः सापेक्षः। निरपेक्षः इत्यर्थः। यद्वा सापेक्षः अपेक्षा अधोवीक्षणं तद्युक्तः सापेक्षः (Same in Cv.k)। यद्वा सापेक्षः वनं प्रतीति शेषः (as in Ct)। Cg: सापेक्षः भरतस्यानेनाभिषेकोऽस्त्विति प्रार्थनासहितः। ❀. —[d]) D1 दृष्टिस्. Ś1 Ñ G1.3 M2.3 [अ]विचारयन्; V1 B [अ]पिवा(B2 चा)रयन्; Dg1 [अ]प्यचालयन्; Dm1 G2 विचालयन्; D1.5 M4 विचारयन्; D2.6 [अ]विधारयन्; D4.7 विधारयन्; Cr.m.g.k.t as in text. —After 57, Ś1 D4-6 read 55. —After 57, Ñ V1 B D1.2 M4 ins.:

398* तत्तद्विगणयन्दुःखं पितुरात्मवियोगजम् ।

[Ñ D1 M4 विगुणयन्.]

—Thereafter Ñ V1 B D1 M4 read 55[cd] and D2 reads 55.

58 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 न ह्यस्य राज(B4 **; D1.6 राज्य)लक्ष्मीं तां. —[b]) T1 *ज्य-; G3 राज्ये. —[c]) Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4-7 Cm.t कांतत्वाच्; V1 B D1 सौम्यत्वाच् (for कान्तत्वं). —[d]) Ś1 Dt1 Dd1 D2.4-7 T1 (after corr. inf. lin. pr. m. also as in text) Ct क्षयः; Ñ1 क्षमा; G1 क्षुपा (for क्षपा). —After 58, Ñ1 erroneously reads लोककांतस्य.

59 [a]) Dm1 (after corr.) तं; T2 स; Cm as in text (for न). Dd1 वने. T3 रामस्य (sic) (for -कामस्य). Ś1 Ñ V1 B D1.6 न चापि धन(D1 °* वसु)संपूर्णां; D2 ***वस्तुसंपूर्णां; D4 न विचित्रं वनप्रस्थां; D5 विचित्रपर्वतप्रस्थां; D7 न विचित्रं वरप्रख्यां. —[b]) M3 त्यज*श्. Ś1 Ñ V1 B D2.4-7 [अ]स्य; D1 [अ]पि; M4 वा (for च). —[c]) G3 [ए]व (for [इ]व). T3 -लोकागति (metathesis) स्यैव; G1 -लोकाधिकस्यैव. Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 यतेरिव विमु(V1 B4 °र)क्तस्य; D2.4.5.7 राज्य(D2 °र्य)लाभा(D2.5 °लंभा) न्निवृत्तस्य. —[d]) B3 (sup. lin. also) लक्ष्य न (sic); D2.4.5.7 दृश्यते (for लक्ष्यते). D5 चित्र- (for चित्त-). —After 59, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.:

399* प्रतिषिध्य शुभं छत्रं व्यजने च स्वलंकृते ।
विसर्जयित्वा स्वजनं रथं पौरांस्तथा जनान् ।

[(l. 1) Dg1 सत्रं; Dm1 (before corr.) छत्रैः; M3 च्छित्रं (for छत्रं). —(l. 2) T3 G1 पौरजनांस्तथा.]

60 [a]) Dm1 मनसो; D7 म*सा. —[b]) Ś1 D2.4-7 नियम्य (for निगृह्य). —[c]) Ś1 D2.4-7 जगाम च (for प्रविवेश). —[d]) Ś1 D2.5-7 अप्रियशंसकः; D4 अप्रियशंकया. —For 60, Ñ V1 B D1 M4 subst.:

G. 2. 16. 47
B. 2. 19. 40
L. 2. 19. 84

प्रविश्य वेश्मातिभृशं मुदान्वितं
समीक्ष्य तां चार्थविपत्तिमागताम् ।
न चैव रामोऽत्र जगाम विक्रियां
सुहृज्जनस्यात्मविपत्तिशङ्कया ॥ ६१

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

400* मनसैव महद्दुःखमुद्वहन्धृतिमास्थितः ।
जगाम मातुस्तद्दुःखं स्वयं वेदयितुं गृहात् ।

[(l. 1) Ñ2 om. (hapl.), while B3 reads in marg. from the post. half of l. 1 up to the prior half of l. 2. D1 वृत्तिम् (for धृतिम्). V1 (after corr. *sup. lin.*) B1.3 D1 आश्रितः; B2 (after corr. m. as above) आत्मनां (for आस्थितः). —(l. 2) M4 तत्सर्वं (for तद्दुःखं). B2 आवेदितुं. Ñ1 V1 गृहे; B1 गृहं; B2.4 गृहान्. Ñ2 B3 °वेद पितुर्गृहात्(B3 after corr. °गृहं) (for the post. half).]

—After 60, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

401* सर्वो ह्यपि जनः श्रीमाञ्श्रीमतः सत्यवादिनः ।
नालक्षयत रामस्य किंचिदाकारमानने ।
उचितं च महाबाहुर्न जहौ हर्षमात्मवान् ।
शारदः समुदीर्णांशुश्चन्द्रस्तेज इवात्मजम् ।
वाचा मधुरया रामः सर्वं संमानयञ्जनम् ।
मातुः समीपं धर्मात्मा प्रविवेश महायशाः ।
तं गुणैः समतां प्राप्तो भ्राता विपुलविक्रमः ।
सौमित्रिरनुवव्राज धारयन्दुःखमात्मजम् ।

[(l. 1) Dt1 [अ]पि (for हि). Dt1 Dd1 Dm1 G2.3 M1 Cm.k.t [अ]भिजनः. Dg1 ससर्वाभिजनः. —(l. 2) Dd1 कंचिद्. —(l. 3) T2 उदितं (for उचितं). Dg1 महाबाहोर्. T1.2 G3 M3 आत्मनः; G2 M1 Ct आत्मजं. —(l. 4) T3 तेजश्चंद्र (by transp.). Dg1 [आ]त्मकं (for [आ]त्मजम्). —M3 om. l. 5. —(l. 5) Dd1 Dm1 सन्मानयज्. —(l. 6) Dg1 T G1 धीरात्मा (for धर्मात्मा). —(l. 7) G2 तां. —(l. 8) Dg1 M3 आत्मनः (for आत्मजम्).]

61 [a]) G2 M1 [अ]तिदृढं (for [अ]तिभृशं). D2.4.5.7 स मातृवेश्मातिभृशं(D2 °श्मनि भृशं; D5 °श्मानि भृशं). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G1 M2.3 मुदा युतं; T3 मुदा तत्; G2 M1 मुदा युतः; G3 मुदान्वितस्. —[b]) Dm1 समीक्ष (sic). D2.4.5.7 [अ]पि (for [अ]र्थ-). —[c]) D2.4.5.7 त(D5 य)थापि रामो न. —[d]) D2 [अ]थ; D4.7 G1 (after corr. as in text) [अ]स्य (for [आ]त्म-). D5 [अ]र्थविपत्यशंकया (sic). —For 61, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst. :

402* तथैव रामः स्वजनं समागमे
प्रहर्षयन्हृष्टमना रघूद्वहः ।
जगाम तामर्थविपत्तिमात्मनो
विचिन्तयन्मातुरथो निवेशनम् ।

[(l. 1) M4 चान्यं (for रामः). Ñ स्वजनान्; V1 B2 सु(B2 स)जनं. B4 M4 समागतं(M4 °मत्). —(l. 2) Ñ B3 तुष्टमना; V1 दुस्थ(?)मना. Ñ1 B4 रघूत्तमः; D1 M4 महायशाः. —(l. 3) Ñ1 नाथस्य; B2 तामुत्थ- (for तामर्थ-). B3 आतुरो (for आत्मनो).]

Colophon. *Kāṇḍa name* : Ś1 Ñ2 B1.2 Dg1 D6 om. —*Sarga name* : Ś1 **वनप्रयासप्रतिज्ञा**; Ñ V1 B D1.6 **वनवास** (B1 ins. **राम** before **वनवास**)**प्रतिज्ञा**; D2.4.5.7 **रामवाक्यं**. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1.4 om. Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.6 T G M1–3 19; Ñ2 B2.3 15; V1 16 (as in text); D1 72; D4.7 21; D5 24; M4 17. Dm1 concludes with **राम**; D6 **रामाय नमः**; T3 **श्रीरामचन्द्राय नमः**; G M1.2 **श्रीरामाय नमः**.

१७

रामस्तु भृशमायस्तो निःश्वसन्निव कुञ्जरः ।
जगाम सहितो भ्रात्रा मातुरन्तःपुरं वशी ॥ १
सोऽपश्यत्पुरुषं तत्र वृद्धं परमपूजितम् ।
उपविष्टं गृहद्वारि तिष्ठतश्चापरान्बहून् ॥ २
प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श सः ।
ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्वृद्धान्राज्ञाभिसत्कृतान् ॥ ३

G. 2. 17. 4
B. 2. 20. 11
L. 2. 20. 4

17

☞ D3 missing for Sarga 17 (cf. v.l. 2. 12. 12). Dm1 D6 begin with ॐ. —Before 1, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.5.7 T G M1–3 ins. :

403* तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृताञ्जलौ ।
आर्तशब्दो महाञ्जज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे तदा ।
कृत्येष्वचोदितः पित्रा सर्वस्यान्तःपुरस्य च ।
गतिर्यः शरणं चापि स रामोऽद्य प्रवत्स्यति ।
कौसल्यायां यथा युक्तो जनन्यां वर्तते सदा ।
तथैव वर्ततेऽस्मासु जन्मप्रभृति राघवः ।
न क्रुध्यत्यभिशप्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् ।
क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्स इतोऽद्य प्रवत्स्यति ।
अबुद्धिर्बत नो राजा जीवलोकं चरत्ययम् ।
यो गतिः सर्वभूतानां परित्यजति राघवम् ।
इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः ।
पतिमाचुक्रुशुश्चैव सस्वरं चापि चुक्रुशुः ।
स हि चान्तःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तः श्रुत्वा व्यालीयतासने ।

[(l. 1) D2 च; D4 m. *sec. m.* (for तु). D2 निश्चयति (sic) (for निष्क्रामति). —(l. 2) D2.4.5.7 आर्तनादो. G2 M1 आसीत् (for जज्ञे). Dt1 अंतःपुर (sic). D2.4.5.7 भृशं (for तदा). —(l. 3) Dg1 कृत्ये स्वनोदितः पित्रा; D2.4.5.7 कृत्येषु चो(D2 नो)दितो राज्ञा; T1 ***चोदितः पित्रा (for the prior half). —(l. 4) Dt1 च; Ct as above (for यः). Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.5.7 चासीत् (for चापि). Dd1 प्र*त्स्यति. —(l. 5) D7 कौसल्यया; G2 कासल्यायां (sic). D2.4.7 transp. यथा and सदा. D5 मुदा (for यथा). D7 T2 जनन्या. D5 यथा (for सदा). —(l. 6) T2 [ऽ]स्मासं (sic) (for ऽस्मासु). D2.4.5.7 तथानुवर्तते नित्यं (for the prior half). —(l. 7) D7 [अ]भियुक्तो; T3 G1 [अ]पि शप्तो; Cr.m.g.k.t as above (for [अ]भिशप्तो). D4 स (*sec. m.*) क्रुद्धान्यभियुक्तोपि (for the prior half). D4 वर्तयन्. —(l. 8) M1 *inf. lin. sec. m.* स. Dd1 सुतो; M3 रामो (for इतो). D2.4.5.7 क्रुद्धान्प्रसादयत्येव स नो वत्स्यः प्र° (D2 नो दत्स्यति प्र°). —After l. 8, D2.5 ins. :

403(A)* शूरः सत्यव्रतो विद्वान्धर्मज्ञोऽबहुजल्पकः ।
स्मितपूर्वाभिभाषी च स रामः क नु गच्छति ।
दाता बहुश्रुतो वाग्मी कृतज्ञः प्रियवाग्जुः ।
अप्रमत्तो घृणी दान्तः क नु गच्छति राघवः ।

[(l. 2) D5 (after corr.) [अ]नुगच्छति.]

(l. 9) D2.5 सततं; D4.7 संमतो; T2 बनतो (metathesis) (for बत नो). G1 जीवलोके. D2.4.5.7 धर्मात्मानं महाबलं (for the post. half). —(l. 10) Dg1 Dt1 D7 T1.2 G2 M1.3 Cm.g गतिं (for गतिः). Dg1 -लोकानां; Cg as above (for -भूतानां). G1 परित्यक्ष्यति. —(l. 11) T1.2 सर्व-. —(l. 12) Dg1 M3 सर्वाः; Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1 चापि (for चैव). D2.4.5.7 रुरुदुश्चार्तवद्दुःखात् (for the prior half). Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1 Ct सस्वनं; D2.4.5.7 सशब्दं; T1 सु°; Cm as above (for सस्वरं). —(l. 13) D2 नित्यमंतःपुरे; D4.5.7 स नर्नोतः° (for स हि चान्तः°). —(l. 14) D2.4.5.7 संलीयता(D2 °सा)सने; T3 *लीय°.]

1 [ab]) M3 राम*. Dm1 Ct*p* आयत्तो; D2 आत्तश्च (sic); Cm as in text (for आयस्तो). Dt1 Dd1 Dm1 D4.7 T G M1–3 निश्वसन्. Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 रामोथ दुःखसंतप्तः श्वस(B4 °न)न्निव भुजंगमः (D1 M4 महोरगः). —D2.4.5.7 om. 1[c]–7. —[c]) B3 भ्राता (sic). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 कौ(Ñ1 को)स(D1 °शि here and below)ल्याया निवेशनं.

2 D2.4.5.7 om. 2 (cf. v.l. 1). —[a]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 पुरुषांस् (M4 °षान्). M4 वृद्धांस् (for तत्र). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 वृद्धान् (M4 तत्र) वर्ष(Ś1 D6 बंधु; V1 धर्म)वरां(B4 °रं; D1 °धरां)स्तथा. —[cd]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 द्वाः(Ś1 Ñ1 D6 स्व; Ñ2 V1 B1.4 D1 M4 द्वा) स्थान्विनय(Ñ2 °निलय [sic])संपन्नान्विष्ठि(Ñ2 B3 °ग्निष्ठि; B1 °न्विच्छि [sic]; D1 °ग्विष्टि)तान्मातुराज्ञया. —After 2, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 ins. :

404* तैः कृताञ्जलिभिस्तत्र विवेशाप्रतिवारितः ।
प्रथमां राघवः कक्ष्यां मातरं द्रष्टुमातुरः ।;

[(l. 1) Ñ2 B3 प्रतिहारिभिः (for [अ]प्रतिवारितः). —(l. 2) Ñ1 B1.4 प्रथमं (sic). Ñ2 V1 B कक्षां. Ñ1 B4 D1 आगतः; M4 आकुलः (for आतुरः).]

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

405* दृष्ट्वैव तु तदा रामं ते सर्वे समुपस्थिताः ।
जयेति जयतां श्रेष्ठं वर्धयन्ति स्म राघवम् ।

[(l. 1) T1.2 G3 सहसोत्थिताः (for समुपस्थिताः). —(l. 2) Dg1 Dt1 G2.3 M1–3 Cr.g.k.t जयेन; Cm.t*p* (for जयेति).]

3 D2.4.5.7 om. 3 (cf. v.l. 1). —[a]) V1 प्रवेश्य (sic); D1 M4 अतीत्य (for प्रविश्य). V1 B Dg1 D1 कक्षां. —[b]) T2 द्विर्दियायां (corrupt). —T2 om. (hapl.) 3[c]–4[b]. —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 -विदुषो (for -संपन्नान्). —[d]) Ś1 Ñ V1 B (B3 m. also) D1.6 M4 राजपुरस्कृ(Ñ2 B3 °रोहि)तान्.

G. 2. 17. 5 B. 2. 20. 12 L. 2. 20. 0

प्रणम्य रामस्तान्वृद्धांस्तृतीयायां ददर्श सः ।
स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च द्वाररक्षणतत्पराः ॥ ४
वर्धयित्वा प्रहृष्टास्ताः प्रविश्य च गृहं स्त्रियः ।
न्यवेदयन्त त्वरिता राममातुः प्रियं तदा ॥ ५
कौसल्यापि तदा देवी रात्रिं स्थित्वा समाहिता ।
प्रभाते त्वकरोत्पूजां विष्णोः पुत्रहितैषिणी ॥ ६
सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं व्रतपरायणा ।
अग्निं जुहोति स्म तदा मन्त्रवत्कृतमङ्गला ॥ ७
प्रविश्य च तदा रामो मातुरन्तःपुरं शुभम् ।
ददर्श मातरं तत्र हावयन्तीं हुताशनम् ॥ ८
सा चिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातृनन्दनमागतम् ।
अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं वडवा यथा ॥ ९

---

4 D2.4.5.7 om. 4 (cf. v.l. 1). T2 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). —^{a}) T1 **रामस्तान्विप्रांस्;** T3 **वृद्धान्रामस्तान्** (by transp.); G3 **रामो विप्रांस्तांम्.** —^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 **बालाश्च वृद्धाश्च** (by transp.). —^{d}) T3 **द्वारि** (for **द्वार-**).

5 D2.4.5.7 om. 5 (cf. v.l. 1). —^{a}) G1 **तां** (sic) (for **ताः**). —^{b}) G2 M1.2 **ततः** (for **स्त्रियः**). —^{c}) Dt1 Dm1 **न्यवेदयंतस्;** Dd1 **न्यवेदयंस्तम्.** Dt1 Dm1 **त्वरितं;** G2 **त्वरता** (sic). —^{d}) T1 **तथा** (for **तदा**). —For 4 and 5, Ñ V1 B1.3.4 D1 M4 subst., while Ś1 D6 subst. l. 2 and B2 l. 1 only :

406* **अभिवाद्य स तान्सर्वान्दीनेनैव तु चेतसा ।**
विवेश मातुर्भवनं रामस्त्वरितमानसः ।

[(l. 1) Ñ1 D1 M4 अदीनेनैव; Ñ2 दीनमेव च; V1 स दीनेनैव; B2 (m.) °तु; B3.4 °च (for दीनेनैव तु). —(l. 2) Ñ2 B3 मातृभवनं; D1 °र्भुवनं.]

6 D2.4.5.7 om. 6 (cf. v.l. 1). —^{a}) D1 G1 **च** (for [अ]पि). Dt1 *वी (for **देवी**). —^{b}) Dg1 **रात्रीं.** T3 G2 M1 **नीत्वा** (for **स्थित्वा**). Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 **परं नियम** (B3 *sup. lin.* **म**)**मास्थिता**(V1 B4 °तः [sic]). —^{c}) Dt1 **च** (for **तु**). T2 **पूजाः.** —^{d}) Dg1 **पुत्रं.** —For 6^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst. :

407* **अकरोत्प्रयता पूजां देवानां नियतव्रता ।**
आशंसन्ती च पुत्रस्य यौवराज्याभिषेचनम् ।

[(l. 1) B1 प्रयतां; B4 परमां. B3.4 नियमव्रता. —B4 om. (hapl. ?) l. 2 and st. 7 and 8. —(l. 2) V1 आशंसयंती; B1 आशंसंती ह; M4 आकांक्षमाणा. D1 आशासमाना रामस्य (for the prior half).]

7 B4 D2.4.5.7 om. 7 (cf. v.l. 6 and 1). —^{b}) G1 M3 **नित्य-** (for **नित्यं**). —For 7^{ab}, Ś1 Ñ V1 B1-3 D1.6 M4 subst. :

408* **सा शुक्लाम्बरसंवीता तत्परा नान्यमानसा ।**

[D1 -[अं]शुक- (for -[अ]म्बर-). M4 सुशुक्लांशुकसंवीता (for the prior half.). Ś1 V1 B1.2 D6 [अ]नन्य- (for नान्य-).] —Ś1 Ñ V1 B1-3 D1.6 M4 om. 7^{cd}. —^{c}) T2 **अग्नौ.** —^{d}) M3 **मंत्रयत्** (sic).

8 B4 om. 8 (cf. v.l. 6). —^{ab}) Dt1 Dd1 Dm1 G1 **तु;** M3 om. (subm.) (for **च**). Ś1 Ñ V1 B1-3 D1.6 M4 **प्रविश्य चैव**(D1 M4 °वं) **त्वरितो रामो मातुर्निवेशनं;** D2.4.5.7 **जनन्या रुचिरं वेश्म प्रविवेश नरर्षभः.** —D2.4.5.7 om. 8^{cd}. —^{d}) Ck **भावयंतीं** (for **हाव°**). Ś1 Ñ V1 B1-3 D1.6 M4 **देवागारे यतव्रतां.** —After 8, Ś1 Ñ2 V1 B1-3 (B1 l. 1 only) D1.6 M4 ins.; while B4 ins. before 9 :

409* **कृताञ्जलिं देवपरां स्थितां मङ्गलवादिनीम् ।**
अर्चयन्तीं पितॄंश्चैव देवांश्चानन्यमानसाम् ।
तामवेक्ष्य ततो रामो ववन्दे विनयानतः ।
उवाच चैनामभ्येत्य रामोऽहमिति नन्दयन् ।

[(l. 1) V1 B4 -पुरां (for -परां). Ś1 D6 कृतांजलिपुटां चैव (for the prior half). B3 स्थिरां (for स्थितां). B4 -वासिनीं. —(l. 2) V1 देवीश् (for देवांश्). —(l. 3) D1 M4 विनयान्वितः. —(l. 4) M4 नामथ (for चैनाम्). D1 आमंत्र्य (for अभ्येत्य).]

On the other hand, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. :

410* **देवकार्यनिमित्तं च तत्रापश्यत्समुद्यतम् ।**
दध्यक्षतघृतं चैव मोदकान्हविषस्तथा ।
लाजान्माल्यानि शुक्लानि पायसं कृसरं तथा ।
समिधः पूर्णकुम्भांश्च ददर्श रघुनन्दनः ।

[(l. 2) T2.3 G1.2 M1 दध्यक्षतं. T1.2 G3 M2.3 तदा (for तथा). —(l. 3) M3 तदा (for तथा).]

—Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 cont.; D2.4.5.7 ins. after 8^{ab} :

411* **तां शुक्लक्षौमसंवीतां व्रतयोगेन कर्शिताम् ।**
तर्पयन्तीं ददर्शाद्भिर्देवतां देववर्णिनीम् ।

[(l. 1) D2.4.5.7 तत्र मातरमासीनां (for the prior half) and -संयोग- (for -योगेन). —(l. 2) G2 M1 स्नापयंतीं; **Cr.m.g.t** as above (for तर्प°). Dt1 Dd1 Dm1 T1 G1 **Ct** देवतां वरवर्णिनीं(Dm1 [before corr.] वरिवर्णिनीं); D2.4.5.7 देवतां(D2 om. hapl.) देवतामिव (for the post. half).]

9 B1 om. 9^{ab}. —^{a}) D2.5 **सा चिरस्य;** G2 **सुचिरस्य** (for **सा चिरस्य**). Ś1 Ñ V1 B2-4 D1.6 M4 **साथ**(D1 M4 **च**) **दृष्ट्वैव तनयं.** —^{b}) D1 **मातृवंदनम्;** D2.4.5.7 **पितृनंदनम्** (D7 m. also °**दर्शनम्**). —^{d}) D2.4.5.7 **इव सैंधवी** (for **वडवा यथा**). —For 9^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst. :

तमुवाच दुराधर्षं राघवं सुतमात्मनः ।
कौसल्या पुत्रवात्सल्यादिदं प्रियहितं वचः ॥ १०
वृद्धानां धर्मशीलानां राजर्षीणां महात्मनाम् ।
प्राप्नुह्यायुश्च कीर्तिं च धर्मं चोपहितं कुले ॥ ११
सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव ।
अद्यैव हि त्वां धर्मात्मा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ १२
मातरं राघवः किंचित्प्रसार्याञ्जलिमब्रवीत् ।
स स्वभावविनीतश्च गौरवाच्च तदानतः ॥ १३
देवि नूनं न जानीषे महद्भयमुपस्थितम् ।
इदं तव च दुःखाय वैदेह्या लक्ष्मणस्य च ॥ १४ G. 2. 17. 18 B. 2. 20. 27 L. 2. 20. 18

412* अभ्यनन्दत वात्सल्याद्वत्सं गौरिव वत्सला ।

[B1.3.4 अभ्यनंदच्च. B4 वा*ल्याद्. V1 विह्वला; D1 वत्सलात् (for वत्सला).]

—Thereafter all cont. :

413* स मात्रा समभिप्रेत्य परिष्वक्तोऽभिनन्दितः ।
पूजयामास तां देवीमदितिं मघवानिव ।

[(l. 1) Ñ2 B3 M4 समभिप्रेक्ष्य; D1 °प्रेच्य (sic). Ñ1 illeg. for प्रेत्य परि. Ś1 D6 परिष्वज्य (for °ष्वक्तो). —(l. 2) V1 मघवा यथा.]

—After 9, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

414* स मातरमभिक्रान्तामुपसंगृह्य राघवः ।
परिष्वक्तश्च बाहुभ्यामुपाघ्रातश्च मूर्धनि ।

[(l. 1) Dt1 उप- (for अभि-). G1 उपगृह्य च (for उपसंगृह्य). —After l. 1, Dm1 T3 G M1 ins. :

414(A)* पर्यष्वजत धर्मात्मा मात्रा चैव परंतपः ।

[T3 पर्यष्वजि च.]

—(l. 2) G2 M1 स (for च). Dt1 Dd1 Dm1 G अव(G उप)घ्रातश्.]

10 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D6 ततो हृष्टा(V1 वृद्धा; B1.4 दृष्ट्वा); D1 M4 ततः(D1 नतं) प्रेम्णा (for दुराधर्षं). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.6 कौसल्या प्रियमात्मजं; M4 कौसल्या सुतमागतं. —For 10^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst. :

415* प्रयोजयन्ती पुत्रस्य शिववृद्ध्यर्थमाशिषः ।

[Ś1 D6 प्रपूजयंती; B4 प्रजाजयंती (sic). Ñ2 B3 -वृद्धार्थम् (for -वृद्ध्यर्थम्). D1 M4 वृद्ध्यर्थं(M4 °र्थां)माशिषं शिवां (for the post. half).]

—For 10, D2.4.5.7 subst. :

416* माता तमुपसंप्राप्तमुपसंगृह्य पाणिना ।
परिष्वज्य च बाहुभ्यां वचनं चेदमब्रवीत् ।

[(l. 1) D5 -संक्रांतम् (for -संप्राप्तम्). —(l. 2) D2 पाणिभ्यां (for बाहुभ्यां).]

11 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 पुत्र सर्वेषां (Ñ1 [m.] षां). —^{b}) B4 Dm1 D2 राजर्षिणां (sic). —^{c}) Ś1 प्राप्नोहि; D2 प्राप्नुया; T2 प्रायुहि (all sic). Ñ1 B4 Dg1 D1 T2 M4 कीर्तिश् (sic); D7 (before corr.) [अ]कीर्तिं. —^{d}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1.3 चा(T3 च्या [sic])प्युचितं; D2.4.5.7 चैवोचितं (for चोपहितं). Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 धर्मं च स्व(B1 [m.]स्व [sic])कुलोचितं. —After 11, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 ins. :

417* पित्रा निसृष्टामचलामव्ययां श्रियमाप्नुहि ।
हतामित्रः श्रिया युक्तः पितृन्नन्दय पुत्रक ।

[(l. 1) Ñ1 V1 B4 विसृष्टाम्; Ñ2 B1–3 [अ]भिसृ(Ñ2 °शि)ष्टाम्. Ś1 D6 अतुलाम् (for अचलाम्). B3 मध्यमां (for अव्ययां). —(l. 2) B4 श्रियो (for श्रिया). D1 हतामित्रं श्रिया युक्त (sic) (for the prior half).]

12 ^{b}) Dt1 राघवं. Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 पश्य राघव माचिरं. —^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 D2 त्वां(D2 तं) सः; D4.5.7 च त्वां(D5 [after corr.] त्वां च [by transp.]); G2.3 M1 transp. हि and त्वां. Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 अद्य हि त्वां पिता राम. —After 12, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

418* दत्तमासनमालभ्य भोजनेन निमन्त्रितः ।

[T1 भोजने च.]

13 ^{ab}) G1 राघवं (sic). Dg1 Dm1 T G M1–3 व्रीडात्प्रांजलिर्; Dt1 प्रसाद्यांजलिम्. D2.4.5.7 कौसल्याया वचः श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत्. —D2.4.5.7 om. 13^{cd}. —^{c}) T2 सर्वभाव-; T3 स्वस्वभाव- (for स स्व°). —^{d}) Dt1 T1.2 तथानतः. —For 13, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst. :

419* एवं ब्रुवाणां कौसल्यां रामो वचनमब्रवीत् ।
कैकेयीवाक्यसंतप्त ईषदाकुललोचनः ।

[(l. 1) D1 M4 ब्रुवंतीं (for ब्रुवाणां). —(l. 2) B1 -दुःख- (for -वाक्य-). B3 हृदय- (for ईषद्). Ś1 D6 व्याकुल- (for आकुल-). Ś1 B1.2.4 D6 -चेतनः (for -लोचनः).]

—After 13, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

420* प्रस्थितो दण्डकारण्यमाप्रष्टुमुपचक्रमे ।

14 ^{a}) Dg1 om. (hapl. ?) न. Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 अंब(B1 अद्य) न त्वं प्र(Ñ1 V1 D1 वि)जानासि; D2.4.5.7 नूनं देवि न(D4 transp. देवि and न; D7 [*int. lin.*] न) जाना(D2 °*)सि. —^{b}) D2 मन्द्. D5 (before corr.) उपास्थितं. Ś1 D6 महद्भयमुपागतं; Ñ V1 B D1 M4 महद्य(D1 °द्धं व्य)सनमागतं. —G1 om. (hapl. ?) 14^{c}–422*. —^{c}) Dg1 transp. तव and च; D2.4.5.7 तव सु-(D2 स- [sic]); M2 तु तव. Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 तव दुःखाय महते. —^{d}) T2 लक्ष्मणेन (sic). —After 14, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 ins. :

G. 2. 17. 21
B. 2. 20. 29
L. 2. 20. 20

चतुर्दश हि वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ।
मधुमूलफलैर्जीवन्हित्वा मुनिवदामिषम् ॥ १५

भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति ।
मां पुनर्दण्डकारण्यं विवासयति तापसम् ॥ १६

तामदुःखोचितां दृष्ट्वा पतितां कदलीमिव ।
रामस्तूत्थापयामास मातरं गतचेतसम् ॥ १७

उपावृत्योत्थितां दीनां वडवामिव वाहिताम् ।
पांशुगुण्ठितसर्वाङ्गीं विममर्श च पाणिना ॥ १८

सा राघवमुपासीनमसुखार्ता सुखोचिता ।
उवाच पुरुषव्याघ्रमुपशृण्वति लक्ष्मणे ॥ १९

यदि पुत्र न जायेथा मम शोकाय राघव ।
न स्म दुःखमतो भूयः पश्येयमहमप्रजा ॥ २०

421* कैकेय्या भरतस्यार्थे राज्यं राजाभियाचितः ।
सत्येन परिगृह्यादौ तेन चास्यै प्रतिश्रुतम् ।

[(l. 2) Ñ1 चास्ये; M4 चास्याः.]

On the other hand, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G2.3 M1–3 ins. :

422* गमिष्ये दण्डकारण्यं किमनेनासनेन मे ।
विष्टरासनयोग्यो हि कालोऽयं मामुपस्थितः ।

[(l. 2) T2 विष्टराजिन-.]

15 *a*) M2 च (for हि). —*cd*) Dt1 कंद- (for मधु-). Dd1 मुनि॰द्. D2.4.5.7 मधु(D2 कंद)मूलफलाहारस्तापसः पुत्रवत्सले. —For 15, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst. and read after 16. :

423* सोऽहं वत्स्यामि वर्षाणि वने देवि चतुर्दश ।
स्वादूनि हित्वा भोज्यानि फलमूलकृताशनः ।

[(l. 1) V1 वर्षाणां.]

16 *a*) D2.4.5.7 भरतार्थे. —*b*) Dg1 °राज्ये. Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 प्रदास्यति (for प्रयच्छति). D2.4.5.7 यौवराज्ये प्रचोदितः. —*cd*) T1.2 G M1.2 -[अ]रण्ये. Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 मां पुनर्वनवासाय नियोजय(B1 °॰)ति सांप्रतं; D2.4.5.7 प्रतिगृह्य च(D2.5 तु) कैकेय्या प्रथमं सुकृतेन च. —After 16, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

424* स षट् चाष्टौ च वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ।
आसेवमानो वन्यानि फलमूलैश्च वर्तयन् ।

[(l. 1) Dd1 Dm1 G2 M1.2 षडष्टौ (for षट् चाष्टौ). —(l. 2) Dm1 आसेव्यमानो.]

—Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 cont.; D2.4.5.7 ins. after 16 :

425* सा निकृत्तेव सालस्य यष्टिः परशुना वने ।
पपात सहसा देवी देवतेव दिवश्च्युता ।

[(l. 1) Dg1 (after corr. as above) निकृष्टा; D2 निक्रंता (sic); D5 निकृत्य (for निकृत्ता). Dg1 D4.7 शालस्य. D4 (before corr.) वने, (after corr. *sec. m.*) वत (both sic) (for वने). —(l. 2) D2.4.5.7 श्रुत्वा (for देवी). D2.4.5.7 नभश्च्युता.]

17 *a*) D2.4.5.7 तु दुःखार्दितां (for अदुःखोचितां). D5 om. (hapl.) from दृष्ट्वा up to स्थितां in 18*a*. —*b*) Dt1 पपातितां (sic). D2.4.7 जननीं भृशं (for कदलीमिव). —*c*) D2.4.7 om. तु. —*d*) D2.4.7 शोकोपहतचेतनां. —For 17, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst. :

426* इति रामवचः श्रुत्वा सा पपात तपस्विनी ।
कौसल्या दुःखसंतप्ता निकृत्ता कदली यथा ।
स तां निपतितां दृष्ट्वा भूमौ मातरमातुराम् ।
राम उत्थापयामास दुःखितां गतचेतनाम् ।

[(l. 3) D1 M4 तां ततः (for स तां नि-). D1 M4 transp. दृष्ट्वा and भूमौ. —(l. 4) Ñ1 तूत्थापयामास. M4 त्वरया (for दुःखितां). Ñ2 V1 D6 गतचेतसां.]

18 *a*) D5 om. up to स्थितां (cf. v.l. 17). Ś1 Ñ B2 Dg1 Dd1 D2.4.6 G M उपावृत्त्य; B1.3 °वृत्त- (for °वृत्य). D1.4 स्थितां (for [उ]त्थितां). V1 देवीं (for दीनां). —*b*) B3 वरटाम् (for वडवाम्). Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 विह्वलां; T3 पांसुलां; M3 वाहिताः (sic). —*cd*) Dt1 Dd1 पांसु-. Dg1 Dm1 T G M1–3 -कुंठित-; D7 -गुवित- (sic) (for -गुण्ठित-). Dd1 -सरवांगीं (sic). G2 विममर्शि (sic). D2.4.5.7 पाणिना विममार्ज ह (for *d*). Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 म(Ś1 B4 D6 M4 सं)मार्ज पाणिना रामः पांशु(Ś1 Ñ D6 M4 °सु)ना परिगुं(M4 °कुं)ठितां.

19 *a*) T2 उपासीनाम् (sic). —*b*) Dd1 असुखार्त-. Dm1(before corr. as in text) सुखोचितां; M3 सुखोदिता. D2.4.5.7 अदुःखार्हं सुखोचितं. —For 19, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst. :

427* अथ किंचित्समाश्वस्य कौसल्या दुःखमोहिता ।
उदीक्ष्य रामं प्रोवाच बाष्पगद्गदया गिरा ।

[(l. 1) Ñ1 V1 समाश्वास्य; B4 समासाद्य. —(l. 2) B4 उदीर्य रामं (sic); M4 उद्विग्नमाना (for उदीक्ष्य रामं). D1 -विह्वलया; M4 -संदिग्धया (for -गद्गदया). Ñ2 बाष्पगद्गदयानि च (for the post. half).]

20 *a*) D2.4.5.7 तावन् (for पुत्र). —*b*) D2.4.5.7 °दुःखाय पुत्रक. —*c*) D2.4.5.7 [ए]व(D2 °वं); M2 [अ]स्मात् (for स्म). D4.7 अहं (for अतो). —*d*) Dg1 (before corr.) Dt1 D2 G1.2 अप्रजाः (sic). —For 20, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst. :

428* नैव राम यदि त्वं मे जायेथाः शोकवर्धनः ।
नैव चाहमिदं दुःखं प्राप्नुयां त्वद्वियोगजम् ।

एक एव हि वन्ध्यायाः शोको भवति मानसः ।
अप्रजास्मीति संतापो न ह्यन्यः पुत्र विद्यते ॥ २१

न दृष्टपूर्वं कल्याणं सुखं वा पतिपौरुषे ।
अपि पुत्रे विपश्येयमिति रामास्थितं मया ॥ २२

मा बह्न्यमनोज्ञानि वाक्यानि हृदयच्छिदाम् ।
अहं श्रोष्ये सपत्नीनामवराणां वरा सती ।
अतो दुःखतरं किं नु प्रमदानां भविष्यति ॥ २३

त्वयि संनिहितेऽप्येवमहमासं निराकृता ।
किं पुनः प्रोषिते तात ध्रुवं मरणमेव मे ॥ २४

यो हि मां सेवते कश्चिदथ वाप्यनुवर्तते ।
कैकेय्याः पुत्रमन्वीक्ष्य स जनो नाभिभाषते ॥ २५ G. 2. 17. 33 B. 2. 20. 43 L. 2. 20. 32

[(l. 1) V1 मंस्त्वं (for यदि त्वं). V1 मन्दिथाः शोकवर्धनं (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D6 transp. [ए]व and त्व. D1 M4 [अ]हमीदृशं (for चाहमिदं). B4 ॰द्वियोगजं.]

21 Ś1 om. (hapl. ? see 428*) 21. —^{a}) Ñ V1 B D1.6 M4 एकम्. M2 भवति (for एव हि). D1 M4 वंध्यानां. —^{b}) D2.4.5.7 पुत्रक (for मानसः). Ñ V1 B D1.6 M4 दुःखं भवति पुत्रक. —B4 om. 21^{cd}. —^{cd}) D2.4.5.7 अपुत्रास्मीति. D1 मत्वाहं (for संतापो). T3 न ह्यन्यः संतापः (by transp.). D1 दृष्ट्वा पुत्रवियोगजं; D2.4.5.7 न हि दुःखं कुतो जरा(D5 ज्वरः) (for ^{d}). Ñ V1 B1–3 D6 M4 अप्रजास्मीति न त्वा (V1 B2.3 M4 त्वी; D6 ता)दृगिष्टापत्य(V1 °ष्टपुत्र)वियोगजं. —After 21, D2.4.5.7 read 434*.

22 D2.4.5.7 om. 22. —^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1 न प्राप्त-; G1 M2 अदृष्ट-; M1 अप्राप्त- (for न दृष्ट-). D1 -पूर्वं-. D6 न प्राप्तं पूर्वकल्याणं. —^{b}) Dg1 शुभं (for सुखं). T1 प॰- (for पति-). Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.6 M4 मया पतिपरिग्रहात्; B4 मया पत्युरनुग्रहात्. —^{c}) Dg1 M3 पुत्रे तु; Dd1 Dm1 G2.3 M1 Cv पुत्रेपि (for पुत्रे वि-). ❀ Cv : अपि पुत्रेऽपीति। एकोऽपि शब्दः पदार्थसंभावनायाम्। ❀ —^{d}) Dg1 G2 Cg.t स्थितं; T3 G1 M3 [आ]सितं; Cm as in text (for [आ]स्थितं). —For 22^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst. :

429* आशंसितं मे सुचिरं त्वत्तोऽपि प्राप्नुयामिति ।

[D1 M4 आशासितं. Ś1 D6 आशंसितास्मि रुचिर (for the prior half). B2 त्व; D1 [ऽ]यं (for ऽपि). B4 प्राप्नुयाद् (sic).] —Thereafter cont. :

430* तदद्य विफलीभूतं मम राम विचिन्तितम् ।
दुःखानामेव पुत्राहं विहितात्यन्तभागिनी ।

[(l. 1) Ś1 विह्वलं जातं; D6 विफलं जातं (for विफलीभूतं). Ñ1 मन्ये (for मम). B2 reads राम in marg. B1 विचेष्टितं (for विचिन्तितम्). —(l. 2) Ś1 [आ]थंत- (for [अ]त्यन्त-). B1 (m. also) -भाविनी; B3.4 -भाषिणी.]

23 ^{a}) Ś1 सु- (for सा). B4 ब॰नि. B4 [अ]वनोज्ञानि; D1 मनोज्ञानि (both sic) (for [अ]मनो°). D2 साहं बहूनि दुःखानि; D4 यावद्राम मनोज्ञानि; M4 साहं बहून्यनिष्टानि. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 वाचश्च(Ñ2 °सु-; B3 °स्व-) हृदयच्छिदः. —After 23^{ab}, D2 ins. l. 2 (var.) of 435*. —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 सहिष्येहं(Ś1 D6 °ष्ये न) (for अहं श्रोष्ये). D2.4.5.7 कैकेय्याः प्रसहे(D2 प्रसभं; D4 सहसा; D7 प्रहसे [metathesis]) नित्यम्. —^{d}) B4 अवराणां वराणां (ditto.); D2.4.7 अवरा(D7 °दा [sic])या; G3 अपराणां. Dt1 Dd1 Dm1 Ct परा; Cm.g.k as in text (for वरा). V1 वरणो मवरा सती (sic); D5 त्वयि राम वनं गते. —After 23^{cd}, D2.4.5.7 ins. l. 1 and 2 of 437*. —^{e}) Ś1 Ñ V1 B D1.6 इतो (for अतो). Ś1 Ñ V1 B D6 [ऽ]पि च(Ś1 D6 वै; V1 तद्; B2 वा) दुःखतरं; D1.2.4.5.7 M4 नु किं दुःखतरं(by transp.). —^{f}) T3 प्रमदाया (for °दानां). Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 मम राम भविष्यति. —After 23, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.5.7 T G M1–3 ins. :

431* मम शोको विलापश्च यादृशोऽयमनन्तकः ।;

[G2 M1.2 शोकविलापश्च.]

while D1 M4 ins. :

432* आशावती यत्सहसा निराशाद्य त्वया कृता ।

[M4 निराशास्मि.]

24 V1 om. 24. —^{a}) B1 संनिहि॰. Ś1 Ñ B D1.2.4–7 M4 तावद् (for ऽप्येवम्). —^{b}) Ś1 Ñ B D1.6 M4 इयं मे राम(D1 पुत्र; M4 साधु) विक्रिया; D2.4.5.7 अहमेका ह्यकिंचना. —^{c}) G1 प्रेषिते (sic). D4.5.7 वत्स (for तात). Ś1 Ñ1 B D6 प्रोषिते तु त्वयि(Ś1 B1 त्वयि सु; B2.4 त्वयि तु)व्यक्तं; D1 M4 त्वयि तु प्रोषिते व्यक्तं; D2 त्वयि तु सेविते वत्स. —^{d}) Dt1 हि; T2 च; Cg as in text (for मे). Ś1 Ñ B D1.6 M4 नैव शक्ष्या(B1 शक्या; B4 सक्ष्या)मि जीवितुं; D2.4.5.7 वध एव ध्रुवो मम. —After 24, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.5.7 T G M1–3 ins. :

433* अत्यन्तं निगृहीतास्मि भर्तुर्नित्यमसंमता ।
परिवारेण कैकेय्याः समा वाप्यथवावरा ।

[(l. 1) Dt1 D2.5 T3 G1 M3 Cm अत्यंत-; T2 अत्यंता; Cg.k as above. D2.4.5.7 नि(D2.5 -नि)कृता ह्यस्मि(D5 °स्मिन्); T3 निग्रहीतास्मि. Dg1 Cg अनंद्रि(Cg °त्रि)ता; D4.7 असंगता (for असंमता). D5 नित्यसमं मता. —(l. 2) M3 पुरा (for [अ]वरा). Dm1 समाप्येपाथवावरा; G1 समवाप्यथवा वरः (sic ?); Ctp समा वाप्यधरा वरा (for the post. half). D2.4.5.7 परिवादेन कैकेय्यी सर्वतो गुणवत्तरा.]

25 ^{b}) Dt1 अपि (for अथ). T2 -वर्तति (sic). —^{c}) G1.2 M1 उद्वीक्ष्य; Cm.g.k as in text (for अन्वीक्ष्य).

G. 2. 17. 35 B. 2. 20. 45 L. 2. 20. 35 **दश सप्त च वर्षाणि तव जातस्य राघव ।**
अतीतानि प्रकाङ्क्षन्त्या मया दुःखपरिक्षयम् ॥ २६

उपवासैश्च योगैश्च बहुभिश्च परिश्रमैः ।
दुःखं संवर्धितो मोघं त्वं हि दुर्गतया मया ॥ २७

—[d]) Dm1 (before corr.) **सज्जनो**; G3 **जनको** (for **स जनो**). —For 25, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 (D2.4.5.7 read after 21) M4 subst. :

434* **या हि मे प्रीयते काचित्सम्यक्च परिवर्तते ।**
सर्वा एव तु ता द्वेष्टि कैकेयी वीक्ष्य मत्कृते ।

[(l. 1) Ś1 B4 D6 यदि; Ñ2 यो हि; D2.4.5.7 या च. Ś1 B1.2 D2.4–7 मां (for मे). Ś1 श्रयते; B1 प्रीतये(metathesis) (for प्रीयते). D1 M4 यो हि मां भजते कश्चित् (for the prior half). Ś1 D6 न; B4 तु; D1 M4 वा; D2 मां (for च). D1 M4 [अ]प्यनुपश्यति; D4.5.7 मयि वर्तते. —After l. 1, D1 M4 ins. :

434(A)* सर्वं मद्भागधेयैर्न चिराद्राम विनश्यति ।
अन्तर्निरुद्धा दुःखार्ता सर्वकल्याणनाशिनी ।
दृष्टवत्यस्मि कैकेय्या परिभूता सुखच्युता ।
य एव मे हितान्वेषी कश्चिद्भवति राघव ।
स एव मम कैकेय्या प्रद्वेषाद्विष्यते जनः । [5]

[(l. 1) M4 सर्वः स मे भागधेयैरचिराद्राम नश्यति. —(l. 2) M4 -नाथिनी (for -नाशिनी). —(l. 3) M4 द्रष्टव्यास्मि च (for दृष्टवत्यस्मि). M4 (*inf. lin. sec. m.* as above) सुख- (for परि-). M4 (*inf. lin. sec. m.* as above) परि- (for सुख-). —(l. 4) M4 य एवमधिकान्वेषी (for the prior half). M4 पुत्रक (for राघव). —(l. 5) M4 राम (for मम). M4 प्रद्वेषो द्विष्यते मम (for the post. half).]

—D1.7 (hapl. ?) M4 om. l. 2. —(l. 2) B2 (m.) वीक्ष्य; D2.4.5 पश्य.]

—Thereafter Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 cont.; D2 ins. l. 2 after 23[ab] :

435* **साहं बहून्यनिष्टानि वाचश्च हृदयच्छिदः ।**
सहिष्ये खलु कैकेय्यास्त्वयि राम वनं गते ।
तदसह्यमिदं दुःखं सोढुं पुत्रक नोत्सहे ।
अद्यैव मरणं मेऽस्तु को वार्थो जीवितेन मे ।

[B4 om. l. 1. —(l. 1) =23[ab] (var.). D1 दुःखानि (for [अ]निष्टानि). —(l. 2) B4 इष्टे वयसि; D1.2 M4 सं(M4 न)सहिष्यामि (for सहिष्ये खलु). —(l. 3) Ś1 D6 अहं; M4 चिरं (for इदं). D1 सहे सह्यचिरं दुःखं (for the prior half). —(l. 4) D1 नैव (for को वा). V1 त्वयि राम वनं गते (for the post. half).]

On the other hand, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 25 :

436* **नित्यक्रोधतया तस्याः कथं नु खरवादि तत् ।**
कैकेय्या वदनं द्रष्टुं पुत्र शक्ष्यामि दुर्गता ।

[(l. 1) G3 नित्यं. M3 °क्रोधितया. Dt1 Dd1 Dm1 T3 **Cm.k.t** ख(Dm1 स्वै)रवादिनं(T3 °वत् [sic]); M3 खरवामि नत् (sic); **Cg** as above. ❀ **Cm** : लिङ्गव्यत्ययः आर्षः । खरवादिनामिति पाठः । ❀ —(l. 2) T2 वचनं (for वदनं). Dg1 द्रक्ष्यामि (sic) (for शक्ष्यामि). T2 दुर्गतं.]

26 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 **अद्य जातस्य वर्षाणि**; D2.4.5.7 **सप्तविंशतिरद्येह**(D2 °विद्याह [sic]; D4 om. from **रद्येह** up to **दुःखैः सं** in 27[c]). —[b]) Dt1 Dd1 Dm1 transp. **तव** and **जातस्य**. Dg1 **पुत्रक**; D2.5.7 **मे समाः** (for **राघव**). Ś1 Ñ V1 B D1.6 **दश चाष्टौ च तेनघ**(V1 **ते वयः**; B4 **तेन मे**); M4 **दशाष्टादश चैव ते**. —[c]) Dg1 Dm1 T1.2 M2.3 **Cm.g** **आसितानि**; G1 **आस्थि°**; G3 **आसीत्ता°**; **Ck** **अती°** (as in text). Ś1 Ñ B D6 **क्षपितानीह कांक्षंत्या**; V1 **समतीतानि जानीमः**; D1 M4 **यान्यासितानि कांक्षंत्या**(M4 **कैकेय्या**); D2.5.7 **क्षपिताः कांक्षमाणायास्**. —[d]) Ś1 Ñ B D2.5–7 **त्वत्तो**; V1 **प्रायो**; Dg1 **मम** (for **मया**). D1 **-क्षये**; M4 **-क्षयात्**. —After 26, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.; D2.4.5.7 ins. l. 1 and 2 only after 23[cd] :

437* **तदक्षयं महद्दुःखं नोत्सहे सहितुं चिरम् ।**
विप्रकारं सपत्नीनामेवं जीर्णापि राघव ।
अपश्यन्ती तव मुखं परिपूर्णशशिप्रभम् ।
कृपणा वर्तयिष्यामि कथं कृपणजीविकाम् ।

[(l. 1) G2 *द् (for तद्). D2.4.5.7 तमत्यय(D5 तदत्यंत) मम(D4 °*)ह्यं च (for the prior half). Dt1 चिरात्. —(l. 2) D2.4.5.7 अपि (for एवं). D4.7 वृद्धा; D5 जीर्णं (for जीर्णा). D2.5 च (for [अ]पि.) —(l. 3) G1 प्रति- (for परि-). Dm1 -पूर्णं (for -पूर्ण-). —(l. 4) T1.2 G M2 **Ct** -जीविका; **Cm.g** °कां (as above).]

27 D4 om. up to **दुःखैः सं** in [c] (cf. v.l. 26). —[ab]) D2.5.7 **प्रयत्नैश्च** (for **च योगैश्च**). D2.5.7 **पराक्रमैः** (for **परिश्रमैः**). Ś1 Ñ V1 B D1.6(in marg. from **वासै** up to **श्रोप** in l. 1 of 438*)M4 **नियमैरुपवासैश्च कर्षयंत्या कलेवरं** —[cd]) B2.4 Dt1 Dd1 Dm1 D1.6 T2.3 G1.2 M1–3 **दुःख-**; M4 **दुःखात्**; **Cm.k.t** **दुःखं** (as in text). Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 **राम** (for **मोघं**). Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 **मया दुःखितया** (V1 °**) **ह्यसि** (for [d]). D2.4.5.7 **दुःखैः सं**(D4 om. up to **सं**)**वर्धितस्तात कथं मामवहास्यसि**(D2 [ditto.]°**ववहास्यति**; D5 °**ति**). —After 27, D1 wrongly repeats 26 as in D2. —After 27, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 ins. :

438* **नियमाश्चोपवासाश्च ये मया त्वत्कृते कृताः ।**
ते मेऽद्य विफलीभूता वनं संप्रस्थिते त्वयि ।

[(l. 1) D6 reads नियमाश्चोप in marg. V1 त्वत्कृते ये मया (by transp.). —(l. 2) Ñ1 D1 transp. मे and **ऽद्य**. Ś1 D6 त एते विफला जाता (for the prior half). B1 **मयि** (for त्वयि).]

स्थिरं तु हृदयं मन्ये ममेदं यन्न दीर्यते ।
प्रावृषीव महानद्याः स्पृष्टं कूलं नवाम्भसा ॥ २८

ममैव नूनं मरणं न विद्यते
न चावकाशोऽस्ति यमक्षये मम ।
यदन्तकोऽद्यैव न मां जिहीर्षति
प्रसह्य सिंहो रुदतीं मृगीमिव ॥ २९

स्थिरं हि नूनं हृदयं ममायसं
न भिद्यते यद्भुवि नावदीर्यते ।
अनेन दुःखेन च देहमर्पितं
ध्रुवं ह्यकाले मरणं न विद्यते ॥ ३०

इदं तु दुःखं यदनर्थकानि मे
व्रतानि दानानि च संयमाश्च हि ।
तपश्च तप्तं यदपत्यकारणा-
त्सुनिष्फलं बीजमिवोप्तमूषरे ॥ ३१

यदि ह्यकाले मरणं स्वयेच्छया
लभेत कश्चिद्गुरुदुःखकर्शितः ।
गताहमद्यैव परेतसंसदं
विना त्वया धेनुरिवात्मजेन वै ॥ ३२ G. 2. 17. 40 B. 2. 20. 53 L. 2. 20. 40

28 D2.4.5.7 om. 28. —a) Dt1 Dm1 तु; Dd1 Cr.m.g हि (for तु). —b) Dg1 [इ]यं (for [इ]दं). G1 किं (for यन्). —d) T3 M2 इव (for नव-). —For 28, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst. :

439* दुःखौघेन परिक्लिष्टं हृदयं सीदतीव मे ।
दुर्बलं विपरिक्लिन्नं नदीकूलमिवाम्भसा ।

[(l. 1) Ñ2 V1 B3 -क्लिन्नं (for -क्लिष्टं). B1.2.4 D1 M4 दुःखौघविपरिक्लिन्नं(M4 °ष्टं) (for the prior half). M4 om. (hapl.) the post. half of l. 1 and prior half of l. 2. B3 [इ]ह (for [इ]व). —(l. 2) V1 दुर्वचन- (for दुर्बलं वि-). Ś1 D6 -क्लिष्टं (for -क्लिन्नं). B4 D1 M4 नद्याः (for नदी-). B2 M4 -तीरम् (for -कूलम्).]

29 D2.4.5.7 transp. 29 and 31. —a) Ñ1 प्रशस्तं (for न विद्यते). —b) D4.5.7 मम (for न च). D2 [अ]** शो. Dg1 [ऽ]स्तु; D2 न (for ऽस्ति). Ś1 B1 D6 मम (for यम-). Ś1 Ñ V1 B D6 क्वचित्; T1.2 [ऽ]पि वा (for मम). D2 4.5.7 न(D2 च) वा यमक्षये (for यमक्षये मम). —After 29ab, D1 ins. :

440* याजीति राम विनया कृता त्वया । (sic)

—D1 om. 29cd. B1 transp. 29c and 29d. —c) T1 यदंतकोप्येव; T3 यदंतरोद्यैव (sic). Ś1 D6 प्रधर्षते; Ñ V1 B M4 प्रकर्षति(M4 °ते); D2.4.5.7 जिघांसति (for जिहीर्षति). —d) D2.4.5.7 द्र(D2 द्रु)वतीं (for रुदतीं). Ś1 D6 गृहीतशोकास्मि निगृह्य जीवितं; Ñ V1 B प्रसह्य(Ñ B3 [m. also] °गृह्य; V1 °सज्य; B4 °वृद्ध) शोकाश(V1 °ग्नि; B2-4 °सि) निकृत्तजीवितां. —After 29, Ś1 Ñ V1 D6 M4 read 32ab followed by 441*.

30 B reads 30 after 442*. —a) Ś1 Ñ V1 B D1.6 दृढं च; D2.4.5.7 स्थिरं तु; M4 इदं हि. D2.4.5.7 मन्ये (for नूनं). Ś1 Ñ V1 B2.3 D6 सु(Ñ2 स्व)संह(V1 °ग)तं; B1.4 सुसंभृ(B4 °स्तु)तं; D2 ममा**; D4.5.7 ममाद्य; M3 ममाय*. —b) T1.2 विद्यते; Cr.m.g.t as in text (for भिद्यते). Dt1 M2 नो विदीर्यते; Dd1 Dm1 T3 नाविदीर्यते. Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 ममायसं(D1 M4 सुसंहतं) यच्छतधा न(M4 वि) दीर्य(Ñ2 B3 [orig.] शीर्य; D1 °य)ते; D2.4.7 निर्भि(D2 **)द्यते यद्भुवि नापि शीर्यते; D5 °द्बहुनापि शीर्यते. —c) Dg1 दुःखेखै (sic). D2.4.7 तु(D2 च) यद्गिये त्वहं(D2 च*); D5 तु यद्वराम्यहं; G3 °र्दितं (for च देहमर्पितं). Ś1 Ñ V1 B D6 त्वयैव मुक्ता(Ś1 D6 °क्ते) च न यन्(Ś1 D6 °तदा; Ñ1 damaged for च न यन्)मृता ह्य(Ñ1 *)हं(Ś1 °यं [sic]); D1 त्वयैव मुक्ता च हता मृताप्यहं; M4 त्वयैव मुक्ता न मृता च यद्यहं. —d) Dt1 ध्रुवं स्वकाले; D2.4.5.7 ह्यदेशकाले; Ct as in text (for ध्रुवं ह्यकाले). Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 ध्रुवं हि मृत्युर्मम नै (B1 सै [sic])व विद्यते.

31 D2.4.5.7 transp. 29 and 31. —a) T1.2 G3 हि; Cm.g as in text (for तु). D2.4 5.7 अनर्थकं मम; T2 अनर्थकारि मे. —b) D2 चीर्णानि (for दानानि). D2.4.5.7 वाक्च(D4 °कु [sic]) संमता(D5 संयमः, यमः being in m.); G2 M1.2 संयमाश्च (for °श्च हि). —c) D2 एषश् (sic) (for तपश्). T3 अवश्य- (for अपत्य-). Dt1 Dd1 Dm1 -काम्यया (for -कारणात्). —For 31, Ś1 Ñ V1 B (reads after 33) D1.6 M4 subst. :

441* इदं तु ते दुःखमतीव यन्मया
सुदुश्चरं तप्तमनर्थकं तपः ।
प्रसादिता यच्च कृताशया मया
निरर्थकं पुत्र सुरद्विजर्षभाः ।

[(l. 1) B1.3 पुनर्; B2 M4 °मे (for तु ते). B4 wrongly repeats मया. V1 इदं च दुःखं दहतीव यन्मया. —(l. 2) Ś1 D6 सुदुष्करं दुःखम्; D1 M4 सुदुस्तर चीर्णम् (for सुदुश्चर तप्तम्). Ś1 D6 तु यः (for तपः). —(l. 3) V1 प्रमादिता (sic); D1 प्रसासादिता (by ditto.). Ś1 D6 ये (for यच्च). M4 मया निराशया. —(l. 4) D1 निररर्थकं (by ditto.); M4 निरर्थका. B3 तत्तु; D1 M4 राम (for पुत्र). Ś1 D6 हृदि प्रहर्षती; Ñ2 °द्विजर्षभात् (sic ?); D1 द्विजाः सुरर्षभाः.]

32 D1 om. 32. Ś1 Ñ V1 D6 M4 read 32ab followed by 441* after 29 (cf. v.l. 29). —a) D2.4.5.7 तु (for

G. 2. 17. 43
B. 2. 20. 55
L. 2. 20. 43

भृशमसुखममर्षिता तदा
बहु विललाप समीक्ष्य राघवम् ।
व्यसनमुपनिशाम्य सा मह-
त्सुतमिव बद्धमवेक्ष्य किंनरी ॥ ३३

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

हि). Ñ2 B3 [अ]कालं (for [अ]काले). V1 यद्य काले. D7 म*णं. Ñ B3 यथेच्छतो(B3 °ति); V1 B4 निजेच्छया; B1 (m. also) त्वये°; B2 स्वकं°; Dt1 Dd1 Dm1 यह°; D2.4.7 नरेश्वरस् ; D5 यदि° (for स्वयेच्छया). —[b]) Ś1 D6 लभेय; B4 लभेह (sic); G2 *भेत. Ś1 Ñ V1 B D5.6 M4 बहु- (for गुरु-). Ś1 D6 -दुःखितः(D6 °ता); Ñ1 V1 B1.3.4 Dg1 Dd1 Dm1 -कर्षितः (sic) (for -कर्शितः). D2.4.7 त्वदर्थमार्यो लभते कदाचन. —[c]) Dm1 (after corr. m. as in text) D7 यता; D5 गंता (for गता). T3 गतामहद्य (metathesis). D2.5 परामिहापदं; D4.7 परेतसंपदा (for परेतसंसदं). —[d]) T3 [आ]त्मना (for त्वया). D4.7 [आ]तुरात्मजा(D7 °ज) (for [आ]त्मजेन वै). —For 32[cd], Ś1 Ñ V1 B (followed by 30) D6 M4 subst.:

442* भवेयमद्यैव विजीविता ध्रुवं
सुदुःखिता राम विनाकृता त्वया ।

[(l. 1) Ś1 V1 D6 M4 स(V1 मि [sic]; M4 कु) जीविता. D6 दृढं (for ध्रुवं). —(l. 2) M4 विजीविता (for सुदुःखिता). M4 transp. कृता and त्वया.]

—After 32, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S(except M4) ins.:

443* अथापि किं जीवितमद्य मे वृथा
त्वया विना चन्द्रनिभाननप्रभ ।
अनुव्रजिष्यामि वनं त्वयैव गौः
सुदुर्बला वत्समिवानुकाङ्क्षया ।

[(l. 2) M2 transp. त्वया and विना. Dt1 °प्रभा (sic); T2 चंद्र* *ननप्रभ; M2 °निभाननेन. —(l. 4) M3 सुदुर्डला (sic). Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1 M3 Cm.t [अ]भिकां(T3 °ल)क्षया; Cg.k (as above).]

33 [a]) M4 *inf. lin. sec. m.* सु in असुखम् . D1 अवाप्य यत् (for अमर्षिता). Dt1 Dd1 Dm1 यदा; D2 तदानीं (for तदा). Ś1 Ñ1 V1 B1.2.4 D6 M4 अवाप्य तत्तु(B1 M4 तत्र) सा(V1 *); Ñ2 B3 समवा(B3 °*)प्य तच्च ना(Ñ2 m. तच्च सा) (for अमर्षिता तदा). G2 भृमश(metathesis)सुख* मर्षि* *दा. —[b]) D2 °वं च; D4.7 नरेंद्रपत्नी (for समीक्ष्य राघवम्). Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 नृप(Ñ2 marg.)महि (B1 °*)षी विललाप दुःखिता. —[c]) Dt1 Dm1 T2 -निशम्य; Cm -निशाम्य (as in text). ❋ Ct : महद्व्यसनं दुःखं निशाम्य । ❋ Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 व्यसनिनमभि(Ś1 D6 °मिव)वीक्ष्य राघवं(B3 °वं स्वं; D5 °वं सा). —[d]) V1 B1 सुतं सुतम् (by ditto.). Ś1 केसरी; D2 सुरभीव (unmetrical); D4.7 सौरभी; D5 सौरभेयी (for किंनरी). —After 33, B reads 441*.

Colophon —*Sarga name* : Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 कौसल्याविलापः(Ñ2 m. विला). —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1.4 D6 om. Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2 T G M1–3 20; Ñ2 B2.3 16; V1 M4 18; D1 73; D4.7 22; D5 25. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः । श्रीनः; T2 श्रीरामचन्द्राय परब्रह्मणे नमः; G M1.2 श्रीरामाय नमः.

१८

तथा तु विलपन्तीं तां कौसल्यां राममातरम् ।
उवाच लक्ष्मणो दीनस्तत्कालसदृशं वचः ॥ १
न रोचते ममाप्येतदार्ये यद्राघवो वनम् ।
त्यक्त्वा राज्यश्रियं गच्छेत्स्त्रिया वाक्यवशं गतः ॥ २
विपरीतश्च वृद्धश्च विषयैश्च प्रधर्षितः ।
नृपः किमिव न ब्रूयाच्चोद्यमानः समन्मथः ॥ ३
नास्यापराधं पश्यामि नापि दोषं तथाविधम् ।
येन निर्वास्यते राष्ट्राद्वनवासाय राघवः ॥ ४
न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः ।
अमित्रोऽपि निरस्तोऽपि योऽस्य दोषमुदाहरेत् ॥ ५
देवकल्पमृजुं दान्तं रिपूणामपि वत्सलम् ।
अवेक्षमाणः को धर्मं त्यजेत्पुत्रमकारणात् ॥ ६

G. 2. 18. 8
B. 2. 21. 6
L. 2. 21. 6

18

☞ D3 missing for Sarga 18 (cf. v.l. 2. 12. 12). —Before 1, Ś1 Ñ V1 B D1.2.5.6 M4 ins. :

444* पुनरेव तु दुःखार्ता कौसल्या राममब्रवीत् ।
न श्रोतव्यं त्वया राम पितुः कामवतो वचः ।
इहैव वस किं तेऽसौ राजा वृद्धः करिष्यति ।
न गन्तव्यं त्वया वत्स जीवन्तीं मां यदीच्छसि ।

[(l. 1) Ś1 D6 M4 मु-; B1 D2 च; D5 सा (for तु). B2 transp. दुःखार्ता and कौसल्या. D1 कौशिल्या. B4 वाक्यम् (for रामम्). —(l. 2) D1.2.5 पुत्र (for राम). M4 कामान्वितं (for कामवतो). —(l. 3) B2 त्वं (for [ए]व). B3 तिष्ठ; D2 त्वां स (for वस). M4 च (for ते). Ñ इहैव वसतः किं ते (for the prior half). D1.2.5 वृद्धो राजा (by transp.). —(l. 4) B1 राम; D5 M4 पुत्र (for वत्स). B3 मा (for मां).]

Dm1 begins with ॐ.

1 [a]) Dg1 Dd1 तदा; Cg तथा (as in text). D5 [अ]पि (for तु). Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 तथा(B2 अथ) तामातुरां(V1 च मातरं) दृष्ट्वा. —[b]) D1 कौशिल्यां राम-. —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 श्रीमांस् (for दीनस्).

2 [a]) Ñ1 ममाप्यद्य; B1 Dm1(after corr. as in text) मयाप्येतद्; Dt1 समाप्येतद् (sic); D2.4.5.7 मम ह्येतद्. —[b]) Ś1 D6 यदार्ये (by transp.); Ñ1 (with hiatus) V1 B1.2(after corr. as in text).4 D1.2.4.7 आर्यो यद्; M4 अंब यद् (for आर्ये यद्). —[c]) Ñ V1 B राज्यमितो; M2.3 राजश्रियं. —[d]) Ś1 D6 वृद्ध-; D4.7 स्त्रियो (for स्त्रिया). Ñ B D1 M4 स्त्रीवाक्येन(B2 [gloss]कैकेयीवाक्येन) प्र(D1 M4 °क्य प्रति)चो(D1 नो)दितः; V1 स्त्रीवाक्यप्रचोदितः (subm.).

3 [a]) Ñ V1 B D1 M4 विपरीतम(D1 °ग)निर्वृद्धः. —[b]) Ñ V1 B D1.5 M4 स्त्रीजितः काम(B3 [also] °ल)लालसः (B4 मानसः). —[c]) Ñ V1 B D1 M4 राजा (for नृपः). Ñ1 B1 Dm1 इति; Ñ2 इह; V1 किं तु; Dg1 अपि (for इव). D1 नो. —[d]) D2 नोद्यमानः. Ñ V1 B D1 M4 कैकेय्या वशमागतः.

4 Ś1 D6 om. 4 and 5. —[c]) D5 निर्वास्यति. Dg1 राज्याद्. —For 4, Ñ V1 B D1 M4 subst. :

445* नापराधं हि पश्यामि न दोषमणुमप्यहम् ।
रामस्य येन राजायं राष्ट्रान्निर्वास्यते वनम् ।

[(l. 1) Ñ2 नापराधं च; V1 अपराधं न. V1 दोषमनुपम् [sic]; D1 दोषगुणम्. B4 [अ]यं (for [अ]हम्). —(l. 2) Ñ B3 रामस्तु. B3 (also as above) मे न (for येन). Ñ1 [अ]थ; B3 यद्; M4 हि (for [अ]यं). V1 रामोयं राज्ञा (for राजायं राष्ट्रान्).]

—After 4, Dg1 G2.3 M1 Ck ins.; G1 ins. after 5 :

446* अद्य वृद्धं हनिष्यामि दुर्गं कामवशं गतम् ।
स्त्रिया युक्तं सुनिर्लज्जं धर्मायुक्तं नृपं तथा ।

[(l. 1) Dg1 Ck अहं हनिष्ये पितरं (for the prior half). Dg1 वृद्धं (for दुर्गं). —(l. 2) G1 सुनिर्लज्जा (sic). Dg1 स्त्रीयुक्तं च विनिर्लज्जं (for the prior half). Dg1 मद्युक्तं; G1.3 संगयुक्तं; Ck धर्मा° (as above). G2 यथा.]

5 Ś1 D6 om. 5 (cf. v.l. 4). —[a]) D2.4.5.7 च (for तं). —[c]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G2.3 M1.3 Cr.m.g.t स्वमित्रो; G1 स्वामिना; M2 स्वामित्रो. G1 वा; G2 [ऽ]सि (for the second ऽपि). D2.4.7 पित्रापि हि निरस्तस्य; D5 अमित्रो हि नरस्तस्य. —[d]) D2 उदावहेत; M3 उपाहरेत्; Cr.g उदाहरेत् (as in text). —For 5, Ñ V1 B D1 M4 subst. :

447* न च पश्यामि तं लोके योऽस्य दोषमुदाहरेत् ।
अमित्रोऽप्यनतिस्निग्धो निरमित्रस्य धीमतः ।

[(l. 1) M4 हि (for च). Ñ2 B3 M4 उपाहरेत्.

—After l. 1, B3 ins. :

447(A)* तत्कथं त्यज्यते पुत्रो ज्येष्ठः सर्वगुणाकरः ।

—(l. 2) Ñ2 V1 B2-4 हि; D1 [ऽ]थ (for ऽपि). V1 [अ]*निस्निग्धो; B3 (also) [अ]नभिस्निग्धो; D1 न चास्निग्धो. Ñ1 निरमित्रस्य च (hypm.); D1 नरमित्रस्य.]

—After 5, G1 ins. 446*.

6 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 देवसत्त्वं. Ś1 Ñ V1 B2.4 D4-7 M4 मृदुं दां(Ś1 शां)तं; B1 सुदं (sic) दांतं; B3 D1 सु(B3 [also] D1 मृ)दुदांतं; M2 ऋतं दांतं. —[b]) D1 इव (for अपि). —[c]) Ś1 V1 B2.4 Dd1 Dm1 D1.2.4.7 M3 अवेक्ष्यमाणः; Dt1 अवेक्षमाणाः; T1 damaged for अ; Ct °णः (as in text) (for अवेक्षमाणः). ※ Ck : अधर्मं अधर्म-

G. 2. 18. 9 B. 2. 21. 7 L. 2. 21. 7

तदिदं वचनं राज्ञः पुनर्बाल्यमुपेयुषः ।
पुत्रः को हृदये कुर्याद्राजवृत्तमनुस्मरन् ॥ ७
यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः ।
तावदेव मया सार्धमात्मस्थं कुरु शासनम् ॥ ८
मया पार्श्वे सधनुषा तव गुप्तस्य राघव ।
कः समर्थोऽधिकं कर्तुं कृतान्तस्येव तिष्ठतः ॥ ९
निर्मनुष्यामिमां सर्वामयोध्यां मनुजर्षभ ।
करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्यदि स्थास्यति विप्रिये ॥ १०
भरतस्याथ पक्ष्यो वा यो वास्य हितमिच्छति ।
सर्वानेतान्वधिष्यामि मृदुर्हि परिभूयते ॥ ११

विग्रहम् । ❀ —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 अकारणं; Dg1 D2.4.5.7 G1.2 M1.2.4 °णे; Cg °णात् (as in text).

7 ^{a}) D2.4 7 अस्य (for इदं). —^{c}) D2.4.5.7 कः कुर्याच्छासनं वीरो. —^{d}) M3 राजधर्मम्. —For 7, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst.; D5 subst. l. 1 only for 7^{ab} :

448* पुनर्बालस्य वृद्धस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ।
कः कुर्याद्वचनं तस्य राजधर्मार्थविद्बुधः ।

[(l. 1) Ñ2 यत्वा (sic) बालस्य; B3 (also as above) यद्बालकस्य; B4 पुनरालस्य (sic). D5 पुनर्बालश्च वृद्धश्च स्त्रीजितश्च विशेषतः. —(l. 2) D1 M4 राजो (for तस्य). B4 -धर्मस्य (for -धर्मार्थ-). Ñ2 -विद्विषः. V1 राजो धर्मा*विद्बुधः (for the post. half).]

8 ^{b}) कश्चिद्. D1 नृपः; D7 जनः (for नरः). —^{d}) Ñ B3 काकुत्स्थ (for आत्मस्थं). D1 M4 शासनं कुरु (by transp.). ❀ Ck : आत्मसंस्थं कुरु त्वदाज्ञामेव राज्ये प्रवर्तय । ❀ —After 8, D5 ins. 449*.

9 ^{a}) Dg1 पार्श्वेन; T1 पा*स (damaged); G1 पार्श्वेषु (for पार्श्वे स-). —^{b}) D2.4.5.7 transp. तव and गुप्तस्य. —^{c}) D2.4.5.7 मुखं द्रष्टुं; T1.2 M1 [ऽ]प्रियं°; Cr.m.g.k as in text (for ऽधिकं कर्तुं). —^{d}) D4 [ए]व (for [इ]व). —For 9, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst.; while D5 ins. after 8 :

449* भूत्ये ते मयि पार्श्वस्थे राज्यावाप्त्यर्थमुद्यते ।
यौवराज्याभिषेकस्य विघातं कः करिष्यति ।

[(l. 1) Ñ1 मयि च; V1 हि मयि; B1 तु मयि (for ते मयि). Ś1 D6 राज्यकार्यार्थम्; B1 राज्यप्राप्त्यर्थम्; D1 राघवो वार्थम् ; D5 त्वयि राज्यार्थम् (for राज्यावाप्त्यर्थम्). —(l. 2) B4 यौवराज्ये. D1.5 M4 -[अ]भिषेकेऽस्मिन्. B1 कं (sic).]

10 ^{a}) T1.2 G3 कृत्स्नाम् (for सर्वाम्). —^{b}) D2.4.5.7 G2.3 M1 पुरुषर्षभ. —^{d}) T3 तिष्ठति (for स्थास्यति). D2.4.5.7 विग्रहे. —For 10, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst. :

450* निर्मनुष्यामयोध्यां हि कुर्यां राम शितैः शरैः ।

[D1 तु (for हि). B2 कुर्याद्रामः. Ś1 शतैः. B1 om. शरैः.]

11 ^{a}) G3 भरतस्यापि. Dg1 T2.3 G1.3 M2 पक्षो वा; D2.4.5.7 वा पक्षे; Cm.g.t as in text (for पक्ष्यो वा). —^{b}) Dg1 [अ]थ; M2 [अ]पि; Cm.t as in text (for [अ]स्य). D5 हंतुम्; G2.3 [अ]हितम् (for हितम्). —^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 सर्वांस्तांश्च; D2 सर्वमेव; D4.5 सर्वमद्य; D7 सर्वं स* (for सर्वानेतान्). D2.4.5.7 G2 हनिष्यामि. —^{d}) T3 वा (for हि). T2 परिभू*ते (moth-eaten). —For 11, Ś1 Ñ V1 B D6 M4 subst. :

451* यौवराज्यविघातं ते यः कुर्वीत नृपाज्ञया ।
भरतस्यापि वा पक्षं यो गृह्णीयादचेतनः ।
तं पापमहमद्यैव प्रेषयिष्यामि यमक्षयम् ।

[(l. 1) Ś1 Ñ2 D6 यौवराज्ये. Ñ1 -[अ]विघातं; V1 -[अ]भिघातं. Ś1 D6 कः (for यः). M4 यौवराज्याभिषेकस्ते न क्रियेत नृपाज्ञया. —(l. 2) V1 भरतस्य च. Ñ2 B3 वाक्यं; B4 पक्ष्यं (for पक्षं). —(l. 3) Post. half hypm. D1 प्रेषयेयं; M4 प्रेषयिष्ये. D6 यमालयं.]

and then cont.; while D1.5(l. 1–2 only) ins. after 11 :

452* नायमद्य क्षमाकालस्तेजो दर्शय राघव ।
क्षमी ह्येकरसो राम लोकेन परिभूयते ।
कैकेय्या नियतं राजा भेदितोऽद्य भविष्यति ।
त्वया तस्य विभिन्नस्य श्रोतव्यं न कथंचन ।
कं हि धर्मं समाश्रित्य त्वामसौ त्यक्तुमिच्छति । [5]

[Ñ1 om. l. 1 —(l. 1) Ś1 D6 नायमव्यक्तिकालस्ते (for the prior half.). —(l. 2) V1 क्षमास्नेकरसो (sic); M4 after corr. *inf. lin. sec. m.* as above. D1.5 M4 वी(D1 धी)र (for राम). B2 (m. also) यः क्षमैकरसो राम (for the prior half). Ñ2 B3 लोके च; B1 लोकेपि; B2 (m. also) लोके स. D5 लोको लोकपते किल (for the post. half). —After l. 2, D5 ins. 454*. —(l. 3) D6 कैकेया. V1 निमुतं (sic) (for नियतं). M4 भवेद् ध्रुवं (for भविष्यति). —(l. 4) D1 M4 transp. त्वया and तस्य. D1 M4 न श्रोतव्यं (by transp.). B4 कदाचन. —(l. 5) Ś1 D6 च (for हि). B3 (also as above) किं धर्मं समभाश्रित्य; D1 M4 कारणं हि(D1 किं) स(M4 कि)मुद्दिश्य (for the prior half). B3 (also) त्वा नरस (for त्वामसौ). Ñ2 B3 D1 अर्हति(D1 °सि [sic]) (for इच्छति).]

—D1 M4 cont. (further) :

453* त्वां त्यक्त्वा भरतं चापि कथं राजानमिच्छति ।

—After 11, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.5(after l. 2 of 452*).7 T G M1–3 ins. :

454* प्रोत्साहितोऽयं कैकेय्या संतुष्टो यदि नः पिता ।
अमित्रभूतो निःसङ्ग बध्यतां वध्यतामपि ।
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।

त्वया चैव मया चैव कृत्वा वैरमनुत्तमम् ।
कास्य शक्तिः श्रियं दातुं भरतायारिशासन ॥ १२
अनुरक्तोऽस्मि भावेन भ्रातरं देवि तत्त्वतः ।
सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेन ते शपे ॥ १३
दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति ।
प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय ॥ १४
हरामि वीर्याद्दुःखं ते तमः सूर्य इवोदितः ।
देवी पश्यतु मे वीर्यं राघवश्चैव पश्यतु ॥ १५
एतत्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
उवाच रामं कौसल्या रुदन्ती शोकलालसा ॥ १६
भ्रातुस्ते वदतः पुत्र लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया ।
यदत्रानन्तरं तत्त्वं कुरुष्व यदि रोचते ॥ १७
न चाधर्म्यं वचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम् ।
विहाय शोकसंतप्तां गन्तुमर्हसि मामितः ॥ १८ G. 2. 18. 23 B. 2. 21. 22 L. 2. 21. 21

उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ।
बलमेष किमाश्रित्य हेतुं वा पुरुषोत्तम ।
दातुमिच्छति कैकेय्यै राज्यं स्थितमिदं त्वया ।

[(l. 1) M2 प्रोत्सारितम्. D2 [ऽ]पि; D4.5.7 हि; M2 तु (for ऽयं). Dd1 Dm1 D4.5.7 M1.2 स(D4.5 सं) दुष्टो; T G1.3 स्तु(T1.2 °तु)ष्टो; G2 स तुष्टो; M3 संदिष्टो; Ct संतुष्टो (as above). —(l. 2) G2 -भूयो (for -भूतो). Dg1 reads from संगं up to मपि in marg. Dg1 निःशंकं; D4.7 निःसंगः. Dg1 T G M1.2 बध्यतां बध्यताम् (by transp.). M3 (after corr. *sec. m.* as above) इति (for अपि). D2.4.5.7 कार्यमारभ(D4.7 °पस्य; D5 °रभ्य)ते त(D2.5 य)दा (for the post. half). —D2.4.5.7 om. l. 3 and 4. —(l. 4) Dm1 (before corr. as above) M3 उत्पथ-; Cm.g °थं (as above). —(l. 5) M2 बलस्येष (sic). D2 हंतुं; D5 दातुं (for हेतुं). —(l. 6) Dg1 T3 G1.2 राज्यं स्फीतम्; Dt1 Ct उपस्थितम्; G3 राज्य° (for राज्यं स्थितम्). Dd1 Dm1 राज्यमेनदुपस्थितं (for the post. half). D2.4.5.7 प्रयच्छेद्भरतायेदं राज्यं निहतकंटकं.]

12 [ab]) D2 साह्यमयं; D5 सार्धं मया (for चैव मया). Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 विग्रहोयं कृतोनेन(V1 °तस्तेन) त्वया सह मयैव(Ñ2 B3 °यापि) च. —[c]) Ś1 Ñ1 V1 B4 D2.4–7 (D5 after corr. as in text) कस्य (for कास्य). D2.4.5.7 महीं (for श्रियं). Dg1 को हि शक्तः प्रियं दातुं. —[d]) Ś1 Ñ B D1.6 M4 बलादिव; V1 om.; Dg1 [अ]रिसूदन; T3 [अ]विनाशन (sic); M2.3 [अ]रिनाशन. D2.4.5.7 आत्मछं(D5 [before corr.] °छे)देन राघव.

13 [b]) Dm1 दैवि; M1 देव (for देवि). —[c]) Dm1 [ए]तद् (for [ए]व). —[d]) D4.7 दत्तेष्टेन च. —For 13, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst. and read after 456* :

455* सर्वभावानुरक्तोऽस्मि रामं भ्रातरमग्रजम् ।
आयुधं तेन सत्येन पादौ चैवालभे तव ।

[(l. 1) D1.6 राम. —(l. 2) Ś1 D6 न्यायवृत्तेन; V1 आयुरंतेन (for आयुधं तेन). D1 M4 [आ]लभामि ते.]

14 [b]) D2.5 प्रविश्यति. —[d]) T1.2 G2 M1 उपधारय(M1 °चक्रमे also in marg.); G3 अभिधारय. D2.4.5.7 पूर्वमेवो (D5 °वा)पधारय. —For 14, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst. and read before 455* :

456* प्रविवक्षति रामोऽयं यदि दीप्तं हुताशनम् ।
पूर्वमेव ततो देवि प्रविष्टं विद्धि मामपि ।

[(l. 1) V1 आः प्रवेक्ष्यति; D1 प्रविवक्षति (sic). —(l. 2) B1 इति (for अपि). Ś1 D6 उपधारय (for विद्धि मामपि).]

15 [a]) D2.4.5.7 दुःखं वीर्यात् (by transp.; D2.4 °र्यां [sic]). —[c]) Dg1 Dt1 D2.4.5.7 M3 देवि. D2.4.5.7 पश्यताद्; M3 पश्यति. —For 15, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst. :

457* अद्य पश्यन्तु मे वीर्यं सर्वशो युधि मानवाः ।
रामाज्ञया दुःखशल्यमयमद्योद्धरामि ते ।

[(l. 1) D1 सर्वतो (for सर्वशो.). D1 M4 भुवि (for युधि). —(l. 2) Ś1 B4 D1.6 अहम्; B1(*inf. lin.*; also as above).3 (also) इमम् (for अयम्).]

—After 15, Dt1 Dd1 Dm1 T2 G M1.2 Ck ins. :

458* हनिष्ये पितरं वृद्धं कैकेय्यासक्तमानसम् ।
कृपणं चास्थिरं बालं वृद्धभावेन गर्हितम् ।

[(l. 1) G2 वृद्धा (sic). G2 -[आ]सक्तसुवतं (for -[आ] सक्तमानसम्). G1 M2 कैकेय्या वशमागतं (for the post. half). —(l. 2) Dt1 Dd1 च स्थितं (for चास्थिरं). Dt1 Dd1 Dm1 बाल्ये. Dm1 मोहितं (for गर्हितम्).]

16 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 इत्येतद् ; D2 एतत्सु-; D4 एवं तु (for एतत्तु). —T3 om. (hapl.) from श्रुत्वा in 16[a] up to वचः in 18[a]. —[d]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5 M2 रुदती. D2.4.5.7 -विह्वला (for -लालसा). Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 दुःखशोकपरिप्लुता.

17 T3 om. 17 (cf. v.l. 16). —[a]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 वचनं रामः M3 वचनं पुत्र (for वदतः पुत्र). —[b]) D2.4.5.7 वचः श्रुतं(D4.7 शुभं) (for श्रुतं त्वया). Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 श्रुतं भक्तिमतो(Ś1 D6 °युतं) हितं. —[c]) D5 तद् (for यद्). D2.4.5.7 G2.3 M1 Ck कार्यमु; Cv.m as in text (for तत्त्वं). Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 एतदेव विमृश्या(D1 °शा)शु. —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 क्रियतां(M4 °ते); D2.4.5.7 आतिष्ठ (for कुरुष्व).

18 T3 om. up to वचः in [a] (cf. v.l. 16). —[a]) Dm1 न चाधर्म्य-; D2.4.5.7 अधर्मिष्ठं(D2 °कं [sic]) (for न चाधर्म्यं). —[b]) D2 मास (sic) (for मम). —[c]) D2 शो*-

G. 2. 18. 23
B. 2. 21. 23
L. 2. 21. 21

धर्मज्ञ यदि धर्मिष्ठो धर्मं चरितुमिच्छसि ।
शुश्रूष मामिहस्थस्त्वं चर धर्ममनुत्तमम् ॥ १९
शुश्रूषुर्जननीं पुत्र स्वगृहे नियतो वसन् ।
परेण तपसा युक्तः काश्यपस्त्रिदिवं गतः ॥ २०
यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहम् ।
त्वां नाहमनुजानामि न गन्तव्यमितो वनम् ॥ २१
त्वद्वियोगान्न मे कार्यं जीवितेन सुखेन वा ।
त्वया सह मम श्रेयस्तृणानामपि भक्षणम् ॥ २२
यदि त्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वा मां शोकलालसाम् ।
अहं प्रायमिहासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ २३
ततस्त्वं प्राप्स्यसे पुत्र निरयं लोकविश्रुतम् ।
ब्रह्महत्यामिवाधर्मात्समुद्रः सरितां पतिः ॥ २४

(for शोक-). —^{d}) D2.4.5.7 T2 G2 M1.3 मा(D2.4.7 न; D5 M3 मां) वनं गंतुमर्ह(D5 °मिच्छ)सि. ✡ Ck : मां विहाय वनं गन्तुं नार्हसि । ✡ —For 18, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst ; D5 ins. only l. 2 after 18 :

459* न मे सपत्न्या वचनाद्वनं गन्तुमितोऽर्हसि ।
शोकपावकसंतप्तां मां विमुच्यारिकर्षण ।

[(l. 1) Ñ1 B1.3 D1 इहार्हसि; V1 त्वमर्हसि. —(l. 2) B1 शोक. Ñ1 -पाव॰-. B1.2.4 D5 M4 उत्सृज्य; D1 उद्धृत्वा(sic) (for विमुच्य). Ś1 D6 [अ]रिंदम; B4 विकर्षण.]

19 D5 repeats 19^{ab} after 460*. —^{a}) Ś1 Ñ V1 B D6 धर्मं च; D7 सर्वज्ञ; M2 धर्मज्ञो. K and B(eds.)इति (for यदि). Ś1 D6 धर्मात्मन् ; Ñ V1 B धर्मज्ञ(Ñ2 °ज्ञः); Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.5(second time).7 T3 G1.2 M1–3 धर्मिष्ठ; D1.5(first time) M4 धर्मं(D5 °र्मे) त्वं(D1 त्वां); Cm as in text (for धर्मिष्ठो). —^{b}) G2 damaged for मिच्छतु. Ś1 Ñ V1 B D1.5(first time).6 M4 पौ(Ś1 D6 M4 पु)राण(D5 °णा)मनुवर्तस्व(D5 °त). —D1 M4 (hapl.) om. 19^{cd}. —^{c}) Ś1 D6 शुश्रूषुर्; Ñ V1 B (B1 m. also) D2.5.7 शुश्रूषन् ; D4 शुश्रूषु (sic). Ś1 B3 (also) D6 च (for त्वं). —^{d}) Ñ1 धर्म॰रः; Dg1 नरधर्मम् (for चर धर्मम्). V1 अनुत्त॰म् . —After 19, Ś1 Ñ V1 B D6 ins.; while D1.5 M4 ins. after 19^{ab} (D1 M4 owing to om.) :

460* ततो ममापि वचनं धर्म्यं कर्तुमिहार्हसि ।
पुरा मातुर्नियोगाद्धि शक्रः परपुरंजयः ।
भ्रातृञ्जघान सापत्न्यात्राज्यं चाप दिवौकसाम् ।

[Ś1 Ñ V1 B D6 om. l. 1. —(l. 1) D5 धर्मं कर्तुमितोर्हसि (for the post. half). —(l. 2) B1 तु (for हि). D1.5 M4 मातुर्वि(M4 °र्नि)योगाद्धि पुरा (for the prior half). —(l. 3) Ś1 D6 सापत्न्याद्; Ñ2 B1–3 D1.5 सापत्नान्. B4 उज्जं (sic) (for राज्यं). Ñ V1 B2 D1.5 चापि; M4 प्राप्त (for चाप).]

—Thereafter D5 repeats 19^{ab}.

20 ^{a}) Ñ V1 B1–3 D2.5 शुश्रूषन् ; B4 D4.7 G3 शुश्रूष. Ś1 D6 M3 (before corr.) तत्र; Dd1 Dm1 D5 पुत्रः (for पुत्र). —^{b}) D2.5.7 निर(D2 °य)तोपि सन् (for नियतो वसन्). —^{d}) B1.3 Dt1 D2.4.5.7 कश्यपस् . —For 20, D1 M4 subst. :

461* तथैव का(D1 क)श्यपेनापि मातुः कृत्वा प्रियं वचः ।
यशो लोके महत्प्राप्तं स्वर्गलोकश्च शाश्वतः ।

21 B2 reads 21^{ab} in marg. —^{a}) D2 यथैवं. B1 D2 राज्य- (for राजा). G2 पूजस् (sic). —^{b}) Dg1 G2 [अ]पि; T1.2 [अ]स्मि (for हि). Ś1 Ñ V1 B D2.4–7 तथाहमपि पुत्रक; D1 M4 तथैवाहम(M4 °हं न)संशयः. —^{c}) Dg1 त्वामहम् ; D2.4.5.7 अहं त्वाम् ; T2 त्वां सोहम् (for त्वां नाहम्). Ś1 D6 त्वया ममापि वचनात् ; Ñ V1 B D1 M4 म(D1 स)माप्यतस्ते(B1 °तीत्य) वचनान्(B1 °नं).

22 G1 om. 22–23^{ab}. —^{ab}) D5 च (for वा). Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 न चैव त्व(B1 त)द्विहीनाहं जीवेयमिति मे मतिः(Ñ1 damaged for मतिः). —After 22^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 ins. :

462* मामुपेक्ष्य च राम त्वं न वनं गन्तुमर्हसि ।
गन्तव्यं यदि चावश्यं मयैव सहितो व्रज ।

[(l. 1) D6 अपेक्ष्य. Ñ B3 ममाप्यपेक्षया राम; V1 B1.2.4 D1 M4 मदपेक्षयापि(M4 °हि) राम त्वं (hypm.) (for the prior half). V1 वनं गंतुं न चार्हसि (for the post. half). —(l. 2) V1 B2.4 D1 M4 वा (for च). Ñ2 V1 B3 [अ]रण्यं (for [अ]वश्य).]

—^{c}) Ñ V1 B2–4 D1 M4 हि मे सह; B1 हि सह मम (for सह मम).

23 G1 om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). —^{ab}) D2.4.5.7 यदि यास्यस्य(D2 °स्यर [hypm.])ण्यं त्वं (for ^{a}). D4.7 transp. त्यक्त्वा and मां. M3 om. मां (subm.). Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 यदि वा मां(Ś1 D6 मां सं; M4 त्वं मां)परित्यज्य वनं यास्यसि राघव. —D2 om. (hapl. ? cf. 23^{cd} in D4) 23^{cd}. —^{c}) Dg1 Dt1 Dm1 T2 [आ]शिष्ये. Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 ततोहं प्रायमाशि(Ś1 V1 D6 M4 °सि)ष्ये; D4.5.7 ततः प्रायमु(D4 °उ)पाशि(D5 °सि)ष्ये; M2 तदाहं प्रायमासिष्ये. —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 च; M4 [अ]हं (for हि). V1 शक्नोमि; B3 (m. also) D6 शक्ष्यामि; D1 शिक्ष्यामि (both sic); T2 वक्ष्यामि.

24 ^{ab}) D2.4.7 ततः प्राप्स्यस्यधर्मं त्वमतुलं धर्मवत्सल. —For 24^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1.5.6 M4 subst. :

463* मातृहा निरयं घोरं तेनावाप्स्यसि कल्मषम् ।

[Ś1 मातृहानिमयं; Ñ2 °हानिमयं; B3 °हानिरियं. Ś1 त्वमेवाप्स्यसि; V1 D1.5(after corr. as above).6 तेन वाप्स्यसि. Ñ V1 B3 किल्बिषं; D1 शाश्वतं; D5 कर्मणा; M4 कल्मषी (for कल्मषम्).]

विलपन्तीं तथा दीनां कौसल्यां जननीं ततः ।
उवाच रामो धर्मात्मा वचनं धर्मसंहितम् ॥ २५
नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम ।
प्रसादये त्वां शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनम् ॥ २६
ऋषिणा च पितुर्वाक्यं कुर्वता व्रतचारिणा ।
गौर्हता जानता धर्मं कण्डुनापि विपश्चिता ॥ २७
अस्माकं च कुले पूर्वं सगरस्याज्ञया पितुः ।
खनद्भिः सागरैर्भूमिमवाप्तः सुमहान्वधः ॥ २८
जामदग्न्येन रामेण रेणुका जननी स्वयम् ।
कृत्ता परशुनारण्ये पितुर्वचनकारिणा ॥ २९

G. 2. 18. 36
B. 2. 21. 33
L. 2. 21. 35

—Ś1 D6 om. 24[cd]. —[c]) M3 [अ]धर्म्यात्. Ñ V1 B D1.2.4.5.7 M4 ब्र(M4 [before corr.] ब्रा)ह्मणा(B4 °पा)प (Ñ1 ब्रह्मघ्नाना)मि(D1 °दि)वाकस्मात् .—After 24, D1 (l. 1 only).2.4.5.7 ins. :

464* गुरोरप्यधिका माता धर्मज्ञाः कथयन्ति हि ।
कुरु मे वचनं पुत्र मा पितुः परचेतसः ।

[(l. 1) D5.7 अभ्यधिका. D2.7 ह (for हि).]

25 [a]) Dg1 तदानीं तां; D1 यथा दीनां (for तथा दीनां). M4 इत्येवं विलपंतीं तां. —[b]) Ś1 D6 शोकमूर्छितां; Ñ V1 B दुःखमूर्छितां; D1 M4 शोककर्शितां. —[d]) B4 धर्मसंहतिः. —After 25, Ś1 D2.4–7 ins. :

465* किमेतद्देवि धर्मज्ञे स्नेहविक्लवया त्वया ।
भाषितं स्मर धर्मं त्वमात्मानं स्वकुलं तथा ।
भर्तारं परमोदारं ततो मातः प्रशाधि माम् ।
जानतोऽपि हि मातॄणां दुःखं पुत्रप्रवासजम् ।

[(l. 2) D4(before corr. as above) पाहि (for स्मर). —(l. 3) D7 तमो (sic) (for ततो). —(l. 4) D2 *नस्यापि; D4.7 जानन्नपि हि; D5 जानंतस्यापि (sic) (for जानतोऽपि हि). D2 lacuna for प्र; D4 -प्रवासनं (for -प्रवासजम्).]

26 [a]) Dt1 *स्ति; G1 कास्ति; Ct as in text (for नास्ति). G3 प्रियं (for पितुर्). —[b]) Ś1 D2.4–7 प्रतिकूलयितुं. —[c]) Ś1 D6 T3 M3 त्वा. —[d]) Ñ V1 B D1 M4 गमिष्ये वचनात्पितुः. —After 26, Ś1 Ñ V1 B D6 M4 read 30[ab] (471*); D1(along with 471*).2.4.5.7 read 30 and then 29 (cf. v.l. 29).

27 D5 om. (hapl.) 27[ab]. —[a]) D1.2.4.7 G2 M1 [अ]पि (for च). —[b]) Dg1 Dt1 D1.2.4.7 G3 M2 वनचारिणा. —[cd]) D1 कण्वेन; D4 कनापि; D5 कंडुना (for कण्डुना). Dg1 M3 transp. जानता and कंडुना. Dt1 Dd1 Dm1 D4(m.) T1.3 च; D2 [अ]ति- ; G1 M3 हि (for [अ]पि). —For 27, Ś1 Ñ V1 B D6 M4 subst. :

466* कण्डुना चापि सिद्धेन वनाश्रमनिवासिना ।
महर्षिणा गौर्विशस्ता तथैव पितुराज्ञया ।

[(l. 1) V1 कंतुनाम्ना; B4 क*ना च; D6 क(before corr. का)न्युना च (for कण्डुना च). B1 [अ]पि च (by transp.). D6 वृद्धेन (for सिद्धेन). Ñ V1 B3 वनवास-; B2 वनाश्रय- (for वनाश्रम-). B4 -निवासिनः (sic). —(l. 2) V1 damaged; B2 (m. also) महर्षीणां (for महर्षिणा).]

28 D5 repeats 28[ab] as in D2 after 469*. —[a]) Dt1 Dd1 Dm1 D4.7 तु (for च). D2.4.7 कृतं पूर्वैः (for कुले पूर्वं). —[b]) D2.4.7 पितुर्वचः (for [आ]ज्ञया पितुः). —D2.4.7 om. 28[cd]. —[c]) M2 सागरं पूर्वम् (for सागरैर्भूमिम्). —[d]) Dd1 Dm1 संप्राप्तः; Cm as in text (for अवाप्तः). —For 28, Ś1 Ñ V1 B D1.5.6 M4 subst. :

467* अस्माकं पूर्वकैश्चापि खनद्भिः पितुराज्ञया ।
भूतलं सगरापत्यैर्महान्लब्धवधः कृतः ।

[Ś1 V1 (both hapl.; cf. 463*) D1 om. l. 1. —(l. 1) Ñ1 पूर्वजैश्च. B3 (also as above) खनितं (for खनद्भिः). —(l. 2) Ś1 Ñ1 B1 भूतले. D1 सगरात्मजैर्भूमितलं (hypm.); D5 सागरैरात्मजैर्भूमेर्; M4 सगरस्यात्मजैर्भूमिं (for the prior half). Ś1 B2 D5 महा- (for महान्).]

—Ś1 Ñ V1 B D1.5.6 M4 cont.; D7 ins. after 28[ab] :

468* तदेतन्न मयैकेन क्रियते पितृशासनम् ।

[D1.5 M4 तदेवं (for तदेतन्). D7 °देवि मा शुचः (for the post. half).]

—D1.5 cont. further :

469* प्रायशश्च नृभिः सद्भिर्गतो मार्गोऽनुगम्यते ।

—Thereafter D5 repeats 28[ab] (as in D2).

29 Ś1 Ñ V1 B D6 M4 transp. 29 and 30[ab] (including 471*); D1.2.4.5.7 transp. 29 and 30 and both the groups read them after 26. —[a]) B4 यामदग्नेन; Dt1 Dd1 T2 जामदग्नेन; D4 जामदग्नेन. D2 reads from ण up to कारिणा in [a] in marg. —[b]) Ś1 Ñ V1 B D6 M4 जनन्याः किल धीमता. —[cd]) Dg1 कृंता; D1.5 कृत्वा; D2 हता; Cm as in text (for कृत्ता). Dg1 Dt1 D4.7 G2 M1.3 -कारणात्. Ś1 Ñ V1 B D6 M4 शिरश्छिन्नं परशुना क्रुद्धस्य पितुराज्ञया. —After 29, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

470* एतैरन्यैश्च बहुभिर्देवि देवसमैः कृतम् ।
पितुर्वचनमक्लीबं करिष्यामि पितुर्हितम् ।

[(l. 1) Dt1 Dm1 T3 दिवि (for देवि). —(l. 2) Dm1 आक्लीबं.]

G. 2. 18. 38
B. 2. 21. 35
L. 2. 21. 38

न खल्वेतन्मयैकेन क्रियते पितृशासनम् ।
पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते ॥ ३०
तदेतत्तु मया कार्यं क्रियते भुवि नान्यथा ।
पितुर्हि वचनं कुर्वन्न कश्चिन्नाम हीयते ॥ ३१
तामेवमुक्त्वा जननीं लक्ष्मणं पुनरब्रवीत् ।
तव लक्ष्मण जानामि मयि स्नेहमनुत्तमम् ।
अभिप्रायमविज्ञाय सत्यस्य च शमस्य च ॥ ३२

30 Ś1 Ñ V1 B D6 M4 transp. 29 and 30^{ab} (including 471*); D1.2.4.5.7 29 and 30 and both the groups read them after 26. —^{a}) M2 [इ]दं; M3 [ए]व (for [ए]तन्). Ś1 D6 [ए]तेन (for [ए]केन). —After 30^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1 (after 30).5.6 M4 ins.:

471* अरण्यवासः साधूनां विशेषेण प्रशस्यते ।
इदं च मे कथयतां ब्राह्मणानां परिश्रुतम् ।
पुरा कृतं पितृवचो यथान्यैरपि साधुभिः ।।

[(l. 1) B1 -वासश्च (hypm.). —(l. 2) Ñ B3 मया; D1 तु° (for च मे). D6 प्रतिश्रुतं. —(l. 3) B3 reads *sup. lin.* पुरा कृतं (as above). Ś1 D6 यदन्यैर्.]
while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

472* एतैरपि कृतं देवि ये मया तव कीर्तिताः ।
नाहं धर्ममपूर्वं ते प्रतिकूलं प्रवर्तये ।

[(l. 1) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 M2 परिकीर्तिताः; G2.3 M1 कीर्तितास्तव (by transp.). —(l. 2) M3 धर्मातिपूर्वं.]
—^{c}) Dm1 **अभिप्रेत्य.** Ś1 V1 D6 **प्रायशः पितृभिः सद्भिर्**; Ñ B M4 **प्रायशश्च** (Ñ B3 °**शो हि**) **नृभिः सद्भिर्**; D1.2.4.5.7 **आद्यैरपि कृ** (D2 **ह**)**तं देवि.** —^{d}) Ñ2 B3 **कृतो**; D2 **ततो** (for **गतो**). D2 **मार्गी.** B4 [ऽ]**नुमन्यते.**

31 M4 om. (hapl.?) 31; D7 om. 31^{ab}. —^{ab}) D2.4.5 **न मयैकेन** (for **तु मया कार्यं**). D2.4.5 **देवि मा शुचः** (for **भुवि नान्यथा**). Ś1 Ñ V1 B D1.6 **करिष्ये वचनं तस्मात्पितुरद्य** (Ñ2 B2.4 D1 °**रंब**; B3 °**थं**) **प्रसीद मे.** —^{c}) D4.7 **सर्वं** (for **कुर्वन्**). —^{d}) Ś1 B1 **Ck किंचिन्.** Ś1 Ñ V1 B D1.6 **न** (Ś1 **नु**) **प्रशस्यते**; G3 °******; D2.4.5.7 **विप्रमुह्य** (D2.7 °**च्य**)**ते**; **Cm.g.t नाम हीयते** (as in text).

32 ^{a}) Ñ V1 B D1 M4 **इत्येवम्** (for **तामेवम्**). Ñ V1 B D1 M4 **कौश** (D1 °**शि**; M4 °**स**)**ल्यां**; T2 **ज*नीं**; T3 **वचनं** (for **जननीं**). Ś1 D6 **इत्युक्त्वा चैव** (D6 **चापि**)**कौसल्यां.** —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 **रामो लक्ष्मणम्** (for **लक्ष्मणं पुनर्**). —After 32^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.5.7 T G M1–3 ins.:

473* वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठं श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।

[D2.4.5.7 अर्थ- (for वाक्य-). Dt1 Dm1 (before corr. as above) D2.5 T3 G1.2 M1.3 श्रेष्ठः (T3 G1 °ष्ठ [sic]) (for श्रेष्ठं). Dg1 श्रेष्ठं (for श्रेष्ठः).]
—^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 **जानामि लक्ष्मणाहं ते** (D1 M4 **ते लक्ष्मणाहं** [by transp.]). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1.6 **भक्तिभावम्** (for **मयि स्नेहम्**). M4 **रामे भक्तिमनुत्तमां.** —After 32^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 ins.:

474* मदर्थमपि ते प्राणा अपि जानामि राघव ।
दुःखशल्यं त्वविज्ञानात्संघट्टयसि मे पुनः ।
तदेव तावद्दुःखं मे यदसौ मत्कृते नृपः ।
दुःखेन महताविष्टः शेते मोहमुपागतः ।
कैकेय्या स्त्रीस्वभावेन पातितो धर्मसंकटे ।
मूर्च्छामुपागतो राजा न संज्ञां लभते चिरात् ।
अहो कृच्छ्रमहो दुःखं यत्पापं कर्तुमिच्छसि ।
धर्मज्ञस्य पितुः को नु मादृशो राज्यलिप्सया ।
उत्क्रम्य शासनं जीवेत्सर्वलोकविगर्हितः ।
मा भूत्स कालः सौमित्रे यदहं शासनं पितुः ।
इच्छेयं समतिक्रम्य मुहूर्तमपि जीवितुम् ।

[(l. 1) B3 यदर्थम्. Ñ1 अम (corrupt) (for the first अपि). D1 च (for ते). V1 B3 (also) D1 प्राणान्; B4 प्राणाम् (sic); M4 प्राणांस् (for प्राणा). D1 जह्या; M4 त्यक्तान् (for the second अपि). B3 D1 M4 लक्ष्मण (for राघव). —(l. 2) Ś1 D6 इवा (D6 [before corr.] °व)ज्ञानात्; M4 (after corr. *pr. m.*)किमज्ञानात्. B4 मनः (for पुनः). —(l. 3) D1 तम् (for तद्). B3 भाव (for तावद्). D1 यदासौ; M4 यदयं (for यदसौ). Ñ1 पुनः (for नृपः). —(l. 4) D6 (before corr.) आविष्टः. —(l. 5) Ñ2 कैकेयी-. Ñ2 B4 पतितो; B1 पतिता (sic); D1 [औ]पातितो (for पातितो). —All the above MSS. (except M4) om. l. 6. —(l. 7) B4 स्वहो (for the first अहो). D1 दुःखं महत्कृच्छ्रं; M4 दुःखमहोकृच्छ्रं (by transp.) (for कृच्छ्रमहो दुःखं). Ś1 तत्तापं; B1 नत्पापं; D6 नत्पापं. Ñ2 D1 अर्हसि; M4 इच्छति. —(l. 8) Ś1 V1 D6 कोत्र; B1 कोस्य; B4 कोर्थः; D1 कोपि; M4 कानान् (for को नु). M4 धन- (for राज्य-).
—After l. 8, M4 ins.:

474(A)* को नाम वद सौमित्रे प्राकृतोऽपि पितुः सुतः ।

—(l. 9) M4 त्युत्क्रम्य. M4 -विगर्हितं. —(l. 10) D1 स कालोस्तु; M4 नः स कालः (for भूत्स कालः). V1 B4 D1 यत्राहं; M4 यदाहं (for यदहं). —(l. 11) Ñ2 B4 इच्छेहं.]

—After 32^{cd}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.5.7 T G M1–3 ins.:

475* विक्रमं चैव सत्त्वं च तेजश्चैव दुरासदम् ।
मम मातुर्महद्दुःखमतुलं शुभलक्षण ।

[D2.4.5.7 om. l. 1. —(l. 1) Dg1 Dt1 T G1.3 M3 सु; M2 [अ]पि (for [ए]व in the post. half). —(l. 2) D2.4.5.7 समं मात्रे (D4.7 °त्रे)व मे दुःखं (for the prior half). Dg1 T1.2 G2.3 M1.2 त्वद् (Dg1 त्वं) दुःखं; D2.4.5.7 मन्यसे; T3 M3 अदुःखं (for अतुलं). D5 -लक्षण.]

धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् ।
धर्मसंश्रितमेतच्च पितुर्वचनमुत्तमम् ॥ ३३
संश्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातुर्वा ब्राह्मणस्य वा ।
न कर्तव्यं वृथा वीर धर्ममाश्रित्य तिष्ठता ॥ ३४
सोऽहं न शक्ष्यामि पितुर्नियोगमतिवर्तितुम् ।
पितुर्हि वचनाद्वीर कैकेय्याहं प्रचोदितः ॥ ३५
तदेनां विसृजानार्यां क्षत्रधर्माश्रितां मतिम् ।
धर्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥ ३६
तमेवमुक्त्वा सौहार्दाद्भ्रातरं लक्ष्मणाग्रजः ।
उवाच भूयः कौसल्यां प्राञ्जलिः शिरसानतः ॥ ३७
अनुमन्यस्व मां देवि गमिष्यन्तमितो वनम् ।
शापितासि मम प्राणैः कुरु स्वस्त्ययनानि मे ।
तीर्णप्रतिज्ञश्च वनात्पुनरेष्याम्यहं पुरीम् ॥ ३८ G. 2. 18. 53 B. 2. 21. 47 L. 2. 21. 53

—B4 om. 32[e]–34. —[e]) B1 नाभिप्रायम्. Ś1 Ñ1 B1.3 D1 अभिज्ञाय; Dg1 Dt1 न वि°; T1 *inf. lin. pr. m.*; Cg as in text (for अवि°). —[f]) D2.4.5.7 जस्सत्त्व(D4 °त्य) स्य; T2 समस्य च (for सत्यस्य च). D2 श्रमस्य (for शमस्य). Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.6 M4 नैवं(D1 °व) मां (B1.2 ममैवं; M4 मा मैवं) वक्तुमर्हसि. —After 32, Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.6 M4 ins.:

476* साधु लक्ष्मण संशाम्य मम चेदिच्छसि प्रियम् ।
[D1 संसामि (for संशाम्य).]

33 B4 om. 33 (cf. v.l. 32). —[b]) D2.4.5.7 धर्मः सत्ये प्रतिष्ठितः. —[c]) M3 धर्मं. Dg1 (before corr.) -संस्थितम् (for -संश्रितम्). Dt1 Dd1 Dm1 अप्येतत् (for एतच्च). D2.4.5.7 धर्माश्रयं(D4 °श्रितं)हि मे तच्च(D4.7 तच्चैव). —For 33, Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.6 M4 subst.:

477* धर्मे स्थितिः परो लाभो धर्मो धारयते धृतः ।
न च धर्मो धृतो मेऽन्यः पितुराराधनादृते ।

[(l. 1) Ś1 Ñ2 V1 B3 D6 धर्म-. V1 [ऽ]पायो (for लाभो). D1 धर्मं (for धर्मो). V1 नृपः; D1 बुधः (for धृतः). —(l. 2) Ñ1 धर्मो वा धृतो (hypm.); Ñ2 धर्मोधृतो; B2 D1 M4 धर्मो(D1 °र्मं) मतो (for धर्मो धृतो). Ś1 D6 मन्ये; Ñ B1.3 (also as above) मेघः M4 सौम्य (for मेऽन्यः). V1 न धर्मोस्ति मतो मेन्यः (for the prior half). D1 M4 परः (for ऋते). Ś1 D6 पितुराज्ञामृतेनघ (for the post. half).]

34 B4 om. 34 (cf. v.l. 32). —[a]) D1.2.4.5.7 संश्रुत्य हि; T1.2 सुसंश्रुत्य. —[b]) D7 G2 M1 च (for the second वा). —T3 om. 34[cd]. —[c]) D1.2.4.5.7 कर्तव्यं नान्यथा वीर. —[d]) D1 आश्रुत्य. D1 जानता; D4.7 चेष्टता (for तिष्ठता). —For 34, Ś1 Ñ V1 B1–3 D6 M4 subst.; D1 ins. after 34:

478* करिष्यामीति संश्रुत्य तदहं पितृशासनम् ।
न कुर्यां यदि सौमित्रे सर्वथैव धिगस्तु माम् ।

[(l. 1) V1 संस्मृत्य (for संश्रुत्य). Ś1 D1.6 M4 यद् (for तद्). —(l. 2) Ñ2 सौमित्रि (sic).]

—B3 cont.:

479* जीवितुं नैव शक्ष्यामि पितुर्वाक्यबहिर्मुखः ।

35 [a]) Ś1 शिक्ष्यामि; Ñ2 B1 शक्नोमि; D6 शक्यामि (sic). Dt1 Dd1 Dm1 पुनर्; G3 *तुर् (for पितुर्). D2.4.5.7 पितुर्न शक्ष्या(D2 °क्ष्या [sic])मि(by transp.). —[b]) Ñ V1 B3.4 नियोगाद्; B1(after corr. as in text).2(before corr. as in text) नियोगान्. Ñ V1 B3 अपवर्तितुं; B1.2 D1 नानुवर्तितुं; B4 विनिवर्तितुं; D6(before corr.)इति वर्तितुं. —[c]) V1 न पितुर्; T1 पितुर्वा (for पितुर्हि). Ś1 Ñ B D1.6 M4 [अ]नुमतं तन्मे(Ñ1 सत्यं; B4 मन्ये); V1 अनुमतं मे; D2 °देव (for वचनाद्वीर). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 समु (D1 M4 यदु)दाहृतं; D2.4.5.7 [अ]हं प्रणोदितः.

36 [a]) Ś1 Ñ B D1.6 M4 एता(M4 °ना)मुत्सृज(D1 °ज्य); V1 एतास्वत्सृज (sic); Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D5 T1.2 G1.3 M1 एतां विसृज(D5 [before corr.]°ज्य); M2 एवं विसृज; M3 एकां विसृज. —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 -विद्या (M4 -धर्मा)कुलां (for -धर्माश्रितां). D2 पतिं; D7 गतिं (for मतिम्). —[cd]) G2.3 आश्रयता तैक्ष्ण्यं. D2.4.5.7 वशगो भव; T3(after corr. as in text) अभि° (for अनुगम्यताम्). Ś1 Ñ V1 B D1.6 धर्ममाश्रित्य स(V1 B2.4 D1.6 म)द्बुद्धिमनुवर्तितुमर्हसि; M4 धर्मोयमस्मिन्नस्माकं शाम्यतां संभ्रमस्तव.

37 [a]) Ñ1 इत्येवम्; M2 तदेवम्. Ñ1 वचनं; D2.4.5.7 सौमित्रिं; M3 धर्मात्मा (for सौहार्दाद्). Ś1 Ñ2 V1 B D1.6 M4 इत्युक्त्वा वचनं(M4 °नुनयन्) रामो. —[b]) Dd1 -[अ]ग्रतः. Ś1 Ñ V1 B D1.6 लक्ष्मण लक्ष्मिवर्धनं; D2.4.5.7 लक्ष्मणं शुभलक्षणं; M4 लक्ष्मणं हेतुमद्वचः. —[c]) D2.4.5.7 रामः (for भूयः). D1 कौशिल्यां. —[d]) B4 प्रांज*; D7 प्रावलिः (sic) (for प्राञ्जलिः). B4 शिरसा नतं.

38 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 अनुजानीहि; D2.4.5.7 अनुजानीष्व; G2 अनुमन्य*. G1 मा (for मां). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 करिष्ये शासनं पितुः; Dg1 T1.3 G3 M2 गमिष्येहमितो वनं; D2.4.5.7 गंतुमिच्छाम्यहं वनं. —[c]) G1 M2.3 च (for [अ]सि). Ś1 B2 (m. also) D6 मया (for मम). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 पुनरागमनेन(B2 [m. also]°नाय) च. —After 38[cd], B1 ins.:

480* यदि विघ्नं करोष्यत्र यास्यामि गहनं वनम् ।

—[e]) D5 पूर्णप्रतिज्ञश्च; M1 तीर्णप्रतिज्ञं. Ś1 Ñ V1 B D1.6

G. 2. 18. 54
B. 2. 21. 63
L. 2. 21. 54

यशो ह्यहं केवलराज्यकारणा-
न्न पृष्ठतः कर्तुमलं महोदयम् ।
अदीर्घकाले न तु देवि जीविते
वृणेऽवरामद्य महीमधर्मतः ॥ ३९

प्रसादयन्नरवृषभः स मातरं
पराक्रमाज्जिगमिषुरेव दण्डकान् ।
अथानुजं भृशमनुशास्य दर्शनं
चकार तां हृदि जननीं प्रदक्षिणम् ॥ ४०

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

M4 कुशली(D1 °लैः) (for च वनात्).—[f]) T2 moth-eaten for म्य. Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 पादौ द्र(D6 र)क्ष्यामि ते पुनः.—After 38, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 ins. :

481* गच्छेयं त्वदनुज्ञातो निर्व्यलीकेन चेतसा ॥

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.5.7 T G M1–3 ins. :

482* ययातिरिव राजर्षिः पुरा हित्वा पुनर्दिवम् ।

[G3 एव (sic) (for इव). M3 यथा (for पुनर्). D2 यथा राज्यं प्रतापवान्; D4.5.7 यथा राजा गतो(D5 °ज्यं तपो) वनात् (for the post. half).]

—Thereafter, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. a passage given in App. I (No. 11).

39 [a]) Ct यशो (as in text). V1 न शोकतो; Dt1 यतो ह्यहं; Dm1 यशो ह्ययं; D1 M4 यशोव्य(M4 °ध्य)यं; D4.7 य(D7 त)था ह्यहं. Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 देवि न (for केवल-). G1 -राजकारणान् .—[b]) D2 M3 न(D2 मे) पृच्छतः. Dm1 D4.7 अहं (for अलं). Ś1 Ñ V1 B D1.5.6 M4 परि(D5 नाहं)त्यजेयं सुकृतेन ते शपे.—[c]) Ś1 Ñ V1 B D1.4–7 नरलोक- (for न तु देवि). T3 damaged for -जीवि in -जीविते. D2 अदीर्घकालोमरलोकजीविते; M3 अदीर्घकालस्य हि जीवितस्य.—[d]) Ś1 Ñ V1 B D1.5.6 वृणोमि धर्मं न(V1 *); D2.4.7 वृणे ब(D2 च)लान्नाद्य; M2 वृणे चराम्यद्य. D4 अमर्षतः (for अधर्मतः). B1.4 महीं न ध(B1 **)र्मतः. M4 वृणोति धर्मादितरत्कथं बुधः.—After 39, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 ins. :

483* प्रसादये त्वां शिरसा यतव्रते
प्रसीद मे कर्तुमविघ्नमर्हसि ।
वनं गमिष्यामि नृपाज्ञया ह्यहं
प्रदेह्यनुज्ञां शिरसा नतस्य मे ।

[(l. 1) D6 त्वा. M4 प्रसादयेयं. B4 यतव्रतैः; D1 (before corr. नतस्य मे) [अ]द्य सुव्रते; D2.4.7 M4 यतव्रतां (D2 M4 °तः). —(l. 2) D1 सप्रीद (metathesis) (for प्रसीद). M4 इदं त्वम् (for अविघ्नम्). —(l. 3) D1 M4 वनं(D1 °ने) गमिष्ये पितुराज्ञया ह्यहं(M4 °रंब शासनात्); D2.4.5.7 वनं गमिष्याम्यहमाज्ञया पितुः. —(l. 4) M4 नतोस्म्यनुज्ञां कुरु गम्यतामिति.]

40 D1 M4 om. 40.—[a]) Ñ1 V1 नरर्षभः (subm.); D2.4.5.7 नरऋषभः. Dg1 स्वमातरं.—[b]) Ś1 Ñ V1 B D2.4–7 बहूक्तवान् (for पराक्रमाज्). T3 देवि (sic) (for एव).—[c]) D2 अद्य (for अथ). Ś1 Ñ V1 B D2.4–7 [आ]त्मजं (for [अ]नुजं). Ś1 D6 अतिदेविनं तदा; Ñ V1 B इ(Ñ1 B2 अ)ति(B2 °भि)वादिनं तदा; D2.4.5.7 अनुदर्शयंस्तदा; T1 अ **° damaged); T2 अनुजास्य दर्शनं (sic) (for अनुशास्य दर्शनं).—[d]) Ś1 Ñ B D2.4–7 सा हृदि; V1 हृदये (for तां हृदि). Ś1 Ñ V1 B D2.4–7 जन(B1 °*)नी पुनः पुनः.

Colophon. *Sarga name* : Ś1 Ñ V1 B D5.6 कौशल्यानुनयः; D1 रामाश्वासनो; D2.4.7 रामवाक्यं.—*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1.4 D6 om. Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2 T G M1–3 21; Ñ2 B2.3 17; D1 74; D4.7 23; D5 26; M4 19.—After colophon, D6 G M1.2 conclude with श्रीरामाय नमः.

१९

अथ तं व्यथया दीनं सविशेषममर्षितम् ।
श्वसन्तमिव नागेन्द्रं रोषविस्फारितेक्षणम् ॥ १
आसाद्य रामः सौमित्रिं सुहृदं भ्रातरं प्रियम् ।
उवाचेदं स धैर्येण धारयन्सत्त्वमात्मवान् ॥ २
सौमित्रे योऽभिषेकार्थे मम संभारसंभ्रमः ।
अभिषेकनिवृत्त्यर्थे सोऽस्तु संभारसंभ्रमः ॥ ३
यस्या मदभिषेकार्थे मानसं परितप्यते ।
माता नः सा यथा न स्यात्सविशङ्का तथा कुरु ॥ ४
तस्याः शङ्कामयं दुःखं मुहूर्तमपि नोत्सहे ।
मनसि प्रतिसंजातं सौमित्रेऽहमुपेक्षितुम् ॥ ५
न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धं स्मरामीह कदाचन ।
मातॄणां वा पितुर्वाहं कृतमल्पं च विप्रियम् ॥ ६
सत्यः सत्याभिसंधश्च नित्यं सत्यपराक्रमः ।
परलोकभयाद्भीतो निर्भयोऽस्तु पिता मम ॥ ७
तस्यापि हि भवेदस्मिन्कर्मण्यप्रतिसंहृते ।
सत्यं नेति मनस्तापस्तस्य तापस्तपेच्च माम् ॥ ८ G. 2. 19. 7 B. 2. 22. 0 L. 2. 22. 5

19

☞ D3 missing for Sarga 19 (cf. v.l. 2. 12. 12). For Sarga 19, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 have a different version which is given at the end. Dm1 begins with ॐ; T2 श्रीरामाय नमः.

1 [a]) D2 कथया; M3 व्यथता (for व्यथया). D4 (before corr.) हीनं; M3 (also as in text) रामं (for दीनं). —[b]) T1 *विशेषम्. D2.4.7 अमर्षणं; D5 अमकर्षणं (sic) (for अमर्षितम्). —[c]) Dt1 सरोषम् (for श्वसन्तम्). —[d]) G1.2 M1 क्रोध-; Cg as in text (for रोष-). G2 -विस्फाटितेक्षणं.

2 [a]) Dm1 सौमित्रं. —[b]) G1 प्रियः. —[c]) T1 उ**दं. —[d]) T2(after corr. *sec. m.* as in text)M3 सत्यम् ; Cr.m.g.t as in text (for सत्त्वम्). —After 2, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 (G2 M1.3 ins. lines 3–4 after 3) ins.; D2.4.5.7 ins. l. 3 only after l. 4 of 485* :

484* निगृह्य रोषं शोकं च धैर्यमाश्रित्य केवलम् ।
अवमानं निरस्येमं गृहीत्वा हर्षमुत्तमम् ।
उपक्लृप्तं हि यत्किंचिदभिषेकार्थमद्य मे ।
सर्वं विसर्जय क्षिप्रं कुरु कार्यं निरत्ययम् ।

[(l. 1) T1 M2 transp. रोषं and शोकं. Dt1 आक्रम्य (for आश्रित्य). —(l. 2) Dg1 [इ]व; Dt1 [ए]नं; G2 M1 [ए]व; M2.3 [इ]दं (for [इ]मं). T1 *र्षम् (for हर्षम्). —(l. 3) Dg1 उपप्लुतं; D2 उपक्लिष्टं; Cg as above (for उपक्लृप्तं). Dt1 Dd1 Dm1 यदेतन्मे (with hiatus); D2.4.7 G2 M1.2 त्र य°; D5 तु य° (for हि यत्किंचिद्). Dt1 Dd1 उत्तमं; D2.4.5.7 अत्र मे; T3 उद्यमे (for अद्य मे). —(l. 4) Dt1 Dd1 Dm1 M2 निवर्तय (for विसर्जय). Dt1 निरव्ययं; T2 निरत्ययः (for निरत्ययम्). ❀ Cv : निगृह्येत्यादेः श्लोकस्यानन्तरं उपक्लृप्तमित्यादिश्लोको द्रष्टव्यः । अस्य चानन्तरं सौमित्र इत्यादि द्रष्टव्यः । विपर्यासस्तु लेखकप्रमादकृतः । ❀]

3 [a]) Dg1 Dm1(before corr.) G2 M1–3 Ck [ऽ]भिषेकार्थां(Dg1 °र्थो) (for ऽभिषेकार्थे). —T2 om. (hapl.) 3[cd]. —After 3, G2 M1.3 ins. l. 3–4 of 484*.

4 [a]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.3 Cm g.k.t अभिषेकार्थें; Cr as in text (for अभिषेकार्थे). ❀ Cr : यस्याः कैकेय्याः मदभिषेकार्थे मदभिषेकप्रयोजनमुद्दिश्य मदभिषेक इति पाठः । ❀ —[c]) Dg1 G1 मम; G2 M1 मे सा (for नः सा). —[d]) M3 सविशंका (sic). — For 1[c]–4, D2.4.5.7 subst. :

485* अभिगम्य हि तं किंचिल्लक्ष्मणं लक्षणान्वितम् ।
राघवो भ्रातरं भ्राता व्याजहार प्रियाप्रिये ।
स्वसैन्यमपि वीर्येण विजित्य पुरुषर्षभ ।
सौमित्रे योऽभिषेकार्थे तवायं तात संभ्रमः ।
तं विमुञ्च स्थिरो भूत्वा शृणु चेदं वचो मम । [5]
माता नः सा यथा न स्यात्सशङ्केव यवीयसी ।

[(l. 1) D2.5 [अ]भितः (for हि तं). D7 वाक्यं (for किंचिल्). —(l. 2) D2.5 राघवं (for राघवो). D5 राघवो (for भ्रातरं). D5 प्रियं वचः (for प्रियाप्रिये). —(l. 3) D2.5 स्वदैन्यम् (for स्वसैन्यम्). D5 धैर्येण (for वीर्येण). D5 पुरुषर्षभः (sic). —After l. 4, all the above MSS. ins. l. 3 of 484*. —(l. 6) D7 तस्माद् (for नः सा). D5 भूयो (for न स्यात्). D2 सशंकेव; D5 न शंकेव (for सशङ्केव). D5 तथा कुरु (for यवीयसी).]

5 D2.4.5.7 transp. 5 and 6. —[a]) D2.4.5.7 तस्मात् (for तस्याः). D2 संकालयं; G2 शंखायमान् (both sic) (for शङ्कामयं). —[c]) D2.4.5.7 तस्मान्(D2.5 तस्या) मनसि (for मनसि प्रति-). —[d]) D2.4 5.7 लक्ष्मण (for सौमित्रे). Dg1 (before corr. as in text) अपेक्षितुं; Dm1 Ct*p* उदीक्षितुं; T1 उपेक्षितं; Cm as in text (for उपेक्षितुम्).

6 D2.4.5.7 transp. 5 and 6 —[a]) D2.5 नाबुद्धि(D5 °द्धिं [sic]) (for नाबुद्धं). —[b]) D2.5 हि (for [इ]ह). D4.7 कथंचन (for कदाचन). —[c]) D2 4.5.7 [अ]पि (for [अ]हं). —[d]) T2 कृतकल्पं. D2 कृतं स्वल्पं मयाप्रियं; D4.5.7 कृतं स्वल्पमथाप्रियं.

7 [a]) D5.7 सत्यं (for सत्यः). —[b]) T3 सत्यं; M3 नित्य- (for नित्यं). —[d]) D2.4.5.7 ततो भवतु निर्भयः.

8 [a]) D4.7 तस्माद्या(D7 °द्वा)भिभवे तस्मिन्. —[b]) D2.4.5.7 [अ]प्रतिपूजिते; T3 [अ]पि संहृते (subm.); Cr

G. 2. 19. 8
B. 2. 22. 11
L. 2. 22. 6

अभिषेकविधानं तु तस्मात्संहृत्य लक्ष्मण ।
अन्वगेवाहमिच्छामि वनं गन्तुमितः पुनः ॥ ९
मम प्रव्राजनादद्य कृतकृत्या नृपात्मजा ।
सुतं भरतमव्यग्रमभिषेचयिता ततः ॥ १०
मयि चीराजिनधरे जटामण्डलधारिणि ।
गतेऽरण्यं च कैकेय्या भविष्यति मनःसुखम् ॥ ११
बुद्धिः प्रणीता येनेयं मनश्च सुसमाहितम् ।
तत्तु नार्हामि संक्लेष्टुं प्रव्रजिष्यामि माचिरम् ॥ १२
कृतान्तस्त्वेव सौमित्रे द्रष्टव्यो मत्प्रवासने ।
राज्यस्य च वितीर्णस्य पुनरेव निवर्तने ॥ १३
कैकेय्याः प्रतिपत्तिर्हि कथं स्यान्मम पीडने ।
यदि भावो न दैवोऽयं कृतान्तविहितो भवेत् ॥ १४
जानासि हि यथा सौम्य न मातृषु ममान्तरम् ।
भूतपूर्वं विशेषो वा तस्या मयि सुतेऽपि वा ॥ १५
सोऽभिषेकनिवृत्त्यर्थैः प्रवासार्थैश्च दुर्वचैः ।
उग्रैर्वाक्यैरहं तस्या नान्यद्दैवात्समर्थये ॥ १६
कथं प्रकृतिसंपन्ना राजपुत्री तथागुणा ।
ब्रूयात्सा प्राकृतेव स्त्री मत्पीडां भर्तृसंनिधौ ॥ १७
यदचिन्त्यं तु तद्दैवं भूतेष्वपि न हन्यते ।
व्यक्तं मयि च तस्यां च पतितो हि विपर्ययः ॥ १८

[अ]प्रतिसंभृते. —c) M3 नैति (for नेति). —d) D2.4.5.7 स(D4.7 सं) तापस्तापयेद्धि मां.

9 a) M2 तत् (for तु). Dd1 अभिषेकाविधानं तु (sic); D2.4.5.7 अभिषेकाभिलाषि(D5 °षं)त्वं. —b) D2.5 मयि मुंचैव; D4.7 मयि मुंच च (for तस्मात्संहृत्य). —c) Dg1 अन्वगेवाव्रम् (sic). —d) Dd1 इतः पुरः; Dm1 इतः पुरं; D2.4.5.7 अभित्वरन् ; G2 M1 इतः पुरात् (for इतः पुनः). ❀ Ck : इतः पुरः पुरशब्दात्पञ्चमी । ❀

10 a) T3 मनः- (sic) (for मम). —b) G2.3 नृपात्मज (for नृपात्मजा). —d) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G M1.3 अभिषेचयतां(G2 °थां [sic]; G3 °ता) (for अभिषेचयिता). —For 10, D2.4.5.7 subst. l. 19-20 of 489* and read after 11.

11 a) D5 यदि (for मयि). —c) Dg1 D2 (before corr.) [ऽ]रण्ये (for ऽरण्यं). D2.4.5.7 हि (for च). Dm1 कैकेय्यां (for °य्या). —After 11, D2.4.5.7 read l. 19–20 of 489*.

12 ab) Dt1 D5 प्रणिहिता(D5 [before corr.]°ते) येन; D2 प्रणिहितैवेयं; D4.7 प्रणिहिता चेयं (for प्रणीता येनेयं). Dt1 D5 मनश्चानु समाहितं. Ct cites ab as in text. —cd) Dt1 Dd1 T G M1–3 all Cs तं (for तत्). Dg1 Dm1 नु; Ck as in text (for तु). Dg1 संक्लिष्टुं; Cg as in text (for संक्लेष्टुं). T1 damaged from र in माचिरम् up to राज्यस्य in 13c. D2.4.5.7 मातापित्रोः प्रियं कर्तुं गतोहं तत्र किं पुनः. —After 12, Dm1 ins. राम सीता ॐ.

13 T1 damaged up to राज्यस्य in 13c (cf. v.l. 12). D2.4.5.7 read 13 after 16. —a) Dt1 D2 कृतांत एव (for कृतान्तस्त्वेव). —b) D2.5 पृष्टव्यो (sic) (for द्रष्टव्यो). Dd1 Dm1 Ct विवासने; D5 M3 प्रसादने; Cm as in text (for प्रवासने). —c) D4.5.7 हि (for च). —d) T1 एवं (for एव).

14 a) D2.4.5.7 प्रियपुत्रायाः (for प्रतिपत्तिर्हि). —b) Dt1 वेदने; D5 पीडनं (for पीडने). —c) Dm1 reads न दैवो in marg. M2 दैवो वा (for दैवोऽयं). Dt1 Dd1 G1 यदि तस्या न भावोयं. ❀ Ct : यदि कृतान्तविहितस्तत्प्रेरितोऽयं भावोऽभिप्रायो न भवेत् । ❀ —d) T2 कृतांतभिवतो भवेत् (sic). —For 14cd, D2.4.5.7 subst. :

486* बुद्धिर्यदि न मे भावमेवं भावो भवेत्पुनः ।

[D7 मम (for न मे). D4.7 त्वानर् ; D5 तावद् (for भावम्). D2 एकं भावं जयेत्पुनः (for the post. half).]

15 a) D2.4.5.7 जानीषे (for जानासि). —c) G2 M1 भूतपूर्वो; M3 भूतपूर्व-; Cv.r.m.g.t as in text (for भूतपूर्वं). D2.4.5.7 तथा तासां (for विशेषो वा). —d) Dg1 Dd1 Dm1 तस्यामपि; Cm.g as in text (for तस्या मयि). D2.4.5.7 मयि ते(D2 स्वे)षु सुतेषु वा.

16 a) D2.4.5.7 -निवृत्त्यर्थं; G3 -निवृत्त्यर्थे. —b) D2.4.5.7 प्रवासार्थं च; G3 प्रवासार्थे सु-. D4.7 दुर्धरैः (for दुर्वचैः). —c) D2 वाक्यम् (for वाक्यैर्). D2 नाना; D4.5.7 नान्यद् (for तस्या). —d) Dg1 Dd1 Dm1 नान्यं दै(Dd1 दे)वात् ; D2.4.5.7 दैवादिति; G1 नान्यदेवात् ; Cm.g as in text (for नान्यद्दैवात्). D4 समे कृतं (for समर्थये). G2 नान्यद्देवाश्रे-मर्थये. —After 16, D2.4.5.7 read 13.

17 a) D2 प्रकृतिमात्रं ता (sic); D4.5.7 वि(D5 प्र) कृतिमापन्ना (for प्रकृतिसंपन्ना). —b) T2 राजपुत्र (for °त्री). —c) Dd1 D4.7 T3 G M1–3 ब्रूयात्सु-; Dm1 ब्रूयात्तु; D2 क्रयात्सु- (sic); T2 भूयात्सु- (for ब्रूयात्सा). ❀ Cm.k भर्तृसंनिधौ कथं कुर्यात् । ❀ —d) Dt1 Ctp मदर्थं; Ct °र्थ्यं (for मत्पीडां).

18 a) D5 च (for तु). Dm1 मद् (for तद्). D2.4.5.7 transp. यद् and तद्. —b) D2.4.5.7 निपात्यते (for न हन्यते). ❀ Ct : तद्दैवं यद्भूतेषु भूताधिष्ठातृषु ब्रह्मादिष्वपि न हन्यते । ❀ —c) D7 च मयि (by transp.). —d) D2.4.5.7 पतितं तद्विपर्यये.

कश्चिद्दैवेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते पुमान् ।
यस्य न ग्रहणं किंचित्कर्मणोऽन्यत्र दृश्यते ॥ १९
सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवाभवौ ।
यस्य किंचित्तथाभूतं ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २०
व्याहतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ।
तस्मादपरितापः संस्त्वमप्यनुविधाय माम् ।
प्रतिसंहारय क्षिप्रमाभिषेचनिकीं क्रियाम् ॥ २१
न लक्ष्मणास्मिन्मम राज्यविघ्ने
माता यवीयस्यतिशङ्कनीया ।
दैवाभिपन्ना हि वदन्त्यनिष्टं
जानासि दैवं च तथाप्रभावम् ॥ २२

G. 2. 19. 22
B. 2. 22. 30
L. 2. 22. 20

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥१९॥

---

19 [a]) Dt1 Dd1 D2.4 T G1 M2.3 Ck.t कश्च; Cm as in text (for कश्चिद्). G2 देवेन (for दैवेन). — [b]) D2 योयम् (for योद्धुम्). D7 उत्सहसे (sic). D4.7 सह (for पुमान्). — [c]) D2 तस्य (for यस्य). B (ed.) न. — [d]) Dt1 Ct कर्मणोन्यत्र; D2.4.7 कृतमेवास्य; D5 °ण्योन्यत्र (sic); G3 °णस्तत्र (for कर्मणोऽन्यत्र).

20 [ab]) D4 भयोद्वेगे (for भयक्रोधौ). Dd1 सुखदुःखं भयं क्रोधौ (sic); G3 सुखदुःखभयक्रोधौ; M3 सुखदुखःभयक्रोधा (for [a]). M3 भयाभये (for भवाभवौ). D4 लाभालाभभवाभवाः; M2 लाभालाभे भयाभये (for [b]). D2.5.7 सुखदुःख(D7 °खे)भयोद्वेगला(D7 °लो)भालाभभवाभवाः(D5 °भौ जयाजयौ). — [c]) Dg1 Dm1 D2.4 T2.3 G M1–3 Cm.g.k यच्च किंचित्; D5 यत्किंचिच्च; D7 यद्यत्किंचित्; Ct as in text (for यस्य किं°). D2 यथाभूतं. — [d]) D2.4.5.7 सर्वं (for ननु). D4 देवस्य (for दै°). —After 20, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.7 T G M1–3 ins.:

487* ऋषयोऽप्युग्रतपसो दैवेनाभिप्रपीडिताः ।
उत्सृज्य नियमांस्तीव्रान्भ्रश्यन्ते काममन्युभिः ।
असंकल्पितमेवेह यदकस्मात्प्रवर्तते ।
निवर्त्यारम्भमारब्धं ननु दैवस्य कर्म तत् ।
एतया तत्त्वया बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना । [5]

[Before l. 1, D4.7 read l. 5. —(l. 1) D2 [ऽ]पि (for ऽपि). Dg1 [इ]ह प्रपीडिताः; Dt1 [अ]भिप्रचोदिताः; Dm1 [अ]भिप्र°; D4 [अ]भिनिपीडिताः; T2 [आ]दि°; G3 [अ]पि प्र°; M2 [अ]भिप्रधर्षिताः (for [अ]भिप्रपीडिताः). —(l. 2) D4 तीक्ष्णान्; T2 तीव्रा (for तीव्रान्). D2 संसृष्टाः; D4.7 विशिष्टाः; T G3 गृह्यंते; Cm.g as above (for भ्रश्यन्ते). —G2 om. l. 4. —(l. 4) Dt1 T3 Ct निवर्त्यारब्धमारंभ(T3 °भं); D2 व्याहत्यारब्धमारब्धं; D4.7 व्यावर्त्य च समारब्धं(D4 [marg. *sec. m.*]°क्रोधं) (for the prior half). D2.4.7 विद्धि (for ननु). M3 दैव॰ करय. ※ Cr: ननु दैवस्य कार्यं खल्विति । निपत्येति पाठे निपात्येत्यर्थः । ※ —After l. 4, Dm1 ins. राम. —D4.7 read l. 5 before l. 1. —(l. 5) D2 (before corr.) नत्त्वया; D7 तु त्वया (for तत्त्वया). D2 विश्वास्य; D4.7 निश्चित्य; D5 निगृह्य (for संस्तभ्य). M3 आज्ञया (for आत्मना).]

21 [a]) D2 च (for ऽपि). G1 व्याहते॰भिषे°. — [b]) D2.4.5.7 जायते (for विद्यते). — [c]) D2.4.5.7 तस्मादपरिसंतप्तस. — [d]) Dm1 तम् (sic) (for त्वम्). D2.4.7 [अ]नुविधत्स्व; D5 [अ]नुविषस्व (sic) (for °धाय). — [e]) D4.7 प्रतिसंहर मे भ्रातर्. — [f]) Dt1 D5 T2 अभिषेचनिकां (D5 °का; T2 °कीं); Dm1 अभिषेचनकीं. D5 क्रिया. Dg1 D2.4.7 आभिषेचनिकाः(Dg1 °निकीः) क्रियाः. —After 21, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

488* एभिरेव घटैः सर्वैरभिषेचनसंभृतैः ।
मम लक्ष्मण तापस्ये व्रतस्नानं भविष्यति ।
अथवा किं ममैतेन राज्यद्रव्यमयेन तु ।
उद्धृतं मे स्वयं तोयं व्रतादेशं करिष्यति ।
मा च लक्ष्मण संतापं कार्षीर्लक्ष्म्या विपर्यये । [5]
राज्यं वा वनवासो वा वनवासो महोदयः ।

[(l. 3) Dg1 T (T2 after corr. *pr. m.*) G1 M3 राज- (for राज्य-). Dg1 M3 Cg -मनेन; Cg*p* -मयेन as above. —(l. 4) Dg1 व्रतस्नानं; Cg व्रतादेशं as above. —(l. 6) T1 वने वासो (for the second वनवासो).]

22 [a]) Dg1 T G M1–3 खलु कर्मविघ्ने (for मम राज्यविघ्ने). — [b]) Dt1 Dd1 D2.4.7 Ct [अ]भि-; Cm as in text (for [अ]ति-). Dd1 -शंकिनाया; Dm1 D2.4.5.7 G1.2 M1 Ct -शंकितव्या; Cm as in text (for -शङ्कनीया). — [c]) Dg1 दैवाभिपन्ना हि भवन्त्यनिष्टा; Dt1 D2.4.5.7 दैवाभिपन्नो (Dt1 °न्ना) न(D2 पि) पिता कथंचिज्. — [d]) Dd1 जानामि. Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.5.7 हि (for च). D2.4.5.7 यथाप्रधानं; G2 तथा प्रभावः; Cm यथाप्रभावं (for तथाप्रभावम्). —For Sarga 19, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst.:

489* इत्युक्त्वा मातरं रामो भूयो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
दृष्ट्वा तथैव सामर्षं निःश्वसन्तमिवोरगम् ।*
(3) योऽयं मदभिषेकार्थं तव लक्ष्मण संभ्रमः ।
तमेवार्हसि कर्तुं त्वं मत्प्रस्थानाय संभ्रमम् ।
(4) यस्या ममाभिषेकार्थं मनो विपरितप्यते ।
माता मे सा यथा भूयः शङ्कते न तथा कुरु ।
न बुद्धिपूर्वं नाज्ञानान्मातॄणां मातृनन्दन ।
कृतपूर्वमहं वीर स्मरामि कचिदप्रियम् ।
तस्माच्छङ्काकृतं दुःखं मुहूर्तमपि लक्ष्मण ।
उपेक्षितुमशक्तोऽस्मि जीवितेन हि ते शपे ।
मिथ्यावचनभीरुश्च सत्यधर्मपरायणः ।
पिता मे निर्भयोऽस्त्वाशु मयि लक्ष्मण निर्गते ।
तस्यापि च भवेच्छङ्का कदाचिन्मयि लक्ष्मण ।
गच्छेन्न वेति सा चापि शङ्का मा भून्महीपतेः ।
अभिषेकाभिलाषं च मुञ्चेमं मम लक्ष्मण ।
संप्रत्येवाहमिच्छामि वनं गन्तुमितः पुरात् ।
(11) मयि चीराजिनधरे जटामण्डलधारिणि ।
गतेऽरण्यं च कैकेय्या भविष्यति मनःसुखम् ।
मयि प्रव्रजिते देवी कृतकृत्यं सुनिर्वृतम् ।
आत्मानमभिजानातु पितुश्चानृण्यमस्तु मे ।
एवं मे निश्चिता बुद्धिर्मनश्चैव समाहितम् ।
न विलम्बितुमिच्छामि मुहूर्तमपि कर्हिचित् ।
कारणं तु कृतान्तोऽत्र द्रष्टव्यो मद्विनिग्रहे ।
यौवराज्याभिषेकस्य तथैवास्य विनिग्रहे ।
कैकेयी च प्रकृत्यैव सदा मां प्रति वत्सला ।
सत्यं मत्परिपीडार्थं बलाद्दैवेन मोहिता ।
तदुक्तं परुषं यच्च तत्कृतान्तकृतं स्मर ।
नित्यं मातृषु मे प्रीतिरविशेषेण लक्ष्मण ।
सर्वास्वपि विशेषेण तासामपि तथा मयि ।
अनुक्तपूर्वं कैकेय्या यदुक्तं परुषं रुषा ।
कथं प्रकृतिकल्याणी राजर्षिकुलजा सती ।
ब्रूयाद्धि प्राकृतस्त्रीव मां तथा पितृसंनिधौ ।
दैवं स्वभावसंसिद्धमचिन्त्यमिति मे मतिः ।
तन्नूनं पतितं मूर्ध्नि मम भाग्यपरिक्षयात् ।
कश्चिद्दैवेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते सह ।
यस्येह विग्रहोपायो न कथंचन विद्यते ।
सुखदुःखभयोद्वेगलाभालाभभवाभवाः ।
नृणां भवन्ति दैवेन न भवन्ति च लक्ष्मण ।
अवश्यंभावि व्यसनं ममैतदिति पश्यतः ।
(21ab) व्याहतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ।
तस्मात्त्वमपि मे बुद्धिमनुवर्तितुमर्हसि ।
प्रतिसंस्तम्भयात्मानं मा च शोके मनः कृथाः ।
(22ab) न लक्ष्मणास्मिन्मम राज्यविघ्ने
माता यवीयस्यभिशङ्कनीया ।
न चैव राजात्र विशङ्कनीयो
दैवं हि कोऽतिक्रमितुं समर्थः ।

[(l. 1) M4 transp. रामो and भूयो. —(l. 2) B1 सामर्षी; D1 सामर्थ्यं (sic) (for सामर्षं). —(l. 3) Ñ1 अभिषेकाय; Ñ2 अभिषेकार्थे. —(l. 4) V1 तदेवार्हसि. D1 M4 कर्तुमर्हस्येनमे(M4 °तदे)व (for the prior half). Ś1 D6 मत्प्रस्थानेच(D6 °स) संभ्रम (for the post. half). —(l. 5) V1 नास्या (for यस्या). Ś1 D1.6 M4 मद् (for मम). M4 अभिषेकार्थे. D1 M4 मनो विपरिवर्तते (for the post. half). —(l. 6) Ñ1 illeg. for मे. V1 तथा (for यथा). Ñ1 V1 B4 न तप्येत; Ñ2 B2.3 शंकेत न; D1 न शंके*; M4 न शंकेत (for शङ्कते न). B4 तदा (for तथा). —(l. 7) B4 न जानान् (for नाज्ञा°). B4 D1 मातृनंदनः. —(l. 8) V1 तस्याः; D1 तात (for वीर). D1 किंचिद् (for कचिद्). —Ś1 D6 om. (hapl.) l. 10-13. —(l. 10) B4 अपेक्षितुम्. B2 (before corr.) अशक्तोस्मि (sic); M4 न शक्तोस्मि (for अशक्तोऽस्मि). —(l. 11) V1 -भीतश् (for -भीरुश्). —(l. 12) Ñ1 ह्यद्य; V1 B1 त्वम्तु; D1 [ऽ]स्त्वद्य; M4 चास्तु (for ऽस्त्वाशु). —(l. 13) D1 हि; M4 न (for च). B4 अपि (for मयि). —(l. 14) Ś1 D6 वेति मा चाभूव; Ñ1 वे*°; V1 वापि°; B2.3 चेति°; D1 चेतसा चापि (for वेति सा चापि). Ś1 D6 शंका मयि महीपतेः; D1 M4 शंका मां परि(M4 मा चापि)पीडयेत् (for the post. half). —(l. 15) D1 M4 ममाभिषेकाभिलाषं(M4 °षो) (for the prior half). V1 मुंचैनं; M4 ह्यपेतः (for मुञ्चेमं). D1 M4 साधु (for मम). —(l. 16) D1 सांप्रतं ह्ययम्; D6 संप्रत्येहाहम् (sic); M4 सांप्रतं त्वहम् (for संप्रत्येवाहम्). B4 पुरा (sic) (for पुरात्). —(l. 17) Ñ1 -धा*णि; V1 -धारिणे (for -धारिणि). D1 M4 असंशयं च(M4 हि) सौमित्रे मयि निर्वासिते पुरा(M4 °रात्). —(l. 18) Ñ B3 गतेरण्यं हि; V1 गच्छे अरण्यं (sic); B4 गते वनं च (for गतेऽरण्यं च). D1 M4 विहाय मत्कृतां(M4 °ते) शंकां राजा सुखमवाप्स्यति. —D2.4.5.7 subst. l. 19-20 for St. 10. —(l. 19) B4 पुत्रजिते (sic). D1 M4 चाद्य (for देवी). M4 om. from the post. half up to the prior half of l. 23. B3 (before corr.) कृतसत्यं (for कृतकृत्यं). Ñ2 स्वनिर्वृतं. D1 कृतकृत्यास्तु कैकयी (for the post. half). —(l. 20) Ś1 D6 अपि (for अभि-). Ñ1 B1 अस्तु ते; B2 अश्नुते (for अस्तु मे). D1 जानातु मां शुद्धभावं राजा लक्ष्मण निर्गतं. —(l. 21) Ś1 सुनिश्चिता. Ñ2 मनसैव. —(l. 22) Ñ1 कर्हचित् (sic). —(l. 23) D1 वै (for तु). Ś1 D6 सौमित्रे; Ñ2 भ्रष्टव्यो (sic) (for द्रष्टव्यो). B1.4 D1 M4 विवासने; B2 विनाशने (for विनिग्रहे). —(l. 24) M4 यौवराज्याभिषेके च (for the prior half). —(l. 25) B1 M4 तु (for च). —(l. 26) V1 B1.2.4 D1 M4 मन्ये (for सत्यं). B4 विपरीतार्थं (for परिपीडार्थं). V1 देवेन (for दैवेन). Ś1 D6 बलादेव(D6 °दैव) विमोहिता (for the post. half). —D1 M4 read l. 27 after l. 30. —(l. 27) V1 यदुक्तं; D1 M4 तथोक्तं(M4 °क्तः [sic]) (for तदुक्तं). B4 परशुं (sic) (for परुषं). V1 किंचित्; D6 तच्च; M4 घोरं (for यच्च). —(l. 28) V1 मातृष्वमे (sic); B1 मातृषु मत् (for °षु मे). B4 om. लक्ष्मण. D1 M4 जानासि हि यथा सौम्य नास्ति मातृषु मेंतरं. —(l. 29) B1 सर्वास्व*; B3 सर्वान्वपि (sic). B4 [अ]विशेषेण. Ś1 D6 सर्वासामविशेषेण (for the prior half). V1 यथाविधि (for तथा मयि). M4

२०

इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोऽधःशिरा मुहुः ।
श्रुत्वा मध्यं जगामेव मनसा दुःखहर्षयोः ॥ १
तदा तु बद्ध्वा भ्रुकुटीं भ्रुवोर्मध्ये नरर्षभः ।
निशश्वास महासर्पो बिलस्थ इव रोषितः ॥ २
तस्य दुष्प्रतिवीक्ष्यं तद्भ्रुकुटीसहितं तदा ।
बभौ क्रुद्धस्य सिंहस्य मुखस्य सदृशं मुखम् ॥ ३

G. 2. 20. 3
B. 2. 23. 3
L. 2. 23. 3

तस्यामिति हि मे मतिः (for the post. half). —(l. 30) B4 -पूर्वां; M4 -पूर्वः (for पूर्वं). M4 परुषं (for कैकेय्या). V1 विमुक्तं (for यदुक्तं). B1 परु*. B3 पुरा (for रुषा). D1 M4 परुषं(M4 कैकेय्या) यदहं रुषा (for the post. half). —(l. 32) Ñ2 B3 प्राकृता स्त्रीव; V1 B4 M4 प्राकृतस्त्रीवन्(B4 °भिर्) (for प्राकृतस्त्रीव). Ñ1 मातार्घ (for मां तथा). —(l. 33) Ś1 Ñ1 B4 D6 M4 दैव- (for दैवं). Ś1 D6 -संसिद्धिर् (for -संसिद्धम्). Ś1 D6 अचिंत्येति च; M4 अनित्यमिति (for अचिन्त्यमिति). —(l. 34) B4 तं (for तन्). Ś1 D6 M4 -विपर्य(D6 °*)यात् (for -परिक्षयात्). —(l. 35) Ś1 Ñ D6 M4 कश्च; B1 कश्चिद्; D1 को हि (for कश्चिद्). M4 नरः (for सह). —(l. 36) M4 यस्य तं (for यस्येह). Ś1 B1 D6 M4 निग्रहोपायो. D1 यस्य संनिग्रहोपायो (for the prior half). Ś1 M4 कथंचन न (by transp.). —After l. 36, B4 reads for the first time l. 41–42, repeating them in their proper place. —D1 om. (hapl.) l. 37–40. —(l. 37) B3 सुखदुःखभयद्वेष- (also as above) (for the prior half). —(l. 38) Ś1 V1 B4 D6 नृणां. —After line 38, B2 (up to शुभाशुभौ in l. 4 in marg.) ins. :

489(A)* पतयो ह्यभिमुख्याश्च तपसा सिद्धिमागताः ।
दैवं नैवाभिवर्तन्ते दानध्यानपरायणाः ।
अयं कल्पित एवार्थो योऽकस्मादेव लभ्यते ।
शुभाशुभौ वा सौमित्रे स दैवादिति मे मतिः ।

—(l. 39) V1 अरण्यं भावि; D6 M4 अवश्यभावि. —D6 reads l. 40–41 in marg. —(l. 40) B4 व्याहतोप्यभिषेको मे; D6 विहते°; M4 व्यपोहिते° (for the prior half). —(l. 41) D1 M4 मद्- (for मे). —(l. 42) Ś1 D6 प्रतिसंचिंतयात्मानं; V1 प्रतिसंहृभयात्मानं; D1 परि°; M4 संस्तंभयात्मनात्मानं (for the prior half). B4 (first time) om. the post. half. —(l. 43) B4 राम- (for मम). V1 राज्यभंगे. —(l. 44) Ñ1 [अ]पि (for [अ]भि-). Ñ2 -शंकितीया (sic); D1 -शंकितव्या (for -शङ्कनीया). —(l. 45) Ñ2 B3 [अ]त्र (for [ए]व). Ñ2 B3 D1 [अ]पि; V1 [अ]पि- (for [अ]त्र). D1 M4 विशंकितव्यो. —(l. 46) Ñ1 देवं. D1 नु (for हि). D1 [ऽ]पि क्षयितुं (for ऽतिक्रमितुं).]

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.6 **लक्ष्मणानुनयः**; B1 रामवाक्यं; Dm1 D2.4.5.7 **लक्ष्मणसंभाषणो** (D7 °**णे**). —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B4 D6 om. Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2 T G M1–3 22; Ñ2 V1 B1–3 19 (as in text); D1 75; D4.7 24; D5 27; M4 20. —After colophon, D6 G M1.2 conclude with **श्री**(D6 *)**रामाय नमः**; T2 **श्रीरामचन्द्राय नमः**.

20

D3 missing for Sarga 20 (cf. v.l. 2. 12. 12). Dm1 begins with ॐ.

1 [a]) B4 **रामेति** (sic). —[b]) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.6 M4 [ऽ]**धोमुखः**; B4 [ऽ]**वाङ्मुखः**; Dt1 D4.5.7 [ऽ]**वाक्शिराः**; **Ct** as in text (for [ऽ]**धःशिरा**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 **स्थितः**; Dt1 **Ct इव**; Dd1 Dm1 **तदा**; D4.7 **ततः** (for **मुहुः**). —M4 om. 1[cd]. —[c]) Ñ1 Dt1 D4.5.7 **ध्यात्वा** (for **श्रुत्वा**). Ñ1 [**अ**]**थ**; Dg1 [**ए**]**व**; Dt1 D4.5.7 [**आ**]**शु** (for [**इ**]**व**). —[d]) Ñ1 Dt1 D4.5.7 **सहसा** (for **मनसा**). Ñ1 Dt1 D4.5.7 **दैन्यहर्षयोः**; Dg1 **हर्षदुःखयोः** (by transp.); **Cg.t** as in text (for **दुःखहर्षयोः**). —For 1[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 subst. :

490* **दुःखामर्षपरीतात्मा दध्यौ विप्लुतलोचनः ।**

[B1 (after corr. *sup. lin.* as above) दुःखायास- (for दुःखामर्ष-). V1 -परीतोसौ (for -परीतात्मा). Ś1 D6 विप्लुतचेतनः; D1.2 अचललोचनः (for विप्लु°).]

2 [a]) Dg1 Dt1 D4.5.7 T3 G2 **Ck.t तथा**; **Cg** as in text (for **तदा**). D4.7 **बद्ध्वा च**; D5 **हि बद्ध्वा**; T2 **बद्ध्वा तु** (by transp.); M2.3 **तु कृत्वा** (for **तु बद्ध्वा**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 **स बद्ध्वा**(D1.2 **बद्ध्वा च**) **भ्रुकुटीं रोषाद्**; M4 **क्रोधेन भ्रुकुटीं बद्ध्वा**. —[b]) G3 damaged for **नरर्षभः**. —After 2[ab], M4 ins. :

491* **हा कष्टं हा हतोऽस्मीति बाष्पगद्गदमीरयन् ।**

—[c]) D1 **निरश्वास**; D2 **निषश्वासो** (both sic); G(ed.) **निःशश्वास**. —[d]) G2 **बलस्थ** (sic). D4.7 **कोपितः** (for **रोषितः**).

3 [a]) Dm1 D5 T2.3 -**वीक्षं** (for -**वीक्ष्यं**). D5 **तु** (for **तद्**). —[b]) D4 -**कुटिलं**; D5.7 -**संवृतं** (for -**सहितं**). D4.5.7 **मुखं** (for **तदा**). —[d]) D4.5.7 **सदृशं भूरितेजसः**. —For 3, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst. :

492* **रुषितस्य च तस्यासीद्भ्रुकुटीकुटिलं मुखम् ।**
क्रुद्धस्येव मृगेन्द्रस्य दुर्धर्षं भूरितेजसः ।

[(l. 1) Ś1 D6 रुषितस्य तथा साक्षाद्; D1.2 M4 तस्यासीद्रुषितस्यैवं (for the prior half). B4 भ्रुकु**टिलं. —(l. 2) D1 M4 [ए]व (for [इ]व). Ś1 D6 विबभौ; Ñ B2 दुर्दर्शं; B1 दुर्धरं; B3 M4 दुर्दर्शं (for दुर्धर्षं). V1 भुवि तेजसः (sic).]

G. 2. 20. 4
B. 2. 23. 4
L. 2. 23. 4

अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु हस्ती हस्तमिवात्मनः ।
तिर्यगूर्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥ ४
अग्राक्ष्णा वीक्षमाणस्तु तिर्यग्भ्रातरमब्रवीत् ।
अस्थाने संभ्रमो यस्य जातो वै सुमहानयम् ॥ ५
धर्मदोषप्रसङ्गेन लोकस्यानतिशङ्कया ।
कथं ह्येतदसंभ्रान्तस्त्वद्विधो वक्तुमर्हति ॥ ६
यथा दैवमशौण्डीरं शौण्डीरः क्षत्रियर्षभः ।
किं नाम कृपणं दैवमशक्तमभिशंससि ॥ ७

4 ^a) Dm1 T G M1-3 विधून्वंस्. D4.5.7 स (for तु). —^c) D4 ऊर्ध्व- (for ऊर्ध्वं). D4 -शरीरं (for °रे). —For 4, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst., while D4.5.7 cont. after 495*:

493* विनिर्धूयाग्रहस्तं च प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।
तिर्यगूर्ध्वं च संप्रेक्ष्य शिरः संकम्प्य चासकृत् ।

[(l. 1) Ñ2 विनिर्भूय (sic). D1.2 M4 म (for च). D4.7 विभिन्न (for प्रभिन्न). —(l. 2) V1 संकल्प्य च; D2 कंपनय (for संकम्प्य च). D1 [अ]कृसत् (metathesis) (for [अ]सकृत्).]

—Thereafter all cont.:

494* खड्गं परामृशन्क्रोधाच्छत्रुमर्मविदारणम् ।

[Ś1 Ñ V1 B2-4 D6 M4 परिमृशन्; B1 परिस्पृशन्; D4.5.7 चाप्यस्पृशद्. M4 भूयश् (for रोषाच्). D1 छेत्तुं (for शत्रु-). Ś1 D6 -पक्षविदारणं; Ñ B D1.2 -मर्मविदार(B1.4 °र)णं; D5 -कर्म° (for -मर्मविदारणम्).]

—After 4, D4.5.7 ins. (followed by 493*):

495* असिना तीक्ष्णधारेण स तु मर्मातिकर्तिना ।
निरीक्षमाणः स्वं वक्त्रं तिर्यग्दष्टौष्ठसंपुटम् ।

[(l. 1) D5 शत्रुधर्मविकर्तिना (for the post. half). —(l. 2) D4.5 निरीक्ष्यमाणः.]

5 ^a) Dt1 अप्राक्ष्ण (sic) (for अग्राक्ष्णा). G3 damaged for माणस्तु. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 संरंभामर्षताम्राक्षम्. —^b) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4(marg.)-7 M4 ततो (for तिर्यग्). Ñ1 D1.2 वचनम् (for भ्रातरम्). —^c) V1 संस्थाने; D4 अस्थान- (for अस्थाने). Ś1 D4-6 यस्ते; D7 यं ते (sic); M4 ह्यद्य (for यस्य). —^d) M3 om. वै (subm.). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 जातोयं गमनं प्रति.

6 ^ab) D4.5.7 आर्यधर्म-; G3 °लोप- (for धर्मदोष-). Dd1 [अ]तिविशंकया; D4.5.7 [अ]नृत° (for [अ]नतिशङ्कया). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 धर्मलोप(Ś1 °लोभ; B4 °लोप; M4 °वाद्)भयादेव लोकवादभयेन च(Ś1 Ñ1 D6 M4 वा). —^c) Ś1 Ñ1 D6 ईदृग; Ñ2 हीदृग (for ह्येतद्). V1 B2-4 कथं हीदृशसंभ्रांतस; B1 D1.2 कथं हि नाम(B1 भृश) संभ्रांतस्; D4.7 कथमीदृग्मम क्लैब्यः; D5 M4 कथमीदृशमक्लीबम्(M4 °मुद्भ्रांतस्). —^d) V1 कर्तुम् (for वक्तुम्). B1.2 D1.2 (before corr.) M4 अर्हसि.

7 ^a) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 क्लीबं(Ñ V1 B2 M4 °ब) वाक्यम्; Dt1 Dd1 यथा ह्येवम्; T3 M1.3 यथार्थैवम्; G1.2 यथात्थैवम्; G3 यथा वैरम्; M2 यथैव त्वम् (for यथा दैवम्). Ś1 Ñ2 V1 B1 D6 अशौटीर्यं(Ñ2 °वं; B1 °रं; D6 °र्यैं); Ñ1 B2-4 D4.7 अशौटीं(D4.7 °ण्डी)रं; M4 °र्यं (for अशौण्डीरं). —^b) Ś1 Ñ1 V1 B1.3 D6 शौटीरः; Ñ2 °वः; B2 सौटीरं; B1 कः कुर्यात्; Dg1 T3 G1.3 °रं; D4.7 सौवीरः; M4 °र्यं (for शौण्डीरः). Ś1 Ñ1 V1 B1.2.4 D1.2.4-7 क्षत्रिया(B2 °यो)न्वयः (V1 °यः; D2 °यं); Ñ2 क्षत्रमन्वय (sic); B3 क्षत्रियाग्रजः (also °यः); Dg1 T3 G1 M3 Cg °भः; M4 °र्ये वरं; Cm.k.t as in text (for क्षत्रियर्षभः). —After 7^ab, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 ins.:

496* तेजः क्षात्रं समालम्ब्य संभ्रमं त्यक्तुमर्हसि ।

[V1 क्षात्रं धर्मं; D4.5.7 क्षात्रं तेजः (by transp.) (for तेजः क्षात्रं). V1 समालभ्य; B3 °लक्ष्य; D2 अवा° (for समालम्ब्य). D1.4.5.7 संमोह (for संभ्रमं). M4 कर्तुम् (for त्यक्तुम्). Ś1 D6 भ्रमाद्रक्तुं न चार्हसि (for the post. half).]

and thereafter Ñ1 cont.:

497* अविविक्तस्तु तेजस्वी न दैवमनुवर्तते ।

—^d) G3 damaged for शंससि. —For 7^cd, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst.:

498* क्लीबा हि दैवमेवैकं प्रशंसन्ति न पौरुषम् ।

[V1 D1.2.4.7 M4 क्लीवा (for क्लीबा). Ñ1 देवम्. B4 D5 एकं मे(D5 च) (for एवैकं). V1 D1.2.4.7 प्रशंसति.]

—and then D5 cont.:

499* उद्यमं साहसं वीर्यं बलं बुद्धिपराक्रमम् ।
षडेते यत्र तिष्ठन्ति दैवो (sic) तत्रापि शङ्कते ।

—D5 further cont., while Ś1 Ñ V1 B D1.2.4.6.7 M4 cont. after 498*:

500* प्रतीपमपि शक्तोऽपि व्यसनायाभ्युपागतम् ।
दैवं पुरुषकारेण प्रतिबोद्धुमरिंदम ।
कैकेय्यौ च नरेन्द्रे च कस्माच्छङ्कौ न शङ्कसे ।

[(l. 1) B3 (also) प्रतीतम्. B2 अभि- (for अपि). V1 B4 D1.4 शक्नोमि(D4 °नि). Ñ1 व्यवसाय (for व्यसनाय). V1 ह्युपागतं; B4 [अ]प्यु° (for [अ]भ्युपागतम्). —(l. 2) Ñ1 D1 दे(D1 दै)वं हि (hypm.) (for दैवं). Ś1 D6 प्रतियोद्धुम्; B3 °योद्धुम् (sic); V1 M4 °बोद्धम्; B1.4 °रोद्धुम्; D5 °बद्धुम् (for प्रतिबोद्धुम्). B1 D1 अरिंमः (sic). —(l. 3) D1.2 M4 कैकेयी च नरेंद्रश्च (D2 न चरेंद्रश्च [metathesis]) (for the prior half). V1 क्रुद्धो (for शङ्कौ). Ś1 D4.6.7 कस्मात्कार्येण शंससि (D7 संशसि [sic]) (for the post. half).]

—After 7, Dm1 ins. राम.

पापयोस्ते कथं नाम तयोः शङ्का न विद्यते ।
सन्ति धर्मोपधाः श्लक्ष्णा धर्मात्मन्किं न बुध्यसे ॥ ८

लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिषेचनम् ।
येनेयमागता द्वैधं तव बुद्धिर्महीपते ।
स हि धर्मो मम द्वेष्यः प्रसङ्गाद्यस्य मुह्यसि ॥ ९

G. 2. 20. 14
B. 2. 23. 11
L. 2. 23. 14

8 ^{c}) Dt1 Ct धर्मोपधासक्ताः; T2 °मा श्लक्ष्णाः Cv.r.m.g as in text (for धर्मोपधाः श्लक्ष्णा). —^{d}) Ś3 नु (for न). —For 8, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

501* तयोर्न प्रतिकर्तव्यं कस्मात्पापानुबन्धयोः ।
धर्माभ्युपायाः सन्त्यन्ये कुशलैः परिचिन्तिताः ।

[B1, which is a photostat copy of the original MS., is missing from कर्तव्यं in l. 1 up to 14^{ab} and erroneously repeats from 14^{c}–24 probably owing to oversight. —(l. 1) Ś1 Ñ1 B3 (also) D6 प्रतिपत्तव्यं (for °कर्तव्यं). Ś1 D2.4.6.7 तस्मात् (for कस्मात्). Ñ1 -बंधयोः (ditto.); B2 -बद्धयोः; D4.5.7 M4 -भावयोः (for -बन्धयोः). —(l. 2) B3 (also as above) धर्माद्युपायाः; D4.7 धर्म्या(D4 र्मा) द्यु° (for धर्माभ्युपायाः). V1 सत्यर्थे (for सन्त्यन्ये). D1 परिवर्तिताः; D4.7 °निश्चिताः; D5 °निष्ठिताः (for परिचिन्तिताः).]

—Thereafter all the above MSS. (except B1) cont.:

502* तैरुपायैरर्थसाध्यैर्धर्मैर्यतितुमर्हसि ।
यदि वार्यं स्वयं कर्तुं त्वमेवं न व्यवस्यसि ।
मां नियुङ्क्ष्व करिष्येऽहं वचनं यदनन्तरम् ।

[(l. 1) Ś1 D6 M4 अर्थसिद्धैर्; V1 अर्थ * *; B2 °सिद्धैः; D2 कार्यसिद्धैर्; D4.5.7 °सिध्या (for अर्थसाध्यैर्). D2.4.5.7 M4 धर्मे; D1 धर्म्यैर् (for धर्मैर्). B3 मथितम् (for यतितुम्). D5 अर्हति (sic). Ś1 D6 मानर्थं नेतुमर्हसि: V1 धर्मे यदि त्वमिच्छसि (for the post. half). —V1 om. l. 2. —(l. 2) Ñ1 चापि; B2 कार्यं; B3 D2 चार्यं; B4 राज्यं; M4 ह्यार्यं (for वार्यं). B4 त्वमेव; D1.2 एतत्वं; M4 एवं त्वं (by transp.) (for त्वमेवं). B4 व्यवस्यति (sic). D4.7 यच्चा(D7 °च्चा)यौ नान्यमूर्तेन यत्समं चावबुध्यसे; D6 यदि चान्देम्यमूर्यति तत्समं नावबुध्यसे. —(l. 3) V1 D1 मां नियुज्य(V1 °ज्व [sic]); D4 समांयुक्त; D7 सम्यग्युद्ध (for मां नियुङ्क्ष्व). D1.2.4.5.7 M4 य(D5 न)दत्रानंतर हितं (for the post. half).]

—After 8, Dg1 Dt1 Dm1 T G M1–3 ins.:

503* तयोः सुचरितं स्वार्थं शाठ्यात्परिजिहीर्षतोः ।
यदि नैवं व्यवसितं स्याद्धि प्रागेव राघव ।
तयोः प्रागेव दत्तश्च स्याद्वरः प्रकृतश्च सः ।

[(l. 1) M3 वार्थं (for स्वार्थं). Dg1 (before corr.) शौर्यात् (for शाठ्यात्). —(l. 3) G3 damaged for तश्च सः.]

9 B1 missing (cf. v.l. 8). D1.2.4.5.7 M4 repeat 9^{ab} consecutively. —^{a}) V1 -विप्रियम्; M4 (second time) -प्रतीपम् (for -विद्विष्टम्). Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 M4 (D1.2.4.5.7 M4 second time) उत्सृज्य (for आरब्धं). —^{b}) D1 (first time) त्वत्तोन्यस्य; M4 (first time) भरतस्य (for त्वदन्यस्य). Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 M4 (D1.2.4.5.7 M4 second time) तस्माल्लोकप्रियं(D1.2.4–7 M4 °हितं) कुरु. —After 9^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

504* नोत्सहे सहितुं वीर तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ।

[G3 क्षणम् (sic) (for क्षन्तुम्).]

—^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 [ए]वम् (for [इ]यम्). T1 द्वैतं (for द्वैधं). —For 9^{cd}, Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 M4 subst.:

505* यदर्थं बुद्धिमोहोऽयमीदृशस्त्वामुपागतः ।

[D4.7 -संमोहः (for -मोहोऽयम्). D1.4.5.7 सहसा (for ईदृशस्). D2 ताम् (sic) (for त्वाम्).]

—^{e}) Ś1 Ñ V1 B2–4 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.4–7 M4 Ct सोपि (for स हि). D2 धर्म्ये; D5 [अ]धर्मो (for धर्मो). —^{f}) Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 M4 यत्प्रसंगाद्विमुह्यसे(Ś1 D4.7 °ह्यसि; B3 °क्षसे [sic]; D2 °च्यते). —After 9, Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 M4 ins.:

506* लोकस्याप्रियमारब्धं कैकेय्याः केवलं प्रियम् ।
एतत्कार्यं नरेन्द्रेण कामतो न तु धर्मतः ।
अनिसृष्टाभिषेकं ते पुनः प्रत्यवगृह्णतः ।
तत्प्रतीपे कृते ह्यत्र किल्बिषं नोपपद्यते ।
क्षुद्रायाः पापभावायाः प्रद्विषन्त्या विशेषतः । [5]
कैकेय्या वचनं क्षुद्रं नैव त्वं कर्तुमर्हसि ।
यौवराज्याभिषेके च त्वामुपामन्त्र्य धर्मतः ।
कथं नाम स्थितो धर्मे कुर्यात्तदनृतं नृपः ।

[(l. 1) D5 आरंभे (for आरब्धं). B2 reads the post. half in marg. —(l. 2) V1 कार्ये; D5 (*sup. lin. sec. m.*) कृतं (for कार्यं). —(l. 3) V1 B4 अतिसृज्य (for °सृष्टा). Ñ2 B2.3 D4.7 अभिसृज्या(B2 gloss स्वीकृत्य)भिषेकं ते(B2 °कांते); D1.2 M4 तवानिसृष्टा(D2 M4 °ज्या)भिषेकं; D5 अतिराज्याभिषेकं त्वं (for the prior half). Ñ1 प्रत्यवगृह्णतां; Ñ2 V1 B4 D1 °गृह्णता; B2(gloss निवारयता).3 D4.5.7 °गृह्य तं(B2.3 °ता; D5 °तां) (for प्रत्यवगृह्णतः). D2 पुनः स त्वं च गृह्णितः (for the post. half). —(l. 4) D1.2 यत्; D5 M4 त्वत् (for तत्). V1 प्रतीते; D4.5.7 M4 प्रतीप- (for प्रतीपे). D1.2 M4 [ऽ]पि (for हि). Ñ2 तत्प्रतीदकृतम्नेत्र (for the prior half). Ś1 कलुषं (for किल्बिषं). M4 हि (for न). —(l. 5) D1.2 M4 पापशीलायाः (for °भावायाः). D5 द्विषंत्या च (for प्रद्विषन्त्या). —(l. 6) D1 क्रुद्धं (for क्षुद्रं). V1 न त्वं कर्तुमिहार्हसि; D4.5.7 कर्तुं नैव त्वमर्हसि (by transp.) (for the post. half). —(l. 7) Ñ1 V1 त्वाम्; B2 तु (for च). D1.2 M4 यौवराज्याभिषेकाय; D4.5 °कं च (for the prior half). Ñ1 V1 उपामंत्र्य च धर्मतः (for the post. half). —(l. 8) D1 नामाश्रितो. V1 कथं धर्मे स्थितो राजा (for the prior half). V1 ब्रूयात् (for कुर्यात्). Ñ1 V1 D1.2 वचः (for नृपः).]

G. 2. 20. 18
B. 2. 23. 15
L. 2. 23. 18

यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्मतम् ।
तथाप्युपेक्षणीयं ते न मे तदपि रोचते ॥ १०
विक्लवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते ।
वीराः संभावितात्मानो न दैवं पर्युपासते ॥ ११
दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुम् ।
न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोऽवसीदति ॥ १२
द्रक्ष्यन्ति त्वद्य दैवस्य पौरुषं पुरुषस्य च ।
दैवमानुषयोरद्य व्यक्ता व्यक्तिर्भविष्यति ॥ १३
अद्य मत्पौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यन्ति वै जनाः ।
यद्दैवादाहतं तेऽद्य दृष्टं राज्याभिषेचनम् ॥ १४
अत्यङ्कुशमिवोद्दामं गजं मदबलोद्धतम् ।
प्रधावितमहं दैवं पौरुषेण निवर्तये ॥ १५

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.:

507* कथं त्वं कर्मणा शक्तः कैकेयीवशवर्तिनः ।
करिष्यसि पितुर्वाक्यमधर्मिष्ठं विगर्हितम् ।
यद्ययं किल्बिषाद्भेदः कृतोऽप्येवं न गृह्यते ।
जायते तत्र मे दुःखं धर्मसङ्गश्च गर्हितः ।
तवायं धर्मसंयोगो लोकस्यास्य विगर्हितः ।
मनसापि कथं कामं कुर्यास्त्वं कामवृत्तयोः ।
तयोस्त्वहितयोर्नित्यं शत्र्वोः पित्रभिधानयोः ।

[(l. 1) T3 तु (for त्वं). T1 damaged for केयीवश. —(l. 3) Dt1 Dd1 Dm1 Ct यदयं; Cv.r.m.g as above; Ck यस्त्वयं (for यद्ययं). —(l. 4) G1 धर्म (for धर्म-). G2 -संगस्य (for -सङ्गश्च). M1 गर्हितं. —Dg1 T1.3 G1.2 M1-3 om. l. 5; K(ed.) reads l. 5 within brackets. —(l. 6) M2 च (for [अ]पि). Dg1 कर्म; M3 कार्यं (for कामं). Dt1 Dd1 (before corr.) Ct कुर्यास्त्वां (for कुर्यास्त्वं). —(l. 7) Dd1 यतोस् (metathesis) (for तयोस्). Dg1 Dd1 Dm1 M1 शत्रो: (for शत्र्वोः). M1 -धायिनोः (for -धानयोः). G2 त्वेवा: पितृया*यिनो: (sic); M3 पित्रोः शत्र्वभि° (for the post. half).]

10 B1 missing (cf. v.l. 8). —^{a}) G3 damaged for यद्यपि. —^{b}) Dg1 दैवमपि; T2 Cv देवी चापि; Cg as in text (for दैवी चापि). T G M1-3 Cv.m मता; Cr.g.t as in text (for मतम्). —^{d}) Dg1 अति- (for अपि). —For 10, Ś1 Ñ V1 B2-4 D1.2.4-7 M4 subst.:

508* पापबुद्धिरियं राज्ञो दैवेनापकृता यदि ।
तथाप्युपेक्षणीयोऽर्थो नैव बुद्धिमतां भवेत् ।

[(l. 1) V1 पापाद्; B2.4 D2.6 M4 पापा (for पाप-). D4.7 अयं (for इयं). D4.7 प्राज्ञो (for राज्ञो). D6 देवेन. Ñ2 [उ]पहृता; V1 [अ]पि कृतं; B4 M4 [अ]पि कृता; D1 [अ]धि°; D4.7 [उ]पहतो; D5 [उ]प° (for [अ]पकृता). D1 यथा (for यदि). Ñ1 न येषां नृपतिस्त्वया (for the post. half). —After l. 1, Ñ1 ins.:

508(A)* बुद्धिभ्रंशात्तथास्नेहा * * द्वा सौहृदादपि ।

—(l. 2) Ś1 Ñ2 B3 तदा (for तथा). D4.5.7 हि (for [अ]पि). V1 B4 [उ]पेक्षणीयोसौ; B2 (gloss त्याज्यः) मोक्षणीयोर्थो (for [उ]पेक्षणीयोऽर्थो). V1 B2 नैषा (B2 °ष); D1.2.4.5.7 M4 ना(D1 मा)यं (for नैव). D1.2.4.5.7 बुद्धिमतो.]

11 B1 missing (cf. v.l. 8). —^{a}) Ś1 B2.4 D4-7 हीनवीर्यो; Ñ V1 B3 बुद्धि°; M3 वी*हीनो (for वीर्यहीनो). —D4.7 om., B2 reads in marg. 11^{cd}. —^{cd}) Ś1 Ñ V1 B2-4 D1.2.5.6 M4 अविक्लव(B3 °श्रद्ध; B4 °क्लीब; D1 °क्लिव)स्तु(Ñ2 °श्र) तेजस्वी न दैवमनुवर्तते.

12 B1 missing (cf. v.l. 8). —^{a}) Ś1 पुरुषकार्येण; (for °कारेण). —^{b}) M3 प्रसाधितुं (for प्रबाधितुम्). Ś1 Ñ V1 B2-4 D1.2.4-7 M4 यतते योति(V1 °नि; B4 °प)वर्तितुं (D4.5.7 यः प्रबाधितुं). —^{cd}) Dg1 Cg स (for न). G3 विपन्ना* * *षः (damaged); M2 [अ]विपन्नार्थः पुरुषः (for विपन्नार्थः पुरुषः). Ś1 Ñ V1 B2-4 D1.2.4-7 M4 न स दैवविपन्नार्थः(G[ed.]°त्मा) कदाचिदपि सीदति(B2 वर्तते.).

13 B1 missing (cf. v.l. 8). —^{a}) G3 द्रक्ष्यंतं (for द्रक्ष्यन्ति). —^{b}) G2 परुषं (sic) (for पौ°). —Dt1 repeats (wrongly) 13^{ab} up to पौरुषं after 13. —For 13, Ś1 Ñ V1 B (B1 missing) D1.2.4-7 M4 subst.:

509* लोकः पश्यतु कृत्स्नोऽद्य दैवपौरुषयोरिदम् ।
अन्तरं कार्यसंसिद्धौ यद्युत्थातुं त्वमिच्छसि ।

[(l. 1) D5 पश्यति. D1 [ऽ]थ; D4.5.7 [ऽ]यं (for ऽद्य). V1 D2.4.5.7 दैवं(D2.4 °व) पुरुषकार(D5 °रि [sic])णं (V1 D2 °योरिदं [sic]) (for the post. half). —(l. 2) D4.5.7 कार्यसिन्सिद्धिमायाते (for the prior half). M4 यद्युत्थानं. D1.2.4.5.7 अर्हसि (for इच्छसि).]

14 B1 missing up to 14^{b} and erroneously repeats from 14^{c}–24^{d} (cf. v.l. 8). Dt1 om. 14^{ab}. —^{a}) Ś1 D6 तत्; D4.7 त्वद् (for मत्). D5 पौरुषमंतं (sic) (for °हतं). —^{b}) Dg1 (before corr. as in text) द्रक्ष्यंतु; M3 द्रक्ष्यामि (sic). Ś1 Ñ V1 B2-4 D1.2.4-7 M4 दैवं(D6 देवं) पश्यंतु(B3 पश्यत [sic]) मानवाः(Ñ1 मानुषाः). —^{cd}) Dt1 Ct येर्; Dd1 Ctp as in text (for यद्). T3 दैवाःहतं; G3 M2 देवा° (for दैवादाहतं). G2 M1 यथा दैवहतं देवि (for °). M1.2 द्रष्टुं (for दृष्टं). T1 रामाभिषेचनं. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 तव(B1 यौव-) राज्यवि(V1 D1 °ज्याभि)घाताय प्रतीपं समुपागतं. —After 14, B3 ins.:

510* अद्यैव सर्वलोकेषु दर्शयामि च पौरुषम् ।

15 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 निरंकुशम्; D4.5.7 अनंकुशम्. Dg1 D7 M1 [उ]द्दाम-; Cg as in text (for [उ]द्दामं). —^{b}) Ñ V1 B D1.2 M4 -ब(Ñ1 ज)लोत्कटं; Dt1 Dd1 Dm1 G1 -जलोद्धतं; D4.5.7 -विषो(D5 बलो)त्बणं; G2 °बतं (sic) (for -बलोद्धतम्). Ś1 D6 repeat in marg. 15^{cd} after 17. —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4

लोकपालाः समस्तास्ते नाद्य रामाभिषेचनम् ।
न च कृत्स्नास्त्रयो लोका विहन्युः किं पुनः पिता ॥ १६
यैर्विवासस्तवारण्ये मिथो राजन्समर्थितः ।
अरण्ये ते विवत्स्यन्ति चतुर्दश समास्तथा ॥ १७
अहं तदाशां छेत्स्यामि पितुस्तस्याश्च या तव ।
अभिषेकविघातेन पुत्रराज्याय वर्तते ॥ १८
मद्बलेन विरुद्धाय न स्याद्दैवबलं तथा ।
प्रभविष्यति दुःखाय यथोग्रं पौरुषं मम ॥ १९
ऊर्ध्वं वर्षसहस्रान्ते प्रजापाल्यमनन्तरम् ।
आर्यपुत्राः करिष्यन्ति वनवासं गते त्वयि ॥ २०
पूर्वराजर्षिवृत्त्या हि वनवासो विधीयते ।
प्रजा निक्षिप्य पुत्रेषु पुत्रवत्परिपालने ॥ २१
स चेद्राजन्यनेकाग्रे राज्यविभ्रमशङ्कया ।
नैवमिच्छसि धर्मात्मन्राज्यं राम त्वमात्मनि ॥ २२ G. 2. 20. 31 B. 2. 23. 27 L. 2. 23. 30

प्रतीपमागतं; Dm1 प्रधावितमहद्; D4.7 प्रबाधितुमहं; G2 प्रधादित° (for प्रधावित°). —^{d}) V1 B3 निवर्तय.

16 ^{a}) T2 समस्यास् (sic). —^{b}) D4.5.7 राज्याभिषेचनं. —^{c}) D4.7 नरलोकपते शक्ता; D5 न लोका नृपते शक्ता. —^{d}) D4.7 निहंतुं; D5 विहंतुं (for विहन्युः). —For 16, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst.:

511* लोकपाला महेन्द्रेण यौवराज्याभिषेचनम् ।
प्रतिहन्तुं न शक्तास्ते किमुतैको नराधिपः ।

[(l. 1) D6 M4 सहेंद्रेण. —(l. 2) D6 प्रतिहर्तुं. B2 न शक्तोस् (sic); D1.2 अशक्तास् (for न शक्तास्). M4 त्रिभिर्लोकैर्नराधिप (for the post. half). —After 16, Dm1 reads राम.]

17 Ñ V1 B D1.2 M4 transp. 17 and 18. —^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D6 यैर्निवासस्; D5 यो विवासस्; M2 यैर्हि°; M4 यया वासस् (for यैर्विवासस्). Dd1 तथा; M3 तदा (for तव). —^{b}) Ñ1 D1.6 मिथ्या; V1 मिंदो; G2 मितो (both sic); (for मिथो). Ś1 Ñ V1 B D1.2.5.6 M4 राम; D4.7 कर्तुं (for राजन्). V1 समन्वितः; B1 सुमंत्रितः; D1 विचिंत्य च; D2 विचिंतितः; G2 M2 समुत्थितः (for समर्थितः). —^{cd}) Dd1 अरण्यं. D4 विप्रवत्स्यंति; M2 ते नि° (for ते वि°). Dg1 T G1 M3 तथा समाः (by transp.); D4.7 °द्विषः; G3 तदा समाः (for समास्तथा). Ś1 Ñ V1 B D1.2.5.6 M4 अहं विवासयिष्यामि ताने(B3 °नि)वाद्य(M4 तामेतां हि) बलादितः(Ś1 D6 °न्वितः). —After 17, Ś1 D6 (in marg.) repeat 15^{cd}, while M4 ins.:

512* तत्पक्षे ये च वर्तन्ते निरस्तान्विद्धि तानपि ।

18 Ñ V1 B D1.2 M4 transp. 17 and 18. Ś1 D6 om. 18. —^{a}) M3 आ* (for आशां). Dt1 Dd1 Dm1 धक्ष्यामि (for छेत्स्यामि). T1 तदा***मि (damaged). D4.7 यो(D7 छे)त्स्यामि शीघ्रं(D7 °घ्रं) मां शाधि; D5 स्थास्यामि तुल्यमाशां हि. —^{b}) D4.7 चास्याज्ञया; D5 तस्याश्रया; T1 तस्येच्छया (for तस्याश्च या). —For 18^{ab}, Ñ V1 B D1.2 M4 subst.:

513* अहं छेत्स्यामि पापाशां कैकेय्यास्तस्य च प्रभो ।

[D1.2 तामाशां; M4 ते पाशं (for पापाशां). D1 तद्वचः; D2 तव च; M4 तु वचः (for तस्य च). Ñ2 B3 प्रभोः (for प्रभो).]

—M4 cont.:

514* सर्वथा नैव कर्तव्यमेतत्कार्यं न संशयः ।

—^{c}) M3 अभिषेकविघाताय; M4 साभिषेकविधानेन. —^{d}) Ñ1 -राज्यायवर्तिनोः; Ñ2 B1–3 -राज्यापवर्तने; V1 °भिषेचने; B4 -राज्यप्रवर्तने; D1 -राज्या*° (for -राज्याय वर्तते). D4.7 पुत्रं राज्याय शंसतं(D7 °तः).

19 ^{a}) Dm1 D5 G1 M3 विरुद्धाया; D4.7 विशुद्धाया. —^{b}) D4.5.7 [अ]नास्याद् (sic) (for न स्याद्). —^{c}) D4.7 भविष्यति च (for प्रभविष्यति). —^{d}) Dd1 Dm1 तथोग्रं; Cm यथोग्रं (as in text). D5 मम पौरुषं (by transp.). —For 19, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst.:

515* प्रतीपमपि दुःखाय नेदं दैवमुपागतम् ।
प्रभविष्यति राम त्वां मत्पौरुषपराहतम् ।

[(l. 1) V1 दृष्वाय (sic) (for दुःखाय). Ś1 D6 नैव; L (ed.) तव (for नेदं). Ñ2 B3 D1.2 दुःखम्; B2 देवम् (for दैवम्). M4 दैवं वर्तुमु° (for the post. half). —(l. 2) V1 प्रभविष्यामि. D1.2 M4 ते(M4 नो) राम (for राम त्वां). V1 B4 मत्पौरुषम्. V1 अपाहतं; B4 उपाहतं; D1.2 M4 -बलाहतं (for -पराहतम्).]

20 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D4–7 बहु-; Dd1 उर्ध्वं-; D1 अर्धं- (for ऊर्ध्वं). B4 व*- (for वर्ष-). Ś1 D6 -सहस्रांतं. —^{b}) B1 प्रजाप्रपाल्यम् (hypm.); B3 °पालम्; D1.2 प्रजाः पाल्यम् (for प्रजापाल्यम्). Ś1 Ñ V1 B1.3.4 D5.6 अनुत्तमं (for अनन्तरम्). B2 प्रजापालनमुत्तमं; D4.7 राज्यं नैवोत्तमं भवेत्. —^{d}) Dt1 D5 G3 वनवास-; Ct °सं (as in text). D1 भविष्यति (for गते त्वयि). —After 20, B2 reads (gloss.) in marg. हे आर्य, बहुवर्षसहस्रान्ते त्वयि वनवासं गते सति तव पुत्राः प्रजापालनं करिष्यन्ति, अधुना तु त्वमेव प्रजापालनं कुरु इत्यर्थः.

21 ^{a}) Ś1 Ñ Dg1 D4.5 पूर्वं (for पूर्व-). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 -वृत्तेन; D4.7 -वर्यैर्हि; D5 -वृत्ते हि (for -वृत्त्या हि). —^{b}) B4 विधीयतां; Dd1 Dm1 Ct [ऽ]भिधी°; Cm.tp as in text (for विधीयते). —^{cd}) Dg1 reads 21^{d} in marg. Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 पुत्रेष्वंते विनिक्षिप्य राज्यं वयसि निर्गते(Ś1 D6 M4 पश्चिमे).

22 ^{a}) D4.7 राज्यमनेकाग्रो. —^{c}) T1 damaged for नै. Dg1 [ए]तद् (for [ए]वम्). Dm1 M3 इच्छति; Cm °सि (as in text). D4.5.7 धर्मज्ञ (for धर्मात्मन्). —^{d}) G1

G. 2. 20. 31
B. 2. 23. 28
L. 2. 23. 31

प्रतिजाने च ते वीर मा भूवं वीरलोकभाक् ।
राज्यं च तव रक्षेयमहं वेलेव सागरम् ॥ २३
मङ्गलैरभिषिञ्चस्व तत्र त्वं व्यापृतो भव ।
अहमेको महीपालानलं वारयितुं बलात् ॥ २४
न शोभार्थाविमौ बाहू न धनुर्भूषणाय मे ।
नासिराबन्धनार्थाय न शराः स्तम्भहेतवः ॥ २५
अमित्रदमनार्थं मे सर्वमेतच्चतुष्टयम् ।
न चाहं कामयेऽत्यर्थं यः स्याच्छत्रुर्मतो मम ॥ २६
असिना तीक्ष्णधारेण विद्युच्चलितवर्चसा ।
प्रगृहीतेन वै शत्रुं वज्रिणं वा न कल्पये ॥ २७

आत्मनः (for आत्मनि). D4.7 त्वं राज्यं कर्तुमात्मना; D5 तत्कर्तुं स्वयमात्मना; M3 राज्यकाम त्वमात्मनि. —For 22, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst. :

516* स त्वं किमर्थं धर्मज्ञ धर्मलोपविशङ्कया ।
कैकेयीवचनाद्धर्म्यं स्वराज्यं त्यक्तुमिच्छसि ।

[(l. 1) Ś1 D6 समर्थो (for किमर्थं). B4 om. (hapl.) धर्मज्ञ. V1 धर्मपालोपशंकया; B1 धर्मलेक° (for the post. half). —(l. 2) Ś1 B1.2 D1.2.6 कैकेय्या (for कैकेयी-). Ñ2 B3 -वचनं (for -वचनाद्). Ñ2 B3 कुर्वन्; V1 धर्मं (for धर्म्यं). Ś1 B3 D1.6 स्वं; D2 न (for स्व-). Ñ2 V1 B3 D1.2 अर्हसि (for इच्छसि).]

23 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 G2.3 M1.2.4 प्रतिजानामि; Cm.g.k.t °जाने च (as in text). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–6 M4 ते सत्यं(D5 सत्यं ते [by transp.]; D6 [before corr.] ते सत्त्वं) (for ते वीर). —[b]) Dt1 om. मा. V1 भूमं (sic); B4 भूर्वा; D1.2 वै स्यां; M4 जह्यां (for भूवं). Ś1 Ñ1 D4.6.7 वीरशब्दभाक् ; D2 लोकवीर° (by transp.); M4 °तां (for वीरलोकभाक्). —After 23[ab], Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 ins :

517* यदि प्रतीपं दैवं ते न विहन्यामुपागतम् ।
फलमेवास्य दैवस्य प्रतीपस्य निवर्तने ।
तथैव तेजसेच्छामि दैवं लोकान्निवर्तितुम् ।
अविसह्यतमं लोके विद्यते मे न किंचन ।
त्वदर्थमुत्सहे ह्येकः परिवर्तयितुं जगत् । [5]

[(l. 1) D1 दयने (for दैवं ते). Ñ V1 B3 हि हन्याम् (for विहन्याम्). Ś1 न हनिष्याम्युपागतं; B4 अविन्याद्दमपागनं (sic) (for the post. half). —(l. 2) Ñ2 B4 D1.2 M4 अलम् ; B3 (also) अहम् (for फलम्). Ś1 [अ]त्र; M4 [अ]स्मि (for [अ]स्य). V1 पालने नास्य. Ñ1 B4 D1 देवस्य. Ś1 B3 D6 निवर्तये; Ñ2 V1 B4 °र्तने; M4 निवारणे (for निवर्तने). —(l. 3) V1 तथैव; B2 (after corr. *sup. lin.* as above) तथापि; B1 तथैव; D1 न चैव (for तथैव). B4 दैवात्; D2 देव- (for दैवं). D1.2 M4 लोके (for लोकान्). M4 निवारितुं. —(l. 4) Ś1 Ñ1 D6 M4 अविषह्यतमं; D1.2 अविगृह्यतमं. Ś1 D6 विद्यहं (for विद्यते). Ś1 D6 केन (for मे न). D1.2 M4 न मे(D1 नाम) किंचन विद्यते (for the post. half). M4 om. l. 5. —(l. 5) B4 तदन्तन् (sic); D1.2 तदर्थम् (for त्वदर्थम्). V1 D1.2 M4 उत्सहाम्ये(V1 °स्ये)कः (for उत्सहे ह्येकः).]

—Ś1 Ñ V1 B D6 om. 23[cd], while D1.2 M4 om. 23[c]–34[d]. —[c]) D4 राज्ये (for राज्यं). D4.5.7 तेहं न; G2 M1 तव च (by transp.) (for च तव). —[d]) D4.5.7 यदि (for अहं).

24 D1.2 M4 om. 24 (cf. v.l. 23). —[a]) D6 मंगल्यैर्. Ś1 Ñ V1 B Dt1 D4.5.7 T2 M2 Ck अ(B4 आ)भिषि(Dt1 °षिं)च्यस्व; D6 °ष्यश्च (sic); Cr.m.g.t as in text (for अभिषिञ्चस्व). —[b]) D1 ततस् (for तत्र). Ś1 Ñ V1 B1.3.4 D4–7 निर्वृ(Ñ °वृ)तो; B2(after corr. as in text) निभृतो; Dg1 व्याप्लुतो; Cg as in text (for व्यापृतो). V1 M3 [ऽ]भवत् (M3 °न्) (sic) (for भव). —[c]) Ñ V1 B D4.5.7 अलम् (for अहम्). Ś1 B2 D6 महीपालं(B2 D6 °लं); Ñ °पाला (sic); V1 B1.3.4 D4.5.7 °पालो (for महीपालान्). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D4–7 महीं (for अलं). Ś1 Ñ1 D4–7 पालयितुं; Ñ2 V1 B1–3 T2 G1.2 M1.3 धारयितुं; B4 धारयते; Cr.m.g as in text (for वार°). ❀ Ct : तत्प्रतिबन्धकानहं वारयिष्यामीत्याह । ❀ Dt1 क्षमः (for बलात्).

25 D1.2 M4 om. 25 (cf. v.l. 23). B1 missing from र्था in 25[a] up to किं in 35[d]. —[a]) Ñ1 marg.; B3 (also as in text) स- (for न). Ś1 Ñ V1 B2–4 D4–7 शोभार्थम् ; T3 शोकार्थाव्; Cm शोभनार्थाव् (hypm.) (for शोभार्थाव्). —[b]) B4 च; G3 वै; M3 om. (subm.) (for मे). —T3 om. (hapl. ?) from 25[c]–28[b]. —[c]) Ś1 Ñ1 D4–7 आबंधनार्थं मे; Ñ2 B3 आधूननार्थं मे; B2 आलंबनार्थं हि (for आबन्धनार्थाय). V1 नशिवा बंधनार्थं मे (sic); B3 (also) न च ज्या बंदनार्थं मे; B4 नास्त्राणि च न शस्त्राणि; D4 (after corr. *sec. m.*) नासिः सुबंधनार्थं मे; G(ed.) नासिर्वा बंधनार्थं मे. —[d]) Ñ1 शराद्; D5 शिराः (sic) (for शराः). Ś1 D4.6.7 तूणहेतवः; Ñ1 अर्थे°; V1 तत्र°; B3 दंभ; L(ed.) स्थाण° (for स्तम्भ°).

26 D1.2 M4 om. 26 (cf. v.l. 23). B1 missing; T3 om. (cf. v.l. 25). —[a]) B2 -[अ]कुशलार्थं मे; Dg1 Dd1 Dm1 -मथ°; Dt1 -मथनार्थाय; G1 -दहनार्थं° (for -दमनार्थं मे). —[b]) Ñ1 सर्वाम् (sic). —After 26[ab], Dm1 reads राम राम. —[cd]) T1.2 G3 [ऽ]त्यंतं; Cr.g.k.t as in text (for ऽत्यर्थं). Ś1 Ñ V1 B2–4 D4–7 न चार्थमभिकांक्षेयं यशः शत्रुवधो मम(Ñ B3.4 °वधोपमं; D4.7 °वधे मम; D5 °वधाह [इ]ते).

27 D1.2 M4 om. 27 (cf. v.l. 23). B1 missing; T3 om. (cf. v.l. 25). —[b]) D5 G1 -ज्वलित- (for -चलित-). —[c]) D5 प्रतिगृहीतो; Ck परिगृहीतेन (hypm.) (for

खङ्गनिष्पेषनिष्पिष्टैर्गहना दुश्चरा च मे ।
हस्त्यश्वनरहस्तोरुशिरोभिर्भविता मही ॥ २८
खङ्गधाराहता मेऽद्य दीप्यमाना इवाद्रयः ।
पतिष्यन्ति द्विपा भूमौ मेघा इव सविद्युतः ॥ २९
बद्धगोधाङ्गुलित्राणे प्रगृहीतशरासने ।
कथं पुरुषमानी स्यात्पुरुषाणां मयि स्थिते ॥ ३०
बहुभिश्चैकमत्यस्यन्नेकेन च बहूञ्जनान् ।
विनियोक्ष्याम्यहं बाणान्नृवाजिगजमर्मसु ॥ ३१
अद्य मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति ।
राज्ञश्चाप्रभुतां कर्तुं प्रभुत्वं च तव प्रभो ॥ ३२
अद्य चन्दनसारस्य केयूरामोक्षणस्य च ।
वसूनां च विमोक्षस्य सुहृदां पालनस्य च ॥ ३३
अनुरूपाविमौ बाहू राम कर्म करिष्यतः ।
अभिषेचनविघ्नस्य कर्तॄणां ते निवारणे ॥ ३४
ब्रवीहि कोऽद्यैव मया वियुज्यतां
तवासुहृत्प्राणयशःसुहृज्जनैः ।
यथा तवेयं वसुधा वशे भवे-
त्तथैव मां शाधि तवास्मि किंकरः ॥ ३५

G. 2. 20. 45
B. 2. 23. 40
L. 2. 23. 45

प्रगृहीतेन). Ś1 Ñ V1 B2–4 D4–7 कः शक्तो; Dg1 कं शक्तुं; T2 [ए]व शक्तुं (for वै शक्तुं). —^{d}) M3 कल्पयेन् (sic) (for कल्पये). Ś1 D6 वज्री वा मत्समो न च; Ñ1 वज्रिणो मानहानये; Ñ2 V1 B2–4(B3 marg.)वज्रिणापि(Ñ2 चक्रेणापि; V1 वज्रिणोपि) महाहवे; B3 (before corr.) वक्रिणो मानसालये; D4.7 °णं नापि मां नमेत्; D5 °णं चावमानये; G(ed.) वज्रेणापि महाहवे.

28 D1.2 M4 om. 28 (cf. v.l. 23). B1 missing for 28; T3 om. 28^{ab} (cf. v.l. 25). Ś1 Ñ V1 B2–4 D4–7 transp. 28 and 29. —^{b}) Ś1 D6 दुस्तरा; V1 दुश्चरास् (sic) (for दुश्चरा). Ś1 Ñ V1 B3.4 D6 तथा; B2 चरा; B3 (also in marg.) -वहा; D5 च या (for च मे). D4.7 निहता दुस्तराश्रयाः(D4 °ष्टराशयः); L(ed.) गहनास्तदुरास्तथा (sic). —^{cd}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 -रथ-; B(ed.) -रथि- (for -नर-). Ś1 Ñ V1 B2–4 D4.5.7 पत्यश्व(D7 हस्त्यश्व [sic]) रथमातंगैर्मही भवतु सर्वशः(Ñ1 D4.5.7 °तः).

29 D1.2 M4 om. 29 (cf. v.l. 23). B1 missing (cf. v.l. 25). Ś1 Ñ V1 B2–4 D4–7 transp. 28 and 29. —^{b}) Dt1 M2 Ct इवाश्रयः. Ś1 Ñ V1 B2–4 D4–7 पतंतु नरराशयः. —^{cd}) Dt1 Dd1 Dm1 द्विषो; M2 द्विधा (for द्विपा). G2 समुद्यतः (sic) (for सविद्युतः). Ś1 Ñ V1 B2–4 D4–7 प्रावृट्काले समागम्य विद्युतेव समा(D4 °मं)हताः(V1 °गताः).

30 D1.2 M4 om. 30 (cf. v.l. 23). B1 missing (cf. v.l. 25).—^{a}) M3 बंध- (sic) (for बद्ध-). V1 -गोला- (for -गोधा-). Ñ2 B2.3 -त्राणः; B4 -त्राणैः (for -त्राणे). —^{b}) G1 प्रगृहीतं. Ñ2 B2–4 D4.7 -शरासनः(B4 D4 °नैः; D7 °नौ). Ñ V1 B2–4 om. 30^{cd}. —^{cd}) Ś1 D6 पुरुषकारः; D4.7 पुरुषनाम (for °मानी). Dt1 Dm1 D4 अपि; Cm.t as in text (for मयि). Dm1 स्थितिः; Cm स्थिते (as in text). G(ed.) स्थिते मयि धनुष्पाणौ कोऽप्रियं ते करिष्यति.

31 D1.2 M4 om. 31 (cf. v.l. 23). B1 missing (cf. v.l. 25). —^{ab}) Cv.r.m.g.t अत्यस्यन् (as in text). Dg1 T1.2 G2.3 M1.3 अत्यस्य(Dg1 °स)नै(M3 °स्यान्नै)केन (sic) (for °न्नेकेन). —For 31^{ab}, Ś1 N V1 B2–4 D4–7 subst. :

518* अभ्यस्तान्विविधाकारान्निशितान्रुधिराशनान् ।

[V1 अभ्यस्त्तान्; B4 अद्यस्तान् (sic); D4.7 अभ्यस्ता; D5 स्वं न्यस्तान्. Ś1 D6 विविधे काले; B2 विविधांस्तीक्ष्णान्([before corr.] °कालं); B3 D4.5.7 विविधं कालं; G(ed.) विविधान्काले (for विविधाकारान्). Ñ2 विशितान्. D4.5.7 निशिता(D5 °तान्) रुधिराशिनः (for the post. half).]

—^{c}) Ś1 Ñ V1 B2–4 D6 विप्रमोक्ष्या(V1 °क्षा)मि; D5 °च्यामि; D7 °क्ष्यामि (both sic) (for विनियोक्ष्यामि). M2 प्राणान् (for बाणान्). —^{d}) D7 -गजमर्दनात्; T3 °मर्हसु (sic); M3 -रथवर्मसु; Ck °वर्मसु (for -गजमर्मसु).

32 D1.2 M4 om. 32 (cf. v.l. 23). B1 missing (cf. v.l. 25). —^{a}) D4.7 सु- (for ऽस्त्र-). D5 -प्रपातस्य; Crp -प्रतापस्य (for -प्रभावस्य). —^{b}) Ñ1 प्रभवः; D5 प्रवाहः (for प्रभावः). Ñ1 प्रकरिष्यति; Ñ2 B3.4 प्रचरि°; D4.7 सु° (for प्रभवि°). —^{c}) D4 [अ]प्रभुजां; D6 प्रभुतां (for [अ]प्रभुतां). G1 राज्ञो प्रभवतां कर्तुं. —^{d}) Ñ2 B3 तु (for च). Ñ1 V1 D6 T G M1–3 तव च (by transp.). B4 स्वप्रभुत्वं तव प्रभो.

33 D1.2 M4 om. 33 (cf. v.l. 23). B1 missing (cf. v.l. 25). —^{a}) Ś1 Ñ1 V1 B2–4 D4–7 चंदनसाराणां. —^{b}) Ñ1 D5 -[आ]मोदनस्य; Ñ2 B2–4 D4.7 -[आ]मोचनस्य (for -[आ]मोक्षणस्य). Ś1 V1 D4(after corr. marg.).6 केयूराणां धनस्य च; Cr °रमोक्षणस्य च. —V1 om. 33^{cd}. —^{c}) Dg1 reads च वि in marg. —^{d}) D7 नुहृदां (sic) (for सुहृदां). Ś1 Ñ B2–4 D4–7 पूजनस्य(B4 [before corr.] मोचनस्य) (for पालनस्य).

34 D1.2 M4 om. 34 (cf. v.l. 23). B1 missing (cf. v.l. 25). —^{a}) Ś1 Ñ V1 B3.4 D6.7 अभिरूपाव्(Ś1 D6 °पम्). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B2–4 D6 राजन्(D6 °ज-); D4.5.7 मृधे (for राम). T3 कर्तुं (for कर्म). Ñ V1 B2–4 om. (hapl. ?) 34^{cd}. —^{c}) Ś1 D4–7 अभिषेके तु(D5 च) (for अभिषेचन-). —^{d}) Ś1 D4–7 शत्रूणां ते निबर्हणं(D5 °णौ).

35 B1 missing up to किं in 35^{d} (cf. v.l. 25). —^{a}) Ś1 Ñ V1 B2–4 D4–7 तद्ब्रूहि; D1 ब्रुवैहि (sic); D2

G. 2. 20. 47
B. 2. 23. 41
L. 2. 23. 47

विमृज्य बाष्पं परिसान्त्व्य चासकृ-
त्स लक्ष्मणं राघववंशवर्धनः ।
उवाच पित्र्ये वचने व्यवस्थितं
निबोध मामेष हि सौम्य सत्पथः ॥ ३६

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

ब्रवीमि (for ब्रवीहि). D2 हि कोद्य (for कोऽद्यैव). Ś1 Ñ2 B3 D1.2.4.7 M4 वि(M4 नि)योज्यतां मया(D1 त्वया); Ñ1 B2.4 वियुज्यतां मया (by transp.) (for मया वियुज्यतां). —[b]) D2 [अ]सु** (for [अ]सुहृत्). V1 प्रणग्यशः- (hypm.); B3 प्राणशयः- (metathesis) (for प्रागयशः-). —[c]) Dg1 Dt1 T1.2 तथा (for यथा). Dt1 तवेवं (sic) (for तवेयं). B3 भवेद्वशे (by transp.); Dt1 Dd1 Dm1 G2 वशा भवेत् ; D1 वाशु भ°; D4.7 भवेत्तथा (for वशे भवेत्). —[d]) Ś1 Ñ B2–4 D1.2.5.6 तथाद्य; V1 ततथात्र (corrupt); D4.7 यतेद्य(D7 °य); M4 तवाद्य (for तथैव). M3 मा (for मां). —After 35, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 ins. :

519* इति स्म मन्युं परिगृह्य पौरुषं
स लक्ष्मणो राममभिप्रसादयन् ।
उवाच भूयोऽपि पितुर्विनिग्रहे
यतस्व रामैष ममाद्य निश्चयः ।

[(l. 1) Ś1 D4.6.7 प्र(D6 नि)गृह्य; D1.2 अतीव; D5 प्रहत्य; M4 उदग्र- (for इति स्म). D1.2 M4 मन्युः. V1 प्रतिपद्य; D1.2.4.7 प्रतिगृह्य (for परि°). —(l. 2) B4 अतिप्रसादयन् ; M4 इति प्र° (for अभि°). —(l. 4) D7 यतश्च; M4 यतेयम् (for यतस्व). Ñ2 नामैष; B4 रामोद्य (sic); M4 इत्येप (for रामैष). Ś1 D6 विनिश्चयो मम; B4 ममैष°; D1 *माद्य° (for ममाद्य निश्चयः).]

36 Ñ1 om. 36. —[a]) Dg1 Dd1 G1 M2 Ck.tp विसृज्य; Cr.m.g.t as in text (for विमृज्य). Dt1 परिसांत्य (sic). Dd1 Dm1 वा सकृत् ; M2 वाचा (for चासकृत्). —[b]) Dd1 राघवः (for राघव-). —[c]) Dt1 Dd1 पित्रोर् (for पित्र्ये). —[d]) Dg1 Dm1 एव; Cm as in text (for एष). T3 om. हि. Dg1 Dm1 T3 G1.2 M1 सत्पथे; T1.2 G3 सत्पथं. —For 36, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

520* इति वचनमुदारमर्थयुक्तं
तदभिसमीक्ष्य तु लक्ष्मणस्य रामः ।
मधुरतरमुवाच सोऽर्थयुक्तं
परिकुपितं पितरं प्रति प्रतीतः ।

[(l. 1) Ś1 D6 उदारसत्त्वयुक्तं. —(l. 2) V1 तम् (for तद्). D5 om. तु. Ñ2 B3 लक्ष्मणं स (for लक्ष्मणस्य). —(l. 3) B1 मधुर**म् ; D2 मधुनरम्(subm.) (for मधुरतरम्). Ñ2 B1.3 शांत(B1 °ति)युक्तं; V1 सात्वयुक्तां; D1 शांतयंस्तं (both sic); D2 M4 सांत्वयंतं; D4.5.7 सांत्व° (for सोऽर्थयुक्तं). —(l. 4) B3 हृदि कुपितं; D1 प्रति° (for परि°). D1.2 M4 प्रति प्रतीपं (D1 °पः).]

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ B D6 **लक्ष्मणसंरंभो;** V1 D1.2 **लक्ष्मणप्रकोपनो**(V1 D2 **°प्रकोपो**); D4.7 **लक्ष्मणाभिगर्जो;** D5 **लक्ष्मणमार्जनो.** —*Sarga no.*(figures, words or both) : Ñ1 B1.4 D2.6 om. : Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 23; Ñ2 B2.3 19; V1 20 (as in text); D1 76; D4.7 25; D5 28; M4 21. —After colophon, D6 T2 G1–3 M1.2 conclude with **श्री**(D6 om. **श्री**)**रामाय नमः.**

२१

तं समीक्ष्य त्ववहितं पितुर्निर्देशपालने ।
कौसल्या बाष्पसंरुद्धा वचो धर्मिष्ठमब्रवीत् ॥ १
अदृष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ।
मयि जातो दशरथात्कथमुञ्छेन वर्तयेत् ॥ २
यस्य भृत्याश्च दासाश्च मृष्टान्यन्नानि भुञ्जते ।
कथं स भोक्ष्यते नाथो वने मूलफलान्ययम् ॥ ३
क एतच्छ्रद्दधेच्छ्रुत्वा कस्य वा न भवेद्भयम् ।
गुणवान्दयितो राज्ञो राघवो यद्विवास्यते ॥ ४

G. 2. 25. 4
B. 2. 24. 4
L. 2. 18. 4

21

☞ This Sarga is missing in D3 (cf. v.l. 2. 12. 12). —Ś1 B3 D1.4–7 ins. lines 1-54 and lines 55-156 of Appendix I (No. 12) in Sarga 21 before and after st. 1 respy. and they read st. 2-11 (including the star passages up to 532*) before 2.22.1. Ñ V1 B1.2.4 D2 M4 read st. 1-11 (including the star passages up to 532*) before 2. 22. 1. —Dm1 begins with ॐ.

1 ^{a}) T3 त्वं (sic) (for तं). Ś1 D1.4–6 व्यवसितं; Dt1 Ct व्यवस्थितं; D7 व्यवसिढ (corrupt) (for त्ववहितं). —^{b}) Dg1 पितृ- (for पितुर्). Ś1 D6 वचन-; D1.4.5.7 संदेश- (for निर्देश-). —^{c}) Ś1 D1.4–7 -संदिग्धं; G2 -संरुद्धं (for -संरुद्धा). —For 1, Ñ V1 B1.2.4 D2 M4 subst.; while Ś1 B3 D1.4–7 ins. before 2:

521* समाश्वास्य ततो भूयः कौसल्या राममब्रवीत् ।
सास्राक्षरपदं वाक्यमिदं बाष्पाकुलेक्षणा ।

[(l. 1) Ś1 Ñ B1–3 (B2 before corr.) D5 M4 समाश्वस्य. D4.7 चेदम्; D5 पुत्रम् (for रामम्). —(l. 2) Ñ1 B1 D1.2.4.5.7 सक्ता(Ñ1 शक्ता; D1 त्रस्ता; D2 श्रस्ता)क्षरपदं(Ñ1 B1 °मिदं); Ñ2 B3 काक्वा(B3 also सद्)क्षरमिदं; V1 श्लक्ष्णाक्षरमिदं; B2 युक्ताक्षरमिदं; B4 सूक्ष्माक्षरमिदं; M4 सन्नाक्षरमिदं; G(ed.) व्यक्ताक्षरमिदं (for सास्राक्षरपदं). D1 साश्रु (for वाक्यम्). Ñ V1 B दीना; D1.2 M4 तदा; D5 पुनः (for इदं). Ñ V1 B1–3 D5 सास्रा(Ñ2 B1 °स्र)विलेक्षणा; D1.2 M4 बाष्पा(D2 °ष्प)वि°; D4 अस्राविलेक्षणा (for बाष्पाकुलेक्षणा).]

—For 1, B3 subst.:

522* एवं रामवचः श्रुत्वा लक्ष्मणानुनयं तथा ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य कौसल्या राममब्रवीत् ।

2 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 cf. v.l. 1. —M3 om. 2^{ab}. —^{b}) Ś1 D4–7 -हिते रतः (for -प्रियंवदः). —For 2^{ab}, Ñ V1 B D1.2 M4 subst.:

523* अदृष्टलोकधर्मात्मा लोकप्रियहिते रतः ।

[B2.4 D1.2 -दुःख- (for -लोक-). Ñ B3 -धर्मा संल; V1 B1.2 M4 -धर्मात्मन् (for -धर्मात्मा).]

—^{c}) Ś1 D1.4–7 मया; V1 मया त्वं (hypm.); B3 माया- (sic) (for मयि). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 transp. जातो and दशरथात्; M3 जाते दशरथात् (for जातो दशरथात्). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 कथं दुःखमवाप्स्यसि(D5 °ति).

3 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 cf. v.l. 1. —^{a}) Ś1 Ñ V1 B D6 M4 (after corr.) प्रे(V1 प्रै)ष्या(B4 °ष्यां [sic])श्च; D2 प्रेक्षाश्च; D5 प्रेक्ष्याश्च (for भृत्याश्च). Ñ2 marg.; B4 दासांश्च (sic); D1.4 दाराश्च; G(ed.) दास्यश्च (for दासाश्च). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 स्वादूनि (for मृष्टानि). M4 [अ]न्यानि (for [अ]न्नानि). G3 भुंजति (sic). —^{c}) D4.5.7 स कथं (by transp.). G3 M3 संभोक्ष्यसे (for स भोक्ष्यते). Dt1 Dd1 Dm1 T1 रामो (for नाथो). —^{d}) T2 वन-. D7 [ऽ]मल- (for मूल-). —For 3^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst.:

524* तस्य पुत्रः प्रियो वन्यं भोक्ष्यते मुनिभोजनम् ।

[B4 [ऽ]रण्यः (sic); D1 राज्ये (for वन्यं). Ś1 B2.3 (also) D6 M4 भोक्ष्यसे. D1.2 [ऽ]स्वादु- (for मुनि-).]

4 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 cf. v.l. 1. —^{a}) Ś1 Ñ V1 B D2.4–7 M4 श्रद्दध्यादिदं(D7 °मं); D1 श्रद्दधति तं (for एतच्छ्रद्दधेच्). M3 एकतः श्रद्दधे श्रुत्वा. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.4–7 M2.4 भयं भवेत् (by transp.); B4 भयं तदा (for भवेद्भयम्). —After 4^{ab}, G2 repeats 4^{a}. —^{c}) Dg1 राज्ञा (for राज्ञो). —For 4^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

525* राज्ञा निर्वासितः पुत्रः प्रियोऽतिगुणवानिति ।

[D1 राज्यं; D2 तरया (both sic) (for राज्ञा). V1 निर्विसितः (sic). B3 (also) हि (for ऽति-). B2 अपि (for इति).]

—Thereafter cont.:

526* अयं धक्ष्यति मां पुत्र लोकवाक्यहुताशनः ।
वियोगार्तिसमुद्भूतस्त्वद्वियोगानिलेरितः ।
चिन्ताबाष्पमहाधूमस्त्वद्गुणौघमहेन्धनः ।
मां प्रधक्ष्यत्ययं नूनं निःश्वासायासपावकः ।

[(l. 1) B3 योयं. B1 लोकवाद-; D1.2.5.7 M4 शोकदुःख-; D4 दुःखशोक- (for लोकवाक्य-). D4.7 -समुद्भवः (for -हुताशनः). —(l. 2) D4.5.7 transp. the prior halves of l. 2 and l. 3, while Ś1 D6 transp. the post. halves of the same lines. D4 -समुभूतस् (sic). V1 -[अ]नले रतः (sic) (for -[अ]निलेरितः). D1.2 त्वत्स्ले(D1 स्वस्ले)हानलवीजितः (for the post. half). —(l. 3) Ś1 D6 चिंतायास- (for चिन्ताबाष्प-). B1 -महाधूपग्; D5 °धूमं (sic) (for -महाधूमस्). Ś1 D4–6 -मयेंधनः; D7 -मवेधनः (sic) (for -महेन्धनः). —(l. 4) B2 reads from धक्ष्यति up to पावकः in marg. B1 प्र*क्ष्यति; D1 प्रधक्ष्ययेन् (sic) (for प्रधक्ष्यति). Ś1 यं (for

G. 2. 25. 7
B. 2. 24. 8
L. 2. 18. 7

त्वया विहीनामिह मां शोकाग्निरतुलो महान् ।
प्रधक्ष्यति यथा कक्षं चित्रभानुर्हिमात्यये ॥ ५
कथं हि धेनुः स्वं वत्सं गच्छन्तं नानुगच्छति ।
अहं त्वानुगमिष्यामि यत्र पुत्र गमिष्यसि ॥ ६
तथा निगदितं मात्रा तद्वाक्यं पुरुषर्षभः ।
श्रुत्वा रामोऽब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् ॥ ७

कैकेय्या वञ्चितो राजा मयि चारण्यमाश्रिते ।
भवत्या च परित्यक्तो न नूनं वर्तयिष्यति ॥ ८
भर्तुः किल परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियाः ।
स भवत्या न कर्तव्यो मनसापि विगर्हितः ॥ ९
यावज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगतीपतिः ।
शुश्रूषा क्रियतां तावत्स हि धर्मः सनातनः ॥ १०

[अ]यं). Ñ B1.3.4 D1.5.7 विश्वासायास-; V1 बलीयान्शोक-; D2 विश्वा° (sic); D4 निःश्वासाया*- (for निःश्वासायास-). D1.2.5 M4 -मारुतः (for -पावकः).]

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 4 :

527* **नूनं तु बलवांल्लोके कृतान्तः सर्वमादिशन् ।
लोके रामाभिरामस्त्वं वनं यत्र गमिष्यसि ।
अयं तु मामात्मभवस्तवादर्शनमारुतः ।
विलापदुःखसमिधो रुदिताश्रुहुताहुतिः ।
चिन्ताबाष्पमहाधूमस्तवादर्शनचिन्तजः ।
कर्शयित्वाधिकं पुत्र निःश्वासायाससंभवः ।**

[(l. 1) T3 शोके; M3 सर्वे (for लोके). Dm1 G1 आदिशेत्; G3 M3 आदिशत्; Cm आदिशन् (as above). —(l. 2) Dg1 पुत्र; Cg यत्र (as above). M3 गमिष्य*. —(l. 3) Dt1 *त्मभवस्. —(l. 4) T1.2 G3 विवास-; Cm.g.k.t विलाप- (as above). —(l. 5) Dt1 Cg*p*.t तवागमन-; Ct*p* तवादर्शन- (as above). Dg1 Dm1 G2 M1–3 Cm.g -चित्तजः; Dt1 -चिंतकः; T1.2 -चित्यजः; T3 -चित्रजः; G1.3 -चिंत्यजः (sic); Ct -चिंतजः (as above). —(l. 6) Dg1 कर्षयित्वा; G2 दर्शयित्वा; Cg as above (for कर्श°). Dd1 Dm1 T1.2 G2.3 M1 भृशं (for [अ]धिकं). Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1–3 निश्वास-.]

5 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 cf. v.l. 1. —a) T3 **विहीना**; M3 **विहीनम्** (both sic) (for **विहीनाम्**). Ś1 Ñ V1 B2.3 D1.2.4–7 M4 **अ**(D5 M4 **वि**) **वशां**; B4 **अबलां**; T3 **मां राम** (for **इह मां**). —b) Ś1 Ñ1 B1.2.4 D1.2.4–7 M4 **अनिशं ज्वलन्** ; Ñ2 V1 B3 **अभि**(V1 **°ति**)**संज्वलन्** (for **अतुलो महान्**). —c) Dm1 **संधक्ष्यति** (for **प्रधक्ष्यति**). T1 **तथा** (for **यथा**). Ś1 D4.6 T1 **कक्ष्यं**. Ñ V1 B D1.2 M4 **शुष्कं**(Ñ2 B2 D1 **°ष्क**) **वृक्ष**(V1 **कस्क** [sic]; B1 D1.2 **कक्ष**; M4 **कक्ष्य**)**मिवासाद्य**.

6 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 cf. v.l. 1. —a) D4.5.7 T1.2 Ct*p* **यथा** (for **कथं**). D4.7 **धेनुश्च**; D5 **नु धेनुः** (for **हि धेनुः**). —b) Dt1 Dd1 D4.5.7 **अनुगच्छति**. —c) D4.5.7 **तथा** (for **अहं**). Dt1 **त्वां नु गमिष्यामि**; D4 **त्वनु°**; G1 **तु त्वागमि°** (for **त्वानुगमि°**). —d) Dg1 *inf. lin.*; D4.5.7 **येन** (for **यत्र**). Dt1 Dd1 Dm1 **वत्स** (for **पुत्र**). —For 6, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst. :

528* **वत्सलत्वाद्यथा धेनुः स्वपुत्रमनुधावति ।
तथा त्वामनुयास्यामि वात्सल्यादिति मे मतिः ।**

[(l. 1) D1.2 M4 यथा धेनुर्वत्सलत्वात् (by transp.) (for the prior half). Ś1 D1.2.6 M4 स्वं; B3 सु- (for स्व-). V1 -वत्सम् (for -पुत्रम्). Ś1 D6 अभिधावति; D1 °बाधति (sic) (for अनुधावति). —(l. 2) D6 त्वम् (sic) (for **त्वाम्**). —D6 reads from वात्सल्या in l. 2 up to 7c in marg. Ś1 D6 अभिधावती (sic) (for इति मे मतिः).]

7 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 cf. v.l. 1. —a) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 M3 Ck.t **यथा**; Cg as in text (for **तथा**). ❀ Cm : **यथेति पाठः ।** ❀ —b) G2 M1 **मनुजर्षभः**. —For 7ab, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–(D6 reads in marg.)7 M4 subst. :

529* **इति मातुर्निगदितं वाक्यं सकरुणाक्षरम् ।**

[D1.2 M4 मात्रा (for मातुर्). D1 M4(before corr.) निगदितुं (sic). Ś1 मातुः (for वाक्यं).]

—D6 reads 7c in marg. (cf. v.l. 528*). —c) D1 ***मो** (for **रामो**). D4.7 **हि तद्** (for **ऽब्रवीद्**). —d) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 **कौसल्यां शोकविह्वलां**(Ś1 D6 **°कर्षितां**; D1.2 M4 **°कर्शितां**).

8 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 cf. v.l. 1. —a) T3 **कैकेयी-** (for **°य्या**). —b) D2 **तु** (for **च**). Dm1 **आश्रिते**. —c) T2 **भवता** (sic). Dg1 [**अ**]**पि** (for **च**). —d) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 **मन्ये** (for **नूनं**). M4 (before corr.) **संधरिष्यसि** (after corr. *inf. lin. sec. m.* ‘ति) (for **वर्तयिष्यति**).

9 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 cf. v.l. 1. —a) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 **चैव**; Ñ1 **तव**; Dg1 Dt1 T G3 M2.3 **पुनः** (for **किल**). —b) Dt1 Dd1 Dm1 T1 G M2 **स्त्रियः** (sic) (for **स्त्रियाः**). Ś1 Ñ V1 B D1.4–7 M4 **शस्यते** (V1 **कस्यते** [sic]; D1 **शिष्यते**) **न कथं**(B4 D5 **कदा**)**चन**; D2 **न कथंचन गर्हितः**. —cd) Ñ1 **विगर्हिरातः** (sic); D5 **विगर्हितं**; M4 **कथंचन** (for **विगर्हितः**). D2 **कर्तव्यो मनसा देवि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते**.

10 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 cf. v.l. 1. —a) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **ते भर्ता** (for **काकुत्स्थः**). —b) Ś1 D6 **भर्ता हि तव दैवतं**; Ñ V1 B D1.2.4.5.7 M4 **लोकेस्मिन्प्र**(D7 **°स्यात्प्र**)**भुरीश्वरः**. —d) Dm1 **च** (for **हि**). —For 10cd, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

530* **तावत्त्वया दैवतवच्छुश्रूष्योऽनन्यभक्तया ।**

एवमुक्ता तु रामेण कौसल्या शुभदर्शना ।
तथेत्युवाच सुप्रीता राममक्लिष्टकारिणम् ॥ ११
एवमुक्तस्तु वचनं रामो धर्मभृतां वरः ।
भूयस्तामब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् ॥ १२
मया चैव भवत्या च कर्तव्यं वचनं पितुः ।
राजा भर्ता गुरुः श्रेष्ठः सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १३
इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव पञ्च च ।
वर्षाणि परमप्रीतः स्थास्यामि वचने तव ॥ १४
एवमुक्ता प्रियं पुत्रं बाष्पपूर्णानना तदा ।
उवाच परमार्ता तु कौसल्या पुत्रवत्सला ॥ १५

G. 2. 25. 0
B. 2. 24. 8
L. 2. 18. 0

[Ñ1 देववत् (subm.); V1 दैवतेव (sic); B2 [अ]पि देवः सः; D2 दैवतं तत; D4.7 देववच्च(D7 °च्चः) (for दैवतवच्). B1 त्वयापि देववत्तावच् (for the prior half). V1 D1.4 नान्यभक्तया (D1 °चिंतया); D2 M4 [ऽ]नन्यचित्तया (for ऽनन्यभक्तया). Ś1 D6 सर्वात्मना सयत्ना तमाराधयितुमर्हसि.]

—Thereafter Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 cont. :

531* नाहं त्वयानुगन्तव्यो भर्ता हि तव दैवतम् ।
तमिहैव वसन्ती त्वमाराधयितुमर्हसि ।
राजा हि ते प्रभवति प्राणानां जीवितस्य च ।
अनुगन्तुमतो देवि न मामर्हसि सर्वथा ।

[Ś1 D6 om. l. 1–2. —(l. 1) V1 न हि त्वया; M4 त्वयाहं न (by transp.) (for नाहं त्वया). Ñ1 (also as above) जीवितं (for दैवतम्). —(l. 2) D1 ताम् (sic) (for तम्). Ñ2 त्वाम् (sic) (for त्वम्). M4 transp. तम् and त्वम् in the prior half. B4 आधारयितुम् (metathesis) (for आराध°). —(l. 3) V1 [अ]पि (for हि). Ś1 D6 प्रभविता (for प्रभवति). B4 प्रभवानां (hypm.); D2 प्राणीनां (sic) (for प्राणानां). —(l. 4) B2 M4 इतो (for अतो). V1 ममार्हसि; B4 मा*र्हसि (for मामर्हसि). D1.2 M4 नार्हसे मां(M4 मां नार्हसि) कथंचन (for the post. half).]

11 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 cf. v.l. 1. —^{ab}) G2 M1 **उक्त्वा** (sic) (for **उक्ता**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **इत्येवमुक्ता**(V1 M4 [after corr. *inf. lin. sec. m.*] °**क्त्वा**). Dg1 transp. **रामेण** and **कौसल्या**. Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 **धर्मदर्शिनी**(B2–4 D4.5 °**ना**; D1 °**र्शनी**; D2 °**दर्शनां** [sic]; D7 °**दर्शना**) (for **शुभदर्शना**). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 **दुःखार्ता**; M1 **संप्रीता** (for **सुप्रीता**). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 **संप्र**(Ñ1°*)**स्थितं वनं**(D1.2 °**ने**); D5 **अक्लिष्टकारणं** (for °**कारिणम्**). —After 11, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 ins. :

532* निश्चितं च तथा रामं विज्ञाय गमनोत्सुकम् ।
प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं कर्तुं समुपचक्रमे ।

[(l. 1) Ś1 D6 विनिश्चितं; V1 D1.7 निश्चितं तु(V1 D7 तं) (for निश्चितं च). D1.2 M4 ततो (for तथा). Ś1 D6 गमनोन्मुखं. —(l. 2) Ś1 D6 राममाता (for स्वस्त्ययनं). D4.7 एवोपचक्रमे (for समुप°).]

☞ Before 12, Ñ V1 B1.2.4 D2 M4 ins. a passage given in Appendix I (No. 12).

12 ^{a}) D4.5.7 **उक्त्वा तु जननीं**. —^{c}) D5 **तत्र** (for **ताम्**). —For 12, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst. :

533* इत्युक्त्वा जननीं रामो धर्मात्मानुनयं वचः ।
स्थितां धर्मपरां दीनां पुनर्वचनमब्रवीत् ।

[(l. 1) D1.2 मातरं (for जननीं). B1 repeats जननीं रामो. D6 reads नयं व in marg. D1.2 M4 धर्म्यं सानु° (for the post. half). —(l. 2) V1 B2 D1.2 M4 ध्यानपरां.]

13 ^{ab}) D5 **तु** (for the second **च**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 **त्वया देवि**(M4 **चैव**) **मया चैव स्थेयं नृपतिशासने**(Ñ °**नं**). —After 13^{ab}, D6 reads an addl. colophon. [Sarga name : **कौसल्यावाक्यं**. Om. Sarga no. and concludes with **श्रीरामचन्द्राय नमः**.]

—After 13^{ab}, M4 ins. :

534* तत्तथा कुरु मां चैव कारयायं तवाञ्जलिः ।

—M4 om. 13^{c}–14. —^{cd}) D5.7 T G M1–3 **गुरु-** (for **गुरुः**). Ś1 Ñ V1 B D6 **चैव** (for **श्रेष्ठः**). Ś1 D6 **ईश्वरेश्वरः**; Ñ V1 B D4.5.7 **ईश्वरश्च नः**; M1.3 **ईश्वर**° (for **ईश्वरः प्रभुः**). D1.2 **राजा गतिर्गुरुर्भर्ता प्रतिष्ठा दैवतं च नौ**.

14 M4 om. 14 (cf. v.l. 13). —^{a}) G2 M1 **Cr.k इदानीं**; **Cm.g** as in text (for **इमानि**). B2 **च**; M2 [**अ**]**हं** (for **तु**). Ś1 Ñ V1 B D2.6 **विहृ**(Ñ2 °**कृ**)**त्याहं**(Ś1 B4 D6 °**त्यैव**; Ñ1 V1 °**त्येह**) (for **महारण्ये**). D1 **इमानि विहत-व्यानि**. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 **नव वर्षाणि**(B1.2.4 **वर्षाणि नव** [by transp.]) (for **विहृत्य नव**). —^{c}) Dt1 Dd1 **परमप्रीत्या**; Dm1 **परमः प्रीतः** (for **परमप्रीतः**). Ś1 Ñ V1 B (B1 after corr. marg.) D1.2.6 **वने पु**(B1 [before corr.] D1.2 °**नात्पु**)**नरुपावृत्तः**(B1.2 °**त्य**). —^{d}) M3 **पितुः** (for **तव**). Ñ V1 B D1.2 **पितृ**(B1 D1.2 **तव**)**शासने**. —After 14, D4.7 read 17.

15 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 **इत्युक्ता**(Ś1 D6 °**क्त्वा**; Ñ °**क्त** [sic]) **सा**; D4 **एवमुक्तं**; D5.7 °**क्ते**; M3 °**क्त्वा** (for **एवमुक्ता**). Dm1 **प्रियः पुत्रा** (sic) (for **प्रियं पुत्रं**). —^{b}) Dt1 **बा*-** (for **बाष्प-**). G2 **-पूर्णानने** (sic) (for **-पूर्णानना**). D4.5.7 **वचः** (for **तदा**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 **बाष्पपर्याकुलं** (D1.2 M4 **बाष्पाव्यक्तपदं**) **वचः**. —Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M3.4 om. 15^{cd}. —^{c}) T1.2 G3 **दुःखान्यसहमाना सा**. —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 M2 **सुत-** (for **पुत्र-**). T1.2 G3 **राम**(G3 **वाक्य**) **मब्रवीत्**.

G. 2. 24. 4
B. 2. 24. 19
L. 2. 17. 4

आसां राम सपत्नीनां वस्तुं मध्ये न मे क्षमम् ।
नय मामपि काकुत्स्थ वनं वन्यां मृगीं यथा ।
यदि ते गमने बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया ॥ १६
तां तथा रुदतीं रामो रुदन्वचनमब्रवीत् ।
जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्ता दैवतं प्रभुरेव च ।
भवत्या मम चैवाद्य राजा प्रभवति प्रभुः ॥ १७
भरतश्चापि धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ।
भवतीमनुवर्तेत स हि धर्मरतः सदा ॥ १८
यथा मयि तु निष्क्रान्ते पुत्रशोकेन पार्थिवः ।
श्रमं नावाप्नुयात्किंचिदप्रमत्ता तथा कुरु ॥ १९

16 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 **उवाचेदं**; D4.5.7 **आह रामं**; G2 **आसां रामः** (sic) (for **आसां राम**). —^{b}) Ñ2 B3.4 Dd1 Dm1 D4.5.7 G M1–3 **मध्ये वस्तुं** (by transp.) (for **वस्तुं मध्ये**). D5 (before corr.) **क्षयं** (for **क्षमम्**). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 **पुत्र त्वं**(D1 °**स्त्वं** [sic]) (for **काकुत्स्थ**). —^{d}) In B1 (photo copy) the portion after **बहु** (for **वन्यां**) in 16^d up to **स्था** in l. 2 of 547* is missing. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G2 M1 **इव** (for **यथा**). Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.5.6 M4 **वनं**(D2 °**ने**) **वन्य** (D1.2.5 M4 **व्याघ्र**)**मृगाकुलं**(M4 °**युतं**); D4.7 **वनवासं मृगायुतं**. —^{e}) D1 **यदे** (sic); M3 **यथा**; Ct as in text (for **यदि**). —^{f}) D6 (after corr. marg. as in text) **बुद्धिर्** (for **पितुर्**). Ś1 Dg1 D1.2.4.6.7 G3 **अवेक्षया**; Cr.m.g as in text (for **अपेक्षया**). —After 16, B3 ins. :

535* **अवश्यमेव गन्तव्यं तथैव सह पुत्रक ।**;

while D4.7 ins. :

536* **एवमुक्तस्तु रामस्तु पुनर्मातरमब्रवीत् ।**

Thereafter D4.7 cont. 538*.

17 B1 missing (cf. v.l. 16). D4.7 read 17 after 14. —^{a}) T1 damaged; M4 **इति** (for **तथा**). Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.6 M4 **ब्रुव**(D1 °**वं**)**तीं**; D5 **वदतीं** (sic) (for **रुदतीं**). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 **पुनर्**; Dt1 Ck.t [ऽ]**रुदन्** (for **रुदन्**). Dg1 reads *inf. lin.* **रुदन्वचन**. D7 **व*****नम्** (for **वचनम्**). —^{cd}) Ś1 Ñ2 B3.4 D5.6 **जीवत्पत्याः** (D5.6 °**त्न्याः**); Ñ1 V1 B2 **जीवपत्याः**(V1 °**त्न्याः**); Dg1 D4.7 **जीव**(D7 °**वं**)**त्याश्च**; G2 **स्त्रीवंत्या हि** (sic) (for **जीवन्त्या हि**). Dg1 Dm1 D5.7 G1.2 **स्त्रियो** (for **स्त्रिया**). Ś1 D6 **परमं**(D6 °**मः**) **स्मृतः**; Ñ V1 B2–4 **न पुनः सुतः** (for **प्रभुरेव च**). D1.2 M4 **जीवत्पत्युः**(D2 °**त्पितुः**; M4 °**त्पत्न्याः**) **प्रभवति पतिर्न तु सुतः स्त्रियः**(M4 °**याः**). —^{e}) Ñ2 B4 [**अ**]**प्यद्य**; D5 [**इ**]**वाद्य**; G1 [**अ**]**चैव** (for [**ए**]**वाद्य**). —^{f}) Ñ1 **हि भवति**. —After 17, Ś1 Ñ V1 B2–4 D4–7 ins.; while D1.2 M4 subst. for 17^{ef}:

537* **अतो नार्हाम्यहं नेतुं त्वामितो नगराद्वनम् ।**

[Ñ V1 B3 तनो. D1 नार्ह्योमि (sic). V1 [अ]ऽं (for [अ]हं). Ñ1 कृते (for इतो). D4.7 वनगह्वरं.]

—Thereafter Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.5.6 M4 cont.; D4.7 cont. after 536* :

538* **न चानुगन्तुं न्याय्योऽहं जीवत्पत्या त्वयापि च ।**
महात्मा वामहात्मा वा पतिरेव गतिः स्त्रियाः ।
किं पुनर्नृपतिर्देवि महात्मा दयितश्च ते ।

[(l. 1) B3 नार्यां; D5 त्याज्यो (for न्याय्यो). Ś1 V1 B2 D6 M4 जीवपत्न्या(Ś1 D6 °वत्पत्न्या; B2 °वपत्या) (for जीवत्पत्या). Ś1 D6 [अ]पि वा; D4.7 वनं (for [अ]पि च). D5 तव पत्युस्त्वया वनं (for the post. half). —(l. 2) B2 च (for the first वा). Ñ2 [अ]पि पतिनो; V1 °त्मा च (for [अ]महात्मा वा). D4.7 गतिरेव पतिः (by transp.); D5 गतिरेप पतिः (for पतिरेव गतिः). D1.2.4–7 स्त्रियः (for स्त्रियाः). —(l. 3) D2 तु नो (for पुनर्). M4 transp. नृपतिर् and देवि. V1 दैवतश् (for दयितश्). D2.4.5 मे (for ते).]

On the other hand, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

539* **न ह्यनाथा वयं राज्ञा लोकनाथेन धीमता ।**

18 B1 missing (cf. v.l. 16). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 M4 **विनीतो गुरु**(Ś1 **धर्म**; B2 **भ्रातृ**)**वत्सलः** (Ñ2 °**लां**). —^{cd}) T2 M3 **भवंतीम्** (sic). T1 ***मेरतः** (for **धर्म**°). Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 M4 **असंशयं**(M4 **न संशयो**) **य** (D7 *)**थैवाहं पुत्रस्ते धर्मतस्तथा**. —After 18, Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 M4 ins. :

540* **मत्तोऽधिकतरां पूजां भरतादप्यवाप्स्यसि ।**
न हि किंचिदकल्याणं तस्मादामर्षयाम्यहम् ।

[(l. 1) B4 D2 मनो (sic); M4 अतो (for मत्तो). B3 [ऽ]धिक*रां. Ś1 D6 त्वम् (for अपि). Ñ1 [अ]वाप्स्यति. D2 अथवाप्स्यसि. —(l. 2) D5 तस्मिन् (for तस्माद्). Ś1 D4.6.7 आशंसयाम्यहं; Ñ1 V1 पश्याम्यहं नव; D2 आमहर्षयाम्यहं (sic); M4 आलक्षयाम्यहं.]

19 B1 missing (cf. v.l. 16). —^{a}) D2 **तथा**. Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 G2 M1 **तु मयि** (by transp.); M4 **त्वं मयि** (for **मयि तु**). G2 **विक्रांते**. —^{b}) M4 **-स्नेहेन** (for **-शोकेन**). Ś1 Ñ V1 B2.4 D1.2.4.6.7 **मे पिता**; B3 (also as in Ś1) M4 **मोहिता** (for **पार्थिवः**). D5 **पुत्रशोकान्महीपतिः**. —For 19^{cd}, Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 M4 subst. :

541* **अतिमात्रं न संतप्येत्तथा त्वं कर्तुमर्हसि ।**

[V1 D5.7 न तप्येत; D1 न संजल्पेत; D4 न *तप्येत; M4 न तप्येथास् (for न संतप्येत्).]

—Then all cont. :

542* **कार्यः प्रत्यग्रवयसि न तथा मय्यपह्नवः ।**
पत्यौ वृद्धे यथा कार्यस्त्वया मच्छोककर्शिते ।

[(l. 1) D5 प्रत्युग्रवचसि. V1 B2 यथा. Ś1 D6 वापि; B4 मेपि (for मयि). —(l. 2) Ñ V1 B2–4 तथा (for यथा). D1.2.4.5.7 M4 यथा(D5 तथा) वृद्धे पत्यौ(D5 पित्रौ [sic]; M4 त्वया) कार्यस् (for the prior half). D2 त्वयि; M4 पत्यौ (for त्वया). Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.4.6 -कर्षिते.]

व्रतोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा ।
भर्तारं नानुवर्तेत सा च पापगतिर्भवेत् ॥ २०
शुश्रूषामेव कुर्वीत भर्तुः प्रियहिते रता ।
एष धर्मः पुरा दृष्टो लोके वेदे श्रुतः स्मृतः ॥ २१
पूज्यास्ते मत्कृते देवि ब्राह्मणाश्चैव सुव्रताः ।
एवं कालं प्रतीक्षस्व ममागमनकाङ्क्षिणी ॥ २२
प्राप्स्यसे परमं कामं मयि प्रत्यागते सति ।
यदि धर्मभृतां श्रेष्ठो धारयिष्यति जीवितम् ॥ २३

G. 2. 21. 19
B. 2. 24. 31
L. 2. 17. 19

—After 19, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

543* दारुणश्चाप्ययं शोको यथैनं न विनाशयेत् ।
राज्ञो वृद्धस्य सततं हितं चर समाहिता ।

[(l. 1) G2 दाक्षिणश् (sic). T1 [अ]प्ययः शोको; G3 [अ]प्रियं शोके (sic) (for [अ]प्ययं शोको). G1 यथैनं. —(l. 2) Dm1 राज्ञा (sic).]

20 B1 missing (cf. v.l. 16). —[a]) G2 व्रतोपवासा (for °वास-). M2 -नियता (for -निरता). —[b]) Dg1 *sup. lin.* या. —[c]) G1.3 अनुवर्तेत; M3 नानुवर्ते च (sic) (for नानुवर्तेत). ❀ Cr : भर्तारं नानुवर्ते(ते)ति पाठः । ❀ —[d]) Dg1 T1.2 G3 (sic) सा तु; G1 मना- (sic) (for सा च).

—For 20, Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 M4 subst. :

544* या धर्मचारिणी नारी पतिं पतिपरायणा ।
नानुवर्तेत यत्नेन न सा सद्भिः प्रशस्यते ।

[D5 om. l. 1. —(l. 1) D1.2 च धर्मवती; M4 धर्मवादिनी (for धर्मचारिणी). —D5 reads l. 2 after l. 1 of 545*. —(l. 2) V1 नानुवर्तेत् (subm.); D1.4.5.7 M4 नानुवर्तति; D2 अनुवर्तति (for नानुवर्तेत). V1 D1.2 M4 धर्मेण (for यत्नेन). Ñ1 या सद्भिर्न प्रशस्यते; V1 D1.5.7 M4 सा सद्भिर्न प्रशस्यते (by transp.); D2 सा सद्भिः किं न शस्यते (for the post. half).]

—Then all cont. :

545* भर्तृव्रता भर्तृपरा नारी भर्तृपरायणा ।
इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गे महीयते ।

[(l. 1) Ñ2 reads नारी भर्तृपरा in marg. D4.5.7 पतिव्रता धर्मपरा(D5 °रता) नारी पतिपरायणा. —After l. 1, D5 reads l. 2 of 544*.]

—After 20, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

546* भर्तुः शुश्रूषया नारी लभते स्वर्गमुत्तमम् ।
अपि या निर्नमस्कारा निवृत्ता देवपूजनात् ।

[(l. 1) Dg1 T3 G2 M1–3 भर्तृ- (for भर्तुः). Dd1 Dm1 G2 M1 गतिमुत्तमां.]

21 B1 missing (cf. v.l. 16). —[a]) M3 शुश्रूषाद् (sic) (for °षाम्). —[b]) Dg1 भर्तृ- (for भर्तुः). Dt1 प्रियं (sic) (for प्रिय-). —[c]) Dt1 Ct स्त्रिया नित्यो (for पुरा दृष्टो). —[d]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 वेदे लोके (by transp.); T2 G3 M2 लोके वेद- (for लोके वेदे). T2.3 G M1 3 श्रुत (T2 G1 °ति)स्मृतः; M2 श्रुतौ स्मृतौ; Cm.g.t as in text (for श्रुतः स्मृतः). —For 21, Ś1 Ñ V1 B (B1 missing up to स्था in l. 2) D1.2.4–7 M4 subst. :

547* तस्मात्सदैव भर्तुस्त्वं शुश्रूषानिरता गृहे ।
स्थातुमर्हसि धर्मो हि सत्स्त्रीणामेष शाश्वतः ।

[(l. 1) D4.7 सदा; D5 भव (for गृहे). —(l. 2) (In B1 [photo copy] the portion of the text from तु in l. 2 up to ज्ञानः क in 2. 21. 2[cd] [see sequence above] is reproduced). D1.4.7 कर्तुम्; M4 वस्तुम् (for स्थातुम्). D1 यः (for हि). Ñ B3 D1.2.5.7 स (for सत्-). Ñ1 B4 D1.4.7 एव (for एष). M4 स्त्रीणामेष सनातनः (for the post. half).]

—Then all cont. :

548* गार्हस्थ्यधर्मरतया देवाराधनशीलया ।
भर्तृचित्तानुवर्तिन्या भर्ता सेव्य इह त्वया ।

[(l. 1) D1.2.5.7 गार्हस्थ- (for गार्हस्थ्य-). D2 reads from धर्म up to इह in l. 2 in marg. B2 D1.2 -परया (for -रतया). D4.7 धर्माराधन- (for देवाराधन-). —(l. 2) D4.5.7 भर्तुश् (for भर्तृ-). Ś1 D1 -चित्तानुवर्तिन्या; D5 °नुगामिन्या (for -चित्तानुवर्तिन्या).]

—After 21, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

549* अग्निकार्येषु च सदा सुमनोभिश्च देवताः ।

[Dg1 सर्वेषु; G2 M1 च तदा (for च सदा). T1.2 तु (for the second च).]

22 [b]) Dt1 सत्कृताः (for सुव्रताः). —For 22[ab], Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

550* ब्राह्मणान्वेदविदुषः पूजयन्ती यतव्रता ।

[D5 reads (erroneously) the prior half of 552* before the prior half of 550*, repeating in its proper place. B4 देवि दुर्दैशः (sic) (for वेदविदुषः). D1 जितव्रता; G(ed.) यतव्रते (for यतव्रता).]

—[c]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 वसेह(B4 वासेय; D5 वसेहि [both sic]) भर्तृसहिता. —D4 om. (hapl.) from 22[d] up to the prior half of 552*. —After 22, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

551* नियता नियताहारा भर्तृशुश्रूषणे रता ।
[Dg1 T1.2 G1 M1 भर्तुः (for भर्तृ-).]

23 Ś1 om. 23. —[a]) T1 (*inf. lin.* also as in text) कालं (for कामं). —[b]) Dt1 पर्यागते. —For 23[ab], Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

552* द्रक्ष्यसे भर्तृसहिता ममाभ्यागमनं पुनः ।

[D4 om. the prior half (cf. v.l. 22). B1 ममाद्यागमनं; B2 (marg. also as in B1) (with hiatus) मम आगमनं; B3 ममांबागमनं; D2 °गमनः (sic); D4 °गममनं (ditto.); D5 M4 °प्यागमनं (for ममाभ्यागमनं).]

—[c]) M3 श्रेष्ठे (for श्रेष्ठो). Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 यदि राजा मद्विही(B2 मया ही)नो. —[d]) T3 धारयत्वपि; M3 °सि (for धारयिष्यति). Cr cites 23[cd] as in text. —After 23, Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 ins. :

G. 2. 24. 20
B. 2. 24. 31
L. 2. 17. 20

एवमुक्ता तु रामेण बाष्पपर्याकुलेक्षणा ।
कौसल्या पुत्रशोकार्ता रामं वचनमब्रवीत् ।
गच्छ पुत्र त्वमेकाग्रो भद्रं तेऽस्तु सदा विभो ॥ २४

तथा हि रामं वनवासनिश्चितं
समीक्ष्य देवी परमेण चेतसा ।
उवाच रामं शुभलक्षणं वचो
बभूव च स्वस्त्ययनाभिकाङ्क्षिणी ॥ २५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

553* इति सानुनयं वाक्यं श्रुत्वा धर्मार्थसंहितम् ।

[Ñ2 reads in marg. from सानुनयं up to द्रक्ष्या in l. 1 of 556*. D1 सा॰नयं (for सानुनयं).]

24 ^{a}) M2 उक्तस्; M3 उक्त्वा (for उक्ता). —^{b}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1 M2.3 -पूर्णायते(M3 °कुले)क्षणा. —^{c}) Dd1 सा कौसल्या (hypm.). —^{d}) M3 (with hiatus) इदं (for रामं). —After 24^{cd}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. :

554* गमने सुकृतां बुद्धिं न ते शक्नोमि पुत्रक ।
विनिवर्तयितुं वीर नूनं कालो दुरत्ययः ।

[(l. 1) Cg.k.t सुकृतां (as above). M3 सुकृता बुद्धिर्. —(l. 2) G3 नूनः (sic) (for नूनं). T3 कामो (for कालो).] —^{f}) M2 प्रभो (for विभो). —For 24, Ś1 Ñ (Ñ2 in marg.) V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

555* रामेणोक्तं बभाषेऽथ कौसल्या साश्रुलोचना ।
गच्छ पुत्र शिवं तेऽस्तु कुरु त्वं पितृशासनम् ।

[D6 reads l. 1 in marg. —(l. 1) Ś1 D6 [उ]क्ता (for [उ]क्तं). B3 (also) मां (sic); D1.2.4.5.7 [इ]दं; M4 च (for ऽथ). —(l. 2) B1.2 पुत्र गच्छ (by transp.). D1 सनं (sic) (for शिवं). D4.7 गच्छ राम निवर्तस्व (for the prior half). Ś1 D6 कुरुष्व.]

—Then all (D4 repeats consecutively) cont. :

556* स्वस्तिमन्तमरिष्टं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ।
शुश्रूषानिरता भर्तुर्भविष्यामि यथात्थ माम् ।
यच्चान्यदपि कर्तव्यं करिष्ये तत्सुखी भव ।

[(l. 1) Ñ2 reads up to द्रक्ष्या in marg. (cf. v.l. 553*). D4 (second time) तथा तु रामं तम् (hypm.) (for स्वस्तिमन्तम्). B3 D1.2 अरोगं त्वां; D7 °ष्टं त्वा; M4 इतो गत्वा (for अरिष्टं त्वां). D2 पुनरागते (sic). —(l. 2) D2 नित्यं (for भर्तुर्). Ś1 यथार्थं (sic) (for °त्थ). —(l. 3) D4.5.7 तत्सर्वं (for कर्तव्यं). D4(both times).5.7 [ऽ]हं (for तत्). D6 सुखं (for सुखी). Ś1 V1 B1.2.4 D4(both times)–7 व्रज (for भव).]

—After 24, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. :

557* पुनस्त्वयि निवृत्ते तु भविष्यामि गतक्लमा ।
प्रत्यागते महाभागे कृतार्थे चरितव्रते ।
पितुरानृण्यतां प्राप्ते त्वयि लप्स्ये परं सुखम् ।
कृतान्तस्य गतिः पुत्र दुर्विभाव्या सदा भुवि ।
यस्त्वां संचोदयति मे वच आच्छिद्य राघव ।
गच्छेदानीं महाबाहो क्षेमेण पुनरागतः ।
नन्दयिष्यसि मां पुत्र साम्ना श्लक्ष्णेन चारुणा ।
अपीदानीं स कालः स्याद्वनात्प्रत्यागतं पुनः ।
येन त्वां पुत्र पश्येयं जटावल्कलधारिणम् ।

[(l. 1) G3 निवर्ते (sic) (for निवृत्ते). G3 गतश्रमा. M3 भविष्यनि गतं ममा (sic) (for the post. half). —(l. 3) G1 चानृणतां (for आनृण्यतां). Dg1 Dt1 स्वपिष्ये परमं सुखं (for the post. half). —(l. 4) Dg1 वीर (for पुत्र). —(l. 5) Cm.t as above; Ck त्वा (for त्वां). T1 यस्त्वा; T3 G1.3 M2.3 यस्त्वा (G1.3 °स्त्वां) (for यस्त्वां). Dm1 G1 संचोदय (Dm1 °यं)नी (for °ति). Dt1 Ct आविध्य (for आच्छिद्य). —(l. 6) T2 महाभाग. —(l. 7) G2 नंदयिष्यति; M3 मंदयिष्यसि (sic) (for नन्द°). M3 मा (for मां). T3 नाम्ना. Dg1 T3 वाक्येन; T2 G2 M1.3 Ct*p* शुक्लेन; G1 शक्येन; M2 शुद्धेन; Cm.t as above (for श्लक्ष्णेन). Dg1 राघव; Dd1 Dm1 G1 चेतसा; Cm.k as above (for चारुणा). —(l. 8) M3 अधीनां॰स कालस्य (sic) (for the prior half). —T1 partly damaged from the post. half of l. 8 up to पु in l. 9. —(l. 9) Dg1 Dt1 T2.3 M3 Cg यस्त्वां(T3 यत्त्वं [sic]) पुत्रक (M3 °*) (for येन त्वां पुत्र). Dg1 जटामंडल-; T1 damaged (for जटावल्कल-).]

25 ^{a}) Dt1 तदा. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 तु; Dg1 G1 [अ]पि-; T3 [अ]पि; M4 [इ]ति (for हि). —^{b}) Dt1 ददर्श (for समीक्ष्य). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 गतसत्त्वचेतना. —^{d}) T1 G3 स्वस्त्ययनानि कांक्षिणी. —For 25^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

558* बभूव भूयः सहसैव दुःखिता
सगद्गदं बाष्पकलप्रलापिनी ।

[(l. 1) B2 सहसा सुदुःखिता; D1.2.4.5.7 M4 सहसैव मूर्छिता (for सहसैव दुःखिता). —(l. 2) D1 ॰गद्गदं. D1.2 -प्रभाषिणी; M4 -प्रवादिनी (for -प्रलापिनी). B4 D4.5.7 सगद्गदा बाष्पकला(B4 °ल)प्रलापिनी(D5 प्रपीडिता). G(ed.) सगद्गदा बाष्पकलं.]

Colophon. —*Kāṇḍa name* : Ś1 B4 Dg1 Dm1 D6 om. —*Sarga name* : Ś1 D4.6.7 कौसल्याश्वासनं(D4.7 °नो); Ñ रामस्य गमनप्रतिज्ञा(Ñ2 गमनानुज्ञा); V1 रामगमनानुज्ञा; B1 कौसल्यातो रामस्य वनगमनाभ्यनुज्ञा; B2 कौसल्यावाक्यं; B3 कौसल्यातो रामस्य गमनानुज्ञा; B4 रामवनवासानुज्ञा; D1.2 रामाभ्यनुज्ञानो(D2° नुज्ञा); D5 कौसल्यानुयोगो. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 D6 om. Ś1 D2 27; Ñ2 B 23; V1 24; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 24; D1 80; D4.7 29; D5 32; M4 25. —After colophon, T2 concludes with श्रीरामा; T3 श्री; G M1.2 श्रीरामाय नमः.

22

☞ This Sarga is missing in D3 (cf. v.l. 2. 12. 12). —Dm1 begins the Sarga with ॐ.

In Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4, the sequence of stanzas in this Sarga (along with substitutes and insertions) is so complicated that it is given separately in a tabular form for the guidance of the reader. It is ignored in the Critical Apparatus.

Tabular conspectus of the sequences of stanzas in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4

Ś1 D6	Ñ2	V1 B1.2.4 D1	B3	D2	D4.7	D5	M4	Ñ1 (Note :—As Ñ1 does not agree with any other MSS., the sequence is mentioned separately last.)
1	1	1	1	1	1	1	1	1
576* (12)	576* (12)	576* (12)	576* (12)	l. 4 of 576* (12)	l. 1-2 of 576* (12)	l. 1-2 of 576* (12)	576* (12)	576* (12)
					15^{ab}	15^{ab}		582* (15)
582* (15)	582* (15)	582* (15)	582* (15)	582* (15)	582*(15^{cd})	582*(15^{cd})	582* (15)	2
583*								560*
2^{ab}	2^{ab}	2^{ab}	2^{ab}	2^{ab}	2^{ab}	2^{ab}		
2^{cd}	2^{cd}	2^{cd}	2^{cd}	2^{cd}	2^{cd}	2^{cd}	2^{cd}	3
560*	560*	560*	560*	560*	560*	560*	560*	578* (13)
			561*					14
							562*	580*
3	3	3	3	3	3			4^{ab}
578* (13)	578* (13)	578* (13)		578* (13)	578* (13)	578* (13)	578* (13)	5^{ef}
14	14	14	14	14	14	14	14	568*
							579*	6
580*	580*	580*	580*	580*	580*	580*	580*	570* (7)
4^{ab}	4^{ab}	4^{ab}	4^{ab}	4^{ab}	4^{ab}	4^{ab}	4^{ab}	571* (8)

Ś1 D6	Ñ2	V1 B1.2.4 D1	B3	D2	D4.7	D5	M4	Ñ1 (Note :—As Ñ1 does not agree with any other MSS., the sequence is mentioned separately last.)
564*	564*	564*	564*	564*	l. 1 of 564*	564*	l. 1 of 564*	10^{ab}
4^{cd}	4^{cd}	4^{cd}	4^{cd}	4^{cd}		4^{cd}	4^{cd}	573* (10^{cd})
5^{abcd}	5^{abcd}	5^{abcd} } B1r. (564*, 4^{cd}, 5^{abcd}, 566*)	5^{abcd}	5^{abcd}	5^{abcd}	5^{abcd}	5^{abcd}	11^{ab}
566*	566*	566*	566*	566*	566*	566*	566*	l. 1 of 575* (11^{cd})
5^{ef}	5^{ef}	5^{ef}	5^{ef}	5^{ef}	5^{ef}	5^{ef}	5^{ef}	564*
568*	l. 1 of 568*	568*	l. 1 of 568*	568*	568*	568*	568*	4^{cd}
	l. 1 of 570* (7)		l. 1 of 570* (7)					5^{abcd}
	l. 2-3 of 568*		l. 2-3 of 568*					566*
6	6	6	6	6	6	6	6	9^{ab}
570* (7)	l. 2 of 570* (7)	570* (7)	l. 2 of 570* (7)	570* (7)	570* (7)	570* (7)	570* (7)	572* (9^{cd})
571* (8)	571* (8)	571* (8)	571* (8)	571* (8)	l. 1 of 571* (8)	571* (8)	571* (8)	586* (17)
10^{ab}	10^{ab}	10^{ab}	10^{ab}	10^{ab}		10^{ab}	10^{ab}	585* (16)
573*(10^{cd})	573*(10^{cd})	573*(10^{cd})	573*(10^{cd})	573*(10^{cd})	573*(10^{cd})	573*(10^{cd})	573*(10^{cd})	18
11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	19
l. 1 of 575* (11^{cd})	l. 1 of 575* (11^{cd})	l. 1 of 575* (11^{cd})	l. 1 of 575* (11^{cd})	l. 1 of 575* (11^{cd})	575*(11^{cd})	575*(11^{cd})	l. 1 of 575* (11^{cd})	20^{ab}
9^{ab}	9^{ab}	9^{ab}	9^{ab}	9^{ab}	9^{ab}	9^{ab}	9^{ab}	588*(20^{cd})
572*(9^{cd})	572* (9^{cd})	572* (9^{cd})	572* (9^{cd})	572* (9^{cd})	572* (9^{cd})	572* (9^{cd})	572* (9^{cd})	
586* (17)	586* (17)	586* (17)	586* (17)	586* (17)	586* (17)	586* (17)	586* (17)	
585* (16)	585* (16)	585* (16)	585* (16)	585* (16)	585* (16)	585* (16)	585* (16)	
18	18	18	18	18	18	18	18	
19	19	19	19	19	19	19	19	
20^{ab}	20^{ab}				20^{ab}	20^{ab}		
588*(20^{cd})	588*(20^{cd})				588*(20^{cd})	588*(20^{cd})		

२२

सापनीय तमायासमुपस्पृश्य जलं शुचि ।
चकार माता रामस्य मङ्गलानि मनस्विनी ॥ १
स्वस्ति साध्याश्च विश्वे च मरुतश्च महर्षयः ।
स्वस्ति धाता विधाता च स्वस्ति पूषा भगोऽर्यमा ॥ २
ऋतवश्चैव पक्षाश्च मासाः संवत्सराः क्षपाः ।
दिनानि च मुहूर्ताश्च स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ॥ ३
स्मृतिर्धृतिश्च धर्मश्च पान्तु त्वां पुत्र सर्वतः ।
स्कन्दश्च भगवान्देवः सोमश्च सबृहस्पतिः ॥ ४

G. 2. 25. 28.
B. 2. 25. 11
L. 2. 28. 27

1 Ś1 B3 D1.4–7 read sts. 2–11 and Ñ V1 B1.2.4 D2 M4 read sts. 1–11 of Sarga 21 before 1 (cf. v.l. 2.21. 1). —[a]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 विनीय; Cm.g as in text (for [अ]पनीय). M3 समायासम्. Ś1 Ñ V1 B D1.2.5.6 M4 सा(Ñ V1 D1 M4 सं) निगृह्य ततो बाष्पम्(Ñ1 बाष्पप्पम् [ditto.]); D4.7 सा नु गृह्यागतं बाष्पम्. —[b]) V1 उपसृत्य. V1 B3 Dg1 Dt1 D1.5 T2 G1.2 M2–4 Cg शुचिः (for शुचि). ※ Cg : रोदनस्याशुचिताहेतुत्वाद्देवताप्रार्थनस्य शुचिना कर्तव्यत्वादुपस्पर्शनमुक्तम् । अत एव शुचिरित्युच्यते । ※ —[c]) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.4–7 M4 देवी (for माता). D1.2 रामाय. —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 ततः(M4 कृते) स्वस्त्यय(D5 °※)नक्रि(D2 °श्रि)यां. —After 1, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

559* न शक्यसे वारयितुं गच्छेदानीं रघूत्तम ।
शीघ्रं च विनिवर्तस्व वर्तस्व च सतां क्रमे ।
यं पालयसि धर्मं त्वं धृत्या च नियमेन च ।
स वै राघवशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
येभ्यः प्रणमसे पुत्र चैत्येष्वायतनेषु च । [5]
ते च त्वामभिरक्षन्तु वने सह महर्षिभिः ।
यानि दत्तानि तेऽस्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता ।
तानि त्वामभिरक्षन्तु गुणैः समुदितं सदा ।
पितृशुश्रूषया पुत्र मातृशुश्रूषया तथा ।
सत्येन च महाबाहो चिरं जीवाभिरक्षितः । [10]
समित्कुशपवित्राणि वेद्यश्चायतनानि च ।
स्थण्डिलानि विचित्राणि शैला वृक्षाः क्षुपा ह्रदाः ।
पतंगाः पन्नगाः सिंहास्त्वां रक्षन्तु नरोत्तम ।

[(l. 1) Dt1 T शक्यते; M2 शक्ष्यसे; Cm शक्यसे(as above). —(l. 2) G2 M1 एव; Cr as above (for च वि-). G2 om. (hapl.) second वर्तस्व. G1 पथि; Cg as above (for क्रमे). —(l. 3) M3 धर्मज्ञ. Dt1 प्रीत्या (for धृत्या). —(l. 5) Dt1 Ct देवेषु (for चैत्येषु). —(l. 8) T2 समुदितस्तथा.—(l. 10) Dd1 -रक्षितुः (sic). —(l. 12) Dt1 Dd1 Dm1 च विप्राणां; T1.2 G3 M3 च चित्राणि (for विचित्राणि). Dg1 क्षिपा; T2 G3 M2 क्षपा; all Cs as above (for क्षुपा). Dd1 Dm1 transp. क्षुपा and ह्रदाः.]

2 M4 om. (hapl.) 2[ab]. —[a]) T3 स्वाध्याश्च; G1 साध्या च. G2 विश्वेश- (for विश्वे च). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 स्वस्ति कुर्वंतु(D1 °स्तु) ते(V1 मे; D2 ※) साध्या(V1 °र्ध). —[b]) Ś1 Ñ V1 B Dt1 Dd1 Dm1 D1.4–7 T M3 म(Ñ2 B1 D5–7 स)हर्षिभिः; D2 महागणाः (for महर्षयः). —[d]) D2 स्व※. Ñ1 om.; D5 तथा (for भगो). —After 2, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 ins. :

560* वरुणः स्वस्ति राजा च करोतु वसुभिः सह ।
स्वस्ति मित्रः सहादित्यैः स्वस्ति रुद्रा दिशन्तु ते ।

[(l. 1) V1 वरुणश्च (hypm.). B1 om. स्वस्ति. D1.2.4.5.7 M4 स्वस्ति ते(D2 च) वरुणो राजा (for the prior half). D2 करो※. Ś1 D6 मुनिभिः (for वसुभिः). —(l. 2) V1 [अ]मात्यैः; D1 [आ]दित्यो; M4 [इ]द्रैः (for [आ]दित्यैः). D4.5.7 तथादित्याः.]

—B3 cont. :

561* नागाश्च पर्वताश्चैव स्वस्ति कुर्वन्तु मासके ।

Whereas M4 cont. after 560* :

562* स्वस्तीन्द्रः स्वस्ति ते साध्याः स्वस्ति सर्वे दिशन्तु ते ।

—After 2, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 ins. :

563* लोकपालाश्च ते सर्वे वासवप्रमुखास्तथा ।

3 D5 M4 om. (hapl.) 3. D1 reads 3 in marg. —[a]) T G M1–3 लोकपालाश्च (for ऋतवश्चैव). T3 G1 यक्षाश्च. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4.6.7 दिशश्च विदिशश्चैव(Ñ1 °वं); Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 ऋतवः षट् च ते सर्वे. —[b]) Dg1 क्षणाः; D1 क्षिपाः. —[c]) Dg1 दिवसानि; D2 दिनानि ※. D1.2 मुहूर्तानि. —[d]) M3 मे (for ते). —After 3, Dd1 Dm1 read 5[cd].

4 [a]) Dg1 धृतिः स्मृतिश्च (by transp.); Dt1 Dd1 Dm1 T3 M2 श्रुतिः स्मृतिश्च. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 धृ(Ś1 श्रु)तिः स्मृतिश्च मेधा च. —[b]) Dt1 Dm1 D3.7 T3 पातु त्वां; D2 रक्षंतु (for पान्तु त्वां). Ś1 Ñ V1 B D6 G3 M4 सर्वशः; D4.5.7 सर्वदा (for °तः). D1 रक्षंतु त्वां च सर्वतः. —After 4[ab], Ś1 Ñ2 V1 B(B1 r. consecutively from 564* to 566*) D1.2.4–7 M4 ins.; Ñ1 cont. after l. 1 of 575* :

564* सिद्धा देवर्षयः सर्वे तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
नागाः सुपर्णाः पितरो रक्षन्तु त्वां समन्ततः ।

[(l. 1) D1.2 चैव (for सर्वे). D2 [अ]न्ये ऋषयो (for ब्रह्मर्षयो). —D4.7 M4 om. l. 2. —(l. 2) D2 नाथा (sic) (for नागाः). Ñ1 B1 (first time) सुपर्णः.]

—D4.7 om. 4[cd]. Ñ1 reads 4[cd] after 564*. —[cd]) Dd1 Dm1 सोमश्चेंद्रो; G1 सलोमश्च (for सोमश्च स-). Ś1 Ñ V1 B D1.2.5.6 M4 स्कंदश्च सुरसेनानीस्तथैव च महे(D1.2.5 धने)श्वरः.

G. 2. 25. 28 B. 2. 25. 11 L. 2. 28. 28

सप्तर्षयो नारदश्च ते त्वां रक्षन्तु सर्वतः ।
नक्षत्राणि च सर्वाणि ग्रहाश्च सहदेवताः ।
महावनानि चरतो मुनिवेषस्य धीमतः ॥ ५
प्लवगा वृश्चिका दंशा मशकाश्चैव कानने ।
सरीसृपाश्च कीटाश्च मा भूवन्गहने तव ॥ ६
महाद्विपाश्च सिंहाश्च व्याघ्रा ऋक्षाश्च दंष्ट्रिणः ।
महिषाः शृङ्गिणो रौद्रा न ते द्रुह्यन्तु पुत्रक ॥ ७
नृमांसभोजना रौद्रा ये चान्ये सत्त्वजातयः ।
मा च त्वां हिंसिषुः पुत्र मया संपूजितास्त्विह ॥ ८

---

5 ^{a}) D2 सप्तवर्षयो (sic); T1 सप्त***. —^{b}) T3 om. ते (subm.). Dm1 रक्षतु. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 सोमः शुक्रो बृहस्पतिः. —After 5^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

565* ते चापि सर्वतः सिद्धा दिशश्च सदिगीश्वराः ।
स्तुता मया वने तस्मिन्पान्तु त्वां पुत्र नित्यशः ।
शैलाः सर्वे समुद्राश्च राजा वरुण एव च ।
द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी नद्यः सर्वास्तथैव च ।

[(l. 1) M3 om. (hapl.) up to सर्वतः. T1.2 G3 M1 ये; Cg याश् (for ते). M3 °श्वर (sic). —(l. 2) M2 [अ]पि ते नित्यं (for वने तस्मिन्). T1 ***त्र (for त्वां पुत्र). M2 सर्वशः. —After l. 2, Dm1 ins. राम. —(l. 3) T3 मरण (sic) (for वरुण). —(l. 4) Dt1 Dd1 Dm1 वायुश्च सचराचरः (for the post. half).]

—Dd1 Dm1 read 5^{cd} after 3. —^{cd}) T1 च****हाश्च. M2 गृहाश् (for ग्रहाश्). Dt1 Dm1 Ct ग्रह- (for सह-). Dd1 D4.5.7 T G1.3 M2.3 -दै(G1 दे)वतैः; M1 -दैवताः; Cg.k.t -देवताः (as in text). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 नक्षत्राणि ग्रहाश्चान्ये तथा नक्षत्रदेवताः. —After 5^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 ins.:

566* ज्योतींषि चैव दिव्यानि पान्तु त्वां पुत्र सर्वशः ।;
[D5 पातु. Ś1 D6 सर्वतः; D5 सर्वदा.]

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

567* अहोरात्रे तथा संध्ये पान्तु त्वां वनमाश्रितम् ।
ऋतवश्चैव षट् पुण्या मासाः संवत्सरास्तथा ।
कलाश्च काष्ठाश्च तथा तव शर्म दिशन्तु ते ।

[(l. 1) G1 तदा (for तथा). Dd1 संध्या. G2 M1 आश्रितं (for आश्रितम्). —Dd1 Dm1 om. l. 2. —(l. 2) Dt1 [अ]पि (for [ए]व). Dt1 चान्ये (for पुण्या). T1 सं**रास; M3 संवत्सरस्. —(l. 3) G1 कला मुहूर्ताः काष्ठाश्च (for the prior half). M2 एव (for तव). M3 मे (for ते). ❀ Cr : पूर्वं क्षणादिनानीत्युक्तमिदानीमहोरात्र इत्युच्यते । अस्मिन्प्रकरणे एवमादयः पुनरुक्तयः पुत्ररक्षणविषये प्रेमवश्यक्तता इत्यवगन्तव्याः ।; Cg : ग्रहाः सूर्यादयाः सहदेवताः तदभिमानिदेवतासहिताः अहोरात्रे तदभिमानिदेवते अतो न पुनरुक्तिः । ❀ Cm.k.t offer similar comments on the पुनरुक्ति.

—^{ef}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G1.3 M3 महावने वि- (Dt1 M3 °नेपि). G2 च ततो. Dd1 -वेशस्य. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 महावने विचरतो (D6 °रचतो [metathesis]; M4 निवसतो) मुनिवेष(Ñ2 B D6 °श)धरस्य ते(B3.4 D1 च). —After 5, Ś1 Ñ1 V1 B1.2.4 D1.2.4–7 M4 ins.; Ñ2 B3 ins. l. 1 after 5 and l. 2–3 after l. 1 of 570*:

568* उग्ररूपविषा नागाः सौम्यरूपा भवन्तु ते ।
राक्षसाश्च पिशाचाश्च यक्षाश्च पिशिताशनाः ।
शिवा भवन्तु ते पुत्र व्यालाश्चारण्यवासिनः ।

[(l. 1) B2 -धरा; B3 -विधा (for -विषा). D4 (also as above) सर्पा (for नागाः). —(l. 2) Ś1 Ñ1 B1 (m. also) D6 M4 पिशिताशिनः; D2 पिशिलाशनिः. —(l. 3) D5 त्वां (for ते). B1 राम (for पुत्र). Ñ2 V1 B1.4 D7 M4 व्याडा(M4 °ला)श्; B3 D1 व्याघ्राश्.]

While Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 5:

569* तवादित्याश्च दैत्याश्च भवन्तु सुखदाः सदा ।
राक्षसानां पिशाचानां रौद्राणां क्रूरकर्मणाम् ।
क्रव्यादानां च सर्वेषां मा भूत्पुत्रक ते भयम् ।

[(l. 1) Dt1 Dd1 Dm1 तथा (for तव). Dg1 भवंतु सुमुखास्तथा (for the post. half). —(l. 2) Dd1 Dm1 दैत्यानां (for रौद्राणां). —(l. 3) G1 पुत्रकते (for पुत्रक ते).]

6 ^{ab}) T3 प्लवंगा. G2 मशका वेष धीमतः (sic) (for ^{b}). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 पतंगा वृश्चिकाः(Ñ V1 B3 °काश्च वृकाः) की(D2 वी)टा दंशाश्च मशकैः सह. —G2 om. 6^{c}–7. —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 [उ]ग्रविषाः; D4.5.7 [उ]ग्ररूपाः (for कीटाश्च). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 शिवाय विचरंतु(B1 प्रभवंतु) ते.

7 G2 om. 7 (cf. v.l. 6). —^{a}) Dt1 सह- (for महा-). —^{b}) M3 व्याघ्रश् (sic). Dg1 T3 G1 M1.3 चर्क्षाश् (for ऋक्षाश्). Dg1 दंद्रिणः (sic) (for दंष्ट्रि°). —For 7, Ś1 Ñ V1 B (Ñ2 B3 read l. 1 after l. 1 of 568* and l. 2 after 6) D1.2.4–7 M4 subst.:

570* महागजा वराहाश्च खड्गाः सिंहास्तथैव च ।
ऋक्षाश्च महिषाश्चैव शिवास्ते सन्तु पुत्रक ।

[(l. 1) B1.4 वराहश्. Ñ B खड्गि; D5 व्याघ्रा; D7 षंगास (sic) (for खड्गाः). B4 D6 (before corr.) सिंहस्. D1.4.7 M4 तरक्षवः; D2 च ऋक्षवः; D5 च खङ्गवः (for तथैव च). —After l. 1, Ñ2 B3 read l. 2–3 of 568* (cf. v.l. 5). —(l. 2) Ñ1 (in brackets) D1 यक्षाश् (for ऋक्षाश्). D2 महि*श्. B3 चै*.]

8 G2 reads 8^{ab} after 9 and then repeats 8^{cd} and 9. —^{a}) Dm1 M2 -भोजिनो; Cg -भोजना (as in text).

आगमास्ते शिवाः सन्तु सिध्यन्तु च पराक्रमाः ।
सर्वसंपत्तयो राम स्वस्तिमान्गच्छ पुत्रक ॥ ९
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः ।
सर्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो ये च ते परिपन्थिनः ॥ १०
सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा भूतभर्ता तथर्षयः ।
ये च शेषाः सुरास्ते त्वां रक्षन्तु वनवासिनम् ॥ ११
इति माल्यैः सुरगणान्गन्धैश्चापि यशस्विनी ।
स्तुतिभिश्चानुरूपाभिरानर्चायतलोचना ॥ १२

G. 2. 25. 18
B. 2. 25. 26
L. 2. 28. 17

—^{b}) Dt1 Dd1 Dm1 M2 Ct/p सर्व(Dm1 °र्व)जातयः; Cv.r.m.g सत्त्व° (as in text); Ct सर्वजातियाः —For 8, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

571* **ये चामिषाशिनो रौद्रा नानारूपा मृगद्विजाः ।**
मयाभियाचितास्त्वेते शिवाः सन्तु वनेचराः ।

[(l. 1) Ñ1 ये चासिनो वने रौद्रा; D2 °षाश*** (for the prior half). D7 -रूप-. V1 D1.4.5 M4 मृगा. —D4.7 om. l. 2. —(l. 2) Ñ1 तु; Ñ2 [अ]त्र (for [अ]भि-). Ñ2 V1 B M4 ते ते; D1.2 ते तु; D5 ते वै (for त्वेते).]

9 G2 repeats 9 (cf. v.l. 8).—^{a}) Cv अगमाः. ❀ Cv: **अत्र पुनरुक्ताः केचन सन्ति ते पुत्ररक्षणादरेण पुनः पुनः प्रार्थ्यन्त इति न दोषः।** ❀ D1 M4 च (for ते). D2 **आगमाश्चापि मंत्राश्च.** —^{b}) B3 **सिंचंतु च**; D1 M4 **संसिध्यंतु**; M3 **त्रिध्यंतु च.** S1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **मनोरथाः** (for **पराक्रमाः**).—^{c}) Dg1 Dd1 Dm1 T2.3 G1 Cg **-संपत्तये**; Cm.k **°यो** (as in text).—For 9^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

572* **सुखेन यान्तु कालस्ते स्वस्ति प्राप्नुहि राघव ।**

[V1 ते कालः (by transp.). D4.5.7 सर्वं च ते सुखायास्तु (for the prior half). D1.2 स्वस्तिमा(D2 °चा)प्नुहि. M4 पुत्रक (for राघव).]

10 D4.7 om. 10^{ab}.—^{a}) Cg [आं]तरिक्षेभ्यः (as in text). Ñ1 B1.2 Dg1 D1 T2 G2 M1.2.4 [ऽ]**स्त्वंतरिक्षेभ्यः**; Ñ2 V1 B3.4 G3 M3 **त्वं**(V1 **तुं** [sic]; M3 **त्वां**)**तरिक्षेभ्यः.** D2 **स्वस्तिस्ते चांतरिक्षेभ्यः.** —^{b}) Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.5.6 M4 **च पुत्रक**; B1 **च सर्वशः** (for **पुनः पुनः**).—^{c}) G1.3 (before corr.) **दिव्येभ्यो**; M2 **दैत्येभ्यो**; Cm.t as in text (for **देवेभ्यो**).—^{d}) Dg1 marg.; T1.2 [ए]**व**; Ck [ए]**ते** (for **ते**). Cg.t **परिपंथिनः** (as in text).—For 10^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

573* **दिव्येभ्यश्चैव सत्त्वेभ्यो जलचारिभ्य एव च ।**

[B2 D5 देवेभ्यश्. Ś1 D5.6 भूतेभ्यो; Ñ1 M4 सर्वेभ्यो; V1 जंतुरभ्या (sic) (for सत्त्वेभ्यो). D1.2 देवेभ्यश्च तथा दिग्भ्यो (for the prior half). Ś1 D1.2.6 M4 वनचारिभ्य (for जल°).]
—After 10, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

574* **शुक्रः सोमश्च सूर्यश्च धनदोऽथ यमस्तथा ।**
पान्तु त्वामर्चिता राम दण्डकारण्यवासिनम् ।
अग्निर्वायुस्तथा धूमो मन्त्राश्चर्षिमुखाच्च्युताः ।
उपस्पर्शनकाले तु पान्तु त्वां रघुनन्दन ।

[(l. 1) T2 शक्रः; M2 Cg गुरुः (for **शुक्रः**). G1.3 M2 transp. सोमश् and सूर्यश्.—(l. 2) M3 रक्षंतु वै सदा राम (for the prior half). Dt1 °वासिनः; T1.2 G3 M2 °माश्रितं (for the post. half).—(l. 3) T1.2 भूमौ; G3 राम; M2 सोमो; M3 स्नान- (for धूमो). M2 ऋषि- (for चर्षि-). Dg1 Dt1 G1 M2.3 -मुखच्युताः; Cm.g.k.t °खाच्च्युताः (as above). —(l. 4) M3 त्वा (for त्वां).]

11 ^{a}) V1 **-विभुर्**; D4.5.7 M4 **-गुरुर्** (for **-प्रभुर्**).—^{b}) T1 damaged from **त** in **भूत** up to **शेषाः** in 11^{c}. Dt1 Ct **भूतकर्तृ**; Dd1 Dm1 °**कर्ता**; Cg as in text (for °**भर्ता**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 **वृषभांकस्**(M4 °**भाक्षस्**)**तथैव च**(D1.2 M4 **सुरेश्वरः**); D4.5.7 **वृषांकश्च गणैः सह**; M2 **भूतकर्ता त्वथर्षयः.** —^{c}) Dg1 M3 **सर्वे**; Dt1 Dd1 Dm1 T3 G M1.2 **ते तु** (for **ते त्वां**).—^{d}) G2 M1 **वनवासिनः.** —For 11^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

575* **त्रैलोक्यनाथश्च वने रक्षतु त्वां जनार्दनः ।**
ये चान्येऽपि सुराः पुत्र ते त्वां रक्षन्तु सर्वतः ।

[(l. 1) Ś1 D6 त्रिलोक-. D4.7 विष्णुस्त्रैलोक्यनाथश्च (for the prior half). B3 रक्षंतु (sic).—Ñ1 reads 564* after l. 1.—Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 om. l. 2.—(l. 2) D5 तत्र वने (for पुत्र ते त्वां).]

12 ^{b}) Dt1 **यशस्विनि** (sic); T2 **यशस्वि***.—^{c}) Dg1 G1 [अ]**नुकूलाभिर्** (for [अ]**नुरूपाभिर्**).—^{d}) Dm1 G2.3 **-लोचन** (sic).—For 12, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst.; D2 subst. l. 4 only (om. l. 1–3); D4.5.7 subst. l. 1–2 only:

576* **सुमनोभिश्च गन्धैश्च मनोज्ञैर्बलिभिस्तथा ।**
देवानभ्यर्च्य विधिवत्प्रणम्य च शुभव्रता ।
गन्धमाल्यहविःशेषं रामाय प्रतिपाद्य च ।
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय परिष्वज्य च पीडितम् ।

[(l. 1) B4 सु- (for the first च). M4 धूपैश् (for गन्धैश्). D1 धूपैश्च; D4.5 दि...श्च; D7 रिष्टैश्च (sic); M4 गंधैश्च (for मनोज्ञैर्).—(l. 2) B4 विविधं (for विधिवत्). M4 शुचिव्रता.—(l. 3) V1 °माल्ये. D1 M4 प्रतिवेद्य (for °पाद्य). —(l. 4) V1 B4 [ए]वम् (for [ए]नम्).]
—After 12, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

577* **ज्वलनं समुपादाय ब्राह्मणेन महात्मना ।**
हावयामास विधिना राममङ्गलकारणात् ।
घृतं श्वेतानि माल्यानि समिधः श्वेतसर्षपान् ।
उपसंपादयामास कौसल्या परमाङ्गना ।
उपाध्यायः स विधिना हुत्वा शान्तिमनामयम् ।

G. 2. 25. 24
B. 2. 25. 32
L. 2. 28. 23

यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते ।
वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ १३
यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताकल्पयत्पुरा ।
अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ १४
ओषधीं चापि सिद्धार्थां विशल्यकरणीं शुभाम् ।
चकार रक्षां कौसल्या मन्त्रैरभिजजाप च ॥ १५

हुतहव्यावशेषेण बाह्यं बलिमकल्पयत् ।
मधुदध्यक्षतघृतैः स्वस्ति वाच्य द्विजांस्ततः ।
वाचयामास रामस्य वने स्वस्त्ययनक्रियाम् ।
ततस्तस्मै द्विजेन्द्राय राममाता यशस्विनी ।
दक्षिणां प्रददौ काम्यां राघवं चेदमब्रवीत् ।

[(l. 1) T3 G2 M1–3 समुपाधाय. M1 ब्राह्मणेश-. —T1 damaged for l. 2–10 except -संपादयामास कौसल्या in l. 4. —(l. 2) M3 हा**मास. —After the prior half of l. 2, T2 reads for the first time the post. half of l. 7 (var. स्वस्तिवाच्यं द्विजातिभिः) and prior half of l. 8 (var. रामश्च), repeating those halves in their proper place. —(l. 3) M3 घृतश्वेतानि. Dt1 चैव (for श्वत-). Dd1 -वर्षपान् (sic); T3 -सर्षभान् (for -सर्षपान्). —(l. 5) G2 om. स (subm.). G2 M1–3 अनामयं; Cm.g.k.t °यं (as above). —(l. 7) Dm1 मध्यु- (sic) (for मधु-). Dg1 Dt1 Cr.k.t स्वस्तिवाच्य; G1 °वाच्यान्; Cm g as above (for स्वस्ति वाच्य). Dg1 G1.3 तथा (for ततः). M3 स्वस्तिवाचं द्विजर्षभाः (for the post. half). —(l. 8) Cr.m.g स्वस्त्ययनक्रियाः; Ck.t °यां (as above). —(l. 10) Dt1 दक्षिणं (sic). T2 G3 M2 रम्यां; M3 कामं; Cg.t as above (for काम्यां).]

13 B3 G2 om. (hapl.) 13. —^{a}) T1 damaged for **यन्मङ्‌-**. M3 **सहस्राके** (sic). —For 13, Ś1 Ñ V1 B1.2.4 D1.2.4–7 M4 subst. :

578* **यन्मङ्गलं महेन्द्रस्य सर्वदेवैः पुरा कृतम् ।**
वृत्रं हन्तुं प्रयातस्य वत्स तत्तेऽस्तु मङ्गलम् ।

[(l. 1) D1.2.4.7 M4 देवराजो(D2 M4 °जो; D4.7 °जे); D5 देवराजस्य (hypm) (for महेन्द्रस्य). V1 दिशश्च विदिशश्चैव (for the prior half). Ś1 D4.6 सर्वैर्; B4 D7 सर्वे (sic). V1 -देवैश्च (hypm.). Ś1 D4–7 transp. पुरा and कृतम्. D1.2 M4 जयायासीन् (D2 जजपासी [sic]) महात्मनः (for the post. half). —D6 reads l. 2 in marg. —(l. 2) D2.7 वृत्र-. Ś1 पुत्र (for वत्स). D2 M4 तत्ते भवतु मंगलं (for the post. half).]

14 T1 damaged for 14^{ab}. D6 reads 14^{ab} in marg. —^{b}) B1 [**अ**]**कल्पयं**; D7 [**अ**]**कलयत्** (both sic). —^{c}) D5 **प्रार्थमानस्य**. Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 **अमृतार्थं**(Ñ1 D2 °**र्थं**) **प्रयातस्य**. —^{d}) D5 **वत्स तत्तेस्तु मंगलं**. —After 14, M4 ins. :

579* **खगाः सुपर्णाः पितरो रक्षन्तु त्वां समन्ततः ।**

—M4 cont.; while Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 ins. after 14 :

580* **वेदाः साङ्गास्तथा विद्या मन्त्राश्चाथर्वणाश्च ये ।**

[Ś1 V1 देवाः (metathesis ?) (for वेदाः). Ś1 V1 D6 तथादित्या. Ś1 Ñ1 V1 B2 D5.6 om. first च. B4 *थर्वणाश्. V1 B3 च ते; D1.2 तथा (for च ये). D4.7 M4 मंत्राण्याथर्वणानि च (for the post. half).]

On the other hand, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 14 :

581* **अमृतोत्पादने दैत्यान्घ्नतो वज्रधरस्य यत् ।**
अदितिर्मङ्गलं प्रादात्तत्ते भवतु मङ्गलम् ।
त्रीन्विक्रमान्प्रक्रमतो विष्णोरमिततेजसः ।
यदासीन्मङ्गलं राम तत्ते भवतु मङ्गलम् ।
ऋतवः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ते ।
मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु शुभमङ्गलम् ।
इति पुत्रस्य शेषांश्च कृत्वा शिरसि भामिनी ।
गन्धैश्चापि समालभ्य राममायतलोचना ।

[(l. 2) M2 प्राह (for प्रादात). —T3 om. (hapl.) l. 3–4. —(l. 3) Dt1 Dd1 Dm1 T1.3 G M1–3 त्रिविक्रमान्. T2 वि- (for प्र-). Dt1 Dd1 Dm1 M2 अतुल- (for अमित-). M2 -वर्चसः (for -तेजसः). —(l. 5) Dt1 ऋषयः; T3 M2 सरितः; Cm.g as above (for ऋतवः). G3 द्वीपो; M2 शैला. T3 G1 M2.3 लोका वेदा (by transp.). M3 om. दिश. Dt1 च ता; M2 तथा. —(l. 6) Dg1 G2 Cm.g शुभमंगलाः; T1.2 G3 तव कानने; M1.3 °मंगल(लं ?); Cr.t °लं(as above). —(l. 7) T2 पुत्रश्च. Dt1 G3 M2.3 शेषाश्च; Dd1 शेषां*; T3 तेषां*. —(l. 8) Dg1 (before corr.) अन्यैश् (for गन्धैश्). G3 माल्यैः; M3 च (subm.) (for चापि).]

15 D4.5.7 read 15^{ab} and 582* after l. 1–2 of 576*. —^{a}) Cm.g **ओषधीं** (as in text); **Ct औषधीं.** Dt1 Dd1 Dm1 **औषधिं**(Dm1 °**धीं**) **च सु-**; D5.7 G3 **ओषधींश्चापि**(D5 °**धीं चैव**); T1 M1 **औ**(T1 **ओ**)**षधीं**(T1 °**धिं**) **चापि**; M3 **ओषधीश्चापि**. **Cr सिद्धार्थाः**; **Cm.g.k.t** °**र्थां** (as in text). Dg1 G1 M2 **औ**(G1 **ओ**)**षधीश्चापि सिद्धार्था.** —^{b}) Dd1 Dm1 M3 **तथा**; **Cm.k.t** as in text (for **शुभाम्**). D4.5.7 **सर्वामयविनाशिनीं**(D5 °**नाशनीं**; D7 °**** **नीं**). —^{d}) Dg1 T3 G2 M1 **अपि**; G1.3 **अद्भिर्** ; **Cg.k** as in text (for **अभि-**). ✻ **Ct : तां मन्त्रैरतिशयितां कर्तुं जजाप च ।** ✻ —For 15, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst. (reading after 576*); D4.5.7 subst. for 15^{cd} :

582* **रक्षोघ्नीमोषधीं पाणौ दक्षिणेऽस्य बबन्ध सा ।**
रामस्वस्त्ययनार्थं हि मन्त्रमेतं जजाप च ।

[(l. 1) Ñ2 रक्षोघ्नीम. Ś1 Ñ V1 D2.6 M4 औषधीं. V1 पादौ (for पाणौ). Ś1 Ñ2 D1.6 च; Ñ1 B2.3(m. also as above) [s]थ; V1 नि- (for ऽस्य). D2 ह (for सा). D4.5.7 रक्षोघ्नीं दक्षिणे पाणौ रामस्यारि(D5 °रि)बबंध सा. —(l. 2) B4 रामः. Ñ1 हि स्व (sic) (for हि). D1.2 -स्वस्त्यय(D2 °*)नार्थाय; M4

आनम्य मूर्ध्नि चाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनी ।
अवदत्पुत्र सिद्धार्थो गच्छ राम यथासुखम् ॥ १६
अरोगं सर्वसिद्धार्थमयोध्यां पुनरागतम् ।
पश्यामि त्वां सुखं वत्स सुस्थितं राजवेश्मनि ॥ १७
मयार्चिता देवगणाः शिवादयो
महर्षयो भूतमहासुरोरगाः ।
अभिप्रयातस्य वनं चिराय ते
हितानि काङ्क्षन्तु दिशश्च राघव ॥ १८
इतीव चाश्रुप्रतिपूर्णलोचना
समाप्य च स्वस्त्ययनं यथाविधि ।
प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं
पुनः पुनश्चापि निपीड्य सस्वजे ॥ १९ G. 2. 25. 42 B. 2. 25. 44 L. 2. 28. 42

°यनार्थी च. Ś1 Ñ1 एनं; B2 एवं; D6 (before corr.) एतां (for एनं). D1.2 M4 इमं मंत्रं (for मन्त्रमेतं). V1 B1 D2.6 सा (for च). D4.5.7 अथ स्वस्त्ययनार्थाय इमं मंत्रं जजाप ह(D5 सा).]
—Ś1 D6 cont. :

583* स्वस्ति ते कुरुतां ब्रह्मा शिवो विष्णुः प्रजापतिः ।

—After 15, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

584* उवाचाभिप्रहृष्टेव सा दुःखवशवर्तिनी ।
वाङ्मात्रेण न भावेन वाचा संसज्जमानया ।

[(l. 1) Dg1 T3 Cg.k [अ]ति-; Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1 Ct [अ]पि; G1 [इ]नि (sic) (for [अ]भि-). —(l. 2) T3 om. न. G1 संयुज्यमानया; M2.3 चासज्ज°; Cm.t as above; Cg [अ]संसृज्ज°. G3 सा वाचा सज्यमानया (for the post. half).]

16 [a]) T3 मू*. G1 [उ]पाघ्राय (for चाघ्राय). —[c]) Dt1 पुत्रमिष्टार्थो. —[d]) M3 lacuna for सुखम्. —For 16, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. and read after 586* :

585* इत्युक्त्वा मूर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्याभिनन्द्य च ।
पुनरागमनायेह गच्छ पुत्रेत्युवाच तम् ।
शीघ्रं त्वां पुनरायातं पश्येयं सहलक्ष्मणम् ।
वनवाससमुत्तीर्णं नवं चन्द्रमिवोदितम् ।

[(l. 1) D2 [अ]भिवद्य (sic). —(l. 2) D5 [इ]ति (for [इ]ह). B1 D4.5.7 ह (for तम्). —(l. 3) D2.7 त्वं (for त्वां). Ñ1 D7 आयांतं (for आयातं). B1 **लक्ष्मणं. —(l. 4) B3 reads l. 4 in marg. Ñ1 वसनवास- (sic); D1.2.5.6 M4 वनवासात्(D6 °सं). Ñ1 B3 D5 नव-; V1 B1.2 पूर्ण-; B4 वरं (for नवं). D1 [उ]द्यतं (for [उ]दितम्).]

17 [a]) M3 अरोग-. T2 सिद्धसर्वार्थम्. —[c]) T1 पश्या*; G1 द्रक्ष्यामि. M3 त्वा. G1.2 M1 अहं; M3 तदा (for सुखं). —[d]) Dt1 Ct संधितं; T1 संस्थितं (for सुस्थितं). M3 राम (for राज-). Dg1 T1.2 G2.3 M1–3 -वर्त्मनि; Dt1 Dd1 Dm1 Ct -वर्त्मसु (for -वेश्मनि). —For 17, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. and read before 585* :

586* संसिद्धार्थमरोगं त्वामयोध्यां पुनरागतम् ।
द्रक्ष्यामि त्वां कदा पुत्र जुष्टं राजश्रिया पुनः ।

[(l. 1) V1 संस्तितार्थम्. D4 त्वा. Ñ1 repeats erroneously मरोगं त्वा. D4(to avoid hiatus).7 ins. हि before अयोध्यां. —(l. 2) D2 त्वा; M4 [अ]हं (for त्वां). Ñ1 युक्तं; B3 युष्टं; D1.2 तुष्टं (for जुष्टं). Ś1 D1.2.4.6.7 राज्यश्रिया. D1 वृतं; D2 ततं; D4 (before corr.) शुनः (for पुनः). V1 श्रिया जुष्टं पुनः स्वयं (for the post. half).]

—After 17, Dg1 Dt1 (om. l. 1–4) Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

587* प्रनष्टदुःखसंकल्पा हर्षविद्योतिताननना ।
द्रक्ष्यामि त्वां वनात्प्राप्तं पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ।
भद्रं भद्रासनगतं वनवासादिहागतम् ।
द्रक्ष्यामि त्वामहं पुत्र तीर्णवन्तं पितुर्वचः ।
मङ्गलैरुपसंपन्नो वनवासादिहागतः । [5]
वध्वा मम च नित्यं त्वं कामान्संवर्धय प्रभो ।

[(l. 1) T G M1–3 प्रणष्ट-. G3 -संतप्ता (for -संकल्पा). —(l. 3) M3 भद्र- (for भद्रं). Dg1 T1.2 G1 भद्रासनगतं रामं (for the prior half). —(l. 4) Dd1 Dm1 मुहुः (for अहं). T3 G2 M1.2 वत्स (for पुत्र). Dg1 च पुनस्त्वां तु (for त्वामहं पुत्र). G2 तीर्णनंतं. —(l. 6) T1 नथा (for वध्वा). Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G3 transp. मम and च. T2 G3 नित्यत्वं (sic). Dg1 संवर्धयावयोः; Dt1 Dd1 Cm.t संवर्धं याहि भोः; T1 G2 M1 संवर्धयामि भोः; T2 °य विभो; G1 M2.3 संवर्धयामि भो).]

18 [a]) T1 damaged for णाः शिवा. M3 पुनः पुनर् (for शिवादयो). —[b]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 -गणाः (for -महा-). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 महर्षयश्चैव पितामहैः सह(Ś1 D6 °हो महान्; M4 तथागिरादयः). —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 इतः; Ñ1 ततः (for अभि-). —[d]) Dd1 Dm1 हिताय कांक्षंतु; T1.2 G3 °नि कुर्वंतु; M3 हिताहितां क्षंतु (sic). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 हितैषिणः संतु मयाभियाचिताः.

19 [a]) Ś1 D4–7 इत्येवमश्रु-; Ñ B3 अ(B3 त)थैवमश्रु-; V1 B1.2.4 अथैनमश्रु-; Dt1 Dd1 Dm1 अतीव चा(Dt1 वा)श्रु-; D1 M4 इतीद(D1 °व मश्रु-; D2 इति तमश्रु-. Dg1 D2 -परि- (for -प्रति-). D1 -लोचनां. —[b]) Ñ2 V1 B1–3 D2.4.5.7 M4 सा; B4 om.; Dg1 marg.; D1 स (for च). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 कृतांजलिः(D2 °लिं) (for यथाविधि). —[c]) Dt1 Dd1 Dm1 M2.3 [अ]पि (for [ए]व). D1 राघवः. —[d]) B3 om. the first पुनः. Ś1 D6 सा परिपीड्य; Ñ V1 B चैव निपीड्य; Dd1 चापि निरीक्ष्य; D1.2.5 M4 चाभि(D5 °पि) समीक्ष्य (for चापि निपीड्य). T1 पु****पीड्य. D1 सा सुतं; D5 सच्वजे.

G. 2. 25. 0
B. 2. 25. 45
L. 2. 28. 43

तथा तु देव्या स कृतप्रदक्षिणो
निपीड्य मातुश्चरणौ पुनः पुनः ।
जगाम सीतानिलयं महायशाः
स राघवः प्रज्वलितः स्वया श्रिया ॥ २०

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

२३

अभिवाद्य तु कौसल्यां रामः संप्रस्थितो वनम् ।
कृतस्वस्त्ययनो मात्रा धर्मिष्ठे वर्त्मनि स्थितः ॥ १
विराजयन्राजसुतो राजमार्गं नरैर्वृतम् ।
हृदयान्याममन्थेव जनस्य गुणवत्तया ॥ २
वैदेही चापि तत्सर्वं न शुश्राव तपस्विनी ।
तदेव हृदि तस्याश्च यौवराज्याभिषेचनम् ॥ ३
देवकार्यं स्म सा कृत्वा कृतज्ञा हृष्टचेतना ।
अभिज्ञा राजधर्माणां राजपुत्रं प्रतीक्षते ॥ ४

---

20 V1 B D1.2 M4 om. 20. —^{a}) Dt1 Dm1 तया हि; Dd1 तथा हि; D7 तया तु; T1 तथा स; T2 G1.3 M2.3 Cr.m तथा च (for तथा तु). Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.3 च (for स). Ś1 -प्रदक्षिणाश्; Dm1 M3 -प्रदक्षिणे(Dm1 °णौ). —^{b}) G2 मातौश्च*णौ (sic). M3 om. न: in the second पुन:. Ś1 D4–7 चकार मूर्ध्ना(Ś1 पूर्वा) चरणाभिवा(Ś1 D6 °वं)दनं. —^{c}) T3 सी*-. —^{d}) Dt1 Dd1 Ct तया श्रिया; Dm1 तथा श्रिया; G2 M1.3 श्रिया स्वयं(M3 °या). M2 प्रज्वलितं श्रिया स्वया. —For 20^{cd}, Ś1 Ñ D4–7 subst. :

588* स चापि सौमित्रिरमित्रकर्शनो
जगाम चामन्त्र्य च तां स्वमालयम् ।

[(l. 1) Ś1 D4.6 -कर्शणो; Ñ -सूदनो; D5 -कर्शिनो(m. after corr. -कर्षिणो). —(l. 2) Ñ ततः; D4.7 निज (for च तां).]

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ1 B4 D4.6.7 कौ(Ñ1 को)श(Ś1 D6 स)ल्यास्वस्त्ययनं(B4 °यनक्रिया; D4.7 °नो); Ñ2 V1 B1.3 D1.2.5 स्वस्त्ययनक्रिया; B2 स्वस्त्ययनं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 D6 om. Ś1 D2 28; Ñ2 B 24; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 25; D1 81; D4.7 30; D5 33; M4 26. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः; G M1.2 श्रीरामाय नमः (M1 adds श्री after नमः).

23

☞ D3 missing for Sarga 23 (cf. v.l. 2. 12. 12). Dm1 begins with ॐ.

1 ^{a}) Dg1 च (for तु). —^{b}) Dg1 स प्रस्थितो; Cg सं° (as in text). —For 1^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

589* कौसल्यामभिवाद्यैवमनुमान्य च राघवः ।

[D2 अनुमान्य (for अभिवाद्य). V1 अनुमान्यश्; D2 अभिवंद्य; D4.5.7 अनुनीय (for अनुमान्य). D1 M4 अनुमान्यैवमभिवाद्य (by transp.).]

—^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 प्रतस्थे सहलक्ष्मणः.

2 ^{a}) Ś1 राजमार्गं; B2 D6 °पुत्रो (for राजसुतो). —^{b}) Ś1 राजपुत्रो (for °मार्गं). Ś1 Ñ2 B Dg1 D4–7 T1.2 G3 जनैर्वृतं; D1 जनावृतं; D2 जनाकृतं; M4 श्रियान्वितः (for नरैर्वृतम्). Ñ1 राजमार्गाञ्जनैर्वृतान्; V1 राजमार्गचरैर्वृतः. —^{c}) Dt1 Dm1 [आ]ममंथे(Dm1 °थं [sic])व. —For 2^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

590* हरन्निव जनौघस्य हृदयानि जगाम सः ।

[D4.5.7 जनौघानां. D5 transp. हृदयानि and जगाम.]

3 For 3^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M1 subst. :

591* वैदेह्यपि च तत्कालं तत्परानन्यमानसा ।

[Ñ2 ततः कालं; B1 च तत्काले; B4 च तं कालं (for च तत्कालं). वैदेहीमपि तत्कालं (for the prior half). Ñ1 D1.2.5.7 M4 नान्यमानसा (for [अ]नन्यमानसा).]

—D2.5 om. (hapl. ?) 3^{c}–4^{b} (cf. 591* and 4^{ab}). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D6 आ(D6 [before corr.] अ)शं(Ñ सं)संत्येव(Ś1 D6 °ती च) सा भर्तुर्(V1 तूर्णं); D1.4.7 M4 भर्तुराशंसमाना वै. —^{d}) G2 यौवराज्ये (for °राज्य-).

4 D2.5 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). —^{ab}) Dg1 स्वयं; D4.7 हि सा (for स्म सा). D4.7 धर्मज्ञा (for कृतज्ञा). D4.7 M3 (before corr.) -मानसा (for -चेतना). Ś1 D6 देवान्पितॄंश्च सत्कृत्य तथा नियतमानसा; Ñ2 V1 B D1 M4 देवान्पितॄंश्च

प्रविवेशाथ रामस्तु स्ववेश्म सुविभूषितम् ।
प्रहृष्टजनसंपूर्णं ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥ ५
अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम् ।
अपश्यच्छोकसंतप्तं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ६
विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नममर्षणम् ।
आह दुःखाभिसंतप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥ ७

अद्य बार्हस्पतः श्रीमान्युक्तः पुष्यो नु राघव ।
प्रोच्यते ब्राह्मणैः प्राज्ञैः केन त्वमसि दुर्मनाः ॥ ८
न ते शतशलाकेन जलफेननिभेन च ।
आवृतं वदनं वल्गु छत्रेणाभिविराजते ॥ ९
व्यजनाभ्यां च मुख्याभ्यां शतपत्रनिभेक्षणम् ।
चन्द्रहंसप्रकाशाभ्यां वीज्यते न तवाननम् ॥ १० G. 2. 26. 13 B. 2. 26. 11 L. 2. 29. 13

शरणं गत्वा(B2 °ता) नि(M4 प्र)यतमानसा. —^{c}) Ñ1 अनभिज्ञा (hypm.). D2 अभिराज्ञा नु पुत्राणां; M4 अनभिज्ञा रामवृत्तं. —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 राजपुत्री य(Ś1 D6 धृ)तव्रता; Dt1 राजपुत्री प्रतीक्षनी; D4.5.7 राजपुत्री यशस्विनी. —After 4, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 ins. :

592* पूर्द्वारासक्तनयना भर्तृदर्शनलालसा ।
तस्थौ स्ववेश्ममध्ये सा रामागमनकाङ्क्षिणी ।

[(l. 1) Ś1 V1 D6 M4 प्रद्वारा(Ś1 °र)सक्तनयना; Ñ1 D2 आद्वारा°; D1 अथरासक्तनयना; D4.7 प्राग्द्वारा°; D5 यौवराज्यसमौत्सुक्याद् (for the prior half). B4 भर्तुर् (for भर्तृ-). —(l. 2) Ñ2 B3 D2 स्ववेश्ममध्यस्था; M4 सा वेश्ममध्ये वै. D7 तं चोच्चवेश्ममध्ये सा (for the prior half).]

5 ^{a}) T2 प्रविवेशाधि-. Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 सहसा (for रामस्तु). —^{b}) M2 स्वं वेश्म; M3 स वेश्म (for स्ववेश्म). Ś1 Ñ V1 B D2.6 M4 रामो(D6 °म) वेश्मात्मनस्तदा; D1 रामो वेश्म स्वकं तदा; D4.5.7 महद्वेश्म वि°. —^{c}) Dd1 प्रहृष्टं. Dg1 D4.7 -जनसंकीर्णं; D5 -मनुजाकीर्णं; M3 -**संपूर्णं (for -जनसंपूर्णं). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 भक्तिमद्भिर्जनैः कीर्णं. —^{d}) M3 प्रिया (sic) (for ह्रिया). Ś1 D6 अधोमुखः.

6 ^{b}) G1 [आ]वेपमाना (for वेपमाना). —^{c}) M2 -संतप्ता. —^{d}) M2 तदा (for चिन्ता-). —For 6, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 subst.; M4 subst. for 5^{c}–6 :

593* ईषद्दीनमुखः क्षामो मनोदुःखसमन्वितः ।
नातिहृष्टमनाः सीतां ददर्शाथ प्रविश्य सः ।
तत्परां वेश्ममध्यस्थां विनयावनतां स्थिताम् ।
विनयाचारसंपन्नां प्राणेभ्योऽपि प्रियां प्रियाम् ।

[(l. 1) D2 इषत् (sic) (for -मुखः). B4 श्रीमो: D7 क्षमो (sic) (for क्षामो). B4 महा-; M4 मार्गो (for मनो-). B3 -समन्वितं. —(l. 2) D5 -हृष्टमनाः (for -हृष्टमनाः). Ś1 B2 D6 M4 प्रविश्याथ ददर्श (by transp.); Ñ1 V1 ददर्शानुप्रविश्य. B4 च (for सः). —(l. 3) B3 विनयावनतः; D5 विनयाविनतां (for विनयावनतां). V1 स्थिरां. —(l. 4) Ñ2 reads विनया in marg. D7 -संपन्ना (sic). D1.2.4.5.7 M4 प्राणैः प्रियतरां प्रियां (for the post. half).]

—After 6, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. :

594* तां दृष्ट्वा स हि धर्मात्मा न शशाक मनोगतम् ।
तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृततां गतः ।

[(l. 1) G2 सहिता (sic) (for स हि). —(l. 2) T1.2 G3 विक्नतां (for विवृततां).]

7 ^{a}) T3 विवर्णा; M3 विषण्ण- (for विवर्ण-). —^{b}) Dd1 प्रखिन्नम् (for प्रस्विन्नम्). G अमर्षिणं; M3 अमर्षितं. —^{c}) T (T2 after corr. *sec. m.* as in text) अहं (sic) (for आह). —For 7, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

595* सा च दृष्ट्वैव भर्तारं प्रत्युद्गम्य प्रणम्य च ।
वामपार्श्वे स्थिता देवी रामं दीनमुखं तदा ।
अभिवीक्ष्य वरारोहा वेपमानेदमब्रवीत् ।
दृष्ट्वान्तर्गतदुःखार्तं किमेतदिति विह्वला ।

[(l. 1) Ñ V1 B तु; D1.2.5 [अ]पि (for the first च). D4.7 transp. the first च and दृष्ट्वैव. —(l. 2) Ñ B1.3.4 M4 रामपार्श्वे. V1 D2.4.7 -पार्श्वस्थिता. D4 सीता (for देवी). V1 तथा (for तदा). —D4.5.7 om. l. 4. —(l. 4) D1 तमुग्रदुःखार्तं; M4 [अं]तर्गतदुःखार्ता.]

—After 7, Dm1 ins. रामश्री.

8 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 D6 किं न; Ñ1 किं नो; B1 किं तु; B3.4 किं नु; D2.5 M4 नाद्य; D4.7 नाथ (for अद्य). B1 [अ] बार्हस्पतो; T1 M3 Cv.r बार्हस्पत्यश्च(M3 °त्यच्); T2 G M2 बार्हस्पति-; Cm.g.t as in text (for बार्हस्पतः). Ś1 Ñ V1 B1 D2.4.5.7 M4 योगो; B3 योगा-; B4 योग-; D6 योगे (for श्रीमान्). B2 किं न चार्हत्यतो(m. किमतः कर्मणि) योगो; D1 नार्हबार्हतमो योगो. —^{b}) B1 D7 मुक्तः; D2.5 युक्त-; T G2.3 M1.2 Cv.r.g उक्तः; Cm.*gp.kp*.t as in text (for युक्तः). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4.6.7 पुष्येण; D5 पुष्येद्य; M2 पुष्योद्य (for पुष्यो नु). Ñ1 Dm1 (before corr.) D1 राघवः (for राघव). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 तज्ज्ञैः (for प्राज्ञैः). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 येन (for केन). Ś1 D6 अतिदुर्मनाः; V1 असिद्दुर्म्मणाः (sic) (for असि दुर्मनाः).

9 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 कस्माच् (for न ते). D2 -शलाकं ते (for -शलाकेन). —^{b}) M3 जव- (for जल-). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 पूर्णेंदुप्रतिमे(B4 °सदृशे)न ते; Ñ1 D4.5.7 पूर्णचंद्रनिभेन च(Ñ1 D7 ते). —T1 damaged for ^{c}. —^{c}) D4.7 नावृतं. Ś1 Ñ2 V1 B1.2.4 D1.2.4–7 M4 चारु; Ñ1 वीर; B3 चाल्गु (sic) (for वल्गु). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B1.2.4 D1.2.5.6 M4 Cm.g.k न विराजते; B3 [इ]व विराजते; Dg1 T2 G2.3 M1.2 [अ]पि विराजते; D4.7 [इ]ह विराजितं; T1 damaged; Ct as in text (for [अ]भिविराजते).

10 ^{a}) T3 व्यजनां चाभ्य (metathesis); M3 °भ्यां तु

G. 2. 26. 14
B. 2. 26. 12
L. 2. 29. 14

वाग्मिनो बन्दिनश्चापि प्रहृष्टास्त्वां नरर्षभ ।
स्तुवन्तो नाद्य दृश्यन्ते मङ्गलैः सूतमागधाः ॥ ११
न ते क्षौद्रं च दधि च ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
मूर्ध्नि मूर्धाभिषिक्तस्य दधति स्म विधानतः ॥ १२
न त्वां प्रकृतयः सर्वाः श्रेणीमुख्याश्च भूषिताः ।
अनुव्रजितुमिच्छन्ति पौरजानपदास्तथा ॥ १३
चतुर्भिर्वेगसंपन्नैर्हयैः काञ्चनभूषणैः ।
मुख्यः पुष्यरथो युक्तः किं न गच्छति तेऽग्रतः ॥ १४
न हस्ती चाग्रतः श्रीमांस्तव लक्षणपूजितः ।
प्रयाणे लक्ष्यते वीर कृष्णमेघगिरिप्रभः ॥ १५
न च काञ्चनचित्रं ते पश्यामि प्रियदर्शन ।
भद्रासनं पुरस्कृत्य यान्तं वीर पुरःसरम् ॥ १६
अभिषेको यदा सज्जः किमिदानीमिदं तव ।
अपूर्वो मुखवर्णश्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते ॥ १७

(for व्यजनाभ्यां च). —^{b}) Dm1 (before corr. as in text) -निभेक्षण (for -निभेक्षणम्). —^{d}) M3 व्यज्यते (for वी°). G1 नु (for न). —For 10, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

596* चामरव्यजनाभ्यां च चारुपद्मदलेक्षणम् ।
न वीज्यते तेऽद्य मुखं कस्मात्पूर्णेन्दुसप्रभम् ।

[(l. 1) D2 -व्यजनार्या च (sic); D5 -व्यजनेनाथ (for -व्यजनाभ्यां च). D2 -पद्मोत्पलेक्षणं. —(l. 2) D1.7 वीक्ष्यते. B4 om. (hapl.) ते. Ñ2 सुमुख (for ऽद्य मुखं). D4.7 मुखं तेद्य (by transp.). D2 न राजते मुखं कस्मात् (for the prior half). Ñ2 B3.4 D4.5.7 -संनिभं(B4 °भः); D1 M4 -वर्चसं; L(ed.) -सुप्रभं (for -सप्रभम्). V1 पूर्णचंद्रसमप्रभं; D2 पूर्णेंदुसमवर्चसं (for the post. half).]

11 ^{a}) T2 (after corr. *sup. lin. sec. m.* as in text) वंदितश् (for बन्दिनश्). —^{b}) Dd1 प्रकृष्टास् (for प्रहृष्टास्). T3 नरेश्वर. —^{c}) T3 नात्र (for नाद्य). —For 11, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

597* यौवराज्याभिषिक्तं च सूतमागधबन्दिनः ।
वाग्मिनो न स्तुवन्ति त्वामद्य राघव शंस मे ।

[(l. 1) B1 यौवराजे; B2 यौवराज्ये (for यौवराज्य-). V1 -[अ]भिषेके (for -[अ]भिषिक्तं). D1.2.4.5.7 M4 अभिषिक्तं यौवराज्ये (for the prior half). —B4 reads from l. 2 up to 12^{ab} in marg. —(l. 2) Ś1 D6 कस्माद् (for अद्य). V1 राघव संगमे; B4 राघव संदाने (both sic).]

12 B4 reads 12^{ab} in marg. (cf. v.l. 11). —^{a}) B4 चे (sic) (for ते). M4 क्षौमं (for क्षौद्रं). D1.2 न च दधि; M4 च विमलं (for च दधि च). T1 damaged for the portion from धि in दधि up to नप in 13^{d}. —^{c}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 Cm.k(by corr.; orig. as in text).t मूर्धाभिषिक्तस्य; T2.3 मूर्ध्नां(T3 मुक्ता)वसिक्तस्य. —^{d}) Dt1 G1 दद्रति (sic); Dd1 Dm1 T2.3 G2.3 M1–3 ददति (for दधति). —For 12^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

598* मूर्ध्नि मूर्धाभिषेकार्थं ददते विधिवच्च किम् ।

[Ś1 D4.6.7 राज्या(D6 °जा)भिषेकार्थं; Ñ1 V1 D2 M4 मूर्धा(V1 °र्ध्वं)वसेका(Ñ1 °शेषा)र्थं. Ś1 दध्युश्च; B2 दधते; D2 *दति (for ददते). Ś1 नु; Ñ1 D4.7 न (for च).]

13 T1 damaged for the portion up to नप in ^{d} (cf. v.l. 12). —^{a}) T3 M2.3 त्वा (for त्वां). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 कस्मात्प्रकृतिमुख्यास्ते(D1 °ख्या ये; D2.4.7 °ख्याश्च). —^{b}) B1 सेना- (for श्रेणी-). Dg1 -भूताश् ; Cg as in text (for -मुख्याश्). Ś1 Ñ V1 B D1.4–7 M4 च राघव; D2 तथैव च (for च भूषिताः). —^{cd}) T1 तदा (for तथा). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 किंकरा नाद्य(V1 नाधि; D4.7 नाव; M4 नोप) तिष्ठंति(D4 °ते) यौवराज्या(B1 °*)भिषेचने(V1 °नं).

14 Ś1 om. 14, D6 om. (hapl.) from 14 up to l. 2 of 600* (cf. 13^{cd} var.). —^{b}) Dg1 -भूषितैः (for -भूषणैः). —^{c}) Dt1 मुख्य-. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 पुष्परथो. —T1 damaged from यु in 14^{c} up to 15^{b}. —For 14, Ñ V1 B D1.2.4.5.7 M4 subst. :

599* अष्टाश्ववरयुक्तस्ते मणिकाञ्चनभूषणः ।
नाद्य पुष्यरथः क्लृप्तः कस्माद्रिपुनिषूदन ।

[(l. 1) Ñ1 अश्वाष्ट-(metathesis). Ñ1 -वरमुख्यस्; D1.2.4.5.7 M4 -युक्तो जैत्रम (for -वरयुक्तस्). B4 -भूषितः (for -भूषणः). —(l. 2) V1 B D1.2.5 पुष्प-; D4.7 श्रेष्ठो (for पुष्य-). D2 क्लिमः (sic) (for क्लृप्तः). Ñ1 V1 B D4.7 M4 -निसूदन.]

15 T1 damaged for 15^{ab} (cf. v.l. 14). —^{b}) Dt1 Dd1 Dm1 सर्व-; D4.5.7 दिव्य- (for तव). Dg1 G1 लक्ष्मणपूजितः; D4.5.7 °लक्षितः. —^{c}) D4.7 प्रयातो दृश्यते; G1 प्रयाते लक्ष्यते (for प्रयाणे लक्ष्यते). —^{d}) D4.5.7 तत्र (for कृष्ण-). D5 -निभप्रभः (for -गिरि°). —For subst. see 600*.

16 ^{a}) M2 न कांचनविचित्रं ते. —^{b}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 प्रियदर्शनं. —^{d}) Dm1 यातं. K(ed.) पुरस्कृतं. —For subst. see 600*.

17 ^{a}) M3 अभिषेके. Dg1 T यथा; Cg as in text (for यदा). —^{b}) M3 अयं (for इदं). —^{d}) T1 damaged from ह up to प in 18^{a}. —For 15–17, Ś1 Ñ V1 B(B4 *sup. lin.*) D1.2.6 M4 subst.; D4.5.7 subst. for 16–17 :

600* त्रिप्रस्रुतो गजवृषः शुभलक्षणलक्षितः ।
पृष्ठतो नानुयाति त्वां कस्मादद्याभिषेचने ।
शुभलक्षणसंपन्नः श्वेतश्च तुरगोत्तमः ।
न तेऽद्य याति पुरतः कस्माच्छ्रीविजयावहः ।

इतीव विलपन्तीं तां प्रोवाच रघुनन्दनः ।
सीते तत्रभवांस्तातः प्रव्राजयति मां वनम् ॥ १८
कुले महति संभूते धर्मज्ञे धर्मचारिणि ।
शृणु जानकि येनेदं क्रमेणाभ्यागतं मम ॥ १९
राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन मे ।
कैकेय्यै प्रीतमनसा पुरा दत्तौ महावरौ ॥ २०
तयाद्य मम सज्जेऽस्मिन्नभिषेके नृपोद्यते ।
प्रचोदितः स समयो धर्मेण प्रतिनिर्जितः ॥ २१
चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं दण्डके मया ।
पित्रा मे भरतश्चापि यौवराज्ये नियोजितः ।
सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनम् ॥ २२ G. 2. 26. 25 B. 2. 26. 24 L. 2. 29. 24

[D6 om. l. 1–2 (cf. v.l. 14). —(l. 1) Ñ1 B2.4 D2 त्रिप्रश्रुतो(B2 [gloss] त्रिषु लोकेषु ख्यातः); B3 त्रिः प्रसूतो; D1 नृपश्रुतो. —D2 om. (hapl.) from the post. half up to l. 2. B3.4 -लक्ष्मण- (for -लक्षण-). V1 -निर्नितः (for -लक्षितः). Ś1 त्रिप्रसूता गजवृषाः शुभलक्षणलक्षिताः. —(l. 2) Ś1 V1 [अ]नुयांति; Ñ2 [अ]नुयास्थि (sic) (for °याति). D1 M4 त्वां नानुयाति (by transp.). —(l. 3) B4 -संपूर्णः (for -संपन्नः). —(l. 4) D1.2 पुरतो याति (by transp.); D4.5.7 याति विधिवत् (for याति पुरतः). B2–4 न याति पुरतः कस्मा॒च् (for the prior half). B2–4 शीघ्रं ते; M4 °त्ते (for कस्माच्छ्री-). B3.4 D2.5 विजयावह.]

18 T1 damaged up to प in [a] (cf. v.l. 17). —[a]) G2 विपुलंति (sic) (for विलपन्तीं). —[c]) G3 प्रभावांस् (hypm.) (for -भवांस्). —For 18, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

601* एवं ब्रुवाणां तां रामो जातशङ्कां स मैथिलीम् ।
उवाचेदं वचो धीरः सत्त्वगाम्भीर्यमास्थितः ।

[(l. 1) D1.2.5 तां ब्रुवतीं; D4.7 M4 ब्रुवतीं तां (for ब्रुवाणां तां). Ś1 D1.2.4–7 M4 च (for स). —(l. 2) Ñ2 B1.3.4 धीरं (B3 [before corr.] °रां); V1 D1.2.5.7 M4 वीरः; D4 रामः (for धीरः). D2 स त्वां (sic) (for सत्त्व-). B4 D1.2 M4 आश्रितः (for आस्थितः). D4.5.7 सत्त्ववान्निश्चये(D4 °य) स्थितः (for the post. half).]

19 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 राजर्षिकुल- (for कुले महति). D5 संभूता. —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 सत्यवादिनि; Dd1 D5 G1 धर्मचारिणी. —[c]) D4.5.7 [अ]द्य (for [इ]दं). —[d]) Dt1 Dd1 Dm1 [अ]द्यागतं (for [अ]भ्या°). D4.5.7 विरूपमिव पश्यसि. —For 19[cd], Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst. :

602* शृणु मैथिलि धीरा त्वं भूत्वा वाक्यमिदं मम ।
[M4 वाक्यमिमां (for वाक्यमिदं).]

20 [a]) B3 (m. also) हि समयं कृत्वा (for सत्यप्रतिज्ञेन). —[b]) Ś1 B1.4 Dg1 G2 M1.3 (also as in text) च; Dt1 Dd1 Dm1 वै (for मे). —[c]) B4 D1.2 G3 (before corr.) कैकेय्याः(B4 °य्या; G3 °या); M2 °य्यैं; M4 °य्यां (for °य्यै). V1 B1.3.4 प्रीतिमनसा; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1–3 मम (G2 °*) मात्रे तु; D4.7 हृष्टमनसा (for प्रीतमनसा). —[d]) T1 damaged after द्दा in महावरौ up to तयाद्य in 21[a]. Ś1 Ñ V1 B D6 दत्तौ किल पुरा वरौ(Ś1 D6 वरौ पुरा [by transp.]); D1.2 M4 दत्ते किल वरे पुरा; D4.5.7 मात्रे दत्तौ वरौ पुरा.

21 [ab]) T1 damaged for तयाद्य (cf. v.l. 20). T2 (before corr. संज्जे; after corr. *sec. m.*) संज्ये (sic) (for सज्जे). Ñ1 D4.5.7 तौ चापि मम च ह्य(Ñ1 °समवाप्या; D5 °मम चाद्या)स्मिन् (for [a]). Ñ1 D4.5.7 नृपेण ह(D5 हि) (for नृपोद्यते). Ś1 D6 ममोपकृत्य चैवाद्य यौवराज्याभिषेचनं; Ñ2 V1 B D1.2 M4 ममोप(Ñ2 मनोप; M4 रामाय)कल्पिते चैव(V1 B2 °क्लृप्ते चैवाद्य; B1.4 °कल्पिते चाथ; D1 °कल्पिते चाद्य; D2 M4 °कल्पिते वाद्य) यौवराज्या(B1 °ज्ये)भिषेचने. —[cd]) Ś1 Ñ2 B1.2.4 D6 प्रचोदितेन; Ñ1 प्रचोदितेथ; D4 प्रणोदितेन; D5 (before corr. प्रनोदितेन) प्रनोदितः स; D7 प्रनौदितेन (both sic) (for प्रचोदितः स). Ś1 B2 D4.6.7 समये; Ñ1 B1 न (B1 स) मया; Ñ2 B4 समयाद्. V1 प्रदेशितेन तौ तस्याः; B3 पुरोदितेन समयाद्(m. also प्रचोदितेन सहसा) (for [c]). Ś1 Ñ V1 B D4.6.7 धर्मज्ञेनापवर्जितौ(Ñ1 °ते) (for [d]). D1.2 M4 अभियाचितेन पित्रा(D2 [before corr.] मे पित्रा; M4 मात्रा मे [both hypm.]) देव्यै प्रीत्या(M4 पित्रा)पवर्जिते.

22 [b]) M3 वने; Cg.k as in text (for मया). —[c]) T2 damaged for पित्रा. —For 22[abcd], Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

603* मया वर्षाणि वस्तव्यं चतुर्दश वने प्रिये ।
भरतेनाप्ययोध्यायां राज्ञा भाव्यमनिन्दिते ।

[(l. 1) Ñ1 D4.5.7 वने मयैव व(Ñ1 *)स्तव्यं (for the prior half). Ñ1 D4.7 चतुर्दश समाः किल; D5 नव वर्षाणि पंच च (for the post. half). —(l. 2) D5 राज्ञो (sic).]

—Dg1 reads 22[ef] in marg. —[f]) Ñ1 विजने; B4 om.; D1.2 निर्जनं; D6 विजनो (for °जनं). Ñ1 वने. —After 22, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 ins. :

604* आपृच्छे धैर्यमालम्ब्य त्वामनुज्ञातुमर्हसि ।
श्वश्रूश्च श्वशुरं चैव वस त्वं समुपाश्रिता ।
शुश्रूषापरमा भूत्वा यावदागमनं मम ।
मद्व्यपाश्रयजं ज्ञानमाश्रित्य वरवर्णिनि ।

[(l. 1) Ś1 V1 आल(Ś1 °लं [sic])म्ब्य; D5 आस्थाय (for आलम्ब्य). —(l. 2) Ñ B2.4 D1.2.5.6 M4 श्व(D1.2.5 स्व)श्रूं च; D7 श्वसूश्च (sic) (for श्वश्रूश्च). V1 स्वसुरऱ्; D1.2.5.7 स्वसुरं.

G. 2. 26. 27
B. 2. 26. 24
L. 2. 29. 26

भरतस्य समीपे ते नाहं कथ्यः कदाचन ।
ऋद्धियुक्ता हि पुरुषा न सहन्ते परस्तवम् ।
तस्मान्न ते गुणाः कथ्या भरतस्याग्रतो मम ॥ २३
नापि त्वं तेन भर्तव्या विशेषेण कदाचन ।
अनुकूलतया शक्यं समीपे तस्य वर्तितुम् ॥ २४
अहं चापि प्रतिज्ञां तां गुरोः समनुपालयन् ।
वनमद्यैव यास्यामि स्थिरा भव मनस्विनि ॥ २५
याते च मयि कल्याणि वनं मुनिनिषेवितम् ।
व्रतोपवासरतया भवितव्यं त्वयानघे ॥ २६
काल्यमुत्थाय देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि ।
वन्दितव्यो दशरथः पिता मम नरेश्वरः ॥ २७
माता च मम कौसल्या वृद्धा संतापकर्शिता ।
धर्ममेवाग्रतः कृत्वा त्वत्तः संमानमर्हति ॥ २८

B1 श्वश्रूश्वशुर्योश्चैव (for the prior half). Ñ2 B3.4 पर्युषा (B3 °प) श्रि (B4 °स्थि) ता. Ñ1 D4.5.7 वसेह त्वमुपाश्रिता; D1.2 वसेह त्वमनिंदिता (for the post. half). —(l. 3) Ñ2 शुश्रूषेपरमा. Ñ1 D4 आगमनात्. —(l. 4) B3 (also as above) मद्गुणाश्रयजं. M4 विमुच्य (for आश्रित्य).]

23 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D6 [ऽ]हं; D1.7 च; M3 तु (for ते). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D6 न ते (V1 नाऽ:) स्तुत्यः; D1 न श्लाघ्योहं; D2.4.5.7 न स्तव्योहं; M4 न स्तोतव्यं (for नाहं कथ्यः). Ś1 Ñ B2.3 D4.5.7 M4 कथं (B2 °*) चन. —T1 damaged from चन up to -युक्ता in ^{c}. —^{c}) G1 ऋषियुक्ता (for ऋद्धि°). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 ऐश्वर्यमदमत्ता (V1 °त्तो) हि; M4 ऐश्वर्यमत्ता हि नरा. —^{d}) D1.2 महंति; D6 हसंते (metathesis); G2 सहस्ते (sic) (for सहन्ते). D2 परस्तुतिं. —^{e}) Ś1 Ñ1 V1 B1.2 D1.2.6 M4 तस्मात्त्वया; T2 कस्मान्न ते (sic) (for तस्मान्न ते). G1 कथाः; G2 गुणः (for गुणाः). Ś1 Ñ1 V1 B1.2 D6 स्तुत्या; D1.2 M4 स्तव्या; D4.5.7 वाच्या; G2 कथ्यो (sic) (for कथ्या). Ñ2 B3.4 तस्माद्गुणास्त्व (Ñ2 °श्र) या स्तुत्या. —^{f}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 न मे (for मम).

24 ^{a}) Dt1 Ck.t अहं ते नानुवक्तव्यो; M3 नाहितं तेन कर्तव्यं. —^{b}) Dg1 कथंचन (for कदा°). —G3 illeg. for 24^{c}–25^{b}. —^{d}) G2 वर्धितुं (for वर्तितुम्). ❀ Ck : अनुकूलतयेत्यादि। अत्र नापि तेव तुभ्यं तस्येति सर्वात्मना पाठो नाश्रितः प्राचीनः परेण । ❀ —For 24, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 subst. and read after 33 (D6 after 33^{ab}, owing to om. of 33^{cd}):

605* त्वं च तेनेह भर्तव्या वनं विप्रोषिते मयि ।
तस्मात्साश्चैव लिप्सेथाश्चेलपिण्डभृतिं ततः ।

[(l. 1) B4 [आ] ह (sic); M4 [ए] व (for [इ] ह). Ś1 D6 वक्तव्या; V1 D2 वर्तव्या (for भर्तव्या). Ñ1 त्वया च इह वर्तव्या (for the prior half). B1.2 वने (for °नं). Ś1 D6 हि प्रोषिते; B1.2 हि प्रेषिते (for विप्रो°). —(l. 2) Ś1 चलं (sic); Ñ1 D5 चैल-; B4 चेलं; D2.4.6.7 चैलं; M4 बल- (for चेल-). Ś1 D6 पिंडं. D1 चैलपिंडे भृतिं ततः (for the post. half).]

—After 24, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G (G3 illeg.) M1–3 ins.:

606* तस्मै दत्तं नृपतिना यौवराज्यं सनातनम् ।
स प्रसाद्यस्त्वया सीते नृपतिश्च विशेषतः ।

[(l. 1) G1 नृपतिना दत्त (by transp.). —(l. 2) M3 संप्रसाद्यम्. Dg1 नृपतेश्च (for °तिश्च). —T1 damaged from विशेषतः up to अहं in 25^{a}.]

25 G3 illeg. for 25^{ab} (cf. v.l. 24). —^{ab}) T1 damaged for अहं (cf. v.l. 606*). T2 (after corr. *sec. m.* as in text). 3 त्वां (for तां). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 अहं (Ñ1 °हं ये [hypm.]) हि पितरं सत्यं चिकीर्षुस्तस्य (D6 °र्षुर्ति [sic]) योगतः. —^{c}) T1 *मद्यैव (for वनम°). —^{d}) Dg1 स्थिर (sic); Dt1 Dd1 Dm1 T3 M2.3 स्थिरी- (for स्थिरा). Dd1 Dm1 T2.3 G M1.3 मनस्विनी. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 कुरु त्वं (D6 कुरुध्वं) हृदयं स्थिरं (D1 दृढं; D2 दृढं [sic]).

26 ^{a}) Ś1 Ñ B3 D1.2.4–7 M4 मयि याते च (by transp.); V1 मयि प्रयाते; B1.2.4 मयि जाते च (B4 तु); Dt1 G1 याते मयि च; T2 याचते (metathesis) मयि (for याते च मयि). —^{b}) B3 (as in text also) वरं; D7 वने (for वनं). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.5.6 M4 -जनप्रियं; D7 -निषेविते (for -निषेवितम्). —^{c}) Ñ1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.5 -परया; T2 -निरता (for -रतया). —^{d}) T1 *या (for त्वया). Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D1.2.6 M4 प्रिये; D4 प्रभो (sic) (for [अ]नघे).

27 ^{a}) Ś1 D5 कल्ये (Ś1 by corr. ल्यं); Ñ2 सत्यम; V1 कल्पम्; B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 (before corr. as in text) D1.2.4.7 कल्यम्; D6 काल्य (for काल्यम्). —^{b}) T3 transp. कृत्वा and पूजां. Ś1 Ñ2 V1 B D6 पूजाभिवादनं; D1.2 M4 पादाभिवंदनं (for पूजां यथाविधि). —T1 damaged after य up to त in ^{c}. —^{c}) Ś1 D6 नंदितव्यो; D2 वंदनीयो (for वन्दितव्यो). —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 जनेश्वरः. Ś1 Ñ V1 B D4–7 M4 पिता मे (D4 मद्; M4 ते) दैवतं यथा. —After 27, V1 B M4 read 608*.

28 Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 read 28 (including 607*) after 605*. —^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 G2 M1.4 मम माता च (D5 तु) (except D5, all by transp.); T3 °च म*. G1 M3 माता मम च (by transp.). T1 माता च**** ल्या (damaged). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.4–7 मच्छोक- (for संताप-). D2 मद्दुःखाच्छोककर्षिता. —^{d}) T3 अर्हते; M2 अर्हतु. —For 28^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

वन्दितव्याश्च ते नित्यं याः शेषा मम मातरः ।
स्नेहप्रणयसंभोगैः समा हि मम मातरः ॥ २९
भ्रातृपुत्रसमौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः ।
त्वया *लक्ष्मणशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम ॥ ३०
विप्रियं न च कर्तव्यं भरतस्य कदाचन ।
स हि राजा प्रभुश्चैव देशस्य च कुलस्य च ॥ ३१
आराधिता हि शीलेन प्रयत्नैश्चोपसेविताः ।
राजानः संप्रसीदन्ति प्रकुप्यन्ति विपर्यये ॥ ३२
औरसानपि पुत्रान्हि त्यजन्त्यहितकारिणः ।
समर्थान्संप्रगृह्णन्ति जनानपि नराधिपाः ॥ ३३
अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये
त्वया हि वस्तव्यमिहैव भामिनि ।
यथा व्यलीकं कुरुषे न कस्यचि-
त्तथा त्वया कार्यमिदं वचो मम ॥ ३४ G. 2. 26. 39 B. 2. 26. 38 L. 2. 29. 38

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

607* मत्प्रियार्थं प्रिये सीते शुश्रूष्यानन्यचित्तया ।

[V1 मत्प्रीत्यर्थं. Ñ1 D1.2.4.5.7 M4 त्वया (for प्रिये). Ñ2 V1 शुश्रूषा (sic). Ñ1 D4.7 नान्यचित्तया; B4 [अ]नन्यकचित्तया (hypm.); D1 [अ]नन्यमानसा (sic); D2 [अ]नन्यचेतसा; D5 [अ]नन्यभक्तया; D6 [अ]नघचित्तया (for [अ]नन्यचित्तया).] —Thereafter V1 B read 34.

29 ^{a}) Dd1 Dm1 G1.2 M1.2 त्वया (for च ते). —^{b}) T1 म* (for मम). —^{c}) M3 -संयोगैः (for -संभोगैः). —^{d}) T1 damaged after मम up to भ्रा in 30^{a}. M3 समाहितमनास्तथा. —For 29, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. (V1 B M4 read after 27):

608* मातरश्चैव मे सर्वा यथाक्रममशेषतः ।
त्वयार्चनीयाः सततं समा हि मम मातरः ।

[(l. 1) Ñ1 -विशेषतः; D6 *शेषतः (for अशेषतः). D1.4.5.7 व(D5 ची)र्णक्रमविशेषतः; D2 वर्णवृत्त्यावशेषतः; M4 पूर्णवृत्तिविशेषतः (for the post. half). —D5 om. from l. 2 up to 31^{ab}. —(l. 2) D4.7 विनेयाः (for [अ]र्चनीयाः). D1 नुसमाहितमातरः; M4 समाहितमनस्कया (for the post. half).]

—Thereafter B3 cont. :

609* तत्र भेदो न कर्तव्यः सेवा कार्या विशेषतः ।

30 D5 om. 30; T1 missing up to भ्रा (for both cf. v.l. 29). —^{ab}) Dm1 वा (for च). D4.7 भ्रातरौ च विशालाक्षि (for ^{a}). D4.7 प्रष्टव्यौ; M3 द्र*व्यौ (for द्रष्टव्यौ). D4.7 G3 ते; T1 तु (for च). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 भ्रातरौ चापि मे(Ñ1 *) सीते प्राणेभ्योपि प्रिया(D1.2 M4 प्राणैः प्रियतरा)वुभौ. —^{c}) Dd1 Dm1 T2 G M1 उभौ; D4.7 नित्यं; M2 प्रिये (for त्वया). Ś1 Ñ V1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.4.6.7 T2.3 G M भरत- (for लक्ष्मण-). T1 उ***त- (damaged) (for त्वया लक्ष्मण-). —^{d}) G2 M1 प्रिये; Cr.m g.t as in text (for प्राणैः). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 द्रष्टव्यो भ्रातृपुत्रवत्(D6 °वान्).

31 D5 om. 31^{ab} (cf. v.l. 29). —^{ab}) T2 विप्रियौ (for °यं). Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 M2 transp. न and च. D4.7 वक्तव्यं; T2 कर्तव्यौ (for कर्तव्यं). D4.7 विशेषतः (for कदाचन). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 न वक्तव्योप्रियं सीते मत्प्रीत्या भरतस्त्वया. —^{c}) D1 यदि (for स हि). Ś1 Ñ V1 B D1.6 गुरुश्चैव; Dt1 Dd1 Dm1 M3 च वैदेहि; M4 प्रियश्चैव (for प्रभुश्चैव). D2 राजा गुरुश्च मान्यश्च. —^{d}) D4.5.7 [अ]स्य (for the first च). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 देशस्यास्य(Ñ1 °श्चापि; Ñ2 B3 °स्यापि) प्रियश्च(B4 °याय; D1 °यस्य) मे.

32 ^{a}) Dm1 आराधितो (sic). Dg1 च (for हि). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 राजानो (for शीलेन). —^{b}) Ś1 D6 देवताश्; Ñ V1 B D1.4.5.7 M4 दे(B4 D1 दै)वव(D7 °वद्) (for प्रयत्नैश्). D7 योपसेविताः (sic); M4 चापि सेविताः. D2 देववचोभिः सेविताः (sic). —^{c}) T1 damaged from रा up to प्र. Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 अनुग्रहैर्योजयंति (Ś1 Ñ1 D6 °ते). —^{d}) Ś1 Ñ1 B1.2.4 D1.2.6 M4 भक्त्यान्नंति; Ñ2 B3 निगृह्णं(B3 °ह्यं)ति; D4.5.7 T3 G2.3 M1 कुप्यंति च (for प्रकुप्यन्ति). M3 विपत्यये (sic). B3 (m. also) भक्त्याबुद्धिविपर्यये. —After 32, Dd1 Dm1 D4 T1.2 ins. :

610* स्पृशन्निव गजो हन्ति जिघ्रन्निव भुजंगमः ।
स्मयन्निव नृपो हन्ति मानयन्निव दुर्जनः ।

33 ^{a}) Dt1 औरस्यानपि; D2 औरसा*दि (corrupt); (for औरसानपि). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 च; M2 वा (for हि). —^{b}) Ś1 Ñ2 B D6 M4 विहिंसत्यपकारिणः; Ñ1 D4.5.7 जहंत्यनु(Ñ1 °न)पकारिणः; V1 हितं संत्यपकारिणः; D1 विहसत्युपकारिणः (sic); D2 विहिंसत्यपरारिणः. —D6 om.; Dg1 reads 33^{cd} in marg. —^{cd}) Dg1 Dt1 समर्थाः. M2 संप्रसीदंति. G2 M1 जनाधिपाः. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4.5.7 M4 अनुगृह्ण(B1 °ह्णं)ति च प्रीताः(D1 संप्रीताः) परानप्यु(B3 °नन्नु)पकारिणः.

—After 33, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

611* सा त्वं वसेह कल्याणि राज्ञः समनुवर्तिनी ।
भरतस्य रता धर्मे सत्यव्रतपरायणा ।

[(l. 1) T1 damaged up to वसेह. Dg1 वसेति; M3 वसेव.]

34 V1 B read 34 after 607*. —^{a}) Ś1 D6 सोहं. D1 M4 हि काननं; D2 [अ]थ काननं; G2 **वनं (for महावनं). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B2–4 Dg1 [अ]पि; Ñ1 D4 तु; D6 [अ]धि-; D7 नु; G1 [अ]भि- (for हि). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4

२४

G. 2. 27. 1
B. 2. 27. 1
L. 2. 30. 1

एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी ।
प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १
आर्यपुत्र पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्नुषा ।
स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते ॥ २
भर्तुर्भाग्यं तु भार्यैका प्राप्नोति पुरुषर्षभ ।
अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ॥ ३

[अा]ज्ञया मम; Dt1 Dm1 G °व भामिनी (for [ए]व भामिनि). —c) Ś1 D6 करोमि; Ñ2 V1 B D1.2 M4 करो(B1 रको [metathesis])षि; T2 पुरुषे (sic) (for कुरुषे). D4.7 यथा व्यलीकं च न कस्यचिद्भवेत्. —d) B1 om. त्वया. Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 इतो गते(D6 °तो [sic]) मयि (for इदं वचो मम).

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 D4.6.7 सीतानुशासनं (D4.7 °नो); Ñ1 सीतासंदेशो; Ñ2 V1 B सीतोप(Ñ2 B2.3 °पा)मंत्रणं; D1.2 सीतादर्शनो; D5 सीतासंव्याशिषनो. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1 D6 T1 (damaged) om. Ś1 D2 29; Ñ2 B2-4 25; V1 28 (after corr. as in Dt1); Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1-3 26; D1 82; D4.7 31; D5 34; M4 27. —After colophon, D6 G M1.2 conclude with श्री(D6 *)रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः.

24

☞ D3 missing for Sarga 24 (cf. v.l. 2.12.12). Dm1 begins with ॐ.

1 ab) M1.3 उक्त्वा (for उक्ता). D5 [अ]थ (for तु). Ñ1 प्रियवादिनं. Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 इत्यप्रियमिदं वाक्यं श्रुत्वा सा प्रियभाषिणी(B2 M4[before corr.] °वादिनी). —c) T2 प्रयाणाद्. D4 इव (for एव). Ñ1 D4.5.7 सक्रोधम् (for संक्रुद्धा). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 सासूय(D2 सक्रोध) मिव(V1 °ति) भर्तारं. —d) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 सीता (Ñ1 D4.5.7 इदं) वचनम् (for भर्तारमिदम्). —After 1, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. :

612* किमिदं भाषसे राम वाक्यं लघुतया ध्रुवम् ।
त्वया यदपहास्यं मे श्रुत्वा नरवरोत्तम ।

[(l. 1) T1 G1.3 M2.3 भाष्यते; T2 भाषते; Cm.k.t °से (as above). —(l. 2) Dg1 उपहास्यं; Cg अप° (as above). K(ed.) नरवरात्मज.]

—Thereafter Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 Ct cont. :

613* वीराणां राजपुत्राणां शस्त्रास्त्रविदुषां नृप ।
अनर्हमयशस्यं च न श्रोतव्यं त्वयेरितम् ।

[(l. 1) T1 damaged from षां in -विदुषां up to अनर्ह in l. 2 —(l. 2) T1.2 [उ]दितं; Ct as above (for [ई]रितम्).]

2 a) D2 भ्राता (for माता). —b) D4.7 भार्या (sic) (for भ्राता). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 भ्रा(D2 मा)तरो बांधवाः सुताः(M4 तथा). —cd) T1 damaged for भुञ्जानाः स्वं स्वं. Ś1 Ñ V1 B D6 प्रेत्य चैवेह चाश्नंति(V1 °श्नाति); D1.2 प्रेत्येह(D2 प्रत्यहं) चैव भुंजंति (for c). Ñ1 M3 भागम् (for भाग्यम्). Ñ1 D5 अनुष्ठितां(D5 °ताः) (for उपासते). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 स्वं स्वं(B1 स्वयं; B4 स्वकं) कर्मफलं पृथक्(B3 [before corr.] शृणु); D4.7 स्वं भाग्यमनुतिष्ठते (for d). M4 प्रेत्य चेह च भुंजंति स्वं स्वं कर्म पृथक् पृथक्. —After 2, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 ins. :

614* न पितुः कर्मणा पुत्रः पिता वा पुत्रकर्मणा ।
सुखमाप्नोति दुःखं वा स्वं तु कर्माभिजायते ।

[(l. 1) D2 पितृ- (for पितुः). D1.2 न पिता (for पिता वा). Ñ1 D4.5.7 न पिता पुत्रदोषेण पुत्रो वा पितृकर्मणा. —(l. 2) Ñ1 सुखं वा यदि वा दुःखं (for the prior half). Ś1 D4-7 स्वं स्वं; Ñ1 स्वेन; M4 स्वं तु (for स्वं तु). D1.2 [अ]भिभोक्ष्यते; M4 [अ]भिजानते (for °जायते).]

3 a) Ñ1 D4.5.7 पति-; Dg1 भर्तृ; Cg as in text (for भर्तुर्). Dd1 (before corr.) भाग्ये (for भाग्यं). Dt1 नारी वै; Dd1 Dm1 T G M1-3 Ct नार्यै(Dm1 T2.3 G3 °र्यै [sic])का; Cg.k as in text (for भार्यैका). —c) Dt1 उद्दिष्टा; Ct as in text (for आदिष्टा). —d) T1 damaged for मित्यपि. M3 इत्य* (for इत्यपि). —For 3, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.; while Ñ1 D4.5.7 subst. l. 2 only for 3cd :

615* भार्यैका पतिभाग्यानि भुङ्क्ते पतिपरायणा ।
साहं त्वामनुयास्यामि यत्र यत्र गमिष्यसि ।

[(l. 1) Ś1 D6 -भोज्यानि; B1.2 M4 -भोग्यानि(for -भाग्यानि). B4 om. (hapl.) पति-. —(l. 2) Ñ1 अहं तु (hypm.); D4.7 अहं (for साहं). B3 D6 M4 तत्र (for the second यत्र). D5 गमिष्यति.]

—Thereafter all cont. :

616* शपेऽहं ते प्रसादेन जीवितेन च राघव ।
यथा नेच्छाम्यहं वस्तुं स्वर्गेऽपि रहिता त्वया ।
त्वं मे नाथो गुरुश्चैव गतिर्दैवतमेव च ।
गमिष्यामि त्वया सार्धमेष मे निश्चयः परः ।

[(l. 1) Ñ1 D4.7 M4 शपे हि ते; Ñ2 V1 B3 °ऽहं ते; D1 शपे तेहं (by transp.); D5 सुशपे हि (for शपेऽहं ते). D2 जीवितेति (for जीवितेन). Ñ1 [अ]पि; M4 हि (for च). —(l. 3) D5 यदि; D7 नतिर् (sic) (for गतिर्). —(l. 4) Ñ1 D1.2.4.5.7 M4 गमिष्येहं. Ñ1 B3 एवं (for एष).]

न पिता नात्मजो नात्मा न माता न सखीजनः ।
इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ॥ ४
यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमद्यैव राघव ।
अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नन्ती कुशकण्टकान् ॥ ५
ईर्ष्यारोषौ बहिष्कृत्य भुक्तशेषमिवोदकम् ।
नय मां वीर विश्रब्धः पापं मयि न विद्यते ॥ ६
प्रासादाग्रैर्विमानैर्वा वैहायसगतेन वा ।
सर्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते ॥ ७
अनुशिष्टास्मि मात्रा च पित्रा च विविधाश्रयम् ।
नास्मि संप्रति वक्तव्या वर्तितव्यं यथा मया ॥ ८
सुखं वने निवत्स्यामि यथैव भवने पितुः ।
अचिन्तयन्ती त्रींल्लोकांश्चिन्तयन्ती पतिव्रतम् ॥ ९ G. 2. 27. 12 B 2. 27. 12 L. 2. 30. 12

4 Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 transp. 4 (along with subst.) and 5.—[a]) V1 नाम; Dg1 राम; Dt1 वात्मा; D5 भ्राता (for नात्मा). G2 [आ]त्म***.—[b]) B1 G2 M1 भ्राता; M4 बंधुर् (for माता). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 सुहृज्जनः; G3 °नाः (for सखीजनः).—[d]) G1 एका (for एको). Dt1 सदा गतिः (by transp.).—For 4[cd], Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

617* गतिर्भवति सत्स्त्रीणां पतिस्त्वेकः परा गतिः ।

[Ñ1 न; Ñ2 B3 हि; D1.2 स; D4.7 सा (for सत्-). Ñ1 D2 त्वेका:(D2 °कं) (both sic); Ñ2 B3 एकः; B2 चैकः; D5 एव (for त्वेकः). M4 सदा (for परा).]

5 Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 transp. 4 (along with subst.) and 5.—[ab]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 यदि त्वमुद्य (Ś1 °दि)तो गंतुं दुर्गं (D4.7 दुःखं) कंटकितं (Ñ V1 D5 M4 °नं; D1 कंकटितं [metathesis]) वनं.—[c]) Ś1 Ñ V1 B D6 M4 अहं तवाग्रे यास्यामि; D1.2.4.5.7 अहं तवाग्रतो यास्ये (D1.2 यामि).—[d]) V1 मृद्नती; B2 (m. also) मृद्नंती; Dg1 (before corr. as in text) मृद्नंति; D2 गृह्णंती; D4 मर्दंती; D5 गृह्णंती; D7 G1 मृद्नं (G1 °ल)ती (sic). Ñ2 V1 B D1.2 -कंटकं; D6 -काष्टकान् (sic).

6 Ñ1 D4.7 om. 6.—[a]) Dt1 T2.3 ईर्ष्या (T2 °र्षा) रोषा (Dt1 Ct °षं). T1.2 G2.3 M1 परित्यज्य; Cm.g.t as in text (for बहिष्कृत्य). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.5.6 M4 ईर्ष्यादो (M4 [before corr.]°रो)षं समुत्सृज्य (D2 परित्यज्य).—[b]) Ś1 Ñ2 V1 B Dd1 Dm1 D1.2.5.6 M4 पीत-; Cm as in text (for भुक्त-).—[c]) B1 Dm1 D2 मा (for मां). D2 धीर (for वीर). Ś1 D6 विस्रब्धां; Ñ2 V1 B विस्र (B1.3.4 °श्र)ब्धं; Dt1 Dd1 Dm1 S विस्रब्धः.—[d]) T1 partly damaged. M3 reads *inf. lin.* मयि. B1.4 न मयि (by transp.). D5 लिप्यते (for विद्यते).

7 [a]) Dt1 Ct प्रासादाग्रे; M3 प्रसादाग्रैर्. ❀ Cv : प्रासादाग्रैरित्यादि । पञ्चम्यर्थे तृतीया । ❀ —[c]) T1 सर्वावस्थां. —[d]) Dm1 [अ]वशिष्यते; Cm विशि° (as in text). —For 7, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

618* हर्म्यप्रासादभवनविमानेभ्योऽपि मे प्रभो ।
तव पादाश्रयः श्रेयान्स्वर्गादपि सुदुर्लभः ।

[(l. 1) D1.7 -प्रसाद-. Ñ2 B3 च; M4 वा (for मे). V1 D1.2 M4 विभो; D4 प्रिय (for प्रभो).—(l. 2) Ś1 D6 त्वत्पादाश्रयः; Ñ1 त्वत्पादोपाश्रयः; V1 D4.5.7 M4 त्वत्पादाना (D4.7 °दापा; M4 °दसं)श्रयः; D1.2 त्वत्पादाश्रयः (subm.); L (ed.) तत्पादाश्रयं (for तव पादाश्रयः). Ś1 D4.6.7 श्रेयः; D2 श्रीमान् (for श्रेयान्). Ś1 D6 च दुर्लभं; D1 °र्लभात् (for सुदुर्लभः).]

—Thereafter all cont.:

619* कुरु प्रसादं गच्छेयं त्वयाहं सहिता वनम् ।
सिंहकुञ्जरशार्दूलवराहर्क्षनिषेवितम् ।

[(l. 1) D1 कुरु प्रसंगं; M4 कृतप्रसादा. Ś1 D6 त्वयाद्य; D7 om. (for त्वयाहं). B4 सुहृदा (for सहिता). B1 मम; D4 वने (for वनम्).—(l. 2) Ñ1 D1.2.4.5.7 M4 खड्ग (D1 °ड्गि)कुंजर-सिंहर्क्षशार्दूलमृगसेवितं (M4 °गणनादितं).]

8 D4.5.7 om. 8.—[a]) G2 M1 च (for [अ]स्मि). —[b]) Dt1 विविधाश्रियं (sic).—[c]) Dm1 G1 नास्ति; Cm नास्मि (as in text). M2 वक्ता वा (sic) (for वक्तव्या). —[d]) G3 वर्तितव्या.—For 8, Ś1 Ñ V1 B D6 subst. and read after 635* (B1 after 636*); D1.2 M4 subst. l. 4 only for 8 and read after 632*:

620* पित्रा चाप्यनुशिष्टास्मि मात्रा बन्धुजनेन च ।
विना भर्त्रा न वस्तव्यं त्वयेति रघुनन्दन ।
अतः प्रणम्य याचे त्वां गमने कृतनिश्चया ।
न मामर्हसि संदेष्टुमितिकर्तव्यतां प्रति ।

[(l. 1) B1 (before corr.) पिता (for पित्रा). V1 [अ]हम् (for चापि). Ñ1 [अ]नुसृष्टास्मि (sic). Ś1 D6 च स्वजनेन; V1 वृद्ध°; B1 °षु (for बन्धुजनेन).]

—After 8, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

621* अहं दुर्गं गमिष्यामि वनं पुरुषवर्जितम् ।
नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलगणसेवितम् ।

[(l. 2) T1 damaged; T2 -गणमृगाकीर्णं (by transp.); M3 -नृपसमा° (for -मृगगणा°). T1.2 G3 M3 -वृक-; M1 (after corr. *inf. lin.* as above) -मृग- (for -गण-).]

9 [d]) Ñ1 D4.5.7 पतिं (D7 °ति) प्रियं; Dt1 M3 °व्रतां (M3 °ता); Ct as in text (for पतिव्रतम्).—For 9, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.; Ñ1 D4.5.7 subst. for 9[ab]:

622* सुखं वनेऽपि वत्स्यामि तव पादव्यपाश्रयात् ।
विहरन्ती त्वया सार्धं यथेन्द्रभवने तथा ।

[(l. 1) B3 वनेहं; D1.2 M4 वने नि-; D4.7 वनेषु; K (ed.) वने वि- (for वनेऽपि). D1 भर्तु- (for तव). Ñ1 D4.5.7 M4 भर्तु

G. 2. 27. 13 B. 2. 27. 13 L. 2. 30. 13

शुश्रूषमाणा ते नित्यं नियता ब्रह्मचारिणी ।
सह रंस्ये त्वया वीर वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १०
त्वं हि कर्तुं वने शक्तो राम संपरिपालनम् ।
अन्यस्यापि जनस्येह किं पुनर्मम मानद ॥ ११
फलमूलाशना नित्यं भविष्यामि न संशयः ।
न ते दुःखं करिष्यामि निवसन्ती सह त्वया ॥ १२
इच्छामि सरितः शैलान्पल्वलानि वनानि च ।
द्रष्टुं सर्वत्र निर्भीता त्वया नाथेन धीमता ॥ १३
हंसकारण्डवाकीर्णाः पद्मिनीः साधु पुष्पिताः ।
इच्छेयं सुखिनी द्रष्टुं त्वया वीरेण संगता ॥ १४

(Ñ1 भविष्य [sic])मूल(M1 °फल)स्वनाश्रना; D2 भवृंगदकाश्रया (for the post. half). —(l. 2) B1 यथा (for तथा).]

10 ^{a}) Ñ1 D4.5.7 शुश्रूषंती वने(Ñ1 च त्वां; D5 च ते); M2 °माणा मे (sic) (for शुश्रूषमाणा ते). —^{b}) D5 नियम- (for नियता). Ñ1 D4.5.7 व्रतचारिणी. —^{c}) Ñ1 साहं रंस्ये; D4.7 रे(D7 र)मे साहं; D5 विहरंस्ये (for सह रंस्ये). Ñ1 M3 सार्धं (for वीर). —^{d}) D4.5.7 सुसुगंधिषु. —For 10, Ś1 Ñ2 (marg.) V1 B D1.2.6 M4 subst. :

623* शुश्रूषमाणा वत्स्यामि पार्श्वे ते नियतव्रता ।
रममाणा त्वया सार्धं काननेषु सुगन्धिषु ।

[(l. 2) D1 वनेषु मु-; D2 वनेषु च (for काननेषु).]

—Thereafter Ś1 (after 625*) Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 cont. :

624* शतक्रतुसमः स्थैर्ये विष्णोस्तुल्यपराक्रमः ।

[Ś1 Ñ2 V1 B3 D6 M4 शौर्ये (for स्थैर्ये). D1.2 शतक्रतोः समं (D2 °मः) शौर्ये (for the prior half). Ś1 Ñ2 V1 D6 विष्णु- (for विष्णोस्). D1.2 -पराक्रमं.]

11 ^{a}) T1.2 G1.3 transp. कर्तुं and शक्तो. —^{b}) Dg1 संप्रतिपालनं. —^{c}) T1 damaged from अ up to स्ये. M1 [इ]व; M2 [तु]व (for [इ]ह). Ñ1 D4.5.7 त्रै(Ñ1 त्रि) लोकस्यापि(D4.7 °स्य) सर्व(Ñ1 कृत्स्न)स्य; Dg1 अन्यस्य परिजनस्येह (hypm.). —For 11, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.; Ñ1 D4.5.7 subst. l. 1 only for 11^{ab} and ins. l. 2–3 after 11 :

625* त्वं हि लोकत्रयस्यास्य समर्थः परिपालने ।
न ममाभिभवे शक्तो महेन्द्रोऽपि त्वदाश्रयात् ।
अतो नार्हसि मां भर्तां निवर्तयितुमातुराम् ।

[Ś1 reads l. 1 after 624*. —(l. 1) Ñ1 D4.5.7 विष्णुसमः शूरः; D1.2 M4 लोकत्रयस्यापि. Ś1 Ñ2 B1.3.4 D6 प्रतिपालने; Ñ1 परिरक्षणे (for परि°). —(l. 2) Ñ1 D1.2.4.5.7 M4 न मां(M4 मा) धर्षयितुं शक्तो (for the prior half). D1.2 तव (for त्वद्). D4.5.7 आश्रयां(D4 °यं). —(l. 3) D2 इतो (for अतो). D6 आगतां (for आतुराम्).]

—Thereafter Ś1 cont. 624*. —After 11, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. :

626* साहं त्वया गमिष्यामि वनमद्य न संशयः ।
नाहं शक्या महाभाग निवर्तयितुमुद्यता ।

[(l. 1) Dg1 T1.2 G3 सह; G1.2 M1–3 सा हि (for साहं). T1 damaged for ष्यामि in गमिष्यामि.]

12 ^{d}) Ñ1 D4.7 महावने; Dt1 त्वया सदा; Dd1 Dm1 T G3 त्वया सह (by transp.); Ct as in text (for सह त्वया). —For 12, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.5.6 M4 subst.; while Ñ1 D4.7 subst. l. 1 only for 12^{ab} :

627* त्वया सह भविष्यामि फलमूलकृताशना ।
दुर्भरा न भविष्यामि वने तेऽहं कथंचन ।

[(l. 1) D1 यया (sic) (for त्वया). D1.2.5 M4 गमिष्यामि. —Ñ2 reads from फलमूल up to भविष्यामि in l. 2 in marg. Ñ1 D4.5.7 पर्णमूलफलाशिनी(Ñ1 °शना); B4 फलमूलकुशाशना (for the post. half). —(l. 2) V1 B2.4 दुर्भगा. Ñ2 नो; V1 om. (subm.) (for न). D5 न दुर्भरा (by transp.). D5 M4 [ऽ]हं ते (by transp.) (for तेऽहं). B2 कदाचन.]

—After 12, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 ins. :

628* अग्रतस्ते गमिष्यामि भोक्ष्ये भुक्तवति त्वयि ।

13 ^{a}) Dt1 परतः (for सरितः). —T1 partly damaged for 13^b. —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4.6.7 Ct सरांसि च (for पल्वलानि). Ñ1 समानि विषमाणि च; D5 सरांसि विविधानि च; M4 वनानि च सरांसि च. —After 13^{ab}, B3 ins. :

629* मुनीनामाश्रमं दिव्यं फलमूलादिभिर्वृतम् ।

—^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4.6 M4 वल्कलसंवीता; D7 च कूलसंवीतान्; T3 सर्वस्य निरता; M3 सर्वाणि नि° (for सर्वत्र निर्भीता). —Ñ2 om. (hapl. ?) 13^d. —^{d}) Ś1 Ñ1 V1 B D4.6.7 रक्षिता; D5 पालिता (for धीमता). D1.2 M4 त्वया नाथाभिरक्षिता.

14 ^{a}) T1 damaged for हंस-. D5 -कारंडकाकीर्णाः; T2 -सारंडवा° (for -कारण्डवा°). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 पद्मिन्यो(Ñ2 B1.2 °नीर्; V1 B3.4 D5 °नी) विमलोदकाः. —^{d}) Dt1 संमता (for संगता). —For 14^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

630* अवगाह्याभिरंस्येऽहं त्वयैव सह राघव ।
वनोद्देशेषु रम्येषु नानाकुसुमगन्धिषु ।

[(l. 1) V1 अवकाशा; B2 (m. also as above) अभिगाह्य; D2 अवगृह्य (for अवगाह्य). Ñ1 D1.2.4.5.7 M4 [अ]भिरंस्यामि; B4 [अ]भिरंस्येऽहं. —Ś1 om. (hapl. ?) from l. 2 up to l. 1 of 632* (cf. D6 var.). —(l. 2) M4 ततोद्देशेषु. Ñ1 वनेष्वथ

सह त्वया विशालाक्ष रंस्ये परमनन्दिनी ।
एवं वर्षसहस्राणां शतं वाहं त्वया सह ॥ १५
स्वर्गेऽपि च विना वासो भविता यदि राघव ।
त्वया मम नरव्याघ्र नाहं तमपि रोचये ॥ १६
अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमं
मृगायुतं वानरवारणैर्युतम् ।
वने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे
तवैव पादावुपगृह्य संमता ॥ १७
अनन्यभावामनुरक्तचेतसं
त्वया वियुक्तां मरणाय निश्चिताम् ।
नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनां
न ते मयातो गुरुता भविष्यति ॥ १८

G. 2. 27. 25
B. 2. 27. 23
L. 2. 30. 25

सुरम्येषु: D2 विनोदेषु चान्येषु (for the prior half). V1 -नुगंधिषु (hypm.) (for -गन्धिषु).]

—After 14, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

631* अभिषेकं करिष्यामि तासु नित्यं यतव्रता ।

[Dt1 तत्र; G3 राम; Ct as above (for तासु). Dt1 Dd1 Dm1 अनुव्रता; G1 पतिव्रता.]

15 T1 damaged from दिनी in ° up to स in°.—c) Ñ1 D4.5.7 -सहस्रं वा; Dt1 Dm1 °स्राणि (for °स्राणां).—d) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 [अ]पि (for [अ]हं).—For 15, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.; while Ñ1 D4.5.7 subst. l. 1 only for 15[ab]:

632* रन्तुमिच्छामि मुदिता त्वयाहं सह कानने ।
सहस्राण्यपि वर्षाणां बहूनि सहिता त्वया ।

[Ś1 om. l. 1 (cf. v.l. 630*).—(l. 1) Ñ2 V1 वर्तुम् (sic); B1.4 वस्तुम्; D6 M4 गंतुम् (for रन्तुम्). Ñ1 तावच्च; B4 सुखिता; M4 सहिता (for मुदिता). M4 त्वयैव. D6 राघव (for कानने)—(l. 2) Ś1 B2.3 D6 M4 वर्षाणि (for °णां). Ñ2 एवं वर्षसहस्राणि (for the prior half). M4 वने वत्स्याम्यहं त्वया (for the post. half).]

—Thereafter Ś1 Ñ2 V1 B D6 cont.:

633* समतीतानि मन्येऽहं यथैकदिवसं तथा ।

[Ñ2 B3 यथैकं. Ś1 तदा (for तथा).]

—D1.2 M4 read l. 4 of 620* after 632*.

—After 15, Ñ1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins.:

634* व्यतिक्रमं न वेत्स्यामि स्वर्गेऽपि न हि मे मतः ।

[T1 damaged from क्र up to वे. Ñ1 D4.5 व्य(D5 अ)तिक्रान्तं; M3 प्रतिक्षणं (for व्यतिक्रमं). Ñ1 जानामि; D4 जानीयां; D5 जानिष्ये (for वेत्स्यामि). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2 M2 हि न (by transp.). Ñ1 D4.5.7 यथा स्वर्गे (D5 °र्गं) नरोत्तम (for the post. half).]

16 D1.2 M4 om. 16.—a) G1 (and Vyankateśvara Press ed.) स्वर्गो. Dg1 हि (for च). D4.5.7 स्वर्गे ह्य(D4 °व्य)पि च मे वासो.—cd) Dt1 Dm1 विना (for मम). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1 G2 M1.2 तद् (for तम्). D4.5.7 त्वया मम विहीनायाः कुतः स्वर्गः कुतः सुखं.—For 16, Ś1 Ñ V1 B D6 subst.:

635* स्वर्गेऽपि वासं रहिता त्वया वीर न कामये ।
नरकश्चापि मे स्वर्गाद्विशिष्टः स्यात्त्वया सह ।

[(l. 2) Ñ1 V1 B1.4 नरकं वापि. Ñ1 वासो; V1 स्वर्ग; B1 स्वर्गो (for स्वर्गाद्). Ñ2 V1 B2–4 विशिष्टं. Ñ2 सुखं (for सह).]

—Thereafter, Ś1 Ñ V1 B2-4 D6 read 620*, while B1 cont. (in marg. within brackets):

636* पित्रादिष्टं वने वासं यथा त्वं कर्तुमर्हसि ।
तथाहं जनकादिष्टा वत्स्यामि ते समीपतः ।

—Thereafter B1 reads 620*.

17 a) D4 om. वनं. Ñ1 D7 सुदुर्गमं वनं (by transp.).—b) D5 मृगाकुलं. T1 damaged from यु up to first र. Ñ1 G3 M3 वारणवानरैर्युतं (by transp., Ñ1 °रायुतं); Dt1 Dd1 Dm1 T1 °रणैश्च; D4.5.7 °रणायुतं; T2 °र्वृतं; Ct as in text (for वानरवारणैर्युतम्).—For 17[ab], Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.:

637* वनं गमिष्यामि सह त्वयाहं
न मां नृवीर प्रतिषेद्धुमर्हसि ।

[(l. 1) G(ed.) साहं (for [अ]हं). D1.2 M4 वनं गमिष्येहमितः सह त्वया.—(l. 2) B4 न वीर (for नृवीर).]

—c) D1.2.5 T1.3 G1.3 M2.3 Cg [ऽ]पि (D5 वि) वत्स्यामि (for निवत्स्यामि). Ñ1 D4.5.7 M4 पितुर्गृहे यथा (by transp.); D2 यथा पितृगृहे (for यथा पितुर्गृहे).—d) D4 T1 G1 तथा; Cg as in text (for तव). Dd1 पादानुपगृह्य. Dg1 G1 संयुता; D4.5.7 T G3 M2.3 Cg संयता; G2 M1 सर्वदा; Ct as in text (for संमता). Ś1 Ñ2 V1 B D6 L(ed.) तवै(B4 °दै; D6 °वै)व पद्माम(B3 °ला स्व)भिरक्षिता तव(L[ed.] त्वया); D1 त्वयाभिगुप्ता ह्यपि रक्षिता सुखं; D2 (with hiatus) तवापि भक्त्या अभिरक्षिता सुखं; M4 तथैव पत्ना हि सुरक्षिता सुखं.

18 a) G2 अनन्यभावाद्. Ñ1 D4.5.7 व(D7 ॰)नवासनिश्चितां(D4 °श्चयां; D5 [before corr.] °तं); D2 अनुरक्तचेतसां (for अनुरक्तचेतसं).—Ñ1 om. (hapl.) 18[b].—b) B1.3 Dm1 D1.2 विमुक्तां; M4 विहीनां (for वियुक्तां). B4 तथा वियुक्तं वरणाय निश्चिता.—c) D7 नयस्वमु (sic); M3.4

G. 2. 27. 26
B. 2. 27. 24
L. 2. 30. 25

तथा ब्रुवाणामपि धर्मवत्सलो
न च स्म सीतां नृवरो निनीषति ।
उवाच चैनां बहु संनिवर्तने
वने निवासस्य च दुःखितां प्रति ॥ १९

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

नयस्व मा. Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4-7 M4 कुरु प्रियं च(V1 °यश्च) मे; Ñ1 °स्व च प्रियं (for कुरुष्व याचनां). —Ñ1 om. 18[d]. —[d]) Dt1 नाहो मया ते (by transp.). Ś1 Ñ2 V1 B D6 मया न भारो गुरुतामुपैष्यति; D1.2 न ते प्रयाणं गुरुतामुपैति; D4.5.7 न वै मया त्वं गुरुतामुपं(D7 °पे)ष्यसि. —T1 damaged from वि in भविष्यति up to ब्रु in 19[a].

19 [a]) Dt1 धर्मवत्सलां. —[b]) G1 न च सीतां नृवरो तु निनीषति. —[d]) M3 विवासस्य. Dg1 सु- (for च). Dt1 G1.2 M1-3 Ck.t दुःखतां; Cm as in text. —For 19, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst. :

638* इति ब्रुवाणामपि धर्मवादिनीं
नेतुं न रामो दयितां व्यवस्यति ।
निवर्तयिष्यन्हि स तां तदा प्रिया-
मुवाच दोषान्वनवासिनामथ ।

[(l. 1) Ñ1 D4.5.7 अथ (for अपि). Ñ1 D4.5.7 धर्मचारिणीं; B4 ध*°; D2 दर्शिनीं प्रियां (for धर्मवादिनीं). B3 इति ब्रुवाणामभिवादिनीं तां. —(l. 2) Ñ1 D1.4.5.7 M4 प्रियां; D2 न तां (for नेतुं). V1 om.: D2 हि (for न). Ñ1 D1.2.4.5.7 M4 नयितुं; B2 गमने (for दयितां). Ñ D2 व्यवस्यत; B4 व्यपेष्यति; D1 विवस्यति. —(l. 3) Ñ2 reads निवर्तयिष्य in marg. Ñ1 इव; Ñ2 B3 M4 स हि (by transp); B1 अपि (for हि स). D1.2 M4 वनाद् (for प्रियाम्). —(l. 4) B1 *थ; D1.2 इति; M4 तदा (for अथ). Ñ1 D4.5.7 वनवासवासिनां.]

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ V1 B D1.2.4.6.7 **सी** (Ñ2 **श्रीसी**)**तावाक्यं**; D5 **रामं प्रति सीतावाक्यं**. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1 D6 om. Ś1 D2 30; Ñ2 B2-4 26; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 27; D1 83; D4.7 32; D5 35; M4 28. —After colophon, D6 G M1.2 conclude with **श्री**(D6 om.)**रामाय नमः**; T2 **श्रीरामचन्द्राय नमः**.

२५

स एवं ब्रुवतीं सीतां धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ।
निवर्तनार्थे धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १
सीते महाकुलीनासि धर्मे च निरता सदा ।
इहाचर स्वधर्मं त्वं मा यथा मनसः सुखम् ॥ २
सीते यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्यं त्वयाबले ।
वने दोषा हि बहवो वदतस्तान्निबोध मे ॥ ३

G. 2. 28. 4
B. 2. 28. 4
L 2. 31. 4

25

☞ This Sarga is missing in D3 (cf. v.l. 2. 12. 12). Dm1 begins with ॐ.

1 a) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 तां(D5 तत्; D7 तं) तथा (for स एवं). Dg1 Dd1 Dm1 ब्रुवंतीं. Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 रामः(D1 °म-) (for सीतां). G2 M1.3 एवं ब्रुवंतीं सीतां तु(M3 तां सीतां). — b) Ñ1 Dt1 D4.5 धर्मज्ञां; D7 धर्मज्ञं (for धर्मज्ञो). Ñ1 धर्मचारिणीं; D4.5 धर्मवत्सलां (for धर्मवत्सलः). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 प्रियां भार्यामनुव्रतां(M4 °निंदितां). —After 1ab, Ñ1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins. :

639* न नेतुं कुरुते बुद्धिं वने दुःखानि चिन्तयन् ।
सान्त्वयित्वा ततस्तां तु बाष्पदूषितलोचनाम् ।

[(l. 1) Ñ1 अकरोद् (for कुरुते). T1 damaged for बुद्धिं वने दुः. Dm1 वने दुःखानुचिंतयन् (for the post. half). —(l. 2) Ñ1 D4.5.7 तु तां देवीं; T1.2 G3 पुनस्तां तु (for ततस्तां तु). M3 -पूरित- (for -दूषित-). Dg1 बाष्पपर्याकुलेक्षणां (for the post. half).]

— c) Ñ1 Dm1 D4.5.7 G2 M1 निवर्तनार्थं; Ck °नाय (for °नार्थे). —For 1cd, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst. :

640* उवाचेदं बहून्दोषान्वनवास उदाहरन् ।

[Ñ2 B3 [अ]थ; B1.4 [इ]मान्; D6 [इ]त्थं (for [इ]दं). D1.2 M4 वचो (for बहून्). M4 दोषं. Ś1 D6 वनवासम्; D1 वनवासान्. V1 वनवासे ह्युदाहरन्; B1.4 °वासकृतानथ (for the post. half).]

2 a) G2 सीता. — b) Ñ1 D4.5.7 [अ]भिरता(D4 °ते); T2 नियता (for निरता). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 धर्मज्ञासि (B2 M4 °ज्ञा च) यशस्विनी(Ś1 B1 D1.6 °नि). — c) ❀ Cr : इह धर्ममाचरस्व मदभ्युदयहेतुभूतव्रतोपवासदेवब्राह्मणतर्पणादिधर्मानाचरस्वेत्यर्थः । ❀ — d) Dt1 Ct यथा मे; Dm1 मा बूथाः; T1.2 M3 मा कृथाः; G1 मे यथा; G3 मा त्वया; Cv.g as in text; Cm(also as in text).k मां यथा (for मा यथा). G3 मनसे (for °सः). ❀ Cm : मां मामुद्दिश्याचर । अथवा धर्ममेवाचर । मनसः यथा सुखं भवति तथा मा चरेति वार्थः; Ck : यथा मनसः सुखं मा चर इति शिक्षात्मनापि सुशक्ययोजनोऽयं ग्रन्थः । ❀ —For 2cd, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

641* अपि नित्यं गता वासि मामेव मनसा धिया ।
सत्यं मे वचनं कार्यं श्रोतुमर्हस्यनिन्दिते ।
मनो हि त्वयि निक्षिप्य शरीरेणैव केवलम् ।
गमिष्याम्यवशः सीते काननं पितुराज्ञया ।

[M4 om. l. 1–2. Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 om. l. 1. —(l. 1) D4.5 चासि (for वासि). Ñ1 सह (for धिया). —(l. 2) Ñ1 D1.2.4.5.7 सा त्वं (for सत्यं). Ś1 D6 मद् (for मे). Ñ1 D1.2.4.5.7 धर्म्यं (for कार्यं). D1 [अ]निंदिते. —(l. 3) Ñ2 V1 B3.4 निःक्षिप्य. Ñ1 D4.7 च; M4 [इ]ह (for [ए]व).]

3 a) Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–7 M4 तस्माद् (for सीते). Ś1 Ñ2 B1–3 D2.6 M4 वदामि त्वां(M4 त्वा) (for त्वां वक्ष्यामि). B4 तस्माद्यदा वदामि त्वां; D1 तस्मात्त्वथ वदामि त्वां. — b) Dt1 यथा (sic). T1 damaged for कार्यं त्वयाब. Dd1 बलं (for [अ]बले). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 तथा त्वं कर्तुमर्हसि. — cd) Dt1 वसतस् (for वदतस्). G3 [ऽ]स्मान् (for तान्). Ñ1 D4.5.7 श्रुता ये तांस्तु मे(Ñ1 योतानि मे [sic]; D5 ये तानिमान्) श्रृणु (for d). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 वनवासे हि(D1 ह) बहव इमे(V1 जात्यो) दोषा महात्ययाः (Ñ2 महाभयाः; D1 महत्तमाः; M4 महोदयाः).

☞ In Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4, the sequence of stanzas 4-14 (along with substitutes and insertions) is so complicated that it is given separately in a tabular form for the guidance of the reader and is mostly ignored in the notes.

Tabular conspectus of the sequence of stanzas 4-14 in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4.

Ś1	Ñ1	Ñ2 V1 B2–4	B1	D1.2 M4	D4.7	D5	D6
4^{ab}	4^{ab} (r. after 14)	4^{ab}	4^{ab}	4^{ab}	4^{ab}	4^{ab} (r. after 14)	4^{ab}
			4^{cd}				
642*(4^{c}–5)	642*	642* (4^{c}-5)	642* (subst. l. 1-2 for 5 and then cont. l. 3-6)	642*(4^{c}-5)	642*(4^{c}-5)	642*	642* (4^{c}-5)

Ś1	Ñ1	Ñ2 V1 B2-4	B1	D1.2 M4	D4.7	D5	D6
650* (9^{ab})	9^{ab}	650* (9^{ab})	650* (9^{ab})		9^{ab}	9^{ab}	650* (9^{ab})
9^{cd}	9^{cd}	9^{cd}	9^{cd}		9^{cd}	9^{cd}	9^{cd}
10	10	10	10				
6	6	6	6	6	6	6	6
					l. 1-2 of 644*	l. 1-2 of 644*	
		643*	643*	643*			l. 2-3 of 643*
							10
							651*
		652* (11)	652* (11)	652* (11)	11	11	652*(11)
	12^{ab}	12^{ab}		12^{ab}	12^{ab}	12^{ab}	12^{ab}
		12^{cd}		12^{cd}	12^{cd}	12^{cd}	12^{cd}
	l. 1-2 of 644*						
	11						
	l. 3-4 of 644*	l. 3-4 of 644*	l. 3-4 of 644*	l. 3-4 of 644*	l. 3-4 of 644*	l. 3-4 of 644*	l. 3-4 of 644*
	653* (13^{ab})	653*(13^{ab})	653*(13^{ab})	653*(13^{ab})	653*(13^{ab})		
	13^{cd}	13^{cd}	13^{cd}	13^{cd}	13^{cd}	13^{cd}	
	8^{ab}						
	654*	654*	654*	654*			l. 2-3 of 654*
7	7	7	7	7			7
645*	645*	645*	645*	645*	645*	645*	645*
647*(8)	647*	647* (8)	647* (8)	647* (8)	l. 1 of 647*	l. 1 of 647*	647*(8)
648*	l. 1-7 of 648*	648*	648*	648* (subst. l. 1-4 for 9-10 and then cont. l. 5-15)			648*
					7	7	
					8^{ab}	8^{ab}	
	8^{cd}				8^{cd}	8^{cd}	
						l. 1-7 of 648* (subst. l. 1-3 for 10 and then cont. l. 4-7)	
	649*				649*	649*	
	l. 3 of 655*				l. 3 of 655*	l. 3 of 655*	
	l. 8-15 of 648*				l. 8-15 of 648*	l. 8-15 of 648*	
14	14	14	14	14	14	14	14
	4					4	
	5					5	
					657*	657*	
656*	656*	656*	656*	656*			656*

सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ।
बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते ॥ ४
हितबुध्या खलु वचो मयैतदभिधीयते ।
सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम् ॥ ५
गिरिनिर्झरसंभूता गिरिकन्दरवासिनाम् ।
सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनम् ॥ ६

G. 2. 28. 11
B. 2. 28. 7
L. 2. 31. 11

4 [a]) T2 एषु (sic) (for एषा). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 (Ñ1 D5 first time) M4 तान्श्रु(Ś1 D4.6.7 तच्छ्रु; B3 [after corr. as in Ñ2] D1.5 तां श्रु)त्वा त्यज्य(Ñ2 D4.5 M4 °ज; D2 °*)तां भीरु. —[b]) D2.5 (first time) -कृतां मतिं (for -कृता मतिः). —[c]) Dt1 बहुदोषो; Ct °षं (as in text).

5 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4, cf. conspectus at 4. —After 5[a], T3 wrongly reads 8[a] and 8[d] and thereafter ins. the prior half of l. 1 of 649*. —[c]) G2 तथा; M1 तदा (for सदा). M3 दुःखं (for सुखं). D5 श्रवण (sic) (for सुखं न). Ñ1 इसुतां श्रवेत्म (corrupt). —[d]) Ñ1 एतन् (for एव). Ñ1 D5 महावनं. —For 4[c]–5, Ś1 Ñ2 V1 B2-4 D1.2.4.6.7 M4 subst.; B1 subst. l. 1-2 for 5 and then cont. l. 3-6; while Ñ1 D5 ins. after 4[ab]:

642* तवानुकम्पयैवाहं वनदोषान्सुदारुणान् ।
जानानस्त्वामहं नेतुं वनं न हि समुत्सहे ।
वनेषु सन्ति शार्दूला आसन्नजनघातिनः ।
भेतव्यं च सदा तेभ्यस्तेन दुःखं प्रिये वनम् ।
प्रभिन्नकरटा नागा बहवः सन्ति कानने । [5]
आसाद्य ये विनिघ्नन्ति तेन दुःखं वनं प्रिये ।

[(l. 1) B4 D4.5.7 [इ]व (for [ए]व). V1 तवानुकंपया वाहं (for the prior half). Ñ1 M4 वने दोषान्; B3 (after corr. as above) वनवासान् (for वनदोषान्). —(l. 2) Ñ1 V1 तान्; B1 ताम् (for त्वाम्). Ñ1 न त्वां (for नेतुं). Ś1 D4-7 सं(D5 प्र)जानानो ह्यहं न त्वां; D1.2 M4 जानमान(M4 विजानान) इमान्(D1 °मां न) त्वां (for the prior half). D1.6 वनं. Ś1 Ñ1 D1.2.4-7 M4 नेतुं; Ñ2 नाहं; V1 B2 न त्वां; B4 न च (for न हि). Ñ1 D4.5.7 इहोत्सहे. —(l. 3) Ñ1 D1.2.4.5.7 बहवः (for वनेषु). V1 वने वसंति शार्दूला; M4 बहवो वनशार्दूला (for the prior half). V1 -जघनातिनः (metathesis); M4 -मृगघातिनः (for -जनघा°). Ñ1 D4.5.7 प्रमत्ता नरघातिनः (for the post. half). —(l. 4) D5 (before corr. हेतव्यं) नेतव्यं (for भेतव्यं). Ś1 B2 D2.6 हि (for च). Ñ B3 (also as above) तदा; D4.5 वने (for सदा). D7 विभेतव्यं वने तेभ्यस्(for the prior half). Ñ1 D4.5.7 महावनं; V1 D1.2 M4 वनं प्रिये (by transp.) (for प्रिये वनम्). —D5 om. (hapl.) l. 5-6 (cf. l. 6 in D4.7). —(l. 5) Ś1 D6 तथैव हस्ती; B1 अभिन्नकरटा. Ñ1 D4.7 मदच्यु(Ñ1 °श्रु)तकरा नागाः बहवः पर्वतो (D7 °*)पमाः. —(l. 6) Ś1 D6 अतिमात्रं (for आसाद्य ये). B4 न विघ्नंति. Ñ2 प्रिये वनं (by transp.). Ñ1 D4.7 चरत्यहरहो यूथैस्तेन दुःखं महावनं; D1.2 M4 आसाद्य ये(M4 दृष्ट्वा हि ते) नरान्घ्नंति सीते दुःखम(D1 °मि)तो वनं.]

6 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4, cf. conspectus at 4. —[ab]) G1 -संभूतान्; M3 -संभूत- (for -संभूता). Ñ1 D4.5.7 गिरिकंदरजातानां (for [a]). T1 damaged from रि in second गिरि up to दुःख in [d]. Dt1 Dd1 Ct -निर्दरिवासिनां; Dm1 M2.3 -निर्झ(Dm1 [before corr.] °र्द)रवासिनां; G1 M1 Ck -निर्द(M1 [before corr.] -निर्झ)रवासिनां; G2 -निर्दरवारिनां (sic); Cm as in text (for -कन्दरवासिनाम्). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 गिरिकंदरजातानां नाना(B1.2.4 D1.2 M4 महा)रण्यनि (V1 °*)वासिनां. —[cd]) Ñ1 D4.5 G1.3 निनदान्; D7 T2 निनदा (sic); G2 M2 निनदाद्; M3 निनदं (for निनदा). Ñ1 D5 उग्रान्; Dm1 G2 M3 दुःखं (Dm1 G2 sic); D4.7 श्रोतुं (sic); T2 दुःखः (sic); G1 दुःखाञ्; G3 M2 दुःखात् (for दुःखाः). D4.7 तेन (for श्रोतुं). Ñ1 D4.5.7 महावनं; G2 इतो वनम् (for अतो वनम्). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 उद्वेजना(V1 °मा [sic]; B2.4 °का)नां सिंहानां श्रूयंते नि (B4 वि)नदा वने. —After 6, Ñ2 V1 B D1.2.6(l. 2-3 only) M4 ins. :

643* प्रत्यासन्नाश्च सहसा दृश्यन्ते बहवो वने ।
सिंहर्क्षमृगशार्दूलवराहोरगवारणाः ।
प्राणातिपातिनो घोरास्तथान्या मृगजातयः ।
सन्ति दुर्गे वने तस्मान्न गन्तव्यं त्वया प्रिये ।

[B3 reads l. 1 in marg. —(l. 1) M4 गृह्णन्ते (for दृश्यन्ते). Ñ2 transp. सहसा and दृश्यन्ते. Ñ2 गमने; D1.2 M4 गहने (for बहवो). —(l. 2) D1 -शार्दूला (for -शार्दूल-). Ñ2 -वाहनाः; V1 -राक्षसाः; B3 -वानराः (for -वारणाः). —(l. 3) B1.2.4 D6 प्राणानि(B2 D6 °भि)घातिनो. B1 [अ]न्यो; D2 [अ]न्ये (both sic) (for [अ]न्या). D6 महाविवरशायिनः (for the post. half).]

—After 6, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.; Ñ1 ins. l. 1-2 after 12[ab] and l. 3-4 after 11; Ñ2 V1 B2-4 D1.2.6 M4 ins. lines 3-4 only after 12; B1 cont. lines 3-4 after 652*; while D4.5.7 ins. l. 1-2 after 6 and l. 3-4 after 12 :

644* क्रीडमानाश्च विस्रब्धा मत्ताः शून्ये तथा मृगाः ।
दृष्ट्वा समभिवर्तन्ते सीते दुःखमतो वनम् ।
सग्राहाः सरितश्चैव पङ्कवत्यस्तु दुस्तराः ।
सरितस्तरणीयाश्च दूरपाराः सुदुस्तराः ।
मत्तैरपि गजैर्नित्यमतो दुःखतरं वनम् । [5]
लताकण्टकसंकीर्णाः कृकवाकूपनादिताः ।
निरपाश्च सुदुर्गाश्च मार्गा दुःखमतो वनम् ।

[T3 om. l. 1-5. —(l. 1) Ñ1 D4.5.7 संक्रीडमाना. Ñ1 Dg1 D5 विश्रब्धा; D4.7 °श्रब्धं; Cg as above. D4.5.7 चान्ये

G. 2. 28. 20
B. 2. 28. 11
L. 2. 31. 17

सुप्यते पर्णशय्यासु स्वयं भग्नासु भूतले ।
रात्रिषु श्रमखिन्नेन तस्माद्दुःखतरं वनम् ॥ ७

उपवासश्च कर्तव्यो यथाप्राणेन मैथिलि ।
जटाभारश्च कर्तव्यो वल्कलाम्बरधारिणा ॥ ८

(for शून्ये). Dg1 D4.5.7 Cg महामृगाः. Ñ1 वने क्रीडंति नित्यशः (for the post. half). —(l. 2) T1.2 दुष्टाः; G3 दृष्टाः; Cg.k.t as above (for दृष्टा). Ñ1 समभिधावंति; D7 °वर्तंनि. Ñ1 D4.5.7 तेन (for सीते). Ñ1 D4.5.7 महावनं (for अतो वनम्). —(l. 3) T2 संग्रहाः; G1 संग्राहाः; Cm.g स° (as above). G2 पंकवत्याः. Dg1 Dm1 T2 G2.3 M1–3 सुदुस्तराः (M3 °रां) (for तु दुस्तराः). Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 अगाधाः पंक(D7 कंप [metathesis])वत्यश्च महानक्र(D2 °क्त)झषा(Ñ2 V1 B1–3 [B3 also] °समा; D1 °नखा; D6 °कुला)कुलाः (D5 लतागुल्मतृणावृताः). —Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 om. l. 4. —(l. 4) Ñ2 V1 B2–4 तरितव्याश्च (for तरणीयाश्च). Ñ1 D1.2.4.7 M4 त(D2 क)र्तव्याः सरितो भीरु (for the prior half). B4 दूरापाराः. B1–3 (B1–2 m. also) M4 दुरासदाः (for सुदुस्तराः). Ñ1 दूरवाहा दुरावहाः; Ñ2 V1 D1.4.7 दूरपारा (D1.4 °रा; D7 °ः) दुरासदाः; D2 दूरवासदुःसदाः (for the post. half). D6 सरितः संत्यरण्यानि नदीकंदरवंति च. —(l. 5) G2 M1 सीते (for अतो). G1 दुःखतरो (sic); G2 M1 दुःखन(G2 °मि [sic])तो. —T1 damaged for l. 6–7. —(l. 6) G2 M1 लताः (for लता-). T2 G3 कृत(G3 चक्र)वाकोपनादिताः; G1 M2.3 कृकवाकुविनादिताः (for the post. half). —(l. 7) Dt1 Dd1 Dm1 सुदुःखाश्च (for सुदुर्गाश्च). M3 दुर्गमतो.]

7 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4, cf. conspectus at 4. T3 om. (hapl.) 7. —[a]) V1 **स्वप्यते**; D2 **सुप्यति**; D4.7 **अपि वै**; D5 **अथवा**; T1 ∗∗ते (for **सुप्यते**). Ś1 D2.6 **तृणशय्यासु**; B2(marg. as in text).4 **पर्णशालासु** (for **पर्णशय्यासु**). —[b]) Ś1 Ñ B D1.2.4–7 M4 **तृण**(Ś1 D2.6 **पर्ण**)**शय्यासु चाबले**(Ñ2 B [B2 marg. also] M4 **वा वने**; D2.5 **वाबले**); V1 **अभिरूक्षासु कानने.** —[cd]) Dt1 **दुःखमतो वनं.** Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **स्वयंकृतासु दुःखासु भूतले**(Ñ1 **भूमो स्वो** [sic]) **निर्जने**(Ś1 D6 °**ले**) **वने**(D2 **तेन दुःखमतो वनं**). —After 7, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 ins.; while D4.5.7 ins. after 13 :

645* **आहारश्चैव कर्तव्यो बदरामलकेङ्गुदैः ।**
तथा श्यामाकनीवारकषायकटुतिक्तकैः ।
वनेष्वलभ्यमानेषु वन्ये मूलफले पुनः ।

[(l. 1) D1.5 M4 आहारार्थश्च; D4.7 आहारस्तत्र. Ś1 D6 आहाराश्चैव कर्तव्या (for the prior half). B1.4 -[आ]मलकैः फलैः (B4 [before corr.] °सइ). —(l. 2) D6 -नीवाराः (for -नीवार-). Ś1 -प्रियालु-; Ñ1 -वृषात-; B4 -पृषतैः; D1 -प्रशानै (sic); D2.4.5.7 -प्रशाकैः; D6 -प्रियाल-; M4 -प्राशनैः (for -कषाय-). Ś1 D6 -तिंदुकैः (for -तिक्तकैः). — (l. 3) Ś1 D6 वन्येषु; D4.7 वने हि. Ñ B3 D5 M4 [अ]लभ्यमाने च(D5 वै). V1 वनेषु लभ्यमानेषु (for the prior half). Ñ1 वने (for वन्ये). Ś1 D6 वने मूलफलेषु वै; B1 फलमूलेषु मैथिलि; B2.4 वन्याहारेषु च प्रिये; D1 वने मूलफलाशनै (sic); D2.4.7 कंदमूलफलाशनैः (D4.7 °फलेषु च); D5 वन्यैर्मूलफलाशनैः; M4 वन्ये मूलफलाशने (for the post. half).]

whereas Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 7 :

646* **अहोरात्रं च संतोषः कर्तव्यो नियतात्मना ।**
फलैर्वृक्षावपतितैः सीते दुःखमतो वनम् ।

[(l. 1) G2 M1 अहोरात्रश्च. —(l. 2) T1 G3 वृक्ष(G3 °क्षैः) प्रपतितैः; T2 M2 वृक्षाच्च पतितैः; G1 वृक्षाग्र° (for वृक्षाव°). T2 दुःखतरं (for °मतो).]

8 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4, cf. conspectus at 4. —[a]) G2 **उपासश्च न** (sic) (for **उपवासश्च**). D5 **उपवासाश्च कर्तव्या.** —T3 om. (hapl.) 8[bc]. —[c]) Ñ1 D4.5.7 **वोढव्यो** (for **कर्तव्यो**). —M3 om. (hapl.) from 8[d] up to the prior half of l. 5 649*. —[d]) D4.5.7 **वल्कलाजिन-** (for **वल्कलाम्बर-**). Dt1 **-धारणं** (for **-धारिणा**). —For 8, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.; Ñ1 ins. after 645* ; D4.5.7 ins. l. 1 only after 645* :

647* **बहून्यहानि वस्तव्यं निराहारैर्वनाश्रयैः ।**
वल्कलाजिनपर्णानि वसितव्यानि कानने ।

[(l. 1) Ś1 D6 वनप्रियैः; V1 D1.2.4.7 निराश्रयैः (for वनाश्रयैः). —(l. 2) M4 वल्कलानि च (for वल्कलाजिन-). B3 -पत्राणि (for -पर्णानि). D1 निवस्त्यानि च; M4 निवास्यानि च (for वसितव्यानि).]

—Ś1 Ñ2 V1 B D6 cont.; Ñ1 cont. lines 1–7 after 647* and Ñ1 along with D4.7 cont. lines 8–15 after line 3 of 655*; D1.2 M4 subst. lines 1–4 for st. 9–10 and thereafter cont. lines 5–15; while D5 subst. lines 1–3 for st. 10, then cont. lines 4–7 (all are read after st. 8) and cont. lines 8–15 after line 3 of 655* :

648* वनेषु भवितव्यं च दीर्घश्मश्रुजटाधरैः ।
दीर्घरोमधरैश्चैव मलपङ्कसमाचितैः ।
वातातपविशुष्काङ्गैः प्रिये दुःखमतो वनम् ।
स्थानं वीरासनं सेव्यमुपचाराश्च मैथिलि ।
कर्तव्या दुश्चराश्चैव नियमा वनवासिभिः ।
ग्रीष्मे पञ्चतपोभिश्च वर्षास्वभ्रावकाशिकैः ।
जलवासैश्च शिशिरे भाव्यं वनचरैः प्रिये ।
त्वगस्थिमात्रशेषेण तपसा कर्शितेन च ।
मया ते तत्र का प्रीतिः का रतिर्वा भविष्यति ।
मां वा समनुगच्छन्त्या नियमव्रतशीलया ।
त्वयापि हि वने तत्र का रतिर्मे भविष्यति ।
वातातपविवर्णाङ्गीं तपोनियमकर्शिताम् ।
दुःखितां त्वां वने दृष्ट्वा भविष्याम्यतिदुःखितः ।
न त्वामिच्छामि वैदेहि मत्कृते शोककर्शिताम् ।
द्रष्टुं प्रतिभयेऽरण्ये भृशं हि दयितासि मे ।

अतीव वातस्तिमिरं बुभुक्षा चात्र नित्यशः ।
भयानि च महान्त्यत्र ततो दुःखतरं वनम् ॥ ९

[(l. 1) D1.2.5 M4 भवितव्यं च सुश्रोणि (for the prior half). —(l. 2) Ñ2 B3 -लोम- (for -रोम-). D1.2.5 M4 -नखैश् (for -धरैश्). B1.4 एव (for चैव). D2 -समन्वितैः. —(l. 3) D1.2.5 शीतातप- (for वातानप-). Ś1 -विशुद्धांगैः; D2 -विशुक्तांगैः (for -विशुष्काङ्गैः). V1 वातातपरिशुष्कांगैः (subm.) (for the prior half). D6 प्रिय- (for प्रिये). Ñ2 D2 वने. —(l. 4) Ś1 स्थाने वीरासनं; M4 स्थानचीरासनं. Ñ B D5 M4 उपवासश् (Ñ2 B3 °सं; D5 °साश्) (for उपचाराश्). —(l. 5) B2.4 दुष्करा(B4 °र)श्; D6 दुर्धराश्. D1.2.5 M4 नियमाश्चैव दुश्चराः (D2 दुःसहाः) (by transp.). D5 वनवासिनः; M4 वनचारिभिः. —(l. 6) Ś1 D2.6 -[अ]वकाशकैः; V1 -[अ]वकाशिभिः. —(l. 7) Ś1 Ñ1 B1 D1 जलवासश्च. D2 जले च शिशिरे भाव्यं; D5 M4 जलवासिभि(D5 °भ्य)श्च शिशिरे (hypm.) (for the prior half). D2 वने (for भाव्यं). —(l. 8) D5 त्वगस्थिशेषमात्रेण (by transp.) (for the prior half). Ś1 Ñ2 V1 B D1.6 कर्पितेन. —(l. 9) M4 वा (for ते). —Ś1 D4 om. (hapl.) l. 10-11. —(l. 10) B4 साम्ना; D2 मा वा (for मां वा). Ñ1 समनुवर्तिन्या; D1.2.5.7 M4 समनुवर्तंत्या. V1 B3 मां राम(B3 आयास)मनुगच्छंत्या (for the prior half). Ñ1 D5 -नित्यया; M4 -सक्तया (for-शीलया). D1.2 का रतिर्वा भविष्यति(D1 °र्वांथवेत्तत्र) (for the post. half). —D2 om. (hapl.) l. 11. —(l. 11) Ñ1 सीते (for तत्र). D1.5 M4 त्वया तत्र(D1 सह) वने सीते (for the prior half). Ñ1 D5 वा (for मे). —(l. 12) Ś1 D6 -विशीर्णांगी; Ñ1 -विषण्णांगी; Ñ2 M4 विवर्णांगी; D7 -विवर्णा* (for -विवर्णाङ्गी). V1 वातातपविवर्णांगी (subm.) (for the prior half). Ś1 Ñ2 V1 B D1.6 -कर्पितां; B3 (before corr.) M4 -कर्पिता (for -कर्शिताम्). —Ś1 Ñ1 D4–7 M4 om. (hapl. ?) l. 13-14. B2.3 read l. 13-14 in marg. —(l. 13) Ñ2 reads दुःखितां *inf. lin.* —(l. 14) D1 मत्कृ* (for मत्कृते). —(l. 15) B3 दृष्ट्वा (for द्रष्टुं). Ś1 D6 कथं द्रक्ष्याम्य(D6 °क्ष्यंत्य)रण्ये त्वां; D4.7 द्रष्टुं नेच्छाम्यरण्ये त्वां; D5 द्रष्टुं नेच्छामि त्वां सीते; M4 दृष्टा चाप्रीतयेरण्ये (for the prior half). Ñ1 मे (for हि).]

—D5 cont. after l. 7 of 648*; Ñ1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.7 T G M1-3 ins. after 8 :

649* देवतानां पितृणां च कर्तव्यं विधिपूर्वकम् ।
प्राप्तानामतिथीनां च नित्यशः प्रतिपूजनम् ।
कार्यस्त्रिरभिषेकश्च काले काले च नित्यशः ।
चरता नियमेनैव तस्माद्दुःखतरं वनम् ।
उपहारश्च कर्तव्यः कुसुमैः स्वयमाहृतैः ।
आर्षेण विधिना वेद्यां बाले दुःखमतो वनम् ।
यथालब्धेन कर्तव्यः संतोषस्तेन मैथिलि ।
यताहारैर्वनचरैर्नित्यं दुःखमतो वनम् ।

सरीसृपाश्च बहवो बहुरूपाश्च भामिनि ।
चरन्ति पृथिवीं दर्पादतो दुःखतरं वनम् ॥ १० G. 2. 28. 10 B. 2. 28. 19 L. 2. 31. 10

[Ñ1 D4.7 read l. 1-2 after l. 6, D5 reads l. 1-2 after l. 4. M3 om. (hapl.) up to the prior half of l. 5 (cf. v.l. 8). —(l. 1) D4 दैवतानां. —(l. 3) Dd1 reads second काले in marg. Ñ1 D4.5.7 माघमासेपि धार्मिकैः(Ñ1 D5 °कै; D7 °कः) (for the post. half). —(l. 4) Dt1 Dd1 Dm1 चरतां. Ñ1 D4.5.7 चरद्भिर्नियतं मौनमतो दुःखं महावनं. —After l. 4, T3 wrongly reads 10^{abc} for the first time, repeating it in its proper place. —D5 om. (hapl.) l. 5-6. —(l. 5) T3 om.; G3 उपवासश्च कर्तव्यो (= 8^{a}) (for the prior half). Ñ1 D4.7 अर्जितैः (for आहृतैः). —(l. 6) D4.7 अर्हेण (for आर्षेण). Ñ1 D4.7 नित्यमतो; Dt1 Dd1 Dm1 वेद्यां सीते (for वेद्यां बाले). Ñ1 D4.7 दुःखं महा-; G2 M1 दुःखतरं (for दुःखमतो). —(l. 7) M2 -बलेन; M3 -दुःखेन (for -लब्धेन). Dg1 G2 M1 संतोषः (for कर्तव्यः). Ñ1 D4.5.7 यच्छेषं यदशेषं स्यात् (D5 वा) (for the prior half). Dg1 G2 M1 कर्तव्यस्तेन; D4.7 सत्त्वयुक्तेन; T1 संतोषस्तत्र (for संतोषस्तेन). —(l. 8) Dg1 Dt1 M2.3 Cm.t यथाहारैर् (for यताहारैर्). Ñ1 D4.5.7 कर्तव्यो नियताहारो(D5 °रैर्) (for the prior half). Dt1 Dd1 Dm1 सीते (for नित्यं).]

9 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4, cf. conspectus at 4. —^{a}) Dg1 Dm1 T G2.3 M1–3 **वातास्** (for **वातस्**). M2 **तिमितं** (sic) (for °**रं**). Ñ1 D4.5.7 **अतिमात्रं च शिशिरं.** —^{b}) Ñ1 D4.5.7 **चातिमात्रतः**; Dt1 Dd1 **चास्ति नित्यशः**; G2 M1 [**अ**]**त्र च नि**° (by transp.); M3 **चापि नि**° (for **चात्र नित्यशः**). —For 9^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D6 subst. :

650* **अत्युष्णमतिशीतं च तृड्बुभुक्षे तथैव च ।**

[B4 om. the first च (subm.). Ś1 D6 अत्यंबु चातिशीतं च (for the prior half). V1 कटमुक्तं; B4 तृड्बु*क्षे (for तृड्बुभुक्षे).]

—^{c}) Ñ V1 B1.3.4 D4–7 **बहू**(Ñ1 °**हु**)**नि** (for **महान्ति**). Ś1 **भयान्यपि बहून्यत्र**; B2 **बहूनि च भयान्यत्र.** —^{d}) Dt1 **अतो** (for **ततो**). Ś1 B1 D6 **तेन दुःखं प्रिये वनं**; Ñ V1 B2–4 D4.5.7 **तेन दुःखं महा**(Ñ2 V1 B2–4 °**हद्**)**वनं**(Ñ2 °**ने**).

10 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4, cf. conspectus at 4. D4.7 om 10. —^{ab}) Ñ1 **शरीसृपाश्च.** G1.3 **भामिनी** (sic). Ś1 Ñ2 V1 B D6 **सर्पाः सरीसृपाश्चान्ये वृश्चिकाश्च**(B1.4 °**काद्या**) **महाविषाः.** —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D6 **गहनेरण्ये**; Ñ1 **पृथिवीं कृत्स्नां**; Dt1 **पथि ते दर्पाद्**; Dm1 **पृथिवीं सर्पाः** (for **पृथिवीं दर्पाद्**). —^{d}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G3 **ततो** (for **अतो**). Ś1 Ñ V1 B D6 **तेन दुःखं प्रिये** (Ñ1 **महा**) **वनं.** —For 9–10, D1.2.5(l. 1–3 only for 10) M4 subst. l. 1–4 of 648*. —After 10, D6 ins. :

G. 2. 28. 14
B. 2. 28. 20
L. 2. 31. 13

नदीनिलयनाः सर्पा नदीकुटिलगामिनः ।
तिष्ठन्त्यावृत्य पन्थानमतो दुःखतरं वनम् ॥ ११
पतंगा वृश्चिकाः कीटा दंशाश्च मशकैः सह ।
बाधन्ते नित्यमबले सर्वं दुःखमतो वनम् ॥ १२
द्रुमाः कण्टकिनश्चैव कुशकाशाश्च भामिनि ।
वने व्याकुलशाखाग्रास्तेन दुःखतरं वनम् ॥ १३
तदलं ते वनं गत्वा क्षमं न हि वनं तव ।
विमृशन्निह पश्यामि बहुदोषतरं वनम् ॥ १४

651* प्राणाभिघातिनो घोरास्तथान्या मृगजातयः ।
बह्व्यः सन्ति वने दुर्गे न गन्तव्यं ततो वनम् ।

11 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4, cf. conspectus at 4. Ś1 om. 11–13. —[a]) Ñ1 D4.5.7 **दरी-** (for **नदी-**). Dg1 **-निलयिनः**; Dm1 **-निलवनाः** (sic) (for °**यनाः**). —[d]) T1.2 G2.3 M1 **ततो** (for **अतो**). Ñ1 D4.5.7 **तेन**(D7 **अतो**) **दुःखं महावनं**. —For 11, Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst. :

652* नदीकुटिलगा नागा महोविवरशायिनः ।
दृश्यन्ते चात्र मार्गेषु दृष्टिश्वासा महाविषाः ।

[(l. 1) D6 नथा (for नदी-). V1 B1 D6 महा- (for महो-). —(l. 2) Ñ2 B3 M4 चानु-; V1 B1 वन-; D1.2 °पि (for चात्र). V1 M4 दृष्टिश्वि°; B2–4 °स-; D2 दृष्ट्या: सु- (sic); D6 वृश्चिकाश्च (for दृष्टिश्वासा).]

12 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4, cf. conspectus at 4. Ś1 B1 om. 12 (For Ś1 cf. v.l. 11). —[a]) B3 **पतंग-**. Ñ2 V1 B2–4 D1.2.6 **मक्षिकाः** (for **वृश्चिकाः**). B4 om. **कीटा**. —[b]) Ñ1 **मशकादयः** (for **मशकैः सह**). —Ñ1 om. 12[cd]. —[cd]) Dt1 **वर्धते**. Dt1 T3 G2 M1 **सर्वे-**; M2 **तस्माद्**; M3 **सर्वैं** (for **सर्वं**). M2 **दुःखतरं** (for **दुःखमतो**). Ñ2 V1 B2–4 D1.2.4–7 M4 **संत्यरण्येषु वैदेहि तीक्ष्णतुं**(V1 °**दं**)**डनिपातिनः**(D4.5.7 **दुःखं तेन** D5 °**खमेवं**] **महावनं**[D5 °**ने**]).

13 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4, cf. conspectus at 4. Ś1 D6 om. 13 (For Ś1 cf. v.l. 11). D5 om. 13[ab]. —[a]) T1 **क्ष्माः** (for **द्रुमाः**). T3 **कीटकिनश्**. —[b]) Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G3 **कुशाः** (for **कुश-**). G1.2 M1 **भामिनी** (sic). —For 13[ab], Ñ V1 B D1.2.4.7 M4 subst. :

653* कुशकण्टकवन्तश्च लतागुल्मतृणाचिताः ।

[Ñ2 V1 M4 -कंटकवल्लश्च. D7 लताः (for लता-). D1 -गुंछ- (sic) (for -गुल्म-). Ñ1 D4.7 -समावृताः; B1 -तृणावृताः (for -तृणाचिताः). D2 तता गुंछतृणावलाः (sic); M4 वल्मीगुल्मलताचिताः (for the post. half).]

—T3 om. 13[cd]. —[c]) Dm1 **-शाखाग्रास्** (for **-शाखाग्रास्**). Ñ V1 B D1.2.4.5.7 M4 **दुर्गमाः संति पंथानः**. —[d]) Ñ V1 B D1.4.5.7 M4 **तीर्ते**; D2 **श्ति-** (for **तेन**). Ñ V1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.4.5.7 M4 **दुःखमतो** (for **दुःखतरं**). Dd1 **वने**. —After 13, Ñ (Ñ1 after 8[ab]) V1 B D1.2 M4 ins.; while D6 ins. l. 2-3 only after l. 4 of 644* .

654* निर्मनुष्याण्यरण्यानि नदीकन्दरवन्ति च ।
कक्षवृक्षोपललतागहनानि शुचिस्मिते ।
सन्त्यटव्यश्च वैदेहि दुर्गमा बहुयोजनाः ।
पुष्पोदकफलैर्हीना घोरसत्त्वसमाकुलाः ।
गिरिकन्दरदुर्गाणि पल्वलोदकवन्ति च । [5]
तथानूपानि वैदेहि सन्त्यगम्यानि कानने ।

[(l. 1) D1.2 M4 अमनुष्याणि. D1.2 M4 -निर्झरवंति (for कन्दर°). B1.2(marg. also).4 तथा दुःखवंति च (for the post. half). —(l. 2) V1 रूक्षवृक्षाक्षुरलता-; B1.2.4 D6 क(B4 रू)क्षवृक्ष(D6 °क्ष)पल्वा-; D1 कक्षवृक्षलताशैश्च; D2 कक्षवृक्षक्षुद्रलता-; M4 कक्षवृक्षाचललता- (for the prior half). Ñ2 -गहणानि (sic); D6 -गहनाश्च (for -गहनानि). —(l. 3) B4 संतुटव्याश्च (sic). D6 तस्माद्दुःखतरं वनं (for the post. half). —(l. 4) Ñ1 -फलहीना (for -फलैर्हीना). B1.2 घोराः (for घोर-). —(l. 5) D2 संति (for गिरि-). Ñ1 वकूलोदक- (sic); B3 (m. also as above) कन्दकोदक- (for पल्वलोदक-). —(l. 6) Ñ1 भयानि; D1 शून्यानि; D2 शय्यानि (sic) (for [अ]नूपानि).]

On the other hand, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 13, whereas Ñ1 D4.5.7 ins. l. 3 only after 649* :

655* कायक्लेशाश्च बहवो भयानि विविधानि च ।
अरण्यवासे वसतो दुःखमेव सदा वनम् ।
क्रोधलोभौ विमोक्तव्यौ कर्तव्या तपसे मतिः ।
न भेतव्यं च भेतव्ये नित्यं दुःखमतो वनम् ।

[(l. 1) T1 विविधाः. —(l. 2) M1 (after corr. *pr. m.* as above) विविधं (for वसतो). M3 एवम् (for एव). Dg1 महा-; M3 अतो (for सदा). —(l. 3) G2 विमुक्तोव्यौ (sic). Ñ1 D4.5.7 धृतिः (for मतिः). —(l. 4) Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1 दुःखं नित्यम् (by transp.).]

14 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4, cf. conspectus at 4. —[a]) T3 अलं (for अलं). B2 त्वं (for ते). Ñ2 B3 **वने**. Ś1 D1.2.4–7 M4 **गंतुं** (for **गत्वा**). —[b]) T1.2 **क्षेमं** (for **क्षमं**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **वन**(Ñ1 °**ने**)**चर्या न ते क्षमा**. —[cd]) Dg1 M3 **इत्**; M2 **अपि** (for **इह**). Dg1 **-दोषतमं**; Dt1 Dd1 Dm1 M2.3 **-दोषकरं**; T1.2 G3 **-दोषमतो**; G2 **-दोषमनं** (sic); M1 **-दोषमहं** (for **-दोषतरं**). Ś1 Ñ V1 B D4–7 M4 **विमृशन्न**(Ś1 B2–4 D6 °**न्न**; V1 °**श्यन्व**; M4 °**शे ब**)**हुदोषं**(D4.7 °**षान्**) **हि**(M4 **च**) **पश्यामि दयिते वनं**(V1 D4.7 °**ने**); D1.2 **विमृश्य**(D1 °**मर्शय** [hyp-m.])**न्बहुदोषं हि वनं पश्या**(D2 **वस्या**)**म्यहं प्रिये**. —After 14, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 ins.; Ñ1 ins. after 5 :

वनं तु नेतुं न कृता मतिस्तदा
बभूव रामेण यदा महात्मना ।
न तस्य सीता वचनं चकार त-
ततोऽब्रवीद्राममिदं सुदुःखिता ॥ १५

G. 2. 28. 33
B. 2. 28. 26
L. 2. 31. 29

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

656* तत्रस्थस्यापि मे नित्यं हृदये त्वं निवत्स्यसि ।
इहस्थापि न दूरे त्वं प्रिया हि भवती मम ।

[D2 om. l. 1. —(l. 1) Ñ1 तत्रस्थापि (subm.) Ñ2 तत्र स्था°; B4 ततः स्थास्यसि (for तत्रस्थस्यापि). B3 हृदयं. Ś1 निवत्स्यति (sic); M4 भविष्यसि (for निवत्स्यसि). —M4 om l. 2. —(l. 2) D1 त मे दूरो (sic); D2 न मे दूरे (for न दूरे त्वं). Ś1 भवनो (sic) (for भवती). D1.2 प्रिये(D1 प्राय [sic]) त्वं हि भविष्यसि (for the post. half).]
—After 14, D4.7 ins.; D5 ins. after 5:

657* वनं प्रतिभयाकारं झिल्लिकागणनादितम् ।
बहुदोषं बहुभयं दुःखमेवं महावनम् ।
एतद्विमृश्य बहुशो नानुगन्तुं त्वमर्हसि ।

[(l. 2) D5 एव (for एवं).]

15 D4.7 om. 15. —[a]) T1 *तिस् (for मतिस्). Dt1 T2 यदा; G3 तथा (for तदा). —[b]) Dt1 T2 तदा; Dd1 Dm1 G3 यथा (for यदा). G2 M1 महात्मना यदा (by transp.). —[c]) Dg1 om.; Dd1 Dm1 G2 M1.2 सा; B(ed.) तं (for तत्). —For 15, Ś1 Ñ V1 B D1.2.5.6 M4 subst.:

658* एवं वनं नेतुमनिश्चितोऽसा-
वुक्त्वा प्रियां तां विरराम रामः ।
अथोत्तरं सा रुदती सुदीना
सीता पुनर्वाक्यमिदं जगाद ।

[(l. 1) V1 अनिश्चिता; B3 अनर्थितो. V1 सा; D1.2 तां; D5 ते; M4 तदा (for ऽसाव्). —(l. 2) V1 बुध्वा; M4 मुक्त्वा (for उक्त्वा). D1.2 M4 वै (for तां). B1 विर** (for विरराम). —(l. 3) D1.2 अथांतरे. Ś1 D6 सुदती सुदीना; Ñ B3.4 °ती सुदीनं; D1.5 M4 करुणं(D1 °णा) रुदंती; D2 °ती * सीना (for रुदती सुदीना). —(l. 4) D1.5 बभाषे (for जगाद). D2 पुनर्महार्थं वचनं बभाषे.]

Colophon. D4.7 om. (cont. the Sarga). —*Sarga name* : Ś1 B1.2 सीतावनदोषदर्शनं(B2 °कथनं); Ñ V1 B3.4 D6 वनदोषदर्शनं(B4 °वर्णनं); D1 वनप्रख्यानो; D2 सीतावाक्यं; D5 वने सीताभयदर्शनं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1 D6 om. Ś1 D2 31; Ñ2 B2-4 27; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 28; D1 84, D5 36; M4 29. —After colophon, D6 concludes with श्रीगणेशाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः; G M1.2 श्रीरामाय नमः.

२६

G. 2. 29. 1
B. 2. 29. 1
L. 2. 32. 1

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता ।
प्रसक्ताश्रुमुखी मन्दमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
ये त्वया कीर्तिता दोषा वने वस्तव्यतां प्रति ।
गुणानित्येव तान्विद्धि तव स्नेहपुरस्कृतान् ॥ २
त्वया च सह गन्तव्यं मया गुरुजनाज्ञया ।
त्वद्वियोगेन मे राम त्यक्तव्यमिह जीवितम् ॥ ३
न च मां त्वत्समीपस्थामपि शक्नोति राघव ।
सुराणामीश्वरः शक्रः प्रधर्षयितुमोजसा ॥ ४
पतिहीना तु या नारी न सा शक्ष्यति जीवितुम् ।
काममेवंविधं राम त्वया मम विदर्शितम् ॥ ५

26

☞ This Sarga is missing in D3 (cf. v.l. 2. 12. 12). D4.7 continue the previous Sarga. Dm1 begins with ॐ.

1 [ab]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 अथ तद् (for एतत्तु). D4.5.7 एवमुक्त्वा राघवेण (D5 तु रामेण) सीता भर्तृपरायणा. —[c]) B3 D6 प्रसक्ता; B4 प्रिया च; D1.2 अशक्त- (for प्रसक्त-). B3 D6 सुमुखी (for -[अ]श्रुमुखी). T2 प्रसक्तां श्रुमुखीं (sic). Ś1 Ñ B1-3 D1.2.6 M4 वाक्यम्; V1 दीना (with hiatus); B4 रामम् (for मन्दम्). D4.5.7 हर्षयंतीव भर्तारम्. —[d]) Ś1 (transp.) Ñ B D6 (transp.) M4 इदं भर्तारम् (Ñ1 °रमिदम् [sic]); T1 इ*° (for इदं वचनम्). D7 वचन*ब्रवीत्. D2 उवाच नियतेंद्रिया.

2 [b]) Dt1 (after corr. *sec. m.*) वास्तव्यतां. —[c]) M2 गुणा. —[d]) Ck वन- (for तव). Dt Ck.t -पुरस्कृता; Cr.m.g as in text (for -पुरस्कृतान्). —For 2, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst. :

659* वनवासे त्वया दोषा य एते परिकीर्तिताः ।
तानार्यपुत्र मन्येऽहं त्वद्भक्त्या सर्वशो गुणान् ।

[(l. 1) V1 B1.2 यत्र ते (for य एते). —(l. 2) Ś1 त्वं (for ऽहं). D1.2 मन्ये तानार्यपुत्राहं (by transp.) (for the prior half). D4.5 M4 (after corr.) सर्वतो (for सर्वशो). Ñ1 गुणाः.]

—After 2, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 Cr.m.g.k.t ins. :

660* मृगाः सिंहा गजाश्चैव शार्दूलाः शरभास्तथा ।
चमराः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ।
अदृष्टपूर्वरूपत्वात्सर्वे ते तव राघव ।
रूपं दृष्ट्वापसर्पेयुर्भये सर्वे हि बिभ्यति ।

[(l. 1) Dm1 शलभास्. —(l. 2) Dg1 T3 G1 M3 किंनराः सृ(T3 M3 स)मराश्; Dt1 चमराः श्रमराश्; Dd1 om. (hapl.) राः सृम; T1.2 G3 पक्षिणः सृ°; M2 Cr सृमराश्चमराश् (by transp.) (for चमराः सृमराश्). —(l. 3) G2 M3 -रूपपूर्वत्वात् (by transp.); Cm.g.t as above (for -पूर्वरूपत्वात्). Dt1 Dd1 राघवः. —(l. 4) M3 रूपदृष्टा (sic). Dd1 Dm1 M3 प्रसर्पेयुर् (for [अ]प°). Dt1 Ct तव; Cg.k as above (for भये). T1 ह (for हि). T3 बिभ्रति.]

3 Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 read 3 before 663*. —[a]) D4.7 मया (for त्वया). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.5.6 M4 वा सह; Ñ1 illeg. for च स; Dg1 तु सह; G1 सह च (by transp.); Cg as in text (for च सह). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 त्वदनुज्ञातया वनं. —[cd]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 त्व (B3 त)त्परित्यक्तया (L[ed.] °त्यक्ता [subm.]) वापि त्यक्तव्यं जीवितं मया. —After 3, Dm1 ins. राम.

4 [a]) Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G1.3 M2 हि (for च). —[b]) Dg1 Dd1 शक्तोपि; Dt1 Dm1 T G2 M1.3 शक्नोपि; G3 शक्नोमि (for शक्नोति). —[c]) Dt1 Dd1 Dm1 T G2.3 M1.3 शक्तः (for शक्रः). —For 4, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst. and read after 659* :

661* त्वद्बाहुगुप्तां न च मामपि देवः शतक्रतुः ।
शक्तोऽभिभवितुं लोके कुतोऽन्ये वनचारिणः ।

[(l. 1) V1 स (for च). D1.2 transp. न and च. Ñ1 D4.5.7 त्वद्बाहुबलगुप्तां च (for the prior half). Ñ1 D4.5.7 न मां (Ñ1 मा); D2 सोपि (for अपि). —(l. 2) Ñ1 D1.2.4.5.7 M4 धर्षयितुं; V1 [ऽ]भिरक्षितुं (for ऽभिभवितुं). B4 न च (for कुतो).]

—Thereafter all cont. :

662* सिंहव्याघ्रवराहादीनुक्तवानसि यान्वने ।
दुरासदान्न मे तेभ्यो भयं किंचन विद्यते ।
त्वद्बाहुबलगुप्तायाः कुतो मे विद्यते भयम् ।
विपत्तिरपि वा तत्र श्रेयो मे नेह जीवितम् ।

[(l. 1) B3.4 यद् (for यान्). —(l. 2) V1 om. न (subm.); D2 ते मे; D5 राम (for न मे). D4.7 transp. न मे and भयं. Ś1 Ñ1 V1 D1.2.5 किंचित्र (for °चन). —(l. 3) Ñ1 ins. wrongly भय after मे. Ś1 D6 नु भयं भवेत्; L(ed.) [ऽ]नुबलं भवेत् (for विद्यते भयम्). —(l. 4) M4 अथ (for अपि). Ñ1 मे न (hypm.) (for वा). D5 न श्रमो (for श्रेयो मे). B4 D1 जीवितुं. D2 तत्संनिधाने मरणमेवं श्रेयो न जीवितं.]

5 [a]) Dg1 T3 G1.2 M1-3 Cr च (for तु). —[b]) Dd1 Dm1 G2 M1 Cg सा न (by transp.); T2 न ता (sic) (for न सा). T2 शक्ष्यंति (sic); G1 शक्ष्यतु; Cr शक्येति (for °क्ष्यति). —[cd]) T2 moth-eaten for म त्व in राम त्वया. Dt1 Dd1 T2 निदर्शितं; Cr.m.g as in text (for विदर्शितम्). —For 5, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst. and read after 3 :

अथ चापि महाप्राज्ञ ब्राह्मणानां मया श्रुतम् ।
पुरा पितृगृहे सत्यं वस्तव्यं किल मे वने ॥ ६
लक्षणिभ्यो द्विजातिभ्यः श्रुत्वाहं वचनं गृहे ।
वनवासकृतोत्साहा नित्यमेव महाबल ॥ ७
आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यः स मया किल ।
सा त्वया सह तत्राहं यास्यामि प्रिय नान्यथा ॥ ८
कृतादेशा भविष्यामि गमिष्यामि सह त्वया ।
कालश्चायं समुत्पन्नः सत्यवाग्भवतु द्विजः ॥ ९
वनवासे हि जानामि दुःखानि बहुधा किल ।
प्राप्यन्ते नियतं वीर पुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १०
कन्यया च पितुर्गेहे वनवासः श्रुतो मया ।
भिक्षिण्याः साधुवृत्ताया मम मातुरिहाग्रतः ॥ ११
प्रसादितश्च वै पूर्वं त्वं वै बहुविधं प्रभो ।
गमनं वनवासस्य काङ्क्षितं हि सह त्वया ॥ १२ G. 2. 29. 14 B. 2. 29. 14 L. 2. 32. 14

663* नारी भर्तृपरित्यक्ता जीवन्त्यपि सुदुःखिता ।
मृता भवत्यार्यपुत्र तस्माच्छ्रेयोऽद्य मे मृतम् ।

[(l. 1) Ñ1 adds wrongly परि after नारी. D6 च (for सु-). Ñ1 D1.2.4.5.7 M4 जीवमानापि (D2 °ति; M4 °सु) दुःखिता (for the post. half). —(l. 2) V1 मृत्वा मृता भवत्यार्य (for the prior half). D1 मृतं मन; M4 [ऽ]द्य मे मृतिः (for ऽद्य मे मृतम्). Ñ1 श्रेयो मे विद्यते ध्रुवं; D2 दश जन्मानि शूद्र (मूक ?)री (for the post. half).]
—D2 cont. :

664* इहैव मरणं श्रेयो न च वै त्वद्वियोगजम् ।

6 [a]) Dg1 G1.2 M1.3 Ck अथवापि; Dt1 Dd1 Dm1 Ct अथापि च (by transp.); G3 अ * * पि; Cv.r.m.g as in text (for अथ चापि). —[b]) M3 अहा (sic) (for मया). —[c]) T2 पितुर्गृहे; Cr.k.t पितृगेहे; Cm.g as in text (for पितृगृहे). —[d]) Dg1 Cv.m खलु; Cr.g.k as in text (for किल). —For 6, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

665* अपि चैवाहमादिष्टा लक्षणज्ञैर्द्विजातिभिः ।
वने ते विजने सीते वस्तव्यमिति राघव ।

[(l. 1) M4 पुरा (for अपि). D2 अपि मे ब्राह्मणैस्तज्ञैः (for the prior half). B1.3.4 लक्षणज्ञेर्. —(l. 2) D1 विप्रजने (for ते विजने).]

7 [a]) Dd1 Dm1 लाक्षण्येभ्यो; G3 लक्षणेभ्यो; M3 अक्षिणिभ्यो; Cr लाक्षणिभ्यो; Cm.g.k.t as in text (for लक्षणिभ्यो). —[b]) K(ed.) पुरा (for गृहे). —[d]) Dd1 (after corr. as in text) महाबलं. —For 7, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

666* तेषां लक्षणिनां श्रुत्वा वचनस्तत्त्वदर्शिनाम् ।
वनवासस्पृहा नित्यं हृदि मे परिवर्तते ।

[(l. 1) B2 लाक्षणिकं; B3 लक्ष्मणिनां; B4 लाक्षणिनां. D2 वचनं (for वचस्तत्). V1 अनुवादिनां (for तत्त्व°). D2 वचस्तथान्यसंशयं (for the post. half). —(l. 2) B3 वनवासे. V1 B2 हृदये (for हृदि मे). D2 तेन मे हृदये नित्यं वनवासस्पृहानघ.]
—B3 cont. :

667* अवश्यमेव गन्तव्यं प्रसीद मम राघव ।

8 T3 om. (hapl.) 8[c]–10[b]. —[c]) G2 M1 किल (for सह). Dt1 भर्त्रा (for तत्र). —For 8, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

668* स चेदवश्यं प्राप्तव्यः सिद्धादेशस्तथा मया ।
सह त्वया भवतु मे न हीच्छामि तमन्यथा ।

[(l. 1) V1 अरण्यं (for अवश्यं). D2 सिद्धादेशस्. B1.4 तदा; B2 तया (for तथा). —(l. 2) Ñ1 स च (for सह). Ñ1 B3 D4.7 M4 तद्; D5 त्वद् (for तम्).]

9 T3 om. 9 (cf. v.l. 8). D6 reads 9[a] in marg. —[a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 प्राप्ता (V1 M4 °स) देशा. —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.4–7 M4 गत्वा (D4 भर्त्रा) हं सहिता त्वया; D2 राम सत्यं ब्रवीमि ते. —[cd]) G2 M1 [अ]पि (for [अ]यं). Cr.m.g.t द्विजः (as in text). Ś1 Ñ B D2.4–7 सत्यास्ते संतु वै द्विजाः; V1 सत्यास्ते ये द्विजाः पुनः (for [d]). D1 M4 वनवासमितो राम सिद्धादेशा भवंतु ते (D1 [before corr.] M4 से).

10 T3 om. 10[ab] (cf. v.l. 8). —[a]) Ś1 Ñ2 B1–3 D6 M4 च; Ñ1 D1.2.4.5.7 वि-; V1 B4 [अ]पि; M3 [अ]भि-; Ct as in text (for हि). V1 राजानं (for जानामि). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 विविधान्यहं (for बहुधा किल). —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1 (transp.).2.4–7 M4 यानि मुनि (D7 **) भिः; Dd1 (before corr.) नियतं वीरं; T3 निलयं वीर (for नियतं वीर). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1.4–7 M4 वनवासे यता (Ñ1 B4 D1.5.7 महा; D1 जिता; M4 कृता) त्मभिः; D2 वंच*वे (sic) महात्मभिः.

11 [ab]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 कन्य (B4 °न्या [sic]) यैव मया सर्वे वनदोषाः श्रुताः पुरा (B4 परं). —[c]) Ś1 B1–3 D2.4–7 M4 भिक्षुक्याः (D2 [before corr.] °णा); Ñ2 भिक्षिक्याः; V1 B4 भिक्षुण्याः; D1 भिक्षुक्यां; G1 लक्षिण्याः. Dt1 Ct शम-; Cm as in text (for साधु-). D1 M2 -वृत्तायां. —[d]) Dt1 इहागताः; M2 इ*ग्रतः. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 कथयं (B1 °मं) त्याः V1 °थंत्याश्च [sic]; D1 °त्यां) पितुर्गृहे.

12 [a]) M3 प्रसादितं. Dm1 [ए]व; M1.3 मे (for वै). —[b]) Dt1 T2 Ct से (for वै). Dt1 T1 Ct बहुनिधं (for °विधं). —For 12, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

669* प्रसादये त्वां शिरसा नय मामपि राघव ।
वनवासो हि सुभृशं काङ्क्षितो मे त्वया सह ।

G. 2. 29. 15
B. 2. 29. 15
L. 2. 32. 15

कृतक्षणाहं भद्रं ते गमनं प्रति राघव ।
वनवासस्य शूरस्य चर्या हि मम रोचते ॥ १३
शुद्धात्मन्प्रेमभावाद्धि भविष्यामि विकल्मषा ।
भर्तारमनुगच्छन्ती भर्ता हि मम दैवतम् ॥ १४
प्रेत्यभावेऽपि कल्याणः संगमो मे सह त्वया ।
श्रुतिर्हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणानां यशस्विनाम् ॥ १५
इहलोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महामते ।
अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्यभावेऽपि तस्य सा ॥ १६

[(l. 1) D2 प्रसादय त्वं (sic). —(l. 2) B2 [ऽ]पि (for हि). Ñ1 नुभग (for सुभ्रूः). D2 [ऽ]यं; D4.7 हिं; M4 तु (for मे).]

13 [a]) Ś1 Ñ1 D6 **कृतकृत्यो** (Ñ1 °त्या); M3 कृतलक्ष्मणा (hypm.); **C**v.r.m.g.k.t as in text (for **कृतक्षणा**). Ś1 D6 [ऽ]**सि**; Ñ V1 B D2.4.5.7 [अ]**स्मि** (for [अ]**हं**). D1 M4 **कृतनिश्चया वने**(M4 °**नं**) **गंतुं** (hypm.).—D1 om. (hapl. ?) from **गमनं** in 13^b up to **वनचर्येयं** in 670*. —[b]) Ś1 **राघवः**; Dt1 **राघवं** (both sic). M4 **त्वयाहं सह राघव**. —[c]) T2 **घोरस्य**; M3 lacuna for **शू** (for **शूरस्य**). —[d]) Dg1 **प्र**(*sup. lin.*)**चर्या हि मम** (hypm.); Dt1 Dd1 Dm1 **मम चर्या हि** (by transp.). —For 13^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst. :

670* पुण्या हि वनचर्येयं त्वया मे सह काङ्क्षिता ।

[D1 om. the prior half. B2 [इ]ह; B4 D5 (after corr. as above) [इ]हं (sic) (for [इ]यं). M4 [अ]हं (for मे). D1 कांक्षता. Ñ B3 कांक्षिता सह (by transp.). V1 त्वया सह नियोजिता (for the post. half).]

14 G3 om. 14^{ab}. —[a]) G2 M1 **प्रेत्य-** (for **प्रेम-**). —[b]) M3 **गमिष्यामि**; **C**m.g.k.t as in text (for **भविष्यामि**). G1 **विकिल्बिषा**; M3 **विकन्मषा**; **C**m.g.k.t as in text (for **विकल्मषा**).—For 14^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst. :

671* पूतानया भविष्यामि पुण्यया वनचर्यया ।

[D1 गता मया (sic) (for पूतानया) .—Ś1 om. (hapl.), while D6 reads in marg., from the post. half up to the prior half of l. 2 of 672*.]

—Thereafter all cont. :

672* विहरन्ती त्वया सार्धं हृदयोत्सवभूतया ।
स्पृहणीया भविष्यामि लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ।

[(l. 1) B2 विचरंती. B4 सा: (for सार्धं). B1 हृदयोत्स**-; D4.7 द्विगुणोत्सव-. B4 -भूवतया (sic) (for -भूतया). V1 हृदयेन वने सदा (for the post. half). —(l. 2) D2.1.5.7 M4 भविष्ये स्पृहणीया च (for the prior half). —B4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 2 of 674*. B2 reads लोके in marg. D5 लोकेष्वस्मिन्. B3 लोकेस्मिन्तव सुव्रत (for the post. half).]

—[c]) V1 **-गच्छती**; D6 **-गच्छामि**; G3 **-गच्छंति** (sic). —[d]) T1 (before corr. as in text; after corr. *inf. lin. pr. m.*) **भवान्** (for **भर्ता**). Ś1 Ñ V1 B1-3 D1.2.4-7 M4 **स्त्रीणां हि**; Dt1 **हि पर-** (for **हि मम**).

15 [a]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G3 M3 **हि**; **C**m.g.k.t as in text (for **ऽपि**). Dt1 T1.2 **कल्याणं**; G1.2 M1 **C**k **कल्याण-**; M3 **कार्याणि**; **C**r.m.g.t as in text (for **कल्याणः**). —[b]) T2 **संगतो-**; **C**r.m.g.k.t as in text (for **संगमो**). Dt1 **मे सदा**; G3 **सह मे** (by transp.) (for **मे सह**). —After 15^{ab}, K(ed.) ins. within brackets :

673* पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रा रक्षन्ति वार्धक्ये न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।

[Cf. Manu 9. 3.]

—[d]) Dg1 **तपस्विनां**; Dd1 Dm1 **यशस्विनी**· —For 15, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst. :

674* त्वयैव सह संयोगः प्रेत्यभावेऽपि मे भवेत् ।
इत्यतोऽनुगमिष्यामि त्वामहं कृतनिश्चया ।
मया कथयतां पूर्वं श्रुतं प्रत्यक्षदर्शिनाम् ।
ब्राह्मणानां निसर्गेण धर्मनिश्चयवादिनाम् ।

[B4 om. up to the prior half of l. 2 (cf. v.l. 672*). —(l. 1) Ñ2 V1 B1-3 M4 हि (for [ए]व). D1 संयोगं. Ñ2 B1-3 प्रेत-; D5 प्रोष्य- (sic) (for प्रेत्य-). V1 -भावो. —(l. 2) Ś1 D6 च (for [अ]तो). D2.4.7 M4 [ऽ]हं (for ऽनु-). —(l. 3) Ñ1 V1 D1.2.4.5.7 M4 श्रुतं(V1 पूर्वं) हि मे (Ñ1 V1 मया) कथयतां (for the prior half). Ñ1 D2.4 श्रुति-; D1.5 सर्व- (for श्रुतं). Ñ1 -प्रत्यय-; V1 प्रत्यनु- (for प्रत्यक्ष-). Ñ2 -दर्शिनः. M4 ब्राह्मणानां पितुर्गृहे (for the post. half). —B4 (hapl. ?) M4 om. l. 4. —(l. 4) Ñ1 D1.2.4.5.7 पितुर्गेहे (for निसर्गेण). D2.4.5.7 -दर्शिनां (for -वादिनाम्).]

16 [b]) Dt1 **महाबल**; Dd1 °**मते**:; **C**m.g.k as in text (for **महामते**). —For 16, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst. :

675* भर्तारं किल या नारी छायेवानुगता सदा ।
अनुगच्छति गच्छन्तं तिष्ठन्तमनुतिष्ठति ।
तद्भावभावनिरता तत्संयोगपरायणा ।
तमेव भूयो भर्तारं सा प्रेत्याप्यनुगच्छति ।

[(l. 1) D6 om. या (subm.). D1 [अ]नपगा (for [अ]नुगता). D5 सती (for सदा). —(l. 2) Ñ1 V1 B1.2.4 D5 चानु- (for the second अनु-). D1.2 अनुतिष्ठति तिष्ठंतं गच्छंतमनुगच्छति (by transp.). —(l. 3) D1 भाग्यभाग-; D2 भागाभाग-; M4 भाग्यभाव- (for भावभाव-). Ñ2 -नियता (for -निरता). Ś1 B1 D4.6.7 तद्भाव(B1 [*inf. lin.*] भाव)निरता नित्यं(B1 **) (for the prior half). —(l. 4) B1 [ए]वं. D7 [अ]थ (for [अ]पि). D1 [अ]व-; D2 [अ]भि- (for [अ]नु-).]

एवमस्मात्स्वकां नारीं सुवृत्तां हि पतिव्रताम् ।
नाभिरोचयसे नेतुं त्वं मां केनेह हेतुना ॥ १७
भक्तां पतिव्रतां दीनां मां समां सुखदुःखयोः ।
नेतुमर्हसि काकुत्स्थ समानसुखदुःखिनीम् ॥ १८
यदि मां दुःखितामेवं वनं नेतुं न चेच्छसि ।
विषमग्निं जलं वाहमास्थास्ये मृत्युकारणात् ॥ १९
एवं बहुविधं तं सा याचते गमनं प्रति ।
नानुमेने महाबाहुस्तां नेतुं विजनं वनम् ॥ २०
एवमुक्त्वा तु सा चिन्तां मैथिली समुपागता ।
स्नापयन्तीव गामुष्णैरश्रुभिर्नयनच्युतैः ॥ २१
चिन्तयन्तीं तथा तां तु निवर्तयितुमात्मवान् ।
क्रोधाविष्टां तु वैदेहीं काकुत्स्थो बह्वसान्त्वयत् ॥ २२

G. 2. 29. 29
B. 2. 29. 24
L. 2. 32. 29

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥२६॥

17 [a]) M3 **कस्मात्स्वयं**; Cr.m.g.t as in text (for **अस्मात्स्वकां**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **अनुरक्तां प्रियां भार्यां.** —[b]) T1.2 **सुव्रतां**; T3 **सुवृतां.** Ś1 Ñ V1 B Dg1 D1.2.4–7 M4 **सुव्रतां**(D5 °**तीं**) **पतिदे**(Ñ V1 B3 D5 °**दै**)**वतां.** —[cd]) Dg1 **तु केन**; Dd1 Dm1 T3 M2 **केनैव** (for **केनेह**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **न त्वं रोचय**(B2 **मां** [m.] **रोच**)**से नेतुं मामितः केन हेतुना.**

18 [b]) Dg1 reads **समां** in marg.—For 18, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

676* **तुल्यशीलव्रताचारां छायामनुगतामिव ।**
नेतुमर्हसि मां वीर वनं मुनिजनप्रियम् ।

[B2 reads l. 1 in marg. —(l. 1) Ñ1 D4.5.7 -समाचारां (for -व्रताचारां). B1 इमाम् (for छायाम्). D1.2 M4 अनपगाम् (for अनुगताम्). Ñ1 D4.5.7 समानव्रतचारिणीं (for the post. half). —(l. 2) B2 marg.; D7 ०र (for वीर). D7 वृन (sic) (for वनं).]

19 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 **निश्चितां गंतुं**(Ś1 D6 **गच्छन्**); T1.2 G1.3 **दुःखितामेव**; T3 °**तां देवीं** (for **दुःखितामेवं**). —[b]) Dd1 **वने.** Dm1 **च नेच्छसि** (by transp.); D5 **न इ**° (for **न चेच्छसि**). Ś1 Ñ B1.2.4 D4.6.7 **न नेतुं त्वमिहेच्छसि**; V1 **नेतुं वै त्वमिच्छसि** (subm.); B3 **न हि नेतुं त्वमिच्छसि**; D1.2 M4 **न नयिष्यसि**(D2 °**ति**) **राघव.** —[c]) Dg1 **जलमग्निं विषं** (by transp.). Dm1 **च** (for **वा**). —For 19[cd], Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

677* **सत्येनालभ्य ते पादौ न भविष्याम्यसंशयम् ।**

[Ñ2 B D1.2 पादौ ते (B4 om. ते [subm.]) (by transp.) B4 न भिष्यामि न संशयं (sic) (for the post. half).]

20 [a]) Dm1 **सा तं** (by transp.). —[b]) G2 M1 **ययाचे**; **Cg** as in text (for **याचते**). —[c]) Dg1 m. **बाहु** in **महाबाहुस्.** —For 20, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. (and read after 681*) :

678* **एवमार्तामपि तु तां विलपन्तीं सुदुःखिताम् ।**
रामः प्रियामनुगतां नेतुं नैव व्यवस्यति ।

[(l. 1) V1 अपि स तां; M4 अविक्लृतां (for अपि तु तां). D1.2 एवं तु तां विलपं(D1 °प)न्तीं (for the prior half). —D1.2 om. from the post. half of l. 1 up to the prior half of l. 2. —(l. 2) V1 नैव नेतुं (by transp.); D4.7 तां नेतुं न (for नेतुं नैव). Ñ1 B2.4 [अ]ध्यवस्यति; D1 [अ]व्यवस्यते (sic); D2 [अ]व्यस्यन (sic); D4.5.7 [अ]ध्यवस्यत.]

—Thereafter all cont. :

679* **दध्यौ चाधोमुखः किंचिद्रुदतीमभिवीक्ष्य ताम् ।**
वनवासगतान्दोषान्बहुधाभिविचारयन् ।

[(l. 1) D4.7 अधोमुखः (for चाधो°). Ś1 D6 विप्लुताम्; V1 B1 रुदंतीम् (for रुदतीम्). —(l. 2) V1 B1.4 D4.5.7 -कृतान्; D1.2 M4 -भवान् (for -गतान्). Ś1 D5.6 [अ]पि; B1 D1 [अ]ति- (for [अ]भि-).]

21 [a]) Dm1 G1 M2.3 **उक्त्वा.** —[c]) Dg1 T2.3 G1 M2.3 **तापयंती**; **Ct** as in text (for **स्नापयन्ती**). Dd1 Dm1 T1 G3 **कुचाव्**(Dd1 °**न्**) (for [इ]**व गाम्**). —For 21, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

680* **इत्युक्त्वा प्ररुरोदार्ता मैथिली शोककर्शिता ।**
शोकोष्णैरभिवर्षन्ती दुःखजैरश्रुबिन्दुभिः ।

[(l. 1) D1.4 [उ]क्ता. Ś1 D6 प्ररुरोदाथ; B4 पुरुषोदार्तर् (for प्ररुरोदार्ता). D1 मैथली; D7 मैथिला. Ś1 Ñ1 V1 B D5 -कर्षिता. —After l. 1, M4 reads l. 2 of 681*. —(l. 2) D2 शोकैर्; D4 शोकास्त्रैर् (sic). V1 दुःखैनैव (for दुःखजैर्).]

—Thereafter cont. :

681* **पीनोन्नतावपतितौ स्नपयन्ती पयोधरौ ।**
दुःखामर्षपरीताङ्गी सुस्वरं कलभाषिणी ।

[D2 om. l. 1. —(l. 1) D4.5.7 सा पीनौ(D7 वनौ [sic !]) तावपतितौ(D5 °निक्षिप्तौ) (for the prior half). D1.4 स्नापयंती; M4 चारुरूपौ (for स्नपयन्ती). —M4 reads l. 2 after l. 1 of 680*. —(l. 2) B4 दुःखशोक-; D2 दुःखामर्-. Ñ1 V1 D1.2.4.5.7 M4 सु(V1 D1.4.5.7 स)स्वनं (for सुस्वरं). D4.7 किल; M4 कल- (for कल-).]

—Thereafter all the above MSS. read 678*.

22 [a]) Dt1 **चिंतयतीं**; Dm1 T1 M3 **चिंतयंती** (sic). Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1.2 **तदा** (for **तथा**). —[c]) M1 (after corr. *inf. lin. sec. m.* as in text) **क्रोधाष्टां** (sic) (for

२७

G. 2. 30. 1
B. 2. 30. 1
L. 2. 33. 1
सान्त्व्यमाना तु रामेण मैथिली जनकात्मजा ।
वनवासनिमित्ताय भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १
सा तमुत्तमसंविग्ना सीता विपुलवक्षसम् ।
प्रणयाच्चाभिमानाच्च परिचिक्षेप राघवम् ॥ २
किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः ।
राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ॥ ३
अनृतं बत लोकोऽयमज्ञानाद्यद्धि वक्ष्यति ।
तेजो नास्ति परं रामे तपतीव दिवाकरे ॥ ४
किं हि कृत्वा विषण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते ।
यत्परित्यक्तुकामस्त्वं मामनन्यपरायणाम् ॥ ५
द्युमत्सेनसुतं वीर सत्यवन्तमनुव्रताम् ।
सावित्रीमिव मां विद्धि त्वमात्मवशवर्तिनीम् ॥ ६

क्रोधाविष्टां). M2.3 ताम्रोष्ठीं (for वैदेहीं). ❀ Cg : ताम्रोष्ठीमित्यनेन सान्त्वादिना स्थातुमशक्यत्वमुच्यते । ❀ —^{d}) Dg1 Dt1 M2 Ct सांत्वयत्. —For 22, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

682* विमनसमभिवीक्ष्य चिन्तयन्तं
जनकसुता पतिमप्रतीतरूपम् ।
भृशतरमभिरोषताम्रनेत्रा
वचनमुवाच पुनर्निगृह्य बाष्पम् ।

[(l. 1) B1 अभिचिंतयंतमेवं. —(l. 2) D1.4.5.7 अप्रतीपरूपं; G(ed.) अप्रतिमरूपं. —(l. 3) Ñ2 B3.4 D2 M4 अति- (for अभि-). V1 भृशमतिशयरोषताम्रनेत्रा. —(l. 4) B4 विगृह्य; M4 नियम्य (for निगृह्य). D5 वचनं पुनरब्रवीत्प्रगृह्य बाष्पं.]

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 D6 सीतानुनयो; Ñ1 गमनानुनयो; Ñ2 V1 B D1.2.4.5.7 रा(Ñ2 B3 श्रीरा)मानुनयो. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B4 om. Ś1 D2 32; Ñ2 28; V1 B1.2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D6 T G M1–3 29; B3 27; D1 85; D4.7 33; D5 37; M4 30. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः; G M1.2 श्रीरामाय नमः.

27

☞ This Sarga is missing in D3 (cf. v.l. 2. 12. 12). Dm1 begins with ॐ.

1 ^{c}) Dt1 G2 M1 Ck.t -निमित्तार्थं; T2 M2 -निमित्तं तु; Cm.g as in text (for -निमित्ताय). ❀ Ck : अन्यस्तु वनवासनिमित्ता चेति पठति स पाठो नास्माभिर्दृश्यते ❀ —For 1, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

683* रामस्य तां मतिं बुद्ध्वा मैथिली कृतनिश्चया ।
रोषात्प्रस्फुरमाणौष्ठी पुनर्वचनमब्रवीत् ।

[(l. 2) Ñ V1 B2–4 प्रस्फुरितौ(Ñ1 B4 °तो)ष्ठी सा (Ñ1 च).]

2 M4 om. 2. —^{a}) Cv.r.m.g.k उत्तमसंविग्ना (as in text). ❀ Cv : उत्तमसंपन्नेति सम्यक्पाठः ❀ —^{c}) M3 चातिमानाच्च (for चाभि°). —For 2, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 subst. :

684* उन्मत्तेवाभिपश्यन्ती भर्तारं विपुलेक्षणा ।
रोषावेशाक्षिपन्तीव प्रणयादभिमानिनी ।

[(l. 1) Ś1 D6 [अ]ति- (for [अ]भि-). Ñ1 -वीक्ष्यंती; D1.2 -वीक्षंती; D4.7 -कांक्षंती (for -पश्यन्ती). —(l. 2) G(ed.) रोषवेगात्. Ñ2 B3 आक्षिपंती; B4 क्षिपंती च (for क्षिपन्तीव). B3 साभिमानिनी (for अभि°). Ñ1 D1.2.4.5.7 प्रणयादभि(D2 °ति)-मानाश्च रोषामर्षात्(D1.5.7 °र्षा) क्षिपन्निव.]

3 ^{a}) T2 त्वामन्य*; M3 त्वा मन्यति; Cr चा° (for त्वामन्यत). —^{b}) T2 मैथिलाधिपः. —For 3^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

685* कृतार्थं मन्यते मूढः स आत्मानं पिता मम ।

[Ñ1 D1.2.4.5.7 M4 मन्यतेत्मानं (metri causa) (for मन्यते मूढः). V1 स्वमात्मानं (for स आत्मानं). Ñ1 D1.2.4.5.7 M4 पिता मे मूढचेतनः(D5 °सः) (for the post. half).]

—^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 रामं (for राम). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 लब्ध्वा (for प्राप्य). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 क्लीबं पुरुषमानिनं.

4 ^{a}) D5 अनृतो. B3 (before corr.) हत-; Dt1 तव; Cr.t as in text (for बत). —D6 reads 4^{b}–5^{a} in marg. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 अनुपश्यति; Dt1 Dd1 Ct यदि वक्ष्यति; Dm1 अभिवक्ष्यति (for यद्धि वक्ष्यति). —^{c}) Dg1 रामे नास्ति परं तेजः. —For 4^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

686* तेजस्वी राम एवैकः सूर्यवद्द्युतिमानिति ।

[Ś1 D4.6.7 सूर्यो वा; D1.5 सूर्यो वै; D2 सूर्यः खे; M4 शूरो वै (for सूर्यवद्). D1.2.4.5.7 इव (for इति).]

5 D6 reads 5^{a} in marg. (cf. v.l. 4). —^{a}) Ś1 D6 वावश्यं; Ñ V1 B D4 वा पश्यन् ; D1.2.5 मां पश्यन् ; D7 चापश्यन् (for हि कृत्वा). B4 विशब्दस् ; Dt1 D7 विषणस् (sic); Dd1 विपन्नस् (sic); D2 विवर्णस् ; G2 हि षण्णस् (for विषण्णस्). Cm.g [ऽ]सि (for त्वं). M4 किं वा पश्यति षंढत्वं. —^{b}) T2 *तो (damaged) (for कुतो). M4 आगतं (for अस्ति ते). —^{cd}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 त्यक्तुमिच्छसि मां येन प्रियां नान्यपरायणां.

6 ^{a}) V1 श्रीमत्सेनसुतं; B1 G3 M2.3 °सुतां (sic) (for

न त्वहं मनसाप्यन्यं द्रष्टास्मि त्वदृतेऽनघ ।
त्वया राघव गच्छेयं यथान्या कुलपांसनी ॥ ७
स्वयं तु भार्यां कौमारीं चिरमध्युषितां सतीम् ।
शैलूष इव मां राम परेभ्यो दातुमिच्छसि ॥ ८
स मामनादाय वनं न त्वं प्रस्थातुमर्हसि ।
तपो वा यदि वारण्यं स्वर्गो वा स्यात्सह त्वया ॥ ९
न च मे भविता तत्र कश्चित्पथि परिश्रमः ।
पृष्ठतस्तव गच्छन्त्या विहारशयनेष्वपि ॥ १०
कुशकाशशरेषीका ये च कण्टकिनो द्रुमाः ।
तूलाजिनसमस्पर्शा मार्गे मम सह त्वया ॥ ११ G. 2. 30. 13 B. 2. 30. 12 L. 2. 33. 13

द्युमत्सेनसुतं). Ś1 D6 धीरं; Ñ1 V1 B1.4 Dg1 D1.2.4.5.7 वीरं (for वीर). —^{b}) V1 सत्यव्रतम्. Ñ1 B1 D1.4.5.7 अनुव्रतं (for अनुव्रताम्). —^{c}) M4 इति (for इव). D7 मा (for मां). —^{d}) G1 त्वाम् (for त्वम्). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 भर्तुर्ग(D1 °र्म)तिपरायणां.

7 ^{a}) Dd1 Dm1 तु (for [अ]पि). G3 [अ]न्यान् (for [अ]न्यं). —^{b}) T1 ननु (for ऽनघ). —^{c}) M3 त्वयि. —^{d}) Dg1 कुलपांशुनी; Dd1 Dm1 T1.2 G M1.2 Cr कुलपांसिनी; Cm.g.k.t as in text (for °पांसनी). —For 7, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

687* त्वत्तोऽन्यां हि गतिं गन्तुं मनसापि न कामये ।
त्वया नाथ परित्यक्ता नेच्छामि भरताद्भृतिम् ।

[(l. 1) D5 त्वत्तोन्यं (sic). Ñ2 V1 B अन्यां गतिमहं गंतुं (for the prior half). D6 reads from मनसापि up to भार्यां in 8^{a} in marg. D5 हि न चिंतये (for [अ]पि न कामये). —(l. 2) V1 धृतिं; B3 भृतं; D4.5 गतिं (for भृतिम्).]

8 ^{ab}) Dt1 G2 भार्या (sic). Dt1 कौमारि (sic). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 (D6 reads up to भार्यां in marg. [cf. v.l. 7]) M4 कौमारीं दयितां भार्यां (B1 reads भार्यां in marg. *sec. m.*) स्वयमाहृ(B4 °कृ)त्य मां कथं. —^{c}) Ś1 D4-7 शैलूषीम् ; B2 (gloss) नटः; D1 शैलूष (for शैलूष). Ś1 Ñ V1 B2–4 D4–6 पोषार्थम् ; B1 योषां त्वम् ; D1.2 M4 पुष्ट्यर्थम् ; D7 योषार्थम् ; M3 मा राम (for मां राम). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 अन्यस्मै (for परेभ्यो). B1 D5 अर्हसि. —After 8, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 ins. :

688* न तेऽहमपराध्यामि कर्मणा मनसापि वा ।
वाचा वा स कथं मां त्वं त्यक्तुमिच्छस्यकारणम् ।
यदि वाप्यपराधस्ते मया कश्चित्पुरा कृतः ।
अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्क्षामये त्वां प्रसीद मे ॥

[(l. 1) M4 अपर ध्यामि (for अपरा°). D2 lacuna for मनसा. —(l. 2) Ñ2 वाचाल्पं मां; V1 वाचा वा मह (hypm.); B1 वाचा वा तत् ; B3 वाचापि तत् ; B4 वाचा राम; M4 वाचा वाथ (for वाचा वा स). Ñ1 त्यागं; Ñ2 B3 वा त्वं; B1 om. (for मां त्वं). Ñ1 कर्तुम् (for त्यक्तुम्). Ś1 Ñ1 [अ]कारणात् ; V1 B2 D1.2.4.5.7 M4 [अ]कारणे (for [अ]कारणम्). —(l. 3) D1 च (for वा). D1.2.4.7 M4 [अ]पराधं(M4 °द्धं) ते (for [अ]पराधस्ते). V1 यद्यप्यस्त्यपराधस्ते (for the prior half). Ś1 Ñ1 D1.2.4.7 किंचित् (for कश्चित्). Ñ1 D4.7 पुरा कृतं; D1.2 M4 कदाचन (for पुरा कृतः). —(l. 4) D4.7 ज्ञानाद्वा यदि वाज्ञानात (for the prior half). Ñ2 V1 B क्षमये; D4.7 क्षम त्वं (for क्षामये). D4.7 हि (for त्वां).]

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

689* यस्य पथ्यं च रामात्थ यस्य चार्थेऽवरुध्यसे ।
त्वं तस्य भव वश्यश्च विधेयश्च सदानघ ।

[(l. 1) T3 M3 रामार्थ(T3 °र्थे); G3 कामात्मा; Cv.r.m.g as above (for रामात्थ). ❀ Ck : पथ्यंचरामिष्टानुवर्तिनीमात्थ । रात्रिचर इतिवत् कृति पूर्वपदमात्रस्य मुमूछान्दसः ।; Ct : यस्य भरतस्य मां पथ्यंचरामिष्टानुवर्तिनीमात्थ । ❀ —(l. 2) Dm1 नियोज्यश्च (for विधेयश्च).]

9 ^{b}) Dg1 Dt1 प्रस्थितुम् . T2 अर्हति (sic). —^{c}) Dt1 Dm1 राज्यं; Cg as in text (for [अ]रण्यं). —^{d}) K(ed.) मे (for स्यात्). Dt1 Dd1 Dm1 त्वया सह (by transp.). —For 9, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

690* आर्यपुत्र परित्यज्य न मां त्वं गन्तुमर्हसि ।
वासः स मे स्वर्गभूतस्त्वया सह भविष्यति ।

[(l. 1) V1 त्यक्तुम् (for गन्तुम्). D1.2 M4 गंतुमिहा(M4 [after corr. *sec. m.* °तो] °हो)र्हसि (for त्वं गन्तुम°). —(l. 2) B1 स्वंगभूतस्त (for स्वर्गभूतस्त). D2 वासो मे स्वर्गभूतस्तु (for the prior half).]

10 Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 transp. 10^{ab} and 10^{cd}. —^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 न भविष्यति मे(D4 °ष्यामि ते) नाथ(Ñ2 B3 राम; D4–7 तत्र); Ñ1 भविष्यति न मे तत्र. —^{b}) Ś1 मार्गेप्यध्व-; Ñ1 मार्गे वापि; Ñ2 B3 मार्गे चात्र; V1 मार्गे गति-; B1.2 मार्गे चाध्व-; B4 मार्गेणापि-; D1 मार्गेध्वनः; D2.4 मार्गेध्वान-; D5.6 मार्गेऽप्यध्व-; D7 मार्गेध्वन्य-; M4 मार्गे वा नः (for कश्चित्पथि). —^{c}) M4 सह (for तव). B1 गंतव्य (sic). —^{d}) Ñ2 G2.3 [इ]ह; B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.4.7 T G1 M1.4 Cm.g.k.t [इ]व; D5 च; M3 [अ]थ (for [अ]पि). Ś1 D6 विहारे शयनेपि वा; Ñ1 B3 विहार-शयनेपि वा(B3 च).

11 ^{a}) D2 कुशकस-; D7 कुश**-; M1 कुशशाक- (metathesis) (for कुशकाश-). Ś1 D4.6.7 M4 -शरेषीकास् ; Dm1 T2.3 G3 -शरेषीका; D1 -शिरीषिकास् ; D2.5 -शरेषीकास् (for -शरेषीका). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 तथैव द्रुम(D1 M4 कुश)कंटकाः(D7 °कान्); G(ed.) तथैव वनकंटकाः. —^{c}) D4.7 ऊर्ण-; G1 कूल- (for तूल-). —^{d}) Ñ1 D4.5.7 भविष्यंति (for मार्गे मम). T3 transp. मम and सह. —For 11^{cd},

G. 2. 30. 15 B. 2. 30. 13 L. 2. 33. 15

महावातसमुद्धूतं यन्मामवकरिष्यति ।
रजो रमण तन्मन्ये परार्ध्यमिव चन्दनम् ॥ १२
शाद्वलेषु यदासिष्ये वनान्ते वनगोचरा ।
कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात्सुखतरं ततः ॥ १३
पत्रं मूलं फलं यत्त्वमल्पं वा यदि वा बहु ।
दास्यसि स्वयमाहृत्य तन्मेऽमृतरसोपमम् ॥ १४
न मातुर्न पितुस्तत्र स्मरिष्यामि न वेश्मनः ।
आर्तवान्युपभुञ्जाना पुष्पाणि च फलानि च ॥ १५
न च तत्रगतः किंचिद्द्रष्टुमर्हसि विप्रियम् ।
मत्कृते न च ते शोको न भविष्यामि दुर्भरा ॥ १६
यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना ।
इति जानन्परां प्रीतिं गच्छ राम मया सह ॥ १७
अथ मामेवमव्यग्रां वनं नैव नयिष्यसि ।
विषमद्यैव पास्यामि मा विशं द्विषतां वशम् ॥ १८

Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst., while Ñ1 D5 ins. l. 2–3 only after 11 :

691* मार्गे मम भविष्यन्ति स्पर्शे कौशेयसन्निभाः ।
शय्याश्च वनवासे मे वन्यपर्णतृणास्तृताः ।
राङ्कवाजिनसंस्पर्शा भविष्यन्ति सह त्वया ।

[(l. 1) D1.2 M4 भविष्यंति च मे मार्गे (for the prior half). Ñ2 स्पर्श-. —(l. 2) D2 M4 शय्या (for शय्याश्). Ñ1 D5 द्रुम-; Ñ2 मन्ये; V1 B4 D1.2 M4 वन-; B1.2 नव- (for वन्य-). D1 -तृणाश्रिताः; D2 -तृ॰स्तृताः; D5 -तृणैः स्तृताः. —(l. 3) V1 वांकुर- (for राङ्कव-). Ś1 -संपन्ना; B4 -॰स्पर्शा; D1 -संस्पर्श्या (for -संस्पर्शा). D2 M4 भविष्यति. V1 D1.2 transp. सह and त्वया.]

12 D2 M4 om. 12. —[a]) B3 **महावातम्**. Ś1 Ñ V1 B1.2.4 Dg1 Dd1 Dm1 D1.4–7 **-समुद्भूतं**; B3 **उद्भूतं** (subm.) (for **-समुद्धूतं**). —[b]) B4 **जन्मासाव-** (sic); Dm1 **यन्मामप-** (for **यन्मामव-**). —[c]) B4 **राम न तन्**; D1 **विपातितं**; D4.5.7 **विनिपतन्** (for **रमण तन्**). Ś1 Ñ1 V1 B1.2.4 D1.4–7 **मंस्ये**; G1.2 M1 **मंस्ये** (for **मन्ये**). B3 (marg. also) **रुजाकरं न तन्मन्ये**. —[d]) B4 Dd1 Dm1 G1 M3 **परार्द्धम्**; **Cr**.g.t as in text (for **परार्ध्यम्**).

13 [a]) Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.5 G2.3 M1.4 **शाड्वलेषु**. Dg1 D5 T1.2 G2.3 **Cm**.g **यथा** (for **यदा**). Ś1 B2 **शेष्ये**; Ñ1 V1 T1.3 G2.3 M1.2 **शिश्ये**; B1.3.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4–7 G1.3 **शिष्ये**; T2 **शिस्ये**. D1 [अ]पि शेषे त्वां; D2 [अ]वशिष्टे त्वां; M4 [अ]पि शेष्ये वा. —[b]) Dt1 **वनांत-**. G3 **वनगोचर**. Ś1 Ñ V1 B D4–7 **विविक्तेषु च राघव**; D1.2 M4 **यद्वि**(D2 °द्वि)**विक्तेषु राघव**. —[c]) Ś1 B1 Dm1 D1.2.4–6 M4 **कुशास्तरण-**; V1 **तथास्तरण-**; B4 **शशास्तरण-**; D7 **कु॰स्तरण-**. Ñ V1 B D1.5 M3.4 **Cr** (also cites as in text) **-कल्पेषु**; Dt1 **-युक्तेषु**; D2 **-कार्कश्यात्**; D4.7 **-कालेषु**; **Cm**.g.k as in text; **Ct** **-युक्तेषु** (for **-तल्पेषु**). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1.5.6 **किं मे**; D2.4.7 **तन्मे**; M4 **किं वै** (for **किं स्यात्**). D4.7 **तथा** (for **ततः**).

14 [a]) Dd1 G2 M3 **पत्र-**. Dd1 **-मूल-**. Dt1 **यत्तु**; T1 **यद्यद्**; G2 M1 **तोयम्** (for **यत्त्वम्**). —[c]) Dt1 Dd1 Dm1 **Ct** **दास्यसे**. —[d]) Dg1 M3 **-सुखोपमं**. —For 14, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

692* यन्मे मूलफलं वन्यं वने दास्यसि राघव ।
स्वादु वा यदि वास्वादु भविष्यत्यमृतोपमम् ।

[(l. 1) Ñ2 यथा (for यन्मे). Ñ1 D1.2.4.5.7 M4 मूलं (for मूल-). D1.2 वापि (for -फलं). Ñ1 तत्त्वं; B1 रम्यं; D1.2 तत्र; D4.5.7 M4 वा त्वं (for वन्यं). Ñ1 D4.5.7 M4 तत्र; D1 om.; D2 त्वं च (for वने). —(l. 2) D1.2 M4 [अ]स्वादु वा तन्मे; D4.7 [अ]प्यथ वास्वादु (for यदि वास्वादु). Ś1 D6 तद्भवति (for भविष्यति).]

16 [a]) Dt1 Dm1 **Ct** **ततः**; Dd1 **-॰तः**; M3 **गता** (for **-गतः**). M3 **कश्चिद्**. —[c]) Dt1 om. **ते** (subm.). —[d]) M2.3 **भविष्यति**. T1 **दुर्धरा**. —For 15–16, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

693* न बन्धूनां स्मरिष्यामि न मातुर्न पितुर्वने ।
वसन्ती भवता सार्धं स्वादुमूलफलाशना ।
न मत्कृतं व्यलीकं ते तत्र किंचिद्भविष्यति ।
भविष्यामि न चैवाहं तत्र भारस्तवानघ ।

[(l. 1) D4 ना (for the third न). —(l. 2) Ñ1 D1.2.4.5.7 M4 वसमाना त्वया सार्धं (for the prior half). D4 -फलाशिनी; D7 -फलाशिनां. —(l. 3) Ś1 मत्कृत्यं; B1 मत्कृत-; B3 मे कृतं; D1.2 M4 मत्कृते (for मत्कृतं). B2.4 ते व्यलीकं (by transp.). D6 ततः (for तत्र). —(l. 4) B4 भविष्याम (sic). D2 च (for न). V1 M4 वै वाहं; D2 नैवाहं (for चैवाहं). Ñ1 D1.2 भारं; V1 भावम् (for भारस्). B4 तु राघव; D1.2 गता तव (for तवानघ). D4.7 तत्र भार(D4 °र) मतं मम; D5 तत्र भारमनि तव (sic); M4 तत्र राघव दुःखिता (for the post. half).]

17 [a]) B1.2 D1 **यत्** (for **यस्**). B2 **सह मे**; B4 **स्वयं मे** (for **सह स**). B3 **स्वर्गो मे** (for **स स्वर्गो**). D2 **तन्मे त्वया सह स्वर्गः**. —[b]) D4.5.7 **नरको** (for **निरयो**). Ś1 D6 **नरकश्च त्वया विना**; Ñ V1 B1–3 **नरकं यस्त्व**(V1 °स्त्व)**या विना**; B4 **नरक स त्वया विना**; D1.2 M4 **त्वदृते नरको मम**(D1 °को मया; M4 °कोपमः). —[cd]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **कुरु मे दयि**(D4 **दीपि**)**तं**(B3 **तुं**) **कामं**(D2 °र्थं) **गच्छेयं सहिता त्वया**.

18 The sequence of st. 18–21 (including the star passages) in D1 is 694*, 21[ab], 695*, 18, 20 and 696*. —[a]) M3 **इति** (for **अथ**). Ś1 Ñ2 B D6 **अथ नेच्छसि चेन्ने**(B4 **मां ने**)**तुं**; Ñ1 V1 D1.2.4.5.7 M4 **अथ**(D2 °द्य) **वा**

पश्चादपि हि दुःखेन मम नैवास्ति जीवितम् ।
उज्झितायास्त्वया नाथ तदैव मरणं वरम् ॥ १९
इमं हि सहितुं शोकं मुहूर्तमपि नोत्सहे ।
किं पुनर्दश वर्षाणि त्रीणि चैकं च दुःखिता ॥ २०
इति सा शोकसंतप्ता विलप्य करुणं बहु ।
चुक्रोश पतिमायस्ता भृशमालिङ्ग्य सस्वरम् ॥ २१
सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजाङ्गना ।
चिरसंनियतं बाष्पं मुमोचाग्निमिवारणिः ॥ २२
तस्याः स्फटिकसंकाशं वारि संतापसंभवम् ।
नेत्राभ्यां परिसुस्राव पङ्कजाभ्यामिवोदकम् ॥ २३
तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञामिव दुःखिताम् ।
उवाच वचनं रामः परिविश्वासयंस्तदा ॥ २४ G. 2. 30. 28 B. 2. 30. 26 L. 2. 33. 28

नेच्छसे(D5 °ते) नेतुं. —[b]) Dt1 Dd1 Dm1 M3 नयिष्यसे. Ś1 Ñ2 V1 B D1.2 M4 मामेवं(M4 °व) सम(V1 B3 [also] त्वाम; B1 त्वद्; D1.2 M4 त्वम)नुव्रतां(B1 °तं); Ñ1 D4.5.7 मामेवं(D5.7 °व) त्वमसंशयं. —[c]) M3 अन्यैव (sic) (for अद्यैव). Ś1 D6 भोक्ष्येहं; B4 प्राश्यामि (for पास्यामि). —[d]) Dt1 M3 वशं; T2 G1.2 M1 गमं; T3 विषं; M4 हस्तान् ; Cg as in text (for विशं). Dg1 विशं; Dt1 M3.4 गमं; Cg as in text (for वशम्). Ś1 Ñ2 B D6 पश्यतस्ते नृपात्मज (B1.2 °जः); Ñ1 V1 D4.7 मा हस्तं(Ñ1 °स्ते) द्विषतो(V1 °तां) गमं(V1 °तं; D4 °मः); D1 न हि तद्विरहागमं; D2 महेस्तां विसतं गमं (sic); D5 मा वशं द्विषतां गमं.

19 For sequence in D1, cf. v.l. 18. —[a]) T1.2 G3 च (for हि). —[c]) Dt1 ऊझतायास् (sic). —[d]) T1.2 G3 तथैव; M2 तदेव; Cm.g.k.t as in text (for तदैव). —For 19, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst. and read after 17 :

694* त्वया त्यक्ता न शक्तास्मि जीवितुं रघुनन्दन ।
त्वद्वियोगभयोद्विग्नां त्रायस्व शरणागताम् ।

[(l. 1) Ś1 B1 (also as above) D6 हि (for न). Ś1 D6 नेच्छामि; D1.2 श(D1 शि)क्ष्यामि (for शक्तास्मि). D7 ***स्मि. V1 B3 जीवितं (sic). —(l. 2) B3 यद् (for त्वद्). Ñ1 V1 D1 2.4.5.7 M4 त्राहि मां(Ñ1 मा) (for त्रायस्व).]

20 For sequence in D1, cf. v.l. 18. —[a]) M3 इदं (for इमं). M1 तु (for हि). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 इदं(D5 अहं) हि दुःखं संसोढुं; G2 इदं तु सहितं शोकं. —[c]) D4.7 त्रीणि (for दश). —[d]) D4 दश (for त्रीणि). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 राघव (for दुःखिता). D5 त्रिश्चैकं वनदुःखिता; D7 दशद्वैकैव दुःखिता. ✻ Cg : आदौ दश वर्षाणि मध्ये त्रीणि वर्षाणि अन्ते एकं वर्षं च तुल्यतया भाति विरहिण्या इत्यावेदयितुं विभज्योक्तिः । ✻

21 For sequence in D1, cf. v.l. 18. —[a]) Ś1 Ñ V1 B D1.5.6 शोकाग्निसंतप्ता; D2.4.7 M4 शोकाभि° (for सा शोक°). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 जनकात्मजा (for करुणं बहु). —After 21[ab], Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 ins. :

695* पादयोर्निपपातार्ता भर्तुर्गमनलालसा ।
उक्त्वा वाक्यं सकरुणं त्रायस्व नय मामिति ।

[(l. 1) Ś1 D6 [अ]र्व; D1 [अ]ग्रे (for [आ]र्ता). —(l. 2) V1 अकरुणं; D5 सुकरुणं (for सकरुणं). Ñ1 D4.5.7 M4 त्राहि मां; V1 D1.2 त्राहीति (for त्रायस्व). Ś1 D6 नृप (for नय). V1 D1.2 इतः; M4 अपि (for इति).]

—[cd]) Dm1 विक्रोश (sic). T1.2 G M1.2 भृशम् and पतिम् ; T3 परम् and पतिम् (for पतिम् and भृशम् respy.) —For 21[cd], Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst. :

696* रुरोद पतिता तत्र सस्वनं मृदुभाषिणी ।

[Ñ1 D4.5.7 M4 पद्भ्यां (for तत्र). V1 D1.2 पद्भ्यां पतिता (for पतिता तत्र). Ś1 D6 सुस्वरं; Ñ1 सस्वरं; B1.4 सुस्वरं; D2.5 सुस्वनं (for सस्वनं). V1 D1.2.4.7 M4 करुभाषिणी.]

22 [b]) G3 विद्धैर् (for दिग्धैर्). —[c]) T1.2 Cr चिरसंनिहितं; G1 चिरं सा नियतं; G2 M1 चिरं संनियतं; M2 चिरसंनिततं; Cm.g.k.t चिरसंनियतं (as in text). —For 22, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst. :

697* स तस्याः करुणैर्वाक्यैर्हृदि क्षत इवातुरः ।
मुमोच बाष्पं शोकोष्णं धैर्यसंरुद्धमात्मनः ।

[(l. 2) V1 शोकोत्थं; B4 कोष्णं च (for शोकोष्णं). Ś1 D6 बाष्पसंरुद्धलोचनः; V1 D1.2 धैर्यं मुक्त्वा तदात्मनि; B1 धैर्यसंरुद्धमानसः; B4 धैर्यसंरुध्यमाकुलः; M4 धैर्यसंस्तम्भ्य चात्मनि (for the post. half). Ñ1 D4.5.7 रामश्चिरधृतं(Ñ1 °** [illeg.]) बाष्पं मुमोचाग्निरिवानलः.]

23 For 23[ab], Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst. :

698* तस्य शोकाश्रुपूर्णाभ्यां प्रियाकारुण्यजं तदा ।

[V1 D1.2 M4 -नेत्राभ्यां (for -पूर्णाभ्यां). M4 प्रिय- (for प्रिया-). B4 M4 तथा (for तदा). V1 प्रियाकारुण्यतस्तं; D1.2 °संभवं (for the post. half).]

—[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D6 सुस्राव वारि(V1 चारु) नेत्राभ्यां; Ñ1 D4.5.7 नेत्राभ्यां वारि सुस्राव; D1.2 सुस्राव चारुजाताभ्यां; M4 सुस्राव चारुनेत्रायाः. —[d]) Ñ V1 B D1.2.4.5.7 M4 पुष्कराभ्याम्. —After 23, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. :

699* तच्चैवामलचन्द्राभं मुखमायतलोचनम् ।
पर्यशुष्यत बाष्पेण जलोद्धृतमिवाम्बुजम् ।

[(l. 1) Dg1 तं चैव; Dt1 Dd1 Ct तस्याः(Dd1 °स्ती)ना-; Cv as above (for तच्चैव). Cgp [अ]मलसंकाशं (for °चन्द्राभं). Dm1 मुखम् (for मुखम्).]

24 [a]) Dg1 परिष्वज्य च (for तां परिष्वज्य). —[b]) G1 M2.3 असंज्ञाम् ; Cg as in text (for विसंज्ञाम्). —For 24[ab], Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst. :

G. 2. 30. 29 B. 2. 30. 27 L. 2. 33. 29 न देवि तत्र दुःखेन स्वर्गमप्यभिरोचये ।
न हि मेऽस्ति भयं किंचित्स्वयंभोरिव सर्वतः ॥ २५
तव सर्वमभिप्रायमविज्ञाय शुभानने ।
वासं न रोचयेऽरण्ये शक्तिमानपि रक्षणे ॥ २६
यत्सृष्टासि मया सार्धं वनवासाय मैथिलि ।
न विहातुं मया शक्या कीर्तिरात्मवता यथा ॥ २७
धर्मस्तु गजनासोरु सद्भिराचरितः पुरा ।
तं चाहमनुवर्तेऽद्य यथा सूर्यं सुवर्चला ॥ २८
एष धर्मस्तु सुश्रोणि पितुर्मातुश्च वश्यता ।
अतश्चाज्ञां व्यतिक्रम्य नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ २९

700* स तामुत्थाप्य शनकैः पादयोः पतितां प्रियाम् ।

[Ñ1 दयितां; V1 D1.5 M4 पतितां; D4.7 मतिमान् (for शनकैः). D2 स तां तु पति* दृष्ट्वा (for the prior half). V1 D2.5 M4 दयितां (for पतितां). Ñ1 मुदा; D4.7 तदा; D5 ततः (for प्रियाम्).]

—[c]) Ñ1 illeg.; D4.5.7 M4 मधुरं (for वचनं). G1 रामं; G2 M1 वीरः (for रामः). —[d]) G2 -विश्वासयंस्; Cr.m.g.k.t as in text (for -विश्वासयंस्). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 मधुरं परिसांत्वयन्; Ñ1 D4.5.7 M4 वचनं परिसांत्वयन्. —After 24, B3 ins.:

701* शृणु सीतेऽत्र वक्ष्यामि वचनं मम हृद्गतम् ।

25 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 न कामये स्वर्गमपि. —[b]) Dd1 G2 -रोचते; Cg as in text (for -रोचये). Ś1 Ñ2 B2–4 D6 M4 त्वदृतेहमपि प्रिये; Ñ1 B1 D4.5.7 त्वदृतेहं(Ñ1 om. हं [subm.]) वरानने; V1 त्वामृतेहं सुमध्यमे; D1.2 त्वदृतेहं सुमध्यमे. —[c]) M2 damaged up to भ. Ś1 Ñ V1 B D1.4–7 M4 च; D2 तु (for हि). Ñ1 भीरु (for किंचित्). —[d]) Ś1 Ñ2 B D6 अपि साक्षा(B1 शक्रा)त्स्वयंभुवः; Ñ1 V1 D1.2.4.5.7 M4 साक्षा(D7 °*)दपि(D2 अपि साक्षात् [by transp.]) शतक्रतोः; Cr.m.g.k as in text (for [d]).

26 [b]) G2 अभिज्ञाय (for अविज्ञाय). —[d]) T2 श**नपि (moth-eaten). Dd1 om. रक्षणे. —For 26, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. and read after 30[cd]:

702* तथा तव च जिज्ञासुर्निश्चयं शुभनिश्चये ।
उक्तवान्न नयिष्येऽहमिति शक्तोऽपि रक्षितुम् ।

[(l. 1) Ñ1 D4.5.7 एवं; V1 D2 M4 तव; D1 तत्र (for तथा). Ñ1 त्वदर्थं; V1 त्वदं हि; B1 च तव (by transp.); D1.2 M4 त्वदं वि-; D4.7 त्वामपि; D5 त्वत्तो वि- (for तव च). V1 निश्चितं (for निश्चयं). D1 (before corr.) शुभदर्शने; G(ed.) °लक्षणे. —(l. 2) V1 D1.2 न (V1 om. [hapl.]) नयिष्ये त्वाम्; B3 पतन्निष्येहम्; D1.5.7 हि न (D5 न हि [by transp.]) नेष्यामि; M4 नानुनिष्ये त्वां (for न नयिष्येऽहम्). D1 इतः; D4.7 त्वयि (for इति). B1 [ऽ]पि- (for ऽपि). M4 रक्षणे (for रक्षितुम्). D5 त्वां सुशक्तोऽपि रक्षितुं (for the post. half).]
Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 cont.:

703* यदर्थं चैव ते सीते नेच्छामि शुभदर्शने ।
वनवासभयैर्दुःखैर्योक्तुं त्वां सुखभागिनीम् ।

[(l. 1) B2 तद् (for यद्). Ś1 D6 सीते त्वां; V1 D1.2 ते भीरु (for ते सीते). —(l. 2) V1 वनवासनयैर्. V1 योक्तुं त्वा; B4 योक्तुं त्वां (for योक्तुं त्वां). Ñ1 शुभभागिनीं; V1 शुभभागिनीः; D1 सुखभागिनीः; D2 दुःखं मे भव (for सुखभागिनीम्).]

27 D4.5.7 om. 27. —[a]) Dg1 M3 हि; T2 [अ]पि; Cm.g.k.t as in text (for [अ]पि). —[b]) G1 वनं (for वन-). T2 G1.3 मैथिली. —For 27[ab], Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst. (followed by 27[cd]) and read after 703*:

704* सा तु सृष्टानपेक्षा च वनाय मदपेक्षया ।

[Ñ2 B3 (marg. also मासि सृष्टा) नातुपृष्टा; V1 B2.4 सासि सृष्टा; B1 या निसृष्टा; D1.2 सासि दिष्ट्या; M4 सासि हृष्टा (for सा तु सृष्टा). V1 [अ]नपेक्षे च त्वां (sic); D1.2 [अ]नवे(D2 °व)क्ष्य स्वान् (for [अ]नपेक्षा च). Ś1 D6 कृतनिश्चया महाभागा (hypm.) (for the prior half). Ñ1 illeg. for वनाय. V1 तदपेक्षया.]

—[c]) B1 हि (for न). Ś1 D6 त्यक्तुं त्वं; V1 हि हातुं (for विहातुं). Dg1 Dt1 शक्या; G1 शक्यं (for शक्या). —[d]) Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1 Ct प्रीतिर्; M3 प्रीतिम् (for कीर्तिर्). G3 M3 आत्मवतो; Cr आत्मवतां; Cm.g.t as in text (for आत्मवता).

28 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D2.6 M4 धर्मं (for धर्मस्). Ñ1 D4.5.7 [ऽ]यं (for तु). Ś1 D6 वर्तितं भीरु; Ñ V1 B D2.4.5.7 M4 नागना(B4 °*)सोरु (for गजनासोरु). D1 धर्मं रक्षय मा शोकं. —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 आचरितं जनैः; Ñ1 D5 आचरितः सदा; G3 आचरितं पुरा (for आचरितः पुरा). —[cd]) Dg1 अनुवृत्तोद्य; Dt1 Dd1 Dm1 T1 अनुवर्तिष्ये (for °वर्तेऽद्य). T3 सूर्यः (for सूर्यं). Dt1 सुवर्चलाः; T3 सुवर्चलां (for सुवर्चला). Cr.m.g.k.t as in text (for [d]). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 नाल(B1 °भि; D2 °लि)वर्ति(V1 °क्रमि) तुमिच्छामि वेलामिव महोदधिः. —After 28, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

705* न खल्वहं न गच्छेयं वनं जनकनन्दिनि ।
वचनं तन्नयति मां पितुः सत्योपबृंहितम् ।

[(l. 1) Dd1 Dm1 तु; T3 तु; G2 तुं (sic); M1 स; Cr.m.g.k.t as above (for second न). —(l. 2) M3 मा (for मां). Dm1 सत्यो-.]

29 [a]) D7 एव (for एष). Ñ1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M2.3 च (for तु). —[b]) D4.7 दृश्यतां; G3 एवश्यतः; Cr.m.g.k.t as in text (for वश्यता). —[c]) Ñ1 D4 एवं चाहम्; Dg1 ततश्चाहं; Dt1 Dm1 (after corr. *sec. m.* as in T2) T1 आज्ञां चाहं; Dd1 आज्ञामहम्; D5.7 एवं वाहम्;

स मां पिता यथा शास्ति सत्यधर्मपथे स्थितः ।
तथा वर्तितुमिच्छामि स हि धर्मः सनातनः ।
अनुगच्छस्व मां भीरु सहधर्मचरी भव ॥ ३०

G. 2. 30. 36
B. 2. 30. 40
L. 2. 33. 36

T2.3 G3 M2.3 अतश्चाहं; G1 अतिश्चाहं; K(ed.) Cm.g अतश्च तं (for अतश्चाज्ञां). Ñ1 Dd1 D4.5.7 अतिक्रम्य; Cr.m.g.t as in text (for व्यतिक्रम्य).—d) D4.7 नैव; D5 नैष (for नाहं).—For 29, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.:

706* तथा गुरुनियोगं च परं धर्मं विदुर्बुधाः ।
तं चातिक्रमितुं नालमहं शक्तः कथंचन ।

[(l. 1) V1 स्थितं; D1.2 स्थितिर्; M4 स्थिति (for तथा). V1 गुरुनियोगे तु; D1.2 M4 गुरुनियोगे च (M4 हि) (for °गं च).—(l. 2) V1 D1.2 M4 तमतिक्रमितुं; B2 (before corr.) तं चापि क्रमितुं (for तं चाति°). D1 चालम्; M4 देवि (for नालम). V1 D1.2 दे(D1 दि)वि (for शक्तः). Ś1 D6 कदाचन; D1 कथं वनं (for कथंचन). M4 नालमस्मि कथंचन (for the post. half).]
—After 29, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

707* अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराध्यते ।
स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ।
यत्र त्रयं त्रयो लोकाः पवित्रं तत्समं भुवि ।
नान्यदस्ति शुभापाङ्गे तेनेदमभिराध्यते ।
न सत्यं दानमानौ वा यज्ञा वाप्याप्तदक्षिणाः ।
तथा बलकराः सीते यथा सेवा पितुर्हिता ।
स्वर्गो धनं वा धान्यं वा विद्याः पुत्राः सुखानि च ।
गुरुवृत्त्यनुरोधेन न किंचिदपि दुर्लभम् ।
देवगन्धर्वगोलोकान्ब्रह्मलोकांस्तथा नराः ।
प्राप्नुवन्ति महात्मानो मातापितृपरायणाः ।

[T1 G M1 transp. l. 1 and l. 2.—(l. 1) T3 अन्याधीनं (for अस्वाधीनं). M3 देवं (for दैवं). T1 प्र** (damaged) (for प्रकारैर्). Dg1 अभिधार्यते; Dm1 आभिराध्यते (for अभिराध्यते).—(l. 2) Dm1 समविक्रम्य.—(l. 3) Dm1 यं यं; G1 तंत्रं (for त्रयं). G3 M2 Cr तत्र (for त्रयो). T M3 यत्रयं तत्र यो लोकाः (for the prior half). T2 repeats पवित्रं. ❀ Cv: यत्रयं तत्रयो लोका इति सम्यक्पाठः । त्रयं च पूर्वोक्तं पितृगुरुसंज्ञम् ।; Cr: यत्र यत्र पूर्वोक्ता मातृपितृगुरवो वर्तन्ते तत्र तत्र त्रयो लोकाः ।; Cm: यत्र पितृमातृगुरुरूपं त्रयं तत्र त्रयो लोकाः वर्तन्ते । मातापितृगुरुशुश्रूषया लोकत्रयान्तर्वर्त्यशेषदेवताराधनफलप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । अतः तत्समं पवित्रं मेध्यं नास्ति तेन कारणेन इदं मातापितृगुरुरूपत्रयमभिराध्यत इति योजना । यद्वा पवित्रं पविः महाभयलक्षणः संसारः तस्मात्त्रायत इति पवित्रं संसारनिवर्तकमिति यावत् । पविर्वज्रे महाभय इत्यभिधानात् । पाठान्तरे तु यत्रयमिति । यत् यत्र पितृमातृगुरुरूपं त्रयं तत् तत्र त्रयो लोकाः वर्तन्ते ।; Cg: यत् गुर्वादि त्रयं तत् त्रयो लोकाः लोकत्रयमपि तदाराधनसाध्यमित्यर्थः । भुवि तत्समं पवित्रमन्यन्नास्ति । गगनं गगनाकारमितिवत्स्वस्य स्वेनौपम्यसंभवात्तद्व्यावृत्त्यर्थमन्यपदम्; तेन कारणेन इदं गुर्वादित्रयं अभिराध्यते ।; Ck: यत्रयमिति । पितृमातृगुरुरूपमिति यावत् ।; Ct: यत्र पित्राद्याराधने सति त्रयं धर्मार्थकामरूपं भवति त्रयो लोकाश्चाराधिता भवन्ति, अनेन तदाराधनेन लोकत्रयान्तर्गतसकलदेवताराधनफलं दर्शितम् । अतस्तत्समभन्यत्पवित्रं पुण्यजनकं यद्वा पविः महाभयरूपः संसारः पविर्वज्रे महाभयमित्यभिधानात् । तस्मात्त्रायते तत्तेन संसारतारकमित्यर्थः । अन्यत्त्रिलोकेषु नास्ति तेन भुवि स्थितैरिदमाराध्यते । ❀—(l. 4) M3 नान्यादस्ति.—(l. 5) T1 दा**नौ (damaged). G3 illeg. from यज्ञा up to रोधेन in l. 8. Dt1 M2 यज्ञो वाप्याप्तदक्षिणः (M2 damaged for ण); Dm1 यज्ञा वाप्यतदक्षिणाः; T1.2 न यज्ञाश्चाप्तदक्षिणाः; T3 यज्ञा वावाप्तदक्षिणाः; G2 M1 यज्ञा वा ह्याप्तदक्षिणाः (for the post. half).—(l. 6) Dt1 Dd1 Dm1 मता; M3 हि सा (for हिता).—(l. 7) G2 M1 पुत्राः विद्याः (by transp.). Dg1 T1 M1–3 वा; T2.3 [इ]व (for च).—(l. 8) M1 गुरुवृत्त्यानुरोधेन (for the prior half). Dt1 om. (hapl.) न (subm.). G2 अपि दुर्लभं.—(l. 9) G1 -लोकांश्च (for -गोलोकान्). Dg1 T3 G2 M1 Cg ब्रह्मलोकं (for ब्रह्मलोकांस्). Dt1 [अ]परान्; G3 damaged; Cg as above (for नराः).—(l. 10) G3 damaged up to महात्मा.]

30 a) Ñ1 पिता; Dt1 D7 M1.3 Cg.t स मा; G2 स मे (for स मां). Ñ1 मम; G3 (before corr.) स्थिता (for पिता). D4.7 यथा पिता (by transp.)—b) Ñ1 D4.5.7 -परायणः; Dt1 -पथश्चितः (for -पथे स्थितः).—For 30ab, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.:

708* स यथैवानुशिष्टोऽस्मि पित्राहूय महात्मना ।

[V1 तद्यथा येन शिष्टोऽस्मि; D1 तद्यथाद्यानु°; D2 अहं यथानुशिष्टोऽस्मि; M4 स यथा चानु° (for the prior half). B4 या विसृष्टा; D2 पुत्राहूय (for पित्राहूय).]
—c) Ñ1 D4.5.7 चरितुम् (for वर्तितुम्). ❀ Cg: सः स्वतन्त्रः वर्तितुमनुष्ठातुं सः वर्तन धर्मापेक्षया पुंस्त्वम् । ❀—After 30cd, Ś1 N V1 B D1.2.4–7 (D4.5.7 702* only) M4 read 702*, 703*, 704*, 27cd.—After 30cd, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

709* मम सन्ना मतिः सीते त्वां नेतुं दण्डकावनम् ।
वसिष्यामीति सा त्वं मामनुयातु सुनिश्चिता ।
सा हि सृष्टानवद्याङ्गि वनाय मदिरेक्षणे ।

[(l. 1) M3 स्फीते (for सीते). Dt1 Dd1 Dm1 नेतुं त्वां (by transp.). M3 दंडकं.—(l. 2) M1 गमिष्यामि. G3 यत् (for सा). M3 damaged for यातुं.—(l. 3) Dt1 Dd1 Cm.t सा हि दिष्टा; Dm1 सा हि हृष्टा; T3 सा हि सृष्टा; G2 M1 Ck सा हि दिष्ट्या; M3 सा सुदृष्टा; Cr.g as above; Cmp सानिदिष्टा (for सा हि सृष्टा). T2 मदिरेक्षणा.]
—ef) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 एहि गच्छ (V1 D1.2 सीते) मया सार्धं य(Ś1 त)था ते(V1 तं; D4.7 °भि) रुचितं(V1 B4 D1.5 °रं) प्रिये.—After 30, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 ins.:

710* इच्छामि हि प्रियं कर्तुं नित्यं तेऽहमनिन्दिते ।;

[D5 नेच्छामि. B4 ह; D4.7 तु; D5 वि- (for हि). Ñ1 तेहं

G. 2. 30. 37
B. 2. 30. 43
L. 2. 33. 37

ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि भिक्षुकेभ्यश्च भोजनम् ।
देहि चाशंसमानेभ्यः संत्वरस्व च माचिरम् ॥ ३१
अनुकूलं तु सा भर्तुर्ज्ञात्वा गमनमात्मनः ।
क्षिप्रं प्रमुदिता देवी दातुमेवोपचक्रमे ॥ ३२
ततः प्रहृष्टा परिपूर्णमानसा
यशस्विनी भर्तुरवेक्ष्य भाषितम् ।
धनानि रत्नानि च दातुमङ्गना
प्रचक्रमे धर्मभृतां मनस्विनी ॥ ३३

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

नित्यं कर्तुम्; V1 D1.2.5 नेहं कर्तुं नित्यम्; D4.7 कर्तुं नेहं नित्यम् (all by transp.). B1 *निंदिते; D4 अनंद्रिते; D6 अनिर्दिते (for अनिन्दिते).]

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.:

711* सर्वथा सदृशं सीते मम स्वस्य कुलस्य च ।
व्यवसायमनुक्रान्ता कान्ते त्वमतिशोभनम् ।
आरभस्व शुभश्रोणि वनवासक्षमाः क्रियाः ।
नेदानीं त्वदृते सीते स्वर्गोऽपि मम रोचते ।

[(l. 1) Dg1 सर्वदा (for सर्वथा). Dm1 स्वस्व- (for स्वस्य). —(l. 2) T G2.3 M1.2 Cr.m.g अतिक्रांता; Ck.t as above (for अनु°). Dg1 असि शोभने; T3 अपि शोभनं. —(l. 3) Dd1 Dm1 T3 M1 गुरु°; M3 च मृ° (for शुभश्रोणि). M3 वनयान° (for वनवास°). —(l. 4) G2 M1 देवि (for सीते). Dt1 T1 स्वर्गेपि.]

31 ^{b}) T3 शोभनं (for भोजनम्). —^{c}) D4.5.7 प्रयच्छाशंसमानेभ्यः. —^{d}) M3 सा त्वरस्व. D4.7 यथाचिरं (for च माचिरम्). —For 31, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst.; D4.5.7 subst. l. 1 only for 31^{ab}:

712* ब्राह्मणेभ्यस्तु साधुभ्यो वासांस्याभरणानि च ।
संश्रितेभ्यस्तथान्येभ्यो देहि दानानि जानकि ।

[(l. 1) Ñ1 D4.5.7 च; M4 हि (for तु). D1 दास्यामि (for वासांसि). —(l. 2) Ś1 D6 संश्रितेभ्यम्; B3 संमितेभ्यस्; B4 संमितेभ्यम् (for संश्रितेभ्यस्). Ñ1 B3 तु सत्ये (B3 marg. also मान्ये)भ्यो (for तथान्येभ्यो). V1 D1.2 M4 प्रतिपादय सर्वाणि संत्व(V1 सत्व; D2 संत्र)रस्व च मा चि(D2 °त)रं.]
Ś1 Ñ B D6 cont.:

713* गुरूंश्चामन्त्रय शुभे ततो व्रज मया सह ।

[Ñ1 G(ed.) गुरूंश्चामंत्र्य सुशुभे(G[ed.] शुभने) (for the prior half).]
—Thereafter Ñ1 (om. च [subm.]) reads 31^{cd} as in D5. —After 31, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.:

714* भूषणानि महार्हाणि वरवस्त्राणि यानि च ।
रमणीयाश्च ये केचित्क्रीडार्थाश्चाप्युपस्कराः ।
शयनीयानि यानानि मम चान्यानि तानि च ।
देहि स्वभृत्यवर्गस्य ब्राह्मणानामनन्तरम् ।

[(l. 2) Cr क्रियार्थाश्; Cm.g.t as above (for क्रीडार्थाश्). —(l. 3) Dm1 चान्यानि (for यानानि). Dg1 Dt1 G1.3 M2 यानि (for तानि).]

32 ^{a}) D4.5.7 अनुलोमाथ (D5 °ञ्च; D7 तु) (for अनुकूलं तु). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 इति भर्त्रा (M4 तत्रा)भ्य(B4 °प्य)नुज्ञाना(M4 °तं). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 मत्वा; D4.5.7 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). D1 (with hiatus) आत्मानमात्मना; D2 तदात्मनो हितं; Cm आगमनमा°; Ct as in text (for गमनमात्मनः). —Ñ1 B1 om. 31^{cd}. —^{c}) Ś1 D6 क्षिप्रमेव च सा; D4.5.7 क्षिप्रमेव तदा; M3 सा क्षिप्रं मुदिता. —^{d}) Dt1 Cm प्रचक्रमे; G2 [उ]पचक्रवे (sic). —For 32^{cd}, Ñ2 V1 B2-4 D1.2 M4 subst.:

715* दातुं सा त्वरते सीता वासांस्याभरणानि च ।

[V1 सा त्वरिते; B2.4 स त्वरते; B3 M4 संत्वरते; D1 सारस्वते; D2 स्वं तरते (for सा त्वरते).]

33 Dt1 om. 33. —^{a}) V1 D1.2 ततोतिहृष्टा; B4 अंसंप्रहृष्टा; M4 सुसंप्रहृष्टा (for ततः प्रहृष्टा). V1 परितुष्ट-; Dg1 Dd1 Dm1 T G2 M1.3.4 Cg प्रतिपूर्ण-. D2 -मनसा; M4 -भाषिणी. —^{b}) B4 D2 अपेक्ष्य; Cr.g as in text (for अवेक्ष्य). Ś1 Ñ B1.3 D6 मानसं; V1 B2.4 D1.2 M4 शासनं (for भाषितम्). D4.5.7 यशस्विनी राजवरात्मजा प्रिया(D5 शुभा). —Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 transp. 33^{c} and 33^{d}. —^{c}) D4.5.7 धान्यानि (for रत्नानि). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 धनानि वासांसि च(B2 वि) भूषणानि च(Ñ1 V1 B3 M4 om. [subm.]; B1.2.4 सा). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 दातुमथो(V1 °तो) (for धर्मभृतां). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 मनीषिणां(D2 °णा; D6 °णां च [hypm.]) (for मनस्विनी).

Colophon. *Sarga name*: Ś1 Ñ B [D6 सीताभि-(D6 °*)प्रायजिज्ञासा; V1 D1.2 सीताभ्यनुज्ञाता(V1 °नो; D1 °*); D4.5.7 सीताजिज्ञासा. —*Sarga no.* (figures; words or both): Ñ1 B4 D6 om. Ś1 D2 33; Ñ2 B1 29; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 30; B2.3 28; D1 86; D4.7 34; D5 38; M4 31. —After colophon, D6 G M1.2 conclude with श्री(D6 om.)रामाय नमः; T2 श्री रामचन्द्राय नमः.

२८

ततोऽब्रवीन्महातेजा रामो लक्ष्मणमग्रतः । स्थितं प्राग्गामिनं वीरं याचमानं कृताञ्जलिम् ॥ १

G. 2. 31. 8
B. 2. 31. 9
L. 2. 34. 8

28

☞ This Sarga is missing in D3 (cf. v.l. 2. 12. 12). —Before 1, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 ins. :

716* इत्युक्त्वा राघवः सीतां समाहूयाथ लक्ष्मणम् ।
उवाचेदं वचः श्रीमानवेक्ष्य प्रश्रयानतम् ।
प्रियः प्राणसमो भ्राता सहायश्च सखा च मे ।
तस्मात्प्रणयतोऽहं त्वां यद्ब्रवीमि कुरुष्व तत् ।
वनं त्वया न गन्तव्यं मया सह कथंचन ।
इहैव हि महान्भारो वोढव्यो भवतानघ ।
इति रामवचः श्रुत्वा लक्ष्मणो दीनमानसः ।
बाष्पपर्याकुलमुखः सोढुं शोकमशक्नुवन् ।
प्रणम्य चरणौ भ्रातुः परिरभ्य च पीडितम् ।
सीतायाश्च महाप्राज्ञस्तथा राघवमब्रवीत् ।
अनुज्ञातोऽस्मि भवता पूर्वमेव वनं प्रति ।
सह गन्तुमितः कस्मान्निवर्तयसि मां पुनः ।
न निवर्तयितव्योऽहं जीवन्तं मां यदीच्छसि ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि प्रसीदार्य नयस्व माम् ।

[(l. 1) Ś1 D6 च (for [अ]थ). B1 सम(मा)श्वायाथ लक्ष्मणं (for the post. half). —(l. 2) D2 तं वेक्ष्य (for अवेक्ष्य). V1 प्रणयान्वितं; D1.2 M4 प्रणयान(D2 °ग)तं (for प्रश्रयानतम्). —(l. 3) V1 D1.2 M4 प्रियः(D2 नित्यं) प्राणसमो मे त्वं भ्राता शिष्यश्च लक्ष्मण. —(l. 4) B4 हि (for ऽहं). —(l. 6) D2 च (for हि). Ñ B3 D1.2 M4 महाभागे; V1 महाबाहो. V1 D1.2 M4 हि(M4 मे) त्वया (for भवता). —(l. 8) Ś1 D6 शोकं सोढुम् (by transp.) V1 D1.2 शोकसंतापविह्वलः; M4 शोकसंतप्तमानसः (for the post. half). —(l. 9) B1.4 M4 परिष्वज्य (for °रभ्य). —(l. 10) Ś1 Ñ B3 D4-7 ततो (for तथा). D4.5.7 वचनम् (for राघवम्). V1 D1.2 M4 सीतायाः प्रमुखे राममुवाचाभि(V1 °ति)प्रसादयन्. —Ñ1 om. l. 11-14. —(l. 11) D2 अनुज्ञाताश्च. —(l. 12) Ś1 D6 वनं (for सह). —(l. 13) Ś1 D6 जीवितं; B4 D2 जीवितुं (for जीवन्तं). —(l. 14) Ś1 D6 क्षमस्व (for नयस्व).]

—Thereafter Ñ1 cont.; D4.5.7 cont. after 718* :

717* यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वनं मृगगणाकुलम् ।
अहमप्यनुयास्यामि त्वामग्रेऽद्य धनुर्धरः ।
मद्द्वितीयो ह्यरण्यानि बहूनि विचरिष्यसि ।
पक्षिभिर्मृगयूथैश्च संघुष्टानि सहस्रशः ।
न राज्यमतुलं वीर नामरत्वं त्वया विना ।
ऐश्वर्यं नापि लोकेषु कामयेयं कथंचन ।
स लक्ष्मणमुवाचेदं दयावान्नियमस्थितः ।
प्रियः प्राणसमः पोष्यो भ्राता चासि सखा च मे ।
वनं त्वया न गन्तव्यं मया सह परंतप ।
वोढव्यो भवता भारः कश्चिदेव समुद्यतः ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं लक्ष्मणः परमात्मवान् ।
बाष्पपर्याकुलमुखः शोकसंतापविह्वलः ।
स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य रघुनन्दनः ।
सीतायाश्च महाप्राज्ञस्ततो वचनमब्रवीत् ।
न मेऽर्थं चापि लोकानां कामये न त्वया विना ।
अनुज्ञातोऽस्मि भवता पूर्वमेव नरर्षभ ।
सहायार्थं वने दुर्गे शुश्रूषार्थं परंतप ।
किमर्थं प्रतिषेधोऽयं क्रियमाणे समुद्यमे ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं यदर्थं प्रतिषेधसि ।

[(l. 2) Ñ1 अद्य (for अपि). —(l. 3) D5 वने त्वं (for बहूनि). Ñ1 प्रचरिष्यसि. —(l. 4) Ñ1 संवुष्टं च (for संघुष्टानि). —(l. 5) Ñ1 न मेद्य सकलं वीर न मे रत्न त्वया विना. —(l. 6) Ñ1 वापि लोकानां; D5 चापि लोकानां (for नापि लोकेषु). —(l. 7) Ñ1 विनये स्थितं; D5 नियते स्थितः. —(l. 8) Ñ1 प्राणहितः (for °समः). Ñ1 प्रेष्यो; D5 शिष्यो (for पोष्यो). Ñ1 मम; D5 [अ]सि मे (for च मे). —(l. 9) Ñ1 स* (for सह). —(l. 10) Ñ1 कच्चिदेवं. —(l. 13) Ñ1 विपीड्य; D4 निष्पीड्य (for निपीड्य). —(l. 14) Ñ1 राघवम् (for वचनम्). —D4.5.7 om. l. 15. —(l. 16) D5 अनुज्ञानोसि (sic). —(l. 17) Ñ1 सहायार्थं वनं दुर्गं शुश्रूषार्थं परं नय. —(l. 18) Ñ1 प्रतिषेधो मे; D5 °ध्योऽहं (for °धोऽयं). D5 यं प्रमाण- (for क्रियमाणे).]

—Before 1, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. ; D4.5.7 ins. l. 1-4 only :

718* एवं श्रुत्वा तु संवादं लक्ष्मणः पूर्वमागतः ।
बाष्पपर्याकुलमुखः शोकं सोढुमशक्नुवन् ।
स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य रघुनन्दनः ।
सीतामुवाचातियशा राघवं च महाव्रतम् ।
यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वनं मृगगजायुतम् ।
अहं त्वानुगमिष्यामि वनमग्रे धनुर्धरः ।
मया समेतोऽरण्यानि बहूनि विचरिष्यसि ।
पक्षिभिर्मृगयूथैश्च संघुष्टानि समन्ततः ।
न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं वृणे ।
ऐश्वर्यं वापि लोकानां कामये न त्वया विना ।
एवं ब्रुवाणः सौमित्रिर्वनवासाय निश्चितः ।
रामेण बहुभिः सान्त्वैर्निषिद्धः पुनरब्रवीत् ।
अनुज्ञातश्च भवता पूर्वमेव यदस्म्यहम् ।
किमिदानीं पुनरिदं क्रियते मे निवारणम् ।
यदर्थं प्रतिषेधो मे क्रियते गन्तुमिच्छतः ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं संशयो हि ममानघ ।

[(l. 1) Dg1 (before corr. as above) सत्वा (sic) (for श्रुत्वा). Dg1 Dt1 T1.3 G1 M3 स (for तु). —(l. 2) Dg1 (after corr. m. as above) M3 Cmp शोकं वोढुम्; D4.5.7

G. 2. 31. 9
B. 2. 31. 11
L. 2. 34. 9

मयाद्य सह सौमित्रे त्वयि गच्छति तद्वनम् ।
को भरिष्यति कौसल्यां सुमित्रां वा यशस्विनीम् ॥ २
अभिवर्षति कामैर्यः पर्जन्यः पृथिवीमिव ।
स कामपाशपर्यस्तो महातेजा महीपतिः ॥ ३
सा हि राज्यमिदं प्राप्य नृपस्याश्वपतेः सुता ।
दुःखितानां सपत्नीनां न करिष्यति शोभनम् ॥ ४

सोढुं शोकम् (by transp.); Cm as above (for शोकं सोढुम्). —(l. 3) Dg1 निपीडं; Dt1 M3 निष्पीड्य (for निपीड्य.) —(l. 4) Dt1 Dd1 Ct [अ]तियशां; M3 [अ]तिशया (metathesis); Ck [अ]तिशयां; Cg as above (for °यशा). D4.5.7 सीताचाश्व महाप्राज्ञस्ततो वचनमब्रवीत्. —(l. 5) M3 गता (for कृता). Dg1 T1 M3 गजमृगायुतं (by transp.); Dd1 Dm1 M1 मृगगजैर्युतं; G1 M2 °गगायुतं; G2 मुनिनिषेवितं (for मृगगजायुतम्). —(l. 6) Dg1 वनमध्ये; Cg as above (for °ध्ये). —(l. 7) Dt1 Dd1 Dm1 रम्याणि; Cg as above (for बहूनि). —(l. 8) M2 मृगसंघैश्च; M3 °यूथानां; B(ed.) भृंग° (for मृगयूथैश्च). Dg1 संजुष्टानि. —(l. 9) T1 damaged for the prior half. T3 -लोकाश्रमणं; G1 -लोकक्रमणं. —(l. 10) Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 च (for वा). —(l. 13) Dt1 Dd1 Dm1 अनुजानीहि(Dt1 °तस्तु); Cv.g as above (for °तश्च). G3 भवतो (sic). —(l. 14) Dt1 Dd1 Dm1 अपि (for इदं). —(l. 15) Dg1 प्रतिषिद्धो (sic) (for प्रतिषेधो). M3 इच्छथः. —(l. 16) Dg1 [ऽ]यं (for हि).]

—Thereafter D4.5.7 cont. 717*.

1 ^{a}) Ś1 D6 इति ब्रुवंतं तं रामः; Ñ2 V1 B D1.2 M4 तम (D2 °दा)ब्रवीत्ततो रामः. —^{b}) Ś1 D6 ततो; Ñ2 V1 B D1.2 M4 स्थितं (for रामो). Ś1 Ñ1 D6 अब्रवीत्; M2 °जः (for अग्रतः). —^{c}) Dg1 Dt1 धीरं (for वीरं). Ś1 Ñ2 B D1.2.6 M4 प्रह्वा(Ś1 D1.2.6 प्रह्वं; B2 [also] भक्तं; B3 [also] श्रद्धा) नतेन शिरसा; Ñ1 D4.5.7 एवं(Ñ1 एकं; D5 महा) वीरं स्थितं प्रह्वं; V1 प्रसन्न तेन शिरसा (sic). —^{d}) Ś1 Ñ B D4.6.7 वेपमानं(B1 °नः) (for याचमानं). —After 1, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

719* स्निग्धो धर्मरतो वीरः सततं सत्पथे स्थितः ।
प्रियः प्राणसमो वश्यो भ्राता चापि सखा च मे ।

[(l. 1) G1 धर्मवतो (for °रतो). —(l. 2) M2 प्रियं(sic). Dt1 विधेयश्च; T3 G2 M1.2 भ्राता चासि; G1 भ्रातापि च (by transp.) (for भ्राता चापि). T2 मतं (for सखा).]

2 ^{a}) Ñ1 D4.5.7 तु; M3 [अ]त्र (for [अ]द्य). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 गते त्वयि मया सार्धं. —^{b}) Ś1 Ñ2 B3 D6 य(Ś1 त)थाभिरु(Ś1 D6 °था तेप्यु; L[ed.] °था तेप्यु) चितं प्रियं; Ñ1 D4.5.7 गच्छतस्ते महावनं; V1 B1.2.4 D1.2 M4 इतो लक्ष्मण काननं. —^{c}) D5 किं (for को). Ś1 करिष्यति (sic); Ñ2 V1 B (B2 after corr. m. as in text) D1.2.5 भविष्यति; Ck.t भजिष्यति; Ctp as in text (for भरि°). G2 कोभिरिष्यति (sic). D1 कौशिल्यां. —^{d}) Ś1 Ñ B D4–7 G1.2 M1.2 च (for वा). Ñ1 यशस्विनीं; V1 D1.2 M4 तपस्विनीं; G2 M1 सुदुःखितां (for यशस्विनीम्). —After 2, M1 reads for the first time l. 2 of 725*, repeating it in its proper place.

3 ^{a}) G1 (after corr. as in text) काकुत्स्थ; G3 कैकेयीं (for कामैर्यः). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4.6.7 M4 मातरौ (Ñ1 D4.7 °रं) नौ(Ñ2 मे; B2 D1.4.7 नो; B4 M4 ते) नराधिपः; D5 मातरौ नौ नरोत्तम. —^{cd}) G1 -वश- (for -पाश-). Ś1 Ñ B D4–7 स कामवशमापन्नो महाराजः पितावयोः(D4.5.7 °ता मम). —For 3^{cd}, V1 D1.2 M4 subst.; Ś1 Ñ2 B D6 ins. after 3^{ab} :

720* स कामवशगो व्यक्तं न द्रक्ष्यति यथा पुरा ।

[V1 कामे वशगो. V1 D1 नित्यं (for व्यक्तं). V1 द्रक्षिति(sic). M4 पुर (for पुरा).]

—V1 D1.2 M4 cont.; B2 cont. l. 2 only after l. 3 of 724* :

721* कौसल्यां वा सुमित्रां वा कैकेयीप्रियकाम्यया ।
अपि राजा वियोगार्तः प्राणान्जह्यात्कथंचन ।

[(l. 1) D1 कौशिल्यां. M4 कैक्यी-. —(l. 2) B2 D1.2 M4 वा मद् (for राजा). M4 वियोगार्ता (sic). B2 D1.2 कदाचन.]

—After 3, Ś1 Ñ B D4–7 ins. :

722* भरते राज्यमासज्य कैकेय्या वशमागतः ।

[B1.3.4 आसाद्य; D5 आदिसेत् (for आसज्य).]

4 ^{a}) M1 (after corr. *sec. m.* as in text) स (for सा). —For 4, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

723* राज्यैश्वर्यमदान्धा हि कदाचिदपि कैकयी ।
असाधु प्रतिपद्येत सपत्नीनामचेतना ।

[(l. 1) V1 राष्ट्रैश्वर्य-. B1 -मदांधा च; B2 -मदाच्चापि; B4 -मदांधापि; D1.2 M4 -मदांधा वा; D4.7 -मदांधा सा; D5 -मदांधो वा (for -मदान्धा हि). M4 इह (for अपि). V1 कैकेयी; B1 केकयी. —(l. 2) V1 आसाष्ट (sic) (for असाधु). D1.2 प्रतिपाद्येत. D7 सपत्नीनाम्.]

—Then all cont. :

724* ते मातराविहस्थेन समाश्वास्य विशेषतः ।
परिपाल्ये च सौमित्रे यावदागमनं मम ।
यथैवाहं तथैव त्वं तयोरिह भविष्यसि ।
बन्धुरार्तायनं चैव दुःखेभ्यश्चैव रक्षिता ।

[☞ In B4 the portion from विहस्थेन in l. 1 up to the end of Sarga 46 is written in 22 Sodhapatras. —(l. 1) D1.2 द्वे (for ते). D6 [इ]ह स्थाने. M4 तौ मातराविहासित्वा (sic) (for the prior half). Ñ1 V1 B1.2 D4.7

एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः श्लक्ष्णया गिरा ।
प्रत्युवाच तदा रामं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ ५
तवैव तेजसा वीर भरतः पूजयिष्यति ।
कौसल्यां च सुमित्रां च प्रयतो नात्र संशयः ॥ ६

कौसल्या बिभृयादार्या सहस्रमपि मद्विधान् ।
यस्याः सहस्रं ग्रामाणां संप्राप्तमुपजीवनम् ॥ ७
धनुरादाय सशरं खनित्रपिटकाधरः ।
अग्रतस्ते गमिष्यामि पन्थानमनुदर्शयन् ॥ ८

G. 2. 31. 19
B. 2. 31. 25
L. 2. 34. 19

समाश्वास्ये; D1.2 त्वया गोप्ये; M4 त्वयाश्वास्ये. D5 [इ]व नोपतः (for विशेषतः). —(l. 2) B3 परिपाल्य. D4.7 आगमनान् (for °नं). —(l. 3) D5 च (for the first [ए]व). Ñ2 यथैव; B3.4 °वा (sic) (for तथैव). —After l. 3, B2 cont. l. 2 of 721*. —(l. 4) Ñ2 बंधुवर्गा नयं; B1 बंधुगप्यायनं; B3 बंधुरुर्नायनं; D5 बंधुगात्तां यद्यं (sic). Ś1 D1.2.6 दुःखेभ्यश्चापि; B1 दुःखस्य परि-; B4 नदुःखेभ्यश्च. V1 बंधुवार्तेनं चैव दुःखेन श्रीश्च रक्षिता (sic).]

—After 4, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.:

725* **न स्मरिष्यति कौसल्यां सुमित्रां च सुदुःखिताम् ।**
भरतो राज्यमासाद्य कैकेय्यां पर्यवस्थितः ।
तामार्यां स्वयमेवेह राजानुग्रहणेन वा ।
सौमित्रे भर कौसल्यामुक्तमर्थमिमं चर ।
एवं मयि च ते भक्तिर्भविष्यति सुदर्शिता ।
धर्मज्ञगुरुपूजायां धर्मश्चाप्यतुलो महान् ।
एवं कुरुष्व सौमित्रे मत्कृते रघुनन्दन ।
अस्माभिर्विप्रहीणाया मातुर्नो न भवेत्सुखम् ।

[(l. 1) B(ed.)भरिष्यति; Ct as above (for स्मरिष्यति). Dg1 Dd1 वा (for च). —M1 reads for the first time l. 2 after 2, repeating it here. —(l. 3) M3 आर्य. —(l. 4) Dt1 भरत (hypm.); M3 lacuna (for भर). Dt1 अनुं; G3 इदं (for इमं). —(l. 5) T1.2 G3 M3 Cg मम; Ck.t as above (for मयि). Dg1 (after corr.) चेतर्भक्तिर्हि (for च ते भक्तिर्). —(l. 8) M3 विप्रयुक्ताया; Ck.t as above (for विप्रहीणाया). G3 मे (for नो). T1 damaged for वेत्सु; T3 भवेत्सुखं (for भवेत्सुखम्).]

5 *c*) T3 G2 M1 **ततो** (for तदा). —For 5, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst.:

726* **इति रामवचः श्रुत्वा लक्ष्मणः श्रीमतां वरः ।**
कृताञ्जलिरिदं भूयो रामं वचनमब्रवीत् ।

[(l. 1) B4 श्रीमतोत्तमः (for श्रीमतां वरः).]

6 Ś1 Ñ V1 B1-3 D1.2.4-7 M4 transp. 6 (including star passage) and 7. —*a*) G3 **तथैव**; M2 तव धे (for **तवैव**). Ś1 Ñ B1.2 D6 **त्वदपेक्षश्च**(Ñ1 °व [sic]) **भरतः**; V1 **त्वदपेक्षी च भरतः**; B3 **तदपेक्षश्च भरतः**; B4 **तवपेक्षश्च भरतः**; D1.2 **त्वदपेक्षैव भरतः**; D4.5.7 M4 **तदवे**(D5 **त्वदपे**; M4 **तदपे**)**क्षयैव भरतः** (hypm.). —*b*) M2 पूज्यायिष्यति (sic). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 **पूजयित्वा**(B4 °त्वा)**त्यसंशयं**. —*c*) D1 **कौशिल्यां**. —*d*) Dt1 [अ]त्रि (for [अ]त्र). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 **परमं यत्नमास्थितः**. —After 6, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 ins.:

727* **नय मामनपेक्षस्त्वं वनवासकृतोद्यमम् ।**
शिष्यः प्रेष्यः सहायश्च भविष्यामि वने तव ।;

[(l. 1) Ñ1 नूनं (for नय). B3 अनपेक्ष्यं; D1.2.4.5.7 अनवेक्ष्य. —(l. 2) V1 D1.2 M4 भविष्येहं.]

While Dt1 Dd1 Dm1 G1.2 M1 K(ed. [within brackets]) Ck.t ins.:

728* **यदि दुष्टो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् ।**
प्राप्य दुर्मनसा वीर गर्वेण च विशेषतः ।
तमहं दुर्मतिं क्रूरं वधिष्यामि न संशयः ।
तत्पक्षानपि तान्सर्वांस्त्रैलोक्यमपि किं नु सा ।

[(l. 1) Dt1 Ct दुःस्थो; G1 तुष्टो (sic) (for दुष्टो). —(l. 2) G1 वापि; G2 वीग (for वीर). —(l. 3) G1 वीरं (for क्रूरं). —(l. 4) K(ed.) पक्ष्यान्. Dt1 तु; G1 च (for नु).]

7 Ś1 Ñ V1 B1-3 D1.2.4-7 M4 transp. 6 (including star passage) and 7. —*a*) G1.3 **बिभ्रि**(G3 °भ्र)**याद्** (sic). M3 **आर्य**. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 **मद्विधानां सहस्राणि**(D2 °णां). —*b*) Dt1 Dd1 Dm1 **मद्विधानपि** (by transp.). Ś1 Ñ V1 B1-3 D1.2.4-7 **कौसल्या बिभृयाद्वि**(Ñ1 °भ्र)**भो**; B4 **कौसल्या विषयाद्विभोः** (sic); M4 **कौसल्यां बिभृयुर्विभो**. —*c*) V1 **यस्याः सहस्र**-; D1.2 **यस्यातिसृष्टं** (for **यस्याः सहस्रं**). —*d*) Ś1 Ñ V1 B D4-7 M4 **निसृष्टम्**; D1.2 **सहस्रम्** (for **संप्राप्तम्**). Ñ Dt1 Dd1 Dm1 G2.3 M3 Cm.k.t **उप**(Dd1 °ऽ)**जीविनां**(Ñ G2 °न); Cm*p* as above (for °**जीवनम्**). —After 7, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.:

729* **तदात्मभरणे चैव मम मातुस्तथैव च ।**
पर्याप्ता मद्विधानां च भरणाय यशस्विनी ।
कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते ।
कृतार्थोऽहं भविष्यामि तव चार्थः प्रकल्पते ।

[(l. 1) G1 [ए]वं (for [ए]व). Dg1 T1 [आ]त्मभरणेनैव; M1 [आ]त्मभवने चैव. —(l. 2) T1 damaged for च. Dg1 नयस्विनी; Dt1 Dd1 Dm1 मनस्विनी. —(l. 4) T1 G3 M3 Ct प्रकल्पने; Ck प्रकल्पितः; Cm.g as above (for प्रकल्पते). T3 erroneously reads 10*d* for the post. half and then 11*ab*, repeating them in their proper place.]

8 *a*) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G M1-3 **सगुणं** (for **सशरं**). —For 8*ab*, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst.:

730* **खनित्रपिटके गृह्य खड्गबाणधनुर्धरः ।**

[V1 D4.7 -त्री(D7 त्रि)ठके; B2 (gloss) पेटारि (for -पिटके).]

G. 2. 31. 20 B. 2. 31. 26 L. 2. 34. 20

आहरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि च ।
वन्यानि यानि चान्यानि स्वाहाराणि तपस्विनाम् ॥ ९
भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते ।
अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ॥ १०
रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच तम् ।
व्रजापृच्छस्व सौमित्रे सर्वमेव सुहृज्जनम् ॥ ११
ये च राज्ञो ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयम् ।
जनकस्य महायज्ञे धनुषी रौद्रदर्शने ॥ १२
अभेद्यकवचे दिव्ये तूणी चाक्षयसायकौ ।
आदित्यविमलौ चोभौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ ॥ १३
सत्कृत्य निहितं सर्वमेतदाचार्यसद्मनि ।
स त्वमायुधमादाय क्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण ॥ १४

Ś1 D4.6.7 M4 खड्गपाणिर्; V1 D1.2 बाणखड्ग- (by transp.) (for खड्गबाण-). V1 -धनुर्धरं (sic); D4.7 -वनेचर: (for -धनुर्धर:).]

—[c]) D2 अनतनस् (sic) (for अग्रतस्). B4 D4.5.7 भविष्यामि (for गमि°). —[d]) T2 moth-eaten for प in पन्थानम्. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 परि(D2 अनु; D4.5.7 उप)शोधयन्; Dt1 तत्र द° (for अनुदर्शयन्).

9 [c]) Dt1 च तथान्यानि; T2 चानि यान्यानि (sic). —[d]) Dt1 Ct स्वाहार्हाणि; Cg.tp as in text (for °राणि). —For 9, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

731* वन्यानि चाहरिष्यामि पुष्पमूलफलानि ते ।
शय्योपकरणार्थं च द्रुमपर्णतृणानि च ।

[(l. 1) D7 मूलपुष्प- (by transp.). Ñ2 B D4.5.7 च (for ते). —B4 reads l. 2 after 17[ab]. —(l. 2) V1 D1.2.4.5.7 M4 -[उ]पकरणार्थाय(M4 °र्थानि). D4 मृदु-; M4 पुष्प- (for द्रुम-). Ñ2 B2–4 ते (for च). D2 त्रि(तृ)णानि विविधानि च (for the post. half).]

—Thereafter D2 cont. 733*.

10 D2 om. 10. —[a]) Ś1 Ñ1 B1 D1.5.6 M4 त्वमार्य; Ñ2 B2.3 त्वं मया; V1 त्वयार्य; B4 तत्त्वया (for भवांस्तु). B4 वैदेही. D4.7 प्रसादप्रद वैदेह्या. —[b]) M2 रंस्यसे (sic). Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.4–7 M4 वनवासेभि(B1 °वि)रंस्यसे(D5 °ते); B4 मम वासोपि रंस्यते (sic); M3 रंस्यसे गिरिसानुषु. —T3 repeats 10[d] here (cf. v.l. 7). —For 10[cd], Ś1 Ñ V1 B D1.4–7 M4 subst.:

732* रक्षतस्त्वां गमिष्यन्ति रात्रयो मम जाग्रतः ।

[D4.5.7 मम सर्वा (for रक्षतस्त्वां). Ñ1 D4.5.7 वीर (for मम). Ś1 Ñ1 D4–7 transp. रात्रयो and जाग्रतः.]

—Thereafter Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 cont.; D2 cont. 731*:

733* आर्य शिष्योऽस्मि दासोऽस्मि भक्तोऽस्म्यनुगतस्तथा ।
तवाहं सर्वदा साधो प्रसीद नय मामपि ।

[(l. 1) V1 om. (hapl.) दासोस्मि. Ñ2 B3.4 [अ]नुगतः सदा; V1 D1 M4 [अ]नपगोस्मि ते; D2 [अ]नुगतोस्मि ते. —(l. 2) Ñ2 B1.4 [अ]हं सर्वथा; V1 D1.2 M4 [अ]स्म्यनुचरः (for [अ]हं सर्वदा).

11 T3 repeats 11[ab] here (cf. v.l. 7). —[ab]) T2 moth-eaten for स्त्व in रामस्त्वनेन. D4.7 तेनैव; D5 T3 तु तेन (for त्वनेन). D4.5.7 हृ (for तम्). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 वाक्येनानेन तु(D2 M4 सु) प्रीतो रामो लक्ष्मणमब्रवीत्. —[c]) Ś1 Ñ B D6 आगच्छ व्रज; V1 D1.2 एहि त्वं गच्छ; Dm1 (after corr. as in text) T1.2 G1.3 प्रजाः पृच्छस्व; D4.5.7 M4 व्रजेहि गच्छ; G2 °च्छ च; Cm.k.t as in text (for व्रजापृच्छस्व). —[d]) Ś1 Ñ2 B1–3 D6 आपृच्छ(Ś1 °च्छय)स्व; Ñ1 आपृच्छ च (all with hiatus); V1 (marg. also) D1.2 समापृच्छय(V1 [before corr.] °च्छ्य); B4 (with hiatus) आपृच्छय च; D4.5.7 M4 त्वमापृच्छय (D5 °च्छ). Ś1 सुहृज्जनान्.

12 [a]) D4.7 अपि; D5 ये तु (for ये च). Ś1 Ñ B(B3 before corr. as in text) Dg1 (after corr. as in text) D4–7 T3 G1 M3.4 राज्ञे (for राज्ञो). —[b]) V1 वरुणश्च (hypm.). D4 वरुणस्त्वयं. —[c]) M3 महाराज्ञो; Cr.m.g.k.t as in text (for °यज्ञे). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 धनुषी ते (V1 D1.2 द्वे) गृहाण त्वं. —[d]) Dm1 (after corr. as in text) रौद्रदर्शिने. Ś1 Ñ2 B D6 M4 अक्षया(D6 °य्या) निषुधींश्च तान्(M4 °स्तथा); Ñ1 अक्षयादिषुधी च ते; V1 D1.2.4.7 अक्षय्याविषुधी तथा(D1.4.7 च तौ); D5 अक्षययौ च महेषुधी.

13 [a]) Dt1 T1 अभेद्ये. —[b]) Dt1 Dm1 [अ]क्षय्य-. —[c]) Dt1 आदित्यविमलाभौ द्वौ. —For 13, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

734* अभेद्ये च तनुत्राणे गृहाण लघुनी शुभे ।
खड्गौ च विमलाकाशवर्चसौ कनकत्सरू ।

[(l. 1) D1 अभिद्ये. V1 आनय स्वतनुत्राणे; D4.5.7 अभेद्यं कवचं दिव्यं (for the prior half). B3 (also [with hiatus]) उभे (for शुभे). M4 त्वं महाप्रभे (for लघुनी शुभे). Ñ1 D4.7 निशिताश्चाक्षयाः शराः(Ñ1 शुभाः); D5 निशितानक्षयान्शरान् (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D6 -सदृशौ; B4 -वल्कलौ (for -वर्चसौ). Ś1 D6 विमलच्छरू; Ñ2 B (B2 marg. as above) विमलत्सरू; D1 °कप्रभौ (for कनक°). D4.7 खड्गश्च विमलाकाशवर्चसा कनकप्रभः.]

14 [c]) Dg1 Dt1 T1 सर्वम् (for स त्वम्). —For 14, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

735* यच्चाचार्यगृहे दिव्यं धनुस्तिष्ठति मेऽर्चितम् ।
तदानयस्व गत्वा त्वं त्वरावानिह लक्ष्मण ।

स सुहृज्जनमामन्त्र्य वनवासाय निश्चितः ।
इक्ष्वाकुगुरुमामन्त्र्य जग्राहायुधमुत्तमम् ॥ १५
तद्दिव्यं राजशार्दूलः सत्कृतं माल्यभूषितम् ।
रामाय दर्शयामास सौमित्रिः सर्वमायुधम् ॥ १६
तमुवाचात्मवान्रामः प्रीत्या लक्ष्मणमागतम् ।
काले त्वमागतः सौम्य काङ्क्षिते मम लक्ष्मण ॥ १७
अहं प्रदातुमिच्छामि यदिदं मामकं धनम् ।
ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वया सह परंतप ॥ १८
वसन्तीह दृढं भक्त्या गुरुषु द्विजसत्तमाः ।
तेषामपि च मे भूयः सर्वेषां चोपजीविनाम् ॥ १९
वसिष्ठपुत्रं तु सुयज्ञमार्यं
त्वमानयाशु प्रवरं द्विजानाम् ।
अभिप्रयास्यामि वनं समस्ता-
नभ्यर्च्य शिष्टानपरान्द्विजातीन् ॥ २० G. 2. 31. 32 B. 2. 31. 37 L. 2. 34. 32

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

[(l. 1) Ś1 D6 यत्र (for यत्र). Ñ1 om. (hapl.) second चा. Ñ2 B3 वाचार्य-; B1 चार्यं तु; B4 च चाप-; D1 चार्यस्य (for चाचार्य-). Ś1 Ñ1 D4-7 M4 नित्यं (for दिव्यं). Ñ1 नेमित्तं; B3.4 मे स्थितं; D2 नैर्वेयं (sic). —(l. 2) Ś1 D6 [आ]नयाथ; D4.7 [आ]नय च. Ñ1 D5 गत्वा च; Ñ2 गच्छाहं (sic). D5 त्वरतो मे (m.) हि (for त्वरावानिह).]

15 [c]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1 M2 (*int. lin.* also) Cr आगम्य (for आमन्त्र्य). —For 15, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst.:

736* इत्युक्तो लक्ष्मणः शीघ्रं स्वमापृच्छ्य सुहृज्जनम् ।
आचार्यकुलमागम्य ते जग्राहायुधोत्तमे ।

[(l. 1) B1 reads इत्युक्तो लक्ष्मणः in marg. V1 B1.4 D1.2 M4 समापृच्छ्य (D2 °ह्ना); D5 आपृच्छ; D6.7 स्वमापृच्छ. —(l. 2) Ñ1 D4.5.7 M4 आचार्यगृहम्; D2 आचार्यकुलम् (metathesis). V1 B3 आगत्य; B2 आसाद्य (for आगम्य).]

16 [a]) Dg1 T2 M3 राजशार्दूल; Dd1 Dm1 G1.2 M1.2 रघुशार्दूलः (G1.2 °ल); Ct as in text (for राजशार्दूलः). —For 16, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst.:

737* ते समादाय धनुषी सखड्गेषुनिबन्धने ।
दर्शयामास रामाय निबबन्ध च यत्नवान् ।

[(l. 1) Ś1 Ñ2 B2-4 D6 M4 (all with hiatus) स ते आदाय (for ते समादाय). Ś1 D6 सखड्गे शुचिबंधने; Ñ2 B3 खड्गेषुधिनतुच्छदान् (sic); V1 सखड्गे धनुर्बंधने; B2 सखड्गेषुधिश्वरे (m. also °बंधने) (sic); D2 सुखड्गेषुनिबंधन (for the post. half). Ñ1 D4.5.7 ते दिव्ये नरशार्दूल (Ñ1 D4 °लः) सत्कृते देव (D5 दिव्य) भूषणे (Ñ1 निर्मिते विश्वकर्मणा). —(l. 2) Ś1 D6 निबंबंध; Ñ2 निरबंध (sic); V1 निबंधं (subm.) (for निबबन्ध). Ñ1 D1.4.5.7 धनुषी लक्ष्मणस्ता D4 °*)दा (for the post. half).]

17 [a]) Dd1 तमु*च. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 [आ] गतं (for [आ]त्मवान्). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 लक्ष्मणं प्रियदर्शनं (Ñ1 D4.5.7 °कारिणं; V1 D1.2 °वादिनं; M4 °कारकं). —After 17[ab], B4 ins. l. 2 of 731*. —[c]) V1 D1.2 M4 कालेस्य (D1 °स्त्य) भ्यागतः (for काले त्वमागतः). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 शीघ्रं (for सौम्य). —[d]) Ñ1 D4.5.7 कांक्ष (Ñ1 °क्षि) तो.

18 [a]) Ñ1 D4.5.7 हि दातुम् (for प्र°). —[c]) Ñ1 D4.5.7 यशस्विभ्यस् (for तप°). —For 18, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.; Ñ1 D4.5.7 ins. l. 2 only after 18:

738* दातुमिच्छामि विप्रेभ्यो धनरत्नार्थसंचयम् ।
बहु भूत्यानलधनांस्तस्मादानय तान्द्विजान् ।

[(l. 1) D6 विप्राय. V1 D1.2 धर्मार्थं धन- (for धनरत्नार्थ-). Ñ2 B3 D1.2 M4 -संचयान्. B4 धनरत्नान्यसंशयं (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D4-7 मे (for तान्). M4 नानानय (by transp.). V1 D1 तानानय द्विजोत्तमान् (for the post. half). D2 बहु भृत्यैश्चाल्पधनैस्तानानीय द्विजोत्तमान्.]

19 [ab]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 ये चास्मत्सुहृदो (V1 D1.2 °न्ये सुहृदो; B1 °स्मान् सदा) भक्त्या निवसंतीह लक्ष्मण. —[c]) Ś1 Ñ B D6 चापि (for अपि). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 प्र (D2 च) दास्यामि; D4.7 च देयं मे; D5 च मे देयं (for च मे भूयः). —[d]) Ś1 Ñ2 B2.4 D6 M4 उपजीवनं; Ñ1 B3 उपजीविनं; V1 B1 D1.4.5.7 उपजीविनां; D2 उपजीवनां.

20 [ab]) Ś1 Ñ B1.3.4 D4-7 (D5 m.) T3 च; Ck as in text (for तु). Ś1 Ñ B D5.6 तम् (for त्वम्). V1 D1.2 M4 सुयज्ञमार्यं त्व (V1 °र्यं त्व; D2 °चार्य) मिहानयाशु स्वाध्यायशीलं व्रतशौचयुक्तं (M4 °सि) द्धं. —[cd]) Dt1 अपि (for अभि-). M3 समस्तम्. T2 G3 अभ्यर्च (sic). Dg1 द्विजांस्तान् (for °जातीन्). Ś1 Ñ B D6 प्रियं सखायं मम वीर्यवंतं तं तर्पयिष्ये प्रथमं प्रदानैः; V1 D1.2 M4 प्रियं (D1 नूनं) सखायं मम विप्रवर्यं (D2 °पत्नं) तं तर्पयिष्ये विविधैः प्रदानैः; D4.5.7 तमर्च्य रत्नैः प्रथमं महार्हैः सुतर्पयिष्यास्य (D5 ततोर्चयिष्यामि) परान्द्विजातीन्.

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 D4.6.7 लक्ष्मणसंदेशो; Ñ B2-4 लक्ष्मणगमनाभ्यनुज्ञा; V1 D1.2 रामवाक्यं; B1 लक्ष्मणाभ्यनुज्ञा; D5 लक्ष्मणादेशो. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 D6 om. Ś1 D2 34; Ñ2 B1.2.4 30; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 31; D1 87; D4.7 35; D5 39; M4 32. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2.3 श्रीरामचन्द्राय नमः; G M1.2 श्रीरामाय नमः.

२९

G. 2. 32. 1
B. 2. 32. 1
L. 2. 35. 1

ततः शासनमाज्ञाय भ्रातुः शुभतरं प्रियम् ।
गत्वा स प्रविवेशाशु सुयज्ञस्य निवेशनम् ॥ १
तं विप्रमभ्यगारस्थं वन्दित्वा लक्ष्मणोऽब्रवीत् ।
सखेऽभ्यागच्छ पश्य त्वं वेश्म दुष्करकारिणः ॥ २
ततः संध्यामुपास्याशु गत्वा सौमित्रिणा सह ।
जुष्टं तत्प्राविशल्लक्ष्म्या रम्यं रामनिवेशनम् ॥ ३
तमागतं वेदविदं प्राञ्जलिः सीतया सह ।
सुयज्ञमभिचक्राम राघवोऽग्निमिवार्चितम् ॥ ४
जातरूपमयैर्मुख्यैरङ्गदैः कुण्डलैः शुभैः ।
सहेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैरपि ॥ ५
अन्यैश्च रत्नैर्बहुभिः काकुत्स्थः प्रत्यपूजयत् ।
सुयज्ञं स तदोवाच रामः सीताप्रचोदितः ॥ ६

29

☞ This Sarga is missing in D3 (cf. v.l. 2. 12. 12). Dm1 begins with ॐ.

1 T1 damaged from तु: in ^{b} up to स्थं in 2^{a}. —^{b}) Dg1 T2 G3 M2.3 **भ्रातु: शुभकरं प्रियं**; Dt1 Dd1 Dm1 **भ्रातु:** (Dm1 °**तृ**) **प्रियकरं हितं**; G2 M1 **भ्रातु: प्रियतरं शुभं**; Cg as in text. —^{c}) T3 **नत्वा**. M2 **तु** (for **स**). —For 1, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

739* **भ्रातु: शासनमाज्ञाय लक्ष्मणस्त्वरित: स्वयम् ।**
सुयज्ञगृहमागम्य प्रविश्य च विनीतवत् ।

[(l. 1) V1 D1.2.4.5.7 M4 भृशं (for स्वयम्). —(l. 2) Ñ2 स्वयज-; V1 स्वयं च (for सुयज-). V1 D1.2 आसाद्य; B1.4 D6 आगत्य (for आगम्य). V1 D1.2 प्रविवेश (for प्रविश्य च).]

2 T1 damaged up to स्थं in 2^{a} (cf. v.l. 1). D1 om. 2^{ab}. —^{a}) Dt1 **ते**. Dg1 (after corr. marg.; before corr. **अग्निगार्हस्थं**) Ck **अभ्यागारस्थं**; G1 **अभ्यदारस्थं**; Cm.g as in text (for **अभ्य**°). Ś1 Ñ B D2.4.6.7 M4 **अभ्या**(D6 M4 °**भ्य**)**गारस्थमभ्येत्य**; V1 D5 **अभ्यागारं त**(D5 **स**)**मभ्येत्य**; L(ed.) **अभ्यागारमभ्येत्य** (subm.) —^{b}) Ś1 Ñ1 V1 B D2.4–7 M4 **सुयज्ञं**; Ñ2 **स्वयज्ञं** (for **वन्दित्वा**). —^{c}) T2.3 G2.3 M1 **हि** (for **ऽभि-**). M3 (after corr. *sec. m.* as in text) **सख्येभ्यो गच्छ**. Ś1 Ñ B D6 **हे सु**(Ñ2 **स्व**)**यज्ञ द्विजश्रेष्ठ**; V1 D1.2 M4 **सुयज्ञे**(V1 °**ज्ञ**; M4 °**ज्ञैर्**) **हि द्विजश्रेष्ठ**; D4.5.7 **एह्यागच्छ सखे पश्य**. —^{d}) Ś1 Ñ B D1.2.6 M4 **सखा ते** (D1.2 M4 **त्वां**) **द्रष्टुमिच्छति**; V1 **भ्राता त्वां द्रष्टुमिच्छति**; D4.7 **वेश्म दुष्कृतकर्मण:**. —After 2, Ñ1 D4.5.7 ins.:

740* **रामस्य स ह्यरण्याय भ्राता मे विप्रवास्यते ।**
रामप्रवासनं तत्तु श्रुत्वा ध्यानगतो द्विज: ।
तथेति लक्ष्मणं प्राह वाचा संसज्जमानया ।

[Ñ1 om. (hapl.?) l. 1. —(l. 1) D5 रामस्य यो ह्यरण्येद्य भ्राता मम विवास्यते. —(l. 2) Ñ1 [अ]थानुगतो (for ध्यान°). —(l. 3) Ñ1 व्यथातंस *** या (illeg.) (for the post. half).]

3 ^{a}) Ñ1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.7 T3 G1 [अ]थ (for [आ]शु). Dg1 M3 **उपा**(M3 °**प**)**स्थाय**. D5 **संध्यामुपास्याथ गत:**. —^{c}) Dt1 **ऋद्धं सं-** (for **जुष्टं तत्**). —For 3, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.; Ñ1 D4.5.7 subst. l. 2 only for 3^{cd}:

741* **श्रुत्वैतल्लक्ष्मणवच: सुयज्ञोऽतित्वरान्वित: ।**
प्रविवेशाभ्युपागम्य रामवेश्म सलक्ष्मण: ।

[(l. 1) B4 तल (for [ए]तल). Ñ2 स्वयज्ञो. V1 B1 D1.2 [ऽ]थ; M4 [ऽ]पि (for ऽति-). —(l. 2) M4 प्रविश्याथ (for प्रविवेश).]

4 ^{a}) D2 **समागतं**. —^{b}) T1 damaged from **सीतया** up to **जातरूप** in 5^{a}. M2 **सह सीतया** (by transp.). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **सीतया सह राघव:**. —^{cd}) D5 **उपचक्राम** (for **अभि**°). Ñ1 [अ]र्चितं; M3 [उ]च्छ्रितं (for [अ]र्चितम्). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 **अभ्यु**(V1 D1.2 **प्रत्यु**)**त्थायार्चयामास प्रदानैरभिकांक्षितै:**.

5 T1 damaged up to **जातरूप** in ^{a} (cf. v.l. 4). —^{a}) M2 **जाता-** (sic) (for **जात-**). Ñ1 D4.5.7 **दिव्यै:** (for **मुख्यैर्**). —^{b}) D4.7 **सुकांतै:** (for **अङ्गदै:**). —^{c}) D4.7 **हेमसूत्रैर्मणिमयै:**. —For 5, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.:

742* **कुण्डलाङ्गदकेयूरमुक्ताहारविभूषणै: ।**
महार्हैश्चैव वासोभिर्धनधान्यैश्च पुष्कलै: ।

[(l. 1) Ñ2 B3 -मुक्ताहारादिभूषणै:; V1 -मुक्तावरविभूषणै: (for the post. half). —(l. 2) V1 D2 [अ]पि; D1 [अ]भि- (for [ए]व). Ś1 D6 सुमहार्हैश्च वासोभिर्; M4 महार्हैर्वसनैर्भोगैर् (for the prior half).]

6 ^{a}) D7 repeats **अन्यै:**. Ñ1 (also) **विविधै: रत्नै:** (for **रत्नैर्बहुभि:**). —^{b}) Ñ1 D4.5.7 **प्रतिपूज्य तं**(D5 [after corr.] **च**). —^{c}) Dd1 **सु-** (sic) (for **स**). Dg1 **तथा** (for **तदा**). —For 6, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.; Ñ1 D4.5.7 subst. for 6^{cd} only:

743* **तमुवाच ततो राम: सीतयाभिप्रचोदित: ।**
सखायं दयितं काले सुयज्ञं वेदपारगम् ।

[(l. 1) B1 -प्रदेशित:; D1.2.4.7 -प्रनो(D2 °मो; D4 °णो)दित: (for -प्रचो°). —(l. 2) B1 दर्शितं; D4.5.7 सहित: (for दयितं).]

हारं च हेमसूत्रं च भार्यायै सौम्य हारय ।
रशनां चाधुना सीता दातुमिच्छति ते सखे ॥ ७
पर्यङ्कमग्र्यास्तरणं नानारत्नविभूषितम् ।
तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥ ८
नागः शत्रुंजयो नाम मातुलो यं ददौ मम ।
तं ते गजसहस्रेण ददामि द्विजपुंगव ॥ ९
इत्युक्तः स हि रामेण सुयज्ञः प्रतिगृह्य तत् ।
रामलक्ष्मणसीतानां प्रयुयोजाशिषः शिवाः ॥ १०
अथ भ्रातरमव्यग्रं प्रियं रामः प्रियंवदः ।
सौमित्रिं तमुवाचेदं ब्रह्मेव त्रिदशेश्वरम् ॥ ११ G. 2. 32. 15 B. 2. 32. 12 L. 2. 35. 15

7 T1 damaged up to र in ^{c}. —^{a}) Ś1 B1 D6 ते (D6 [ए]तं) हेमसूत्रं (for हेमसूत्रं च). —^{b}) G1 धारय (for हारय). Dg1 **सोम्य हारयत्**; Dd1 **सौ महारथः** (both corrupt). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 **शुभा**(Ñ1 D4.5.7 **दिव्या**)**न्याभरणानि च.** —B2 reads 7^{cd} in marg. —^{c}) B2 **ग्रथिनीं**; Dt1 Dd1 Dm1 **Ct चाथ सा** (for **चाधुना**). —^{d}) Dt1 **Ct सखी**; Dd1 **सखीं** (for **सखे**). —For 7^{cd}, Ś1 Ñ V1 B1.3.4 D1.2.4-7 M4 subst.; B2 ins. after 7^{ab} :

744* **वासांसि चैव दिव्यानि ब्राह्मण्यै ते प्रयच्छति ।**

[Ñ1 D5 भार्यायै; V1 D1.2 M4 ब्राह्मण्यैं; D4.7 भार्यायाः (for दिव्यानि). Ś1 D6 ब्राह्मणैतान्; Ñ1 V1 D1.2.5 M4 सीतेयं ते; D4 (before corr. सीता यत्ते; after corr. *sec. m.*) सीतायाम्ने; D7 सीताय ते (sic) (for ब्राह्मण्यै ते). D7 प्र**च्छति; M4 प्रतीच्छति.]

—After 7, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.:

745* **अङ्गदानि विचित्राणि केयूराणि शुभानि च ।**
प्रयच्छति सखे तुभ्यं भार्यायै गच्छती वनम् ।

[(l. 1) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 M3 च (for वि-). Dt1 marg.; T1 *यूराणि (for केयूराणि). —(l. 2) Dt1 सखी (for सखे). G3 गच्छतो; Cg.k.t as above (archaic) (for °ती).]

8 ^{a}) D4.7 **पर्यंकस्पर्धा**(D7 °**र्ध्या**)**स्तरणं**; D5 **पर्यंकम ग्र्या°**. —^{b}) T2 **नानारत्नैर्**. —T1 damaged from **पीच्छति** in ^{c} up to **शत्रुंजयो** in 9^a. —^{c}) D5 **तद्** (for **तम्**). —^{d}) D4.5.7 **प्रतिपादयितुं**. —For 8, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst.:

746* **राङ्कवास्तरणं चैव पर्यङ्कं सर्वकाञ्चनम् ।**
सपादपीठं भार्यायै सखे सीता ददाति ते ।

[(l. 1) Ñ1 रांकवाजिनास्तरणं (hypm.); V1 वांकुरास्तरणं. V1 D1.2 [इ]दं; M4 [इ]मं (for [ए]व). D1 -काननं (sic) (for -काञ्चनम्). —(l. 2) V1 D1.2 M4 ब्राह्मण्यै (for भार्यायै). D6 सख्यै (for सखे). Ś1 Ñ1 D6 च (for ते). V1 सीतेयं ते प्रयच्छति (for the post. half).]

9 T1 damaged up to **शत्रुंजयो** in ^{a} (cf. v.l. 8). —^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4-7 M4 **नागं शत्रु**(D2.4.5 °**त्रु**)**जयं.** —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 **यं मह्यं**(V1 D1 M4 **ममायं**; B1 **मह्यं यं** [by transp.]) **मातुलो ददौ**; D2 **ममाद्य कामतो ददौ.** —^{cd}) Dt1 Dd1 Dm1 **Ct निष्क-**; M3 **गवां** (for **गज-**). M2 **Ck ददानि**; M3 **ददौ हि**; **Ct** as in text (for **ददामि**). Dg1 T G3 **-सत्तम**; Dt1 **-पुंगवः** (for **-पुंगव**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 **तं ते ददा**(Ñ2 V1 B3 **द्रास्या**)**म्य**(Ś1 **न्य**)**लंकृत्य सहस्रेण गवां सह.**

10 ^{a}) Dt1 Dd1 Dm1 G1 M2 **तु** (for **हि**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 **प्रतिगृह्य च**(B4 D5 **तु**) **तत्सर्वं.** —^{b}) Ñ2 **स्वयज्ञो**; D2 **सुनेत्रो** (for **सुयज्ञः**). Ś1 D2.5-7 **मंत्र**(D2 **यज्ञ**) **विद्धनं**; Ñ V1 B2-4 D1.4 **मंत्रवर्ध**(V1 °**बंध**; B2 [marg.] °**वद्ध**)**नं**; B1 M4 **मंत्रि**(M4 **यज्ञ**)**वर्धनः**; M2 °**ह्य तान्**; M3 **Ck प्रत्यगृह्णत** (for **प्रतिगृह्य तत्**). —D4 om. (hapl.) from 10^c up to l. 2 of 747*. —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.6 M4 **रामाय सह वैदेह्या**; Ñ1 **स रामा * थ * * *** (illeg.); D2 **वैदेह्या सह रामस्य**; D5.7 **रामायाथ च वैदेह्यै.** —^{d}) T3 **प्रययौज** (sic); M4 **प्रददौ च** (for **प्रयुयोज**). Dg1 D5.7 G1.3 **शुभाः** (for **शिवाः**). Ś1 Ñ2 B D6 **संप्रायुंक्ताशिषः शुभाः**; Ñ1 ****ज्याथा**** **शुभाः** (illeg.). —After 10, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4 (after 10^{ab} owing to omission)-7 M4 ins.:

747* **सुयज्ञं संविभज्यैवमन्यांश्चैवार्हतो द्विजान् ।**
अन्येभ्योऽपि ददौ रामः सुहृद्भ्यः कामतो धनम् ।
भृत्यप्रेष्यजनेभ्यश्च विभवस्यानुरूपतः ।
शिल्पिभ्यश्चोपकारिभ्यो ददौ रामो महायशाः ।

[D4 om. l. 1-2. —(l. 1) V1 सविसज्यैरवम् (corrupt); B1 च सभाज्यैव; B4 संविभज्यैव (for °ज्यैवम्). B1.4 मान्यांश् (for अन्यांश्). Ś1 D6.7 हितान्; V1 [आ]गतान्; B1.4 ततो (for [अ]र्हतो). —B1 om. l. 2-3. —(l. 2) V1 च कुतो; B3 कामदो (for कामतो). —B4 om. (hapl.) from l. 3. up to l. 2 of 748*. —(l. 3) B2 -प्रैष्य-; D2 -प्रक्ष्य- (for -प्रेष्य-). Ñ1 illeg. for नेभ्यश्च विभवस्यानु. Ñ2 प्रविभज्यानु-; V1 D1.2 M4 विभवाननु- (for विभवस्यानु-). —(l. 4) D2 शिल्पिभ्योश्चापकारिभ्यो (sic) (for the prior half).]

11 T1 damaged from **थ** in ^{a} up to **त** in ^{c}. —^{a}) M2 **अव्यग्रः**; M3 **अव्यग्र-** (for °**ग्रं**). —^{b}) Dt1 T2 **प्रिय-** (for **प्रियं**). Dg1 Dt1 G1 M2.3 **प्रियंवदं**; Dd1 **प्रियं वचः**. —^{d}) Dt1 (also as in text) T2 G3 **त्रिदशेश्वरः**. —For 11, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst.:

748* **ततो भ्रातरमाभाष्य लक्ष्मणं राघवोऽब्रवीत् ।**
ददस्व त्वमपि क्षिप्रं द्विजाग्र्येभ्योऽर्हतो धनम् ।
सुहृद्भ्यश्चात्मनः कामानीप्सितानपवर्जय ।
गोभिर्धनैश्च धान्यैश्च भोजनाच्छादनेन च ।
इष्टांस्तर्पय सौमित्रे ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।
सुहृदश्चार्हतः सर्वान्कामैः संविभजेप्सितैः ।

G. 2. 32. 16 B. 2. 32. 13 L. 2. 35. 16

अगस्त्यं कौशिकं चैव तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ ।
अर्चयाहूय सौमित्रे रत्नैः सस्यमिवाम्बुभिः ॥ १२
कौसल्यां च य आशीर्भिर्भक्तः पर्युपतिष्ठति ।
आचार्यस्तैत्तिरीयाणामभिरूपश्च वेदवित् ॥ १३
तस्य यानं च दासीश्च सौमित्रे संप्रदापय ।
कौशेयानि च वस्त्राणि यावत्तुष्यति स द्विजः ॥ १४
सूतश्चित्ररथश्चार्यः सचिवः सुचिरोषितः ।
तोषयैनं महार्हैश्च रत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा ॥ १५

[B4 om. l. 1–2 (cf. v.l. 10). —(l. 1) D5 अभ्यर्च्य (for आभाष्य). —(l. 2) B1 तम् (for त्वम्). M4 शीघ्रं त्वमपि (for त्वमपि क्षिप्रं). D4 द्विजाग्र्येभ्योमिनं. —(l. 3) B2 D7 सुहृदश्; D1 सुहृद्भिश् (for सुहृद्भ्यश्). Ś1 D6 [आ]त्मना; M4 [आ]त्मैः (for [आ]त्मनः). Ñ2 उपवर्जय. —(l. 4) B1 om. (hapl.); M4 कामैश्च (for धान्यैश्च). V1 -[आ]च्छादनानि. —(l. 5) D1 हृष्टांस; M4 इष्टैस् (for इष्टाम्). M4 भद्रं ते (for सौमित्रे). B4 -पारपार(ditto.)गान्. —(l. 6) Ñ1 D4.5.7 [आ]त्मन; Ñ2 [आ]सनः (sic); V1 [आ]हूतः (for [अ]र्हितः). B1 सर्वैः; M4 कामं (for कामैः). B2 सर्वं (for सं-). V1 संभोज्य चेप्सितैः; B4 सविभजेप्सितैः; D5.7 संविभजेप्सितैः.]

12 [a]) Dm1 D1.7 Ct आगस्त्यं; D5 आध्वस्तं; Cg as in text (for अगस्त्यं). M4 गार्ग्यं (for चैव). —[b]) Ś1 Ñ V1 D1.2.4–7 गार्ग्यं शांडिल्यमेव च; M4 शांडि(before corr. शाली)ल्यं मौद्गलं तथा. —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 समाहूयाभिवर्षं त्वं(V1 °मर्षस्व; D1.2 M4 °वर्षस्व); Ñ1 D4.5.7 तर्पयस्व समाहूय. —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 धनरत्नैः(M4 °धान्यैः)वनृष्टिभिः. —After 12, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

749* तर्पयस्व महाबाहो गोसहस्रैश्च मानद ।
सुवर्णरजतैश्चैव मणिभिश्च महाधनैः ।

[(l. 1) G1 संतर्पय. Dt1 Dd1 Dm1 गोसहस्रेण राघव; T1.2 गोभिर्वस्त्रैश्च मानद (for the post. half). —T1 damaged from l. 2 up to कौसल्यां in 13[a]. —(l. 2) Dg1 सुवर्णै (for सुवर्ण-). T2 G3 रत्नैश्चैव (for मणिभिश्च). M2 महाधनैः (sic).]

13 T1 damaged up to कौसल्यां in [a] (cf. v.l. 12). —[a]) Ś1 Ñ1 V1 B D1.2.4–7 M4 सुहृन्मां(Ñ1 M4 °न्मः) परया भक्त्या; Ñ2 सुहृन्मां परमभक्तो. —[b]) Dg1 Ct द्विजः (for भक्तः). Ś1 Ñ2 B D6 य उ(Ñ2 D6 यदु) पास्ते सदैव सः(B1 तु देवलः; B2 [by corr.] समाहितः); Ñ1 V1 D1.2.4.5.7 M4 योसौ(Ñ1 D4.5.7 यः स) नित्यमुपासते. —[c]) V1 स्वाहार्यस्; M3 आचारस् (for आचार्यस्). B4 तित्तिरीयाणां; Dt1 तैत्तिरीयाणाम्; D4.5 तेत्तिरीयाणां; D6 T3 तैत्तरीयाणां. —[d]) Dt1 वेदवित् (for वेदवित्). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 तमानय यत(Ñ1 °य च सु; V1 °यस्व सु)व्रतं.

14 [a]) M1 यस्य. M3 lacuna for न in यानं. T3 वासश् (for दासीश्). —[b]) G2 संप्रदाय च. —T3 om. (hapl.) from 14[c] up to 754*. —[c]) M3 कौश(before corr °शि) कानि; Cv कौशिकानि; Cr.g.t as in text (for कौशेयानि). —For 14, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

750* तस्मै दानानि दास्यामि रत्नानि विविधानि च ।
रुचिराणि च वासांसि यावन्मत्तोऽभिकाङ्क्षति ।

[(l. 1) Ñ1 यादानि (corrupt); D4.7 यानानि; M4 धनानि (for दानानि). —(l. 2) Ñ1 D4.7 वस्त्राणि (for वासांसि). V1 मात्रापि; B4 (after corr. as above) मत्तोपि (for मत्तोऽभि-). D6 -वांछति (for -काङ्क्षति).]

—B3 cont. :

751* अन्यांश्च ब्राह्मणान्सर्वान्समाहूय प्रयत्नतः ।

15 T3 om. 15 (cf. v.l. 14). —[a]) Dd1 Dm1 G3 चित्ररथाचार्यः. —[d]) Dg1 वस्त्रैरत्नैर् (by transp.) —For 15, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

752* सूतं चित्ररथं नाम सखायं मे त्वमानय ।
तस्मै दास्यामि विभवान्महार्हानभिकाङ्क्षितान् ।

[(l. 1) B1 सूतं तं (hypm.); D2 स्वात्रं (sic) (for सूतं). Ñ1 D4.5.7 चैव (for नाम). D2 त्वम् (for मे). Ñ2 B1.3 तमानय; B4 त्वयानय; D2 इहानय. —(l. 2) D4.7 विभवं. Ś1 यथान्यान्; D5 मानार्हान्; D6 यथार्हान् (for महार्हान्). V1 अभिकांक्षति. Ñ1 महार्हायाभिकांक्षितैः; D4.7 महार्हं योभिकांक्षति (for the post. half).]

—Then all the above MSS. cont. :

753* ये च मे बन्दिनः सन्ति ये चापि परिचारकाः ।
सर्वांस्तर्पय कामैस्तान्समाहूयाशु लक्ष्मण ।
चेलप्रक्षालका ये च ये च नः श्मश्रुवर्धकाः ।
हासकाः सेवकाश्चैव स्नापका अनुलेपकाः ।
संवाहकाः सलिलदाः पुरतो वाचकाश्च ये । [5]
तेषां निष्कसहस्रं त्वं वृत्त्यर्थमुपकल्पय ।

[(l. 1) Ñ1 च नो; Ñ2 D5 M4 च नो; V1 D1.2 चान्ये; D4 मे च (by transp.) (for च मे). Ś1 D6 [अ]न्ये; Ñ1 D4.5.7 नः; V1 D1.2 M4 [ए]व (for [अ]पि). —(l. 2) B4 (before corr.) कामांस (for कामैस्). Ñ1 D4.5.7 त्वं (for तान्). —(l. 3) Ś1 D1.2.4–7 चैल- (for चेल-). Ñ1 B1.2 D1 ये नो; Ñ2 B3 (m. also as in Ñ1) ये मे; V1 येन्ये; B4 मे च; D4 ये च ये च (ditto.) (for the first ये च). B3 मे (for नः). —D4 om. erroneously from the post. half of l. 3 up to St. 16 reading in its place the portion from the post. half of l. 5 up to l. 6 of 755* repeating them in their proper place. Ś1 D6.7 श्मश्रुयोजकाः. Ñ2 B1 D1.2 ये न(Ñ2 च) श्मश्रुनिवर्धे(B1 °कर्त्त)काः; M4 ये केशश्मश्रुवर्धकाः (for the post. half). —(l. 4) B2 (before corr.) दासकाः (for हासकाः). Ś1 D1.5 M4 अनु

शालिवाहसहस्रं च द्वे शते भद्रकांस्तथा । व्यञ्जनार्थं च सौमित्रे गोसहस्रमुपाकुरु ॥ १६

G. 2. 32. 23
B. 2. 32. 21
L. 2. 35. 23

(D5 अनुप)लेपकाः स्नाप(Ś1 मेव)काश्च (hypm.); V1 अनुलेपनकाः स्नाने; B1 सेवका हासकाश्चैव (by transp.); D2 अनुह्येयवास्तापकाश्च (sic); D6.7 अनुलेपकाः सहाया(D7 मूत्रका)श्च (hypm.) (for the prior half). B1.3 चानु(B3 त्वनु [sic])लेपकाः. Ś1 V1 D1.2.5.6 हासकाः मेव(Ś1 D6 स्नाप)काश्च ये; D7 हासकाः कथयाश्च ये (sic); M4 पुरुषो धावकाश्च ये (for the post. half). —Ś1 Ñ1 D5–7 M4 om. (all except Ñ1 hapl.) l. 5.—(l. 5) V1 वालकाश्; B1 D1.2 धावकाश् (for वाचकाश्). B4 ते (for ये). —(l. 6) V1 D1.5.7 M4 अ(M4 उ)पवर्जय (for उपकल्पय).]

—After 15, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T (T3 om. cf. v.l. 14) G M1–3 ins. :

754* **पशुकाभिश्च सर्वाभिर्गवां दशशतेन च ।**
ये चेमे कठकालापा बहवो दण्डमाणवाः ।
नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्यत्कुर्वन्ति किंचन ।
अलसाः स्वादुकामाश्च महतां चापि संमताः ।
तेषामशीतियानानि रत्नपूर्णानि दापय ।

[(l. 1) G1 शत- (for दश-). —(l. 2) Dt1 T2 M3 मे (for [इ]मे). Dt1 -मानवाः; Dm1 (before corr. -प्राणवाः) -पाणयः (for -माणवाः). —(l. 3) G2 नित्यं (for नित्य-). M2 केचन. —(l. 4) Dt1 आलसाः. G3 *मताः; M3 सत्तमाः (for संमताः).]

16 D4 om. 16 (cf. v.l. 15). M4 om. (hapl.) from 16 up to l. 2 of 755*. —[a]) T2 **शालीवाह-**. T3 G2 M1 **Ck -सहस्रैश्; Cr.g** as in text (for **-सहस्रं**). Ś1 Ñ B D1.5–7 **भोजनार्थं दशशतं**(D1 **च क्रमशः**); V1 **पृथक्पृथक्कुंभशतं;** D2 **पृथक्कुंभार्धशतं** (subm.). —[b]) Ś1 Ñ B D6 **शालीनां पृथगुत्सृज;** V1 D1.2.5.7 **शालीनामपवर्जय;** Dd1 Dm1 **भद्रकान्संप्रदापय.** —[c]) Dd1 om. (subm.); D5 **स-** (for **च**). —[d]) B2 D1.2.7 **अपाकुरु;** B4 **अहाकुरु** (sic). —After 16, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4(after line 6 read erroneously)–7 M4 (cont. after 753* owing to omission.) ins. :

755* **मल्लानां योधकानां च तथोद्वर्तनशालिनाम् ।**
क्रीडकानां च निष्कानां सहस्रमपवर्जय ।
कौसल्यां प्रेष्यवर्गश्च यः शुश्रूषति लक्ष्मण ।
सुमित्रां चैव तस्मै त्वं सहस्रे द्वे समुत्सृज ।
भिक्षाभुजो द्विजा ये च कौसल्यां मातरं मम ।
पर्युपासन्ति ये तेभ्यो द्वे सहस्रे समुत्सृज ।
तथैव च सुमित्रां ये भिक्षवः समुपासते ।
तेभ्यश्चैव द्विजातिभ्यः सहस्रमपवर्जय ।
न सीदन्ति यथा कश्चिन्मयि विप्रोषिते वनम् ।
अनुजीविजनः सौम्य तथा त्वं कर्तुमर्हसि ।
न मेऽस्त्यदेयं साधुभ्यो मन्त्रविद्भ्यो हि लक्ष्मण ।
यो मेऽस्ति विभवः कश्चित्तं विश्राणय सर्वशः ।;

[M4 om. l. 1–2. —B2 reads l. 1–4 in marg. —(l. 1) D1 योद्धुकामानां; D4.5.7 क्रीड' (for योधकानां च). B4 नियोधकानां मल्लानां (for the prior half). Ś1 D6 स्थोद्वर्तन-; V1 तथैवोद्वल-; D4.7 तथा चोद्वत- (for तथोद्वर्तन-). B2.4 D1.2 -शीलिनां. —(l. 2) D2 क्रीडनानां. Ś1 om. च (subm.). D4 5.7 विप्राणां (for निष्कानां). B3 उपकल्पय. —(l. 3) Ñ2 प्रेष्यवर्गश्. Ñ1 B1 यः; D4.5 7 हि (for च). V1 प्रेष्यवर्गेषु (sic). D1.2 कौशल्यांप्रेक्षका ये च (for the prior half). Ś1 यः शुश्रूषयति (hypm.); Ñ1 V1 B1 शुश्रूषयति; Ñ2 यश्रूषयति; B4 यः शुश्रयति (both sic); D1.2 शुश्रूषंति च (for यः शुश्रूषति). —M4 om. (hapl.); D6 reads in marg. l. 4–11. —(l. 4) D2 [ए]व तस्यै त्वं; D4.7 तथा वीर (for [ए]व तस्मै त्वं). —B2 repeats l. 5–6 in marg. —(l. 5) D5 द्विजेभ्यश्च (for द्विजा ये च). —D4 repeats the post. half of l. 5 and l. 6 here (cf. v.l. 753*). V1 D1.2.4 (both times) च मे (for मम). —B4 om. l. 6 —(l. 6) D1 पर्युपासंति. Ñ1 V1 D1.2.4(both times).5 तेभ्यो हि(Ñ1 V1 D1 °पि) (for ये तेभ्यो). Ñ2 B1–3 पर्युपास(B1 °सं)त एतेभ्यो (for the prior half). Ñ1 [ऽ]पवर्जय (for समुत्सृज). V1 D1.2.4 (second time).5.7 सहस्रे द्वेपवर्जय; D1 (first time) सहस्रमपाकुरु (subm.) (for the post. half). —B2 reads l. 7 in marg. —(l. 7) Ñ2 तत्र (for तथा). Ñ1 [इ]व (for [ए]व). B3 मे (for ये). B2.4 पर्युपासते (for समु°). Ñ1 V1 D1.2.4.5.7 पर्युपासंति भिक्षवः(V1 D1.2 लक्ष्मण) (for the post. half). —(l. 8) Ñ1 B2.4 D4.5.7 [अ]पि हि; Ñ2 B1.3 [अ]पि च (for चैव). Ñ B1–3 D4.7 द्विजाग्र्ये (Ñ B3 °ग्र्ये)भ्यो. V1 D1.2 तेभ्योपि विविधान्कामान्सहस्रं चापवर्जय. —(l. 9) Ś1 D6 किंचित् (for कश्चित्). V1 वने; D2 वयं (for वनम्). B4 मयि च प्रोषिते वनं (for the post. half). —(l. 10) V1 अनुजीवि अहं (with hiatus ?); D2 °जनं; D4.7 पौरभृत्य° (for अनुजीविजनः). Ñ2 V1 B3.4 सर्वम् (for सौम्य). —Ś1 om. from l. 11 up to l. 1 of 757*. —(l. 11) V1 स्यादयं; D5 [ऽ]स्त्यादेय (sic) (for ऽस्त्यदेयं). V1 D1.2 मित्रेभ्यश्चैव; B1 मंदेभ्योऽहि; B4 D4.5.7 मंत्रविद्भ्योपि(D5 °द्भ्यश्च). —(l. 12) D4.7 यत् (for यो). Ñ2 illeg.; B3 तद्; D5 तैः (for तं). Ñ2 विशापय (sic) (for विश्राणय). V1 लक्ष्मण (for सर्वशः).]

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 16 :

756* **मेखलीनां महासंघः कौसल्यां समुपस्थितः ।**
तेषां सहस्रं सौमित्रे प्रत्येकं संप्रदापय ।
अम्बा यथा नो नन्देच्च कौसल्या मम दक्षिणाम् ।
तथा द्विजातीन्सर्वांस्तान्लक्ष्मणाचर्य सर्वशः ।

[(l. 1) Dg1 M2 मेखलानां. ॐ **Cm** : मेखला: मेखलिनः ब्रह्मचर्यव्रतिनः । अर्श आदित्वादच् । ॐ **Cg.k.t** as above. Dd1 समु*स्थितः; **Ck** समुपस्थितं. —(l. 2) T3 प्रत्येकं सौमित्रे (by transp.). —(l. 3) G3 *बा (for अम्बा). Dg1 यथा सा

G. 2. 32. 30
B. 2. 32. 23
L. 2. 35. 0

ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं लक्ष्मणः स्वयम् ।
यथोक्तं ब्राह्मणेन्द्राणामददाद्धनदो यथा ॥ १७
अथाब्रवीद्बाष्पकलांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः ।
संप्रदाय बहुद्रव्यमेकैकस्योपजीविनः ॥ १८
लक्ष्मणस्य च यद्वेश्म गृहं च यदिदं मम ।
अशून्यं कार्यमेकैकं यावदागमनं मम ॥ १९
इत्युक्त्वा दुःखितं सर्वं जनं तमुपजीविनम् ।
उवाचेदं धनाध्यक्षं धनमानीयतामिति ।
ततोऽस्य धनमाजह्रुः सर्वमेवोपजीविनः ॥ २०
ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं सहलक्ष्मणः ।
द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्योऽभ्यदापयत् ॥ २१

नंदेच्च; Dm1 यथा नो नंदेच्च; T1.2 G3 यथा च सा(G3 *) नंदेत्; T3 यथा नो नंदेत; G1 सा यथा नंदेच्च; M2 यथा तु नो नंदेत्; M3 यथा न नंदेच्च (for यथा नो नन्देच्च). G3 * * *; M3 दक्षिण; Cr.m.g.t as above; Cm*p*.k दक्षिणा (for दक्षिणाम्). —(l. 4) Dm1 यथा (for तथा). Dg1 सर्वांश्च; Dt1 Dd1 Dm1 G1 तान्सर्वान् (by transp.) (for सर्वांस्तान्).]

17 [a]) Dt1 Dd1 Dm1 **पुरुषशार्दूलस्.** —[b]) Dt1 **वनं** (for **धनं**). —T1 damaged from **लक्ष्मणः** up to **यथोक्तं** in [c]. —[d]) M3 **अददद्** (for **अददाद्**). —For 17, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

757* **इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा धनं रामस्य सर्वशः ।**
यथाज्ञप्तं ददौ तेभ्यः सर्वेभ्य उपजीवनम् ।

[Ś1 om. l. 1 (cf. v.l. 16). —(l. 1) B1.3 M4 भ्राता. Ñ1 D4.5.7 धनमादाय वीर्यवान् (for the post. half). —(l. 2) Ś1 B1.2 D6 [उ]द्दिष्टं; Ñ B3.4 [आ]दिष्टं (for [आ]ज्ञप्तं). Ñ1 V1 B1 D2 उपजीविनं(Ñ1 °नं; V1 °नः; B1 °नां). Ś1 D6 श्रमविश्रम(D6 क्रमविक्रम)जीविनं (for the post. half).]

18 [a]) T G M1–3 **-क(G2 -ग)ळांस्** (for **-कलांस्**). —[cd]) B(ed.) **स प्रदाय;** G2 **संप्रधाय** (for **संप्रदाय**). —G3 damaged from **मे** up to **स्यो.** Dg1 [**उ**]**पजीवनः;** Dt1 Dd1 Dm1 T (T3 before corr.) Cm.k.t [**उ**]**पजीवनं;** G3 [*]**पजीविनां** (for [**उ**]**पजीविनः**). —For 18, Ś1 Ñ B D1.2.4–7 subst. :

758* **संविभज्य ततो रामः सर्वानाहूय सोऽब्रवीत् ।**

[D1.2 यथार्हमुपजीविनं; D4.5.7 वचनं तानुवाच ह (for the post. half).]

—D1.2 cont.; V1 M4 subst. for 18 :

759* **उवाच तान्समाहूय सर्वानेव समासतः ।**

[M4 [इ]दं (for तान्). V1 समानतः; M4 समाहितान्.]

19 [ab]) Dg1 [**अ**]**विपुलं** (for **यदिदं**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **कार्या भवद्भिर्नोत्कंठा रक्ष्यं**(B4 °**क्ष;** D1.2 °**क्षं**) **चे**(D7 **वे**)**दं गृहं मम.** —[c]) Dt1 **अशून्य-** (for °**न्यं**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **लक्ष्मणस्य च यत्नेन**(B2 [after corr. m.] **सीतायाः**). —[d]) D4.7 **आगमनात्** (for °**नं**).

20 [a]) T1 damaged from **तं** in **दुःखितं** up to [b]. Dt1 **दुःखित** (sic). —[b]) T3 G1 **उपजीवनं.** —[d]) Dt1 **मम** (for **इति**). —[e]) T3 **जनम्** (for **धनम्**). —[f]) Dt1 Dd1 Dm1 **सर्व** (for **सर्वम्**). —For 20, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

760* **अनुजीविजनं राम इत्युक्त्वा शोककर्शितम् ।**
धनाध्यक्षानुवाचेदं समाहूय पुनर्वचः ।
यदस्ति वित्तशेषं मे तदिहानय शेषतः ।
आनयध्वं प्रदास्यामि तदप्यहमशेषतः ।
इत्युक्ताः समुपाजह्रुर्धनशेषमशेषतः ।
रामाज्ञया धनाध्यक्षाः समुपादाय सर्वशः ।

[(l. 1) V1 B1 अनुजीविनं (sic) (for अनुजीविजनं). B1 इति इत्युक्त्वा (sic). Ś1 कोशवर्षितं; Ñ2 B D4.6.7 शोककर्षितं (B1 °तः; B4 °तां [sic]) (for शोककर्शितम्). —(l. 2) V1 धनाध्यक्षम्. Ñ1 om. for समाहूय. V1 D1.2 M4 पुनः पुनः (for पुनर्वचः). —(l. 3) D4.7 यदि (for यद्). D1 शेषवित्तं (for वित्तशेषं). B1 शेषितः. Ś1 D4.6.7 सर्वमेवावशेष(Ś1 °षि)तः; Ñ2 तदिहानवशेषतः; D1.5 तदिहाद्य विशेषतः; M4 तदिहानयत द्रुतं (for the post. half). Ñ1 यावद्वित्तमशेषं मे तावदादाय शेषतः. —D5 om. (hapl.) l. 4–5. —(l. 4) B1 तदा (for तद्). Ñ1 B1.2 अनंद्रितः; Ñ2 B3.4 अनिंदितः (for अशेषतः). V1 याचकेभ्यः समंततः (for the post. half). —B4 om. (hapl.); D6 reads in marg. l. 5. —(l. 5) Ś1 V1 [उ]क्त्वा (for [उ]क्ताः). Ñ2 समुपादाय; V1 धनं जह्रुर् (sic); D2 धनमाजह्रुः (for समुपाजह्रुर्). D2 कोशाद्धनम् (for धनशेषम्). —(l. 6) V1 राजाज्ञया (for रामा°). M4 धनमादाय (for समुपादाय). Ś1 D6 सर्वतः.]

—Thereafter D5 reads 22[ab] (followed by 763*).

—After 20, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

761* **स राशिः सुमहांस्तत्र दर्शनीयो ह्यदृश्यत ।**

21 [a]) = 17[a]. —[d]) Dt1 **कृप*भ्यो.** Dg1 [**ऽ**]**पि;** Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.2 **हि** (for **ऽभि-**). —For 21, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

762* **तद्धनं विकलानाथकृपणेभ्यश्च राघवः ।**
दरिद्रेभ्यश्च साधुभ्यो ददौ सर्वमशेषतः ।
अथ वृद्धो दरिद्रश्च बहुभृत्यजनो द्विजः ।

[Ś1 om. l. 1–2. —(l. 1) Ñ2 B2 विफलानाथ-; V1 B4 विकलानां च; B1 कृपणानाथ-; D4.6.7 कृपणानाथ- (for विकलानाथ-). V1 D1.2 M4 -दरिद्रेभ्यश्; B1 D4.6.7 -विकलेभ्यश् (for -कृपणेभ्यश्). D5 [ऽ]थ (for च). —(l. 2) V1 D1.2 M4 कृपणेभ्यश्

तत्रासीत्पिङ्गलो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम वै द्विजः ।
आ पञ्चमायाः कक्ष्याया नैनं कश्चिदवारयत् ॥ २२
स राजपुत्रमासाद्य त्रिजटो वाक्यमब्रवीत् ।
निर्धनो बहुपुत्रोऽस्मि राजपुत्र महायशः ।
उञ्छवृत्तिर्वने नित्यं प्रत्यवेक्षस्व मामिति ॥ २३
तमुवाच ततो रामः परिहाससमन्वितम् ।
गवां सहस्रमप्येकं न तु विश्राणितं मया ।
परिक्षिपसि दण्डेन यावत्तावदवाप्स्यसि ॥ २४

G. 2. 32. 41
B. 2. 32. 36
L. 2. 35. 40

(for दरिद्रेण्यश्च). Ñ1 illeg. for मर्मम. —Ñ1 D4.5.7 om. l. 3.]

22 D5 reads 22^{ab} (followed by 763*) after 760*. —^{a}) Ñ1 illeg. up to **विङ्गलो.** D4.5.7 **ब्राह्म**(D7 °*)**णो;** T G M1 **पिंगलो.** Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 **उपायाद्विक्षितुं रामं.** —^{b}) D7 om. (hapl.) **नाम.** Ś1 Ñ2 B D6 **विश्रुतः;** Ñ1 V1 D1.2.4.5.7 M4 **नामतः** (for **वै द्विजः**). —After 22^{ab}, Ñ1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.4.5.7 T G M1–3 ins. :

763* **क्षतवृत्तिर्वने नित्यं फालकुद्दाललाङ्गली ।**
तं वृद्धं तरुणी भार्या बालानादाय दारकान् ।
अब्रवीद्ब्राह्मणं वाक्यं दारिद्र्येणाभिपीडिता ।
अपास्य फालं कुद्दालं कुरुष्व वचनं मम ।
रामं दर्शय धर्मज्ञं यदि किंचिदवाप्स्यसि । [5]
भार्याया वचनं श्रुत्वा शाटीमाच्छाद्य दुश्छदाम् ।
स प्रातिष्ठत पन्थानं यत्र रामनिवेशनम् ।
भृग्वङ्गिरःसमं दीप्त्या त्रिजटं जनसंसदि ।

[Ñ1 D1.4.5.7 om.; Dm1 reads in marg. *sec. m.* l. 1. —(l. 1) Dg1 G2 M1.3 **C**g.t*p* उञ्छवृत्तिर्; T3 क्षेत्रवृत्तिर्; **C**v.r.m.g*p*.k.t as above (for क्षतवृत्तिर्). T3 -कुंदाल- (for -कुद्दाल-). —(l. 2) D5 सं- (for तं). T3 M2 पुत्रकान्; **C**g as above (for दारकान्). —Dm1 reads l. 3 in marg. *sec. m.* —(l. 3) G1 सा तु (for वाक्यं). Ñ1 D1.4.5.7 उवाच ब्राह्मणी वाक्यं (for the prior half). Dg1 G2 दारिद्रेण; D5 दरिद्रेण (for दारिद्र्येण). Ñ1 [अ]ति-; Dg1 [अ]नु-; D5 [अ]स्मि; G2.3 M1 प्र- (for [अ]भि-). Dt1 **C**t स्त्रीणां भर्ता हि देवता (for the post. half). —(l. 4) D5 reads from l. 4 (except अपास्य) up to अहिरण्य in l. 1 of 763(A)* in marg. Ñ1 D1.4.5.7 हल(D5 °लं)कुद्दाले(D1 °लं); Dg1 Dm1 T2.3 M3 फालकुद्दालं(Dm1 °ल). —(l. 5) Ñ1 D1.4.5.7 पश्य स्व-(D5 सु-) (for दर्शय) and ततः (for यदि). Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1 M2.3 **C**k अवाप्स्यसे; **C**m.g as above (for अवाप्स्यसि). —After l. 5, D4.5.7 ins. :

763(A)* अहिरण्यमदासीकमलच्चोकमगोरवम् ।
गृहं कृपणवृत्तीनां नरकस्यापरो विधिः ।

[(l. 1) D5 अरणात्राद्यमगोरसं (for the post. half). —(l. 2) D7 [अ]परावधिः.]

—(l. 6) Dg1 स भार्या- (for भार्याया). Ñ1 D1.4.5 G1 M3 स भार्याया(M3 °*) वचः श्रुत्वा (for the prior half). D1.5 दंडम्; **D4.7 शार्णाम्** (for शाटीम्). **G2 दुच्छिदां; Cm.g** as above (for दुश्छदाम्). Ñ1 D1.4.5.7 आदाय सत्वरः. —Ñ1 partly illeg. for l. 7. —(l. 7) G1 संप्रातिष्ठत. M2 रामो (sic) (for राम-). D1.4.5.7 ययौ भृशं कार्यपरो यावद्रामनिवेशनं. —Ñ1 D1.4.5.7 om. l. 8. —(l. 8) Dg1 -[अं]गिरः; Dm1 -[अं]गीर- (for -[अ]ङ्गिरः-). ※ **C**g : अङ्गिरेत्यत्र अकारान्तत्वमार्षम् । ※ M3 दीप्यं (for दीप्त्या).]

—^{cd}) G1 **पंचमायां.** Dg1 Dt1 D4.5.7 **कक्षाया.** D1 **आ पंमायां च कक्षायां** (sic) (for ^{c}). Ñ1 **नैतं;** Dt1 M3 **न च** (for **नैनं**). Dg1 **किंचिद्** (for **कश्चिद्**). —For 22^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D2.6 M4 subst.; D1 ins. after 22^{cd} :

764* **स रामभवनं प्राप्य प्रविश्याप्रतिवारितः ।**

[D1 रामभुवनं. V1 D1.2.6 M4 वृद्धः (for प्राप्य). Ś1 D6 प्रविश्याथानिवारितः (for the post. half).]

23 ^{a}) Dt1 **स राममासाद्य तदा.** —^{d}) Dg1 Dm1 (before corr.) G2 M1 (after corr. *sec. m.* as in text) **महायशाः** (for °**यशः**). —^{e}) Dt1 Dd1 Dm1 **क्षत-** (for **उञ्छ-**). Ñ1 D4.5.7 **वनचरः** (for **वने नित्यं**). —^{f}) T2 **संप्रतीक्षस्व.** Ñ1 D4.5.7 **अपि** (for **इति**). —For 23, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.; Ñ1 D4.5.7 subst. l. 2 only for 23^{cd} :

765* **उवाच राममासाद्य वेपमान इदं वचः ।**
दरिद्रोऽस्म्यसमर्थश्च बालपुत्रश्च राघव ।
मामप्यर्हसि वित्तेन संविभक्तुं यथार्हतः ।

[(l. 1) D2 वेपमानम्. —(l. 2) D4.7 M4 [ऽ]पि (for ऽस्मि). —(l. 3) Ñ2 B3 स माम्; V1 D1.2 M4 ममापि; B1 त्वं माम् (for मामपि). B2.4 D6 सं(B4 प्र)विभक्त (for संविभक्तुं). M4 नराधिप (for यथार्हतः). Ñ2 B3 संविभर्तुं यतव्रतः(Ñ2 °त); V1 D1.2 संविभज्यानुरूपतः (for the post. half).]

24 ^{b}) Dg1 G2 M1 **-समन्वितः;** D4.5.7 **-कृतं द्विजं;** **C**m.g.k.t as in text (for **-समन्वितम्**). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 **वृद्धं**(V1 D1.2 M4 **विप्रं**) **परिहसन्निव.** —After 24^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 ins. :

766* **विप्रमाङ्गिरसं दीनं वित्तार्थिनमुपागतम् ।**

[V1 D1.2.5.7 वृद्धम्; D4 (before corr.)वृद्धाम् (for विप्रम्). B3 वित्तार्थिसमुपागतं; D2 (with hiatus) वित्तार्थेन उपागतं (for the post. half).]

—^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1.6 **C**t*p* **अस्त्येकं**(Ś1 D6 °**व**); D4.7 **अस्ती**(D7 °**स्ति**)**ह;** D5 **अधिकं;** **C**t as in text (for **अप्येकं**). —^{d}) Ś1 Ñ B1.2 D1.6 M4 **यद्विश्राणितं;** V1 **यद्वि°** (subm.); B3 D2 **यदि वि°;** B4 **यदा वि°;** Dt1 **न च वि°;** D4.7 **दित्यं वि°;** D5 **अस्त्य°;** M1 °**वितं** (for **न तु**

G. 2. 32. 42
B. 2. 32. 37
L. 2. 35. 41

स शाटीं त्वरितः कट्यां संभ्रान्तः परिवेष्ट्य ताम् ।
आविध्य दण्डं चिक्षेप सर्वप्राणेन वेगितः ॥ २५

उवाच च ततो रामस्तं गार्ग्यमभिसान्त्वयन् ।
मन्युर्न खलु कर्तव्यः परिहासो ह्ययं मम ॥ २६

विश्राणितं). —e) Ñ1 illeg.; Dg1 °क्षपसि (sic); D4.5.7 °क्षेप्स्यसि (for परिक्षिपसि). Ś1 Ñ2 V1 B ततो गृहाण यावत्त्वं. —f) Dg1 reads त्तावद् in marg. Dt1 Dd1 Dm1 M3 Cr(also as in text).k.t अवाप्स्यसे; Cm.g as in text (for °प्स्यसि). Ś1 Ñ2 B D6 स्वयं(B3 यदि) शक्नोसि(Ś1 B3 D6 °क्नोषि) रक्षितुं; V1 M4 गाः शक्नो(M4 before sec. m. corr. °क्नो)प्यभिरक्षितुं; D1.2 गाः शक्नोप्यभिरक्षितुं; D4.5.7 ता (D5 या)वत्त्वं समवाप्स्यसि. —After 24, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 ins. :

767* इति रामवचः श्रुत्वा त्रिजटो रामसंनिधौ ।;

—After 24, D5 ins. 768*.

25 a) Dg1 Dt1 (after corr. m. as in text) परितः (for त्वरितः). Ck कट्याः; Cg as in text (for कट्यां). D5 स शार्णीं मलिनां कक्षां. —b) D5 समवेष्ट्य. Dt1 तं. —For 25ab, D4.7 subst.; D5 ins. after 24 :

768* एवमुक्तस्तु रामेण त्रिजटो ब्राह्मणस्ततः ।

[D5 स (for तु). D7 त* (for ततः).]

—D5 reads ध्य दण्डं चिक्षेप in marg. and om. from 25d up to बहुसाहस्रे in l. 2 of 770*. —d) Dt1 Dd1 D4.7 Ct वेगतः; Cm as in text (for वेगितः). —For 25, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst. ; Ñ1 subst. l. 1 only for 25ab :

769* शाट्यात्मनो दृढां कक्षां बद्ध्वा संभ्रान्तमानसः ।
दण्डमुद्यम्य सहसा प्रतस्थे गोधनं प्रति ।
वृद्धभावाद्वेपमानो गाः स कालयितुं स्वयम् ।

[(l. 1) Ś1 D6 स ह्यात्मनो; V1 मत्वात्मना; B1.4 शाट्यायनो; B3 सोभ्यात्मनो; D1 सद्योत्मना (sic); D2 सर्वात्मना; M4 रज्वात्मना (for शाट्यात्मनो). V1 दृढा काक्षा (sic); B4 D6 M4 दृढां कक्ष्यां. V1 B2 (after corr. m. as above) -लोचनः; B4 -मानसं (for -मानसः). —(l. 3) B4 D6 (before corr.) वृद्धाभावाद् (for वृद्ध°). Ñ2 गाः स्व-; V1 D1.2 M4 गाः प्र-; B1 गाः सं-; B4 ग्रासं (sic) (for गाः स).]

—After 25, Ñ1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins. :

770* स तीर्त्वा सरयूपारं दण्डस्तस्य कराच्च्युतः ।
गोव्रजे बहुसाहस्रे पपातोक्षाणसंनिधौ ।
तं परिष्वज्य धर्मात्मा आ तस्मात्सरयूतटात् ।
आनयामास ता गावस्त्रिजटस्याश्रमं प्रति ।

[D5 om. up to बहुसाहस्रे in l. 2. —(l. 1) D4 गत्वा (for तीर्त्वा). Ñ1 Dg1 शरयूपारं. Dt1 करोद्यतः; T3 करच्युतः; Ct as above (for कराच्च्युतः). —(l. 2) D7 गोव्रने. M3 om. बहु. Dd1 Dm1 [उ]क्ष्णां च; D4.7 M1 Cg.k [उ]क्षण-; G3 [उ]क्षेण; M2 [उ]क्ष्णाम ; Cm.t as above (for [उ]क्षाण-). D4.5.7 -संसदि; M2 असंनिधौ. —(l. 3) T3 सं- (for तं). D4.7 परित्यज्य. Ñ1 त्रिजटं; D4.5.7 शुद्धात्मा (for धर्मात्मा). Ñ1 D4.5.7 स तस्मात् ; Dt1 आ व्याप्य; Cr.m.g as above (for आ तस्मात). Dg1 D4 शरयू-. —(l. 4) Ñ1 illeg. up to ता. —T1 damaged from गावस up to राम in 26a. Ñ1 रामस ; T2 वै गास् ; T3 गोपेस ; G2 M1.3 गा वै; G3 वे गास (sic) (for गावस्). D4.5.7 अतारयत्ततो रामस (for the prior half). Ñ1 Dg1 G1 M2 Cm त्रिजटाय; D5 त्रिजटं सु- (for त्रिजटस्य). D7 [आ]श्रयं.]

26 T1 missing up to राम in a (cf. v.l. 25). —a) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 तमुवाच; G1 M2 उवाच स (for उवाच च). Dt1 Dd1 Dm1 तदा (for ततो). —b) T3 G2 M1 अभिहर्षयन् . Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 त्रिजटं द्विजस (V1 °मु)त्तमं; Ñ1 D4.5.7 प्रहसन्वै(Ñ1 °न्विश्वि [sic]) द्विजोत्तमं. —d) M3 (after corr. sec. m. as in text) परिहास्यो. Dm1 तु; Cm [ऽ]पि; Cg.k as in text (for हि). —For 26cd, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

771* परिहासः कृतो ब्रह्मन्निवर्तस्व किमिच्छसि ।

[Ñ1 निवर्तय; D2 निवृत्तह; D4 निवर्नेह; D5 निवर्नोहं; D7 निवर्नेह (both sic); M4 निवृत्तोहं (for निवर्तस्व).]

—then all the above MSS. cont. :

772* एतच्चैव सहस्रं ते गवां गोपैरहं सह ।
धनं ददामि भूयश्च यावदिच्छसि शाधि माम् ।
इत्युक्तस्त्रिजटो वव्रे यजेयमिति राघव ।
तस्मै रामो ददौ द्रव्यं प्रभूतं यज्ञसिद्धये ।;

[D2 om. (hapl. ?) up to इच्छसि in l. 2. —(l. 2) Ś1 D6 दास्यामि; Ñ2 B1.3 ददानि (for ददामि). Ñ1 V1 D1.4.5.7 M4 ददामि(Ñ1 °नि) भूयश्च धनं (by transp.) (for the prior half). —M4 om. from l. 3 up to the end of the sarga. —(l. 3) D2 वृद्धो (for वव्रे). V1 जयेयम् (metathesis) (for यजेयम्). B1 येन (for इति). Ñ2 V1 B2.3 D1.2.5 राघवं.]

—thereafter Ñ2 B3.4 further cont. :

773* दशनिष्कसहस्रं तु रत्नानि विविधानि च ।
ददौ शुभानि वासांसि रामस्तद्यज्ञसिद्धये ।;

[(l. 1) B4 च (for तु).]

—while B2 cont. after 772* :

774* निष्कानां पञ्चसाहस्रं रत्नान्याभरणानि च ।
प्रीतो रामो ददौ तस्मै वासांसि विविधानि च ।

—whereas Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 26 :

ततः सभार्यस्त्रिजटो महामुनि-
र्गवामनीकं प्रतिगृह्य मोदितः ।
यशोबलप्रीतिसुखोपबृंहिणी-
स्तदाशिषः प्रत्यवदन्महात्मनः ॥ २७

G. 2. 32. 46
B. 2. 32. 43
L. 2. 35. 46

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

775* इदं हि तेजस्तव यद्दुरत्ययं
तदेव जिज्ञासितुमिच्छता मया ।
इमं भवानर्थमभिप्रचोदितो
वृणीष्व किं चेदपरं व्यवस्यति ।
ब्रवीमि सत्येन न तेऽस्ति यन्त्रणा
धनं हि यद्यन्मम विप्र कारणात् ।
भवत्सु सम्यक्प्रतिपादनेन त-
न्मयार्जितं प्रीतियशस्करं भवेत् ।

[(l. 2) M3 त्रिज्ञासितुम् (sic); Cv.r.m.g.t as above. —(l. 3) G2 M1.3 Ck इदं; Cm.g.t as above (for इमं). M3 अभिनोदितो (subm.). —(l. 4) Dt1 T G1.3 Ck.t व्यवस्यसि; Cm.g as above (for °ति). —(l. 5) T1 damaged from मि up to विप्रकार in l. 6. Dg1 Dt1 स्म (for ऽस्ति). Dg1 यंत्रगं (after corr. °णां); G2 Cr.k यंत्रिणा (sic); Cv.m.g.t as above (for यन्त्रणा). —(l. 6) T3 G2 M1 यदन्यन् (for हि यद्यन्). —(l. 7) Dm1 प्रतिपादने*. Dt1 Dd1 om. तन् (subm.). —(l. 8) Dm1 [अ]र्जितं धनं (hypm.) (for [अ]र्जितं). Dt1 चैव; Cv.m.g.k.t as above (for प्रीति-). Dm1 marg.; M3 भवत् (sic) (for भवेत्).]

27 M4 om. 27 (cf. v.l. 26). —[a]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 स तं; G1 M2 स तत् (for ततः). B1 सभार्यं; B4 (before corr.) सभार्याम्; D4.7 सभाज्य (for सभार्यस्). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 यथेप्सि(D2 °क्षि)तं (for महामुनिर्). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 प्रतिग्र(D5 °गृ [sic])हं प्राप्य समृद्ध(V1 सुहृष्ट; D2 प्रहृष्ट)मानसः. —[c]) T3 -सुखेन बृंहिणीस्; G1 -सुखोपबृंहिणस्; Cr -सुखोपबृंहणीस्. —[d]) Dt1 Dd1 Dm1 तथा; Cm.g.k.t as in text (for तद्). —T1 damaged from त्मनः up to रुपा in l. 2 of 777*. G2 M1 महामुनिः; M3 महामनाः; Cg.t as in text (for महात्मनः). —For 27^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 subst.:

776* प्रशस्य रामं मुदितो जगाम ह
प्रजासु रामस्य यशः प्रकाशयन् ।

[(l. 1) Ñ2 V1 B4 D2 प्रशंस्य; D6 प्रविश्य; D7 प्रसीस्य (corrupt) (for प्रशस्य). V1 B4 रामो (for रामं). B4 मुदितं (for °तो). Ñ B1.4 om.; V1 B2 D4.7 सः; B3 D1.2.5 च (for ह).]

—After 27, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

777* स चापि रामः प्रतिपूर्णपौरुषो
महद्धनं धर्मबलैरुपार्जितम् ।
नियोजयामास सुहृज्जने चिरा-
द्यथार्हसंमानवचःप्रचोदितः ।
द्विजः सुहृद्भृत्यजनोऽथवा तदा
दरिद्रभिक्षाचरणश्च यो भवेत् ।
न तत्र कश्चिन्न बभूव तर्पितो
यथार्हसंमाननदानसंभ्रमैः ।

[T1 damaged up to रुपा in l. 2. —(l. 1) G3 न (for स). Dd1 T3 M1–3 परि- (for प्रति-). Dg1 -मानसो (for -पौरुषो). —(l. 2) Dt1 Dd1 Dm1 महाधनं. —(l. 3) T3 निवेदयामास. G1 सुहृज्जनं. —(l. 4) T1 -प्रचोदितं; Cm.g.k.t as above. —(l. 5) Dg1 G3 तथा. —(l. 6) Cr दारिद्र्य-; Cm.g.k.t as above (for दरिद्र-). Dt1 T2 G M1 [ऽ]भवत् (for भवेत्). —(l. 8) T1 damaged from first म up to sarga no. in colophon of this sarga.]

Colophon. M4 om. (cf. v.l. 26). T1 damaged up to Sarga no. (cf. v.l. 777*). —*Sarga name*: Ś1 Ñ2 B D4.6.7 वि(D7 *)त्तविश्राणनं (D4 °णको; D6 °वर्णं; D7 °णिको); Ñ1 त्रिजटवरप्रदानो; V1 D2 धनप्रदानो; D1 धनदानो; D5 त्रिजटं प्रति रामवित्तविश्राणनो. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1 D6 om. Ś1 D2 35; Ñ2 B2.4 31; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T (T1 damaged) G M1–3 32; B3 30; D1 88; D4.7 36; D5 39. —After colophon, D6 G M1.2 conclude with श्री (D6 om.) रामाय नमः; T2 श्रीरा*चन्द्राय नमः.

३०

G. 2. 33. 1
B. 2. 33. 1
L. 2. 36. 1

दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु ।
जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥ १
ततो गृहीते दुष्प्रेक्ष्ये *अशोभेतां तदायुधे ।
मालादामभिरासक्ते सीतया समलंकृते ॥ २
ततः प्रासादहर्म्याणि विमानशिखराणि च ।
अधिरुह्य जनः श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत् ॥ ३
न हि रथ्याः स्म शक्यन्ते गन्तुं बहुजनाकुलाः ।
आरुह्य तस्मात्प्रासादान्दीनाः पश्यन्ति राघवम् ॥ ४
पदातिं वर्जितच्छत्रं रामं दृष्ट्वा तदा जनाः ।
ऊचुर्बहुविधा वाचः शोकोपहतचेतसः ॥ ५
यं यान्तमनुयाति स्म चतुरङ्गबलं महत् ।
तमेकं सीतया सार्धमनुयाति स्म लक्ष्मणः ॥ ६

30

☞ D3 missing for Sarga 30 (cf. v.l. 2. 12. 12). M4 cont. the previous Sarga. Dm1 begins with ॐ.

1 [a]) V1 D1.2.5 [ए]वं; M4 तत् (for तु). V1 परिवैदेह्या (sic). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 **धनानि सः** (V1 B4 D2 **च**) (for **धनं बहु**). —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 **जगाम** (for **जग्मतुः**). —[d]) B1 om. **सीतया**. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 **राघवः**. —After 1, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 ins.:

778* आयुधानि गृहीत्वासौ सर्वोपकरणानि च ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा तस्मान्निःसृत्य वेश्मनः ।

[(l. 1) Ñ1 [अ]थ (for [अ]सौ). V1 D1.2.4-7 M4 गृह्यायुधानि सर्वाणि (for the prior half). —(l. 2) Ś1 D6 निष्क्रम्य; V1 M4 निर्गत्य; B4 निर्याय (for निःसृत्य).]

2 [ab]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G M1-3 **प्रेक्ष्याभ्यामशोभेतां**; T3 **दुष्प्रेक्ष्ये त्वशोभेतां** (for **दुष्प्रेक्ष्ये *अशोभेतां**). —[c]) G1 M2 **आबद्धे** (for **आसक्ते**). —[d]) T1 damaged from **तया** up to 3[b]. —For 2, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst.:

779* तौ गृहीतायुधौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
राजमार्गं समेयातां सीतयानुगतौ तदा ।

[(l. 1) Ś1 B4 D2 गृहीत्वायुधौ; D5 गृहीत्वायुधे (for °तायुधौ M4 तौ गृहीतायुधवरौ (for the prior half). —(l. 2) V1 B4 राजमार्गे. Ś1 समीयातां; V1 D1.2.4.5.7 M4 समाया (V1 D1.2 °यां)तौ. V1 तथा (for तदा).]

3 T1 damaged up to 3[ab] (cf. v.l. 2). —[a]) G2 M1 **तदा** (for **ततः**). Dt1 **प्रसाद-**. —[c]) Dt1 Dm1 T1.2 **अभिरुह्य**; D5 **अध्यारोहज्** (for **अधिरुह्य**). Ñ1 **नराः श्रीमत्-** (for **जनः श्रीमान्**). —[d]) Ñ1 D4.5.7 **पौरजानपदा**(D5 °द)**स्तदा**(Ñ1 °**दा नराः**; D4 °**दास्तथा**). —For 3, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.; Ñ1 D4.5.7 subst. l. 1 only for 3[ab]:

780* ततः स्ववेश्मशृङ्गाणि हर्म्याणि च समन्ततः ।
ददृशुस्तांस्तदारुह्य पौरजानपदस्त्रियः ।

[(l. 1) Ś1 Ñ1 B3 D6 च; Ñ2 सु-; B4 M4 स-; D4.5.7 तु (for स्व-). —(l. 2) Ś1 D6 तौ; Ñ2 तास्; V1 D1.2 च; M4 तु (for तांस्). V1 D2 M4 [अ]धिरुह्यैतान् (M4 °तौ); B4 तदा राज्य-; D1 [अ]वरुह्यैनां (for तदारुह्य). D1.2 पौरजानपदाः स्त्रियः (for the post. half).]

4 [a]) Dg1 Dd1 Dm1 D5 M2 **रथ्यासु** (Dg1 [before corr.] °**स्तु**); D4.7 **रथ्याश्च** (for **रथ्याः स्म**). Ñ1 Dt1 **सुशक्यंते** (for **स्म श**°). —[b]) Ñ1 D4.5.7 **बहुजनावृताः**; Dm1 °**कुले** (for **बहुजनाकुलाः**). —[c]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1 G2 M2.3 Cm.k.t **प्रासादाद्**. Ñ1 D4.5.7 **प्रासादानधिरुह्याशु**. ❀ Cm : **आरुह्य प्रासादानारुह्य प्रासादात्प्रासादारोहणरूपोपायादेव पश्यन्ति । प्रासादानिति वा पाठः ।**; Cg : **प्रासादानिति पाठः । प्रासादादिति पाठे ल्यब्लोपे पञ्चमी क्लिष्टा ।** ❀ —[d]) Ñ1 (*int. lin.* also) **भवंति**; D4.5.7 **प्रेक्ष्यंति** (for **पश्यन्ति**). —For 4, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.:

781* अन्तरं राजमार्गे च नासीज्जनपदावृते ।
तदानुरागात्प्रस्थाने रामस्यामिततेजसः ।

[(l. 1) V1 अनंतरं (hypm.). B1 राजमार्गेषु. B3 M4 जानपदावृते. B1 नासीत्तु जनसंपदा (for the post. half). —After l. 1, B3 ins.:

781(A)* किं वदिष्यति वै राजा वृद्धश्च केकयीवशः ।

—(l. 2) Ś1 D6 तदातुरास्ते; V1 D1.2 M4 रामानुरागात्; B4 तस्या° (for तदानुरागात्).]

5 [a]) Dt1 **सानुजं दृष्ट्वा** (for **वर्जितच्छत्रं**). —[b]) Dt1 **ससीतं च**; T1.2 G3 **दृष्ट्वा रामं** (by transp.) (for **रामं दृष्ट्वा**). Ñ1 Dt1 D4.5.7 T G M1-3 **जनास्तदा** (D4 [before corr.] °**नावृतः**) (by transp.); Dg1 **तथा जनाः** (for **तदा जनाः**). —T1 damaged from **विधा** in 5[c] up to 6[b]. —[c]) Ñ1 **बहुविदा**; Dt1 °**जना** (for **बहुविधा**). —[d]) Ñ1 D4.5.7 **भृशोपहत-** (for **शोको**°). —For 5, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.:

782* पदातिनं समायान्तं सभार्यं सहलक्ष्मणम् ।
ऊचुर्दृष्ट्वा बहुविधा वाचो दुःखसमन्विताः ।

[(l. 1) Ś1 D6 पदातिं तं; D2 पदातिनश्. Ś1 B2 D6 समायान्तं; V1 D1.2 स(D2 च) गच्छंतं (for समायान्तं). M4 पदातिं तत्र गच्छंतं (for the prior half). D2 M4 ससीतं (for सभार्यं). V1 D1 सह सीतां(D1 °तं) सलक्ष्मणं (for the post. half).]

6 T1 damaged up to [ab] (cf. v.l. 5). —[a]) Ś1 Ñ2 B2.3 D6 **अनुप्रयाति यं**(Ñ2 **तं**) **यां**(Ś1 D6 **या**)**तं**; V1

ऐश्वर्यस्य रसज्ञः सन्कामिनां चैव कामदः ।
नेच्छत्येवानृतं कर्तुं पितरं धर्मगौरवात् ॥ ७
या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि ।
तामद्य सीतां पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः ॥ ८
अङ्गरागोचितां सीतां रक्तचन्दनसेविनीम् ।
वर्षमुष्णं च शीतं च नेष्यत्याशु विवर्णताम् ॥ ९

अद्य नूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भाषते ।
न हि राजा प्रियं पुत्रं विवासयितुमर्हति ॥ १०
निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथं स्याद्विप्रवासनम् ।
किं पुनर्यस्य लोकोऽयं जितो वृत्तेन केवलम् ॥ ११
आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः ।
राघवं शोभयन्त्येते षड्गुणाः पुरुषोत्तमम् ॥ १२

G. 2. 33. 14
B. 2. 33. 12
L. 2. 36. 14

B1 D1.2 M4 अनुया(V1 °यां)ति प्रयांतं यं; B4 अनुयाति च यं यांतं. —[b]) Ś1 Ñ1 V1 B1-3 D1.2.4.5.7 चतुरंगं मह(V1 बल)द्बलं; Ñ2 B4 D6 चतुरंगमहद्बलं. —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4-7 M4 इमं; Ñ1 एनं; T2 G3 M2 एकं; M3 एव; Cg as in text (for एकं). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4.6.7 M4 अनुगच्छति; Dg1 °यातं स-; D5 °गति स (sic); G1 °ति स (for अनुयाति स्म). Dg1 D2 लक्ष्मणं.

7 [b]) Dt1 Dd1 Dm1 Ct कामानां; Cg as in text (for कामिनां). Dt1 चाकरो महान् (for चैव कामदः). —[c]) Dm1 नैच्छति (sic). —[d]) Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1.3 Cmp.k.t वचनं; Cm as in text (for पितरं). —For 7, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst. :

783* सुखैश्वर्यरसज्ञोऽपि शक्तिमानपि वीर्यवान् ।
अनृतं पितरं कर्तुं धर्मात्मा नायमिच्छति ।

[(l. 1) Ñ B1.3 D4.5.7 हि (for ऽपि). Ś1 B2.3 D6 भक्तिमान्; D5 बुद्धि° (for शक्तिमान्). Ś1 अपि- (for अपि). —(l. 2) V1 अनृण्यं; D1 नानृतं (for अनृतं). —After पितरं, D4 wrongly repeats from सीतया in 6[c] up to अनृतं पितरं. V1 D2 धर्मात्मानं प्रय(D2 यति)च्छति; D1 धर्मात्मा नावगच्छति (for the post. half).]

8 [a]) Ś1 या न शक्ता; V1 °क्या; B3.4 यामशक्या(B4 °क्यां); D4 न शक्या सा; M4 यो न शक्यः (for या न शक्या). —After या न, D2 erroneously repeats from शक्तिमान् in l. 1 of 783* up to या न. —[b]) Ś1 Ñ B D6 देवैर् (for भूतैर्). B1 वने (for अपि). M4 सीतया सह राघवः. —T1 damaged from सीतां in 8[c] up to वर्षमु in 9[c]. —[c]) Ś1 Ñ B D6 सीतां(B4 [before corr.] नीतां) तामपि(Ś1 D6 °द्य) (for तामद्य सीतां). B4 (m. also) गच्छंति (for पश्यन्ति). —[d]) Dd1 D4 -गतां (for -गता). Ś1 Ñ V1 B D1.2.5.6 M4 राजमार्गे पृथग्(D5 स्थिता)जनाः.

9 T1 damaged up to वर्षमु in [c] (cf. v.l. 8). —[ab]) T2 -रागोचितां. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 सहजेनांगरागेण भूषितां वरवर्णिनीं. —[cd]) D4.7 वनेद्यस्या (for च शीतं च). D5 वर्षे उष्णे च शीते च (for [c]). Dg1 नयंति; D4.7 सुखस्य; T1 G1.3 नेष्यंति; T2 संष्यंति (for नेष्यति). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 विवर्णतां(D2 °वर्णं च) नयिष्यंति सीतां शीतोष्णवायवः. —After 9, D4.7 ins. :

784* शीतं चैव करिष्यन्ति चन्द्रस्येव नभोङ्गणे ।
[D7 नभोगते (for नभोङ्गणे).]

10 [b]) T G2 सत्यम्; Cv.r.m.g.t as in text (for सत्त्वम्). T3 आश्रित्य; Cr.m.g.t as in text (for आविश्य). —[c]) G2 M1 स; Cr as in text (for न). —[d]) T1.2 G2.3 M1 इच्छति; Ct अर्हति (as in text). —For 10, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst. :

785* नूनं दशरथोऽन्येन सत्त्वेनाविष्टचेतनः ।
यथा विवासयत्यद्य प्रियं पुत्रमकारणे ।

[(l. 1) D5 व्यक्तं (for नूनं). V1 D1.2 मन्ये (for ऽन्येन). D4.7 व्यक्तं ह्यद्य दशरथो(D7 दशरथो ह्यद्य[by transp.]) (for the prior half). Ś1 D4.6.7 भूतेन (for सत्त्वेन). —(l. 2) Ś1 D6 विवासयेद्. B2 [अ]त्र (for [अ]द्य). Ś1 D4.6 अकारणं.]
—Thereafter all (except D5 M4) cont. :

786* यदि हि स्यादनाविष्टः सत्त्वेनान्येन केनचित् ।
कथं विवासयेदेनमकस्माद्गुणसागरम् ।

[(l. 1) B4 यदा. V1 D1.2 न (for हि). Ñ1 D7 इनावि(Ñ1 °दि)ष्टः (sic); V1 अनावृष्टः. D4.7 [अ]नेन (for [अ]न्येन). Ñ1 V1 D1.2.4.7 धर्मवित्. —(l. 2) V1 D1.2.4.7 न वै; B3 (m. also) कस्माद् (for कथं). B4 स कस्माद् (for अकस्माद्). Ñ1 D4.7 गुणिनं सुतं.]

11 [b]) Dt1 विनिवासनं. —For 11, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst. :

787* को ह्यार्यो निर्गुणमपि त्यजेत्पुत्रं सचेतनः ।
किमु यस्य गुणैः कृत्स्नो लोकोऽयमनुरञ्जितः ।

[D5 M4 om. l. 1. —(l. 1) Ñ1 को जह्यान्; V1 D1.2 कश्चार्यो; D4.7 को हि जानन् (hypm.) (for को ह्यार्यो). Ñ1 D4.7 ज्येष्ठं (for त्यजेत्). Ś1 Ñ B4 अचेतनः; V1 D1.2 अकारणे; B3 सनचेतनः (hypm.) (for सचेतनः). —(l. 2) Ñ2 V1 किं वा यस्य; D1.2 तस्मादस्य; D4.7 किं तु यस्य (for किमु यस्य). Ś1 D2 कृत्स्नैर्; Ñ1 V1 कृत्स्न-; D4 कृष्णे (for कृत्स्नो).]

12 [a]) B4 D2 अनृशंसं; Dt1 Dm1 D5 अनृशंस्यम्; D4 आनुक्रोश्यम्; M4 आनृशस्य-. Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 क्षमा शीलं(M4 °ल-); D4.7 अनुक्रोशं (for अनुक्रोशः). —[b]) Dt1 शील-. Ś1 Ñ2 B1.3 D1.2.6 श्रुतं सत्यं पराक्रमः(D1.2 °मं); Ñ1 शीलं सत्यं यशो दमः; V1 B2.4 श्रुतं सत्यपराक्रमं(B2 [marg. also] °समाश्रये); D4.5.7 श्रुतं शीलं यशो दमः; M4

G. 2. 33. 15
B. 2. 33. 13
L. 2. 36. 15

तस्मात्तस्योपघातेन प्रजाः परमपीडिताः ।
औदकानीव सत्त्वानि ग्रीष्मे सलिलसंक्षयात् ॥ १३
पीडया पीडितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः ।
मूलस्येवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः ॥ १४
ते लक्ष्मण इव क्षिप्रं सपत्न्यः सहबान्धवाः ।
गच्छन्तमनुगच्छामो येन गच्छति राघवः ॥ १५
उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च ।
एकदुःखसुखा राममनुगच्छाम धार्मिकम् ॥ १६
समुद्धृतनिधानानि परिध्वस्ताजिराणि च ।
उपात्तधनधान्यानि हृतसाराणि सर्वशः ॥ १७

-श्रुतसत्यपराक्रमाः(before corr. °यणः). —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 पुरुषर्षभं. —For 12^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst. :

788* शोभयन्ति गुणा राममेते षट् प्रथिता भुवि ।

[Ś1 B3 D6 एते गु-; Ñ1 B4 एतेषु; Ñ2 एते स्व-; D1 ये च षट् ; D2 तेन षट् (for एते षट्). V1 षट् वार्थिता; L(ed.) नुप्रस्थिता (for षट् प्रथिता).]

13 ^{a}) G2 [उ]पयातेन (for [उ]पघातेन). Ñ1 D5 विवासनाच्च तस्याथ; D4.7 विवासेनापि तस्याद्य. —^{b}) Ñ1 D4.5.7 समभि(D7 °वि)पीडिताः. —For 13^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst. :

789* विवासेनास्य तेनायं दुःखितोऽद्य महाजनः ।

[Ś1 B4 D1 M4 [अ]द्य (for [अ]स्य). D1 M4 तस्य (for तेन). Ś1 [अ]स्य; D6 [अ]द्य (for [अ]यं). V1 विवासनेन तस्यायं; D2 विवासनाद्यस्यायं तु (for the prior half). V1 D1.2 M4 वै; B2 *sup. lin.* (for ऽद्य).]

—^{c}) D7 उदकानि (for औद°). B4 G3 च (for [इ]व). —^{d}) Dg1 illeg. for ग्रीष्मे. Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 सलिलस्य परिक्षयात्(B4 °क्षये).

14 ^{b}) Dg1 जगद्द्य. —^{c}) Dg1 Dm1 D4.5.7 T3 G1.3 M2 [ए]व; Cg as in text (for [इ]व). —^{d}) Dt1 G2 M1 वृक्षाः. D5 वृक्षपुष्पैः. Dm1 G2 M1 -फलोपगाः. —For 14, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.; Ñ1 ins. l. 2 and l. 4 after 14^{ab} and 791* respy.; D4.5.7 ins. l. 2 only after 14^{ab} :

790* लोकनाथस्य रामस्य पीडया पीडितं जगत् ।
अपर्वणीव सोमस्य राहुग्रहणपीडया ।
परेष्टभोगदानानां परित्राता सुखस्य च ।
तथाभयप्रदानस्य दाता गच्छति नो वनम् ।

[(l. 1) D6 पीडितं पीडया (by transp.). —(l. 2) D4.7 राहोर्. Ś1 B3 D6 -ग्रहनि-; D2 -ग्रसन- (for -ग्रहण-). V1 -पीडनः (for -पीडया). —After l. 2, D4.5.7 ins. :

790(A)* सर्वं विनाशमायाति य(D4 न)था वयनुपप्लुताः ।

—(l. 3) B2 प्रदाता; B4 परीच्छा- (for परेष्ट-). Ś1 D6 परिभोग-प्रसादानां; V1 अयं दाता पुष्टो(गो)गानां; B1 (m. also परीहा भोगदानानां) अयं स दाता भोगानां; D1.2 आहारदानभोगानां; M4 परिदाता च भोगानां (for the prior half). Ś1 B1.4 D6 परित्राण-; V1 D1.2 °दाता (for परित्राता). —(l. 4) D2 वयं (sic) (for वनम्).]

—After 14, Ñ1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1-3 ins. :

791* मूलं ह्येष मनुष्याणां धर्मसारो महाद्युतिः ।
पुष्पं फलं च पत्रं च शाखाश्चास्येतरे जनाः ।

[(l. 1) D4 स्वयं: D5.7 ह्ययं (for ह्येष). Ñ1 महामतिः. —(l. 2) Ñ1 D5 फलं पत्रं च पुष्पं च; D4.7 फलं पुष्पं च पत्रं च (all by transp.); M3 पुष्पं च फलपत्रं च (for the prior half). Dg1 [अ]न्य (sic) (for [अ]स्य). Ñ1 D5 [अ]परे; D4.7 [अ]परे; M3 [इ]तरो (for [इ]तरे). Ñ1 D5 M3 जनः.]
—Thereafter Ñ1 cont. l. 4 of 790*.

15 ^{b}) D4.5.7 सामात्याः सह बांधवैः; T3 G1 M2 सपत्नीकाः सबांधवाः. —For 15, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst.; D5.7 ins. l. 2–3 only after 15 :

792* साधु लक्ष्मणवत्सर्वे त्यक्तभोगपरिग्रहाः ।
राममेवानुगच्छामः किं नो दारैर्धनेन वा ।
सपुत्रधनदारा वा सपशुद्रव्यसंचयाः ।
गच्छामस्तत्र यत्रायं साधु गच्छति राघवः ।

[(l. 1) V1 लक्ष्मण यत्सर्वं. B4 मुक्त- (for त्यक्त-). M4 -लोभ- (for -भोग-). B1 -परिच्छदाः. V1 D1.2 त्यक्त्वा भोग(V1 °गं) परिग्रहान्(V1 °त) (for the post. half). —M4 om. from l. 2 up to l. 1 of 793*. —(l. 2) Ś1 B1 दानैर् (for दारैर्). B1 बलेन (for धनेन). Ś1 B1 च (for वा). D2 कि दारैः किं धनेन च (for the post. half). —(l. 3) D7 -भृत्य- (for -धन-). Ś1 -रादाश् (metathesis); Ñ1 -दारैर् (for -दारा). Ś1 D5-7 च (for वा). B4 -धनदावारा (metathesis). Ś1 सपुत्र-; Ñ1 सदा स- (for सपशु-). D1 -संचयान्. —(l. 4) V1 D1.2 तत्र गच्छामहे साधु (for the prior half). V1 D1.2 यत्र; G(ed.) साधुर् (for साधु).]

16 ^{c}) M3 -गता (for -सुखा). —^{d}) Dd1 G1.2 M1 Ck राघवं. —For 16, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst. :

793* विहारोद्यानशयनशरणासनसाधनम् ।
परित्यज्यानुगच्छामस्तुल्यदुःखा नृपात्मजम् ।

[M4 om. l. 1 (cf. v.l. 792*). —(l. 1) Ś1 Ñ1 V1 B4 D6 -शयनं; B3 -सलिल- (for -शयन-). Ś1 D6 सवरासन-; B3 -शयनाशन-; B4 अवसासन- (sic); D4.7 -भवनाशन-; D5 -शयनासन- (for -शरनासन-). —(l. 2) B3 परित्यक्त्वा; D5 परिष्वज्य. B1 नु; D5 [अ]थ (for [अ]नु-). D4.5.7 -भोगा; M4 -शीला (for -दुःखा). D1 नृपात्मजं.]

17 ^{a}) Ñ1 समुच्छ्रित-; Dg1 समुद्धृत्य; D5 समुद्धृतां (for

रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः ।
अस्मत्त्यक्तानि वेश्मानि कैकेयी प्रतिपद्यताम् ॥ १८
वनं नगरमेवास्तु येन गच्छति राघवः ।
अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं संपद्यतां वनम् ॥ १९
बिलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः ।
अस्मत्त्यक्तं प्रपद्यन्तां सेव्यमानं त्यजन्तु च ॥ २०
इत्येवं विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः ।
शुश्राव रामः श्रुत्वा च न विचक्रेऽस्य मानसम् ॥ २१ G. 2. 33. 26 B. 2. 33. 26 L. 2. 36. 25

समुद्धृत-). Ñ1 -शयानानि (sic); B1 -विधानानि (for -निधानानि). V1 समुद्धृतानि धान्यानि; B4 समुद्धृतेनिवानानि; D4 समुद्धृतानि ध्यानानि (both sic). —^{b}) Ś1 Ñ B D4–7 शी(B3 व)र्णध्वस्तो(D5 °जो)च्छ्याणि च; V1 D1.2 शीर्णध्वज (D1 °स्रस्त; D2 °ध्वस्त)ध्वजानि च; M4 शीर्णवस्त्रोच्चयानि च. —^{c}) Dg1 reads -धन- *inf. lin.*—For 17^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

794* प्रक्षीणधान्यकोषाणि हीनसंमार्जनानि च ।

[Ś1 Ñ1 V1 D4.5.7 प्रकीर्ण-. Ñ1 D4.5.7 -धनधान्या(Ñ1 °दाना) नि (for -धान्यकोषाणि).]

—Thereafter Ś1 Ñ1 V1 B1.2.4 D1.2.5–7 M4 cont.; Ñ2 B3 cont. after 796* :

795* पिशाचप्रेतरक्षोभिर्जुष्टान्युच्छिष्टभोजनैः ।

[Ñ1 विष्टानि; B4 दुष्टानि (for जुष्टानि). Ś1 [उ]च्छिन्न-; D1 [उ]त्सिष्ट- (corrupt) (for [उ]च्छिष्ट-).]

18 D4 om. 18^{ab}. —^{a}) T3 G2 M1 व्यवकीर्णानि; M3 [अ]प्यवकीर्णानि (for [अ]भ्य°). Ś1 Ñ1 V1 B1.2.4 D1.2.5–7 अलक्ष्मीण्य(Ś1 Ñ1 D6.7 °न्य; B4 °*)मनोज्ञानि; B3 रजसाद्यव-कीर्णानि; M4 अलक्ष्मीभवनानीव. —After 18^{a}, Ñ2 B3 ins. :

796* विनिलेपान्यशेषतः ।
नकुलोलूकमार्जारश्वमूषिकयुतानि च ।
अपेतधर्मकृत्यानि क्रियाभिर्वर्जितानि च ।

Thereafter cont. 795* and repeat 18^{a} as in Ś1. —^{b}) V1 च क्रिया; D1.2 M4 च श्रिया; D6 देवतैः (for दैवतैः). —After 18^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

797* मूषिकैः परिधावद्भिरुद्बिलैरावृतानि च ।
अपेतोदकधूमानि हीनसंमार्जनानि च ।
प्रणष्टबलिकर्मेज्यामन्त्रहोमजपानि च ।
दुष्कालेनेव भग्नानि भिन्नभाजनवन्ति च ।

[(l. 1) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 मूषकैः. T3 उद्भिलैा वृतानि च (sic) (for the post. half). —(l. 2) Post. half=post. half of 794*. T3 -संमार्जनेन च. —(l. 4) Dm1 T2 G1.3 M3 [ए]व (for [इ]व).]

—^{cd}) D2 चेमानि (for वेश्मानि). B(ed.) कैकेयी वेश्मानि (by transp.). T3 प्रत्यपद्यतां.

19 D5 om. 19. —^{b}) Ś1 Ñ B D4.6.7 यत्र (for येन). —For 19^{ab}, V1 D1.2 M4 subst.; Ś1 Ñ B D6 ins. after 19 :

798* यत्र वत्स्यति रामोऽयं पुरं तत्र भविष्यति ।

[D1 [अ]सौ रामो (for रामोऽयं). Ñ1 पुरी; B3 पुत्र (sic) (for पुरं).]

—^{c}) Ś1 D4.6.7 M3 अस्माभिस्तु; Ñ V1 B D1.2 M4 अरण्यतां (for अस्माभिश्च). —^{d}) Dm1 G1.2 संपाद्यतां; D7 संपद्यती (sic). Ñ B अस्माभि(B1 °*)र्यात्वि(B1.3 °न्वि)दं पुरं; V1 D1.2 यात्वस्माभिरिदं पुरं; M4 यात्यस्माभिरिदं पुरं.

20 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 सर्पा (for सर्वे). —T3 om. (hapl.) from 20^{b} up to सर्वे in l. 3 of 800*. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.6 M4 वनानि मृग-; B4 व***न- (for सानूनि मृग-). D5 तथा सानूनि पक्षिणः. —After 20^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T (T3 om.) G M1–3 ins.; V1 D1.2 M4 subst. for 20^{cd} :

799* त्यजन्त्वस्मद्भयाद्भीता गजाः सिंहा वनान्यपि ।

[Dg1 D1.5 G3 M4 त्यजंति. V1 D1.2 M4 अग्रे (for भीता). D4.5.7 G2 M1 च (for [अ]पि). V1 D1.2 M4 रामस्य वसतो वने (for the post. half).]

—^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 G1 M3 प्रपद्यंतु. —^{d}) B1 ते; G1 वा (for च). —After 20, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

800* तृणमांसफलादानां देशं व्यालमृगद्विजम् ।
प्रपद्यतां हि कैकेयी सपुत्रा सह बान्धवैः ।
राघवेण वने सर्वे वयं वत्स्याम निर्वृताः ।

[T3 om. up to सर्वे in l. 3. —(l. 1) T1 damaged for तृ in तृण-. Dt1 Dd1 Dm1 G1 Ct -फलादानं; Cv.r.m.g as above (for -फलादानां). G2.3 M1.3 देशान्. M2 व्याघ्र- (for व्याल-). G2.3 M1.3 -द्विजान् ; Cv.m.g.t as above (for -द्विजम्). ☆ Cm : तृणमांसफलादानान्पशुव्यालमृगद्विजानिति पाठे तृणमांसफलानां आदानं येभ्यो वनदेशेभ्यः ते तथा । पशुव्यालमृगद्विजान् पश्वादयश्च येषु ते तथोक्ताः ☆ —(l. 2) Dg1 प्रपद्यंतां. G1 M2 सहपुत्राः स- बांधवाः (for the post. half). —(l. 3) Dt1 Dd1 Dm1 transp. वने and वयं. Dg1 M3 सह; T3 वनं (for वयं). G1 वत्स्यामि (sic).]

21 ^{a}) Dg1 reads वाचो in marg. —^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 राघवः श्रुत्वा (for रामः श्रुत्वा च). —^{d}) G3 मानसः (sic). —For 21, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

801* एताश्चान्याश्च विविधा वाचः पौरजनेरिताः ।
श्रृण्वन्रामो ययौ मार्गे वनवासकृतोद्यमः ।

[(l. 1) B4 विविधान् (sic). V1 अन्याश्च विविधा वाचस् (for the prior half). V1 तदा (for वाचः). D7 [ई]रितं (sic). —(l. 2) B4 श्रुगु (sic). D5 मार्ग. V1 कृतोद्यमे; M4 -कृतक्षणः.]

G. 2. 33. 27
B. 2. 33. 29
L. 2. 36. 27

प्रतीक्षमाणोऽभिजनं तदार्त-
मनार्तरूपः प्रहसन्निवाथ ।
जगाम रामः पितरं दिदृक्षुः
पितुर्निदेशं विधिवच्चिकीर्षुः ॥ २२
तत्पूर्वमैक्ष्वाकसुतो महात्मा
रामो गमिष्यन्वनमार्तरूपम् ।
व्यतिष्ठत प्रेक्ष्य तदा सुमन्त्रं
पितुर्महात्मा प्रतिहारणार्थम् ॥ २३
पितुर्निदेशेन तु धर्मवत्सलो
वनप्रवेशे कृतबुद्धिनिश्चयः ।
स राघवः प्रेक्ष्य सुमन्त्रमब्रवी-
न्निवेदयस्वागमनं नृपाय मे ॥ २४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

—After 21, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

802* स तु वेश्म पितुर्दूरात्कैलासशिखरप्रभम् ।
अभिचक्राम धर्मात्मा मत्तमातंगविक्रमः ।
विनीतवीरपुरुषं प्रविश्य तु नृपालयम् ।
ददर्शावस्थितं दीनं सुमन्त्रमविदूरतः ।

[(l. 1) Dt1 Ct पुनर्मातुः; T3 M3 पुनर्दूरात (for पितुर्दूरात्). G2 M1 -सदृश- (for -शिखर-). —(l. 3) T1.2 G1.3 M1.3 -धीर- (for -वीर-). T3 G2 M1 स(T3 सं) प्रविश्य (for प्रविश्य तु). —(l. 4) Dd1 [अ]वस्थित-. T3 G2 M1 मृतं; M3 धीर (for दीनं).]

22 [ab]) Ś1 Ñ B2.4 M4 अवेक्षमाणो; B1.3 D1.2.4–7 अवेक्ष्यमाणो; Dg1 प्रतीक्ष्यमाणो. Ś1 Ñ B D1.2.4–7 M4 [ऽ]पि; Dg1 T1.3 G1.3 हि; M3 त्रि-; Ct as in text (for ऽभि-). V1 अवेक्ष्यमाणो जनमंधम्. Ś1 तदार्तमनंतरूपः; Ñ1 तथार्तं ह्यना°; V1 आर्तं तमार्यरूपः; B4 ****नार्त° (damaged); D1 तमार्तं तथार्त°; D2 तमार्तमनार्त°; D4.7 M3 तथार्तमनार्त°; D5 तमार्तं ह्यनार्त° (for तदार्तमनार्तरूपः). B1 प्र*सन्; D4.7 प्रशमन् (for प्रहसन्). Ñ1 V1 B2 D1.2.4.5.7 M4 [आ]र्तः; Ñ2 B1.3.4 [आ]र्तं (for [अ]थ). —[c]) B1 सहितो (for पितरं). —[d]) Dm1 निवेशं; Cm.k as in text (for निदेशं). Ś1 V1 B D1.2.4–7 M4 सत्यप्रतिज्ञं नृपतिं(Ś1 V1 D2.6 M4 पितरं; D4.7 च तथा; D5 हि तथा) चिकीर्षुः.

23 [a]) T3 सर्वम् (for पूर्वम्). Dg1 (before corr.) G3 M2.3 ऐक्ष्वाकु-. —[b]) Dt1 Dm1 नृपम्; Cr as in text (for वनम्). Dg1 आर्तिरूपं. —[c]) Ck प्रेष्य; Cv.r.m. as in text (for प्रेक्ष्य). —For 23, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

803* आसाद्य चेक्ष्वाकुकुलप्रदीपो
रामः पितुर्वेश्म तदार्यवृत्तः ।
व्यतिष्ठत प्रेक्ष्य ततो नियोगे
स्थितं सुमन्त्रं प्रतिहारमिष्टम् ।

[(l. 1) B1 आसाद्यन (for आसाद्य च). D5 (with hiatus) आसाद्य इक्ष्वाकु-. Ñ B -प्रसूतो (for -प्रदीपो). —(l. 2) Ś1 D6 तथा (for तदा). B1 [आ]र्यपुत्रः. —(l. 3) D2 (before corr.) प्रतिष्ठत (for व्य°). Ñ1 तदा नियोगे; V1 D1.2 पितुर्नियोगात्; D6 °योगे; M4 पितुर्नि° (for ततो नियोगे). D4.5.7 व्यतिष्ठता(D5 °दा)साद्य नृपं महात्मा. —(l. 4) M4 स्थितः. D4.5.7 रामः ससीतः सह लक्ष्मणेन.]

24 Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 om. 24. —[a]) Dg1 M3 निदेशे म (for निदेशेन). M3 हि (for तु). —[b]) Dt1 वने (sic). Dd1 -प्रदेशे (for -प्रवेशे). —[c]) G2 सु- (for स).

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 D4.6.7 पौरवाक्यं; Ñ1 B1.2.4 उदासीन(B4 °नं)वाक्यं; Ñ2 उदासीनजनवाक्यं; V1 रामगुणवर्णनं; B3 अयोध्याजनवाक्यं; D1.2 गुणवर्णनो; D5 लोकानामुदासीनादिवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 D6 om. Ś1 D2 36; Ñ2 B 32; V1 34; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S 33; D1 89; D4.7 37; D5 40. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T3 श्रीरामचन्द्राय नमः; G M1.2 श्रीरामाय नमः.

३१

स रामप्रेपितः क्षिप्रं संतापकलुषेन्द्रियः ।
प्रविश्य नृपतिं सूतो निःश्वसन्तं ददर्श ह ॥ १
आलोक्य तु महाप्राज्ञः परमाकुलचेतसम् ।
राममेवानुशोचन्तं सूतः प्राञ्जलिरासदत् ॥ २
अयं स पुरुषव्याघ्र द्वारि तिष्ठति ते सुतः ।
ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सर्वं चैवोपजीविनाम् ॥ ३
स त्वा पश्यतु भद्रं ते रामः सत्यपराक्रमः ।
सर्वान्सुहृद आपृच्छ्य त्वामिदानीं दिदृक्षते ॥ ४
गमिष्यति महारण्यं तं पश्य जगतीपते ।
वृतं राजगुणैः सर्वैरादित्यमिव रश्मिभिः ॥ ५ G. 2. 35. 4 B. 2. 34. 8 L. 2. 38. 4

31

☞ D3 missing for Sarga 31 (cf. v.l. 2. 12. 12). —Before Sarga 31, Ś1 Ñ V1 B D1–7 (D3 missing) M4 ins. a passage relegated to App. I (No. 13). —Before 1, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G (G3 illeg.) M1–3 ins.:

804* ततः कमलपत्राक्षः श्यामो निरुदरो महान् ।
उवाच रामस्तं सूतं पितुराख्याहि मामिति ।

[Dm1 begins with ॐ. —(l. 1) Dt1 G1 निरुपमो; M3 निरुदको; Cr.m.g.t*p* as above (for निरुदरो). —(l. 2) Dt1 रामं (for रामस्). M3 अत्याहि (sic) (for आख्याहि).]

1 G3 illeg. from st. 1 (including 804*) up to **तं वर्धयित्वा** in l. 1 of 806*. —[a]) Dm1 T2.3 G1 M3 **रामः** (for **राम-**). —[c]) Dt1 Dd1 Dm1 **संतापकलुषेंद्रियं**. —[d]) Dt1 Dd1 Dm1 T G1.2 M1–3 **निश्वसंतं**. —After 1, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G (G3 illeg.) M1–3 ins.:

805* उपरक्तमिवादित्यं भस्मछन्नमिवानलम् ।
तटाकमिव निस्तोयमपश्यज्जगतीपतिम् ।

2 G3 illeg. (cf. v.l. 1). —[a]) Dt1 T1 Cr **आबोध्य** (for **आलोक्य**). Dg1 Dt1 **च**; Dd1 Dm1 **तं** (for **तु**). ❀ Cv : **आलोक्य तु सम्यक्पाठः ।** ❀ —[b]) Dt1 **-चेतनं** (for **-चेतसम्**). —[d]) Dt1 **अब्रवीत्** (for **आसदत्**). —After 2, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

806* तं वर्धयित्वा राजानं पूर्वं सूतो जयाशिषा ।
भयविक्लवया वाचा मन्दया श्लक्ष्णमब्रवीत् ।

[(l. 1) G3 illeg. up to तं वर्धयित्वा (cf. v.l. 1). G2 M1 राजेंद्रं (for राजानं). Dg1 सूतः पूर्वं (by transp.); Dt1 पूर्वसूतो (for पूर्वं सूतो). —(l. 2) Dt1 मंदया श्लक्ष्णयाब्रवीत् (for the post. half). ❀ Cg : अश्लक्ष्णमिति छेदः ।; Ct : अश्लक्ष्णयेति छेदः । ❀

3 [a]) Dg1 Dd1 Dm1 T G2.3 M1–3 **पुरुषव्याघ्रो**; Dt1 **पुरुषो व्याघ्रो**. —[b]) G2 **द्वार** (sic) (for **द्वारि**). —For 1–3, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

807* प्रवेश्यतां राम इति वाक्यमुक्त्वा नराधिपः ।
तीव्रशोकसमाविष्टो भूयो मोहमुपागमत् ।
मुहूर्तमिव निश्चेष्टो भूत्वा मोहपरायणः ।
प्रतिलेभे ततः संज्ञां सिंहासनगतो नृपः ।
लब्धसंज्ञं च तं भूयः सुमन्त्रः पृथिवीपतिम् ।
उपेत्य प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाचेदं सुदुःखितः ।
दत्त्वा धनानि विप्रेभ्यो भृत्येभ्यश्चोपजीविनाम् ।

[(l. 1) D1 राम राम (ditto.). D4.7 रामम् (for वाक्यम्). M4 जनाधिपः. —(l. 2) D4 तीव्रशोकमथाविष्टो (for the prior half). V1 राजा (for भूयो). B1 शोकम् (for मोहम्). B2.4 D5 M4 उपागतः. —B4 D5 om. l. 3. —(l. 3) D4.7 अपि (for इव). D2 निश्ष्टो (for निश्चेष्टो). M4 शोक- (for मोह-). —(l. 4) Ñ1 M4 प्रतिपेदे; V1 प्रतिलभ्य; D1 पुनः लेभे (for प्रतिलेभे). Ñ1 V1 D1.2 पुनः (for ततः). —(l. 5) V1 D1.2 प्रलब्धसंज्ञं; B1 लब्धसंज्ञश्च; D4.7 लब्धसंज्ञोपि; M4 स लब्धसंज्ञं (for लब्धसंज्ञं च). V1 D1.2 M4 भूयस्तं (by transp.) (for तं भूयः). D5 लब्धसंज्ञं ततो भूयः (for the prior half). D2 पृथिवीपतिः; D7 पृथिवीपति (sic). —(l. 6) V1 उत्पत्य. Ñ2 V1 D1.2 [इ]दं सुदुःखितं; M4 भृशदुःखितः (for [इ]दं सुदुःखितः). —(l. 7) D5 दानानि; G(ed.) द्विजेभ्यः (for धनानि). G(ed.) स्वधनं (for विप्रेभ्यो). M4 चान्येभ्यश् (for भृत्येभ्यश्). Ś1 Ñ2 B2.4 D6.7 M4 [उ]पजीवनं; B3 D2 [उ]पजीविनः.]

4 Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 om. 4. —[a]) Dt1 Dd1 Dm1 T1 **त्वां** (for **त्वा**). —[d]) Dt1 Dd1 Dm1 **हीदानीं** (for **इदानीं**). Dt1 **ददक्षते** (sic); Dd1 **दिदृक्ष्यते** (for **दिदृक्षते**).

5 Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 transp. 5^{ab} and 5^{cd} (including 808*). —[a]) G1.2 M1 **गमिष्यंतं** (for **गमिष्यति**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **द्रष्टुं तेभ्यागतः** (B1 °**तं**) **पादौ**. —[b]) G2 M1 **पश्य त्वं** (for **तं पश्य**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **यदि मन्यसे** (for **जगतीपते**). —[cd]) Dm1 **वृत्तं**. G1 **राजन्** (for **राज-**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **स्व** (V1 **सु**; B4 **स**) **रश्मि** (D2 **भास्वरो**) **मिरिवादित्यः ख्यातो लोके** (D5.7 °**क**) **गुणांशु** (D5 °**णाद्रि**) **भिः** (V1 **गुणैर्भुवि**). —After 5, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 ins.:

808* आज्ञां ते शिरसादाय वनं गन्तुं कृतक्षणः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च नराधिप ।

[(l. 1) Ñ1 illeg.; B3.4 आज्ञां तां (for आज्ञां ते). Ñ1 D4.5.7 गृह्य; Ñ2 B3 [आ]धाय (for [आ]दाय). V1 D1 M4 शिरसा गृहीतुमाज्ञां ते (hypm.); D2 शिरसा गृहीतमाज्ञां (for the prior half). B3 reads वनं in marg. D4.7 कृतत्वरः. —(l. 2) D4 स (for च). Ñ B4 D5 नराधिपः.]

G. 2. 35. 6 B. 2. 34. 9 L. 2. 38. 6 स सत्यवादी धर्मात्मा गाम्भीर्यात्सागरोपमः ।
आकाश इव निष्पङ्को नरेन्द्रः प्रत्युवाच तम् ॥ ६
सुमन्त्रानय मे दारान्ये केचिदिह मामकाः ।
दारैः परिवृतः सर्वैर्द्रष्टुमिच्छामि राघवम् ॥ ७
सोऽन्तःपुरमतीत्यैव स्त्रियस्ता वाक्यमब्रवीत् ।
आर्यो ह्वयति वो राजा गम्यतां तत्र माचिरम् ॥ ८
एवमुक्ताः स्त्रियः सर्वाः सुमन्त्रेण नृपाज्ञया ।
प्रचक्रमुस्तद्भवनं भर्तुराज्ञाय शासनम् ॥ ९
अर्धसप्तशतास्तास्तु प्रमदास्ताम्रलोचनाः ।
कौसल्यां परिवार्याथ शनैर्जग्मुर्धृतव्रताः ॥ १०
आगतेषु च दारेषु समवेक्ष्य महीपतिः ।
उवाच राजा तं सूतं सुमन्त्रानय मे सुतम् ॥ ११
स सूतो राममादाय लक्ष्मणं मैथिलीं तदा ।
जगामाभिमुखस्तूर्णं सकाशं जगतीपतेः ॥ १२
स राजा पुत्रमायान्तं दृष्ट्वा दूरात्कृताञ्जलिम् ।
उत्पपातासनात्तूर्णमार्तः स्त्रीजनसंवृतः ॥ १३
सोऽभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशांपतिः ।
तमसंप्राप्य दुःखार्तः पपात भुवि मूर्छितः ॥ १४

---

6 ^{ab}) Dt1 **सत्यवाक्यो** (for **सत्यवादी**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **इति राजा सुमंत्रस्य श्रुत्वा वचनं**(Ñ B2.3 M4 °**त्वानंतरं**; D5 °**त्वा भाषितं**)**मब्रवीत्**. —B4 om. (hapl.) 6^{c}–8^{b}. —D4.7 om. 6^{cd}. —^{c}) D1.2 **आकाशम्** (for **आकाश**). Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.5.6 M4 **शुद्धात्मा**; Dd1 **निष्कंपो**; Cg.t as in text; Ct*p* **निष्पंदो** (for **निष्पङ्को**). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.5.6 M4 **निः**(B2 M4 **नि**)**श्वस्योच्चं**(Ś1 D6 **निश्चयोयं**) **सु**(D1 **स**)**दुःखितः**(V1 °**तं**).

7 B4 om. 7 (cf. v.l. 6). —^{a}) D2 [**आ**]**यन** (metathesis) (for [**आ**]**नयं**). Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.4.5.7 M4 **मे क्षिप्रं**; D6 **क्षिप्रं मे** (for **मे दारान्**). —^{b}) Ñ V1 B1–3 D1.2.5 M4 **यावं**(D2 °**मं**)**त** (for **ये केचिद्**). Ś1 D4.6.7 **यावं**(D4 °**व**) **तो हि**(D4.7 **से**) **परिग्रहाः**(D4 °**हः**). —^{c}) Ñ V1 B1–3 D1.5 M4 **दाराः**; D2 **हारैः** (for **दारैः**). T3 M2 (before corr.) **परिवृतैः**. Ś1 D6 **तं हि**; Ñ1 D4.7 **तर्हि**; Ñ2 V1 B1–3 D1.2.5 **तैर्हि**; M4 **ताभिर्** (for **सर्वैर्**). —^{d}) G2 **राघवः** (sic); K(ed.) **धार्मिकं**.

8 B4 om. 8^{ab} (cf. v.l. 6). —^{a}) Dt1 [**इ**]**व**; T1.2 G3 [**आ**]**शु** (for [**ए**]**व**). Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.4–7 M4 **इत्युक्तो**(D2 °**क्त्वां**)**ऽतःपु**(D4 °**तप्पु** [sic])**रं गत्वा**. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.4–7 M4 **सुमंत्रो** (for **स्त्रियस्ता**). —^{c}) Ś1 Ñ B D1.2.6 M4 **आर्याः**(Ś1 [m. also] °**र्यै**; D2 °**र्ये**)**क्रंदति**; V1 **आज्ञापयति**; D4.5.7 T2 **आर्या ह्वयति** (for **आर्यो ह्वयति**). Ś1 D6 **राजा नश्च**; D4.7 [**अ**]**यं राजा**; G1 **यो राजा** (for **वो राजा**). —^{d}) Ñ V1 B D1.2.4.5 M4 transp. **गम्यतां** and **माचिरम्**. Ś1 D6 **चिरं तत्र हि गम्यतां**; D7 **अचिरं तत्र गम्यतां**. ❀ Ck.t **आगम्यतामिति पदम्** । ❀

9 ^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 **त्वरान्विताः**; M4 **महात्मना** (for **नृपाज्ञया**). —^{c}) G2 **प्रचक्रुमुस्** (sic). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **तत्रा**(B1.4 D5 [before corr.] M4 °**त्र**)**ज**(B4 **जि**)**ग्मुर्नृपं द्रष्टुं**. —^{d}) B4 **भर्तारमनुशासनात्**.

10 ^{ab}) Dm1 **अर्धं** (for **अर्ध-**). Dt1 M3 **तत्र** (for **तास्तु**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **अर्धसप्तशता**(D4 °**तां**; M4 °**तं**) **नार्यो रूपवत्यः स्वलं**(D5 °**यं**)**कृ**(D6 °**ग**)**ताः**. —^{cd}) G2 [**ए**]**व** (for [**अ**]**थ**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **उपेयुस्ताः पतिं** (D5 **नृपं**) **द्रष्टुं कैकेय्या**(M4 °**यी**) **सहितं तदा**(B3 [marg. also] **नृप**).

11 M4 om. 11^{c}–13^{b}. —^{d}) G1 **राम आनीयतामिति**. —For 11, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 (l. 1 only for 11^{ab}) subst.:

809* **समवेक्ष्यागतान्दारानशेषेण ततो नृपः ।**
सुमन्त्रानय मे क्षिप्रं पुत्रमित्यभ्यभाषत ।

[(l. 1) Ñ1 आगतेषु; V1 स निरीक्ष्य (for समवेक्ष्य). Ñ1 गतान्दारान्; D4.7 [आ]गताः सर्वा (for [आ]गतान्दारान्). B1 समवल्य गतन्देवान् (corrupt) (for the prior half). V1 D1.2 निःशेषेण; B3 ह शेषेण; B4 शेषेण हि (for अशेषेण). B1 reads ततो in marg. V1 D4.7 नृपस्तदा; D1.2.5 M4 नृपस्ततः (by transp.) (for ततो नृपः). Ñ1 अशेषान्नृपसत्तमः (for the post. half). —(l. 2) B4 [अ]ऽभापत; D5 [अ]भिभाषितः. V1 त्वं पुत्रमित्यभाषत (for the post. half).]

12 M4 om. 12 (cf. v.l. 11). —^{ab}) T1.2 **सुमंत्रो** (for **स सूतो**). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1 G1 M3 **तथा**; T3 **सदा** (for **तदा**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 **ततः सुमंत्रस्त्वरितो रामं**(B1 D5.7 °**म**) **लक्ष्मणमेव च**(V1 D2 °**मब्रवीत्**). —^{cd}) Dg1 T3 [**अ**]**भिमुखं**. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 **प्रवेशयामास गृहं राज्ञस्तां चैव**(G[ed.] **चापि**) **मैथिलीं**.

13 M4 om. 13^{ab} (cf. v.l. 11). —^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 **दृष्ट्वैव च तम्** (D5 **समम्**); Dm1 T1 M3 **स राजपुत्रम्** (for **स राजा पुत्रम्**). —^{b}) Ś1 Ñ2 B D6 **दूराद्रामं**; Ñ1 D1.2.4.5.7 **रामं दूरात्**; V1 **रामं** (marg.) **द्वारात्**; Dt1 **दृष्ट्वा चारात्** (for **दृष्ट्वा दूरात्**). —^{c}) Ś1 Ñ B D1.2.4.6.7 M4 **आर्तो**; V1 **दोर्भ्यां**; D5 **आर्यो** (for **तूर्णम्**). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **राजा** (for **आर्तः**). Ś1 D4.6.7 **स्त्रीसंवृतस्तदा**; Ñ1 V1 D1.2 **स्त्रीगणसंवृतः**.

14 ^{a}) Dm1 T3 G2 M1 **अभि-** (for **सोऽभि-**). —^{c}) G2 M1 **स तमप्राप्य** (for **तमसंप्राप्य**). —For 14, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

तं रामोऽभ्यपतत्क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः ।
विसंज्ञमिव दुःखेन सशोकं नृपतिं तदा ॥ १५
स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेश्मनि ।
हा हा रामेति सहसा भूषणध्वनिमूर्छितः ॥ १६
तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।
पर्यङ्के सीतया सार्धं रुदन्तः समवेशयन् ॥ १७
अथ रामो मुहूर्तेन लब्धसंज्ञं महीपतिम् ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा शोकार्णवपरिप्लुतम् ॥ १८
आपृच्छे त्वां महाराज सर्वेषामीश्वरोऽसि नः ।
प्रस्थितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम् ॥ १९
लक्ष्मणं चानुजानीहि सीता चान्वेति मां वनम् ।
कारणैर्बहुभिस्तथ्यैर्वार्यमाणौ न चेच्छतः ॥ २०
अनुजानीहि सर्वान्नः शोकमुत्सृज्य मानद ।
लक्ष्मणं मां च सीतां च प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ २१ G. 2. 35. 22 B. 2. 34. 24 L. 2. 38. 22

810* आगच्छ पुत्र रामेति परिष्वक्तुमुपागतम् ।
अप्राप्यैव च संभ्रान्तः पपात नृपतिः सुतम् ।

[(l. 1) M_4 एहि पुत्रेति (for आगच्छ पुत्र). G(ed.) उपागतः. B_1 $D_{1.4.5.7}$ परिष्वज च(B_1 illeg.) मां भृ(B_1 वृ [sic])शं (for the post. half). —(l. 2) V_1 अप्राप्यैव स; B_4 अप्राप्येव च (for अप्राप्यैव च). $D_{4.7}$ संतप्तः (for संभ्रान्तः). V_1 $D_{1.2}$ M_4 क्षितौ; D_5 ततः (for सुतम्).]

15 ^{a}) D_4 [ऽ]भिपतत्; D_7 [ऽ]भिपतन्. —^{b}) $D_{4.5.7}$ **चैव मूर्छितः**(D_4 °तं) (for **च महारथः**). —$D_{4.5.7}$ om. 15^{cd}. —^{d}) M_3 **सशोक** (for **सशोकं**). Dt_1 **तथा** (for **तदा**). —For 15, Ś$_1$ Ñ V_1 B $D_{1.2.6}$ M_4 subst.:

811* सीदन्तं तं समभ्येत्य रामः संभ्रान्तमानसः ।
अप्राप्तमेव धरणीं परिगृह्यार्तमानसः ।

[(l. 1) M_4 तातमभ्येत्य (for तं सम°). V_1 $D_{1.2}$ स सीदंतं (V_1 स सीदंति; D_2 सीदंदंतं [sic]) तथाभ्येत्य (for the prior half). —V_1 om. (hapl.) l. 2. —(l. 2) Ś$_1$ चरणे (for धरणीं). B_1 परिष्वज्य (for परिगृह्य). Ś$_1$ D_6 [अं]कमास्थितं; B_3 [आ]र्तमानस (for [आ]र्तमानसः).]

16 ^{b}) T_2 **ससंज्ञे** (sic). D_5 **राजसंसदि** (for **राजवेश्मनि**). —$D_{4.5.7}$ om. 16^{cd}. —^{d}) Dt_1 G_2 M_1 **C**m*p*.k*p*.t **-मिश्रितः**; **C**r.m.g.t*p* as in text (for **-मूर्छितः**). —For 16, Ś$_1$ Ñ V_1 B $D_{1.2.6}$ M_4 subst. and read after 17:

812* व्यजनेनोपवेश्यैनं वीजयामास मूर्छितम् ।
ततः स्त्रीणां महानादः संजज्ञे राजवेश्मनि ।

[(l. 1) Ś$_1$ D_6 वीजनेन; V_1 $D_{1.2}$ आसने च (for व्यजनेन). B_4 [उ]पविश्य (for °वेश्य). Ñ$_1$ illeg. after मा. D_2 जीवयामास (for वीज°). V_1 $D_{1.2}$ पार्थिवं (for मूर्छितम्). —(l. 2) B_2 तत्र (for ततः). $D_{2.6}$ महान्नादः. B_4 संजग्मे (sic). M_4 तत्र (for राज-).]

17 ^{ab}) D_5 **संपरिष्वज्य.** Ś$_1$ Ñ V_1 B $D_{1.2.6}$ M_4 **शनैरुत्थाप्य सं**(V_1 B_{2-4} $D_{1.2}$ **तं**)**मूढं**(M_4 °ढम्) **तस्मिन्ने**(V_1 °न्नै)**वासने पुनः.** —^{cd}) T_1 G_3 **सीतया सह पर्यङ्के** (for ^{c}). Dg_1 Dt_1 T_3 G_1 M_2 **रुदंतं**; D_5 (before corr. as in text) **रुदतः** (for **रुदन्तः**). Dg_1 D_5 **C**k **समवेशयत्**; M_2 **संन्यवेशयत्**; **C**v as in text. Ś$_1$ Ñ V_1 B $D_{1.2.6}$ M_4 **लक्ष्मणेन** (D_6 °*) **सह भ्रात्रा सीतया चान्व**(Ś$_1$ D_6 **च न्य**; Ñ$_2$ **चात्म**; V_1 **चानु**)**वेशयत्**(Ñ$_1$ °**वेदयन्**; Ñ$_2$ °**वेशय**).

18 ^{a}) $D_{4.7}$ **तत्र** (for **अथ**). Dt_1 T_1 G_3 **C**g*p*.t **मुहूर्तस्य**; Dd_1 G_2 **मुहूर्तात्तं**; Dm_1 **मुहूर्तार्धं**; T_3 M_1 **मुहूर्तांतं**; G_1 M_2 **मुहूर्तात्तु** (for **मुहूर्तेन**). Ś$_1$ Ñ V_1 B $D_{1.2.6}$ M_4 **मुहूर्तादि**(D_2 °दे)**व तं**(B_4 **सं**) **रामो.** —^{b}) B_4 **लब्धसंज्ञां**; T_3 **लब्धसंख्यां** (for **लब्धसंज्ञं**). D_5 **नराधिपं.** —^{c}) Dt_1 **बाष्प-** (for **भूत्वा**). —^{d}) $D_{4.5.7}$ M_3 **-परिप्लुतः.**

19 ^{a}) $D_{4.5.7}$ **आपृच्छामि**; T_2 **आपृच्छ्य त्वां** (for **आपृच्छे त्वां**). V_1 $D_{1.2}$ **महीपाल** (for **महाराज**). —^{b}) T_2 [ऽ]**पि** (for **ऽसि**). Ñ V_1 B $D_{1.2}$ M_4 **ईश्वरोसि हि**(V_1 $D_{1.2}$ M_4 °**ह्यसि** [by transp.]) **नः प्रभो.** —^{c}) Ś$_1$ Ñ V_1 B $D_{1.2.4-7}$ M_4 **वनवासाय**; Dm_1 (before corr. as in text) **दंडकारण्ये** (for **दण्डकारण्यं**). —^{d}) Ś$_1$ Ñ V_1 B $D_{1.2.4-7}$ M_4 **संपश्य** (for **पश्य त्वं**).

20 ^{b}) Dt_1 Dd_1 Dm_1 T_1 G_2 $M_{1.3}$ **C**t [**अ**]**न्वेतु**; G_1 [**अ**]**न्ये तु** (sic) (for [**अ**]**न्वेति**). M_3 **मा** (for **मां**). Ś$_1$ Ñ V_1 B $D_{1.2.6}$ M_4 **वैदेहीं च महीपते.** —^{c}) Ñ$_1$ **राजन्**; $D_{4.7}$ **तत्त्वैर्**; D_5 **स्थैर्यैर्** (for **तथ्यैर्**). —^{d}) Ñ$_1$ illeg. for **वार्यमाणौ.** Ñ$_1$ $D_{4.7}$ **इ**(Ñ$_1$ illeg.)**मावुभौ** (for **न चेच्छतः**). D_5 **वार्यमाणा पुनः पुनः.** —For 20^{cd}, Ś$_1$ Ñ$_2$ V_1 B $D_{1.2.6}$ M_4 subst.; Ñ$_1$ $D_{4.5.7}$ ins. after 20:

813* निवर्त्यमानावपि हि न निवृत्ताविमौ मया ।

[Ñ$_1$ निवर्त्यमाणाव्; V_1 निवर्ण्यमानाव्; B_1 निवर्तमानाव्. V_1 नं; B_4 om. (subm.) (for हि). Ś$_1$ D_6 निवर्त्याव (for निवृत्ताव्). B_4 यथा (for मया). Ñ$_1$ $D_{4.5.7}$ M_4 मयैतौ(M_4 °तौ) न निवर्ति(Ñ$_1$ °वृत्त)तः; V_1 $D_{1.2}$ न चैतौ विनिवर्तितः (for the post. half).]

—Thereafter $D_{1.2}$ read (var.) for the first time 23^{cd}, repeating it in its proper place.

21 D_2 om. 21. —^{ab}) Dg_1 **मानह** (sic) (for **मानद**). Ś$_1$ Ñ V_1 B $D_{1.4-7}$ M_4 **अ**(D_5 M_4 **त**)**तो नो**(B_4 **न**) **वनवासाय गमने कृतनिश्चयान्.** —Dg_1 reads 21^{cd} in marg. —^{c}) V_1 **लक्ष्मणं च** (hypm.) (for **लक्ष्मणं**). —^{d}) Dt_1 $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ M_3 [**आ**]**त्मजान्** (for **प्रजाः**). Ś$_1$ Ñ V_1 B $D_{1.4-7}$ M_4 **समनु**(Ñ$_2$ °*)**ज्ञातुमर्हसि.**

G. 2. 35. 22
B. 2. 34. 25
L. 2. 38. 22

प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञां जगतीपतेः ।
उवाच राजा संप्रेक्ष्य वनवासाय राघवम् ॥ २२
अहं राघव कैकेय्या वरदानेन मोहितः ।
अयोध्यायास्त्वमेवाद्य भव राजा निगृह्य माम् ॥ २३
एवमुक्तो नृपतिना रामो धर्मभृतां वरः ।
प्रत्युवाचाञ्जलिं कृत्वा पितरं वाक्यकोविदः ॥ २४
भवान्वर्षसहस्राय पृथिव्या नृपते पतिः ।
अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न मे कार्यं त्वयानृतम् ॥ २५

---

22 ^{ab}) Dg1 प्रतीक्ष्यमागम्. M3 जगतीपतिः. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 अनुज्ञाकांक्षिणं राममिति मत्वा(G[ed.] ज्ञात्वा) महीपतिः(M4 नराधिपः). —T2 om. 22^{c}–25^{b}. —^{cd}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 उवाच प्रेक्ष्य दीनात्मा बाष्पपर्याकुलेक्षणः(D7 °णं).

23 T2 om. 23 (cf. v.l. 22). —^{ab}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 वरप्रदानात्(B3 °दानं) कैकेय्या(V1 B2.4 D4.6 °य्याः) पुराहं राम वंचितः. —D1.2 repeat 23^{cd} (cf. v.l. 20). —^{cd}) Ñ1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T3 G1.2 M1–3 Ck.t अयोध्यायां. T3 राजा भव (by transp.). G2 तां (for माम्). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 तस्मा(D2 [second time] °स्मि)न्निगृह्य मां(D1.2 [both first time] तां) मूढं (D1 [first time] मौढ्यं; D2 [first time] मोह [sic]) राजा भवितुमर्हसि.

24 T2 om. 24 (cf. v.l. 22). —^{a}) D4.7 [ऽ]थ नृपतिः (for नृपतिना). —^{b}) Ñ2 B3 सर्व-; D7 रामे (for रामो). —^{cd}) Dt1 (also) वाक्यमब्रवीत् (for वाक्यकोविदः). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 पितरं प्रणिपत्येदं प्रत्युवाच कृतांजलिः. —After 24, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 ins.:

814* भवान्पिता गुरुश्चैव राजा भर्ता प्रभुश्च मे ।
दैवतं पूजनीयश्च गरीयान्धर्म एव च ।
भवन्नियोगे स्थातव्यं मया राजन्प्रसीद मे ।
न निवर्तयितव्योऽहं भव सत्यप्रतिश्रवः ।

[(l. 1) Ñ1 V1 D1.4.5.7 गुरुः पिता (by transp.); M4 गुरुः प्रभुश्च (for पिता गुरुश्च). D4 राजन्; D7 राजा (for चैव). B2 राज्य-; D7 प्रजा- (for राजा). D2 गुरुश्च (for प्रभुश्च). D4 पूज्यश्च त्वं प्रसीद मे; M4 राजा मान्यः प्रियश्च मे (for the post. half). —D4 om. (hapl.) l. 2–3. —(l. 3) D2 भवन्नियोगाद्गंतव्यं (for the prior half). —(l. 4) B4 तव (for भव). Ś1 भव सत्यपरिश्रवः; V1 °प्रतिस्रवः; D6 °प्रतिश्रवा; M4 भवितास्मि प्रतिश्रवे (for the post. half).]

25 T2 om. 25^{ab} (cf. v.l. 22). —^{a}) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.4.6.7 M4 राजा; B4 D5 राजन् (for भवान्). Ś1 Ñ V1 B Dt1 Dd1 Dm1 D5 वर्षसहस्रायुर्; M2 वर्षसहस्राणि. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 भवानेवास्तु नः(Ñ2 B1.3 मे) प्रभो(Ñ1 D4.5.7 पुरे; Ñ2 B प्रभुः). —After 25^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 ins.:

815* यथा त्वया प्रतिज्ञातं कैकेय्यास्तत्तथा कुरु ।
त्वां चेत्कृत्वाहमनृतं राज्यमिच्छेयमित्युत ।
त्रैलोक्यस्यापि कृत्स्नस्य न स कालो भविष्यति ।
श्रुत्वा तु वचनं रामात्सत्यपाशस्थितो नृपः ।
उवाच करुणं वाक्यं बाष्पगद्गदया गिरा ।
निश्चितं यदि ते राम मत्प्रियार्थमितो वनम् ।
गन्तुं पुरादितः पुत्र ततो गच्छ मया सह ।
न हि त्वया विरहितो राम जीवितुमुत्सहे ।
मया त्वया च रहितो राजास्तु भरतः पुरे ।
इति ब्रुवाणं नृपतिं रामो वचनमब्रवीत् ।
नार्हसि स्वामिनो गन्तुं मया सह वनं प्रभो ।
नानुवृत्तिस्त्वया कार्या मम राजन्कथंचन ।
प्रसीद तात धर्मेण योक्तुमर्हसि नो भवान् ।
सत्यप्रतिज्ञमात्मानं कर्तुमर्हसि मानद ।
स्वधर्मं स्मारयामि त्वां राजन्नोपदिशामि ते ।
स्वधर्मतोऽद्य मत्स्नेहाच्च्यवितुं न त्वमर्हसि ।
एवमुक्तो दशरथो रामं वचनमब्रवीत् ।
कीर्तिमायुर्बलं शौर्यं धर्मं चाप्नुहि शाश्वतम् ।

[(l. 1) D4.7 तु; M4 त्वं (for तत्). —(l. 2) B4 D2.4.7 च; M4 वै (for चेत्). B3 कृता (for कृत्वा). M4 अनृते (for °तं). —(l. 3) Ś1 D6 तत्काले; B3 सकामो (sic) (for स कालो). —(l. 4) B1 नद् (for तु). Ñ1 V1 D1.2.4.5.7 M4 राममेवं ब्रुवाणं तु(D2 तं) (for the prior half). Ś1 D6 सत्यपाशगतो; Ñ1 °शशिनो; Ñ2 B2 D5 °शसितो; V1 °शाश्रितो; B3 °शासितो; B4 °शाश्रितो; D2.4 सत्यपाशे स्थितो (for °स्थितो). —(l. 6) B4 निश्चयं (for °तं). D2 अतो (for इतो). —(l. 7) B1 पुरादितः; B4 प्रवासितः; D1.2.5 पुरोदितः; D4.7 पुरादतः (for पुरादितः). —(l. 8) V1 D1.2 त्वया विरहितो राम (for the prior half). V1 D1.2 नाहं (for राम). B1 जीवितुं चाहमुत्सहे (for the post. half). —(l. 9) Ñ1 B1 D4.5.7 transp. मया and त्वया. Ñ2 B2–4 D1.6 च रहिते; B1 D2.4.7 विरहिते(B1 °तो) (for च रहितो). D4.7 हि; D5 तु (for [अ]स्तु). —(l. 10) D2 पितर (for नृपतिं). D6 reads वचन in marg. —D5 om. l. 11–12. —(l. 11) Ñ1 नार्हसे. D4.7 विभो. —(l. 13) Ñ1 राज-; V1 D1.2.4.5.7 M4 राजन् (for तात). V1 भोक्तुम्. Ś1 Ñ2 V1 B1 D1.2.4–7 अर्हसि. B1.4 D4.5.7 मां (for नो). —After l. 13, B3 ins.:

815(A)* सर्वथा रक्षितो धर्मे पुरुषो रक्षितो भवेत् ।

—(l. 14) D7 सत्यां प्रतिज्ञां (for सत्यप्रतिज्ञम्). D5.7 नृपते (for आत्मानं). D4 तत्त्वं प्रतिज्ञां नृपते (for the prior half). D4 (after corr.) तर्तुम् (for कर्तुम्). —(l. 15) D7 M4 त्वा (for त्वां). V1 [उ]पदिशामि ते. —(l. 16) D2 स्वधर्मं नाद्य; M4 स्वभावतोऽद्य (for स्वधर्मतोऽद्य). B3 संदेहान् (for मत्स्नेहाच्). V1 स्वधर्मतो मेस्नेहाद्वा (sic) (for the prior half). Ñ2 B3.4 न त्वं चलितुम्; V1 कर्तुं न त्वम् (subm.); B1.2 चलितुं न त्वम्; D2 च्यवितुं च त्वम्; D5 भवितुं नैवम्; D7 च्यावितुं न त्वम्

श्रेयसे वृद्धये तात पुनरागमनाय च ।
गच्छस्वारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् ॥ २६
अद्य त्विदानीं रजनीं पुत्र मा गच्छ सर्वथा ।
मातरं मां च संपश्यन्वसेमामद्य शर्वरीम् ।
तर्पितः सर्वकामैस्त्वं श्वः काले साधयिष्यसि ॥ २७
अथ रामस्तथा श्रुत्वा पितुरार्तस्य भाषितम् ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा दीनो वचनमब्रवीत् ॥ २८ G. 2. 35. 40 B. 2. 34. 39 L. 2. 38. 40

(for च्यवितुं न त्वम्). —(l. 18) Ñ1 D7 शीर्षे-. V1 धर्म्यं. V1 D5 प्राभृति; M4 आभृति (for चाभृति).]

—Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 om. 25^{cd}. —^{d}) Dg1 Dd1 Dm1 T1.2 M3 **कार्यस्** (for **कार्यं**). Dd1 T2 **त्वयानृत:**; T1 M3 **त्वमानृत:** (for **त्वयानृतम्**). ❀ **Cm***p* : **कार्यस्त्वमानृत: इति पाठ: ।** ❀ Dt1 **Ct न मे राज्यस्य कांक्षिता.** —After 25, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

816* **नव पञ्च च वर्षाणि वनवासे विहृत्य ते ।**
पुनः पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ञान्ते नराधिप ।
रुदन्नार्तः प्रियं पुत्रं सत्यपाशेन संयतः ।
कैकेय्या चोद्यमानस्तु मिथो राजा तमब्रवीत् ।

[(l. 1) G3 वनवासं. —(l. 2) Dg1 Dm1 M3 गृहीष्यामि. —(l. 3) Dg1 संज्ञितः; Dt1 Dd1 Dm1 M2 संयुतः (for संयतः). —(l. 4) M3 राघवम् (for राजा तम्).]

26 ^{a}) Ś1 Ñ B D4–7 **यशसो**; V1 D1.2 **यशसे**; Dm1 M4 **श्रेयसो** (for **श्रेयसे**). Ś1 Ñ B D4–7 M4 **भूयः**; V1 D1.2 **चैव** (for **तात**). —^{c}) ❀ **Ct** : **गच्छस्वेत्यार्षम् ।** ❀ Dg1 **अव्यग्र**; Dm1 T3 M3 **अव्यग्रं**; **Ct** as in text (for **अव्यग्रः**). —For 26^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

817* **अरिष्टं गच्छ पन्थानं मत्सत्यं परिपालयन् ।**

[Ñ1 गच्छमव्यग्रः (sic) (for गच्छ पन्थानं). V1 स्वराज्यं; B1 तत्सत्यं (for मत्सत्यं). V1 B2 परिपालय; M4 पुत्र पालय (for परिपालयन्).]

—After 26, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

818* **न हि सत्यात्मनस्तात धर्माभिमनसस्तव ।**
विनिवर्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनन्दन ।

[(l. 1) M2 धर्माविमनसस्. —(l. 2) Dt1 संनिवर्तयितुं; Dm1 न निवर्तयितुं.]

27 D4.5.7 om. 27^{b}. —^{ab}) Dg1 **सर्वदा.** —After 27^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

819* **एकाहं दर्शनेनापि साधु तावच्चराम्यहम् ।**

[Dg1 T G1 M2.3 एकाह- (for एकाहं). ❀ **Cm.k** : एकाहेति । ❀]

—^{e}) D5 **तु** (for **त्वं**). —^{f}) Dt1 Dd1 T2 M1 **श्वः काल्ये** (Dm1 after corr. **कल्ये**); D4.7 **कल्ये श्वः**; D5 **काले श्वः** (by transp.); G3 **श्वः कार्ये** (for **श्वः काले**). —For 27, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst. :

820* **इमां तु रजनीमेकामिह त्वं वस्तुमर्हसि ।**
अद्य भुक्त्वा मया सार्धं भोगानिष्टान्यथानि च ।
समाश्वास्य सुदुःखार्तां मातरं च गमिष्यसि ।

[(l. 1) D2 एवमिह (for एकामिह). —(l. 2) V1 भुक्त्व (for भुक्त्वा). V1 D1.2 M4 भोगानृद्धान्; B1 भोगमिष्टं (for भोगानिष्टान्). Ñ2 B3 (marg. also as above).4 भोगा(Ñ2 °ग्या)नि विविधानि च. —(l. 3) B1.4 M4 मामाश्वा(M4 °श्व)स्य. Ñ2 B1.3 M4 सु(Ñ2 M4 च)दुःखार्तं; V1 D1.2 च दुःखार्तां; B4 च दुःखार्त- (for सुदुःखार्तां). Ś1 D6 वै (for च). V1 D1.2 मां च यास्यसि (for च गमिष्यसि).]

—After 27, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

821* **दुष्करं क्रियते पुत्र सर्वथा राघव त्वया ।**
मत्प्रियार्थं प्रियांस्त्यक्त्वा यद्यासि विजनं वनम् ।
न चैतन्मे प्रियं पुत्र शपे सत्येन राघव ।
छन्नया चलितस्त्वस्मि स्त्रिया छन्नाग्निकल्पया ।
वञ्चना या तु लब्धा मे तां त्वं निस्तर्तुमिच्छसि । [5]
अनया वृत्तसादिन्या कैकेय्याभिप्रचोदितः ।
न चैतदाश्चर्यतमं यत्त्वं ज्येष्ठः सुतो मम ।
अपानृतकथं पुत्र पितरं कर्तुमिच्छसि ।

[(l. 1) G1 राघवम्. Dt1 प्रिय (for त्वया). —(l. 2) Dt1 त्वया हि मत्प्रियार्थं तु वनमेवमुपाश्रितं. —(l. 3) Dt1 पुत्रं. —(l. 4) M1 छंदया. Dg1 वंचितस्त्वं हि; T2 छलितस्त्वसि; T3 चलितस्त्वयं; G1–3 चलितस्त्व(G3 °स्त)स्मिन् (for चलितस्त्वस्मि). ❀ **Cg** : (छुरित इति) पाठान्तरे तु वञ्चित इत्यर्थः । ❀ Dt1 Dd1 भस्माग्नि-. —(l. 5) G3 इच्छति (for इच्छसि). —(l. 6) Dg1 **वृत्तिसादिन्या**; G1 **वृत्तघातिन्या**; G3 **वृत्तसाधिन्या**; **Cm.g.t** as in text (for **वृत्तसादिन्या**). —(l. 7) Dg1 Dd1 T G1.2 M1 यस् (for यत्). Dg1 M2 ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठः). —(l. 8) Dg1 अर्हसि; Dt1 इच्छति (for इच्छसि).]

28 ^{a}) Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T1 **तदा** (for **तथा**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 **इति रामो वचः श्रुत्वा.** —^{b}) B1 **वाक्यस्य** (for **आर्तस्य**). Ś1 Ñ B D2.6 **धीमतः**; V1 D1 **भाष**(V1 °**षि**)**तः**; T2 **भाषितुं** (sic) (for **भाषितम्**). —^{c}) M3 **लक्ष्मणे***. —For 28^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

822* **उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा राजानं शोकविह्वलम् ।**
समुत्सृज्य सुखं भूयो नानुवर्तितुमुत्सहे ।

[V1 D1.2.4.5.7 M4 om. l. 1. —(l. 1) B2 शोककर्षितं. —(l. 2) Ñ1 illeg. from मु up to सुखं. V1 संवत्स्यास्य (for समुत्सृज्य). Ś1 D6 न निवर्तितुम्; V1 माव वारितुम्; D2 नानुवर्धितुम् (for नानुवर्तितुम्). Ñ1 अर्हसि; V1 D1 इच्छसि; D2 M1 इच्छति (for उत्सहे). D4.5.7 उत्स(D7 °च्छ)ष्टव्यं(D5 °व्ये) सुखे संगं न चासं खेद(D5 इयेषेद)मासहेव(D5 °हत्).]

G. 2. 35. 41
B. 2. 34. 40
L. 2. 38. 41

प्राप्स्यामि यानद्य गुणान्को मे श्वस्तान्प्रदास्यति ।
अपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणे ॥ २९

इयं सराष्ट्रा सजना धनधान्यसमाकुला ।
मया विसृष्टा वसुधा भरताय प्रदीयताम् ॥ ३०

अपगच्छतु ते दुःखं मा भूर्बाष्पपरिप्लुतः ।
न हि क्षुभ्यति दुर्धर्षः समुद्रः सरितां पतिः ॥ ३१

नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं न च मैथिलीम् ।
त्वामहं सत्यमिच्छामि नानृतं पुरुषर्षभ ॥ ३२

29 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 यानद्य भोगान्प्राप्स्या (D6 °प्रो)मि. —[b]) Ñ1 D2 को से श्वस्तान्; V1 भो भवान्तान्; D5 कामैश्च तान्; D7 का मे श्वस्तान्; M4 श्वो मे कस्तान् (by transp.) (for को मे श्वस्तान्). Dm1 को श्वस्तान्प्रदास्यति. —[c]) D4.7 [अ]द्य; D5 [आ]दि; T3 [अ]थ (for [अ]तः). —For 29[cd], Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst.:

823* तस्माद्गमनमेवाहं वृणोमि न निवर्तितुम् ।

[B4 वृणोति (sic). Ñ B1.3.4 निवर्तनं. V1 M4 गेचये न विलंबनं; D1 गेचये वसुधाधिप; D2 गेचये न विलंबये (for the post. half).]

30 [a]) T3 सराष्ट्र-; G1 सुराष्ट्रा (for सराष्ट्रा). Dt1 स्वजना (for सजना). —For 30[ab], Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 subst.:

824* धनरत्नचिता भूमिरियं सद्द्रव्यसंचया ।

[Ñ1 B2 धनरत्नाचिता; V1 धृतरत्नहिता; B1.4 °रत्नान्विता; B3 धनवंतचिता; D1 सधान्यनिचिता; D2 इयं रत्नवती (for धनरत्नचिता). D2 तथा (for इयं). M4 -साधना (for -संचया) D4.5.7 इयं सधान्या सधना सराष्ट्रपशुसंचया.]

—[c]) D4.5 G M1-3 निसृष्टा; D7 [अ]तिसृष्टा; G2 as in text (for विसृष्टा). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 सहस्त्यश्वरथ (V1 D1 M4 पुर; D2 पुरा)ग्रामा. —After 30, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 ins.:

825* त्यजेयं दयितान्प्राणानिष्टान्भोगान्धनानि च ।
भवन्तमनृतं कर्तुं न त्विच्छेयं कथंचन ।

[(l. 1) Ñ1 भूयो (for प्राणान्). Ñ1 प्राणानिष्टान्; B1 इष्टान्भोग- (for इष्टान्भोगान्). D4.5.7 अपि त्यजेयं सीतां च यच्चा (D7 °च्चा)न्यदपि मे धनं. —D4.5.7 om. l. 2. —(l. 2) B1 अभूतं (for अनृतं). D1 नविच्छेयं; D2 अन्वेच्छेयं (for न त्विच्छेयं). Ś1 D6 कदाचन. B3 नहीच्छेयं कथंचन (also कदाचन) (for the post. half).];

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. after 30; Ñ1 cont. l. 7 and 8, D4.5.7 cont. l. 1, 7 and 8, after 825*:

826* वनवासकृता बुद्धिर्न च मेऽद्य चलिष्यति ।
यत्तुष्टेन वरो दत्तः कैकेय्यै वरद त्वया ।
दीयतां निखिलेनैव सत्यस्त्वं भव पार्थिव ।
अहं निदेशं भवतो यथोक्तमनुपालयन् ।
चतुर्दश समा वत्स्ये वने वनचरैः सह । [5]
मा विमर्शो वसुमती भरताय प्रदीयताम् ।
न हि मे काङ्क्षितं राज्यं सुखमात्मनि वा प्रियम् ।
यथा निदेशं कर्तुं वै तवैव रघुनन्दन ।

[T3 om. (hapl.) l. 1-6. —(l. 1) D4.5.7 -कृतां बुद्धिं (for -कृता बुद्धिर्). D4.5.7 न त्यजेयमहं शुभां (for the post. half). —(l. 2) Dt1 तु युद्धे (for तुष्टेन). —(l. 4) Dm1 सोहं; Cm as above (for अहं). —Ñ1 illeg. for l. 7. —(l. 7) D4.5.7 कांक्षिष्याम्यहं; M3 च मे कांक्षितं (for हि मे काङ्क्षितं). D5 राजन् (for राज्यं). D4.5.7 सुखान्येतानि न(D5 नः) प्रियं (for the post. half). —(l. 8) Ñ1 मे; D4.5.7 ते (for वै). D4.7 त्वरा मे; D5 त्वरानि (for तवैव).]

31 [a]) D7 अथ गच्छतु (for अपगच्छतु). B4 सर्वं (for दुःखं). —[b]) T3 G2 M1-3 मा भूद्. T3 G1.2 M1 बाष्पपरिप्लुतः (G1 °तं). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 नृपते (V1 तव यत्) मा(B1 त्व)द्वियोगजं. —V1 om. 31[c]-32. —For 31[cd], Ś1 Ñ B D1.2.4-7 M4 subst.:

827* क्षुभ्यन्ति त्वद्विधा नैव साधवः सागरोपमाः ।

[Ś1 D6 नैवं. Ñ1 D1.2.4.5.7 M4 न क्षुभ्यंति(M4 °ते) त्वद्विधा हि (for the prior half). D7 सगरोपमाः.]

32 V1 om. 32 (cf. v.l. 31). —[a]) Ś1 Ñ1 B1-3 D4.6.7 न राज्यप्राप्तिम्; Ñ2 B4 D1.2.5 M4 न राज्यं प्राप्तुम् (B4 °प्तुम्) (for नैवाहं राज्यम्). —[b]) Dt1 मेदिनीं (for मैथिलीम्). Ś1 Ñ B D1.2.4-7 M4 न सुखानि महीपते. —After 32[ab], Ñ1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1-3 ins.:

828* नैव सर्वानिमान्कामान्न स्वर्गं न च जीवितम् ।

[Dd1 T1.3 G2 M1 लोकान्; Dm1 लोमान् (sic) (for कामान्). Ñ1 D4.5.7 नैव सर्वाणि रत्नानि (for the prior half). Dt1 om. first न (subm.). Ñ1 नृपं न; D4 स्वर्गे न; D5 स्वर्गानि (for स्वर्गं न). T G2.3 M1.2 नैव (for न च). M3 न स्वर्गं न पुनर्महीं (for the post. half).]

—[c]) T3 कर्तुम् (for सत्यम्). —[d]) Dt1 पुरुषर्षभः (sic). —For 32[cd], Ś1 Ñ B D1.2.4-7 M4 subst.:

829* त्वत्प्रतिज्ञातमिच्छामि कर्तुं सत्यं प्रशाधि माम् ।

[B3 तत्प्रतिज्ञातुम् (for त्वत्प्रतिज्ञातम्). D1.5.7 त्वत्प्रतिज्ञां वनकर्तुं; D2 त्वत्प्रतिज्ञां सो (with hiatus) अनृतां; D4 त्वत्प्रतिज्ञां तु राजन्ते; M4 न ते प्रतिज्ञामनृतां (for the prior half). Ś1 D6 transp. कर्तुं and सत्यं. Ñ1 illeg. after स. B2.4 तु (for प्र-). D1.2.4.5.7 M4 कर्तुमिच्छामि शाधि मां (for the post. half).] —Then all cont.:

830* अनुजानीहि मां शीघ्रं वनवासकृतोद्यमम् ।
अनुग्रहं परं मन्ये त्वत्सत्यपरिपालनम् ।

पुरं च राष्ट्रं च मही च केवला
मया निसृष्टा भरताय दीयताम् ।
अहं निदेशं भवतोऽनुपालय-
न्वनं गमिष्यामि चिराय सेवितुम् ॥ ३३

मया निसृष्टां भरतो महीमिमां
सशैलखण्डां सपुरां सकाननाम् ।
शिवां सुसीमामनुशास्तु केवलं
त्वया यदुक्तं नृपते तथास्तु तत् ॥ ३४

न मे तथा पार्थिव धीयते मनो
महत्सु कामेषु न चात्मनः प्रिये ।
यथा निदेशे तव शिष्टसंमते
व्यपैतु दुःखं तव मत्कृतेऽनघ ॥ ३५

तदद्य नैवानघ राज्यमव्ययं
न सर्वकामान्न सुखं न मैथिलीम् ।
न जीवितं त्वामनृतेन योजय-
न्वृणीय सत्यं व्रतमस्तु ते तथा ॥ ३६

G. 2. 35. 50
B. 2. 34. 58
L. 2. 38. 50

[(l. 1) D4.5.7 क्षिप्रं (for शीघ्र). —(l. 2) B3 नत्: B4 त्वं (sic) (for त्वत्). Ś1 -प्रतिपालनं: D7 -परिपालने.]

—After 32, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

831* प्रत्यक्षं तव सत्येन सुकृतेन च ते शपे ।
न च शक्यं मया तात स्थातुं क्षणमपि प्रभो ।
स शोकं धारयस्वेमं न हि मेऽस्ति विपर्ययः ।
अर्थितो ह्यस्मि कैकेय्या वनं गच्छेति राघव ।
मया चोक्तं व्रजामीति तत्सत्यमनुपालये ।
मा चोत्कण्ठां कृथा देव वने रंस्यामहे वयम् ।
प्रशान्तहरिणाकीर्णे नानाशकुनिनादिते ।
पिता हि दैवतं तात देवतानामपि स्मृतम् ।
तस्माद्दैवतमित्येव करिष्यामि पितुर्वचः ।
चतुर्दशसु वर्षेषु गतेषु नरसत्तम ।
पुनर्द्रक्ष्यसि मां प्राप्तं संतापोऽयं विमुच्यताम् ।
येन संस्तम्भनीयोऽयं सर्वो बाष्पकलो जनः ।
स त्वं पुरुषशार्दूल किमर्थं विक्रियां गतः ।

[(l. 2) Dg1 तु (for च). —(l. 3) Dg1 न (for स). Dg1 धारयस्वैनं; T3 धारयिष्यामि (for धारयस्वेमं). —(l. 4) T1 damaged for ति रा. —(l. 6) Cg मा चोत्कंठां (as above). G1 M2 वीर; M3 राजन् (for देव). Dg1 मयोत्कंठा कृता देव (for the prior half). —(l. 7) Dg1 -हरिणार्कीर्णं. M1 -कुशनि- (metathesis); K(ed.) -शकुन- (for -शकुनि-). —(l. 8) Dg1 G2 M3 दैवतानाम्. T3 स्मृतः. —(l. 10) Dt1 चतुर्दशेषु. G3 नृपसत्तम. —(l. 11) T3 स तापो (for संतापो). —(l. 12) Dg1 बाष्पगतो; Dd1 बाष्पकुलो (sic); T1 **कलो (damaged); M1 बाष्पगलो (for बाष्पकलो).]

33 [a]) Dg1 G2 महीं (for मही). Dg1 च केवलां; T1.2 G1.3 सकानना (for च केवला). Ś1 Ñ V1 B D6 इयं (Ñ1 °मा) सराष्ट्रा (B4 °जा) सपुरा च मेदिनी; D1.2.4.5.7 M4 इमां सराष्ट्रां सपुरां च मेदिनीं. —[b]) Ś1 Ñ2 B3 Dg1 Dt1 Dd1 D6 T1.2 विसृष्टा (Dg1 °ष्टां); Ñ1 B1.4 D7 [अ]तिसृष्टा (D7 °ष्टां); B2 [अ]भिसृष्टा; D4.5 निसृष्टां (for निसृष्टा). ❀ Cg: मया निसृष्टं पुरं च दीयतां मया निसृष्टं राज्यं च दीयतामिति प्रत्येकमन्वयः ❀ T1 *रताय (damaged). D4.7 देहि तां (for दीयताम्). D1.2 M4 त्वयानु (M4 °नि) सृष्टां भरतोनुशासतां (D2 °शासनं; M4 °शास्तु वै). —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 च (D1.2 M4 तु) सत्यं (for निदेशं). V1 भरतो (sic) (for भवतो). M3 [ऽ]नुपालय (for ऽनुपालयन्). —[d]) D4.7 प्रगच्छामि (for गमिष्यामि). Ś1 Ñ B1.3 D1.4–7 M4 तपो (D5 °तो) निषेवितुं; V1 B2.4 तपोनुसेवितं (B2 °तुं). T3 चिराय जीवितुं (for चिराय सेवितुम्).

34 M4 om. 34–37. —[a]) Ś1 Ñ1 V1 B2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D6 T1.2 G3 विसृष्टां; Ñ2 B1.3 [अ]भिसृष्टां (Ñ2 °ष्टो); B4 D7 [अ]तिसृष्टां (for निसृष्टां). T1 म*म् (for महीम्). D1.2 मयातिसृष्टा भरताय मेदिनी. —[b]) Ś1 D6 सहाट्टशैलां; Ñ2 V1 B सगंडशैलां; T G M1–3 सशैलषंडां (for सशैलखण्डां). B1 सपुरीं; G1 सपुरं. B4 सपुरीं सकामनां; Dt1 सपुरोपकाननां. D1.2 चिराय राजा भरतोनुशासतां. —[c]) Ñ1 Dt1 शिवासु सीमाम् (Dt1 °मासु); V1 शिवां ससीमाम्; B1 सीमां स्वसीमाम्; D4 सर्वां सुसीमाम्; D7 सर्वासु सीमाम् (for शिवां सुसीमाम्). Ś1 Ñ V1 B D4–7 वीर्यवांस् (Ñ V1 B1.3 °वान्); T2 केवलां (for केवलं). D1 सुखी सराज्यः स तदुक्त-वीर्यवान्; D2 सुखी च राज्यं * भुनक्तु वीर्यवान्. —[d]) D1.2 यथोक्तं. D1 तथा सुतं; T3 तदास्तु तत् (for तथास्तु तत्).

35 M4 om. 35 (cf. v.l. 34). —[a]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 transp. न मे and तथा. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1 G3 Ct दीयते; G1 हीयते; Cm.g as in text (for धीयते). —[b]) M3 कालेषु (for कामेषु). T1.2 प्रियं (for प्रिये). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 महत्स्वपि प्रीति (V1 महत्सु श्रीमत्सु) सुखेषु (B1 °नु) वर्तितुं (D6 °तं). —[c]) V1 Dd1 तथा; T2 यदा (for यथा). T3 तिष्ठ (sic) (for शिष्ट-). —[d]) Ś1 B1.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.5.7 M3 व्यपेतु; D2 त्वयैषि (sic); G3 व्यपेत- (for व्यपैतु). B4 om. दुःखं. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 म (B4 त्व) द्वियोगजं (for मत्कृतेऽनघ).

36 M4 om. 36 (cf. v.l. 34). B2 reads 36[ab] in marg. —[a]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4.6.7 इदं हि (B2.4 न; D1 तु); D5 अहं हि; T3 तदन्य (sic) (for तदद्य). V1 नस्त्वसम-; B1 नैवानम (sic); B2.4 D1.2 चैवानघ; D4.5.7 नैवाद्य न (for नैवानघ). G3 illeg. from रा up to स in [b]. —[b]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G2.3 M1 वसुधां; M2.3 न सुखान् (for न सुखं).

G. 2. 35. 51
B. 2. 34. 59
L. 2. 38. 51

फलानि मूलानि च भक्षयन्वने
गिरींश्च पश्यन्सरितः सरांसि च ।
वनं प्रविश्यैव विचित्रपादपं
सुखी भविष्यामि तवास्तु निर्वृतिः ॥ ३७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

G1 च (for न). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 न चापि भोगान्न(Ś1 °नि; B4 °नु; D4 °गान् [subm.]) सुखानि(B4 °नु) कामये. —^{c}) B2.4 Dg1 D5(before corr. as in text).7 T3 न जीवितुं; Dt1 न चिंति*; D2 तज्जीवितं (for न जीवितं). D7 वाम् (for त्वाम्). Ñ1 V1 अनृते नियोज्यः D1.2.6 अनृते नि (D1 वि)योजयन् (for अनृतेन योजयन्). —^{d}) T3 वृणेद्य; G2 M1 वृणेस्तु; M2 व्रणीमि (sic) (for वृणीय). Dg1 reads from व्र up to तथा in marg. G3 तदा (for तथा). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 वृणोमि राजन्सुकृतेन ते शपे.

37 M4 om. 37 (cf. v.l. 34). —^{b}) D2 गिरीन्स; D5 गिरिं स (for गिरींश्च). B4 सरितं (for सरितः). —^{c}) T1 विचि * * * पं (damaged). D4.5.7 वनप्रदेशांश्च विचित्रपादपान्. —^{d}) D4.5.7 भवाद्य निर्वृतः (for तवास्तु निर्वृतिः). —For 37^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 subst. :

832* वने निवत्स्यामि सुखी गतज्वरो
व्यपैतु दुःखं तव मद्वियोगजम् ।

[(l. 1) D2 transp. वने and सुखी. D1 सुखेन वत्स्यामि वने गतज्वरो. —(l. 2) Cf. 35^{d}. Ś1 Ñ1 B4 D2.6 व्यपेतु. Ś1 मद्वियो*जं.]

—After 37, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

833* एवं स राजा व्यसनाभिपन्नः
शोकेन दुःखेन च ताम्यमानः ।
आलिङ्ग्य पुत्रं सुविनष्टसंज्ञो
मोहं गतो नैव विवेद किंचित् ।
देव्यस्ततः संरुरुदुः समेता- [5]
स्तां वर्जयित्वा नरदेवपत्नीम् ।
रुदन्सुमन्त्रोऽपि जगाम मूर्छां
हाहाकृतं तत्र बभूव सर्वम् ।

[(l. 2) Dt1 Dd1 Dm1 तापेन (for शोकेन). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1 पीड्यमानः (for ताम्यमानः). —(l. 3) Dt1 सुवि*ष्ट-; T3 स विनष्ट- (for सुविनष्ट-). —(l. 4) Dt1 Dd1 Dm1 भूमिं (for मोहं). Dg1 Dt1 T3 G1.3 M3 विचेष्ट; Dd1 T2 विचष्ट (sic); T1 Cg विचेष्ट (for विवेद). —(l. 5) Dg1 T3 ततस्ता रुरुदुः; Dt1 Dd1 Dm1 समस्ता रुरुदुः; G2 M1 ततस्तं रुरुदुः (for ततः संरुरुदुः).]

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ B3 D4.6.7 दशरथसमाश्वासना(Ś1 D6 °नं; D4.7 °नः); V1 D1.2 रामवाक्यं; B1.2.4 दशरथाश्वासनं; D5 दंडकारण्यगमने रामवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 D6 om. Ś1 D2 38; Ñ2 B1.2.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 34; V1 36; B3 33; D1 91; D4.7 39; D5 42; M4 35. —After colophon, D6 G M1.2 conclude with श्री(D6 om.)रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः.

३२

ततः सुमन्त्रमैक्ष्वाकः पीडितोऽत्र प्रतिज्ञया ।
सबाष्पमतिनिःश्वस्य जगादेदं पुनः पुनः ॥ १
सूत रत्नसुसंपूर्णा चतुर्विधबला चमूः ।
राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रं प्रतिविधीयताम् ॥ २
रूपाजीवाश्च शालिन्यो वणिजश्च महाधनाः ।
शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीं सुप्रसारिताः ॥ ३
ये चैनमुपजीवन्ति रमते यैश्च वीर्यतः ।
तेषां बहुविधं दत्त्वा तानप्यत्र नियोजय ॥ ४
निघ्नन्मृगान्कुञ्जरांश्च पिबंश्चारण्यकं मधु ।
नदीश्च विविधाः पश्यन्न राज्यं संस्मरिष्यति ॥ ५ G. 2. 36. 6 B. 2. 36. 6 L. 2. 39. 6

32

☞ D3 missing Sarga 32 (cf. v.l. 2. 12. 12). Before Sarga 32, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. a passage given in App. I. No. (14). Dm1 begins with ॐ.

1 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **नृपतिः** (for **ऐक्ष्वाकः**). —[b]) Ś1 Ñ B4 **सु-**; V1 B1–3 D1 2.4–7 M4 **स्व-**; Dg1 **नु** (for **ऽत्र**). —[c]) Dt1 Dd1 T G1.3 M1–3 **अतिनिश्वस्य**; G2 **इति निश्वस्य**. —[d]) Dm1 T3 [**ए**]**वं**; G1.2 M1.2 [**ए**]**नं**; Cm.t as in text (for [**इ**]**दं**). Dd1 Dm1 T1.2 G M1.2 **वचः** (for second **पुनः**). —For 1[cd], Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

834* **दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शशासाहूय मन्त्रिणम् ।**

[Ś1 B3 च निश्वस्य; Ñ2 च विश्वस्य; B2 विनिश्वस्य. Ñ1 V1 स समाहूय; D2 शशाश्हूय. V1 D2.4.7 M4 दुःखितः(V1 °तं) (for मन्त्रिणम्). D1.5 समाहूय सुदुःखितः (for the post. half).]

2 [a]) Dt1 **रत्नससंपूर्णा**. —For 2[ab], Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

835* **चतुरङ्गबलं भूरि शस्त्रावरगसंवृतम् ।**

[Ś1 Ñ2 B2–4 चतुरगं; M4 चररगं (sic). Ś1 D6 शस्त्राभरणभूषितं; Ñ1 शस्त्राभरण°; V1 D1.2.4.5.7 M4 सश(D5 °ह)स्त्राव (D4.7 °भ)रणं दृढं (for the post. half).]

—[c]) B4 [**अ**]**नुयात्रार्थे**. —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **क्षिप्रमेवोपकल्प्यतां**(D4.7 °ल्पय; D5.6 °ल्पतां).

3 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **रूपयौवन-**. Dd1 Dm1 Cm.g **वादिन्यो**; D7 **शाशान्यो** (sic); Ck as in text (for **शालिन्यो**). Dt1 ****जीवाश्च वादिन्यो**. —[b]) Ś1 Ñ B D6 **विलासिन्यो**; V1 D1.2.4.5.7 M4 **वे**(V1 **व**; D1.2 **वै**)**श्याश्चैव** (for **वणिजश्च**). —[c]) Ś1 Ñ V1 D1.2.4–7 M4 **अनुयांतु**. —[d]) Dg1 **वाहिनी**; Dt1 G1 **वाहिनीः**. G1 **सुप्रतारिताः**; G3 **सुप्रसारितां**; Cr.m.g as in text; Ck °**सादिताः**. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **र**(B1 D5 **अ**)**त्यर्थं रुचि**(D4.7 **चतु**)**राननाः** (Ñ2 B3 **रांगनाः**).

4 [c]) Dd1 Dm1 G2 M1 **बहुधनं**; Cr.m °**विधं** (as in text). —[d]) T2 **नियोजत** (sic). —For 4, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

836* **सुहृदो येऽनुरक्ताश्च रामं राजीवलोचनम् ।**
ते चैनमनुगच्छन्तु संविभक्ता महाधनैः ।

[(l. 1) B1.3(m. also) मे (for ये). —(l. 2) B3 D2 चैवमनुगच्छंतु; D5 वै समनु° (for चैन°). B4 सद्विभक्ता.]

—D1 cont.:

837* **यावन्मे विभवः कश्चिद्धनमादाय सर्वशः ।**

—D1 further cont.; while Ś1 Ñ V1 B D2.4–7 M4 cont. after 836*:

838* **कोशाध्यक्षाश्च मे सर्वे कोशमादाय सर्वशः ।**
गच्छन्तमनुगच्छन्तु रामं राजीवलोचनम् ।

[D1 transp. lines 1 and 2. —(l. 1) V1 B2.3 कोषाध्यक्षाश्. Ś1 D6 ते सर्वे; Ñ1 ये केचित्; B3 D2 M4 ये सर्वे (for मे सर्वे). Ñ2 B कोषम्; V1 D2.4.7 धनम् (for कोशम्). D4.7 सर्वतः (for °शः). —Ñ1 D4.5.7 om. l. 2.]

—Thereafter D1 cont. 840*, while D4.5.7 cont. 841*. —After 4, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.; Ñ1 (after 838*) D1.4.5.7 cont. l. 2 only after 841*:

839* **आयुधानि च मुख्यानि नागराः शकटानि च ।**
अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं व्याधाश्चारण्यगोचराः ।

[(l. 2) D1 योद्धारो; D4.7 ये वा हि; D5 योधाश्च (for व्याधाश्च). Dt1 Dd1 Dm1 T3 G2 M1.2 Ct -कोविदाः (for -गोचराः).]

5 [a]) D4.7 **गृह्णन्** (for **निघ्नन्**). D5 om. **च** (subm.). Ñ1 **घ्नन्मृगान्कुंजरांश्च** (sic); D1 **घ्नन्मृगान्कुंजरान्बध्नन्**. —[b]) Dt1 [**अ**]**पिबंश्च** (sic); D5 **बधन्** (sic) (for **पिबंश्च**). M2 [**आ**]**रण्यजं**. —[c]) M3 **नमीश्** (corrupt) (for **नदीश्**). D4.5.7 **सेवन्** (for **पश्यन्**). —[d]) Dg1 **स** (for **न**). Dg1 **राज्यं न**; D5 T G M1.3 Cg.k **राज्यस्य** (for **राज्यं सं-**). —For 5, Ś1 Ñ2 V1 B D2.6 M4 subst.; D1 cont. after 838*:

840* **मृगयां विहरन्भोगान्भुञ्जानश्चाप्यभीप्सितान् ।**
वनेऽपि वसन्रामो भोक्ता राज्यसुखानि च ।

[(l. 1) V1 D1.2 विचर(D1 °रह; D2 °हर)न्वीरो; B4 विस्तरान्भोगान (for विहरन्भोगान्). M4 मृगान्विद्धयन्वराहांश्च (for the prior half). Ś1 D6 भुंजंश्चायममीप्सितान्; V1 D1.2 M4 भुंजन्भोगानमी(D2 °न्यथे)प्सितान्; B2 अपि भुंक्तममी° (for the post. half). —(l. 2) V1 D1 2 वनेपि वसमानोयं; M4 वनेपि धनवान्सोयं (for the prior half). Ś1 D6 मुक्त्वा राज्यं; Ñ2

G. 2. 36. 7
B. 2. 36. 7
L. 2. 39. 7

धान्यकोशश्च यः कश्चिद्धनकोशश्च मामकः ।
तौ राममनुगच्छेतां वसन्तं निर्जने वने ॥ ६
यजन्पुण्येषु देशेषु विसृजंश्चाप्तदक्षिणाः ।
ऋषिभिश्च समागम्य प्रवत्स्यति सुखं वने ॥ ७
भरतश्च महाबाहुरयोध्यां पालयिष्यति ।
सर्वकामैः पुनः श्रीमान्रामः संसाध्यतामिति ॥ ८
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे कैकेय्या भयमागतम् ।
मुखं चाप्यगमच्छोषं स्वरश्चापि न्यरुध्यत ॥ ९
सा विषण्णा च संत्रस्ता कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ।
राज्यं गतजनं साधो पीतमण्डां सुरामिव ।
निरास्वाद्यतमं शून्यं भरतो नाभिपत्स्यते ॥ १०

B2.3 D2 भुक्तां राज्य; D1 भुक्त्वा राज्य-; M4 भुंक्ते राज्य- (for भोक्ता राज्य-). B1.4 D1.2 M4 वै (for च).]

—D1 further cont. while D4.5.7 cont. after 839* :

841* ब्राह्मणाश्चैव ये श्रेष्ठा नगर्यां मम सन्ति ते ।
तुला मल्ला नटाश्चैव गायनाख्यानशालिनः ।
गन्धर्वाश्चारणाश्चैव तालिका ये च सन्ति मे ।
अनुगच्छन्तु ते सर्वे कुमारस्य प्रहर्षकाः ।

[(l. 1) D1 संति (for श्रेष्ठा). D1 सर्वेश; D5 संति वै; D7 संति ये (for सन्ति ते). —(l. 2) D4 मल्ला तुला; D5.7 मल्ला झ (D7 म)ल्ला. D5.7 नराश् (for नटाश्). D4.7 गायक- (for गायन-). D1.5 -शीलिनः. —(l. 3) D1 ये वै (for चैव). D1 वैतालिका ह संति ये; D5 तथा वैतालिका अपि (for the post. half). —D5 om. l. 4. —(l. 4) D4 तं (for ते).]

—Thereafter, D1.4.5.7 read l. 2 of 839*.

6 [ab]) G1.2 M1.2 transp. **धान्य-** and **धन-**. Dg1 reads **-कोषश्** in both the places. —For 6, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

842* यावन्मे विभवः कश्चिद्यावदस्त्युपजीवनम् ।
अशेषेणैव तत्सर्वं राममेवानुगच्छतु ।

[(l. 1) Ś1 B3 D6 M4 यावान्मद् (B3 M4 °न्मे) (for यावन्मे). Ñ2 B3 किंचिद् (for कश्चिद्). V1 M4 यच्च मेस्ति (M4 °भि-); B3 यावदपि; D1.4.5.7 यावन्मेस्ति; D2 यद्यमपि (for यावदस्ति). —(l. 2) V1 [इ]व (for [ए]व).]

7 D4.7 om. 7[ab]. —[ab]) G2 **विसृशंश्** (sic). M3 **चापि** (for **चाप्त-**). Ś1 Ñ V1 B D1.2.5.6 M4 **दद्** (D5 °**द्या**)**दानानि तीर्थेषु विसृजंश्च धनानि मे** (Ñ V1 D2 °**नि च**; B1 M4 °**नि वै**; D1.5 °**न्यपि**). —[c]) Dt1 [अ]**पि संगम्य**; Dd1 Dm1 [अ]**भिसंगम्य**; D4.5.7 **समागच्छन्** (for **समागम्य**). Ñ1 **ऋषिसेव्ये समागच्छन्**. —[d]) D1 **प्रयास्यति**; D4.7 **प्रपश्यतु** (D7 °**ति**); D5 **प्रविश्यति** (for **प्रवत्स्यति**). Ñ1 **वने सुखी**; D4 **सुखं वनं**. —For 7[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D2.6 M4 subst.; Ñ1 D1 ins. after 7 :

843* रामोऽयं वनवासेऽपि राज्यधर्मं समश्नुताम् ।

[B2 राजधर्मं. V1 D1.2 M4 राजवत्सु (D1 °ज्यजः म)वनश्नुतां (for the post. half).]

8 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 [ऽ]**प्युद्धृतधनाम्** (for **च महाबाहुर्**). —[b]) Ñ2 V1 B1–3 D1.2.5.7 M4 **पालयत्वि** (D1 °**यत्वि**; D7 °*त्वि)**मां**; B4 **पालयित्वां***. —[c]) B3 **पुरः**; Dg1 Cg **सह**; T2 **फलः** (for **पुनः**). V1 D1.2 M4 **सर्वैरत्नर्द्धिसंयुक्तो**. —[d]) Ñ B2–4 D2.5 **संनिध्यताम्**; D4.7 T2 **संपद्यताम्**; Cg as in text. Ś1 D6 **रामः संपद्यतां वनं**; V1 B1 D1 M4 **रामः संसिध्यतामितः** (B1 °**तां वने**); Dg1 **स रामः साध्यतामिति**.

9 [a]) Dd1 Dm1 **इति** (for **एवं**). Dm1 G3 **काकुत्स्थे**. —[b]) Dd1 Dm1 **कैकेयी भयमागता**; Cm as in text. —[c]) G2 **सुखं** (sic). Dg1 **अभ्यागमच्च**; Dt1 **चा*गमच्च**; Dd1 Dm1 T1.3 G1.3 **चाप्यागमच्च** (G1 °**गतं**); M3 **चाभ्य°**. —[d]) Dg1 G2 **निरुध्यत**; Dt1 Dd1 Dm1 Ct **व्यरुध्यत**; M2 [अ]**वरु°**. —For 9, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

844* ब्रुवत्येवं दशरथे कैकेयीं भयमस्पृशत् ।
आस्यं शुशोष चैवास्याः स्वरश्चैव व्यभिद्यत ।

[(l. 1) Ś1 Ñ1 D6 कैकेय्या; B1.4 D1.2.4.5.7 कैकेयी. V1 आविशत् (for अस्पृ°). —(l. 2) Ñ2 D4 शुशोच (for शुशोष). V1 व्यभज्यत; D2 [अ]वभवज्यत (sic) (for व्यभिद्यत).]

10 [a]) Dg1 **विदीर्णा च**; Dd1 **विषस्मा च** (sic); T3 G1.2 M1–3 **विवर्णा च** (G1 M2 **सु-**); G3 **विषण्णेन** (for **विषण्णा च**). —After 10[a], Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

845* मुखेन परिशुष्यता ।
राजानमेवाभिमुखी.

[(l. 1) T1 damaged for मुखेन प.]

—[c]) Dg1 Dt1 M3 **गतधनं**. —[d]) M3 **तमपिंडं** (for **पीतमण्डां**). —[e]) G2 M1 **निरास्वादतमं**; Cr.m.g as in text. —[f]) Dt1 **नाभिपद्यस्य** (sic); M3 °**पत्स्यति**. —For 10, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

846* सा विवर्णमुखी दीना ततो राजानमब्रवीत् ।
संरंभामर्षताम्राक्षी क्रोधसंरक्तलोचना ।
हृतसारमिदं राज्यं पीतमण्डां सुरामिव ।
दत्त्वाप्यश्रद्धया मे त्वं भविष्यस्यनृती नृप ।

[(l. 1) Ś1 Ñ2 B1 D5.6 विवर्णमुखा. Ś1 राजानमिदमब्रवीत; Ñ1 D4.5.7 क्रोधात्सभृकुटीमुखी; V1 राजानं वाक्यमब्रवीत् (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D6 क्रोधपर्याकुलेक्षणा; Ñ1 D4.5.7 ततो राजानमब्रवीत्; V1 D1.2 M4 क्रोधात्सभृ (V1 °भ्र; M4 °भ्रु) कुटीमुखी (for the post. half). —(l. 3) B4 इमं (for इदं). Ś1 D6 राष्ट्रं (for राज्यं). V1 पीतखंडां; D1 °भांड; D5 °भांडा

कैकेय्यां मुक्तलज्जायां वदन्त्यामतिदारुणम् ।
राजा दशरथो वाक्यमुवाचायतलोचनाम् ।
वहन्तं किं तुदसि मां नियुज्य धुरि माहिते ॥ ११

कैकेयी द्विगुणं क्रुद्धा राजानमिदमब्रवीत् ।
तवैव वंशे सगरो ज्येष्ठं पुत्रमुपारुधत् ।
असमञ्ज इति ख्यातं तथायं गन्तुमर्हति ॥ १२

एवमुक्तो धिगित्येव राजा दशरथोऽब्रवीत् ।
व्रीडितश्च जनः सर्वः सा च तन्नावबुध्यत ॥ १३

तत्र वृद्धो महामात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः ।
शुचिर्बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १४

असमञ्जो गृहीत्वा तु क्रीडतः पथि दारकान् ।
सरय्वाः प्रक्षिपन्नप्सु रमते तेन दुर्मतिः ॥ १५ G. 2. 36. 20 B. 2. 36. 19 L. 2. 39. 20

(sic) (for °मण्डं). Ś1 D6 नुरां यथा; Ñ2 B (B3 [marg. also] मुदानिव) यथा मुरां (for मृगामिव). —(l. 4) D6 दत्ता. B2 च (for [च]िर). D5 दत्त्वाथ श्रद्धया. V1 मे वं (sic).]

11 [cd]) T1 damaged for **मुवाचायत**. T2.3 (before corr. as in text) -लोचनं. —[e]) M3 **वसंतं**. G3 **नुदसि** (for **तुदसि**). Dt1 M3 **मा** (for **मां**). G1 **वहंतं किं नु तुदसि**. —[f]) Dg1 **मेहितेः** G1.2 M1 **चाहिते** (for **माहिते**). —For 11, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

847* एवं नृशंसया भूयो वाक्शरैरभिताडितः ।
कैकेय्या दुःखितो राजा तामिदं वाक्यमब्रवीत् ।
वहन्तं मां धुरं गुर्वीमसह्यां साधुगर्हिते ।
नृशंसे किं तुदसि मां वाक्प्रतोदैः पुनः पुनः ।

[(l. 1) Ś1 D6 अभिपीडितः; D4.7 हृदि ताडितः; D5 हृदि पीडितः (for अभिताडितः). B4 वाक्यशरैरताडि॰; M4 वाक्छल्यैरभिताडितः (for the post. half). —(l. 2) Ñ1 पीडितो; B4 (also as above) ताडितो (for दुःखितो). V1 D1.2 इदं वचनम् (for तामिदं वाक्यम्). —(l. 3) Ś1 D6 वहंतं वै; B2 वहंतं तां; B4 वहंतरतु (sic); D2.5 वहन् मा; D4 वहन्निमां (sic); D7 वहत्विमां (for वहन्तं मां). B4 असह्य. Ś1 Ñ1 D1.5.6 साधुगर्हितां (D5 °तं). V1 मह्यां साधुविगर्हिते (for the post. half). —(l. 4) Ñ2 B3 त्वं तुदसि (for तुदसि मां). Ś1 Ñ1 वाक्यतोदैः.]

—After 11, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

848* अनार्ये कृत्यमारब्धं किं न पूर्वमुपारुधः ।
तस्यैतत्क्रोधसंयुक्तमुक्तं श्रुत्वा वराङ्गना ।

[(l. 1) Dt1 कृतम् (for कृत्यम्). Dg1 Dt1 T2 नः; Cg.t as above (for न). T1 उपारुधः.]

12 [a]) Dm1 (before corr.) **द्विगुणी** (for °णं). —For 12[ab], Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

849* एवं ब्रुवन्तं राजानं कैकेयी पुनरब्रवीत् ।
परुषस्वभावा वचनं परुषं घोरनिश्चया ।

[(l. 1) B1 missing from यी in कैकेयी up to अनु in 22[a]. V1 D1 ब्रुवाणं; D5.7 वदंतं (for ब्रुवन्तं). D4.5 वाक्यम् (for पुनर्). —(l. 2) Ñ1 D4.7 राजानं; D5 निर्लज्जा (for वचनं). V1 D1.2 M4 transp. वचनं and परुषं.]

—[c]) Ś1 Ñ B3 (after corr.) D1.2.4.5.7 M4 **तवै**(Ñ2 B3 °त्रै)**व पूर्वः**; V1 B2.4 D6 **यथैव पूर्वः** (B2.4 °र्वं) (for **तवैव वंशे**). —[d]) V1 Dt1 M3 **ज्येष्ठ-** (for **ज्येष्ठं**). M3 om. **पुत्र**. Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 M4 **किलात्यजत्** (Ñ2 °क्षत; M4 °सृजत्). —M4 om. 12[ef]. —[e]) T3 **असमंजम्**. —[f]) Dt1 **यथा** (for **तथा**). G1 **कर्तुम्** (for **गन्तुम्**). —For 12[ef], Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 subst.:

850* असमञ्जसमव्यग्रस्तथा त्वं राघवं त्यज ।

[Ś1 B4 D6 अत्युग्रं; Ñ1 अत्युग्रम्; V1 D5 अव्यग्रं (for अव्यग्रस्).]

13 B1 missing (cf. v.l. 12). —[a]) Dm1 **उक्ते**; M3 **उक्तेति** (hypm.) (for **उक्तो**). Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.6 M4 **इत्युक्त्वा**; D4.5 **अस्तु त्वा**; D7 **अमूक्त्वा** (sic) (for **इत्येव**). —[b]) Ś1 D2 **तथा**; Ñ V1 B2–4 D1.4–7 M4 **तदा** (for **ऽब्रवीत्**). —[c]) Dg1 **पीडितश्च**; T G M1–3 **व्रीळितश्च**. Dt1 **सर्वाः** (sic). —[d]) G3 [**अ**]**नुबुध्यत** (for [**अ**]**व**°). Cg **तं नावबुध्यत**. —For 13[cd], Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 M4 subst.:

851* दध्यौ व्रीडान्वितः किंचिच्छिरः संकम्पयन्निव ।

[V1 D1.2 तस्थौ (for दध्यौ). M4 व्रीडान्वितः. D7 स्थिरः (sic) (for शिरः). B3 संकल्पयन्.]

14 B1 missing (cf. v.l. 12). —[a]) Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 T2 M4 **ततो** (for **तत्र**). Ś1 V1 B2.4 Dg1 D1.2.5.6 M4 **महामात्यः**; Ñ2 °**पात्रः**; Cg as in text. —[b]) Ś1 Ñ2 B2.3 D6 **विश्रुतः** (for **नामतः**). —[c]) Ś1 Ñ B2–4 D6 **भृशं**; V1 D1.2.4.5.7 M4 **दृढं** (for **शुचिर्**). —[d]) B4 **कैकेयीवाक्यमब्रवीत्**. —After 14, Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 M4 ins.:

852* पुरासमञ्जसं देवि सगरः पृथिवीपतिः ।
हेतुना त्यक्तवान्येन ब्रुवतस्तन्निबोध मे ।

[(l. 1) V1 D1.2.4.7 M4 असमंजसं पुरा (by transp.) (hypm.); D5 असमंजं पुरा.]

15 B1 missing (cf. v.l. 12). —[b]) M1 (after corr. *sec. m.* as in text) **क्रीडितः**. —[c]) Dg1 **शरय्वाः**; Dd1 **Ct सरय्वां**. —For 15, Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 M4 subst.:

853* असमञ्जाः खुरे गृह्य पौराणां किल दारकान् ।
सरय्वम्भसि चिक्षेप दौःशील्यादिति नः श्रुतम् ।

[(l. 1) B3 असमंजः. Ś1 समादाय; Ñ1 स्वदे गृह्य (sic); Ñ2 B2–4 किलादाय; D4.7 पुरे गृह्य; M4 गले गृह्य (for खुरे गृह्य). D6

G. 2. 36. 21 B. 2. 36. 20 L. 2. 39. 21

तं दृष्ट्वा नागराः सर्वे क्रुद्धा राजानमब्रुवन् ।
असमञ्जं वृणीष्वैकमस्मान्वा राष्ट्रवर्धन ॥ १६
तानुवाच ततो राजा किंनिमित्तमिदं भयम् ।
ताश्चापि राज्ञा संपृष्टा वाक्यं प्रकृतयोऽब्रुवन् ॥ १७
क्रीडतस्त्वेष नः पुत्रान्बालानुद्भ्रान्तचेतनः ।
सरय्वां प्रक्षिपन्मौर्ख्यादतुलां प्रीतिमश्नुते ॥ १८
स तासां वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनां नराधिपः ।
तं तत्याजाहितं पुत्रं तासां प्रियचिकीर्षया ॥ १९
इत्येवमत्यजद्राजा सगरो वै सुधार्मिकः ।
रामः किमकरोत्पापं येनैवमुपरुध्यते ॥ २०

असमंजसमादाय (for the prior half). Ś1 Ñ2 B3 D6 दारकान्गले: V1 D1.2 किल बालकान्; B2(m. also as in Ś1).4 दारकान्खल: (for किल दारकान्). —(l. 2) Ś1 D6 सरय्वामाशु; Ñ2 B2-4 सरय्वा अ(B4 *)प्सु; V1 स नद्यंभसि; D1.4 शरय्वंभसि (for सरय्वम्भसि). V1 दौःशैल्यानति (sic). Ś1 Ñ2 B2-4 D6 मे; Ñ1 तु (for नः). B4 श्रुतः.]

16 B1 missing (cf. v.l. 12). —[a]) Ś1 Ñ V1 B2-4 D1.2.4-7 M4 तेन **विप्र**(V1 ते वि; D4 विः)**कृताः क्रुद्धाः** (Ñ1 D4.5.7 **पौराः**). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B2-4 D1.2.6 M4 **पौराः** (B4 °ः) (for **क्रुद्धा**). B4 om. **राजानमब्रुवन्**. Ś1 D6 **सगरम्** (for **राजानम्**). D2 **अब्रवीत्** (sic). —V1 om. (hapl.); B4 reads in marg. from 16[c] up to 854*. —[cd]) Ś1 Ñ B2-4 D1.2.4-7 M4 **असमंजसमेकं वा त्यजास्मान्वा महीपते.**

17 B1 missing (cf. v.l. 12). V1 om.; B4 reads in marg. from 17[a] up to 854* (cf. v.l. 16). —[a]) Ñ2 B4 **ताम्** (for **तान्**). —[b]) Ś1 B2.4 D1.4-7 **किं कारणमिति प्रभुः**; Ñ B3 **किं वः पुत्रः करोति मे**; D2 **किं करणीयमिति प्रभुः** (hypm.); M4 **किं करोमीति वः प्रभुः**. —D2 om. 17[cd]. —[c]) T1 G3 M3 **ते चापि**; G2 M1 **ततश्च** (for **ताश्चापि**). —For 17[cd], Ś1 Ñ B2-4 D1.4-7 M4 subst.:

854* **तं तदा रुषिताः पौरास्तत्र राजानमब्रुवन् ।**

[Ś1 D1.4-7 M4 **तथा** (for **तदा**). D4 भाविताः; D5.7 भाषिताः (for रुषिताः). Ś1 D6 सर्वे पौरा; Ñ1 D4.5.7 °दा (for पौरास्तत्र). D1 M4 राजानमिदमब्रवीत् (for the post. half).]

18 B1 missing (cf. v.l. 12). —[b]) Dg1 **बालकानभ्रांत-** (for **बालानुद्भ्रान्त-**). Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 **-चेतसः**; Cg °**नः** (as in text). —[c]) Dg1 **शरय्वां**; G3 **सरय्वाः** (for **सरय्वां**). Dg1 T3 G1.2 M1-3 **पातयन्**; T1 G3 **प्राक्षिपन्**. —For 18, Ś1 Ñ V1 B2-4 D1.2.4-7 M4 subst.:

855* **पुत्रस्त्वेष दौःशील्यादस्माकं किल दारकान् ।**
गले क्रोशत आदाय सरय्वां क्षिपति स्वयम् ।

[(l. 1) V1 ते देव; B3.4 D1 तवैव (for त्वेष). Ś1 D6 एवं किल स दारकान्; V1 D1.2.4.5.7 M4 अस्माकं बाल(D4.7 M4 दार)कान्सुतान् (for the post. half). —(l. 2) Ñ1 खदे (sic); B4 खके: (for गले). Ñ1 सरय्वां क्षिपत; B4 स्वराज्यं क्षिपति (sic). Ś1 D6 प्रभो (for स्वयम्). V1 D1.2.4.5.7 M4 क्रोशमानान्खुरे(D2 °न्खुरं; M4 °न्गले) **गृह्य श**(D5 स)**रय्वां** क्षिपतेवशान् (V1 °तो रसान् [sic]; D4.7 शरय्वाः क्षिपतेंभसि).]

19 B1 missing (cf. v.l. 12). —[a]) T3 **सीताह** (sic) (for **स तासां**). —[c]) G M1.2 **स**; M3 **सं**; **Ct** as in text (for **तं**). —[d]) Dg1 T1 G3 M3 **तेषां** (for **तासां**). —For 19, Ś1 Ñ V1 B2-4 D1.2.4-7 M4 subst.:

856* **इति तेषां वचः श्रुत्वा पौराणां सगरो नृपः ।**
तत्याज दयितं पुत्रं तेषां स प्रियकाम्यया ।

[(l. 1) D5 अथ (for इति). B4 तस्य (sic) (for तेषां). —B4 reads l. 2 in marg. —(l. 2) B4 D4.5.7 वै (for स). V1 D1.2 M4 पौ(D2 पु)राणां हितकाम्यया (for the post. half).]

—After 19, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.:

857* **तं यानं शीघ्रमारोप्य सभार्यं सपरिच्छदम् ।**
यावज्जीवं विवास्योऽयमिति स्वानन्वशासिता ।
सफालपिटकं गृह्य गिरिदुर्गाणि लोलयन् ।
दिशः सर्वास्त्वनुचरन्स यथा पापकर्मकृत् ।

[(l. 1) G2 सपुरच्छदं. —(l. 2) T3 विद्स्यो (sic) (for विवास्यो). Dt1 Dd1 T3 तान् (for स्वान्). —(l. 3) ❀ **Cm**: सफालेति । ❀ G1 M1.2 सफालं पिटकं; M3 ससालं पिटपं. Dg1 [अ]लोडयत्; Dt1 Dd1 Dm1 T3 [अ]लोकयत्; G1.2 M1-3 **Cg** [अ]लोलयत्(G2 °यन्) (for लोलयन्). —(l. 4) G1 दिक्षि (sic) (for दिशः).]

20 B1 missing (cf. v.l. 12). —[a]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G1.2 M1-3 [ए]**नम्** (for [ए]**वम्**). —For 20, Ś1 Ñ V1 B2-4 D1.2.4-7 M4 subst.:

858* **अविनीतमेवं नृपतिः सगरस्त्यक्तवान्सुतम् ।**
गुणवन्तं सुतं राजा रामं त्यक्ष्यत्ययं कथम् ।

[(l. 1) Prior half hypm. B4 आनीतमेव (for अविनीतमेवं). M4 अविनीतममुं राजा (for the prior half). —(l. 2) Ñ1 त्यक्ष्यत्यसौ; Ñ2 B3 जह्यात्स्वयं (for त्यक्ष्यत्ययं). M4 कथं सुतम् (by transp.).]

—After 20, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.:

859* **न हि कंचन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम् ।**
दुर्लभो ह्यस्य निरयः शशाङ्कस्येव कल्मषम् ।
अथवा देवि दोषं त्वं कंचित्पश्यसि राघवे ।
तमद्य ब्रूहि तत्त्वेन ततो रामो विवास्यताम् ।
अदुष्टस्य हि संत्यागः सत्पथे निरतस्य च । [5]
निर्दहेदपि शक्रस्य द्युतिं धर्मनिरोधनात् ।

श्रुत्वा तु सिद्धार्थवचो राजा श्रान्ततरस्वनः ।
शोकोपहतया वाचा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २१

अनुव्रजिष्याम्यहमद्य रामं
राज्यं परित्यज्य सुखं धनं च ।
सहैव राज्ञा भरतेन च त्वं
यथासुखं भुङ्क्ष्व चिराय राज्यम् ॥ २२

G. 2. 36. 27
B. 2. 36. 33
L. 2. 39. 27

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

तदलं देवि रामस्य श्रिया विहतया त्वया ।
लोकतोऽपि हि ते रक्ष्यः परिवादः शुभानने ।

[(l. 1) Dg1 Dt1 Dd1 T2 G1.2 M1 किंचन. Dm1 [अ] गुणा; G3 गुणं (sic) (for [अ]गुणं). —(l. 2) M2 कल्मषः. —(l. 3) Dg1 Dm1 T3 G1.2 M2 किंचित्पश्यसि; T1 damaged for कंचित्प (for कंचित्पश्यसि). Dt1 त्वं कंचिद्दोषं (by transp.). —(l. 4) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G3 M3 त्वम्; G1 तद् (for तम्). Dt1 Dd1 Dm1 तदा रामो विवासयेत्; T1 partially damaged (for the post. half). —In T1, some portion of l. 5 is damaged and some is illeg. —After l. 5, Dm1 ins. :

859(A)* अपापस्य विवासोऽयं वनेषु सुयशस्विनः ।

—T1 illeg. for l. 6–8. —(l. 6) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2 -विरोधनात् (Dt1 °नान्). —(l. 7) Dm1 यद् त्वं (for तदलं). Dg1 T2.3 G3 विहितया; Cr.m.g.k.t as above. —(l. 8) Dg1 T2 हितो; Ct as above (for हि ते). Dd1 (before corr.) परिवाहः (for °वादः).]

21 B1 missing (cf. v.l. 12). —[ab]) Dm1 [अ]थ (for तु). M2 श्रांत- (for श्रान्त-). Dt1 -स्वयं; Dd1 Dm1 T1.2 G1.3 -स्वरः; G2 M1 -स्वरं (for -स्वनः). Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 M4 इति सिद्धार्थवचनं श्रुत्वा दशरथो नृपः. —[c]) Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 M4 शोकव्याकुलया वाचा. —[d]) Ñ1 V1 D1.2.4.5.7 M4 पुनर् (for इदम्). —After 21, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

860* एतद्वचो नेच्छसि पापवृत्ते
हितं न जानासि ममात्मनो वा ।
आस्थाय मार्गं कृपणं कुचेष्टा
चेष्टा हि ते साधुपथादपेता ।

[(l. 1) T3 नष्यसि (for नेच्छ°). Dt1 Dd1 Dm1 पापवृत्ते. —(l. 2) Dg1 [ऽ]पि वा (for वा). —(l. 3) T3 om. कृपणं. —(l. 4) G3 उपेत (sic) (for अपेता).]

22 B1 missing up to अनु (cf. v.l. 12). The portion from व्रजेयं in 22[a] up to मृगी इ in 2. 33. 865* is reproduced in the photo-copy of B1. —[a]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 अनु(B1 missing अनु)व्रजामि(Ñ1 V1 D1.4.5.7 M4 °जिष्ये; B1.4 °जेयं) त्वयमेव रामं (D1 राघवं). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 सुखानि चैव; T1.2 G2 M1 धनं सुखं च (by transp.) (for सुखं धनं च). —[c]) Dt1 सर्वे च (for सहैव). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 त्वमप्य (D1 °त्य)नार्ये भरतेन सार्धं(Ñ B °र्धम्). —[d]) Ñ B एतत् (for यथा-). B1 राष्ट्रं (for राज्यम्).

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 D6 सिद्धार्थवचनं; Ñ B D4.7 सिद्धार्थवाक्यं(D4.7 °वचः); V1 D1.2 कैकेयीवाक्यं; D5 दंडकारण्यगमने सिद्धार्थवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś1 Ñ1 D6 om. Ñ2 B1.2.4 35; V1 M4 37; B3 34; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 36; D1 92; D2 39; D4.7 40; D5 43. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः; G2.3 M1.2 श्रीरामाय नमः.

३३

G. 2. 37. 1 B. 2. 37. 1 L. 2. 40. 1

महामात्रवचः श्रुत्वा रामो दशरथं तदा ।
अन्वभाषत वाक्यं तु विनयज्ञो विनीतवत् ॥ १
त्यक्तभोगस्य मे राजन्वने वन्येन जीवतः ।
किं कार्यमनुयात्रेण त्यक्तसङ्गस्य सर्वतः ॥ २
यो हि दत्त्वा द्विपश्रेष्ठं कक्ष्यायां कुरुते मनः ।
रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुञ्जरोत्तमम् ॥ ३
तथा मम सतां श्रेष्ठ किं ध्वजिन्या जगत्पते ।
सर्वाण्येवानुजानामि चीराण्येवानयन्तु मे ॥ ४
खनित्रपिटके चोभे ममानयत गच्छतः ।
चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वसतो मम ॥ ५
अथ चीराणि कैकेयी स्वयमाहृत्य राघवम् ।
उवाच परिधत्स्वेति जनौघे निरपत्रपा ॥ ६
स चीरे पुरुषव्याघ्रः कैकेय्याः प्रतिगृह्य ते ।
सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्य मुनिवस्त्राण्यवस्त ह ॥ ७
लक्ष्मणश्चापि तत्रैव विहाय वसने शुभे ।
तापसाच्छादने चैव जग्राह पितुरग्रतः ॥ ८

33

☞ D3 missing up to st. 12 and then up to line 15 of App. I (No. 15) (cf. v.l. 2. 12. 12). In the photo-copy of B1, the portion up to ह in 865* is reproduced (cf. v.l. 2. 32. 22).

Dm1 begins with ॐ.

1 ᵃ) Dg1 **महामात्यवचः**; Cg as in text. —ᶜ) Dg1 Dt1 Dm1 T1 Cg **अभ्यभाषत**. —For 1, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

861* **कैकेय्या वचनं श्रुत्वा पितुर्दशरथस्य च ।**
अन्वभाषत धर्मात्मा रामस्तत्र महायशाः ।

[(l. 1) V1 कैकेयी-. —(l. 2) D1 अभ्यभाषत (for अन्व°). Ś1 D4-7 महामनाः.]

2 ᵇ) Dd1 **जीवताः**; G2 M3 **जीवितः** (sic). —ᵈ) M2 **त्यक्तसर्वस्य संगतः**. —For 2, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

862* **त्यक्तसर्वस्वभोगस्य वन्याहारनिषेविणः ।**
अनुयात्रेण मे राजन्किं कार्यं विजने वने ।

[(l. 1) D1.2 M4 (after corr. as in text) त्यक्तसर्वस्य. Ñ B3 D4.5 -भोगस्य. B4 त्यक्तसर्वसुभोग्यस्य (for the prior half). D4.5.7 वने वन्येन जीवतः (D7 °ते) (for the post. half). V1 संत्यक्तसर्वभोगस्य वन्याहारं निषेवतः. —(l. 2) Ñ1 अनुयात्रेण किं (hypm.); B3.4 अनुयाने (B4 °ते)न; D2 अनुरात्रेण (sic) (for °यात्रेण). B4 तात (for राजन्). Ś1 transp. राजन् and कार्यं.]

3 ᵃ) Ś1 B1.2.4 D1.2.4–7 M4 **हित्वा**; Ñ2 B3 **त्यक्त्वा**; V1 **हत्वा**; G2 **गत्वा** (for **दत्त्वा**). Ñ1 B1.2 Dg1 **गजश्रेष्ठं**; D4.5.7 **गजं श्रेष्ठं** (for **द्विपश्रेष्ठं**). —ᵇ) Dg1 **कक्षायां**; Cg °**क्ष्यायां** (as in text). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **गजकक्ष्यां** (V1 B1.2.4 D2.4.5.7 °**कक्षां**; B3 °*क्षां) **वहे**(Ñ1 °**ह**)**न्नृप**(Ś1 Ñ1 B4 D1 °**पः**). —ᶜ) Ś1 B1.4 D6 **किं कार्यं**(B1.4 °**र्यं**) **मूढया**(B1 **कक्षया**) **तस्य**; Ñ V1 B2.3 D1.2.4.5.7 M4 **किं कक्ष** (D1.5.7 M4 °**क्ष्य**)**योढया**(Ñ1 °**येहया**; V1 °**योढया**; B3 [before corr.] °**याचया**; D4 °**याशुया**; D7 °**यानुया**) **तस्य**.

4 D4.5.7 om. 4ᵃᵇ. —ᵃᵇ) G1 **श्रेष्ठः**. T3 **महीपते** (for जगत्पते). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 **तथा मम विभु**(Ñ1 B2.3 [before corr. as in Ś1] M4 °**मु**; B1 °**र**)**क्तस्य ध्वजिन्या किं प्रयोजनं**. —ᶜ) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.4–7 M4 **सर्वमेव** (for **सर्वाण्येव**). B1 [अ]वजानामि; B3 [अ]नुजानासि. B4 **सर्वाभ्यवर्त यानानि** (sic). —ᵈ) Ś1 Ñ B D4–7 M4 **तु केवलं**; V1 D1.2 [आ]**हरंतु मे** (for [आ]**नयन्तु मे**).

5 ᵃ) V1 D4 **खनित्रपीठकं**(D4 °**के**); Dm1 D5 °**पटके**; D1.2 **खनित्रं पिटकं**(D2 °**कं**); M3 **न चित्रपिटके**; M4 **खनकं पिटकं** (for **खनित्रपिटके**). V1 M4 **चैव** (for **चोभे**). —ᵇ) Dg1 Dd1 Dm1 **म**(Dm1 **स**)**मानयतु**; Dt1 T1.2 G2.3 M1 **समानयत**. T1 **गच्छत**. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **स**(V1 **सु**) **शि**(D2 °**श**)**क्ये**(Ś1 D6 °**क्ये**; Ñ1 °**शे**; Ñ2 °**के**; M4 °**क्यं**) **वरये**(V1 °**येन्**; D2 °**य**) **नृप**. —ᶜ) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **चतुर्दश हि**(G [ed.] **च**) **वर्षाणि**. —ᵈ) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 **वने वत्स्यामि निर्जने**(Ñ1 °**नैः**); M4 **वत्स्यामि विजने वने**.

6 ᵃ) V1 D1 **ततश्च** (for **अथ**). —ᵇ) Ś1 D6 **स्वयमादाय**; Ñ2 **स्वयमाकृत्य** (for **स्वयमाहृत्य**). —ᵈ) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **निर्लज्जा**(Ś1 Ñ1 M4 °**ज्जं**) **जनसंसदि**.

7 ᵃ) G1 **चीरं**. —ᵇ) Dm1 (before corr. as in text) **प्रतिगृह्यत**; T3 **परिगृह्य ते**; G1 °**गृह्य तत्** (for **प्रतिगृह्य ते**). —ᶜ) T3 **अनिक्षिप्य**; G1 **अपक्षिप्य**. —ᵈ) G1 **अवास्त**. —For 7, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

863* **प्रतिगृह्य च ते चीरे कैकेय्या हस्ततस्ततः ।**
विहाय वाससी सूक्ष्मे रामः परिदधे स्वयम् ।

[(l. 1) Ś1 B2 D6 M4 परिगृह्य. Ś1 Ñ1 D4.5.7 तु ते; V1 चरे (for च ते). B1 D5 M4 तदा; D2 स्वयं (for ततः).]

8 ᵃ) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 **अन्वेव**(V1 B1 °**न्ये च**; B2.4 °**न्वेवं**; D1 °**न्वेष**; D4 °**न्वेनं**; D7 °**न्वेतुं**) **लक्ष्मणश्चापि**.

Rāma places the bark-garment over Sītā's silken garment

तस्यात्तत्क्षिप्रमागम्य रामो धर्मभृतां वरः ।
चीरं बबन्ध सीतायाः कौशेयस्योपरि स्वयम् ॥ 2.33.12

अथात्मपरिधानार्थं सीता कौशेयवासिनी ।
समीक्ष्य चीरं संत्रस्ता पृषती वागुरामिव ॥ ९

सा व्यपत्रपमाणेव प्रतिगृह्य च दुर्मनाः ।
गन्धर्वराजप्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत् ।
कथं नु चीरं बध्नन्ति मुनयो वनवासिनः ॥ १०

कृत्वा कण्ठे च सा चीरमेकमादाय पाणिना ।
तस्थौ ह्यकुशला तत्र व्रीडिता जनकात्मजा ॥ ११

तस्यास्तत्क्षिप्रमागम्य रामो धर्मभृतां वरः ।
चीरं बबन्ध सीतायाः कौशेयस्योपरि स्वयम् ॥ १२

G. 2. 37. 0
B. 2. 37. 14
L. 2. 40. 0

—^{b}) B1 च समे (for वसने). —^{c}) T1 न (for च). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 चीरे परिदधे वीरस्(Ñ1 V1 D1.2.4.5.7 M4 गृह्य). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 तथैव (for जग्राह). T1 damaged from रग्रतः up to अथा in 9^{a}.

9 T1 damaged for अथा (cf. v.l. 8). For subst. in D4 cf. 866*. —^{a}) Ñ2 B D5 तथा; M4 दृष्ट्वा (for अथ). B4 [अ]नु- (for [आ]त्म-). Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D1.2.6 M4 -परिधानाय. —^{b}) Ś1 Ñ1 V1 B1–3 (marg. also) D1.6 M4 पीत- (Ś1 B1 °ते) (for सीता). Ś1 V1 D1.6 कौशेयवाससी; G1 सत्क्षौम° (for कौशेयवासिनी). D2 दृष्ट्वा कैकेयवाससी; D5.7 मैथिली समुदा(D7 °पा)हृते. —After 9^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 ins.; D5 ins. l. 2 only after 9:

864* दृष्ट्वा समुद्यते चीरे कैकेय्या जनकात्मजा ।
लज्जमाना स्थिता पार्श्वे रामस्य शुभदर्शना ।

[(l. 1) B1 कैकेयी (sic) (for कैकेय्या).]

—^{c}) Dg1 निरीक्ष्य; Dt1 Dd1 Dm1 T G2.3 M1.3 संप्रेक्ष्य (for समीक्ष्य). D5.7 चीरे वित्रस्ता. —For 9^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst.; D5 cont. after 864*:

865* जग्राह भृशमुद्विग्ना मृगी दृष्ट्वेव वागुराम् ।

[B1 missing from ष्ट्वेव up to रामः in 16^{b}. M4 तत्रास भृशमाविग्ना (for the prior half). V1 B4 D1.2 [ए]व (for [इ]व).]

10 B1 missing (cf. v.l. 9). —^{ab}) G2 [अ]व्यपत्रपमाणा. Dg1 Dm1 T1.2 G1 [ए]व (for [इ]व). Dg1 परिगृह्य च; Dt1 Dd1 Dm1 T3 M2.3 प्रगृह्य च सु- (Dt1 *); D5 दीर्यमाणेव; D7 दीर्यमाणे सु- (for प्रतिगृह्य च). Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.6 M4 परि(V1 D1.2 प्रति)गृह्य च ते चीरे सीता सास्रा(Ś1 D6 बाष्पा; Ñ2 B3 D2 साश्रु [sic]; B4 वाश्रु [sic])विलेक्षणा. —After 10^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D5.7 T G M1–3 ins.; while D4 subst. for 9–10^{b}:

866* कैकेय्याः कुशचीरे ते जानकी शुभलक्षणा ।
अश्रुसंपूर्णनेत्रा च धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ।

[(l. 1) G1 कैकेय्यां; K(ed.) कैकेयी-. D5 कुशचीरस्ते; D7 कुशचीरश्च. D4 (marg. *sec. m.* after अथा) अथापरे तथा चीरे (for the prior half). D4.7 जगृहे; D5 जग्राह (for जानकी). Dg1 T1 G3 M3 सुशुभेक्षणा; D4.5.7 कमले° (for शुभलक्षणा). —(l. 2) M3 अश्रुपूर्णमुखी दीना (for the prior half). D5 धर्माधर्मनिदर्शनं (for the post. half).]

—Ś1 reads 10^{cd} (followed by 867*) in marg. —^{c}) M4 दर्शनीयतरा वाक्यं. —^{d}) D4.5.7 राघवं स्विदम(D7 °*) ब्रवीत्; T1 भर्ता****ब्रवीत् (damaged). —^{e}) D4.5 तु; D7 om. (subm.) (for नु). M2 किं नु चीरमबध्नंति (sic). —For 10^{ef}, Ś1 (marg.) Ñ V1 B2–4 D1.2.6 M4 subst.:

867* आर्यपुत्र कथं चीरमिदं बध्नामि शंस मे ।

[Ñ1 B3 चीरे; B4 चीर (for चीरम्). Ś1 Ñ B2.3 D6 अरं; B4 चीर (for इदं).]

—After 10, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 S (G3 illeg. up to 11^{ab}) ins.:

868* इति ह्यकुशला सीता सा मुमोह मुहुर्मुहुः ।

[Dg1 व्याकुलिता; D4.5.7 [उ]क्त्वाकुशला; G2 ह्यकुशलां (sic) (for ह्यकुशला). M4 संमुमोह (for सा मुमोह).]

11 B1 missing (cf. v.l. 9). G3 illeg. for 11^{ab} (cf. v.l. 10). —^{ab}) T1.2 स्कंधे; Ct as in text (for कण्ठे). Dt1 Dd1 Dm1 सा (for च). D4.5.7 ग्रीवायामेकमाबध्य गृहीत्वैकमद(D4 °वा)स्थिता. —^{c}) G2 M1 सीता (for तत्र). —^{d}) S व्रीळिता. —For 11, Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.6 subst., while D4.5.7 subst. l. 3 for 11^{cd}:

869* इत्युक्त्वा चीरमेकं सा स्वस्मिन्स्कन्धे समासजत् ।
द्वितीयं च परिदधौ चीरमादाय मैथिली ।
चीरस्याकुशला देवी सम्यङ्निवसने शुभा ।

[(l. 1) Ñ2 समासृजत्. V1 D1.2 स्वे स्कंधे समवासृजत् (D2 च **सृजत्); B2.4 ततः परिदधे स्वयं (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D6 वै परिदधे; Ñ1 च परिदध्य (sic); Ñ2 V1 B2.4 D1.2 चो(Ñ2 चा; V1 वै)परिदधौ (for च परिदधौ). —Ś1 D6 om. from l. 3 up to st. 12. —D1 repeats consecutively l. 3 (var.). —(l. 3) D1(second time).4.5.7 सीता (for देवी). B2.4 संन्यस्य वसने. Ñ1 D1 (first time) शुभे (for शुभा). D1(second time).4.5.7 सुमध्या व्रीडिता(D1 व्यथिता)भवत्.]

12 B1 missing (cf. v.l. 9). Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D2.6 om. 12 (for Ś1 D6 cf. v.l. 11). —^{a}) D1.4.5.7 G2 नु (for तत्). M2 पार्श्वम् (for क्षिप्रम्). M4 आगत्य (for °म्य). D5 तस्या सुक्षिप्रमागम्य. —^{b}) G2 *रः (for वरः). —^{c}) Ñ1 D1.4.5.7 बबंध चीरं (by transp.). —M3 om. (hapl.) from 12^{d} up to the prior half of l. 1 of App. I

G. 2. 37. 14
B. 2. 33. 1
L. 2. 40. 13

तस्यां चीरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत् ।
प्रचुक्रोश जनः सर्वो धिक्त्वां दशरथं त्विति ॥ १३

स निःश्वस्योष्णमैक्ष्वाकस्तां भार्यामिदमब्रवीत् ।
कैकेयि कुशचीरेण न सीता गन्तुमर्हति ॥ १४

(No. 15). —[d]) G3 illeg. for **स्वयम्**. Ñ1 **कौशेयोपरि च स्वयं**. —After 12, Ñ1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3–5.7 S (M3 after 12[c]) ins. a passage of 46 lines relegated to App. I (No. 15).

13 B1 missing (cf. v.l. 9). Before 13, Dm1 ins. ॐ. —[a]) G1 **चीर-** (for **चीरं**). —[c]) D7 G2 **सर्वै** (for **सर्वो**). —[d]) D4 **धिग्धिग्**; D5 G1.2 M1 **धिक्त्वा**; T1 धिः (damaged) (for **धिक्त्वां**). D5 **दशरथास्त्विति**. —For 13, Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–3.6 subst.; while D4.5.7 subst. l. 1 only for 13[ab]:

870* **तां चीरवसनां दृष्ट्वा भर्तृनाथामनाथवत् ।**
प्रचुक्रुशुः स्त्रियः सर्वा धिग्धिगित्येव चाब्रुवन् ।

[(l. 1) Ñ2 B2–4 चीरं वसानां तां दृष्ट्वा (for the prior half). —(l. 2) B3.4 चुक्रुशुस्ताः (for प्रचुक्रुशुः). V1 D1–3 राज्ञो (for सर्वा). V1 D1.3 [अ]पि (for [ए]व).]

—Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–3.6 cont.; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 ins. after 13:

871* **तं धिक्शब्दं नृपः श्रुत्वा स्वस्त्रीभिः समुदीरितम् ।**
चिच्छेद जीवितश्रद्धां धर्मे यशसि चात्मनः ।

[(l. 1) Ś1 D6 विक्रं:; Ñ2 B3 धिक्कृतं (for धिक्शब्दं). D4.5.7 ततः (for नृपः). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 तेन तत्र प्रणादेन (for the prior half). D1.2 सुस्त्रीभिः. Ñ1 समुदीरितः; G(ed.) समुदाहृतं (for समुदीरितम्). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 दुःखितः स महीपतिः (for the post. half). —Dt1 om. l. 2. —(l. 2) V1 चिच्छेद (for चिच्छेद). Ñ2 Dg1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 जीविते श्रद्धां. Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–3.6 M4 सुखश्रद्धां च दुःखितः (Ś1 °ताः; M4 दुर्मनाः); D4.5.7 धर्मश्रद्धां तथात्मनः (for the post. half).]

14 B1 missing (cf. v.l. 9). —[a]) V1 B2.3 Dt1 Dd1 Dm1 D2.5.7 S **निश्वस्य** (for **निःश्वस्य**). D4 [**इ**]**दम्** (for [**उ**]**ष्णम्**). G(ed.) **निःश्वस्योष्णं स** (by transp.). Ś1 Ñ B2–4 D4.5.7 M4 **इक्ष्वाकुर्**; D1–3 **°कुर्** (for **ऐक्ष्वाकस्**). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D1–7 M4 **भार्यां ताम्** (by transp.); Ñ1 **भार्यां वचनमब्रवीत्**. —After 14[ab], Ś1 Ñ B2–4 D3–7 ins.:

872* **रामस्यैकस्य गमने वरं याचितवत्यसि ।**
न सौमित्रेर्न जानक्या नृशंसे दुष्टचारिणि ।
किमर्थमनयोश्चीरे ददास्यशुभदर्शने ।
पापे पापसमाचारे नृशंसे कुलपांसने ।

[(l. 1) D3 गमनं परं याचितवान्. —(l. 2) D5 न शास्त्रं (for नृशंसे). Ñ1 illeg. from से up to किमर्थं in l. 3. —(l. 3) D6 (marg.) चीरं (for चीरे). —After l. 3, B3 ins.:

872(A)* शृणु वाक्यं च मे घोरे व्यालि स्वामिविघातिनि ।

—D4 om. from l. 4 up to 15[b]. —(l. 4) Ś1 कुलपांसिनि; Ñ1 B4 D6 कुलपांश (D6 °स)नि; B3 कुलपांशने; D3.5.7 पापनिश्चये (for कुलपांसने).]

—Dt1 om. 14[cd]. —[c]) Ś1 D6.7 **न च सौमित्रिर्**; B4 कुशचीरे किं (for **कुशचीरेण**). —[d]) V1 **सीतां** (for **सीता**). V1 D5 अर्हसि. Ñ2 B2–4 **सीतां** (B4 °ता) **व** (B2.3 **वा**) **सितुमर्हसि**; D2 **न सीतामभियुन्मर्हि**; T2 **सीता गंतुं च नार्हति**. —After 14, Dg1 Dt1 (om. 14[cd]) Dd1 Dm1 T G M1–3 ins., while M4 ins. after 15:

873* **सुकुमारी च बाला च सततं च सुखोचिता ।**
नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम ।
इयं हि कस्यापकरोति किंचित्
तपस्विनी राजवरस्य कन्या ।
या चीरमासाद्य जनस्य मध्ये
स्थिता विसंज्ञा श्रमणीव काचित् ।
चीराण्यपास्याज्जनकस्य कन्या
नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा ।
यथासुखं गच्छतु राजपुत्री
वनं समग्रा सह सर्वरत्नैः ।
अजीवनार्हेण मया नृशंसा
कृता प्रतिज्ञा नियमेन तावत् ।
त्वया हि बाल्यात्प्रतिपन्नमेतत्
तन्मां दहेद्वेणुमिवात्मपुष्पम् ।
रामेण यदि ते पापे किंचित्कृतमशोभनम् ।
अपकारः क इह ते वैदेह्या दर्शितोऽधमे ।
मृगीवोत्फुल्लनयना मृदुशीला मनस्विनी ।
अपकारं कमिव ते करोति जनकात्मजा ।

[M4 om. l. 1. —(l. 1) G1 सुखोषिता. —(l. 3) M4 च (for हि). T2 तस्य (for कस्य). —(l. 4) Dt1 Dd1 Dm1 पुत्री (Dm1 °त्रीं) (for कन्या). —(l. 5) Dg1 M4 सा (for या). —(l. 6) Dt1 जाता (for स्थिता). —(l. 7) G1 [अ]पास्येज्; M3 [अ]पास्ये (for [अ]पास्याज्). —(l. 9) T1 damaged from रा up to व in l. 10. —(l. 12) M3 क्रिया (for कृता). M3.4 नियतेन; Cm.g.t as above (for नियमेन). M4 तात (for तावत्). —(l. 15) T3 वा (for ते). T2 पापं (for पापे). —(l. 16) Dg1 M3 अपराधः; G1 अपहारः (for अपकारः). M4 इव (for इह). K(ed.) [ऽ]थ मे (for ऽधमे). —(l. 17) Dg1 G2 M1.4 तपस्विनी; M2 यशस्विनी. —(l. 18) M3 अपराधं. Dg1 T3 G3 M3 कमिह; Dd1 किमिव; G3 किमिह (for कमिव).]

ननु पर्याप्तमेतत्ते पापे रामविवासनम् ।
किमेभिः कृपणैर्भूयः पातकैरपि ते कृतैः ॥ १५
एवं ब्रुवन्तं पितरं रामः संप्रस्थितो वनम् ।
अवाक्शिरसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६

इयं धार्मिक कौसल्या मम माता यशस्विनी ।
वृद्धा चाक्षुद्रशीला च न च त्वां देव गर्हते ॥ १७
मया विहीनां वरद प्रपन्नां शोकसागरम् ।
अदृष्टपूर्वव्यसनां भूयः संमन्तुमर्हसि ॥ १८

G. 2. 37. 22
B. 2. 38. 14
L. 2. 40. 22

15 B1 missing (cf. v.l. 9). D4 om. 15[ab] (cf. v.l. 14). M4 repeats 15 after 873* which is inserted in M4 after the first occurrence of 15. —[a]) V1 न त्व-; Dm1 D2 अनु-; D7 T3 न तु (for ननु). Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–3.5–7 M4 (first time) एतावत्; Dg1 T G M1–3 एकं ते; Dt1 एवं ते (for एतत्ते). —[b]) E2 M4 (both times) पापं (for पापे). D2.6 G2 M2 रामनिवासनं. —[c]) M2 किमेभ्यः. —For 15[cd], Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–7 M4 (first time) subst.:

874* किं ते भूय इदं कर्तुं मतिर्निरयगामिनि ।

[B4 भूयम्. V1 कर्म; M4 कार्यं (for कर्तुं). Ñ1 D3–5.7 पापे; V1 D1.2 M4 पापं; B4 मतिं (for मतिर्). D4.7 नरकगामिनि (for निरय°).]

—After 15, Dg1 Dt1 (l. 1–4 only) Dd1 Dm1 S (M4 after the repetition) ins.:

875* प्रतिज्ञातं मया तावत्त्वयोक्तं देवि शृण्वता ।
रामं यदभिषेकाय त्वमिहागतमब्रवीः ।
तत्त्वेतत्समतिक्रम्य निरयं गन्तुमिच्छसि ।
मैथिलीमपि या हि त्वमीक्षसे चीरवासिनीम् ।
इतीव राजा विलपन्महात्मा [5]
शोकस्य नान्तं स ददर्श किंचित् ।
भृशातुरत्वाच्च पपात भूमौ
तेनैव पुत्रव्यसने निमग्नः ।

[(l. 1) Dt1 शृण्वतां. —(l. 2) Dm1 त्वम् (for यद्). T2 G M4 अब्रवीत् (for अब्रवीः). —(l. 3) Dt1 न; T3 त्वं (for तत्). T3 चैतत्; G1 एतत् (for त्वेतत्). —(l. 4) M4 यां (for या). T1.2 G3 ईप्स(T1 °प्स्य)से; T3 ईक्षते. —(l. 6) Dd1 प्रददर्श (for स ददर्श). —(l. 7) M1.2 व्यथातुरत्वात्. —(l. 8) Dg1 Dd1 Dm1 G1 M2.3 व्यसनेन मग्नः.]

16 B1 missing up to रामः in [b] (cf. v.l. 9). —[a]) Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–3.6 M4 इति(Ñ1 एवं) ब्रुवाणं (for एवं ब्रुवन्तं). V1 D1–3 नृपतिं (for पितरं). B1 repeats erroneously from संप्रस्थितो in 16[b] up to 2. 34.5[ab]. —[b])D4.7 च प्रस्थितो (for संप्रस्थितो). —[c]) Ñ B1–3 अवाक्शिराः समासीनम्; D5 अवाक्शिरःसमासीनम्. —B3 reads from 16[d] up to राजन् in l. 1 of 876* in marg.

17 B3 reads 17 in marg. (cf. v.l. 16). —[a]) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 धर्मज्ञ(D2 °ज्ञा); D4.5.7 च राजन् (for धार्मिक). —[b]) Ś1 Ñ2 B3.4 D6 माता मम (by transp.). Ś1 Ñ V1 B D1–7 तपस्विनी. —B4 reads from 17[c] up to l. 1 of 877* in marg. —[d]) M4 नैव (for न च). Ś1 Ñ V1 B D1–7 सुभृशं(V1 D1–5.7 भृशं च) त्वामनुव्रता(B3 °तं); Dm1 न त्वां देव विगर्हते.

18 V1 D1.2 M4 om. 18. —[d]) T3 सा मंतुम्. —For 18, Ś1 Ñ B(B4 marg. [cf. v.l. 17]) D3–7 subst.:

876* मद्वियोगाद्भृशं राजन्निमग्ना शोकसागरे ।
अदृष्टपूर्वं व्यसनं प्राप्तं पुत्रविवासजम् ।
मेऽनुग्रहार्थं कृपणा त्वत्तो रक्षणमर्हति ।

[(l. 1) B3 reads the prior half in marg. (cf. v.l. 16). D3–5.7 दृढं (for भृशं). —Ś1 Ñ B D6 om. l. 2. —(l. 2) D4.7 प्राप्ता. D4 पुत्रविवासनं. —D4 om. l. 3. —(l. 3) Ś1 Ñ1 B2 D3.5–7 मदनुग्रहार्थं (hypm.); B1.4 अनुग्रहार्थं (for मेऽनुग्रहार्थं). D5.7 कृपणां. B1.3.4 [ऽ]वे(B4 वै)क्षणम् (for रक्षणम्). D3.5.7 त्वमवेक्षितुमर्हसि (for the post. half).]

—Thereafter, all the above MSS. (except D4) cont.:

877* यथा न दुःखितेयं स्यात्त्वया नाथेन नाथिनी ।
मदपेक्षा तथा राजन्सादरं द्रष्टुमर्हसि ।

[B4 reads l. 1 in marg. (cf. v.l. 17). —(l. 1) D3 [इ]यं दुःखिता न (by transp.). D3.5.7 पूजिता (for नाथिनी). —(l. 2) Ñ2 B2–4 D3.5–7 मदपे(D3.7 °वे)क्षया(hypm.) (for मदपेक्षा). B2 त्वया (for तथा). Ś1 Ñ1 B3 D5–7 सदे(D5 °हे)मां; B1 सदैनां; D3 सदैव (for सादरं).]

—After 18, Dg1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

878* पुत्रशोकं यथा नर्च्छेत्त्वया पूज्येन पूजिता ।
मां हि संचिन्तयन्ती सा त्वयि जीवेत्तपस्विनी ।

[(l. 1) T3 पुत्रशोके. Dg1 G3 नेच्छे(Dg1 °च्छेत्); M3 गच्छेत् (for नर्च्छेत्). Cgp न मच्छोकाद्यथा नश्येत् (for the prior half). Dg1 नथा (for त्वया). M3 पूज्या न (for पूज्येन). T3 नं यथा नंति पूजिता (for the post. half). —(l. 2) Dm1 तां (for मां). Dg1 या; Dd1 Dm1 G2 M1–3 ये; T3 मा; Cgp [इ]यं (for सा). Dg1 Dd1 Dm1 अपि; T3 M2 मयि (for त्वयि).]

G. 2. 37. 24
B. 2. 38. 15
L. 2. 40. 23

इमां महेन्द्रोपम जातगर्धिनीं
तथा विधातुं जननीं ममार्हसि ।
यथा वनस्थे मयि शोककर्शिता
न जीवितं न्यस्य यमक्षयं व्रजेत् ॥ १९

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

३४

रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिवेषधरं च तम् ।
समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगतचेतनः ॥ १
नैनं दुःखेन संतप्तः प्रत्यवैक्षत राघवम् ।
न चैनमभिसंप्रेक्ष्य प्रत्यभाषत दुर्मनाः ॥ २
स मुहूर्तमिवासंज्ञो दुःखितश्च महीपतिः ।
विललाप महाबाहू राममेवानुचिन्तयन् ॥ ३
मन्ये खलु मया पूर्वं विवत्सा बहवः कृताः ।
प्राणिनो हिंसिता वापि तस्मादिदमुपस्थितम् ॥ ४

19 ^{a}) B4 इयं (for इमां). Ś1 D6 तात दुःखिताम्; Ñ1 B1.2.4 जात दुःखिताम्; Ñ2 B3 जातु दुःखिताम्; D4.7 पुत्रवर्धिनीम्; T3 G1 पुत्रगर्भिणीं; M2.3 जातगृद्धिनीं (for जातगर्धिनीं). V1 D1–3 M4 इमां महेंद्रप्रतिमप्रभाव(M4 °पातुं). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 अवे(V1 D1–3 तथे)क्षितुं त्वं; T3 तथाविधां त्वं; M4 मया विहीनां (for तथा विधातुं). V1 B2 (after corr. *sec. m.* as in text) D3 T3 जननी (for जननीं). D4.5.7 इहार्हसि; M2.4 त्वमर्हसि (for ममार्हसि). —^{c}) T2 मम (for मयि). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 न जीवहीना(D6 मया विहीना) यमसाद(Ś1 °शास)नं व्र(B2 भ)जेत्.

Colophon. D4.7 om. (sarga cont.). —*Sarga name*: Ś1 (marg.) Ñ B D6 रामस्य(Ś1 om. रामस्य; Ñ2 B3.4 D6 राम)चीरपरिग्रहः(Ñ1 °संग्रहणा); V1 D1–3 चीरग्रहणिको; D5 दंडकारण्यगमने रामवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 D3 om. Ś1 D2 40; Ñ2 B3.4 36; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D8 S 38; B1.2 37; D1 93; D5 44. —After colophon, D6 G M1.2 conclude with श्री(D6 om.)रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः.

34

D4.7 continue the previous sarga. Ś1 Dm1 D6 begin with ॐ. Sts. 1–5^{b} appear twice in the photocopy of B1.

1 ^{a}) Dg1 वचनं (for तु वचः). —^{b}) Dm1 सुतं (for च तम्). —^{c}) Dg1 सहभार्यो हि. —^{d}) T3 [अ]पि गत- (for विगत-). —For 1, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

879* मुनिवेषधरं रामं दृष्ट्वैवंवादिनं नृपः ।
भार्याभिः सह सर्वाभिः शुशोच च रुरोद च ।

[(l. 1) Ś1 Ñ B D2.6 मुनिवेश-. D3 वीरं (for रामं). —(l. 2) D4.5.7 वृद्धाभिः (for सर्वाभिः). B1 प्ररुरोद (for च रुरोद). M4 transp. शुशोच and रुरोद.]

2 ^{a}) M2 तेन (for नैनं). —^{b}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1 G1.2 M3 Ck प्रत्यवेक्ष(M3 °ष)त; Ct °वैक्षत (as in text). —^{c}) Dm1 [ए]वम् (for [ए]नम्). —For 2, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

880* न चैनं शोकदुःखार्तः शशाकाभिनिरीक्षितुम् ।
न चाभिभाषितुं राजा शशाकैनं कृपान्वितः ।

[(l. 1) D3 नैवं (for न चैनं). D1.2 M4 दुःखशोकार्तः (by transp.). D4.5.7 नैनं शोके(D5 दुःखे)न संतप्तः (for the prior half). V1 [अ]क्षिणि वीक्षितुं; D1 च निरीक्षितुं; D5 [अ]भिसमीक्षितुं (for [अ]भिनिरीक्षितुम्). —(l. 2) B4 [अ]पि (for [अ]भि-). Ś1 D6 सुदुःखितः; Ñ2 B1.3.4 त्वरान्वितः (for कृपान्वितः).]

3 ^{a}) B4 सु- (for स). Ś1 Ñ1 B1.2.4 D3–7 M4 इव ध्यात्वा; B3 अपि ध्यात्वा (for इवासंज्ञो). Ñ2 V1 D1.2 मुहूर्तमिव स ध्यात्वा. —^{b}) D4.5.7 पृथिवीपतिः (for च महीपतिः). Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 दुःखामी(Ś1 B2 D6 °खमी; Ñ2 D1.2 °खान्मी; V1 °खोन्मी)लितलोचनः. —^{cd}) Ś1 D6 [आ]तुरो दीनो (for महाबाहू). Ñ V1 B D1–3 M4 विललापातुरो राजा कृतांजल(B4 °तास्तरण)मोहितः.

4 ^{b}) D3 विपुत्राः पुत्रवत्सलाः. —Ñ1 reads 4^{cd} after 883*. —^{c}) Ñ1 D3–5.7 चापि; Dg1 पापं (for वापि). —^{d}) Ñ1 Dt1 D3–5.7 तन्मामम् (for तस्माद्). —For 4, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 subst.; Ñ1 subst. for 4^{ab}; while D3 ins. after 4:

881* नूनं मया कृताः पूर्वं विपुत्राः पुत्रवत्सलाः ।
यथा पुत्र वियुज्येऽहं त्वयार्तिकृपणोऽवशः ।

[(l. 1) D1 कृता मया (by transp.). B3 अपुत्राः. Ñ2 पुरा (for पुत्र-). D3 विवत्सा बहवो जनाः (for the post. half). —(l. 2) D3.6 M4 तथा (for यथा). Ñ1 B1.3 विमुह्येहं; V1 D2.3 M4 वियुज्यामि(D2 °मि); B4 विनुच्येहं (sic); D1 वियुक्ष्यामि (for वियुज्येऽहं). V1 D1–3 M4 कृपणोहं त्वयावशः (for the post. half).]

न त्वेवानागते काले देहाच्च्यवति जीवितम् ।
कैकेय्या क्लिश्यमानस्य मृत्युर्मम न विद्यते ॥ ५
योऽहं पावकसंकाशं पश्यामि पुरतः स्थितम् ।
विहाय वसने सूक्ष्मे तापसाच्छादमात्मजम् ॥ ६
एकस्याः खलु कैकेय्याः कृतेऽयं क्लिश्यते जनः ।
स्वार्थे प्रयतमानायाः संश्रित्य निकृतिं त्विमाम् ॥ ७
एवमुक्त्वा तु वचनं बाष्पेण पिहितेक्षणः ।
रामेति सकृदेवोक्त्वा व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ ८
संज्ञां तु प्रतिलभ्यैव मुहूर्तात्स महीपतिः ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ९ G. 2. 38. 9 B. 2. 39. 9 L. 2. 41. 9

—After 4, Ñ1 (after 4^{cd} read after 883*) D4.5.7 ins.:

882* धिङ्मा नृशंसं निर्लज्जं स्त्रीवश्यमजितेन्द्रियम् ।
एवं त्यजामि यो ज्येष्ठमिमं पुत्रमकारणात् ।
सत्यप्रतिज्ञता नाम धिङ्मम क्षत्रियव्रतम् ।
त्यजामि पुत्रमत्याज्यं यत्कृते निरपत्रपः ।
वरप्रदानमज्ञानान्न देयं खलु पण्डितैः ।
अस्थावरस्वभावानां युवतीनां विशेषतः ।
नेदृशोऽप्युपलभ्येत स्वकृतेन मनस्विना ।
अनर्थो दुस्तरो लोके प्राप्तोऽयं यादृशो मया ।
इच्छेयं जीवितं त्यक्तुं कालेनापहृतेन्द्रियः ।
व्यसने हि नृणां मृत्युः स्वर्गादपि विशिष्यते ।

[(l. 1) Ñ1 भृशममित्रज्ञं (for नृशंसं निर्लज्ज). —(l. 2) D4.7 प्रियं (for इमं). Ñ1 D5 अकारणे. —(l. 3) D4 (after corr. *sec. m.*) मे धिङ्मम तत् (for नाम धिङ्मम). Ñ1 विद्महे क्षत्रियं वने; D5 वेद्म्यहं क्षत्रियव्रते (for the post. half). —(l. 4) Ñ1 अत्याज्; D5 अहमार्य (hypm.) (for अत्याज्यं). Ñ1 illeg. from त्रपः up to ज्ञा in l. 5. —(l. 5) Ñ1 नादेयं (for न देयं). —(l. 6) D7 विशेषतमः (hypm.). —(l. 7) Ñ1 नेदृशा ह्युपलभ्यंते (for the prior half). D5 नैतादृशा ह्युपलभ्यंते स्वागृहेण मनस्विभिः (hypm.). —(l. 8) Ñ1 अन**स्तरो. —(l. 9) D4.5 जीवितुं (for जीवितं). Ñ1 त्यक्तं (for त्यक्तुं). Ñ1 D5 शोकेनापहृतेंद्रियः; D4 कालेनेह हतेंद्रियः (for the post. half.) —(l. 10) Ñ1 त्यागादपि (for स्वर्गादपि).]

5 ^{a}) T3 ननु (for न तु). —^{b}) Dg1 देहाश्रवति; T3 G1.3 M3 देहाच्यवति. —^{d}) M3 मनसि (for मम न). —For 5, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

883* अकाले देहिनां मृत्युस्तात नूनं न विद्यते ।
वियुज्यमानो यन्मृत्युं नाधिगच्छाम्यहं त्वया ।

[D3 om. l. 1. —(l. 1) Ñ2 अकाले देशिनां; B2.3 अकालदेशिनां; D1 अकाले देहि मां (sic) (for अकाले देहिनां). Ś1 D6 मृत्युर्नूनं तावन्; V1 D1.2.5 M4 तात नूनं मृत्युर् (by transp.); D4.7 तावन्नूनं मृत्युर् (for मृत्युस्तात नूनं). —(l. 2) Ñ1 B1 विमुह्यमानो; V1 वियुज्यमानो न (hypm.); B4 विमुच्य°; D4.7 °माने (for वियुज्यमानो). B4 मृत्युर् (for मृत्युं). D2 न च (for नाधि-).]

—Thereafter Ñ1 reads 4^{cd}.

6 ^{b}) Dg1 reads स्थितम् in marg. —For 6, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

884* लोककान्तं प्रियं पुत्रं कुशचीरधरं वनम् ।
प्रस्थितं पश्यतो मेऽद्य हृदयं किं न दीर्यते ।

[(l. 1) D3 लोककांति-. B4 कांतं (for पुत्रं). Ñ2 B2 (m. also).3 -चीरांबरावृतं; B1 D2–5.7 M4 -चीरांबरं वने (B1 D4.5 °नं); B2.4 -चीराजिनावृतं; D1 -चीरधर वरं (for -चीरधरं वनम्). —(l. 2) Ñ2 B3 न विदीर्यते; D3 यन्न दीर्यते (for किं न दीर्यते).]

—All the above MSS. cont.:

885* यत्र पुत्र मया काले लालनीयोऽसि सर्वथा ।
दुःखे महति तत्र त्वां योजयामि धिगस्तु माम् ।

[(l. 1) B4 om. काले. Ś1 Ñ1 D6 सर्वदा (for सर्वथा). —(l. 2) M4 त्वा (for त्वां). Ñ1 नियुज्ये (subm.); V1 नियु*क्ष्मि; D1–3 M4 नि (D2 वि) युनज्मि; D4.7 विनियुंजे; D5 विनियुक्तो (for योजयामि).]

7 ^{b}) D2 कृतोयं; D5 कृते यत् (for कृतेऽयं). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 दुःखितो; Dt1 विद्यते; B(ed.) खिद्यते (for क्लिश्यते). —M4 om. 7^{c}–8. Ś1 Ñ2 B D6 om. 7^{cd}. —^{c}) D3 स्वीये (for स्वार्थे). D5 प्रयतमानां यो. —^{d}) Dg1 D2.4.5.7 संसृत्य; D1 T3 G2 M1.2 Cr*p* संश्रुत्य; Cr संस्कृत्य; Cm.g as in text (for संश्रित्य). D1–3 निकृतिं (D3 °ते) पुरा; D4.5.7 विकृतामिमां. Ñ1 संदृश्य विकृतीमिमां; V1 संश्रत्य नकृतां पुरा (sic).

8 M4 om. 8 (cf. v.l. 7). —^{a}) V1 D1–3 एतावदुक्त्वा; D4.5.7 स एवमुक्त्वा (for एवमुक्त्वा तु). —^{b}) V1 D1.2 शोकेन (for बाष्पेण). V1 Dt1 D1.2 [अ]पिहितेंद्रियः; Dd1 Dm1 M3 पिहितेंद्रियः; G2 M1 पिहिताननः; B(ed.) विहतेंद्रियः (for पिहितेक्षणः). D3 शोचन्नेवाहतेंद्रियः; D4.7 बाष्पायितविलोचनः; D5 बाष्पापिहितलोचनः. —Ñ1 transp. 8^{cd} and 9^{ab}. —^{c}) D2.5 स तदेवोक्त्वा. —^{d}) Ñ1 Dt1 सः (for ह). V1 D1.3–5.7 व्याहर्तुं नाशकत्पुनः. —For 8, Ś1 Ñ2 B D6 subst.; Ñ1 subst. for 8^{ab}:

886* इत्युक्त्वा निपपातोर्व्यां राजा मूर्च्छां जगाम च ।

[Ñ2 मूर्च्छा (sic) (for मूर्च्छां). B4 ह (for च).]

9 Ñ1 transp. 8^{cd} and 9^{ab}. —^{a}) Ś1 Ñ B D6 च (for तु). Ś1 Ñ B D6 [अ]थ; D5 [ए]वं; G3 [इ]व (for [ए]व). —^{b}) B1 च (for स). D6 स मुहूर्तात् (by transp.). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 अश्रुपूर्णेक्षणो वाक्यं (Ñ2 राम). —^{d}) Ñ1 वाक्यम् (for इदम्).

G. 2. 38. 10
B. 2. 39. 10
L. 2. 41. 10

औपवाह्यं रथं युक्त्वा त्वमायाहि हयोत्तमैः ।
प्रापयैनं महाभागमितो जनपदात्परम् ॥ १०
एवं मन्ये गुणवतां गुणानां फलमुच्यते ।
पित्रा मात्रा च यत्साधुर्वीरो निर्वास्यते वनम् ॥ ११
राज्ञो वचनमाज्ञाय सुमन्त्रः शीघ्रविक्रमः ।
योजयित्वाययौ तत्र रथमश्वैरलंकृतम् ॥ १२
तं रथं राजपुत्राय सूतः कनकभूषितम् ।
आचचक्षेऽञ्जलिं कृत्वा युक्तं परमवाजिभिः ॥ १३
राजा सत्वरमाहूय व्यापृतं वित्तसंचये ।
उवाच देशकालज्ञो निश्चितं सर्वतः शुचि ॥ १४
वासांसि च महार्हाणि भूषणानि वराणि च ।
वर्षाण्येतानि संख्याय वैदेह्याः क्षिप्रमानय ॥ १५
नरेन्द्रेणैवमुक्तस्तु गत्वा कोशगृहं ततः ।
प्रायच्छत्सर्वमाहृत्य सीतायै क्षिप्रमेव तत् ॥ १६

---

10 [a]) Dg1 Dt1 **युक्ता**; Dd1 Dm1 **C**t*p* **योज्य**; T1.3 **युंक्त्वा**; **C**r.g.k.t as in text (for **युक्त्वा**).—[b]) T3 **त्वरया हि** (for **त्वमायाहि**). —For 10, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

887* **युक्त्वा रथं मदीयं त्वं शीघ्रमानय वाजिभिः ।**
तेन प्रापय मे पुत्रं वनं मुनिजनप्रियम् ।

[(l. 1) D5 युंक्त्वा; D7 युक्तं; M4 यत्नाद् (for युक्त्वा). D1 तु; D2 तं (for त्व). D4.7 युक्तम् ; D5 क्षिप्रम् (for शीघ्रम्). B4 मां नय; D4.7 आदाय (for आनय).]

11 Ñ2 V1 B D1.2 M4 om. 11. —[a]) Ś1 Ñ1 D3–7 **एतन्** (for **एवं**). Ñ1 **गुणवतो**. —[b]) D4 **फलानां** (for **गुणानां**). —[c]) T G2.3 M1 **मात्रा पित्रा** (by transp.). D3 [**अ**]**थ** (sic) (for **च**). Ś1 Ñ1 D1.6.7 **यः**; T2 **या:** (sic) (for **यत्**). —[d]) Ś1 Ñ1 D3–7 **एवं**(D5.7 °**व**) (for **वीरो**) and **सुत:** (for **वनम्**).

12 [a]) G2 M1 **आस्थाय** (for **आज्ञाय**). —[c]) **C**t **ययौ**. ❀ **C**r.g.k **आययौ इति पदच्छेदः ।** ❀ —[d]) D4.5.7 **स्वलंकृतैः** (D4 °**तः**) (for **अलंकृतम्**). —For 12, Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 subst.; D4.5.7 subst. l. 1 only for 12[ab] :

888* **इति राज्ञा समादिष्टः सुमन्त्रस्त्वरयान्वितः ।**
आजगाम रथं राज्ञो युक्त्वा परमवाजिभिः ।

[(l. 1) Ñ B1.3.4 D1–3 M4 समाज्ञप्तः; V1 समाज्ञातः (for °दिष्टः). Ś1 V1 D2.6 त्वरयन्वित; Ñ1 illeg.; D3–5.7 M4 स त्वरन्वित (for त्वरयान्वितः). —(l. 2) Ñ1 योजयित्वा (for आजगाम). Ñ1 D1 युक्तं (for युक्त्वा).]

13 [b]) Dt1 **कनकभूषितः**; D4.5.7 **कनकभूषणं** (for °**भूषितम्**). —[c]) D4.5.7 **आचख्यौ प्रांजलिर्भूत्वा**. —[d]) G2 **परमयाजिभिः** (sic). —For 13, Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 subst. :

889* **उपनीय च युक्तं तं रथं रत्नविभूषितम् ।**
राज्ञो निवेदयामास रथोऽयं युक्त इत्युत ।

[(l. 1) V1 तपनीयं. D2 तु (for च). Ś1 V1 D1.2.6 संयुक्तं; D3 M4 तं युक्तं (by transp.). —(l. 2) B D3 (before corr. रामे) राज्ञे (for राज्ञो). Ñ1 युक्तम् (sic) (for युक्त). Ś1 D6 युक्त इत्यभिनोषिनः; V1 D1.2 युक्त इ(V1 °क्तमि) त्यभितो मतः; D3 युक्त इत्यभिधाननः; M4 युक्त इत्यभितो नतः (for the post. half).]

14 [b]) Dg1 T2 **व्याहृतं** (for **व्यापृतं**). T2 G2 **वृत्तसंचये**. —[c]) Dg1 Dd1 Dm1 G1 M3 **देशकालज्ञं**(M3 °**ज्ञ**). —[d]) T3 **नियतं** (for **निश्चितं**). Dg1 Dd1 T3 G1.2 M1–3 **C**r.m.g **शुचिं**; Dt1 Dm1 T1 **C**k.t **शुचिः** (for **शुचि**). —For 14, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

890* **कोशाध्यक्षमथाहूय स्वममात्यं नराधिपः ।**
उवाचेदं वचो धर्म्यं शोकव्याकुलिताक्षरम् ।

[(l. 1) Ñ2 V1 B कोषाध्यक्षम् ; D3 कोषाध्यक्षान्. D5 समाहूय; M4 उपाहूय (for अथा°). D1 सनभाष्य (for स्वममात्यं). —(l. 2) B4 [ए]नं (for [इ]दं). Ñ1 -व्याकुलितेक्षणः; D1 -व्याकुलिताक्षरः (for °ताक्षरम्).]

15 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 **त्वं** (for **च**). V1 **समार्हाणि**; Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1 **वरार्हाणि**. —[b]) B1 **धनानि**; Dt1 **महांति** (for **वराणि**). —[c]) B1.4 **सर्वाणि**; G3 **वित्तानि** (for **वर्षाणि**). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 **वैदेह्यै**(M4 °**ह्याः**) **प्रतिपाद्य**.

16 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 **इति राज्ञा समादि**(D1 °**त्रि**)**ष्टो**. —[b]) V1 B Dg1 **कोषगृहं**; D1 G1.2 **शोक°** (for **कोश°**). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 **तु सः**; D4.5.7 **हि सः** (for **ततः**). —[c]) Ś1 Ñ B D6 **शीघ्रम्** ; V1 D1.2 **द्रुतम्** ; D4.5.7 **क्षिप्रम्** ; G2 M1.3 **स्वयम्** (for **सर्वम्**). Ś1 V1 D1.2.6.7 **आनीय**; Ñ B D5 M4 **आदाय**; D4 **आनाय** (for **आहृत्य**). D3 **प्रायच्छत समानीय**; M3 **प्रायच्छत्स समाहृत्य**. —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1–3.5.6 **वैदेह्यै**; D4.7 M4 **वैदेह्याः** (for **सीतायै**). Ś1 Ñ B D1–7 G2 M **सर्वम्** ; V1 Dd1 Dm1 G1 **C**m.g.t*p* **समम्** (for **क्षिप्रम्**). —After 16, B1.3 ins. :

891* **ततो महार्हाभरणानि दिव्यै**
ददौ स्नुषायै व्यपनीय चीरम् ।
चीरं न युक्तं परिधानमस्या
निवारयामीत्यवदद्वसिष्ठः ।
एकस्य रामस्य वने निवास-
स्त्वया वृतः केकयराजपुत्रि ।
विभूषितेयं प्रतिकर्मणा तु
वसत्वरण्ये सह राघवेण ।

सा सुजाता सुजातानि वैदेही प्रस्थिता वनम् ।
भूषयामास गात्राणि तैर्विचित्रैर्विभूषणैः ॥ १७
व्यराजयत वैदेही वेश्म तत्सुविभूषिता ।
उद्यतोऽंशुमतः काले खं प्रभेव विवस्वतः ॥ १८
तां भुजाभ्यां परिष्वज्य श्वश्रूर्वचनमब्रवीत् ।
अनाचरन्तीं कृपणं मूर्ध्न्युपाघ्राय मैथिलीम् ॥ १९
असत्यः सर्वलोकेऽस्मिन्सततं सत्कृताः प्रियैः ।
भर्तारं नानुमन्यन्ते विनिपातगतं स्त्रियः ॥ २० G. 2. 38. 19 B. 2. 39. 20 L. 2. 42. 4

यानैश्च शीघ्रैः परिचारकैश्च
सुसंवृता गच्छतु राजपुत्री ।
वस्त्रैश्च सर्वैः परिवर्तमाने-
स्तेषां वृता ते वरसंप्रदाने ।

[(l. 1) B3 दिव्यौ (sic) (for देव्य). —(l. 2) B3 चीवरं (for चीरम). —(l. 4) B1 तमिष्टः (sic) (for वसिष्ठः). —(l. 10) B1 सर्म वृता (for सुसं°). —(l. 11) B3 विहितैर्विमानैस (for परिवर्तमानैस). —(l. 12) B3 सा वनसंप्रयाणे (for ते वरसंप्रदाने).]

17 ^{a}) T1 सु*तानि. —^{d}) T2 reads **तैर्** in m. —For 17, Ś1 Ñ V1 B D1–7 (D4.7 om. hapl. ?) M4 subst. :

892* ततो निवासयामास तानि वासांसि मैथिली ।
भूषयामास चात्मानं भूषणैस्तैर्वरानना ।

[(l. 1) V1 [ऽ]धिवासयामास; D2 निर्वासयामास. D5 निवासांसि च (for तानि वासांसि). Ñ1 D5 भामिनी (for मैथिली). —(l. 2) Ñ1 गात्राणि (for चात्मानं).]

18 ^{b}) Dm1 **शुचिभूषिता;** G2 M1 °षितं (for **सुविभूषिता**). —For 18, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

893* ततो विराजयामास तद्वेश्म सुविभूषिता ।
विमलेव प्रभा सौरी व्यभ्रं वितिमिरं नभः ।

[(l. 1) D5 [ऽ]धिराजयामास. V1 शुचिभूषितं. Ñ2 B D3 सा तद्वेश्म विभूषिता; D2 तद्वेश्मेन सुभूषिता (for the post. half). —(l. 2) Ñ1 B4 शौरी (for सौरी). D5 व्यभ्रे (for व्यभ्रं). V1 व्यद्राघ्य तिमिरं; B1 विभ्रष्टतिमिर; B4 विभ्रंश इतिमिर (sic).]

—Ś1 Ñ1 D3–7 cont. :

894* तथा तु सा मैथिलपार्थिवात्मजा
विभूषिता प्रीतिकरैर्विभूषणैः ।
विदिद्युते द्यौरिव तोयदागमे
शतह्रदापत्रशतैरलंकृता ।

Colophon

[(l. 1) D3 मैथिली (for मैथिल-). —(l. 2) Ñ1 illeg. for **करैर्विभू**. —(l. 4) Ñ1 इवांकिता (for अलंकृता). Colophon. —*Sarga name* : Ś1 D1–7 सीतालंकारिकः; Ñ1 दशरथविलापः; D3 सीताभरणदानं. —*Sarga no.* : Ñ1 D3 om. Ś1 D4.7 41; D5 45; D6 39. —After colophon, D6 ins. रामाय नमः.]

—Ś1 Ñ1 D3–7 cont. further; D1 cont. after 893* :

895* अलंकृतां तु वैदेहीं द्योतमानामिव श्रियम् ।
निरीक्ष्य पार्श्वे कौसल्या सृजती वारि नेत्रजम् ।

[(l. 1) D3 हि (for तु). —Ś1 D6 om. l. 2. —(l. 2) D4 निरीक्ष्यमाणा. Ñ1 सृजती; D1 स्रवंती; D7 मुंचती (for सृजती).]

On the other hand, G2 M1 ins. after 18 :

896* तत्र सीता महाभागा ववन्दे श्वश्रुपादयोः ।

19 ^{a}) Ś1 D6 **विभूषितां;** Ñ2 V1 B1.2.4 M1 **तां भूषितां;** B3 D1.2 (before corr.) **तां विभूषितां** (hypm.) (for **तां भुजाभ्यां**). —^{c}) G3 **कृपणां**. —For 19^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

897* स्नेहान्मूर्धन्युपाघ्राय सीतां दुहितरं यथा ।

[D2 हार्दान् (for स्नेहान्). Ś1 D6 माता (for सीतां).]

—Ś1 Ñ1 D3–7 cont. :

898* गच्छन्तं वनवासाय त्वं राममनुगच्छसि ।
त्वामतोऽनुसमाधास्ये कार्यं ते हृदि मद्वचः ।

[(l. 1) D5 गच्छते; D7 गच्छ त्वं (for गच्छन्तं). —(l. 2) Ñ1 त्वां मुने (for त्वामतो). D3 अतस्त्वामनुशिष्यामि (for the prior half).]

20 ^{b}) G1 **सत्क्रियैः;** M3 **सत्कृतां** (for **सत्कृताः**). G2 **प्रियोः** (sic) (for **प्रियैः**). —^{c}) Dt1 **नाभिमन्यंते;** G1 M2 **अवमन्यंते** (for **नानु°**). —^{d}) Dg1 **विनिपातरतं;** M1 **विनिपातगता** (for °**गतं**). —For 20, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

899* सत्कृता लालिताश्चैव वैदेहि प्राकृताः स्त्रियः ।
दरिद्रमवमन्यन्ते भर्तारं न तु सत्स्त्रियः ।

[(l. 1) B4 M4 संस्कृता. D4.5.7 ला(D7 ना)डिताश्; M4 लालिताश्. Ś1 D1–3.6 M4 [अ]पि (for [ए]व). B4 D2.7 वैदेही. Ñ2 V1 D1.2.7 प्रा(D1 प्र)कृतस्त्रियः. —Ś1 D4.6.7 om. (hapl.) l. 2. —(l. 2) B1 इव (for अव-). B4 दरिद्रं समनुयांत्ति पतिं नानुरुंजंति च.]

—Ś1 Ñ1 D1.3–7 cont. :

900* न स्मरन्त्युपकारं च न प्रीतिं न च सौहृदम् ।
रूपयौवनसंसर्गात्स्वभावेन च दर्पिताः ।

[(l. 1) Ś1 D6 हि (for first च). D5 संप्रीतिं (for न प्रीतिं). —(l. 2) D5 -संपन्नाः (for -संसर्गात्). L (ed.) सुभावेन.]

—After 20, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

901* एष स्वभावो नारीणामनुभूय पुरा सुखम् ।
अल्पामप्यापदं प्राप्य दुष्यन्ति प्रजहत्यपि ।
असत्यशीला विकृता दुर्ग्राह्यहृदयाः सदा ।
युवत्यः पापसंकल्पाः क्षणमात्राद्विरागिणः ।

G. 2. 38. 20
B. 2. 39. 25
L. 2. 42. 5

स त्वया नावमन्तव्यः पुत्रः प्रव्राजितो मम ।
तव दैवतमस्त्वेष निर्धनः सधनोऽपि वा ॥ २१
विज्ञाय वचनं सीता तस्या धर्मार्थसंहितम् ।
कृताञ्जलिरुवाचेदं श्वश्रूमभिमुखे स्थिता ॥ २२
करिष्ये सर्वमेवाहमार्या यदनुशास्ति माम् ।
अभिज्ञास्मि यथा भर्तुर्वर्तितव्यं श्रुतं च मे ॥ २३
न मामसज्जनेनार्या समानयितुमर्हति ।
धर्माद्विचलितुं नाहमलं चन्द्रादिव प्रभा ॥ २४

न कुलं न कृतं विद्यां न दत्तं नापि संग्रहम् ।
स्त्रीणां गृह्णाति हृदयमनित्यहृदया हि ताः ।
साध्वीनां तु स्थितानां तु शीले सत्ये श्रुते स्थिते ।
स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ।

[(l. 2) Dg1 (before corr. as above) अल्पम् (for अल्पाम्). Dm1 Ck रूष्यंति; T G1 M2 दूष्यंति; Cm.g.t as above (for दुष्यन्ति). ※ Cr : द्रक्ष्यति ? (दुष्यंति) विकृता भवन्ति दुःशीला भवन्तीत्यर्थः । ※ Dg1 T G Ck प्रजहंति; Cr.g.t °हति (as above). T3 च (for [अ]पि). —(l. 3) T1.2 असत्यशील-; G M1–3 असत्यः शील-; Cm.g.k.t °त्यशीला (as above). Dt1 Ct दुर्गा अहृदयाः; T1.3 दुर्गा ह्यहृदयाः (for दुर्ग्रा°). —(l. 4) Dt1 G2 Ck.t असत्यः (for युवत्यः). Dt1 Ct क्षणमात्रविरागिणः; Ck °त्रविरागिण्यः. —(l. 5) T3 G1 कृता; M3 कृतां. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G1 विद्या. T3 अपि; Cm.t as above (for नापि). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 Cm.k.t संग्रहः; Cr.g °हं (as above). —(l. 6) G3 damaged from नि up to नित्य. T1 गृह्णंति. M2 सदा (for हि ताः). —(l. 7) Dg1 T1.2 G1.3 M3 हि; Dm1 सु-; Ct as above (for first तु). T1.2 G3 सत्ये शीले (by transp.). G3 कृते (for श्रुते). Dg1 T3 G1 (before corr.) समे; T1.2 G3 दमे; G1.2 M1–3 Cg शमे; Cm.k.t as above (for स्थिते). —(l. 8) G2 [ऽ]वशिष्यते.]

—Thereafter Dg1 ins. **श्रीमते रामानुजाय नमः**.

21 ^{a}) Ś1 Ñ1 B2–4 D3–7 **तत्त्वया**; Ñ2 **बहुधा**; B1 **न त्वया** (for **स त्वया**). V1 **नावमन्यंते**; D1 **नावमंतव्याः**; T2 * **वमंतव्यः**. —^{b}) T3 **प्रव्राजिते** (sic). Dt1 **वनं** (for **मम**). Ś1 Ñ1 D1.4-7 **पुत्रो मम धनच्युतः**; Ñ2 V1 B D2.3 M4 **भर्ता पुत्रि**(M4 °**त्रो**) **धनच्युतः**. —^{cd}) Dt1 Dd1 Dm1 **देवसमस्त्वेष**; T1.2 G3 **दैवतमेवैष**. Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 **दैवतं हि** (D2 **देव देहि** [sic]) **पतिः स्त्रीणां सधनो निर्धनोपि वा**. —After 21, Ñ1 D1.4.5.7 ins.; Ś1 D6 ins. l. 1–2 only :

902* **मद्वियोगकृतं दुःखं वनवासकृतं तथा ।**
न संस्मरेद्यथा रामस्तथा कार्यं हि मैथिलि ।
प्रायशो ह्यत्र लोके च चलचित्ता हि योषितः ।
अत्यर्थं यान्ति निम्नेषु स्रवन्त्य इव वेगिताः ।
नैवाङ्गनानां दयितो नापि द्वेष्योऽस्ति कश्चन ।
सर्वमेवावलम्बन्ते लता गहनजा इव ।
शक्यो ग्रहीतुं पवनः शक्य एवाश्रितोऽनलः ।
न शक्यं हृदयं स्त्रीणां ग्रहीतुं चञ्चलं हि तत् ।
गुणवन्तं च भर्तारं निर्गुणं वापि मैथिलि ।
याः स्त्रियोऽभिप्रपद्यन्ते तासां लोका महोदयाः ।
पतिर्नामेह नारीणां स्वैरभोज्यो महाभुजः ।
इह लोके यशो यस्माद्धर्मः प्रेत्य च वर्धते ।

[(l. 1) Ñ1 -गतं (for first -कृतं). D5 -गतं (for second -कृतं). —(l. 2) D4 स्मरेत्तु यथा (for संस्मरेद्यथा). D1 च (for हि). —(l. 3) Ñ1 [अ]नुलोकेव; D1 [अ]त्र लोकेस्मिन्; D4.7 [अ]भ्रलेखेव. —(l. 4) D4 रत्यर्थं (sic). D1.5 निम्नेन; D4 निम्ने च; D7 निम्नेव (sic). Ñ1 D4 श्रवंत्य (for स्रवन्त्य). —(l. 5) Ñ1 च (for [अ]पि. —(l. 7) D1.4.7 शक्यं (for शक्यो) and शक्यम् (for शक्य). Ñ1 एवासन-; D4.7 एवाश्रितुं. D4 नभः; D7 ननलः (sic) (for ऽनलः). D5 शक्यः पावक आश्रितुं (for the post. half). —(l. 9) D5 हि (for च). D4.5 चापि (for वापि). —(l. 10) Ñ1 न; D5 हि (for ऽभि-). —(l. 11) D1 पतिर्नाम हि; D5 सतीनामिह (for पतिर्नामेह). D1 स्थिरभोज्यो; D5 °पूज्यो; D7 °ग्यो (for स्वैरभोज्यो). D4.5.7 महागुरुः (for °भुजः). —(l. 12) Ñ1 D1 यस्या (for यस्माद्). D1.4.5.7 लभ्यते (for वर्धते).]

22 ^{ab}) G3 damaged from **ता** to **धर्मा**. —^{c}) Dg1 Dt1 M3 **कृतां**(Dt1 °**त्वां**)**जलिम्**. —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 T M3 **स्थितां**. Ck **अभिमुखस्थिता**. —For 22, Ś1 Ñ V1 B D2.3.6 M4 subst.; D1.4.5.7 subst. l. 2 only for 22^{cd} and then D1 ins. l. 1 repeating l. 2 thereafter :

903* **इति श्वश्र्वा समादिष्टा सीता भर्तृपरायणा ।**
कृताञ्जलिः स्थिता प्रह्वा कौसल्यामिदमब्रवीत् ।

[(l. 1) B3 श्रुत्वा (for श्वश्र्वा). D3 प्रीता (for सीता). —(l. 2) V1 स्थितामग्रे (for स्थिता प्रह्वा).]

23 ^{a}) D4.5.7 [ए]तद् (for [अ]हम्). —^{b}) D4.5.7 **आर्ये**. D4 **अनुशासनं**. —^{d}) G3 **कृतं** (for **श्रुतं**). Dd1 reads **च** in marg. —For 23, Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 subst.; D4.5.7 subst. l. 2 only for 23^{cd} :

904* **आर्ये करिष्येऽभ्यधिकं शासनं ते यथात्थ माम् ।**
अभिज्ञा ह्यस्मि सत्स्त्रीणां धर्माचारस्य सर्वशः ।

[(l. 1) D2 [ऽ]प्यधिकं. Ś1 D2.6 च (for ते). M4 यथार्थवत् (for यथात्थ माम्). —(l. 2) D1 प्रतिज्ञा; D2 अभितो (for अभिज्ञा). Ñ1 B2 ह्यसि; M4 सर्व- (for ह्यस्मि). D3 शास्त्राणां; D4.7 च स्त्रीणां (for सत्स्त्रीणां).]

24 ^{ab}) Dg1 Dm1 G2 [आ]र्ये (for [आ]र्या). Dg1 T3 M3 Cv.r.k **संमानयितुम्**; Cm.g.t **समा°** (as in text). Dt1 **अ*ति**; M1 **अर्हसि** (sic). Ś1 V1 D1–7 M4 **न मां पृथग्जन**(V1 **पृच्छ****)**समामार्ये त्वं मंतु**(V1 M4 **गंतु**; D4 **वोढु**; D6 [after corr.] **ज्ञातु**; D7 **बोद्धु**)**मर्हसि**; Ñ B **पृथग्जनसमामार्ये मा मा** (B1–3 [m. also] **न मां**; B3 **मा मां**; B4 **किं मां**) **त्वं कर्तु**(B4 **वक्तु**)**मर्हसि**. —^{cd}) D5 **धनाद्** (for **धर्माद्**). B1.4 **विचलितं**; Dg1 M3 **हि चलितं**(M3 °**तुं**) (for

नातन्त्री वाद्यते वीणा नाचक्रो वर्तते रथः ।
नापतिः सुखमेधेत या स्यादपि शतात्मजा ॥ २५
मितं ददाति हि पिता मितं माता मितं सुतः ।
अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ २६
साहमेवंगता श्रेष्ठा श्रुतधर्मपरावरा ।
आर्ये किमवमन्येयं स्त्रीणां भर्ता हि दैवतम् ॥ २७
सीताया वचनं श्रुत्वा कौसल्या हृदयंगमम् ।
शुद्धसत्त्वा मुमोचाश्रु सहसा दुःखहर्षजम् ॥ २८

G. 2. 38. 20
B. 2. 39. 22
L. 2. 42. 20

विचलितुं). Ś1 D4.6.7 **रामाद्विचलिता.** Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4.6.7 **नालमहं** (by transp.); Ñ1 D3.5 **नालमल्प-** (for **नाहमलं**). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 **सूर्याद्** (for **चन्द्राद्**). Dg1 **प्रभां**; D3 **प्रजा** (sic).]

25 [a]) G3 damaged up to **वी** in **वीणा.** Ñ2 T2 G2 **नातंद्रीर्**(T2 °**न्त्रिर्**). Dt1 D6 Ct **विद्यते.** —[b]) V1 B2 (m. also as in text) Dt1 Dd1 Dm1 D4 **विद्यते**; D2 **भ्रमते** (for **वर्तते**). —[c]) B1 **नासतिः**; D2 **न पतिः.** Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 **आप्नोति**; M3 **एसेतु** (sic) (for **एधेत**). —[d]) G3 **शतात्मज.** Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 **नारी यद्यपि सुप्रजा**(Ñ1 B1 D1.3 °**जाः**; D5 °**भा**).

26 [a]) Dg1 reads **हि** in marg. —[b]) Ñ2 V1 B3 D (except Dg1) M2.4 **भ्राता**; B4 **दाता** (for **माता**). —[c]) Ś1 V1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.6.7 M4 **तु**; Ñ M2 **च**; B3.4 [**इ**]**ह**; D3 G1 **प्र-** (for **हि**). Ñ2 B **दातैकः.** —[d]) D6 **नु** (sic) (for **न**). Ñ2 B **सुखस्यार्थे पतिः स्त्रियाः.**

27 [b]) T3 **सुतधर्म-** (sic). —[c]) G2 **कम्** . G3 damaged from **यं** up to **हि** in [d]. T2.3 **अवमन्येहं.** —[d]) Dg1 Dt1 M2.3 **स्त्रिया**; G1 **स्त्रियो** (for **स्त्रीणां**). —For 27, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

905* **साहं सुखानां सर्वेषां दातारं दैवतं पतिम् ।**
कथमार्येऽवमन्येयं यथान्याः प्राकृताः स्त्रियः ।

[(l. 1) M4 दातारं भर्तारं (for सर्वेषां दातारं). V1 पतिः (sic). —(l. 2) Ñ1 V1 B1.4 [ऽ]वमन्येहं; D3 च मन्येहं; D4.7 [ऽ]वमंस्येहं (for ऽवमन्येयं). V1 B1 D1 M4 प्राकृत-. D6 स्त्रियाः.]

—Ś1 Ñ1 D1.4–7 cont.; Ñ2 B cont. l. 1–4; V1 D2.3 M4 cont. l. 1 and 2 only :

906* **किं च मन्ये देवतानामनुग्राह्यास्मि सांप्रतम् ।**
यन्मे प्रकृतिकल्याणीं श्रद्धां वर्धयसे पुनः ।
भर्तुः प्रियनिमित्तं हि त्यजेयमपि जीवितम् ।
पाणिप्रदानसमयात्प्रभृत्येवं व्रतं मम ।
विप्रयुक्ता हि रामेण कन्दर्पेणेव रूपिणा ।
पतेयं पर्वताग्राद्वा विशेयं वा हुताशनम् ।
प्रमाणं तन्मया कार्यं यदग्निगुरुसंनिधौ ।
सलाजकुसुमः पाणिः पीडितो राघवेण मे ।
इतरा लघुसत्त्वा हि स्त्रियो यौवनविभ्रमात् ।
भर्तारमवमन्यन्ते संश्लिष्टाश्च कुबान्धवैः ।
नैव सज्जन्ति या वृत्ते नार्यः कर्मणि संवृते ।
विभ्रान्ताश्चलचित्ताश्च तासां शीलमसंस्थितम् ।
स्वयं कामाच्च वक्तव्यमार्येऽहं पतिदेवता ।
यथा भर्तरि वर्तिष्ये तथा श्रोष्यसि सज्जनात् ।
राज्यनाशं वने वासं त्वद्वियोगं च राघवः ।
प्रयतिष्ये तथा कर्तुं यथा नाभिस्मरिष्यति ।

[Ñ1 D1.4.5.7 om. l. 1 and 2. Ñ2 B transp. l. 1-2 and l. 3-4. —(l. 1) V1 D2.3 तु; M4 नु (for च). Ñ2 B देवतानामहं नूनम् (for the prior half). —(l. 2) B1 मां (for मे). Ñ2 B3 प्रियं; B1.2.4 बुद्धिं (for श्रद्धां). V1 वर्धयते. —(l. 3) Ñ2 D1 अपि जीवितुं; D7 इति जीवितं (for अपि जीवितम्). —(l. 4) Ñ1 [इ]ह सदा; Ñ2 D1.4.5 [ए]व व्रतं (for [ए]वं व्रतं). —(l. 5) D7 विप्रमुक्ता. D7 रुद्रपणा (sic) (for रूपिणा). —(l. 6) D1 प्रविशेयुर् ; D4.5.7 प्रविशेयं (for विशेयं वा). —(l. 8) D1 राघवेन. —(l. 9) Ñ1 [अ]पि (for हि). D1 यौवनविभ्रमात् ; D5 °संभ्रमात् . —(l. 10) D1 एव (for अव-). D1 कुर्वाविताः; D4.5.7 कुबांधवान् (for कुबान्धवैः). Ñ1 कुसंसृष्टाश्च बांधवैः (for the post. half). —Ś1 D6 om. l. 11 and 12. —(l. 11) D1 नैनैव (hypm.). D4.7 वृत्तेर् (for वृत्ते). Ñ1 नान्य- (for नार्यः). Ñ1 चानृते; D1 संभृते (for संवृते). D4.7 अकार्यमलसंवृताः (for the post. half). —(l. 12) D4.7 चित्तम् (for शीलम्). D4 अवस्थितं. —(l. 13) D1 वर्तव्यान्नार्येहं (sic). —(l. 14) Ñ1 D5 यथा (for तथा). D1.4.7 transp. यथा and तथा. D5.7 श्रोष्यति(D7 °ते). D5 सज्जनः (sic). —(l. 15) Ñ1 राज्यनाशो वने वासम् (for the prior half). D5 तद् (for त्वद्). —(l. 16) D1 पालयिष्ये. D1.5 नित्यं (for कर्तुं).]

—D4.7 further cont. :

907* **राममेव गुरुं धर्मं भर्तारं दैवतं मम ।**
आर्ये विद्धि न संदेहमत्र त्वं कर्तुमर्हसि ।

28 [ab]) Ś1 Ñ1 D1.4.6.7 **तद्वचः** (for **वचनं**). Ñ2 V1 B D2.3 M4 **इति सीतावचः श्रुत्वा धर्म्यं हृदयनंदनं.** —[c]) D5 **शुद्धचित्ता.** B4 **विमुच्य बहु चाश्रूणि.** —[d]) Ñ2 V1 B D2.3 M4 **कौसल्या** (for **सहसा**). B2 **दुःखकर्षिता**; D2 °**वर्धनं** (for °**हर्षजम्**). —After 28, Ś1 Ñ B D1.4–7 ins. :

908* **परिष्वज्य च कौसल्या मैथिलीं जनकात्मजाम् ।**
उवाच परमप्रीता गद्गदग्रथिताक्षरम् ।
अनाश्चर्यमिदं पुत्रि वचनं तव मैथिलि ।
या त्वं विदार्य वसुधां शुभं सस्यमिवोत्थिता ।
जनकस्य नरेन्द्रस्य मैथिलस्य महात्मनः ।
यशसश्च गुणानां च सदृशी त्वं विभूषणम् ।
अहं यशस्या धन्या च यस्यास्त्वं समुपस्थिता ।
गुणज्ञा च कृतज्ञा च धर्मज्ञा च यशस्विनी ।
निर्वृताहं भविष्यामि त्वया सह वनं गते ।
रामे राजीवरक्ताक्षे अयोध्यां पुनरागते ।

G. 2. 38. 38
B. 2. 39. 33
L. 2. 42. 29

तां प्राञ्जलिरभिक्रम्य मातृमध्येऽतिसत्कृताम् ।
रामः परमधर्मज्ञो मातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २९
अम्ब मा दुःखिता भूस्त्वं पश्य त्वं पितरं मम ।
क्षयो हि वनवासस्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ ३०
सुप्तायास्ते गमिष्यन्ति नव वर्षाणि पञ्च च ।
सा समग्रमिह प्राप्तं मां द्रक्ष्यसि सुहृद्वृतम् ॥ ३१

वनेषु खलु ते पुत्रि भाव्यमस्याप्रमत्तया ।
लक्ष्मणस्य च वीरस्य देवरस्य विशेषतः ।
एवं संदिश्य सीतां तु प्रशस्य च यशस्विनीम् ।
मूर्ध्न्युपाघ्राय सस्नेहं कौसल्या राममब्रवीत् ।
नित्यं राघव सीताया भवितव्यं समीपतः ।
लक्ष्मणस्य च वीरस्य त्वयि भक्तस्य मानद ।
कर्तव्यश्चाप्रमादस्ते वने प्रचुरपादपे ।

[(l. 1) D1 तु (for च). Ñ2 B तां वधूं (for मैथिली). —(l. 2) Ś1 D6 -स्खलिताक्षरं; Ñ2 B3(m. also).4 D7 -प्रथिताक्षरं. —(l. 3) B4 om.; D1 वत्से (for पुत्रि). Ñ2 B3.4 गमनं (for वचनं). —After l. 3, B3 ins.:

908(A)* अयोनिजे महाभागे लक्ष्मीरूपासि पुत्रिके ।

—(l. 4) Ñ1 शुभशश्वम् (sic); Ñ2 B3 शुभा सस्यम्; B1 शुभसस्यम्; B4 शुभ्रं स° (for शुभं सस्यम्). Ś1 D6 सीते सम्यमिवोदिना (for the post. half). —D5 om. (hapl.) l. 5–7. —(l. 5) Ñ2 reads नरेन्द्रस्य मैथिलस्य in marg. Ñ1 मिथिलस्य. D6 विशेषतः (for महात्मनः). —(l. 6) D1 यशश्चैव. B1 स्दृशीं. Ñ1 **विभूषणा**; D1 * भूषणं. Ś1 D6 सीते त्वमसि भूषणं; D4.7 सतीत्वाच्च (D7 °च्चा) विभूषणं (for the post. half). —(l. 7) B4 समुपाश्रिना; D1 समुपस्थितं. —(l. 8) B4 प्रनिज्ञा (for कृतज्ञा). —(l. 9) Ñ2 D1.5 निवृत्ता. —(l. 10) Ś1 D4.6 राजीवपत्राक्षे; Ñ1 B1.2.4 राजीवताम्राक्षे (for °रक्ताक्षे). Ś1 D6 ह्ययोध्यां; Ñ2 B3 स्वगेहं; B1 साकेतं; B2.4 वनाच्च (for अयोध्यां). —(l. 12) D5 [ए]व (for च). B4 धीरस्य. B1 त्वद्युक्तस्य (for देवरस्य). —(l. 13) D1 तां सीतां प्रशंस्य (for सीतां तु प्रशस्य). Ñ1 illeg. for तु प्रशस्य च. B1 transp. तु and च. B4 D5 यशस्विनी (for °नीम्). —(l. 14) Ś1 D6 [उ]पघ्राय. B4 सस्नेहा. D1 मुस्नेहात्त्विदम् (for कौसल्या रामम्). —(l. 15) D5 समीपगं. —(l. 16) Ś1 D4–7 भक्तस्य; B4 धीरस्य (for वीरस्य). Ś1 D6 त्वया वीरस्य; B1 लक्ष्मणस्य च; D1.5 भक्तस्य त्वयि (by transp.); D4 त्वं वीरस्य (subm.); D7 त्वयि वीरस्य (for त्वयि भक्तस्य). —(l. 17) B4 प्रच्छन्नपादपे (for प्रचुर°).]

29 ☞ The text in Ñ1 from **प्राञ्जलि** to **तं त्वं** in 2. 35. 916* is lost on missing fol.

D1 repeats 29^{a}–30^{b} consecutively. —^{a}) D1 (first time).3 **तां प्रांजलिम्**; D2 **कृतांजलिर्** (for **तां प्राञ्जलिर्**). Ñ2 B3 G2 M1.4 **अभिप्रेत्य**; V1 Dt1 D1(second time).2 **अभिप्रेक्ष्य**; D1 (first time) **अतिक्रम्य**; D3 **अविप्रेक्ष्य** (for **अभि°**). B1.2.4 **तां तु प्रांजलिरभ्येत्य.** —^{b}) Ś1 B D1(first time).4–7 **व्यवस्थितां**(B D7 °**तः**); Ñ2 **सुरक्षितः**; Dg1 **तु सत्कृतां**; Dm1 [ऽ]**भिसत्कृतां.** V1 D1(second time)–3 M4 **मातरं पुत्रगृद्धिनीं**(D1 °**गृधिनीं**; D2 °**गृध्नुनीं**; D3 °**गर्धिनीं**). —^{cd}) Ś1 D6 [ऽ]**पि धर्म्यं**; Ñ2 B1–3 **स धर्मं**; B4 **स्वधर्मं**; D1(first time).5 **स धर्म्यं**; D4.7 **च धर्म्यं**(D7 °**र्मं**) (for **परम-**). B3 (m.) Dt1 Dd1 Dm1 T1 -**धर्मात्मा**; D1 (first time) **धर्मज्ञां** (for -**धर्मज्ञो**). V1 D1(second time)–3 M4 **अभिवाद्याब्रवीद्रामो धर्मज्ञो**(D2 °**ज्ञां**) **धर्मदर्शि**(D3 °**नंदि**)**नीं.** —After 29, Ś1 Ñ2 B D1 (after the first occurrence).4–7 ins.:

909* **अम्ब सीतां समाश्रित्य यत्त्वं मामनुशाससि ।**
लक्ष्मणो दक्षिणो बाहुश्छायेव मम मैथिली ।
न विहातुं मया शक्या कीर्तिरात्मवता यथा ।
गृहीतशरचापस्य कुतोऽस्ति हि भयं मम ।
अपि त्रयाणां लोकानामीश्वराद्वा शतक्रतोः ।

[(l. 1) Ñ2 B4 अद्य; B2 अथ; D5 ननु (for अम्ब). Ñ2 सीता समाश्रित्य. Ñ2 B1–3 D1 तत्त्वं मा(B2 °द्धर्मं)मनुशाधि किं (B3 °धि कं; D1 °स कि); B4 तदर्थमनुशासि किं; D4.7 यत्त्वं मामनुशास्ति हि; D5 तत्र मामनुशास्ति कि (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D4.6.7 छायेयं. —(l. 3) Ś1 D6 नेयं त्यक्तुं; B1–3 (m. also) D5 न हि हातुं (for न विहातुं). B1 तथा (for यथा). —(l. 4) B1 [ऽ]स्मि (sic) (for ऽस्ति).]

30 Ñ1 missing; D1 repeats 30^{ab} (for both cf. v.l. 29). —^{a}) B4 D1 (second time) **अद्य मा** (B4 **मां**). Ś1 D4.6.7 **दुःखिनी**; T2 **दुःखितं** (for **दुःखिता**). B4 **भूयस्त्वं** (hypm.); Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1–3 **भूत्वा** (for **भूस्त्वं**). —^{b}) Ś1 D4.6 **पश्यार्थं**; Ñ2 V1 B D1(second time)–3 M4 **शुश्रूष** (B4 °**षुः**; D1 °**षः**); Dt1 **पश्येस्त्वं**; D7 **पश्यात्र** (for **पश्य त्वं**). —^{c}) D3 **क्रिया** (for **क्षयो**). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 [ऽ]**स्य**; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1 G1 M3 [ऽ]**पि** (for **हि**). M3 **नयवासस्य** (sic). —^{d}) Ś1 D4.6.7 **भविष्यत्यचिरेण मे**; Ñ2 V1 B D1–3 **भविष्यति शिवे**(Ñ2 D2 **सुखे**)**न मे**; D5 **न चिरान्मे भविष्यति**; M4 **भविष्यति तवानघे.**

31 Ñ1 missing (cf. v.l. 29). —^{c}) Dt1 Dd1 **समग्रमिह संप्राप्तं.** —For 31, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

910* **अस्य राज्ञः प्रसादेन वर्षाण्येतानि मे शुभे ।**
सुखेनैव गमिष्यन्ति यथैकदिवसं तथा ।
स्वस्तिमन्तमरोगं मां पुनरभ्यागतं वनात् ।
स्वैरेव सुकृतैर्देवि ध्रुवं द्रक्ष्यसि मा शुचः ।

[(l. 1) D2.4 सर्वाणि (for वर्षाणि). —(l. 2) Ś1 D6 शिवेनैव; B4 सुखेनेव (for सुखेनैव). D5 गमिष्यामि; D7 भविष्यंति (for गमिष्यन्ति). D3.5 M4 यथैकदिवसस्. D2 तदा. —(l. 3) D4 अथारोग्यं; D5 अरोगं वा (for अरोगं मां). D4.7 पुनरप्यागतं. —(l. 4) B4 सुकृते (for सुकृतैर्). Ś1 D2.6 पुण्यैः; D1 पूज्ये (for देवि) D5 मां शुभं (for मा शुचः).]

एतावदभिनीतार्थमुक्त्वा स जननीं वचः ।
त्रयःशतशतार्धा हि ददर्शावेक्ष्य मातरः ॥ ३२
ताश्चापि स तथैवार्ता मातॄर्दशरथात्मजः ।
धर्मयुक्तमिदं वाक्यं निजगाद कृताञ्जलिः ॥ ३३
संवासात्परुषं किंचिदज्ञानाद्वापि यत्कृतम् ।
तन्मे समनुजानीत सर्वाश्चामन्त्रयामि वः ॥ ३४
जज्ञेऽथ तासां संनादः क्रौञ्चीनामिव निःस्वनः ।
मानवेन्द्रस्य भार्याणामेवं वदति राघवे ॥ ३५
मुरजपणवमेघघोषव-
द्दशरथवेश्म बभूव यत्पुरा ।
विलपितपरिदेवनाकुलं
व्यसनगतं तदभूत्सुदुःखितम् ॥ ३६ G. 2. 38. 50 B. 2. 39. 41 L. 2. 42. 41

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

32 Ñ1 missing (cf. v.l. 29). —[a]) B2.4 हि विनीतार्थम्; M4 उपपन्नार्थम् (for अभिनीतार्थम्). —[b]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 उक्ता. B4 Dd1 D3.5.7 स जननी-; D2 राजसुतां. —[cd]) T3 ततः सप्त- (for त्रयःशत-). Dg1 G3 च; G1 [अ]भि- (for हि). M3 -शतार्धानि. Ś1 V1 D1–7 M4 अर्ध(D1 °थ)सप्तशतास्तत्र(D5 °तास्तास्तं; M4 °तं तत्र) (for [c]). Ś1 D6 [अ]न्या विमातरः; V1 [उ]पेत मा°; D2 [अ]पत्य मा°; D3 [उ]पेत्य मातरः; D7 [औ]पेत्य मा° (for [अ]वेक्ष्य मातरः). Ñ2 B ददर्शोपे(Ñ2 °त्प)त्य मातॄणाम(B3 °णां सा)र्धसप्त शतानि सः(B4 च). ❀ Ct: त्रीणि शतानि शतार्धं च संख्या यासां ताः। त्रेस्त्रयसादेश आर्षः। ❀

33 Ñ1 missing (cf. v.l. 29). —[d]) Dd1 Dm1 स जगाद (for निजगाद). —For 33, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

911* समुपेत्य च मातॄस्ताः कृताञ्जलिरिदं वचः ।
उवाच रामो धर्मात्मा प्रश्रयावनतस्तदा ।

[(l. 1) Ñ2 B1.3 समुत्पत्य; V1 समाभ्येत्य (for समुपेत्य). D4.5.7 तु (for च). B4 मातॄस्ताः.—(l. 2) B4 रामं (sic). B3 (also) प्रणयावनतम . V1 B1.4 तथा (for तदा).]

34 Ñ1 missing (cf. v.l. 29). —[ab]) T3 संवादात्. Dt1 Dd1 Dm1 अपि (for वापि). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 संवासात्पुरुषः कश्चिद्विश्वासाद्वापराध्यति(M4 °ते). —[c]) Dt1 समुपजानीत; Cm.g समनुजानीत (as in text). Ś1 V1 D1–3.5.6 क्षंतव्यमपराधं(Ś1 D3.6 °द्धं) मे; Ñ2 B ततो(B1.4 तन्मे)पराधः क्षंतव्यः(B4 °व्यं); M4 तत्सर्वं क्षमतां मह्यं. —[d]) D3 सर्वां (for सर्वाश्च). B1.3 आमंत्रयामि; B4 वै मंत्रयामि (for चामन्त्र°). —After 34, Ñ2 V1 B D1–3.5.6 M4 ins.:

912* अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा मया वो यदि किंचन ।
अपराद्धं तदद्याहं सर्वशः क्षमयामि वः ।

[(l. 1) B1 प्रमाणाद्वा. Ñ2 B4 वा (for वो). D1 कृतं भवति; D2.6 यद(D2 °था)न्यदपि (for मया वो यदि).—(l. 2) V1 D1.2.5 अपराधं. D5 तदा (for तद्). B4 अभ्याहं. D5 सर्वांश्च (for सर्वशः).];

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

913* वचनं राघवस्यैतद्धर्मयुक्तं समाहितम् ।
शुश्रुवुस्ताः स्त्रियः सर्वाः शोकोपहतचेतसः ।

35 Ñ1 missing (cf. v.l. 29). —[ab]) T1 तु (for ऽथ). G2 संवादः (for संनादः). Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 निस्वनः. Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 अथ जज्ञे महांस्तत्र तासां नृपतियोषितां. —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 क्रौंचीनामिव संक्रंद(B3 संक्रंदन [hypm.]; B4 संकुद्धः; M4 चाक्रंद). —[d]) Ñ2 V1 B D1–7 ब्रुवति (for वदति).

36 Ñ1 missing (cf. v.l. 29). —[ab]) D1–3 मरुज-; T3 G2.3 M2.3 Cv.r.k मुरव-; Cm.g.t as in text (for मुरज-). D4.7 -पटह- (for -पणव-). Ś1 Ñ2 V1 B2-4 D1–7 M4 -वेणुनादितं (for -मेघघोषवद्). B1 द्विजवदनोद्यतसामनादितं (for [a]). D3 दशरथं (sic). Dg1 मुरजपणवमेघ घोषेष [व ?] दसरसवेश्म बभूव यत्पुरा (sic).—[c]) Dg1 विलपति. Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 -परिदेवि(B1 °वेदि [metathesis]; D2 °देव)तस्वनैर्(B2 D5 °रैर्); D3 °देवनस्वनैर्; G3 °वेद(metathesis)नाकुलं. —[d]) Ś1 Ñ2 B1–3 D1.2.4–7 -भवैस्; V1 B4 -भरैस्; D3 -उवैस् (sic); M4 -गतैस् (for -गतं). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 विनादितं(D3 °कं) (for सुदुःखितम्).

Colophon. Ñ1 missing. —*Sarga name*: Ś1 V1 D1–3.6 दशरथ(Ś1 om.)स्त्रीविलापः; Ñ2 B श्री(B1.4 om.)सीतासमादेशः; D4.7 वनप्रयाणः; D5 दंडकारण्यगमने वनवासप्रयाणः. —*Sarga no.* (figures, words or both): D3.6 om. Ś1 D4.7 42; Ñ2 B1.3.4 37; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S 39; B2 38; D1 94; D2 41; D5 46. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 M1 श्रीरामचन्द्राय नमः; G M2 श्रीरामाय नमः.

३५

G. 2. 39. 1
B. 2. 40. 1
L. 2. 43. 1

अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ।
उपसंगृह्य राजानं चक्रुर्दीनाः प्रदक्षिणम् ॥ १
तं चापि समनुज्ञाप्य धर्मज्ञः सीतया सह ।
राघवः शोकसंमूढो जननीमभ्यवादयत् ॥ २
अन्वक्षं लक्ष्मणो भ्रातुः कौसल्यामभ्यवादयत् ।
अथ मातुः सुमित्राया जग्राह चरणौ पुनः ॥ ३
तं वन्दमानं रुदती माता सौमित्रिमब्रवीत् ।
हितकामा महाबाहुं मूर्ध्न्युपाघ्राय लक्ष्मणम् ॥ ४
सृष्टस्त्वं वनवासाय स्वनुरक्तः सुहृज्जने ।
रामे प्रमादं मा कार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छति ॥ ५
व्यसनी वा समृद्धो वा गतिरेष तवानघ ।
एष लोके सतां धर्मो यज्ज्येष्ठवशगो भवेत् ॥ ६

35

☞ Ñ1 missing up to तं वं in 916* (cf. v.l. 2.34.29). Ś1 Dm1 begin with ॐ.

1 ^{b}) T1 damaged for **श्च**. —^{c}) D4.5.7 **उपसंगम्य**. —^{d}) D4.5.7 **दीनाश्चक्रुः** (by transp.); T3 **चक्रुर्दीनं**. Dt1 **प्रदक्षिणां**. —For 1, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

914* कृताञ्जलिस्ततो रामो लक्ष्मणश्च महायशाः ।
वैदेही चैव राजानं परिजग्मुः प्रदक्षिणम् ।

[(l. 1) B1 स्थितो (for ततो). B2 reads ततो in marg. D3 om. (hapl.?) from ण up to क्षि in l. 1 of 915*. —(l. 2) Ś1 D6 प्रतिजग्मुः.]

2 Ñ1 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) M3 **तां चापि समनुप्राप्य**. —^{b}) Dt1 Dd1 Dm1 G2 **सह सीतया** (by transp.). —^{c}) Dg1 T1 G3 **शोकसंतप्तो**; T2 **°संमूढां**. —For 2, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

915* कृत्वा प्रदक्षिणं चैव प्रणिपत्यानुमान्य च ।
रामः शोकपरिम्लानां जननीमभ्यवादयत् ।

[D3 om. up to क्षि in l. 1 (cf. v.l. 1). B1 reads l. 1 in marg. —(l. 1) Ś1 V1 D1.2.5.6 M4 [ए]नं (for [ए]व). V1 [अ]नुमन्य (sic); B1 [अ]नुगम्य; D4.5.7 M4 [अ]भिवाद्य (for [अ]नुमान्य). —D4.7 om. l. 2. —(l. 2) B1.2 M4 -म्लानां; B3 -म्ला(also म्ला)नीं; D1 -म्लानो (for -म्लानां). D5 कौशल्यामभिवाद्याथ रामश्चक्रे प्रदक्षिणं.]

3 Ñ1 missing (cf. v.l. 1). Ñ2 B2 T3 om. (hapl.) 3^{ab}; B4 reads in marg. 3^{ab}. —^{a}) Ś1 D2.3.5.6 M4 **अन्त्रेव**; V1 **अथैव**; B1 **अन्वेवं**; B3 **अभ्येत्य**; B4 **अश्वैर** (sic); D1 **अंवेव**; D4 **अन्वेक्ष्य**; D7 **अन्वेस्य** (sic); Cv **अन्वक्षरं**; Cr **अन्वर्थं** (for **अन्वक्षं**). Ś1 V1 B1.3.4 D1–7 **चैनां** (D5 **°तां**) (for **भ्रातुः**). —^{b}) Ś1 V1 B1.3.4 D1.3–6 M4 **रुद** (V1 D1.5 **°दं**)**तीम्**; D2 **सीदंतीम्**; D7 **रुदताम्** (sic) (for **कौसल्याम्**). D3 **अत्यवादयत्**; D4 **अभ्यधावत्** (subm.) (for **अभ्य°**). —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **ततो**; Dt1 **अपि** (for **अथ**). G2 **सुमित्राय** (sic) (for **सुमित्राया**). —^{d}) T1.2 G3 **ततः** (for **पुनः**). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **पादौ जग्राह लक्ष्मणः**.

4 D2 om. (hapl.) from 4^{a} up to l. 1 of 917*. —^{a}) M3 **वंदमाना**. —^{c}) T1 G2 M1–3 **हितकामं**. —^{d}) Dg1 [**अ**]**पघ्राय** (for [**उ**]**पा°**). —For 4, Ś1 Ñ V1 B D1.3–7 M4 subst.:

916* तं वन्दमानं चरणौ सुमित्रा पुत्रमब्रवीत् ।
स्नेहान्मूर्धन्युपाघ्राय परिष्वज्य च पीडितम् ।

[(l. 1) Ñ1 missing तं वं (cf. v.l. 1). D3 om. तं (subm.). V1 D1 वंदमानं (D1 °नौ) च (for तं वन्दमानं). Ś1 D4–7 रुदतो (for चरणौ). —Ś1 D4–7 transp. the post. halves of l. 1 and l. 2. —(l. 2) Ś1 B1 D1 मूर्ध्नि (B1 °र्ध्दु [sic])पाघ्राय (subm.); B4 मूर्ध्नि सना° (for मूर्धन्युपा°). Ñ B2–4 परिरभ्य च; D3 परिष्वजत (sic); D7 परिष्वज्याव- (for परिष्वज्य च).]

5 ^{b}) T3 **स्वनुरक्तः**. —For 5, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

917* अरिष्टं गच्छ पन्थानं सह रामेण लक्ष्मण ।
शुश्रूष भ्रातरं ज्येष्ठं रामं लोकहिते रतम् ।
सत्पुत्रेण त्वया पुत्र तारिताहं सबान्धवा ।
यस्त्वं त्यक्त्वा प्रियान्दारान्मां च राममनुव्रतः ।

[D2 om. l. 1 (cf. v. l. 4). —(l. 1) D1.6 लक्ष्मणः (sic). —(l. 2) Ś1 D2 शुश्रूषुः; D4.7 शुश्रूषन् (for शुश्रूष). D1 श्रेष्ठं; D7 ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठं). D3 रामं लोकहितं हिते रि* (sic) (for the post. half). —(l. 3) D2 सुपुत्रेण. Ñ2 B3 वत्स; D2 तात (for पुत्र). D2 तारिताः (sic). B4 D1 सबांधवाः (sic); M4 (after corr. *pr. m.* as above) सबान्धवां. —(l. 4) B3 त्यक्ता (sic). B3 D5 प्रियां दारां.]

6 ^{ab}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 **समस्थो विष** (Ñ2 B1 **°म** [sic])**मस्थो वा रामस्ते** (V1 **°स्य**) **परमा गतिः**. —After 6^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ins.:

918* प्राणैरपि प्रियतरो ज्येष्ठो भ्राता गुरुश्च ते ।
तस्मादस्याप्रमत्तस्त्वं शरीरं परिपालय ।
विजने वसतोऽरण्ये सीतया रमतः सह ।

[(l. 1) Ñ B प्राणेभ्योऽपि. M4 सुहृच्च (for गुरुश्च). D5 मे (for ते). —(l. 2) B4 यस्माद्. D1 अस्याः; D3 अस्मा (sic); D5 अस्मात् (for अस्य). B1 प्रयत्नेन; D1.5.7 प्रमत्तम् (sic) (for [अ]प्रमत्तम्). Ñ B1.3.4 प्रतिपालय. —(l. 3) D7 विजनो (for

इदं हि वृत्तमुचितं कुलस्यास्य सनातनम् ।
दानं दीक्षा च यज्ञेषु तनुत्यागो मृधेषु च ॥ ७
रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ।
अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम् ॥ ८
ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
विनीतो विनयज्ञश्च मातलिर्वासवं यथा ॥ ९
रथमारोह भद्रं ते राजपुत्र महायशः ।
क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वक्ष्यसि ॥ १०
चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यानि वने त्वया ।
तान्युपक्रमितव्यानि यानि देव्यासि चोदितः ॥ ११ G. 2. 39. 18 B. 2. 40. 12 L. 2. 43. 18

विजने). Ñ B सहितस्य च: D1.7 वमत: सह (D7 °दा); D5 सह लक्ष्मण (for °मत: सह).]

—c) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 पुत्र (for लोके). G2 धर्मे (sic). —d) Ś1 Ñ V1 B D1–2.6 M4 यं (B1.3.4 यत्; B2 D3 यस्) त्वमिच्छन्ति सेवितुं; D4.5.7 यस्त्वं मच्छासने रत:. —After 6, Ñ V1 B D1–3 M4 ins.; while Ś1 D6 ins. l. 2–3 only after 920* :

919* तस्मात्त्वया तत्परेण शुश्रूष्योऽयं गुणाकरः ।
भ्राता ज्येष्ठोऽप्रमत्तेन रामो राजीवलोचनः ।
त्वया पुत्र वने सेव्यः परिपाल्यश्च सर्वथा ।

[(l. 1) V1 D1–3 M4 सदा (for त्वया). —(l. 3) Ś1 सर्वशः; B3 (also) सर्वदा (for °था).]

—After 6, T2 ins. 922*.

7 M4 om. 7. —For 7ab, Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst. :

920* उचितं वः कुले वत्स ज्येष्ठभ्रात्रनुपालनम् ।

[D5 उचितव्यं (sic). Ś1 Ñ1 D4–7 पुत्र (for वत्स). Ś1 V1 D1–7 भ्रातृ(D1.5 °तुर्)ज्येष्ठानुपालनं (V1 D1–3 °वर्तनं); Ñ1 भ्रातृज्येष्ठस्य शासनं (for the post. half).]

—Thereafter Ś1 D6 ins. l. 2–3 of 919*. —c) Ś1 Ñ V1 B D1–7 तपश्चैव; Dg1 [अ]थ यज्ञेषु (for च यज्ञेषु). —d) Ś1 D4–7 मृधेपि च (Ś1 वा); B1.2.4 मृधेष्वपि; Dt1 Dd1 Dm1 °षु हि (for मृधेषु च). D3 सत्यं शौचमनार्जवं. —After 7, Ñ V1 B1.2.4 D1.2.5 ins., while Ś1 B3 D3.4.6.7 M4 ins. after 8 :

921* इत्युक्त्वा लक्ष्मणं पुत्रं सुमित्रा राममब्रवीत् ।
त्वयापि पुत्र रक्ष्योऽयं लक्ष्मणः शत्रुकर्शनः ।
भक्तोऽनुरक्तोऽनुगतो भ्राता भृत्यः सुहृच्च ते ।
त्वयायं सर्वथा रक्ष्यस्त्वं चैवानेन राघव ।
एवमस्त्विति रामस्तां सुमित्रामभ्यभाषत । [5]
चक्रे कृताञ्जलिश्चैनामभिवाद्य प्रदक्षिणम् ।

[(l. 1) D3 रामऽब्रवीत्. M4 लक्ष्मणं त्वेवमुक्त्वा सा राघवं चाभ्यभाषत. —M4 om. l. 2. —(l. 2) Ñ1 D5 च (for [अ]पि). B1.4 राम (for पुत्र). —(l. 3) Ñ1 नव (for भक्तो). Ñ1 illeg. from second नु up to भृ. Ñ2 B3 गुणवान् (for ऽनुगतो). D2 [ऽ]नुगतोनुरक्तो (by transp.). D2 ये (for ते). B3 (m. also) सहायो भृत्य एव च (for the post. half). —(l. 4) B4 [अ]हं; D4.5.7 च (for [अ]यं). Ñ1 D4.5.7 सततं; Ñ2 B3 सर्वदा; D3 सेनत (sic) (for सर्वथा). V1 च चानेन; M4 चानेनैव (by transp.) (for चैवानेन). D1.4 राघवः. —(l. 5) B3 अस्तिति (sic). B4 D3 त्वां (sic) (for तां). Ś1 Ñ1 D1–7 M4 प्रत्यभाषत; V1 अभाषत (subm.) (for अभ्यभाषत). —(l. 6) D3 चक्रे (sic). V1 D4 [ए]नाम्; D1 [ए]वम् (for [ए]नाम्). B4 अभिराद्य (sic) (for °वाद्य).]

—After 7, G2.3 M1 ins.; T2 ins. after 6 :

922* ज्येष्ठस्याप्यनुवृत्तिश्च राजवंशस्य लक्षणम् ।

—G2.3 M1 cont.; Dg1 Dt1 D3 T G1 M2.3 ins. after 7; Dd1 Dm1 ins. after 8 :

923* लक्ष्मणं त्वेवमुक्त्वासौ संसिद्धं प्रियराघवम् ।
सुमित्रा गच्छ गच्छेति पुनः पुनरुवाच तम् ।

[D3 om. l. 1. —(l. 1) G3 चैवम् (for त्वेवम्). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2 M3 उक्ता; Ct as above. Dg1 Dm1 T2 G M1.2 सा; Ct as above (for [अ]सौ). G2 संविद्धं; G3 संस्थितं (for संसिद्धं). T3 M2 प्रति; M3 प्रयत- (hypm.) (for प्रिय-). —(l. 2) D3 इत्थमश्रुमुखी भूत्वा सुमित्रा पुत्रमब्रवीत्.]

—Dm1 cont. :

924* गम्यतामर्थलाभाय क्षेमाय विजयाय च ।
शत्रुपक्षविनाशाय पुनः संदर्शनाय च ।

8 Ñ V1 B1.2.4 D1.2.5 om. 8. B3 reads 8 in marg. —b) D7 मा (for मां). D3 चैव (for विद्धि). B3 विद्धि मां (by transp.). —d) B3 गच्छ वत्स; D3 वत्स गच्छ (for गच्छ तात). —After 8, Ś1 B3 D3.4.6.7 M4 ins. 921*; Dd1 Dm1 ins. 923*.

9 c) Ś1 Ñ V1 B D1–3 M4 विनीतवदुपागम्य.

10 b) Dt1 महायशाः. —For 10ab, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

925* राजपुत्र नमस्तेऽस्तु युक्तोऽयं ते महारथः ।
[Ñ1 संयुक्तो; B4 प्राप्तोयं (for युक्तोऽयं).]

—c) Ś1 Ñ V1 B D1–7 अनेन त्वां नयि(Ś1 D4–7 हि ने)ष्यामि; M4 अनेन हि त्वा नेष्यामि. —d) Dt1 Dd1 Dm1 Ct वक्ष्यसे; G3 वक्ष्यमि. Ñ V1 B D1–3 M4 यत्र ते गंतुमीहि(V1 D1–3 M4 °प्सि)तं.

11 a) Ñ2 B च (for हि). —b) M4 वस्तव्यं हि. D7 G3 वनं (for वने). Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 त्वया वने (by transp.). —cd) D1 [उ]पक्रामितव्यानि. Dg1 (m.) यानि देव्या हि; Dt1 यानि देव्या प्र-; Dd1 देव्या त्वमसि; Dm1

G. 2. 39. 18
B. 2. 40. 13
L. 2. 43. 18

तं रथं सूर्यसंकाशं सीता हृष्टेन चेतसा ।
आरुरोह वरारोहा कृत्वालंकारमात्मनः ॥ १२
तथैवायुधजातानि भ्रातृभ्यां कवचानि च ।
रथोपस्थे प्रतिन्यस्य सचर्म कठिनं च तत् ॥ १३
सीतातृतीयानारूढान्दृष्ट्वा धृष्टमचोदयत् ।
सुमन्त्रः संमतानश्वान्वायुवेगसमाञ्जवे ॥ १४
प्रयाते तु महारण्यं चिररात्राय राघवे ।
बभूव नगरे मूर्छा बलमूर्छा जनस्य च ॥ १५
तत्समाकुलसंभ्रान्तं मत्तसंकुपितद्विपम् ।
हयशिञ्जितनिर्घोषं पुरमासीन्महास्वनम् ॥ १६
ततः सबालवृद्धा सा पुरी परमपीडिता ।
राममेवाभिदुद्राव घर्मार्तः सलिलं यथा ॥ १७

reads यानि in marg.; D4.5.7 देव्या यान्यसि (by transp.) (for यानि देव्यासि). D4.7 नोदितः (for चोदितः). Ś1 Ñ V1 B D1-3.6 M4 राज्यार्थिन्या पिता तेयं (M4 दद्यात्) कैकेय्या यानि याचितः. —After 11, D1.3 ins. 926*.

12 [a]) Ś1 D2-7 तं वरार्हं रथं युक्तं (Ś1 योक्तुं); D1 तांस्तदा यानमारूढान्. —[b]) D1 दृष्ट्वा हृष्टेन; D2 सीतायास्तेन (for सीता हृष्टेन). —[d]) D1 M3 कृता (sic) (for कृत्वा). —For 12, Ñ V1 B M4 subst., while D1.3 ins. after 11:

926* सुमन्त्रवचनं श्रुत्वा ततो रामः सलक्ष्मणः ।
सीतया चैव सहित आरुरोह रथोत्तमम् ।

[(l. 2) B1 चापि. V1 D1.3 M4 रथं तदा (for रथोत्तमम्).]
—After 12, Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1-7 T G M1-3 ins.:

927* वनवासं हि संख्याय वासांस्याभरणानि च ।
भर्तारमनुगच्छन्त्यै सीतायै श्वशुरो ददौ ।

[(l. 1) D1 वने वासं हि; D2 G3 वनवासस्य; G1 °सं च. —D6 reads from l. 2 up to 13[ab] in marg. —(l. 2) D7 सीताया (for °यै). M2 [ऽ]ददात् (for ददौ).]

13 [ab]) Dd1 अथैव; T3 तवैव. B1 Dg1 Dd1 Dm1 G3 M1 -जालानि (for -जातानि). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 तूणांश्च (for भ्रातृभ्यां). D3 तथैवायुधानामानि (sic) तूणानुचावचानथ. —[c]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1 G3 Ct प्रविन्यस्य; Cr.m.g.k as in text. Ś1 D2.4-7 रथोपस्थमभि (D2 °स्थं च सं)न्यस्य. —[d]) Dt1 Dm1 यत् (for तत्). Ś1 Ñ V1 B D1-4.6.7 ख (D7 वे)नित्र (Ñ2 B2-4 D2-4 °त्रं)पिटकं (V1 B1 °के) च तत् (V1 B1.2 ततः; B4 तथा). —After 13, Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.4-7 T G M1-3 ins.; while Cm.g ins. after 12:

928* अथ ज्वलनसंकाशं चामीकरविभूषितम् ।
तमारुरुहतुस्तूर्णं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।

[(l. 1) Dg1 Dt1 Dm1 T2 G1.2 M1-3 Cm.g.t अथो. —(l. 2) Dd1 Dm1 तान् (for तम्). D2.5 G1 M1.3 आरुरोहतुम (sic). Ś1 D1.2.4-7 क्षिप्रं (for तूर्णं).];

whereas Ñ V1 B D3 ins. after 12; D1 M4 ins. after 926*:

929* ततः कठिनकायस्तान्सुमन्त्रो राजशासनात् ।
समारोप्य ततः पश्चादात्मनाप्यारुरोह सः ।

[(l. 1) Ñ1 कठिनकामं च; Ñ2 B3 कांचनमारोप्य; V1 °काय-स्थान्; B1.2.3 (m.) कठिनमारोप्य; B4 °कायस्तु; M4 °कायं तं (for कठिनकायस्तान्). Ñ B3 राम-; D1 राज्य- (for राज-). —(l. 2) Ñ B तानारोप्य. V1 D1.3 M4 समारोप्य रथं पश्चात्पु (V1 °थे राम पु)ष्कलाप्या (V1 वा; D3 °त्वा; M4 त्वा)रुरोह तं.]

14 [a]) Ñ2 B (B3 [marg. also] तांस्तृतीयानश्वान्) M4 तांस्त्रीं (B4 तांस्त्रीन् [sic])तृतीयान्; V1 D3 तांस्तदा यानम्; D1.2.7 सीतातृतीया (for सीतातृतीयान्). D1 चारूढौ; D2.7 चा° (for आरूढान्). Ś1 D4-6 सीतातृतीयावारूढौ. —[b]) Ś1 D4.6.7 तूर्णमनो (D7 °चो)दयत्; Ñ V1 B M4 हृष्टेन चेतसा; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D5 रथ°; D1 हृष्टमनोदयत्; D2 °मरोचयत् (for धृष्टमचोदयत्). D3 दृष्टाक्लिष्टेन चेतसा (sic). —[cd]) Ś1 D1.2.4.6.7 सं (D1.4.7 स)हितान्; Dd1 Dm1 संयतान्; D5 स ह तान् (for संमतान्). D1 वायुवेगान् (for °वेग-). Ñ V1 B D3 M4 चो (D3 नो)दयामास तानश्वान्सुमन्त्रो राघवाज्ञया. —After 14, D1 ins.:

930* नोदयामास तं पश्चात्सुमन्त्रो राघवाज्ञया ।

15 [a]) Dg1 Dd1 प्रतियाते (for प्रयाते तु). Ñ V1 B D1.3 M4 तस्मिन्प्रयाते सहसा. —[b]) Ñ V1 B D1.3 M4 वनवासाय (for चिररात्राय). —[cd]) M2 बलस्यैव (for बल-मूर्छा). Ś1 D2.4-7 बभूव नगरं मू (D5 रू)ढं (Ś1 D6 सर्वं) क्रोधपूर्णं बलं (D2 चलं; D7 **) च तत्; Ñ V1 B D1.3 M4 हा राम इति विक्रुष्टं (D1 चुक्रुष्टं [sic]) जनौघेन समंततः.

16 [b]) D5 मत्तं (for मत्त-). M3 -संहृदित- (for -संकु-पित-). —[c]) T3 हयं (sic) (for हय-). Dg1 Dt1 Dm1 D2.4.5.7 Ct -सिं (D2.5 सं)जित-; Cr.m.g as in text (for -शिञ्जित-). D7 -निर्घोष- (for -निर्घोषं). —[d]) D2 महत्स्वनं. —For 16, Ñ V1 B D1.3 M4 subst.:

931* आर्तनारीनरगणं तत्संभ्रान्तजनाकुलम् ।
पुरमासीदनीवार्तं रामप्रव्राजने तदा ।

[(l. 1) B1 संभ्रांतमनाकुलं. —(l. 2) Ñ1 V1 B2 (after corr.) D1.3 रामप्रव्रजने.]

17 [ab]) Dg1 [आ]सीत्; D2 हि (for सा). Ś1 D4-7 ततः सवृद्ध (D4.7 °मृद्ध; D5 °वृद्धा)बाला हि (for [a]). Ñ V1 B D1.3 M4 सवृद्धबाला हि पु (V1 पौ [sic])री शोकसंताप-

Rāma's exile to the forest

सीतातृतीयानारूढान्दृष्ट्वा धृष्टमचोदयत् ।
सुमन्त्रः संमतानश्वान्वायुवेगसमाञ्जवे ॥ 2.35.14

पार्श्वतः पृष्ठतश्चापि लम्बमानास्तदुन्मुखाः ।
बाष्पपूर्णमुखाः सर्वे तमूचुर्भृशदुःखिताः ॥ १८
संयच्छ वाजिनां रश्मीन्सूत याहि शनैः शनैः ।
मुखं द्रक्ष्याम रामस्य दुर्दर्शं नो भविष्यति ॥ १९
आयसं हृदयं नूनं राममातुरसंशयम् ।
यद्देवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते ॥ २०
कृतकृत्या हि वैदेही छायेवानुगता पतिम् ।
न जहाति रता धर्मे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ २१
अहो लक्ष्मण सिद्धार्थः सततं प्रियवादिनम् ।
भ्रातरं देवसंकाशं यस्त्वं परिचरिष्यसि ॥ २२
महत्येषा हि ते सिद्धिरेष चाभ्युदयो महान् ।
एष स्वर्गस्य मार्गश्च यदेनमनुगच्छसि ।
एवं वदन्तस्ते सोढुं न शेकुर्बाष्पमागतम् ॥ २३ G. 2. 39. 33 B. 2. 40. 27 L. 2. 43. 34

विह्वला(V1 [also] °कर्षिता). —^{c}) B4 D2 रामरामेति (for राममेवाभि-). —^{d}) Ñ2 B1–3 Dg1 Dd1 D1.5 T1.2 G2.3 M2.3 घर्मार्ताः; V1 Dt1 D2.3 T3 M1 °र्ता (for घर्मार्ताः).

18 D4 om. 17. B1 om. 17^{ab}. —^{a}) Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–3.5.6 M4 [पृ]त्र (for [श्चा]पि). —^{b}) T3 सदुन्मुखाः. Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–3.5–7 M4 जनाः पुरनिवासिनः; Dg1 लंबमाना तदुन्मुखा (sic). —After 18^{ab}, B3 ins. :

932* क्व याति रामो नरव्याघ्रः क्व सीता क्व च लक्ष्मणः ।

—^{c}) Ś1 D5–7 अश्रु- (for बाष्प-). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G1.2 M1.2 -नि(Dg1 -निः)स्वनाः (for -दुःखिताः). —For 18^{cd}, Ñ V1 B D1–3 M4 subst. :

933* तदोचुरनुगच्छन्तो बाहूनुच्छ्रित्य दुःखिताः ।

[V1 D1.2 तत्र (for तदा). D2 अनुगच्छन्वे (sic). M4 तनो स्वंतो गच्छंतो (for the prior half). B1 बाहूनुच्छ्रिय; B2–4 °नुद्धृत्य; D1 बाहूरुच्छ्रित्य (sic); D2 बाहुरिच्छ्रित्य (sic); D3 बाष्पानुत्सृज्य (for बाहूनुच्छ्रित्य).]

19 ^{a}) T3 G2 M1.2 संयम्य (for संयच्छ). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 वाजिनः सूत(B1 °तं); G1 वाजिनो रश्मीन् (for वाजिनां रश्मीन्). —^{b}) Ś1 D4–7 शनैर्याह्य(D6 °स्य)थवा पुनः; Ñ B शनैर्याहीति वादिनः; V1 D1–3 M4 शनैर्याहि(V1 °सि) निवारितः. —^{cd}) G3 M3 द्रक्ष्यामि. Ś1 Ñ V1 B D1–7 (D6 marg.) M4 रामस्य द्रष्टुमिच्छामो(V1 °मि) मुखचंद्रं महात्मनः. —After 19, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ins. :

934* मनांसि नो हरत्येष सर्वेषां नरचन्द्रमाः ।
पश्यामस्तावदेवैनं कदा द्रक्ष्यामहे पुनः ।
प्रस्थितो दूरमध्वानं नाथो नो भक्तवत्सलः ।
कदैनं वनकान्ताराद्द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ।

[D6 reads l. 1–2 in marg. —(l. 1) Ś1 D1–3.6 हरन्ति (Ś1 °ति) हरान; V1 हृदये नि[illegible]; B4 मनांसि नो [illegible] (for मनांसि नो हरति). B2 नरकुंजरः (for नरचन्द्रमाः). —(l. 2) Ñ B द्रक्ष्यामो हि(B1 दे) कदा पुनः (for the post. half). —(l. 3) Ś1 D1–3.6 दुर्गम्; G(ed.) दूरम्(sic) (for दूरम्). Ñ1 अध्वान (sic); B4 अध्वानं (sic) (for °नं). Ñ B धर्मवत्सलः. D4.5.7 प्रस्थितं दीर्घमध्वानं नाथं नो भक्तवत्सलं(D7 °ल [sic]). —(l. 4) M4 द्रक्ष्याम (sic).]

20 ^{b}) Ś1 Ñ B D1–7 M4 सुसंहृ(B1 °हि)तं; V1 स्वयं हृतं (for असंशयम्). —^{cd}) Dg1 T1 याने (for याति). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 यन्न दीर्णं प्रिये पुत्रे वनवासाय निर्गते (B1 प्रस्थिते).

21 ^{a}) G2 वैदेहि (sic). —^{b}) G3 छायेव. —^{c}) G3 धर्मं. —^{d}) Dm1 मेरुकर्म- (metathesis) (for °मर्क-). —For 21, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

935* एकैव कृतपुण्येयं वैदेही तनुमध्यमा ।
यानुगच्छति गच्छन्तं छायेवानुगता पतिम् ।

[(l. 1) Ñ1 एकैक-; M4 एका च (for एकैव). —(l. 2) Ś1 D6 छायेवानुपमं; V1 D1–3 °न(V1 °क, D2 °नु)पगा (for छायेवानुगता). M4 यानुगच्छति काकुत्स्थं छायेवानुगतं वनं.]

22 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 त्वं च (for अहो). D1.4 T3 सिद्धार्थं. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 कृतपुण्यश्च यः (D3.4.7 M4 यत्) प्रियं. —^{cd}) G1 देवसंकाश. T2.3 परिचरिष्यति (sic). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 भक्त्या(B3 [marg. after corr.] °क्ता)नुगच्छसि(D4.7 M4 °से) ज्येष्ठं भ्रातरं धर्म(Ñ2 marg.; V1 D1–3 M4 भ्रातृ)वत्सलं.

23 ^{a}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 M2 बुद्धिर् (for सिद्धिर्). Ś1 Ñ V1 B D4.5.7 M4 एषा ते महती(D4.5.7 महत्तरा) सिद्धिर् . —^{b}) D5 अयं (for एष). Ś1 Ñ2 V1 B3 D1–3.6 M4 ते; Dd1 Dm1 (after corr.) D7 वा (for च). —^{c}) D5 एतत् (for एष). Dt1 T2.3 स्वर्गश्च (for स्वर्गस्य). Ś1 D6 ते पंथा; B1 पंथास्ते; D4.5.7 सोपानं; T3 मोक्षश्च (for मार्गश्च). Ñ V1 B2–4 D1–3 M4 स्वर्गस्य चैष(Ñ1 B2 D2 °स्यैष च [by transp.]; Ñ2 B3 °स्यैवैष; B4 °स्यैव च; M4 °स्य चैव) पंथास्ते(V1 D1–3 M4 ते पंथा). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 यद्रामम् ; D7 यदेतम् ; T2 यदेनम ; G2 भयेनुम् (sic) (for यदेनम्). D1 अनुगच्छति; D4.5.7 °वत्स्यसे(D5 °सि) (for अनुगच्छसि). —^{e}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ब्रुवंतस्ते पौराः D4.5 सहिताः; D7 °ते हिताः); G1 [illegible] (for वदन्तस्ते सोढुं). —^{f}) Dm1 ऊजितं; G1 आननं (for आगतम्). Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 बाष्पवेगमुपागतं. —After 23, Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 ins. :

936* यदा न शेकुः संरोद्धुं दुःखार्ता रुरुदुस्ततः ।
क्व नु गच्छसि दुःखातानस्मानुत्सृज्य राघव ।
नयास्मानपि यत्र त्वं गन्तुं राम समुद्यतः ।

G. 2. 39. 35 B. 2. 40. 28 L. 2. 43. 36

अथ राजा वृतः स्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः ।
निर्जगाम प्रियं पुत्रं द्रक्ष्यामीति ब्रुवन्गृहात् ॥ २४
शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदन्तीनां महास्वनः ।
यथा नादः करेणूनां बद्धे महति कुञ्जरे ॥ २५
पिता च राजा काकुत्स्थः श्रीमान्सन्नस्तदा बभौ ।
परिपूर्णः शशी काले ग्रहेणोपप्लुतो यथा ॥ २६
ततो हलहलाशब्दो जज्ञे रामस्य पृष्ठतः ।
नराणां प्रेक्ष्य राजानं सीदन्तं भृशदुःखितम् ॥ २७
हा रामेति जनाः केचिद्राममातेति चापरे ।
अन्तःपुरं समृद्धं च क्रोशन्तं पर्यदेवयन् ॥ २८

[(l. 1) Ś1 D6 संरुद्धुं; B1 संवोढुं; D2 संस्रातुं (sic); D3 संसोढुः (sic) (for संसोढुं). Ñ B M4 तदा (for ततः). —D3 om. (hapl.?) l. 2–3. —(l. 2) B1.4 किं नु; B3 (*sup. lin.* also) अनु-; M4 वनं (for क्व नु). Ś1 V1 D1.2.6 M4 गंतासि (for गच्छसि). Ñ2 क्व गच्छसि स (m.) दुःखार्तान् (for the prior half). —(l. 3) M4 तं देशं (for यत्र त्वं). V1 नयास्मान्प्रियं यत्र (subm.) (for the prior half). Ñ1 B4 समद्युत(Ñ1 °तः) (sic) (for समुद्यतः). D2 गंतुं रामस्य-मुद्यतः (sic); M4 यत्र त्वं गंतुमुद्यतः (for the post. half).]; while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D5 T G M1–3 ins.:

937* नरास्तमनुगच्छन्तः प्रियमिक्ष्वाकुनन्दनम् ।

[Dt1 अनुगच्छंत (sic); Dm1 °गच्छंतं; G2 M1 °गच्छंति (for °गच्छन्तः). D5 मोदुम् (for प्रियम्).]

24 [b]) Ñ B3 स रुदन्; B1 विक्लवो; D4.7 दीनात्मा (for दीनाभिर्). Ś1 Ñ B D2.4–7 दीनमानसः; Dd1 दीनचेतसः. —[d]) T3 ब्रुवं (sic) (for ब्रुवन्). Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 द्रष्टुमिच्छन्स्वयं (D1 °त्ययं; D3 °न्स्वकं) गृहात्.

25 [a]) D4.5.7 शुश्राव (for शुश्रुवे). D5 सोग्रतः (for चाग्°). —[b]) D7 T2 G1 M2 रुदतीनां. D4.5.7 महास्वनं (for °स्वनः). —[cd]) D4.5.7 यथा नागः करेणूनां मध्ये महति संस्थितः. —For 25, Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 subst.:

938* क्रन्दन्तीनां नृपस्त्रीणां शुश्रुवे तत्र निःस्वनः ।
करेणूनामिवाक्रन्दो बद्धे यूथपतौ वने ।

[(l. 1) D1 क्रंदतीनां. Ś1 ततः (for नृप-). Ś1 B1–3 D2.6 M4 निस्वनः; Ñ V1 निश्वनः. —(l. 2) Ś1 D6 वृद्धो (D6 °द्धे) गतशिशौ (Ś1 °शौ [sic]) (for बद्धे यूथपतौ). V1 यथा; M4 तदा (for वने).]

26 [a]) Dt1 Dd1 Dm1 हि; T2 स (for च). G1 राजा च (by transp.). D4.5.7 दैन्याच्च राजा काकुत्स्थः. —[b]) Dt1 सन्नंस (sic). D5 तथा (for तदा). —[d]) D5.7 [उ]पहतो; M1 [अ]प° (for [उ]पप्लुतो). D4 ग्रहणोपहतो यथा. —For 26, Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 subst.:

939* स च राजा दशरथो गतश्रीर्न बभौ तदा ।
विरश्मिः पर्वणीवेन्दुर्ग्रहेणोपहतद्युतिः ।

[(l. 1) Ñ1 reads in marg.; B4 D3 तथा (for तदा). —(l. 2) V1 रश्मिभिः (for विरश्मिः). D1 पार्वणीचंद्रो (for पर्वणीवेन्दुर्). Ś1 D2.6 यथा (D2 परि) पूर्णः शशी काले (for the prior half). Ñ V1 B4 D1 M4 ग्रहणोप° (for the post. half).]

—After 26, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

940* स च श्रीमानचिन्त्यात्मा रामो दशरथात्मजः ।
सूतं संचोदयामास त्वरितं वाह्यतामिति ।
रामो याहीति तं सूतं तिष्ठेति स जनस्तदा ।
उभयं नाशकत्सूतः कर्तुमध्वनि चोदितः ।
निर्गच्छति महाबाहौ रामे पौरजनाश्रुभिः ।
पतितैरभ्यवहितं प्रशशाम महीरजः ।
रुदिताश्रुपरिद्यूनं हाहाकृतमचेतनम् ।
प्रयाणे राघवस्यासीत्पुरं परमपीडितम् ।
सुस्राव नयनैः स्त्रीणामस्रमायाससंभवम् ।
मीनसंक्षोभचलितैः सलिलं पङ्कजैरिव ।
दृष्ट्वा तु नृपतिः श्रीमानेकचित्तगतं पुरम् ।
निपपातैव दुःखेन हतमूल इव द्रुमः ।

[(l. 1) G1 त्वरितो रघुनंदनः (for the post. half). —(l. 2) M3 सूत (sic). —(l. 3) Dt1 च (for स). Dt1 तथा (for तदा). —(l. 4) Dd1 चोदितैः (sic). —(l. 5) Dg1 (after corr. m. as above) पौरजनांशुभिः. —(l. 6) T1 अभ्यवहितं. Dg1 प्रशशास (sic); Dt1 प्रगनाश (for प्रशशाम). —(l. 7) Dg1 Dm1 G1 -परिक्लिन्नं; M3 -परिध्यूनं (for -परिद्यूनं). —(l. 8) M3 प्रायेण (for प्रयाणे). —(l. 9) Dg1 Dm1 अश्रु (Dg1 °स्र)म्; T2.3 G M1–3 आस्र(T2 °श्र)म् (for अस्रम्). G1 आयामसंभवं. —(l. 10) T3 -चरितैः; G2 M1 -जनितैः (for -चलितैः). G2 सलिले (sic). —(l. 11) T3 -गतिं (for -गतं). —(l. 12) Dt1 कृतं (sic); Dd1 कृत्त-; Dm1 कृंत- (sic); T1.2 G3 छिन्न- (for हत-). T1 damaged for इव.]

27 [ab]) Dt1 हलेहला-; D4 हला° (for हलहला-). Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 ततो हाहेति करुणः (D3 °णाः [sic]) शब्दः सम(M4 स शब्दम [sic])भवन्महान्. —M4 om. 27[cd]. —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 दुःखितं; D3 कुत्सितं (for नराणां). D4.5.7 प्रेक्ष्यमाणानां (for प्रेक्ष्य राजानं). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 सदारं निर्गतं गृहात्; D4.5.7 ततो (D5 नृपं) दृष्ट्वा सुदुःखितं.

28 [a]) Ñ2 B M4 नराः (for जनाः). V1 D1.2 केपि. —[b]) Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–3.6 M4 हा राजन्निति (for राममातेति). ⁂ Cg.t : राममातेति संबिरार्थः । ⁂ B1 राजन्निति तथापरे; D4.5.7 हा रामजननीति च. —[c]) Dg1 Dt1 Dd1 अंतःपुर-. D4.7 हा देश हा समृद्धेति; D5 हा देशेति सुसमृद्धे. —[d]) Dg1 Dm1 D4.5.7 T3 G1.2 M1–3 Cg क्रोशंतः; Ct क्रोशंतं (as in text). Dt1 पर्यवेदयन् (metathesis). —For 28[cd], Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 subst.:

अन्वीक्षमाणो रामस्तु विषण्णं भ्रान्तचेतसम् ।
राजानं मातरं चैव ददर्शानुगतौ पथि ।
धर्मपाशेन संक्षिप्तः प्रकाशं नाभ्युदैक्षत ॥ २९
पदातिनौ च यानार्हावदुःखार्हौ सुखोचितौ ।
दृष्ट्वा संचोदयामास शीघ्रं याहीति सारथिम् ॥ ३०

न हि तत्पुरुषव्याघ्रो दुःखदं दर्शनं पितुः ।
मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्रार्दित इव द्विपः ॥ ३१
तथा रुदन्तीं कौसल्यां रथं तमनुधावतीम् ।
क्रोशन्तीं राम रामेति हा सीते लक्ष्मणेति च ।
असकृत्प्रैक्षत तदा नृत्यन्तीमिव मातरम् ॥ ३२ G. 2. 39. 45 B. 2. 40. 45 L. 2. 43. 47

941* क्रोशमाना नृपं तत्र परिवव्रुः समन्ततः ।

[Ñ B क्रोशंतो नृपतिं. D2 परिचक्रुः.]

29 ^{a}) Dg1 Dm1 **अन्वीक्ष्यमाणो**; D4.5.7 **अन्वेक्ष्य**° (for **अन्वीक्ष**°). —^{b}) D4.5.7 **विह्वलं** (for **विषण्णं**). D7 **भ्रांतचेतसा**; T2.3 G1.2 M1.3 °**चेतनं**(T2 °नः). —^{d}) D4.5.7 **[अ]नुगतः** (for °**तौ**). —After 29^{cd}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins. :

942* स बद्ध इव पाशेन किशोरो मातरं यथा ।

[Dd1 Dm1 निबद्ध (for स बद्ध).]

—^{e}) Dt1 T3 G2 M1 Ct **संयुक्तः**; Cv.r.m.g as in text (for **संक्षिप्तः**). —^{f}) Dm1 **नाभ्युपैक्षत**. —For 29^{ef}, D4.5.7 subst.:

943* धर्मपाशपरिक्षिप्तः प्रकामं चाभ्यवर्तत ।

[D5 प्रकाशं नाभ्यवर्तते (for the post. half).]

—For 29, Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 subst. :

944* समवेक्ष्य ततो रामं पितरं शोकविह्वलम् ।
पदातिमनुगच्छन्तं दारैः परिवृतं तदा ।
देव्या कौसल्यया सार्धं विह्वलन्तं पदे पदे ।
धर्मपाशस्थितो दीनो नाशक्नोदभिवीक्षितुम् ।

[(l. 1) Ś1 V1 D1.6 M4 तमवेक्ष्य. Ñ B M4 शोककर्षि(M4 °र्शि)तं. —(l. 2) Ñ1 * * वृतं (for परिवृतं). Ś1 V1 D1–3.6 M4 दारैः स्वैः परिवारितं (for the post. half). —(l. 3) Ñ2 **दृष्ट्वा** (for देव्या). Ñ B विलपंतं (for विह्वलन्तं).—(l. 4) Ñ1 -यतो; Ñ2 B1.3 M4 -स्तिनो; B4 -सीते (sic); D2 -वृतो (for -स्थितो). B2 धर्मपाशमितं दीनं (for the prior half). D2 [अ]शक्नर् (sic) (for [अ]शक्नोद्). L(ed.) अभिभाषितुं.]

30 Dg1 om. 30. —^{a}) G3 M2 **च यानार्हौ** (with hiatus) (for **च यानार्हाव्**). D1.7 **पदातिगौ**(D7 °**नौ**) **तौ मानार्हौ** (with hiatus). —^{b}) D5 **सुदुःखितौ** (for **सुखोचितौ**). —For 30^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 subst. :

945* पदाती तौ तु दुःखार्तौ दृष्ट्वा शोकसमन्वितौ ।

[B1.4 पा(B4 प)दातौ तौ च; B2 D1 पदातिनौ च(D1 तु); D2 पदा मीतौ (sic) च (for पदाती तौ तु). Ñ V1 B3 M4 पा (Ñ2 प)दातौ(V1 पदाती) तावदुःखार्हौ; D3 पदाती वातिदुःखार्हौ (for the prior half). Ñ B M4 दुःखसमन्वितौ(M4 °न्वितः) (for शोक°).]

—^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 **पितरौ चो**(Ś1 V1 D2.3.6 **नो**) **दयामास**; D4.5.7 **संप्रेक्ष्य पितरावाह**. —^{d}) Ñ V1 B D1–3.6 M4 **रामो** (for **शीघ्रं**). D4.5.7 **संयाहि सारथे**.

31 ^{b}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D5 T3 G3 (before corr. *pr.m.*) M3 Ct **दुःखजं**; Cm.t*p* °**दं** (as in text). M2 **दुःखं दर्शनजं**. —For 31^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 subst. :

946* न हि संदर्शनं रामस्तयोर्दुःखपरीतयोः ।

[Ñ B1.3 M4 तद्दर्शनं(M4 °ने); D2 संदर्शिनं (for संदर्शनं). D2.3 रामं. Ñ1 तया (sic); D1 **भूयो** (for तयोर्). D3 शोक- (for **दुःख-**).]

—B4 reads 31^{cd} in marg. —^{c}) Ś1 V1 B1.2.4 D1–3.6 M4 **शशाक सोढुं दुःखार्तस्**(B1 °**र्तं**; D2 °**र्तास्**; M4 °**र्तान्**); Ñ B3 **शशाक पित्रे**(B3 °**त्रोः**) **संसो**(Ñ1 °**शो** [sic])**ढुं**; D4.5.7 **मातुश्च सोढुं शक्तो वै**. —^{d}) Ñ1 **दुःखार्दित**; B4 **तोत्रायत**; Dt1 **तोत्रैर्नुन्न** (for **तोत्रार्दित**). —After 31, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins. :

947* प्रत्यगारमिवायान्ती वत्सला वत्सकारणात् ।
बद्धवत्सा यथा धेनू राममाताभ्यधावत ।

[(l. 1) D4.7 प्रश्रमारम्; D5 (before corr.) T2 G1 प्रत्या°; Cv.r.m.g.k.t as above (for प्रत्यगारम्). Dg1 इवायाति (sic); D4 °यांती; G3 इहा°; Cr °याती:; Cg as above (for इवायान्ती). Dt1 Ct सवत्सा; D4.7 वत्सलं (for वत्सला). —(l. 2) D7 धत्ते (for धेनू). D4.7 तथाभवत्; M2 [अ]भ्य° (for [अ]भ्यधावत).]

32 Ś1 Ñ V1 B (B4 marg.) D1–3.6 M4 subst. for 32^{abcd}; D4.5.7 subst. l. 2 only for 32^{ab} and read after 32^{cd} :

948* हा पुत्र राम हा सीते हा हा लक्ष्मण पश्य माम् ।
इति राजा च देवी च क्रोशन्तावभ्यधावताम् ।

[(l. 1) Ñ2 B3 transp. पुत्र and राम. B3 D6 read second हा in marg. Ñ2 सीतेति (for हा सीते). Ñ1 om. (hapl.) third हा. D3 हा लक्ष्मण च पश्य मां (for the post. half). —(l. 2) D4.5.7 क्रोशमानावधावतां (for the post. half).]

—Thereafter, Ś1 D4–7 (D6 marg.) cont.; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 32^{cd} :

949* रामलक्ष्मणसीतार्थं स्रवन्तीं वारि नेत्रजम् ।

[Ś1 D4–7 -सीतास्य (for -सीतार्थं). Ś1 सृजंतो; Dd1 M3 स्रवंती; D4.5 सृजंतो; D7 सृजनो; Ck.t as above (for स्रवन्तीं).]

Ñ V1 B D1–3 M4 cont. after 948* :

950* उच्छ्रित्य बाहू करुणं क्रोशन्तीं कुररीमिव ।

G. 2. 39. 46 B. 2. 40. 46 L. 2. 43. 47

तिष्ठेति राजा चुक्रोश याहि याहीति राघवः ।
सुमन्त्रस्य बभूवात्मा चक्रयोरिव चान्तरा ॥ ३३
नाश्रौषमिति राजानमुपालब्धोऽपि वक्ष्यसि ।
चिरं दुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ३४
रामस्य स वचः कुर्वन्ननुज्ञाप्य च तं जनम् ।
व्रजतोऽपि हयाञ्शीघ्रं चोदयामास सारथिः ॥ ३५
न्यवर्तत जनो राज्ञो रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
मनसाप्यश्रुवेगैश्च न न्यवर्तत मानुषम् ॥ ३६
यमिच्छेत्पुनरायान्तं नैनं दूरमनुव्रजेत् ।
इत्यमात्या महाराजमूचुर्दशरथं वचः ॥ ३७
तेषां वचः सर्वगुणोपपन्नं
प्रस्विन्नगात्रः प्रविषण्णरूपः ।
निशम्य राजा कृपणः सभार्यो
व्यवस्थितस्तं सुतमीक्षमाणः ॥ ३८

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

[B1.2 M4 उद्धृत्य; D2 उत्सृत्य (sic); D3 उत्सृज्य (for उच्छ्रित्य). Ñ D2 बाहु (sic); V1 बाहुं; D3 बाष्प- (for बाहू). B4 D1 M4 करुणं (for करुणं). D3 क्रोशंतीर्णि (sic) (for क्रोशन्तीं).]

—B4 D6 read 32[ef] in marg. —[e]) Dg1 Dd1 G1 प्रेक्षन; Dm1 (marg. *sec. m.* प्रेक्ष्यत) स्वैक्षत (for प्रैक्षत). Dg1 Dt1 T3 स तां (for तदा). Ś1 D4–7 असकृत्ता(D5 °त्वा) मवैक्षत(D4.7 °वेक्षंत:); Ñ V1 B D1–3 M4 अपश्यन्म(V1 D1–3 M4 °त) तदा रामो. —[f]) B2 (before corr. as in text; after corr. m.) मुह्यंतीम् (for नृत्यन्तीम्).

33 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 तिष्ठ तिष्ठेति (for तिष्ठेति राजा). Ś1 Ñ1 D4–7 राजा हि(Ñ1 च); V1 D1 चाक्रोशद् (D1 °श [sic]) (for चुक्रोश). —[b]) Ñ2 V1 B D1–3 राजा; D7 om.; M4 रामो (for first याहि). M4 सारथिं (for राघवः). —[c]) Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 [अ]भवत्तत्र: D5 बहुधात्मा (sic) (for बभूवात्मा). —[d]) Dg1 चांतरे. Ś1 D6 गोचक्रांतरितो यथा; Ñ1 D4.7 मध्ये चक्रग(D4 °म)तो यथा; Ñ2 B गां च खं(B4 खां [sic]) चांतरा स्थिति:; V1 D1–3 M4 गोच(M4 गौश्च)क्रांतरिता म(D2 ग)ति:; D5 मध्ये गोचक्रयोरिव.

34 [a]) G3 अपि (for इति). D1 नाश्रषमिवि (sic). Dd1 Dm1 चात्मानम् (for राजानम्). —[b]) G1.3 M2.3 उपलब्धो; Cm.k.t उपा° (as in text). M3 हि लक्ष्यसि (for ऽपि वक्ष्यसि). Ś1 वक्ष्यसि संगमेपि वा; Ñ V1 B D1–7 M4 सूत वक्ष्यसि संग(B4 सत्त)मे. —[c]) D7 चिर- (for चिरं). V1 D1–3 दुःखं हि (for दुःखस्य). Ś1 D4.6.7 जातो(D7 °ते) यम्; Ñ V1 B2–4 D1–3 पापीय; B1 (marg. also पापीव) भागीव; D5 (before corr. as in text) [अ]पापोयं; M4 पापीयान् (for पापिष्ठम्). —[d]) Ś1 राजास् (sic) (for रामस्). M4 तदा (for तम्).

35 [a]) Dd1 Dm1 च (for स). Dt1 स रामस्य (by transp.). T1.2 G3 रामस्य वचनं कुर्वन्. —[d]) M3 सारथि (sic). —For 35, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

951* स रामस्य मतं बुद्ध्वा सुमन्त्रो दीनमानसः ।
अञ्जलिं नृपतेः कृत्वा चोदयामास तान्हयान् ।

[(l. 1) Ñ2 B3 D3.4.7 मतिं (for मतं). B4 रामस्य सुमतिं बुद्ध्वा (for the prior half). —(l. 2) Ñ1 प्रांजलिं; M4 अंजलिर् (for अञ्जलिं). Ś1 D6 बद्धा; M4 भूत्वा (for कृत्वा). Ś1 D1–4.6.7 नोदयामास; D5 प्रेर° (for चोदयामास).]

36 [a]) Dg1 निवर्तत (sic); Cg न्यवर्तत (as in text). M1 ततो (for जनो). Dm1 (before corr. as in text) राज्ञा (for राज्ञो). —[c]) Dt1 Ct [आ]शुवेगेन; Ctp as in text (for [अ]श्रुवेगैश्च). —[d]) G3 मानसं (for मानुषम्). —For 36, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

952* शीघ्रं प्रजवितैरश्वैः प्रयान्तमथ राघवम् ।
यदा न शेकुरन्वेतुं पौराणां ताः स्त्रियस्तदा ।
न्यवर्तन्त मुदुःखार्ता निराशा रामदर्शने ।
मनोभिस्त्वश्रुवेगैश्च न न्यवर्तन्त सर्वशः ।

[D4.7 om. l. 1. —(l. 1) D5 प्रव्रजितैर्. Ñ1 इव; D2 अव (for अथ). —(l. 2) B3 अन्वेतुं; D4.7 अन्वेष्टुं (for अन्वेतुं). D4.7 om. from पौराणां up to मुदुःखार्ता in l. 3. Ś1 श्रियस्तदा; G(ed.) ततः स्त्रियः (for स्त्रियस्तदा). —D2 om. (hapl.) from l. 3 up to न in l. 4. —(l. 3) D3 न्यवर्तत (sic); M4 न्यवर्तंत (sic). V1 न्यवर्तंत दुःखार्ता (for the prior half). Ñ V1 B D5 M4 रामदर्शनात्. —(l. 4) Ś1 D6 आशुवेगैश्च; V1 चाश्रु° (sic); D1.3 M4 चाश्रु°; D4.5.7 अश्रु° (for त्वश्रुवेगैश्च). Ñ1 D1 नान्यवर्तंत; V1 न्यवर्तंत (for न न्यवर्तन्त).]

37 [a]) Ś1 Ñ B D1–7 च(D3 *) पुनर्द्रष्टुं; Dt1 Dm1 पुनरायातं (for °यान्तं). M1 यमिच्छेत पुनर्द्रष्टुं. —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 न तं (D7 तद्); Dt1 नैव (for नैनं). —[d]) T3 नृपं (for वचः). —For 37[cd], Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

953* वसिष्ठप्रमुखा विप्रा इत्यूचुस्तं नृपं तदा ।

[D2 प्रत्यूचुम्. Ñ1 D4.5.7 नृपतिं तदा; Ñ2 तं नृपस्तदा; D3 तं नराधिपं (for तं नृपं तदा).]

38 [a]) Dg1 Dt1 T3 M3 सर्वगुणोपपन्नः. —[b]) M3 -गात्र- (for -गात्रः). Dm1 प्रविषन्न- (sic). —[c]) Dg1 T G2.3 M1.2 कृपणं. —[d]) G2 व्यवस्थितं. Dg1 सन् (for तं). Dg1 Dt1

३६

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृताञ्जलौ ।
आर्तशब्दो हि संजज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे महान् ॥ १
अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः ।
यो गतिः शरणं चासीत्स नाथः क्व नु गच्छति ॥ २
न क्रुध्यत्यभिशस्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् ।
क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्समदुःखः क्व गच्छति ॥ ३
कौसल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्तते ।
तथा यो वर्ततेऽस्मासु महात्मा क्व नु गच्छति ॥ ४
कैकेय्या क्लिश्यमानेन राज्ञा संचोदितो वनम् ।
परित्राता जनस्यास्य जगतः क्व नु गच्छति ॥ ५

G. 2. 40. 5
B. 2. 41. 5
L. 2. 44. 5

सुतमीक्ष्यमाणः; G1.2 सुसमीक्षमाणः. —For 38, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

954* तेषां तदा तद्वचनं निशम्य
राजा गुरूणां विनिगृह्य बाष्पम् ।
तस्थौ प्रयान्तं सुतमीक्षमाणो
विषादशोकव्यथितान्तरात्मा ।

[(l. 1) Ś1 V1 D1–3.6 स राजा; B4 नियम्य (for निशम्य). M4 तेषां नरेंद्रो वचनं यथार्थं. —(l. 2) Ś1 V1 D1–3.6 M4 श्रुत्वा (for राजा). Ś1 D1–3.6 परिगृह्य; V1 तु नि°; D4.7 अपि गृह्य; D5 अनि°; M4 प्रति° (for विनि°). D1 वाक्यं (for बाष्पम्). —(l. 3) D1 M4 प्रयातं. B4 D1.2.5 सुतमी(D2 °मै [sic]) क्ष्यमाणो; D4 समुदीक्ष्य°; D7 सुसमीक्ष्य°; M4 समवेक्षमाणा (sic). —(l. 4) Ś1 Ñ1 D4–7 -मोह- (for -शोक-).]

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ1 B1 D6 रामनिर्याणं; Ñ2 B3 श्रीरामनिर्याणं; V1 D1–3 रामनिर्या(D1 °र्वा)णः; B2.4 रामवनगमनं; D4.7 दशरथविलापः; D5 दंडकारण्यगमनं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1 D3 om. Ś1 D4.7 43; Ñ2 B2.4 38; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D6 S 40; B2 29; D1 42; D5 47. —After colophon, D6 G M1 conclude with श्रीरामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः.

36

1 Dm1 begins with ॐ; M2 with श्रीरामाय नमः. —[a]) D5 ततस्तु. Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 तस्मिन्प्रयाते त्वरितं (B1 M4 °ते). —[b]) Ś1 V1 D1.2.6 पुराद्रामे; Ñ B वनं रामे; Dg1 T1 G1.3 M3 विनिर्याते; D3 शीघ्रं रामे; D4.5.7 निर्गच्छति, M4 सुमंत्रे च; Cv पुतस्मिन (sic); Cv.m निर्याते (subm.) (for विनिर्याते). D1 कृतांजलिः (sic). —[c]) B2 आर्तस्वनो; B4 °स्वरो (for °शब्दो). V1 [ऽ] तिसंजज्ञे; B4 हि संजग्मे; Dg1 [ऽ] भिसंजज्ञे; G1 M2.3 महानासीत्; K(ed.) [ऽ]थ संजज्ञे. D4.5.7 आर्तना(D4 अंतर्ना) दो महान्जज्ञे; M4 आर्तनादोभिसंजज्ञे. —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 G1 M2–4 तदा; Ñ1 om.; D4.5.7 भृशं (for महान्).

2 G3 illeg. from नस्यास्य up to 3[b]. —[b]) Ñ2 reads दुर्बलस्य in marg. D4.5.7 विशेषतः (for तपस्विनः). —[c]) V1 D1–3 या (for यो). Dm1 गतिं; Cm गतिः (as in text). —[d]) D4.5.7 रामः (for नाथः). D4 क्व च; D5 (before corr. as in text) क्वानु-; D7 कुत्र; M2 क्व स (for क्व नु). D2 गच्छतु. —After 2, D4.7 ins. :

955* शूरः सत्यव्रतो विद्वान्धर्मज्ञो मृदुजल्पकः ।
स्मितपूर्वाभिभाषी च स रामः क्व नु गच्छति ।

3 G3 illeg. for 3[ab] (cf. v.l. 2). D1.7 T3 om. (hapl.) 3–5. —[a]) Ś1 Dm1 Cm न क्रुध्यत्यभिशप्तोपि; Ñ B न यः क्रुध्यति शप्तो(Ñ B4 °स्तो)पि; V1 °भितप्तोपि; Dg1 °नुशस्तोपि; D3 °भिशाप्तोपि; D5 °भिक्षिप्तोपि; M2 °पि शस्तोपि. —[b]) B1 क्रोधनीयान्विवर्जयन्; B2 क्रोधनीयान्निवर्तयन्; B3 क्रोधनाद्यो न्यवर्तयत्. —[c]) Ñ1 प्रसादयन्नित्यः; B3 (m. also)°दयेत्सर्वान्; D3 °धयन्सर्वान्; D5 M4 °दयति यः (for प्रसादयन्सर्वान्). —[d]) K(ed.) क्वचिद्गतः (for क्व गच्छति). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5.6 M4 स नाथः(Ñ2 B D5 M4 रामः) क्व नु (D5 [after corr.] क्वानु) गच्छति (D2 °सि [sic]); Ñ1 स नो वत्सः क्व गच्छति; T2 G2.3 M1.2 समदुःखसुखः क्वचित्. ❀ Cv : क्वचिदपीति संबन्धः ।; Cg : क्वचिदित्यस्य न क्रुध्यतीत्यनेन संबन्धः । ❀ —After 3, D5 ins. :

956* दाता बहुश्रुतो वाग्मी कृतज्ञः प्रियवागृजुः ।
अप्रमत्तो घृणी दान्तः क्वानुगच्छति राघवः ।

4 D4.7 T3 om. 4 (cf. v.l. 3). D1 om. (hapl.) 4–5. —[a]) D5 महाबाहुः (for °तेजा). —[b]) V1 D2.3.5 M4 वर्तति मातरि; G2 भ्रातरि वर्तते. —G3 illeg. for 4[c]–5. —[c]) Ñ B तथैव; Dm1 तथा नो (for तथा यो). Ś1 D6 तथा सर्वासु वर्तेत; V1 D2.3.5 त(D2 य)था वर्तति सर्वासु. —[d]) D5 (after corr.) [अ]नुगच्छति; M1 स गच्छति. Ñ B Dg1 D2 M3.4 स महात्मा क्व गच्छति.

5 D1.4.7 T3 om. 5 (cf. v.l. 3 and 4). G3 illeg. for 5 (cf. v.l. 4). D5 om. (hapl.) 5. B3 reads 5 in marg. —[a]) Ś1 क्लेश्यमानेन; Ñ B D3.6 M4 क्लिश्यमानानां; V1 D2 क्लेशमानानां. —[b]) Ś1 Ñ V1 B D2.3.6 M4 राज्ञा च कुपितेन यः (Ñ1 ह; Ñ2 B2.4 सः; B1 वा; B3 नः; D2 M4 च). —[c]) Ś1 परित्यक्तश्च; B4 परित्रा॰. Ś1 Ñ V1 B D2.3.6 M4 च गोप्ता च (for जनस्यास्य). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D2.3.6 M4 रक्षिता च क्व (Ś1 Ñ1 V1 D3.6 क्व नु); T1.2 स इतः क्व नु (for जगतः क्व नु).

G. 2. 40. 6 B. 2. 41. 6 L. 2. 44. 6 अहो निश्चेतनो राजा जीवलोकस्य संप्रियम् ।
धर्म्यं सत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवत्स्यति ॥ ६
इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः ।
रुरुदुश्चैव दुःखार्ताः सस्वरं च विचुक्रुशुः ॥ ७
स तमन्तःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तः श्रुत्वा चासीत्सुदुःखितः ॥ ८
नाग्निहोत्राण्यहूयन्त सूर्यश्चान्तरधीयत ।
व्यसृजन्कवलान्नागा गावो वत्सान्न पाययन् ॥ ९
त्रिशङ्कुर्लोहिताङ्गश्च बृहस्पतिबुधावपि ।
दारुणाः सोममभ्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः ॥ १०
नक्षत्राणि गतार्चींषि ग्रहाश्च गततेजसः ।
विशाखाश्च सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिरे ॥ ११

6 [b]) Dt1 Dd1 Ct संक्षयं; T1.2 स (T2 [before corr.] as in text) प्रियं; M3 संमतं (for संप्रियम्). —[c]) T2 धर्मं; G2 M1 धर्म-. —For 6, Ś1 Ñ V1 B (B3 m.) D1-7 M4 subst.:

957* अबुद्धिर्बत किं राजा विपरीतमतिर्नु किम् ।
योः नाथं सर्वभूतानां परित्यजति राघवम् ।

[(l. 1) Ñ1 बत नो राजा; B2 वृद्धराजायं. B1 M4 न किं; D1 तु मां; D2 तु किं (for नु किम्). D4.5.7 अबुद्धिर्बत नो राजा जीवलोक (D5 [after corr.] °का)हितोपि सन्. —(l. 2) D4.7 गतिः; D5 गतिं (for नाथं). D4 (before corr. as above) राघवः.]

7 G3 illeg. —[a]) Ś1 Ñ V1 B D1-3.6 M4 राज-; M3 सर्व- (for सर्वा). —[cd]) M1 सुस्वरं. T1.2 M2.3 चापि; G2 M1 चैव (for च वि-). Ś1 D4-7 अन्योन्यं सं(D6 च)परिष्वज्य बाहुभ्यां संप्रचुक्रुशुः; Ñ V1 B D1-3 M4 चु(D3 च)क्रुशुश्चैव दुःखार्ताः स्तुवं(B2 [m. after corr.] °च)न्त्यो(V1 °तो) रुरुदुश्च तं (Ñ1 °श्च ते; V1 °श्च ताः; D1.2 °स्तदा).

8 [a]) V1 B1.2 D1.2.4 M3 समंततः पुरे; D3 समसं नःपुरे; T3 तमंततः पुरे (for स तमन्तःपुरे). Ñ V1 B D1-3 नादं (for घोरम्). M4 समंततस्तदा नादं. —[b]) Ñ V1 B D1-3 M4 श्रुत्वा तासां(Ñ2 मासा; B3 भासां [both sic]) (for आर्तशब्दं). —[c]) Ñ B3 [आ]र्ति; B1.2.4 [अ]ग्नि- (for [अ]भि-). Ś1 D4-7 श्रुत्वा पुत्रवियुक्तात्मा. —[d]) Ś1 D4-7 वि(D4.7 वि)षसाद (for श्रुत्वा चासीत्). Dt1 स (for सु-). Ñ V1 B D2.3 M4 ससाद गतचेतनः; D1 सहसा गतचेतसा.

9 [a]) V1 D1-5.7 M4 हूयंते (for [अ]हूयन्त). —After 9[a], T2 ins.:

958* नापचन्गृहमेधिनः ।
अकुर्वन्न प्रजाः कार्यं.

—[b]) Ñ V1 B D1-3 तमः (B3 मतः [metathesis]) सूर्यं समा(V1 तदा)वृणोत्; T1.3 नापचन्गृहमेधिनः. —[cd]) D4 व्यासृजन्; D6 वृ° (for व्य°). Dg1 कवलं; D5 केवलान् (sic) (for कवलान्). Ś1 D7 न चाददुः; Dg1 Dm1 T1 M2 अपाययन्; D4.6 न वा ददुः; D6 न चादधुः; G2 न पादयन् (sic); Cv.r.m.t as in text; Ck नापाययन्निति (for न पाययन्). Ñ V1 B D1-3 M4 तत्यजुः(V1 D1-3 M4 नाददुः) कवलं(Ñ1 V1 D1-3 M4 °लान्) नागा जहु(M4 °हु)र्वत्सांश्च धेनवः. —After 9, Dd1 Dm1 T1.2 G M1.2 ins., while T3 ins. after 9[ab]:

959* पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ।
[Dd1 Dm1 दृष्ट्वा (for लब्ध्वा).]

10 [ab]) Ñ1 D4.5.7 शुक्रश्च (for त्रिशङ्कुर्). Ñ1 -शनिश्चरो (corrupt); D4.5.7 -शनैश्चरौ (for -बुधावपि). Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 बृहस्पतिबु(Ñ2 °चु)धार्केंदु(V1 °र्कार्कि; D1 °र्क्यर्क; D3 °ककि [sic])शुक्रां(Ñ2 B1.2.4 °सूर्यां; B3 °भान्वं; G[ed.] °शन्यं)गारकराह्वः(Ñ2 B °कभार्गवाः; M4 °श*श्वराः). —After 10[ab], B3 ins.:

960* चुक्रुशुश्चैव दुःखार्ताः सूर्याङ्गारकभार्गवाः ।

—[c]) Ś1 Ñ1 V1 D1-7 M4 सोममासाद्य; Ñ2 B समवर्तंत(Ñ2 °ते); Dd1 सममभ्येत्य; G1 सोम*भ्येत्य. —[d]) Ś1 V1 D2.3.6 M4 [s]वतस्थिरे; Ñ2 B प्रदक्षिणाः; D1 च तस्थिरे (for व्यवस्थिताः).

11 M4 om. 11[ab]. B4 reads 11 in marg. —[a]) Ś1 Ñ V1 B D1-3.6 हुतार्चीं(D3 °र्वि [sic])षि; D4.5.7 वियोगीनि. —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 [उ]पहतार्चि(Ñ B °तत्वि)षः; D3 [अ]पि हतत्विषः; D4.5.7 हततेजसः; T2.3 गतचेतसः (for गततेजसः). —[c]) Ś1 Ñ2 V1 D1.6 विशिखाश् (for विशाखाश्). T1.2 तु; M3 lacuna (for च). Ñ B3 D4-7 M4 विधूमाश् (for स°). B1.2.4 दिशः सधूमाश्च तदा. —[d]) V1 D6 नाग्नयः; B1.2.4 न नभः; D4.7 नभसः (for नभसि). B2 प्रचकाश च; B4 Dg1 D1.3.5 प्रचकासिरे; D2 न ज्वलंति च. Ś1 नाग्नयश्च प्रकाशिरे. —After 11, Ś1 V1 D S ins.; while Ñ1 ins. after 13:

961* कालिकानिलवेगेन महोदधिरिवोद्धतः ।
रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचचाल तत् ।
दिशः पर्याकुलाः सर्वास्तिमिरेण समावृताः ।
न ग्रहो नापि नक्षत्रं प्रचकाशे न किंचन ।

[(l. 1) Ś1 V1 D1-3.6 अकालानिल(D2 °दिव)वेगेन; Ñ1 नादितो°; D4.5.7 ताडितो° (for the prior half). V1 [उ]द्धतः; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D5 [उ]त्थितः; D4 [आ]हतः (for [उ]द्धतः). —(l. 2) D1 तथा (for वनं). D5 प्रचलिते (for प्रव्रजिते). Dm1 प्रचचार; D2 चचाल (subm.) (for प्रचचाल). Ś1 V1 D1.3 च; D2.6 M4 ह (for तत्). —(l. 3) Ś1 V1 D1-3.6 पर्याकुली(V1 D2.3 °ला)भूतास्. T1 *मिरेण. Dg1 Dd1 Dm1 T3 G3 [ए]व संवृताः; Dt1 T1.2 G2 M1.3 [इ]व संवृताः;

अकस्मान्नागरः सर्वो जनो दैन्यमुपागमत् ।
आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः ॥ १२
बाष्पपर्याकुलमुखो राजमार्गगतो जनः ।
न हृष्टो लक्ष्यते कश्चित्सर्वः शोकपरायणः ॥ १३
न वाति पवनः शीतो न शशी सौम्यदर्शनः ।
न सूर्यस्तपते लोकं सर्वं पर्याकुलं जगत् ॥ १४
अनर्थिनः सुताः स्त्रीणां भर्तारो भ्रातरस्तथा ।
सर्वे सर्वं परित्यज्य राममेवान्वचिन्तयन् ॥ १५
ये तु रामस्य सुहृदः सर्वे ते मूढचेतसः ।
शोकभारेण चाक्रान्ताः शयनं न जहुस्तदा ॥ १६
ततस्त्वयोध्या रहिता महात्मना
पुरंदरेणेव मही सपर्वता ।
चचाल घोरं भयभारपीडिता
सनागयोधाश्वगणा ननाद च ॥ १७

G. 2. 40. 20
B. 2. 40. 20
L. 2. 44. 19

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

M2 च सं° (for समा°). —D1–3.6 M4 om. l. 4. —(l. 4) Dg1 वापि (for नापि). Dm1 नक्षत्रे. Ñ1 न किंचित्प्रचकाशिरे (for the post. half). D4.5.7 नक्षत्राणि न दीप्यंते न च (D4 om. च) कश्चि(D5 किंचि)त्प्रकाशते.]

12 B4 reads 12^{ab} in marg. —^{ab}) D4.5.7 अतीव (for अकस्मान्). D7 T3 M2 नागराः सर्वे जनाः. D4.5.7 T G3 M2 उपागतः(T3 M2 °गमन्) (for °गमत्). Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 नागरश्च जनः सर्वो दुःखशोकपरायणः. —^{c}) D4.7 G1 च (for both वा). Ś1 Ñ1 V1 D1.2.6 व्यवहारे च (Ñ1 V1 D1 वा) (for वा विहारे वा). —^{d}) Ś1 V1 D1–7 M4 कुरुते (for अकरोत्). V1 मतिं; G3 M3 जनः (for मनः). —After 12, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

962* शोकपर्यायसंतप्तः सततं दीर्घमुच्छ्वसन् ।
अयोध्यायां जनः सर्वः शुशोच जगतीपतिम् ।

[(l. 1) T3 दीनम् (for दीर्घम्). —(l. 2) Dt1 Dm1 चुक्रोश; Dd1 चुकोप (for शुशोच).]

13 Dg1 reads 13^{ab} in marg. —^{b}) M4 राम- (for राज-). —^{c}) D3 न रुष्टो; D4 प्रहृष्टो. Ñ1 B Dt1 Dd1 Dm1 लभ्यते (for लक्ष्यते). —^{d}) B3 (m. also as in text) शोकमोह- (for सर्वः शोक-). M4 सर्वे शोकपरायणाः. —After 13, Ñ1 ins. 961*.

14 ^{ab}) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 ववौ (for वाति). Dm1 reads शीतो न श in marg. M2 ववौ (for शशी). Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 न ततापे दिवाकरः (for ^{b}). —^{c}) T3 तप्यते. Dm1 लोके; D4.5.7 लोकान्. —For 14^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 subst.:

963* न रराज शशी चापि सर्वमासीत्समाकुलम् ।

[V1 विराज (for र°). Ñ1 D3 वा (for च).]

15 For 15^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 subst.:

964* नाचिन्तयन्सुतान्काश्चिन्न च भर्तॄंस्तथा स्त्रियः ।
न कान्तं कामिनी काचिन्न च कामी वराङ्गनाम् ।
नाससाद रतिं कश्चिच्छोकसंविग्नमानसः ।

[(l. 1) V1 D1.2 M4 नाचिंतयत्. D3 मृतान् (for सु°). Ś1 D6 केचिच्; V1 D1.2 M4 कश्चिन् (for काश्चिन्). —Ś1 D6 om. (hapl.?) from न च up to कश्चि in l. 3. V1 भक्षांस (for भर्तॄंस). —(l. 2) M4 चापि (for काचिन्). V1 न कामुकं कामिनी च न कामी च वरांगनां. —(l. 3) B4 -सद्विग्न- (sic) (for -संविग्न-). Ś1 Ñ1 -मानसाः.]

While, D4.5.7 subst.:

965* न चेतसि पतिः स्त्रीणां न भर्तॄणां तथा स्त्रियः ।

—^{c}) Ñ V1 B2.3 D1.2.4.7 M4 सर्वः (for सर्वे). B1.4 सर्वे सर्वः; D3 सर्व सर्व (sic). —^{d}) Ñ1 V1 Dg1 D1.6 G1.2 [अ]नुचिंतयन् (V1 °यत्); Ñ2 B2–4 D4 [अ]न्वचिंतयत्.

16 ^{a}) Ñ2 V1 B D1.3 M4 च; Dg1 marg. (for तु). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 ते सर्वे (by transp.). G1 M4 -चेतनाः (for -चेतसः). —^{c}) G3 च क्रांताः. Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 शोकभारसमाक्रांताः(D3 °तां [sic]). —^{d}) Ñ B न जहुः(B2 [after corr. m.] जग्मुः) शयनं तदा (by transp.); Dt1 Dd1 Dm1 शयनं नैव भेजिरे; D2 शयनं जजहुस्तथा. —After 16, Ś1 Ñ B D3–7 ins.:

966* गर्हयन्तश्च कैकेयीं निन्दन्तश्चापि भूमिपम् ।
आत्मभाग्यान्यसूयन्तः परं दैन्यमुपागताः ।

[(l. 1) Ś1 D6 च महीपतिं (for चापि भूमिपम्). —(l. 2) D7 om. (hapl.) from सूयन्तः up to दैन्य.]

17 ^{a}) Ñ V1 B D1–3 M4 तथा; D5 तत्र (for ततस्). —^{b}) V1 B2–4 (B4 [before corr.] as in text) Dm1 D2 [ए]व (sic) (for [इ]व). Ś1 Ñ B D1.3–7 यथा(B तदा) मरावती; V1 D2 मही ससागरा (for मही सपर्वता). —^{c}) V1 चचार. Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 सर्वा; D4.5.7 घोरा (for घोरं). Dg1 -शोकपीडिता; Dt1 Dd1 Dm1 -शोकदीपिता (for -भारपीडिता). —^{d}) D3 सभाग-; T3 सनाथ- (for °नाग-). T2.3 -योगाश्व-; M2–4 -यौधाश्व- (for -योधाश्व-). Ś1 V1 D1–7 M4 -रथा(M4 समा)कुला तदा(V1 D1–3 पुरी); Ñ B -नरा समाकुला (for -गणा ननाद च).

३७

G. 2. 41. 1
B. 2. 42. 1
L. 2. 45. 1

यावत्तु निर्यतस्तस्य रजोरूपमदृश्यत ।
नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत्संजहारात्मचक्षुषी ॥ १
यावद्राजा प्रियं पुत्रं पश्यत्यत्यन्तधार्मिकम् ।
तावद्व्यवर्धतेवास्य धरण्यां पुत्रदर्शने ॥ २
न पश्यति रजोऽप्यस्य यदा रामस्य भूमिपः ।
तदार्तश्च विषण्णश्च पपात धरणीतले ॥ ३
तस्य दक्षिणमन्वागात्कौसल्या बाहुमङ्गना ।
वामं चास्यान्वगात्पार्श्वं कैकेयी भरतप्रिया ॥ ४
तां नयेन च संपन्नो धर्मेण विनयेन च ।
उवाच राजा कैकेयीं समीक्ष्य व्यथितेन्द्रियः ॥ ५
कैकेयि मा ममाङ्गानि स्प्राक्षीस्त्वं दुष्टचारिणी ।
न हि त्वां द्रष्टुमिच्छामि न भार्या न च बान्धवी ॥ ६
ये च त्वामुपजीवन्ति नाहं तेषां न ते मम ।
केवलार्थपरां हि त्वां त्यक्तधर्मां त्यजाम्यहम् ॥ ७

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 V1 D1–4.6.7 अंतःपुरविलापः; Ñ B पुरजनविलापः; D5 अयोध्याविलापः. —*Sarga no.* (figures; words or both): Ñ1 B1 D3.6 om. Ś1 D4.7 44; Ñ2 39; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S 41; B2 30; B3.4 38; D1 96; D2 43; D5 48. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः; G श्रीरामाय नमः.

37

Ś1 begins with ॐ; M1.2 श्रीरामाय नमः.

1 a) V1 B2 च (for तु). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 गच्छतम् (for निर्य°). —b) Ś1 Ñ V1 B1 D1–3.5.6 राजा; B2.3 राज्ञा; B4 M4 राज्ञो; D4.7 राम- (for रजो-). Ś1 Ñ1 D4–7 व्यलोकयत्; Ñ2 V1 B1.4 D1.3 अपश्यत. —c) V1 न च (for नैव). Ś1 [इ]क्ष्वाकुरथस्; D6 [इ]क्ष्वाकुरवम् (metathesis) (for °वरस्). T2 नैवेक्ष्वाकवरस्तावत्. —d) M4 स्व- (for आत्म-). Ś1 D4–7 चक्षुषी समुपाहरत्. —After 1, Ñ V1 B D1.3 M4 ins. :

967* यावद्राजा प्रियं पुत्रं पश्यति स्म स्वचक्षुषा ।
उत्ससर्ज महीं तावत्तदा दूरमिवान्तरम् ।

[(l. 1) D3 यदा (for यावद्). V1 D1 न ददर्श; M4 संददर्श (for पश्यति स्म). Ñ B1 स चक्षुषा; M4 च चक्षुषा. D3 तावच्चक्षुष्मत्वेन चक्षुषा (for the post. half).—(l. 2) B3 उत्ससर्ज. B1–3 M4 मही. D1 M4 रूपम (for दूरम्). B2 [अ]निक (for [अ]न्तरम्). V1 यदा दूरमिवात्मनः (for the post. half). D3 तदोत्ससर्ज स महीमात्मरूप इवांतर.]

2 a) Ñ2 B3.4 D4.7 रामं (for राजा). D4.7 पश्यन् (for पुत्रं). —b) Ś1 D4–7 ददर्श (for पश्यति). Ñ V1 B D1–3 M4 अपश्यत्तं तु (Ñ1 V1 °दति; D3 °न्न तु) धार्मिकं. —D3 partially illeg. for 2cd. —c) Ś1 D5.6 प्रवर्धेत; Ñ V1 B2–4 D1.2 M4 प्रा(Ñ1 B4 D1 प्र)वर्तत; B1 प्राव्रृत्तवान्; Dg1 हि वर्धेत; D4.7 प्रवर्धेता(D7 °र्ता) (sic ; Cg as in text (for व्यवर्धत). Ś1 Dd1 D1.5–7 G3 चास्य; Ñ B D2 तस्य; V1 नास्य; M4 ह्यस्य (for [इ]वास्य). Dg1 व्यवर्धेत बाष्पं; G1 व्यवर्धेत रेणुः. —d) Ś1 D4–7 चक्षुः पु(D5 °क्षुश्च) त्रदिदृक्षया; Ñ B चक्षुषी पश्यतः सुतं; V1 D1.2 M4 चक्षुषी पुत्रमीक्षितुं (M4 °क्षतः).

3 a) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 (D5 after corr. as in text) M4 नापश्यत(Ś1 Ñ2 B3 D4.6.7 °त्तु; B1.2.4 °च्च); Ñ1 तयोश्चाथ (sic) (for न पश्यति). —c) Ñ V1 B1–3 D1–3 M4 स-; B4 न (for first च). Ś1 Ñ B D3–7 विवर्णश् (for विषण्णश्). —d) Ñ V1 B D1–3 M4 धर(D1–3 °रि)ण्यां निपपात ह.

4 a) D3 illeg. for तस्य द. Ś1 D1.2.6 अंगं तु (D1 च); Ñ2 V1 B D3 अन्वं (B2 [after corr.] °न्वां)गं; D4.5.7 अभ्यागात् ; M4 पल्यांगं (for अन्वागात्). —b) Ñ2 V1 B [अ]भवद्; D1–5.7 [अ]वहद् (for बाहुम्). G(ed.) आकुला (for अङ्गना). —c) Dt1 परं; Ct as in text (for वामं). Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 च सा; T1.2 चापि; G3 चान्या (for चास्य). Ś1 D6 [अ]भ्यगात् (for [अ]न्वगात्). Ś1 D6 पापा; Ñ B1.2(marg. also अंशं).4 अंगं; B3 अर्धं ; G1.2 M1 बाहुं (for पार्श्वं). D4.5.7 वामं पार्श्वमगात्प.पा. —d) Dt1 सा सुमध्यमा; D1.5 भर्तुरप्रिया(D3 °यं); M4 भयविह्वला (for भरतप्रिया).

5 a) B3 नयेन सु- ; D4.7 तु दुःखेन (for नयेन च). —b) D3 धर्मो गु (sic) (for धर्मेण). —d) Ñ B2–4 शठां(Ñ2 B3 स तां) पापविनिश्चयां(B3 °यान्); B1 स च तां पापनिश्चयां.

6 a) B1 D2.3.5 G1.2 कैकयी. B4 Dt1 Dd1 G2 M1 मामकां(B4 °का)गानि; Dg1 मम नांगानि (sic) (for मा ममाङ्गानि). —b) Dt1 Dd1 G2 M1 मा स्प्राक्षीः; D2 स्पृक्षीस्त्वं (sic) (for स्प्राक्षीस्त्वं). Ś1 Ñ2 V1 B2–4 Dg1 D1.3–7 T M1.2.4 दुष्टचारिणि; Dt1 Dd1 Dm1 पापनिश्चये. —c) Ñ D1.4.5.7 [अ]हं (for हि). Ś1 Ñ2 D1.4–7 स्प्रष्टुम् (for द्रष्टुम्). Dm1 इच्छानि. —d) D5 भार्या न (for न भार्या). Ś1 D6 त्वं न मे प्रिया; B1 मम संमता; B2.3 त्वं न संस्तुता; B4 त्वं न सत्तमा; D1.3 त्वं न बांधवी; D4.5 न च संस्तुता; D7 न च संस्कृता (for न च बान्धवी). Ñ सपुत्रां च सहस्तुतां; V1 न भार्यार्थं न बांधवी; B2 (marg. also) मम भार्या न संमता.

7 a) Ś1 Ñ B1.3 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2–7 T1.2 अनुजीवंति; B2(after corr. as in text) °यास्यंति (for उपजीवन्ति). —c) T1.2 G1.3 त्वा (for त्वां).

अगृह्णां यच्च ते पाणिमग्निं पर्यणयं च यत् ।
अनुजानामि तत्सर्वमस्मिँल्लोके परत्र च ॥ ८
भरतश्चेत्प्रतीतः स्याद्राज्यं प्राप्येदमव्ययम् ।
यन्मे स दद्यात्पित्रर्थं मा मा तद्दत्तमागमत् ॥ ९
अथ रेणुसमुध्वस्तं तमुत्थाप्य नराधिपम् ।
न्यवर्तत तदा देवी कौसल्या शोककर्शिता ॥ १०
हत्वेव ब्राह्मणं कामात्स्पृष्ट्वाग्निमिव पाणिना ।
अन्वतप्यत धर्मात्मा पुत्रं संचिन्त्य तापसम् ॥ ११

निवृत्यैव निवृत्यैव सीदतो रथवर्त्मसु ।
राज्ञो नातिबभौ रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा ॥ १२
विललाप च दुःखार्तः प्रियं पुत्रमनुस्मरन् ।
नगरान्तमनुप्राप्तं बुद्ध्वा पुत्रमथाब्रवीत् ॥ १३
वाहनानां च मुख्यानां वहतां तं ममात्मजम् ।
पदानि पथि दृश्यन्ते स महात्मा न दृश्यते ॥ १४
स नूनं क्वचिदेवाद्य वृक्षमूलमुपाश्रितः ।
काष्ठं वा यदि वाश्मानमुपधाय शयिष्यते ॥ १५

G. 2. 41. 16
B. 2. 42. 16
L. 2. 45. 15

8 D5 om. 8[ab]. —[a]) V1 B Dm1 (before corr. as in text) D1–3 M3 अगृह्णं. D6 M2 यश् (for यच्). T1 damaged from ते up रेणु- in 10[a]. —[b]) Dm1 अग्नि-; D3 अग्नौ. Ś1 Ñ2 B1.3.4 Dg1 D1.2.6.7 अग्नि(D1.2 °ग्नौ)पर्यं (Ś1 B4 D1.2.6 °र्या)यणं; M4 अग्नौ परिणतं. Ś1 D2 T3 M3 (after corr. as in text) तत् (for यत्). —[c]) V1 नानु जानामि; D5 अव° (for अनु°). —[d]) Ś1 Ñ B D4–7 इह लोके; D2 अस्मिन्काले (for अस्मिँल्लोके). D2 या (for च).

9 T1 damaged (cf. v.l. 8). Ñ1 om. 9[ab]. —[a]) B1 प्रीतिमान् (for प्रतीतः). —[b]) D5 अद्य (for प्राप्य). V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–3 T3 M3.4 [ए]तद्; T2 [ए]वम् (for [इ]दम्). Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D1–3.6 M4 उत्तमं; B4 ईदृशं (for अव्ययम्). —[c]) Ñ1 च (for मे). Ñ1 D3 दद्यात्स(by transp.); D4 प्रपद्यत् ; D5.7 प्र°; T3 स द्*त् (lacuna) (for स दद्यात्). Ś1 Ñ1 D1–3.5.6 प्रीत्यर्थं; V1 तृप्त्यर्थं; D4.7 प्रेतार्थं; M4 प्रीत्यार्थं (for पित्रर्थं). Ñ2 B प्रेतार्थं(B1 °र्त्तं) यत्स मे दद्यान्. —[d]) Ś1 D6 मम; Ñ1 मा मे; Ñ2 B (B2 marg. also as in text) Dg1 Dd1 D5 मा मां; Dt1 Dm1 D1 न मां; D4.7 न मे; T3 मां मा (for मा मा). Ś1 Ñ2 B D1–3.6 समुपागमत् (Ś1 D1.6 °गतं); Ñ1 D4.7 उदकं व्रजेत्; T3 दत्त-मन्वगात् ; G2 M1 दत्तमाप्नुयात् ; M4 फलमन्वियात्. V1 मामंतं (sic) तदुपागमत्.

10 T1 damaged up to रेणु- (cf. v.l. 8). —[a]) B4 अध्व-; D4.5.7 रथ- (for अथ). Ś1 D6 -परिष्वक्तं; Ñ V1 B D1.2.4.5.7 M4 -परिध्वस्तं; Dt1 Dm1 -समध्वस्तं; D3 -प (also पा)रीध्वस्तं (for -समुध्वस्तं). —[b]) Ś1 Ñ1 V1 B2.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G3 M4 समुत्थाप्य; G2 तमुत्थाय (for तमुत्थाप्य). Ś1 Ñ V1 B D1–3.5.6 M4 महीपतिं (for नराधिपम्). D4.7 उत्थाप्य जगतीपतिं. —[c]) Ñ2 V1 B3 न्यवर्तयत् ; D1 निवर्तत; D4 अवर्तत. D6 om.; M4 ततो (for तदा). D2 तदा तु देवी कौसल्या. —T1 damaged from स in 10[d] up to 12[b]. —[d]) D2 बभूव (for कौसल्या). G2 लोक- (for शोक-).

11 T1 damaged (cf. v.l. 10). —[a]) V1 हत्वैव; B3 (also as in text) क्रुद्धेव; B4 T3 M3.4 हत्वेवं; G3 हत्वैवं. Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 राजा; M3 रामात् (for कामात्). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 पदा(V1 °*) स्पृष्ट्वे(V1 B3 [before corr.] D3 °ष्ट्वै)व चापि गां(Ś1 V1 D1.2.6 पन्नगं; D3.4.7 पावकं; D5 पातकं). —[c]) Ñ2 अथातप्यत; V1 अनु°; B3 तन्व° (sic); T3 अन्वतस्तप्य (for अन्वतप्यत). —[d]) Ś1 V1 D2.3.6 संत्यज्य; Ñ2 B M4 संस्मृत्य (for संचिन्त्य). Ś1 V1 Dt1 D2.3.6 राघवं; M4 राघवः (for तापसम्).

12 T1 damaged up to [b] (cf. v.l. 10). —[a]) Ś1 Ñ1 V1 D1–7 M4 नि(D3 न्य)वर्तित्वा निवर्तित्वा; Ñ2 B तन्निवर्त्यं (B2 [marg. also] °र्त्यं) निवृत्तस्य(B2 [orig.] °वर्त्यास्यं; B3° वृत्तासोः; B4 °वर्त्यंस्यां); Dg1 विवृत्यैव निपत्यैव. —[b]) Ñ2 V1 B D1.3 रथवर्त्मनि (for °वर्त्मसु). M4 सीदतोनर्थपर्वणि. —T1 illeg. from 12[c] up to नग in 13[c]. —[c]) Ś1 V1 D1.2.6 M4 तस्य; Ñ2 B तत्र; T2 नैव (for नाति-). —[d]) M4 ग्रस्तमंशुमतो.

13 T1 illeg. up to नग (cf. v.l. 12). —[a]) B1.2 G2 M1.2 सु-; Dt1 Dd1 Dm1 D1 T3 स; D3 [अ]थ (for च). —[c]) Ñ1 D4.5(after corr. as in text) अनुप्राप्य. Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 नगरीं ता(D3 °रीना)मनुप्राप्तस् (Ñ2 B D3 °प्य); D2 नगनीना तनुप्राप्तस् (corrupt). —[d]) D5 उदाहरन् (for अथाब्रवीत्). Ś1 V1 D1.2.6 M4 त्यक्त्वा पुत्रमनाथवत् ; Ñ B जगन्नाथोप्य(Ñ1 °थम)नाथवत् ; D2.4.7 बद्धाबद्ध(D4 [after corr.] °दृष्टि)मुदा(D4 °पा)हरन् (sic).

14 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 इमानि हयमुख्यानां. —[b]) Ñ2 च (for तं). —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 भुवि (for पथि). —After 14, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

968* यः सुखेपूपधानेषु शेते चन्दनरूषितः ।
वीज्यमानो महार्हाभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ।

[(l. 1) Dt1 सुखेन (for सुखेषु). Dg1 -भूषितः (for -रूषितः). —(l. 2) M2 (also) Cr*p* पूज्यमानो (for वीज्य°). Dd1 Dm1 महाबाहु; G2 M1 वरा° (for महार्हाभिः). Dm1 नरोत्तमः.]

15 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 किंचिद् (for क्वचिद्). Ñ1 D1.5 आसाद्य; D4.7 अप्यद्य; G2 M1 एवास्य (for एवाद्य). —[c]) D5 [अ]प्यथ (for यदि). —[d]) B1.4 D7 उपाधाय;

G. 2. 41. 17 B. 2. 42. 17 L. 2. 45. 16

उत्थास्यति च मेदिन्याः कृपणः पांशुगुण्ठितः ।
विनिःश्वसन्प्रस्रवणात्करेणूनामिवर्षभः ॥ १६
द्रक्ष्यन्ति नूनं पुरुषा दीर्घबाहुं वनेचराः ।
राममुत्थाय गच्छन्तं लोकनाथमनाथवत् ॥ १७
सकामा भव कैकेयि विधवा राज्यमावस ।
न हि तं पुरुषव्याघ्रं विना जीवितुमुत्सहे ॥ १८
इत्येवं विलपन्राजा जनौघेनाभिसंवृतः ।
अपस्नात इवारिष्टं प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ १९
शून्यचत्वरवेश्मान्तां संवृतापणदेवताम् ।
क्लान्तदुर्बलदुःखार्तां नात्याकीर्णमहापथाम् ॥ २०
तामवेक्ष्य पुरीं सर्वां राममेवानुचिन्तयन् ।
विलपन्प्राविशद्राजा गृहं सूर्य इवाम्बुदम् ॥ २१
महाह्रदमिवाक्षोभ्यं सुपर्णेन हृतोरगम् ।
रामेण रहितं वेश्म वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ २२

D3 उप**. Ś1 D1-3.6 M4 स्वपिष्यति; Ñ1 B1.2 Dg1 D4.5.7 T2 शयिष्यति; V1 उपैष्यति (for शयिष्यते).

16 a) M3 उत्थास्य*. Ñ2 V1 B3 स (for च). —b) V1 D3 कृपणं. —c) Ś1 Ñ2 Dt1 Dm1 D1.2.7 S विनिःश्वसन्; Ñ1 विनिःश्वतः. Ś1 D6 प्रस्रवणे; M4 प्रस्वपनात्. —d) Ś1 D2.4-7 इव द्विपः; V1 इवर्षभं (for इवर्षभः). B2 (before corr. as in text) करेण्वेव महागजः.

17 a) Dt1 द्रक्षंति (for द्रक्ष्यन्ति). Ś1 D6 पुरुषाश्चैनं; Ñ1 D4.5.7 दूरात्पुरुषा; Ñ2 V1 B2-4 D1-3 M4 पुरुषा नूनं (by transp.); G1 नूनं पुरुषं (for नूनं पुरुषा). —b) D4.5.7 वनेचरं. —c) Ñ1 कृच्छ्राद्धि पथि गच्छंतं; D4.5.7 कृच्छ्राद्धि(D4 °द्धि)परिधावंतं. —After 17, Ś1 Ñ1 D3-7 M4 ins. :

959* श्यामावदातं रक्ताक्षं चन्द्राननमनिन्दितम् ।
पृथूरस्कं महाबाहुं शार्दूलसमगामिनम् ।
सिंहोरस्कं वृषस्कन्धं चीरकृष्णाजिनाम्बरम् ।
यदृच्छया देवलोकात्संप्राप्तमिव वासवम् ।

[(l. 1) D3 महावदातं. Ñ1 अरिंदमं (for अनिन्दितम्). —(l. 2) Ñ1 पृथुवक्ष-; D3.5 पृथूरसं; D4.7 पृथुवक्षो (for पृथूरस्कं). M4 -गजगामिनं. —(l. 3) Ñ1 गजस्कंधं. —(l. 4) M4 गां प्राप्तम् (for संप्राप्तम्). Ñ1 D3-5.7 अमराधिपं (for इव वासवम्).] —M4 cont.; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. after 17:

970* सा नूनं जनकस्येष्टा सुता सुखसदोचिता ।
कण्टकाक्रमणक्लान्ता वनमद्य गमिष्यति ।
अनभिज्ञा वनानां सा नूनं भयमुपैष्यति ।
श्वापदानर्दितं श्रुत्वा गम्भीरं रोमहर्षणम् ।

[(l. 1) M4 [ए]षा (for [इ]ष्टा). T1 सुखपरोचिता ; T2 M1 नित्यं सुखोचिता; Cg.t as above. —(l. 2) G2 M1 कंटकाक्रमणात् ; M4 कंटकाक्रमणं (for कण्टकाक्रमण-). T2 -[आ]क्लांता; M4 कृत्वा; K(ed.) -क्रांता (for -क्लान्ता). T1.2 वनमध्ये(T1 °ध्यं). —(l. 3) Dm1 T G M1-3 उपैष्यति. —(l. 4) M4 (after corr. *sec. m.*) श्वपद- (for श्वा°).]

18 a) B1 Dm1 D2.5 T3 G1.2 M1 कैकेयी. —b) Ś1 विविधा (sic) (for विधवा). Ś1 D4.6.7 राज्यमाप्स्यसि(D7 °ति); Ñ2 B2(m. also as in text).3.4 राज्यमानसा; B1 राज्यमाविश (for राज्यमावस). —c) Ś1 D6 न ह्यहं तं नरव्याघ्रम् ; Ñ2 V1 B D1 M4 न ह्ययं पुरुषव्याघ्राद् (V1 D1 °घ्रम् ; M4 °घ्रे). —d) Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 ऋते; Dg1 marg.; M4 गते (for विना).

19 a) Ñ2 B [अ]त्रौ; D1 [ए]व (for [ए]वं). —b) M4 शोकौघेन (for जनौघेन). Ñ2 [अ]पि (for [अ]भि-). T2 -संश्रितः (for -संवृतः). D5 मोहेनाभि च संवृतः. —c) Ś1 Ñ1 D5.6 अपस्मारैर् ; B2 (m. also) सुतस्नातः; D4.5 (before corr.) अपस्मार (for अपस्नात). Ś1 Ñ1 D4-7 [आ]विष्टः; Ñ2 V1 B D1-3 M4 [आ]क्रंदन् (for [अ]रिष्टं). —d) Ś1 D4.7 स विवेश. Ś1 Ñ2 V1 B D1-3 M4 पुरीं तदा(Ñ2 B1.3 °तः); Dt1 गृहोत्तमं (for पुरोत्तमम्). D6 विवेश पुरमुत्तमं.

20 a) B4 -वेश्मस्तां (for -वेश्मान्तां). —b) Ñ B2.3 (marg. also -वीथिकां) -नीरवां; V1 Dt1 Ck.t -वे(V1 -वं)दिकां; B1 -वीरुधां; T G3 M3 -दैवतां; Cv.r.m.g as in text (for -देवताम्). B4 संवृतां तां पुरीं तदा; M1 संवृतापणमेव तां. —c) Ś1 D2.4-7 जनैर्दुःखागमक्लांतैर् ; Ñ B जनैरत्यंत(Ñ1 °भृत्यंत; Ñ2 °निष्क्रांत)दुःखार्तैर् ; V1 D1 दुर्मनैकाते(V1 °कांत)दुःखार्तां(D1 °र्तौ); D3 द्रुमनौकात दुःखार्तैर् (sic); M4 दुर्मनाः क्लांतदुःखार्तैः. —d) Ñ1 अत्याकीर्ण-; B1.3 नाभ्याकीर्ण-; B2 अभ्याकीर्ण-; D4.7 आकीर्णसु-; T2 वात्या°; M4 कन्या° (for नात्याकीर्ण-). D2 -चतुष्पथां.

21 a) G1 समीक्ष्य (for अवेक्ष्य). Ñ1 D4.7 राजा (for सर्वां). Ś1 D6 तां सोपश्यत् (D6 स पश्यन्) पुरीं राजा. —For 21ab, Ñ2 V1 B D1-3 M4 subst. :

971* तं स पश्यञ्जनं सर्वं रामं सर्वात्मना गतम् ।

[V1 तत् (for तं). Ñ2 B3.4 संपश्यन् ; M4 अपश्यज् . Ñ2 reads the post. half in marg. V1 D1-3 रामे. M4 गतः.]

22 Ś1 Ñ1 D2.4-7 read 22 after 24. —a) Ś1 D6 स तच्छुष्कं ह्रदमिव; Ñ1 D2.4.7 स तद्ध्र(D4.7 तं ह्र)दमिवोच्छुष्कं; Ñ2 V1 B D1.3 M4 तद्भ्रदं(V1 पन्नगं; B3 तं ह्रदं; B4 पतता; D1.3 तद्ध्रहं) गरुडेनेव; D5 शतह्रदमिवोत्सृष्टं. —b) Ñ2 B समालोड्य(B2 °क्य; B4 °च्य) (for सुपर्णेन). Ñ2 B3 कृतोरगं; B2 (marg. also as in Dg1) क्षतोरगं; Dg1 D2.6 T2 हतोरगं (for हृतोरगम्). V1 D1 प्रसह्य हृतपन्नगं; M4 प्रसह्यापहृतोरगं. —c) V1 D1.3 M4 दृष्ट्वा (for वेश्म). —After 22, B1-3 (B2.3 marg.) ins. :

कौसल्याया गृहं शीघ्रं राममातुर्नयन्तु माम् ।
इति ब्रुवन्तं राजानमनयन्द्वारदर्शिनः ॥ २३
ततस्तत्र प्रविष्टस्य कौसल्याया निवेशनम् ।
अधिरुह्यापि शयनं बभूव लुलितं मनः ॥ २४
तच्च दृष्ट्वा महाराजो भुजमुद्यम्य वीर्यवान् ।
उच्चैःस्वरेण चुक्रोश हा राघव जहासि माम् ॥ २५
सुखिता बत तं कालं जीविष्यन्ति नरोत्तमाः ।
परिष्वजन्तो ये रामं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥ २६
न त्वां पश्यामि कौसल्ये साधु मां पाणिना स्पृश ।
रामं मेऽनुगता दृष्टिरद्यापि न निवर्तते ॥ २७
तं राममेवानुविचिन्तयन्तं
समीक्ष्य देवी शयने नरेन्द्रम् ।
उपोपविश्याधिकमार्तरूपा
विनिःश्वसन्ती विललाप कृच्छ्रम् ॥ २८ G. 2. 41. 29 B. 2. 42. 35 L. 2. 45. 31

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

972* इदं प्रोवाच वचनं राजा शोकसमन्वितः ।;
while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

973* अथ गद्गदशब्दस्तु विलपन्मनुजाधिपः ।
उवाच मृदु मन्दार्थं वचनं दीनमस्वरम् ।

[(l. 1) Dt1 Dd1 Dm1 वसुधाधिपः. —(l. 2) Dg1 मृदुमन्वर्थं; G2 M1.3 मृदु मंदार्तं; M4 मृदु मंदोक्तं (for मृदु मन्दार्थं). G2 M1 अस्वनं (for अस्वरम्).]

23 [ab]) V1 राममातुः शीघ्रं (by transp.). D3 om. (hapl.) नयन्तु. —After 23[ab], Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

974* न ह्यन्यत्र समाश्वासो हृदयस्य भविष्यति ।

[Dt1 T1.2 G3 समाश्वासो; T3 *माश्वासो; G1 मम श्वासो.] —[c]) Ñ2 B2-4 ब्रुवाणं (for ब्रुवन्तं). —[d]) Ś1 Ñ1 D2.4-7 अन्वयुर्; V1 B4 D1 आनयन्; B3 अ*यन् (for अनयन्). Ś1 D6 मार्गदर्शिनः; Ñ1 V1 D3 द्वाररक्षिणः; Dt1 G3 द्वारि दर्शिनः; D1 द्वारतोरणं (for द्वारदर्शिनः). —After 23, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

975* कौसल्याया गृहं तत्र न्यवेशयत विनीतवत् ।

[Dg1 न्यवेशन; G3 नि°; M1.4 °इव च (for न्यवेशयत). M4 गृहीतवत्.]

24 [a]) Ñ1 D2-4.6.7 M4 तत्र; Ñ2 B तस्य; D5 तथा (for ततस्). Ś1 Ñ1 D2.4-7 चास्य; V1 Dg1 D1 T G1.3 M4 तस्य; M3 तु तत्; Ck as in text (for तत्र). D2 प्रतिष्ठस्य; G2 M1 Ck निविष्टस्य; M4 [उ]पविष्टस्य; Ct as in text (for प्रविष्टस्य). —[b]) Ś1 Ñ1 B2 (after corr.) D1-7 G2 M1.4 निवेशने; Ck.t °नं (as in text). —[c]) Ñ2 B M4 [अ]थ; D1.3 [अ]भि-; D4.7 [अ]धि- (for [अ]पि). D5 शयने. —[d]) Ñ2 B [आ]कुलितं; V1 [उ]ल्लसितं; D1 [आ]मूर्छितं; D2 मूर्छितं; S लु(M4 [आ]लु)ठितं (for लुलितं). —After 24, Ś1 Ñ1 D2.4-7 read 22. —After 24, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

976* पुत्रद्वयविहीनं च स्नुषया च विवर्जितम् ।
अपश्यद्भवनं राजा नष्टचन्द्रमिवाम्बरम् ।

[(l. 1) Dm1 तत्; M2 तु (for first च). G1 [अ]पि (for second च).]

25 [a]) D2 स (for तच्). T1.2 G3 तु (for च). D5 दृष्ट्वा तदा (for तच्च दृष्ट्वा). Ñ2 V1 B D1.3 M4 तत्र स्व(Ñ2 तत्रस्थ; V1 D3 ततः स; D1 स तत्र) राजा शोका(M4 दुःखा)र्तो. —[b]) Ś1 Ñ B D1-3.5.6 M4 भुजावुद्यम्य(Ñ1 M4 °द्धृत्य) दुःखितः; V1 भुजमुद्यम्य दुःखितः; D4.7 बाहू उ(D7 °नु)द्यम्य दुःखितः. —[c]) D4.5.7 उच्चस्वरेण. Dt1 Dd1 Dm1 प्राक्रोशद् (for चुक्रोश). Ñ V1 B D1-3 M4 उच्चैश्चुक्रोश करुणं. —[d]) D5 मा (for हा). Ñ2 B3.4 राम प्र-; Dt1 Dd1 Dm1 राम वि-; G2 M1 हा राम (for राघव). V1 जहाति. Dt1 Ct नौ (for माम्).

26 [a]) Ñ B D2-5 सुखिनः; V1 दुःखिनः; D1 सुखेन; M4 दुःखिताः (for सुखिता). Ś1 V1 D1-3.6 किल तत्; Ñ B खलु(B2 m.) तं; Dg1 तावता(before corr. °त्तत्); T2 किल तं; M4 खलु तत् (for बत तं). Ś1 D2 काले. —[b]) D4.7 जीविष्यंते. —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1-3 प्रतिश्रवांते; D4.7 वनवासात्तु (for परिष्वजन्तो). —[d]) D2 पुनरतितं (sic). —After 26, Ś1 Ñ1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2-7 S ins. :

977* अथ रात्र्यां प्रपन्नायां कालरात्र्यामिवात्मनः ।
अर्धरात्रे दशरथः कौसल्यामिदमब्रवीत् ।

[(l. 1) T1.2 G2 प्रवृत्तायां; T3 प्रसन्नायां; M3 प्रभायां च; M4 व्यतीतायां; Cg.k.t as above (for प्रपन्नायां). Ś1 Ñ1 D2-7 वि(D2.3.5 अ)नेपतः.]

27 G1 transp. 27[ab] and 27[cd]. —[a]) T G3 M2.3 Ck त्वा; Cm त्वां (as in text). G1 कौसल्ये त्वां न पश्यामि (by transp.). —[b]) T G3 M3 Ck.t मा (for मां). D5 G1 साधुना (sic) (for साधु मां). Ñ2 B पाणिना साधि मां स्पृश. —[c]) Ś1 D6 रामे (for रामं). B3 मेनु**; M4 एव गता (for मेऽनुगता). —[d]) D5 T1 (after corr.) विनिवर्तते.

28 [a]) Ś1 D2.4-7 तं राममेवानुविचिंतयानं; Ñ तं रामरामेत्यनुचिंतयंतं; B3 °वाद्य नुचि°; Dt1 G1 °नुचि°. —[b]) V1 देवं. Ñ2 शरणे (for शयने). —[c]) Ñ2 B1.4 अथोपविश्य; B2 अथोपविष्टा; B3 अथो प्र°; D4 भूयो° (for उपोपविश्य).

३८

G. 2. 42. 1 B. 2. 43. 1 L. 2. 46. 1

ततः समीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन पार्थिवम् ।
कौसल्या पुत्रशोकार्ता तमुवाच महीपतिम् ॥ १
राघवे नरशार्दूले विषमुप्त्वा द्विजिह्ववत् ।
विचरिष्यति कैकेयी निर्मुक्तेव हि पन्नगी ॥ २
विवास्य रामं सुभगा लब्धकामा समाहिता ।
त्रासयिष्यति मां भूयो दुष्टाहिरिव वेश्मनि ॥ ३
अथ स्म नगरे रामश्चरन्भैक्षं गृहे वसेत् ।
कामकारो वरं दातुमपि दासं ममात्मजम् ॥ ४
पातयित्वा तु कैकेय्या रामं स्थानाद्यथेष्टतः ।
प्रदिष्टो रक्षसां भागः पर्वणीवाहिताग्निना ॥ ५
गजराजगतिर्वीरो महाबाहुर्धनुर्धरः ।
वनमाविशते नूनं सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ६
वने त्वदृष्टदुःखानां कैकेय्यानुमते त्वया ।
त्यक्तानां वनवासाय का न्ववस्था भविष्यति ॥ ७
ते रत्नहीनास्तरुणाः फलकाले विवासिताः ।
कथं वत्स्यन्ति कृपणाः फलमूलैः कृताशनाः ॥ ८

—[d]) Ñ V1 B2–4 Dd1 Dm1 D2.4.5.7 S विनिश्वसंती; Dt1 Ct विनि(Ct °नि:)श्वसंत. Ś1 V1 D1.3–7 M4 कृच्छ्रात्; D2 दुःखिता (for कृच्छ्रम्).

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 दशरथविलापः; Ñ1 कैकेयीशापप्रदानः —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś1 D4.7 45; Ñ2 B4 40; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S 42; B2.3 39; D1 97; D2 44. —After colophon, D6 G conclude with श्री(D6 om.)रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः.

38

Dm1 begins the Sarga with ॐ, while M1.2 begin with श्रीरामाय नमः.

1 [b]) Ñ1 सा तं; Ñ2 सास्रुं; B4 मंत्रं; Dt1 सत्रं; D5 सुप्तं; D7 सन (sic); Ct as in text (for सन्नं). D1 कोशेन (metathesis). Ś1 Ñ B1.2.4 D6 कर्षितं; D1.3 M4 कर्शितं; D4.5.7 पीडितं (for पार्थिवम्). V1 B3 शोकेन कर्षितं तदा (B3 भृशं); D2 भर्तारं शोककर्शितं.

2 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 नृपशार्दूल(B2 D6 [before corr.] °ले); M4 नरशार्दूल. —[b]) Ś1 Ñ1 V1 B2.4 Dg1 Dt1 D1.5.6 M4 Cr*p* मुक्त्वा; Ñ2 B1.3 D4.7 त्यक्त्वा; Dd1 Dm1 क्षिप्त्वा; D2 उक्त्वा; D3 युक्ता (sic); Cm.g.k as in text (for उप्त्वा). Dg1 G1.2 M1 विजिह्मतां(Dg1 °गं); Dt1 G3 हि जिह्मगा; Dd1 Dm1 T Ct*p* हि जिह्म(T2 °ह्व[sic])तां; M2.3 Ck विजिह्मगा; Ct [अ]हिजिह्मगा (for द्विजिह्ववत्). —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 विहरिष्यति. —[d]) Cg निर्मुक्ता (as in text). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 सुखं(B1 [m. also] °खा) प्राप्त(V1 °प्ता)मनोरथा: Dg1 विनिर्मुक्तेव पन्नगी.

3 [a]) G2 विवास्यमानं —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 मनस्विनी (for समाहिता). —[c]) V1 तपयिष्यति (for त्रास°). V1 D3 M3.4 मा भूयः; T1.2 G3 भूयो मां (by transp.). —[d]) Ś1 V1 D1–3.6 M4 कृष्णाहिरिव; G3 दुष्टा गौरिव. Ñ1 (also) पालितः; D4.5.7 वर्त्मनि (for वेश्मनि).

4 [a]) Ś1 D3–7 अस्मिंस्तु(D3 °श्च); Ñ B3 अथ स्व; V1 D1.2 यदि स; B1.2.4 Dt1 Dd1 G1.3 M4 अथास्मिन्; Dg1 तथापि (for अथ स्म). —[b]) Ś1 V1 B2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–4.6 भैक्ष्यं; Cv.r.m.g.k.t °क्षं (as in text). G3 गृहं (for °हे). Ś1 V1 B2 (before corr. as in text) D2.4.6.7 वसन् (for वसेत्). —[c]) Ñ V1 B D1 M4 काम(V1 रामा)काराद्. Ñ2 B अलं दातुम् (B2 m. gloss भरताय) (for वरं दातुम्). —[d]) Ś1 रामं; B2 राज्यं; Dd1 स दासं (hypm.); Dm1 दास्यं; D2.3 दातु (sic); G3 वासं (for दासं). B2 ममात्मजः. B1 मम राज्ये ममात्मजः.

5 B1 transp. 5[ab] and 5[cd]. —[a]) Ś1 Ñ B1.2 D1.3.4.6.7 M4 पा(D3 प)तितः स तु(Ñ1 B2 D1.3 M4 हि; D4.7 च); V1 B3.4 D2 पा(B3 प)तितः(B4 °तं) स ह; D5 च्यावितः स ह. —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 स्थानादिष्टाद् (B1 °ष्टो); Dd1 Dm1 T G3 रामः स्थानाद्; D4.5.7 स्थानादिह (for रामं स्थानाद्). B2 यथेप्सितं. —[c]) Ñ1 स दृष्टो (sic); Ñ2 B3 प्रवृद्धो; Dg1 T2 G2.3 प्रविष्टो; Dt1 Dd1 Dm1 G1 M3 Cr*p*.m*p*.k प्रविद्धो; D4.7 समिद्धो; D5 स विद्धो; Cr.m.g as in text (for प्रदिष्टो). ❀ Ct : विप्रविद्धः प्रक्षिप्तः । ❀ V1 रक्षतां (for रक्षसां). M4 भागं (sic).

6 [a]) Ś1 गत-; Dt1 Dd1 Dm1 नाग-; D5 राज- (for गज-). G3 -पतिर् (for -गतिर्). B4 धीरो (for वीरो). —[b]) Ś1 Ñ1 D1–3.5.6 महाध(D2 °ह्व)नुः; Ñ2 V1 B M4 महाहनुः; D4.7 महाद्युतिः (for धनुर्धरः). —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 विदा(V1 D5 वस)त्यरण्यं नूनं स. —[d]) Ś1 V1 D1–7 M4 लक्ष्म(D4 °क्ष्म)णान्वितः. —After 6, B3 ins. :

978* तुष्टो भव महाराज रामं त्यक्त्वा च कानने ।

7 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 वनेष्व(Ñ2 V1 B1 °षु; D5 °ष्य)दृष्ट- (for वने त्वदृष्ट-). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 M4 कैकेय्या वचनात्; Dt1 Dd1 Dm1 D5 M3 कैकेय्यनुमते (D5 reads मते in marg.). B2 reads त्वया in marg. —[c]) T2 व्यक्तानां; G3 त्यक्तायां (sic). D1 व्रजतामद्य (for वनवासाय). —[d]) Ñ2 D1.3–6 का त्ववस्था; Dg1 का व्यवस्था; Dt1 Ct कान्यावस्था; D2 वा कावस्था.

8 [a]) Ś1 Ñ B D2.4–7 ते भोगहीनास्; V1 रत्नहीनाश्च. D1 तौ रत्नहीनौ तरुणौ. —[b]) D1 विवासितौ; D3 दिनाशिताः

अपीदानीं स कालः स्यान्मम शोकक्षयः शिवः ।
सभार्यं यत्सह भ्रात्रा पश्येयमिह राघवम् ॥ ९
श्रुत्वैवोपस्थितौ वीरौ कदायोध्या भविष्यति ।
यशस्विनी हृष्टजना सूच्छ्रितध्वजमालिनी ॥ १०
कदा प्रेक्ष्य नरव्याघ्रावरण्यात्पुनरागतौ ।
नन्दिष्यति पुरी हृष्टा समुद्र इव पर्वणि ॥ ११
कदायोध्यां महाबाहुः पुरीं वीरः प्रवेक्ष्यति ।
पुरस्कृत्य रथे सीतां वृषभो गोवधूमिव ॥ १२
कदा प्राणिसहस्राणि राजमार्गे ममात्मजौ ।
लाजैरवकरिष्यन्ति प्रविशन्तावरिंदमौ ॥ १३
कदा सुमनसः कन्या द्विजातीनां फलानि च ।
प्रदिशन्त्यः पुरीं हृष्टाः करिष्यन्ति प्रदक्षिणम् ॥ १४ G. 2. 42. 16 B. 2. 43. 15 L. 2. 46. 15

(for विवासिताः). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 वने (for कथं). D1 कृपणा. —^{d}) G1 कंद- (for फल-). Ś1 Ñ V1 B D2–7 M4 मम वत्साः सुखोचिताः (Ś1 °दुःखिताः; D4.5.7 °खैधिताः); D1 मम वत्सौ सुखोचितौ. —After 8, B1.3 (marg.) ins.:

979* गजैर्यथा विभग्नस्य या शाखा संस्थिता तरोः ।
अकृत्वा फलनिष्पत्तिं सापि दग्धा दवाग्निना ।

[(l. 1) B3 ग्रामार्था (for या शाखा). —(l. 2) B3 वनाग्निना (for दवा°).]

9 ^{b}) Ñ B D4.5.7 -क्षये (for -क्षयः). Ś1 V1 D1.3.6 शोकापहारकः; D2 शोकपराहका (corrupt); M4 शोकक्षयान्वि(by corr. °दि)तः. —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 सहितं; Dg1 तत्सह (for यत्सह). Dt1 सहभार्यं सह भ्रात्रा. —^{d}) Dm1 पश्येहम्; Cm as in text (for पश्येयम्). Ś1 D2.4–7 M4 इह(D7 °*) यत्सुतं(M4 °खं); Ñ B यत्र तं(Ñ1 [marg.]; B2[before corr.].4 ते) सुतं; D1 इह यत्र तं (for इह राघवम्). V1 पश्येहमिव यत्र तं (corrupt); D3 तं पश्येयमिहागतं. —After 9, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 read 12.

10 ^{a}) Ñ2 B D1.3 M4 श्रुत्वेह; V1 श्रुत्वेत्थं; D4 श्रुत्वेव; D5.7 श्रुत्वा वा; K(ed.) सुत्वेव. Ś1 Ñ2 B D1–3.6 M4 [उ]पस्थितं रामं; V1 प्रस्थितं रामं (for [उ]पस्थितौ वीरौ). T3 श्रुत्वा वै वस्थितौ वीरौ. —^{b}) D5 [अ]योध्यां. K(ed.) कदायोध्यां गमिष्यतः. —^{c}) Ñ2 B तरस्विनी; D5 यशस्विनीं. Ñ3 V1 B2–4 D2 M4 हृष्टमनाः; D5 हृष्टजनां (for °जना). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 पता(D2 °*)का-; Dg1 मूर्छिता (for सूच्छ्रित-). D5 -मालिनीं (for -मालिनी).

11 ^{a}) M4 मुदा (for कदा). Ñ B3 प्रेक्ष्ये; B1 द्रक्ष्ये; D5 [अ]वेक्ष्ये (for प्रेक्ष्य). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 नरव्याघ्रम्; D3 महाप्राज्ञम्. —^{b}) D4 (m. *sec. m.*) ह्यरण्यात्; D7 धरण्यां (for अरण्यात्). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 पुनरागतं. D5 रावणात्पुनरावृतौ (sic). —^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 भविष्यति; D2 तं द्रक्ष्यति (for नन्दिष्यति). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 रम्या (for हृष्टा). —^{d}) M3 समुद्रम्. —After 11, Ñ1 D4.5.7 ins. 980*.

12 Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 read 12 after 9. G3 illeg. for 12^{ab}. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–7 M4 रामः; T3 वीर (for वीरः). Ñ2 B3 प्रवेक्ष्यते. B1 प्रवेक्ष्यति सलक्ष्मणः. —^{c}) D4.7 कदा (for रथे). —^{d}) B1 G2 M1 ऋषभो. Ñ D5 वासि(D5 °हि)तां(Ñ2 °तं) यथा; V1 B1.3.4 D1–3 M4 वासितामिव; B2 गोकुलं यथा (for गोवधूमिव). Ś1 D4.6.7 पौलोमीमिव वृत्रहा.

13 Ñ1 D4.5.7 om. 13^{ab}. —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 राघवौ पु(D3 *)नरागतौ. —Ñ1 D4.5.7 transp. 13^{cd} and 14^{ab}. B2 reads 13^{cd} in marg. —^{c}) V1 च विकरिष्यंति; B1.4 अवाकरि°; Dg1 D3.4 T1.3 M1 अवकिरि°; Dm1 D5 इव करि°; D2 वर्षं क° (for अवकरिष्यन्ति). —^{d}) Dg1 M3 विप्रशस्ताव् (for प्रविशन्ताव्). Ñ2 अनिंदितौ (for अरिंदमौ). Ñ1 प्रविशंताव् ***. —After 13, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins., while Ś1 V1 D1–3.6 M4 ins. after 14 (transp.); Ñ1 D4.5.7 ins. after 11:

980* प्रविशन्तौ कदायोध्यां द्रक्ष्यामि शुभकुण्डलौ ।
उदग्रायुधनिस्त्रिंशौ सशृङ्गाविव पर्वतौ ।

[(l. 1) Ś1 Ñ1 D2.4–6 शुभलक्षणौ; D7 शुभलक्ष्मणौ (for °कुण्डलौ). —D2 om. l. 2. —(l. 2) Ś1 V1 D1.3.6 M4 उदग्राभ(V1 °च; M4 °व)रणौ वीरौ निस्त्रिंशवरधारिणौ.]

—Ś1 D6 cont.; D2 cont. after l. 1 of 980*, while Ñ1 D4.5.7 ins. after 15:

981* आशासितानि देवेभ्यः कदा तं प्रति मानदम् ।
रामं दृष्ट्वा प्रदास्यामि देवताभ्यः प्रहर्षिता ।

[(l. 1) D2 आशाशतानि (sic). D5 तत् (for तं). D2 प्रतिमानां (sic) (for प्रति मानदम्). —(l. 2) Ñ1 देवतेभ्यः; D2.5 दैवता(D5 °ते)भ्यः.]

14 Ñ1 D4.5.7 transp. 13^{cd} and 14^{ab}. Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 transp. 14 and 15. —^{a}) M2 सुमनसैः. —^{b}) Ś1 V1 D1.2.6 द्विजा गा(D1 °ग्रा)श्च; Ñ2 B4 द्विजाश्चैव; B2.3 M4 द्विजांश्चैव; D3 द्विजा नागाश्च (hypm.). Dg1 कुलानि (for फलानि). Ñ1 B1 (m. also as in Ñ2). D4.5.7 द्विजाः पौरा-(B1 °र) महत्तराः. —Ñ1 D4.5.7 om. 14^{cd}. —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 प्रविशंतौ; Dt1 Dd1 Dm1 प्रदिशंतः; M3 प्रदायिन्यः; Cg as in text (for प्रदिशन्त्यः). Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D1–3.6 M4 हृष्टौ; B1 रम्यां (for हृष्टाः). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 करिष्येते(D1–3 °तां). B1 D1 प्रदक्षिणौ (D1 °णां). ❀ Cm.k: कन्याद्विजातीनां कन्याश्च द्विजातयश्चेति द्वन्द्वः । अत्र कन्यानां सुमनसः पुष्पाणि द्विजातीनां फलानीति विवेकः । प्रदिशन्तः प्रगृह्णन्तः । हृष्टा भूत्वा रामादयः पुरीं प्रदक्षिणं

G. 2. 42. 15
B. 2. 43. 16
L. 2. 46. 14

कदा परिणतो बुद्ध्या वयसा चामरप्रभः ।
अभ्युपैष्यति धर्मज्ञस्त्रिवर्ष इव मां ललन् ॥ १५
निःसंशयं मया मन्ये पुरा वीर कदर्यया ।
पातुकामेषु वत्सेषु मातॄणां शातिताः स्तनाः ॥ १६
साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता ।
कैकेय्या पुरुषव्याघ्र बालवत्सेव गौर्बलात् ॥ १७
न हि तावद्गुणैर्जुष्टं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
एकपुत्रा विना पुत्रमहं जीवितुमुत्सहे ॥ १८
न हि मे जीविते किंचित्सामर्थ्यमिह कल्प्यते ।
अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं महाबाहुं महाबलम् ॥ १९
अयं हि मां दीपयते समुत्थित-
स्तनूजशोकप्रभवो हुताशनः ।
महीमिमां रश्मिभिरुत्तमप्रभो
यथा निदाघे भगवान्दिवाकरः ॥ २०

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डेऽष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८

करिष्यन्ति ।; Ct has also given similar readings. ❀ —After 14 (transp.) Ś1 V1 D1–3.6 M4 ins. 980*.

15 Ś1 Ñ2 V1 B D1(om. 15[cd])–3.6 M4 transp. 14 and 15. —[b]) Ñ2 B3 वा सुरप्रभः; B4 D1 चामरप्रभुः; D5 वामरप्रभः. —D1 om. 15[cd]–17. —[c]) Ś1 V1 D6 माप्नु(V1 प्रत्यु)पैष्यति; B1–3(B2 before corr. as in text) Dd1 Dm1 D7 T G M1.2 अभ्युपेष्य(B1 °क्ष्य)ति; D2.3 प्रत्युपेष्य (D2° प्रेक्ष)ति. Ñ1 Dt1 Dd1 Dm1 धर्मात्मा (for धर्मज्ञम्). M4 भूय एष्यति सर्वज्ञस्. —[d]) Ñ B D4.6.7 सवत्स; V1 सुवर्ष; D5 सदृश्व (for त्रिवर्ष). D2 *व (for इव). Ñ1 Dg1 Dt1 T3 G1.2 M1 Cr.g लालयन्; B2 (m. also as in Ñ1) मां नमन्; B4 मीलयन्; D3 मंगलन् (sic); D4.6.7 मातरं; D5 लाडयन्; M3 बालकः; Cm मां ललन् (as in text). Ś1 सवत्समिव मातरं. ❀ Ct: सुवर्ष इव कालिकः कालिकवृष्टिरिव जनाँल्लालयन् । ❀ —After 15, Ñ1 D4.5.7 ins. 981*.

16 D1 om. 16 (cf. v.l. 15). V1 D3 M4 om. 16 and 17. —[a]) Ś1 D2.4–7 अहं (for मया). —[b]) Ś1 D4.6.7 मया पूर्वं; D5 मया वीर (for पुरा वीर). Ñ2 B2 (m. also) पुरा (B2 पूर्वं) जन्मनि मूढया; D2 मया वरदकायया (sic). —[c]) D5 पुत्रकामेषु (for पातु°). —[d]) Ś1 B1 D4.6 वारिताः स्तनाः; Ñ1 D7 वारितस्तनः; Ñ2 B2–4 पातिताः स्तनाः; D2.5 वारिता मया(D5 सुताः); T1.2 G3 छादिताः स्तनाः.

17 V1 D1.3 M4 om. 17 (For D1 cf. v.l. 15; for the rest 16). —[a]) Ś1 गाविव (sic) (for गौरिव). Ś1 Ñ B D2.4–7 वत्सेन(B2 m. gloss वत्सविशिष्टा गौरिव) (for सिंहेन). —[b]) Ś1 D6 विह्वली- (for वत्सला). Ñ2 B सती (for कृता). —[d]) D2 बालवत्सा (subm.) (for °वत्सेव). Ñ2 B बाल(B4 m. gloss राम)वत्सा ब(B4 *)लात्कृता.

18 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 तम(D1 °द)हं सद्गु(B2 षड्गु)णैर्युक्तं(Ñ1 D4.5.7 °र्जुष्टं). —[b]) B4 -विशारदा (for -विशारदम्). —[c]) B4 -पुत्रं; D2 -पुत्रौ (sic) (for -पुत्रा). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 जीवितुं(D1 °तं; D3 °*) नोत्सहे चिरं(B4 om.).

19 [a]) Ś1 B1 D6 जीवितुं; Ñ2 T2 जीवितं. D3 काचित् (for किंचित्). Ñ1 न जीवितेन मे किंचित्. —[b]) Ś1 V1 D1–3.5.6 M4 विद्यते; Ñ1 D4.7 दृश्यते; Ñ2 T1 G3 Cm*p*.g*p*.t*p* कल्पते; Cr.g.t as in text (for कल्प्यते). —[c]) Dt1 प्रियपुत्रं. —[d]) Dt1 Dd1 Dm1 लक्ष्मणं च (for महाबाहुं). Ñ2 V1 B D1.3 M4 लोककांतं महाभु(V1 सहानु)जं.

20 [a]) B1 अहं (for अयं). D3 M3 मा (for मां). Ñ1 D4.5.7 तापयते (for दीप°). Dt1 [ऽ]द्य वह्निस्; G3 समुद्धतस् (for समुत्थितस्). Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 ताप(Ñ2 B3 दार)यते सुदारुणस्(D1 °णं); D2 तापयतीह दारुणं. —[b]) D2 सूनुज- (for तनूज-). Dt1 महाहितः; D4.7 महानलः (for हुताशनः). —[c]) Ñ B महीरुहं (for °मिमां). Ñ2 B D2 (before corr.) उत्तमं प्रभो; Dg1 Dd1 Dm1 Cg उद्धतप्रभो (Cg °भः); D1 °प्रभुर्; D4.7 °प्रभैर्; Ck as in text (for उत्तमप्रभो). —[d]) M1 यदा (for यथा).

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ V1 B D1–7 कौसल्याविलापः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1 D3 om. Ś1 D4.7 46; Ñ2 B4 41; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S 43; B2 32; B3 40; D1 98; D2 45; D5 50; D6 42. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः; G श्रीरामाय नमः.

३९

विलपन्तीं तथा तां तु कौसल्यां प्रमदोत्तमाम् ।
इदं धर्मे स्थिता धर्म्यं सुमित्रा वाक्यमब्रवीत् ॥ १
तवार्ये सद्गुणैर्युक्तः पुत्रः स पुरुषोत्तमः ।
किं ते विलपितेनैवं कृपणं रुदितेन वा ॥ २
यस्तवार्ये गतः पुत्रस्त्यक्त्वा राज्यं महाबलः ।
साधु कुर्वन्महात्मानं पितरं सत्यवादिनम् ॥ ३
शिष्टैराचरिते सम्यक्शश्वत्प्रेत्य फलोदये ।
रामो धर्मे स्थितः श्रेष्ठो न स शोच्यः कदाचन ॥ ४
वर्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणोऽस्मिन्सदानघः ।
दयावान्सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः ॥ ५
अरण्यवासे यद्दुःखं जानन्ती वै सुखोचिता ।
अनुगच्छति वैदेही धर्मात्मानं तवात्मजम् ॥ ६ G. 2. 64. 8 B. 2. 44. 6 L. 2. 68. 8

39

☞ In Ñ1 this Sarga is lost on missing folios. Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 read Sarga 39 after Sarga 56. M1 begins with **श्रीरामचन्द्राय नमः**; M2 **श्रीरामाय नमः**.

1 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 **एवं तु विलपं**(B4 °*) **तीं तां**; D3 **एवं विलपंतीं तां तु**. —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **धैर्यान्वितं**; T3 **धर्म्ये स्थिता**; G1 **धर्मे स्थितां** (for **धर्मे स्थिता**). Ś1 Ñ2 B D4–7 **वाक्यं**; V1 D1–3 M4 **तत्र**; Dd1 **धर्मं**; G1.2 **धर्म्यां** (for **धर्म्यं**). —[d]) Ś1 Ñ2 B1–3 D4–7 **धर्म्यम्**; B4 **धर्मम्** (for **वाक्यम्**).

2 [b]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 M2 **स पुत्रः** (by transp.); G1.2 M1 **सत्पुत्रः** (for **पुत्रः स**). —[c]) M3 [**ए**]**व** (for [**ए**]**वं**. —For 2, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

982* **दिव्यैर्गुणगणैर्युक्तः पुत्रस्ते देवि राघवः ।**
पितुर्नियोगे तिष्ठन्तं तं न शोचितुमर्हसि ।

[(l. 1) V1 D1.3–5.7 M4 श्रेष्ठैर् (for दिव्यैर्). V1 युक्तं. Ñ2 दिव्यैस्तु सद्गुणैर्युक्तः; D2 रामः श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः (for the prior half). V1 पुत्रं; D4.5.7 सुतस (for पुत्रस). V1 राघवं. —(l. 2) D2 पुत्र- (for पितुर्). D4.5.7 तिष्ठन्हि. Ś1 D2.4–7 न तं (by transp.) (for तं न).]

—Thereafter cont.:

983* **नादेवसत्त्वा नाप्रज्ञाः पुरुषा नाल्पदर्शिनः ।**
पितुर्नियोगे तिष्ठन्ति न चाकल्याणभागिनः ।

[(l. 1) M4 न देवसत्त्वा. Ś1 V1 D6 [अ]प्राज्ञाः; D2 [अ] व्रजाः (for [अ]प्रज्ञाः). D5 नादेवसद्दनाप्राज्ञाः (for the prior half). Ś1 D6 नाल्पदर्शनाः; D4.5.7 नात्ममानिनः; M4 नाल्पद° (for नाल्पदर्शिनः). —(l. 2) B3 -भागिणः; D1 -भाजिनः (for -भागिनः).]

3 [a]) Ś1 Ñ2 B D2–7 **यत्**. B4 D7 corrupt; D4 **तवार्थे**; M4 **पित्रर्थे** (for **तवार्ये**). —[b]) Ś1 Ñ2 B D4–7 **हित्वा राज्यं सुखानि च**; V1 D1–3 M4 **तं न शोचितुमर्हसि**. —[cd]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **प्राप्तव्यं** (V1 **प्राप्तं** [subm.]) **तेन सुमहत्** (Ñ2 B **सुमहत्तेन**) **कल्याणमिति मे** (B2 m.) **मतिः**.

4 [a]) T3 G2 M1.3 आचरितैः. —For 4, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

984* **सद्भिराचरिते धर्मे यशस्ये वर्त्मनि स्थितम् ।**
पुत्रं धर्मभृतां श्रेष्ठं नानुशोचितुमर्हसि ।

[(l. 1) Ś1 B1.2 D6 धर्म्ये; D4.5.7 मार्गे (for धर्मे). D3 corrupt for यशस्ये. V1 **नि (for वर्त्मनि). —(l. 2) Ñ2 धर्मवतां (for °भृतां). Ś1 D6 न त्वं; Ñ2 B1.3.4 न तं; B2 तं न; D4.5.7 नैवं (for नानु-).]

5 [d]) G2 लाभास्. —For 5, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

985* **तस्यानुवर्तते वृत्तं लक्ष्मणोऽपि ममात्मजः ।**
तमप्यतो नार्हसि त्वं शोचितुं भ्रातृवत्सलम् ।

[(l. 1) Ś1 B2 D6 अन्य. D1 M4 [अ]नुवर्तते. D1 वृत्तो; D4–7 (D6 before corr.) वृत्तिं (for वृत्तं). Ś1 D6 यो (for ऽपि). V1 D1.3 M4 नृपात्मजः; D2 नृमातृजः (corrupt); D4.5.7 लक्ष्मिवर्धनः (hypm.) (for ममात्मजः). —(l. 2) V1 [आ]र्ये; D4 [अ]सौ (for [अ]तो). D3 om. त्वं (subm.). Ñ2 B त (B3 त्व)मप्यर्हसि नैवार्ये(Ñ2 °र्या) (for the prior half). V1 मातृवत्सल (sic); D2 भर्तृ°; D4.5.7 धर्म° (for भ्रातृवत्सलम्).]

6 [b]) Dg1 जानतीव; Dt1 जानास्येव; T1.2 Cm.g **जानती वै** (T2 **तत्**); T3 G1.3 M3 **जानकी वै**; G2 M1 Cr.k **जानाती वै** (for **जानन्ती वै**). ❀ Cv: **यद्दुःखं न जानती वै अनुगच्छति ।** ❀ G1 **सुखोषिता**. —For 6, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

986* **अरण्यवासदुःखानि जानमानापि जानकी ।**
सुखसंवर्धिता त्यक्त्वा गृहवाससुखानि च ।
अनुगच्छति भर्तारं या सा धर्मपरायणा ।

[(l. 1) V1 अरण्यजानि दुःखानि; D4.5.7 अरण्यवासे दुःखानि (for the prior half). Ś1 D6 जानंत्यपि च; Ñ2 B2.4 जानानापि च; B1 नैव जानानि; B3 (m. also न जानानापि) विजैशापि च; D3 जायमानानि; D4.7 जानात्यपि हि; M4 व्यजानान्नापि (for जानमानानि). —(l. 2) V1 D1.2 M4 गृह-; B1 D5 मुखं (for सुख-). Ñ2 सुखं वर्धिता (subm.). B3 D1.5 त्यक्ता (for °क्त्वा). V1 D4.5 गृहवासं (for गृहवास-). —(l. 3) Ñ2 B1.3.4 [अ]सौ; M4 वा (for सा). V1 D1–5.7 M4 भर्तृपरायणा.]

G. 2. 42. 15
B. 2. 43. 16
L. 2. 46. 14

कदा परिणतो बुद्ध्या वयसा चामरप्रभः ।
अभ्युपैष्यति धर्मज्ञस्त्रिवर्ष इव मां ललन् ॥ १५
निःसंशयं मया मन्ये पुरा वीर कदर्यया ।
पातुकामेषु वत्सेषु मातॄणां शातिताः स्तनाः ॥ १६
साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता ।
कैकेय्या पुरुषव्याघ्र बालवत्सेव गौर्बलात् ॥ १७
न हि तावद्गुणैर्जुष्टं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
एकपुत्रा विना पुत्रमहं जीवितुमुत्सहे ॥ १८
न हि मे जीविते किंचित्सामर्थ्यमिह कल्प्यते ।
अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं महाबाहुं महाबलम् ॥ १९
अयं हि मां दीपयते समुत्थित-
स्तनूजशोकप्रभवो हुताशनः ।
महीमिमां रश्मिभिरुत्तमप्रभो
यथा निदाघे भगवान्दिवाकरः ॥ २०

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डेऽष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८

करिष्यन्ति ।; Ct has also given similar readings. ❀ —After 14 (transp.) Ś1 V1 D1–3.6 M4 ins. 980*.

15 Ś1 Ñ2 V1 B D1(om. 15^{cd})–3.6 M4 transp. 14 and 15. —^{b}) Ñ2 B3 वा सुरप्रभः; B4 D1 चामरप्रभुः; D5 वामरप्रभः. —D1 om. 15^{cd}–17. —^{c}) Ś1 V1 D6 मासु(V1 प्रत्यु)पैष्यति; B1–3(B2 before corr. as in text) Dd1 Dm1 D7 T G M1.2 अभ्युपेष्य(B1 °क्ष्य)ति; D2.3 प्रत्युपेष्य (D2° प्रेक्ष)ति. Ñ1 Dt1 Dd1 Dm1 धर्मात्मा (for धर्मज्ञम्). M4 भूय एष्यति सर्वज्ञम्. —^{d}) Ñ B D4.6.7 सवत्स; V1 सुवर्ष; D5 सदृश (for त्रिवर्ष). D2 *व (for इव). Ñ1 Dg1 Dt1 T3 G1.2 M1 Cr.g लालयन्; B2 (m. also as in Ñ1) मां नमन्; B4 मीलयन्; D3 मंगलन् (sic); D4.6.7 मातरं; D5 लाडयन्; M3 बालकः; Cm मां ललन् (as in text). Ś1 सवत्समिव मातरं. ❀ Ct: सुवर्ष इव कालिकः कालिकवृष्टिरिव जनाँल्लालयन् । ❀ —After 15, Ñ1 D4.5.7 ins. 981*.

16 D1 om. 16 (cf. v.l. 15). V1 D3 M4 om. 16 and 17. —^{a}) Ś1 D2.4–7 अहं (for मया). —^{b}) Ś1 D4.6.7 मया पूर्वं; D5 मया वीर (for पुरा वीर). Ñ2 B2 (m. also) पुरा (B2 पूर्वं) जन्मनि मूढया; D2 मया वरदकायया (sic). —^{c}) D5 पुत्रकामेषु (for पातु°). —^{d}) Ś1 B1 D4.6 वारिताः स्तनाः; Ñ1 D7 वारितस्तनः; Ñ2 B2–4 पातिताः स्तनाः; D2.5 वारिता मया(D5 सुताः); T1.2 G3 छादिताः स्तनाः.

17 V1 D1.3 M4 om. 17 (For D1 cf. v.l. 15; for the rest 16). —^{a}) Ś1 गाविव (sic) (for गौरिव). Ś1 Ñ B D2.4–7 वत्सेन(B2 m. gloss वत्सविशिष्टा गौरिव) (for सिंहेन). —^{b}) Ś1 D6 विह्वली- (for वत्सला). Ñ2 B सती (for कृता). —^{d}) D2 बालवत्सा (subm.) (for °वत्सेव). Ñ2 B बाल(B4 m. gloss राम)वत्सा ब(B4 *)लात्कृता.

18 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 तम(D1 °द)हं सद्गु(B2 षड्गु)णैर्युक्तं(Ñ1 D4.5.7 °जुष्टं). —^{b}) B4 -विशारदा (for -विशारदम्). —^{c}) B4 -पुत्रं; D2 -पुत्रौ (sic) (for -पुत्रा). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 जीवितुं(D1 °तं; D3 °*) नोत्सहे चिरं(B4 om.).

19 ^{a}) Ś1 B1 D6 जीवितुं; Ñ2 T2 जीवितं. D3 काचित् (for किंचित्). Ñ1 न जीवितेन मे किंचित्. —^{b}) Ś1 V1 D1–3.5.6 M4 विद्यते; Ñ1 D4.7 दृश्यते; Ñ2 T1 G3 Cm*p*.g*p*.t*p* कल्पते; Cr.g.t as in text (for कल्प्यते). —^{c}) Dt1 प्रियपुत्रं. —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 लक्ष्मणं च (for महाबाहुं). Ñ2 V1 B D1.3 M4 लोककांतं महाभु(V1 सहानु)जं.

20 ^{a}) B1 अहं (for अयं). D3 M3 सा (for मां). Ñ1 D4.5.7 तापयते (for दीप°). Dt1 [ऽ]द्य वह्निर्; G3 समुद्धतस् (for समुत्थितस्). Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 ताप(Ñ2 B3 दार)यते सुदारुणस्(D1 °णं); D2 तापयतीह दारुणं. —^{b}) D2 सूनुज- (for तनूज-). Dt1 महाहितः; D4.7 महानलः (for हुताशनः). —^{c}) Ñ B महीरुहं (for °मिमां). Ñ2 B D2 (before corr.) उत्तमं प्रभो; Dg1 Dd1 Dm1 Cg उद्धतप्रभो (Cg °भः); D1 °प्रभुर्; D4.7 °प्रभैर्; Ck as in text (for उत्तमप्रभो). —^{d}) M1 यदा (for यथा).

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ V1 B D1–7 कौसल्याविलापः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1 D3 om. Ś1 D4.7 46; Ñ2 B4 41; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S 43; B2 32; B3 40; D1 98; D2 45; D5 50; D6 42. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः; G श्रीरामाय नमः.

३९

विलपन्तीं तथा तां तु कौसल्यां प्रमदोत्तमाम् ।
इदं धर्मे स्थिता धर्म्यं सुमित्रा वाक्यमब्रवीत् ॥ १
तवार्ये सद्गुणैर्युक्तः पुत्रः स पुरुषोत्तमः ।
किं ते विलपितेनैवं कृपणं रुदितेन वा ॥ २
यस्तवार्ये गतः पुत्रस्त्यक्त्वा राज्यं महाबलः ।
साधु कुर्वन्महात्मानं पितरं सत्यवादिनम् ॥ ३
शिष्टैराचरिते सम्यक्शश्वत्प्रेत्य फलोदये ।
रामो धर्मे स्थितः श्रेष्ठो न स शोच्यः कदाचन ॥ ४
वर्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणोऽस्मिन्सदानघः ।
दयावान्सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः ॥ ५
अरण्यवासे यद्दुःखं जानन्ती वै सुखोचिता ।
अनुगच्छति वैदेही धर्मात्मानं तवात्मजम् ॥ ६ G. 2. 64. 8 B. 2. 44. 6 L. 2. 68. 8

39

☞ In Ñ1 this Sarga is lost on missing folios. Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 read Sarga 39 after Sarga 56. M1 begins with श्रीरामचन्द्राय नमः; M2 श्रीरामाय नमः.

1 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 **एवं तु विलपं**(B4 °*) **तीं तां**; D3 **एवं विलपंतीं तां तु**. —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **धैर्यान्वितं**; T3 **धर्म्ये स्थिता**; G1 **धर्मे स्थितां** (for **धर्मे स्थिता**). Ś1 Ñ2 B D4–7 **वाक्यं**; V1 D1–3 M4 **तत्र**; Dd1 **धर्नं**; G1.2 **धर्म्यां** (for **धर्म्यं**). —[d]) Ś1 Ñ2 B1–3 D4–7 **धर्म्यम्**; B4 **धर्मम्** (for **वाक्यम्**).

2 [b]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 M2 **स पुत्रः** (by transp.); G1.2 M1 **सत्पुत्रः** (for **पुत्रः स**). —[c]) M3 [**ए**]**व** (for [**ए**]**वं**. —For 2, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

982* **दिव्यैर्गुणगणैर्युक्तः पुत्रस्ते देवि राघवः ।**
पितुर्नियोगे तिष्ठन्तं तं न शोचितुमर्हसि ।

[(l. 1) V1 D1.3–5.7 M4 श्रेष्ठैर् (for दिव्यैर्). V1 युक्तं. Ñ2 दिव्यैस्तु सद्गुणैर्युक्तः; D2 रामः श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः (for the prior half). V1 पुत्रं; D4.5.7 सुतस् (for पुत्रस्). V1 राघवं. —(l. 2) D2 पुत्र- (for पितुर्). D4.5.7 तिष्ठन्हि. Ś1 D2.4–7 न तं (by transp.) (for तं न).]

—Thereafter cont. :

983* **नादेवसत्त्वा नाप्रज्ञाः पुरुषा नाल्पदर्शिनः ।**
पितुर्नियोगे तिष्ठन्ति न चाकल्याणभागिनः ।

[(l. 1) M4 न देवसत्त्वा. Ś1 V1 D6 [अ]प्राज्ञाः; D2 [अ]प्रजाः (for [अ]प्रज्ञाः). D5 नादेवसइनाप्राजाः (for the prior half). Ś1 D6 नाल्पदर्शनाः; D4.5.7 नात्ममानिनः; M4 नात्मद° (for नाल्पदर्शिनः). —(l. 2)B3 -भाषिणः; D1 -भाजिनः (for -भागिनः).]

3 [a]) Ś1 Ñ2 B D2–7 **यत्**. B4 D7 corrupt; D4 **तवार्थे**; M4 **पित्रर्थे** (for **तवार्ये**). —[b]) Ś1 Ñ2 B D4–7 **हित्वा राज्यं सुखानि च**; V1 D1–3 M4 **तं न शोचितुमर्हसि**. —[cd]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **प्रासव्यं** (V1 **प्रासं** [subm.]) **तेन सुमहत्** (Ñ2 B **सुमहत्तेन**) **कल्याणमिति मे** (B2 m.) **मतिः**.

4 [a]) T3 G2 M1.3 आचरितैः. —For 4, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

984* **सद्भिराचरिते धर्मे यशस्ये वर्त्मनि स्थितम् ।**
पुत्रं धर्मभृतां श्रेष्ठं नानुशोचितुमर्हसि ।

[(l. 1) Ś1 B1.2 D6 धर्म्ये; D4.5.7 मार्गे (for धर्मे). D3 corrupt for यशस्ये. V1 **नि (for वर्त्मनि). —(l. 2) Ñ2 धर्मवतां (for °भृतां). Ś1 D6 न त्वं; Ñ2 B1.3.4 न तं; B2 तं न; D4.5.7 नैवं (for नानु-).]

5 [d]) G2 **लाभास्**. —For 5, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

985* **तस्यानुवर्तते वृत्तं लक्ष्मणोऽपि ममात्मजः ।**
तमप्यतो नार्हसि त्वं शोचितुं भ्रातृवत्सलम् ।

[(l. 1) Ś1 B2 D6 अन्य. D1 M4 [अ]नुवर्तते. D1 वृत्तो; D4–7 (D6 before corr.) वृत्ति (for वृत्तं). Ś1 D6 यो (for ऽपि). V1 D1.3 M4 नृपात्मजः; D2 नृमातृजः (corrupt); D4.5.7 लक्ष्मिवर्धनः (hypm.) (for ममात्मजः). —(l. 2) V1 [आ]र्यै; D4 [अ]सौ (for [अ]तो). D3 om. त्वं (subm.). Ñ2 B त (B3 त्व)मप्यर्हसि नैवार्ये(Ñ2 °र्या) (for the prior half). V1 मातृवत्सल (sic); D2 भर्तृ°; D4.5.7 धर्म° (for भ्रातृवत्सलम्).]

6 [b]) Dg1 **जानतीव**; Dt1 **जानात्येव**; T1.2 Cm.g **जानती वै** (T2 **तत्**); T3 G1.3 M3 **जानकी वै**; G2 M1 Cr.k **जानाती वै** (for **जानन्ती वै**). ❀ Cv : **यद्दुःखं न जानती वै अनुगच्छति ।** ❀ G1 **दुःखोचिता**. —For 6, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

986* **अरण्यवासदुःखानि जानमानापि जानकी ।**
सुखसंवर्धिता त्यक्त्वा गृहवाससुखानि च ।
अनुगच्छति भर्तारं या सा धर्मपरायणा ।

[(l. 1) V1 अरण्यजानि दुःखानि; D4.5.7 अरण्यवासे दुःखानि (for the prior half). Ś1 D6 जानंत्यपि च; Ñ2 B2.4 जानानापि च; B1 नैव जानाति; B3 (m. also न जानानापि) निर्जलापि च; D3 जायमानानि; D4.7 जानात्यपि हि; M4 व्यजानान्नापि (for जानमानापि). —(l. 2) V1 D1.2 M4 गृह-; B1 D5 सर्वं (for सुख-). Ñ2 सुखं वर्धिता (subm.). B3 D1.5 त्यक्ता (for °क्त्वा). V1 D4.5 गृहवासं (for गृहवास-). —(l. 3) Ñ2 B1.3.4 [अ]सौ; M4 वा (for सा). V1 D1–5.7 M4 भर्तृपरायणा.]

G. 2. 64. 9
B. 2. 44. 7
L. 2. 68. 9

कीर्तिभूतां पताकां यो लोके भ्रामयति प्रभुः ।
दमसत्यव्रतपरः किं न प्राप्तस्तवात्मजः ॥ ७
व्यक्तं रामस्य विज्ञाय शौचं माहात्म्यमुत्तमम् ।
न गात्रमंशुभिः सूर्यः संतापयितुमर्हति ॥ ८
शिवः सर्वेषु कालेषु काननेभ्यो विनिःसृतः ।
राघवं युक्तशीतोष्णः सेविष्यति सुखोऽनिलः ॥ ९
शयानमनघं रात्रौ पितेवाभिपरिष्वजन् ।
रश्मिभिः संस्पृशञ्शीतैश्चन्द्रमा ह्लादयिष्यति ॥ १०
ददौ चास्त्राणि दिव्यानि यस्मै ब्रह्मा महौजसे ।
दानवेन्द्रं हतं दृष्ट्वा तिमिध्वजसुतं रणे ॥ ११

—B3 cont. :

987* मतिं संनम्य छायेव गच्छतीति पतिव्रता ।

—B3 cont. further; Ś1 Ñ2 V1 B1.2.4 D1–7 M4 cont. after 986* :

988* तां यशोभाजनां धन्यां नैव शोचितुमर्हसि ।

[Ñ2 B3 D3 M4 यशोभाजनं. D2.4 नैवं; D3 न त्वं; M4 तां न (for नैव).]

7 [b]) Dd1 Dm1 भ्रामयिता; T3 M2.3 भ्रमयति; Cg.k.t भ्रा° (as in text). —[c]) Dt1 Ct धर्मः; T1.2 धर्म-; G3 दमः (for दम-). G1 -सत्यव्रतधरः. ❀ Ck : दमादिपरः । ❀ —[d]) Dt1 T2 [आ]त्मज. —For 7, Ñ2 B D1–7 M4 subst. :

989* यशःपताकां विपुलां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
उच्छ्रित्य ते गतः पुत्रस्तन्न शोचितुमर्हसि ।

[(l. 1) D6 विमलां (for विपुलां). D3 corrupt for विश्रुताम्. —(l. 2) Ñ2 उच्छ्रित्य; B1 उच्छिद्य; D4.7 उद्धृत्य; D5 corrupt; M4 उच्छ्रितुं (for उच्छ्रित्य). D6 तं तन्यने च ते पुत्रस; L(ed.) तद्धन्यो न ते पुत्रस् (for the prior half).]

8 [ab]) T1 G3 शौर्यं; T2 शौर्य-; Cr.m.g.t as in text (for शौचं). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 रामस्य विपुलं सत्त्वं विज्ञायोदारचेतसः(V1 D1–5.7 °कर्मणः). —[c]) Ñ2 V1 B1–3 D1–4.6.7 M4 गात्राण्यंशुभिः; B4 D5 गात्राण्यशुचिः (for गात्रमंशुभिः). —[d]) V1 B4 D2.3(also).7 अर्हसि (sic).

9 [b]) Dd1 Dm1 T G M1–3 विनिस्(G2 °श्रु)तः. —[c]) M2 युत- (for युक्त-). ❀ Ck : शीतयुक्तोष्ण इति । ❀ —[d]) G2 M1.3 सुखानिलः; Ck.t सुखो° (as in text). —For 9, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

990* आदाय सुरभीन्गन्धान्काननेभ्यः सुखानिलः ।
पुत्रं ते नातिशीतोष्णः संसेविष्यति कानने ।

[D4.7 om. l. 1. —(l. 1) B3 आधाय. D1.5 सुरभिं गंधं. Ś1 D6 वनेभ्यः स- (for काननेभ्यः). Ś1 B1.2 D3.5.6 सुखोनिलः; M4 सुखोचितं. —(l. 2) B4 पुत्रस् (for पुत्रं). D1.4.7 नातिशीतोष्णैः. D4 सेविष्यति (subm.) (for संसेविष्यति). M4 मारुतः (for कानने).]

10 [b]) Dg1 सीतामभिपरिष्वजन्. —[c]) Dt1 घर्मघ्नः (for रश्मिभिः) and शीतश्च (for शीतैश्च). —[d]) T3 motheaten for चन्द्र in चन्द्रमा. Dg1 Dm1 चंद्र आ(Dm1 °द्रः प्र)ह्लादयिष्यति. —For 10, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

991* भूमावपि शयानं तं वैदेह्या सह राघवम् ।
पितेवांशुकरैः स्पृष्ट्वा ह्लादयिष्यति चन्द्रमाः ।

[(l. 1) D4.5.7 वै (for तं). —(l. 2) Ñ2 B1 D7 [आ]शुकरैः (for [अं]शुकरैः). M4 विपिनेंशुकरैः स्पृष्ट्वा छादयिष्यति चंद्रमाः.]

11 [a]) Dg1 सर्वाणि (for दिव्यानि). ❀ Ct : ब्रह्मा ब्राह्मणो विश्वामित्रः ब्रह्मेव सृष्टिकर्ता वा तिमिध्वजः शम्बरः तत्सुतः सुबाहुरित्यर्थः इति कतककृतः । तीर्थस्तु कदाचिद्रामो वैजयन्तं नगरं निरुध्य तत्रत्यतिमिध्वजाख्यशम्बरस्य दानवस्य पुत्रं हतवान् । तेन प्रीतो ब्रह्मा etc. इति बलात्कल्पयति ।; Cg also follows तीर्थ ❀ —For 11, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

992* अस्त्राणि यस्मै दिव्यानि विश्वामित्रो ददौ स्वयम् ।
तं त्वं सर्वास्त्रविद्वांसं कथं शोचितुमर्हसि ।

[(l. 1) D4.5.7 यस्मिन् (for यस्मै). V1 D1–3 [ऽ]ददत् (sic); D4.5.7 [ऽ]ददात् (for ददौ). M4 पुरा (for स्वयम्). —(l. 2) B1.4 तं तु; B2 D1 त्वं तं (by transp.); D7 तत्तु (for तं त्वं). Ś1 सर्वास्त्रं; B2 D3 सर्वार्थ- (for सर्वास्त्र-). D3–5.7 -विदुषं (for -विद्वांसं). V1 D2 नैवं; D1 नैव; D3 न त्वं (for कथं). D4.5.7 शोचसि राघवं.]

—After 11, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

993* स शूरः पुरुषव्याघ्रः स्वबाहुबलमाश्रितः ।
असंत्रस्तोऽप्यरण्यस्थो वेश्मनीव निवत्स्यति ।
यस्येषुपथमासाद्य विनाशं यान्ति शत्रवः ।
कथं न पृथिवी तस्य शासने स्थातुमर्हति ।
या श्रीः शौर्यं च रामस्य या च कल्याणसत्त्वता ।
निवृत्तारण्यवासः स क्षिप्रं राज्यमवाप्स्यति ।
सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यो ह्यग्नेरग्निः प्रभोः प्रभुः ।
श्रियः श्रीश्च भवेदग्र्या कीर्त्याः कीर्तिः क्षमाक्षमा ।
दैवतं देवतानां च भूतानां भूतसत्तमः ।
तस्य के ह्यगुणा देवि वने वाप्यथवा पुरे ।

[(l. 1) M1 (before corr. as above) वीरः (for शूरः). —(l. 2) Dt1 Dd1 Dm1 ह्यरण्येषौ; T1 ह्यरण्यस्थो (for ऽप्यरण्यस्थो). Dt1 Dd1 Dm1 T2 G3 निवत्स्यते(G3 °सि); M3 विवत्स्यति (for निवत्स्यति). —(l. 3) M2 आश्रित्य (for आसाद्य). —(l. 4) M3 (before corr.) तत्र (for तस्य). T3 (before corr. as above) अर्हसि. —(l. 5) G2 M1 शौचं; Cr.m.g.t as above (for शौर्यं). G3 कल्याणसत्पथा; M3 कल्याणतत्त्वता. —(l. 6) B(ed.) त्वं (for स). G3 निवृत्तारण्यवासस्य (for the prior half). M1 अवाप्स्यसि. —T3 repeats l. 7

पृथिव्या सह वैदेह्या श्रिया च पुरुषर्षभः ।
क्षिप्रं तिसृभिरेताभिः सह रामोऽभिषेक्ष्यते ॥ १२
दुःखजं विसृजन्त्यस्रं* निष्क्रामन्तमुदीक्ष्य यम् ।
समुत्स्रक्ष्यसि नेत्राभ्यां क्षिप्रमानन्दजं पयः ॥ १३
अभिवादयमानं तं दृष्ट्वा ससुहृदं सुतम् ।
मुदाश्रु मोक्ष्यसे क्षिप्रं मेघलेखेव वार्षिकी ॥ १४

G. 2. 64. 19
B. 2. 44. 27
L. 2. 68. 19

after 12. —(l. 8) Dt1 श्रिया:; M1 श्रिया (for श्रियः). G3 भग्नं (for अद्या). T G2.3 M1 कीर्तिः कीर्त्याः (by transp.). Cm.g.t क्षमाक्षमा (as above). —(l. 9) T3 moth-eaten for दै in दैवतं. T2.3 G M1.2 दैवतानां. —(l. 10) Dg1 ते के गुणा; G2 ते ह्य° (for के ह्यगुणा). Dg1 Dt1 G1 M2.3 देशे; T1.2 राष्ट्रे; G3 राष्ट्रे (for वने). Dt1 वने (for पुरे).]

12 [d]) Dd1 Dm1 [ऽ]**भिषेक्ष्यति**; T1 [ऽ]**भिषिच्यते**; Cm as in text (for **ऽभिषेक्ष्यते**). —For 12, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

994* **कीर्त्या श्रिया भार्यया च यो नित्यं तिसृभिर्युतः ।**
द्युतिमद्भिर्महासत्त्वः स रामो राज्यमर्हति ।

[(l. 1) D5 यो (for च). D4.7 कीर्त्या च भार्यया भ्रात्रा (for the prior half). Ś1 नित्यं च; B3 D6 नित्यं स (for यो नित्यं). D4.7 तैस्त्रिभिर् (for तिसृभिर्). V1 D1–3 M4 योषिद्भिरितसृभिर्वृतः; D5 नित्यं तिसृभिः संयुतः (for the post. half). —(l. 2) Ś1 Ñ2 B D6 द्यु(Ś1 D6 धृ)तिमांश्च; D4.7 दीप्यते हि (for द्युतिमद्भिर्). V1 D1–3.5 M4 रामो राज्येभिषेक्ष्यति(V1 M4 °ते) (for the post. half).]

—After 12, T3 repeats l. 7 of 993*.

13 [a]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 Ct **विसृज**(Dm1 °**जं**)**त्यश्रु** (Dg1 °**स्रं**ु); T G M1–3 **विसृजं**(T3 G1 M1.2 °**ज**)**त्यास्रं** (for **विसृजन्त्यस्रं***). —After 13[ab], Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.; while Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 cont. l. 2–3 only after 997* :

995* **अयोध्यायां जनः सर्वः शोकवेगसमाहतः ।**
कुशचीरधरं वीरं गच्छन्तमपराजितम् ।
सीतेवानुगता लक्ष्मीस्तस्य किं नाम दुर्लभम् ।
धनुर्ग्रहवरो यस्य बाणखड्गास्त्रभृत्स्वयम् ।
लक्ष्मणो व्रजति ह्यग्रे तस्य किं नाम दुर्लभम् ।
निवृत्तवनवासं तं द्रष्टासि पुनरागतम् ।
जहि शोकं च मोहं च देवि सत्यं ब्रवीमि ते ।
शिरसा चरणावेतौ वन्दमानमनिन्दिते ।
पुनर्द्रक्ष्यसि कल्याणि पुत्रं चन्द्रमिवोदितम् ।
पुनः प्रविष्टं दृष्ट्वा तमभिषिक्तं महाश्रियम् ।

[(l. 1) T1.2 G3 जनाः सर्वे; Ct as above. T1.2 G3 -समाहताः. —(l. 2) T2 -गतं (for -धरं). Dg1 Dd1 Dm1 देवं (for वीरं). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 कुशचीरांबरमपि (D2 °मयीं; D4.5.7 °धरं) (for the prior half). Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 यं यांतं नरकुंजरं(V1 D1.3 °पुंगवं); D2 यथानंतरपुंगवां; D4.5.7 शोभंतं नरकुंजरं (for the post. half). —(l. 3) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 श्रीरेवानुगता सीता(D2 तस्य; D7 om.) (for the prior half). D2 सीता; D4.7 तस्याः (for तस्य). —(l. 4) T1 धनुर्धरवरो; G1 °परो (for धनुर्ग्रहवरो). Dg1 यश्च (for यस्य). —(l. 6) G3 द्रष्टासि (sic). —(l. 8) T1 चरणा*वेतौ. Dg1 वंद्यमानम.]

—[d]) Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1 **शीघ्रम्** (for **क्षिप्रम्**). Dt1 Dd1 Dm1 **जलं** (for **पयः**). —For 13, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

996* **यान्यद्य पुत्रशोकार्ता कौसल्येऽश्रूणि मुञ्चसि ।**
आनन्दजानि तानि त्वं रामे मोक्ष्यस्युपस्थिते ।

[(l. 1) D4.7 यथा (for यानि). D5 मुंचति. —(l. 2) D3.7 आनंदजनितानि.]

—Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 cont.. :

997* **पुत्रस्ते यशसा लोकान्व्याप्य धर्मभृतां वरः ।**
चतुर्दशानां वर्षाणामन्ते मोक्ष्यति मंदिनीम् ।

[(l. 1) D4 तु (for ते). V1 B1 यशसो. D1 प्राप्य (for व्याप्य).]

—Thereafter cont. l. 2–3 of 995*. —After 13, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

998* **मा शोको देवि दुःखं वा न रामे दृश्यतेऽशिवम् ।**
क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पुत्रं त्वं ससीतं सहलक्ष्मणम् ।
त्वयाऽशेषो जनश्चायं समाश्वास्यो यदानघे ।
किमिदानीमिदं देवि करोषि हृदि विक्लवम् ।
नार्हा त्वं शोचितुं देवि यस्यास्ते राघवः सुतः ।
न हि रामात्परो लोके विद्यते सत्पथे स्थितः ।

[(l. 1) Dd1 शोकं; M3 शुचो (for शोको). M3 दुःखाः (sic). T1 [ऽ]शुभं (for ऽशिवम्). —(l. 2) G1 सहसीतं सलक्ष्मणं (for the post. half). —(l. 3) T1.2 G3 [ए]षः; K(ed.) [ए]व (for [अ]यं). G3 समाश्वास्य; M3 **श्वास्यो (for समाश्वास्यो). Dt1 Dd1 Dm1 यतो; T1.2 G2 यथा (for यदा). —(l. 4) K(ed.) इतं (for इदं). —(l. 6) M3 दृश्यते (for विद्यते).]

14 [a]) M2 त्वां (for तं). —[b]) Dg1 सुसुखदं (for ससुहृदं). M3 दृष्ट्वा ससुहृदः सुतः. —[c]) G3 [अ]स्रं (for [अ]श्रु). —[d]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 **मेघरेखेव**. M2 **वार्षिकं**. —For 14, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. and read after 1000* :

999* **तं पादौ वन्दमानं त्वं दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ।**
मेघराजीव शैलेन्द्रं सेक्ष्यस्यानन्दजाश्रुभिः ।

G. 2.64.18
B. 2.44.28
L. 2.68.18

पुत्रस्ते वरदः क्षिप्रमयोध्यां पुनरागतः ।
कराभ्यां मृदुपीनाभ्यां चरणौ पीडयिष्यति ॥ १५

निशम्य तल्लक्ष्मणमातृवाक्यं
रामस्य मातुर्नरदेवपत्न्याः ।
सद्यः शरीरे विननाश शोकः
शरद्गतो मेघ इवाल्पतोयः ॥ १६

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

[(l. 1) B3.4 त्वत्; D4 ते (for तं). Ś1 D2.6 तु; B3.4 D4 तं (for त्वं). B2 transp. तं and त्वं. V1 वंदमानं त्वमप्येनं (for the prior half). —(l. 2) D5 मेघराडिव. V1 संदेशं (for शैलेन्द्रं). Ś1 D6 वर्षसि; V1 सिंचसि; D4 मुखस्य; D7 मुक्ष्यसि (sic); M4 मोक्ष्यसि (for सेक्ष्यसि). B4 [आ]श्रुनि:; M4 [अ]श्रु वै (for [अ]श्रुभिः).]

15 [a]) Dg1 **पुनस्** (for **पुत्रस्**). Dt1 **वरदं**. —[c]) T1.2 G3 **पाणिभ्यां** (for **कराभ्यां**). —For 15, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1000* **तत्र पुत्रो वरः पुंसां वनवासादुपागतः ।**
वृत्तायतभुजः पादौ संस्पृशन्ह्लादयिष्यति ।

[(l. 1) D4 वनवासम् (sic). —(l. 2) M4 छादयिष्यति (for ह्लाद°). V1 धर्मज्ञो वंदयिष्यति (for the post. half).]

—Thereafter read 999*.

—After 15, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1001* **अभिवाद्य नमस्यन्तं शूरं ससुहृदं सुतम् ।**
मुदास्त्रैः प्रोक्ष्यसि पुनर्मेघराजिरिवाचलम् ।
आश्वासयन्ती विविधैश्च वाक्यै-
र्वाक्योपचारे कुशलानवद्या ।
रामस्य तां मातरमेवमुक्त्वा
देवी सुमित्रा विरराम रामा ।

[(l. 2) Dg1 च (for [अ]स्रैः). Dg1 Dm1 (before corr. as above) प्रेक्ष्यसि; Dd1 Ct प्रोक्षसे; M3 प्रोक्ष्यति (for प्रोक्ष्यसि). Dt1 पुत्रं (for पुनर्). Dg1 मेघराजिमिव; G3 M2 °राशिरि(G3 °*)व (for °राजिरिव). —(l. 4) Dm1 T1 G1.2 M1 वाक्योपचारैः; Cr.m.g k.t °चारे (as above). —(l. 5) Dg1 Dt1 Dd1 उक्ता (for उक्त्वा). —(l. 6) Dd1 [अ]भिरराम.]

16 Cv.r.m g.k.t offer no comm. on this st. —[a]) D1.5 T3 **तं** (for **तल्**). T3 M2.3 **-मात्र-** (sic) (for **-मातृ-**). —For 16^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1002* **शनैः स शोकः प्रशमं जगाम**
वृष्टया यथाग्निः परिषिच्यमानः ।

[(l. 2) B4 वृत्या (sic) (for वृष्टया).]

Colophon. D4.5.7 om. (cont. the Sarga) —*Sarga name* : Ś1 Ñ2 V1 B D1–3 6 **सुमित्रावाक्यं**. —*Sarga no.* (figures, words or both) : B1 D3.6 om. Ś1 68; Ñ2 63; V1 M4 64; B2.3 62; B4 60; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 44; D1 120; D2 67. —After colophon, D6 G conclude with **श्री**(D6 om.)**रामाय नमः**; T2 **श्रीरामचन्द्राय नमः**.

४०

अनुरक्ता महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ।
अनुजग्मुः प्रयान्तं तं वनवासाय मानवाः ॥ १
निवर्तितेऽपि च बलात्सुहृद्वर्गे च राजनि ।
नैव ते संन्यवर्तन्त रामस्यानुगता रथम् ॥ २
अयोध्यानिलयानां हि पुरुषाणां महायशाः ।
बभूव गुणसंपन्नः पूर्णचन्द्र इव प्रियः ॥ ३
स याच्यमानः काकुत्स्थः स्वाभिः प्रकृतिभिस्तदा ।
कुर्वाणः पितरं सत्यं वनमेवान्वपद्यत ॥ ४
अवेक्षमाणः सस्नेहं चक्षुषा प्रपिबन्निव ।
उवाच रामः स्नेहेन ताः प्रजाः स्वाः प्रजा इव ॥ ५
या प्रीतिर्बहुमानश्च मय्ययोध्यानिवासिनाम् ।
मत्प्रियार्थं विशेषेण भरते सा निवेश्यताम् ॥ ६
स हि कल्याणचारित्रः कैकेय्यानन्दवर्धनः ।
करिष्यति यथावद्वः प्रियाणि च हितानि च ॥ ७

G. 2. 43. 7
B. 2. 45. 7
L. 2. 47. 7

40

M1.2 begin with श्रीरामाय नमः.

1 [a]) Dg1 G1.3 M2 अनुरक्तं; Cg as in text (for अनुरक्ता). D3 om. महात्मानं. —[b]) V1 D1–3 राघवं पौरवत्सलं (D3 °व* *). —[c]) B1 अधिजग्मुः. Ś1 reads second तं in marg. —[d]) D3 वन* *य (for वनवासाय). Ñ2 B2 बांधवाः.

2 M4 om. 2[ab]. —[a]) Ñ1 Dg1 Dd1 G2 निवर्तते (sic); M3 निवर्जिते (for निवर्तिते). Ñ B [ऽ]प्यतिबले; Dt1 [ऽ]तीव बलात्; D4.5.7 ह्यतिबलात् (for ऽपि च बलात्). Ś1 V1 D1.2.6 निवर्त्यमानाः सुभृशं; D3 *वर्तमाना सुभृ*. —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.5.6 सुहृद्वर्गेण; Dt1 D2.4.7 Ct सुहृद्धर्मेण; D3 * हृ * * *; G2 सुहृद्वर्गेऽपि; M1 सुहृद्वर्गेपि; Cr as in text (for सुहृद्वर्गे च). Ś1 V1 D1–3.6 राघवात् (for राजनि). —[c]) Ś1 Ñ1 V1 B2.4 D1.2 M4 न स्म ते वि(Ñ1 B2.4 सं) निवर्तते; Ñ2 B3 तस्य ते न निवर्तते; B1 D6 न ते स्म सं(D6 वि)निवर्तते; Dg1 नैव ते संनिवर्तत; Dd1 नैव ते सन्यवर्तत; D3 न * * वनिवर्त्तंते (sic); D4.7 न स्म(D4 [after corr. marg. *sec. m.*]°पि) ते संनिवर्तेरन्; D5 तस्मात्ते संनिवर्तते. —[d]) D3 [अ] * *ताः (for [अ]नुगता). V1 B1.2.4 D1–3 पथि; M4 पथः (for रथम्).

3 [b]) Ñ B जनानां स(Ñ B3 सु-) (for पुरुषाणां). V1 महायशां (sic); D5 महायशः (sic). —[c]) D1 तथा च (for बभूव). B1 गुणसंपूर्णः; D3 गु*सं**; D4 बल° (for गुणसंपन्नः). —[d]) B4 सूर्यश्चंद्र; D5 पूर्णे चंद्र (sic) (for पूर्णचन्द्र). Ñ1 -समप्रियः; D3 इव **; D4 *व प्रियः.

4 [a]) Ñ2 B3 वार्यमाणोपि; V1 B1.2(marg. as in Ñ2).4 D1–3 M4 याच्यमानो(B4 °ने [sic])पि; D6 (before corr.) स याचमानः; M3 स याच्यमानं (for स याच्यमानः). —[b]) Ñ1 Dt1 ताभिः; D4.7 द्विजैः (for स्वाभिः). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 वशी; D4.5.7 T3 G3 M2 तथा (for तदा). —[d]) Ñ2 B3 D2 [अ]नुवर्तते(D2 °त [sic]); V1 B1.2.4 D1.3 M4 [अ]भ्यवर्तत; Dg1 [उ]पपद्यत (sic); D5 [अ]न्ववर्तत; D7 विपद्यत (sic) (for [अ]न्वपद्यत).

5 [a]) Ś1 V1 B1.3.4 Dg1 Dm1 D1–5.7 अवेक्ष्यमाणः. Ñ1 D4.5.7 स्नेहाच्च; D3 स**; G1 सस्नेहश्च (for सस्नेहं). —[b]) B4 चक्षुषाम् (sic); D3 * * षा (for चक्षुषा). Ñ1 तु पिबन्; Ñ2 B1–3 स पिबन्; V1 D1–3 संपिबन्; B4 अपिबन्; D4.7 प्रापयन्; M4 [अ]नुपिबन् (for प्रपिबन्). —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 धर्मात्मा; Dt1 Dd1 Dm1 सस्नेहं (for स्नेहेन). —[d]) M4 प्रजाः स्वाः (for ताः प्रजाः). D1 M4 स्व- (for स्वाः). Ś1 Ñ1 D2.4–7 संनि(D5 यनि; D6 स नि)वर्तयन्; Ñ2 (marg.) B स्वा इव प्रजाः (by transp.); M3 स्वाः प्रजा इति (for स्वाः प्रजा इव).

6 [a]) B1 कीर्तिर् (for प्रीतिर्). B1.2 M3 बहुमानं; D7 °मानाश्च. B2 reads च in marg. —[b]) B1.4 मया (for मयि). Ś1 V1 D1–4.6(before corr.).7 T2 G2 -निवासिनः. —[c]) Dt1 मत्प्रियार्थे. Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 अशेषेण. —[d]) Dg1 संनिवेश्यतां; Dt1 Dd1 Dm1 सा विधीयतां (for सा निवेश्यताम्).

7 [a]) Dd1 D5 (before corr.) ह (for हि). Ś1 कल्याणचारित्रैः. —[b]) Ñ V1 B D2 G1.2 M कैकेय्या नंदिवर्धनः. —[c]) Ñ B2(marg. as in B1).4 यथार्हं वः; V1 यथा वृद्धः; B1 यथार्हं वः; B3 महार्हं वः; D2.3 G2 M1 यथावच्च; D4.5.7 °द्धिः; M3 °द्धे (sic) (for यथावद्वः). —[d]) D3 om. first च (subm.). —After 7, Ñ2 V1 B D1–3.6 ins.; Ś1 Ñ1 subst. for 8[ab]:

1003* ज्ञानविज्ञानविनयैर्वृद्धः शीलगुणान्वितः ।

[Ñ B3.4 -विभवैर् (for -विनयैर्). B3.4 D2.3 वृद्ध- (for वृद्धः).]

G. 2.64.18
B. 2.44.28
L. 2.68.18

पुत्रस्ते वरदः क्षिप्रमयोध्यां पुनरागतः ।
कराभ्यां मृदुपीनाभ्यां चरणौ पीडयिष्यति ॥ १५

निशम्य तल्लक्ष्मणमातृवाक्यं
रामस्य मातुर्नरदेवपत्न्याः ।
सद्यः शरीरे विननाश शोकः
शरद्गतो मेघ इवाल्पतोयः ॥ १६

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

[(l. 1) $B_{3.4}$ त्वत्; D_4 ते (for तं). $Ś_1$ $D_{2.6}$ तु; $B_{3.4}$ D_4 तं (for त्वं). B_2 transp. तं and त्वं. V_1 वंदमानं त्वमप्येनं (for the prior half). —(l. 2) D_5 मेघराडिव. V_1 संदेशं (for शैलेन्द्रं). $Ś_1$ D_6 वर्षसि; V_1 सिंचसि; D_4 मुखस्य; D_7 मुक्ष्यसि (sic); M_4 मोक्ष्यसि (for सेक्ष्यसि). B_4 [आ]श्रुतिः; M_4 [अ]श्रु वै (for [अ]श्रुभिः).]

15 [a]) D_{g1} पुनस् (for पुत्रस्). D_{t1} वरदं. —[c]) $T_{1.2}$ G_3 पाणिभ्यां (for कराभ्यां). —For 15, $Ś_1$ $Ñ_2$ V_1 B D_{1-7} M_4 subst. :

1000* तत्र पुत्रो वरः पुंसां वनवासादुपागतः ।
वृत्तायतभुजः पादौ संस्पृशन्ह्लादयिष्यति ।

[(l. 1) D_4 वनवासम् (sic). —(l. 2) M_4 छादयिष्यति (for ह्लाद°). V_1 धर्मज्ञो वंदयिष्यति (for the post. half).]

—Thereafter read 999*.

—After 15, D_{g1} D_{t1} D_{d1} D_{m1} T G M_{1-3} ins. :

1001* अभिवाद्य नमस्यन्तं शूरं ससुहृदं सुतम् ।
मुदास्रैः प्रोक्ष्यसि पुनर्मेघराजिरिवाचलम् ।
आश्वासयन्ती विविधैश्च वाक्यै-
र्वाक्योपचारे कुशलानवद्या ।
रामस्य तां मातरमेवमुक्त्वा
देवी सुमित्रा विरराम रामा ।

[(l. 2) D_{g1} च (for [अ]स्रैः). D_{g1} D_{m1} (before corr. as above) प्रेक्ष्यसि; D_{d1} Ct प्रोक्षसे; M_3 प्रोक्ष्यति (for प्रोक्ष्यसि). D_{t1} पुत्रं (for पुनर्). D_{g1} मेघराजिमिव; G_3 M_2 °राशिरि(G_3 °*)व (for °राजिरिव). —(l. 4) D_{m1} T_1 $G_{1.2}$ M_1 वाक्योपचारैः; Cr.m.g k.t °चारे (as above). —(l. 5) D_{g1} D_{t1} D_{d1} उक्ता (for उक्त्वा). —(l. 6) D_{d1} [अ]भिरराम.]

16 Cv.r.m g.k.t offer no comm. on this st. —[a]) $D_{1.5}$ T_3 तं (for तल्). T_3 $M_{2.3}$ -मात्र- (sic) (for -मातृ-). —For 16^{cd}, $Ś_1$ $Ñ_2$ V_1 B D_{1-7} M_4 subst. :

1002* शनैः स शोकः प्रशमं जगाम
वृष्टया यथाग्निः परिषिच्यमानः ।

[(l. 2) B_4 वृत्या (sic) (for वृष्टया).]

Colophon. $D_{4.5.7}$ om. (cont. the Sarga) —*Sarga name* : $Ś_1$ $Ñ_2$ V_1 B $D_{1-3\ 6}$ सुमित्रावाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : B_1 $D_{3.6}$ om. $Ś_1$ 68; $Ñ_2$ 63; V_1 M_4 64; $B_{2.3}$ 62; B_4 60; D_{g1} D_{t1} D_{d1} D_{m1} T G M_{1-3} 44; D_1 120; D_2 67. —After colophon, D_6 G conclude with श्री(D_6 om.)रामाय नमः; T_2 श्रीरामचन्द्राय नमः.

४०

अनुरक्ता महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ।
अनुजग्मुः प्रयान्तं तं वनवासाय मानवाः ॥ १
निवर्तितेऽपि च बलात्सुहृद्वर्गे च राजनि ।
नैव ते संन्यवर्तन्त रामस्यानुगता रथम् ॥ २
अयोध्यानिलयानां हि पुरुषाणां महायशाः ।
बभूव गुणसंपन्नः पूर्णचन्द्र इव प्रियः ॥ ३
स याच्यमानः काकुत्स्थः स्वाभिः प्रकृतिभिस्तदा ।
कुर्वाणः पितरं सत्यं वनमेवान्वपद्यत ॥ ४
अवेक्षमाणः सस्नेहं चक्षुषा प्रपिबन्निव ।
उवाच रामः स्नेहेन ताः प्रजाः स्वाः प्रजा इव ॥ ५
या प्रीतिर्बहुमानश्च मय्ययोध्यानिवासिनाम् ।
मत्प्रियार्थं विशेषेण भरते सा निवेश्यताम् ॥ ६
स हि कल्याणचारित्रः कैकेय्यानन्दवर्धनः ।
करिष्यति यथावद्वः प्रियाणि च हितानि च ॥ ७

G. 2. 43. 7
B. 2. 45. 7
L. 2. 47. 7

40

M1.2 begin with श्रीरामाय नमः.

1 a) Dg1 G1.3 M2 अनुरक्तं; Cg as in text (for अनुरक्ता). D3 om. महात्मानं. —b) V1 D1–3 राघवं पौरवत्सलं (D3 °व**). —c) B1 अधिजग्मुः. Ś1 reads second तं in marg. —d) D3 वन**य (for वनवासाय). Ñ2 B2 बांधवाः.

2 M4 om. 2ab. —a) Ñ1 Dg1 Dd1 G2 निवर्तते (sic); M3 निवर्जिते (for निवर्तिते). Ñ B [ऽ]प्यतिबले; Dt1 [ऽ]तीव बलात्; D4.5.7 ह्यतिबलात् (for ऽपि च बलात्). Ś1 V1 D1.2.6 निवर्त्यमानाः सुभृशं; D3 *वर्तमाना सुभृ*. —b) Ś1 Ñ2 V1 B D1.5.6 सुहृद्वर्गेण; Dt1 D2.4.7 Ct सुहृद्धर्मेण; D3 *हृ***; G2 सुहृद्वर्वेवि; M1 सुहृद्वर्गेपि; Cr as in text (for सुहृद्वर्गे च). Ś1 V1 D1–3.6 राघवात् (for राजनि). —c) Ś1 Ñ1 V1 B2.4 D1.2 M4 न स्म ते वि(Ñ1 B2.4 सं) निवर्तते; Ñ2 B3 तस्य ते न निवर्तते; B1 D6 न ते स्म सं(D6 वि)निवर्तते; Dg1 नैव ते संनिवर्तत; Dd1 नैव ते सन्यवर्तत; D3 न**वनिवर्त्तते (sic); D4.7 न स्म(D4 [after corr. marg. *sec. m.*]°पि) ते संनिवर्तेरन्; D5 तस्मात्ते संनिवर्तते. —d) D3 [अ]**ताः (for [अ]नुगता). V1 B1.2.4 D1–3 पथि; M4 पथः (for रथम्).

3 b) Ñ B जनानां स(Ñ B3 सु-) (for पुरुषाणां). V1 महायशां (sic); D5 महायशः (sic). —c) D1 तथा च (for बभूव). B1 गुणसंपूर्णः; D3 गु*सं**; D4 बल° (for गुणसंपन्नः). —d) B4 सूर्यश्चंद्र; D5 पूर्णे चंद्र (sic) (for पूर्णचन्द्र). Ñ1 -समप्रियः; D3 इव **; D4 *व प्रियः.

4 a) Ñ2 B3 वार्यमाणोपि; V1 B1.2(marg. as in Ñ2).4 D1–3 M4 याच्यमानो(B4 °ने [sic])पि; D6 (before corr.) स याचमानः; M3 स याच्यमानं (for स याच्यमानः). —b) Ñ1 Dt1 ताभिः; D4.7 द्विजः (for स्वाभिः). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 वशी; D4.5.7 T3 G3 M2 तथा (for तदा). —d) Ñ2 B3 D2 [अ]नुववर्तते(D2 °त [sic]); V1 B1.2.4 D1.3 M4 [अ]भ्यवर्तत; Dg1 [उ]पपद्यत (sic); D5 [अ]न्ववर्तत; D7 विपद्यत (sic) (for [अ]न्वपद्यत).

5 a) Ś1 V1 B1.3.4 Dg1 Dm1 D1–5.7 अवेक्ष्यमाणः. Ñ1 D4.5.7 स्नेहाच्च; D3 स**; G1 सस्नेहश्च (for सस्नेहं). —b) B4 चक्षुषाम् (sic); D3 **षा (for चक्षुषा). Ñ1 तु पिबन्; Ñ2 B1–3 स पिबन्; V1 D1–3 संपिबन्; B4 अपिबन्; D4.7 प्रापयन्; M4 [अ]नुपिबन् (for प्रपिबन्). —c) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 धर्मात्मा; Dt1 Dd1 Dm1 सस्नेहं (for स्नेहेन). —d) M4 प्रजाः स्वाः (for ताः प्रजाः). D1 M4 स्व- (for स्वाः). Ś1 Ñ1 D2.4–7 संनि(D5 यनि; D6 स नि)वर्तयन्; Ñ2 (marg.) B स्वा इव प्रजाः (by transp.); M3 स्वाः प्रजा इति (for स्वाः प्रजा इव).

6 a) B1 कीर्तिर् (for प्रीतिर्). B1.2 M3 बहुमानं; D7 °मानाश्च. B2 reads च in marg. —b) B1.4 मया (for मयि). Ś1 V1 D1–4.6(before corr.).7 T2 G2 -निवासिनः. —c) Dt1 मत्प्रियार्थे. Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 अशेषेण. —d) Dg1 संनिवेश्यतां; Dt1 Dd1 Dm1 सा विधीयतां (for सा निवेश्यताम्).

7 a) Dd1 D5 (before corr.) ह (for हि). Ś1 कल्याणचारित्रैः. —b) Ñ V1 B D2 G1.2 M कैकेय्या नंदिवर्धनः. —c) Ñ B2(marg. as in B1).4 यथार्हं वः; V1 यथा वृद्धः; B1 यथार्हं वः; B3 महार्हं वः; D2.3 G2 M1 यथावच्च; D4.5.7 °द्धि; M3 °द्रे (sic) (for यथावद्वः). —d) D3 om. first च (subm.). —After 7, Ñ2 V1 B D1–3.6 ins.; Ś1 Ñ1 subst. for 8ab:

1003* ज्ञानविज्ञानविनयैर्वृद्धः शीलगुणान्वितः ।

[Ñ B3.4 -विभवैर् (for -विनयैर्). B3.4 D2.3 वृद्ध- (for वृद्धः).]

G. 2. 43. 10
B. 2. 45. 8
L. 2. 47. 8

ज्ञानवृद्धो वयोबालो मृदुर्वीर्यगुणान्वितः ।
अनुरूपः स वो भर्ता भविष्यति भयापहः ॥ ८

स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः समीक्षितः ।
अपि चापि मया शिष्टैः कार्यं वो भर्तृशासनम् ॥ ९

न च तप्येद्यथा चासौ वनवासं गते मयि ।
महाराजस्तथा कार्यो मम प्रियचिकीर्षया ॥ १०

यथा यथा दाशरथिर्धर्ममेवास्थितोऽभवत् ।
तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥ ११

बाष्पेण पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह ।
चकर्षेव गुणैर्बद्ध्वा जनं पुरनिवासिनम् ॥ १२

ते द्विजास्त्रिविधं वृद्धा ज्ञानेन वयसौजसा ।
वयःप्रकम्पशिरसो दूरादूचुरिदं वचः ॥ १३

—Thereafter D3 reads 8^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

8 Ñ2 V1 B D1.2.6 read 8^{ab} (followed by 1004*) after 9 (V1 D1.2.6 after 1005* [9^{cd} subst.]). D3 transp. 8 and 9 (including 1005*). G & L (eds.) repeat 8^{ab} after 9. —^{a}) B2 (after corr. marg. as in text) D1–3.6 M3.4 वयोवृद्धो; D1.5.7 गुणैर्वृद्धो (for वयोबालो). —^{b}) V1 वृद्ध- (for मृदुर्). D2 वरगुणैर्युतः; D6 G1 वीरो गु°; T2 वीर°; G (ed. [second time]) वीर्यसमन्वितः (for वीर्यगुणान्वितः). —For 8^{ab}, Ś1 Ñ1 subst. 1003*. —Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 ins. after 8^{ab}; D3 ins. after 8 (transp.); while Ś1 ins. after 9^{ab}:

1004* प्रगल्भः प्रियवादी च नित्यं बन्धुजनप्रियः ।

[B1 प्रसन्नः; D2 प्रतात्मः (sic) (for प्रगल्भः).]

—D3 repeats here 8^{cd} (cf. v.l. 7). —M4 om. 8^{c}–9. —^{c}) B1 सर्वो; B4 सम्रो; D4.7 हि वो (for स वो). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3 (second time गुणाकरः).6 सुखावहः; Ñ1 [अ]नथापहि; Dt1 भयापहं; D4.5.7 भवाय वै; M3 महाबलः (for भयापहः).

9 M4 om. 9 (cf. v.l. 8). D3 transp. 8 and 9 (including 1005*). —^{a}) D3 राज्यगुणैर्. D5.7 राजा गुणैर् (for राज°). —^{b}) Ś1 D3.6 समाहितः; Ñ2 B1.2.4 परीक्षितः; V1 D1.2.5 समीहितः; B3 प्रकल्पितः (for °क्षितः). —After 9^{ab}, Ś1 reads 1004* and om. 9^{cd}. —^{c}) G1.3 M1.2 चाद्य; Cv.t as in text (for चापि). T2 मयै (sic) (for मया). Ñ B D4.5.7 अविचार्यं (B4 °र्यं) सदा (D5 तदा) तस्य (Ñ B2 [marg. after corr.].3 °थ्यं). —^{d}) B2 marg.; M3 Crp वै (for वो). D4 भर्तृदर्शनं. Dm1 कार्यं चोभयशासनं; Cm as in text. —For 9^{cd}, V1 D1–3.6 subst.:

1005* विनीतैश्च सदायत्तैः कर्तव्यं धर्मशासनम् ।

[V1 D6 विनीतश्च. D1.2 सदा दत्तैः (for °यत्तैः). D3 भर्तृशासनं; D6 तस्य शासनं.]

—Thereafter Ñ2 V1 B (Ñ2 B after 9) D1.2.6 read 8^{ab} (followed by 1004*). G & L (eds.) repeat 8^{ab} after 9.

10 ^{a}) Ś1 D6 संतप्यते यथासौ न; Ñ B D1–4.7 संतप्येत (Ñ2 D1–3 °प्यते; Ñ1 °प्यत [sic]) यथा नासौ; V1 स च संतप्यते नासौ; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G2 M1–3 न संतप्येद्यथा चासौ; D5 स तथेति यथा नातो (before corr. °सौ); M4 स तुष्यति यथा चासौ; Crp न च तप्येद्यथा तासां. —^{b}) B3 वनवासे. —^{c}) B2 (gloss) भरतः (for महाराजस्). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 कार्यं (for कार्यो). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 प्रियचिकीर्षुभिः; T2 [अ]प्रिय° (for प्रियचिकीर्षया).

11 D6 reads 11 in marg. —^{a}) D4.7 om. (hapl.) from दा up to तथा तथा in ^{c}. —^{b}) Dg1 G3 Cg धर्मे (for धर्मम्). Ś1 B4 D1–3 [अ]न्वकीर्तयत् (D1.3 °न् [sic]; Ñ1 D6 M4 [अ]नुकीर्तयत् (M4 °येत्); V1 [अ]नुवर्तयत् (sic); B3 प्रकीर्तयेत्; Dg1 T [आ]स्थितो भवेत्; Dt1 [आ]श्रितो भवेत्; G1 स्थितो भवेत (for [आ]स्थितोऽभवत्). Ñ2 B1.2 धर्ममेवमकीर्तयत्; D5 धर्मात्मावस्थितो भवेत्. —^{c}) D2 यथा (for first तथा). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 एवानुवव्रिरे; D4.5.7 एवाभिवव्रजुः; G1 पतिमयाचयन्; G3 Cr °मकारयम्; M3 °मकांक्षयन्; Cm.g.k.t as in text (for पतिमकामयन्).

12 ^{a}) Ś1 D4.6.7 पिहितो; V1 B1.2 D1.2 M4 [अ]पिहि (D1 °ह)तं; D3 [अ]भिहितं; D5 [अ]पिहितो (for पिहितं). Ś1 D4.5.7 वीरो; Ñ1 lacuna; D6 रामो (for दीनं). —^{b}) D2 M2 रामं; D6 वीरः (for रामः). —^{c}) Ś1 D4.6.7 आचकर्ष; Ñ B D2.3 संचकर्ष; V1 संववर्ष; Dm1 M2 चकर्ष च (M2 स्व-); D1 स चकर्ष; D5 चकर्षेव (for चकर्षेव). V1 वृद्धं; Dg1 Dd1 Dm1 D1.2 M2.3 बद्धं; Dt1 corrupt (for बद्ध्वा). M4 चकर्ष गुणतो बद्धं. —^{d}) T2 पुरनिवासनं (sic). Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 पौरजानपदं जनं.

13 ^{a}) B1 D4.5.7 तं (for ते). B1 D5 T1 G1.2 M1 त्रिविधा; Cm.g.t as in text (for °धं). D4.7 वृद्धं (for वृद्धा). —^{b}) B1 तपसा वयसा; Dg1 ज्ञानेन तपसा; D4.5.7

वहन्तो जवना रामं भो भो जात्यास्तुरंगमाः ।
निवर्तध्वं न गन्तव्यं हिता भवत भर्तरि ।
उपवाह्यस्तु वो भर्ता नापवाह्यः पुराद्वनम् ॥ १४
एवमार्तप्रलापांस्तान्वृद्धान्प्रलपतो द्विजान् ।
अवेक्ष्य सहसा रामो रथादवततार ह ॥ १५
पद्भ्यामेव जगामाथ ससीतः सहलक्ष्मणः ।
संनिकृष्टपदन्यासो रामो वनपरायणः ॥ १६
द्विजातींस्तु पदातींस्तान्रामश्चारित्रवत्सलः ।
न शशाक घृणाचक्षुः परिमोक्तुं रथेन सः ॥ १७
गच्छन्तमेव तं दृष्ट्वा रामं संभ्रान्तमानसाः ।
ऊचुः परमसंतप्ता रामं वाक्यमिदं द्विजाः ॥ १८

G. 2. 43. 21
B. 2. 45. 20
L. 2. 47. 20

तपसा यशसा (for ज्ञानेन वयसा). —For 13^{ab}, Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–3.6 M4 subst.; B1 ins. after 13^{ab} :

1006* अथ द्विजातयः शीलवयोरूपगुणान्विताः ।
तपसा भावितात्मानो वयसा यशसौजसा ।

[(l. 1) Ñ B2–4 तथा (for अथ). Ñ1 वृद्धाः (for शील-). Ś1 D6 -वृत्तश्रुत-; Ñ1 शीलरूप-; V1 D1.3 M4 -श्रुतवृत्त-; D2 -व्रतश्रुत- (for -वयोरूप-). V1 D1.3 -गुणान्विकाः; B2 -समन्विताः (for -गुणान्विताः). —(l. 2) Ñ1 विदितात्मानो; Ñ2 B दीपिता° (for भाविता°). Ś1 वचसा (for वयसा). Ś1 V1 D1–3.6 च महौजसः; B1.2.4 वर्चसौजसा; M4 महतौजसा (for यशसौजसा).]

—V1 om. 13^{c}–15^{b}. —^{c}) Dg1 वपुः-; D2 M3 वयं (sic) (for वयः-). B3 D3.5 -प्रकंपितशिरसो; B4 -प्रकल्पि°; Dm1 -प्रकंपः शिरसो (sic); D1.2 -प्रकंप्य° (for -प्रकम्पशिरसो). —^{d}) D4.7 उच्चारयन्वचः.

14 V1 om. 14 (cf. v.l. 13). —^{a}) D5 G1 जवनाद् (for जवना). —^{b}) B2 भो जात्यास्तु (for भो भो जात्यास्). —D4.7 om. (hapl.) from 14^{c} to l. 1 of 1007*. D1.5(followed by l. 1 of 1007*) transp. 14^{cd} and 14^{ef}. —^{c}) Ñ B न गंतव्यं; D1 निवर्तयध्वं (hypm.) (for निवर्तध्वं). Ś1 D2.6 M4 न गंतव्यं निवर्तध्वं (by transp.); D3 न मंतव्यं निवर्तध्वं. —T3 om. from 14^{d} to निवर्तध्वं in l. 2 of 1007*. —^{d}) B4 D3 G2 भवतु (for °त). B2 (gloss) रामे (for भर्तरि). D1 भर्तुरेतद्धि वो हितं. —After 14^{cd}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.; Ś1 Ñ B D2–7 (D4.7 om.) M4 ins. l. 1 only :

1007* कर्णवन्ति हि भूतानि विशेषेण तुरंगमाः ।
यूयं तस्मान्निवर्तध्वं याचनां प्रतिवेदिताः ।
धर्मतः स विशुद्धात्मा वीरः शुभदृढव्रतः ।

[T3 om. up to निवर्तध्वं in l. 2. —(l. 1) B3 कं स्तुवंति; D2 वर्णयंति (for कर्णवन्ति). D2 om. हि (subm.). —(l. 2) Dm1 याचितां (for याचनां). G1 प्रतिवेदितां; M3 प्रतियाचिताः (for °वेदिताः).]

—^{e}) B3 परावाह्यो; B4 अप°; M3 औपवाह्यस् (for उपवाह्यस्). Ś1 Ñ B D1.3.6 M4 हि वो; D2 corrupt; D4.5.7 पुरं; G1 स वो (for नु वो). —^{f}) Dg1 D4.7 नोपवाह्यः. —After 14, Ñ B D2.3 M4 ins.:

1008* निवर्तध्वं न गन्तव्यं भो भो जात्यास्तुरंगमाः ।
न गन्तव्यं न गन्तव्यं भर्तुरेतद्धि वो हितम् ।

[(l. 1) D2 निवर्तयध्वं (hypm.) (for निवर्तध्वं). Ñ B2.3 D2.3 M4 om. (hapl.) from the post. half to the prior half of l. 2. —(l. 2) B4 तिरोहितं; M4 हि नो हितं (for हि वो हितम्).]

15 V1 om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). —^{a}) G1 आर्तान् (for आर्त-). Ś1 D6 -प्रलापानां (for -प्रलापांस्तान्). —^{b}) M2 om. द्विजान्. Ś1 Ñ B D1–7 M4 ब्राह्मणानां निशम्य(D2 °वेक्ष्य) सः(B4 च). —^{c}) D5 (after corr.) व्याचक्ष्य (for अवेक्ष्य). M4 अवेक्ष्यमाणः सहसा. —^{d}) Ñ B Dm1 G1.2 M1 सः (for ह). —After 15, B3 reads 18^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

16 ^{a}) Ś1 D2.6 जगामाशु; Dt1 जनान्सर्वान् (for जगामाथ). —^{b}) Ñ2 B (B2 after corr. marg. as in text) स रामः (for ससीतः). Dt1 उपतिष्ठत्सलक्ष्मणः. —Ñ2 om. 16^{cd}. —^{c}) D1 तन्; D2 तान् (for सं-). V1 D1.2 -पदैरेव (for -पदन्यासो).

17 D3 om. 17. Ś1 om. 17^{ab}. —^{a}) Ñ1 B1.2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.4–7 T3 G M1.3.4 द्विजातीन्हि; B4 द्विजानिह; D2 द्विजातीन् (subm.); M2 द्विजान्ज्ञात्वा (for द्विजातींस्तु). Ñ2 B3 द्विजातीनिह पादातान्. —^{b}) B1 चामित्र-; G(ed.) चारित्र्य-. Ñ1 V1 D1.2.6 M4 -भूषणः (for -वत्सलः). —^{c}) Ś1 D4.6.7 [अ]प्रणीश्चक्षुः; B3 घृणां चक्षुः (for घृणाचक्षुः). —^{d}) Ñ2 V1 B D1.2 परिगंतुं; Dd1 °मोक्तुं (for °मोक्तुं). Ś1 D4.6.7 अवस्थितः; D5 पथि स्थितः (for रथेन सः).

18 B3 repeats 18^{ab} (cf. v.l. 15). V1 om. (hapl.?) 18^{ab}. —^{a}) D2.4 एवं (for एव). —^{b}) Ś1 Ñ B (B3 both times) D1.2.4–7 वनं (for रामं). B3 (first time) D1.2.6 संभ्रांतमानसः; D4.7 संत्रस्तमानसाः; T1 G2.3 M1 °चेतसः; T2 °चेतसं (for संभ्रान्तमानसाः). —^{c}) Ñ2

G. 2. 43. 22
B. 2. 45. 21
L. 2. 47. 21

ब्राह्मण्यं कृत्स्नमेतत्त्वां ब्रह्मण्यमनुगच्छति ।
द्विजस्कन्धाधिरूढास्त्वामग्नयोऽप्यनुयान्त्यमी ॥ १९
वाजपेयसमुत्थानि छत्राण्येतानि पश्य नः ।
पृष्ठतोऽनुप्रयातानि हंसानिव जलात्यये ॥ २०
अनवाप्तातपत्रस्य रश्मिसंतापितस्य ते ।
एभिश्छायां करिष्यामः स्वैश्छत्रैर्वाजपेयिकैः ॥ २१
या हि नः सततं बुद्धिर्वेदमन्त्रानुसारिणी ।
त्वत्कृते सा कृता वत्स वनवासानुसारिणी ॥ २२
हृदयेष्ववतिष्ठन्ते वेदा ये नः परं धनम् ।
वत्स्यन्त्यपि गृहेष्वेव दाराश्चारित्ररक्षिताः ॥ २३
न पुनर्निश्चयः कार्यस्त्वद्गतौ सुकृता मतिः ।
त्वयि धर्मव्यपेक्षे तु किं स्याद्धर्ममवेक्षितुम् ॥ २४

B1.4 परमसंत्रस्ता; B2 °संश्रांता; B3 °संहृष्टा; D2 °सतता (sic) (for °संतप्ता). —^{d}) M4 पौरा (before corr. °र) वाक्यमिदं जनाः.

19 ^{a}) T1.2 G3 सर्वम् (for कृत्स्नम्). Dd1 Dm1 G1 एव (for एतत्). —For 19^{cb}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1009* अयं ब्राह्मणसंघश्च भवन्तमनुगच्छति ।

[Ś1 हि ब्राह्मसंघश् (for ब्राह्मणसंघश्). Ñ2 B1.3.4 ते; B2 त्वां; G (ed.) तु (for च). Ñ2 B गच्छंतम् (for भवन्तम्).]
—B3 cont.:

1010* तत्र गच्छन्ति सर्वे च यत्र गन्तासि राघव ।

—^{c}) Ś1 D2 (sic).6 द्विजाः (for द्विज-). B3 D2 -विरूढास्; D4.5.7 -वरूढास्; M4 -वरूढास् (for -धिरूढास्). D2 तान् (sic) (for त्वाम्). —^{d}) Ś1 D6 अग्रतो (for अग्नयो). Dg1 Dm1 [अ]नुयांतु. Ś1 Ñ V1 B D1–7 हि; M4 नः (for [अ]मी).

20 ^{a}) D6 वाजिनः * (lacuna) (for वाजपेय-). T2 -समृद्धानि (for -समुत्थानि). Ś1 वाजिनां तु सपुच्छानि. —^{b}) Ś1 V1 D2.6 यास्यतः; Ñ राघवः; B1 पश्य मे; Dg1 (before corr.) D1 पश्यतः (D1 °त [sic]); D3–5.7 राघव; M4 नः प्रभो (for पश्य नः). —^{c}) Ś1 V1 D1–3.6 M4 [ऽ]नुप्रयांति त्वां; B1 [ऽ]नुप्रयातानां (for ऽनुप्रयातानि). —^{d}) Dg1 हंसा इव; Dt1 Dd1 Dm1 Cm.k.t मेघानिव (for हंसानिव). Dm1 जलालये; M3 ज**ये (moth-eaten); Cm as in text (for °त्यये). Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 हंसानामिव पंक्तयः; D4.5.7 श्वेताभ्राणीव पश्यतः.

21 ^{b}) B1 हे (sic) (for ते). —^{c}) Ś1 V1 D1.2.6 पथि; Dg1 M4 एहि; D3 ताभिश् (for एभिश्). T3 करिष्यामि (for °मः). —^{d}) B4 स्वे; T2 त्वे (sic) (for स्वैश्). Ś1 V1 B3 Dt1 Dd1 Dm1 D2–5.7 T1 G3 M2 Ct वाजपेयकैः; B1 °यिजैः; B4 वाजिपियिकैः (corrupt); D1.6 वाजिपेयजैः (D6 °कैः); Cm.g as in text (for वाजपेयिकैः).

22 ^{a}) B2 (gloss उक्तप्रकारा) सा (for या). D2 हिता (for हि नः). M4 प्रीतिर् (for बुद्धिर्). —D5 om. (hapl.?) 22^{bc}. —^{b}) Ñ B3.4 वेदतत्त्वानुसारिणी. —Ñ1 V1 B1.2.4 om. (hapl.) 22^{cd}. —^{c}) M2 त्वत्कृता. Ś1 D1.2.6 स्मृता; D7 *ता (for कृता). Ś1 Ñ2 B3 D1–3.6 M4 [अ]स्मामिर्; D4.7 बुद्धिर् (for वत्स). —^{d}) G3 वनवासानुचारिणी; M2 °सा**रिणी.

23 ^{a}) Ś1 V1 D2.4.5.7 [अ]वतिष्ठंति; Ñ B3 हि तिष्ठंति (Ñ2 °ते); B1 [इ]ति तिष्ठंति; B2.4 D3 [अ]भितिष्ठंति; Dg1 M4 [अ]नुतिष्ठंति; Dt1 D6 G3 Cg [ए]व तिष्ठंति (Dt1 °ते); D1 [इ]व तिष्ठंति; T2 °ष्ठंतं; M3 [अ]वतिष्ठंतो; Ck.t as in text (for [अ]वतिष्ठन्ते). —^{b}) B2 यत्नः; G3 एव; M4 येषां (for ये नः). B1.4 M3 वेदा नः (B4 [with hiatus] आपन्नाः) परमं धनं; D2 *दये परमध्वनं (sic). —After 23^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ins.:

1011* ते यास्यन्ति वनान्येव त्वद्बाहुबलरक्षिताः ।

[L (ed.) ये (for ते). Ś1 D7 वनं त्वय; V1 D1–3 M4 वनं ष्वेव (M4 °वं); D4 वनं तद्वत् (तद्वत् marg. *sec. m.*); D5 वनं त्वेते (for वनान्येव). D6 ते यास्यंत्वद्य वनं त्वय (hypm.) (for the prior half). Ś1 D4–7 त्वद्बाहुबलमाश्रिताः (for the post. half).]

—Ś1 Ñ2 om. 23^c–24^b. Ñ1 V1 B D1–7 M4 transp. 23^{cd} and 24^{ab}. —^{c}) Ñ1 B निवत्स्यंति; V1 D1.2 M4 व (D2 वे) त्स्यंति स्व-; D4–7 वसिष्यंति; T1.3 G3 M1 वसंत्यपि (for वत्स्यन्त्यपि). —^{d}) M4 चारित्रभूषणाः; G (ed.) चारित्र्य° (for चारित्ररक्षिताः).

24 Ś1 Ñ2 om. 24^{ab} (cf. v.l. 23). Ñ1 V1 B D1–7 M4 transp. 23^{cd} and 24^{ab}. —^{a}) Ñ1 न नूनं; Dt1 पुनर्न (by transp.) (for न पुनर्). —^{b}) G2 M1 Ck त्वत्कृते; Cr.m.g.t as in text (for त्वद्गतौ). Dg1 स्वकृता; Cg as in text (for सु°). Ñ1 V1 B D1–7 M4 त्वत्कृ (M4 °द्द) ते निश्चिता मतिः (Ñ1 B D4–7 वयं). —^{c}) B1 धर्मं व्यपेक्षे तु; Dg1 धर्मविपेक्षे तु; D1 धर्मं व्यपेक्षेव; D3 धर्मं व्यपेक्ष्यैव; D4.7 धर्मं व्यपेक्ष्यैवं; D5 धर्मं व्यपेक्षेव; G1 M4 धर्मव्यपेते तु; Cr.m.g.k.t as in text (for धर्मव्यपेक्षे तु). —^{d}) Ś1 Ñ1

याचितो नो निवर्तस्व हंसशुक्लशिरोरुहैः ।
शिरोभिर्निभृताचार महीपतनपांशुलैः ॥ २५
बहूनां वितता यज्ञा द्विजानां य इहागताः ।
तेषां समाप्तिरायत्ता तव वत्स निवर्तने ॥ २६
भक्तिमन्ति हि भूतानि जंगमाजंगमानि च ।
याचमानेषु तेषु त्वं भक्तिं भक्तेषु दर्शय ॥ २७
अनुगन्तुमशक्तास्त्वां मूलैरुद्धतवेगिभिः ।
उन्नता वायुवेगेन विक्रोशन्तीव पादपाः ॥ २८
निश्चेष्टाहारसंचारा वृक्षैकस्थाननिष्ठिताः ।
पक्षिणोऽपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्पिनम् ॥ २९

G. 2. 43. 34
B. 2. 45. 31
L. 2. 47. 34

न्यायं; Ñ2 B3 न्याय्य-; V1 D2 कंचिद्; B1.2.4 D3.4.6.7 न्याय्यं; D5 त्याज्यं (for किं स्याद्). V1 B1 D2.3 व्यपेक्षितुं; Dg1 (after corr.) Dd1 **Cg** अपेक्षितुं; G1 (before corr.) **Cm** उपेक्षितुं(**Cm**° तं) (for अवेक्षितुम्). Dt1 Dm1 किं स्याद्धर्मपथे स्थितं; D1 कच्चिद्धर्मव्यपेक्षितं (sic); M4 न कश्चिद्धर्ममीक्षते. —After 24, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ins.:

1012* यदि धर्मं विजानासि प्रजानां रक्षणोद्भवम् ।
ब्राह्मणा माननीयास्ते प्रजानां हितकाम्यया ।

[(l. 1) Ś1 D4.6.7 न जानासि; V1 व्यजानासि; D3 प्रजानासि (for विजानासि). Ñ2 reads from प्रजानां up to स्ते in l. 2 in marg. —(l. 2) V1 D1–3 M4 हितनिच्छता(V1 °तः) (for °काम्यया).]

25 [a]) Ś1 Ñ B D4–7 याचितोसि; V1 D1–3 M4 याचि(V1 °नि [sic])तो वि- (for याचितो नो). **Ct** निवर्तस्व (as in text). G1 याचितो नातिवर्तस्व. —[b]) D2 -शुभ्र- (for -शुक्ल-). B2 (gloss) पक्वकेशैः (for [b]). —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1–3.5.6 M4 विनयाचार(D1 °रैर्); Dm1 निर्भृताचार; D4(after corr.).7 विनताचार(D7 °रा); G1 °चारैर् (for निभृताचार). —[d]) Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 D6 S -पांसुलैः; D3 -पांशुतः (for -पांशुलैः).

26 Ś1 om. 26.—[b]) D3 यद् (for य).—[c]) Ñ2 B1–3 Dd1 D6 आपन्ना (for आयत्ता).—[d]) Ñ B3 राम (for वत्स). V1 भवतः सन्निवर्तने.

27 [a]) Ś1 Ñ1 Dt1 Dd1 D4.5.7 [इ]ह (for हि).—[b]) Ñ2 reads in marg.; D3 om. (hapl.) first जंगमा. M4 विशेषेण भवादृशाः. —After 27[ab], Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 ins.:

1013* याचन्ते त्वां भृशार्तानि तेषां कुरु दयां विभो ।

[Ñ2 V1 B2–4 D1–3 याचंति; V1 om. त्वां (subm.). Ñ2 reads भृशार्तानि तेषां in marg. V1 भृशार्तानि; D6 भृशं तानि; M4 भृशार्ता हि (for भृशार्तानि). Ś1 D6 कुरु तेषां (by transp.). Ś1 D6 प्रभो हितं; B2 दयां प्रभो (for दयां विभो).]

—[c]) Ñ1 नाथवानसि (for याचमानेषु). T1.2 राम त्वं; G2 M1 भूतेषु (for तेषु त्वं). —After 27, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ins.:

1014* भक्तानां हि परित्यागस्तवैव विदितो यथा ।

[V1 अपरित्यागस्; M4 हा परित्यागस् (for हि परि°). Ś1 Ñ1 तथैव; D5 तवैष (for तवैव).]

28 [a]) Ś1 V1 D1.3.6 M4 न शक्ता हि; Ñ1 D5.7 न शक्तास्त्वां; Dg1 G2 M3 अशक्तास्त्वा (for अशक्तास्त्वां). D1 अवगंतुं न शक्त्यास्त्वां (sic). —[b]) V1 सूले (sic) (for मूलैर्). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 उर्वी(V1 D1–3 दृढ; M4 दारु)निबंधनैः; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 M3 **Cg.t** °वेगिनः; T2.3 G1.2 M1.2 °वेदिभिः (for उद्धतवेगिभिः). —[c]) Dg1 सन्नता. Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ऊर्ध्वशाखाः स(Ñ1 om. स [subm.]; V1 D1.3.5.7 °खासु; D2 °खा वि; D7 °खाः सु)करुणं(D1 °रकं; D5 °रणं; G[ed.]°रुणा). —[d]) D2 च (for [इ]व).

29 [a]) Ñ B D4.5.7 निवृत्ताहार-. V1 Dd1 -संचार-; T3 -संचारः (sic) (for -संचारा). D2 निश्चेष्टे हर संचार- (corrupt). —[b]) Dg1 G M1.2 -निष्ठिताः; Dt1 Dd1 **Ct** -निश्रिताः; M3 संश्रिताः (for -विष्ठिताः). Ś1 Ñ B2.3 D1–3.5–7 वृक्ष(D2 °क्षाः)स्कंधेष्व(Ñ2 B2.3 D1.5 °षु)विष्ठिताः; V1 B1.4 M4 वृक्षस्कंधेषु विष्ठिताः; D4 वृक्षस्कंधेष्ववस्थिताः. —[c]) M3 हि याचंत (for प्र°). Ś1 V1 D1–3.6 M4 त्वां पक्षिणोपि याचंते; Ñ B D4.5.7 त्वामप्रगल्भैर्विरुतैर्. —[d]) Ś1 D6 सर्वभूतानुकंपितं; Ñ1 D4.5.7 याचंतीव(Ñ1 °ह) पतत्रिणः; Ñ2 B याचंत इव पक्षिणः; Dt1 D1 T2 सर्वभूतानु(T2 °नि)कंपनं; M4 सर्वभूतानुकंपकं.

G. 2. 43. 35
B. 2. 45. 32
L. 2. 47. 34
एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्तने । ददृशे तमसा तत्र वारयन्तीव राघवम् ॥ ३० ॥

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

30 [a]) Ś1 V1 D1–7 एव (for तेषां). Ñ2 B विक्रोशता-मेवमपि; M4 एवं विक्रोशमानानां.—[b]) Dd1 निवर्तनं (sic) (for °ने). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 द्विजानां न न्य(B1 न ध्य; D2 नान्य; D4 नाभ्य; D7 नाभ्या)वर्तत(Ñ2 °ते; D7 °त: [sic]); Ñ1 द्विजानामभिवर्तने.—After 30[ab], Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 M4 ins.; D5 ins. after 30:

1015* तूष्णीमेव ययौ वाग्मी रामः सौमित्रिणा सह ।
गच्छन्नेवाथ सहसा राघवो धर्मवत्सलः ।

[(l. 1) D4.7 अथ (for एव). Ś1 Ñ1 D1.2.5.6 रामो वाग्मी (by transp.); V1 रामं सीता (for वाग्मी रामः). B4 repeats (erroneously) ययौ after वाग्मी.]

—[cd]) Dm1 ददर्श. Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 M4 ददर्श तमसां (D2 °सा) तत्र(Ñ1 चाथ; M4 भंगैर्) वारयंतीमिवा(B4 ध्यायंतीमिव चा)ग्रतः; D5 ददर्शानवमांश्चाथ वारयंत इवाग्रतः (sic).—After 30, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

1016* ततः सुमन्त्रोऽपि रथाद्विमुच्य
श्रान्तान्हयान्संपरिवर्त्य शीघ्रम् ।
पीतोदकांस्तोयपरिप्लुताङ्गा-
नचारयद्वै तमसाविदूरे ।

[(l. 1) T3 G2 M1 विमुच्य तान् (for विमुच्य).—(l. 2) G3 शांतान् (for श्रा°). Cr संपरिवृत्य.]

Colophon. D4.7 M4 om. (cont. the sarga).—*Sarga name*: Ś1 V1 D1–3.6 ब्राह्मण(D1 ब्राह्म)वाक्यं; Ñ B ब्राह्मण-विलापः; D5 रामदंडकारण्यगमनं.—*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1 D3 om. Ś1 47; Ñ2 B3.4 42; V1 44; B2 33; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 45; D1 99; D2 46; D5 52; D6 43.—After colophon, D6 G conclude with श्री(D6 om.)रामाय नमः; T2 श्रीराम-चन्द्राय नमः.

४१

ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः ।
सीतामुद्वीक्ष्य सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
इयमद्य निशा पूर्वा सौमित्रे प्रस्थिता वनम् ।
वनवासस्य भद्रं ते स नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २
पश्य शून्यान्यरण्यानि रुदन्तीव समन्ततः ।
यथानिलयमायद्भिर्निलीनानि मृगद्विजैः ॥ ३
अद्यायोध्या तु नगरी राजधानी पितुर्मम ।
सस्त्रीपुंसा गतानस्माञ्शोचिष्यति न संशयः ॥ ४
भरतः खलु धर्मात्मा पितरं मातरं च मे ।
धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति ॥ ५
भरतस्यानृशंसत्वं संचिन्त्याहं पुनःपुनः ।
नानुशोचामि पितरं मातरं चापि लक्ष्मण ॥ ६
त्वया कार्यं नरव्याघ्र मामनुव्रजता कृतम् ।
अन्वेष्टव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थे सहायता ॥ ७

G. 2. 44. 9
B. 2. 46. 9
L. 2. 48. 7

41

D4.7 M4 continue the previous Sg. M1.2 begin with **श्रीरामाय नमः**.

1 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 **स** (for **तु**). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 **-तीरे** (for **-तीरं**). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 **वासम्** (for **रम्यम्**). Ñ B **उद्दिश्य** (for **आश्रित्य**). —[c]) Ñ B D4.5.7 **नदीम्**; D3 **स ताम्** (for **सीताम्**). Ś1 Ñ2 V1 B3 D1–3.6 M4 **उद्दिश्य**; D4 **उदीक्ष्य** (for **उद्वीक्ष्य**). D2 **सौमित्रं**. —[d]) D2 **रामो**; D3 **मंदं** (for **इदं**).

2 [a]) T3 **अयम्** (corrupt) (for **इयम्**). T2 **पूर्वं** (for **पूर्वा**). Ñ1 D4.5.7 **इयं सा समनुप्राप्ता**. —[b]) Ñ1 B2 D4.5.7 **प्रथमा निशा**; Dg1 **प्रस्थिता वने**; Dt1 Dd1 Dm1 T2 G2.3 M3 Cr.m.g.k.t **प्रहिता वनं** (Dm1 **°यं**); G1 **°ता वयं**; Cv.rp as in text (for **प्रस्थिता वनम्**). —For 2[ab], Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1017* **प्रथमेयं निशा सौम्य सौमित्रे समुपस्थिता ।**

[V1 प्रथमैवं. B2 युष्माकं (for सौमित्रे). Ñ2 B M4 पर्युपस्थिता.]

—[c]) Ñ1 V1 D4.5.7 **वन** (Ñ1 **°ने**) **वासाय**. —[d]) Ñ1 ⁎ **न**; Ñ2 B3.4 M4 **त्वं न**; V1 B1.2 D1.3 **तन्न**; Dt1 D4.5.7 **न च** (for **स न**). D3 **अर्हति**. Ś1 D2.6 **नोत्कंठितुमिहार्हसि**.

3 [b]) T3 **मदंति** (sic) (for **रुदन्ति**). —[c]) D4.7 **आयांति** (for **आयद्भिर्**). Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 **य** (Ñ2 D1 **त**; B3 **अ**) **थानिलयसंलीनैर्**. —[d]) Dg1 **विलीनानि**; D4.5.7 **विहीनानि**; Cg as in text (for **निलीनानि**). Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 **हीना** (M4 **वृत्ता**) **नि मृगपक्षिभिः** (V1 **°णः**).

4 [a]) Ñ1 D4.5.7 **वरपुरी** (for **तु नगरी**). Ś1 D6 **अयोध्या नगरी शून्या**; Ñ2 V1 B D1–3 **अयोध्या सौम्य** (D2 **शून्य**) **नगरी**. —For 4[cd], Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1018* **सबालवृद्धा नियतमस्माञ्शोचति लक्ष्मण ।**

[Ś1 निर्याता; D6 निर्यातान् (for नियतम्). Ś1 चास्माञ्; V1 सा मां; D1 तस्मात्; M4 भूयः (for अस्माञ्).]

—B3 cont.:

1019* **दिवारात्रौ करिष्यन्ति स्मरणं मम सर्वथा ।**

—B3 further cont.; Ñ V1 B1.2.4 D1.3 M4 cont. after 1018*; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins. after 4:

1020* **अनुरक्ता हि मनुजा राजानं बहुभिर्गुणैः ।**
त्वां च मां च नरव्याघ्र शत्रुघ्नभरतौ तथा ।
पितरं चानुशोचामि मातरं च यशस्विनीम् ।
अपि नान्धौ भवेतां तु रुदन्तौ तावभीक्ष्णशः ।

[(l. 2) Ñ2 V1 B D1.3 M4 महाबाहो (for नरव्याघ्र). Ñ1 Dm1 (before corr. as above) शत्रुघ्नं भरतं. T1 damaged for तौ तथा. B4 तदा; T3 G1 M2 अपि (for तथा). M4 वनवासमुपस्थितौ (for the post. half). —(l. 3) Ñ V1 B1.3 D1.3–5.7 त्वनु-; B2 (after corr. as above) तं न; M4 तं तु (for चानु-). Ñ2 B Dg1 D3–5.7 T2 G1 M2.3 तपस्विनीं (for यश°). —(l. 4) V1 B3 (m. also as above) नाथौ; B2 वांधौ; M3 चांधौ (for नान्धौ). Ñ1 Dt1 Dd1 Dm1 नौ; Ñ2 V1 B1.2.4 Dg1 D1.3–5.7 तौ (for तु). M4 अपि नांधो भवेत्तातो (for the prior half). Ñ V1 B D1.3 M4 अतिमात्रतः; D4.7 मामभीक्ष्णशः; D5 मामनीक्षितौ (for तावभीक्ष्णशः).]

—D1.4.5.7 cont.:

1021* **मद्दुःखादनुशोचन्तौ विलपन्तावचेतनौ ।**
भविष्यतः कथं वृद्धौ सौमित्रे त्वद्विनाकृतौ ।
अहो दुःखं महत्प्राप्तं मात्रा मे मत्प्रवासजम् ।
दुःखायैवाहमुत्पन्नस्तस्यां लक्ष्मण निश्चितम् ।

[(l. 1) D1.5 स (D5 मा) दुःखम् (for मद्दुःखाद्). D1 विचेतनौ. —(l. 2) D1.5 भविष्येते; D7 भविष्यामः. D5 तद् (for त्वद्). —(l. 3) D1 विवासजं (for प्रवा°). D5 नाशमद्विप्रवासजं (for the post. half).]

5 [a]) D2 **चापि** (for **खलु**). —[b]) V1 **वने**; M2 **च नः** (for **च मे**). —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 G2 M1.4 **धर्मकामार्थ-** (by transp.). D4.5.7 **-संयुक्तैर्** (for **-सहितैर्**).

6 —[a]) B1 D4.5.7 [**आ**]**नृशंस्यं तु** (B1 **हि**); D3 [**आ**]**र्जवंसत्यं**. —[b]) T1.2 G3 **विचिंत्य** (for **सं°**). D3.4 G2 [**आ**]**ह**; M4 **हि** (for [**अ**]**हं**). —[d]) Ñ2 B2.3 **मातरौ**. B2 M2 **वापि लक्ष्मण**; Dt1 Dd1 Dm1 **च महाभुज**.

7 [a]) Ś1 D4.6.7 **युक्तं**; Ñ B1.3.4 D5 [**आ**]**र्यत्वं** (B3

G. 2. 44. 10
B. 2. 46. 10
L. 2. 48. 8

अद्भिरेव तु सौमित्रे वत्स्याम्यद्य निशामिमाम् ।
एतद्धि रोचते मह्यं वन्येऽपि विविधे सति ॥ ८
एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं सुमन्त्रमपि राघवः ।
अप्रमत्तस्त्वमश्वेषु भव सौम्येत्युवाच ह ॥ ९
सोऽश्वान्सुमन्त्रः संयम्य सूर्येऽस्तं समुपागते ।
प्रभूतयवसान्कृत्वा बभूव प्रत्यनन्तरः ॥ १०
उपास्य तु शिवां संध्यां दृष्ट्वा रात्रिमुपस्थिताम् ।
रामस्य शयनं चक्रे सूतः सौमित्रिणा सह ॥ ११
तां शय्यां तमसातीरे वीक्ष्य वृक्षदलैः कृताम् ।
रामः सौमित्रिणा सार्धं सभार्यः संविवेश ह ॥ १२
सभार्यं संप्रसुप्तं तं भ्रातरं वीक्ष्य लक्ष्मणः ।
कथयामास सूताय रामस्य विविधान्गुणान् ॥ १३
जाग्रतो ह्येव तां रात्रिं सौमित्रेरुदितो रविः ।
सूतस्य तमसातीरे रामस्य ब्रुवतो गुणान् ॥ १४
गोकुलाकुलतीरायास्तमसाया विदूरतः ।
अवसत्तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥ १५

[*sup. lin.* also] साधु ; V1 [अ]त्यर्थं; B2 चात्र; D1–3 त्वार्यं; M4 वयं (sic) (for कार्यं).—^{b}) V1 B2 कृता; D4 कृतौ (for कृतम्). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ईप्सि(B4 °हि)तव्या (D1 °स्या) (for अन्वेष्टव्या). D5 ह; G3 च (for हि). —^{d}) Ś1 Ñ Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.6.7 रक्षणार्थं (for °णार्थे). V1 दक्षिणार्थे सहायत: (sic); D3 रक्ष्यार्थे समहायता (sic).

8 ^{a}) G3 सद्भिर् (for अद्भिर्). Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.6.7 G3 M1.2 हि (for तु). D2 om. (hapl.) from सौमित्रे to तु in 9^{a}. —^{b}) Ś1 Ñ B1.4 वसामोद्य; V1 B3 (also as in B2) D1.3.6 M3.4 वत्स्यामोद्य(V1 °*; M4 °त्र); B2 वसामोत्र; Dd1 Cm वत्स्याम्यत्र; Dm1 वसाम्यत्र; D4.7 निवत्स्यामि; D5 विवत्स्यामो; G3 वसाम्यद्य (for वत्स्याम्यद्य). —^{c}) M3 moth-eaten for ह्यं in मह्यं. V1 D1.3 M4 रोचत्ये (M4 °ते)तद्धि मे(V1 m.) वीर. —^{d}) Ñ2 रण्ये (sic); M3 moth-eaten for व; M4 धान्ये (for वन्ये).

9 D2 om. up to तु in ^{a} (cf. v.l. 8). —^{a}) Ñ1 [अ]थ; B2.3 च (for तु). —^{c}) M4 सुप्रसन्नस् (for अप्रमत्तस्). Dt1 तम् (for त्वम्). —^{d}) Ś1 D4–7 सूत (for सौम्य). B2 D2 तं (for ह). M4 नवशष्पमुपावह.

10 ^{a}) M3 lacuna for सोऽश्वान्. —^{b}) D4 प्रत्युपस्थिते; D5 समुपस्थिने (for समुपागते). Ś1 D6.7 भूयस्तं प्रत्युपस्थित:. —^{c}) D3 प्रसूत- (for प्रभूत-). V1 -वयसान् (meta.) (for -यव°). D3 दत्त्वा (for कृत्वा). —^{d}) Ś1 Ñ B D4.7 प्रभूतं (Ñ1 B4 D4 °त) यवसं दत्त्वा. —^{d}) V1 प्रत्यनंतरं.

11 ^{a}) B1.2 (bf. corr. च शिवां) पश्चिमां; D2 तु सितां; M2 स शिवां (for तु शिवां). —^{b}) B1 Dg1 Dt1 T3 G1 M2.3 उ(B1 अ)पागतां; B4 Dd1 उपास्थितां —^{c}) Ś1 Ñ V1 B2–4 D1-7 M4 शय्यां संचक्रे; B1 शय्यां चक्रे वै (for शयनं चक्रे).

12 M3 repeats consecutively 12. —^{a}) T1.2 G3 शय्यां तां (by transp.). —^{b}) Dg1 Dt1 G2 M1.3 -दलैर्वृतां; D5 -लतायुतां (for -दलैः कृताम्). Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 वृक्ष(Ñ1 वीक्ष्य)पर्णै:(V1 M4 °र्ण) कृतां त(V1 °तास्त [sic]) दा; D4.7 वीक्ष्य पत्रतृणैर्वृतां(D7 °युतां [sic]). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 G2 M1.4 राम: सौमित्रिमामंत्र्य(B2 °भाष्य). —^{d}) D3 स (for सं-). —After 12, Ś1 Ñ B2 (marg.) D1.2.4–7 ins.; D3 ins. after 13^{ab} :

1022* प्रक्षालयामास तदा पादौ रामस्य लक्ष्मणः ।
स्वयं सलिलमादाय सीतायाश्चाप्यनन्तरम् ।

[(l. 1) Ñ1 तत: (for तदा). —D6 reads in marg. from l. 2 to 13^{b}. —(l. 2) D6 आदाय सलिलं (by transp.).]

—B2 cont.; Ñ1 D1.4.5.7 (Ñ1 D4.7 after the addl. colophon) ins. after 14 :

1023* अथ रामस्तु कारुण्यात्पौरसंप्रेषणोद्यतः ।

[D1 रामस्य (for °स्तु). Ñ1 पौराणां प्रणणोद्यत: (sic); B2 पौरुषप्रेक्षणोद्यत: (for the post. half).]

13 D6 reads 13^{ab} in marg. (cf. v.l. 12). —^{a}) V1 संप्रविष्टं; Dm1 तं प्रसुप्तं; D6 °स्वप्तं (sic) (for संप्रसुप्तं). Ñ1 B2 Dt1 Dd1 Dm1 D7 तु; B1 D4.5 च (for तं). B4 संप्रसुप्तत्वं. M4 सहभार्यं संप्रसुप्तं. —^{b}) Dt1 श्रांतं सं- (for भ्रातरं). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1 M2.3 प्रेक्ष्य(for वीक्ष्य). —After 13^{ab}, D3 ins. 1022*. —^{c}) D1.4.5.7 सूतस्य (for सूताय). —^{d}) Ñ2 B विदितान् (for विविधान्). M2 बहून् (for गुणान्.).

14 Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 M4 transp. 14 and 15. D5 reads 15^{cd} before 14. —^{a}) Ś1 Ñ V1 B Dt1 Dd1 Dm1 D1–3.6 M4 जाग्रतोरेव; D4.7 जाग्रतस्त्वेव. Ś1 Ñ V1 B Dd1 Dm1 D1–4.6.7 M4 सा रात्रि:; Cg.t as in text (for तां रात्रिं). D5 जाग्रतौस्तमसा रात्रि: (sic). ❀ Cv : जाग्रतो ह्येव तामिति सम्यक्पाठः । जाग्रतोरेव इति पाठे सौमित्रेः सूतस्य च तयोः । ❀ —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 सारथेर्लक्ष्मणस्य च; Dd1 Dm1 तयो: सौमित्रिसूतयो:. ❀ Cm : उदितो रविः अरुणोदयकालो जात इत्यर्थः । ❀ —^{c}) Ś1 Ñ V1 B Dd1 Dm1 D1–7 M4 जगाम (for सूतस्य). —^{d}) Ś1 Ñ2 B Dt1 D3.6 M4 ब्रुवतोर्; Ñ1 विब्रुवतो (hypm.); M3 वदतो (for ब्रुवतो). —After 14, Ñ1 D1.4.5.7 ins. 1023* (Ñ1 D4.7 preceded by an addl. colophon : *Sg. name* : All MSS. तमसातीरनिवास: —*Sg. no.* [figures, words or both] : Ñ1 om.; D4.7 47).

15 Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 M4 transp. 14 and 15. D5 om. (hapl. ?) 15^{ab}. —^{a}) Ñ1 B -तीर्थं तत् (Ñ1 तु;

उत्थाय तु महातेजाः प्रकृतीस्ता निशाम्य च ।
अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥ १६
अस्मद्व्यपेक्षान्सौमित्रे निरपेक्षान्गृहेष्वपि ।
वृक्षमूलेषु संसुप्तान्पश्य लक्ष्मण सांप्रतम् ॥ १७
यथैते नियमं पौराः कुर्वन्त्यस्मन्निवर्तने ।
अपि प्राणानसिष्यन्ति न तु त्यक्ष्यन्ति निश्चयम् ॥ १८
यावदेव तु संसुप्तास्तावदेव वयं लघु ।
रथमारुह्य गच्छामः पन्थानमकुतोभयम् ॥ १९
अतो भूयोऽपि नेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः ।
स्वपेयुरनुरक्ता मां वृक्षमूलानि संश्रिताः ॥ २०
पौरा ह्यात्मकृताद्दुःखाद्विप्रमोच्या नृपात्मजैः ।
न तु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः ॥ २१
अब्रवील्लक्ष्मणो रामं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम् ।
रोचते मे महाप्राज्ञ क्षिप्रमारुह्यतामिति ॥ २२ G. 2. 44. 24 B. 2. 46. 24 L. 2. 48. 24

B4 तं); V1 D1–3 M4 -तीरं तं(D3 M4 तत्); D4.7 -तीरायां (for -तीरायास्). Ś1 D6 गोकुलाकुलतां नीतं. —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 तमसातीर(D1.3 °र्थे)माश्रि(Ś1 Ñ B3 D6 °स्थि)तः; D4.7 तमसायां समाश्रितः. —D5 reads 15[cd] before 14. —[c]) Dg1 Dm1 तां रात्रीं; D2 रात्रिं तां (by transp.). —[d]) Ñ2 D4.5.7 वृतः (for सह).

16 B4 reads 16–17[b] in marg. —[a]) Dt1 T1.2 G3 च (for तु). Ś1 Ñ B3 D4–6 M4 उत्थाय चिर(Ñ1 D5 °य चार्धे; Ñ2 B3 °याथार्धे; M4 °य त्वर्धे)रात्रे स(D4 च); V1 D1.3.7 उत्थाय तु(D1 °यार्धे; D7 °य च) विरात्रे स(D3 तु; D7 च); B1.2 उत्थायापर(B2 [m. also as in Ñ1] °वर) रात्रे स; B4 उत्थायोत्तरपात्रे तु; D2 उच्छाये तु विरात्रेः स (sic). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 प्रजाः सुप्ता (for प्रकृतीस्ता). Ś1 B1.2.4 D2 निश(B1 °*)म्य च; D3 G2 M1.4 निशाम्य तु(D3 स:; M4 ताः). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 शुभ- (for पुण्य-). D1.6 -लक्ष्मणं.

17 B4 reads 17[ab] in marg. (cf. v.l. 16). —[a]) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1–3.6 M4 व्यपेक्षया तात(Ñ2 B1.2.3 [also] भ्रातर्). —[b]) Ś1 Ñ V1 B3.4 Dg1 Dt1 D1–4.6.7 G1 M2–4 निर्व्य(V1 Dt1 D1 G1 °र्वि)पेक्षान् (for निरपेक्षान्). —D4.7 om. (hapl.?) from गृहेष्वपि (in [b]) up to पौरान् (in [d]) (cf. Ś1 var.). Ś1 V1 B4 D1–3.6 M4 सुखेष्विमान्; Ñ B1–3 Dd1 Dm1 G2 M1–3 गृहेष्विमान्; D5 सहोषितान् (for गृहेष्वपि). —[c]) Dt1 T1 संसक्तान् (for संसुप्तान्). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 पश्य पौरान् (Ñ2 B3 सुप्तान्; D4.7 om. up to पौरान्) गृहेष्विव.

18 D4.7 om. 18. —[a]) D3 य **; D5 यथैव; T3 यदेते (for यथैते). Ś1 Ñ V1 B D1–3.5.6 M4 निश्चिताः सर्वे; T1 M2 नियताः(M2 °तं) पौराः. ❀ Cv : तथैते नियममिति सम्यक् । ❀ —[b]) Ś1 Ñ1 V1 B D1.5.6 M4 यतंते(V1 D1 °त्य)स्मन् (Ś1 Ñ1 B1.4 स्म); D2 यतंतोस्मिन्; D3 ** न्त्य° (for कुर्वन्त्यस्मन्-). —[cd]) Dg1 T1.2 M3 प्राणा. Dg1 Dd1 Dm1 T1.2 M3 Cm नशिष्यंति; Dt1 Ct न्यसिष्यंति; Cr व्य°; Cg as in text (for असिष्यन्ति). Ś1 V1 D1–3.5.6 M4 अपि देहांस्त्यजिष्यंति न त्यजिष्यंति निश्चयं(D5 संभ्रमं); Ñ B त्यक्ष्यं (B4 °जं)ति हि तथा देहा(B3 [sup. lin. also] प्राणा)नपि नैवा(B1 °न्मत्कृते ना)त्र संशयः.

19 [b]) D3 lacuna for वयं. —[c]) D3 वयमा ** (for रथमारुह्य). B4 D1.3.4 गच्छाम. —[d]) Ś1 Ñ1 B D6 M4 पथाने (M4 °न्ये)न तपोवनं; Ñ2 V1 D1–5.7 प(D1.3 पं; D4.7 त)था येन तपो(D3 °था)वनं. —After 19, Ś1 Ñ1 D1.2.4–7 ins. :

1024* एवमेते विमोक्ष्यन्ति मतिमस्मद्व्यपेक्षणे ।
अतोऽन्यथा कृतेऽस्माभिर्न तु मोक्ष्यन्ति निश्चयम् ।

[(l. 1) Ñ1 गतिम् (for मतिम्). Ñ1 अस्मद्विना वने; D1.2.5 अस्मद्विलोचने (for अस्मद्व्यपेक्षणे). —D1 om. l. 2. —(l. 2) D4.7 कृता (for कृते). D2 मोक्ष* (for मोक्ष्यन्ति).]

20 [a]) Ś1 Ñ1 D6 तात; Ñ2 B2–4 D2.5 इति; V1 D1.3 येनः B1 यदि; D4.7 अदि (for अतो). G2 [ऽ]पि भूयो (by transp.). B2(bf. corr.).4 नेक्ष्यिाम्; D1 नेदानीं (for नेदानीम्). —[b]) M4 इक्ष्वाकुकुलवासिनः. —D2 om. (hapl.) 20[c]–21. —[c]) Ś1 स्वपयेतु; Ñ1 B2 उपेयुर्; B1 (m. also as in text).2 (m. also) अपेयुर् (for स्वपेयुर्). B4 अनुयुक्ता; G3 अनुरक्तो (sic) (for °रक्ता). Ś1 Ñ1 B1.2.4 D1.3–7 M4 मे; B3 नो; B(ed.)मा (for मां). V1 स्वपेयुरनुरक्ता मे. —[d]) V1 D4.5.7 G3 M4 -मूलम्; Dt1 Dm1 T1 G2 M1 -मूलेषु; Cr.m.g as in text (for -मूलानि). Ś1 Ñ V1 B D1.3–7 G3 M4 [उ]पाश्रिताः (for संश्रिताः).

21 D2 om. 21 (cf. v.l. 20). —[a]) D4.7 [अ]पि (for हि). Ś1 B4 D1 [अ]नुगताद्; Ñ V1 B1–3 D3–7 M4 [अ]नुगता (for [आ]त्मकृताद्). —[b]) Ñ2 विप्रमुच्या; Dd1 Dm1 D1 M2 °मोक्ष्या (for °मोच्या). Ś1 Ñ V1 B D1.3–7 नराधिपैः (for नृपात्मजैः). M4 क्षिप्रं मुच्य नराधिपं. —[c]) D1.4 ननु (for न तु). Ś1 V1 D3.5.6 G3 M4 खल्वात्मनो; Ñ सर्वात्मना. B4 D7 योह्या (sic); D4 योध्या (sic) (for योज्या). —[d]) Ś1 Ñ V1 D4–7 दुःखेषु; Dm1 दुःखे च (for दुःखेन). D1 दुःखे पुरनिवासिनः.

22 [a]) Ś1 V1 D1–3.6 अथाह; Ñ1 तथा हि; Ñ2 B तथाह (for अब्रवील्). D4.5.7 लक्ष्मणस्त्वब्रवीद्रामं. —[b]) D1 अवस्थितं; D4.7 इवापरं (for इव स्थितम्). —[c]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G1.3 M2.3 तथा (for महा-). M3 प्राज्ञः. —[d]) B1.2(m. also)Dg1 रथम् (for क्षिप्रम्). —After 22, Ñ2 B1.3.4 ins. :

1025* सूतमाह ततो रामस्त्वरितस्तुरगोत्तमैः ।

G. 2. 44. 0 B. 2. 46. 26 L. 2. 48. 25 सूतस्ततः संत्वरितः स्यन्दनं तैर्हयोत्तमैः ।
योजयित्वाथ रामाय प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ २३
मोहनार्थं तु पौराणां सूतं रामोऽब्रवीद्वचः ।
उदङ्मुखः प्रयाहि त्वं रथमास्थाय सारथे ॥ २४
मुहूर्तं त्वरितं गत्वा निवर्तय रथं पुनः ।
यथा न विद्युः पौरा मां तथा कुरु समाहितः ॥ २५

रामस्य वचनं श्रुत्वा तथा चक्रे स सारथिः ।
प्रत्यागम्य च रामस्य स्यन्दनं प्रत्यवेदयत् ॥ २६
तं स्यन्दनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः ।
शीघ्रगामाकुलावर्तां तमसामतरन्नदीम् ॥ २७
स संतीर्य महाबाहुः श्रीमाञ्शिवमकण्टकम् ।
प्रापद्यत महामार्गमभयं भयदर्शिनाम् ॥ २८

[Ñ2 तुरगोपमैः. B3 (*sup. lin.* also) त्वरितं हि हयोत्तमैः (for the post. half).];

while B2 ins. :

1026* **सूतं ततः सत्वरितमाह रामो हयोत्तमैः ।**

whereas Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

1027* **अथ रामोऽब्रवीच्छ्रीमान्सुमन्त्रं युज्यतां रथः ।**
गमिष्यामि ततोऽरण्यं गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ।

[(l. 1) Dt1 Dd1 Dm1 सूतं शीघ्रं सं- (for श्रीमान्सुमन्त्रं). M3 रथं. —(l. 2) M4 राज्याद् (for ऽरण्यं). T3 M4 इति प्रभुः; G1 इतः परं.]

23 Ñ2 B om. 23–24^{b}. —^{a}) V1 D1.2.5 **ततः सूतः** (by transp.) (for **सूतस्ततः**). Ñ1 V1 Dm1 **स त्वरितः**; D2 **तं त्वरितः**; D4.7 **तु त्वरितः** (for **संत्व°**). Ś1 D6 **ततस्तु सूतस्त्वरितः**; M4 **सूतस्ततः स्म त्वरितः**. —^{b}) V1 D1.3 **तं** (for **तैर्**). Ś1 Ñ1 D2.4–7 M4 **स्यंदनेन** (D2.5 **°ने तान्**; D4.7 **°ने च**) **हयोत्तमान्**. —^{c}) Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.6.7 G2 M1 **तु**; Ñ1 Dg1 T3 G1 M3 **च**; D5 [**आ**]**शु**; M2 **स** (for [**अ**]**थ**). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G2 M1.3 **रामस्य** (for **रामाय**). —After 23, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1028* **अयं युक्तो महाबाहो रथस्ते रथिनां वर ।**
त्वमारोहस्व भद्रं ते ससीतः सहलक्ष्मणः ।

[(l. 1) G2 M1 अथ (for अयं). Dt1 महाबाहु (sic). Dg1 reads थस्ते र in marg. G3 रथेन (for रथस्ते). Dg1 (bf. corr.) Dd1 T3 वरः. —(l. 2) Dg1 G1 तमारोहस्व; Dt1 Dd1 Dm1 त्वरयारोह (for त्वमा°).]

24 Ñ2 B om. 24^{ab} (cf. v.l. 23). —Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 read 24–26 (followed by 1029*) after 28. —^{a}) D4 om. (hapl.) from **पौराणां** up to **विद्युः** in 25^{c}. —^{b}) V1 **वचोब्रवीत्** (by transp.). —^{d}) Ś1 D6 **आदाय**; Dt1 M4 **आरुह्य** (for **आस्थाय**).

25 D4 om. up to **विद्युः** in ^{c} (cf. v.l. 24). —Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 read 24–26 (followed by 1029*) after 28. —^{a}) Ñ1 D1.5.7 G1 **त्वरितो**. —^{c}) V1 B3 (*sup. lin.* also) **विघ्नः** (for **विद्युः**). V1 B3 (*sup. lin.* also) Dg1 (sic) **पौराणां**; D5.7 **पौरा मे** (for **पौरा मां**). Ś1 Ñ1 D6 **यथा च न** (Ñ1 **न मे**) **विदुः पौरास्**.

26 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 read 24–26 (followed by 1029*) after 28. —^{a}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1–3 **तु वचः** (for **वचनं**). —^{b}) M4 **यथा** (for **तथा**). Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1 **च**; D3 om. (subm.) (for **स**). —^{c}) B1 **प्रत्यावेद्य** (sic). Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 M4 **तु** (Ñ B D4.7 **च**) **रामाय** (for **च रामस्य**). —After 26, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.; M4 ins. after 28 :

1029* **तौ संप्रयुक्तं तु रथं समास्थितौ**
तदा ससीतौ रघुवंशवर्धनौ ।
प्रचोदयामास ततस्तुरंगमा-
न्स सारथिर्येन पथा तपोवनम् ।
ततः समास्थाय रथं महारथः
ससारथिर्दाशरथिर्वनं ययौ ।
उदङ्मुखं तं तु रथं चकार सः
प्रयाणमाङ्गल्यनिमित्तदर्शनात् ।

[(l. 1) G1 तं (for तौ). T3 सुप्रयुक्तं (for सं°). M4 सुमंत्रयुक्तं. —G1 damaged from समास्थितौ up to l. 2. —(l. 2) M3 तथा (for तदा). T3 ससीतां. —(l. 4) Dg1 तथा; Dt1 यथा (for पथा). —(l. 5) G1 सराघवः (for महारथः). —(l. 7) Dg1 तुरगं; Cg as above (for तु रथं). Dt1 Dm1 om. सः. —(l. 8) T2 M2–4 Cv.r -मंगल्य-.]

—Thereafter M4 cont. 1031*; while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (M4 after 1031*) ins. an addl. colophon. [—*Sg. no.* (figures, words or both) : All above MSS. (ex. M4) 46; M4 44. —After colophon, T2 concludes with **श्रीरामचन्द्राय परमगुरवे नमः**, G **श्रीरामाय नमः**.]

27 ^{a}) Ś1 D4.6.7 **स**; D2 **तत्** (for **तं**). Ñ2 B1 **समास्थाय** (for **अधिष्ठाय**). G1 **धर्मात्मा रथमारुह्य**. —^{c}) Ñ2 B1.2.4 D3 **शीघ्रं ताम्**; B3 (m. also as in Ñ2) **शीघ्रमार्गा-**; T3 **शीघ्ररामा-**. —^{d}) Ñ2 V1 B2.4 D1.2 **अतरत्तमसां** (Ñ2 **°समां** [meta.]) (by transp.); B1 **अतरत्तामसा-**; B3 I3 **आतरत्तामसां**; D3 M3.4 **अतरत्तमसा-**; G2 **तमसामातरन्** (for **तमसामतरन्**).

28 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.5.6 M4 **संतीर्य च**; D3 **तामुत्तीर्य**; D4.7 **संतीर्त्वा च** (for **स संतीर्य**). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 **श्रीमच्** (for **श्रीमाञ्**). M4 **श्रीमत्समम्** (for **श्रीमाञ्शिवम्**) Ñ2 **अकर्षणं** (for **अकण्टकम्**). —^{cd}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 **प्रपेदे तमसामार्गं** (D4.5.7 **°तीर**) **मभयं क्षेम** (Ś1 D2.4–7 **शुभ**)-

प्रभातायां तु शर्वर्यां पौरास्ते राघवं विना ।
शोकोपहतनिश्चेष्टा बभूवुर्हतचेतसः ॥ २९
शोकजाश्रुपरिद्यूना वीक्षमाणास्ततस्ततः ।
आलोकमपि रामस्य न पश्यन्ति स्म दुःखिताः ॥ ३०
ततो मार्गानुसारेण गत्वा किंचित्क्षणं पुनः ।
मार्गनाशाद्विषादेन महता समभिप्लुताः ॥ ३१
रथस्य मार्गनाशेन न्यवर्तन्त मनस्विनः ।
किमिदं किं करिष्यामो दैवेनोपहता इति ॥ ३२
ततो यथागतेनैव मार्गेण क्लान्तचेतसः । G. 2. 44. 30 B. 2. 47. 15 L. 2. 48. 31
अयोध्यामगमन्सर्वे पुरीं व्यथितसज्जनाम् ॥ ३३

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

दर्शनं. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 read 24-26 (followed by 1029*) after 28.—After 28, M4 ins. 1029*.

29 Dm1 begins with ॐ, M1.2 श्रीरामाय नमः.—d) T G M गत-; Cg.t as in text (for हत-). G1 -चेतनाः.—For 29-33, Ś1 Ñ V1 B D1-7 subst. 1031*.

30 M3 om. (hapl.) from 30 up to l. 3 of 1030*.—a) M3 -परिन्यूना (sic).—b) Dg1 Dd1 Dm1 वीक्ष्यमाणास्.—c) T2 इति (for अपि).—d) Dt1 पश्यंत्मा* (corrupt).—After 30, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (M3 om. l. 1-3 for which see above) ins.:

1030* ते विषादार्तवदना रहितास्तेन धीमता ।
कृपणाः करुणा वाचो वदन्ति स्म मनस्विनः ।
धिगस्तु खलु निद्रां तां ययापहृतचेतसः ।
नाद्य पश्यामहे रामं पृथूरस्कं महाभुजम् ।
कथं नाम महाबाहुः स तथावितथक्रियः ।
भक्तं जनमभित्यज्य प्रवासं राघवो गतः ।
यो नः सदा पालयति पिता पुत्रानिवौरसान् ।
कथं रघूणां स ज्येष्ठस्त्यक्त्वा नो विजनं गतः ।
इहैव निधनं यामो महाप्रस्थानमेव वा ।
रामेण रहितानां हि किमर्थं जीवितं हि नः ।
सन्ति शुष्काणि काष्ठानि प्रभूतानि महान्ति च ।
तैः प्रज्वाल्य चितां सर्वे प्रविशामोऽथ पावकम् ।
किं वक्ष्य मो महाबाहुरनसूयः प्रियंवदः ।
नीतः स राघवोऽस्माभिरिति वक्तुं कथं क्षमम् ।
सा नूनं नगरी दीना दृष्ट्वास्मान्राघवं विना ।
भविष्यति निरानन्दा सस्त्रीबालवयोधिका ।
निर्यातास्तेन वीरेण सह नित्यं जितात्मना ।
विहीनास्तेन च पुनः कथं द्रक्ष्याम तां पुरीम् ।
इतीव बहुधा वाचो बाहुमुद्यम्य ते जनाः ।
विलपन्ति स्म दुःखार्ता विवत्सा इव धेनवः ।

[(l. 1) G2 M1 -नयना (for -वदना).—(l. 2) M4 कृपणा (for करुणा). Dt1 Dd1 Dm1 मनीषिणः (for मनस्विनः).—(l. 3) Dg1 Dd1 [अ]पहत- (for °हृत-). Dt1 Dd1 Dm1 -चेतनाः.—(l. 4) G1 महारजं (for °भुजम्).—(l. 5) Dt1 Dd1 Dm1 रामो; T1 ना* (for नाम). M3 damaged for तथा. M4 तथागतविक्रियः.—(l. 6) Dg1 T1.2 G3 M2 परित्यज्य; M4 इह त्यक्त्वा (for अभित्यज्य). Dt1 तापसो (for राघवो).—(l. 7) Dg1 पालयते; G2 पालयिता.—(l. 8) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 M2.3 स श्रेष्ठस; M4 श्रेष्ठः सस् (for स ज्येष्ठस्). Dt1 Dd1 Dm1 विपिनं (for विजनं). M2 गतं.—(l. 9) M3 damaged for यामो. Dm1 च (for वा).—(l. 10) Dt1 नो; M4 वै; Cv as above (for हि). Dt1 Dd1 Ct हितं (for हि नः).—(l. 11) T3 संतु (for सन्ति). T1.2 G M1.3.4 काष्ठानि शुष्काणि (by transp.).—(l. 12) Dg1 M2 [ऽ]थ वानलं; Dt1 [ऽ]थ वा वयं; M4 यथा वयं.—(l. 14) T1.2 G3 क्षमं कथं (by transp.).—(l. 15) M4 [अ]स्मान्दृष्ट्वा (by transp.).—(l. 16) G1 M4 गतानंदा. T3 [ऽ]धिना (sic); G2 [ऽ]धिकं (for ऽधिका).—(l. 17) M3 damaged for निर्यात in निर्यातास्. Dt1 Dd1 Dm1 महात्मना (for जिता°).—(l. 18) M4 पश्याम (for द्रक्ष्याम).—(l. 19) G2 M1 वा (for [इ]व). Dm1 T1.2 बाहून् (for बाहुम्). M4 दुःखिताः (for ते जनाः).—(l. 20) Dt1 M4 हृतवत्सा इवाघ्न्यगाः (M4 °वर्षभाः) (for the post. half).]

31 b) Dt1 Dd1 Dm1 Ct ततः क्षणं; M1 क्षणं पुरः (for क्षणं पुनः).—cd) M4 मार्गनाशविषादेन सहसा समभिप्लुताः.

32 a) Dt1 Dd1 रथमार्गानसारेण.—b) T2 न्यवर्तत.—c) T2 किमिदानीं (for किमिदं किं).

33 a) Dg1 Dt1 M4 तदा; M3 तथा (for ततो).—For 29-33, Ś1 Ñ V1 B D1-7 subst.; M4 cont. after 1029*:

1031* प्रबुध्य पौरास्तु ततो निशाक्षये
रथस्य तत्संददृशुर्निवर्तनम् ।
नृपात्मजः सोऽनुगतः पुरीमिति
व्यपेक्षया ते नगरीं पुनर्ययुः ।

४२

G. 2. 45. 1
B. 2. 48. 2
L. 2. 49. 1

अनुगम्य निवृत्तानां रामं नगरवासिनाम् ।
उद्गतानीव सत्त्वानि बभूवुरमनस्विनाम् ॥ १

स्वं स्वं निलयमागम्य पुत्रदारैः समावृताः ।
अश्रूणि मुमुचुः सर्वे बाष्पेण पिहिताननाः ॥ २

[(l. 1) Ñ1 B1 प्रबुद्ध-. Ñ1 निशाक्षये तदा; D4 ततो निशात्यये. V1 D1.3 M4 समुत्थितास्तास्तु(D1 °ता सा तु) निशाक्षये प्रजा. —(l. 2) B2 चे (for तत्). —(l. 3) V1 B2.4 D1–3 नृपात्मजश्च (B4 °स्य). B3 M4 नृपात्मजस्यानुगताः(M4 °तं). B2 D5 इतः; D3 इव; D4 इमां (for इति). —(l. 4) D5 [ए]वं (for ते). Ś1 D2 नगरं (for °री).]

—After 33, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

1032* **आलोक्य नगरीं तां च क्षयव्याकुलमानसाः ।**
अवर्तयन्त तेऽश्रूणि नयनैः शोकपीडिताः ।
एषा रामेण रहिता नगरी नातिशोभते ।
आपगा गरुडेनेव ह्रदादुद्धृतपन्नगा ।
चन्द्रहीनमिवाकाशं तोयहीनमिवार्णवम् ।
अपश्यन्निहतानन्दं नगरं ते विचेतसः ।
ते तानि वेश्मानि महाधनानि
दुःखेन दुःखोपहता विशन्तः ।
नैव प्रजज्ञुः स्वजनं जनं वा
निरीक्षमाणाः प्रविनष्टहर्षाः ।

[(l. 1) M3 -चेतसः (for -मानसाः). —(l. 2) Dg1 Dt1 T2.3 M3.4 (*inf. lin. sec. m.*, bl. om. as above) Ct आवर्तयन्(Dg1 °न्ति); G2 M1 अन्ववर्तन्; Cr.m.g as above. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 M3 शोककर्शिताः. —(l. 3) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 M2 नगरी रहिता (by transp.). —(l. 4) Dg1 T2 G2 M1 [ए]व (for [इ]व). Dg1 वृन्दाद् (for ह्रदाद्). —(l. 6) T1.2 विचेतनाः. —(l. 7) M4 महार्हाणि (for महाधनानि). —(l. 8) M4 नदानि- (for दुःखेन). —(l. 9) T2 प्रजज्ञे; T3 G2.3 M1.2.4 Cr.m.g प्रजज्ञुः; G1 प्रजज्ञं; Ct °जग्मुः (as above). Dt1 पुरं; G2 वनं (for जनं). —(l. 10) Dg1 Dm1 निरीक्ष्यमाणाः; T3 विनिक्षमाणाः (sic).]

Colophon. —M4 om. colophon (cont. the Sg.)—*Sg. name*: Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 **तमसातीर**(V1 °**रे**)**निवासः**; Ñ1 **पौरमोहः**; D4.7 **पौरव्या**(D7 °**स्या**)**मोहः**; D5 **पौरप्रत्यागमनं**. —*Sg. no.* (figures, words or both): Ñ1 D1.3 om. Ś1 D4.7 48; Ñ2 B1.3.4 43; V1 45; B2 34; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2 T G M1–3 47; D5 52; D6 44. —After colophon, D6 T2 G2.3 conclude with **श्री**(D6 om.)**रामाय नमः**.

42

M4 continues the previous Sarga. Dm1 begins with ॐ; M1 **श्रीरामचन्द्राय नमः**; M2 **श्रीरामाय नमः**. —Before 1, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

1033* **तेषामेवं विषण्णानां पीडितानामतीव च ।**
बाष्पविप्लुतनेत्राणां सशोकानां मुमूर्षया ।

[(l. 1) Dd1 एवाविपन्नानां (corrupt). —(l. 2) M4 -विह्वल- (for -विप्लुत-). M4 मुमूर्षतां.]

1 [a]) Dt1 Dd1 Dm1 **अभिगम्य**. —D2 om. from 1[c] to l. 2 of 1034*. —Ñ1 illeg. from [c] to **बभूवुर** in [d]. —[c]) Ñ2 B3.4 **उद्धृतानि**; V1 **तपतानि** (sic); B2 D3.5–7 **तद्गतानि**; D4 **तद्धृतानि** (for **उद्गतानि**). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1.3–7 **गतचेतसां**(D1 °**सः**; D7 °**सं**) (for **अमनस्विनाम्**).

2 D2 om. 2 (cf. v.l. 1). —[a]) D1 **सस्वं** (sic); G2 **स्वस्वं** (for **स्वं स्वं**). Ś1 Ñ1 D4–7 **ते गृहम्**; Ñ2 V1 B D1.3 M4 **शरणम्** (for **निलयम्**). Ś1 D4.6.7 **आसाद्य** (for **आगम्य**). —[b]) Ś1 D4–7 G2 M1.4 **समागताः**. —[c]) Ś1 V1 D3.6 **स** (D3.6 **स्**)**स्वरं** **बाष्पविह्वलाः**(V1 D3 °**क्लवाः**); Ñ1 D4.5.7 **सस्वरं** (Ñ1 °**स्वरं**; D5 °**स्वरं**) **बाष्पगद्गदाः**; Ñ2 B **सुस्वरं**(B1.4 **सस्वराः**) **शोकविक्लवाः**(B2.4 **विह्वलाः**); D1 **सस्वरं बाष्पमुखा** (sic); M4 **बाष्पपूर्णमुखा नराः**. —After 2, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ins. (D2 after 1[ab] owing to omission; Ñ D5 ins. l. 1–2 after 2 and l. 3–6 after 3):

1034* **न स्म सद्यो मृतान्कश्चिन्सुप्रियानपि बान्धवान् ।**
तथा शोचन्त्ययोध्यायां यथा रामविवासनम् ।
न च श्रीराविशत्कंचिन्न चैव जुहुवुर्द्विजाः ।
ब्रह्म न प्राभवत्किंचिन्न च धर्मोऽभ्यवर्तत ।
व्यनदन्बाष्पमुत्सृज्य केचित्तत्र सुदुःखिताः ।
शयनेष्वपतंश्चान्ये निकृत्ता इव पादपाः ।

[D2 om. l. 1–2 (cf. v.l. 1). —(l. 1) B3 तांस्तु; D4.7 नास्म (for न स्म). D5 नास्मरद्यो (for न स्म सद्यो). Ś1 D1 मृताः (for मृतान्). Ñ1 illeg.; B1 D4.5.7 M4 कांश्चित्; D1 केचित् (for कश्चित्). V1 B1 स्वप्रियान्; B3 सप्रियान् (for सुप्रियान्). D4.7 वापि; M4 न च (for अपि). Ñ1 प्रियानपि च. B2 बांधवः. —(l. 2) D4.7 निःस्नेहा; D5 [अ]तिस्नेहाद् (for [अ]योध्यायां). Ś1 B1 D4.6.7 -विवासने; B4 -विसादने; D1 -विवेशनं (for -विवासनम्). —Ñ1 om. l. 3–6; D4.7 om. l. 3–4. —Ñ2 repeats consecutively l. 3. —(l. 3) D5 श्रीशोभितः (for श्रीराविशत्). V1 किंचिन्; D5 कश्चिन् (for कंचिन्). Ñ2 (first time) D5 न च धर्मो व्यवर्धत (for the post. half). Ñ2 (second time) B पौरा न चा(B1 न पौराश्चा)विशन्केचिज्जुहुवुर्न द्विजातयः; M4 न च श्रीराविशत्कांश्चिद्विजानिर्णाप्यजुहुत. —D5 om. l. 4. —(l. 4) Ñ2 B1.4 प्रा(B4 प्र)वदत्कश्चिन्; B2 प्रावदत्केचित्; D2 प्राभवेत्किंचिन्. V1 B3 ब्राह्मणप्रभावा(B3 °प्रावद)त्कश्चिन्

न चाहृष्यन्न चामोदन्वणिजो न प्रसारयन् ।
न चाशोभन्त पण्यानि नापचन्गृहमेधिनः ॥ ३
नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन्विपुलं वा धनागमम् ।
पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥ ४
गृहे गृहे रुदन्त्यश्च भर्तारं गृहमागतम् ।
व्यगर्हयन्त दुःखार्ता वाग्भिस्तोत्त्रैरिव द्विपान् ॥ ५
किं नु तेषां गृहैः कार्यं किं दारैः किं धनेन वा ।
पुत्रैर्वा किं सुखैर्वापि ये न पश्यन्ति राघवम् ॥ ६
एकः सत्पुरुषो लोके लक्ष्मणः सह सीतया ।
योऽनुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन्वने ॥ ७ G. 2. 45. 10 B. 2. 48. 8 L. 2. 49. 9

(for the prior half). D1 [ऽ]भ्यवर्तते; D3 न्यवर्तन; M4 ह्यवर्तत (for ऽभ्यवर्तत).—(l. 5) B4 D2 व्यरुदन् (for व्यनदन्). V1 व्यादनबाष्पं (corrupt) समुत्सृज्य (for the prior half). D3 सुदुःखितः.—(l. 6) D2 शयने न्यपतंश्चान्ये (for the prior half). D1 निकृंता; D4 न्यकृना (for निकृत्ता).]

3 Ś1 D4.6.7 om. 3.—^{ab}) B प्राहृष्यन्; Dd1 Dm1 चाहर्षन्; M3 चाभाष्यन् (for चाहृष्यन्). B न चा(B3 [also] वा)मज्जन् for न चामोदन्). V1 D1–3 M4 न प्रा(D1.2 प्र)मोदन्न चाहृष्यन् (for ^{a}). B3 D1–3 [अ]प्रसारयन्. M4 नाम्नयोपि प्रसारिताः (for ^{b}). Ñ D5 अप्रसा(D5 °मा)देन वणिजो न पण्यानि च चक्रिरे(D5 वव्रिरे).—^{c}) M4 [आ]हरंत (for [अ]शोभन्त). B3 पश्यानि; D5 T3 M4 Cr.g पुण्यानि; Ck as in text (for पण्यानि).—^{d}) Ñ2 [आ]चरन् (for [अ]पचन्).

4 Ñ1 illeg. for ^{ab}.—^{a}) Ś1 V1 D1–3.6 M4 इष्टं; Ñ2 B1 ३ लब्धं (for नष्टं). D4.5.7 लब्ध्वा (for दृष्ट्वा). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 न चा(Ś1 Ñ2 B3 D6 च ना [by transp.]) हृ(B3 °कृ)ष्यन्; D4.7 धनं दृष्ट्वा; T3 नाप्यनंदन् (for नाभ्यनन्दन्).—^{b}) B4 साधनागमं; D4.5.7 धनसंचयं (for वा धनागमम्).—^{cd}) D2.3 पुत्र-. Ś1 V1 D1–3.6 M4 दृष्ट्वा (for लब्ध्वा). D4.5.7 पुत्रं प्रसूतं दृष्ट्वापि(D5 °ष्ट्वा च) (for ^{c}). D1 सवित्री; M4 जनित्री (for जननी). Ñ1 नाप्यनंदत; D4.7 नाभिनंदति (for नाभ्यनन्दत). Ñ2 B न चाभ्यनंदज्जननी दृष्ट्वा प्रथमजं (Ñ2 B3 च प्रथमं) सुतं.

5 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B1.2.4 D1–7 M4 कुले कुले(D2 लेभे [sic]). Ñ B4 रुदत्यश्च; D4.7 तु नार्यश्च (for रुदन्त्यश्च).—^{c}) Ś1 V1 D1–3.6 वितु(D2 °न)दंती(D3 °त) सुदुःखार्ता; B3 व्यगर्हत सुदुःखार्ता; Dg1 विगर्हयंत दुःखार्ता; D4.5.7 अ(D5 व्य)गर्हन्दुःखिताः सर्वा(D5 नार्यो); G1 व्यगर्हयन्स्त्रियो दुःखात्; M4 गर्हयंति स्म दुःखार्ता; Cg a- in text.—^{d}) Ñ1 illeg. for वाग्भिस्तोत्त्रै. D3 वाक्यैस्; D4.5.7 वाक्य- (for वाग्भिस्). Ś1 V1 D1–3.6 M4 द्विपं (for द्विपान्).

6 ^{a}) Ñ2 न; V1 D1.2.4.5 M1 तु (for नु). V1 D2 गृहे (for गृहैः).—^{b}) Ñ2 B दारैर्वा(B1 °र)पि; V1 D1–5.7 M4 दारैर्वा किं(D3 किं वा [by transp.]) (for किं दारैः किं).—^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 प्राणैर् (for पुत्रैर्). Ñ1 B1 Dg1 Dt1 [अ]पि (for किं). V1 D3 G2 सुखैर्वा किं; Dg1 किं सुखैर्वा; D4.5.7 सुतैर्वापि (for सुखैर्वापि).

7 ^{a}) Ś1 D4–7 स एकः(D5 °षः) पुरुषो; V1 Dd1 एकः स पुरुषो; D1 एकः सुपुरुषो; D2 एकस्तु पुरुषो (for एकः सत्पुरुषो).—^{c}) T1 * * * च्छति (damaged) (for योऽनुगच्छति).—^{d}) D2 परि* *; D3.5 परिचयन् (for परिचरन्). B3 वनं (for वने).

☞ In Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 the sequence of stanzas 8–16 (including star passages) is so complicated that it is given separately in a tabulai form and is mostly ignored in the notes.

Tabular conspectus of the sequence of stanzas 8–16 in Ś1 Ñ2 V1 B D1–7.

Ś1	Ñ2	V1	B	D1	D2	D3	D4	D5	D6	D7
8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}	11^{ab}
12^{cd}	12^{cd}	12^{cd}	12^{cd}	12^{cd}	12^{cd}	12^{cd}	12^{cd}	21^{cd}	12^{cd}	12^{cd}
11^{c-f}	11^{c-f}	11^{c-f}	11^{c-f}	11^{c-f}	11^{c-f}	11^{c-f}	11^{c-f}	11^{c-f}	11^{c-f}	11^{c-f}
10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
1036*		—	—	—	1036*	—	1036*	1036*	1036*	1036*

G. 2. 45. 11
B. 2. 48. 9
L. 2. 49. 10

आपगाः कृतपुण्यास्ताः पद्मिन्यश्च सरांसि च । आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः ॥ ९
येषु स्नास्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि ॥ ८ कानन वापि शैलं वा यं रामोऽभिगमिष्यति ।
शोभयिष्यन्ति काकुत्स्थमटव्यो रम्यकाननाः । प्रियातिथिमिव प्राप्तं नैनं शक्ष्यन्त्यनर्चितुम् ॥ १०

Ś1	Ñ2	V1	B	D1	D2	D3	D4	D5	D6	D7
12^{ab}	—	—	—	—	12^{ab}	—	12^{ab}	12^{ab}	12^{ab}	12^{ab}
9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9
1035*	1035*	1035*	1035*	1035*	1035*	1035*	1035*	1035*	1035*	1035*
13^{ab}	13^{ab}	13^{ab}	13^{ab}	13^{ab}	13^{ab}	13^{ab}	13^{ab}	13^{ab}	13^{ab}	13^{ab}
14^{ef}	14^{ef}	14^{ef}	14^{ef}	14^{ef}	14^{ef}	14^{ef}	14^{ef}	14^{ef}	14^{ef}	14^{ef}
—	—	1038*	—	1038*	1038*	1038*	—	—	—	—
—	—	12^{ab}	—	12^{ab}	12^{ab} (r.)	12^{ab}	—	—	—	—
16^{ab}	—	—	—	—	16^{ab}	—	16^{ab}	16^{ab}	16^{ab}	16^{ab}
1039* (14^{ab})	14^{ab}	14^{ab}	14^{ab}	14^{ab}	1039* (14^{ab})	14^{ab}	1039* (14^{ab})	1039* (14^{ab})	1039* (14^{ab})	1039* (14^{ab})
1040* (14^{cd})	1040* (14^{cd})	1040* (14^{cd})	1040* (14^{cd})	1040* (14^{cd})	1040* (14^{cd})	1040* (14^{cd})	1040* (14^{cd})	1040* (14^{cd})	1040* (14^{cd})	14^{cd}
15	15	15	15	15	15	15	15	15	15	15
16^{ab} (r.)	16^{ab}	16^{ab}	16^{ab}	16^{ab}	16^{ab} (r.)	16^{ab}	16^{ab} (r.)	16^{ab} (r.)	16^{ab} (r.)	16^{ab} (r.)
16^{cd}	—	—	16^{cd}	—	16^{cd}	16^{cd}	16^{cd}	16^{cd}	16^{cd}	16^{cd}
—	—	—	—	1039*	—	—	—	—	—	—
—	13^{ab} (r.)	13^{ab} (r.)	13^{ab} (r.)	13^{ab} (r.)	—	13^{ab} (r.)	—	—	—	—
13^{cd}	13^{cd} (illeg.)	13^{cd}	13^{cd}	13^{cd}	13^{cd}	13^{cd}	—	—	13^{cd}	—

8 ^{a}) D2 lacuna for कृत. Ś1 Dd1 Dm1 D2.6 च; M3 तु (for ताः).—^{b}) Ś1 Ñ2 B D1–3.6 M4 च वने शुभाः (D1 °भां); Ñ1 कमलाननाः; V1 च वने गुहाः; D4.5.7 च शुभा वने (for च सरांसि च).—^{c}) Ś1 D2–7 यासु यास्यति; Ñ2 B1–3 T3 G2 M1.3 यासु (B2 यास्तु; T3 G2 M1.3 येषु) पास्यति; V1 B4 य उपास्यति; Dg1 यासु स्नास्यति; D1 याश्च पांस्यति; G1.3 एषु स्नास्यति; M4 यास्तु पश्यति (for येषु स्नास्यति).—^{d}) V1 B1.4 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.5 T3 M2.4 शुचिः (for शुचि).

9 The sequence in M4 is 11^{ab}, 12^{cd}, 11^{c-f}, 1038*, 12^{ab}, 10, 9, 1035*, 13^{ab}.—^{a}) Ś1 D2.4–7 रमयिष्यंति; Ñ2 B लोभयिष्यंति (for शोभयिष्यन्ति).—^{b}) D1.5 M3 अटव्यां (for अटव्यो). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 चित्रकाननाः (for रम्य°).—^{c}) Ś1 Ñ1 D4 तथारूपाः; V1 B1 D3 M4 सहानूपाः; D2.5–7 तथानूपाः; M3 महाकूलाः; Cr.m.g as in text; Crp °रूपाः (for महानूपाः).—After 9, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ins.:

1035* स हि भर्ता सशैलाया वसुमत्या महायशाः ।
धर्मपालश्च लोकस्य वीरो दशरथात्मजः ।

[D1.7 om. l. 1.—(l. 1) D1 मंशीलाया (sic); D5 मशीलायं (sic) (for सशैलाया). V1 M4 वसुधाया.—(l. 2) Ś1 Ñ V1 D2.5 धर्मपालस्य. B1 राजा (for वीरो).]

10 For sequence in M4, cf. v.l. 9.—^{a}) B2 D2.4 चापि (for वापि).—^{b}) M4 यद् (for यं). Ś1 D6 [ऽ]तिगमिष्यति; V1 D1–3 T2 [ऽ]विगमिष्यति; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 M3 [ऽ]नुगमिष्यति (for ऽभि°). G1.3 यं वा रामो गमिष्यति.—B4 reads 10^{cd} in marg.—^{c}) D5 प्रियमिवातिथिं.—^{d})

विचित्रकुसुमापीडा बहुमञ्जरिधारिणः ।
अकाले चापि मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च ।
दर्शयिष्यन्त्यनुक्रोशाद्गिरयो राममागतम् ॥ ११
विदर्शयन्तो विविधान्भूयश्चित्रांश्च निर्झरान् ।
पादपाः पर्वताग्रेषु रमयिष्यन्ति राघवम् ॥ १२

यत्र रामो भयं नात्र नास्ति तत्र पराभवः ।
स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो दशरथस्य च ॥ १३
पुरा भवति नो दूरादनुगच्छाम राघवम् ।
पादच्छाया सुखा भर्तुस्तादृशस्य महात्मनः ।
स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥ १४ G. 2. 45. 17 B. 2. 48. 17 L. 2. 49. 17

V1 एनं; B1 M3 नैवं; D5 तेन (for नैनं). Ś1 V1 शिक्ष्य(V1 °क्ष्यं)ति; B1.2.4 Dg1 T3 G1.2 M1 शक्ष्यति; Cg.k.t as in text (for शक्ष्यन्ति). Ś1 D6 चार्चितुं; Ñ B1–3 D1–3.5 नार्चितुं; V1 B4 नार्चितं; D4 चर्चितुं; D7 चार्थितुं; M3 [अ] मर्पितुं (for [अ]नर्चितुम्). —After 10, Ś1 Ñ1 D2.4–7 ins. :

1036* विचित्रकुसुमैर्वृक्षैर्लम्बमञ्जरिधारिभिः ।

[D5 वृक्षं (for °क्षैः). D4 नव-; D7 लव- (for लम्ब-). D5.7 -मंजर- (for -मञ्जरि-).]

11 For sequence in M4, cf. v.l. 9. —^{a}) B1 -कुसुमापीता; B4 -कुसुमापीड-. —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 मंजरिमधु-(D4.5.7 मधुमंजरि- [by transp.]); Ñ1 मंजरीजरि- (for बहुमञ्जरि-). B2 -चारिणः (for -धारिणः). —After 11^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1037* राघवं दर्शयिष्यन्ति नगा भ्रमरशालिनः ।

—^{cd}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ह्यपि; Dd1 वापि; G1 चैव; G2 M1 [ऽ]पि च (by transp.) (for चापि). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 मुख्यानि मूलानि; Dg1 पुण्यानि पु°; T1.2 G1.3 पुष्पाणि मुख्यानि (by transp.). —In Ñ1, $^{e/}$ is illeg. —^{e}) G1 दर्शयिष्यति. Ś1 D4.6.7 वृक्षेषु; Ñ2 V1 B D1–3 M4 सानूनि; D5 कुंजेषु; T2 [अ]नाक्रोशाद् (for [अ]नुक्रोशाद्). —^{f}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 गिरीणां (for गिरयो). —After 11, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.; V1 D1–3 ins. after 14 :

1038* प्रस्रविष्यन्ति तोयानि विमलानि महीधराः ।

[D3 प्रभविष्यति; T1 °वि*ति; G2 M1.3 प्रस° (for प्रस्रविष्यन्ति). V1 D1–3 शैला हि (for तोयानि). Dd1 महीरुहाः; M3 मणी° (for महीधराः). V1 D1–3 विमलं(D2 निर्मलं) वारि शीतलं (for the post. half).]

12 For sequence in M4, cf. v.l. 9. D2 repeats 12^{ab} after 1038* and then reads 16^{ab} repeating 16^{ab} in its proper place. —Ñ2 B om. 12^{ab}. —^{a}) D5 विदर्शयंति. V1 D1–3(D2 second time) धातूनि(D3 °तूंश्च) (for विविधान्). —^{b}) Ś1 D2(first time).5.6 धातूंश्चित्रांश्च; V1 D1–3 (D2 second time) चित्रान्रम्यांश्च; D4.7 वासं(D7 रामं)चित्राश्च (for भूयश्चित्रांश्च). Dd1 वीर्यवतः; D4 (after corr.) निकुटान्; D5 नैर्झरतान्; M3 निर्झराः (for निर्झरान्). —^{c}) Ś1 Ñ B1–3 D1–7 M4 पर्वताग्रस्था(D1.5 M4 °स्थं); V1 सर्वथा ग्रस्तं; B4 पर्वतग्रस्ताः (for पर्वताग्रेषु). —^{d}) V1 Dg1 D3 रमयिष्यति.

13 For sequence in M4, cf. v.l. 9. Ñ2 V1 repeat (var.) 13^{ab} after 16^{ab}; while B D3 repeat after 16 and D1 repeats 13^{ab} after 1039*. —^{a}) Ś1 Ñ2 (first time) V1 (both times) D6 भवेद्भर्ता(Ñ2 °त्तत्र); Ñ2 B (all second time) न तत्रास्ति; B1.2 (both first time) [ऽ]भयं तत्र; B3 (first time) [ऽ]भवंस्तत्र; B4 (first time) D5 वसे(D5 भवे)न्नित्यं; Dg1 G M1.2 भयं नास्ति; D1–3 (D1.3 both times) [ऽ]भवद्भर्ता; D4.7 [ऽ]भवत्तत्र; M4 [ऽ]भवच्छात्रा (for भयं नात्र). —^{b}) Ñ2 (first time) नास्ति कश्चित्; Ñ2 B (all second time) भयं न च(Ñ2 नैव); Dg1 तत्र तत्र; D4.7 नास्ति कस्य; G3 तत्र नास्ति (by transp.) (for नास्ति तत्र). G1 पराभवं. —Ñ1 (illeg.) D4.5.7 om. 13^{cd}. Ś1 D2.6 read 13^{cd} after 16, while Ñ2 V1 B D1.3 read after the repetition of 13^{ab}. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 वै; D2 हि (for च).

14 ^{a}) B1.2 G2 पुरो. V1 च याति (for भवति). Cr.m.k.t (ऽ)दूरात्; Cg as in text. —^{b}) T1 अनुगच्छति. —For 14^{ab}, Ś1 Ñ1 D2.4–7 subst.; while D1 ins. after 16^{ab} :

1039* तूर्णं तमनुगच्छामो यावद्दूरं न गच्छति ।

[D4.7 द्रुतं (for तूर्णं).]

—Thereafter D1 repeats 13^{ab}. —^{c}) Dt1 T1.2 Ct सुखं भर्तुस्; Dd1 Dm1 सुखोदर्का; D4.7 सुखं तस्य; G2 M1 सुखा तस्य (for सुखा भर्तुस्). —For 14^{cd}, Ś1 Ñ1 V1 B D1–6 subst :

1040* पादच्छायां गतास्तस्य निवत्स्यामोऽकुतोभयाः ।

[B1 पादच्छाया-. V1 D1–3 सुखां; D4–6 सुखं (for गतास्). Ś1 पादच्छायासुखं. Ś1 D6 संश्रयाम; V1 निवसामो (for निवत्स्यामो). V1 D1 [ऽ]कुतोभयं.]

—^{e}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5–7 [ऽ]स्य जगतः; D4 [ऽ]स्य लोकस्य (for जनस्यास्य). —^{f}) V1 D1.2 सा गतिः; D3 चागतिः. V1 D1–3 तत् (for second स). Ñ2 B2.4 D4.5.7 T2 G3 परायणः; Cr.m.g.k.t °णं (as in text). —After 14, Ś1 D1–7 read 16^{ab} (var.) for the first time, repeating it in its proper place. —After 14, V1 D1–3 ins. 1038*.

G. 2. 45. 19
B. 2. 48. 18
L. 2. 49. 19

वयं परिचरिष्यामः सीतां यूयं तु राघवम् ।
इति पौरस्त्रियो भर्तॄन्दुःखार्तास्तत्तदब्रुवन् ॥ १५
युष्माकं राघवोऽरण्ये योगक्षेमं विधास्यति ।
सीता नारीजनस्यास्य योगक्षेमं करिष्यति ॥ १६
को न्वनेनाप्रतीतेन सोत्कण्ठितजनेन च ।
संप्रीयेतामनोज्ञेन वासेन हृतचेतसा ॥ १७
कैकेय्या यदि चेद्राज्यं स्यादधर्म्यमनाथवत् ।
न हि नो जीवितेनार्थः कुतः पुत्रैः कुतो धनैः ॥ १८
यया पुत्रश्च भर्ता च त्यक्तावैश्वर्यकारणात् ।
कं सा परिहरेदन्यं कैकेयी कुलपांसनी ॥ १९
कैकेय्या न वयं राज्ये भृतका निवसेमहि ।
जीवन्त्या जातु जीवन्त्यः पुत्रैरपि शपामहे ॥ २०
या पुत्रं पार्थिवेन्द्रस्य प्रवासयति निर्घृणा ।
कस्तां प्राप्य सुखं जीवेदधर्म्यां दुष्टचारिणीम् ॥ २१

15 ^{a}) B3 (also वने and वयं in marg.) रामं (for वयं). D3 परि**ष्यामः (damaged).—^{b}) D7 शूरं (for यूयं). Ś1 Ñ B Dt1 Dd1 Dm1 D2.4–7 च (for तु).—^{d}) Ś1 ताः समब्रुवन्; V1 B D1–3.5.7 ता स्त(B2 च त; D1.2 तांस्त; D3.5 *स्त)दाब्रुवन्; T2 पर्यभर्त्सयन्; G2 M1 तास्तदब्रुवन्; G3 तावदब्रुवन्. D6 सुदुःखार्तास्तदाब्रुवन्.

16 Ś1 D2.4–7 repeat 16^{ab} here (cf. v.l. 14 and 12).—^{a}) Ś1 V1 D1–3.6 (Ś1 D2.6 second time) रक्षन्; Ś1 D4.6.7 (all first time) [ऽ]त्यर्थं; Ñ2 B नाथो; D2.5 (both first time) [ऽ]त्यंतं; D4.5.7(second time)रक्षां (for ऽरण्ये).—^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 (Ś1 D4–7 both times; D2 first time) करिष्यति(D2 [second time] °ते). —After 16^{ab}, Ñ2 V1 repeat (var.) 13^{ab} (cf. v.l. 13) and D1 ins. 1039*.—Ñ2 V1 D1 om. (hapl.) 16^{cd}. —^{c}) G1 अस्माकं जानकी सीता.—After 16, B D3 repeat (var.) 13^{ab} (cf. v.l. 13).

17 ^{a}) Ś1 को न तेन; V1 B1.4 को ह्यनेन; B3 कोर्थ° (sic); D3.5 कस्त्वनेन; D6 को नु तेन (for को न्वनेन). Ś1 D6 प्रतीयेत; V1 D1 M4 प्रतीपेन (for [अ]प्रतीतेन).—Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 transp. 17^{b} and 17^{d}.—^{b}) Ñ V1 B D1.3.5.6 सूत्कंठितजनेन च (D3 वै); D4.7 शोकचित्तजनेन च. —^{c}) B1 D7 संप्रीयेतां मनोज्ञेन.—^{d}) Ś1 D6 वासं न; V1 B4 रामेण; B2 वालेन (for वासेन). Ś1 V1 D1–3.6 [उ]द्विग्नमानसः; Ñ B D4.5.7 M4 [उ]द्विग्नचेतसा(B3 D4.7 °सां; M4 °न); G1.3 M2.3 °तेजसा; Cm.g.k.t as in text (for हृतचेतसा).

18 M4 om. 18.—^{a}) Ś1 V1 D1–3.6 यदिदं; Ñ B D4.5.7 चेदिदं(B4 °तं [sic]) (for यदि चेद्). D1 वाक्यं; D4.7 राष्ट्रं; T2 राज्ये (for राज्यं).—^{b}) V1 B3.4 D1.2.4.7 T2.3 G2.3 M3 Ck अधर्मम्; Cm.g.t as in text (for °र्म्यम्). —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D1–3.6 नात्र; B4 अत्र (for न हि). D5 [अ]र्थं (for [अ]र्थः).—B2 reads 18^{d} in marg. —After 18, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 read 21^{ab}.

19 ^{a}) Ś1 B2 D1–3.5 मथा. T2 पुत्राश्.—^{b}) V1 त्यक्तं; B2 Dg1 त्यक्तश्; G1 यया (for त्यक्ताव्). B1.2.4 Dt1 T2 चैश्वर्य-.—^{c}) Ś1 D1–3.6 M4 न सा (M4 कासौ) सं(D3 सु) रक्षितुं शक्ता; Ñ V1 B D4.5.7 कथं सा (V1 न च मां) रक्षितुं शक्ता (D4.7 शक्या).—^{d}) Ñ2 B3 D5 कुलपांशनी; V1 B1 °पांशुली; B2 Dg1 D1–3 °पांशुनी(D3 °ना); B4 T1.2 G M1.2 °पांसिनी; M4 भर्तृघातिनी (for कुलपांसनी).

20 ^{a}) D5 M2 वनं (for वयं). D2 न कैकेय्या नवं राज्ये. —^{b}) Ś1 भृतका निवसीमहि; Ñ भृता अपि वसेमहि; V1 भृत्याः कापि वसेमहि; B भृता अपि वसेम(B3 वसे न) वै; Dt1 Dd1 Dm1 भृतका हि वसे°; D1–5.7 भृतका(D2 °ताका; D3 °त्यका)पि वसे°; G3 M3 हृतकामा वसे°; M2 भृतकामा वसे°; Cm.g as in text.—^{c}) Ś1 B1.3 D6 M3.4 जीवंत्यां; Dm1 जीवत्यां; D3 जीविल्यां; D5 जीवंतो; Cm as in text (for जीवन्त्या). Ś1 V1 D1.2.6 साधु; B1 तु न; B2 G2 M1.2 न तु; D3 नातु-; G1 ननु; M3 अनु- (for जातु). Ś1 V1 B1.2 D1–3.6 जीवामः; Ñ2 B3 जीवेम; D5 जीवन्याः (for जीवन्त्यः).—^{d}) Dm1 T3 G1.2 M1–3 शपाम(Dm1 °मि) वः (for शपामहे).

21 Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 read 21^{ab} after 18.—^{b}) Ś1 Ñ2 B D4–7 प्रव्राजयति; M4 प्रस्थापयति (for प्रवासयति). V1 D1–3 प्रव्राजयितुमिच्छति.—After 21^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 ins.; M4 after 21:

1041* इच्छेद्यदि महाराजस्तं राज्ये नाभिषेचितुम् ।
न हि जातु चिरं जीवेद्राजा परमदुःखितः ।
गते दशरथे स्वर्गमधर्मं प्रतिपत्स्यते ।

[M4 om. l. 1.—(l. 1) V1 नाम्; D1.6 तां; D5 ते (for तं). Ñ2 B3 राज्ये च (for राज्ये न). D3.5 अभिषे(D5 °षिं) चयेत्.—(l. 2) D3 च (for हि). B2 राजा जीवेत् (by transp.). Ñ1 damaged; D4.5.7 -धार्मिकः (for -दुःखितः). —(l. 3) B2.4 अधर्मः; B3 D5 °र्म्यं (for अधर्मं). V1 M4 प्रतिपत्स्यति.]

—Ś1 Ñ V1 B D1–7 om. 21^{cd}.—^{d}) T2 अधर्मां; G1 °र्म्यं (for अधर्म्यां).—After 21, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

1042* उपद्रुतमिदं सर्वमनालम्बमनायकम् ।
कैकेय्या हि कृते सर्वं विनाशमुपयास्यति ।

[(l. 1) Dg1 Dt1 Dd1 अनालंभम्; M2 निरालंबम्; M3 damaged (for अनालम्बम्).—(l. 2) Dt1 Dd1 Dm1 तु (for हि). T3 कृतं (for कृते). Dg1 राष्ट्रं; T1.2 G2.3 M1.4 कुलं; M2 सर्वः (for सर्वं).]

न हि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति महीपतिः ।
मृते दशरथे व्यक्तं विलोपस्तदनन्तरम् ॥ २२
ते विषं पिबतालोड्य क्षीणपुण्याः सुदुर्गताः ।
राघवं वानुगच्छध्वमश्रुतिं वापि गच्छत ॥ २३
मिथ्या प्रव्राजितो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः ।
भरते संनिसृष्टाः स्मः सौनिके पशवो यथा ॥ २४
तास्तथा विलपन्त्यस्तु नगरे नागरस्त्रियः ।
चुक्रुशुर्भृशसंतप्ता मृत्योरिव भयागमे ॥ २५
तथा स्त्रियो रामनिमित्तमातुरा
यथा सुते भ्रातरि वा विवासिते ।
विलप्य दीना रुरुदुर्विचेतसः
सुतैर्हि तासामधिको हि सोऽभवत् ॥ २६ G. 2. 43. 32 B. 2. 48. 36 L. 2. 49. 31

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

22 [a]) B1 D4.7 G2 M1 प्रवाजिते. —[c]) Ś1 दशरथं. Dd1 व्यक्ते (for व्यक्तं). T2 मृते दशरथेत्युक्तं. —[d]) Ś1 Ñ V1 B Dg1 D1–7 M4 Cg विलापस् (for विलोपस्). D1 अनुत्तरः; D2 अनंतरः.

23 Ś1 Ñ V1 B D1–7 transp. 23 and 24 (including 1043*). Ñ2 B transp. 23[ab] and 23[cd], repeating 23[cd] in its proper place. —[ab]) Ñ2 B विषं वा (for ते विषं). D1.2 T2 पिबतां (for पिबत). V1 सुदुर्गमाः; B1.4 च दुर्गताः; D2 T2 G3 सु (T2 तु) निर्गताः; T3 तु दुर्गताः; Cg as in text (for सुदुर्गताः). Dt1 T1 G2 M1.2.4 क्षीणपुण्या स्म (T1 स्थ; M4 °थ) दुर्गताः (Dt1 G2 M1 दुःखिताः) (for [b]). M3 [आ]लो॰*णपुण्या स्थ दुर्गताः (lacuna). —[c]) V1 B1.4 (B1.4 second time) च; Dg1 om. (for वा). V1 [अ]नुगच्छ त्वं; G2 M1 [अ]पि गच्छध्वम् (for [अ]नुगच्छध्वम्). Ñ2 B (all second time) अनुगच्छत वा रामं. —[d]) Ś1 Ñ B (Ñ2 B1.2.3 both times; B4 second time [first time विनाशं]) प्रणाशं; V1 प्रणामं; Dg1 M2 अश्रुतं (for अश्रुतिं). Ś1 मानुगच्छत; Ñ1 V1 B2.3 (B2.3 first time) M4 (before corr.) वानु°; Dt1 चापि गच्छत; Dm1 वापि गच्छथ; M4 वा निगच्छत (for वापि गच्छत).

24 Ś1 Ñ V1 B D1–7 transp. 23 and 24. —[a]) Ś1 Ñ2 B1–3 D1–4.6 T1.2 M3.4 Cv.k प्रव्रजितो; Cm.g.t प्रव्रा° (as in text). —[b]) T1.2 G1.3 ससीतः (for सभार्यः). Ś1 Ñ V1 B D1–7 सीता लक्ष्मण एव च. —[c]) Dg1 Dd1 T1.2 G2.3 M1–3 Cm.k संनिविष्टाः स्म; Dt1 Ct संनिबद्धाः स्म; Dm1 संनिविष्टस्ते; G1 °विष्टात्मा; M4 °कृष्टा स्म; Cv.g as in text (for संनिसृष्टाः स्मः). —[d]) Dg1 शौनके; Cg सौनि° (as in text). —For 24[cd], Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst.:

1043* भरतायाभिसृष्टाः स्म रुद्राय पशवो यथा ।

[Ś1 विदिष्टाः स्म; V1 D1–3 निसृष्टाः स्म (V1 मे); B3 [अ]तिसृष्टाः स्म; D4.6.7 विसृष्टाः स्म; D5 च विसृष्टा (for [अ]भिसृष्टाः स्म). B1 क्षेत्राय; B2 D3–7 क्षुद्राय; Dd1 क्षुल्काय; G(ed.) यौत्राय (for रुद्राय).]

—After 24, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

1044* पूर्णचन्द्राननः श्यामो गूढजत्रुररिंदमः ।
आजानुबाहुः पद्माक्षो रामो लक्ष्मणपूर्वजः ।
पूर्वाभिभाषी मधुरः सत्यवादी महाबलः ।
सौम्यश्च सर्वलोकस्य चन्द्रवत्प्रियदर्शनः ।
नूनं पुरुषशार्दूलो मत्तमातङ्गविक्रमः ।
शोभयिष्यत्यरण्यानि विचरन्स महारथः ।

[(l. 3) G2 M1 पूर्वभाषी च. M3 मतिमान् (for मधुरः). —(l. 4) Dt1 -लोकश्च; T3 M4 -सर्वस्य (for -लोकस्य). —(l. 6) G2 M1 महाबलः (for महारथः).]

25 [a]) G3 ततो (for तथा). Dg1 G1.3 च (for तु). —[b]) M4 नगर-; T1 G1 M2 नागरा (for नागर-). —[c]) Dg1 M3 दुःखसंत्रस्ता; Dt1 Dd1 Dm1 M2.4 दुःखसंतप्ता. —[d]) M1 समागमे (for भया°). —For 25, Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst.:

1045* विलेपुरेवमार्तास्ता नगरे नागरस्त्रियः ।

[Ś1 B2 D3 नगर-; D2.4.5.7 नागरा (for नागर-).]

—D1 cont.:

1046* बाहुमुत्सृज्य कल्याणी शोकतोद्विग्नमानसाः ।

—After 25, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

1047* इत्येवं विलपन्तीनां स्त्रीणां वेश्मसु राघवम् ।
जगामास्तं दिनकरो रजनी चाभ्यवर्तत ।
नष्टज्वलनसंपाता प्रशान्ताध्यायसत्कथा ।
तिमिरेणानुलिप्तेव तदा सा नगरी बभौ ।
उपशान्तवणिक्पण्या नष्टहर्षा निराश्रया ।
अयोध्या नगरी चासीन्नष्टतारमिवाम्बरम् ।

[(l. 1) M4 वेश्मनि (for वेश्मसु). —T1 damaged for l. 2. —(l. 2) T2 न (for च). —(l. 3) Dg1 T3 -संतापा (for -संपाता). Dm1 T1.2 G2.3 M1 Ck शांताध्ययन-; Cm.g.t as above (for प्रशान्ताध्याय-). G2 M1 -संकथा. —(l. 4) Dt1 [अ]नुलिप्तं च. Dg1 तिमिरेणाभिलिप्तेव; G1 तिमिरौघविल° (for the prior half). Dg1 सा तथा; Dt1 तत्तदा; T2 M2.3 सा (T2 स) तदा; T3 नगरी; G3 तथा सा; M4 बभूव (for तदा सा). Dt1 नगरं; T3 सा तदा (for नगरी). Dt1 भवत; M4 तदा (for बभौ). —(l. 5) M2–4 व्युपशांत (M2 °त्व)-. M4 नष्टाहारा (for नष्टहर्षा). —(l. 6) T3 [अ]पि (for [आ]सीन्).]

26 [a]) Ś1 D4–7 इति; Ñ2 B3.4 अथ (for तथा). Ś1 D4–7 स्म ता (for स्त्रियो). D1 राज (for राम-). M3 -निवृत्तम् (for -निमित्तम्). D2 रामनिमित्तकारणात्. —[b]) Ś1

४३

G. 2. 46. 1 B. 2. 49. 1 L. 2. 50. 1 रामोऽपि रात्रिशेषेण तेनैव महदन्तरम् ।
जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् ॥ १
तथैव गच्छतस्तस्य व्यपायाद्रजनी शिवा ।
उपास्य स शिवां संध्यां विषयान्तं व्यगाहत ॥ २
ग्रामान्विकृष्टसीमान्तान्पुष्पितानि वनानि च ।
पश्यन्नतिययौ शीघ्रं शनैरिव हयोत्तमैः ॥ ३
शृण्वन्वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ।
राजानं धिग्दशरथं कामस्य वशमागतम् ॥ ४

D4.6.7 पितुर् (for सुते). B1 भर्तरि (for भ्रातरि). Ñ B निपातिते(B1 °तः); D2 [अ]तिसर्जिते (for विवासिते).—^{c}) G2 M1 विलप्यमाना. D3 रु*हः (for रुरुदुर्). Ś1 V1 D1-3.6 सुदुःखिताः; Ñ2 B M4 विचेतनास्; Dg1 विचेतसा (for विचेतसः). —^{d}) D2 सुतो (for सुतैर्). Dt1 [ऽ]पि (for second हि). Ś1 V1 D1-7 M4 स राघवः; Dg1 हि नोभवत् (for हि सोऽभवत्). Ñ B तासां सुतेभ्योभ्य(Ñ2 B4 °भ्य) धिको हि राघवः. —After 26, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

1048* प्रशान्तगीतोत्सवनृत्यवादना
व्यपास्तहर्षा पिहितापणोदया ।
तथा ह्ययोध्या नगरी बभूव सा
महार्णवः संक्षुभितोदको यथा ।

[(l. 1) M4 -नृत्तोत्सव-. Dt1 Dd1 T1 G1.3 M1-3 Cm -नृत्त-; M4 -गीत- (for -नृत्य-). Dg1 T3 M2-4 -वादिता(T3 °ना); T1.2 -वाद्या; G2 M1 -वादिनी; G3 -वाद्यभा (for -वादना). —(l. 2) Dt1 Dd1 Dm1 विभ्रष्ट-; M3 व्यपास्य (for व्यपास्त-). Dd1 पिहिता महोदया. —(l. 3) Dt1 T3 M2.4 तदा; M3 om. (for तथा). M4 तु (for हि). —(l. 4) Dg1 Dt1 Dd1 T3 G3 Cv.m.g.t संक्षपि(T3 °क्षिप)तोदको; K(ed.) संक्षिपितोदको; Cr.tp as above (for संक्षुभितो°).]

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ B नगर(Ñ1 illeg.)-स्त्रीविलापः; V1 D1.3.4.6.7 स्त्रीविलापः; D2 नागरिकस्त्रीविलापः; D5 पौरस्त्रीविलापः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1 D3.5 om. Ś1 D4.7 49; Ñ2 B4 44; V1 46; B2 35; B3 43; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2 T G M1-3 48; D1 101; D6 47; M4 45. —After colophon, D6 G M1 conclude with श्री(D5 om.)रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः.

43

Dm1 begins with ॐ; M2 श्रीरामाय नमः.

2 ^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 प्रभाता; M1 व्यपेयाद् (for व्यपायाद्). Ś1 Ñ B D4.6.7 शुभा; D3 प्रिया (for शिवा). —^{c}) Ñ V1 B D1-3 M4 [अ]थ; Dt1 Dd1 Dm1 T3 तु (for स). Ñ1 ततः (for शिवां). —^{d}) Dt1 व्यगाहयत्. Ñ V1 B D1-3 M4 प्रययौ राघवः पुनः; B(ed.)विषयानत्यगाहत. —For 2^{cd}, Ś1 D4-7 subst.:

1049* उपस्थाय ततः संध्यां तथैवाभ्युदिते रवौ ।

[D4.5.7 उदिते विमले (for तथैवाभ्युदिते).]

—Ś1 D4-7 cont.; while Ñ V1 B D1-3 M4 ins. after 2:

1050* तं स्यन्दनमधिष्ठाय सभार्यः सपरिच्छदः ।
श्रीमतीमाकुलावर्तामतरत्तां महानदीम् ।
तामुत्तीर्य महाबाहुः श्रीमच्छिवमकण्टकम् ।
प्रपेदे स महामार्गमनुरूपं शिवं शुभम् ।

[Cf. 2.41.27-28. —(l. 1) Ñ B3 तत- (for तं). V1 D1-3 M4 राघवः (for सभार्यः). Ś1 D4-7 प्रययौ(Ś1 D6 °तस्थे) राघवस्तदा (for the post. half). —After l. 1, B3 ins.:
105c(A)* हृष्टरूपोऽभवद्रामो राज्यं लब्ध्वा यथापरः ।
—(l. 2) Ś1 B4 D4.6.7 गोमतीम् (for श्री°). V1 D1.2 M4 श्रीमन्नागकुलावर्ताम् (for the prior half). Ś1 D4-7 वै (for तां). M4 तमसां नदीं (for तां महा°). —(l. 3) D2 M4 तामुत्तार्य; D5 समुत्तीर्य. V1 D1-3 M4 समम् (for शिवम्). Ś1 B2 (bef. corr.) D4.6.7 अकर्दमं (for अकण्टकम्). —(l. 4) B3 reads स in marg. V1 D1-3 M4 प्रतिपेदे. V1 महाबाहुर् (bef. corr. °राज). Ś1 D4-7 प्रपेदे तमसामार्गम् (D4 ग्रामम्) (for the prior half). V1 D1-3 सुखं (for शुभम्).]

3 ^{a}) D7 ग्रामाः. Ñ सुहृष्ट-; V1 प्रहृष्ट-; D2.3 प्रकृष्ट-; M3 द्विकृष्ट- (sic) (for विकृष्ट-). Ś1 D6 सुकृष्टसीमांश्च; Ñ2 B2.3 उत्सृ(B3 °कृ)ष्टसीमान्स; B1 D4.5.7 सुकृष्टसीमांश्च(D4.5.7 °मानः); B4 सुहृष्ट*मान्स; D1 M4 प्रकृष्टसी मांतात् (M4 °मान्हि). —^{b}) B1 पुष्पाणि च (for पुष्पितानि). —^{c}) Ś1 D6 एव; Ñ1 B D2.5 अपि; V1 M4 अभि-; Dt1 इति; D4.7 इव (for अति-). Ś1 D4-7 शीघ्रैः; D2 रामः (for शीघ्रं). —^{d}) D3 damaged for व हयो. Ś1 D6 श्वेतैरेव; Ñ B D1-5.7 M4 (af. corr. as in text) इयेनैरिव; Dt1 Ck.tp शरैरिव; Cv.r.m.g.t as in text (for शनैरिव). D3 महोत्तमैः.

4 ^{a}) D5 वादान्; M4 रामो (for वाचो). —^{b}) V1 D1-3 -सीमांत-; M4 -सामंत- (for -संवास-). Ñ2 B ग्रामसंवासिनां तदा(B2 °था). —After 4^{ab}, Dd1 Dm1 M1.2 ins.:

1051* विगर्हितां हि कैकेयीं क्रूरां क्रूरेण कर्मणा ।

[M1 विगर्हितां. Dd1 reads क्रूरां in marg.]

—^{d}) D3 damaged for का, स्य and व. D5 कलत्र- (for कामस्य). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 M4 वशवर्तिनं; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 M2.3 °माश्रितं; D3 °वर्तिनी(sic) (for °मागतम्).

हा नृशंसाद्य कैकेयी पापा पापानुबन्धिनी ।
तीक्ष्णा संभिन्नमर्यादा तीक्ष्णे कर्मणि वर्तते ॥ ५
या पुत्रमीदृशं राज्ञः प्रवासयति धार्मिकम् ।
वनवासे महाप्राज्ञं सानुक्रोशमतन्द्रितम् ॥ ६
एता वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ।
शृण्वन्नति ययौ वीरः कोसलान्कोसलेश्वरः ॥ ७
ततो वेदश्रुतिं नाम शिववारिवहां नदीम् ।
उत्तीर्याभिमुखः प्रायादगस्त्याध्युषितां दिशम् ॥ ८
गत्वा तु सुचिरं कालं ततः शीतजलां नदीम् ।
गोमतीं गोयुतानूपामतरत्सागरंगमाम् ॥ ९
गोमतीं चाप्यतिक्रम्य राघवः शीघ्रगैर्हयैः ।
मयूरहंसाभिरुतां ततार स्यन्दिकां नदीम् ॥ १०
स महीं मनुना राज्ञा दत्तामिक्ष्वाकवे पुरा ।
स्फीतां राष्ट्रावृतां रामो वैदेहीमन्वदर्शयत् ॥ ११ G. 2. 46. 13 B. 2. 49. 12 L. 2. 50. 11

5 D3 om. (hapl. ?) 5. —^{a}) Ñ1 धिङ् and [अ]थ (for हा and [अ]द्य). Ś1 D4–7 नृशंसा बत; M3 हा हा नृशंसा. —^{b}) D4 यासौ (for पापा). Ñ1 पापानुवर्तिनीं (sic); G2 °नंधिनी (for °बन्धिनी). —^{c}) Dt1 Dd1 T1 तीक्ष्ण-; G2 M2 तीक्ष्णां; Cm.g °क्ष्णा (as in text). Ś1 D4.6.7 सा (for सं-). —^{d}) Ś1 D4–7 क्रूरे; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1 G3 तीक्ष्ण-; T2 G1 क्षुद्र-; M3 तीव्र- (for तीक्ष्णे). —For 5, Ñ2 V1 B D1.2 M4 subst. :

1052* धिङ्नृशंसां च कैकेयीं पापां पापानुवर्तिनीम् ।
तीक्ष्णां संभिन्नमर्यादां क्रूरकर्मानुसेविनीम् ।

[(l. 1) M4 पापानुदर्शिनीं. —(l. 2) Ñ2 तीक्ष्णा-. G(ed.) -सारिणीं (for -सेविनीम्). V1 D1.2 M4 क्रूरे कर्मणि वर्तिनीं (for the post. half).]

6 ^{a}) D3 damaged for या पुत्र. —V1 om. (hapl. ?) 6^{bc}. —^{b}) Ñ B M4 विवासयति; D2 प्रव्राजयति (for प्रवासयति). D2 T3 G2 M1.4 राघवं. —^{c}) D1–3 महारण्ये; M4 महाशूरं (for वनवासे). G2 M1 महात्मानं (for °प्राज्ञं). Ś1 Ñ B D4–7 अरण्याय महात्मानं. —^{d}) Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4–7 T3 G2 M1 जितेंद्रियं (for अतन्द्रितम्). —After 6, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

1053* कथं नाम महाभागा सीता जनकनन्दिनी ।
सदा सुखेष्वभिरता दुःखान्यनुभविष्यति ।
अहो दशरथो राजा निःस्नेहः स्वसुतं प्रियम् ।
प्रजानामनघं रामं परित्यक्तुमिहेच्छति ।

[Dt1 om. l. 1–2. —(l. 3) M3 स सुतं; M4 परम- (for स्वसुतं). Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1 प्रति (for प्रियम्). —(l. 4) Dg1 [इ]च्छते (sic).]

7 ^{a}) D3 damaged for चो and ष्या. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 शृण्वन्नध्वनि (Ś1 Ñ1 D4–7 पथि ग्रामेषु) राघवः. —^{c}) Ś1 D4–7 अपि (for अति-). M2.3 रामः (for वीरः). Ñ B M4 अचिरेणात्य (B3.4 °भ्य; M4 °न्त) गाद्वीरः; V1 D1.2 अचिरादभ्ययाद्वीरः; D3 अचिरादभ्यगाद्वीर (corrupt). —^{d}) Dd1 कोमलान् (sic); D3 कौशल्यान् (sic); D5 कुशली; M3 कौसलान्; M4 कोसलं (for कोसलान्). Ś1 D4.6.7 कौसल्यानंद (D7 °दि) वर्धनः.

8 Ś1 D6 om. 8 and 9. —^{a}) Dg1 देव- (meta.) (for वेद-). Ñ1 V1 D1.2.4.5.7 -स्मृतिं; B1 -श्रुती; Dg1 -श्रुतीं; Dt1 श्रुतिर् (corrupt) (for श्रुतिं). —^{b}) Dg1 M2.3 शीत-; D4.7 शिवां (for शिव-). T3 G1.2 M1.2 -तोय-; Cm.k.t as in text (for -वारि-). Ñ V1 B D1–3 G3 शिवावतीं (V1 °ववारिं [sic]; D1–3 G3 °ववारि) महानदीं. —After 8^{ab}, D2 reads 9^{cd}. —^{c}) V1 D2.5 (bef. corr.) M3 उत्तार्य. Ñ2 -सुखं (sic); Dg1 -मुखं (for -मुखः). —^{d}) B3 निशं (sic) (for दिशम्).

9 Ś1 D6 om. 9 (cf. v.l. 8). —^{a}) Ñ V1 B1.2 D1.2.5.7 M4 यात्वा तु; B3.4 स्नात्वा तु (B3 [m. also] गत्वा च); D4 पीत्वा स (for गत्वा तु). —^{b}) G2 तव (sic) (for ततः). G2.3 M3 शिव-; M2 शील- (sic) (for शीत-). Dt1 Dd1 Dm1 -वहां (for -जलां). B1 शुभां (for नदीम्). —D2 reads 9^{cd} after 8^{ab}. —^{c}) D1 गोतमीं; D7 गोमंतीं (for गोमतीं). Ñ V1 B D1–5.7 गोकुलाकीर्णाम्; M4 गोचरानूपाम्. —^{d}) V1 अगमत्; G2 अतरः (sic) (for अतरत्). Ñ2 B2–4 स त्वरन्निव; B1 तां महानदीं. —After 9, D1 ins. :

1054* गोतमीं वासमकरोत्स्यन्दनेन हयोत्तमैः ।

10 ^{a}) Ñ2 B समतिक्रम्य; V1 D1.2 चापि निष्क्रम्य; Dg1 चाप्युपक्रम्य; D3 चाथ विक्रम्य; D4 वाप्यतिक्रम्य. —^{b}) Ñ2 B ततः प्रजवि (B1 प्रव॰) तैर्हयैः. —^{c}) D5 -सिंह- (for -हंस-). Dm1 -[अ]भिरताम्; D7 -[अ]भिहतां (for -[अ]भिरुतां). —^{d}) Ś1 D4.6.7 ससार; Ñ1 Dd1 Dm1 D2.5 T3 अतरत्; Ñ2 त्रस्तारं (corrupt) (for ततार). Ś1 Ñ1 D1.3.5–7 M4 सरयूं (D3 °यू-); Ñ2 B2 ऋषिकां; V1 च सतीं; B1.4 सर्पिकां; B3 (m. also as in B1) शयिकां; Dg1 स्यंदकीं (for स्यन्दिकां).

11 ^{a}) B4 महतीं; M1 स नदीं (for स महीं). M3 motheaten for नुना रा. —^{b}) Ñ2 B1 D2.5 M3 दत्त्वाम् (sic). Ś1 D4.7 चेक्ष्वाकवे. —^{c}) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1–7 G2 M1.4 स्फीत- (for स्फीतां). Ś1 D6 -राष्ट्रवतीं; Ñ2 B2.3 D4.7 -राष्ट्रभृ (D4 °ध्रृ; D7 °वृ) तां; B1 D5 -राष्ट्रां च तां (D5 वृतां); D2 -राष्ट्रामिमां; T M2 Ct राष्ट्र°; Cm.g.k as in text (for राष्ट्रावृतां). B4 स्फीतराष्ट्रं च गोध्राम (sic). —^{d}) T3 G1 अनुदर्शयन्. Ś1 Ñ V1 B1 D1–7 M4 वैदेह्यै समद (Ñ1 °वेद) यत्.

G. 2. 46. 14 B. 2. 49. 13 L. 2. 50. 12 सूत इत्येव चाभाष्य सारथिं तमभीक्ष्णशः ।
हंसमत्तस्वरः श्रीमानुवाच पुरुषर्षभः ॥ १२
कदाहं पुनरागम्य सरय्वाः पुष्पिते वने ।
मृगयां पर्यटिष्यामि मात्रा पित्रा च संगतः ॥ १३
नात्यर्थमभिकाङ्क्षामि मृगयां सरयूवने ।
रतिर्ह्येषातुला लोके राजर्षिगणसंमता ॥ १४
स तमध्वानमैक्ष्वाकः सूतं मधुरया गिरा ।
तं तमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन् ॥ १५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

---

12 ^{a}) Ś1 Ñ1 V1 B1.2.4 Dd1 D1–7 G2 M1.2.4 [ए] वमाभाष्य. —^{b}) D4 अभीक्ष्णं (subm.) (for अभीक्ष्णशः). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D2–7 T2 M4 मत्तहंस- (by transp.). Ś1 D6 -स्वनः; G1.2 -स्वरा (sic); M3 -वरः (for -स्वरः). D1 लक्ष्मणानुचरः श्रीमान्. —^{d}) B1 पुरु*र्षभः; B4 D3 पुरुषर्षभ; Dt1 Dd1 Dm1 पुरुषोत्तमः.

13 ^{a}) Dd1 वद (for कदा). Ś1 B4 D4–7 आगत्य (for °म्य). D1 कुर्वन्राजां पुनः सूत (sic). —^{b}) V1 संरब्धः (for सरय्वाः). Ś1 D4–7 सलिले शुभे (for पुष्पिते वने). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 पित्रा मात्रा (by transp.); M3 माता पित्रा (sic). —After 13, Ñ V1 B Dg1 Dm1 D1.2 S Cv.r.m.g.t ins.; while Dt1 ins. after 14; whereas D3 ins. l. 1 after 13 and l. 2 after 14:

1055* राजर्षीणां हि लोकेऽस्मिन्नत्यर्थं मृगया वने ।
काले वृतां तां मनुजैर्धन्विनामभिकाङ्क्षिताम् ।

[(l. 1) Ñ2 V1 B1.4 Dg1 D2 च (for हि). T2 राजर्षिसिंहैर्. Ñ B2.3 अभ्यस्य; D1–3 T3 अत्यर्थं (for रत्यर्थं). B1.2.4 G3 मृगयां. —(l. 2) Ñ1 Dt1 कृतां तां; Ñ2 B D3 M4 वृतानां; V1 D1.2 भृतानां; T3 lacuna for वृ (for वृतां तां). V1 D2 अभिकांक्षतां; B2 अनुकांक्षिणां; D1 °ताः (for अभिकाङ्क्षिताम्). Ñ B3 धन्विस्व(B3 [m. also] °ना [sic])मनुकांक्षिभिः (Ñ1 °णां); B4 बधुत्वमनुकांक्षिणां (for the post. half).]

14 ^{a}) Ś1 D4.6.7 इत्येवम्; Ñ V1 B D1–3.5 G2 M1.4 अ(Ñ1 इ)त्यर्थम्; G1 रत्यर्थम्; Cv.r.m.g.k.t (as in text) (for नात्यर्थम्). B4 अनु-; D7 इह (for अभि-). T1 -कांक्षा*; M4 -कांक्षेयं (for -काङ्क्षामि). —^{b}) T1 *गयां (for मृ°). V1 शरयू-. Ś1 D6 -तटे (for -वने). —^{c}) Ś1 D6 गतिर् (for रतिर्). B1 येषां (for ह्येषा). Ś1 D4–7 परा; Ñ B1.3 सतां; V1 D1–3 M4 मता; B2.4 सदा (for [अ]तुला). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 -सेविता; D3 -संवृता (for -संमता). —After 14, Dt1 ins. 1055* and D3 ins. l. 2 of 1055*.

15 ^{a}) M4 तद् (for तम्). Ś1 Ñ V1 B D2.4–7 M4 इक्ष्वाकुः; Dm1 D1 G2 ऐक्ष्वाकुः; Cg.t °कः (as in text). —^{b}) Ś1 Ñ B D4–7 सर्वं मधुरजल्पकः; V1 D1–3 M4 रामो दशरथात्मजः. —^{c}) Ñ1 V1 D1–5 अभिप्रेक्ष्य(D1 °क्ष्यं). —After 15, (bef. colophon) Ñ V1 B D1.3 M4 read 1056*, 1^{cd} (M4 first occurrence) and 1058(C)* of Sarga 44.

Colophon : Ś1 D2.4–7 om. (Sarga cont.). —*Sarga name* : Ñ V1 B D1.3 शृंगवेरपुराभिगमनं(Ñ1 °पुरागमनं; D1.3 °पुरगमनः). —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 V1 B1 D3 om.; Ñ2 B4 45; B2 35; B3 44; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 I G M1–3 49; D1 102; M4 46. —After colophon, T2 concludes with श्रीरामचन्द्राय नमः; G श्रीरामाय नमः.

४४

विशालान्कोसलान्रम्यान्यात्वा लक्ष्मणपूर्वजः । आससाद महाबाहुः शृङ्गवेरपुरं प्रति ॥ १

G. 2. 46. 39
B. 2. 50. 26
L. 2. 50. 36

44

Ś1 D2.4–7 continue the previous Sarga. M1.2 begin with श्रीरामाय नमः.

1 Ñ V1 B D1.3 read st. 1 (including 1056*) before colophon of 2.43. —[a]) M4 विगाढः (for विशालान्). —[b]) G1 ज्ञात्वा; M4 वीरो; Cv as in text (for यात्वा). —For 1[ab], Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst.; M4 ins. before colophon after 2.43.15 :

1056* यात्वा चामरसंकाशः शीघ्रं शीघ्रपराक्रमः ।

[Ś1 D4–7 गत्वा; V1 पथा; B1.3.4 यद्वा (for यात्वा). Ś1 V1 D1–7 M4 देव- (for [अ]मर-). B4 रामः (for शीघ्रं).]

—Ñ V1 B D1.3 read 1[cd] after 1056*; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 read 1[cd] after 1062* (preceded by st. 3); M4 reads 1[cd] for the first time after 1056*, repeating it after 1062*. —[c]) Ś1 Ñ1 D4–7 अथाससाद सायाह्ने; Ñ2 V1 B D1–3 M4 आससाद च (V1 D1.2 °दाथ; B1.2.4 M4 [first time; second time as in text]°द स) सायाह्ने. —[d]) Ś1 शुंगवीर-; Dd1 Dm1 (af. corr. as in text) M1.3.4(both times) शृंगिबेर-; D6 शृंगवीर-; T G M2 Cr.m शृं(G2.3 श्रिं)गिबेर-; B(ed.) शुंगवेर-; Cg.t as in text. V1 -पुरे (for -पुरं). Ś1 Ñ1 B4 D2.4–7 महत् ; Ñ2 B2.3 तदा; V1 D1 पुरः; B1 D3 पुरं (ditto.); M4 (first time) ततः (for प्रति). —After 1, Ś1 Ñ1 D2.4.6.7 ins.; D5 ins. after 2.43.15 :

1057* विगाह्य सरयूं रम्यां वीरो लक्ष्मणपूर्वजः ।

—Ś1 Ñ1 D2.4.6.7 cont.; D5 cont. l. 1 and ins. l. 2 onwards after 1058(A)*; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. after 1[ab] :

1058* अयोध्याभिमुखो धीमान्प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
आपृच्छे त्वां पुरिश्रेष्ठे काकुत्स्थपरिपालिते ।
दैवतानि च यानि त्वां पालयन्त्यावसन्ति च ।
निवृत्तवनवासस्त्वामनृणो जगतीपतेः ।
पुनर्द्रक्ष्यामि मात्रा च पित्रा च सह संगतः ।
ततो रुचिरताम्राक्षो भुजमुद्यम्य दक्षिणम् ।
अश्रुपूर्णमुखो दीनोऽब्रवीज्जानपदं जनम् ।
अनुक्रोशो दया चैव यथार्हं मयि वः कृतः ।
चिरं दुःखस्य पापीयो गम्यतामर्थसिद्धये ।
तेऽभिवाद्य महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
विलपन्तो नरा घोरं व्यतिष्ठन्त क्वचित्क्वचित् ।
तथा विलपतां तेषामतृप्तानां च राघवः ।
अचक्षुर्विषयं प्रायाद्यथार्कः क्षणदामुखे ।
ततो धान्यधनोपेतान्दानशीलजनाञ्शिवान् ।
अकुतश्चिद्भयान्रम्यांश्चैत्ययूपसमावृतान् ।
उद्यानाम्रवणोपेतान्संपन्नसलिलाशयान् ।
तुष्टपुष्टजनाकीर्णान्गोकुलाकुलसेवितान् ।
रक्षणीयान्नरेन्द्राणां ब्रह्मघोषाभिनादितान् ।
रथेन पुरुषव्याघ्रः कोसलानत्यवर्तत ।
मध्येन मुदितं स्फीतं रम्योद्यानसमाकुलम् ।
राज्यं भोज्यं नरेन्द्राणां ययौ धृतिमतां वरः ।

[(l. 1) Dt1 अयोध्यामुन्मुखो. Ś1 Ñ1 D2.4.5.7 रामः; D6 वीरः (for धीमान्). —After l. 1, Ś1 D2.4.6.7 ins.; D5 ins. after 1 :

1058(A)* सोच्छ्वासहृदयः पश्यन्सीतां लक्ष्मणमेव च ।

[D2 तद्वाक्यहृदयः.]

—(l. 2) M2.4 त्वा (for त्वां). Ś1 Ñ1 D2.4(af. corr. *sec. m.*).5–7 आपृच्छामि (for आपृच्छे त्वां). D5 T2 पुर-; T3 पुरीं; L(ed.) पुरी- (for पुरि-). D5 -परिपालने. —(l. 3) Dg1 reads च यानि in marg. M2–4 त्वा (for त्वां). D4.7 देवतायतनानि त्वां (for the prior half). M4 वसंति (for [आ]वसन्ति). Ś1 D6 देवता भवनानि त्वं पालयाना वसंति नः. —(l. 4) Ś1 Ñ1 D2.4(bef. corr.).6.7 कृतज्ञो(D4 [af. corr.] °ज्ञं); D5 कृत्वाज्ञां (for अनृणो). Ś1 D4.6.7 जगतीपतिः (D4.7 °तिं). —D4 om. from first च in l. 5 up to दया in l. 8. —(l. 5) D4 पित्रा (for मात्रा). Ś1 Ñ1 D2.5–7 M4 पित्रा च मात्रा (by transp.). M2 मम (for सह). D5 सह समागतः (for च सह संगतः). —(l. 6) Ś1 Ñ1 D2.5–7 रुधिर- (for रुचिर-). D2 लक्ष्मणं (for दक्षिणम्). —(l. 7) M2 -मुखं (for -मुखो). Ś1 Ñ1 D2.5–7 उवाचाश्रु(L[ed.]°स्रु)मुखो दीनो रामो जा(Ñ1 D6 [bef. corr.].7 ज)नपदान्वचः. —(l. 8) M2 यदा (meta.) (for दया). G1 यः (for वः). Dg1 M3.4 कृता. Ś1 Ñ1 D2.4–7 युष्माभिर्दर्शिता(D2 °तं; D4.5 °ना) मयि(for the post. half). —D6 reads l. 9 and 10 in marg. —(l. 9) M4 दुःखाय. Ś1 Ñ1 D2.4.6.7 चिराद्दुःखेन(D2 °खानि) पापेन (Ñ1 D4 पापीयो; D4 *sec. m.* ins. संमूढा ये गता रामदर्शने नराः after दुःखेन and reads from पापीयो up to the post. half of this line within brackets; D7 याग्यायो [sic]; L[ed.] पापी [subm.]) (for the prior half). D6 नम्यताम्. G3 धर्म- (for अर्थ-). —After l.9, Dm1 ins. :

1058(B)* निवर्तध्वं महाभागा गम्यतामर्थनिश्चये ।

—(l. 10) Ś1 Ñ1 D2.4–7 प्रणम्य (for ऽभिवाद्य). Ś1 Ñ1 Dg1 D2.4.6.7 M3.4(af. corr. *inf. lin. sec. m.* as above) [अ]भिप्रदक्षिणं. —(l. 11) Ś1 Ñ1 D2.4–7 M4 विनर्दन्तो (Ñ1 illeg. from तो up to l. 14) (for विलपन्तो). Ś1 D2.6 जना (for नरा). Ś1 D2.5.6 न्यवर्तंत; Dg1 दिविष्ठंत (sic); Dt1 Dd1 Dm1 व्यतिष्ठंश्च; D4.7 त्यक्तवंतः; G1.2 व्यतिष्ठन् नन् (for

G. 2. 47. 1 B. 2. 50. 12 L. 2. 51. 1 तत्र त्रिपथगां दिव्यां शिवतोयामशैवलाम् । ददर्श राघवो गङ्गां पुण्यामृषिनिषेविताम् ॥ २

व्यतिष्ठन्त). D6 reads second क्वचित् *sup. lin. sec. m.* —(l. 12) T2 तदा; T3 रथा (sic) (for तथा). Dd1 विलपितं. —(l. 13) Ś1 D4.6.7 प्रागाद्; D2 ह्यागाद् (for प्रायाद्). Ś1 D2.5.6 क्षणदागमे. D4.7 यथा विद्युज्जलागमे (for the post. half). —Dd1 om. l. 14. —(l. 14) Ś1 D2.4.6.7 -धनोपेतां. Dg1 -शीलान् (for -शील-). Ś1 D6 -जनावृतां; D2 -जनैर्युतां; D4.7 -जनायुतां; D5 -द्विजातिकान् (for -जनाञ्शिवान्). —(l. 15) Ś1 Ñ1 D2.4.6.7 अकुतश्चिद्भयां क्षेमां; D5 °द्भयान्क्षेमान् ; M3 °द्भयान्ग्रामान् (for the prior half). D2 चैत्यां यूप-; M2 चैत्ययूथ- (for चैत्ययूप-). Ś1 Ñ1 D2.4–7 -शतांकितां(D5 °तान्); T1.2 G M1 -समन्वितान् (for -समावृतान्). —(l. 16) Dg1 -[आ]म्रवनो-. M2 संप्रसन्नजलाशयान् (for the post. half). Ś1 Ñ1 D2.4–7 उद्यानोपवनोपेतां(Ñ1 °नाम्रवरोपेतां; D4.7 °नाम्रवनोपेतां; D5 °तान्) संपन्नतर(Ñ1 °*)गोरमां(D5 °सान्). —(l. 17) G2 हृष्ट- (for तुष्ट-). Ś1 D2.4.6.7 -जनाकीर्णां; Ñ1 -जनोपेतां (for -जनाकीर्णान्). Dd1 गोकुलतुल- (sic); T1.2 G1.3 गोपगोकुल-; Cm.g.k.t as above.

☞ In Ñ1, the portion from सेवितान् up to स गो in l. 10 of cont. passage after 2.68.23 (subt.) is lost on missing folios. It is mostly ignored.

Ś1 D2.4.6.7 -शोभितां; Dm1 -मंडितान्; D5 -शोभितान् (for -सेवितान्). —(l. 18) Ś1 D4.6.7 प्रेक्षणीयां; Dg1 Dd1 G1.2 M1 Cr.g लक्षणीयान्; G3 रम°; Ck.t as above (for रक्षणीयान्). Ś1 D2.4–7 G3 M2.3 -नि(Ś1 -वि)नादितां(D5 G3 M2.3 °तान्); T2 -[अ]भिनंदितान् (for -[अ]भिनादितान्). —(l. 19) Ś1 D2.4–7 मनुज- (for पुरुष-). Ś1 (*sup. lin.* also नगरीम्) कौसल्याम्; D2.4.6.7 कोसलाम्. Ś1 अभिवर्तेत; D2.4.7 अन्व(D2 °भ्य)वर्तत (for अत्य°). —After l. 19 (owing to omission of l. 20 and 21), Ś1 D2.6 ins.; Ñ V1 B D1.3 ins. after 1; M4 ins. after the first occurrence of 1^{cd} :

1058(C)* संबद्धनिस्त्रिंशमुदारसत्त्वं
चीरोत्तरासङ्गधरं युवानम् ।
दृष्ट्वाभिजग्मुर्मुदिता निषादा
गुहं पुरस्कृत्य मृकृष्णवर्णाः ।

[(l. 1) Ñ1 ते बद्ध-; Ñ2 तद्बद्ध-; V1 B D1.3 तं बद्ध-; M4 अत्यच्छ- (for संबद्ध-). —(l. 2) D1 -निधिं (for -धरं). B4 प्रधानं (for युवानम्). —(l. 3) D1 M4 त्वरिता (for मुदिता). D2 किराता (for निषादा). Ñ B प्रत्युद्ययौ तत्र निषादराजो. —(l. 4) D2 गृहं परित्यज्य. V1 -वर्णं (for -वर्णाः). Ñ B गुहः स नीलांबुदतुल्यवर्णः. —Then Ś1 D2.6 ins. colophon. —*Sarga name* : Ś1 D6 शृंगवीरपुरोपगमनं; D2 शृंगवेरपुराभिगमनः; L(ed.) शृंगवेरपुरोगमनं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś1 50; D2 49 —After colophon, Ś1 ins. श्रीरामाय नमः; D6 रामाय नमः.]

—Ś1 D2.6 om. l. 20 and 21. —(l. 20) G1.2 M1 -शतावृतं (for -समाकुलम्). D4.5.7 मध्येन मुदितां(D5 °तान्) स्फीतां (D5 °तान्) महोद्यानसमावृतां(D5 °तान्). —D4.5.7 om. l. 21. —(l. 21) G1 M3 राष्ट्रं. T2 G M1 भाग्यं (for भोज्यं).]

2 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 T1.2 G3 M2 ततस्; Cg.k.t तत्र (as in text). Ś1 V1 D1–7 गंगां; Ñ2 B तत्र (for दिव्यां). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B Dt1 Dd1 Dm1 D1–7 शीत- (for शिव-). Cg शिवतोयां (as in text). Ś1 D6 अशेवलां; B4 असौध*; D1 सशैवलां; G M1 अकल्मषां. Dg1 शिवतोयास्तशेवलां. —D5 om. (hapl.) 2^{cd}. —^{c}) Ś1 V1 D1–3.6 पुण्यां; Ñ2 B D4.7 दिव्यां; T1 om. (for गङ्गां). —^{d}) Ś1 D1–3.6 दिव्याम्; Dt1 Dd1 Dm1 रम्याम् (for पुण्याम्). G2 M1 मुनि- (for ऋषि-). Ñ2 V1 B सुपुण्या(V1 दिव्या [subm.]; B1 नदीं ता)मृषिसेवितां. —After 2, Ś1 Ñ2 B D6 ins.; D2 ins. after 3^{cd}; D4.5.7 ins. after 2^{ab} :

1059* पवित्रसलिलस्पर्शां हिमवच्छैलसंभवाम् ।
स्वर्गतोरणनिःश्रेणीं महर्षिगणसेविताम् ।

[(l. 1) D7 हिमशैवले. —(l. 2) Ś1 D6 स्वर्गारोहण-; D2 स्वर्गमार्गस्य (for स्वर्गतोरण-). Ñ2 B2–4 -निश्रेणीं. Ñ2 B गंगां भागीरथीं (B1.4 भगवती) नदीं; D2 देवब्रह्मर्षिसे° (for the post. half).];

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. after 2 :

1060* आश्रमैरविदूरस्थैः श्रीमद्भिः समलंकृताम् ।
काले ऽप्सरोभिर्हृष्टाभिः सेविताम्भोहदां शिवाम् ।
देवदानवगन्धर्वैः किंनरैरुपशोभिताम् ।
नागगन्धर्वपत्नीभिः सेवितां सततं शिवाम् ।
देवाक्रीडशताकीर्णां देवोद्यानयुतां नदीम् ।
देवार्थमाकाशगमां विख्यातां देवपद्मिनीम् ।
जलाघाताट्टहासोग्रां फेननिर्मलहासिनीम् ।
क्वचिद्वेणीकृतजलां क्वचिदावर्तशोभिताम् ।
क्वचित्स्तिमितगम्भीरां क्वचिद्वेगजलाकुलाम् ।
क्वचिद्गम्भीरनिर्घोषां क्वचिद्भैरवनिःस्वनाम् ।
देवसंघाप्लुतजलां निर्मलोत्पलसंकुलाम् ।
क्वचिदाभोगपुलिनां क्वचिन्निर्मलवालुकाम् ।

[(l. 1) T2.3 अपि दूरस्थैः. —(l. 2) G2 M1 परिपूर्णहृदां शुभां (for the post. half). ❀ Cv : सेविताम्भोहदां इति पाठः । ❀ —(l. 3) M2 -गंधर्व- (for -गन्धर्वैः). —(l. 4) Dg1 T3 Cr.g नाना-; Ck.t as above (for नाग-). G2 M1.4 शुभां; Cv.g.t as above (for शिवाम्). —(l. 5) K(ed.) देवाक्रीडा- (for °क्रीड-) T1 G2.3 M1 -शतायुतां (for -युतां नदीम्). ❀ Ck : देवोद्यानयुताः । ❀ —(l. 6) T1 आका*-. G1.2 M1.3.4 Ck.t -गनां; G3 -समां; Cr.m.g as above (for -गमां). T1 G3 हेमपद्मिनीं; M3 देववर्त्मनीं. —(l. 7) Dg1 Dt1 Dd1 Cg.k.t -[आ]घातः; M4 -हास-; Cr.m as above (for -घात-). ❀ Ct : पाठान्तरे जलेनाधूताः प्रक्षालिता गुहाग्रा गुहानुखानि यया ताम् । ❀ M4 -वासिनीं (for -हा°). —T2 G1 transp. l. 8 and 9. —(l.

हंससारससंघुष्टां चक्रवाकोपकूजिताम् ।
शिंशुमारैश्च नक्रैश्च भुजंगैश्च निषेविताम् ॥ ३
तामूर्मिकलिलावर्तामन्ववेक्ष्य महारथः ।
सुमन्त्रमब्रवीत्सूतमिहैवाद्य वसामहे ॥ ४
अविदूरादयं नद्या बहुपुष्पप्रवालवान् ।
सुमहानिङ्गुदीवृक्षो वसामोऽत्रैव सारथे ॥ ५
लक्ष्मणश्च सुमन्त्रश्च बाढमित्येव राघवम् ।
उक्त्वा तमिङ्गुदीवृक्षं तदोपययतुर्हयैः ॥ ६

G. 2. 47. 6
B. 2. 50. 30
L. 2. 51. 6

8) M4 -गत- (for -कृत-). —(l. 9) Dt1 Dd1 Dm1 -समाकुलां; G1 -जनाकुलां (for -जला°). —(l. 10) Dd1 Dm1 S -निस्वनां. —(l. 11) T1 -सं:: (damaged); G1.2 M1 -शोभितां (for -संकुलाम्). —(l. 12) M4 -कुटिलां (for -पुलिनां).]

3 Ś1 D6 (both hapl. ?) om. 3; Ñ2 (hapl. ?) D2.4.5.7 om. 3^{ab}. V1 B D3 transp. 3^{ab} and 3^{cd}. —^{a}) T2 -सागर- (for -सारस-). V1 B2.4 D1.3 -संघैश्च; B1.3 -संहैश्च (sic) (for -संघुष्टां). —^{b}) Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1 M2 -[उ]पशोभितां. V1 D1 वारणैश्चाभिताडितां; B वारणैश्च निषेवितां; D3 वारणैश्चाभिनंदितां. —After 3^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

1061* सदामदैश्च विहगैरभिसंनादितान्तराम् ।
क्वचित्तीररुहैर्वृक्षैर्मालाभिरिव शोभिताम् ।
क्वचित्फुल्लोत्पलच्छन्नां क्वचित्पद्मवनाकुलाम् ।
क्वचित्कुमुदषण्डैश्च कुड्मलैरुपशोभिताम् ।
नानापुष्परजोध्वस्तां समदामिव च क्वचित् । [5]
व्यपेतमलसंघातां मणिनिर्मलदर्शनाम् ।
दिशागजैर्वनगजैर्मत्तैश्च वरवारणैः ।
देवोपवाह्यैश्च मुहुः संनादितवनान्तराम् ।
प्रमदामिव यत्नेन भूषितां भूषणोत्तमैः ।
फलपुष्पैः किसलयैर्वृतां गुल्मैर्द्विजैस्तथा । [10]
विष्णुपादच्युतां दिव्यामपापां पापनाशिनीम् ।

[(l. 1) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 मत्तैश् (for -मदैश्). Dt1 अभिपन्नामभिनंदितां (for the post. half). —(l. 2) Dg1 T1 (bef. corr.) उपशोभितां. —(l. 3) M4 पद्मसमाकुलां. — (l. 4) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 -खंडैश्च; M4 -पंडाढ्यां (for -षण्डैश्च). Dm1 कुंडलैर् (for कुड्मलैर्). Dg1 T3 M2.3 चोपशोभितां (for उप°). — (l. 5) G1 -रजोलिप्तां. —(l. 6) M4 व्युपेतजल-; C*tp* व्यपेतजल-. —(l. 7) G3 च वनजैर् (for वनगजैर्). —(l. 8) G2 M2 -[उ]पवाह्यश्. M3 समदैस्; M4 सततं (for च मुहुः). Dt1 देवराजोपवाह्यैश्च (for the prior half). —(l. 9) G2 भूषणां (for भूषितां). —(l. 10) M1 Ck -मूलैः (for -पुष्पैः). Cg and K(ed.) फलैः पुष्पैः. M3 मतां (sic !) (for वृतां). —M4 om. l. 11. —T1.2 G M1-3 ins. l. 11 after St. 3. —(l. 11) Dd1 देव्याम् (for दि°).]

—D1 reads 3^{cd} after 5. —^{c}) Ñ2 V1 B Dt1 Dd1 Dm1 D1-5.7 शिशुमारैश्. D2 चक्रैश् (for नक्रैश्). —^{d}) Ñ2 B मकरैश्; Dm1 D2-4.7 G1 M4 भुजगैश्; D5 श्वापदैश्. Dt1 Dd1 Dm1 समन्वितां; D4.7 [उ]पशोभितां; D5 [ए]व से° (for निषेविताम्). —After 3, T1.2 G M1-3 ins. l. 11 of 1061*. —T1.2 G M1.2.3 (om. l. 1) cont.; Dt1 Dd1 Dm1 ins. after st. 3; while Ś1 D2.4-7 cont. l. 2 only after 1059* and Dg1 T3 M4 ins. l. 2 only after 3 :

1062* तां शंकरजटाजूटाद्भ्रष्टां सागरतेजसा ।
समुद्रमहिषीं गङ्गां सारसक्रौञ्चनादिताम् ।

[K(ed.) reads l. 1 within brackets. —(l. 1) Dt1 Dd1 Dm1 शंकरस्य (for तां शंकर-). G3 -जूटां; M2 -भ्रष्टां (for -जूटाद्). G3 हृष्टां (for भ्रष्टां). M2 सागरंगामभिनंदिनीं (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D2.4-7 इष्टां (for गङ्गां). D2 -निनादितां (hypm.) (for -नादिताम्).]

—Ś1 D2.6 cont.; D4.7 ins. after 3^{cd} :

1063* मृगयूथैः पिबद्भिश्च वारणैश्चाभिनादिताम् ।

[D2 चाभिनंदितां; D4.7 चापि नादितां (D7 °तं).]

—After 1062*, M4 reads 1^{cd} for the second time, reading it for the first time after 1056*.

4 ^{ab}) D5 असि- (sic) (for ऊर्मि-). Ñ2 B3.4 D5 -सलिलावर्ताम्; Dg1 Dm1 -कलितावर्ताम्; G2.3 -कलिकावर्ताम्; Cm.g.k.t as in text (for -कलिला°). B1.3 अनुवेक्ष्य; D4 अनवेक्ष्य; G1.2 M1 अवेक्ष्य स; M4 अन्वीक्ष्य स (for अन्ववेक्ष्य). Ś1 V1 D1-3.6 स राघवः; D5 महाबलः. —^{c}) D5 चाब्रवीत्. Ñ2 B2-4 वाक्यं; B1 रामो; M3 सूत (for सूतम्). —^{d}) Ñ2 B निवसाम इहाद्य वै; V1 इहैव निवसामहे; Dg1 इहाद्य निवसामहे; D7 M1 इहाद्यैव वसामहे.

5 Ś1 Ñ2 V1 B Dt1 D1-7 अ(Dt1 आ)विदूरे ह्ययं. D5 प्रह्व- (for नद्या). —^{b}) D4.5.7 फल- (for बहु-). —^{d}) Ś1 D6 वसाम. —After 5, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

1064* द्रक्ष्यामि सरितां श्रेष्ठां संमान्यसलिलां शिवाम् ।
देवदानवगन्धर्वमृगमानुषपक्षिणाम् ।

[(l. 1) Dt1 Dd1 Dm1 प्रेक्ष्या(Dt1 °क्षा)मि; M4 Cg द्रक्ष्यामः. G2.3 सामान्य-; Cg.t as above (for सं°). —(l. 2) Dt1 Dd1 -मानव- (for -दानव-). Dg1 -मानस-; Dt1 Dd1 Dm1 -पन्नग- (for -मानुष-).]

—M1.3 cont. :

1065* संघैः समावृतां दिव्यां सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
दृष्ट्वा रामो महातेजा वस्तुं समुपचक्रमे ।

—After 5, D1 reads 3^{cd}.

6 ^{a}) D4.7 तं (for first च). —^{c}) Dg1 Dd1 Dm1 D1.3.4 उक्ता(D1.4 °क्तां) (all sic). —^{d}) Dd1 Dm1 तथा;

G. 2.47. 7 B. 2.50. 31 L. 2.51. 7 रामोऽभियाय तं रम्यं वृक्षमिक्ष्वाकुनन्दनः ।
रथादवातरत्तस्मात्सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ७
सुमन्त्रोऽप्यवतीर्यैव मोचयित्वा हयोत्तमान् ।
वृक्षमूलगतं राममुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ ८
तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा ।
निषादजात्यो बलवान्स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥ ९
स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतम् ।
वृद्धैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥ १०
ततो निषादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादवस्थितम् ।
सह सौमित्रिणा रामः समागच्छद्गुहेन सः ॥ ११
तमार्तः संपरिष्वज्य गुहो राघवमब्रवीत् ।
यथायोध्या तथेदं ते राम किं करवाणि ते ॥ १२
ततो गुणवदन्नाद्यमुपादाय पृथग्विधम् ।
अर्घ्यं चोपानयत्क्षिप्रं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ १३
स्वागतं ते महाबाहो तवेयमखिला मही ।
वयं प्रेष्या भवान्भर्ता साधु राज्यं प्रशाधि नः ॥ १४
भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च लेह्यं चेदमुपस्थितम् ।
शयनानि च मुख्यानि वाजिनां खादनं च ते ॥ १५

T1.2 M3 तत्र (for तदा). G1 [अ]भिययतुर् (for [उ]प°). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 सुमंत्रोभि(V1 °त्रो हि; B4 D5 °त्रोपि) ययौ हयैः.

7 ^{ab}) Ś1 V1 D1–7 [ऽ]पि यात्वा; Ñ2 B [ऽ]थ गत्वा (for ऽभियाय). Ś1 D2.3.6 T3 M2 वृक्षं रम्यम् (by transp.). M4 इक्ष्वाकुकुलनंदनः (for ^{b}). —^{c}) B4 Dt1 Dd1 Dm1 D2 T1 G1 M2–4 Ct अवनरत्; Dg1 D7 अवतरंस्. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 ससीतः (for सभार्यः). Dt1 सहलक्ष्मणं (sic).

8 ^{a}) D4 [ऽ]थ (for ऽपि). D4.5.7 [अ]वतार्य. B1.2.4 [ए]वं; Dg1 (by corr.; orig. श्वान्) [अ]श्वान्; Dt1 Dd1 Dm1 [अ]थ; T1.2 [ए]तान्; T3 M3 स्वान्; M2 [अ]स्मान् (for [ए]व). —^{b}) Ś1 V1 D1–3.6 स्नापयित्वा; D4.5.7 विमुच्य च (D4 °चेह) (for मोचयित्वा). —^{c}) B1.2 वृक्षमूलं. B1 स्थितं (for -गतं).

9 ^{a}) D4.5.7 ततो. B4 राज्ये (for राजा). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 निषादानां (for गुहो नाम). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 दयितः (for [आ] त्मसमः). —^{d}) G1 [अ]तिविश्रुतः; M2 विशेषतः (for [इ] ति विश्रुतः). —For 9^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1066* धार्मिकः सत्यवादी च गुहो नाम महाबलः ।

[Ś1 V1 D1–3.6 M4 सत्यसंधश् (for °वादी).]

10 ^{b}) G3 राममेव समागतं. —D6 reads 10^{c}–11^{b} in marg. —^{c}) D2 परिमितो (for °वृतो). —^{d}) D4 जातिभिश्. Ś1 B D2.4.6.7 T2 M4 [अ]भ्यु(B4 [अ]न्यु)पागमत्; Ñ2 V1 D1.3.5 [अ]प्युपागमत् (D5 °मन्); Dm1 [अ]प्युपावृतः (for [अ]प्युपागतः).

11 D6 reads 11^{ab} in marg. (cf. v.l. 10). —^{a}) D7 निषादाधिपतिर्. —^{b}) Dt1 दूरम्; D7 रामम् (for दूराद्). Ñ2 V1 B3 D1.3 M4 उपागतं; B1.2.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D6 T3 G2 M1 Cg उपस्थितं. —^{c}) B4 सा रामः (sic); D4.7 रामं (for रामः). —^{d}) B2 reads from गच्छद् up to सः in marg. V1 समागच्छेद् (sic); D5 °च्छन्. Ś1 D4–7 गुहं (D7 °हः) प्रति; B3 °हेन च.

12 ^{a}) Ś1 Ñ2 B3.4 Dg1 D2.4–7 M4 आर्तं; D3 M3 आर्त (sic). T1 damaged from संपरिष्वज्य up to 12^{c}. Ñ2 D7 स (for सं-). —^{b}) Ś1 V1 D1–7 G2 M4 वचनम् (for राघवम्). —^{c}) B3 M4 तथेयं ते; Dg1 तथैवेयं; D6 G3 तवेदं ते; Ck.t as in text (for तथेदं ते). —^{d}) Ñ2 B1.2.4 पुरं; B3 पुरी; D4.5.7 कामं; G1.2 M1 राज्यं (for राम). D7 तं; T1.2 G1.2 M1 [अ]हं (for ते). Ś1 D6 करवामहे. —After 12, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1067* ईदृशं हि महाबाहो कः प्राप्स्यत्यतिथिं प्रियम् ।

[G2 कं (for कः). G3 प्राप्स्यस्यतिथि-.]

13 ^{b}) G1 चतुर्विधं; G2 M1 पृथक्पृथक्. —For 13^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1068* स शुचीन्यन्नपानानि गुणवन्ति च राघवे ।

[V1 सुशीलानि; B4 संशुद्धानि; D1.5 सुशुचीनि (for स शुचीनि). Ñ2 [अ]नुपानानि. D3 स शुचीन्मत्तपानानि (sic) (for the prior half). V1 B1.3 राघव; D4 राघ। (sic).]

—^{c}) V1 B1 Dg1 D1–3 G2 अर्घं; B4 अर्थं. T2 [उ]पायनत् (metath.). Dt1 Dd1 Dm1 शीघ्रं.

14 D4.5 om. (hapl.) from 14^{b} up to the prior half of l. 1 of 1069*. Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 transp. 14 and 15. —^{b}) Ś1 D6 निखिला. —^{d}) Ñ2 B1.3 राम; B4 कार्यं; D3 राजन् (for राज्यं). —After 14, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 ins.:

1069* आज्ञापय महाबाहो यथेष्टं रघुनन्दन ।
यथा स्वकं तथेदं ते पुरं किं करवाणि ते ।

[D4.5 om. the prior half of l. 1. —(l. 2) B4 यथास्माकं. Ś1 D4.6 तथैवेदं. D1–3 M4 परं (for पुरं). B1 करवाम (for °वाणि).]

15 Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 transp. 14 and 15. —^{a}) Dg1 reads च पेयं in marg. D1 M3 लेह्यं (for

गुहमेवं ब्रुवाणं तं राघवः प्रत्युवाच ह ।
अर्चिताश्चैव हृष्टाश्च भवता सर्वथा वयम् ॥ १६
पद्भ्यामभिगमाच्चैव स्नेहसंदर्शनेन च ।
भुजाभ्यां साधुवृत्ताभ्यां पीडयन्वाक्यमब्रवीत् ॥ १७
दिष्ट्या त्वां गुह पश्यामि अरोगं सह बान्धवैः ।
अपि ते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च धनेषु च ॥ १८
यत्त्विदं भवता किंचित्प्रीत्या समुपकल्पितम् ।
सर्वं तदनुजानामि न हि वर्ते प्रतिग्रहे ॥ १९
कुशचीराजिनधरं फलमूलाशनं च माम् ।
विद्धि प्रणिहितं धर्मे तापसं वनगोचरम् ॥ २०
अश्वानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित् ।
एतावतात्रभवता भविष्यामि सुपूजितः ॥ २१
एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे ।
एतैः सुविहितैरश्वैर्भविष्याम्यहमर्चितः ॥ २२
अश्वानां प्रतिपानं च खादनं चैव सोऽन्वशात् ।
गुहस्तत्रैव पुरुषांस्त्वरितं दीयतामिति ॥ २३ G. 2. 47. 24 B. 2. 50. 47 L. 2. 51. 23

पेयं). —b) D1 M3 पेयं (for लेह्यं). Ś1 D1-7 सुमुपस्थित; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1.3 M2.3 [ए]नदु° (for [इ]दमु°). —d) Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 यव (D1 वय [meta.]) सं(B2 D1 °सस) तथा(B4 °दा); Dg1 G1 खादनानि ते (G1 च) (for खादनं च ते).

16 a) B4 D7 एव (for एवं). Ś1 V1 B2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1-4.6.7 T3 G1 M2-4 तु (for तं). —b) G1.2 M1.3 प्रत्यभाषत. —c) Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 मानिताश्चैव (for चैव हृष्टाश्च). —d) Dt1 Dd1 Dm1 T2 सर्वदा (for °था). Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 सर्वथा भवता (by transp.).

17 D4.5.7 om. 17. —a) Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 अभि(M4 °पि)गतं. Ñ2 B D3 चैनं (for चैव). —b) Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 स्नेहादाघ्राय मूर्धनि. —c) Ś1 V1 D1-3.6 T G1.3 M4 Cm.g -पीनाभ्यां (for -वृत्ताभ्यां).

18 a) Ś1 Ñ2 B D2.3.6 M4 दिष्ट्येह; V1 यदिहं; D1.4.7 °ष्ट्या तु; D5 °ष्ट्यात्र; M2 °ष्ट्या त्वा (for दिष्ट्या त्वां). —Note hiatus between a and b. —b) Dg1 G1.3 M1 नीरोगं; Dt1 स्व°; T3 ह्य° (last two to avoid hiatus) (for अरोगं). Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 त्वामरोग स(D5 च)बांधवं. —c) G3 अथ (for अपि). Ñ2 B3 राज्ये (for राष्ट्रे). —d) D4.5.7 पुत्रेषु (for मि°). V1 स्व (bef. corr. सु)जनेषु; Dt1 T1.2 G1 M3 च वनेषु; D5 च बलेषु (for च धनेषु).

19 a) Ś1 Ñ2 V1 B Dd1 D1-7 M4 यदिदं (for यत्त्विदं). M4 भवतां (for °ता) G2 कंचित्. —b) Ś1 Ñ2 V1 B2-4 D1-7 M4 प्रीत्यर्थमुपकल्पितं; B1 प्रीत्यर्थं समुपाहृतं. —c) G1 तम् (for तद्). —d) Ś1 D2.4-7 कालो मे; V1 हि वश्ये; Dm1 (af. corr. *sec. m.* as in text) हि मते (for हि वर्ते). —After 19, Ś1 D1.2.5.6 ins. :

1070* चतुर्दशसमाः सौम्य वत्स्यन्तं पितुराज्ञया ।

[Ś1 D6 सोम्य (for सौम्य). D5 वर्तते (for वत्स्यन्तं).]

20 a) T2.3 -चीन- (for -चीर-). Ś1 Ñ2 V1 B D2.3.6 M4 [अं]बर- (for [अ]जिन-). —b) T3 फलं (sic). Dg1 D2.7 M3 -मूलाशिनं. —c) B1 D2.4 प्रा(D4 प्री)णिहितं (sic). Dm1 धर्मं (for °र्मे).

21 a) Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 यव(D2 °म [sic])सेन (for खादनेन). Ś1 D6 [अ]र्थी; D2 [अ]र्थं (sic) (for [अ]हम्). —b) Ś1 D6 नाहमन्येन; Ñ2 अर्थी नार्थेन; B4 अन्नेना°; D1 अर्थी नान्येव; D2 अहं नान्येन (for अर्थी नान्येन). —c) G3 एतावद् (for °वता). Ś1 Ñ2 V1 B1-3 D1-7 M4 [अ]हं; B4 तं (for [अ]त्र-). V1 भविता (sic). —d) Ñ2 स्वपूजितः.

22 a) T3 एता (sic). B1 दर्शयिता; T3 श्री द° (sic) (for हि दयिता). —c) Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 सु(V1 तु; B1 D6 च)पूजितैर्; G2 M1.2 सुवृहि(M2 °खि)तैर्; Cm समाहितैर्; Cg as in text (for सुविहितैर्). —d) Ñ2 B सु(Ñ2 स्व)पूजितः. —After 22, Ñ2 D3.5 ins. :

1071* एतन्निषादाधिपतिः श्रुत्वा रामस्य भाषितम् ।
दुःखशोकसमाक्रान्तः साश्रुकण्ठोऽब्रवीदिदम् ।
वज्रादपि भृशं मन्ये पितुस्ते हृदयं दृढम् ।
वनं राम व्रजेत्युक्ते यन्न दीर्णं सहस्रधा ।
परिदेवयमाने तु रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत् ।
प्रत्याश्वस्य रघुश्रेष्ठो गुहमाश्वासयत्तदा ।
क्षयोदयौ हि विहितौ प्राणिनां सुखदुःखयोः ।
उवाच चैनमश्वानां यवसं दातुमर्हसि ।

[(l. 1) D3 निषादाधिप (subm.). —(l. 3) Ñ2 रुद्राद् (for वज्राद्) and दृढं (for भृशं). —(l. 4) D3 [उ]क्त्वा (for [उ]क्ते). —(l. 5) Ñ2 परिदेवयमानं. D3 वर्तयन्. —(l. 6) Ñ2 आश्वासयन् (sic) (for °सयत्). —(l. 7) D5 क्षयोदयैः. D3 सुविहितौ; D5 स्वविहितैः (for हि विहितौ). —(l. 8) D3 चैवम्.]

—Ñ2 D3.5 cont.; Ś1 D1.2.4.6.7 ins. after 22 :

1072* स एवमुक्तो रामेण गुहो गहनगोचरः ।

[D3 om. स (subm.).]

23 a) Ś1 D6 प्रतिमानं; Ñ2 V1 B4 D4.7 °पालं; Dg1 °दानं. D2 यत् (for च). —b) Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 यवसं (for खादनं). Ñ2 चैव मोनुसात् (sic); B1 चैव यत्नतः; B3 चैव सोन्वगात्; B4 चैव सोश्वशात् (sic); D4.5.7 च समन्वशात्. —c) Ñ2 V1 B3 D1.2 तथा (for तत्र). V1 पुरुषं. —d) V1 दयितम् (sic) (for दीयताम्). Ś1 D6 दीयतामिति सत्वरं.

G. 2. 47. 25
B. 2. 50. 48
L. 2. 51. 26

ततश्चीरोत्तरासङ्गः संध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ।
जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयम् ॥ २४
तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः ।
सभार्यस्य ततोऽभ्येत्य तस्थौ वृक्षमुपाश्रितः ॥ २५
गुहोऽपि सह सूतेन सौमित्रिमनुभाषयन् ।
अन्वजाग्रत्ततो राममप्रमत्तो धनुर्धरः ॥ २६
तथा शयानस्य ततोऽस्य धीमतो
यशस्विनो दाशरथेर्महात्मनः ।
अदृष्टदुःखस्य सुखोचितस्य सा
तदा व्यतीयाय चिरेण शर्वरी ॥ २७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

---

24 [a]) M2 damaged for ततश्ची. —[b]) B4 मंध्याश्चो [ध्यां चो ?]पोष्य; M3 संध्यावन्वास्य (sic). —[c]) D3 [आ] ददद्. Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 रामो (for भोज्यं). —[d]) V1 B3 हृतं (for [आ]हृतं).

25 [b]) D4.5.7 जग्राह (for प्रक्षाल्य). D2 राघवः (for लक्ष्मणः). —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 पश्चात् (for ऽभ्येत्य). —[d]) Ñ2 समस्थितः; B3 समाश्रितः; Dm1 उपस्थितः (for उपाश्रितः). D7 तस्थौ वृक्षसमाश्रितः. —After 25, B3 ins.:

1073* जजागार महावीरः प्रगृह्य च शरासनम् ।

26 [b]) M4 सौमित्रम्. Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 अनु(B2 D4.7 M4 °भि)भाष्य च (V1 D1–3.6 ह); G2 M1 अभिभाषयन्.

27 [a]) T3 M4 ततः (for तथा). Ś1 V1 B4 D1–3.6 च तस्य धीमतो; B1–3 D4.5.7 M4 तु तस्य धी°; Dt1 ततो यशस्विनो (for ततोऽस्य धीमतो). —[b]) Dt1 मनस्विनो (for यश°). B4 दाशरथिर्. —[c]) Ś1 D2.3.6 सुखैं(D2.3 °खे)धितस्य (for सुखोचि°). Ś1 Ñ2 B1.2.4 D1–4.6 G1 om.; D7 च (for सा). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B1 Dd1 Dm1 D1–7 M4 व्यतीयाय(D2 °ताथ) सुखेन; Dt1 व्यतीता सुचिरेण. D5 सर्वशः (for शर्वरी).

Colophon. Ñ1 missing (cf. v.l. 1). —*Sarga name*: Ś1 V1 D1–3.6 गुहाश्रमनिवासः; Ñ2 B2.4 इंगुदीवृक्षमूलनिवासः; B1.3 इंगुदीमूल(B3 °तीर)निवासः; D4.7 इंगुदीनिवासः; D5 रामस्य इंगुदीवृक्षनिवासः. —*Sarga no.* (figures, words or both): D3 om.; Ś1 51; Ñ2 M4 47; V1 D6 48; B1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.7 T G M1–3 50; B2 37; B3 45; B4 46; D1 103; D5 54. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः; G श्रीरामाय नमः.

४५

तं जाग्रतमदम्भेन भ्रातुरर्थाय लक्ष्मणम् ।
गुहः संतापसंतप्तो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १
इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ।
प्रत्याश्वसिहि साध्वस्यां राजपुत्र यथासुखम् ॥ २
उचितोऽयं जनः सर्वः क्लेशानां त्वं सुखोचितः ।
गुप्त्यर्थं जागरिष्यामः काकुत्स्थस्य वयं निशाम् ॥ ३
न हि रामात्प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन ।
ब्रवीम्येतदहं सत्यं सत्येनैव च ते शपे ॥ ४
अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन्सुमहद्यशः ।
धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थावाप्तिं च केवलाम् ॥ ५
सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया ।
रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वतो ज्ञातिभिः सह ॥ ६
न हि मेऽविदितं किंचिद्वनेऽस्मिंश्चरतः सदा ।
चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत्प्रसहेमहि ॥ ७
लक्ष्मणस्तं तदोवाच रक्ष्यमाणास्त्वयानघ ।
नात्र भीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ८
कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया ।
शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ ९ G. 2. 48. 9 B. 2. 51. 9 L. 2. 52. 8

45

☞ Ñ1 missing for Sarga 45 (cf. v.l. l. 17 of 1058*). Dm1 begins with ॐ; M1.2 with **श्रीरामाय नमः.**

1 [a]) V1 D7 **तं जाग्रंतम्**. Ś1 V1 D1–3.6 **असं**(Ś1 °**स**) **भ्रांतं**(D1 °**त**); D5 **तदा तत्र** (for **अदम्भेन**). M4 **तं तु जाग्रतमभ्येत्य**. —[b]) Ś1 D6 **भ्रातुरर्थे महात्मनः**. —[c]) Ś1 V1 D1–3.6 **परम-**; B1.2 **शोकाभि-** (for **संताप-**). T1.2 G1 **-संयुक्तो**; Cr.m.g.t as in text (for **-संतप्तो**). —[d]) Ś1 D2.5–7 **लक्ष्मणं**; D4 **सौमित्रिं** (for **राघवं**). G1 **युक्तम्** (for **वाक्यम्**). Ñ2 V1 B D1.3 M4 **वाक्यमेतदुवाच ह.**

2 [a]) T3 **शुभा** (for **सुखा**). —[c]) B3 **प्रत्यास्वपिहि.** V1 **शय्यायां**; D1 M4 **शेष्यास्यां** (sic); D3.5 **साध्वस्या** (for **साध्वस्यां**). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 D1–7 M4 **निशामिमां**; B2 **प्रशाधि मां** (for **यथासुखम्**).

3 Ś1 D3.6 M4 om. (hapl. ?) 3. D4.7 om. 3^{cd}. D2 transp. 3 and 4^{ab}. —[c]) V1 B D1.2.5 M3 **जागरि**(D5 °**ग्रयि** [sic])**ष्यामि**. —[d]) Ñ2 V1 B D1.2.5 **निशामिमां** (for **वयं निशाम्**).

4 D2 transp. 3 and 4^{ab}. —[a]) Dt1 Dd1 Dm1 T G2.3 M1–3 **प्रियतमो** (for °**तरो**). —D3 om. from **भुवि** in 4^{b} up to **लोकेस्मि** in 5^{b}. —[b]) Dt1 Dd1 **समास्ते**; M3 **समास्तु**. Ś1 **कंचन**; Ñ2 B **मानवः**; V1 **कश्च मः** (sic) (for **कश्चन**). —[c]) V1 D1.2 **तदहं**; Dt1 Dd1 Dm1 [**ए**]**व च ते** (for [**ए**]**तदहं**). T3 **सत्यात्**; G1 M2 **सर्वं** (for **सत्यं**). Ñ2 B1.3 **प्रतीहि तदिदं सर्वं**(B1 **सत्यं**). Cv cites [c] as **सम्यक्पाठः**. —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 **वीर सत्येन** (for **सत्येनैव च**).

5 D3 om. up to **लोकेस्मि** (cf. v.l. 4). —[b]) G1 M3 **लोकेषु** (for **लोकेऽस्मिन्**). V1 **सुमहायशः**; D1 **तु म**°; D3 **अहमुद्यतः** (for **सुमहद्यशः**). M4 **जीवलोके महद्यशः**. —[c]) B4 **शर्मावाप्तिं**. Ñ2 B D4.5.7 **महतीम्**; Dg1 **विपुलाव** (for **विपुलाम्**). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **अ**(B1 **ना**)**र्थसिद्धिं** (for **अर्थावाप्तिं**). Ñ2 B3 **न** (for **च**). D1.3.5 Cm.g.p.k **केवलं** (for **केवलाम्**). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G3 **अर्थकामौ च पुष्कलौ**(T2 °**लां**); Cg as in text.

6 [a]) Ś1 Dg1 D6 **प्रियतमं**; Dt1 **प्रियं सखं** (for **प्रियसखं**). —[b]) D4.7 **सीतया सह** (by transp.). —T3 om. (hapl.) from 6^{c}–9^{b}. V1 om. 6^{cd}. —[d]) Dt1 Dd1 Dm1 **सर्वथा** (for **सर्वतो**). Ś1 D2.5.6 **वृतः** (for **सह**).

7 T3 om. 7 (cf. v.l. 6). —[a]) Ś1 B2 D2.6 **मे हि** (by transp.); Ñ2 B1.3.4 **हि नो**; V1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3 T1.2 **मेस्ति** (for **हि मे**). Dg1 [**ऽ**]**विदितः**; D1 [**अ**]**विहितं**; M4 **व्रजिनं**. —[b]) Ñ2 B **चरतां**; D3 ****तः**; M4 **वसतः**; Ck **निरतः** (for **चरतः**). —[c]) D3 damaged for **चतुरङ्गं**. D3.5 **तु** (for **हि**). Dt1 Dm1 [**अ**]**तिबलं**. —[d]) Ś1 D1.2.4–7 **प्रसहाम्यहं**; Dt1 **संतरेमहि**.

8 T3 om. 8 (cf. v.l. 6). —[a]) Dt1 Dd1 T1 **तु** (for **तं**). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **उवाचेदं**(D3 °**); Dg1 Dt1 Dd1 Ct **ततोवाच**; G3 **तथोवाच** (for **तदोवाच**). —[b]) V1 Dg1 Dt1 D4 M4 **रक्ष्यमाणस्** ; B1.4 D1.5.7 **रक्ष**°; D2.3 **वक्ष्य**° (for **रक्ष्यमाणास्**). B1 **त्वया लघु**; D3 °**या**** (for **त्वयानघ**). Ñ2 B3 **गुहं वीरो महद्वचः**. —D7 repeats 8^{cd} consecutively. —[c]) Ś1 D4–7 (first time) **अनुनीता**; Ñ2 V1 B3 D1–3 **न स्म**(Ñ2 B3 **हि**) **भीता**; M4 **नास्मि भीतो**. D3 damaged; M4 **भृशं** (for **वयं**). V1 D1–3 M4 **सौम्य** (for **सर्वे**). —[d]) V1 D3.7 (second time) G2.3 M1 [**अ**]**नुपश्यत**; B4 D1 °**तां**; D5 °**म्नि**; Ck.t as in text (for [**अ**]**नुपश्यता**). Ñ2 B3 **जागृमः किं नु चिंतया**; M4 **धर्म एव सनातनः**.

☞ In B1 (a photo-tat copy) the portion from **भूमौ** in 9^{a} up to 18^{b} is lost in omitting to photograph the folio.

9 T3 om. 9^{ab} (cf. v.l. 6). —[a]) Ś1 D4–7 **हि राघवं** (D5 °**वे**) (for **दाशरथौ**). —[b]) Ś1 D4.6.7 **शयानं**. Ñ2 B2.3

G. 2. 48. 10
B. 2. 51. 10
L. 2. 52. 9

यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ।
तं पश्य सुखसंविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥ १०
यो मन्त्रतपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः ।
एको दशरथस्यैष पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ ११
अस्मिन्प्रव्रजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ।
विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १२
विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः ।
निर्घोषोपरतं तात मन्ये राजनिवेशनम् ॥ १३
कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ।
नाशंसे यदि जीवन्ति सर्वे ते शर्वरीमिमाम् ॥ १४
जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ।
तद्दुःखं यत्तु कौसल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १५
अनुरक्तजनाकीर्णा सुखालोकप्रियावहा ।
राजव्यसनसंसृष्टा सा पुरी विनशिष्यति ॥ १६

M4 भार्यया (for सीतया). —c) D3 missing for या ल; G1 मया प्राप्तुं (for मया लब्धुं). —d) D4.7 च (for first वा). D3 missing for सुखा. Dm1 D2–4.7 च (for second वा).

10 B1 missing (cf. v.l. 9). —a) Ñ2 B2–4 शक्यः (for सर्वैः). —b) V1 D3 प्रहसितुं (meta.). D1 युधे; D3 यदि (for युधि). Ñ2 B2–4 प्रसोढुं सहितैर्युधि; D4.7 शक्यः प्रतिविधा(D7 °वा)तितुं; D5 शक्यः प्रतिसमासितुं. —c) Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D1–7 T2 M4 गुह (for सुख-). Dt1 Dd1 D4.7 -संसुप्तं (for -संविष्टं). —d) D4.5.7 कुशेषु (for तृणेषु). Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D1–3.5.6 M4 भार्यया (for सीतया).

11 B1 missing (cf. v.l. 9). —a) D3 missing for यो. Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D1–7 M4 मात्रा (for मन्त्र-). D3 missing for लब्धो. —b) Ś1 V1 D1–3.6 [अ]वि (V1 [अ]भि) याचितैः; Ñ2 B2–4 महाव्रतैः; Dt1 Dd1 Dm1 M4 Cm.t पराक्रमैः; D4.5.7 क्रियाफलैः; Cg as in text (for परिश्रमैः). —c) D4.7 पश्य त्वं (hypm.) (for एको). B2.4 [ए]व; T3 G2.3 M2 [इ]ष्टः (for [ए]ष). —d) B3.4 D1–3.5–7 (D5.6 af. corr. as in text) T2 M4 Ck सदृश (B4 °शः)लक्ष्मणः; Cm.g.t as in text (for °लक्षणः).

12 B1 missing (cf. v.l. 9). —a) B2 G2 तस्मिन् (for अस्मिन्). T3 G2 M2 प्रव्राजिते (for प्रव्र°). —d) D6 (af. corr. as in text) एवं (for एव).

13 B1 missing (cf. v.l. 9). —a) Ś1 D5.6 च महानादं; D4.7 M4 सुमहन्नादं. —b) Ś1 D4.6.7 च युताः; Ñ2 B2.3 [अ]वनताः; V1 D1.3.5 विरताः; B4 [अ]वरताः; D2 रहिताः; M4 [उ]पहृताः (for [उ]परताः). —c) K(ed.) जातो (for तात). Ś1 Ñ2 B2–4 D4.7 मूका इव स्थिता नूनम्; V1 D1.3 M4 निर्घोषरहितं नूनम्. —d) Ś1 V1 B2.4 D1.3–6 M4 अद्य; Ñ2 B3 D7 महा-; D2 अपि (for मन्ये). Dg1 Dt1 T2.3 G1.3 M3 Ck राम- (for राज-). Ś1 Ñ2 B2–4 D1.4–7 -निवेशने.

14 B1 missing (cf. v.l. 9). —a) D5 स च; G(ed.) चापि (for चैव). —c) Ś1 D6 नाशा मे(D6 °से); B4 नाशंके; D1 न मन्ये; D4.7 आशंके (for नाशंसे). D2 तत्र; D4.7 न वि- (for यदि). D5 जीविवि (sic). —d) D4 सर्वे तु; M3 ते सर्वे (by transp.) (for सर्वे ते). D4.5.7 रजनीम् (for शर्वरीम्).

15 B1 missing (cf. v.l. 9). —a) Ñ2 B2–4 जीवेद्वा (Ñ2 °त्वा)वि; D4.5.7 जीवे(D5 °वि)तापि (for °दपि). B3 च (for हि). T3 तो (sic); G1 ते (for मे). Ñ2 B2–4 माता मे (by transp.). —b) Ñ2 ह्यपेक्षया; V1 [अ]प्यपेक्षया; B2 D5 [अ]न्वपेक्षया; B3 त्वपेक्षया; M2 [अ]नवेक्षया (for [अ]न्ववेक्षया). —c) Ś1 Ñ2 V1 B3.4 D1–3.6 एतद्दुःखं तु(Ñ2 B3 °खात्तु; B4 °खात्; G(ed.) °खं हि); B2 एकपुत्रा च; Dt1 Dd1 °खं यदि; Dm1 तं दुःखं यदि; D5 महादुःखं तु (for तद्दुःखं यत्तु). —d) D3 विवत्सा (for वीरसूर्). Ñ2 B2–4 सा विनंक्ष्यति; D5 विनशिष्यति (for विनशिष्यति). Ś1 V1 D1.2.6 विवत्सा(V1 °त्सो) न सहिष्यति; M4 विवत्सापि नशिष्यति.

16 B1 missing (cf. v.l. 9). D5 om. (hapl.), while B4 reads in marg., 16. —b) Ś1 V1 D1–3.6 शोकदुःखसमाकुला; Ś1 D6 °मन्विता); Ñ2 B2–4 M4 सुखालोकभयाप(B4 M4 °व)हा; D4.7 रामं सर्वात्मना गता. —c) Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D1.2.6 राम(B4 °मो)व्यसनसंतप्ता; D3 रामस्य व्यसनसंतप्ता (hypm.); D4.7 रामनिर्वाससंतप्ता; T3 G1.2 M1 राजव्यसनसंतप्ता(T3 °प्ताः); G3 राजव्यसनसंस्पृष्टा; M4 रामव्यसनसंसृष्टा; Cm.g as in text; Ct °सृष्टा. —d) Ñ2 B2–4 T3 G2 M1 पुरी सा (by transp.). Ñ2 B2–4 [अ]पि विनंक्ष्यति; D2 च विनश्यति (for विनशिष्यति). —After 16, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

1074* कथं पुत्रं महात्मानं ज्येष्ठं पुत्रमपश्यतः ।
शरीरं धारयिष्यन्ति प्राणा राज्ञो महात्मनः ।
विनष्टे नृपतौ पश्चात्कौसल्या विनशिष्यति ।
अनन्तरं च मातापि मम नाशमुपैष्यति ।

[(l. 1) T1.2 G1 तस्य; G2 पुत्रः; M4 इष्टं (for पुत्रं). M3 महाबाहुं (for °त्मानं). Dt1 Dd1 ज्येष्ठपुत्रम्; Dm1 °ष्ठं सुतम्; G2.3 M1.3 °ष्ठं संतम्; M2 °ष्ठं प्रियम् (for ज्येष्ठं पुत्रम्). —(l. 3) M2 प्रणष्टे (for विनष्टे). M4 न भविष्यति (for विनशिष्यति). —(l. 4) G1.3 च (for [अ]पि). Dg1 Dt1 Dm1 उपैष्यति.]

अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् ।
राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १७
सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्काले ह्युपस्थिते ।
प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् ॥ १८
रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम् ।
हर्म्यप्रासादसंपन्नां गणिकावरशोभिताम् ॥ १९
रथाश्वगजसंबाधां तूर्यनादविनादिताम् ।
सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २०
आरामोद्यानसंपन्नां समाजोत्सवशालिनीम् ।
सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २१
अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिना वयम् ।
निवृत्ते वनवासेऽस्मिन्नयोध्यां प्रविशेमहि ॥ २२
परिदेवयमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः ।
तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत ॥ २३

G. 2. 48. 23
B. 2. 51. 16
L. 2. 52. 22

17 B1 missing (cf. v.l. 9). Ś1 D4.7 om. (hapl.), B4 reads in marg., 17. D5 transp. 17 and 18. —[a]) D6 चिरसंकल्पितं नूनम्. —[c]) V1 Dg1 D1.3.6 M4 रामे राज्यम्; Cv.m.g.k.t राज्ये रामम् (as in text). D2 अनुक्षिप्य; D5 विनि°; Cv.k निक्षिप्य (for अनिक्षिप्य). ❀ Cv : निक्षिप्य अत एव मनोरथमवाप्य । ❀ —[d]) Ñ2 B2–4 स विनंक्ष्यति; V1 D1.3 न भवि° (for विनशिष्यति).

18 B1 missing 18[ab] (cf. v.l. 9). D5 transp. 17 and 18. —[a]) Ś1 Ñ2 B2–4 D1.4.6.7 T3 M4 सिद्धार्थः; Cm.g.k °र्थाः (as in text). ❀ Ck : सिद्धार्थाः प्राप्तराज्यप्रयोजना भरततत्पक्ष्या इत्यप्यर्थः । ❀ Ś1 Ñ2 V1 B2–4 Dg1 D1–7 G3 M4 वृद्धं; Cm.g.t as in text (for वृत्तं). —[b]) B4 ह्युपस्थितं; Dg1 T3 G1.3 [ऽ]प्युप°; Cm as in text (for ह्युपस्थिते). M2.4 तस्मिन्काल उपस्थिते. ❀ Cg : उपस्थिते प्रेतकार्येष्वप्युपस्थिते । ❀ B1 erroneously repeats from 2. 45. 18[c] up to कृ in 2. 46. 2[d]. —[c]) D4 (bef. corr. as in text; marg. *sec. m.*) सदा कार्येषु. —[d]) Ś1 D1.6 संस्मरिष्यति राघवः (D1 °वं); Ñ2 B सत्करिष्यति राघवः; V1 संस्मरिष्यंति राघवं; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G1 M3.4 संस्करिष्यं(M4 °ष्य)ति राघवं; D2 T3 स स्मरिष्यति राघवः (T3 °वं); D3.5 सत्करिष्यंति राघवं; D4.7 तत्करिष्यति राघवः; Cg as in text.

19 [a]) D1 तस्याश् (for रम्य-). —[b]) Ñ2 स्वविभक्त-; Dt1 D3 M4 संविभक्त- (for सु°). Ś1 V1 D1–3.6 -चतुष्पथां; G1 -महापथाः (for -महापथाम्). —[c]) B2 (marg. also) गजाश्वरथ- (for हर्म्यप्रासाद-). Ś1 D6 -संबद्धां; Ñ2 V1 B D1.3–5.7 M4 -संबाधां; D2 -संबंधां (for -संपन्नां). —D4 om. (hapl.), while B2 reads in marg., 19[d]–20[a]. G3 transp. 19[d] and 21[b]. —[d]) Ś1 D2.6.7 गणिकागणशोभितां; Ñ2 B3 D1 गणिकावार°; B1 मणिकांचन°; B2 गणिकावारयोषितां; B4 गणिकाराम°; D3 गणिकागार°; T3 गणिकादर°; M4 मणिप्राकार°.

20 D4 om., B2 reads in marg., 20[a] (cf. v.l. 19). D5 रथाश्वगजयानाढ्यां; G3 गजाश्वरथसंपूर्णां. —[b]) Ś1 Dt1 D3 G3 तूर्यनादनिनादितां; Ñ2 B D4.5.7 M3 तूर्यघोषनि(Ñ2 B3 [also as in B1] M3 °वि)नादितां. —[c]) D7 सर्वे (for सर्व-). Ś1 N2 V1 B D1–3.6 G1 M4 -संपन्नां (for -संपूर्णां). —[d]) Ś1 हृष्टपुण्य-; D3 संहृष्टसु-; M3 हृष्टमृष्ट- (for °पुष्ट-). Dm1 -समाकुलां; D4.7 M4 -जनावृतां.

21 B2 om. 21[a]. —[a]) Ñ2 B3 D4 T1.3 -संपूर्णां; Cg as in text (for -संपन्नां). —G3 transp. 19[d] and 21[b]. —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 G1 M4 सुखिनो(D2 °तो [sic]) (for सुखिता). D2 विहरिष्यंति; G3 निचरिष्यंति (for विचरिष्यन्ति). —After 21, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

1075* अपि जीवेद्दशरथो वनवासात्पुनर्वयम् ।
प्रत्यागम्य महात्मानमपि पश्याम सुव्रतम् ।

[(l. 2) G2 M1 महाभागम् (for °त्मानम्). G3 पश्येम; Cg t as above. M4 सांप्रतं (for सुव्रतम्).]

22 [a]) G2 अथ (for अपि). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B2–4 Dt1 D1.3–7 T2 M4 कुशलिनो. —[c]) T1.2 निर्वृत्ते; Cm as in text (for निवृत्ते). —[d]) D4.5.7 संगच्छेम नृपेण वै; T3 अयोध्यां प्रविशेवहि.

23 [a]) Ñ2 B3 परिदेव(B3 °वेद [meta.])यतश्चैवं; D4.5.7 परिदेवयतस्तस्य. —[b]) M4 तथा तस्य (for दुःखार्तस्य). —[c]) D1 निश्चितं (for तिष्ठतो). —[d]) Ś1 साभ्यवर्तत; V1 B2–4 D2.6 M4 सा न्यवर्तत; D1 सा व्य°; D3 साद्य वर्तत (for सात्य°). D4.5.7 सा व्यतीयाय शर्वरी. —After 23, Ś1 D2.4–7 ins.; D3 ins. l. 1 and 2 only after 23 :

1076* चिन्तां प्राप्तस्तु सौमित्रिर्निद्रया परिवर्जितः ।
सपत्न्येवेर्ष्यया कान्तः संकेते विप्रलब्धया ।
रामोऽपि सह वैदेह्या भार्यया ह्यनुरूपया ।
एकस्मिन्संस्तरे सुप्तः परिणामयितुं निशाम् ।
उपधाय बृहन्मूलं पादपस्य यदृच्छया । [5]
न त्वेवास्य प्रसुप्तस्य निद्रा नेत्रे ह्युपारुधत् ।
विप्रलम्भश्च राज्यस्य गृहत्यागो वनाश्रयः ।
समम् एव त्रयं तद्धि निद्रां तस्य जहार ह ।

[(l. 1) D2.5 चिन्ताप्राप्तस्तु; D3 चिंताप्राप्त सु-; D4.7 चिंतयानस्तु (for चिन्तां प्राप्तस्तु). —D4.7 om. l. 2. —(l. 2) Ś1 वेश्मनि; D6 वेश्मगः (for [इ]वेर्ष्यया). Ś1 D6 संकेतप्रतिलब्धया (for the post. half). —(l. 3) D2 [अ]प्यनुरूपया; D4.5.7 स्वनुरक्तया (for ह्यनुरूपया). —(l. 6) D2 तनु (for न तु). D5 स्वप्रमुप्तस्य (hypm.) (for प्रसुप्तस्य).

G. 2. 48. 24
B. 2. 51. 27
L. 2. 52. 27

तथा हि सत्यं ब्रुवति प्रजाहिते
नरेन्द्रपुत्रे गुरुसौहृदाद्गुहः ।
मुमोच बाष्पं व्यसनाभिपीडितो
ज्वरातुरो नाग इव व्यथातुरः ॥ २४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

D2 रात्रं (for नेत्रे). D4.7 ह्यवारुधत्. —(l. 7) Ś1 विप्रलंबश्च; D2 विप्रलंभस्तु. —(l. 8) D2 समं त्रयं तमेतद्धि; D4.7 समं तत्र यमेतद्धि; D5 संतापत्रयमेतद्वै (for the prior half). D5 अस्य (for तस्य).]

24 [a]) G3 तदा (for तथा). Ñ2 V1 B D2–7 तु; D1 [अ]ति- (for हि). Ś1 D2.4–7 तस्मिन् ; Ñ2 B D3 M4 तथ्यं; V1 तथ्यां; D1 -मात्रं (for सत्यं). B1 न ब्रुवति (sic); D1 ब्रुवतः (for ब्रुवति). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 प्रजाहितं; G1 प्रियंवदे (for प्रजाहिते). —[b]) B3.4 नरेंद्रपुत्रो (sic); Dt1 Dd1 Dm1 नरेंद्रसूनौ (for °पुत्रे). Ñ2 B [ऽ]धिक-; V1 गुण- (for गुरु-). D3 गुरुः (for गुहः). —[c]) Dd1 बाष्प-. Ś1 Ñ2 V1 B D1–5.7 M3.4 व्यथयाभि(V1 D1.3 °नि)पीडितो; Ck as in text. —[d]) V1 B2–4 D1–4.6.7 जरातुरो; M3 जरायुतो (for ज्वरातुरो). Ś1 D2.4–7 श्वसन्व(D2 °द्ब)ली; Ñ2 V1 B D1.3 [अ]भि(B3 [also as in B1] [अ]ति)पीडितः; Dt1 व्यथातुराः; T1.2 व्यथान्वितः; M3 व्यथायुतः; Cm.g.k.t as in text. M4 जरातुरो गौरिव भारपीडितः.

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 V1 D1–7 लक्ष्मणवि (D4.7 °प्र)लापः; Ñ2 B सौमित्रिविलापः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : D3 om.; Ś1 52; Ñ2 V1 D6 49; B1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.7 T G M1–3 51; B2 37; B3 46; B4 47; D1 104; D4 50; D5 55; M4 48. —After colophon, D6 G conclude with श्री(D6 om.)रामाय नमः; T2.3 श्रीरामचन्द्राय नमः.

४६

प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः ।
उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १
भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा ।
असौ सुकृष्णो विहगः कोकिलस्तात कूजति ॥ २
बर्हिणानां च निर्घोषः श्रूयते नदतां वने ।
तराम जाह्नवीं सौम्य शीघ्रगां सागरंगमाम् ॥ ३
विज्ञाय रामस्य वचः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ।
गुहमामन्त्र्य सूतं च सोऽतिष्ठद्भ्रातुरग्रतः ॥ ४
ततः कलापान्संनह्य खड्गौ बद्ध्वा च धन्विनौ ।
जग्मतुर्येन तौ गङ्गां सीतया सह राघवौ ॥ ५

G. 2. 49. 5
B. 2. 52. 11
L. 2. 53. 8

46

☞ Ñ1 missing for Sarga 46 (cf. v.l. 1058*). Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 For B1, cf. v.l. 2. 45. 18. —[b]) Ś1 (after corr. marg. as in text) B4 **पृथुरक्ष** (sic); G2 °**वक्ष**- (sic) (for °**वक्षा**). Ś1 D2.4–7 **महाभुजः**. —[d]) B1.4 (m. also **शुभलक्ष्मणं** as in B3) **भ्रातरं शुभं**; B3 **शुभलक्ष्मणं**.

2 [a]) Dt1 Dd1 Dm1 [ऽ]**सौ** (for **ऽयं**). —[b]) B2 **भोगवती** (for **भग°**). —[c]) M4 **अयं**. Ś1 Ñ2 V1 B D4.6.7 **सुहृष्टो**; Dg1 (before corr. as in text) **स कृष्णो**; T1.2 G1.3 **तु कृष्णो** (G1 °**ष्ण**-); Cg.t as in text (for **सुकृष्णो**). In B1, the portion of the text from **जति** in 2[d] up to **रतिं प्राप्स्यस्यर** in 11[c] (cf. reading in B2–4) is missing. —[d]) V1 **चानु**- (for **तात**). Dg1 marg.; T3 **गर्जति** (for **कूजति**). D1.3 **कोकिलस्यानुकूज**(D3 °**श्चानुगच्छ**)**ति**.

3 B1 missing (cf. v.l. 2). —[a]) Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D2.4–7 M1.3.4 **बर्हिणां चैव**(V1 **च वि**-; D2.4.5 7 M1.3 **चापि**). —[b]) B4 **श्रूयतां** (for **श्रूयते**). M4 **विजने** (for **नदतां**). —[c]) Ś1 Ñ2 B2–4 D4–7 **तरामो** (B3 [*sup. lin.* also] **तां यामो**); D2 **तां राम** (for **तराम**). D3 **जाह्नवी**. D1 **सौम्यां**. —[d]) Ñ2 B2–4 **शीघ्रं सागरगामिनीं**(B2 °**मिमां**); D3 **शी*गा सागरंगमा**. —After 3, B3 ins.:

1077* अलं विलम्बेनास्माकमुत्तिष्ठ वत्स लक्ष्मण ।

while Dd1 Dm1 ins.:

1078* गच्छामः संध्युपासार्थं त्वरयस्व महारथ ।

4 B1 missing (cf. v.l. 2). —[a]) G2 M1 **जिज्ञाय** (sic) (for **विज्ञाय**). Ś1 Ñ2 B2–4 D2.3.5.6 **मतं**; D4.7 **मनः** (for **वचः**). —[b]) D4.7 **मित्रनंदकः**; M2 **मित्रवत्सलः**. —After 4, Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4–7 S ins.:

1079* स तु रामस्य वचनं निशम्य प्रतिगृह्य च ।
स्थपतिस्तूर्णमाहूय सचिवानिदमब्रवीत् ।
अस्य वाहनसंयुक्तां कर्णग्राहवतीं शुभाम् ।
सुप्रतारां दृढां तीर्थे शीघ्रं नावमुपाहर ।
तं निशम्य समादेशं गुहामात्यगणो महान् ।
उपोह्य रुचिरां नावं गुहाय प्रत्यवेदयत् ।
ततः स प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो राघवमब्रवीत् ।
उपस्थितेयं नौर्देव भूयः किं करवाणि ते ।
तवामरसुतप्रख्य तर्तुं सागरगां नदीम् ।
नौरियं पुरुषव्याघ्र तां त्वमारोह सुव्रत ।
अथोवाच महातेजा रामो गुहमिदं वचः ।
कृतकामोऽस्मि भवता शीघ्रमारोप्यतामिति ।

[Ś1 D6 om. l. 1–2; D2.4.5.7 om. l. 1. —(l. 2) M4 स्थपतीं (sic). M4 आदाय (for आहूय). D2 तत्र स्थपतिरभ्येत्य पुरुषानिदमब्रवीत्; D4.5.7 ततस्तु पुन(D5 परि)रभ्येत्य पुरुषानिद°. —D2 om. (hapl.) l. 3–7. —(l. 3) Ś1 D5.6 बहु(Ś1 बभ्रा)स्नायुसमायुक्तां; D4.7 नर्तुं नावं (D4 after corr. *sec. m.* marg.; D7 चारु) समा°; L(ed.) वस्तस्नायुसमा° (for the prior half). Ś1 D6 M4 कर्णधार-. Ś1 D6 दृढां (for शुभाम्). D4.7 कर्णधारेण संयुतां; D5 कर्णधारयुतां दृढां (for the post. half). —(l. 4) D5 M3 सुप्रभातां. Ś1 D4–7 समे (for दृढां). D4.7 तीरे (for तीर्थे). Ś1 D4–7 क्षिप्रं (for शीघ्रं). Ś1 अपोहत; Dg1 उपाहरत् (sic); D4.7 इहानय; D5 उपोहितं (sic); D6 उपोहत (sic) (for उपाहर). M4 सुप्रभाने दृढे तीर्थे नावमाहरताशु वै. —(l. 5) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 गुहादेशं; D4 स संदेशं; T3 तमा°; G2 M4 नदा° (for समादेशं). Ś1 D4–7 संनिवृत्य(D4.7 °त्तो)गणो(D5 [after corr.] गुहो); Dt1 गुहामात्यो गतो. —(l. 6) Ś1 D4–7 T1.2 G1.3 M4 नावं रुचिरां (by transp.). —(l. 7) Ś1 D4–7 M4 वचनम् (for राघवम्). —(l. 8) D4 करवाम. —Ś1 D2.4–7 om. l. 9–12. —(l. 9) M3 कर्तुं (for तर्तुं). Dg1 Dt1 सागरगामिनीं. —(l. 10) M4 तामिमां (for नौरियं). Dt1 Dd1 M4 शीघ्रम्; Dm1 marg. (for तां त्वम्). M4 आरुह (sic). —(l. 11) G3 तथोवाच. —(l. 12) T3 G1.2 M1.2 कृतकार्योस्मि(M2 °स्ति). M4 आरुह्यते मया (for आरोप्यतामिति).]

5 B1 missing (cf. v.l. 2). —[a]) Ś1 V1 **कपालौ** (Ś1 [also] **कलालौ**); Ñ2 B2–4 D1–7 M4 **कलापौ**(B4 °**पो** [sic]); M2 **कपालान्** (meta.). —[b]) D4.5.7 **सत्तमौ** (for **धन्विनौ**). —[c]) Ś1 B2 D5 T1.3 G1.2 M1 **वै गंगां**; Ñ2 B3.4 **गंगा**(Ñ2 °**गां**) **वै**; V1 D1.2.6 M4 Cr*p* **वै गंगा**; Dt1 Dd1 Ct **तां गंगां**; D3 **गंगां च**; D7 **गंगा सा**; Cm.g.k as in text (for **तौ गङ्गां**). D1 **तीरेन गंगामासातुः** (sic); M3 **जग्मतुर्निर्ययतौ गंगा** (sic). ❀ Cv : **जग्मतुर्येन गङ्गेति सम्यक्पाठः** । ❀

G. 2. 49. 6 राममेव तु धर्मज्ञमुपगम्य विनीतवत् ।
B. 2. 52. 12 किमहं करवाणीति सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ६
L. 2. 53. 9 निवर्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धि कृतं मम ।
यानं विहाय पद्भ्यां तु गमिष्यामो महावनम् ॥ ७
आत्मानं त्वभ्यनुज्ञातमवेक्ष्यार्तः स सारथिः ।
सुमन्त्रः पुरुषव्याघ्रमैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ ८
नातिक्रान्तमिदं लोके पुरुषेणेह केनचित् ।
तव सभ्रातृभार्यस्य वासः प्राकृतवद्वने ॥ ९
न मन्ये ब्रह्मचर्येऽस्ति स्वधीते वा फलोदयः ।
मार्दवार्जवयोर्वापि त्वां चेद्व्यसनमागतम् ॥ १०
सह राघव वैदेह्या भ्रात्रा चैव वने वसन् ।
त्वं गतिं प्राप्स्यसे वीर त्रींल्लोकांस्तु जयन्निव ॥ ११
वयं खलु हता राम ये त्वयाप्युपवञ्चिताः ।
कैकेय्या वशमेष्यामः पापाया दुःखभागिनः ॥ १२
इति ब्रुवन्नात्मसमं सुमन्त्रः सारथिस्तदा ।
दृष्ट्वा दूरगतं रामं दुःखार्तो रुरुदे चिरम् ॥ १३

---

6 B1 missing (cf. v.l. 2). —[a]) Ñ2 B2–4 Dt1 Dd1 T1.2 **Ct** एवं (for एव). —[b]) Ś1 Ñ2 B2–4 D1–7 M4 अभिगम्य (B3 [also *sup. lin.*] °वीक्ष्य); V1 इति गम्य (archaic); Dg1 Dt1 Dm1 उपागत्य; T1.2 उपागम्य. —[c]) T3 इमं (for अहं). T3 करवाणी ते (sic). —After 6, Ś1 D2–7 ins.:

1080* अथाब्रवीद्दाशरथिः सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् ।
स्पृशन्करेण धर्मज्ञो दक्षिणं दक्षिणेन तम् ।

[(l. 1) D2 अद्य; D3 तथा (for अथ). D3.7 मंत्रवि(D7 °स) त्तमं. —D4.7 om. l. 2. —(l. 2) D2 स्पृशत् (sic). D2 lacuna for दक्षिणं. D5 तु (for तम्).];
while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1081* ततोऽब्रवीद्दाशरथिः सुमन्त्रं
स्पृशन्करेणोत्तमदक्षिणेन ।
सुमन्त्र शीघ्रं पुनरेव याहि
राज्ञः सकाशे भव चाप्रमत्तः ।

[(l. 4) T3 G1 समीपे (for सकाशे).]

7 B1 missing (cf. v.l. 2). B4 reads 7 and 8 in marg. —[ab]) T3 G1 [उ]वाचेदम्; G3 [उ]वाचैवम्. D3 (for हि कृतं). G2 (before corr.) M1 मया (for मम). विवृतं Ś1 D2.4–7 गच्छ सौम्य निवर्तस्व कृतमेतावता मम. —[cd]) Dt1 Dd1 Dm1 **Ct** रथं; **Cr.m.g.k** as in text (for यानं). M3 महद्वनं (for महा°). Ś1 V1 D1–3.6 पद्भ्यामेव गमिष्यामि (D3 °वः) सीतया सहितो (D3 °तौ) वनं; Ñ2 B2–4 D4.5.7 M4 यानेन (M4 येनेह) पद्भ्यामेवाहं गमिष्यामि महा(M4 तपो)वनं.

8 B1 missing (cf. v.l. 2). B4 reads 8 in marg. (cf. v.l. 7). —[a]) V1 B3 D2 त्वभ्यनुज्ञाप्य (B3 °तुं; D2 °य); M2.4 चा(M4 अ)भ्यनुज्ञातम्. —[b]) Ś1 D6 अथाज्ञाय; Ñ2 B2.3 D4.5.7 विज्ञायार्तः (D7 °यांतः); V1 तमार्तश्च; B4 मत्वा चार्तः; D1 आर्याज्ञस:; D2 lacuna; D3 ***र्तः; M4 अज्ञायाथ (for अवेक्ष्यार्तः). G2 M1 अवेक्ष्य स च सारथिः. —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D1–7 M4 इदं वचनम्; Dt1 Dm1 ऐक्ष्वाकुमिदम्.

9 B1 missing (cf. v.l. 2). —[a]) Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D1–7 M4 अतर्कितोयं लो(D3 लं [sic])केषु. —[b]) B2 पुरुषेण च. —[c]) D7 सभ्रातृ-. —[d]) B3 रासः (m. also as in text) प्राकृतबंधने (sic).

10 B1 missing (cf. v.l. 2). —[a]) B2 वने (for मन्ये). V1 M3 [ऽ]त्ति-; B4 om.; Dt1 Dd1 Dm1 वा (for ऽस्ति). —[b]) Ñ2 B2–4 प्रा(B4 प्र)धीते; D4.7 T3 G1.2 M1 स्वाधीते (D7 °ने); M4 स्वाध्याये; **Cg.k** as in text (for स्वधीते). B2 reads वा in marg. Ś1 V1 D1–3.6 फलं भुवि. —[d]) D7 त्वा. G(ed.)व्यसनमागमत्.

11 B1 missing up to प्राप्स्यस्यर in [c] variant (cf. v.l. 2). —[a]) Dt1 सदा; D4.7 त्वं तु; D5 त्वं च; **Ct** as in text (for सह). —[b]) V1 B4 D1 भ्राता (sic). Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D1–3.6 M4 च त्वं; T1.2 G1.3 चापि (for चैव). —[c]) Ś1 D1.2.6 M4 रतिं सं-; V1 न रतिं (for त्वं गतिं). —**Cv.m.k** interpret गति as मुक्ति, **Cr.g** as कीर्ति, while **Ct** as उत्कर्ष. T3 om. प्राप्स्यसे. Ñ2 B D4.5.7 रतिं प्राप्स्यस्यरण्येषु (Ñ2 °स्मिन्स्; B1 missing up to स्यर; B3 °सि वन्ये[m. also रण्ये]ष्मिन्स्); D3 रतिः संप्राप्स्यसे वीर. —In the photocopy of B1, the portion from ण्येषु in 11[c] up to राजन् in l. 2 of 1083* is reproduced. —[d]) Ś1 D5 विजयन्; Ñ2 V1 B D2.4.6.7 नि(B1.2 व)र्जयन् (for तु जयन्). D1.3 M4 यतिल्लों(D1 पतिल्लो)काञ्जय(M4 °प)न्निव.

12 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 वीर; T1.2 G3 नाथ; G1 M2.3 नाम (for राम). —[b]) B2 त्वयेमे; Dt1 Dd1 Dm1 T G2.3 M1–3 यस्त्वया (for ये त्वया). Ś1 Ñ2 B D4–7 नित्य(D5 नाद्य)सान्त्विताः (B3 °शांतिताः [sic]); V1 परिरक्षिताः; Dt1 Dd1 Dm1 G3 ह्युपवंचिताः; D1.3 परिवर्जिताः; D2 [अ]पविवर्जिताः; G2 ह्यद्य वंचिताः (for [अ]प्युपवञ्चिताः). M4 सान्वया ह्यपवर्जिताः. —[c]) V1 च समेष्यामः. —[d]) V1 B1 D2 पापया. D1 दुःखमोहिताः.

13 [a]) Ś1 V1 B1.2.4 Dm1 D1.2.4.6.7 M4 -समः; D3 lacuna (for -समं). —[b]) Dm1 D2 सुमंत्र-; D1 सुमंत्रं (sic). B1 Dt1 D1 T3 तथा. —[c]) D4.7 अथ दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा दूर-). Ś1 Ñ2 V1 B Dt1 D1–3.5.6 M4 वनगतं; **Cm.tp** as in text; **Ck** दूरं गतं. —[d]) V1 D1.3 दुःखेन; M4 दुःखाय (for दुःखार्तो). Ś1 Ñ2 B D2.4–7 **Ck.t** रुरोद भृशदुःखितः.

ततस्तु विगते बाष्पे सूतं स्पृष्टोदकं शुचिम् ।
रामस्तु मधुरं वाक्यं पुनः पुनरुवाच तम् ॥ १४
इक्ष्वाकूणां त्वया तुल्यं सुहृदं नोपलक्षये ।
यथा दशरथो राजा मां न शोचेत्तथा कुरु ॥ १५
शोकोपहतचेताश्च वृद्धश्च जगतीपतिः ।
कामभारावसन्नश्च तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ १६
यद्यदाज्ञापयेत्किंचित्स महात्मा महीपतिः ।
कैकेय्याः प्रियकामार्थं कार्यं तदविकाङ्क्षया ॥ १७
एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासति नरेश्वराः ।
यदेषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ १८
तद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति ।
न च ताम्यति दुःखेन सुमन्त्र कुरु तत्तथा ॥ १९
अदृष्टदुःखं राजानं वृद्धमार्यं जितेन्द्रियम् ।
ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैव मम हेतोरिदं वचः ॥ २०

G. 2. 49. 22
B. 2. 52. 27
L. 2. 55. 26

14 [a]) Ś1 D1–3.6 M4 तं; V1 ते (for तु). T3 [अ]पगते; G1 वितते; M3 विरते (for विगते). Ñ2 B D4.5.7 ततो (D5 [m.] सुतं) वि (D4.7 धि) गतबाष्पं सं.—[b]) Ñ2 B1.3 दृष्ट्वा; D5 ततः (for सूतं). V1 पृष्ट्वोदकं; B1 Dd1 Dm1 M4 स्पृष्ट्वोदकं. V1 D1 T1.2 M3.4 शुचिः; Cg.t as in text (for शुचिम्).—[c]) Ś1 B3 D1.2 स; Ñ2 V1 B1.2.4 D3–7 M4 सु- (for तु). G2 मधुरां वाचं.—[d]) V1 D1.4 इदं; Dg1 marg. (for पुनः). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 G1 ह; G2 तां (for तम्).

15 [a]) Ś1 V1 D1–7 M4 त्वया तुल्यः; Ñ2 B सुहृत्त्व (B1 °द; B2 °द्ध)न्यस् (for त्वया तुल्यं).—[b]) Ś1 V1 D1–7 M4 सुहृदन्यो न विद्यते; Ñ2 B त्वया तुल्यो न विद्यते.—[c]) Ñ2 B D4.5.7 राजा दशरथो (by transp.).—[d]) Ś1 B2.4 D4.6.7 ना (B2 मा) नुशोचेत्; D3 मा न शोचेत्; D5 न शोचेत्त्वं (for मां न शोचेत्).

16 Ś1 transp. 16[a] and 16[c].—[a]) Ś1 D2.4–7 काम-; Ñ2 B दुःख- (for शोक-). Ñ2 B3 -चित्तो (for -चेताश्). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 हि; G2 M1 तु (for च). Dm1 चित्तश्च.—[b]) G2 M1 तु; M4 स (for च).—[c]) T3 -भाग- (for -भार-). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 मद्वि (V1 महद्वि [hypm.]) योगाच्च संतप्तस् (D4.6 °प्त; D7 °प्तो).—[d]) D4.7 (with hiatus between [c] and [d]) अस्माद् (for तस्माद्). Ñ2 B एवं (for एतद्). Ñ2 B D4.5.7 ब्रवीम्यहं; Dm1 नराधिपः (for ब्रवीमि ते).

17 Dm1 om. 17–18[b]. B4 om. 17[ab].—[a]) Ñ2 Dt1 Dd1 T1 यथाज्ञापयेत्; M4 यदिच्छेन्मया (for यदाज्ञापयेत्).—[b]) Ś1 Ñ2 B1–3 D4–7 महाद्युतिः (for मही°).—[c]) D3 T3 कैकेय्या. T G M1 Ck -कामार्थे; Ct as in text (for -कामार्थं).—[d]) Ś1 Ñ2 B3.4 D4–7 तत्कार्यम् (by transp.). D3 om. from काङ्क्षया up to प्र in 18[b]. Ś1 Ñ2 V1 B3.4 D1.4–7 G1 अवि (G1 °पि) शंकया; M4 अविकाम्यया (for अविकाङ्क्षया). B1.2 तत्तत्कार्यमशंकया; D2 * * * तद्विशंकया.

18 Dm1 om. 18[ab]; D3 om. up to प्र in 18[b]; (for both, cf. v.l. 17).—[a]) V1 वाह्यानि (for राज्यानि).—[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 प्रशं (V1 D1.7 °श [sic]) संति; Dg1 T G1.3 M1–3 प्रशासंति; Cg.k.t °सति (as in text). Ś1 Dt1 Dd1 D6 G2 M1 नराधिपाः.—[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 सर्वकार्ये (B1 °र्मे) षु; L (ed.) °कालेषु.—[d]) Ś1 Ñ2 D2.4.6 वचो न (D6 नो); B3 मानो न (for मनो न).

19 [a]) Dt1 Dd1 Dm1 D7 T2 G1 M2 यद् (for तद्). T3 यदा (for यथा). V1 महाभागो; B4 D2 G3 °राजा (sic); M4 °तेजा (for महाराजो).—[b]) D5 नाशीलम् (for नालीकम्). Dg1 अभिगच्छति.—[c]) M3 * काम्यति (for च ता°). Dt1 Dd1 Dm1 शोकेन (Dm1 [before corr.] श्लोकेन); Cm as in text (for दुःखेन). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 न चानु (D3 जातु; D5 चाति) चिंतयति मां.—[d]) V1 कुपितस् (for कुरु तत्).—After 19, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 (D7 l. 1 only) M4 ins.:

1082* सूत मद्वचनाद्गत्वा वसिष्ठं सुतपस्विनम् ।
उपाध्यायांश्च संप्राप्य ब्रूयास्त्वमभिवादनम् ।
कैकेयीं च सुमित्रां च याश्चान्या मम मातरः ।
तां चाल्पभाग्यां कौसल्यां यदि जीवति मां विना ।

[(l. 1) M4 मे (for मद्). Ś1 V1 D2.3.6 तातं; D1 तात; M4 तावद् (for गत्वा). Ś1 D6 च; Ñ2 स्व- (for सु-).—(l. 2) Ñ2 B4 D5 उपाध्यायं (for °यांश्). M4 तान्प्राप्य (for संप्राप्य). Ñ2 B3 त्वं ब्रूया (by transp.).—(l. 3) Ś1 D6 मातरो मम (by transp.). M4 सर्वा याश्चैव मातरः (for the post. half).—(l. 4) Ñ2 B3 D2 चाप्य (D2 °ल्प) भाग्यां (Ñ2 °ग्यं); D3.4 चाल्पभागां. D4 मद्विना.]

20 [a]) B1 अदृष्टपूर्वं.—[b]) T1.2 G1.3 आर्यं वृद्धं (by transp.). Dg1 reads तेन्द्रियम् in marg. Ñ2 B D4.5.7 मद्वियोगेन (D4.5.7 °गाच्च) कर्षि (D5.7 °शि) तं.—[c]) B3 D1 तम् (for त्वम्). Dg1 and Dm1 read ब्रूयास्त्वमभि and वाद्यै respy. in marg. Ś1 Ñ2 V1 D1–3.6 M4 [ए]नं; B2.3 G1 [ए]वं (for [ए]व).—After 20, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 ins.:

1083* न विषादो न संतापः कर्तव्यो मम कारणात् ।
लक्ष्मणं प्रति वा राजन्वैदेहीं वा नराधिप ।
अपि वर्षसहस्राणि तातस्य वचनाद्वयम् ।
निवसेम वने रम्ये स्वर्गलोक इवामराः ।
व्यसनं हि पितुः पुत्रादन्यः को व्यपनेष्यति । [5]
अणु वा यदि वा स्थूलं धन्वन्तरिरिव व्रणम् ।
यस्तु पुत्रो न पुत्रार्थं पितुः कुर्यादतन्द्रितः ।

G. 2. 49. 28 B. 2. 52. 48 L. 2. 53. 32 नैवाहमनुशोचामि लक्ष्मणो न च मैथिली ।
अयोध्यायाश्च्युताश्चेति वने वत्स्यामहेति वा ॥ २१
चतुर्दशसु वर्षेषु निवृत्तेषु पुनः पुनः ।
लक्ष्मणं मां च सीतां च द्रक्ष्यसि क्षिप्रमागतान् ॥ २२
एवमुक्त्वा तु राजानं मातरं च सुमन्त्र मे ।
अन्याश्च देवीः सहिताः कैकेयीं च पुनः पुनः ॥ २३
आरोग्यं ब्रूहि कौसल्यामथ पादाभिवन्दनम् ।
सीताया मम चार्यस्य वचनाल्लक्ष्मणस्य च ॥ २४
ब्रूयाश्च हि महाराजं भरतं क्षिप्रमानय ।
आगतश्चापि भरतः स्थाप्यो नृपमते पदे ॥ २५
भरतं च परिष्वज्य यौवराज्येऽभिषिच्य च ।
अस्मत्संतापजं दुःखं न त्वामभिभविष्यति ॥ २६
भरतश्चापि वक्तव्यो यथा राजनि वर्तसे ।
तथा मातृषु वर्तेथाः सर्वास्वेवाविशेषतः ॥ २७

आत्मानं पावयेन्नासौ द्रव्यवानिव निष्क्रियः ।
नरकं वा पतेद्रामो ज्वलितं वा हुताशनम् ।
न तु तत्कर्म कुर्वीत येन वाच्यः पितुर्भवेत् ।

[(l. 1) Ś1 V1 D1–3.6 राम- (for मम). —(l. 2) D5 लक्ष्मणस्य तथा (for °णं प्रति वा). D5 च (for second वा). Ś1 V1 D1–3.6 M4 लक्ष्मणे (D2 °णं) वा नरव्याघ्र (Ś1 °घ्रे) सीतायां (V1 °तया) वा नराधिप. —(l. 3) Ś1 V1 D1–3.6 M4 वने; Ñ2 वनं (for वयम्). —(l. 4) B2 निवसामो; B1 रमिष्यामो (for निवसेम). Ś1 V1 D1–3.6 M4 विहरेम (D3 °राम) स्थिता धर्मे (for the prior half). —(l. 5) Ś1 V1 D1–3.6 M4 कोन्यो व्यपनयिष्यति (for the post. half). —(l. 6) V1 अलं; B1.4 अथ; B2 अगुं (sic); D5 अणुश्च (for अणु). D5 चेद् (for first वा). D5 क्षत्रं; M4 व्रणान् (for व्रणम्). —(l. 7) V1 reads न *sup. lin.* Ś1 D6 वचनं; D1.5 पित्रर्थं (for पुत्रार्थं). B3 D5 कार्याद् (for कुर्याद्). D5 असंमतः (for अतन्द्रितः). —(l. 8) Ś1 D4.6.7 पातयेत्तासौ; B2.3 पार (B3 तार) येन्नासौ; D1 बोधयेतासौ (for पावयेन्नासौ). V1 निष्क्रयः (for निष्क्रियः). —(l. 9) Ś1 D6 नरके. D2 पातयेद् (for वा पतेद्). Ś1 V1 D1.6 ज्वलनं वा; B2 जलं वापि (for ज्वलितं वा.). —(l. 10) M4 transp. न तु and तत्कर्म. Ś1 D2.6 transp. तत्कर्म and कुर्वीत. Ñ2 B2 वाच्यं; D7 दुःखं (for वाच्यः). D1–3.6 M4 पिता (for पितुर्).]

21 [a]) Dt1 Dd1 Dm1 G1 Ct च; Cr.g.k as in text (for [ए]व). —[b]) M4 लक्ष्मणं. Dt1 शोचति; M4 मैथिलीं (for °ली). —For 21[ab], Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 subst. :

1084* नैवाहं शोचितव्यस्ते न सीता न च लक्ष्मणः ।

[D4.7 च (for [ए]व). Ñ2 B2–4 D5 च सीता न (by transp.) (for सीता न च).]

—[c]) D3 ins. आत्मा before अयोध्यायाश्. D2 अयोध्याश्च. Ś1 D1.2.6 M4 च्युताः स्मेति; V1 च्युताश्चैव; D3 च्युत्यस्यनि (corrupt) (for च्युताश्चेति). Ñ2 B D4.5.7 नैवायोध्याच्युताश्चेति (B3 °श्चेते). —[d]) Dm1 G1.3 च (for वा). Ś1 V1 D1–3.6 M4 निवत्स्यामोपि वा (V1 °मो महा; D1 °मः प्रिये; D2 °मो यथा) वने; Ñ2 B D4.5.7 वने वत्स्यंति चेति च (Ñ2 चेति वा; D4.7 मा शुचः; D5 चेतना); Dd1 वत्स्यामहेति वा वने.

22 [b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 व्यतीतेषु (for निवृत्तेषु). Ñ2 B D4.5.7 ततः; V1 D1.3 प्रभो (for second पुनः). M4 व्यतीतेष्वमितः प्रभो. —D2 om. (hapl.) 22[c]–23. —[c]) D4 मा (for मां). G2 सीतां त्वं. —[d]) Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 D4.6.7 द्रक्ष्यसे (for °सि). Ś1 D4.6.7 पुनर्; Dt1 शीघ्रम् (for क्षिप्रम्). Ñ2 V1 B1.3.4 Dm1 D1 आगतं. Cm पुनरागतान् . —After 22, V1 D1.3 M4 ins. 1085*.

23 D2 om. 23 (cf. v.l. 22). —[a]) V1 D1 M4 [अ]थ; D3 om. (subm.) (for तु). Ś1 Ñ2 B D4–7 महाराजं (for तु राजानं). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3–7 M4 कौसल्यां (B4 °ल्या) मातरं मम (Ñ2 V1 B D1.3 M4 च मे). —[c]) V1 देव्यः. B1 सहिता देवीः (by transp.). —[d]) B1 केकयीं. D3 om. second पुनः.

24 Dg1 transp. 24[ab] and 24[cd]. —[a]) Ś1 D6 ब्रूयात्स (D6 °याः स) र्वं त्वमारोग्यम्; Ñ2 B D2.4.5.7 ब्रूयाः सर्वास्त्वमारो (B1 °यारो; D5 °मातृ) ग्यम्; V1 D1.3 M4 ब्रूयाश्चारो (D3 °**) ग्यं कौसल्याम् . —[b]) B D5.7 [अ]भिवादनं. —[c]) Dm1 भार्यायाः; G1.2 M1 चाप्यस्य (for चार्यस्य). Ś1 Ñ2 B D2.4–7 सूत भद्र्चनाद्देव (B2 D4.5.7 °द्देवी); V1 D1.3 M4 सीतायाः सूत मम च. —[d]) Ś1 Ñ2 B D2.4–7 सीताया (for वचनाल्).

25 [a]) Dt1 Dd1 Dm1 [अ]पि (for हि). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 विज्ञाप्यश्च महाराजो (B2 °जं). —[b]) Ś1 V1 Dd1 Dm1 D1.3.6 शीघ्रम् (for क्षिप्रम्). D5 एव च (for आनय). —[c]) Ś1 D2.6 राज्ये चैवाभिषेक्तव्यो; Ñ2 V1 B D1.3–5.7 M4 आगत (D5 °मै) श्चाभिषेक्तव्यो. —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–4.6.7 M4 क्षिप्रमेव नरर्षभः (B1.4 D1–4 °भ); D5 राज्यार्थं च नरर्षभः.

26 [ab]) V1 D1.3 M4 हि; T3 तं (for first च). D1 T2 [ऽ]भिषेच्य. G2 यौवराज्येभिषिच्यत (before corr. °च्य च) (for [b]). Ś1 Ñ2 B D2.4–7 अभिषिक्ते च भरते यौवराज्याय धार्मिके. —[c]) Ś1 D2.6 स्वात्मसंतापजं. Ñ2 B3.4 राजन्संतापजं; D4.5.7 T3 आत्म°; T1.2 °द्वियोगजं (for अस्मत्संतापजं). —[d]) D5 नाशमाशु भविष्यति.

27 [a]) B4 D2 चाभिवक्तव्यो. —[b]) D4 G1 राजन्निवर्तसे. —[c]) V1 D1.3 M4 वर्तस्व; D5 वर्तेथ (sic). —[d]) B2.4 D2 G1 M4 सर्वास्वेव विशेषतः; D5 सर्वास्ते चाविशेषतः.

यथा च तव कैकेयी सुमित्रा चाविशेषतः ।
तथैव देवी कौसल्या मम माता विशेषतः ॥ २८
निवर्त्यमानो रामेण सुमन्त्रः शोककर्शितः ।
तत्सर्वं वचनं श्रुत्वा स्नेहात्काकुत्स्थमब्रवीत् ॥ २९
यदहं नोपचारेण ब्रूयां स्नेहादविक्लवः ।
भक्तिमानिति तत्तावद्वाक्यं त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ३०
कथं हि त्वद्विहीनोऽहं प्रतियास्यामि तां पुरीम् ।
तव तात वियोगेन पुत्रशोकाकुलामिव ॥ ३१
सराममपि तावन्मे रथं दृष्ट्वा तदा जनः ।
विना रामं रथं दृष्ट्वा विदीर्येतापि सा पुरी ॥ ३२ G. 2. 51. 4 B. 2. 52. 40 L. 2. 55. 4

28 M3 om. (hapl.); D6 reads in marg. 28. —[a]) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D2.4–6 M4 यथैव; B4 D3.7 तथैव; D1 यथैवं (for यथा च). T3 तव च (by transp.). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 सुमित्रापि तथैव ते (V1 D1 च); Dg1 Dd1 Dm1 T1.2 G M1.2 सुमित्रा च विशेषतः. —[c]) Ś1 D2.4.6.7 तथैव तव; D5 मा तथैव च (for तथैव देवी). —[d]) T1.2 G3 तव मान्या (for मम माता). —After 28, Ś1 D2.6 ins.; V1 D1.3 M4 ins. after 22; D4.5.7 cont. after 1086* :

1085* प्रशास्त्विमां गां भरतस्य माता
　　प्रीता सपुत्रा नृपतेः प्रतीता ।
　संप्रीयते केकयराजपुत्री
　　महावने नो विनियोज्य वासम् ।

Colophon

[(l. 1) D3–5.7 आशास्त्विमां. —(l. 2) D1.2 सुपुत्रा. M4 क्रियते यदीतः (for नृपतेः प्रतीता). —(l. 3) V1 D3.5 या प्रीयते; D1.2 यथा प्रियं; M4 यत्प्रार्थयत (for संप्रीयते). D2–5 कैकय- (for केकय-). —(l. 4) V1 यो (for नो). Ś1 D5.6 विनियुज्य; D4.7 प्रयुयोज (for °योज्य). V1 रामं; D2 वासः (for वासम्). —Colophon. —*Sarga name* : Ś1 V1 D1.2.6 सूतसमादे(D2 °वे)शः; D3 सूतादेशः; D4.5.7 सुमंत्रसंदेशः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś1 53; V1 D6 50; D1 105; D2.7 52; D4 51; D5 56; M4 49. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः.]

—Thereafter, Ś1 D2.4–7 ins. a passage relegated to App. I (No. 16). —After 28, Ñ2 V1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3–5.7 S ins. :

1086* तातस्य प्रियकामेन यौवराज्यमवेक्षता ।
　　लोकयोरुभयोः शक्यं नित्यदा सुखमेधितुम् ।

[(l. 1) V1 पूर्णकामेन; Dg1 प्रियकाम्येन; D4.7 °कामस्य; D5 °काम्यस्य. Dg1 Dd1 Dm1 G1.2 अपेक्षता(Dg1 G2 °ता; G1 °त [sic]); D1 M4 अवेक्ष्यतां; D3 अविक्षत (sic); D4.5.7 अवेक्ष्य (D5 °क्ष)तः. Ñ2 B यौवराज्य(B1 °ज्ये)व्यपेक्षया (for the post. half). —(l. 2) B2 शक्या. Ñ2 B सर्वदा(B1 °था); G3 नित्यथा; M4 न नित्यं; G(ed.) भवता (for नित्यदा). B3 दुःखम् (for सुखम्). D4.7 नित्यं दास्यमुपेक्षितुं (for the post. half).]

—After 1086*, Ñ2 B ins. an addl. colophon [*Sarga name* : Ñ2 B3 श्रीरामसंदेश°; B1.2.4 रामसंदेशः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : B1 om.; Ñ2 B4 48; B2 39; B3 47; G(ed.) 49.]

—Thereafter, Ñ2 V1 B D1.3 M4 ins. a passage relegated to App. I (No. 16); D4.5.7 cont. 1085*.

29 [a]) V1 विनिवर्त्यमानो (hypm.); Dg1 G2 °णो; D3 G3 °तमानो; D5(before corr. as in text) निर्वर्त्यमानो. —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B Dg1 D2.6 शोककर्षितः; Dt1 Dd1 Dm1 प्रतिबोधितः. —[c]) D3 सर्ववचनं. D2.7 सर्वे (for श्रुत्वा). D4.5 transp. सर्वं and श्रुत्वा.

30 [a]) Dg1 तूपचारेण; Dm1 नाप°; M3 त्वोपचा° (for नोपचा°). Ś1 V1 D1–7 उपचा(D4.7 °का)रेण यद्दीनं(Ś1 D6 °द्दीर); Ñ2 B2–4 ही(B3 दी)नं यदुपचारेण; B1 हीनो यद्ब्रवता राम. —[b]) Dt1 D4.7 Ct ब्रूयाः. M3 transp. ब्रूयां and स्नेहाद्. Ś1 V1 D1.2.6 M4 स्नेहेन विक्लवः; Ñ2 B1–3 D4.5.7 त्वां स्नेहविक्लवः; Dt1 स्नेहादविक्लवं. B4 ब्रूयास्त्वं स्नेहविह्वलः. ❀ Ct : स्नेहाद्विक्लवं वाक्यं ब्रवीमि । ❀ —[c]) Ś1 D6 म(D6 य)द्वाक्यं; Ñ2 तस्मात्त्वं; B3 तत्तत्त्वं; B1 भकारं (sic); D1.2 तद्वाक्यं; D5 तत्तात (for तत्तावद्). —[d]) Ś1 D2.6 तन्मे त्वं; Ñ2 V1 B D3–5 M4 वाक्यं(V1 °क्यं) मे; Dt1 वाक्यं °; D1 मम त्वं; D7 वाक्यैर्मे (for वाक्यं त्वं).

31 [a]) Ś1 B1.2 D6 नु; Ñ2 V1 B3.4 D2.3 M4 तु; D4 (m. *sec. m.*) च (for हि). D1 तव (for हि त्वद्-). D3 (also as in text).5 (m. af. corr. as in text) विहीनोयं; T2 विना सोहं. —[b]) M4 पुनर्यास्यामितः पुरीं. —[c]) B3 भरतां तु (sic); Dg1 तव तावद्; M4 तावता त्वद्- (for तव तात). ❀ Cg : तव तावद्वियोगेनेति पाठः । तव तातेति पाठे तात स्वामिन्नित्यर्थः । वृद्धत्वाद्वत्सेति संबोधनं वा । ❀ —[d]) Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4–7 पुत्रशोकातुरामिव.

32 [a]) G2 सुरामम्. Ś1 Ñ2 B3.4 D2.5.6 इति; B2 इव (for अपि). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5.6 M4 हि (for मे). D4.7 अमुं सरामं तावद्धि. —[b]) Ś1 D2.5.6 पुरं(Ś1 [before corr.] D6 पुरा; D2 परं) तु तत्; Ñ2 B समाश्वसीत्; V1 D1.3 M4 पुरा शुभं; D4 पुरो हि तं; D7 पुरा हि तत्; T1.3 M3 तथा जनः (for तदा जनः). —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 त्वया विहीनं दृष्ट्वा तु (B1 दृष्ट्वा हि; D5 तं दृष्ट्वा). —[d]) Ś1 D6 विदीर्येत्येव; Ñ2 B2.3 D5.7 विदीर्येतैव; V1 प्रतिदीर्येत; B1 D4 विदीर्येतेव; B4 विदीर्येदेव; Dg1 विदीर्येदपि; D1 M4 प्रविशीर्येत; D2 वितीर्यत्येव; D3 विप्रदीर्येत; T2 विदीर्येत हि; Cg as in text (for विदीर्येतापि).

G. 2. 51. 5 B. 2. 52. 41 L. 2. 55. 5 दैन्यं हि नगरी गच्छेद्दृष्ट्वा शून्यमिमं रथम् ।
सूतावशेषं स्वं सैन्यं हतवीरमिवाहवे ॥ ३३
दूरेऽपि निवसन्तं त्वां मानसेनाग्रतः स्थितम् ।
चिन्तयन्त्योऽद्य नूनं त्वां निराहाराः कृताः प्रजाः ॥ ३४
आर्तनादो हि यः पौरैर्मुक्तस्त्वद्विप्रवासने ।
रथस्थं मां निशाम्यैव कुर्युः शतगुणं ततः ॥ ३५
अहं किं चापि वक्ष्यामि देवीं तव सुतो मया ।
नीतोऽसौ मातुलकुलं संतापं मा कृथा इति ॥ ३६
असत्यमपि नैवाहं ब्रूयां वचनमीदृशम् ।
कथमप्रियमेवाहं ब्रूयां सत्यमिदं वचः ॥ ३७
मम तावन्नियोगस्थास्त्वद्बन्धुजनवाहिनः ।
कथं रथं त्वया हीनं प्रवक्ष्यन्ति हयोत्तमाः ॥ ३८
यदि मे याचमानस्य त्यागमेव करिष्यसि ।
सरथोऽग्निं प्रवेक्ष्यामि त्यक्तमात्र इह त्वया ॥ ३९
भविष्यन्ति वने यानि तपोविघ्नकराणि ते ।
रथेन प्रतिबाधिष्ये तानि सत्त्वानि राघव ॥ ४०

---

33 ^{a}) Ñ2 B D1.5.6 T2 G1 नगरं (D1 T2 °रीं [sic]; D6 °रे); D4.7 सहसा (for नगरी). —^{b}) Ñ2 M4 शून्यमिदं; G1 °तमं (for °मिमं). —^{cd}) Ś1 D6 हतावशेषं (for सूता°). V1 सुरथं; D2.6 M2 स्वसैन्यं; D3 संशून्यं (sic) (for स्वं सैन्यं). D6 G3 इह; T2 महा- (for इव). Ñ2 B D5 सू(B1 D5 ह; B3 सृ)तावशेषा पृतना हतवीरेव संगरे (D5 °रा इवाबला); D4.7 हतेश्वरा यथा सेना हतनाथा यथाबला.

34 ^{a}) V1 B1 दूरोपि (sic); B4 T3 दूरेव; D5 दूरे वि- (for दूरेऽपि). V1 मा (sic); D3 त्वा; G2 त्वं (sic) (for त्वां). D4.7 दूरेपि वसंतं त्वां हि. —^{b}) Ś1 D6 विन्यस्येवाग्रतः; Ñ2 B D4.5.7 मनस्ये(D5 °न्यसे [sic])व (B4 °वं) ध्रुवं; V1 मन्यसेवाग्रतः (sic); D1-3 मनस्येवाग्रतः; M3 मानसेवाग्रतः; M4 मनसैवाग्रतः (for मानसेना°). D5 स्थितिं (sic); G3 स्थितः (sic); M2 स्थिता (sic) (for स्थितम्). —^{c}) Dt1 Dm1 T1.3 G3 M3 चिंतयंतो (for °यन्त्यो). Dg1 [ऽ]पि (for ऽद्य). Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1 हि; T1.2 G3 तु (for त्वां). Ś1 Ñ2 B D1-7 M4 चिंतयंत्येव(B3 °यंने च; D5 °यन्येव [sic]) तावत्त्वां(Ñ2 B2-4 तावत्तु; B1 सततं; D1.3 M4 ता [D1 तां] हि त्वा; D6 त्वां वाचा); V1 चिंतयंत्येव हिता हि त्वां (sic). —^{d}) Ś1 V1 D1.2.6 कृशाः प्रजाः; Ñ2 B D4.5.7 प्रजाः कृशाः (for कृताः प्रजाः). —After 34, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

1087* दृष्टं तद्धि त्वया राम यादृशं त्वत्प्रवासने ।
प्रजानां संकुलं वृत्तं त्वच्छोकक्लान्तचेतसाम् ।

[(l. 1) Dt1 वै (for हि). G3 त्वत्प्रवासये (sic). —(l. 2) T1.3 G3 त्वच्छोकाक्रांतचेतसां (for the post. half).]

35 ^{a}) D6 आवर्तनादो (hypm.). D2 यः पूर्वैर् ; D4.5.7 नः पौरैर् (for यः पौरैर्). —^{b}) Ś1 D1.2.6 पूर्वं वि(D1.2 प्र) वासने; V1 तव प्र°; D4.7 [अ]स्मद्विप्र° (for त्वद्विप्र°). Dg1 मुक्तस्त्वं हि प्रवासने; Dt1 Dd1 Dm1 उन्मुक्तस्त्वत्प्रवासने; D5 मुक्तो यद्विप्रवाससि. —^{c}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 M2.4 Cm सरथं (for रथस्थं). B4 D7 T2 मा (for मां). Ś1 V1 B D1-3 निशम्यैकं; Ñ2 D4.5.7 निशाम्यैकं; Dg1 Dm1 निशाम्येव(Dg1 °वं); Dt1 Dd1 निशम्ये(Dd1 °म्यै)व; D6 निशाद्यैकं (sic); M4 निशाम्यैतत् (for निशाम्यैव). —^{d}) D6 कुर्याः (sic). D4.7 दशगुणं. Ñ2 B2.4 तु तत्(Ñ2 तं); B1 हि तं; B3 ततं (sic); G2 M1 जनाः; Cg as in text (for ततः).

36 ^{a}) Ś1 D3.6 किं वापि; V1 चापि प्र-; D4.5.7 वा (D4 च) किं तु; T2 किं चाद्य (for किं चापि). —^{b}) Ñ2 B M4 यस्याः (for तव). —^{c}) V1 marg.; M4 नीतोयं (for नीतोऽसौ). D4.7 मातुलगृहं. —^{d}) V1 Ck मा संतापं (by transp.); D1 न संतापं (for संतापं मा). Ś1 D2.4-7 T3 G1 संतापस्त्यज्यतामिति; Cg as in text.

37 For 37^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst. :

1088* सत्यं चैव प्रियं चैव ब्रूयां हि वचनं गुरुम् ।

[Ñ2 marg.; D1 [अ]प्रियं चैव (for प्रियं चैव). Ñ2 B1.3.4 ब्रूयाद्धि; V1 D1.3 M4 ब्रुवंति; D2 ब्रुवंतं (for ब्रूयां हि). B2 ब्रूयां त्वद्विप्रवासने (for the post. half).]

—^{c}) D3 तेप्रियम् (for अप्रियम्). —^{d}) D5 ब्रूयात् ; M3 ब्रूयाः (sic) (for ब्रूयां). Ś1 Ñ2 V1 B1-3 D1-7 गुरुम् ; B4 ※ ※ म् (for सत्यम्).

38 ^{ab}) Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 मम शिष्यत्वमापन्ना इक्ष्वाकुकुलवाहिनः(B1 D2 °हनाः). —^{c}) V1 D1-3 M4 इमं (for कथं). Ś1 B2 D6 चापि; Ñ2 B1.3.4 D4.5.7 वापि; T3 पुरीं (for रथं). B2 D5 हीना (sic); T3 हीनां (for हीनं). —^{d}) Dg1 T G1.2 M1 2 प्रवेक्ष्यंति; Dt1 Dd1 G3 Ct प्रवाक्ष्यंति; Cr.m.g.k as in text (for प्रवक्ष्यन्ति). Ś1 Ñ2 B1-3 D4.6.7 रथं वक्ष्यंति वाजिनः; V1 D1-3 M4 न वहिष्यंति वाजिनः (D2 lacuna from व up to नः; D3 वाहिनः); B4 कथं रक्ष्यंति वाजिनः (sic); D5 रथं नेष्यंति वाजिनः. —After 38, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

1089* तत्र शक्ष्याम्यहं गन्तुमयोध्यां त्वदृतेऽनघ ।
वनवासानुयानाय मामनुज्ञातुमर्हसि ।

[(l. 1) T3 G1 त्वाम् (for त्वद्-). M4 पुनः (for ऽनघ).]

39 D2 om. 39. D4.5.7 read 39 after 48. —^{b}) Ś1 V1 B1 D1 त्यागमेवं. —^{c}) Ñ2 B2.3 सर्वथा (for सरथो). D6 [ऽ]हं (for ऽग्निं). D5 प्रविष्यामि (sic) (for प्रवेक्ष्यामि). —^{d}) Ś1 D6 ह्यहं (for इह). D4.5.7 न यास्यामि त्वया विना.

40 D4.5.7 transp. 40 and 41. —^{a}) D2 वहिष्यंति

त्वत्कृतेन मया प्राप्तं रथचर्याकृतं सुखम् ।
आशंसे त्वत्कृतेनाहं वनवासकृतं सुखम् ॥ ४१
प्रसीदेच्छामि तेऽरण्ये भवितुं प्रत्यनन्तरः ।
प्रीत्याभिहितमिच्छामि भव मे प्रत्यनन्तरः ॥ ४२
तव शुश्रूषणं मूर्ध्ना करिष्यामि वने वसन् ।
अयोध्यां देवलोकं वा सर्वथा प्रजहाम्यहम् ॥ ४३
न हि शक्या प्रवेष्टुं सा मयायोध्या त्वया विना ।
राजधानी महेन्द्रस्य यथा दुष्कृतकर्मणा ॥ ४४
इमे चापि हया वीर यदि ते वनवासिनः ।
परिचर्यां करिष्यन्ति प्राप्स्यन्ति परमां गतिम् ॥ ४५
वनवासे क्षयं प्राप्ते ममैष हि मनोरथः ।
यदनेन रथेनैव त्वां वहेयं पुरीं पुनः ॥ ४६
चतुर्दश हि वर्षाणि सहितस्य त्वया वने ।
क्षणभूतानि यास्यन्ति शतशस्तु ततोऽन्यथा ॥ ४७
भृत्यवत्सल तिष्ठन्तं भर्तृपुत्रगते पथि ।
भक्तं भृत्यं स्थितं स्थित्यां त्वं न मां हातुमर्हसि ॥ ४८ G. 2. 51. 21 B. 2. 52. 53 L. 2. 55. 21

(for भवि°). Ś1 D6 च ते (for वने). —^{b}) Ś1 D1.2.5.6 च; Ñ2 B1.3.4 D4.7 वः; B2 ये (for ते). —^{c}) D1 प्रतिसाधिष्ये; D7 °वाहिष्ये. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D G2 M Cr*p* सर्वाणि (for सत्त्वानि).

41 D4.5.7 transp. 40 and 41. —^{a}) Ñ2 B1–3 त्वत्कृते हि; V1 त्वद्दतेन; B4 तत्कृते हि (for त्वत्कृतेन). Dg1 M1.2 Cr.m [अ]वासं; D3 व्यासं (for प्रासं). ❀ Cg : त्वत्कृते त्वन्निमित्तं नावासम्। ❀ —^{b}) Ñ2 B M4 -गतं (for -कृतं). G2 M1 शुभं (for सुखम्). V1 रथचर्यासुखं कृतं (by transp.). —M3 om. (hapl.) 41^{cd}. —^{cd}) D3 त्वत्कृते चाहं. Dg1 वनवासप्लुतं; D1.2 व्यवसायकृतं. D7 शुभं (for सुखम्). Ñ2 B धर्मार्थसहितं राम राज्ञः(B2.4 °ज्ञां) परमसंमतं.

42 ^{a}) Ś1 D4.6.7 च; D5 वो (for ते). —^{b}) B1 भविष्ये; D5 सेवितुं (for भवितुं). B4 D1.3 प्र(D3 व्य)त्यनंतरं (B4 °रत् [sic]); D2 ** नंतरः. —V1 G3 M3.4 om. (hapl.) 42^{cd}. —^{c}) D1 प्रेत्य (for प्रीत्या). D1 [अ]पि हितम्; T3 °तुम् (sic) (for [अ]भिहितम्). Ñ2 B2–4 D3 प्रेत्या(D3 प्रीत्यो [sic])पि हि तवेच्छामि. —^{d}) Ñ2 B2–4 D1.3 भवितुं; Dd1 Dm1 भवेति (for भव मे). B4 Dm1 प्रत्यनंतरं. —For 42^{cd}, Ś1 B1 D2.4–7 subst.; Ñ2 B2–4 ins. after 42 :

1090* वनेऽपि यद्यहं वीर निवसेयं त्वदाश्रितः ।
परिचर्यां हि ते कृत्वा प्राप्नुयां परमां गतिम् ।

[(l. 1) D5 निवसि त्वं (sic) (for निवसेयं). D4.5.7 त्व(D5 य)दाश्रयः. Ñ2 B इहापि यदि ते वीर निवसन्वनवासिनः. —(l. 2) Ñ2 B अहं (for हि ते). Ñ2 B2–4 D2.4.5.7 गच्छेयं; B1 प्राप्स्यामि (for प्राप्नुयां).]

—After 42, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S Cg read 45.

43 ^{a}) V1 शुश्रूषणां. Ś1 D2.4–7 सर्वं (for मूर्ध्ना). —^{b}) Ś1 गमिष्यामि. —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 शक्रलोकं. —^{d}) V1 D1 M4 पूजयामि; M2 न व्रजामि; M3 प्रमहामि (for प्रजहामि). Ś1 Ñ2 B D2–7 सर्वमेव त्यजाम्यहं.

44 ^{a}) D1 M3 न हि शक्यं; D4 न शक्या तु; D7 न शक्ष्यामि (for न हि शक्या). D7 प्रवेष्टुण (corrupt). —^{b}) V1 D1.3.4.7 विना त्वया (by transp.). —V1 om. (hapl.?) 44^{c}–47^{b}. —^{c}) D7 राजधानीं. D4.5.7 नरेंद्रस्य. —^{d}) Dt1 D2.4.7 दुष्कृतकर्मणः; G3 M2 °कारिणा.

45 V1 D4.5.7 om. 45 (for V1, cf. v.l. 44). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S Cg read 45 after 42. —^{a}) Ś1 तेपि; Ñ2 B D1–3 [ऽ]पि हि; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G2 M1.3.4 [ऽ]पि च (by transp.); D6 येपि (for चापि). Ñ2 B3 त्वया; M3 मया (for हया). Dg1 reads from वीर up to परिचर्यां in ^{c} in marg. —^{b}) Ñ2 B2.3 वसंतो; D1 यदेते (for यदि ते). —^{c}) D1–3 चरिष्यंति (for करिष्यन्ति). —D3 om. 45^{d}–46^{c}.

46 V1 om. 46 (cf. v.l. 44); D3 om. 46^{abc} (cf. v.l. 45). —^{a}) Ñ2 B1 D1 क्षये (for क्षयं). B2–4 D2.6 M4 वनवासक्षये(D6 °क्षयं; M4 °भये). —^{b}) B1.3.4 D4.7 M2 ममैव; D5 रामेण; M4 ममायं (for ममैष). D5 (m. after corr. *sec. m.*; before corr. as in text) सहितोनघ (for हि मनोरथः). —^{c}) Ś1 D4–7 त्वां (for [ए]व). —^{d}) Ś1 D1–3.6 प्रापयेयं; Dg1 T3 G1.2 M1.2 वहेयं त्वां (by transp.); D4 वाहयं वा; D5 वहेयं स्वां; D7 वाहय (°यन्?) स्वां; M4 त्वां नयेयं (for त्वां वहेयं). Ś1 Ñ2 B1–3 D1.3–7 M4 (before corr. इव) इतः; B4 इमां; D2 ततः (for पुनः).

47 V1 om. 47^{ab} (cf. v.l. 44). —^{b}) Ś1 D1–7 वने त्वया (by transp.). —^{c}) D7 क्षणभूता नि (sic). —^{d}) G3 M3 तथो (sic) (for ततो). Ś1 Ñ2 B D1–7 M4 शत(Ś1 D6 युग)वच्च विपर्य(D3 °**)ये; V1 ***त्वद्विपर्यये; Dt1 T3 G2 M1 Cg.k शतसंख्यान्यतो(Ck °थो)न्यथा(Dt1 [with hiatus] °नि अन्यथा; B[ed.] °नि चान्यथा).

48 ^{a}) D3 damaged for त्सल ति. Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 T2 G2.3 M1.4 भक्तवत्सल; Cm.g as in text. D1.4.7 G3 तिष्ठ त्वं (sic). —^{b}) Ś1 D4.5.7 भर्तृभक्तिगते; V1 पितृ°; D6 भर्तृभक्त°; T3 °रते; M4 भर्तृभृत्य° (for भर्तृपुत्रगते). D2 रथि (sic); D4 (before corr. त्वयि) मयि (for पथि). —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 D1–3.5.7 M4 भृत्यं भक्तं (by transp.); B2 भक्ति- (D6 °क्ते); D4 त्यक्तं भक्तं; T2 भक्तं भृत्यां (sic) (for D6 भृत्यं भक्तं भृत्यं). Ś1 D4.6.7 सत्ये; Ñ2 B3 Dt1 Dd1

G. 2. 51. 21
B. 2. 52. 59
L. 2. 55. 21

एवं बहुविधं दीनं याचमानं पुनः पुनः ।
रामो भृत्यानुकम्पी तु सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ४९
जानामि परमां भक्तिं मयि ते भर्तृवत्सल ।
शृणु चापि यदर्थं त्वां प्रेषयामि पुरीमितः ॥ ५०
नगरीं त्वां गतं दृष्ट्वा जननी मे यवीयसी ।
कैकेयी प्रत्ययं गच्छेदिति रामो वनं गतः ॥ ५१
परितुष्टा हि सा देवी वनवासं गते मयि ।
राजानं नातिशङ्केत मिथ्यावादीति धार्मिकम् ॥ ५२
एष मे प्रथमः कल्पो यदम्बा मे यवीयसी ।
भरतारक्षितं स्फीतं पुत्रराज्यमवाप्नुयात् ॥ ५३
मम प्रियार्थं राज्ञश्च सरथस्त्वं पुरीं व्रज ।
संदिष्टश्चासि यानर्थांस्तांस्तान्ब्रूयास्तथा तथा ॥ ५४
इत्युक्त्वा वचनं सूतं सान्त्वयित्वा पुनः पुनः ।
गुहं वचनमक्लीबं रामो हेतुमदब्रवीत् ।
जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ॥ ५५
तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत् ।
लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरोज्जटाः ॥ ५६

Dm1 T3 M2.3 Ct स्थित्या; Cv.r.m.g.k as in text (for स्थित्यां). —[d]) G1 तु (for न). D3 मा. Dt1 Dd1 Dm1 D6 न मां त्वं (by transp.). V1 D1.3.6 त्यक्तुम् (for हातुम्). Ś1 न मां त्यक्तुं त्वमर्हसि; Ñ2 B D4.5.7 न त्वं मां(D4.5.7 मां सं)त्यक्तुमर्हसि; D2 त्वं न त्यक्तुं मार्हसि (subm.); M4 (before corr. त्वां; after, corr. *sec. m.*) त्वं मां न त्यक्तुमर्हसि. —After 48, D4.5.7 read 39.

49 [b]) Ñ2 B D4.5.7 विलपंतं (for याचमानं). —[cd]) V1 D1.3 M4 भृत्यानुकंपार्थी. Ś1 Ñ2 B D2.4–7 भृत्या(D6 भूता)नुकंपी(B3 °त्यं सुमंत्रं) काकुत्स्थ इदं वचनमब्रवीत्.

50 [a]) B4 om. परमां. —[b]) Dt1 D6 अहं; D4.7 अपि (for मयि). Ś1 B2 D6 भक्तवत्सल; B1 °वत्सलः (sic); B3.4 D2–5.7 धर्म°; G1.2 °वत्सला (sic); M1 भक्तवत्सले (for भर्तृवत्सल). —[c]) B1 शृणुत; Dt1 D4 शृणु वा; T3 G1 श्रुणु च (sic). D2 त्वदर्थं (for यदर्थं). —[d]) T3 पुरं प्रति (for पुरीमितः).

51 [a]) T1.2 G1 M2.3 नगरं; Cr.m.g °रीं (as in text). T3 G1 M2.3 त्वा (for त्वां). Ñ2 B गतं त्वां नगरीं (by transp.). —G2 om. (hapl.) 51[c]–53[b]. —[d]) Ñ2 V1 B D1–3 M4 व्यक्तं (for इति). D3 वने गतः.

52 G2 om. 52 (cf. v.l. 51). —[a]) V1 परितुष्यति. B2 मे (for सा). D2 देवी सा (by transp.). Dt1 विपरीते तुष्टिहीना. —[b]) Dg1 वनवासगते. —[cd]) Ñ2 Dg1 नाभिशंकेत. D1 धार्मिकः (sic). D4.5.7 मिथ्यावादीति राजानं नाति(D4 °भि,शंके(D5 °से)त धार्मिकं.

53 G2 om. 53[ab] (cf. v.l. 51). —[a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 परमः कामो; T3 M1 प्रथमः कामो; Cr.m.g.k.t as in text. —[b]) Ś1 D6 यदियं मे; D1 यदा माता (for यदम्बा मे). —[c]) Ś1 D6 भरते रक्षितं; V1 B1.3 D3 भरताद्र°; Dg1 भरतारक्षित-; D1 भरतो रक्षितुं (sic) (for भरतारक्षितं). ❀ Ck : भरतारक्षं अत्यर्थं रक्षितं । ❀ Dt1 वृत्तं (for स्फीतं). —[d]) Ś1 D6 पुत्रे. Ñ2 B1.3 M4 उपाप्नुयात्; Dt1 अवाप्स्यते.

54 [a]) B3 ममाप्रियार्थं (sic); Dt1 मत्प्रियार्थं (subm.); D4.5.7 स मत्प्रियार्थं (for मम प्रियार्थं). D4.7 त्वं (for च). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 निवर्तस्व; Dt1 Dd1 Dm1 M1–3 सुमंत्र त्वं(M1–3 स्व-) (for सरथस्त्वं). T3 पुरं (for पुरीं). —[c]) Ś1 B1.4 Dt1 Dd1 Dm1 D6 M1.3 [अ]पि; V1 B2 [अ]स्मि (for [अ]सि). V1 यानार्थांस् (sic); Dg1 Dt1 D7 M1 यानार्थाम् (D7 °र्थस् [sic]). —[d]) Ñ2 B1.3.4 D3 ता(B4 या)न्ब्रूयास्त्वं; B2 तांस्तान्कुर्यास् (for तांस्तान्ब्रूयाम्). B1 यथा तथा. —After 54, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 ins. an addl. colophon [*Sarga name* : Ś1 V1 D1.3.6 सुमंत्रविसर्जनं(V1 D1.3 °नः); Ñ2 B1.2.4 सुमंत्रप्र(Ñ2 °वि)लापः; B3 श्रीसुमंत्रविप्रविलापः; D2 सुमंत्रविसर्गः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś1 55; Ñ2 50; V1 D6 52; B2 40; B3 49; D1 107; D2 54; M4 51. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः.]

55 [a]) D3 प्रत्युक्त्वा (sic). —[c]) Dt1 Dd1 Dm1 D5 T G3 M2–4 अक्लीबो(M4 °ब-); D2 अन्हिवं (corrupt) (for अक्लीबं). —[d]) D1.2 हेतुमथ (for °मद्). D4.5.7 राघवो वाक्यमब्रवीत्. —After 55[cd], Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

1091* नेदानीं गुह योग्योऽयं वासो मे सजने वने ।
अवश्यं ह्याश्रमे वासः कर्तव्यस्तद्गतो विधिः ।
सोऽहं गृहीत्वा नियमं तपस्विजनभूषणम् ।
हितकामः पितुर्भूयः सीताया लक्ष्मणस्य च ।

[(l. 1) Dg1 reads मे in marg. Dm1 (before corr.) स्वजने; T3 विजने (for सजने). —(l. 2) Dt1 Ct आश्रमे वासः; T2 M2–4 ह्याश्रमावासः(M3 °से). —(l. 3) Dm1 G3 तपस्वी (sic). —(l. 4) G1.3 M2 पुनर् (for पितुर्). M4 सीतया लक्ष्मणेन.]

—[e]) Dm1 D1 G2 M1 जटां; Cm.g.k.t as in text (for जटाः). —[f]) V1 D1.3.5.6 न्यग्रोधात्. —After 55, Dg1 erroneously ins. :

1092* सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।

56 [a]) Ś1 V1 D1–3.6 स क्षिप्रं; Ñ2 B2–4 M4 तत्क्षिप्रं(B4 [before corr.] तत्पुत्रं); B1 क्षिप्रं हि (for तत्क्षीरं). —[b]) Ñ2

तौ तदा चीरवसनौ जटामण्डलधारिणौ ।
अशोभेतामृषिसमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ५७
ततो वैखानसं मार्गमास्थितः सहलक्ष्मणः ।
व्रतमादिष्टवान्रामः सहायं गुहमब्रवीत् ॥ ५८
अप्रमत्तो बले कोशे दुर्गे जनपदे तथा ।
भवेथा गुह राज्यं हि दुरारक्षतमं मतम् ॥ ५९
ततस्तं समनुज्ञाय गुहमिक्ष्वाकुनन्दनः ।
जगाम तूर्णमव्यग्रः सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ६०

स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिक्ष्वाकुनन्दनः ।
तितीर्षुः शीघ्रगां गङ्गामिदं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ६१
आरोह त्वं नरव्याघ्र स्थितां नावमिमां शनैः ।
सीतां चारोपयान्वक्षं परिगृह्य मनस्विनीम् ॥ ६२
स भ्रातुः शासनं श्रुत्वा सर्वमप्रतिकूलयन् ।
आरोप्य मैथिलीं पूर्वमारुरोहात्मवांस्ततः ॥ ६३
अथारुरोह तेजस्वी स्वयं लक्ष्मणपूर्वजः ।
ततो निषादाधिपतिर्गुहो ज्ञातीनचोदयत् ॥ ६४

G. 2. 52. 11
B. 2. 52. 77
L. 2. 56. 11

V1 B4 D1–3 M4 क्षीरम् (for क्षिप्रम्). T2 G1 उदाहरत् (for उपा°). Ś1 B1–3 D6 क्षीरमुपानयत्. —[c]) B1 D1–4(after corr. as in text).7 लक्ष्मणश्चात्मजस्यैव. —[d]) M3 जटां (for जटाः). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 रामश्चक्रे ततो जटाः(Ś1 D2.4–7 जटास्ततः[by transp.]; V1 ततो जटां). —After 56, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1093* दीर्घबाहुर्नरव्याघ्रो जटिलत्वमधारयत् ।

57 [a]) M3 सदा (for तदा). Dg1 Dt1 T3 M1–3 चीरसंपन्नौ. Ś1 D4–7 वृत्तबाहू नरश्रेष्ठौ; Ñ2 V1 B D1–3 M4 दीर्घवृत्तभुजौ वीरौ. —[c]) Dt1 D6 M1 अशोभताम् (sic); D1 शुशुभेताम् (sic). V1 ऋषिवरौ. —After 57, Ś1 Ñ2 B D2.3 (repeats in its proper place).4–7 ins. l. 1 only of 1095*.

58 V1 D1 om. 58 and 59. —[a]) Ś1 Ñ2 B D2–7 राघवः प्रययौ (for ततो वैखानसं). M4 वृत्तम् (for मार्गम्). —[b]) Dd1 Dm1 आस्थाय; D5 प्रस्थितः; Cm as in text (for आस्थितः). —[c]) M2.4 आवि(M2 °ति [sic])ष्टवान्. —[d]) Dg1 T2.3 G1.3 Cg*p* सखायं; Cg.k.t as in text. —For 58[cd], Ś1 Ñ2 B D2–7 subst. :

1094* तापसं व्रतमाश्रित्य ततो गुहमुवाच ह ।

[Ś1 D6 तापसव्रतम्; D4.7 °सं वेषम् (for तापसं व्रतम्). D2 om. ह (subm.).]

59 V1 D1 om. 59 (cf. v.l. 58). T3 om. (hapl.) 59–61. —[ab]) Ś1 Ñ2 B D2–7 अ(D3 न)प्रमादो; G2 अप्रमत्ते (sic) (for °मत्तो). Ñ2 वनो (sic); D3 जातु; T2 बलो (for बले). B3.4 कोषे. D4.7 [ऽ]पि वा; G3 तदा (for तथा). M4 अप्रमत्तो जनपदे दुर्गे कोशे बले तथा. —[c]) Ś1 Ñ2 B D2–7 कार्यस्ते(B2.4 °र्यं ते) (for भवेथा). D3 गुरुकार्यं (for गुह राज्यं). Ś1 D2–7 स्यात्; B1 वै (for हि). —[d]) Dd1 Dm1 G1.2 M1 Ct*p* दुरारक्ष्यतमं; Cm.g.t °क्षतमं (as in text). Dm1 तथा; G1 महत् (for मतम्). Ś1 D6 सदा रक्षितुमंग तत् (sic); Ñ2 B D4.5.7 सदा रक्ष्य(B2.4 °क्ष) तमं मतं; D2 सदा राज्यसमं मतं; D3 सदा रक्षेत सन्मतं.

60 T3 om. 60 (cf. v.l. 59). For 60–64, V1 D1 subst. 1095*. —[a]) Ñ2 B इति (for ततस्). Ñ2 B3 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3 तं समनुज्ञाप्य; G(ed.) स तमनुज्ञाय. —[b]) M4 (with hiatus) इक्ष्वाकुकुलनंदनः. —Ś1 D2.5 om. (hapl.) 60[c]–61[b]. —[c]) Ñ2 B गंगाम्; D3.4.6.7 वनम् (for तूर्णम्). —[d]) T1.2 M3.4 सहभार्यः सलक्ष्मणः(M4 °हानुजः); G1 सभार्यश्च सलक्ष्मणः.

61 T3 om. 61 (cf. v.l. 59); Ś1 D2.5 om. 61[ab] (cf. v.l. 60). For subst. in V1 D1, cf. 64. For 61–64, D3 subst. 1095*. —[a]) Dg1 तां (for तु). —[c]) B1.2.4 त्वरितं (for शीघ्रगां). Ś1 D2.4–7 शीघ्रं तितीर्षुर्गंगायां; Ñ2 B3 त्वरितं तितीर्षुर्गंगां. —[d]) Dt1 T1 G1 वचनम् (for लक्ष्मणम्). Ś1 Ñ2 B D2.4–7 लक्ष्मणं वाक्य(B4 * *)मब्रवीत्.

62 For subst. in V1 D1.3, cf. 64. —[ab]) Ñ2 B शुभां (for शनैः). —[c]) Dg1 M3 आ(M3 त्वा)रोपय; G1 चारोहय (for चारोपय). Ś1 D2.4–7 M4 क्षिप्रं; Ñ2 B शनैः; M2 [अ]न्वीक्षं (sic) (for [अ]न्वक्षं). —[d]) Ś1 Ñ2 B D2.4–7 परिरभ्य (for °गृह्य). Ñ2 B3 तपस्विनीं.

63 For subst. in V1 D1.3, cf. 64. —[a]) D2 भर्तुः (for भ्रातुः). Ś1 Ñ2 B D4–7 कुर्वन्; D2 शीघ्रं (for श्रुत्वा). —[b]) Ñ2 B भृशम् (for सर्वम्). Ś1 D6 G2 M1.4 अप्रतिकूलवत्; G(ed.)°कूलकृत्; Cm.g.k.t as in text. —[d]) Ś1 D6 स्वयं ततः; Ñ2 B D2.4.5.7 [आ]त्मना(D2 * *) ततः (B2 सह) (for [आ]त्मवांस्ततः).

64 [a]) B1.3 तथा (for अथ). G2 M1 [आ]रोहत (for [आ]रुरोह). M4 आरुरोहाथ (by transp.). —[b]) B4 लक्ष्मणपूर्वजं (sic). —[d]) D2 जातीन् (for ज्ञा°). D4.7 अनोदयत्. —For 60–64, V1 D1 subst.; D3 subst. for 61–64; while Ś1 Ñ2 B D2.4–7 ins. l. 1 only after 57 :

1095* तां गङ्गामभिगम्याथ पुण्यां सरितमुत्तमाम् ।
दाशानपश्यतां नौस्थाननद्यास्तीरमुपागतान् ।
अध्यारोहतां तां तु सीतया सह राघवौ ।

[D3 repeats l. 1 here (cf. v.l. 57). —(l. 1) Ś1 Ñ2 B D3(first time)–7 ततो गंगामभिमुखः (for the prior half). —(l. 2) D1 देशान् (sic) (for दशान्). V1 गंगा-

G. 2. 52. 12
B. 2. 52. 80
L. 2. 56. 12

अनुज्ञाय सुमन्त्रं च सबलं चैव तं गुहम् ।
आस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नाविकान् ॥ ६५
ततस्तैश्चोदिता सा नौः कर्णधारसमाहिता ।
शुभस्फ्यवेगाभिहता शीघ्रं सलिलमत्यगात् ॥ ६६
मध्यं तु समनुप्राप्य भागीरथ्यास्त्वनिन्दिता ।
वैदेही प्राञ्जलिर्भूत्वा तां नदीमिदमब्रवीत् ॥ ६७
पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः ।
निदेशं पालयत्वेनं गङ्गे त्वदभिरक्षितः ॥ ६८
चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने ।
भ्रात्रा सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥ ६९

(for नद्यास्). —(l. 3) Prior half subm. D1 अध्यारोहत तां नावं; D3 अध्याप्य रोहतां नावं (sic) (for the prior half).]

—After 64, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.

1096* राघवोऽपि महातेजा नावमारुह्य तां ततः ।
ब्रह्मवत्क्षत्रवच्चैव जजाप हितमात्मनः ।
आचम्य च यथाशास्त्रं नदीं तां सह सीतया ।
प्रणमत्प्रीतसंहृष्टो लक्ष्मणश्चामितप्रभः ।

[(l. 1) Dg1 आविश्य (for आरुह्य). T2 G3 तदा; M3 इति (for ततः). —(l. 2) T3 क्षेत्रवत् (sic). G1 M4 [अ]पि (for [ए]व). G1 जगाम (for जजाप). —(l. 3) Dm1 reads च in marg. M2 तां नदीं (by transp.). T1.2 G1.3 सीतया सह (by transp.). —(l. 4) Dt1 Dd1 Dm1 (before corr. as above) T2 Ct प्रणमत्; G1 प्रणामत् (meta.). ❊ Ct : प्रणमत् अडभाव आर्षः । ❊ Dt1 M4 प्रतिसंतु(M4 °हृ)ष्टो. Dt1 महारथः (for [अ]मितप्रभः).]

65 [a]) Ś1 D2.4.6 आज्ञाय(D4 [*sup. lin.* also] °प्य); स(Ś1 च); Ñ2 B आमंत्र्य सः; V1 अनुज्ञा*; D5 आज्ञाप्य स (for अनुज्ञाय). B1 तं; D4 om. (subm.) (for च). —[b]) Ś1 D2.4-7 सामात्यं चैव तं गुहं; Ñ2 B1.2 सामात्यं च ततो गुहं; B3 समामंत्र्य ततो गुहं; B4 परिष्वज्य ततो गुहः (sic); Dg1 सबलैं चैव तं गुहं (sic). —[c]) D2.6 यानं (for नावं). Ś1 Ñ2 B D2.4-7 काकुत्स्थश् ; V1 D3 तौ वीराव् ; D1 तौ धीराव् (for रामस्तु). —[d]) D4.7 नोदयामास. Ñ2 B तमभाषत नाविकं; V1 D1.3 ऊचतुर्नाविकं तदा. —After 65, Ñ2 B D1.3 ins.; V1 ins. l. 1 only after 65; Ś1 D2.6 ins. l. 3-4 only after 74 :

1097* मुञ्चेमां भद्र नावं त्वं परं पारं नयस्व नः ।
ततस्तौ भ्रातरौ वीरौ तारयामास नाविकः ।
प्रेरितायां तदा नावि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
तीरस्थौ गुहसूतौ तावीक्षेतां बाष्पविक्लवौ ।

[(l. 1) Ñ2 मुंच मां (sic). D1 नौ (for नः). —(l. 2) B3 (before corr.) भारयामास. D1 नाविकं (sic). —(l. 3) Ś1 D6 प्रेषितायां (for प्रेरि°). D1-3.6 ततो (for तदा). B1 तस्यां (for नावि). —After l. 3, B3 ins. :

1097(A)* सीतया सहितौ वीरौ वनाय गमनोत्सुकौ ।

—(l. 4) Ś1 D3.6 तटस्थौ; Ñ2 प्रतस्थौ (sic); B3 तत्रस्थौ (for तीर°). D1 तटस्थितौ गुहसूताव (for the prior half). Ś1 D6 ईक्षंतौ; Ñ2 B3 ईक्षेते; D1.2 ईक्षतुर् ; D3 वीक्षतुर् (sic) (for ईक्षेतां).]

—Thereafter Ś1 D2.6 cont.; Ñ2 B D4.5.7 ins. after 74; while V1 (reads after 1100*) D1.3 subst. for 66 :

1098* वायुवेगहता सा नौर्बाहुवीर्यप्रचोदिता ।
गृहीत्वा राजपुत्रौ तौ परं पारमुपागता ।

[(l. 1) Ś1 V1 D2.4-7 सवायु(V1 D6 सा वायु; D4.7 नौर्वात; D5 निर्वायु)वेगाभिहता; D1.3 सा वायुवेगान्वि(D3 °नु)सृता (for the prior half). Ś1 V1 D1.3.4.7 -प्रणो(D1 °नो)दिता. —(l. 2) Ś1 D2.4-7 निगृह्य; D1 संगृह्य; D3 नौर्गृह्य (for गृहीत्वा). V1 नौ राजपुत्रौ तौ वीरौ (for the prior half). Ś1 D2.6 उपागमत् (Ś1 D6 °गतं) (for °गता). V1 D1.3 क्षिप्रं पारं परं ययौ (for the post. half).]

66 [a]) D2 च (for तैश्). Dt1 चालिता; D2.4.7 नोदिता (for चोदिता). Dt1 Dd1 Dm1 नौका (for सा नौः). Ñ2 B नाविकैश्चोदिता(B2 °कैः प्रेरिता) साथ. —[b]) Ś1 कर्णधारैः समाहता; Ñ2 नौकाकरसमन्विता; B1 कर्णधारसमन्विता; B3 कर्णधारैः समन्विता; D2.6 कर्णधारसमाहता; D4.7 कर्णधारैररित्रकैः; M4 कर्णधारसमाश्रिता. —[c]) Ñ2 B3.4 ब(B4 बा)हूर्मि-; B1 तद्बाहु-; B2 बभौ स्व-; Dt1 गुहस्फ्य-; Dm1 M3 शुभस्य; D5 बहुप्र-; T2 शुभप्र-; G3 M4 गुहस्य; Cg as in text (for शुभस्फ्य-). B2 -[अ]भिहता; Dg1 -विहिता (for -[अ]भिहता). Ś1 D4.6.7 बाहुवेगप्रतिहता; D2 बहुवेगेनाभिहता. —[d]) Ś1 Ñ2 B Dd1 Dn1 D2.4-7 G1 M4 गंगा- (for शीघ्रं). Ś1 Ñ2 B D2.4-7 अध्यगात् ; Dg1 M4 अभ्यगात्. —For 66, V1 D1.3 subst. 1098*.

67 D1.3 om. 67-74. —[a]) V1 B1 च (for तु). Ś1 B1-3 D2.4-7 समनुप्राप्ता; V1 °प्राप्तौ; B4 °प्राप्तं (sic) (for °प्राप्य). —[b]) Ś1 D2.4-7 सुमध्यमा; Ñ2 V1 B यदा च नौ (V1 तौ [sic]); M4 यशस्विनी (for त्वनिन्दिता). —[d]) Ñ2 V1 B तदा गंगामथाब्रवीत्. —After 67, M4 reads 71[c]-72[b].

68 D1.3 om. 68 (cf. v.l. 67). —[a]) M4 पुत्रौ. V1 D2.5 M4 दशरथस्याहं(D2 °श्चायं [sic]; M4 °स्येमौ). —[b]) B4 धी * *; M4 चात्मजौ (for धीमतः). —[c]) V1 D2 निर्देशं. Cr.t पार(Ct °ल)यतु; Cg पारयित्वा. Ś1 D4.6.7 पालयेद्राज्ञस् ; Ñ2 V1 B1.2.4 पालयन्राज्ञस् ; B3 D2.5 पारयेद्राज्ञस् ; Dg1 T3 G1.2 M1 पारयत्वेनं(G2 M1 °मं); Dm1 M3 पालयत्वेव (M3 °तं); T2 G3 M2 पारयित्वैनं(T2 °त्यैनं [sic]; M2 °त्वेमं) (for पालयत्वेनं). M4 वनवासं पारयेतां. —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D2.4-7 M4 त्वया गंगेभि(D7 °ति)रक्षितः(M4 °तौ); Dd1 गंगे त्वदभिकांक्षितः.

69 D1.3 om. 69 (cf. v.l. 67). —[a]) M4 च (for

ततस्त्वां देवि सुभगे क्षेमेण पुनरागता ।
यक्ष्ये प्रमुदिता गङ्गे सर्वकामसमृद्धये ॥ ७०
त्वं हि त्रिपथगा देवि ब्रह्मलोकं समीक्षसे ।
भार्या चोदधिराजस्य लोकेऽस्मिन्संप्रदृश्यसे ॥ ७१
सा त्वां देवि नमस्यामि प्रशंसामि च शोभने ।
प्राप्तराज्ये नरव्याघ्रे शिवेन पुनरागते ॥ ७२
गवां शतसहस्राणि वस्त्राण्यन्नं च पेशलम् ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि तव प्रियचिकीर्षया ॥ ७३
तथा संभाषमाणा सा सीता गङ्गामनिन्दिता ।
दक्षिणा दक्षिणं तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ॥ ७४
तीरं तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः ।
प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेह्या च परंतपः ॥ ७५
अथाब्रवीन्महाबाहुः सुमित्रानन्दवर्धनम् ।
अग्रतो गच्छ सौमित्रे सीता त्वामनुगच्छतु ॥ ७६   G. 2. 52. 28 B. 2. 32. 95 L. 2. 56. 26

हि).—[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D2.4–7 पर्यु(Ś1 D2.4–7 प्रत्यु)ष्य विजने वने. —[c]) M4 चैष (for चैव). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D2.4–7 प्रत्यागच्छेत्पुनः पुरीं.

70 D1.3 om. 70 (cf. v.l. 67). —[a]) Ś1 D2.5.6 अतस् (for ततस्). M1.3 त्वा. B1 D7 शुभगे. M4 ततस्त्रिपथगे त्वां वै. —[c]) Ś1 D5.6 द्रक्ष्ये प्र-; Ñ2 यक्ष्ये च; V1 जये प्र-; B3 यजेयुर् ; D2 यक्ष्ये स- (for यक्ष्ये प्र-). B4 Dm1 M2 प्रमुदिते. B4 गंगां; M4 देवि (for गङ्गे). —[d]) Dg1 Dt1 Dd1 M4 Cg -समृद्धिनि(Dg1 Ct °नी; M4 °नीं); Dm1 -प्रदायिनि; T1.2 G3 -प्रसादिनि(T2 °नी); T3 G1.2 M1–3 -प्रसाधिनी (for -समृद्धये).

71 D1.3 om. 71 (cf. v.l. 67).—[a]) Ś1 om. हि (subm.). Dt1 Dd1 Dm1 T1.3 M1.4 त्रिपथगे. Dd1 D5 T2 G1.3 देवी. —[b]) Dt1 Dd1 Ck.t समक्षसे; T3 समीक्ष्यसे; G1 उदी°; Cr.g as in text (for समी°). ❀ Ck : अक्षू व्याप्तिसंघातयोः श्नौ च तङ्च्छान्दसम् । ❀ Ś1 Ñ2 V1 B D2.4–7 ब्रह्मलोकात्प्रवर्तसे; M4 सर्वलोकान्समीहसे. —M4 reads 71[c]–72[b] after 67. —[c]) Ś1 D4.6.7 जलधि-; B चोदक- (for चोदधि-). —[d]) B1 Dt1 Dd1 D5 T2 G2 संप्रदृश्यते; B2 °दिश्यसे (sic); D4.7 °शस्यसे (for °दृश्यसे).

72 D1.3 om. 72 (cf. v.l. 67). —[a]) M4 तां (for सा). D2.6 त्वं (for त्वां). D2.5 T2 देवी(sic). T2 न पश्यामि (for नमस्यामि). —[b]) B1 प्रशंसानि. —[c]) D7 नगेन* (for नरव्याघ्रे). —[d]) T1 जवेन; M3 राघवे (for शिवेन). Dm1 पुनरागता. Ś1 Ñ2 B D2.4–7 शिवेनैत्य(D4.7 °नित्यं)पुनस्त्वया (Ñ2 B1–3 D7 °हं). —For 71[c]–72[d], V1 subst. :

1099* पावनी सर्वलोकानां त्वामहं शरणं गता ।
निस्तीर्णवनवासाहं भर्त्रा सौमित्रिणा सह ।
त्वामर्चयिष्ये विधिवदुपहारैरनुत्तमैः ।

73 D1.3 om. 73 (cf. v.l. 67). —[a]) Ñ2 शतसहस्रेण; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G2 M1–3 °सहस्रं च (for °स्राणि). —[b]) Ś1 [अ]न्य सु- (स्सु- ?); D2.4.6.7 [अ]न्यच्च(D6 °श्च [sic]) (for [अ]न्नं च). Dd1 Dm1 शोभनं; D4.7 पेलवं (for पेशलम्). Ñ2 V1 B वस्त्राण्याभरणानि च. —[d]) D4.7 प्रीति- (for प्रिय-). —After 73, V1 ins. (followed by 1098*) :

1100* ततस्तौ राघवौ वीरौ वीक्षतुर्बाष्पविक्लवौ ।

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

1101* सुरावटसहस्रेण मांसभूतौदनेन च ।
यक्ष्ये त्वां प्रयता देवि पुरीं पुनरुपागता ।
यानि त्वत्तीरवासीनि दैवतानि वसन्ति हि ।
तानि सर्वाणि यक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च ।
पुनरेव महाबाहुर्मया भ्रात्रा च संगतः ।
अयोध्यां वनवासात्तु प्रविशत्वनघोऽनघे ।

[(l. 1) Dg1 Dt1 Dm1 T G1.3 M2–4 मांसभूतोदने(G1 °के)न; Cg.t as above. —(l. 2) G1 त्वा. Dg1 G3 M1(after corr. as above).2 प्रीयतां (for प्रयता). Dg1 G2 M1 देवी (sic). G2 M1.2 इहागता. —(l. 3) M4 तीरवर्तीनि. Dg1 M3 ह; G3 च (for हि). Dt1 Dd1 Dm1 च(Dm1 [after corr.]व) संति हि; T1.2 G1 महांति च; M4 [इ]ह संति वै.]

74 V1 D1.3 om. 74 (for D1.3 cf. v.l. 67). —[a]) G3 तदा (for तथा). Ś1 D5 संभाष्यमाणा; B1 [अ]लं भाषमाणा (sic). Ś1 Ñ2 B D2.4–7 M4 तु (for सा). —[c]) M4 उत्तराद् (for दक्षिणा). Ś1 दक्षिणा- (for दक्षिणं). D7 तीर्थं (for तीरं). —After 74, Ś1 D2.6 ins. l. 3–4 of 1097*; Ñ2 B D4.5.7 ins. 1098*.

75 [a]) D5 तरीं (meta.). V1 D1–3 तौ; B1 तत् ; G2 M1 हि (for तु). V1 समनुप्राप्तौ. —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 नरर्षभौ. —After 75[ab], Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 ins. :

1102* प्रणामं चक्रतुर्वीरौ गङ्गायै सुसमाहितौ ।

[Ñ2 B D4.5.7 गंगायाः. Ñ2 D6 समुपाहितौ.]

—[c]) B4 Dt1 D5 प्रतिष्ठत (sic). Ś1 D4–7 ततो रामः (for सह भ्रात्रा). —[d]) V1 स्वपुरं ततः; D1.2 स परंतपः. Ś1 D4–7 सभार्यः सहलक्ष्मणः. —After 75, Ś1 Ñ2 B D5.7 ins. :

1103* वानप्रस्थवपुर्वीरो बाष्पपर्याकुलेक्षणः ।

[Ś1 गंगायाः सुसमाहितः (for the post. half).]

—Ś1 Ñ2 B cont.; V1 D1–3.6 ins. after 75 :

1104* स राघवस्ततो धीमान्वनवासाय दीक्षितः ।

[B1 च राजसुतो; B4 राज्यस्ततो (sic) (for राघवस्ततो). Ś1 V1 D1–3.6 निश्चितः (for दीक्षितः).]

76 [a]) Ñ2 B तम् (for अथ). Ñ2 B3.4 D4.7 महाबाहुं;

G. 2. 52. 28 B. 2. 52. 96 L. 2. 56. 27 पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि त्वां च सीतां च पालयन् ।
अद्य दुःखं तु वैदेही वनवासस्य वेत्स्यति ॥ ७७
गतं तु गङ्गापरपारमाशु
रामं सुमन्त्रः प्रततं निरीक्ष्य ।
अध्वप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टि-
र्मुमोच बाष्पं व्यथितस्तपस्वी ॥ ७८
तौ तत्र हत्वा चतुरो महामृगा-
न्वराहमृश्यं पृषतं महारुरुम् ।
आदाय मेध्यं त्वरितं बुभुक्षितौ
वासाय काले ययतुर्वनस्पतिम् ॥ ७९

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

G1 °तेजाः (for महाबाहुः). —[b]) Ñ2 V1 B D2 G1.2 M सुमि (D2 °मं)त्रानंदिवर्धनं(G1 °नः). —After 76[ab], Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

1105* भव संरक्षणार्थाय सजने विजनेऽपि वा ।
अवश्यं रक्षणं कार्यमदृष्टे विजने वने ।

[(l. 1) G1 सीनाया विजने वने (for the post. half). —(l. 2) B(ed.) मद्विधैर् ; Cg.k as above (for अदृष्टे).]

—[c]) Dg1 अग्रे त्वं; G1 त्वमग्रे (for अग्रतो). —[d]) D4.5.7 त्वा(D5 त्वां)नुगमिष्यति(D7 °सि); G2 त्वामनुगच्छति.

77 [a]) Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 D5 6 M2 पृष्ठतोनु-. D2 [ऽ]नुगमि त्वां च (corrupt). —[b]) D3 त्वा. Dg1 reads second च in marg. Dt1 Dd1 Dm1 D2 सीतां त्वां चानु (D2 च परि)पालयन् . —After 77[ab], Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

1106* अन्योन्यस्य हि नो रक्षा कर्तव्या पुरुषर्षभ ।
न हि तावदतिक्रान्ता सुकरा काचन क्रिया ।

[(l. 1) G2 M1 अन्योन्यनो; Cg.k as above. T1 G3 च; K(ed.) [इ]ह (for हि). Dm1 नौ; M4 नौ (for नो). —(l. 2) M4 मुतग पालनक्रिया (sic) (for the post. half).]

—[c]) T3 अन्य- (for अद्य). B1 Dg1 D4.7 च; D2.5 G1 हि (for तु). Ś1 D6 [ए]व दुःखं (for दुःखं तु). —[d]) D2 वनवासाय (for °वासस्य). —Ś1 D2.4–7 ins. after 77, Ñ2 V1 B D1.3 M4 ins. before 1109*, a passage relegated to App. I (No. 17). On the other hand, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. after 77 :

1107* प्रनष्टजनसंबाधं क्षेत्रारामविवर्जितम् ।
विषमं च प्रपातं च वनमद्य प्रवेक्ष्यति ।
श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रतस्थे लक्ष्मणोऽग्रतः ।
अनन्तरं च सीताया राघवो रघुनन्दनः ।

[(l. 1) Dg1 Dm1 T G M1.2 प्रणष्ट-. —(l. 2) T3 प्रनापं (meta.) (for प्रपातं). Dg1 T3 G2 M1.3 वनं ह्यद्य. Dg1 प्रवेत्स्यति (sic). —(l. 3) G2 लक्ष्मणाग्रतः (sic).]

78 [a]) Ś1 Ñ2 B D2.4–7 गुहेन सार्धं तु(B1.4 D5 च) ततः सुमंत्रो; M4 गतं तु गांगं परमाशु पारं. —[b]) Ś1 Ñ2 B D2.4–7 व्रजंतं (for सुमन्त्रः). Ñ2 B स वनं; V1 पतितं; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 सततं; D1.4.7 प्रयतं (for प्रततं). Ś1 D4.6.7 समीक्ष्य (for निरी°). M4 सुमंत्रमुद्दिश्य निरीक्षमाणः. —[c]) Ś1 V1 D1 4.6.7 अथ; B2 M4 अश्व- (for अध्व-). M3 -दृष्टं (for -दृष्टिर्). —[d]) T3 बाष्पः (sic). Ś1 B1 D2.4–7 व्यथितांतरात्मा; V1 B2.4 D1.3 M3.4 व्यथितस्तरस्वी. —After 78, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G1.3 M1–3 ins. :

1108* स लोकपालप्रतिमप्रभाव-
स्तीर्त्वा महात्मा वरदो महानदीम् ।
ततः समृद्धाञ्शुभसस्यमालिनः
क्षणेन वत्सान्मुदितानुपागमत् ।

[(l. 1) M1 -प्रतिमं प्रवासे; Cgp K(ed.) -प्रतिमप्रभाववांस्. —(l. 3) G1 -सस्यशालिनः. —(l. 4) T1.2 G3 क्रमेण (for क्षणेन). Dt1 वत्स्यान् (sic). ❀ Cv : मत्स्यानिति प्रायेण पुस्तकेषु पाठः । सोऽक्षरसादृश्यभ्रान्तिकृतः । स प्रयागप्रदेशो हि वत्सविषयः । मत्स्यविषयस्तु दूरे पश्चिमतः ।; Cr : मत्स्यदेशस्तु(?) यमुनादक्षिणदेशः । मत्स्यानिति पाठस्तु लेखकप्रमादकृतः । ❀ T2 उदितान् (for मुदि°).]

79 Ś1 D6 om. 79. —[a]) D2.4.5.7 ते (for तौ). —[b]) Dg1 Dt1 Dd1 D5 वराहमृष्यं; D4 खड्गं वराहं; M2 वराहमृग्यं; Cv.r.m.g.k.t as in text (for °मृश्यं). D3 महारुकं; G1 रुरुं च (for महारुरुम्). D7 वराहजं च मषतं महारुतं (sic). —[cd]) T1.2 G1.3 मेध्यांस् ; Cg as in text (for मेध्यं). G2 M1.2 चरितुं(M2 °तं); Cg as in text (for त्वरितं). D2.4.5.7 आदाय काले त्वरिता बुभुक्षिताः सहैव मांसेन ययुर् (D2 याताः सुदलं) वनस्पतिं(D7 °ते [sic]). —For 79, Ñ2 V1 B D1.3 M4 subst. and read after 77 :

४७

स तं वृक्षं समासाद्य संध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ।
रामो रमयतां श्रेष्ठ इति होवाच लक्ष्मणम् ॥ १
अद्येयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदाद्बहिः ।
या सुमन्त्रेण रहिता तां नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २
जागर्तव्यमतन्द्रिभ्यामद्यप्रभृति रात्रिषु ।
योगक्षेमो हि सीताया वर्तते लक्ष्मणावयोः ॥ ३
रात्रिं कथंचिदेवेमां सौमित्रे वर्तयामहे ।
उपावर्तामहे भूमावास्तीर्य स्वयमार्जितैः ॥ ४

G. 2. 53. 5
B. 2. 53. 4
L. 2. 57. 4

1109* तत्र तौ पीतपानीयौ हत्वैकं पृषतं मृगम् ।
जनयित्वा हुतवहं पेचतुस्तौ नरर्षभौ ।
भक्षयित्वा च तन्मांसं सीतया सह राघवौ ।
वासाय मेध्यं न्यग्रोधं कल्पयामासतुस्तदा ।

[(l. 2) G(ed.) ज्वालयित्वा (for जन°). —After l. 2, Ñ2 V1 B3 D1.3 ins. :

1109(A)* संसाधयित्वा दत्त्वा च पितृभ्यो देवतासु च ।
भक्षयामासतुर्मांसं ततस्तौ सीतया सह ।

[(l. 1) Ñ2 संधायित्वा च; V1 यं साधयित्वा; D3 सिशोधयित्वा (sic) (for संसा°). V1 दत्त्वापि; D1 च तदा (for दत्त्वा च). Ñ2 देवनेषु (sic); B3 दैवतेषु. —V1 D1.3 om. l. 2.]
—M4 om. l. 3. —(l. 3) V1 D1.3 तौ भक्षयित्वा. —(l. 4) V1 D1.3 M4 न्यग्रोधमेव वासार्थे (for the prior half).]

Colophon. Ñ1 missing. —*Sarga name* : Ś1 Ñ2 B D6 **गंगासं**(Ś1 D6 °व)**तरणं**; V1 D1-3.5 **सुमंत्रविसर्जनः** (D5 °**र्जनं**); D4.7 **गंगावतरणं सुमंत्रविसर्जनः**. —*Sarga no.* (figures, words or both) : B1 D3 om. Ś1 56; Ñ2 51; V1 D6.7 53; B2 41; B3 50; B4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4 S 52; D1 108; D2 55; D5 57. —After colophon, D6 G conclude with **श्री**(D6 om.)**रामाय नमः**; T2 **श्रीरामचन्द्राय नमः**.

47

☞ Ñ1 missing for Sarga 47 (cf. v.l. 1058*). Ś1 begins with ॐ; M1.2 with **श्रीरामाय नमः**.

1 B4 om. 1-2[b]. —[a]) Ś1 Ñ2 V1 B1.3 D1.2.6 M4 **तं न्य** (D1 **नि**)**ग्रोधमुपागम्य**; B2 D3-5.7 **स तं न्यग्रोधमाश्रित्य**(B2 °**गम्य**). —[b]) B1 **उपास्य** (for **अन्वास्य**). —[c]) M3 **श्रेष्ठम्**. D4.5.7 **रामो रा**(D5 m.)**जीवरक्ताक्षः**. —[d]) Ś1 V1 D1-7 **सौमित्रिमिदमब्रवीत्** ; Ñ2 B1-3 M4 **इति लक्ष्मणमब्रवीत्**.

2 B4 om. 2[ab] (cf. v.l. 1). —[a]) D7 **अहो** (for **अद्य**). Ś1 Ñ2 V1 B1-3 D1-3.6 M4 **नः**; D7 **यं** (sic) (for [**इ**]**यं**). —[b]) D4 **या नो** (for **याता**). ❀ **Ct** : **आ जनपदादिति च्छेदः आ इति यातेत्यनेन संबध्यते......या रात्रिरायाता प्राप्ता।** ❀ D5 **जानपदाद्**. Ś1 V1 D1-3.6 **निर्गतानामियं पुरात्** ; Ñ2 B1-3 M4 **निवृत्ता**(Ñ2 B2 °**वृता**)**नामियं**(M4 °**तः**) **सुखा**(B3 M4 °**खात्**). —After 2[ab], Ś1 D6 ins. l. 1 and subst. l. 2-3 for 2[cd]; while Ñ2 V1 B1-3 D1-3 M4 ins. after 2[ab] :

1110* यतीनामिव मुक्तानां स्वजनेन भविष्यति ।
मा ते भीरस्तु नोत्कण्ठा मा व्यथा स्वजनं विना ।
अस्मिन्हि विजनेऽरण्ये नानासत्त्वनिषेविते ।

[(l. 1) B1 सुजनेन; D1 विजनेन. —Ś1 D6 transp. l. 2 and 3. —(l. 2) V1 लोके (subm.); B3 सोत्कंठा; G(ed.) शोको वा (for नोत्कण्ठा). Ś1 D6 मा ते भीर्मा सुखोत्कंठा; M4 मा ते वीरास्तु सोत्कंठं (for the prior half). M4 मनोच (for मा व्यथा). D3 न शोभते न नः सर्वो दुःखेन स्वजनं विवा (sic). —Ñ2 B1-3 D3 M4 om. l. 3. —(l. 3) V1 मन्ये (for ऽरण्ये).]
—B4 begins with **ॐ रामः ॐ रामः**. —[c]) Ñ2 V1 B D1-5.7 M4 **सुमंत्रेणापि रहितो**(Ñ2 D5 °**ता**). —[d]) Ñ2 V1 B D1-3 M4 **नैव**; D5 **न च**; G2 M1.2 **तं न**; **Cm.t** as in text (for **तां न**). D7 **न सोत्कंठितुम्**. M3 (before corr.) B(ed.) **अर्हति** (for °**सि**). D4 **नोत्कंठां कर्तुमर्हसि**. —After 2, D4.5.7 ins. :

1111* वनं चातीव विजनं श्वापदैरभिनादितम् ।
विभीषिकाभिर्विततं झिल्लिकागणनादितम् ।

3 [a]) Dm1 M2 **अतंद्राभ्याम्**. D4.5.7 **तस्मा**(D5 **यत्ता**) **जागरितव्यं स्याद्**. ❀ **Ck** : **न विद्यते तन्द्री ययोस्तावतन्द्री ताभ्यां।**; **Ct** : **न विद्यते तन्द्री ययोस्ताभ्यां। इङभावो ह्रस्वत्वं चार्षम्। क्वचित्तु 'अतन्द्रीभ्याम्' इत्येव पाठः।** ❀ —[c]) Dt1 **-क्षेमौ**; T2 G1 **-क्षेमं** (for **-क्षेमो**). M3 [**ऽ**]**पि** (for **हि**).

4 [a]) D4.7 [**ए**]**नां** (for [**इ**]**मां**). —[cd]) Dt1 T1 **Ct** **अप**(T1 °**पा**)**वर्तामहे**; Dm1 **उपावर्तावहे**; T2.3 **अ**(T3 **उ**) **पावर्ते महा-**; **Cg** °**महे** (as in text). Dt1 Dm1 (before corr. as in text) **Ct** **अर्जितैः**; **Cm.g.k** as in text (for **आर्जितैः**). D4.5.7 **उपा**(D5 °**द्या**)**वर्तय भूयोपि संस्तरीयमकर्कशं**.
—For 3-4, Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 subst. :

1112* अद्यप्रभृति कर्तव्यं सीताया रक्षणं मया ।
त्वया च सततं कार्यमप्रमत्तेन लक्ष्मण ।
तृणान्याहृत्य सौमित्रे ममाशु शयनं कुरु ।
मत्त एवाविदूरे च शयनं रचयात्मनः ।
इत्युक्तो लक्ष्मणश्चक्रे भ्रातुः शय्यां तथात्मनः । [5]
वृक्षपर्णैस्तृणैश्चैव तस्याधस्ताद्वनस्पतेः ।

[(l. 1) Ñ2 B M4 किं त्वस्याः (for कर्तव्यं). M4 वैदेह्या (for सीताया). B4 लक्ष्मणं (sic) (for रक्षणं). Ś1 D6 त्वया (for मया).
—After l. 1, B4 reads 1113* followed by 8[ab]. —(l. 2) Ś1 D6 मया (for त्वया). B2.4 चेतसा (for लक्ष्मण). —(l. 3) B4 [आ]कृत्य; D3 [आ]दाय (for [आ]हृत्य). Ś1 V1 D1-3.6 त्वं

G. 2.53.7 B. 2.53.5 L. 2.57.6 स तु संविश्य मेदिन्यां महार्हशयनोचितः ।
इमाः सौमित्रये रामो व्याजहार कथाः शुभाः ॥ ५
ध्रुवमद्य महाराजो दुःखं स्वपिति लक्ष्मण ।
कृतकामा तु कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति ॥ ६
सा हि देवी महाराजं कैकेयी राज्यकारणात् ।
अपि न च्यावयेत्प्राणान्दृष्ट्वा भरतमागतम् ॥ ७
अनाथश्चैव वृद्धश्च मया चैव विनाकृतः ।
किं करिष्यति कामात्मा कैकेय्या वशमागतः ॥ ८
इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्च मतिविभ्रमम् ।
काम एवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः ॥ ९
को ह्यविद्वानपि पुमान्प्रमदायाः कृते त्यजेत् ।
छन्दानुवर्तिनं पुत्रं तातो मामिव लक्ष्मण ॥ १०
सुखी बत सभार्यश्च भरतः केकयीसुतः ।
मुदितान्कोसलानेको यो भोक्ष्यत्यधिराजवत् ॥ ११

(for [आ]शु). —(l. 4) D2 अत्र (with hiatus) (for मत्त). V1 D1.2 वै (for च). —B2 om. (hapl.) l. 5. —(l. 5) B4 [उ]क्त्वा (sic) (for [उ]क्तो). Ś1 V1 B1 D1.2.6 M4 अथात्मनः; D3 महा° (for तथात्मनः). — (l. 6) M4 कक्षपूर्णैस् (for वृक्षपर्णैस्). D1 ततो; M4 कस्य (for तस्य). B4 वनस्पतिः. D3 तृणै(:)सुकोमलै(र्)मूलै(र्)मृदुलां च वनस्पतेः.]

5 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 D1–3.6 M4 तत्र; B2 D4.5.7 ततः (for स तु). D4 संवेश्य. Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 काकुत्स्थो (for मेदिन्यां). —^{cd}) D4.5.7 इमां. D4.5.7 गिरं तदा (for कथाः शुभाः). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 चक्रे स(D2 *)ह (V1 नेह [sic]) कथां(Ś1 Ñ2 V1 B2.3 D6 °था) रात्रौ सीतया लक्ष्मणेन च.

6 ^{a}) Ñ2 B नूनम् ; M4 एवम् (for ध्रुवम्). D4 (after corr. *sec. m.*; before corr. as in text) महाराज्ञी; G2 M1 °बाहो (for °राजो). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 सुखं (for दुःखं). Dg1 D3.5 स्वपति (sic); D4 प्रास्य(प्स्य)ति; D7 स्वप्स्यति (for स्वपिति). —^{cd}) G1 कृतकृत्या. D4.5.7 च; T1.2 G M1–3 हि (for तु). D4.5.7 हृष्टा (for तुष्टा). D5 अर्हसि. Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 सकामया (V1 D1–3 M4 कृतकाम्य[D1.2 M4 °म]या [hypm.]) सेव्यमानः कैकेय्या परितुष्टया.

7 ^{c}) D4.5.7 त्याजयेत् (for च्यावयेत्). —^{d}) D5 ऋते (for दृष्ट्वा). —For 7, Ś1 Ñ2 V1 B (B4 reads after l. 1 of 1112*) D1–3.6 M4 subst. :

1113* राज्यलुब्धा नृशंसा च कैकेयी तं नराधिपम् ।
आगते भरते प्राणैः कथं न च्यावयेदपि ।

[(l. 1) D2 राज्यं लब्ध्वा; D3 राजलुब्धा. B4 राज्यं नवसदृशं सा च (hypm.) (for the prior half). —(l. 2) D3 प्रा* *थं (for प्राणैः कथं). V1 कच्यावयेद् (sic) (for न च्या°). M4 इति (for अपि). D3 च्यावये**. Ñ2 B ध्रुवं व्यापादयेदपि (for the post. half).]

8 B4 reads 8^{ab} after l. 1 of 1112* (cf. v.l. 4). D4.5.7 transp. 8^{ab} and 9^{ab}. —^{ab}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G3 M2.3 हि (for [ए]व). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 वृ (D3 *)द्धोनाथश्च नृपतिर् (for ^{a}). M3 [अ]पि (for [ए]व). B2 (m. also) निराकृतः (for विना°). D4.5.7 तस्या जनन्या(D5 तरुण्या) वृद्धोसौ मयि चापि(D5 यमि [meta.] वापि) विवासिते. —After 8^{ab}, D1 ins. 1114* and transp. 8^{cd} and 9^{ab}. —^{c}) Dg1 D4.7 कामार्तः (for °त्मा). —^{d}) Dg1 D4.7 M1 कैकेयी-. —For 8^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D2.3.6 M4 subst.; while D1 ins. after 8^{ab} :

1114* नावेक्षते स कामात्मा प्राणांस्तस्या वशे स्थितः ।

[Ñ2 नैवावैक्षन; V1 नावेक्षिप्यनि (sic); B1.3 नैवावे(B3 °पे)क्षत; B2 नैवावेक्षेत; B4 नैवापेक्ष्ये (subm.); D1 नावमोक्ष्यति; D2 न त्यक्ष्यनी(ति) च; D3 न चावेक्ष्यति; M4 नापेक्षिष्यति. B4 काशा च (sic); M4 धर्मात्मा (for कामात्मा).]

9 D4.5.7 transp. 8^{ab} and 9^{ab}, D1 8^{cd} and 9^{ab}. —^{ab}) D3 एवं; M4 इह (for इदं). D3 व्य***लोक्य; D5 °साद्य; T2 वचन° (for व्यसनमालोक्य). Ś1 D2.6 राज्ञः स्व- (D2 स); V1 राज्ञा सु-; D1.5 राजा स्व-; D4.7 रामस्य (for राज्ञश्च). D1 -विभ्रमः; D4.5.7 -विभ्रमात् . Ñ2 B1–3 पितुः कामपरत्वेन दृष्ट्वेमं व्यसनागमं(B2 °तं). —^{d}) D3 वरीयान्. G3 मे मतः.

10 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 विद्वान्. Ñ2 B स्थितो धर्मे; V1 D1.3 M4 इह पुमान् ; D4.5.7 असंभ्रांतः (for अपि पुमान्). —^{b}) Ñ2 B प्रमदावशमागतः. —^{cd}) Ś1 V1 D1–3.6 इष्टं; M4 यथा; K(ed.) ततो (for तातो). M4 इह (for इव). D4.5.7 अस्मानिव हि लक्ष्मण (for ^{d}). Ñ2 B त्यजेदकारणं पुत्रं प्रियं(B1 °य) वृत्ता(B4 वर्त्मा)नुवर्तिनं(B4 [before corr.] °तुं).

11 ^{ab}) Ś1 D6 च स; V1 वत्स (for बत). Ś1 D3.6 सुभाग्यश् ; V1 B D1.2 M4 सभाग्यश् ; Dt1 सुभार्यश् ; L(ed.) सुभागश्. Ñ2 सुखी च तद्भाग्यश्च (for ^{a}). D2 स राजा (for भरतः). V1 B4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–3 T2.3 G M2–4 कैके(Dt1 Dd1 D2.3 °क)यी-. G1 -सुतं. Ś1 D6 कैकय्या भरतः सुतः (for ^{b}). D4.5.7 कृतपुण्यो हि भरतः कैकय्यानंदवर्धनः. —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 मुदितः (for °तान्). V1 कोशलाम्. Ś1 D1–3.6 एतान् ; V1 एतां; B4 लोको; M4 यो वै (for एको). —^{d}) Ñ2 B भोक्ष्यते यो(B1 चा)धि-; D2 यो भक्ष्यत्यधि-; D5.6 यो भोक्ष्य अ(D6 भ्य)धि- (sic); M3 यो भोक्ष्यत्यति-; M4 संभोक्ष्यत्यधि-.

स हि सर्वस्य राज्यस्य सुखमेकं भविष्यति ।
ताते च वयसातीते मयि चारण्यमाश्रिते ॥ १२
अर्थधर्मौ परित्यज्य यः काममनुवर्तते ।
एवमापद्यते क्षिप्रं राजा दशरथो यथा ॥ १३
मन्ये दशरथान्ताय मम प्रव्राजनाय च ।
कैकेयी सौम्य संप्राप्ता राज्याय भरतस्य च ॥ १४
अपीदानीं न कैकेयी सौभाग्यमदमोहिता ।
कौसल्यां च सुमित्रां च संप्रबाधेत मत्कृते ॥ १५
मा स्म मत्कारणाद्देवी सुमित्रा दुःखमावसेत् ।
अयोध्यामित एव त्वं काले प्रविश लक्ष्मण ॥ १६
अहमेको गमिष्यामि सीतया सह दण्डकान् ।
अनाथाया हि नाथस्त्वं कौसल्याया भविष्यसि ॥ १७
क्षुद्रकर्मा हि कैकेयी द्वेषादन्याय्यमाचरेत् ।
परिदद्या हि धर्मज्ञे भरते मम मातरम् ॥ १८
नूनं जात्यन्तरे कस्मिंस्त्रियः पुत्रैर्वियोजिताः ।
जनन्या मम सौमित्रे तदप्येतदुपस्थितम् ॥ १९ G. 2. 53. 21 B. 2. 53. 19 L. 2. 57. 21

12 [a]) B1 *inf. lin.* राज्यस्य. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G2 M1–3 राज्यस्य सर्वस्य (by transp.); D7 second स्य in marg.; M4 (*inf. lin. sec. m.* also as in text) °स्य दुःखस्य (for सर्वस्य राज्यस्य). —[b]) Dt1 Dd1 Ct सुखमेकं (Dd1 Ct*p* °को); Dm1 G1 °मेको; Cm.g as in text (for सुखमेकं). Ś1 V1 D1–3.6 सुखमद्य गमि(Ś1 D6 करि)ष्यति; Ñ2 B सुखमद्य महारथः; D4.5.7 सुखस्य च नराधिपः; M4 सुखस्य सुमहारथः. —[c]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 तु (for च). Ś1 D6 तमसा ग्रस्ते; V1 वयसा दीने; B4 °सा नीते; D3 °सा सीते; D4.5.7 °सा ग्रस्ते; M3 °*ते (for वयसातीते). —[d]) Ñ2 B3 आगते; B4 Dg1 D5 M3 आस्थिते (for आश्रिते).

13 [a]) D4.5.7 योर्थधर्मौ. Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 यः परित्यज्य(B1 परित्यज्य च) धर्मार्थौ (by transp.) —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 काममेवानुवर्तते(V1 °से; M4 °व निषेवते). —[c]) D4.5.7 सोर्तिम् (for एवम्). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 स कृच्छ्रं महदाप्नोति.

14 [b]) Ñ2 second म in marg.; D4.5.7 M4 राम- (for मम). V1 B1 D1.3.4 प्रव्रजनाय. —[c]) Ś1 D4–7 उत्पन्ना सौम्य कैकेयी; Ñ2 V1 B D1–3 M4 ऊढा नृपेण(V1 D1.2 तातेन; D3 सा तेन) कैकेयी. —[d]) Ś1 D2.6 राज्या(D6 °जा)र्थे (for राज्याय).

15 [a]) Dt1 Dd1 Dm1 G1 तु; D4.5.7 च (for न). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 अपि ना(B1 रा[sic])माद्य. —[b]) D4.7 M4 -बल- (for -मद-). Ś1 Ñ2 V1 B1.3 D1.2.5.6 -गर्विता; B2.4 D3.4.7 M4 -दर्पिता (for -मोहिता). —[d]) Dt1 Dd1 Dm1 T3 G M1 सा प्रबाधेत (for संप्र°). —For 15[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1115* न प्रबाधेत मद्द्वेषात्कौसल्यां मद्विनाकृताम् ।

[Ñ2 संप्रबाधेत; V1 न प्रधावेत् (sic); B1 न प्रबाध्येत; B3 न प्राबाधेत; D6 न प्रभावेन (sic). B3 रोषात् (for द्वेषात्). D3 मद्विनाकृता.]

16 [ab]) G1 सा (for मा). Dt1 Dd1 Dm1 मातास्मत्; (for मा स्म मत्). Dg1 G3 आविशेत् (for आवसेत्). D4.5.7 समुत्तीर्य पुनर्गंगां सुमित्रानंद(D5 °दि)वर्धन. —[c]) D4.5.7 एकस् (for एव). —[d]) D4.7 कल्ये; G1 M1 काल्ये; Ck.t काले (as in text). —For 16, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1116* मत्पक्षग्राहिणीं नित्यं सुमित्रां वा तपस्विनीम् ।
इदानीमपि तस्मात्त्वमयोध्यां गच्छ लक्ष्मण ।

[(l. 1) B2 मत्पक्षोद्; D2.3 मत्पक्ष-. Ś1 D2.6 नूनं (for नित्यं). Ś1 D2.6 च (for वा).]

17 [b]) B2 जानक्या (for सीतया). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 स(D1 *)हितो वनं (for सह दण्डकान्). —M4 om. 17[c]–20. —[c]) B D4.5.7 अनाथयोस्. Ś1 V1 D1–3.6 तु मे मातुर्; Ñ2 B तु मे मात्रोर्; D4.5.7 तयोर्देव्योस् (for हि नाथस्त्वं). —[d]) D4.5.7 त्वं हि(D7 लि [sic]) नाथो (for कौसल्याया). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 गत्वा नाथो भवानघ(B1 D3 °थ). —After 17, B3 ins.:

1117* त्वयि तत्र गते भ्रातस्तयोराश्वासनं भवेत् ।

18 M4 om. 18 (cf. v.l. 17). —[ab]) D4.7 -वृत्ता च; D5 -प्रवृत्ता; G2 -धर्मा हि (for -कर्मा हि). Dg1 T1.2 M2.3 Cr.m.g द्वेष्यम्; D4.7 द्वेष्या; G2.3 M1 द्वेष्याद्; Cg*p* as in text. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D5 T2 G M1–3 Ct अन्यायम्; D4.7 ह्यनयम्; Cg as in text (for °य्यम्). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 क्षुद्रा(B2 क्रुद्धा) चाति(Ś1 B2 D6 °पि; V1 °भि) नृशंसा च कैकेयी पापनिश्चया. —After 18[ab], D3 ins.:

1118* असंशयं मम द्वेषादन्यायं पापमाचरेत् ।

[cf. 18[cd] v.l. in Ś1.]

—[cd]) Dt1 Dm1 Ck परिदद्याद्; Cm.g as in text. Dg1 तु; D3.5 च (for हि). D4.7 हर्षयेच्चैव. Dg1 [अ]धर्मज्ञे (sic). Dt1 Ct गरं ते (for भरते). D3 भरते धर्मज्ञे (by transp.); D4.7 धर्मज्ञो भरतो; D5 भरते धर्मज्ञां. D3 चागतं (sic) (for मातरम्). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 असंशयं हि(B1 च) मद्द्वे(Ś1 V1 D1.2.6 मम द्वे)षात्कौसल्यां पीड(B1 पात)यिष्यति.

19 M4 om. 19 (cf. v.l. 17). —[a]) Dg1 M3 तस्मिन्; Dt1 Dd1 Dm1 तात (for कस्मिन्). Ś1 Ñ2 V1 B2–4

G. 2. 53. 22 B. 2. 53. 20 L. 2. 57. 21 मया हि चिरपुष्टेन दुःखसंवर्धितेन च ।
विप्रायुज्यत कौसल्या फलकाले धिगस्तु माम् ॥ २०
मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ।
सौमित्रे योऽहमम्बाया दद्मि शोकमनन्तकम् ॥ २१
मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण सारिका ।
यस्यास्तच्छ्रूयते वाक्यं शुक पादमरेर्दश ॥ २२
शोचन्त्याश्चाल्पभाग्याया न किंचिदुपकुर्वता ।
पुत्रेण किमपुत्राया मया कार्यमरिंदम ॥ २३

अल्पभाग्या हि मे माता कौसल्या रहिता मया ।
शेते परमदुःखार्ता पतिता शोकसागरे ॥ २४
एको ह्यहमयोध्यां च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ।
तरेयमिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्यमकारणम् ॥ २५
अधर्मभयभीतश्च परलोकस्य चानघ ।
तेन लक्ष्मण नाद्याहमात्मानमभिषेचये ॥ २६
एतदन्यच्च करुणं विलप्य विजने बहु ।
अश्रुपूर्णमुखो रामो निशि तूष्णीमुपाविशत् ॥ २७

D1.2.6 ज्ञा(Ñ2 V1 B2.3 D1 जा)तिषु(B2 °ष्व [sic]; B3 °स्म) ध्रुवमन्यासु(Ś1 D6 °स्तु); B1 D3-5.7 ध्रुवमन्यास्तथा (D3.5 °स्तु या; D4 °स्तया) जाल्याः. —^{b}) V1 विनियोजिताः (hypm.). —^{d}) Dt1 तदद्य; Dd1 Dm1 T G3 M2.3 तामपि; G1 यस्माद्; K(ed.) तस्माद् (for तदपि). Ś1 V1 D1.2.6 ततस्तदि(V1 D2 °स्तामि)द(Ś1 °ः)मागतं(V1 °ते); Ñ 2B D3-5.7 तदस्याः(B1 °स्यां) समुपस्थितं(D3 °ते).

20 M4 om. 20 (cf. v.l. 17). —^{a}) Dg1 [अ]पि; D3 सु- (for हि). Ś1 V1 D1.2.6 -लु(D1.2 -लु)ब्धेन (for -पुष्टेन). —^{b}) D3-5.7 चिरं(D4.7 °र-) (for दुःख-). V1 D1.2 सा (for च). —^{c}) V1 अप्रायुज्यत; B4 वियुज्यते च; Dg1 Dt1 D1.2.4.5.7 G3 M1 विप्रयुज्यत; D3 विप्रयुज्येत (for विप्रायुज्यत).

21 ^{a}) Ñ2 B1.3.4 नान्या; B2 (m. also as in Ñ2) M4 मान्या; D4.7 मास्तु (for मा स्म). D2 नाम (for काचिज्). —^{b}) D3 सुतम् (for पुत्रम्). —^{c}) B4 Dd1 सो (for यो). D3 अंबायां; G2 अंबाय (sic). —^{d}) G1 दद (sic) (for दद्मि). T2 G1.3 M2.3 अनंतरं. Ś1 Ñ2 B D4-7 जातः शोकाय दुःखदः; D3 जातशोको हि दुःसहः.

22 Ś1 D6 om. 22. —^{a}) Ñ2 V1 B1-3 D1-5 (after corr. as in text).7 M4 प्रति- (for प्रीति-). —^{b}) M4 मया (sic) (for मत्तो). B1 (after corr. as in text)साधिका; S शारिका. —^{c}) V1 D2 [अ]यं; D1.3.5 सं-; D4.7 स्म (for तच्). D2-5.7 शब्दः (for वाक्यं). —After 22, D4.7 ins. :

1119* यावत्स्वस्थं न भूमिस्थं यावन्नाक्रमते महीम् ।
तावत्त्वमस्य पापस्य शुक पादमरेर्दश ।

[(l. 1) D7 यावत्स्वस्थो न भूमिस्थो (for the prior half).] —D4.7 cont.; while Ñ2 B D1.2 ins. after 22 :

1120* यावदेकश्च स्वस्थश्च यावदस्य सुखं मयि ।
तावदात्मविमोक्षार्थं शुक पादमरेर्दश ।

[Ñ2 reads twice 1120*. —(l. 1) Ñ2 एतश्च (for एकश्च). B4 स्वस्थस्य; D4.7 स्वस्थश्च. D2 यावत्स्वस्थो न भूमिस्थो (cf. in D7 the prior half of l. 1 of 1119*). B2.4 मुखं (for सुखं). D7 ※खं ※यि. D1.2 यावदास्यगता वयं(D2 ह्यहं) (for the post. half). —(l. 2) D2 यावदात्म-.]

23 M4 om. 23^{ab}. —^{a}) Ñ2 B D3-5.7 मंदभाग्यायाः; K(ed.) Cg अल्प°. —^{c}) V1 ममार्यायाः; G1.3 अपुत्राय. —^{d}) D3 किं वा(for मया). T2 वाक्यम् (for कार्यम्).

24 ^{a}) M3 (before corr. as in text) अल्पभागा. —^{b}) D3-5.7 ध्रुवमद्य सा; M3 lacuna (for रहिता मया). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 दुःखानामेव केवलं. —V1 om. (hapl. ?) 24^{c}–28^{b}. —^{d}) D7 पातिता (sic). —For 24^{cd}, Ś1 Ñ2 B D1.2.6 M4 subst. :

1121* भागिनी न तु सौमित्रे सुखानामिति मे मतिः ।

[D2 दुःखानाम् (for सुखानाम्).]

25 V1 om. 25 (cf. v.l. 24). —^{ab}) Ś1 D3-7 योहम् ; Dg1 ह्ययम् (for ह्यहम्). D3 लक्ष्मणः (sic). Ñ2 B D1.2 M4 अवशामपि शक्तोहं वशे(D1.2 °शी)कर्तुं वसुं(M4 °सं)धरां. —^{c}) Ś1 D3-7 दहेयम् ; G1 तपेयम् (for तरे°). Ñ2 B D1.2 M4 यत्र(D2 अहं) क्लेशनिमं(B4 °मिदं; M4 °महं) प्राप्तो. —^{d}) Ś1 D4.6.7 नात्र; B1 नानु-; D2.3.5 T1.2 M4 न तु; G3 सत्सु (for ननु). D1 कार्यम् (for वीर्यम्). B1 अपूरणं; D5 हि का° (for अकारणम्).

26 V1 om. 26 (cf. v.l. 24). —^{a}) Dg1 -भीतेश्च; D3 -भीतस्य; D4.7 -भीतस्तु. ❀ Cg : अधर्मभयभीतः । ❀ —^{b}) D4 वा (for च). —^{d}) D4 अभिषिंचये. —For 26, Ñ2 B D1.2 M4 subst.; while Ś1 D6 subst. l. 1 only for 26^{ab} :

1122* अधर्मप्राप्तिभीतोऽहं लोकवादभयेन च ।
शक्तोऽपि यत्सहे दुःखमिदं सुप्राकृतो यथा ।

[(l. 1) M4 वा (for च). —(l. 2) D1.2 M4 शक्तोपि तु (D1 सन् ; M4 हि) सहामीमं (for the prior half). D1.2 M4 क्लेशं (for इदं). Ñ2 स: (for सु-).]

27 V1 om. 27 (cf. v.l. 24). —^{a}) Ś1 Dd1 Dm1 D6 एतच्चान्यच्च. Ś1 D1.2.6 M4 विविधं; B3 Dg1 M3 कारुण्यं (for करुणं). —^{b}) Ś1 Ñ2 B D1-7 M4 बहुदुःखितः(Ñ2 B M4 °राघवः); G1 करुणं बहु; K(ed.) °ने वने (for विजने बहु). —^{cd}) Dt1 Dd1 Dm1 दीनो (for रामो). D2 कृष्णाम् ; (sic); D3 तूर्णम् (for तूष्णीम्). Ñ2 B M4 रुरोद धैर्यमुत्सृज्य (M4 °त्क्रम्य) स(Ñ2 B2.3 सु)स्वरं(M4 °नं) बाष्पविक्लवः.

विलप्योपरतं रामं गतार्चिषमिवानलम् ।
समुद्रमिव निर्वेगमाश्वासयत लक्ष्मणः ॥ २८
ध्रुवमद्य पुरी राम अयोध्या युधिनां वर ।
निष्प्रभा त्वयि निष्क्रान्ते गतचन्द्रेव शर्वरी ॥ २९
नैतदौपयिकं राम यदिदं परितप्यसे ।
विषादयसि सीतां च मां चैव पुरुषर्षभ ॥ ३०
न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव ।
मुहूर्तमपि जीवावो जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ ॥ ३१
न हि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां परंतप ।
द्रष्टुमिच्छेयमद्याहं स्वर्गं वापि त्वया विना ॥ ३२ G. 2. 53. 40 B. 2. 53. 32 L. 2. 57. 34

28 V1 om. 28^{ab} (cf. v.l. 24). —^{a}) Dt1 Dd1 Dm1 D3.5 T3 G2 M1 **विलापोपरतं**; D4.7 M3 **विलाप**(M3 °**पो**)**परमं**; **C**g as in text. Ś1 D1.2.6 **चैनं** (for **रामं**). Ñ2 B1–3 **विलाप**(B1 °**पे**)**वि**(B2 °**नि**)**रतं चैनं**(Ñ2 B3 °**व**); B4 **विलेपनार्थै रितं** (sic) **चैनं**; M4 **विलप्योपरतश्चैनं**. —^{b}) Ś1 Ñ2 B1–3 D1.2.6 M4 **शांतार्चिषम्**; M4 **दांतार्चिषम्**. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 **इति होवाच**; Dm1 T2.3 G1 M2.3 **आश्वासयति**. —After 28, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 ins.:

1123* महासत्त्व न शोकस्य वशमागन्तुमर्हसि ।
त्वद्विधा हि न शोचन्ति कृच्छ्रेऽपि व्यसनागमे ।
इदं तु ते न व्यसनमवगच्छाम्यहं प्रभो ।
अनुरागाद्धि पौराणां मन्ये तेऽभ्युदयागमम् ।

[(l. 1) B1 न्य (sic) (for न). B4 आयं(यां ?)तुम्; M4 गंतुं त्वम् (for आगन्तुम्). —(l. 2) B2.4 D6 न हि (by transp.). D2 कृत्स्ने (for कृच्छ्रे). M4 हि (for ऽपि). —(l. 3) Ś1 V1 D1.6 हि ते न (V1 om. न [subm.]); B1.3 तु नैव; D2 दिनेन (sic); M4 हि तेद्य (for तु ते न). V1 अनुगच्छामि. Ś1 ते (for [अ]हं). —(l. 4) Ś1 V1 D1.2.6 M4 अनुरागं(M4 °गस्) तु. D2.6 M4 मन्यते(M4 °से) (for मन्ये ते). M4 [ऽ] भ्युदयागतं.]

—Ñ2 B cont.:

1124* ननु दुष्कृतिनं पापं न कश्चिदनुकम्पते ।
स्तूयतेऽभ्युदये सर्वः पापो न व्यसने जनः ।
यथायं श्रूयते लोको व्यसनेऽपि गुणानतः ।
तस्याभ्युदयमेवाहं मन्ये न व्यसनागमम् ।

[(l. 1) B4 दुष्कृति*. Ñ2 B3(also as above) प्रायो (for पापं). Ñ2 B3 न किंचिद्. —(l. 2) B2.4 श्रूयते (for स्तू°). Ñ2 B2 पापं. —(l. 3) B1 यस्त्वार्यं; B2 यं त्वार्यं; B4 यद्वार्यं (for यथायं). B4 लोके. Ñ2 गुणान्वितः; B4 गुणास्थितं. —(l. 4) G(ed.) अतो (for तस्य). B4 न मन्ये (by transp.).]

29 ^{a}) T1 **पुरीं**. Dt1 Dm1 D3–5.7 T2.3 G1 **राजन्** (for **राम**). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 **अयोध्या सा पुरी कृत्स्ना**(M4 **रम्या**). —^{b}) G2 M1.2 **ह्ययोध्या** (to avoid hiatus) (for **अयोध्या**). D5 **युध्यतां**; **C**g.k **आयुधिनां** (for **युधिनां**). ❀ **C**r.m.t : **आयुधिनामिति च्छेदः** । ❀ Ś1 V1 D1.2.6 M4 **संप्रत्यद्यापि**(D1 °**पि हि**) **दुःखिता**; Ñ2 B **नूनमद्य**(B4 °**भ्या**) **सुदुःखिता**. —^{c}) D5 **च विनिःक्रांतां** (before corr. °**ते**); D7 °**यि निःक्रांतं** (for **त्वयि निष्क्रान्ते**). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 **न रा**(M4 **आ**)**जति**(Ś1 B3.4 D6 °**ते**) **त्वया हीना**. —^{d}) Ñ2 B2–4 **हीन-**; T3 **हृत-** (for **गत-**). Ś1 V1 D1.2.6 M1 **विचंद्रा** (D2 °**त्रा** [sic]) **रजनी यथा**; B1 **चंद्रेणेव तु सर्वशः**.

30 ^{a}) Ñ2 B **मन्ये** (for **राम**). Ś1 D3–7 **नैतद्युक्तं च ते राजन्** (D3 **राम**). —^{b}) Ś1 D3–7 **परिदेवसे**. Ñ2 B **क्षुद्र**(B2 **कृच्छ्र**)**वत्परिदेवितं**(B1.3 °**तुं**). —^{d}) D5 **चेह**. —For 30, V1 D1.2 M4 subst.; while Ñ2 B D3 subst. l. 2 only for 30^{cd}:

1125* परिदेवितुं कृपणवन्नैतदौपयिकं तव ।
सीतां विषादयस्येवं विलपन्मां च राघव ।

[(l. 1) Prior half hypm. D1 परिदेवितं. D1 कृपणं च; D2 क्षपणवत् (for कृपण°). M4 तद् (for [ए]तद्). D1 औपायिकं; D2 औपयिके. —(l. 2) V1 B4 D3 [ए]नां; B1 [ए]व; D1.2 M4 [ए]तां (for [ए]वं).]

—Then all cont.:

1126* तस्मात्संस्तम्भयात्मानमात्मनैवार्य मा शुचः ।
शोकपङ्कनिमग्ना हि सीदन्त्यकृतबुद्धयः ।
सरःपङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ।
भवन्तमेव सीदन्तं दृष्ट्वाऽहं मैथिली तथा ।

[(l. 1) V1 D1.2 त्वं स्तंभय; B2 संरंभय (for सं°). B1 मा रुदः; D3 संमत(:) (for मा शुचः). M4 मा च शोके मनः कृथाः (for the post. half). —(l. 2) D1 -पंकविमग्ना. V1 D1.2 M4 शोचंति (for सीदन्ति). —Ñ2 B1–3 M4 om. l. 3. —(l. 3) B4 -पंकांतरे; D2 -पंकार्णव-. —(l. 4) B1 रुदंतम् (for भवन्तम्). Ñ2 B1.4 एवं (for एव). V1 D1–3 M4 एवं हि सीदमानं(D2 °ना) त्वां (for the prior half). D2 मैथिली. B1.4 D1.2 तदा (for तथा).]

31 Ñ2 V1 B D1–3 M1 om. 31^{ab}. —^{a}) Ś1 D4–7 G3 **हि** (for **च**). —^{b}) T1 damaged for **हम** in **चाहमपि**. Dt1 **राव***. —^{c}) Dt1 **इव** (for **अपि**). Ś1 **C**v **जीवामो**; **C**v*p*.m.g.t as in text. ❀ **C**v : **अपि जीवामः** । **जीवावश्चेत् जलादुद्धृतौ मत्स्याविव**... । ❀ Ñ2 V1 B D1–3 M4 **न**(D2 **अ**) **चिरं जीवितुं शक्नौ**. —^{d}) B1 **जालान्** (for **जलान्**). Ś1 D4.6 **मत्स्य इवोद्धृतः**; D7 **मत्स्या इवोद्धृताः**.

32 ^{a}) Ñ2 V1 B D1.3 M4 **तातं न च**(Ñ2 B **नैव**); D2 [अ]धुना तं च (for **हि तातं न**). —^{b}) Ñ2 B M4 **सुमित्रां वा**(B2.4 M4 **च**) (for **न सुमित्रां**). B4 D1 **परंतपः**. —^{c}) Dm1 **इच्छेमिह** (sic) (for **इच्छेयम्**). Ś1 Ñ2 B D4–7 **अद्याहं द्रष्टुमिच्छामि**; V1 D1–3 M4 **द्रष्टुमिच्छाम्यहं वीर**. —^{d})

G. 2. 53. 41
B. 2. 53. 34
L. 2. 57. 35

स लक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलं वचो
निशम्य चैवं वनवासमादरात् ।
समाः समस्ता विदधे परंतपः
प्रपद्य धर्मं सुचिराय राघवः ॥ ३३

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

Dg1 स्वर्गे. Ś1 Ñ2 B2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.6.7 च; T2 *sup. lin.* (for वा). Ś1 V1 D1.3.6 विना त्वया (by transp.). —After 32, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. :

1127* ततस्तत्र सुखासीनौ नातिदूरे निरीक्ष्य ताम् ।
न्यग्रोधे सुकृतां शय्यां भेजाते धर्मवत्सलौ ।

[(l. 1) G1 सुखासीना; B(ed.) समासीनौ. Dt1 नाविदूरे. —(l. 2) G1 न्यग्रोध- (for °धे).]

33 [a]) V1 om. स (subm.). T2 (after corr. *inf. lin.* as in text) लक्ष्मणश्च (for °स्य). Ś1 Ñ2 B D1-3.6 M4 [अ]र्थं(B2 [आ]त्म; B4 °न्व [sic])व(M4 [अ]थ त) दूर्जितं; V1 [अ]नुवभूजितं (sic) (for [उ]त्तमपुष्कलं). —[b]) Ñ2 B D4.5.7 रामो; Dg1 चैनं (for चैवं). Ñ2 B D4.5.7 आस्थितः (for आदरात्). Ś1 V1 D1-3.6 M4 निशम्य तथ्यं (Ś1 D6 रामो) हितमेव चात्मनः. —[cd]) Dg1 व्यदधे; Cg as in text (for वि°). D4.5.7 प्रणुद्य शोकं प्रदधे(D4 °धत्) पुनर्मनः (for °). Dm1 राघवं. Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 प्रणुद्य(B4 lacuna) शोकं परिरभ्य लक्ष्मणं स्थि(Ñ2 B च्यु) तोऽस्मि शोकादिति(V1 °व) राघवोऽब्रवीत्. —After 33, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. :

1128* ततस्तु तस्मिन्विजने वने तदा
महाबलौ राघववंशवर्धनौ ।
न तौ भयं संभ्रममभ्युपेयतु-
र्यथैव सिंहौ गिरिसानुगोचरौ ।

[(l. 1) Dt1 Dd1 Dm1 महाबलौ (for वने तदा). —(l. 2) Dt1 Dd1 Dm1 महावने (for °बलौ). —(l. 3) G1 ते (for तौ). M3 अभ्युपेयतुर्.]

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 V1 B1.2.4 D1-3.5.6 रामविलापः; Ñ2 B3 श्रीरामविलापः; D4.7 रामप्रलापः. —*Sarga no.* (figures, words or both): B1.4 D3.5 om.; Ś1 57; Ñ2 52; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4 S 53; B2 41; B3 51; D1 109; D2 56; D6.7 54. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः; G श्रीरामाय नमः.

४८

ते तु तस्मिन्महावृक्ष उषित्वा रजनीं शिवाम् ।
विमलेऽभ्युदिते सूर्ये तस्माद्देशात्प्रतस्थिरे ॥ १
यत्र भागीरथी गङ्गा यमुनामभिवर्तते ।
जग्मुस्तं देशमुद्दिश्य विगाह्य सुमहद्वनम् ॥ २
ते भूमिभागान्विविधान्देशांश्चापि मनोरमान् ।
अदृष्टपूर्वान्पश्यन्तस्तत्र तत्र यशस्विनः ॥ ३
यथाक्षेमेण गच्छन्स पश्यंश्च विविधान्द्रुमान् ।
निवृत्तमात्रे दिवसे रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४
प्रयागमभितः पश्य सौमित्रे धूममुन्नतम् ।
अग्नेर्भगवतः केतुं मन्ये संनिहितो मुनिः ॥ ५
नूनं प्राप्ताः स्म संभेदं गङ्गायमुनयोर्वयम् ।
तथा हि श्रूयते शब्दो वारिणो वारिघट्टितः ॥ ६
दारूणि परिभिन्नानि वनजैरुपजीविभिः ।
भरद्वाजाश्रमे चैते दृश्यन्ते विविधा द्रुमाः ॥ ७ G. 2. 54. 7 B. 2. 54. 7 L. 2. 58. 7

48

☞ Ñ1 missing for Sarga 48 (cf. v.l. 1058*). Dm1 begins with ॐ; M1.2 श्रीरामाय नमः.

1 ^{ab}) V1 D1.3 M4 तु तत्र; D2 तत्र तु (for तु तस्मिन्). V1 D1–3 M4 रजनीमुष्य तां (for उषित्वा रजनीं). Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1.3 शुभां. Ś1 Ñ2 B D4–7 तां तु रात्रिमुषित्वा ते (B1 तु) तस्मिन्न्यग्रोधपादपे. —^{cd}) Ś1 D4.6.7 वासात् ; D5 वनात् (for देशात्). Ñ2 V1 B D1–3 M4 उपास्य संध्यामुदिते सूर्ये (B2 reads in marg. सूर्ये) भूयः प्रतस्थिरे.

2 T3 repeats erroneously 2^{ab}. —^{a}) V1 तत्र (for यत्र). Ñ2 V1 B2–4 Dt1 Dm1 D1–3 T3 G1 M1.4 भागीरथीं. Ś1 B1 D4–7 पुण्या; Ñ2 V1 B2–4 D1–3 M4 पुण्यां; Dt1 G1 M1 गंगां (for गङ्गा). Dg1 G2 M3 भागीरथीगंगां. —^{b}) Ñ2 V1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1 T3 G M1.3 4 यमुना. Ś1 D4–7 अभिपद्यते; Ñ2 B1.2.4 M4 [अ]भिप्रप(B4 °मु)द्यते; V1 B3 D1–3 प्रतिपद्यते; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G2.3 M1.3 [अ]भिप्रवर्तते; G1 संप्रवर्तते (for अभिवर्तते). ❀ Cm.k.t : गङ्गामभि यमुना प्रवर्तते इति योजना । ❀ —^{c}) B1 तद्; B3 ते (for तं). Ñ2 उद्यम्य; B2–4 Dg1 उत्सृज्य (for उद्दिश्य). Ś1 D4–7 ततस्तां दिशमुद्दिश्य.

3 ^{a}) M4 वसुधां (for विविधान्). —^{b}) T2 [अ]ति-; M4 [अ]न्यान् (for [अ]पि). B2 मनोरथान् ; Dt1 Dd1 Dm1 M4 मनोहरान् (for °रमान्). —^{c}) B4 अभीष्ट-; D2 अदृश्य- (sic) (for अदृष्ट-). M4 -पूर्वं (for -पूर्वान्). G1 M3 चा(M3 सं)पश्यंस् (for पश्यन्तस्). —^{d}) V1 D1–3 M4 समंततः; B1 तपस्विनः (for यश°). Ś1 D4–7 विचित्रकुसुमाश्रयान् (D5 °मद्रुमान्).

4 ^{ab}) Dm1 (after corr.) T1.2 G2.3 M1 -क्रमेण; Cv.rp.m.g as in text (for -क्षेमेण). ❀ Cg : यथाक्षेमेण क्षेमानतिक्रमेण । " यथा सादृश्ये " इति पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः ।; Ct : यथा यथासुखं जनानुमानशङ्काभावात् क्षेमेण उपविश्य उत्थाय च । ❀ Dt1 Ct संपश्यन् ; Dd1 Dm1 पश्यंश्च; G2 M1 संगच्छन् (for गच्छन्स). Ñ2 V1 B D1–3 M4 शिवेनाथ पथा गच्छन् (B2 पश्यन् [marg. also गच्छन्]) (for ^{a}). Dt1 Dd1 Dm1 पुष्पितान् (for पश्यंश्च). Ś1 D4–7 पंथानं क्षेममासाद्य प्रययुः सुमनस्विनः. —^{c}) Ś1 D4–7 ततो निवृत्ते; Dd1 Dm1 Ct निर्वृत्त°; Cm.g.k as in text (for निवृत्तमात्रे). Ñ2 V1 B D1–3 M4 नि(D2 वि)वृत्ते किंचिदादित्ये. —^{d}) Ñ2 V1 B D1–3 G2 M1.4 लक्ष्मणम् (for सौमित्रिम्).

5 ^{b}) Ś1 D4–7 G2 M1 उद्गतं(D5 °मं); Ñ2 V1 B2–4 D1–3 M4 उत्थि(D2.3 °स्थि)तं; B1 आश्रितं; Dt1 Dd1 Dm1 उत्तमं (for उन्नतम्). —^{c}) B2 D5 केतुर् ; T1 moth-eaten (for केतुं). —^{d}) Ś1 D4–7 संनिहितं मुनिं.

6 ^{a}) D4.5.7 प्राप्तो(D7 °प्ता) हि (for प्राप्ताः स्म). Ś1 D6 संयोगं; D4.5.7 संभेदो (for °दं). Ñ2 V1 B D1–3 M4 प्राप्ताः स्म(D3 संप्राप्ताः) संगमं नूनं(D2 पुण्यं). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 शिवं(D4.5.7 °वः); D3 शि* (for वयम्). —^{cd}) Dt1 Dd1 Dm1 T2 G1 Cg.t वारिणोर् (T2 G1 °णा) (for वारिणो). Dt1 Dd1 Dm1 T3 G2 M1.2 Ctp -घट्ट(Dt1 Ct °र्ष)जः; T1.2 G3 -घट्टनात् ; Cg as in text (for -घट्टितः). Ś1 D4–7 वारिसंघर्ष(D5 °द् [sic])जो महान् (for ^{d}). Ñ2 V1 B D1–3 M4 श्रूयते हि महानद्योर्(D2.3 °द्या) वारिसंघट्ट (V1 D2.3 M4 °र्ष; B1 °हर्ष)जः स्वनः(D1 °हर्षजो ध्वनिः).

7 ^{a}) Ś1 D6 [इ]व विशीर्णानि; D4.5.7 च विकीर्णानि (for परिभिन्नानि). —^{b}) Ś1 D4.6.7 वनस्थैस्तरुजीविभिः. —For 7^{ab}, Ñ2 V1 B D1–3 M4 subst. :

1129* दारूण्येतानीन्धनार्थं भग्नानि वनजैर्वने ।

[Ñ2 वल्यर्थं; B1 वह्न्यर्थं; B2.4 होमार्थं; B3 वन्यार्थं; D3 वासार्थं; M4 [इं]धनार्थे (for [इ]न्धनार्थं). V1 पवनैर्वने; D1.2 वनपर्वते (for वनजैर्वने).]

—D2 om. 7^{c}–8^{b}. —^{c}) V1 B2 D1.3 [ए]व (for [ए]ते). —^{d}) D3 विविधद्रुमाः. —After 7, D7 ins. :

1130* एवं ब्रुवन्तौ [तौ] वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।

G. 2. 54. 8
B. 2. 54. 8
L. 2. 58. 8

धन्विनौ तौ सुखं गत्वा लम्बमाने दिवाकरे ।
गङ्गायमुनयोः संधौ प्रापतुर्निलयं मुनेः ॥ ८
रामस्त्वाश्रममासाद्य त्रासयन्मृगपक्षिणः ।
गत्वा मुहूर्तमध्वानं भरद्वाजमुपागमत् ॥ ९
ततस्त्वाश्रममासाद्य मुनेर्दर्शनकाङ्क्षिणौ ।
सीतयानुगतौ वीरौ दूरादेवावतस्थतुः ॥ १०
हुताग्निहोत्रं दृष्ट्वैव महाभागं कृताञ्जलिः ।
रामः सौमित्रिणा सार्धं सीतया चाभ्यवादयत् ॥ ११
न्यवेदयत चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपूर्वजः ।
पुत्रौ दशरथस्यावां भगवन्रामलक्ष्मणौ ॥ १२
भार्या ममेयं वैदेही कल्याणी जनकात्मजा ।
मां चानुयाता विजनं तपोवनमनिन्दिता ॥ १३
पित्रा प्रव्राज्यमानं मां सौमित्रिरनुजः प्रियः ।
अयमन्वगमद्भ्राता वनमेव दृढव्रतः ॥ १४
पित्रा नियुक्ता भगवन्प्रवेक्ष्यामस्तपोवनम् ।
धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्र मूलफलाशनाः ॥ १५

---

8 D2 om. 8[ab] (cf. v.l. 7).—[a]) Ñ2 B1–3 D5 धन्विनस्ते; Dt1 °नौ तु; G2 M1 तौ धन्विनौ (by transp.) (for धन्विनौ तौ). Dg1 लब्ध्वा (for गत्वा). Ś1 V1 B4 D1.3.6 M4 त एवं (D3 M4 एवं ते) क्रमशो गत्वा; Dm1 धन्विनौ विततौ गत्वा. ❀ Ct*p*: धन्विनां विततौ इति पाठे तेषां मध्ये विततौ मुख्याविति यावत्। ❀ —M4 transp. 8[cd] and l. 1 of 1131*. —[cd]) T3 मध्ये (for संधौ). D4.5.7 संप्राप्तौ (D5 °प्ता) (for प्रापतुर्). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 भरद्वाजाश्रमं पुण्यमासेदुः श्रमकर्षिताः.

9 [a]) G2 M1 आगम्य; Cm.k as in text (for आसाद्य). —For 9, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1131* तदाश्रमपदं प्राप्य रामः सौमित्रिणा सह ।
त्रासयन्सायुधः सुप्तान्विवेश मृगपक्षिणः ।

[M4 transp. 8[cd] and l. 1 of 1131*. —(l. 1) D6 रामे (sic) (for रामः). —M4 om. l. 2. —(l. 2) B5 राघवः (for सायुधः).]

10 [a]) T3 त्वाश्रयम्. Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 आगत्य (B1 °म्य) चाश्रम (D3 °मं [sic]) द्वारं; M4 अगत्वा चाश्रमद्वारि (sic). —[b]) B2 मुनिदर्शन-. Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 -कांक्षया (for -काङ्क्षिणौ). —[cd]) M3 सीताया (sic) (for सीतया). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 तस्थौ रामः सह श्रीमान्सीतया लक्ष्मणेन च. —For 9–10, D4.5.7 subst.; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 10:

1132* स प्रविश्य महात्मानमृषिं शिष्यगणैर्वृतम् ।
संशितव्रतमेकाग्रं तपसा लब्धचक्षुषम् ।

[(l. 1) Dm1 T3 G1 Ck संप्रविश्य; Cr.m.g.t as above. D4.5.7 तस्मिंस्तीर्थे महाभागम् (for the prior half). T3 सर्वगणैर् (for शिष्य°). D4.7 G1 (before corr.) युतं (for वृतम्). —(l. 2) D4.5.7 शंसित- (for संशित-). Cr लब्धचक्षुषा.]
—After 10, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 ins.:

1133* तौ विदित्वागतौ चापि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
प्रवेशयामास मुनिः स्वमाश्रमपदं तदा ।

[(l. 1) M4 मुनिश् (for [आ]गतौ). V1 [अ]थ (for [अ]पि). D6 om. राम. —D1 om. l. 2. —(l. 2) M4 पुनः (for मुनिः). B2 D3 तथा.]

11 [a]) B1 हुत्वाग्निहोत्रम्; G (ed.) कृताग्नि°. Ś1 Ñ2 V1 B D2.3.6 M4 आसीनं; D4.5.7 तं दृष्ट्वा; G1 दृष्ट्वा च (for दृष्ट्वैव). —[b]) B4 Dt1 Dd1 Dm1 महाभागः. D7 G1 कृतांजलिं. —[d]) D4.5.7 [अ]भ्युपागमत् (D5 [अ]भ्यु; D7 [अ]सु [sic]) (for [अ]भ्यवादयत्). —After 11, Ś1 Ñ2 V1 B D2.3.6 M4 read 17.

12 [a]) V1 निवेदयत (sic); Dg1 संन्यवेदयच्च; M4 अवे° (for न्यवेदयत). —[b]) D5 -पूर्वजं. —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D2.3.6 M4 भ्रातरौ (for भगवन्). —For 11–12, D1 subst.:

1134* उवाच मुनिशार्दूलो राघवं सहलक्ष्मणम् ।
किमागमनकृत्यं नो मुनिवेषधरौ कथम् ।
कथं च सीतासहितौ राजचिह्नविवर्जितौ ।
तस्यर्षेर्वचनं श्रुत्वा भरद्वाजस्य राघवः ।
उवाच प्रसृतो वाक्यं वनागमनकारणम् । [5]
पितृवाक्येन भगवन्कैकेय्याः प्रियकाम्यया ।
राज्यभोगान्प्रियांस्त्यक्त्वा वनवासाय निर्गतः ।

13 [ab]) D1 मामेव (for ममेयं). Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4–7 कल्याणी वैदेही (by transp.). B2 सीता जनकनंदिनी (for [b]). —[c]) Ś1 V1 D1–3.6 M4 मामनुव्रजमानेयं; Ñ2 B अनुव्रजंती मामेव (B4 °वं); D4 मया सार्धं तु विजनं; D5.7 ममानु विप्र विजनं. —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 उपागता (V1 °तं [sic]) (for अनिन्दिता).

14 [a]) Dt1 Dd1 D2 G2 M3 प्र (D2 प्रा) व्रजमानं; D6 प्रव्राज्य** (damaged) (for प्रव्राज्यमानं). D3 मा. —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–4.6.7 चानुजः (for अनुजः). —[c]) Ś1 Ñ2 B1–3 D4.6.7 स्वयम् (for अयम्). Ñ2 Dg1 T1 M3 अन्वा (Ñ2 °नु) गमद्; V1 ममानुज-; D2 मम सह (for अन्वगमद्). —[d]) M2 वयम् (for वनम्). Ś1 D4.6.7 एष; M2 एवं (for एव). Dt1 Dd1 Dm1 धृतव्रतः; D3 दृढव्रत; M2 दृढव्रताः.

15 [a]) Ś1 V1 B D1–7 T1 नि (D5 [अ]नु) युक्तो; M4 नियुक्तौ (for नियुक्ता). —[b]) Dg1 Dt1 प्रवेक्ष्याम (for °मस्). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 प्रवेक्ष्या (V1 D2 °क्षा [sic]) मि महा (Ś1 D4–7 °हद्) वनं; M4 भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ (cf. the post. half of l. 1 of 1133*). —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B2.4 D1.4–7 चरिष्यामि; Dg1 T1.3 G M1.3 चरिष्यामस्; D2.3 M4 [आ] चरिष्यामि (M4 °वस्) (for [आ]चरिष्यामस्). —[d]) Ś1

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ।
उपानयत धर्मात्मा गामर्घ्यमुदकं ततः ॥ १६
मृगपक्षिभिरासीनो मुनिभिश्च समन्ततः ।
राममागतमभ्यर्च्य स्वागतेनाह तं मुनिः ॥ १७
प्रतिगृह्य च तामर्चामुपविष्टं स राघवम् ।
भरद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा ॥ १८
चिरस्य खलु काकुत्स्थ पश्यामि त्वामिहागतम् ।
श्रुतं तव मया चेदं विवासनमकारणम् ॥ १९
अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे ।
पुण्यश्च रमणीयश्च वसत्विह भवान्सुखम् ॥ २०
एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वाजेन राघवः ।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं रामः सर्वहिते रतः ॥ २१ G. 2. 54. 24 B. 2. 54. 23 L. 2. 58. 24

D$_{1.6}$ G$_{1.2}$ M$_1$ पत्र-; Ñ$_2$ B$_{1.3}$ वन्य-; Dm$_1$ (before corr. as in text) D$_4$ (after corr. *sec. m.* marg.)कंद-; D$_{5.7}$ यत्र (for तत्र). Ś$_1$ V$_1$ B D$_{1-7}$ -फलाशन:(D$_4$ °क:); Dm$_1$ G$_2$ M$_1$ -फलाशिन:(Dm$_1$ °ना:[sic]); M$_4$ -फलाशिनौ.

16 ^{c}) V$_1$ उपानयत्स. —^{d}) D$_2$ अर्घम्. Ñ$_2$ V$_1$ B D$_{1.2}$ M$_4$ तथा (for ततः). Ś$_1$ D$_{4-7}$ रामायार्घ्यमृषिस्तत:. —After 16, Ś$_1$ Ñ$_2$ V$_1$ B D$_{1.2\ 4-7}$ M$_4$ ins. :

1135* प्रतिगृह्य च काकुत्स्थमासनेनोदकेन च ।
न्यमन्त्रयत मूलैश्च फलैश्च फलभोजनः ।

[(l. 1) D$_{1.2}$ परिगृह्य. D$_{4.5.7}$ तु (for च). —(l. 2) D$_2$ lacuna for मूलैश्च. D$_2$ मूलैश् (for फलैश्). Ś$_1$ B$_2$ D$_{4-7}$ -भोजि(B$_2$ D$_{6.7}$ °ज)नं(D$_7$ °निं [sic]) (for -भोजनः).];

while Dg$_1$ Dt$_1$ Dd$_1$ Dm$_1$ T G M$_{1-3}$ ins. after 16 :

1136* नानाविधानन्नरसान्वन्यमूलफलाश्रयान् ।
तेभ्यो ददौ तप्ततपा वासं चैवाभ्यकल्पयत् ।

[(l. 1) Dd$_1$ वन- (for वन्य-). G$_2$ -[आ]श्रयात्. —(l. 2) Dg$_1$ G$_2$ M$_{1.3}$ [अ]पि; T$_{2.3}$ M$_2$ [अ]नु-; G$_1$ [अ]नि- (sic) (for [अ]भि-).]

17 D$_{1.4.5.7}$ om. 17. Ś$_1$ Ñ$_2$ V$_1$ B D$_{2.3.6}$ M$_4$ read 17 after 11. —^{a}) Ś$_1$ Ñ$_2$ V$_1$ B D$_{2.3.6}$ M$_4$ आसीनैर् (for °नो). —^{b}) Ś$_1$ Ñ$_2$ V$_1$ B D$_{2.3.6}$ M$_4$ वृतो मुनिभिरेव च. —^{c}) T$_1$ आनर्च; M$_4$ अभ्येत्य; Ck as in text (for अभ्यर्च्य). —^{d}) Dd$_1$ Dm$_1$ G$_2$ M$_{1.3}$ Ct [आ]गतं मुनिः; T$_{1.2}$ M$_2$ [अ]तिथिं मुनिः; G$_1$ [अ]पि तं मुनिः; G$_3$ महामुनिः; Cg as in text (for [आ]ह तं मुनिः). Ś$_1$ V$_1$ D$_{2.3.6}$ M$_4$ सोऽभ्यभाषत वै मुनिः; Ñ$_2$ B सोऽभ्यनंदत(B$_3$ स ननंद च) तं मुनिं; Dt$_1$ स्वागतं तु महामुनिः.

18 ^{a}) B$_1$ प्रतिग्राह्य (for °गृह्य). Ś$_1$ B$_1$ Dt$_1$ Dd$_1$ Dm$_1$ D$_{4-7}$ तु (for च). Ś$_1$ Ñ$_2$ B$_2$ D$_{4-7}$ तां पूजाम्; V$_1$ तामर्घ्यंम् (sic). —^{b}) D$_2$ उपतिष्टं (ष्टन्?) (for °विष्टं). B$_2$ G$_1$ च; Dg$_1$ marg. (for स). G$_2$ M$_1$ (after corr. *sec. m.* as in text) राघवः. —^{c}) D$_{1.3}$ भारद्वाजो. —^{d}) M$_4$ राजपुत्रम् (for धर्मयुक्तम्). Ś$_1$ Ñ$_2$ B Dt$_1$ D$_{4.5.7}$ हितं; Dg$_1$ D$_3$ तथा; M$_4$ ततः (for तदा).

19 ^{ab}) Dd$_1$ काकुत्स्थं. G$_2$ M$_1$ पश्यामि काकुत्स्थ (by transp.). Dt$_1$ [अ]हमुपागतं; Ct as in text (for त्वामिहागतम्). Ñ$_2$ V$_1$ B$_{2-4}$ D$_{1-3}$ M$_4$ दिष्ट्यासि(B$_4$ °हि) कुशली राम ममाश्रममुपा(B$_4$ °नुप[sic])गतः; B$_1$ दिष्ट्यासि कुशली राममाश्रमं समुपागतं; D$_1$ दिष्ट्यासि कुशली राम आश्रमं समुपागतः. —^{c}) Ñ$_2$ V$_1$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-3}$ M$_4$ हि ते(D$_2$ मे) (for तव). Ñ$_2$ V$_1$ B$_{1.3.4}$ D$_{1-3}$ M$_4$ पित्रा; Dt$_1$ Dd$_1$ Dm$_1$ चैव (for चेदं). B$_2$ न श्रुतं हि मया पित्रा. —^{d}) Ś$_1$ V$_1$ D$_{1.2.4.6.7}$ M$_4$ अकारणात्(V$_1$ D$_{1.2}$ M$_4$ °णे) (for °णम्). —After 19, D$_5$ ins. :

1137* यशस्यं श्लाघनीयं च देवानामपि सुप्रियम् ।
धन्यौ तथा च पितरौ सत्यधर्मपरायणौ ।
ययोस्त्वं तरणार्थाय जातो हृदयवल्लभः ।
सुव्रतः पितृवर्ती च यशस्वी दृढनिश्चयः ।

20 ^{a}) B$_{2.3}$ विमुक्तोयं; G$_1$ [ऽ]पि युक्तोयं (for विविक्तोऽयं). —^{b}) Dm$_1$ समागमं; T$_3$ तु संगमे (for समागमे). Ś$_1$ Ñ$_2$ V$_1$ B D$_{1-7}$ M$_4$ रमणीय(B$_1$ °यं [sic])श्च राघव(B$_4$ D$_1$ °वः [sic]). —^{c}) Dt$_1$ पुण्य*. —^{d}) Dm$_1$ वसंत्विह; T$_3$ वसत्विव. —For 20^{cd}, Ś$_1$ Ñ$_2$ V$_1$ B D$_{1-7}$ M$_4$ subst. :

1138* गङ्गायमुनयोः पुण्यः संगमो लोकविश्रुतः ।

[V$_1$ पुण्यं; D$_3$ पुण्यां (sic); D$_6$ चैव (for पुण्यः). D$_3$ यत्र विश्रुतः (for लोक°).]

—Then cont. :

1139* इह राम मया सार्धं वस त्वं यदि रोचते ।
वनं साधारणं हीदं तपोवननिवासिनाम् ।
इह त्वं रंस्यसे सार्धं सीतया लक्ष्मणेन च ।

[(l. 1) D$_2$ त्वं सीतया (for राम मया). D$_1$ वसध्वं (sic); D$_2$ वसंतं (sic) (for वस त्वं). B$_1$ रोचसे. —(l. 2) Ñ$_2$ B$_{2-4}$ सर्व- (for वनं). V$_1$ D$_{2.3}$ हीनं; M$_4$ ह्येतत् (for हीदं). D$_5$ -विवासिनां. —Ñ$_2$ V$_1$ B$_1$ D$_1$ M$_4$ om. l. 3. —(l. 3) Ś$_1$ D$_6$ [ए]व (for त्वं).]

21 ^{a}) G$_2$ सुवचनं. —^{c}) M$_2$ हितं (for शुभं). —For 21, Ś$_1$ Ñ$_2$ V$_1$ B D$_{1-7}$ M$_4$ subst. :

1140* तमेवंवादिनं रामः कृताञ्जलिरभाषत ।
वसतोऽनुग्रहो मे स्यादिह ब्रह्मंस्त्वया सह ।

[(l. 1) D$_3$ एव (for एवं-). —(l. 2) V$_1$ [ऽ]त्र गुणो (for ऽनुग्रहो). D$_7$ मया (for त्वया).]

G. 2. 54. 25
B. 2. 54. 24
L. 2. 58. 25

भगवन्नित आसन्नः पौरजानपदो जनः ।
आगमिष्यति वैदेहीं मां चापि प्रेक्षको जनः ।
अनेन कारणेनाहमिह वासं न रोचये ॥ २२
एकान्ते पश्य भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमम् ।
रमते यत्र वैदेही सुखार्हा जनकात्मजा ॥ २३
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरद्वाजो महामुनिः ।
राघवस्य ततो वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत् ॥ २४
दशक्रोश इतस्तात गिरिर्यस्मिन्निवत्स्यसि ।
महर्षिसेवितः पुण्यः सर्वतः सुखदर्शनः ॥ २५
गोलाङ्गूलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवितः ।
चित्रकूट इति ख्यातो गन्धमादनसंनिभः ॥ २६
यावता चित्रकूटस्य नरः शृङ्गाण्यवेक्षते ।
कल्याणानि समाधत्ते न पापे कुरुते मनः ॥ २७

22 ^{a}) G2 इव (sic) (for इत). —For 22^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1141* इतस्तु विषयोऽस्माकमभ्याशे तपतां वर ।

[V1 इदं तु; B1 इह स्व-; D2 इति तु; M4 अतस्तु (for इतस्तु). D3 ins. श्री after इत. Ñ2 V1 तपसां वर.]

—Ś1 V1 D1–7 M4 cont.; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 22^{ab}:

1142* सुदर्शमिव पश्यामि स्वजनस्य ममाश्रमम् ।

[D4.7 आदर्शम् (for सु°). V1 सु- (for स्व-). Ś1 D4–7 पौराणामिह चागमं (D4.5 °मिममाश्रमं [D4 °यं]; D7 °मिव माश्रयं [sic]) (for the post. half). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 सुदर्शमिह मां प्रेक्ष्य मन्येहमिममाश्रमं.]

—Ś1 D4–7 further cont.:

1143* अभ्याशे वर्तमानं मां श्रुत्वा दूराद्दिदृक्षवः ।

[D5.7 अभ्यासे.]

—^{cd}) Ś1 Dm1 D4.6.7 आगमिष्यंति. Ś1 D4–7 मामपि प्रेक्षका जनाः (for ^{d}). Ñ2 V1 B D1–3 M4 आगमिष्यंति सुव्यक्तं द्रष्टुं मामिह बांधवाः. —^{f}) V1 D1.2 इमं; B4 इव (for इह). Ñ2 वासो; D2 वाचं (for वासं). Ñ2 D1 रोचते.

23 ^{b}) D7 वासस्थानमनुत्तमं. —^{c}) D4 रमेच्च तत्र; D7 रेमे च तत्र (for रमते यत्र). —^{d}) Ś1 D4.6.7 सुखेन; G2 सुखान्नो (for सुखार्हा). —For 23, Ñ2 V1 B D1–3 M4 subst.; Ś1 D6 ins. l. 2–3; D5 l. 3 after 23:

1144* अन्यमाश्रममेकान्ते विविक्तं वक्तुमर्हसि ।
वसेयं यत्र वैदेह्या सहितो लक्ष्मणेन च ।
स्वजनेनापरिज्ञातो निरुद्विग्नः सुखी वने ।

[(l. 1) D1 विवक्तुं (sic). V1 D1–3 M4 द्रष्टुम् (for वक्तुम्). —D1 om. l. 2–3. —(l. 2) D6 वसेहं (for °यं). Ñ2 B तत्र (for यत्र). M4 सहितो वैदेह्या (by transp.). —(l. 3) V1 सुजनेन; D5 स्वजनैर् (for स्वजनेन). V1 [अ]तिविज्ञातो; D2 परिज्ञातो (before corr. °त्यागो) (for [अ]परिज्ञातो). Ś1 D6 निरुद्वेगः (for °द्विग्नः). B2–4 D2.3.5.6 मुने (for वने).]

—Thereafter V1 B4 D1–3.5 cont.:

1145* वसेयं यत्र तन्मे त्वमुपदेष्टुमिहार्हसि ।

[V1 यत्र तन्मेत्र (with hiatus); D2 तत्र मे त्वं हि (with hiatus) (for यत्र तन्मे त्वम्). V1 त्वम्; D1 मम (for इह).]

24 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 इति रामवचः श्रुत्वा; D4.5.7 राघवस्य वचः श्रुत्वा. —^{b}) D4.5.7 महानृषिः. —^{cd}) Dt1 Dd1 Dm1 तु तद् (for ततो). D4.5.7 तस्य वाक्यं (D5 कार्यार्थं च) निशम्ये (D5.7 °रीक्ष्ये) दमनुकूलं (D5 °रूपं) वचोब्रवीत्. —For 24^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3 M4 subst.:

1146* ध्यात्वा मुहूर्तमेकाग्रो रामं वचनमब्रवीत् ।

[V1 एवाग्रे; M4 एकाग्रे (for °ग्रो).]

25 ^{a}) Ś1 D4–7 त्रियोजनम्; G3 दशक्रोशम्; M3 दश** (for दशक्रोश). M3 lacuna for इतस्तात. Ñ2 V1 B D1-3 M4 इतस्त्रि (Ñ2 °ति त्रि; D1 °तस्तु; D3 **स्त्रि) योजनाद्राम. —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D2.4–7 T1.2 G1.3 M2–4 यत्र; Cr.m.g as in text (for यस्मिन्). Ś1 V1 B2 Dd1 D2.4 निवत्स्यति; D7 वि° (for निवत्स्यसि). —^{c}) Ś1 D4–7 -गण (Ś1 D6 -जन) संघु (D6 °जु) ष्टः; D1 -संवृतः पुण्यः (for -सेवितः पुण्यः). —^{d}) Dt1 Dm1 पर्वतः; M3 सर्वत्र (for सर्वतः). Dt1 Dd1 Dm1 शुभदर्शनः; M3 प्रियदर्शनं. Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 सर्वर्तु (Ñ2 B °र्त्तस्य; D1.3.4.7 °र्वत्र; D6 °र्वं तु [sic]) सुखदः शिवः.

26 M4 om. 26^{ab}. —^{a}) Ś1 Ñ2 B D1.5.7 गोलांगूलाभिन (B4 °मु) दितो; V1 गोलांगुलाभिमुदितो; Dt1 °गुलानुचरितो; D2 °गुलाभिनदितो; D3.4 गोलांगूलातिनदितो; D6 °लाभिरुदितो. —^{b}) V1 वानरैश्च; D5 नानापक्षि- (for वानरर्क्ष-). —After 26, D3–5.7 (D4.5.7 subst. l. 1 for 29^{ab}) ins.:

1147* युक्तरूपमहं मन्ये तं वासं भवतः सुखम् ।
कपालशिरसा योऽसौ चिरमध्युषितः पुरा ।

[(l. 1) D4 दयितं; D7 वासं तं (by transp.). D3 शिवं (for सुखम्). —(l. 2) D5 चित्रम् (for चिरम्).]

27 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 यावद्भिः; D4.5.7 यावंति (for यावता). D2 चित्रकूटः स; D3 चित्रकूटस्थः स्म (hypm.) (for °कूटस्य). —^{b}) Ś1 D4–7 [उ]दीक्षते; Ñ2 B D1–3 M4 पश्यति (for [अ]वेक्षते). V1 नरः शृंगं निवत्स्यति. —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 तावत्कल्याणमाप्नोति. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 धर्मे च; Dt1 न मोहे (for न पापे). Ñ2 B मतिं (for मनः).

ऋषयस्तत्र बहवो विहृत्य शरदां शतम् ।
तपसा दिवमारूढाः कपालशिरसा सह ॥ २८
प्रविविक्तमहं मन्ये तं वासं भवतः सुखम् ।
इह वा वनवासाय वस राम मया सह ॥ २९
स रामं सर्वकामैस्तं भरद्वाजः प्रियातिथिम् ।
सभार्यं सह च भ्रात्रा प्रतिजग्राह धर्मवित् ॥ ३०
तस्य प्रयागे रामस्य तं महर्षिमुपेयुषः ।
प्रपन्ना रजनी पुण्या चित्राः कथयतः कथाः ॥ ३१
प्रभातायां रजन्यां तु भरद्वाजमुपागमत् ।
उवाच नरशार्दूलो मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥ ३२
शर्वरीं भगवन्नद्य सत्यशील तवाश्रमे ।
उषिताः स्मेह वसतिमनुजानातु नो भवान् ॥ ३३
राज्यां तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोऽब्रवीदिदम् ।
मधुमूलफलोपेतं चित्रकूटं व्रजेति ह ॥ ३४

G. 2. 54. 38
B. 2. 54. 38
L. 2. 58. 38

---

28 ^{a}) Ñ2 V1 B D1–3 M4 मुनयस्. B2 शतशो; M3 बहुशो (for बहवो). —^{b}) B3.4 विकृत्य (for विहृत्य). V1 D4.5.7 M4 शरदः (for शरदां). —^{c}) D1.3 दिव्यम् (for दिवम्). V1 स्वर्गं तत्तपसारूढाः. —^{d}) Ś1 D6 सुकृतैकनिषेवणात्. ❀ Cv : कपालशिरसा सह शरीरेण सहेति यावत्। कपालशिरसा मुनिना सह इत्यन्ये ।; Cr : तपश्चरणे निरन्तरकपालासनेन प्रक्षीणत्वक्शिरोरुहतया कपालावशिष्टशिरसा सह सर्वे दिवमारूढा इत्यर्थः। कपालशिरसेत्येतच्छरीरस्योपलक्षणम्।; Cg : कपालरूपशिरोयुक्तेन इति अध्याहृतशरीरपदविशेषणानित्येके। कपालमात्रावशिष्टं शिरो यस्मिन्निति तपोविशेषणमित्येके ।; Ck : दुर्भिक्षमृतनृकपालवत् पलितेन शुक्लं शिरस्तथा मध्यमपदलोपीसमासः। तादृशेन शिरसा सह। ❀ —After 28, D4.5.7 ins. :

1148* तत्र चावस काकुत्स्थ नानाविहगनादिते ।

[D5 वा (for च).]

29 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 तं विवि(B1 °भ; D2 °*)क्तम्. —^{b}) Dm1 निवासं. Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 वासं ते रघुनंदन. —For 29^{ab}, D4.5.7 subst. l. 1 of 1147* and read after 26. —D5 om. 29^{c}–34. —^{cd}) Ś1 Ñ2 B D4.6.7 पुरुषव्याघ्र (for वनवासाय). B4 om. सह. V1 D1–3 M4 शंकां चैतां(D3 °कां चेमां; M4 °कामेतां) परित्यज्य वसेह सहितो मया(V1 °नया). —After 29, Ś1 Ñ2 B D4.6.7 ins. :

1149* सर्वथा रंस्यसे राम तस्मिन्नाश्रममण्डले ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया चानयानघ ।

[(l. 1) Ś1 मंस्यसे; B4 वश्यसे (sic) (for रस्यसे). B2 -मंडले. —(l. 2) Ś1 D4.6.7 वैदेह्या चापि भार्यया (for the post. half).]

30 D5 om. 30 (cf. v.l. 29). —^{ab}) Ñ2 V1 B D1–3 M4 इत्युक्त्वा (for स रामं). B4 त्वं; D3 M2 तु (for तं). B1.2 D1 प्रि(B1 श्रि)यातिथिः (for °तिथिम्). Ś1 D4.6.7 एवमुक्त्वा ततः कामै(Ś1 कंदै)र्भ(D6 °र्भा)रद्वाजोथ राघवं. —^{c}) Ñ2 V1 B D1–3 M4 सा(V1 चा)नुजं चैव(B2 चापि); D4.7 च सह भ्रात्रा (by transp.) (for सह च भ्रात्रा). Ś1 D6 सहभार्यं सह भ्रात्रा. —^{d}) ❀ Cgp : प्रतिजग्राह उपचचार। ❀ Dt1 हर्षयन्; M4 राघवं (for धर्मवित्). Ś1 D4.6.7 महर्षिः प्रत्यपूजयत्.

31 D5 om. 31 (cf. v.l. 29). —For 31^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1150* तस्य भुक्तवतस्तत्र तं मुनिं समुपासत ।

[V1 धर्मवतस् (for भुक्त°). M4 तस्य (for तत्र). D3 समुपागतः (sic). Ñ2 B तदानीं(B1 °मां) मुनिना सह (for the post. half).]

—^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 जगाम; T2 प्रसन्ना (for प्रपन्ना). —^{d}) Ś1 V1 D1–3.6 M4 विचित्राः(D1 °त्रां) शृण्वतः कथाः(D1 °थां). —For 31, D4.7 subst. :

1151* ततो निवृत्ते दिवसः प्रवृत्ता रजनी शुभा ।
तां कथां मुनिना सार्धं चित्रां कथयतस्तदा ।

—After 31, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

1152* सीतातृतीयः काकुत्स्थः परिश्रान्तः सुखोचितः ।
भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रिमवसत्सुखम् ।

[(l. 2) G2 M1.2.4 पुण्ये (for रम्ये). M3 स रात्रिम्; M4 रजनीम् (for तां रात्रिम्).]

32 D5 om. 32 (cf. v.l. 29). D2.4.7 om. 32–33. —^{a}) Dt1 Dd1 Dm1 G1.2 M1 तु शर्वर्यां (for रजन्यां तु).

33 D2.4.5.7 om. 33 (for D2.4.7 cf. v.l. 32 and for D5, cf. v.l. 29). —^{a}) Dd1 Dm1 G1 M1 शर्वरी; Cm.g.k.t as in text (for °रीं). —^{b}) T1 *व; G2 तम् (for तव). Dd1 [आ]श्रमं (for °मे). —^{c}) G1 वसतीम् (sic); G2 भरतिम् (sic). —^{d}) T3 अनुजानाति (for °तु). —For 32–33, Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 subst. :

1153* तस्यां राज्यां व्यतीतायां संध्यामन्वास्य राघवः ।
उपतस्थे महर्षिं तं तमुवाच ततो मुनिः ।

[(l. 1) Ś1 तस्यां रात्रौ; D3 राज्यां तस्यां (by transp.). V1 D3 च(D3 *) व्युष्टायां. D1 M4 राज्यां च तस्यां व्युत्थाय(M4 °ष्टायां) (for the prior half). Ś1 चोपास्य (for अन्वास्य). Ś1 D6 सानुजः; V1 D1 लक्ष्मणः (for राघवः). —(l. 2) Ñ2 तु (for तं). Ś1 D6 उवाच च (for तमुवाच). M4 महामुनिः.]

34 D5 om. 34 (cf. v.l. 29). —^{a}) D4.7 तस्यां रजन्यां; M2.3 राज्यां च तस्यां. —^{b}) D4.7 महातपाः; G2 M1 [ऽ]ब्रवीदिति. —^{d}) Dd1 Dm1 गिरिं व्रज; D4.7 अदर्शयत;

G. 2. 54. 40 B. 2. 54. 41 L. 2. 58. 40 तत्र कुञ्जरयूथानि मृगयूथानि चाभितः ।
विचरन्ति वनान्तेषु तानि द्रक्ष्यसि राघव ॥ ३५

प्रहृष्टकोयष्टिककोकिलस्वनै-
र्विनादितं तं वसुधाधरं शिवम् ।
मृगैश्च मत्तैर्बहुभिश्च कुञ्जरैः
सुरम्यमासाद्य समावसाश्रमम् ॥ ३६

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

G2 व्रजेति ह्य; Cv.g.k as in text (for व्रजेति ह). —For 34, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1154* चित्रकूटमितो राम गच्छाशु सह सीतया ।
लक्ष्मणेन च विस्रब्धं तत्र त्वं विहरिष्यसि ।
शुचिशीताम्बुवाहिन्या मन्दाकिन्योपशोभिते ।
मन्येऽहं तत्र ते वासं रम्ये स्वादुफलोदके ।

—(l. 1) Ś1 D6 गत्वा (for राम). Ś1 D6 रमस्व; D2 गत्वाशु (for गच्छाशु). —(l. 2) B3 om. च. Ś1 B3.4 D1–3 विश्रब्धं; B1.2 M4 विश्र(B2 M4 °स्र)ब्धस् (for °स्रब्धं). —After l. 2, B1 ins. तत्र वै. —(l. 3) Ñ2 B रम्ये; D2 *न-; D4.7 शिव-; M4 शुभ- (for शुचि-). B2 सिन-; B4 शीते (for शीत-). D4.7 M4 [उ]पशोभितं. —B2 om. l. 4. —(l. 4) Ñ2 B3 सं-; V1 तं (for ते). B4 रामं (sic) (for वासं).]

—After 34, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.7 T G M1–3 ins.:

1155* वासमौपयिकं मन्ये तव राम महाबल ।
नानानगगणोपेतः किंनरोरगसेवितः ।
मयूरनादाभिरुतो गजराजनिषेवितः ।
गम्यतां भवता शैलश्चित्रकूटः स विश्रुतः ।
पुण्यश्च रमणीयश्च बहुमूलफलायुतः । [5]

[For l. 1, D4.7 subst. and read after line 5:

1155(A)* वासानुरूपं मन्येहं तवैनं धरणीधरम् ।
शुचिशीताम्बुवाहिन्या मन्दाकिन्योपशोभितम् ।

—(l. 2) Dm1 -मृग-; Cm as above (for -नग-). G1 -गणोपेतं (for °तः). G1 -सेवितं. —(l. 3) Dt1 -नादाभिरतो; G1 -राजाभिरुतो (for -नादाभिरुतो). —(l. 4) G2 M1 यत्र वै (for भवता). D4.7 एष राम(D7 °*) महाशैलश् (for the prior half). D4.7 इति श्रुतः; T3 M3 सुविश्रुतः; G1 शुचि श्रुतः (sic) (for स विश्रुतः). —(l. 5) D4.7 -फलोपगः (for -फलायुतः).]

35 [a]) D4.7 अत्र. Ñ2 B D4.5.7 कुंजरयूथाश्च. —[b]) B3 om. मृग-. Ñ2 D4–6 -यूथाश्च(D6 °*); B3 om. (for -यूथानि). Ñ2 B सर्वतः; V1 *मितः; Dt1 Dd1 Dm1 चैव हि; D3 राघव; D4.5 निर्वृताः; G3 चामितं (sic) (for चाभितः). D7 करिणीसहिताः सुखं. —[c]) D3 विचरिष्यति (hypm.). Dg1 वनांतेस्मिन्. —[d]) Ś1 D6 तत्र; B2 D4.5.7 तांस्त्वं(B2 °श्च) (for तानि). D2 द्रक्ष्यति (for °सि). B3 D2 राघवं(D2 °वः). —After 35, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S G(ed.) ins.:

1156* सरित्प्रस्रवणप्रस्थान्दरीकन्दरनिर्झरान् ।
चरतः सीतया सार्धं नन्दिष्यति मनस्तव ।

[(l. 1) Dm1 गुहा-; G3 दरि-; Cm as above (for दरी-).]

36 D4.5.7 om. 36. —[a]) Ś1 Ñ2 V1 B D3.6 दात्यूह-; D2 इत्यूह- (sic); M4 नत्यूह- (sic) (for प्रहृष्ट-). B4 Dt1 Dd1 Dm1 T3 M2.3 Ct -कोयष्टिभ- (B4 °*; Dt1 °भः [sic]; T3 M2.3 Cv.k °म); Cr.m.g as in text (for -कोयष्टिक-). D2 -कोलनिः- (sic) (for -कोकिल-). —[b]) Dd1 Dm1 विनोदयंतं (for °नादितं तं). Dt1 विनोदयंतं च सुखं परं शिवं. —[c]) G1 वृंदैश् (for मृगैश्). —[d]) Ñ2 स्वरम्यम्. M4 पुरा समासाद्य. Ś1 Ñ2 B D1–3.6 तम् (for सम्). Dg1 Dt1 G2 [आ]श्रयं (for °मम्). V1 °मासाद्यत राममाश्रमं.

Colophon: D4.5.7 om. —*Sarga name*: Ś1 V1 B2.4 D2.6 भरद्वाजाभिगमनं(D2 °नः); Ñ2 B3 वनप्रवेशो भरद्वाजा(Ñ2 °जो [sic])भिगमनं; B1 D3 भरद्वाजाश्रमाभिगमनः(B1 °नं); D1 भरद्वाजाश्रमगमः. —*Sarga no.* (figures, words or both): B1.4 D3 om.; Ś1 58; Ñ2 53; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S 45; B2 43; B3 52; D1 110; D2 57; D6 55. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय परमगुरवे नमः; G श्रीरामाय नमः.

४९

उषित्वा रजनीं तत्र राजपुत्रावरिंदमौ ।
महर्षिमभिवाद्याथ जग्मतुस्तं गिरिं प्रति ॥ १
प्रस्थितांश्चैव तान्प्रेक्ष्य पिता पुत्रानिवान्वगात् ।
ततः प्रचक्रमे वक्तुं वचनं स महामुनिः ॥ २

अथासाद्य तु कालिन्दीं शीघ्रस्रोतसमापगाम् ।
तत्र यूयं प्लवं कृत्वा तरतांशुमतीं नदीम् ॥ ३
ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम् ।
विवृद्धं बहुभिर्वृक्षैः श्यामं सिद्धोपसेवितम् ॥ ४

G. 2. 55. 5
B. 2. 55. 6
L. 2. 59. 5

49

☞ Ñ1 missing for Sarga 49 (cf. v.l. 1058*). D4.5.7 continue the previous Sarga. M1.2 begin with **श्रीरामाय नमः**.

1 [ab]) D4.5.7 **उषित्वा तत्र रजनीं सुखमिक्ष्वाकुनंदनौ.** —D5 om. 1[cd]. —[cd]) Dd1 Dm1 G2 [ए]व (for [अ]थ). D4.7 **अभिवाद्य ततो जग्मुर्मुनिमुद्दिश्य तं गिरिं.** —For 1, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1157* **तौ तत्र रजनीमुष्य सुखमिक्ष्वाकुनन्दनौ ।**
अभिवाद्य महर्षिं तं दधतुर्गमने मनः ।

[(l. 1) Ñ2 B तामु(B2.4 °षु)षित्वा निशां तत्र (for the prior half). —(l. 2) B4 सद्दर्षि (for महर्षिं). Ñ2 B मतिं (for मनः).]

—B3 (marg.) cont.; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.7 T G M1–3 ins. after 1 :

1158* **तेषां चैव स्वस्त्ययनं महर्षिः स चकार ह ।**

[B3 जय-; D4.7 तदा (for चैव). Dt1 Dd1 Dm1 transp. चैव and स्वस्त्ययनं. B3 महर्षिरनुचर्यवान्; D4.7 जजाप त(D7 ज) पतां वरः (for the post. half).]

2 B3 reads 2[ab] in marg. —[a]) B3 **कृत्वा प्रेक्ष्योन्वितश्चैव;** Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1.3 **प्रस्थितान्प्रेक्ष्य तांश्चैव;** D4.5.7 **प्रस्थितान्प्रे(D7 °नी)क्ष्य चाप्येतान्.** —[b]) B3 [अ]**न्वयात्;** Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 [**औ**]**रसान्;** T1.2 Cg*p* [**अ**]**न्वशात्;** Cg as in text (for [**अ**]**न्वगात्**). —For 2, Ś1 Ñ2 V1 B1.2.4 D1–3.6 M4 subst.; B3 subst. for 2[cd] only :

1159* **तौ प्रयातावभिप्रेक्ष्य भरद्वाजो महामुनिः ।**
चित्रकूटस्य पन्थानमुपदेष्टुं प्रचक्रमे ।
राघव त्वमितो देशान्पश्यन्नावसथान्बहून् ।

[(l. 1) D2.3 अभिवीक्ष्य. Ś1 D6 प्रयातं रजनीं वी(D6 प्रे)क्ष्य (for the prior half). D2.3 भारद्वाजो. —(l. 3) B1.2.4 देशात्. V1 D1–3 M4 इतो देशाद्राघव त्वं (for the prior half). D2 वसन् (for पश्यन्). V1 आवसतान्; D6 आवसवान्.]

—After 2, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins. :

1160* **भरद्वाजो महातेजा रामं सत्यपराक्रमम् ।**
गङ्गायमुनयोः संधिमासाद्य मनुजर्षभौ ।
कालिन्दीमनुगच्छेतां नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम् ।

[(l. 1) D5 [ऽ]मिततेजा. —(l. 2) Dt1 आदाय (for °साद्य). D4.5.7 पुरुषर्षभौ. —(l. 3) D5 अथ (for अनु-). G1 -गच्छेथां. D4.5.7 मुखौ शिवां; G1 मुखाभृतां (for मुखाश्रिताम्).]

3 D4.5.7 om. 3[ab]. —[b]) Dt1 **C**t **प्रतिस्रोतः समागतां.** —After 3[ab], Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.; while D4.5.7 cont. after 1160* :

1161* **तस्यास्तीर्थं प्रचरितं पुराणं प्रेक्ष्य राघव ।**

[Dm1 T2 **C**m प्रचलितं. D4 तस्यास्तु तीर्थं त्वरितं; D5 तस्यास्तीर्थं त्वरीतं (sic); D7 तस्या सुतीर्थं त्वरितं (for the prior half). Dt1 Dd1 Dm1 प्रकामं (for पुराणं). D4.5.7 प्राप्य (for प्रेक्ष्य). Dg1 D4.5.7 G3 M2 राघवौ; T3 M1 राघवं.]

—[d]) **C**r.t [**अं**]**शुमतीं** (as in text); **C**m.g [**आं**]**शु°**. D4.7 **तरतास्तु**(D4 °**शु**)**जलां नदीं.** —For 3, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1162* **नातिदूरे समासाद्य तरेथा यमुनां नदीम् ।**
कृत्वोडुपं ग्राहवती सा हि नित्यं महानदी ।

[(l. 1) Ñ2 B1.3.4 तरेस्त्वं; B2 तरेस्तां; D6 तरेवां; M4 पश्येथा (for तरेथा). V1 तवेषां (sic) यमुनानदीं (for the post. half). —D3 read l. 2 twice. —(l. 2) B4 कृत्वोडुगं; D6 कृतोडूपं; M4 महाह्रदा. Ś1 B3 D1–3 ग्राहवतीं.]

4 [a]) D4.5.7 **तत्र** (for **ततो**). —[b]) D5 **सरितच्छदं.** —[c]) Dt1 Dd1 Dm1 **परी**(Dd1 °**रि**)**तं** (for **विवृद्धं**). D4 (after corr. *sec. m.* as in text)**वृक्षे.** —For 4, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1163* **तस्या नद्याः परे पारे नातिदूरे महाद्रुमः ।**
सत्याभियाचनः श्रीमान्न्यग्रोधो हरितच्छदः ।
नानासत्त्वगणावासः श्याम इत्यभिविश्रुतः ।

[(l. 1) M4 (after corr. *sec. m.* as above) तास्याः. —(l. 2) Ś1 स चापि पावितः; Ñ2 B2–4 D1.2 सत्याभियाचितः (D2 °नः); D6 सत्यापि पावितः (for सत्याभियाचनः). —After l. 2, B3 ins. :

1163(A)* स्थिरच्छायो महावृक्षः सर्वेषां हितकारकः ।

—(l. 3) B1 -कृतावासः; B4 D2 -गुणावासः. B4 [अ]पि (for [अ]भि-). D2.3 [अ]भितः(D3 °*) श्रुतः.]

—Thereafter cont. :

1164* **सीतेयं तं नमस्कृत्य समभ्यर्च्य च पादपम् ।**
अभियाचेत कल्याणी वरं यदभिकाङ्क्षितम् ।

G. 2. 55. 7 B. 2. 55. 7 L. 2. 59. 7 क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं द्रक्ष्यथ काननम् ।
पलाशबदरीमिश्रं राम वंशैश्च यामुनैः ॥ ५
स पन्थाश्चित्रकूटस्य गतः सुबहुशो मया ।
रम्यो मार्दवयुक्तश्च वनदावैर्विवर्जितः ।
इति पन्थानमावेद्य महर्षिः स न्यवर्तत ॥ ६
उपावृत्ते मुनौ तस्मिन्रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
कृतपुण्याः स्म सौमित्रे मुनिर्यन्नोऽनुकम्पते ॥ ७
इति तौ पुरुषव्याघ्रौ मन्त्रयित्वा मनस्विनौ ।
सीतामेवाग्रतः कृत्वा कालिन्दीं जग्मतुर्नदीम् ॥ ८
तौ काष्ठसंघाटमथो चक्रतुः सुमहाप्लवम् ।
चकार लक्ष्मणश्छित्त्वा सीतायाः सुखमासनम् ॥ ९

[(l. 1) Ś1 D6 सीनापि (for सीतेयं). V1 सं-; M4 ते (for तं). V1 D1.2 नृसंस्कृत्य; D3 सुसत्कृत्य; M4 समभ्यर्च्य (for नमस्कृत्य). M4 सुसत्कृत्य (for समभ्यर्च्य). —(l. 2) B3 अभियाचेत्. Ś1 D6 कल्याणं (for °णी).];
while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins. after 4 :

1165* तस्मै सीताञ्जलिं कृत्वा प्रयुञ्जीताशिषः शिवाः ।
समासाद्य च तं वृक्षं वसेद्वातिक्रमेत वा ।

[(l. 1) D4.5.7 तस्य (for तस्मै). Dm1 शिवां. Dt1 Ct [आ]शिषां क्रियां. D4.5.7 व्य(D4 न्य; D5 नि)युंजीताशिषोपि वा (D5 च) (for the post. half). —(l. 2) T G1.2 M1 तु (for च). M3 [अ]तिक्रमेति (sic). D4.7 वसतां च व्रजेत्तदा; D5 वसित्वा प्रव्रजेद्भवान् (for the post. half).]

5 *b*) B1 D1.7 द्रक्ष्यत; Dt1 Dd1 Dm1 प्रेक्ष्य च. B1 illeg. for काननम्. —*c*) Dt1 Dd1 Dm1 शल्लकी- (for पलाश-). Ñ2 V1 B D1–3 M4 -वंश- (for -मिश्रं). —*d*) D4.7 युतं; K(ed.) रम्यं (for राम). Ś1 Ñ2 B D1–3.6 M4 -मधू(Ś1 Ñ2 B4 D6 °धु)काम्रवना(B3 M4 °णा)युतं; V1 -मधूकाश्रवणायतं; Dt1 राम वन्यैश्च यामुनैः; G(ed.) मधुकाम्रवनाकुलं.

6 *b*) V1 गतं; Dd1 Dm1 यातः; D2 ततः (for गतः). M4 ह्यहं (for मया). Dt1 T2 गतस्य बहुशो मया. —V1 D1.2 M4 om. 6*cd*. —*c*) M1 (after corr. *sec. m.*) रम्ये. Ś1 Ñ2 B D3–7 चाश्रमयुक्तश्च. —*d*) Dt1 Dd1 Dm1 T G1.3 (before corr.) M2.3 दावै(T3 °वा [sic]; M3 °व)श्चैव; Cm.g as in text (for वनदावैर्). Dg1 च वर्जितः (for विवर्जितः). Ś1 Ñ2 B D3–7 वनदोषैश्च(Ñ2 B °षैः स; D3–5.7 °षैर्वि) वर्जितः. —*ef*) M3 इत्थं (for इति). Dt1 Dd1 Dm1 D4.7 G1 आदिश्य; D5 आश्रित्य (for आवेद्य). Dg1 Dt1 G1 संन्यवर्तत. Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 पंथानमुपदिश्यैवं(V1 D1.2 °देश्यैवं; B2 D3 °दिश्यैनं) भरद्वाजो न्य(D3 °भ्य)वर्तत. —After 6, Ś1 Ñ2 B D4–7 ins. :

1166* रामेण लक्ष्मणेनापि सीतया चाभिवादितः ।

[B1 [अ]थ (for [अ]पि). Ś1 सीतया चापि (before corr. °पि च) वंदितः (for the post. half). D4.7 रामेण सीतया वा (D7 चा)पि लक्ष्मणेनाभिवादितः.];
while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1167* अभिवाद्य तथेत्युक्त्वा रामेण विनिवर्तितः ।
[Dt1 विनिवर्जितः.]

7 *a*) D1 उपाद्दते; D3 उपावर्ते; D6 तपावृत्तौ; G3 अपावृत्ते (for उपावृत्ते). —*b*) V1 सुपदं तद॰तरं; D1–3 स्वमाश्रमपदं ततः; M4 गत्वाध्वानं ततः परं. —V1 D1–3 M4 om. 7*c*–8*b*. —*c*) M3 तु (for स्म). Ś1 Ñ2 B D4–7 कृतपुण्योस्मि सौमित्रे. —*d*) Ś1 Ñ2 B3 D4–7 मानुकंपते; Dm1 नानुकंपते; T3 नो न कल्पते. B1.2.4 मुनिर्यदनुकंपते.

8 V1 D1–3 M4 om. 8*ab* (cf. v.l. 7). —*a*) B2 reads तौ in marg. —*b*) D4.5.7 कथयंतौ (for मन्त्रयित्वा). Ś1 Ñ2 B D6 कथयंतौ यश(B1 तप)स्विनौ. —*c*) V1 D1–3 M4 सीतासहायौ काकुत्स्थौ(M4 कालिंदीं). —*d*) V1 मन्वानां; D1–3 M4 यमुनां (for कालिन्दीं). Ś1 Ñ2 B D4–7 तदा (for नदीम्). —After 8, D2.4.5.7 ins.; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. l. 3–4 only :

1168* ते गत्वा किंचिदध्वानं ददृशुर्विमलां नदीम् ।
दिव्यामंशुमतीं नाम शीघ्रतोयप्रवाहिनीम् ।
अथासाद्य तु कालिन्दीं शीघ्रस्रोतोवहां नदीम् ।
चिन्तामापेदिरे सर्वे नदीजलतितीर्षवः ।
ततोऽब्रवीद्दाशरथिः सौमित्रिमपराजितम् ।
दिव्या सरिदियं पुण्या यामुनो यत्र पर्वतः ।
न त्वस्मिन्पुरुषावासं पश्यामि पुरुषर्षभ ।
स त्वं कुरुष्व संघाटं सुखं येन तरेम वै ।
स वीरः शासनं भ्रातुः सर्वमप्रतिकूलयन् ।
निरीक्ष्य तद्वनं सर्वं गृहीत्वा सङ्गमुत्तमम् ।

[(l. 1) D5 कंचिद्. D2 अध्वाने. —(l. 3) Dt1 शीघ्रस्रोतस्विनीं नदीं; T2 शीघ्रस्रोतसमापगां; G2 M1 शीघ्रस्रोतां महानदीं (for the post. half). D2.4.5.7 समासाद्य तु तां वीरौ तरंगावर्तमालिनीं. —(l. 4) Dt1 Dd1 Dm1 सद्यो (for सर्वे). D2.4.5.7 -तितीर्षया. —(l. 5) D2 अपराजिनं. —D2 om. l. 10.]

—Thereafter D2.4.5.7 cont. l. 2 of 1171*.

9 *b*) Dg1 T1.2 G2 M1 तु; T3 स (sic); G1 च; G3 M3 तं (for सु-). —For 9*ab*, D2.4.5.7 subst. and read after 9*cd* :

1169* बद्ध्वा लताभिर्वेत्रैश्च सुसंबद्धं दृढं ततः ।
प्रचक्रे काष्ठसंघाटं सौमित्रिर्विपुलं प्लवम् ।

[(l. 1) D2 महा-; D5 शाल्वैर् (for बद्ध्वा). D2 चतुर्बद्धं; D4.7 सुसंबद्ध-; D5 सुखं बद्धं.]

तत्र श्रियमिवाचिन्त्यां रामो दाशरथिः प्रियाम् ।
ईषत्संलज्जमानां तामध्यारोपयत प्लवम् ॥ १०
ततः प्लवेनांशुमतीं शीघ्रगामूर्मिमालिनीम् ।
तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैः संतेरुर्यमुनां नदीम् ॥ ११
ते तीर्णाः प्लवमुत्सृज्य प्रस्थाय यमुनावनात् ।
श्यामं न्यग्रोधमासेदुः शीतलं हरितच्छदम् ॥ १२

G. 2. 55. 15
B. 2. 55. 23
L. 2. 59. 15

—Then cont. :

1170* कृत्वा च तं तदाचख्यौ राघवाय महात्मने ।
लक्ष्मणो लक्षणोपेतो नदीं समवतारयन् ।

[(l. 2) D2.5 नद्यां. D2 समवतारितं; D4 °यत्; D5 °रितुं.]
—After 9^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G1.3 M2.3 ins.; D2.4.5.7 cont. l. 2 only after 1168* :

1171* शुष्कैर्वंशैः समाकीर्णमुशीरैश्च समावृतम् ।
ततो वेतसशाखाश्च जम्बुशाखाश्च वीर्यवान् ।

[(l. 1) Dt1 वन्यैः (for वंशैः). —(l. 2) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 वैतसशाखाश्च; D2.4.5.7 वेतसशाखानां. D2.4.5.7 लतानां (D2 रलानां [sic]; D5 तालानां) चैव; T G1.3 जंबू° (for जम्बुशाखाश्च).]

—^{c}) Dm1 गत्वा; D7 छित्वा (sic). —^{d}) D2 सीतार्थं; D4.7 वैदेह्याः (for सीतायाः).

10 G2 M1 om 10. —^{a}) Dg1 D2.4.5.7 T2.3 G3 M3 ततः (for तत्र). D5 प्रियमिवाचिंत्य (sic). —^{b}) Ñ2 दशरथः (sic); M3 दाशरथिं (sic). —^{c}) Dd1 M2 ईषत्स-. D2.4.5.7 ईषत्सलज्जा(D2 °ज्ज)मुद्यम्य(D7 °स्थाप्य). —^{d}) D2 यमत्यारोपयत्प्लवं; D4.7 समारोपयत प्लवं; D5 समध्यारोपयन्प्लवं. —For 9–10, Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 subst. :

1172* तत्र बद्ध्वोडुपं काष्ठैर्वेणुभिश्चापि तीरजैः ।
सीतामारोपयांचक्रे रामस्तत्र स्वयं तदा ।
परिगृह्य प्रियां बालां वेपमानां लतामिव ।
सीतामारोप्य रामोऽपि लक्ष्मणश्चाप्यरोहताम् ।

[(l. 1) D3 कृत्वोडुपं; D6 बद्धो**पं. B1 काष्ठैर्. V1 ***चक्रतुः काष्ठैर् (for the prior half). V1 वेणुजैश्; B4 रेणुभिर्; D6 वारजैश् (for वेणुभिश्). B1 चैव (for चापि). M4 transp. वेणुभिश् and तीरजैः. —D6 om. (hapl.) l. 2–3. —(l. 2) V1 om. स्वयं तदा. —(l. 3) Ś1 (marg.) हृदा बालां; V1 श्रियं भार्यां; D1.3 M4 प्रियां(D3 °या) भार्यां (for प्रियां बालां). Ś1 कंपमानां; V1 M4 सज्जमानां; D1 सद्रुमां च; D3 सज्यमानां (for वेपमानां). —M4 om. l. 4. —(l. 4) D1 चापि रोहतां; D3 चाप्यरोहतां. Ś1 लक्ष्मणं चाप्यरोहयत् (for the post. half). V1 अधिरुह्य स्वयं रामो लक्ष्मणश्चाधिरोहतां.]
—After 10, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.5.7 T G M1–3 ins.; D1 ins. l. 5–10 only after 11^{ab} :

1173* पार्श्वे तत्र च वैदेह्या वसने भूषणानि च ।
प्लवे कठिनकाजं च रामश्चक्रे सहायुधैः ।
आरोप्य सीतां प्रथमं संघाटं परिगृह्य तौ ।
ततः प्रतेरतुर्यत्तौ वीरौ दशरथात्मजौ ।
कालिन्दीमध्यमायाता सीता त्वेनामवन्दत ।
स्वस्ति देवि तरामि त्वां पारयेन्मे पतिर्व्रतम् ।
यक्ष्ये त्वां गोसहस्रेण सुराघटशतेन च ।
स्वस्ति प्रत्यागते रामे पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ।
कालिन्दीमथ सीता तु याचमाना कृताञ्जलिः ।
तीरमेवाभिसंप्राप्ता दक्षिणं वरवर्णिनी ।

[(l. 1) Dg1 पार्श्वं. D2.4.7 तु तत्र; K(ed.)च तत्र (by transp.). D5 पार्श्वेषु तत्र. D2.4.5.7 वसनान् (D7 °ना-). —(l. 2) D7 सुवं (for प्लवे). D2.4.7 कठिनकं चैव; D5 कठिनके कृ(also क्र)त्वा (for कठिनकाजं च). Dt1 समाहितः; D2 महायुधैः (for सहायुधैः). —(l. 3) D2 संघातं; D4 om.; D5.7 संघाटे (for प्रथमं). Dg1 transp. सीतां and प्रथमं. M3 प्रतिगृह्य. D4.7 वै; G1 च (for तौ). D2 परितो ततः (for परिगृह्य तौ). —G3 illeg. for l. 4–9. —(l. 4) Dm1 प्रचेरतुर्यत्तौ; D2 प्रयातु तौ वीरौ; D4.7 प्रयततुर्(D7 °तौ) वीरौ; D5 प्रययतुर्वीरौ (for प्रतेरतुर्यत्तौ). Dt1 प्रीतौ; D2.4.5.7 तदा (for वीरौ). —(l. 5) D1.2.4.5.7 कालिंदीमध्यगा(D4 °गात्) सीता तां नदीमिदमब्रवीत्. —(l. 6) Dm1 T G M3 त्वा. D1 पारा(र)य; G1 तारयेन्; M2 पारयन् (for पारयेन्). D4 च; D7 चेत् (for मे). D1.2.7 M2 व्रतं पतिः (by transp.); D4 द्रुतं पतिः; D5 व्रतं प्रति; T3 G1 पतिव्रतं. —(l. 7) T3 M2.3 त्वा. D1 यक्षे त्वक्ष-; D2.4.5.7 यक्ष्ये(D7 °क्षे) त्वक्षि-(D5 °षि) (for यक्ष्ये त्वां गो-). D1.2.4.7 सुराभारशतेन; D5 सुराभांडशतेन; M2 सुराशतघटेन (meta.) (for °घटशतेन). G2 सुरघट्टशतेन च (for the post. half). —(l. 8) D1.2.4.5.7 प्रत्यागते वनाद्रामे (for the prior half). —(l. 9) D1.2.4.5.7 कालिंदीमथ तामेवमाशास्य तु (D2.7 सु)कृतांजलिः. —(l. 10) Dd1 Dm1 वरदर्शिनी.]

11 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 तेन (for ततः). Ś1 B2 D6 प्लवेनाश्मवर्तीं; V1 D1 °नौघवतीं; B1.3 °नाशुमतीं; B4 D3 M4 °नोघवतीं; D2.4.5.7 °नाशुजलां (for °नांशुमतीं). —^{b}) D2.4.5.7 तरंगावर्तसंकुलां. —After 11^{ab}, D1 ins. l. 5–10 of 1173*. —^{c}) Ś1 Ñ2 B D6 गहनां; V1 ग्रहणां; D1.3 ग्रहनां; M4 गहनैर् (for बहुभिर्). —^{d}) Ñ2 V1 B D1.3 M4 तेरुस्ते(D3 °** [om. hapl.]); D2 सन्नतां; D4.7 संतीर्य; T3 सुतेरुर् (for संतेरुर्). V1 यमुनानदीं.

12 ^{a}) Ś1 D6 संतीर्य; Ñ2 संकीर्णाः; V1 B D1.3 M4 संतीर्णाः; Dt1 तेषु ते (for ते तीर्णाः). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 प्रणम्य यमुनां नदीं(V1 D1.3 ततः); D2.4.5.7 प्रजग्मुस्तु(D2.7 °ग्मुः सु) महद्वनं. —After 12^{ab}, D2.4.5.7 ins :

1174* यमुनावनमित्येवं ख्यातं दृष्टिमनोहरम् ।
तदतीत्य वनं रम्यं नानाशकुनिनादितम् ।
ददृशुः पद्मगहनं तडागं बहुपुष्करम् ।
तत्र चास्वाद्य पानीयं मृणालान्पुष्कराणि च ।

G. 2. 55. 17
B. 2. 55. 25
L. 2. 59. 17

कौसल्यां चैव पश्येयं सुमित्रां च यशस्विनीम् ।
इति सीताञ्जलिं कृत्वा पर्यगच्छद्वनस्पतिम् ॥ १३

सुविश्रान्ताः पुनर्जग्मुस्तद्वनं संसितव्रताः ।
ततः प्रकृष्टमध्वानं गत्वा संकथया सुखम् ।

[(l. 1) D4 -यानम् (for -वनम्). —(l. 2) D4.7 सर्वं (for रम्यं). D5 नानाकुलनिनादितं (for the post. half). —(l. 3) D4.7 पद्मगंभीरं. —(l. 4) D2 सस्यानि; D5 संस्वाद्य (for चास्वाद्य). D2.5 मृणालं. —(l. 5) D5 संविश्रांताः पुनर्जग्मुस्तद्वनं संशितव्रताः. —(l. 6) D2 प्रकृतम्; D5 प्रहृष्टम्. D2 संकयथा (meta.); D5 संगतया.]

—^{cd}) D2 आसेंद्रः; D4.7 आसाद्य (for आसेदुः). D4 ददृशुर्; D7 जहृषुर् (for शीतलं). Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 शी(Ñ2 D1 सी)तच्छायं(V1 B3 °च्छायां; D6 °छायां) समासेदुः(D1 °सीदुः) श्यामं(D3 °म) न्यग्रोधपादपं. —After 12, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.5.7 T G M1–3 ins. :

1175* न्यग्रोधं तमुपस्थाय वैदेही वाक्यमब्रवीत् ।
नमस्तेऽस्तु महावृक्ष पारयेन्मे पतिर्व्रतम् ।

[(l. 1) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G3 त(Dt1 Dm1 स)मुपागम्य; D4.7 तदुपास्थाय; D5 M2.3 तमुपास्थाय. Dt1 चाभ्यवंदत; Dd1 Dm1 त्विदमब्रवीत् (for वाक्यम°). —After l. 1, D5 reads 13^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. —(l. 2) D2.4.5.7 नमोस्तु ते; T2 नमस्ते सु-; T3 नमस्ते तु (for नमस्तेऽस्तु). Dt1 पतिर्व्रते; Dd1 T2.3 G1 °व्रतं; G2 M1 व्रतं पतिः (by transp.); M2 वृतं पतिः; Cm as above. D2.5 शिवो नो भव दर्शने; D4.7 शिवं नस्तव दर्शने (for the post. half).]

—D2.4.5.7 cont. :

1176* चतुर्दशसु वर्षेषु व्यतीतेषु वने सुखम् ।
अयोध्यां सर्वसामग्र्यां प्रविशेम पुनः पुरीम् ।

—Thereafter D5 cont. 1178*.

13 M4 om. 13^{ab}. Ś1 V1 B D1.3.6 transp. 13^{ab} and 13^{cd}. —^{a}) V1 om.; D1.3.5 अपि (for चैव). Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.5.6 जीवंतीं; Dg1 Dt1 Dm1 D2 T3 M3 पश्येम(D2 °मः); Dd1 D4.7 पश्यामः; G1 पश्यामि (for पश्येयं). —^{b}) M3 मनस्विनीं. Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 पश्ये(V1 **)यमिति मैथिली(B2 मे मतिः); D2.4.5.7 सर्वांश्च(D5 पश्येयं) ज्ञा(D7 जा)तिबांधवान्. —After 13^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 ins.; M4 ins. l. 2 only after l. 1 of 1178*.

1177* ययाचे तं ततोऽभ्येत्य द्रुमं सत्योपयाचनम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य ततस्ते प्रययुः पुनः ।

[(l. 1) Ś1 Ñ2 ययाचेदं; V1 D1 ययाच तं; B1 यथा चेदं; B4 ययाचैनं. V1 तत्**त्य; D1.3 ततश्चैत्य; D6 °भृत्ये (sic) (for ततोऽभ्येत्य). Ñ2 B1.3 श्यामं; D3 ध्रुवं (for द्रुमं). Ś1 D6 न्यग्रोधं सत्यया(D6 °वा)चनं (for the post. half). —(l. 2) D3.6 उपावृत्त (sic). Ś1 D6 तदा (for पुनः). D1.3 ततस्ते(D3 °स्तं) तं ययुः शुभं (for the post. half).]

—D5 repeats here 13^{cd} (cf. v.l. 1175*). —^{c}) Ś1 Ñ2 B D6 अर्चयित्वा च(Ñ2 B °श्च) तं सीता; V1 D1.5(first time) M4 तं सीताभ्यर्च्यंयित्वाग्रे(D5 °र्च्यं यत्नेन); D2.4.5 (second time).7 इत्यंजलि(D4 °लिं)कृत्य(D2.5 °त्वा) सीता; D3 सीता तमर्चयित्वाग्रे. —^{d}) Dd1 पर्यपृच्छद्; T1.2 प्रत्य°; Cv.r.m.g.k.t as in text (for पर्यगच्छद्). Ś1 Ñ2 B1–3 D3 याचतेदं कृतांजलिः; V1 B4 D1.5(first time).6 M4 ययाचेदं कृतांजलिः; D2.5(second time) तं ययाचे वनस्पतिं; D4.7 ययाचे तां(D7 तं) वनस्पतिं.

—After 13, Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 ins.; while D5 cont. after 1176* :

1178* चिरं जीवतु मे वृद्धः श्वशुरः कोसलेश्वरः ।
भर्ता मे देवराश्चैव जीवन्तु भरतादयः ।

[M4 om. l. 2. —(l. 2) Ñ2 V1 B1.3 D1.6 देवरश्.]
whereas D2.4.5.7 ins. after 13 :

1179* क्रोशमात्रं ततो गत्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
प्रसन्नसलिलां दूराद्ददृशुर्यमुनां नदीम् ।

—D2.4.5.7 cont.; while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 13 :

1180* अवलोक्य ततः सीतामायाचन्तीमनिन्दिताम् ।
दयितां च विधेयां च रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरतानुज ।
पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि सायुधो द्विपदां वर ।
यद्यत्फलं प्रार्थयते पुष्पं वा जनकात्मजा ।
तत्तत्प्रदद्या वैदेह्या यत्रास्या रमते मनः ।
गच्छतोस्तु तयोर्मध्ये बभूव जनकात्मजा ।
मातंगयोर्मध्यगता शुभा नागवधूरिव ।
एकैकं पादपं गुल्मं लतां वा पुष्पशालिनीम् ।
अदृष्टपूर्वां पश्यन्ती रामं पप्रच्छ साबला ।
रमणीयान्बहुविधान्पादपान्कुसुमोत्करान् ।
सीतावचनसंरब्ध आनयामास लक्ष्मणः ।
विचित्रवालुकजलां हंससारसनादिताम् ।
रेमे जनकराजस्य सुता प्रेक्ष्य तदा नदीम् ।

[(l. 1) D2.4.5.7 तीरे निष्ठन्परंतपः; G1 याचंतीं तामनिंदितां; M1 आयांती तामनिंदितां (for the post. half). —(l. 2) D2.4.5.7 दयितं च विधेयं च (for the prior half). —(l. 3) D7 अग्रतो. Dg1 T1.2 G1.2 M1–3 भरताग्रजः. ❀ Cv.m.g : भरताग्रजेति बहुव्रीहिः ।; Cr : भरतानुजेति बहुव्रीहिः । ❀ —(l. 4) Dt1 Dd1 Dm1 [ऽ]नु- (for ऽहं). Dd1 सायुधां. D2.4.5.7 धन्विनां वर(D5 °रः) (for द्विपदां वर). —D2.4.5.7 om. l. 5–6. —T3 om. (hapl.). l. 6–7. —(l. 6) M3 ततः (for तत्तत्). Dg1 M3 प्रदद्याद्; Dt1 Dd1 Dm1 प्रयच्छ. Dg1 वैदेह्यै. G3 यत्रान्या. —Dt1 om. l. 7–8. —(l. 7) D2.4.5.7 हि (for तु). G2 M1 बभौ च (for बभूव). —(l. 9) D5 पुष्पशोभिनी. —(l. 10) Dg1 अदृष्टपूर्वा; Dt1 °रूपं; Dd1

क्रोशमात्रं ततो गत्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
बहून्मेध्यान्मृगान्हत्वा चेरतुर्यमुनावने ॥ १४
विहृत्य ते बर्हिणपूगनादिते
शुभे वने वारणवानरायुते ।
समं नदीवप्रमुपेत्य संमतं
निवासमाजग्मुरदीनदर्शनाः ॥ १५

G. 2. 55. 20
B. 2. 55. 33
L. 2. 59. 20

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

Dm1 °रूपां; D2.4.7 °पूर्वं; G M1 °पूर्वान्. M3 रामः प्रव्रज (for रामं पप्रच्छ). D2.4.5.7 जानकी (for साबला). —D2.4.5.7 om. l. 11. —(l. 11) M3 रमणीय-. Dm1 T2.3 G M1-3 कुसुमोत्कटान्; Ct °त्करान् (as above). —(l. 12) Dt1 -वचनं. T3 -संरब्धम्. —(l. 13) G2 M1 विचित्रवालुकां नीलां (for the prior half). —(l. 14) T1 moth-eaten for रेमे जनक. T3 om. प्रेक्ष्य. M3 सदा (for तदा). K (ed.) transp. सुता and तदा.]

14 ^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 D1.3.6 M4 **नीलमासाद्य तद्वनं**; B2 **नीलं वनमपश्यतां**. —After 14^{ab}, D2.4.5.7 ins.:

1181* **ददृशुर्मृगसंघातान्सलिलार्थमुपागतान् ।**

[D4.7 इहागतान्.]

—^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 **हत्वा तत्र मृगं मेध्यं** (V1 **मध्ये** [meta.]); D2.4.5.7 **तत्र हत्वा मृगान्कांश्चिद्**. —^{d}) Ś1 Ñ2 B D6 **स्ना** (Ś1 D6 **श्रु**)**त्वा त** (B2 **स**)**मुपभुज्य** (Ś1 °**योज्य**; B3 D6 °**युज्य**; B4 °**हाय**) **च**; V1 D1.3 M4 **पक्त्वा भुक्त्वा च राघवौ**; D2.4.5.7 **विविक्ते यमुनातटे**. —After 14, D2.4.5.7 ins.:

1182* **श्रान्तामालोक्य वैदेहीं तत्र वासं प्रचक्रिरे ।**

[D2.5 वासं तत्रैव चक्रिरे (for the post. half).]

15 ^{a}) D4.5.7 **विगाह्य**. Dm1 -कूज- (for -पूग-). D4.5.7 **-नादितं**. —^{b}) Dg1 T2.3 G2.3 M1.2 **वानरवारणायुते** (by transp.); M3 **वावरवारमायुते** (sic). D4.5.7 **शुभं वनं वानरवारणा** (D5 °**नरी**)**युतं**. —^{c}) T3 **समुन्नदीवप्रम्**. Dt1 Dd1 Dm1 **सत्वरं**; Cg as in text (for **संमतं**). —^{d}) Dd1 **अदीनदर्शनः**; D5 **अदीनसत्त्वः**. —For 15, Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 subst.; D5 ins. after 15:

1183* **विहृत्य तस्मिन्बहुपक्षिनादिते**
वने यथेष्टं बहुयूथसेविते ।
ततो निवासार्थमुपाययुः शिवं
शुभं नदीतीरतटं समुच्छ्रितम् ।

[(l. 1) B3.4 विकृत्य. Ś1 (marg.) B1 D5 M4 -पक्ष- (for -पक्षि-). B1 -नादितो. —(l. 2) Ś1 D6 बहुसत्त्व-; V1 B2.4 D1-3.5 मृगयूथ-. D5 -पायने. —(l. 3) V1 समं; B2 D1-3.5 शुभं (for शिवं). —(l. 4) Ñ2 B -तरुं (for -तटं). V1 समन्वितं; B4 D1 समुत्थितं. Ś1 D3.6 -समुच्छ्रितं (D6 °त्थितं) द्रुमं (D3 वटं) (for -तटं समुच्छ्रितम्).]

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 Ñ2 B D2.4-7 **यमुनातीर** (Ñ2 °**पर**; B3 °**पार**; D5 °**) **नि** (B1 om.) **वासः**; V1 D1 **यमुनातीरगमनः**; D3 **यमुनातीराभिगमनः**. —*Sarga no.* (figures, words or both): B1.4 D3 om.; Ś1 59; Ñ2 D4 54; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D7 S 55; B2 44; B3 53; D1 111; D2.5 58; D6 56. —After colophon, D6 concludes with **रामाय नमः**; T2 **श्रीरामचन्द्राय नमः**; G **श्रीरामाय नमः**.

५०

G. 2. 56. 1 B. 2. 56. 1 L. 2. 60. 1 अथ रात्र्यां व्यतीतायामवसुप्तमनन्तरम् ।
प्रबोधयामास शनैर्लक्ष्मणं रघुनन्दनः ॥ १
सौमित्रे शृणु वन्यानां वल्गु व्याहरतां स्वनम् ।
संप्रतिष्ठामहे कालः प्रस्थानस्य परंतप ॥ २
स सुप्तः समये भ्रात्रा लक्ष्मणः प्रतिबोधितः ।
जहौ निद्रां च तन्द्रीं च प्रसक्तं च पथि श्रमम् ॥ ३
तत उत्थाय ते सर्वे स्पृष्ट्वा नद्याः शिवं जलम् ।
पन्थानमृषिणोद्दिष्टं चित्रकूटस्य तं ययुः ॥ ४
ततः संप्रस्थितः काले रामः सौमित्रिणा सह ।
सीतां कमलपत्राक्षीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
आदीप्तानिव वैदेहि सर्वतः पुष्पितान्नगान् ।
स्वैः पुष्पैः किंशुकान्पश्य मालिनः शिशिरात्यये ॥ ६

50

☞ Ñ1 missing for Sarga 50 (cf. v.l. 1058*). Ś1 begins with ॐ; M1.2 श्रीरामाय नमः.

1 ^{a}) B1 अत्र (for अथ). Ś1 D6 रात्रौ (for रात्र्यां). T3 M3 अतीतायाम्. —^{b}) Ś1 Ñ2 (m.) B D6 सुख(B4 °खं)सुप्तं; Dg1 अनुसुप्तं; Cg as in text (for अव°). Ś1 Ñ2 B D4.6.7 श्रमालसं(B4 °लुषं [sic]); V1 D1–3 M4 श्रमान्वितं (for अनन्तरम्). —^{c}) G2 M1 बोधयामास शनकैर्. —^{d}) Dt1 रघुपुंगवः (for °नन्दनः). —For 1^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1184* राम उत्थापयामास लक्ष्मणं शनकैस्तदा ।

[Ś1 V1 D4–7 रामस्तु (for राम). V1 कुलकैस्; M4 तु शनैस् (for शनकैस्). V1 B4 तथा (for तदा).]

2 B2 om. 2^{ab}. —^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 D1–7 M4 खगानां शृणु सौमित्रे. —^{b}) B1 वल्गुं. Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 D4.6.7 M4 वने; D1–3.5 वचः (for स्वनम्). —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.5.6 M4 भूयो; Dm1 D2.4.7 G1 कालं (for कालः). —After 2^c, D5 ins. :

1185* यदि लक्ष्मण रोचसे ।
न निद्राया ह्ययं(यं) कालः.

—^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 यदि लक्ष्मण मन्यसे.

3 ^{a}) Ś1 V1 D1 संसुप्तः; B1 Dt1 प्रसुप्तः; T3 समस्तः (for स सुप्तः). Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 D1–7 M4 स(V1 सं; B1.3 D2.3.5.6 सु)सुखं; B2 सुसुखो; Dt1 तु ततो (for समये). V1 सीता; B1 M4 भ्राता. —^{b}) Dt1 समये (for लक्ष्मणः). —^{c}) Cg तंद्रीं (as in text); Ct तंद्रां. Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D1.3–7 M4 क्लमं(D4.5.7 श्रमं) चैव; B4 ✻✻चैव; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 च तंद्रां च (for च तन्द्रीं च). D2 निद्राश्रमं चैव. —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 G3 परिश्रमं (for पथि श्रमम्). Ś1 Ñ2 B D6 तं चैवाध्व(D6 °थ)परिश्रमं; V1 D1–5.7 तथाध्वान(D1 °ध्वानं; D3 °ध्यान)परिश्रमं; M4 तं च यानपरिश्रमं.

4 ^{a}) G (ed.) अथ (for तत). Ś1 सहसा; Ñ2 V1 B D1–7 M4 सहिताः (for ते सर्वे). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 स्पृष्ट्वा च सलिलं शुचि(B2 बहु). —After 4^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 ins. :

1186* उपास्य च शिवां संध्यां तत्रैवाभिप्रतस्थिरे ।

[Ś1 Ñ2 B D6 शुभां (for शिवां). V1 D1–3 [अ]थ (for [अ]भि-).]

—^{c}) Dt1 ऋषिभिर्जुष्टं; K(ed.) ऋषिणादिष्टं. —^{d}) M3 संययुः (for तं ययुः). —For 4^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1187* चित्रकूटस्य पन्थानमासाद्य कृतनिश्चयाः ।
तत्र वासं समुद्दिश्य ययुः शीघ्रपराक्रमाः ।

[(l. 1) D5 अध्यास्य (for आसाद्य). D1.3.6 M4 कृतनिश्चयः. —(l. 2) D6 ततो (for तत्र). D1.3 ययौ; M4 ततः (for ययुः). D1.3.6 (before corr. as above) M4 शीघ्रपराक्रमः.]

5 ^{a}) Dg1 संप्रस्थिते. —For 5, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1188* अचिरेण समासाद्य ततस्तं चित्रपादपम् ।
चित्रकूटवनं रामः सीतां वचनमब्रवीत् ।

[(l. 1) Ś1 Ñ2 B तच्; D6 तश् (sic) (for तं). —(l. 2) D2.4.5.7 M4 चित्रकूटं ततो (for °कूटवनं).]

6 ^{a}) M3 सुदीप्तान्. M1 इह (for इव). Dt1 Dm1 G1.3 M3 वै(M3 ✻)देही. —^{b}) T2 G1.3 द्रुमान् (for नगान्). —^{c}) M2 पश्यैः (corrupt) (for पुष्पैः). Dg1 शिंशुकान्. —Dg1 reads 6^d in marg. —^{d}) G3 मलिनः; M1 मौलिनः; Cv °निनः; Cm.g.k.t as in text (for मालिनः). —For 6, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1189* पश्यैतान्पुष्पितान्सीते मालिनीं सरितं प्रति ।
शिशिरात्ययदग्धान्हि प्रदीप्तानिव किंशुकान् ।

[(l. 1) Ñ2 B1–3 [आ]त्रान्; D5 [अ]मून्; D7 [इ]मान् (for [ए]तान्). D4 om. (hapl.)पुष्पितान्. B4 पश्याम पुष्पिते सीते (for the prior half). Ñ2 मानिनीं (for मालिनीं). —(l. 2) D6 -संदग्धान् (for -दग्धान्हि). Ñ2 V1 B D1–3.5 M4 शिशिरात्यये विशालाक्षि(Ñ2 B1–3 च[B2.3 तु]दीर्घाक्षि) (hypm.); D4.7 शिशि(D7 om. [hapl.]शि)रात्यये पद्माक्षि (for the prior half). D3 इह (for इव).]

—Then all the above MSS. cont. :

पश्य भल्लातकान्फुल्लान्नरैरनुपसेवितान् ।
फलपत्रैरवनतान्नूनं शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ ७
पश्य द्रोणप्रमाणानि लम्बमानानि लक्ष्मण ।
मधूनि मधुकारीभिः संभृतानि नगे नगे ॥ ८
एष क्रोशति नत्यूहस्तं शिखी प्रतिकूजति ।
रमणीये वनोद्देशे पुष्पसंस्तरसंकटे ॥ ९
मातंगयूथानुसृतं पक्षिसंघानुनादितम् ।
चित्रकूटमिमं पश्य प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ॥ १०
ततस्तौ पादचारेण गच्छन्तौ सह सीतया ।
रम्यमासेदतुः शैलं चित्रकूटं मनोरमम् ॥ ११ G. 2. 56. 18 B. 2. 56. 12 L. 2. 60. 18

1190* कर्णिकारवनं चापि पश्य मन्दाकिनीमनु ।
दीपितं रुचिरैः पुष्पैः प्रदीप्तैः काञ्चनैरिव ।

[(l. 1) V1 D1–5.7 चारु; M4 चात्र (for चापि). —(l. 2) V1 D1.3 शोभितं; D5 दीपितैर्; D6 दीप्तितं (for दीपितं). Ñ2 B3 रुचिरं. D4.5.7 M4 वृक्षैः (for पुष्पैः). D1.3 प्रदीपैः; D4 प्रदीप्तं. B4 * * * र् (for काञ्चनैर्).]

7 ^{a}) B3 भल्वातकान्; D1 भिल्लवातिकान् (hypm.); D6 भैल्ल°; T2.3 पल्ला°; G1 फुल्ला°; G3 फला°; Cv भल्ल°; Cg.k as in text (for भल्लातकान्). Ś1 Ñ2 V1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3–7 T3 G2 M विल्वान्; D2 सीते (for फुल्लान्). —^{b}) G1.3 उपनिषेवितान् (for अनुपसे°). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 पनसां(B3 °लाशां)स्तिंदु(Ñ2 B3.4 स्तिल; D7 स्तांडु) कांस्तथा(D2.4.5.7 कानपि); G2 M1 वानरैरुपशोभितान्. —^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 फलपुष्पैर्. —^{d}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 M2 Cv.r.t शक्ष्याम; Cm.g.k °मि(as in text). Dt1 जीवितं. —For 7^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1191* फलभारनतांश्चैव तथान्यान्फलपादपान् ।

[B1.3.4 D3 फलभारानतांश्; D4.7 फलभारनतैश्. V1 D1–5.7 M4 [अ]पि (for [ए]व). Ś1 D6 शुभपादपान्. D4.5.7 वानरैरु (D5 नरैरनु)पसेवितान् (for the post. half).]

—Then all cont.:

1192* शक्यमत्र फलैरेव जीवितुं तनुमध्यमे ।
अहो स्वर्गोपमं प्राप्ताश्चित्रकूटमिमं वयम् ।

[(l. 1) D4.5.7 एभिः (for अत्र). D6 एवं (for एव). Ñ2 जीवितं. —(l. 2) V1 चित्रकूटवनं; D4.7 चित्रकूटमिदं. Ñ2 B3 वनं; D4 शुभं (for वयम्).]

8 ^{a}) D1 यस्य (for पश्य). B3 लोलप्रणामानि (meta.). —^{b}) D1 लंबमानि च लक्ष्मणः (sic). —^{c}) Ś1 B3 D6 M4 चितानि; Ñ2 B1.2.4 चित्राणि (for मधूनि). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 चित्रकूटेस्मिन्; D4.5.7 मधुमासेस्मिन् (for मधुकारीभिः). —^{d}) D1 संसृतानि; D5 संपूर्णानि; T2 सुभृतानि (for संभृतानि). D1 नगे वने; D2.3 नगोत्तमे(D3 °मैः) (for नगे नगे). Ś1 Ñ2 B1–3 D6 M4 मधूनि मधुपैः खगैः; B4 न व्यूढानि मधुव्रतैः.

9 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 असौ(D4.5.7 एष) कूजति; Dm1 एवं क्रोशति. Ś1 Ñ2 V1 B Dg1 Dd1 Dm1 D1–7 दात्यूहस्; Cm.g as in text (for न°). —After 9^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 ins.:

1193* तं चोपहसतीवायं कूजन्तं जलकुक्कुटः ।
परपुष्टरुतं श्रुत्वा गायन्त इव कानने ।
भ्रमरा विचरन्त्येते पुष्पपानकलस्वनाः ।

[(l. 1) Ś1 D6 कूजश्च; D4.5.7 कूजन्वै (for कूजन्तं). Ñ2 (m. also as above) B1 जलकुक्कुभः; D1.2.5 जलकुर्कुटः. —(l. 2) D4.7 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). Ñ2 reads इव in marg. D4.5.7 नानातरुगणेषु वै(D4 च) (for the post. half). —D4.5.7 om. from l. 3 up to st. 10. —(l. 3) M4 पुष्पाहारकल° (for the post. half).]

—^{cd}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 पश्य मंदाकिनीतीरे कुसुमप्रकरैः प्रिये. —After 9, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 ins.:

1194* रचितानीव सुश्रोणि शयनानि द्रुमे द्रुमे ।
शिलातलानि चेमानि विमलानि शुचिस्मिते ।
लतावितानैश्छन्नानि पश्य रम्याणि भामिनि ।

[(l. 1) Ś1 D6 वितानानीव शुभ्राणि (for the prior half). V1 om. शयनानि. D3 om. (hapl.) second द्रुमे. —(l. 2) Ś1 D6 नीलानि; B4 चैतानि (for चेमानि). Ñ2 विपुलानि; V1 D1–3 विशालानि (for विमलानि). —(l. 3) Ñ2 B2 D1 लतावतानश् (D1 °नैश्); B1.3.4 लतावितानश्; M4 लताप्रतानैश्. Ś1 D6 लतावृक्षाश्रितानीह (for the prior half). Ñ2 V1 B भाविनि (for °मिनि).]

10 D4.5.7 om. 10 (cf. v.l. 9). —^{c}) G2 M1 बहुमूलफलं पश्य. —For 10, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1195* मातंगयूथनिचिते नानाविहगनादिते ।
नानामृगगणाकीर्णे शैलेऽस्मिन्नम्यकानने ।

[(l. 1) Ś1 -यूथविचिते; V1 D1.3 M4 -यूथानुसृते; D2 -यूथानुवृते. B4 -नादृते (sic); D2 -नाहिते (sic) (for -नादिते). —(l. 2) V1 D1.2 -द्रुमसमाकीर्णे; M4 -द्रुमलताकीर्णे.]

—Thereafter all the above MSS. (except D3) cont.; while D4.5.7 ins. after l. 2 of 1193* (owing to omission):

1196* वैदेहि विचरिष्यामः सुखमत्र वयं प्रिये ।
इह प्राप्स्यसि वैदेहि मया सह रतिं शुभाम् ।

[(l. 1) B4 विहरिष्यामः. D4.5.7 प्रिये वयं (by transp.). —(l. 2) Ś1 D4–7 परां रतिं(Ś1 D6 गतिं); V1 D1 M4 रतिं परां; D2 रतिं प्रिये (for रतिं शुभाम्).]

11 ^{b}) G2 M1 सीतया सह (by transp.). —For 11, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

G. 2. 56. 19 B. 2. 56. 13 L. 2. 60. 19 तं तु पर्वतमासाद्य नानापक्षिगणायुतम् ।
अयं वासो भवेत्तावदत्र सौम्य रमेमहि ॥ १२
लक्ष्मणानय दारूणि दृढानि च वराणि च ।
कुरुष्वावसथं सौम्य वासे मेऽभिरतं मनः ॥ १३

1197* अवेक्षमाणा एवं ते रम्यां मन्दाकिनीं नदीम् ।
चित्रकूटं समाजग्मुर्नानाकुसुमितद्रुमम् ।

[(l. 1) Ś1 B3 अवेक्ष्यमाणा. V1 D1–5.7 M4 इत्येवं वीक्ष्य(D4.5.7 पश्य)माणास्ते (for the prior half). —(l. 2) M4 समासेदुर् (for समाजग्मुर्). B1 नानाकुसुमितं द्रुमं; D3 नानाकुसुममंडितं (for the post. half).]

12 ^{b}) G1 -पक्षिगणैर्युतं. —After 12^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1198* बहुमूलफलं रम्यं संपन्नसरसोदकम् ।
मनोज्ञोऽयं गिरिः सौम्य नानाद्रुमलतायुतः ।
बहुमूलफलो रम्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे ।
मुनयश्च महात्मानो वसन्त्यस्मिञ्शिलोच्चये ।

[(l. 1) G1.2 M1 संप्रसन्नसरो(G1 °रसो)दकं; K(ed.) संपन्नं सरसोदकं (for the post. half). —After l. 1, G1 ins. :

1198(A)* चित्रकूटं हि संपश्यन्नामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।

—(l. 3) M1 (before corr.) बाहुमूलफलो. M2 मां (for मे). —(l. 4) G2 M1 महाभागा (for °त्मानो).]

—^{c}) Dt1 तात (for तावद्). —^{d}) Dg1 Dt1 T3 G2 M1 वयमत्र (for अत्र सौम्य). Dg1 रमामहे; Dt1 वसेमहि. —For 12, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1199* तस्य शैलस्य पादे तु विविक्ते सलिलावृते ।
आश्रमं चक्रतुर्वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।

[(l. 1) D4.5.7 पार्श्वे (for पादे). V1 D1.4.5.7 M4 [ऽ]थ; D2.3 च (for तु). V1 D1 M4 विविक्ते सलिलायुते; B1 विभक्ते सलिलावृते; B2 D3 विविक्तसलिलावृते; D2 विविक्ते च शिलायुते; D4.7 विचित्रकुसुमायुते; D5 विचित्रसलिलायुते (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D6 चारु (for वीरौ). Ñ2 marg.; B2 विविक्तौ; D1 om. (hapl.) (for भ्रातरौ).]

—After 12, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1200* इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ।
अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादयन् ।
तान्महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास धर्मवित् ।
आस्यतामिति चोवाच स्वागतं तं निवेद्य च ।
ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः । [5]
संनिवेद्य यथान्यायमात्मानमृषये प्रभुः ।

[(l. 1) T1.2 G3 महामतिः (for कृताञ्जलिः). —(l. 2) Dm1 [आ]श्रमे (for °म). —(l. 4) M2 होवाच. Dm1 ते; T1 च; K(ed.) तु (for तं). G3 निशाम्य (for निवेद्य). —After l. 4, Dm1 ins. :

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिर्विविधान्द्रुमान् ।
आजहार ततश्चक्रे पर्णशालामरिंदमः ॥ १४
शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत् ।
ऐणेयं मांसमाहृत्य शालां यक्ष्यामहे वयम् ॥ १५

1200(A)* राघवं प्रीतिसंयुक्तमिदं वचनमब्रवीत् ।
ज्ञातं मया रघुश्रेष्ठ त्वदागमनकारणम् ।
अत्र वासमृषीणां च सकाशे रोचय प्रभो ।
इति तेन समाज्ञप्तः प्रीयमाणो महारथः ।
तथेति प्रतिजग्राह ऋषिणोक्तं कृताञ्जलिः । [5]

—(l. 5) G1 महातेजा; M3 महाबाहुं. T3 लक्ष्मणाग्रतः.]

13 D5 om. 13. —^{b}) G1 वराणि च दृढानि च (by transp.). —^{c}) G1 कुरुष्वावसथा(न्). —^{d}) T3 वासा; G3 वासो. G1 वसेमाभिमतं मनः. —For 13, Ś1 Ñ2 V1 B D1–4.6.7 M4 subst. :

1201* गजभग्नान्युपादाय दारूण्युपवनान्तरात् ।
लतावितानबद्धे द्वे चक्रतुः सदने पृथक् ।

[(l. 1) Ś1 B1.2 D4.6.7 [उ]पाहृत्य; B4 °कृत्य (for °दाय). V1 D1–4.7 M4 [अ]थ (for [उ]प-). —(l. 2) Ñ2 लतावनद्धे च ततश्; V1 °लब्धे द्वे; B2 °बंधे तु; B3.4 D1.4 लतावतानबद्धे द्वे (B3 च); D2.3 °नद्धे द्वे; M4 लताप्रताननद्धे द्वे (for the prior half). Ñ2 B3 चक्रतुः शयने; V1 D1–4 शरणे चक्रतुः; B1.4 M4 चक्रतुः शरणे. D7 प्रतानबद्धे द्वे शरणौ(णे) चक्रतुस्तौ पृथक्. (subm.)]

14 ^{b}) T2.3 सौमित्रीन् (sic). —For 14, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1202* वृक्षपर्णैश्च बहुभिश्छादयामासतुस्ततः ।
ते पर्णशाले कृत्वाथ शोधयामास लक्ष्मणः ।

[(l. 1) V1 D1.3 वृ(V1 व)द्भिस्तौ; D2.4.5.7 M4 महद्भिश्च (M4 °स्तौ) (for च बहुभिश्). B4 छादयामास लक्ष्मणः (for the post. half). —(l. 2) B1 तु; D5 च (for [अ]थ).]

—Then all cont. :

1203* मृदोपलेपनं चक्रे वैदेही तनुमध्यमा ।

[B4 मृदोप**नं; D3 मृद्रूपलेपनं.]

—After 14, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins :

1204* तां निष्ठितां बद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम् ।

[Dg1 निविष्टां (for निष्ठितां). T2 G2 निष्ठितावद्धकटां. ꕥ Cm.t : बद्धकटां बद्धकवाटाम् । छान्दसो वर्णलोपः । ꕥ G1 सुदर्शनः.]

15 For 15, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1205* कृत्वाश्रमपदं रामस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
मृगमाहृत्य सौमित्रे चरुं श्रपय माचिरम् ।
तेन यष्टुमिहेच्छामि चरणाश्रमदेवताः ।

[(l. 1) D4.5.7 दृष्ट्वाश्रमपदे(D5 °दं). —(l. 2) Ś1 D5 आहत्य; Ñ2 आकृत्य (for आहृत्य). D2 रिचं (meta.) (for

स लक्ष्मणः कृष्णमृगं हत्वा मेध्यं प्रतापवान् ।
अथ चिक्षेप सौमित्रिः समिद्धे जातवेदसि ॥ १६
तं तु पक्कं समाज्ञाय निष्टप्तं छिन्नशोणितम् ।
लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रमथ राघवमब्रवीत् ॥ १७
अयं कृष्णः समाप्ताङ्गः शृतः कृष्णमृगो यथा ।
देवता देवसंकाश यजस्व कुशलो ह्यसि ॥ १८
रामः स्नात्वा तु नियतो गुणवाञ्जप्यकोविदः ।
पापसंशमनं रामश्चकार बलिमुत्तमम् ॥ १९

G. 2. 56. 29
B. 2. 56. 32
L. 2. 60. 29

चिरम्). —(l. 3) Ś1 B3 D3.5 वरु(B3 लक्ष्म)णाश्रमदेवताः (for the post. half).]

—After 15, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1206* **कर्तव्यं वास्तुशमनं सौमित्रे चिरजीविभिः ।**
मृगं हत्वानय क्षिप्रं लक्ष्मणेह शुभेक्षण ।
कर्तव्यः शास्त्रदृष्टो हि विधिर्धर्ममनुस्मर ।
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय लक्ष्मणः परवीरहा ।
चकार च यथोक्तं स तं रामः पुनरब्रवीत् । [5]
ऐणेयं श्रपयस्वैतच्छालां यक्ष्यामहे वयम् ।
त्वर सौम्य मुहूर्तोऽयं ध्रुवश्च दिवसो ह्ययम् ।

[(l. 1) T2 G1.2 M1 चिरवासिभिः; Cg.t as above (for °जीविभिः). —(l. 3) T2 वा; T3 om. (subm.) (for हि). T2 विधिधर्मम्. Dg1 Dm1 T2 M2 (before corr.) अनुसरन्; Cm.g.k as above. —(l. 4) T3 M3 आस्थाय (for आज्ञाय). —(l. 5) Dt1 हि (for स). K(ed.) स यथोक्तं च. G1 रामं (sic). —(l. 6) Dg1 श्रपयस्वाद्य. —(l. 7) G1 ध्रुवं. K(ed.) [ऽ]पि (for हि). G1.2 [अ]हं (for [अ]यम्).]

16 For 16, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1207* **इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा हत्वा कृष्णमृगं वनात् ।**
आहृत्य जनयित्वाग्निं श्रपयामास संस्कृतम् ।

[(l. 1) B1 D5 भ्राता. D3 सह (for हत्वा). Ś1 D4–7 वने (for वनात्). —(l. 2) B3 आकृत्य (for आहृत्य). Ś1 D4.6.7 चाबयित्वा; Ñ2 B2–4 ज्वा(B2.3 ज्व)ल° (for जनयित्वा). D3 जन-**ग्निं. Ś1 D1.4–7 तं चरुं (for संस्कृतम्). D2 त्रपयामास (sic) सत्कृतं (for the post. half).]

17 [a]) Dt1 तत् (for तं). T1 **स विज्ञाय** (for **समा°**). —[b]) T2 **छिन्नशोभितं**; G1 **छन्न°** (for **°शोणितम्**). —For 17, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1208* **तं मृगं संस्कृतं कृत्वा सुनिष्टप्तं च लक्ष्मणः ।**
उवाच राममभ्येत्य कृताञ्जलिरिदं वचः ।

[(l. 1) M4 मृनं (for मृगं). Ñ2 B3 श्रपितं; V1 B2 D5 सुश्रितं; B1.4 D1–3 M4 सुश्रृनं (for संस्कृतं). Ś1 D4.6.7 सुष्ठु पक्कं; Ñ2 B3 °स्तप्तं; B4 सुमिष्टं (subm.); D3 सुनिष्टस्तं (sic); M4 सुनिविष्टं (for सुनिष्टप्तं). —(l. 2) Ñ2 कृतांजलिम्.]

18 [a]) Dt1 Ct **सर्वः** (for **कृष्णः**). Dt1 Dm1 M1 (*inf. lin. sec. m.* also) **समस्तांगः**; T3 **समाप्ता च** (for **समाप्ताङ्गः**). —[b]) Dt1 Dd1 Dm1 **श्रितः** (for **शृतः**). Dt1 **मया**; Cm.g as in text (for **यथा**). —[c]) Dg1 Dd1 Dm1 T3 G M1 **देवतां**. —For 18, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1209* **आज्ञया ते मयाहृत्य शृतः कृष्णमृगो वनात् ।**
यष्टुमर्हसि तेन त्वं देवता अभिकाङ्क्षिताः ।

[(l. 1) V1 वचनात् (for आज्ञया). B3 मयाकृत्य; D4.7 समा° (for मयाहृत्य). B2 D5 श्रितः; D3 कृतः; D4.7 श्रितं (for शृतः). Ś1 B3 कृष्णो मृगो; D4.7 कृष्णं मृगं(D7 क्षुनं [sic]) (for कृष्णमृगो). —(l. 2) D7 येन (for तेन). V1 अपि कांक्षिताः; D1–5.7 M4 ह्यभि°.]

19 [a]) G1 [अ]थ (for तु). —[b]) Dt1 **जपकोविदः**. —After 19[ab], Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1210* **संग्रहेणाकरोत्सर्वान्मन्त्रान्सत्रावसानिकान् ।**
इष्ट्वा देवगणान्सर्वान्विवेशावसथं शुचिः ।
बभूव च मनोह्लादो रामस्यामिततेजसः ।
वैश्वदेवबलिं कृत्वा रौद्रं वैष्णवमेव च ।
वास्तुसंशमनीयानि मङ्गलानि प्रवर्तयन् । [5]
जपं च न्यायतः कृत्वा स्नात्वा नद्यां यथाविधि ।

[(l. 1) Dd1 विग्रहेण (for सं°). —(l. 2) Dd1 दृष्ट्वा (for इष्ट्वा). Dm1 T1.2 G1 M2 वसतिं; G2 M1 सदनं (for [आ]वसथं). G2 शुचि. —(l. 3) G2 वचनोह्लादो (for च मनो°). —(l. 5) M3 वासस्य (for वास्तुसं-). T3 G2 वास्तुशंस (meta.)मनीयानि. —(l. 6) Dg1 जप्यं (for जपं).]

—For 19, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1211* **इत्युक्तो राघवः स्नात्वा जप्त्वा च विधिवत्तदा ।**
इध्माग्निं मन्त्रवत्तत्र ततस्तज्जुहुवे हविः ।
हविर्हुत्वा च देवेभ्यः पितृभ्यस्तदनन्तरम् ।
निर्ववाप पवित्रेषु निवापं सजलाञ्जलिम् ।
न्युप्य चैव निवापं तं भूतेभ्योऽपि विधानतः । [5]
चकार बलिनिर्वापं राघवस्तदनन्तरम् ।

[(l. 2) Ś1 इद्धाग्निं; Ñ2 M4 इष्टाग्निं; B1.2 हुत्वाग्निं; B4 कृत्वाग्निं; D1.3.6 इंध्याग्निं (for इध्माग्निं). B1 विधिवत्तत्र; D4.7 संभृतं कृत्वा; D5 मंत्रतः कृत्वा (for मन्त्रवत्तत्र). Ś1 V1 B4 D1.6 तु; M4 तं (for तज्). B2 जुहुवे हविरुत्तमं (for the post. half). —(l. 3) D4.5.7 निवेद्य (for हुत्वा च). B1 सर्वेभ्यस्; D6 पितृभ्यस् (sic) (for पितृभ्यस्). B2 च तदंतरं. Ñ2 B3 हविर्दत्वा च विधिवद्देवेभ्य-स्तदनंतरं. —After l. 3, D2 reads (erroneously) l. 1–2 only of 1212*. —B4 om. (hapl.) l. 4–6. —(l. 4) B1 विनिधाय; B2 निरवाप; D1.3 M4 निववाप (for निर्ववाप). D3 पवि**; D5 पवित्रेण (for पवित्रेषु). V1 D2.5.6 निर्वापं. V1 च जलांजलिं; D1 M4 स्जलांजलिः; D3.4.7 सलिलांजलिं. Ñ2 B3 (also as above [var.] निववाप) निधाय स पवित्रेषु निवापं सजलं बलिं. —(l. 5) V1 D1–4.7 निर्वा(D1.3 °वा)प्य च; B3 न्युपधाय (for न्युप्य चैव). D2 निर्वापं; D4 निर्वायं (sic) (for

G. 2. 56. 32
B. 2. 56. 34
L. 2. 60. 32

तां वृक्षपर्णच्छदनां मनोज्ञां
यथाप्रदेशं सुकृतां निवाताम् ।
वासाय सर्वे विविशुः समेताः
सभां यथा देवगणाः सुधर्माम् ॥ २०
अनेकनानामृगपक्षिसंकुले
विचित्रपुष्पस्तबकैर्द्रुमैर्युते ।
वनोत्तमे व्यालमृगानुनादिते
तदा विजह्रुः सुसुखं जितेन्द्रियाः ॥ २१
सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं
नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् ।
ननन्द हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां
जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥ २२

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

निवापं). B2 तु (for तं). M4 निवापं च निवाप्यांते (for the prior half). D2 चिधानलः (sic) (for विधानतः). D5 निर्वाप्यैव च निर्वापं भूतेभ्यो विधिना ततः. —B4 om. l. 6.];

—Thereafter Ś1 Ñ2 V1 B D1.3–7 M4 cont.; D2 ins. l. 1–2 only after l. 3 of 1211* :

1212* लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा हुतशेषं ततः स्वयम् ।
उपविश्योपयुयुजे कृते पर्णपुटे शुचौ ।
परिविष्य च सीतापि तावुभौ भर्तृदेवरौ ।
एकान्तं समुपागम्य ततः शेषमुपाददे ।

[(l. 2) D4.7 उपविश्योपबुभुजे (for the prior half). V1 D1.3–5.7 कृत्वा; B4 हृते (for कृते). Ś1 D5.6 M4 शुभे; D1 शुचि; D4.7 शुभं (for शुचौ). D2 कृत्वार्पणशुचौ पुटे (sic) (for the post. half). —(l. 3) Ś1 B4 D6 परिवेष्य; V1 परिष्वज्य; D3 परिवेक्ष्य (for °विष्य). B4 [इ]ति; D5 च (for [अ]पि). B1 रामलक्ष्मणौ (for भर्तृदेवरौ). — (l. 4) V1 D4.7 M4 एकांत. V1 D1.3–5.7 M4 उपविश्यैका (for समुपागम्य). V1 D3 M4 तयोः (for ततः). V1 उपादयेत्.];

while Dg1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.; Dt1 ins. l. 1–2 only after 19 :

1213* वेदिस्थलविधानानि चैत्यान्यायतनानि च ।
आश्रमस्यानुरूपाणि स्थापयामास राघवः ।
वन्यैर्माल्यैः फलैर्मूलैः पक्वैर्मांसैर्यथाविधि ।
अद्भिर्जपैश्च वेदोक्तैर्दर्भैश्च ससमिद्गणैः ।
तौ तर्पयित्वा भूतानि राघवौ सह सीतया । [5]
तदा विविशतुः शालां सुशुभां शुभलक्षणौ ।

[(l. 1) T3 वेधिस्तल-; M3 °स्थली (for वेदिस्थल-). —(l. 3) Dg1 अन्यैर् (for वन्यैर्). M2 मालैः (for माल्यैः). Dg1 भक्ष्यैर् (for पक्वैर्). —(l. 4) T1 G3 ससमित्कुशैः; T2 ससमिद्गुणैः. —(l. 5) M2 transp. राघवौ and सीतया. —(l. 6) G3 शाखां (for शालां). Dm1 सशुभां; M3 शुभांश्च (for सुशुभां). G1 शुभदर्शनाः; G2 M1 °णां (for शुभलक्षणौ).]

20 [a]) D5.7 वृक्षपर्णाच्छदनां. —[b]) D4.7 यथाप्रदेशां. T3 निवेतां (sic); M2 निवास्तां (sic). —[c]) D7 समेतां.

21 [a]) Dm1 M2 -नानाविध-; T3 -नानायुध- (for -नानामृग-). —[b]) M3 विचित्रपुष्पैः. Dd1 Dm1 -स्तबक-; M2 -[आ]स्तबकैर्. T3 om. द्रुमैर्. D4.5.7 विचित्रपुष्पस्तबकोपशोभिते. —[c]) D4.5.7 नगोत्तमे (for वनोत्तमे). —[d]) T3 तथा (for तदा). M3 सुसखिं (for सुसुखं). —For 20–21, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1214* अनेकनानाविधपक्षिनादिते
विचित्रपुष्पस्तबकोपशोभिते ।
नगोत्तमे तत्र निवासमेयिवां-
स्तुतोष रामः सहलक्ष्मणस्तदा ।

[(l. 1) D2 lacuna up to पक्षि. Ś1 -नानाविधि-. B1 D1 -पक्ष- (for -पक्षि-). D2 -परिते (for -नादिते). —(l. 2) V1 -पत्र- (for -पुष्प-). —(l. 3) D6 विकासम् (for निवा°). Ñ2 B1.3.4 D3 ईयिवांस्; V1 एषवास् (sic). D1 निवा(व)सतस्तदा.]

22 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 तं रम्यम्; T1 damaged (for सुरम्यम्). T3 moth-eaten for द्य तु चि. Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 हि; M2.4 वि- (for तु). —[b]) M2 माल्यलतां. Dg1 सतीर्थां; D4.7 सुरम्यां (for सुतीर्थाम्). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 तां(D6 तं) चैव पुण्यां सरितं(B1 °तः) सु(D3 स)तीर्थां (B4 °र्थं). —[c]) Dm1 T2.3 G2 M1 रामो; M2 दृष्ट्वा; Cg.t as in text (for हृष्टो). —[d]) T2 पुन (sic) (for पुर-). —For 22[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst :

1215* मन्दाकिनीं पुष्पफलाढ्यतीरां
दुःखं जहुस्तेऽथ विवासमूलम् ।

[(l. 1) D2.3 पुष्पफलाद्यतीरां. —(l. 2) Ś1 D6 ते वनवासमूलं; V1 D1–3 M4 पुरविप्रवासजं(D1 °जां) (for तेऽथ विवासमूलम्).]; while D4.5.7 subst. :

1216* वनं च दृष्ट्वा मृगपक्षिजुष्टं
दुःखं जहू राज्यविवासमूलम् ।

[(l. 2) D5 जहुर्व्वरं राज्यविनाशमूलं.]

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ2 V1 B1.2 D4.6.7 चित्रकूटनिवासः; B3.4 वनप्रवेशे चित्रकूटनिवासः; D1 चित्रकूटपर्णकुटीरक; D2.3 चित्रकूटे पर्णकुटीकरणः; D5 पर्णकुट्यां बलिपूजा. —*Sarga no.* (figures, words or both) : B1.4 D3.6 om.; Ś1 60; Ñ2 D4 55; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D7 S 56; B2 45; B3 54; D1 112; D2.5 59. —After colophon, D6 G conclude with रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय परमगुरवे नमः.

५१

कथयित्वा सुदुःखार्तः सुमन्त्रेण चिरं सह ।
रामे दक्षिणकूलस्थे जगाम स्वगृहं गुहः ॥ १

अनुज्ञातः सुमन्त्रोऽथ योजयित्वा हयोत्तमान् ।
अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः ॥ २

स वनानि सुगन्धीनि सरितश्च सरांसि च ।
पश्यन्नतिययौ शीघ्रं ग्रामाणि नगराणि च ॥ ३

ततः सायाह्नसमये तृतीयेऽहनि सारथिः ।
अयोध्यां समनुप्राप्य निरानन्दां ददर्श ह ॥ ४

स शून्यामिव निःशब्दां दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
सुमन्त्रश्चिन्तयामास शोकवेगसमाहतः ॥ ५

कच्चिन्न सगजा साश्वा सजना सजनाधिपा ।
रामसंतापदुःखेन दग्धा शोकाग्निना पुरी ।
इति चिन्तापरः सूतस्त्वरितः प्रविवेश ह ॥ ६ G. 2. 57. 8 B. 2. 57. 8 L. 2. 61. 8

51

☞ Ñ1 missing for Sarga 51 (cf. v.l. 1058*). M1 begins with श्रीरामाय नमः.

1 [a]) Dg1 Dt1 Dm1 G3 तु; Cr.g.t as in text (for सु-). —[c]) Dm1 -कूटस्थे; Cm as in text; Ct -तीरस्थे. T3 ज** (moth-eaten) (for जगाम). —For 1, Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst.:

1217* स शोचित्वा तु सुचिरं सुमन्त्रेण गुहस्तदा ।
गङ्गापारगतं रामं जगाम स्वपुरं ततः ।

[(l. 1) B2.4 [अ]थ (for तु). B1 स शोचयित्वाथ (hypm.). Ś1 Ñ2 B1.3 D1.3.6 M4 सह; B4 शुचि (for तदा). —(l. 2) Ñ2 D2.5.6 -पारं; D4.7 -पारे; M4 -तीरे (for -पार-). D2.4.5.7 -गते रामे. V1 सुपुरं. M4 प्रति (for ततः).]

—D2.4.5.7 cont.; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. after 1:

1218* भरद्वाजाभिगमनं प्रयागे च सहासनम् ।
आ गिरेर्गमनं तेषां तत्रस्थैरभिलक्षितम् ।

(l. 1) Dt1 सभाजनं; D5 महासनं; T3 सभासनं; Ct*p* as above. —(l. 2) G2 M1 Cv.m उपलक्षितं; Cr.g.k.t as above. D2.4.5.7 चित्रकूटनिवासं च तत्रस्थैरेव तैः श्रुतं.]

2 [a]) Ś1 Ñ2 B D2.6 अनुज्ञाप्य (D2 °य); V1 D1.3 M4 स्वरान्वितः (for अनुज्ञातः). Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 G1 M4 [अ]पि (for ऽथ). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 हया (B4 महा)न्रथे; T3 °त्तमाः (for हयोत्तमान्). V1 om. from 2[c] to 3[b]. —[d]) Ś1 प्रययुर्. Ś1 Ñ2 B D1-7 M4 भृश-; T2 गूढ- (for गाढ-). B4 D2.4.5.7 -दुःखितः (for -दुर्मनाः).

3 V1 om. 3[ab] (cf. v.l. 2). —[a]) T1 स missing. Ś1 Ñ2 B D1-7 M4 सोतीत्य (D5 °र्थं) सु(Ñ2 B3 च)बहून्देशान्. —[b]) M4 सरांसि सरितस्तथा. —[c]) Dt1 Ct यत्तो (for अति-). Dg1 M2 अभिययौ; T3 अ**यौ (moth-eaten) (for अतिययौ). Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 कालेन नातिमहता. —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.5.6 T2 G1.3 M4 ग्रामांश्च (D1 °स्तु); D4.7 सोतीत्य (for ग्रामाणि).

4 [b]) T1 (*inf. lin.*) G2 M1 Cv.k.t द्वितीये; Cr.m.g as in text (for तृतीये). ❀ Cm : तृतीयेऽहनि तृतीये सायाह्नसमये अह्नस्तृतीयभागभूते सायाह्नकाले. Cg offers similar explanation. ❀ —[d]) G1 हि (for ह). —For 4, Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst.:

1219* अयोध्यामाजगामार्तो निवृत्तेऽहनि सारथिः ।
आर्तनारीनरगणां दीनस्वनवतीं तदा ।

[(l. 1) D4.6.7 आजगामांते (D6 °तो). D2 निर्वृत्ते. —(l. 2) Ś1 B1.2 D4-7 -स्वरव (D7 °*)तीं. D2 तथा.]

5 For 5, Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst.:

1220* शून्यामिव च निःशब्दां निरानन्दजनायुताम् ।
प्रम्लानपङ्कजवनां विजलां पद्मिनीमिव ।
निशाकरपरिभ्रष्टां ताराहीनां निशामिव ।
तां दृष्ट्वा चिन्तयामास सुमन्त्रो मन्त्रिसत्तमः ।
प्रविशंस्तां पुरीं दीनां निर्जनां विगतत्विषम् । [5]

[Before l. 1, Ś1 (m.) ins. शिवायों नमः. —(l. 1) D4.7 स (for च). Ś1 D6 -जनावृतां; Ñ2 D2 -जनैर्वृतां; B4 °युधां (for -जनायुताम्). —(l. 2) D4.5.7 अ(D7 आ)म्लान-. Ś1 -पंकजवतीं. Ñ2 B विपुलां; D3.5 निर्जलां; M4 विजनां (for विजलां). —Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 om. (hapl.) l. 3. —(l. 4) D6 तं (for तां). Ś1 D4-7 चिंतयन्नेव; M4 मंत्रयामास (for चिन्तयामास). —(l. 5) Ś1 D4-7 प्राविशत् (for प्रविशंस्). Ś1 Ñ2 B D4.6.7 दीनो (for दीनां). Ñ2 B2.3 -द्विषं; V1 D5 -त्विषां; M4 -श्रियं (for -त्विषम्).]

6 [a]) Dg1 कष्टेन (for कच्चिन्न). —[b]) T2 M2 सजनाधिप (sic). —[c]) Dg1 रामसंतप्तयुक्तेन (sic). —After 6[c], Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.:

1221* वाजिभिः शीघ्रपातिभिः ।
नगरद्वारमासाद्य.

[(l. 1) Dt1 Dd1 Dm1 शीघ्रयायिभिः.]

—For 6, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2(om. l. 1).3-7 M4 subst.:

G. 2. 57. 9
B. 2. 57. 9
L. 2. 61. 9

सुमन्त्रमभियान्तं तं शतशोऽथ सहस्रशः ।
क राम इति पृच्छन्तः सूतमभ्यद्रवन्नराः ॥ ७
तेषां शशंस गङ्गायामहमापृच्छ्य राघवम् ।
अनुज्ञातो निवृत्तोऽस्मि धार्मिकेण महात्मना ॥ ८
ते तीर्णा इति विज्ञाय बाष्पपूर्णमुखा जनाः ।
अहो धिगिति निःश्वस्य हा रामेति च चुक्रुशुः ॥ ९
शुश्राव च वचस्तेषां वृन्दं वृन्दं च तिष्ठताम् ।
हताः स्म खलु ये नेह पश्याम इति राघवम् ॥ १०
दानयज्ञविवाहेषु समाजेषु महत्सु च ।
न द्रक्ष्यामः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तरा ॥ ११
किं समर्थं जनस्यास्य किं प्रियं किं सुखावहम् ।
इति रामेण नगरं पितृवत्परिपालितम् ॥ १२

1222* कच्चित्सरलनिचया सनरा सनराधिपा ।
रामशोकाग्निना कृत्स्ना न दग्धेयं पुरी भवेत् ।
इति संचिन्तयन्सूतः प्रविवेश स तां पुरीम् ।

[(l. 1) D4.6 कश्चित्. V1 सवने (for सरल-). Ñ2 V1 B D1.7 सगजाश्व(D1 °जा स)नराधिपा; M4 सराज्या सनराधिपा (for the post. half). —(l. 2) V1 कृत्स्नो; D7 कृत्स्ना. D2 हि (for न). Ñ2 B transp. कृत्स्ना and दग्धा. M4 दग्धेयं नगरी भवेत् (for the post. half). —(l. 3) Ñ2 V1 B D1.3 M4 आर्तः (for सूतः).]

—After 6, Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 ins. :

1223* सुमन्त्रो व्यथयोपेतः स्यन्दनेन हतत्विषा ।

[Ñ2 B3 D6 हतद्विषा; V1 महत्त्विषा (for हतत्विषा).]

—D3 cont., while D2.4.5.7 ins. after 6 :

1224* ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं बाष्पपर्याकुलेक्षणाः ।
सोत्सुका नागराः सर्वे सुमन्त्रागमने तदा ।
एकं रथस्थं दृष्ट्वा तु सर्वे पौरा विचेतसः ।
कस्मादेषः समायातस्त्यक्त्वा रामं च निर्जने ।

[(l. 1) D4 श्रुत्य (for श्रुत्वा). D2 -कुलेक्षणे. — (l. 2) D3 सौत्सुका. D5 गमने (for [आ]गमने). —(l. 3) D5 एकं रथे स्थितं दृष्ट्वा पौरास्ते समचिंतयन्. —(l. 4) D2 त्यक्ता रामं; D4.7 रामं त्यक्त्वा (by transp.) (for त्यक्त्वा रामं).]

7 [a]) B1 सुमंत्र. Ś1 D2.3.6 अभियांतं तु(D3 च); Ñ2 B3.4 D4.5.7 T1.2 M4 अभिया(B4 °वा)तं तु(T1.2 तं); V1 अभ्यगच्छंत; Dt1 Dd1 Dm1 G1 अभिधावंतः(G1 °तं); D1 अभियाचंत (for अभियान्तं तं). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 दृष्ट्वा शत- (for शतशोऽथ). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D1–7 रथम् (for सूतम्). B4 रथवत्मद्रभसुन्धरा (sic).

8 [a]) D5 सकलन् (for गङ्गायाम्). —[b]) Ś1 D4–7 आमन्त्र्य (for आपृच्छ्य). —[c]) M3 हि वृत्तो (for निवृत्तो). —[d]) Ś1 D6 तेनैव सु-; D7 मार्मिकेण (for धार्मि°). —For 8, Ñ2 V1 B D1–3 M4 subst. :

1225* तेभ्यः शशंस स तदा गङ्गातीरे महात्मना ।
तेनाहं समनुज्ञात उत्तीर्णेनागतः पुरीम् ।

[(l. 1) B4 शशं*. V1 D1–3 M4 -तीरात् (for -तीरे). —(l. 2) B1–3 उत्तीर्णे च. D3 om. from न in अनुज्ञात up to ग in आगतः.]

9 [a]) Ñ2 B3.4 D1.4.5.7 तीं(D5 तू)र्णम् (Ñ2 B4 °र्ण) (for तीर्णा). Ñ2 B D1 तं(B1.2 D1 च; B4 तत्) श्रुत्वा; D4.5.7 संश्रुत्य(D5 °त्वा) (for विज्ञाय). Ś1 D6 ते तीर्णमभिसंश्रुत्य; V1 D2.3 M4 ते तं तीर्णमिति श्रुत्वा. —[b]) Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 नराः (for जनाः). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 बाष्पपर्या(D2 °पूर्णा)कुलेक्षणाः. —[c]) T2 इत (sic); G1.2 अति- (for इति). Ñ2 V1 B D1–3 M4 [उ]दाहृत्य (for निःश्वस्य). —[d]) Dt1 Dd1 M2 विचु(Dt1 °*)क्रुशुः; Dm1 (also as in Dd1) चिचुक्रुशुः; T2 चुचुक्रुशुः (for च चुक्रुशुः). Ś1 Ñ2 B D6 M4 हता स्मेति वि(B1 चि)चुक्रुशुः; V1 D1–5.7 G2 M1 हा हतास्मे(G2 M1 °हा रामे)ति चुक्रुशुः.

10 [a]) Dd1 वचनम् (for च वचस्). —[d]) Dd1 इह (for इति). —For 10, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 subst. (D4.5.7 line 1 only) :

1226* वृन्दशो जल्पतां तेषां शुश्राव स तदा गिरः ।
निर्लज्जोऽयं कथं रामं त्यक्त्वा पुनरिहागतः ।

[(l. 1) V1 वृंदशो; D5 वृंदशो (for वृन्दशो). —(l. 2) D3 रामत्यक्ता. Ś1 Ñ2 B D6 निर्लज्जोऽयं वने त्यक्त्वा रामं पुनरागा(Ś1 D6 °रिहा)गतः.]

11 [b]) Dd1 समाधिषु (for °जेषु). —[c]) T3 जाम (sic) (for जातु). —[d]) G2 आंतर (sic). —For 11, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1227* महोत्सवसमाजेषु कथं नाम सुनिर्घृणाः ।
विहरेम पुनर्हृष्टा विना तं नरकुञ्जरम् ।

[(l. 1) D2 नाना (for नाम). Ñ2 स्वनिर्घृणाः; B4 °जैनः; D1.2 °णाः; D4.7 स निर्वृताः; D5 °भयाः (for सुनिर्घृणाः). —(l. 2) B4 विहरेत्; D6 विरहेम (meta.) (for विहरेम). Ś1 V1 D5–7 दृष्ट्वा; B4 हृष्टे (for हृष्टा). V1 वितानं (meta.); D5 विनीनं (for विना तं).]

12 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 D1–3.6 स्यात्प्रियं (for समर्थं). B2 M4 किं स्यात्प्रियजनस्यास्य; D4.5.7 किं स्यात्प्रयोजनं चास्य. —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 कांक्षितं (for किं प्रियं). T1.2 G1 किं सुखं किं प्रियावहं (by transp.). —[cd]) Ś1 D4–7 इदं (for इति). Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4–7 M2.3 Cr.m.g.t पित्रेव; T3 G2 M1 पुत्रवत् (for पितृवत्). —For 12[cd], Ñ2 V1 B D1–3 M4 subst. :

वातायनगतानां च स्त्रीणामन्वन्तरापणम् ।
रामशोकाभितप्तानां शुश्राव परिदेवनम् ॥ १३
स राजमार्गमध्येन सुमन्त्रः पिहिताननः ।
यत्र राजा दशरथस्तदेवोपययौ गृहम् ॥ १४
सोऽवतीर्य रथाच्छीघ्रं राजवेश्म प्रविश्य च ।
कक्ष्याः सप्ताभिचक्राम महाजनसमाकुलाः ॥ १५
ततो दशरथस्त्रीणां प्रासादेभ्यस्ततस्ततः ।
रामशोकाभितप्तानां मन्दं शुश्राव जल्पितम् ॥ १६
सह रामेण निर्यातो विना राममिहागतः ।
सूतः किं नाम कौसल्यां शोचन्तीं प्रति वक्ष्यति ॥ १७
यथा च मन्ये दुर्जीवमेवं न सुकरं ध्रुवम् ।
आच्छिद्य पुत्रे निर्याते कौसल्या यत्र जीवति ॥ १८
सत्यरूपं तु तद्वाक्यं राज्ञः स्त्रीणां निशामयन् ।
प्रदीप्तमिव शोकेन विवेश सहसा गृहम् ॥ १९ G. 2. 57. 21 B. 2. 57. 23 L. 2. 61. 22

1228* इति चिन्तयता तेन जनोऽयं परिपालितः ।

[Ñ$_{2}$ येन; D$_{7}$ [अ]नेन (for तेन). D$_{2}$ जातोयं.]

13 ^{c}) Dt$_{1}$ Dd$_{1}$ Dm$_{1}$ T$_{3}$ G$_{1}$ M$_{1}$ **राममेवाभि-** (for **रामशोकाभि-**). —^{d}) T$_{1}$ G$_{3}$ M$_{2}$ **परिदेवितं.**

14 For 13–14^{b}, Ś$_{1}$ D$_{4-7}$ subst.; Ñ$_{2}$ subst. l. 1–2 of 1229* and 1230* for 13–14^{b} :

1229* तं कथं पुण्डरीकाक्षं श्यामं पद्मदलेक्षणम् ।
निर्लज्जोऽयं वने रामं विसृज्य पुनरागतः ।
एताश्चान्याश्च विविधाः शृण्वन्वाचः स सारथिः ।

[(l. 2) D$_{7}$ निर्सज्जोयं (sic) (for निर्लज्जोऽयं). Ś$_{1}$ D$_{4-7}$ गृहं (for वने). —Ñ$_{2}$ om. l. 3. —(l. 3) D$_{4.5.7}$ दुःखार्ताः (for विविधाः).]

—For 13–14^{b}, Ñ$_{2}$ (see above) V$_{1}$ B D$_{1-3}$ M$_{4}$ subst. :

1230* वातायनगतानां च स्त्रीणां शुश्राव भाषितम् ।
निराशोऽयं कथं राममुत्सृज्य पुनरागतः ।
एताश्चान्याश्च दुःखार्ताः शृण्वन्वाचः स सारथिः ।

[(l. 1) D$_{2}$ तनोयं नागराणां तु (for the prior half). —(l. 2) D$_{3}$ निराशोकं (sic). —(l. 3) B$_{4}$ D$_{2}$ दुःखार्ताः.]

—^{d}) Dd$_{1}$ **तम्** (sic) (for **तद्**). Ś$_{1}$ D$_{5-7}$ **प्रययौ**(D$_{7}$ °**यो**); B$_{4}$ [**उ**]****यं**; D$_{3}$ [**उ**]**पाययौ** (for [**उ**]**प**°). T$_{3}$ om. from **गृहं** up to **स्ततः** in 16^{ab}.

15 T$_{3}$ om. 15 (cf. v.l. 14). —^{b}) Dg$_{1}$ T$_{2}$ G$_{2.3}$ **प्रवेश्य**(G$_{3}$ °**श**) (for **प्रविश्य**). —^{c}) Dg$_{1}$ **कक्षाः**. T$_{1.2}$ G$_{1.3}$ M$_{1.2}$ [**अ**]**तिचक्राम**. —For 15, Ś$_{1}$ Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B D$_{1-7}$ M$_{4}$ subst. :

1231* अवतीर्य रथादाशु राजवेश्म विवेश तत् ।
शोकदीनजनाकीर्णं सप्तकक्ष्यं हतत्विषम् ।

[(l. 1) Ś$_{1}$ D$_{4-7}$ चासौ; V$_{1}$ D$_{1-3}$ चापि; M$_{4}$ चाशु (for आशु). D$_{2}$ यत्; D$_{4.7}$ तं (for तत्). —(l. 2) D$_{4.6.7}$ शोकदीर्ण-. D$_{7}$ -जलाकीर्णं. D$_{2}$ तप्त- (for सप्त-). Ñ$_{2}$ B D$_{1-5.7}$ -कक्षं(B$_{2}$ °क्षा) (for -कक्ष्यं). Ñ$_{2}$ B हतद्युति(B$_{1.2}$ °तिः; B$_{4}$ °शं); D$_{2}$ समन्वितं; D$_{6}$ °द्विषं (for हतत्विषम्).]

—After 15, Dg$_{1}$ Dt$_{1}$ Dd$_{1}$ Dm$_{1}$ T$_{1.2}$ G M$_{1-3}$ ins. :

1232* हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्याथ समागतम् ।
हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्शिताः ।
आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः ।
अन्योन्यमभिवीक्षन्ते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ।

[= 2.53.9–10. —(l. 1) M$_{2}$ अवेक्ष्याय (sic). T$_{1.2}$ तमागतं; Cr.m.g.t स° as above. —(l. 2) G$_{2}$ M$_{3}$ हाहाकार्य-. Dm$_{1}$ T$_{2}$ -दर्शन- (for -[अ]दर्शन-). Dg$_{1}$ Dt$_{1}$ -कर्षिताः (for -कर्शिताः). —(l. 4) Dm$_{1}$ -वीक्ष्यंते.]

16 T$_{3}$ om. 16^{ab} (cf. v.l. 14). —^{c}) T$_{3}$ **राममेवाभि-** (for **रामशोकाभि-**). —For 16, Ś$_{1}$ Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B D$_{1-7}$ M$_{4}$ subst. :

1233* ततो दशरथस्त्रीणां शुश्राव परिदेवितम् ।
प्रासादशिखरस्थानां दुःखार्तानामितस्ततः ।

[(l. 1) Ś$_{1}$ D$_{3-5.7}$ दशरथः. B$_{4}$ परिवेदितं. —(l. 2) B$_{4}$ प्रसादशिखरे स्थातां (sic) (for the prior half). Ś$_{1}$ D$_{6}$ दुःखितानाम्.]

17 ^{a}) G$_{1}$ **स हि** (for **सह**). Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B D$_{1-3}$ M$_{4}$ **निर्याय** (V$_{1}$ D$_{1-3}$ °**त्वा**) (for **निर्यातो**). —^{b}) Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B D$_{1-5.7}$ M$_{4}$ **उपागतः** (for **इहा**°). —^{c}) V$_{1}$ B$_{1-3}$ D$_{2.3.5.7}$ **सूत**; D$_{1}$ **ततः** (for **सूतः**). D$_{4.7}$ **तात** (for **नाम**). T$_{2}$ om. from **कौ** in ^{c} up to **इव** in 19^{c}. V$_{1}$ B$_{3.4}$ D$_{4.7}$ **कौशल्या-**. G$_{2}$ M$_{1}$ **कथं नु सूतः कौसल्यां**. —^{d}) Dt$_{1}$ Dd$_{1}$ Dm$_{1}$ G$_{2}$ **क्रोशंतीं** (for **शोचन्तीं**). Ś$_{1}$ Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B D$_{1-7}$ M$_{4}$ **पृष्टः**(V$_{1}$ °**ष्टं**) **सं**(D$_{2.4}$ **किं**)**प्रति**(D$_{2}$ **नाम**) **वक्ष्यसि**(Ś$_{1}$ D$_{1.2.4.6}$ M$_{4}$ °**ति**).

18 T$_{2}$ om. 18 (cf. v.l. 17). —^{a}) B$_{1}$ **तथा** (for **यथा**). Ś$_{1}$ D$_{6}$ **तु मन्ये**; V$_{1}$ D$_{1-3}$ °**नाम**; B$_{1.2}$ D$_{4}$ [**अ**]**व**°; M$_{4}$ °**नूनं** (for **च मन्ये**). Ś$_{1}$ D$_{6}$ **दुर्जातं** (for **दुर्जीवम्**). —^{b}) Ś$_{1}$ B$_{1.2}$ D$_{6}$ **तथा न**; B$_{4}$ **यथा तु**; Dm$_{1}$ D$_{1}$ **एवं तत्** (D$_{1}$ °**तस्**); D$_{2}$ **एवं नु**; D$_{4.7}$ **तमेवं**; M$_{4}$ **न तथा** (for **एवं न**). Ś$_{1}$ B$_{4}$ D$_{6}$ **मरणं**; V$_{1}$ B$_{2}$ **स्वमरं**; B$_{1}$ D$_{2.3}$ **सुमरं**; D$_{1}$ **त्वमरं** (for **सुकरं**). Ñ$_{2}$ B$_{3}$ **तथानद्यकरं**(B$_{3}$ °**श्वरम**) **ध्रुवं** (sic). —^{c}) M$_{2}$ **आच्छाद्य**. Ś$_{1}$ Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B D$_{1-7}$ M$_{4}$ **प्रिये निर्वा**(B$_{1}$ **निर्या**; B$_{2}$ D$_{5}$ **विवा**)**सिते पुत्रे**. —^{d}) Dd$_{1}$ **जीवतां** (for **जीवति**).

19 T$_{2}$ om. up to **इव** in ^{c} (cf. v.l. 17). —^{a}) Ś$_{1}$ D$_{6}$ **तथाभूतं**(D$_{6}$ °**तस्**); D$_{5}$ **सत्यं रूपं** (for **सत्यरूपं**). Dt$_{1}$

G. 2. 57. 22 B. 2. 57. 24 L. 2. 61. 22 स प्रविश्याष्टमीं कक्ष्यां राजानं दीनमातुरम् ।
पुत्रशोकपरिद्यूनमपश्यत्पाण्डरे गृहे ॥ २०
अभिगम्य तमासीनं नरेन्द्रमभिवाद्य च ।
सुमन्त्रो रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् ॥ २१
स तूष्णीमेव तच्छ्रुत्वा राजा विभ्रान्तचेतनः ।
मूर्छितो न्यपतद्भूमौ रामशोकाभिपीडितः ॥ २२
ततोऽन्तःपुरमाविद्धं मूर्छिते पृथिवीपतौ ।
उद्धृत्य बाहू चुक्रोश नृपतौ पतिते क्षितौ ॥ २३
सुमित्रया तु सहिता कौसल्या पतितं पतिम् ।
उत्थापयामास तदा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २४
इमं तस्य महाभाग दूतं दुष्करकारिणः ।
वनवासादनुप्राप्तं कस्मान्न प्रतिभाषसे ॥ २५
अद्येममनयं कृत्वा व्यपत्रपसि राघव ।
उत्तिष्ठ सुकृतं तेऽस्तु शोके न स्यात्सहायता ॥ २६

---

om. तु (subm.). —b) D4–7 राजस्त्रीणां. D6 निवासयन्. ❀ Cg: निशामयन् निशमयन्। दीर्घश्छान्दसः। ❀ —c) Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1.2 Ck.t प्रदीप्त. —For 19, Ñ2 B D1–3 M4 subst.; while Ś1 V1 D4–7 subst. l. 2 only for 19cd:

1234* राजस्त्रीणां स तद्वाक्यं तथ्यमित्यनुजग्मिवान् ।
शोकाग्निना दह्यमानो राजवेश्म विवेश तत् ।

[(l. 1) Ñ2 B1.3 D2.3 [अ]नु(B3 °व)जग्निवान् (B1 जंगमा). —(l. 2) B3 *ह्यमानो; D1–3 M4 तप्य° (for दह्य-मानो). B4 D1–3 नृप- (for राज-). D2 ***वेश (damaged). Ś1 D6 सः; D5 ह (for तत्). M4 धम्यमाण इवायसः (for the post. half).]

20 a) Dt1 [अ]ष्टमौ (sic). Dg1 कक्षां (for कक्ष्यां). —d) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 पांडुरे; Cg as in text. T3 ग्रहे. —For 20, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1235* प्रविश्य च गृहं दीनो राजानं दीनचेतसम् ।
अपश्यत्पुत्रशोकार्तं हतसत्त्वौजसं तथा ।

[(l. 1) Ñ2 B2 D1 M4 तदा; B1.3.4 D2.3 तथा (for गृहं). D1 सूतो; D3 दीनं (for दीनो). —(l. 2) D6 पुत्रशोकांतं; D7 °शोकार्ता (for °शोकार्तं). D1 -सर्व- (for -सत्त्व-). Ñ2 V1 B1.3.4 D1–3 M4 तदा (for तथा).]

21 a) Ś1 D4–7 तथा(Ś1 D6 °दा)सीनं; Ñ2 V1 B D1–3 M4 स राजानं; G1.2 M1 समासीनं (for तमासीनं). —b) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G2 M1–3 राजानम् (for नरेन्द्रम्). Ñ2 V1 B D1–3 M4 प्रणिपत्य च सारथिः. —c) Ñ2 V1 B D1–3 M4 यथोक्तं (for सुमन्त्रो). —d) T1 यथो moth-eaten. Ñ2 V1 B D1–3 M4 कृतांजलिरवे(B4 °वा)दय(V1 °*)त् (M4 °भाषत).

22 b) Dg1 विभ्रांतमानसः; Dt1 विद्रुतमानसः; Cg as in text (for °चेतनः). —c) M3 ह्यपतद्. —For 22, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1236* तच्छ्रुत्वा च वचो राजा विसंज्ञो भ्रान्तचेतनः ।
निपपातासनाद्भूमौ दुःखशोकविमूर्छितः ।

[(l. 1) Ś1 D4.6.7 वचनं; Ñ2 B2.3 D5 M4 [अ]थ (D5 M4 तु) वचो (for च वचो). D6 भ्रातुचेत्तनः (sic). —(l. 2) D1 स तद् (for [आ]सनाद्). B4 असौ (for भूमौ). M4 शोकदुःख- [by transp.]. Ś1 D6 -समन्वितः (for -विमूर्छितः). D4.5.7 राम(D5 °जा)दुःखेन मूर्छितः (for the post. half).]

23 a) G2 M3 आविद्ध-; Ck अविद्धं; Ct °द्धं (as in text). —c) Dt1 Dm1 उच्छ्रि(Dm1 °क्षि)त्य; Dd1 उत्क्षिप्य; T1 उच्छिद्य; M2 उच्छृत्य; Cg as in text (for उद्धृत्य). —d) T2 परितेक्षणौ. —For 23, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1237* दृष्ट्वा तमासनाद्भूमौ पतितं जगतीपतिम् ।
अन्तःपुरस्त्रियोऽभ्येत्य बाहूनुच्छ्रित्य चुक्रुशुः ।

[(l. 1) D5 पततं. D7 ज*ती- (for जगती-). D3 -पतिः; D6 -**म् (for -पतिम्). —(l. 2) D6 [ऽ]पेत्य (for ऽभ्येत्य). V1 D4.7 बाहुन् (V1 °हू) (for बाहून्). V1 त्वच्छ्रित्य; B3 D1.3 M4 उद्धृत्य; D2 उत्सृज्य; D4.7 उद्यम्य; D6 उच्छ्रि* (for उच्छ्रित्य).]

24 a) Ś1 Ñ2 V1 B D1–5.7 M4 तु तं(D4.5.7 ततः; M4 तु सा) सार्धं; D6 ततं सारं (sic) (for तु सहिता). —b) Dt1 om. (hapl.); D4.5.7 दुःखितं (for पतितं). —After 24ab, D5 erroneously reads l. 2 of 1237*. —c) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 दीन(D2 इम)मुत्थापयामास; D4.5.7 तूर्णमुत्थाप्य कौशल्या(D5 दुःखार्ता). —After 24c, D4.5.7 ins.:

1238* राजानमभिवीक्ष्य च ।
मुमोचाश्रुप्रसेकं च.

[(l. 2) D4.7 -प्रवेकं(गं).]

—d) B1 वच* (for °नं). D3 [इ]*म् (for [इ]दम्).

25 a) V1 इदं (for इमं). Ñ2 V1 B D1–3 M4 महाराज; D5.7 महाभागं. —b) Ś1 Ñ2 D2.4–7 सूतं; B2 दूरं (sic) (for दूतं). Ś1 V1 Dg1 D4.6 T3 दुष्कृत- (Dg1 °र); D3 दुःकार- (sic); Cg as in text (for दुष्कर-). Ś1 Ñ2 B D1.4.6.7 G3 M3.4 -कारिणं; V1 -कारणः; Cg as in text (for -कारिणः). —c) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 उपावृत्तं (for अनुप्राप्तं). —d) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 कस्मात्त्वं नानुपृच्छसि(D5 °ति).

26 ab) Dg1 Dm1 G3 M2 Cm अद्यैव(Cm °वं); M3 अभेद्यम्; Cg.t as in text (for अद्येमम्). D4.5.7 यद्य(D5 °द)पत्रप(D7 °*)से कृत्वा त्वमेत(D5 °व)मनयं(D5 °घं)

देव यस्या भयाद्रामं नानुपृच्छसि सारथिम् ।
नेह तिष्ठति कैकेयी विश्रब्धं प्रतिभाष्यताम् ॥ २७
सा तथोक्त्वा महाराजं कौसल्या शोकलालसा ।
धरण्यां निपपाताशु बाष्पविप्लुतभाषिणी ॥ २८
एवं विलपतीं दृष्ट्वा कौसल्यां पतितां भुवि ।
पतिं चावेक्ष्य ताः सर्वाः सस्वरं रुरुदुः स्त्रियः ॥ २९
ततस्तमन्तःपुरनादमुत्थितं
समीक्ष्य वृद्धास्तरुणाश्च मानवाः ।
स्त्रियश्च सर्वा रुरुदुः समन्ततः
पुरं तदासीत्पुनरेव संकुलम् ॥ ३० G. 2. 57. 32 B. 2. 57. 34 L. 2. 61. 32

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

प्रभो. —[d]) D4.5.7 M2 [अ]स्ति(D7 °पि) (for स्यात्). —For 26, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1239* यदिदं निर्घृणं कृत्वा लज्जयैवं विमुह्यसि ।
उत्तिष्ठ नाद्य कालस्ते लज्जितुं मा व्यपत्रप ।

[(l. 1) Ś1 Ñ2 B D6 M4 यदि (for यद्). Ñ2 B M4 त्वं (for इदं). Ñ2 V1 B D1–3 M4 विमुह्य(D3 °च्य)से. —After l. 1, D3 ins. :

1239(A)* उत्तिष्ठ नाद्य कैकेयी विश्रब्धं द्रष्टुमर्हसि ।

—(l. 2) B1 नान्य-; B4 om.; D1 नाथ (for नाद्य). D3 लर्कितु (sic); D6 लज्जितं (for लज्जितुं). B1.3 वा (for मा). Ś1 Ñ2 B1.3 D6 व्यपत्रपः; B4 व्यपद्रप (sic).]

27 [a]) D4.7 देव्या (for देव). D5 तस्या (for यस्या). T3 रामा. —[b]) Dt1 D5 M3 [अ]नुपृच्छति. T3 राघवं (for सारथिम्). —[c]) D4.5.7 कच्चिन्नास्तीह (for नेह तिष्ठति). —[d]) Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 S Cm.g.k विस्रब्धं; Ct as in text. D4.5.7 अभिभाष्यताम्. —For 27, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1240* कस्मादद्य महीपाल न तं पृच्छसि मे सुतम् ।
नास्तीह काचित्कैकेयी विस्रब्धं प्रष्टुमर्हसि ।

[(l. 1) B4 भयादस्या (for कस्मादद्य). V1 D1–3 M4 भयादस्या महाराज (for the prior half). Ś1 B4 D6 त्वं; D3 च (for तं). —After l. 1, B3 ins. :

1240(A)* किमुक्तं मम रामेण पुत्रेण वनवासिना ।

— (l. 2) V1 B4 D1–3 M4 न सेह; B3 नास्ती* (for नास्तीह). D3 चारित; M4 कश्चित् (for काचित्). Ś1 B1.3 D6 कैकेय्या. V1 D2 विश्रब्धा(D2 °ब्धं) (sic); B3.4 D1.3 विश्रब्धं. B2 D2.3 द्रष्टुमर्हसि.]

28 [a]) Ś1 Ñ2 B D6 एवमुक्त्वा; Dt1 D5 °क्ता (for सा तथोक्त्वा). D5 महाराजन्. V1 D1–3 M4 एतावदथ(V1 °देव) साप्यु(M4 ह्यु)क्त्वा(D3 क्ता). —[b]) M4 दुःख- (for शोक-). Ś1 V1 D6 -कर्षिता; Ñ2 B -मूर्छिता; D1–3 M4 -कर्शिता (for -लालसा). D4.5.7 पुत्रशोकसमाहृता. —For 28[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1241* धरण्यां निपपातार्ता बाष्पविक्लवभाषिणी ।

[D6 निपपातांता. D6 बाष्पं. B4 -भाविनी.]

29 [a]) M3 श्रुत्वा (sic) (for दृष्ट्वा). Dt1 Dd1 Dm1 विलपंतीं तथा दृष्ट्वा; D4.5.7 एवं तु विलपंतीं तां. —[c]) G3 missing from वे up to रं in सस्वरं. D4.5.7 पतिं च प्रेक्ष्य सर्वास्ताः. —[d]) Dt1 Dd1 Dm1 समंताद्(Dt1 °ता); D4.5.7 स(D5 सु)स्वनं (for सस्वरं). —For 29, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1242* विलप्य पतितां भूमौ कौसल्यां शोकविह्वलाम् ।
पतितं च पतिं दृष्ट्वा रुरुदुः सुस्वरं स्त्रियः ।

[(l. 1) D2 विलध्व (sic). Ś1 Ñ2 D2.3 पतिता(Ś1 °तं; D3 °तौ) (for पतितां). D2 कौशल्या. Ś1 D6 M4 -कर्षितां; D2 -विह्वला (for -विह्वलाम्). —(l. 2) B1 M4 transp. पतितं and पतिं. Ś1 V1 D1 M4 सस्व(D1 °त्व)रं(M4 नं) रुरुदुः; B1.2 °सस्वनं; B3 °सुस्वनाः; D2.3 सुस्वरं रुरुदुः (by transp.); D6 सुसुरं रुरुदुः (for रुरुदुः सुस्वरं).]

30 [a]) B4 सुमंत्रः पुर-; D1 स्वचित्ते पुर-; G1 M1.2 तदंतः° (for तमन्तःपुर-). Ñ2 V1 B D1.3 M4 -योषितां(D1 °त) स्वनं(B4 °रं); D2 -नादनादितं (for -नादमुत्थितं). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 निश(D5 °शा)म्य (for समीक्ष्य). B2 पौरास् (for वृद्धास्). —[c]) D5 च (marg.). D2 वृद्धा (for सर्वा). Ñ2 V1 B D1.3 M4 गृहे गृहे(D3 ततः) (for समन्ततः). —[d]) T3 M1 विह्वलं (for संकुलम्). Ś1 Ñ2 B D6 निरीक्ष्य रामस्य रथं(Ñ2 रथ्यं; B1 कथं; B2 गृहं) महात्मनः; V1 D1.3 ततः पुरं त(D3 पुरं त**)त्पुनरार्तिमाययौ; M4 ततः परां तत्पुरमार्तिमागमत्.

Colophon. *Sarga name* : Ś1 D6 सूतोपावर्त(D6 °न्त)-नं; Ñ2 B1–3 D5 सुमंत्रोपावर्तनं; V1 D2.3 सुमंत्रप्रत्यागमनो; B4 सुमंत्रोपालंभः; D1 सुमंत्राभिगमनो; D4 सुमंत्रोपवर्णनो; D7 सुमंत्रोपवर्तनो. —*Sarga no.* (figures, words or both) : B1.4 D3.6 om. Ś1 61; Ñ2 D4 56; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D7 S 57; B2 45; B3 55; D1 113; D2.5 60. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 G1–3 श्रीरामाय नमः.

५२

G. 2. 58. 1
B. 2. 58. 1
L. 2. 62. 1

प्रत्याश्वस्तो यदा राजा मोहात्प्रत्यागतः पुनः ।
अथाजुहाव तं सूतं रामवृत्तान्तकारणात् ॥ १
वृद्धं परमसंतप्तं नवग्रहमिव द्विपम् ।
विनिःश्वसन्तं ध्यायन्तमस्वस्थमिव कुञ्जरम् ॥ २
राजा तु रजसा सूतं ध्वस्ताङ्गं समुपस्थितम् ।
अश्रुपूर्णमुखं दीनमुवाच परमार्तवत् ॥ ३
क नु वत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलमुपाश्रितः ।
सोऽत्यन्तसुखितः सूत किमशिष्यति राघवः ।
भूमिपालात्मजो भूमौ शेते कथमनाथवत् ॥ ४

यं यान्तमनुयान्ति स्म पदातिरथकुञ्जराः ।
स वत्स्यति कथं रामो विजनं वनमाश्रितः ॥ ५

52

☞ Ñ1 missing for Sarga 52 (cf. v.l. 1058*). Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 ^{a}) G1 **महाराजो** (for **यदा राजा**). —^{b}) Dt1 Dd1 Ct **प्रत्यागतस्मृतिः**; Ct*p* as in text. G3 **मो****तः पुनः** (damaged). —^{c}) Dg1 Dt1 Dd1 तदा (for अथ). —For 1, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1243* **अथ राजा पुनः संज्ञां प्रतिलभ्य समुत्थितः ।**
उपविश्यासने सूतं प्रष्टुं समुपचक्रमे ।

[(l. 1) B4 समुत्थितं; D4.5.7 [आ]र्तमानसः (for समुत्थितः). —(l. 2) D2.4.7 [आ]सनं. V1 द्रष्टुं. B4 सहापचक्रमे (sic).]

—After 1, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1244* **अथ सूतो महाराजं कृताञ्जलिरुपस्थितः ।**
राममेवानुशोचन्तं दुःखशोकसमन्वितम् ।

[(l. 1) Dt1 तदा (for अथ). M2 कृतांजलिम्. —T3 om. (hapl.?) from l. 2 to 3^{ab}. —(l. 2) G3 -परिप्लुतं; M1 -समन्वितः.]

2 T3 om. 2 (cf. v.l. 1). —^{b}) T2 **इह** (for **इव**). —^{d}) G1 **वन-** (for **इव**). —For 2, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1245* **अश्रुपूर्णेक्षणो दीनो नवग्रह इव द्विपः ।**
दीर्घमुष्णं च निःश्वासं मुञ्चमानो मुहुर्मुहुः ।

[(l. 1) B2 राजा (for दीनो). Ś1 B4 D4–7 नवबद्ध; B1 वनबद्ध; B2 सावग्रह (for नवग्रह). —(l. 2) Ñ2 B2.3 D2.6 M4 निश्वासं; D4.7 निः(D7 नि)श्वस्य (for निःश्वासं). Ś1 Ñ2 B3 D6 स विमुंचन्; B1 स विमुच्य; D4.5.7 मूर्च्छयमानो (for मुञ्चमानो).]

3 T3 om. 3^{ab} (cf. v.l. 1). —^{a}) Dg1 Cg **धूतं**; G1 **धूत-** (for **सूतं**). —^{b}) G1 **ध्वस्तांगः**. G3 **ध्वस्तां****स्थितं** (damaged). —^{d}) T1 **परमार्थवत्** (for °**र्तवत्**). —For 3, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1246* **अथ रेणुपरिध्वस्तं कृताञ्जलिमुपस्थितम् ।**
पप्रच्छैनमभिप्रेक्ष्य सुमन्त्रं बाष्पविक्लवः ।

[(l. 1) Ñ2 B1.3.4 D4.5.7 रथ-; D6 अध्व- (for अथ). M4 -परिध्वस्तः. M4 अवस्थितं. —(l. 2) M4 तम् (for [ए]नम्). Ś1 M4 अभिप्रेत्य; D4.5.7 सु(D5 स)विप्रेक्ष्य (for अभिप्रेक्ष्य). B4 -विह्वलः; D4.7 -विक्लवं (for -विक्लवः).]

4 After 4^{cd}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.; while M4 ins. after l. 3 of 1248*:

1247* **दुःखस्यानुचितो दुःखं सुमन्त्र शयनोचितः ।**

[G1 M1 नित्यं; Ct as above (for दुःखं). ❀ Cg : दुःखमित्येतत्क्रियाविशेषणम् । Cm gives similar explanation. ❀ T2 G1 M1 Cg महार्हे- (for सुमन्त्र).]

—^{c}) Dt1 **भूमिपालात्मजा**. —For 4, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1248* **क सुमन्त्र गतो रामः क च वत्स्यति शंस मे ।**
कस्थेन तेन चैव त्वं राघवेण विसर्जितः ।
सोऽत्यन्तसुखसंवृद्धः किमशिष्यति मे सुतः ।
भूमिपालात्मजो भूमौ कथं स्वप्स्यति वा वने ।

[(l. 1) V1 मुनो (for गतो). D1–5.7 M4 वा; D6 स (for च). D4 कानने (for शंस मे). —D4 om. (hapl.?) l. 2–4. —(l. 2) B4 om. up to तेन. Ś1 D6 स्थाने (for -स्थेन). B2 D7 transp. तेन and चैव. D5 केनैव हेतुना त्वं च (for the prior half). —(l. 3) B1 सात्यंतं. V1 -संवृत्त्वः (sic); D3 -संपन्नः (for -संवृद्धः). Ś1 B D6 कथमाशिष्यते सुतः (B3 सुखं) (for the post. half). —After l. 3, M4 ins. 1247*. —(l. 4) V1 D1–3 स्वपिति; B1 सुप्स्यति; B4 प्राप्स्यति. B2 राघवः; D3.5.7 कानने (for वा वने).]

☞ The sequence of stanzas (including star passages) from 2.52.5 to 2.54.9^{ab} as found in B4 is 2.52.6^{c}; 2.53.18–26 (except 19–21); 2.52.5–25^{ab} (except 5^{d} and 6^{c}); 2.54.1–9^{ab}; 2.52.25^{cd}–26; 2.53.1–21 (except 18); 2.52.5^{d}.

It however reads very clumsy.

5 B1 transp. 5^{ab} and 5^{cd}. —^{a}) D3 **यं यंतम्**; D6 **यां यांतुम्** (sic) (for **यं यान्तम्**). —^{b}) Ś1 V1 B1 D1–7 **नराश्व-** (Ś1 °**श्च**); Ñ2 B3 **वराश्व-** (B3 °**श्च**); B2.4 **रथाश्व-** (for **पदाति-**). B2 M4 **-नर-** (for **-रथ-**). —^{cd}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **कथं च** (V1 D1–5.7 **स कथं**) **विजने** (V1 D1–4.7 **निर्जने**)**रण्ये** (B2 **वन्ये**) **याति** (D7 **नाथ**) **पद्भ्यामनाथवत्**.

व्यालैर्मृगैराचरितं कृष्णसर्पनिषेवितम् ।
कथं कुमारौ वैदेह्या सार्धं वनमुपस्थितौ ॥ ६

सुकुमार्या तपस्विन्या सुमन्त्र सह सीतया ।
राजपुत्रौ कथं पादैरवरुह्य रथाद्गतौ ॥ ७

सिद्धार्थः खलु सूत त्वं येन दृष्टौ ममात्मजौ ।
वनान्तं प्रविशन्तौ तावश्विनाविव मन्दरम् ॥ ८

किमुवाच वचो रामः किमुवाच च लक्ष्मणः ।
सुमन्त्र वनमासाद्य किमुवाच च मैथिली ।
आसितं शयितं भुक्तं सूत रामस्य कीर्तय ॥ ९

इति सूतो नरेन्द्रेण चोदितः सज्जमानया ।
उवाच वाचा राजानं स बाष्पपरिरब्धया ॥ १०

अब्रवीन्मां महाराज धर्ममेवानुपालयन् ।
अञ्जलिं राघवः कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च ॥ ११ G. 2. 58. 15 B. 2. 58. 14 L. 2. 62. 15

6 ^{a}) M3 आचि∗तं. — ^{c}) T1 ∗∗रौ (damaged). — ^{d}) Dg1 उपास्थितौ; Dt1 उपाश्रि°; Cg as in text. —For 6, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 (Ś1 Ñ2 B2–4 D6 read after 1248*) subst.:

1249* सिंहव्याघ्रसमाकीर्णे सरीसृपसमाकुले ।
स कथं सुकुमाराङ्गो वने चरति मे सुतः ।

[V1 B1 (reads l. 1 after 5^{ab} and l. 2 after 5^{cd}) D1–5.7 M4 transp. l. 1 and l. 2. —(l. 1) B4 -तृप्त- (sic) (for -सृप-). V1 -गणा-; D3 -मृगा- (for -समा-). —(l. 2) V1 B2 D1–5.7 M4 कथं स (by transp.). D4 वनं (for वने). V1 D2.3 M4 वसति; D1 तिष्ठति; D4.5.7 वत्स्यति (for चरति).]

7 ^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 वैदेह्यानुगतः कथं. —D4.7 om. 7^{cd}. —^{cd}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5.6 वनं कंटकिनं (D1.3.6 °तं) दुर्गं रामः पद्भ्यां विगाहते (Ś1 Ñ2 विगाह्यते; D2 व्यगाह्यत); M4 वनं कंटकिनं चैव पद्भ्यामेव विगाहते. —After 7, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5.6 M4 ins.:

1250* स चाप्रतिमतेजस्वी सुकुमारो ममात्मजः ।
अनुगच्छति तं भक्त्या लक्ष्मणो भ्रातरं कथम् ।

[(l. 1) V1 D1–3 M4 चाप्यमर्षी (D2 °र्षि); D5 चाथ महा- (for चाप्रतिम-). —B4 om. (hapl.) from सुकुमारो in l. 1 up to तेजस्वी in l. 1 of 1252*. D5 सुखी राम (sic) (for सुकुमारो). V1 D1–3.5 M4 महामनाः. —(l. 2) V1 D1–3.5 पद्भ्यां; B3 त्यक्त्वा (for भक्त्या). Ś1 D6 भ्रातरं लक्ष्मणः (by transp.). V1 D1–3.5 लक्ष्मणः कथमग्रजं; M4 राघवं लक्ष्मणोग्रजं (for the post. half).]

8 ^{a}) Dd1 Dm1 खलु सूतस्त्वं; G2 किल सूत त्वं; M3 ∗∗∗त त्वं (for खलु सूत त्वं). —^{c}) Dd1 Dm1 वनं तत् (for वनान्तं). Dt1 प्राविशंतौ. —^{d}) G1 मंदिरं (for मन्दरम्). —For 8, Ś1 Ñ2 V1 B (B4 om. [cf. v.l. 1250*]) D1–7 M4 subst.:

1251* सिद्धार्थस्त्वं कृतार्थश्च येन चैतौ ममात्मजौ ।
तपोदीक्षान्वितौ दृष्टौ नरनारायणाविव ।

[(l. 1) V1 स्म कृतार्थः स; D1 प्रकृतार्थश्च; M4 त्वं समृद्धश्च (for त्वं कृतार्थश्च). Ñ2 ∗तौ; V1 D1.3 M4 मे तौ; B1 जातौ; B2.3 ते तौ (for चैतौ). V1 D1.3 M4 सुतावुभौ (for ममात्मजौ). —(l. 2) V1 हृष्टे (for दृष्टौ). M4 जटावल्कलधारिणौ (for the post. half).]

9 ^{b}) G2 M1.3 स (for च). —^{d}) T3 om. च (subm.). M3 कि∗∗∗∗∗थिली (moth-eaten). —^{e}) Cv आसीतं. G3 भुक्तिं (for भुक्तं). —For 9, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1252* किमाह रामस्तेजस्वी किं च मां लक्ष्मणोऽब्रवीत् ।
किमुवाच च मां साध्वी सीता भर्तृपरायणा ।
आसितं शयितं भुक्तमितःप्रभृति शंस मे ।
अशेषतो यथावृत्तं वनं रामस्य गच्छतः ।

[(l. 1) B4 om. prior half (cf. v.l. 7). V1 D1–3 M4 किं च मामाह लक्ष्मणः (M4 also within brackets सुकुमारो महामनाः) (for the post. half). —D4.5.7 om. l. 2–3. —(l. 2) V1 D2 च सा; D1 तथा; D3 सा च; M4 च मे (for च मां). —(l. 3) V1 अशितं (for आसितं). G (ed.) भाषितं (for शयितं). B3 भक्तम् (for भुक्तम्). L (ed.) किं ताभ्यामशितं भुक्तम् (for the prior half). —(l. 4) D4.7 सह रामेण; D5 वनं रामेण (for वनं रामस्य).]

—After 9, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1253* जीविष्याम्यहमेतेन ययातिरिव साधुषु ।
[Dm1 जीविष्याम्ययम्.]

10 ^{b}) Ś1 D3.4.7 नोदितः. D1 शीघ्रमानसः; Cm सज्जमानया (as in text). —^{c}) D5 चाथ (for वाचा). Dt1 Dd1 Ct -परिबद्धया; Dm1 -परिवर्द्धया; G2 M1 -परिपूरया (for °रब्धया). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D1–3 M4 बाष्प (Ś1 व्यथा)-गद्गदया ततः; B4 बाष्पगंधायते ततः; D4.5.7 बाष्पविक्लवया ततः. —After 10, Ś1 Ñ2 V1 B D1–5.7 M4 ins.; D6 subst. for 10:

1254* पुरात्प्रभृति वृत्तान्तमशेषेणानिवर्तनात् ।
उक्त्वा ततः परमिदं रामसंदेशमब्रवीत् ।

[(l. 1) B4 स्वरात्; D6 पुरा (for पुरात्). Ñ2 D4.7 विशेषेण. V1 निवर्तनं; D4.7 [अ]विवासनात्. B2 अशेषाणां निवर्तनात्; D2 अशोषणाभिवर्त्तनं (corrupt) (for the post. half). —(l. 2) D3 उक्ता. D2 वचः (for ततः). Ś1 V1 D1–3.6 M4 इमं (for इदं). M4 राज्ञस् (for राम-). D4.5.7 आख्यायाथ ततः सर्वं (D5 सूतो) (for the prior half). D6 रामं संक्रोशमब्रवीत् (for the post. half).]

11 ^{a}) Dg1 Dt1 T3 मे; M3 om. (subm.) (for मां). —For 11, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

G. 2. 58. 16
B. 2. 58. 15
L. 2. 62. 16

सूत मद्वचनात्तस्य तातस्य विदितात्मनः ।
शिरसा वन्दनीयस्य वन्द्यौ पादौ महात्मनः ॥ १२
सर्वमन्तःपुरं वाच्यं सूत मद्वचनात्त्वया ।
आरोग्यमविशेषेण यथार्हं चाभिवादनम् ॥ १३
माता च मम कौसल्या कुशलं चाभिवादनम् ।
देवि देवस्य पादौ च देववत्परिपालय ॥ १४
भरतः कुशलं वाच्यो वाच्यो मद्वचनेन च ।
सर्वास्वेव यथान्यायं वृत्तिं वर्तस्व मातृषु ॥ १५
वक्तव्यश्च महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दनः ।
पितरं यौवराज्यस्थो राज्यस्थमनुपालय ॥ १६

1255* कृत्वा तेऽनुदिशं रामः प्रणामं प्राञ्जलिः सुतः ।
इदं मां संपरिष्वज्य संदिदेश कृताञ्जलिः ।

[(l. 1) Ñ2 B1.3 तेनुदिनं; B4 D1 ते तु (B4 तेन) दिशं; D3.5 निदेशं ते (D5 तं); D4 तवादिशं; D7 तव दिशं; M4 ते तु दिशो (for तेऽनुदिशं). V1 D1–3 M4 राजन् (for रामः). —B4 om. from प्रणामं up to कुशलं सूत in l. 1 of 1257*. Ñ2 B1–3 D5 सांजलिः. V1 ततः; B1 पुनः; G (ed.) स्थितः (for सुतः). —(l. 2) D4.7 इमं (for इदं). B3 स परित्यज्य; D3 ॐपरिष्वज्य. B3 संनिदेश. G (ed.) महाबलः (for कृताञ्जलिः).]

12 —b) Dd1 Dm1 M1 देवस्य (for तातस्य). —d) G3 M3 वंदे; Cr.m.g.t as in text (for वन्द्यौ). T3 G2 M1–3 पुनः पुनः (for महात्मनः). —For 12, Ś1 Ñ2 V1 B1 (B4 om. [cf. v.l. 1255*]). D1–7 M4 subst. :

1256* सूत मद्वचनाद्गत्वा समासाद्य नराधिपम् ।
शिरसा प्रणिपत्याग्रे प्रष्टव्यः कुशलं ततः ।

[(l. 1) D7 त्वमासाद्य. Ś1 D6 महीपतिं. —(l. 2) Ś1 D6 [आ]दौ; D1 [अ]यं; D2 [अ]द्य (for [अ]ग्रे). M4 प्रष्टव्यं (for °व्यः). V1 D1–3 M4 त्वया; D5 नृपः (for ततः).]
—Thereafter Ñ2 V1 B (B4 after 1255*) D1–3 M4 cont.; while Ś1 cont. after 1258* and D6 cont. after l. 1 of 1258*.

1257* पृष्ट्वा च कुशलं सूत विज्ञाप्यो मे पिता त्वया ।
अनुग्रहार्थमस्माकं न शोच्योऽहं त्वयेत्युत ।
जातः सर्वो हि राजेन्द्र भवितव्यमुपाश्नुते ।
अतो न शोच्योऽसि विभो मम चेदिच्छसि प्रियम् ।

[B4 om. up to कुशलं सूत (cf. v.l. 1255*). D1.6 om. l. 1. —(l. 1) M4 वीर (for सूत). Ñ2 B3 विज्ञप्तव्यः (for विज्ञाप्यो मे). —After l. 1, M4 reads l. 2 of 1258* repeating it in its proper place. —(l. 2) V1 D1–3 नृपते (for अस्माकं). M4 समनुग्रहार्थं नृपते (hypm.) (for the prior half). V1 D1 त्वया सुतः; D2 त्वया पुनः (for त्वयेत्युत). —(l. 3) Ś1 D6 यतः (for जातः). V1 D1–3 M4 सर्वो हि जातो (by transp.). —D2 om. from भवितव्य up to शोच्योऽसि in l. 4. —(l. 4) D1 तु (for न). V1 D1 M4 शोचितव्योसि; D3 शोचयितव्योरिति (hypm.).]

13 b) G3 तथा (for त्वया). —d) Dt1 T3 अभिवंदनं; G2 [अ]पि वादनं; Cm.g.t as in text (for चाभि°). —For 13, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1258* मातरश्चापि मे सर्वाः प्रष्टव्याः कुशलं त्वया ।
अशेषतः समासाद्य प्रणिपत्याभिवाद्य च ।

[(l. 1) Ś1 D4.6.7 [अ]पि ताः; V1 D1.3 [ए]व मे; D2 (with hiatus) इमाः (for [अ]पि मे). —After l. 1, D6 ins. 1257* (cf. v.l. 12). B4 om. (hapl.) from l. 2 up to l. 2 of 1260*. D4–7 om. l. 2. M4 repeats l. 2 here (cf. v.l. 12). —(l. 2) B1 विशेषतः.]
—After 1258*, Ś1 cont. 1257*.

14 D2 om. from 14 up to l. 5 of 1262*. —b) M3 यथार्हं (for कुशलं). —After 14ab, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1259* अप्रमादं च वक्तव्या ब्रूयाश्चैनामिदं वचः ।
धर्मनित्या यथाकालमग्न्यगारपरा भव ।

[(l. 1) Dg1 G1 M3 वक्तव्यं. —(l. 2) T2 अग्न्यागारपरा.]
—For 14, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2 (om. up to l. 5 of 1262*).3–7 M4 subst. :

1260* कौसल्यापि च मे माता विज्ञाप्या सततं त्वया ।
मच्छोककर्शितो राजा न वाच्यः परुषं त्वया ।
शापितासि मम प्राणैः पुनरागमनेन च ।
देववत्पूजनीयस्ते पिता न इति चाब्रवीत् ।

[B4 om. l. 1–2 (cf. v.l. 13). —(l. 1) Ñ2 विज्ञाप्य. Ś1 D6 कुशलं त्वया; D1 सा च दुःखिता (for सततं त्वया). D4.5.7 कौसल्या च विशेषेण वक्तव्या तत्र सारथे. —(l. 2) D1 न (for मच्). Ś1 Ñ2 V1 B D6 कर्षितो- D6 वा॰ (lacuna) (for वाच्यः). B1 पुरुषं. D4.5.7 प्रभुः (for त्वया). —(l. 3) V1 D4.5 शापितोसि (V1 °हि) (for शापितासि). D4 वा (for च). —(l. 4) V1 D1.3 M4 मे (for न).]
—After 14, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1261* अभिमानं च मानं च त्यक्त्वा वर्तस्व मातृषु ।
अनु राजानमार्यां च कैकेयीमम्ब कारय ।
कुमारे भरते वृत्तिर्वर्तितव्या च राजवत् ।
अर्थज्येष्ठा हि राजानो राजधर्ममनुस्मर ।

[(l. 2) Dt1 Ctp धारय.]

15 D2 om. 15 (cf. v.l. 14). —ab) M3 om. (hapl.) the second वाच्यो. —c) Dm1 -न्यायत्यं; M3 -न्याय-; Cm as in text (for -न्यायं). ❀ Cv : भरतं कुशलं वाच्यो……च इत्यस्मात्परतः 'सर्वास्वेव……मातृषु । वक्तव्यश्च ……नन्दनः । पितरं……मनुपालय । अतिक्रान्त…व्यवरोरुधः ।' इत्येतत् श्लोकद्वयं प्रायेण लेखकप्रमादात् पुस्तकेषु न लिखितम् । ❀

16 a) Dd1 वक्तव्यक्त (sic); T3 वर्तव्यश्च; M3 वक्तव्यं च; Cm.g.t as in text (for वक्तव्यश्च). —For 15–16, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2 (D2 om. up to line 5).3–7 M4 subst. :

इत्येवं मां महाराज ब्रुवन्नेव महायशाः ।
रामो राजीवताम्राक्षो भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ १७

लक्ष्मणस्तु सुसंक्रुद्धो निःश्वसन्वाक्यमब्रवीत् ।
केनायमपराधेन राजपुत्रो विवासितः ॥ १८

यदि प्रव्राजितो रामो लोभकारणकारितम् ।
वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं कृतम् ।
रामस्य तु परित्यागे न हेतुमुपलक्षये ॥ १९
असमीक्ष्य समारब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघवात् ।
जनयिष्यति संक्रोशं राघवस्य विवासनम् ॥ २० G. 2. 58. 29 B. 2. 58. 30 L. 2. 62. 29

1262* परिष्वज्य च वक्तव्यो भरतो वचनान्मम ।
यौवराज्यमवाप्य त्वं पूजयेथा नराधिपम् ।
त्वया शुश्रूष्यमाणो मां न शोचति यथा नृपः ।
मत्स्नेहादर्हसि तथा कर्तुमित्यभिनिःश्वसन् ।
समं मातृषु सर्वासु वर्तेथा इति चाब्रवीत् । [5]
भरतं पृथिवीपाल पुत्रं ते कैकयीसुतम् ।

[(l. 3) Ś1 D6 शुश्रूषमाणो. Ś1 D4–7 हि; M4 मा (for मां). V1 शिरसा प्रणिपत्याग्रे (for the prior half). —(l. 4). Ś1 Ñ2 V1 B3 D6 इत्यभिनिश्वसन्; B1 इत्यपि निश्चयं; B2 अर्हसि निश्वसन्; B4 इत्यभिविश्रमन्; D1 इत्यविनिःश्वसन्; D4.7 इत्यतिनिश्चयं; D5 इत्यभिनिश्चितः; M4 इत्यभिनिश्चयः (for इत्यभिनिःश्वसन्). —(l. 5) Ś1 D6 समो (for समं). B4 सर्वा** **था. —(l. 6) V1 B2–4 D1.3.5.7 पृथिवीपालं (for °पाल). D1 om. ते (subm.).];

—After 16, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1263* अतिक्रान्तवया राजा मा स्मैनं व्यवरोरुधः ।
कुमारराज्ये जीव त्वं तस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् ।
अब्रवीच्चापि मां भूयो भृशमश्रूणि वर्तयन् ।
मातेव मम माता ते द्रष्टव्या पुत्रगर्धिनी ।

[(l. 1) Dg1 Dt1 Dm1 G3 M2 **C**v -वयो राजा; M3 -वया राज्यान् (for -वया राजा). M2 स्मैवं (for स्मैनं). Dt1 G1 **C**t व्यपरोरुधः; G2.3 M1 व्यमुपारुधः (sic); **C**v.m.g as above (for व्यवरोरुधः). —(l. 2) Dt1 Dd1 **C**t जीवस्व. Dd1 Dm1 M1 -प्रवर्तितां; **C**m °नात् (as above). —(l. 3) G2 M1 अवदच्. —(l. 4) G1.2 M1.2 **C**r*p* पुत्रशोकिनी; M3 **C**r °गृद्धिनी; **C**m as above; **C**k °कर्शिनी. ❀ **C**k : अत्र श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तम् । परो व्याकरोत् । अब्रवीदित्यादि । ❀ (*i.e.* l. 3 and 4 and st. 16 are interpolations acc. to Kataka.)]

17 ^{a}) Dt1 Dd1 Dm1 **महाबाहुर्** (for °**राज**). —^{c}) Dt1 **-पत्राक्षो** (for **-ताम्राक्षो**). —^{d}) Dd1 Dm1 **C**m [**अ**]**वर्तत**; G1 [**अ**]**पातयत्**. —For 17, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1264* एवमादि वचो धर्म्यं ब्रुवन्नेव नराधिप ।
बाष्पवेगोपरुद्धात्मा मुमोचाश्रूणि ते सुतः ।

[(l. 1) B4 D3 धर्मं. D2 ब्रुवते च. Ñ2 B3 [अ]वशं नृप; V1 B1.2.4 D1.3 M4 स मां नृप (B4 °पः); D2 नराधिपं. —(l. 2) V1 D1.2 बाष्पवेगाव- (V1 °वि; D2 °प) (for बाष्पवेगोप-).]

18 ^{ab}) Dg1 Dt1 Dd1 T G M1–3 **निश्वसन्**. Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **ईषद्रोषपरीतस्तु** (B1 °**रीतं तु**; D1 °**रीस्तुष्टो** [sic]; D5 °**रीतश्च**) **सौमित्रिरिदमब्रवीत्**. —B1 om. 18^{c}–19^{b}. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B2–4 Dg1 D1–7 M4 **राज्ञा** (for **राज-**). —After 18, Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D1–7 M4 ins.:

1265* मया तावद्भवेत्किंचित्कार्कश्याद्विप्रियं कृतम् ।

[B2 मया किंचिद्भवेत्तावत् (by transp.); D5 मयात्मजेन वै किंचित् (for the prior half). V1 B4 कार्यं स्याद् (for कार्कश्याद्). Ñ2 V1 B2–4 D1.3 अप्रियं (for विप्रियं).];

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1266* राज्ञा तु खलु कैकेय्या लघु त्वाश्रित्य शासनम् ।
कृतं कार्यमकार्यं वा वयं येनाभिपीडिताः ।

[(l. 1) T2 reads खलु *inf. lin.* T2 कैकेयी. Dg1 Dm1 त्वाश्रुत्य; Dt1 **C**t चाश्रुत्य; **C**v.g as above (for त्वाश्रित्य). —T3 om. (hapl.) l. 2–19^{d}. —(l. 2) M3 [ए]व (for [अ]भि-).]

19 T3 om. $19^{a–d}$; B1 om. 19^{ab} (for both cf. v.l. 18). —Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D1–7 M4 transp. 19^{abcd} and 19^{ef}. —^{a}) G (ed.) **यतः** (for **यदि**). M3 (after corr. *sec. m.* as in text) **प्राव्राजितो** (for **प्रव्राजितो**). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D1–7 M4 **कैकेय्याः प्रियकाम्यया** (Ś1 Ñ2 B2–4 D6 °**कारणात्**). —^{c}) D7 **वरदाने**. D2 **-निमित्तत्वान्**. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **न कृतं** (B1 **कृतं तत्**; M4 **तत्कृतं**) **साधु सर्वथा**. —After 19^{cd}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G M1–3 ins.:

1267* इदं तावद्यथाकाममीश्वरस्य कृतौ कृतम् ।

[Dg1 Dt1 Dd1 G1.3 M3 **C**v.r.g.t कृते; **C**m as above. M3 damaged for कृतम्.]

—B1 om. 19^{ef}. —^{e}) Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D1–7 M4 **आर्यस्य**. M3 damaged for **रामस्य तु**. D4.7 **च**; M2 **हि** (for **तु**). —^{f}) Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D1–7 M4 **कारणं नोपलक्षये** (D6 °**क्ष्यते**).

20 T3 om. 20. G3 om. (hapl.) 20–21^{ab}. —^{a}) M3 **समा**** (for **समारब्धं**). Ś1 Ñ2 V1 B D3.6 M4 **विरुद्धं** (Ñ2 B1 °**द्ध**) **धर्मकीर्तिभ्यां** (B4 °**र्तिं च**; M4 °**र्तीनां**); D1.2.4.5.7 **इदं धर्मविरुद्धं वै**. —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D3 M4 **राज्ञेदं**; D1.2.4.7 **राजंस्त्वद्-**; D5 **राज्ञा तद्**; D6 **राज्ञेयं** (for **विरुद्धं**). M4 **बुद्धिलाघवं**. —^{c}) T2 **संकोचं**. Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **अयशस्यं कृतं मन्ये** (D2 **कृतं मान्य**; M4 **कृतमिदं**). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 **सत्पुत्रस्य**; M4 **सुपुत्रस्य** (for **राघवस्य**).

G. 2. 58. 30 B. 2. 58. 31 L. 2. 62. 30 अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये ।
भ्राता भर्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ॥ २१
सर्वलोकप्रियं त्यक्त्वा सर्वलोकहिते रतम् ।
सर्वलोकोऽनुरज्येत कथं त्वानेन कर्मणा ॥ २२
जानकी तु महाराज निःश्वसन्ती तपस्विनी ।
भूतोपहतचित्तेव विष्ठिता विस्मृता स्थिता ॥ २३
अदृष्टपूर्वव्यसना राजपुत्री यशस्विनी ।
तेन दुःखेन रुदती नैव मां किंचिदब्रवीत् ॥ २४
उद्वीक्षमाणा भर्तारं मुखेन परिशुष्यता ।
मुमोच सहसा बाष्पं मां प्रयान्तमुदीक्ष्य सा ॥ २५

21 G3 om. 21^{ab} (cf. v.l. 20). —^{b}) Dt1 नापलक्षये; M3 नो*** (damaged). —For 21, Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst.:

1268* मम तावन्न तातेऽद्य पितृस्नेहोऽस्ति कश्चन ।
पिता माता सुहृच्चाद्य रामो बन्धुर्गुरुश्च मे ।

[(l. 1) Ñ2 मम तात तु. V1 D1-3 M4 तातेपि; B2.4 तातेभ्यः; D5 वा तेद्य (for तातेऽद्य). D4.7 मयि तावन्न तेद्यापि (D7 तेनाद्य) (for the prior half). D5 पुत्र-; D7 पित्रा (sic) (for पितृ-). M4 -स्नेहोद्य. —(l. 2) Ś1 D6 भ्राता; D1 वान्यो; D2 बंधुर्; D3 राज्यं (for चाद्य). B1 पित्रा मात्रा सुहृच्चार्यो (sic) (for the prior half). V1 D3 M4 गतिश् (for गुरुश्). D2 अद्य रामो गतिश्च मे (for the post. half).]

22 ^{b}) Ct रते; Ct*p* रतम् (as in text). —^{c}) Dd1 सर्वलोकानु-. —^{d}) Dg1 Dt1 M1.2 चानेन; Dm1 त्वेनेन; T1 **न; Cg त्वा° (as in text). —For 22, Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst.:

1269* लोकप्रियमिमं त्यक्त्वा लोकनाथं च राघवम् ।
स्थापयित्वा वने रामं ज्येष्ठं पुत्रमकारणम् ।
राजा किमिव कल्याणं भरतादभिकाङ्क्षति ।

[(l. 1) D5 लोल-. D2.4 -प्रियनमं. D1.4.5.7 नराधिपं (D4.7 °पः); D3 राघवं (subm.) (for च राघवम्). —All except B1.3 om. l. 2. —(l. 2) B1 अकारणे. —(l. 3) Ś1 D6 राज्ञा; D1 स त्वं (for राजा). D2 कमिव; D3.5 किमिति (for किमिव). D2 भरतम्. D3 अपि (for अभि-). Ś1 V1 D6 -कांक्षिनं; D1 -कांक्षसि; D3 -कांक्ष्यति; M4 -कांक्षते (for -काङ्क्षति).]

—Then cont.:

1270* सुमन्त्र भरतश्चेदं वाच्यस्ते राजसंनिधौ ।
आमर्षयसि चेत्कांचिद्यदि रामात्प्रतिक्रियाम् ।
ततो मातृषु सर्वासु समतामभ्युपागतः ।
राज्याभिमानमुत्सृज्य वर्तस्वेत्यादिदेश माम् ।

[(l. 1) Ñ2 B3 आमंत्र्य (for सुमन्त्र). Ś1 B2.4 D6 [ए]व; Ñ2 [ए]नं; B1.3 [ए]वं (for [इ]दं). M4 वक्तव्यो. —(l. 2) Ś1 B1 D4.6.7 अमर्षयसि; Ñ2 आमर्षयति. Ś1 D6 M4 किंचित् (for कांचिद्). D2 यदि मयामर्षयसि (for the prior half). Ñ2 B1-3 अद्य; D2 न स (for यदि). B1.2 रामे (for रामाद्). Ś1 D6 त्वं राज्याद्धिप्रतिक्रियं; D4.7 न राज्याद्धिप्रतिक्रियां; D5 त्वं रामाद्धि-प्रतिक्रियां (for the post. half). B4 आमर्षयंति हि ते कादामोदय प्रतिक्रियां (sic). —(l. 3) B4 मातो (sic) (for ततो). V1 D1 ममताम्; D5 समेतासु (for समताम्). V1 अभ्युपागतः; B4 D1.4.7 अभ्युपागमः (for अभ्युपागतः). —(l. 4) B2 M4 राजाभिमानम्; D1.4.5.7 राज्याभिलाषम्; D2 राज्यश्रीमानम् (for राज्याभिमानम्). D4.7 [ए]वं (for [इ]ति). V1 D1.5.7 M4 दिदेश (for [आ]-दिदेश). Ś1 D4-6 ह; B1 तं (for माम्).];

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. after 22:

1271* सर्वप्रजाभिरामं हि रामं प्रव्राज्य धार्मिकम् ।
सर्वलोकं विरुध्येमं कथं राजा भविष्यसि ।

[(l. 1) M1 हि (after corr. *inf. lin. sec. m.* as in text) (for [अ]भि-). M3 -रामं* ** *व्राज्य (damaged). —(l. 2) Dg1 Dt1 Dm1 G3 M2.3 सर्वलोक-. Dg1 -विरुध्येत; Dt1 -विरोधेन; M2 -विरुद्धस्तु; M3 विरुद्धे तु (for विरुध्येमं). G1 सर्वलोको विरुध्येत. Dg1 Dt1 G1.2 M1.2 Ck.t भविष्यति; Cm.g °सि (as above).]

23 ^{a}) D2 T1 G3 M2-4 च; Cg as in text (for तु). Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 विनि (D1.4 निः) श्वस्य (for महाराज). —^{b}) Dd1 T G M1-3 निश्व (M2 °व) संती. T1 G2 M1 Cg मनस्विनी (for तप°). Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 बाष्पसन्न (Ñ2 B3 °च्छन्न; D2 °खिन्न) स्वरा (V1 °तरा; B3 °मुखी; B4 °हवा [sic]) नृप. —M2 om. (hapl.) 23^{c}-24^{b}. —^{c}) Ñ2 B भूतोपसृष्ट°. —^{d}) Dd1 लिष्टिता (sic); Cg.t as in text (for विष्ठिता). V1 T3 G3 Cg विस्मिता; M3 विस्मृत-; Cm.t as in text (for विस्मृता). ❀ Cr: विस्तृ (स्मृ) ता विस्तृ (स्मृ) तसर्वप्रयोजना। ❀ Dd1 Dm1 T1 G2 M3 Cr.m [अ] स्मिता; Ct as in text (for स्थिता). Ś1 D1.2.4-7 निरीक्षंती तप (Ś1 D6 मन) स्विनी; Ñ2 B वीक्ष (B4 °क्ष्य) माणा समंततः; V1 D3 निरीक्षंती समंततः.

24 M2 om. (hapl.) 24^{ab} (cf. v.l. 23). —^{a}) M3 damaged for ^{a}. V1 D1-5.7 M4 अदृष्टदुःख-. —^{b}) D2 राज्यपुत्रा (corrupt). D3 M4 तपस्विनी. —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 पर्यश्रुनयना (Ñ2 B1.3.4 M4 °वदना) दीना (D3 om. [hapl. ?]; D4 न च). —^{d}) D2.5.7 न च; D6 नैवं (for नैव). M4 मा (for मां). D4 सा मां किंचिदब्रवीत् ह.

25 ^{a}) Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2 उद्वीक्ष्यमाणा; Ñ2 B D6 उदीक्ष°; V1 तदीक्ष°; D1.3 उदीक्ष्य°; D2.4.5.7 निरीक्ष्य°; Cg as in text (for उद्वीक्ष°). —^{b}) D2.4.5.7 वैदेही कमलेक्षणा.

☞ B4 reads from 25^{cd} up to the colophon after 2.54.9^{ab}.

तथैव रामोऽश्रुमुखः कृताञ्जलिः
स्थितोऽभवल्लक्ष्मणबाहुपालितः ।
तथैव सीता रुदती तपस्विनी
निरीक्षते राजरथं तथैव माम् ॥ २६

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

५३

मम त्वश्वा निवृत्तस्य न प्रावर्तन्त वर्त्मनि ।
उष्णमश्रु विमुञ्चन्तो रामे संप्रस्थिते वनम् ॥ १
उभाभ्यां राजपुत्राभ्यामथ कृत्वाहमञ्जलिम् ।
प्रस्थितो रथमास्थाय तद्दुःखमपि धारयन् ॥ २ G. 2. 59. 5 B. 2. 59. 2 L. 2. 63. 7

—[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 केवलं (for सहसा). —[d]) M2.3 च (for सा). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 मां (D7 मा) निवृत्तमवे(B4 °पे)क्ष्य(B3 °क्ष) सा(D2.4.5.7 च); Dt1 Dd1 Dm1 प्रयांतमुपवी(Dd1 °वे)क्ष्य सा.

26 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 स चापि (for तथैव). —M3 damaged from ता in कृताञ्जलि up to स्थि in [b]. —[b]) Dt1 Dd1 Dm1 [ऽ]ब्रवील् (for ऽभवल्). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 ननाम(D2.4.5.7 प्रणम्य) पादौ तव शोकविह्वलः (Ś1 D5.6 °क्लवः). —[c]) D2 तदैष. Ś1 V1 B2 D3.6 M4 तवा (D3 °दा)बला; Ñ2 च बाला; B1 वरानना; B3.4 तु(B4 om.) बाला; D1 तवादरान्; D2 तदाविलं; D4.5.7 तथाबला (for तपस्विनी). —[d]) Dt1 Dm1 निरीक्ष्यते; Ct °क्षते (as in text). Dg1 राजपथं. T3 तदैव. Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 नृदेवपादौ शिरसा नमस्यति.

Colophon. *Kāṇḍa name*: Ś1 Ñ2 Dg1 D1.6 om. —*Sarga name*: Ś1 D6 सुमंत्रवाक्यं; Ñ2 B1.3 श्री(B1 om.)रामसंदेशाख्यानं; V1 D1.3.4.7 सुमंत्रसंदेशो; B2 रामवार्ताख्यापनं; B4 रामसंदेशाख्यापनं; D2 रामसंदेशकथनं; D5 रामसंदेशो. —*Sarga no.* (figures, words or both): B1.4 D3.6 om.; Ś1 62; Ñ2 D4 57; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D7 S 58; B2 47; B3 55; D1 114; D2.5 61. —After colophon, D6 G conclude with श्री (D6 om.) रामाय नमः; T2 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

53

☞ Ñ1 missing for Sarga 53 (cf. v.l. 1058*). —Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः. —For sequence in B4 see note on 2.52.5.

—Before 1, Ś1 Ñ2 V1 B Dm1 D1–7 T2.3 M4 (Ñ2 B l. 1–6 only; V1 M4 l. 1–4 only) ins.:

1272* इति ब्रुवन्तं संदेशं सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् ।
ब्रूहि शेषं पुनरिति राजा वचनमब्रवीत् ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुमन्त्रो बाष्पविक्लवः ।
कथयामास भूयोऽपि रामसंदेशविस्तरम् ।
जटाः कृत्वा महाराज चीरवल्कलधारिणौ ।
गङ्गामुत्तीर्य तौ वीरौ प्रयागाभिमुखौ गतौ ।
अग्रतो लक्ष्मणो याति ततो मध्येन जानकी ।
रामस्तौ पृष्ठतो याति पालयन्रघुनन्दनः ।
तांस्तथा गच्छतो दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्म्यवशस्तदा ।

[(l. 1) Ś1 Ñ2 B D6 ब्रुवाणं (for ब्रुवन्तं). K (ed.) तं सूतं (for संदेशं). D2 सुमंत्रं संदेशं (by transp.). B4 मंत्रसत्तमं; D3 मंत्रिसत्तम. —(l. 2) Dm1 T3 [अ]शेषं (for शेषं). —After l. 2, B3 ins.:

1272(A)* किमाह मन्दभाग्यस्य मम रामो गुणाकरः ।

—(l. 3) Ś1 D6 बाष्पविक्लवं; B4 बाष्पविह्वलः; Dm1 वाक्यविक्लवः. —(l. 4) V1 कथयामास स (hypm.). Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 T2 M4 -वृत्तांत- (for -संदेश-). —(l. 5) Ñ2 B ततो राजंश्च; T3 °राम (for महाराज). —(l. 6) D3 erroneously repeats from वीरौ up to गतौ. B1 D6 -[अ]भिमुखं; T3 [अ]भीमवे (sic) (for °मुखौ). —(l. 7) Dm1 T2.3 यातः (for याति). D3 तयोर् (for ततो). Ś1 D6 मध्येथ (for मध्येन). Dm1 T2.3 पालयन्रघुनंदनं (for the post. half). —Dm1 T3 om. (hapl.) l. 8. —(l. 8) Ś1 D2.6 तु (for तौ). T2 अनंतरं च सीताथ राघवो रघुनंदनः. —(l. 9) Dm1 D3 तदा (for तथा). D7 तथा (for तदा). T2 निवृत्तोस्य वचस्तदा (for the post. half).]

1 [a]) Dt1 G3 त्वस्य(Dt1 त्वं चा [sic]) निवृत्तस्य; Dd1 त्वश्वा निवृत्तेपि. —[b]) M3 °तै** **नि. —[c]) Dg1 अश्रुमुष्णं. T2 प्रमुंचंतो. —For 1, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1273* ततो मम निवृत्तस्य तुरगा बाष्पविक्लवाः ।
राममेवानुपश्यन्तो हेषमाणा विचुक्रुशुः ।

[(l. 1) V1 D1–5.7 M4 राजन् (for ततो). B4 बाष्पविह्वलाः. —(l. 2) V1 D1.3.6 M4 [अ]भिकांक्षंतो; D4.7 [अ]न्ववेक्षंतो (for [अ]नुपश्यन्तो). V1 हेषंतो वै; B4 हेममाला; D1.3.4.7 हेषंतोश्वा(D1 °तस्ते; D3 °तोर्ता [metri causa]); D2 हेषां तान्तो (for हेषमाणा). D4 विशुकुशुः (sic); M4 प्रचु° (for विचु°). D5 राममेवान्ववेक्षंतौ हेषंतौ तु विचुक्रुशुः (sic).]

2 [b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 ततः (for अथ). D2 अंजलिः. D5 [उ]त्तमांजलिं. —[d]) T1 damaged for मपि धा. —For 2[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

G. 2. 59. 6
B. 2. 59. 3
L. 2. 63. 7

गुहेन सार्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि दिवसान्बहून् ।
आशया यदि मां रामः पुनः शब्दापयेदिति ॥ ३
विषये ते महाराज रामव्यसनकर्शिताः ।
अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ॥ ४
न च सर्पन्ति सत्त्वानि व्याला न प्रसरन्ति च ।
रामशोकाभिभूतं तन्निष्कूजमभवद्वनम् ॥ ५
लीनपुष्करपत्राश्च नरेन्द्र कलुषोदकाः ।
संतप्तपद्माः पद्मिन्यो लीनमीनविहंगमाः ॥ ६
जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च ।
नाद्य भान्त्यल्पगन्धीनि फलानि च यथापुरम् ॥ ७

1274* त्वद्गौरवभयाद्राजन्नकामः पुनरागतः ।

[D1.2.4.5.7 M4 तद्- (for त्वद्-). Ñ2 B1.3 -भिया (for -भयाद्). D1 आर्तो (for राजन्). Ś1 D6 त्वरावान् ; B1 न रामः; B2 D5 न कामात् ; D1-3 न कामं(D3 °मा) (for अकामः). D2 पुनःगतः.]

3 [ab]) Dg1 reads **तत्रै** in marg. M3 damaged for **वसान्बहू.** Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 **गुहेन सह कृत्स्नं**(B1 **स्वस्सं** [sic]; D3 **कृच्छ्रं**) **च**(V1 D1.3 **तं**; B2.4 **तु**; M4 **तत्**) **तत्रैव**(Ś1 B1 D6 °**क-**) **दिवसं स्थितः**(D2.4.7 °**तं**). —[c]) V1 D3 **यदि मे**(D3 *); D2.4.5.7 **परया**; M3 **यदि मा** (for **यदि मां**). Ś1 Ñ2 B1-3 D6 **रामो मां**(by transp.); B4 **वा रामो मां** (hypm.) (for **मां रामः**). —[d]) Ś1 Ñ2 B D2.4-7 **पुनरेवाह्वये**(D4.7 °**भ्यया**)**दिति**; M2 °**पयिष्यति** (after corr. *inf. lin. sec. m.* as in text).

4 [a]) Ś1 Ñ2 B D2.4-7 **विषयेषु**(D2.4.5.7 °**ये ते**) **नरव्याघ्र.** —[b]) Dt1 Dd1 Dm1 **महा-**; T3 lacuna (for **राम-**). Dt1 -*सन-. Ś1 Ñ2 B Dg1 Dd1 D6 -**कर्षिताः**; V1 D1-5.7 M4 -**दुःखिताः** (for -**कर्शिताः**). —[c]) D3 **परिम्लान-.** —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 **सपत्र**(Ś1 D6.7 °**पुष्प**; D2.5 °**र्ण**)**स्तबकांकुराः.** —After 4, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. :

1275* उपतप्तोदका नद्यः पल्वलानि सरांसि च ।
परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ।

[(l. 1) M3 damaged from प्तो up to प. —(l. 2) T1 damaged for शानि व.]

5 [a]) G1 **सर्वाणि** (for **सर्पन्ति**). T2 **सर्पानि** (sic); M3 **तत्त्वानि** (sic) (for **सत्त्वानि**). —[b]) Dg1 T1 G3 M3 Cm.g **प्रचरंति**; Cr.t as in text. —[c]) Dd1 G3 **तु** (for **तन्**). —[d]) M3 damaged from **ष्कू** up to **द्व.** Dt1 Dd1 Dm1 **इव तद्** (for **अभवद्**). —For 5, Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst. (1276* and 1277* being transp.) :

1276* ध्यानैकचित्ताः स्तिमिता न विचेरुर्मृगद्विजाः ।
आसीच्च रामशोकार्तं निष्कूजमिव काननम् ।

[(l. 1) Ñ2 B1-3 M4 [ए]कतान-; V1 B4 D1.3 °ताना; D2 °मूका (for [ए]कचित्ताः). D2 M4 विचेलुर् (for °रुर्). V1 स्तिमितान्विचचेरुर् (for स्तिमिता न विचेरुर्). D5 ध्यानैका स्तिमितास्तत्र विचेलुश्च मृगद्विजाः. —(l. 2) V1 तद् (for च). Ś1 V1 D6 रामशोकेन; B4 मानशोकार्तं (for राम°). B4 निचजमपि (sic); D2 निःकंपमिव (for निष्कूजमिव).]

6 [b]) Dt1 om.; Dd1 Dm1 **नद्यश्च** (for **नरेन्द्र**). —[c]) M2 **सुसंतप्ताश्च पद्मिन्यो.** —[d]) T3 **लीनमीह-** (sic). —For 6, Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst. (1276* and 1277* being transp.) :

1277* सबाष्पाः सरितश्चासन्संतप्तकलुषोदकाः ।
प्रम्लानपुष्कराश्चासन्पद्मिन्यो विगतत्विषः ।

[(l. 1) D2.4.7 सशब्दाः (for सबाष्पाः). B3 (*sup. lin.* also as in text) परितश् (for सरि°). Ś1 D6 सुतप्त-. B4 -कंठदेशकाः; D6 -कलशो° (for -कलुषोदकाः). —(l. 2) B2 प्रम्लानाः; D2.5 आम्लान-; D4.7 अम्लानाः(D4 after corr. *sec. m.* म्लानाश्च) (for प्रम्लान-). Ñ2 B1.3 -कुसुमाश् ; V1 D1.3 -पंकजाश् ; D2 पुष्करश् ; D4 पुरुषाश् (for -पुष्कराश्). B4 *सन्. Ñ2 B3.4 विगतद्विषः (sic ?); V1 D3 [ऽ]पि गतत्विषः (for °त्विषः). D1 व्यपन्नाश्च गतद्विषः (for the post. half).]

7 [b]) M3 damaged from **नि च** up to **भा** in [c]. —[c]) Dg1 [अ]**थ**; Dt1 [अ]**ति-** (for [अ]**द्य**). Dd1 [आ]**भांति** (sic). Dg1 -**गंधानि**; T3 -**भाग्यानि**; Cg as in text (for -**गन्धीनि**). T1 **नाद्य****धानि.** —[d]) Dg1 **फलवंति**; Cg as in text (for **फलानि च**). —For 7, Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst. :

1278* जलजान्यपि सत्त्वानि स्थलजान्यपि सर्वशः ।
स्थानेभ्यः स्तम्भितानीव स्वेभ्यश्चेलुर्न भूपते ।

[(l. 1) Ś1 D2.4-7 च for [अ]पि in both places. D3 सर्वतः. —(l. 2) V1 D1.3 आसन्सं(D3 °न्वै)-; M4 स्थलेभ्यः (for स्थानेभ्यः). Ś1 D2.6 सुस्थितानि (for स्तम्भि°). Ñ2 चेरुर्न; B3 चैवं न; B4 चेन्नतु (for चेलुर्न). Ś1 D2.4-7 सर्वतो नाचलन्नृप; V1 D1.3 निश्चेष्टानि नृपोत्तम; M4 स्वेभ्यो न चचलुर्नृप (for the post. half).]

—All the above MSS. cont. :

1279* पुरे राष्ट्रे च ते राजन्पौरजानपदे जने ।
तं न पश्याम्यहं कंचिद्यो न शोचति ते सुतम् ।

[B3 om. from पदे जने in l. 1 up to पौ in l. 2 of 1281* (the portion being written and scored out). —(l. 2) V1 D1.3 न तं (by transp.); D6 ते न; M4 न च (for तं न). B1 D1.5 किंचिद् ; B4 कश्चिद् ; D4.7 राजन् (for कंचिद्). V1 शोचंति (sic).]

—After 7, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. :

प्रविशन्तमयोध्यां मां न कश्चिदभिनन्दति ।
नरा राममपश्यन्तो निःश्वसन्ति मुहुर्मुहुः ॥ ८
हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्य रथमागतम् ।
हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्शिताः ॥ ९
आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः ।
अन्योन्यमभिवीक्षन्ते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १०

नामित्राणां न मित्राणामुदासीनजनस्य च ।
अहमार्ततया कंचिद्विशेषं नोपलक्षये ॥ ११
अप्रहृष्टमनुष्या च दीननागतुरंगमा ।
आर्तस्वरपरिम्लाना विनिःश्वसितनिःस्वना ॥ १२
निरानन्दा महाराज रामप्रव्राजनातुरा ।
कौसल्या पुत्रहीनेव अयोध्या प्रतिभाति मा ॥ १३ G. 2. 59. 17 B. 2. 59. 16 L. 2. 63. 19

1280* अत्रोद्यानानि शून्यानि प्रलीनविहगानि च ।
न चाभिरामानारामान्पश्यामि मनुजर्षभ ।

[(l. 1) G1 अतो वनानि; G2.3 M1 पुरो(G3 तत्रो)द्यानानि. Dm1 -विहंगानि. —(l. 2) M3 [अ]मि***रामान्.]

8 Dg1 om. 8. —ª) Dt1 Dd1 Dm1 T2 G3 **अयोध्यायां.** —ᵇ) G3 **कश्चिन्मां नाभिनंदति.** —ᶜ) Dm1 **न रामं समपश्यंतो;** M3 **नरा रामं न पश्यंतो.** —ᵈ) Dd1 T G M1–3 **निश्वसंति.** —For 8, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1281* अयोध्यां प्रविशन्तं मां गर्हयन्ति समन्ततः ।
पौरा दुःखाभिसंतप्ता विना राममुपागतम् ।

[B3 om. l. 1 and पौ in l. 2 (cf. v.l. 1279*). —(l. 1) V1 B2.4 विगर्हंति (for गर्हयन्ति). —M4 om. l. 2. —(l. 2) B3 -[अ]ति-; D1 -[अ]ग्नि- (for -[अ]भि-). D2 उपागमत् (meta.).]

—After 8, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1282* देव राजरथं दृष्ट्वा विना राममिहागतम् ।
दुःखादश्रुमुखः सर्वो राजमार्गगतो जनः ।

[(l. 1) ꕥ **Cv :** देव राजरथमित्यत्र देवेति संबुद्धिः । ꕥ **Cr**.m.g.t explain alike. T1 damaged from वि up to मि. G3 राघवम् (for राममिह). —(l. 2) Dg1 uses nom. plural for words in nom. singular. Dt1 दूराद्; G2 सर्वे (sic). B(ed.) राजमार्गे.]

9 Cf. l. 1 and 2 of 1232* in 2.51.15. —ᵈ) Dm1 (before corr. as in text) T2 G2 **रामदर्शन-** (for **रामा°**). Dg1 **-कर्षिताः.** —For 9, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1283* विमानहर्म्यप्रासादगवाक्षस्थाश्च योषितः ।
उत्सृज्याभ्यागतं रामं मां दृष्ट्वा चुक्रुशुर्भृशम् ।

[(l. 1) Ñ2 B -रथ्या- (for -हर्म्य-). M4 [अ]पि (for च). —(l. 2) Ñ2 B1–3 राममुत्सृज्य चायांतं; V1 D3 रामं विसृज्यागतं मां(D3 मा); B4 राममु*ज्य मायांतं; M4 राममुत्सृज्यागतं मां (for the prior half). Ñ2 V1 B D3 M4 दृष्ट्वा चुक्रुशुरातुराः; G(ed.) दृष्ट्वा चुक्रुशुरार्तवत् (for the post. half).]

10 Cf. l. 3 and 4 of 1232* in 2.51.15. G3 illeg. from **विमलैर्** in ª up to 11. —ᶜ) T3 om. **मभिवीक्षन्ते.** —ᵈ) B (and Madras) (ed.) [ऽ]**व्यक्तम्.** —For 10, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1284* अश्रुपूर्णेक्षणा दीनाः पश्यन्तो मामुपागतम् ।
हा नृशंस क रामस्ते नीत इत्यपि चाब्रुवन् ।

[(l. 1) M4 अश्रुपूर्णमुखा दीनं (for the prior half). Ś1 D2.4.6.7 निरीक्षंत(Ś1 °क्षंतम्); V1 D1.3.5 M4 वीक्ष्यंतो(D1.3 °त्यो; D5 °क्षंतो; M4 °क्षंत्यो) माम् (for पश्यन्तो माम्). —(l. 2) Ś1 D2.6 ते रामः (by transp.); B4 रामोसौ; D4.7 वै रामो; D5 नो रामो (for रामस्ते). B3 D1 [अ]मि (for [अ]पि). Ś1 B4 D6 स(B4 ते) नीत इति (for नीत इत्यपि). D2.4.5.7 त्वया नीत इति प्रभो (for the post. half).]

11 G3 illeg. (cf. v.l. 10). —ª) D3 **नामात्राणां** (sic). T1 damaged for **णां न मि.** D4.7 **न मित्राणाममित्राणां.** —ᵇ) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 **नोदासीन-** (for **उदा°**). —ᶜ) B4 **अथार्ततया** (subm.). Ñ2 B1 D1–4.7 T3 G2 M **किंचिद्** (for **कंचिद्**). —ᵈ) Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D1–7 G1 M2.4 **उप** (G1 **अभि**)**लक्षये; Ct** as in text (for **नोप°**).

12 D3 om. 12. —ᵇ) Dg1 **-नाद-** (for **-नाग-**). —ᶜ) Dt1 **-परिम्लान-;** M3 **-परिग्लाना.** —G3 damaged from ᵈ up to **नन्दा** in 13ª. —ᵈ) Dt1 Dd1 Dm1 S(except M4) **विनिश्वसितनिस्वना.** —For 12, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 subst. :

1285* दीनातुरार्तपुरुषा प्रम्लानोपवनद्रुमा ।
परिदेवितार्तकरुणा रुदितस्वननादिता ।

[(l. 1) Ñ2 B3 D2 -पुरुषाः. D5 मम्लान- (sic) (for प्रम्लान-). Ñ2 B3 D1.2.4 -[उ]प(D1 [उ]पप [ditto.])वनद्रुमाः; V1 -[उ]पवनांगना; B4 -[उ]शरनद्रुमाः (sic). —(l. 2) Prior half hypm. D5 तु; D6 -[अं]तः- (for -[आ]र्त-). Ñ2 B1–3 -स्वना(B1 °रा) (unmetrical); V1 B4 M4 -स्त(M4 स्व)निता; D5 रजनी (for -करुणा). D7 om. (hapl.) तस्वननादि. B2 -ध्वनि-; D4 -स्वर- (for -स्वन-). B2 D2.4 -नादिताः.]

13 ª) G3 damaged up to **नन्दा** (cf. v.l. 12). —G3 damaged from **तुरा** in ᵇ up to **ने** in ᶜ. Note hiatus between ᶜ and ᵈ. —ᵈ) G1 M2 (to avoid hiatus) **ह्ययोध्या.** Dg1 Dt1 Dd1 **मे;** Dm1 **मां** (for **मा**). —For 13, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1286* निरानन्दा निरुत्साहा निर्वषट्कारमङ्गला ।
रामप्रव्राजनार्तेयं पुरी ते न विराजते ।

G. 2. 59. 18
B. 2. 59. 17
L. 2. 63. 19

सूतस्य वचनं श्रुत्वा वाचा परमदीनया ।
बाष्पोपहतया राजा तं सूतमिदमब्रवीत् ॥ १४
कैकेय्या विनियुक्तेन पापाभिजनभावया ।
मया न मन्त्रकुशलैर्वृद्धैः सह समर्थितम् ॥ १५
न सुहृद्भिर्न चामात्यैर्मन्त्रयित्वा न नैगमैः ।
मयायमर्थः संमोहात्स्त्रीहेतोः सहसा कृतः ॥ १६
भवितव्यतया नूनमिदं वा व्यसनं महत् ।
कुलस्यास्य विनाशाय प्राप्तं सूत यदृच्छया ॥ १७
सूत यद्यस्ति ते किंचिन्मयापि सुकृतं कृतम् ।
त्वं प्रापयाशु मां रामं प्राणाः संत्वरयन्ति माम् ॥ १८
यद्यद्यापि ममैवाज्ञा निवर्तयतु राघवम् ।
न शक्ष्यामि विना रामं मुहूर्तमपि जीवितुम् ॥ १९

[(l. 1) M4 हतोत्साहा (for निरु°). Ś1 D4.6.7 निरुत्साहा निरानंदा (by transp.). —(l. 2) Ś1 Ñ2 B1.3 D4 -प्रव्रज (B1 °वास)नार्ता. D2.4.5.7 हि पुरीयं (for [इ]यं पुरी ते).]

14 [a]) T3 तस्य तद् (for सूतस्य). T1 damaged for वचनं. —[b]) Dt1 Dd1 Dm1 G1.2 M1.2 राजा (Dt1 lacuna for जा) (for वाचा). Dg1 (before corr.) -हीनया; Dt1 Dd1 Dm1 -दीनवत् (Dt1 lacuna for व). —[c]) Dt1 सूतम्; Dd1 Dm1 G1.2 M1.2 वाचा (for राजा). —[d]) Dt1 इदं वचनम् (for तं सूतमिदम्). —For 14, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1287* इत्येवमादि करुणं सुमन्त्रवचनं नृपः ।
श्रुत्वोवाच ततो दीनो बाष्पगद्गदया गिरा ।

[(l. 1) Ś1 D4.6.7 ततः (for नृपः). —(l. 2) Ś1 D4.6.7 नृपो (for ततो). Ñ2 B3 D2.4.7 -विक्लव(B3 °ह्व*)या (for -गद्गदया). B1.2 D5 बाष्पविक्लववागिदं; B4 °वि**रागतं (for the post. half).]

15 [a]) T1 [अ]भिनियुक्तेन; Cr.m.g as in text. —[d]) G2 M1 सूत (for सह). Dd1 Dm1 सुमंत्रितं; M3 समर्पितं. —For 15, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1288* मिथ्योपचारात्कैकेय्या वञ्चितेन कथं मया ।
न मन्त्रितं विमूढेन धर्मज्ञैर्गुरुभिः सह ।

[(l. 1) D2 मध्योपचारात्. D2.4.5.7 मया तदा (for कथं मया). —(l. 2) D2 om. (hapl.) from धर्मज्ञै up to विमूढेन in the prior half of l. 2 of 1289*. B4 धर्मज्ञो (sic). D1 तथा (for सह).]

16 [b]) Dg1 Dt1 G1 स-; K (ed.) च (for न). ❀ Cg: निगमः पुरं, तत्र भवा नैगमाः तैः । अत्रापि नेत्यनुषज्यते । ❀ —[d]) T1 **सा; G2 सह* (for सहसा). —For 16, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1289* केनाहं मोहितः पापो यन्मया सह मन्त्रिभिः ।
असंमन्त्र्य विमूढेन सहसा साहसं कृतम् ।

[D2 om. up to the prior half of l. 2 (cf. v.l. 1288*). D4 om. l. 1. —(l. 1) V1 B2 केनायं; D1 वचनान्; D5 तेनास्मि; D7 तेन सं- (for केनाहं). V1 पापे (for पापो). D5.7 तत्र तैः सह; D7 न कृतं सह (for सह मन्त्रिभिः). —(l. 2) D4.5.7 पातकं (for साहसं). B4 कृतः (sic).]

17 [a]) G1 भवितव्यं मया. —[b]) Dm1 च; T2 G1 हि (for वा). —For 17, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1290* भवितव्यं तथा तेन रामेणामिततेजसा ।
मया तु तावदयशः प्राप्तं तद्विप्रवासनात् ।

[(l. 1) B3 तदा (for तथा). D3 ते च (for तेन). —(l. 2) Ś1 Ñ2 B1–3 D6 अशिवं (for अयशः). B4 मया तावदयशः (subm.) (for the prior half). D2 प्राप्ते (sic) (for प्राप्तं). D4.5.7 मयापि चेदमयशः (D7 °यशसः [sic]) प्राप्तव्यं तद्विवासनात्.]

18 [a]) Dg1 मे (for ते). —[b]) K (ed.) तु (for [अ]पि). —[c]) T2 त्वं प्रापयामाशु (sic); G1 त्वं प्रापयांशु; G3 संप्रापयाशु (for त्वं प्रा°). M1 (after corr. *sec. m.* as in text) मा (for मां). —[d]) M1 मा (for माम्). —For 18, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. and read after 1294*:

1291* सुमन्त्र यदि ते किंचिन्मया पूर्वं प्रियं कृतम् ।
ततः प्रापय मां रामं प्राणा हि त्वरयन्ति माम् ।

[(l. 1) D5 सुसूत (for सुमन्त्र). D4 पूर्व- (for पूर्वं). Ś1 B4 D4.6.7 कृतं प्रियं (by transp.); D3 हि य(यत् ?) कृतं (for प्रियं कृतम्). M4 पुरा हार्दं मया कृतं (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D6 तदा (for ततः). D5 मे (for the first मां). B1 मे (for the second माम्).]

—Thereafter cont.:

1292* रामप्रवाससलिले बाष्पशोकोर्मिमालिनि ।
अगाधव्यसने मग्नो घोरेऽहं शोकसागरे ।
इष्टपुत्रवियोगार्तिदुःखितेन गतायुषा ।

[(l. 1) D4 -चलिते (for -सलिले). V1 D1–5.7 बाष्पवेगोर्मि-. D4.5.7 -संकुले (for -मालिनि). —(l. 2) D2.3.5 M4 अगाधे. V1 D1–5.7 M4 transp. मग्नो and घोरे. D2 [ऽ]यं लोक- (for ऽहं शोक-). —(l. 3) D5 दृष्ट- (for इष्ट-). D4.7 -[आ]र्तो (for -[आ]र्ति-).]

19 [a]) G1 यद्द्यापि; G2 M1 Ck यदि वाद्य; M2 यद्यप्यन्या; Cg as in text (for यद्यद्यापि). —[b]) Dm1 निवर्तयत; Cm °तु (as in text). ❀ Cg: राघवं निवर्तय । तुशब्दोऽवधारणे । ❀ —For 19[ab], Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1293* इदानीमपि सूताशु गत्वा रामं निवर्तय ।

[Ś1 D6 सूत त्वं; D1.4.5.7 गत्वा त्वं (for सूताशु). V1 D2.3

अथवापि महाबाहुर्गतो दूरं भविष्यति ।
मामेव रथमारोप्य शीघ्रं रामाय दर्शय ॥ २०
वृत्तदंष्ट्रो महेष्वासः क्वासौ लक्ष्मणपूर्वजः ।
यदि जीवामि साध्वेनं पश्येयं सह सीतया ॥ २१
लोहिताक्षं महाबाहुमामुक्तमणिकुण्डलम् ।
रामं यदि न पश्यामि गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ २२
अतो नु किं दुःखतरं योऽहमिक्ष्वाकुनन्दनम् ।
इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामि राघवम् ॥ २३
हा राम रामानुज हा हा वैदेहि तपस्विनि ।
न मां जानीत दुःखेन म्रियमाणमनाथवत् ।
दुस्तरो जीवता देवि मयायं शोकसागरः ॥ २४

G. 2. 59. 28
B. 2. 59. 31
L. 2. 63. 30

गच्छावापि च तावत्त्वं (for the prior half). V1 D1-5.7 क्षिप्रं (for गत्वा). D2 विवर्तय.]

—[c]) Ś1 D1.4-7 T1.2 न हि (Ś1 D6 नाहं) शक्तो (D5 T1.2 शक्ये); G1 न शक्तोस्मि (for न शक्ष्यामि). D1 मया (sic) (for विना). Ñ2 B1.3 न हि शक्यमृते तस्मात् ; V1 D3 न हि शक्ष्याम्यृते रामं; B2 न हि शक्ष्याम्यृते तस्मात् ; D2 न हि शक्यमृते रामं. —[d]) Ś1 Ñ2 B D4-7 जीवितुं (B4 °तं) दे (B3 नै)वमोहितः.

20 [ab]) D4.5(after corr. as in text).7 ते गते जाते (D5 °गतयाते) (sic); G2 हि महा° (for [अ]पि महाबाहुर्). Dg1 गतो दूरो; D4.5(after corr. as in text).7 चिरं पथि (for गतो दूरं). Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 गतागतेन वा कालो (D1 marg.) दीर्घ(D1 कालो) एवं(Ś1 B2 D6 °व) भविष्यति. —[c]) B3 एवं (for एव). —[d]) V1 D1-3 क्षिप्रं (for शीघ्रं). Ś1 Ñ2 B D4-7 क्षिप्रं रामं प्रदर्शय.

21 [a]) G3 वृत्तकर्णो; Cr.m.g °दंष्ट्रो (as in text). T1.2 G M1 महाबाहुः(G2 M1 °कायः) (for महेष्वासः). Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 सिंहस्कंधो(Ś1 Ñ2 °दो) महाबाहुः. —[b]) D4.7 वशी (for क्वासौ). —[c]) V1 B D2.3.5 M4 जीवति; D1 जीवितु (sic). B1 साध्वैनं (sic) (for साध्वेनं). —[d]) D4 पश्यामि. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G1.3 M3 transp. सह and सीतया. ❀ Cr.g : यदि पश्येयं तदा जीवामीति संबन्धः । Cm construes alike. Ck.t : यदि जीवामि इति तत्समीपगमनपर्यन्तमपि मज्जीवनस्थितौ संदेहः । ❀

22 Dt1 om. 22. —[b]) Dd1 समुक्त-; Dm1 सु°; G1 °क्ता (sic ?); Cg as in text (for आमुक्त-). —[c]) T1.2 M2 पश्येयं. —For 22, Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst. and read before 1291* :

1294* पूर्णेन्दुकान्तवदनं चारुपद्मदलेक्षणम् ।
यदि रामं न पश्यामि यास्यामि यमसादनम् ।

[(l. 1) V1 D1 M4 पूर्णकांतेंदु- (by transp.). D2 पूर्णकांतेंदुमिव (subm.) (for the prior half). —(l. 2) Ñ2 reads यास्यामि in marg. V1 D1-3 गमिष्यामि यमक्षयं (for the post. half).]

23 [a]) G1 न; G3 हि (for नु). —[b]) Dg1 T1 G1 M3 सोहम् (for योऽहम्). —For 23, Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst. and read after 24 :

1295* कोऽन्वस्ति दुःखिततरो मया दुष्कृतकर्मणा ।
योऽहमन्तर्गतप्राणो नैव द्रक्ष्यामि राघवम् ।

[(l. 1) B4 D1 कोन्योस्ति. B4 दुःखितस्तु°; D7 दुष्कृत° (for दुःखिततरो). D1 दुःखित- (for दुष्कृत-). B2 D4.5.7 -कारिणा (for -कर्मणा). —(l. 2) D1.7 -प्राणैर् (for -प्राणो). Ś1 न वै; B3 D1 नैवं; D5 (before corr. as above) नैतद् (for नैव). B3 (*sup. lin.* also as above) D5 वक्ष्यामि.]

24 Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 transp. 24[abcd] and 24[ef]. —[a]) V1 हा सानुज (for रामा°). Dg1 reads in marg. the second हा. G1 हा रामानुज हा राम (by transp.). —[b]) B3 om. (hapl.) हा. Ñ2 वैदेहि हा (m.) (by transp.). Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 पतिव्रते; Dt1 Dd1 Dm1 G1.2 तपस्विनी(G1.2 °नीं). —[c]) G1 M3 मा (for मां). S1 V1 G1 जानीथ(Ś1 °हि); G3 M1 जहि(M4 °ह)त (sic) (for जानीत). Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 दुःखार्त(M4 °र्ता [sic]) (for दुःखेन). —[d]) M2 दीर्घमाणम् (for म्रिय°). D4.7 अपि क्षणात् (for अनाथवत्). —After 24[cd], B3 ins. :

1296* न प्राणान्धारयिष्यामि सत्यमेतन्न संशयः ।

whereas Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. after 24[cd] :

1297* स तेन राजा दुःखेन भृशमर्पितचेतनः ।
अवगाढः सुदुष्पारं शोकसागरमब्रवीत् ।
रामशोकमहावेगः सीताविरहपारगः ।
श्वसितोर्मिमहावर्तो बाष्पफेनजलाविलः ।
बाहुविक्षेपमीनौघो विक्रन्दितमहास्वनः । [5]
प्रकीर्णकेशशैवालः कैकेयीवडवामुखः ।
ममाश्रुवेगप्रभवः कुब्जावाक्यमहाग्रहः ।
वरवेलो नृशंसाया रामप्रव्राजनायतः ।
यस्मिन्बत निमग्नोऽहं कौसल्ये राघवं विना ।

[(l. 1) G3 दृढम् ; M3 भयम् (for भृशम्). Dg1 G1 अर्दित-; G3 अस्थिर-; Cr.g.t as above (for अर्पित-). —(l. 2) Dd1 सुदुष्पार-. —(l. 3) K (ed.) -[आ]भोगः (for -वेगः). T1 -विरहपा**. —(l. 4) Dt1 Dd1 Dm1 Ct -वेग- (for -फेन-). —(l. 5) Dt1 Dm1 M2.3 -मीनोमौ; Dd1 -मीत्तोमौ (sic) (for -मीनौघो). —(l. 6) G2 -लैवालः (sic) (for -शैवालः). Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1 -वडवानलः; Ct °मुखः (as above). —(l. 7) G1 [अ]श्रुपात-; Ct as above. Dm1 -महाग्रहाः.

G. 2. 59. 31 B. 2. 59. 32 L. 2. 63. 32

अशोभनं योऽहमिहाद्य राघवं
दिदृक्षमाणो न लभे सलक्ष्मणम् ।
इतीव राजा विलपन्महायशाः
पपात तूर्णं शयने स मूर्छितः ॥ २५

इति विलपति पार्थिवे प्रनष्टे
करुणतरं द्विगुणं च रामहेतोः ।
वचनमनुनिशम्य तस्य देवी
भयमगमत्पुनरेव राममाता ॥ २६

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

—(l. 8) Dg1 G1 वरवेला (sic). —(l. 9) M3 तस्मिन् (for यस्मिन्). G1.2 M1–3 प्रति (for विना).]

—e) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 मयायं (for दुस्तरो). Ś1 Ñ2 V1 B3.4 D1.3.6 M4 जीव(M4 before corr. °वि)ता सूत (V1 तद्वद्); B1.2 D4.5.7 G1.2 जीवि(D4 °व)ता तात(B2 D5 सूत; G1.2 देवि); D2 जीवितेनास्ते (for जीवता देवि). —f) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 दुस्तरः (for मयायं).

25 a) G M1 सुशोभनं; Cg.t अ° (as in text). M3 शोकम् (for योऽहम्). G2 M1 रामं (for राघवं). —b) M3 सलक्ष्मणः. —d) Dt1 Dd1 Dm1 T3 G3 सुमूर्छितः. —For 25, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1298* इति स्म राजा करुणं महायशा
विलप्य दुःखोपहतेन चेतसा ।
गतासुकल्पः सहसैव मूर्छितः
पपात भूमौ व्यथितो नृपासनात् ।

[(l. 1) V1 D1–3 M4 अ(D1 इ)तीव (for इति स्म). —(l. 2) V1 शोकोपहतेन. —(l. 3) D2 गतस्तु कालः; D6 गतः स कल्पः (for गतासुकल्पः). —(l. 4) Ś1 Ñ2 B D6 पपात(B4 om.) भूयोपि नृपासनात्तदा(Ñ2 B1.3 °त्ततः; B2.4 °न्नृपः).]

26 a) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 वि(D2.3 च; D5 [ऽ]ति)-मूढे; Dd1 Dm1 T2.3 G M1.2 प्रणष्टे. —b) G1 करुणतया. D4.5.7 G1 च पुत्र-; M3 चकार (for च राम-). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 भृशकरुणं पतिते(B4 lacuna; D3 ins. पतितं after पतिते) पुनर्ध(B4 सुमद्ध [sic])र(D1–3 °रि)ण्यां. —c) G1 तत्र (for तस्य). —d) M3 पुरमेव तस्य (for पुनरेव राम-). D4.5.7 द्विगुणतरं विललाप राममाता. —For 26cd, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1299* भृशतरमतिशोकदुःखसन्ना
करुणतरं विललाप राममाता ।

[(l. 1) Ś1 D6 अतिभृशम् (for भृशतरम्). B2 अपि; B4 एव; D1–3 M4 इव; D6 अथ (for अति-). Ñ2 B1.3 -दुःखशोकसन्ना(B1 °मग्ना; B3 °संधा); V1 B4 M4 शोकदुःख(M4 °भार)संधा(V1 **; M4 °सन्ना).]

Colophon. *Sarga name*: Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5–7 दशरथवि(B1 °प्र)लापः; D4 रामविलापः. —*Sarga no.* (figures, words or both): B1.4 D3 om.; Ś1 63; Ñ2 D4 58; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D7 S 59; B2 48; B3 57; D1 115; D2.5 62; D6 60. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 with श्रीरा*चन्द्राय नमः; G1.3 M1 with श्रीरामाय नमः; G2 with ॐ श्रीरामाय नमः.

५४

ततो भूतोपसृष्टेव वेपमाना पुनः पुनः ।
धरण्यां गतसत्त्वेव कौसल्या सूतमब्रवीत् ॥ १
नय मां यत्र काकुत्स्थः सीता यत्र च लक्ष्मणः ।
तान्विना क्षणमप्यत्र जीवितुं नोत्सहे ह्यहम् ॥ २
निवर्तय रथं शीघ्रं दण्डकान्नय मामपि ।
अथ तान्नानुगच्छामि गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ ३
बाष्पवेगोपहतया स वाचा सज्जमानया ।
इदमाश्वासयन्देवीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४
त्यज शोकं च मोहं च संभ्रमं दुःखजं तथा ।
व्यवधूय च संतापं वने वत्स्यति राघवः ॥ ५
लक्ष्मणश्चापि रामस्य पादौ परिचरन्वने ।
आराधयति धर्मज्ञः परलोकं जितेन्द्रियः ॥ ६
विजनेऽपि वने सीता वासं प्राप्य गृहेष्विव ।
विस्रम्भं लभतेऽभीता रामे संन्यस्तमानसा ॥ ७

G. 2. 60. 7
B. 2. 60. 7
L. 2. 64. 7

54

☞ Ñ1 missing for Sarga 54 (cf. v.l. 1058*). Dm1 begins with ॐ; M2 श्रीरामाय नमः. For sequence in B4, see note on 2.52.5.

1 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 सा तु(Ñ2 B3 च; D5 नु) (for ततो). B1 भूतोपसृष्टेव; Dd1 °सृष्टेन; G2 M1.2 °विष्टेव; Cr.m.g.t °सृष्टेव (as in text). G3 अथोपविष्टा नागीव. —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–4.6.7 M4 गतसत्त्वेव चा (V1 B3 सा)सुखा(V1 D1–3 M4 चाबला; B1 च स्वयं; D4.7 चासुखात्). D5 गत्वा दुःखं सदासुखा. —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 विललापातुरा देवी; D4.5.7 विलप्य बहुशो देवी. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D2.3.6 M4 पतिता क्षितौ.

2 ^{a}) M3 मा (for मां). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 अपि तत्राशु (for यत्र काकुत्स्थः). —^{b}) G1 स (for च). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 यत्र रामः स-; Dg1 ससीतो यत्र; M3 ससीतः सह- (for सीता यत्र च). —^{cd}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 [अ]द्य (for [अ]त्र). G1.3 [अ]द्य क्षणमपि (for क्षणमप्यत्र). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 सुमंत्र न हि रामेण विना जीवि(D7 °***)तुमुत्सहे.

3 V1 om. 3^{ab}. —^{a}) Ś1 Ñ2 B D1–3.6 M4 तद्योजय; Dg1 न्यवर्तय (sic); D4.5.7 T1.2 योजयस्व; Cg as in text (for निवर्तय). Ś1 Ñ2 B D6 साधु; D4.5.7 साधो; M4 ह्याशु (for शीघ्रं). —^{b}) Ś1 Ñ2 B D1–7 M4 नय मामपि काननं. —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5.6 M4 अथ मां; D4.7 अथ वा(for अथ तान्). Ś1 नय यस्याशु; Ñ2 B D1–7 M4 न नयस्या(D5 °त्या)शु(D4.7 °स्यद्य); V1 न नयसि त्वं; G3 न नु गच्छामि (for नानुगच्छामि). —^{d}) B4 गमि** (for °ष्यामि). B2 यास्यामि यमसादनं.

4 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 बाष्पोप(Ñ2 °ष्पोप [sic]; V1 D1.2 °ष्पाव; B4 °ष्पो*)रुद्धया वाचा; D4.5.7 ततो बाष्पोपहतया. —^{b}) Ś1 D6 पुरस्तात्; Ñ2 V1 B D1–3 M4 ततस्तां(V1 D1.3 तां ततः [by transp.]; D2 °तः सा; M4 °तः सं-); D4.5.7 G1 वाचा सं-; G3 स्व° (for स वाचा). —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 वाक्यम्(D1.4.5.7 °क्यैर्); D3 **म् (for इदम्). D6 आश्वसयन् (for आश्वा°). —^{d}) D5 ततः (for सूतः). —After 4, D5 ins. l. 2 of 1300*.

5 ^{c}) D4.5.7 M2 हि (for च). —^{d}) Dd1 G2 M1 वसति; Cg as in text (for वत्स्यति). —For 5, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.; while D5 ins. l. 2 only after 4:

1300* त्यक्तुमर्हसि कल्याणि शोकं पुत्रवियोगजम् ।
तत्रापि हि सुखी रामो रंस्यते देवि निर्वृतः ।

[(l. 1) B1 वक्तुम् (for त्यक्तुम्). D2 शो* (for शोकं). —(l. 2) B4 तत्रा*. S1 स; D6 च (for हि). D2 सुखं (for °खी). V1 D1–3.5 M4 वसते (for रंस्यते). D3 देवी निवृते (sic).]

6 ^{a}) D3 लक्ष्मणे (sic). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 ह्य (V1 D1–3 M4 [अ]प्य)स्य तेजस्वी. —^{c}) M2 धर्मात्मा (for धर्मज्ञः). —For 6^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D2.3.6 M4 subst.:

1301* वसतीतः परं लोकमर्जयन्धर्मनिर्जितम् ।

[V1 वसतीति; D2.3 वसतीव. M4 धर्मम् (for लोकम्). D2.3 आर्जवं (for अर्जयन्). M4 आर्जयन्धर्ममास्थितः (for the post. half).];

whereas D1.4.5.7 subst.:

1302* आराधयिष्यन् धर्मेण काकुत्स्थमभिवत्स्यति ।
[D1 आराधयति.]

7 ^{a}) D1 व्यजने (sic). —^{b}) D5 प्राप्ता (for प्राप्य). Dm1 गृहेष्वपि. Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 भर्तृ(Ś1 D6 °र्तुर्)-बाहु(V1 D1–3 M4 पाद)व्यपाश्रया(V1 B1 D1–3 M4 °यात्). —^{c}) Dg1 विश्रंभं; G1 विस्रंब्ध (sic); Cr °स्रंभणं; Cm.g as in text (for विस्रम्भं). T3 रमते (for लभते). Dm1 T3 G M1 सीता; M2 लीता (sic); Cr.m.g.t as in text (for ऽभीता). ❀ Cv: हितेति पाठः । अहितेति पदच्छेदः । ❀ D4.5.7 विश्रंभतां च लभते. —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 D4.7 G2 M1.3 विन्यस्त-; D5 T1.2 G1.3 M2 सन्यस्त- (sic) (for संन्यस्त-). —For 7^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1303* देवि स्वर्गोपमं वासं सह रामेण वत्स्यति ।

[Ñ2 B3 देवी. Ś1 D6 स्वर्गोपमे स्थाने. V1 D1–3 M4 रामेण सह (by transp.) विंदति (for the post. half).]

G. 2. 60. 8
B. 2. 60. 8
L. 2. 64. 8

नास्या दैन्यं कृतं किंचित्सुसूक्ष्ममपि लक्षये ।
उचितेव प्रवासानां वैदेही प्रतिभाति मा ॥ ८
नगरोपवनं गत्वा यथा स्म रमते पुरा ।
तथैव रमते सीता निर्जनेषु वनेष्वपि ॥ ९
बालेव रमते सीता बालचन्द्रनिभानना ।
रामा रामे ह्यदीनात्मा विजनेऽपि वने सती ॥ १०
तद्गतं हृदयं ह्यस्यास्तदधीनं च जीवितम् ।
अयोध्यापि भवेत्तस्या रामहीना तथा वनम् ॥ ११
पथि पृच्छति वैदेही ग्रामांश्च नगराणि च ।
गतिं दृष्ट्वा नदीनां च पादपान्विविधानपि ॥ १२

---

8 ^{a}) T2 [अ]सा (sic); M3 [अ]स्यां (for [अ]स्या). Dd1 D4.5.7 T2 G2 M1 दैन्य- (for दैन्यं). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 **विषादं वा** (D3 **च**) (for **कृतं किंचित्**).—^{b}) D1 **सुसूक्षम्** (sic); D3 **मुहूर्तम्** (for **सुसूक्ष्मम्**). D4 **अवि-** (for **अपि**). Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2 T1.2 लक्ष्य(D2 दृश्य)ते (for **लक्षये**).—^{c}) D5 **उचिरे च** (sic) (for °**तेव**). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 **वने**(V1 D1–3 **गृहे**) **यथोचितो वासो.**—^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 **वैदेह्याः** (for **वैदेही**). Ś1 Ñ2 V1 B Dt1 D1–7 **मे**; Dg1 Dd1 Dm1 **मां** (for **मा**).

9 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 **-वने रम्ये**; D5 °**नं कृत्वा** (for **-वनं गत्वा**).—^{b}) Ś1 Ñ2 B D6 [अ]**रमत सा**; M4 **च र**° (for **स्म रमते**).—^{c}) D4.5.7 [अ]**द्य** (for [ए]**व**).—^{d}) D4.5.7 **वासं प्राप्य गृहेष्विव** (cf. 7^{b}).—For 9^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1304* विजनेऽपि तथारण्ये रंस्यते देवि मा शुचः ।

[D1.2 व्यजनेपि (sic). D3 तथैवेयं (for तथारण्ये). V1 रामस्ते; B3 वत्स्यते; D1–3 रमते; M4 विपिने (for रंस्यते). D1 शुचा (sic).]

—After 9, D4.5.7 ins. 1308*.

10 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 **वैदेही सह रामेण.**—^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **पूर्ण-** (D3 °**र्ण-**); Cr as in text (for **बाल-**). ❀ Ct: **अबालचन्द्रेत्यादिच्छेदः।** ❀ Cv.m.g alike.—For 10^{c}–11^{b}, D4.5.7 subst. 1306*.—^{c}) G3 **रामेति** (for **रामे हि**). M2 **अनीनात्मा** (sic); K (ed.) Cg [अ]**धी**° (for [अ]**दीनात्मा**).—^{d}) M3 **विपिने** (for °**जने**). Dg1 T1 M1 **सति.**—For 10^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1305* अतुलां विन्दति प्रीतिं न तां शोचितुमर्हसि ।

[Ś1 B2 D2.6 विंदते (for विन्दति). D3 अतुल्या विदति प्रीति (sic) (for the prior half). Ś1 V1 D1.2.6 M4 तां न (by transp.); D3 नानु- (for न तां).]

11 ^{a}) Ś1 Ñ2 B2–4 D6 M4 Cm **तस्यास्**; V1 **जह्यास्**; B1 T3 **त**(T3 **ह्य**)**स्मात्**; Dg1 Dt1 Dd1 D2 G3 M2 **यस्यास्**; Cr as in text (for **ह्यस्यास्**).—^{b}) D2 **त्वदधिनं** (sic). D1.2 **हि**; T3 om. (subm.) (for **च**).—For 10^{c}–11^{b}, D4.5.7 subst.:

1306* रामचन्द्रेण युक्ता सा प्रभा चान्द्रमसी यथा ।
नित्यं रामसमीपेऽस्याः स्थितिमेवोपलक्षये ।
निविष्टाशरणेऽरण्ये तेनास्या विपुला रतिः ।
यथा पुरं तथा तस्यास्तद्वनं भर्तृसंनिधौ ।

[(l. 1) D5 रामचंद्रे ह्यदीना. D5 चंद्रमसो (for चान्द्रमसी).—(l. 3) D7 -[अ]शरणो. D4.7 [अ]स्य (for [अ]स्या). D4 विपुलायतिः.—(l. 4) D4 यथा प्रभा चांद्रमसी यथा नित्यरा पुरं तथा तस्यास् (sic) (for the prior half).]

—^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 **हि**; D4 [अ]**धि-**; Ck as in text (for [अ]**पि**). B4 G2 **तस्य** (sic) (for °**स्या**). Dg1 **वने तस्माद्**; Dt1 Dd1 Dm1 T3 M2.3 °**दस्या**; D3.4.7 **पुरी रम्या**; D5 **पुरी तस्या** (for **भवेत्तस्या**).—^{d}) G3 **यथा** (for **तथा**). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **रामेण र**(Ñ2 B3 D2 M4 **स**)**हिताटवी.**

12 ^{a}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.5.7 T G1 M2 Cm **परि-**; Cg as in text (for **पथि**). V1 **गच्छति**; G2 **पृच्छसि** (sic) (for **पृच्छति**).—^{b}) D1 **ग्रामाणि** (for **ग्रामांश्च**).—^{cd}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **रामं कमलपत्राक्षं**(D1–3 M4 °**क्षी**) **सरांसि सरितस्तथा.**—After 12, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5.6 M4 ins.:

1307* रामलक्ष्मणयोर्मध्ये सीता राजति ते स्नुषा ।
विष्णुवासवयोर्मध्ये पद्मा श्रीरिव रूपिणी ।

[(l. 1) B3 वै (for ते).—D5 om. (hapl.) from the post. half of l. 1 up to the prior half of l. 2.—D1 om. (hapl.?) l. 2.—(l. 2) V1 D2.3 M4 राम(V1 शक्र)केशवयोर्. Ś1 D3.6 यथा श्रीर्; D2 पद्माश्रिर् (sic) (for पद्मा श्रीर्). M4 सुंदरी (for रूपिणी).];

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 12; and D4.5.7 ins. after 9:

1308* रामं वा लक्ष्मणं वापि पृष्ट्वा जानाति जानकी ।
अयोध्या क्रोशमात्रे तु विहारमिव संश्रिता ।

[(l. 1) Dm1 दृष्ट्वा; T2 स्पृ° (for पृष्ट्वा). G2 M1 मैथिली (for जानकी). D4.5.7 पश्यंती जनकात्मजा (for the post. half).—(l. 2) G3 हि (for तु). B (ed.) साश्रिता (for सं°). D4.5.7 मन्यते भृशमत्युग्रमयोध्योपवनं वनं.];

Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 cont., D4.7 ins. after 12, D5 cont. after 1307*:

1309* इदमेव स्मराम्यस्याः सहसैवोपजल्पितम् ।
कैकेयीसंश्रितं वाक्यं नेदानीं प्रतिभाति मा ।

अध्वना वातवेगेन संभ्रमेणातपेन च ।
न हि गच्छति वैदेह्याश्चन्द्रांशुसदृशी प्रभा ॥ १३
सदृशं शतपत्रस्य पूर्णचन्द्रोपमप्रभम् ।
वदनं तद्वदान्याया वैदेह्या न विकम्पते ॥ १४

अलक्तरसरक्ताभावलक्तरसवर्जितौ ।
अद्यापि चरणौ तस्याः पद्मकोशसमप्रभौ ॥ १५
नूपुरोद्धुष्टहेलेव खेलं गच्छति भामिनी ।
इदानीमपि वैदेही तद्रागान्यस्तभूषणा ॥ १६

G. 2. 60. 0
B. 2. 60. 19
L. 2. 64. 17

ध्वंसयित्वा नु तद्वाक्यं प्रमादात्पर्युपस्थितम् ।
ह्लादनं वचनं सूतो देव्या मधुरमब्रवीत् ।

[(l. 1) D4.5.7 त्वेकं; M3 एवं (for एव). T2 सरामस्या: (sic). G3 सहसेव. D4.5.7 प्रभाषितं; T2 [उ]प च द्विदं (sic); M3 Cr [उ]पकल्पितं; Cg.k.t as above. —(l. 2) Dm1 कैकेय्या. D4 -संसृतं; G3 °श्रुतं (for -संश्रितं). Dt1 Dd1 Dm1 Ct जल्पं; Cm as above (for वाक्यं). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 Ct मां; D4.5.7 मे; Cm.g as above (for मा). —(l. 3) D4.7 निंदयित्वा. D5 परिभाषितं (for पर्युपस्थितम्). —(l. 4) Dd1 Dm1 D4.5 ह्लादय(Dd1 [m.] य)न्; D7 हरदयन् (sic); Cm as above (for ह्लादनं). D4.5.7 हृदयं (for वचनं). G1 मधुरं and वचनम् (for वचनं and मधुरम् respy.). D4.5.7 देवीं वचनमब्रवीत् (for the post. half).]

13 ^{a}) Ś1 D5.6 **अध्वनि;** Ñ2 B **न चाध्व-;** V1 D1.2 M4 **अध्वानः;** D4.7 **अध्वनः.** Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **श्रमसंताप-** (D5.7 °**पो**) (for **वातवेगेन**). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **-दुःखैरपि**(V1 D1–3.5 °**ति;** M4 °**स्य** [sic]) (for **संभ्रमेण**). Ñ2 B2–4 G1.3 **वा;** B1 **वै** (for **च**). —L(ed.) repeats 13^{ab}. —^{c}) Ś1 D1.3–7 **न विमुंचति**(D3 °**चितं** [sic]); Ñ2 B2–4 **विगच्छति हि**(B2 **च**); B1 **म्लानिं गच्छति हि** (hypm.); Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T M2 Cg **न वि°;** D2 **नाधि°;** M3 **न च ग°;** M4 (after corr. *sec. m.* as in Dg1) **नाव°** (for **न हि गच्छति**). Ś1 D1.4–7 **वैदेही**(D7 °**हीं**) (for **वैदेह्याश्**). —^{d}) Dg1 **द्रां** in **चन्द्रांशु-** *sup. lin.* Ś1 D1.4–6 T2 **-सदृशी**(D1 T2 °**श-** [sic]) (for °**शी**). Ś1 D1.4–6 **प्रभां.** Ñ2 V1 B D2.3 M4 **सद्भाव**(V1 **सुगात्र;** B1.2.4 **स्वभाव;** D2.3 M4 **स्वगात्र**)**प्रभवं वपुः**(M4 °**वा प्रभा**).

14 ^{a}) V1 **तव पुत्रस्य;** D2 **आर्त°** (sic) (for **शतपत्रस्य**). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 T1.2 M2.4 **-चंद्रसम**(M2 °**निभ**)-**द्युति**(B1 D2.7 °**तिं;** B4 D1.3 M4 [before corr.] °**तिः;** T1.2 M2 **प्रभं**). —^{c}) Ś1 **वनं च;** M4 (after corr. *inf. lin. sec. m.* as in text) **वचनं** (for **वदनं**). Ś1 Ñ2 B D6.7 **कृत्स्न** (Ñ2 B3 [m. also as in B1] **कांत;** B1.2.4 D7 **कृच्छ्र**)**मार्ता** (B4 °**त्रा** [sic])**या;** V1 **क्षुल्लक्ष्मायार्ताया** (sic); D1 **क्षुत्तृषार्ताया;** D2–5 **क्षु**(D3 **त**)**च्छ्रमार्ताया;** M4 **कृच्छ्रमासाया** (for **तद्वदान्याया**). —^{d}) Ś1 D6 **सीतायाः** (for **वैदेह्या**). Ś1 Ñ2 B1–3 D3–7 **न विलुप्यते;** V1 D1.2 M4 **परिकल्प**(V1 °**ल्प्य**)**ते;** B4 **न विलक्षये** (for **न विकम्पते**). —After 14, D3–5.7 ins. :

1310* चन्द्रकान्ततरं तस्या वदनं संप्रकाशते ।
साक्षाद्भगवतो विष्णोर्वक्षसः श्रीरिवागता ।
हिमालयसुता चापि उमा वाप्यागता भृशम् ।
रतिर्वा मदनस्यापि यादृशी रूपसंपदा ।

[(l. 2) D4.7 वक्षो (for विष्णोर्). D5 श्रीः प्रकाशते (for श्रीरिवागता). D4.7 विष्णोः श्रीरिव संगता (for the post. half). —(l. 3) Note hiatus between two halves. D5 [अ]-प्यगता (sic); D7 [अ]थागता (for [अ]प्या°). —(l. 4) D4.7 ज्यायसी (for यादृशी).]

15 ^{b}) T1.2 **अलक्तकवि-** (for °**रस-**). —^{d}) T1 **-कोश***-***प्रभौ.** —For 15, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1311* **प्रकृत्यालक्तकरसप्रख्यौ तद्रसवर्जितौ ।**
तथैव रेजतुस्तस्याश्चरणौ पद्मवर्चसौ ।

[B2 om. l. 1. —(l. 1) B4 प्रकृत्यो (sic). Ś1 D6 [अ]लक्तकप्रख्यौ; Ñ2 [अ]नक्तक° (sic); D2 [अ]भक्तक°; D3.4.7 °निभौ; D5 रक्तनिलकौ (for [अ]लक्तकरस-). B4 तत्र स (sic) (for तद्रस-). Ś1 D4–7 लाक्षारसस(D4 om. [hapl. ?] स)मप्रभौ; D3 लाक्षारसविवर्जितौ (for the post. half). M4 पतितालक्तकतलप्रख्यानौ रसवर्जितौ. —(l. 2) Ś1 marg. पद्म; V1 D1–3 M4 पद्मसंनिभौ; B4 रथवर्चस (sic) (for पद्मवर्चसौ).]

16 Ś1 D4–7 transp. 16^{ab} and 16^{cd} (including the star passages). —^{a}) Dt1 Dd1 Dm1 T1 M3 Cv.g.k.t -[**उ**]**त्कृष्ट-;** Cr.m as in text (for -[**उ**]**द्धुष्ट-**). Dt1 Ct **-लीलेव;** Dd1 **-हेसे**(**षे**)**व;** Dm1 **-हेला सा;** Cm **-खेलेव** (for **-हेलेव**). Ś1 D4–7 **नूपुरायु**(Ś1 °**मु;** D5.6 °**स**)**क्तचरणा;** Ñ2 V1 B D1–3 M4 **नूपुरासिंजि**(V1 B3 M4 °**शिंजि;** B1.4 °**ज**)**च**(D2 °**भ**)**रणा.** —^{b}) D1 **स्खलद्;** D2 **सूवल** (sic); D4 **खेलन्;** T2 **शेलं** (sic) (for **खेलं**). D6 **गच्छतु** (for °**ति**). Ś1 D4–7 **जानकी;** Ñ2 V1 B D1–3 **मैथिली** (for **भामिनी**). —After 16^{ab}, Ś1 D4–7 ins. :

1312* **गुप्ता पुरुषसिंहेन सिंहेनेव गिरेर्गुहा ।**
दुष्प्रधर्षा दुष्प्रधर्षं सर्वेषां वनचारिणाम् ।

[(l. 2) D4.5.7 दुर्द्धर्षा दुःप्रधर्षा(D7 °दर्शा) च (for the prior half).]

—V1 D2.3 om. (hapl.) from 16^{c} up to l. 1 of 1314*. —^{cd}) —D1 reads in marg. from 16^{d} up to the prior half of l. 2 of 1314*. Ś1 D4–7 **तत्र संन्यस्तभूषणा;** K(ed.) **तद्रागाद्व्यस्तभूषणा** (for ^{d}). Ñ2 B D1 M4 **भर्तारमनुगच्छन्ती विष्णुं श्रीरिव रूपिणी.** ❀ Ck : **भर्तृप्रीतियोजकभूषणानुरागात् अन्यस्तानि अत्यक्तानि भूषणानि यया सा ।** ❀ —After 16, Ś1 D4–7 ins. :

1313* **सुरूपा शोभयाहीना शोभतेऽभ्यधिकं वने ।**
इदानीमपि वैदेही बालैरनुगता मृगैः ।

[D6 reads *sec. m.* in marg. from l. 1 up to the prior half of l. 2. —(l. 1) D6 स्वरूप-. Ś1 [अ]पि; D4

G. 2. 60. 18
B. 2. 60. 20
L. 2. 64. 20

गजं वा वीक्ष्य सिंहं वा व्याघ्रं वा वनमाश्रिता ।
नाहारयति संत्रासं बाहू रामस्य संश्रिता ॥ १७
न शोच्यास्ते न चात्मा ते शोच्यो नापि जनाधिपः ।
इदं हि चरितं लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतम् ॥ १८
विधूय शोकं परिहृष्टमानसा
महर्षियाते पथि सुव्यवस्थिताः ।
वने रता वन्यफलाशनाः पितुः
शुभां प्रतिज्ञां परिपालयन्ति ते ॥ १९
तथापि सूतेन सुयुक्तवादिना
निवार्यमाणा सुतशोककर्शिता ।
न चैव देवी विरराम कूजिता-
त्प्रियेति पुत्रेति च राघवेति च ॥ २०

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

[अ]ति- (for [अ]मि-). —(l. 2) Cf. 16^{c} for the prior half.]

17 ^{a}) G1 सा (for first वा). —^{b}) T1 damaged for वा. G1.3 जनकात्मजा; G2 M1 वनमागता; Cg as in text (for °माश्रिता). — For 17, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1314* सिंहं वने गजं प्रेक्ष्य व्याघ्रं चापि च मैथिली ।
सा नैवोद्विजते यान्ती भर्तुर्वीर्यबलाश्रया ।

[V1 D2.3 om. l. 1; D1 reads up to the prior half of l. 2 in marg. (for both cf. v.l. 16). —(l. 1) B4 D4.5.7 वन-; D1 मत्तं (for वने). Ś1 D1.4–7 M4 वापि (for प्रेक्ष्य). Ś1 D1.4–7 M4 वा प्रेक्ष्य; B1 °तु (for चापि च). Ś1 D4–7 जानकी. —(l. 2) B4 [उ]द्वि*ते यांति (sic). Ś1 V1 D1.4–7 M4 न त्रासमे(D5 °मि)ति(V1 D1 M4 नैवोद्विजति) गच्छंती; D2.3 भर्तारमनुगच्छंती (for the prior half). V1 B2 D1–5.7 M4 भर्तृ- (for भर्तुर्). V1 D1–5.7 M4 -व्यपाश्रयात् (D3.4.7 °या); B1 -बलाश्रयात्. Ś1 D6 वने भर्तृव्यपाश्रया (for the post. half).]

—Thereafter all the above MSS. cont.:

1315* तथैव रामः पुत्रस्ते लक्ष्मणश्चैव वीर्यवान् ।
उदारवपुषौ वीरौ न ग्लानिमधिगच्छतः ।
परस्परप्रियहितं कुर्वाणौ प्रियवादिनौ ।
न पितुर्नैव मातुश्च नान्यस्य स्मरतो वने ।

[(l. 1) B1 अथैव; D2 तावेव (for तथैव). M4 (after corr. *inf. lin. sec. m.* as above) लक्ष्मणं. V1 D3.5 M4 (after corr. *inf. lin. sec. m.*) चापि (for चैव). —(l. 2) Ñ2 V1 B D1.2 M4 तथैवोदारव(B2 °*; B4 °**)पुषौ; D3 तथा तौ चारुभोपुष्पो (sic) (for the prior half). Ñ2 V1 B2.3 D2–5.7 M4 ग्लानिम् (for ग्ला°). D1–3.5 उपगच्छतः; D4.7 उपगच्छतां (for अधि°). —(l. 3) Ñ2 B2.3 परस्परं (for °स्पर-). D4.7 -हिते. V1 D1–3 M4 कुर्वंतौ (for कुर्वाणौ). M4 हितवादिनौ. —(l. 4) B4 वन- (sic); D6 नापि (for नैव). V1 D1–3 चान्यस्य (for मातुश्च). D4.5.7 पितुर्मातुश्च नान्यच्च(D5 °न्याश्च; D7 °स्य); M4 न पितुर्नं मातुर्नान्यस्य (hypm.) (for the prior half). V1 D1–5.7 M4 कस्यचित् (for नान्यस्य).]; while G1.3 M1–3 ins. after 17:

1316* करसंमितमध्याङ्गी पीनोन्नतपयोधरा ।
राजहंसीव रामस्य पादमालोक्य गच्छति ।

[(l. 2) M1–3 पृष्ठम् (for पादम्). G3 पादावुद्वीक्ष्य. G1 M1 गच्छती.]

18 ^{ab}) D4.5.7 न ते शोच्या (by transp.). K(ed.) Cm.g [आ]त्मानः (for [आ]त्मा ते). D4.5.7 शोचनीयो; M3 °च्यो नाति- (for शोच्यो नापि). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 न ते शोच्यास्त्वया देवि परस्परहिते रताः. —^{c}) M4 च (for हि). T1 damaged for तं in चरितं. Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 तेषां; T1 damaged (for लोके). —^{d}) Ś1 Ñ2 B D6 ख्यातिं लोकेषु यास्यति(B3 [*sup. lin.* also] °के चरिष्यति; D6 गच्छति); V1 D1–5.7 M4 ख्यातिं(D2 °तं) लोके(D4.5.7 लोके ख्यातिं [by transp.]) गमिष्यति. —After 18, Ś1 D5.6 ins.:

1317* अवश्यमेतत्कार्यं हि सुखोदर्कं भविष्यति ।

19 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 G3 M4 विहाय. B4 शो*; D3 शोच्यकं (sic) (for शोकं). Ś1 Ñ2 B D6 परिगृह्य; V1 D1–3 M4 °तुष्ट-; D4.5.7 °पूर्ण- (for °हृष्ट-). Ś1 Ñ2 B D6 मानसं; V1 D1–5.7 -मानसो (for -मानसा). —^{b}) Ś1 Ñ2 B D6 -कल्पस्; D4.5.7 -जुष्टे (for -याते). V1 D1.3–5.7 सुव्यवस्थितः. Ś1 Ñ2 B D6 तपसि व्यवस्थितः; D2 सुपथि व्यवस्थिताः; M1 पथि संव्यवस्थिताः; M4 °येपि च स्थिताः. —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 रतो; M3 रत (sic); M4 -चरा (for रता). Ś1 D4–7 मूल-; Ñ2 B मेध्य-; V1 रम्य-; Dg1 कंद- (for वन्य-). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 -फलाशनः; Dg1 °शिनः (for °शनाः). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5.6 M4 स(M4 च) ते; D4.7 सुतो; T3 प्रभुश्च (sic) (for पितुः). —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 G2 प्रति- (for परि-). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 सुतो(D4.7 रामो) महात्मा कुरुते (V1 D1–5.7 चरते) महत्(D4.7 परं)तपः; M4 सुखं चरंते हि वने महत्तपः.

20 ^{a}) Dm1 हि; M4 [ए]व (for [अ]पि). T3 नियुक्त-; M4 हितार्थ- (for सु°). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 तथा सु(D1 स्तु [sic])मंत्रेण हितार्थवादिना. —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 [अ]पि(Ñ2 सु; B4 om. [subm.]) सती सुतप्रिया. —^{d}) Dm1 पुत्रे*. G1 om. first च (subm.). — For 20^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

५५

वनं गते धर्मपरे रामे रमयतां वरे ।
कौसल्या रुदती स्वार्ता भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १
यद्यपि त्रिषु लोकेषु प्रथितं ते महद्यशः ।
सानुक्रोशो वदान्यश्च प्रियवादी च राघवः ॥ २
कथं नरवरश्रेष्ठ पुत्रौ तौ सह सीतया ।
दुःखितौ सुखसंवृद्धौ वने दुःखं सहिष्यतः ॥ ३ G. 2. 62. 2 B. 2. 61. 3 L. 2. 66. 2

1318* **न विप्रलापाद्विरराम दुःखिता**
नरेन्द्रपत्नी प्रियपुत्रलालसा ।

[(l. 1) B4 विपुलाद्वा (corrupt); D1 विप्र*पाद; D4.7 चाभिलापा(D7 °षा)द्; D5 हि प्रला° (for विप्रलापाद्). —(l. 2) D4.5.7 -कर्शि(D5 °र्षि)ता; M4 -वत्सला (for -लालसा).]

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 B4 D4–7 **कौसल्याश्वासनं** (D4.5.7 °**नः**); Ñ2 B1.3 **कौसल्यासमाश्वासः**(B1 °**सनं**); V1 D1–3 **कौशल्याविलापः**; B2 **कौसल्याश्वासः**. —*Sarga no.* (figures, words or both): B1.2.4 D3 om.; Ś1 64; Ñ2 D4 59; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D7 S 60; B3 58; D1 116; D2.5 63; D6 61. —After colophon, D6 concludes with **रामाय नमः**; T2 **श्रीरामचन्द्राय नमः**; G **श्रीरामाय नमः**.

55

☞ Ñ1 missing for Sarga 55 (cf. v.l. 1058*). —Dm1 begins with ॐ; D6 **रामाय नमः**; M1.2 **श्रीरामाय नमः**.

1 [a]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 **धर्मरते** (for °**परे**). —For 1[ab], D4.5.7 subst.; while D3 ins. before 1320* :

1319* **विसर्जिते तथा सूते सुमन्त्रे पार्थिवालयात् ।**

—[c]) **Ct***p* **रुदतीव.** Dt1 D7 **चार्ता**; D4 **चात्र**; D5 **ह्यार्ता**; **Ck.t आर्ता**; **Ct***p* as in text (for **स्वार्ता**). —[d]) D4.5.7 **राजानम्** (for **भर्तारम्**). —For 1, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1320* **प्रत्याश्वस्तं तु राजानमुत्थाप्य भृशदुःखितम् ।**
कौसल्याश्वासयामास शयने शोकलालसम् ।
तत एनं प्रमार्जन्ती वीजयन्ती च मूर्छितम् ।
भूयः प्रत्यागतप्राणमिदं वचनमब्रवीत् ।

[(l. 1) V1 D1 प्रत्याश्वस्य; B1 °श्वस्ता; D2.3 °श्वास्य (for प्रत्याश्वस्तं). D1 [अ]थ (for तु). L(ed.) उत्थाय (for उत्थाप्य). —(l. 2) V1 स्थापयामास; D1–3 M4 शाययामास (for [आ]श्वासयामास). Ś1 शोकविह्वलं; V1 D1 शोकलालसा; B3 (m. also as above) शोकमानसं; B4 लोकलालसं; D6 शोकविक्लवं (for शोकलालसम्). —(l. 3) B4 (with hiatus) तत्र एनं (for तत एनं). V1 D1–3 M4 संवा(D1 M4 °व)हंती (for वीजयन्ती). M4 सुदुःखितं. Ś1 D6 अश्रूणि मार्जयंती च विलपंती च दुःखिता.]

2 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **यदिदं** (for **यद्यपि**). —[b]) Dd1 **व्यथितं** (for **प्र**°). D5 **सुमहद्** (for **ते महद्**). —[d]) G3 damaged for **यवादी च रा.** G2 M1 [**इ**]**ति** (for **च**). —For 2[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1321* **पुत्रप्रव्राजनात्तत्ते प्रनष्टमिति लक्षये ।**

[B2 प्रगल्भम्; D4.5.7 विनष्टम् (for प्रनष्टम्). Ś1 B1 D6 इव (for इति). V1 D1.3–5.7 मे मतिः; D2 मे वचः (for लक्षये).]

—Thereafter Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 ins. a long passage relegated to App. I. (no. 18) and then Ś1 Ñ2 B D4–7 ins. :

1322* **तथा तु बहु कौसल्या विलप्य क्रोधमूर्छिता ।**
अनिवार्यैव रोषं सा पुनरेवाभ्यभाषत ।

[(l. 1) B1 D4.7 च (for तु). Ś1 बहुमूर्छिता. —(l. 2) Ś1 D6 अनिकृष्य; Ñ2 B3 अनवाप्य; B1 अतिवार्य (for अनिवार्य). Ś1 B3 D3.4.6.7 रोषस्य; Ñ2 दोषस्य; B1 रोषं वा (रोषं सा). Ñ2 B3 पारं पुनरभाषत (for the post. half).]

3 [a]) Dd1 **नरवरश्रेष्ठौ**; Dm1 **नरवरस्येष्टौ.** —[c]) G1 **सुखितौ** (for **दुःखितौ**). Dg1 Dd1 Dm1 T3 G3 **दुःख-** (for **सुख-**). T1 **-संरुद्धौ** (for **-संवृद्धौ**). Dt1 G3 **कथं** (for **वने**). —For 3, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1323* **त्वया यस्त्वनियुक्तोऽपि भक्त्या राममनुव्रतः ।**
लक्ष्मणोऽनुगतः प्रेम्णा तं शोचामि विशेषतः ।

[(l. 1) V1 D2 त्वया यं (sic); B2 यस्त्वया (by transp.). D2 हि (for तु). Ñ2 [अ]युक्तोपि (subm.); D3 °क्तो हि (for [अ]नियुक्तोऽपि). —(l. 2) B4 lacuna for लक्ष्मणोऽनुगतः.]

—thereafter Ś1 Ñ2 B D4–7 cont., while D1–3 M4 cont. lines 10–11 only :

1324* **योऽभिषेके प्रतिहते मम पुत्रस्य धीमतः ।**
निःसृतो धनुरादाय तूर्णमश्रुतविस्तरः ।
क्रोधेन महताविष्टो रामराज्यापहारिणम् ।
न स जानाति धर्मात्मा स्वगृहाद्विसुस्थितम् ।
यो गच्छति स्वयं रामे क्रोधसंरक्तलोचनः । [5]
रोषाद्धि कृतवान्बाष्पं तच्च तस्य स्मराम्यहम् ।
योनुयातः स्वयं त्यक्त्वा मातरं भ्रातृवत्सलः ।
लक्ष्मणं तमहं रामाच्छोचाम्यद्य विशेषतः ।
राज्ञो महेन्द्रकल्पस्य जनकस्य महात्मनः ।
सुतां तामनवद्याङ्गीं वैदेहीं चिन्तयाम्यहम् । [10]
अत्यन्तसुखसंवृद्धा लालिता पितृवेश्मनि ।
अत्यन्तसुकुमाराङ्गी श्यामा पद्मदलेक्षणा ।
या सुखानि परित्यज्य सर्वांश्च ज्ञातिबान्धवान् ।
पतिं ह्यनुसृता यान्तं किमवस्थाद्य सा सती ।

[(l. 1) B3 सो (for यो). B3 भ्रातू रामस्य (for मम पुत्रस्य). D5 सुव्रत (for धीमतः). —(l. 2) B4 निसृतो; D7 निःभृतो (for

G. 2. 62. 10
B. 2. 61. 4
L. 2. 66. 10

सा नूनं तरुणी श्यामा सुकुमारी सुखोचिता ।
कथमुष्णं च शीतं च मैथिली प्रसहिष्यते ॥ ४
भुक्त्वाशनं विशालाक्षी सूपदंशान्वितं शुभम् ।
वन्यं नैवारमाहारं कथं सीतोपभोक्ष्यते ॥ ५
गीतवादित्रनिर्घोषं श्रुत्वा शुभमनिन्दिता ।
कथं क्रव्यादसिंहानां शब्दं श्रोष्यत्यशोभनम् ॥ ६

निःसृतो). B1 नूनम् (for तूर्णम्). —(l. 3) Ś1 D6 -[अ] पहारणं; Ñ2 B3 -[अ]भिहारिणं; B4 damaged (for -[अ]पहारिणम्). —After l. 4, Ś1 D5–7 ins. :

1324(A)* गृहीतचीरं यो दृष्ट्वा राघवं प्रियराघवः ।
पूर्वमेव सचीरोऽभूत्तस्य शोचामि धीमतः ।
क्रियमाणं नरेन्द्रेण मम निर्विषयं सुतम् ।

[(l. 1) Ś1 -चीरो यं (meta.). —(l. 2) D5 पूर्णम्. D5 तं शोचामि विशेषतः (for the post. half).]

—Thereafter D5 reads l. 7 (var.) repeating it in its proper place. —Ś1 D4.6.7 om. (hapl. ?) l. 5–6. —(l. 5) D5 वनं (for स्वयं). —(l. 6) B1 च (for हि). Ñ2 B3 रोपाद्धि(B3 °द्वि) श्रुतबाष्पं च (for the prior half). B3 तस्य (for तच्च). B4 सम्यक् (for तस्य). —D5 reads (first time) l. 7 after 1324(A)*. —(l. 7) Ś1 D6 भक्त्या; D4.5(both times).7 बुद्ध्या (for त्यक्त्वा). Ś1 D4–7 (D5 second time) भ्रातरं (for मातरं). D5 (first time) लक्ष्मणं तं स्मराम्यहं (for the post. half). —(l. 8) D4 शोचाम्यस्य. —(l. 10) D1.3 M4 शोचे दुहितरं चापि जनकस्य महीपतेः. —D4.7 transp. l. 11 and 12. —(l. 11) B4 D4 -संबद्धा; D1–3 -संवृद्धां (for -संवृद्धा). Ś1 D4–7 लाडिता; D1–3 लालितां (for -लालिता). M4 चापि (for पितृ-). —(l. 12) Ñ2 B2.3 अत्यंतं; B4 अत्यर्थ-. —(l. 14) Ś1 D6 या; B1 om.; B4 D5 च (for हि). B4 यांति (sic) (for यान्तं). D4.7 पतिं ह्य(D7 ह्य)नुश्रिता यांतं (for the prior half). B1.3 कामवस्थामुपैष्यति; B4 किमवस्थास्य शाश्वती (for the post. half).]

4 V1 om. 4–7[b]. —[a]) Ś1 Ñ2 B D4–7 कथं सा(Ñ2 B1.3 हि; G [ed.] नु) सुतनुस्तन्वी(Ś1 D6 °नुः साध्वी). —[cd]) Dg1 G1.2 M1 विषहिष्यति; Dt1 Dd1 Dm1 T3 G3 M2.3 विस (T3 G3 M2.3 °ष)हिष्यते(Dm1 °ति). Ś1 Ñ2 B D4–7 शीतमुष्णं च वर्षं च(Ñ2 B1.3 त्वा) वैदेही प्र(Ñ2 B2.3 सं; B4 वि)सहिष्यति(Ñ2 B3 °ते). —For 4, D1–3 M4 subst. :

1325* अत्यन्तसुकुमाराङ्गी श्यामा पद्मदलेक्षणा ।
वर्षोष्णहिमदुःखानि शक्ष्यते मैथिली कथम् ।

[(l. 1) D2 श्यामां पद्मदलेक्षणां (for the post. half). —(l. 2) D2 वर्षोष्णे. M4 -शीत- (for -हिम-).]

—After 4, Ś1 Ñ2 B D4.6.7 ins. :

1326* या श्राम्यति गृहेऽप्यस्मिंश्चरन्ती वसुधातले ।
कथं सा विजनेऽरण्ये वैदेही विचरिष्यति ।

[(l. 1) D4 यस्मिंश् ; D7 ह्यस्मिंश् (for ऽप्यस्मिंश्). —(l. 2) B2 सा कथं (by transp.). B4 रम्ये (for ऽरण्ये). L(ed.) प्रचलिष्यति.];

—B3 cont. :

1327* कोमलाभ्यां च पादाभ्यां कथं यास्यति काननम् ।

5 V1 om. 5 (cf. v.l. 4). —[c]) T3 नैवाहम् (sic) (for °रम्). —[d]) Dg1 Dm1 G2 M1 [उ]पभोक्ष्यति; G2 M1 [अ]भिभोक्ष्यति. —For 5, Ś1 Ñ2 B D1–7 M4 subst. :

1328* भुक्त्वा स्वादूनि भोज्यानि तथान्यानि च मैथिली ।
कथं वन्यान्यभोज्यानि कटुतिक्तानि भोक्ष्यते ।

[(l. 1) B1 M4 त्यक्त्वा; D4 मुक्त्वा (for भुक्त्वा). B4 स्वादुमु-; D1 मिष्टानि; D2 मृष्टानि (for स्वादूनि). B2 भोगानि (for भोज्यानि). Ñ2 B4 [अ]न्नानि (for [अ]न्यानि). Ñ2 B3 [अ]पि (for च). Ś1 D1–7 M4 ह्य(D5 चा)न्नानि(D1–3 M4 हृद्यानि) जनकात्मजा (for the post. half). —M4 reads (var.) twice l. 2. —(l. 2) D1 चान्यानि; D3 ऽन्यानि (for वन्यानि). Ñ2 B1.4 [अ]कृत्यानि; B2.3 D3 [अ]हृद्यानि; D4.5.7 M4 (both times) भोज्यानि (for [अ]भोज्यानि). D2 कथं वान्य(न्या)न्यवन्यानि (for the prior half). B4 D4.7 भोक्ष्यति. M4 (first time) भोक्ष्यते जनकात्मजा (second time विजने वने) (for the post. half).]

—Thereafter Ś1 Ñ2 B D4–7 cont. :

1329* शयनानि महार्हाणि पुरा संसेव्य जानकी ।
कथं पर्णावृतां भूमिमधिवत्स्यति मे स्नुषा ।

[(l. 1) Ś1 D4–7 मैथिली. —(l. 2) Ñ2 पत्रावृतां; B पर्णवृतां (for पर्णा°). B2 अधिगच्छति; D4.7 अभिवत्स्यति (for अधि°). D4.7 जानकी.]

—Thereafter D4.5.7 ins. 1331*.

6 V1 D4.7 om. 6 (for V1 cf. v.l. 4). —[b]) Dt1 Dd1 Dm1 शुभसमन्विता; G1 सुखमनिंदिता; M3 शुभनिनादितं (for शुभ°). —For 6, Ś1 Ñ2 B D1–3.5.6 M4 subst. :

1330* वीणावेणुस्वनैः सुप्ता लालिता या विबोध्यते ।
तन्वङ्गी सा कथं घोरैर्बहुपक्षिमृगारुतैः ।

[(l. 1) Ś1 D6 वेणुवीणा- (by transp.). Ñ2 -स्वरैः (for -स्वनैः). Ñ2 B3 श्राविता (for लालिता). B4 lacuna; M4 विबुध्यते (for विबो°). —(l. 2) D1–3 M4 सा विबोध्येत(M4 °ध्यति) तन्वंगी; D5 सा बोध्यते च तन्वंगी (for the prior half). D1–3.5 M4 घोरैः (for बहु-). B1 (*sup. lin.* also) D3 -शिवारुतैः; D2 °क्षतैः (sic) (for -मृगारुतैः).]

—Then Ś1 Ñ2 B D6 cont., while D4.5.7 cont. (D4.7 owing to om.) after 1329* :

महेन्द्रध्वजसंकाशः क्व नु शेते महाभुजः ।
भुजं परिघसंकाशमुपधाय महाबलः ॥ ७
पद्मवर्णं सुकेशान्तं पद्मनिःश्वासमुत्तमम् ।
कदा द्रक्ष्यामि रामस्य वदनं पुष्करेक्षणम् ॥ ८
वज्रसारमयं नूनं हृदयं मे न संशयः ।
अपश्यन्त्या न तं यद्वै फलतीदं सहस्रधा ॥ ९
यदि पञ्चदशे वर्षे राघवः पुनरेष्यति ।
जह्याद्राज्यं च कोशं च भरतेनोपभोक्ष्यते ॥ १० G. 2. 62. 23 B. 2. 61. 11 L. 2. 66. 24

1331* पुरा वस्त्राणि मुख्यानि परिधाय यशस्विनी ।
कथं सा कुशचीराणि गात्रैः संधारयिष्यति ।
सुललाटं सुकेशान्तं पद्मपत्राभमव्रणम् ।
सुदन्तं सुहनुस्कन्धं पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
धूयमानं वने वातैर्निष्पीतं चार्करश्मिभिः । [5]
कथं तच्चारुवदनं तस्या वैवर्ण्यमेष्यति ।

[(l. 1) Ś1 मुख्यानि वस्त्राणि (by transp.); D5 वस्त्राणि दिव्यानि (for वस्त्राणि मुख्यानि). —(l. 2) B2 वृक्ष- (for कुश-). D4.7 गात्रे. B2 संस्कारयिष्यति. —(l. 3) Ś1 D6 पद्मपत्रायतेक्षणं; Ñ2 B3 पद्मपर्णा°; B1 पद्मवर्णा°; B2(m. also as above) पर्णवर्णा° (for the post. half). —(l. 4) Ś1 सुदतं (for सुदन्तं). Ś1 D6 सुहनु स्वंगं; B1 सुहनुं स्वक्षं; B3 सहनु°; B4 सुहन्वक्षं (sic) (for सुहनुस्कन्धं). D4.5.7 सुनसं सुहनुः(D4 हनुमत्) स्वच्छं (D5 स्वक्षं) (for the prior half). —(l. 5) Ñ2 वनैर्; D7 om. (for वने). Ś1 D6.7 निपीतं; B3 निष्पीडं; B4 निष्प्रभं; D4 निःपीतं; D5 निःपीतां (for निष्पीतं). —(l. 6) Ñ2 B3 नु (for तच्च). B4 (after corr. m. as above) -दर्शनं (for -वदनं). D4.5.7 मुखं तच्चारुताम्राक्षं (for the prior half). D5 वैवर्णम्.]

—After 6, Dg1 ins. श्रीमते रामानुजाय नमः.

7 V1 om. 7^{ab} (cf. v.l. 4). —^{a}) Dt1 G1 -संकाशं (for -संकाशः). —For 7^{ab}, Ś1 Ñ2 B D1–7 M4 subst.:

1332* महेन्द्रध्वजसंकाशो यशस्वी मनुजध्वजः ।
ध्वजो नृपकुलस्यास्य किमवस्थः स संप्रति ।
नूनं शेते स मेदिन्यां राङ्कवास्तरणोचितः ।

[(l. 1) D4.7 महेंद्रगज-. D1–3 -ध्वजवरख्यातः; M4 -ध्वजविख्यातः (for -ध्वजसंकाशो). Ś1 D6 देवराजप्रतीकाशो (for the prior half). Ś1 D6 पुरुषर्षभः; D4.5.7 मनुजर्षभः (for मनुजध्वजः). D1–3 M4 कथं रघुकुलध्वजः (for the post. half). —D1–3 M4 om. l. 2. —(l. 3) Ś1 D6 स्वपिति; D4.5.7 स्वप्स्यति (for शेते स). D1–3 शेतेच(D2 °थ) वसुधापृष्ठे; M4 अधिशेतेच वसुधां (for the prior half). Ś1 D4–7 महार्हशयनोचितः (for the post. half).]

—^{d}) D5 उपाधाय. Ś1 Ñ2 B D4–7 महाभुजः; Dg1 Dd1 Dm1 G M1 सहानुजः (for °बलः). —For 7^{cd}, V1 D1–3 M4 subst.:

1333* उपधाय भुजं पीनं भूमावेव महाभुजः ।
सीतया सह शेतेऽद्य तृणानां प्रस्तरे कृते ।

[(l. 2) D1 रामः स; D2 रामश्च; D3 शेतेष (sic) (for शेतेऽद्य). —D2 om. from तृणानां up to 8^{a}. V1 संस्तवे; D3 स्स्तरे (for प्रस्तरे). D2 क्षते (for कृते). D1 तृणैः संस्तरणक्षितौ (for the post. half).]

8 D2 om. 8^{a} (cf. v.l. 1333*). —^{a}) Ñ2 V1 B D1.3.5 M4 पद्मगंधि(D5 °ध-) (for °वर्णं). B4 **इयंतं (for सुकेशान्तं). Ś1 D4.6.7 चारुघो(D7 °को)णं विशालाक्षं. —^{b}) G3 damaged from निः up to द्रक्ष्या in ^{c}. Dt1 Dd1 Dm1 T G1.2 M1–3 -निश्वासम् (for -निः°). G1 (after corr. as in text) उत्थितं (for उत्तमम्). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 पूर्णचन्द्रसमद्युति. —^{c}) B2 द्रक्ष्यसि (for द्रक्ष्यामि). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 मुखं पद्मदलेक्षणं.

9 ^{ab}) Dd1 Dm1 T2 G M1 वज्रसारमिदं; Cg °मयं (as in text). D5.7 मन्ये (for नूनं). D4.5.7 सुदुर्भिदं (for न संशयः). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 धात्रा मे हृदयं नूनमश्मसारमयं कृतं(D2 दृढं). —^{c}) G1 तनयं (for तं यद्वै). Ś1 Ñ2 B हीनं यद्रामचंद्रेण; V1 D1.3 त(D1 य)द्धीनं यन्नृ(D3 नृप)चंद्रेण; D2 दुःखेन शतधा तत्तु; D4.7 यद्विदीर्णं सुपुत्रेण; D5 यद्धीनाया: सुपुत्रेण; G3 अथ पश्याननं यद्वै (sic); M4 यद्विना यानुचंद्रेण (sic). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.5.6 M4 न विदीर्णं; Dd1 Dm1 फलतीह; G1 फलतीयं; Ct as in text (for फलतीदं). —After 9, Ś1 Ñ2 B D4–7 ins.:

1334* एतत्ते कृपणं कर्म कृतं लोकविगर्हितम् ।
निरस्ताः परिधावन्ति त्रयस्ते यन्महावने ।

[(l. 1) Ñ2 तु (for ते). B2 लोके (for लोक-). —(l. 2) B4 निवस्त्राः (for निरस्ताः). Ñ2 illeg.; B पथि धावंति (for परिधा°).];

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1335* यत्त्वया करुणं कर्म व्यपोह्य मम बान्धवाः ।
निरस्ताः परिधावन्ति सुखार्हाः कृपणा वने ।

[(l. 1) Dg1 विपोह्य; G1 M3 स्वपोह्य; Cm.g.t as above; Ck अपोह्य (for व्य°). Dg1 Dm1(after corr.) G3 M3 बांधवान्(Dm1 before corr. °वाः); Cv.r.m.g.k.t as above. —(l. 2) cf. the prior half of l. 2 of 1334*. G3 damaged for निरस्ताः. G3 वनं (for °ने).]

10 ^{b}) Ś1 D4–7 न रामः(D4.5.7 रामो न [by transp.]) (for राघवः). Ñ2 V1 B1–3 D1–3 M4 पुनरेष्यति मे सुतः; B4 प्रणवेश्यति (sic) वै सुतः. —After 10^{ab}, Ś1 D4–7 ins.:

1336* ततस्त्यक्ष्याम्यहं प्राणान्न कार्यं जीवितेन मे ।
सर्वथा ह्यागतो रामः प्रवासात्पुरुषर्षभः ।

[(l. 1) D5 तदा (for ततस्). —(l. 2) पुरुषर्षभ.]

G. 2. 62. 24
B. 2. 61. 15
L. 2. 66. 25

एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशांपते ।
भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमंस्यते ॥ ११
न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति ।
एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मंस्यते ॥ १२
हविराज्यं पुरोडाशाः कुशा यूपाश्च खादिराः ।
नैतानि यातयामानि कुर्वन्ति पुनरध्वरे ॥ १३
तथा ह्यात्तमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव ।
नाभिमन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरम् ॥ १४

—^{cd}) G3 damaged for जह्याद्राज्यं. Dg1 Cg भरतेनोपभुज्यते; Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 Cm.g*p*.t भरतो(T2 °ते) नोपलक्ष्य(Dm1 °क्ष)ते; T1 G3 M1.3 भरतो नोपभोक्ष्य(G3 °लभ्य)ते; K(ed.) भरतो नोपभुज्यते; Cg*p* भरतो यदि भोक्ष्यते (for ^{d}). V1 D1–3 M4 न स राज्यं प्रियेणैव(D1 °वं) भरतात्प्रतिलप्स्य(M4 °भ्य)ते. —For 10^{cd}, Ś1 Ñ2 B D4–7 subst.:

1337* स नैतां श्रियमन्विच्छेद्धीयमानामपि स्वयम् ।

[Ś1 D4–7 न स तां; B4 शनैस्तां (for स नैतां). D4.7 आकांक्ष्ये (sic); D5 आकांक्षेद् (for अन्विच्छेद्).]

—Then D4.5.7 cont., while Ś1 D6 subst. for 11 :

1338* भरतेनोपभुक्तां हि पृथिवीं विपुलश्रियम् ।
नोपभोक्ष्यति धर्मज्ञः परिभुक्तामिव स्रजम् ।

[(l. 1) D7 भरतेनोमनुक्तां (sic) (for °पभुक्तां). Ś1 D6 पृथिव्यां. Ś1 D5.6 विपुलां. —(l. 2) Ś1 D6 परभुक्ताम् ; D4 °मुक्ताम् (for परिभुक्ताम्).]

—D4.5.7 further cont., while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 10 :

1339* भोजयन्ति किल श्राद्धे केचित्स्वानेव बान्धवान् ।
ततः पश्चात्समीक्षन्ते कृतकार्या द्विजर्षभान् ।
तत्र ये गुणवन्तश्च विद्वांसश्च द्विजातयः ।
न पश्चात्तेऽभिमन्यन्ते सुधामपि सुरोपमाः ।
ब्राह्मणेष्वपि तृप्तेषु पश्चाद्भोक्तुं द्विजर्षभाः । [5]
नाभ्युपेतुमलं प्राज्ञाः शृङ्गच्छेदमिवर्षभाः ।

[(l. 1) D4(after corr. as above).7 योजयंति (for भोज°). D5 स्थाने च (for स्वानेव). —(l. 2) Dt1 Dm1 D4.5.7 G3 समीक्ष्यंते; Cm.g.k.t °क्षंते (as above). Dg1 T G1.3 M3 कृतकार्यान्; Cm.g.t °र्या (as above); Ck °कृत्या. Dt1 द्विजोत्तमान्. —(l. 3) G1 तत्रैव. —(l. 4) Ct [ऽ]नुमन्यंते. D4.5.7 पश्चान्न बहुमन्यंते (for the prior half). T1.2 G1 स्वधाम् ; Cr.m.g.k as above (for सुधाम्). D4.5.7 इव (for अपि). D4.5.7 सुरोत्तमाः; G1 सुरोपमां. —(l. 5) G3 partly damaged for the prior half. D4.5.7 सु- (for [अ]पि). Dt1 Ct वृत्तेषु (for तृप्तेषु). Dd1 Dm1 द्विजोत्तमाः; Cm as above (for द्विजर्षभाः). Dt1 भुक्तशेषं द्विजोत्तमाः; D4.5.7 पश्चाद्भोज्यास्तु(D5 °श्च) बांधवाः (for the post. half). —(l. 6) Dd1 Dm1 T1.2 M1 Cg [अ]भ्युपैतुम् ; M2 [अ]भ्युपेतम् ; Cv.r.m.k.t as above (for °पेतुम्). D4.5.7 इति ते तत्र मन्यंते शृंगभंग(D5 °भेद)मिवात्मनः.]

11 ^{b}) D7 भुक्त-. D4.5.7 विशेषतः; Ck दिशां° (for विशांपते). —^{d}) Dg1 Dt1 Dm1 T2.3 नाव(Dg1 °भि)मन्यते (T3 °से); D7 बहुमंस्यते; M3 नाप्यमंस्यते; Cm.g.k.t as in text (for नावमंस्यते). —For 11, Ś1 D6 subst. 1338*, while Ñ2 V1 B D1–3 M4 subst.:

1340* कथं हि भरतोच्छिष्टां श्रियं स बहुमंस्यते ।
ज्येष्ठः श्रेष्ठो वरार्हश्च परभुक्तामिव स्रजम् ।

[V1 om. (hapl.) l. 1. —(l. 1) B4 भरतोच्छिन्नां. D1–3 M4 न चा(D2 वा)पि भरतोच्छिष्टं(D3 °च्छिष्टं [sic]) (for the prior half). Ñ2 श्रियं च; D1–3 M4 स राज्यं (for श्रियं स). B2 -मन्यते (for -मंस्यते). —(l. 2) M4 ज्येष्ठ-. Ñ2 B वरिष्ठश्च; B3 वरिष्ठां च (for वरार्हश्च). B4 सव (sic); D1 परि- (for पर-). Ñ2 B1 -भुक्त्वाम् (sic); V1 -भुक्तम् .]

—After 11, Dm1 ins. राम; while T2 ins. 1341*.

12 D4 om. 12. —^{a}) G2 M1 नापरेण (for न प°). Dm1 [आ]हृतं; D5.7 हृतं; T1 हृतं; Cm आशितं (for [आ] हृतं). G2 सत्त्वं; M1 सस्यं; M3 भक्षं (for भक्ष्यं). —^{c}) D5.7 T1.2 एतन् (for एव). —G3 damaged from 12^{d} up to हवि in 13^{a}. —^{d}) D5 T परिलीढं; D7 °लब्धं (for परलीढं). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 Cg.t मन्यसे; T2 मंस्यसे. —For 12, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst., while T2 ins. after 11 :

1341* न हि सिंहः परालीढमामिषं भोक्तुमर्हति ।
नृसिंहो भरतालीढं रामो राज्यं न भोक्ष्यते ।

[(l. 1) Ñ2 B3 परानीतम्. V1 B1 D1 T2 M4 इच्छति; D2.3 अर्हसि. —M4 reads (var.) twice l. 2. —(l. 2) B3 -[आ]नीतं; D6 -[आ]रूढं (for -[आ]लीढं). D3 रामो रामो (ditto.). T2 भोक्ष्यति. M4 (first time) न राज्यं भोक्तुमिच्छति.]

13 G3 missing up to हवि (cf. v.l. 12). —^{ab}) Ñ2 B2–4 आज्यं चरुः(B4 रुः m.); V1 D2 राज्यमाज्यं; B1 इध्माज्यं च; D1.3–5.7 सर्पिराज्यं; M4 आज्यं राज्यं (for हविराज्यं). Ñ2 B1 D2 पुरोडाशः; V1 D1.4.5.7 M4 पुरोडाशं. Ñ2 B1–3 कुशा यूपः श्रु(B1 स्रु)वस्तथा; V1 D1 M4 कुशान्यूपं (M4 °पां) स्रुवं(D1 श्रुचं) तथा; B4 कुशयूपश्रुपास्तथा (sic); D2 कुशान्यूपं श्रुवस्तथा; D3 कुशा*पश्रुचश्रुवाः; D4 कुशयूपाः स्रुचः स्रुवाः; D5 कुशान्स्रुवं स्रुचं तथा; D7 कुशा यूपाः श्रुवः श्रुचः (for ^{b}). Ś1 D6 आज्यं तिलाः समिच्चैव कुशा धू(D6 यू)पाः स्रुचस्तथा. —^{c}) V1 नैतं*यातमानानि (sic). —^{d}) Ś1 Ñ2 B D3.4.6 कल्पं(B2.3 °ल्प्यं)ते(Ñ2 °ति); D7 कल्पांते (for कुर्वन्ति). V1 D1.2.5 M4 भोक्तुमिच्छंति साधवः.

14 D4 om. 14. —^{a}) Dg1 प्राप्तम् ; G2.3 M1 Ck (before corr. as in text) ह्याप्तम् (for ह्यात्तम्). M3

नैवंविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति ।
बलवानिव शार्दूलो वालधेरभिमर्शनम् ॥ १५
स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः ।
स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥ १६
द्विजातिचरितो धर्मः शास्त्रदृष्टः सनातनः ।
यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते ॥ १७
गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः ।
तृतीया ज्ञातयो राजंश्चतुर्थी नेह विद्यते ॥ १८

G. 2. 62. 38
B. 2. 61. 24
L. 2. 66. 39

कथाव्यासमिदं. —^{b}) G3 सुधाम् (for सुराम्). —For 14^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5–7 M4 subst.:

1342* आत्तं राज्यमिदं पश्चात्तथा भ्रात्रा यवीयसा ।

[Ś1 D6 अतो राज्यम्; V1 D1–3 M4 आत्तसारम्; B4 भुक्तं (m. also as above) राज्यम्; D5.7 तथा जघ्यम् (for आत्तं राज्यम्). V1 D1–3.5.7 M4 राज्यं (for पश्चात्). V1 D1–3.5.7 भ्रात्रा रामो; M4 रामो भ्रात्रा (for तथा भ्रात्रा). B2 कनीयसा; D5.7 महायशाः (for यवीयसा). Ś1 D6 ततो (D6 तथा) भ्रातुर्यवीयसः (for the post. half).]

—^{c}) Ś1 Ñ2 B D6 नाभिपत्तुम्; D5.7 न विभर्तुम् (for °मन्तुम्). T2 न कामं तुमुलं. D5.7 पश्चात् (for रामो). V1 D1–3 M4 नाभिपद्य (V1 M4 °त्स्य) ति धर्मात्मा. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5–7 M4 पीत (V1 D6.7 °तं) सोमम् (Ś1 सोमं पीतम्) (for नष्टसोमम्). Ś1 V1 D2.6.7 [अ]ध्वरे. —After 14, K (ed.) ins. 1343* and 1344* within brackets.

15 G3 damaged for 15^{c}. —^{c}) Dd1 वनवान् (sic) (for बल°). —^{d}) M2.3 Cg अवमर्शनं; Cr.m as in text (for अभि°). —For 15, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst., while K (ed.) ins. after 14 within brackets:

1343* न चेमां धर्षणां रामो व्यसहिष्यदमर्षणः ।
नाधारयिष्यद्यदि ते गौरवं मन्दरोपमम् ।

[(l. 1) B3 न च मे; D4.7 न त्विमां; D5 तथेमां; M4 नेमां ते (for न चेमां). Ś1 D6 ह्यसहिष्यद् (for व्य°). V1 D1–3 प्रसहे (K [ed.] संगच्छे) दत्यमर्षणः; D4.5.7 M4 सहेच्चेदय (D5 °प्र; D7 °प्य; M4 °भ्य) मर्षणः (for the post. half). —K (ed.) om. l. 2. —(l. 2) Ñ2 न धारयिष्यतिद् (sic); V1 D3–5.7 न धारयेद्वै; B2 नाराधयिष्यद्; B3.4 न धारयिष्यद्; D1 M4 न धारयेच्चेद्; D2 नरधायन् (corrupt) (for नाधारयिष्यद्). B3 (m. also as above) इति तद् (for यदि ते). V1 D1–3 M4 मंदरादपि; D4.5.7 मंदराद्रिवत्.]

—Then all the above MSS. cont.:

1344* शितैः शरैः स हि क्रुद्धो दारयेदपि मन्दरम् ।
त्वां तु नोत्सहते हन्तुं धर्मात्मा पितृगौरवात् ।
स सोमार्कग्रहगणं नभस्ताराविचित्रितम् ।
पातयेद्यो विभुः क्रुद्धः स त्वां न व्यतिवर्तते ।
आचालयेद्वारयेद्वा महीं शैलशताचिताम् । [5]
यस्तेजस्वी स ते पुत्रो गौरवान्नातिवर्तते ।

[Ñ2 om. l. 1. —(l. 1) B4 om.; D6 अपि (for स हि). V1 D1–5.7 M4 दार (V1 पार; D4.7 चाल) येन्मंदरमपि स हि क्रुद्धः (V1 सहिष्णु[:]द्रुः) शिलाशतैः (D4.5.7 M4 शितैः शरैः). —(l. 2) Ñ2 त्वा नु (for त्वां तु). Ś1 Ñ2 D3.4.6.7 वक्तुं (for हन्तुं). M4 मंदात्मा; K (ed.) महात्मा (for धर्मात्मा). —(l. 3) V1 -युतं (for -गणं). D2 -विभूषितं (for -विचित्रितम्). —(l. 4) D4.7 चालयेद्यो (D4 °द्द्यां) (for पातयेद्यो). Ś1 D5–7 M4 भुवि क्रुद्ध°; V1 [ऽ]भिसंक्रुद्धः; D1.3.4 (before corr. as in Ś1) भुवं क्रुद्धः; K (ed.) दिवं क्रुद्धः (for विभुः क्रुद्धः). B1.3.4 सत्वान्; D7 स त्वा (for स त्वां). B2 न प्रतिवर्तते; D4.7 प्रतिनिवर्तते. —D3 reads twice and D6 reads in marg. l. 5–6. —(l. 5) D1.2.5 संतोलयेद्; D3 संशातयेद्; D4.7 आशातयेद्; D6 प्राचालयेद्; M4 आगालयेद्; K (ed.) प्रक्षोभयेद् (for आचालयेद्). Ñ2 V1 B2.4 D1.2.4 M4 दारयेद्; V1 D3.5.6 धारयेद्; D7 वा दारयेद् (for वारयेद्). D1.2 -शिलाचितां; D4.5.7 -समा° (for -शताचिताम्). —(l. 6) V1 D4.7 नाभिवर्तते; D3 illeg. (for नाति°). M4 गौरवेणातिवर्तते (for the post. half.)]

—After 15, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1345* नैतस्य सहिता लोका भयं कुर्युर्महामृधे ।
अधर्मं त्विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत् ।
नन्वसौ काञ्चनैर्बाणैर्महावीर्यो महाभुजः ।
युगान्त इव भूतानि सागरानपि निर्दहेत् ।

[(l. 1) T3 कथं (for भयं). M3 महाहवे. —(l. 4) G3 damaged from र्दहेत् up to सिंह in 16^{a}.]

16 G3 missing up to सिंह in ^{a} (cf. v.l. 1345*). —^{ab}) Dg1 न (for स). Dg1 जनर्षभः (for नर°). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 एवं वीर्यो (D4 यो [subm.]; D7 वै यो) महासत्त्वस्त्वया त्यात (B3 ज्ञात; D2 °तः) पराक्रमः. —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 जनयित्वात्मना (Ñ2 B °जस) त्यक्तो. —^{d}) D2 लज्जसे न (for जलजेन). V1 D5.7 [आ]त्मनो (for °जो). B4 जलजेंबुरमजो (sic).

17 G1 om. 17–19. —For subst. (17–19) see 1346*. —^{a}) Dm1 द्विजातिचलितो. —^{b}) T1.2 शास्त्रे दृष्टः; Cr.m.g as in text; Ck °दृष्टैः. Dt1 Ct शास्त्रे दृष्टः सनातनैः. —^{d}) T2 त्वयि (for त्वया). Dt1 M3 निवासिते; Ct वि° (as in text). ❀ Cm: यद्वा......ते धर्मनिरत इत्यत्र अधर्मनिरत इति छेदः। शास्त्रदृष्टो द्विजातिचरितो राजर्षिभिराचरितः सनातनो धर्मस्ते पुत्रे यदि न स्यात् तर्ह्यधर्मनिरते तस्मिन् त्वया विवासिते युक्तं भवेत् । ❀

18 G1 om. 18 (cf. v.l. 17). —^{b}) G2 आत्मनः (for °जः). —^{c}) G3 damaged for तृतीया. G3 नाशं (sic) (for राजंश्र). —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 T1 नैव (for नेह).

G. 2. 62. 41
B. 2. 61. 25
L. 2. 66. 42

तत्र त्वं चैव मे नास्ति रामश्च वनमाश्रितः ।
न वनं गन्तुमिच्छामि सर्वथा हि हता त्वया ॥ १९
हतं त्वया राज्यमिदं सराष्ट्रं
हतस्तथात्मा सह मन्त्रिभिश्च ।
हता सपुत्रास्मि हताश्च पौराः
सुतश्च भार्या च तव प्रहृष्टौ ॥ २०

19 G1 om. 19 (cf. v.l. 17). —^{a}) Dt1 मम नैवास्ति; Dd1 T2 चैव मे नास्ति; Cm as in text (for चैव मे नास्ति). ❀ Cv : अस्तीति सुसम्यक् पाठः । Cr : नासीति पाठः सम्यक् । Ct : नास्ति इति पाठ आर्षत्वं बोध्यम् । ❀ —^{b}) Dt1 Ct आहितः (for आश्रितः). —^{c}) M3 वनं च (for न वनं). —^{d}) Dt1 हा हता; T1.2 M2 [अ]भिहता; K(ed.) Cg निहता. —For 17–19, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst., while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G2.3 M1–3 ins. l. 3 and l. 11–13 after 16 :

1346* अनेन तेऽतिक्रमेण मन्येऽहं पृथिवीपते ।
त्वत्तः श्रियमतिक्रान्तां कीर्तिं पापान्नरादिव ।
द्विजातिभिरयं धर्मः शास्त्रदृष्टः सनातनः ।
गुरोर्दुष्टान्महाराज गौरवं विनिवर्तते ।
गुरुर्दुष्टः परित्याज्यस्तथा माता तथा पिता ।
योह्यनर्थाय कल्पेत स शत्रुर्न च बान्धवः ।
न त्वेवं भविता रोषस्त्वयि रामस्य राघव ।
त्वया यदि कृतं पापं न स धर्मात्स्खलिष्यति ।
एवमुक्त्वा तु कौसल्या विलपन्ती यशस्विनी ।
ततो हेत्वर्थसंयुक्तं पुनरेवाब्रवीद्वचः ।
प्रथमा गतिरात्मैव द्वितीया गतिरात्मजः ।
सन्तो गतिस्तृतीयोक्ता चतुर्थी धर्मसंचयः ।
चतसृभ्यः परिभ्रष्टो गतिभ्यस्त्वं नराधिप ।
वने परित्यजन्रामं साधुं सुतमकारणे ।
न हि रामं परित्यज्य चिरं शक्ष्यसि जीवितुम् ।
सत्कर्मोपार्जिताल्लोकात्कैकेय्यर्थे परिच्युतः ।
सत्यं कीर्तिं च मां चैव त्यक्त्वा रामं सुतं च मे ।
प्राणांस्त्यक्ष्यसि दुःखार्तः सर्वथास्मि हता त्वया ।

[D4.5.7 om. l. 1–2. —(l. 1) B2 D2.3 [अ]तिक्रमेणाद्य; B3 (*sup. lin.* also) D1 ते विक्रमेण (for तेऽतिक्रमेण). D2 पृथिवीपतिः. —(l. 2) B4 प्रियम् (for श्रियम्). B3 अतिक्रांतं; B4 अतिक्रांती; D2 अतिक्रांतो (all sic). D2 कीर्तिः (for कीर्तिं). Ś1 पापान्तरादिव; Ñ2 पापानुनादिना; V1 पापनराधिपः; B3 पापानुगामिव; D1–3 पापनरादिव; D6 पापातुरादिव; M4 परनिकानिव (for पापान्नरादिव). —V1 D1–3 M4 om. lines 3-10. —(l. 3) D6 द्विजातिभ्य अयं (metri causa). —(l. 4) D4.7 गुरोर्दुष्टस्य राजेंद्रं(D4 °जेंद्र [sic]) (for the prior half). D4.7 नातिरिच्यते; D5 व्यनिवर्तते. —(l. 5) Ñ2 B3 पिता तथा (by transp.). —(l. 6) B1 कल्प्येत. Ñ2 B3 तु (for च). Ś1 D6 स तु शत्रुर्न बांधवः; D4.5.7 शत्रुः स तु न बांधवः (for the post. half). —(l. 7) D6.7 ननु (for न तु). Ñ2 B1.3 [आ]चारम् ; B2 रागस्; B4 राग(ग)स् (for रोषस्). B4 तव (for त्वयि). Ñ2 B भूप(Ñ2 [m.] प)ते. —(l. 8) B4 यद्धि(for यदि). B2 स धर्मात्; D4.7 न स वत्सः (for न स धर्मात्). Ś1 D6 चलिष्यति; D4.7 करिष्यति. —(l. 9) D4.5.7 तप(D7°*)स्विनी. —After l. 9, B3 ins. :

1346(A)* हा राम हा च सौमित्रे क गता जानकी वधूः ।

—(l. 10) D4.5.7 नृपं (for वचः). —(l. 11) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G2.3 M1–3 गतिरेका पतिर्नार्या (for the prior half). D4 मतिर् (for गतिर्). G2 आत्मनः; G3 आत्मजा (for °जः). —(l. 12) Ś1 सैन्यं; B3 (*sup. lin.* also) कांता; B4 शास्ता (for सन्तो). B1 चतुर्था. V1 B4 D2.4 धर्मसंचया. —(l. 13) M4 परित्यक्तो (for °भ्रष्टो). D4.7 एताभ्यः संपरिभ्रष्टो (for the prior half). D3 जगति (for गतिभ्यस्). B4 तं (for त्वं). V1 नराधिवत् (sic); B1.2.4 नराधिपः; D4.5.7 नरोत्तम. —(l. 14) V1 D1.3–5.7 M4 आभ्यः; D2 यस्त्वं (for वने). D2 पुत्रं (for रामं). D1 साधु-; D4.7 श्रेष्ठं(D4 °ष्ठ-); D5 ज्येष्ठं (for साधुं). D3–5.7 पुत्रम् (for सुतम्). Ś1 D6 अकारणं; Ñ2 B3 D4.5.7 अकारणात् .D2 स्त्रीहेतो(:) परकारिणं (for the post. half). —(l. 15) Ś1 D6 शक्तोसि; Ñ2 B3.4 D2 शक्ष्यसि; V1 D4 शक्ष्यामि; D3 शक्ष्यति; D5 रक्ष्यति; M4 वक्ष्यसि (for शक्ष्यसि). D2 व्रीडितुं; M4 जीवितं (for जीवितुं). —(l. 16) Ś1 D6 सद्धर्मो-; V1 तत्कर्मो-; D2 स्वधर्मो- (for सत्कर्मो-). D1.3.4 सत्कर्मोपार्जिताँल्लोकान् ; M4 सत्कर्मोपयिकाल्लोकान् (for the prior half). D5 परिक्षतः. —(l. 17) Ñ2 B M4 सत्त्वं. D5 चापि (for चैव). B4 त्यक्त- (for त्यक्त्वा). M4 ते (for मे). D4.5.7 त्यक्त्वा राज्यं सुतं(D5 °तं) तथा (for the post. half). —(l. 18) V1 त्यक्ष्यामि; B1 D5.7 त्यक्ष(D5 °क्ष्य)ति; D2.4 त्यजसि; D3 त्यजति (for त्यक्ष्यसि). V1 दुःखार्ता. D4.7 संभ्रांता (for सर्वथा). V1 D1.3 M4 त्वया हता (by transp.). D2 म्रियमाण इवांतुरः (for the post. half).]

20 ^{a}) Dt1 Dd1 Dm1 राष्ट्रम् ; Cg as in text (for राज्यम्). —^{b}) G2 M1 मंत्रिगण्ः (for °भिश्च). —^{c}) Dg1 स्वपुत्रा; Dt1 (before corr.) T3 सुपुत्रा (for सपुत्रा). —^{d}) Dg1 T1.3 G3 M1 (after corr. *sec. m.* as in text) प्रहृष्टाः; M2 प्रणष्टौ. —For 20, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1347* हता त्वयेयं नगरी सराष्ट्रा
कीर्तिश्च धर्मश्च तथैव चात्मा ।
अहं सपुत्रा नृप नागराश्च
सर्वे हताः कैकयिराज्यदानात् ।

[(l. 1) Ś1 हत्वा. D4 त्वयैवं (for त्वयेयं). —(l. 2) B1 M4 कीर्तिः स्वधर्म(M4 °र्मा)श् ; B4 कीर्तिः स धर्मश्. D3 की** *स तथैव चात्मना. —(l. 3) Ñ2 B M4 सह- (for नृप). D2 सागराश् (sic) (for नागराश्). —(l. 4) V1 कैकय-; B3 D4 कैकेयि-; B4 केकयि-. V1 D1–3 M4 -पापदोषात्.]

—After 20, Dm1 ins. राम.

इमां गिरं दारुणशब्दसंश्रितां
निशम्य राजापि मुमोह दुःखितः ।
ततः स शोकं प्रविवेश पार्थिवः
स्वदुष्कृतं चापि पुनस्तदास्मरत् ॥ २१

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

५६

एवं तु क्रुद्धया राजा राममात्रा सशोकया ।
श्रावितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः ॥ १
तस्य चिन्तयमानस्य प्रत्यभात्कर्म दुष्कृतम् ।
यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ॥ २
अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः ।
दह्यमानस्तु शोकाभ्यां कौसल्यामाह भूपतिः ॥ ३ G. 2. 63. 2 B. 2. 62. 6 L. 2. 67. 2

21 ^{a}) Dt1 Ct -संहितां; Dd1 -संज्ञितां; Dm1 -संजितां; M2 (after corr. *inf. lin.* as in text) -मिश्रितां (for -संश्रितां). —^{b}) Dt1 रामेति (for राजापि). —^{d}) T2 G1.3 M2 Cv.k सु-; Cr.m.t as in text (for स्व-). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 तथा (for तदा). Dg1 Dd1 Dm1 G3 M1–3 Cg स्मरन्; Cr.m [अ]स्मरत् (as in text). —For 21, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1348* एवं गिरो दारुणनिष्ठुराक्षराः
श्रुत्वा स राजा प्रमुमोह दुःखितः ।
विनिःश्वसंश्चापि निमीलितेक्षणः
शुशोच रामं हतसत्त्वचेतनः ।

[(l. 1) Ś1 D6 एता गिरो; V1 D2–5.7 M4 एतां गिरं; D1 तथाविधं (for एवं गिरो). Ś1 Ñ2 B3 D4–7 निष्ठुरदारुण- (by transp.). V1 D2–5.7 M4 -[अ]क्षरां; D1 -[अ]क्षरं. —(l. 2) B4 [अ]थ (for स). Ñ2 B1–3 [अ]थ (for प्र-). Ś1 D6 श्रुत्वाथ राजा सुतशोकदुःखितः. —(l. 3) Ñ2 V1 D1.2.5–7 M4 विनिश्वसंश्. B3 (also) [अ]सि (sic) (for [अ]पि). —(l. 4) V1 D1.3.5 गत- (for हत-). D2 रामं शुशोचाप्यविचेतनस्तदा; D4.7 शुशोच रामं च रुदन्विचेतनः.]

Colophon:—*Sarga name*: Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 कौशल्याविं (Ś1 D4.6.7 °प्र)लापो. —*Sarga no.* (figures, words or both): B1 D3 om.; Ś1 66; Ñ2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4 T G M1–3 61; V1 D7 M4 62; B2.3 60; B4 58; D1 118; D2.5 65; D6 63. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः; G M1.2 श्रीरामाय नमः.

56

☞ Ñ1 missing for Sarga 56 (cf. v.l. 1058*). Dm1 begins with ॐ. —Before 1, M3 reads 2.55. 1–2^{ab}.

1 ^{a}) G1 वाचा (for राजा). —^{b}) Dg1 [अ]तिशोकया (for स°). —^{c}) T1 lacuna for वाक्यं. —For 1–3, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. 1351*. —After 1, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1349* चिन्तयित्वा स च नृपो मोहव्याकुलितेन्द्रियः ।
अथ दीर्घेण कालेन संज्ञामाप परंतपः ।
स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।
कौसल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा पुनश्चिन्तामुपागमत् ।

[(l. 1) M1 चिंतयन्नेव (for °यित्वा स). Dg1 G3 तु; M3 om. (subm.) (for च). G1 स चिंतया नृपश्चासीन् (for the prior half). T मुमोह व्याकुलेंद्रियः; Ct as above (for the post. half). —(l. 2) M2 damaged for अथ दी. Dg1 संज्ञां प्राप. T1 संज्ञामा* *रंतपः (for the post. half). —(l. 3) G3 partly damaged for the post. half. Dt1 च निश्वसन्; Dd1 Dm1 T3 विनिःश्वसन् (for च निः°). —(l. 4) G3 damaged for कौस in कौसल्यां. Dt1 Dd1 Dm1 ततश् (for पुनश्).]

2 ^{a}) T1 *स्य (for तस्य). —^{c}) G2 M1 पापम् (for पूर्वम्). —^{d}) T3 शब्दवादिना (for °वेधिना). M3 अज्ञानच्छंद-वेधिना. —For subst. see 1351*.

3 ^{a}) G1.2 M1 विमनास्; Cr.m.g.t अमनास् (as in text). —After 3^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

G. 2. 63. 3
B. 2. 62. 7
L. 2. 67. 5

प्रसादये त्वां कौसल्ये रचितोऽयं मयाञ्जलिः ।
वत्सला चानृशंसा च त्वं हि नित्यं परेष्वपि ॥ ४
भर्ता तु खलु नारीणां गुणवान्निर्गुणोऽपि वा ।
धर्मं विमृशमानानां प्रत्यक्षं देवि दैवतम् ॥ ५
सा त्वं धर्मपरा नित्यं दृष्टलोकपरावरा ।
नार्हसे विप्रियं वक्तुं दुःखितापि सुदुःखितम् ॥ ६
तद्वाक्यं करुणं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भाषितम् ।
कौसल्या व्यसृजद्बाष्पं प्रणालीव नवोदकम् ॥ ७
सा मूर्ध्नि बद्ध्वा रुदती राज्ञः पद्ममिवाञ्जलिम् ।
संभ्रमादब्रवीत्त्रस्ता त्वरमाणाक्षरं वचः ॥ ८

1350* द्वाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यामन्वतप्यत ।

[G1 महातेजाश्. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 अभितप्यते (Dg1 °त).]

—G3 damaged from द्वा in ^{c} up to कौ in ^{d}. —^{c}) K(ed.) स (for तु). —^{d}) Dg1 Dd1 Dm1 T3 G3 M1-3 भूमिपः; Dt1 दुःखितः (for भूपतिः). —For 1-3, Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst.:

1351* कौसल्ययैवं नृपतिर्वाक्शरैरभिताडितः ।
मुमोह शयने भूयो दुःखेनामीलितेक्षणः ।
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां समुन्मील्य च लोचने ।
परिपार्श्वस्थितां दृष्ट्वा कौसल्यामिदमब्रवीत् ।

[(l. 1) Ñ2 B1.3.4 [इ]ति; B2 च (for [ए]वं). B1.3 M4 वाक्शल्यैर्. Ś1 D4-7 अभिपीडितः; V1 °रर्द्धितः (sic); D1.3 °वि (D3°*)क्षितः; M4 °विक्षतः (for °ताडितः). —(l. 2) Ś1 D4-7 शुभ्रे; B4 भूमौ (for भूयो). —(l. 3) Ñ2 B M4 पुनः (for ततः). V1 समुद्घाटितलोचने; D2.4.7 समुन्मील्य विलोचने; M4 समुन्मीलितलोचनः (for the post. half). —(l. 4) Ñ2 B M4 अथ (for परि-). B4 पृष्ठा (sic) (for दृष्ट्वा).]

—After 3, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.:

1352* वेपमानोऽञ्जलिं कृत्वा प्रसादार्थमवाङ्मुखः ।

[T1 damaged for वेप.]

4 ^{a}) T1.2 M2 त्वा (for त्वां). —^{b}) Ñ2 V1 B D1-5.7 M4 शोकार्तोहं कृतांजलिः. —D4.7 om. from 4^c to l. 1 of 1356*. —^{c}) M4 [अ]नृशंस्या. —For 4, Ś1 D6 subst.; Ñ2 V1 B D1-3.5 M4 subst. for 4^{cd} :

1353* नार्हस्युरसि मे क्षारं निषेक्तुं सुतवत्सले ।
पुत्रशोकार्तमनसो हृदयं मे विदीर्यते ।
असह्यान्यकृतप्रज्ञे वाग्वज्राणि विमुञ्चसि ।

[(l. 1) V1 D2.3.5 [अ]च क्षते; D1 [अ]च क्षार (sic); (for [उ]रसि मे). B2 क्षुरं (for क्षारं). M4 नार्हसे रुषिता क्षारं (for the prior half). D5 निक्षेप्तुं. D3 पुत्र- (for सुत-). —(l. 2) D1 व्यदीर्यते. —(l. 3) Ś1 D6 -प्रज्ञैर्; D2 -मन्ये (sic); D3 -प्र* (for -प्रज्ञे).]

5 D4.7 om. 5 (cf. v.l. 4). —^{a}) M3 *लु (for खलु). Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.5.6 M4 ननु भर्तै (V1 B3.4 D5 °र्ते)व साध्वीनां (V1 स्वाधीनां [meta.]). G3 missing from मृ in 5^c to दे (in देवि) in 5^d. —^{c}) Dm1 धर्मं- (for धर्मं). Dg1 विमृषमाणानां; G1 विमर्शमानानां. —For 5^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.5.6 M4 subst.:

1354* दैवतं च गतिश्चेति मत्वा पूज्यतमो मतः ।

[V1 D1-3.5 M4 [ए]व (D1 °वं); B4 [अ]पि (for [इ]ति). Ś1 D6 महा-; V1 स च (for मत्वा). B4 गृह्यतयो (sic) (for पूज्यतमो). B2 हितः (for मतः).]

—All the above MSS. cont.:

1355* क्षमस्वातिक्रमं देवि भृशार्तस्त्वां प्रसादये ।
हन्तुमर्हसि मां भूयो दैवेनोपहतं न माम् ।

[(l. 1) V1 D2.5 M4 क्षम मे; B2.4 क्रमं वा (for क्षमस्व). D1 क्षमेति वचनं देवि; D3 क्षम* तेक्रमं देवि (for the prior half). —(l. 2) B3 (also) M4 क्षन्तुम्. V1 D1-3.5 नार्हसि (for अर्हसि). Ś1 Ñ2 B1.3 (also) D6 वै; B2 मे (for first मां). Ś1 D6 निहतं; B2 [अ]पहतं; D1-3.5 [ए]व हतं (D5 °तः (sic)) (for [उ]पहतं). V1 D1-3.5 M4 पुरा; B4 नु मां (for न माम्).]

6 ^{a}) T3 धर्मभृता (for °परा). Dg1 देवि; M3 नित्य- (for नित्यं). —^{c}) G2 विप्रियां. G1 M3 कर्तुं (for वक्तुं). —^{d}) Dt1 दुःखितोपि (sic). —For 6, Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst.:

1356* जाने त्वां देवि धर्मज्ञां दृष्टलोकपरावराम् ।
अतो नार्हसि मे भूयो वक्तुमेतादृशं वचः ।

[D4.7 om. l. 1 (cf. v.l. 4). —(l. 1) D5 सततं चैव (for देवि धर्मज्ञां). D1.2 दृष्ट्वा; D5 सर्व- (for दृष्ट-). D2.5 -परायणां (D5 °णं) (for -परावराम्). —(l. 2) Ñ2 V1 B1.3 D1-3 M4 मां (for मे).]

7 ^{a}) M3 moth-eaten for करुणं. —^{c}) Dg1 विसृजद्; G2 M1 प्रासृजद्. —For 7, Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst.:

1357* इति राज्ञोऽतिकरुणं श्रुत्वा दीनस्य भाषितम् ।
पुत्रशोकं परित्यज्य कौसल्या पतिवत्सला ।

[(l. 2) D3 पुत्रवत्सला (repeated ditto.) (for पति°).]

8 G3 damaged partly for 8^b. —^{b}) T2 [अं]जलिः. —^{c}) G1 तस्मात् (for त्रस्ता). Dg1 reads 8^d in marg. —For 8, Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst.:

1358* शिरस्यञ्जलिमाधाय भृशं संभ्रान्तमानसा ।
शिरसा नृपतेः पादौ प्रणिपत्येदमब्रवीत् ।

[D4.5.7 om. l. 1. —(l. 1) B1 शिरसा (for शिरसि). B3 D6 आदाय. V1 सुभृशं भ्रममानसा (for the post. half).]

प्रसीद शिरसा याचे भूमौ निपतितास्मि ते ।
याचितास्मि हता देव हन्तव्याहं न हि त्वया ॥ ९
नैषा हि सा स्त्री भवति श्लाघनीयेन धीमता ।
उभयोर्लोकयोर्वीर पत्या या संप्रसाद्यते ॥ १०
जानामि धर्मं धर्मज्ञ त्वां जाने सत्यवादिनम् ।
पुत्रशोकार्तया तत्तु मया किमपि भाषितम् ॥ ११
शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतम् ।
शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः ॥ १२
शक्यमापतितः सोढुं प्रहारो रिपुहस्ततः ।
सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोऽपि न शक्यते ॥ १३
वनवासाय रामस्य पञ्चरात्रोऽद्य गण्यते ।
यः शोकहतहर्षायाः पञ्चवर्षोपमो मम ॥ १४
तं हि चिन्तयमानायाः शोकोऽयं हृदि वर्धते ।
नदीनामिव वेगेन समुद्रसलिलं महत् ॥ १५ G. 2. 63. 18 B. 2. 62. 18 L. 2. 67. 17

9 ^{c}) G1 ते (for [अ]स्मि). —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 T M1.2 Cm.t क्षंतव्या; Cg.k as in text (for हन्तव्या). G3 इह (for न हि). —For 9–10, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. 1359*.

10 ^{c}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 लोके (for वीर). —For 9–10, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1359* अतिक्रमं मे नृपते त्वमिमं क्षन्तुमर्हसि ।
अवाच्यं हि मयोक्तोऽसि पुत्रशोकविमूढया ।
देवभूतेन भर्त्रा या याचिता न प्रसीदति ।
कृताञ्जलिभृशार्तेन हता सेह परत्र च ।
क्षमस्व राजन्नार्ताया व्यतिक्रममिमं प्रभो । [5]
प्रभुश्चैवेश्वरश्चासि मम रामस्य चोभयोः ।

[(l. 1) D2.3 ते; D5 in marg. (for मे). B3 अतिक्रमं नृपते त्वमिमं क्षंतुं त्वमर्हसि. —(l. 2) D4.7 अवाच्यो (for अवाच्यं). B4 येन (hypm.) (for हि). D2 स च (for मया). —D4.5.7 om. l. 3. —(l. 3) V1 वा (for या). Ñ2 B3.4 M4 कुपितेह(B3[also].4 M4 °ता न) (for याचिता न). Ñ2 B4 M4 प्रसाद्यते (for प्रसीदति). Ś1 D6 क्षमितं न प्रपद्यते (for the post. half). —B4 reads l. 4 twice. —(l. 4) Ś1 D6 कृतांजलिर्; D1.3 कृत्वांजलिं. D2 -भृशार्तहिं. B4 भ्रष्टा (for हता). Ś1 M4 [अ]स्मि (for सा). —(l. 5) V1 D1–5.7 M4 आर्तायाः(D7 om.) क्षम मे(V1 °ये) देव (for the prior half). G(ed.) अतिक्रमम्. D1 विभो (for प्रभो). —(l. 6) B3.4 [अ]पि; D4.5.7 M4 [ए]व (for [अ]सि). V1 D1–3 प्रभुश्चैव हि(D2 °स्त्वमसि) राजासि(V1 °जा हि) (for the prior half).]

11 G3 damaged from मि in ^{a} up to जा in ^{b}. —^{a}) Dg1 धर्मज्ञा; D1 धर्मज्ञं; M4 धर्म* (for धर्मज्ञ). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5.6 M4 जाने त्वां (by transp.); D4.7 मन्ये त्वां; M3 damaged (for त्वां जाने). —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3 6 [इ]दं; D4.5.7 [ए]तं; M2 यत् (for तत्). D4 5.7 ते (for तु). M4 पुत्रशोकाद्यदेतत्तु.

12 B4 om. (hapl.) 12^{ab}. —^{a}) Ñ2 V1 B1–3 D1–5.7 M4 नाशयति. —^{b}) T2 ध्रुवं (for श्रुतम्). —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 शोको धृतिं नाशयति. —^{d}) Ś1 B1.4 D2.4–7 M4 -समं तमः(B4 D2.5.7 M4 °तः) (for -समो रिपुः).

13 G3 missing from कः in ^{c} up to श in ^{d}. —For 13, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1360* सोढुं शक्योऽग्निसंस्पर्शः शस्त्रस्पर्शश्च दारुणः ।
न तु शोकभवं दुःखं संसोढुं नृप शक्यते ।

[(l. 1) V1 शस्त्रपातश्; B2 शत्रु° (for शस्त्रस्पर्शश्). B2.4 सुदारुणः (for च दा°). —(l. 2) D4.7 M4 शोकमयं; B3 °तरं; D5 शोकोद्भवं (for °भवं). V1 पुत्रशोकमयं दुःखं (for the prior half). V1 न सोढुं; B2 प्र° (for संसोढुं). M4 नृपते क्षमः (for नृप शक्यते).]

—Thereafter all the above MSS. cont.; T2 ins. after 13:

1361* सर्वज्ञा धृतिमन्तोऽपि छिन्नधर्मार्थसंशयाः ।
यतयो वीर मुह्यन्ति शोकसंमूढचेतसः ।

[(l. 1) D4.7 T2 धर्मज्ञा (for सर्वज्ञा). T2 श्रुतिमंतो. B2 M4 हि (for ऽपि). B3 -धर्मार्थ. —(l. 2) Ś1 B2.4 D6 मुनयो (for यतयो). Ś1 Ñ2 B [ऽ]प्यत्र; V1 D1–3 [ऽ]पि हि; D4.7 M4 [ऽ]पि वि-; D5 ह्यपि (for वीर). D3 मुह्यंते. Ś1 Ñ2 V1 B D4–7 शोकोपहत-; D1–3 शोकेन हत- (for शोकसंमूढ-).]

14 ^{a}) G2 नववासाय (meta.) (for वन°). —^{b}) Dg1 Dt1 M3 Cv.r.k [ऽ]त्र; Cm.g.t as in text (for ऽद्य). ☞ T1 lost on damaged fol. from याः in 14^{c} up to वा in 2.58.6^{b}. —^{c}) G2 M1 शोकोपहत°. —^{d}) Dm1 -वर्षोपमा (before corr. as in text). —For 14, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1362* पञ्चषाणि गतान्यद्य दिवसानि सुतस्य मे ।
तानि वर्षशतानीव शोकार्ताया गतानि मे ।

[(l. 1) B1 पंचेमानि (for पञ्चषाणि). V1 D1–3 M4 गतस्य (for गतानि). D3 दिनानि तु (for दिवसानि). Ñ2 B दिनानि तनयस्य मे (for the post. half). —(l. 2) D7 दुःख- (for वर्ष-). Ś1 V1 D1–3 दुःखार्तायाः; D6 दुःखार्ताया (for शोकार्ताया).]

15 ^{a}) G3 वि- (for हि). —^{b}) G3 वर्धते महान् (for हृदि वर्धते). —^{c}) T3 एव (for इव). —^{d}) G2.3 M1.3 समुद्रे (for समुद्र-). —For 15, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1363* तद्गतासक्तचित्तायाः शोकौघो मे विवर्धते ।
जलौघवेगो गङ्गाया महानिव तपात्यये ।

G. 2. 63. 19
B. 2. 62. 19
L. 2. 67. 19

एवं हि कथयन्त्यास्तु कौसल्यायाः शुभं वचः ।
मन्दरश्मिरभूत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १६

अथ प्रह्लादितो वाक्यैर्देव्या कौसल्यया नृपः ।
शोकेन च समाक्रान्तो निद्राया वशमेयिवान् ॥ १७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

[(l. 1) M4 सद्गतासक्त-. D4 M4 शोको यो (for शोकौघो). Ñ2 [ऽ]यं (for मे). Ś1 D6.7 प्रवर्धते; V1 D5 [ऽ]भिवर्धते; D4 प्रवर्तते; M4 व्यवर्धत (for विवर्धते). —(l. 2) V1 D4.7 गंगायां (for गङ्गाया). V1 D1–3.5.7 हिमात्यये. D4 महानिलमहात्यये (for the post. half).]

—After 15, Ś1 D4–7 ins. :

1364* एष शोको महाञ्शत्रुः सुवृद्धानपि मानवान् ।
प्रसह्य हरते वृक्षान्नदीरय इवोल्बणः ।

[(l. 1) Ś1 D6 महाशत्रुः. D6 सुबद्धान्.]

16 For 16, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1365* एवं संभाषमाणायास्तदार्तिकरुणं वचः ।
कौसल्याया जगामास्तं सविता दिवसक्षये ।

[(l. 1) D4.7 एतत् (for एवं). Ñ2 B1.3.4 संभाषमाणायां. V1 D1–3 M4 इत्येवं (D2 °व) भाष (D3 °ष्य) माणायास् (for the prior half). D4.7 तस्य (for तदा). Ś1 D6 तस्याः सुकरुणं. —(l. 2) Ñ2 B1.3.4 कौसल्यायां.]

17 ^{a}) Ś1 Ñ2 B D6 एवं; V1 D1–5.7 M4 एभिः; T2.3 तथा; G1 ततः (for अथ). B3 T2.3 प्रसादितो; D2 आह्लादितो (for प्रह्लादितो). —^{b}) Ś1 D4.6.7 मेध्यैः (for देव्या). —^{d}) Dg1 Dd1 निद्रया (for निद्रायाः). —For 17^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1366* शोकश्रमपरिम्लानः शनैर्निद्रावशं ययौ ।

[Ñ2 V1 B2.3 D3 M4 -परिग्लानः (B3 also in marg. °ज्ञानः). Ñ2 V1 B गतः (for ययौ).]

Colophon. —D4.5.7 continue the Sarga. —*Sarga name* : Ś1 Ñ2 B1.2 दशरथप्रसादनं (B1.2 °ना); V1 D1–3 कौसल्याविलापो; B3.4 D6 दशरथप्रसादं (B4 °दः). —*Sarga no.* (figures, words or both) : B1.4 D2.3 om.; Ś1 67; Ñ2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1–3 62; V1 M4 63; B2.3 61; D1 119; D6 70. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 G श्रीरामाय नमः. —After Sarga 56, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 read Sarga 39.

५७

प्रतिबुद्धो मुहूर्तेन शोकोपहतचेतनः ।
अथ राजा दशरथः स चिन्तामभ्यपद्यत ॥ १
रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासाद्वासवोपमम् ।
आविवेशोपसर्गस्तं तमः सूर्यमिवासुरम् ॥ २
स राजा रजनीं षष्ठीं रामे प्रव्राजिते वनम् ।
अर्धरात्रे दशरथः संस्मरन्दुष्कृतं कृतम् ।
कौसल्यां पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३
यदाचरति कल्याणि शुभं वा यदि वाशुभम् ।
तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ॥ ४
गुरुलाघवमर्थानामारम्भे कर्मणां फलम् ।
दोषं वा यो न जानाति स बाल इति होच्यते ॥ ५
कश्चिदाम्रवणं छित्त्वा पलाशांश्च निषिञ्चति ।
पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः स शोचति फलागमे ॥ ६ G. 2. 65. 7 B. 2. 63. 8 L. 2. 69. 7

57

☞ Ñ1 T1 missing for Sarga 57 (cf. v.l. 1058* and 2.56.14 respy.). —Before Sarga 57, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 read Sarga 38. —Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 [c]) In M3 रा in राजा is moth-eaten. —[d]) Dg1 अभिपद्यत; G1 अभ्युपेयिवान् (for अभ्य°). G2 M1 चिंतामभ्यवपद्यत. —For 1, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1367* रामे मनुजशार्दूले सानुजे वनमाश्रिते ।
राजा दशरथः श्रीमानापदं समपद्यत ।

[(l. 1) D4.5.7 [ऽ]रण्यम् (for वनम्). Ñ2 B3 D5 आस्थिते (for आश्रिते). —(l. 2) V1 D1.3 M4 कृच्छ्रा (D1 M4 °च्छ्राम्); D2 कृच्छ्रम् (for श्रीमान्). D4.5.7 अ(D5 सं)स्मरन्दु (D7 °दु)ष्कृतं कृतं (for t[illegible] post. half).]

2 [a]) Ś1 D3.6 एवं; Ñ2 B D4.5.7 एव; V1 D1 ह्येनं; D2 वनं (sic); M4 चापि (for चैव). —[b]) V1 द्विवासो (sic); D2 विवास (sic) (for विवासाद्). Ś1 B2 D4.6.7 वासवोपमः. —[c]) Dt1 आपेदे (for आविवेश). T3 [उ]पसर्गस्थं; M3 °र्गस्तु. —For 2[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1368* जग्राहोपप्लवगतं सूर्यं तम इवाम्बरे ।

[Ś1 D1.2.4.6.7 -गतः; V1 D3.5 M4 -तमः (for -गतं). Ñ2 V1 B3.4 [अं]बरं(V1 °रः); D1.3.5 [अ]सुरः; M4 [अ]परं (for [अ]म्बरे). Ś1 D2.4.6.7 तमः सूर्य इवांशुमान् (for the post. half).]

—After 2, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1–3 ins. :

1369* सभार्ये हि गते रामे कौसल्यां कोसलेश्वरः ।
विवक्षुरसितापाङ्गीं स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ।

[(l. 1) Cg सभार्ये (as above). Dg1 G1 सहभार्ये गते; T2 सभार्ये निर्गते; M3 सभार्येभिगते. —(l. 2) T2.3 G M1–3 Cg असितापांगां; Ct °गीं (as above).]

3 M1 om. (hapl.) from 3[ab] up to 1370*. —[c]) G3 अर्धरात्रौ (sic !). —[d]) Dt1 Dd1 Dm1 G3 सोस्मरद् ; Cr.m.g as in text (for संस्मरन्). —After 3[cd], Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M2.3 ins. :

1370* स राजा पुत्रशोकार्तः स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ।
[M3 दुःख- (for पुत्र-).]

—[e]) T2 -शोकार्तं. —For 3, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1371* स षष्ठे दिवसे राजा शोचन्नेव महायशाः ।
अर्धरात्रे विबुद्धः सन्सस्माराथात्मदुष्कृतम् ।
स्मृत्वा च देवीं कौसल्यामभिभाष्येदमब्रवीत् ।
यदि जागर्षि कौसल्ये शृणु मेऽवहिता वचः ।

[(l. 1) B2 reads स in marg. V1 षष्ठ-; D2 चाष्ट- (for षष्ठे). Ś1 Ñ2 B D6 रामं (for राजा). B4 D4.7 इव (for एव) —(l. 2) Ś1 D4–7 प्रबुद्धः सन् (Ś1 D5 स); Ñ2 D3 विबुद्धः स (Ñ2 स in marg.) (for विबुद्धः सन्). Ś1 B1.4 D6 सस्माराथ स्व-(B1.4 °त्मसु-; D6 °थ सु-); D1 संसस्मारात्म-; D2.3 स(D2 सं [sic])स्माराद्यात्म-; D4.7 सस्मार स्वं हि; D5 सस्मरोथात्म-(sic) (for सस्माराथात्म-). —(l. 3) D2 [अ]थ (for च). D5 देवीं च (by transp.). —(l. 4) D4.5.7 कल्याणि (for कौसल्ये). D2 शृणुष्व (for शृणु मे). V1 D1 वदतो (for ऽवहिता).]

4 [a]) Ñ2 यत्र; M4 यथा (for यद्). D5 सुश्रोणि; D6 कर्माणि (for कल्याणि). D2 यद्यदाचरन्कल्याणि (unmetrical !). —[b]) M3 शुभा (sic) (for शुभं). Ś1 Ñ2 V1 B. D1–7 M4 नरः कर्म(B4 om.) शुभाशुभं. —For 4[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1372* सोऽवश्यं फलमाप्नोति तस्य कालक्रमागतम् ।
[V1 [ऽ]रण्यं (sic) (for ऽवश्यं).]

5 [a]) G3 damaged for गुरु-. D2 अथ त (corrupt) (for अर्थानाम्). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B1.2.4 D2.3.5.6 M4 आरंभे (D2 °भि)ष्व(Ś1 D6 ह्य; V1 °पु)वि(B4 °पि)नर्कयन् ; B3 °भेष्वविमर्षयन्; D1 °भेष्वनुकीर्तयन्; D4 °भेष्विव तत्क्षयं (sic); D7 °भेष्वेव लक्षये. —For 5[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1373* दोषतो गुणतश्चैव बाल इत्युच्यते बुधैः ।

[Ñ2 B गुणतो दोषतश् (by transp.). M4 नरः (for बुधैः).]

—After 5, G1 ins. 1374*.

6 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1(marg. also as in text).2–7 M4 तद्यथा (for कश्चिद्). Ś1 Ñ2 V1 Dg1 Dm1 D1.2.5.6

G. 2. 65. 8
B. 2. 63. 10
L. 2. 69. 8

सोऽहमाम्रवणं छित्त्वा पलाशांश्च न्यषेचयम् ।
रामं फलागमे त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः ॥ ७

लब्धशब्देन कौसल्ये कुमारेण धनुष्मता ।
कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ।
तदिदं मेऽनुसंप्राप्तं देवि दुःखं स्वयंकृतम् ॥ ८

संमोहादिह बालेन यथा स्याद्भक्षितं विषम् ।
एवं ममाप्यविज्ञातं शब्दवेध्यमयं फलम् ॥ ९

देव्यनूढा त्वमभवो युवराजो भवाम्यहम् ।
ततः प्रावृडनुप्राप्ता मदकामविवर्धिनी ॥ १०

उपास्य हि रसान्भौमांस्तप्त्वा च जगदंशुभिः ।
परेताचरितां भीमां रविराविशते दिशम् ॥ ११

आम्रवनं. Ñ2 V1 B1.3 (marg. also as in text).4 D2.3 M4 हित्वा; D5 त्यक्त्वा (for छित्त्वा). —b) Dg1 M1 पालाशांश्; Cg as in text. Ś1 Ñ2 B2–4 D2.4–7 पलाशवनमाश्रयेत् (D2 °श्रितः); V1 B1 D1.3 M4 पालाशं वनमाश्रितः (B1 M4 °श्रयेत्). —c) M2 फलं (sic) (for पुष्पं). Ś1 D4.7 छित्त्वा; D5 हित्वा; D6 भित्त्वा (for दृष्ट्वा). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 फल (Ś1 Ñ2 B3.4 D4.6.7 °लं) प्रेप्सुर् (for फले गृध्नुः). —d) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 निराशः स्यात् (B2 °शश्च) (for स शोचति). —After 6, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G2.3 M1–3 ins.; G1 ins. after 5:

1374* अविज्ञाय फलं यो हि कर्म त्वेवानुधावति ।
स शोचेत्फलवेलायां यथा किंशुकसेचकः ।

[(l. 1) G2.3 M1.3 Ck कर्मगो वा (G3 °ण्येव); Cm.g.t as above (for कर्म त्वेव). —(l. 2) Dt1 G1 -सेवकः (for -सेचकः).]

7 a) Ś1 Ñ2 V1 Dg1 D1.2.5.6 M3 आम्रवनं. Ñ2 V1 B1.3.4 D2.3 M4 हित्वा; D6 भित्त्वा (for छित्त्वा). —b) M1 पालाशांश्; Cr फलांशं. T3 G1 M2 निषेच (G1 °व) यं (sic). Ś1 Ñ2 B2–4 D2.4–7 पलाशवनमा (D4.7 °सं) श्रितः; V1 B1 D1.3 M4 पालाशं वनमाश्रि (D1 °श्रि) तः. —c) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 बुद्धिमोहात्परित्यज्य (D7 °त्य*). —d) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 रामं (for पश्चाच्). M3 संदधीः (for दुर्मतिः). —After 7, D5 ins.:

1375* मया स्वयमिदं दुःखं पुरा देवि समर्जितम् ।

8 e) G1 किम् (for तद्). —For 8, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1376* कौसल्ये लब्धलक्ष्येण तरुणेन मया पुरा ।
कौमारे शब्दवेधित्वात्सहसा दुष्कृतं कृतम् ।
तदिदं मामनुप्राप्तं फलं पापस्य कर्मणः ।
भक्षितस्य विषस्येव विपाके जीवितान्तकम् ।

[(l. 1) V1 D1.2 M4 लब्धलक्षेण (for °क्ष्येण). Ś1 D6 तच्च लक्ष्येण कौसल्ये; D4.7 लब्धलक्ष्येण कौसल्ये; D5 सलब्धक्षणकौसल्ये (corrupt) (for the prior half). D2 कृतं (for मया). V1 D1 पुरा मया (by transp.). Ś1 D4–7 तरुणेन धनुष्मता (for the post. half.). —(l. 2) V1 D1.3 दूरतः; B4 कोशरे (sic) (for कौमारे). B4 गज- (for शब्द-). Ś1 -वेदित्वात्; Ñ2 B -वेधित्व-; D5 -बोधित्वात्; M4 -वेधीति (for -वेधित्वात्). D2 ततः शब्दस्य वेधित्वात् (for the prior half). Ñ2 B -श्लाघिना; M4 श्लाघता (for सहसा). B4 lacuna for कृतम्. —(l. 3) V1 D1–5.7 M4 समनुप्राप्तं (D7 °*) (for मामनु°). M4 मां तस्य (for पापस्य). D4.7 मनसः दुष्प्रधर्षणं (for the post. half) —D4.7 om. from l. 4 up to st. 10. —(l. 4) B3 विषस्यैव. D1 विपाको; D3 विपाकं (for विपाके). Ñ2 B D5 M4 विपाको जीवितांतकः (M4 °गः) (for the post. half).]

9 D4.7 om. 9 (cf. v.l. 1376*). —a) G2.3 M1.2 Ck इव; Cg as in text (for इह). T2 G2.3 M1–3 Cv.k बाल्येन; Cg as in text (for बालेन). —After 9ab, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1–3 ins.:

1377* यथान्यः पुरुषः कश्चित्पलाशैर्मोहितो भवेत् ।

[M1 पालाशैर्.]

—c) M3 मामपि (meta.) (for ममापि). T3 [अ]विज्ञातु (sic). —d) Dt1 Dd1 Dm1 G1.2 M1.2 Ct -वेध्यमिदं; T3 -विध्य° (sic); Cv.r.m.g as in text; Cmp -वेद्य° (for -वेध्यमयं). —For 9, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5.6 M4 subst.:

1378* अविज्ञानाद्यथा कश्चित्पुरुषो भक्षयेद्विषम् ।
तथा मयाप्यविज्ञानात्पापं कर्म पुरा कृतम् ।

[(l. 2) Ñ2 B3.4 D1 पापकर्म.]

10 D4.7 om. 10 (cf. v.l. 1376*). —a) Ñ2 B तदा (*sup. lin.* also पुरा) भूस्त्वं; V1 मम वत्सा; D1.2 त्वमभवद् (for त्वमभवो). Ś1 D2.5.6 कौसल्ये त्वय्यनूढायां. —b) B1 M4 यौवराज्ये (for °राजो). —c) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5.6 अथ; M4 अतः (for ततः). —d) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 M3 मम काम-; T3 मदमोह- (for मदकाम-). T2.3 G2 -विवर्धनी. Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 मनः संहर्ष (B1 °र्षि) णी मम; D5 मनसः संप्रहर्षिणी.

11 a) Dt1 T2.3 G2 M1 Ck.t अपा (G2 °वा) स्य; G3 उत्पाद्य; Cv.r.m.g.tp as in text (for उपास्य). G1 च; G3 [अ]भि- (for हि). —b) G1 जलद् (sic) (for जगद्). —c) T2 पितेताचरितां (corrupt). —d) Dt1 Dd1 Dm1 G3 M2 Ct आचर (G3 °रि [sic]) ते; Cg.k.tp as in text (for आविशते). T2 दिनं (for दिशम्). —For 11, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1379* आदाय हि रसं भौमं तप्त्वा च जगतीं रवौ ।
उदग्गत्वाभ्युपावृत्ते परेताचरितां दिशम् ।

उष्णमन्तर्दधे सद्यः स्निग्धा ददृशिरे घनाः ।
ततो जहृषिरे सर्वे भेकसारङ्गबर्हिणः ॥ १२
पतितेनाम्भसा छन्नः पतमानेन चासकृत् ।
आबभौ मत्तसारङ्गस्तोयराशिरिवाचलः ॥ १३

तस्मिन्नतिसुखे काले धनुष्मानिषुमान्रथी ।
व्यायामकृतसंकल्पः सरयूमन्वगां नदीम् ॥ १४
निपाने महिषं रात्रौ गजं वाभ्यागतं नदीम् ।
अन्यं वा श्वापदं कंचिज्जिघांसुरजितेन्द्रियः ॥ १५ G. 2. 65. 20 B. 2. 63. 21 L. 2. 69. 20

[(l. 1) D5 रविर् (for रसं). V1 om. च (subm.). M4 जगदंशुमान् (for जगतीं रवौ). Ś1 D4.6.7 निरस्तांश्चंडरोचिषा (D4.7 °भिः [sic]); D5 प्रताप्य च सदंशुभिः (for the post. half). —(l. 2) V1 उदङ्मुखा (for उदग्गत्वा). B4 [अ]भ्युपावृत्ते (for [अ]भ्युपा°). Ñ2 B1 D1 उदग्गत्वाभ्युपावृत्ते; D3 उदग्गत्वादुपावृत्त (for the post. half). B1 -[आ]रचितां (for -[आ]चरितां). Ś1 D4–7 अगस्त्यचरितामाशामुपावर्तत भानुमान्; M4 अस्तं गत्वाभ्युपावृत्तः परीता चापि शर्वरी.]

12 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **आ** (B1 D1.2 **अ**; D4 **प्रा**; D7 **प्र**)**वृण्वा**(Ñ2 °**व्रा**)**ना दिशः**(D3 om. up to **दिशः**) **सर्वाः**. —[b]) Ś1 D2–7 **ववृधि**(D3.5 °**षि**)**रे** (for **ददृशिरे**). D2 [ऽ]**थवा** (for **घनाः**). —[c]) V1 D1–5.7 M4 **मुदा** (for **ततो**). D2.5 **जहर्षिरे** (sic). V1 D1.3.7 **चापि**; D2.5 **वापि**; D4 **चाथ** (for **सर्वे**). Ś1 Ñ2 B D6 **मुदा विज**(B1.2 °**जि** [sic])-**ह्रिरे**(B4 °**जृंभिरे**) **चापि**. —[d]) Ś1 D6 **तथा**; Ñ2 B D1.2 M4 **बक-**; D4 **दीनाः**; D7 [**अ**]**दीनाः** (for **भेक-**). B1.2.4 **-शारंग-**; D1.3 M4 **-सारस-**; D2 **-सागर-** (for **-सारङ्ग-**). V1 **बकसारसहर्षिणः**. —After 12, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 T2(after 1384*) M4 ins. :

1380* **आकुलाविलतोयानि स्रोतांसि विमलान्यपि ।**
उन्मार्गजलवाहीनि बभूवुर्जलदागमे ।

[(l. 1) V1 D1–4.7 T2 M4 -[अ]रुण-; D5 -[अ]रण्य- (for -[आ]विल-). Ś1 D6 विजलान्यपि; V1 D2.3.5 विपुलान्यपि; B3 विषमाण्यपि; D1 [अ]पि जलान्यपि; D4.7 [अ]पि जलानि च (for विमलान्यपि).]

—After 12, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1–3 ins. :

1381* **क्लिन्नपक्षोत्तराः स्नाताः कृच्छ्रादिव पतत्रिणः ।**
वृष्टिवातावधूताग्रान्पादपानभिपेदिरे ।

[(l. 1) T2 किं न (sic) (for क्लिन्न-). Dm1 -पक्षोत्तर- (for °त्तराः). G1 स्निग्धाः (for स्नाताः). —(l. 2) T3 G2.3 वृष्टिपात-; M3 दाष्मिवात- (corrupt); Cg.k.t as above (for वृष्टिवात-) G1 ते प्रपेदिरे; G2 M1 प्रतिपेदिरे; Cg as above (for अभि°).]

13 [ab]) G1 2 M1.2 [**अं**]**बुना** (for [**अ**]**म्भसा**). Dg1 [**आ**]**च्छिन्नः**; Cg as in text (for **छन्नः**). T2 **छन्नोपमानेन च चासकृत्** . —[d]) M2 damaged for **राशिरि**. —For 13, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1382* **मेघजेनाम्बुना भूमिर्भूरिणा परितर्पिता ।**
उन्मत्तशिखिसारङ्गा बभौ हरितशाद्वला ।

[(l. 1) D1–3 [अं]भसा (for [अ]म्बुना). D3 हरिणा (for भूरिणा). —(l. 2) D1 -रंगानि (sic) (for -सारङ्गा). D2 हरितोज्वला.]

—B3 cont. :

1383* **लताश्च वृक्षाः सर्वे च सपत्रा हृष्टरूपिणः ।**

—After 13, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1–3 ins. :

1384* **पाण्डुरारुणवर्णानि स्रोतांसि विमलान्यपि ।**
सुस्रुवुर्गिरिधातुभ्यः सभस्मानि भुजंगवत् ।

[(l. 1) T2.3 G M1–3 **C**r.k पांडर-; **C**m.g.t as above (for पाण्डुर-). Dg1 reads in marg. रुणव. G1 तोयानि (for स्रोतांसि). G1 च (for [अ]पि). —(l. 2) G3 M3 -सानुभ्यः; **C**m.g.k.t as above (for -धातुभ्यः). M3 सुहासानभुजंगवत् (sic) (for the post. half).]

—After 1384*, T2 ins. 1380*.

14 [b]) G2 M1 **कवची रथी**; M2 **इषुमान्निशि**; M3 °**मान्रधी**: (for **इषुमान्रथी**). —For 14, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1385* **एतस्मिन्नीदृशे काले वर्तमानेऽहमङ्गने ।**
बद्ध्वा तूणौ धनुर्गृह्य सरयूमगमं नदीम् ।
धनुर्व्यायामशीघ्रत्वाच्छब्दवेधचिकीर्षया ।

[(l. 1) M4 वर्धमाने (for वर्त°). Ś1 D6 घनागमे; V1 ह मंगले; D4.5.7 वरानने (for ऽहमङ्गने). —(l. 2) V1 M4 बद्धतूणो; D4.7 बध्वा तूणं (for बद्ध्वा तूणौ). Ś1 Ñ2 B D6 धनुष्पाणिः. V1 B1 D4 शरयूम्. M4 (with hiatus) अगमं सरयूं (by transp.). —(l. 3) Ś1 Ñ2 B D3.6 M4 -शीलत्वाच् (for -शीघ्रत्वाच्).]

—Thereafter all cont. :

1386* **तस्या नद्यास्ततस्तीरं विविक्तमुपसृत्य वै ।**
निपाने निशि वन्यानां मृगाणां सलिलार्थिनाम् ।
तस्थौ तत्राहमेकान्ते रात्रौ विततकार्मुकः ।

[(l. 1) Ś1 D6 तदा तीर्थं; Ñ2 B तथा(B2.4 °दा) तीरं; D1 च तत्तीर्थं; D2 स्वनस्तीरे; D3 ततस्तीर्थं; M4 तटे तीर्थं (for ततस्तीरं). D1 विमुक्तम् (for विविक्तम्). B3.4 उपसृत्य; D4.7 अपि सेव्य; D5 उपसेव्य (for उपसृत्य). Ś1 Ñ2 B D6 च (for वै). —(l. 2) D1.2 M4 नि(D2 वि)पानं(M4 °तं); D5 (before corr.) निपाते (for °ने). B1 रम्याणां; M4 बद्धानां (for वन्यानां). —(l. 3) Ś1 Ñ2 B D6 स्थितस्; M4 तस्थे (for तस्थौ). D7 तस्य (for तत्र). D2 स्रोते (sic) (for रात्रौ).]

15 [b]) Dt1 **मृत** (sic); B(ed.) **मृगं** (for **नदीम्**). —[c]) Dg1 **वन्यं**; Dt1 Dd1 Dm1 **अन्यद्** (for **अन्यं**). Dt1

G. 2. 65. 21 B. 2. 63. 22 L. 2. 69. 21 अथान्धकारे त्वश्रौषं जले कुम्भस्य पूर्यतः ।
अचक्षुर्विषये घोषं वारणस्येव नर्दतः ॥ १६

ततोऽहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविषोपमम् ।
अमुञ्चं निशितं बाणमहमाशीविषोपमम् ॥ १७

तत्र वागुषसि व्यक्ता प्रादुरासीद्वनौकसः ।
हा हेति पततस्तोये वाणाभ्यूत्तत्र मानुषी ।
कथमस्मद्विधे शस्त्रं निपतेत्तु तपस्विनि ॥ १८
प्रविविक्तां नदीं रात्रावुदाहारोऽहमागतः ।
इषुणाभिहतः केन कस्य वा किं कृतं मया ॥ १९

Dd1 Dm1 T2.3 G2.3 M1–3 किंचिज् .—For 15, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.; while K(ed.)ins. within brackets after 15 :

1387* तत्राहं महिषं वन्यं गजं वा तीरमागतम् ।
अन्यं वापि मृगं हन्मि शब्दं श्रुत्वाभ्युपागतम् ।

[(l. 1) Ñ2 B3(also in marg. as above).4 [अ]पि (for [अ]हं). K(ed.) संवृतं (for महिषं). V1 चान्यं; D7 *न्यं (for वन्यं). D3 गतं वा; M4 K(ed.) हतवांस् (for गजं वा). Ñ2 B D1.3 तीर्थम्; V1 सार्थम् (for तीरम्). D2 जलार्थे नमुपागतं (for the post. half). —(l. 2) D1–3.5 (before corr.) M4 K(ed.) च (for वा). B2 श्वापदं (for [अ]पि मृगं). K(ed.) हिंस्रं (for हन्मि). V1 D3 G(ed.) [अ]भ्युपागतः.]

16 ^{a}) G1 यथा (for अथ). T2 त्वाश्रौषं. Ś1 Ñ2 B D4–7 अथाहं पूर्यमाणस्य; V1 D1–3 M4 अ(D2 आ)श्रौषमंधकारे च(D3 °रेथ). —^{b}) Ś1 Ñ2 B D1–7 G2 M1.4 जल-; V1 जन- (sic) (for जले). Ś1 B4 D4–6 निःस्वनं; Ñ2 B1–3 D7 निस्वनं (for पूर्यतः). T3 om. (hapl. ?) 16^{cd}. —^{c}) Ś1 Ñ2 B D4–7 [ऽ]श्रौषं; T2 G1 M2.3 घोरं (for घोषं). —^{d}) Ś1 Ñ2 B D6 बृंहितं; D4.7 नर्दितं; G2 M1 गर्जितं; M2 गर्जतः (for नर्दतः). —For 16^{cd}, V1 D1–3 M4 subst. :

1388* बृंहितं कुञ्जरस्येव शब्दं तोयं पिपासतः ।

[D1.3 बृंहतः. V1 उपागतः; D1 पिपासितः (for पिपासतः).]

—After 16, D4.5.7 ins. :

1389* सोऽहं परमसंहृष्टः शरं संधाय कार्मुके ।
शब्दं प्रति जले क्षिप्रमभिलक्ष्यमुपद्रुतः ।

[(l. 2) D5 अभिद्रुतः.]

17 ^{ab}) D4.5.7 ततः सुपुंखं(D5 शरं पुष्टं सु) तीक्ष्णाग्रं विकृष्य धनुरुत्तमं. —After 17^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G (G2 om. (hapl.) up to 17^{cd}) M1–3 ins. :

1390* शब्दं प्रति गजप्रेप्सुरभिलक्ष्मपातयम् ।

[Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G3 Ct अभिलक्ष्यम्; Cm.g °क्ष्य; Ck °क्ष्मं (as above). M3 अपातयत्. K(ed.) अभिलक्ष्य त्वपा° (for the post. half).]

—G1.2 om. 17^{cd}. —^{c}) D4.5.7 मुक्तवान् (for अमुञ्चं). —For 17, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1391* ततः सुपुङ्खं निशितं शरं संधाय कार्मुके ।
तस्मिन्शब्दे शरं क्षिप्रमसृजं दैवमोहितः ।

[(l. 1) Ñ2 स्व-; D1.2 स- (for सु-). V1 D1–3 M4 संधायाहं शरासने (for the post. half). —(l. 2) M4 ज्ञान- (for दैव-).]

18 ^{a}) G1 ततो (for तत्र). —^{b}) M3 आ * * नौकसः (moth-eaten). —After 18^{c}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1–3 ins. :

1392* बाणाभिहतमर्मणः ।
तस्मिन्निपतिते बाणे

[(l. 1) Dg1 बाणाद्विहत-; Dt1 Dm1 °द्वयथित-; T2 बाहाभिहत- (for बाणाभिहत-). G2 -कर्मणः (for -मर्मणः). —(l. 2) = Prior half of l.1 of 1394*. Dt1 Dd1 Dm1 Ct भूमौ (for बाणे).]

—For 18^{a-d}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1393* शरे चाशृणवं तस्मिन्मुक्ते निपतिते तदा ।
हा हतोऽस्मीति करुणां मानुषेणेरितां गिरम् ।

[(l. 1) B4 शरेण (sic) (for शरे च). D2 [आ]शृण्वतः शब्दं (for [अ]शृणवं तस्मिन्). —(l. 2) V1 ततो (sic) (for हतो). D1.3 M4 करुणं (for °णां). V1 मानुषीम् (for °षेण). M4 [ई]रिता गिरः.]

—^{f}) Ś1 Ñ2 B D1–3.6 निपात्येत(Ś1 D6 °त्यैतत्); V1 निपतेत; Dt1 Dd1 Dm1 निपतेच्च (for °त्तु). —For 18, D4.5.7 subst. :

1394* तस्मिन्निपतिते बाणे घोरमार्तस्वरं ततः ।
अश्रौषं पुरुषस्याहमिदं च परिदेवितम् ।

[For the prior half of l. 1, cf. l. 2 of 1392*.]

—After 18, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 ins. :

1395* केनायं सुनृशंसेन मयि बाणो निपातितः ।

[Cf. l. 2 of 1396*. D2 नेनाइं (sic) (for केनायं). D3 मया (for मयि).]

—Thereafter V1 reads 22^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

19 ^{a}) T3 अविविक्तां (for प्र°). B3 बुद्ध्वा हि (for रात्राव्). —^{b}) B1.2.4 Dm1 D6 T2.3 G1 M3 उदहा(M3 °का (sic ?))रो; D4.5.7 जला°; Cr.m.g.k.t as in text (for उदा°). ❀ Cg : यद्यपि हारशब्दे परे उदादेशो विहितः तथापि "एकदेशविकृतमनन्यवद्भवति" इति दीर्घः छान्दसो वा । ❀ B4 [ऽ]यम् (for ऽहम्). —^{c}) D7 [अ]भिहितः

ऋषेर्हि न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः ।
कथं नु शस्त्रेण वधो मद्विधस्य विधीयते ॥ २०
जटाभारधरस्यैव वल्कलाजिनवाससः ।
को वधेन ममार्थी स्यात्किं वास्यापकृतं मया ॥ २१
एवं निष्फलमारब्धं केवलानर्थसंहितम् ।
न कश्चित्साधु मन्येत यथैव गुरुतल्पगम् ॥ २२
नेमं तथानुशोचामि जीवितक्षयमात्मनः ।
मातरं पितरं चोभावनुशोचामि मद्वधे ॥ २३
तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया ।
मयि पञ्चत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्तयिष्यति ॥ २४
वृद्धौ च मातापितरावहं चैकेपुणा हतः ।
केन स्म निहताः सर्वे सुबालेनाकृतात्मना ॥ २५ G. 2. 65. 30 B. 2. 63. 33 L. 2. 69. 31

(sic) (for °हतः). T3 केशि (sic) (for केन).—^{d}) Ś1 Ñ2 B D4–7 [इ]हापकृतं; Dg1 Dm1 पापकृतं; Dt1 Dd1 T2 G1.3 वापकृतं; T3 चाकं कृतं (sic) (for वा किं कृतं). —For 19, V1 D1 (D2.3 om. hapl. [cf. 1395*]) M4 subst.:

1396* विविक्तमित्यहं रात्रावुदकार्थमिहागतः ।
अथ केनायमागम्य मयि बाणो निपातितः ।

[(l. 1) V1 प्रेषितोऽयम् (for विविक्तमिति). V1 पित्रा; D1 बुद्धा (both with hiatus) (for रात्राव्).—V1 om. (hapl.) l. 2.]

20 T3 om. (hapl.) 20–24^{b}; B2.4 om. 20.—^{a}) Ś1 D6 सं(D6 स)न्यस्तशस्त्रस्य; D4.5.7 स न्यस्तदंडस्य (for हि न्यस्तदण्डस्य). Ñ2 V1 B1.3 D1–3 M4 सं(D2 अ)-न्यस्तदंडस्य वने(D2 M4 मुनेर्).—^{b}) Ñ2 V1 B1.3 D1 मुनेर्; D3 lacuna (for वने). —After 20^{ab}, Ñ2 ins.:

1397* वृद्धस्यान्धस्य दीनस्य वल्कलाजिनवाससः ।
केनाहं घातितः पुत्रः किं कार्यं तस्य मद्वधे ।

—D2.3 om. (hapl.) from 20^{c} up to l. 1 of 1398*. —^{cd}) D4.5 G3 तु (for नु). Ś1 D6 कथं नृशंसं शस्त्रेण (for ^{c}). Ñ2 V1 B1.3 D1 M4 विजानानः(V1 D1 M4 जानमानः) को हि नाम मयि शस्त्रं निपातयेत्.

21 T3 om. 21 (cf. v.l. 20).—^{a}) T2 -जरस्यैव(sic). —^{b}) G2 -धारिणः (for -वाससः).—For 21, S1 Ñ2 V1 B1.3 D1–7 M4 subst.:

1398* वृद्धस्यान्धस्य दीनस्य वने वन्येन जीवतः ।
मुनेः पुत्रस्य मे केन बाणो हृदि निपातितः ।

[D2.3 om. l. 1 (cf. v.l. 20).—(l. 1) Ś1 D4–7 वल्कलाजिनवाससः (for the post. half).—(l. 2) Ñ2 B1.3 मुनेः पुत्रवधादेव (for the prior half). Ñ2 transp. बाणो and हृदि. Ś1 D4–7 केनाहं घातितः पुत्रः को वा(Ś1 D6 कश्चा)प्यर्थोऽस्य (D5 का गतिस्तस्य) मद्वधे.]

22 T3 om. 22 (cf. v.l. 20). V1 reads 22^{ab} for the first time after 1395*, repeating it here; G2 repeats 22^{ab} after 24^{ab}.—^{a}) Ś1 Ñ2 V1 (both times) B2–4 D1.3.6 इमं; B1 D2 M4 इदं; M3 एवं (for एवं). Ś1 V1(both times) B D1.2.4–7 M4 आरं(D5 °लं)भं (for आरब्धं).—^{b}) B2.4 केन च(B4 वा) (for केवल-). Ś1 illeg.; D4.5.7 -[अ]धर्म- (for -[अ]नर्थ-). B3 -भाजनं (for -संहितम्).—^{c}) Ś1 D6 को विद्वान्; Ñ2 V1 B D1.3–5.7 विद्वान्कः; Dt1 Dd1 Ct न क्वचित् (for न कश्चित्). D2 विद्वान्साधु न मन्येत. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 D1–7 M4 शिष्येणेव गुरोर्वधं(D2 °धः).

23 T3 om. 23 (cf. v.l. 20).—^{a}) V1 Dg1 नाहं; D3 न तं; D5 नैवं (for नेमं). D2 G1 न शोचामि (for [अ]नुशो°).—^{b}) D4.7 जीवितार्थे(D7 °र्थैं)हम्; D5 जीवितुं क्षयम् (for °तक्षयम्). —After 23^{ab}, Dm1 ins. राम. —^{c}) D7 मातरौ पितरौ. Ś1 B1.2.4 D6 चांधौ; Ñ2 B3 चांधं; V1 चापि (for चोभाव्).—^{d}) G1 मद्विधे (sic); M4 दुःखितौ (for मद्वधे). Ś1 Ñ2 V1 B (B3 marg. also द्वौ शोचामि हि तौ यथा) D1–3.5.6 वृद्धौ शोचामि तौ य(D2 तौ त)था; D4.7 वृद्धावद्य कथं तु(D7 नु) तौ.

24 T3 om. 24^{ab} (cf. v.l. 20).—^{a}) Ś1 D6 अंधं मिथुनं; Ñ2 V1 B D1–5.7 M4 अंधमिथुनं. D4.7 ह्यद्य; M4 reads *inf. lin.* (for वृद्धं).—^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 दीर्घ- (for चिर-). B1.3.4 D1 M4 -कालं भृतं(D1 °शं); Dd1 -कालाभृतं(sic); D4.5.7 -कालं धृतं (for -कालभृतं).—After 24^{ab}, G2 repeats 22^{ab}.—^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 कथं मयि मृतेनार्थं(V1 °ते कष्टं; B °ते नाम); M4 मद्विहीनं वने दीनं. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 कृपणं; D4 कां धृतिं (for कां वृत्तिं).—D3 om. from व in 24^{d} up to the prior half of l. 1 of 1400*. B4 D7 वर्तयिष्यतः. —After 24, D1.4.5.7 ins.:

1399* अद्य चक्षुर्वियोगं हि संप्राप्तौ तौ गुरू मम ।
कस्तयोरन्धयोः पादौ पापात्मा रोद्धुमुत्सहेत् ।

[(l. 1) D5 तु (for तौ).—(l. 2) D1.5 चक्षुः (for पादौ). D1.5 सोऽहं पश्याम्यदूषकः (for the post. half).]

—Thereafter D1 cont. 1401*.

25 M2 om. 25^{ab}.—^{a}) T3 वृद्धावि (sic) (for वृद्धौ च).—^{c}) G2 संहिताः (for नि°). —For 25, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1400* तौ चाहं चैव कृपणाः केनागम्य दुरात्मना ।
बाणेनैकेन निहताः शाकमूलफलाशनाः ।

[D3 om. up to the prior half of l. 1 (cf. v.l. 24). —(l. 1) V1 D1.2 M4 चैवाहं च (by transp.) (for चाहं चैव). V1 D1.2 कृपणः (for °णाः).—(l. 2) = l. 2 of 1401*. D1 एकबाणेन.];

while D4.5.7 subst. for 25; whereas D1 cont. after 1399*:

G. 2. 65. 31
B. 2. 63. 33
L. 2. 69. 32

तां गिरं करुणां श्रुत्वा मम धर्मानुकाङ्क्षिणः ।
कराभ्यां सशरं चापं व्यथितस्यापतद्भुवि ॥ २६
तं देशमहमागम्य दीनसत्त्वः सुदुर्मनाः ।
अपश्यमिषुणा तीरे सरय्वास्तापसं हतम् ॥ २७
स मामुद्वीक्ष्य नेत्राभ्यां त्रस्तमस्वस्थचेतसम् ।
इत्युवाच वचः क्रूरं दिधक्षन्निव तेजसा ॥ २८

1401* केन स्म युगपत्सर्वे दुर्बलाः सुबलीयसा ।
एकबाणेन निहताः शाकमूलफलाशनाः ।
विलम्बमाने मयि स किं नु वक्ष्यति मे पिता ।

[(l. 1) D5 त्र (for सु-). —(l. 2) Cf. l. 2 of 1400*. D4.7 एते (for एक-). D1 निह्ता (sic); D4 विहताः (for निहताः). D1.4.7 -फलाशिनः.]

—Thereafter, D4.5.7 cont. a passage relegated to Appendix I (No. 19).

26 [a]) T2.3 G1 **करुणं**; **C**g °**णां** (as in text). —[c]) G3 **सुशरं**. —For 26, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1402* इति तां करुणां वाचं श्रुत्वा मे भ्रान्तचेतसः ।
अधर्मभयभीतस्य करादच्यवतायुधम् ।

[(l. 1) B2 om. तां (subm.). D1 [अ]हं; D3 तां (for मे). D1.3 भ्रांतचेतनः. —(l. 2) V1 D3 M4 प्राच्यवत; D1.2 प्रच्य(D2 °च्यु)वत (for अच्यवत).];

while D4.5.7 subst.:

1403* एवं विलपतस्तस्य भ्रश्यमानपदाक्षरम् ।
अश्रौषं तस्य यद्वाक्यं तदाहं विमना निशि ।

[(l. 2) D4.7 विमना निशि देवने (sic) (for the post. half).]

—D4.5.7 cont.; whereas Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1–3 ins. after 26:

1404* तस्याहं करुणं श्रुत्वा निशि लालपतो बहु ।
संभ्रान्तः शोकवेगेन भृशमासं विचेतनः ।

[(l. 1) Dm1 कारणं; G1 करुणां; **C**m as above (for करुणं). Dg1 G3 transp. निशि and बहु. D4.5.7 **C**t*p* लालप्यतो. Dt1 Dd1 Dm1 ऋषेर्विलप(Dt1 °पि [sic])तो निशि (for the post. half). —(l. 2) D4.5.7 संभ्रांतेंद्रियसंकल्पो (for the prior half). G1 अचेतनः.]

27 [a]) Dm1 **तद्देशम्**. M3 **आगत्य**. —[b]) Dg1 om. **सु-**. —For 27[ab], D4.5.7 subst.:

1405* ततस्तीरं व्यनुसरन्सरय्वास्तमसावृतम् ।
तद्दर्शनसमुत्साही नैनमासादयं तदा ।
अथ निस्वनतस्तस्य शब्दमश्रौषमीरितम् ।
चेष्टतः सरयूपारे भेकस्येव विकूजतः ।
सरयूश्चाल्पविस्तारा तस्मिन्देशे तदाभवत् ।
निशीथत्वाच्च शर्वर्याः श्रूयते तस्य स ध्वनिः ।
अथ काले विरागेण शशाङ्को हिमपाण्डुरः ।
उदतिष्ठत्क्षणे तस्मिन्प्रकाशं चाभ्यवर्तत ।
ततस्तीर्त्वा सुखं तत्र नात्यर्थसलिलां नदीम् ।

[(l. 2) D5 यैनम् (sic) (for नैनम्). —(l. 3) D5 निःस्वनतस्. D7 ईरितः. —(l. 7) D5 कालविभागेन.]

—For 27, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1406* सहसाभ्युपसृत्यैनमपश्यं हृदि ताडितम् ।
जटाजिनधरं बालं दीनं पतितमम्भसि ।

[Ñ2 [अ]भ्युपगम्य; V1 D1–3 चाभ्युपेत्य (for [अ]भ्युपसृत्य). B1 भाषितं (for ताडितम्). —(l. 2) Ś1 D6 बालं विद्धं; V1 दीनं बाणं (sic); D1–3 M4 दीनं बालं (by transp.) (for बालं दीनं).]

—After 27, D4.5.7 ins.; while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1–3 ins. only l. 3–4:

1407* बालं बाल्यमतिक्रान्तं नात्याभ्यागतयौवनम् ।
सौम्ये वयसि तिष्ठन्तमसौम्यामास्थितं दशाम् ।
अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलशोदकम् ।
पांसुशोणितदिग्धाङ्गं शयानं शल्यपीडितम् ।
अथ नद्याः प्रगृह्याहं सत्वरं सलिलाञ्जलिम् ।
तं समाश्वासयं बालमपश्यं शरमात्मनः ।
असूक्ष्मायःस्थूलमृजुं जाम्बूनदविभूषितम् ।
दर्शनस्पर्शने पीतं प्रसन्नं कङ्कपत्रिणम् ।
तमनार्यमनार्येण विमुक्तं साधुघातिनम् ।
सायकं तं समाज्ञाय बभूवाहमचेतनः ।
निरीक्ष्य च पुनस्तस्य तं शरं हृदयेऽर्पितम् ।
रुरोध हृदयं शोको मम संमूढचेतसः ।
हा हतोऽस्मीति च वदन्सहसा प्रापतं भुवि ।
तेन विप्लुतनेत्रेण वीक्ष्यमाणस्तपस्विना ।

[(l. 1) D5 लोलं (for बालं). D5 [अ]त्यल्पागत- (for [अ]त्याभ्यागत-). —(l. 3) Dg1 D4.7 M2 प्रवृद्ध-; G3 प्रभिन्न-; **C**r.m.g.t as above (for प्रविद्ध-). —(l. 4) G1 -शोदित- (corrupt) (for -शोणित-). D4.5.7 G2 M1.2 शर-; **C**g as above (for शल्य-). Dg1 marg.; Dt1 -वेधितं (for -पीडितम्). —(l. 5) D5 त्वरितः (for सत्वरं). —(l. 6) D5 इषुम् (for शरम्). —(l. 7) D5 सा्क्ष्मा*- (for असूक्ष्मायः-). —(l. 8) D5 दर्शनं स्पर्शनं शीघ्रं (for the prior half). —(l. 9) D5 -घातिना. —(l. 10) D5 समभिज्ञाय (for तं समा°). —(l. 13) D4 वदती (sic); D7 वदनः (for च वदन्).]

28 [a]) D4.5.7 **शांतात्मा** (for **नेत्राभ्यां**). —[b]) T3 **त्रस्तमन्त्रस्त-** (for °**स्वस्थ-**). Dt1 Dd1 Dm1 T3 M3 **-चेतनं**; **C**g as in text. —[c]) D5 **प्रति-** (for **इति**). Dg1 D7 T2.3 G1 M3 **ततः** (for **वचः**). —[d]) D4.7 **दिधक्षुर्** (for °**क्षन्**). G2 M1 **चक्षुषा** (for **तेजसा**). —For 28, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

किं तवापकृतं राजन्वने निवसता मया ।
जिहीर्षुरम्भो गुर्वर्थं यदहं ताडितस्त्वया ॥ २९
एकेन खलु बाणेन मर्मण्यभिहते मयि ।
द्वावन्धौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे ॥ ३०
तौ नूनं दुर्बलावन्धौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ ।
चिरमाशाकृतां तृष्णां कष्टां संधारयिष्यतः ॥ ३१
न नूनं तपसो वास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा ।

1408* स मां कृपणमुद्वीक्ष्य मर्मण्यभिहतो भृशम् ।
इत्युवाच वचो देवि दिधक्षुरिव तेजसा ।

[(l. 1) D2.3 मा (for मां). V1 [अ]भिहते; B4 [अ]भिमतो (for °हतो). B2.4 दृढं (for भृशम्). —(l. 2) D1–3 ततो (for वचो).]

29 V1 D1 om. 29^{ab}. —^{a}) M2 तया (sic) (for तव). Ś1 D6 [अ]घं (for [अ]प-). Ś1 Ñ2 B2–4 D6 क्षुद्र; B1 क्षत्र (for राजन्). —^{c}) Ś1 D6 आपो जिघृक्षुर्; Ñ2 B जिघृक्षुरा (Ñ2 °णा)पो; M4 °रापो (for जिहीर्षुरम्भो). D5 M4 गुर्वर्थे. —^{d}) D1.2 यदि (for यद्). D4.7 यदिदं वाहितस्त्वया.

30 ^{b}) G3 damaged for भिहते म. M2 मम (for मयि). —^{c}) M2 अद्धौं (sic) (for अन्धौ). D4.7 तात; D5 तत्र (for वृद्धौ). —For 30, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. and read after 1410* :

1409* एकेनानेन बाणेन त्वया पाप हतास्त्रयः ।
अहमम्बा च तातश्च कस्मादनपराधिनः ।

[(l. 1) D3 transp. त्वया and हतास्.]

31 ^{a}) D4 तूभौ; D7 भूमौ (for नूनं). M2 बद्धौ; M3 वृद्धौ (for अन्धौ). —^{cd}) G3 कथम् (for चिरम्). Dg1 Dt1 Ct आशां; Cg as in text (for आशा-). D4.7 -कृतौ (for -कृतां). T3 चिरमाणौ कृतां. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T2.3 G1.3 M3 कष्टां तृष्णां (by transp.); M1 तृष्णां कथं (for तृष्णां कष्टां). G2 M1 संतारयिष्यतः. —For 31, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. and read before 1409* :

1410* अमू हि कृपणावन्धावनाथौ विजने वने ।
मदीयौ पितरौ वृद्धौ प्रतीक्षेते ममाशया ।

[D3 om. l. 1. —(l. 1) V1 वद्धा वलार्थौ (sic) (for [अ]न्धावनाथौ). M4 क्षपणां (for विजने). —(l. 2) Ñ2 प्रणीतौ तौ (for प्रतीक्षेते). V1 D1.3 M4 ममांधौ पितरौ वृद्धाव; D2 ममांधौ कृपणौ वृद्धाव् (for the prior half). V1 D1–3 M4 आशया मां (V1 नः) प्रतीक्षतः (for the post. half).]

32 ^{a}) D4.5.7 नूनं हि (for न नूनं). D4.5.7 न (for वा). —^{b}) G1 फलं (for फल-). M2 -योगं; M3 -योगस्य (sic) (for -योगः). D4.5.7 कृतस्य (for श्रुतस्य). D4.7 च (for वा). —^{c}) Dg1 यं (for यन्). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G3 जानीते. —For 32, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

पिता यन्मां न जानाति शयानं पतितं भुवि ॥ ३२
जानन्नपि च किं कुर्यादशक्तिरपरिक्रमः ।
भिद्यमानमिवाशक्तस्त्रातुमन्यो नगो नगम् ॥ ३३
पितुस्त्वमेव मे गत्वा शीघ्रमाचक्ष्व राघव ।
न त्वामनुदहेत्क्रुद्धो वनं वह्निरिवैधितः ॥ ३४
इयमेकपदी राजन्यतो मे पितुराश्रमः ।
तं प्रसादय गत्वा त्वं न त्वां स कुपितः शपेत् ॥ ३५ G. 2. 65. 40 B. 2. 63. 45 L. 2. 69. 41

1411* नूनं न तपसः किंचित्फलं मन्ये श्रुतस्य वा ।
यथा मां नाभिजानाति पिता मूढ त्वया हतम् ।

[(l. 1) B3 D2 M4 न नूनं (by transp.); B4 न्यूनं न (for नूनं न). V1 D1–3 M4 अस्ति (for मन्ये). D3 श्रु ** (for श्रुतस्य). Ś1 V1 D2.6 च (for वा). —(l. 2) V1 मम (for मूढ). B3 (after corr. *sup. lin.* as above) कृतं.]

33 ^{a}) V1 B2 D6 हि (for च). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 अंधत्वाद्; Dt1 Dd1 Dm1 अशक्तश्च; G2 अशक्तिर् (sic) (for अशक्तिर्). G2 damaged for क्तिरपरि. Ś1 Ñ2 V1 B D4–7 अपराक्रमः; M4 अपरिग्रहः (for अपरिक्रमः). —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 छि(B1 चि)द्यमानम् (V1 B3 D1–3 M4 °न). Dt1 [अ]शक्तिस्; D1 [अ]सक्तस्; Ct as in text (for [अ]शक्तस्). —^{d}) Ñ2 V1 B1.3 D3 M4 अन्यं; D1 अन्य- (for अन्यो). V1 नरोत्तमं; D5 न मातरं (for नगो नगम्). B4 त्रायमन्यानुनोनुगं (sic).

34 ^{a}) G2 M1 समीपं; Ct as in text (for त्वमेव). Ś1 Ñ2 B D4–7 पितुरेव च मे पूर्वं; V1 D1–3 M4 स्वयमेवाशु(D3 °*; M4 °व हि)मां गत्वा(D1 शीघ्रं). —^{b}) V1 D1–3 M4 पितुर्; B1 गत्वा च (for शीघ्रम्). D1 (marg. also) तापस (for राघव). —^{c}) D4.7 मा त्वामेव; D5 मा त्वां सोतु- (for न त्वामनु-). Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 अग्निर्; Cm.t as in text (for वह्निर्). Dg1 G1 M2 [उ]त्थितः; Dd1 Dm1 [उ]द्धृतः; D7 [ए]धतः (sic); T3 G3 [इ]वितः (sic); Ct as in text (for [ए]धितः). —For 34^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1412* मा त्वां धक्ष्यति शापेन शुष्कं काष्ठमिवानलः ।

[Ś1 D6 मा त्वा; Ñ2 स त्वा (for मा त्वां). V1 B4 वक्ष्यति; D2 धक्षतु (for धक्ष्यति). V1 D1–3 M4 शुष्क(D2.3 °ष्कं)वृक्षम्; B1 शुष्ककाष्ठम्; B2 शुष्कं वनम्; B4 शुष्कं कक्षम् (for शुष्कं काष्ठम्).]

35 ^{a}) D2 अयम् (for इयम्). Ś1 D6 यातु; Ñ2 V1 B1.3 D1–4.7 याति; B2.4 M4 याहि (for राजन्). —^{b}) Ś1 Ñ2 B3.4 D6 मम तत्; V1 B1.2 D1–4 M4 मम तं(M4 त्वं) (for यतो मे). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4.6.7 M4 आश्रमं. —For 35^{ab}, D5 subst., while D4.7 ins. after 35^{ab} :

1413* अस्माकमपि राजेन्द्र समीपे पितुराश्रमः ।

—^{c}) Dm1 त्वं (sic); D4.5.7 सं- (for तं). Ś1 Ñ2 B

G. 2. 65. 41
B. 2. 63. 45
L. 2. 69. 42

विशल्यं कुरु मां राजन्मर्म मे निशितः शरः ।
रुणद्धि मृदु सोत्सेधं तीरमम्बुरयो यथा ॥ ३६
न द्विजातिरहं राजन्मा भूत्ते मनसो व्यथा ।
शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप ॥ ३७
इतीव वदतः कृच्छ्राद्बाणाभिहतमर्मणः ।
तस्य त्वानम्यमानस्य तं बाणमहमुद्धरम् ॥ ३८

D1–3.6 गत्वाशु; V1 गत्वा तु; D4.5.7 तं गत्वा (for गत्वा त्वं). —^{d}) V1 D1–5.7 मा (for न). Ś1 D6 येन; Ñ2 B1.3 स त्वां (by transp.); Dg1 Dt1 T3 G2 M1 त्वां सं-; D3 [आ]त्मा स; T2 G1 M3 त्वा सं- (T2 स) (for त्वां स). D2 पश्येत्; D4.7 पिता (for शपेत्). —After 35, D4.7 ins. l. 2 of 1417*.

36 D7 om. 36–37. D4 om. 36. —^{a}) Ñ2 B मां कुरु (by transp.); Dd1 M1.3 कुरु मे (M3 मा) (for कुरु मां). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 क्षिप्रं (for राजन्). —^{b}) G3 ⁎⁎तः (damaged) (for निशितः). Ś1 Ñ2 B D1–3.5.6 M4 त्वयायं (B4 D3 °हं [sic]) ह्य (Ś1 D6 मे; B1.2 D5 यो) र्पितः (Ñ2 B3.4 रोपितः) शरः; V1 यस्त्वया ह्यर्पितः शरः. —^{c}) M3 रु⁎ द्धि. —For 36^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5.6 M4 subst.:

1414* हृदि वज्राग्निसंस्पर्शः प्राणानुपरुणद्धि मे ।
सशल्यो मरणं नाहमाप्नुयां शल्यमुद्धर ।

[(l. 1) Ś1 D6 एष (for हृदि). D5 -संकाशं (for -संस्पर्शः). B2.3 D5 अपरुणद्धि. —(l. 2) Ñ2 वाहम्. V1 नाप्नुयां; D1.3 प्रा° (for आप्नुयां). V1 D1–3 M4 शरम् (for शल्यम्). D5 प्राप्नुयां तं समुद्धर (for the post. half).]

—After 36, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1–3 ins.:

1415* सशल्यः क्लिश्यते प्राणैर्विशल्यो विनशिष्यति ।
इति मामविशच्चिन्ता तस्य शल्यापकर्षणे ।
दुःखितस्य च दीनस्य मम शोकातुरस्य च ।
लक्षयामास हृदये चिन्तां मुनिसुतस्तदा ।
ताम्यमानः स मां कृच्छ्रादुवाच परमार्तवत् । [5]
सीदमानो विवृत्ताङ्गोऽचेष्टमानो गतः क्षयम् ।
संस्तभ्य शोकं धैर्येण स्थिरचित्तो भवानघ ।
ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम् ।

[(l. 1) M3 विशल्ये. — (l. 2) Dd1 Dm1 M1 आविशच्. M3 चिंतां (sic). —(l. 3) G2 M1 [अ]पि (for first च). —(l. 4) Dg1 हृदय-; Dt1 Dd1 Dm1 स ऋषिश् (for हृदये). Dg1 तथा (for तदा). —(l. 5) Dt1 Dd1 Dm1 ताम्यमानं; Cm °नः (as above). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 मा (for मां). Dt1 -[अ]र्थवित्; Dm1 M3 -[अ]र्थवत्; Cm.t*p* as above (for -[आ]र्तवत्). —(l. 6) T2.3 निवृत्त-; M2 वृवृत्त- (sic) (for विवृत्त-). Dg1 विष्टमानो; T2.3 G M1–3 वेष्ट°; Ct as above (for ऽचेष्ट°). M3 क्षय. —(l. 7) M1–3 संस्तंभ्य (sic). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 M3 Cm.g.t भवाम्यहं; M1 °नघः; Cg*p* as above (for भवानघ). ꣸ Ct : शोकं संस्तभ्याधुना स्थिरचित्तो भवेति पाठान्तरेऽर्थः । ꣸]

37 D7 om. 37 (cf. v.l. 36). —^{a}) D4 नृ- (for न). —^{b}) D4 ते मानसी; T3 ते गुनसो (sic); M1 तेन मनो- (for ते मनसो). —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 D4 नरवराधिप (D4 °विव). —For 37, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5.6 M4 subst.:

1416* न द्विजातिरहं शङ्कां ब्रह्महत्याकृतां त्यज ।
ब्राह्मणेन त्वहं जातः शूद्रायां वसता वने ।

[(l. 1) V1 -वध्यात्; D2.3.5 M4 -वध्या- (D3 °ध्य-) (for -हत्या-). —(l. 2) V1 ब्राह्मण्यां न. B4 त्वहं जातं (sic); D2 त्विदं जातः; M4 [अ]हमुत्पन्नः (for त्वहं जातः). D1 शूद्र्यां च (for शूद्रायां). B4 वसतो (sic).]

—After 37, D5 ins.; while D4.7 ins. only l. 2 after 35:

1417* अज्ञानाद्यद्धतस्तेऽहं शब्दवेधं प्रकुर्वता ।
तेन त्वां नाविशदियं ब्रह्महत्या नराधिप ।

[(l. 2) D5 नैव (sic) (for तेन). D5 -वध्या (for -हत्या).]

—After 1417*, D4 reads l. 2 of 1419*.

38 ^{a}) G2 M1 [ए]वं (for [इ]व). G3 damaged for तीव वदतः. —After 38^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1–3 ins.:

1418* विघूर्णतो विचेष्टस्य वेपमानस्य भूतले ।

[Dg1 विघूर्णस्य; Dm1 M2 विघूर्णितो (sic) (for विघूर्णतो). M2 विवेष्टस्य. Dg1 चेष्टमानस्य; M3 वेपमा⁎स्य. —Thereafter T3 ins. within brackets सीदमानो निवृत्ताङ्गो.]

—^{c}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1.2 Cr.k.t त्वा (G3 वै) ता (T2 G1 त) म्यमानस्य; Cm.g as in text; Cg*p* नानद्यमानस्य. Dg1 उद्धरन्; Cg as in text. —For 38, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5–7 subst.; D4 subst. only l. 2 for 38^{cd}; while M4 subst. only l. 1 for 38^{ab}:

1419* इति मामब्रवीद्बालः स शराभिहतो मया ।
तस्याशोत्ताम्यतो बाणमुद्धार बलादहम् ।
यत्नवाञ्जीविताकाङ्क्षी मुनेस्तस्य विचेतसः ।

[(l. 1) Ñ2 B1.3 वाक्यं (for बालः). Ñ2 B1.3 बालः शरहतो; V1 शार्वणाभिहतो (sic) (for स शराभिहतो). M4 तदा (for मया). Ś1 D6 मच्छराभिहतो भृशं (for the post. half). —D1–3 om. l. 2–3; while Ś1 Ñ2 B D6 read l. 2–3 after 39, whereas V1 reads l. 2–3 before 2. 58. 1. —(l. 2) Ś1 B3 D6 [अ]थो; B4 [आ]र्त- (for [अ]श्व). Ś1 D6 म्रियतो; V1 ताम्यतो; B3 वाक्यतो (for [उ]त्ताम्यतो). D4.7 तस्योत्प्राणस्य (D4 °पनाम्य) तं बाणम्; D5 तस्य प्रोन्मतो बाणम् (for the prior half). B1 उद्धतार (sic); D4.5.7 उज्जहार (for उद्धार). D5 इह; D6 अः (for अहम्). V1 बहुवा⁎⁎दहं (for the post.

जलार्द्रगात्रं तु विलप्य कृच्छ्रा-
न्मर्मव्रणं संततमुच्छ्वसन्तम् ।
ततः सरय्वां तमहं शयानं
समीक्ष्य भद्रे सुभृशं विषण्णः ॥ ३९ G. 2. 65. 44 B. 2. 63. 53 L. 2. 69. 45

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

half). —(l. 3) V1 पुनस् (for मुनेस्). Ś1 D6 तत्र; B4 त* (for तस्य). Ñ2 B1 विचेतनः.]

—then Ś1 Ñ2 V1 (before 2. 58. 1) B D4–7 cont. :

1420* शरे तु तस्मिन्व्यपनीतमात्रे
हिक्कोद्गतश्वासमुहूर्तखिन्नः ।
विचेष्टमानः परिवृत्तनेत्रः
प्राणानमुञ्चत्स मुनेस्तनूजः ।
निधनमुपगते महर्षिपुत्रे
सह यशसा सहसैव मां निपात्य ।
भृशमहमभवं विमूढचेता
व्यसनमपारमसंशयं प्रपन्नः ।

[(l. 1) Ś1 D6 अपनीत-; Ñ2 B3 व्यवनीत-; V1 व्यपनीय (sic) (for व्यपनीत-). —(l. 2) Ś1 D6 हिक्का(D6 °क्त्वा [sic])कुल-; B1 हृद्देशतश् (for हिक्कोद्गत-). V1 कंठोद्गतासुः सु-मुहूर्तखिन्नः. —(l. 3) Ś1 विविष्टमानः (sic); L(ed.) विवे° (for विचे°). B3 marg.; D4.7 परिवृत्तलोचनः (for °नेत्रः). —(l. 4) V1 मुंचसे (sic) (for अमुञ्चत्). —(l. 5) D4 अपगते ऋषेस्तनूजे. —(l. 6) D5 बहु- (for सह). Ś1 B4 D5 निप(D5 °ह)त्य; Ñ2 B3 निपाद्य (for निपात्य). —(l. 8) B2 अवाप पापघोरं; D4.5.7 अतीव संप्रप(D4 °स)न्नः (for असंशयं प्रपन्नः). Ś1 D6 व्यसनमवाप्य यतीव संप्रमत्तः.]

—After 38, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1–3 ins. :

1421* स मामुद्वीक्ष्य संत्रस्तो जहौ प्राणांस्तपोधनः ।

39 D4.5.7 om. 39. —[a]) V1 -पात्रं; M3 -वासं (for -गात्रं). Dm1 विलंघ्य (for विलप्य). Dg1 Dt1 Dd1 G1.3 M2.3 Ck कृच्छ्रं (for कृच्छ्रान्). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 विलपंतमेवं (for तु विलप्य कृ°). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 शरा(Ś1 D6 बाणा)भिघातार्तं(D6 °तांत)मभि(Ś1 Ñ2 B3 D6 °ति; B2 °पि; D3 °त्तविनि)श्वसंतं. —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 तथा (for ततः). V1 B4 शराघातम्; D2 शरव्यं तम् (for सरय्वां तम्). G3 सुभृशं युव* (damaged). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 दृष्ट्वैव बालं(V1 °णं); G3 **क्ष्य (damaged) भद्रे (for समीक्ष्य भद्रे). D2 विपस्म; D3 विषाण (both sic); D6 विपन्नः (sic) (for विषण्णः). —After 39, Ś1 Ñ2 B D6 read l. 2–3 of 1419*.

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 ऋषि-कुमारवधो(B3 °धं); D4.5.7 ऋषिपुत्रवधो. —*Sarga no.* (figures, words or both) : B1 D3.6 om.; Ś1 69; Ñ2 D4 64; V1 D7 M4 65; B2.3 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1–3 63; B4 61; D1 121; D2.5 68. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः; G श्रीरामाय नमः.

५८

G. 2. 66. 4
B. 2. 64. 2
L. 2. 70. 4

तदज्ञानान्महत्पापं कृत्वा संकुलितेन्द्रियः ।
एकस्त्वचिन्तयं बुद्ध्या कथं नु सुकृतं भवेत् ॥ १
ततस्तं घटमादाय पूर्णं परमवारिणा ।
आश्रमं तमहं प्राप्य यथाख्यातपथं गतः ॥ २
तत्राहं दुर्बलावन्धौ वृद्धावपरिणायकौ ।
अपश्यं तस्य पितरौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ ३
तन्निमित्ताभिरासीनौ कथाभिरपरिक्रमौ ।
तामाशां मत्कृते हीनावुदासीनावनाथवत् ॥ ४

58

☞ Ñ1 missing for Sarga 58 (cf. v.l. 1058*). T1 missing up to यदि वा in 7^{b} (cf. v.l. 2.56.14). Dm1 begins with ॐ; M1.2 श्रीरामाय नमः.

—Before 1, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T2.3 G M1–3 ins.:

1422* वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः ।
विलपन्नेव धर्मात्मा कौसल्यां पुनरब्रवीत् ।

[(l. 1) Dg1 reads तु in marg. D4.7 अप्रतिमस्याथ. D5 धीमतः (for राघवः). —(l. 2) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 G3 Ck.t इदम् (for पुनर्). M3 moth-eaten for ब्रवीत्.]

—Thereafter D4.5.7 cont. Ś1 Ñ2 B D6 subst. for 1^{cd} and read after 4:

1423* ततोऽहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविषोपमम् ।

—D4.5.7 further cont.:

1424* आगच्छमुपदेशेन पितुर(D5 °स्त)स्याश्रमं प्रति ।

1 Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 read 1^{ab} after 1432*. —^{a}) Dg1 M4 यद्; D2 तदा; M3 ∗द् (moth-eaten) (for तद्). D2.4.7 G3 महापापं. —^{b}) Ś1 D4–7 T2 G3 कृत्वाहं व्याकुलेंद्रियः; Ñ2 V1 B D1–3 M4 कृत्वाहं दीनमानसः; Dg1 T3 G1 M2.3 Cg.k.t कृत्वाहं संकुलेंद्रियः. —After 1^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 ins.:

1425* आश्रमस्थावभिप्रेत्य तावपश्यं तपस्विनौ ।

[V1 D1.2 अभिप्रेक्ष्य. V1 तावप्येवं; B3 तावतपश्यं (sic) (for °पश्यं). M4 समाहितौ.]

—^{c}) D4.5.7 एकांते(D5 ततः स) चिंतयामास. —^{d}) D4.7 कथं वै; D5 किं कृत्वा (for कथं नु). —For 1^{cd}, Ś1 Ñ2 B D6 subst. 1423*. —For 1^{cd}, V1 (reads after 1420*) D1–3 M4 subst.:

1426* तस्याहं हृदयादेवि शरमुद्धृत्य तं ततः ।
[V1 तं तदा; D1 तद्विधः (for तं ततः).]

2 For 2^{ab}, Ś1 Ñ2 B D6 subst.:

1427* अगच्छं कुम्भमादाय पितुरस्याश्रमं प्रति ।
[B1 आगच्छं; B2 अगमं (for अगच्छं).];

while V1 D1–3 M4 ins.:

1428* संप्रतस्थे घटं गृह्य यतोऽस्य पितुराश्रमः ।

[M4 तोयस्य पितुराश्रमं (for the post. half).]

—Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 om. 2^{cd}. —^{d}) Dm1 तथा- (for यथा-). —For 2^{cd}, D4.5.7 subst.:

1429* प्रयातोऽस्य मुखं द्रष्टुमृषेर्ज्वलिततेजसः ।

[D5 [ऽ]स्युन्मुखो (for ऽस्य मुखं) and ऋषिं ज्वलनतेजसं (for the post. half).]

3 ^{ab}) Ś1 D6 ततो (for तत्र). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 कृपणाव(M4 °णौ) (for दुर्बलाव्). M3 वृद्धाय् (sic) (for °द्धाव्). M1 वृद्धावंधाव् (by transp.). Ś1 Dg1 D1.2.6 अपरिनायकौ; Ñ2 B1–3 अपरिचारकौ; V1 विगतनायकौ. —For 3^{ab}, D4.5.7 subst.:

1430* तदाश्रमपदे वृद्धावन्धौ पुत्रं विना कृतौ ।
[अंधावपरिणायकौ (for the post. half).]

—After 3^{ab}, B3 ins:

1431* तपस्विनौ पिपासन्तौ वनमभ्यागतौ पुनः ।
दुर्गं व्याघ्रपदाकीर्णं सूनुमात्रावलम्बिनौ ।

—B4 reads 3^{cd} in marg. —^{c}) Ś1 Ñ2 B D6 जनकौ तस्य; V1 D1–3 तस्य जनकौ (for तस्य पितरौ). —^{d}) B3 (after corr. as in text) -वृक्षान्; Dm1 -पक्ष्याव् (for -पक्षाव्). Ñ2 B1.3.4 [धं]डजौ (for द्विजौ).

4 ^{b}) Dt1 Dd1 Ck.t अपरिश्रमौ. —^{cd}) M3 सामाशां (sic). Dt1 उपासीनाव्; T2 उदासीनाम् (for उदासीनाव्). M2 ही∗∗दासीनाव् (damaged). —For 4, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1432* तत्कथाभिरुपासीनौ व्यथितौ पुत्रलालसौ ।
पुत्रदर्शनजामाशामाकाङ्क्षन्तौ मया हतौ ।

[(l. 1) M4 तौ (for तत्). B1 उदासीनौ. —(l. 2) Ś1 D6 पुत्र(D6 °त्रं)दर्शनमायांतम्; D4(m. also).5.7 पुत्रागमनजा(D4 before corr. °का)माशां (for the prior half). V1 D1–3 कांक्षन्तौ तौ(V1 तु; D1 marg.); D4.5.7 M4 कांक्षमाणौ (for आकाङ्क्षन्तौ). Ś1 D6 हतं.]

—Thereafter they (except D4.5.7) read 1^{ab}. —After 4, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1–3 ins.:

1433* शोकोपहतचित्तश्च भयसंत्रस्तचेतनः ।
तच्चाश्रमपदं गत्वा भूयः शोकमहं गतः ।

[(l. 1) Dm1 G2 M1.2 तु (for च). —(l. 2) Dd1 M3 तत्र; M2 तं च (for तच्च).]

पदशब्दं तु मे श्रुत्वा मुनिर्वाक्यमभाषत ।
किं चिरायसि मे पुत्र पानीयं क्षिप्रमानय ॥ ५
यन्निमित्तमिदं तात सलिले क्रीडितं त्वया ।
उत्कण्ठिता ते मातेयं प्रविश क्षिप्रमाश्रमम् ॥ ६
यद्व्यलीकं कृतं पुत्र मात्रा ते यदि वा मया ।
न तन्मनसि कर्तव्यं त्वया तात तपस्विना ॥ ७
त्वं गतिस्त्वगतीनां च चक्षुस्त्वं हीनचक्षुषाम् ।
समासक्तास्त्वयि प्राणाः किंचिन्नौ नाभिभाषसे ॥ ८
मुनिमव्यक्तया वाचा तमहं सज्जमानया ।
हीनव्यञ्जनया प्रेक्ष्य भीतो भीत इवाब्रुवम् ॥ ९
मनसः कर्म चेष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्बलम् ।
आचचक्षे त्वहं तस्मै पुत्रव्यसनजं भयम् ॥ १०
क्षत्रियोऽहं दशरथो नाहं पुत्रो महात्मनः ।
सज्जनावमतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजम् ॥ ११ G. 2. 66. 11 B. 2. 64. 13 L. 2. 70. 11

---

5 ^{a}) V1 D5 **पादशब्दं**; D3 **पदश्लयं**; T3 **रदशब्दं** (for °**शब्दं**). V1 D1–3 M4 **तु श्रुत्वैव**(V1 M4 °**वं**); G3 **मम श्रुत्वा**. Ñ2 B **श्रुत्वैव पदशब्दं तु**. —^{b}) Ś1 D4–7 **मुनिर्मामभ्य**(D5 °**मां प्रत्य**)**भाषत**; Ñ2 B **ततो मां सोभ्य**(Ñ2 °**स्व**)**भाषत**; V1 D1–3 M4 **वृद्धो**(D1.2 °**द्धौ**) **मामभ्य**(D2 **मयाभ्यः** (sic); M4 **मां प्रत्य**)**भाषत**. —^{c}) Ś1 Ñ2 B D6 **किं ते चिरायितं पुत्र**; D4.5.7 **किं चिरं ते कृतं**(D7 °**ते** [sic]) **पुत्र**. —^{d}) D3 **क्षिप्रं पानीयम्** (by transp.).

6 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **यज्ञदत्त चिरं**; Dd1 Dm1 T2.3 G2.3 M1.3 **C**v.r.m.t*p* **यन्न दत्तमिदं**; **C**m*p*.g.k.t as in text. Ñ2 B3 T3 **तावत्** (for **तात**). —^{b}) Ś1 D6 **पानीये**; B1 **सलिलैः**; B4 T3 **सलीलं**. B4 T3 **क्रीडिते**; D4.7 **क्रीडता** (for **क्रीडितं**). —^{c}) G2 **मामेयं** (corrupt) (for **मातेयं**). —^{d}) Dg1 **प्रविश्य** (sic). —For 6^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1434* **उत्कण्ठितेयं माता ते तथाहमपि पुत्रक ।**

[V1 उत्कंठितासौ; B1 तत्कथितेयं. D1 यथा (for तथा). B1 त्वम् (for [अ]हम्).]

7 ^{a}) Dd1 **अद्यालीकं**; M2 **यद्यलीकं**; **C**m*p*.g*p* **अलीकं** **C**m.g.k.t as in text. —T1 resumes from **मया** in 7^{b} (cf. v.l. 2.56.14). —^{d}) Dm1 **तपस्विनीं** (sic). —For 7, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1435* **यदि किंचिद्व्यलीकं ते मया मात्रापि वा कृतम् ।**
तत्क्षामये त्वां मा भूयश्चिरायेथाः क्वचिद्गतः ।

[(l. 1) D2 यत्किंचिद् (subm.) (for यदि किंचिद्.) D5 मे (for ते). D2 चात्रोप (sic) (for मात्रापि). D4.5.7 कृतं मात्राथ वा मया (for the post. half). —(l. 2) Ñ2 B क्षमये त्वां(B4 त्वं)च; V1 तं क्षामये त्वां; D5 M4 तत्क्षामयेथा(M4 °हं); G(ed.) क्षमयेस्त्वं च (for तत्क्षामये त्वां). Ñ2 B1.3.4 D3 चिरयेथाः; V1 चिंतयेथाः. B2 कुतः (for गतः).]

8 ^{a}) D4.5.7 G1 M2 **त्वं गतिर्हि**; G2 M1 **गतिस्त्वम्** (for **त्वं गतिस्तु**). M3 [**अ**]**ग*नां** (moth-eaten). —^{b}) D4.5.7 **त्वं चक्षुर्** (by transp.). G3 **हतचक्षुषां**. —For 8^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1436* **अगतेस्त्वं गतिर्मेऽद्य त्वं मे चक्षुरचक्षुषः ।**

[Ñ2 D2 आ(Ñ2 अ)गतस्. D3 illeg. for स्त्वं ग. Ś1 D6 मे गतिर्यस्त्वं (for त्वं गतिर्मेऽद्य). V1 त्वमेव गतचक्षुषः (for the post. half).]

—^{c}) B1 **ममासक्तास्**; M4 **ममायत्तास्** (for **समासक्तास्**). D4.7 **वयं** (for **प्राणाः**). D3 **त्व*****. —^{d}) Ś1 V1 D1–3.6 **कस्मान्मां**; Ñ2 B M4 **कस्मात्त्वं**; Dg1 G3 M2.3 **किंचिन्नो**; Dt1 Dd1 Dm1 **C**t **कथं त्वं**; D4.7 T3 G1 **किं च नो**(D7 **वो**); T1 **किं त्वं नौ**(K[ed.]**नो**); G2 M1 **किं च नौ**; **C**k as in text (for **किंचिन्नौ**). D5 **किं च नैवाभिभाषसे**. —After 8, B3 ins. :

1437* **विलम्बस्ते कथं जातः कथ्यतां पुत्र कारणम् ।**
विलम्बिते त्वयि वत्स मृतकल्पा न संशयः ।

9 D4.7 om. 9^{ab}. —^{b}) Dd1 Dm1 **तदहं**. —^{c}) T3 **हीत-** (sic) (for **हीन-**). D4.7 **वाचा**; D5 **वाक्यं** (for **प्रेक्ष्य**).—^{d}) Dg1 T3 G2 M1–3 **C**r **भीतभीत**; Dt1 Dd1 Dm1 **C**t **भीत-चित्त**; **C**v.g*p*.k **भीतोऽभीत**; **C**g as in text (for **भीतो भीत**). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.2 [**अ**]**ब्रुवं** (archaic). D4.5.7 **भीत**(D5 °**तो**)**भीतोहमब्रुवं**. —For 9, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1438* **तं तथा करुणां वाचं ब्रुवन्तं पुत्रलालसम् ।**
अहमभ्येत्य शनकैरब्रुवं भयविह्वलः ।

[(l. 1) Ñ2 B पुत्रेति; V1 D1–3 M4 इति तं(D1 M4 तां); G(ed.) तत्रेति (for तं तथा). V1 D2 करुणं (sic). D3 वाचा (sic). D1 ब्रवाणं (for °वन्तं). —(l. 2) D3 नशकैर् (meta.) (for शनकैर्). D3 om. the post. half. D1 अब्रवं.]

10 ^{a}) M3 **मन*** (moth-eaten). —^{b}) **C**v.r.m **संस्तभ्य**. Dm1 G3 M1–3 **अभिसंस्तंभ्य**; **C**g.k.t as in text. —^{c}) M3 **आ*चक्षे**. —For 10, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1439* **बाष्पसन्नेन कण्ठेन धृत्या संस्तभ्य वाग्बलम् ।**
कृताञ्जलिर्वेपमानो भयगद्गदवागिदम् ।

[(l. 1) B1 बाष्पपूर्णेन; D4.7 °सक्तेन (for °सन्नेन). V1 धृष्टया; M4 वृत्या (for धृत्या). Ś1 V1 D1.3.7 संस्तंभ्य; D2 संश्रित्य; M4 संस्तब्ध- (for संस्तभ्य). Ñ2 B3 वाग्विनं (sic); M4 -वाग्बलः. —(l. 2) V1 D1–4.7 M4 भयग(D1.2 भयाद्ग)द्गदया गिरा (for the post. half).]

11 ^{a}) M3 **क्षत्र्या***. V1 B4 [**ऽ**]**यं** (for **ऽहं**). —^{b}) D2 [**अ**]**यं** (for [**अ**]**हं**). M3 ***** त्रो** (moth-eaten)

G. 2. 66. 12 B. 2. 64. 14 L. 2. 70. 12 भगवंश्चापहस्तोऽहं सरयूतीरमागतः ।
जिघांसुः श्वापदं किंचिन्निपाने वागतं गजम् ॥ १२
तत्र श्रुतो मया शब्दो जले कुम्भस्य पूर्यतः ।
द्विपोऽयमिति मत्वा हि बाणेनाभिहतो मया ॥ १३
गत्वा नद्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणा हृदि ।
विनिर्भिन्नं गतप्राणं शयानं भुवि तापसम् ॥ १४
भगवञ्शब्दमालक्ष्य मया गजजिघांसुना ।
विसृष्टोऽम्भसि नाराचस्तेन ते निहतः सुतः ॥ १५
स चोद्धृतेन बाणेन तत्रैव स्वर्गमास्थितः ।
भगवन्तावुभौ शोचन्नन्धाविति विलप्य च ॥ १६
अज्ञानाद्भवतः पुत्रः सहसाभिहतो मया ।
शेषमेवं गते यत्स्यात्तत्प्रसीदतु मे मुनिः ॥ १७

(for नाहं पुत्रो). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 मुने (B4 °नि [sic]) तव. —^{cd}) B4 सज्जनात्रमतं (sic); D5 सज्जनाचागतं; M4 दुर्जनाचरितं. Ś1 Ñ2 V1 B D1–4.6.7 M4 घोरं; D5 पापं (for दुःखम्). G2 M1 Ck.t मया (for इदं). M3 -[अ]* मतं * खमि * (moth-eaten). T1 प्राप्तः (for प्राप्तं). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 कृत्वा पाप(D4.7 वध; D5 घोर)मुपागतः(D4.7 °तं [sic]) (for ^{d}).

12 ^{a}) T3 [ऽ]यं (for ऽहं). B4 भगवंस्त्वाश्चापहस्तो (sic). —^{b}) Ś1 Ñ2 B D6 स(B1 श)रय्वास्तीरम् ; V1 Dg1 D4.7 शरयूतीरम् ; M4 सरय्वास्तीर्थम् (for सरयूतीरम्). Ñ2 om. from गतः up to तत्राभ्युपा in 1440*. D4.7 आश्रितः (for आगतः). —D4 om. 12^{c}–13^{b}. —^{c}) M3 श्वापदा (sic). Dg1 कंचिन् . —^{d}) D7 निपानं. Dg1 Dm1 T3 G1.3 M1.3 चागतं; G2 चापदं; M2 त्वा° (for वागतं). —For 12^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5.6 M4 subst. :

1440* काङ्क्षञ्जिघांसुरज्ञातं मृगं तत्राभ्युपागतम् ।

[Ñ2 om. up to तत्राभ्युपा. V1 स्थितो; B2 D1–3.5 M4 स्थितो (for काङ्क्षन्). V1 जिज्ञासुर्. B3 अलर्थं; D3 M4 अज्ञानं (M4 °तो) (for अज्ञातं). D3 मृतं (sic) (for मृगं).]

13 D4 om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). —^{a}) V1 D1–3.5.7 M4 अथ; Dt1 Dd1 Dm1 T G2.3 M1.2 ततः; Cm.g as in text (for तत्र). —^{b}) V1 D1–3.5.7 M4 जलकुंभस्य. M3 moth-eaten for पूर्य. —^{c}) ॐ Cr : द्विपोऽयमिति मत्वायमिति पाठे अयं शब्दाश्रयः द्विप इति मत्वा अयं तव पुत्रः.... । ॐ Dg1 T3 G3 M2 मत्वायं; Dt1 Ct मत्वाहं; D4.5.7 तं(D5 च) ज्ञात्वा; G1 मत्वा स (for मत्वा हि). —^{d}) G2 [अ]भिहितो (sic). D4.5.7 ततः क्षितः(D5 °प्र [sic]) शरो मया. —For 13, Ś1 Ñ2 B D6 subst.; V1 D1–3 M4 subst. l. 2 only for 13^{cd} :

1441* पूर्यमाणस्य कुम्भस्य तत्र शब्दो मया श्रुतः ।
तव पुत्रो मयाज्ञौ ते निहतो गजशङ्कया ।

[(l. 1) Ñ2 B2.4 अथ (with hiatus); B1 मुख-; B3 ह्यथ to avoid hiatus; *sup. lin.* मुख-) (for तत्र). —(l. 2) Ñ2 V1 B1.3.4 D1.2 M4 तत्र (for तव). V1 D1–3 M4 तेज्ञौ (by transp.) (for [अ]ज्ञौ ते).]

14 ^{ab}) Dt1 तस्यास् (for नद्यास्). M3 तरस् (sic) (for ततस्). D4.5.7 अथ नद्यास्तथा(D5 °दा) तीरे ददर्शाहं शराहतं. —Dg1 reads 14^{d} in marg. —For 14, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.; while D4.5.7 ins. l. 2 only after 14 :

1442* तस्याहं रुदितं श्रुत्वा हृदि भिन्नस्य पत्रिणा ।
भीत आगम्य तं देशं तमपश्यं तपस्विनम् ।

[(l. 1) V1 D1–3 विरुतं; M4 निनदं (for रुदितं). V1 D1–3 विद्धस्य (for भिन्नस्य). —(l. 2) V1 भीतं. Ś1 B1 D6 आगत्य; V1 आलस्य; D4.7 त्वागम्य (for आगम्य). B4 भीतात्वागम्य (sic). B1 D4.5.7 M4 अपश्यं तं (by transp.).]

15 Dt1 Dd1 om. 15. —^{a}) Ś1 B2 शब्दवेदित्वान् ; Ñ2 V1 B3.4 D1–7 M4 शब्दवेधित्वान् ; B1 शब्दबोधत्वान् . M3 भगवा * * * लक्ष्य (moth-eaten). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 मयायं ग(B2 °यद्र; D1 °च ग)जशंकया; D4.5.7 मया गजजिघांसया. —^{c}) V1 विसृष्टोरसि. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–4.6.7 येन ते; T1 ततस्ते; M4 मयायं (for तेन ते). G2 M1 [ऽ]भिहतः (for नि°). —After 15, Dg1 Dm1 T G M1–3 ins.; while Dt1 Dd1 (both owing to om.) ins. after 14 :

1443* ततस्तस्यैव वचनादुपेत्य परितप्यतः ।
स मया सहसा बाण उद्धृतो मर्मतस्तदा ।

[(l. 1) G1 परितप्यता. —(l. 2) T3 दाणे; G3 बाणाद् (for बाण). G1 मर्मतस्तदा; M2 मर्मभेदनः; M3 °मर्मगः.]

16 ^{ab}) G1.2 M3 चोद्ध(G2 °द्धृ)तेन(M3 °*); Cr.m.g as in text. Dt1 Dd1 Dm1 सहसा (for तत्रैव). M3 तत्रैव बाणेन (by transp.). —^{c}) Dg1 Dm1 T1.2 भगवंस्ताव् (for °वन्ताव्). K(ed.) Cg भवंतौ पितरौ शोचन्. —^{d}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G1.3 M2.3 Cv.k वृद्धाव् ; Cm.g.t as in text (for अन्धाव्). G1 विलस्य (sic) (for °प्य). —For 16, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1444* समुद्धृते मया बाणे प्राणांस्त्यक्त्वा दिवं गतः ।
भवन्तौ सुचिरं कालं परिशोच्य तपस्विनौ ।

[(l. 1) V1 D1–5 म ह्युद्धृते; B4 समुद्धृते; D7 स ह्युद्धृते (for समुद्धृते). M4 मदुद्धृतेन बाणेन (for the prior half). D4.5.7 त्यक्त्वा प्राणान् (by transp.). —(l. 2) Ñ2 B3 परिशुच्य.]

17 ^{b}) G1 M3 निहतो (for [अ]भि°). —For 17^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1445* अज्ञानतो मया पुत्रो हतस्ते दयितो मुने ।

स तच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं निःश्वसञ्शोककर्शितः ।
मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ १८
यद्येतदशुभं कर्म न स्म मे कथयेः स्वयम् ।
फलेन्मूर्धा स्म ते राजन्सद्यः शतसहस्रधा ॥ १९
क्षत्रियेण वधो राजन्वानप्रस्थे विशेषतः ।
ज्ञानपूर्वं कृतः स्थानाच्च्यावयेदपि वज्रिणम् ॥ २०
अज्ञानाद्धि कृतं यस्मादिदं तेनैव जीवसि ।
अपि ह्यद्य कुलं न स्याद्राघवाणां कुतो भवान् ॥ २१ G. 2. 66. 22 B. 2. 64. 25 L. 2. 70. 22

[D4.5.7 अजानता (for अज्ञानतो).]

—c) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 तेजो (for यत्त्वया). M4 शेषमत्र-गतं कार्यं. —d) Ś1 Ñ2 V1 B D3–7 मय्युत्स्रष्टुं त्वमर्हसि; D1 मच्छंसयितुमर्हसि; D2 मया शक्यं त्वमर्हसि; M4 प्रसादं कर्तु-मर्हसि.

18 a) G2 क्रूरः. D4.5.7 स तां श्रुत्वा ततो वाचं. —After 18a, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins. :

1446* मयोक्तमवशंसिना ।
नाशकत्तीव्रमायासमकर्तुं भगवानृषिः ।
स बाष्पपूर्णवदनो.

[(l. 1) Dg1 Dt1 G3 तदघ-; M3 यदव- (for [उ]क्तमघ-). D4.5.7 सुघोरामवशंसिनी. —(l. 2) G2 नाशकीर्तिविमायासम् (sic) (for the prior half). Dt1 Dm1 M3 स कर्तुं; Dd1 कर्तुं स (for अकर्तुं). T3 G2 M1.2 मुनिः (for ऋषिः). D4.5.7 स हि (D4 महत) सोढुं तदा (D5 महा) मुनिः (for the post. half). —(l. 3) D4.7 G2 M1 -नयनो (for -वदनो).]

—b) Dt1 Dd1 Dm1 D7 T G M1–3 निश्वसन् . Dg1 शोक-कर्षितः; Dt1 Dd1 Dm1 शोकमूर्छितः. —d) T2 G2 कृतांजलिर्. —For 18, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1447* स एतदभिसंश्रुत्य मुहूर्तमिव मूर्छितः ।
प्रत्याश्वस्यागतप्राणो मामुवाच कृताञ्जलिम् ।

[(l. 1) V1 D1.2 स तदेतदभिश्रुत्य; D3 (with hiatus) स तदेव उपश्रुत्य (for the prior half). B4 अपि; M4 अभि- (for इव). D2 मूर्छितन् (sic). —(l. 2) M4 कृतांजलिः. D3 मा मुमोच कृतांजलि (for the post. half).]

19 D4.7 om. 19 and 20. —b) B(ed.) K(ed.) त्वं; Cg.k.t as in text (for स्म). Dm1 (after corr. *sec. m.* न मेस्य) G3 नास्य मे (for न स्म मे). Dg1 Dm1 कथय (Dg1 °यः) (sic). —c) Dg1 T3 हि; D5 [इ]द्य; Ct as in text (for स्म). —For 19, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.; D5 subst. l. 1 only for 19ab :

1448* यदि त्वमशुभं कृत्वा नाचक्षीथा स्वयं मम ।
लोका अपि ततो दग्धा मया ते शापवह्निना ।

[(l. 1) D5 एवं (for यदि). B2 D2.3.5 M4 चेद् (for त्वम्). Ś1 D6 न वक्ष्येथाः (for नाचक्षीथाः). D5 मुनं (for स्वयं). —D2 om. (hapl. ? cf. v.l. l. 2 in D1) from l. 2 up to l. 1 of 1449*. —(l. 2) Ñ2 B3 मया (for ततो). Ś1 समंताच् ; Ñ2 B3 (m. also as above) ततस्ते; D6 समस्ताः (for मया ते). V1 D1.3 M4 ततो लोकोपि ते दग्धो मया शापाग्निना भवेत् .]

20 D4.7 om. 20 (cf. v.l. 19). —a) T1 * * येण (damaged). —b) M3 वनस्थेपि (for वानप्रस्थे). D5 वान-प्रस्थस्य धीमतः. —c) Dd1 Dm1 ज्ञानपूर्वः; D5 बुद्धिपूर्वं. Dg1 Dt1 T1.2 G1 M1.3 Cg.k.t ज्ञानपूर्व(T2 G1 M1 Cg.t °र्वं)-कृत(Dt1 T1 Cg.k.t °तः)स्थानाच् ; T3 G3 ज्ञानपूर्वं कृतं स्थानाच् ; G2 M2 ज्ञानपूर्वः कृतस्थानाच् . —d) D5 वासवं (for वज्रिणम्). —For 20, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1449* क्षत्रियैर्ज्ञानपूर्वं च वानप्रस्थवधः कृतः ।
स्थानात्प्रच्यावयेदाशु ब्रह्माणमपि सुस्थितम् ।

[D2 om. l. 1 (cf. v.l. 1448*). —(l. 1) Ñ2 B क्षत्रिय ज्ञानपूर्वं चे(B4 °र्वं श्चे)द्; V1 D3 क्षत्रियेण(V1 °न) ज्ञानपूर्वं; D1 मय्युत्स्रष्टुं ज्ञानपूर्वं; M4 क्षत्रियेन त्वया ज्ञानाद् (for the prior half). —M4 om. l. 2. —(l. 2) V1 स्थानाच्च (hypm.) (for स्थानात्). B1 प्रत्यावयेद् (sic). D2 ततो लोकादयेदाशु (for the prior half).]

—Thereafter all (except M4) cont. :

1450* सप्तावरास्तथा पूर्वे तव वंश्या नृपाधम ।
पतेयुर्ज्ञानपूर्वं ते वधं कृतवतो मुनेः ।

[(l. 1) Ñ2 B(B2 m. also) सप्त (for तथा). Ś1 D6 नराधम. —(l. 2) Ś1 D6 च (for ते). V1 D1–3 पतेयुश्चेज्ज्ञा (D2 °स्ते ज्ञा)नपूर्वं वानप्रस्थवधः कृतः(D2 °धे कृते).]

—After 20, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins. :

1451* सप्तधा तु फलेन्मूर्धा मुनौ तपसि तिष्ठति ।
ज्ञानाद्विसृजतः शस्त्रं तादृशे ब्रह्मवादिनि ।

[(l. 1) G3 सर्वथा. Dt1 भवेन्; G1 बलेन् (sic) (for फलेन्). D4.5.7 उच्छेदं(D5 उत्सादं) हि कुलं गच्छेन् (for the prior half). Dm1 तिष्ठसि (sic). —(l. 2) D4.5.7 ज्ञात्वा विसृजतो बाणं; T1 ज्ञानाद्वि * * * * स्त्रं (damaged) (for the prior half). M2 तापसे (for तादृशे). Dg1 Dd1 Dm1 D4.5.7 Cr.*gp.tp* ब्रह्मचारिणि; Cm.g.t as above.]

21 b) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G M2.3 Ck ते(Dg1 तं) तेन (for तेनैव). Dt1 Ck.t जीवसे. M1 तदिदं तेन जीवसि. —c) Dg1 ह्यकुशलं; Cr ह्यस्य कुलं; Cg as in text (for ह्यद्य कुलं). M3 repeats कुलं. T2 कस्माद् ; M3 तस्याद् (sic) (for न स्याद्). —d) T1.2 इक्ष्वाकूणां (for राघवाणां). —For 21, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1452* हतस्त्वसौ यदज्ञानात्त्वया तेनाद्य जीवसि ।
न स्याद्धि कुलमप्यद्य राघवाणां भवान्किमु ।

[(l. 1) D4.7 M4 यदा (for यद्). D2 [अ]नेन (for तेन). B4 तेनाभ्यजीवसि. —(l. 2) Ś1 D6 तस्माद्धिफलम् (for न

G. 2. 66. 23
B. 2. 64. 26
L. 2. 70. 23

नय नौ नृप तं देशमिति मां चाभ्यभाषत ।
अद्य तं द्रष्टुमिच्छावः पुत्रं पश्चिमदर्शनम् ॥ २२
रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रकीर्णाजिनवाससम् ।
शयानं भुवि निःसंज्ञं धर्मराजवशं गतम् ॥ २३
अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ ।
अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ॥ २४
तौ पुत्रमात्मनः स्पृष्ट्वा तमासाद्य तपस्विनौ ।
निपेततुः शरीरेऽस्य पिता चास्येदमब्रवीत् ॥ २५

रयाद्धि कुलम्). Ñ2 अप्यत्य (sic); B2 M4 °त्र; D4.5.7 अप्येतद् (for अप्यद्य). Ñ2 राघवानां; D2 राज्यं प्राणा. Ś1 D6 भवेत्किल; V1 D1–3 कुतो भवान्; B4 भगवान्किनु (hypm.); D4.7 भवान्किल; D5 °न्कियत्; M4 तथा भवान् (for भवान्किनु).]

22 ^{a}) T1 damaged for नौ.—^{b}) Dd1 Dm1 इति मामभ्यभाषत.—^{d}) Dg1 M3 पश्चिमदर्शिनं; Cm.k.t °र्शनं (as in text).—For 22, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1453* नय मां साधु तं देशं यत्रासौ बालकस्त्वया ।
हतो नृशंस बाणेन ममान्धस्यान्धयष्टिका ।
तमहं पतितं भूमौ स्प्रष्टुमिच्छामि पुत्रकम् ।
संप्राप्य यदि जीवेयं पुत्रस्पर्शमपश्चिमम् ।

[(l. 1) D3 यत्र; M4 आशु (for साधु).—(l. 2) D1 [ऽ]सौ यत्र (for नृशंस). Ś1 D3–7 [ए]क-; V1 [अ]पि (for [अ]न्ध-). D4.7 -यष्टिकः (for °का). B3 ममांधयष्टिकामिव (for the post. half).—(l. 3) D1 करेण (for तमहं). B1 पातितं. B2–4 (B3 m. also) D4.7 द्रष्टुम् (for स्प्रष्टुम्). Ñ2 B3 D3 बालकं (for पुत्र°).—V1 om. l. 4.—(l. 4) D3 यदा (for यदि). B3 (m. also) पुत्रदर्शम् (for °स्पर्शम्). M4 हि पश्चिमं.]

23 ^{a}) B4 ह सिक्तांगं; G1 M3 [अ]नुलिप्तांगं.—^{b}) Ś1 B2.3 D4–7 प्रकीर्णाजिन (B3 [m. also] °रुण) मूर्धजं; Ñ2 B1.4 °चितमूर्धजं; Dd1 °निजवाससं (meta.); D3 °रुणवाससं.—M4 om. 23^{c}–24^{b}.—^{c}) V1 D1–3 निश्चेष्टं; D5 निःसंगं (for निःसंज्ञं). Ś1 Ñ2 B D6 सभार्यस्तं स्पृशाम्यद्य.—^{d}) V1 D1–3 प्रेतराज-; B4 धर्म * *-. V1 -वशं गतः.

24 M4 om. 24^{ab} (cf. v.l. 23).—^{a}) B1.3 तथा (for अथ). D5 एव (for एकस्). Dt1 ते (for तं). V1 D1–3 एवमुक्तस्तु तं देशं.—^{b}) V1 च; D1–3 [अ]थ (for तौ). V1 D1.2 भृशदुःखितं.—^{d}) Dg1 Dt1 om. (subm.); Dm1 marg. तं.—For 24^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

1454* तमहं स्पर्शयामास सभार्यं पतितं सुतम् ।

[Ś1 D6 असौ; V1 मुनिं; D1.2 मुनिः (for अहं). D4.5.7 दर्शयामास. B2 D5 सभार्यो (D5 °र्यें); B4 D1.2 सभार्यः (B4 °र्यां). D5 शुभं (for सुतम्). Ś1 D4.6.7 सभार्याय मृतं सुतं (for the post. half).]

25 ^{a}) G3 आत्मनां (sic).—^{d}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 Ct चैनमुवाच ह (Dd1 च); T2 तस्य तमब्रवीत्; T3 तस्येदमब्रवीत्.—For 25, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.3 (line 2 only).4–7 M4 subst.:

1455* पुत्रशोकातुरौ स्पृष्ट्वा तौ पुत्रं पतितं क्षितौ ।
आर्तस्वरं विसृज्योभौ तस्यैवोपरि पेततुः ।

[D3 om. l. 1 (cf. v.l. 1454*).—(l. 1) Ś1 B2 D1.2.6 M4 दृष्ट्वा; D4.5.7 प्राप्य (for स्पृष्ट्वा). V1 तं पुत्रं; M4 पुत्रं तं (for तौ पुत्रं). D4.5.7 दृष्ट्वा पुत्रं यथाविधं (D4 °धौ) (for the post. half).—V1 om. l. 2.—(l. 2) Ñ2 B1.3.4 D4.6.7 आर्तस्वनं. Ś1 D6 विसृष्टोभौ; D1.2 M4 °ज्योच्चैस; D3 °ज्यौचैस (sic); D5 °ज्यैतौ (for °ज्योभौ). B3 तस्थतुः (for पेततुः).]
—Thereafter all cont.:

1456* माता चास्य मृतस्यापि जिह्वया लिहती मुखम् ।
विललापातिकरुणं गौर्विवत्सेव वत्सला ।
नन्वहं ते यज्ञदत्त प्राणेभ्योऽपि प्रिया विभो ।
स कथं दीर्घमध्वानं प्रस्थितो मां न भाषसे ।
संपरिष्वज तावन्मां पश्चात्पुत्र गमिष्यसि । [5]
किं वत्स कुपितो मेऽसि येन मां नाभिभाषसे ।
अनन्तरं पिता चास्य गात्राण्यार्तः परिस्पृशन् ।
इदमाह मृतं पुत्रं जीवन्तमिव चातुरः ।

[(l. 1) D3 तस्य (for चास्य). D7 om. (hapl.) मृतस्या. Ś1 लिह्यती; V1 D4.7 M4 विलिहन्; B1 लिहतं (sic); B4 लिलिहे; D1.2 विलिखन्; D3.5 व्य (D5 ले) लिहन् (for लिहती).—(l. 2) D2 -करुणा; D7 -कारुण्यं (for -करुणं). D6 विह्वला (for वत्सला).—(l. 3) Ñ2 B1.3.4 ननु (B3 अंबा) ते यज्ञदत्ताहं (for the prior half). Ñ2 प्रिया * * (illeg.); B2 प्रियावुभौ (sic); B4 प्रिया प्रभो. V1 D1–4.7 M4 प्राणैः प्रियतरो (D4.7 M4 °रा) स्मि भो (V1 D2 विभो; D4.7 सुत; M4 प्रभो); D5 प्राणैः प्रियतरासि भो (for the post. half).—(l. 4) D5 नाभिभाषसे.—Ś1 om. (hapl.); D3 reads in marg. l. 5 and 6.—(l. 5) B1 D1–5.7 संपरिष्वज्य. D4.7 मामं वां (sic) (for तावन्मां). D4.5.7 सुत (for पुत्र).—(l. 6) V1 पुत्र (for वत्स). V1 D2.3 M4 ततो मां; B1 येन मन्; D1.5 यतो मां; D4.7 किं च मां (for येन मां). Ñ2 B3 नावभाषसे.—(l. 7) D6 अनंतरे. Ñ2 पितास्य (subm.); V1 D1.2 पिताप्यस्य; D3 पिता यस्य; D4 पिता तस्य; D7 पिता त्वस्य (for पिता चास्य). D4.7 [अ]स्य (for [आ]र्तः). L (ed.) गात्राण्यंतः. V1 D1–3.5 परामृ (D3 °स्पृ) शन् (for परिस्पृ°).—(l. 8) D4.5.7 चाह (for आह). Ś1 D3.4.6.7 प्रियं; M4 पिता (for मृतं). Ñ2 reads पुत्रं in marg. Ś1 V1 D1–7 M4 जीवमानमिवातुरः (D4.7 °रं) (for the post. half).]
—After 25, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1457* नाभिवादयसे माद्य न च मामभिभाषसे ।
किं च शेषे तु भूमौ त्वं वत्स किं कुपितो ह्यसि ।

[(l. 1) G1.3 चाद्य; M3 मान्य (sic) (for माद्य). Dg1 नाभिवादसे मामद्य (for the prior half).—(l. 2) T1.2 G2.3 M1 नु (for च). Dg1 G1 च; G2.3 M1.2 [ऽ]द्य; M3 नु (for तु).]

न न्वहं ते प्रियः पुत्र मातरं पश्य धार्मिक ।
किं नु नालिङ्गसे पुत्र सुकुमार वचो वद ॥ २६
कस्य वापररात्रेऽहं श्रोष्यामि हृदयंगमम् ।
अधीयानस्य मधुरं शास्त्रं वान्यद्विशेषतः ॥ २७
को मां संध्यामुपास्यैव स्नात्वा हुतहुताशनः ।
श्लाघयिष्यत्युपासीनः पुत्र शोकभयार्दितम् ॥ २८
कन्दमूलफलं हृत्वा को मां प्रियमिवातिथिम् ।
भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकम् ॥ २९
इमामन्धां च वृद्धां च मातरं ते तपस्विनीम् ।
कथं पुत्र भरिष्यामि कृपणां पुत्रगर्धिनीम् ॥ ३०
तिष्ठ मा मा गमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति ।
श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः ॥ ३१
उभावपि च शोकार्तावनाथौ कृपणौ वने ।
क्षिप्रमेव गमिष्यावस्त्वया हीनौ यमक्षयम् ॥ ३२   G. 2. 66. 37 B. 2. 64. 37 L. 2. 70. 37

26 [a]) Dg1 Dd1 Dm1 T2.3 G1 M3 Cr.m.g न तु; Ct as in text (for न नु). T2 G2 प्रियं (sic); T3 *sup. lin.* (for प्रियः). ❀ Ck : अप्रियः इति पदम् । ❀ —[b]) M3 पुत्र (for पश्य). Dg1 Dt1 Dd1 G1 M3 धार्मिकीं. —[c]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G M1–3 च (for नु). —[d]) G1 सुकुमारो वयो (corrupt). T3 वच (sic) (for वद). —For 26, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1458* ननु तेऽहं पिता पुत्र सह मात्राभ्युपागतः ।
उत्तिष्ठ तावदेह्यावां कण्ठे वत्स परिष्वज ।

[(l. 1) M4 जीवमान (for सह मात्रा). V1 ह्युपागतः; D4.7 [अ]भ्युपागनं; M4 उपागतः. —(l. 2) D3 वाचं (for तावद्). V1 D3.6 देहि. Ñ2 त्वं; V1 [आ]ज्ञां (for [आ]वां). D4.5.7 उत्तिष्ठ पुत्र गृ(D5.7 °क)ह्याशु (for the prior half). Ś1 D6 गाढं; D4.5.7 तातं (for वत्स).]

27 [a]) G3 च (for वा). —[b]) M3 हृदयंनमं (sic). —[c]) G2 M1 सततं (for मधुरं). —[d]) G3 *द्य (damaged); M3 वान्यं (for वान्यद्). —For 27, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1459* कस्य चापररात्रेऽहं स्वाध्यायं कुर्वतो वने ।
श्रोष्यामि मधुरं शब्दं पुत्र शास्त्रं जिघृक्षतः ।

[(l. 1) D4.7 वा (for च). M4 मुनेः (for वने). —(l. 2) D4.7 सुचिरं (for मधुरं). D6 transp. शब्दं and पुत्र. V1 D1–5.7 पुण्यं(V1 पुण्य; D5 वेद) शास्त्रमधीयतः; M4 शास्त्रं चान्यदधीयतः (for the post. half).]

28 [a]) T3 यो मा (for को मां). —[c]) G2 M1.2 साधयिष्यति; Cr.m.g.k.t श्लाघ° (as in text). —[d]) M3 शोकभयार्दितः (sic). —For 28, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. and read after 1464* :

1460* पर्युपास्य च कः संध्यां स्नात्वा हुत्वा च पावकम् ।
ह्लादयिष्यति मे पादौ कराभ्यां परिसंस्पृशन् ।

[(l. 1) V1 D1–5.7 M4 कः संध्यां पर्युपासित्वा (for the prior half). D7 om. (hapl.) स्नात्वा. D3 om. (hapl.) हुत्वा. V1 कुर्वीत (for हुत्वा च). —(l. 2) V1 स्नापयिष्यति. Ś1 D4.6.7 गात्रं (for पादौ). V1 चैव संस्पृशन्; B2 संपरि° (for परिसं°).]

29 [a]) Dm1 कंदमूलं. T3 पात्वा (sic) (for हृत्वा). —[b]) Dt1 Dd1 Dm1 यो (for को). Dt1 त्रिय*व. —[c]) ❀ Ct : कर्मण्यमित्येव च पाठः । ❀ —For 29, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1461* ननु मूलफलं वन्यमाहरिष्यति को वनात् ।
आवयोरन्धयोः पुत्र काङ्क्षतोः क्षुत्परीतयोः ।

[(l. 1) V1 D1.2.4.5.7 शाकं; D3 M4 शाक- (for ननु). Ñ2 V1 D1.2.4.5.7 मूलं. D7 om. फलं. D1–3 M4 आनयिष्यति (for आहरि°). D4.5.7 मम; M4 वने (for वनात्). —(l. 2) D5 चक्षुः (for पुत्र). V1 D5 कांक्षयोः; B1.4 कांक्षिनोः(B4 °णोः). V1 क्षुत्पिपात[स ?]योः.]

30 [a]) D1–3 M4 अंध एव (for च वृद्धां च). —[b]) T2 च (for ते). —[c]) T1.2 G M2.3 Ck वत्स (for पुत्र). Ś1 Ñ2 B1.2 D1.3.5.6 भरिष्येहम् ; V1 गमिष्येहं; B3.4 D2.4.7 M4 भविष्येहम् ; T3 M3 भविष्यामि; Ck.t as in text. —[d]) G1 पुत्रगंधिनीं; M2.3 °गृद्धिनीं (sic) (for °गर्धिनीम्). Ś1 Ñ2 B D4–7 अंधो गतपराक्रमः; V1 D1–3 M4 वृद्धः सन्मंदविक्रमः.

31 [a]) T3 तिष्ठाम (meta.); M3 उत्तिष्ठ; K(ed.) Cm.g.t (also) तिष्ठ मां; Cr*p*.t as in text (for तिष्ठ मा). —[c]) M3 moth-eaten for श्वो मया. —For 31, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1462* एकाहमपि तावत्त्वं नैव गन्तुमितोऽर्हसि ।
श्वो मया चैव मात्रा च गन्तासि सह पुत्रक ।

[(l. 1) Ś1 V1 B2 D4.6 एकोहम्. V1 D1–3 तातेदं(V1 °तैवं); M4 तावत्तु (for तावत्त्वं). Ñ2 B1.3 नेतो; B2.4 D4.5.7 नेह (for नैव). Ñ2 B1.3.4 D5 इह (for इतो). V1 वनं गंतुं त्वमिच्छसि; D1–3 M4 न गंतुं त्वमिहार्हसि (for the post. half). —(l. 2) D1 मया चैव स्वमात्रा च (for the prior half). V1 D1–5.7 M4 सह गंतासि (by transp.).]

32 [a]) V1 D1–3 G1 M3 हि; Dg1 [इ]ह (for च). Ś1 Ñ2 B D6 भवच्छोकाद् ; D4.5.7 M4 हि त्वच्छोकाद् (for च शोकार्ताव्). —[b]) D4.7 अनन्यौ; D6 अनार्यौ; M3 अनाथ-; M4 अनाथाद् (for अनाथौ). Ś1 Ñ2 V1 B D1–4.6.7 M4 न(B2 M4 अ)चिरादिव; D5 अवीराविव; M2 कृपणे वने (for कृपणौ वने). —[c]) T3 गमिष्यामस् ; G3 [आ]गमिष्यावस् ; M3 गमिष्यामि (sic) (for गमिष्यावस्). —[d]) T3 G2 M1.2 सह; K(ed.) [ऽ]हीनौ (for हीनौ). Dm1 यमक्षये. —For 32[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

G. 2. 66. 38 B. 2. 64. 38 L. 2. 70. 38 ततो वैवस्वतं दृष्ट्वा तं प्रवक्ष्यामि भारतीम् ।
क्षमतां धर्मराजो मे बिभृयात्पितरावयम् ॥ ३३
अपापोऽसि यथा पुत्र निहतः पापकर्मणा ।
तेन सत्येन गच्छाशु ये लोकाः शस्त्रयोधिनाम् ॥ ३४
यान्ति शूरा गतिं यां च संग्रामेष्वनिवर्तिनः ।
हतास्त्वभिमुखाः पुत्र गतिं तां परमां व्रज ॥ ३५
यां गतिं सगरः शैब्यो दिलीपो जनमेजयः ।
नहुषो धुन्धुमारश्च प्राप्तास्तां गच्छ पुत्रक ॥ ३६
या गतिः सर्वसाधूनां स्वाध्यायात्तपसश्च या ।
भूमिदस्याहिताग्नेश्च एकपत्नीव्रतस्य च ॥ ३७
गोसहस्रप्रदातॄणां या या गुरुभृतामपि ।
देहन्यासकृतां या च तां गतिं गच्छ पुत्रक ।
न हि त्वस्मिन्कुले जातो गच्छत्यकुशलां गतिम् ॥ ३८

1463* प्राणैः पुत्र विमोक्ष्यावो मरणे कृतनिश्चयौ ।

[V1 D1–3.5 M4 प्राणान्. M4 प्रति- (for पुत्र). Ś1 D4.6.7 वियु(Ś1 °यो)ज्यावो; V1 विमोक्ष्यामो; B1.2.4 M4 वियोक्ष्यावो; D1 विमोक्षंतौ.]

33 [b]) M3 भार* (moth-eaten). —[c]) Dg1 क्षम्यतां; M3 *मतां (moth-eaten); Cg as in text. G3 [ऽ]पि (for मे). —[d]) M1 विहृयात् (for बिभृ°). M3 अ* (moth-eaten) (for अयम्). —For 33, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. (followed by 1460*):

1464* इतो वैवस्वतं गत्वा मिक्षिप्ये कृपणः स्वयम् ।
पुत्रमिक्षां प्रदेहीति त्वयैव सहितो गतः ।

[(l. 1) V1 D1.2 M4 ततो; D7 हतौ (sic) (for इतो). V1 चाहं; D1 सोहं; D2 सेहा (sic); D3 M4 श्चोहं (for गत्वा). D1 भाषिष्ये (for मिक्षिप्ये). D4.5.7 कृपणं. Ñ2 B3 सुतं (for स्वयम्). —(l. 2) V1 D1–3 ददस्वेति; D4.5.7 च देहीति; M4 ददा° (sic) (for प्रदेहीति).]

—After 33, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1465* दातुमर्हति धर्मात्मा लोकपालो महायशाः ।
ईदृशस्य ममाक्षय्यामेकामभयदक्षिणाम् ।

[(l. 1) Dg1 T1 अर्हसि. M3 *तु*** (damaged).]

34 [a]) B2 आपापो; M3 अचापो. V1 B2 D1–3 [ऽ]पि; T1 त्वं; M4 हि (for ऽसि). D2 G2 M1.2 Cr.m.g यदा; M3 तथा; Ck.t यथा (as in text). V1 D1–3 वत्स (for पुत्र). —[b]) D5 हतस्त्वं (for निहतः). —[d]) M3 लो* (moth-eaten). Dt1 त्वस्त्रयोधिनां; T3 शस्त्रयोनिनां. —For 34[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1466* त्वमाप्नुहि तथा लोकाञ्शूराणामनिवर्तिनाम् ।

[B3 तम् (sic) (for त्वम्). B4 आप्याहि. G(ed.)यथा (for तथा). V1 D1–5.7 M4 तथा लोकानाप्नुहि त्वं (for the prior half). D2 सुराणाम् (for शू°). D3 वाभिवर्तिनां.]

35 [a]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 Ct यां हि; T3 यां च; M2 यां*; Ck as in text (for यान्ति). Dg1 Dt1 यांति; Dd1 Dm1 प्राप्ताः (for यां च). —[cd]) G3 ह*स्त्वं हि मुख ** ** तां (damaged).

36 [c]) T2 दुंधुमारश्च; T3 मंधु°; M3 धुंधुमा** (moth-eaten). —[d]) M3 त्वं (for तां).

37 [a]) Dt1 Dd1 Dm1 Ct सर्वभूतानां. —[b]) Dg1 Dm1 M2 स्वाध्याया(Dm1 °य)स्; G3 स्वाध्याय-. T1.3 M3 तपसा (for °सश्). —[c]) Note hiatus between [c] and [d]. M2 या भूमिदस्याहिताग्नेर्.

38 [a]) M3 गोस**- (moth-eaten). —[b]) Dt1 Dd1 Dm1 गुरुसेवा-; G3 यथा गुरु- (for या या गुरु-). —[e]) T3 G2 M2 [अ]स्मत् (for [अ]स्मिन्). —For 35–38, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.; while T2 subst. l. 3 and 7–8 for 37–38:

1467* अपरावर्तिनां लोकाः शूराणां ये तपस्विनाम् ।
गुरुपूजारतानां च तॉँस्त्वमाप्नुहि पुत्रक ।
यॉँल्लोकान्वेदवेदाङ्गपारगा मुनयो गताः ।
यांश्च राजर्षयो याता ययातिनहुषादयः ।
गृहमेधिनश्च यान्याताः स्वदाररब्रह्मचारिणः । [5]
गोहिरण्यान्नदातारो भूमिदाश्चैव यान्गताः ।
यांश्चाभयप्रदातारस्तथा यान्सत्यवादिनः ।
तॉँल्लोकान्मदनुध्यातो याहि पुत्रक शाश्वतान् ।
न हीदृशे कुले जन्म प्राप्य यान्त्यसतां गतिम् ।

[(l. 1) M4 transp. शूराणां and ये. D3 तरस्विनां (for तप°). D1.4.5.7 अदराङ्मुखमृत्यूनां ये(D5 प्र)शांतानां(D7 येषां तात) तपस्विनां. —(l. 2) Ś1 D6 यज्वनां च सुवृत्तानां; Ñ2 B यज्वनां गुरुवृत्तीनां; D4.5.7 M4 गुरुवर्तिनां यज्वि(D5 °ज्व)नां (D4.7 M4 °नां च [hypm.]) (for the prior half). Ś1 Ñ2 B D4–7 शाश्वतान् (Ñ2 °ताः [sic]) (for पुत्रक). —Ñ2 om. l. 3. —D6 reads l. 3 in marg. —Ś1 D6 M4 om. (hapl.) l. 4–6. —(l. 4) B4 marg.; D2 यांन (sic) (for यांश्च). B1 om. याता. V1 D1.2 -नहुषादयः; B4 -नहूषाधियः (sic). —(l. 5) Prior half hypm. B1 गृहमेधश्च. Ñ2 B लोकान् (for याताः). V1 B2–4 उदार-; B1 सदार- (for स्व°). —(l. 6) Ñ2 reads गताः in marg. —D6 reads from l. 7 up to 1468* in marg. —(l. 7) Ñ2 reads the prior half in marg. V1 यांश्चाभय-; D4.7 उभयमुखी- (hypm.) (for यांश्चाभय-). Ś1 -प्रदा*स्; Ñ2 -प्रदानम् (subm.). V1 यांश्चैतत्; T2 M4 तथा ये (for तथा यान्). —(l. 8) Ś1 B4 D5 मदनुज्ञातो(Ś1 °नो); D4.7 T2 M4 समनुध्यातो. D3 याहि (for

एवं स कृपणं तत्र पर्यदेवयतासकृत् ।
ततोऽस्मै कर्तुमुदकं प्रवृत्तः सह भार्यया ॥ ३९
स तु दिव्येन रूपेण मुनिपुत्रः स्वकर्मभिः ।
आश्वास्य च मुहूर्तं तु पितरौ वाक्यमब्रवीत् ॥ ४०
स्थानमस्मि महत्प्राप्तो भवतोः परिचारणात् ।
भवन्तावपि च क्षिप्रं मम मूलमुपैष्यतः ॥ ४१
एवमुक्त्वा तु दिव्येन विमानेन वपुष्मता ।
आरुरोह दिवं क्षिप्रं मुनिपुत्रो जितेन्द्रियः ॥ ४२
स कृत्वा तूदकं तूर्णं तापसः सह भार्यया ।
मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ ४३
अद्यैव जहि मां राजन्मरणे नास्ति मे व्यथा ।
यच्छरेणैकपुत्रं मां त्वमकार्षीरपुत्रकम् ॥ ४४

G. 2. 66. 53
B. 2. 64. 52
L. 2. 70. 52

याहि). —(l. 9) Ś1 V1 D4.6.7 यांत्यधमां; Ñ2 यान्ह्यसतां (sic); B1 D1–3 यात्य°; D5 यांति परां; M4 °शुभां (for यान्त्यसतां).]

—Thereafter Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6(m.) M4 cont. :

1468* तस्मादितश्च्युतः स्थानाद्याहि लोकान्मधुच्युतः ।

[M4 इतश्च गत्वा त्वं (for इतश्च्युतः स्थानाद्). V1 मधुद्विषः; B1 D3 °श्रुतः; D1 M4 °श्च्युतः (for °च्युतः). Ś1 D6 लोकानाप्नुहि शाश्वतान् (for the post. half).]

—After 38, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1469* स तु यास्यति येन त्वं निहतो मम बान्धवः ।

[M3 moth-eaten for बान्धवः.]

39 ^{b}) G1 [आ]तुरः (for [अ]सकृत्). —For 39^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1470* एवमादि विलप्यार्तः स मुनिः सह भार्यया ।

[Ś1 D6 [अ]थ; M4 [अं]ते (for [आ]र्तः). D7 om. (hapl.) स मुनिः. D6 भार्यया सह (by transp.).]

—Thereafter Ś1 D4–7 cont. :

1471* संस्कारं लम्भयामास दुःखोपहतचेतनः ।

[D4.7 सत्कारं. D5 -चेतसः (for °नः).]

—^{c}) Ś1 Ñ2 B D4–7 ततोऽस्य; Dt1 तथोक्त्वा (for ततोऽस्मै). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 प्रययौ(Ś1 Ñ2 D6 °तस्थे; D4.5.7 °चक्रे) दीनमानसः.

40 ^{a}) T3 ततो (for स तु). —After 40^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1472* स्वर्गमध्यारुरुहत्क्षिप्रं शक्रेण सह धर्मवित् ।
आबभाषे च तौ वृद्धौ सह शक्रेण तापसः ।

[(l. 1) Dm1 अभ्यारुहत्; Cm as above. —(l. 2) Dm1 अवभाषे; Cm as above. G1 reads तौ वृद्धौ twice. M1 reads वृद्धौ *inf. lin.* Dm1 transp. सह and शक्रेण. T3 तापसं.]

—^{c}) Dg1 Dt1 Ct आश्वस्य; Cg as in text. G1 हि (for च). Dg1 Dd1 Dm1 T3 G M1–3 तौ (for तु). —^{d}) Dt1 G3 पितरं. Dg1 M3 वाक्यं पितरमब्रवीत्. —For 40, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1473* अथ दिव्यवपुर्भूत्वा विमानवरमास्थितः ।
मुनिपुत्रः स तौ वाक्यमुवाच पितराविदम् ।

[(l. 1) D2 धृत्वा (for भूत्वा). M4 आश्रितः (for आस्थितः). —(l. 2) Ś1 D2.4–7 M4 तनो (for स तौ). V1 पितरं दिवि (for °राविदम्).]

41 ^{d}) T3 G3 लोकम्; Cr.g.k.t as in text (for मूलम्). Dg1 उपैष्यथः; Dt1 अपेष्यथ; Dd1 T1.2 G1.2 M1.2 उपेष्यथः; Dm1 T3 M3 °थ; G3 गमिष्यथ; Cm as in text (for उपैष्यतः). —For 41, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1474* भवन्तौ परिचर्याहं प्राप्तः पुण्यां परां गतिम् ।
भवन्तावपि हि क्षिप्रं स्थानमिष्टमवाप्स्यतः ।

[(l. 1) D2 भवतोः. Ś1 D6 इमां (for परां). —(l. 2) V1 अति (for अपि). B4 om.; D1–3 M4 च (for हि). V1 क्षेयम् (for क्षिप्रं). V1 इष्टस्थानम्; D1–3 इष्टं स्थानम् (by transp.). Ś1 B1.4 D1–7 अवाप्स्यथ(Ś1 B4 D2 °थः).];

and then cont. :

1475* न भवद्भ्यामहं शोच्यो नायं राजापराध्यति ।
भवितव्यमनेनैवं येनाहं निधनं गतः ।

[(l. 1) Ś1 D6 नापि; D5 नान्यं (for नायं). M4 [अ]पराध्यते. —(l. 2) Ś1 D6 [ए]व (for [ए]वं). V1 एतेन तथा; D1.2.4.5.7 एवमेतेन; D3 एव मंतव्यं (all hypm.) (for अनेनैवं). M4 भवितव्यनैवमेतेन (hypm.) (for the prior half).]

42 ^{a}) Dd1 reads तु in marg. —^{d}) G3 damaged from निपुत्रो up to स कृ in 43^{a}. —For 42, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.; whereas D4.5.7 subst. l. 1 only :

1476* एतावदुक्त्वा वचनमृषिपुत्रो दिवं ययौ ।
दिवि दिव्यवपुर्भूत्वा विमानवरमास्थितः ।

[(l. 1) D4.7 एवमुक्त्वा तु (for एतावदुक्त्वा). Ñ2 B1 D1 मुनिपुत्रो. Ś1 D3.6 दिवं गतः; B2 D1 ययौ दिवं (by transp.). —(l. 2) B2 D2 M4 देवि. Ś1 D6 दिव्यांबरो (for दिव्यवपुर्). Ś1 B1.4 D6 राजन् (for भूत्वा).]

43 G3 damaged for स कृ (cf. v.l. 42). —^{a}) Dt1 Dd1 G1 M1–3 [अ]थ; T3 [अ]तो; G3 च (for तु). Dm1 कृत्वामुदकं (sic). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 सोपि कृत्वोदकं तस्य. —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 पुत्रस्य (for तापसः). —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 तपस्वी मामुवाचेदं. —^{d}) D5 कृतांजलिर्. M4 अवस्थितं.

44 ^{a}) G1 मे (for मां). —^{c}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G M1–3 यः; Cg as in text (for यच्). G2 [ए]* पुत्रं.

G. 2. 66. 44
B. 2. 64. 53
L. 2. 70. 53

त्वया तु यदविज्ञानान्निहतो मे सुतः शुचिः ।
तेन त्वामभिशप्स्यामि सुदुःखमतिदारुणम् ॥ ४५
पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम सांप्रतम् ।
एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन्कालं करिष्यसि ॥ ४६
तस्मान्मामागतं भद्रे तस्योदारस्य तद्वचः ।
यदहं पुत्रशोकेन संत्यक्ष्याम्यद्य जीवितम् ॥ ४७

—For 44, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.; G1 M3 cont. l. 3 only after 1478*:

1477* कथं त्वं ख्यातयशसां राजर्षीणां महात्मनाम् ।
अविनीतः कुले जात इक्ष्वाकूणां नराधम ।
स्त्रीनिमित्तं न वैरं ते क्षेत्रजं न मया सह ।
अथैकेनेपुणा कस्मात्सभार्योऽहं हतस्त्वया ।

[(l. 1) D1 ऋषीणां च (for राजर्षीणां). —(l. 2) B1 D1.3 अविनीत-. Ś1 V1 D1–4.6.7 नृपाधम (V1 °मः); D5 नराधमः; M4 कुलाधम. —(l. 3) Ś1 V1 D1–7 M4 न स्त्रीनिमित्तं (by transp.). D3 हि; D4.7 वै (for ते). G1 M3 ते वैरं (by transp.). V1 D1–5.7 M4 मया न क्षेत्रजं सह (D7 हर); G1 M3 क्षेत्रजं वस्तुजं न ते (for the post. half). —(l. 4) Ñ2 B3 नद्वदेकेपुगा (sic); V1 तथैकेने°; B1 तदथैके°; B2 वदाथैके°; B4 तदा चैके°; D1 अथैकेने°; M4 नथाप्येके°; G (ed.) नद्यथैके° (for अथैकेने°). D4.5.7 M4 त्वया हतः (by transp.).]

—After 44, G1 M3 ins.:

1478* कथं तेषां कुले जातः क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
सर्ववेदविदर्थज्ञो धर्मे न कुरुषे (G1 °ते) मनः ।

—Thereafter G1 M3 cont. l. 3 of 1477*. Then M3 repeats 44^{cd}:

45 a) Dt1 Dd1 Dm1 त्वयापि च यदज्ञानान्. —b) Dt1 Dd1 Dm1 स बालकः (for सुतः शुचिः). —c) Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 अपि शप्स्येहं (T1.2 अभिशप्स्यामि). —d) Dg1 स्वदुःखम्; Cg सु° (as in text). G2 इति (sic); G3 अपि (for अति-). G3 damaged for दारुणं. —For 45, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1479* अविज्ञानात्तु मे पुत्रो हतो यदनयेन च ।
त्वया तस्मादहमपि शप्स्यामि त्वां निबोध मे ।

[(l. 1) D3 च मे; D4.7 त्वया (for तु मे). Ś1 D6 हतो यद्विनयेन वा; V1 यद्वधोविनयेन च; B3 (m. also) यज्ञानादिनयेन च; D1–5.7 M4 यद्धतोविनयेन च (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D4.6.7 तथा (for त्वया). B D5 शपामि; D2.3 शस्यामि (corrupt) (for शप्स्यामि). Ñ2 B2 नराधम (for निबोध मे).]

46 G3 mostly damaged for a. —b) T3 G1 मन (sic) (for मम). —c) Dg1 reads त्वं *sup. lin.* —d) T2.3 G1.2 M1 Cr गमिष्यसि (T3 °ति); Cm करिष्यति; Cg.t °सि (as in text). —For 46, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1480* पुत्रशोकातुरः प्राणान्संत्यक्ष्याम्यवशो यथा ।
त्वमप्यन्ते तथा प्राणांस्त्यक्ष्यसे पुत्रलालसः ।

[(l. 1) Ś1 पुत्रशोकादहं; M4 °शोकार्तितः. D3 om. (hapl.) from the post. half of l. 1 up to the prior half of l. 2. V1 D1 त्यक्ष्यामि विवशो यथा; D4.5.7 M4 त्यक्ष्याम्यवशा (M4 °स्व) वशो यथा (D7 मया) (for the post. half). —(l. 2) V1 त्यक्षसि.];

and then cont.:

1481* एवं शापमहं लब्ध्वा स्वपुरं पुनरागतः ।
सोऽप्यृषिः पुत्रशोकेन नचिरादिव संस्थितः ।

[(l. 1) B3 (*sup. lin.* also as above) पापम् (for शापम्). D3 om.; D4 स्वपुरे (for स्वपुरं). —(l. 2) Ś1 D5.6 M4 स ऋषिः; D2 सोवषिः; D4 सोथर्षिः; D7 सोप्यर्षिः (sic) (for सोऽप्यृषिः). D2 om. (hapl.) न in नचिराद्. D2 एव संस्थितः; D3.4.7 दिवमास्थितः. D5 प्राणांस्त्यक्त्वा दिवं गतः (for the post. half).]

—After 46, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1482* अज्ञानात्तु हतो यस्मात्क्षत्रियेण त्वया मुनिः ।
तस्मात्त्वां नाविशत्याशु ब्रह्महत्या नराधिप ।
त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेव गमिष्यति ।
जीवितान्तकरो घोरो दातारमिव दक्षिणा ।
एवं शापं मयि न्यस्य विलप्य करुणं बहु । [5]
चितामारोप्य देहं तन्मिथुनं स्वर्गमभ्ययात् ।
तदेतच्चिन्तयानेन स्मृतं पापं मया स्वयम् ।
तदा बाल्यात्कृतं देवि शब्दवेध्यनुकर्षिणा ।
तस्यायं कर्मणो देवि विपाकः समुपस्थितः ।
अपथ्यैः सह संभुक्ते व्याधिरन्नरसे यथा । [10]

[(l. 2) Dt1 त्वा. Dm1 M2 नाविशत्वाशु; T3 नावशत्याशु (corrupt); G3 M3 न विशत्वा (M3 °त्या)शु; Cm as above. M3 नृपाधिप (for नरा°). —(l. 3) M1 एवं (for एव). G2.3 [आ]गमिष्यति. —(l. 4) M3 जीवितांतकरौ घोरौ (for the prior half). Dt1 Dd1 Ct दक्षिणां. —(l. 5) G3 damaged up to विल. —(l. 6) T3 चितामारोप्य. —(l. 7) Dg1 एव; Cg as above (for एतच्). —T3 om. from l. 8 up to l. 1 of 1485*. —(l. 8) M3 बालात् (for बाल्यात्). G2.3 M3 -वेध्या (G2 °द्य)नुकर्षि (M3 °र्षे)णा; Cm -वेध्यानुशिक्षिणा. —(l. 9) T2 विपाशः (for °कः). —(l. 10) Dt1 Dd1 Cm संभुक्ते; G3 संभुक्तं; M3 संभुक्तो. K (ed.) Ctp व्याधिम् (for व्याधिर्). M3 Ctp अन्नरसो. G3 अन्नर * * * (damaged).]

47 T3 om. 47 (cf. v.l. 1482*). —a) G3 mostly damaged. Dg1 यस्मान्. G2 M1 आश्रितं (for आगतं). —After 47^{ab}, Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G M1.2 ins.; Dg1 cont. after 1486*; while K (ed.) cont. after l. 1 of 1485*:

1483* इत्युक्त्वा स रुदंस्त्रस्तो भार्यामाह च भूमिपः ।

यदि मां संस्पृशेद्रामः सकृदद्यालभेत वा ।
न तन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् ॥ ४८
चक्षुषा त्वां न पश्यामि स्मृतिर्मम विलुप्यते ।
दूता वैवस्वतस्यैते कौसल्ये त्वरयन्ति माम् ॥ ४९
अतस्तु किं दुःखतरं यदहं जीवितक्षये ।
न हि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ५० G. 2. 66. 61 B. 2. 64. 67 L. 2. 70. 60

[Dt1 तु (for च). T1.2 भूपतिः.]
—Dg1 repeats 47^{cd} m. *sec. m.* after 48. —^{c}) Dd1 **यदेवं**; T1.2 **तदहं** (for **यदहं**). —^{d}) Dg1 (both times) Dt1 Dd1 Dm1 **संत्यजिष्यामि.** —For 47, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1484* **स ब्रह्मशापो नियतमद्य मां समुपस्थितः ।**
तथा हि पुत्रशोकार्तं प्राणाः संत्वरयन्ति माम् ।

[(l. 1) D1 M4 अद्यैव; D2 अद्येव; D3 ＊थैव; D5 ममायं (for अद्य मां). D1.2.5.7 M4 समुपागतः. V1 स ब्रह्मशापलिप्ते च मय्येवं समुपागतः. —(l. 2) V1 D1–7 M4 यथा (for तथा). Ñ2 पुत्रशोकार्थं; D4.5.7 °शोकेन. B2 D3 प्राणां (sic). D5 मे (for माम्).]
—After 47, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.2 ins.; M3 cont. after 1488*; whereas K(ed.) ins. l. 1 after 47 and l. 2 after 48^{ab} :

1485* **चक्षुर्भ्यां त्वां न पश्यामि कौसल्ये त्वं हि मां स्पृश ।**
यमक्षयमनुप्राप्ता द्रक्ष्यन्ति न हि मानवाः ।

[T3 om. l. 1 (cf. v.l. 1482*). —(l. 1) M3 चक्षुषा (for °र्भ्यां). Cg मा (for मां). Dg1 T2 G1 साधु मां(K[ed.] मा); Dm1 M2 त्वं हि मा; G3 मामभि-; M3 न हि मा (for त्वं हि मां). T1 स्पृ＊. —After l. 1, K(ed.) ins. 1483*. —(l. 2) T3 नमक्षयम्. M2 अनुप्राप्तं. Dg1 T1.2 G1 प्रेक्षं(Dg1 °क्ष्यं)ते; Cg as above (for द्रक्ष्यन्ति). M3 अनुप्राप्तान्प्रक्ष्यंति.]
On the other hand, M3 ins. 1488* after 47.

48 T3 G3 om. 48^{ab}. K(ed.) transp. 48^{ab} and 48^{cd} (along with their resp. star passages). —^{b}) Dt1 **Ct अन्वारभेत**; Dd1 Dm1 **अन्वालभेत**; T1 **अद्यार°**; T2 **अद्य लभेत**; G2 M1.2.4 **अप्या**(M4 **°प्य**)**लपे**(M2 **°भे**)**त** (for **अद्यालभेत**). G1 **च** (for **वा**). Dg1 **अन्वालभेत्तथा.** —After 48^{ab}, Dg1 (followed by 1483*) Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G1.2 M1.2 ins. :

1486* **धनं वा यौवराज्यं वा जीवेयमिति मे मतिः ।**

[G2 M1 वनं (for धनं). Dg1 जह्येयम्; G1 जिग्येयम् (for जीवे°).];
while K (ed.) ins. l. 2 of 1485* after 48^{ab}.
—^{c}) K(ed.) **एतन्मेऽसदृशं.** —G3 damaged after **राघ** in 48^{d} up to **तत्तु त** in l. 1 of 1488*. —For 48, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 (l. 2–4 only for 48^{cd}) subst. and read after 49 :

1487* **यदि मां संस्पृशेद्रामः संभाषेतापि चागतः ।**
जीवेयमिति मे बुद्धिः प्राप्यामृतमिवातुरः ।
दृष्ट्वापि यद्यहं प्राणांस्त्यजेयं दयितं सुतम् ।
प्रेत्यापि न विदह्येऽहं पुत्रशोकेन दुःखितः ।

[(l. 1) V1 संस्मरेद् (for °स्पृशेद्). D1–5.7 संभाषेद् (for °षेत). Ñ2 B1.3 चागतः; V1 D1–3 वा पुनः (for चागतः). D4.7 वाप्यथागतः. —(l. 2) B2 अपि (for इति). D1.3 M4 प्राश्य (for प्राप्य). —D4.5.7 om. l. 3–4. —(l. 3) Ś1 D2.6 दृष्ट्वा हि. B4 यद्यलं; D1–3 यदहं (for यद्यहं). —(l. 4) Ś1 D6 च न दह्येयं; D1.3 M4 न वि(M4 हि)दह्येयं; G(ed.) न विमुह्येहं. V1 प्रीत्यापि परिदह्येयं पुत्रशोके सुदुःखितः.]
—After 48, Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.2 K (ed.) ins.; Dg1 ins. after the repetition of 47^{cd} (cf. v.l. 47); while M3 ins. after 47 :

1488* **सदृशं तत्तु तस्यैव यदनेन कृतं मयि ।**
दुर्वृत्तमपि कः पुत्रं त्यजेद्भुवि विचक्षणः ।
कश्च प्रव्राज्यमानो वा नासूयेत्पितरं सुतः ।

[(l. 1) G3 damaged up to तत्तु त. —(l. 2) T1 दु＊त्तम्. —(l. 3) G3 कश्चित् (for कश्च). M3 पितरः (sic).]
—Thereafter M3 cont. 1485*.

49 ^{a}) M4 **चक्षुर्भ्यां.** T3 om. **न पश्यामि.** Ś1 Ñ2 B D4–7 **चक्षुर्भ्यां**(Ś1 D6 **°षा**)**न प्र**(B3 **हि**; D5 **च**)**पश्यामि**; V1 D1–3 **नाक्षिभ्यां देवि पश्यामि.** —^{b}) D2 **मृतिर्** (sic). Ś1 D6 **मे**(D6 **न**) **प्रविलुप्यते**; Ñ2 B M4 **मे देवि लुप्यते**; V1 D1–5.7 **मे विप्रलुप्यते.** —^{c}) B1 [**ए**]**ति** (sic) (for [**ए**]**ते**). Ś1 D6 **स्मृत्वा तौ द्वौ गतौ प्राणास्.** —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 **त्वरयंति च मां शुभे.** —After 49, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 read 1487*.

50 ^{a}) Dd1 Dm1 **ततस्तु**; D4.7 **अतो नु** (for **अतस्तु**). G2 **कं** (for **किं**). D5 **इतो न किंचिद्दुःखतरं** (hypm.). —^{c}) D4.5.7 **नेह** (for **न हि**). G2 **पश्याम.** Dm1 D4 **धर्मज्ञ** (sic). —For 50, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1489* **अतो नु किं दुःखतरं किं वा कृच्छ्रतरं भवेत् ।**
यदहं नैव रामस्य मुखं लक्ष्यामि जीवितम् ।

[(l. 1) V1 D1–3 M4 अतस्तु(D3 °सु [sic]). D2 कष्टतरं (for कृच्छ्र°). Ś1 B2 D6 transp. दुःखतरं and कृच्छ्रतरं. Ñ2 B3.4 भवेन्मम तु नानिनि (G[ed.] च भाविनि); B1 भवेद्देवि पतिव्रते (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D6 यद्दृष्ट्वा च; B4 यदि दृष्ट्वैव. Ś1 Ñ2 V1 B4 D2 सुखं (for मुखं).]
—All the above MSS. then read 1495* followed by st. 54.
—After 50, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1490* **तस्यादर्शनजः शोकः सुतस्याप्रतिकर्मणः ।**
उच्छोषयति मे प्राणान्वारि स्तोकमिवातपः ।

G. 2. 66. 64
B. 2. 64. 68
L. 2. 70. 63

न ते मनुष्या देवास्ते ये चारुशुभकुण्डलम् ।
मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्षे पञ्चदशे पुनः ॥ ५१
पद्मपत्रेक्षणं सुभ्रु सुदंष्ट्रं चारुनासिकम् ।
धन्या द्रक्ष्यन्ति रामस्य ताराधिपनिभं मुखम् ॥ ५२
सदृशं शारदस्येन्दोः फुल्लस्य कमलस्य च ।
सुगन्धि मम नाथस्य धन्या द्रक्ष्यन्ति तन्मुखम् ॥ ५३
निवृत्तवनवासं तमयोध्यां पुनरागतम् ।
द्रक्ष्यन्ति सुखिनो रामं शुक्रं मार्गगतं यथा ॥ ५४
अयमात्मभवः शोको मामनाथमचेतनम् ।
संसादयति वेगेन यथा कूलं नदीरयः ॥ ५५
हा राघव महाबाहो हा ममायासनाशन ।
राजा दशरथः शोचञ्जीवितान्तमुपागमत् ॥ ५६

[(l. 1) B(ed.) दर्शनजः (for [अ]द्र°). —(l. 2) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 M3 वै (for मे).];

whereas after 50, D4.5.7 read 54 (followed by 1495*).

51 *a*) Ś1 D6 ते देवा न मनुष्यास्ते; D4 न ते देवा मनुष्यास्ते (by transp.). —*b*) D4.7 -मंडलं (for -कुण्डलम्). Ś1 Ñ2 V1 B1-3 D1-3.6 M4 ये तत्पू(M4 हि पू)र्णेंदुसंनिभं (V1 D1-3 M4 °वर्चसं); B4 ये पूर्णपुसमन्वितं (sic). —D5 om. (hapl.) 51*d*–52*c*. —*d*) M3 *नः (moth-eaten). Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 पुरीं प्रविशतो वनात्; D4.7 वनात्प्रत्यागतस्य वै.

52 D5 om. 52*abc* (cf. v.l. 51). —*ab*) Ś1 Ñ2 V1 B D1-4.6.7 M4 सुदंष्ट्रं विमलं(Ś1 D6 निर्मलं) कांतं चारुपद्मदलेक्षणं. —After 52*ab*, B3 ins.:

1491* सर्वगुणगणैर्युक्तं सर्वलोकहिते रतम् ।

—*d*) Ś1 Ñ2 B D6 तारापति- (for °धिप-). V1 Dt1 Dd1 Dm1 -समं (for -निभं). D3 शुभं (for मुखम्).

53 *a*) Ś1 D4-7 शरचंद्रस्य सदृशं. —*b*) Ś1 D6 कुंदस्य (for फुल्लस्य). —*c*) Ś1 D4-7 पुत्रस्य; Dg1 नाप्यस्य; Dt1 Dd1 Dm1 रामस्य; T1 **स्य (for नाथस्य). T3 सुगंधिमनुनाथस्य. —*d*) Ś1 D6 वै; Dt1 Ct ये; D4.7 ते (for तन्). —For 53, Ñ2 V1 B D1-3 M4 subst.:

1492* शरत्पद्मस्य फुल्लस्य तुल्यनिःश्वासमारुतम् ।
द्रक्ष्यन्ति सुखिनस्तस्य सुखं पुत्रस्य मे नराः ।

[(l. 1) B4 कलस्य (for फुल्लस्य). V1 शरपे** कुल्यस्य (sic) (for the prior half). Ñ2 V1 B1-3 D1.2 M4 -निश्वास-. —(l. 2) M4 पश्यंति and सुखपद्मं तु (for द्रक्ष्यन्ति and सुखं पुत्रस्य respy.). B1 M4 ये (for मे).]

—All the above MSS. cont.; while Ś1 D4-7 ins. after 53:

1493* इति रामं स्मरन्नेव शयनीयतले नृपः ।
शनैरुपजगामास्तं शशीव रजनीक्षये ।

[(l. 1) D3 एवं (for एव). V1 D1-3 शयनीय(V1 °नीयं; D3 °नीये)गतो. D2 नृपं (sic). —(l. 2) D4.5.7 अथ (for उप-). Ś1 B1 [आ]शु (for [अ]स्तं). V1 शयने त्वपजगामास्तं (hypm.) (for the prior half). M4 दिवसक्षये.]

54 Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 read 54 after 1495*. D4.5.7 read 54 after 50. —*a*) Ś1 Ñ2 V1 B D1-3 6 M4 निस्तीर्ण-; T2 निर्वृत्त- (for निवृत्त-) D3 त्वम् (sic); D5 माम् (sic) (for तम्). —D6 reads 54*cd* in marg. —*c*) V1 द्रक्ष्यामि. V1 सुखितो; B4 दुःखिनो (for सुखिनो). —*d*) Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.5.6 M4 शक्रं स्वर्गादि(B2 स्वर्गाच्छक्रमि- [by transp.])वागतं. —After 54, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.:

1494* कौसल्ये चित्तमोहेन हृदयं सीदतीव मे ।
वेदये न च संयुक्ताञ्शब्दस्पर्शरसानहम् ।
चित्तनाशाद्विपद्यन्ते सर्वाण्येवेन्द्रियाणि मे ।
क्षीणस्नेहस्य दीपस्य संसक्ता रश्मयो यथा ।

[(l. 1) Dt1 सीदतेतरां; T3 सीदती मने (sic); M3 सीदतीह मे. —(l. 2) T2 वेवये (meta.); G2 वे*ये (for वेदये). T3 -सुखानहं (for -रसा°). —(l. 3) Dt1 विपद्यंते (for °द्यन्ते). Dt1 Dd1 Dm1 हि; T3 च (for मे). —(l. 4) Dg1 संशक्ता; Dt1 Dd1 Dm1 Ct संरक्ता; G1 M2 संयुक्ता; Cg as above; Ck संयुक्तः (for °सक्ता).]

55 *b*) Dg1 T G M1-3 अचेतसं (for °तनम्). —*c*) Dg1 संशीदयति; Dt1 Dd1 Dm1 Ct संसाधयति; T3 संसारयति; G1 संवादयति. —*d*) G1 M2 नदी- (for यथा). G1 यथा (for नदी-). M3 moth-eaten for -रयः. —For 55, Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst. and read (except D4.5.7 which read after st. 54) after 1489*:

1495* रामादर्शनजः शोकः प्राणान्रुजतीव मे ।
नदीनीररुहान्वृक्षान्वारिवेगो महानिव ।

[(l. 1) Ś1 D6 निरुंहतीव; V1 D3 आरुजं(D3 °रुंज)तीव; B1 आरुजतीव; B4 आरुजत्व; D5 M4 तु(M4 सं) रुजतीव. —(l. 2) D5 -रुहान्; M4 -रुहो (for -रुहान्). D3 महानि*. D4.7 वायुवेगहतानिव (for the post. half).]

—Thereafter Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 read st. 54.

56 *a*) M3 moth-eaten for हा. —After 56*ab*, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.:

1496* हा पितृप्रिय मे नाथ हा ममासि गतः सुत ।
हा कौसल्ये विनश्यामि हा सुमित्रे तपस्विनि ।
हा नृशंसे ममामित्रे कैकेयि कुलपांसनि ।
इति मातुश्च रामस्य सुमित्रायाश्च संनिधौ ।

तथा तु दीनं कथयन्नराधिपः
प्रियस्य पुत्रस्य विवासनातुरः ।
गतेऽर्धरात्रे भृशदुःखपीडित-
स्तदा जहौ प्राणमुदारदर्शनः ॥ ५७ G. 2. 66. 69 B. 2. 64. 78 L. 2. 70. 68

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

[(l. 1) M2 पुत्र (for पितृ-). K(ed.) [अ]च क (for मम). Dg1 Dd1 Dm1 T2 सुतः; Dt1 om. (hapl. ?) सुत. —(l. 2) Dt1 Dd1 Dm1 न पश्यामि; T2 न शिष्यामि; M3 विनशिष्यामि (hypm.) (for विनश्यामि). T3 सौमित्रे. —(l. 3) G1 M3 कैकेयी (sic). Dg1 T G M1.2 कुलपांसि(Dg1 °श)नि. —(l. 4) T1 M2 रामस्य मातुश्च (by transp.); T2 रामश्च (sic) मातुश्च.]

—[d]) Dg1 G M1.3 शयनांतम् (for जीवितान्तम्). —For 56, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1497* हा पुत्र हा राम इति ब्रुवन्नेव शनैर्नृपः ।
तत्याज सुप्रियान्प्राणानायुषोऽन्ते सुदुस्त्यजान् ।

[(l. 1) Ś1 D2.4–7 हा राम हा पुत्र (by transp.). B1.4 M4 हा पुत्र राम इति च (for the prior half). B4 एवं (for एव). D2 ब्रुवंते शयनैर्नृपः; D5 शनैरेवं ब्रुवन्नृपः (for the post. half). —(l. 2) Ñ2 B1.3 D4 स्व(D4 तु)प्रियान् (for सुप्रि°). D4 पुत्रान् (for प्राणान्). Ñ2 B1(*sup. lin.* as above).3.4 पुत्रशोकेन दुःखितः (for the post. half).]

57 [a]) K(ed.) यदा (for तथा). Ś1 Ñ2 B D4–7 स; Dm1 (before corr.) नु (for तु). Ñ2 B1.2.4 Dt1 Dm1 (before corr. as in text) D5 T1.3 G3 M2.3 दीनः. V1 D1–3 M4 इति प्रसुप्तः(D3 °युक्तः; M4 °युक्तं) कथ°. —[b]) Ñ2 B3 प्रियां स्व(B3 सु)पुत्रस्य (for प्रियस्य पु°). Ś1 Ñ2 B D5.6 विवास(B4 om. विवास)संकथां; V1 D1–3 M4 विवासकारणं; D4.7 °ससत्कथां. —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 शय(D3 यश [meta.])नीयसंस्थितो. —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 जहौ प्रियं जीवितमात्मनस्तदा(B1 °था).

Colophon. —Before Sarga name, Ś1 ins. ॐ twice. —*Sarga name* : Ś1 ब्रह्मशापः; Ñ2 B D6 ब्रह्मशापाख्यानं (B2 °शापाख्यापनं); V1 D1.2.5 दशरथप्राणत्यागः; D3.4.7 दशरथमरणं(D3 °थविपत्तिः). —*Sarga no.* (figures, words or both) : B1 D3.6.7 om.; Ś1 70; Ñ2 V1 B3 M4 66; B2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 64; B4 62; D1 122; D2.5 69; D4 65. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः; G श्रीरामाय नमः.

५९

G. 2. 67. 3
B. 2. 65. 1
L. 2. 71. 3

अथ रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरेऽहनि ।
बन्दिनः पर्युपातिष्ठंस्तत्पार्थिवनिवेशनम् ॥ १
ततः शुचिसमाचाराः पर्युपस्थानकोविदाः ।
स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठा उपतस्थुर्यथापुरम् ॥ २
हरिचन्दनसंपृक्तमुदकं काञ्चनैर्घटैः ।
आनिन्युः स्नानशिक्षज्ञा यथाकालं यथाविधि ॥ ३

59

☞ Ñ1 missing for Sarga 59 (cf. v.l. 1058*). Dm1 begins with ॐ; M1 2 श्रीरामाय नमः. —Before 1, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 ins.:

1498* विलप्याथ तमेवं तु तूष्णीं भूतं नराधिपम् ।
सुप्त इत्यवगम्यार्ता कौसल्या न व्यबोधयत् ।
अनुक्त्वैव च भर्तारं किंचिच्छोकश्रमालसा ।
सुष्वाप शयने भूयः पुत्रशोकार्तमानसा ।

[(l. 1) Ś1 D6 अप्येवं (for एवं तु). V1 M4 तमेव विलपित्वाग्रे (M4 °त्वा तु); D1 तमेवं प्रविलप्यार्त; D2–5.7 तमेवं विलपंत तु (D2 °पत्यार्त) (for the prior half). V1 B1 D1–5.7 तूष्णीभूतं (sic). —(l. 2) D3–5.7 M4 सुप्तम्. V1 [ए]व सत्यार्ता; D6 [अ]-वगम्यंती (for [अ]वगम्यार्ता). V1 D3 वि(D3 व [sic])बोधयेत्; B3 व्यवर्दयत् (sic); D7 प्रबोधवत् (for व्यबोधयत्). —(l. 3) Ś1 D6 अनुक्तवंतं (sic); Ñ2 अनुक्त्वैव च; V1 अनुक्ते चैव; D3 न तूक्त्वैव च. V1 D1–3 राजानं (for भर्तारं). Ś1 D6 -श्रमाकुला; Ñ2 B D1 -समाकुला; D2 -समानसा (for -श्रमालसा). —(l. 4) D3 repeats erroneously the prior half of l. 2 in place of the prior half of l. 4.]

1 ^{a}) Ś1 **रात्रौ.** D6 **अर्धरात्रौ** (sic). Dg1 **चिर्नीतायां** (sic). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **संध्याकाल**(D2.5 °**ले**) **उप**(D5 **व्यव**)**स्थिते.** —D2 om. 1^{cd}. —^{c}) Some MSS. **वंदिनः** which is ignored here and below. Ñ2 erroneously repeats **पातिष्ठन्.** —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3–7 M4 **पार्थिवं** (Ñ2 B3.4 D1.4.5.7 °**व**) **प्रतिबोधकाः.** —After 1, Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 ins.:

1499* तेषां तु समुपश्रुत्य सूतमागधबन्दिनाम् ।
सर्वा बुबुधिरे सुप्ता नृपान्तःपुरयोषितः ।

[(l. 1) Ś1 तत्तदुपश्रुत्य; V1 D1.3 M4 स्वनमु°; D6 तु तदु° (for तु समु°). M4 तेषां स्वागतं° (for the post. half). —(l. 2) Ñ2 B (B2 before corr. as above) तूर्णं; D3 सर्वा; M4 तत्र (for सुप्ता). M4 राजांतःपुर-.];

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins.:

1500* सूताः परमसंस्कारा मागधाश्चोत्तमश्रुताः ।
गायकाः स्तुतिशीलाश्च निगदन्तः पृथक्पृथक् ।
राजानं स्तुवतां तेषामुदात्ताभिहिताशिषाम् ।
प्रासादभोगविस्तीर्णः स्तुतिशब्दो ह्यवर्तत ।
ततस्तु स्तुवतां तेषां सूतानां पाणिवादकाः ।
अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादानवादयन् ।
तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धा विसस्वनुः ।
शाखास्थाः पञ्जरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः ।
व्याहृताः पुण्यशब्दाश्च वीणानां चापि निःस्वनाः ।
आशीर्गेयं च गाथानां पूरयामास वेश्म तत् ।

[(l. 1) T1 परमसत्काराः. Dg1 Dt1 T1.2 G3 M2 Cv.m.g.k t*p* मंगलाश्; Ct as above (for मागधाश्). D4.5.7 बहुश्रुताः; T1 [उ]त्तमाशिषः (for [उ]त्तमश्रुताः). —(l. 2) D4.5.7 T1 G2 M1.3 गायनाः; G3 गायिनः; Ck.t °काः (as above). Dt1 D4.7 Ck.t श्रुति-; Cr as above (for स्तुति-). Dd1 Dm1 निनदंतः. —(l. 3) Dm1 तत्र (for तेषाम्). Dd1 Dm1 उत्तम-; G1 उदित- (for उदात्त-). T3 -[अ]भिहताशिषां. Dt1 उदात्ताभि * * षि *; D4.5.7 सूतमागधवंदिनां (for the post. half). —(l. 4) T G1.2 M1.2 व्य(T2 ह्य)वर्धत; G3 M3 [ऽ]भ्यवर्तत; Cm as above (for ह्यवर्तत). D4.5.7 प्रासादभागे विस्तीर्णे गीतशब्दोऽभ्यवर्तत. —(l. 5) D4.5.7 तेषां सुमहतां तत्र (for the prior half). D4 सुवर्णाभिर्विनाशिषां (sic); D5 सुवर्णाभिर्दिनाशिषः; D7 सुवर्णाभिः शुभाशिषां (for the post. half). —(l. 6) G3 [उ]पाहृत्य (for [उ]दा°). Dm1 (before corr. as above) T1 M3 पाणिवाद्यानि; G2.3 M1.2 Cv.g.k पाणिवादान्; Ct °दानि (as above). D4.5.7 अवसाने व्य(D5 °प्यु; D7 °प्य)पावृत्ते न निवेद्य(D5 निवेद्य न)मवेक्ष्य च. —(l. 7) Dd1 प्रति- (for तेन). D4 ते सर्वे (for विहगाः). G1 प्रतिबुध्य. Ck.t सस्वनुः. Dt1 Dd1 Dm1 च सस्वनाः (Dt1 °नुः); T2.3 G3 M2.3 विचस्वनुः. D4.5.7 विप्रबुद्धा वि(D5 प्र)चुक्रुशुः (for the post. half). —G2 reads l. 8 (var.) twice —(l. 8) G2 (second time व्याहृताः) M1 शाखिकाः (for शाखास्थाः). Cr राजगृह- (for °कुल-). Dd1 Dm1 -बोधकाः (for -गोचराः). —(l. 9) T3 G2 M1 चैव (for चापि). Some MSS. निस्वनाः. D4.5.7 पुण्याहोंकारशब्दाश्च वाचनेषु द्विजेरिताः. —(l. 10) Dm1 आशीर्जयाश्च; D5 आत्माशीर्गेय- (for आशीर्गेयं च). D4.5.7 °थाश्च तद्वेश्म समपूरयन्.]

2 ^{a}) Ñ2 V1 B D1–3 M4 **स्व**(Ñ2 **सु**)**कर्मभिश्चाप्यु** (B3.4 M4 °**न्यु**)**चितैः.** —^{b}) ❀ Cv : **पर्यवस्थानं परिचरणं ।** ❀ Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 **राजोपस्थानकारिणः.** —^{c}) Dd1 Dm1 D1.4.5 **स्त्रीवर्ष**(D5 °**वेष**)**धर-**; G3 **त्रिवर्षवर-** (sic). —D6 reads from 2^{d} up to **दा** in l. 2 of 1501* in marg. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 **नराधिपं**; Dt1 Dd1 Dm1 **यथा पुरा**; D4.5.7 **यथाविधि** (for **यथापुरम्**).

3 ^{a}) D4.5.7 **वारि** (for **हरि-**). T3 **-संयुक्तम्**; M3 **-संवृत्तम्** (for **-संपृक्तम्**). —^{b}) D4.7 **उपात्तं**; D5 **उपांते** (for

मङ्गलालम्भनीयानि प्राशनीयानुपस्करान् ।
उपनिन्युस्तथाप्यन्याः कुमारीबहुलाः स्त्रियः ॥ ४
अथ याः कोसलेन्द्रस्य शयनं प्रत्यनन्तराः ।
ताः स्त्रियस्तु समागम्य भर्तारं प्रत्यबोधयन् ॥ ५
ता वेपथुपरीताश्च राज्ञः प्राणेषु शङ्किताः ।
प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणां सदृशं संचकम्पिरे ॥ ६
अथ संवेपमानानां स्त्रीणां दृष्ट्वा च पार्थिवम् ।
यत्तदाशङ्कितं पापं तस्य जज्ञे विनिश्चयः ॥ ७ G 2. 67. 11 B. 2. 65. 15 L 2. 71. 11

उदकं). —^{c}) G1 स्थान- (for स्नान-). D4 प्रायशः स्नानशीलैस्तैर् ; D5 प्रापयन्स्नानशीलज्ञा; D7 प्रायशः स्नानसंशीलैर् . —For 3, Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 subst. :

1501* गन्धाम्बुपरिपूर्णांश्च कुम्भान्काञ्चनराजतान् ।
उपतस्थुरुपादाय स्नापकाः पुरुषा नृपम् ।

[D6 reads up to ना in l. 2 in marg. (cf. v.l. 2). —(l. 1) B4 गंगांबु-; D1 सुगंध- (for गन्धाम्बु-). D2 तु (for च). B4 कुंभाञ्चाजनकांचनान् (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D6 समादाय (for उपा°). B4 स्नापकाः. Ś1 D6 तं नृपालयं; M4 पुरुषर्षभं.]

4 V1 om. (hapl. ? cf. 1501* and 1504*) 4-5^{b}. —^{b}) Cr.m प्राशनीयान् (as in text). Cr उपस्कारान् (sic). Ś1 Ñ2 B D1-3.6 M4 तथैवान्यमु(B1 D1-3 M4 °पु)पस्करं (B1 °स्कृतं); Dg1 Dt1 Dd1 D5 T3 G2 M1-3 Cg.k.t प्राशनीयान्यु°; D4.7 °यानि वा विभोः. —^{c}) T3 G M1 उपानिन्युस्. T1 यथाप्यन्याः; G1 तथा ह्यन्याः. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 उपानिन्युस्तथा पुण्याः; D4.5.7 तत्र चो(D5 तत्तो)पनयांचक्रुः; M2.3 उपानिन्युरथाप्यन्याः. —For 4^{cd}, Ś1 Ñ2 B D1-3.6 M4 subst. :

1502* यथायोगमुपाजह्रुरुपचारविचक्षणाः ।

[D2 यथायोग्यम्. B3 उपाजग्मुर् (for °जह्रुर्). Ś1 B2 D6 उपचारं.]

—After 4, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.5.7 T G M1-3 ins. :

1503* सर्वलक्षणसंपन्नं सर्वं विधिवदर्चितम् ।
सर्वं गुणवदस्मीवत्तद्बभूवाभिहारिकम् ।
तत्तु सूर्योदयं यावत्सर्वं परिसमुत्सुकम् ।
तस्थावनुपसंप्राप्तं किंस्विदित्युपशङ्कितम् ।

[(l. 1) M1.2 सर्व; Cm.g as above (for सर्व-). T3 अच्युतं (for अर्चितम्). —(l. 2) Dg1 reads in marg.; T3 सगुण- (for सुगुण-). D4.7 सर्वस्वगुणरक्ष्मीकं; D5 सर्वमङ्गल° (for the prior half). Dt1 अभूद् (for बभूव). D5 [अ]वहारिकं; M1 [अ]भिहारकं. —(l. 3) Dt1 G1 ततः; D4.7 तत्र (for तत्तु). D4.5(after corr. as above).7 G1 M3 सूर्योदयाद्. Dg1 तावत् (for या°). —(l. 4) M3 किञ्चिद् (for किंस्विद्).]

5 V1 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). —^{a}) D5 कथया (sic) (for अथ याः). Dg1 D5.7 G3 M3 कौश(G3 M3 °स)लेंद्रस्य. —^{b}) G3 शयानं. —^{cd}) T2 च (for तु). G2 M1 संन्यबोधयन् ; Cr.m.g.t प्रत्य° (as in text). D4.5.7 ताः स्त्रियो वत्सला(D5 °यस्तत्समा) जग्मुर्भर्तुरप्रतिबोधनात् . —For 5, Ś1 Ñ2 B D1-3.6 M4 subst., while V1 subst. l. 2 only for 5^{cd} :

1504* अभ्येत्य चोपचारज्ञाः शयनीये नराधिपम् ।
स्त्रियः प्रबोधयांचक्रुरादित्योदयशङ्कया ।

[(l. 1) D1-3 M4 अ(D2 य)भ्येत्य (for अभ्येत्य च). M4 शयनीयतले नृपं (for the post. half). —(l. 2) M4 प्रबोधनं चक्रुर् and -कांक्षया (for प्रबोधयां° and -शङ्कया respy.).]; and then cont. :

1505* प्रबोध्यमानोऽपि यदा नाबुध्यत स पार्थिवः ।
आ सूर्योदयनात्सुप्तस्ततस्ताः शङ्किताः स्त्रियः ।

[(l. 1) Ś1 Ñ2 B1.3 प्रबुध्यमानो. V1 D2.3 न प्रा(D3 व्य)बुध्यत; B2 M4 नावबुध्यत(M4 °ति); D1 न प्रबुध्यति (for नाबुध्यत स). —(l. 2) V1 आसूर्योदयात् (subm.). D3 सुतम् (sic) (for सुप्त). V1 तस्याः (for ततस्ताः). M4 संविग्नाभवन् .]

—After 5, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. :

1506* तथाप्युचितवृत्तान्ता विनयेन नयेन च ।
न ह्यस्य शयनं स्पृष्ट्वा किंचिदप्युपलेभिरे ।
ताः स्त्रियः स्वप्नशीलज्ञाश्चेष्टासंचलनादिषु ।

[(l. 1) Dt1 T1 अथ (for तथा). M2.3 -वृत्तांता. Dg1 च in marg. —(l. 3) G1 याः स्त्रियः; G3 ता दीनाः. M1 -संचलनादिषु.];

while D4.5.7 ins. :

1507* न त्वस्य शयने स्पष्टं काश्चिदप्युपलेभिरे ।
उचिताश्च प्रशीलज्ञाश्चेष्टाः संकुचनादयः ।

[(l. 1) D5 नतु and स्पृष्टाः (for न तु and स्पष्टं respy.). —(l. 2) D7 संकोचनादयः. D5 उचितास्ता सुशीलज्ञाः श्रेष्ठाः संकुशलादिषु.]

6 Dg1 reads 6 in marg. —^{a}) M4 भी- (for ता). Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 -समावि(D1.3 °दि)ष्टाः; D1.7 -गृहीताश्च; D5 -गृहीत्वा च (corrupt) (for -परीताश्च). —^{b}) V1 D1-3 M4 प्रेक्ष(D1.2 °क्ष्य)माणा नराधिपं. —^{c}) B1.3.4 Dg1 D1-3.5 प्रतिश्रोतम् . Ś1 D6 तृणाग्रेण; G2 त्रियाग्राणां (corrupt) (for तृणाग्राणां). —^{d}) B2 सदृशः (sic). Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 प्र(M4 च)चकंपिरे(B4 °*); Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.3 M3 Cm.g.t संचकाशिरे; D5 संप्रचक्रिरे.

7 For 7-9, V1 subst. l. 5-14 of 1512*. —^{a}) Dt1 Dd1 Dm1 Ct संदेहमानानां. Ś1 Ñ2 B D5.6 अथ तासां परित्रासं (B2 °साद्); D4.7 अथ ताः संपरित्रस्ता. —^{b}) Ś1 D6 दृष्ट्वा दृष्ट्वा; Ñ2 B D4.5.7 दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा (for स्त्रीणां दृष्ट्वा). M3 [अ]थ (for च). —^{c}) Dm1 D4.7 तत् (for यत्). —^{d}) Dt1 तदा; Ct as in text (for तस्य). Ś1 राज्ञे; D4.7 राज्ञो (for जज्ञे).

G. 2. 67. 12 B. 2. 65. 20 L. 2. 71. 19 ततः प्रचुक्रुशुर्दीनाः सस्वरं ता वराङ्गनाः ।
करेणव इवारण्ये स्थानप्रच्युतयूथपाः ॥ ८

—After 7, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins. :

1508* कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकपराजिते ।
प्रसुप्ते न प्रबुद्ध्येते यथाकालसमन्विते ।
निष्प्रभा च विवर्णा च सन्ना शोकेन संनता ।
न व्यराजत कौसल्या तारेव तिमिरावृता ।
कौसल्यानन्तरं राज्ञः सुमित्रा तदनन्तरम् ।
न स्म विभ्राजते देवी शोकाश्रुलुलितानना ।
ते च दृष्ट्वा तथा सुप्ते उभे देव्यौ च तं नृपम् ।
सुप्तमेवोद्गतप्राणमन्तःपुरमदृश्यत ।

[(l. 2) D5 प्रसुप्तं न. D4.5 [अ]विबुद्धयेते; D7 G1 वि(G1 न)-बु°; G3 °द्धेन (for प्रबुद्ध्येते). G3 तथा; M3 moth-eaten (for यथा-). D4.5.7 यथाकालं श्रमान्विते; M1 यथाकाले स° (for the post. half). —(l. 3) Dt1 G1 सा (for the first च). T3 श*** *** (lacuna) (for शोकेन सं°). —(l. 4) T3 तिमिरे वृता. —(l. 6) M2 स (sic) (for स्म). M3 वि*जते (moth-eaten). —(l. 7) T2 G3 पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). Dg1 Dt1 Dm1 तदा; G1 यथा (for तथा). G1.2 M1.2 उभौ (sic) (for उभे). D4.5.7 नृपं च तं (by transp.). —(l. 8) D7 [उ]द्गतं. Cv अतः परम् (for अन्तःपुरम्). T3 अनप्यत; Ct*p* अमन्यत (for अदृश्यत). —For l. 3–8, D4.5.7 subst :

1508(A)* शृण्वन्ती मनुजेन्द्रस्य यथार्थचरितं निशि ।
निद्रयापहृता त्वासीद्रामभाना विशेषतः ।
ते च सुप्ते तथा दृष्ट्वा उभे देव्यौ नृपं च तम् ।
सुप्तमेवोद्गतप्राणं जज्ञिरे ताः स्त्रियः पुनः ।
अथ तत्रापरा नार्यस्ताश्च संजातसंभ्रमाः ।
शङ्किताः समवेक्षन्त भूय एव नराधिपम् ।
निर्गतं सलिलं घोरं नेत्रयोरुभयोरपि ।
शीतलत्वं च गात्राणां तदा बुबुधिरे स्त्रियः ।
अथ बुद्ध्वा गतप्राणं सर्वैश्चिह्नैर्नराधिपम् ।
तं नरेन्द्रं महिष्यस्ताः सहसा संप्रचुक्रुशुः ।
ततः प्रमुमुचुः कण्ठाद्विस्वरानयशंसिनः ।
हा भर्तरिति दुःखार्ता निपेतुश्च महीतले ।

[(l. 1) D5 यथा जागरितं (for °र्थचरितं). —(l. 2) D5 च (for तु). —(l. 3) D4.7 यथा (for तथा). —(l. 5) D5 याश् (for ताश्). —(l. 7) D5 विनिःश्वासात्ययं (for निर्गतं सलिलं). D7 नेत्रयो***पि (for the post. half). —(l. 8) D5 गात्रस्य. —(l. 10) D5 नरेंद्रं तं (by transp.); D7 तं नरेंद्र-. —(l. 11) D4.7 कण्ठाद् (for कण्ठाद्). —(l. 12) D5 निपेदुश् (for °पेतुश्).]

8 *a*) G3 सर्वाः; M2 भीताः (for दीनाः). —*b*) G1.2 M1 सस्वरास् . M3 ***गनाः (moth-eaten). —For 8^{ab}, D4.5.7 subst. and read after 8^{cd} :

1509* दुःखं न सहितुं शेकुर्लब्धसत्त्वास्तु याः स्त्रियः ।

तासामाक्रन्दशब्देन सहसोद्गतचेतने ।
कौसल्या च सुमित्रा च त्यक्तनिद्रे बभूवतुः ॥ ९

[D5 लब्धसत्त्वतया स्त्रियः (for the post. half).]

—*d*) D1.7 सिंह(D7 °हैः)प्रहतयूथपाः. —Ś1 Ñ2 B D3 subst. for 8, while D1–3 M4 subst. for 7–8 :

1510* ता वेपमानाः संभ्रान्ता मृतं दृष्ट्वा नराधिपम् ।
हा नाथ हा मृतोऽसीति पतिता वै विचुक्रुशुः ।

[(l. 1) M4 प्रेक्षमाणा (for मृतं दृष्ट्वा). —(l. 2) B3 *sup. lin.* पति in पतिता. D1–3 M4 हा महाराज हा नाथ मृतोमीति विचुक्रुशुः.]

9 *a*) D4.7 ह्याक्रंदशब्देन. —*b*) D4.5.7 सहसोद्भ्रांतलोचना (D5 °ने); G2 M1 °सोन्नतचेतने; Cv.r m.g as in text. —For 9^{ab}, Ś1 Ñ2 B D1–3.6 M4 subst. :

1511* तासां तेनार्तनादेन महता शयिते तदा ।

[D1 शयने (for शयिते). D1–3 M4 नृपे (for तदा).]

—*d*) Ś1 Ñ2 B D6 बुबुधाते सुदुःखिते; D1–3 M4 बुबुधातेते-(D3 °ते*)मानसे. —After 9, Ś1 Ñ2 B D1–3.6 M4 ins.; while V1 subst. l. 5–14 only for 7–9 :

1512* हा हा किमेतदित्युक्त्वा सहसोद्वेगमागते ।
उत्थाय शयनात्क्षिप्रं राजानमुपतस्थतुः ।
दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च भर्तारं ते देव्यावतिदुःखिते ।
सुप्तमेवोद्गतप्राणं भृशं चुक्रुशतुस्तदा ।
तेन शब्देन संभ्रान्ताः सर्वशोऽन्तःपुरस्त्रियः ।
संघशश्चुक्रुशुस्तत्र कुरर्यस्त्रासिता इव ।
ईरितोऽन्तःपुरस्त्रीभिरार्ताभिः स स्वनो महान् ।
पुरीं तां पूरयामास बोधयन्निव सर्वशः ।
ततः संभ्रान्तमनसस्तेन शब्देन बोधिताः ।
अनाहूताश्च विविशुर्नृपवेश्मापराः स्त्रियः ।
ताश्च ताश्चैव संहत्य ततस्ताः सर्वशोऽङ्गनाः ।
रुरुदुश्चुक्रुशुश्चैव नृपे पञ्चत्वमागते ।
अथायोध्या पुरी कृत्स्ना तेन शब्देन मोहिता ।
सवृद्धबाला चुक्रोश राजव्यसनदुःखिता ।

[B4 om. l. 1–3. Ś1 D6 om. l. 1. —(l. 1) D3 om. इति (subm.). —Ñ2 om. l. 2. —(l. 3) Ś1 D6 मृतं (for स्पृष्ट्वा). D1–3 M4 तेपि देव्यौ सुदुःखिते (for the post. half). —(l. 4) Ś1 [उ]द्गतं. M4 उच्चुक्रुशुस् (for चुक्रुशतुस्). D1–3 M4 ततः. —After l. 4, M4 ins. :

1512(A)* तेन शब्देन संत्रस्ता भृशमुच्चुक्रुशुः स्त्रियः ।

—(l. 5) V1 ता वेपमानाः (for तेन शब्देन). M4 संत्रस्ताः (for संभ्रान्ताः). Ś1 D6 तयोस्तद्रुदितं श्रुत्वा (for the prior half). Ñ2 D1 सर्वशोंतःपुरे (Ñ2 °पुरे ये [hypm.]).—After l. 5, B3 ins. l. 11 (var.) for the first time, repeating it in its proper place. —B1 om.(hapl.) l. 6–10.

कौसल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवम् ।
हा नाथेति परिक्रुश्य पेततुर्धरणीतले ॥ १०
सा कोसलेन्द्रदुहिता वेष्टमाना महीतले ।
न बभ्राज रजोध्वस्ता तारेव गगनच्युता ॥ ११
तत्समुत्त्रस्तसंभ्रान्तं पर्युत्सुकजनाकुलम् ।
सर्वतस्तुमुलाक्रन्दं परितापार्तबान्धवम् ॥ १२ G. 2. 67. 21 B. 2. 65. 27 L. 2. 71. 21

—(l. 6) Ś1 D6 सहसा (for संघशश्). V1 अवयस्; B4 कुर्युश्च; D2 कुर्वयंस् (sic) (for कुरयंस्). —(l. 7) D3 ईरितोंतः*र-. B3 सुस्वरो; B4 सुस्वनो. D2 तामिरुच्चस्वनो महान् (for the post. half). V1 D1 ईरितोंतःपुरे स्त्रीभिस्ताभिः स नि(D1 च)स्वनो महान्. —(l. 8) Ś1 D6 बोधयंश्चैव; B3 रोदयन्निव; D3 बोध*न्निव. D1.2 सर्वतः. —(l. 9) B2 D1–3 मोहिताः (for बोधिताः). V1 संभ्रांतमनसस्तेन शब्देन मोहिता जनाः. —(l. 10) Ñ2 तानाहूताश्च; V1 D1–3 अनाहूतापि(D2 °स्तु). Ś1 D6 आविशंत नृपाहूता; B2.4 अविशन्नप्यनाहूता (for the prior half). Ś1 V1 पुरस्त्रियः; D6 M4 परस्त्रियः. —B3 reads l. 11 for the first time after l. 5. —(l. 11) Ñ2 B3 चैताश्; D2 ततश् (for च ताश्). Ś1 संहृत्य. B2.4 संवशो (for सर्वशो). Ś1 D6 शतशोथ सहस्रशः (for the post. half). B3 (first time) ताश्चैव संहृत्य ततस्ताश्चैव सर्वशोंगनाः. —(l. 13) M4 तथा (for अथ). Ñ2 B1–3 (B3 also as above) सर्वा (for कृत्स्ना). Ś1 B1.2 D1–3.6 बोधिता; V1 पूरिता (for मोहिता). —After l. 13, B3 ins.:

1512(B)* आगता नृपतेर्वेश्म शोकेन परिपीडिताः ।

—(l. 14) V1 सबालवृद्धा (by transp.). Ś1 Ñ2 V1 B -कर्षिता; D6 -कर्शिता (for -दुःखिता). D2 आवृद्धबालाश्रुकुशुः सर्वे व्यसनकर्शिताः.]

10 D2 om. 10^{ab}. —^{b}) M2 **स्पृष्ट्वा** (for **दृष्ट्वा**). M3 **स्पृ** * * (moth-eaten). T3 G1 M2 **तं नृपं** (for **पार्थिवम्**). —^{c}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G1 M3 **भर्ते**(Dt1 °*)**ति** (for **नाथेति**). B(ed.) **परिकृप्य**. —^{d}) G3 **निपेतुर्**. —For 10, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3(D2 l. 2 only for 10^{cd}).6 M4 subst. and read after 13:

1513* **ततो भृशार्ता कौसल्या सुमित्रा च सुदुःखिता ।**
निपत्य पृथिवीपृष्ठे वडवेव व्यवर्तत ।

[(l. 1) D1 कौशिल्या. Ś1 D6 चैव (for च सु-). —(l. 2) V1 D1–3 M4 धरणीपृष्ठे. Ś1 D6 बहुधैव (for वडवेव). Ś1 D6 व्यवेष्टतां; Ñ2 B2.3 (orig.) व्यचेष्टि(B2 °ष्ट)तां; B1.4 व्यचेष्टत; B3 (*sup. lin.*) व्यचक्षत; D1 व्यवर्ततां; D2.3 न्यवर्तत.];
—All are followed by 1515*
while D4.5.7 subst. for 10:

1514* **सुमित्रया तु कौसल्या सह स्पृष्ट्वा जनाधिपम् ।**
वदन्ती हार्यपुत्रेति निपपात महीतले ।

[(l. 1) D5 च and नराधिपं (for तु and जना° respy.).]

11 T2 om.(hapl.) 11^{ab}. —^{ab}) T3 **कौसलेंद्र-**. ❀ **Ct: अयोध्याजनपदवाची कोशलशब्दस्तालव्यमध्यः कौसल्यापितृदेशवाची तु दन्त्यमध्यः।** ❀ Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1 **चेष्टमाना**. For **वेष्टमाना** cf. R. 1. 2. 11^{b}. D4.5.7 **सह**(D5 **सा हि**) **ताभिः सप**(D4 °*)**त्नीभिर्वेष्टंती**(D4 °**ष्टिता**; D7 °**ष्टितं**) **जगतीतले**. —^{c}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 **भ्राजते**; G1 **बभौ तु**; G3 M2.3 **बभ्रा**(M3 °*)**जे**. —^{d}) Dd1 Dm1 T G1.2 M1–3 **गगनाच्च्युता**. —For 11, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. and read after 1513*:

1515* **सपत्न्या सह दुःखार्ता वेष्टमाना धरातले ।**
पांसुरूषितसर्वाङ्गी कौसल्या न व्यराजत ।

[(l. 1) Ś1 इव (for सह). Ñ2 B1.3.4 चेष्टमाना; B2 वेप° (for वेष्ट°). V1 D1–3 M4 चे(D1 M4 वे)ष्टंती धरणीतले (for the post. half). —(l. 2) Ñ2 V1 B D1–3 पांशु-. V1 D1–3 -गुंठित-; B1 -कर्षित-; D6 -भूषित- (for -रूषित-). Ñ2 B1.3 M4 व्यरोचत (for °राजत).]

—After 11, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins.:

1516* **नृपे शान्तगुणे जाते कौसल्यां पतितां भुवि ।**
अपश्यंस्ताः स्त्रियः सर्वा हतां नागवधूमिव ।
ततः सर्वा नरेन्द्रस्य कैकेयीप्रमुखाः स्त्रियः ।
रुदन्त्यः शोकसंतप्ता निपेतुर्गतचेतनाः ।
ताभिः स बलवान्नादः क्रोशन्तीभिरनुद्रुतः । [5]
येन स्फीतीकृतं भूयस्तद्गृहं समनादयत् ।

[D4.5.7 om. l. 1 and 2. —(l. 2) Dg1 हता. —(l. 4) Dm1 रुदंतः (sic); T2 रुदत्यः. Dt1 -संतप्तां. M2 गतचेतसः. D4.5.7 समीयुश्च म(D5 °माचष्टम)हीतले (for the post. half). —(l. 5) D4.5.7 सह महाप्रा(D5 °ना)दः. Dg1 T3 अभिद्रुतः. —(l. 6) D5 तेन (for येन). Dg1 स्त्रीतीकृतं; Dt1 Dd1 D5 **Ct** स्फीतीकृतो; Dm1 T2.3 M1 **Cr** स्फीति°; M3 हीती°; K(ed.) **Cm.g** स्थिरी°; **Cv** as above (for स्फीतीकृतं). D4.7 तेन स्फारीकृतेनाशु (for the prior half). Dt1 Dm1 D4.5 समनादयन्; **Cm.t** °यत् (as above).]

12 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D1–3.6 M4 **समुद्विग्न**(Ś1 D6 °**ग्नम्**)-; B4 **समुद्भ्रांत-**; Dt1 Dd1 Dm1 **परित्रस्त-**; D4 °**स्तं** (for **समुत्त्रस्त-**). Ś1 D6 M4 **उद्भ्रांतं**(M4 °**त-**); Ñ2 V1 B3 Dt1 D3 **-संभ्रांत-**; B4 **-संत्रस्तं**. D5 **तत्सर्वतः सुसंभ्रांतं**. —^{b}) V1 D2 T3 **-समाकुलं**; M4 **-जनावृतं**. D4.5.7 **पर्यश्रुनयनाकुलं**. —^{c}) Dd1 Dm1 D5 T3 G1.3 **तुमुलाक्रांतं**; D4.7 **विपुलाक्रंदं**. —^{d}) D4.5.7 **परिदेवार्तबांधवं**. —For 12^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1517* **परिदेवितार्तस्तनितरुदितोत्कुष्टमाकुलम् ।**

[Hypm. D2 परिदेवन- (for °वित-). Ś1 B1 D1–3.6 -स्त- (D1.3.6 स्व)नितं. Ñ2 B1–3 -[उ]त्कृष्ट(B3 -[उ]त्पात)संकुलं; V1 -[उ]त्क्रिष्टनादितं; D1–3 M4 -[उ]त्कुष्टनादितं.]

G. 2.67.22 B. 2.65.28 L. 2.71.21 सद्योनिपतितानन्दं दीनविक्लवदर्शनम् ।
बभूव नरदेवस्य सद्म दिष्टान्तमीयुषः ॥ १३

अतीतमाज्ञाय तु पार्थिवर्षभं
यशस्विनं संपरिवार्य पत्नयः ।
भृशं रुदन्त्यः करुणं सुदुःखिताः
प्रगृह्य बाहू व्यलपन्ननाथवत् ॥ १४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

६०

तमग्निमिव संशान्तमम्बुहीनमिवार्णवम् ।
हतप्रभमिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य भूमिपम् ॥ १

कौसल्या बाष्पपूर्णाक्षी विविधं शोककर्शिता ।
उपगृह्य शिरो राज्ञः कैकेयीं प्रत्यभाषत ॥ २

13 a) V1 -नि*तित-; B1 -निपातित-; Dg1 -निवर्तित- (for -निपतित-). Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.5.6 M4 -[अ]नर्थं (for -[आ]नन्दं). —b) Dt1 दीनं. M3 -**वदर्शनं. Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 विध्वस्तशयनासनं(Ñ2 B2.4 °शनं); D4.5.7 दीप-(D5 °स)प्रम्लानदर्शनं. —D2 om. 13cd. —d) Ś1 D4-7 G1 गृहं; V1 तदा; B2-4 सद्यो (for सद्म). D3 दिष्टयांतम् ; D6 दृष्टांतम्. Ś1 D4-7 आगतं; V1 आयुष:; D1 S एयुषः (for ईयुषः). —After 13, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2(after 13ab).3.6 M4 read 1513* and 1515*.

14 a) Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 व्यतीतम् (for अ°). V1 च; D3 om. (subm.) (for तु). —b) D5 मनस्विनं. Ś1 Dt1 D6 T3 तं (for सं-). Dg1 संपरिवारि (sic). Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 ताः स्त्रियः; G3 योषितः (for पत्नयः). —c) Ñ2 B रुदत्यः; G1 M3 नदंत्यः; M1 नुदंत्यः (for रुदन्त्यः). Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 करुणाक्षरा गिरः. —d) M4 प्रसार्य. Ś1 Ñ2 B1.2.4 D2.3.6 T3 G1 बाहून् ; Dg1 बाहौ (for बाहू). M3 प्रगृ**हू (moth-eaten). Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 व्य(V1 ह्य)लपंस्तु(Ś1 V1 D1.3.6 M4 °त; D2 °त्य [sic]) सर्वशः; D4.7 व्यलपंस्त्वना°.

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 V1 D1-3.6 अंतःपुर (D3 °*)विलापः; Ñ2 B2-4 दशरथमरणांतःपुराक्रंदः; B1 दशरथस्वर्गारोहणं; D4.7 स्त्रीविलापः; D5 अमंगलिकः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : B1 D3.6 om.; Ś1 71; Ñ2 V1 D7 M4 67; B2.3 D4 66; B4 62; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 65; D1 123; D2.5 70. —After colophon, D6 G M1 conclude with श्री(D6 om.)रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः.

60

☞ Ñ1 missing for Sarga 60 (cf. v.l. 1058*). Ś1 Dm1 begin with ॐ; M2 with श्रीरामाय नमः.

1 a) B3 संभ्रांतं; D3 संपन्नं (for संशान्तम्). —M4 reads 1bc twice. —b) Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 (both times) संशोषितम् ; G3 तोय° (for अम्बुहीनम्). D5 महार्णवं (for इवा°). —c) Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 (both times) अस्तंगतम् ; Dt1 Dd1 Dm1 गतप्रभम् (for हतप्रभम्). —d) Ś1 V1 B D1-7 M2.4 स्वर्गतं (for °स्थं). M3 moth-eaten for क्ष्य पार्थि. V1 T G2 M1.3 पार्थि(M3 **)वं (for भूमिपम्).

2 a) T3 पुत्रशोकार्ता (for बाष्पपूर्णाक्षी). —b) G2 M1 Ck विधवा (for विविधं). D5 श्रमकर्शिता. —d) G3 पर्यभाषत (for प्रत्य°). D4.5.7 व्यथिता विललाप ह. —For 2, Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 subst. :

1518* द्विविधेनापि दुःखेन कौसल्या भृशदुःखिता ।
भर्तुः पादौ प्रगृह्यार्ता विललाप सुदुःखिता ।

[(l. 1) B3 M4 विविधेन. B2 [अ]ति-; D2 [ए]व (for [अ]पि). V1 D1-3 M4 शोकेन (for दुःखेन). M4 भृशविह्वला (for °दुःखिता). —(l. 2) V1 D2.3 M4 भृशं तदा; B1 तपस्विनी; D1 पुनस्तदा (for सुदुःखिता).]

—Thereafter all the above MSS. cont. :

1519* कृतपुण्योऽसि नृपते शुद्धसत्त्वश्च मानद ।
यस्त्वं प्राणान्परित्यज्य नाद्य शोचसि राघवम् ।
पुत्रशोकसमुद्भूतो हृन्मनोदेहतापनः ।
त्वत्प्राणहरणो व्याधिर्मामनाथां न बाधते ।
सत्यसंधे महाभागे प्रधानाभिजनात्मनि ।

सकामा भव कैकेयि भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् । त्यक्त्वा राजानमेकाग्रा नृशंसे दुष्टचारिणि ॥ ३

एष त्वय्यनुरूपो वै भावः करुणवेदिनि ।
अहमेवाशुद्धसत्त्वा नीचा चादृढसौहृदा ।
अजीवनार्हा जीवामि यत्त्वयाद्य विनाकृता ।
मृत्युरस्यामवस्थायां प्रशस्तस्ते नराधिप ।
जीवितं मम चाप्यस्यामवस्थायां विगर्हितम् ।
अवस्थायामवस्थायां तत्तद्भवति पूजितम् ।
पूजितं मरणं तस्य यस्य जीवितमीदृशम् ।
यश्च शुद्धस्वभावस्त्वं पुत्रशोकार्तया मया ।
उक्तोऽस्यसकृत्परुषं तन्मां दहति कल्मषम् ।
देवोपम नमस्तेऽस्तु शुद्धभाव महीपते ।
समन्युरेवासि मृतः क्षामये त्वां प्रसीद मे ।
पुत्रशोकार्तया ह्युक्तो यन्मयास्यकृतज्ञया ।
तद्देवसत्त्व नामुत्र स्मर्तुमर्हसि मे प्रभो ।
अतिक्रमः कस्य नास्ति विदुषोऽपि महीपते ।
अतिक्रममतो मे त्वं मूढायाः क्षन्तुमर्हसि ।
कृत्वानर्थं मूलहरं राज्यलोभाद्विगर्हितम् ।
प्राप्तासि निरयं क्षुद्रे कैकेयि दृढनिश्चये ।

[(l. 1) D1 गुणगण्योसि. M4 राजेंद्र कृतपुण्योसि (for the prior half). —(l. 2) V1 D1.2 M4 नानु-; D3 मानु- (for नाद्य). —(l. 3) Ś1 D6 दारुणो; M4 हीमयो (for हृन्मनो-). —(l. 4) V1 क्षुत-; D6 तत् (for त्वत्-). Ś1 D6 -प्राणहरणाद् (for °णो). V1 मामनाथां; D2 मामवार्यां; M4 मम नार्यं (for मामनार्यां). V1 M4 प्रबाधते; D1.2 तु बाधते (for न बाधते). —(l. 5) V1 D1–3 M4 दृढव्रते (M4 °भक्तौ) शुद्धसत्त्वे (for the prior half). V1 -[अ]भिधनात्मनि (sic). —(l. 6) Ś1 D6 न हि युष्मद्विधे युक्तो; V1 D1–3 M4 एष त्वय्ये (D2 °ये; D3 °यी)वानुरूपो (for the prior half). D2 करुणवेदिना. —(l. 7) V1 D1.3 अशुद्धसत्त्वाहमेव (D3 °त्त्वा हा राम); M4 अशुद्धभावा चाहमेव (hypm.) (for the prior half). D1 निर्वाचा; M4 तथा च (for नीचा च). V1 दृढचित्ता विगर्हिता; B1 नीता वानू (*sup. lin.* also दृ)ढसौहृदा (for the post. half). D2 अशुद्धसत्त्वाहमविनीता चादृढसौहृदा. —(l. 8) Ś1 D6 M4 या (for यत्). Ñ2 B [अ]हं; M4 [अ]पि (for [अ]द्य). Ñ2 B3 निराकृता (for विनाकृता). —(l. 9) V1 D1 प्रशस्तं; D2 प्रवृत्तस् (for प्रशस्तस्). —(l. 10) D2.3 वा (for च). Ś1 D6 न तु मे जीवितं ह्यस्याम् (for the prior half). —V1 D1–3 M4 om. l. 11–12. —(l. 11) B1 (marg. also as above) समस्तायां (for second अवस्थायां). —(l. 13) Ś1 D6 यत्र; V1 D1–3 यदि; B2 यच्च; M4 यद्धि (for यश्च). Ś1 D6 तु (for त्वं). —(l. 14) B2 [अ]शेषं (for [अ]सकृत्). Ś1 D6 परुषं मुहुरुक्तोसि; V1 D1–3 M4 असकृत्परुषाण्युक्तस् (for the prior half). Ś1 D6 M4 मा (for मां). Ś1 D1.6 किल्बिषं (for कल्मषम्). —(l. 15) D3 om. ऽस्तु. V1 शुद्धमेवं; D3 °भा* (for °भाव). —(l. 16) D2 इव (for एव). Ś1 D6 समन्युर्वासि मयि तत् (for the prior half). Ñ2 V1 B क्षमये (sic) (for क्षामये). —(l. 17) Ś1 V1 D6 [अ]प्युक्तो; B2 त्यक्तो; B3 [इ]त्युक्तो (for ह्युक्तो). V1 [अ]द्य; B3 (*sup. lin.* also).4 हि (for [अ]सि). Ś1 [अ]कृताज्ञया; B3 [अ]कृतस्तया (sic) (for [अ]कृतज्ञया). —(l. 18) V1 तदेतत्सत्त्वमुत्सृज्य; B2 D2.3 तदे (B2 °दे)व सत्त्वं नामुत्र; D1 तन्मे ततस्त्वं नामुत्र (for the prior half). Ñ2 B1.3 मे ह्यर्हसि (for अर्हसि मे). Ś1 D6 [ऽ]नघ (for प्रभो). —(l. 19) B4 विस्मये (for विदुषो). Ñ2 B1.3 वा (for ऽपि). D1 महामते. —(l. 20) D6 अर्हति (for °सि). —(l. 21) D3 कृतानर्थं (for कृत्वा°). V1 राज्यभोगाद्; D1 त्यज्य लोभाद्; D2 त्यज मोहाद्; M4 राज्यलोभ- (for राज्यलोभाद्). M4 -विगर्हिता (for विगर्हितम्). —(l. 22) D3 प्राप्नोषि (for प्राप्तासि). D1 परमं भद्रे (for निरयं क्षुद्रे). V1 M4 दृढनिश्चया; B2 शठनिश्चये.]

—After 2, D4.5.7 ins.:

1520* अशोच्यं बत शोचामि या प्रेतमनुशोचति ।
नरेन्द्र कृतकृत्यं त्वां मुक्तं पुत्रानुशोचनात् ।
पुत्रशोकादयं व्याधिर्बलवान्दीर्घवेदनः ।
त्वत्प्राणहरणो मृत्युर्ममार्यं न हरत्यसून् ।
सत्यसंधे महाभागे प्रसादाभिजितात्मनि ।
न हि युष्मद्विधे युक्तो भावः करुणवेदिनि ।
अहमेवास्मि नीचा च कदर्या न च सज्जना ।
अजीवनार्हा जीवामि दुर्बलं प्राणिनो हितम् ।
अवस्थानमवस्थायां तत्तद्भवति पूजितम् ।
पूजितं मरणं तस्य यस्य जीवितमीदृशम् ।
पुत्रशोकादनुत्तीर्णा भर्तृशोकपरिप्लुता ।
रौद्रा विपरिवर्तामि विपन्ना शोकसंकटे ।
इदं मूलहरं लोभादनर्थमुपपाद्य हि ।
काममाप्नुहि कैकेयि लोके हि सुमहद्यशः ।

[(l. 1) D4.7 अनुशोचिमि (sic) (for °चति). —(l. 2) D5 युक्तं पुत्रस्य शासनात्; D7 युक्तं *त्रानु° (for the post. half). —(l. 4) D4 [अ]द्य (for [अ]र्यं). —(l. 5) D5 महाप्राज्ञे (for °भागे). —(l. 6) D5 यन्मे (for न हि). D7 मुक्तो (for युक्तो). —(l. 7) D5 अहमेकाकिनी जाता (for the prior half). —(l. 8) D4(also).5 दुर्लभं (for दुर्बलं). D5 प्राणिनां हि तत्. —(l. 9) D5 अवस्थायाम् (for °नम्). D5 न त्वद्- (for तत्तद्). —(l. 10) =l. 12 of 1519*. D4 मरणं तस्य पश्यामि (for the prior half). —(l. 13) D5 इमं (for इदं). —(l. 14) D7 om. (hapl.) from the post. half of l. 14 up to 3^{a}. D5 च (for हि).]

3 D7 om. 3^{a} (cf. v.l. 1520*). —^{b}) Ñ2 B3 **भुक्त्वा** (for **भुङ्क्ष्व**). D7 **अकं**** (for **अकण्टकम्**). —^{c}) D4 **हित्वा**; D5.7 **हत्वा** (for **त्यक्त्वा**). D4.5.7 **एवा** (D5 °**वो**)**ग्रे**; T3 G2 **एकाग्र-**; Ct as in text (for **एकाग्रा**). —^{d}) D5 **शंससे** (for **नृशंसे**). D4.5.7 **पापकारिणि** (D5 °**णः** [sic]) (for **दुष्टचारिणि**). —For 3^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

G. 2. 68. 30
B. 2. 66. 4
L. 2. 72. 30

विहाय मां गतो रामो भर्ता च स्वर्गतो मम ।
विपथे सार्थहीनेव नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४
भर्तारं तं परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मनः ।
इच्छेज्जीवितुमन्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ॥ ५
न लुब्धो बुध्यते दोषान्किंपाकमिव भक्षयन् ।
कुब्जानिमित्तं कैकेय्या राघवाणां कुलं हतम् ॥ ६

1521* पतिं प्राणैर्वियोज्यैवं धिक्कृते निर्वृता भव ।

[B4 विमोह्य; D2 M4 वियुज्य (for वियोज्य). Ś1 [ए]व; Ñ2 B1.3.4 त्वं; B2 M4 [इ]ष्टं (for [ए]वं). Ś1 D6 विकृते; M4 धिक्कृता (for धिक्कृते).]

4 ^{a}) M3 मा (for मां). —^{c}) D4.5.7 विपिने (for विपथे). D5 सार्थहीने च. —Dg1 reads 4^d in marg. —^{d}) D4.5.7 न वर्तयितुम् (for नाहं जीवितुम्). —For 4, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. and read after 1532* :

1522* विहाय मां वनं रामो भर्ता च त्रिदिवं गतः ।
सार्थादिव परिभ्रष्टा कापथे विचराम्यहम् ।

[(l. 1) M4 विना च (for विहाय). V1 D3 मा (for मां). V1 D1–3 M4 गतो (for वनं). V1 D1–3 M4 वनं भर्ता च स्वर्गतः (for the post. half). —(l. 2) V1 सत्त्वाद्; B4 स्वार्थाद् (for सार्थाद्). Ś1 D6 कुपथे (for कापथे).]

—Thereafter all the above MSS. ins. a passage relegated to App. I (No. 20).

5 ^{a}) Dt1 तु; Dd1 Dm1 T2 च; D4.5.7 हि; G3 सं- (for तं). Ct*p* परिव्रज्य (for °त्यज्य). —^{b}) D4.7 जीवितम् ; M2 दै * * म् (for दैवतम्). —^{c}) T2 उच्चैर् (for इच्छेज्). D4.7 जीवितम् (for जीवितुम्). —^{d}) Dg1 G1.3 M2 त्यक्तधर्मिणः; Cr.m.g.t as in text (for °धर्मणः). D4.5.7 कैकेयीं धर्म(D5 पाप)चारिणीं. —For 5, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1523* सुखभोगार्थदातारं दैवतं परमं पतिम् ।
का त्वन्या त्वहते नारी लुब्धा प्राणैर्वियोजयेत् ।

[(l. 1) Ñ2 -भोगानु-; B3.4 -भोगान्न- (for -भोगार्थ-). V1 पितरं (for परमं). —(l. 2) V1 त्वज्ञा; D2 त्वया (sic) (for त्वन्या).]

—After 5, D4.5.7 ins. :

1524* वैधव्यमयशश्चेदं प्रेत्य चाकुशलं महत् ।
कर्मणानेन नीतासि तत्तु मे राज्ञि न प्रियम् ।

[(l. 1) D7 वाकुशलं. —(l. 2) D5 तेन (for [अ]नेन).]

6 ^{a}) T3 लुब्धा (sic). D4 न लब्धो वध्यते दोषात्. —^{b}) Dm1 विपाकम् ; M3 जिंपापम् ; Cm as in text (for किंपाकम्). —^{c}) M2 -निमित्तः (for -निमित्तं). D4.5.7 कैकेयि (for कैकेय्या). Ś1 D6 क्व वा निमित्ते कैकेयि. —^{d}) Ś1 D4–7 रघूणां ते. —For 6, Ñ2 V1 B D1–3 M4 subst., while Ś1 D6 subst. for 6^{ab} :

1525* लुब्धः कार्यमकार्यं वा न कीर्तिं निरयं न च ।
न धर्मं नापि वाधर्मं वेत्ति नैवायतीहितम् ।

[(l. 1) Ś1 D6 कृत्वा (for लुब्धः). V1 D1–3 M4 लुब्धो न (D2 °ब्धेन; M4 °ब्धा न [sic]) कार्यं नाकार्यं (for the prior half). Ñ2 नु (for first न). V1 D1–3 M4 अनयं (for निरयं). D1.3 M4 नयं (for न च). —(l. 2) Ś1 V1 D3.6 चापि (for नापि). Ś1 V1 D3.6 नाधर्मं; B1 [अ]धर्मं वा (by transp.); B2 D1.2.6 M4 चा°; B4 * धर्मं (for वाधर्मं). Ś1 D6 वेत्सि (for वेत्ति). Ś1 D6 तथेहितं; V1 [आ]यितं हितं (sic); B1 D1 हिताहितं; D3 [अ]हितं हितं (for [आ]यतीहितम्).]

—Thereafter all the above MSS. cont. :

1526* अनियोगनियुक्तेन त्वया राज्ञा महात्मना ।
प्राणेभ्योऽपि प्रियः पुत्रो रामः प्रव्राजितो वनम् ।
यथा प्राणैः प्रियो रामस्त्यक्तो राज्ञा महात्मना ।
तद्वियोगात्तथा तेन त्यक्ताः प्राणाः सुदुस्त्यजाः ।
वैधव्यमयशश्चेदं लोके चैव विगर्हितम् । [5]
लोभात्त्वया त्रयोऽनर्था यत्प्राप्तास्तन्न मे प्रियम् ।
श्रीमानिन्दीवरश्यामश्चारुपद्मदलेक्षणः ।

[(l. 1) Ś1 D6 त्वन्नियोग-; V1 D1–3 अनियोगे; M4 °योज्ये (for अनियोग-). D1 [ऽ]नुयुक्तेन; D2 नियोगेन; D3 [ऽ]तियुक्तेः* (for -नियुक्तेन). Ś1 D6 राज्ञा चैव (for त्वया राज्ञा). D3 म**त्मना. —(l. 2) V1 D1–3 M4 प्राणैः (D3 °णः) प्रियतरः पुत्रो (for the prior half). —(l. 3) V1 D1–3 M4 इष्टं (M4 °ष्टं) प्राणैः (D2 °ण) प्रियतरं (M4 °रो) रामं प्रव्राज्य कानने (M4 रामो *त्मा महात्मना). —(l. 4) V1 B4 त्वद्-; M4 त्वन्-) for तद्-). M4 -नियोगात् (for -वियोगात्). V1 अनाथेन; D1 M4 य (D1 न)थानेन; D3 यनाथनेन (sic) (for तथा तेन). —(l. 5) V1 B2 D1.3 M4 चैव (B2 °वं) (for चेदं). D2 वैधव्यमयशस्यं च (for the prior half). Ś1 D6 लोके चेदं; V1 D1.3 लोके न च; D2 कर्म चेदं (for लोके चैव). Ñ2 B3.4 विगर्हणं. M4 लोके वचनगर्हितं (for the post. half). —(l. 6) V1 भोगात्त्वया; D1 लोभार्तया (for लोभात्त्वया). V1 D1.3 M4 शोभनं (for मे प्रियम्). D2 लोभात्त्वमेव जानासि कृतं कर्म न शोभनं. —(l. 7) M4 पद्मपत्र- (for चारुपद्म-).]

—After 6, D4.5.7 ins. :

1527* त्वन्नियोगनियुक्तेन महाराजेन राघवः ।
वनं प्रस्थापितो रामो नव वर्षाणि पञ्च च ।

—D4.5.7 cont.; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 7 :

1528* स मामनाथां विधवां नाद्य जानाति धार्मिकः ।

[T3 M1 [अ]पि; G2 वि- (for [अ]द्य). T3 G2 M1–3 राघवः (for धार्मिकः).]

अनियोगे नियुक्तेन राज्ञा रामं विवासितम् ।
सभार्यं जनकः श्रुत्वा परितप्स्यत्यहं यथा ॥ ७
रामः कमलपत्राक्षो जीवनाशमितो गतः ।
विदेहराजस्य सुता तथा सीता तपस्विनी ।
दुःखस्यानुचिता दुःखं वने पर्युद्विजिष्यति ॥ ८

नदतां भीमघोषाणां निशासु मृगपक्षिणाम् ।
निशम्य नूनं संत्रस्ता राघवं संश्रयिष्यति ॥ ९ G. 2. 68. 22 B. 2. 66. 10 L. 2. 72. 22

7 D4.5.7 read 7 after 9.—^{ab}) M1 अनियोग- (for °गे). T2 निमित्तेन. Dm1 T3 अनियोगेन युक्तेन (for ^{a}). D4.5.7 कैकेय्या वि(D5 च)नियुक्तेन राज्ञा रामे विवासिते. —^{c}) D4.5.7 सभार्यो. —^{d}) D4.7 परितप्यति. T2 तथा (for यथा).—For 7, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1529* कैकेय्या वचनाद्राज्ञा श्रुत्वा रामं विवासितम् ।
सभार्यो जनको राजा परितप्स्यत्यसंशयम् ।

[(l. 1) D3.6 राजा (sic) (for राज्ञा). B4 अश्रु (sic) (for श्रुत्वा). D1 निवासितं.—(l. 2) Ś1 V1 परितप्यति (for °प्स्यति).]

—After 7, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. 1528*; while D4.5.7 ins. a passage relegated to App. I (No. 21).

8 ^{a}) D4.5.7 श्यामः (for रामः). —^{b}) Dt1 D4.5.7 T1.3 Cm.t जीवन्; Ct*p* as in text (for जीव-). —After 8^{ab}, D5 ins. l. 1 of 1530*. —^{d}) Dd1 Dm1 तथा दीना; D4.5.7 सा च बाला; G1.3 तथा सा च (for तथा सीता). Dt1 Ck.t चारुतपस्विनी. —^{e}) D4.7 दुःखेपि (for दुःखस्य). D4.5.7 नित्यं (for दुःखं). —^{f}) D4.7 साप्युद्विजिष्यति; D5 M2 °जेष्यति (M2 °ते); T2 °शिष्यते (sic); G1.3 Ck °ष्यते; Cm.g as in text (for पर्युद्विजिष्यति). —For 8, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst., while D5 ins. l. 1 after 8^{ab} and l. 3 after 8^{ef}:

1530* पितुर्जीवितनाशाय रामो वनमितो गतः ।
विदेहराजतनया सुकुमारी तपस्विनी ।
त्वत्कृते पापसंकल्पे दुःखान्यनुभवत्यसौ ।

[(l. 1) D5 जीवे तु नाशाय (sic); M4 जीवितमाशाय (for जीवितनाशाय). —(l. 3) D5 न; M4 यत्- (for त्वत्-). D2 [ऽ]पापसंकल्पो (for पापसंकल्पे). V1 दुःखिनी च; D5 दुःखाननु- (for दुःखान्यनु-).]

9 ^{a}) Dd1 नर्दतां. —^{b}) G2 निशा सा (for निशासु). —^{c}) Dt1 Ct निशम्यमाना; Dd1 Dm1 T3 G M1 Ct*p* निशम्य नादं (for निशम्य नूनं). —^{d}) M3 शमयिष्यति. —For 9, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1531* उग्रं प्रतिभयं नादं घोराणां मृगपक्षिणाम् ।
श्रुत्वा नूनं भयोद्विग्ना रामं श्रयति मैथिली ।

[(l. 1) V1 भीमं (for नादं). —(l. 2) B2 (marg. also as above) स्वजति (for श्रयति).]

—Then all the above MSS. cont. :

1532* यया बुद्ध्या त्वया रामः पतिं त्यक्त्वा विवासितः ।
धर्मात्मा भरतस्त्वां तु गर्हयिष्यत्युपागतः ।
अनृशंसा पुरा भूत्वा धर्मिष्ठा च पुरा ह्यसि ।
केनेदानीं नृशंसा त्वमधर्मिष्ठा च कैकयि ।
कथं चासौ महासत्त्वो दृढं राममनुव्रतः ।
अपापः पापसंकल्पे भरतो दूषितस्त्वया ।
रामवृत्तानुवर्ती हि भरतः पापनिश्चये ।
नानुवर्त्स्यति ते वृत्तं गर्हयिष्यति चागतः ।
नृशंसमयशस्यं च लोके कर्म विगर्हितम् ।
यत्कृत्वा मन्यसे साधु तन्न साधु कृतं त्वया ।
किं तु शोचामि भर्तारं रामं लक्ष्मणमेव च ।
उताहो त्वद्य वैदेहीमात्मानं चापि दुःखितम् ।
शोचितव्येषु युगपद्बहुष्वन्येषु वै पृथक् ।
ममापि दुःखभागिन्या मृतं श्रेयो न जीवितम् ।

[(l. 1) V1 D1.2 यथा (for यया). B4 तया (for त्वया). Ñ2 पतिं मुक्त्वा; V1 D1–3 पतिं हि(D1 ह)त्वा; B1 पतिमुक्त्वा; B3 पतिं युक्त्वा; M4 परित्यक्तो (for पतिं त्यक्त्वा). —(l. 2) Ś1 D6 धर्मज्ञो (for धर्मात्मा). B2 तां ते; D3 तां तु; M4 त्वाग्रे (for त्वां तु). Ñ2 D2 गर्हय(D2 °र्हिष्य)त्यभ्युपागतः (for the post. half). —(l. 3) V1 [अ]पि (for च). V1 D1–3 कथं ह्यसि; M4 तपस्विनी (for पुरा ह्यसि). —(l. 4) D1–3 M4 जाता (for केन). D3 अधर्मिष्ठा नृशंसा त्वम् (by transp.). D3 om. च. B3 केकयी; B4 कैकेयि. —(l. 5) B2 M4 कथं वासौ; B4 *** च (for कथं चासौ). V1 D1–3 M4 रामं दृढम् (by transp.). —(l. 6) Ś1 D6 -संकल्पो (sic) (for °ल्पे). Ñ2 भविता (for भरतो). —(l. 7) V1 च (for हि). —(l. 8) Ś1 D6 नानुवर्तेत; Ñ2 B3.4 M4 नानुवत्स्यति; V1 न निवत्स्यति; D2 नानुवर्तेति. V1 D1.2 चित्तं (for वृत्तं). —(l. 9) B1.2.4 नृशंस्यम् (for नृशंसम्). Ś1 D6 अप्रशस्यं; V1 अनृशंस्यं (for अयशस्यं). V1 धर्मलोके; B2.3 (also) लोके धर्म-; D1–3 कर्म लोक- (for लोके कर्म). D2 -विगर्हिते (for °तम्). —(l. 10) Ś1 यत्र त्वां; D1 यत्त्वया (for यत्कृत्वा). D2 तत्तु; D3 तत्र (for तन्न). Ś1 D6 सुकृतं पापनिश्चये (for the post. half). —(l. 11) Ś1 D6 न शोचमि; Ñ2 B1.4 नु शो°; B2.3 D2 न शोचामि (for तु शोचामि). Ñ2 V1 B3 वा (for च). —(l. 12) Ś1 D6 त्वपि(D6 °यि) (for त्वद्य). V1 B2 वापि-; D2.3 चापि-; M4 तु न (for चापि). B3 दुःखितां (for °तम्). —(l. 13) Ñ2 B1.3 [ए]तेषु (for [अ]न्येषु). V1 वा (for वै). —(l. 14) B1.2.4 D1 [अ]ति- (for [अ]पि).]

—Thereafter, Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D1–3.6 M4 read 1522*; while B1 reads l. 15–16 of App. I (No. 20) and then reads 1522*. —D4.5.7 read 7 after 9.

G. 2. 68. 40
B. 2. 66. 11
L. 2. 72. 40

वृद्धश्चैवाल्पपुत्रश्च वैदेहीमनुचिन्तयन् ।
सोऽपि शोकसमाविष्टो ननु त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ १०
तां ततः संपरिष्वज्य विलपन्तीं तपस्विनीम् ।
व्यपनिन्युः सुदुःखार्तां कौसल्यां व्यावहारिकाः ॥ ११

तैलद्रोण्यामथामात्याः संवेश्य जगतीपतिम् ।
राज्ञः सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्माण्यनन्तरम् ॥ १२
न तु संकलनं राज्ञो विना पुत्रेण मन्त्रिणः ।
सर्वज्ञाः कर्तुमीषुस्ते ततो रक्षन्ति भूमिपम् ॥ १३

10 D4.5.7 om. 10.—[a]) Ś1 D6 **अबलश्चैव वृद्धश्च**; Ñ2 V1 B D1-3 M4 **अल्पापत्यो हि**(V1 D1-3 °त्यश्च; B1 °ति) **वृद्धश्च**.—[b]) B1 **परि-** (for **अनु-**).—[c]) Dg1 reads **सोपि** in marg. Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 **शोकाग्निसंतप्तः**; T3 G2 M1 **शोकसमायुक्तो** (for °**समाविष्टो**).—[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 **परि-**; Dt1 Dd1 Dm1 **नूनं** (for **ननु**). G2 **शक्ष्यति जीवितुं**.—After 10, Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 ins. :

1533* **साध्वि भर्तृव्रते देवि धन्या खल्वसि मैथिलि ।**
समदुःखसुखा या त्वं भर्तारमनुगच्छसि ।
भर्ता बन्धुर्गतिश्चैव गुरुर्दैवतमेव च ।
भर्तैव परमः स्त्रीणामाश्रमस्तीर्थमेव च ।
इति तां पतिशोकस्य पुत्रशोकस्य चाबलाम् । [5]
पतितामातुरां दीनां क्रोशन्तीं कुररीमिव ।
सर्वत्रानावृतद्वारो वसिष्ठो भगवानृषिः ।
व्यादिश्यानाययामास राजस्त्रीभिर्बलादिव ।

[(l. 1) Ś1 D6 भर्तृपरा (for °व्रते).—(l. 2) D1 समदुःखमुपायांतं (for the prior half). D1 अनुशोचसि.—(l. 3) M4 स्त्रीणां (for चैव).—B3 om. (hapl.) l. 4.—(l. 4) Ñ2 B2 M4 आश्रयस् (for °मस्).—(l. 5) V1 पतितां (for इति तां). D2 विलपंतीं च; D3 पुत्रशोकस्य (for पति°). D2 पतिशोकस्य; D3 भर्तृशोक* (for पुत्र°). B1 M4 transp. पतिशोकस्य and पुत्रशोकस्य. Ś1 D6 चांतरे; Ñ2 B3 चारिणीं; B1 विह्वलां; B4 चाविधां (sic ?); D1.3 चोभयोः (for चाबलाम्).—(l. 6) V1 D1-3 M4 अंतरे; B2.4 अं(B4 नां)तरां (for आतुरां). Ñ2 कुररीरिव (for °मिव).—(l. 7) M4 [अ]पावृतद्वारो.—After l. 7, Ś1 D6 ins. :

1533(A)* प्रविश्य राजभवनं वारयामास तां सतीम् ।

—(l. 8) Ñ2 B2 नाययामास; V1 D1 [अ]पनयामास; D2 [उ]पनयामास; M4 [अ]थानयामास (for [आ]नाययामास). G(ed.) इतः (for इव).];

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. after 10 :

1534* **साहमद्यैव दिष्टान्तं गमिष्यामि पतिव्रता ।**
इदं शरीरमालिङ्ग्य प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ।
[(l. 1) G1 अहम् (for साहम्).]

11 [a]) D4.5.7 **अथ तां**(D7 **ताः**) (for **तां ततः**). D5 **समवष्टभ्य**.—[c]) D4.5.7 **उप**(D5 **अभि**)**निन्युः**; G2 M1 Cg **व्यपनीय**; Cg*p* **अप°** (for **व्यपनिन्युः**). D4.5.7 T3 G1.3 **सुदुःखार्ताः** (for °**र्तां**).—[d]) D4 **व्य*हारिकाः**; Cv °**हारकाः**.—For 11, Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 subst. :

1535* **परिगृह्य च तामार्तां विलपन्तीमनाथवत् ।**
अपनिन्युः प्रकर्षन्त्यः कौसल्यां राजयोषितः ।

[(l. 1) Ś1 Ñ2 B1.3 D6 [अ]थ; M4 [अ]पि (for च).—(l. 2) D3 उपनिन्युः.]

—then D3 cont. :

1536* **अथ तां रामरामेति विलपन्तीं तपस्विनीं ।**

—D3 further cont., while Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 cont. after 1535*; whereas D4.5.7 ins. after 11 :

1537* **ततस्तद्द्विजनीकृत्य मन्त्रिभिः सह निश्चयम् ।**
कृत्वा वसिष्ठो भगवान्प्राप्तकालमकारयत् ।

[(l. 1) Ś1 B1 D6 तां (for तद्). Ś1 D6 संगतः (for निश्चयम्). D4.5.7 स्वयूथ्या(D5 °था)ननुमान्य च (for the post. half).—(l. 2) D4.5.7 प्राप्तकालविधानज्ञो बुद्ध्या निश्चित्य बुद्धिमान् .]

12 [a]) Dt1 Dd1 Dm1 **तदा** (for **अथ**).—For 12^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 (D7 followed by 1540*) M4 subst. :

1538* **शरीरं कोसलेन्द्रस्य तैलद्रोण्यां निवेश्य तत् ।**

[Ś1 D6 न्यवेशयत्; V1 D1-3 M4 विसृज्य तत्; D4.5.7 अनाययत् (for निवेश्य तत्).]

—D4.5 cont.; D7 cont. after 1540* :

1539* **कैकयेषु प्रवसतोस्तदा राजकुमारयोः ।**
अमात्यास्ते ततः सर्वे वसिष्ठप्रमुखाः स्थिताः ।

—[c]) D4.7 (with hiatus) **सर्वं च आक्लिष्टं**; D5 **सर्वमविक्लिष्टं**; T2 °**विक्लृष्टं** (meta.); T3 °**क्लिष्टा**; M3 °**विष्टाश्** (for **सर्वाण्यथादिष्टाश्**).—[d]) D4.5.7 **कार्यम्** (for **कर्माणि**).—For 12^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 subst.; while D7 ins. after 1538* :

1540* **मन्त्रयामास सहितो मन्त्रिभिस्तदनन्तरम् ।**
[D7 मंत्रयामतस् (sic).]

—Thereafter Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 cont. :

1541* **उभौ मातामहकुलं चिरकालं गतावितः ।**
कथं भरतशत्रुघ्नावानीयेतामिहेति वै ।

[(l. 1) V1 D1-3 M4 कैकेयनगरं यातौ(V1 D2 यौ तौ) (for the prior half). Ś1 V1 चिरं (for चिर-). V1 काल- (for -कालं). M4 इतो गतौ (by transp.).—(l. 2) V1 महाद्युती; D2.3 इहाश्विनि; M4 इमाविति (for इहेति वै). Ś1 D6 आनयामेह चेति वै; D1 नानीयेतामिहात्मभिः (for the post. half).]

13 [a]) Dg1 Dt1 Dd1 T1.3 Ck.t **संकालनं**; M3 **संस्कारकं**; Cr.m.g as in text (for **संकलनं**).—For 13^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst. :

तैलद्रोण्यां तु सचिवैः शायितं तं नराधिपम् ।
हा मृतोऽयमिति ज्ञात्वा स्त्रियस्ताः पर्यदेवयन् ॥ १४
बाहूनुद्यम्य कृपणा नेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः ।
रुदन्त्यः शोकसंतप्ताः कृपणं पर्यदेवयन् ॥ १५

निशा नक्षत्रहीनेव स्त्रीव भर्तृविवर्जिता ।
पुरी नाराजतायोध्या हीना राज्ञा महात्मना ॥ १६
बाष्पपर्याकुलजना हाहाभूतकुलाङ्गना ।
शून्यचत्वरवेश्मान्ता न बभ्राज यथापुरम् ॥ १७ G. 2. 65. 53 B. 2. 68. 25 L. 2. 72. 53

1542* न हि सत्करणं राज्ञो राजपुत्रैर्विना तदा ।

[Ñ2 सत्करणे; V1 D1–3 M4 संस्क(D1.2 °स्का)रणं; D5 सांकावनं (for सत्करणं). Ś1 D6 हि तैः; D1 तथा; D3 भवेत् (for तदा).]

—c) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 **मंत्रिणः** (for **सर्वज्ञाः**). Ś1 Ñ2 B D6 **अर्हंति;** V1 D1–5.7 M4 **इच्छंति** (for **ईयुस्ते**). —d) Ś1 D6 **रक्षतः;** Ñ2 B **रक्षंतु** (for **रक्षन्ति**).

14 ab) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 **वसिष्ठेन;** D5 **च सचिवैः** (for **तु स°**). V1 **शयितं तं** (for **शायितं तं**). D4.7 **साधिते तु नराधिपे.** Dt1 **शायितं तं सचिवैस्तु** (by transp.). —d) T2 G1.3 Cg **पर्यवारयन्;** T3 M3 **°वेदयन्** [meta.]; Ck.t as in text (for **°देवयन्**). D4.5.7 **पर्यदेवंस्तदा**(D5 **°देवत ताः**) **स्त्रियः.** —For 14cd, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1543* दृष्ट्वा मृतोऽयमित्युक्त्वा स्त्रियः सर्वाः प्रचुक्रुशुः ।

[Ñ2 B1.4 नृपो; B3 (also as in Ñ2) हतो (for मृतो). D3 [उ]क्ताः (for [उ]क्त्वा). Ś1 D6 प्ररुरुदुश्च ताः; B1 M4 सर्वा वि° (for सर्वाः प्रचुक्रुशुः).]

15 a) D4 **बाहू** (for **बाहून्**). Dg1 G M1.3 **उद्धृत्य;** Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 **उच्छ्रित्य** (for **उद्यम्य**). D4.5.7 **दुःखार्ता** (for **कृपणा**). —c) T2 **रुदत्यः** (for **°न्त्यः**). M3 **शोकसंत्रस्ताः.** —d) T3 G2 M1.2 **करुणं** (for **कृपणं**). T3 **प्रत्यदेवयन्;** G2 **पर्यवेदयन्** (meta.) (for **°देवयन्**). D4.5.7 **पर्यचे**(D5 **°च;** D7 **°वे**)**ष्टन्महीतले.** —For 15, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1544* उच्छ्रित्य बाहून्शोकार्ता बाष्पव्याकुललोचनाः ।
उरः शिरश्च जानूनि जघ्नुः करतलैर्मुहुः ।

[(l. 1) Ś1 D6 उत्क्षिप्य; D2 प्रसृत्य (for उच्छ्रित्य). D1.3 M4 बाहू; D2 बाहः (sic) (for बाहून्). B2.4 M4 दुःखार्ता (for शोकार्ता). D3 -गद्गद- (for -व्याकुल-). —(l. 2) V1 शिरोग्र-; D1–3 M4 शिरोरु- (for शिरश्च). V1 D1–3 M4 च ताः (for मुहुः).]

—After 15, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1545* हा महाराज रामेण सततं प्रियवादिना ।
विहीनाः सत्यसंधेन किमर्थं विजहासि नः ।
कैकेय्या दुष्टभावाया राघवेण वियोजिताः ।
कथं पतिघ्न्या वत्स्यामः समीपे विधवा वयम् ।
स हि नाथः सदास्माकं तव च प्रभुरात्मवान् ।
वनं रामो गतः श्रीमान्विहाय नृपतिश्रियम् ।
त्वया तेन च वीरेण विना व्यसनमोहिताः ।
कथं वयं निवत्स्यामः कैकेय्या च विदूषिताः ।
यया तु राजा रामश्च लक्ष्मणश्च महाबलः ।
सीतया सह संत्यक्ताः सा कमन्यं न हास्यति ।
ता बाष्पेण च संवीताः शोकेन विपुलेन च ।
व्यचेष्टन्त निरानन्दा राघवस्य वरस्त्रियः ।

[(l. 1) B(ed.) संततं. —(l. 2) T3 M1 प्रजहासि (for वि°). —(l. 3) M3 दुष्टभावाच्च (for °वाया). Dt1 Dd1 Dm1 विवर्जिताः. —(l. 4) Dt1 Dd1 Dm1 सपत्न्या (for पतिघ्न्या). —(l. 5) Dg1 रामः (for नाथः). Dt1 Dd1 Dm1 स च; T2 M3 सह; G3 तथा (for सदा). —(l. 6) G3 नृपतिं (for नृपति-). —(l. 9) Dt1 च (for तु). —(l. 10) Dg1 संयुक्ताः (for संत्यक्ताः). G2 कामन्यां; G3 M2 किमन्यन् (for कमन्यं). —(l. 12) Dg1 T3 विचेष्टंति(T3 °त); G2.3 M1.2 व्यवे°; M3 व्यावेष्ट* (for व्यचेष्टन्त). T3 G1.3 M1 वराः; G2 परा (for वर-).]

16 a) D5 **निशि** (for **निशा**). G2 M1.2 **चंद्रविहीनेव** (for **नक्षत्र°**). —b) D4.5.7 **वा** (for [**इ**]**व**). G2.3 M1 **-वियोजिता** (for **-विवर्जिता**). —c) D4.5.7 **न भ्राजते;** G1 M2 **न राजते** (for **नाराजत**). ❀ **Ct : न अराजत इति च्छेदः ।** ❀ —d) T3 G2 **विना** (for **हीना**). D4.5.7 **तेन** (for **राज्ञा**). —For 16, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1546* शशिनेव निशा हीना भर्तृहीनेव चाङ्गना ।
न व्यराजत्तदायोध्या तेन हीना महात्मना ।

[(l. 1) V1 च; B4 [ए]व (for [इ]व). B1 वरांगना (for [इ]व चाङ्गना). —D3 reads l. 2 twice. —(l. 2) Ś1 D6 व्यराजत च; B1 रराज तदा; B2 °त्तनो (for व्यराजत्तदा). D1–3 M4 हीना राज्ञा (for तेन हीना).]

17 a) Ś1 D6 **दुःख-** (for **बाष्प-**). —b) Ś1 D6 **-जनस्वना;** D4.7 **-वरांगना** (for **-कुलाङ्गना**). —d) D4.5.7 **भ्राजति;** G M1–3 **बभ्राजे** (for **बभ्राज**). Dg1 Dd1 D4.5.7 T2 **यथा पुरा**(T2 **°री**) (for **यथापुरम्**). —Ñ2 V1 B D1–3 M4 subst. for 17; Ś1 D6 subst. only l. 2 for 17cd :

1547* शोकदुःखार्तपुरुषा हाहाभूतजनाकुला ।
विध्वस्तचत्वरपथा विशून्यविपणापणा ।

[(l. 1) B4 हाहाकृत-; D2 हृदाभूत- (sic) (for हाहाभूत-). —B4 om. from l. 2 up to 18ab. —(l. 2) Ñ2 B1–3 M4 प्रध्वस्त- (for विध्वस्त-). D3 om. (hapl.) पणा in -[आ]पणा.]
—After 17, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.; while D1.3–5.7 cont. l. 5–8 only after 1550*, whereas B3 ins. l. 1–4 only after 19ab :

G. 2. 68. 54
B. 2. 66. 28
L. 2. 72. 54

गतप्रभा द्यौरिव भास्करं विना
व्यपेतनक्षत्रगणेव शर्वरी ।
पुरी बभासे रहिता महात्मना
न चास्रकण्ठाकुलमार्गचत्वरा ॥ १८

नराश्च नार्यश्च समेत्य संघशो
विगर्हमाणा भरतस्य मातरम् ।
तदा नगर्यां नरदेवसंक्षये
बभूवुरार्ता न च शर्म लेभिरे ॥ १९

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

1548* गते तु शोकात्त्रिदिवं नराधिपे
महीतलस्थासु नृपाङ्गनासु च ।
निवृत्तचारः सहसा गतो रविः
प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता ।
ऋते तु पुत्राद्दहनं महीपते-
र्न रोचयन्ते सुहृदः समागताः ।
इतीव तस्मिञ्शयने न्यवेशयन्
निरीक्ष्य राजानमतीतदर्शनम् ।

[(l. 2) T3 G1 om. च. —(l. 3) T2 निवृंत्तचारः. —(l. 5) D3 om. तु. —(l. 6) Dt1 Dd1 D1 T1 [अ]रोचयंस्ते; D4.7 रोचयंतः (for रोचयन्ते). —(l. 7) Dg1 निवेशयन् (sic) (for न्य°). D1.3–5.7 इतीव ते तं समवेशयंस्तदा. —(l. 8) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 विचिंत्य; D1.3–5.7 समीक्ष्य (for निरीक्ष्य). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1 अचिंत्यदर्शनं; D1.3.5 अदीनदर्शना:(D3 °नं); D4.7 अदीनकर्मणा(D7 °णः); M3 अतीव दर्शनं (for अतीत°).]

18 B4 om. 18[ab] (cf. v.l. 1547*). —[a]) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D1–7 G1.3 M4 हत- (for गत-). Ś1 D4–7 नष्टभास्करा (for भास्करं विना). —[b]) V1 -गणे च; Dg1 -गणेन (for -गणेव). Ś1 Ñ2 B1–3 D6 M4 °चंद्रेव च निष्प्रभा निशा. —[c]) D4.5.7 बभौ पुरी(D5 पुरी बभौ [by transp.]) सा (for पुरी बभासे). —[d]) Dg1 Dm1 न(Dm1 स) चाश्रुकंठ-; Dt1 Ct कंठास्रकंठ-; D4.7 स्वल्पेकरूप-; D5 नराश्रुकंठ-; M3 नवाश्रुकंठ- (for न चास्रकण्ठ-). D4.5.7 -देवचत्वरा (for -मार्ग°).]

—For 18[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1549* रराज सा नैव भृशं महापुरी
विनाकृता तेन महात्मना तदा ।

[(l. 1) V1 नाराजमानेव. V1 D1–3 M4 तथा भृशं पुरी (for भृशं महा°). —(l. 2) Ś1 D6 तदा महात्मना (by transp.); V1 चिरं महात्मना (for महात्मना तदा).]

19 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 भृशार्तमानसा; D4.7 समेत्य सर्वशो (for समेत्य संघशो). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 वि(D7 व्य)गर्हयंतो(B3 D3 M4 °त्यो) (for °र्हमाणा). —After 19[ab], B3 ins. l. 1–4 of 1548*. —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 तस्यां (for तदा). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 नरराज-(D5.7 °नाथ-) (for °देव-). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 विलेपुर् (for बभूवुर्). T1.2 च न (by transp.). B4 कर्म; T3 रश्मि (sic) (for शर्म). —After 19, Ñ2 V1 B D1–5.7 M4 ins.:

1550* तथा गते मनुजपतावदुःखितो
न कश्चनाभवदपि पादपेष्विह ।
तदापणा व्यपगतभिक्षुकक्रिया
बभूव सा ह्यहमनधिश्रया पुरी ।

[(l. 1) D2 मनु*पताव्; M4 मनुजपथाव् (sic) (for °पताव्). V1 B1 अदुःखिनौ (sic); D1.4.7 च(D4 *) दुःखितो (for अदुःखितो). —(l. 2) B4 [अ]भव*पि. Ñ2 B2–4 [अ]पि (for [इ]ह). V1 D1–5.7 न कश्चन क्षितिरुहवीरुधाम(D1 °व)पि; M4 न कश्चिदासीदथ पादपेष्वपि; G(ed.) °सुप्रभस्त्विह. —(l. 3) V1 D1–5.7 निरापणा; B1 तदापणानि (sic ?); M4 उपागत- (for तदापणा). Ñ2 B4 [अ]त्यवगत-; B3 [अ]पगत-; D5 व्यपह*- (for व्यपगत-). D4.5.7 -भिक्षुका तदा (for -भिक्षुकक्रिया). —(l. 4) V1 सा त्वहम् (sic); B4 सा राव्यहम् (for सा ह्यहम्). V1 अनविश्रमा (sic); B1 D1–3 °श्रिया; M4 अनीश्वरा (for अनधिश्रया). D4.7 बभूव भर्त्रा ह्यनधिष्ठिता.]

—After 1550*, D1.3–5.7 read l. 5–8 of 1548*.

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 D6 दशरथ(D6 om.)-तैलद्रोणिसंक्रमणं; Ñ2 B दशरथसं(B3–4 निष्)क्रा(B1.4 °क्र)-मणं; V1 D1.2 दशरथस्वर्गगमनक्रिया(D2 °र्गगमनः); D3.5 दशरथतैलद्रोणी(D5 °ण्यां)शयनो; D4 अंतःपुरविलापः; D7 स्त्रीविलापः. —*Sarga no.* (figures, words or both): B1 D3.6 om.; Ś1 72; Ñ2 V1 D7 M4 68; B2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 66; B3 D4 67; B4 63; D1 124; D2 70; D5 71. —After colophon, D5 concludes with अयोध्यापर्व समाप्तं; D6 रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः; G श्रीरामाय नमः.

६१

व्यतीतायां तु शर्वर्यामादित्यस्योदये ततः ।
समेत्य राजकर्तारः सभामीयुर्द्विजातयः ॥ १
मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः ।
कात्यायनो गौतमश्च जाबालिश्च महायशाः ॥ २
एते द्विजाः सहामात्यैः पृथग्वाचमुदीरयन् ।
वसिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपुरोहितम् ॥ ३
अतीता शर्वरी दुःखं या नो वर्षशतोपमा ।
अस्मिन्पञ्चत्वमापन्ने पुत्रशोकेन पार्थिवे ॥ ४
स्वर्गतश्च महाराजो रामश्चारण्यमाश्रितः ।
लक्ष्मणश्चापि तेजस्वी रामेणैव गतः सह ॥ ५
उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परंतपौ ।
पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवेशने ॥ ६
इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम् ।
अराजकं हि नो राष्ट्रं न विनाशमवाप्नुयात् ॥ ७ G. 2. 69. 7 B. 2. 67. 8 L. 2. 73. 7

61

☞ Ñ1 missing for Sarga 61 (cf. v.l. 1058*). —Before 1, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1551* आक्रन्दितनिरानन्दा साश्रुकण्ठजनाकुला ।
अयोध्यायामवतता सा व्यतीयाय शर्वरी ।

[Dm1 begins with ॐ; M1.2 श्रीरामाय नमः. —(l. 1) Dt1 आक्रंदिता. Dt1 Dd1 T1 G3 M2 Cm.t सास्र- (for साश्रु-). T2 G1 सास्रकंठा. B(ed.) -जनाविला. —(l. 2) Dd1 अथ तदा; G2.3 M1.2 अविनता (M2 °तं) (for अवतता). T3 G1 व्यतीताय (sic); G3 व्यतीता च].

1 V1 begins with अथ भरतपर्व; D2 अतो भरतपर्वणि; D6 ॐ. —[a]) B4 व्यती*यां; M4 प्रभातायां. D3.6 च (for तु). D2 शर्वर्यां तु व्यतीतायाम् (by transp.); D4.5.7 अ(D7 *)-रुणस्योदये (D7 °यो) बुद्ध्वा. —[b]) Ñ2 reads in marg. from स्यो up to समेत्य in [c]. B2.4 तदा; Dd1 तमः (sic) (for ततः). D2 आदित्योदयने ततः; D4.5.7 प्रभातामेव शर्वरीं. —[c]) Ñ2 marg.; D4.5.7 समेता (for समेत्य). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 राजगुरवः; D4.5.7 राज्यकर्तारः. —[d]) D1 शतमीयुर्.

2 [a]) Dg1 च (for ऽथ). D4 G2 मौद्गलो. —[b]) D5 स; T3 G1.2 M1.3 [ऽ]थ (for च). —[cd]) D4.5.7 तु (D5 च) जाबालिर्गौतमश्च (for गौतमश्च जाबालिश्च). —For 2, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1552* वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ।
मार्कण्डेयो गौतमश्च मौद्गल्यश्च महायशाः ।

[(l. 1) D3 वामदेव्यश्. Ś1 Ñ2 D1–3.6 कश्यपः. —(l. 2) V1 D1–3 [ऽ]थ मौद्गल्यो (for गौतमश्च). Ś1 मुद्गल्यश्च; V1 D1–3 गौतमश्च; B2 °लश्च; B4 भृगुश्चैव (for मौद्गल्यश्च). Ś1 D6 महातपाः; D2 महायशः (sic); D3 म**यशाः (illeg.).]

3 [b]) Ś1 Ñ2 B1–3 D6 वाच; B4 वाचस् (for वाचम्). Ñ2 B2.3 D6 T1 उ (D6 before corr. त [as in B4])-दैरयन्; B4 तदैर°; Cm उदीरयन् (as in text). ❀ Cm : अडभाव आर्षः। ❀ —[c]) D1 विमुखाः (for [अ]भि°). —[d]) V1 राजपुरोहिताः.

4 [a]) D5 रजनी (for शर्वरी). Dm1 (before corr. as in text) G3 दुःखा; D4.5.7 क्रूरा. —[b]) D4.5.7 येयं; T2 दीनो (sic) (for या नो). —For 4, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1553* शर्वरी नो व्यतीतेयमेका वर्षशतं यथा ।
शोचतां पुत्रशोकेन मृतं दशरथं नृपम् ।

[(l. 1) Ś1 D6 समतीतेयं; B2 न व्यतीतेयम् (sic); D3 सा व्यतीता च (for नो व्यती°). D3 नेयां (for एका). Ś1 D6 क्रूरा वर्षशतोपमा (for the post. half). —(l. 2) B2 पुत्रशोके तु.]

5 D4.5.7 om. 5. Ñ2 reads in marg. from श्च up to राम in [b]. —[a]) Dt1 Dd1 Dm1 स्वर्गस्थश्. Dd1 महाराज्ञो; G3 महाबाहो; M4 (after corr. *inf. lin.* as in text) महातेजो. —[b]) D3 आसितः (sic) (for आश्रितः). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 रामेण सहितो गतः.

6 [a]) D4 इमौ (for उभौ). —[b]) B2 D6 (before corr.).7 M4 कैकेयेषु; B4 कैकेयौ च; Dm1 (before corr.) D2–4 Cm कैक°; D1 कैकेये तु; D5 कि°; Cr.k.t as in text (for केकयेषु). B1 केकयस्य पुरं गतौ. —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 गिरिव्र(V1 °ध्य)जे पुरवरे (Ñ2 repeats वरे; D5 °रे चैव). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 वसतः (D3 *संत) प्रागितो गतौ.

7 [b]) D4.5.7 T3 राजा कश्चिद् (by transp.); Cr.k.t as in text. —For 7[ab], Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1554* इक्ष्वाकुवंशप्रभवः को नु राजा भविष्यति ।

[B1 -प्रवरः (for -प्रभवः). V1 D1–3 [ऽ]त्र; D6 न (sic) (for नु). D2 रा* (for राजा).]

—On the other hand, D4.5.7 subst. :

1555* इक्ष्वाकोः कश्चिदेवेह राज्यवान्प्रविधीयताम् ।

[D5 ऐक्ष्वाकः (for इक्ष्वाकोः). D5 राज्यं वस्तुं (for राज्यवान्प्र-).]

—[c]) T3 अनायकं (for अराजकं). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 इदं (for हि नो). D2 T1.2 M4 राज्यं (for राष्ट्रं). Dd1 Dm1 G1 राष्ट्रं नो (by transp.). —[d]) Ś1 Ñ2 B D1.4–7 विनाश-मुपयास्यति; Dg1 अपि नाशमवाप्नुयात्; Dt1 Dd1 Dm1 विनाशं

G. 2. 69. 8
B. 2. 67. 9
L. 2. 73. 8

नाराजके जनपदे विद्युन्माली महास्वनः ।
अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ॥ ८
नाराजके जनपदे बीजमुष्टिः प्रकीर्यते ।
नाराजके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्तते वशे ॥ ९
अराजके धनं नास्ति नास्ति भार्याप्यराजके ।
इदमत्याहितं चान्यत्कुतः सत्यमराजके ॥ १०
नाराजके जनपदे कारयन्ति सभां नराः ।
उद्यानानि च रम्याणि हृष्टाः पुण्यगृहाणि च ॥ ११
नाराजके जनपदे यज्ञशीला द्विजातयः ।
सत्राण्यन्वासते दान्ता ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ १२
नाराजके जनपदे प्रभूतनटनर्तकाः ।
उत्सवाश्च समाजाश्च वर्धन्ते राष्ट्रवर्धनाः ॥ १३
नाराजके जनपदे सिद्धार्था व्यवहारिणः ।
कथाभिरनुरज्यन्ते कथाशीलाः कथाप्रियैः ॥ १४

समवाप्नुयात्. ❀ Ct : राजकं सद्दि राष्ट्रं नो नाशं नावाप्नुयाद्यथा इति कतकसंमतः पाठः। ❀ so also Ck. —After 7, Ś1 Ñ2 B D6 ins. :

1556* इक्ष्वाकुः कश्चिदेवेह राजास्माकं विधीयताम् ।

8 Ś1 V1 T3 om. (hapl.) 8. D3.7 transp. 8 and 9. D3 reads 8 twice and then reads 1559*. —[a]) M3 *राजके. —[b]) Dg1 विद्युन्मालि (sic). B3.4 महात्मनः (sic). —[d]) D2 महा-; D5 महान् (for महीं).

9 D3.7 transp. 8 and 9. D5 om. (hapl.?) 9. —After 9[ab], B3 ins. :

1557* अराजके स्थानदोषः कार्यसिद्धिर्न जायते ।;

while Dg1 ins. :

1558* नाराजके जनपदे जनाः स्वाश्रमवर्तिनः ।

—[c]) B2 repeats पितुः. Ś1 Ñ2 B D6 पुत्राः (for पुत्रो). —[d]) Dm1 T2 G2 या (for वा). D4.7 कुरुते मनः; T2 वर्तेते वने (sic) (for वर्तते वशे). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 सम्यक्तिष्ठं(V1 D1–3 M4 °ष्ठ)ति शासने.

10 [a]) Dm1 Cg नाराजके. T2 जनं (sic) (for धनं). K(ed.) च (for न). —[b]) D4 *sup. lin.* नास्ति. G1 हि (for [अ]पि). —[c]) G3 हितम्; Cr.m.g.k.t as in text (for इदम्). D4.7 इदमन्य(D7 °न्य)धिकं राष्ट्रे. —[d]) T1.2 G1 सौख्यम् (for सत्यम्). D4.5.7 कुतोथा(D5 °स्त्या)त्मास्य-(D5 °प्य)राजके. —For 10, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1559* नाराजके पतिं भार्या यथावदनुतिष्ठति ।
नाराजके गुरोः शिष्यः शृणोति नियतं हितम् ।
स्वं नास्त्यराजके राष्ट्रे पुंसां न च परिग्रहः ।
अराजके ह्यात्मनोऽपि प्रभुत्वं न हि कस्यचित् ।

[(l. 1) Ś1 D6 -वर्तने (for -निष्ठति).—(l. 2) B4 गुरुः (sic) (for °रोः). V1 D1–3 M4 विनयं (for नियतं).—(l. 3) B1 repeats erroneously from राजके up to ग्रहः. Ś1 D6 प्रशांतश्च (for पुंसां न). M4 transp. न and च.—(l. 4) Ś1 D6 स्वात्मनो. V1 तु; D3 हि (for ऽपि). V1 D1–3 M4 [अ]स्ति (for हि).]

11 Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.4.6.7 M4 (om. 11[ab]) transp. 11 and 12. —[b]) D2 काननं हि (sic); G2 M1 प्रविशंति; Ct as in text; Ctp केपि यांति (for कारयन्ति). ❀ Ck : कुतः यान्ति प्राप्नुवन्ति न्यायविचारायेति शेषः। ❀ Ś1 V1 D2.6 नराः सभाः; Ñ2 B1.3.4 जनाः सभां; B2 D1.5 नराः सभां (by transp.); D3 जनाः सभाः; D4.7 नराः सदा; M3 सभा सुराः (sic). —[c]) D7 *द्यानानि. B2 *sup. lin.*; D3 om. च (subm.). D5 विचित्राणि (for च रम्याणि). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 प्रपाः; T3 सृष्टाः. Ś1 V1 B2 D6 पुण्या; B1 M4 पण्य- (for पुण्य-).

12 Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.4.6.7 M4 (om. 11[ab]) transp. 11 and 12. Dt1 D2.5 om. (hapl.) 12. T2.3 transp. 12 (along with 1560*) and 13. D1 reads 12 in marg. —[a]) D3 *नपदे. —[cd]) M3 सत्यानि; Ct सत्रम् (for सत्राणि). Dd1 Dm1 M2 [उ]पासते; G2 [अ]न्वास्यते; Cm.g.k.t as in text (for [अ]न्वासते). G3 संतो (for दान्ता). D4.7 क्रतुमध्यासते दांताः (for [c]). Dg1 D7 शंसितव्रताः; T2 संश्रित°. Ś1 Ñ2 B D1.3.6 M4 विविधांस्तन्वते(B3 °न्यते) यज्ञान्दस्युसंघैः(Ś1 D6 °गैः; D1.3 M4 °घ) प्रपीडिताः; V1 विविधास्तनुते देशे दारुणग्रहपीडितः. —After 12, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1560* नाराजके जनपदे महायज्ञेषु यज्वनः ।
ब्राह्मणा वसुसंपूर्णा विसृजन्त्याप्तदक्षिणाः ।

[(l. 1) Dg1 M3 यज्विनः (sic); Cr.m.g.t as above. —(l. 2) Dg1 वसुसंपन्ना.]

13 T2.3 transp. 12 (along with 1560*) and 13. —[b]) Dt1 Dd1 Dm1 Ct प्रहृष्ट-; D4.7 प्रभूता (for प्रभूत-). Dg1 reads नट in marg. —[c]) Ñ2 B2.3 उत्सवांश्च; Cr.m.g.k.t as in text (for °वाश्च). Ñ2 B2 D5 समाजांश्च. —[d]) Ñ2 V1 B D1–4.6.7 G2 M4 वर्तंते; Dd1 D5 वर्धते (sic). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2(m.).3.6 M4 जनह(B4 °व)-र्षणाः(Ñ2 °र्षय: [sic]; D3 °र्षिणः). —After 13, D4.5.7 ins. 1562*.

14 [b]) D5 प्रभूता (for सिद्धार्था). —[c]) Dt1 Dd1 Dm1 D4.5 अभिरज्यंते; Cv अनुरज्यंते (as in text); Cr.m.g.k नानुरज्यंते; Ct न रज्यंते. D7 कथाभि**रज्यंते. —[d]) D4 M1 कथाशीलः; D6.7 कथाशीलैः. T2 कथाः प्रियैः; G3 M2 °प्रियाः; M3 कथाः प्रियाः (for कथाप्रियैः). —For 14, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 (l. 6–8 only) subst. :

नाराजके जनपदे वाहनैः शीघ्रगामिभिः ।
नरा निर्यान्त्यरण्यानि नारीभिः सह कामिनः ॥ १५
नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।
शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥ १६
नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः ।
गच्छन्ति क्षेममध्वानं बहुपण्यसमाचिताः ॥ १७
नाराजके जनपदे चरत्येकचरो वशी ।
भावयन्नात्मनात्मानं यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ १८ G. 2. 69. 23 B. 2. 67. 23 L. 2. 73. 21

1561* नाराजके जनपदे कश्चिदर्थः प्रसिद्ध्यति ।
व्यवहारा न वर्तन्ते धर्माः सज्जनसेविताः ।
वेदान्नाधीयते विप्रा न च विन्दन्ति निर्वृतिम् ।
कथाशीलाश्च रज्यन्ते न कथाभिरराजके ।
न विवाहाश्च वर्तन्ते कन्यानां जनहर्षणाः । [5]
नित्योद्विग्नाः प्रजाः सर्वा दुःखिताश्च भवन्त्यपि ।
नाराजके जनपदे विश्वस्ताः कुलकन्यकाः ।
अलंकृता राजमार्गे क्रीडन्ति विहरन्ति च ।

[(l. 1) D1 प्रसिद्ध्यते (sic).—(l. 2) D2 reads the prior half except न्ते in marg. Ś1 D6 न वर्धते; B3 निवर्तते (for न वर्तन्ते). Ś1 D6 om. (hapl.) from धर्माः up to वर्तन्ते in l. 5. V1 D1 धर्म्याः (for धर्माः). Ñ2 B3 सज्जनरंजनाः.—(l. 3) B3 देवान् (meta.) (for वेदान्). V1 D3 विप्रो. V1 B1.3 D2 विंदति; G(ed.) विंदते (for विन्दन्ति).—(l. 4) V1 भुज्यंते; B1 राजते (*sup. lin.* also as above); D6 राह्यंते (sic) (for रज्यन्ते).—(l. 5) V1 B4 विहाराश् (for विवाहाश्). B3 om. च (subm.). Ñ2 V1 कल्याणा (for कन्यानां). B1 जनहर्षकाः; B2 च न हर्षणाः.—(l. 6) D1 विभवंत्यपि (hypm.) (for भव°). V1 दुःखान्यनुभवंत्यपि; B4 दुःखिता ह्यभवंत्यपि (sic) (for the post. half).—(l. 7) Ñ2 विश्वस्तः (sic).]

—After 14, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.3 G M1–3 ins.; D4.5.7 ins. after 13; T2 ins. after 16:

1562* नाराजके जनपदे उद्यानानि समागताः ।
सायाह्ने क्रीडितुं यान्ति कुमार्यो हेमभूषिताः ।

[(l. 1) Note hiatus between the two halves. Dg1 Dt1 M3 तूद्यानानि (to avoid hiatus); D4.5.7 कुंडलिन्यः (for उद्यानानि).—(l. 2) D4.7 उद्याने (for सायाह्ने). D4.7 हि समेखलाः; D5 हेममेखलाः (for हेमभूषिताः).]

15 M3 om. (hapl.) 15–16. D4.5.7 om. (hapl.) 15. Dt1 T2.3 (om. 16^{cd}) transp. 15 and 16 (along with the star passages).—^{b}) Dt1 Dd1 -वाहिभिः (for -गामिभिः). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 विच(V1 D1–3 M4 °ह)रंत्य(D1 °ति)कुतोभयाः.—^{cd}) Dg1 -कारिणः; G1 कामिभिः (for कामिनः). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 कामिनः सह कांतामिर्विहारोद्यानभूमिषु.

16 G1 (hapl. ?) M3 om. 16 (for M3 cf. v.l. 15). Dt1 T2.3 (om. 16^{cd}) transp. 15 and 16 (along with the star passages).—^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 कुटुंबिनः (for सुरक्षिताः).—T3 om. 16^{cd}.—^{c}) V1 निवृतद्वाराः; Dm1 विरतद्वाराः (sic). T1 शे * * * वृतद्वाराः (damaged).—^{d}) D4.7 -गोरक्ष्य-. T2 -जीवनः. Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 विश्वस्तमकुतोभयाः (D1 °यात्).—After 16, Dg1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T1 G2.3 M1.2 ins.; Dt1 T2.3 G1 (owing to omission) ins. after 15; M3 (owing to omission) cont. after 1562*:

1563* नाराजके जनपदे बद्धघण्टा विषाणिनः ।
अटन्ति राजमार्गेषु कुञ्जराः षष्टिहायनाः ।
नाराजके जनपदे शरान्संततमस्यताम् ।
श्रूयते तलनिर्घोष इष्वस्त्राणामुपासने ।

[(l. 1) M1 बंधघंटा. D4.5.7 पताकिनः; Cr.g.k.t as above (for विषाणिनः).—(l. 2) D4.7 स्वनंति; D5 व्रजंति (for अटन्ति). T G M1–3 षाष्टि°; Cg.k as above (for षष्टि°).—(l. 3) T1.2 सततम्. D4.5.7 धनुष्पाणिरुपास्यते (for the post. half).—(l. 4) Cv.m.g.t as above; Cr उपावसे (for उपासने). D4.5.7 सशब्दमिषुमस्यतः (for the post. half).]
—After 16, T3 ins. 1562*.

17 ^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 नाना(Ś1 D6 नराः)प(Ś1 D1 पु)ण्योपजीविनः; D5 वणिजो धनहारिणः.—^{c}) D4.5.7 दूरम् (for क्षेमम्).—^{d}) Dt1 M2 -पुण्य- (for -पण्य-). D4.7 -समाश्रिताः; T2 -समाहिताः (for °चिताः).—For 17^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1564* पण्यान्यादाय गच्छन्ति देशाद्देशं भयार्दिताः ।

[B3 गेहाद् (for देशाद्). Ś1 D6 देशांतरं तथा (for देशं भयार्दिताः).]
—Thereafter cont.:

1565* नाराजके कृषिकराः कर्षन्ति भयपीडिताः ।
पशवो नाभिवर्तन्ते नित्यं राष्ट्रे ह्यराजके ।

[(l. 1) B1 कविकराः (sic) (for कृषि°). V1 D1–3 कृषंति (for कर्षन्ति).—(l. 2) Ñ2 B1.3 [ऽ]पि न वर्तंते; V1 B4 D1–3 M4 न वि(B4 नाभि; M4 न नि)वर्धते (for नाभिवर्तन्ते). Ñ2 B3.4 राज्ये हि; B1 राष्ट्रेपि (for राष्ट्रे हि).]

18 D3–5.7 om. (hapl.) 18. Dt1 reads 18 in marg.—^{b}) D2 भवति (for चरति). M4 [ए]कपदो (for °चरो).—^{c}) B1 तापयंस्; Dd1 भाव्य° (sic) (for भावयन्). Ś1 Ñ2 B D1.2.6 M4 तपसा (for आत्मना). V1 भावयांस्तापसात्मानं (sic).—^{d}) T2 सायं गृहे (for -सायंगृहो).

G. 2. 69. 24 B. 2. 67. 24 L. 2. 73. 22 नाराजके जनपदे योगक्षेमं प्रवर्तते ।
न चाप्यराजके सेना शत्रून्विषहते युधि ॥ १९
यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यतृणं वनम् ।
अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥ २०
नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।
मत्स्या इव नरा नित्यं भक्षयन्ति परस्परम् ॥ २१
ये हि संभिन्नमर्यादा नास्तिकाश्छिन्नसंशयाः ।
तेऽपि भावाय कल्पन्ते राजदण्डनिपीडिताः ॥ २२

19 V1 om. 19^{bc}.—^{b}) Ś1 Ñ2 B Dg1 Dt1 D2–7 G1 M2.4 योग(B4 M2 °गः)क्षेमः; Cm.g as in text (for °क्षेमं). Ś1 Ñ2 B D1–7 M4 प्रकल्प(Ñ2 B1 D7 M4 °ल्प्य; B3 [before corr.] °कंप)ते (for प्रवर्तते). G3 नराः शस्त्रविवर्तने.—^{c}) Ś1 Ñ2 B D1–3.6 M4 [अ]राजकं(D2 °के) सैन्यं (for °के सेना).—^{d}) Ś1 B1–3 शत्रुं; Ñ2 शत्रुर् (sic). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 विजयते (for विषहते). V1 शुचिः; D4.5.7 परान् (for युधि).—After 19, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1566* नाराजके जनपदे हृष्टैः परमवाजिभिः ।
नराः संयान्ति सहसा रथैश्च प्रतिमण्डिताः ।
नाराजके जनपदे नराः शास्त्रविशारदाः ।
संवदन्तोपतिष्ठन्ते वनेषूपवनेषु च ।
नाराजके जनपदे माल्यमोदकदक्षिणाः ।
देवताभ्यर्चनार्थाय कल्प्यन्ते नियतैर्जनैः ।
नाराजके जनपदे चन्दनागुरुरूषिताः ।
राजपुत्रा विराजन्ते वसन्त इव शाखिनः ।

[(l. 2) Dg1 T1 M2 परि- (for प्रति-). G1.3 Cr.k.tp -मंडितैः; Ct as above.—(l. 3) Dd1 Dm1 शस्त्र- (for शास्त्र-).—(l. 4) G1 संवदंति. Dg1 [ऽ]वशिष्यंते; T G3 M1–3 [ऽ]वतिष्ठंते; G1 न तिष्ठंति (for [उ]पतिष्ठन्ते). ※ Ct : संवदन्त उपतिष्ठन्ते संधिरत्वार्षः । ※ M2 नगरेषु (for [उ]पवनेषु). Dg1 G1 M3 वा (for च).—(l. 6) T3 देवतार्थैश्च नार्थाय (sic) (for the prior half). Dd1 Dm1 M1 कल्पंते; Cr.g.k.t as above.—(l. 7) Dm1 T1 M2.3 -[अ]गरु- (for -[अ]गुरु-). Dd1 Dm1 G1 -भूषिताः; Cg as above (for -रूषिताः).—(l. 8) B(ed.)शालिनः (for शाखिनः).]

20 ^{a}) G1 [अ]नुदके. Ś1 D6 नदी शुष्कजला यद्वद् ; Ñ2 V1 B D1–3 M4 नदी यथा शुष्कजला (B3 [m.] °जला; D3 °जपला [sic]); D4.5.7 विगोपा(D5 °लागा; D7 °पोगा [meta.])श्च यथा गावो.—^{b}) Ś1 D6 यद्वच् (for यथा). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 चा(Ñ2 च [sic]; D2.7 वा)तृण (B3 °तूर्ण)कं (for वाप्यतृणं). Ñ2 वलंः B3 ब(also as in Ñ2)लं (for वनम्).—^{c}) Ñ2 V1 B1–3 D1–3 M4 अगोपाश्च; B4 °पाश्चेद् ; D4.5.7 अजलाश्च; G2 अगोपाल (sic) (for अगोपाला). D4.5.7 नद्यस् (for गावस्).—^{d}) V1 G3 राज्यम् (for राष्ट्रम्).—After 20, Ñ2 V1 B D1.3 M4 ins. :

1567* विसारथिः समुत्क्रान्तैर्वाजिभिः स्यन्दनो यथा ।
गच्छन्विनाशमाप्नोति तथा राष्ट्रमराजकम् ।

[(l. 1) V1 समुत्क्रांतैर् ; B2 समुद्रांतैर् (sic).—(l. 2) D1 क्लेशं; D3 क्लिशन् ; M4 क्लिष्ट (for गच्छन्).]; while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 20; whereas D4.5.7 ins. after 23 :

1568* ध्वजो रथस्य प्रज्ञानं धूमो ज्ञानं विभावसोः ।
तेषां यो नो ध्वजो राजा स देवत्वमितो गतः ।

[(l. 1) D4.5.7 संज्ञायां(D5 °नं) (for प्रज्ञानं). D4 (before corr. as in D5) ज्ञाने धूमो; D5.7 ज्ञानं धूमो (by transp.). D5 विभावसौ.—(l. 2) D4.7 योस्माकं तु(D4 *); D5 येषां ज्ञेयो (for तेषां यो नो). D4.7 पंचत्वम् ; T3 दैव° (for देवत्वम्). D5 उपागतः.]

21 D4.5.7 om. 21–22.—^{b}) Ś1 D6 स्वास्थ्यं; Ñ2 B3 शं वै; V1 B1.2 D1–3 M4 स्वं वै; B4 तुष्टो; G(ed.)स्व वै; Cr.t as in text; Crp सुखं (for स्वकं). M3 भवस्ति (sic). Ñ2 B1.3 कर्हिचित् .—After 21^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 ins. :

1569* हरन्ति दुर्बलानां हि स्वमाक्रम्य बलान्विताः ।
अराजके जनपदे दुर्बलान्बलवत्तराः ।

[(l. 1) Ñ2 दृरंति (sic); B1 चरंति (for ह°). Ñ2 B4 समाक्रम्य; V1 D2.3 M4 स्वान्या°; D1 नान्या° (for स्वमाक्रम्य). Ś1 D6 बलाधिकाः.—(l. 2) D2 ब*वत्तराः.]

—^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 T1 जना (for नरा).—For 21^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1570* भक्षयन्ति निरुद्वेगा मत्स्यान्मत्स्या इवाल्पकान् ।

[Ś1 D6 क्षपयंति. B1 निरुद्वेगान् ; B4 D1.3 निरुद्विग्ना (for निरु°). Ś1 V1 B2 D1.3 M4 मत्स्या मत्स्यान् (by transp.). D2 *त्स्या मत्स्याल्पकान्यथा (for the post. half).]

22 D4.5.7 om. 22 (cf. v.l. 21).—^{a}) Dd1 Dm1 तु (for हि).—^{c}) G3 Crp भोगाय (for भावाय).—^{d}) T3 राम- (for राज-).—For 22, Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.3 (followed by 1573*).6 M4 subst. :

1571* व्युत्क्रान्तधर्ममर्यादा नास्तिका निरपत्रपाः ।
भवन्त्यराजके राष्ट्रे मानवाः क्रूरनिश्चयाः ।

[(l. 1) V1 -वर्त्ममर्यादा.]

—After 22, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1572* यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्तते ।
तथा नरेन्द्रो राष्ट्रस्य प्रभवः सत्यधर्मयोः ।
राजा सत्यं च धर्मश्च राजा कुलवतां कुलम् ।
राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणाम् ।
यमो वैश्रवणः शक्रो वरुणश्च महाबलः ।
विशिष्यन्ते नरेन्द्रेण वृत्तेन महता ततः ।

अहो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किंचन ।
राजा चेन्न भवेल्लोके विभजन्साध्वसाधुनी ॥ २३
जीवत्यपि महाराजे तवैव वचनं वयम् ।
नातिक्रमामहे सर्वे वेलां प्राप्येव सागरः ॥ २४
स नः समीक्ष्य द्विजवर्य वृत्तं
नृपं विना राज्यमरण्यभूतम् ।
कुमारमिक्ष्वाकुसुतं वदान्यं
त्वमेव राजानमिहाभिषिञ्चय ॥ २५

G. 2. 69. 34
B. 2. 67. 38
L. 2. 73. 31

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

[(l. 1) G3 वृष्टिः (sic); Cv.r.m.g.k.t as above (for दृष्टिः). T2 प्रवर्तने. —Before l. 2, Dm1 ins. राम. —(l. 2) G3 राज्यस्य; Cv.r.m.g.k.t as above (for राष्ट्रस्य). —Before l. 3, Dm1 (m.) ins. गायत्री. —(l. 3) G1 धर्मं; Cm.t as above (for धर्मश्च). —(l. 4) M1 राज (sic) (for the first राजा). —(l. 5) T3 G3 M2.3 यमवैश्रवणौ (T3 M2 °णो [sic]). M3 शक्रौ (sic). —(l. 6) Dg1 विशिष्यते; T2.3 G2.3 M1–3 Cv.r.m.g.k विशेष्यं (G2 M1 Ck °ष्य; M3 °र्द) ते; Ct as above (for विशिष्यन्ते).]

23 D3 om. 23. —[a]) Ś1 Ñ2 B D1.2.4–7 M4 अंधं; V1 अध्वं (sic) (for अहो). ❀ Ct : तम इति प्रथमा सप्तम्यर्थे । अकारान्ततमशब्दस्य तमे इति सप्तम्यन्तं वा । तमस्यपि तमं तथा इति द्विरूपकोशात् । ❀ —[b]) V1 B1.4 T3 G1 M3.4 प्र (V1 प्रा) ज्ञायत; B2 प्राज्ञायेत; Dt1 प्रजायेत; D5 [इ]ह ज्ञायेत; Cr.m.g.k.t as in text (for प्रज्ञायेत). —[c]) B3 (m. also).4 राज्ये (for लोके). —[d]) Ś1 D6 [अ]साधु वा; Dg1 T2.3 G1 °धुनि; D1.2 M2 °धुना; G3 °धु च; Cr.g.k.t as in text; Cm [अ]साध्विति (for [अ]साधुनी). —After 23, D4.5.7 ins. 1568*, while Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.3 (cont. after 1571* owing to omission).6 M4 ins. :

1573* दस्यवोऽपि न च क्षेमं राष्ट्रे विन्दन्त्यराजके ।
द्वावाददाते ह्येकस्य द्वयोश्च बहवो धनम् ।

[(l. 1) Ñ2 तस्यवो (corrupt); V1 बहवो (for दस्यवो). M4 transp. न and च. D1 क्षमस्यवोपि (sic) न क्षेमं (for the prior half). —(l. 2) Ñ2 V1 द्वारादद्दा (V1 °दे) ते (sic); B4 °दाति (for द्वावाददाते). D3 (with hiatus) एकस्य. D1 वा (for च).]

—Ś1 Ñ2 B D6 cont. :

1574* तस्माद्राजैव कर्तव्य इच्छद्भिः शुभमात्मनः ।
द्विजानां वचनं श्रुत्वा वसिष्ठं मन्त्रिणोऽब्रुवन् ।

[(l. 1) B4 प्रकर्तव्य (for [र]व क°). Ñ2 B1.3 चात्मनः शुभं; B2.4 ह्या (B2 आ) त्मनः सुखं (for शुभमात्मनः).]

24 . [b]) Dd1 तदा; Dm1 T2 तथा; Cg.t as in text (for तव). D4.7 वशगा; Cr.g.t as in text (for वचनं). Ś1 D6 महाभागा (D6 °गे; L [ed.] °ग) वयं प्रभो; Ñ2 V1 B D1–3 M4 सह राज्ञा वयं प्रभो; D5 तव देव वचो वयं; G1 तवैव वचनक्रियां. —[cd]) D7 नातिक्रम्यामहे; T2 M1–3 °क्रामामहे; T3 G3 °चक्रामहे; Cr.g as in text (for °क्रमामहे). ❀ Ct : नातिक्रमाम । ❀ Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 शासने तव तिष्ठामः स नः (M4 तन्नः) शाधि तपोधन.

25 [a]) Dm1 समः; D4.7 अतः; D5 M2 ततः; M3 स तं; Cr.m.g.k.t as in text (for स नः). D4.5.7 राज्यं; Cv.r.g.k.t as in text (for वृत्तं). —[b]) D5 अकंटकं (for नृपं विना). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2 Ct राष्ट्रम्; D5 श्रेष्ठम्; Cr.m.g.k as in text (for राज्यम्). D4.7 निष्कंटकं श्रेष्ठ वरेण्यभूतं. —[c]) Dm1 ईक्ष्वाकु-. Dt1 Dd1 Dm1 Ct -सुतं तथान्यं; D4.5.7 Ck -वरं (Ck -सुतं) वरेण्यं; G2 M1 -वरं° (for -सुतं वदान्यं). —[d]) T3 त्वमेन (°नं ?); Ck तमेव (for त्वमेव). Dg1 D4.7 T G M1–3 Cm.g.k [अ]भिषिंच; Dt1 D5 Ct [अ]भिषेचय; Cr अभिषिंचस्व. —For 25, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1575* वसिष्ठ धर्मज्ञ महानुभाव
स नः समीक्ष्यार्हसि विप्रवर्य ।
कुमारमिक्ष्वाकुकुलप्रसूतं
तमाशु राजानमिहाभिषेक्तुम् ।

[(l. 2) Ñ2 समः; M4 तन्न (for स नः). B2 विप्रवर्यान्. —(l. 3) V1 D1.3 -कुले. V1 प्रशस्तं (for -प्रसूतं). —(l. 4) Ñ2 ननामि (sic); V1 D1–3 M4 त्व° (for तमाशु).]

Colophon. —After *Kāṇḍa name*, D2.3.5 ins. भरतपर्वणि. —*Sarga name* : Ś1 Ñ2 B D6 राजप्रशंसा; V1 भरतनिश्चयः; D1.3 मंत्रविनिश्चयः (D3 °*); D2 मंत्रिनिश्चयः; D4 पौरजानपदवाक्यं; D5 विराजवर्णनः; D7 मंत्रिवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : B1 D3.6 om.; Ś1 73; Ñ2 V1 D7 M4 69; B2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 67; B3 D4 68; B4 64; D1 125; D2.5 72. —After colophon, D6 G conclude with श्री (D6 om.) रामाय नमः; T2 श्रीरामचन्द्राय नमः.

६२

G. 2. 70. 1 B. 2. 68. 1 L. 2. 74. 1 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
मित्रामात्यगणान्सर्वान्ब्राह्मणांस्तानिदं वचः ॥ १
यदसौ मातुलकुले पुरे राजगृहे सुखी ।
भरतो वसति भ्रात्रा शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ २
तच्छीघ्रं जवना दूता गच्छन्तु त्वरितैर्हयैः ।
आनेतुं भ्रातरौ वीरौ किं समीक्षामहे वयम् ॥ ३
गच्छन्त्विति ततः सर्वे वसिष्ठं वाक्यमब्रुवन् ।
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४
एहि सिद्धार्थ विजय जयन्ताशोक नन्दन ।
श्रूयतामितिकर्तव्यं सर्वानेव ब्रवीमि वः ॥ ५
पुरं राजगृहं गत्वा शीघ्रं शीघ्रजवैर्हयैः ।
त्यक्तशोकैरिदं वाच्यः शासनाद्भरतो मम ॥ ६
पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः ।
त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ७

62

☞ Ñ1 missing for Sarga 62 (cf. v.l. 1058*). Dm1 begins with ॐ; M1.2 with **श्रीरामाय नमः**.

1 ^{a}) T1.3 **हि** (for **तद्**). V1 **श्रुत्वाथ मंत्रिणां वाक्यं**. —^{b}) Ñ2 B1.2 (marg. also as in text).3 M4 **तान्**; G2 **हा** (for **ह**). —For 1^{c}–6^{b}, D4.5.7 subst. 1581*. V1 D1–3 **प्रत्यभाषत**. —^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G1.3 M3 Ck.t **-जनान्** (for **-गणान्**). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 **सुमंत्रप्रभृतीन्सर्वान्**. —^{d}) D2 **ब्राह्मणानिदमब्रवीत्**.

2 For D4.5.7 cf. v.l. 1 and 6. —^{ab}) M3 **यदा** (for **यद्**). Dt1 Ck.t **दत्तराज्यः परं सुखी** (for ^{b}). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 **योसौ** (B4 **येषां**) **मातामहकुले कुमारः श्रीमतां वरः**. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 **गतः सह**; Dt1 **मुदान्वितः**; M4 **ततः सह** (for **समन्वितः**).

3 For D4.5.7 cf. v.l. 1 and 6. —^{a}) Dd1 Dm1 G2 M1.4 **तौ**; T2.3 G3 M3 **तं** (for **तच्**). T2 G2 M4 **शीघ्र-** (for **शीघ्रं**). M4 **-गमनैर्** (for **जवना**). —^{b}) Dt1 G3 M3 **त्वरितं**; M4 **त्वरिता** (for °**तैर्**). —After 3^{ab}, M4 ins.:

1576* **आनयन्तु नरव्याघ्रौ राजपुत्रौ यशस्विनौ ।**

—^{c}) M4 **भरते ध्रियमाणे तु**. —^{d}) T3 G1.2 M4 **समीक्ष्यामहे** (sic). —For 3, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 subst.:

1577* **तमितः शीघ्रगैर्गत्वा नराः प्रजवितैर्हयैः ।**
इहानयन्तु वचनान्नृपस्यात्ययवादिनः ।

[(l. 1) Ś1 B2 D6 प्रव्रजितैर्. V1 D1–3 आशु गत्वा कुमारं तं (D2 त्वं [sic]; D3 स्वं) शीघ्रमेव तरस्विनं. —(l. 2) D3 भुवनान् (for वचनान्). Ñ2 नृ*स्य; B4 नृपान् (for नृपस्य). Ś1 D6 [अ]मृत्यु-; Ñ2 [अ]धज- (sic); V1 [अ]र्थाय; D1.2 [अ]व्यय-; G(ed.)प्रिय- (for [अ]त्यय-). V1 -वेदिनः (for -वादिनः).]
—B3 cont.:

1578* **आगते भरते चात्र राजकार्यं भविष्यति ।**

4 For D4.5.7 cf. v.l. 1 and 6. —^{a}) M2 **च मे**; M3 **सतः** (sic) (for **ततः**). —^{b}) G3 **अब्रवीत्** (sic). M4 **ब्राह्मणा ब्रुवन्** (metri causa). —^{c}) Dg1 Dd1 Dm1 T2.3 G M **तु** (for **तद्**). T3 om. **श्रुत्वा**. —After 4^{c}, T3 repeats (erroneously) 1^{b}–2^{a}. —^{d}) M4 [ऽ]**पीदम्** (for **वाक्यम्**). —For 4, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 subst.:

1579* **इति श्रुत्वा वचस्तस्माद्वसिष्ठाद्राजमन्त्रिणः ।**
गच्छन्त्वाश्विति सर्वेऽथ प्रत्यूचुर्हृष्टमानसाः ।

[(l. 1) V1 D1–2 वसिष्ठस्य वचस्ते (for वचस्तस्माद्वसिष्ठाद्). —(l. 2) Ś1 D6 गच्छंत्विति च; V1 गच्छंतामिति (sic); D1 गच्छंतश्चेति (for °न्त्वाश्विति). Ś1 D2.6 ते; V1 D1.3 तं (for ऽथ). V1 तपसां निधिं (for हृष्ट°).]

5 For D4.5.7 cf. v.l. 1 and 6. —^{ab}) Dd1 **स हि** (for **एहि**). T3 **यजंत** (meta.) (for **जयन्त**). Dg1 **ननंद** (meta.); Dd1 Dm1 **नाशन** (for **नन्दन**). M4 **सौम्याः सिद्धार्थविजयाशोका निर्गच्छताशु वै**. —^{c}) M4 **यदि** (for **इति-**). —^{d}) M4 **सर्वांश्चामंत्रयामि वः**. —For 5, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 subst.:

1580* **ततो जयन्तं सिद्धार्थमशोकं चाब्रवीदिदम् ।**
वसिष्ठो जपतां श्रेष्ठो दूतानाहूय सत्वरम् ।

[(l. 1) D2 जयंत; D3 जयंति (for जयन्तं). D2 अशोचाद् (sic) (for अशोकं च). —(l. 2) V1 D1–3 तपसां (D2.3 °तां) (for जपतां). D1 शूरो (for श्रेष्ठो). V1 D2.3 सत्वरः. Ś1 D6 दूतानाह तपोधनः (for the post. half).]

6 ^{a}) G3 **पुरा** (for **पुरं**). B4 **त्यक्त्वा** (for **गत्वा**). Cv appears to read the following for ^{a} ❀ Cv: **यदस्य तच्छीघ्रमिति च पाठः ।** ❀. —T3 om. (hapl.) 6^{b}–8^{c}. —^{b}) Ś1 Ñ2 B2 D1.2.6 **प्र**(D1 *)**व्रजितैर्**; V1 B1.3.4 D3 M4 **प्रजवितैर्**; G1 **शीघ्रगतैर्** (for **शीघ्रजवैर्**). —For 1^{c}–6^{b}, D4.5.7 subst.:

1581* **भरते श्रूयमाणे तु किं समीक्ष्यामहे वयम् ।**
भो भो विजय सिद्धार्थ जयन्ताशोक गच्छत ।

[(l. 1) D4 भरतः (sic).]

—^{c}) V1 **त्यज शोकमिदं**; D4.5.7 **कैकेय्या न्यायतो** (for **त्यक्तशोकैरिदं**). —^{d}) Ś1 D6 **भवं**(D6 [after corr.] °**र**)**तो वचनात्पितुः**; Ñ2 V1 B D1–3 M4 **भरतः शासनात्पितुः**.

7 T3 om. 7 (cf. v.l. 6). M4 om. 7^{ab}. —^{a}) Dd1 G M1–3 **त्वा** (for **त्वां**). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 **आ**(V1 D1–3

मा चास्मै प्रोषितं रामं मा चास्मै पितरं मृतम् ।
भवन्तः शंसिषुर्गत्वा राघवाणामिमं क्षयम् ॥ ८
कौशेयानि च वस्त्राणि भूषणानि वराणि च ।
क्षिप्रमादाय राज्ञश्च भरतस्य च गच्छत ।
वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता दूताः संत्वरिता ययुः ॥ ९
ते हस्तिनपुरे गङ्गां तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखा ययुः ।
पाञ्चालदेशमासाद्य मध्येन कुरुजाङ्गलम् ॥ १०

G. 2. 70. 11
B. 2. 68. 13
L. 2. 74. 11

प्रा)ह त्वां कुशलं पृ(D2 द)ष्ट्वा. —^{b}) Ś1 D6 राजा; Ñ2 V1 B D2.3 पिता; D1 सर्वे; T2 प्राहुः (for प्राह). D1 च नृप- (for सर्वे च). —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 त्वरावाञ्शीघ्रमागच्छ. —V1 om. 7^{d}–9^{c}. —^{d}) Ś1 Ñ2 B D1–3.5.6 कार्यम्; D4.7 कृत्यं च (for कृत्यम्). Ś1 D6 विभो; G1 तव; G3 त्वयि (for त्वया).

8 T3 om. 8^{abc}; V1 om. 8 (cf. v.l. 6 and 7 respy.) —^{a}) Ś1 Ñ2 B D1–4.6.7 न (for मा). D1–3 तस्मै (for चा°). Ś1 Ñ2 B1.3 D3 प्रेषितो; B2.4 D1.2.6 M4 प्रोषितो (for प्रोषितं). Ś1 Ñ2 B D1–3.6 M4 रामो; D4(marg. also as in text).5.7 बंधुं (for रामं). —^{b}) Ś1 Ñ2 B D1–3.6 M4 न राजा स्वर्गतस्तथा. —^{c}) D4.7 शासनाद् (for शंसिषुर्). —^{d}) Dt1 Ct इतः; Dm1 G1.2 M1.2 Ck इदं; T2 इव (for इमं). Ś1 Ñ2 B D1–3.6 M4 गत्वा भवद्भिरा(Ś1 D6 °र्ना)वेद्यः पृष्टैरपि कथंचन.

9 V1 om. 9^{abc} (cf. v.l. 7). D2 om. 9^{abcd}. —^{a}) T1 (*inf. lin. pr. m.* as in text) M3 Cv.r*p* कौशिकानि; Cm.g as in text (for कौशेयानि). Ś1 Ñ2 B D1.3.6 M4 राजार्हाणि वि(D1 °र्हणानि)चित्राणि. —^{b}) Ñ2 B2.3 [अं]-बराणि; B4 [आ]चराणि (sic) (for वराणि). —^{c}) Ś1 Ñ2 B D1.3.6 M4 शीघ्रम् (for क्षिप्रम्). T2 आज्ञाय (for आदाय). D1 गच्छध्वं; D3 गच्छ त्वं; M4 गच्छंतु (for राज्ञश्च). —^{d}) M3 [अ]पि (for च). Ś1 D6 यच्छत; B2.4 M3 गच्छतः; Dg1 D4.7 T3 G3 °थ (for गच्छत). V1 D1.3 M4 राज्ञश्च(V1 त्वं राज्ञो) भरतस्य च. —After 9^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 ins.; D2 (owing to om.) ins. after 8 :

1582* इति ते दत्तसंदेशा दूतास्त्वरितमानसाः ।

[Ś1 B4 D6 ते ज्ञातसंदेशा(B4 °शात्); V1 दत्तस्वसंदेशा (for ते दत्त°). B4 भृत्यास् (for दूतास्).];

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins. :

1583* दत्तपथ्यशना दूता जग्मुः स्वं स्वं निवेशनम् ।
केकयांस्ते गमिष्यन्तो हयानारुह्य संमतान् ।
ततः प्रास्थानिकं कृत्वा कार्यशेषमनन्तरम् ।

[(l. 1) G1 श्रुत्वा (for दत्त-). D4.7 -पां(D7 पं)थोदना; D5 -पथ्योदना (for -पथ्यशना). D4.5.7 G3 स्वं स्वं जग्मुर् (by transp.). —(l. 2) D4.5.7 कैकेयांस् (for केकयांस्). D5 गमिष्यंति. D4.5.7 रथान् (for हयान्). —(l. 3) Dt1 Dd1 D5 T2 G2.3 M1.3 प्रस्थानिकं; Cm.g.k.t as above. D4.5.7 अतंद्रिताः (for अनन्तरम्).]

—^{e}) T2 [अ]भ्यनुज्ञातं. —^{f}) Dd1 reads दूताः in marg. Dt1 संत्वरितं; G2 M1.2 ते त्वरिता(G2 °तं) (for संत्वरिता). Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D1–3.6 M4 ययुः शीघ्रपराक्र(Ś1 D6 °पुरोग)-माः; B4 जग्मुः कार्यवशाद्द्रुतं. —After 9, V1 B2 (marg.) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–5.7 S ins. :

1584* न्यन्तेनापरतालस्य प्रलम्बस्योत्तरं प्रति ।
निषेवमाणास्ते जग्मुर्नदीं मध्येन मालिनीम् ।

[(l. 1) G3 अंतेन. Cv.r.m.g.k.t as above (for न्य°). T2 [अ]परतारस्य. V1 B2 D1–3 M4 प्रा(D2 M4 प्र)वेशनस्य मध्येन; D4.7 यत्नेनेहाचर तत(D7 °हांचरजलं) (sic); D5 अंनरेणां-बरतलं (for the prior half). V1 B2 प्रलब्धस्य. V1 B2 D1–3 M4 [उ]त्तरेण च(D1 तु); D4.5.7 [अं]तरं प्रति. ❀ Ct : अपर-तालप्रलम्बौ पर्वताविति कतकतीर्थाः । ❀ —(l. 2) D5 निमिषमाणास्; M4 निमेषमात्रं; Cv निषेव्यमाणा; Cr.m.g.k.t as above (for निषेवमाणास्). V1 B2 D1–5.7 M4 दूता (for नदीं). D4.7 मध्य-मिकां निशां; D5 मध्येन खाखिलान्.]

10 B4 om. 10. —^{a}) V1 Dt1 D1.3.4.7 T2 M4 हास्तिन-पुरे; Cr.m.g.k as in text. —^{b}) Dm1 वै प्राङ्मुखा; D1.5 प्रत्युन्मुखाः; T3 प्रत्यन्मुखा (sic) (for प्रत्य°). Dg1 ययौ (sic). —For 10^{ab}, Ś1 Ñ2 B1–3 D6 subst. :

1585* गत्वाथ हास्तिनपुरं गङ्गामुत्तीर्य वेगिताः ।

[Ñ2 B3 च (for [अ]थ). Ñ2 हस्तिनपुरं. Ś1 D6 वेगतः (for वेगिताः).]

—^{c}) Ś1 D6 पांचालदेशान्; Ñ2 V1 B1–3 Dt1 D1–3.5 Ct पंचालदेशम्(B2 °शान्); T2 पांचालं देशम्; Cv.r.m.g.k as in text (for पाञ्चालदेशम्). Ś1 Ñ2 B1–3 D6 आजग्मुस्; D5 आगम्य (for आसाद्य). —B3 reads from 10^{d} up to जग्मुस्ते in l. 2 of 1587* in marg. —^{d}) Ś1 Ñ2 B1–3 D6 ततस्ते; D2 मध्ये च (for मध्येन). Ś1 D6 कुरुजांगलान्; B1.2 D1 °जंगलं; D3 कुरुतांगुलं (sic). —D4.5.7 read 12–13^{b} after 10. —After 10, Ś1 Ñ2 V1 B1.2.3(marg.) D1–3.6 M4 ins. :

1586* पूर्वेण वारुणीं तीर्त्वा कुरुक्षेत्रे सरस्वतीम् ।
त्वरमाणा ययुर्दूताः सुरम्यां पुष्करावतीम् ।

[(l. 1) V1 वरुणां. Ś1 D6 तीर्था(D6 °र्थे) (for तीर्त्वा). B3 (marg. also) पूर्वो वली महानीर्थ (sic) (for the prior half). D2 M4 कुरुक्षेत्रं. —Ś1 Ñ2 B1–3 D6 om. l. 2. —(l. 2) D1 पुष्कलावतीं. D2 जग्मुः कार्यवशाद्द्रुतं; D3 सुरम्यपुष्करावतीं (for the post. half).]

—Thereafter Ñ2 V1 B1–3 D1.3 M4 cont.; Dg1 Dt1

G. 2. 70. 13
B. 2. 68. 15
L. 2. 74. 0

ते प्रसन्नोदकां दिव्यां नानाविहगसेविताम् ।
उपातिजग्मुर्वेगेन शरदण्डां जनाकुलाम् ॥ ११
निकूलवृक्षमासाद्य दिव्यं सत्योपयाचनम् ।
अभिगम्याभिवाद्यं तं कुलिङ्गां प्राविशन्पुरीम् ॥ १२
अभिकालं ततः प्राप्य तेजोभिभवनाच्च्युताः ।
ययुर्मध्येन बाह्लीकान्सुदामानं च पर्वतम् ।
विष्णोः पदं प्रेक्षमाणा विपाशां चापि शाल्मलीम् ॥ १३

Dd1 Dm1 T G M1–3 Cv.r.m.g.k.t ins. after 10; D4.5.7 ins. after line 1 of 1588*:

1587* सरांसि च सुफुल्लानि नदीश्च विमलोदकाः ।
निरीक्षमाणा जग्मुस्ते दूताः कार्यवशाद्द्रुतम् ।

[B3 reads in marg. up to जग्मुस्ते in l. 2 (cf. v.l. 10). —(l. 1) Ñ2 V1 B1–3 D1.3 च प्रफुल्लानि; Dd1 Dm1 विपुलान्येव; D4.5.7 च सुपुण्यानि; T1 च सुपूर्णानि; T3 च वि°; G1 फुल्लपद्मानि; M4 चाथ फुल्लानि (for च सु°). D4.7 नद्यश् (for नदीश्). —(l. 2) V1 B3 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3–5 निरीक्ष्यमाणा; Cv.r.m.g as above. D1.3 जग्मुः (for दूताः). Ñ2 V1 B1–3 D1.3 M4 ते दू(B2 पू)ता जग्मुः; D4.5.7 दूतास्ते जग्मुः; T1.2 ते जग्मुर्दूताः (all by transp.) (for जग्मुस्ते दूताः).]

11 Ś1 D6 om. 11^{ab}. —^{a}) Ñ2 V1 B D1–3 M4 ते पुण्य (Ñ2 B2–4 °ण्यां)शीतसलि(V1 °लज)लां; D5 ते प्रसन्नोदका रम्या. —^{b}) B2.4 D3 -नादितां; D5 -सेविताः (for -सेविताम्). —^{c}) Dm1 T1.3 अतीत्य जग्मुर्; D4.5.7 उपाभि°; M4 उपाजग्मुर्हि; Cg.k.t as in text (for उपाति°). ✥ Cr: उपाजग्मुः उपगम्यातिक्रान्ता इत्यर्थः। ✥ —^{d}) D4.7 शतद्रुं च (for शरदण्डां). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.7 T1 जलाकुलां; M3 समाकुलान् (sic); M4 चलाचलां (for जनाकुलाम्). D5 सरितो झषपाकुलाः. Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 शरदंडां(V1 °ष्ट्रां) समुत्तीर्य नदीं जलचरा(Ñ2 °ला)कुलां. —After 11, D4.5.7 ins. l. 2 of 1588*.

12 D4.5.7 read 12–13^{b} after 10. —^{a}) D4.7 निकूजं वृक्षम्; M4 निचूलवृक्षम्. Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 स(V1 अ)-मूलं(Ś1 V1 D6 °ल) चैत्य(D2 °न)मासाद्य. —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 वृक्षं; M3 दिव्यां (sic) (for दिव्यं). V1 D1 सत्योपयाचितं; B3.4 सद्योपयाचनं; Dt1 Dm1 D4 सत्त्वोपयाचनं (D4 °चितं); D2 सत्योपपावनं; Cr.m.g.t as in text (for सत्योपयाचनम्). ✥ Cv: सत्योपायवचनं सत्यप्रार्थनं वरप्रदानमिति यावत्। ✥ —^{c}) V1 D1–3 M4 तं प्रणम्य; T1 अभिवाद्य (for अभिगम्य). Ś1 Ñ2 B D6 प्रणम्यैनं(B1 °वं); V1 D1–3 M4 [अ]थ(V1 °व; M4 °भि) गत्वा च; D4.7 [अ]तिमार्गेण (for [अ]भिवाद्यं तं). —^{d}) Ś1 Ñ2 B D1–7 M4 भू(Ś1 D6 त्रि; D2 पु)लिंगां(M4 °गं); V1 T2 कलिंगां; T3 G1 °गान् (sic); M3 कुलिलां (for कुलिङ्गां). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 विविशुः (for प्राविशन्).

13 D4.5.7 read 12–13^{b} after 10. —^{a}) Ś1 Ñ2 B D6 अजकूलां(Ś1 D6 °लं); V1 D1–4 आ(V1 D4 अ)जीकुलं; D5 आभीकूलं; D7 नदीकालं; G3 अपि कालं; M3 अहिकालं; M4 अजाकूलं (for अभिकालं). —^{b}) Ś1 B M4 बोधी(Ś1 B2 °धा; B4 °ध; M4 °धि)नां नगरं ययुः; Ñ2 V1 D6 राधीनां(V1 वाधनी-; D6 बौद्धानां) नगरं ययुः; Dg1 ते वीधिभ°; D1–3 बोधि (D1 बोध)नीनगरं ययुः; D5 तेजोभिभवनं ततः; T2.3 G M1–3 ते बोधिभवनाच्च्युताः. Cmp as in text; Ctp ततो योधिवनच्च्युताः. ✥ Cr: तेजो बोधिभवनं ग्रामं ततश्च्युताः। ✥ —After 13^{ab}, V1 B1.3.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–3 S Cv.r.m.g.k.t ins.; D4.5.7 ins. l. 1 after 13^{ab} and l. 2 after 11:

1588* पितृपैतामहीं पुण्यां तेरुरिक्षुमतीं नदीम् ।
अवेक्ष्याञ्जलिपानांश्च ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।

[(l. 1) ✥ Ct: पितृपैतामहीमित्यार्षम्। ✥ V1 B1.3.4 D1–3 M4 ततो देव(V1 मह)र्षिचरितां (for the prior half). V1 B1.3.4 D1–3 M4 ययुर् (for तेरुर्). V1 इक्षुवतीं (sic); B1.3 इंदु°; D4.7 चेक्षु(D4 °क्षु)मतीं (for इक्षु°). —After l. 1, D4.5.7 ins. 1587*. —(l. 2) D4.7 नागवृक्षांश्च पश्यंतो; D5 अश्मभक्षाग्निशिलादांश्च; Cvp अपेक्ष्यांजलिपानांश्च (for the prior half). V1 B1.3.4 D1–3 तत्रा(B3 °तो)भिगम्य संसिद्धान्वेदवेदांगपारगान्; M4 अथ तत्रापि संसिद्धा वेदवेदांगपारगाः.]

—V1 B1.3.4 D1–3 M4 cont.; Ś1 Ñ2 B2 D6 ins. only l. 2 after 13^{ab}:

1589* ब्राह्मणान्प्रययुः शीघ्रमनुज्ञाताः श्रुताशिषः ।
कथयन्तः कथाश्चित्रा रामलक्ष्मणसंहिताः ।

[(l. 1) B4 अनुजनान्. D3 कृताशिषः; G (ed.) शुभाशिषः (for श्रुता°). M4 ब्राह्मणाः पर्ययुः शीघ्रमनुज्ञाताः शतायुषः. —(l. 2) V1 D1–3 कथाः स्निग्धा. V1 D1–3 M4 -संश्रिताः (for -संहिताः).]

—^{cd}) B4 वाल्मीकान्; M3 बा ** (for बाह्लीकान्). Ñ2 V1 B D1–3 सुदामांश्चो(V1 D1.2 °नं चो; D3 °नं *)त्तरेण च (V1 D1.3 ते; D2 तु); D4.7 अरण्यं स्वादुसंचितं; D5 आरण्यान्फलसंयुतान्; M4 अरण्यस्वादुधातकीन् (for ^{d}). Ś1 D6 ययुर्मध्येतिवेगेन शतरुद्रां जलाकुलां. —^{e}) Ck पादं (for पदं). Ś1 D4–7 वीक्ष्य(Ś1 °क्ष)माणा; Ñ2 B4 T1.3 G1 प्रेक्षमाणाः (B4 G1 °णां); V1 क्षेममाणा (sic); Dd1 Dm1 D3 प्रेक्ष्य°; D1 प्रेप° (for प्रेक्ष°). —^{f}) Ñ2 B विपार्श्वे; T2.3 विशालां; M4 विपार्श्वां (for विपाशां). Ś1 D6 चैव; Ñ2 B न च (for चापि). Ś1 D6 G M शल्मलीं(M3 °लिं) (for शाल्मलीम्). —After 13, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1590* नदीर्वापीतटाकानि पल्वलानि सरांसि च ।
पश्यन्तो विविधांश्चापि सिंहव्याघ्रमृगद्विपान् ।
ययुः पथातिमहता शासनं भर्तुरीप्सवः ।

ते श्रान्तवाहना दूता विकृष्टेन सता पथा ।
गिरिव्रजं पुरवरं शीघ्रमासेदुरञ्जसा ॥ १४
भर्तुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं
भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम् ।
अहेडमानास्त्वरया स्म दूता
रात्र्यां तु ते तत्पुरमेव याताः ॥ १५

G. 2. 70. 20
B. 2. 68. 22
L. 2. 74. 17

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥६२॥

[(l. 1) Dt1 T2 G1.2 M1.2 वापीस्; Dm1 G3 वा(G3 चा)-पि (for वापी-). G3 तटाकांश्च (for -तटाकानि). T1 **लानि (for पल्व°). —(l. 2) Dt1 om. from the post. half up to विकृष्टे in 14[b]. Dd1 -द्विजान् (for -द्विपान्).]

14 Dt1 om. up to विकृष्टे in [b] (cf. v.l. 13). V1 D1.2 M4 om. 14[ab]. Ś1 Ñ2 B D3-7 transp. 14[ab] and 14[cd]. —[a]) Dg1 M2 क्लांत- (for श्रान्त-). T3 -वहना (for -वाहना). Ś1 Ñ2 B D6 सप्तरात्रेण गत्वा वै(Ś1 D6 च गता); D3-5.7 प्रययुः सप्तमीं रात्रिं. —[b]) Dd1 Dm1 T1.3 G2 M1 पथा सता (by transp.); M2 पथा ततः. Ś1 Ñ2 B D3-7 दूतास्ते श्रांत(D3.5 शीघ्र)वाहनाः. Ct*p* सप्तरात्रेण गत्वा वै दूतास्ते श्रांतवाहनाः. —After 14[ab], D4.5.7 ins. :

1591* सप्तरात्रेण ते तत्र गत्वा राजगृहं वरम् ।

[D5 गता. D4.7 वलं (sic) (for वरम्).]

—[c]) Ś1 -वरं (for -व्रजं). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 विविशुर्न चिरादिव; D4.5.7 शीघ्रं ते विविशुस्तदा. —After 14, Dm1 ins. **राम.**

15 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 प्रजा(D1 प्रिया)हितार्थं (for भर्तुः प्रि°). Ñ2 lacuna; V1 D1-3 M4 नृपतेः प्रिया(M4 °तेर्हिता)र्थं (for कुलरक्षणार्थं). —[b]) V1 D1-3 M4 भर्तुः स्ववंशस्य च रक्षणार्थं. —[c]) T3 मरया (corrupt) (for त्वरया). —For 15[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 subst. and Ś1 D6 read before 15[ab] :

1592* अतित्वरन्तो विविशुः पुरं ते
ततो ययुः पार्थिववेश्म तूर्णम् ।

[(l. 1) Ś1 D4.6.7 संपूज्यमाना; B2 D1-3 M4 अभित्वरंतो; D5 प्रविश्यमाना (for अतित्वरन्तो). Ś1 D6 हि ते; D1.2 च ते; D3 च; D4.5.7 तत् (for ते). —(l. 2) B1.4 D4.5.7 ततोभ्ययुः (for ततो ययुः). Ś1 D6 मुख्यं (for तूर्णम्).]

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ2 B D1 दूत(Ś1 भरत)प्रस्थापनं(B1.2 °ना; D1 °नः); V1 दूतागमनः; D2 दूतप्रस्थानिकः; D3 भरतदूतप्रस्थानः; D4 दूतप्रेषणं; D5 भरतं प्रति दूतप्रस्थापनः; D6 दूतप्रस्थानं; D7 भरतदूतप्रस्थानिकः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : B1 D3.6 om.; Ś1 74; Ñ2 V1 D7 M4 70; B2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 68; B3 D4 69; B4 64; D1 126; D2.5 73. —After colophon, D6 G conclude with श्री(D6 om. श्री)-रामाय नमः; T3 with श्रीरामचन्द्रायनमः.

६३

G. 2. 71. 1
B. 2. 69. 1
L. 2. 75. 1

यामेव रात्रिं ते दूताः प्रविशन्ति स्म तां पुरीम् ।
भरतेनापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टोऽयमप्रियः ॥ १
व्युष्टामेव तु तां रात्रिं दृष्ट्वा तं स्वप्नमप्रियम् ।
पुत्रो राजाधिराजस्य सुभृशं पर्यतप्यत ॥ २
तप्यमानं समाज्ञाय वयस्याः प्रियवादिनः ।
आयासं हि विनेष्यन्तः सभायां चक्रिरे कथाः ॥ ३
वादयन्ति तथा शान्तिं लासयन्त्यपि चापरे ।
नाटकान्यपरे प्राहुर्हास्यानि विविधानि च ॥ ४
स तैर्महात्मा भरतः सखिभिः प्रियवादिभिः ।
गोष्ठीहास्यानि कुर्वद्भिर्न प्राहृष्यत राघवः ॥ ५
तमब्रवीत्प्रियसखो भरतं सखिभिर्वृतम् ।
सुहृद्भिः पर्युपासीनः किं सखे नानुमोदसे ॥ ६

63

☞ Ñ1 missing for Sarga 63 (cf. v.l. 1058*). Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 ^{ab}) Dg1 D4.5.7 G1 दूतास्ते (by transp.) (for ते दूताः). D4.7 प्रवेष्टारः (for प्रविशन्ति). Ś1 Ñ2 V1 B1.2 (marg. also).3 D1–3.6 M4 यमेव दिवसं दूताः प्रविष्टास्ते (B2 °स्तु) गिरिव्रजं; B2.4 यस्यामेव तु शर्वर्यामयोध्याधिपतिर्मृतः. —^{c}) D2 पिता (for [अ]पि तां). B3 रात्रीं; D2 रात्रौ (for रात्रिं). —^{d}) V1 D1.3–5.7 दृष्टः स्वप्नो (by transp.); D2 दृष्टः स्वप्ने; T3 स्वप्ने दृष्टो (for स्वप्नो दृष्टो). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 भयावहः; M4 भृशाप्रियः (for ऽयमप्रियः).

2 ^{a}) Dm1 D5 व्युष्टायामेव; G1 °व च (for व्युष्टामेव तु). Dm1 राज्यां (for रात्रिं). —^{b}) D4.7 स्वप्नमथाप्रियं (for तं स्व°). —^{c}) M2 राज्याधिराजस्य. —^{d}) G1 परितप्यत (sic). —For 2, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1593* अनिष्टावेदिनं स्वप्नं दृष्ट्वा च भरतस्तदा ।
संस्मरन्पितरं वृद्धमासीदुत्सुकमानसः ।

[(l. 1) Ś1 अरिष्टावेदिनं; V1 अनिष्टावेदिनं; B1 D2 अनिष्टवेदिनं; D6 अरिष्टावेदनं; M4 अनिष्टवेदनं (for अनिष्टावेदिनं). Ś1 D6 [अ]थ; B4 तु (for च). V1 D1–3 M4 तं(D3 *) दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा च). —(l. 2) V1 वस्वेकमानसः (sic); B4 असुख°; M4 दुःखित° (for उत्सुक°).]

3 ^{a}) Dt1 G1 तमाज्ञाय (for समा°). Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D1–3.6 M4 आलक्ष्य त(Ñ2 B1.3 चा)स्योत्सुकतां(D3 °स्योत्पुलकतां [hypm.]); B4 आलोक्य तस्यासुखतां. —^{b}) D3 प्रियावादिनः. —^{c}) D2 उगंस (sic) (for आयासं). Ś1 Ñ2 V1 B D4–7 अप(B2 उप; D4.7 प्रति; D5 प्रवि)नेष्यंतः; Dg1 Dt1 Dd1 T2 G1.2 M2–4 Ck.t विनयिष्यंतः; Dm1 T3 G1.2 M1 विनशिष्यंतः; D1–3 वि(D2 *)हरिष्यंतः; Cr व्यनयिष्यंतः (for हि विनेष्यन्तः). —^{d}) G3 कथयांचक्रिरे. Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 कथाश्च(B1.2 कथां च; D4.7 वार्ताश्च)-क्रुरनुत्तमाः(Ñ2 B3 °नंतराः; B2 °नुत्तमां; M4 °नेकशः).

4 ^{a}) Dt1 Dd1 Dm1 तदा (for तथा). D4.5.7 गांति (sic); T1.3 चान्ये(T3 °न्याः) (for शान्तिं). —^{b}) Dt1 Dd1 M3 लालयंति; Cv.r.m.g.t as in text; Ck.tp लोलयंति (for लासयन्ति). Dd1 Dm1 T3 G2 M1 [अ]परे तथा(T3 °दा); M2 तथापरे (for [अ]पि चापरे). D4.5.7 नृत्यंति च हसंति च. —For 4^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1594* अवादयञ्जगुश्चान्ये ननृतुर्जहसुस्तदा ।

[B4 D2.3 अवे(B4 D3 आवा)दयन्. V1 जहसुर्ननृतुस् (by transp.). Ś1 D1.6 M4 तथा (for तदा).]

—^{c}) B4 नटनानि; D1.4.7 M4 नाटकान् ; Cr नाटकादि (for नाटकानि). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 चक्रुर् ; Dt1 M3 Ck स्माहुर् ; Ct आहुः (for प्राहुर्). —^{d}) T1 लास्यानि (for हास्यानि). Dd1 Dm1 [अ]पि (for च).

5 Dg1 om. 5^{ab}. —^{a}) D4.5.7 वै (for तैर्). —^{b}) D4 T2 G3 M3 सखीभिः; G2 सुखिभिः (for सखिभिः). —^{d}) Dd1 Dm1 न प्रहृष्यत; D4 निःप्रहृष्टोति; D7 G3 न प्रहृष्य(G3 °र्ष्यं)ति (for न प्रा°). —For 5, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1595* प्रियैर्वयस्यैर्भरतस्तथापि प्रियवादिभिः ।
हास्यानि चैव कुर्वद्भिर्नैवातुष्यत्सुदुर्मनाः ।

[(l. 1) V1 D1–3 [अ]ति-; B2.4 [ए]व (for [अ]पि). V1 प्रियवादिनः. —(l. 2) Ś1 D6 [ए]वं (for [ए]व). V1 कुर्वंति (for कुर्वद्भिर्) . V1 D1–3 M4 हृ(D3 दृ; M4 तु)ष्यति दुर्मनाः (for [अ]तुष्य°).]

6 ^{a}) D4.5.7 अथ (for तम्). B1 प्रियसखं (for °खो). —^{b}) G3 युतं (for वृतम्). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 कश्चिद्व्यथित(D1 °द्विग्नस्त; M4 °दुत्सुक)मानसः. —^{c}) D4.7 सखिभिः (for सुहृद्भिः). Dd1 पर्युदासीनः; G2.3 M1–3 पर्युपासीनं. —^{d}) T2 सखे किं (by transp.). D4.5.7 प्रहृष्यसि (D5 °ति) (for [अ]नुमोदसे). —For 6^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1596* उपास्यमानः सखिभिः किं सखे न प्रहृष्यसि ।

[Ś1 D6 [ए]व हृष्यसि; D3 M4 प्रहृष्यति(M4 °से) (for प्रहृष्यसि).];

and then cont. :

1597* समानसुखदुःखानामस्माकमपि राघव ।
दुःखमार्तिकरं यत्ते तत्ख्यापयितुमर्हसि ।

एवं ब्रुवाणं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह ।
शृणु त्वं यन्निमित्तं मे दैन्यमेतदुपागतम् ॥ ७
स्वप्ने पितरमद्राक्षं मलिनं मुक्तमूर्धजम् ।
पतन्तमद्रिशिखरात्कलुषे गोमये ह्रदे ॥ ८
प्लवमानश्च मे दृष्टः स तस्मिन्गोमयह्रदे ।
पिबन्नञ्जलिना तैलं हसन्निव मुहुर्मुहुः ॥ ९
ततस्तिलोदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः ।
तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्गस्तैलमेवावगाहत ॥ १०
स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रं च पतितं भुवि ।
सहसा चापि संशान्तं ज्वलितं जातवेदसम् ॥ ११

G. 2. 71. 16
B. 2. 69. 12
L. 2. 75. 16

[(l. 1) M4 समानः. D3 om. (hapl.) खदुः. B2.4 इति (for अपि). D1 राघवः.—(l. 2) V1 D1–3 M4 अंतर्गतं; B4 आर्तकरं (for आर्तिकरं). V1 उत्- (for तत्). Ś1 D6 व्यपोहितुम् (for ख्यापयितुम्).]

7 ^{a}) Dg1 T1.2 G1.3 M3 संहृष्टं (for सुहृदं).—^{b}) Dm1 marg.; T2 तं; G2 हा (for ह).—^{c}) G3 शृण्वंतु (for शृणु त्वं).—^{d}) T2 उपस्थितं (for उपागतम्).—For 7, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 (all followed by l. 1–2 of 1604*) subst.:

1598* इत्युक्तो भरतस्तेन प्रत्युवाच महायशाः ।
शृणुध्वं यो मया दृष्टः स्वप्नो येनास्मि दुर्मनाः ।

[(l. 1) V1 तैस्तु (for तेन). M4 महामनाः (for °यशाः).—M4 om. (hapl.) l. 2.—(l. 2) D3 [अ]स्ति (for [अ]स्मि). Ś1 D6 दुःखितः (for दुर्मनाः).]

—For 7, D4.5.7 (all followed by 11^{ab} and l. 1 of 1602*) subst.:

1599* भरतस्तु तथा पृष्टः प्रत्युवाच महायशाः ।
तं स्वप्नं निखिलं सर्वं वयस्येष्वनुपूर्वशः ।

8 ^{a}) D4.5.7 पितरं चाहम् (for स्वप्ने पितरम्). Dg1 अद्राक्ष्यम् (for °क्षं).—^{b}) Dg1 उन्नतं; G1 उन्मुक्तं; M3 उन्मत्तं (for मलिनं).—For 8^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1600* अद्राक्षमपि च स्वप्ने पितरं रक्तवाससम् ।
कृष्यमाणं नरैर्बद्ध्वा दक्षिणामभितो दिशम् ।
पुनश्चाप्येनमद्राक्षं स्नेहाक्तं मुक्तमूर्धजम् ।

[(l. 2) V1 B3 हृष्यमाणं. B4 एवं (for बद्ध्वा).—(l. 3) M4 पुनश्चैव तथाद्राक्षं (for the prior half).]

—^{c}) V1 निपतितं शिखराग्राद्.—^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 अगाधे (for कलुषे). Ñ2 D4.6 T गोमयह्रदे; D2 गोमयेप्लुते; D3 *** ह्रदे.

9 V1 D4.5.7 M4 om. (hapl.) 9^{ab}.—^{a}) Cr प्लवमानं; Cg as in text (for प्लवमानश्). G3 सं- (for मे).—^{b}) G1 कस्मिंश्चिद् (for स तस्मिन्). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G1.2 M1.2 Ct गोमये ह्रदे.—For 9^{ab}, Ś1 Ñ2 B D1–3.6 subst.:

1601* तस्मिन्निमग्नश्चोन्मज्ज्य दृष्टो मे गोमयह्रदात् ।

[D1–3 निमज्जश् (for निमग्नश्). Ñ2 B1.3 D2.3 [उ]न्मज्जन् (for [उ]न्मज्ज्य). B गोमयाध्द्रदात्; D1–3 कर्दमे ह्रदे.]

—B3 om. 9^d–10.—^{d}) Ñ2 V1 B1.2 D1.2 M4 ह् (B2 हा)-समानः; B4 समानं च; T1 हसन्नपि (for हसन्निव). Ś1 Ñ2 V1 B1.2.4 D1.2.6 M4 पुनः पुनः. D3 हसमा* ***नः (damaged).

10 B3 om. 10 (cf. v.l. 9).—^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B1.2.4 D1–3.6 तै(V1 D1–3 ति)लोदकं पीत्वा; D4.7 तैलोदनं भुक्त्वा; M3 त्रिलोचनं (sic) भुक्त्वा; Ck.t as in text. ❀ Cg: तिलमिश्र ओदनः तिलौदनः । ❀—^{b}) D4 मुहुर्मुहुर् (for पुनः पुनर्). Ñ2 D4.7 अवाक्शिराः; D1 अधीश्वरः; D3 अधोमुखैः (for अधःशिराः).—^{c}) Ś1 D6 [आ]सिक्त- (for [अ]भ्यक्त-). D3 तैलोभक्त सगांवांग (corrupt).—^{d}) Ś1 D6 [अ]वगाहयन्; Ñ2 B1.2.4 D2.3 M3 व्यगाहत; V1 D1.4.5.7 [अ]भ्यगाहते; Dg1 [अ]विगाहतः; Dt1 Dm1 Ct [अ]न्वगाहत; D5.7 [अ]वगाहते; M4 विगाहते; Ck as in text (for [अ]वगाहत).

11 D4.5.7 read 11^{ab} (followed by l. 1 of 1602*) after 1599*.—^{a}) D4.5 स्वप्नेहं; D7 सस्नेहं; G2 स्वप्नोपि; M3 स्वप्ने च (for स्वप्नेऽपि).—After 11^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins.:

1602* उपरुद्धां च जगतीं तमसेव समावृताम् ।
औपवाह्यस्य नागस्य विषाणं शकलीकृतम् ।

[(l. 1) Cv.m.g.k.t as above; Cr उपरुद्धं (for उपरुद्धां). T3 पृथिवीं (for जगतीं). T2 G1 [ए]व (for [इ]व). D4.5.7 घनेन तमसावृतां (for the post. half).—D4.5.7 om. from l. 2 up to st. 12.—(l. 2) Dm1 विषण्ण-; G1 शिरश्च (for विषाणं).]

—G1 cont.:

1603* सोपाश्रयं सोपधानं सतलं सोत्तरच्छदम् ।
दृष्टमान्दोलिकं राज्ञो मया भग्नं सुभूषितम् ।
प्रारोहावंकणे वृद्धौ स्वयं तातेन भूरुहौ ।
सह वल्लया परित्यक्तौ मया दृष्टौ फलागमे ।

—^{c}) Dg1 G2.3 M1–3 संशुष्कां (M3 °ष्कं); Dt1 Dd1 Dm1 संशाता (for संशान्तं).—^{d}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G M1.2 ज्वलितां (Dt1 Dd1 Dm1 Ct °ता) (for °तं). Dg1 G2.3 M1 Cg जातवेदसा; Dt1 Dd1 Dm1 M2 °सः.—For 11, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 (all read l. 1–2 after 1598* and l. 3–4 [followed by 1605*] after 14) subst.:

G. 2. 71. 17 B. 2. 69. 13 L. 2. 75. 17 अवदीर्णां च पृथिवीं शुष्कांश्च विविधान्द्रुमान् ।
अहं पश्यामि विध्वस्तान्सधूमांश्चैव पर्वतान् ॥ १२
पीठे कार्ष्णायसे चैनं निषण्णं कृष्णवाससम् ।
प्रहसन्ति स्म राजानं प्रमदाः कृष्णपिङ्गलाः ॥ १३
त्वरमाणश्च धर्मात्मा रक्तमाल्यानुलेपनः ।
रथेन खरयुक्तेन प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ १४
एवमेतन्मया दृष्टमिमां रात्रिं भयावहाम् ।
अहं रामोऽथ वा राजा लक्ष्मणो वा मरिष्यति ॥ १५
नरो यानेन यः स्वप्ने खरयुक्तेन याति हि ।
अचिरात्तस्य धूमाग्रं चितायां संप्रदृश्यते ।
एतन्निमित्तं दीनोऽहं तन्न वः प्रतिपूजये ॥ १६

1604* दृष्टो मयाद्य सुप्तेन चन्द्रमाः पतितः क्षितौ ।
संशुष्कः सागरश्चैव सूर्यो ग्रस्तश्च राहुणा ।
प्रदीप्तमम्भसा शान्तं दृष्टवानस्मि पावकम् ।
सीदन्तं च तथाद्राक्षं पङ्के मग्नं महागजम् ।

[(l. 1) Ś1 V1 B1.2.4 D1.3.6 स्वप्नेन (for सुप्तेन). D2 दृष्टस्त्वद्य मया स्वप्ने (for the prior half). V1 D1–3 M4 भुवि (for क्षितौ). —(l. 3) D3 न गतं (hypm.) (for शान्तं). —(l. 4) V1 D1–3 M4 सीदमानं (for सीदन्तं च). Ś1 D6 ततो; B1 तदा (for तथा). Ś1 बद्धलग्न-; D6 बंधलग्नं (for पङ्के मग्नं). M4 यथा गजं.]

12 D4.5.7 om. 12 (cf. v.l. 1602*). —^{a}) Dg1 G3 M2.3 Cg अवतीर्णां; Cm*p*.t as in text (for °दीर्णां). —^{b}) G2 विशुष्कान् (for शुष्कांश्च). —^{c}) M3 च ध्वस्तान् (for विध्व°). —^{d}) T1 M2 [श्च]पि (for [ए]व). G1 धूमांश्चैव सपर्वतान्. —For 12, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. and read after 1604*:

1605* विशीर्यमाणः शैलेन्द्रो भग्नश्चैत्यमहाद्रुमः ।
स्वप्ने चाद्य मया दृष्टो निपतंश्च महाध्वजः ।

[(l. 1) B1 *लेंद्रो (for शैलेन्द्रो). D1 भग्नाश्. Ś1 D6 चैव; V1 B4 D1–3 M4 चैत्यो (D1 °त्ये) (for चैत्य-). G (ed.) -महाद्रुमाः. —(l. 2) V1 D1–3 चायं; B2.3 (also).4 नाद्य (for चाद्य). Ś1 D6 पतितश्च; V1 D1–3 M4 पतमानो (for निपतंश्च).]

13 B om. 13^{a}. —^{a}) D1 M3 पीठे कृष्णायसे; D3 ***ष्णायसं (illeg.) (for पीठे का°). V1 चैलं; Dt1 D4.5.7 M4 चैव (for चैनं). —^{b}) Ñ2 V1 Dg1 D2 विषण्णं (for नि°). M4 रक्त- (for कृष्ण-). —^{c}) V1 संहसंति; Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1 प्रहरंति; D1 प्रसहंति; T1.2 प्रवहंति; G3 प्रससंति (sic) (for प्रहसन्ति). Ś1 B1 D4 च; B4 स (sic) (for स्म). D4.7 प्रहसन्निव.

14 Dd1 Dm1 G2 M1 transp. 14^{ab} and 14^{cd}. —^{ab}) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 दृष्टो रासभयुक्तेन रथेन च पिता मया; D2 दृष्टो ममाद्य संयुक्तो रासभेन पिता मया. —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 रक्तमाल्यांबरधरः (D3 °**). —^{d}) D4.5.7 T2.3 प्रययौ (T2.3 °तो) (for प्रयातो). V1 दक्षिणाभिमुखः (hypm.); D1 °णोन्मुखः; M3 °णां दिशं (also °णामुखः). —After 14, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 read l. 3–4 of 1604* and 1605*; while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1606* प्रहसन्तीव राजानं प्रमदा रक्तवासिनी ।
प्रकर्षन्ती मया दृष्टा राक्षसी विकृतानना ।

[(l. 1) G3 च (for [इ]व). —(l. 2) M3 प्रकर्षयंती (hypm.).]

15 D4.5.7 transp. 15 and 16. —^{a}) G3 एव (for एतन्). T2 दृष्टाम्. —^{b}) T3 G1.2 M1–3 भयावहं. —^{c}) D7 om. वा (subm.). —^{d}) D4.7 G2 गमि (G2 करि) ष्यति (for मरि°). —For 15, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1607* एवमेष मया स्वप्नो दृष्टः पापो भयावहः ।
व्यक्तं रामोऽथ वा राजा प्राणांस्त्यक्त्वा दिवं गतः ।

[(l. 1) Ś1 V1 B2 एव (for एष). B4 M4 दृष्टः स्वप्नः (by transp.). Ś1 Ñ2 B पाप- (for पापो). —(l. 2) D1 तथा (for ऽथ वा). Ñ2 B3.4 राजा वा (by transp.).]

16 D4.5.7 transp. 15 and 16. —^{ab}) Dg1 G1 M3 ह (for हि). D4.5.7 नरश्च भुवि (D5 नरः स्वप्ने तु) यः कश्चित्खरयानेन गच्छति. —^{c}) D4.5.7 नचिरात्. Dt1 Dd1 Dm1 Ct धूम्राग्रं; Cg as in text (for धूमाग्रं). —^{d}) D4 G2 M1 प्रति (D4 तस्य) दृश्यते (for संप्र°). —For 16^{a-d}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1608* यो हि रासभयुक्तेन रथेन परिकृष्यते ।
मर्त्यः स नचिरादेव ध्रुवं याति यमक्षयम् ।

[(l. 1) D2 रामस्वभुक्तेन (corrupt). V1 D1–3 M4 याने (D3 **) न (for रथेन). Ñ2 परिहृष्यते. —(l. 2) Ś1 D6 मृतः; V1 M4 मन्ये (for मर्त्यः). V1 D3 स त्वचिरादेव; D6 स तु चिरादे*; M4 तमचिरा° (for स नचिरादेव).]

—After 16^{cd}, G1 ins.:

1609* त्यज्यमानो यदि तरुर्दृष्टो हि फलसंभवे ।
राजा वा युवराजो वा तद्राष्ट्रं परिवर्जयेत् ।

—D4.5.7 om. 16^{e}–17. —^{e}) Ñ2 एतस्मिन् (hypm.). M3 एवंनिमित्तं. —^{f}) Dg1 G1.3 M2.3 न च (M3 तु) वः; Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G2 M1 न वचः (for तन्न वः). Dd1 प्रतिपूजते; G2 प्रति पिप्रिये (sic); Ct as in text (for °पूजये) ❀ Ck: युष्माकं वचः प्रति उद्दिश्य न पेप्रिये न भृशं प्रीतो भवामि ।; Ct: न प्रति पेप्रिये इति पाठे युष्माकं वचः प्रति न येन भृशं प्रीतो भवामीत्यर्थः । ❀ Ś1 Ñ2 B1–3 D1–3.6 M4 नाभिनं (Ś1 °वं) दामि वो (B1 ते) वचः; V1 नाभिमंदसि वो वचः; B4 नानंदामि च वो वचः. —After 16, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 ins.:

शुष्यतीव च मे कण्ठो न स्वस्थमिव मे मनः ।
जुगुप्सन्निव चात्मानं न च पश्यामि कारणम् ॥ १७
इमां हि दुःस्वप्नगतिं निशाम्य ता-
मनेकरूपामवितर्कितां पुरा ।
भयं महत्तद्धृदयान्न याति मे
विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनम् ॥ १८

G. 2. 71. 23
B. 2. 69. 21
L. 2. 75. 23

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

1610* हृष्टांश्च नानुहृष्यामि चिन्तयन्स्वप्नदर्शनम् ।

[Ś1 D6 हर्षस्थाने न हृष्यामि; Ñ2 B3 °श्च नानुकृष्यामि; V1 हृष्टांश्चैनान्न हृष्यामि; B2 °पश्यामि (for the prior half). M4 विचिंत्य (for चिन्तयन्).]

17 D4.5.7 om. 17 (cf. v.l. 16).—^{b}) Dg1 स्वस्थ इव (sic).—After 17^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1611* न पश्यामि भयस्थानं भयं चैवोपधारये ।
भ्रष्टश्च स्वरयोगो मे छाया चोपहता मम ।

[(l. 2) Dg1 Dt1 Ct चापगता; T2 [अ]प्युपहता; T3 मोपहता (sic) (for चोपहता).]

—^{cd}) Dm1 जिगुप्स्यन्निव (sic); T1.2 G2 M1.3 Ct जुगुप्स इव; G1 M2 जुगुप्सामीव; Cm.g.k.tp as in text (for जुगुप्सन्निव).—For 17, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1612* अस्थाने चापि सोत्कण्ठं मनो विह्वलतीव मे ।
अस्थाने व्यथितश्चायं देहे देहेश्वरो मम ।
हतत्विषमिवात्मानमपि चाद्योपलक्षये ।
जुगुप्सामि तथात्मानमकस्मात्पतितं यथा ।

[(l. 1) B4 अस्थानेषु; D3 °ने वा (for °ने च).—(l. 2) V1 व्यथितश्चासिन्; D2 व्यथितात्मापि; D3 °श्चाच. D2 चायं (for देहे). V1 देवदेवेश्वरो यथा.—(l. 3) V1 गत- (for हत-). B3 -द्विषम् (for -त्विषम्). Ś1 D6 अद्य; D2 परि (for अपि). Ś1 D6 चैवोपलक्षये; B4 चाभ्यु°.—(l. 4) V1 D2.3 जुगुप्स्यामि; B3 जुगुस्योमि (sic) (for जुगु°). Ñ2 V1 B3 D1–3 M4 [इ]व चात्मानम्; B1 हि चा° (for तथा°). V1 नकस्मात् (for अकस्मात्).]

18 ^{a}) Dt1 D4.5.7 T2 च (for हि). M3 इमानि (for इमां हि). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G2.3 M1.2 Ct निशम्य; D4.5.7 निरीक्ष्य; Ck as in text (for निशाम्य). Dt1 T2 Ct हि; D4.5.7 om.; M3 ह (for ताम्).—^{b}) Dt1 T2 M3 त्वनेक-; D5 ह्यने°; Ct as in text (for अनेक-). D4.5.7 अनचिंति(D5 अविचिंत्य)तां; T2 G1 M3 Cr.m न वितर्कितां; Cg as in text (for अवितर्कितां). D4.7 पुरीं (sic) (for पुरा).—^{cd}) T2 -पौरुषं (for -दर्शनम्). D4.5.7 भयं महन्मे (D5 भयावहं मे) हृदयं न मुंचते(D4 मुच्यते; D5 शुध्यति) प्रगृह्य बाहुं विलपाम्यनाथवत्.—For 18, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1613* इमं हि दुःस्वप्नमहं विचिन्तय-
न्नसमुत्सुकत्वाद्व्यथितोऽतिविह्वलः ।
न शर्म विन्दामि यथा ध्रुवं तथा
किमप्यनिष्टं नचिरादुपैष्यति ।

[(l. 1) Ś1 D6 M4 इमां च(M4 हि); V1 अहं हि (for इमं हि). Ś1 V1 D2.6 M4 दुःस्वप्नगतिं(V1 D2 °मिमं).—(l. 2) Ñ2 B3 M4 हि (for ऽति-).—(l. 3) M4 तथा (for यथा).—Ś1 D6 तथा ध्रुवं (by transp.); B2–4 D1 [अ]ध्रुवं तथा; M4 [अ]प्यहं ध्रुवं (for ध्रुवं तथा).—(l. 4) Ś1 D6 [अ]रिष्टं (for [अ]निष्टं). V1 D1–3 M4 भवि(M4 इवे)ष्यति (for उपै°).]

Colophon.—*Sarga name*: Ś1 Ñ2 B1.3.4 D1.6.7 भरतदुःस्वप्नदर्शनं(Ñ2 °कथितं; B3 °कथनं; D1.7 °दर्शनः); V1 D3 भरतस्वप्न(D3 °*)दर्शनः; B2 दुःस्वप्नदर्शनं; D2 भरतपर्वणि भरतस्वप्नदर्शनः; D4 भरतदुःखप्रदर्शनं; D5 भरतपर्वणि दुःस्वप्न-कथनः.—*Sarga no.* (figures, words or both): B1 D3.6 om.; Ś1 75; Ñ2 V1 D7 M4 71; B2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 69; B3 D4 70; B4 65; D1 127; D2.5 74.—After colophon, D6 concludes with श्रीरामचन्द्राय नमो नमः; T2 with श्रीरामचन्द्राय नमः; G with श्रीरामाय नमः.

६४

G. 2. 72. 1
B. 2. 70. 1
L. 2. 76. 1

भरते ब्रुवति स्वप्नं दूतास्ते क्लान्तवाहनाः ।
प्रविश्यासह्यपरिखं रम्यं राजगृहं पुरम् ॥ १
समागम्य तु राज्ञा च राजपुत्रेण चार्चिताः ।
राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु तमूचुर्भरतं वचः ॥ २
पुरोहितस्त्वा कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः ।
त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ३
अत्र विंशतिकोट्यस्तु नृपतेर्मातुलस्य ते ।
दश कोट्यस्तु संपूर्णास्तथैव च नृपात्मज ॥ ४

64

☞ Ñ1 missing for Sarga 64 (cf. v.l. 1058*). —Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः. —Before 1, D3–5.7 ins.:

1614* श्रुत्वा भरतवाक्यं ते दारुणं हृदयच्छिदम् ।
आकारं छादयिष्यन्तो लीलयैव तमब्रुवन् ।
अलं तापेन काकुत्स्थ सत्यासत्या हि विभ्रमाः ।
दृश्यन्ते भाविताः स्वप्ने धातूनां च निमित्ततः ।
तथा हि स्तौषि देवांस्त्वं विप्रान्गाश्च समर्चय ।
ततस्त्वं मोक्ष्यसे पापान्मानसान्नात्र संशयः ।
यस्माद्दैवोपघातानां दैवमेव परायणम् ।
भरतस्तांस्तथेत्युक्त्वा स्वप्नमेव व्यचिन्तयन् ।

[(l. 1) D4.7 तु (for ते). D3 हृदये स्थितं (for °यच्छिदम्). —After l. 1, D4 ins.:

1614 (A)* सखायः प्रियवक्तारो वार्ताभिर्बहुभिस्ततः ।

—(l. 2) D4 (marg. after corr. as above) आकाशं (for °रं). D5 [ए]नम् (for तम्). —(l. 4) D4.7 बहवः (for भाविताः). D5 भूता(before corr. धातू)नां यन् (for धातूनां च). D3 दृश्यंते भावविता स्वप्ने धातू हि निमित्तम (sic). —(l. 5) D4.7 [अ]पि (for हि). D3 om.; D4 स्तौहि (sic) (m. also वित्तं); D5 स्वाहि; (for स्तौषि). D4.7 च (for त्वं). D3 आशु (for गाश्च). D4.7 विप्राणां च समर्पय (for the post. half). —(l. 6) D4.7 तापान् (for पापान्). —(l. 7) D3 देवोपघातानां. D4.7 om. मेव in दैवमेव. —(l. 8) —After भरतस्, D3 repeats erroneously from मो up to सा in l. 6. D3 तम् (sic) (for तांस्) and विचिंतयन् (for व्यचिन्तयन्).]

1 ᵃ) Dg1 ब्रुवते (for °ति). —ᵇ) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 श्रांतवाहनाः. —ᶜᵈ) B1.3 [अ]गम्य- (for [अ]सह्य-). B1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 Cg.tp -परिघं; D1 illeg.; Ck.t as in text (for -परिखं). Ś1 Ñ2 B D4–7 राजनिवेशनं (for °गृहं पुरम्). V1 प्रविश्य परिषदं रम्यां तदा राजगृहे पुरे (hypm.).

2 ᵃ) G3 समासाद्य (for °गम्य). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1–3 च (for तु). Dt1 Dd1 Dm1 ते; T1 damaged (for च). Ś1 D6 समाजग्मुश्च राजानं; Ñ2 B D5 समागच्छंत राज्ञा च; V1 D1–3 M4 अभ्यगच्छंत राजानं; D4.7 समागच्छंस्तदा राज्ञा(D7 °ज्ञा). —ᵇ) D4.7 सह पुत्रेण. D4 [अ]-र्थिनं; D5(after corr. as in text).7 [अ]र्थिनः; T1.3 M3 Cv.k [अ]र्थतः; G1 [अ]र्थिताः; Cr [अ]र्थितः; Cg.t as in text (for [अ]र्चिताः). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 भरतेनार्थिन (V1 °र्चित; D1–3 °र्चिता)स्तदा(B2 °था); M4 भरतेनार्चितं ततः. —ᶜ) D2 पद्मौ (for पादौ). Ś1 Ñ2 B D4–7 [ए]व; V1 D1–3 [आ]द्यौ; Dt1 Dd1 Dm1 G1 M3 च; T2 [अ]थ (for तु). M4 राज्ञो गृहीत्वानुज्ञां तु.

3 ᵃ) Ś1 Ñ2 V1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.4–7 T2 M4 त्वां (for त्वा). —ᵇ) G3 प्राहुः (for प्राह). V1 D1–3 M4 पृष्ट्वेदं वाक्यमब्रवीत्. —ᶜᵈ) G3 त्वरमाणाश्च. Ś1 Ñ2 B D6 कार्यम् (for कृत्यम्). G1 तव; G3 त्वयि; Cg as in text (for त्वया). V1 कार्यमात्ययिकं किंचिच्छीघ्रमेहीति राघव; D1–3 M4 कार्यं त्वयास्त्या(D2 °या चा)त्ययिकं शीघ्रमेहीति राघव. —After 3, V1 B3(m.).4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–3 S ins.; D4.5.7 ins. l. 1 only:

1615* इमानि च महार्हाणि वस्त्राण्याभरणानि च ।
प्रतिगृह्य विशालाक्ष मातुलस्य च दापय ।

[(l. 1) V1 च वरार्हाणि; B3.4 D1–3 M4 चैवार्हणानि (for च महार्हाणि). V1 B3.4 D1–3 M4 वासांसि (for वस्त्राणि). D3 om. च (subm.). D4.5.7 पुरुषर्षभ (for [आ]भरणानि च). —(l. 2) T1 प्रतिग्रह (sic). V1 B3.4 D1–3 M4 प्रतिगृह्णाण(M4 °ह्णीष्व) काकुत्स्थ (for the prior half). T1 [ए]व (for च). V1 B3.4 D1–3 M4 तथैव च.]

—Thereafter D3 reads 1617* twice.

4 ᵃ) G1 अस्त्र- (sic); Cv.m.g.k.t as in text (for अत्र). —For 4ᵃᵇ, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1616* चैलिकस्य तु कोटीयं देया मातामहस्य ते ।

[Ñ2 B1 चेलकस्य; V1 केकयस्य; B3(before corr.).4 चेलि°; D1.2 चेल° (for चैलिकस्य). V1 B4 D1–3 च (for तु). Ś1 D6 चैलानां चैव कोट्यर्धं (for the prior half). Ś1 D2.6 देयं; D1 दाता (for देया). B4 च (for ते).]

—ᶜ) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 तिस्रः; Dm1 दशा (sic) (for दश). B2.4 च (for तु). Dm1 संपूर्णोस् (sic) (for °र्णास्). —ᵈ) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 तवेमा(V1 तवैव; M4 त्वयैव) नृवरात्मज. —For 4, D4.5.7 subst.; D3 ins. after 1615*:

1617* राज्ञस्त्रिंशदिमाः कोट्यो दश चैव तथानघ ।

[D3 reads 1617* twice and ins. between them चैलिकस्य तथैव च. D3 न च; D4 नव (for [अ]नघ).]

प्रतिगृह्य च तत्सर्वं स्वनुरक्तः सुहृज्जने ।
दूतानुवाच भरतः कामैः संप्रतिपूज्य तान् ॥ ५
कच्चित्सुकुशली राजा पिता दशरथो मम ।
कच्चिच्चारोगता रामे लक्ष्मणे वा महात्मनि ॥ ६
आर्या च धर्मनिरता धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ।
अरोगा चापि कौसल्या माता रामस्य धीमतः ॥ ७
कच्चित्सुमित्रा धर्मज्ञा जननी लक्ष्मणस्य या ।
शत्रुघ्नस्य च वीरस्य सारोगा चापि मध्यमा ॥ ८
आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी ।
अरोगा चापि कैकेयी माता मे किमुवाच ह ॥ ९
एवमुक्तास्तु ते दूता भरतेन महात्मना ।
ऊचुः संप्रश्रितं वाक्यमिदं तं भरतं तदा ।
कुशलास्ते नरव्याघ्र येषां कुशलमिच्छसि ॥ १० G. 2. 72. 12 B. 2. 70. 12 L. 2. 76. 12

5 [a]) Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T1 G3 M2.3 तु; D3 T2 स (for च). D3 तं (for तत्). —[b]) Ś1 अनुरक्तं सुहृज्जनः; Ñ2 B2.3 D6 अनुरक्तसुहृज्जनः; V1 D1–3 M4 प्रश्न(V1 D2 °श्नं)स्य च यथार्हतः; B1 Dd1 Dm1 अनुरक्तः सुहृज्जनः(Dd1 °ने; Dm1 °नैः); B4 D4.5.7 स्वनुरक्तसुहृज्जनः. —[c]) D2 एतान् (for दूतान्). —[d]) Ñ2 V1 B1.3 D1–3 T2 M2 सं(B3 D1 स)परिपूज्य तान्; B4 स परिगृह्य तान्; Dg1 M4 संप्रतिपूजितान्; D4.5.7 संप्रति(D5 °परि)पूज्य च. —After 5, B3 ins.:

1618* कुशलं कथ्यतां सर्वमयोध्यायाः समन्ततः ।

6 [ab]) Dg1 च कुशली; Dd1 Dm1 G1 स कुशली; G2 दशरथो (for सु°). D4.5.7 कच्चित्स राजा कुशली (for [a]). M1 transp. सुकुशली and दशरथो. —[c]) Dg1 Dt1 Dd1 D4.7 T2.3 G1 M3 आरोग्यता; Dm1 D5 °ग्यता; Cg as in text (for चारोगता). ⁂ Cg : आरोग्यतेति पाठे स्वार्थे ष्यञ् ।⁂ —[d]) Dt1 T1 च (for वा). —For 6, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1619* कच्चित्पिता मे कुशली वृद्धो दशरथो नृपः ।
धर्मात्मा सत्यशीलश्च दानधर्मरतः सदा ।
कच्चिद्भ्राता मम ज्येष्ठो रामो धर्मभृतां वरः ।
कुशली लक्ष्मणश्चापि भ्राता नो भ्रातृवत्सलः ।
कच्चित्स्मरति मामार्यो रामोऽसौ भ्रातृवत्सलः । [5]

[(l. 1) B1 कश्चित् (for कच्चित्). —Ś1 Ñ2 B1.2 D6 M4 om. (Ś1 B2 M4 hapl.); while B3 reads in marg. l. 2. —(l. 2) V1 तथा (for सदा). —(l. 3) Ñ2 B1 D2.6 कश्चिद् (for कच्चिद्). —V1 om. (hapl.) l. 4–5. —(l. 4) B2 यो; B4 D1–3 M4 मे (for नो). —(l. 5) Ñ2 D6 कश्चित् (for कच्चित्). D1–3 धर्मभृतां वरः; M4 भ्रातृहिते रतः (for ऽसौ भ्रातृवत्सलः).]

7 [a]) G1 सीता (for आर्या). D4.5.7 आर्यपादेषु च रता (D5 [before corr. as in D4]°ती [sic]). —[b]) Dt1 धर्मवादिनी. —[c]) Dm1 D5.7 आरोगा(D7 °ग्या); D4 अरोग्या. D7 वापि (for चापि). T3 आरोगावपि. —For 7, Ś1 Ñ2 V1 B D1–2.6 M4 subst.:

1620* कच्चिदम्बा कुशलिनी कौसल्या धर्मचारिणी ।
माता रामस्य धर्मज्ञा भर्तृव्रतपरायणा ।

[(l. 1) B1 कचिद्; D6 कश्चिद् (for कच्चिद्). Ś1 D6 च सुखिनी (for कुशलिनी). D1 धर्मधारिणी; M4 °दर्शिनी (for °चारिणी). —B4 om. (hapl.) from the post. half of l. 2 up to 8[a].]

8 B4 om. 8[a] (cf. v.l. 7). —[a]) B1 D6 कश्चित् (for कच्चित्). D3 धर्मात्मा (for धर्मज्ञा). —[b]) Ś1 Ñ2 B D1–3.6 M4 लक्ष्मणं या व्य(Ś1 D6 याभ्य)जायत; V1 लक्ष्मणं या अजीजनत्; D4.7 लक्ष्मणं याभ्यसूयत; D5 लक्ष्मणं चाभ्यजानत (sic); T2 जननी लक्ष्मणप्रिया. —[c]) Dd1 Dm1 G2 M1.2 [अ]पि (for च). T2 धीरस्य; M2 * * स्य (damaged) (for वीरस्य). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 शत्रुघ्नं च महात्मानम्(V1 D1–3 °भागम्). —[d]) Ś1 V1 B1.2.4 Dt1(with hiatus) D2.3.5–7 M4 अरोगा; Ñ2 B3 अरोगां (sic); D1.4 आरोगा (for सारोगा). ⁂ Cg : सेति धर्मज्ञत्वस्मरणाभिनयः । ⁂ Ñ2 V1 B3 D4.7 वा; D1.3.5 M4 सा (for च). D4.7 सुमध्यमा.

9 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 आत्मकार्यपरा (for °कामा सदा). Ñ2 V1 B D3.5 चंडा; M4 नित्यं (for चण्डी). Dm1 सुचंडी च (for सदा चण्डी). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 नित्यगर्विता; M4 कलहप्रिया (for प्राज्ञमानिनी). D4.5 क्रोधप्रज्ञामनस्विनी; D7 क्रोधप्रज्ञातमस्विना(sic). —[cd]) D4 (after corr. as in text) आरोगा (for अ°). D7 वा (for च). Dg1 T2 माता मे कैकेयी (by transp.); Dt1 T1 मे माता कैकेयी (by transp.). T3 damaged for मुवा in किमुवाच. G2.3 हा (for ह). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 कैकेयी चापि मे माता कच्चि(B4 काचि)त्कुशलिनी दृढं(Ñ2 B1.3.4 D3 भृशं; D2 ध्रुवं).

10 [a]) T2 उक्तवास्तु (sic); M3 उक्तस्तु (sic) (for उक्तास्). —[c]) Dg1 ते प्रश्रितं; T1 संप्रश्रयं; K(ed.) Cg सप्रश्रयं; Ck.t as in text (for संप्रश्रितं). —For 10[abcd], Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1621* इति ते कुशलप्रश्नं पृष्टा दूताः ससंभ्रमाः ।
मन्त्रसंवरणं कृत्वा प्रत्यूचुर्हृष्टमानसाः ।

[(l. 1) B1 missing up to कुशल. B4 D3 om. ते (subm.). Ñ2 B2.3 कुशलं (for कुशल-). Ś1 पृष्ट्वा. B2.4 दूताः पृष्टाः (by transp.). Ś1 Ñ2 B1.3 D2 ससंभ्रमं. M4 इति ते कुशलं पृष्टा दूताः संभ्रांतमानसाः. —(l. 2) D2 नत्वा (for मन्त्र-). Ś1 -संचरणं (for -संवरणं). M4 तमूचुर् (for प्रत्यूचुर्).]; while D4.5.7 subst.:

G. 2. 72. 14
B. 2. 70. 13
L. 2. 76. 14

भरतश्चापि तान्दूतानेवमुक्तोऽभ्यभाषत ।
आपृच्छेऽहं महाराजं दूताः संत्वरयन्ति माम् ॥ ११
एवमुक्त्वा तु तान्दूतान्भरतः पार्थिवात्मजः ।
दूतैः संचोदितो वाक्यं मातामहमुवाच ह ॥ १२
राजन्पितुर्गमिष्यामि सकाशं दूतचोदितः ।
पुनरप्यहमेष्यामि यदा मे त्वं स्मरिष्यसि ॥ १३
भरतेनैवमुक्तस्तु नृपो मातामहस्तदा ।
तमुवाच शुभं वाक्यं शिरस्याघ्राय राघवम् ॥ १४
गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया ।
मातरं कुशलं ब्रूयाः पितरं च परंतप ॥ १५

1622* **ते दूता राजपुत्रेण पृष्टा विस्तरशस्ततः ।**
समासेनैव वक्ष्यन्तः प्रत्यूचुर्हृष्टवत्तदा ।

[(l. 1) D4 विस्तारशस्.]

—^{e}) D4.5.7 **कुशलं.** Dm1 **तं** (for **ते**). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 **सर्वे ह्येते कुशलिनो.** —^{f}) V1 **पृच्छसि.** —After 10, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 ins. :

1623* **आह त्वां च पिता शीघ्रमेहीति रघुनन्दन ।**
यदि पश्यसि गन्तव्यं गम्यतामविचारतः ।
युधाजितमनुज्ञाप्य माचिरं कुरु मानद ।
भृशं हि दर्शनाकाङ्क्षी पिता ते सह मन्त्रिभिः ।

[(l. 1) V1 D1–3 त्वां तु; M4 च त्वा (for त्वां च). —V1 D1–3 om. l. 2. —(l. 2) M4 मा विचारय; G(ed.)अविरात्ततः (for अविचारतः). —Ś1 Ñ2 B1.2 D6 M4 om. l. 3. —(l. 4) M4 बंधुभिः (for मन्त्रिभिः).];

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins. :

1624* **श्रीश्च त्वां वृणुते पश्चा युज्यतां चापि ते रथः ।**

[D4.5.7 श्रीस्त्वां संवृणुते भद्रा; M2 श्रीश्च त्वा वृणु* * (damaged)श्चा (for the prior half). ❀ **Cr.m** : श्रीस्त्वां वृणुत इति लक्ष्मीवरणोक्तिरमङ्गलव्यावृत्त्यर्था न तु राज्यश्रीप्राप्तिरूपा(**Cm** °परा) । रामविवासनादिकं(**Cm** राजमरणादिकं) न वक्तव्यमिति वसिष्ठेनोक्तत्वात्; **Cg** : राज्यश्रीरिति हार्दो भावः । अमङ्गलव्यावृत्तिर्भरतप्रत्याय्या ; **Ct** : श्रीस्त्वां वृणुते तथा शोभा त्वयि दृश्यते येन सर्वामङ्गलशङ्काव्यावृत्तिः; अतो यात्रायै रथो युज्यताम् । ❀ Dm1 युज्येतां.]

11 ^{ab}) D4.5.7 **तेषां तद्वचनं श्रुत्वा भरतो गुरुमब्रवीत्.** —^{c}) Dg1 T2 G3 **Ct आपृच्छेयं;** Dm1 **आपृच्छे ह;** D4.5.7 **आपृच्छामि** (for **आपृच्छेऽहं**). Dd1 Dm1 D4.5.7 M1.2 **महाराज; Cr.m.g.t** as in text (for °**जं**). —^{d}) G3 **दूतः** (sic) (for **दूताः**). T2 **संत्वरितंति** (sic). M2 damaged for **माम्.** —For 11, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1625* **इत्युक्तो भरतो दूतैः प्रत्युवाच वचस्तदा ।**
एवं भवतु गच्छामि मुहूर्तं प्रतिपाल्यताम् ।

[(l. 1) B1 missing for इत्युक्तो. —(l. 2) D6 reads from मुहूर्तं up to च in l. 1 of 1626* in marg. Ñ2 B1.4 परिपाल्यतां.]

12 D4.7 om. 12. —For 12, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1626* **दूतानेतावदुक्त्वा च भरतः कैकयीसुतः ।**
दूतसंचोदितोऽभ्येत्य मातामहमभाषत ।

[D6 reads up to च in marg. (cf. v.l. 1625*). —(l. 1) B4 उक्ता (sic) (for उक्त्वा). —Ś1 D6 om. from भरतः up to ऽभ्येत्य in l. 2. —B4 om. भरतः. V1 B4 D2 कैकेयी- (for कैकयी-). —(l. 2) D2.3 -संनोदितो (for -संचो°). M4 दूतांस्तथार्थिनोभ्येत्य (for the prior half). —D6 reads from मातामहम् up to इच्छामि in l. 1 of 1628* in marg. B4 मद्दो (sic) (for माता-).]

—For 12, D5 subst. :

1627* **इति संभाष्य भरतः प्राह मातामहं वचः ।**

—After 12, Dm1 ins. **राम.**

13 ^{b}) D5 **समीपं** (for **सकाशं**). D4.5.7 **शासनाद्गुरोः** (for **दूतचोदितः**). —^{c}) D4.5.7 **पुनरेवागमिष्यामि.** —^{d}) D4.5.7 **मां;** T3 [**अ**]**हं; Cm.g.k.t** as in text (for **मे**). D5 **तु** (for **त्वं**). Dd1 **त्वं मे** (by transp.). D5 **स्मरिष्यति.** —For 13, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1628* **अयोध्यां गन्तुमिच्छामि नृपते पितुराज्ञया ।**
दूता हि त्वरयन्तीमे मामनुज्ञातुमर्हसि ।

[D6 reads up to इच्छामि in marg. (cf. v.l. 1626*). —(l. 1) Ś1 नृपतेः (for नृपते). —(l. 2) V1 संत्वरयंति; D1.2 मे त्वरयंति; D3 [इ]मे त्वरयंति (by transp.); M4 मा त्वरयंति (for त्वरयन्तीमे). M4 तनो (for माम्).]

14 D4.5.7 om. 14. —^{b}) G3 **तथा** (for **तदा**). —^{c}) G1 **नरव्याघ्रं** (for **शुभं वाक्यं**). —For 14, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1629* **इति मातामहस्तेन भरतेनाभियाचितः ।**
शिरस्याघ्राय सस्नेहादिदं वचनमब्रवीत् ।

[(l. 1) V1 D1–3 [अ]नुयाचितः (for [अ]भि°). —(l. 2) V1 D1–3 M4 तं स्नेहाद्; B3 संदेहाद् (for स°).]

15 ^{a}) M2 damaged for **च्छ ता.** T3 om. (hapl.) second **ता.** Ś1 D6 **त्वम्;** D5 **पुत्र;** D7 [**इ**]**ति च** (for **तात**). V1 G1 [**अ**]**नुजेन** (for [**अ**]**नुजाने**). V1 T3 G1 **त्वं;** M1 **त्वा** (for **त्वां**). D3 * * **तामनुजाने त्वां;** D4 **गच्छ तं वानुजाने त्वम्.** —^{b}) Ś1 V1 B1.2.4 D1.2 **सुप्रजा; Ck.t** as in text (for °**जास्**). D4.5.7 **आह मातामहश्च तं.** —^{c}) Dg1 **ब्रूयात्;** D3 **ब्रूयोः** (sic); D4.7 **ब्रूहि;** M3 **ब्रूयुः** (for **ब्रूयाः**). —^{d}) M2 **पि**$\ast\ast$ (damaged). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 **च समागमे;** D7 **परमं तप** (sic); M3 **च परंतपं** (for **च परंतप**).

पुरोहितं च कुशलं ये चान्ये द्विजसत्तमाः ।
तौ च तात महेष्वासौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १६
तस्मै हस्त्युत्तमांश्चित्रान्कम्बलानजिनानि च ।
अभिसत्कृत्य कैकेयो भरताय धनं ददौ ॥ १७
रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे षोडशाश्वशतानि च ।
सत्कृत्य कैकयीपुत्रं केकयो धनमादिशत् ॥ १८
तथामात्यानभिप्रेतान्विश्वास्यांश्च गुणान्वितान् ।
ददावश्वपतिः शीघ्रं भरतायानुयायिनः ॥ १९
ऐरावतानैन्द्रशिरान्नागान्वै प्रियदर्शनान् ।
खराञ्शीघ्रान्सुसंयुक्तान्मातुलोऽस्मै धनं ददौ ॥ २०
अन्तःपुरेऽतिसंवृद्धान्व्याघ्रवीर्यबलान्वितान् ।
दंष्ट्रायुधान्महाकायाञ्शुनश्चोपायनं ददौ ॥ २१ G. 2. 72. 24 B. 2. 70. 20 L. 2. 76. 24

16 [b]) Dg1 (after corr. marg. as in text) नृपसत्तमाः; D4.7 तान्द्विजोत्तमान् (for द्विजसत्तमाः). D5 यांश्चान्या(न्यां)श्च द्विजोत्तमान्.—For 16, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1630* पुरोहितं तथा रामं लक्ष्मणं मन्त्रिणस्तथा ।
कौसल्यां च सुमित्रां च सर्वं चान्यं सुहृज्जनम् ।

[(l. 1) D3 om. तं तथा. M4 ब्रवीहि तं (for पुरोहितं). B1 (*sup. lin.* also) तदा (for तथा).—(l. 2) V1 चान्यत् (sic) (for चान्यं). Ś1 D6 सर्वांश्चैव सुहृज्जनान्; D3 सर्ववाक्यसुरुज्जन (sic) (for the post. half).]

17 [a]) T2 तस्योत्तमांश्च; G1 ह्यनुत्तमांश्च; G3 हस्त्युत्तरांश्च (for °त्तमांश्च). G2 चैत्रान्; Ct as in text (for चित्रान्).—[b]) Dg1 Dm1 कंबलानि; T1 G3 °ळान्; T2.3 G1.2 M1–3 Ck °ळानि; Ct as in text (for कम्बलान्). Dm1 [अ]जितानि (for °नानि).—[c]) Dt1 सत्कृत्य केकयो राजा; T1 सत्कृत्य राजा केकेयो.—[d]) Dt1 Dd1 Dm1 T3 G M1–3 ददौ धनं (by transp.); T2 दधौ(sic) धनं.—For 17, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1631* तस्मै चित्राः कुथाः शुभ्राः कम्बलान्यजिनानि च ।
महार्हाणि च वासांसि ददौ राजार्हणं ततः ।

[(l. 1) D6 illeg.; M4 शुभाः (for शुभ्राः). Ś1 तस्मै चित्रान्कुथाञ्शुभ्रान्; D3 partly illeg.; D4.5.7 अथ हस्तिकुथाश्चित्राः(D5 [marg. after corr.] °स्त्युत्तमांश्चित्रान्) (for the prior half).—(l. 2) Ñ2 B1.3.4 D4.5.7 वस्त्राणि (for वासांसि). D4.5.7 कैकेयो हि(D5 °पि) समादिशत् (for the post. half).]

—After 17, Dt1 reads 21.

18 [a]) M3.4 रुग्म- (for रुक्म-). ❀ Cv: निष्कमुरोभूषणं कच्छ(°ण्ठ?)भूषणमिति केचित् । एतच्च तेन दत्ताया आभरणजातेरुपलक्षणम्; Cm: रुक्मनिष्काणि वक्षोभूषणानि कण्ठभूषणानि वा; Cg: निष्काः वक्षोभूषणानि। "निष्कोऽस्त्री हेम्नि दीनारे साष्टे कर्षशते पले। वक्षोविभूषणे कर्षे" इति वैजयन्ती। ❀ —[b]) Dd1 D4.5 (before corr.) षोडशाश्च (for °श्व-). Dt1 om. च (subm.).—[c]) B(ed.) कैकसीपुत्रं.—[d]) Dg1 Dt1 Dm1 कैकयो (for केकयो). Dt1 T2 आविशत्; B(ed.) आविशन्; Cg as in text (for आदिशत्).—For 18, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.; D4.5.7 subst. l. 2 only for 18[cd]:

1632* रुक्मनिष्कसहस्राणि दशद्वादश चैव हि ।
मातामहः प्रीतिदायं भरताय ददौ धनम् ।

[(l. 1) M4 ह (for हि).—(l. 2) D4.5.7 अभिसत्कृत्य राजा च(D5 °सौ) (for the prior half). Ś1 धनं ददौ (by transp.).]

19 [a]) Dt1 T3 M3 तदा(M3 °तो)मात्यान्; Cm.g.k as in text (for तथा°).—[b]) G3 गुणाधिकान्. D4.5.7 उचितानुत्तमाञ्शुचीन्.—[c]) ❀ Cv: अश्वपतिर्मातामहः। ननु मातुलेनाश्वपतिनेत्युक्तम्। तत्कथं मातामह इत्युच्यते। नैष दोषः। एतत् केकयां(°यानां?) कुलानां नामधेयम्। तेषामश्ववत्तया; Ck: अश्वपतिः केकयः तेषां कुलनामधेयमिदं गजपत्यादिवत्। ❀ T1 क्षिप्रं (for शीघ्रं).—[d]) D4.5.7 भरतस्य (for °ताय). Dd1 Dm1 G2 M1 [अ]नुजीविनः (for °यायिनः).—For 91, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1633* तथामात्यान्बहुविधाञ्शूरान्भक्तिमतः शुचीन् ।
ददौ मातामहः प्रीत्या भरतस्यानुयायिनः ।

[(l. 1) V1 D1–3 M4 बहुमताञ् (for °विधाञ्). V1 शक्तिमतः (for भक्ति°). Ś1 D6 तथा; M4 शुभान् (for शुचीन्).—(l. 2) Ś1 D6 ददावश्वपतीन्राजा (for the prior half).]

20 [a]) D4.7 उपादांतान्सुदुर्मित्रान्; D5 उपावृत्तानश्वतरान्. ❀ Cv: इन्द्रशिरो नाम गजानां प्रशस्तो देशः तत्र जातान्; Cr.m: प्रशस्तगजोत्पत्तिहेतुभूतेन्द्रशिरनामकदेशोद्भवान्; Cg: इन्द्रशिराख्यपर्वतभवान्; Ck: इन्द्रशिरपर्वतभवा ऐन्द्रशिराः नागाः न नाम्नि विप्रतिपत्तिः इति इन्द्रशिरेत्यकारान्तं प्रातिपदिकम्; Ct: इन्द्रशिराभिधदेशभवान्। ❀ —[b]) D4.5.7 मागधान्; G1 °गांश्च (for नागान्वै).—[cd]) T3 ददौ धनं (by transp.). D4.5.7 उष्ट्रा(D5 खरा)ञ्शीघ्रबलोपेतान्मातुलः प्र(D5 °लोस्य)ददौ तदा.—For 20, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1634* सहस्रमपि चाश्वानां देश्यानां वातरंहसाम् ।
ददौ दश सहस्राणि गजानां हेममालिनाम् ।

[(l. 1) V1 D1–3 M4 देशजानां तरस्विनां (for the post. half).—B4 om. from l. 2 up to 23[b].—(l. 2) V1 D1–3 M4 शतं चानुयात्रं (for दश सहस्राणि).]

21 Dt1 reads 21 after 17.—[a]) D5 reads अंतःपुरे in marg. D4.5.7 च; Ck.t as in text (for ऽति-).—[b]) T3 व्याघ्रान् (for व्याघ्र-). D5 -वेग-; G2 -वीर- (for -वीर्य-).

G. 2. 72. 26 B. 2. 70. 28 L. 2. 70. 26

स मातामहमापृच्छ्य मातुलं च युधाजितम् ।
रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ २२
रथान्मण्डलचक्रांश्च योजयित्वा परःशतम् ।
उष्ट्रगोश्वखरैर्भृत्या भरतं यान्तमन्वयुः ॥ २३
बलेन गुप्तो भरतो महात्मा
सहार्यकस्यात्मसमैरमात्यैः ।
आदाय शत्रुघ्नमपेतशत्रु-
र्गृहाद्ययौ सिद्ध इवेन्द्रलोकात् ॥ २४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

Dg1 Dt1 T2 G1.3 M2.3 Ck.t व्याघ्रवीर्यबलोपमान्; D4.7 व्याघ्रतुल्यपराक्रमान्; Ctp as in text. —c) Dt1 दंष्ट्रायुक्तान्. D5 महाबाहून्. —d) Dd1 (before corr. as in text) पुनश् (for शुनश्). D4.5.7 शुनश्चोपानयद्बहून्. —For 21, Ś1 Ñ2 V1 B(B4 om.) D1–3.6 M4 subst.:

1635* अन्तर्गृहचरान्पुष्टान्सिंहसंहननद्युतीन् ।
तीक्ष्णदंष्ट्रायुधाञ्शूराञ्शुनश्चोपानयद्बहून् ।

[(l. 1) V1 अर्थं (sic); M4 हृष्टान् (for पुष्टान्). Ś1 D6 व्याघ्रात(Ś1 °न्; L[ed.]°घ्र)संहननायुतान्; Ñ2 B3 M4 व्याघ्रसिंहा(G[ed.]°संह)ननद्युतीन् (for the post. half). —(l. 2) Ñ2 B3 शीघ्रान्; V1 M4 दीप्तान्; D1–3 दृप्तान् (for शूराञ्). V1 D1.2 चोपायनं; M4 °नान् (for °नयद्). V1 D1.2 बहु(D1 °हुः [sic]).]

—M4 cont. l. 1–4 only; Dg1 Dd1 Dm1 T1.2 G M1–3 ins. after 21; Dt1 ins. after 20; T3 ins. after 23:

1636* स दत्तं केकयेन्द्रेण धनं तन्नाभ्यनन्दत ।
भरतः कैकयीपुत्रो गमनत्वरया तदा ।
बभूव ह्यस्य हृदये चिन्ता सुमहती तदा ।
त्वरया चापि दूतानां स्वप्नस्यापि च दर्शनात् ।
स स्ववेश्माभ्यतिक्रम्य नरनागाश्वसंकुलम् । [5]
प्रपेदे सुमहच्छ्रीमान्राजमार्गमनुत्तमम् ।
अभ्यतीत्य ततोऽपश्यदन्तःपुरमनुत्तमम् ।
ततस्तद्भरतः श्रीमानाविवेशानिवारितः ।

[(l. 1) G1 सुदत्तं (for स दत्तं). Dg1 Dd1 Dm1 G2 कैकयेंद्रेण; Dt1 कैकेयेंद्रेण. M4 तद्धनं (by transp.) (for धनं तन्). —(l. 2) Dt1 केकयीपुत्रो; Dm1 कैकेयीपुत्रो; T2 कैकयीपुत्रं. M2 गमने (for गमन-). M3 तथा; M4 तया (sic) (for तदा). —(l. 3) T2 M4 तस्य (for ह्यस्य). —(l. 4) G3 [अ]पि च (by transp.) (for चापि). —(l. 5) Dg1 स्वस्य वेश्माभि-; Dm1 स स्ववेश्मनि; T2 स्वम्ववेश्माभि-; M3 स स्ववेश्म हि; Cr as above (for स स्ववेश्माभि-). K(ed.) Cg स्ववेश्म व्यतिक्रम्य. Dg1 T1.2 G1 M3 -संवृतं (for -संकुलम्). —T2 transp. l. 6 and 7. —(l. 6) ❀ Ck: सुमहाश्रीमानित्येकं पदम् । पुंवद्भावानन्तरं मतुप् । ❀ —T3 M2 om. (hapl.) l. 7. —(l. 7) T1 उदारधीः (for अनुत्तमम्). —(l. 8) Dg1 प्रविवेश; Dt1 अविवेश (sic); Cr as above (for आवि°).]

22 B4 om. 22 (cf. v.l. 21). Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D1–7 T3 Cv transp. 22 and 23. —a) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 आमंत्र्य (for आपृच्छ्य).

23 B4 om. 23^{ab} (cf. v.l. 21). Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D1–7 T3 Cv transp. 22 and 23. —a) G3 रथ- (for रथान्). Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D1.2.6 M4 रत्न(Ś1 D6 अति)विचित्रांश्च; D3 दिव्यान्दिवविश्वांश्च (sic); D4.5.7 मंडलसंयुक्तान्(D5 °युक्तांश्च) (for मण्डलचक्रांश्च). ❀ Ck: मण्डलाकारतया रथप्रवर्तनसाधनं चक्रं मण्डलचक्रं चतुर्दिक्चक्रमध्यस्थं यथास्माभिः काञ्चयादावनुभूयते तद्युक्ताः तथा । मत्वर्गीयाजन्तः । ❀ —b) Ś1 Ñ2 B1–3 D1.3.6 M4 परःशतान्; V1 परःसरान् (sic); Dt1 परं शतं; D2.4.5.7 परं शतान्; Cg as in text. —After 23^{ab}, D1 ins.:

1637* परःशतास्ते विज्ञेया येषां संख्या शतात्पराः (रा?) ।

—c) M3 इष्ट- (for उष्ट्र-). T1.2 G1 M2.3 -रथैर्; Cm -बलैर् (for -खरैर्). G2 भृत्यै (sic) (for भृत्या). Ś1 D6 गोश्वोष्ट्रारासभैर्युक्तान्; Ñ2 V1 B D1.2 M4 गो(B4 सो)श्वोष्ट्र(M4 °ष्ट्राश्च)रासभैः शूरा(D1.2 पुंसो [sic]); D3 अश्वोष्ट्रवेसरैः पुसो (sic); D4.7 उष्ट्रगोभिः खरैः पुंसो (sic); D5 उष्ट्रगौरमुखैः पुंसो (sic). —d) M4 यांतं भरतम् (by transp.). —After 23, T3 ins. 1636*.

24 a) T3 बलेनु- (sic). Ś1 D4–7 G2 M1.4 युक्तो (for गुप्तो). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 महता (for भरतो). —b) Ś1 D6 सहायकैर्; B2 सभार्यकश्च; B3 Dg1 साहार्यकस्य; Dm1 D5 T1.2 स(T1.2 या)हाय(D5 °यि)कस्य(T2 °श्च); G2 M1 Ck.tp ससार्यकस्तु(Ck.tp °कः सु-); M3 सभार्यकैर्; M4 स आर्यकस्य; Cr.m g.t as in text (for सहार्यकस्य). B4 [अ]थ (for [आ]त्म-). V1 स तैरमात्यैरनुगम्यमानः; B1 सहार्यकस्यानुसमैः समात्यैः. —c) D4.5.7 प्रगृह्य (for आदाय). Ś1 उपेत- (sic); V1 समेत; G3 उपैति (for अपेत-). Ś1 Ñ2 B1.3.4 D4–7 G1 -शत्रुं; V1 शक्तिर् (for -शत्रुर्). —d) D4.7 ययौ ह्यसौ; M4 गृहं ययौ (for गृहाद्ययौ). Dm1 (before corr.) G2 M3(*int. lin.* also) -लोकान्; D4.7 M4 -लोकं (for -लोकात्). Ś1 B D1-3.6 ययौ पुरं स्वर्ग(D1–3 स्वं स्व)मि(B2 शक्र इ; B4 स्वं स्वरि)वामरेशः(Ś1 D6 °रेंद्रः); Ñ2 V1 ययौ पुरं स्वं सुविरा(V1 स्वमिवा)मरेशः; D5 ययौ ह्यसौ सिंह इवाद्रिलोकं.

६५

स प्राङ्मुखो राजगृहादभिनिर्याय वीर्यवान् ।
ह्लादिनीं दूरपारां च प्रत्यक्स्रोतस्तरंगिणीम् ।
शतद्रूमतरच्छ्रीमान्नदीमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ १
एलधाने नदीं तीर्त्वा प्राप्य चापरपर्पटान् ।
शिलामाकुर्वतीं तीर्त्वा आग्नेयं शल्यकर्तनम् ॥ २
सत्यसंधः शुचिः श्रीमान्प्रेक्षमाणः शिलावहाम् ।
अत्ययात्स महाशैलान्वनं चैत्ररथं प्रति ॥ ३ G. 2. 73. 4 B. 2. 71. 4 L. 2. 77. 4

Colophon. —Ñ1 missing. —*Sarga name* : Ś1 D6 **भरतगमनं**; Ñ2 B **दूतसंदेशनं** (B1.2.4 °**दर्शनं**); V1 D1.3 **भरतप्रयाणः**; D2.5 **भरतपर्वणि भरतप्रयाणः** (D5 °**तागमनः**); D4.7 **भरतगमनः**. —*Sarga no.* (figures, words or both): B1 D3 om. Ś1 76; Ñ2 V1 D7 M4 72; B2 60; B3 D4 71; B4 66; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 70; D1 128; D2.5 75; D6 84. —After colophon, D6 concludes with **रामाय नमः**; T2 with **श्रीरामचन्द्राय नमः**; G M1.2 with **श्रीरामाय नमः**.

65

☞ Ñ1 missing for Sarga 65 (cf. v.l. 1058*). Dm1 begins with ॐ; M1 with **श्रीरामाय नमः**.

1 ^{b}) D4.7 **बुद्धिमान्**; T1 **राघवः** (for **वीर्यवान्**). —After 1^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.; while D4.5.7 subst. for 1^{cd} :

1638* **ततः सुदामां द्युतिमान्संतीर्यावेक्ष्य तां नदीम् ।**

[D7 G1 M2 सुदामा; **Cr.m.g.k.t** as above. G3 संतार्य. D4.7 [अ]वीक्ष्य; **Cg** as above (for [अ]वेक्ष्य). D4.5.7 चापगां (for तां नदीम्).]

—^{c}) Dg1 Dm1 T M1 **Cr.m.g.k** **ह्लादिनीं**; G3 **ह्लादिनी-**; **Ct** as in text (for **ह्लादिनीं**). —^{d}) G1 **-स्रोतान्** (for **-स्रोतस्-**). —For 1^{a-d}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1639* **स ततः प्राङ्मुखो राष्ट्रान्निर्याय भरतस्तदा ।**
जगाम शीघ्रं द्युतिमान्पितुरादाय शासनम् ।
ह्लादिनीं दूरपारां च तिर्यक्स्रोतःसमागताम् ।

[(l. 1) Ñ2 B3 M4 ततः स (by transp.) (for स ततः). M2 पुर्या (for राष्ट्रान्). V1 D1–3 स प्राङ् (D1 पराङ्)मुखो राजगृहान् (for the prior half). V1 (after corr.) तथा (for तदा). —(l. 2) M4 आज्ञाय (for आदाय). —After l. 2, B3 ins. :

1639(A)* सारथिं समुवाचाथ शीघ्रं याहि पुरं मम ।

—(l. 3) Ś1 D6 स नदीं; Ñ2 V1 D1.3 M4 ह्ला (V1 M4 ह)दि (D1 द)नीं (for ह्लादिनी). Ñ2 B2.3 दूरपातां; B1 °पात्रां; B4 °यातां; D1 °पारात् (for दूरपारां). V1 D1–3 M4 तां प्रत्यक्- (for च तिर्यक्-). Ñ2 B1.3.4 D1–3 -श्रोतः- (for -स्रोतः-). V1 B1 D1–3 -समा (D1 °चा)पगां; B2 °यतां; M4 -तरगिणीं (for -समागताम्).]

—^{e}) Ś1 Ñ2 V1 B Dt1 Dm1 D1–7 M1.4 **शतद्रुम्**; **Cr.m.g.t** as in text (for °**द्रूम्**). G1 **चातरच्**; **Cg** as in text (for **अतरच्**). —^{f}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **क्रमेण** (for **नदीम्**). D1 **ऐक्ष्वाकु-** (for **इक्ष्वाकु-**). B1 **-नन्द्रः**; Dg1 G1 M2 **-पुंगवः**; M3 **-पालितां** (for **-नन्दनः**).

2 D3 om. 2^{ab}. —^{a}) Ś1 D6 **बीजवाह्यां**; Ñ2 B2 **बीजधान्यां**; V1 **वीर्यधानीं**; B1.3.4 **राजधान्यां**; Dt1 Dd1 G2.3 **Ct.**tp **ऐलधाने** (G2 **Ct**p °**नीं**); G1 M2 °**याने**; M1 **ऐषधानीं**; **Cr** **हेळयाने**; **Cm.g** **एलाधाने**; **Ck** **एलधानीं** (for **एलधाने**). —^{b}) B1 **ताम्** (for **च**). Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D1.2.4–7 [**अ**]**मर-**; B1 **अंत-** (for [**अ**]**पर-**). Ś1 Ñ2 B D5.6 **-कंटकं**; V1 **-पर्वतं**; Dt1 Dd1 **-पर्यटान्**; D1.2 **-पर्पटं**; D4 **-कर्पटां**; D7 **-कर्पर्टं**; M1 (*inf. lin. sec. m.*) **-काननं**; M4 **-यातनं**; **Cv.r.m.g.k** (also within brackets).tp as in text; **Ck.t** **-पर्वतान्** (for **-पर्पटान्**). —^{c}) B1 **सशिलाम्** (hypm.); G2 **शीलम्** (for **शिलाम्**). Ś1 D6 **अकच्छगां**; Ñ2 B **अक** (B4 °**का**)**र्वटीं** (Ñ2 °**टां**); Dg1 °**र्वतिं**; **Cr.m.g.k.t** as in text (for **आकुर्वतीं**). V1 **शिलौमं तीर्थकूर्मं च**; D1 **शिलोमं तीर्थं कूर्मं च**; D2 **शिलोमं कूर्मतीर्थं च**; D3 **शिलोमां कुर्वतीथी च** (sic); D4.7 **सुरस्तोमां कुर्वतीं** (D7 °**तीः**) **तीर्त्वा**; D5 **शिलोमां कुर्वती तीर्त्वा**; M1 **शिलादं कूर्मतीर्थ्यर्त्त्वा** (sic); M4 **शिलादां कूर्मतीर्थं च**. । ❀ **Cr.m.g.t** : **शिलामाकुर्वतीं शिलामासमन्तात्कुर्वतीम् । शिलाकर्षणस्वभावाम् ।** **Ck** : **आकुर्वतीनामकं नद्यन्तरम् ।** ❀ —Note hiatus between ^{c} and ^{d}. —^{d}) Ś1 D6 **चाग्ने** (Ś1 °**ग्नी**)**र्यीं**; Ñ2 B **चाग्नेयं**; Dg1 **अग्नेयं**; Dd1 Dm1 T3 M1 **ह्याग्नेयं**; D4.7 **आग्नेययां**; G2 **साग्नेयं**; **Cv.r.m.g.k.t** as in text (for **आग्नेयं**). Ś1 D6 **-कर्तनां**; V1 **-कीर्तितं**; B3 D3 M4 **-की** (B3 **-व**)**र्तनं**; Dt1 **Ct** **-कर्षणं**; D4.7 **-कीर्तनां**; **Cv.r.m.g.k** as in text (for **-कर्तनम्**). ❀ **Cv** : **आग्नेयशैलकर्तनावोषधिविशेषाविल्यन्ये ।** ❀ —After 2, M4 (followed by 1646*) ins. :

1640* **भारतीं भरतः प्राप्य नदीं रम्यां यशस्विनीम् ।**

3 M4 reads 3 and 4 after 6 preceded by 1645*. —^{a}) V1 **सत्यसंधं**; D3 **सत्यसंध**; D7 °**सत्त्वः** (for °**संधः**). Ś1 D6 **शुचितमां**; Ñ2 B **शुचिर्गतान्** ; V1 **स्मेरमाणः** ; Dt1 **शुचिर्भूत्वा**; D1–3 **सेव** (D1 °**व्य**)**मानः**; D4.7 **सुविमलां**; D5 **शुचिजलान्** ; G3 **श्रुतिश्रीमान्** ; M4 **शुचिमना**; G(ed.) **पथि गतान्** (for **शुचिः श्रीमान्**). —^{b}) B1.4 Dg1 Dm1 D3 M3 **प्रेक्ष्यमाणः**; D4.7 G2 **प्रेष्य**°; **Cv** **प्रेक्षमाणं**; **Cm.g** as in text (for **प्रेक्षमाणः**). Ñ2 V1 B Dg1 Dm1 D1–3 **शिला** (B1 °**ल**)-

G. 2.73.5
B. 2.71.6
L. 2.77.5

वेगिनीं च कुलिङ्गाख्यां ह्लादिनीं पर्वतावृताम् ।
यमुनां प्राप्य संतीर्णो बलमाश्वासयत्तदा ॥ ४
शीतीकृत्वा तु गात्राणि क्लान्तानाश्वास्य वाजिनः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायादादाय चोदकम् ॥ ५
राजपुत्रो महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम् ।
भद्रो भद्रेण यानेन मारुतः खमिवात्ययात् ॥ ६

वहान्(V1 D1–3 °नं); D5 शिलोच्चयान्; Cv.r.g as in text; Cm शिलावहं (for शिलावहाम्).—^c) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D1–7 प्रत्य(D1–3 °त्या)यात्; Dt1 M3.4 Ct अभ्यया(Dt1 Ct °गा)-त्; Cv.m.g as in text; Ct*p* अत्यगात् (for अत्ययात्). Ś1 D4.6.7 स महासत्त्वो; Ñ2 B2.3 (m. also सरथशल्यं) सोमवेशस्य; V1 सहसा रम्यं; B1 समवेशन्यं; D1–3 सहसा(D2 °मा)शल्यां; D5 सुमहाशल्यां; M4 समये शल्य-; Cv.r.m.g.k.t as in text (for स महाशैलान्). B4 प्रत्ययं सरथःसस्यं (corrupt). —^d) B1 D2 चित्ररथं प्रति; M4 °रथोपमं; Cv.r.m.g.k.t as in text (for चैत्ररथं प्रति). —After 3, V1 D1–3 ins. :

1641* सरितं विदिशं चापि व्युत्तीर्य सहवाहनः ।

[V1 सरस्वतीदिशं; D1 सरंती विदिशं; D3 सरत्तां विदिशं (for सरितं विदिशं). D3 वा (for च).];

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1642* सरस्वतीं च गङ्गां च युग्मेन प्रतिपद्य च ।

[G2 M1 युग्मे तु; M3 युगेन (for युग्मेन). T1 Cg प्रत्यपद्यत; G2 M1 प्रतिपद्यते; Cm.k as above (for प्रतिपद्य च).]

—Thereafter V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–3 T G M1–3 cont. :

1643* उत्तरान्वीरमत्स्यानां भारुण्डं प्राविशद्वनम् ।

[V1 D1.3 उत्तरांतेन; Dd1 उत्तरे वीर-; Dm1 T3 G3 Cr*p*.m*p*.g.t*p* उत्तरं वीर-; D2 उत्तरानेन; Cr.m.k.t as above (for उत्तरान्वीर-). V1 गारुडं. D2 भारुंडं मत्स्यानां (by transp.); Cr.m.g.t as above (for -मत्स्यानां भारुण्डं). ❀ Ck हारुण्याख्यं वनं । ❀ Dd1 आविशद्वनं; Cr.m.g.k.t as above (for प्राविशद्वनम्).]

4 M4 reads 3 and 4 after 6 preceded by 1645*. D4.7 om. 4^ab. —^a) Ñ2 B T2 वेदिनीं; D5 वेद्नीं; M4 वैहिनीं; Cm.g.t as in text (for वेगिनीं). Ñ2 कारवीं चैव; B1.3 कारवीं चो(B1 चा)र्वीं; B2 M4 कारुपर्दां च; B4 कारयां चार्वीं; Dg1 M1.3 च कलिंगाख्यां; D5 कारयां दार्वीं; Cr कुलुंगाख्यां; Cg.k.t as in text (for च कुलिङ्गाख्यां). Ś1 D6 शब्देनाकारयच्चैपा. —^b) Dd1 Dm1 T M1.2 Cg ह्लादिनीं; D5 M4 हृदिनीं (for ह्लादिनीं). Ñ2 B3.4 पावनोदकां; B1 (marg. also पर्वतापगां)पावनोदकं; B2 पर्वताकरां; D5 पर्वतावहां (for पर्वतावृताम्). Ś1 D6 ह्लादिनी पावनोदका. —^c) Ś1 Ñ2 B D4–7 संतीर्य(D4.7 °र्त्वा); M4 संतीर्णं; Cg.k.t as in text (for संतीर्णो). —^d) G2 M1 आश्वासयंस्; Cg.k.t as in text (for आश्वासयत्). M4 असौ (for तदा). —For 4, V1 D1–3 subst. :

1644* वेदिनीं चारुपूर्वां च हृदिनीं विमलोदकाम् ।
यमुनां सबलस्तीर्त्वा समाश्वास्य च वाहनम् ।

[(l. 1) D2 वेगिनी (for वेदिनीं). D3 चारुपूर्वा. D3 ह्रादिनी. D1.3 विमलोदकं. —(l. 2) V1 वाहिनी.]

5 ^a) T1 M1.2.4 Cr.m.g शीतीकृत्य; Ck.t शीतीकृत्वा (as in text). T3 G2 M1.4 च (for तु). Ś1 D6 यमुनायां स च स्नात्वा; Ñ2 B1 स्फीतां(B1 शीती)कृत्वाथ युग्यानि; V1 उपावृत्ताः स्नातपीताः; B2 स्फीतीकृत्वाथ युग्यांश्च; B3 D5 स्फीती (D5 शांती)कृत्वाथ युग्यानि; B4 शीतां गत्वा तु युग्मानि; D1–3 उपावृत्तान्स्नातपीतान्; D4.7 वीर्थीं नीत्वाथ युग्यानि. —^b) Ś1 D6 स्नापयित्वा च; V1 D1–3 Ck समाश्वास्य च; D1.5.7 M4 क्लांतांश्वाश्वा(D7 °श्वाश्वा [meta.])स्य; G1 °श्वस्य; Cg.t as in text (for क्लान्तानाश्वास्य). —Ś1 D6 om. 5^cd. —^c) B1 om. (hapl.) पीत्वा च. V1 D1–3 स्नात्वा पीत्वा च तत्रैव; M4 पीत्वा स्नात्वा च तत्रैव. —^d) Ñ2 B1.3.4 ययावादाय; D4.7 प्रदायादाय (for प्रायादादाय). V1 D1–3 ततः प्रतिययौ पुनः; M4 ततः स प्रययौ पुनः.

6 ^a) Ś1 Ñ2 B D4–7 महाबाहुर् (for महारण्यम्). —^b) Ś1 D4.6.7 अगच्छद्धर्ष(Ś1 °र्म)वर्धनः; Ñ2 B D5 अतितीक्ष्णोपशोभितं(D5 °सेवितं); V1 D1–3 मुनिमुख्योपशोभितं(D1 °सेवितं); T2 अनभिक्ष्णोप°; G3 °शोभितं; Cr.m.g.k.t as in text. —Ś1 D6 om. 6^cd. —^c) Ñ2 B D4.5.7 भद्रं(B1 Gloss भद्रो नाम देशः) भद्रेण; V1 D2.3 चंद्रशुभ्रेण; D1 चंद्रप्रकाश-; M4 चंद्रभद्रेण (for भद्रो भद्रेण). ❀ Cr : भद्रेण यानेन भद्रजातीयेन गजेन । ; Cg : भद्रेण भद्रगजरूपेण यानेन अरण्यसंचारनिपुणो भद्रजातीयः । ; Ck : भद्रेण प्रशस्तेन रथेनेति यावत् । ; Ct : भद्रेण प्रशस्तेन रथेन गजेन वा । ❀ —^d) V1 D1.2 भरतस्; D5 मरुतः (for मारुतः). V1 तु समभ्यगात्; B1–3 Dg1 Dd1 M4 खमिवाभ्ययात्; B4 °ह्यभ्ययात्; Dt1 °वात्यगात्; D1 समवाभ्यगात्; D2–4.7 खमिवाभ्यगात्; D5 ख इवाभ्यगात्; Cg as in text (for खमिवात्ययात्). —After 6, Ñ2 V1 B D1–5.7 M4 ins.; Ś1 D6 ins. after 6^ab :

1645* हिरण्यवतीमपि नदीमुत्तीर्याहिस्थले पुरे ।

[Ś1 D6 हिरण्योदान्(D6 °गाम् [sic]); Ñ2 B3 D1.5 हिरण्मयीम् (D1.5 °तीम्); D2 हिरण्यर्नीम्; D3 °ण्यानीम्; D4.7 °ण्यां तां (for हिरण्वतीम्). B3 आशु नदीम्; D4.5.7 नरव्याघ्रः (for अपि नदीम्). V1 D1–3 उत्तीर्याहि(D3 °वि)स्थले(V1 नेन) तु(D2 न)सः; B1.3 उत्तीर्य हास्तिने पुरे; D4.5.7 संतीर्याविरथले पुरे; M4 उत्तीर्य स्वबलैर्वृतः (for the post. half).]

—After 1645*, M4 reads st. 3 and 4. —M4 cont. after 1640*; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 6; D4.5.7 ins. l.1–2 after 7^ab and D5 ins. l. 3–4, D4.7 ins. l. 3 only after 9 :

तोरणं दक्षिणार्धेन जम्बूप्रस्थमुपागमत् ।
वरूथं च ययौ रम्यं ग्रामं दशरथात्मजः ॥ ७
तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो ययौ ।
उद्यानमुज्जिहानायाः प्रियका यत्र पादपाः ॥ ८
सालांस्तु प्रियकान्प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः ।
अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ ॥ ९
वासं कृत्वा सर्वतीर्थे तीर्त्वा चोत्तानकां नदीम् ।
अन्या नदीश्च विविधाः पार्वतीयैस्तुरंगमैः ॥ १०
हस्तिपृष्ठकमासाद्य कुटिकामत्यवर्तत ।
ततार च नरव्याघ्रो लौहित्ये स कपीवतीम् ।
एकसाले स्थाणुमतीं विनते गोमतीं नदीम् ॥ ११   G. 2. 73. 13 B. 2. 71. 16 L. 2. 77. 12

1646* भागीरथीं दुष्प्रतरां सोंऽशुधाने महानदीम् ।
उपायाद्राघवस्तूर्णं प्राग्वटे विश्रुते पुरे ।
स गङ्गां प्राग्वटे तीर्त्वा समायात्कुटिकोष्टिकाम् ।
सबलस्तां स तीर्त्वाथ समगाद्धर्मवर्धनम् ।

[(l. 1) M3 सुखतरां (for दुष्प्रतरां). Dt1 सोंशुधानेन (hypm.); D4.5.7 संविक्ष्य स; T1 Cm.g अंशुधाने; T3 सोंशुयाने; G2 सोंशुधानो; Cv अंशुपाने; Cr.k अंशुयाने; Ct अंशुधाने (for सोंऽशुधाने). D4.7 मनोरमां; D5 मनोनुगां; M4 महोरगां (for महानदीम्). —(l. 2) Dg1 Cr*p* अपायाद्; D4.5.7 G2 M1.4 Cv*p*.r*p*.m*p* अपश्यद्; Cv.r.m.g as above (for उपायाद्). D4.5.7 M4 भरतः (for राघवस्). D4.7 G1 श्रीमान्; G2 तूर्णां (for तूर्णं). D5 प्राग्वाटे; D7 प्राग्वदे; M3 प्राग्वते; M4 प्रयानो; Cr.m.g.t as above (for प्राग्वटे). D4.7 देवतांतरे; D5 G3 विश्रुते परे; M4 विश्रुते गरे; Cr.m.g.t as above (for विश्रुते पुरे). —(l. 3) D4.5.7 प्रययौ; M4 प्रीतिदस्; Cg as above (for प्राग्वटे). D4.7 समंताद्; M4 आयासीत्; Cg as above (for समायात्). D4.7 ऊर्मिमालिनीं; T1.2 G1.3 M2.3 कुटिको(M3 °तो)ष्टकां (G1.3 °कं); M4 गिरिकोष्टकां; Cr कुटिकोष्ठकां; Cm.g.k कुटिकोष्ठिकां; Ct as above (for कुटिकोष्टिकाम्). D5 समां सुमठकोष्टकां (for the post. half). —D4.7 M4 om. l. 4. —(l. 4) D5 सद्गुणां (for सबलस्). D5 Ct तत्र; T1 om.; T3 M2 त्वां स; Cg as above (for तां स). D5 च (for [अ]थ). Dg1 Dd1 Dm1 D5 T G M1–3 Cg समायाद्; Ct as above (for समगाद्). D5 हस्तिनापुरं; T2 G1 °वर्धनः (for धर्मवर्धनम्).]

☞ The sequence from 7–9 in D4.5.7 is 8^{cd}, 9, lines 3 and 4 (D4.7 om. l. 4) of 1646*, 7^{cd}, 8^{ab}, 7^{ab} and lines 1 and 2 of 1646*.

7 ^{a}) Ś1 V1 D6 M4 तोरणान्(V1 °द्); Ñ2 B1 D3 °णां; B2–4 °णीं; D2 तारणा; D4.7 तीरेण (for तोरणं). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 दक्षिणेनैव; T3 रक्षणार्धेन (for दक्षिणार्धेन). —^{b}) G3 कंबुप्रस्थम्. Dt1 Dd1 Dm1 समागमत्; D4.5.7 अथा°; Cg.k as in text (for उपागमत्). Ś1 Ñ2 B3.4 D6 वारणस्थल(B3.4 °स्थान)मभ्ययात्; V1 D1.3 M4 वारणप्रस्थमभ्यया(D1.3 °ध्यगा)त्; B1.2 वारुणस्थलमभ्यया(B1 °गा)त्; D2 वारुणप्रस्थमभ्यगात्. —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 ततो वरूथं(Ś1 D6 °तीर्थं; D2 °रूपं)प्रययौ. —^{d}) Ś1 यामं; G3 श्रीमान् (for ग्रामं).

8 For sequence in D4.5.7 cf. v.l. 7. —^{a}) Ś1 Ñ2 B D6 तस्मिन्नुषित्वा तां रात्रिं; V1 D1–3 तत्रोषित्वा स तां रात्रिं; M4 स तस्मिन्नुष्य तां रात्रिं. —^{b}) Dg1 कृत्वा प्रत्यङ्मुखो; D4.5.7 स(D7 om.) कृत्वा प्राङ्मुखो. Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 प्राङ्मुखः प्रययौ ततः. —^{c}) Ś1 D6 उज्जिहाना ये; V1 B1 M3 °हीनायाः; D1 °हान्प्रायाः; D4.7 उपवीक्षंस्तत्; D5 उज्जयिन्याश्च; G(ed.) उर्जिहानायाः (for उज्जिहानायाः).

9 For sequence in D4.5.7 cf. v.l. 7. —^{ab}) Dg1 शालांस्; Dt1 T2 Cr*p*.t*p* स तांस्; Cv.r.g.t*p* as in text (for सालांस्). D4.5.7 शालाश्च प्रियकप्रायास्तत्र वासमकल्पयत् (D4 °न्). —For 9^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1647* तत्र शालवनं दुर्गं समतीत्य त्वरान्वितः ।

[Ś1 B1.2 D6 भद्रं (for तत्र). Ś1 D6 शल्य-; V1 D1 ताल-; B1.3 M4 साल-; D2 नेता (for शाल-). D3 समीक्षेत्य (for समतीत्य).]

—^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 अथानुज्ञाप्य (by transp.); D4.5.7 आज्ञाप्य चाथ(D4 वाथ; D5 चाप्य); Cg.k.t as in text (for अनुज्ञाप्याथ). —^{d}) D4.5.7 बलानि (for वाहिनीं). Ś1 D6 वाहिना चतुरंगिणा. —After 9, Dm1 ins. राम.

10 ^{a}) D4 वामं (for वासं). D4.7 सर्प(D7 °र्पा)तीर्थं; G2 M2.3 सर्पतीर्थे; Cg.k.t as in text (for सर्वतीर्थे). ❀ Ck : अत्रैकं प्रक्षिप्तं श्लोकं परो व्याकरोत् (?) । ❀ —^{b}) Dg1 Dd1 Dm1 D5 T1.3 M2.3 Cg चोत्तानिकां(D5 T1 °कीं); Dt1 चोत्तरगां; D4.7 चोत्तारिकां; T2 चोत्थाय तां; G3 M1 चोत्तानकीं (for चोत्तानकां). —^{c}) Dt1 विविधैः (for विविधाः). —^{d}) Dd1 Dm1 M2 पार्वतेयैस्; Cr.m.g.t as in text (for पार्वतीयैस्). —For 10, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1648* ततः शीघ्रतरं प्रायादुत्तीर्योत्तानिकां नदीम् ।
कावेरीमरुणां कम्बुं रथपां चातरन्नदीम् ।
सरितोऽन्याश्च विविधाः संततार त्वरान्वितः ।

[(l. 1) Ś1 Ñ2 D6 [उ]त्तारिकां(Ñ2 °का); B4 [उ]त्तुलिकां; D3 [उ]त्तानिका (for [उ]त्तानिकां). D3 नदी (for नदीम्). Ś1 om. from l. 2 up to st. 12. Ñ2 B D6 om. (hapl.) l. 2. —(l. 2) D2 अरुणां कंबु; D3 अरुणाकंत्या (sic) (for अरुणां कम्बुं). V1 कावेरीवरुणां कंबु (for the prior half). D1.3 अथ तां च(D1 वा) (for रथपां च). —(l. 3) Ñ2 संतता च; V1 B2.4 D3 स ततार (for संततार).]

11 Ś1 om. 11 (cf. v.l. 10). —^{a}) Ñ2 B D6 सस्पर्धां समासाद्य; V1 D1–3 M4 हस्तिपृष्ठं समासाद्य; Cr.m.g.t

G. 2. 73. 14
B. 2. 71. 16
L. 2. 77. 13

कलिङ्गनगरे चापि प्राप्य सालवनं तदा ।
भरतः क्षिप्रमागच्छत्सुपरिश्रान्तवाहनः ॥ १२
वनं च समतीत्याशु शर्वर्यामरुणोदये ।
अयोध्यां मनुना राज्ञा निर्मितां स ददर्श ह ॥ १३
तां पुरीं पुरुषव्याघ्रः सप्तरात्रोषितः पथि ।
अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा रथे सारथिमब्रवीत् ॥ १४
एषा नातिप्रतीता मे पुण्योद्याना यशस्विनी ।
अयोध्या दृश्यते दूरात्सारथे पाण्डुमृत्तिका ॥ १५

as in text. —[b]) Ñ2 V1 B D1-3 M4 कुटिलाम्(M4 °लम्); L(ed.) कुलिनाम्; Cr कुटिकां; Cm.g.t as in text (for कुटिकाम्). Ñ2 V1 B1-3 Dt1 D1-3 M3 अभ्य(Ñ2 °त्य)वर्तत(Dt1 °ते); B4 अस्य वर्तत; Dd1 प्रत्यवर्तत; M4 स न्यवर्तत; Cr.m.g as in text (for अत्यवर्तत). —[d]) Dt1 Dd1 T1.2 G M1-3 Ct लोहित्ये(G1.2 M1 °त्यां); Cm.g as in text (for लौहित्ये). Dt1 च कपीवतीं; G3 सिकतावतीं; M3 स कलावतीं (for स कपीवतीम्). ॐ Ct : 'हस्तिपृष्ठ-' इति, 'एकसाले' इति श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः। ॐ —For 11[cd], Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 subst.:

1649* तस्मादभ्येत्य लोहित्ये ततार ह कपीवतीम् ।

[M4 उपेत्य (for अभ्येत्य). B1-3 D3.6 लौहित्ये(D6 °त्यं); M4 °त्यम् (for लोहित्ये). V1 तथा वा (for ततार). V1 कपीस्वतीं; B3 कपीस्वतीं; D1 कपीनुतं; D2 कपिमुतं; D3 कपीवतीं; D6 च पावनीं (for कपीवतीम्).]

—[e]) Ñ2 B2-4 Dg1 D2 एकशाले; V1 °स्थाने; D6 °शल्यां; T3 °स्थले; Cr.m.g as in text (for एकसाले). V1 चेवमतीं; B2 स्थाणुवतीं; Dm1 स्थाणुमतीं; D3 स्थाणुमती; D6 स्थानवतीं; Cr.m.g as in text (for स्थाणुमतीं). —[f]) V1 विलंबे; D3 विनटे; D6 T2 विनतां; Cr.m.g as in text (for विनते). D3 T2 गोमती(T2 °तां). D3 नदी. —After 11, K(ed.) ins. within brackets :

1650* व्यपायाद्राघवस्तूर्णं तीर्त्वा शोणां महानदीम् ।

12 Ś1 om. 12 (cf. v.l. 10). —[a]) Dd1 कलिंगनगरं. Ñ2 V1 B1-3 D1-3.6 M4 [ऽ]तीत्य; B3(also).4 तीर्थं (for चापि). —[b]) Ñ2 V1 B D3.6 M4 घनं; D1.2 वनं; M2 प्राप्यु[:] (for प्राप्य). Ñ2 V1 B D2 शालवनं; Dg1 सार्थं°; Cr.g as in text (for साल°). Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 ततः; Dm1 T2 G2 M1 तथा; Cg as in text (for तदा). —For 10[c]-12[b], D4.5.7 subst.:

1651* वेदिनीं करणां कम्बूं रथस्थानन्तरां नदीम् ।
कुलीनमकरां चापि प्राप्य सौहितकं पुरम् ।

[(l. 1) D4 विदिनीकरणां कंटुं; D5 मेदिनी वरुणां चापि (for the prior half). D5 रथस्थां चारयन् (for °स्थानन्तरां). —(l. 2) D5 कुष्मानमकरं चापि (for the prior half). D5.7 सौहीन(D7 °त)कं (for सौहितकं).]

—G2 M1 om. (hapl.); Dg1 reads in marg. 12[cd]. —[c]) V1 D1-3 शीघ्रमभ्यागाद्; B2 D6 °मभ्यायाद् (for क्षिप्रमागच्छत्). Ñ2 B1.3.4 क्षिप्रमभ्याययौ दू(Ñ2 B3 [also] ती)राद्. —[d]) Ñ2 V1 B D1-4.6.7 G1 M4 अ(D4.7 G1 स)-परिश्रांत-; T3 स्वपुरीं श्रांत-; Cg as in text. —After 12, Ś1 (after l. 1 of 1648* due to om.) D6 ins.:

1652* गङ्गां ततार द्युतिमान्हरितीर्थे महानदीम् ।

Ś1 D6 cont.; Ñ2 V1 B D1-5.7 M4 ins. after 12 :

1653* गोमतीमभितः सार्यं नानाद्विजसमाकुलम् ।

[D5 गोमतीसंगमे (for °मभितः). D4 तीर्त्वा; D5.7 M4 स्नात्वा (for सार्यं). Ś1 D6 द्विजवर्यसमाकुलां; V1 नानामृगगणाकुलं; D1 ततो मृगखगाकुलं; D2.3 नानामृगखगा(D2 °कुला)कुलां; D4.5.7 नाना(D5 [अ]नेक)पक्षिगणायुतं; M4 नानाद्विजमृगायुतां (for the post. half).]

13 B3 reads 13 in marg. —[a]) Dt1 T2 G M1.3 भरतः; Cr.g as in text (for वनं च). D4.5.7 तीर्त्वा च गोमतीमा(D7 °तीं त्वा)शु. —For 13[ab], Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 subst.:

1654* तत्र तां रजनीं नीत्वा प्रयातोऽभ्युदिते रवौ ।

[V1 D1-3 M4 उष्य रजनीं (for रजनीं नीत्वा). Ś1 D6 स ततो गोमतीं तीर्त्वा (for the prior half). Ñ2 B प्रभाते (for प्रयातो). Ś1 D6 चोदिते (for ऽभ्युदिते).]

—[c]) V1 अयोध्यामनु तां राज्ञो. —[d]) Dg1 T2.3 G M1.3 Cg संददर्श. Dg1 तां (for ह). Ś1 Ñ2 B D6 स ददर्श निवेशितां; V1 D1-3 M4 ददर्श विनिवेशितां. —After 13, Ś1 Ñ2 B D6 ins.:

1655* संतीर्य गोमतीं तूर्णं भरतो दीनमानसः ।
[D6 तूर्णां (for तूर्णं).]

14 [a]) V1 पुरीं च (for तां पुरीं). Ś1 D6 मनुजव्याघ्रः. —[d]) Dg1 Dt1 Dd1 T1.2 G3 M2 सारथिं चेद(T1 वाक्य)-मब्रवीत्. —For 14[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 subst.:

1656* दृष्ट्वायोध्यामुवाचेदं सारथिं रथिनां वरः ।

[D1.5(before corr.).7 वरं; D3 वर (for वरः).]

15 M4 om. 15-16. D4.5.7 om. 15. —[b]) G3 -[उ]-द्यान- (for -[उ]द्याना). —For 15, Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 subst.:

1657* नातिप्रहृष्टदेशैषा ह्ययोध्या दृश्यते पुरी ।
प्रम्लानोपवनोद्याना हतत्विडिव सारथे ।

[(l. 1) Ñ2 B1.3 D1-3 [अ]नि(B1.3 [also] वि)प्रकृते; B4 °हृष्ट (for [अ]तिप्रहृष्ट-). Ñ2 B1-3 D1-3 देशेसाव; V1 -देशेव; G(ed.) -चेष्टासाव (for -देशैषा). Ñ2 B D1-3 अयोध्या; V1 सायोध्या (for ह्ययोध्या). —(l. 2) Ś1 D6 अ(D6 आ)-म्लान-. V1 -[उ]द्यानसंचारा (for -[उ]पवनोद्याना).]

—V1 D1-3 cont.:

यज्वभिर्गुणसंपन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
भूयिष्ठमृद्धैराकीर्णा राजर्षिवरपालिता ॥ १६
अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुमुलो महान् ।
समन्तान्नरनारीणां तमद्य न शृणोम्यहम् ॥ १७
उद्यानानि हि सायाह्ने क्रीडित्वोपरतैर्नरैः ।
समन्ताद्विप्रधावद्भिः प्रकाशन्ते ममान्यदा ॥ १८
तान्यद्यानुरुदन्तीव परित्यक्तानि कामिभिः ।
अरण्यभूतेव पुरी सारथे प्रतिभाति मे ॥ १९
न ह्यत्र यानैर्दृश्यन्ते न गजैर्न च वाजिभिः ।
निर्यान्तो वाभियान्तो वा नरमुख्या यथापुरम् ॥ २० G. 2. 73. 24 B. 2. 71. 24 L. 2. 77. 23

1658* अप्रहृष्टजनाकीर्णा शून्या ध्वस्तमहापथा ।
निःशब्दा च हतानन्दा लक्ष्यतेऽद्य महापुरी ।

[(l. 2) D2 च (for ऽद्य).]

16 M4 om. 16 (cf. v.l. 15). —^{a}) Ś1 D6 विद्वद्भिर्; B2.3 (after corr.) यजुर्भिर्; Dg1 यज्वद्भिर्; Dt1 D1.2.7 T यज्विभिर्; Cg as in text (for यज्वभिर्). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 वेदवेदांगपारगैः; T3 °पारगात्. —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 द्विजैर्बहुभिर्; D4.5.7 T G1.2 M1.2 °वृद्धैर्; G3 °वृंदैर्; Cg as in text (for भूयिष्ठमृद्धैर्). D4.5.7 आकीर्णां. —^{d}) Ñ2 राजर्षिवरपालिता; V1 D4 राजर्षिबलपालिता(D4 °तां); Dd1 Dm1 T2 G1.2 M1 राजर्षिपरि°; D5.7 °पालितां. —After 16^{cd}, Dg1 ins. श्रीमते रामानुजाय नमः.

17 ^{a}) D5 अयोध्यायाः. D4.5.7 घोषः (for शब्दः). —^{b}) D5 श्रुतो मे (for श्रूयते). —^{c}) D4.5.7 समृद्धो (for समन्तान्). —^{d}) D4.5.7 तं तु नाद्य (for तमद्य न). —For 17, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1659* अयोध्यायाः पुरा घोषो दूरादेव जनोद्भवः ।
श्रूयते सागरस्येव मथ्यमानस्य वायुना ।
सोऽद्य न श्रूयते कस्मादयोध्यायां जनस्वनः ।
गतश्रीरिव चाभाति केनायोध्या महापुरी ।

[(l. 1) Ś1 D6 अयोध्यायां (for °ध्यायाः). V1 पुरेभ्यासे (for पुरा घोषो). M4 य अयोध्यापुर्याघोषो (for the prior half). —(l. 2) V1 D1–3 M4 पवनेनाभि(D2 °भ्य)मथ्यतः(D1 मंथ्यते) (for the post. half). —B1 om. from l. 3 up to 1660*. —(l. 3) Ś1 सद्यो (for सोऽद्य). —(l. 4) B3(also).4 साभाति (for चाभाति).]

18 ^{a}) Dg1 D4.5.7 T1.3 G2 M1.2 च; T2 ह; Cm as in text (for हि). —^{b}) D4.7 क्रीड(D7 °डि)ताचरितैर्; D5 क्रीडिताश्च रतैर्; Cm.g.t as in text (for क्रीडित्वोपरतैर्). D7 नतैः (for नरैः). —D4.7 om. 18^{cd}. —^{c}) D5 विप्रयाजद्भिः (for विप्रधावद्भिः). —^{d}) T1 damaged from न्ते up to अरण्य- in 19^{c}. Dg1 प्रकाश्यंते; D5 प्रगायद्भिश्; Cm.g.t as in text (for प्रकाशन्ते). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G3 M2 Cm.t ममा(T2 तु ना)न्यथा; D5 च यान्यथ; G1 स्म यानि तु; G2 M1 स्म या पुरा; Cg as in text (for ममान्यदा). —For 18, Ś1 Ñ2 V1 B (B1 om. [cf. v.l. 1659*]) D1–3.6 M4 subst.:

1660* उद्यानानि च रम्याणि मुदा प्रक्रीडितैर्जनैः ।
आकीर्णान्युपलक्ष्यन्ते तानि नाद्य यथा पुरा ।

[(l. 1) G(ed.) विचित्राणि (for च रम्याणि). V1 मुदीप्तक्रीडितैर् (for मुदा प्रक्रीडितैर्). —(l. 2) D3 प्रकीर्णानि. V1 निनाद्यत (for तानि नाद्य).]

19 T1 damaged up to अरण्य in ^{c} (cf. v.l. 18). —^{a}) Dt1 तान्यथा; D4.7 तान्यस्यां; M3 तदद्य; Cm.g.t as in text (for तान्यद्य). D4.7 च रुदंति; G1 नि°; M2 प्र° (for [अ]नु°). —^{b}) G1 परित्यक्ता न; G3 परित्यक्तानु-; Cm.t as in text (for परित्यक्तानि). D4.7 कर्मभिः; Cm.t as in text (for कामिभिः). —^{c}) D5 च (for [इ]व). D4 मही (for पुरी). —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 T3 G2 M1 मां; G1.3 M2.3 मा (for मे). —For 19, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1661* अरण्यभूतं पश्यामि नगरोपवनं पितुः ।
शून्योद्यानवनोद्देशं नरनारीविवर्जितम् ।

[(l. 1) D3 अरण्यं सूत (for अरण्यभूतं). —(l. 2) Ś1 D6 शून्यं यथा (for शून्योद्यान-). V1 -वनादेशं; D2 -वनोद्देशो (for -वनोद्देशं). V1 -व्यवर्जितं; D2 °र्जितः (for -विवर्जितम्).]

20 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 यानैरद्य; D4.5.7 G3 M2 ह्यद्य यानैर्; Cg.k.t as in text (for ह्यत्र यानैर्). —^{b}) B1 नगरैर् (for न गजैर्). D4.7 G2 (also) नर- (for न च). —^{c}) D4.7 निर्याता; Cg as in text; Ck निर्यान्तं (for निर्यान्तो). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 प्रविशंतो; Dd1 वाभिनिर्यांतो (hypm.); D4.5.7 वा शयाना; M2.3 या(M3 ना)भियांतो; Cg.t as in text; Ck वाभियान्तं (for °यान्तो). —^{d}) D5 वारमुख्या. Dg1 reads यथा in marg.; Dt1 Dd1 D4.5.7 यथा पुरा; G2 यथा पुरीं (for °पुरम्). Ś1 Ñ2 V1 B(B4 om. after नाः) D1–3.6 M4 जनाः पुरनिवासिनः. —After 20, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1662* उद्यानानि पुरा भान्ति मत्तप्रमुदितानि च ।
जनानां रतिसंयोगेष्वत्यन्तगुणवन्ति च ।
तान्येतान्यद्य पश्यामि निरानन्दानि सर्वशः ।
स्रस्तपर्णैरनुपथं विक्रोशद्भिरिव द्रुमैः ।
नाद्यापि श्रूयते शब्दो मत्तानां मृगपक्षिणाम् । [5]
संरक्तां मधुरां वाणीं कलं व्याहरतां बहु ।
चन्दनागरुसंपृक्तधूपसंमूर्छितोऽनलः ।
प्रवाति पवनः श्रीमान्किं नु नाद्य यथा पुरा ।
भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसंघट्टितः पुनः ।
किमद्य शब्दो विरतः सदादीनगतिः पुरा । [10]

[Before l. 1, Dm1 ins. राम सीता. —(l. 1) G3 हि; M2 ह; Ct as above (for च). —T1 damaged from यो in

G. 2. 73. 25 B. 2. 71. 30 L. 2. 77. 24 अनिष्टानि च पापानि पश्यामि विविधानि च ।
निमित्तान्यमनोज्ञानि तेन सीदति मे मनः ॥ २१
द्वारेण वैजयन्तेन प्राविशच्छ्रान्तवाहनः ।
द्वाःस्थैरुत्थाय विजयं पृष्टस्तैः सहितो ययौ ॥ २२

स त्वनेकाग्रहृदयो द्वाःस्थं प्रत्यर्च्य तं जनम् ।
सूतमश्वपतेः क्लान्तमब्रवीत्तत्र राघवः ॥ २३
श्रुता नो यादृशाः पूर्वं नृपतीनां विनाशने ।
आकारास्तानहं सर्वानिह पश्यामि सारथे ॥ २४

l. 2 up to सर्वं in l. 3. —(l. 4) G3 स्रस्तैः (for स्रस्त-). —(l. 5) G2 नान्यापि; G3 M2 नाद्य हि; Cg.t as above (for नाद्यापि). —(l. 6) Dg1 संयुक्तां; Dd1 Dm1 सुरक्तां; T2 संसक्तां; Cg as above (for संरक्तां). Dm1 करं (for कलं). Dd1 Dm1 M2 मुहुः (for बहु). —(l. 7) Dg1 Dt1 चंदनागुरु-; Cg as above (for चन्दनागरु-). Dg1 Dd1 Dm1 T G1.3 M3 Cg -संपृक्तो (for -संपृक्त-). Dg1 T3 G3 धूम-; Cg as above (for -धूप-). Dd1 Dm1 T G M1.2 -संमूर्छितोतुलः; M3 °तोज्ज्वलः (for °तोऽमलः). Cr*p* धूपसंमूर्छिताकुलः. —(l. 8) T1 damaged from नः in पवनः up to l. 9. Dm1 तु (for नु). Dm1 T2.3 G M1–3 -पुरं (for पुरा). —(l. 9) G3 -वेणूनां (for -वीणानां). Dg1 Dt1 कोणसंघटिताः; T2 °संघट्टजः (for °ट्टितः). —(l. 10) Dg1 विगतः (for विरतः). Dm1 -गतिं (for -गतिः). ☙ Cv : सदादीनगनिरित्यत्र अदीनगनिरिति पदभङ्गः । ☙ So also Cr.m.g.k.t.

21 [b]) T3 कुलपालतां; G1 वितथानि च; M3 विततानि च (for विविधानि च). —T3 transp. 21^{cd} and 22^{ab}. —For 21, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1663* अनिष्टान्येव पश्यामि निमित्तान्यद्य सर्वदाः ।
केनापि च शरीरं मे व्यथते चाद्य सारथे ।

[(l. 1) Ś1 D4.6.7 अरिष्टानि (for अनि°). B2.4 [अ]व-; M4 च (for [ए]व). D4.5.7 पश्यन्स (for पश्यामि). V1 D1–3 M4 च (for [अ]द्य). D4.7 भास्करोपप्लवे यथा; D5 भास्करेस्तमुपागते (for the post. half). —(l. 2) Ś1 V1 D2.3.6 M4 व्यथतीव (for व्यथते च). Ś1 D6 हि (for [अ]द्य). D1.5 सहितो विजयेनैव तां पुरीं भरतोभ्यगात्; D4.7 सह तेन घनेनैव तां पुरीं स समभ्यगात्.]

—After 21, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1664* सर्वथा कुशलं सूत दुर्लभं मम बन्धुषु ।
तथा ह्यसति संमोहे हृदयं सीदतीव मे ।
विषण्णः श्रान्तहृदयस्त्रस्तः संलुलितेन्द्रियः ।
भरतः प्रविवेशाशु पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ।

[(l. 1) Dt1 न स्यात्; T3 सूद (for सूत). Dt1 सर्वथा (for दुर्लभं). T3 transp. कुशलं and दुर्लभं. —(l. 2) G3 [अ]प्यसति; Cr.k [अ]सत्यपि (for ह्यसति). T1 damaged from सीदतीव up to प्रविवेशाशु in l. 4. Dd1 Dm1 T3 G M1.2 मेवसीदति (for सीदतीव मे). —(l. 3) T2 निषण्ण-. G1 भ्रांत-; Cr.g.k.t as above (for श्रान्त-). T2.3 G2.3 M1 स्रस्त; G1 तत्र (for त्रस्तः). G1 तां लुलित-; K(ed.) Cg स लुलित-; Ct as above (for संलुलित-).]

22 Before 22, Dd1 Dm1 (crossed) ins. अत्र गायत्री. T3 transp. 21^{cd} and 22^{ab}. —[a]) D7 ससैन्येन जयंतेन. —[b]) D5.7 प्रविश्य (for प्राविशच्). Dt1 शांत-; D4.7 क्लांत- (for श्रान्त-). —[c]) Dg1 Dt1 D4.5.7 T3 G M1.3 द्वास्थैर्; Dd1 T1.2 M2 द्वारस्थैर्. G1 तु जयं (for विजयं). —[d]) Dd1 Dm1 T3 Ct*p* उक्तः (for पृष्टस्). D4.7 सहितैर् (for सहितो). D4.5.7 नरैः (for ययौ). —For 22, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1665* इति ब्रुवन्नेव वचो भरतः श्रान्तवाहनः ।
विवेश तां पुरीं रम्यां द्वाःस्थैः संप्रतिपूजितः ।

[(l. 1) D3 एव (for इति). —(l. 2) M4 प्रविवेश (for विवेश तां). V1 तद्वज्; D1–3 M4 द्वास्थैर् (for रम्यां). Ś1 V1 D1–3.6 M4 जयेति प्रतिपूजितः (for the post. half).]

23 [a]) Ś1 D4.6.7 त्वरन्नेकाग्रहृदयो; V1 स त्वनेकाः प्रकृतयो; B1 स त्वं नेकाग्रहृदयो (sic); Dd1 सत्वेन कामहृदयो; Dm1 स चानेका°; D5 सत्वे नैका°; G3 स त्वनैका°; Cg.t as in text; Ck °हृदयं. —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D3 द्वा(Ś1 Ñ2 B1–3 द्वाः)स्थं संपूज्य तं; Dm1 द्वास्थं प्रत्यर्च तं; D1.2 द्वारस्थं पूज्य तं; D4.5.7 द्वास्थं प्रत्यर्चयज्; T द्वास्थं प्रत्यर्च्य (T2 °र्च) तं; G1 द्वास्थं प्रत्यर्चितं; M2 द्वारस्थं प्रत्यर्च्य तं (hypm.); Cr.m.g.k.t as in text (for द्वाःस्थं प्रत्यर्च्य तं). D3 नरं (for जनम्). —[c]) Ś1 V1 D1–7 अश्वपतेः (V1 D1 °तिं) श्रांतम्; Ñ2 B1–3 अश्वपतिं क्लां(Ñ2 °क्रां)तम्; B4 अश्वमतिक्रांतम्; M4 आश्वानवेक्षंतम् (for अश्वपतेः क्लान्तम्). —T1 damaged from 23^{d} up to l. 1 of 1666*. —After 23, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1666* किमहं त्वरयानीतः कारणेन विनानघ ।
अशुभाशङ्कि हृदयं शीलं च पततीव मे ।

[T1 damaged for l. 1. —(l. 1) M3 [आ]हीतः (for [आ]नीतः). G2.3 M1 Ck कारणानि; Cg.t as above (for °णेन). —(l. 2) M1 Ck -[आ]शंसि; Ct as above (for -[आ]शङ्कि).]

24 [a]) D4.7 दृष्टा; Cg.t as in text (for श्रुता). V1 Dg1 D4.5.7 मे; Dt1 नु; Cg as in text (for नो). Dt1 D3 पूर्व-; D2 om. (for पूर्वं). —[b]) D4.5.7 निवेशने (for विना°). Ś1 D6 निवेशे पृथिवीपतेः; Ñ2 V1 B D1–3 M4 विनाशे(B4 D1 निवासे)पृथिवीक्षितां. —[c]) Ś1 Ñ2 D2.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3.4.7 T2.3 G M1–3 Cr.g आकारांस् (for आकारास्). —[d]) Ś1 D6 नाद्य; D4.5.7 नेह; L(ed.) अद्य (for इह). —After 24, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

मलिनं चाश्रुपूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशम् ।
सस्त्रीपुंसं च पश्यामि जनमुत्कण्ठितं पुरे ॥ २५
इत्येवमुक्त्वा भरतः सूतं तं दीनमानसः ।
तान्यनिष्टान्ययोध्यायां प्रेक्ष्य राजगृहं ययौ ॥ २६
तां शून्यशृङ्गाटकवेश्मरथ्यां
रजोरुणद्वारकपाटयन्त्राम् ।
दृष्ट्वा पुरीमिन्द्रपुरीप्रकाशां
दुःखेन संपूर्णतरो बभूव ॥ २७
बहूनि पश्यन्मनसोऽप्रियाणि
यान्यन्यदा नास्य पुरे बभूवुः ।
अवाक्शिरा दीनमना नहृष्टः
पितुर्महात्मा प्रविवेश वेश्म ॥ २८ G. 2. 73. 32 B. 2. 71. 46 L. 2. 77. 31

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

1667* संमार्जनविहीनानि परुषाण्युपलक्षये ।
असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्वशः ।
बलिकर्मविहीनानि धूपसंमोदनेन च ।
अनाशितकुटुम्बानि प्रभाहीनजनानि च ।
अलक्ष्मीकानि पश्यामि कुटुम्बिभवनान्यहम् ।
अपेतमाल्यशोभानि असंमृष्टाजिराणि च ।
देवागाराणि शून्यानि न भान्तीह यथा पुरा ।
देवतार्चाः प्रविद्धाश्च यज्ञगोष्ठास्तथैव च ।
माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य पण्यानि वा तथा ।
दृश्यन्ते वणिजोऽप्यत्र न यथापूर्वमत्र वै ।
ध्यानसंविग्नहृदया नष्टव्यापारयन्त्रिताः ।
देवायतनचैत्येषु दीनाः पक्षिगणास्तथा ।

[(l. 1) G2 पुरुषाणि (for परु°). T1 damaged from ये up to धू in l. 3.—(l. 2) G1 असंयत:; G3 असंवृत-; Cr असंहित-; Cm.k.t as above (for °यत-). Dg1 Dm1 -कपाटानि; Cm.k.t as above (for -कवा°).—G3 damaged for l. 3.—(l. 3) Ck धूम- (for धूप-). T3 -संवर्धितानि; Cv.g.k.t as above (for -संमोदनेन).—(l. 4) M3 अनाशित-. Dm1 प्रवाहीन- (for प्रभाहीन-).—(l. 5) G1 अलक्ष्मीनानि. Dg1 M2 कुटुंब- (for कुटुम्बि-).—(l. 6) Dt1 अपेत्य; Cg as above (for अपेत-). G2 M1 -शोभीनि (for -शोभानि).—Note hiatus between the two halves. G1.2 M1.2 ह्य (M2 व्य)संमृष्ट-; K(ed.) [अ]प्यसं° (for असंमृष्ट). G2 [अ]जगाणि; M3 [अ]जिनानि (for [अ]जिराणि).—(l. 7) T1 damaged from भान्ति up to न्धे in l. 8. Dg1 [illegible]; Dt1 Dm1 T3 G2 M1.2 च M3 च, [illegible]. Dt1 T3 G M1–3 -पुर (for पुरा).—[illegible] G3 देवताश्च (for देवतार्चाः). G2 प्रावध्याश्च; G[illegible] [अ]प्रविद्धाश्च (for प्रविद्धाश्च).—G3 damaged from यज्ञ- up to [illegible] in l. 9. M3 याग (for यज्ञ-). Dg1 Dm1 G2 M1.2 Cg -गोष्ठ्यश्च; C[illegible] (for -गोष्ठाः). Dg1 Dt1 Dm1 T[illegible] G1 M1–3 Cg.t [illegible] (T1 **)श्रिताः (for नैव च).—[illegible] Dg1 [illegible]षु. Dt1 Dm1 T3 G2 M1 वे (for वा). Dt1 Dm1 T1.3 G1.2 M1.3 [ऽ]प्यत्र; G3 ह्यत्र (for ऽप्यत्र). Dt1 Dm1 T1.3 G1.3 M3 अद्य (for अत्र).—(l. 11) M1 -यंत्रिकाः; M3 °ताः (for -यन्त्रिताः).—(l. 12) Dt1 -मृगाण् (for -गणास्).—T1 damaged from स्तथा up to स्त्री in 25c.]

25 T1 missing up to स्त्री in c (cf. v.l. 24). Dg1 reads 25ab in marg.—a) Dg1 चाश्रुपूर्णाख्यं; D1 ध्यान°; D3 °पूर्णाक्ष- (for °पूर्णाक्षं).—b) D1.7 ध्यानं परं. V1 D4.5.7 जनं; B3 (also) भृशं; G3 शुभं (for कृशम्).—cd) Ś1 V1 D6 सस्त्रीपुंमांसः; Ñ2 B3.4 °पुंसं प्र-; B1.2 D1.2 °पुमासं; D3 °पुसां सं-; T2 स्त्रियं पुंसं च (for °पुंसं च). V1 ननम् (sic) (for जनम्). D3 न यथापूर्वमेव च (for d). D4.5.7 पश्याम्युत्कंठिताकारं न यथावत्तथा(D5 °रमयथापूर्वमा)तुरं.

26 a) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 उक्ता (for उक्त्वा). V1 D1–3 M4 सुतं सः; T1 विरतः (for भरतः).—b) V1 D1–3 M4 भरतो (for सूतं तं). V1 D4 G1.3 दीनमानसं.—c) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 अनि(Ś1 D6 °रि)ष्टांस्तान्; Dg1 Cg तान्यरि°; M4 अनिष्टं यद् (for तान्यनिष्टानि).—d) M4 दृष्ट्वा (for प्रेक्ष्य). Ś1 D4–7 प्रेक्ष्य धीमान्ययौ गृहं(D5 °हान्); Ñ2 V1 B दृष्ट्वाकारान्नृपान्यये; D1.2 दृष्ट्वाकारान्नृ(D1 °रागृ)हान्ययौ; D3 दृष्ट्वा धीमान्गृहान्ययौ.

27 a) M4 तत् (for तां). B4 -रेणु- (for -वेश्म-). D4 -रम्यां; M4 -कक्ष्यं (for -रथ्यां).—b) T1 damaged from जो up to दुःखेन in d. Ś1 D6 राज्ञो रणद्वार-; V1 D1–3 नालंकृतद्वार-; D4.7 सतोरणा(D7 °ण) द्वार-; D5 रजोगणद्वार- (for रजोरुणद्वार-). Ś1 Ñ2 B Dg1 Dt1 Dm1 D5.6 T2.3 G M1–3 Cv.r.k.t -कवाट-; Cm.g as in text (for -कपाट-). G[illegible] -[illegible]; Cv.r.m.g.k.t as in text (for -यन्त्राम्). M4 राज्ञो गृहं ह्यस्तकवाटयंत्रं.—c) D7 G1.3 इंद्रपुर- (for °पुरी-). D3 -सकाशां (for -प्रकाशां). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 दृष्ट्वा पुरीं दीनजनान्; V1 °[illegible]कीर्णाः M4 दृष्ट्वा परं भस्मरजोविकीर्णं.—d) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 शोकेन (for दुःखेन). D[illegible] संपूर्णतनो.

28 a) V1 बहून्यपश्यन्.—b) Ś1 D4.5.7 यान्यस्य दीनस्य (D4.7 सामान्य); B3 यान्यन्यदा तस्य; Dg1 T1.2 यान्यन्यथा ना(T2 ह्य)स्य; D2 यान्यन्यदीनस्य; G1 M3 यान्यद्य तान्येव(M3 °न्य *); G3 यातन्यदानस्य; Cg.k.t as

६६

G. 2.74.2 B. 2.72.1 L. 2.78.1 अपश्यंस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये ।
जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये ॥ १
अनुप्राप्तं तु तं दृष्ट्वा कैकेयी प्रोषितं सुतम् ।
उत्पपात तदा हृष्टा त्यक्त्वा सौवर्णमासनम् ॥ २
स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वगृहं श्रीविवर्जितम् ।
भरतः प्रेक्ष्य जग्राह जनन्याश्चरणौ शुभौ ॥ ३
तं मूर्ध्नि समुपाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनम् ।
अङ्के भरतमारोप्य प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४
अद्य ते कतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ।
अपि नाध्वश्रमः शीघ्रं रथेनापततस्तव ॥ ५

---

in text (for यान्यन्यदा नास्य). D2 T2 पुरा (for पुरे). D2 M2 बभूव. —ᶜ) Ś1 D2.5 अवाक्शिरा; Dm1 आर्वाक्शिरा; D7 अवीविशद् (for अवाक्शिरा). Ś1 Ñ2 B1.3.4 D6 दीनतरो (for दीनमना). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 मनस्वी; Dd1 नकृष्टः; D4.7 महत्तत्; D5 द्युतेजसः; T1 नहृष्टं (for नहृष्टः). —ᵈ) Ñ2 B D6 स विवेश (for प्रवि°). D3 वेश्मनि (for वेश्म).

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 D6 भरता(D6 °त)-गमनं; Ñ2 B2–4 भरतप्रवेशः; V1 D1–3 भरतप्रत्यागमनः; B1 D4.7 भरतपुरप्रवेशः; D5 भरतपर्वणि भरतप्रवेशः. —*Sarga no.* (figures, words or both): B1 D3.6 om.; Ś1 77; Ñ2 V1 D7 M4 73; B2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1–3 71; B3 D4 72; B4 67; D1 129; D2.5 76. —T1 damaged from सप्तति up to जगाम in 1ᶜ of Sarga 66. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 with श्रीरामचन्द्राय नमः; G with श्रीरामाय नमः.

66

☞ Ñ1 missing for Sarga 66 (cf. v.l. 1058*). —Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः. —Before 1, Ñ2 B ins.:

1668* महेन्द्रभवनप्रख्यं श्रीमदद्भुतदर्शनम् ।
प्रविश्य भवनं सोऽथ पितरं नाभ्यपश्यत ।

[(l. 2) B2 नाभ्युदैक्षत (for नाभ्यपश्यत).]

1 D4.5.7 om. 1. T1 damaged from सप्तति in colophon of Sarga 65 up to जगाम in 1ᶜ. —ᵃ) G1 तस्मिन् (for तत्र). Ś1 Ñ2 B1.2.4 D6 अ(B4 आ)वी(Ñ2 B1 °नी)-क्षमाणः पितरं; V1 D1–3 अपश्यमानः पितरं; B3 अलक्षमाणः (after corr. अनवीक्षमाणः [sic]) पितरं; M4 अपश्यमान-स्तस्मिंस्तु. —ᵇ) Ś1 Ñ2 B D6 स तत्र; V1 स चास्मिन्; Dm1 *sup. lin.*; D1–3 स तस्मिन् (for पितरं). —T3 om. (hapl.) 1ᶜᵈ. —ᶜᵈ) T1.2 G3 M2.3 मातुरालयं (for °लये). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 जगाम निः(B1 नि)सृत्य ततो भरतो मातुरालयं(Ś1 D6 °रंतिकं).

2 Ś1 D6 om. 2. —ᵃ) D5 अथ (for अनु-). D4.5 सुतं (for तु तं). Ñ2 V1 B D1–3 M4 तमभ्यागतमालोक्य(V1 D1–3 M4 °लक्ष्य; B2 °ज्ञाय). —ᵇ) Ñ2 V1 B D1–3 M4 भरतं तदा(V1 °था); D4.7 प्रोषितं चिरं; D5 °तं चिरात् (for प्रोषितं सुतम्). —ᶜᵈ) D4 [आ]सनाद्; D5 तनो; D7 समा- (for तदा). D4.5.7 हित्वा (for त्यक्त्वा). Dg1 T2 M3 त्यक्त्वा हृष्टा (by transp.). Ñ2 V1 B D1–3 M4 उत्पपातासनात्तूर्णं हर्षेणोत्फुल्ललोचना(D3 °नं).

3 D4.5.7 om. 3. —ᵃ) T3 G1 M1.4 संप्रविश्य. M4 तु (for [ए]व). —ᵇ) T3 M3 तद्; G1 M4 स (for स्व-). Dt1 -विवर्तितं (for °र्जितम्). —T1 damaged from भरतः in ᶜ up to परिष्व in 4ᵇ. —ᶜ) Dd1 Dm1 M1 प्रति-; G2 प्रवि- (for प्रेक्ष्य). —ᵈ) M2.3 (after corr. as in text) उभौ (for शुभौ). —For 3, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 subst.:

1669* स प्रविश्य तु तद्वेश्म मातुरुत्सुकमानसः ।
जग्राह पादौ भरतः शिरसावनतो वशी ।

[(l. 1) B4 om. (subm.); D2 सं- (for स). V1 D1–3 [आ]शु (for तु). Ś1 D6 स तत्र गत्वा भरतो (for the prior half). —(l. 2) B2.4 भरतः पादौ (by transp.). V1 प्रणतो (for [अ]वनतो). Ś1 D6 जग्राहावनतः पादौ शिरसा पतितो भुवि.]

4 T1 damaged up to परिष्व in ᵇ (cf. v.l. 3). —ᵃ) T2 सा (for तं). Ś1 V1 D6 तं च सा मूर्ध्नि; Ñ2 B D1–3 तं सा(by transp.) मूर्धनि; D4.5.7 तं तु मूर्धनि; M2 सा तं मूर्धनि (for तं मूर्ध्नि सम्-). G2 M1 सा मूर्धनि समाघ्राय. —ᵇ) Ś1 B2.4 D1–3.6 M4 च (D3 om. [subm.]) कैकेयी; B1 च पीडितं; G1.2 यशस्विनी. Ñ2 B3 संपरिष्वज्य के(B3 कै)कयी; V1 परिपीड्य च कैकयी; D4.7 परिरभ्य मनस्विनी. —ᶜ) Ś1 D6 उपवेश्याथ भरतं; Ñ2 B1.3.4 भरतं चोपवेश्यांके; V1 D1.2 M4 उपवेश्य चांके भरतं (hypm.); B2 उपवेश्य सुतं क्रोडे; D3 निवेश्य चांके भरतं. —M3 damaged. —ᵈ) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D1–3.6 संप्रष्टुमुपचक्रमे; B4 संप्राप्तमुपचक्रमे; D4.5.7 पप्रच्छ सुतमात्मनः.

5 ᵃ) M3 om. ते (subm.). M3 रात्रिश् (for राव्यश्). —ᶜ) Dg1 T3 च; Dm1 (before corr. as in text) T2 M3 वा (for न). —ᵈ) Ck as in text; Ct [आ]गच्छतस् (for [आ]पततस्). G2 (after corr. as in text) तथा; Ct as in text (for तव). —For 5, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1670* प्राप्तोऽसि कतमेनाह्ना मातामहपुरात्सुत ।
सुखेनाभ्यागतः कच्चित्कच्चिदस्य परिश्रमः ।

आर्यकस्ते सुकुशली युधाजिन्मातुलस्तव ।
प्रवासाच्च सुखं पुत्र सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ ६
एवं पृष्टस्तु कैकेय्या प्रियं पार्थिवनन्दनः ।
आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः ॥ ७
अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ।
अम्बायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुलश्च मे ॥ ८
यन्मे धनं च रत्नं च ददौ राजा परंतपः ।
परिश्रान्तं पथ्यभवत्ततोऽहं पूर्वमागतः ॥ ९
राजवाक्यहरैर्दूतैस्त्वर्यमाणोऽहमागतः ।
यदहं प्रष्टुमिच्छामि तदम्बा वक्तुमर्हति ॥ १० G. 2. 74. 11 B. 2. 72. 10 L. 2. 78. 9

[(l. 1) Ś1 D6 क चिरेणाद्य; Ñ2 कतिकेनाह्ना; B1.4 कतिथे°; B3 कथिते° (for कतमेनाह्ना). B2 प्राप्तः कतिनिथेनाह्ना (for the prior half). V1 D1–3 M4 पुत्र मातामहात्पुरात् (for the post. half). —(l. 2) B1 [अ]स्य (sic) (for [अ]भि-). Ś1 D6 पथि श्रां(D6 शां)त-; V1 D1–3 M4 °दल्प- (for कच्चिदस्य). L(ed.) -परिच्छदः (for परिश्रमः). B3 कच्चिदप्यपरिश्रमः (sic) (for the post. half).]

—For 5–6, D4.5.7 subst. 1672*.

6 ^{a}) M2 मे (for ते). Dd1 Dm1 G3 तु; G1.2 स; Cg.k as in text (for सु-). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 कच्चित्कुशल्यार्यकस्ते. —^{b}) M3 सुधाजिन्. Ñ2 B1–3 D6 तथा; V1 D1.2 M4 च ते; M3 च मे (for तव). B4 मातुलस्य च. —M3 om. (hapl.) 6^{c}–8. —T1 damaged from साच्च in ^{c} up to प्रियं in 7^{b}. —^{c}) M4 प्रयातश्च सुखः (for °च्च सुखं). Dg1 सर्वं (for पुत्र). —^{d}) Dg1 पथ्यं; Cg.k.t as in text (for सर्वं). —For 6^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 subst.:

1671* सुखमप्युषितः कच्चित्पुत्र मातामहे पुरे ।

[Ś1 Ñ2 B1.2 D6 असि; D1.2 अभि- (for अपि). V1 तत्र; B2 पुत्र; D1 तस्मिन्; D2 तस्य; D6 कश्चित् (for कच्चित्). D3 सर्वे कुशली(लि)नः कच्चित् (for the prior half). V1 B2 D2 कच्चिन्; D1.3 तस्मिन् (for पुत्र). Ś1 B1 D6 कुले (for पुरे).]

—For 5–6, D4.5.7 subst.:

1672* अथ ते कतमा रात्रिः प्रयातस्य गिरिव्रजात् ।
आर्यकश्च सुखी कच्चिद्युधाजिन्मातुलश्च ते ।

[(l. 1) D5 अद्य मे (for अथ ते). —(l. 2) D5 आवयोः कुशली तातो (for the prior half). D5 मे (for ते).]

7 M3 om. 7; T1 damaged up to प्रियं in 7^{b} (for both cf. v.l. 6). —^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 इति (for एवं). V1 पृष्टं; Dg1 उक्तस् (for पृष्टस्). Ñ2 B [अ]थ कैकेय्या; V1 D1–3 स कैकेय्या; D4.5.7 प्रहृष्टः स (for तु कैकेय्या). —^{b}) D4.5.7 प्रियः (for प्रियं). Ś1 Ñ2 B D6 भरतो दीनमानसः; V1 D1–3 भरतो धीमतां वरः. —^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 D4.7 M1 आचष्टे. M4 [आ]चरितं (for भरतः). D5 पूर्वं (for सर्वं). —^{d}) D4.5.7 कैकेय्यानंदवर्धनः. —For 7^{cd}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 subst.:

1673* शशंस मातुः स क्षिप्रं गमनागमनक्रमम् ।

[V1 D1–3 संक्षिप्तं (for स क्षिप्रं). D3 om. second गमन.]

8 M3 om. 8 (cf. v.l. 6). —^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 दिवसाः सप्त(D4.5.7 कच्चित्); Cr.m.g.t as in text (for सप्तमी रात्रिश्). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 निःसृ(Ś1 D1.2 निसृ; D4.5.7 प्रया)तस्य गिरि(D7 °रेर्)व्रजात्. —^{c}) D5 आवयोः; M4 अंबया (for अम्बायाः).

9 ^{a}) D2 यन्नो (for यन्मे). Ś1 V1 B2 D1–3.6 प्रीतिधनं भूरि; Ñ2 B1.3.4 M4 प्रीतिधनं दत्तं (for धनं च रत्नं च). —^{b}) Ś1 V1 B2 D1–3.6 दत्तं; Ñ2 B1.3.4 M4 भूरि (for ददौ). T1 damaged from पः in परंतपः up to स्त्व in 10^{b}. Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 मातामहेन वै(Ś1 मे). —^{c}) G1 M3 परिश्रांतः; Cr.m.g.k.t as in text (for °न्तं). G1 पथि भवेत्. Ś1 D6 पथि तत्सर्वमुत्सृज्य; Ñ2 V1 B D2.3 M4 पथि तच्छ्रांतमु(Ñ2 B2.3 °च्छ्रांत उ; V1 °च्छ्रातुरु)त्सृज्य; D1 विपने (sic) श्रांतमुत्सृज्य; D4.5.7 परिश्रांतं ततु पथि. —^{d}) D4.5.7 त्यक्त्वा; Cm as in text (for ततो). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 शीघ्रम्; D4.5.7 क्षिप्रम्; M3 पूर्वं; Cm.k as in text (for पूर्वम्).

10 T1 damaged up to स्त्व in ^{b} (cf. v.l. 9). —T3 om. (hapl.) 10^{ab}. —^{a}) Ś1 V1 B1.2.4 D6 M4 राज्ञानुप्रेषितैर्; Ñ2 B3 राज्ञा सुप्रेषितैर्; D1–3 राज्ञा तु प्रेषितैर्; D4.5.7 गुरुवाक्यक(D5 °ह)रैर्. Ñ2 B3 भृत्यैस्; B1 ⁎⁎स् (for दूतैस्). —^{b}) Ś1 D6 प्रेर्यमाणस्; D4.7 त्वरमाणो (for त्वर्य°). Ś1 Ñ2 V1 B D2.6 M4 त्वरान्वितः (for ऽहमागतः). D3 प्रेर्यमाणः स्वरावित (corrupt). —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D3.6 M4 यत्तु(Ś1 D6 तत्र)त्वां; D1 यतस्त्वां; D2 अनु त्वां; D4.5.7 यच्च त्वां (for यदहं). —^{d}) T2 G1.3 अर्हसि. Ś1 Ñ2 B D6 M4 तन्म(M4 °त्स)माख्यातुमर्हसि; V1 D1–3 तदाख्यातुं त्वमर्हसि; D4.5.7 तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः(D5 तत्त्वतः). —After 10, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 T2 M4 ins.:

1674* न यथावत्पुरमिदं हृष्टपौरजनावृतम् ।
कस्माद्दीनजनाकीर्णं लक्ष्यते विगतद्युति ।
निरुत्साहं निरानन्दं विरताध्ययनस्वनम् ।
कस्माच्च मां राजमार्गे जनो नाद्यापि भाषते ।
पितरं च न पश्यामि केनाद्य भवने स्वके । [5]

[(l. 1) V1 B3 D1–3 T2 -पुष्ट-; M4 -तुष्ट- (for -पौर-). T2 -जनाकुलं; M4 -जनायुतं. —(l. 2) V1 D3 गतश्रीवोपलक्ष्यते (metri causa); D1.2 T2 गतश्रीरिव लक्ष्यते; M4 विगतश्रीव लक्ष्यते (metri causa) (for the post. half). —(l. 3) M4 हतानंदं (for निरा°). B1.2.4 निरता- (for विरता-). T2 निरुत्साहो निरानंदो निरताध्ययनस्वनः. —(l. 4) T2 M4 राजमार्गे मां (by transp.). Ś1 जनो नायाति चाग्रतः; Ñ2 B जनो नाद्याभिभाषते; V1

G. 2. 74. 15 B. 2. 72. 11 L. 2. 78. 13 शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्यङ्को हेमभूषितः ।
न चायमिक्ष्वाकुजनः प्रहृष्टः प्रतिभाति मे ॥ ११
राजा भवति भूयिष्ठमिहाम्बाया निवेशने ।
तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छन्निहागतः ॥ १२
पितुर्ग्रहीष्ये चरणौ तं ममाख्याहि पृच्छतः ।
आहोस्विदम्ब ज्येष्ठायाः कौसल्याया निवेशने ॥ १३
तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवद्घोरमप्रियम् ।
अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ।
या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ॥ १४
तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवाञ्शुचिः ।
पपात सहसा भूमौ पितृशोकबलार्दितः ॥ १५

D1–3 T2 M4 जनोयं नाभिभासते; D6 जवतो (sic) याति चाद्यतः (for the post. half). —T2 om. l. 5. M4 reads l. 5 after 1676*. —(l. 5) B2 D2.6 न च (by transp.). Ś1 D6 निजे: B3 नुवे (for स्वके).]

11 D4.5.7 om. (hapl.?) 11–12. —For 11–13, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. 1676*. —^{b}) Dt1 पर्यंकौ (sic) (for पर्यङ्को). —^{d}) T1.3 G1.3 M2.3 मा (for मे).

12 D4.5.7 om. 12 (cf. v.l. 11). T1 damaged from 12^{b} up to पितु in 13^{a}. T2 om. 12–13^{b}; T3 om. (hapl.) 12^{c}-13.

13 T1 damaged up to पितु in 13^{a}, T2 om. 13^{ab} and T3 om. 13 (for all cf. v.l. 12). D4.5.7 G2 M1.2 transp. 13^{ab} and 13^{cd}. —^{a}) Dg1 Dd1 Dm1 D4.5 M1–3 गृही(Dm1 °हि)ष्ये(sic); Dt1 ग्रहिष्ये (sic) (for ग्रहीष्ये). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G2.3 M1–3 पादौ च(Dd1 तौ) (for चरणौ). G1 पितुः पादौ ग्रहीष्यामि. —^{b}) D4.5.7 तं ममाचक्ष्व तत्त्वतः. —After 13^{ab}, D4.5.7 ins.:

1675* चिरस्य मामनुप्राप्तं दृष्ट्वा दशरथस्तदा ।
प्रहृष्टो मनुजव्याघ्रो भविष्यति यथा पुरा ।

[(l. 1) D5 पिता (for तदा).]

—^{cd}) Dg1 Dm1 अहोस्विद् (for आहो°). Dt1 Dm1 (before corr. as in text) G3 M2.3 Ct अंबा- (for अम्ब). D4.5.7 अथवा ज्येष्ठया(D5 ज्येष्ठाया अथवा) देव्या मातुर्मे भवने यदि. —For 11–13, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.; while T2 ins. l. 4–5 only after 13:

1676* किं वा भवेद्गतोऽम्बायाः कौसल्याया निवेशनम् ।
वर्जितं शयनीयं ते भर्त्रा केनाद्य हेतुना ।
अप्रहृष्टो जनश्चायं केन वा ब्रूहि तन्मम ।
अथ राजा स यत्रास्ते तत्राहं गन्तुमुत्सहे ।
न हि शर्माधिगच्छामि तमदृष्ट्वा नराधिपम् । [5]

[(l. 1) V1 D1–3 M4 किं भवेद्वा गतो मातुर्ज्येष्ठाया भवनं मम. —(l. 3) V1 D1–3 केन सर्वं ब्रवीहि मे; M4 केन सर्वो ब्रवीहि मे (for the post. half). —(l. 4) Ñ2 B3.4 D1–3 T2 M4 अथ; V1 अस्मा; B1 अद्य (for अथ). V1 च; D1.2 तु (for स). T2 [अ]न्ति (for [आ]स्ते). T2 ततः द्रष्टुम् (for तत्राहं गन्तुम्). —(l. 5) D3 lacuna; M4 [अ]भिगच्छामि (for [अ]धिगच्छामि). D3 तव दृष्ट्वा (for तम°). T2 नहीपतिं (for नराधिपम्).]

—Thereafter M4 reads l. 5 of 1674*.

14 ^{a}) D4.5.7 तस्मै प्रोवाच. —^{b}) D4.7 प्रियं मत्वा तु चाप्रियं; D5 प्रियवद्वाक्यमप्रियं. —^{c}) D4.5.7 हितं च D4 om. च [subm.]; D7 वै (जानती सुतु(D5 साधु; D7 सुतु [sic]). —^{d}) Dg1 -मोहेन- (for -लोभेन). D4.5.7 मूर्छिता (for मोहिता). —T1 damaged from 14^{e} up to यज् in यायजूकः of 1678*. —^{ef}) D4.5.7 स्वर्गतस्ते पिता साधुः साधूनां यः परा गतिः. —For 14, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1677* इति ब्रुवाणं भरतं कैकेयी प्रत्यभाषत ।
निर्लज्जा दारुणं वाक्यमप्रियं प्रियसंहितम् ।
स्वर्गं गतो महाराजः पिता ते सुकृतैः शुभैः ।
त्वयि राज्यं विसृज्य स्वं पुत्रशोकपरिक्षतः ।

[(l. 2) V1 निष्ठुरं (for निर्लज्जा). V1 D1–3 M4 -संकया (for -संहितम्). B2 प्रियवद्घोरमप्रियं =14^{b} (for the post. half). —(l. 3) V1 स्वकृतैः (for सु°). Ś1 D6 स्वकैः (for शुभैः). —(l. 4) Ś1 D6 राज्ये (for राज्यं). Ś1 D6 विसृज्यैव; V1 समुत्सृज्य; D1 स विसृज्य; D2 विसृज्याप (sic); D3 संविसृज्य; M4 निसृज्य स्वं (for विसृज्य स्वं). V1 -परिप्लुतः; B1 D1.3 -परिक्षितः.]

—After 14, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins.:

1678* राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः ।

[T1 damaged up to यज् (cf. v.l. 14). G1.3 M3 पतिः (for गतिः). D4.5.7 यज्वा विपुलदक्षिणः (for the post. half).]

15 ^{ab}) D4.5.7 श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा). Dg1 -रतवान्; Cm.t as in text (for -जन°). D4.5.7 धर्मात्मा दारुणं तदा. Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 इति श्रुत्वा वचो मातुर्भरतो दारुणाक्षरं. —^{c}) Ñ2 B3 भूमौ सहसा (by transp.). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 छिन्नमूल(Ñ2 B3 D2 मूलछिन्न [by transp.]) इव द्रुमः. —After 15, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1679* हा हतोऽस्मीति कृपणां दीनां वाचमुदीरयन् ।
निपपात महाबाहुर्बाहू विक्षिप्य वीर्यवान् ।

[(l. 1) Dt1 T3 कृपणः; M2 कृपणो (for °णां). T3 वाक्यम् (for वाचम्). Dg1 उदीरयन्.]

—Thereafter Dm1 ins. राम. D4.5.7 ins. 1684* after 15.

ततः शोकेन संवीतः पितुर्मरणदुःखितः ।
विललाप महातेजा भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ १६
एतत्सुरुचिरं भाति पितुर्मे शयनं पुरा ।
तदिदं न विभात्यद्य विहीनं तेन धीमता ॥ १७
तमार्तं देवसंकाशं समीक्ष्य पतितं भुवि ।
उत्थापयित्वा शोकार्तं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १८
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजपुत्र महायशः ।
त्वद्विधा न हि शोचन्ति सन्तः सदसि संमताः ॥ १९ G. 2. 74. 21 B. 2. 72. 24 L. 2. 78. 22

---

16 D4.5.7 om. from 16 up to l. 1 of 1684*. T1 damaged up to **भ्रान्ता** in ^{d}.—^{a}) Dm1 **संविग्नः** (for **संवीतः**). —^{d}) G1 **भ्रांत्याकुलित-**. —For 16, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1680* **स भूमौ विनिपत्येदं विललापाकुलेन्द्रियः ।**
हा कष्टं स्वर्गतो राजा कथं केन च हेतुना ।

[(l. 1) Ś1 विलप्याप (sic) (for विनिपत्य). Ñ2 B3 M4 [ए]वं (for [इ]दं). D3 [आ]कुलेक्षणः (for [आ]कुलेन्द्रियः). —(l. 2) V1 D1.2 स (for हा). V1 D1–3 M4 कथं (for कष्ट). D1.2 M4 कदा (for कथं). Ś1 D6 वा केन; D2 केनैव (for केन च).]

17 D4.5.7 om. 17 (cf. v.l. 16). —^{a}) G1 **एतं** (for एतत्). G2 **सरुचिरं** (for सु°). —After 17^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1681* **शशिनेवामलं रात्रौ गगनं तोयदात्यये ।**

—^{d}) T2 **विहितं** (for **विहीनं**). —For 17, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1682* **यत्पुरा तेन मे पित्रा शयनं भात्यलंकृतम् ।**
तदद्य रहितं तेन श्रिया हीनं न राजते ।

[(l. 1) B3 (*inf. lin.* also) ते भृशं पित्रा; D2 [अ]नेन मत्पित्रा; M4 तेन मत्पित्रा (for तेन मे पित्रा). B3 नाद्यलंकृतं; D3 चात्यलंकृतं; M4 ह्यस्यलंकृतं. —(l. 2) Ś1 D6 एव (for अद्य). Ñ2 तदद्यवहितं तेन (for the prior half).]

—Thereafter all the above MSS. cont., while T2 ins. after l. 1 of 1684*.

1683* **मज्जिज्ञासार्थमपि वा यदि तेऽभिहितं मृषा ।**
प्रसीदाम्ब भृशार्तोऽहं शंस मे क्व गतो नृपः ।

[(l. 1) L(ed.) अथ (for अपि). D3 अस्मज्जिज्ञासया वापि (for the prior half). D1 भाषितं (for ऽभिहितं). T2 [ऽ]भिहतं मृषात् (sic). —(l. 2) Ś1 D6 B1.4 D3 प्रसीदम्ब; V1 प्रसीद च (for °दाम्ब). V1 D1–3 T2 M4 [ऽ]स्मि (for ऽहं). D1 पिता (for नृपः).]

—After 17, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.; D4.5.7 (all due to om.) ins. after 15:

1684* **व्योमेव शशिना हीनमप्शुष्क इव सागरः ।**
बाष्पमुत्सृज्य कण्ठेन स्वार्तः परमपीडितः ।
प्रच्छाद्य वदनं श्रीमद्वस्त्रेण जयतां वरः ।

[D4.5.7 om. l. 1 (cf. v.l. 16). —(l. 1) Dm1 शुष्काभः; T M3 Cg उच्छुष्क; G1.3 M1 संशुष्क; Cm.g.t as above; Ct^{p} हुष्कापः (for अप्शुष्क). Cm.t^{p} अप्शुष्कमिव सागर (for the post. half). —T1 damaged from स्व: up to प्रच्छाद्य in l. 3. —After l. 1, T2 ins. 1683*. —(l. 2) D4.5.7 मेत; Cr.m.g as above (for स्वार्तः). Dt1 स्वात्मना परिपीडितः (for the post. half). —(l. 3) Cv as above; Ck.t आच्छाद्य (for प्र°). G M2 श्रीमान्; Ct as above (for श्रीमद्). T3 यन्वेय (sic); Cv m as above (for वस्त्रेण). Dg1 वदतां (for जयतां). D4.5.7 उदङ्(D5 शेते)मुखमवच्छाद्य वस्त्रेण पुरुषर्षभः.]

18 D4.5.7 om. (hapl.) from 18^{b} up to the prior half of l. 2 of 1685*. —After 18^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins.:

1685* **निकृत्तमिव सालस्य स्कन्धं परशुना वने ।**
माता मातङ्गसंकाशं चन्द्रार्कसदृशं भुवः ।

[D4.5.7 om. up to the prior half of l. 2. —(l. 1) Dg1 निकृंतम्. —(l. 2) Dd1 T1.2 मत्त- (for माता). G2 ना मातंगसकाशं च (for the prior half). Dg1 D1.7 T2.3 M1 (also as above) भुवि; Dt1 नृपं; Cv as above (for भुवः). D5 चंद्राननमरिंदमं (for the post. half).]

—T1 damaged from **यित्वा** in 18^{c} up to **रा** in 19^{b}.—^{c}) G3 **उत्थाप्य माता**; Cv as in text (for **उत्थापयित्वा**). D4.5.7 **उत्थापयंती कैकेयी.** —^{d}) D4.7 **पुत्रं वचनम्** (for **वचनं चेदम्**). —For 18, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1686* **इत्यार्तरूपं भरतं पितुर्दर्शनलालसम् ।**
कैकेयी पतितं भूमावुत्थाप्येदं वचोऽब्रवीत् ।

[(l. 1) Ś1 D6 पतितं (for भरतं). M4 पितृ- (for पितुर्). —(l. 2) B1 [ए]वं (for [इ]दं). M4 उत्थाप्यैवेदमब्रवीत् (for the post. half).]

19 T1 damaged up to **रा** in 19^{b} (cf. v.l. 18). —^{ab}) Dt1 M3 Cm^{p} g.t **राजसत्त्र**; Cm.t^{p} as in text (for °**पुत्र**). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 **उत्तिष्ठ भरत क्षिप्रं न त्वं शोचितुमर्हसि**; D4.5.7 उत्तिष्ठ पुत्र भद्रं ते राजपुत्र निबोध मे. —^{c}) V1 Dg1 D1 G1.2 M1.2.4 **हि न** (by transp.); D3.5.7 **नैव** (for **न हि**). —^{d}) D1.5.7 **सतां** (for **सन्तः**). Ś1 D6 **दृष्टधर्माः परंतप**; Ñ2 **दृष्टधर्मपरंपराः**; V1 B2 D1.2 M1 **दृष्टलोक-** (D1 °**के**)**परावराः**; B1.3.4 **दृष्टधर्मपरावराः** (B3 °**परम्पराः**); D3 **दृष्टशोकपरायणा** (sic). —After 19, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 ins.; while T2 ins. after 1688*:

1687* **पालयित्वा महीं सम्यगिष्ट्वा दत्त्वा च ते पिता ।**
दिष्टान्तं समनुप्राप्तो न त्वं शोचितुमर्हसि ।
इत ऊर्ध्वतरं स्थानं राजा दशरथो गतः ।
न स शोच्यस्त्वया पुत्र सत्यधर्मपरायणः ।

G. 2. 74. 27
B. 2. 72. 26
L. 2. 78. 25

स रुदित्वा चिरं कालं भूमौ विपरिवृत्य च ।
जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृतः ॥ २०
अभिषेक्ष्यति रामं नु राजा यज्ञं नु यक्ष्यति ।
इत्यहं कृतसंकल्पो हृष्टो यात्रामयासिषम् ॥ २१
तदिदं ह्यन्यथा भूतं व्यवदीर्णं मनो मम ।
पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतम् ॥ २२
अम्ब केनात्यगाद्राजा व्याधिना मय्यनागते ।
धन्या रामादयः सर्वे यैः पिता संस्कृतः स्वयम् ॥ २३
न नूनं मां महाराजः प्राप्तं जानाति कीर्तिमान् ।
उपजिघ्रेद्धि मां मूर्ध्नि तातः संनम्य सत्वरम् ॥ २४
क्व स पाणिः सुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः ।
येन मां रजसा ध्वस्तमभीक्ष्णं परिमार्जति ॥ २५

[(l. 1) V1 D1–3 T2 M4 प्रजा: (for महीं). D2.3 °गिष्टा (for सम्यगिष्टा). B4 मे (for ते). V1 इक्ष्वाकुकुल ते पिता (for the post. half). —(l. 2) D1.2.3 दिष्ट्या तं; T2 दिष्टांत (sic). Ñ2 V1 B1.3.4 D1–3 T2 M4 तन्न; B2 त्वं न (by transp.). —(l. 3) V1 D1–3 अत:; T2 यत: (for इत). Ñ2 B2.3 इष्ट(B3 m. also स्वर्ग)तरं; B1.4 दुर्ग°; D1.2 शुभ°; D3 शुद्ध°; T2 सिद्धततं; M4 सिद्ध° (for ऊर्ध्वतरं). D3 ययौ (for गत:). —(l. 4) D2 शोचनीयम् (hypm.); D3 हि शोच्यस; T2 त्र शोच्यस् (for स शोच्यस्).]

—After 19, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins.:

1688* दानयज्ञाधिकारा हि शीलश्रुतितपोनुगा ।
बुद्धिस्ते बुद्धिसंपन्न प्रभेवार्कस्य मन्दिरे ।

[(l. 1) D4.5.7 -यज्ञाधिकारेषु; T2 यज्ञाधिकारो हि. D4.7 ये च; D5 श्रुता: (for शील-). Dd1 Dm1 T2 G1.3 M1.3 -श्रुतितपोनुगा:; D4.5.7 श्रुतमनो(D5 °तपो)नुगा:; K(ed.) -श्रुतिवचोनुगा; Ck.tp -श्रुतिमनोनुगा. —(l. 2) M2 -संपन्ना. Dg1 D5 T1 G2 M3 Cm.gp मंदरे; T2 मंडले; Cg.k.t as above (for मन्दिरे). ❀ Cm : अर्कस्य प्रभा मन्दर इवेत्युक्तिः अत्युन्नतमन्दरपर्वते अर्कप्रभायाः पर्वतान्तरापेक्षया चिरकालावस्थानात् ; Cg : मन्दर इति पाठे मन्दरशिखरे स्थितस्यार्कस्य प्रभेवाधिकप्रकाशवतीत्यर्थः। उत्तरायणे हि मन्दरगतस्य सूर्यस्य प्रभाधिकं प्रकाशत इति प्रसिद्धम् ; Ck : अर्कस्य मन्दिरे सूर्यलोकवर्ति... एवमादौ सूर्यगृहे । विपरीतपाठं परः कल्पयति द[म ?]न्दर इत्यादि रूपं व्याख्याति च असंगतमेव च । ❀]

—Thereafter T2 cont. 1687*.

20 T1 damaged from मौ in 20^{b} up to रा in 20^{d}. —^{b}) Dg1 T2.3 G M3 विपरिवर्त्य; Dt1 परिविवृत्य (for विपरिवृत्य). D4.5.7 उत्थाय भरतस्तदा. —^{d}) D4.5.7 कैकेयीं भृशदु:खित:. —For 20, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1689* इत्येतद्भरतः श्रुत्वा कैकेय्या दारुणं वचः ।
जननीं पुनरेवेदमुवाच भृशदुःखितः ।

21 ^{a}) Ś1 अभ्यषेक्ष्यति (sic); Dm1 (after corr. as in text) अभिवक्ष्यति; D1 अभिषेक्षति (sic); D7 अभिषेस्यति (sic); G3 M3 अभिषेक्ष्यंति. B4 रामस् (sic) (for रामं). V1 तं; B4 Dt1 Dd1 D1–5.7 G1 M2 तु; D6 न (sic) (for नु). —^{b}) B2 यज्ञान् (for यज्ञं). V1 Dd1 D1–5.7 M2 तु; Dt1 न (sic) (for नु). Dt1 Dd1 T1.2 G M1.2 Cr.m.g.t यक्ष्यते; T3 वक्ष्यते; M3 वक्ष्यसे (sic). Dm1 रामो यज्ञेन यक्ष्यते. —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D2.3.6 M4 [आ]शा-; D1 [आ]शु (for [अ]हं). —^{d}) D4.7 मातर् ; G3 [ऽ]योध्याम् (for यात्राम्). Dg1 Dt1 T1 Ct अयाचिषं (sic); D4.7 यथाभवं D5 अयाषितां (sic); Cr.m.g.tp as in text (for अयासिषम्). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 त्वरमाणोहमागत:.

22 ^{a}) D4.5.7 G3 M2 तु (for हि). D4.5.7 [इ]दानीं (for भूतं). —^{b}) Dg1 अवतीर्णं; T1 अव°; G3 व्यवतीर्णं; Cg as in text (for व्यवदीर्णं). D4.5.7 शून्या मम दिशो दश. —T1 damaged from न in 22^{c} up to व्याधि in 23^{b}. —^{c}) D4.5.7 योहं तातं (for पितरं यो). Dg1 नु (for न). —^{d}) D4.5.7 परमं(D5 पितरं) प्रियवादिनं. —For 22, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1690* तद्व्याशंसितं सर्वं मम मोघमचेतसः ।
पितरं कृतपुण्यो हि को मृतं श्रोतुमर्हति ।

[(l. 1) B4 मम सोद्य सचेतन: (for the post. half). V1 D1–3 M4 तद(D2 वृथा)द्याशा(M4 °डिस्याशं [sic])सितं मोघं (V1 सोयं; D1 घोरं) मम सर्वमचेतस:(M4 °शेपत:). —(l. 2) V1 D3 M4 अर्हसि.]

23 T1 damaged up to व्याधि in 23^{b} (cf. v.l. 22). —^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 मृतो (for [अ]त्यगाद्). —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 धन्यो रामो लक्ष्मणश्च(B4 °ण त्वं). —^{d}) D5.7 सत्कृत: (for संस्कृत:). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 पिता याभ्यां स(Ñ2 V1 D1.2 सु) सत्कृत:(V1 D1–3 संस्कृत:); M4 पिताभ्यां येन संस्कृत: (sic).

24 ^{ab}) D5 महाभाग: (for °राज:). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 नूनं मां न(D1 न मां [by transp.]; D3 M4 मा न) पिता वृद्ध: (for ^{a}). M4 प्रति-; Ck.t as in text (for प्राप्तं). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 वत्सल:; M4 धार्मिकं (for कीर्तिमान्). D4.7 मृते नूनं महाराजे प्राप्तश्चाहं ह्यकीर्तिमान्. —^{c}) Ś1 D6 उपाजिघ्रेत; Ñ2 V1 B D2.3 उपाजिघ्रेद्धि(B3.4 °च्च; D3 °त्स); Dt1 उपजिघ्रेत्तु. Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 स्नेहात् ; D4.5.7 श्रीमान् (for मूर्ध्नि). —^{d}) Ck.t संनाम्य (for संनम्य). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 संपरिष्वज्य मूर्धनि; D4.7 आगतस्याद्य मूर्धनि; D5 नानान्य मम मूर्धनि (sic).

25 T1 damaged from पाणि: in 25^{a} up to ध्वस्तम in 25^{cd}. —^{a}) D4.5.7 [अ]सौ; Cr.g as in text (for स). V1 D3 T2 पाणि-; D1 पाणिं (sic) (for पाणि:). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 शुभलक्ष(Ś1 B3 °क्ष्म)ण:; D4.5.7 प्रियदर्शि(D5 °र्शी)न:. —^{c}) Dg1 Dt1 T2 यो हि (for येन).

यो मे भ्राता पिता बन्धुर्यस्य दासोऽस्मि धीमतः ।
तस्य मां शीघ्रमाख्याहि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ २६
पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः ।
तस्य पादौ ग्रहीष्यामि स हीदानीं गतिर्मम ॥ २७
आर्ये किमब्रवीद्राजा पिता मे सत्यविक्रमः ।
पश्चिमं साधु संदेशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः ॥ २८
इति पृष्टा यथातत्त्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ।
रामेति राजा विलपन्हा सीते लक्ष्मणेति च ।
स महात्मा परं लोकं गतो गतिमतां वरः ॥ २९ G. 2. 74. 40 B. 2. 72. 36 L. 2. 78. 37

D5 T2 रजसा (T2 [after corr. *pr. m.*]°स)ध्वस्तम् ; M2 रजसो ध्वस्तम्. D1 यो न मां रजसध्वस्तम् (sic). —*d*) V1 अतीक्ष्णं (for अभीक्ष्णं). Ś1 B2 D6 परिमार्जयेत् ; Ñ2 B1.3 पर्यमार्जयेत् (B1 °यत्); B4 पर्यमार्जयत् ; D4.7 संप्रमार्जते; G1 परिमार्जते; Cr.m.g.t as in text (for परिमार्जति).

26 *a*) Ś1 D4–7 यो मे माता; Ñ2 V1 B1–3 D1–3 M4 यो (B2 om. [subm.]) मेद्य (V1 D1–3 °द्य मे [by transp.]) स्यात् ; B4 यो मे भ्यस्यां (sic); L (ed.) येन माता (for यो मे भ्राता). D3 मातर् (sic) (for बन्धुर्). —*b*) Dt1 संमतः; M3 सर्वशः (for धीमतः). —*c*) M4 तं मम (for तस्य मां) D4.5.7 M4 क्षिप्रम् (for शीघ्रम्). —*d*) M4 राममक्लिष्टकारिणं. —For 26*cd*, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 subst. :

1691* तं नाथं मे त्वमाचक्ष्व रामं भ्रातरमग्रजम् ।

[V1 D1–3 मे नाथं (by transp.). B2 त्वं नाथं मे तमाचक्ष्व (for the prior half).]

—Thereafter all the above MSS. cont., while M4 ins. l. 2 (followed by 1693*) only after 27*ab* :

1692* यं दृष्ट्वा पितृशोकार्तो लभेयं निर्वृतिं पराम् ।
यस्य पादावुपाश्रित्य जीवेयं तं प्रचक्ष्व मे ।

[(l. 1) B4 निर्वृतं (sic). —(l. 2) Ñ2 B1.3.4 पादाब्जमाश्रित्य; D1 पादावुपास्त्य. B4 प्रचक्षसे.]

—After 26, Dm1 ins. राम.

27 *a*) G2 भवत (sic) (for °ति). D7 श्रेष्ठो (for ज्येष्ठो). —*b*) D4.7 आर्यं विजानतः; D5 आर्ये विजानतां; Cg.t as in text (for आर्यस्य जानतः). —For 27*ab*, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 subst., while M4 cont. after 1692* :

1693* क मे पितृसमो भ्राता ज्येष्ठो धर्मभृतां वरः ।
[V1 स (for क).]

—After 27*ab*, M4 ins. l. 2 only of 1692* (followed by 1693*). —Ś1 B1 D6 om. (hapl. ?) 27*c*–28. —*c*) Dg1 M1–3 गृहीष्यामि (sic) (for ग्रही°). Ñ2 B2–4 M4 पादौ तस्य (by transp.) प्रपद्येहं; V1 D1–3 पादौ यस्य प्रपद्येहं (D3 °यं). —T1 damaged from हीदानीं in 27*d* up to अब्रवी in 28*a*. —*d*) T2 *-*नीं; Ct इदानीं (for हीदानीं). —After 27, Ñ2 V1 B2–4 D1–3 M4 ins. :

1694* अनृशंसो धर्मनित्यो धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः ।
लोकपालोपमो रामः क स भ्राता गुरुश्च मे ।

[(l. 1) Ñ2 B3 धर्मपरो; B2 दृष्टधर्मो (for °नित्यो). Ñ2 V1 B2–4 धर्म- (for भ्रातृ-). —(l. 2) Ñ2 B2–4 कासौ (for क स). Ñ2 B3 (m. also as above) गतिश् (for गुरुश्).]

—Thereafter B4 repeats the prior half of 1693*. —After 27, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T (T1 damaged) G1 M1–3 ins. :

1695* धर्मविद्धर्मनित्यश्च महाभागो दृढव्रतः ।

[Dt1 -शीलश् (for -नित्यश्). K (ed.) सत्यसंधो (for महाभागो). D4.5.7 मुतप्रियः (for दृढव्रतः).]

28 Ś1 B1 D6 om. 28; T1 damaged up to अब्रवी in 28*a* (for both cf. v.l. 27). —*a*) Dm1 (before corr. as in text) आर्यः; Ck as in text (for आर्ये). Ñ2 B2–4 D1–3 M4 किमब्रवीच्च मे मातः (B2 ते मातः; B4 मे तातः; D2 मे माता); V1 इदमब्रवीन्मे मातः. —*b*) T3 रामे (hypm.) (for मे). Ñ2 V1 B2–4 Dg1 D1–3 M4 दशरथो नृपः (Dg1 मम); D4.5.7 मे वसुधाप्रियः (D5 °धिपः) (for मे सत्यविक्रमः). —After 28*ab*, Dg1 ins. :

1696* गुरुरेकः प्रजानां तु पिता मे सत्यविक्रमः ।

—*cd*) D4.5.7 श्रोतुमिच्छाम्यहं पितुः (for *d*). Ñ2 V1 B2–4 D1–3 M4 अपश्चिमं (D1 पश्चिमं च) हितार्थं मे संदेशं धीमतां वरः. —After 28, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 T2 M4 (Ś1 B1 D6 after 1693* owing to om.) ins. :

1697* सर्वमेतद्यथातत्त्वमम्बाख्यातुं त्वमर्हसि ।

[V1 D2.3 यथातथ्यं; B1 यथावृत्तं; D6 यथा नत्ते (for यथातत्त्वम्). B1 D2.3 स (B1 म)माख्यातुं (for अम्बा°). Ñ2 तथार्हसि (for त्वम°). Ś1 D6 त्वं ममाख्यातुमर्हसि; V1 त्वमम्बै ख्यातुमर्हसि (for the post. half). D1 तं सर्वमेनद्यथातथ्यं त्व[मा]ख्यातुमर्हसि.]

29 *a*) Ś1 Ñ2 D5 पृष्ट्वा (for पृष्टा). Ś1 D6 [अ]थ भरतं; Ñ2 V1 B D1–3 M4 [अ]थ (M4 तु) कैकेयी (for यथातत्त्वं). —*b*) Ñ2 V1 B D1–3 M4 भरतं (for कैकेयी). —After 29*ab*, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 T2 M4 ins. :

1698* राजपुत्र महासत्त्व शृणु तत्त्वमशेषतः ।
श्रुत्वा च न विषादं त्वं गन्तुमर्हसि मानद ।
यथा पिता ते धर्मात्मा प्राणांस्त्यक्त्वा दिवं गतः ।
शृणु तत्तेऽभिधास्यामि यथोवाच पिता स ते ।

[(l. 1) T2 महावीर्य (for °सत्त्व). V1 D1–3 T2 M4 सर्वम् (for तत्त्वम्). —(l. 2) Ś1 [अ]थ (for च). V1 D1–3 T2 M4 कर्तुम् (for गन्तुम्). —(l. 3) D2 तु; D3 मे (sic) (for ते). V1 D2.3 T2 M4 त्यक्त्वा प्राणान् (by transp.). —M4

G. 2. 74. 41 B. 2. 72. 37 L. 2. 78. 37 इमां तु पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव ।
कालधर्मपरिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः ॥ ३०
सिद्धार्थास्तु नरा राममागतं सीतया सह ।
लक्ष्मणं च महाबाहुं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥ ३१
तच्छ्रुत्वा विषसादैव द्वितीयाप्रियशंसनात् ।
विषण्णवदनो भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरम् ॥ ३२
क चेदानीं स धर्मात्मा कौसल्यानन्दवर्धनः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च समं गतः ॥ ३३
तथा पृष्टा यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ।
मातास्य युगपद्वाक्यं विप्रियं प्रियशङ्कया ॥ ३४
स हि राजसुतः पुत्र चीरवासा महावनम् ।
दण्डकान्सह वैदेह्या लक्ष्मणानुचरो गतः ॥ ३५

om. (hapl.?) from l. 4 up to 30[b]. —(l. 4) Ś1 ते तु (for नत्त). B1 om. from यथा up to 30[c]. Ś1 V1 B2 D6 यच्च (for यथा).]

—[c]) Ś1 Ñ2 B2–4 D1–3.6 हा पुत्र रामेत्युक्त्वासौ (Ś1 D6 °क्त्वा च); V1 हा पुत्र हा रामेत्युक्त्वा. —[d]) Ś1 Ñ2 B2.4 हा पुत्र; B3 पुत्र हा (for हा सीते). V1 D1–3 पुनः (D2 पिता) पुनरुदारधीः; D4.5.7 हा पुत्रेति विलप्य च. —T1 damaged from कै in 29[e] up to 30[b]. —[e]) D5 महापरमलोकं सः. —[f]) B (ed.) सनिमतां (for गति°). D4.5.7 संप्रातो जनकस्तव. —For 29[ef], Ś1 Ñ2 V1 B1–4 D1–3.6 subst. :

1699* विलप्यैवं सुबहुशः प्राणांस्त्याज ते पिता ।

[V1 D1–3 बहुविधं (for सुबहुशः). D3 मे (sic) (for ते).]

30 T1 damaged; M4 om. up to 35[b]; B1 om. up to 30[c] (for all cf. v.l. 29). —[ab]) Dt1 इतीमां; Cg.k.t as in text (for इमां तु). D4.5.7 इदं तु पश्चिमं वाक्यं (for [a]). D4.7 जनाधिपः; D5 नराधिपः (for पिता तव). Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D1–3.6 इदं च (Ś1 D6 वा; Ñ2 B2.4 चा) पश्चिमं वाक्यमुक्त्वा राजा दिवं गतः. —V1 om. 30[cd]. —[c]) B (ed.) कालधर्मं; Cm as in text (for °धर्म-). T2 -परिक्षिप्तः (sic); G3 परिक्षिप्तं (sic) (for °क्षिप्तः). Ś1 Ñ2 B1–4 D1–3.6 M4 पुत्रशोकाग्निसंतप्तः. —[d]) Ś1 Ñ2 B D1–3.6 M4 कालदंडहनि (B3 °प्र) पीडितः.

31 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B Dm1 D1–3.6 T1 M4 ते; D1.7 च (for तु). Ś1 D6 हि रामं ये (for नरा रामम्). —[b]) Dt1 D4.5.7 T1 G3 M2 सह सीतया (by transp.). Ś1 D6 पश्यंत्यभ्यागतं वनात्; Ñ2 V1 B D1–3 M4 ये द्रक्ष्यं अथ स्यागतं वनात्. —[cd]) G3 लक्ष्मणेन (for °णं च). D4.7 नरं चैव; D5 चैव द्रक्ष्यंति (for च महाबाहुं). D5 वनादि (for द्रक्ष्यन्ति). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M1 G (ed.) निवृत्तं (°ते) ...सनवं सार्धं सीतया लक्ष्मणेन च.

32 D3 om. 32[cd]. —[a]) Dt1 Dd1 Dm1 M1 Ct [तु]वै (for [तु]व). Ś1 Ñ2 B D1.2.6 M4 श्रुत्वैवद्वितीयागतां (Ś1 °मार्तोपि); V1 श्रुत्वैवद्वितीयमादातां. —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.4–7 G1 M4 -शंकया; G2 -शंसनं; M1 -दर्शनात्; Cr.m.g as in text (for -शंसनात्). — Cr : रामस्य देशान्तरगमनरूपाप्रियस्य द्वितीयत्वं राजमरणाद्यपेक्षया । इ° —T1 damaged from षणवदनो up to कौस in 33[b]. —[c]) D1 विवर्णवदनो. Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 चैव (for भूत्वा). —[d]) Ñ2 reads भूयः in marg.

33 T1 damaged up to कौस in [b] (cf. v.l. 32). —[b]) G1.2 M1–3 कौसल्यानंदिवर्धनः. —[d]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 M3 Ct च समागतः; D4.5.7 च परंतपः; G3 सह संगतः; M2 सह भार्यया (for च समं गतः). —For 33, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1700* क्वेदानीं वर्तते रामः किमर्थं वा गतो वनम् ।
वैदेह्या सह कस्माच्च गतोऽसौ लक्ष्मणेन च ।

[(l. 1) V1 D1–3 M4 क चे (V1 वे) दानीं गतो रामः (for the prior half). D2 च (for वा). Ñ2 B3 वनं गतः (by transp.). —After l. 1, B3 ins. :

1700(A)* केन वा प्रेषितो रामः सत्यं मातः प्रकथ्यताम् ।

34 [a]) G पृष्ट्वा (for पृष्टा). Dg1 Dt1 यथान्यायम्; T2 यथान्यायम्; C5 यथा चायम्; Cg*p* यथातथं (for °तत्त्वम्). —[c]) D4.7 आभाष्य (for मातास्य). Dd1 Dm1 तु महद्; T1.3 Cv*p* सुमहद्; Cv.r.m.g.t as in text (for युगपद्). D5 वाच (for वाक्यं). —[d]) M1 अप्रियं; Cr.m.g.t as in text (for विप्रियं). Dt1 Ct प्रियशंसया; Cm.g as in text (for प्रियशङ्कया). D5 वाक्यं विप्रियकाम्यया. —For 34, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1701* इति पृष्टा पुनस्तेन कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ।
पुनर्घोरतरं क्षुद्रमप्रियं प्रियशङ्कया ।

[(l. 1) Ś1 D6 नन्व (for पुनस्). V1 पुत्रम् (for वाक्यम्). —(l. 2) V1 D1–3 इदं घोरतर (V1 °मिदं) वाक्यम्; M4 इमं घोरतरं दुःखं (for the prior half). D2 प्रियमब्रवीत् (for प्रियशङ्कया). Ś1 D6 पुनर्वै मर्म क्षुद्रं घोरनादिवशंकया.]

35 [a]) Dd1 तु (for हि). D4.5.7 श्रीमांस्त् (for पुत्र). —[b]) D1.7 वनेचरः; D5 G3 महद्वनं (for महावनम्). Dg1 चीरकृष्णाजिनांबरः. —D3 om. 35[c]–36[b]. —[c]) D4.7 राघवः; T2 M2 दंडकं; C5 as in text (for दण्डकान्). —For 35, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. :

1702* चीरवल्कलसंवीतो गतो राम इतो वनम् ।
पितुर्नियोगात्सहितो वैदेह्या लक्ष्मणेन च ।

[(l. 1) Ñ2 वनं राजवनं गतः (for the post. half).]

—Thereafter cont. :

तच्छ्रुत्वा भरतस्त्रस्तो भ्रातुश्चारित्रशङ्कया ।
स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात्प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ३६
कच्चिन्न ब्राह्मणधनं हृतं रामेण कस्यचित् ।
कच्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥ ३७

कच्चिन्न परदारान्वा राजपुत्रोऽभिमन्यते ।
कस्मात्स दण्डकारण्ये भ्रूणहेव विवासितः ॥ ३८
अथास्य चपला माता तत्स्वकर्म यथातथम् ।
तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ३९ G. 2. 74. 51 B. 2. 72. 46 L. 2. 78. 48

1703* मया च तत्कृतं येन रामः प्रव्राजितो वनम् ।
स्वर्गतः पुत्रशोकार्तस्तं च प्रव्राज्य ते पिता ।

[(l. 1) V1 अयाचंस्त्वत्कृते तेन (for the prior half). B4 D6 प्रव्रजितो (for प्रव्रा°). —(l. 2) V1 तस्मिन् (for तं च). V1 B3 प्रव्राजिते; B4 प्रव्राह्यते (sic) (for °ज्य ते). D3 तं प्रव्राज्य च ते पिता (for the post. half).]

36 D5 om. 36[ab] (cf. v.l. 35). —[a]) V1 स (for तच्). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 तस्या (for त्रस्तो). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 मातुः पापवि(V1 D1 M4 °पाभि; D3 °पाति)शंकितः; D2 मातुः पापाभिशंकिनी (sic). —[cd]) Dm1 स स्व- (for स्वस्य). Dg1 Ct माहात्म्यं; Cr.m.g as in text. D5 प्रष्टुमारब्धवानिदं (for [d]). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 स्ववंशशुद्धिमन्विच्छन्प्रष्टुमारब्धवानिदं (D1 °चिकं [sic]). —For 36, D4.7 subst.:

1704* एवमुक्तः स वै मात्रा प्रष्टुमारब्धवानिदम् ।
कच्चिन्न ब्राह्मणवरो हतो रामेण कर्हिचित् ।

37 [a]) D1 कच्चिन्नो (sic). —[b]) Ñ2 कृतं (sic); D3 स तं (sic) (for हृतं). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 धीमता; D4.5.7 कर्हिचित् (for कस्यचित्). Ś1 B4 D6 om. (hapl.) 37[cd]. —[c]) Dm1 D3 कच्चिन्(D3 °द्); D1 कश्चिद्. Ñ2 V1 B1–3 D1–3 आढ्यो (for नाढ्यो). —[d]) Ñ2 भ्रात्रा तेन; V1 B2 D1.3 M4 भ्रात्रा मे न; B1 भ्रातानेन (sic); B3 D2 भ्राता मे न (sic); Dt1 D5 तेन पापो; Ct as in text (for तेनापापो). B1 विहिंसिताः (sic). —After 37, Ś1 Ñ2 B1.3.4 D6 (Ś1 B4 D6 after 37[ab] owing to om.) ins.:

1705* येन निर्वासितः श्रीमान्प्राणेभ्योऽपि प्रियः सुतः ।

—After 37, Dm1 ins.: रामश्री.

38 [a]) D1 कच्चिन्; D6 कश्चिन्. D4 [अ]पर-; G1 वर- (for पर-). Ś1 Ñ2 B1.3.4 D4–7 -दारान्स; V1 B2 D1–3 M4 -दाराणां; Dm1 -दारान्हि (for °न्वा). —[b]) M3 राजपुत्रे (sic). Dg1 [ऽ]भिपद्यते; M1 हि मन्यते (for ऽभिमन्यते). Ś1 D6 मम भ्राता न(D6 °भ्य)पश्यत; Ñ2 B1.3 D4.7 मम(Ñ2 om. [subm.]) भ्राताभ्यपद्यत; V1 B2 D1–3 M4 धर्षणं कृतवान्नहः. B4 मम भ्रात्राद्य पश्यत (sic). —After 38[ab], D4.5.7 ins.:

1706* कच्चिन्न बलमाश्रित्य दुर्बलस्तेन हिंसितः ।
कच्चिन्न धर्मं संत्यज्य कृतवान्निप्रियं पितुः ।
कच्चिच्छीलवता तेन कृतं रामेण दुष्कृतम् ।

[(l. 2) D5 विस्मृत्य (for संत्यज्य). —(l. 3) D5 कच्चिन्न शीलवान्नामः किं कृतं तेन किल्बिषं.]

—[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 येनासौ; Dd1 Dm1 T3 कस्माच्च (for कस्मात्स). Ñ2 B दंडकारण्यं; V1 D1–3 M4 स्वपुरात्पि (M4 [before corr.]°त्पु)त्रा (for दण्डकारण्ये). —[d]) Dt1 भ्राता रामो; Cr.m.g.tp as in text (for भ्रूणहेव). —After 38, V1 D1–3 M4 ins.:

1707* किं वाप्यपकृतं तेन राज्ञो रामेण धीमता ।
येन निर्वासितः श्रीमान्प्राणैः प्रियतरोऽपि सन् ।

[(l. 1) D1 M4 च (for वा). —(l. 2) D2 योसौ (for येन).]

—After 38, Dm1 ins. 1710*.

39 [a]) T2 तथा; Cg as in text (for अथ). —[b]) D4.5.7 स्वकर्म कृतमात्मना(D5 °नः [sic]). —[d]) D4.5.7 यथातत्त्वमवर्णयत्. ❀ Cg : अथास्येति श्लोको मुनेः खेदाभिनयः । एवमिति श्लोकः क्रमिक इति केचित्; Venkateshwara Press edition of Cg quotes Cr :—भ्रूणहेव विवासित इत्येतच्छ्लोकानन्तरम् एवमुक्तेति श्लोकश्चेत् सुसङ्गतं भवति । मध्ये अथास्येति श्लोको वर्तते, स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति न्यायेनास्य व्याख्या क्रियते । ❀ —For 39, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1708* स्त्रीचापलात्ततः श्रुत्वा कैकेयी पुनरब्रवीत् ।
भरतं श्लाघमानेव स्वकर्म ख्यापयन्त्यथ ।

[(l. 1) V1 D1–3 M4 स्त्रीचापल्यादिदं; L(ed.) स्त्रीचापलात्तु तच् (for °लात्ततः). —(l. 2) D1.3 श्लाघ्य- (for श्लाघ-). Ś1 V1 -मानेन; D6 -मानेय (sic) (for °व). Ś1 D6 M4 [अ]ख्यापयत्तदा; V1 ख्यापयेत्तदा; B2 ख्यापयन्त्युत; D1 -ख्यापनं कृतं; D2.3 ख्यापयत्तदा.]

—Thereafter cont.:

1709* अशुभा शुभभावाय भरताय महात्मने ।
शशंस तद्यथावृत्तं मूढा पण्डितमानिनी ।

[(l. 1) D3 -वासाय (for -भावाय). —(l. 2) Ś1 D6 सा यथातत्त्वं (for तद्यथावृत्तं).]

—After 39, Dg1 Dt1 Dd1 T G M1–3 ins., while Dm1 ins. after 38:

1710* एवमुक्ता तु कैकेयी भरतेन महात्मना ।
उवाच वचनं हृष्टा मूढा पण्डितमानिनी ।

[(l. 1) T3 उक्त्वा (for उक्ता). —(l. 2) Dt1 वृथा (for मूढा). ❀ Cg : एवमिति । अयं श्लोकः पूर्वानुवादार्थः । ❀]

G. 2. 74. 53 B. 2. 72. 48 L. 2. 78. 50 न ब्राह्मणधनं किंचिद्धृतं रामेण कस्यचित् ।
कश्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ।
न रामः परदारांश्च चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥ ४०
मया तु पुत्र श्रुत्वैव रामस्यैवाभिषेचनम् ।
याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम् ॥ ४१
स स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तत्तथाकरोत् ।
रामश्च सहसौमित्रिः प्रेषितः सह सीतया ॥ ४२
तमपश्यन्प्रियं पुत्रं महीपालो महायशाः ।
पुत्रशोकपरिद्यूनः पञ्चत्वमुपपेदिवान् ॥ ४३
त्वया त्विदानीं धर्मज्ञ राजत्वमवलम्ब्यताम् ।
त्वत्कृते हि मया सर्वमिदमेवंविधं कृतम् ॥ ४४

40 ^{a}) D4.5.7 तेन (for किंचिद्). —^{b}) D4.5.7 कर्हिचित्; G3 धीमता (for कस्यचित्). —^{c}) Dm1 T1 G M1 कश्चिन्नाढ्यो; D4.5.7 न चाप्याढ्यो (for कश्चि°). —^{d}) Dt1 T3 M2 पापो (for [अ]पापो). Dm1 न (for वि-). D4.5.7 हिंसितस्तेन विद्यते (D5 कश्चन). —For 40^{a-d}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1711* न ब्रह्मस्वं हृतं तेन न च किंचिद्विहिंसितम् ।

[Ñ2 B1.3.4 न च किंचि(B1.3 कश्चि)द्विहिंसितः; V1 किंचिद्विहसितं क्वचित्; D1.2 न किंचिद्धंसितं क्वचित् (D1 कृतं); D3 M4 न किंचिद्धिसितं क्वचित् (for the post. half).]

—D4 om. (hapl.?) from 40^{e} up to l. 1 of 1712*. —^{e}) Ś1 Ñ2 V1 B D2.3.6 M4 चैव; D1.5.7 चापि (for रामः). Ś1 Ñ2 B Dt1 D6 परदारान्स; V1 परदारा च; Dm1 परदाराश्च; T2 G2 M1 परदारां स; M2 परदारान्वै. —^{f}) M1 अथ (for अपि). Ś1 V1 B2 D6 मनसापि प्रधर्षति (V1 °र्षिता); Ñ2 B1.3.4 D1–3.5 M4 मनसापि प्रधर्षयेत्; D7 मनसासौ प्रकर्षयेत्. —After 40, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 (D4 after 40^{cd} due to om.) M4 ins.:

1712* शीलवान्धार्मिको रामो विपाप्मा विजितेन्द्रियः ।
न स किंचिन्महासत्त्वः कृतवान्पापमण्वपि ।
तेन धर्मात्मना लोकः कृत्स्नोऽयमनुरञ्जितः ।
अभिषेक्तुकामस्तं राजा यौवराज्ये यदात्मके ।
ततः श्रुत्वा मया पुत्र तथा कृतमतिर्नृपः । [5]

[D4 om. l. 1 (cf. v.l. 40^{e}). —(l. 1) D2 शीलत्वात्. Ś1 D6 विद्वान् (for रामो). —(l. 2) Ñ2 M4 न च; B4 स न (by transp.) (for न स). D3 किंचित्स (by transp.). D4 मनसापि (for महासत्त्वः). D7 न च किंचिन्मनसा वापि (hypm.) (for the prior half). D4.5.7 इत्यपि (for अण्वपि). —(l. 3) B3 D3 धर्मात्मनो (sic). V1 लोकं. D2 [ऽ]यरनुरंजितः (sic) (for ऽयमनु°). —(l. 4) Hypm. D3 राजाभिषेक्तुकामस्तं (by transp.) (for the prior half). D5 सदा (for यदा). Ñ2 B1.2.4 स्वके; V1 भवेत्; D1–3 [अ]भवत्; M4 तदा (for [आ]त्मके). Ś1 D6 राजाभिषेक्तुकामो वै यौवराज्यपदे स्वके. D4.7 अभिषेक्तुं यदा कामं यौवराज्ये यदाकरोत्. —(l. 5) V1 D1–3 M4 तदा (for ततः). M4 (before corr.) तदा (for तथा). V1 कृत्वा कृतमतिं नृपं; D1 तदा कृतमिदं नृपः; D2–5.7 तथा (D4.7 °दा) कृतमतिं नृपं (for the post. half).]

41 ^{a}) G1 पत्युः (for पुत्र). —^{b}) Dg1 G3 [इ]व; Dt1 T2 G1 Ck.t [इ]ह (for [ए]व). —For 41, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1713* त्वदर्थं याचितो राजा यौवराज्याभिषेचनम् ।
रामस्य च वने वासं नव वर्षाणि पञ्च च ।

[(l. 1) B4 D2.3 -राज्ये (D2 °जा) भिषेचनं. —(l. 2) D3 वचनो (corrupt) (for च वने).]

42 ^{a}) G1 स्व- (for स). —^{c}) Dt1 Dd1 T3 तु (for च). T2 सहसौमित्रः. —^{d}) Dg1 Dt1 T2 G3 M2.3 प्रोषितः. T1 सीतया सह (by transp.). —For 42, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1714* तेन निर्वासितो रामः पित्रा ते नगराद्बहिः ।
स चापि वचनाद्रामः पितुर्धर्मपरायणः ।
वनं गत इतः सार्धं सीतया लक्ष्मणेन च ।

[(l. 1) D4.7 तेन गृहाद् (for ते नगराद्). V1 B2 D1–3 M4 इतः (for बहिः). —B4 om. l. 2. —(l. 2) Ñ2 B3 पितृधर्म- (for पितुर्धर्म-).]

43 ^{a}) Ś1 D6 न च पश्यन् (for तम°). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 पिता ते धर्म (Ñ2 B3 पुत्र) वत्सलः. —^{c}) Ś1 D6 -परो दीनः; V1 °क्षीणः; B1 (gloss) °खिन्नः; D1 -पराभूतः; D2 °तप्तः; D4.7 °क्रांतः; D5 °क्लांतः; M1.4 °न्यूनः; Cr.m.g.k.t as in text (for -परिद्यूनः). —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 प्राणांस्त्यक्त्वा दिवं गतः.

44 ^{a}) G3 धर्मात्मन्; Cr.m.g.t as in text (for धर्मज्ञ). —^{b}) T3 G2 M1 अवलंबतां. —For 44, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1715* त्वत्प्रियार्थं मया कर्म कृतमेतद्विगर्हितम् ।
यत्सर्वगुणसंपन्नो रामः प्रव्राजितो वनम् ।
तद्वियोगाच्च राजासौ पुत्रशोकाकुलेन्द्रियः ।
इष्टान्प्राणान्परित्यज्य प्रेतराजवशं गतः ।
गृहाण तदिदं राज्यं सफलं कुरु मे श्रमम् । [5]
मनो नन्दय मित्राणां मम चामित्रकर्शन ।

[(l. 1) D3 कामं (for कर्म). G (ed.) जुगुप्सितं (for विगर्हितम्). —(l. 2) D4.7 यः (for यत्). V1 -संपूर्णो (for °पन्नो). —(l. 3) D6 -वियोगश्च (for वियोगाच्). D3 M4 तु (for च). Ñ2 B1.3.4 [अ]यं; B2 यत्; M4 तु (for [अ]सौ). —(l. 4) Ś1 D6 प्रियान् (for इष्टान्). M4 प्रेतराजपुरं. —(l. 5) V1 D1–3 तद्गृहाण स्वकं; D4.5.7 गृहाणेदं स्वकं (for गृहाण तदिदं).

तत्पुत्र शीघ्रं विधिना विधिज्ञै-
र्वसिष्ठमुख्यैः सहितो द्विजेन्द्रैः ।
संकाल्य राजानमदीनसत्त्व-
मात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ॥ ४५

G. 2. 74. 63
B. 2. 72. 54
L. 2. 78. 60

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

M4 तदिदं गृहाण राज्यं सफलं मे श्रमं कुरु (by transp.). —(l. 6) D3 मित्राणि (for °णां).]

—After 44, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1716* **मा शोकं मा च संतापं धैर्यमाश्रय पुत्रक ।**
त्वदधीना हि नगरी राज्यं चैतदनामयम् ।

[(l. 2) Dd1 Dm1 T2.3 G2 च (for हि). G1.3 M2 [इ] दम् (for [ए]तद्). M3 अनायकं; Cr.m.g.t as above (for अनामयम्).]

—Thereafter T2 cont.; G1.3 M2 ins. before 2.67.1 :

1717* **कैकेय्याप्येवमुक्तस्तु भरतो राघवानुजः ।**
कर्णौ कराभ्यां प्रच्छाद्य पपात धरणीतले ।
हा तात राम नाथेति विलप्य करुणं बहु ।
मुहूर्तमिव निःसंज्ञः संज्ञावानिदमब्रवीत् ।
हतोऽस्मि राजा निहतो हतो लोकश्च दुर्मते ।
किमिदं शिक्षितं केन कस्य कार्यं त्वया कृतम् ।
राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च तापसम् ।
राज्यमात्रफलं भोक्तुमनुतिष्ठसि दुर्मते ।
रामप्रस्थापितायाश्च पतिघ्न्याश्च तवोदरे ।
दश मासा मया नीता हा लोके निन्दितो ह्यहम् ।
कण्ठेऽवसज्य वा पाशं विषं पीत्वाथवा शठे ।
त्यज प्राणांश्च दुर्मेधे जलमग्निं प्रविश्य वा ।
त्वामद्य निहनिष्यामि नो चेद्रामस्य दुर्यशः ।
राघवस्यानुजो भ्राता भरतो मातृहा इति ।
एवं परुषमुक्त्वा तु निर्दहन्निव चक्षुषा ।
निरीक्षमाणे भरते कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ।
किं मयापकृतं तेऽद्य गर्हसे मां मुहुर्मुहुः ।
प्रसूय वर्धयित्वा त्वां मम रामेण किं नु वै ।
ते पिता स्वर्गतो राजा भ्रातरौ च विवासितौ ।
बहुना किं प्रलापेन कुरु राज्यं यथासुखम् ।

[M2 begins with श्रीरामाय नमः. —(l. 1) G1 च (for [अ]पि). M2 एवमुक्तस्तु कैकेय्या (for the prior half). G1 राघवात्मजः. —(l. 3) M2 राम तात (by transp.). —G3 om. (hapl.) l. 6–8. —(l. 7) T2 M2 रामं च वनवासिनं (for the post. half). —(l. 9) T2 G3 रामप्रस्थापिकायाश्च (for the prior half). G3 पतिघ्नीयास् (for पतिघ्न्याश्च). —(l. 10) G3 [ऽ]स्मि (for हि). —(l. 11) T2 च सज्य (for ऽवसज्य). G1 कंठे वा सज्य पाशं वा विषं पीत्वाथवापि च. —(l. 12) M2 तु (for च). G3 विषम् (for जलम्). —(l. 15) G3 M2 उक्ता (for उक्त्वा). —(l. 16) G1 निरीक्षमाणो भरतं (corrupt) (for the prior half). —G1.3 om. l. 18. —(l. 18) M2 राज्यस्थं द्रष्टुमुत्सुकां (for the post. half). —(l. 19) T2 पिता ते (by transp.). —(l. 20) T2 बहूनां.]

45 [a]) Ś1 B2 D6 **श्वः**; Ñ2 B3 G1 **सु-**; V1 B1.4 D1–5.7 M2.3 **स**; T2 **तं**; Cr.g as in text (for **तत्**). Ś1 Ñ2 B D5.6 M4 **विधिवत्स्वराज्ये**; V1 **प्रविहाय शोकं**; D1–4.7 **विधिवत्स्व**(D3 °**च**)**राज्यं** (for **विधिना विधिज्ञैर्**). —[b]) Dd1 Dm1 **मुनींद्रैः** (for **द्विजेन्द्रैः**). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **विप्रैर्वसिष्ठप्रमुखैः समेत्य**. —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D2–7 **सत्कृत्य**; Dm1 **संकल्प** (sic); D1 M4 **संस्कृत्य**; T3 **संस्कार्य**; Cr.m.g.k.t as in text (for **संकाल्य**). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 **अनंतरं**(Ś1 °**रे**; B1 °*) **त्वम्**(Ś1 D6 **च**; B3 **स्वम्**); G3 **अतीत**°; M4 **अनंत**° (for **अदीनसत्त्वम्**). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D6 **अस्मिन्** ; D1–5.7 **एवाशु** (for **उर्व्याम्**). M4 **एव व्यभिषेचयस्व**.

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 D6 **भरतप्रश्न**(D6 °**श्ने**)-**कैकेयीवाक्यं**; Ñ2 B **भरतप्रश्नः**; V1 D2–4.7 **कैकेयीवाक्यं**; D1 **भरतकांडे कैकेयीवाक्यं**; D5 **भरतपर्वणि भरताप्रियाख्यानं**. —*Sarga no.* (figures, words or both) : B1 D3.6 om.; Ś1 78; Ñ2 V1 D7 M4 74; B2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 72; B3 D4 73; B4 68; D1 130; D2.5 77. —After colophon, D6 concludes with **रामाय नमः**; T2 with **श्रीरामचन्द्राय नमः**; G with **श्रीरामाय नमः**.

६७

G. 2. 75. 1
B. 2. 73. 1
L. 2. 79. 1

श्रुत्वा तु पितरं वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ ।
भरतो दुःखसंतप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ १
किं नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ।
विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेन च ॥ २
दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवादधाः ।
राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च तापसम् ॥ ३
कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता ।
अङ्गारमुपगूह्य स्म पिता मे नावबुद्धवान् ॥ ४

67

☞ Ñ1 missing for Sarga 67 (cf. v.l. 1058*). Dm1 begins with ॐ; M1 with श्रीरामाय नमः. —Before 1, G1.3 M2 ins. 1717*.

1 [a]) Ś1 B1.2.4 D6 [अ]थ; Ñ2 V1 B3 Dt1 Dd1 Dm1 D1–3.5.7 T3 G2 M1 च (for तु). Dt1 स पितुर् (for पितरं). Ś1 Ñ2 B D6 प्रेतं; D2 नृसं (sic); D5 वृद्धं; Cr.m.g.k.t as in text (for वृत्तं). D4 श्रुत्वा मृतं च पितरं. —[b]) Ñ2 B1.3.4 प्रवासितौ. M3 भ्रातरं च विवासितं. —[c]) B4 दुःखसंतापो. —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 मातरं पुनरब्रवीत्; D4.5.7 M4 मातरं वाक्यमब्रवीत्. —After 1, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 ins.:

1718* रामं राज्याद्भ्रंशयित्वा कैकेय्यनपकारिणम् ।

[Ś1 D6 राष्ट्राद्; V1 राज्यं (sic) (for राज्याद्). Ś1 D6.7 [अ]नयकारिणि (D7 °णं); B1 [अ]नुपकारिणं.]

—Thereafter read 2. 68. 2[c]–4 (including star passages up to l. 1 of 1744*).

2 [a]) T2 हतस्यैक (sic). —[c]) G3 च (for [अ]थ). —For 2, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1719* किं मे राज्येन भोगैर्वा दग्धस्यायशसा त्वया ।
विप्रहीनस्य मे पित्रा भ्रात्रा पितृसमेन च ।

[(l. 1) V1 दग्धश्च (for दग्धस्य). B4 [अ]यशसः; D1 यशसा (for [अ]यशसा). D4.7 मम (for त्वया). M4 किं मे राज्येन किं भोगैर्निर्दग्धस्यायशोग्निना. —(l. 2) Ś1 Ñ2 B1.2 D6 विप्रयुक्तस्य; B3.4 विप्रमुक्तस्य (for °हीनस्य).]

—Thereafter cont.:

1720* जीवितेनापि नार्थोऽस्ति कश्चिद्राज्येन वै कुतः ।
देवकल्पेन पित्रा हि विहीनो राघवेण च ।
केनेच्छेयं हेतुनाहं राज्यं प्राप्तमशक्तिमान् ।

[(l. 1) V1 D1–3.5 मे नार्थः; D4.7 ते नार्थः (for नार्थोऽस्ति). B1.4 कच्चिद् (for कश्चिद्). V1 D1–3 M4 मे; D4.7 वा; D5 किं (for वै). Ñ2 B4 कृतः; V1 कुलः (sic); D3 सुतः (sic); D4.5.7 पुनः (for कुतः). —(l. 2) Ś1 D6 पित्रा यद्; Ñ2 B3.4 पित्राद्य; B1 om.; B2 D1 पित्रा च; D5 पित्रा वै; M4 पित्रापि (for पित्रा हि). V1 D4.7 विहीनं (for विहीनो). D4 वा (for च). —For l. 3, D4.5.7 subst. the line of 11[cd]. —(l. 3) D2 केन स्थेयं. B1–3 D1–3 M4 प्राप्तुम् (for प्राप्तम्). D3 अशक्तवान्.]

—Thereafter Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 cont. 1733*; D4.5.7 read 13, then D5 alone reads 14[ab] and l. 2 of 1733*.

3 [a]) G1.3 M3 दुःखं; Cr.m.g.t as in text (for दुःखे). Dg1 G3 M3 अकरोद्; Cm.k as in text (for अकरोर्). —[b]) Dg1 Dt1 [आ]ददाः; Cr.m.k as in text (for [आ]दधाः). —For 3, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1721* व्रणे क्षारं विनिक्षिप्तं दुःखे दुःखं निपातितम् ।
त्वया पतिं घातयित्वा रामं कृत्वा च तापसम् ।

[D2 om. l. 1. D5 transp. l. 1 and l. 2 (followed by l. 4 of 1734*). —(l. 1) V1 D1.3 व्रणे क्षारो विनि(V1 °निः)क्षिप्तो (D1 °प्त्वो [sic]); D4.7 व्रणे क्षारः समासक्तो; D5 व्रणे क्षारं समासक्तं; M4 वने रामो विनिक्षिप्तो (for the prior half). D3 दुःखे (for दुःखं). —(l. 2) Ñ2 B1.3.4 घातयित्वा पतिं शुद्धं (for the prior half). D3 repeats erroneously रामं कृत्वा. D4.7 त्यक्त्वा (for कृत्वा).]

—After 3, Dm1 ins. राम.

4 [b]) T1 damaged for त्रिरि. Dd1 कालरात्रिम् (sic) (for °रात्रिर्). T2 [अ]कालरात्रिरिहागता (sic). —[c]) Dm1 त्वा; M3 [ए]व; Ct as in text (for स्म). —For 4, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1722* कुलस्यास्य विनाशाय पित्रा मे त्वमिहाहृता ।
त्वां कालरात्रिप्रतिमां पिता मे नावबुद्धवान् ।

[(l. 1) V1 B4 त्वमिहागता; D2.5.7 त्वमुपाहृता; D3 त्वमिवावृता (sic); D4 समुपाहृता (for त्वमिहाहृता). —(l. 2) V1 D5 नावबुद्धिमान्; D2 नावबुध्यते.]

—B3 cont.:

1723* कालसर्पीं यथा मालां नरो गृह्णाति वै गले ।

—B3 cont. further; Ś1 Ñ2 V1 B1.2.4 D1–7 M4 cont. after 1722*:

1724* आहृता घोरसंकल्पा राज्ञा त्वं मृत्युरात्मनः ।
व्याली घोरविषेव त्वं भर्त्रासि परिपालिता ।
अपापः पापसंकल्पे सत्यसंधः पिता मम ।
छलयित्वा प्रियैः प्राणैः सत्पुत्रेण वियोजितः ।
तथैव स महाभागो लक्ष्मणो भ्रातृवत्सलः । [5]
प्रव्राजितो वनं राष्ट्रात्पितृगौरवयन्त्रितः ।

[D4.5.7 om. l. 1. —(l. 1) B3 आहृता घोरसंकल्पे; D1

कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकाभिपीडिते ।
दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननीं मम ॥ ५
ननु त्वार्योऽपि धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमाम् ।
वर्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्तते ॥ ६

तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौसल्या दीर्घदर्शिनी ।
त्वयि धर्मं समास्थाय भगिन्यामिव वर्तते ॥ ७
तस्याः पुत्रं कृतात्मानं चीरवल्कलवाससम् ।
प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे न शोचसि ॥ ८ G. 2. 75. 27 B. 2. 73. 11 L. 2. 79. 25

आहतो घोरसंकल्पो (for the prior half). V1 मे; M4 त्वां (for त्वं). B2 M4 मृत्युमात्मनः; D6 मृत्वगतनः (sic). —(l. 2) D2 [अ]सि (for त्वं). V1 D1.3 M4 transp. त्वं and [अ]सि. Ñ2 B प्रतिपालिता. —(l. 3) B2 सत्यवद्धः. —D2 reads l. 4–5 in marg. —(l. 4) Ś1 कल्पयित्वा. V1 D1–5.7 M4 पुत्रेण च (for सत्पुत्रेण). —(l. 5) V1 D1.3 M4 च (for स). V1 B2 D1.7 भ्राता मे; D2 राघवो; D3.4 भ्राता (subm.); D5 रामो वै; M4 भ्राता मे (for लक्ष्मणो). V1 B2 D1–3 M4 पितृवत्सलः. —(l. 6) D1 वसन्; D3.5 M4 [ऽ]वशो; D4.7 वने (for वनं). Ś1 D6 राज्यात् (for राष्ट्रात्). B4 om. पितृ.]

—After 4, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1725* मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शिनि ।
सुखं परिहृतं मोहात्कुलेऽस्मिन्कुलपांसिनि ।
त्वां प्राप्य हि पिता मेऽद्य सत्यसंधो महायशाः ।
तीव्रदुःखाभिसंतप्तो वृद्धो दशरथो नृपः ।
विनाशितो महाराजः पिता मे धर्मवत्सलः । [5]
कस्मात्प्रव्राजितो रामः कस्मादेव वनं गतः ।

[(l. 2) Dg1 Dt1 Dd1 T3 M3 कुलपांसनि. —(l. 3) G3 M2 च (for हि). T2 यः (for ऽद्य). G3 सत्यधर्मो. Dd1 Dm1 T3 G2 M1 महातपाः (for महायशाः). —(l. 4) Dt1 Dd1 Dm1 T1 M2.3 Cv.r.m.t वृत्तो (for वृद्धो).]

5 [a]) Dt1 नमित्रा (for सुमित्रा). —[b]) Ś1 Ñ2 B D6 पुत्रशोकपरिप्लुते; V1 D1.3 पुत्रशोकेन पीडिते(V1 °ता); D2.4.5.7 याश्चान्या मम मातरः; M3 दुःखशोकाभिपीडिते; M4 पुत्रशोकाग्निपीडिते. —[c]) D2.4.5.7 जीवेयुस्; Cg.k.t as in text (for जीवेतां). —[d]) G2 तां; Cm.k.t as in text (for त्वां). Ś1 Ñ2 V1 B2–4 D1–7 M4 त्वया पापे(D3 °प) निराकृते (D2.4.5.7 °ताः); B1 त्वया पापे विनाकृते. —After 5, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 ins.; D4.5.7 ins. l. 1–2 after 1745* and l. 3–4 after 5:

1726* न त्वं केकयराजेन जाता जातिमता ध्रुवम् ।
पापवृत्तां तु जाने त्वां जातां घोरेण रक्षसा ।
रामे त्वं किमकल्याणमकल्याण्यनुपश्यसि ।
येन त्वया साधुवृत्तो रामः प्रव्राजितो वनम् ।

[D2 repeats l. 1–2 after 1745*. —(l. 1) Ś1 D6 केकयराजोसि; B1 °राज्ञेन; D1 कैकयि°; D2(both times).4.5.7 कैकेय°; D3 कैकय° (for केकयराजेन). D7 om. (hapl.) जाता. B4 जातिमथ (for जातिमता). D2 (second time) भृशं; D5 दृढं (for ध्रुवम्). Ś1 D6 जाता मतिमतां वरात् (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D6 च (for तु). V1 D1.2(first time).3 M4 म(D1 अ)न्ये तु(V1 om. तु [subm.]) त्वां पापवृत्तां (for the prior half). D2(second time).4.5.7 मन्ये त्वं राक्षसाजा(D2 राक्षसी जा; D5 रक्षसा जा)ता तीक्ष्णेन निरपत्रपे. —(l. 3) D4.7 किं त्वम् (by transp.); D5 किं तद् (for त्वं किम्). Ś1 Ñ2 B3.4 D6 न्व(D6 न)कल्याणम्; B1 त्व°; M4 नकल्याणे (for अकल्याणम्). D2 रामे किं तदकल्याणि (for the prior half). D1.3 M4 अ(M4 [अ])कल्याणम्; D2 lacuna (for अकल्याणि). D2.5 प्रपश्यसि(D2 °ति); D4.7 प्रशंससि (for [अ]नुपश्यसि). —(l. 4) V1 D1.3 M4 यथा (for येन). D3 साधुकृतं; M4 पापवृत्ते (for साधुवृत्तो). L(ed.) वने (for वनम्).]

6 [a]) Dg1 स तु आर्योपि; Dt1 नन्वार्योपि च; Cm.g.k as in text (for ननु त्वार्योऽपि). —For 6, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1727* मातरीवात्मनो वृत्तिं रामस्त्वय्यनुवर्तते ।

[V1 D5 मातरं (for मातरि). Ś1 D6 [इ]व च यो; V1 वान्ययां; B1.2 [इ]वाद्य यो; D1 [इ]वाद्य यां; D2 M4 [इ]वान्ययां; D3 [इ]वाव्यग्र-; D4.7 [इ]वाचलं; D5 चान्ययां (for [इ]वात्मनो). D2.4.5.7 प्रीतिं (for वृत्तिं). V1 निवर्तते; D1 M4 हि वर्तते (for [अ]नुवर्तते). D3 रामस्तु त्वयि वर्तते (for the post. half).]

—Thereafter cont.:

1728* तस्य प्रव्राजनं पापे किं पश्यन्त्या त्वया कृतम् ।
पितर्यसाधु किं मे त्वं रामे वा दृष्टवत्यसि ।
येनाकार्यं कृतवती मम त्वमयशस्करम् ।

[(l. 1) B1 चाव्राजनं. D5 रामे (for पापे). D2.5 दृष्ट्वाद्य; D4.7 दृष्ट्वा तत् (for पश्यन्त्या). V1 D1–5.7 कृतं त्वया (by transp.). —(l. 2) D4.7 पितर्यसाध्वि. M4 वा (for मे). D2.5 मदर्थे; D4.7 मदर्थं (for रामे वा). D7 [अ]पि (for [अ]सि). —(l. 3) V1 B3.4 D1.5 कार्यं (for [अ]कार्यं). M4 त्वमेवम् (for मम त्वम्). D2.5 अयशस्करी; D4.7 अयशस्करि; D6 अयशंकरं (sic) (for °स्करम्).]

7 D4.5.7 om. 7–8. —[a]) Dd1 Dm1 तव; Cr.g.k.t as in text (for तथा). —For 7[ab], Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst.:

1729* यदा माता च मे ज्येष्ठा कौसल्या धर्मदर्शिनी ।

[D3 यथा (for यदा). D2 ज्येष्ठा च (for मे ज्येष्ठा). M4 यथा माता मम ज्येष्ठा (sic) (for the prior half). V1 धर्मचारिणी.] —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 त्वयि वृत्तिं परां प्रीत्या(Ś1 D6 प्राप्ता). —After 7, Ñ2 B1–3 ins. l. 1 of 1730*.

8 D4.5.7 om. 8 (cf. v.l. 7). —[a]) B1 श्रुतात्मानं; Dg1 Dt1 महात्मानं (for कृतात्मानं). —[d]) Ñ2 B1–3 नु त्वं

G. 2. 75. 24 B. 2. 73. 12 L. 2. 79. 24 अपापदर्शिनं शूरं कृतात्मानं यशस्विनम् ।
प्रव्राज्य चीरवसनं किं नु पश्यसि कारणम् ॥ ९
लुब्धाया विदितो मन्ये न तेऽहं राघवं प्रति ।
तथा ह्यनर्थो राज्यार्थं त्वया नीतो महानयम् ॥ १०
अहं हि पुरुषव्याघ्रावपश्यन्रामलक्ष्मणौ ।
केन शक्तिप्रभावेन राज्यं रक्षितुमुत्सहे ॥ ११
तं हि नित्यं महाराजो बलवन्तं महाबलः ।
अपाश्रितोऽभूद्धर्मात्मा मेरुर्मेरुवनं यथा ॥ १२
सोऽहं कथमिमं भारं महाधुर्यसमुद्यतम् ।
दम्यो धुरमिवासाद्य सहेयं केन चौजसा ॥ १३

(for पापे). Dg1 Dt1 शोचसे; T3 शोचति (for °सि). —For 8, Ś1 V1 B4 D1–3.6 M4 subst. ; Ñ2 B1.3 ins. l. 1 after 7 and l. 2–3 after 11; B2 ins. l. 1 only after 7 :

1730* अथ कस्मात्त्वयानार्ये तस्याः पुत्रः प्रवासितः ।
त्वयात्मानं दूषयन्त्या दूषितोऽहं नृशंसया ।
अनृशंसं महात्मानमपापं पापनिश्चये ।

[(l. 1) D2 [अ]नाथो (for [अ]नार्ये). B1 om. the post. half. V1 राजपुत्रो (for तस्याः पुत्रः). V1 D1–3 M4 विवासितः. —(l. 2) V1 दूषयंत्या स्वमात्मानं; D1–3 दूषयंत्या त्वयात्मानं (by transp.) (for the prior half). —(l. 3) Ñ2 B3.4 महा(B4 °या)पापविनिश्चये (for the post. half). M4 कृतवत्यस्यकल्याणं मम येनाप्रियं परं.]

9 Ś1 B2 D6 om. 9-13. For 9-13, V1 B4 D1–5.7 (D2.4.5.7 l. 1–7 only for 9–12) M4 subst. 1731*. —[a]) Ñ2 B1.3 तं दीर्घदर्शि(Ñ2 °र्शी)नं; G2.3 M1–3 Cg अपाप(M2 °पा)दर्शनं (for अपापदर्शिनं). M2 क्रूरं; M3 वीरं (for शूरं). —[b]) Ñ2 B1.3 स्थिरात्मानं. —[cd]) Ñ2 B1.3 प्रव्राज्य रामं गुणिनं गुणं कमिह पश्यसि.

10 Ś1 B2 D6 om. 10 (cf. v.l. 9). For subst. in V1 B4 D1–5.7 M4, see 1731*. —[a]) Ñ2 B1.3 वनाय विहितो नार्या(B1 °र्ये). —[b]) Ñ2 B3 यथेह; B1 यथेदं; G2 न ह्यहं (for न तेऽहं). Dt1 Dd1 Dm1 Cm.g.t यथा; Cv.k as in text (for प्रति). —[c]) B3 तदा (for तथा). G3 M2 राज्यार्थे. —[d]) Ñ2 B3 तद्विहीनो; B1 त्वद्विनीतो; Cr.m.g.k.t त्वयानीतो (for त्वया नीतो).

11 Ś1 B2 D6 om. 11 (cf. v.l. 9). For subst. in V1 B4 D1–5.7 M4, see 1731*. —[c]) B1.3 Dt1 D7 शक्तिप्रभावेण. —After 11, Ñ2 B1.3 ins. l. 2–3 of 1730*.

12 Ś1 B2 D6 om. 12 (cf. v.l. 9). For subst. in V1 B4 D1–5.7 M4, see 1731*. Ñ2 B1.3 om. 12-13. —[a]) Dg1 तु (for हि). —[b]) Dg1 Dt1 T2 M3 महौजसं; G3 महाबलं; Ck as in text (for °लः). —[c]) Dg1 Dt1 T उपाश्रितो; G1.2 M2 अपाश्रुतो. —[d]) Dm1 Ck मेरुं; Cr.m.g.t as in text (for मेरुर्).

13 Ś1 Ñ2 B1–3 D2.6 om. 13 (for all except D2 cf. v.l. 9 and 12). D4.7 read 13, while D5 reads 13, 14[ab] and l. 2 of 1733*, after 1720*. —[a]) D4.5.7 गुरुम् (for कथम्). G3 महाभागं (sic). Cr.m.g as in text (for इमं भारं). —[b]) Dg1 G1 Cr.m.g -समुद्धृतं; Dm1 -समुद्धतं; Ck -स्वमुद्यतं; Ct as in text (for -समुद्यतम्). D4.5.7 महाभारमिवोद्यतं. —[c]) T2 धर्मो; T3 दमो (sic); Cv दम्यं; Cr.m.g.k.t as in text (for दम्यो). D4.5.7 T3 इवासह्यं (D5 °ह्यां); Cr.g.k.t as in text (for इवासाद्य). —[d]) Dg1 Dd1 D4.5.7 M2 Cr.m.g.k वहेयं; T3 सहेनं (sic); M3 वनेयं (sic); Ct as in text (for सहेयं). D4.5.7 हेतुना; T1 G2.3 M1 Ck तेजसा; Cr.m.g.t as in text (for चौजसा). —For 9–13, V1 B4 D1.3 M4 subst.; D2.4.5.7 subst. l. 1–7 only for 9–12 :

1731* वनाय रामं प्रव्राज्य किं नाम सुकृतं कृतम् ।
राज्यलोभात्त्वया शुद्धं मम सत्त्वं न लक्षितम् ।
घोरं ममाप्रियं तेन त्वमेव कृतवत्यसि ।
तमृते पुरुषव्याघ्रं महेन्द्रोपेन्द्रविक्रमम् ।
का शक्तिर्मम कैकेयि राज्यं कारयितुं महत् । [5]
तमहं भ्रातरं ज्येष्ठं रामं राजीवलोचनम् ।
भक्तश्चोपाश्रितश्चैव गिरिं मेरुं रविर्यथा ।
इमां राज्यधुरं गुर्वीमसह्यामाहितामहम् ।
दम्यो धुरमिवासह्यां कथमुद्वोढुमुत्सहे ।

[(l. 1) D2 रामं वनाय (by transp.). B4 नु ते; D1 नु मे (for नाम). B4 दुष्कृतं (for सुकृतं). D4.7 भवेत् (for कृतम्). —(l. 2) D4.7 दुष्टे (for शुद्धं). B4 रक्षितं; D2.3 भक्षितं (for लक्षितम्). —D2.4.5.7 om. l. 3. —(l. 3) D3 येन; M4 कर्म (for तेन). D1.3 कर्मेदं; M4 येनेदं (for त्वमेव). B4 [अ]पि (for [अ]सि). —(l. 4) B4 अमृते (sic). V1 महेंद्रोपमविक्रमं; D2.4.5.7 मत्तमातंगगामिनं (for the post. half). —(l. 5) D2.4.5.7 धारयितुं चिरं (for कारयितुं महत्). —(l. 6) D2 (also).5 शूरं ज्येष्ठं (for ज्येष्ठं रामं). —(l. 7) B4 भक्तस्य; D1 असक्य- (sic) (for भक्तश्च). V1 B4 [अ]प्याश्रितश्; D2 [अ]पाश्रितश्; D4.7 [उ]पसृतश्; M4 [ए]वाश्रितश् (for [उ]पा°). D2.4.5.7 M4 मेरुं नग(M4 गिरि)वरं(D5 °नं) यथा (for the post. half). —(l. 8) V1 B4 राज्यधुरां (for राज्यधुरं). V1 तु पितावहत्; B4 यां पितामहेत् (sic) (for आहितामहम्). —(l. 9) B4 [अ]सह्यं; M4 [आ]साद्य (for [अ]सह्यां).]

—Thereafter V1 B4 D1.3 M4 cont.; D2.4.5.7 cont. l. 5, 6, 9–14 only; Ñ2 ins. l. 5–6 only after 1767*.

1732* का शक्तिरद्य रामेण विना राज्यं प्रशासितुम् ।
लोकैश्वर्यमपि प्राप्य मम वा मद्विधस्य वा ।
परित्यागेऽपि कामं ते न तु बुद्धिर्भवेन्मम ।
यदि रामस्य नापेक्षा मातृवद्वै भवेत्त्वयि ।
यदि वा त्वत्परित्यागे रामो मां न परित्यजेत् । [5]

अथ वा मे भवेच्छक्तिर्योगैर्बुद्धिबलेन वा ।
सकामां न करिष्यामि त्वामहं पुत्रगर्धिनीम् ।
निवर्तयिष्यामि वनाद्भ्रातरं स्वजनप्रियम् ॥ १४

G. 2. 75. 28
B. 2. 73. 28
L. 2. 79. 27

अद्यैवाहं त्यजेयं त्वां हन्यां वा पापनिश्चये ।
इयं ते कथमुत्पन्ना बुद्धिः पापविनिश्चये ।
अधर्मा चायशस्या च ममानर्थभयावहा ।
उचितं नः कुले राज्ये ज्येष्ठस्यैवाभिषेचनम् ।
अवरैः पितृवज्ज्येष्ठः पूज्यो भ्रातेति च स्थितिः ।
सत्प्रशस्तमिदं वृत्तं कुलं नो दूषितं त्वया ।
मामल्पपुण्यमुद्दिश्य निमित्तं राज्यलुब्धया ।
कुले महति जातायाः सद्वृत्तवति धार्मिके ।
बुद्धिरेषा समुत्पन्ना कथं ते सद्विगर्हिता ।
नैव कामं करिष्यामि तथाहं पापमीदृशम् ।
यदर्थं जीवितान्ताय राज्ञस्ते विप्रियं कृतम् ।
अयशः पातितं मूर्ध्नि मम लोभादिदं त्वया ।
तस्मादतो न ते कामं करिष्ये पापनिश्चये ।

[(l. 1) D1 मम; D3 M4 आर्य- (for अद्य). —(l. 2) M4 योगैश्वर्यम्. D1 च (for second वा). —(l. 3) V1 ते कामं (by transp.). B4 परित्यागोपि मे कामं (for the prior half). V1 B4 न त्वबुद्धिर्; D1 ननु बुद्धिर्. M4 परित्यागेपिकांक्षस्य न शुद्धिर्न भवेन्मम (sic). —(l. 4) V1 त्यजेयमस्य (for यदि रामस्य). D3 नापेक्ष्या. B4 त्यजेयं यद्यनापेक्षा (for the prior half). D1 विभवेत्. —(l. 5) D2.5 परित्यागाद्. D3.5 मा (for मां). —(l. 6) D4.7 त्यजे वै त्वां(D7 त्वं). —V1 B4 om. (hapl.) l. 7. —(l. 7) M4 पापानुबंधिनि. —(l. 8) M4 अधर्म्या. V1 B4 अधर्म्या चायशस्यां (B4 °र्मं वायशस्यं) च ममानर्थभयावहां (sic). —(l. 9) D4.7 राज्यं (for राज्ये). B4 येनास्य (for ज्येष्ठस्य). —(l. 10) D1 M4 अपरैः; D2 अवरे (sic) (for अवरैः). B4 ज्येष्ठं. M4 transp. ज्येष्ठः and पूज्यो. D3 वै स्थितिः; M4 संस्थितिः (for च स्थितिः). B4 पूज्यो भ्रातरवस्थितिः (for the post. half). —(l. 11) V1 मन्निमित्तम्; B4 यन्निमित्तम्; D2 सुप्रशस्तम्; D4.5.7 अप्रशस्तम्; M4 संप्रशस्तम् (for सत्प्रशस्तम्). M4 चैव (for वृत्तं). D2 कुले (for कुलं). —M4 om. l. 12–15. —(l. 12) V1 D2 मम (for माम्). —(l. 13) D3 सुवृत्तवति; D5 सद्वृतवति (sic). D1 सुवृत्ताया ह्यधार्मिके (for the post. half). —(l. 14) D2.4.5.7 पापे (for एषा). D2 कथं द्विजगर्हिते (subm.) (for the post. half). —(l. 15) D3 गमिष्यामि (for करि°) and तवाहं (for तथाहं). V1 पापदर्शितं. B4 तं हरिं परमी**र्शं (for the post. half). —(l. 16) V1 त्वदर्थं. M4 मरणांताय. V1 राज्यं (for राज्ञस). B4 यदर्थं जीवित*ज्ञः राज्ञस्ते विप्र*कृतं. —(l. 17) B4 पीडितं; D3 पतितं (for पातितं). B4 यत्तु; M4 मयि (for मम). —(l. 18) D1.3 यस्माद् (for तस्माद्). M4 इतो (for अतो) and पापं (for कामं).]

14 D4.7 om. 14^{abcd}. D5 reads 13, 14^{ab} and l. 2 of 1733* after 1720*. —^{b}) M3 **योगबंधुबलेन वा.** —^{d}) G3 M2 **पुत्रगृद्धिनीं;** Cg.t as in text; Ck **पुत्रगंधिनीं** (for °**गर्धिनीम्**). —For 14^{a-d}, Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 M4 subst. and read after 1720*; D5 subst. l. 2 only for 14^{cd} :

1733* भवेद्यद्यपि मे शक्तिः शासितुं राज्यमूर्जितम् ।
तथापि न सकामां त्वां करिष्ये मातृगन्धिनि ।

[(l. 1) B3 (before corr.) D1 शासितं. —(l. 2) D3 त्वा; D6 त्वं. V1 D1–3 भर्तृघातिनि; D5 पुत्रगंधिनि (for मातृ°). M4 करिष्यामि नृशंसिनि (for the post. half).]

—Thereafter all the above MSS. cont. (D5 reads l. 4 after l. 2 of 1721*); D4.7 cont. l. 4 only after 13:

1734* मन्निमित्तं पिता प्राणैस्त्वया मे विप्रयोजितः ।
प्रव्राजितो वनं चैव रामो धर्मभृतां वरः ।
अहो पापं महन्मूर्ध्नि त्वया मे विनिपातितम् ।
अपापः पापसंकल्पे सर्वथाहं हतस्त्वया ।

[(l. 1) V1 B यन्निमित्तं. M4 transp. पिता and त्वया. —(l. 2) B1 om. धर्मभृतां. —(l. 3) V1 त्वया मूर्ध्नि; B4 महामूर्ध्नि; D2.5 महावोरं (for महन्मूर्ध्नि). V1 नूनं मे विनियोजितं (for the post. half). —D2 om. l. 4. —(l. 4) B1 पापसंकल्पः; B4 **संकल्पे. V1 D1.3–5.7 हतोहं सर्वथा त्वया (for the post. half).]

—After 14^{cd}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1735* न मे विकाङ्क्षा जायेत त्यक्तुं त्वां पापनिश्चयाम् ।
यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्यान्मातृवत्सदा ।
उत्पन्ना तु कथं बुद्धिस्तवेयं पापदर्शिनि ।
साधुचारित्रविभ्रष्टे पूर्वेषां नो विगर्हिता ।
अस्मिन्कुले हि पूर्वेषां ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ।
अपरे भ्रातरस्तस्मिन्प्रवर्तन्ते समाहिताः ।
न हि मन्ये नृशंसे त्वं राजधर्ममवेक्षसे ।
गतिं वा न विजानासि राजवृत्तस्य शाश्वतीम् ।
सततं राजवृत्ते हि ज्येष्ठो राजाभिषिच्यते ।
राज्ञामेतत्समं तत्स्यादिक्ष्वाकूणां विशेषतः ।
तेषां धर्मैकरक्षाणां कुलचारित्रशोभिनाम् ।
अद्य चारित्रशौण्डीर्यं त्वां प्राप्य विनिवर्तितम् ।
तवापि सुमहाभागा जनेन्द्राः कुलपूर्वगाः ।
बुद्धिमोहः कथमयं संभूतस्त्वयि गर्हितः ।
न तु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये ।
यया व्यसनमारब्धं जीवितान्तकरं मम ।
एष त्विदानीमेवाहमप्रियार्थं तवानघम् ।

[(l. 1) G3 हंतुं (for त्यक्तुं). G2 M1 पापनिश्चये. —G3 partially damaged for l. 2 and 3. —(l. 2) Dt1 नोवेक्षा; T2.3 G1 Ck नापेक्षा; M3 नान्वेक्षा; Cg.t as above (for नावेक्षा). T2 मातृवत्सला. —After l. 2, Dm1 ins. राम. —(l. 3) M1 हि (for तु). Dg1 Dd1 Dm1 T G1 M1.2 पापदर्शिनी; G2 पापादर्शिनी; M3 पापदर्शनि. —(l. 4) G3 विगर्हिते.

G. 2. 75. 30
B. 2. 73. 28
L. 2. 79. 29

इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा
प्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तुदंस्ताम् ।
शोकातुरश्चापि ननाद भूयः
सिंहो यथा पर्वतगह्वरस्थः ॥ १५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

—(l. 5) Dt1 Ct सर्वेषां (for पूर्वेषां). T3 G3 M3 राजा (for राज्ये).—(l. 7) G3 damaged from धर्म up to गर्नि वा in l. 8. Dg1 T3 M2 अवेक्ष्यसे; G1 उपेक्षसे; Cr.m.g.k.t as above (for अवेक्षसे).—(l. 8) Dd1 Dm1 G2 M1.2 Cm नाभिजानासि; G1 [अ]पि न जानासि; G3 [अ]थ न जानासि; Ck न हि जानासि (for न विजा°). G3 राज्यवृत्तस्य; Cr.m.g.k.t as above (for राजवृत्तस्य).—(l. 9) Dt1 Dd1 T1 Ct राजपुत्रेषु; T3 राजवृत्तौ हि; M3 राजवृत्तो हि; Cg as above (for °वृत्ते हि). T1 (also).2 G3 राज्ये (for राजा).—(l. 10) G3 क्षमं; Cg.t as above (for समं). ❀ Ck.t : राज्ञां सर्वम् इति पाठे सर्वमित्यत्र छान्दसी षष्ठ्यर्थे द्वितीया सर्वेषामित्यर्थः । ❀ Dd1 Dm1 T3 G1.3 M2 तस्माद्; T2 न स्याद्; M3 तस्याम् (sic) (for तस्याद्).—(l. 11) G3 damaged from शोभिनाम् up to चारि in l. 12. T1 Crp.m -चारित्रयोगिनां; T2 -चारित्रशोभनां; Cmp.g.t as above (for °शोभिनाम्).—(l. 12) Dd1 Dm1 G1.2 M1.3 अत्र (for अद्य). Cr.m.g.k as above; Ct -शौटीर्यं (for -शौण्डीर्य). G3 विनिवर्तते.—(l. 13) Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1 Ck.t सुमहाभागे; Cg as above (for सुमहाभागा). G1.2 M1 नरेंद्राः; Cv.r.m.g.tp as above (for जनेन्द्राः). M2 -पूर्वजाः; Cv.r.m.g.tp as above (for -पूर्वगाः). Dt1 Ct जनेंद्रकुलपूर्वके (for the post. half).—(l. 14) T3 बुद्धेर्. G2 कथयमं (meta.). G1 बुद्धिमोहोयमधुना (for the prior half). M3 संभ्रांतस; Ck.t as above (for संभ्रान्तस).—(l. 15) G2 ननु (for न तु). Dt1 तवार्य.—(l. 16) Dd1 Dm1 तथा; T1 त्वया (for यथा). G3 damaged from त्ता up to एव त्वि in l. 17.—Dd1 reads from l. 17 up to 14[f] in marg.—(l. 17) Dm1 T3 G2 विप्रियार्थं; Ck.t as above (for अप्रियार्थं). Dt1 Dd1 Dm1 तवानघे; G1 तवानघः.]

—For 14[ef], Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1736* निवर्तयिष्ये तं गत्वा वनवासादहं स्वयम् ।

[B4 त्वया (for स्वयम्).]

—Thereafter cont. 1767* (subst. for 2.68.27).
—After 14, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G1 M1–3 ins.:

1737* निवर्तयित्वा रामं च तस्याहं दीप्ततेजसः ।
दासभूतो भविष्यामि सुस्थितेनान्तरात्मना ।

15 [a]) T3 G1.3 हि मातरं; Cv as in text (for महात्मा).—[b]) T3 तदा; G1 स तां; G3 स्तुतः (sic); Cv as in text (for ताम्).—[c]) G3 damaged from का up to द. Dt1 Dd1 Dm1 शोकार्दितश्च (for शोकातुरश्च). Cv शोकाभिभूतश्च. M3 धीरः (for भूयः).—[d]) Dt1 T1 मंदरकंदरस्थः; M3 Cvp पर्वतकंदरस्थः; Cg as in text (for पर्वतगह्वरस्थः). ❀ Cv : पर्वतकन्दरस्थः इत्ययं सम्यक् पाठः । अन्यस्त्रिष्टुब्जगतीसंकीर्णो लेखकाज्ञानजनितः । ❀ —For 15, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1738* इत्येवमुक्त्वा भरतोऽतिरोषा-
द्विगर्हयित्वा जननीं सुखार्हः ।
शोकातुरः सस्वनमुन्ननाद
सिंहो यथा पर्वतकन्दरस्थः ।

[(l. 1) V1 D1–5.7 M4 महात्मा (for ऽतिरोषाद्).—(l. 2) Ñ2 B स गर्हयित्वा; D3 विगर्हयिष्या (sic) (for विगर्हयित्वा). V1 D1.3 M4 सुघोरां; D5 विगर्हः (for सुखार्हः).—(l. 3) D2.5 सुस्वरम्; M4 सस्वरम् (for सस्वनम्). B2 सस्वनवन्ननाद.—(l. 4) B2 मंदरकंदरस्थः; D3 पर्वतकंदरात्.]

Colophon.—*Sarga name*: Ś1 Ñ2 V1 B D1.3–7 कैकेयीविगर्हणं (V1 D1.3–5.7 °णः; B1 °णा); D2 भरतपर्वणि कैकेयीविगर्हणः.—*Sarga no.* (figures, words or both): B1 D3.6 om.; Ś1 79; Ñ2 V1 D7 M4 75; B2 63; B3 D4 74; B4 69; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 73; D1 131; D2.5 78.—After colophon, D6 G conclude with श्री(D6 om.)रामाय नमः; T2 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

६८

तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा ।
रोषेण महताविष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १
राज्याद्भ्रंशस्व कैकेयि नृशंसे दुष्टचारिणि ।
परित्यक्ता च धर्मेण मा मृतं रुदती भव ॥ २
किं नु तेऽदूषयद्राजा रामो वा भृशधार्मिकः ।
ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ॥ ३   G. 2. 75. 6 B. 2. 74. 3 L. 2. 71. 6

68

☞ In Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 the sequence of Sargas from 68 to 75 is 68, 72, 69, 75, 70, 71, 73 and 74. Ñ1 missing up to **गो** in l. 10 of 1763* (cf. v.l. 1058*). —Ś1 Dm1 begins with ॐ; M1.2 with **श्रीरामाय नमः**.

1 [a]) Ś1 Ñ2 B D6 **तथा सः** V1 D1.3 M4 **एवं**(M4 °व) **स**(V1 **सं**; D3 **वि**-); D2.4.5.7 **तथा विः** Cg.k as in text (for **तां तथा**). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **तां** (for **तु**). —[b]) Dd1 T3 G1 **भरत स्थितां**. —[cd]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **दुःखेन महताविष्टः पुनरेवेद**(D3 °देव [meta.])**मब्रवीत्**.

2 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **पाप**(Ś1 D6 **योषित्**)-**स्वभावे**; G2 °स्व (sic); Cg.k.t as in text (for **राज्याद्भ्रंशस्व**). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **निरपत्रपे**; G1 **दुःख°** (for **दुष्टचारिणि**). —After 2[ab], Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 ins. :

1739* किं तेऽपराद्धं रामेण भर्त्रा वा पापनिश्चये ।
एवं क्रूरस्वभावायाः सर्वथैव धिगस्तु ते ।
मा तेऽस्त्वयं शुभो लोको मा परः कुलपांसनि ।
सर्वलोकाप्रियं कृत्वा कथं नाम न लज्जसे ।
कथं धारयते भूमिस्त्वामियं भर्तृघातिनि । [5]
कथं तेनविकल्पेन मम पित्रा महात्मना ।
तवापराधः क्षान्तोऽयं सर्वलोकविगर्हितः ।
कथं शापाग्निना तेन न दग्धासि महात्मना ।
त्वद्दोषदूषितश्चाहं न दग्धः केन हेतुना ।

[(l. 2) D2 एव (for एवं). B1 D2 मे (for ते). —D2.4.5.7 om. l. 3–5. —(l. 3) B3 कुलपांशने; M4 भर्तृघातिनि (for कुलपांसनि). V1 मा तेस्त्वयं शुभाल्लोकानातनः कुलपांसले (sic). —(l. 4) B4 (before corr.) काले (for कृत्वा). B4 reads कथं in marg. V1 D3 कर्म (for नाम). B1 illeg. for लज्जसे. —(l. 5) Ś1 D6 त्वां नयते; B4 वा धरते (for धारयते). Ś1 D6 स्वामित्वं; Ñ2 B2 त्वामिमां; V1 D1.3 M4 इयं त्वां (by transp.) (for त्वामियं). Ñ2 V1(also) B1.3.4 D1.3 M4 भर्तृघातिनीं; B2 पति° (for भर्तृघातिनि). —(l. 6) B1 D2.4.5.7 तु(B1 ते; D7 नु) ऋषि(D5 निर्वि)कल्पेन (for तेनवि°). V1 D1–5.7 transp. मम and पित्रा. —(l. 7) V1 D1.3 M4 -जुगुप्सितः (D3 °सितं [sic]); D2.5 °ते (for -विगर्हितः). —(l. 8) Ñ2 B3 transp. न and दग्धासि. —(l. 9) D1.2.4.5.7 दोषाद् (for दोष-). B1 -दूषितेश् (for °तश्). Ñ2 B1.3.4 वाहं; V1 D1–5.7 [ऽ]हं वा(D2.5 वै); B2 [ऽ]हं च (by transp.) (for चाहं).]

—Thereafter D2.4.5.7 cont. :

1740* अस्मात्पापात्समुद्धारं न ते पश्यामि गर्हिते ।

[D5 पाप- (for पापात्). D2 om. (subm.); D4 वै; D7 [ए]व (for ते).]

☞ Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 read 2[c]–4 (including star passages up to l. 1 of 1744*) after 1718*.

—G3 partly damaged for 2[c]. —[c]) B3 **परित्यक्त्वा**. Ś1 Ñ2 V1 B Dg1 Dt1 D1–7 T2 M4 [अ]**पि**; Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1 **हि**; Cg.k as in text (for **च**). —[d]) T1.2 **मां** (for **मा**). Dm1 (before corr. as in text) [अ]**मृतं** (for **मृतं**). ❀ Ck : पक्षे मां मृतं रुदतीति मिथ्यापाठं प्रकल्प्य मिथ्यार्थमसङ्गतमवोचत् ।; Ct : केचित्तु-परित्यक्तधर्मेऽस्मिन्ने पुत्रजीवनमसंभावितम्, अतो मा मां मृतं दृष्ट्वा रुदती भवेत्यर्थः । तव पुत्रमरणकृतः शोकोऽस्त्विति भाव इत्याहुः । ❀ Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 **गर्हिते**(D1 °ता) **पापनिश्चये**. —After 2, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 ins. :

1741* राज्यलोभात्पतिं प्राणैर्विप्रयोज्य यशस्विनम् ।
गतासि निरयं घोरं सर्वथैव धिगस्तु ते ।
यदि त्वं राज्यलोभेन गन्तुं निरयमिच्छसि ।
पतन्त्या निरये कस्मादहमप्यनुपातितः ।
हा दग्धोऽस्मि हतश्चैव त्वया मातर्नृशंसया । [5]
त्यक्ष्याम्यहमपि प्राणान्मामृते सुखिनी भव ।

[(l. 1) Ś1 D6 वियोज्य च (for विप्रयोज्य). V1 D2–5.7 तपस्विनं; D1 तपोधनं (sic); M4 नराधिपं (for यशस्विनम्). —(l. 2) D4.5 M4 गता (for गता). D2 om. from निरयं up to राज्यलोभेन in l. 3. M4 पापे (for घोरं). D3 मे (for ते). —After l. 2, V1 D1.3 ins. :

1741(A)* पापे पापसमाचारे निर्घृणे भर्तृघातिनि ।

—D3 om. l. 3. —(l. 3) D2 निरयं गंतुम् (by transp.); D4.5.7 गंतुं नरकम् (for गन्तुं निरयम्). —(l. 4) Ś1 D2 पतन्ती; V1 पतंती; D5 भवत्या (for पतन्त्या). V1 D1–3 M4 निरयं (for °ये). D4.7 किं त्वया किं निमित्तं हि (for the prior half). B4 [अ]नुपीडितः; M4 [अ]त्र पा° (for [अ]नुपातितः). —(l. 5) V1 नृशमोसि (for हतश्चैव). Ś1 D6 मात्रा (for मातर्). —(l. 6) B2 [अ]हमिति; B4 [अ]ह ** (for [अ]हमपि). D4.7 प्राणं (for °णान्). Ś1 D6 मातरत्वं; Ñ2 B1.3.4 महते; V1 सुखे त्वं; D1–3 अंब त्वं (for मामृते).]

3 [ab]) Dg1 **च**; Dd1 Dm1 T2 **तु**; Cr.m.g as in text (for **नु**). Dg1 Dt1 T2 **रामो राजा** (by transp.). —For 3[ab], Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

G. 2. 75. 7 B. 2. 74. 4 L. 2. 79. 7 भ्रूणहत्यामसि प्राप्ता कुलस्यास्य विनाशनात् ।
कैकेयि नरकं गच्छ मा च भर्तुः सलोकताम् ॥ ४
यत्त्वया हीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा ।
सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयम् ॥ ५
त्वत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः ।
अयशो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः ॥ ६
मातृरूपे ममामित्रे नृशंसे राज्यकामुके ।
न तेऽहमभिभाष्योऽस्मि दुर्वृत्ते पतिघातिनि ॥ ७
कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या मम मातरः ।
दुःखेन महताविष्टास्त्वां प्राप्य कुलदूषिणीम् ॥ ८
न त्वमश्वपतेः कन्या धर्मराजस्य धीमतः ।
राक्षसी तत्र जातासि कुलप्रध्वंसिनी पितुः ॥ ९
यत्त्वया धार्मिको रामो नित्यं सत्यपरायणः ।
वनं प्रस्थापितो दुःखात्पिता च त्रिदिवं गतः ॥ १०

1742* किं नु तेऽपकृतं भर्त्रा किं रामेण महात्मना ।

[Ñ2 V1 D4 तु; D5 ते (for नु). D5 तु (for ते). Ñ2 D2.3.6 M4 भर्ता (sic); D1 पित्रा (for भर्त्रा).]

—c) V1 तयोर् (for ययोर्). M4 प्रवासश् (for विवासश्). —d) Dt1 स्वत् (for त्वत्). M3 तुल्यतां गतौ. Ś1 Ñ2 B D2.3.6 M4 त्वया तुल्यमुपाहि(Ñ2 B1.2.4 °कृ; B3 M4 हृ)तौ (B2 °ते); V1 तुल्यमुत्पादितो त्वया; D1 तत्तुल्यमुपपादितौ.

4 ab) Dm1 Ck ब्रह्महत्याम्; Cg.t भ्रूणहत्याम् (as in text). V1 Dg1 अपि (for असि). V1 D1–5.7 ब्रह्महत्यां च कौत्सितां; M4 ब्रह्मवध्यां च गर्हितां (for b). Ś1 Ñ2 B D6 भ्रूणहत्या त्वया प्राप्ता ब्रह्महत्या च कुत्सिता. —After 4ab, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 ins. :

1743* रामं राज्याद्भ्रंशयित्वा पतिं प्राणैर्वियोज्य च ।
मा तेऽस्त्वयं शुभो लोको मा परो भर्तृघातिनि ।

[(l. 1) V1 राज्यं (for राज्याद्). D3 भृशयित्वा (corrupt). D4.7 वियुज्य. —(l. 2) V1 भर्ता; D4.5.7 परो (for शुभो). D4.7 चायं; D5 वरो (for परो). D4.7 भर्तृघातके.]

—c) M4 निरयं; Ck.t as in text (for नरकं). V1 गग (sic) (for गच्छ). —d) Dt1 तात- (for भर्तुः). Ś1 Ñ2 B D6 M4 भर्तृशाप(B2 °शोक)परिक्षता(B3 °तां); V1 D1–3 भर्तृपुत्रविनाकृता(V1 °तां); D4.5.7 भर्तृलोकपरिच्यु(D5 °क्षि)ता.

5 a) Dt1 [ई]दृशे; Cr.m.g.t as in text (for °शं). —c) G2.3 M1 Cg त्यक्त्वा; Cr.k.t as in text (for हित्वा). —d) G2 Ck मया; Cr.m.g.t as in text (for मम). Dg1 [आ]पतितं; G3 °पदितं (sic); Cr.m.g as in text; Ck [आ]पादयेद् (for [आ]पादितं). —For subst. in Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 see 1744*.

6 a) M1 मत्- (for मे). —d) G3 प्रतिपादितं (sic); Cm.g.t as in text. —For 5–6, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 (D2.4.5.7 om. l. 2–5) M4 subst. :

1744* हतो दग्धो नाशितश्च त्वयाहं राज्यलुब्धया ।
प्राणैर्वियोजितो भर्ता रामः प्रवाजितो वनम् ।
मम चाप्ययशो मूर्ध्नि पातितं लुब्धया त्वया ।
तस्मात्पापसमुद्धारं न ते पश्यामि गर्हिते ।
लोकानां परिवर्तेऽपि निरयान्नोत्तरिष्यसि । (5)

[(l. 1) Ś1 D6 हा दग्धो नाशितश्चास्मि; Ñ2 B हा दग्धोस्मि नाशितश्च (for the prior half). —(l. 3) D3 वा (for च). Ñ2 B3 (also marg. पतितं) निहितं; B1 पतितं (sic) (for पातितं). M4 राज्यलुब्धया (for लुब्धया त्वया). —(l. 4) cf. 1740*. Ñ2 B1.2 तस्मात्पापसमुत्तारं; V1 D1.3 अस्मात्पापात्समुत्तारं; B3 अ(also त)स्मात्पापात्समुद्धारं; B4 अस्यां पापां समुद्धारं (corrupt); M4 अस्मात्पापात्समुत्तर्तुं (for the prior half). Ś1 V1 ते न (by transp.). V1 गर्हितं. M4 वने वत्स्यामि गर्हिते (for the post. half). —(l. 5) V1 परिवर्तो (sic). M4 निरयं (for °यान्). B1 [उ]त्तरिष्यति. Ś1 D6 निरयं न तरिष्यसि (Ś1 °ति) (for the post. half).]

7 a) Ś1 Ñ2 B D6 -रूपेण मे (for -रूपे मम). D1.2.4.7 [अ]मित्रि (sic) (for °त्रे). —b) Ś1 D6 -कामिके; V1 D1.3 M4 °मिनि; D4 °कि; Cm.g.k.t as in text (for -कामुके). ◎ Cg.k : राज्यकामुक इति अमैथुनेच्छातो न ङीप्। ◎ —c) V1 न च; D3 न त्वा; Cg.k.t as in text (for न ते). Ś1 Ñ2 B D6 अभिवाच्यो; V1 °भाष्यो हि; D1 °भिभाष्योथ; D2.4.5.7 °भाष्ट(D2 °त; D5 °प[sic])व्यो; D3 °भाषिव्ये; T2 °भाष्यामि (sic); M4 अपि द्रष्टव्यो; Cg.k.t as in text (for अभिभाष्योऽस्मि). —d) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 निर्घृणे; D2.4.5.7 M4 नृशंसे (for दुर्वृत्ते). Ś1 V1 D1–7 M4 भर्तृघातिनि (D5 °नी); B4 Dm1 °तिनी; G1 पापकारिणी (for पतिघातिनि).

8 b) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 तथा (for याश्च). —cd) Dg1 -घातिनीं; M1.3 -दूषणीं (for -दूषिणीम्). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 त्वयैकया पापशीले पीडिता निरप(V1 महद्)त्रपे.

9 For 9, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1745* न त्वं केकयराजस्य दुहिता विदितात्मनः ।
राक्षसी कापि तस्य त्वं दुहितृत्वमुपागता ।

[(l. 1) B1 D1.4 कैकय-; B4 D2.3.5.7 कैकेय- (for केकय-). D2.3 -राज्यस्य. Ñ2 B1–3 D4 विजि(D4 °हि)तात्मनः (for विदिता°). —(l. 2) D2 चापि; D4.7 तस्य; D5 वापि (for कापि). Ś1 D4.6.7 राज्ञस्; V1 B1.2 D1 कस्य (for तस्य).]
—Thereafter D2(repeats).4.5.7 ins. l. 1–2 of 1726*.

10 a) Dd1 यस् (for यत्). —b) G1 व्रतपरायणः; G2 सत्यपराक्रमः. —c) Dt1 वीरः; M3 राज्यात् (for दुःखात्).

यत्प्रधानासि तत्पापं मयि पित्रा विनाकृते ।
भ्रातृभ्यां च परित्यक्ते सर्वलोकस्य चाप्रिये ॥ ११
कौसल्यां धर्मसंयुक्तां वियुक्तां पापनिश्चये ।
कृत्वा कं प्राप्स्यसे त्वद्य लोकं निरयगामिनी ॥ १२
किं नावबुध्यसे क्रूरे नियतं बन्धुसंश्रयम् ।
ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौसल्यायात्मसंभवम् ॥ १३
अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चापि जायते ।
तस्मात्प्रियतरो मातुः प्रियत्वान्न तु बान्धवः ॥ १४
अन्यदा किल धर्मज्ञा सुरभिः सुरसंमता ।
वहमानौ ददर्शोर्व्यां पुत्रौ विगतचेतसौ ॥ १५

G. 2. 76. 17
B. 2. 74. 15
L. 2. 80. 17

—[d]) Dt1 [अ]पि (for च).—For 10, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1746* सर्वलोकप्रियो रामो यत्त्वया पापनिश्चये ।
प्रव्राजितः पापतरा का त्वदन्या भविष्यति ।

[(l. 1) V1 B4 D2.5.7 यम (for यत्).—(l. 2) Ś1 B1.4 पापरता; D2 °परा (for °तरा). B2 त्वदन्या न (for का त्वदन्या).]

11 [a]) T2 यत् (for तत्). T3 पापं (for पापं). ❀ Cv : यत्प्रधारयसे पापमि(ति) च पाठः । एतच्च पूर्वश्लोकवत् पूर्वोक्तस्य कारणं ।; Cr : यत्प्रधानासि पापमिति वा पाठः । ❀ —[b]) M3 विवासिते (for विनाकृते).—[d]) M3 lacuna for लोकस्य.—For 11, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1747* पितुर्वियोगजं दुःखं महदापादितं त्वया ।
भ्रातृत्यागकृतं चैव सर्वलोकविगर्हितम् ।

[(l. 1) B4 नियोगजं (for वि°). V1 D1.3 M4 अहसासादितम (D3 °थांम); D2.4.5.7 अहसादादितम; G(ed.) सहसा पादितम् (for महदापादितं).—(l. 2) Ś1 D6 सर्तृत्याग(D6 °ग-) (for भ्रातृत्याग-). V1 D1.3 भ्रा(V1 मा)तृभ्यां महत चैव (for the prior half).]

12 M2 transp. 12 and 13.—[b]) G3 संरक्तां (for वियुक्तां). G3 damaged for पाप.—[c]) G3 किं; Cg.t as in text (for कं). Dg1 [ऽ]पि; Dt1 T2 हि (for तु). G1 [ऽ]द्य त्वं (for त्वद्य).—[d]) Dg1 Dd1 T1 M1.3 Cg -गामिनि (for °नी).—For 12, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1748* शुद्धस्वभावां सद्वृत्तां कौसल्यां पुत्रलालसाम् ।
विवत्सां वत्सलां कृत्वा कान्नु लोकान्गमिष्यसि ।

[(l. 1) D2.4.5.7 कौसल्यां सद्वृत्तां (by transp.). V1 -शालिनीं; D2.4.5.7 -वत्सलां (for -लालसाम्).—(l. 2) D3 erroneously repeats after विवत्सां from सहितं चैव (see variant) in l. 2 of 1747* up to विवत्सां in l. 2 of 1748*. Ś1 V1 B1 D3.6 कांस्त्वं; D3 नांव (for कान्नु). D1.4.5.7 लोकांस्त्वं; D2 लोकान्नु (by transp.) (for नु लोकान्). D1.3 M4 अवाप्स्यसि (for गमिष्यसि).]

13 M2 transp. 12 and 13.—[b]) G1 निरयं; Cg as in text (for नियतं).—[c]) G1.2 M1 पित्रा समं (for पितृसमं).—[d]) G3 कौसल्यायास्तनूद्भवं. ❀ Cg : कौसल्याया आत्मसंभवमित्यत्र कौसल्यायात्मसंभवमित्यार्षः संधिः । यद्वा पृषोदरादित्वेन आकारलोपः । "गूढोत्मा न प्रकाशते" इतिवत् । तेन सम्यक् संधिः । ❀ So also all other Cs.—For 13, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1749* नाभिजानासि वै दुःखमिष्टपुत्रवियोगजम् ।
पुत्रेणेष्टेन कौसल्या यथा ते विप्रयोजिता ।

[(l. 1) D4 [अ]भिजानासि (sic). Ś1 D6 किं; D1–5.7 वा; M4 नद् (for वै). V1 नाभिजानासि चात्यंतं दुःखं पुत्रवियोगजं.—(l. 2) Ñ2 पुत्रश्रेष्ठेन; V1 पुत्रे नष्टे न (sic). Ś1 Ñ2 B D6 तथा (for यथा). D4 om. ते (subm.). B1 न वियोजिता (for विप्र°).]

14 [a]) V1 D1 -प्रत्यंगयोर्; D4 T2 °तो; Cv.r.m as in text (for -प्रत्यङ्गजः). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 मातुः (for पुत्रो).—[b]) Dt1 [अ]भि- (for [अ]पि). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 पुत्रो हृदयसंभवः—[c]) K(ed.) Cr.m.g प्रियतमो; Cv.k.t as in text (for °तरो).—[d]) Dt1 Ck.t प्रिया एव; Cm as in text (for प्रियत्वान्न). Dt1 Dm1 T2 G1.3 M3 Ck.t बांधवाः; Cv.m.g बांधवः (as in text). ❀ Ct : 'प्रियत्वान्न तु बान्धवः' इति पाठं मत्वा तीर्थेनेत्थं व्याख्यातम् प्रियत्वादेव न बान्धवो बन्धुदत्तपुत्रादिवन्न भवतीति । तत्र नार्थसामञ्जस्यमिति कतकसंमतपाठ एव ज्यायान् । ❀ —For 14,[cd] Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1750* तस्मादतः प्रियतरः पुत्रान्मातुर्न विद्यते ।

[Ñ2 B1–3 यस्माद् (for तस्माद्). Ś1 D6 कृते; M4 इतः (for अतः). B3.4 M4 पुत्रा(B3 [before corr.] °त्रा) (for पुत्रान्). D2.4.5.7 तस्माल्लोके(D4.7 °न्मातुः) प्रियतर पुत्रादन्यन्न विद्यते.]

15 [a]) T1.2 अन्यथा; Cr.m.g.k.t as in text (for अन्यदा). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 पुरा किल गवां माता.—[b]) D1–5.7 सुरभी. B3 सुरसत्तमा (for °संमता).—[c]) M3 वहमाङ्गौ (sic); Cr.g.t as in text; Ck वलमानौ (for वहमानौ).—[d]) T2 -चेतनौ; Cg as in text (for °सौ).—For 15[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1751* ददर्श पुत्रौ धर्मज्ञा लाङ्गलेनाभिपीडितौ ।
कृशौ प्रतोदतुन्नाङ्गौ वहमानौ महीतले ।

[Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 om. l. 1.—(l. 2) Ñ2 V1 B1.2.4 M4 प्रतोदतुन्नांगौ. D2.5 वेप° (for वहमानौ). D4.7 repeat the post. half of l. 1 in place of the post. half of l. 2.]

G. 2. 76. 18 B. 2. 74. 16 L. 2. 80. 18 तावर्धदिवसे श्रान्तौ दृष्ट्वा पुत्रौ महीतले ।
रुरोद पुत्रशोकेन बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ १६
अधस्ताद्व्रजतस्तस्याः सुरराज्ञो महात्मनः ।
बिन्दवः पतिता गात्रे सूक्ष्माः सुरभिगन्धिनः ॥ १७
तां दृष्ट्वा शोकसंतप्तां वज्रपाणिर्यशस्विनीम् ।
इन्द्रः प्राञ्जलिरुद्विग्नः सुरराजोऽब्रवीद्वचः ॥ १८
भयं कच्चिन्न चास्मासु कुतश्चिद्विद्यते महत् ।
कुतोनिमित्तः शोकस्ते ब्रूहि सर्वहितैषिणि ॥ १९
एवमुक्ता तु सुरभिः सुरराजेन धीमता ।
प्रत्युवाच ततो धीरा वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ २०
शान्तं पापं न वः किंचित्कुतश्चिदमराधिप ।
अहं तु मग्नौ शोचामि स्वपुत्रौ विषमे स्थितौ ॥ २१

16 [a]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G2 M1–3 Cr.m*p*.g*p*.t -दिवसं; T1.2 °सः; Cg.k as in text (for -दिवसे). Dg1 reads [b] in marg. —[b]) Dg1 पुत्रौ दृष्ट्वा (by transp.). —[d]) Dg1 Dt1 -कुलेक्षणं (for °णा). —For 16, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1752* दृष्ट्वा पुत्रौ रुरोदार्ता सीदमानौ मुहुर्मुहुः ।
तामिन्द्रो रुदतीं दृष्ट्वा धर्मात्मा वै कृपां गतः ।

[(l. 1) Ś1 रुदंती च; Ñ2 °तु; D2 तु भारार्तौ (for रुरोदार्ता). Ś1 Ñ2 B D6 सीदंतौ (Ś1 D6 °ती) च; D2 सीद° (sic); D4.7 क्रंदमानौ (D1 °ना) (for सीदमानौ). M4 सीदमाना पुनः पुनः (for the post. half). —(l. 2) V1 [अ]थ कृपान्वितः; D1–3.5 M4 न्व (D1.5 त्व; D3 त्वत्) कृपायत (D1 °तः [sic]) (for वै कृपां गतः).]

17 [a]) Dd1 Dm1 G1 M3 तस्य (for तस्याः). —For 17[ab], Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1753* आकाशे गच्छतो ह्यस्य सुरभ्या अश्रुबिन्दवः ।

[Ś1 D2.4–7 तस्याः; M4 [ऽ]प्यस्याः (for ह्यस्य). D1.4.7 चाश्रु-; M1 ह्यश्रु- (for अश्रु-).]

—[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3–7 M4 शोकोत्थाः (Ñ2 °त्थां; D4 °स्याः) (for बिन्दवः). D2 शोकाश्रुपतितां (sic). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 भृशं (for सूक्ष्माः). Ś1 Ñ2 B1.3.4 D6 -गंधयः (for -गन्धिनः). —After 17, Dm1 G3 ins. l. 3–4 of 1764*. —Dm1 G3 cont.; Dg1 Dt1 Dd1 T G1.2 M1–3 ins. after 17:

1754* निरीक्षमाणस्तां शक्रो ददर्श सुरभिं स्थिताम् ।
आकाशे विष्ठितां दीनां रुदतीं भृशदुःखिताम् ।

[(l. 1) Dg1 Dd1 Dm1 निरीक्ष्य-; Cr.g as above (for °क्ष-). T1 शक्रस्तां (by transp.) (for तां शक्रो). —T3 om. (hapl.) l. 2. —(l. 2) G3 निष्ठितां (for वि°). Dt1 Dd1 Dm1 G3 M1.2 रुदंतीं (for रुदतीं).]

18 [d]) G3 damaged for ब्रवी. —For 18, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1755* तैरश्रुबिन्दुभिः स्पृष्टः समुद्वीक्ष्याथ वासवः ।
सुरभिं प्राञ्जलिर्वाक्यमभिगम्येदमब्रवीत् ।

[(l. 1) B3.4 (B3 *sup. lin.* before corr.) वैर् (for तैर्). V1 B2 D1–3 समुद्वीक्ष्य. —(l. 2) D4.7 भूत्वा समागम्य (for वाक्यमभिगम्य).]

19 [a]) Dd1 Dm1 T1.3 G1.2 M1.3 किंचि(M1 [before corr.] कश्चि)न् (for कच्चिन्). —[c]) G3 -निमित्तं (for °त्तः). —[d]) Dg1 T2.3 G1.3 M2 सर्वं (for सर्व-). Dg1 T2 M3 -सुखैषिणि; Dm1 G1.2 -हितैषिणी (for °णि). —For 19, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1756* कच्चिन्न भयमस्माकं कुतश्चिदनुपश्यसि ।
यन्निमित्तं सुदुःखार्ता रोदिषि ब्रूहि तन्मम ।

[(l. 1) D1.5 कच्चित्; D4 किंचिन् (for कच्चिन्). Ñ2 B1.3.4 नु (for न). D4.7 अस्मानु (for °कं). Ñ2 अपि पश्यसि; B3 अपि° (for अनुपश्यसि). —(l. 2) D2.5 किंनि°; D6 °न्निमित्तं (for °त्त). D1 सुदुःखार्ता (for सु°). —D5 om. (hapl.) from रोदिषि up to सुदुःखार्ता in l. 2 of 1757*. V1 D2–4.7 M4 रोदिष्येवं (V1 °षि त्वं; M4 °तत्) ब्रवीहि (D2 वदस्व) मे; D1 रोदिषीदं ब्रवीमि ते (for the post. half).]

20 [ab]) M2.3 उक्त्वा (for उक्ता). Dg1 reads भिः सुर in marg. —[d]) K(ed.) वाक्यविशारदं. —For 20, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1757* इत्युक्ता सुरभिस्तेन शक्रेणामिततेजसा ।
प्रत्युवाच सुदुःखार्ता पुरंदरमिदं वचः ।

[D5 om. up to सुदुःखार्ता in l. 2 (cf. v.l. 1756*). —(l. 1) B1.3.4 D7 [उ]क्त्वा (for [उ]क्ता). D1.3 सुरभी (for °भिः). —(l. 2) D7 इमं (for इदं).]

21 [a]) M2 शांतः (sic) (for शान्तं). Cv.r.m.g as in text; Ck मे (for वः). Ś1 D6 नाहं भयं वः पश्यामि; Ñ2 V1 B D1–5.7 M4 न वो (Ñ2 B नाहं) भयं (B4 भयं in marg.) प्रपश्यामि. —[b]) Dd1 D2 अमराधिपः (sic); G(ed.) ते-मरा°; Ck as in text (for अमराधिप). —[c]) Dd1 Dm1 G1.2 M1.2 किल; M3 मग्नौ (sic); Ck.t as in text (for मग्नौ). —For 21[cd], Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst.:

1758* अहं त्विमौ कृशौ पुत्रौ शक्र शोचामि दुःस्थितौ ।

[V1 D1.3 अहो (for अहं). Ś1 (also ह in marg.) Ñ2 D6 हि (for तु). Ś1 D6 त्वौ (for [इ]मौ). D2.5 कृशाविमौ (for त्विमौ कृशौ). V1 D1–5.7 कृशौ शक्र (D4.7 वीक्ष्य) शोचिमि (D2.4.5.7 शोचिमि [sic]); M4 कृशो पुत्रशोचिता (for the post. half).]

एतौ दृष्ट्वा कृशौ दीनौ सूर्यरश्मिप्रतापितौ ।
वध्यमानौ बलीवर्दौ कर्षकेण सुराधिप ॥ २२

मम कायात्प्रसूतौ हि दुःखितौ भारपीडितौ ।
यौ दृष्ट्वा परितप्येऽहं नास्ति पुत्रसमः प्रियः ॥ २३

G. 2. 76. 25
B. 2. 74. 24
L. 2. 80. 25

22 ^{a}) Dm1 T3 G2.3 M1–3 ततो; Cv.g as in text (for एतौ). —^{b}) M2 -प्रदीपितौ; M3 °तौ (for -प्रतापितौ). —For 22^{ab}, Ś1 Ñ2 (om. [hapl. ?]) V1 B(B3 marg.) D1–7 M4 subst. :

1759* प्रतोदप्रतिभिन्नाङ्गौ सीदन्तौ सुबुभुक्षितौ ।

[V1 B2 M4 -प्रति(B2 °रि)नुन्न-; B3.4 -प्रतिभग्न-; D1.3 -प्रतिनुन्न- (for -प्रतिभिन्न-). D2.4.5.7 प्रतोदेन प्रणु(D2 °मनु [sic])न्नाङ्गौ (for the prior half). D2 वेपमानौ; M4 सीदमानौ (for सीदन्तौ सु-). —D2 om. (hapl.) from बुभुक्षितौ up to सीदमानौ in 1760*. V1 D1.3–5.7 M4 वेप(V1 D1.3 वह)मानौ महीतले (for the post. half).]

—^{c}) Ś1 Ñ2 B D6 पीड्यमानौ; Dg1 अर्ध्य°; T1.3 बाध्य°; T2 बध्य°; G1 M4 विध्य°; G2 पच्य°; K(ed.) अर्द्य°; Ct as in text (for वध्यमानौ). Ś1 Ñ2 B D6 M4 लाङ्गलेन (for बलीवर्दौ). —^{d}) Ś1 कार्षिकेन; Dg1 कर्षणेन; D6 कर्षकेन. Ś1 Ñ2 B Dt1 Dd1 D6 M4 दुरात्मना (for सुराधिप). —For 22^{cd}, V1 D1–5.7 subst. :

1760* दृष्ट्वा रोदिमि तौ पुत्रौ सीदमानौ मुहुर्मुहुः ।

[D2 om. up to सीदमानौ (cf. 1759*). V1 D1.3.5 दृष्ट्वा पुत्रौ तु रोदामि(V1 रुदस्यार्ता; D1.3 रुदा[D3 °द]म्यार्ता) (for the prior half).]

23 ^{b}) Dd1 Dm1 G1 पर- (for भार-). —^{d}) Dm1 Cv -सम-; G2 -समं; Cg.t as in text; Ck -समः (for -समः). M3 पितुः (for प्रियः). M2 नास्ति पुत्रः समप्रियः. —For 23, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 subst. :

1761* अङ्गप्रत्यङ्गसंभूतावेतौ मे हृदयोद्भवौ ।
दृष्ट्वा विवर्धते दुःखं नास्ति पुत्रात्परः प्रियः ।

[(l. 1) Ś1 D6 तावेतौ; V1 D1.3 इमौ मे (for एतौ मे). M4 हृदयोद्गतौ (for °द्भवौ). —(l. 2) D2 [अ]भिवर्धते (for विव°). B1.4 M4 परं प्रियं; D1 प्रियः परः (by transp.); D2 परोप्रियं (sic); D5 प्रियं पर (for परः प्रियः).]

—Thereafter B3 cont. :

1762* प्राणैरपि सुताः पाल्या मातॄणां सर्वथापि च ।

—B3 further cont.; while Ś1 Ñ V1 B1.2.4 D1–7 M4 cont. after 1761* :

1763* तामब्रवीत्ततः शक्रो देवानामीश्वरः प्रभुः ।
न संतापस्त्वया कार्यो गवामेष हि निर्णयः ।
दीर्घकालं तपस्तप्त्वा गोभिर्ब्रह्माभियाचितः ।
इच्छेम लोकान्परमान्प्राप्तुं स्वैः कर्मभिर्जितान् ।
अब्रवीच्च ततो ब्रह्मा गाः प्रह्वावनताः स्थिताः ।
कुरुध्वं मानुषे लोके तपः पापभयापहम् ।
यो वः क्लेशो बुभुक्षा च वधो बन्धश्च मानुषे ।
लोके भविष्यति तपस्तद्वः पापभयापहम् ।
यो दुर्बलं परिश्रान्तं व्याधितं वापि निर्दयः ।
वाहयिष्यत्यनड्वाहं स गोघ्नः पापमाप्स्यति ।
शक्तं समर्थं बलिनं पुष्टं यो वाहयिष्यति ।
ग्रासोपादानसंयुक्तं न स पापमवाप्स्यति ।
न क्रोद्धव्यं तु युष्माभिः क्लिश्यमानैः कथंचन ।
तेनाक्षयान्परांल्लोकांस्तपसाप्स्यथ दुर्लभान् ।
एवमेतत्पुरा वृत्तं धात्रा कर्म गवां भुवि ।
तस्मान्मन्युर्न कार्यस्ते स्मृत्वैतद्धातृशासनम् ।
इत्येवं शोचितवती गवां माता सुतप्रिया ।

[Ñ1 missing up to गो in l. 10 (cf. 2.44 1^{ab}). —(l. 2) D4 नतु (for न). B2 संत्रासम्; D4 स तापम् (for संतापस्). Ś1 D6 शृणु तेऽहं प्रवक्ष्यामि सुरभे लोकपूजिते. —(l. 3) B4 -काल- (for -कालं). M4 ततस् (for तपस्). Ś1 D6 पुरा कृतयुगे देवि (for the prior half). M4 प्रयाचितः. —(l. 4) V1 गच्छाम; D1.3 M4 इच्छाम (for इच्छेम). M4 प्रवरान् (for परमान्). D4.7 transp. लोकान् and परमान्. V1 प्राप्तान् (for प्राप्तुं). D3 युतान् (for जितान्). —(l. 5) Ñ2 V1 B1–3 D1.3 M4 तान(V1 D1.3 तांस्त्व; B1 ताम)ब्रवीत् (for अब्रवीच्च). B1 illeg. from ह्मा up to स्थिताः. Ñ2 B3 च प्रह्वानताः; M4 °नत- (for प्रह्वावनताः). V1 स्थितः; M4 -स्थितान् (for स्थिताः). —(l. 6) V1 D1–5.7 M4 च(V1 व)रध्वं; B3 कुरुध्व (for कुरुध्वं). B4 मनुजे (for मानुषे). B1 ततः (for तपः). V1 B4 D5 -भयावहं (for °पहम्). —Ś1 om. (hapl.) l. 7–8. D5 transp. l. 7 and 9. —(l. 7) V1 आरः (sic) (for यो वः). B2 कृशो (for क्लेशो). Ñ2 D4.7 M4 मानुषैः; D2.5 दारुणः (for मानुषे). —(l. 8) D2.4.5.7 काले (for लोके). M4 स दप (for तपस्). V1 तद्दुः-; D6 शुद्धं (for तद्वः). D2.5 -भयावहं (for °पहम्). —(l. 9) B1.4 व्याधिनं; D2.4.5.7 बालिशो (for व्याधितं). Ś1 B2 D1.6 च (for वा). Ś1 D2.4.5.7 निर्भयः; V1 निर्णयः; M4 निर्दयं (for निर्दयः). —(l. 10) D2 [अ]दुद्वाहं (sic) (for [अ]नड्वाहं). ☞ Ñ1 resumes from घ्नः. D5 गोघ्नं (for गोघ्नः). Ś1 B4 D4.6.7 गोघ्नः पापमवाप्स्यति (for the post. half). —D2 om. (hapl.) l. 11–12. —(l. 11) D7 भक्तं (for शक्तं). D1 समर्थ-. D7 मलिनं (for बलिनं). —(l. 12) B4 त्रास- (sic) (for ग्रास-). V1 -[उ]पादानं; D3–7 M4 °पदान- (for -[उ]पादान-). V1 स न (by transp.); D4 न सा (for न स). —(l. 13) D2 क्रोष्टव्यं (for क्रोद्धव्यं). Ñ B1.3.4 D4.7 च (for तु). Ñ1 V1 क्लिश्यमानः; D2 क्लेश°; D6 क्लेश्य° (for क्लिश्यमानैः). —(l. 14) D1 तेनाक्षगान्; D4.7 ततोऽव्ययान् (for तेनाक्षयान्). Ś1 B2.4 D6 M4 वरान्; L (ed.) नरांल् (for परान्). V1 तेनाक्षयान्स्वर्गलोकांस् (for the prior half). D4.7 प्र(D7 प्रे)त्यवाप्स्यथ (for तपसा°). —(l. 15) Ś1 D6 तस्माद् (for एवम्). Ś1 D6 दत्तं;

G. 2. 76. 26
B. 2. 74. 28
L. 2. 80. 34

यस्याः पुत्रसहस्राणि सापि शोचति कामधुक् ।
किं पुनर्या विना रामं कौसल्या वर्तयिष्यति ॥ २४
एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सेयं त्वया कृता ।
तस्मात्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे ॥ २५
अहं ह्यपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमाम् ।
वर्धनं यशसश्चापि करिष्यामि न संशयः ॥ २६
आनाययित्वा तनयं कौसल्याया महाद्युतिम् ।
स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषेवितम् ॥ २७

V1 D1.3.5 [आ]दिष्टं; M4 दृष्टं (for वृत्तं). D2 धर्ता (sic) (for धात्रा). D5 धर्न (sic) (for कर्म). —(l. 16) Ñ2 नु मन्युः; B3 न मन्युः (by transp.) (for मन्युर्न). Ś1 Ñ B1.3.4 D6 श्रुत्वा (for स्मृत्वा). Ñ1 [ए]व (for [ए]नद्). —(l. 17) Ś1 Ñ1 [ए]व (for [ए]वं). D4 गुरप्रिया (for गुरु°).]

—After 23, Dg1 Dt1 Dd1 T G1.2 M1–3 ins. ; Dm1 G3 ins. l. 1–2 and 5–6 after 23 and l. 3–4 after 17 :

1764* यस्याः पुत्रसहस्रैस्तु कृत्स्नं व्याप्तमिदं जगत् ।
तां दृष्ट्वा रुदतीं शक्रो न सुतान्मन्यते परम् ।
इन्द्रो ह्यश्रुनिपातं तं स्वगात्रे पुण्यगन्धिनम् ।
सुरभिं मन्यते दृष्ट्वा भूयसीं तामिवेश्वरः ।
सदाप्रतिमवृत्ताया लोकधारणकाम्यया । [5]
श्रीमत्या गुणनित्याया स्वभावपरिवेषया ।

[(l. 2) Dd1 Ck रुदतीं; Ct as above (for रुदतीं). —Venkateshwar press ed. om. l. 3–4. —(l. 3) Dg1 Dm1 T1.2 G2.3 M1 Cg [ऽ]पि; Cv as above (for हि). G3 -**नं (for -निपातं). —(l. 4) M3 तान् (for ताम्). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 Ct इह; K(ed.) गुरु-; Cv as above (for इव). G3 श्रियं (for [ई]श्वरः). —(l. 5) Dt1 Ck.t सम-; Cv.m.g as above (for सदा). T3 Cv -कामया; Cm.g.t as above (for -काम्यया). —(l. 6) Dt1 Dd1 Ct -मुन्याया:; Dm1 G1 -युक्ताया (for -नित्याया). Dt1 Ck.t -परिचेष्टया; Dm1 °वेष्टया; Cv.1.m.g as above (for -परिवेषया).

24 —a) B1 D2.4.5.7 तस्याः (for यस्याः). B4 lacuna; Dd1 पुत्रं; D1 पुनः (for पुत्र-). D4.7 -सहस्राणां (for °णि). —b) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1–7 बहून्यागन्महौजसः (D1–5.7 °सां); B4 बभूव स *हौजसः. —For 24c–25, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. 1765*. —c) G1 भार्या तु (for पुनर्या). —d) Dd1 Dm1 विनशिष्यति.

25 a) G1 सैकपुत्री; Cv.g.k as in text (for एकपुत्रा). —b) Dd1 Dm1 G1 विवत्सा या (Dm1 °य [sic]); Ck विवत्सेव (for विवत्सेयं). —For 24c–25, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1765* एक एव सुतो यस्याः किमु रामो विवासितः ।
प्राणेभ्योऽपि प्रियः साध्व कथं शोचेन्न दुःखिता ।
यस्मादेवं तु कैकेयि कौसल्यायास्त्वया कृतम् ।
हृच्छरीरमनःशोषि दुःखं पुत्रवियोगजम् ।
तस्मात्त्वमपि कैकेयि दुःखं प्रेत्येह चाव्ययम् । [5]
महत्प्राप्स्यसि दुर्मेधे निरयं पापमास्थिता ।

[(l. 1) Ñ1 V1 D1–5.7 M4 अयम(V1 D1.3 किंतु य; M4 किमु य)स्यास्त्वेक एव (for the prior half). Ś1 D6 त्वया; Ñ1 V1 D1–3.5 M4 पुत्रो; B2.4 किं तु; D6.7 रामः (for किमु). D4.7 पुत्रो (for रामो). —D4 om. l. 2–3. —(l. 2) V1 D1–3.5.7 प्राणैः प्रियतरः(D7 °रैः) (for प्राणेभ्योऽपि प्रियः). Ñ1 चाद्य; Ñ2 D5 सोद्य; B4 D2 सद्यः (for साध्व). M4 प्राणैः प्रियतरस्साध्व (for the prior half). Ś1 D6 कथं जीवेत्तु दुःखिता; D2.5.7 कथं शेते (D7 जीवेत्) नुर्वेधिना(D5 °नः) (for the post. half). —(l. 3) Ñ B1.3.4 D2 एव; V1 D1.3 एतत् ; M4 चैव (for एवं). Ñ1 च (for तु). D7 तस्माद्विरुद्ध (for यस्मादेवं तु). —D6 reads in marg. from कौसल्याया up to कैकेयि in line 5. V1 D1.3 त्वयैधितं (for त्वया कृतम्). —M4 om. l. 4. —(l. 4) D1 -शोचि (for -शोषि). B2 पुत्रशोक-; D3 तं दुःखपुत्र- (hypm.); D4.7 दुःखं शोक- (for दुःखं पुत्र-). —(l. 5) M1 प्राप्येह (for प्रेत्येह). D4.7 तुमुलमव्ययं. —(l. 6) B3 प्राप्स्यति (for °सि). Ñ1 V1 D1–3.5 M4 दुःप्रज्ञे; D4.7 दुःखांते(D7 °ते) (for दुर्मेधे). Ñ1 V1 D1–5.7 लोकम् ; M4 क्लेशम् (for पापम्). V1 D1.3 M4 आश्रिता; D2.4.5.7 आशु वै (for आस्थिता).]

26 a) Ś1 Ñ V1 B Dt1 D1–7 M4 तु (for हि). B1.3 D1.3 [अ]पचितं; T3 [अ]व° (for [अ]पचितिं). Ś1 D6 मातुः (for भ्रातुः). —c) Dg1 वार्धिनीं; T2 G2.3 M1.2 वर्धनीं; Ck as in text (for वर्धनं). T3 वर्धमानं यशश्चापि; G1 वर्धयन्यशसा चापि; M3 वर्ध* *शसश्चापि. —For 26cd, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1766* अस्य चायशसो लोके करिष्याम्यपमार्जनम् ।

[D2.5.7 वा (for च). V1 D1–5.7 प्रमार्जनं; B4 [अ]पमार्जनं (for [अ]पमार्जनम्). M4 करिष्ये ह्यपमार्जनं (for the post. half).]

27 a) Dd1 G3 आनयित्वा तु(G3 च); Cm.g.k as in text (for आनाययित्वा). Dg1 Dt1 T2 Ct आनाय्य(Dg1 °नीय) च महाबाहुं. —b) Dg1 Dt1 T2 कौसल्येन्द्रं (for कौसल्याया). Dg1 Dt1 T1.2 G3 M3 महाबलं (for °द्युतिम्). —For 27, Ś1 Ñ(Ñ1 missing cf. v.l. 1058*) V1 B D1–7 M4 subst. and read after 1736* :

1767* विज्ञाप्य रघुशार्दूलं रामं भ्रातरमग्रजम् ।
वत्स्याम्यहं वने घोरे नव वर्षाणि पञ्च च ।
पितुर्नियोगाद्भ्राता मे रामो राजा भविष्यति ।

[(l. 1) V1 D1.3.4.7 नर- (for रघु-). Ñ2 B3 राघवम् (for भ्रातरम्). —(l. 2) D3 वत्स्यामहं (corrupt) (for वत्स्याम्यहं). Ś1 D5 वनं (for वने). D5 घोरं (for घोरे). Ñ2 B1.3.4 वने (Ñ2 °न[sic]) वत्स्याम्यहं (by transp.) घोरे (for the prior half). D5 transp. नव and वर्षाणि. —(l. 3) V1 D3

इति नाग इवारण्ये तोमराङ्कुशचोदितः ।
पपात भुवि संक्रुद्धो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ २८

संरक्तनेत्रः शिथिलाम्बरस्तदा
विधूतसर्वाभरणः परंतपः ।
बभूव भूमौ पतितो नृपात्मजः
शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्षये ॥ २९

G. 2. 76. 32
B. 2. 74. 36
L. 2. 80. 40

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

M4 भ्रातुश्च (for भ्राता मे). D2.5.7 राज्ये (for राजा). V1 D1.3 M4 रामो राज्यं करिष्यति (for the post. half).]

—Thereafter Ñ2 cont. l. 5–6 of 1732*.
—After 27, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1768* न ह्यहं पापसंकल्पे पापे पापं त्वया कृतम् ।
शक्तो धारयितुं पौरैरश्रुकण्ठैर्निरीक्षितः ।
सा त्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा विश दण्डकान् ।
रज्जुं बद्ध्वाथवा कण्ठे न हि तेऽन्यत्परायणम् ।
अहमप्यवनीं प्राप्ते रामे सत्यपराक्रमे । [5]
कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः ।

[(l. 1) G2 ननु (for न हि). T2 -संकल्पः (for °ल्पे). —M3 damaged from कृतम् in l. 1 up to शक्तो in l. 2. —(l. 2) T1 निरीक्षितं (for °तः). —(l. 3) T2 दंडकं. T1 transp. विश and दण्डकान्. —(l. 4) Dd1 बद्ध्वा यथा कंठे; Dm1 बद्ध्वाथ कंठेन; T1 G2 M2 बद्ध्वा न वा कंठे; T3 G3 Cg बधान वा(G3 च्य [sic]) कंठे (for बद्ध्वाथवा कण्ठे). —(l. 6) G1 भविष्याम.]

28 [a]) Cv.tp [आ]रण्यस्; Cg as in text (for [अ]-रण्ये). ❀ Cm : आरण्यो नाग इति वा पाठः । ❀ —[b]) Dg1 Dt1 Ct -तोदितः; Cv.r.m.g as in text (for -चोदितः). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 सहसा बंधनं(D4.7 विह्वलो) गतः(D2 °तं). —[c]) Cv स कुद्धः; Cr.m.g.t संक्रुद्धः (as in text). —[d]) Dt1 Dd1 T G M1–3 Cv.r.m निश्वसन्; Cg as in text (for निः°). —For 28[cd], Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1769* निःश्वस्योष्णं सुदुःखार्तो रुरोद भरतस्तदा ।

[V1 D1.3 M4 दुःखतप्तो (for सुदुःखार्तो). Ñ1 D2.4.5.7 निःश्वसन्दुःखसंतप्तो (for the prior half).]

29 [a]) Dt1 Dd1 Dm1 तथा (for तदा). —For 29[ab], Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1770* संरब्धनेत्रः शिथिलः क्रियासु
प्रमुक्तशुभ्राभरणाम्बरस्रक् ।

[(l. 1) M4 संरक्त- (for °ब्ध-). D4.7 चपलः (शिथिलः). V1 D1.3 M4 शिथिलेंद्रियः स(D1 °यः सन्; M4 °यस्तु); D2.5 चपलेंद्रियान्सः(D5 °यात्तुः) (for शिथिलः क्रियासु). —(l. 2) Ś1 D6 संत्यक्त-; V1 D1 प्रशस्त; B2 वि°; D2.5 प्रभूत-; D3 प्रध्वस्त- (for प्रमुक्त-). Ñ2 B3 -शुभ-; B1 -मुद्रा-; D2.5 -वस्त्र- (for -शुभ्र-). Ñ1 -स्वाभरण- (sic); B1 [आ]स्त° (for -[आ]भरण-). V1 -[अं]बरश्च (for -[अ]म्बरस्रक्). D4.7 प्रभूतबुद्धिः करुणातिदुःखी; M4 प्रशस्तशुभ्राभरणश्च यः पुरा.]

—[d]) D2 [उ]द्य-; D5 °दक- (for [उ]त्सव-). G3 damaged for -क्षये. D4.7 शचीपतिर्दैत्यहतप्रभावः.

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 भरतविलापः(B4 [before corr.] °शपथः); D2.5 भरतपर्वणि सुरभ्युपाख्यानं(D2 भरतकोपः); D4.7 सुरभ्युपाख्यानं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1.4 D3.6 om.; Ś1 80; Ñ2 V1 B3 D7 M4 76; B2 64; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 74; D1 132; D2.5 79; D4 75. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 with श्रीरामचन्द्राय नमः; G with श्रीरामाय नमः.

६९

G. 2. 78. 10
B. 2. 75. 5
L. 2. 82. 10

तथैव क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ।
कौसल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्रामिदमब्रवीत् ॥ १

आगतः क्रूरकार्यायाः कैकेय्या भरतः सुतः ।
तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम् ॥ २

69

☞ For the sequence of Sargas in Ś1 Ñ V1 B D1–7 cf. note before 2. 68. 1. —Before 1, Ś1 Ñ (Ñ1 repeats l. 9–14 after 13) V1 B D1–7 M4 ins.:

1771* गर्हयन्नेव जननीं दुःखशोकाकुलेन्द्रियः ।
भरतोऽवेक्ष्य शत्रुघ्नमिदं वचनमब्रवीत् ।
अनीश्वरोऽयं पुरुषः सुखदुःखालये मतः ।
विकर्षत्यवशं ह्येनं कृतान्तः सुखदुःखयोः ।
अहो कृतान्तो बलवान्येन सर्वगुणान्वितः ।
सुखार्हस्त्ववशो रामो बलाद्दुःखे नियोजितः ।
पुत्रशोकपरिद्यूनां भर्तृव्यसनकर्शिताम् ।
कौसल्यामेहि सहितो मया पश्याद्य दुःखिताम् ।
गर्हितं चायशस्यं च कर्म मात्रा कृतं मम ।
यदिदं तद्विपश्यामि कृतान्तकृतमेव हि ।
शत्रुघ्न स्त्री पुमान्वापि कृतान्तबलमोहितः ।
सुविपश्चिदपि प्राप्तं न वेत्त्यात्महिताहितम् ।
कृतान्तमोहिता माता मम शत्रुघ्न कैकयी ।
इदं कृतवती पापं सर्वलोकविगर्हितम् ।
इदं तु मे महद्दुःखं शत्रुघ्न हृदि वर्तते ।
किं नु वक्ष्यामि कौसल्यामिति मातृविदूषितः ।
इत्युक्त्वा भरतो वाक्यं शत्रुघ्नसहितस्तदा ।
रुरोदार्तस्वरेणोच्चैः पूरयन्निव तद्गृहम् ।

[(l. 1) Ñ1 D5 विगर्हयन्नेव (hypm.); D2.4.7 विगर्हन्नेव (for गर्हयन्नेव). B2 कैकेय्यां; B4 रजनीं (for जननीं). M4 -[इ]क्षणः (for -[इ]न्द्रियः). Ñ1 D2.4.5.7 शोकपर्याकुलेक्षणः (for the post. half). —(l. 2) Ś1 Ñ2 D2.4–7 वीक्ष्य (for ऽवेक्ष्य). M4 भरतो वाक्यकुशलः शत्रुघ्नमिदमब्रवीत्. —(l. 3) Ñ1 damaged for रोऽयं पुरुषः सुख. —(l. 4) Ś1 B2 D6 M4 कर्षयत्य(M4 वर्षत्यस्य)वशं ह्येनं; B1.3.4 कर्षत्यवश(B4 °श)मेवैनं; (for the prior half). —(l. 6) Ñ2 B1.3.4 हि; V1 B2 D2.3.5 सु- (for तु). Ś1 Ñ1 V1 (also) D2.3.6 M4 दुःखेन योजितः. —(l. 7) Ś1 -परिदीनां; Ñ2 -परां दीनां; V1 -परि॰नां; D2 -परिपूर्णां; M4 -परिन्यूनां (for -परिद्यूनां). —(l. 8) B1 एव (for एहि). D4.7 पश्याद्य भृशदुःखितां (for the post. half). —(l. 9) D2.4 वा (for first च). Ś1 Ñ1 D6 कष्टं (for कर्म). Ñ1 damaged from कर्म up to हृदि व in l. 15. —(l. 10) B4 तद् (for यद्). V1 D1.3 प्रपश्यामि(D3 °मः); B1.2.4 D2.6 हि प°; M4 प्रशस्यामि (for विप°). M4 °विहितं कृतं (for the post. half). —(l. 11) B3 न (for वा). M4 -विधिमोहितः. —D1 reads l. 12 in marg. —(l. 12) B1 स्वं; B3 अ- (for सु-). —Ñ1 (second time) damaged from न वेत्त्यात्म up to पाप in l. 14. D2 मवेत्ति (sic) (for न वेत्ति). —(l. 13) D4.7 transp. मम and शत्रुघ्न. V1 D1 माता मम च(D1 न मम)शत्रुघ्न कैकेयी भर्तृघातिनी (D1 पापनिश्चया). —(l. 14) D1 येन; D2.4.5.7 लोभात्; D6 इयं (for इदं). —(l. 15) D1 om. from हृदि up to वाक्यं in l. 17. M4 एवं (for इदं). B2 मे नु-; D4.7 हि मे; D5 तु नु- (for तु मे). —(l. 16) V1 D4 तु (for नु). D2 मंत्रो (corrupt); D3.5 मात्रा (for मातृ-). Ś1 D6 पुत्रशोकेन दुःखितां; V1 अतिमात्र विलज्जितः, D4.7 अतिमात्रेण दुःखितां (for the post. half). —(l. 18) Ñ V1 B D3.4.7 M4 -स्वनेन (for -स्वरेण). B4 तं (for तद्).]

—Before 1, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1772* दीर्घकालात्समुत्थाय संज्ञां लब्ध्वा स वीर्यवान् ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां दीनामुद्वीक्ष्य मातरम् ।
सोऽमात्यमध्ये भरतो जननीमभ्यकुत्सयत् ।
राज्यं न कामये जातु मन्त्रये नापि मातरम् ।
अभिषेकं न जानामि योऽभूद्राज्ञा समीक्षितः ।
विप्रकृष्टे ह्यहं देशे शत्रुघ्नसहितोऽवसम् ।
वनवासं न जानामि रामस्याहं महात्मनः ।
विवासनं च सौमित्रेः सीतायाश्च यथाभवत् ।

[Dm1 begins with ॐ; M1 श्रीरामचन्द्राय नमः; M2 श्रीरामाय नमः. —(l. 1) G1.2 -कालं; Cm.g as above (for -कालात्). Dm1 T1.3 G1.2 M1 च (for स). —(l. 3) M1 अभिकुत्सयत् (sic); Cr.m.g.k.t अभ्यकुत्सयत (as above). —G2 repeats consecutively l. 4–5. —(l. 4) Dm1 G2 M1 जातु; G1 न तु (for नापि). —(l. 5) G3 damaged for योऽभू. Dd1 Dm1 समीहितः; Cr.m.g.k.t समीक्षितः (as above). —(l. 6) G3 विप्रकृष्टे. Dt1 [ऽ]भवं; T2 वसन् (for ऽवसम्). —(l. 8) Dd1 Dm1 वनवासं. K(ed.) Cg वा (for च). Dg1 marg.; T2 भवे (sic) (for [अ]भवत्).]

1 [a]) Ś1 D6 तत्र श्रुत्वा तदा नादं; Ñ1 V1 तस्य श्रुत्वातिनादं तु (V1 om. तु [subm.]); Ñ2 B D1 श्रुत्वा तस्यातिनादं च; D2–5.7 M4 तस्य श्रुत्वा चार्त(D2 ह्यार्त; D3 °प्यार्त; D5 तथा; M4 °थार्त)नादं. —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 रुदतस्तस्य(Ñ1 V1 D1.3.5 M4 °न्न) कौसल्या. —[d]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G1.2 M1–3 चेदम् (for इदम्).

2 Ñ1 damaged for 2. —[a]) B4 आगतं (sic); Cr.m.g आगतः (as in text). Ś1 Ñ2 B D6 क्रूरक(Ś1 D6 °ध)-र्मिण्याः; V1 D1.3 °कर्मायाः; D2.4.5.7 सु(D2 तु)नृशंसायाः (for क्रूरकार्यायाः). —[b]) G3 कै**. —[c]) D7 यमहं. D3 प्रष्टुम् (for द्रष्टुम्). —[d]) Ś1 B3.4 Dm1 D3.5 T3 Cr दीर्घदर्शनं; Cm.g.k.t दीर्घदर्शिनं (as in text).

एवमुक्त्वा सुमित्रां सा विवर्णा मलिनाम्बरा ।
प्रतस्थे भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ॥ ३

स तु रामानुजश्चापि शत्रुघ्नसहितस्तदा ।
प्रतस्थे भरतो यत्र कौसल्याया निवेशनम् ॥ ४

ततः शत्रुघ्नभरतौ कौसल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ ।
पर्यष्वजेतां दुःखार्तां पतितां नष्टचेतनाम् ॥ ५

भरतं प्रत्युवाचेदं कौसल्या भृशदुःखिता ।
इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकण्टकम् ।
संप्राप्तं बत कैकेय्या शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ॥ ६

प्रस्थाप्य चीरवसनं पुत्रं मे वनवासिनम् ।
कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी ॥ ७

क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति ।
हिरण्यनाभो यत्रास्ते सुतो मे सुमहायशाः ॥ ८ G. 2 78. 19 B. 2 75. 13 L. 2. 82. 19

3 ^{a}) G3 उक्ता (sic). Dt1 तां (for सा). —^{b}) Dd1 Dm1 विवर्ण- (for °र्णा). Dg1 T1.2 G3 M2 3 कृशा (for -[अ]म्बरा). Dt1 विवर्णवदना कृशा. —For 3, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1773* इत्युक्त्वा दुःखसंतप्ता कौसल्या करुणं वचः ।
प्रतस्थे भरतं द्रष्टुं सुमित्रासहिता तदा ।

[(l. 1) B2 -संतप्ता (for -संतप्ता). —D3 om. (hapl.) from l. 2 up to 4^{b}. —(l. 2) D6 reads from सुमित्रा up to 4^{b} in marg. B4 -सहितम् (sic). D2.4.7 कौसल्या स्वा(D2 स)न्निवेशनात् (D2 °नं) (for the post. half).]

4 D2 om. 4; D3 om. and D6 reads in marg. 4^{ab} (for both cf. v.l. 1773*). —^{a}) Dg1 Dt1 T2 G3 M2 3 राजात्मजश्च (for रामानुजश्च). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M1 स चापि भरतः श्रीमान्. —^{b}) V1 D1.5 M4 त्वरन्; G M1.3 Crp ततः; Cr as in text (for तदा). —^{c}) Dt1 Dd1 T2 Ck.t येन; G2 M1 यावत्; G3 M2 तावत्; Cg as in text (for यत्र). —For 4^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1774* प्रतस्थे दुःखितां द्रष्टुं कौसल्यां स्वनिवेशने ।

[D6 reads the post. half in marg. Ś1 मातरं (for दुःखितां). M4 मातरं (for कौसल्यां). Ñ1 B2 D1.3.5 M4 स्वे (for स्व-). D4.7 स्वान्निवेशनात्.]

5 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B Dg1 D1–7 M4 भरतशत्रुघ्नौ (by transp.). —^{b}) Ñ2 B1.3.4 D1.3 M4 दुःखितां; V1 राघवौ (for दुःखितौ). —^{c}) Dd1 Dm1 T3 G1 परिष्वजेतां; G3 **ष्वजेतां. —For 5^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1775* दूरादपि प्रणम्योभौ दुःखार्तावभिपेततुः ।
तौ परिष्वज्य कौसल्या शत्रुघ्नभरतौ तदा ।

[(l. 1) Ñ1 D2.4.7 अथ; V1 एव; B2 D1.3 M4 अभि- (for अपि). D2 [अ]स्थं; D4.7 [अ]श्रु- (for [उ]भौ). Ś1 दुःखार्ताम्; D3 भयार्ताव् (for दुःखार्ताव्). D1 अभ्यपेततुः; D3 अभ्युपेयतुः. —(l. 2) D5 -सहितौ (for -भरतौ). Ś1 Ñ B D6 उभौ (for तदा).]

—After 5, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1776* रुदन्तौ रुदतीं दुःखात्समेत्यार्यां मनस्विनीम् ।

[M3 रुदंतं. Dg1 Dt1 G1.3 M1–3 रुदती (for °तीं). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2 G3 M3 Ct समेत्यार्या मनस्विनी (for the post. half).]

6 ^{f}) M1 घोरेण; Cv.m.g.t as in text (for क्रूरेण). —For 6, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1777* परीता तेन दुःखेन रुरोद भृशदुःखिता ।
उवाच चैनं प्रणतमुत्थाप्य भयविह्वलम् ।
रुदती वाक्यमेतत्सा कौसल्या परुषाक्षरम् ।
दिष्ट्या ते राज्यकामेन प्राप्तं राज्यमकण्टकम् ।
कैकेय्या ते स्वयं मात्रा कृतघ्नेनाभियाचितम् । [5]

[(l. 1) Ñ1 damaged. Ś1 V1 B2 D6 परितापेन (for परीता तेन). —(l. 2) D2.4.5 7 भरतम् (for प्रणतम्). D2 transp. उवाच and उत्थाप्य. D2.4.5 7 निःश्वासोरगी यथा (for the post. half). Ñ1 दुःखा*** (illeg.) भरतं विज्ञायतीव विह्वलं. —(l. 3) V1 D1–5.7 रुदमानेदं वाक्यं (for the prior half). D2 परुषाक्षरा. —(l. 4) B2 -काले च (for -कामेन). —(l. 5) Ś1 Ñ1 D2.4–7 दत्तं (for मात्रा). Ś1 D6 भर्तारं त्ववहन्य(D6 °स्य)हि; D2.4.5.7 भर्तारमवमन्य हि (for the post. half).]

7 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 प्रव्राज्य (for प्रस्थाप्य). —After 7^{a}, Ñ2 B3 ins. :

1778* पुत्रं मेऽनपकारिणम् ।
लक्ष्मणेन समं कृत्वा.

—^{b}) Ñ1 B1.4 पुत्र. Ś1 Ñ1 V1 D1–7 [ऽ]नप(Ś1 नय; D4.5.7 नाप)कारिणं; B4 -प्रकृतिं; Dd1 Dm1 T3 G1 M2 Ct वनचारिणं (for °वासिनम्). —^{c}) G3 **यी (damaged). G3 M3 तु; Cg.k.t as in text (for कं). —^{d}) T3 G1 M2 पश्यन्ती; Cg.k.t पश्यति (as in text). G1 पाप- (for क्रूर-). Dd1 Dm1 -दर्शना. —For 7^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1779* केन युक्तार्थयोगेन कैकेयी जननी तव ।

[B4 पुत्र (for युक्ता). Ñ2 B3 [अ]नु- (for [अ]र्थ-). D3 illeg. for ननी तव.]

8 ^{a}) Ñ1 damaged from मपि up to गतो in 1780*. B सीतां वाप्यथ कैकेयं. —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 प्र(D3 प्रा)व्रा(Ñ2 °ब्र)जयितुम् (for प्रस्थाप°). —^{d}) Dg1 पुत्रो मेस्तु (for सुतो मे सु-). T3 (gloss) हिरण्यनाभग्रहणं शरीरस्योपलक्षणं. —For 8^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

G. 2. 78. 20
B. 2. 75. 14
L. 2. 82. 20

अथवा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरा सुखम् ।
अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य प्रस्थास्ये यत्र राघवः ॥ ९
कामं वा स्वयमेवाद्य तत्र मां नेतुमर्हसि ।
यत्रासौ पुरुषव्याघ्रस्तप्यते मे तपः सुतः ॥ १०
इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितम् ।
हस्त्यश्वरथसंपूर्णं राज्यं निर्यातितं तया ॥ ११
एवं विलपमानां तां भरतः प्राञ्जलिस्तदा ।
कौसल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृताम् ॥ १२
आर्ये कस्मादजानन्तं गर्हसे मामकिल्बिषम् ।
विपुलां च मम प्रीतिं स्थिरां जानासि राघवे ॥ १३

1780* यत्र मे दयितः पुत्रो गतो रामः सलक्ष्मणः ।

[Ñ1 damaged up to गतो. Ñ2 B1-3 यथा; B4 यदि (for यत्र).]

9 ^{a}) Ñ2 B तथाद्य. D2.3.5 [ए]तत् ; D4.7 [इ]ह (for [अ]हं). —^{b}) V1 D1 **सुमित्रासहिता**. Ś1 D6 **वने**; Ñ V1 B D1 M4 **वनं**; D4.5.7 ह्यहं (for **सुखम्**). D2.3 **सुमित्रानुचराम्यहं** sic). —Dd1 reads 9^{cd} in marg. —^{d}) Dt1 **येन** (for **यत्र**). —For 9^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 subst. :

1781* **यास्यामि यत्र रामोऽसौ गतः सीतासहायवान् ।**

[Ñ1 V1 D1-5.7 M4 गमिष्ये. D3 येन (for यत्र). Ñ1 B2 वै (for ऽसौ). Ñ1 damaged from सहायवान् up to स्वयमे in 10^{a}.]

10 Ñ1 damaged up to **स्वयमे** (cf. v.l. 1781*). —^{a}) B1 **रामं** (for **कामं**). D4 **ह्यहम्** (for **स्वयम्**). Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 **त्वं** (for [अ]द्य). —^{b}) B2 **नय**; D5 **यत्र** (for **तत्र**). Ś1 Ñ V1 B1.3.4 D1-7 **नय पुत्रक**; B2 **तत्र पुत्रक**. G3 **नेतुम**** (damaged). —^{d}) **C**r.m.g.k as in text; **C**t तप्स्यते (for **तप्यते**). Dt1 **तपस्यते मे सुतस्तपः**; T1 **पुत्रो मे तप्यते तपः**. —For 10^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 subst. :

1782* तपस्तप्यति यत्रासौ पुत्रो मे पितुराज्ञया ।

[Ś1 D6 तपति; Ñ1 D4 M4 तप्स्यति (for तप्यति).]

11 ^{b}) G3 M3 **-समाहितं**; **C**r.m.g.k.t as in text (for °**चितम्**). —^{d}) T2 **निर्याचितं**. Dd1 Dm1 **तथा**; T1 **मया**; T2 (before corr.) **त्वया**; **C**g as in text (for **तया**).
—For 11, Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 subst. :

1783* **इदं त्वं धनरत्नाढ्यं चतुरङ्गबलान्वितम् ।**
पित्रा निसृष्टं कल्याणं राज्यं प्राप्नुह्यभीप्सितम् ।

[(l. 1) Ñ2 B3.4 तु; D2 (marg.) स्व-; M4 ते (for त्वं). D3 -धान्यं च; D4 -रत्नं च (for -रत्नाढ्यं). G (ed.) -बलान्वितः (for °तम्). —(l. 2) Ñ B1-3 [अ]भिसृष्टं; B1 वि°; D1 [अ]ति° (for निसृष्टं). Ś1 Ñ1 D2.3.6 कल्याण (for °णं). D4 आप्नुहि (for प्रा°). Ś1 Ñ2 B वाञ्छितं; D6 वाञ्छितं (for [अ]भीप्सितम्). M4 राज्यं निहतकंटकं (for the post. half).]
—After 11, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.2 ins. :

1784* **इत्यादिबहुभिर्वाक्यैः क्रूरैः संभर्त्सितोऽनघः ।**
विव्यथे भरतोऽतीव व्रणे तुद्येव सूचिना ।
पपात चरणौ तस्यास्तदा संभ्रान्तचेतनः ।
विलप्य बहुधासंज्ञो लब्धसंज्ञस्तदाभवत् ।

[(l. 1) G1 संभाषितो (sic) ; **C**g.k.t संभर्त्सितो (as above). —(l. 2) Dg1 reads सूचिना in marg. —(l. 3) G3 damaged for भ्रान्तचे. —(l. 4) G3 M2 बहु निःसंज्ञो. ॐ **C**g : बहुधासंज्ञ इत्यत्र असंज्ञ इति पदच्छेदः । ॐ So also **C**t. T1.2 G3 M2 ततः स्थितः (M2 °स्ततः) (for तदाभवत्).]

12 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B1-3 D1.6 M4 **इति**; M3 **क्षिप्रं** (for **एवं**). Ś1 Ñ V1 B3.4 Dg1 D1-7 M4 **ला**(Dg1 **वि**; D2 **आ**)**लप्य**(Ñ2 D4 °**प**)**मानां**; G3 M3 **प्रलपमानां**; **C**r.g.k.t as in text (for **विलप°**). D2.3.5 **तु**. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 **कौसल्यां भरतस्** ; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1-3 **प्रांजलिर्भरतस्** (by transp.). V1 D1 **ततः**; Dd1 Dm1 G1.2 M1 **स्थितः** (for **तदा**). —For 12^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 subst. :

1785* **प्राञ्जलिः प्रणतो वाक्यमिदं प्रश्रितमब्रवीत् ।**

[Ś1 Ñ D4 6.7 प्रय(Ñ °स [sic])तो; V1 प्रणतो भूत्वा (hypm.) (for प्रणतो). Ñ1 V1 D1 प्रसृतम् ; D2 अश्रुतम् ; D4.7 प्रथितम् ; M4 मातरम् (for प्रश्रितम्).]

—Thereafter Ś1 Ñ2 B D6 M4 read an addl. colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ2 B D6 **भरतोपालंभः**. —*Sarga no.* (figures, words or both) : B1.4 D6 om.; Ś1 82; Ñ2 M4 78; B2.3 77. —D6 concludes with **रामाय नमः**. —Thereafter, Ś1 Ñ2 B D6 M4 cont. :

1786* **तामेवं ब्रुवतीं दीनां कौसल्यां राममातरम् ।**
कृताञ्जलिरुवाचेदं भरतो बाष्पगद्गदम् ।

[(l. 1) Ś1 B1.4 तामेव; M4 एवं तां (by transp.). Ñ2 B1.3 रुदतीं (for ब्रुवतीं). M4 पुत्रगृद्धिनीं. —(l. 2) B2 -गद्गदः; M1 -विह्वलः (for -गद्गदम्).]

13 Ñ1 illeg. up to **गर्हसे** in ^{b}. —^{a}) Ś1 Ñ2 B D1-7 **अजानंतीं**; M4 **अजानाना**; **C**r.m.g.k.t as in text (for °**नन्तं**). —^{b}) M3 **अर्हसे** (for **गर्हसे**). Ś1 Ñ B Dt1 D2-7 **अकल्मषं**. —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D2-7 M4 **हि** (for **च**). D1 **विपुला हि मम प्रीतिः**. —^{d}) Dd1 T1 M3 **C**t **स्थितां**; D1 **स्थिरा** (for °**रां**). Dd1 **जानामि**; D4 **जानीहि**; **C**t as in text (for **जानासि**).
—After 13, Ś1 D6 ins. :

1787* **वेदाविन्दति साङ्गान्स ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।**

—After 13, Ñ1 repeats erroneously (damaged from **प्रासं** in l. 12 up to **पापं** in l. 14) l. 9-14 of 1771*.

कृता शास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूत्तस्य कदाचन ।
सत्यसंधः सतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ १४
प्रैष्यं पापीयसां यातु सूर्यं च प्रति मेहतु ।
हन्तु पादेन गां सुप्तां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ १५
कारयित्वा महत्कर्म भर्ता भृत्यमनर्थकम् ।
अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ १६
परिपालयमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्रवत् ।
ततस्तु द्रुह्यतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ १७
बलिषड्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षतः प्रजाः ।
अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ १८
संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्रे वै यज्ञदक्षिणाम् ।
तां विप्रलपतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ १९ G. 2. 79. 0 B. 2. 75. 26 L. 2. 83. 10

14 Ñ1 om. 14^{ab}. —^{a}) Ñ2 B3 D1–5.7 मानः; B1.2 किं तु(B2 नु); B4 Dt1 Dd1 Dm1 T1 Ct कृत्न; Cv.r.m.g.k as in text (for कृता). —^{b}) G2 damaged for भूत्तस्य क. V1 D1 दुरात्मनः (for कदाचन). B1(marg. also as in text).4 मा भूत्से दे(B4 द्वि)त्रि सर्वदा:. —^{c}) D1 सत्यधर्मभृतां (for °संधः सतां). —^{d}) Ñ1 रामो मतं; V1 B3.4 D6 (before corr.) [आ]र्योनुमतो (for [आ]र्योऽनुमते). —After 14, G3 reads 17.

15 B4 M1 om. (hapl.) from 15 up to l. 2 of 1788* and 16 respy. —^{a}) Dg1 Dd1 Dm1 T2 M1 Cr.m.g प्रेष्यं; D6 प्रेष्या; Cv.k.t as in text (for प्रैष्यं). Ś1 Ñ B1–3 D2–5.7 प्रे(Ñ B1.2 प्रै)ष्यां(D5 °ष्यी [sic]) पापीयसीं यातु; V1 प्रेक्ष्य तूदयने सूर्यं; D1 प्रेष्यात्प्रेष्यतरो भूयात् ; M3 प्रेष्यतां पापिनां यातु. —^{b}) V1 D3 सूर्यं तु; D1 स सूर्यं; D4.7 G3 सूर्यस्य(G3 °*) (for सूर्यं च). V1 मेहतं (sic); D3 हेमतु (meta.) (for मेहतु). —^{c}) M3 ह * * * न (for हन्तु पादेन). Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D1.6 पादेन हन्या(B1 न्यां [sic])द्गां(V1 °त्सं) सुप्तां; Ñ1 D2–5.7 पादेन गां च (D3 न [sic]) स्पृशतु(D2.4.7 स्पृशतु वा). —^{d}) V1 B3 [ऽ]नुमतो (for ऽनुमते). D3 मतः. —After 15, Ś1 Ñ V1 B (B4 after 14 [owing to omission]) D1–7 ins. :

1788* उच्छिष्टः संस्पृशतु गामग्निं ब्राह्मणमेव च ।
स निन्दतु गुरुं चैव यस्यार्योऽनुमते गतः ।
सखिभार्यां गुरोर्भार्यां मनसा सोऽभिपद्यताम् ।
गन्तुं पापमतिः पापो यस्यार्योऽनुमते गतः ।

[B4 om. l. 2; D2.4.5.7 om. (hapl.) l. 1–2. —(l. 1) Ś1 D6 स स्पृशतु; V1 संस्पृशेद्यो (for संस्पृशतु). B1 D1 उच्छिष्टः संस्पृशेद्गावम (for the prior half). Ñ2 B3 तु (for च). —(l. 2) Ñ1 illeg. up to चै. Ñ2 गुरूंश्च (for गुरुं). Ñ2 [ऽ]नुमतो (for °ते). —(l. 3) Ś1 D6 [ऽ]भिपश्यतां; D1 [ऽ]भिमन्यतु (for ऽभिपद्यताम्). —(l. 4) Ñ2 तं तु (sic) (for गन्तुं). Ś1 D6 जंतुष्वश्मतिः पापो (for the prior half).]

16 M4 om. 16 (cf. v.l. 15). Ś1 D2–7 transp. 16 and 18. B2 repeats 16 after transp. 16^{ab} and 16^{cd}. D3 illeg. for ^{a}. —^{b}) Ś1 Ñ B2 (first time)–4 D1.4–6 भर्तृ(Ś1 °र्त्वा; Ñ2 D4 °र्तॄन् ; D1.6 °र्ता [as above]) भृत्यान्निर(D1 °नन)र्थकान्(Ñ B2[first time]–4 D1 °कं); B2 (second time) भृत्यान्हत्वानिरर्थकं; D2.7 भृत्यान्भक्ता (D7 भक्तान्भृत्या)निरर्थकान्. —^{c}) V1 B2 (first time) D1.3 यस्य(D1 यः स) तस्य; Dd1 Dm1 तस्य यस्य; T3 G1.2 यस्तु सोऽस्य; Cv.m.g.k.t as in text (for योऽस्य सोऽस्य). Ś1 Ñ V1 B3.4 D4–7 किल्बिषं समवाप्नोतु(B4 D5 °ति); B2(second time) किल्बिषं च समाप्नोतु. —^{d}) B4 [ऽ]नुमतो (for °ते). —After 16, D1 ins. 1799* and 1800*.

17 V1 T3 om. (hapl.) 17–18. G3 reads 17 after 14. —^{a}) D4.7 प्रति- (for परि-). Ś1 Ñ2 B2–4 D1–7 M4 -पालयमानाय (for °नस्य). —^{b}) Ś1 B2.3 D1–7 M4 राज्ञे; B4 राज्ये (for राज्ञो). D3 पूर्ववत ; G1 तुत्रक (corrupt) (for पुत्रवत). —^{c}) Dd1 Dm1 G3 Cg तं; Cv as in text; Cr.m तद् (for तु). Ś1 Ñ2 B2–4 D1–7 M4 तस्मै स(B4 तद् ; D4.6.7 सं; D5 हि)द्रुह्य(D6 °ह)तां पापो; M3 तत * * * (damaged) तां पापो. —^{d}) B4 [ऽ]नुमतो (for °ते). —After 17, D1 ins. 1792* and 1798*.

18 V1 T3 om. 18 (cf. v.l. 17). Ś1 D2–7 transp. 16 and 18. —^{a}) B2 D1 बलिं; D7 बल- (for बलि-). D1 षडंशम् (for -षड्भागम्). D3 illeg. from मुद्धृत्य up to प्रजाः in ^{b}. Ś1 D2.5.6.7 आदाय; M4 उत्सृज्य (for उद्धृत्य). D4 बलवद्भागमादाय. —^{b}) Ś1 Ñ B2–4 D1.2.4–7 राज्ञश्च (for नृपस्य). Ct [अ]रक्षितुः (for [अ]रक्षतः). —^{c}) T2 M2.4 यस्य; G1.2 M1 यस्तु (for योऽस्य). G1.2 M4 तस्य (for सोऽस्य). Ś1 Ñ B2–4 D1–7 किल्बिषं समवाप्नोतु(Ś1 °ति). —^{d}) B4 [ऽ]नुमतो; Dt1 [ऽ]नुगते (for ऽनुमते). Dg1 मतः. —After 18, Dm1 ins. राम, D1 ins. 1801*.

19 ^{a}) V1 अंगीकृत्य; B2 प्रतिश्रुत्य (for संश्रुत्य च). B2 (marg. also) च धन्विभ्यो (for तपस्विभ्यः). —^{b}) Ś1 B3.4 D6 यज्ञे वै; Ñ1 B2 D4.5.7 यज्ञे(D4 °ज्ञि) यो(D5 °यां); V1 D1–3 M4 यज्ञे(D1 °ध्ये)ष्टां (for सत्रे वै). D1 गुरु- (for यज्ञ-). —^{c}) Ś1 Ñ B2–4 D1–6 स; D7 सं- (for तां). Ś1 Ñ2 B2.3 D2–7 विप्र(Ś1 °प्रं; D2 °प्रो)ल(Ś1 D4 °लं)भतां (D4.7 °तः). V1 सरित्प्रात्युभ्यतां (sic); D1 स विप्रो लुंपतं (sic) (for तां विप्रलपतां). Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–3.5.6 M4 पापो (for पापं). —^{d}) V1 B4 [ऽ]नुमतो (for ऽनुमते). —After 19, B2 D4.7 ins. 1790*.

G. 2. 79. 7
B. 2. 75. 27
L. 2. 83. 11

हस्त्यश्वरथसंबाधे युद्धे शस्त्रसमाकुले ।
मा स्म कार्षीत्सतां धर्मं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २०
उपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता ।
स नाशयतु दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २१
पायसं कृसरं छागं वृथा सोऽश्नातु निर्घृणः ।
गुरूंश्चाप्यवजानातु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २२
पुत्रैर्दारैश्च भृत्यैश्च स्वगृहे परिवारितः ।
स एको मृष्टमश्नातु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २३

20 B2 D4 om. (hapl.) 20-21; V1 D1.7 om. (hapl.) 20. G3 transp. 20 and 21. —[a]) D2 -संबाध-; D3 -संबुद्धे (for -संबाधे). —[b]) B3 सूर्ये (sic). G1 शत्रु- (for शस्त्र-). —[c]) Ś1 Ñ2 B1.3.4 D2.3.5.6 M4 कर्म (for धर्मं). —[d]) B4 [ऽ]नुमतो.

21 B2 D4 M4 om. (hapl.) 21 (for B2 D4, cf. v.l. 20). G3 transp. 20 and 21. —[a]) M3 उपविष्टं (sic); Cr.m.g उपदिष्टं (as in text). B4 D2 स-; D5 G1 नु; Cr.m.g.t as in text (for सु-). —[b]) M3 damaged for शास्त्रं यत्नेन. D2 हितं (for शास्त्रं). Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 D1.6 तत्त्वेन; D2.3.5.7 प्राज्ञेन (for यत्नेन). B4 धीमतां (for °मता). —[c]) M3 damaged. Dg1 नाशयति; Cr.m.g.k नाशयतु (as in text). Ś1 D6 तद्धर्मं; Ñ V1 B1.3.4 D1-3.5.7 दुर्मेधा; M3 पापात्मा (for दुष्टात्मा). —[d]) V1 B4 [ऽ]नुमतो. —After 21, D3 ins.:

1789* विषादाध्ययनात्पापं वेदाज्ञानात्तु यद्भवेत् ।
द्विजस्य तेन युज्येऽहं यस्यार्योऽनुमते गतः ।

D3 cont., Ś1 Ñ B1.3.4 D2.5.6 ins. after 21; B2 D4.7 ins. after 19; whereas D1 ins. after 1801*:

1790* कृत्ये विवदमानेषु पक्षमाश्रित्य जल्पताम् ।
पापं स समवाप्नोतु यस्यार्योऽनुमते गतः ।

[(l. 1) B1 हृत्ये (for कृत्ये). B1.2 D3 विवदमाने तु (B2 च). D1 विवादे समनुप्राप्ते (for the prior half). Ś1 D5.6 जल्पतः. —(l. 2) Ś1 Ñ2 B2 D2-6 स पापं (by transp.); D1 तत्पापं (for पापं स). D2 समनुप्राप्तो. Ñ1 स वै पापमवाप्नोतु; D5.7 पापं समनवाप्नोतु(D5 °ति) (for the prior half). B4 [ऽ]नुमतो.]

—After 21, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.:

1791* मा च तं व्यूढबाह्वंसं चन्द्रार्कसमतेजसम् ।
द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनं यस्यार्योऽनुमते गतः ।

[(l. 1) T3 मा च रामं व्यूढबाहुं (for the prior half). Dg1 Dt1 T1.2 G3 M3 -भास्कर- (for -[अ]र्कसम-).]
—Thereafter, Dg1 T2 read 25.

22 The sequence of st. from 22-28 in Ś1 Ñ V1 B D1-7 is 27, 22 (D3 om.), 28, 24 (Ś1 V1 B D1.6 om.), 26 (Ś1 D6 om.), 25 and 23 (om. [ab]). —D3 om. (hapl.) 22. —[a]) D1-7 कृशरं(D1 °रां). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 मांसं; M2.3 चान्नं; Cg.t as in text (for छागं). —[b]) Ś1 B D2.4-7 M4 प्राश्नातु; T2 योऽश्नाति; Cm.g.k.t as in text (for सोऽश्नातु). M2 निर्घृणं; M3 om. (for निर्घृणः). —[c]) M4 अपि (for चापि). T2 M4 [अ]वजानाति; Cg as in text (for [अ]वजानातु). —[d]) B4 [ऽ]नुमतो. —After 22, Ś1 D6 ins. 1799* then cont., Ñ V1 B D2.4-7 ins., while D1 ins. after 17; whereas D3 ins. after 27:

1792* मातरं पितरं वृद्धमाचार्यं ब्राह्मणं गुरुम् ।
सोऽवमन्यतु दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ।

[(l. 1) Ś1 D6 पितरं मातरं (by transp.) V1 D1-5.7 अतिथिं (for ब्राह्मणं). V1 तथा. —(l. 2) B1 अवमन्यतु; D2.5 °त (for सोऽवमन्यतु). Ś1 D6 दुष्टात्मा सोऽवमन्येत; Ñ2 B2-4 अवमन्यतां स दुष्टात्मा (hypm.) (for the prior half).]
—Thereafter V1 D1 read 1798*.

—After 22, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.; M4 ins. l. 1-2 after l. 2 of 1795* and l. 3-6 after 1802*:

1793* गाश्च स्पृशतु पादेन गुरून्परिवदेच्च सः ।
मित्रे द्रुह्येत सोऽत्यन्तं यस्यार्योऽनुमते गतः ।
विश्वासात्कथितं किंचित्परिवादं मिथः क्वचित् ।
विवृणोतु स दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ।
अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तात्मा निरपत्रपः । [5]
लोके भवतु विद्विष्टो यस्यार्योऽनुमते गतः ।

[G3 om. (hapl.) l. 1-2. —(l. 1) Dt1 Dd1 Ck.t गवां; T2 G1.2 M1 गां च; M3 गाः; M4 गावः; Cv.r.m.g as above (for गाश्च). G1 गुरुश्च (hypm.) (for गुरून्). Dg1 Dt1 T2 M3 Ct परिवदेत च; T1 परिवदेरंश्च (sic); M2 परिवदेत्तथा; M4 अभिवदेच्च च; K(ed.) Cg परिवदेत्स्वयं. —(l. 2) T2 M3 Ck मित्रं; T3 M4 मित्रं; Cv.r.m.g.t as above (for मित्रे). Dt1 Dd1 Dm1 [ऽ]त्यर्थं (for ऽत्यन्तं). —After l. 2, T3 ins. 1794*; while M4 reads st. 27 and then reads l. 21-22 of 1802*. —(l. 3) M3 damaged for वादं मिथः. —(l. 4) T1.2 G तु (for स). —T3 om. (hapl.) l. 5-st. 23. —(l. 5) T1.2 हि (for च). Dt1 Ck.t त्यक्तश्च; M3 त्यक्तादिर्; Cv.r.m.g.tp (for त्यक्तात्मा). M3 निरत्रकः (sic). —(l. 6) Dd1 Dm1 G1 विद्वेष्यो; M4 च द्वेष्टा; Ck.t as above (for विद्विष्टो).]

23 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1-7 cf. v.l. 22. M4 reads 23 (preceded by l. 21-22 of 1802* and l. 3-6 of 1793*) after 27. —T3 om. 23 (cf. v.l. 1793*). Ś1 Ñ V1 B D1-7 om. 23[ab]. —[a]) T1.2 G3 M3.4 Cg पुत्रदारैश्च. —[b]) M3 *गृहे; M4 स्वजनैः (for स्वगृहे). Dt1 परि**तः; T2 परिचारितः. —[c]) M4 स्वगृहे (for स एको). Ś1 Ñ V1 B D2-7 एकाकी मि(Ñ1 B4 D3.5 मृ)ष्टमश्नातु (D5 °ति). —[d]) B4 [ऽ]नुमतो. —After 23, V1 D2.3.5

राजस्त्रीबालवृद्धानां वधे यत्पापमुच्यते ।
भृत्यत्यागे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् ॥ २४

ins. 1799* and then D5 alone cont.; while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G M ins. after 23; T3 ins. after l. 2 of 1793* :

1794* अप्राप्य सदृशान्दारानपत्यः प्रमीयताम् ।
अनवाप्य क्रियां धर्म्यां यस्यार्योऽनुमते गतः ।
मात्मनः संततिं द्राक्षीत्स्वेषु दारेषु दुःखितः ।
आयुः समग्रमप्राप्य यस्यार्योऽनुमते गतः ।

[M4 om. (hapl.) l. 1–2. —(l. 1) G3 अनपत्यं (sic); Cg अनपत्यः (as above). D5 अपत्यानिपदलवान् (for the post. half). —(l. 2) Dm1 अन्यं वाप्य (sic); Cm अनवाप्य (as above). T2.3 G3 M2 Cm.k क्रिया धर्म्या; Cg.t as above (for क्रियां धर्म्यां). —(l. 3) M1 संततीन्; M2 संततं (for संततिं). T2 स्पृष्टां; G2 M1 स्वेष्ट- (for स्वेषु). —(l. 4) M4 आस्थाय (for अप्राप्य).]

—After 1794*, M4 reads l. 3-8 of 1795*.

24 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1-7 cf. v.l. 22. Ś1 V1 B D1.6 om. 24. —^{a}) D4.5.7 बालस्त्रीराज- (by transp.). —D4 om. 24^{cd}. —^{c}) Ñ D2.3.5.7 भक्त-; M4 भर्तृ- (for भृत्य-). D3 illeg. for त्यागे च यत्पापं. G1.3 -त्यागेन (for -त्यागे च). —^{d}) Dt1 om. (hapl.); Dm1 marg. (for तत्पापं). Dg1 G3 यस्यार्योनुमते गतः. —After 24, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins.; M4 (om. l. 9–12) ins. l. 1–2 (followed by l. 1–2 of 1793*) after 24 and l. 3–8 after 1794* :

1795* लाक्षया मधुमांसेन लोहेन च विषेण च ।
सदैव बिभृयाद्भृत्यान्यस्यार्योऽनुमते गतः ।
संग्रामे समुपोढे तु शत्रुपक्षभयंकरे ।
पलायमानो वध्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ।
कपालपाणिः पृथिवीमटतां चीरसंवृतः ।
भिक्षमाणो यथोन्मत्तो यस्यार्योऽनुमते गतः ।
मद्ये प्रसक्तो भवतु स्त्रीष्वक्षेषु च नित्यशः ।
कामक्रोधाभिभूतश्च यस्यार्योऽनुमते गतः ।
मा स्म धर्मे मनो भूयादधर्मं स निषेवताम् ।
अपात्रवर्षी भवतु यस्यार्योऽनुमते गतः ।
संचितान्यस्य वित्तानि विविधानि सहस्रशः ।
दस्युभिर्विप्रलुप्यन्तां यस्यार्योऽनुमते गतः ।

[(l. 1) G3 damaged for या मधुमां. G1 लोहेन च; M4 लिहेत्सह (for लोहेन च). Dd1 विषेपण (sic). —(l. 2) M4 सदैव. —After l. 2, Dm1 ins. राम. —(l. 3) Dg1 Dt1 T2 G3 M2.4 च; T1 स्म (for तु). Dd1 Dm1 G3 M2 शत्रुपक्षे (for °पक्ष). —(l. 4) M2 पलायमानौ (sic). Dg1 युध्येत (for वध्येत). —Dg1 om. l. 6–7. —(l. 6) Dg1 भिक्ष्यमाणो. G2 M2 [आ]मत्तो (for [उ]न्मत्तो). —(l. 7) T1.2 G3 Cg पाने (for मद्ये). G3 damaged for सक्तो भ. M4 नित्यदा. —G3 M2 read l. 8–9 after st. 25. —(l. 8) T1.2 G3 तु (for च). —(l. 9) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 [अ]स्य; M3 मुः; Cg as above (for स्म). G3 damaged for मे मनो. Dg1 सुनिषेवितः; T3 G1.3 सं° (for स निषेवताम्). —(l. 10) M3 -वापी; Cg.t as above (for -वर्षी). M2 [ऽ]नुमतो. —T2 reads l. 11–12 after l. 6. —(l. 11) G3 [अ]प- (for [अ]स्य). —(l. 12) M2 विप्रलप्यन्तां; Ct विप्रलुप्यंतां (as above).]

—Thereafter M4 ins. 1802*.

—Ñ D4 after 24^{ab}, D2.3.5.7 after 24, ins. 1801*.

उभे संध्ये शयानस्य यत्पापं परिकल्प्यते ।
तच्च पापं भवेत्तस्य यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २५ G. 2. 79. 20 B. 2. 75. 44 L. 2. 83. 22

25 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1-7 cf. v.l. 22. M4 transp. 25 (including 1790*) and 26 and reads after 28. Dg1 T2 read 25 after 1791*. —^{a}) D4.7 उप-; Cr.m.g.k.t as in text (for उभे). V1 संधे (sic); Cr.m.g.k.t as in text (for संध्ये). —^{b}) Ś1 B D6 परिकल्पितं; Ñ1 D2-5.7 °कीर्त्यते (D3 °तितं); Ñ2 °कथितं; D1 °कल्पते; T3 प्रति° (for परिकल्प्यते). M4 यत्पापं तदवाप्नुयात्. —^{c}) B2 अवाप्नोतु (for भवेत्तस्य). Ś1 Ñ V1 B1.3.4 D2-7 तत्पापं समवाप्नोतु; D1 स तत्पापमवाप्नोतु; M3 तत्पापं प्रतिपद्येत; M4 गुरोश्चालीकनिर्बंधे. —^{d}) B4 [ऽ]नुमतो. —After 25, Ś1 Ñ V1 B1-3 D1-7 M4 ins.; while B4 ins. after 26 :

1796* प्रमादिनि नरे पापं यच्चैवानृतवादिनि ।
तत्प्राप्नोत्वकृतप्रज्ञो यस्यार्योऽनुमते गतः ।
ऐश्वर्यमकृतप्रज्ञो लभतां चानुशास्तु च ।
कर्तव्यमतिभिः सार्धं यस्यार्योऽनुमते गतः ।
ग्रामे वसतु षण्मासान्स्वसुतां चोपजीवतु ।

[(l. 1) Ś1 D6 प्रमाथिनि; Ñ1 V1 B2 D3–5.7 प्रमा(D4.7 °शा)यिनि; D2 प्रमादिते; M4 अप्रमाणे (for प्रमादिनि). B4 परे (for नरे). B1.3 [अ]पि; D4.7 वा (for [ए]व). B4 D2 [अ]नृप- (for [अ]नृत-). —(l. 2) B4 D1–3.5 M4 तदाप्नोतु. V1 B2 D5 कृतप्रज्ञो (for [अ]कृत°). Ñ1 तदाप्नो तु त्वकृतप्रजा (sic); D4.7 तदवाप्नोतु स नरो (for the prior half). B4 [ऽ]नुमतो. —Ś1 D6 om. (hapl.) l. 3–4; D1 om. l. 3–5. —(l. 3) D4.7 ऐश्वर्याद्. Ñ2 V1 B अनुशास्तु; D4.5 दातु° (for चा°). —(l. 4) D2 वा कर्तमतिभि सार्धं (sic); D3 कर्तव्यं पापिभिः सार्धं; D4 कर्तव्यमार्गिभिः स्पर्धा (for the prior half). B4 [ऽ]नुमतो. —(l. 5) V1 षण्मासं. Ś1 स सुतांश्च; Ñ2 D3 पशुनां; B1 श्वशुरांश्च (for स्वसुतां). B4 हि (for च).]

—Thereafter M4 cont. (followed by 1799*) :

1797* एकाकी मृष्टमश्नातु यस्यार्योऽनुमते गतः ।
[Cf. 23^{cd}.]

—After 25, G3 M2 ins. l. 8–9 of 1795*.

G. 2.79.19
B. 2.75.45
L. 2.83.0

यदग्निदायके पापं यत्पापं गुरुतल्पगे ।
मित्रद्रोहे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् ॥ २६
देवतानां पितॄणां च मातापित्रोस्तथैव च ।
मा स्म कार्षीत्स शुश्रूषां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २७
सतां लोकात्सतां कीर्त्याः सज्जुष्टात्कर्मणस्तथा ।
भ्रश्यतु क्षिप्रमद्यैव यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २८

26 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1–7 cf. v.l. 22. M4 transp. 25 (including 1796*) and 26 and reads after 28. Ś1 D6 om. 26. —a) D4 यद्रा (for यद्). D1 अग्निदायिके; T2 अग्निदाहके. —b) Ñ1 D2–5.7 यच्च स्त्रीघातके भवेत्; Ñ2 B यत्पापं ग्रामघातिनि (B4 °नां); V1 D1 पापं वा (D1 यद्) गुरुघातिनि. —c) V1 B D3.4.7 मित्रद्रुहि. —After 26, B4 ins. 1796*.

27 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1–7 cf. v.l. 22. Dg1 D4.7 om. 27. —a) Ś1 Ñ V1 B D1–3.5.6 M4 देवतातिथि (D1 °नां च; D2 °थ्य) भृत्यानां (B4 °भ्यां). —b) D1 मातृ- (for माता-). —c) M4 करोतु (for स्म कार्षीत्). T3 तु (for स). Ś1 Ñ V1 B D1–3.5.6 स्वयम् (B1 °*) ज्ञात्व (D2 °त्य) दुरवैव (Ñ V1 D1–3.5 निर्वाप्य). —d) B4 [ऽ]नुक्तो (for °ते). —After 27, Ś1 Ñ B D6 ins.; while V1 D1 cont. after 1792*:

1798* मा च शास्त्रानुगां बुद्धिं प्रयुञ्जीत कदाचन ।
सत्सु मा च प्रतिष्ठेत्स यस्यार्योऽनुमते गतः ।

[(l. 1) Ñ1 B1.2.4 वाचं (for बुद्धिं). Ś1 D6 नैव शास्त्रानुगा वाचः (for the prior half). —(l. 2) Ñ1 प्रयुंजीत तिष्ठेत् (hypm.); V1 प्रतिष्ठा च; B1.4 D1 प्रतिष्ठेत; G(ed.) प्रतितिष्ठेद् (for प्रतिष्ठेत्स). Ś1 सत्सु च प्रतितिष्ठत्स; Ñ2 स स मातः प्रतिष्ठेत्स (sic); B2 D6 सत्सु मा (D6 च) प्रतितिष्ठेत (for the prior half).]

—Ñ B cont.; Ś1 D6 ins. after 22; V1 D2.3.5 ins. after 23; D1 ins. after 16; while M4 ins. after 1797*:

1799* आषाढी कार्तिकी माघी तिथयः पुण्यसंमिताः ।
अप्रदानवतो यान्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ।

[(l. 1) M4 मासी (for माघी). V1 D3 M4 तीर्थ-; D2 नाश्च (for पुण्य-). Ñ2 V1 B3 D2 -संमताः; B4 D5 -संमवाः; D3 -संगताः (for -संमिताः). Ś1 D1.6 वैशाखी चैव पूर्णिमा (D1.6 च विशेषतः) (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D6 यातु (for यान्तु). D2.5 प्रमदैव गच्छेयुर् (D5 °च्छंतु) (for the prior half).]

—Thereafter Ś1 D6 read 1792*, while D1 cont.:

1800* पूर्वमङ्गीकृतं विप्रे दानं भूमिस्तथा भृतिः ।
यस्तु संध्यातिपापस्तद्यस्यार्योऽनुमते गतः ।
अस्यापि प्रदत्तं यस्स्पर्धया प्रविलुम्पति ।
तत्पापं समवाप्नोतु यस्यार्योऽनुमते गतः ।
वेदविक्रयकर्ता स्यात्स्वपुत्रीं चोपजीवतु ।
या (जा ?) मातृतो वृत्तिरस्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ।

[The prior half of l. 3 subm.; l. 6 in marg.]

—After 27, D3 ins. 1792*; M2 ins. l. 1–2 of 1802*; while M4 reads st. 23 (preceded by l. 21–22 of 1802* and l. 3–6 of 1795*).

28 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1–7 cf. v.l. 22. M4 transp. 25 (including 1796*) and 26 and reads after 28. D4.7 G3 om. (hapl.) 28. —a) M1 स तांल ; Cm.g.k.t as in text (for first सतां). B4 Dm1 D3 लोकान् (for लोकात्). Ś1 Ñ V1 B D3.6 T3 M4 कीर्तेः; D1 कीर्तिः; Cg कीर्त्यान् ; Ck.t as in text (for कीर्त्याः). —b) V1 सचेष्टात् ; Dg1 Cm.g संजुष्टात् ; D2.5 स जुष्टात् ; G1 स जुष्टः (for सज्जुष्टात्). V1 D2.3.5 M1 च यः; Dg1 M3 सतां (for तथा). Ś1 Ñ B D6 सज्जिर्ुष्टाच्च कर्मणः; D1 सत्कर्मकरणस्य च. —c) Ñ B2.3 D1.3.5 M4 भ्रश्यतां; V1 B4 भ्रंश्य (B4 °श) तां; B1 D2 पश्यतां; T2 भ्रस्यतु (sic); M2 भ्रंशतु (for भ्रश्यतु). Ś1 D6 स भज (D6 °श्य) तु दुराचारो; M3 भ्रश्यत्वद्यैव च क्षिप्रं. —d) V1 B4 [ऽ]नुमतो; D3 [ऽ]नुगते (for ऽनुमते). —After 28, Ś1 V1 B D6 ins.; Ñ D4 ins. after 24[ab] and D2.3.5.7 after 24; while D1 ins. after 18:

1801* यत्पापं ब्रह्महत्यायां यत्पापं कपिलावधे ।
तत्पापं समवाप्नोतु यस्यार्योऽनुमते गतः ।
विश्वासघातिनां पापं यत्पापं गुरुघातिनाम् ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धे तत्पापं प्रतिपद्यताम् ।
यत्पदा पावकं स्पृष्ट्वा कुर्वते नरके च यत् ।
तत्पापं समवाप्नोतु यस्यार्योऽनुमते गतः ।

[Ñ2 reads l. 1–2 after 28. —(l. 1) D5 ब्रह्महत्यायां. —(l. 2) V1 D1 तत्स (V1 °त्व) पापमवाप्नोतु (V1 °ति) (for the prior half). B4 [ऽ]नुमते. —D2 om. (hapl.) l. 3–6. —(l. 3) V1 (before corr. as above) गुरुघातिनं. —Ś1 B1 D6 om. l. 5–6. —(l. 5) D3 दृष्ट्वा (for स्पृष्ट्वा).]

—Thereafter D1 cont. 1795*.

—After 28, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins; M4 ins. after 1795*:

1802* अपास्य मातृशुश्रूषामनर्थे सोऽवतिष्ठताम् ।
दीर्घबाहुर्महावक्षा यस्यार्योऽनुमते गतः ।
बहुपुत्रो दरिद्रश्च ज्वररोगसमन्वितः ।
स भूयात्सततं क्लेशी यस्यार्योऽनुमते गतः ।
आशामाशंसमानानां दीनानामूर्ध्वचक्षुषाम् ।
अर्थिनां वितथां कुर्याद्यस्यार्योऽनुमते गतः ।
मायया रमतां नित्यं पुरुषः पिशुनोऽशुचिः ।
राज्ञो भीतस्त्वधर्मात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ।
ऋतुस्नातां सतीं भार्यामृतुकालानुरोधिनीम् ।
अतिवर्तेत दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ।

विहीनां पतिपुत्राभ्यां कौसल्यां पार्थिवात्मजः ।
एवमाश्वासयन्नेव दुःखार्तो निपपात ह ॥ २९
तथा तु शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनम् ।
भरतं शोकसंतप्तं कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ ३०
मम दुःखमिदं पुत्र भूयः समुपजायते ।
शपथैः शपमानो हि प्राणानुपरुणत्सि मे ॥ ३१
दिष्ट्या न चलितो धर्मादात्मा ते सहलक्ष्मणः ।
वत्स सत्यप्रतिज्ञो मे सतां लोकानवाप्स्यसि ॥ ३२ G. 2. 79. 27 B. 2. 75. 62 L. 2. 83. 28

धर्मदारान्परित्यज्य परदारान्निषेवताम् ।
त्यक्तधर्मरतिर्मूढो यस्यार्योऽनुमते गतः ।
विप्रलुप्तप्रजातस्य दुष्कृतं ब्राह्मणस्य यत् ।
तदेव प्रतिपद्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ।
पानीयदूषके पापं तथैव विषदायके ।
यत्तदेकः स लभतां यस्यार्योऽनुमते गतः ।
ब्राह्मणायोद्यतां पूजां विहन्तु कलुषेन्द्रियः ।
बालवत्सां च गां दोग्धुर्यस्यार्योऽनुमते गतः ।
तृषार्तं सति पानीये विप्रलम्भेन योजयेत् ।
यत्पापं लभते तत्स्याद्यस्यार्योऽनुमते गतः ।
भक्त्या विवदमानेषु मार्गमाश्रित्य पश्यतः ।
तस्य पापेन युज्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ।

[☞ Cv says that the change of sequences of lines found in different MSS. is original and not due to scribal error. Dg1 om. (hapl.), M2 reads l. 1-2 after st. 27.—(l. 2) Dm1 मत्तानुं (sic).—G3 om. (hapl.) l. 3-4.—(l. 3) Dg1 Dt1 Dd1 M3.4 बहुभृत्यो; Cg बहुपुत्रो (as above). M3 बहु-; M4 घोर- (for ज्वर-).—(l. 4) Dt1 Ct सनातनात्. T1.3 G1 M2.4 मतत- (for °तं). Dt1 क्लेशं; Dm1 T3 G1 M3.4 क्लेशा (for क्लेशी).—T1.2 read l. 5-6 after l. 12. M3 transp. l. 5-10 and l. 11-12.—(l. 6) G1.3 M4 विनयं; Ct.m.g as above (for °र्थां).—T1.2 transp. l. 7-8 and l. 9-10 and read after l. 2.—(l. 7) Dd1 M1 परुष. Dg1 M3 शिशुर्नोवित्तः. Dm1 T3 G1 शिशुनः पुरुषो (by transp.).—(l. 8) Dg1 G1.3 हिनश्च (G1 भीतस्तु; G3 भीतः तु) धर्मात्मा.—T3 om. (hapl.) l. 9-12.—(l. 9) Dd1 Dm1 G1 मर्ता- (for सर्वा). M3 अतु-; Cg.k as above (for second कतु-). G3 -[अ]भिगामिनां; Cg.k as above (for -[अ]नुगमिर्नाम्).—(l. 10) M2 अनिवर्ते यत्पापं लभते तस्य यद्गतः (subm.).—Dm1 reads l. 11-14 after l. 17; Dg1 reads l. 11-12 after l. 6, Dt1 after l. 18, G3 after l. 2 and M2 after l. 4.—(l. 12) M4 मूर्खो (for मूढो). Dg1 पापं त्यक्तस्वधर्मोसौ (for the prior half).—M2 om. (hapl.) l. 13-14 and 17-18.—T1.2 transp. l. 13-14 and l. 15-16.—(l. 13) G3 damaged for विप्रलु. Dd1 Dm1 नत् (for यत्).—(l. 14) Dt1 Dd1 Dm1 एतत्; G1 एकः; M1 एवं; Cg as above (for एव).—G3 M2 read l. 15-16 after l. 8.—(l. 15) Dd1 विषदायकं.—(l. 16) M3 सदेकः; M4 तदेव; Cg as above (for तदेकः).—Dt1 reads l. 17-18 after l. 14.—(l. 17) G1 विहातु; G3 विहंतुं; M4 विहन्यात्; Cr.k.t as above (for विहन्तु).—(l. 18) Dm1 दुह्याद्; G3 दोग्ध्रीं; Ct as above (for दोग्धुर्).—M2 om. (hapl.) l. 19-20.—M3 reads l. 19-20 after l. 16.—(l. 19) K (ed.) Cg तृष्णार्तं. T2 M4 स तु; Cg as above (for सति). Dt1 Dm1 T2 G2 M1 Ck.t योजयन्; Cg योजयेत् (as above).—(l. 20) G3 M3 तस्य (for तत्स्याद्). Dg1 [अ]स्य यर्यो (sic). G3 damaged for योऽनु.—T1.2 read l. 21-22 before l. 17, M4 reads l. 21-22 after st. 27.—(l. 21) G3 भर्ता; M4 भृत्ये (for भक्त्या). T3 [अ]न्नहीनमानेषु; M4 विवदमाने च (for विवदमानेषु). M4 पक्षम् (for मार्गम्).—(l. 22) Cr.m.g.tp as above; Ck.t तेन (for तस्य). ☞ Ct: अत्र विवदमानानां जयोपायं ज्ञात्वा तदकथयतः पापमिति तीर्थव्याख्या। द्वयोः सान्द्रस्थानपूर्वकं तेषां कलहशमनमकुर्वतः कलहप्रियस्य यत्पापमिति कतकव्याख्या। ☜]
—Thereafter M4 reads l. 3-6 of 1793*.

29 Dt1 transp. 29^{ab} and 29^{cd}.—^{d}) M2 दुःखितो.—For 29, Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 subst.:

1803* एवमाश्वासयामास भरतो दुःखकर्शितः ।
कौसल्यां शोकसंतप्तां पतिपुत्रविनाकृताम् ।

[(l. 1) Ś1 D6 -कर्षितां; Ñ2 B D3.4.7 -कर्शि(B D4 °र्षि)-तां; V1 D2 -कर्षितः (for -कर्शितः).—(l. 2) V1 D1 पुत्र-; B2 M4 दुःख- (for शोक-). V1 D1 -शोकार्तां; B3 -संतापं; D5 -संतप्तः.]

30 ^{a}) Dt1 T2.3 तदा तं (T2 °तः) (for तथा तु). Dg1 T1.2 क्लिष्टैः. Ś1 Ñ2 B1.3.4 D1.6 M4 एवं तं (Ś1 एवं च; Ñ2 B3 एतांस्तं; D1 M4 इत्येवं; D6 एवं स) शपथान्कुर्वाणं; Ñ1 D5 एवं तान्शपथान्कृत्वा; V1 इत्येवं शपथं श्रुत्वा; B2 D2-4.7 एवं नु (D2.3 तं) शपथान्कुर्वाणं.—^{b}) V1 स्वप्रमागम्; D3 वेपमानम् (for शपमानम्). Ś1 Ñ V1 B D1-3.7 M4 अकल्मषं.—^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.5.6 M4 दुःख- (for शोक-). V1 D1 -शोकार्तं; T3 G1 -संतप्त (for -संतप्तं). D4.7 कौसल्या पुत्रशोकार्ता.—^{d}) Ś1 Ñ B D1.6 पुनर्; V1 M4 पुत्रम्; D2.5 (with hiatus) इदम् (for वाक्यम्). G3 damaged from वीत् in ^{a} up to मम in 31^{a}.

31 G3 damaged for मम in ^{a} (cf. v.l. 30). D4.7 om. 31^{ab}.—For 31^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1-3.5.6 M4 subst.:

1804* जानामि त्वामहं पुत्र धर्मात्मानमकल्मषम् ।

[V1 जानामि; D1 ब्रवीमि (for जानामि). M4 अनन्यगम् (sic).]
—^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 शपथानीदृशान् (Ś1 D6 ईदृशान्शपथान् [by transp.]) कुर्वन् (B1 ***).—^{d}) Ñ1 B1.3 (sup. lin. also) उपरुणद्धि.

32 ^{a}) Dm1 (by corr.) च; G3 नु; Cr.m.g as in text (for न).—^{b}) T2.3 G3 शुभ-; Cr.m.g as in text

G. 2. 77. 35
B. 2. 75. 64
L. 2. 83. 36

एवं विलपमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः ।
मोहाच्च शोकसंरोधाद्बभूव लुलितं मनः ॥ ३३

लालप्यमानस्य विचेतनस्य
प्रनष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ ।
मुहुर्मुहुर्निःश्वसतश्च दीर्घं
सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ॥ ३४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

(for सह-). Dg1 Dt1 Dd1 T2.3 G3 Ct -लक्षणः; Cr.m.g as in text (for -लक्ष्मणः). —c) Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1 हि (Dm1 [after corr.] T3 [ऽ]सि); G3 त्वं; Cr.m g as in text (for मे). —d) Cr.m.g.t as in text; Ct लोकम् (for लोकान्). —For 32, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1805* दिष्ट्यासि रामसहितः पुत्रधर्मान्न चालितः ।
सह रामेण धर्मात्मन्दीर्घमायुरवाप्नुहि ।

[(l. 1) Ñ2 -धर्मानुचारितः. —(l. 2) M4 स हि (for सह).] —Then all the above MSS. cont.:

1806* अपि त्वां सह रामेण पश्येयं लक्ष्मणेन च ।
तीर्णप्रतिज्ञमानृण्यं गतं पितुरकल्मषम् ।
पूर्वेषां पुण्यकीर्तीनां राजर्षीणां महात्मनाम् ।
प्राप्नुह्यायुश्च कीर्तिं च धर्मं चैवोचितं कुले ।
चतुर्दशसु वर्षेषु गतेष्वरिनिषूदन । [5]
रामं सीतां लक्ष्मणं च द्रष्टासि पुनरागतान् ।
तैलद्रोण्यां शरीरं ते पितुस्तिष्ठति पुत्रक ।
त्वत्प्रतीक्षं महार्हस्य तत्संस्कर्तुमिहार्हसि ।
धर्मेणेमाः प्रजाः पुत्र यथा रक्षसि तत्कुरु ।
स्वर्गतोऽपि यथा राजा संतुष्यति तथा कुरु । [10]
पितुर्वियोगजं दुःखं रामत्यागकृतं तथा ।
उत्सृज्य धुर्यवत्पुत्र गुर्वीं कुलधुरं वह ।

[(l. 1) B1 अयि. Ñ2 त्वा (for त्वां). D2 पश्यता (for पश्येयं). —B2 reads l. 2 after l. 5. —(l. 2) B3.4 -प्रतिज्ञेन (for -प्रतिज्ञम्). Ñ1 गतेन (hypm.) (for गतं). B1 अकल्मषः. Ñ2 B3.4 गतेन पितुस्त्व च (for the post. half). —(l. 3) Ñ2 V1 B3 सर्वेषां. —(l. 4) D3 om. धर्मं. B3 [इ]हितं (for [उ]चितं). B1 कुलं. D4.7 धर्मं च स्व(D4 स)कुलोचितं (for the post. half). —After l. 4, B3 ins.:

1806(A)* आनन्दं कुरु लोकानां सर्वेषां पुरवासिनाम् ।

—(l. 5) V1 चतुर्दशेषु (corrupt) (for °शसु). B3 वर्षेषु (sic). D2–5.7 रिपुसूदन (for [अ]रिनिषूदन). —(l. 6) Ś1 D6 द्रक्ष्यामि; Ñ2 द्रध्यासि (sic); B3 द्रष्टासि (for द्रष्टासि). Ś1 V1 D1.3 आगतं. —(l. 7) V1 तु (for ते). Ñ2 B3 राघव; B1 पुत्रकः (sic) (for पुत्रक). —D4 om. l. 8–10. —(l. 8) V1 B4 तत् (for त्वत्-). D1.3 -प्रतीक्ष्यं (for °क्षं). Ñ2 B D1 त्वम्; V1 om. (subm.) (for इह). —M4 om. (hapl.) l. 10. —(l. 10) Ś1 D6 [ऽ]सौ; D2.3.5.7 ते (for ऽपि). Ś1 D6.7 तुष्यतश्च; V1 D1–3.5 तुष्येत च; V1 D1 ते) (for संतुष्यति). —(l. 12) V1 D1 M4 वत्स. Ś1 D1.6 तस्मात्त्यज हे पुत्र; D5 उद्वह धर्मवत्पुत्र (for the prior half). Ś1 D4.6 राज- (for कुल-). B1 -धुरां (for -धुरं).]

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1807* इत्युक्त्वा चाङ्कमानीय भरतं भ्रातृवत्सलम् ।
परिष्वज्य महाबाहुं रुरोद भृशदुःखिता ।

[(l. 1) Dg1 आनीय (for आनीय). —(l. 2) G3 damaged for दुःखिता.]

33 a) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 आश्वास्य(B4 °स)मानस्य. —b) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 भरतस्य (for दुःखार्तस्य). Dd1 Dm1 पुनः पुनः (for महात्मनः). —c) Dt1 Ct -संरंभाद् (for -संरोधाद्). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 शोकभारसमाक्रान्तं (V1 °कीर्णं). —d) Ś1 D6 [आ]कुलितं; D2.4 D7 ल(B3 ज्व)लितं; D1 सलिलं (for लुलितं). B1 वचः; D2 मनुः (sic); D3 ग्रम (for मनः). —After 33, G2 M1.3 read 2.70. 1–2. —After 33, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ins.:

1808* कौसल्याया विलपितं श्रुत्वा च करुणाक्षरम् ।
मोहमभ्यागमद्भूयो भरतो दुःखमोहितः ।
स शोचमानः पतितो धरण्यां शोकलालसः ।
स तदार्तोऽतिकरुणं विललापाकुलेन्द्रियः ।
पितरं भ्रातरं चैव स्मृत्वा तद्गतमानसः । [5]

[D4 om. l. 1–3. —(l. 1) D3 illeg. for the post. half. Ś1 D6 [अ]पि- (for च). —(l. 2) B1 D5 अपि (for अभि-). V1 B4 D1.2.5.7 M4 [अ]गमद् (for [आ]-गमद्). Ś1 Ñ1 D2.5–7 शोकविह्वलः; L1 भृशदुःखितः; D3 illeg. (for दुःखमोहितः). —(l. 3) Ś1 D6.7 ला(D7 वि)लप्यमानः; Ñ2 B शोचन्नथ(B2 °था; Ñ2 B2 अथ शोचन् [by transp.]) स (for स शोचमानः). —(l. 4) D3 illeg. for स तदार्तोऽति. Ñ B2.4 D1.2.5 तत्; V1 तं (for स). D3 illeg. from कु up to the prior half of l. 5. —(l. 5) D1 भ्रातरौ (for °रं). B2 स्पृष्ट्वा; D3–5 श्रुत्वा (for स्मृत्वा). Ñ2 B3.4 तद्गतचेतनः; D6 तु हतचेतसः (sic).]

34 b) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 Cr प्रणष्ट-(G2 °*); Cm.g as in text (for प्रनष्ट-). —c) Dt1 Dd1 Dm1 T1.3 G2 M1–3 निश्वसतश्च; G1 निश्वसितश्च; G3 निश्वसितस्य.

७०

तमेवं शोकसंतप्तं भरतं केकयीसुतम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठः श्रेष्ठवागृषिः ॥ १
अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र महायशः ।
प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमम् ॥ २
वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धारणां गतः ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥ ३
उद्धृतं तैलसंक्लेदात्स तु भूमौ निवेशितम् ।
आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपम् ॥ ४
निवेश्य शयने चाग्र्ये नानारत्नपरिष्कृते ।
ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ॥ ५
किं ते व्यवसितं राजन्प्रोषिते मय्यनागते ।
विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ ६
क्व यास्यसि महाराज हित्वेमं दुःखितं जनम् ।
हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७

G. 2. 83. 0
B. 2. 76. 7
L. 2. 87. 0

—d) Dg1 Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1.3 Cg.tp घर्मं (for दीर्घं). —For 34, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1809* तस्य लालप्यमानस्य जगामास्तं दिवाकरः ।
श्वसतो दीर्घमुष्णं च दुःखार्तस्य मुहुर्मुहुः ।
तस्य सा वर्तमानस्य व्यपावर्तत शर्वरी ।

[(l. 1) D3 illeg. from नस्य up to दि. V1 D1.5 लालप्यतोथा (D5 °प्य)स्तं; D4.7 लालपतो ह्यस्तं (for लालप्यमानस्य). V1 D1.3.5.7 M4 [अ]दृश्य(D3 °** , illeg.)त्ये रविः (for [अ]स्तं दिवाकरः). —(l. 2) Ñ1 महात्मनः (for मुहुर्मुहुः). —(l. 3) Ñ B D2.4.7 व्यस्य(B1 °स्यः D4.7 °*)वर्तत; D1 संप्रावर्तत; D3 उपावर्तत; D5 अभ्यवर्तत; M4 व्यवर्तत च (for व्यपावर्तत). D2.4.5.7 यामिनी (for शर्वरी). V1 निशां स वर्तमानस्याद्व्यवर्तत दु खितः.]

—Then all the above MSS. cont. :

1810* रात्रिक्षयं वीक्ष्य बलप्रधाना
द्विजातयो मन्त्रिगणाश्च सर्वे ।
नृपालयं तं विविशुः समेता
हीनं महेन्द्रप्रतिमेन राज्ञा ।
तमार्तमश्रुप्रतिपूर्णनेत्रं [5]
शोकेन मग्नं पतितं धरण्याम् ।
उपाविशंस्ते परिषत्समंता-
द्विसंज्ञकल्पं भरतं समीक्ष्य ।

[(l. 1) D2 नल- (sic); D3.7 तदा (for बल-). —(l. 2) D3 illeg. for द्विजातयो. V1 -नराश्; D1 M4 -जनाश् (for -गणाश्). – (l. 3) V1 D1.3.5 नृपालयं तं(D3 सं); D4.7 गृहं महार्हं (for नृपालयं तं). —(l. 4) V1 सुरेंद्रप्रतिमेन. —(l. 5) V1 om. मश्रु. —(l. 6) D3 शोकेन मग्न. —(l. 7) D4.7 उपाविशंस्ते (for उपाविशंस्ता). Ś1 D6 समेता; D1 समस्ता (for समंताद्). —(l. 8) V1 समीक्ष्यं (sic); B4 समीक्ष्य च (hypm.); D2.3.5 निरीक्ष्य (for समीक्ष्य).]

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 D6 भरतसंतापः; Ñ B D1–3(also).5 भरतशपथः; D3 भरतपर्वणि भरतानुनयः; D4.7 भरतविलापः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1 D3.6 om. Ś1 83; Ñ2 B3 M4 79; V1 78; B2 69; B4 73; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 75; D1 135; D2.7 80; D4 77; D5 81. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 with श्रीरामचन्द्राय नमः; G with श्रीरामाय नमः.

70

☞ For sequence of Sargas in Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 cf. note before 2.68.1. —For Sarga 70, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 have a different version which is given at the end. Dm1 begins with ॐ; M2 with श्रीरामाय नमः. —According to Kataka st. 1 and 2 are read before 2.69.34. Varadaraja, however, says that this is due to scribal error.

1 G2 M1.3 read st. 1 and 2 after 2.69.33. —a) T2पुत्र (for एवं). —d) G3 भगवान्; M3 श्रेष्ठवान् (for श्रेष्ठवाग्).

2 b) Dm1 महायशः G2 M1 °बल (for °यशः). —d) Dm1 (before corr. as in text) संख्यानम्; Cr.m.g.t as in text (for संया°).

3 Before 3, M1 ins. श्रीरामाय नमः. —b) Dt1 Dm1 G3 Ct धरणीं; G1 Cv.k धारणं; Cr.m.g.kp.tp as in text (for धारणां). —c) Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1–3 प्रेतकृत्यानि; G3 प्रे**त्यानि (damaged) (for °कार्याणि).

4 a) Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1–3 उद्धृत्य; Cg उद्धृतं (as in text). Dg1 T1.2 Cg तैलसंरोधात्; M2.3 °संसेकात् (for तैलसंक्लेदात्). —b) Dd1 Dm1 निवेश्य(sic) तं; G3 निवेशितां (for °शितम्). —d) T1.2 भूपतिं (for भूमिपम्).

5 a) Dg1 Dt1 T1.2 G3 M2.3 Cg संवेश्य. M2 [ऽ]थ (for च). —b) G3 -परिच्छदे (for -परिष्कृते). —c) Dd1 [अ]तिदुःखितः (for सु°). —After 5, Dm1 ins. राम.

6 a) G3 [ऽ]प्यवसितं; Cr.g.k.t व्यवसितं (as in text). —b) Dt1 प्रेषिते; G3 **ते; Cm as in text.

7 a) Dg1 Dt1 यास्यसे; G3 या**; Ct as in text (for °सि). —b) Dg1 M3 [ए]नं; T2 G3 [ए]वं; Ct as in text (for [इ]मं). —c) T3 हीनः.

G. 2. 83. 0
B. 2. 76. 8
L. 2. 87. 0

योगक्षेमं तु ते राजन्कोऽस्मिन्कल्पयिता पुरे ।
त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ॥ ८
विधवा पृथिवी राजंस्त्वया हीना न राजते ।
हीनचन्द्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति माम् ॥ ९
एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसम् ।
अब्रवीद्वचनं भूयो वसिष्ठस्तु महानृषिः ॥ १०
प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि विशांपतेः ।
तान्यव्यग्रं महाबाहो क्रियतामविचारितम् ॥ ११
तथेति भरतो वाक्यं वसिष्ठस्याभिपूज्य तत् ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यांस्त्वरयामास सर्वशः ॥ १२
ये त्वग्नयो नरेन्द्रस्य अग्न्यगाराद्बहिष्कृताः ।
ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव ते ह्रियन्ते यथाविधि ॥ १३
शिबिकायामथारोप्य राजानं गतचेतनम् ।
बाष्पकण्ठा विमनसस्तमूहुः परिचारकाः ॥ १४
हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च ।
प्रकिरन्तो जना मार्गं नृपतेरग्रतो ययुः ॥ १५
चन्दनागरुनिर्यासान्सरलं पद्मकं तथा ।
देवदारूणि चाहृत्य चितां चक्रुस्तथापरे ॥ १६
गन्धानुच्चावचांश्चान्यांस्तत्र दत्त्वाथ भूमिपम् ।
ततः संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः ॥ १७
तथा हुताशनं हुत्वा जेपुस्तस्य तदर्त्विजः ।
जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ॥ १८
शिबिकाभिश्च यानैश्च यथार्हं तस्य योषितः ।
नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तदा ॥ १९
प्रसव्यं चापि तं चक्रुरृत्विजोऽग्निचितं नृपम् ।
स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौसल्याप्रमुखास्तदा ॥ २०
क्रौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे ।
आर्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः ॥ २१
ततो रुदन्त्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः ।
यानेभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्वराङ्गनाः ॥ २२

---

8 ^{a}) T2 नु मे (for तु ते). Dt1 Dd1 Dm1 **C**kt [ऽ]व्यग्रं (for राजन्). —^{b}) Dg1 को नु कल्पयता पुरे. —^{d}) G1.2 M2 वचनम् (for च वनम्). G3 damaged for माश्रिते.

9 M3 om. 9^{ab}. —^{b}) Dm1 विराजते; M2 न शोभते. —^{d}) M2 नगरं (for °री). Dg1 Dm1 मे (for माम्).

10 ^{d}) Dg1 Dt1 T1.2 G2(after corr. as in text).3 M2.3 महामुनिः.

11 ^{a}) G2 M1 [अ]द्य (for [अ]स्य). —^{b}) T3 M3 विशांपते. —^{c}) Dd1 Dm1 G1 [अ]द्य तु (for [अ]व्यग्रं). —^{d}) G3 क्रियंताम्. T1 अविचिंतितम्; **C**k.t अविचारितं (as in text).

12 ^{a}) G3 त**; **C**g as in text (for तथेति).

13 Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{b}) Dg1 अग्न्यागाराद्; Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1.2 ह्यग्न्या°; T1 G3 चा°; **C**g.k.t अग्न्यगाराद् (as in text). M2 बहिष्कृतां (sic). —^{d}) Dt1 Dm1 T3 G1.3 M3 **C**r*p*.t हूयंते; Dd1 ह्वयंते; T1 [ऽ]ह्रियंत; G2 M1 हूयंत (sic); **C**v.k as in text; **C**r(with hiatus) आहूयन्त; **C**g(with hiatus) आह्रियन्त (for ह्रियन्ते).

14 ^{a}) Dd1 समारोप्य. —^{b}) Dd1 Dm1 G M1-3 गतचेतसम्. —^{d}) Dg1 Dm1 T2 परिचारिकाः.

15 ^{c}) Dt1 प्रकिरंते. Dt1 Dd1 T1 G3 मार्गे.

16 ^{a}) Dg1 Dt1 चंदनागुरु-; **C**g °गरु- (as in text). T3 (Gloss) गुग्गुल्वादि धूपद्रव्यविशेषतः. —^{b}) M3 **लं (for सरलं). —^{c}) M3 निर्हृत्य (for चाहृत्य). —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1-3 **C**r.g.k.t क्षेपयंति (for चितां चक्रुस्).

17 ^{b}) Dt1 Dd1 Dm1 T2 G1.2 M1 **C**g.t गत्वा (for दत्त्वा). —^{c}) Dt1 Dd1 **C**t तत्र; G3 **; **C**g as in text (for ततः). —^{d}) M3 तमृत्युजं (sic).

18 ^{a}) Dt1 Dd1 Dm1 T1.3 तदा; **C**m.g as in text (for तथा). M2 **C**g दत्त्वा (for हुत्वा). —^{b}) Dt1 Dd1 T1 G2 M1 **C**t तद्; Dm1 G1 M2 [इ]दम्; T3 M3 **C**g तम् (for तदा). —^{c}) G3 तथा शास्त्रं (for यथा°). —^{d}) Dg1 reads सामानि in marg.

19 ^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 T2 तथा (for तदा).

20 ^{a}) Dg1 प्रसव्यमपि; T2 G1 अपसव्यं च; G3 M2 तथा प्रसव्यं; **C**r.m.g.k.t as in text (for प्रसव्यं चापि). M3 ते (for तं). Dm1 [ऽ]ग्निविते (sic). T2 [ऽ]ग्निगतं; T3 [ऽ]ग्निहितं; M3 [ऽ]निचितं; **C**r.m.g.k.t as in text (for ऽग्निचितं). —^{c}) G3 **श्च. —^{d}) T2 तथा (for तदा). —After 20, T2 ins.:

1811* रुरुदुर्दुःखसंतप्ता चेष्टमाना महीतले ।

21 T2 transp. 21^{ab} and 21^{cd}. —^{a}) G2 कांचीनाम् (sic). —^{b}) Dg1 निनादास्; G1 निनदस्. —^{d}) T2 अनेकधा (for सहस्रशः).

22 ^{a}) M2 विविधं (for विवशा). —^{b}) T2 विलपंत्यः (for °प्य च). T3 om. (hapl.) second पुनः. —^{d}) T2 उपतेरुर् (for अव°). Dt1 नृपांगनाः.

कृत्वोदकं ते भरतेन सार्धं
नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च ।
पुरं प्रविश्याश्रुपरीतनेत्रा
भूमौ दशाहं व्यनयन्त दुःखम् ॥ २३

G. 2. 83. 0
B. 2. 76. 23
L. 2. 87. 0

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

---

23 [a]) Dg1 G3 कृतोदकास्. G2 M1 साकं (for सार्धं). —[b]) G3 नृपा** न्त्रि-. Dg1 -पुरोहितैश्च. —[c]) G2 M1 पुरीं (for पुरं). Dd1 -पुरीत- (for -परीत-). —[d]) Dm1 व्यनयेतु (sic); Cr विनयंत; Cm.g as in text (for °यन्त).

—For Sarga 70, Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 subst.:

1812* (1) समावृते जने तस्मिन्नुदिते च दिवाकरे ।
वसिष्ठस्तमुवाचेदं भरतं तांश्च मन्त्रिणः ।
एताः प्रकृतयः सर्वा नागराश्च प्रधानतः ।
राजसंस्कारिकं द्रव्यमादाय समुपस्थिताः ।
(2) उत्तिष्ठ भरत क्षिप्रं मा भूत्कालात्ययः प्रभो ।
पितुः कुरु यथान्यायं संस्कारं भूरिदक्षिणम् ।
होतारस्ते पितुरिमे वेदवेदाङ्गपारगाः ।
अग्निहोत्रमुपादाय जाबालिप्रमुखाः स्थिताः ।
गन्धकाष्ठानि चेमानि संस्कारार्थं पितुस्तव ।
उपादायागताः प्रेष्याः प्रतीक्षन्त उपासते ।
सर्पिस्तैलरसाः कुम्भाः सज्जिताश्चापि ते पितुः ।
अग्नेः समिन्धनार्थाय गन्धमाल्यं च पुष्कलम् ।
गन्धतैलानि गन्धाश्च धूपाश्चागुरुसंभवाः ।
सज्जिता शिबिका चेयं पितुस्ते रत्नभूषिता ।
अत्रैनं शिबिकायां त्वं संवेशय नराधिपम् ।
शिबिकागतमुत्क्षिप्य नयैनं बहिराशु च ।
(3) एवमुक्तो वसिष्ठेन भरतः प्रत्युवाच तम् ।
वसिष्ठं वदतां श्रेष्ठं पितुर्बहुमतं गुरुम् ।
यदाज्ञापयसे प्राज्ञ करवाणि तदादृतः ।
दैवतं ह्यसि मान्यश्च गुरोश्चापि गुरुर्मम ।
वाक्यनानेन तस्याथ भरतस्य महात्मनः ।
आजगाम परं हर्षं वसिष्ठो द्विजसत्तमः ।
(4) शोकवेगमसह्यं तु धारयन्भरतस्ततः ।
कलेवरं भूमिपतेः समस्तं तदुदैक्षत ।
नाशक्नोच्चैव शोकस्य वेगं धारयितुं तदा ।
महार्णवस्यापततस्तोयवेगमिवोद्धतम् ।
(5[cd]) तदार्तिमान्वेपमानस्ततः स विलपन्बहु ।
(14) शत्रुघ्नसहितः क्षिप्रं शिबिकामवहन्नृपम् ।
शिबिकास्थं महाराजमलंकृत्य विधानतः ।
वाससा च महार्हेण समाच्छाद्य सुसंवृतम् ।
अवकीर्य च माल्येन दिव्यधूपेन धूपितम् ।
गन्धपुष्पैः सुरभिभिः परिकीर्य च सर्वशः ।
उवाहोत्क्षिप्य शिबिकां शत्रुघ्नसहितस्तदा ।
हा राजन्क्वासि गन्तेति रुदन्नार्तः पुनः पुनः ।
तस्मिंस्तदा प्ररुदिते वसिष्ठाकारचोदिताः ।
ऊहुः शीघ्रतरं प्रेष्याः शिबिकां प्रतिगृह्य ताम् ।
पुरतः पाण्डुरं छत्रं बालव्यजनमेव च ।
अनयन्नृपतेः प्रेष्या रुदन्तः शोकविह्वलाः ।
दीप्यमानं हुतं पूर्वं जाबालिप्रमुखैर्द्विजैः ।
अग्निहोत्रं नरपतेः प्रतस्थे तस्य चाग्रतः ।
(15) शकटानि च पूर्णानि रत्नानां कनकस्य च ।
ययुर्धनविसर्गार्थं दीनानाथजनस्य च ।
सर्वैः प्रेष्यजनैस्तत्र रत्नानि विविधानि च ।
और्ध्वदेहिकदानार्थं नृपतेर्विसृजन्ति वै ।
अग्रतः प्रययुश्चैनं सत्कर्मस्तुतिभिर्नृपम् ।
अभिष्टुवन्तो मधुरं सूतमागधवन्दिनः ।
तस्मिन्निर्हरणे राज्ञः प्रवृत्ते सुमहांस्तदा ।
आर्तनादोऽभवत्स्त्रीणां यथास्य मरणे तथा ।
ततः पौरजनः सर्वः सस्त्रीवृद्धकुमारकः ।
अनुराजशरीरं तं निर्ययौ नगराद्बहिः ।
तथा भरतशत्रुघ्नौ शिबिकां प्रतिगृह्य ताम् ।
दुःखशोकसमाविष्टौ रुदन्तावनुजग्मतुः ।
कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च तथापराः ।
(19) अर्धसप्तशता नार्यः प्रकीर्णासितमूर्धजाः ।
क्रोशन्त्यश्च रुदन्त्यश्च कुरर्य इव सर्वशः ।
अनुजग्मुः शरीरं तद्राज्ञो राजीवलोचनाः ।
अथास्य सरयूतीरे विविक्ते मृदुशाद्वले ।
(16) चन्दनागुरुकाष्ठैस्ते राज्ञश्चक्रुश्चितां तदा ।
कालीयकमृणालैश्च बालकोशीरपद्मकैः ।

(17) तां चितां विधिवच्चक्रुर्विपुलामथ ते जनाः ।
तस्यां चितायां नृपतेः शरीरं तत्सुहृज्जनाः ।
आनाययुः समुत्क्षिप्य शोकव्याकुलचेतनाः ।
तां चितां पृथिवीपालमारोप्य क्षौमवाससम् ।
यज्ञपात्रचयं चक्रुस्ततस्तस्योपरि द्विजाः ।
(18) यथास्थानेषु विन्यस्य त्रीनग्नीन्विधिवद्धुतान् ।
मन्त्रानन्तर्मनोभिश्च जपन्तोऽभ्युद्यतस्रुचः ।
होतारो यज्ञपात्राणि पवित्रैर्ममृजुस्तदा ।
प्रमृज्यानन्तरं तस्यां चितायां परिचिक्षिपुः ।
स्रुक्पात्राणि चषालानि मुसलोलूखलं तथा ।
अरणीसहितं चैव पवित्राणि च सर्वशः ।
विशस्य च पशुं मेध्यं मन्त्रसंस्कारसंस्कृतम् ।
अन्वास्तरणिकं राज्ञः समन्तात्परिचिक्षिपुः ।
प्राक्छाङ्गलविकृष्टां च चिताभूमिं समन्ततः ।
कृत्वा विधानतो धेनुं सवत्सामस्यवासृजत् ।
सर्पिस्तैलवसाभिश्च समन्तात्परिषिच्य ताम् ।
चितां प्रज्वालयांचक्रे भरतः सह बन्धुभिः ।
प्रजज्वाल ततो वह्निः सहसैव समेधितः ।
सोऽर्चिष्मानदहद्राज्ञश्चितारूढं कलेवरम् ।
विधिवत्संस्कृतो राजा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
जगाम परमं स्थानं यज्वनां पुण्यकर्मणाम् ।
ततः प्रजज्वाल महान्समिद्धो
हिरण्यरेताः प्रदहन्सधूमः ।
दृष्ट्वा च तं प्रज्वलितं चिताग्नि-
मार्तस्वरं चक्रुरतीव नार्यः ।
पौराश्च सर्वे सहसा विलेपु-
स्तथैव राज्ञः सुहृदः सुतौ च ।
हा नाथ हा भूमिपते किमर्थं
यासि त्वमस्मान्विवशान्विहाय ।

[(l. 1) Ś1 Ñ2 V1 B2 D1–4.6.7 M4 समावृत्त. M4 ततस् (for जने). —D2 reads l. 3–4 after l. 8. —(l. 3) V1 ततः (for एताः). M4 ***यः (for प्रकृतयः). Ñ2 B3 विशेषतः; D3 विधानतः (for प्र°). —(l. 4) Ś1 Ñ2 B3 राजसंस्कारक; V1 राजानं कारितु; B1.2 D3.6 °सांस्कारिकं. V1 D1–5.7 सर्वम् (for द्रव्यम्). —D4.7 om. (hapl.) l. 5–8. —(l. 5) M4 च (for भूत्). V1 महान् (for प्रभो). —(l. 6) Ś1 D6 यथान्यायं. D2 वरदक्षिणं (for भूरि°). —(l. 7) D1 च निरि (for पितुरिमे). —(l. 9) V1 D1.4.7 M4 चैतानि; D5 चित्राणि (for चेतानि). D2.5 सत्कारार्थं; M4 संस्कारार्थे. V1 तदा; D1 तथा (for तत्र). —(l. 10) Ñ V1 B D1.3 M4 उपाध्यायाग्रतः. Ñ2 B3 प्रैष्याः; B1 प्रेष्ठाः; D5 प्रेक्ष्याः (for प्रेष्याः). D3.5 प्रतीक्ष्यंत. Ñ1 प्रतीक्ष्यं तदुपासने; Ñ2 B समप्रतीक्ष(B1 °क्ष्य)मुपास(B4 °ग)ते; V1 प्रतीक्षंतु उपासने (for the post. half). —(l. 11) Ñ तैलभृताः; V1 तैलरस-; B1.3.4 D1–3.5 M4 तैल(D2.3.5 °लं)वसाः (for तैलरसाः). Ś1 D6 सर्पिस्तैलं स(D6 च)गंधाश्च; D4.7 सर्पिस्तैलं च सौगंधं (for the prior half). B1.2 सज्जिकाश् ; B4 सज्जिकाश् ; D4.5 सर्जितां(D5 °ता)श् ; D7 सर्जितं (for सज्जिताश्). M4 [ए]व (for [अ]पि). —(l. 12) D2 अग्निः. B1.2 D1–5.7 समेधनार्थाय; M4 सर्वेंधनार्थीज (for समिन्धनार्थाय). B4 om. from गन्धमाल्यं up to गन्धाश्च in l. 13. D3 मंत्रमाल्यं (for गन्ध°). B3 च पुष्पकं; D2 सुपुष्पितं (for च पुष्कलम). Ñ2 गंधमाल्यं च पुष्पकं (for the post. half). —(l. 13) D1 गंधांश् ; M4 धूपाश् (for गन्धाश्). Ñ1 D4.7 गंधतैलावसिक्ताश्च (for the prior half). V1 D1.2.4.5 धूपा(V1 °मा)श्चागरुसंमिताः; D3.7 धूपश्चागुरुसंमिताः; M4 गंधश्चागरुसंभवः (for the post. half). —(l. 15) Ś1 D6 अंचव; Ñ B अंत्रव (for अंत्रनं). Ñ2 शिबिका चेयं (hypm.) (for शिबिकायां). V1 तु (for तं). —(l. 16) V1 शिबिकायां तम् ; B1 शिबिकां गतम ; D1 शिबिकां च त्वम् (for शिबिकागतम). D2.7 वै (for च). B1 रुचिरांशुक (for बहिराशु च). M4 शिबिकां च समुत्क्षिप्य नयंतो बहिराशु वै. —(l. 17) D2.3.5 ह (for तम्). —(l. 18) Ñ1 D2.3.5.7 जपतां; D4 तरतां (for वदतां). D1.3 M4 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठं). V1 बहुनरं (for °मतं). —(l. 19) Ś1 Ñ B D3.6 यथाज्ञापयसि(D3 °से). V1 D1 M4 राज्ञः; D2–5.7 ब्रह्मन् (for प्राज्ञ). Ś1 B2 D3.6 तथादृतः; Ñ1 B1 तथादृतः. M4 करवाण्यौर्ध्वदेहिकं (for the post. half). —(l. 20) B2.3 D4.7 ह्यपि; D5 त्वसि (for ह्यसि). M4 तातस्य (for मान्यश्च). V1 B1.2 D1 चासि (for चापि). Ñ B1.3.4 transp. गुरोश् and गुरुर् . —(l. 21) V1 D1–5.7 नेन; B4 [अ]न्येन (for [अ]नेन). —(l. 22) D1.7 तोषं (for हर्षं). Ñ1 D2–5.7 ब्रह्मवित्तमः. —B1 om. l. 23. —(l. 23) Ś1 V1 D1.3.6 तं (for तु). V1 B4 D1 तदा (for ततः). M4 शोकसंतप्तहृदयः सबाष्पो भरतस्ततः. —(l. 24) Ñ1 D2 प्रततं; Ñ2 B सततात् ; V1 D1 स तदा; D3 प्रेतकं; D4.7 प्ररुदन् ; D5 प्रशीर्णं; M4 सततं (for समस्त). Ñ1 V1 D1.2 M4 सद्वेक्षन; Ñ2 D1.3 तत्व(Ñ2 °द्व)क्षेक्षन; B4 चेतुरक्षन (sic) ; D3–5.7 समक्षन (sic) (for तदुंक्षन). —(l. 25) Ñ1 V1 D2.4.7 नाशक्नुवन्स; Ñ2 B1.3.4 न चाशक्नोत्स; B2 M4 नाशक्नोच्च सः D1.5 न शक्नुवन्स(D5 °वत्स); D3 नाशक्तस्य (for नाशक्नोच्चैव). B1 पार्कस्य (sic) वेगान् (for °स्य वेगं). Ñ1 B1 धारयितुं. —D2.4.5.7 om. l. 26. —(l. 26) Ñ B1.3.4 इक्षोत्थितं. —(l. 27) Ś1 Ñ B तम् (for तद्). D2–5.7 आर्तवद् (for आर्तिमान्). Ś1 नीयमानं; B4 om. (for वेपमानस्). D6 तमार्तमानीयमानं (for the prior half). Ñ2 B1.3.4 D1 ततस्सः; B2 ततश्च; D3 स तत्र (for ततः स). D2 व्यकम्पत् . Ñ1 D2.4.5.7 मुहुः; D1.3 बहुः. M4 वीक्षमाणेन पितरं तत्तद्विलपितं बहु. —(l. 28) Ś1 D6 श्रीमान् ; Ñ B शीघ्र (for क्षिप्रं). Ñ आनय; B2.3 आनयन् ; D1 M4 अनयन् (for अवहन्). Ś1 B1.4 D6 शिबिकायां नयन्नृपं; D3 शि****नय (for the post. half). —After l. 28, D5 reads l. 31. —(l. 29) V1 D2.5 शिबिकागतं राजानम् ; D1.3.4 शिबिकागतं तु(D1.2 स) राजानम् (hypm.); D7 शिबिकागं तु राजानम ; M4 शिबिकाहृतं स राजानम् (hypm.) (for the prior half). D4 अलंकृत्वा (sic). —D4 om. l. 30–35. —(l. 30) Ś1 D6 तु (for च). Ñ2 B3 महार्हेण. M4 सुवाससं (for सुसंवृतम्). Ñ1 D2.3.5.7 समवच्छाद्य तं(Ñ1 ते; D3 illeg. up to तं) नृपं (for the post. half). —(l. 31) D2 अवकीर्णं; M4 अनुकीर्य (for

अवकीर्य). Ñ2 -रूपाव- (sic) ; V1 B1–3 D1 -धूपाव-; D2 -गंधेन (for -धूपेन). B4 दिव्यधूपाभिसंवृतं; M4 दिव्यधूपविभूषितं (for the post. half). —(l. 32) Ś1 D6 मधुपुष्पैः; D1–3.5 M4 गंधचूर्णैः; D7 °धूपैः (for गन्धपुष्पैः). —D3 partially damaged for the post. half. Ñ1 D2.5.7 सर्वतः (for च सर्वशः). —(l. 33) V1 भरतोक्तिध्य. Ñ1 V1 M4 ततः (for तदा). —(l. 34) V1 राजानं कामि गंतुं (sic) (for the prior half). D2.3.7 M4 रुवन् ; D5 कुर्वन् (for रुदन्). D3 illeg. for आर्तः पुनः पुनः. Ś1 मातुः (sic) ; D7 आर्तं (for आर्तः). M4 ततः (for first पुनः). —(l. 35) M4 तथा (for तदा). D7 तन्निस्तथा प्रवदति (for the prior half). Ś1 D6 वसिष्ठकरदेशिनः; Ñ1 V1 D2 वसिष्ठवाक्ये(V1 °दे)शिना(Ñ1 °तः); Ñ2 B2.3 वसिष्ठाक्षरे; D3 वसिष्ठाकारोदेशे; D7 वसिष्ठकरतोदिताः (for the post. half). —(l. 36) Ś1 V1 D6 दद्युः. Ñ2 B3 ऊचुः; D2 चक्रुः; D2.7 ऊहुः; M4 ऊहः (for ऊहुः). Ñ1 D2–5.7 क्षिप्रतरं. Ñ2 प्रेष्यः (sic) (for प्रेष्याः). Ś1 Ñ1 D3.4.6.7 परिगृह्य. —M4 om. l. 37–40. —(l. 37) D4 भरतः (for पुरतः). V1 B3.4 पांडर. D2 पुनः पांडुरं छत्रं (sic) (for the prior half). D3–5.7 वालव्यजनवीजितं (for the post. half). —(l. 38) Ś1 D6 आनाय्य; Ñ2 V1 B1.3.4 आनयन् (for अनयन्). Ñ1 B1.3.4 D7 नृपतिः; D2.4 नृपति (for नृपतेः). Ñ2 V1 B1.3 प्रेष्याः; D4 श्रेष्ठा (for प्रेष्या). Ñ2 रुदंते (for रुदन्तः). Ś1 D6 रुरुदुः शोकविकृताः (for the post. half). —(l. 39) V1 कुर्तं (for हुतं). B4 D5 सर्वं (for पूर्वं). D3 जाताग्निः (for °ग्नि-). Ñ1 प्रमृत्य- (for -प्रमुखैः). —(l. 41) B3 कटकानी (sic). V1 सुपर्णानि; D1 सुपर्णानि; M4 सुवर्णानि (for च पूर्णानि). B1 रत्नानि (for रत्नानां). D2 ** करय (lacuna). —(l. 42) L (ed.) दधुर्. Ñ2 B3 D4 धनं (for धन-). V1 -विभागार्थं. Ś1 D6 ददुर्धनं विभागार्थं दीनानाथातुरेषु च. —(l. 43) G (ed.) प्रेष्यजनम्. V1 चान्यः; D1 M4 तस्य (for तत्र). Ś1 D6 सुधः प्रेक्ष्यजन(D6 °क्षजना)स्तत्र (for the prior half). B2 धनानि (for रत्नानि). —(l. 44) Ñ1 D2–4.7 ऊर्ध्व- (for और्ध्व-). Ñ1 B2 D5.6 -दैहिक (for -दैहिक). D4.7 -दानानि (for -दानार्थं). D4 विसृजंत (sic). Ñ1 रत्नानि विगृहस्तौ (sic); Ñ2 B1.3 निनाय धरणीपतेः; V1 D1–3 M4 नृपतेर्विसृजन्ययौ(D2 M4 °त्सर्जौ); B2.4 रत्नानि विसृजन्ययौ(B4 °त्सर्जौ); D5 वसिष्ठो विसृजन्ययौ (for the post. half). —D2.4.5.7 om. l. 45–48. —(l. 45) D1.3 M4 सत्वर्तक्रांतविर्नृ (for the post. halt). —(l. 46) D1 गच्छंतं; D3 गच्छंतः (for मधुरं). V1 अभिरतुबंधो गच्छंति (for the prior half). —(l. 47) B3 अरित्तन् (for तस्मिन्). V1 निर्वहणे; B2 निर्वहने; B4 D6 निहरणे (for निर्ह°). D1 M4 करुणा; D3 करुणा (sic) (for प्रवृत्ते). V1 कारणम्तु (sic) महांस्तदा (for the post. half). —(l. 50) V1 अनुराजशर्गस्य. Ñ2 B3 D5 तु; B1 तैः; D3 च (for तं). —(l. 51) Ś1 B1.4 D1.3.6 परिगृह्य तां; V1 परिगृह्य तैः M4 प्रतिगृह्य तैः (for प्रतिगृह्य ताम्). —(l. 52) Ñ1 V1 B2 D1.4.7 M4 शोकदुःख- (by transp.); D2.3.5 शोकसार- (for दुःखशोक-). D3 partially illeg. for the post. half. D2.4.5.7 [अ]भिजग्मतुः. —(l. 54) V1 D2 M4 चतुर्दशशतानार्याश्च(D2 °नार्यः); D1 अर्धसप्तशतार्याश्च (for the prior half). Ñ1 सद्यो ह्यसितमूर्धजाः; B1.4 प्रकीर्ण्य(B4 °र्णा)सितमूर्धजाः (for the post. half). —(l. 55) V1 D1–5.7 M4 रुरुदुः क्रोश(D1 °न्त्यश्च क्रोश [hypm.]; M4 °त्यः शोच)मानाश्च कुरर्य इव संघशः. —M4 om. l. 56–58. —(l. 56) V1 D1 च; D5 त (for तद्). B2.4 राजीवलोचनः; D3 illeg. (for °नाः). —(l. 57) B3 नथाग्य. V1 विमुक्ते; B2 विविक्त- (for विविक्ते). D5 मृग- (for मृदु-). —(l. 58) V1 D2.4.5 चंदनागरुकाष्ठ(D5 °काष्ठैः)श्च. V1 B3 D2.3.5 च; D4.7 हैश् (for ते). Ś1 D6 प्रेष्याश्चक्रुः; D2 चक्रुस्तस्य; D3–5.7 चक्रुः प्रेष्याश् (for राजश्चक्रुः). D5 नत (for तदा). —(l. 59) V1 D1.2 का(V1 वा)लेयकः; D3.4 वा(D4 °ला)यकः. B3 -खनालैश् ; D3 illeg. (for -गुणान्वहम्). M4 कालेयकैस्तमाश्च (for the prior half). B1 पालके; D2 वालको- (for बालको-). Ñ2 B3 -चंदनैः; V1 -चंकैः (sic), D2 -पद्मकैः (sic) (for -पद्मकैः). —V1 D1–5.7 M4 om. (hapl.) l. 60 –62. —(l. 60) Ñ B चितां तां (by transp.). Ñ1 विविधं (for विविधच्). B3 विलासम् (for विपुलान्). —(l. 61) B2 यथ्यां. Ñ2 इतरस्य (sic). Ñ B2–4 D6 मुहुर्जजुः. —(l. 62) Ś1 D6 आनाययत; Ñ1 अस्तापयत; Ñ2 B3 अस्थापयत; B1.2.4 अशाययन् ; G(ed.) आरोपयत् (for आनाययु). Ś1 D6 -वेसनः; Ñ -लोचनः; B2.4 -लोचनाः; B3 -लोचनैः (for -चेतनाः). —(l. 63) Ñ1 चितां तां (by transp.). —(l. 64) V1 यज्ञपात्रं त्र्यं; B4 यज्ञपात्रं च तत्र ; D3 यज्ञपात्र ** (for यज्ञपात्रं च). D5 तत्र (for ततस्). V1 द्विजैः. M4 तत्रस्थाः परिद्विजा (for the post. half). —(l. 65) D2 संन्यस्य; D4.7 वि न्यस्य (for विन्यस्य). B3 यथास्थाने सुविन्यस्य (for the prior half). V1 तत्राग्निं विधिवुधाः; D1 तत्राग्निं विधिवद्धुं; M4 तेनाग्नीन्विधिवद्भूनान् (for the post. half). —(l. 66) Ñ2 B1.3 ह (for च). V1 मंत्रमंतं मनोमिश्र; G(ed.) मंत्रमंतं मनोभिस्तु (for the prior half). Ś1 [ऽ]भ्युदितः; V1 [ऽ]भ्युद्य च; M4 ह्यसृजन् (for ऽभ्युद्यत-). Ñ2 -स्रवाः; B1 -स्रुवं; B3 -स्रवा; D1 -स्रुवः (sic); D4.7 -स्रुवाः (for -स्रुचः). B4 जग्नोऽभ्युद्यतास्रु च (for the post. half). —(l. 67) D4.7 मस्(D7 °मृ)जुर (for मसृजुर). —(l. 68) D5 तस्य (for तस्यां). M4 त्रिविधिविधिः. —M4 om. (hapl.) l. 69–72. —(l. 69) Ñ2 B3 सम्यगर्धानि. Ñ1 B1.2 चपालानि; V1 चगलानि; D1 चवालानि; D2.5 चषा(D5 °षा)लांश्च; D4.7 चषकांश्च (for चषालानि). Ś1 D6 मुसल- (for मुसल-). Ñ2 -[उ]दूखलं; B1.3 -[उ]दूखलं; D2 -[उ]लूखलम् ; D6 -[उ]लू°. B2 तदा. V1 D1.3 मुशलोलू(D3 °लू)खलानि च (for the post. half). —(l. 71) V1 [अ]थ (for च). D6 मध्ये (sic) (for मेध्यं). B3 -संभृतं. —(l. 72) Ś1 अन्वास्तरणिकां; V1 D1–3.5 अनुस्तरणकं; B1 अन्वास्तवालकं (sic); B3.4 अन्वा°; D4.7 अंतस्तरणकं. D1 परिखुखुः (sic). —(l. 73) V1 प्राग्रागल-; B1 प्राग्रांगन-; B4 प्रारम्भांगुल- (sic); D2 प्राग्रकल- (for प्रागङ्कुल-). Ś1 D6 -विकृष्टां तु; V1 -विकृष्टाश्च; B1 -विकृष्टांश्च; B3 -विकृष्टां च; B4 -विविष्टां च; D1 -प्रविकृष्टां (for -विकृष्टां च). Ñ1 D2 चिताभूमिः; D1 चितामिध (sic); D4.7 चितां भूमौ(D7 °मि).

७१

G. 2. 86. 1 B. 2. 77. 1 L. 2. 90. 1

ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः ।
द्वादशेऽहनि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥ १
ब्राह्मणेभ्यो ददौ रत्नं धनमन्नं च पुष्कलम् ।
बास्तिकं बहु शुक्लं च गाश्चापि शतशस्तथा ॥ २
दासीदासं च यानं च वेश्मानि सुमहान्ति च ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तस्यौर्ध्वदेहिकम् ॥ ३

V1 समीपतः. —(l. 74) D5 हत्वा (sic). D2 विधानं तां (for विधानतो). D5 अवत्साम्; D7 सवत्सम् (for °त्साम्). Ś1 Ñ B3 D2.5-7 M4 अभ्यवासृजन्; V1 अभ्युवासृजत्; D1.3 समवासृजत्. —(l. 75) Ñ2 तैलवपामिश्; V1 तैलरसामिश्. —(l. 76) B4 D2.5 प्रज्वल्यांचक्रे; D6 प्रज्वलितां चक्रे; G(ed.) प्रज्वाल्यामास. D2.4.5.7 M4 मंत्रिभिः (for बन्धुभिः). —(l. 77) D3 सह प्रजज्वाल (hypm.). B4 समेहितः (for °चितः). —(l. 78) Ś1 D6 महाविष्मान्महात्रा(D6 °रा)ज्ञश्; Ñ1 D1-3.5 महा(D2 सह; D5 मह)चिषारहद्रा(Ñ1 D3 °न्ना)ज्ञश्; V1 B2 महाविष्मान्दहन्नाजश्; D4.7 महचिशेदहन्नात्(D7 °* *)श्; M4 महाचिपान्दहन्नाजः (for the prior half). V1 चितारूढः; B1 स्वेतारूढं (sic); M4 स्वर्यातस्य (for चितारूढं). —(l. 79) D3 संस्तुतो; D4.7 सत्कृतो (for संस्कृतो). Ñ2 V1 B D1 M4 गुरुभिर् (for ब्राह्मणैर्). —D2.4.7 om. l. 80. —(l. 80) V1 परमस्थानं. V1 D1.5 M4 यज्विनां; B1 लोका*; B4 यज्ञानां (for यज्वनां). D5 पुण्यकर्मिणां. —(l. 81) Ñ V1 B महा- (for महान्). B4 -समिधो (sic); D2 समिधो (sic); D5 M4 समृद्धो (for समिद्धो). —(l. 82) D7 om. हिरण्यरेताः. B4 D2.5.6 प्रदहत्. V1 D4 समिद्धः; D2 सुधूमः. —(l. 83) B2 M4 तु (for च). —(l. 84) Ñ1 V1 B1 आर्तस्वनं; Ñ2 B2.4 चार्तस्वनं. —M4 om. from l. 85-88. —(l. 85) V1 D1 विनेदुस् (for विलेपुस्). —(l. 86) D3 om. च. —(l. 87) V1 om. second हा. —(l. 88) Ś1 Ñ1 D4.6.7 अ(Ś1 D6 न)वशान्; V1 वशगान्; D1 विविशान्; D2.5 अवशो(D5 °शौ [sic]) (for विवशान्).]

Colophon: M4 om. —*Sarga name*: Ś1 Ñ2 V1 B2-4 D1.3 **दशरथसंस्कारः**; Ñ1 B1 D4.6.7 **दशरथसत्कारः** (D4.7 °रं); D2.5 **भरतपर्वणि दशरथसंस्कारः**. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1 D3.6 om.; Ś1 87; Ñ2 83; V1 B3 D7 82; B2 71; B4 77; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 76; D1 138; D2.5 85; D4 81. —After colophon, Dm1 concludes with **राम**; D6 G2 **श्री**(D6 om.)**रामाय नमः**; T2 **श्रीरामचन्द्राय नमः**.

71

☞ For the sequence of Sargas in Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4, cf. note before 2.68.1. Dm1 begins with ॐ; M1.2 with **श्रीरामाय नमः**. —Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 read 1813*, 1815* and 1816* before 2.73.1^{ab}.

1 ^{a}) T3 **ततो **हेतीते तु**. —^{b}) T3 **गताशौचो**; Cg.k.t as in text (for कृत°). —^{c}) G3 **स द्वादशेह्नि**; Cr.m.g as in text (for **द्वादशेऽहनि**). —For 1, Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 subst.:

1813* **समतीते दशाहे तु कृतशौचो नृपात्मजः ।**
चक्रे द्वादशिकं श्राद्धं त्रयोदशिकमेव च ।

[(l. 1) D2 च (for तु). V1 D7 -शोचो; D5 -शौचा (sic) (for -शौचो). V1 नराधिपः; D2.4.5.7 विभावनः (for नृपात्मजः). —(l. 2) Ñ1 D2-5 त्रयोदशकम्(D4 °मम्) (for °दशिकम्).]

2 ^{a}) Dt1 **धनं** (for **ददौ**). T2 **धनं दत्त्वा**; G3 **ददौ **** (for **ददौ रत्नं**). —^{b}) Dt1 **ददात्**; T2 **रत्नम्** (for **धनम्**). —After 2^{ab}, T1.2 ins.:

1814* **वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ।**

[T1 परमार्हाणि (for च महार्हाणि).]

—^{c}) Dt1 Dd1 T1 **शुल्कं**; Cr.m.k.t as in text (for **शुक्लं**). ❀ Cg: **बहुशुक्लमिति छागविशेषणं रजतं वा, पितृप्रियत्वात्।** ❀ —^{d}) T2 **गावश्चा** (sic) (for **गाश्चापि**). Dt1 **बहुशस्** (for **शतशस्**). Dt1 T1.3 **तदा** (for **तथा**). —For 2, Ś1 Ñ V1 B D1-7 (D2 om. [hapl.]) M4 subst.:

1815* **ददौ चोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो धनं तदा ।**
महार्हाणि च वासांसि गाश्च वाहनमेव च ।

[M4 transp. l. 1 and l. 2. —(l. 1) D5 धनानि च. —(l. 2) D3 om. first च (subm.). Ñ V1 B1.2.4 D1 M4 वस्त्राणि; B3 रत्नानि (for वासांसि). —After l. 2, D3 erroneously repeats the prior half of l. 1.]

3 ^{a}) Dt1 **दासीर्दासांश्च**; T1 **दासीर्दासं**; Cg as in text (for **दासीदासं**). Dt1 **यानानि**; G1 **वेश्मनि** (for **यानं च**). —^{b}) G1 **चारूणि** (for **वेश्मानि**). G3 **सुमहान्त्यपि**. —^{d}) Dd1 **तत्र** (for **तस्य**). Dg1 Dd1 [ऊ]**र्ध्वदेहिकं**; Cg as in text; Ck.t [औ]**र्ध्वदेहिकं** (for [औ]**र्ध्वदेहिकम्**). —For 3, Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 subst.:

1816* **यानानि दासीदासांश्च वेश्मानि वसुमन्ति च ।**
भूषणानि च मुख्यानि राज्ञस्तस्यौर्ध्वदेहिकम् ।

[D3 om. the prior half of l. 1. —(l. 1) Ś1 D6 दासीदासं; B1 om.; B2 दासीं दासं; B3 D5 दासीर्दासांश्च; B4 दासान्दासींश् (for दासीदासांश्च). V1 D1 शयनानि च दासी(D1 °रा)श्च (sic) (for the prior half). D4 वेश्यानि (for वेश्मानि). V1 सुमहंति (for वसुमन्ति). —(l. 2) B2 सर्वाणि (for मुख्यानि). D2-5.7 वार(D2 °रा [sic])णां(D3 °णं)श्च ददौ मुख्यान् (for the prior half). B1 -देहिके.]

ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ त्रयोदशे ।
विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्छितः ॥ ४
शब्दापिहितकण्ठश्च शोधनार्थमुपागतः ।
चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः ॥ ५
तात यस्मिन्निसृष्टोऽहं त्वया भ्रातरि राघवे ।
तस्मिन्वनं प्रव्राजिते शून्ये त्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥ ६
यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्राजितो वनम् ।
तामम्बां तात कौसल्यां त्यक्त्वा त्वं क्व गतो नृप ॥ ७
दृष्ट्वा भस्मारुणं तच्च दग्धास्थिस्थानमण्डलम् ।
पितुः शरीरनिर्वाणं निष्टनन्विषसाद ह ॥ ८
स तु दृष्ट्वा रुदन्दीनः पपात धरणीतले ।
उत्थाप्यमानः शक्रस्य यन्त्रध्वज इव च्युतः ॥ ९　G. 2. 84. 8 B. 2. 77. 9 L. 2. 88. 9

4 For 4–12^{ab}, Ś1 subst. 1818*. Ñ V1 B D1–7 M4 om , Dg1 reads in marg., 4^{ab}. —^{a}) G2 प्रभाते (for प्रभात-). —^{b}) T1 G3 M2 च (for ऽथ). —D2.4.5.7 read 4^{cd} after 6 which is followed by l. 2 of 1817*. —^{c}) Ñ V1 B D1–7 M4 [अ]तिकरुणं (for महा°). —^{d}) Ñ V1 B D1–7 M4 परिविह्वलः; Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1.2 शोककर्शितः (for °मूर्छितः).

5 For Ś1 cf. v.l. 4 and 12. —^{a}) T3 शब्दावहित-; Cm.g.k.t शब्दापिहित- (as in text). —^{b}) G3 ***र्थम् (damaged) (for शोधनार्थम्). —For 5, Ñ V1 B D1–7 M4 subst. and read after 1825* (D2.4.5.7 read l. 2 after 6):

1817* शब्दापिहितकण्ठोऽसौ सबाष्पमभितिःश्वसन् ।
शोकदुःखपरीतात्मा मदक्षीव इव स्खलन् ।

[(l. 1) D4.5.7 बाष्पापिहित-; D6 बाष्पोपहत- (for शब्दापिहित-). Ñ1 B2 D2 स; Ñ2 B1.3.4 D4–7 च (for ऽसौ). M4 अवगाहमानः सहसा (hypm.) (for the prior half). D4.5.7 प्रोवाच (for सबाष्पम्). V1 इति; D1.3 इव; D4.5.7 [अ]भिवि- (for अभि-). Ñ B2.3 D1.4.6.7 -नि(Ñ1 वि)श्वसन्. —V1 om. l. 2. —(l. 2) D2.4.5.7 दुःखशोक- (by transp.). D1 मदार्क्षीव (for मदक्षीव). Ñ1 पुनः; D2 स्थलं (sic); D3 om.; D6 श्वसन् (for स्खलन्).]

6 For Ś1 cf. v.l. 4 and 12. D6 om. 6. —^{a}) Ñ V1 B D1–5.7 M4 यस्मिन्(V1 D1 यस्मै) मां(D5 सं) परिदद्यास्त्वं(V1 °स्त्वा). —^{b}) V1 D1.3 गते; D2.4.5.7 तात; M4 गतो (for त्वया). Ñ B लोपि रामो वनं गतः. —Ñ B om. 6^{cd}. —^{cd}) T2 यस्मिन् (for त°). Dd1 वने (for वनं). Cg.k.t प्रव्रजिते (as in text). ※ Cg : प्रव्रजिते प्रव्राजिते छान्दसो ह्रस्वः ।; ※ so also Ck V1 D1–5.7 M4 तं त्वं(D2.4 च; D3.5.7 तु) प्रव्रा(D3 **)जयित्वा प्राक्स्वैं मां परिदा(V1 °पा [sic])स्यसि(V1 D3.5 °सि [sic]). —After 6, D2.4.5.7 ins. l. 2 of 1817*, reading 4^{cd} thereafter.

7 For Ś1 cf. v.l. 4 and 12. —^{b}) B1 पुत्रः पुत्रः (ditto). M1 प्रव्रजितो (for प्रव्राजितो). Ñ2 V1 B D1–3.5 M4 त्वया (for वनम्). —^{c}) Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 तामि(D2 °वि)मां; D3 illeg. (for तामम्बां). D5 मातृ- (for तात). —^{d}) Ñ V1 B D1–7 M4 किमर्थं नाभि(Ñ2 B3 D5 °व)भाषसे(D3 °ते [sic]). —After 7, Ñ V1 B D1–7 M4 ins.; while Ś1 subst. for 4–12^{ab} :

1818* अवकीर्य तु माल्येन चितां तामपसव्यतः ।
सगणो भरतश्चक्रे विषपीत इव स्खलन् ।
विह्वलन्निव दुःखेन विभ्रमन्निव चातुरः ।
प्रणेमे स पितुः पादौ निपत्य धरणीतले ।
तमार्तरूपं त्वरितं विह्वलन्तमचेतसम् ।　[5]
उत्थापयामास बलात्परिगृह्य सुहृज्जनः ।

[Before l. 1, D6 ins. ॐ. —(l. 1) B4 अपकीर्य; D4 अवकीर्यं (sic). Ś1 V1 B3 D2–5.7 M4 च (for तु). Ś1 Ñ1 D3 तां चिताम् (by transp.). V1 अपि सव्यतः; D6 अपसंवृतः. —(l. 2) D2 सग*; D6 सगुणो; M4 सगरो (for सगणो). D2 स्थलं; D4.7 श्वसन् (for स्खलन्). —(l. 3) D2.4.5 विव्हलन् (for विह्वलन्). D3 विह्वलन् (for विभ्रमन्). —(l. 4) Ś1 D6 ननाम; V1 प्रणमेत् (sic); B4 प्रणमे (sic) (for प्रणेमे). D2.4.5.7 मुमोह भरतस्तत्र (for the prior half). —(l. 5) Ñ2 त्वम् (for तम्). Ś1 V1 D1–7 M4 पतितं (for त्वरितं). Ñ1 V1 D1–5.7 विलपंतम् (for विह्वलन्तम्). V1 D1–3.5 M4 अचेतनं (for °सम्). B4 विह्वलनविचेतनं (sic) (for the post. half). —(l. 6) D2–5.7 तदा (for बलात्). B4 परिमृष्ट (sic) (for °गृह्य).]

8 For Ś1 cf. v.l. 4 and 12. —^{a}) G3 भस्मारु***. —^{c}) G1.3 M2.3 Ck शरीरं; Cv.r.m.g.t as in text (for शरीर-). —^{d}) Dg1 निःश्वसन्; Dt1 निःस्वनन्; G2 विनष्टन्; Cr.m.g.k.t as in text (for निष्टनन्). Dm1 T1 G1.2 M1–3 Ck निषसाद; Cm.g.t as in text (for विषसाद). T1.2 G2 M1–3 सः (for ह). —For 8, Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1819* अवेक्ष्य स पितुर्दीप्तं सर्वगात्रेषु पावकम् ।
प्रगृह्य बाहू चुक्रोश दुःखेनावससाद च ।

[(l. 1) D3 illeg. for तुर् in पितुर् and षु in -गात्रेषु. D3 पाउकं (sic) (for पावकम्). —(l. 2) Ñ B1 D2 बाहुं (for बाहू). D4.7 विक्षेप (for चुक्रोश). D3 illeg. for नाव in दुःखेनाव-. Ñ1 [आ]र्तः ससाद; V1 विषसाद (for [अ]वससाद). D2 ह; D4.7 सः (for च).]
—Thereafter Ñ V1 B D1–7 M4 read 1825*, 1817*.

9 For Ś1 cf. v.l. 4 and 12. D3 om. 9. —^{a}) Dg1 Dm1 तं; Cr.m as in text (for तु). T3 G1.2 M1 आर्तः; Ct as in text (for दीनः). —^{d}) Dt1 Dd1 [उ]च्छ्रितः;

G. 2. 84. 9 / B. 2. 77. 10 / L. 2. 80. 9

अभिपेतुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचिव्रतम् ।
अन्तकाले निपतितं ययातिमृषयो यथा ॥ १०
शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतम् ।
विसंज्ञो न्यपतद्भूमौ भूमिपालमनुस्मरन् ॥ ११
उन्मत्त इव निश्चेता विललाप सुदुःखितः ।
स्मृत्वा पितुर्गुणाङ्गानि तानि तानि तदा तदा ॥ १२
मन्थराप्रभवस्तीव्रः कैकेयीग्राहसंकुलः ।
वरदानमयोऽक्षोभ्योऽमज्जयच्छोकसागरः ॥ १३
सुकुमारं च बालं च सततं लालितं त्वया ।
क्व तात भरतं हित्वा विलपन्तं गतो भवान् ॥ १४
ननु भोज्येषु पानेषु वस्त्रेष्वाभरणेषु च ।
प्रवारयसि नः सर्वांस्तन्नः कोऽद्य करिष्यति ॥ १५

T2 [अ]परः; Cr m.g as in text (for च्युतः). —For 9, Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst.:

1820* एवमार्यातिदुःखार्तो विलपन्नथ राघवः।
भूमौ पपात शक्रस्य यन्त्रच्युत इव ध्वजः।

[(l. 1) V1 एवाति-; B1 आत्यति- (for आयति-). V1 D1.4.5 एव; B2 D2 इति; D7 M4 इव (for अथ). —(l. 2) D2 भूमौ पापतथासास (for the prior half). B2 यात्रा-; B4 मंत्र- (for यन्त्र-). V1 -युक्त; D1.4 M4 -मुक्त (for -च्युत).]

10 For Ś1 cf. v.l. 4 and 12. —^{b}) M3 Cg तम् (for ततः). G3 M2 शुचिव्रताः; Cg as in text (for °तम्). —For 10^{ab}, Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1821* परिपेतुः पतन्तं तं पुरुषाः परिचारकाः।

[V1 D1 अभिपेतुः (for परि°). D4.7 तु (for तं). M4 अनुपेतुस्तं पतितं (for the prior half).]

—^{c}) T3 अंत्यकाले; Cr.m.g.t अंतकाले (as in text). Ñ V1 B D1–7 M4 पुण्यक्षय(Ñ1 V1 D1.4.6.7 °ये; Ñ2 B1.3 D5 °याच्)च्युतं स्वर्गाद्.

11 For Ś1 cf. v.l. 4 and 12. —^{a}) Dm1 शत्रुघ्नं (sic). B4 भ.रं तं (sic); D1 पतितं; G3 भ** (for भरतं). —^{b}) G3 damaged for दृष्ट्वा. G1 -परिप्लुतः. Ñ V1 B D1–7 पतितं(D1 भरतं) समवेक्ष्य तं(D2 च; D5 ह); M4 पतित तु समीक्ष्य तं. —After 11^{ab}, B3 ins.:

1822* शोकसागरसंमग्नं विलपन्तं मुहुर्मुहुः।

—For 11^{cd}, Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1823* विसंज्ञकल्पो न्यपतच्छोचन्पितरमातुरः।

[Ñ1 B2 न्यपतच; D1.5 [ऽ]भ्य°; G (ed.) नृपतिं (for न्यपतच्).]

12 ^{a}) Ñ V1 B D1–7 विप्रेक्ष्य(D1 °क्ष्यन्); Dt1 निश्चित्तो; T1 निश्चेष्टो; M4 संप्रेक्ष्य (for निश्चेता). —^{b}) D2.3 निपपात (for विललाप). Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 निप(D2 °पा)त्य सः; D3 गतासुवत्; T2 सुदुःखितां (sic) (for सुदुःखितः). —For 4–12^{ab}, Ś1 subst. 1818*. —^{cd}) T2.3 पितृ- (for पितुर्). Dt1 om. (hapl.) second तानि. Dg1 T1.2 तथा तथा; Cv.r.m.g.k तदा तदा (as in text). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 गुणसंकीर्तनं कुर्वन्(Ñ1 कृत्वा) पितुर्वै पितृवत्सलः. —After 12, Ś1 D2–7 ins.:

1824* इदमाह महातेजाः शत्रुघ्नः शत्रुसूदनः।

[D2.3.5 शत्रुकर्शनः.]

13 Ś1 om. 13. G3 damaged from व in प्रभव up to ह in ग्राह in ^{b}. —^{b}) Dd1 Dm1 G1.2 M1 कैकयीह्रद-; M3 °नाह (sic) (for °ग्राह-). —^{d}) Dg1 मज्जयन्; G2 मस्खयच (sic); Cv.r.m.g.k.t as in text (for ऽमज्जयच्). —For 13, Ñ V1 B D1–7 M1 subst. and read after 1819*:

1825* मन्थरावाक्यतोयौघं वरदानमहाह्रदम्।
कैकेयीनिश्चयग्राहमपारं शोकसागरम्।

[(l. 1) B3 मंस्थरा- (sic). D3 -तोऽस्तं (for -तोयौघं). V1 B transp. the post. half of l. 1 and the prior half of l. 2. —(l. 2) D3 *केयी-. D5 पतितः (sic); D6 M4 अगाधं (for अपार).]

—Thereafter all the above MSS. read 1817* (D2.4.5.7 read l. 2 after 6).

14 ^{a}) D1 सुकुमारश्च बालश्च. —^{b}) V1 M4 भरतं (for सततं). D1 लालितस्; D2.5 लाडितं (for लालितं). —^{c}) D5 च त्वं (for तात). Ñ1 B त्यक्त्वा (for हित्वा). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ग(B3 स)न्निर्यसि (for गतो भवान्). —After 14, D3 reads 1827*.

15 ^{a}) T3 G1 न तु (sic); Cr.m.g.t as in text (for ननु). M3 दानेषु (for पा°). —For 15^{ab}, Ñ2 V1 B D1.3 M4 subst.:

1826* भोज्याभरणदानैश्च वासोभिश्च पृथग्विधैः।

[V1 D1.3 M4 -यानैस्त्वं; B2 -यानैश्च (for -दानैश्च).]

—^{c}) Ñ2 B संवर्धयसि; Dm1 M1 Ck प्रचारयसि; D1.3 प्रावा°; G1 Cr प्रचा°; Cv.m.g as in text (for प्रवारयसि). Dt1 सर्वान्नः; D3 *स° (for नः सर्वांस्). —^{d}) Dg1 T1.3 M4 [ऽ]न्यः; T2 नः; M3 damaged; Ct as in text (for ऽद्य). G3 damaged from करिष्यति up to ण in अवदारण in 16^{a}. Ñ2 B3.4 भविष्यति. —For 15, Ś1 Ñ1 D2.3 (reading after 14).4–7 subst.:

1827* यतः पुरा शिशून्स्नानभोजनाच्छादनासनैः।
संवर्धयसि नः सर्वान्पुरः कोऽद्य करिष्यति।

[(l. 1) Ñ1 D2.5 यत्तत्; D3 यस्त्वं (for यतः). Ś1 Ñ1 D6

अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते ।
विहीना या त्वया राज्ञा धर्मज्ञेन महात्मना ॥ १६
पितरि स्वर्गमापन्ने रामे चारण्यमाश्रिते ।
किं मे जीवितसामर्थ्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ १७
हीनो भ्रात्रा च पित्रा च शून्यामिक्ष्वाकुपालिताम् ।
अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि तपोवनम् ॥ १८
तयोर्विलपितं श्रुत्वा व्यसनं चान्ववेक्ष्य तत् ।
भृशमार्ततरा भूयः सर्व एवानुगामिनः ॥ १९
ततो विषण्णौ श्रान्तौ च शत्रुघ्नभरतावुभौ ।
धरण्यां संव्यचेष्टेतां भग्नशृङ्गाविवर्षभौ ॥ २०
ततः प्रकृतिमान्वैद्यः पितुरेषां पुरोहितः ।
वसिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तमुवाच ह ॥ २१
त्रीणि द्वन्द्वानि भूतेषु प्रवृत्तान्यविशेषतः ।
तेषु चापरिहार्येषु नैवं भवितुमर्हति ॥ २२ G. 2. 84. 20 B. 2. 77. 23 L. 2. 88. 21

-[आ]विभिः D7 -[आ]श्रितः (for -[आ]स्थैः). —(l. 2) D2 सर्वांश D5 राजन्सर्वं (for नः सर्वान्). D3.5 त्वतः (for पुरः).]

16 G3 damaged for **अवदारण** (cf. v.l. 15). —[a]) G1.3 M3 -**काल्येषु**: Cr.m.g.t as in text (for -**काले तु**). —[c]) T1 G1 **या विहीना** (by transp.); Cg as in text (for **विहीना या**). —For 16, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1828* एवं दुःखाभितप्तानां पृथिवी नो विदीर्यते ।
पित्रा गुणवतानेन लालितानां वियुज्यताम् ।

[(l. 1) Ñ B किं नु(Ñ1 B1 तु); V1 अतो; D1 M4 अपि- (for एवं). V1 -[अ]ति- (for -[अ]भि-). Ñ B हृदयं(B1 °येन [sic]; B3 °यान् [sic]) (for पृथिवी). Ñ B D5.7 न दीर्यते; V1 [उ]पविशेत (for विदीर्यते). M4 हृदयं नावशीर्यते (for the post. half). —(l. 2) B1 येन; B2 D1.3.5 [इ]ष्टेन (for [अ]नेन). Ś1 D6 पित्रा गुणविशिष्टेन(Ś1 °सृष्टेन [sic]); V1 पित्रा च गुरुश्रेष्ठेन; D2 पित्रा गुणवत्तोऽनेन (sic); D4.7 पित्रा गुणप्रतिष्ठेन (for the prior half). Ś1 D6 वियु(D6 °ध)क्तानां (for वियुज्यताम्). Ñ B वियु(Ñ2 B2.4 °मु)क्तानां सहस्रधा (for the post. half).]

17 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 **त्वयि राजन्गते स्वर्गं**. —[b]) Dd1 Dm1 G1.2 M1.2 **वनम्** (for [**अ**]**रण्यम्**). D3 illeg. for **माश्रिते**. G(ed.) **आस्थिते** (for **आश्रिते**). —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 **न जी**(D3 illeg.)**वितुं व्यव**(D1 **चिवत्**)**स्यामि** (D2 **वाचस्यामि**). —[d]) Ñ1 B D1.5 **प्रविशामि**; M3 **प्रवेक्ष्याम**.

18 D2 om. (hapl.) 18. —[a]) Ś1 D3–7 **पित्रा हीनं तथा भ्रात्रा**; Ñ1 M4 **हीनं पित्रा च मात्रा च**; Ñ2 V1 B D1 **हीनं**(B4 °**नः**) **पित्रा तथा भ्रात्रा**. —[b]) G3 damaged from **कु** up to **अयो** in [c]. Ś1 D4–6 **शून्यामिव महीमिमां**; Ñ2 V1 B D1.3.7 M4 **शून्यामिव पुरीं**(D7 om. **मिव पुरीं**)**मिमां**. —[d]) B1.3.4 **प्रविशामि** (for **प्रवेक्ष्यामि**). Ś1 Ñ V1 B D1.3–7 T2 M4 **हुताशनं**.

19 [b]) Dt1 T1.3 G2 M1 **चाप्यवेक्ष्य**. —For 19, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1829* एवमादि तयोः श्रुत्वा भ्रात्रोर्विलपितं तदा ।
सर्वः परिजनो भूयो भृशमार्ततरोऽभवत् ।

[(l. 1) D3 missing for **दि तयोः** in **आदि तयोः**. B **ततः** (for **तयोः**). Ś1 **भ्रातुर्** (for **भ्रात्रोर्**). D2.3.5 **विलपतोस्** (for °**पितं**). D5 **तथा**. —(l. 2) D3 missing for **परि** in **सर्वः परिजनो**. Ś1 D6 **आर्तस्वरो**(Ś1 °**र** [sic])**ऽरुदत्**.]

20 [a]) T3 G1.2 M1 **शोचंतौ**; M2 **श्रांतौ तु**; M3 Cr*p*.m*p*.g.t*p* **विश्रांतौ**; Cv.m as in text (for **श्रान्तौ च**). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 **ततः शोकपरिश्रांतौ**. —[b]) D3 om. **शत्रु** in **शत्रुघ्न**-. Ñ2 B D3 **तदा** (for **उभौ**). —G3 mostly damaged for [c]. —[c]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1.2 **धरायां**; M3 **धारया** (sic) (for **धरण्यां**). Dd1 **समचेष्टेतां** (sic); Dm1 **समवेष्टेतां**; T G2 M1.3 **सं**(T3 M3 **स्म**)**व्यवेष्टेतां**; G1 M2 **सं**(M2 **स**)**प्रवेष्टेतां** (for **संव्यचेष्टेतां**). —[d]) G3 damaged from **र्षभौ** up to **भर** in 21[c]. —For 20[cd], Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1830* विलप्यित्वातिकरुणं ध्यानमेवान्वपद्यताम् ।

[Ñ B उभौ(Ñ1 तदा) विलप्य. D5.6 विलपित्वा तु (for °पि-). D3 missing for -करुणं. Ñ2 धनम् (for ध्यानम्). Ñ B [अ]न्व (B1.4 [अ]नु)गच्छतां; V1 [अ]नुपद्यतां; D3 [आ]तमपद्यतो (sic); D6 [अ]न्वपद्यतात् (sic); D7 [अ]न्वपद्यतौ (for [अ]न्वपद्यताम्).]

21 G3 damaged up to **भर** in [c] (cf. v.l. 20). —[a]) Ś1 D6 **तौ तु दृष्ट्वा ध्यानगतौ**; Ñ V1 B D1 M4 **तौ ध्यानमास्थितौ दृष्ट्वा**; D2.3.5 **तौ ध्यानमागतौ**(D3 erroneously repeats **ध्यानमागतौ**) **दृष्ट्वा**; D4.7 **तौ तु ध्यानगतौ दृष्ट्वा**. —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1–3.5–7 M4 **पितुरिष्टः**; D4 **परिलुष्टः**. M3 **पुरो**... —Dg1 reads 21[cd] in marg. —[c]) Ś1 **भरतो** (sic) (for °**तं**). —[d]) Ñ1 V1 B D1–3.5 M4 [**इ**]**दम्**; D4.6.7 [**ए**]**तद्** (for **तम्**). —After 21, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins :

1831* त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो ।
सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे ।

[(l. 2) G1.2 M1 सावशेषेस्थिनिचये (for the prior half). T2 अद्य; T3 M3 अह (sic) (for इह).]

22 [b]) M3 missing for **विशेष** in [**अ**]**विशेषतः**. —For 22, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1832* द्वन्द्वदुःखैर्जगत्सर्वमभितप्तमिदं सदा ।
अवश्यंभाविनं भावं न त्वं शोचितुमर्हसि ।

G. 2. 84. 22 B. 2. 77. 24 L. 2. 88. 23 सुमन्त्रश्चापि शत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्य च ।
श्रावयामास तत्त्वज्ञः सर्वभूतभवाभवौ ॥ २३
उत्थितौ तौ नरव्याघ्रौ प्रकाशेते यशस्विनौ ।
वर्षातपपरिक्लिन्नौ पृथगिन्द्रध्वजाविव ॥ २४
अश्रूणि परिमृद्नन्तौ रक्ताक्षौ दीनभाषिणौ ।
अमात्यास्त्वरयन्ति स्म तनयौ चापराः क्रियाः ॥ २५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

[(l. 1) Ñ1 द्वंद्वदुःखे; Ñ2 B द्वंद्वैरेव. Ś1 D4.6 अतितप्तम्; V1 M4 अभिभूतम् (for अभितप्तम्). Ś1 D4.6.7 यथा (for सदा). —(l. 2) V1 M4 अवश्य-. D1.2.5 -भाविनो (for °नं). D1 भावान्; D2.3.5 भावा (sic) (for भावं). Ś1 D6 तं न (for न त्वं).] —Ñ V1 B D6(marg.).7 M4 cont.:

1833* जातस्य मृत्युर्नियतो ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ।

[Cf. Bhagavadgītā Adh. 2 St. 27. —(l. 1) D6 नियतो मृत्युर् (by transp.). V1 जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर् (for the prior half). —(l. 2) Ñ2 B3 अपरिहार्येषु; D6 °हार्यार्थे (for °हार्येर्थे).];

while D3 cont. after 1832*:

1834* स्थित्वैकत्र यथा रात्रौ प्रातर्यान्ति दिशो दश ।
पक्षिसंघास्तद्वदत्र पुत्रमित्रसमागमः ।
मार्गप्रपायां पान्था ये कृत्वालापं परस्परम् ।
प्रयान्ति विविधान्मार्गांस्तद्वद्बन्धुसमागमः ।

23 [b]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 पतितं धरणीतलात् (Ñ B °ले). —[c]) T1 कथयामास. Ś1 D4.6.7 उत्थापयद्विश्रांतः; Ñ V1 B D1–3.5 उत्थापयन्नु (V1 °न्तू)वाचार्तः (Ñ1 D2.3.5 °र्तं); M4 उत्थाप्योवाच शोकार्तं. —[d]) Ś1 D1–7 -हिता (D1–3.5 -दया)व (D3 °प) हं; Ñ V1 B Dt1 Dd1 Dm1 T G3 M2–4 Cr.m.k °भवं; Cg.t as in text (for -भवाभवौ).

24 [a]) V1 Dg1 Dd1 T1 च (for तौ). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 अश्रुक्लिन्नौ न (Ñ2 V1 B2–4 D1 M4 वि) रेजतुः. —Ś1 D4.6.7 om. 24[cd]. —[c]) Ñ B D2.3.5 M4 वर्षतोय- (D5 °ये); V1 D1 वर्षातोय- (for वर्षातप-). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G1 M2.3 -परिग्लानौ; D2 °क्लिन्तौ; D5 °क्लिष्टौ; G3 °म्लानौ (for °क्लिन्नौ). —[d]) Dg1 एंद्र- (for इन्द्र-).

25 [a]) Ñ2 अश्रिणि (sic); B3 अश्रुणी (sic). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 -मार्जंतौ; Dd1 Dm1 -मृज्यातौं; G1 -मृज्यान्कौ (sic); M2 -मृज्यंता (sic); Cg.k.t as in text (for -मृद्नन्तौ). —[b]) G2 M1 राघवौ (for रक्ताक्षौ). Ś1 Ñ1 D4.6.7 बाष्पक्लिन्नेक्षणौ तु तौ; Ñ2 V1 B D1 M4 बाष्परक्ते (B4 °वर्षे) क्षणौ तु (Ñ2 B3 च) तौ (D1 तदा); D2.3.5 बाष्परक्ते (D2 °पूर्णे) क्षणावुभौ. —[c]) B1 अमात्यांस्. M3 [अ]द्य; Cv as in text (for स्म). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 त्वरयामासुः (for त्वरयन्ति स्म). —[d]) Ś1 D6 परिकर्तुं जलक्रियां; D1 पितुः प्रत्यंजलिक्रियां. —After 25, V1 D1–3.5 ins. a passage which is relegated to App. 1 (No. 22).

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 D6 भरतशत्रुघ्नविलापः; Ñ B2–4 दशरथसंकालनं; V1 उदकक्रियाकरणं; B1 D4.7 दशरथसंस्कारः; D1 दशरथभस्मोदकक्रियाकरणं; D2.5 भरतपर्वणि उदकक्रियाकरणः (D5 om. करणः); D3 उदकक्रिया. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1 D3.6 om.; Ś1 88; Ñ2 84; V1 B3 D7 83; B2 72; B4 78; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 77; D1 139; D2.5 86; D4 M4 82. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; G with श्रीरामाय नमः.

७२

अथ यात्रां समीहन्तं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।
भरतं शोकसंतप्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
गतिर्यः सर्वभूतानां दुःखे किं पुनरात्मनः ।
स रामः सत्त्वसंपन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनम् ॥ २
बलवान्वीर्यसंपन्नो लक्ष्मणो नाम योऽप्यसौ ।
किं न मोचयते रामं कृत्वापि पितृनिग्रहम् ॥ ३
पूर्वमेव तु निग्राह्यः समवेक्ष्य नयानयौ ।
उत्पथं यः समारूढो नार्या राजा वशं गतः ॥ ४
इति संभाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे ।
प्राग्द्वारेऽभूत्तदा कुब्जा सर्वाभरणभूषिता ॥ ५
लिप्ता चन्दनसारेण राजवस्त्राणि बिभ्रती ।
मेखलादामभिश्चित्रै रज्जुबद्धेव वानरी ॥ ६ G 2.77.7 B 2.78.7 L 2.81.7

72

☞ For the sequence of Sargas in Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4, cf. note before 2.68.1. —Dm1 begins with ॐ; M1 with श्रीरामचन्द्राय नमः; M2 with श्रीरामाय नमः.

1 T3 repeats 1–5^{ab} after 5^{ab}. —^{c}) M3 भरतः (sic). Pg1 -संतप्त. —For 1, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1835* अथ तत्रायथावार्तैस्तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणानुजः ।
स समुत्थापयामास शत्रुघ्नो भरतं तदा ।
श्रुत्वा प्रव्राजितं रामं कुब्जाभेदितया तया ।
कैकेय्या दुःखशोकार्तः शत्रुघ्नोऽथाब्रवीदिदम् ।

[(l. 1) Ś1 D6 यथावार्ता; V1 [आ]यैर्वा श्रुत्वा (for [आ]-यथावार्तैस्त) B3 श्रुत्वा तत् (by transp.); D3 illeg. (for तच्छ्रुत्वा). Ś1 लक्ष्मणाग्रजः (for °नुजः). —(l. 2) B4 M4 भरतम् (sic) (for °तं). —M4 om. (hapl.?) l. 3. —(l. 3) Ś1 D6 तदा; B1.2 (after corr. as above) D5.7 तथा (for तया). —(l. 4) B1 D7 दुःखशोकार्तं. M4 कैकेय्याः शोकदुःखार्तः (for the prior half). D2 इदमब्रवीत् (for ऽथाब्रवीदिदम्).]

2 ^{a}) T1 गतिश्च: (for गतिर्यः). —For 2, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1836* विद्वानार्योऽनृशंसश्च सर्वभूतहिते रतः ।
स्त्रिया नाम कथं रामो वनं प्रव्राजितोऽग्रजः ।

[(l. 1) D5 विद्वीनार्य (corrupt). D॰ सत्पुरुषो नृशंसश्च (unmetrical) (for the prior half). —(l. 2) V1 D1.3 transp. कथं and वनं. Ñ1 D2.4.5.7 पुनः (for वनं). M4 गतः (for ऽग्रजः).]

3 ^{a}) Ś1 Ñ1 D6 बलवानस्त्र; Ñ2 V1 B D1–3.5 M4 बलवीर्यास्त्र-; D4.7 बलवेदास्त्र- (for बलवान्वीर्य-). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 लक्ष्मिवर्धनः; T1 वा महाप्रभो; G1 M2 नाम सोप्यसौ; Cg.k.t नाम योप्यसौ (as in text). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 किं नाभिषिच्य वा रामं. —^{d}) D4 (m. sec. m.) तु; K (ed.) स (for [अ]पि). D4.5.7 पितृविग्रहं.

4 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1–7 M4 स (for तु). B2 D4 निर्ग्राह्यो; Cr.m.g.t as in text; Ck निगृह्य: (for निग्राह्यः). —^{b}) T2 नयायथौ (sic). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 राजा (Ñ1 V1 D1–3 °जः; D5 °ज्य; D6 °ज्ञा [sic]) धर्मार्थदर्शिना (M4 °नान्). —^{cd}) G3 राजा भार्या- (for नार्या राजा). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 लक्ष्मणेन पिता मूढः कामतः; V1 D5 (°वाण) वशं गतः.

5 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 इत्येवं भाषमाणेषु (Ś1 D1.6 °णे तु; D5 °णे च); Dd1 M2 इति स्म भाषमाणे तु; T2 इति संभाषमाणेषु. —^{b}) D7 मनुजाधिपे (for लक्ष्मणानुजे). —After 5^{ab}, T3 repeats 1–5^{ab}. —^{c}) Ñ B2.4 D1.3 M4 प्रद्वारे; B3 द्वद्वारे; Cg.k.t as in text (for प्राग्द्वारे). D2 तूष्णिका; D4.5.7 [S]भूत्स्थिता (for ऽभूत्तदा). B1 प्रादुरभूत्तदा कुब्जा. —M4 om. (hapl.?) 5^{d}–7^{c}. —^{d}) Ñ V1 B D1–5.7 शुभाभरण-.

6 M4 om. 6 (cf. v.l. 5). —For 6^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst.:

1837* चन्दनागुरुदिग्धाङ्गी महार्हाम्बरसंवृता ।

[Ś1 V1 om. (hapl.?). D2.4 (after corr. sec. m. as above).5 -[अ]गरु-. D4.7 -लिप्ताङ्गी (for -दिग्धाङ्गी). D1.6 -भूषिता (for -संवृता). D2.4.5.7 महार्हाभरणांबरा; D3 महार्हं चीर-भूषिता (for the post. half).]

—After 6^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1838* विविधैर्विविधैस्तैस्तैर्भूषणैश्च विभूषिता ।

[G1 विविध (for °धैः). Dd1 Dm1 G3 चा (G3 अ)पि भूषिता. Pg1 भूषितां भूषणैस्तैः (for the post. half).]

—^{c}) D1.3 (m. also) विद्धाभिर्विविधैश्चित्रैः. —After 6^{c}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1839* वस्त्रैश्च शुभसूत्रकैः ।
बभासे बहुभिर्बद्धा.

[(l. 1) Dg1 बहु-; Dt1 T2 M3 वर- (for शुभ-). M3 -**कैः. G3 विविधैश्च भूषणैः.]

—^{d}) Dt1 T2.3 M2.3 Ct रज्जुभिरिव; Ctp रज्जुभिश्चेव (for रज्जुबद्धेव). ☞ Ct : अत्र गुरुलघुप्रयुक्तश्छन्दोभङ्ग आर्षः । पाठान्तरे चः पादपूरणे । ☞ Ś1 Ñ V1 B1.3.4 D1.3.6 L (ed.) पि (D1.3 वि)नद्धा कुंजरी (L [ed.] कुररी) यथा; B2.3 (m. also) घनीव प्रबभौ तदा; D2.4.5.7 पि (D5 वि)नद्धांगी (D5 °गे)व कुंजरी.

G. 2.77.8 B. 2.78.8 L. 2.81.8

तां समीक्ष्य तदा द्वाःस्थो भृशं पापस्य कारिणीम् ।
गृहीत्वाकरुणं कुब्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयत् ॥ ७
यस्याः कृते वने रामो न्यस्तदेहश्च वः पिता ।
सेयं पापा नृशंसा च तस्याः कुरु यथामति ॥ ८
शत्रुघ्नश्च तदाज्ञाय वचनं भृशदुःखितः ।
अन्तःपुरचरान्सर्वानित्युवाच धृतव्रतः ॥ ९
तीव्रमुत्पादितं दुःखं भ्रातॄणां मे तथा पितुः ।
यया सेयं नृशंसस्य कर्मणः फलमश्नुताम् ॥ १०
एवमुक्ता च तेनाशु सखीजनसमावृता ।
गृहीता बलवत्कुब्जा सा तद्गृहमनादयत् ॥ ११
ततः सुभृशसंतप्तस्तस्याः सर्वः सखीजनः ।
क्रुद्धमाज्ञाय शत्रुघ्नं व्यपलायत सर्वशः ॥ १२
अमन्त्रयत कृत्स्नश्च तस्याः सर्वसखीजनः ।
यथायं समुपक्रान्तो निःशेषं नः करिष्यति ॥ १३

7 M4 om. 7^{abc} (cf. v.l. 5).—^{a}) Ś1 Ñ V1 B D2–7 **समीक्ष्य तां** (by transp.). Ś1 V1 B2 D1.3.6 **ततो** (for **तदा**). Ś1 Ñ2 B D2.5.6 G3 **द्वाःस्थां**; K (ed.) **द्वाःस्थाः**.—^{b}) Ś1 Ñ2 B D6 **भरतः पापकारिणीं**; D4.7 **भृशमस्यापकारिणीं**; T1 **सुभृशं पापकारिणीं**.—^{c}) V1 D1.3 **त्वरितं**; T1 G3 Cr*p*.m.g **[अ]करुणां**; Cr.k.t as in text (for **[अ]करुणं**). Ś1 Ñ B D2.4–7 **अंतःपुरचरीं** (D2.4.7 °**रां**) **कुब्जां**.—^{d}) D2 **निवेदयत्**; D5 G3 **न्यवेदयन्**.

8 ^{a}) Dg1 M4 **अस्याः**; Cr.m.g as in text (for **यस्याः**). M3 om. **कृते**. Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 **गतो** (for **वने**).—^{b}) Ś1 Ñ B D6 **मे** (Ñ1 **वो**) **गुरुः**; D1.3 M4 **ते पिता**; D2.5 **वो** (D5 **वै**) **नृपः**; D4.7 **भूमिपः** (for **वः पिता**). V1 **न्यस्तलोकः पिता च ते**; G3 **न्यस्तदेहः पिता तव**.—^{c}) V1 **पाप-**; D4.7 **कुब्जा** (for **पापा**). D3 wiped out **च**.—Ñ1 illeg. for 8^{d}.—^{d}) Ñ2 V1 B D1.3 M4 **कुरुष्वास्या** (D3 °**ष्व च**); T3 **त्वस्याः कुरु** (for **तस्याः कुरु**). Ñ2 B **यथाविधि** (B1 °**धिं**); Ck.t **यथामति** (as in text). Ś1 D6 **कुरु चास्या यथोचितं**; D2.4.5.7 **वध्या पापा** (D2.5 **कुब्जा**) **न संशयः**.—After 8, B3 ins.:

1840* न करोति यथा कश्चित्कार्यमेतत्कदा क्वचित् ।

9 ^{a}) Dg1 **ज्ञात्वा** (for **[आ]ज्ञाय**).—^{b}) M3 **भ्रातृदुःखितः**.—^{d}) M4 **प्रत्युवाच**. Dg1 **दृढव्रतः**; Dt1 Ct*p* **द्रुतं वचः**; T1 M3.4 **धृतं वचः**; G3 **दृढं वचः**; Ct as in text (for **धृतव्रतः**).—For 9, Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst.:

1841* ताम‍भ्यासगतां दृष्ट्वा शत्रुघ्नो मन्थरां तदा ।
चकर्षाभिनिपात्यार्तां गले गृह्य रुषान्वितः ।
क्रोशन्त्या वदनं चास्याः पूरयामास पांसुना ।
अन्तःपुरचरांस्तांस्तु प्रत्युवाच रुषान्वितः ।

[(l. 1) V1 ताम‍भ्याश्गतां; B3 °भ्यन्यागतां; D2 स ताम‍भ्या°; D6 °शगतां (for ताम‍भ्यासगतां). Ñ1 मंथरां च तदा (hypm.).—(l. 2) B1.3 चकर्षाति-. Ñ1 -निपत्यार्तां; B2 -निपत्याथ. V1 D1.3 चकर्ष विनिहत्योर्व्यां (D3 °त्यार्तां) (for the prior half). Ñ1 illeg.; V1 D1.3 खुरे (for गले). Ś1 D2.4–7 चकर्ष विनिगृह्यार्तां (D4.7 °र्तः) स हि (D5 खुरे; D4.7 पाद) रोषसमन्वितः.—(l. 3) D2.4.5.7 तस्याः (for चास्याः). Ś1 D6 पांसुना.—(l. 4) Ś1 B1 D2.6 अंतःपुरचरीं तां च (B1 °रीस्तां तु [sic]; D2 °रां तां तु); V1 D1.3 अंतः (V1 पुनः) पुरचरान्सर्वान् (for the prior half).]

10 ^{a}) G1 **आपतितं**; M4 **उत्पातितं**. Ś1 Ñ V1 B1.3.4 D1–6 **यया** (V1 B4 D3.5 °**था**) **कृतं महद्दुःखं**; B2 **कोशंल्या तं महद्दुःखं**; D7 **पापाकृतं महद्दुःखं**.—^{b}) T1 **वा** (for **मे**). Dd1 Dm1 (after corr. as in text) T3 G1 **यथा** (for **तथा**). Ś1 Ñ2 B3.4 D2.4–7 **पितुस्तथा** (by transp.); Ñ1 B1.2 **पितुस्तदा**.—^{c}) Dg1 G1.3 **यथा**; Cv as in text (for **यया**).—For 10^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1842* तामिमां मन्थरामद्य नेष्यामि यमसादनम् ।

[Ñ1 D2.4.5.7 पापां; Ñ2 illeg.; V1 D1.3 क्षुद्रां (for अद्य). M4 अहमेतां नृशंसां वै (for the prior half). Ś1 Ñ2 B D6 नयामि (for नेष्यामि).]

11 For $11–13^{b}$, Ś1 Ñ B D2.4–7 subst. 1843*.—^{a}) Dg1 T1.3 G M1–3 **उक्त्वा**. T1 M3 **तु** (for **च**). V1 D1.3 M4 **शत्रुघ्नेनैवमुक्ते** (M4 °**क्ता**) **तु**.—^{b}) M4 **सखीजनवृता तदा**.—^{c}) V1 Dd1 M1 **गृहीत्वा**. V1 D3 M4 **[उ]रःस्थले** (V1 °**लं**); D1 **[उ]रस्थले** (for **बलवत्**).—^{d}) V1 **रुतैर्**; D1 **सा तं** (for **सा तद्**). D3 **अरोदयत**.

12 For subst. in Ś1 Ñ B D2.4–7 cf. v.l. 13.—^{a}) V1 D1.3 **च भृश°**; Dd1 Dm1 G1.2 M2 °**संत्रस्तस्**; Dm1 **सुभृत°** (for **सुभृशसंतप्तस्**).—^{b}) T2.3 **अस्याः** (for **तस्याः**). Dd1 Dm1 D1.3 T2.3 G M2.4 **सर्व-**; M3 damaged (for **सर्वः**). G2 **-सुखी** (for **सखी-**).—^{d}) V1 **ताः पालयंति**; D1 T1 Cg **अ** (T1 Cg **वि**) **पलायत**; D3 **गलापयत** (sic). D1 G3 M3 **सर्वतः**.

13 ^{a}) V1 **अमंत्रयन्** (subm.); M3 Cm.g **आमंत्रयत**; Ct **अमंत्रयत** (as in text). V1 **चैवार्ताः**; D1.3 **चै** (D3 **नै**)-**वार्ताः**; G1 **कृत्स्नं च**; M2 **कृत्स्नस्तु**.—^{b}) Dt1 **सर्वाः**; T1 **सर्वः** (for **सर्व-**). G2 **-सुखी जनः**. V1 D1.3 **कुब्जापरिजनस्त** (V1 °**नं त**) **दा**.—For $11–13^{b}$, Ś1 Ñ B D2.4–7 subst.:

1843* शत्रुघ्नेन तथा कुब्जां कृष्यमाणां महीतले ।
सहसा विननादार्तां दृष्ट्वा कुब्जासुहृज्जनः ।
क्रुद्धमाज्ञाय शत्रुघ्नं भयसंविग्नमानसः ।
अमन्त्रयत चैवार्तः कुब्जापरिजनस्तदा ।

[(l. 1) B2 reads तथा कुब्जां in marg.—(l. 2) Ñ2 B1.4 [आ]र्तां (for [आ]र्तां). Ñ1 B2 D2.4.5.7 खुरे (Ñ1 illeg.; B2 गले; D5 पुरे) गृहीत्वा (Ñ1 D4.7 °त्वां) क्रोशंतीं (for

सानुक्रोशां वदान्यां च धर्मज्ञां च यशस्विनीम् ।
कौसल्यां शरणं यामः सा हि नोऽस्तु ध्रुवा गतिः ॥ १४
स च रोषेण ताम्राक्षः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ।
विचकर्ष तदा कुब्जां क्रोशन्तीं पृथिवीतले ॥ १५
तस्या ह्याकृष्यमाणाया मन्थरायास्ततस्ततः ।
चित्रं बहुविधं भाण्डं पृथिव्यां तद्व्यशीर्यत ॥ १६
तेन भाण्डेन संकीर्णं श्रीमद्राजनिवेशनम् ।
अशोभत तदा भूयः शारदं गगनं यथा ॥ १७
स बली बलवत्क्रोधाद्गृहीत्वा पुरुषर्षभः ।
कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य बभाषे परुषं वचः ॥ १८ G. 2. 77. 19 B. 2. 78. 19 L. 2. 81. 19

the prior half). Ñ1 B1.2 D2.4.5.7 कुब्जां (for कुब्जा-). —After l. 2, Ñ1 D2.4.5.7 ins. :

1843(A)* सहसा विललापार्तो रोद च सुदुःखितः ।

[Ñ1 D2 भृशदुःखितः (for च सु°).]

—(l. 4) B2.4 आमंत्रयत. Ś1 B1 चैवान्तः; Ñ1 दुःखार्तः (for चैवार्तः).]

—^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 अभि(Ś1 D6 °पि; B4 D4.5.7 °ति)संक्रुद्धो; Dt1 G2 M1 समुपाक्रांतो; Ck.t समुपक्रांतो (as in text). —^{d}) Ñ2 V1 B D1 Cg निःशेषान्. Ñ2 V1 D3.5.7 न; B4 च: (for नः).

14 ^{a}) B1.3 सानुक्रोशं. Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 शरण्यां (for वदान्यां). Ñ2 illeg. ; D2 तां (for च). —^{b}) Ś1 Ñ1 D4–7 M4 दीनानाथा(D4 °मप्या)र्तबांधवां(M4 °वीं); Ñ2 V1 B D1–3 दीनार्ता(V1 D2 °र्तां)नाथबांधवां(V1 D1–3 °वत्सलां). —^{c}) T2 चरणं; Cg.k.t as in text (for श°). B1 D3 T3 G1 Cg याम; Ct as in text (for यामः). —^{d}) Dt1 M3 Ct [ऽ]स्ति; Cg as in text (for ऽस्तु). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 सा हि नोद्य(B4 °ह्य) परायणं.

15 ^{a}) T1 damaged for स. Ś1 Ñ V1 B D1.2.3 M4 चापि रोष-; D2.4.5.7 चापि क्रोध- (for च रोषेण). Dt1 संवीतः; G1 महता (for ताम्राक्षः). —^{b}) Dt1 शत्रुशासनः. —D5 om. 15^{c}–16^{b}. —^{c}) Dt1 संचकर्ष. Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 M4 भृशं (for तदा). Ś1 D6 M4 क्रुद्धां (for कुब्जां). —^{d}) Dg1 T1 G3 धरणीतले.

16 D5 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). —^{a}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2 G1.2 M1–3 तस्यां; Cr.g तस्या (as in text). Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 T3 M4 त्रि(T3 त्वा)कृष्यमाणाया(Ś1 °नाया); Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2 G1.2 M1–3 तु(Dg1 त्या; Dt1 M3 ह्या; T2 M2 आ) कृष्यमाणायां. —^{b}) B1 मंथरा:; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2 G1.2 M1–3 मंथरायां; G3 कुब्जकायास्. Ś1 Ñ2 B Dg1 D6 G1.2 M1.2.4 इतस्ततः; D3 त**तः. —^{d}) V1 D1 समकीर्यत; G1 व्यवशीर्यत; M2 तदशीर्यत; Cg as in text; Cgp तद्विशीर्यते (for तद्व्यशीर्यत). M4 व्यवकीर्यत भूतले. —For 16^{cd}, Ś1 Ñ B D2–7 (D5 reads after 15^{ab} owing to omission of 15^{c}–16^{b}) subst. :

1844* भूषणान्यवशीर्णानि चित्राणि रुचिराणि च ।

[Ñ1 B1 [अ]वकीर्णानि; D2.4.5.7 [अ]वशीर्यंत; D3 व्यशीर्यंत (for [अ]वशीर्णानि).]

17 ^{a}) M3 om. (hapl.) भाण्डेन. V1 D1 संस्तीर्णं; Dt1 T2 G3 M3 विस्तीर्णं; M4 संपूर्णं (for संकीर्णं). —^{b}) V1 D1 M4 कृत्स्नं (for श्रीमद्). —For 17^{ab}, Ś1 Ñ B D2–7 subst. :

1845* तस्यास्तैर्भूषणैश्चित्रैर्विनिकीर्णं महीतलम् ।

[Ñ1 महीतले. B2 विकीर्णं वसुधातलं; D3 कीर्णराजनिवेशनं (for the post. half).]

—^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 रराजामलताराढ्यं. —^{d}) D5 तथा.

18 ^{a}) D1.3 बलवान्; G1 संनयन् (for बलवत्). V1 B2 D1.3 कोपाद्. —^{c}) V1 D1.3 M4 अभि(V1 इति; D3 °*)-निर्दिश्य; G3 अपि निर्भर्त्स्य; Cr.m.g.t as in text (for अभिनिर्भर्त्स्य). —^{d}) V1 D1.3 प्रोवाच (for बभाषे). —For 18, Ś1 Ñ B1.3.4 D2.4–7 subst.; while B2 ins. l. 1 after 18^{ab} and subst. l. 2 for 18^{cd} :

1846* तामाकृष्य च शत्रुघ्नः कैकेयीसंनिधौ तदा ।
कोपसंरक्तनयनः प्रोवाच परुषं वचः ।

[(l. 1) B4 तथा (for तदा). —(l. 2) Ś1 B2 D2.6 क्रोध- (for कोप-). D4.7 तदा (for वचः).]

—Ś1 Ñ B D2.4–7 cont.; while V1 D1.3 ins. after 18:

1847* ययेदमशुभं कर्म कुलक्षयकरं कृतम् ।
असत्स्त्री साद्य कैकेयी कथं त्वां मोक्षयिष्यति ।
यया नापेक्षितः पुत्रो न राजा नात्मनो यशः ।
सा प्राप्स्यत्यशुभस्यास्य प्रेत्य पापफलोदयम् ।
मूलं नस्त्वमनर्थस्य कुलक्षयकरस्य हि । [5]
तस्मात्कुब्जेऽहमद्य त्वां नेष्यामि यमसादनम् ।
हृच्छोषणं महद्दुःखमद्य रामवियोगजम् ।
कुब्जे त्वयि विनोदयामि पापे पापानुकारिणि ।
इत्युक्त्वा भृशसंक्रुद्धः शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।
विचकर्ष बलात्कुब्जां निःश्वसन्तीं महीतले [10]

[(l. 1) Ñ1 त्वयेदमशुभं; V1 यथान्यत्याशुभं; D1.3 यया मे ह्यशुभं. D3.4 -कृतं (for -करं). —(l. 2) D2 या (for सा). Ñ1 B1 असत्स्त्रीमद्य. Ñ1 V1 D5 त्वा; B3 वा (for त्वां). Ñ1 D2.4.5.7 मानयिष्यति; Ñ2 B1.3.4 मोचयिष्यति. —(l. 3) D2.3.6 यथा (for यया). Ś1 Ñ1 D1–7 नावेक्षितः; V1 नापेक्ष्यते. V1 D1–5.7 राजा न (V1 om.) पुत्रो (by transp.) (for पुत्रो न राजा). —(l. 4) D5.6 संप्राप्स्यति (for सा प्रा°). V1 [अ]थ रिष्टानि; D1 [अ]निष्टं तं (subm.); D3 [अ]निनिष्टानं (sic) (for [अ]शुभस्यास्य). V1 D1.3 पापा (for प्रेत्य). Ś1 D6 पापा (for पाप-). —(l. 5) B1 नूनं (for मूलं). D1 तत्त्वम् (for नस्त्वम्). V1 मानुष्यस्य

G. 2. 77. 25 B. 2. 78. 20 L. 2. 81. 25 तैर्वाक्यैः परुषैर्दुःखैः कैकेयी भृशदुःखिता ।
शत्रुघ्नभयसंत्रस्ता पुत्रं शरणमागता ॥ १९
तां प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ।
अवध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतामिति ॥ २०
हन्यामहमिमां पापां कैकेयीं दुष्टचारिणीम् ।
यदि मां धार्मिको रामो नासूयेन्मातृघातकम् ॥ २१
इमामपि हतां कुब्जां यदि जानाति राघवः ।
त्वां च मां चैव धर्मात्मा नाभिभाषिष्यते ध्रुवम् ॥ २२
भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ।
न्यवर्तत ततो रोषात्तां मुमोच च मन्थराम् ॥ २३
सा पादमूले कैकेय्या मन्थरा निपपात ह ।
निःश्वसन्ती सुदुःखार्ता कृपणं विललाप च ॥ २४

(sic) (for अनर्थस्य). Ñ1 लोक- (for कुल-). D5 -कृतस्य (for -कारस्य). Ñ1 V1 D1-5.7 च (for हि). B1 कुलक्षयं करिष्य हि (corrupt) (for the post. half). —(l. 6) Ś1 D6 [ऽ]थ हत्वा त्वां (D6 स्वां [sic]) नयामि (for ऽहमद्य त्वां नेष्यामि). —(l. 7) V1 D1.3 अपकृष्य महद्दुःखम् (D3 इतदुःखम्) (for the prior half). Ñ D2.5 राज- (for गज-). —(l. 8) Ś1 D6 अहं हत्वा (for कुब्जे त्वयि). Ś1 D6 पापां; B4 पापं (for पापे). Ś1 Ñ2 V1 B1.2.4 D6 पापानुसारिणि (Ś1 D6 °णी). —V1 D1.3.4.7 om. l. 9 and 10. —(l. 9) Ñ2 B3 स भृशं क्रुद्धः; B1 भृशसंक्रुध्य (for भृशसंक्रुद्धः). D2.5 [ऽ]तीव दुःखितः (for लक्ष्मणानुजः). —(l. 10) Ñ1 नि***न्ती (illeg.); Ñ2 B1 D6 निश्वसंती; D2.5 विध्नंती तां. G (ed.) क्रोशंती पृथिवीतले (for the post. half).]

19 D4.7 om. 19. —[a]) V1 D1.3 इत्येवं; T1 तैर्वा* (for तैर्वाक्यैः). T1 **थैर्; M4 करुणैर् (for परुषैर्). Ś1 Ñ B D2.5.6 तेनः V1 D1.3 वाक्यैः; M2 तस्य; Ck.t as in text (for दुःखैः). —[b]) Ś1 Ñ B D2.5.6 M1 भृशमार्ता (Ñ1 °रोपि)ता; V1 D1.3 तेन तर्जिता (for भृशदुःखिता). —[c]) Ś1 Ñ2 B D6 -संवीता; D1 -संविग्ना; G3 -संत्रता; Cg as in text; Ck -र्भयत्रस्ता (for -संत्रस्ता). V1 शत्रुघ्नभयमुद्विग्ना; M1 शत्रुघ्नस्य भयत्रस्ता. —[d]) Ś1 V1 B1.3 D3.6 अभ्यगात्; Ñ2 B2.3 (m. also).4 D1.2.5 अभ्ययात्; M4 आगमत्; Cg.t as in text (for आगता).

20 [a]) Ś1 V1 B1-3 Dt1 D1-3.5.6 M4 तं; Cr.m.g as in text (for तां). D4.7 इत्युक्त्वैवं भरतः. —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 वाक्यम्; Dg1 चेदम् (for इदम्). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1-7 त्वया; Cv.r.m.g.t as in text (for इति).

21 D4.7 om. 21-22. Ñ1 damaged up to कैकेयीं in 21[b]. —[a]) V1 T2 विहन्या (V1 °त्वा)हम्; Cg.k.t as in text (for हन्यामहम्). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1-3.5.6 स्वयमेव हि; M4 मनुजाधिपैः (for दुष्टचारिणीम्). —[cd]) M2 वा (for मां). Ś1 Ñ V1 B D1-3.5.6 यदि रामो न धर्मात्मा त्यजेन्मां मातृ (D3 °तुः)घातिनं. —After 21, Ñ B D2.5 ins.:

1848* रोषं संयच्छ धर्मज्ञ हत्वैवेयं स्वकर्मणा ।
यदा चेयं परप्रेष्या कुब्जा स्त्री च विशेषतः ।

[(l. 1) Ñ1 damaged for the prior half. D2.5 क्रोधं and शत्रुघ्न (for रोषं and धर्मज्ञ respy.). —Ñ1 D2.5 om. l. 2. —(l. 2) G (ed.) मया (for यदा). P2 परप्रेष्या. B1 पुत्रप्रेष्या.]

22 Ś1 D4.6.7 om. 22 (for D4.7 cf. v.l. 21). —[a]) V1 अपि हिंता (sic); M2 अपि[ह]तां (for यदि हतां). —[c]) T1 च हि; Ck as in text (for चैव). —[d]) Cr.m.g.k.t नाभिभाषिष्यते (as in text). V1 D1.3 नाभि (D3 न हि)-संभाषयिष्यति; Dg1 नाभिभाषेत वै ध्रुवं; M1 स भाषिष्यति राघवः. —For 22, Ñ B D2.5 subst.:

1849* इमामपि च विज्ञाय हतां कुब्जामनर्थिकाम् ।
त्यजेद्रामः स धर्मात्मा त्वां च मां चाप्यसंशयम् ।

23 [a]) M4 श्रेष्ठं (for श्रुत्वा). —[b]) M1 श्रुत्वाम्यो (for शत्रुघ्नो). Dg1 भरतानुजः; G2 लक्ष्मणानुजः. —[c]) G1 निवर्तत. Dm1 G2 M1 तदा; M3 बली (for ततो). Dt1 D... क्रोधात्. —[d]) G1 om. (hapl.) च. Dt1 स्त्रीकैकेयीं (for मन्थराम्). —For 23, Ś1 Ñ V1 B D1-7 subst.:

1850* इत्येतद्वचनं श्रुत्वा शत्रुघ्नो भरतेरितम् ।
संयच्छन्नात्मनो रोषं विचिक्षेप स मन्थराम् ।

[(l. 1) V1 तद्; B1 D1(...)तद्...(for ...). —(l. 2) Ś1 D1-7 ...(Ś1 ...; D5 ...)यच्छन्; Ñ1 D1-3 न्ययच्छद् (Ñ1 °च्छन्) (for संयच्छन्). Ñ1 D2.4.5.7 कोपं (for रोषं). —Ñ1 mostly damaged for the post. half. Ś1 D6 परिचिक्षेप; V1 D1.3 नां (V1 ...[sic]) ...; D3.5 विप्रविक्षेप; D4.7 प्रविक्षेप स (...).]

24 [a]) D1 पदमूले. —[b]) V1 निर्विपात (sic). D3 च (for ह). —[c]) Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 निःश्वसन्ती (Dd1 °ती [sic]). Dg1 G3 M3 च (G1 ...; M3 ...) दुःखार्ता (for सुदुः°). V1 D1.3 M1 विविध M4 ...(?)र्तमाना दुःखार्ता. —[d]) V1 D1.3 M4 दारुणं; M2.3 कृपणा (for कृपणं). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G3 M3 ह (for च). —For 24, Ś1 Ñ B D2.4-7 subst.:

1851* सा क्षिप्ता सहसोत्थाय मन्थरा भयविह्वला ।
कैकेयीमभिगम्यार्ता भयादेव शरणं तदा ।

[(l. 1) D4 om. from मन्थरा up to गम्यार्ता in l. 2. D2.7 भय (D7 भुवि) विह्वला. —(l. 2) B4 [आ]र्तामिवाप (for [आ]र्ता ययाचे). D2 गता; D4.7 ततः (for तदा).]

शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञां
समीक्ष्य कुब्जां भरतस्य माता ।
शनैः समाश्वासयदार्तरूपां
क्रौञ्चीं विलग्नामिव वीक्षमाणाम् ॥ २५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

७३

ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे ।
समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १
गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ।
रामं प्रव्राज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २
त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र महायशः ।
संगत्या नापराध्नोति राज्यमेतदनायकम् ॥ ३
आभिषेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव ।
प्रतीक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च नृपात्मज ॥ ४ G. 2. 86. 7 B. 2. 79. 4 L. 2. 90. 7

25 [a]) G2 -संक्षेप- (for -विक्षेप-). V1 -सत्त्वां; D3 -विसंज्ञां (hyp m.); T2 -संज्ञा (for -संज्ञां). D2.4.5.7 -विसंज्ञकल्पां. —[b]) D5 कृच्छ्राद् (for कुब्जां). —[c]) Ś1 D6 तदाश्वासयद्. —[d]) Ś1 D6 यथार्ताम्; Ñ V1 B D1–5.7 भयार्ताम्; M2.3 Cg*p* विविग्नाम्; M4 प्रविद्धाम्; Cv.r.m.g.t as in text (for विलग्नाम्). Ś1 Ñ1 D6 सारसर्त्रीं; Ñ2 D3 वार(D3 °स)यंतीं; V1 चारुवर्णीं; B1.3 सा रु(B3 व)संतीं; B2 निश्वसंतीं; B4 सारसार्तां; D1.2.4.5.7 रारटंतीं (for वीक्षमाणाम्).

Colophon.—*Sarga name*: Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 कुब्जाक(V1 °ध)र्षणं(V1 D1.3 °णः); Ñ1 damaged; D2.5 भरतपर्वणि मंथराकर्षणः(D5 °णं); D4 मंथराकर्षणः; D7 मंथरासमाकर्षणः.—*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1 D3.6 om.; Ś1 81; Ñ2 V1 D7 M4 77; B2 68; B3 D4 76; B4 71; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 78; D1 133; D2.5 80.—After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; G with श्रीरामाय नमः.

73

☞ For the sequence of Sargas in Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4, cf. note before 2.68.1. Before 1, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 read 1812*, 1814* and 1815*. Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 [a]) T3 अथ; Cm.g.k.t as in text (for ततः). G3 प्रभाते (for प्रभात-).—[b]) T3 G3 च; M2 (s)पि (for ऽथ).—[c]) Dd1 समेत- (for समेत्य).—For 1, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1852* त्रयोदशाहेऽतीते तु कृते चानन्तरे विधौ ।
समेता मन्त्रिणः सर्वे भरतं वाक्यमब्रुवन् ।

[(l. 1) D4 त्रयोदशाहे. Ś1 D6 चानुत्तरे; B2 चैवांतरे (for चानन्तरे). V1 D1 च ने (for विधौ).—(l. 2) D2.6 अब्रवीत् (sic) (for अब्रुवन्).]

2 For 2, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1853* गतः स नृपतिः स्वर्गं भर्तासीद्यो गुरुश्च नः ।
प्रव्राज्य दयितं पुत्रं रामं लक्ष्मणमेव च ।

[(l. 1) Ñ1 तु; D4.7 M4 च (for स). B2 भर्ता स्मेद्यो (sic); D7 भर्तासीन्नो (for °सीद्यो).—(l. 2) D3 transp. पुत्रं and रामं. B1 om. from मेव च up to भव in 3[a].]

—After 2, Dm1 ins. राम.

3 B1 om. up to भव (cf. v.l. 1853*).—[a]) D1 तदद्य; D2 अनद्य (sic) (for त्वमद्य). D2 भव * (lacuna); D4.7 भरतो (for भव नो).—[b]) G1 महायशाः. Ś1 Ñ2 B D1–7 M4 धर्मतो नृपरात्मज; Ñ1 धर्मतो नो नृपात्मज; V1 तावत्त्वं नृपरात्मज.—[d]) G2 M1 राज्यं चैतदराजकं.—For 3[cd], Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1854* प्राप्नोति नापदं यावदिदं राष्ट्रमराजकम् ।

[D6 यापदं (sic) (for नाप°). D1 राज्यमराजकं; D3 lacuna.]

—Thereafter D2 reads 1855*.

4 [a]) V1 D2.5 T2 G3 अभिषेचनिकं; D1 आभिषेचनकं; Ct.m.g.k.t आभिषेचनिकं (as in text). Ś1 Ñ V1 B D1.3.4.6.7 M4 द्रव्यम्; D2.5 प्राप्तम् (for सर्वम्).—[b]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 सर्वशः; M5 राघवं (for राघव).—[cd]) Dg1 T2 प्रतीक्ष्यते. Dm1 स जनः; M3 स्वजनं; Cr.g.k.t as in text (for स्वजनः). Dm1 T3 G1.2 M1 महाबल (for नृपात्मज). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 राजानमभिषेक्तुं त्वामिच्छंति नृप(D2–5.7 सह)मंत्रिणः.

G. 2. 86. 8
B. 2. 79. 5
L. 2. 90. 6

राज्यं गृहाण भरत पितृपैतामहं महत् ।
अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्नरर्षभ ॥ ५
आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा सर्वं प्रदक्षिणम् ।
भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः ॥ ६
ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः ।
नैवं भवन्तो मां वक्तुमर्हन्ति कुशला जनाः ॥ ७
रामः पूर्वो हि नो भ्राता भविष्यति महीपतिः ।
अहं त्वरण्ये वत्स्यामि वर्षाणि नव पञ्च च ॥ ८
युज्यतां महती सेना चतुरङ्गमहाबला ।
आनयिष्याम्यहं ज्येष्ठं भ्रातरं राघवं वनात् ॥ ९
आभिषेचनिकं चैव सर्वमेतदुपस्कृतम् ।
पुरस्कृत्य गमिष्यामि रामहेतोर्वनं प्रति ॥ १०
तत्रैव तं नरव्याघ्रमभिषिच्य पुरस्कृतम् ।
आनेष्यामि तु वै रामं हव्यवाहमिवाध्वरात् ॥ ११

5 ^{a}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G3 M2.3 ध्रुवं (for महत्). —For 5^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1.2 (reads after 1854*).3–7 M4 subst.:

1855* इदं राज्यं गृहाण त्वं कुलवंशक्रमागतम् ।

[V1 इमं (for इदं). M4 राष्ट्रं (for राज्यं). Ś1 Ñ2 B2–4 D6 अन्ववाय-; B1 अनुगम- (for कुलवंश-).]

—^{c}) V1 अभिषेच्य स्वमात्मानं; D3 अभिषिंचय चात्मानं. —^{d}) V1 D1–3 M4 त्राहि (for पाहि). B1 om. चास्मान्नरर्षभ. Ś1 Ñ B2–4 D2–7 नराधिप (B4 D4 °पः); V1 D1 M4 नरोत्तम (for नरर्षभ). —After 5, Dm1 G1.2 M1 ins.:

1856* एवमुक्तः शुभं वाक्यं द्युतिमान्सत्यवाक्शुचिः ।

6 ^{a}) Dt1 Dm1 T2 G3 अभिषेचनिकं; Cm आभिषेचनिकं (as in text). T3 सर्वं; Cm.g.k as in text (for भाण्डं). —^{b}) G1.3 चापि; M3 सर्व- (for सर्वं). —After 6^c, G1 ins.:

1857* सरोषमभिवीक्ष्य च ।
क्षणं पिधाय कर्णौ च.

—Dg1 reads 6^d in marg. —^{d}) Dd1 T2 दृढव्रतः. —For 6, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1858* इत्युक्तो भरतो द्रव्यमाभिषेचनिकं तदा ।
मङ्गलार्थं समालभ्य राजस्तान्मन्त्रिणोऽब्रवीत् ।

[(l. 1) D2.3 प्राप्तम्; D5 प्रावम; M4 दिव्यम् (for द्रव्यम्). V1 D6 अभिषेचनिकं; D1 आभिषेचनकं. —(l. 2) D2 यज्ञातान् (sic) (for राजस्तान्).]

7 ^{a}) Dm1 राज्यता; Cr.m.g.t राजता (as in text). —For 7^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1859* ज्येष्ठभ्रातुः सदा राज्यमामनोरुचितं कुले ।

[Ś1 D1.6 ज्येष्ठो (D6 °ष्ठ) भ्राता; V1 ज्येष्ठभागः; B2 D3.5 ज्येष्ठभाग्नः; D4.7 ज्येष्ठानां वा (for ज्येष्ठभ्रातुः). Ś1 [अ]रण्ये; Ñ1 D1.6 राज्ये; V1 राज्ञाम् (for राज्यम्). M4 ज्येष्ठभोज्यमिदं राज्यं (for the prior half). Ś1 D6 मामनोनुचितं (sic); Ñ1 नात्मनो रुचितुं; V1 उचितं मानवे; D1 मामकेनुचितं; D5 न मनोरुचितं.]

—^{c}) D3 [ए]व (for [ए]वं). D1–5.7 M4 वक्तुं माम् (by transp.). V1 नैव वक्तुमिहार्हति. —^{d}) M2 द्विजाः; M3 नराः (for जनाः). D1–5.7 M4 [अ]कुशला इव. V1 सर्वेष्वकुशला इव. —For 7^{cd}, Ś1 Ñ B D6 subst.:

1860* भवन्तो वक्तुमर्हन्ति नैवं मामाकुला इव ।

[Ñ1 नैव. Ś1 D6 कुशला; Ñ B3 अकुला (for आकुला).]

8 For 8, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1861* भ्राता मे गुणवाञ्ज्येष्ठो राजा भवितुमर्हति ।
राजधर्मविदां श्रेष्ठो रामो राजीवलोचनः ।
भृत्यो नियोज्यस्तस्याहं स नो राजा भविष्यति ।
वने त्वहं निवत्स्यामि नव वर्षाणि पञ्च च ।

[(l. 1) V1 B2 D1–4.7 नो (for मे). D4.7 श्रेष्ठो (for ज्येष्ठो). —(l. 2) V1 D2.3 राजा (for राज-). V1 D1 M4 -धर्मभृतां; B1 illeg. (for °विदां). M4 धर्मभृतां वरः (for राजीवलोचनः). —(l. 3) B4 नियुज्यस. Ñ1 D2.5 नैवाहं. D4.7 नान्यो नियो(D7 °यु)ज्यो युष्माभिः (for the prior half). Ś1 D6 रामो (for स नो). M4 भर्ता (for राजा). —B1 om. (hapl.) from l. 4 up to st. 12. —(l. 4) D2.7 चाप; D6 त्वं हि (sic) (for त्वहं). Ś1 D6 निवत्स्यामि; V1 विहरयामि (for निव°). Ñ2 reads च in marg.]

9 B1 om. 9 (cf. v.l. 1861*). —^{b}) Dm1 T3 G1 M1–3 चतुरंगा (for चतुरङ्ग-). D2.3.5 -बलान्विताः (for -महाबला). —For 9^{ab}, Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.4.6.7 M4 subst.:

1862* युज्यतामाशु महती सेनाद्य चतुरङ्गिणी ।

[D4.7 अद्य (for आशु). Ñ1 D4.7 सेना मे; V1 सेना (for सेनाद्य).]

—^{c}) D4.7 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). —^{d}) M3 राघवं भ्रातरं (by transp.). D4.7 प्रभुं (for वनात्).

10 B1 om. 10 (cf. v.l. 1861*). —^{a}) V1 D1.2 अभिषेचनि(D1.2 °न)कं; T2 अभिषेकनिकं (sic). Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–7 M4 द्रव्यं; Dg1 यद्यत् (for चैव). —^{b}) Ś1 Ñ1 V1 B2.3 D1–6 M4 अशेषतः; Dt1 उपस्कृ; Cr.m.g as in text (for उपस्कृतम्). Ñ2 B4 सर्वमेवावशेषतः; D7 सर्वं तदवशेषतः. —^{c}) Dt1 lacuna for पुर. M4 गमिष्येहं. —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 भवद्भिः सहितो वनं.

11 B1 om. 11 (cf. v.l. 1861*). —^{a}) Ś1 Ñ2 B2 D6 तत्रैव च; V1 D1 M4 तत्र चैनं; B3.4 अत्रैव च; T3 तत्रैव तु (for तत्रैव तं). —^{b}) Dg1 Dt1 D2 अभिषे(Dt1 °षिं)च्य. G3 नरर्षभं; Cr.m.g.t as in text (for पुरस्कृतम्). —^{c}) T2

न सकामां करिष्यामि स्वामिमां मातृगन्धिनीम् ।
वने वत्स्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति ॥ १२
क्रियतां शिल्पिभिः पन्थाः समानि विषमाणि च ।
रक्षिणश्चानुसंयान्तु पथि दुर्गविचारकाः ॥ १३
एवं संभाषमाणं तं रामहेतोर्नृपात्मजम् ।
प्रत्युवाच जनः सर्वः श्रीमद्वाक्यमनुत्तमम् ॥ १४
एवं ते भाषमाणस्य पद्मा श्रीरुपतिष्ठताम् ।
यस्त्वं ज्येष्ठे नृपसुते पृथिवीं दातुमिच्छसि ॥ १५

अनुत्तमं तद्वचनं नृपात्मज-
प्रभाषितं संश्रवणे निशम्य च ।
प्रहर्षजास्तं प्रति बाष्पबिन्दवो
निपेतुरार्याननने त्रसंभवाः ॥ १६
ऊचुस्ते वचनमिदं निशम्य हृष्टाः
सामात्याः सपरिषदो वियातशोकाः ।
पन्थानं नरवर भक्तिमाञ्जनश्च
व्यादिष्टस्तव वचनाच्च शिल्पिवर्गः ॥ १७ G. 2. 86. 21 B. 2. 79. 17 L. 2. 90. 21

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

वनाद् ; G2 M1 [इ]ति वै; G3 M2 च तं; M3 च वै (for तु वै). Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–7 M4 आनयिष्याम्य(B3 °म)हं रामं; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 आनायिष्यामि वै रामं. —[d]) G2 हव्यावाहम्; M4 अध्वराग्निम्; Ck as in text (for हव्य°). Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–7 [अ]ध्वरे.

12 B1 om. 12 (cf. v.l. 1861*). —[b]) Ñ1 राज्यगर्धिनीं; Dt1 मातृसृद्धिनीं; Dd1 मातृगृध्निनीं; Dm1 G3 मातृगर्धिनीं; T1 Ck पुत्रगर्धिनीं; M3 राज्यगंधिनीं; Cv.r.m.g.t as in text (for मातृगन्धिनीम्). ❀ Ct : कतकस्तु—'पुत्रगृद्धिनीम्' इति पाठः पाठः पुत्रगर्धिनीमित्यर्थ इत्याह । ❀ Ś1 V1 B2–4 D1.6 M4 जननीं राज्यगर्धिनीं(Ś1 D6 °गध्रिणीं; B4 °गार्धिनीं; D1 °गर्विणीं; M4 °गृद्धिनीं); Ñ2 जननीं राजगर्धिनीं; D2–5.7 T3 मातरं राज्यलुब्धिनीं(D2 °गृध्नं [sic]; D3 °गृध्निनीं; D5 °गृद्धिनीं; T3 °गर्धिनीं). —After 12[ab], B3 ins.

1863* यस्या हेतोर्वने वासो सीतया सह तिष्ठति ।

—D3 om. 12[c]–13[b]. —[d]) D5 राज्ये (for राजा).

13 D3 om. 13[ab] (cf. v.l. 12). —[a]) Cv.r.m क्रियंताम्; Cg.k.t क्रियतां (as in text). Dg1 transp. क्रियतां and शिल्पिभिः. —[b]) Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 M4 समो मे(Ś1 D6 °मे वा) विषमेध्वनि; B1 सुममो(also समो मे) विषमाध्वनि. —[c]) Dd1 दक्षिणश्च; Cv as in text (for रक्षिणश्च). —[d]) Cv.r.m.g.t as in text; Ck.tp दुर्गविशारदाः (for दुर्गविचारकाः). —For 13[cd], Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1864* दैशिकाश्च पथिज्ञाश्च कुशला यान्तु मेऽग्रतः ।

[Ñ1 D2–5.7 देशिकाश्च; Ñ2 B1.3.4 देशकाल-; M4 देशकाश्च. Ñ पथज्ञान-(Ñ1 °श्च); V1 पथज्ञा ये; B2.3 पथि ज्ञाने(B3 °न-); D1 M4 पथिज्ञा ये (for पथिज्ञाश्च). V1 D1 चाग्रतः.]

14 [a]) G1 तु; Cr.m.k.t as in text (for तं). —[c]) T3 ततः (for जनः). —For 14, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1865* इत्येवं भरतं धर्म्यं भाषमाणं वचस्तदा ।
प्रत्यूचुर्हृष्टरोमाणः सर्वे ते नृपमन्त्रिणः ।

[(l. 1) V1 D1 तमेवं (for इत्येवं). D1 रम्यं (for धर्म्यं). D7 तथा (for तदा). —(l. 2) D4 इत्यूचुः. M4 हृष्टमनसः. Ñ1 D2.4.5.7 M4 सर्वे नृपतिमंत्रिणः (for the post. half).]

15 [b]) B1 पद्मं; M4 पद्म-; Cr.m.g.t as in text (for पद्मा). Ś1 Ñ2 B3.4 D6 उपतिष्ठतु; M2 Cr °तात्; Cm.g.k.t °तां (as in text). D2 पद्मा तिष्ठतु धिष्ठिता. —[cd]) G3 स्वयं; Ck यस्तु; Ct as in text (for यस्त्वं). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 यस्त्वं भ्रात्रे श्रियं दातुं ज्येष्ठायेच्छसि राघव(B1 °वे).

16 [a]) D2.5 अनुत्तरं; D6 अनुनु मे (sic) (for अनुत्तमं). Ś1 Ñ V1 B D1–7 ते; M3 त्वद्-; Cm.k.t as in text (for तद्). D7 T1.2 Ck नृपात्मजः(T2 °जं); Cm.t as in text (for नृपात्मज-). —[b]) Ś1 Ñ B D6 -प्रजल्पतः; V1 -विभाषतः; D1–5.7 -प्रभाषतः (for -प्रभाषितं). Ś1 D6 संस्तवनं; B3 स श्रवणे; D4.7 संश्रवणं; D5 संप्रवणं; T2 M2 संश्रयणे (for संश्रवणे). Ś1 Ñ B3 Dm1 D6 om.; V1 D1.3 नः; B1 तु; B2.4 ह; D2.4.5.7 वै (for च). —[c]) D7 om. प्रहर्षजास्. Ś1 Ñ V1 B D1–7 G3 संप्रति; G2 तां प्रति (for तं प्रति). V1 चाश्रुबिंदवो. —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 पतंति(D2 °तितं) राजात्मज-; G3 निपेतुरुर्व्यां नर-; M4 निपेतुरार्यात्मज- (for निपेतुरार्यानन-). M3 -हेतु- (for -नेत्र).

17 D6 om. 17. —[a]) Ś1 Ñ V1 B D1.3 M4 युक्तार्थं; D2.4.5.7 एवं ते; M2 ऊचुस्तद् (for ऊचुस्ते). Ś1 अथो; M2 om. (for इदं). D1 प्रशस्य. —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.3 M4 तेमात्याः (for सामात्याः). Ś1 Ñ B [s]ब्रुवंस्तदा तं(Ś1 om.); V1 D1–5.7 M4 [s]भिवांछमानाः; Dg1 व्ययतशोकाः (sic); Dd1 Dm1 T1 [s]पि यात°; Ctp विधूतशोकः (for वियातशोकाः). —[c]) D4 नरपति-; D7 नर** (for °वर). Ñ1 जनस्य (for जनश्च). Ś1 D4.7 भक्तितत्त्वचित्तो(D4 °त्ते); Ñ2 B D2.3.5 भक्तिमज(D5 °सज्ज)नस्य; D1 भक्तिमांश्च चक्रे; M4 °नेन (for भक्तिमाञ्जनश्च). —[d]) Dm1 व्यदिष्टास्. V1 D1 M4 नृप; B1 om. (for तव). D1.5 स (for च). Dm1 शिल्पिवर्याः.

७४

G. 2. 87. 1
B. 2. 80. 1
L. 2. 91. 1

अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः ।
स्वकर्माभिरताः शूराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥ १
कर्मान्तिकाः स्थपतयः पुरुषा यन्त्रकोविदाः ।
तथा वर्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ॥ २
कूपकाराः सुधाकारा वंशकर्मकृतस्तथा ।
समर्था ये च द्रष्टारः पुरतस्ते प्रतस्थिरे ॥ ३
स तु हर्षात्तमुद्देशं जनौघो विपुलः प्रयान् ।
अशोभत महावेगः सागरस्येव पर्वणि ॥ ४
ते स्ववारं समास्थाय वर्त्मकर्मणि कोविदाः ।
करणैर्विविधोपेतैः पुरस्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ2 B D6 भरतभक्तिः; Ñ1 D4.7 भरतादेशः; V1 D1.3 सेना(V1 समा)देशः; D2 भरतपर्वणि यात्रिकः; D5 भरतपर्वणि भरतवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1 D3.6 om.; Ś1 90; Ñ2 B3 86; V1 D4 M4 84; B2 74; B4 80; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 79; D1 140; D2.5 87; D7 85. —After colophon, D6 G conclude with श्री(D6 om.)रामाय नमः.

74

☞ For the sequence of Sargas in Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4, cf. note before 2.68.1. Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 *a*) D5 भूमिपदे राज्ञः. —*b*) Ś1 सूत-; D1.4.5.7 तत्र; Cr.m.g.k.t as in text (for सूत्र-). —B4 om. (hapl. ?) 1*c*-2*b*. —*c*) Ñ1 पौराः; Dg1 marg. (for शूराः). Ś1 Ñ2 V1 B1-3 D1-7 M4 स्व(Ñ2 सु)कर्मनि(D3 °वि)रताः पौराः. —*d*) T3 जनका; Cv.r.m.g.t खनका (as in text). V1 D1.3 यांत्रिकास् ; B3 मंत्रकास् ; D7 om.; M4 शिल्पिनस् (for यन्त्रकास्).

2 B4 om. 2*ab* (cf. v.l. 1). —*a*) Ñ2 कर्मांतिः; D7 कर्मांतिक-. D3 स्थपयतः (meta.). —*b*) Ś1 D6 मंत्रकोविदाः; Ñ V1 B1-3 D1.3-5.7 M4 मार्गकोविदाः; T3 पथि कोविदाः; Cv.r*p*.m.g.t यंत्रकोविदाः (as in text). D2 पुरुषामात्य-कोविदाः; Cr.t*p* पथदर्शनकोविदाः. —*c*) Ś1 D2.3.5 वा(D3.5 व)र्धन(Ś1 °नि)काश्; Ñ B G3 M4 Ck वर्ध(B4 वंध [sic])किनश् ; V1 D1.6 वार्धकिनश् ; D4 वर्धनिकाश् ; D7 [अ]पि वणिजश् ; M3 वर्धयतश् ; Cv.m.g.t as in text (for वर्धकयश्). D1-5.7 चापि (for चैव). —*d*) Ś1 Ñ1 B1.3(also).4 D6 दान्त्रिणो; D4.7 मार्गि(D7 °र्गं)ण्यां (for मार्गिणो). Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 वृक्षरोपकाः.

3 M4 om. 3*ab*. —*a*) Ñ1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.7 T1 Ct सूपकाराः; Cg कूपकाराः (as in text). Ś1 Ñ2 B D6 सभाकाराः; V1 सुखकरा (for सुधाकारा). —*b*) V1 वेश्म-; B1 रंग-; D4.7 खंड- (for वंश-). Ś1 Ñ1 B1.2.4 Dg1 D3.6.7 T3 G1.3 -कर्मकरास् ; Dt1 Cr*p*.k.t -चर्मकृतस् ; D2 -कर्मकृते; D4 -कार्षकरास्; Cv.r.m.g as in text (for -कर्मकृतस्). ❀ Cr : वंशकर्मकृतः इषुकाराः वंशदण्डैर्वै भूमिं निर्मिमते त इति केचित् । वंशदलैः कटपिटकशूर्पादिकर्मकराः वा । चमति पाठे पल्ययनादिकृतः । ❀ —D2 reads 3*cd* twice. —*c*) Ś1 D6 वेदविद्वांसः; Ñ B ये भविष्यंति; V1 D1-3 ये त्व(D1 °प्य) नुष्ठातुं; D4.7 येभविष्यंश्च; D5 ये च(G[ed.]वि) शिष्यंते; M4 ये च विष्टयर्थे (for ये च द्रष्टारः). —*d*) Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 D1.2.6 पुर(B3 °रा)स्ते; B2 M4 पुरस्तात् ; D3-5.7 सर्वतः; M3 प्र::तस् (for पुरतस्). Ś1 Ñ2 V1 B Dt1 D1-7 M4 सं(Dt1 च)प्रतस्थिरे(B4 °ते). —After 3, Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 ins. :

1866* विषमाणि समीकुर्वंश्छेदयंश्च पथि द्रुमान् ।
सेनापतिर्ययावग्रे भरतस्य प्रयास्यतः ।

[(l. 1) Ñ1 D2.4.5.7 विषमांश्च (for °माणि). Ś1 D6 विषमं च समं कर्तुं (for the prior half). Ś1 D6 छिंदंश्चैव; V1 D1.3 शोधयंश्च; M4 पातयंश्च (for छेदयंश्च). —(l. 2) M4 प्रयात्यग्रे (for ययावग्रे). D5 यियासतः (for प्रयास्यतः).];

while K(ed.) ins. after 3 within brackets :

1867* क्वचिद्वर्षनिवेशार्थं मठा वेदिविभूषिताः ।
क्वचिदापणपण्यानि पथि कृत्वार्थराशयः ।
दर्शयांचक्रुरत्यर्थं जनाः केचित्पुरे यथा ।

4 *a*) M3 रोवात् (sic); Cr.m.g as in text (for हर्षात्). Ś1 समुत्क्रोशो; Ñ V1 B D4.6.7 M4 समुत्क्रोशन् ; D1 समाक्रोशन् ; Cr.m.g as in text (for तमुद्देशं). D2.3.5 हर्षाच्चैव समा(D5 °मु)क्रोशन्(D2 °शत्). —*b*) D3 बलौघो. V1 D1.4.7 विपुल-; B4 वैपुरः (sic); G3 °लं (for विपुलः). Ś1 D5 M2 प्रियान् ; Ñ1 स्वनानः (sic); V1 -प्लुवः; B1 महान् ; D1 -प्रवाक् ; D4.7 -स्वनः; Cr.g.k.t प्रयान् (as in text). —*c*) D2 अशोभयन् . Dm1 महामेघः. —*d*) Dd1 Dm1 G1 समुद्र इव; Cr.k.t as in text (for सागरस्येव). Ś1 Ñ2 B D6 पर्वणीव जलाशयः; Ñ1 D2-5.7 पर्वणीव महोदधिः; V1 D1 M4 पर्वणीव महार्णवः(M4 °ह्रदः). —After 4, D4.7 ins. 1868*.

5 B4 D4.7 om. 5. —*a*) T1 स्वपारं; T2 °भावं; G2 M1 °वाहं; Cr.m.g.k.t as in text (for स्ववारं). ❀ Cv : स्वपारकं स्वाधिकारं । ❀ Ś1 Ñ V1 B1-3 D3.5.6 M4 ते तु (B2 तेजः) स्वं स्व(Ñ1 B2 स)मधिष्ठाय; Dg1 M3 ते स्ववारकमास्थाय; D1.2 ते त्वरां(D2 तु तं) समधिष्ठा(D2 °स्था)य. —*b*) Ś1 V1 B2 D1.6 M4 कर्म कर्मसु; Ñ1 D2.3

लता वल्लीश्च गुल्मांश्च स्थाणूनश्मन एव च ।
जनास्ते चक्रिरे मार्गं छिन्दन्तो विविधान्द्रुमान् ॥ ६
अवृक्षेषु च देशेषु केचिद्वृक्षानरोपयन् ।
केचित्कुठारैष्टङ्कैश्च दात्रैश्छिन्दन्क्वचित्क्वचित् ॥ ७
अपरे वीरणस्तम्बान्बलिनो बलवत्तराः ।
विधमन्ति स्म दुर्गाणि स्थलानि च ततस्ततः ॥ ८
अपरेऽपूरयन्कूपान्पांसुभिः श्वभ्रमायतम् ।
निम्नभागांस्तथा केचित्समांश्चक्रुः समन्ततः ॥ ९
बबन्धुर्बन्धनीयांश्च क्षोद्यान्संचुक्षुदुस्तदा ।
बिभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान्देशान्नरास्तदा ॥ १० G. 2. 87. 0 B. 2. 80. 10 L. 2. 91. 13

सर्वकर्मसु; T1.2 M3 **कर्म कर्मणि**; M2 शिल्पक° (for कर्म-कर्मणि). Ñ2 B1.3 **कर्म** (B3 [also] **धर्म**) **कर्मविशारदाः**; D5 सर्वार्थेसुहोविदाः (subm.). —Ś1 D6 om. 5^{cd}. —^{c}) V1 B3 **कारणैर्**; **C**m.g.k.t **करणैर्** (as in text). Ñ B1-3 D2.5 बहुभिर्युक्ताः; V1 D1.3 M4 **विविधैर्युक्ताः**; T3 G1 **विविधोपेताः**; **C**v **द्विविधोपेतैः**; **C**m.g.k.t **विविधोपेतैः** (as in text). ❀ **C**v: **द्विविधोपेतैः वैविध्योपेतैः। भावप्रधानोऽयं निर्देशः।** ❀ —^{d}) Ñ B1-3 **पुरतश्च** (Ñ1 **पुरतश्चं**; G[ed.] **परितश्च**) **कर्मुर्जनाः**; V1 D1-3.5 M4 **पुरश्च** (D2 M4 °**रश्चं**; D5 °**नश्च** °**क्रमिरे जनाः**. —After 5, Ś1 Ñ V1 B1-3 D1-7 M4 (Ś1 D6 after 5^{ab} and D4.7 after 4 owing to omission) ins.:

1868* सेनानिवेशान्विविधाननुमार्गं विधानतः ।
कुर्वन्तः शोधयन्तश्च पन्थानं गहने वने ।

[Ś1 D6 om. l. 1. — (l. 1) D2 सेनावेशान्विविधांश्च (for the prior half). Ñ1 B2 D2.3 अनुमार्ग-; Ñ2 एवे मार्ग-; B3 नन्वमार्ग-; D4.7 त(D4 मा)त्र मार्गे; D5 °नान- (for अनुमार्गं). —(l. 2) D4.7 शोमयंतश्च (for शोध°). D2 प्रस्थानं (for पन्थानं). B3 (m. also) पर्वणीव जनाश्रयः (for the post. half).]

6 ^{a}) G3 **लताश्च बहुगुल्मांश्च**. —^{b}) Dg1 Dm1 T3 G3 M1-3 **अश्मान** (sic); T2 **अत्मन** (sic) (for **अश्मन**). —^{c}) T2 damaged for **जनास्ते च**. T1 M2 **जनयांचक्रिरे**: T3 G3 M3 **जवनाश्चक्रिरे**. T3 **मार्गान्**. —For 6, Ś1 Ñ V1 B D1-7 (all reading l. 2 after 7^{ab}) subst.; M4 transp. l. 1 and 2 and subst. for 6 and reads after 7^{ab}:

1869* चिच्छिदुः शैलसंकाशान्केचिद्वृक्षान्परश्वधैः ।
लतावितानगुल्मांश्च शलाकाकोशपर्वतान् ।

[(l. 1) B1 क्वचिद् (for के°). D4 om. the post. half. —(l. 2) Ñ1 B1.2.4 -[अ]वतान-; V1 D1.3 -प्रतान-; D2 -वितानान्; D4.7 -वनानि; D5 -प्रतापान् (for -वितान-). V1 -क्श-; B4 -कोष-; D1 M4 -काश- (for -कोश-). V1 -संनिभान् (for -पर्वतान्).]

7 ^{a}) B2 **सवृक्षेषु**; G2 **अवृत्तेषु**; **C**m **अवृक्षेषु** (as in text). D3 om. **च** (subm.). —^{b}) G3 M2.3 **अरोहयन्**; **C**t as in text (for **अरोप**°). —After 7^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1-7 read l. 2 of 1869*, while M4 reads 1869*. —^{cd}) B4 **तच्चैश्च** (sic); **C**m.g as in text (for **टङ्कैश्च**). V1 D1.3 transp. **टंकैश्च** and **दात्रैश्च**. T1 **भिंदन्**; **C**r.g.k.t as in text (for **छिन्दन्**). Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 **दात्रैश्चैव प्रचिच्छिदुः** G1 **दात्रैः संचिच्छिदुः क्वचित** (for ^{d}). —After 7, D2.4.5.7 ins. 1870*.

8 D2.4.5.7 om. 8–9^{b}. —^{a}) Ś1 D6 **चिच्छिदुः सालान**; B1 **वारणस्तंभान्**; **C**v.m.g.t as in text; **C**r **वीरणस्तंभान्** (for **वीरणस्तम्बान्**). —^{b}) M4 **बहुलान्** (for **बलिनो**). Ñ B T3 M4 **बलवत्तरान्** (T3 °**माः**). —^{c}) B1.3 **विद्वलंति**; **C**v.r.m.g.t **विधमंति** (as in text). G3 **सु-**; **C**v.g as in text (for **स्म**). Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 M4 **कुद्दालैः** (for **दुर्गाणि**). —^{d}) V1 **तालानि च**; B2 **तृणा**(marg. also **स्थला**)**नीव**; B3 (*inf. lin.* as in text) **तृणानि च** (for **स्थलानि च**). Ś1 Ñ V1 B Dg1 D1.3.6 **समंततः**. —After 8, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 ins.; D2.4.5.7 ins. after 7; D3 ins. l. 1 of 1872* after 8 and then cont.:

1870* तथा कण्टकदुर्गांश्च पथश्चक्रुरकण्टकान् ।

9 D2.4.5.7 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). —^{a}) T2 [ऽ]**पार-यन्**; G1 [ऽ]**पूजयन्**; **C**g.t as in text (for **ऽपूरयन्**). —^{b}) Dg1 Dt1 Dm1 **पांशुभिः**; **C**g.t **पांसुभिः** (as in text). —For 9^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst.; D3 subst. for 9^{ab} and reads after 9^{cd}:

1871* पांसुभिः पूरयामासुः जीर्णकूपांस्तथापरे ।

[Ñ1 V1 B2 D1 पांशुभिः. M4 पूरयांचक्रुः. Ñ2 B3.4 पूरयामासुः श्वभ्राणि; B1 श्वभ्राणि पूरयामासुः (for the prior half). Ś1 Ñ1 D6 अंधकूपान; Ñ2 B1.3.4 कूपांश्चैव; B2 M1 श्वभ्रान्कूपांस (for जीर्णकूपांस).]

—Thereafter D3 cont. l. 2–3 of 1872*.

—^{c}) T1 **ततः**; T3 **तदा** (for **तथा**). Dg1 **भूमेः**; Dt1 [**ए**]-**वाशु** (for **केचित्**). Ś1 V1 D1-7 M4 **निम्नान्देशांस्तथा चान्ये** (V1 D5 M4 °**शाश्चान्ये**; D2-4.7 °**श्चैवान्ये**). Ñ B **निम्नदेशां-स्तथा चान्ये**; T2 **निम्नगां च तथा भूमिं**. —^{d}) Ś1 D6 **समीचक्रुः**; **C**g **समांश्चक्रुः** (as in text). Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1.2 **ततस्ततः** (for **समन्ततः**). —After 9, Ñ B D1.4.5.7 M4 ins. 1872*.

10 ^{b}) T3 **संचुक्षुपुस्**; **C**v.r.m.g.t as in text (for °**दुस्**). Ñ2 B D1.3.5 **क्षोभ्या**(Ñ2 B1 °**ध्या**)**न्संचुक्षुभुस्**; M4 **मोक्ष्यान्संचिक्षिपुस्**. Ñ B Dt1 D1.3 G M1.2.4 **तथा** (for **तदा**). Dd1 Dm1 **क्षोदनीयांश्च चुक्षुदुः**; D4.7 **क्षोभ्यांश्चैव तु चुक्षुभुः**. —B1.2.4 om., while B3 reads in marg. 10^{cd}.

G. 2. 87. 14 B. 2. 86. 11 L. 2. 91. 13 अचिरेणैव कालेन परिवाहान्बहूदकान् ।
चक्रुर्बहुविधाकारान्सागरप्रतिमान्बहून् ।
उदपानान्बहुविधान्वेदिकापरिमण्डितान् ॥ ११
ससुधाकुट्टिमतलः प्रपुष्पितमहीरुहः ।
मत्तोद्घुष्टद्विजगणः पताकाभिरलंकृतः ॥ १२
चन्दनोदकसंसिक्तो नानाकुसुमभूषितः ।
बह्वशोभत सेनायाः पन्थाः स्वर्गपथोपमः ॥ १३
आज्ञाप्याथ यथाज्ञप्ति युक्तास्तेऽधिकृता नराः ।
रमणीयेषु देशेषु बहुस्वादुफलेषु च ॥ १४
यो निवेशस्त्वभिप्रेतो भरतस्य महात्मनः ।
भूयस्तं शोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमम् ॥ १५
नक्षत्रेषु प्रशस्तेषु मुहूर्तेषु च तद्विदः ।
निवेशं स्थापयामासुर्भरतस्य महात्मनः ॥ १६

—[d]) Ñ1 B3 D1.3 M4 दुर्गान्; D5 दुर्गे (for तांस्तान्). T2 देशे (for देशान्). Ñ1 B3 Dg1 D3 T2 G3 M2 नरास्तथा; Dd1 Dm1 ततस्ततः. Ś1 D4.6.7 दुर्गदेशान्नगांस्तथा. —For 10^{ab}, Ś1 D6 subst.; V1 D2 subst. for 10; Ñ B D1.4.5.7 M4 ins. after 9; while D3 ins. l. 1 after 8 and cont. l. 2–3 after 1871* :

1872* संक्रमांश्चाप्यकुर्वंस्ते तीर्थानि च सहस्रशः ।
नदीतीरतटोच्छ्रायान्प्रकुर्वन्तः समांस्तथा ।
अनुमार्गं ययुः पूर्वं खनका भरताज्ञया ।

[D5 om. l. 1. —(l. 1) Ś1 D2–4.6.7 M4 चैव कुर्वंतस्; V1 D1 चापि कुर्वंतस् (for चाप्यकुर्वंस्ते). D1 [अ]पि (for second च). D2–4.7 M4 समंततः (for सहस्रशः). —(l. 2) D2 नदीतीरे. Ñ1 V1 D1–3.5.6 -तटोद्वाहान्; Ñ2 °च्छ्रेयान्; B2 M4 -तट(M4 °टे)द्वीपान्; D4.7 -नटाकानि (for -तटोच्छ्रायान्). Ñ2 B3 कुर्वंनश्च (for प्रकुर्वन्तः). V1 ततः (for तथा). —V1 D2 om. l. 3. —(l. 3) B4 reads -मार्गं ययुः in marg. Ś1 D6 अश्व(D6 °र्ध) मार्गं. D3.5 ययुः सर्वे; D4.7 ततः सर्वं (for ययुः पूर्वं). D4.7 सेवका (for खनका).]

11 [a]) Dg1 Dt1 T2 G3 M2.3 तु (for [ए]व). —[b]) T1 G1 परीवाहान्; Cr.m.g.t परिवाहान् (as in text). —For 11^{abcd}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1873* जलाशयांस्तथा चक्रुर्नचिरेण बहूदकान् ।
सागरप्रतिमान्मार्गे सुतीर्थान्विमलोदकान् ।
चक्रुर्देशेषु देशेषु पदशः पञ्च तोरणान् ।

[(l. 1) B1.2.4 तदा; D3 यथा (for तथा). D2.4.7 [अ]कुर्वन् (for चक्रुर्). Ñ2 B3 D4.7 अचिरेण; D1 निर्वारीश्च (for नचिरेण). —M4 om. (hapl.) l. 2. —(l. 2) V1 दुर्गे; D4.7 सर्वांस् (for मार्गे). Ñ2 B3 स्वतीर्थान्; D4.7 तीर्थांश्च (for सुतीर्थान्). —(l. 3) B3 सर्वेषु (for second देशेषु). Ś1 D6 पंचशः; V1 प्रदेशः (corrupt); B1.2 (m. also) शतशः (for पदशः). M4 पादे पादे च (for पदशः पञ्च).]

—After 11^{cd}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

1874* निर्जलेषु च देशेषु खानयामासुरुत्तमान् ।

[M4 om. (hapl.) from the post. half up to 14^{c}. G1.3 M2 खनयामासुर्; Ck.t खानयामासुर् (as above).]

—[e]) D1 G1 उपा(G1 °प [sic])दानान्; Cr.m.g.k.t as in text (for उदपा°). —[f]) D3 वैदीका- (sic). Ś1 D5.6 -परिचारिकान्(Ś1 °रकान्; D5 °रकाः [sic]); Ñ V1 B D1–3 M4 -परिवारितान्(D2 °कान्).

12 M4 om. 12 (cf. v.l. 1874*). —[a]) V1 D1 सुसुधा-; B1 संबाधां; B3(also).4 D2.3 वसुधा-; Dg1 स्वसुधा-. B4 -काष्ठम- (sic) (for -कुट्टिम-). Ś1 -लता: (sic); V1 D4.7 -तलान्; D2 -तलं (sic); D6 -लतः (meta.) (for -तलः). —[b]) Ś1 V1 D1.4.6.7 सु(D4 स)पुष्पित- (for प्रपु°). V1 D2.4.7 -महीधरान्(D2 °रुहान्). —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 म(D2 lacuna)त्तहृष्ट-; D5 स तु हृष्ट- (for मत्तोद्घुष्ट-). Dg1 -द्विजकुलः; D4.7 -द्विजगणान्; T2 M3 -द्विजगण-. —[d]) D4.7 अलंकृतान्.

13 M4 om. 13 (cf. v.l. 1874*). B4 om. 13–14^{b}. —[a]) B1 नंदनोदक-; G(ed.) चंदनेन च. D4.7 -संसिक्तान्; T2 -संस्तीर्णो; Cg as in text (for -संसिक्तो). —[b]) Dm1 -भूषितं (sic); D4.7 -भूषितान्. —D2.4.5.7 om. 13^{c}–17^{b}. —[c]) B1 Dt1 D6 बहु शोभत (sic). —[d]) B1 Dg1 Dt1 T1.2 G3 M3 सुर- (for स्वर्ग-).

14 M4 om. 14^{abc}; B4 om. 14^{ab}; D2.4.5.7 om. 14 (for M4 cf. v.l. 1874*; for others cf. v.l. 13). Ś1 D6 om. 14–15^{b}. —[ab]) G3 आज्ञाप्य च. Dm1 यथाकृतिं; T2 M1 यथाज्ञप्तं(M1 °प्तिं). Ñ V1 B1–3 D1.3 आज्ञाय च(Ñ2 B1.3 °ज्ञापयन्; D3 °ज्ञया च) यथाज्ञप्तं(Ñ1 °प्तः; V1 °प्ताः) स्थापिताधि(Ñ1 °श्च; B2 °सि)कृताः पथि(D1 °कृतान्यपि). —[c]) D3 om. (hapl.) देशेषु. Ñ2 B1.3.4 रमणीयप्रदेशेषु.

15 D2.4.5.7 om. 15 (cf. v.l. 13). Ś1 D6 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). —[a]) T3 निदेशस्; Cr.m.g.k.t as in text (for निवे°). Dd1 Dm1 त्वभिमतो; G3 स्वभिप्रेतो; Cr.m.g as in text (for त्वभिप्रेतो). Ñ1 संस्कारं पथिषु देव्यो (sic); Ñ2 V1 B D1.3 M4 निवेशो यो ह्यभि(V1 यदभि)प्रेतो(D1 °प्राप्तो); T1 निवेशं स्थापयामासुर् (= 16^{c}). —Ñ1 om. 15^{cd}. —[c]) D1 भूयश्च. Ś1 B1.2.4 D6 शोधयामासुर्; V1 D1.3 T3 G2 M4 Cv.r.m.k भूषयामासुर्; Cg.t शोभयामासुर् (as in text). —[d]) Ś1 Ñ2 B D6 चाप्यभूषयन्; V1 D1.3 चाप्यशोभयन्; M1(*inf. lin.* as in text).3 भूषणोचितं; M4 चाप्यपालयन्; Cr.m.g.k.t भूषणोपमं (as in text).

16 D2.4.5.7 om. 16 (cf. v.l. 13). —[a]) V1 च योगेषु;

बहुपांसुचयाश्चापि परिखापरिवारिताः ।
तत्रेन्द्रकीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः ॥ १७
प्रासादमालासंयुक्ताः सौधप्राकारसंवृताः ।
पताकाशोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः ॥ १८
विसर्पद्भिरिवाकाशे विटङ्काग्रविमानकैः ।
समुच्छ्रितैर्निवेशास्ते बभुः शक्रपुरोपमाः ॥ १९
जाह्नवीं तु समासाद्य विविधद्रुमकाननाम् ।
शीतलामलपानीयां महामीनसमाकुलाम् ॥ २०
सचन्द्रतारागणमण्डितं यथा
नभः क्षपायाममलं विराजते ।
नरेन्द्रमार्गः स तथा व्यराजत
क्रमेण रम्यः शुभशिल्पिनिर्मितः ॥ २१ G. 2. 87. 25 B. 2. 80. 22 L. 2. 91. 24

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

D3 प्रशस्ते च (for प्रशस्तेषु). Ś1 D6 नक्षत्रे सुप्रशस्ते च. —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 D1.3.6 मुहूर्ते चैव (for °र्तेषु च). B1 तद्विवः (sic); D1 तद्विजः (sic). —[c]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G2.3 M1–3 Cr.m.g.t निवेशान्. B2 स्थापयामास. —After 16, G3 repeats 15[c] and 16[d].

17 D2.4.5.7 om. 17[ab] (cf. v.l. 13). —[a]) V1 B2 Dg1 D1.3 -पांशु-; Cr.m.g.t as in text (for -पांसु-). Ś1 V1 D1.6 M4 -चयश्चासीत्(M4 °पि); B2 D3 -चयस्त्वा(D3 °स्था)-सीत्. —[b]) Dt1 Dd1 T2 Ck.t परिखाः; Dm1 T3 G3 M2 परिवा-; T1 G1 M3 परिघाः; Cv.g as in text (for परिखा-). Ś1 B2 D1.3.6 M4 -परिवारितः; V1 -परिसंस्थितः; M2 -वारिपूरिताः; M3 पर्यपूरयन्; Cv.g -परिवारिताः (as in text). —For 17[ab], Ñ B1.3.4 subst. :

1875* स देशो नीरजश्चासीत्पुरुषैः परिवारितः ।
[B4 परिखा- (for पुरुषैः).]

—Ś1 om., while D6 reads in marg. 17[c]–18[b].

—[c]) T3 तद्; M4 यथा (for तत्र). Dg1 Dt1 T G M2–4 Cr*p*.k.t [इं]द्रनील-; Cv.r.m.g.t*p* as in text (For [इ]न्द्रकील-). Dg1 T3 -प्रतिमा(T3 °मां); M4 -परिख-; Cv.m.g.k.t -प्रतिमाः (as in text). Ñ B यश्चे(Ñ2 B3 यंत्रे; B1.4 यत्रे)-द्रकील(Ñ1 B1 °नील)परिखा-; V1 D1–3.5.6 यत्रे(V1 D1 यश्चे; D6 यंत्रे)द्रनील(D2 °कील; D6 °क्रीड)परिघ-(V1 °घः; D5 °खा-; D6 °खः); D4.7 यंत्रैश्च कीलपरिखैः. —[d]) Ñ B -परिशोभितः(Ñ1 °नः); V1 D1–3.5 M4 -द्वारशोभितः(D5 °ताः); D4.7 -द्वारसंस्थितैः; D6 -परिवेष्टितः.

18 Ś1 om., D6 reads in marg. 18[ab] (cf. v.l. 17). —[a]) Ñ1 B1 Dg1 D2 प्रसाद-; Cv.g प्रासाद- (as in text). Ñ1 B4 D2.4–7 -न(Ñ1 B4 ज)लसंसिक्तः(Ñ1 °क्ताः); Ñ2 B1–3 -जालसंयुक्तः; V1 D1.3 M4 -चयसंयुक्तः; Dg1 Cg -मालावितताः; T1.3 G2 M1–3 Cv -मालासमन्त्ताः; G (ed.) -यानसंयुक्ताः (for -मालासंयुक्ताः). —[b]) B4 सौधः. D2.4.7 -प्रासाद- (for -प्राकार-). Ñ V1 B D1–5.7 M4 -संवृ(D3 °यु)तः. D6 शोधकैश्च सुसंस्कृतः. —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 -शोभितः श्रीमान्; Dd1 Dm1 G1 -शोभिताः(Dd1 °तः) सम्यक्; G3 M3 -शोभिताः(G3 °तः) सर्वाः. —[d]) D4.7 सुविभक्त- (for °निर्मित-). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 -महापथः.

19 [a]) M3 Ck.t वितर्दिभिर्; Cv.g.t*p* as in text (for °सर्पद्भिर्). —[b]) T2 विटपाग्र-; Cv.r.m.g विटंकाग्र- (as in text). G1 -विमानितैः; Cv.r.m.g.k -विमानकैः (as in text). —[d]) M3 बहु-; Cv.m.g as in text (for बभुः). T2 शक्रपुरोगमाः. —For 19, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1876* गृहैस्तत्रवद्भिरिव खं सविटङ्कविमानकैः ।
समुच्छ्रितपताकैश्च शक्रसद्मोपमैर्वृतः ।

[(l. 1) D3.5 स्पृश° (for तन्व°). V1 खे य: (hypm. ?) (for खं). Ñ1 रथैरलंकृतश्चासीत् (for the prior half). M4 सुविटंक- (for सविटङ्क-). Ñ2 B1.2(m. also).3 -वितानकैः. —(l. 2) D4 समुत्थित-. M4 -विमानैश् (for -पताकैश्). V1 सितपद्मोपमैर्वृतः; M4 बभौ शक्रपुरोपमः (for the post half).]

20 D1 om. 20. —[a]) Ś1 D4.6.7 च (for तु). —[b]) B3.4 विधिवद् (for विविध-). D2.5 -द्रुमभूषणां. —[c]) Dd1 -शीततामल-. —[d]) D2 -झषाकुलां (for -समाकुलाम्). —After 20, D4.7 ins. :

1877* भरतस्य कृतो वासः पताकाभिरलंकृतः ।

21 [a]) Dd1 D1.3 सुचंद्र-. B4 om. -गण-. Ś1 Ñ V1 B D1–7 -मंडितो (for -मण्डितं). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 क्षपा (V1 D1.3 निशा)गमे वीतमलो विराजते. —[c]) Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–7 नक्षत्रमार्गः(B4 °र्गैः [sic]). Dt1 D5 T1 तदा (for तथा). B4 व्यराजते (sic); Dd1 Dm1 D2.4.7 विराजते; Cr.t व्यराजत (as in text). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 पंथाः; D5 मार्गः (for रम्यः). B1 शत- (for शुभ-). D1 -कर्म-; D7 -शिल्प- (for -शिल्पि-). D6 -निंदितः (sic).

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 मार्गसत्कारः; Ñ B मार्गसंस्कारः; V1 D1.3 भरतप्रयाणः; D2 भरतपर्वणि पथिकरणनिर्देशः; D4.7 पथि क्रियाकरणः; D5 भरतपर्वणि अध्वाकरणं; D6 मार्गसंकरः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1.2 D3.6 om.; Ś1 91; Ñ2 87; V1 D4 M4 85; B3 D7 86; B4 81; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 80; D1 141; D2.5 88. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; T2 with श्रीरामचन्द्राय नमः; G with श्रीरामाय नमः.

७५

G. 2. 82. 1
B. 2. 81. 1
L. 2. 86. 1
ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः ।
तुष्टुवुर्वाग्विशेषज्ञाः स्तवैर्मङ्गलसंहितैः ॥ १
सुवर्णकोणाभिहतः प्राणदद्यामदुन्दुभिः ।
दध्मुः शङ्खांश्च शतशो वाद्यांश्चोच्चावचस्वरान् ॥ २
स तूर्यघोषः सुमहान्दिवमापूरयन्निव ।
भरतं शोकसंतप्तं भूयः शोकैररन्ध्रयत् ॥ ३
ततः प्रबुद्धो भरतस्तं घोषं संनिवर्त्य च ।
नाहं राजेति चाप्युक्त्वा शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ ४
पश्य शत्रुघ्न कैकेय्या लोकस्यापकृतं महत् ।
विसृज्य मयि दुःखानि राजा दशरथो गतः ॥ ५
तस्यैषा धर्मराजस्य धर्ममूला महात्मनः ।
परिभ्रमति राजश्रीर्नौरिवाकर्णिका जले ॥ ६

75

☞ For the sequence of Sargas in Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4, cf. note before 2.68. 1.—Before Sarga 75, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ins. two addl. Sargas which are relegated to App. I (No. 23).—Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 [a]) M2 नंदीमुखीं. Dg1 रात्रीं (for रात्रिं). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां.—[c]) Dd1 Dm1 G2.3 M1 Cr.k.t मविशेषज्ञाः; Cv as in text (for वाग्वि°).—[d]) Dt1 Ct -संस्तवैः (for -संहितैः).—For 1[cd], Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1878* प्रसुप्तं बोधयिष्यन्तस्तुष्टुवुर्मधुरस्वराः ।

[V1 D1 सुप्तं प्रबोधयिष्यंतस् (for the prior half). Ś1 Ñ1 B2 D6 M4 मधुरस्वनाः.]

2 [b]) Dt1 Dd1 Dm1 T2 प्रणदद् (sic). M4 धर्मदुंदुभिः (for याम°). Dg1 पणवानकदुंदुभिः.—[c]) Dt1 T2 M3 शंखाश् (for शङ्खांश्). T2 बहुशो (for शतशो).—[d]) Dt1 M3 वाद्याश्; Dd1 M2 Cg नाद्यां(M2 Cg °दां)श्; M4 ह्यन्यांश्; Cm सांध्यांश्; Ct*p* नांद्यांश् (for वाद्यांश्). ❀ Ct : 'नान्द्यान्' इति पाठः मङ्गलादीनित्यर्थ इति तीर्थः। ❀ Dd1 Dm1 T3 G1 M4 Ct चोच्चा(G1 °*)वचांस्(M4 °चान्); Cg.k as in text (for °वच-). Dd1 Dm1 T3 ततः; G1 तथा; M3 -स्वराः; M4 बहून्; Cg.t as in text (for -स्वरान्).—For 2, Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst.:

1879* सहसा चाभ्यहन्यन्त दुन्दुभ्यः सुमहास्वनाः ।
प्राध्माप्यन्त सुघोषाश्च शङ्खवेणुगणाः पृथक् ।

[Ñ B om. l. 1.—(l. 1) D4.7 च (for सु-). D2 सुमहस्स्वनाः. Ś1 D6 तथा दुंदुभयः पृथक् (for the post. half).—(l. 2) Ś1 D6 प्रवाद्यंत; Ñ2 प्राध्वप्यंत (sic); V1 प्रध्मापयंत (hypm.); B1 प्राध्माप्यत; B4 प्रध्माप्यत; D3 प्राध्मायंत; D4.5 प्रा(D5 प्र)ध्माप्यंत(D4 °तः) (for प्राध्माप्यन्त). Ñ2 B3 सुघोषास्तु; V1 °षाश्च; B1.4 D3 °षांश्च; D2 महाघोषाः (for सुघोषाश्च). B1.4 -गणान् (for -गणाः). Ś1 D6 तथा (for पृथक्). D5 शंखवीणाः पृथक्पृथक् (for the post. half).]

3 [b]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 पूरयन्निव तां पुरीं(D2.3.5 तद्गृहं).—[d]) Dg1 Dt1 Dd1 T3 M1–3 Cg*p*.t अरं(T3 °बं)-धयत्; Dm1 G1.3 अवर्धयत्; Cv.m.g.k as in text; Cr अरुंधयत् (for अरन्ध्रयत्).—For 3[cd], Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst.:

1880* बोधयामास भरतं शोकव्याकुलचेतसम् ।
[V1 D1 -मानसम (for -चेतसम).]

4 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 प्रतिषि(V1 B3 °बु)ध्याथ (for ततः प्रबुद्धो).—[b]) M2 संन्यवर्त्य; M3 संनिपत्य (for संनिवर्त्य). Ś1 D6 तं प्रबोधकनिःस्वनं; Ñ1 V1 B2.4 D3–5.7 तं (D4.7 सं) प्राबोधि(V1 °ध)कनि(V1 D4.7 °निः)स्वनं; Ñ2 B1.3 तं च प्राबोधिकस्वनं; D1 तं प्राबोधनिकं स्वनं; D2 तान्प्राबोधकनिःस्वनान्.—[c]) V1 न हि (for नाहं). Ś1 Ñ B D2–7 तानु(B4 °मु [sic])क्त्वा; M3 चाप्युक्तो; B(ed.) चोक्त्वा तं (for चाप्युक्त्वा).—[d]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 ततः शत्रुघ्नमब्रवीत्.

5 [b]) Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 M4 कुर्वत्या लोकगर्हितं; D5 कुर्वत्या नो वराहितं.—For 5[cd], Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1881* अयशः पातितं मूर्ध्नि ममासह्यमनागसः ।

[B1 अवशः. Ñ1 पातितो (sic); B1 D7 पतितं (for पातितं). Ñ2 B1.3 ममाशक्यम्; B4 ममशवचम् (corrupt) (for ममासह्यम्). Ñ1 D2.4.7 अनागमि (for °गसः).]

6 For 6[ab], Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1882* कुलधर्मागता राज्ञः पितुर्मे तद्विनाकृता ।

[D1.3 M4 राज- (for कुल-). B3.4 D4.7 -गता (for -[आ]-गता). V1 राजधर्मानुगा. V1 विनिःकृता.]

—[c]) D7 G2 परिभ्रामति. G1.3 राज्यश्रीर्; Cv.r.g.t as in text (for राजश्रीर्).—[d]) Cv.r.m.g.k.t [अ]कर्णिका (as in text). ❀ Ct cites : 'अकंटका' इति पाठः। कंटको नाविकस्तद्रहितेत्यर्थ इति कतकः। ❀ But this is not found in the transcript of the MS. of Ck. Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 अक(V1 विकी)र्णा नौरिवांभसि.—After 6, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

1883* यो हि नः सुमहान्नाथः सोऽपि प्रव्राजितो वनम् ।
अनया धर्ममुत्सृज्य मात्रा मे राघवः स्वयम् ।

[(l. 1) T1 वा (for हि). Dt1 वने (for वनम्).]

इत्येवं भरतं प्रेक्ष्य विलपन्तं विचेतनम् ।
कृपणं रुरुदुः सर्वाः सस्वरं योषितस्तदा ॥ ७
तथा तस्मिन्विलपति वसिष्ठो राजधर्मवित् ।
सभामिक्ष्वाकुनाथस्य प्रविवेश महायशाः ॥ ८
शातकुम्भमयीं रम्यां मणिरत्नसमाकुलाम् ।
सुधर्मामिव धर्मात्मा सगणः प्रत्यपद्यत ॥ ९
स काञ्चनमयं पीठं परार्ध्यास्तरणावृतम् ।
अध्यास्त सर्ववेदज्ञो दूताननुशशास च ॥ १०
ब्राह्मणान्क्षत्रियान्योधानमात्यान्गणवल्लभान् ।
क्षिप्रमानयताव्यग्राः कृत्यमात्ययिकं हि नः ॥ ११
ततो हलहलाशब्दो महान्समुदपद्यत ।
रथैरश्वैर्गजैश्चापि जनानामुपगच्छताम् ॥ १२
ततो भरतमायान्तं शतक्रतुमिवामराः ।
प्रत्यनन्दन्प्रकृतयो यथा दशरथं तथा ॥ १३ G. 2. 82. 14 B. 2. 81. 15 L. 2. 86. 14

7 [a]) Ś1 D4–7 तं तु; Ñ B D1.3 तत्र; V1 तस्य; Dg1 Dt1 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य). D2 इत्येवं विलपंतं तु.—[b]) D2 विलपंत्य: (for °पन्तं). Ś1 Ñ V1 B D1–7 पुनः पुनः; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G3 M2.4 अचेतनं (for वि°).—[c]) Dt1 कृपणा; M4 करुणं (for कृपणं).—[d]) G1.3 सुस्वरं; G2 M1 सत्वरं (for सस्वरं). Dt1 तथा (for तदा). M4 सस्वनं राजयोषितः.—For 7[cd], Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst.:

1884* दृष्ट्वा प्ररुरुदुः सर्वाः शोकार्ता नृपयोषितः ।

[D1 प्रारुरुदुः; D2 तु रुरुदुः. Ś1 B2.4 D6 दुःखार्ता; Ñ2 B1.3 आर्तास्ता (for शोकार्ता).]

8 [d]) T3 महातपाः (for °यशाः).—For 8, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1885* भरतेन ततः सार्धं वसिष्ठो वेदवित्तमः ।
प्रविवेश सभां राज्ञस्तदा मन्त्रयितुं हितम् ।

[(l. 1) D1 भगवानृषिः; D2.3.5 वेदपारगः.—D1 om. l. 2.—(l. 2) D2–5.7 [अ]थ तद (for सभां). B1 सदा; D3 सभां (for तदा). V1 transp. सभां and तदा. Ś1 D6 नृपं; Ñ1 B1 हितां; V1 महत्; D2.4.5.7 गृहं (for हितम्).]

9 [a]) Dm1 T1 G1 -कुंभमयां; Cg.k.t as in text (for °यीं). Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1 दिव्यां (for रम्यां).—[b]) Dt1 -हेम-; Cv.r.m.g as in text (for -रत्न-).—[d]) Dd1 प्रत्यपद्यतः (sic).—For 9, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1886* शातकुम्भैः स्तम्भशतैर्मणिचित्रैर्विभूषिताम् ।
बृहस्पतिरिवेन्द्रेण सुधर्मां सहितः सभाम् ।

[(l. 1) Ś1 Ñ1 D1–7 M4 शातकौंभैः. B1 कुंभ- (for स्तम्भ-). Ñ1 -मुक्तैः; M4 -हेम- (for -चित्रैः). M4 -विचित्रितां.—D6 om. l. 2.]

10 [b]) Dg1 Dt1 T1 Ct सुखा(Dt1 Ct स्वस्त्या)-स्तरणसंवृतं; T2 M3 स्वध्यास्तरणसंवृतं.—[c]) Dt1 Dd1 Dm1 G1 M3 अध्यास्ते; Ck.t as in text (for अध्यास्त). G2 -देवज्ञो (meta.) (for -वेदज्ञो).—[d]) Dg1 Dd1 Dm1 G1.2 M1 Ck ह; Ct as in text (for च).—For 10, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1887* तत्रासने रत्नचित्रे स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
उपविश्य ततः सर्वानानयामास मन्त्रिणः ।

[(l. 1) Ñ2 B3 भद्रासने. Ś1 D6 रत्नचित्रे. Ñ1 B1.4 D3.4.7 स्पर्ध- (for स्पर्ध्य-). Ś1 D6 -संभृते; D5 -संस्तुते (for -संवृते).—(l. 2) Ñ2 B1.4 आनाययत; V1 आनाय्य स च; B2 आनीययत; B3 आनामयत (both sic) (for आनयामास).]

11 [a]) T1 वैश्यान् (for योधान्). Dg1 क्षत्रियान्वैश्यान्सच्छूद्रान्.—[c]) G3 M2 आनयित. Dt1 T3 G1 व्यग्राः (for [अ]व्यग्राः).—[d]) Dd1 कृतम्; Ck as in text (for कृत्यम्). Dm1 आत्यधिकं.—For 11, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1888* सुमन्त्रं जैमिनिं चैव सुमित्रं विजयं तथा ।
मन्त्रिणो नैगमांश्चान्यान्प्रधानांश्च पुरे जनान् ।
जनौघः सुमहांस्तत्र समुपायात्समन्ततः ।
सभायां भरतं द्रष्टुं शत्रुघ्नसहितं तदा ।

[(l. 1) D1 सुमंतं; D3 M4 सुमित्रं (for सुमन्त्रं). Ś1 D5.6 जैमिनं. M4 पैलं (for चैव). Ñ2 V1 सुमंतं; B1 सुवर्णं; B2.4 D1 M4 सुमंत्रं; B3 सुयज्ञं (for सुमित्रं). Ś1 D2–7 वामदेवं जयं तथा (for the post. half).—(l. 2) D3 illeg. for यान्प्रधा. Ś1 Ñ2 B D6 तथा; V1 D1.5 पुरो-(D5 °रा) (for पुरे). V1 D1 -गमान्; B1 द्विजान्; D5 तनान् (sic) (for जनान्).—(l. 3) V1 सदुपायात (for समु°). D2 समुपायात सर्वतः (for the post. half).—(l. 4) D3 illeg. for ष्टुं शत्रुघ्न. B3 -सहितम् (sic) (for °तं).]

—After 11, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1889* सराजपुत्रं शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनम् ।
युधाजितं सुमन्त्रं च ये च तत्र हिता जनाः ।

[(l. 1) T1.3 M3 Cg -भृत्यं; Ct as above (for -पुत्रं).—(l. 2) G1 तत्र वि-; Cr.g as in text (for च तत्र). M3 [अ]मितो; Cr.m.g.t as above (for हिता).]

12 [b]) T2 महत् (for महान्). Dt1 समुपपद्यत. Ś1 Ñ B D1.3.6 M4 सुमहान्समजायत; V1 सुमहांस्तत्र जायत (sic); D2.4.5.7 सुमहानभ्यजायत.—[c]) M3 om. रथै. M3 वा (for च).—For 12[cd], Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1890* कौतूहलाज्जनौघस्य सभां प्रत्यभिधावतः ।

[D3 M4 प्रत्यनुधावतः.]

13 For 13[ab], Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

G. 2. 82. 15
B. 2. 81. 16
L. 2. 86. 15

ह्रद इव तिमिनागसंवृतः
स्तिमितजलो मणिशङ्खशर्करः ।
दशरथसुतशोभिता सभा
सदशरथेव बभौ यथा पुरा ॥ १४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

1891* तत्राथ भरतं दृष्ट्वा सभायां सपुरोहितम् ।

[D2 जनौघो; D3 तं नाथं (for तत्राथ). D1 सुपुरोहितं.]

—^{c}) V1 अभ्यनंदन् ; B2 प्रत्यनिंदन् (sic); D6 प्रत्यानंदन्. —^{d}) D2 तथा (for यथा). B4 D2 G3 M3 तदा; M4 नृपं (for तथा).

14 For 14^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1892* नृपजनगुरुमन्त्रिभिस्तथा
मणिरुचिरासनरत्नभूषिता ।

[(l. 1) D3 नृपतिजन-; D4.7 सनृप- (subm.); D5 सनृपज-; G(ed.) सनृ° (for नृपजन-). Ñ1 D2–5.7 तदा; V1 D1 युता; M4 वृता (for तथा). —(l. 2) B3 शशि- (for मणि-). B4 -वर-; D1 -मंत्रि- (for -रत्न-).]

—^{c}) Ñ B1–3 सती; B4 सतां; G(ed.) च सती (for सभा). —^{d}) D1 दशरथ इव; T3 सदःसदशरथेव (sic); Ck.t as in text (for सदशरथेव). Dg1 Dt1 T1.2 G3 M2–4 बभूव सा; Ck.t as in text (for बभौ यथा). Dg1 M2 पुरी; G1 -पुरं; M4 तदा; Ck.t as in text (for पुरा). Ś1 Ñ B D1.2.6 रराज सा तदा(Ñ B सभा; D3 तथा); D2 पुरा विरराज; D5 पुरी विराजिता; D4.7 पुरा रराज ह (for बभौ यथा पुरा). V1 दशरथेनेव रराज सा शुभा.

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ1 D1.3.6.7 भरतसभाप्रवेशः(D3 °शनः); Ñ2 V1 B D4 सभाप्रवेशः; D2.5 भरतपर्वणि भरतसभाप्रवेशः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1 D3.6 om.; Ś1 86; Ñ2 82; V1 B3 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D7 T G M1–3 81; B2 70; B4 76; D1 137; D2.5 84; D4 80; M4 86. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः; G with श्रीरामाय नमः.

७६

तामार्यगणसंपूर्णां भरतः प्रग्रहां सभाम् ।
ददर्श बुद्धिसंपन्नः पूर्णचन्द्रां निशामिव ॥ १
आसनानि यथान्यायमार्याणां विशतां तदा ।
अदृश्यत घनापाये पूर्णचन्द्रेव शर्वरी ॥ २
राज्ञस्तु प्रकृतीः सर्वाः समग्राः प्रेक्ष्य धर्मवित् ।
इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं मृदु चाब्रवीत् ॥ ३
तात राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन् ।
धनधान्यवतीं स्फीतां प्रदाय पृथिवीं तव ॥ ४
रामस्तथा सत्यधृतिः सतां धर्ममनुस्मरन् ।
नाजहात्पितुरादेशं शशी ज्योत्स्नामिवोदितः ॥ ५
पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निहतकण्टकम् ।
तद्भुङ्क्ष्व मुदितामात्यः क्षिप्रमेवाभिषेचय ॥ ६
उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केवलाः ।
कोट्यापरान्ताः सामुद्रा रत्नान्यभिहरन्तु ते ॥ ७ G. 2. 88.7 B. 2. 82. 8 L. 2. 92. 7

76

Dm1 D6 begins with ॐ; M2.3 with श्रीरामाय नमः.

1 ^{ab}) Ś1 Ñ V1 B D2–7 आर्यजन-; Dg1 Dm1 T3 °गुण-; G2 °माण- (sic) (for आर्यगण-). D2.3.5 -संकीर्णां; T2 -संपन्नां (for -संपूर्णां). Ś1 Ñ B1.2.4 D2–7 भरत-. Ñ2 -प्रसहां; B3 प्रगृहां; T3 सुशुभां (for प्रग्रहां). G2 M1 शुभां (for सभाम्). D1 तमार्यजनसंपूर्णं भरतस्य सभागृहं. —^{c}) T3 बुद्धिसंपूर्णः. —^{d}) Dg1 Dd1 Dm1 (before corr.) G2.3 M1.3 पूर्णचंद्रौ (sic); T3 पूर्णचंद्र-. Ś1 B2 D6 वसिष्ठो भगवानृषिः; Ñ V1 B1.3.4 D1–5.7 M4 वसिष्ठः श्रेष्ठभा(B3 °वा)गृषिः. —After 1, D2–4.7 ins.

1893* उवाच भरतं धीमान्वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ।

[D2 भरतो. D3 श्रीमान् (for धीमान्). D4.7 वाक्यमब्रवीत्.]

2 ^{a}) D6 T2 यथान्याय्यम्. —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 जुषतां; G2 प्रविशं (sic) (for विशतां). Ś1 Ñ B D6 ततः; M4 सतां (for तदा). —After 2^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1894* वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोत्तमा ।
सा विद्वज्जनसंपूर्णा सभा सुरुचिरा तदा ।

[(l. 1) G1 -राजप्रभया. Dd1 [आ]सनोत्तमा (for सभो°). —(l. 2) G1 सु- (for सा). Dt1 तथा (for तदा).]

—For 2^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1895* बभौ रूपं घनापाये द्योततां ज्योतिषामिव ।

[Ś1 D6 विभांति स (for बभौ रूपं). Ñ1 B2 ज्योती(Ñ1 °ति)नां (sic); Ñ2 B3 प्रद्योति- (for द्योततां). V1 D2.4.5.7 ज्योतिषां द्योत(D5 °ति)तामिव (by transp.) (for the post. half).]

3 ^{a}) M4 तत्र (for सर्वाः). Ś1 D6 सर्वाश्च राजप्रकृतीः; Ñ V1 B D1–3.5 राजप्रकृत(D1 °*)यः सर्वाः; D4.7 स राजप्रकृतीः सर्वाः; G(ed.) ततश्च राजप्रकृतीः. —^{b}) Ś1 D6 समंतात्; V1 सामात्याः; D2 स मया (for समग्राः). Dt1 Ct स संप्रेक्ष्य च धर्मवित्. —^{c}) V1 गुरुर्हितो (for पुरोहितो). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 प्रत्यभाषत (for मृदु चाब्रवीत्).

4 ^{a}) D6 ततो; Cr.g as in text (for तात). —^{b}) D2.4.5.7 राज्यम् (for धनैम्). —^{c}) V1 कैकेय्यायाः कृते चैवं. —^{d}) Dd1 M1 प्रादाय.

5 ^{a}) Ñ1 D2–5.7 G1.2 M1 सदा; T3 तदा; Cr.m.g as in text (for तथा). Dt1 D2 T1 सत्यवृत्तिः; D1 सत्यनिधिः; Cr.m.g as in text (for °धृतिः). —^{b}) Ñ1 D1–5.7 वृत्तम्; V1 वृत्तिम्; Cr.m.g.k.t as in text (for धर्मम्). —^{c}) V1 D2 T3 जहात् (sic) (for [अ]जहात्). —^{d}) G1 [उ]द्यतां (for [उ]दितः). Ś1 Ñ1 B D1–7 M4 लक्ष्मीं(D3 M4 लक्ष्म) शीतांशुमानिव; Ñ2 V1 लक्ष्मीं सीतां शुभानि च.

6 ^{a}) B1 पिता (sic); D5 पितुर् (for पित्रा). D2–5.7 मात्रा (for भ्रात्रा). D1 दत्तं त्वं; D5 ते वृत्तं (for ते दत्तं). —After 6^{ab}, B3 ins.:

1896* तद्राज्यं प्रतिगृह्य स्वलोकानां च हिताय च ।

—^{c}) Ñ2 B3 स भुंक्ष्व; D7 त्वं भुंक्ष्व. Ś1 V1 D6 त्वं सहामात्यः; Ñ2 B2–4 M4 °मात्यम्; B1 °माद्यम् (sic) (for मुदितामात्यः). —^{d}) Ś1 V1 D1–7 [अ]भिषिच्य(V1 °षेच्य) च(D3 ह) (for [अ]भिषेचय). Ñ2 B अभिषेकमवाप्नुहि.

7 ^{ab}) B4 तु; D5 स- (for च). V1 D1.3–7 केरलाः; T3 भूमिपाः (for केवलाः). D2 प्राच्योदीच्या दाक्षिणात्याः प्रतीच्याश्च सकेरलाः. —^{c}) Ś1 D6 कर्णधाराश्च; Ñ1 वसुधाराश्च; Ñ2 B3 दंडधाराश्च; V1 B1 D1–3.5 कुंडधाराश्च(D3 °रांश्च; D5 °राः स-); B2 हूणास्तुखाराः; B4 हूणास्तिखाराः; D4.7 कुंतधाराः स-; G3 Ctp कोट्योपरांताः; M3 कोट्यः परांताः; Cr.m.g as in text (for कोट्यापरान्ताः). ❀ Cm: कोट्यापरान्ता इत्यत्र परान्ता इति छेदः। कोट्या उपलक्षिताः परान्ताः प्राचीदिगन्तवासिनः। ❀ B4 समुद्राः; D2–5.7 सा(D4.5.7 -सा)मंता (for सामुद्रा). —^{d}) Ś1 Ñ2 B3 D6 [उ]पहरंति; Ñ1 B1.2.4 Dt1 D2–5.7 M4 [उ]प°; Dg1 °हरंति (for [अ]भिहरन्तु). Dt1 मे (for ते).

G. 2. 88. 8 B. 2. 82. 9 L. 2. 92. 8 तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिप्लुतः ।
जगाम मनसा रामं धर्मज्ञो धर्मकाङ्क्षया ॥ ८
स बाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा ।
विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम् ॥ ९
चरितब्रह्मचर्यस्य विद्यास्नातस्य धीमतः ।
धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं मद्विधो हरेत् ॥ १०
कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः ।
राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि ॥ ११
ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च धर्मात्मा दिलीपनहुषोपमः ।
लब्धुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा ॥ १२
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं कुर्यां पापमहं यदि ।
इक्ष्वाकूणामहं लोके भवेयं कुलपांसनः ॥ १३
यद्धि मात्रा कृतं पापं नाहं तदभिरोचये ।
इहस्थो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ १४
राममेवानुगच्छामि स राजा द्विपदां वरः ।
त्रयाणामपि लोकानां राघवो राज्यमर्हति ॥ १५
तद्वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः ।
हर्षान्मुमुचुरश्रूणि रामे निहितचेतसः ॥ १६

8 ^{b}) D7 [अ]पि (for [अ]भि-). —B1 repeats (var.) 8^{c}–11 after 11. —^{c}) D1 जगाद तं मुनिश्रेष्ठम्. —^{d}) V1 तं सदा; D1 इदं वै; Cr.m.g.t as in text (for धर्मज्ञो). Ś1 D2.4–7 धर्मकाम्यया; Cv.r m.g.t धर्मकांक्षया (as in text).

9 B1 repeats after 11, 9 (cf. v.l. 8). —^{a}) Ś1 Ñ B3.4 D6 सबाष्पया तदा; T3 G1.2 M °कळया; G3 °गळया; Cg as in text (for स बाष्पकलया). —^{b}) T3 G M कळहंस-. Ś1 B1(second time as in text).2 D3.6 M4 -स्वनो (for -स्वरो). V1 D1 यथा (for युवा). —^{c}) Ś1 Ñ B D2.4–7 निज(D5 °र्जं)गाद (for विललाप). —^{d}) V1 D5 जगर्ह; D2 जागर्हे (sic) (for जगर्हे).

10 B1 repeats after 11, 10 (cf. v.l. 8). —^{b}) Ñ B1(second time).3 कनीयांस्तस्य (for विद्यास्नातस्य). —^{c}) V1 D2.5 धर्मं; Cg as in text (for धर्मे). —^{d}) B4 भवेत् (sic) (for हरेत्).

11 B1 repeats after 11, 11 (cf. v.l. 8). —^{a}) B1 (first time) illeg. for कथं दशरथाज्. —^{c}) Ś1 D6 आहत्य; D1 चाहं तु; D2 वाहं च; D3 चाहं हि (for चाहं च). V1 रामस्य चाहं च (by transp.). M4 राज्यार्हत्व च रामस्य. —^{d}) M4 धर्म्यं (for धर्मं). V1 धर्मं कर्तुम्; B4 धर्मयुक्तम् (for धर्मं वक्तुम्). T2 [अ]र्हति (for [अ]र्हसि). Ś1 D2–7 नाधर्मं(D2.5 °र्म्यं)वक्तु(D4 कर्तुं)मर्हसि.

13 ^{a}) D2 अन्यायजुष्टम्. —^{c}) Ś1 N B D6 कुले(N1 B1 ततो) जातो; V1 D1 हि लोकेऽस्मिन् (for अहं लोके). —^{d}) V1 (after corr. as in text) कुलपांसुलः; Dg1 D1 (before corr. as in text).2 कुलपांसुनः (sic).

14 V1 om. 14–15^{b}. —^{a}) Ś1 Ñ2 B D1–7 मे (for हि). G1 मातृ- (for मात्रा). —^{b}) B1 अभिरोचते; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.3 G1.3 M2 अपि रोचये. —^{c}) Ś1 Ñ B D1–7 M4 [ऽ]हं वनस्थं तं; Dd1 (after corr. as in text) वनदुर्गस्थो (for °दुर्गस्थं). —^{d}) D1.5 नमिष्यामि. D7 कृतांजलिं.

15 V1 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). —^{a}) D5 गतम् (for रामम्). D1 [अ]नुगच्छेयं; G1 [अ]नुशोचामि (for °गच्छामि). —^{b}) K(ed.) राजा स (by transp.); Cr.g as in text. —^{d}) K(ed.) राज्यमर्हति राघवः (by transp.); Cr.m as in text (for ^{d}).

16 Ś1 Ñ V1 B D1–7 transp. 16 and 17. —^{b}) M2 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). —^{c}) D4(after corr. as in text).7 हर्षोन्मुमुचुर्. —^{d}) Ś1 V1 B2 D2.3.5–7 M4 निभृत-; Ñ1 D1 निवृ(D1 °र्वृ)त-; B3.4 Dt1 Dd1 G3 निहत-; D4 निश्च(सृ)-त-; L (ed.) निर्वृत्त- (for निहित-). M2 -चेतनः. —After 16 (transp.), Ś1 Ñ V1 B D1–7 ins.; M4 ins. after 1898*.

1897* ततः सभायां सचिवाः सोपाध्याया विचुक्रुशुः ।
साधु साध्विति भूतार्थं शंसन्तो भरतं गुणैः ।
वसिष्ठस्त्वब्रवीद्धृष्टो भरतं बाष्पगद्गदम् ।
इदं परिषदो मध्ये परया स्वरसंपदा ।
शशाङ्कविमलं वृत्तमनाश्चर्यमिदं त्वयि ।
पित्रा दशरथेनेह धर्मज्ञेन महात्मना ।
अभिजातोऽसि शूरेण राज्ञा दानवबोधिना ।
यस्त्वं वनगतं रामं निवर्तयितुमिच्छसि ।
अभिजानासि रामस्य दृढं गुणवतो गुणान् ।
धन्याः स्म स च धर्मात्मा धन्यो यस्यासि बान्धवः ।
ईदृशा हि महात्मानो यत्र स्युः प्रियबान्धवाः ।
देशे किन्नु न तत्र स्याद्दुर्लभं वीतकल्मषे ।
त्वया ह्यपत्येन गुणैः कृतात्मना
गतो दिवं भूमिपतिः प्रतिष्ठितः ।
सभा समग्रा परितुष्यते स्थिरं
यदुद्यतो रामनिवर्तने ह्यसि ।
Colophon.
एवमुक्तो वसिष्ठेन भरतो भ्रातृवत्सलः ।
गुरुं प्रणम्य शिरसा ततो वचनमब्रवीत् ।

[(l. 1) V1 D1.3 प्रचुक्रुशुः. —(l. 2) Ñ1 D4.7 संहृष्टाः; V1 चात्यर्थं; D1 भूतानि; D2 भूर्युच्चैः; D3.5 तुष्ट्यर्थं; M4 °र्थैस् (for भूतार्थं). Ñ1 सहसा; V1 D1 M4 स्तुवंतो (for शंसन्तो). —(l. 3) Ś1 वृद्धो; V1 D1.3 M4 तुष्टो (for हृष्टो). Ñ1 B1.3 बाष्पगद्गदः; Ñ2

यदि त्वार्यं न शक्ष्यामि विनिवर्तयितुं वनात् ।
वने तत्रैव वत्स्यामि यथार्यो लक्ष्मणस्तथा ॥ १७

सर्वोपायं तु वर्तिष्ये विनिवर्तयितुं बलात् ।
समक्षमार्यमिश्राणां साधूनां गुणवर्तिनाम् ॥ १८

G. 2. 89. 1
B. 2. 82. 19
L. 2. 93. 2

वाक्यगद्गदः; V1 D1 °विक्लवः; D7 वाक्य°; M4 °कातरः (for बाष्पगद्गदम्). —(l. 4) B1 परया सरया (sic) (for परया). —(l. 5) Ñ1 D3–5.7 शशांकसदृशं (Ñ1 °शे); D2 ***ह्लाम्दृशं (for शशाङ्कविमलं). Ś1 D6 चित्तम् (for वृत्तम्). B2 अनार्यत्वम् (m. gloss नास्ति आर्यो यस्मात्); M4 सनासक्तम् (for अनाश्वर्यम्). —(l. 6) Ś1 D2–7 त्वं; Ñ1 [इ]व (for [इ]ह). —(l. 7) D2.4.5.7 वीरेण (for शूरेण). —(l. 8) D3 तं (for त्वं). Ñ1 D2–5.7 ज्येष्ठं (for रामं). V1 D1 यस्त्वं ज्येष्ठं वनगतं (for the prior half). B3 अर्हसि. —(l. 9) V1 D1–5.7 अभिजानोसि (V1 °तो हि); B2 अहं जानामि; M4 अभिजानामि (for °जानासि). D3 भृशं बहुमतो (for दृढं गुणवतो). D2.3.5 गुणैः. —(l. 10) Ś1 D6 धन्योस्ति स च; V1 धन्योसि वत्स; B4 धन्यस्य स च; D1–3.5 धन्याः स्म सर्वे; D4.7 धन्यस्त्वमसि (for धन्याः स्म स च). D4.5.7 धर्मात्मन् (for धर्मात्मना). D4 [अ]स्ति (for [अ]सि). —(l. 11) M4 सदृशा (for ईदृशा). V1 D1 M4 यस्य (for यत्र). —(l. 12) D1 अपि तस्य; M4 इव तस्य (for इव तत्र). M4 वीतकल्मषं. —(l. 13) Ñ1 om. हि. D5 [अ]पायेन (for [अ]पत्येन). B3 कृतात्मा (for °त्मना). —(l. 14) D2.3.5 दिवं गतो (by transp.) (for गतो दिवं). —(l. 15) Ñ1 B2 परितुष्यति; Ñ2 B1.3.4 परितोष्यते. Ñ1 [इ]यं; V1 प्रियं; B1 त्वया; B3 त्वियं; D1 M4 च ते; D3 च; D4 त्वयि (for त्वियं). —(l. 16) Ś1 यदि (for यद्). V1 D5 M4 उच्यते (for उद्यतो). Ñ1 D3 -निवर्तनाय; Ñ2 -निवर्तनेच्छसि (sic); V1 D1 -निवर्तनं प्रति; D2.4.5.7 -निवर्तनाय च; M4 -निवर्तनं वनात् (for -निवर्तने ह्यसि).

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 (m.) Ñ V1 B D1.4.6.7 भरतप्रशंसा; D2 भरतपर्वणि वसिष्ठवाक्यं; D3 भरतनिश्चयः; D5 भरतपर्वणि भरतनिश्चयः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1 D3.6 om.; Ś1 92; Ñ2 88; V1 86; B2 75; B3 D7 M4 87; B4 82; D1 142; D2.5 89; D4 86. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः.

—B om. l. 17–18. Ñ1 illeg.; D6 ins. ॐ before l. 17. —(l. 17) V1 D1 M4 वसिष्ठवाक्यं श्रुत्वाथ भरतः प्रत्यभाषत. —V1 D1 M4 om. l. 18. —(l. 18) Ñ2 (with hiatus) सभामध्ये उवाचेदं पुनरेव महायशाः.]

17 Ś1 Ñ V1 B D1–7 transp. 16 and 17. —[a]) V1 **यद्पि**; D1.3 **यदि च** (for **यदि तु**). B1.3.4 **शक्यामि**; G (ed.) **शक्नोमि** (for **शक्ष्यामि**). —[b]) V1 D1.3 **संनिवर्तयितुं** (for **वि°**). —T3 om. 17[c]–18[b]. —[c]) Ś1 Ñ2 B D6 **अहं** (for **वने**). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–4.6.7 **यथासौ**; D5 **स यथा** (for **यथार्यो**). —After 17, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ins.:

1898* **अयोध्यायामहं वस्तुं नोत्सहे भ्रातरं विना ।**
सर्वश्रेष्ठगुणं रामं ज्येष्ठं कमललोचनम् ।
पित्रा भुक्ता नृपश्रीर्मे दायाद्यं तस्य धीमतः ।
नाभिगन्तुं मया शक्या सावित्री वृषलैरिव ।
पितर्युपरते तस्मिंल्लोकनाथे महात्मनि । [5]
शरणं च गतिश्चैव ज्येष्ठो भ्राता पितेव मे ।
तं निवर्तयितुं बुद्धिर्वनवासं कृता मया ।
न केनचिदियं शक्या प्रत्यावर्तयितुं प्रभो ।

[(l. 1) V1 M4 राघवं (for भ्रातरं). —(l. 2) B2.3 D2.5 M4 सर्वस्येष्ट- (for °श्रेष्ठ-). Ś1 D6 ज्येष्ठं रामं (by transp.); D2 रामं गुणज्येष्ठं (hypm.) (for रामं ज्येष्ठं). Ś1 D1.6 राजीवलोचनं (for कमल°). —(l. 3) B1.2 हि (for मे). B3 (m. also) पित्रा दत्तं नृपत्वं मे (for the prior half). D1 M4 धर्मिनः (for धीमतः). —(l. 4) Ś1 D6 नाधिगंतुं; Ñ1 न हि गंतुं; Ñ2 B2–4 °पत्तुं; B1 नातिपत्तुं (for नाभिगन्तुं). D6 अद्य (for मया). D1.2 शक्यं (for शक्या). D3 वृषभैर् (sic) (for वृषलैर्). —(l. 5) D2 महाशये (for °त्मनि). —(l. 6) V1 अयनं (for शरणं). M4 गुरुश् (for गतिश्). V1 श्रेष्ठो (for ज्येष्ठो). B3 ज्येष्ठभ्राता. V1 D1 M4 गुरुश्च; D3 गुणैश्च (for पितेव). Ś1 D6 शरणं च गतिर्ज्येष्ठो भ्राता चैव पिता च मे. —(l. 7) Ñ1 V1 वनवासः; B1 D1–5.7 M4 वनवासात् (for °वासं). V1 D2 मम; D4.7 [अ]नघ (for मया). —(l. 8) B3 (m. also as above) शक्त्या (for शक्या). V1 M4 प्रत्याहर्तुं ब्रवीम्यहं; B प्रत्यक्षं वो (B2 वै) ब्रवीम्यहं (B3 [*sup. lin.* also] °द्वचः); D1 प्रत्याहर्तुं ब्रवीमि वः.] —Thereafter M4 cont. 1897*.

18 T3 om. 18[ab] (cf. v.l. 17). —[a]) Ś1 Ñ B D6 **सर्वोपायान्**; D1–5.7 G3 **सर्वोपायैस्** (D1 G3 **°यैर्**); T2 G1 **सर्वोपायात्**; Cr.m.g as in text (for **°पायं**). Ś1 D6 **प्रयुंजेहं**; Ñ B **प्रयोक्ष्येहं**; Dd1 **च वर्तिष्ये**; D1 G3 **निवर्तिष्ये**; T1 **यतिष्येहं**; Cr.m.g as in text (for **तु वर्तिष्ये**). V1 Dm1 **सर्वोपायेन** (Dm1 [before corr.] **°ये वि**) **वर्तिष्ये**. —[b]) Ś1 D2.4–7 **तं**; D3 **सं-** (for **वि-**). Ś1 Ñ2 V1 B D2–7 **गुरुं** (D2 **°रो**); Ñ1 illeg.; Dg1 Dd1 Dm1 T1 (after corr. as in text).2 G M1.2 Cm **वनात्** (for **बलात्**). D1 **वनस्थं भ्रातरं गुरुं**. —[c]) Cm **समक्षम्** (as in text). V1 **चैव**; D1 **आर्यं**; D2 **अपि** (for **आर्य-**). V1 D1 **विप्राणां**; B2.4 D2.4.7 **-मित्राणां** (for **-मिश्राणां**). —[d]) Ś1 V1 B2 D1–7 M4 **गुरूणां** (D3 om. hapl.?) **गुरुवर्तिनां** (M4 **°वत्सल**); Ñ B1.3.4 **एष प्रतिशृणोमि वः**. —After 18, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

1899* **विष्टिकर्मान्तिकाः सर्वे मार्गशोधकरक्षकाः ।**
प्रस्थापिता मया पूर्वं यात्रापि मम रोचते ।

[(l. 1) Dg1 -दक्ष्यकाः (sic); Dt1 -दक्षकाः; T3 G M1.2 -तक्षकाः; M3 -रक्षमाः (sic); Cg as above (for -रक्षकाः). —(l. 2) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 M4 (*inf. lin. sec. m.*) च (for [अ]पि).]

G. 2. 89. 2 B. 2. 82. 21 L. 2. 93. 3

एवमुक्त्वा तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ।
समीपस्थमुवाचेदं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् ॥ १९
तूर्णमुत्थाय गच्छ त्वं सुमन्त्र मम शासनात् ।
यात्रामाज्ञापय क्षिप्रं बलं चैव समानय ॥ २०
एवमुक्तः सुमन्त्रस्तु भरतेन महात्मना ।
प्रहृष्टः सोऽदिशत्सर्वं यथासंदिष्टमिष्टवत् ॥ २१
ताः प्रहृष्टाः प्रकृतयो बलाध्यक्षा बलस्य च ।
श्रुत्वा यात्रां समाज्ञप्तां राघवस्य निवर्तने ॥ २२
ततो योधाङ्गनाः सर्वा भर्तॄन्सर्वान्गृहे गृहे ।
यात्रागमनमाज्ञाय त्वरयन्ति स्म हर्षिताः ॥ २३
ते हयैर्गोरथैः शीघ्रैः स्यन्दनैश्च मनोजवैः ।
सह योधैर्बलाध्यक्षा बलं सर्वमचोदयन् ॥ २४
सज्जं तु तद्बलं दृष्ट्वा भरतो गुरुसंनिधौ ।
रथं मे त्वरयस्वेति सुमन्त्रं पार्श्वतोऽब्रवीत् ॥ २५
भरतस्य तु तस्याज्ञां प्रतिगृह्य प्रहर्षितः ।
रथं गृहीत्वा प्रययौ युक्तं परमवाजिभिः ॥ २६
स राघवः सत्यधृतिः प्रतापवा-
न्ब्रुवन्सुयुक्तं दृढसत्यविक्रमः ।
गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं
प्रसादयिष्यन्भरतोऽब्रवीत्तदा ॥ २७

19 a) Ś1 Ñ V1 B D1–7 स; M2 च (for तु). —cd) Ś1 Ñ V1 B D1–7 समीपस्थं तदा सूतं भूय एवाब्रवीदिदं (Ñ2 B D1 °द्वचः; V1 °च्च तं).

20 a) Ñ1 गच्छंतं; V1 D1 गच्छस्व (for गच्छ त्वं). —b) D4.7 सर्वत्र (for सुमन्त्र). —d) Dd1 G1.2 M1 ममानय (for समा°). M4 बलं च समुपानय.

21 a) Ñ2 illeg.; V1 इदम् (for एवम्). —c) B4 प्रविष्टः (for प्रहृष्टः). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 संदिदेशाथ (Ś1 D2.4.6.7 °शु; B4 °र्थः); T3 सोधित° (sic) (for सोऽदिशत्सर्वं). K(ed.) हृष्टस्तदादिशत्सर्वं. —d) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 एव तत् (V1 च) (for इष्टवत्). Dt1 om. (hapl.?) मिष्ट in -संदिष्टमिष्टवत्.

22 a) V1 D1.2 सं- (for ताः). Dt1 *हृष्टाः; T2.3 G2.3 प्रकृष्टाः; Cv.m.g as in text (for प्रहृष्टाः). —b) G3 तस्याध्यक्षा; Cv.m.g.t बलाध्यक्षा (as in text). V1 D1 M4 बलं तथा; T2 बलाय च (sic); Cm.g.t as in text (for बलस्य च). Ś1 Ñ B D2–7 बलाध्यक्ष (B2.3 °क्षे; D2 °क्षाः) प्रचो (Ś1 D3.4.6.7 °णो) दिताः. —c) Ñ1 समादिष्टां (for °ज्ञप्तां). —d) Ś1 Ñ B D2.4–7 M4 का (D6 क) कुत्स्थविनिवर्तने; V1 काकुत्स्थस्य निवेशने; D1 काकुत्स्थस्य निवर्तने; D3 काकुत्स्थविनिवृत्तये.

23 a) V1 D1 यथा (for ततो). Ś1 V1 D3.5.6 [ऽ]योध्या (D3 °ध्यां) गताः; B1.4 [ऽ]योध्यांगनाः; D2 योधगताः; D4.7 योधा गताः (for योधाङ्गनाः). Ś1 D2–7 सर्वे (for सर्वा). —b) Ñ1 B2.4 स्वांस्तु; Ñ2 B3 तांस्तु; B1 स्वान्स्वान् (for सर्वान्). Ś1 D6 हृष्टाः स्वे स्वे गृहे तदा; V1 भ्रातॄन्सर्वान्गृहे गृहे; D2.5 प्रीताः स्वे स्वे गृहे गृहे (D2 om. [hapl.] second गृहे); D3 भर्दनत्रान् (sic) गृहे गृहे; D4.7 हृष्टाः स्वं स्वं गृहं तदा. —c) Ś1 D4.6.7 -समयमाज्ञाय; Ñ B1.3 -गममनुज्ञाय (for -गमन°). —d) G3 योषितः (for हर्षिताः). Ś1 D4.6.7 रामस्य (D4.7 °स्या) गमनं प्रति; Ñ V1 B D1–3.5 M4 त्व (B3 [अ]त्व) रयन (D5 °या) गमनं प्रति.

24 a) D4.7 तैर् (for ते). B4 गोरथं; Cr.m.g.k.t as in as in text (for गोरथैः). Ñ V1 B Dt1 Dd1 Dm1 T M4 शीघ्रं (for शीघ्रैः). D5 हयैश्चैव गजैः शीघ्रैः. —b) V1 स्यंदमानैश्च (sic) (for स्यन्दनैश्च). Ś1 Ñ B D6 मनोहरैः; G3 M2 महाजवैः (for मनोजवैः). —c) D6 सेह (sic) (for सह). Dt1 योषिद् (for योधैर्). Dg1 बलाध्यक्ष्या (sic); D1 बलाध्यक्षो. —d) T2 सर्वं बलम् (by transp.) Ś1 Ñ V1 D1–7 M4 बलं सज्जम (V1 D1.3.5 M4 °ज्जं न्य) वेदयन् (D1.2 °त्).

25 a) Dd1 स सज्जं; Cv.r.m.g.t as in text (for सज्जं तु). D5 स (for तद्). Ś1 Ñ B D6 ज्ञात्वा; D2–5.7 M4 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). V1 D1 तथा सज्जं बलं श्रुत्वा. —c) V1 D1 M4 मे योजयस्व; D2.3 संत्वरयस्व; D4.7 संधारयस्व; D5 स्वं त्वरयस्व (for मे त्वरयस्व).

26 ab) Dg1 Dt1 T2 परिगृह्य (for प्रति°). T1 च हर्षितः (for प्रह°). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ततः सुमंत्रस्तामाज्ञां श्रुत्वा शीघ्रपराक्रमः. —c) Ñ B Dg1 स (for प्र-). V1 D2.3.5 M4 रथं गृह्य (V1 M4 °ह्या) ययौ शीघ्रं; D1 ययौ शीघ्रं रथं युज्य; D4.7 रथं योज्य ययौ शीघ्रं. —d) D3 om. युक्तं. —After 26, B3 ins.:

1900* लोकानां च महान्हर्षो दृष्ट्वा तत्कार्यमद्भुतम् ।

27 a) B1 सज्य- (sic); D2 स*- (for सत्य-). —b) Ś1 B2.3 (m. also) D6 वचः सु-; B4 M3 **सु-; D4 सुवंश-; D5 स्तुवन्सु-; D7 स्ववंश-; G1 रथं सु-; Cv.r.m.g as in text; Ck ब्रुवन्स (for ब्रुवन्सु-). Ñ1 बलं सुयुक्तान्दृढसत्यविक्रमः; Ñ2 B1.3 (orig.) बलस्य (B3 °लं च) मुख्यं च (Ñ2 °ख्यस्य) सुहृज्जनं च; V1 D1.3 ध्रुवं दृढा (V1 °ढ) शोमितवीर्यविक्रमः. —c) V1 गृहं (for गुरुं). V1 बलान्वितस्; D1 मनस्विनं (for यशस्विनं). —d) V1 तं सादयिष्यन् (for प्रसा°). T3 om. from भरतो up to सं in 29b. Ś1 D6 [ऽ]ब्रवीदिदं; D2.4.7 [ऽ]वदत्तदा; D5 [ऽ]वदत्तं (for ऽब्रवीत्तदा).

तूर्ण समुत्थाय सुमन्त्र गच्छ
बलस्य योगाय बलप्रधानान् ।
आनेतुमिच्छामि हि तं वनस्थं
प्रसाद्य रामं जगतो हिताय ॥ २८
स सूतपुत्रो भरतेन सम्य-
गाज्ञापितः संपरिपूर्णकामः ।
शशास सर्वान्प्रकृतिप्रधाना-
न्बलस्य मुख्यांश्च सुहृज्जनं च ॥ २९
ततः समुत्थाय कुले कुले ते
राजन्यवैश्या वृषलाश्च विप्राः ।
अयूयुजन्नुष्ट्ररथान्खरांश्च
नागान्हयांश्चैव कुलप्रसूतान् ॥ ३० G. 2. 89. 13 B. 2. 82. 32 L. 2. 93. 14

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

28 T3 om. 28 (cf. v.l. 27). —[a]) V1 समास्थाय; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2 T1.2 G1 त्वमु° (for समु°). B1 तूर्णमुत्थाय. —[b]) G1 योधांश्च (for योगाय). G1 M1–3 Cv.k बले; Cm.g.t as in text (for बल-). Dg1 Dd1 Dm1 -प्रधानात्; Cv.m.g.k.t -प्रधानान् (as in text). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 योगं समाज्ञापय (B1 °पादय; B3.4 °स्थापय) मे बलानां. —[c]) B4 एव* (for इच्छामि). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 गुरुं; Dg1 च तं (for हि तं). —[d]) D1 M4 भवाय (for हिताय).

29 T3 om. up to सं in [b] (cf. v.l. 27). —[a]) D2 -पुरो (sic); D3.5 एवं (for -पुत्रो). D1 ततः स सूतो (for स सूतपुत्रो). Ñ1 illeg. for भर in भरतेन. D2 रम्यम् (for सम्यग्). —[b]) V1 सन् (for सं-). D2 -मानसः; Ct as in text (for -कामः). —[c]) B1 स चापि (for शशास). Ñ1 D2–5.7 च (Ñ1 स) बल- (for प्रकृति-). V1 D1 सर्वाः प्रकृतीः प्रधानाः. —[d]) V1 बलं च; D5 राजन्य-; G3 बलस्थ- (for बलस्य). Ś1 D6 स्व-; D3 M4 स- (for first च). Ñ2 B1.3.4 M3 सुहृज्जनांश्च.

30 [a]) Dt1 om. (hapl.) second कुले. Ś1 Ñ V1 B D1–7 काले (Ś1 कल्ये) समुत्थाय ततः (Ñ1 यतः; D2 °पयिता) कुलीना (Ñ1 °नान्). —[b]) V1 -वैश्यान्; B1 -वेशा-; B3 -वेश्या-; D3 -मुखाश् (sic) (for -वैश्या). T3 G3 M3 नगरे; G1.2 M1.2 Cr °लाश्; Cm.g as in text (for वृषलाश्). Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 -नगरप्रधानाः; D2–5.7 च बल (D4.7 नृप)-प्रधानाः. —[c]) Dm1 M2 आयूयुजन्; Cg अयूयुजन् (as in text). Dd1 Dm1 G1.2 M1.2 -खरात्रथांश् (by transp.). —For 30[cd], Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1901* अयोजयन्नुष्ट्रखरान्समन्ता-
न्मत्तांश्च नागान्बहुलान्हयांश्च ।

[(l. 1) M4 अयूयुजन्. D6 नृष्ट्र (for उष्ट्र-). V1 D1.2 समस्ताम् (for समन्तान्).]

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 D4.6.7 सेनाप्रस्थानिकः; Ñ1 सेनाप्रस्थापना; Ñ2 B सेनाप्रस्थानं; V1 D1 सैन्यप्रस्थानिकं; D2 भरतपर्वणि सेनाप्रस्थानिकः; D3 बलसमुद्योगः; D5 भरतपर्वणि बल[स]मुद्योगः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1 D3.6 om.; Ś1 93; Ñ2 89; V1 87; B2 76 (as in text); B3 D7 M4 88; B4 83; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 82; D1 143; D2.5 90; D4 86. —After colophon, D6 G conclude with श्री (D6 om.) रामाय नमः.

७७

G 2.92.1
B 2.83.1
L 2.91.1
ततः समुत्थितः काल्यमास्थाय स्यन्दनोत्तमम् ।
प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाङ्क्षया ॥ १
अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रिपुरोधसः ।
अधिरुह्य हयैर्युक्तान्रथान्सूर्यरथोपमान् ॥ २
नव नागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि ।
अन्वयुर्भरतं यान्तमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ३
षष्टी रथसहस्राणि धन्विनो विविधायुधाः ।
अन्वयुर्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ ४
शतं सहस्राण्यश्वानां समारूढानि राघवम् ।
अन्वयुर्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ ५
कैकेयी च सुमित्रा च कौसल्या च यशस्विनी ।
रामानयनसंहृष्टा ययुर्यानेन भास्वता ॥ ६
प्रयाताश्चार्यसंघाता रामं द्रष्टुं सलक्ष्मणम् ।
तस्यैव च कथाश्चित्राः कुर्वाणा हृष्टमानसाः ॥ ७
मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्त्वं दृढव्रतम् ।
कदा द्रक्ष्यामहे रामं जगतः शोकनाशनम् ॥ ८
दृष्ट एव हि नः शोकमपनेष्यति राघवः ।
तमः सर्वस्य लोकस्य समुद्यन्निव भास्करः ॥ ९
इत्येवं कथयन्तस्ते संप्रहृष्टाः कथाः शुभाः ।
परिष्वजानाश्चान्योन्यं ययुर्नागरिकास्तदा ॥ १०

77

Dm1 begins with ॐ; M1 with श्रीरामचन्द्राय नमः; M2 with श्रीरामाय नमः.

1 ^{a}) Dg1 Dt1 Dd1 G1.2 Ct कल्यम्; Cr.m.g.k as in text (for काल्यम्). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ततः (D7 om.) श्वेतैर्है(Ñ श्वेतह; D3 °श्व तैर्है)यैर्युक्तम्. —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 श्रीमान् (for शीघ्रं). —^{d}) V1 M4 -[आ]नयन-; D1 -[आ]गमन- (for -दर्शन-). Ś1 Ñ2 Dg1 Dt1 D6 -काम्यया.

2 ^{a}) D2–5.7 चास्य (for तस्य). —^{b}) D7 सर्व- (for सर्वे). Ś1 Ñ V1 B3 (orig.) Dt1 Dd1 Dm1 D1–7 M4 -पुरोहिताः; B1.2.3(*sup. lin.*).4 -पुरोगमाः (for °धसः).

3 ^{a}) Ś1 Ñ1 V1 B1.4 D1–7 दश; Ñ2 B2.3(orig.) त्रिंशन्-; B3 (*sup. lin.*) त्रिदशान् (hypm.); Cv.r.m.g as in text (for नव). —^{b}) M3 कल्पितानां यथा युधि. —B4 M2 om. (hapl.) 3^{c}–5^{b}; D5 T3 om. (hapl.) 3^{c}–4^{b}; D2 om. 3^{c}–4^{a}. —^{d}) B3 D3 इक्ष्वाकुकुलवर्धनं(B3 °नंदनः [sic]); G2 M1 राजपुत्रं यशस्विनं (=4^{d}).

4 B4 M2 om. 4; D5 T3 om. 4^{ab}; D2 om. 4^{a} (for all, cf. v.l. 3). —^{b}) Ś1 Ñ B1–3 D6 धन्विनां सायुधानि वै; V1 D2–4.7 M4 धन्विनो(D4.7 °नां) विततायुधाः(D4.7 °धां). —D3 om. (hapl.) 4^{c}–5^{b}. —^{d}) Ś1 Ñ B1–3 D2.4–7 महाबलं; V1 D1 महारथं (for यशस्विनम्). T1 सत्यसंधं जितेंद्रियं.

5 B4 D3 M2 om. 5^{ab} (for D3, cf. v.l. 4 and for the rest, cf. v.l. 3). —^{a}) G3 सहस्रम् (for °स्राणि). Ś1 Ñ B1–3 D2.4–7 M4 शतं(M4 दश) चाश्व(D2 °तमश्व)सहस्राणां(Ś1 D4.6.7 M4 °णि); V1 D1 तथैवाश्वसहस्राणि. —^{b}) Ñ2 B1–3 D2.5 समारूढा(B2 °ढं) हि (G[ed.] °ढास्तु). V1 D1 धन्विभिः (for राघवम्). —G3 om. 5^{cd}, while T1 reads the same *inf. lin.* —^{c}) D2–5.7 तत्र (for यान्तं). —^{d}) Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1.2 सत्यसंधं जितेंद्रियं; D2–5.7 प्रयांत(D4.7 °शांत)मरिकर्शनं(D3 °मर्दनं); T2 M4 राजपुत्रं महाबलं(T2 °नस्विनं).

6 ^{ab}) Dg1 G2 M1 transp. कैकेयी and कौसल्या. —^{c}) Dg1 Dt1 T2 -संतुष्टा (for -संहृष्टा). —^{d}) T2 Ck.t ययौ (for ययुर्). Ś1 Ñ2 B D1.6 M4 ययुर्यानैः प्र(Ñ2 B3 D1 सु)भास्वरैः(B1.3.4 °सुरैः; D1 °स्करैः); V1 ययुर्यानैः शुभस्वनैः. —For 6^{cd}, Ñ1 D2–5.7 subst.:

1902* राममानयितुं हृष्टा ययुर्यानैः सुसंवृतैः ।

[D2 रामस्य (for रामम्). Ñ1 ससंवृतः (sic).]

7 ^{a}) T2 -संघातं; M2 -संघाश्च; Cm.g.k.t as in text (for -संघाता). Ś1 Ñ B D4.6.7 प्रययौ चार्यसंघातो; V1 D1.3.5 प्रययुर्जन(D1 °नर; D5 °श्चार्य)संघाता; D2 सुप्रभूतार्यसंघातो. —^{c}) Ś1 D4.6.7 तस्य चेष्टाः कथाश्चक्रुः(D4.7 °थाः सर्वे); Ñ V1 B D1–3.5 M4 तस्यैवेष्टाः कथाः सर्वे. —^{d}) Ś1 D6 सर्वे सं-; Ñ V1 B D1–5.7 M4 कुर्वंतो (for कुर्वाणा). B4 हृष्टमानसान्; Dd1 Dm1 हृष्टचेतसः.

8 ^{b}) T3 G2 M1 दृढसत्त्वं; Cg as in text; Cgp स्थिरचित्तं (for स्थिरसत्त्वं). D2–5.7 मत्तमातंगगामिनं; G1 दृढत्वं दृढसंव्रतं. —^{c}) D2 द्रक्ष्याम्यहं; Cg as in text (for °महे). Ś1 Ñ B D6 द्रक्ष्यामस्तं कदा रामं.

9 ^{a}) B3 D4 हृष्ट; Cg as in text (for दृष्ट). V1 दृष्टमेवं. Ś1 Ñ2 B1.3 D2–5.7 मनः-; Ñ1 V1 B2.4 D1.6 M4 स नः; M2 तु नः; M3 च नः (for हि नः). —^{b}) Ñ2 B3 नाशयिष्यति; B1.4 नाशं नेष्यति (for अपने°). —^{c}) M4 रामः. Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 कृत्स्नस्य (for सर्वस्य). D2–4.7 जगतः; D5 महतः (for लोकस्य). M3 तमसः सर्वलोकस्य. —^{d}) D2 राघवः (for भास्करः).

10 ^{a}) Dg1 इत्येव. Ś1 D6 तं (for ते). —^{b}) D3 कथास्ततः; G2 M1 शुभाः कथाः (by transp.). Ñ2 B1.3 (*inf.*

ये च तत्रापरे सर्वे संमता ये च नैगमाः ।
रामं प्रति ययुर्हृष्टाः सर्वाः प्रकृतयस्तदा ॥ ११
मणिकाराश्च ये केचित्कुम्भकाराश्च शोभनाः ।
सूत्रकर्मकृतश्चैव ये च शस्त्रोपजीविनः ॥ १२
मायूरकाः क्राकचिका रोचका वेधकास्तथा ।
दन्तकाराः सुधाकारास्तथा गन्धोपजीविनः ॥ १३
सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथा कम्बलधावकाः ।
स्नापकाच्छादका वैद्या धूपकाः शौण्डिकास्तथा ॥ १४
रजकास्तुन्नवायाश्च ग्रामघोषमहत्तराः ।
शैलूषाश्च सह स्त्रीभिर्यान्ति कैवर्तकास्तथा ॥ १५ G. 2. 90. 28 B. 2. 83. 15 L. 2. 91. 27

lin. as in text) रामं द्रष्टुं सलक्ष्मणं; D4 प्रहृष्टाः कथया शुभाः. —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 परिप्वजंतश्च : Cr.m.g.k.t परिष्वजानाश्च (as in text). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 नरगणास् ; Cg.k.t as in text (for नागरिकास्). Ñ B3 D2.4.5.7 ततः; B2 D3 T2.3 G3 M3 तथा: Dg1 T1 M2 जनाः (for तदा).

11 D5 transp. 11 and 12. —^{a}) G2 M1 तु; Cr.g as in text (for च). M3 तत्रापराः सर्वे (sic); M4 तत्र पुरे (by corr. *sec. m.* परे) सर्वे. Ś1 Ñ B D2–7 पुराच्च(D3.4.7 पौराश्च) निर्ययुः सर्वे; V1 D1 प्रधानतः(D1 °नेन) पुरात्सर्वे; Dg1 ये चात्र नगरे सर्वे. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 समवायेन; Dd1 संमता ये न; G3 सामंता ये च; Cr.m.g.k.t as in text (for संमता ये च). —^{cd}) Ś1 Ñ B D2–7 रामदर्शनसंहृष्टा (for ^{c}). Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1 सर्वा हृष्टाः (by transp.). T3 प्रतिययुस् ; Cr.m.g.k.t as in text (for प्रकृतयस्). Ś1 Ñ1 V1 B1.2 Dg1 D1.2.5.6 T1.3 G3 M2.4 तथा; Dt1 शुभाः (for तदा). —After 11, B4 reads 13^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

12 D5 transp. 11 and 12. —^{a}) B1 (also) कांचनकाराश्च (hypm.) (for मणिकाराश्च). —^{b}) Ś1 D4.6.7 छत्र°; V1 कंबु°; D1 कूर्च° (for कुम्भकाराश्च). B1 सौचिकाः; D3 शोभिनः(for शोभनाः). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B1.2.4 D1.3–7 यंत्र-; B3 संत्र-; D2 पत्र- (for सूत्र-). Ś1 -कृताश्चैव; V1 D1–3 -कराश्चैव; Dt1 Dd1 Ct -विशेषज्ञा (for -कृतश्चैव). —^{d}) Ś1 Ñ1 V1 B1.2 D1–7 तथा(V1 रथ) व(Ś1 D4.6 चा; D3 शा)स्त्रोपजीविनः; Ñ2 B3.4 तथैवास्त्रो(Ñ2 °वोष्ट्रो)पजीविनः; M4 ये च वस्त्रोपजीविनः. —After 12, D4.7 read l. 2–3 of 1904*.

13 D5 om. 13^{ab}. —^{a}) Ck मयूरकाः (for मा°). Dm1 क्रकचिका; T3 काकचीराः. —^{b}) T3 रेचका (for रो°). Dt1 Dm1 G1 Ct वेधका रोचकास् (by transp.). —For 13^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 subst.:

1903* मायूरिकास्तैत्तिरिकाश्छेदका भेदकास्तथा ।

[B1 मयूरिकास् ; B2.3 मायूरकास्. D4.7 तैत्रि(D7 °तृ)काश्च (for तैत्तिरिकाश्). B2 चेलका; B3 च्छेदका; D3 वेदका (for छेदका). D1 वेधकास् ; D4 om. (hapl.) (for भेदकास्). B4 D6 तदा; D2.4.7 च ये.]

—B4 repeats 13^{cd} here (cf. v.l. 11). —^{c}) V1 यंत्रकाराश्च (hypm.); B1 दंतकार-; D2 तदंकारा (meta.) (for दन्तकाराः). Ś1 Ñ2 B1.3 D3 स्वधा°; V1 B4 सुरा°; B2 शंख°; D3 om. (hapl.) (for सुधाकारास्). —^{d}) Dt1 ये च (for तथा). Ś1 Ñ V1 B D1.3–7 दंतोप-; T2 रंगोप ; Cr.m.g.k.t as in text (for गन्धोप-). D2 दयोदजोपविजिनः (sic).

14 ^{a}) Ś1 D6 स्वर्णकाराश्च; M4 रसायनकाराः (for सुवर्णकाराः). Ś1 D4.6.7 विख्यातास् (for प्र°). T2 सुवर्णकारका ** स् ; G3 स्वर्णकाराः प्रविख्यातास् . —B4 om. (hapl.) from 14^{b} to the prior half of l. 5 of 1905*. —^{b}) D6 तः (lacuna). Ś1 Ñ V1 D2–7 कनकशोधकाः(Ñ1 °कारकाः; Ñ2 V1 °धारकाः); B1–3 D1 कनकधावकाः(B2 °कः); Dt1 Dd1 Dm1 T3 M2.3 कंबलका(Dd1 T3 °धा)रकाः; M4 कंबलसाधकाः; Cg कंबलधावकाः (as in text). —For 14^{c}–15^{a}, D2.4.5.7 subst. 1904*. —^{c}) Ś1 D6 स्नापकाल्लावका वैद्याः; Ñ2 V1 B2.3 D3 T2 स्ना(V1 स्था)पकाश्छा(T2 °श्चो)दका वैद्याः; Dg1 Dd1 Dm1 G M2.3 Cv.r.m.g.k स्नापको (Dg1 °नो)च्छादका वैद्याः; Dt1 Ct स्नापकोष्णोदका वैद्याः; D1 T3 स्नापकाः स्थापका(T3 चारका) वैद्याः. —^{d}) G3 संधिकाः; M3.4 धूपिकाः; Cr.m.g.k.t as in text (for धूपकाः). Ś1 Ñ B1–3 D3.6 शौंडिकाः पौ(Ñ2 धौ ,पि(Ś1 D6 °डिप)का(D3 युथिका)स्तथा; V1 D1 शौणि(D1 शौंडि)काः प्र(D1 पृ)पिकाश्च ये.

15 B4 om. 15^{a} (cf. v.l. 14). —^{a}) Dd1 रजुकास् ; G2 रथकास् (for रजकास्). Ś1 B2 D1.3 तंतुवायाश्च ; Ñ2 B1.3 D6 तंत्र°; V1 वर्णकाराश्च ; M4 °काय.श्च (for तुन्नवायाश्च). —For 14^{c}–15^{a}, D2.4.5.7 subst. :

1904* ये चानिष्टवकाः केचित्सूतमागधवन्दिनः ।
वरटा वेत्रकाराश्च सूपकारास्तथैव च ।
प्रख्याता वणिजश्चैव तथा पण्योपजीविनः ।
फलोपजीविनः सर्वे पुष्पमालोपजीविनः ।
धान्यविक्रयिणश्चैव पानविक्रयिणस्तथा ।
शस्त्रविक्रयिणश्चैव वस्त्रकारास्तथैव च ।
प्रसाधिकाश्चर्मकारा लोहकारास्तथैव च ।
भूतग्रामविधिज्ञाश्च भूतज्ञाः पक्षिणस्तथा ।
आरकूटकृताश्चैव ताम्रकूटास्तथैव च ।
भूर्जकाराः खण्डकारास्तथा पाणविकाश्च ये ।
श्रेणीमहत्तराश्चैव.

[(l. 1) =l. 2 of 1905*. D4.7 [अ]तिरस्तुवकाः (for [अ]-निष्ट°). —D4.7 read l. 2 and 3 after 12. —(l. 2) D4.7 वरूडा (for वरटा). D2 चित्रकाराश् (for वेत्र°). D2.4.7 सूपकारास्

(for सूर्य°). —(l. 3) D4.7 प्रश्विना; D5 प्रख्यात- (for °ख्याता). —(l. 4) =l. 8 of 1905* (var.). D4.7 -माल्य- (for -माला-). —D4.5.7 om. (hapl.), while D2 reads in marg., the post. half of l. 5 and the prior half of l. 6. —(l. 6) D4.7 शस्त्र- (for वस्त्र-). —D4.7 om. (hapl.) l. 7. —(l. 7) =l. 17 of 1905* (var.). D2 प्रस्थाविका: कर्मकारा: (for the prior half). —(l. 8) D5 -ज्ञान- (for -ग्राम-). D2.5 रुतज्ञा: (for भू°). D5 पक्षिणां (for °णस्). —(l. 9) =l. 20 of 1905* (var.). D4.5.7 -कृतश् (for -कृताश्). D5 ताम्रकूटस्. D4 ताम्रकूटकृतस्तथा (for the post. half). —(l. 10) D5 तथान्ये वणिजस्तथा (for the post. half).]

—After 15^a, Ś1 Ñ V1 B (B4 after 14^a due to om.) D1.3.6 ins. :

1905* ये च रङ्गोपजीविनः ।
ये चाभिष्टवकाः केचित्सूतमागधबन्दिनः ।
वरुडा वेत्रकाराश्च गान्धिकाः पानिकास्तथा ।
प्रावारिकाः सूपकारास्तथा शिल्पोपजीविनः ।
हैरण्यकाश्च प्रख्यातास्तथा वृद्ध्युपजीविनः ।
मूलवापाः कांस्यकाराश्चित्रकाराश्च शोभनाः ।
धान्यविक्रायकाश्चैव यानविक्रयिणस्तथा ।
फलोपजीविनः सर्वे पुष्पमूलोपजीविनः ।
लेपकाः स्थपतयस्तक्षाणः कारपत्रिकाः ।
निवापकास्तथा सर्वे इष्टकाकारकास्तथा ।
दधिमोदककाराश्च मालाकाराश्च शोभनाः ।
चाङ्गेरिकाविक्रयिणस्तथा मांसोपजीविनः ।
पट्टिकावापकाश्चैव तथा चूर्णोपजीविनः ।
कार्पासिका धनुष्कारा सूत्रविक्रयिणस्तथा ।
शस्त्रकर्मकृतश्चैव काण्डकारास्तथैव च ।
प्रावारिकास्तथा श्रेष्ठा ये च चित्रं भजन्ति वै ।
प्रख्याताश्चर्मकाराश्च लोहकारास्तथैव च ।
शलाकाशल्यकर्तारो विषघाताश्च शोभनाः ।
भूतग्रहविद्विज्ञाश्च बालानां च चिकित्सकाः ।
आरकूटकृतश्चैव ताम्रकारास्तथैव च ।
स्वस्तिकाराः केशकारास्तथा भक्तोपसाधकाः ।
भूर्जकाराः सक्तुकारास्तथा षाडविकाश्च ये ।
खण्डकारास्तथा मुख्यास्तथा वाणिजकाश्च ये ।
काचकाराश्छत्रकारास्तथा वेधकशोधकाः ।
खण्डसंस्थापकाश्चैव तथा तान्त्रोपजीविनः ।
श्रेणीमहत्तराश्चैव.

[B4 om. up to the prior half of l. 5 (cf. v.l. 14). —(l. 1) Ś1 D6 सूतमागधवंदिनः; Ñ D1 ये च राज्ञो(D1 °गो)-पजीविनः; D3 सूपकारास्तथैव च. —After l. 1, D3 ins. :

1905(A)* प्रख्याता वणिजश्चैव तथा पण्योपजीविनः ।

[cf. l. 3 of 1904*.]

—D3 om. l. 2–6. Ś1 D6 om. l. 2. —(l. 2) V1 B2 [अ]भिस्तवका:; D1 [अ]भीष्टवरा:. —(l. 3) Ś1 D6 वारुडा (Ś1 °टा); V1 वकुटा; B1 वरटा; D1 वरुढा (for वरुडा). Ś1 D6 पाणिकास् ; Ñ2 पाणिकस् ; V1 D1 पणि(D1 °ण)कास् ; B2 पालकास् (for पानिकास्). —(l. 4) B2 प्राकारिका:. N1 B1 सूत्रकारास् (for सूप°). D1 शल्योपजीविन:. —V1 om. l. 5 and 6. —(l. 5) D1 हिरण्यकाश्च; G(ed.) हिरण्यकारा:. —After l. 5, Ś1 ins., D6 ins. after l. 6 :

1905(B)* प्राकारिकास्तथा चैव तथा शास्त्रोपजीविनः ।

whereas Ñ B1.3.4 ins. after l. 5 :

1905(C)* प्राकालिकाः शौकरिकास्तथा मत्स्योपजीविनः ।

[Ñ2 प्रावानिका:; B3.4 प्राकारिका:(B3 [before corr.] प्रावासिनिका: [hypm.]). Ñ B1 सौकरिकास्. Ñ1 ***पजीविन: (illeg.).]

—B3 cont. :

1905(D)* केऽपि कार्यं विना यान्ति रामदर्शनलालसाः ।

—D1 om. l. 6. —(l. 6) Ś1 D6 स्थूलवापा:; B3 मूत्रवापा: (for मूलवापा:). Ñ कांस्यकाराश्. Ñ2 reads in marg. चित्रकाराश्. Ś1 D6 योधिन: (for शोभना:). —After l. 6, D6 ins. 1905(B)*. —D3 transp. l. 7 and 8. V1 D1 read l. 7 after l. 10. —(l. 7) Ś1 D3.6 धान्यविक्रयिणश् ; Ñ1 V1 B3.4 D1 °विक्र(B4 *sec. m.* °क्र)य(B4 °यि)काश्. D1 सर्वे (for चैव). Ś1 D6 गंध-; Ñ1 पान-; Ñ2 जाल-; B1 पण्य-; B2 पर्ण-; D3 याम- (for यान-). Ñ2 -विक्रायकस्; V1 B D1 -विक्रा (V1 B2 D1 °क्र)य(D1 °यि)कास् (for °यिणस्). —V1 om. l. 8. —(l. 8) B4 om. (hapl.) from सर्वे to the post. half of l. 8. Ñ B1.3 सर्वे पुष्पो(Ñ1 °ष्यो)पजीविन:; D3 पुष्पमालोपजीविन: (for the post. half). —D3 om. l. 9–13. —(l. 9) Ś1 D6 सूपकारा:; Ñ2 V1 B1.3 D1 लेपकारा: (for लेपका: स-). Ñ2 B1-3 कार(B1 °रु)यंत्रिका:(B1 m. also कारुपत्रिका:); B4 कारपत्रिगः (for °पत्रिका:). —(l. 10) Ś1 D6 श्रीरामेक्षास्; Ñ2 B3 निरा(B3 °वा)पकास्; V1 B2 D1 निधाय° (for निवापकास्). V1 इष्टकारथकारका:; D1 इष्टिकानां च कारका: (for the post. half). —V1 D1 om. l. 11. —(l. 11) Ś1 D6 दिव्य- (for दधि-). Ñ2 B3 माल्यकाराश्. —(l. 12) V1 श्रृंगारका- (for चाङ्गेरिका-). Ñ2 -विक्रयिशस् (sic). Ś1 D6 श्रीरामेक्षास्तथा सर्वे (for the prior half). —(l. 13) B1.3.4 पंडिका- (for पट्टिका-). Ñ2 B3 (*sup. lin.* as above) -वायकाश् (for -वाप°). Ś1 D6 पांत्तिका: पायकाश्चैव; Ñ1 पट्टिकाश्चापकाश्चैव; V1 पट्टिकारयकाश्चैव; D1 पट्टिवायककाश्चैव (for the prior half). Ś1 शूल-; V1 धूर्त- (for चूर्ण-). —(l. 14) V1 सर्पासिका (for कार्पा°). V1 शूद्रा (for सूत्र-). Ś1 Ñ2 -विक्रयिनस् (Ñ2 °इस् [sic]). D3 च ये (for तथा). —(l. 15) Ś1 D6 वस्त्र- (for शस्त्र-). V1 D1.3 शस्त्रविक्रयिणश्चैव (for the prior half). V1 D1 भांडकारास् ; D3 वस्तुकारास् (for काण्ड°). —Ś1 D6 om. l. 16–17. D3 om. l. 16. —(l. 16) V1 प्रस्थाविकास्; D1 प्रास्तारिकास्; G(ed.) तांबूलिकास् (for प्रावारि°). Ñ2 B3 प्राकारिकास्तथा चित्रा (for the prior half). Ñ1 च शेषं; B3 चरित्रं (for च चित्रं). V1 D1 वदंति (for भजन्ति). —(l. 17) Ñ2 B3.4 कर्मकाराश् (for चर्म°). D3

समाहिता वेदविदो ब्राह्मणा वृत्तसंमताः ।
गोरथैर्भरतं यान्तमनुजग्मुः सहस्रशः ॥ १६
सुवेषाः शुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपनाः ।
सर्वे ते विविधैर्यानैः शनैर्भरतमन्वयुः ॥ १७
प्रहृष्टमुदिता सेना सान्वयात्कैकयीसुतम् ।
व्यवतिष्ठत सा सेना भरतस्यानुयायिनी ॥ १८

G. 2. 90. 34
B. 2. 83. 21
L. 2. 94. 31

प्रास्ताविकाश्चमैकाग (for the prior half). —(l. 18) Ś1 D1.3 -शल्यहर्तारो. Ñ2 B3 गणकाः शल्य(B3 शैल)हर्तारो; V1 शिलाकाराः शिलाहर्तारो (hypm.); D6 शल्यकाशल्यहंतारो (for the prior half). Ś1 D6 विषवैद्याश्च; B2 विपकाराश्च; D1 विषहर्ता च (for °घाताश्च). —(l. 19) D3 भूतसाम-. D1 -विधानाश् (for -विधिज्ञाश्). D3 रूपजाः पक्षिणां तथा (for the post. half). —D1 om. l. 20–21. —(l. 20) D3 आरक्तरक्तश्चैव (for the prior half). Ñ1 B4 ताम्रकूटास् ; B1 ताम्रकुट्टास. —(l. 21) Ñ2 अग्निकाराः. Ś1 D6 कोशकारास् (for केश°). Ś1 Ñ2 D6 भक्तोपजीविनः(Ñ2 °कारकाः); V1 भक्षोपसाधकाः. —(l. 22) Ś1 D3.6 भर्जकाराः; B2 भूर्जक्षौद्राः; G(ed.) भृष्टकाराः. D1 शंकुकारस् (for सक्तुकाराम्). Ñ1 भूर्जकाः शक्तकाराश्च (for the prior half). D6 reads in marg. from the post. half to काचकारा in l. 24. Ś1 D6 वाडविकाश् ; Ñ1 प्राडवि°; V1 खांडवि°; B1 कुडवि°; D3 खाडविचाकाश् (sic) (for प्राडविकाश्). —B2 reads in marg. l. 23. —(l. 23) V1 नंग्ल्यकाराः (for तथा मुख्यास्). Ñ1 B1.2.4 वाणिज्यकाश्. V1 D1 गंडवाणिजकास्तथा (for the post. half). D3 चूर्णकारा खड्गकारास्तथा पाणविकाश्च ये. —(l. 24) Ś1 वाचकाराश् (for काच°). Ñ2 B3 (*sup. lin.* as above) नेत्रकारास् ; V1 B4 पत्र° (for छत्र°). Ś1 V1 D6 बोधक(V1 वैबध [sic])शोधकाः. —After l. 24, V1 D1.3 ins. :

1905(E)* तथा शङ्खकृतश्चैव तथा रीतिकराश्च ये ।
[V1 बीजकराश् (for रीति°).]

—(l. 25) V1 D1 शंख- (for खण्ड-). —(l. 26) B4 -मरुत्तराश्.]

—^{b}) Dd1 Dm1 G3 Cm ग्रामघोषा; Cv.r.g.k.t ग्रामघोष- (as in text). —^{c}) M4 ततः (for सह). —^{d}) M4 ययुः (for यान्ति). Ct*p* कैवर्तकारवः (for कैवर्तकास्तथा). Ś1 Ñ V1 B D1–7 धूतवैतंसिकास्तथा(Ś1 D6 °काश्च ये). —After 15, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4.6.7 ins.; D3.5 ins. after 16^{cd} :

1906* सश्रेणीनिगमं सर्वं नगरं संकुलीकृतम् ।
आतुरं वृद्धबालं च वर्जयित्वा पुरे जनम् ।

[(l. 1) D2 श्रेणिभिर् ; D4.5 सश्रेणि-. Ś1 D6 -निर्गमं; G(ed.) -नैगमं. B1 सश्रेणिगणं सर्वं (subm.) (for the prior half). D1 कुशलीकृतं (for संकु°). —(l. 2) Ñ1 वृद्धबालश्च; Ñ2 B बालवृद्धं च; D6 वृद्धबालेव.]

16 The sequence of 16^{a}–17^{d} in D3.5 is 17^{cd}, 16^{ab}, 17^{ab} and 16^{cd}. —^{a}) D4.7 सर्वे ते विविधैर्यानैर्. (=17^{c}). —^{b}) Ś1 Ñ B D6 श्रुत-; V1 D1.2 शास्त्र-; D3–5.7 शत-; M4 सत्सु (for वृत्त-). Ś1 D6 -संगताः; B4 -संपदाः; D3.5 -संघशः; D4.7 -संमिताः (for -संमताः). —D4.7 om. 16^{c}–17^{b}. —^{c}) V1 D1–3.5 तै रथैर् ; Cr.m.g.t as in text (for गो°). D3.5 यातम् . —M3 om. (hapl.) from 16^{d} to the prior half of l. 1 of 1909*. —^{d}) B1 अन्वयुश्च (for अनुजग्मुः). —After 16^{cd}, D3.5 ins. 1906*.

17 For the sequence in D3.5, cf. v.l. 16. M3 om. 17; D4.7 om. 17^{ab} (for both, cf. v.l. 16). —^{a}) Ś1 B Dd1 D6 (before corr. as in text) सुवेशाः. B1 M4 -वदनाः (for -वसनास्). —^{b}) Ś1 Ñ1 V1 B2-4 D1–3.6 संतो; Ñ2 B1 D5 शांता; T1.2 तथा; M4 स्नात्वा; Cg as in text (for ताम्र-). Dt1 Dd1 Dm1 D3 -[अ]नुलेपिनः; Cg.k.t -[अ]नुलेपनाः (as in text). —^{c}) B3 त्रिविधैर् ; Dg1 Dt1 T2 G3 M2 विमलैर् (for विविधैर्). Ś1 D6 यांतं; B4 om. (hapl. ?) (for यानैः). —^{d}) Ś1 D6 यानैर् (sic); Ñ V1 B D1–5.7 G1 M4 यांतं (for शनैर्). B4 om. भरतम् . —After 17, V1 D1 ins.; D3 ins. l. 3–4 only after 1908*; M4 ins. after l. 1 of 1909* :

1907* स यातो येन मार्गेण राघवः शत्रुतापनः ।
तेनैवानुययुर्धीमांस्तान्वासानवलोकयन् ।
सर्वत्र बाष्पं विसृजन्सर्वत्र परिदेवयन् ।
सर्वत्र कृपणं जल्पन्नार्हन्सर्वत्र मातरम् ।

[(l. 2) M4 [अ]नुययौ (for °ययुर्). V1 तेषामनुययौ श्रीमाँस्तामाशामवलोकयन् . —(l. 3) D1.3 परिवेदयन् (meta.). —(l. 4) M4 सह सर्वैश्च मंत्रिभिः (for the post. half).]

—Thereafter D3 ins. 1909*.

18 V1 D1 M3 om. 18^{ab} (for M3, cf. v.l. 16). —^{a}) Ś1 Ñ B D6 M4 हृष्ट(Ś1 Ñ1 B3 D6 °ष्टा)प्रमुदिता; Dg1 G1 प्रहृष्टा मुदिता. —^{b}) B2.4 अन्वयात् ; Dg1 अन्वगात् (for सान्वयात्). —After 18^{ab}, Ś1 Ñ B D2–7 ins. :

1908* शास्त्रदृष्टेन मार्गेण बृहस्पतिनयेन च ।
कुशलैः संमतैर्योधैः शतशः परिवारिता ।
अमात्यैर्मन्त्रिमुख्यैश्च नैगमैश्च समाकुला ।
वसिष्ठेन पुरोगेन तथान्यैर्द्विजसत्तमैः ।

[(l. 1) D5 विधिना (for मार्गेण). Ś1 D6 om. from बृहस्पति in l. 1 up to पुरोगेन in l. 4. D4 वा (for च). —(l. 2) B1 योधैश्च (hypm.). D4 शतत्राः (for °शः). Ñ B3.4 D7 परिवारिताः; D2.3.5 परिरक्षिता(D3 °ताः; D5 °तं); D4 परिता तथा. —(l. 3) D4.7 अमात्य-. Ñ2 B4 भृत्य-; B1.2 दूत-; B3 गृह-; D5 मंत्र- (for मन्त्रि-). B3 निगमैश्च. Ñ2 B4 समाकुलाः; D2.3.5 [अ]पि संकुला; D4.7 [ए]व संकुला. —(l. 4) B1.4 पुरोगेण. Ñ1 D2–5.7 पुरोधसा वसिष्ठेन (for the prior half). Ñ1 तथैवान्यैर्द्विजोत्तमैः (for the post. half).]

G. 2. 90. 35 B. 2. 83. 22 L. 2. 94. 32

निरीक्ष्यानुगतां सेनां तां च गङ्गां शिवोदकाम् ।
भरतः सचिवान्सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ १९

निवेशयत मे सैन्यमभिप्रायेण सर्वशः ।
विश्रान्ताः प्रतरिष्यामः श्व इदानीं महानदीम् ॥ २०

दातुं च तावदिच्छामि स्वर्गतस्य महीपतेः ।
और्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्योदकं नदीम् ॥ २१

तस्यैवं ब्रुवतोऽमात्यास्तथेत्युक्त्वा समाहिताः ।
न्यवेशयंस्तांश्छन्देन स्वेन स्वेन पृथक्पृथक् ॥ २२

निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं
चमूं विधानैः परिबर्हशोभिनीम् ।
उवास रामस्य तदा महात्मनो
विचिन्तयानो भरतो निवर्तनम् ॥ २३

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

—Thereafter D3 ins. l. 3–4 of 1907*. —After 18^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (M3 after 16^{c} owing to om.) ins.; V1 D1 ins. before 18^{cd}; B2 ins. l. 2–6 after 22; D3 cont. after 1907*:

1909* भ्रातुरानयने यान्तं भरतं भ्रातृवत्सलम् ।
ते गत्वा दूरमध्वानं रथयानाश्वकुञ्जरैः ।
समासेदुस्ततो गङ्गां शृङ्गवेरपुरं प्रति ।
यत्र रामसखो वीरो गुहो ज्ञातिगणैर्वृतः ।
निवसत्यप्रमादेन देशं तं परिपालयन् । [5]
उपेत्य तीरं गङ्गायाश्चक्रवाकैरलंकृतम् ।

[V1 D1.3 om. l. 1. M3 om. up to यान्तं (cf. v.l. 16). —(l. 1) B(ed.) यातं (for यान्तं). M4 गच्छंतं राममानेतुं (for the prior half). T2.3 G3 M4 भ्रातरं (for भरतं). —After l. 1, M4 ins. 1907*. —(l. 2) V1 B2 D1.3 उष्ट्राश्वरथ(D3 °नर)-; G2 M1 रथनागाश्व-; M4 रथयानैश्च. —(l. 3) Dt1 Dd1 Dm1 M1.3.4 Cr शृंगिवेर-; T G M2 Cm.g.k शृंगि(G1 °ग)वेर-; Ct शृंगवेर- (as above). —(l. 4) V1 B2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3 T G1 रामसखा; M2 °सुखा; M3 °सुखो (for रामसखो). V1 ज्ञातिगुणैर् (for °गणैर्). Dg1 युतः (for वृतः). —(l. 5) V1 Dd1 D3 [अ]-प्रसादेन (for °मादेन). V1 B2 D1.3 transp. देशं and तं. Dd1 Dm1 पर्यपालयन्; M2 परिपालयत. —(l. 6) V1 B2 D1.3 अवाप्य; M4 उपोह्य (for उपेत्य). Dt1 Dm1 तीरे (for तीरं).]

—B2 cont.:

1910* भरतानुमते व्यूह्य चक्रुः सेनानिवेशनम् ।

—^{c}) Dt1 Dd1 M2 Cg व्यवातिष्ठत; T2 व्यवतिष्ठति. V1 D1.3 M4 व्यतिष्ठत ततः सेना(M4 reads *inf. lin.* from सेना to ततः in 19^{a}). —For 18^{cd}, Ś1 Ñ B D2.4–7 subst.; D3 ins. after 18:

1911* अतिष्ठत्सा तदा सेना गङ्गामासाद्य वै नदीम् ।

[Ñ1 D7 व्यतिष्ठत्. B3.4 स (sic) (for सा). D2.5 तथा (for तदा).]

19 M4 reads *inf. lin.* up to ततः in ^{a} (cf. v.l. 18). B2 reads in marg. 19 and 20. —^{a}) Ś1 Ñ1 V1 B1.2 D6 च(Ñ1 सु-; B1.2 तु) स्थितां; Ñ2 स्तंभितां; B3.4 तां स्थितां(B3 also भूतस्तंभितां [hypm.]); Dg1 Dt1 Dd1 T1.2 G3 M2.3 Ct [अ]नुस्थि(Dg1 M2.3 °स्थि)तां; D1 M4 च ततः; D2–5.7 च महा- (for [अ]नुगतां). —^{b}) Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1 गंगां च (by transp.); D2–5.7 च देवीं (for च गङ्गां). V1 D1–5.7 त्रिलोकगां (for शिवोदकाम्). Ś1 Ñ B D6 गंगां चैव बहूदकां. —^{d}) D5 वासकोविदः (for वाक्य°).

20 B2 reads 20 in marg. (cf. v.l. 19). —^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1.3.4.6.7 सेनाम्; G3 सर्वम् (for सैन्यम्). D2 निरीक्ष्य च तदा सेनाम्; D5 निवेश्य च महासेनाम्. —^{b}) Ś1 D6 अभिप्रायेन; V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1 T1.3 M2.3 Cm सर्वतः. —^{c}) Ś1 Ñ B D2–7 संतरिष्यामो; T1 प्रतरि**; G3 प्रचरिष्यामः. —^{d}) Dg1 T2 M3 इमां नदीं; G3 तु तां नदीं (for महानदीम्). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 गंगामेतां महानदीं; Dt1 श्व इमां सागरंगमां; D3 गंगामेनां महा**.

21 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1–7 अस्यां तु(V1 D1.3 च); B4 अस्यास्तु (for दातुं च). D2–5.7 दातुम् (for तावद्). Dm1 इच्यामि (sic); D7 इ**. —^{b}) D3 स्वर्गतश्च; D4.5.7 °गस्थस्य; G1 °गंगस्य. —^{c}) Ś1 V1 B D1.6 ऊर्ध्वदेह-. Ñ1 और्ध्वदेहे कुदानार्थम्; D2–5.7 ऊर्ध्वदै(D2 और्ध्वदै; D4.7 ऊर्ध्वदे)हिककार्यार्थम्. —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 अहं दातुं जलांजलिं; D2.4.5.7 अहं दत्त्वो(D2 च सू; D5 शुद्धो)दकांजलिं.

22 ^{b}) B3 Dt1 Dd1 Dm1 G2 [उ]क्त्वा. —^{c}) Ś1 न्यवेशयत्तु; Ñ V1 B D1–7 न्यवेशयंत(D1.2.5.6 °तः); Dg1 निवेशयंस्तांश्. —^{d}) V1 D1 M4 स्वे स्वे स्थाने (for स्वेन स्वेन). —After 22, B2 ins. l. 2–6 of 1909*.

23 ^{a}) M2 (before corr. as in text) न्यवेश्य. Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 महाचमूं (for °नदीं). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 यथावि(Ś1 D6 °भि; M4 °प्र)धानं; Dd1 T2 चमूविधानैः. Ś1 Ñ B D6 T2 -शोभितां; V1 D1.3 -भूषितं; Cr.m.g as in text (for -शोभिनीम्). D2.4.5.7 बहुबर्हिशोभितां. —^{c}) Dd1 उवाच (for °स). —^{d}) Dt1 Dd1 Ct विचिंतमानो; T2 व्यचिंतयानो. —For 23^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

७८

ततो निविष्टां ध्वजिनीं गङ्गामन्वाश्रितां नदीम् ।
निषादराजो दृष्ट्वैव ज्ञातीन्संत्वरितोऽब्रवीत् ॥ १
महतीयमितः सेना सागराभा प्रदृश्यते ।
नास्यान्तमवगच्छामि मनसापि विचिन्तयन् ॥ २
स एष हि महाकायः कोविदारध्वजो रथे ।
बन्धयिष्यति वा दाशानथ वास्मान्वधिष्यति ॥ ३
अथ दाशरथिं रामं पित्रा राज्याद्विवासितम् ।
भरतः कैकयीपुत्रो हन्तुं समधिगच्छति ॥ ४ G 2. 91. 5 B. 2. 84. 5 L. 2. 95. 5

1912* उवास वासं भरतो महामनाः
अचिन्तयंस्तस्य निवर्तनं तदा ।

[(l. 1) Ñ1 महायशाः; V1 महात्मा; B4 D1 M4 महात्मनः. —(l. 2) Ś1 D6 विचिंतयन्नाम-; Ñ1 प्रकुर्वतस्तस्य; Ñ2 प्रचिंतनं तस्य; V1 D1.3 M4 प्रचिंतयामास्य; D2.4.5.7 प्रचिंतयामास. G (ed.) निवर्तने (for °नं). D3 (also गुणैः).5 गुणैः; D6 च; M4 पुनः (for तदा). D2 तदा निवर्तनं (by transp.).]

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 Ñ2 B D6 **भरतानुयानं**; Ñ1 D4.7 **गंगातीरप्र(Ñ1 °नि)वासः**; V1 D1 **भरतनिर्गमनः**; D2 **भरतपर्वणि गंगाकूलनिवासः**; D3 **भरतप्रस्थानः**; D5 **भरतपर्वणि भरतप्रयाणं**. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1 D3.6.7 om.; Ś1 94; Ñ2 90; V1 88; B2 77 (as in text); B3 M4 89; B4 84; Dg1 80; Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 83; D1 144; D2.5 91; D4 87. —After colophon, G concludes with **श्रीरामाय नमः**.

78

Dm1 begins with **ॐ**; M1.2 with **श्रीरामाय नमः**.

1 In G3, original is damaged up to **गङ्गा** in *b* and is written again in marg. —*b*) Ś1 Ñ B D2–7 **आसाद्य तां**; V1 D1 **आश्रित्य तां**; **C**m.g.t as in text (for **अन्वाश्रितां**). —*c*) Ñ1 B1 **-राजा** (for **-राजो**). B1 **दृष्ट्वैवं**; B4 **दृष्ट्वेव**. —*d*) Ś1 Ñ B D3.5.6 **स्वानिदम्**; V1 D2.4.7 **तानिदम्**; Dt1 **स परितो**; Dd1 T1 **स त्वरितो**; D1 **तदनु च**; **C**g as in text (for **संत्वरितो**). M4 **स्वाञ्ज्ञातीनिदमब्रवीत्**.

2 *c*) G3 [**अ**]**स्याहम्**; **C**v.t as in text (for [**अ**]**स्यान्तम्**). Dg1 **अनुगच्छामि**; T1 M2 **C**g **अधि°** (for **अव°**). T3 **तस्या नांतं हि गच्छामि**. —For 2, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1913* इयं सेना सुमहती समन्तात्परिदृश्यते ।
अन्तमस्या न पश्यामि विस्तृतायाः समन्ततः ।

[(l. 1) M4 इयं हि सेना महती (for the prior half). D1.2.4.5.7 M4 प्रतिदृश्यते. —(l. 2) Ñ1 D3 ह्यस्या; D3.7 चास्या (for अस्या). D2 अंतस्तस्या; D5 अंतर्ह्यस्या. Ñ B2–4 D5.7 M4 वि (M4 प्र) सृतायास् (D7 °धस्); D4 विस्तारायाम् (for विस्तृतायाः). Ñ1 D1–5.7 त (D4 अ) तस्ततः (for समन्ततः).]

—Thereafter cont.:

1914* इक्ष्वाकूणामियं सेना संशयो नात्र कश्चन ।

[Ñ1 D2–5.7 नास्ति (for नात्र).]

—After 2, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1915* यथा तु खलु दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः ।

[Dt1 M1 **C**k.t यदा; **C**v.r.m.g as above (for यथा). Dg1 खल्विति; Dt1 T2 न खलु; **C**r.m.g as above; **C**t नु खलु (for तु खलु).]

3 *a*) G2 **एव**; **C**m.k as in text (for **एष**). M4 **तु**; **C**v.r.m.g as in text (for **हि**). Dg1 **महावीर**; T2 **°राजो** (sic); M3 **°राजः**; M4 **°राज्ञः**; **C**k.t as in text (for **महाकायः**). —*b*) Dd1 **रथः**. —*cd*) Dt1 **पाशैरथ वा**; T2 **राजा°** (sic); T3 **दासा°**; M4 (also *inf. lin. sec. m.*) **नागा°**; **C**g as in text (for **दाशानथ वा**). —For 3, Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst.:

1916* एष संदृश्यते दूरात्कोविदारध्वजो रथे ।
प्रहीष्यते हस्तिनः किं मृगयां नु चरिष्यति ।
हनिष्यति न खल्वस्मान्सैन्यं ह्येतदमानुषम् ।

[(l. 1) V1 D1 स एष दृश्यते. B3 -ध्वजे. Ś1 D6 रथः (for रथे). —(l. 2) Ñ1 B1.2 प्रहीष्यति. D2.5 मृगया. Ñ2 B3 D4.7 किं; V1 B1 न; B2 वा; D1 तु (for नु). V1 D1–3 करिष्यति. —(l. 3) D3 हनिष्यते. Ñ2 B3 (before corr.) नु (for न). Ś1 D5.6 एतद् (for ह्येतद्).]

4 *a*) Ś1 D4.6.7 **अथो**; Ñ V1 B D1–3.5 **अहो**; Dg1 **असौ**; Dt1 Dd1 Dm1 T2 G1.2 M **C**m.k.t **अनु**; T3 **अथ वा** (hypm.); G3 **ननु**; **C**g as in text (for **अथ**). —*b*) G3 **पितृ-** (for **पित्रा**). Ś1 Ñ B D2–7 **प्रव्राजितं वने** (Ś1 D2.4–7 **°नं**); V1 D1 **निर्वासितं वने**; **C**g as in text (for **राज्याद्वि°**). —After 4*ab*, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

1917* संपन्नां श्रियमन्विच्छंस्तस्य राज्ञः सुदुर्लभाम् ।

[Dm1 संपूर्णां; **C**g.k.t as above (for संपन्नां). M3 संपन्नां श्रियम्. Dd1 Dm1 G2.3 M1 इच्छन्स (for अन्विच्छंस्). T3 G1 राज्ञोति- (for राज्ञः सु-).];

while M4 ins.:

1918* असपत्नां श्रियं काङ्क्षन्प्राप्य राज्यं सुदुर्लभम् ।

—*d*) Dt1 T3 G1.2 M1 **समुपगच्छति**. —For 4*cd*, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

G. 2. 91. 7
B. 2. 84. 6
L. 2. 95. 7

भर्ता चैव सखा चैव रामो दाशरथिर्मम ।
तस्यार्थकामाः संनद्धा गङ्गानूपेऽत्र तिष्ठत ।। ५
तिष्ठन्तु सर्वदाशाश्च गङ्गामन्वाश्रिता नदीम् ।
बलयुक्ता नदीरक्षा मांसमूलफलाशनाः ।। ६
नावां शतानां पञ्चानां कैवर्तानां शतं शतम् ।
संनद्धानां तथा यूनां तिष्ठन्त्वित्यभ्यचोदयत् ।। ७
यदा तुष्टस्तु भरतो रामस्येह भविष्यति ।
सेयं स्वस्तिमती सेना गङ्गामद्य तरिष्यति ।। ८

1919* **सामात्यो राज्यलोभेन भरतो हन्तुमुद्यतः ।**
[D2–5.7 हंतुं भरत (by transp.). B1 आगतः.]

—Thereafter cont. :

1920* **समर्था राज्यलक्ष्मीर्हि सुश्लिष्टं भ्रातृसौहृदम् ।**
क्षणेन विच्यावयितुं सर्वथास्मि विशङ्कितः ।

[(l. 1) Ñ2 B3 M4 राजलक्ष्मीर्. B3 सुस्विष्टं (marg. also सुश्लिष्टं); D1 सुस्निग्ध- (for सुश्लिष्टं). —(l. 2) V1 विच्याधयितुं; B3(marg. also) विद्रावयितुं; D5 विद्यावयने; M4 हि व्यसयितुं (for विच्यावयितुं).]

5 For subst. in Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4, cf. v.l. 6. —c) Dg1 **संनद्ध:** (sic). —d) G1 M1.3 **गंगाकूले** (for **°नूपे**). T2.3 **प्रतिष्ठिताः**; G3 [ऽ]**नुतिष्ठतः**; Ck.t as in text (for **ऽत्र तिष्ठत**). Dg1 **गंगामनूपतिष्ठत.**

6 a) T2 M1 Cg.k.t **सर्वे**; M3 **सर्वा** (sic) (for **सर्व-**). Cg as in text; Ck.t **तु** (for **च**). —b) Dm1 T1 G3 M2 **अन्वाश्रितां; Cg.k.t** as in text (for **अन्वाश्रिता**). —c) G2 M1 **जाल-; Cg** as in text (for **बल-**). —For 5–6, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1921* **मम दाशरथी रामो भर्ता बन्धुः सखा गुरुः ।**
अहं तस्य हितार्थाय गङ्गामन्वाश्रितो नदीम् ।
स मन्त्रयामास ततो मन्त्रज्ञैः सह मन्त्रिभिः ।
मन्त्रयित्वाब्रवीद्दासान्सर्वाननुचरांस्तदा ।
सुसंनद्धाः सुधनुषः सर्व एव समाहिताः । [5]
व्यूह्य सैन्यं नदीं प्राप्य तिष्ठध्वं मम शासनात् ।

[(l. 1) V1 D3 स मे (for मम). M4 वंधः (for बन्धुः). B1 स** ** (illeg.); D3 सुहृच्च मे (for सखा गुरुः). —(l. 2) V1 D2–5.7 M4 हितार्थं च (for °र्थाय). D1.3 अन्वासितो (for °श्रितो). —(l. 3) B1 om. स (subm.). V1 D1 M4 तदा (for ततो). Ś1 D2–7 सं(D3.5 स)मंत्रयामि य(D5 स)द्युक्तं (for the prior half). V1 मांत्रिकैः; B3 D6 मंत्रज्ञः; D4 मंत्रैस्तैर् (for मन्त्रज्ञैः). Ś1 D4.6.7 मंत्रिभिः सह (by transp.). —(l. 4) Ś1 D6 सर्वान्; Ñ2 B1.3.4 पश्चात् (for दासान्). Ñ1 वनचरांस्; B2 तान्वचनं; D1.3–5.7 M4 स(D3 च) वचनं; D2 आसवनं (sic) (for अनुचरांस्). B4 तथा (for तदा). Ś1 D6 वचो वनचरांस्तथा(D6 °दा); V1 गत्वा स वचनं तदा (for the post. half). —(l. 5) Ñ2 स्वसंनद्धाः; D6 ससंनद्धाः; M4 ससंरंभाः (for सुसंनद्धाः). Ñ2 B3 स्वधनुषः; B1.4 D1–6 सधनुषः (for सुध°). —(l. 6) Ś1 V1 D3.6 सेनां (for सैन्यं). Ś1 Ñ1 B2 D6 व्याप्य; V1 D3.4.7 M4 गृह्य (for प्राप्य). D1 बहुसैन्यं तदा गृह्य; D2 महासैन्यं नदीं गृह्य (for the prior half). Ś1 B2.4 समतिष्ठत शासनात्; Ñ B1.3 D6 मम तिष्ठतु(Ñ2 D6 °त) शासनात् (for the post. half).]

7 a) Ś1 D6 **नौकाशतानां**; Ñ V1 B1.3.4 D1–5.7 M4 **नौशतानां च**; B2 **निषादानां च** (for **नावां शतानां**). —b) Ś1 D2.4.6.7 **एकैकस्य**; Ñ V1 B D1.3.5 M4 **एकैकस्यां**; M3 **वैवर्तानां** (for **कैवर्तानां**). T2 **शताशतं**. —c) D4 **संबद्धानां**. Ñ1 B D3–5.7 **सदा**; V1 **दाश-**; D1.2 **दास-**; M3 **यथा** (for **तथा**). —d) Dt1 Dm1 Cv **तिष्ठतुः** T2 M3 **तिष्ठंति**; Cr.m.g.k.t as in text (for **तिष्ठन्तु**). T2 [**अ**]**भ्यभाषत**; M4 [**अ**]**भिधीयतां**; Cr.m.k.t as in text (for [**अ**]**भ्यचोदयत्**). Ś1 Ñ V1 B3.4 D2–7 **तिष्ठंतु**(Ś1 °**ष्ठंत्यू** ; Ñ1 °**ष्ठंत्व** [sic]; Ñ2 °**ष्ठेदु**; B3 D5 °**ष्ठतू**; B4 °**ष्ठत्यु**)**द्यतधन्विनां**; B1 **तिष्ठन्त्वुद्यतधन्विनां**; B2 **निष्ठंत्वद्य तरस्विनां**; D1 **तिष्ठंत्वद्य सधन्विनां**.

8 a) Dt1 G1 Ck.t **यदि**; T1 G2.3 **यथा**; Cv.r.m.gp.tp as in text (for **यदा**). Dd1 Dm1 T1.2 G2.3 M1.2 Cv.r.m.gp.tp [**अ**]**तुष्टस्तु**; G1 [**अ**]**दुष्टोस्तु**; Cg.k.t as in text (for **तुष्टस्तु**). —b) Dd1 [**इ**]**ति** (for [**इ**]**ह**). —For 8ab, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1922* **यदि यास्यति सन्दुष्टो रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।**

[B4 (also) यदा (for यदि). Ś1 D6 संदुष्टा; V1 [अ]संतुष्टो; B1 संहृष्टा; M4 स द्वेष्टा (for सन्दुष्टो). Ñ2 B1.3 [अ]क्लुत- (for [अ]क्लिष्ट-).]

—c) Ś1 Ñ V1 B D1–7 T1 M4 **नेयं**; Dt1 Dd1 Dm1 Ck **इयं** (for **सेयं**). —After 8, V1 D1.3 ins. :

1923* **अथैनां सगजां साश्वां पदातिध्वजसंकुलाम् ।**
शरैर्विध्वंसयिष्यामि कङ्कबर्हिणराजितैः ।
[(l. 2) D1.3 -वर्हणवाजितैः(D3 °भिः).]

—V1 D1.3 cont.; Ś1 Ñ B D2.4–7 M4 ins. after 8 :

1924* **रामावमाननकृतं क्रोधमद्य हृदि स्थितम् ।**
सेनाघाते विमोक्ष्यामि निर्मोकं पन्नगो यथा ।
रामं वने वासयता कैकेयीवशगेन यत् ।
कृतं पापं नरेन्द्रेण तत्प्रमोक्ष्यामि संयुगे ।
अद्य मे शरसंघाता मत्कार्मुकपरिच्युताः । [5]
निपतिष्यन्ति गात्रेषु नराश्वरथदन्तिनाम् ।
वाजिनां वर्मिताङ्गानां क्रुद्धस्य मम सायकाः ।
अद्य भित्त्वा प्रवेक्ष्यन्ति शरीराणि मयेरिताः ।
हतयोधां हतरथां विध्वस्तगजसादिनीम् ।
सेनामद्य करिष्यामि क्रव्यादखगभोजनाम् । [10]
निविष्टा यत्र सेनैषा सवाजिरथकुञ्जरा ।
तत्र भूमिं करिष्यामि शरैः शोणितकर्दमाम् ।
अद्याहं तोषयिष्यामि गृध्रगोमायुवायसान् ।
सैनिकानां समस्तानां रुधिरैः क्षतजाशिनः ।

इत्युक्त्वोपायनं गृह्य मत्स्यमांसमधूनि च ।
अभिचक्राम भरतं निषादाधिपतिर्गुहः ॥ ९
तमायान्तं तु संप्रेक्ष्य सूतपुत्रः प्रतापवान् ।
भरतायाचचक्षेऽथ विनयज्ञो विनीतवत् ॥ १०
एष ज्ञातिसहस्रेण स्थपतिः परिवारितः ।
कुशलो दण्डकारण्ये वृद्धो भ्रातुश्च ते सखा ॥ ११
तस्मात्पश्यतु काकुत्स्थ त्वां निषादाधिपो गुहः ।
असंशयं विजानीते यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १२

G. 2. 92. 4
B. 2. 84. 13
L. 2. 92. 4

अद्य कर्म करिष्यामि रामस्यार्थे सुदुष्करम् ।
स्वप्स्ये वाहं विनिहतः सपांशुकवलः क्षितौ ।
निवारयिष्यामि तु वाहिनीमिमा-
महं व्रजन्तीं बहुवाजिकुञ्जराम् ।
गुणैर्गृहीतो बहुभिर्महात्मनः
प्रियस्य रामस्य हितं चिकीर्षयन् ।

Colophon.

[(l. 1) Ñ1 रामावमानसंदीप्तं; Ñ2 V1 D1.4 रामाव(V1 D1 °प)मानेन क्रुतं; D3 रामावमानभक्तं नं; D7 रामावसानेन क्रुतं (for the prior half). B4 मेद्य (for अद्य). —(l. 2) Ś1 D6 सेनात्राने; D3 सेनापत्तौ. V1 प्रमोक्ष्यामि; D1 [ऽ]द्य मोक्ष्यामि (for वि°). M4 मेनावानेन मोक्ष्यामि (for the prior half). D2.3.5 M4 भुजगो (for पन्नगो). —(l. 3) B1 वसयना; D3 वसयित्वा; D5 वासयित्वा (for वासयना). V1 D1.3 M4 कैकेय्या (for कैकेयी-). D4.7 -वचनेन (for -वशगेन). D2.4.5.7 वै (for यत्). —(l. 4) D2–5.7 पापं क्रुतं (by transp.). Ñ2 B3 नद्विमोक्ष्यामि; D2.4.7 नत्र मोक्ष्यामि; D3 नव मोक्षामि; D5 नच्च मोक्ष्यामि. —(l. 5) V1 D1 M4 मद्वाग- (for मे शर-). D4.7 -संघातो. D2–5.7 -विनिः(D2 °नि)सृताः(D4.7 °तः) (for -परिच्युताः). —D5 om. (hapl. ?) l. 6–8. —(l. 6) V1 D4.7 निःष(V1 निष्प)िष्यति. D1 वराश्व- (for नराश्व-). D4.7 -गजयोधिषु (for -रथदन्तिनाम्). D2 रथाश्वगजदंतिनां (for the post. half). —(l. 7) Ś1 D6 च सितांगानां; V1 धूर्युतांगानां; D2 वरमतंगानां (hypm.); D3 धर्मितांगानां (sic); M4 वर्मिकांगानां (for वर्मिता°). D4.7 ध्वजिन्यां वर्मितांगायां (for the prior half). —After the prior half of l. 7, D2 ins. :

1924(A)* रथाश्वगजभेदिनः ।
ध्वजिन्यां रथयुक्तायां.

—(l. 8) V1 D1.3 M4 प्रवेशि(D1.3 °गि)ताः; D2 प्रचोदिताः (for मर्येरिताः). D4.7 वल्मीकमिव पन्नगाः (for the post. half). —(l. 9) D2.5 भग्नरथां (for हत°). D3 हतयोधां भग्नरथां: D4.7 छिन्नयोधां भग्नरथां (for the poior half). B1 विश्वम्त- (sic) (for विध्वस्त-). Ñ1 -ध्वजहस्तिनी; Ñ2 B -ध्वजसायकां; D3 -गजवाजिनीं (for -गजसादिनीम्). M4 हतविध्वस्तनायकां (for the post. half). —(l. 10) Ś1 om. (hapl.) from क्रव्याद up to करिष्यामि in l. 12. Ñ V1 B D1 M4 हृ(B1 त)ताश्वां (for क्रव्याद-). V1 -गजभोजनां; D2 -गजभोजनीं; D3 -वेगभोजनां; D6 -खगभोजनं. —(l. 11) Ñ1 तन्निविष्टा (hypm.) (for निविष्टा). B4 D4.7 सा; D2.3.5 [इ]यं (for [ए]षा). D1 -गज- (for -रथ-). —(l. 12) Ñ1 ins. (erroneously) नविष्टा in the beginning. D2–5.7 तां च (for तत्र). —D2–5.7 om. l. 13. —(l. 13) V1 च करिष्यामि; D1.3 तर्पयिष्यामि (for तोषयि°). —(l. 14) Ñ2 V1 B1–3 M4 निरस्तानां; B4 om. (hapl. ?) (for समस्तानां). Ñ1 D2.4.5.7 क्षतजाशिनां. —(l. 15) Ñ2 B कार्यं; D2.5 तुष्टिं (for कर्म). D7 रामस्यार्थं. D2.5 सुदुष्करां. —(l. 16) Ñ1 B2 च; D2 [ऽ]थ (for वा). V1 अद्यवाहं; D2 स्वप्स्येथाहं. V1 B1.2 सपांशुकरणः; D1.2.5 °रुधिरः (for सपांशुकवलः). Ś1 D6 कथाशेषः किल क्षितौ; D3 पापं शुकबलः क्षितौ: D4.7 सर्वैः सहचरैः सह; M4 सशष्पशबलः क्षितौ (for the post. half). —(l. 17) V1 D1.3.4.7 M4 न मर्षयिष्यामि; D2 तमप्यमिष्यामि(sic); D5 अमर्षयि° (for निवारयि°). Ś1 D6 हि; B1 [अ]थ; D5 सु-; D7 च (for तु). —(l. 18) Ś1 V1 D1.4.6.7 M4 वनं; D2.5 तथा; D3 बलं (for अहं). Ñ1 D2–5.7 -संकुलां (for -कुञ्जराम्). —(l. 19) D5.7 वृतोहं; D6 अटतो (sic) (for गृहीतो). B3 M4 महात्मना(sic). —(l. 20) Ś1 D2–6 चिकीर्षुः; B4 D1 M4 चिकीर्षन् ; D7 चिकीर्षतः (for °र्षयन्).

—Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ B D1.6 गुहकोपः; V1 गुहप्रलापः; D2.5 भरतपर्वणि गुह(D2 °हा)गर्जनः (D5 °नं); D3 गुहतर्जगर्जनः; D4 गुहवाक्यं; D7 भरतगुहसमागमः. —*Sarga no.* : Ñ1 B1 D3.6 om.; Ś1 95; Ñ2 91; V1 89; B2 78; B3 D7 M4 90; B4 85; D1 145; D2 92; D4 88; D5 92.]

9 a) Ś1 Ñ2 B1.3.4 D6 **अथोपादानमादा**(Ñ2 B3 °**नी**)**य**; V1 **ज्ञात्वाथ भरतं गृह्य**. —b) Ś1 Ñ V1 B1.3.4 D2.3.5.6 **मत्स्यान्मां**(B1 D3 °**न्मा**)**सं**(V1 °**स**-; B3.4 °**सान्**); D4 **मत्स्यस्य मांसं** [hypm.]; D7 **मत्स्यमांसं**; M4 **मत्स्यं मांसं** (for **मत्स्यमांस**-). —cd) Ñ2 B1.3.4 **अनुवव्राज**; D3 **अधि**°; Ck.t as in text (for **अभिचक्राम**). B2 **फलमूलं मनोज्ञं च गुहस्तमुपसर्पत**.

10 a) Dd1 Dm1 **समायांतं**; D3 **तमायातं**. Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 **अभिप्रेक्ष्य**(B3 °**ल्य**) (for **तु संप्रेक्ष्य**). —b) V1 D1–3.5 **सुमंत्रो मंत्रिसत्तमः**; D4.7 **ततोस्य प्रियकृत्सखा**. —c) Ś1 D2.6 **च**; B1.2 **स** (for **ऽथ**). —d) Dg1 Dt1 Dd1 **समयज्ञो**; D3 **विनयेन** (for **विन**°). D7 **विनीतवान्**. —After 10, B3 ins. :

1025* **अयं वै राममित्रश्च हिताय रघुनन्दन ।**

11 a) Ś1 Ñ B D6 M4 **वृतो**; Cm as in text (for **एष**). D2.3.5 -**सहस्रैस्तु** (for °**स्रेण**). —b) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 **गुहस्त्वां**(Ś1 °**हस्त्वं**; Ñ1 °**हः स**; D5 °**हस्त्वा**) **प्रत्यु** (V1 D1 **समु**)**पस्थितः**. —M3 om. (hapl.) from 11^{c}–14^{b}. —d) V1 D1.3 **भक्तो** (for **वृद्धो**). B1 **मे** (for **ते**).

12 M3 om. 12 (cf. v.l. 11). —a) T2 **अस्मात्** (for **तस्मात्**). —For 12^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

G. 2. 92. 5
B. 2. 84. 14
L. 2. 94. 5

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुमन्त्राद्भरतः शुभम् ।
उवाच वचनं शीघ्रं गुहः पश्यतु मामिति ॥ १३
लब्ध्वाभ्यनुज्ञां संहृष्टो ज्ञातिभिः परिवारितः ।
आगम्य भरतं प्रह्वो गुहो वचनमब्रवीत् ॥ १४
निष्कुटश्चैव देशोऽयं वञ्चिताश्चापि ते वयम् ।
निवेदयामस्ते सर्वे स्वके दाशकुले वस ॥ १५
अस्ति मूलं फलं चैव निषादैः समुपाहृतम् ।
आर्द्रं च मांसं शुष्कं च वन्यं चोच्चावचं महत् ॥ १६
आशंसे स्वाशिता सेना वत्स्यतीमां विभावरीम् ।
अर्चितो विविधैः कामैः श्वः ससैन्यो गमिष्यसि ॥ १७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

1926* तस्मादसौ पश्यतु त्वां संप्रीत्यर्थमुपागतः।

[V1 त्वसौ (for असौ). V1 प्राप्यतां; D4.7 पश्यति (for पश्यतु). D3 त्वा. Ś1 D6 त्वत्प्रीत्यर्थम् ; Ñ1 B4 स प्रीत्यर्थम् (for सं°). B4 उपागतं. V1 D1–5.7 M4 निषादाधिपतिर्गुहः (for the post. half).]

—After 1926*, Ñ1 reads 16[ab] for the first time, repeating it in its proper place. —[c]) Ś1 Ñ2 B D6 अयं वेत्ति; V1 D1–5.7 M4 ह्येव(V1 D1 अमौ) वेत्ति; G3 हि जानाति; Cg as in text (for विजानीते). —[d]) D4.7 पुरुषर्षभौ (for रामलक्ष्मणौ).

13 M3 om. 13 (cf. v.l. 11). —[a]) Ñ1 इत्येवं; V1 एतावद् ; B4 एतद् (subm.); D1 एतत्तद् ; D4.7 एवं तु (for एतत्तु). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 तदा; D2.4.7 ततः; M4 स्वयं (for शुभम्). D5 सुमंत्रात्कैकयीसुतः. —[c]) Ś1 Ñ B D6 सारथिं; D2.5 भरतः (for वचनं). Ś1 Ñ V1 B D1–3.5.6 श्रीमान् ; D4.7 M4 धीमान् (for शीघ्रं). —[d]) D2.4.5.7 इह (for इति).

14 M3 om. 14[ab] (cf. v.l. 11). —[a]) V1 [अ]नुज्ञं च; D2.3 ह्यनुज्ञां; T2 [अ]प्य° (for [अ]भ्य°). Ś1 Ñ B1.3.4 D1.4–6 G1 लब्धाभ्यनुज्ञः(B4 D4 G1 °ज्ञां; D5 °ज्ञा-). D2–5.7 धर्मिष्ठो (for संहृष्टो). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 लब्ध्वा (Dm1 °ब्धा)नु(Dg1 °भ्य [sic])ज्ञां संप्रहृ(Dd1 Dm1 °त्रि)ष्टो; M2 लब्ध्वानुज्ञां सुसंहृष्टो; M4 दत्त्वाप्यनुज्ञां संस्पृष्टो (also *inf. lin.* लब्ध्वाप्यनुज्ञां संसृष्टो). —[b]) V1 D1 M4 दस्युभिः (for ज्ञातिभिः). —[c]) Ñ2 B G1.3 M3 आगत्य (for आगम्य). M4 वृद्धो (for प्रह्वो).

15 [a]) Ś1 V1 D1.3.5.6 निष्कंटकश्च; Ñ2 B1–3 निष्कूट इव; G2 निष्कुटश्चापि; M3 विनिष्कुटश्च; Cr.m as in text (for निष्कुटश्चैव). —[b]) G1 सचिवाश्च; M3 वनज्ञाश्च (for वञ्चिताश्च). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 अ(B3.4 सु)सं(M4 °भि)कीर्णश्च राघव (V1 B4 D3 °वः); T2 असंकीर्णाश्च वंचिताः. —[c]) Dt1 Dd1 Dm1 T G1 M1.2 Ck.t निवेदयाम; Dm1 (before corr.) M3 °यामि; Cv.m.g as in text (for निवेदयामस्). Dd1 Dm1 G1.2 M1 Ck.t सर्वं; Cr.m.g as in text (for सर्वे). Ś1 Ñ V1 B D1.3.5–7 M4 इदं च ते(B3 ते च [by transp.]) दास(D7 देश)गृहं; D2 इदं तु ते तव गृहं (sic); D4 ददते दाश स गृहं (sic). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5.6 दा(D3 वा)सगृहे; Ñ1 Dt1 T1 Ct दाशगृहे; Dg1 Dd1 Dm1 T2.3 M1–3 Cv.r.m.g दासकुले (for दाशकुले).

16 Ñ1 reads 16[ab] for the first time after 1926*. —[a]) Ś1 Ñ1(both times).2 V1 B1.2.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2–4.6 T2 M2–4 मूल- (for मूलं). D7 om. (hapl.) फलं. Ś1 Ñ1(both times) V1 B2.4 D1–2.6 चेह; Dt1 चैतन् (for चैव). —[b]) G2 निनादैस् (for निषादैः). Ś1 Ñ1 (both times).2 V1 B Dg1 Dd1 Dm1 D1 T2 G M1 समुपार्जितं; Dt1 D2–5.7 स्वयमर्जितं. D6 निषादसमुपार्जितं. —[c]) Ś1 B2 Dd1 Dm1 D1.6 T3 G M1.3 आर्द्र(D6 °र्द्रं-) मांसं च(Ś1 om. च [subm.]) शुष्कं च; B1 आर्द्रं मांसं च ***; Dt1 आर्द्रं शुष्कं तथा मांसं; D2.5 आर्द्रं शुष्कं च मांसं च. —[d]) Ś1 Ñ B D1–4.6.7 भक्ष्यं; V1 D5 भक्षं; M4 धान्यं; Cg.k.t as in text (for वन्यं). Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 M4 बहु; D2.4.5.7 तथा (for महत्).

17 [a]) V1 स्वामियं; D1 स्वाशितुं; G3 स्वाधिता; M1 स्वशिता; M4 स्वशितां; Cr.m.g.k.t as in text (for स्वाशिता). D1 M4 सेनां (for सेना). Ś1 Ñ B D6 आशंसे त्वा(Ñ2 B1–3 D6 त्वां) जितामित्रं; D4.7 अस्माभिः त्वा(D7 स्वा)सिता सेना. —[b]) Dg1 वसत्वेमां; Dt1 Dd1 D4.7 Cmp.tp वसत्येनां(D4.7 °तां); D3 विशन्तीनां; M4 वत्स्यसीमां; Ck.t as in text (for वत्स्यतीमां). ❀ Ct : 'वसत्वेनाम्' इति पाठान्तरम्। तत्राशंसे इति पुनरुक्तम्। ❀ Ś1 Ñ B D6 सौहार्दादहमीदृशं; V1 D1 सुखं वत्स्य(D1 °त्स्यं)ति शर्वरीं. —[c]) D7 आर्चितो (for अर्चितो). V1 विभवैर्भोगैः (for विविधैः कामैः). —[d]) Ñ1 स (for श्वः). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 प्रभाते (for ससैन्यो). B3.4 D3 T2 M3 Cm गमिष्यति.

Colophon. Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 om. (cont. the sarga). —*Sarga no.* (figures, words or both) : Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 84. —After colophon, G concludes with श्रीरामाय नमः.

७९

एवमुक्तस्तु भरतो निषादाधिपतिं गुहम् ।
प्रत्युवाच महाप्राज्ञो वाक्यं हेत्वर्थसंहितम् ॥ १

ऊर्जितः खलु ते कामः कृतो मम गुरोः सखे ।
यो मे त्वमीदृशीं सेनामेकोऽभ्यर्चितुमिच्छसि ॥ २

इत्युक्त्वा तु महातेजा गुहं वचनमुत्तमम् ।
अब्रवीद्भरतः श्रीमान्निषादाधिपतिं पुनः ॥ ३

कतरेण गमिष्यामि भरद्वाजाश्रमं गुह ।
गहनोऽयं भृशं देशो गङ्गानूपो दुरत्ययः ॥ ४

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं गुहो गहनगोचरः ॥ ५

दाशास्त्वानुगमिष्यन्ति धन्विनः सुसमाहिताः ।
अहं चानुगमिष्यामि राजपुत्र महायशः ॥ ६

कच्चिन्न दुष्टो व्रजसि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
इयं ते महती सेना शङ्कां जनयतीव मे ॥ ७

तमेवमभिभाषन्तमाकाश इव निर्मलः ।
भरतः श्लक्ष्णया वाचा गुहं वचनमब्रवीत् ॥ ८

मा भूत्स कालो यत्कष्टं न मां शङ्कितुमर्हसि ।
राघवः स हि मे भ्राता ज्येष्ठः पितृसमो मम ॥ ९ G. 2. 92. 18 B. 2. 85. 9 L. 2. 96. 18

79

☞ Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 continue the previous sarga. Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 ^{c}) Ñ1 महासत्त्वो; D5 महाप्राज्ञं. —^{d}) V1 हेतुसुसंहितं; D2 हेत्वर्थसंयुतं. —After 1, Dm1 ins. राम.

2 ^{a}) Ñ1 सर्वस्तु; G1 ऊर्जितं. Ñ1 T2 मे (for ते). Ś1 D6 सर्वे खलु कृताः कामास्; Ñ2 V1 B D1–3 M4 सर्वे तु (V1 D1–3 च) खलु मे (D2 के; M4 ते) कामाः; D4.5.7 सर्वे खलु त्वया कामाः. —^{b}) Ś1 D6 त्वया; Ñ2 V1 B D1–5.7 M4 कृताः; M3 कुतो (for कृतो). —^{c}) Ñ2 यन्मे; D5 यो *; M4 यो हि (for यो मे). B1 ईदृशां. —^{d}) Ś1 V1 Dt1 D1–7 Cr अभ्यर्च (D5 °र्थ)यितुम्; Ñ B सम (B4 स मे)भ्यर्चितुम्; G3 M3.4 Cm एको ह्यर्चितुम्; Cv.g as in text (for एकोऽभ्यर्चितुम्). B1.4 D2 अर्हसि (for इच्छसि).

3 ^{a}) B4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D6 इत्युक्ता (D6 °क्तः); D2 प्रत्युक्त्वा. Ś1 Ñ V1 B Dt1 D3.4.6.7 T3 स; D1.2.5 सु-; G1 [अ]ति- (for तु). —^{b}) D6 गुहो (sic); T3 इदं (for गुहं). Ś1 Ñ B D3.6 M4 ईदृशं; V1 D1 M2 अब्रवीत्; D4.7 अर्थवत् (D7 °वित्) (for उत्तमम्). D2.5 Ctp निषादाधिपतिं पुनः (D5 गुहं) (=3^{d}). —^{c}) D1 ईदृशं; M2 उत्तमं; Ct as in text (for अब्रवीत्). —^{d}) V1 गुरुं; D3 गुहः (sic) (for पुनः). Dt1 D2.5 T2 Ct पंथानं दर्शयस्व नः (Dt1 Ct °न्पुनः). ※ Ct : 'गुहं वचनमुत्तमम्' 'निषादाधिपतिं पुनः' इति द्वितीयचतुर्थपादौ पाठान्तरे । ※

4 ^{a}) D2 गतरेणु (for कतरेण). Ñ1 V1 B1.2.4 D1–4.6.7 गमिष्यामो. —^{b}) D1 भारद्वाजाश्रमं. Dg1 Dt1 Ct पथा; T2 वरं (for गुह). G1 राजपुत्र महायशः (=6^{d}). —^{d}) Ś1 V1 Dg1 D1.4.6.7 T2 गजानीको (V1 Dg1 D4 T2 °क-; D1 कैर्); Ñ2 B1.3 महानूपो; B2 गजाक्रीडो; B4 गजानूपो; D2 गजांतको; D3 दुरालोको (for गङ्गानूपो). Ñ2 B1.2.4 D3 दुरन्वयः (for °त्ययः).

5 ^{c}) D6 प्राब्रवीत्. Ñ1 V1 Dt1 D1.2.4.5.7 T2 M4 भूत्वा (for वाक्यं).

6 ^{a}) V1 B D1–4.6 दासास्. Ñ2 Dg1 Dt1 Dd1 D3 T G2 Cm.t नु (for त्वा). V1 त्वामनुगमिष्यंति (hypm.); B3 Dm1 त्वान्व (Dm1 त्वां नु)गमिष्यंति (B3 m. also °ष्यामि); G1 त्वनुगमिष्यंतु. —^{b}) Dg1 Dt1 D2–5.7 T2 देशज्ञाः (for धन्विनः). Ś1 D6 स्वसमाहिताः. —^{c}) Dd1 Dm1 T1.2 G3 M2.3 त्वा; D3 M4 वा (for त्वा). —^{d}) B3 राजपुत्रं. Ś1 Ñ V1 B D (except Dm1) T2 M4 महाबल (Ñ2 B3 D5 °लं; D1 °लः).

7 ^{a}) V1 रुष्टो (for दुष्टो). B3 व्रजति. —^{b}) D2.4.5.7 T2 रामस्यामिततेजसः. —^{c}) Ś1 Ñ B D2–7 T2 M4 अति (B1 °त्रि)भी (M4 °सी)मा हि सेनेयं (D2–5.7 ते सेना); V1 अतिभीमां च ते सेनां (sic); D1 अतिभीमा इयं सेना (with hiatus).

8 ^{a}) Ś1 Ñ2 B D6 अभि (B3 °ति)जल्पंतम्; D3 °भाषितम् (sic); G3 °निष्क्रांतम्; M4 संप्रभाषंतम् (for अभिभाषन्तम्). D4.7 तदैवं (D7 °मेवं)वादिनं तं तु. —^{b}) V1 B1.4 D1.3.4.7 M4 आकाशम् (for आकाश). Ś1 D6 आकाशसम-. T1 M2 निर्मलं. —D6 om. 8^{cd}. —^{c}) Ñ2 B3 शुद्धया (for श्लक्ष्णया).

9 ^{a}) M3.4 (after corr. *inf. lin.* as in text) सकाशो (for स कालो). Ś1 Ñ B D1–7 M4 धिक् (for यत्). B1 नष्टं (for कष्टं). V1 मा भूः सकोपं धिग्दुष्टं. —^{b}) D2 मा (for मां). D5 यमां शंकितुम् (sic). —^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 राघवार्थं (D2.3.5.7 M4 °र्थे) स हि भ्राता. —^{d}) D2 श्रेष्ठः (for ज्येष्ठः). Dt1 T1.3 G1 मतः; T2 गुरुः (for मम).

G. 2. 92. 19 B. 2. 85. 10 L. 2. 96. 16 तं निवर्तयितुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनम् ।
बुद्धिरन्या न ते कार्या गुह सत्यं ब्रवीमि ते ॥ १०
स तु संहृष्टवदनः श्रुत्वा भरतभाषितम् ।
पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं भरतं प्रति हर्षितः ॥ ११
धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले ।
अयत्नादागतं राज्यं यस्त्वं त्यक्तुमिहेच्छसि ॥ १२
शाश्वती खलु ते कीर्तिर्लोकाननुचरिष्यति ।
यस्त्वं कृच्छ्रगतं रामं प्रत्यानयितुमिच्छसि ॥ १३
एवं संभाषमाणस्य गुहस्य भरतं तदा ।
बभौ नष्टप्रभः सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १४
संनिवेश्य स तां सेनां गुहेन परितोषितः ।
शत्रुघ्नेन सह श्रीमाञ्शयनं पुनरागमत् ॥ १५
रामचिन्तामयः शोको भरतस्य महात्मनः ।
उपस्थितो ह्यनर्हस्य धर्मप्रेक्षस्य तादृशः ॥ १६
अन्तर्दाहेन दहनः संतापयति राघवम् ।
वनदाहाभिसंतप्तं गूढोऽग्निरिव पादपम् ॥ १७
प्रस्रुतः सर्वगात्रेभ्यः स्वेदः शोकाग्निसंभवः ।
यथा सूर्यांशुसंतप्तो हिमवान्प्रस्रुतो हिमम् ॥ १८

10 ^{a}) Ś1 Ñ B D2.4–7 M4 उपावर्तयितुं यामि; V1 D1 तमिहानयितुं यामि. —^{c}) Dt1 Ct मे; Cg.t*p* as in text (for ते). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B Dg1 D1–7 M4 सत्यमेतद्; G2 गुणहत्यं (sic) (for गुह सत्यं). Ś1 Ñ B D6 [अ]हं (for ते).

11 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 M4 प्रहृष्ट- (for संहृष्ट-). T2 -वचनः; T3 -वदनं; Cr.g as in text (for -वदनः). D5 स संप्रहृष्टवदनः. —M3 om. 11^{d}–12^{a}. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 D1.3.6 हर्षणं; Ñ1 D2.5 मानदः (Ñ1 °थ [sic]); B2 M4 हर्षयन्; D4.7 मानदं (for हर्षितः).

12 M3 om. 12^{a} (cf. v.l. 11). —^{a}) D2–5.7 धन्योसि. V1 अनु (before corr. अंध) ना (sic) (for न त्वया). —^{b}) V1 D1 पश्यामो. M4 धरणीतले (for जगती°). —V1 om. 12^{c}–13^{b}. —^{c}) D1 अद्य क्रमागतं; D5 इदं न्यायगतं; M3 अयत्नोपनतं (for अयत्नादागतं). —^{d}) B3 D1.3 यस्त्वं (for यस्त्वं).

13 V1 om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). —^{a}) D2 अश्वती (sic). B1 खड्म (sic) (for खलु). —^{b}) Ś1 D6 अनुभविष्यति; Ñ B Dg1 D1 T2 G3 M2–4 अनु (Ñ2 °*) गमिष्यति; Ct अनुचरिष्यति (as in text). —^{c}) B1 D2 कृच्छ्रागतं; Cr कृच्छ्रगतो; Cg as in text (for कृच्छ्र°). V1 स्वयं वनगतं रामं. —^{d}) D1 व्यावर्तयितुम्; Cr.g प्रत्यानयितुम् (as in text). T2 प्रत्यानेतुमिहेच्छसि.

14 ^{a}) Ñ2 संभाषमानस्य; V1 D1 आभाष°; D7 संभाष्य° (for °माणस्य). —^{b}) Ś1 Ñ B D2.3.5.6 गुहस्य भरतेन तु (Ñ2 B3 च); D4.7 भरतस्य गुहेन तु. —^{c}) V1 D1.3 अभून् (for बभौ). Dd1 (before marg. corr. as in text) नष्टश्रमः (for °प्रभः). —^{d}) Ñ1 B1.2.4 D4.6.7 चाप्यवर्तत; D3 चाभ्यवर्तनं (sic).

15 ^{a}) Ś1 D6 स निवेश्य; D1 संनिवेशां. Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ततः (for स तां). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 परिसांत्वितः; G2 M1 Ck.t*p* परिरक्षितः; Cg परितोषितः (as in text). —^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 T2 समं; D1 च सः (for सह). D2–5.7 शत्रुघ्नसहितो धी (D3.4 °तः श्री) माञ्. —^{d}) Ś1 Ñ B D1–7 शयनं (Ñ2 संसयं [sic]) विवशोगमत् (D1 °शो गतः); V1 शयनं च विवेश तत्; Dd1 Dm1 T1.3 G1.2 M1.4 Cg*p* शयनं समुपाविशत् (T1.3 M4 Cg*p* °गमत्; G2 °नवित्).

16 ^{d}) Dg1 Dt1 Dd1 T3 M3 (after corr. *sec. m.* as in text) Ct धर्मप्रेक्ष्यस्य; Cm.g °क्षस्य (as in text). —For 16, Ś1 Ñ B D2–7 M4 subst.; while V1 D1 subst. l. 1 only for 16 :

1927* तत्र चिन्तापरीतः सन्न निद्रामभ्यपद्यत ।
रामप्रसादमाकाङ्क्षंस्तत्तद्ध्रुवु विचिन्तयन् ।

[(l. 1) B3 om. न. Ñ B4 स न (for सन्न). B2 D6 समपद्यत. V1 स चिंतया परतया न निद्रामध्यगच्छत; D1–5.7 M4 तत्र (D1 अथ; D3 अप्य [sic]; M4 तस्य) चिंतापरतया न निद्राम (M4 °द्रा [sic] ह्य) भ्य (D2.5 °ध्य) गच्छत. —(l. 2) B1 रामप्रकाशम्; D7 रामप्रासादम् (sic). D3 तत्तद्धृदि (for °द्धृदु). Ś1 D6 ततस्तद्धृदु वितयन्; D2.5 तत्रस्थः प्रविचिंतयत् (D5 °यन्); D4.7 ततस्तद्ध्रुवचिंतयत् (for the post. half).]

—B3 cont. :

1928* भ्रात्रा सह महावीरो भरतश्च प्रतापवान् ।

—After 16, Dm1 ins. राम.

17 ^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 G1.2 M1 Ck.t -[अ]ग्निसंतप्तं; Cv.r.g -[अ]भिसंतप्तं (as in text). Cm वनदावाग्निसंतप्तं. —^{d}) M3 दढोग्निर्. —For 17, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1929* अन्तर्दाहेन घोरेण दह्यमानोऽनिशं तदा ।
दावाग्निपरिसंतप्तो महानाग इव श्वसन् ।

[(l. 1) V1 D1.3 भृशं तदा; D2 दिशं तदा; G (ed.) दिवानिशं (for ऽनिशं तदा). —(l. 2) V1 -सहसंतप्तो; D2.5 -संप्रदीप्तौजा; D4.7 -संप्रदीप्तांगो. B2 दावाग्निनातिसंतप्तो (for the prior half).]

18 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B1.3 D4–7 सुस्रा (Ñ1 V1 B1 D5.7 °श्रा [sic] व; B2 सुस्रवे (sic); B4 D1–3 शुश्राव; Dg1 Dt1 T2.3 G M1 Cr.m.g.t प्रसृतः; T1 M2 प्रसूतः; Cv as in

ध्याननिर्दरशैलेन विनिःश्वसितधातुना ।
दैन्यपादपसंघेन शोकायासाधिशृङ्गिणा ॥ १९
प्रमोहानन्तसत्त्वेन संतापौषधिवेणुना ।
आक्रान्तो दुःखशैलेन महता कैकयीसुतः ॥ २०

गुहेन सार्धं भरतः समागतो
महानुभावः सजनः समाहितः ।
सुदुर्मनास्तं भरतं तदा पुन-
र्गुहः समाश्वासयदग्रजं प्रति ॥ २१

G. 2. 92. 28
B. 2. 85. 22
L. 2. 96. 31

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

text (for **प्रस्रुतः**). V1 D1–3.5 **सर्वगात्रेषु** (D3 °*). —^{b}) **Ct स्वेदं** (for **स्वेदः**). D4.7 **रोषाग्नि-** (for **शोकाग्नि-**). Ś1 Ñ2 V1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 (after corr. as in text) D2.3.5.6 T2 M2.4 Cv.r.m.g **स्वेदं शोकाग्निसंभवं**. ※ **Cv** : **स्वेदं शोकाग्निसंभवमिति सम्यक् पाठः**; **Cg** : **स्वेदः शोकाग्निसंभव इति पाठस्तु न दृष्टान्तानुरूपः** । ※ —^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 T2 G1 M4 **सूर्याग्नि-**; T3 **सूर्याभि-** (for **सूर्यांशु-**). G3 **-तप्तो हि** (for **-संतप्तो**). D3 **भरतः शोकसंतप्तो**. —^{d}) D3 om. **हिमवान्प्रस्रुतो**. V1 **हिमवन्-**. V1 D1 **स्रवते**; Dg1 T G M1.2 **Cg** k **प्रस्तृतः** (M2 °ते [sic]) (for **प्रस्रुतो**). —For 18^{cd}, Ś1 Ñ B D4–7 subst. :

1930* **हिमवानिव शैलेन्द्रो बहुधातुपरिस्रवः ।**
[Ñ B1–3 D7 -परिश्र(B2.3 °स)वं(Ñ1 B1 °वः).]

19 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D6 **चिंता**(B4 °तां)**रिरता**(Ñ2 °चा)**-रमूलेन**; D1.3 **चिंतानिर्भर**(D3 °छुर)**मूलेन**; D2 **चिंतानिरस्वशैलेन** (sic); D4.5.7 **चिंताध्यानप्रतापेन**(D5 °पातेन). —^{b}) Ñ2 V1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.5 S **Cg** **विनिश्वसित-**; D4.7 **श्रमोच्छ्वसित-**; **Ct** as in text. Ś1 Ñ B D2.4–7 **-सानुना**; V1 **-सांत्वना** (sic). —^{c}) Ñ2 B2.3 **मन्यु-**; B1 **सैन्य-**; B4 **द्वैत-**; D4.5.7 **लज्जा-** (for **दैन्य-**). D2.4.5.7 **-शृंगेण**; M3 **-संघे च** (sic) (for **-संघेन**). V1 **दैन्यमापदसंघेन**. —^{d}) T3 **तोक-** (sic) (for **शोक-**). Dg1 T2 **Cr** -[**आ**]**यासादि-**; G1 °**स्य-**; **C**m.g.k.t as in text (for °**धि-**). Ś1 Ñ B D1.6 **दुःखशृंगोच्छ्रयेण**(Ś1 °**न**; Ñ2 °**श्रयेण**) **च**; V1 **दुःखशृंगोद्भवेन च**; D2,4.5.7 **भीम**(D4 **दैन्य**; D7 **दैत्य**)**दुःखोच्छ्रयेण च**(D4.7 **तु**); D3 **दुःखसंगोच्छ्रयेण च**; G3 **शोकया*****धिश्रिगिणा**(sic); M4 **शोकशृंगेण भूरिणा**. —After 19, Ś1 Ñ V1 B D1–7 ins. :

1931* **निःश्वासायासधूमेन शोकाश्रुप्रस्रवेण च ।**
अन्तःसंतापवंशेन दैन्यसत्त्वावितेन च ।

[(l. 1) Ñ V1 B D2.4.5.7 नि(D1 वि)श्वास-. V1 D1 -नोयेन (for -धूमेन). Ś1 B4 D2.6 -स्रवणे(Ś1 °ने)न; B1 -प्रद्रवेण; D4 -स्रवेण (subm.). V1 D1,3 शोकप्र(D3 °*)स्रवणेन च (for the post. half). —V1 om. l. 2.—(l. 2) D1 स्रुचितार्थप्रणादेन; D2–5.7 रत(D5 रव)नितार्तप्रणादेन(D4.7 °तापेन) (for the prior half). Ś1 D6 हीनसत्त्वावितेन; D1 श्वाससत्त्वाचितेन; D2.7 दैन्यसत्त्वाहितेन(D7 °न्वितेन); D3 सैन्यसनत्त्वावितेन (sic).]; whereas M4 ins. :

1932* **बाष्पाम्बुघनवेगेन कूजिताम्बुरवेण च ।**
स्तनिताकाशघोषेण चिन्तासानुवनेन च ।

20 ^{a}) M4 **कौसल्याक्रंदसत्त्वेन**. —For 20^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst. :

1933* **मोहसंतापदुर्गेण कैकयीवाग्दवाग्निना ।**
[V1 D4.7 -दुःखेन (for -दुर्गेण). B3 D4.7 -वागुराग्निना; D4.7 (also)-वाग्ज्वलाग्निना.]

—^{c}) D4.7 **दुःखशोकेन**. —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 **भरतः**; Dt1 Dd1 Dm1 T2 G3 M3 **C**v.r.m.g*p*.k.t **मज्जता**; T1 **मज्जितो**; **C**r*p*.m*p*.g as in text (for **महता**). B3 **केकयीसुतः**. —After 20, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. :

1934* **विनिःश्वसन्वै भृशदुर्मनास्ततः**
प्रमूढसंज्ञः परमापदं गतः ।
शमं न लेभे हृदयज्वरार्दितो
नरर्षभो यूथहतो यथर्षभः ।

[(l. 1) Dt1 Dd1 Dm1 T G1.3.4 M विनिश्वसन्वै; G2 विनिश्वसंनै (sic). M2 मृशमा दुर्मनाः. —(l. 3) Dg1 श्रमं न; Dd1 रामं न; M3 न शमं; **Cg** as above (for शमं न). T2 हृदयद्विराजितो (sic); G2 हृदयज्वलार्जितो (sic). —(l. 4) Dg1 T2 M2 **C**v*p*.r*p*.m*p* यूथगतो; **C**v.r.m.g*p*.k.t as above; **Cg** [S]यूथगतो (for °हतः). ※ **Cg** : अयूथगतः यूथाद्भ्रष्ट इत्यर्थः । यूथहत इति पाठे हतयूथ इत्यर्थः । ※]

21 ^{b}) T2.3 **सुजनः**; **C**r.m.g.t as in text (for **सजनः**). —^{c}) T1 **सदा**; **C**r.m as in text (for **तदा**). —^{d}) Dt1 **शनैः**; **Ct** as in text (for **गुहः**). —For 21, Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst. :

1935* **गुहेन सार्धं तु समागतस्तदा**
महानुभावो भरतः प्रतापवान् ।
सुखोषितं तं पुनरब्रवीत्तदा
गुहः समभ्यागतधर्मवत्सलः ।

[(l. 1) Ś1 V1 D1 स, D3 तु- (for तु). D5 स वै (for तदा). D6 समभागतस्तदा. —(l. 3) Ś1 V1 D1 सुदुःखितं; Ñ2 B1.3.4 सुखोषितस्तु; D3 स दुःखिते(तं ?); D5 सुखोचितं. B4 तं (sic) (for तं). —(l. 4) D3 गुरु (sic) (for गुहः). Ś1 Ñ2 V1 D7 समाभ्यागत-. D2.4.5.7 -वत्सलः शुचिः(D4.7 °लस्तदा) (for -धर्मवत्सलः). B4 गुहं समाश्वासगतधर्मवत्सलं]

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ V1 B D1–7 **गुहसमागमः** (D5 prefixes **भरतपर्वणि**). —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1 D3.6 om.; Ś1 96; Ñ2 92; V1 90; B3 D7 M4 91; B4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 85; D1 146; D2.5 93; D4 89. —After colophon, G concludes with **श्रीरामाय नमः**. —After Sarga 79, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ins. a passage relegated to App. I (No. 24).

८०

G. 2. 94. 1
B. 2. 86. 1
L. 2. 98. 1

आचचक्षेऽथ सद्भावं लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
भरतायाप्रमेयाय गुहो गहनगोचरः ॥ १
तं जाग्रतं गुणैर्युक्तं वरचापेषुधारिणम् ।
भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यन्तमहं लक्ष्मणमब्रवम् ॥ २
इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ।
प्रत्याश्वसिहि शेष्वास्यां सुखं राघवनन्दन ॥ ३
उचितोऽयं जनः सर्वो दुःखानां त्वं सुखोचितः ।
धर्मात्मंस्तस्य गुप्त्यर्थं जागरिष्यामहे वयम् ॥ ४
न हि रामात्प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन ।
मोत्सुको भूर्ब्रवीम्येतदप्यसत्यं तवाग्रतः ॥ ५
अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन्सुमहद्यशः ।
धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थावाप्तिं च केवलाम् ॥ ६
सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया ।
रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वैः स्वैर्ज्ञातिभिः सह ॥ ७

80

Ś1 Dm1 begin with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः. —Before 1, B2 D2.5 ins. :

1936* रामलक्ष्मणयोस्तत्र यद्वृत्तं तदशेषतः।

1 D3 om. 1^{abc} (cf. v.l. App. I [No. 24] l. 36). —^{a}) Ñ2 V1 B2–4 च; D5 [ऽ]स्य (for ऽथ). B2 तद्भावं; G1 संभावं (for सद्भावं). —^{b}) Ñ V1 B D1 ततस्तस्य; D2 आवृत्तस्य; D4.5.7 वृत्तस्थस्य; M4 भरतस्य (for लक्ष्मणस्य). —V1 om. 1^{c}–3. —^{c}) Ñ B D1.2.4.5.7 M4 भरत(M4 लक्ष्मण)स्याप्रमेयस्य. —^{d}) Ñ B M4 स वन- (for गहन-). D2 गुहो यक्षतवान्तदा (sic); D3–5.7 गुहो यत्कृतवांस्तदा. —For 1, Ś1 D6 subst.; while Ñ B D2–5.7 ins. after 1 :

1937* शक्रचापनिभं चापं प्रगृह्य स महाभुजः।
जजागार स तां रात्रिं लक्ष्मणो भ्रातृवत्सलः।

[(l. 1) Ñ1 B1.2 D2.4.5.7 सु-; Ñ2 स्व- (for स). —(l. 2) B2 D2–5.7 स्वयं (for स तां).]

2 V1 om. 2 (cf. v.l. 1). B4 om. 2–3. —^{a}) Ś1 Ñ B1–3 D2–7 अदंसेन (for गुणैर्युक्तं). —^{b}) D5 शर- (for वर-). Dg1 -चापासि- (for -चापेषु-). T3 Cg शरचापासि-. —^{c}) Ñ2 B1–3 D1–3.5 भ्रातुर्. Dt1 -*प्त्यर्थम्; Dd1 -गुप्तार्थम् (sic). Ś1 Ñ2 B1–3 D1.2.4–7 M4 अत्यर्थम्; D3 *** (for अत्यन्तम्). —^{d}) Ś1 Ñ B1–3 D T1.2 G1.2 M अब्रुवं (sic); G3 अब्रवीत् (for अब्रवम्).

3 V1 B4 om. 3 (cf. v.l. 1 and 2 respy.). 3^{ab} = $2.45.2^{ab}$. —^{a}) T3 शुभा; M2 गुहा (sic) (for सुखा). —^{b}) D3 परिकल्पिता (for उप°). —^{c}) Ś1 Ñ2 B2.3 D5.6 प(Ś1 Ñ2 प्र [sic])र्याश्वसिहि; B1 D4.7 समाश्वसि(B1 °पि [sic])हि; D2 पर्याश्वामहि (sic) (for प्रत्याश्वसिहि). Ś1 Ñ B1–3 D5.6 M4 सौम्यास्यां; Dd1 (after corr. as in text) Dm1 (before corr. as in text) शेष्वस्यां; D1 शेष्वात्र; D2 सौम्य त्वं; D3 शेष्व त्वं; D4.7 M2 साध्वस्यां; G3 शय्यायां (for शेष्वास्यां).

4 4^{ab} = $2.45.3^{ab}$. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 क्लेशानां (for दुःखानां). V1 असुखोचितः; B2 त्वं सुखोषितः; D6 त्वं सखोचितः. —^{c}) T3 धर्मार्थं (for धर्मात्मंस्). Dg1 T1.2 G3 M2 Cv.mp तव; Cr.m.g as in text (for तस्य). M3 धर्मात्मनस्ते गुह्य*. —For 4^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1938* गुप्त्यर्थं जागरिष्यामि रामस्याहमिमां निशाम्।

[B3 निशामिमां (by transp.). Ś1 D2.4–7 रामस्य सह सीतया; V1 D1.3 M4 काकुत्स्थस्य(V1 °त्स्थाय) निशामिमां (for the post. half).]

5 5^{ab} = $2.45.4^{ab}$. —^{a}) Ś1 D2–7 च (for हि). B1 प्रियतमो (for °रो). —^{b}) V1 निश्चितं; D2.3.5.7 मानवः (for कश्चन). —^{c}) Ś1 D1–7 स; V1 Dt1 Dm1 (before corr. as in text) D1 T2 न; Cv.r.m.g मा (as in text). Ś1 B3 D1.6 G1.3 M1 भृद्; D7 [ऽ]भि-; Cv.r.m.g as in text (for भूर्). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 अहं; Dt1 T2 अद्य; T3 नापि; G1 अपा (sic); B(ed.) अथ (for अपि). Ś1 Ñ V1 B Dt1 D1–7 T2 G1 M4 सत्यं; Cr.m.g as in text (for [अ]सत्यं).

6 = 2.45.5. —^{a}) V1 D2–5.7 यस्य. M3 प्रशंसाद् (sic) (for प्रसादाद्). M4 आकांक्षे (for आशंसे). —^{b}) D5 लोके ह्यस्मिन्; M4 जीवलोके (for लोकेऽस्मिन्सु-). B1 -महद्बलः. —^{c}) Ś1 Ñ1 D6 बहुलाम्; T3 सकलाम् (for विपुलाम्). Ñ2 B3 धर्माप्तिं च सुबहुलाम्; B4 धर्मावाप्तिश्च बहुलाम् (sic). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.6 T2.3 G2.3 M1.4 अर्थकामौ च (Ś1 Ñ B D6 न) केवलौ; D2.5 अर्थसिद्धिं तथैव च; D3 अर्थावाप्तिं च शाश्वतीं; D4.7 अर्थसिद्धिं च केवलां.

7 = 2.45.6. —^{a}) T2 प्रियसुखं; M4 प्रियतमं (for °सखं). —^{b}) T2 सीतया सह (by transp.). —^{d}) D1 सर्वैस्तैर्; G2 M1 सर्वतो (for सर्वैः स्वैर्). Ś1 Ñ B1.3.4 Dd1 Dm1 D1–7 G1 M4 वृतः; V1 यतः (for सह). B2 सर्वैर्ज्ञातिजनैर्वृतः.

न हि मेऽविदितं किंचिद्वनेऽस्मिंश्चरतः सदा ।
चतुरङ्गं ह्यपि बलं प्रसहेम वयं युधि ॥ ८
एवमस्माभिरुक्तेन लक्ष्मणेन महात्मना ।
अनुनीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ९
कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया ।
शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ १०
यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ।
तं पश्य गुह संविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥ ११
महता तपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः ।
एको दशरथस्यैष पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ १२
अस्मिन्प्रव्राजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ।
विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १३
विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः ।
निर्घोषोपरतं नूनमद्य राजनिवेशनम् ॥ १४
कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ।
नाशंसे यदि ते सर्वे जीवेयुः शर्वरीमिमाम् ॥ १५

G. 2.94 16
B. 2.86 15
L. 2.98.17

8 = 2.45.7. —^{a}) D5 न हि मे यदविज्ञातं. —^{b}) D5 अस्मिंश्च (for वनेऽस्मिंश्च). D3 om. from चरतः up to लक्ष्मणेन in 9^{b}. V1 D1 M4 वसतः; G2 भरतः (sic) (for चरतः). T3 सह (for सदा). —After 8^{ab}, B3 ins.:

1939* अस्माकमधिकारोऽयं मा ते शङ्का भवेदिति ।

—^{c}) D2 [अ]ति- (for [अ]पि). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D4–7 सुमहत्प्रसहाम्य (B4 °हे ह्य हं; G2 M1.4 सु; M1 स[हे]) महत्प्रसहेमहि (G2 °मेवहि [sic]).

9 D3 om. up to लक्ष्मणे in ^{b} (cf. v.l. 8). —^{a}) V1 मक्तेन; D5 युक्तेन (for उक्तेन). —^{cd}) Ñ2 B3 [अ]भिपश्यता; D3 G3 [अ]नुपश्यन; M4 (after corr. *sec. m.*) [अ]भिकांक्ष (before corr. °क्षि)ता (for [अ]नुपश्यता). V1 सुकुमारी च वैदेही स्वविनयमारपश्यतान् (sic).

10 = 2.45.9. —^{a}) V1 दाशरथिर्; D6 दाशरथं (sic). —^{b}) V1 शयानः; D7 शयने (sic) (for शयाने). —^{c}) T2 शय्या; M4 शक्यं (for शक्या). D3 लब्धुं (for निद्रा). D3 निद्रा; M4 [अ]वाप्तुं (for लब्धुं). —^{d}) Ś1 D4.6.7 T1 जीवितं च; Ñ1 D3.5 जीवितुं वा; Dg1 Dt1 Dd1 T2 जीवितानि (for जीवितं वा). Ś1 V1 Dm1 D1–7 च (for second वा).

11 = 2.45.10. —^{ab}) Ś1 Ñ B शक्यः (for सर्वैः). D2 योद्धुं न दैवं दैत्यैश्च (sic); D3.5 यो न देवैर्न दैत्यैश्च; D4.7 यो न दैत्यैर्न देवैर्वा (for ^{a}). G3 M3 शक्यं. V1 D1 M4 शक्यः सर्वैः (by transp.). Ś1 Ñ B सोढुं युधि समा (B2 °हा) गतैः (B3 °मैः); D2.4.5.7 शक्यो योद्धुं समागतैः (D2 [after corr.] °मैः) (for ^{b}). D6 येन देवाः सुरैः शक्यः सोढुं यदि समागतैः. —^{c}) Ñ1 D2.4.5.7 भूमौ शयितं; D6 **संविष्टं; G2 M1 सुखसंविष्टं (for गुह संविष्टं). —^{d}) D1 M4 भार्यया (for सीतया).

12 = 2.45.11. G1 damaged up to विवि in ^{b}. —^{a}) M1 महसा (for महता). D6 तपसां (for °सा). D5 लभ्यो (for लब्धो). —^{b}) D7 om. (hapl.) वि in विविधैश्च. Ś1 V1 D1–7 क्रियाफलैः; Ñ1 पुरा व्रतैः; Ñ2 B पराक्रमैः (for परिश्रमैः). —^{c}) Ñ1 Dd1 T3 [इ]ष्टः; V1 [इ]व; B2 D3 [ए]व (for [ए]ष). Dm1 एको दशरथश्रेष्ठः. —G1 damaged from दृशलक्षणः in ^{d} up to अस्मि in 13^{a}. —^{d}) D7 सदृ*- (for सदृश-). B1.3.4 D2.3.5 M4 (before corr. *sec. m.*) -लक्ष्मणः (for -लक्षणः).

13 = 2.45.12. G1 damaged up to अस्मि (cf. v.l. 12). —^{a}) Ś1 Dg1 Dd1 D1–7 T1 G1 प्रव्र(D4 °*)जिते (for प्रव्रा°). Ñ2 B3 [ऽ]रण्यं (for राजा). —B2 om. (hapl.) 13^{cd}. —^{d}) Ś1 Ñ1 B1.3.4 D6 एषा (for एव). —After 13, Ñ2 repeats and brackets 12^{b}–13.

14 = 2.45.13. —^{a}) V1 D1 विसृज्य; D2 विनद्यत् (sic); D4 विनाद्य (for विनद्य). V1 सुमहान्; B4 D4.7 सुमहद्; D6 स्वमहा- (for सुमहा-). —^{b}) Ñ B क्रमेण (for श्रमेण). Ś1 D1.6.7 च युताः; Ñ B विरताः; D2.5 [अ]वरताः; G1 [उ]पहताः (for [उ]परताः). —After 14^{ab}, Ś1 V1 D2–7 ins.:

1940* मृगकृशा भविष्यन्ति निद्रया परिमोहिताः ।

—^{cd}) Ś1 V1 B1.2 D2–7 निर्घोषनिनदो (V1 °दान्; B1.2 D3 °दं); Ñ1 निर्घोषो निलयं; Ñ2 B3.4 निर्घोषं निनदं; Dg1 D1 M4 (after corr. *inf. lin. sec. m.*) निर्घोषर (M4 [before corr.] °म)हितं; Dt1 Dd1 G1 M2.3 निर्घोषो वि(M2 °प)रतो (Dd1 G1 °तं); Dm1 G2.3 M1 निर्घोषविरतं (G3 °ता) (for °घोपरतं). B2 नूनं मन्ये; D7 नूनं मया; T1.3 तात मन्ये; G(ed.) मन्ये नूनं (for नूनमद्य). T1.3 राम- (for राज-). Ś1 Ñ B Dt1 D1.4–7 M2.3 -निवेशने. —After 14, Ś1 D2–7 ins.:

1941* भविष्यति महाघोरो रामे प्रव्रजिते वनम् ।
निर्घोषनिनदं श्रुत्वा चाद्य राजनिवेशने ।

[(l. 1) D3 -घोर (sic) (for -घोरो). D2.3 प्र*जिते; D5–7 प्रव्रा° (for प्रव्र°). —D2.3.5 om. l. 2. —(l. 2) D4 *द्य; D7 साद्य (for चाद्य).]

15 = 2.45.14. —^{b}) B2 च (for [ए]व). D5 तव (for मम). —G1 damaged for 15^{c}. —^{c}) B3 (after corr. as in text) D3 मे सर्वे; D4.7 सर्वे ते (by transp.); T1.3 जीवेयुः; G2 M1 जीवंति (for ते सर्वे). —^{d}) T1.3 G2 M1 सर्वे ते (for जीवेयुः). D2.3 T1 रजनीम् (for शर्वरीम्). D5 जीवेयुरिति मे मतिः.

G. 2.94.17
B. 2.86.16
L. 2.98.17

जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ।
दुःखिता या तु कौसल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १६

अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् ।
राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १७

सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्काले ह्युपस्थिते ।
प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् ॥ १८

रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम् ।
हर्म्यप्रासादसंपन्नां सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ १९

गजाश्वरथसंबाधां तूर्यनादविनादिताम् ।
सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २०

आरामोद्यानसंपूर्णां समाजोत्सवशालिनीम् ।
सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २१

अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिना वयम् ।
निवृत्ते समये ह्यस्मिन्सुखिताः प्रविशेमहि ॥ २२

परिदेवयमानस्य तस्यैवं सुमहात्मनः ।
तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत ॥ २३

16 =2.45.15. —^{a}) T1.2 M3 च (for हि). D2 जीविताद्पि (sic); D4.5.7 जीवे(D7 °वि)तापि हि (for जीवेदपि हि). —^{b}) Ñ2 [अ]त्र वेक्षया; V1 D3 [अ]न्वपे°; B1 [अ]नु वे°; D4 न्यवे° (sic) (for [अ]न्ववेक्षया). —^{c}) Dg1 यदि; Dt1 T1 या हि; Dd1 Dm1 M2 सा तु; T2 बत; G3 M1 Cg यत्तु; Cgp as in text (for या तु). Ś1 D6 एतद्दुःखार्ते-; Ñ1 B2 D2.4.5.7 M4 तद्दुःखं यत्तु(D5 °त्र); Ñ2 B1.3.4 एतद्दुःखात् (Ñ2 B3 °खा) तु; V1 ध्रुवं दृष्ट्वा तु; D1 एतद्दुःखं तु; D3 तद्दुःखेन च; T3 दुःखनो यत्तु. —^{d}) M4 विवत्सा (for वीरसूर्). Ñ2 B न भविष्यति; D1 न हि *ष्यति. —After 16, Ñ V1 B D1–3.5.6 ins.:

1942* अनुरक्तजनाकीर्णा सुखदुःखसहा सदा ।
राजधानी कुलस्यास्य पुरी सा च विनङ्क्ष्यति ।

[(l. 1) D6 -दुःखासहा. Ñ1 D2.3.5 प्रासादोद्यानशोभिना(D3 °ना); V1 D1 समदुःखसुखा तदा(D1 °था) (for the post. half). —(l. 2) D2.3.5 पितुर्मेद्य (for कुलस्यास्य). D6 माद्य नूनं (for पुरी सा च). V1 सर्वथा विनशिष्यति; D1–3.5 सा पुरी विनशिष्यति (for the post. half).]

17 = 2.45.17. B1.4 om. (hapl.; cf. B2.3 v.l. in ^{d}) 17. —^{ab}) Ś1 D6 अतिक्रामाद्; Ñ B3 D4.7 अतिक्रमाद्; B2 अतिक्रान्द; L(ed.) अतिक्रामाद् (for first °क्रान्तम्). M3 lacuna from first न्त up to second न्त. B2 illeg. for second क्रांतम. —^{c}) Ś1 D6 रामे राज्यम्; Ñ1 रामं राज्ये (by transp.); D4.7 राज्यं रामे (for राज्ये रामम्). Ñ1 D4.7 [ऽ]विनिक्षिप्य; V1 न निक्षिप्य (for अनि°). M3 राज्ये राम विनि° (sic). —^{d}) Ñ B2.3 स विनंक्ष्यति; Dm1 D2 विन*ष्यति; D3 न भविष्यति (for विनशि°).

18 =2.45.18. —^{a}) Ś1 B D1.4.6.7 सिद्धा(D7 °*)र्थाः. Ś1 Ñ V1 B D2–7 M4 वृद्धं (for वृत्तं). —^{b}) Ś1 Ñ B D1–7 विशेषतः; V1 [ऽ]प्युप° (for ह्युपस्थिते). —^{c}) B2 illeg. for स in सर्वेषु. M2 प्रेतकार्याणि सर्वाणि. —D2 om. from 18^{d}–21^{c}. —^{d}) Ś1 संस्करिष्यति; Ñ B D4.5.7 सत्करिष्य(Ñ1 D5 °ष्यं)ति; V1 D1.3.6 संस्मरिष्य(V1 °ष्यं)ति (for संस्करिष्यन्ति). —After 18, Dm1 ins. राम.

19 =2.45.19. D2 om. 19 (cf. v.l. 18). V1 om. 19^{ab}. —^{a}) D4.7 रथ्या- (for रम्य-). D6 -चतुर- (sic) (for -चत्वर-). D6 G2 -संस्थानं. —G2 om. 19^{b}–21^{a}. —^{b}) D4 सुविभक्तं महापथं. —^{c}) M3 -प्राकार- (for -प्रासाद-). Ś1 Ñ V1 B D1.3.5.6 T1.2 M4 -संबाधां(D3 °धा-); Dt1 -संप*; D4.7 -सौधाढ्यां (for -संपन्नां). —Ś1 Ñ B D3.4.6.7 transp. 19^{d} and 20^{b}. —^{d}) Dt1 *र्व- (for सर्व-). Ś1 Ñ V1 B D1.3–7 M4 सर्वरत्नोपशोभितां.

20 =2.45.20. D2 G2 om. 20 (cf. v.l. 18 and 19 respy.). V1 D1 om. (hapl.?) 20^{ab}. —^{a}) Ś1 Ñ B D4.6.7 रथाश्वगज- (by transp.) (for गजाश्वरथ-). D3.5 M2 -संपूर्णां (for -संबाधां). —Ś1 Ñ B D3.4.6.7 transp. 19^{d} and 20^{b}. —^{b}) Ñ B4 D3.4.7 T2 -निनादितां; Cg as in text (for -विना°). —D4.5.7 om. 20^{cd}. —^{c}) Ś1 B1 D1.6 -संपन्नां (for -संपूर्णां). —B4 om. (hapl.) 20^{d}–21^{a}. —^{d}) Ś1 B2.3 D6 तुष्टपुष्ट-; Ñ1 तुष्टप्रच्छ-(sic); B1 तुष्टवु स्व-(sic); D3 om. (hapl.?) °पुष्ट-; M3 हृष्टतुष्ट- (for हृष्ट°). Ś1 D6 -जनायुतां; M4 -जनावृतां (for °कुलाम्).

21 =2.45.21. D2 om. up to 21^{c} (cf. v.l. 18). B4 G2 om. 21^{a} (cf. v.l. 20 and 19 respy.). —^{a}) D3 आरामोत्सव-. Ś1 D6 -संकीर्णां; V1 Dd1 Dm1 D1.3–5.7 M1 -संपन्नां; Cg as in text (for -संपूर्णां). —^{b}) G2 समसोत्सव- (sic) (for समाजो°). G M1–3 -षाळिनीं; M4 -मालिनीं; Cr.m.g as in text (for -शालिनीम्). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1.3–7 M4 सुखिनो; Dm1 सुखितो (sic) (for सुखिता).

22 =2.45.22. —^{a}) V1 अति- (for अपि). —^{b}) D4.7 सर्वे (for सार्धं). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 कुशलिनो. —^{c}) D6 निर्वृत्ते. Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 तस्मिन् (for ह्यस्मिन्). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 अयोध्यां (for सुखिताः). Ñ2 प्रदिशेमहि (sic); G3 प्रचरेमहि.

23 =2.45.23. —^{a}) G2 परिवेदय- (meta.) (for °देवय-). —^{b}) D3 [ए]व (for [ए]वं). Ś1 हि महात्मनः; Dt1 हितमात्मनः (for सुमहा°). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 सा व्य(M4 °प्य)तीयाय शर्वरी(D2 यामिनी); Cr शर्वरीमत्यवर्तत.

प्रभाते विमले सूर्ये कारयित्वा जटा उभौ ।
अस्मिन्भागीरथीतीरे सुखं संतारितौ मया ॥ २४

जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ
महाबलौ कुञ्जरयूथपोपमौ ।
वरेषुचापासिधरौ परंतपौ
व्यवेक्षमाणौ सह सीतया गतौ ॥ २५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

८१

गुहस्य वचनं श्रुत्वा भरतो भृशमप्रियम् ।
ध्यानं जगाम तत्रैव यत्र तच्छ्रुतमप्रियम् ॥ १
सुकुमारो महासत्त्वः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
पुण्डरीकविशालाक्षस्तरुणः प्रियदर्शनः ॥ २
प्रत्याश्वस्य मुहूर्तं तु कालं परमदुर्मनाः ।
पपात सहसा तोत्रैर्हृदि विद्ध इव द्विपः ॥ ३ G. 2. 95. 2 B. 2. 87. 3 L. 2. 99. 2

24 [a]) Ś1 Ñ B D6 [ऽ]भ्युदिते (for विमले). —[b]) Ñ1 धारयित्वा (for कार°). Ś1 D2.6 जटास्तत:; V1 Dm1 (after corr. as in text) जटामुभौ; Dg1 Dt1 D1.5 T3 G1 M1 (after corr. as in text).3 जटावुभौ (sic); T1 जटे उभौ. —[c]) Ñ2 D2 T3 M3 तस्मिन्. —[d]) D2 संतरितो (sic); D6 संतरितौ; T2 संतारिता. V1 स्वात्र सुखाविमौ मया (sic). —After 24, M4 ins.:

1943* गुहस्तु तस्मिन्नपकलं तदादितो
निशानिवासं तरणं च सर्वशः ।
शशंस सूतस्य च तद्विसर्जनं
वने च वासं गुरुवाक्यकारिणः ।

25 [a]) Ñ V1 B D1–7 M4 कुश- (for द्रुम-). —[b]) V1 D1 -रथौ (for -बलौ). V1 तौ गज- (for कुञ्जर-). —[c]) Ñ1 V1 B2.3 D5 वनेषु; D3 वीरेषु (for वरेषु-). V1 बाणासि- (for -चापासि-). Dt1 Dd1 Dm1 वरेषुधी(Dd1 -*)चापधरौ. V1 D1 शुभाननौ (for परंतपौ). —[d]) Ś1 D4.6.7 प्रजग्मतुस्तौ; Ñ V1 B1.3.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–3.5 T1.2 G2.3 M1.3 Cm व्यपेक्ष(B4 Dt1 D2.3.5 °क्ष्य)माणौ; T3 ह्यपेक्षमाणौ; M2 ह्यवेक्षमाणौ; M4 अवेक्षमाणौ; Cg व्यवेक्षमाणौ (as in text). Ñ2 reads सह सीतया in marg. Ś1 D6 ततः; D2.4.7 तदा (for गतौ).

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 Ñ B D1.2.4.6.7 गुहवाक्यं; D3.5 भरतप्रस्थाने गुहवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1 D3.6 om.; Ś1 98; Ñ2 D2 94; V1 D4 91; B2 81; B3 D7 93; B4 88; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 86; D1 147; D5 95; M4 92. —After colophon, G concludes with श्रीरामाय नमः.

81

Dm1 begins with ॐ; M1 with श्रीरामचन्द्राय नमः; M2 with श्रीरामाय नमः.

1 [b]) V1 भृशमार्जवं; D2–5.7 भृशदुःखितः. —V1 om. 1[cd]. —[c]) Ś1 Ñ B D1–7 जगाम मोहं; M4 मौनं जगाम. —[d]) D4.7 यस्मिन्; D5 तस्मिन् (for यत्र). D1 तत्क्रुतम् (for तच्छ्रुतम्). D4.5.7 एव हि(D5 च) (for अप्रियम्). Ś1 Ñ B D6 श्रुतवान्वचः. D1–3 यत्राश्रौपीत्तदप्रियं. —After 1, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 read and Dg1 ins. 1946*.

2 For 2, Ñ1 V1 D1–5.7 subst. and read after 1946*:

1944* सुकुमारं महासत्त्वं सिंहस्कन्धं महाभुजम् ।
पुण्डरीकपलाशाक्षं तरुणं प्रियदर्शनम् ।

[(l. 1) D7 सकुमारं. D7 सिंहं (for सिंह-). D3 -स्कन्ध- (for -स्कन्धं).]

—Thereafter Ñ1 V1 D1–5.7 cont., while Ś1 Ñ2 B Dg1 D6 M4 ins. after 2, Dt1 G2 K(ed.) (in brackets) ins. after 3:

1945* भरतं मूर्छितं दृष्ट्वा विषण्णवदनो गुहः ।
बभूव व्यथितस्तत्र भूमिकम्प इव द्रुमः ।

[(l. 1) Ś1 Ñ B D6 मोहितं. M4 transp. भरतं and मूर्छितं. Ś1 D6 G2 विवर्ण-; D2 विशुष्यन् (for विषण्ण-). —(l. 2) Ñ1 तस्थौ (for तत्र). D5 क्षिति- (for भूमि-). Ś1 D1.2.6 -कंपादिव; V1 B3 -कल्प इव; Dg1 Dt1 D3-5.7 G2 -कंपे(D7 °प) यथा (for -कम्प इव). Ñ1 [अ]चलः (for द्रुमः).]

3 [b]) M3 Ck काले. —[c]) Dt1 G2.3 M1.3 Cr*p*.m*p*.g*p*.k.t ससाद; Cr.m.g as in text (for पपात). T2 सह तोत्रेण

G. 2. 95. 5
B. 2. 87. 5
L. 2. 89. 0

तदवस्थं तु भरतं शत्रुघ्नोऽनन्तरास्थितः ।
परिष्वज्य रुरोदोच्चैर्विसंज्ञः शोककर्शितः ॥ ४
ततः सर्वाः समापेतुर्मातरो भरतस्य ताः ।
उपवासकृशा दीना भर्तृव्यसनकर्शिताः ॥ ५
ताश्च तं पतितं भूमौ रुदन्त्यः पर्यवारयन् ।
कौसल्या त्वनुसृत्यैनं दुर्मनाः परिषस्वजे ॥ ६
वत्सला स्वं यथा वत्समुपगूह्य तपस्विनी ।
परिपप्रच्छ भरतं रुदन्ती शोकलालसा ॥ ७
पुत्र व्याधिर्न ते कच्चिच्छरीरं परिबाधते ।
अद्य राजकुलस्यास्य त्वदधीनं हि जीवितम् ॥ ८
त्वां दृष्ट्वा पुत्र जीवामि रामे सभ्रातृके गते ।
वृत्ते दशरथे राज्ञि नाथ एकस्त्वमद्य नः ॥ ९
कच्चिन्न लक्ष्मणे पुत्र श्रुतं ते किंचिदप्रियम् ।
पुत्रे वा ह्येकपुत्रायाः सहभार्ये वनं गते ॥ १०

(for सहसा तोत्रैर्). —Dg1 reads 3^{d} in marg. —^{d}) K(ed.) ह्यति; Ct as in text (for हृदि). —For 3, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst., and read after 1, while Dg1 ins. after 1:

1946* स विह्वलितसर्वाङ्गो विवृत्तविपुलेक्षणः ।
पपात सहसा भूमौ कूलभ्रष्ट इव द्रुमः ।

[(l. 1) Dg1 विवर्ण- (for विवृत्त-). —(l. 2) Ñ2 V1 B1 मूलभ्रष्ट; Dg1 D3 कूलाद्भ्रष्ट (for कूलभ्रष्ट). D1 द्रुमे. D2 भरतश्चातिदुःखित (for the post. half).]

—After 3, Dt1 G2 K(ed.) (in brackets) ins. 1945*.

4 Ś1 D6 om. 4. —^{b}) Ñ V1 B D1–5.7 M4 नष्टचेतसं (V1 D3.4.7 °नः; D1.2 M4 °नं); Dm1 G3 Cr [ऽ]नंतरं स्थितः; Cm.g.k.t [ऽ]नंतरस्थितः (as in text). —After 4^{ab}, B3 ins.:

1947* जलदर्शेन हस्तेन तथा करुणया गिरा ।

—^{d}) B1 D2.3.5 विसंज्ञं. Ñ2 B3 शोकमर्षितः; D3.5 °कर्शितं; D4.7 °विह्वलः (for °कर्शितः).

5 ^{b}) M3 मातरं. G2 M1.2 याः. —V1 om. 5^{cd}. —^{c}) D4.7 उपवासात् (for उपवास-). D1–3 -परा; D5 -वशा (for -कृशा). —^{d}) Ñ1 B3 Dd1 D4.7 T1 भर्तुर्; B4 भ्रातृ- (for भर्तृ-). Ś1 Ñ2 B D4 -कर्षिताः; Dt1 -कर्शितः.

6 ^{b}) Dm1 रुदंतः (sic). T2 परिवारयन्. —^{c}) Dd1 [अ]नुसृज्य; G2 [अ]नुसृत्वा (sic) (for [अ]नुसृत्य). M3 [ए]व (for [ए]नं). —For 6, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1948* तास्तं निपतितं दृष्ट्वा भूमौ सुप्तं प्रियं सुतम् ।
संत्रासहृदयास्त्रस्ता रुदन्त्यः पर्यवारयन् ।
कौसल्या त्वभिसृत्यैनं व्यथिता स्नेहविक्लवा ।
संस्पृश्याश्वासयामास सुखस्पर्शेन पाणिना ।

[(l. 1) B1 पतितं (subm.) (for निपतितं). V1 पश्यन् (for दृष्ट्वा). D1.2.4.5.7 M4 स्व(D1.2 श्र)स्तं (for सुप्तं). B4 शुभं (for सुतम्). —(l. 2) Ś1 Ñ B D6 -हृदयास्तत्र; V1 -मनसः सर्वा; M4 -मनसस्त्रस्ता. B1.3 रुदत्यः. Ś1 परिवारयन्. —(l. 3) V1 चापि श्रुत्वा; B1 [अ]प्यभिसृत्य; B3 त्वभिश्रुत्य; D2 त्वभिश्रुत्वा; D5 व्यभिसृत्य (for त्वभिसृत्य). V1 [ए]व; B1.3.4 D2 [ए]वं (for [ए]नं). Ś1 B1.2.4 D3–7 M4 व्यथितं. Ñ2 B3 शोकविक्लवा; B2 °विक्लवं; D3–5.7 शोकविह्वलं. —(l. 4) V1 मुखं संस्पृश्य (for सुखस्पर्शेन).]

7 Ś1 D4–7 om. 7^{ab}. D3 transp. 7^{ab} and 7^{cd}. —^{a}) D3 M4 तं (for स्वं). Ñ B यथावद्वत्सला सा तम्. —^{b}) Ñ B2.4 Dg1 Dd1 Dm1 Ct उपगुह्य; V1 B1.3 D1–3 G1 उपगृह्य; G(ed.) उपागृह्य; Cg उपगूह्य (as in text). Dd1 Dm1 G2 M1 मनस्विनी. —^{cd}) Ś1 D6 पप्रच्छ चैव. Ñ V1 B D1.2 M4 रुदती भरतं; D3.4.7 T1 G2 M1–3 भरतं रुदती (for भरतं रुदन्ती). Ñ V1 B D1–5.7 M4 शोककर्षि(D1–5.7 M4 °र्शि)ता (B2 °तं). —After 7, Dm1 ins. राम.

8 ^{a}) Ś1 Ñ1 B1 D6 कश्चिद्; V1 D1–3 M4 अपि (for पुत्र). V1 बाधाकृते (for व्याधिर्न ते). Ś1 Ñ1 B1 D6 पुत्र (for कच्चिच्छ). Ñ2 B2–4 D4.5.7 transp. पुत्र and कच्चिच्. —^{b}) Ñ B Dd1 Dm1 D1.4.5.7 शरीर; Cg.k शरीरं (as in text). Ś1 Ñ2 B2.4 D4.6.7 संप्रबाधते; Ñ1 B1.3 संप्रधावते; V1 D1–3 M4 पुत्र बाधते; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 प्रति बाधते; D5 संप्रधार्यते (for परिबाधते). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D G1.3 M अस्य; Cg as in text (for अद्य). Ś1 Ñ V1 B1–3 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.6 G M [अ]द्य; B4 [अ]त्र (sic); D4.5.7 [इ]ह (for [अ]स्य).

9 ^{a}) B4 तां; D3 त्वा (for त्वां). Dm1 पुत्रं. D4.7 जीवामो. —^{b}) G1.2 M1 भ्रात्रा वनं (for सभ्रातृके). —^{cd}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 त्वमिदानीं कुले नाथो वृत्ते(Ś1 V1 D2.3.6 मृते) दशरथे नृपे.

10 ^{a}) V1 om. (subm.); B3 नु; D1 ते (for न). Ś1 Ñ B D1.2.6 लक्ष्मणात्. Ś1 D6 पुत्रात्; T1.2 पुत्रे (for पुत्र). —^{c}) G M1.3 [अ]पि (for हि). Ś1 Ñ V1 B D1.3.4.6.7 M4 पुत्राद्वापि; D2 पुत्र*र्थै (lacuna) (for पुत्रे वा हि). —^{d}) Ś1 Ñ B1.2 सहभार्याद्वनाश्रयात्; V1 B4 D1 सभार्याद्वा वनाश्रयात्; B3 सह भार्या त्वमाश्रयात्; D3 सह भार्यां धनाश्रयात् (sic). —After 10, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ins.:

1949* एवमुक्त्वा जलक्लिन्नैर्वचैराश्वासयत्तदा ।
कौसल्या भरतं दीनमिष्टं पुत्रमिवात्मजम् ।

[(l. 1) B1 जलैः (for जल-). D5 आश्वासयंस्. —D2 om. (hapl.) from l. 2 up to 11^{b}. —(l. 2) Ñ1 B1 इष्ट- (for इष्टं). D1 [आ]त्मनः.]

स मुहूर्तं समाश्वस्य रुदन्नेव महायशाः ।
कौसल्यां परिसान्त्व्येदं गुहं वचनमब्रवीत् ॥ ११
भ्राता मे क्वावसद्रात्रिं क्व सीता क्व च लक्ष्मणः ।
अस्वपच्छयने कस्मिन्किं भुक्त्वा गुह शंस मे ॥ १२
सोऽब्रवीद्भरतं पृष्टो निषादाधिपतिर्गुहः ।
यद्विधं प्रतिपेदे च रामे प्रियहितेऽतिथौ ॥ १३
अन्नमुच्चावचं भक्ष्याः फलानि विविधानि च ।
रामायाभ्यवहारार्थं बहु चोपहृतं मया ॥ १४
तत्सर्वं प्रत्यनुज्ञासीद्रामः सत्यपराक्रमः ।
न हि तत्प्रत्यगृह्णात्स क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १५
न ह्यस्माभिः प्रतिग्राह्यं सखे देयं तु सर्वदा ।
इति तेन वयं राजन्ननुनीता महात्मना ॥ १६ G. 2. 95. 21 B. 2. 87. 17 L. 2. 99. 19

11 D2 om. 11[ab] (cf. v.l. 1949*). —[a]) Ś1 Ñ V1 B1.3.4 D1.3–7 G M1.2.4 स मुहूर्तात्; B2 मुहूर्तात्स; Dm1 सुमुहूर्तं. Ś1 D6 समुत्तस्थौ; Ñ V1 B D1.3–5.7 M4 समाश्वस्तो; G3 (after corr.) M1.3 °श्वास्य; Ck.t as in text (for समाश्वस्य). —[b]) V1 ए* (for एव). —[c]) Ś1 Ñ1 V1 B1 D1–7 M4 प्रतिपूज्याथ; Ñ2 B2–4 प्रतिगृह्याथ; T2 °सांत्व्येवं; T3 °सांत्व्येनां; Cr.m.g.k.t as in text (for परिसान्त्व्येदं). —[d]) D5 वचम् (subm.) (for वचनम्).

12 [a]) T2 श्वावसद् (for क्वावसद्). K(ed.)रात्रौ (for रात्रिं). —[d]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 भुक्ता; G1 भुक्तं (for भुक्त्वा). —For 12, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1950* गुह पृच्छामि भूयस्त्वां वक्तव्यं खलु नानृतम् ।
राघवः सह वैदेह्या तदा किमुपयुक्तवान् ।
लक्ष्मणो वा महातेजाः कुललक्ष्मीविवर्धनः ।
अनियुक्तोऽनुयातो यो वनवासाय राघवम् ।

[(l. 1) Ñ1 B2 M4 प्रक्ष्यामि (M4 °म); V1 D1.2.5 वक्ष्यामि (for पृच्छामि). Ñ2 B3 भद्र त्वां (for भूयस्त्वां). —(l. 2) V1 D1.2 मैथिल्या (for वैदेह्या). Ñ2 किमु*युक्तवान्; V1 D1.4.7 किमुप(V1 °मिव; D1 °मपि)भुक्तवान्. —V1 om. l. 3. —(l. 3) D2 स लक्ष्मणो (for लक्ष्मणो वा). Ñ2 -कीर्ति-; D5 -शील- (for -लक्ष्मी-). D1.2 M4 कुललक्षणवर्धनः (for the post. half). —(l. 4) V1 D1.2 अनुयु(D1 °मु)क्तो; B2 अनुरक्तो; D5 अनुरक्तोपि (for अनियुक्तो). Ś1 D1.6 [ऽ]नुयातो वा; Ñ1 [ऽ]पि यो यातो; Ñ2 [ऽ]न्वयातो यो; V1 °जातो यो; D3–5.7 °यातोता; M4 नियुक्तो वा (for ऽनुयातो यो). D1.5 राघवः (for राघवम्).]

—Thereafter M4 cont.:

1951* योऽनुगच्छति गच्छन्तं शुश्रूषन्भ्रातरं प्रियम् ।

13 [a]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 Cm.g.k.t हृष्टो; D1 श्रेष्ठो (for पृष्टो). —For 13[cd], Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1952* श्रूयतामिति वाक्यज्ञो गृहीत्वा बाष्पमागतम् ।

[D3–5.7 अभिधास्यामि; M4 इति चाप्युक्ता (for इति वाक्यज्ञो). Ś1 D6 बाष्पमाहृतं; D1 °विकृतं; M4 °मुद्गतं (for बाष्पमागतम्).]

14 [a]) D5 अमुम्. Ś1 Ñ1 B1.3.4 D2–4.6.7 M4 भक्ष्यं; Ñ2 V1 D5 भक्ष्यं; B2 लेह्यं; Dm1 T3 G2.3 M1.3 Cg भक्ष्याः; D1 चोष्यं; G1 भक्ष्य- (for भक्ष्याः). —[b]) Ś1 D4–7 लेह्यं चोष्यं (D5 चोष्यं लेह्यं [by transp.]) तथैव (D4.5.7 फलानि) च; Ñ1 V B D1–3 M4 लेह्यं (Ñ B1.3 M4 लेह्य-; B2 भोज्यं) मूलफलानि च. —[c]) D3 रामस्य. —[d]) Ś1 Dt1 D4–7 T G2 M1.3 बहुशो; V1 D1–3 बहुधा; Cg t as in text (for बहु च). Ś1 D4–7 दर्शितं; Dt1 T G2 M1.3 [ऽ]पहृतं; D1 [उ]पाहितं; G1 M2 Cg.t [उ]पाहृतं (for [उ]पहृतं). Ñ B बहू(Ñ2 B3.4 स्वादू)न्युपहृ(Ñ2 °कृ)तानि मे.

15 [a]) Dd1 Dm1 प्रत्यनुज्ञाप्य; Cr.m g.k.t as in text (for °ज्ञासीद्). —[c]) T1.2 तु (for हि). G1 प्रतिग्रह्णात् (sic); G2 प्रतिगृहात् (sic) (for प्रत्यगृह्णात्). —[d]) Dg1 क्षेत्रधर्मम्; G1 क्षात्रं धर्मम्; Cg.k.t as in text (for क्षत्रधर्मम्). —For 15, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1953* तत्प्रीत्या च मयानीतं प्रणयेन च राघवः ।
सर्वं न प्रतिजग्राह क्षात्रं व्रतमनुस्मरन् ।

[(l. 1) D1.3–5.7 प्रीत्या च (D4.7 तु) तत् (for तत्प्रीत्या च). D2 M4 तन्मया प्रीयता नित्यं (M4 °नीतं) (for the prior half). Ñ1 D1.3.4.7 राघवे; Ñ2 V1 B3 राघव. —(l. 2) V1 स तत्र; B4 सर्वान्न (for सर्वं न). Ñ D2–5.7 तत्स(D3 न म)र्वं न स जग्राह (for the prior half). Ñ1 V1 B1.4 क्षत्र-; D1.2 क्षत्र- (for क्षात्र). Ś1 V1 B1(also).4 D6 धर्मम्; M4 वृत्तम् (for व्रतम्).]

—Thereafter all cont.:

1954* आह च स्म स धर्मात्मा व्रीडितं मामधोमुखम् ।

[D6 तु- (for स). V1 D1–5.7 M4 राघवस्त्वाह (for आह च स्म स). B3 महात्मा (for धर्मात्मा). Ś1 D6 चकितं; D2 पीडितं; M4 व्रीळितं (for व्रीडितं). D6 अधोमुख.]

—V1 D1–3 M4 further cont.:

1955* प्रणयाद्गाढमालिङ्ग्य प्रीतिपूर्वमिदं वचः ।
गुह रोषो न कर्तव्यः प्रणयादनुमानये ।
तथापि विदितं ह्येतत्कारणं श्रूयतां च मे ।

[(l. 1) V1 मां समालिंग्य. V1 प्रीति (for प्रीति-). —(l. 3) D2 विवापि (for तथापि).]

16 [a]) T3 प्रतिग्राह्यः. —[b]) M2 सुखे (for सखे). Dd1 Dm1 Ck.t हि (for तु). —[c]) Dg1 सर्वम्; Dt1 सर्वं (with hiatus) (for राजन्). —For 16, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1956* अस्माभिर्न प्रतिग्राह्यं देयमेव तु सर्वशः ।
चापं चोद्यम्य योद्धव्यमेतत्क्षत्रभृतां व्रतम् ।

G. 2. 95. 21 B. 2. 87. 18 L. 2. 99. 19 लक्ष्मणेन समानीतं पीत्वा वारि महायशाः ।
औपवास्यं तदाकार्षीद्राघवः सह सीतया ॥ १७
ततस्तु जलशेषेण लक्ष्मणोऽप्यकरोत्तदा ।
वाग्यतास्ते त्रयः संध्यामुपासत समाहिताः ॥ १८
सौमित्रिस्तु ततः पश्चादकरोत्स्वास्तरं शुभम् ।
स्वयमानीय बर्हींषि क्षिप्रं राघवकारणात् ॥ १९
तस्मिन्समाविशद्रामः स्वास्तरे सह सीतया ।
प्रक्षाल्य च तयोः पादावपचक्राम लक्ष्मणः ॥ २०
एतत्तदिङ्गुदीमूलमिदमेव च तत्तृणम् ।
यस्मिन्रामश्च सीता च रात्रिं तां शयितावुभौ ॥ २१
नियम्य पृष्ठे तु तलाङ्गुलित्रवा-
न्शरैः सुपूर्णाविषुधी परंतपः ।
महद्धनुः सज्यमुपोह्य लक्ष्मणो
निशामतिष्ठत्परितोऽस्य केवलम् ॥ २२

[(l. 1) M4 सर्वदा (for °शः). —(l. 2) B1 योध्यास्म्; D1.2 M4 जेतव्यम् (for योद्ध°). Ñ2 B3 क्षत्रधृतं; V1 °व्रतं; D3.4.7 °वतां; M4 भूमिभृतां (for क्षत्रभृतां). V1 श्रुतं; D5 वरं (for व्रतम्). B4 क्षत्रभृतायुतं.]

17 T3 om. 17^{ab}. —^{a}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G1 M3.4 यदानीतं; G3 स्वहा° (for समानीतं). —^{b}) Dg1 Dt1 पीतं (for पीत्वा). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G M3.4 महात्मना. —^{c}) M4 उपवासं; Cr*p.m* p औपवस्तं. —For 17, Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst. :

1957* लक्ष्मणेनाहृतं वारि स्वयमेव महात्मना ।
तेनोपवासं काकुत्स्थश्चकार सह सीतया ।

[(l. 2) D4.7 तत्र (for तेन). V1 D1–3 [उ]पयोगं. Ś1 B1.4 D6 चचार (for चकार). B1 om. सह सीतया. D3.5 भार्यया (for सीतया).]

18 ^{a}) Ñ B3.4 Dd1 Dm1 D4.7 M1 तत्; T3 स (for तु). —^{b}) T2 तथा. —After 18^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 ins.; D5 ins. l. 1 after 18^{ab} and l. 2 after 19 :

1958* औपवास्यस्थितां वृत्तिमथ संध्याभ्यवर्तत ।
ततस्त्वसौ यथान्यायं रामो धर्मभृतां वरः ।

[(l. 1) Ñ1 अपवासां (sic). Ś1 D6 उपवासस्थितस्यैव; V1 D1–3 उपवासस्थिता(D2 °तां)वृत्तिम्; B1.4 औपवस्त(B4 °स्य)-स्थितस्यैवम्; D4.5.7 उपवस्तां(D5 औपवस्थं; D7 उपवासां) स्थितो वृत्तिन् (for the prior half). Ś1 D6 तस्य (for अथ). D3 व्यवर्तत; D4.7 प्रवर्तते (for [अ]भ्यवर्तत). —B2 om. from l. 2 up to l. 1 of 1959*. —(l. 2) V1 D1–3 संध्यां; B4 तस्मै; D4.5.7 तु तां (for त्वसौ). D5 चान्यां (for न्यायं). V1 D1.2 राघवो धर्मवत्सलः (for the post. half).]

—V1 B1.2 D1–3 cont. :

1959* उपास्त मन्त्रकुशलो यथावद्विजने वने ।
ततस्तु देशकालज्ञो लक्ष्मणोऽपि महाबलः ।

[B2 om. l. 1. B1 reads first 1960* for l. 1 and then repeats it as subst. for 18^{cd}. —(l. 1) V1 उपास्य; D2 उपास्ते. —(l. 2) B2 स (for तु). V1 रामो राजीवताम्राक्षो (for the prior half). B1.2 महाभुजः.]

—Dg1 reads 18^{d} in marg. —^{d}) G2 उपाहितः. Dg1 सुसंहिताः. Dt1 Dd1 Dm1 T M2–4 Cg समुपास(Dt1 °सं; Dd1 Dm1 °सी)त संहि(T1.2 °य; M4 °ह)ताः. —For 18^{cd}, Ś1 Ñ V1 B (B1 r.) D1–7 subst. :

1960* उपास्य संध्यां तत्रैव वाग्यतः सुसमाहितः ।

[B4 D1.3 उपास्तः. V1 प्रयतः (for वाग्यतः).]

19 Ś1 D6 om. 19. —^{a}) B1 सौमित्रस्. V1 B2 D1–3.5 अकरोत् (for तु ततः). D5 शय्यां (for पश्चाद्). D4.7 सौमित्रिः स च तस्याथ. —^{b}) Ñ B राघस्य (for अकरोत्). Ñ1 B1.2 संस्तरं; Ñ2 M4 प्रस्तरं; B3 सुस्तरं; B4 स्वस्तरं; Dd1 स्वस्तरं; G2 M1 आस्तरं; Cv.r.m.g.t as in text (for स्वास्तरं). M4 सुखं. V1 D1–3 रामस्य सु(D2 सु)खसंस्तरं; D4.7 रामस्य प्रस्तरे शुभे; D5 राघवस्य सुविस्तरां. —After 19^{ab}, V1 wrongly reads 21^{cd} within brackets, repeating it in its proper place. —^{c}) V1 D1–5.7 दर्भांश्च (for बर्हींषि). Ñ B चकार दर्भानानीय. —^{d}) M4 रामस्य (for राघव-). Ñ V1 B D1–5.7 पर्णानि च समाहितः (V1 मृदूनि च; D1 परं ततः; D2.5 परंतपः). —After 19, D5 ins. l. 2 of 1958*.

20 ^{a}) Ś1 D5.6 अस्मिन्. Ś1 Ñ B D1–7 उपाविशद्; Dt1 M3 समविशद्; T3 संप्राविशद्; M4 उपविशेद् (for समाविशद्). V1 राघवो निवसत्तत्र (sic). —^{b}) Ś1 V1 B1 D1.2.6 M4 संस्तरे; Ñ D4.5.7 प्रस्तरे; B2.4 स्वस्तरे; D3 श्रस्तरे (for स्वास्तरे). —^{c}) Ś1 Ñ B D4–7 G2 M1.4 ततः (for तयोः). Dg1 Dd1 G M1–3 पादान्. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B3.4 D2.3.5–7 उपचक्राम; Dt1 Dd1 Dm1 T1.3 G1.3 Ck.t व्यपाक्रामत्स; D4 अथ चक्राम; T2 व्यपाक्रामत; G2 M1 व्यपचक्रामत्स; M2 अपाक्रामत्स; M3 व्यपचक्राम; Cg as in text (for अपचक्राम).

21 ^{a}) Ñ B2–4 transp. एतद् and तद्; B1 तत्रैतद् (for एतत्तद्). Ś1 इंगुली- (for इङ्गुदी-). B4 -मूलम्; G3 -मूले (for -मूलम्). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B Dm1 D1.3–7 G2.3 M1.4 एतद् (for इदम्). D2 एतदेतच्च तत्तृणं. —B1 om. 21^{c}. —^{c}) V1 M4 तस्मिन्; Dg1 Dt1 T2 अस्मिन् (for यस्मिन्). V1 om. first च (subm.). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 G3 M4 तां रात्रिं (by transp.).

22 ^{a}) D6 निशम्य. G3 पृष्ठेषु (for पृष्ठे तु). Ñ V1 B1.4 D3 G3 तदा; B3 नत- (for तल-). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–7

ततस्त्वहं चोत्तमबाणचापधृ-
क्स्थितोऽभवं तत्र स यत्र लक्ष्मणः ।
अतन्द्रिभिर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकै-
र्महेन्द्रकल्पं परिपालयंस्तदा ॥ २३

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

८२

तच्छ्रुत्वा निपुणं सर्वं भरतः सह मन्त्रिभिः ।
इङ्गुदीमूलमागम्य रामशय्यामवेक्ष्य ताम् ॥ १
अब्रवीज्जननीः सर्वा इह तेन महात्मना ।
शर्वरी शयिता भूमाविदमस्य विमर्दितम् ॥ २
महाभागकुलीनेन महाभागेन धीमता ।
जातो दशरथेनोर्व्यां न रामः स्वप्तुमर्हति ॥ ३ G. 2. 96. 4 B. 2. 88. 3 L. 2. 100. 4

महेषु-; Dt1 शरैः सः; M4 परेषु- (for शरैः सु-). D3 परंतपं. —[c]) Dd1 Dm1 T3 G3 Ct सज्जम्. Ś1 Ñ V1 B D1-7 धनुश्च सज्यं (V1 D1-3.5 सज्जं; B1 सद्यं; B4 मह्यं) परिगृह्य लक्ष्मणो. —[d]) T3 M2.3 Cv.r केवलां; Cm.g.t as in text (for केवलम्). Ś1 Ñ V1 B D1-7 परिपालयंस्तदा.

23 Ś1 D6 (both hapl.) M2.4 om. 23. —[a]) Ñ V1 B D1-6.7 ततोहमपि (for ततस्त्वहं च). B4 [उ]त्तर-. Ñ B3.4 Dt1 D5 -भृत्; D1 om.; Cg -धृत् (for -धृक्). V1 D2.4.7 T1.3 G3 M3 -चापबाण (V1 °** [om.]) धृक् (by transp.). —[b]) Ñ B D3-5.7 सहाभवं (Ñ2 °वन्); V1 स्थितो ह्यहं; Dg1 G3 स्थितोभवम्; G2 स्थितोभवत्; M1.3 स्थितोभवन्; Cg स्थितोऽभवं (as in text). B4 G1 यत्र (for तत्र). D2 लक्ष्मणोपि च; G1 लक्ष्मण स्थितः. —[c]) Ñ1 Dt1 D5 T1 अतंद्रितैर्; Ñ2 B D3.4.7 अतंद्रितो; V1 स्वयं त्रिभिर्; D1.2 सुयंत्रितैर्; Cg अतंद्रिभिर् (as in text). B1 damaged after first भि up to र्मं in [d]. Ñ1 B2 आत्तकार्मुको (for आत्तकार्मुकैर्). —[d]) V1 ततः स्थितोहं; Dg1 महेंद्रकल्पैर्. Dg1 T1 G1 परिवारयंस्तदा.

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 Ñ V1 B D1.2.4-7 गुह (D5 भरतगुह) वाक्यं; D3 गुहवचनं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1 D3.6 om.; Ś1 99; Ñ2 D2 95; V1 B2 D4 92; B3 D7 94; B4 89; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 87; D1 148; D5 96; M4 93. —After colophon, G concludes with श्रीरामाय नमः.

82

Dm1 begins with ॐ; M1.2 श्रीरामाय नमः.

1 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा). Ñ2 B3.4 Dg1 D3 भरतः; V1 निःश्वनः; D2 निपुणः; Cg as in text (for निपुणं). B4 पूर्वं; M4 वाक्यं (for सर्वं). B1 भरतो वाक्यं. —[b]) Ñ2 B1.3.4 Dg1 D3 निपुणं (for भरतः). M4 मातृभिः (for मन्त्रि°). —[c]) D5 इंगुदीतलम्; G2 °लीमूलम् (for इङ्गुदीमूलम्). Ś1 Ñ2 B1.3.4 D3.6 आगत्य (for °म्य). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 भ्रातुः (for राम-). Ś1 Ñ B Dt1 Dd1 Dm1 D1.3-7 M4 अवे (Ñ1 °वी) क्षत; V1 D2 अवे (D2 °वे) क्ष्यत. —After 1, Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 ins.:

1961* वीक्षमाणश्च तां शय्यां क्रमेण तृणसंस्तृताम् ।
बभूव भरतो दुःखाद्बाष्पविप्लुतलोचनः ।

[(l. 1) B4 D1-7 वीक्ष्यमाणश् (B4 D3.5 °णस्). Ñ2 B1.3.4 D3.5 तु (for च). Ñ2 शय्यां स (for तां शय्यां). V1 D1-5.7 M4 आक्रांतां (V1 °त-) (for क्रमेण). Ś1 तृणसंभृतां; B1 D1.5 °स्कृतां; B2 °युतां; D2.4.7 °स्थितां; D6 सहसंस्तृतां (for तृणसंस्तृताम्). —(l. 2) Ś1 B3 D4.6.7 दुःखी (for दुःखाद्). Ś1 D6 बाष्पवि (L [ed.] °व) क्लिन्न-; Ñ1 D3-5.7 M4 °क्लुत- (for °प्लुत-).]

2 [b]) Dt1 इह तस्य महात्मनः. —For 2[ab], Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 subst.:

1962* जननीश्चाब्रवीत्सर्वास्तेनेह सुमहात्मना ।

[M4 [आ]ह ताः (for [अ]ब्रवीत्). Ñ1 V1 D1-4.7 स्नेहेन (for तेनेह). V1 D1.3 सुमहात्मना (V1 °बलः); D4.5.7 सुकृतात्मना.]

—[cd]) D3.5 रजनी (for शर्वरी). Ś1 Ñ B D3-7 गमिता; Dm1 शयितुं; G2 शयनं (sic); Cg.k.t as in text (for शयिता). V1 D1 M1 शर्वरीं शयितो (M1 °तं); Cr.m शर्वरी शयितं. D3 विगर्हितं; T3 विवर्धितं (for °मर्दितम्). Ś1 Ñ B D1-7 इदं च (Ś1 D4-7 वि) परिवर्तितं (D5 °तेनं); M3 इदमस्य महात्मना (for [d]). D2 शर्वरी सापि सानुनं (sic) तृणमेतद्विमर्दितं.

3 [a]) Ś1 D3.5.6 महात्मना; Ñ B1.3.4 G2 M1 °भागः (B3 °गाः); V1 Dt1 D1.2 M4 °राज-; Cm.g as in text (for महाभाग-). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 राज (M4 महा)-राजेन (D4.5.7 °पुत्रेण) (for महाभागेन). —[d]) Dm1 अर्हसि (sic). —For 3[a], Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 subst.:

1963* कथं दशरथेनाद्य जातो भूमौ स सुप्तवान् ।

[B4 om. कथं. D6 दाशरथेन (sic). Ñ B3 [आ]त्म-; V1

G. 2. 96. 5
B. 2. 88. 4
L. 2. 100. 5

अजिनोत्तरसंस्तीर्णे वरास्तरणसंचये ।
शयित्वा पुरुषव्याघ्रः कथं शेते महीतले ॥ ४
प्रासादाग्रविमानेषु वलभीषु च सर्वदा ।
हैमराजतभौमेषु वरास्तरणशालिषु ॥ ५
पुष्पसंचयचित्रेषु चन्दनागरुगन्धिषु ।
पाण्डुराभ्रप्रकाशेषु शुकसंघरुतेषु च ॥ ६
गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरणनिःस्वनैः ।
मृदङ्गवरशब्दैश्च सततं प्रतिबोधितः ॥ ७
बन्दिभिर्वन्दितः काले बहुभिः सूतमागधैः ।
गाथाभिरनुरूपाभिः स्तुतिभिश्च परंतपः ॥ ८
अश्रद्धेयमिदं लोके न सत्यं प्रतिभाति मा ।
मुह्यते खलु मे भावः स्वप्नोऽयमिति मे मतिः ॥ ९
न नूनं दैवतं किंचित्कालेन बलवत्तरम् ।
यत्र दाशरथी रामो भूमावेवं शयीत सः ॥ १०
विदेहराजस्य सुता सीता च प्रियदर्शना ।
दयिता शयिता भूमौ स्नुषा दशरथस्य च ॥ ११

[आ]शु; B1 [आ]त्मा; B2.4 D1-3.5 M4 [अं]ब (for [अ]द्य). D5 भूमिं. Ś1 B2 D4.6.7 प्रसु(B2 सुषु)प्तवान् .]

4 M4 om. 4–6. D1 transp. 4 and 5. —^{a}) V1 D1.2 G1 अजिनोत्तम-. Ñ2 V1 Cv -संकीर्णे; D2 -संस्तीर्ण-. —^{b}) G1 वरास्तरुण- (sic); G2 वरावर*- (sic). Ś1 -संभृते; Ñ1 D4 -संवृते; Ñ2 B1.3.4 -सेविते; B2 D6 -संस्तृते; D3 -संस्ततोण (corrupt); D5.7 -संसृते; G(ed.) -भूषिते (for -संचये). —^{d}) Ś1 Ñ B D6 स्म(Ñ1 D6 स) भूतले (for मही°).

5 M4 om. 5 (cf. v.l. 4). G2 om. (hapl.) from 5^{b} up to the prior half of l. 1 of 1964*. D1 transp. 4 and 5. Ś1 Ñ V1 B D2–7 transp. 5 and 6. —^{a}) Cr प्रासादाग्र्यविमानेषु. —^{b}) D2 lacuna for वलभीषु च. Dg1 reads सर्वदा in marg. Ś1 Ñ B D3–7 उ(D5 ह्यु)षित्वा तेषु सर्वशः (all except D5, with hiatus); V1 D1 सविमानेषु सर्वदा. —^{c}) V1 Dm1 D2.7 हेम-. B1 -वर्जित- (for -राजत-). B2 -भूमीषु; D3.5 -सौधेषु (for -भौमेषु). —^{d}) G1 वरास्तरुण- (sic). Ś1 Ñ V1 B D1–7 सुप्त्वा(V1 °प्त; B3 D2 °प्ता; D6 °प्तौ) भूमौ स सु(Ś1 D6 प्रसु; B2 सुषु; D4.7 तु सु)प्तवान् .

6 G2 M4 om. 6 (cf. v.l. 5 and 4 respy.). Ś1 Ñ V1 B D2–7 transp. 5 and 6. —^{a}) D2 पुत्र- (sic) (for पुष्प-). B1 -छिद्रेषु (for -चित्रेषु). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B Dg1 Dt1 D3.6.7 -[अ]गुरु-; D1 -[अ]गर-; Cm.g as in text (for -[अ]गरु-). —Dd1 reads from 6^{c} up to l. 1 of 1964* in marg. —^{c}) V1 B4 Dm1 T G1.3 M1-3 Cg पांडर-. B4 -[आ]भ- (for -[अ]भ्र-). V1 D1–3 -निकाशेषु. D5 पांडुशुभ्रप्रकोष्ठेषु. —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 कोकिलाभिरु(Ñ2 °वरु; V1 °भिर; D2 °विरु)तेषु च; M2 शुकहंसरुतेषु च. —After 6, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

1964* प्रासादवरवर्येषु शीतवत्सु सुगन्धिषु ।
उषित्वा मेरुकल्पेषु कृतकाञ्चनभित्तिषु ।

[G2 om. the prior half of l. 1 (cf. v.l. 5). Dd1 reads l. 1 in marg. —(l. 1) T3 प्रसाद-. T1.2 -हर्म्येषु (for -वर्येषु). Dd1 Dm1 T3 G2.3 M1 गीतवत्सु; T2 शीतवत्स-; Cg शीतवत्सु (as above). —(l. 2) Dm1 मेच (sic) (for मेरु-). G3 मेरु- (for कृत-).]

7 ^{a}) M3 मेघ- (for गीत-). Ñ1 वादित्रवादिनिर्घोषैर् . —^{b}) D3 वरास्तरण-; G(ed.)वेणुवादन- (for वराभरण-). B1.2 4 Dt1 Dd1 Dm1 D2.3.7 S Cm.g -निस्वनैः; Ct -निःस्वनैः (as in text). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 G1 M4 -शंख- (for -वर-). B2 (m. also as in text) -चित्रैश् (for -शब्दैश्). —^{d}) G2 संततं. D1 भृशबोधितः; D2 परि°; D7 °बोधिभिः; M3 संप्र°.

8 ^{a}) Ś1 D6 बोधिभिः(D6 °तः); V1 वंदितं (sic); D1 वा स्तुतः (for वन्दितः). —^{c}) Ś1 D4–7 T3 M3 कथाभिर् ; T2 गताभिर् (sic); Cg as in text (for गाथाभिर्). Ś1 Ñ1 V1 D1.3–7 M4 अनुकूलाभिः; Dm1 आनुरूपाभिः; D2 अनुरक्ताभिः. —^{d}) Ś1 D4.6.7 समंततः; D2 परंतपं (sic). —After 8, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 read 16 and 17 (including 1966*).

9 ^{b}) D1 न च (hypm.) (for न). Ś1 Ñ2 B D3–7 सम्यक् (for सत्यं). D3 प्रतिभाविति (sic). Ś1 Ñ B Dg1 D1–7 T2 M4 Cr मे; Dd1 Dm1 G1 मां; Ct as in text (for मा). V1 न सत्यं प्रति मे यदि. —^{c}) B3 खलु ते; D5 मे मनो- (for खलु मे). V1 D1–3 चेतः; B3 चारः (for भावः). —^{d}) V1 B1.2.4 सुप्तोयम् (for स्वप्नोऽयम्). Dg1 G3 M2.3 Cr मे मतं; G2 M1 मन्मतं; Cg.t as in text; Ck मे मतः (for मे मतिः).

10 ^{a}) Ś1 Ñ B D2–7 G3 M2 transp. न and नूनं. Ś1 D2-7 पौरुषं (for दैवतं). —^{b}) Ś1 D2–7 दैवं हि; Ñ V1 B M4 कालतो; D1 दैवतो (for कालेन). V1 बलवत्तरः (sic); B4 **वत्तरं. —^{d}) D5 भूमाम् (sic); M2.4 (before corr.) भूम्याम् . Dg1 D1–3.5 T1.3 M4 Cg.k एव; Cr as in text (for एवं). Ś1 Ñ B2–4 Dt1 Dd1 Dm1 D6 G2.3 M1.2 Cr.t अशेत सः(Ś1 D6 ह; B2 यत्); V1 D1 M4 स्वपित्यसौ; B1 अशे ** (illeg.); D2.3.5 प्र(D2 च)सुप्तवान् ; D4.7 स वीर्यवान् ; Cg.k as in text (for शयीत सः).

11 D1 om. 11. Ś1 Ñ V1 B D2–7 transp. 11 and 12. —^{a}) Dt1 Ct यस्मिन्विदेहराजस्य. —^{b}) Ś1 D6 वैदेही; Ñ V1 B D2–5.7 इहैव (with hiatus); Dt1 सुता च; M4 सीता वा. B3 प्रियदर्शन (sic); Dd1 Dm1 प्रियदर्शिनी(Dd1 °ना [sic]). —^{c}) V1 यदि सा; M4 कथं सा (for दयिता).

इयं शय्या मम भ्रातुरिदं हि परिवर्तितम् ।
स्थण्डिले कठिने सर्वं गात्रैर्विमृदितं तृणम् ॥ १२
मन्ये साभरणा सुप्ता सीतास्मिञ्शयने तदा ।
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते सक्ताः कनकबिन्दवः ॥ १३
उत्तरीयमिहासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा ।
तथा ह्येते प्रकाशन्ते सक्ताः कौशेयतन्तवः ॥ १४
मन्ये भर्तुः सुखा शय्या येन बाला तपस्विनी ।
सुकुमारी सती दुःखं न विजानाति मैथिली ॥ १५
सार्वभौमकुले जातः सर्वलोकसुखावहः ।
सर्वलोकप्रियस्त्यक्त्वा राज्यं प्रियमनुत्तमम् ॥ १६
कथमिन्दीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः ।
सुखभागी न दुःखार्हः शयितो भुवि राघवः ॥ १७
सिद्धार्था खलु वैदेही पतिं यानुगता वनम् ।
वयं संशयिताः सर्वे हीनास्तेन महात्मना ॥ १८ G. 2. 96. 19 B. 2. 88. 21 L. 2. 100. 19

12 Ś1 Ñ V1 B D2–7 transp. 11 and 12. —[a]) Ś1 D6 तृण; M3.4 इदं (sic) (for इयं). D3 भ्रातुर् (for भ्रातुर्). —[b]) Ś1 Ñ B D1–7 वि (D1 वै; D4.7 च) परिवर्तितं (D2 °र्तितं): V1 विस्तृततत्तणं; Dt1 आवर्तितं शुभं; Dd1 हि परिवर्तितुं; M3.4 हि परितर्तितं (sic); Cg हि परिवर्तितं (as in text). —[c]) D2.3.5.7 स्थंडिलं; D4 स्थंडिकं (sic). Ś1 Ñ2 B D1.6 कथयत्ये (B4 °यित्वे) त (B3 °*) द्; Ñ1 D2–5.7 T3 G2 कठिनं सर्वं; V1 कथमित्येतद्; M4 कथमेतत्तद्. —[d]) Ś1 D6 रात्रौ; Dd1 Dm1 G2 M1 गात्रं. Dg1 क्षुन्नमिदं; T2 विमृदतं (sic) (for विमृदितं). B3.4 भृशं; Dd1 Dm1 G2.3 M1 तृणैः.

13 [a]) D7 सा भवने; G2 सभरणा (sic); Cg as in text (for साभरणा). V1 D1 सीता; G3 सुता (sic). —[b]) Dt1 शयने शुभाः T3 Cg शयनोत्तमे (for शयने तदा). Ś1 Ñ B D2–4.6.7 यथा स्व (D3 स्वे) भवने तथा (Ś1 D2.4.6.7 पुरा); V1 D1 यथास्याः शयने पुरा; D5 यथा स्वे नगरे तथा. —[c]) D4.7 तत्रस्थेनेह दृश्यंते. —D5 om. (hapl.?) 13[d]–14[c]. —[d]) Ś1 Ñ V1 B D2–4.6.7 शीर्णाः (for सक्ताः). D1 स्वेदजबिंदवः.

14 D5 om. 14[abc] (cf. v.l. 13). Ś1 Ñ V1 B D1.6 transp. 14 and 15. —[a]) M4 इवासक्तं. D2.4.7 उत्तरीय (D2 °यं) समासक्तं. —[b]) Dg1 Dm1 T2.3 (before corr. सह) G2.3 M1–3 तया (for तदा). Ś1 D2–4.6.7 मन्ये तनुतरं (D3 °या) यथा (Ś1 D6 तया); Ñ B व्यक्तं वस्त्रवरं तया (B1 तदा; B4 त्वया); V1 विमलोत्तममार्यया; D1 विकृष्टं स्तनयार्यया. —[c]) Ś1 D2.4.6.7 यथा; Dt1 T3 तदा; D3 om. (for तथा). D2.3 प्रदृश्यंते (for प्रकाशन्ते). V1 D1 यदेते संप्रकाशंते. —[d]) Ś1 मुक्ताः; B3 D2 रक्ताः; D3 शीर्णाः (for सक्ताः). Ś1 D6 कनकतंतवः.

15 Ś1 Ñ V1 B D1.6 transp. 14 and 15. —[a]) D2 मध्ये. Ñ B D2.4.5.7 भर्तृ- (for भर्तुः). Ś1 V1 D1.2.4–7 सुख (D1 श्रिता) च्छाया (D1.2.4 °यां [sic]); Ñ B -सुखेच्छैका; D3 इव च्छाया. —[b]) Ś1 D6 यत्र; V1 D1–5.7 तेन. Ś1 Ñ V1 B D1.6 सीता; D2–5.7 सा हि (for बाला). —[c]) Ś1 Ñ2 B2–4 D3.6 सुकुमारा (for °री). —[d]) Ś1 D6 G1 नैव जानाति; B1 वनमभ्येति; Dg1 न हि जानाति; D2–5.7 न जानाति हि (D4 °तीह); Cr.m न विजानाति (as in text). —After 15, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

1965* हा हतोऽस्मि नृशंसोऽहं यत्सभार्यः कृते मम ।
ईदृशीं राघवः शय्यामधिशेते ह्यनाथवत् ।

[(l. 1) K (ed.) Cg हंतास्मि (for हतोऽस्मि). Dt1 M2 Cg [ऽ]स्मि (for ऽहं). Dg1 यः (for यत्). —(l. 2) T3 अधि शेते (for अधि°).]

16 Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 read 16 and 17 (including 1966*) after 8. —[a]) Ś1 Ñ B D4–7 सर्वश्रेष्ठे (Ñ2 B1.4 D5 °ष्ठ; B2.3 °ष्ठः) कुले; D2 सर्वभूतकुले. —[b]) Ś1 Ñ1 D4–7 सर्वलोक (D5 °के) नमस्कृतः; Dg1 T1 सर्वलोकस्य संमतः; D3 °कनमस्ततः (sic); G2 °कपितामहः (sic); M4 सर्वभूतसुखा (*inf. lin. sec. m.* सुखा) वहः. —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B3.4 Dg1 Dd1 Dm1 D1–4.6.7 M4 सर्वलोकप्रियां (Dg1 Dd1 Dm1 °यं); Dt1 T2 सर्वप्रियकरस्. —[d]) T1.3 सुखम् (for प्रियम्). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 राज (Ñ1 V1 B1.2 D1–3 °ज्य) श्रियमनुत्तमां (D5 °मं [sic]).

17 Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 read 16 and 17 (including 1966*) after 8. —[a]) B1 illeg. for कथमिन्दी. —[b]) Ś1 रक्ताक्ष-; D3 रक्ताक्ष्य-. —For 17[cd], Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1966* व्यूढोरस्को महाबाहुः सुसवान्भुवि तादृशः ।

[Ñ2 व्यूढोरक्षो (sic). D4.7 देवि (for भुवि). V1 D1–3 M4 राघवः (for तादृशः).]

—M4 cont.; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 17:

1967* धन्यः खलु महाभागो लक्ष्मणः शुभलक्षणः ।
भ्रातरं विषमे काले यो राममनुवर्तते ।

[(l. 1) Dd1 Dm1 G2 M1 महाबाहुर् (for °भागो). Dg1 शुभलक्ष्मणः.]

18 [a]) D6 सिद्धार्थः (sic). D3 G1 वैदेहि (sic). —[b]) Ñ2 B2 चानुगता; V1 यातुं गता (for यानुगता). Ñ2 V1 B1.3 D1.3 वने; T3 वयं (sic). —[c]) B3 D7 शंसयिताः (meta.). —[d]) Ś1 Ñ B1.2.4 D2.4–7 विना; D3 दीना (sic) (for हीनास्).

G. 2. 96. 20 B. 2. 88. 22 L. 2. 100. 20 अकर्णधारा पृथिवी शून्येव प्रतिभाति मा ।
गते दशरथे स्वर्गं रामे चारण्यमाश्रिते ॥ १९

न च प्रार्थयते कश्चिन्मनसापि वसुंधराम् ।
वनेऽपि वसतस्तस्य बाहुवीर्याभिरक्षिताम् ॥ २०

शून्यसंवरणारक्षामयन्त्रितहयद्विपाम् ।
अपावृतपुरद्वारां राजधानीमरक्षिताम् ॥ २१

अप्रहृष्टबलां न्यूनां विषमस्थामनावृताम् ।
शत्रवो नाभिमन्यन्ते भक्ष्यान्विषकृतानिव ॥ २२

अद्यप्रभृति भूमौ तु शयिष्येऽहं तृणेषु वा ।
फलमूलाशनो नित्यं जटाचीराणि धारयन् ॥ २३

तस्यार्थमुत्तरं कालं निवत्स्यामि सुखं वने ।
तं प्रतिश्रवमामुच्य नास्य मिथ्या भविष्यति ॥ २४

वसन्तं भ्रातुरर्थाय शत्रुघ्नो मानुवत्स्यति ।
लक्ष्मणेन सह त्वार्यो *अयोध्यां पालयिष्यति ॥ २५

अभिषेक्ष्यन्ति काकुत्स्थमयोध्यायां द्विजातयः ।
अपि मे देवताः कुर्युरिमं सत्यं मनोरथम् ॥ २६

---

19 [a]) D6 प्रकर्णधारा. Ś1 D6 [इ]व हि नौः (for पृथिवी). —[b]) Ś1 D6 पृथिवी; D3 नौरिव; G1 शून्येन (sic) (for शून्येव). Ś1 Ñ V1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3-7 T2 M4 मे; D2 वै (for मा).

20 [a]) B2 Dt1 G1 कश्चिन्; Cg.k.t as in text (for कश्चिन्). —[c]) Dg1 D2-5.7 T2 वने निवसतस्. —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1-7 बाहुवीर्याभि(Ñ1 °र्यानु; Ñ2 V1 B3 D1 °र्येण; D4.7 °र्याति)पालितां.

21 [a]) M3 lacuna for रक्षा. Ñ1 B2 -संच(Ñ1 °व)-रणारथ्याम्; B4 -सञ्चरणाकक्षाम्; Dd1 D2-5 -संच(D3 °व)-रणाध्यक्ष्याम्(Dd1 D4 °रक्षाम्; D5 °ध्यक्षाम्). Ś1 V1 D1.6 M4 शून्याम(M4 °श्र)शरणामेताम्; B1 शून्यासिहांसनां रक्षाम् (sic). —[b]) Ś1 V1 D1.3.6 M3.4 अचिंति(D3.6 °*)त-; Ñ B D2.5.7 अवि(Ñ2 अपि; B3 आवि)चिंत्य-(D7 °त-) (B2 gloss: अधिष्ठातृविरहात्त ग्रहीतुमिच्छंति, विषलिप्सान्); D4 अविचित्र- (sic); Cm.g as in text (for अयन्त्रित-). V1 M4 -महाद्वीपां; Dt1 Dm1 -हयद्विषां. —[c]) V1 B2 D1 अप्रावृत-; Dt1 Dd1 Dm1 T G2 M1 अनावृत-; Cg as in text (for अपा°). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1-7 पितुर्मम; Dd1 सरक्षितां (sic); G1 महीक्षितां.

22 [a]) T1 -ब्रल-; M4 -जनां (for -बलां). Dm1 Ct शून्यां; G3 M4 दीनां; Cr.m.g as in text (for न्यूनां). Ś1 Ñ V1 B D1-7 अप्रहृष्टां(Ś1 D6 °तिष्ठां; Ñ2 B4 °कृष्टां) परिद्यूनां (D4.7 °जनां). —[b]) Ñ2 B1.3.4 D2.5 अपावृतां; D4.7 परावृतां (for अना°). G2 वृषमस्थानमावृतां (sic). —[c]) Ś1 D6 शात्रवा. Ś1 नाभिदश्यंते; V1 B2 D1.3.4.6.7 नाभिपश्यंते. —[d]) V1 B2.3 Dg1 D1.7 T3 G2 M Cg भक्षान्; D5 भिक्षां. Ś1 V1 -विषयु (V1 °हृ)तानिव; B1 Dd1 Dm1 °कृतानि च; D5 °हतामिव (for °कृतानिव). D6 भक्ष्या****मिव (lacuna).

23 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 हि (for तु). —[b]) Dm1 M3 च (for वा). Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 स्वप्स्येहं(Ś1 Ñ2 B1-3 D6 °प्स्यामि; Ñ1 °प्स्ये च; B4 °प्स्याहि [sic]) कुशसंस्तरे. —[d]) G2 M1 जटाश् (for जटा-). Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 जटा(M4 °टी)चीरा(B4 °र)जिनांबरः.

24 [a]) V1 D1 तस्यार्थाय; Dt1 Ct तस्याहम्; M4 °र्थे च; Cr.m.g.k as in text (for °र्थम्). V1 [उ]त्तरकालं. —[b]) V1 D1 वत्स्यामि सु-; Dt1 निवत्स्याम; M3 *वत्स्यामि (for निवत्स्यामि). M2 वने सुखं (by transp.). —For 24[ab], Ś1 Ñ B D2-7 subst.:

1968* इमं कालान्तरं तस्य कृते वत्स्याम्यहं वने ।

[Ñ इमां; B1 इदं; B3 इयं; B4 कामा (sic); D2-5.7 तस्य; D6 इमे (sic) (for इमं). D2-5.7 इदम् (for तस्य). D2.4.7 अर्थे; D3 सुखं; D5 आर्ये (for कृते). D3.5.6 वत्स्यामहं (D5 °हे). B2 इमं कालं तस्य कृते वने वत्स्याम्यहं ध्रुवं.]

—[c]) T1 आर्यस्य (for आमुच्य). Ś1 Ñ V1 B Dt1 D1-7 Ct तत्प्रतिश्रुत(B1 °ति)मार्यस्य(B1 om. [hapl.] from स्य up to आर्य: in l. 2 of 1969*). —[d]) Ś1 Ñ V1 B2-4 Dg1 Dt1 D1-3.5.6 T1.2 नैव; D4.7 नैतन्; G1 न स; Cr.m.k as in text (for नास्य).

25 B1 om. 25 (cf. v.l. 24). —[a]) D3 अवश्यं (for वसन्तं). Ś1 Ñ V1 B2-4 D1-7 M4 भ्रातुरर्थे मां. —[b]) Ś1 Ñ V1 B3.4 D1-7 M4 [ऽ]प्यनुवत्स्यति(B4 °त [sic]); B2 [ऽ]प्यनुगच्छति. —[c]) Ś1 Ñ V1 B2-4 Dt1 D1-7 M4 सहायोध्याम् (for सह त्वार्यो). —[d]) Ś1 Ñ V1 B2-4 Dt1 D1.2.4-7 आर्यो मे; Dg1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ह्ययोध्यां (to avoid hiatus); M4 रामो वै (for *अयोध्यां). D3 आर्यः समुपभोक्ष्यति. —After 25, Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 ins.:

1969* पर्णच्छायां सुखं भोक्ष्ये वनेषु निवसन्मुनिः ।
राज्यच्छायामयोध्यायामार्यः समुपभोक्ष्यते ।

[B1 om. up to आर्य: in l. 2 (cf. v.l. 24). —(l. 1) B2.4 D2.3 पर्णच्छाया-; B3 D4 पू(D4 व)र्णच्छायां. V1 D1 M4 अहं (for सुखं). D2 वत्स्ये (for भोक्ष्ये). D1 न्यवसन्. V1 D1 सुखं (for मुनिः). —(l. 2) M4 भर्तृच्छायामयोध्यायां रामः समुपभोक्ष्यति.]

26 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 अभिषे(D5 °प्रे)क्ष्यामि. —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1-4.6.7 यशस्विनं; D5 यशस्थिरं; T3 द्विजर्षभाः; M4 सलक्ष्मणं (for द्विजातयः). —[c]) Ś1 देवाश्च मे (for मे देवताः). —[d]) Ñ2 V1 इदं. V1 D3.7 T3 सत्य- (for सत्यं). B4 मनोरमं.

प्रसाद्यमानः शिरसा मया स्वयं
बहुप्रकारं यदि न प्रपत्स्यते ।
ततोऽनुवत्स्यामि चिराय राघवं
वने वसन्नार्हति मामुपेक्षितुम् ॥ २७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

८३

व्युष्य रात्रिं तु तत्रैव गङ्गाकूले स राघवः ।
भरतः काल्यमुत्थाय शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ १
शत्रुघ्नोत्तिष्ठ किं शेषे निषादाधिपतिं गुहम् ।
शीघ्रमानय भद्रं ते तारयिष्यति वाहिनीम् ॥ २

G. 2. 97. 3
B. 2. 89. 2
L. 2. 101. 3

27 ^{a}) B3 प्रसाद्यमानं. V1 D1 प्रभुः; B2 स्वकं; G1 स्वयं (for स्वयं). —^{b}) D1 बहुविकारं. Dg1 ना प्रपत्स्यते (sic); D2 नः प्रपत्स्यति; D3 न प्रपश्यति; D4.7 Cr न प्रपत्स्यते; K (ed.) Cg नाभिपत्स्यते; Cv.m.k.t न प्रपत्स्यते (as in text). —^{c}) Ś1 [ऽ]नुवक्ष्यामि; V1 D1–3 निवत्स्यामि; Dg1 [ऽ]नुगच्छामि; Cg as in text (for °वत्स्यामि). G3 M4 राघवो; Cg राघवं (as in text). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B Dt1 D1–7 T1 वनेचरं (for वने वसन्). —After 27, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ins. :

1970* ततः प्रवृत्ता रजनी दिनक्षये
श्रयन्ति नीडानि खगाः कृतालयाः ।
विसर्जितश्चापि गुहः स्वमालयं
जगाम दुःखेन सहानुयायिभिः ।

[(l. 2) V1 B1.3 नीनानि खगाः; D2.4.5.7 नीडान्विहगाः; D3 नीडं विहगाः (for नीडानि खगाः). —(l. 3) B1 गुहु (for गुहः). —(l. 4) D2–5.7 दुःखात्सहसा (for दुःखेन सह). Ś1 D6 [अ]नुजीविभिः (for [अ]नुयायिभिः).]

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 D6 इंगुदीमूलवृत्तांतः (D6 °लवृत्तं); Ñ1 D3.4.7 भरतविलापः; Ñ2 B1.3.4 इंगुदीवृत्तं; V1 इंगुदीशरणः; B2 इंगुदीवृक्षवृत्तं; D1 भरतइंगुदीशरणः; D2.5 भरतपर्वणि भरतविलापः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1 D3.6 om.; Ś1 100; Ñ2 D2 96; V1 D4 93; B2 83; B3 D7 95; B4 90; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 88; D1 149; D5 97; M4 94. —After colophon, G concludes with श्रीरामाय नमः.

83

Ś1 Dm1 begin with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 ^{a}) Dg1 उष्य रात्रीं. Ś1 Ñ B D6 उषित्वा रजनीमेकां; V1 D1–5.7 अथो (D5 उपो) ष्य रजनीमेकां; M4 अपास्य रजनीमेतां. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D2–7 M4 गंगातीरे (for °कूले). Ś1 महात्मनः; Ñ1 B D6 महामनाः; Ñ2 महात्मनाः (sic); D4.7 M2 च राघवः. —B4 om. 1^{c}–2^{b}. —^{cd}) Ś1 D4 कल्य; Ñ2 V1 B1–3 Dm1 (before corr. as in text) D1.3.5.7 कल्यम्; D2 प्रातर्; D6 काल्य; Cg.k.t as in text (for काल्यम्). Dg1 Dt1 का (Dg1 क) ल्यमुत्थाय शत्रुघ्नमिदं वचनमब्रवीत्.

2 B4 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). —^{ab}) M4 उत्तिष्ठ (for शत्रुघ्न). Dt1 [उ]त्थाय (for [उ]त्तिष्ठ). G2 कं (for किं). Ś1 Ñ V1 B1–3 D1–7 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे शत्रुघ्न (V1 शत्रुघ्न किं शेषे [by transp.]) रजनी गता. —After 2^{ab}, Ś1 Ñ V1 B1–3 D1–7 ins. :

1971* पद्मबोधनमुद्यन्तं पश्य सूर्यं तमोनुदम् ।

[D2–5.7 -प्रबोधम् (for -बोधनम्). Ś1 D6 पद्मबोधं समुद्यंतं (for the prior half). D1 अभ्योदितं (for तमोनुदम्).]

—^{c}) Ś1 Ñ B D3.6 आनायय (B4 °य च) गुहं; V1 D5 समा (D5 अत्रा) नय गुहं; D1.2 आज्ञापय गुहं (for आनय भद्रं ते). D4.7 तं शीघ्रमानय गुहं; M4 शासनादानय क्षिप्रं. —After 2^{c}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 ins. :

1972* शृङ्गवेरपुरेश्वरम् ।
स हि गङ्गामिमां वीर.

[(l. 1) Ś1 शृंगवीर-. —(l. 2) D2–5.7 अपि (for स हि). V1 D1 इतां (for इमां). D2–5.7 सेनां (for वीर).]

—^{d}) G2 M1 तारयिष्यामि. D2–5.7 वीर्यवान् (for वाहिनीम्). —After 2, Ś1 Ñ V1 B D1–7 ins. :

1973* शत्रुघ्नस्त्वब्रवीच्छूरं भ्रातरं प्रियबान्धवम् ।
भरतं चोपचाराणामभिज्ञो वचसां प्रभुः ।
शोकशून्येन मनसा त्वयि स्वपिति राघव ।

[(l. 1) Ś1 V1 वीरं; B4 यूनं (sic) (for शूरं). Ñ2 B3 -दर्शनं; D2 -वादिनं (for -बान्धवम्). —V1 D1 om. l. 2. —(l. 2) Ś1 B4 D4.6.7 स (for च). D5 [उ]पकाराणाम् (for [उ]पचा°). D2–5.7 वचनं (for वचसां). Ñ B1.3.4 प्रभुं. —(l. 3) V1 त्वया; B2 जनः; D2 त्वत्र (for त्वयि). Ś1 D5.6 स्वपति (sic); Ñ1 [आ]स्वपिति; Ñ2 B3 D1.3 [अ]स्वपति (sic); B4 स्वपीतिः; D4 स्वपरि- (sic) (for स्वपिति). D2.7 राघवः.];

while M4 ins. :

1974* तेनैवमुक्तः शत्रुघ्नो युद्धे शत्रुनिषूदनः ।
कृताञ्जलिरुवाचेदं भरतं कैकयीसुतम् ।

G. 2. 97. 5 B. 2. 89. 3 L. 2. 101. 5 जागर्मि नाहं स्वपिमि तथैवार्यं विचिन्तयन् ।
इत्येवमब्रवीद्भ्रात्रा शत्रुघ्नोऽपि प्रचोदितः ॥ ३
इति संवदतोरेवमन्योन्यं नरसिंहयोः ।
आगम्य प्राञ्जलिः काले गुहो भरतमब्रवीत् ॥ ४
कच्चित्सुखं नदीतीरेऽवात्सीः काकुत्स्थ शर्वरीम् ।
कच्चिच्च सहसैन्यस्य तव सर्वमनामयम् ॥ ५
गुहस्य तत्तु वचनं श्रुत्वा स्नेहादुदीरितम् ।
रामस्यानुवशो वाक्यं भरतोऽपीदमब्रवीत् ॥ ६
सुखा नः शर्वरी राजन्पूजिताश्चापि ते वयम् ।
गङ्गां तु नौभिर्बह्वीभिर्दाशाः संतारयन्तु नः ॥ ७

3 [a]) D2 **जागृमि** (sic); M3 **जागर्ति.** Ś1 Ñ1 D2.4–7 **न च** (Ñ1 D2 **नाव**) **सुप्तोस्मि;** Ñ2 V1 B D1 **नास्ति मे निद्रा;** D3 **वा सुप्तोस्मि न;** G1 **नाहं स्वप्स्यामि;** M3 **नाहं स्वपिति** (for **नाहं स्वपिमि**). G3 **नाहं स्वपामि जागर्मि.** —[b]) Ś1 V1 **तवैवार्थं** (V1 **°र्थं**); Ñ1 Dg1 D1 M4 **C**g **तमेवार्यं;** D2–7 **तमेवार्थं;** M3 **तथैवाहं; C**g*p*.k.t as in text (for **तथैवार्यं**). Ñ2 B **तस्यैवार्यस्य चिंतया.** —After 3[ab], Ś1 Ñ V1 B D1–7 ins. :

1975* **अपि रामः प्रसादं नः कुर्यात्स पुरुषर्षभः ।**
प्रसाद्यमानो भवता मया च सह मन्त्रिभिः ।

[(l. 1) B2.3 D1–3.5 नाम (for रामः). B1.4 D2 प्रसादान् (for °दं). L(ed.) वः (for नः). Ñ B2–4 स कुर्यात् (by transp.); B1 सत्कुर्यात्. —(l. 2) V1 भरत (for भवता). V1 जनकात्मजा; D1 वनगामिना; D2–5.7 नगरेण च (for सह मन्त्रिभिः).]
—[c]) G1 [ए]**नम्** (for [ए]**वम्**). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2 G1.2 M1 **भ्राता;** G3 **वृत्तं; C**g as in text (for **भ्रात्रा**). —[d]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T M3 **विप्रचोदितः;** G2 M1 (before corr. as in text) [ऽ]**मिप्र-°; C**g as in text (for **ऽपि प्रचोदितः**). —For 3[cd], Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst. :

1976* **एवमुक्त्वा तु शत्रुघ्नो भरतस्याज्ञया ततः ।**
अब्रवीत्पुरुषं तत्र गुहमानाययेति सः ।

[(l. 1) D4.7 [अ]थ; D5 च (for तु). Ñ1 वचनं (for शत्रुघ्नो). —(l. 2) D4.7 प्राब्रवीत्. Ś1 Ñ1 V1 D1–3.5.6 पुरुषांस्; B3 पुरुषस्. Ś1 Ñ1 V1 D1.3 आनयत; D2.6 आनायत; D5 अत्रानय (for आनायय). Ñ1 D2.4.5.7 च (for सः).]

4 [ab]) M4 **संभाषतोर्** (for **संवदतोर्**). Ś1 Ñ V1 B D1–7 **इति संभाषमाणस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः.** —[c]) Dd1 Dm1 G2 M1 **आगत्य;** G3 **आगमत्** (for **°म्य**). Ś1 Ñ V1 B D1–7 **अभिगम्यांजलिं कृत्वा**(Ś1 V1 D1.6 **बद्ध्वा**). —[d]) Ś1 Ñ V1 B Dt1 D1–7 M3 **वचनम्** (for **भरतम्**).

5 M2 om. (hapl.) 5–6. V1 om. from 5 up to l. 1 of 1977*. —[b]) Ś1 D6 **याता;** D2.3 [ऽ]**वसः;** D4.7 **गता;** D5 **वसन्;** M3 [ऽ]**वात्सीत्; C**k.t as in text (for **ऽवात्सीः**). Ś1 D4.6.7 **शर्वरी;** D2.3.5 **यामिनीं** (for **शर्वरीम्**). —[c]) D6 **कश्चित्** (for **कच्चिच्**). Ś1 D6 **सर्वस्य;** D2.3.5 **तव स-;** D4.7 **च तव;** T3 **ते सह-; C**g as in text (for **च सह-**). G1 **-सैन्येन.** —[d]) Dd1 Dm1 T3 G2 M1.3 **तावत्; C**g as in text (for **तव**). Dg1 Dt1 **नित्यम्; C**g as in text (for **सर्वम्**). Ś1 Ñ B D1–7 **सर्वतोनामयं प्रभो**(Ñ2 B D1 **तव**).
—After 5, Ś1 Ñ V1 (after 4, owing to om.) B D1–7 ins. :

1977* **अथवा समुदाचारः प्रयुक्तोऽयं मया तव ।**
कुतो हि सुखशय्या ते स्नेहेन परितप्यतः ।
भ्रातरं चिन्तयानस्य वृत्तं च जगतीपतिम् ।
शारीरमानसैर्दुःखैः स्नेहोऽपि न निवर्तते ।

[V1 om. l. 1. —(l. 1) Ñ1 संपृष्टोयं (sic) (for प्रयुक्तोऽयं). —(l. 2) V1 [ऽ]स्ति (for हि). Ñ2 दुःखशय्या. V1 D1.3 शोकेन; B1 तृष्णेन (sic) (for स्नेहेन). D3 om. from तप्यतः up to न नि in l. 4. Ñ2 परितोषितः; V1 D1.2.4.5.7 परिखिद्यतः. —(l. 3) B3 मातरं (for भ्रा°). Ś1 V1 D4.6.7 मृतं च; B1 सवृत्तं; B3 वृद्धं च; D2 रामं तत् (for वृत्तं च). D5 मृतिं च जगतीपतेः (for the post. half). —(l. 4) Ñ2 V1 शरीर- (for शारीर-). D1 शरीरमानसे दुःखे (for the prior half). D2.5 विपरिवर्तते; D4.7 [ऽ]पि परिवर्तते. D1 स्वयं निर्वर्तिते हिते (for the post. half).]

6 M2 om. 6 (cf. v.l. 5). —[a]) M4 [ए]**तत्** (for **तत्**). T2 transp. **तत्तु** and **वचनं.** —[b]) T2 **स्नेहाभिभाषितं.** —[c]) T2 [अ]**नु वचो;** G3 [अ]**नुचरो; C**r [अ]**नुवशं; C**g.k.t as in text (for **°वशो**). M4 **रामशोकाभिसंतप्तो.** —[d]) T3 G2 M1 **तम्** (for [इ]**दम्**). —For 6, Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst. :

1978* **तथोक्तो भरतो दीनः प्रत्युवाच गुहं वचः ।**
मानयन्समुदाचारं हृदयेन सुदुःखितः ।

[(l. 1) D1.6 तथोक्ते. B4 D1 दीनं. V1 D4 तदा; G(ed.) ततः (for वचः). —(l. 2) D6 स सदाचारं. Ñ1 D2–5.7 समुदाचारमात्रेण (for the prior half). Ś1 V1 D3.6 च(V1 D3 स) दुःखितः; B1 सुदुःखितं.]

7 [a]) Ś1 B2 D6 **सुखं** (for **°खा**). D2.3.5 **रजनी** (for **शर्वरी**). Dt1 **धीमन्; C**g as in text (for **राजन्**). —[b]) D1 **रंजिताश्** (for **पूजि°**). Ś1 D6 **वयं त्वया** (for [अ]**पि ते वयम्**). —[c]) Ñ1 **ते;** Ñ2 B3 **च;** D4.7 **सु-;** G3 **हि** (for **तु**). V1 D3–5.7 G1 **बहुभिर्नौभिर्;** G3 M1 **नौभिर्बहुभिर्** (for **°बह्वीभिर्**). D1 **गंगां नौभिः सुबह्वीभिर्;** D2 **यांतु नः कुंभि*-नौभिर्.** —[d]) Ś1 V1 B2.4 Dd1 (before corr. as in text) **दासाः.** B1 **शांता वयं तु;** Dd1 **ते तारयंतु;** M2.3 **संत्व**(M3 **°त**)**रयंतु** (for **संतारयन्तु**). B4 D4.7 **वः;** G1 damaged (for **नः**).

ततो गुहः संत्वरितः श्रुत्वा भरतशासनम् ।
प्रतिप्रविश्य नगरं तं ज्ञातिजनमब्रवीत् ॥ ८
उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमस्तु हि वः सदा ।
नावः समनुकर्षध्वं तारयिष्याम वाहिनीम् ॥ ९
ते तथोक्ताः समुत्थाय त्वरिताः राजशासनात् ।
पञ्च नावां शतान्येत्र समानिन्युः समन्ततः ॥ १०
अन्याः स्वस्तिकविज्ञेया महाघण्टाधरा वराः ।
शोभमानाः पताकिन्यो युक्तवाताः सुसंहताः ॥ ११
ततः स्वस्तिकविज्ञेयां पाण्डुकम्बलसंवृताम् ।
सनन्दिघोषां कल्याणीं गुहो नावमुपाहरत् ॥ १२
तामारुरोह भरतः शत्रुघ्नश्च महाबलः ।
कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या राजयोषितः ॥ १३
पुरोहितश्च तत्पूर्वं गुरवो ब्राह्मणाश्च ये ।
अनन्तरं राजदारास्तथैव शकटापणाः ॥ १४
आवासमादीपयतां तीर्थं चाप्यवगाहताम् ।
भाण्डानि चाददानानां घोषस्त्रिदिवमस्पृशत् ॥ १५ G. 2. 97. 21 B. 2. 89. 15 L. 2. 101. 21

---

8 ^{a}) Ś1 V1 D5.6 स त्वरितः; Ñ2 B1.3.4 स त्वरितं; K(ed.) संत्वरितं.—^{b}) Ś1 Ñ2 B D6 [ए]वेश्वर- (for भरत-). V1 D1 T3 M4 -भाषितं (for -शासनम्).—^{c}) Ś1 D6 नगरीं (for °रं).—^{d}) Ś1 Ñ V1 B1.3.4 D1.3.6.7 स्व(V1 D1 स्वान्)ज्ञातीनिदमब्रवीत् ; B2 D4.5 स ज्ञातीनि(D5 °मि)-दमब्रवीत् ; Dd1 Dm1 G1.3 तं ज्ञातिगणम°; D2 स्वजन-मिदम°; M4 ज्ञातींस्तानिदम°.

9 ^{a}) D1 प्रगच्छध्वं; G3 M4 (after corr. *inf. lin. sec. m.* as in text) प्रबुध्यस्व; Cg as in text (for °ध्वं).—V1 om. (hapl. ?) 9^{bc}.—^{b}) T1 च वः; M2 च नः (for हि वः). Ś1 Ñ B D1–7 M4 ज्ञातयो भद्रमस्तु वः.—^{c}) Ñ2 B1.3 नौकाः (for नावः). Ś1 Ñ B Dg1 Dt1 D2.4–7 T1 G1 M4 समुपकर्षध्वं; G3 सवनुकर्षांताः (sic).—^{d}) Ñ V1 B Dg1 Dt1 D1.2.4.5.7 T2 G1.3 M3.4 Cg*p* तारयिष्यामि; Cg तारयिष्याम(as in text). D2 भारतं (sic); D5 जाह्नवीं (for वाहिनीम्).

10 ^{a}) D2 ततश्च (for ते तथा).—^{b}) G2 M1 त्वरितं.—^{c}) Dm1 (before corr. as in text) नाव- (for नावां). T1 M2 [आ]शु (for [ए]व).—For 10^{cd}, Ś1 Ñ1 V1 B D1–7 M4 subst. :

1979* नावां शतानि पञ्चैव समन्तात्समुपानयन् ।

[M4 नौशनानि च (for नावां शतानि).—After the prior half, D3 wrongly reads सनातनाशवशतानिपचैव (sic). M4 त्वरिताः (for समन्तात्). Ñ1 शतानि **(illeg.) पंचानां नावां तत्रापचक्रुः (sic); D2.4.5.7 शतानि पंच सज्जानां नावां(D5 दासानां नावस) तत्रोपतस्थिरे.]

11 ^{a}) D6 कांश्चित् (for अन्याः).—D6 om. (hapl.) from स्वस्तिक- up to ततः in 12^{a}. G1 -विज्ञेय- (for -विज्ञेया). Ś1 Ñ V1 B D1.3–7 M4 काश्चि(B1 D5 °चि)-त्स्वस्तिकचिह्नांका(Ñ B1.2.4 °ह्नांगा; B3 °त्रांगा; M4 °त्रांग्यो); D2 काचित्सतिक्तचिह्नांका.—^{b}) Ñ2 B -दंड-; V1 -नंद-; L(ed.) -घंट- (for -घण्टा-). Ś1 B2 D1–3.5.7 M4 -धरा-(Ś1 M4 °राः)पराः; Ñ1 -पयोधराः; V1 -धरापगाः; Dt1 Dd1 Dm1 Ck.t -धराधराः; G1.3 -रवा व(G3 °प)राः; M3 -धरावरां; Cg -धरा वराः (as in text).—^{c}) Dg1 T1 M2 पताकाभिर् (for °किन्यो).—^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4.5.7 युक्ता(D1 युक्त; D7 मुक्तो [sic]) नावः; T1.3 G1 Cr.m.t युक्तवाहाः; Cv युक्तखाताः; Cm*p*.g.k.t*p* as in text (for युक्तवाताः). Ś1 सुसंमताः; Ñ B D2.4.5.7 T2 G1.3 M3 Ck सुसंय(B4 D2 °यु; T2 M3 °ग; G1.3 °हि)ताः; Cv.r.m.g.t सुसंहताः (as in text). D3 युक्तागवसुखंसंहिताः (hypm.).

12 D6 om. ततः (cf. v.l. 11).—^{a}) Ñ2 स्वतः; B1 तत्र (for ततः). Ś1 Ñ V1 B1.2.4 D1–7 -चिह्नांगां(V1 D1–5.7 °कां; B2 °गीं); B3 M4 -चित्रांगीं; T3 -विज्ञेयाः (for -विज्ञेयां).—^{b}) V1 D1.3 रक्त- (for पाण्डु-). Ś1 -कांबल-; T3 G M1.2 -कंबळ-. Dd1 -संवृताः.—^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 आनंद- (for सनन्दि-). D3 G1 M3 कल्याणां (for °णीं).—^{d}) Ś1 Ñ B D6 उपानयत् ; D2.4.7 उदावहत् ; G(ed.) अनाययत् ; Ck.t उपाहरत् (as in text).

13 Ś1 om. 13–14^{b}.—^{a}) Ñ B D6 तत्र (for ताम्).—^{b}) Ñ1 Dd1 Dm1 D2.4–7 G2.3 M1.4 महायशाः; B2 महारथः.

14 Ś1 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13).—^{a}) Ñ1 B1 [ऽ]तरत्पूर्वं; Ñ2 B2–4 D6 [ऽ]भवत्पूर्वं; V1 D1–5.7 ततः पूर्वं; T2 च पूर्वं तु; G3 च सत्पूर्वं (for च तत्पूर्वं).—^{b}) Ñ1 D3–5.7 सह सर्वैर्द्विजातिभिः; Ñ2 V1 B D1.6 ये(Ñ2 मे) चान्ये ब्राह्मणाः पृथक् ; D2 सहसा वै द्विजातिभिः.—^{c}) Ś1 Ñ1 B2 D6 अंतःपुरं राजभृत्यास् ; Ñ2 B1.3.4 अंतःपुरचरा भृत्यास् .—^{d}) B4 तथैव च (hypm.). Ś1 शकाट्ययनाः; V1 शकटागणाः; Dd1 श (before corr. शा)कठापणाः; Dm1 D4.6 शकटायनाः; D5 शकटापराः; D7 शकटापणः; M3 शकटापणं; Cm.g शकटापणाः (as in text).—After 14, Dm1 ins. राम.

15 ^{a}) B4 असुवासम् (sic); G2 आयासम् (for आवा°).—^{b}) Dm1 वा (for च). M4 [अ]भि- (for [अ]पि). Ś1 Ñ V1 B D1–7 तीर्थानि च वि(V1 D1–3.5 परि)धावतां.—^{c}) Ñ2 B तृणानि (for भाण्डानि). D3 M3 वा (for च). Ś1 ददानां च; Ñ1 D2.4.5.7 [अ]प्याददतां; V1 D1.3 M4 [आ]रोपयतां; B2 ददानानां; B4 ददान्येन (sic); Dm1 [आ]ददानां च; T2 [आ]दधानानां; Cg [आ]ददानानां (as in text).—^{d}) V1 D1 घोषो दिवमुपा(D1 °मिवा)स्पृशत् ; Dt1 घोषस्तु दिवमास्पृशत् .

G. 2. 97.22
B. 2. 89.16
L. 2. 101.22

पताकिन्यस्तु ता नावः स्वयं दाशैरधिष्ठिताः ।
वहन्त्यो जनमारूढं तदा संपेतुराशुगाः ॥ १६
नारीणामभिपूर्णास्तु काश्चित्काश्चित्तु वाजिनाम् ।
काश्चित्तत्र वहन्ति स्म यानयुग्यं महाधनम् ॥ १७
ताः स्म गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम् ।
निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः ॥ १८
सवैजयन्तास्तु गजा गजारोहैः प्रचोदिताः ।
तरन्तः स्म प्रकाशन्ते सध्वजा इव पर्वताः ॥ १९
नावश्चारुरुहुस्त्वन्ये प्लवैस्तेरुस्तथापरे ।
अन्ये कुम्भघटैस्तेरुरन्ये तेरुश्च बाहुभिः ॥ २०
सा पुण्या ध्वजिनी गङ्गां दाशैः संतारिता स्वयम् ।
मैत्रे मुहूर्ते प्रययौ प्रयागवनमुत्तमम् ॥ २१
आश्वासयित्वा च चमूं महात्मा
निवेशयित्वा च यथोपजोषम् ।
द्रष्टुं भरद्वाजमृषिप्रवर्य-
मृत्विग्वृतः सन्भरतः प्रतस्थे ॥ २२

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

16 ^{a}) D3.5 तथा (for तु ता). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 तास्तु संप्रस्थिता नावः(V1 °वं). —^{b}) Ś1 D6 शीघ्रंर्; Ñ B D3–5.7 शीघ्रं; M4 सुखं (for स्वयं). Ś1 V1 B D1–6 M3 दासैर् (for दाशैर्). —^{cd}) G3 वसंत्यो (for वहन्त्यो). M3 आरूढास् (for° ढं). M3 आशुभा:; Cg.t as in text (for °गाः). —For 16^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1980* वहन्त्यस्तं जनं सर्वं पारं जग्मुः समाहिताः ।

[D2 परं (for पारं). B4 समास्थिताः (for °हिताः).]

17 ^{a}) Ś1 Ñ B D2.4–7 ता(B2 D2.5 भ; B4 भा)रिताः (Ñ2 B1.3 °काः) काश्चित् ; V1 D1.3 तु(D3 च) भृताः काश्चित् ; G3 अभिपूर्वास्तु; M4 अपि पू° (for अभिपूर्णास्तु). —^{b}) D4 कांचित् (sic) (for first काश्चित्). Ś1 Ñ V1 B D1–7 G3 परम-; M4 काश्चिच्च (for काश्चित्तु). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1–7 M4 नावो; B4 वारो (sic); T1 M2.3 अत्र (for तत्र). D6 वहंत्य; G3 वसंति (for वहन्ति). —^{d}) V1 यानपुष्टं; B1.3 यानं युग्यं; B2.4 Dd1 D2.4.7 यानयुग्मं; D1 यानयुज्यं; D3 यातु युग्मं; D6 यानधुर्यं; L(ed.) यानयुध्यं; Cr.m.g यानयुग्यं (as in text). Ś1 D4.6.7 महाबलाः(D4.7 °लं); M2 महद्धनं; Cr.m.g.t as in text (for महाधनम्).

18 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D T2 M4 तास्तु; T3 तस्माद्; Cm.k.t as in text (for ताः स्म). Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–7 M4 पारम् ; B1 पारपारम् (ditto.) (for तीरम्). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 अवतार्य (for °रोप्य). —^{c}) V1 B4 D1.3–5 M4 निवृत्ता (sic); B2 Dd1 नि°; Cr.m.k.t as in text (for निवृत्ताः). Ś1 D4.6.7 कर्णधारैश्च(D4.7 °स्ताः); Ñ B कांडचित्रांगा (B4 °ग)स् ; V1 D1 M4 भांड°; D2.5 कांड(D5 °*)वचित्रास् ; D3 °वच्छीघ्रं; M1 °मित्राणि (sic) (for काण्डचित्राणि). ❀ Cm : काण्डचित्रा इति पाठः । ❀ —^{d}) Ñ V1 B1–3 D1.3 M4 तार्यंते; B4 तर्यस्ते (sic); D2.5 तार्यंत्यो (sic) (for क्रियन्ते). Ñ2 V1 B Dd1 (before corr. as in text) D1–3.5 दारुबंधुभिः(B4 [before corr. marg.]°पुंगवः); G3 M3 Cv दाशबुद्धिभिः; Cr.m.g.k.t दाशबंधुभिः (as in text). Ś1 D4.6.7 धावंत्यो विपु(D4.7 °म)लांबुभिः.

19 ^{a}) Ñ B1.2.4 D1–3.5 M4 च (for तु). Ś1 V1 B3 D4.6.7 सवैजयंत्या(Ś1 D6 °त्य)श्च गजा. —^{b}) Ñ V1 B D1–3.5 T1.2 गजारोह- (for °रोहैः). V1 D1–3 -प्रनोदिताः. —^{c}) Ś1 D4.6 आरूढाः; Dd1 Dm1 G1.3 M2 तरंति; D1 भरतं; D7 आतूर्यैः (sic); Cg as in text (for तरन्तः). Ñ V1 B1–3 D1–7 T3 G2 M1 संप्रकाशंते; B4 om. (for स्म प्रका°). —^{d}) Dt1 सपक्षा; Cg.t as in text (for सध्वजा). V1 हय- (for इव).

20 ^{a}) T3 तु (for च). T1 M2 च (for तु). —For 20^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

1981* नावमारुरुहुः केचित्केचिदारुरुहुः प्लवान् ।

[Ñ1 om. (hapl.); M4 त्वन्ये (for first केचित्). D4.7 प्लवं.]

—D4.5.7 om. 20^{cd}. —D3 erroneously reads 20^{c} twice. —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 केचित् (for अन्ये). V1 D1–3 कुंभगतास् ; B1 कुंभैर्घटैस् ; B4 कुंभतरैस् ; M4 कुंभशतैस् ; L(ed.) गंगाघटैस्. —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 केचित् (for अन्ये). Ś1 Ñ B D6 स्व- (for च). Ñ2 B3 -बाहुना (for बाहुभिः).

21 ^{a}) Ś1 Ñ B D3–7 M1 सा सर्वा(B3 °र्वा; D2.5 °र्व-); V1 D1.2 सर्वा सा (for सा पुण्या). V1 B3 D3 T2 M3 गंगा. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B2–4 Dd1 (before corr. as in text) D1–6 दासैः. Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 तदा (for स्वयम्). —^{d}) V1 प्रयान- (sic); D4 प्रयागं. —After -वन, Ñ1 erroneously repeats from मुहूर्ते in ^{c} up to वन. —After 21, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4(Ś1 Ñ B D6 M4 preceded by an additional colophon) ins. a passage relegated to App. I (No. 25).

22 ^{a}) Ś1 Ñ B D6 आश्वास्य तां(B4 °सितं) चापि. Dm1 चमूर् (for चमूं). D2 महामना (for महात्मा). —^{b}) Ñ B निवेश्य सम्यक् (for निवेशयित्वा). Ñ2 B3.4 यथो(B4 यं चो)पकल्पं; V1 D2.4.7 यथोपयोगं; D1 तथैकदेशे; D3 यथोपदिष्टं; T2 तथोपजोषं (for यथोपजोषम्). —Ñ1 om. 22^{cd}.

८४

भरद्वाजाश्रमं दृष्ट्वा क्रोशादेव नरर्षभः ।
बलं सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मन्त्रिभिः ॥ १
पद्भ्यामेव हि धर्मज्ञो न्यस्तशस्त्रपरिच्छदः ।
वसानो वाससी क्षौमे पुरोधाय पुरोहितम् ॥ २
ततः संदर्शने तस्य भरद्वाजस्य राघवः ।
मन्त्रिणस्तानवस्थाप्य जगामानु पुरोहितम् ॥ ३
वसिष्ठमथ दृष्ट्वैव भरद्वाजो महातपाः ।
संचचालासनात्तूर्णं शिष्यानर्घ्यमिति ब्रुवन् ॥ ४ G. 2. 99. 7 B. 2. 90. 4 L. 2. 103. 7

T1 illeg. for 22^cd. —^c) Ñ2 B2–4 D1–3.5 M3.4 ऋषि(B2 D1 °र्षि)प्रवर्हं; V1 ऋर्षि प्रहर्षं; Dt1 D7 T2 ऋर्षि प्र°; Dm1 ऋर्षि प्रवीरम् (for ऋषिप्रवर्यम्). —^d) Dt1 Dd1 Dm1 ऋद्धि-वत्सद्स्थैर् (for °ग्वृतः सन्). D3–5.7 संय(D7 °वृ)तवाक् (for सन्भरतः). Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 गंतुं मतिं राजसुतश्च (B4 °तं च)कार. —After 22, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D7 S (T1 illeg.) ins. :

1982* स ब्राह्मणस्याश्रममभ्युपेत्य
महात्मनो देवपुरोहितस्य ।
ददर्श रम्योटजवृक्षषण्डं
महद्वनं विप्रवरस्य रम्यम् ।

[(l. 2) G2 वेद- (for देव-). —(l. 3) Dt1 -देशं; Dd1 Dm1 -खंडं; Cm.g as in text (for -षण्डं). —(l. 4) G M1 प्रीतिकरं सुरम्यं (for विप्रवरस्य रम्यम्).]

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ1 D6 प्रयागवनगमनं (Ñ1 °प्रवेशः); Ñ2 B प्रयागप्रवेशः; V1 D1.2 प्रयागदर्शनः (D1 °नं); D3 भरतप्रस्थाने प्रयागवनदर्शनं; D4.7 भरद्वाजाश्रमगमनं(D7 °नः); D5 भरतप्रस्थाने प्रयागसंप्राप्तिर्. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1 D3.6 om.; Ś1 102; Ñ2 D5 98; V1 D4 94; B2 85; B3 D7 M4 96; B4 92; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 89; D1 150; D2 97. —After colophon, G concludes with श्रीरामाय नमः.

84

Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः. Cv does not comment on this Sarga.

1 T1 illeg. for 1–3^ab. —^a) Dt1 D5 T1.2 (before corr.) G2 M1.2.4 गत्वा; Ck as in text (for दृष्ट्वा). —Dg1 reads 1^bcd in margin. —^b) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 दूराद् (for क्रोशाद्). M4 इव (for एव). —After 1^ab, B3 ins. :

1983* भक्त्या च विनयेनाथ गमनाय मनो दधे ।

—^c) Dt1 T1 जनं (for बलं). Dg1 च संस्थाप्य; D7 अत स्थाप्य; Ck.t as in text (for अवस्थाप्य). —M3 om. (hapl.) from 1^d–3^c. —^d) Dg1 सपुरोहितः (for सह मन्त्रिभिः).

2 M3 om.; T1 illeg. for 2 (cf. v.l. 1). —^a) Ś1 om. (subm.); Ñ V1 B Dt1 D1–5.7 T1 M4 तु; Dg1 D6 स (for हि). Dg1 D3–5.7 धर्मात्मा (for धर्मज्ञो). —^b) B1 partly illeg.; B2 ययौ स रघुनंदनः. —^c) Ñ B D1.2 M4 निवस्य; V1 निबध्य (for वसानो). D3–5.7 सूक्ष्मे (for क्षौमे). —^d) Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 पुरस्कृत्य (for पुरोधाय). K(ed.) पुरोधसं (for °हितम्). —After 2, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ins. :

1984* क्रोशमात्रं ततो गत्वा स ददर्श तदाश्रमम् ।
सूपद्वारं सुसंमृष्टं कदलीवनशोभितम् ।
शान्तव्यालमृगाकीर्णं वेदीमण्डलमण्डितम् ।
स्वर्गस्य विवृतं द्वारं भ्राजमानं वनश्रिया ।
तत्प्रविश्याश्रमपदं भरतः सपुरोहितः । [5]
ददर्श परमोदारमृषिं ज्वलनतेजसम् ।

[Ś1 Ñ2 B D6 read l. 1 after l. 4. —(l. 1) Ś1 Ñ B D6 नातिदूरं (for क्रोशमात्रं). V1 D1.2 M4 transp. स and ददर्श. Ś1 B2.4 D6 M4 तमाश्रमं; D5 महाश्रमं (for तदाश्रमम्). —(l. 2) V1 यूपद्वारं; B1.3 पुरद्वारं; B4 सद्वारं; D5 तपद्वारं; M4 सुप्रद्वारं (for सूपद्वारं). V1 सुसंसृष्टं; D5 तु संसृष्टं (for सुसंमृष्टं). D3 सुखप्रवेशसंमृष्टं (for the prior half). —(l. 3) Ś1 Ñ V1 D1–3.6 क्षांतव्याल-; B2 M4 क्षांतवाल-; B4 कांतव्याल-; D4.7 शांतवाल-; D5 तत्र बाल- (for शान्तव्याल-). D2 वेदि-; D4.7 मुनि- (for वेदी-). D4 -मंडलं (for- मण्डितम्). —D2 om. l. 4–6. —(l. 4) V1 विधृत-; B2–4 D3.5.7 M4 विवृत- (for विवृतं). V1 वनाश्रयैः (for वनश्रिया). D1 भ्राजंतं च क्रियाश्रिया; D3.5 M4 भ्राजंतं व(M4 ध)न्यया श्रिया; D4.7 राजंतं परया श्रिया (for the post. half). —(l. 5) D4.7 M4 तं (for तत्). D5 चरतः (for भरतः). —(l. 6) Ñ B1.3 M4 ज्वलित- (for ज्वलन-). B2.4 सूर्यज्वलिततेजसं (for the post. half).]

3 M3 om. 3^abc and T1 illeg. for ^ab (cf. v.l. 1). —^a) Dg1 हर्षवान्दर्शने तस्य. —^b) Dd1 Dm1 G2 M1 महर्षेः स हि (for भरद्वाजस्य). V1 D1–3 धीमतः (for राघवः). —^c) Ś1 D6 तत्र निवस्य (for तानवस्थाप्य). D3 तत्रैव मंत्रिण स्थाप्य; D4.7 मंत्रिणस्तत्र तान्स्थाप्य. —^d) Ś1 Ñ V1 B D3–7 M4 स(D4 सु)पुरोहितः; D2 [आ]सु पुरोहितः (for [अ]नु पुरोहितम्).

4 Ñ1 reads 4^ab in marg. —^a) Ś1 D6 ततो वसिष्ठं (for वसिष्ठमथ). D2 दृष्ट्वैकं; M4 संदि(after corr. *sec. m.* °ह)श्य (for दृष्ट्वैव). —^b) V1 D1.2 तपोनिधिः (for महातपाः). —^c) D6 M4 स (for सं-). V1 [आ]श्रमात् (for [आ]सनात्). Ś1 D4–7 तस्मात् (for तूर्णं). —^d) Ś1 Ñ1 V1 B2 D2–4.6.7 M4 पाद्यम्; B1.4 अर्थम् (for अर्घ्यम्).

G. 2. 99. 8
B. 2. 90. 5
L. 2. 103. 8

समागम्य वसिष्ठेन भरतेनाभिवादितः ।
अबुध्यत महातेजाः सुतं दशरथस्य तम् ॥ ५
ताभ्यामर्घ्यं च पाद्यं च दत्त्वा पश्चात्फलानि च ।
आनुपूर्व्याच्च धर्मज्ञः पप्रच्छ कुशलं कुले ॥ ६
अयोध्यायां बले कोशे मित्रेष्वपि च मन्त्रिषु ।
जानन्दशरथं वृत्तं न राजानमुदाहरत् ॥ ७
वसिष्ठो भरतश्चैनं पप्रच्छतुरनामयम् ।
शरीरेऽग्निषु वृक्षेषु शिष्येषु मृगपक्षिषु ॥ ८
तथेति च प्रतिज्ञाय भरद्वाजो महातपाः ।
भरतं प्रत्युवाचेदं राघवस्नेहबन्धनात् ॥ ९
किमिहागमने कार्यं तव राज्यं प्रशासतः ।
एतदाचक्ष्व मे सर्वं न हि मे शुध्यते मनः ॥ १०
सुषुवे यममित्रघ्नं कौसल्यानन्दवर्धनम् ।
भ्रात्रा सह सभार्यो यश्चिरं प्रव्राजितो वनम् ॥ ११
नियुक्तः स्त्रीनियुक्तेन पित्रा योऽसौ महायशाः ।
वनवासी भवेतीह समाः किल चतुर्दश ॥ १२

---

5 ^{b}) Ñ2 B3 [अ]भिवंदितः. —^{c}) Ñ1 अवबुध्य. —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 पुत्रौ दशरथस्य तौ.

6 ^{ab}) B1 D1–3 अर्घं(D2 °र्थं) (for अर्घ्यं). D3 om. पाद्यं च. Ñ1 दत्त्वा मूलफलोदकं; Ñ2 B दत्त्वा चापि(B4 चैव) फलोदकं; V1 फलं चैवाभ्युपान(before corr. °ल)यन् ; D1 फलं चैवाभ्य आनयन् (sic); D2 फलं चैवाभ्यवेदयत् ; D3 फलं चैवोपपादयन् (for ^{b}). Ś1 D6 दत्त्वा च स ऋषिस्ताभ्यामपि मूलफलादिकं; D4.5.7 तावप्यभ्यर्चयामास विधिदृष्टेन कर्मणा. —^{c}) Ñ V1 B2–4 Dm1 D1.3.4.7 आ(Dm1 अ)नुपूर्व्या; B1 M4 अ (M4 आ)नुपूज्य; Dd1 D2 M2 आ(D2 अ)नुपूर्वा; D5 T2 G2 अनुपूर्व्याच्; Cg.k.t as in text (for आनुपूर्व्याच्). Ś1 Ñ B D6 स; V1 D1.3 [अ]थ (for च). Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 धर्मात्मा. —^{d}) Ś1 Ñ B D6 सर्वांश्चैवात्र (Ñ B °नु)यायिनः; V1 D1–3 सर्वानप्यनुयायिनः; D4.5.7 सर्वांस्ताननुयायिनः.

7 ^{b}) T3 राष्ट्रे मित्रेषु मंत्रिषु; G2 मित्रेष्ववचनं त्रिषु. —For 7^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

1985* पप्रच्छ कुशलं चास्य राज्ये कोशे बले पुरे ।

[D4.5.7 [ए]व (for [अ]स्य). V1 D1 M4 तथा; B3 वने; D2 च तौ (for बले). Ś1 D6 पुरे तथा.]

—^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 ज्ञात्वा; T3 जातं (for जानन्). B1 दाशरथं. B2 वृद्धं. Ś1 B4 D6 मृतं दशरथं. —^{d}) Ñ B1–3 स पृष्टवान् ; V1 D1–5.7 अपृच्छत; Dt1 Dd1 Dm1 उपाहरत् ; T2 उदीरयत् ; M4 महामुनिः; Cr.m.g.k.t as in text (for उदाहरत्). Ś1 D6 स राजानं न पृष्टवान् ; B4 राजानं न स पृष्टवान् .

8 G2 M1 om. 8–9. —^{a}) T2 [ए]वं (for [ए]नं). Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 वसिष्ठभरतौ चैनं; Ñ1 वसिष्ठभरतावेनं. —^{b}) T2 G1 पप्रच्छतु नरा(meta.)मयं. —^{c}) V1 वृत्तेषु; Dt1 T3 शिष्येषु (for वृक्षेषु). Ś1 Ñ B D3-7 शरीरे चाग्निहोत्रे च. —^{d}) Dt1 वृक्षेषु (for शिष्येषु). Dg1 Dd1 Dm1 T2 G1.3 M2.3 मृगेष्वपि च पक्षिषु.

9 G2 M1 om. 9 (cf. v.l. 8). —^{a}) T1 तथैव; T3 M2 स तथा; Cg.k.t as in text (for तथेति). Dg1 Dt1 T2 G3 Ck तु; T1 तत्; T3 M2 [इ]ति; Cg as in text (for च). —^{b}) Dg1 Dt1 D4.7 T G1 M2.3 महायशाः; M4 °मुनिः (for °तपाः). —^{cd}) B4 राघवं प्रत्युवाचेदं (for ^{c}). V1 D1–3 M4 भरतं राघवस्नेहाज्जि(M4 °हं जि)ज्ञासुः(V1 D1 °सन्) पर्यपृच्छत.

10 ^{ab}) T1 किन्विह (for किमिह). D3 किमागमनकार्यं ते (for ^{a}). D3–5.7 वने (for तव). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 किमागमनकृत्यं ते परि(M4 पुरीं)त्यज्य(Ñ2 च्त्वज्य) नृपश्रियं. —^{c}) M2 पुनद्वाचक्ष्व. Dt1 T1 G1 सर्वं मे (by transp.); D1 सर्वं त्वं (for मे सर्वं). —^{d}) G1 ते (for मे). M3 om. शुध्यते. Ś1 D6 तुष्यति मे; Ñ V1 B D2 M4 शु(D2 बु)ध्यति मे (for मे शुध्यते).

11 ^{a}) D2 तम् (for यम्). D4 अपित्रघ्नं (for अमित्रघ्नं). —^{b}) Ñ V1 B G1.2 M -नंदिवर्धनं; Dd1 Dm1 -कुलवर्धनं (for -[आ]नन्दवर्धनम्). —^{c}) G2 M1 च सहभार्यो (for सह सभार्यो). D4.7 [ऽ]सौ; T G1 M3 यं; Cg as in text (for यश्). —^{d}) D4.5.7 युवा; G1 वीरः (for चिरं). D4.7 वने. —For 11^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 subst.:

1986* यो वनं चीरवसनः प्रयातः सह सीतया ।

[Ś1 युवा च; D6 यौवनं (sic). D1–3 भार्यया (for सीतया).] V1 D1–3 cont.:

1987* प्रयान्तं यं वने वस्तुं पितुर्वचनकारिणम् ।
लक्ष्मणोऽनुगतो भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ।

[(l. 1) V1 प्रयातं; D3 प्रध्यातं (for प्रयान्तं). V1 -कारकं. —(l. 2) D3 सौहार्दम् .]

12 ^{a}) D2 नियुंतः (sic); M3 नियुक्तं (sic). B4 श्रीनिकेतेन; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 स्त्रीनिमित्तेन; D2 G1 स्त्रीनियुंक्तेन; D3–5.7 स्त्रीप्रयुक्तेन (for स्त्रीनियुक्तेन). —^{b}) D4.7 तव (for योऽसौ). Dm1 महायशः (sic); M4 °त्मना. Ś1 Ñ B D6 पित्रा यः सत्यवादिना; V1 D1–3 पित्रा सत्याभिसंधिना. —^{c}) Dd1 वनवासे; D4.7 °वासो (for °वासी). V1 D1.5 M4 भवस्वेति (for भवेतीह). Ś1 Ñ B D6 भव त्वं वनवासीति. —After 12, Ś1 Ñ V1 B D1–7 ins.; M4 ins. l. 2 only after 13^{ab}:

1988* कच्चिन्न तस्य रामस्य धार्मिकस्य क्षमावतः ।
निःस्नेहो राज्यलोभेन त्वं विकर्तुमिहागतः ।

[(l. 1) Ś1 D6 कच्चि(D6 °श्चि)त्त्वं; B1.3 कच्चिन्नु; D3 केचिन्न

कच्चिन्न तस्यापापस्य पापं कर्तुमिहेच्छसि ।
अकण्टकं भोक्तुमना राज्यं तस्यानुजस्य च ॥ १३
एवमुक्तो भरद्वाजं भरतः प्रत्युवाच ह ।
पर्यश्रुनयनो दुःखाद्वाचा संसज्जमानया ॥ १४
हतोऽस्मि यदि मामेवं भगवानपि मन्यते ।
मत्तो न दोषमाशङ्केर्नैवं मामनुशाधि हि ॥ १५
न चैतदिष्टं माता मे यदवोचन्मदन्तरे ।
नाहमेतेन तुष्टश्च न तद्वचनमाददे ॥ १६

G. 2. 99. 21
B. 2. 90. 16
L. 2. 103. 21

(for कच्चिन्न). D6 किल (for नस्य). B2.4 धर्मज्ञस्य (for धार्मिकस्य). D4 क्षमाबला (sic). —(l. 2) Ś1 B1.3.4 M4 निस्नेहो. Ñ1 D3–5.7 त्यक्त्वा स्नेहं राज्यलोभात् (for the prior half). Ś1 विकर्त्यितुम्; Ñ2 B1–3 विकर्तुं त्वम् (by transp.); B4 किं कर्तुं त्वम्; D4.7 M4 न(D7 M4 तं) निहंतुम्; D6 न विकर्तुम् (for त्वं विकर्तुम्). D3 om. (hapl.?) from इहागतः up to कर्तुम् in 13^b. B2.4 उपागतः (for इहागतः).]

13 D3 om. up to **कर्तुम्** in ^{b} (cf. v.l. 12). —^{ab}) D7 **क्वचिन्न.** V1 D1.2 M4 **रामस्य** (for [अ]**पापस्य**). G2 [अ]**पापं** (for **पापं**). D1 **त्वमिच्छसि**; D3 **इहार्हसि** (for **इहेच्छसि**). Ś1 Ñ B D6 **तस्यापापस्य पापं त्वं न कच्चित्**(B1 **क्वचित्**; B2 **किंचित्**; D6 **कश्चित्**)**कर्तुमर्हसि.** —After 13^{ab}, M4 ins. l. 2 of 1988*. —^{d}) Ś1 **राज्ये** (for **राज्यं**). Ś1 V1 D6 G M1 [अ]**ग्रजस्य** (for [अ]**नुजस्य**). Dd1 Dm1 G M1 **वै**; Cm.g.k.t **च** (as in text). Ñ B **राज्यं राजवरात्मज**; D4.5.7 **राज्यं राजीवलोचन.** —After 13, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ins.:

1989* **न खल्वपापे पापं ते कार्यं तस्मिन्महात्मनि ।**
यदसौ त्वत्कृते पित्रा वनमेव विवासितः ।

[(l. 1) B4 om. न (subm.). V1 B4 पापे (for [अ]पापे). D3-5.7 [अ]कार्य(D3 °र्ये) कार्यं (for [अ]पापे पापं). D3-5.7 पापं (for कार्यं). —V1 om. l. 2. —(l. 2) B D2.5 M4 यदासौ. Ñ1 D3-5.7 वनवासे (for °मेव).]

14 ^{c}) D3–5.7 **पर्यश्रुरति**(D3 °**पि**)**दुःखेन.** —For 14, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 subst.:

1990* **एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धीमता ।**
विवर्णवदनो भूत्वा प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ।

15 ^{a}) Ś1 D6 **भगवन्** (for **यदि माम्**). V1 **नामेवं.** B1 **हा हतोस्मीति मामेवं.** —^{b}) Ñ B **अवगच्छति**; V1 D1.2 **अवगच्छसि**; D3 **अभिगम्यते**; D5 Ck **अभिमन्यते**; M4 **अपगच्छति** (for **अपि मन्यते**). Ś1 D6 **यदि मामवगच्छसि.** —^{c}) M1 **मा** (for **न**). Dg1 Dt1 Dm1 T G1.3 M3 Cr.m.g.k.t **आशंके**; Dd1 **आशंकीर्** (sic); M4 **आशंसीर्** (for **आशङ्केर्**). —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 T1.3 G1.3 M3.4 Ct **मा**; Cr.m.g.k as in text (for **न**). Dd1 G2.3 M1 [ए]**व**; Cr.m.g.k.t as in text (for [ए]**वं**). T2.3 M2 **अनुशास्सि**; Cr °**शास्ति**; Cm °**शास्तु**; Cg.k.t °**शाधि** (as in text). M4 **अनुशास्त्विह.** —For 15^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 subst.; while D3 cont. after 1992*:

1991* **मयि ते या विशङ्केयं नाहं तां कर्तुमुत्सहे ।**

[V1 D1.2 मयि यात्रा विशंका या (for the prior half). V1 D2 नामहं; B1 न चाहं; B4 न हि तां; D1 तां नाहं (by transp.) (for नाहं तां). D2 कथम् (for कर्तुम्). D3 नाहं कर्तुमिहोत्सहे (for the post. half).]

—while D3-5.7 subst. for 15^{cd}:

1992* **मन्नोऽस्मि दोषपङ्केऽस्मिन्यदेवमनुशासि माम् ।**

[D5 वा (for ऽस्मि). D3 मत्तो वाक्दोष-.]

16 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 **मे तद्** (for **चैतद्**). M4 **तदेव दृष्ट्वा** (for **न चैतदिष्टं**). D1 **मे माता** (by transp.). D4.5.7 **यन्मात्रा मे कृतं लोभाद्.** —^{b}) B4 **यदा** (for **यद्**). —^{c}) D4.5.7 **तुष्टोस्मि**; M4 **दुष्टश्च** (for **तुष्टश्च**). Ś1 V1 D1–3.6 **नाहमेतां समीक्षे**(V1 °**क्ष्यो**; D1–3 °**क्ष्ये**)**यं**; Ñ B **नाह**(B4 **न हि**) **मे तद**(B2.4 °**दु**)**पेक्षेयं.** —^{d}) Ś1 V1 D1–3.6 **नैतद्**; D4.7 **न वा** (for **न तद्**). Ñ B **न चैतद्वाक्य**(B2.4 °**द्राज्य**)-**माद्रि**(B1 [before corr.] °**क्रि**)**ये.** —After 16, Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 ins.:

1993* **पातितं ह्ययशो मूर्ध्नि मात्रा मे राज्यलुब्धया ।**
तन्नाहमनुमन्येयं न चैतद्विदितं मम ।
को जातो भूमिपालानां शशाङ्कविमले कुले ।
ज्येष्ठस्य भ्रातुरिष्टस्य द्रुह्येदनघनिर्घृणः ।
न मे राज्यश्रिया कार्यं न सुखेन न चात्मना ।
तं विना राघवं ज्येष्ठं भ्रातरं वनवासिनम् ।

[(l. 1) Ś1 पतितं (sic). D2 मंत्रो (for मात्रा). —(l. 2) M4 न च (for तन्न). V1 D1–3 अनुमन्यामि; B1.2.4 °मन्येहं; M4 °पश्यामि; G(ed.) °मन्ये च (for °मन्येयं). V1 D1–3 M4 तद् (for [ए]तद्). Ñ1 विहितं (for विदितं). B1 मया (for मम). —(l. 3) D2 भूमिपतीनां. M4 -प्रतिमे (for -विमले). —(l. 4) M4 परम- (for अनघ-). Ś1 D2.3.6 द्रुह्येन वन; D1 विद्रुह्य स च (for °दनघ-). B2 -निर्गुणः. B3 जातः कज्जलरूपेण कुलनाशकरोपि च. —M4 om. l. 5-6. —(l. 5) Ñ B1.3 राज्यश्रिया न मे (by transp.). B4 न मे सुखेन चात्मनः (for the post. half). —(l. 6) Ś1 Ñ1 D6 इव (for विना). B4 राघवः (sic) (for राघवं). Ñ1 ज्येष्ठभ्रातरं. V1 D1–3 transp. राघवं and भ्रातरं. D2 च विवासितं (for वनवासिनम्).]

M4 cont.:

1994* **सद्यश्च पतितस्तस्य न च तुष्टोऽस्मि तेन वै ।**
शत्रुघ्नसहितस्तत्र तं गत्वा धर्मचारिणम् ।
धर्मेणानुनयिष्यामि वनवासाच्च राघवम् ।
धार्मिकेणानृशंसेन नरेण गुणवृद्धिना ।
भवितव्यं नरश्रेष्ठ परलोकानुदर्शिना ।

G. 2. 99. 25
B. 2. 90. 17
L. 2. 103. 25

अहं तु तं नरव्याघ्रमुपयातः प्रसादकः ।
प्रतिनेतुमयोध्यां च पादौ तस्याभिवन्दितुम् ॥ १७
त्वं मामेवंगतं मत्वा प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
शंस मे भगवन्रामः क्व संप्रति महीपतिः ॥ १८
उवाच तं भरद्वाजः प्रसादाद्भरतं वचः ।
त्वय्येतत्पुरुषव्याघ्र युक्तं राघववंशजे ।
गुरुवृत्तिर्दमश्चैव साधूनां चानुयायिता ॥ १९

आत्मानमनुतिष्ठामि स्वभावेन महामुने ।
नृशंसमशुभं वृत्तं पितुर्दशरथस्य मे ।
येन सर्वगुणोपेतः स्त्रीहेतोः पापबुद्धिना ।
बलवान्गुणसंपन्नो रामः प्रव्राजितो वनम् ।

17 ^{b}) D2 उपायातः; G2 उपयांतः; Ct as in text (for उपयातः). Ś1 Ñ B D6 प्रसादयितुमागतः; D3–5.7 इच्छाम्यानेतुमाश्रमात्. —^{c}) Ś1 D6 अभिनेतुम्; M4 प्रतियातुम्. Ś1 D6 अयोध्यां तु; Ñ2 V1 B3.4 Dt1 D1.2 T1 G1.3 अयोध्यायां (for अयोध्यां च). D3.5 अभिषेक्तुं स्वराज्ये तु (D5 च); D4.7 अभिषेक्तुं स्वयं राज्ये. —^{d}) Dt1 T1.2 M2 चास्य (for तस्य). G2 [अ]भिनंदितं. Ś1 Ñ1 B1.2.4 D6 पादौ चा(Ś1 D6 वा)प्युपसेवितुं; Ñ2 B3 पादौ च प्रतिसेवितुं; V1 D1–5.7 पादौ चा(D4.7 त)स्योपसेवितुं; T3 पादौ च प्रतिवंदितुं; G1 पादौ चास्याभिवादितुं; M4 पादौ चाभिप्रवंदितुं.

18 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D4.6.7 M2 तन्; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.5 T2 M3 तं; Cg as in text (for त्वं). Ś1 Ñ V1 B D1–7 -गुणं (for -गतं). G1 ए∗∗तं (damaged). Ñ2 ज्ञात्वा. M4 तथ्यमेतन्मम ज्ञात्वा. —^{b}) T2 प्रसादयितुमर्हति. B1 प्रशंस (hypm.) (for शंस). B4 D2.4.5.7 भगवान्. Ñ2 B रामं (sic); V1 भ्रातुः (for रामः). —^{d}) Ś1 D6 महामतिः; D4.5.7 महाबलः(D7 °ल); T1 वसत्यसौ; M2 महायशाः; Cg as in text (for महीपतिः). V1 D1–3 क्व स संप्रति वर्तते. —After 18, Ś1 Ñ B D6 ins.; V1 D1–3 ins. l. 7 only after 18^{ab}:

1995* एवं तु वदतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ।
रामस्नेहाभिभूतस्य सहसा बाष्प आगतः ।
बाष्पक्लिन्नमुखं चैनं भरद्वाजोऽब्रवीदिदम् ।
उपपन्नमिदं पुत्र तवाद्य वचनं मम ।
परितुष्टं च विज्ञाय तमाकारैर्महामुनिम् ।
प्रगृह्याश्रूणि भरतः पुनर्वाक्यमुवाच ह ।
यद्यस्ति मयि विश्वासो यद्यवेक्ष्योऽहमस्मि ते ।
शंस मे भ्रातरं रामं क्व नु संप्रति वर्तते ।
तस्यैवं भाषमाणस्य राघवं परिपृच्छतः ।
मनश्चक्रे भरद्वाजो भरतस्य महामुनिः ।
पूजयित्वा यथान्यायं भरद्वाजस्तपोधनः ।

[(l. 1) Ś1 D6 एतत्. —(l. 2) Ś1 बाष्पमागतम्; Ñ B1.3 D6 बाष्प आगमत्. —(l. 4) B4 तव यद् (for तवाद्य). Ś1 D6 शुभं (for मम). —(l. 5) B4 विज्ञातम् (for विज्ञाय). Ñ1 B1 आचारैर् (for आकारैर्). B1 महामुनिः. B4 आकारैश्च महामुनेः (for the post. half). —(l. 6) Ñ B1.3 प्रमृज्य (for प्रगृह्य). —B4 ins. l. 7 for the first time after 18^{ab} repeating it here. —(l. 7) Ś1 D6 [अ]पेक्ष्यो (for [अ]वेक्ष्यो). D1 यद्यवेक्ष्योस्म्यहं तव; D2 यद्यवेक्षायमस्मि ते (sic) (for the post. half). —(l. 8) cf. 18^{cd}. Ś1 D6 स (for नु). —(l. 9) Ś1 भाष्यमाणस्य; Ñ2 भासमानस्य. —(l. 10) Ś1 D6 वक्तुमेनं; Ñ1 वचनाय; Ñ2 रामं प्रति; B2 वक्तुं तस्य; B3 वचस्तस्य; B4 वचनस्य (for भरतस्य). —(l. 11) D6 -न्याय्यं (for -न्यायं). Ñ1 महामुनिः (for तपोधनः).]

V1 D1–3 cont.; while Dg1 Dt1 Dd1 D4.5.7 S ins. after 18:

1996* वसिष्ठादिभिरेभिस्त्विग्भिर्याचितो भगवांस्ततः ।

[D4.7 स वसिष्ठैश्च; D5 वसिष्ठाद्यैश्च (for वसिष्ठादिभिर्). G1 तदा (for ततः). V1 D1–5.7 भरद्वाजोनुमानितः(D4.7 °मोदितः); M4 भरतेनानुमानितः (for the post. half).]

19 D5 om. 19. —^{a}) M4 [इ]दं (for तं). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 उवाचेदं(V1 °नं) महातेजाः(V1 D1.2 °त्मानं); D3.4.7 भरतं प्रत्युवाचेदं. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B1.3 D1.2.6 M4 प्रहसन् (for प्रसादाद्). V1 नंतरं (for भरतं). B2.4 भरतं प्रहसन्वचः; D3.4.7 प्रहसन्निव तं पुनः(D3 मुनिः). —^{c}) G1 आर्यैतत् (for त्वय्येतत्). Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 M4 एवं(V1 D1.3 M4 एतत्) त्वयि नरव्याघ्र(D4.7 °घ्रे). —^{d}) Ś1 D6 इक्ष्वाकु- (for राघव-). B -वंशज. D2 न युक्तं रघुवंशजः(ज); D3 वृत्तमौपयिकं शुभं; D4.7 वृत्तं स्वाभाविकं शुभं. —After 19^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 ins.:

1997* उपावर्तयितुं यस्त्वं वनादिच्छसि राघवम् ।

[V1 D1 यस्तं (for यस्त्वं).]

—D4 om. 19^{ef}–20. —^{ef}) B4 -वृत्तेगमश्च (sic). V1 गुरुवृत्तिर्महत्त्वं च; M4 गुरुवृत्तिस्तपो °यथा (for ^{e}). V1 D1–3 M4 चानुवर्तनं; T1 M2 Ck अनुयायिता; Cg as in text (for चानुयायिता). Ś1 Ñ B1–3 D6 सानुक्रोश(Ś1 D6 °शो)गुण(Ś1 D6 °णा)क्षमाः(Ñ1 D6 °मा); B4 सानुक्रोशगुणं क्षमाः (for ^{f}). D7 अनुरूपं महाबाहो राघवस्य विशेषतः. —After 19, Ś1 Ñ V1 B1–3 D1–3.6 M4 ins.; B4 ins. l. 1–3 after 19 and l. 4–5 after 20:

1998* एतान्येव सुवर्णानि शरीरे भूषणानि ते ।
विदितास्तत्त्वतश्चैव तव शौचगुणा मम ।
तत्त्वतः श्रोतुकामेन प्रियमेतदुदाहृतम् ।
श्रूयतां तु महाबाहो धर्मज्ञ गुरुवत्सल ।
यत्र राजीवताम्राक्षो बन्धुस्तव स राघवः ।

[(l. 1) Ñ1 एतानि वा; V1 D1–3 अ(V1 D1 आ)हार्याणि; M4 नाहार्याणि (for एतान्येव). Ñ V1 B4 [अ]सुवर्णानि. Ñ1 B1

जाने चैतन्मनःस्थं ते दृढीकरणमस्त्विति ।
अपृच्छं त्वां तवात्यर्थं कीर्तिं समभिवर्धयन् ॥ २०
असौ वसति ते भ्राता चित्रकूटे महागिरौ ।
श्वस्तु गन्तासि तं देशं वसाद्य सह मन्त्रिभिः ।
एतं मे कुरु सुप्राज्ञ कामं कामार्थकोविद ॥ २१
ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनः
प्रतीतरूपो भरतोऽब्रवीद्वचः ।
चकार बुद्धिं च तदा महाश्रमे
निशानिवासाय नराधिपात्मजः ॥ २२

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

G. 2. 99. 40
B. 2. 90. 24
L. 2. 103. 39

भूषणानिति; B4 भूषणान्विते. V1 D1 शरीराभूष(D1 °भर)णानि ते (for the post. half).—(l. 2) Ś1 D6 विदित्वा. Ñ1 B1 तद्धनश्; B4 तमुनश् (for तत्त्वतश्). V1 D1–3 M4 तपसा विदित: सर्वस (for the prior half). Ś1 सद्य:; B1 भव (sic); D6 सत्य- (for तव). Ñ2 B3 सौम्य; B1 शौच्य-; B2 [अ]शोच्य-; B4 D3 शोच्य-(D3 °च- [sic]) (for शौच-). Ś1 D6 -गुणं; V1 D1–3 M4 -गुणो (for -गुणा). Ś1 D6 तव; D3 M4 मया (for मम).—(l. 3) Ś1 D6 भवत:(D6 °ता); V1 तद्वन:; B2 त्वत्तस्तु; B4 ततश्च.—(l. 4) B4 तन् (for तु). D1–3 -वत्सल: (sic).—(l. 5) D2 om. स (subm.).]

20 D4 om. 20 (cf. v.l. 19).—For 20[ab], Ś1 Ñ V1 B D1–3.5–7 M4 subst. :

1999* जाने चाप्यन्तरस्थं ते भावं चन्द्रांशुनिर्मलम् ।

[Ñ B हृदये (for जाने च). V1 [उ]दरस्थं; B4 [अं]तरेस्थं (for [अ]न्तरस्थं). Ñ2 B3 शुभ्रांशु- (for चन्द्रांशु-). Ñ B -शीतलं (for -निर्मलम्).]

—Ś1 D2.6 om. 20[cd].—[c]) Ñ1 B2.4 पृच्छामि; Dg1 Dd1 आपृच्छं; Cr अपृच्छत् ; Cg.k अपृच्छं (as in text). Ñ1 V1 B2.4 D3 M4 ततो; K(ed.) तथा (for तव). Ñ2 B1.3 पृच्छामि जानन्नत्यर्थं; D5.7 यथा यशोस्य(D7 °द्य) प्रथमे(D7 °ते).—[d]) Dg1 Dd1 D5.7 कीर्ति(D5.7 °र्ति:); Cr.m.g.t as in text (for कीर्तिं). V1 D1.3 तव विवर्धयन्; Dm1 समधि°; D5 समभिवर्तते; D7 संपरिवर्धते; M4 वंशेभि°; Cg.k.t as in text (for समभि°).—After 20, B4 ins. l. 4–5 of 1998*, while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3–5.7 S ins. :

2000* जाने च रामं धर्मज्ञं ससीतं सहलक्ष्मणम् ।

[Dg1 D4 च स- (for सह-).]

21 [a]) Dt1 अयं; D3–5.7 सुखं (for असौ). D3.5 भ्राता (for भ्राता).—[b]) D4.7 महावने.—[c]) Dt1 स्वरित; D3.5 श्वोभि-; D4.7 श्वोनु-; M3 गस्तु (sic) (for श्वस्तु).—[d]) G1 [अ]त्र (for [अ]द्य). M4 वस तावदिमां निशां.—After 21[cd], D4.7 ins. :

2001* श्वोऽनुगन्तुं चित्रकूटे त्वमर्हसि महाबल ।

—[ef]) D5 एवं. T2 G2 M1 सं(T2 स)प्राज्ञ. D5 वाक्यं वाक्यार्थकोविद (for [f]). D4.7 एवमुक्त्वा तु तं वाक्यं प्राज्ञो वाक्यार्थकोविद:.—For 21, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 subst.; D3 subst. l. 4 only for 21[ef] :

2002* समीपे चित्रकूटस्य राघवः सह भार्यया ।
निवसत्याश्रमे रामो लक्ष्मणेनानुपालितः ।
श्वो गन्तासि सहामात्यो वस त्वं ससुहृज्जनः ।
त्वामद्यार्चितुमिच्छामि काममेतं कुरुष्व मे ।

[D2 om. l. 1.—(l. 1) Ś1 D6 देशे च (for समीपे). B1 सीतया (for भार्यया).—(l. 2) Ñ B1.3 रम्ये (for रामो).—(l. 3) V1 श्वोभिगंता; B4 आगंतासि; D1.2 श्वो(D2 का)सि गंता. V1 D1.2 वसेह सपरिच्छद: (for the post. half).—(l. 4) Ś1 Ñ1 एतत् ; V1 एवं (for एतं).]

22 [a]) V1 M4 [इ]त्येनम् ; D3 [ए]वैनम् (for [इ]त्येवम्). V1 D1.2 -विक्रम:; D4.7 G3 M4 -दर्शनं (for -दर्शन:).—[b]) B1 D2 प्रतीप- (for प्रतीत-).—[c]) Dd1 [आ]श्रमे निशा; Dm1 G2 M1 Ct तदाश्रमे (for महाश्रमे). Ś1 Ñ V1 Dt1 D1–7 महाश्रमे मुनेस्(V1 Dt1 D1.2 तदा; D3 मुनेर्); M4 तदाश्रमे तदा (for तदा महाश्रमे).—[d]) Ś1 Ñ B D4–7 तदा (for निशा-). V1 -निवेशाय (for -निवासाय). M4 नृपाधिपात्मज:.

Colophon.—*Sarga name* : Ś1 Ñ B D6 भरद्वाजाश्रमनिवास:; V1 भरद्वाजाभिगमन:; D1 भरतभरद्वाजाश्रमाभिगमन:; D2 भरद्वाजाश्रमाभिगमन:; D3.5 भरतप्रस्थाने भरद्वाजवाक्यं; D4 भरद्वाजदर्शन:; D7 भरद्वाजाश्रमगमन:.—*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1 D3.6 om.; Ś1 103; Ñ2 D5 99; V1 D4 95; B2 86; B3 94; B4 93; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 90; D1 151; D2 98; D7 M4 97.—After colophon, G1.3 conclude with श्रीरामाय नम:; G2 with ॐ.

८५

G. 2. 100. 1 B. 2. 91. 1 L. 2. 104. 1 कृतबुद्धिं निवासाय तत्रैव स मुनिस्तदा ।
भरतं कैकयीपुत्रमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ १
अब्रवीद्भरतस्त्वेनं नन्विदं भवता कृतम् ।
पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं वने यदुपपद्यते ॥ २
अथोवाच भरद्वाजो भरतं प्रहसन्निव ।
जाने त्वां प्रीतिसंयुक्तं तुष्येस्त्वं येनकेनचित् ॥ ३
सेनायास्तु तवैतस्याः कर्तुमिच्छामि भोजनम् ।
मम प्रीतिर्यथारूपा त्वमर्हो मनुजर्षभ ॥ ४
किमर्थं चापि निक्षिप्य दूरे बलमिहागतः ।
कस्मान्नेहोपयातोऽसि सबलः पुरुषर्षभ ॥ ५
भरतः प्रत्युवाचेदं प्राञ्जलिस्तं तपोधनम् ।
ससैन्यो नोपयातोऽस्मि भगवन्भगवद्भयात् ॥ ६
वाजिमुख्या मनुष्याश्च मत्ताश्च वरवारणाः ।
प्रच्छाद्य महतीं भूमिं भगवन्ननुयान्ति माम् ॥ ७
ते वृक्षानुदकं भूमिमाश्रमेषूटजांस्तथा ।
न हिंस्युरिति तेनाहमेक एवागतस्ततः ॥ ८

85

Ś1 Dm1 begin with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 a) V1 कृतबुद्धिर्. —b) Dg1 यत्र; Cg as in text (for तत्र). T3 मुनिभिस् (for स मुनिस्). V1 T2 तथा; M4 ततः (for तदा). Ñ1 D5 ज्ञात्वा स(D5 तत्रैव) मुनिसत्तमः; D4.7 भरतं कैकयीसुतं. —c) D4.7 तत्रैनं स मुनिः पश्चाद् (D7 om. from पश्चाद् up to वने in 2d). —d) V1 आतिथ्येषु. Ñ2 [आ]ह्वमंत्रयत्; B D5 [अ]भ्यमंत्र(B4 °नंद)यत्; Dg1 निमंत्रयत् (for न्यमन्त्रयत्).

2 D7 om. up to वने in 2d (cf. v.l. 1). —a) D1.2 [ए]वं; D3.5 [ए]तत् (for [ए]नं). —b) Ś1 D6 यदिदं; Ñ1 D3-5 सर्वं हि(Ñ1 मे); D2 न त्विदं (for नन्विदं). —c) Ś1 Ñ1 B2.4 Dg1 Dt1 D1.2.6 T2 M3.4 अथ; B1 कृत-; T3 तदा (for तथा). D3-5 अर्घ्या(D5 °र्घा)दि फलमूलादि(D3 °लांतं; D5 °लान्नं). —d) B3 मुने यद्; D4 यथावद् (for वने यद्). —For 2, V1 subst.:

2003* सुव्रतश्चैव धर्मात्मा भरताय महात्मने ।
पाद्यमर्घ्यमथातिथ्यं कृत्वा गां प्रददौ ततः ।

3 a) Ś1 D6 महातेजा (for भरद्वाजो). V1 D1.2 भा-(V1 भ)रद्वाजोप्यथोवाच; M4 भरद्वाजस्ततोवाच. —b) Ś1 D6 प्रीतिमान्वचः; Ñ B प्रीतिमद्वचः; V1 D1 प्रहसन्वचः; D2 प्राह सत्वरः (for प्रहसन्निव). —c) B2 Dd1 D3.5 त्वा (for त्वां). Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 मत्प्रिये यु(D4.5.7 M1 स)क्तं; T2 प्रति°; M2 प्रतियुक्तं तु (for प्रीतिसंयुक्तं). —d) Ś1 D4.6.7 तुष्टस्त्वं; V1 तुष्ये त्वां; Dm1 तुष्य त्वं; D1 M4 तुष्यसे; T2 तुष्टस्व; T3 G1.3 तुष्ये त्वं; Cg.k.t as in text (for तुष्येस्त्वं). —After 3, B3 ins.:

2004* अद्य तिष्ठ महाबाहो आश्रमे मे सुखाय च ।

4 a) V1 Dt1 Dd1 D4 तवैवास्याः; Dg1 Dm1 D7 T1 तवैवास्याः; D1 तथैतस्याः (for तवैतस्याः). —b) D3 दातुम् (for कर्तुम्). —cd) M1 यथा कर्तुं (for °रूपा). Dd1 Cr.m तथार्हो; M2.4 त्वमर्हो; Cg.t as in text (for त्वमर्हो). Dg1 M2 मनुजाधिप (for मनुजर्षभ). D3-5.7 मम प्रीत्या त्वमेवं तु समनुज्ञातुमर्हसि. —For 4cd, Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 subst.:

2005* प्रीतिः कृता ममाप्येवं भविष्यति नरर्षभ ।

[D1 कृता प्रीतिर् (by transp.). Ñ B3 ममाप्येवं; V1 D1.2 मम ह्येवं (for ममाप्येवं).]

5 a) Ś1 चास्य; Ñ V1 B1-3 D1.2.4.6 चापि; B4 D3.7 वासि (for चापि). V1 B4 D3.5.7 निःक्षिप्य; G1 दूरे त्वं (for निक्षिप्य). —b) G1 निक्षिप्य बलमागतः; G2 M1 दूरे च बलमागतः. —c) B4 कस्या अरो (sic); G2 M1 कस्मादिह (for कस्मान्नेह). V1 प्रयातो (for [उ]पयातो). —d) Ś1 Ñ1 B1.2.4 D6 सहवाहनः; Ñ2 B3 सहबांधवः; Dt1 D1.2 °भः (for पुरुषर्षभ).

6 ab) V1 (also as in text) तं तपोनिधिं; Dm1 तु तपोधनं; D4.5.7 प्रहसन्निव (for तं तपोधनम्). Ś1 D6 भरतः प्रांजलिस्त्वेवं प्रत्युवाच तपोधनं. —c) Ś1 Ñ V1 B D2.6 न बलेन; Dt1 T G1 न सैन्येन; D1 M4 सबलो न (for ससैन्यो न). —d) Ś1 Ñ1 V1 Dg1 D1.2.6 भवतो; Ñ2 marg.; Cg.k.t as in text (for भगवद्-). D3 भगवंस्त्वद्भयादहं. —After 6, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (M1 after 8) ins.:

2006* राज्ञा हि भगवन्नित्यं राजपुत्रेण वा सदा ।
यत्नतः परिहर्तव्या विषयेषु तपस्विनः ।

[(l. 1) T1 च (for हि). Dt1 Dm1 तथा (for सदा). —(l. 2) M4 परिहर्तव्यं. Dm1 विषये तु; Cr.m g.k.t as above (for विषयेषु). M2 तपस्विन; M4 तपस्विनां.]

7 a) Ś1 Ñ B D6 M1 मनुष्या वाजिमुख्या(Ś1 D6 °मुख्या)श्च; V1 D1.2 मनुष्या वाजिनो मुख्या. —b) Ñ B M4 मत्ताश्चिप्रमुखा(M4 °खो) गजाः; V1 D1.2 मत्ताश्चापि मत्तं(V1 °हा) गजाः. —c) Dg1 Dt1 T M3 भगवन् (for महतीं). —d) Dg1 Dt1 T M3 महतीम्; Dm1 पदातिम् (for भगवन्). Dd1 D5 उपयाति. D4.5.7 से (for माम्).

8 a) D2 वृक्षान् (for वृक्षान्). D3-5.7 उटजान् (for उदकं). —b) D1 आश्रमेपि (for °षु). D5.7 [उ]पजांस्;

आनीयतामितः सेनेत्याज्ञप्तः परमर्षिणा ।
तथा तु चक्रे भरतः सेनायाः समुपागमम् ॥ ९
अग्निशालां प्रविश्याथ पीत्वापः परिमृज्य च ।
आतिथ्यस्य क्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ १०
आह्वये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च ।
आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयताम् ॥ ११

प्राक्स्रोतसश्च या नद्यः प्रत्यक्स्रोतस एव च ।
पृथिव्यामन्तरिक्षे च समायान्त्वद्य सर्वशः ॥ १२
अन्याः स्रवन्तु मैरेयं सुरामन्याः सुनिष्ठिताम् ।
अपराश्चोदकं शीतमिक्षुकाण्डरसोपमम् ॥ १३
आह्वये देवगन्धर्वान्विश्वावसुहहाहुहून् ।
तथैवाप्सरसो देवीर्गन्धर्वीश्चापि सर्वशः ॥ १४ G. 2. 100. 14 B. 2. 91. 16 L. 2. 104. 16

Cr.g as in text (for [उ]टजांस्). M4 अथ (for तथा). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 मा (for न). D4 तं न (for तेन). —^{d}) T3 एकम् (for एक). T1.2 समागतः; M4 [आ]गतः स्वयं (for [आ]गतस्ततः). Ś1 Ñ V1 B D1–7 आया(V1 D1–3.5 °ग)तो गुरुभिः सह. —After 8, M4 ins. 2006*.

9 ^{a}) G3 च ते; Cg as in text (for इतः). —^{b}) Dd1 Dm1 G M [आ]ज्ञते(M4 °सं) (for °प्तः). —^{c}) Dt1 T1 M3 नु (for तु). G3 तथेति भरतश्चक्रे; M4 ततश्चक्रे भरद्वाजः. —^{d}) Dd1 Ck समुपागतं ; M4 पूजनाविधिं; Cr.m.g.t as in text (for समुपागमम्). —For 9, Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst. :

2007* आनीयतामितः सैन्यमित्यादिष्टो महर्षिणा ।
तथा चक्रे स भरतस्ततः प्रीतोऽभवन्मुनिः ।

[(l. 1) D4.7 सैन्यमिति (with hiatus) (for इतः सैन्यम्). D3–5.7 आज्ञप्त (D5 °सं) तु (for इत्यादिष्टो). V1 D1.2 आज्ञप्त(V1 °प्तः) परमर्षिणा (for the post. half). —(l. 2) D1 om. स (subm.). Ś1 D6 तेन; D5 तत्र (for ततः).]

10 ^{b}) V1 D1.2 स्पृष्ट्वापः (for पीत्वापः). V1 परिमृज्य; B2 परिगृह्य; G2 परिसृज्य (for परिमृज्य). Ś1 D6 वारि स्पृष्ट्वा च संयतः; Ñ1 D3–5.7 वार्युपस्पृश्य संय(D7 °ध)तः. —After 10^{ab}, Ś1 D3–7 ins. :

2008* समाधिमवलम्ब्याथ भरतस्य च पूजने ।
दिव्येन योगेन तदा चिन्तयामास तं मुनिः ।
विशिष्टतरमेवास्य करोम्यातिथ्यमद्य वै ।
वसिष्ठप्रमुखा विप्राः संप्राप्ता मेऽद्य चाश्रमम् ।
परमं यत्नमास्थाय दिव्यज्ञानान्वितो मुनिः । [5]

[(l. 1) D4.7 तु (for च). D3.5 [अ]भवद्भरतपूजने (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D6 वै (for तं). —(l. 3) D5 [अ]द्य (for [अ]स्य). D4.7 वसिष्ठभरतादीनां(D7 °वर्च्य) (for the prior half). —(l. 5) D3.5 परमं यत्नमास्थाय पूजयाम्यद्य चैव हि.]

—^{c}) M3 आतिथ्येस्य; Ct आतिथ्यस्य (as in text). Ś1 Ñ V1 B D1–7 आतिथ्यार्थं(Ś1 D6 °र्थं; Ñ2 B1.3 °र्थी) भरद्वाजो (D2 °तस्य); G3 आतिथ्यसत्क्रियाहेतोर्. —^{d}) T2 आह्वये; G1 आरयत् (sic).

11 ^{a}) Ś1 D3–7 उवाच; Ñ2 B आहूय; V1 D1.2 आहासौ (D2 °स्मै) (for आह्वये). —^{b}) Ś1 V1 D3–6 M4 मयं (sic); Ñ B D2.7 स्वयं; D1 इमं (for अहं). Ñ B अब्रवीत् (for एव च). —Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 repeat 11^{cd} after 2009*. —^{d}) Ś1 B2–4 D7 M4 तत्तु; Ñ2 B1 D6 तत्त्वं; V1 यत्र; D4 तं तु (for तत्र). V1 सद्विधीयतां. —After 11, Ñ1 V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–5.7 S ins. :

2009* आह्वये लोकपालांस्त्रीन्देवाञ्शक्रमुखांस्तथा ।

[※ Ck : आह्वये लोकपालानिति । अर्धं प्रक्षिप्तं परो व्याकरोत् तदसत् । आहूयमानविश्वकर्मादीनामिव किंचित्कृत्ये महर्षिणा लोकपालत्रयस्यापि नियोजनात् । ※ Ñ1 V1 D1–5.7 च; T1 तान् ; M3 तु (for त्रीन्). V1 D1.2 अग्नि- (for शक्र-). Ñ1 V1 Dt1 D1–5.7 G1 M4 -पुरोगमान् ; Cg as above (for -मुखांस्तथा).]

M4 cont. :

2010* नद्यो दिव्याः समुद्राश्च पादपाः सर्वतोदिशम् ।
सान्निध्यमिह कुर्वन्तु मम राघवमर्चितुम् ।

12 ^{a}) T3 प्राक्स्रोतस्यश्च (for °तसश्च). Ñ2 B1.3 तु याः; M4 तथा (for च या). Ñ1 illeg. for नद्यस्. —B1 reads 12^{bc} twice. —^{b}) Dt1 G1.2 तिर्यक्स्रोतस. D4 पूर्व (sic) (for एव). M1 वा (for च). V1 D1.2 प्रत्यक्स्रोतो(D2 °ता)वहाश्च(D2 °श्च) याः. —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 ता(Ś1 D6 [also] त) इ(B4 तर्हीं)हायांतु; Dg1 T3 G M1–3 Cg सहायांत्वद्य; D4.5.7 ताः समायांतु (for समायान्त्वद्य). —After 12, M4 ins. :

2011* गावश्च कामदुहो दिव्या नाकपृष्ठालयास्तथा ।
आह्वये ब्रह्मलोकाच्च ब्रह्मर्षीणां तथानुत्तमम् ।

13 ^{a}) B2(marg. as in text).4 सुवर्ण-; M1 वहंतु (for स्रवन्तु). —^{b}) Ś1 V1 B1 Dd1 D1–7 M2.3 सु(D5 च)-निष्ठिताः; B3 सुनिश्रितां; B4 प्रतिष्ठिताः (for सुनिष्ठिताम्). M4 अन्याः परमवारुणीं. —^{c}) Ñ2 B1–3 मधुरं (for अपराश्). B4 हि (for च). —^{d}) Ś1 D4.6.7 -दंड-; M4 -खंड- (for -काण्ड-). —After 13, D3 ins. :

2012* जम्बूजम्बीरखर्जूरं सहकारकृतं मधु ।
दधिदुग्धेक्षुरसजा नदीः प्रकटयाम्यिह ।

14 ^{b}) Ś1 Ñ2 B3.4 D4.5.7 -हाहाहुहून्(Ś1 D5 °हुः); G1.3 -मुखान्बहून् (for -हहाहुहून्). —^{c}) B4 अथ (for तथा). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 दिव्याः; Dg1 Dd1 Dm1 G1.2 देवी-; Dt1 देव-; M2 सर्वा; Cg as in text (for देवीर्). —^{d}) Ś1

G. 2. 100. 15
B. 2. 91. 17
L. 2. 104. 17

घृताचीमथ विश्वाचीं मिश्रकेशीमलम्बुसाम् ।
शक्रं याश्चोपतिष्ठन्ति ब्रह्माणं याश्च भामिनीः ।
सर्वास्तुम्बुरुणा सार्धमाह्वये सपरिच्छदाः ॥ १५
वनं कुरुषु यद्दिव्यं वासो भूषणपत्रवत् ।
दिव्यनारीफलं शश्वत्तत्कौबेरमिहैव तु ॥ १६
इह मे भगवान्सोमो विधत्तामन्नमुत्तमम् ।
भक्ष्यं भोज्यं च चोष्यं च लेह्यं च विविधं बहु ॥ १७
विचित्राणि च माल्यानि पादपप्रच्युतानि च ।
सुरादीनि च पेयानि मांसानि विविधानि च ॥ १८
एवं समाधिना युक्तस्तेजसाप्रतिमेन च ।
शिक्षास्वरसमायुक्तं तपसा चाब्रवीन्मुनिः ॥ १९
मनसा ध्यायतस्तस्य प्राङ्मुखस्य कृताञ्जलेः ।
आजग्मुस्तानि सर्वाणि दैवतानि पृथक्पृथक् ॥ २०

D6 किंनरा(D6 °रां)श् ; Ñ B D4.5.7 गंधर्वाश्(Ñ2 B3.4 °र्वांश्); Dt1 °र्वैश् ; G2 गंधर्वश् (sic); Cg as in text (for गन्धर्वांश्). Ś1 Ñ2 B1–3 D4–7 चैव; Ñ1 च (subm.) (for चापि). V1 D1–3 M4 सर्वाभरणभूषिताः.

15 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 मेनकां रंभां (for अथ विश्वाचीं). —^{b}) V1 मित्र-; D1 मंजु-; D5 विश्व- (for मिश्र-). T3 -केचीम् (for -केशीम्). Ñ B1–3 Dg1 Dt1 अलंबुषां; V1 अलंबुषां; B4 अलांबुषां; D3 अलंबसां; D4 ह्यलंबुषां; Cg as in text (for अलम्बुसाम्). —After 15^{ab}, Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–3.6 M4 ins. :

2013* तिलोत्तमां च हेमां च मुक्तकेशीं वरूथिनीम् ।

[Ñ1 B4 स- (for first च). Ñ1 illeg. from मां in हेमां up to पूर्णा (see var.). D6 तथा हेमां (for च हेमां च). Ś1 मुंचकेशीं; Ñ पूर्णा(Ñ1 illeg.)गौरीं; B2 पांडुं गौरीं; B3 पुत्रीं गौरीं; B4 दुंढं गौरीं (sic); D1.2 दुंदुगौं(D1 °सौं)रीं(D2 °री); M4 बिंदुं गौरीं (for मुक्तकेशीं). D3 हेमदत्तां कृतस्थली (for the post. half).];
while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T G M1–3 ins. :

2014* नागदन्तां च हेमां च भीमामद्रिकृतस्थलाम् ।

[Dt1 G2 M1.3 नागदत्तां; M2 नागां नंदां (for नागदन्तां). T2 हेमांगां (हेमां च). T1 सोमामद्रिं; T2 Cgp हेमामद्रि-; T3 सोमाद्रिं च; G1 M1 भीमामद्रिं; M2 हीमां रंभां; M3 Cgp also हिमामद्रि- (for भीमामद्रि-). Dt1 G1 -कृतस्थलीं. D4.7 हेमचंद्रां क्रतु(D7 °द्राकृत)स्थलीं; D5 हेमचंद्राक्षतस्थलां (for the post. half.).]

—B1 om. from 15^{c} up to 16^{b}. —^{c}) Ñ V1 B2–4 D1.2.4.5.7 M4 इंद्रं(M4 °द्रं) याश् ; D3 इंद्रायांश् (sic) (for शक्रं याश्). D1 [उ]पतिष्ठंतु. Ś1 D6 इंद्रादींस्त्रिदशांश्चैव. —^{d}) G1 Ctp ब्राह्मणं; Cg.k as in text (for ब्रह्माणं). ꣸ Ct : 'ब्राह्मणम्' इति पाठे बृहस्पतिं या उपतिष्ठन्तीत्यनुकर्ष इति कतकः । ꣸ Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–7 च(D7 स) महाद्युतिं; T1 G3 M2 याश्च योषितः; Ct as in text (for याश्च भामिनीः). —^{e}) D1.4.6 M3 सर्वास् (for °र्वाम्). Dm1 D1.3.4 तुंब(Dm1 तंबु)रुणा. Ñ1 आनयेः; D4 आहूये (for आह्वये). —^{f}) Ś1 Dg1 D2.6 सपरिच्छदान्(Dg1 °दं); G(ed.) सुपरिच्छदाः; Cr.m.g.k.t सपरिच्छदाः (as in text). M3 आह्वयेदपरिच्छदाः.

16 B1 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). —^{a}) Ś1 D6 वन्यं; V1 पुरं; D5 एवं (for वनं). Ś1 Ñ V1 B2–4 D2.4.6.7 कुरुष्व; D1 करोतु; D3.5 कुरुत (for कुरुषु). Ś1 D3.5.6 मे (for यद्). Ñ2 B3 दिव्य- (for दिव्यं). —^{b}) Ś1 Ñ1 V1 B2.4 D1–7 वासः(Ñ1 वाह-; V1 राम; D4.7 वासं; D5 नाना-) पुष्प(V1 B4 D2.7 °ष्पं)-विलेपनं. —^{c}) Ñ2 B1–3 D6 M4 दिव्यं; G(ed.) वनं (for दिव्य-). Ś1 D6 -नाग-; Ñ2 B1–3 नाना-; D1.4.7 -माला-; D3.5 -ताली- (for -नारी-). Ś1 D6 -फलं चैव; V1 B4 D1.2 -युतं सर्वं; D4.7 -फलं श्रीमत् ; G(ed.) -फलं भास्वत् (for -फलं शश्वत्). —^{d}) Ñ2 B1.3 तत्कुरु त्वम् ; B4 D5 यत्कौबेरम् ; D4.7 कुबेर त्वा(D7 त्व)म् (for तत्कौबेरम्). B1 D3.4.7 [ए]व च; B4 [इ]त्य च (sic); Dg1 D1 T1.3 G2.3 M1 [ए]तु च(G2 °ता [sic]); D5 [अ]स्तु तत् ; Cvp [ए]ति च; Ctp [ए]तु वै (for [ए]व तु). Ś1 D6 कारयेस्त्वमिहाद्य तु; Ñ1 तं चत्वरमिहैव तु; G1 M4 कौबेरमिह चाह्वये(G1 हैव तु).

17 ^{a}) T3 वा; Cm.g as in text (for मे). M3 भगवन् . —^{b}) Ś1 Ñ1 V1 D1–7 विदधातु; B3(marg. also) .4 विदध्याद् (for विधत्ताम्).—^{c}) Dt1 भक्षं; Cg as in text (for भक्ष्यं). Ñ1 V1 D1.3 लेह्यं; Ñ2 B D2.4.5 M4 पेयं; D7 ययं (sic); T3 G M1.2 शोष्यं (for चोष्यं). —^{d}) V1 D1–3 चोष्यं(D1 °क्ष्यं) च; B1 M3 om. (for लेह्यं च). D3 कुरु (for बहु). Ñ1 पेयुयं च विविं बहु (sic).

18 ^{a}) B1 च माल्यादि; D1 तथान्नानि; M4 च दिव्यानि (for च माल्यानि). —^{b}) Ś1 Ñ B D6 M4 पादपां(M4 °पा)श्च मधुच्युतः(M4 °च्युताः); V1 पादपांश्च सहस्रशः; D1 स्वादुमूलफलानि च; D2–5.7 पादपा(D4.7 °पां)श्च मधुस्रवाः (D4.7 °वान्). —^{c}) M4 om. च (subm.). —^{d}) Dt1 om. (hapl. ?); M4 लेह्यानि (for मांसानि).

19 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 एतत् (for एवं). Ñ B1–3 D4.5.7 युक्तं (for युक्तस्). —^{b}) Ś1 Ñ1 B1.2 D6 तेजसा नियमेन च; Ñ2 B3 (marg. also as in text) नियमेन यमेन च. —^{c}) Ñ2 V1 B D1.5.7 शिक्षा(V1 B3[also].4 स्पष्टा)क्षर-; Dg1 शिक्ष्याक्षर-; D1–3 शिष्याक्षर-; Cr.k as in text; Cm.g शीक्षास्वर- (for शिक्षास्वर-). D2 -ससंयुक्तं; M4 -समायुक्तम् (for -समायुक्तं). —^{d}) Dg1 सुप्रीतस् ; Dt1 सुप्रजस् (for तपसा).

20 ^{a}) Dm1 तपसा; Cg.t as in text (for मनसा).

मलयं दर्दुरं चैव ततः स्वेदनुदोऽनिलः ।
उपस्पृश्य ववौ युक्त्या सुप्रियात्मा सुखः शिवः ॥ २१
ततोऽभ्यवर्तन्त घना दिव्याः कुसुमवृष्टयः ।
देवदुन्दुभिघोषश्च दिक्षु सर्वासु शुश्रुवे ॥ २२
प्रववुश्चोत्तमा वाता ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
प्रजगुर्देवगन्धर्वा वीणा प्रमुमुचुः स्वरान् ॥ २३
स शब्दो द्यां च भूमिं च प्राणिनां श्रवणानि च ।
विवेशोच्चारितः श्लक्ष्णः समो लयगुणान्वितः ॥ २४
तस्मिन्नुपरते शब्दे दिव्ये श्रोत्रसुखे नृणाम् ।
ददर्श भारतं सैन्यं विधानं विश्वकर्मणः ॥ २५
बभूव हि समा भूमिः समन्तात्पञ्चयोजनम् ।
शाद्वलैर्बहुभिश्छन्ना नीलवैदूर्यसंनिभैः ॥ २६
तस्मिन्बिल्वाः कपित्थाश्च पनसा बीजपूरकाः ।
आमलक्यो बभूवुश्च चूताश्च फलभूषणाः ॥ २७

G. 2. 100. 27
B. 2. 91. 30
L. 2. 104. 30

M3 [अ]ध्यासतस् (for ध्यायतस्). —[b]) G2 प्राग्मुखस्तु (sic). V1 B4 D1.3.5.7 कृतांजलिः. —[d]) D4.7 दै(D4 द)-वताश्च (for दैवतानि).

21 [a]) B3(marg. also).4 D4.7 मंदरं; D5 चंदनं; G1.3 M1.2 Ck दर्द्दरं; G2 दशरं; Cm as in text (for दर्दुरं). Ś1 V1 D1–3.6 M4 मलयान्मंद(M4 °दर्द)राच्चैव. —[b]) Ś1 V1 D1.3.6 सेव्यः; T2 तत्तत् (for ततः). V1 स्वनैः; M4 [ऽ]मलः (for ऽनिलः). Ñ1 सेविता चंदनोनिलः; Ñ2 B3 सेवित्वा चंदनानिलः; B1 संविमानल्पनानिलः (sic); B2.4 सेवित्वा नंदनोनिलः; D2 सेव्यश्चेदसुदोनिलः (sic); D4.5.7 सेव्य(D4 [after corr.] प्राप्य; D5 सेव्यं)नंदनगोनिलः. —[c]) Dm1 बभौ; Cv g.t as in text (for ववौ). Dg1 Dt1 Dm1 युक्ता (sic); T3 G1 युक्तः (for युक्त्या). —[d]) Dd1 Dm1 सुप्रीतात्मा; T3 G2 सु(G2 सा)प्रियः सु-; Cg.k.t as in text (for सुप्रियात्मा). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1 M1.3 Ck.t सुखं (for सुखः). T1 शिवं (for शिवः). G1.3 सुप्रियः सुसुखः शिवः; M2 सुप्रीतः सुखदः शिवः. — For 21[cd], Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

2015* सुगन्धिः प्रववौ तत्र हर्षयन्सर्वशो जनान् ।

[D5 M4 प्रययौ (for प्रववौ). Ñ B2 D5 युक्त्या; B1 युक्तः; B3 शक्त्या; D4.7 M4 वायुः (for तत्र). Ñ सप्रा(Ñ1 °प्रि)यामः सुखः शिवः (sic); B1 संध्यायामः सुखः शिवः; B2 सन्ध्यायानः सुखः शिवः; B3(marg. also as in B4) सप्रयासः सुखः शिवः; B4 संध्यायां सुसुखः शिवः; D4.7 स प्रयागे शिवः शुभः(D7 शुभः शिवः [by transp.]); D5 संप्रयोगे सुखः शिवः; M4 सायामश्च शिवः सुखः (for the post. half).]

22 [a]) Ś1 B4 Dt1 D1–3.5.6 [ऽ]भ्यवर्ष(D2 °र्ष)त; Ñ2 B3 (also) व्यवर्षत; B1 [ऽ]भ्यवर्षत; D4 [ऽ]प्यवर्तत; D7 [ऽ]थ वर्षत (for ऽभ्यवर्तन्त). D2 वना (sic) (for घना). —[c]) B1 M4 दिव्य- (for देव-). Ś1 Ñ B1–3 D4.6.7 -गंधर्वनिर्घोषो(D4.7 °षा); B4 D2.3.5 -दुंदुभिनिर्घोषो; Dd1 Dm1 G2 -दुंदुभिघोषाश्च; T3 -दुंदुभिघोषं च (for -दुन्दुभिघोषश्च). —[d]) D4.5.7 शुश्रुवुः (for शुश्रुवे).

23 [a]) Ñ1 illeg. for ववुश्चोत्त. Ś1 Ñ B1–3 D4–7 M4 गंधा (for वाता). V1 प्रवाद्यंते ततो वाद्यानि (hypm.); D1.3 प्र(D3 प्रा)वाद्यंतोत्तमान्वाद्यान् ; D2 प्रवाद्यंतोत्तमानाद्याः (sic). —[b]) B1 [अ]प्सरसो गणाः (hypm.). —[c]) D1.4.5.7 आजग्मु(D1 °गु)र् ; T1 जगुश्च (for प्रजगुर्). Ñ2 B3 चैव; G(ed.) देवा (for देव-). —[d]) G2 प्रत्यमुचुः (for प्रमुमुचुः). Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 वीणाश्चैवाप्य(Ñ2 V1 D1–3 °भ्य)वादयन् ; D4.5.7 वीणाश्च प्रत्यवादयन् .

24 [a]) G1 damaged from ब्दो up to प्रा in [b]. M3 स्वशब्दो द्यां (for स शब्दो द्यां). —[b]) Ñ V1 B D1–5.7 M4 श्रवणांस्त(B2 M4 °णं त)था. —[c]) Dd1 Dm1 D1.2.5 [उ]-च्चारितः; Dt1 G3 [उ]च्चावचः(G3 °रितं); D4 °रतः; Cg as in text (for [उ]च्चारितः). Ś1 Ñ B D4–7 सम्यक्; V1 सूक्ष्मः; Dm1 श्लक्ष्णं; G3 श्लक्ष्णा; Cg as in text (for श्लक्ष्णः). —[d]) Dm1 -समन्वितः; T3 G3 -गुणान्विताः. Ś1 D6 देवधिष्ण्ये(D6 °ष्णो)षु युक्तिमान् ; Ñ V1 B D1–5.7 M4 सम (Ñ1 दिव्य; V1 B4 D1.2 M4 समः; D3 वेद; D4.5.7 देव)-संघात(V1 °ति)युक्तिमान्(D1.5 °वान्).

25 D4 om. from 25[a] up to बहु in 26[c]. —[a]) V1 तूपरते; Dt1 [ए]वं गते; G1 [उ]चा(G1 [उ]च)रिते (for [उ]परते). —[b]) B2 दिव्य- (for दिव्ये). Ś1 Ñ2 B D6 -पथानुगे; G(ed.) -पदानुगे (for -सुखे नृणाम्). —[c]) Ñ B ददृशे (for ददर्श). Ś1 V1 D1–3.6 T3 G1.3 M4 Ck भरतः; D5 T2 Cr भरतं; Ct as in text (for भारतं). Ś1 V1 D1–3.6 T3 M4 सर्वं(D2 °र्वं); G1 सैन्यैर् ; Cr.t as in text (for सैन्यं). —[d]) M3 विश्वकर्मणा; Ct विश्वकर्मणः (as in text). Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 विहितं विश्वकर्मणा. —After 25, B3 ins. :

2016* आश्चर्यभूतं लोकानां वने तस्मिन्महात्मनः ।

26 D4 om. up to बहु in [c] (cf. v.l. 25). Dm1 बभूवे. Ś1 D6 सु-; Ñ B M4 स्त्री; V1 D1–3 T3 च (for हि). —[b]) Dg1 T G1.3 M2–4 Ck पंचयोजनं (for °जनम्). —[c]) Ñ2 शाद्वनैर् ; V1 D1.2 सब(D1 °फ)लैर् (for शाद्वलैर्). V1 B1 छिन्ना (for छन्ना). D4 * *तस्मिंश्च (for बहुभिश्छन्ना). —[d]) Ś1 Dg1 Dd1 Dm1 D1.2.4.7 T1.2 G M Cg.k -वैडूर्य- (for -वैदूर्य-).

27 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 तत्र (for तस्मिन्). Dd1 कपित्थबिल्वाश्च; Dm1 कपित्था बिल्वाश् (by transp.) (for बिल्वाः कपित्थाश्). —[b]) B2 पलाशा; D5 तपसा (for पनसा). G3 बीजडाडिमाः. D4.7 पुरुषाः करवीरकाः. —[c]) B1

G. 2. 100. 28
B. 2. 91. 31
L. 2. 104. 31

उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च वनं दिव्योपभोगवत् ।
आजगाम नदीं दिव्या तीरजैर्बहुभिर्वृता ॥ २८
चतुःशालानि शुभ्राणि शालाश्च गजवाजिनाम् ।
हर्म्यप्रासादसंघातास्तोरणानि शुभानि च ॥ २९
सितमेघनिभं चापि राजवेश्म सुतोरणम् ।
शुक्लमाल्यकृताकारं दिव्यगन्धसमुक्षितम् ॥ ३०
चतुरस्रमसंबाधं शयनासनयानवत् ।
दिव्यैः सर्वरसैर्युक्तं दिव्यभोजनवस्त्रवत् ॥ ३१
उपकल्पितसर्वान्नं धौतनिर्मलभाजनम् ।
क्लृप्तसर्वासनं श्रीमत्स्वास्तीर्णशयनोत्तमम् ॥ ३२
प्रविवेश महाबाहुरनुज्ञातो महर्षिणा ।
वेश्म तद्रत्नसंपूर्णं भरतः कैकयीसुतः ॥ ३३
अनुजग्मुश्च तं सर्वे मन्त्रिणः सपुरोहिताः ।
बभूवुश्च मुदा युक्ता तं दृष्ट्वा वेश्मसंविधिम् ॥ ३४
तत्र राजासनं दिव्यं व्यजनं छत्रमेव च ।
भरतो मन्त्रिभिः सार्धमभ्यवर्तत राजवत् ॥ ३५

T3 आमलक्याश्(T3 °क्यं). Ś1 Ñ1 D6 च जंबुश्च; Ñ2 B1.2 T3 G1 M3 च जंबश्च; V1 B3.4 D1.3 च जंबूश्च; Dd1 [ऽ]थ जंबश्च; Dm1 [ऽ]थ जंघश्च; D2 च जंब्यश्च; D4.5.7 तथा जंबूश् (for बभूवुश्च). M4 दाडिमाश्च मधूकाश्च. —^{d}) V1 भूताश्च; B1 लताश्च; Dd1 Dm1 बभूवुः; D4 चैताश्च (for चूताश्च). B4 फलभक्षणाः; Dt1 D4 Ct °भूषिताः; Cv.r.m.g k as in text (for °भूषणाः). D1 फलानि च बहूनि च; M4 ये चान्ये फलजातयः. — After 27, D1 reads 30.

28 ^{a}) Ñ1 illeg. for रुभ्यश्च. —T3 om. (hapl.) 28^{c}–31. —^{c}) D2 तदा (for नदीं). Ñ B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.4.7 T2 G M Ck सौम्या; V1 सौल्या (for दिव्या). —^{d}) T1 G3 M3.4 कूलजैर्; Cr.m.g.t as in text (for तीरजैर्). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 तत्र चापि(V1 चैव; D5.7 वापि) सरस्वती; D3 तत्रापि च सरस्वती; G1.2 M1 कूलजैस्तरुभिर्वृता. —After 28, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ins.:

2017* अन्याश्च नद्यो बह्व्योऽथ नानारसवहास्तथा ।
आजग्मुर्वचनात्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।

[(l. 1) V1 D1.2 बहुला(V1 °धा) नद्यो; D3-5.7 M4 विविधा नद्यो (for नद्यो बह्व्योऽथ). Ñ2 B3 -रत्न- (for -रस-). Ñ2 B3 च याः; V1 D1.2 शुभाः; D4.7 तदा (for तथा). —(l. 2) D4.5.7 पूर्णमानसः(D4[before corr.] 5 °सा·) (for भावितात्मनः).]

29 T3 om. 29 (cf. v.l. 28). —^{a}) Ñ2 B2 चतुःशाला विशालाश्च. —^{b}) Ñ2 B3 रम्याश् (for शालाश्). —^{c}) G2 M1 हर्म्याः (for हर्म्य-). D1.6 -प्रसाद- (for -प्रासाद-). Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 -संघाश्च; Ñ1 Dt1 -संयुक्त-; T1 M2 -संबाधाम्; T2 -संवातस् (for -संघातास्). —^{d}) Ś1 D6 महांति; Ñ B D2–5.7 M4 बहूनि (for शुभानि). V1 प्रतोलीतोरणानि च; D1 तत्र तत्र ददर्श सः.

30 T3 om. 30 (cf. v.l. 28). D1 reads 30 after 27. —^{a}) B1 सिते (sic) (for सित-). Ś1 Ñ B D1.3–7 M4 -प्रभं (for -निभं). Ñ2 B3 चारु; D7 वापि; M4 दिव्यं (for चापि). V1 शितेषु प्रभवं चापि; D2 शतशश्च मेघप्रभं. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 सतोरणं. —^{c}) Cg दिव्यमाला- (for शुक्लमाल्य-). Ś1 D6 शुक्लमाल्यास्तरास्तीर्णं; Ñ2 B D1.3 शुक्लमाल्यकृतास्तारं(B1 °तस्तोरं); V1 शुक्लमाल्यचयाकीर्णं; D2.4.5.7 शुक्लमाल्यांबरधरं; M4 शुक्लमाल्यसितागारं; Cv.r m.k.t as in text (for ^{c}). —^{d}) Ś1 Ñ B D6 गंधतोय-; V1 दिव्यगंधर्व- (hypm.); D3.4 दिव्यं गंध-(D4 °धैः) (for दिव्यगन्ध-). Ñ2 -समुक्षितं; Dm1 -समुत्थितं; D3 -समन्वितं (for -समुक्षितम्). D7 दिव्यगंधैः समुक्षितं.

31 T3 om. 31 (cf. v.l. 28). —^{a}) Cg चतुरश्रम् (for °स्रम्). Ñ2 B चतुराश्रमसंबाधं; D6 चतुराश्रमसस्वाद्यं. —^{c}) D1 दिव्यं (for दिव्यैः). D7 सर्वे (sic) (for सर्व-). V1 -गुणैर् (for -रसैर्). B1 युतं; D3 युक्तै (sic) (for युक्तं). —^{d}) Ñ2 V1 B2–4 D7 M3 -भाजन- (for -भोजन-). D1.7 -शस्त्रवत् (for -वस्त्रवत्).

32 ^{a}) Ñ2 B1.3 -सर्वार्थं; B4 -सर्वांगं; G1.3 -गांधर्वं (for -सर्वान्नं). —^{c}) B4 दीप्त-; Dt1 क्लेस- (sic); Dm1 कृप्तं (for क्लृप्त-). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 -दिव्यासनं(V1 °गत-) (for -सर्वासनं). V1 -श्रीमान्. —^{d}) Ś1 B4 D6 अ:स्तीर्ण- (for स्वास्तीर्ण-). Ñ B- शयनासनं; D3 -शयनोत्तरं (for °नोत्तमम्).

33 ^{a}) V1 D1.2 महाबुद्धिर् (for °बाहुर्). —^{c}) D2 देशं तद्; D3–5.7 तद्वेश्म (by transp.) (for वेश्म तद्). Ś1 Ñ1 B2 D6 रत्नसंपन्नं; V1 रत्नसंकीर्णं (for °संपूर्णं). Ñ2 वेश्म तत्र तु संपूर्णं.

34 ^{a}) Ñ1 V1 B4 Dt1 D1.3–5.7 T2 M4 ते; D2 [अ]थ (for तं). B1 सर्वं (sic) (for सर्वे). —^{b}) M3 सुपुरोहिताः; M4 च पुरोहिताः. —^{c}) B2 समायुक्तास्; D2 महायुक्तास्. —^{d}) Dt1 सा दृष्ट्वा (sic); D1 तां दृष्ट्वा (for तं दृष्ट्वा). V1 -संविदं; B2 Dt1 -संनिधिं; D1 G1 -संविधं; Cr.m.g.k.t as in text (for -संविधिम्). Ś1 Ñ1 D3–7 दृष्ट्वा वेश्मविधिं(D3 °धं) ततः; Ñ2 B1.3 दृष्ट्वा वेश्मसुसंविधां(B3 °धं).

35 ^{b}) D2 व्यंजनं (for व्यजनं). M3 चित्रम् (for छत्रम्). —^{c}) Ñ2 B3 भरतं (for °तो). —^{d}) Ñ2 B2.4 अभ्या(Ñ2 °स्व [sic])वर्तत; D2 अभ्यवर्धत; Cr.m.g.k as in text (for अभ्यवर्तत). Ñ2 V1 B D1.2 M4 राघवः (for राजवत्). —For 35^{cd}, Ś1 Ñ1 D3–7 subst.:

2018* भरतस्याभवत्क्लृप्तमनुरूपं च मन्त्रिणाम् ।

[Ś1 D6 युक्तम् (for क्लृप्तम्).]

आसनं पूजयामास रामायाभिप्रणम्य च ।
वालव्यजनमादाय न्यषीदत्सचिवासने ॥ ३६
आनुपूर्व्यान्निषेदुश्च सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः ।
ततः सेनापतिः पश्चात्प्रशास्ता च निषेदतुः ॥ ३७
ततस्तत्र मुहूर्तेन नद्यः पायसकर्दमाः ।
उपातिष्ठन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ३८
तासामुभयतःकूलं पाण्डुमृत्तिकलेपनाः ।
रम्याश्चावसथा दिव्या ब्रह्मणस्तु प्रसादजाः ॥ ३९
तेनैव च मुहूर्तेन दिव्याभरणभूषिताः ।
आगुर्विंशतिसाहस्राः ब्रह्मणा प्रहिताः स्त्रियः ॥ ४०
सुवर्णमणिमुक्तेन प्रवालेन च शोभिताः ।
आगुर्विंशतिसाहस्राः कुबेरप्रहिताः स्त्रियः ॥ ४१
याभिर्गृहीतः पुरुषः सोन्माद इव लक्ष्यते ।
आगुर्विंशतिसाहस्रा नन्दनादप्सरोगणाः ॥ ४२ G. 2. 100. 44 B. 2. 91. 45 L. 2. 104. 47

36 ^{a}) Ś1 D6 पूरयामास (for पूज°). —^{b}) Ś1 D6 [अ]पि; D1 [इ]ति (for [अ]भि-). Ś1 Ñ B D6 स: (for च). —^{c}) Ck तालव्यजनम् (for वाल°). —After 36^{c}, Ś1 D3-7 ins.:

2019* बीजयन्भरतः स्वयम् ।
बीजयित्वार्चयित्वा च.

[(l. 1) D3 जीवयन्. Ś1 D6 तदा (for स्वयम्). —Ś1 om. from l. 2 up to 37^{b}. —(l. 2) D4 च विधिवत् (for [अ]र्चयित्वा च).]

—^{d}) Ñ2 B D6 परमासने; G(ed.) परमात्मवान् (for सचिवासने). V1 निषीदत्स वरासने; D4.7 ऋषीन्सत्कृत्य चासने.

37 Ś1 om. 37^{ab} (cf. v.l. 2019*). —^{a}) Ñ2 V1 B2-4 D3.4.7 आनुपूर्व्याः B1 D1.5 अनुपूर्व्या. D3-5.7 ते (for च). —^{b}) V1 मंत्रिपुरोगमाः; B4 Dg1 मंत्रपुरोहिताः. —D4.5.7 om. 37^{cd}. —^{c}) Ñ2 B1.2 सेनापती (for °तिः). —^{d}) Ñ1 Dt1 Dd1 Dm1 न्यषीदत (Dm1 °तुः); Dg1 न्यसेदतुः; T2.3 G1 M3 निषीदतुः; M2 न्यषीदतां (for निषेदतुः). Ñ2 B3.4 प्रशास्तात्वय (B4 °न्व)सीदतां; V1 प्रासादाग्रे निषीदत; B1 प्रसंतावन्वसीदतां (sic); B2 पुरस्तादनुसीदतां. —After 37, Ś1 Ñ B D6 ins.:

2020* ततः परममातिथ्यं गन्धरूपरसान्वितम् ।
वसिष्ठपूर्वं काकुत्स्थः प्रतिजग्राह धर्मवित् ।

[(l. 1) Ñ2 B3 -समन्वितं (for -रसान्वितम्).]

38 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 ताश्च (D5 °स्तु) सर्वा (for ततस्तत्र). —After 38^{a}, V1 ins.:

2021* दिव्याभरणभूषिताः ।
आजग्मुर्बहुसाहस्र्यो.

—^{c}) B1 D5 T1.3 उपनिष्ठंत; Dd1 उपानिष्ठंतु. D3 lacuna for भरतं. —^{d}) Dd1 Dm1 D4.5.7 G M1 तेजसा (for शासनात्).

39 ^{a}) Dt1 T3 आसाम् (for तासाम्). D4.5.7 कूलाः (for कूलं). —^{b}) Ñ B1-3 पांडुमृत्स्नो (Ñ2 B3 °स्नो)पलेपनं; V1 M4 °पनं; B4 पांडुमृत्स्नोपशोभितं; D2 पांडुरं मृत्तिलेपनं; D3 पांडुशर्करशोभनं; G(ed.) पांडुमृत्स्नानुलेपनं. —^{c}) Dg1 M2 चासन्; D3 रम्या (for दिव्या). D4.5.7 आसन्नानाविधा दिव्याः; G(ed.) आसीन्नानाविधं दिव्यं. —^{d}) Ś1 Ñ V1 B Dt1 Dd1 Dm1 D1-7 G2 M1.2.4 Ct ब्राह्मणस्य; T3 ब्रह्मणस्तत्; G3 ब्राह्मणास्तु (sic); Cr.m.g as in text (for ब्रह्मणस्तु). Ś1 D5.6 प्रसादतः; Dm1 °ताः (sic); G3 प्रसादकाः; G(ed.) प्रसादजं (for °जाः).

40 D4.5.7 om. 40. D3 reads 40 after 2023*. —^{a}) Ś1 D6 ततश्चैव; Ñ B1-3 तेन चैव (by transp.) (for तेनैव च). —^{b}) Ñ2 B1.3 T3 -भूषणाः (for -भूषिताः). —D2 G3 om. (hapl.?) 40^{c}-41^{b}. Ś1 V1 D6 om. 40^{cd}. —^{c}) Ñ B D1.3 आजग्मुर्बहु- (B1 [also] °दश) (for आगुर्विंशति-). —^{d}) Dt1 G2 ब्राह्मणा (sic); Cg ब्रह्मणा (as in text). Dg1 श्रियः (for स्त्रियः). Ñ B1-3 तस्मिन्नप्सरसां गणाः.

41 D2 G3 om. 41^{ab} (cf. v.l. 40). —^{a}) Dm1 T1 M2 -युक्तेन; G2 M1 -मुक्ताभिः; Cr.m.g.t as in text (for -मुक्तेन). G1 सुवर्णेन च मुक्तेन. —^{b}) Dm1 G1.2 M1.2 वि (G1 M2 च)भूषिताः (for च शोभिताः). Dd1 जाबालेन विभूषिताः. —For 41^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1.3-7 (Ś1 V1 D3-7 reading after 41^{cd}) M4 subst.:

2022* सुवर्णरीतिप्रतिमाः पद्मकिञ्जल्कसप्रभाः ।

[D6 स्वर्ण- (for सुवर्ण-). Ś1 D4.6.7 -तारा-; Ñ2 B3 -वीथि-; B4 -वीर्य- (for -रीति-). V1 सुवर्णकृत्तिमप्रख्याः (for the prior half). Ś1 D6 transp. the post. half and 41^{d}. V1 B4 D1.3 M4 -वर्चसः (D1 °सा); D5.6 -सं (D6 -सु)प्रभाः (for -सप्रभाः).]

—^{c}) Ñ B1-3 D2-5.7 दिव्या (for आगुर्). Ś1 V1 B4 D1.2.6 आजग्मुर्बहु (D1.2 °दश)साहस्राः. —^{d}) B2 D4.7 -सहिताः; D3 -भुवनात्; D5 -भवनात् (for -प्रहिताः).

42 ^{a}) B4 आभिर् (for याभिर्). M3 गृहीभिः; Cg.k as in text (for °तः). —^{b}) Dg1 होच्यते; T2 M3 चोच्यते; G2 M1 दृश्यते (for लक्ष्यते). Ś1 V1 D4.7 भवत्युत्तमचेतनः; Ñ D1-3.5 M4 भवत्यु (Ñ B1-3 °वेतु)न्मत्तचेतनः. ☙ Cg: याभिर्गृहीताः पुरुषा सोन्मादा इति होच्यते इति च पाठः। तदा उच्यते इत्युक्तेति शेषः। ☙ —^{c}) Dt1 -सहस्रा (for -स्रा°). —^{d}) T2 M1 नंदनाप्सरसां (M1 °सो) गणाः. —For 42^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.3 (reading after 39).4-7 subst.:

G. 2. 100. 45
B. 2. 91. 46
L. 2. 104. 48

नारदस्तुम्बुरुर्गोपः पर्वतः सूर्यवर्चसः ।
एते गन्धर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥ ४३
अलम्बुसा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ वामना ।
उपानृत्यंस्तु भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ४४
यानि माल्यानि देवेषु यानि चैत्ररथे वने ।
प्रयागे तान्यदृश्यन्त भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ४५
बिल्वा मार्दङ्गिका आसञ्शम्याग्राहा विभीतकाः ।
अश्वत्था नर्तकाश्चासन्भरद्वाजस्य तेजसा ॥ ४६
ततः सरलतालाश्च तिलका नक्तमालकाः ।
प्रहृष्टास्तत्र संपेतुः कुब्जा भूत्वाथ वामनाः ॥ ४७
शिंशपामलकीजम्बूर्याश्चान्याः कानने लताः ।
प्रमदाविग्रहं कृत्वा भरद्वाजाश्रमेऽवसन् ॥ ४८
सुरां सुरापाः पिबत पायसं च बुभुक्षिताः ।
मांसानि च सुमेध्यानि भक्ष्यन्तां यावदिच्छथ ॥ ४९

2023* आसन्विंशतिसाहस्रास्ताः स्त्रियो नन्दनाद्वनात् ।

[V1 B4 D1.2 तथा (for आसन्). Ś1 Ñ1 D6 त्रिंशति- (for विंशति-). G(ed.) आयातास्त्रिंशत्साहस्राः (for the prior half). Ś1 Ñ1 V1 D6 स्त्रियो वै; D3-5.7 स्त्रियोऽन्या (for ताः स्त्रियो). D1 गताः (for वनात्).]

43 [a]) Dg1 Dd1 D1-5 तुंबरुर् ; Cg as in text (for तुम्बुरुर्). B2 गार्ग्यः (for गोपः). —[b]) Ñ1 प्रवर्तः; Ñ2 B1.3 प्रवृत्तः; V1 B4 D1-3 सुतनुः; B2 प्रस्कन्नः; Dt1 G2 M2 प्रभयाः; Dd1 Dm1 T3 G1 M1 प्रभावान् ; D5 प्रनुदः; T1 प्रवदाः; T2 प्रचुराः; G3 बहुलः; M3 प्रहुराः; M4 प्रत्यदः (for पर्वतः). Ś1 Ñ B1-3 D4-7 सूर्यमंडलः(B1.3 °नः; D7 °लाः); M4 °लोचनः (for सूर्यवर्चसः). Dg1 प्रायुरासूर्यवर्चसः. —[c]) Ñ2 B3 गंधर्वपतयो (for °राजानो).

44 [b]) Dt1 पुंडलीका. B4 [अ]क्ष-; Dd1 Dm1 D5 च; D2 [अ]द्य (for [अ]थ). Ś1 B1 वामनाः; V1 B4 D1.2 शारदाः; D5 यामुना; D7 वामनः (for वामना). —[c]) Ś1 B4 Dt1 D1.3-7 M2 उपानृत्यंत; Ñ B1-3 उपानृत्यंश्च; V1 D2 उपा (V1 °प)नृत्यंतु; Cr.g as in text (for °स्तु). —[d]) D1 भारद्वाजस्य. D5 तेजसा (for शासनात्).

45 Ś1 V1 B4 D1.2 om. (hapl.) 45. D3 reads 45 after 48. D4 repeats 45 after 47. D5.7 read 45 after 47. —[a]) Ñ B1-3 D4.6 देवानां; M4 देशेषु (for देवेषु). —[c]) Ñ2 B3 दृश्यंते; B1 [अ]दृश्यंते (for [अ]दृश्यन्त). —[d]) Dg1 Dt1 D4(second time).7 T2.3 G M1-3 तेजसा; Cg as in text (for शासनात्). D5 भरद्वाजाश्रमेभवन् . —After 45, D3 ins. 2025*.

46 [a]) B1 वीणा (for बिल्वा). D3 मादगिराश् (for मार्दङ्गिका). Ñ B D4.7 तत्र; V1 Dd1 Dm1 D1.2 M2.4 चासन् ; D3 चैव; Cg as in text (for आसन्). Ś1 D6 दिव्यगंधरसास्तत्र; D5 दिल्वमामर्दकास्तत्र. —[b]) Ś1 G2 M1 शम्यग्राहा; Ñ1 शव्याग्राहा; Ñ2 B3 श्या(Ñ2 °शा)माग्राहा; V1 वाद्यग्राहा; B1 सश्याग्राह-; B2 श्यामाग्राहि-; B4 श्यामग्राहा; D1.4.5 सम्यग्ग्रा(D4 °म्याग्रा)हा; D6 शस्यग्राह्या; G3 कांस्यग्राहा (for शम्याग्राहा). D7 विभीतकः. —[c]) Ś1 D6 रक्तमाला(D6 °ल्या)श्च; Ñ V1 B1-3 D1-3.5 नर्तका(Ñ1 °ना)श्चापि; B4 नर्तकाश्चैव; D4.7 नक्तमालाश्च; G2 M1.3 नर्तका आसन् (for नर्तकाश्चासन्). —[d]) Dg1 T1 शासनात् (for तेजसा). Ś1 Ñ B D1-3.6 भरद्वाज(D3 °जा)नियोजिताः; V1 भरद्वाजेन योजिताः; D4.5.7 ताडकुदा(D5 °ड्य; D7 °द्य)श्च वंजुलाः.

47 [a]) D4.5.7 तथा (for ततः). G3 सरलशम्यश्च; M3 °तापाश्च (for °तालाश्च). Ś1 Ñ B D6 रसदा(Ś1 D6 °साला)श्चैव तालाश्च; V1 वदलास्तं सरला*; D1-3 शालास्तालाः स(D2 सु)रलास् ; M4 सालास्तालास्सरळकास्. —[b]) Ś1 D6 चैव वंजुलाः; Ñ1 B M3 नागमाल(B4 °लि)काः; Dt1 सतमालकाः; Dm1 G1 नागमल्लिकाः; T3 नागवल्लिकाः; G2 रक्तमालिकाः; G3 M1 नक्तमालिकाः; Cg as in text (for नक्तमालकाः). Ñ2 तिलकामलकास्तथा. —[cd]) Ś1 प्रमृष्टास् ; D6 प्रसृष्टास् ; M4 प्रनृत्तास् (for प्रहृष्टास्). T2 तं पेतुः (for संपेतुः). V1 सवाहनाः; B2 नु वामनाः; Dd1 च वाम(before corr. स)नाः; D1-3 M4 सवाम(D3 °स)नाः (for [अ]थ वामनाः). Ś1 D6 ककुभा(D6 कुकुभ)श्चैव वामनाः (for [d]). D4.5.7 अमृता(D5 प्रवृत्ता)स्तत्र दृश्यंते भरद्वाजस्य शासनात्. —After 47, D4 repeats and D5.7 read 45.

48 D5 om. 48. —[a]) Dg1 D2 शिंशिप-; Dt1 शंशप-; Dm1 किंशुक-; D1 शंसिप-; D3 शंस्प-; T2.3 Cm g शिंशुप-; G2 किंशपां; Ck.t as in text (for शिंशप-). Ś1 D4.6.7 -[आ]मलका- (for -[आ]मलकी-). Ś1 -जंबस् ; Ñ1 -जात्योर् ; Ñ2 B2-4 Dg1 -जंबो (sic) (B2 Dg1 °बा) (for -जम्बूर्). —[b]) Ś1 D6 तथान्याः. T1 काननेषु ताः (for °ने लताः). —After 48[ab], T2 ins. :

2024* मल्लिका मालती जातिर्याश्चान्याः कानने लताः ।

[K(ed.) मालती मल्लिका (by transp.).]

—[d]) Ñ1 D4.7 [ऽ]भवन् ; G2 [ऽ]वदन् (sic) (for ऽवसन्). —After 48, V1 B3.4 D1.2 M4 ins.; D3 ins. after 45 :

2025* केचिन्मधुस्रवा वृक्षाः केचिद्वस्त्रप्रदायिनः ।
फलपुष्पप्रदाः केचित्केचिदाभरणप्रदाः ।

[(l. 2) D3 चैव (for केचित्). D1 फलप्रदाः केचिदासन् (for the prior half).]

—After 48, D3 reads 45.

49 [a]) B4 D3 G1.3 M2 Cg सुराः; Ct as in text (for सुरां). Ñ V1 B D1.2.5.7 M4 सुरापः. Ś1 D6 त्वपिबन् ; Ñ2 B

उत्साद्य स्नापयन्ति स्म नदीतीरेषु वल्गुषु ।
अप्येकमेकं पुरुषं प्रमदाः सप्त चाष्ट च ॥ ५०

संवाहन्त्यः समापेतुर्नार्यो रुचिरलोचनाः ।
परिमृज्य तथान्योन्यं पाययन्ति वराङ्गनाः ॥ ५१

हयान्गजान्खरानुष्ट्रांस्तथैव सुरभेः सुतान् ।
इक्षूंश्च मधुलाजांश्च भोजयन्ति स्म वाहनान् ।
इक्ष्वाकुवरयोधानां चोदयन्तो महाबलाः ॥ ५२

नाश्वबन्धोऽश्वमाजानान्न गजं कुञ्जरग्रहः ।
मत्तप्रमत्तमुदिता चमूः सा तत्र संबभौ ॥ ५३

G. 2. 100. 54
B. 2. 91. 57
L. 2. 104. 59

D5.7 M4 पिबतु; V1 D1-3 पिबति; D4 पिबंतु (for पिबत). —[b]) D5 तु (for च). B1.2.4 D4.5.7 M4 बुभुक्षितः (for °क्षिताः). V1 D1-3 भुंक्ते ह्यत्रं बुभुक्षितः. —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 महार्हाणि (for सुमेध्यानि). —[d]) Ś1 D6 भक्ष्यं वा; Ñ2 B3 भक्षंतां; V1 D2 भक्ष्यंतः; D1.3 भक्ष्यते; D4.5.7 T2 भक्ष्यतां; L(ed.) भक्ष्यं वै (for भक्ष्यन्तां). Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 यावदीप्सितं; Ñ1 यो यदीप्सितं; Dt1 यो यदिच्छति; D4.5.7 M4 यावदिष्यते; T3 M3 यावदिच्छत.

50 [a]) Dt1 Ct उच्छोद्य; Cv.r.m.g as in text (for उत्साद्य). Ś1 D6 आच्छादयंतः स्नांतश्च; Ñ B D5 आच्छा(Ñ2 B3 D5 उत्सा)दयन्त्था(B4 °यं स्ना)पयंश्च; V1 कुर्वंस्तत्नानत पोः (sic); D1.2.4 उत्सा(D4 °त्था)द्य(D4 °द)यन्त्नापयं(D2 °यां)श्च; D3.7 उत्थाप्य स्नापयंतश्च; M4 उद्वर्तयंस्नापयंश्च. —[b]) D1 नदीतीर्थेषु. Ñ2 B2 वर्त्मसु; V1 D1-3 चारुषु; B1 वस्तुसु (sic) (for वल्गुषु). —[cd]) D2 अप्राप्यम्; D5 अपि कम् (for अप्येकम्). V1 एवं; Dm1 एकः; D4.7 एव (for एकं). Ñ B अप्येकं(Ñ1 °क) पुरुषं प्राप्य (for °). Ś1 D6 प्रमदाः पुरुषं (by transp.). Ś1 D1.6.7 पंच पंच च (D6 वै); Ñ B1.3 पंच षट्तथा; V1 पंच षट्स्वरः; B2.4 पंचषट्च वा; Dt1 सप्त चाष्ट यः (sic); D3.5 पंच षट्च वै.

51 [a]) T2.3 G2.3 M1 संवहं (T2 °ह)त्यः; M3 संवाह्यंतः; Cr.m.g.t संवाहंत्यः (as in text). Ś1 Ñ B D2-7 M4 संवाहयंत्यु(D4 °यन्नु)पासीनाः(D2 M4 °नंतः D4.5 °संतो; D7 °संतु); V1 D1 संवाहमाना आ(D1 सा)यांति; Dg1 संवाहयंत्यः न्योपेतुर् (sic). —[b]) Ś1 D6 शुभा (for नार्यो). Dg1 Dt1 Dm1 विपुल-; G2 रुधिर- (for रुचिर-). M4 -भूषणाः (for -लोचनाः). —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 परिगृह्य; T3 परिष्वज्य (for °मृज्य). Dt1 तदा; D1.2 यथा; D3 ततः; D4.5.7 च ताः (for तथा). D3.5 पुंसः; D4.7 सर्वे (for [अ]-न्योन्यं). —[d]) Ñ2 B1.3 प्रापयंति; D2 प्रपेयंति; D5 पायसं तु; M4 पालयंति (for पाययन्ति). D3-5.7 सुरासवं (for वराङ्गनाः). —After 51, Dm1 ins. राम सीता च.

52 [a]) Ś1 D6 अश्वान्ग(D6 °न)जान्; Ñ B2-4 D3.5.7 खरान्गजान् (by transp.); V1 रथान्गजान्; B1 गजखरान् (for गजान्खरान्). D1.2 हयान्गजानश्वतरांस्. —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1-7 सुरभीसुतान् (D1 [also] °वृषान्). —After 52[ab], V1 D1-5.7 ins.:

2026* भोजयन्ति स्म तत्सैन्यं यस्य यस्य यथोपगम् ।

[V1 योजयन्योजयन्; D1 भोजयंत्यायय्यौ; D2 भोजयन्पाययन् (for भोजयन्ति स तत्). V1 D1-3 यथोचितं (for यथोपगम्).];

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

2027* अभोजयन्वाहनपास्तेषां भोज्यं यथाविधि ।

[M4 यथातथं (for यथाविधि).]

—[c]) V1 D1-3 M4 इक्षूणि; D4.7 इक्षुश्च (for इक्षूंश्च). Ś1 D6 मधुरास्वादान्; B1 मधुजालाश्च; D4.7 मधुद्राक्षाश्च (for °लाजांश्च). T1 M3 इक्षून्मधूंश्च (T1 °धु च) लाजांश्च. —[d]) M4 वाहयंति. D3 सर्वशः; M3.4 वाहनं (for वाहनान्). Ś1 Ñ B D6 G(ed.) भोजयामासुरेव च (G [ed.] हि); V1 D2 भोजयंस्तत्र वाहनान् (D2 °नं); D1.5 कदंब(D1 °रंभ)मथ शालयः; D4.7 भक्षां(D4 °क्षा)स्त्रिविधशालयः. —[e]) Ś1 Ñ2 B3.4 D6 -योधाहनैः; B1 -योधांस्तांश्च; D2 -योधाश्च; D1 -योधांश्च (for -योधानां). —[f]) B1 महाबलान्. D1.4.5.7 भोजयंति स्म सर्वशः (D1 °तः). —After 52, B2-4 ins.:

2028* यस्य यस्य च यद्भोज्यं वाहनस्य सुदुर्लभम् ।
सुरामैरेयसंयुक्तं करम्भमथ शालयः ।
भोजयंश्च नराः सम्यक्तद्भोज्यं च यथाविधि ।

[(l. 2) B3.4 अश्म- (for अथ). —(l. 3) B4 योजयंश्च (for भोजयंश्च).]

53 [ab]) Ś1 Ñ B1.2 D1.6 आज्ञासीन्; Dg1 Dm1 G1 आजानं; Dt1 आज्ञानन्; D3.5 अध्यासीन्; T1.3 G2 आजानन्. Cr.m.g as in text (for आजानात्). B3 नाश्ववानश्वम (also °बंधांश्च अ)ज्ञासीन्; B4 नाश्वबंधांश्च साज्ञासीन्; D4.7 नाश्वबंधश्च तत्रासीन्; G3 नाश्वं बबंधे तुरगीं; M4 नाश्ववानश्वमज्ञासीन् (for [a]). B2 न गजः; D4.5.7 नांकुशं; T3 कुंजरं (for न गजं). B2 -ग्रहं; Dm1 G3 -ग्रहाः; D4.7 -ग्रहे; Cr.m as in text (for -ग्रहः). D1 नखाजिगजग्रही (for [b]). V1 नाश्ववाराश्ववारांश्च गजं कुंजरमग्रतः; D2 नानाश्वबंधाश्च **मन्यासीत्तर*यही. —[d]) Dt1 transp. चमूः and सा. M4 ह्येवमासीत्तदा चमूः. —For 53[cd], Ś1 Ñ V1 B D1-7 subst.:

2029* मत्तोन्मत्तसमाकीर्णा एवमासीत्तदा चमूः ।

[Note hiatus between the halves. D4.7 मत्तद्विप-; D5 मुदितैश्च (for मत्तोन्मत्त-). Ś1 V1 D1-3.6 सैवम् (for एवम्). Ś1 V1 D3.6 महा- (for तदा). D4.5.7 प्रहृष्टा साभवच्चमूः (for the post. half).]

—B3.4 cont.:

2030* अन्ये च पुरुषास्तत्र सुमृष्टाभरणस्रजः ।
ब्राह्मणं भोजयन्ति स्म सर्वकामैश्च मन्त्रिणः ।
तथैवेक्ष्वाकुनारीणां स्त्रियः परमभास्वराः ।
परिचर्यांश्च कुर्वन्ति तत्र तत्र सहस्रशः ।

G. 2. 100. 54 B. 2. 91. 58 L. 2. 104. 59 तर्पिताः सर्वकामैस्ते रक्तचन्दनरूषिताः ।
अप्सरोगणसंयुक्ताः सैन्या वाचमुदैरयन् ॥ ५४
नैवायोध्यां गमिष्यामो न गमिष्याम दण्डकान् ।
कुशलं भरतस्यास्तु रामस्यास्तु तथा सुखम् ॥ ५५
इति पादातयोधाश्च हस्त्यश्वारोहबन्धकाः ।
अनाथास्तं विधिं लब्ध्वा वाचमेतामुदैरयन् ॥ ५६
संप्रहृष्टा विनेदुस्ते नरास्तत्र सहस्रशः ।
भरतस्यानुयातारः स्वर्गोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ५७
ततो भुक्तवतां तेषां तदन्नममृतोपमम् ।
दिव्यानुद्वीक्ष्य भक्ष्यांस्तानभवद्भक्षणे मतिः ॥ ५८
प्रेष्याश्चेट्यश्च वध्वश्च बलस्थाश्चापि सर्वशः ।
बभूवुस्ते भृशं तृप्ताः सर्वे चाहतवाससः ॥ ५९
कुञ्जराश्च खरोष्ट्राश्च गोश्वाश्च मृगपक्षिणः ।
बभूवुः सुभृतास्तत्र नान्यो ह्यन्यमकल्पयत् ॥ ६०

[(l. 1) B4 समृष्ट- (for सुमृष्ट-). — (l. 3) B4 परमभासुराः.]

54 ^{a}) B1.3 अर्पिताः (for तर्पिताः). V1 तु; B1.3.4 Dg1 D2 T3 G1 M3.4 तै; Dt1 Dd1 Dm1 च (for ते). — ^{b}) Ś1 D3–7 दिव्य- (for रक्त-). Ś1 Ñ1 D1.2.4–7 -भूषिताः (for -रूषिताः). — ^{c}) M4 -जन- (for -गण-). Ś1 D1–3 -संघुष्टाः; Ñ V1 B D4.5.7 -संहृष्टाः; D6 -संजुष्टाः; M4 -संकीर्णाः (for -संयुक्ताः). — ^{d}) Ś1 Ñ B D6 सैन्या वाच; V1 संज्ञावाचम्; D3 सैन्या वाच्यम् (for सैन्या वाचम्). Ś1 Ñ1 V1 B1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–5.7 T2.3 G M Ck.t उदीरयन्; Cg as in text (for उदैरयन्). — After 54, G3 reads 57.

55 V1 B4 om. 55^{ab}. — ^{a}) D1 न च (for नैव). D2 प्रविश्यामो (for गमिष्यामो). — ^{b}) Dm1 D4.7 ना(D4 नो)-गमिष्याम(D7 °मि). T2 दंडकं (for °कान्). Ś1 Ñ B1–3 D1.3.6 गमिष्यामो न दंडकं(B1 दारकं; D3 नंदकान्); D2 न गमिष्यामि दंडकान्. — B1 om. 55^{c}–56^{b}. — ^{d}) M4 च (for [अ]स्तु). G3 रामश्चास्तु. Ñ2 B2.3 Dg1 D1–5.7 G1 M3 यथा-; V1 B4 सदा (for तथा).

56 B1 om. 56^{ab} (cf. v.l. 55). — ^{a}) T2 पादितयोधाश्; G2 M1.3 पादातयौधाश्; Cr पादातयो योधा. Ś1 D6 इत्यवोचंत योधास्ते; Ñ B2–4 D1–5.7 M4 इति हस्त्य(Ñ1 D4.7 पत्य)श्वबं(Ñ B2.3 D3–5.7 यो)धा(D3.7 °ध्या)स्ते (B3[marg. also].4 D1.2 M4 °श्च); V1 हस्त्यश्वरथबंधाश्च. — ^{b}) Ś1 -गंधकाः; B3 -बंधकः (for -बन्धकाः). V1 B3 (marg. also).4 D1–3 M4 पशुपालास्तथापरे; B2 हस्तारोहणबंधकाः. — ^{c}) B1.4 अथातिथि(B1 °थ्य)-; T3 °स्त्वं (for अनाथास्तं). D6 दृष्ट्वा (for लब्ध्वा). — ^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 पुण्यां वाचम्(Ś1 Ñ B1.2 D6 °ण्या वाच); Cr.g as in text; Ck वाचमेनाम् (for वाचमेताम्). B1 Dt1 Dd1 Dm1 D2–5.7 T2.3 G1.3 M3 Cr.k उदीरयन्; D1 उदीर्य च; Cg as in text (for उदैरयन्). G2 वाचतो मुदैरयन् (sic).

57 D3 om. 57. G3 reads 57 after 54. — ^{a}) G(ed.) अथ हृष्टाः (for संप्र°). Ś1 D6 प्रतिजगुर्; Ñ2 B3 प्रमत्ताश्च; V1 B1 D1.2.5 M4 विजहुस्ते(B1 °श्च); D7 विरेजुस्ते (for विनेदुस्ते). B2 संहृष्टाः प्रविजहुश्च; B4 संहृष्टाः परिजग्मुश्च; D4 संहृष्टाश्च विरेजुस्ते. — ^{b}) Ñ1 शत- (for तत्र). — ^{c}) D4.5.7 [अ]नुगंतारः (for °यातारः). — After 57, B2 ins.:

2031* एवंभूतं भक्ष्यभोज्यं न लब्धं कुत्रचित्कदा ।;

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

2032* नृत्यन्तश्च हसन्तश्च गायन्तश्चैव सैनिकाः ।
समन्तात्परिधावन्ति माल्योपेताः सहस्रशः ।

[(l. 1) G2 सहंतश् (meta.) (for हसन्तश्). T3 नृत्यंति स्म हसंति स्म (for the prior half). T1.2 M2 स्म (for [प]व). Dg1 T3 G M1.3.4 गायंति(G1 M4 °न्त) स्म च (for गायन्तश्चैव). — (l. 2) Dt1 Dm1 परिधावंतो. G1.3 माल्योपेताः (for माल्यो°).]

58 ^{a}) M3 [उ]रु भुंजतां (for भुक्तवतां). T2 शेषं (for तेषां). — ^{c}) G2 M1 उद्वीक्ष्य (for उद्वीक्ष्य). T2 G1 च (for तान्). Ś1 D6 दिव्यानामपि भोगानाम्; Ñ1 दिव्यानामथ भक्ष्यां भोग (sic); Ñ2 B D1–3 दिव्यभक्ष्यो(B1.3.4 °भक्षो; D1 भक्ष्यौ)पभोगानां(B4 °पन्नानां); V1 दिव्यभक्तोपभोगानाम्. D4.5.7 दिव्यानामथ भक्ष्या(D7 °क्षा)णाम्. — ^{d}) Ñ2 B Dm1 D3 T2 G1 नाभवद्; D1 नाद्रवद्; Cg.t as in text (for अभवद्).

59 ^{a}) M3.4 प्रेक्ष्याश्. T2 G2.3 M2–4 चेटाश्; M1 चेष्टाश् (sic); Cg.k.t as in text (for चेट्यश्). M4 बंधाश् (for वध्वश्). — ^{b}) T1 च सहस्रशः (for चापि सर्वशः). — For 59^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst.:

2033* प्रेष्याश्चैवाश्वबन्धाश्च बलस्थाश्चैव सर्वशः ।

[Ś1 D6 ब्रह्मचारिगृहस्थाश्च; Ñ1 प्रेष्याश्चैवाश्वबंधाश्च; V1 प्रेष्याश्चेट्यश्च शूद्राश्च; B1 प्रेष्याश्चै(श्च)वाश्वबाश्चा[?]; B2.4 प्रेष्या(B4 प्रेषा)श्चैवाशुबंधाश्च; D1 प्रेष्याश्चेटाश्वबंधाश्च; D2 प्रेक्ष्याचेष्टाश्च बंधाश्च (sic); D3 प्रौष्याश्चैवाश्वबंधश्च; D4.7 प्रेष्याश्चेटा(D7 °श्चाटा)श्च वृद्धाश्च; D5 प्रेष्यश्चैवश्च सर्वाश्च (sic) (for the prior half). Ś1 D6 वानप्रस्थाश्च; Ñ1 D4.7 बलस्थाश्चापि; Ñ2 वनस्थाश्चैव; V1 D1–3 बलाध्यक्षाश्च; D3 बलस्था येपि (for बलस्थाश्चैव).]

— ^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 सु(D3 स; D4.7 च)भृशं (for ते भृशं). V1 T1 दृप्ताः; Dt1 प्रीताः; M3 तप्ताः (for तृप्ताः). — ^{d}) B1 विस्मृत-; D2 ते ह्यत-; D1.7 चाप्यति-; D5 चापेत- (for चाहत-).

60 ^{b}) Ś1 D5 गोव्रजि-; Ñ V1 B D1–4.7 M3 गो(D3 ग)जावि-; G1.3 तथान्ये (for गोश्वाश्च). D2 -भृतपक्षिणां (sic). — ^{c}) Ś1 V1 B1.2.4 D6 सुभृशं; Ñ2 B3 संवृतास्; D5 संभृतास्; Cm.g.k as in text (for सुभृतास्). B1.2.4 तृप्ता;

नाशुक्लवासास्तत्रासीत्क्षुधितो मलिनोऽपि वा ।
रजसा ध्वस्तकेशो वा नरः कश्चिददृश्यत ॥ ६१
आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसंचयैः ।
फलनिर्यूहसंसिद्धैः सूपैर्गन्धरसान्वितैः ॥ ६२
पुष्पध्वजवतीः पूर्णाः शुक्लस्यान्नस्य चाभितः ।
ददृशुर्विस्मितास्तत्र नरा लौहीः सहस्रशः ॥ ६३
बभूवुर्वनपार्श्वेषु कूपाः पायसकर्दमाः ।
ताश्च कामदुघा गावो द्रुमाश्चासन्मधुश्च्युतः ॥ ६४
वाप्यो मैरेयपूर्णाश्च मृष्टमांसचयैर्वृताः ।
प्रतप्तपिठरैश्चापि मार्गमायूरकौक्कुटैः ॥ ६५
पात्रीणां च सहस्राणि शातकुम्भमयानि च ।
स्थाल्यः कुम्भ्यः करम्भ्यश्च दधिपूर्णाः सुसंस्कृताः ।
यौवनस्थस्य गौरस्य कपित्थस्य सुगन्धिनः ॥ ६६   G. 2. 100. 66 B. 2. 91. 72 L. 2. 104. 71

D3 तेपि (for तत्र). —[d]) Dg1 नातो; Cm.g as in text (for नान्यो). Dd1 प्रकल्पयत् (for अक°). Ś1 Ñ B D4–7 नानाविधगतिस्वराः (Ñ B3 °नाः); V1 नराः शतसहस्रशः; D1–3 नानाभक्ष्यान्नभोजनैः; M3 नान्योन्यमपकल्पयत्.

61 [a]) D3–5.7 नाशुद्ध- (for नाशुक्ल-). V1 कुवेषः कोपि (also को न) तत्रासीन्; B2 नाक्लृसवासाश्चासीत्; B4 नाशुक्लवाससस्तत्र. —[b]) V1 D1.2 मलिनः क्षुधि(V1 °भि)तोपि वा. —[c]) D1 धूनकेशो (for ध्वस्त°). —[d]) Ś1 D6 अथाभवत्; Ñ1 अथा तदा (sic); Ñ2 V1 B1–3 D5 अभूत्तदा; B4 अथो तथा; D1–3 अथो तदा; D4.7 अथोभवत्; M4 अहो तदा (for अदृश्यत). —After 61, B3.4 ins.:

2034* शयनानि च सर्वाणि परार्ध्यास्तरणानि च ।
आसनानि च दिव्यानि भेजिरे ते ततस्ततः ।

62 Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 read 62 after 65. —[a]) Ś1 D6 अथ; Ñ V1 B D1–5.7 अपि (for चापि). B1 *वराहैर्; Dg1 G1.2 M1.4 वराहैश्च; Cg as in text (for च वाराहैर्). —[b]) Ś1 Ñ2 B1.3 D1.6.7 मिष्टान्न-; V1 दृष्टान्न-; B2.4 D1–3.5 मृष्टान्न-; G3 निष्ठान्न-; M4 निष्णात-; Cv.r.m.g.t as in text (for निष्ठान-). Ñ2 B2–4 -रस-; V1 -धन- (for -वर-). M4 -संस्कृतैः (for -संचयैः). D5 मृष्यमांसस्य संचयैः. —[c]) Ñ1 बलैर्; G3 फलैर्; M4 बल- (for फल-). Ś1 D6 फलैर्निर्व्यूढ(D6 °ह)संबद्धैः; V1 D1.3 फलनिर्व्यूहसंबंधैर्; D2.4.7 फलैर्निर्व्यूहसंबंधैः; Cm फलनिर्यूहसंस्थितैः. —[d]) Ñ2 B2.3 पूपैरपि; V1 Dm1 धूपैर्गंध-; B1.4 पू(B4 सू)पैरपि; D1 सूपैर्गंध- (sic); M4 धूपगंध- (for सूपैर्गन्ध-). Ś1 Ñ1 D6 सूपैः सू(D6 पू)पैश्च संस्कृतैः(Ñ1 °तः); D4.7 सूपैर्यूपैं(D4 °**)श्च संस्कृतैः; D5 सूपैर्यूपैः सुसंस्कृतैः (sic).

63 B1 reads 63[ab] twice. —[a]) V1 D4.7 वाप्यो; D1.2.5 बाप्प- (for पुष्प-). D3 -गंधवती. Ñ2 B1 (first time).2.3 बाष्पायमानाः संपूर्णाः; B1 (second time) पुष्पध्वजावकीर्णानि. —[b]) G(ed.) शुक्लान्यन्नस्य. Ñ1 D4.5.7 तिष्ठन्ति; Ñ2 B (B1 first time) निष्ठतः; B1 second time बिभ्रति; M4 राशिनः (for चाभितः). V1 D1–3 शुक्लान्न(V1 °क्लांध)स्य समंततः. —[c]) Ñ2 B D4.5.7 M4 सर्वे (for तत्र). —[d]) V1 D1–5.7 लेह्यं; B1 स्थालीः; B2 G1 नार्यः; T2 ते हि; M4 लोहीः (for लौहीः). —For 63, Ś1 D6 subst.:

2035* दृश्यन्ते चान्नपूर्णानि सुशुभानि च तत्र वै ।

64 [a]) G3 ददृशुर् (for बभूवुर्). V1 वलपार्श्वेषु; B1 °वासेषु; B3 °वासे तु; T1 °पार्श्वे तु (for वनपार्श्वेषु). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ह्रदाः (for कूपाः). —[c]) Ñ1 D2–5.7 सर्व- (for ताश्च). Ś1 Ñ V1 B1–3 D6 कामवहा नद्यो; M4 °हो गावो (for कामदुघा गावो). —[d]) Ś1 D6 M4 [ए]व; V1 D1.2 [अ]पि (for [आ]सन्). Ś1 D6.7 Cm मधुश्च्युताः; Ñ2 B1.3 D3–5 T2.3 G2.3 M1.2 °च्युताः(Ñ2 B1 D3.5 °तः); V1 D1.2 G1 °स्रवाः; Dt1 °श्रुताः; Cgp मधुस्रुतः (for मधुश्च्युतः).

65 [a]) D4.5.7 -पानाश्च; M4 -संपूर्णा (for -पूर्णाश्च). —[b]) Ś1 V1 D4.6.7 मिष्ट-; Ñ2 B3.4 D1.3 भृष्ट- (for मृष्ट-). M4 -मांसोच्चयैर्. D1 भृताः (for वृताः). —[c]) Ś1 Ñ1 प्रतप्त(Ñ1 °प्तैः)पिठिरैश्चैव; Ñ2 V1 B D2.3 प्र(B2 आ)तप्तैः पै(V1 D3 पी)ठरैश्चैव; Dg1 प्रतप्तपिठकैश्चापि; Dt1 Ck.t प्रतप्तपैठरैश्चापि; Dd1 प्रतप्तपैवरैश्चापि; D1 प्रतप्तसौध्वैवरैश्चैव; D5.6 प्रतप्तपिठ(D5 °छ)राश्चैव; G3 प्रतप्तपीठ°; M4 प्रतप्तैरितरैः°; Cv.m.g प्रतप्तपिठरै° (as in text). —[d]) B1 मांसैर् (for मार्ग-). Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 -तै(V1 B4 D1.2 -ति)त्ति(D1 त्त)रैः; Dm1 T3 G1.3 M3 -कुक्कुटैः; D4.5.7 -जांगलैः(D5 °लाः); Cv.r.m.g as in text (for -कौक्कुटैः). —After 65, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 read 62.

66 V1 om. 66[a]–67[b]. —[a]) Ñ2 B2 D2.6 G3 पात्राणां; Cr.m.g.k.t as in text (for पात्रीणां). M4 तु (for च). —After 66[a], B3.4 D (except D6) S ins.:

2036* स्थालीनां नियुतानि च ।
न्यर्बुदानि च पात्राणि.

[(l. 1) B3.4 D1–5.7 M4 अयु(D7 °प्यु)तानि. —(l. 2) D4.7 अर्बुदानि. B3.4 D1–3.5 M4 अर्बुदानि च पात्राणां(M4 °त्रीणां).] —[b]) Ś1 Ñ B D6 शातकुं(Ś1 Ñ1 D6 °कौं)भान्यनेकशः; D1.2 M4 शातकौं(D1 °कुं)भानि सर्वशः; D3–5.7 शातकौंभमयानि च. —[c]) D7 स्थालया: (sic). Ś1 Ñ B D1–3.5–7 कुंभाः (for कुम्भ्यः). Ś1 B1.2.4 D1–3.6 कलस्य(D1.2 °सा)श्च; Ñ1 करोट्यश्च; Ñ2 B3 च कलसा; D4 च कुंडाश्च; D5 मयाद्यश्च; D7 च कुडाश्च (sic); M4 करक्यश्च (for करम्भ्यश्च). —[d]) Ñ2 B2–4 D1.2 दध्नः पूर्णाः; D7 °वर्णाः; G(ed.) मधु° (for दधि°). Ñ2 B3 स्वलंकृताः; D1.2 T3 सहस्रशः; D3 सुरस्तता

G. 2. 100. 67
B. 2. 91. 73
L. 2. 104. 72

ह्रदाः पूर्णा रसालस्य दध्नः श्वेतस्य चापरे ।
बभूवुः पायसस्यान्ये शर्करायाश्च संचयाः ॥ ६७
कल्कांश्चूर्णकषायांश्च स्नानानि विविधानि च ।
ददृशुर्भाजनस्थानि तीर्थेषु सरितां नराः ॥ ६८
शुक्लानंशुमतश्चापि दन्तधावनसंचयान् ।
शुक्लांश्चन्दनकल्कांश्च समुद्गेष्ववतिष्ठतः ॥ ६९
दर्पणान्परिमृष्टांश्च वाससां चापि संचयान् ।
पादुकोपानहां चैव युग्मान्यत्र सहस्रशः ॥ ७०
आञ्जनीः कङ्कतान्कूर्चांश्छत्राणि च धनूंषि च ।
मर्मत्राणानि चित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ ७१
प्रतिपानह्रदान्पूर्णान्खरोष्ट्रगजवाजिनाम् ।
अवगाह्य सुतीर्थांश्च ह्रदान्सोत्पलपुष्करान् ॥ ७२

(sic); D4.7 सुसंभृता:; M4 सुसत्कृता: (for सुसंस्कृता:). Ś1 D6 दध्न: पूर्णाश्च संस्कृता:. —^{e}) Ś1 D3–7 गोरसस्य च (for यौवनस्थस्य). Ś1 Ñ B D6 त(B2 चु)क्रस्य; D1.2 M4 सांद्रस्य; D3–5.7 सारस्य (for गौरस्य). —^{f}) D4.7 दधिदुग्ध- (for कपित्थस्य). Ś1 Ñ2 B D1–3.6 M4 दधि(Ś1 D1.2.6 M4 कपि)-त्थसमगंधिन:; D5 कपित्थरसगंधिन:.

67 V1 om. 67^{ab} (cf. v.l. 66). —^{a}) Ñ2 तदा (for ह्रदा:). Ś1 D6 [अ]न्नशालाश्च; Ñ B D1–5.7 M4 रसालाया (B1.2.4 °श्च); T3 रसालश्च (for रसालस्य). —D6 reads 67^{b}–68^{a} in marg. —^{b}) Dg1 चैत्रस्य (for श्वेतस्य). —^{c}) D4.5.7 [अ]थ; M4 [अ]पि (for [अ]न्ये). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6 प(B4 पा)यसश्चापि; Ñ1 पयसा चाथ; Dg1 T1 M3 पायसाश्चान्ये; Dt1 Dd1 Dm1 T2 पयस(Dd1 °सा)श्चान्ये; T3 पयसान्यान्ये; Cg.k as in text (for पायसस्यान्ये). —^{d}) B1 संनिभा: (for संचया:). Dg1 T2 G M1.2 Cv.m.g शर्करायात्र (M1 °पूप)संचय:(G2 M1 °यान्; Cv.m.g °या:); Dt1 T1 Cr.k.t शर्कराणां च संचया:; M3 शर्कराश्चैव संचया:.

68 D6 reads 68^{a} in marg. (cf. v.l. 67). —^{a}) B3 कंकां पूर्ण-; B4 गंधांश्चूर्ण- (for कल्कांश्चूर्ण-). Ś1 Ñ2 Dm1 D6 G1.3 M4 कल्काश्च(Ś1 D6 G1.3 °ल्कचू)र्णकषायाश्च; V1 भक्ष्यान्लेह्यान्चोष्यांश्च (subm.); D1–3 श्लक्ष्णाश्चूर्णा: कषायाश्च; D4.5.7 कल्काश्चूर्णा: कषायाश्च. —^{b}) Ś1 D4–7 वासांसि; V1 स्थानानि; D3 मासाना (sic) (for स्नानानि). —^{c}) Ñ1 भाजनस्थाश्च; V1 भाजनस्थानान्. Ś1 D6 ददुर्भोज्यरसांश्चापि. —^{d}) Ñ2 B2 तीरेषु; B4 lacuna (for तीर्थेषु). D1.2 सरितो; Ct as in text (for सरितां). Ś1 B4 Dm1 वरा:; D4.5.7 तथा (for नरा:). M3 तीर्थेनं ददृशुर्नरा:.

69 G2 M1 om. (hapl.) 69^{ab}. —^{a}) Ś1 Ñ2 B3 D6 श्लक्ष्णान् (for शुक्लान्). Ś1 B2 D6 चैव (for चापि). Ñ1 शुक्लानंगमतश्चापि; V1 शुक्लाव्नसुमनस्श्चापि (hypm.); B4 शुक्लानांशुमतश्चैव; D1.3 शुक्लान्नं(D3 °न्न) सुमनश्चापि; D2 सुलानां सुमनश्चापि; D4.5.7 शुक्लान्नं सुमन: पुष्पं. —^{b}) D1 -संचयं; D2 °या: (for -संचयान्). —^{c}) Ś1 Ñ2 B3 D2.4-7 श्लक्ष्ण(D2 °क्ष्णं)-; V1 शुष्क-; B1.2.4 D3 शुक्ल-; Dg1 शुक्लंश्च; D1 M4 श्लक्ष्णांश्च (for शुक्लांश्च). Ś1 -कल्पाश्च; V1 D2 -कल्कं; D1.3 -कल्कश्च; D5 -कल्काश्च (for -कल्कांश्च). —^{d}) V1 स स्वर्गेषु; B4 मंयुकेषु; Dt1 D2.3.5 समुद्गेषु; D1 समूहेषु (for समुद्गेषु). Ś1 Ñ2 B1.2.4 D6 च तिष्ठत:; Dm1 T3 [ए]व तिष्ठत:; D3.7 [अ]त्रतिष्ठति; D4 [इ]व तिष्ठति (for [अ]व-तिष्ठत:).

70 ^{a}) D4 परिदृष्टांश्च (for °मृष्टांश्च). Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5.6 दर्पणा: परिमृ(D2 °मि)ष्टाश्च; T3 दर्पणे परिमृष्टा-स्यान्. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 माल्यानि विविधानि च. —Ś1 D3.7 om. 70^{c}–71^{b}. G3 illeg. from 70^{c} up to first म in 71^{c}. —^{c}) Ñ1 B4 Dg1 Dd1 Dm1 D4.6 T2 G2 M1 Cr.m.g- [उ]पानहश्च; V1 -[उ]पनहाश्च; B2.3 Dt1 T1.3 Ct -[उ]पानहं; D1 -[उ]पानहौ; Ck -[उ]पानहान् (for -[उ]पानहां). Dd1 Dm1 T3 G1.2 M1 [अ]पि (for [ए]व). B1 पादुकोपानहस्यैव. —^{d}) Ñ2 B3.4 युगानि; B2 पूगान्; Dg1 युग्मान्; D4 युग्यानि; Ck as in text (for युग्मानि). B1 स्वर्गान्यत्र सहस्रश:.

71 Ś1 D3.7 om. 71^{ab}; G3 illeg. up to first म in ^{c} (for all cf. v.l. 70). —^{a}) Ñ1 अंजन्य: कंकता: कूर्चांश्च; Ñ2 B1 अंजली:(B1 °न्य:) कंकती: कूर्चा; V1 अंगुल्य: कंकनी: कूर्चांश्च; B2 अंजनी: कंकनी हूर्चांश्च; B3.4 आंजनी(B4 अंजनां) कंकती: कूर्चाश्च; D1 अंजन्यै: कंकता कूर्चांश्च; D2.6 अंजन्य: कंकता: कूर्चा:; D4 आंजन्य: कंकना: कूर्चा; D5 कुलाग्रा: कंकता कुंचा:; T2 G2 M1.3 आं(G2 M1 अं)जनी: कंकता (M3 °रा)न्कूर्चांश्च; G1 आंजन: कंकतान्कूर्चांश्च; M4 आंजनीकृत-कान्कूर्चांश्च. —^{b}) Ñ2 शूद्राणि (sic); V1 चित्राणि; Dg1 D4-6 T1 Cg शस्त्राणि; G1 चित्रांषि (sic) (for छत्राणि). Ñ2 V1 B D1.2.4–6 M4 विविधानि च (for च धनूंषि च). —^{c}) D1.2 M4 वर्मत्राणानि; T1 °णि च; T3 तनु°; Cr मर्मत्राणादि; Cm.g as in text (for मर्मत्राणानि). M4 दिव्यानि (for चित्राणि). Ś1 Ñ B D6 G1 तनुत्राणि विचित्राणि; D3–5.7 धनूंषि गात्रत्राणानि (D4.7 °त्रावरणं); G2 M3 मर्मत्राणि विचित्राणि. —^{d}) B4 शयनाभ्यासनानि च. —After 71, B3.4 ins.:

2037* राशयस्तत्र दृश्यन्ते ताम्बूलस्य सुगन्धिन: ।

72 ^{a}) V1 प्रतिपूर्ण-; B3 °पानैर् (for °पान-). Ś1 Ñ V1 B1.3.4 D1–4.6.7 -ह्रदा: पूर्णा: (for -ह्रदान्पूर्णान्). D5 प्रतिमा: ह्रदा: संपूर्णा: (sic). —^{b}) B4 lacuna for गज. G3 गजोष्ट्रखरवाजिनां. —^{c}) Ś1 V1 B1.4 D1–3.5.6 T1 अवगाह्या:(D5 °ह्य:); Ñ2 B2.3 अवगाह्यान् (for °गाह्य). Ñ2 स्वर्नीर्थांश्च; V1 B1 Dt1 Dm1 D1–3.5.7 सुतीर्थांश्च; Cr.m.g as in text; Ck सुतीर्थानि (for सुतीर्थांश्च). —^{d}) D1.7 G1 (after corr. as in text) -पुष्पकान्; M3 -पुष्कलान्

नीलवैदूर्यवर्णाश्च मृदून्यवससंचयान् ।
निर्वापार्थं पशूनां ते ददृशुस्तत्र सर्वशः ॥ ७३
व्यस्मयन्त मनुष्यास्ते स्वप्नकल्पं तदद्भुतम् ।
दृष्ट्वातिथ्यं कृतं तादृग्भरतस्य महर्षिणा ॥ ७४
इत्येवं रममाणानां देवानामिव नन्दने ।
भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ ७५
प्रतिजग्मुश्च ता नद्यो गन्धर्वाश्च यथागतम् ।
भरद्वाजमनुज्ञाप्य ताश्च सर्वा वराङ्गनाः ॥ ७६
तथैव मत्ता मदिरोत्कटा नरा-
स्तथैव दिव्यागुरुचन्दनोक्षिताः ।
तथैव दिव्या विविधाः स्रगुत्तमाः
पृथक्प्रकीर्णा मनुजैः प्रमर्दिताः ॥ ७७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

G. 2. 100. 77
B. 2. 91. 83
L. 2. 104. 82

(for °रान्). Ś1 Ñ1 B1.4 D1–3.5.6 ह्रदाः सोत्पल(D2 °त्फुल)-पुष्कराः(D5 °त्पकाः). —After 72, V1 B3.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–3 S ins.:

2038* आकाशवर्णप्रतिमान्स्वच्छतोयान्सुखप्लवान् ।

[V1 B3.4 Dg1 Dd1 -वर्णा(V1 B4 D1 °र्ण)प्रतिमाः(Dg1 °मान्); D2 -प्रतिमावर्णा; M4 -वर्णप्रतिमः; Cg.k as above (for -वर्णप्रतिमान्). Dg1 अच्छतोयान् (for स्वच्छ°). Dt1 Dd1 Dm1 T3 Ct सुखाप्लु(Dm1 °प्ल)वान्; G1.3 °प्रदान् (for सुखप्लवान्). B3.4 सुतोयाः सुखविप्लवाः; V1 D1–3 स्वच्छ(D1 स्वादु; D2 स्वस्थ)-तोयाः सुखप्लवाः (for the post. half).]

73 [a]) Ś1 Dg1 D6.7 G M -वैडूर्य-. D3 -पद्मांश्च (for -वर्णांश्च). —[b]) Ś1 D6 मृष्टान्नावाससंचयान्; V1 मृदून्वर*-संचयान्; D4.7 मृष्टान्यावाससंचयान्. —Dg1 om. 73[cd]. —[c]) Ś1 D1.4.6.7 निवासार्थं; Ñ1 तीरयंतः; Ñ2 B1.3.4 चारयंतः; V1 निर्विपंतः; B2 निर्वधतः; D2 निवपंतः; D3 विश्रामार्थं; D5 प्रासार्थं ते; T1.2 G1 M2 Cr.m.g निर्वापार्थान्; M4 निवापार्थं; Ck.t as in text (for निर्वापार्थं). Ś1 D1.4–7 च (for ते). —[d]) Ś1 D1.4–7 तत्र ह (for सर्वशः). Ñ V1 B D2.3 नांतं (B2 पदं) ददृशिरे तदा(V1 D3 जनाः; D2 नराः). —After 73, M4 ins.:

2039* चित्रशालासु दिव्यासु गायतोऽप्सरसां गणान् ।
नृत्यन्तीश्च लपन्तीश्च चतुःशालेषु ता स्त्रियः ।
पुष्पसंस्तरसंस्तीर्णे गीतवादित्रनादिते ।
पुंस्कोकिलशताकीर्णे मयूरस्वरनादिते ।

74 [a]) V1 D1.2 G1 विस्मयंत(V1 °ते). M4 वने ते तु (for मनुष्यास्ते). —[c]) B3 तत्र; Dt1 T3 G2 तावद् (for तादृग्). —[d]) Ñ2 B1–3 M4 महात्मनः (for महर्षिणा). Dt1 भरद्वाजमहर्षिणा. —After 74, Ñ V1 B D1–3 M4 ins.:

2040* न शेकुर्विस्मिताः स्वप्तुमिन्द्रियैस्ते महाबलाः ।
रजन्यां तु निवृत्तायामपिबंस्ते महाकुलाः ।

[(l. 1) M4 हर्षिता (for न शेकुर्). Ñ2 V1 B1 D2 स्वप्नम्; M4 सुप्ता (for स्वप्तुम्). B3 च; M4 तु (for ते). V1 D2 बलाहताः; D1.3 M4 बलात्कृ(D3 °)ताः (for महाबलाः). —D1 om. l. 2. —(l. 2) D2 च (for तु). Ñ2 B1.3 व्यतीतायाम्; V1 D2.3 प्रभातायाम्; M4 प्रवृत्तायां (for निवृत्तायाम्). Ñ2 B1.3.4 ते मदा(B4 °सा)कुलाः; V1 मदनाकुलाः (for ते महाकुलाः). D2.3 नापिबंस्तमनाकुलाः; M4 नाविबन्मदलालसाः (for the post. half).]

75 [a]) Ś1 Dm1 D3 G1 [ए]व; G2.3 M1.2 [ए]षां (for [ए]वं). Ñ1 (also) व्यपमाणास्ते (for रममाणानां). —[c]) V1 D1–3 M4 पुण्ये; D5 [ऽ]रण्ये (for रम्ये). —[d]) Ñ1 निशा (for रात्रिर्). Ś1 व्यतिवर्तत; D1 व्यप°; D2 विनि°; D3 व्यत्यवर्तय; D5 व्यनिवर्तत; G1 संन्यवर्तत; M4 अभिवर्तत (for व्यत्यवर्तत).

76 D5 om. 76. —[a]) Ś1 D4.6.7 ता नार्यो; Dt1 Cta: सर्वाः; D3 नद्यो वै (for ता नद्यो). —[c]) D4.7 T3 G1 अनुप्राप्य; Cr.m.g.t अनुज्ञाप्य (as in text). —[d]) Ñ2 तु (for च). D2 ताश्चैवाप्सरसस्तथा.

77 D2 om. (hapl.) 77[ab]. —[a]) D3.5 मदिरा मदो (D5 °हो)त्कटास् (for मदिरोत्कटा नरास्). —D1 transp. 77[b] and 77[c]. —[b]) Ñ2 reads from गुरु up to दिव्या in [c] in marg. Dt1 Dd1 Dm1 D1.4 S -[अ]गरु-; D5 -[आं]-बर- (for -[अ]गुरु-). V1 तथैव दिव्या विविधोत्तमाश्रमाः. —[c]) Ś1 Ñ B D1–3.6 विविधोत्तम(B4 °माः)स्रजः; T3 M4 विविधस्र° (for विविधाः स्रगुत्तमाः). —[d]) Ñ1 Dt1 T2 विकीर्णा; Cg.k.t as in text (for प्र°). M4 मनुजाः (for मनुजैः). T1 समर्दिताः; M4 प्रचोदिताः; L(ed.) प्रमादिताः; Cg.k.t as in text (for प्रमर्दिताः).—For 77[cd], V1 subst.:

2041* पृथक्प्रकीर्णा मनुजैः प्रमर्दिताः
समाश्च सर्वा विविधाश्च ताः स्त्रियः ।
[l. 1 = 77[d].]

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 Ñ V1 B D1.6 भरद्वाजातिथ्यं; D2.5.7 भरतपर्वणि भरतातिथ्यः(D5 °थ्यं); D3.4 भरतातिथ्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś1 Ñ1 B1 D3.6 om.; Ñ2 D5 100; V1 D4 96; B2 87; B3 D2 99; B4 94; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 91; D1 152; D7 M4 98. —After colophon, G concludes with श्रीरामाय नमः.

८६

G. 2. 101. 1 B. 2. 92. 1 L. 2. 105. 1 ततस्तां रजनीमुष्य भरतः सपरिच्छदः ।
कृतातिथ्यो भरद्वाजं काममदभिजगाम ह ॥ १
तमृषिः पुरुषव्याघ्रं प्रेक्ष्य प्राञ्जलिमागतम् ।
हुताग्निहोत्रो भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ २
कच्चिदत्र सुखा रात्रिस्तवास्मद्विषये गता ।
समग्रस्ते जनः कच्चिदातिथ्ये शंस मेऽनघ ॥ ३
तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य च ।
आश्रमादभिनिष्क्रान्तमृषिमुत्तमतेजसम् ॥ ४
सुखोषितोऽस्मि भगवन्समग्रबलवाहनः ।
तर्पितः सर्वकामैश्च सामात्यो बलवत्त्वया ॥ ५
अपेतक्लमसंतापाः सुभक्ष्याः सुप्रतिश्रयाः ।
अपि प्रेष्यानुपादाय सर्वे स्म सुसुखोषिताः ॥ ६
आमन्त्रयेऽहं भगवन्कामं त्वामृषिसत्तम ।
समीपं प्रस्थितं भ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ ७

86

Dm1 begins with ॐ; M1 with श्रीरामचन्द्राय नमः; M2 with श्रीरामाय नमः.

1 ^{a}) V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3 T1.3 M3.4 Cg.t व्युष्य; D4.7 व्युष्टां; Ck as in text (for उष्य). D2 राज-निर्सृष्टां. Ś1 Ñ B D6 रजनीं तामुषित्वाथ.—^{b}) D2 समी-यान्सदः (sic); G1 संपरिच्छदः.—^{c}) Ñ2 B Dd1 Dm1 D4.6 Cv कृतातिथ्यं (for °तिथ्यो).—^{d}) G2 M1 च (for ह). Ś1 D4.6.7 कल्येऽभ्येत्याभ्य(Ś1 °भि)वादयत्; Ñ B D2.3 का (Ñ1 क)लेऽभ्येत्याभ्य(Ñ1 °भ्येत्याभि; Ñ2 °भ्येत्यास्व; B3 [also].4 °तं चाभ्य; D3 °प्रत्यभ्य)वादयत्; D5 कल्य एत्याभ्य-वादयत्.

2 V1 om. 2^{ab}.—^{a}) D2–5.7 स (for तम्).—^{b}) D1 आस्थितं (for आगतम्). Ś1 Ñ B D6 सं(D6 om. [subm.])-प्रेक्ष्य प्रांजलिं(Ś1 Ñ2 B2 D6 °लिं)स्थितं; D2.4.5.7 प्रेक्ष्य(D2 °क्ष) तं प्रांजलिं(D4 °लिं)स्थितं; D3 ते प्रेक्ष्य प्रांजलिं स्थितं; T1 प्रांजलिं प्रेक्ष्य चागतं; M4 दृष्ट्वा वै प्रांजलिः स्थितं.—^{c}) Ś1 D7 हुत्वा; D5 कृत- (for हुत-). Ś1 V1 -[अ]ग्निहोत्रं; M3 -[अ]ग्निहोत्रे. M4 भगवान् (for भरतं).—^{d}) D3 भारद्वाजो.

3 ^{b}) T3 [अ]स्मिन् (for [अ]स्मद्).—For 3^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 subst.:

2042* कच्चित्पुत्र सुखेनेयं तवाद्य रजनी गता ।
[B4 [ए]व (for [अ]द्य).];

while D2–5.7 subst.:

2043* कच्चिदद्य सुखा रात्रिरिहाश्रमपदे तव ।
[D2 कच्चिद् (for कच्चिद्).]

—^{c}) V1 D1 समस्तस्; D2–5.7 सुखी च (for समग्रस्). D7 नरः (for जनः). Ñ1 D1.5–7 T2 M1 कश्चिद्-; Cg कच्चिद् (as in text). Ś1 D6 समग्रभोजनं कच्चिद्.—^{d}) Ś1 D6 G1 आतिथ्यं; M4 अर्चितः; Cm.g.t as in text (for आतिथ्ये). V1 B4 D1 आतिथ्येन सुपूजितः; D2–5.7 तन्मे ब्रूहि नरर्षभ.

4 ^{a}) B4 बद्ध्वा; D5 कृत्य (for कृत्वा).—^{b}) V1 B2.4 विप्रणम्य; D2–5.7 [ऽ]थ प्रणम्य (for ऽभिप्रणम्य).—^{c}) Ś1 Ñ1 D6 अनतिक्रांतम्; Ñ2 अप्यनिष्क्रांतम्; Dg1 Dt1 T2.3 M2.3 Ck उपनिष्क्रांतम्; D1 अधिनिष्क्रांतम्. V1 आश्रमत्वाद्वि-निष्क्रांतम्.—^{d}) M4 ज्वलित- (for उत्तम-).—For 4^{cd}, D2.4.5.7 subst.; while D3 ins. after 4:

2044* परमं दृष्टवन्तः स्म स्वर्गलोकमिहापरम् ।
[D5 इव (for इह). D3.4.7 [आ]गतं (for [अ]परम्).]

5 ^{a}) D5 संतोषितो (for सुखो°). B2 गहने (for भगवन्).—^{b}) Ś1 Ñ V1 B D3.6 समंत्रि-; D1 समं च; D2.4.5.7 सभृत्य- (for समग्र-).—^{c}) B1 अर्पितः; D6 तर्पिताः. Dt1 Dd1 Dm1 Cv.r.m.g.t बलवत्तर्पितश्चाहं.—^{d}) G2 सामात्य-. Dd1 Dm1 T2 भगवंस् (for बलवत्). Ś1 Ñ B D6 भगवन्सर्वश(Ñ1 °विविध; Ñ2 B1.3 °बहुश)स्त्वया; V1 सगणः सर्वशस्त्वया; Dt1 Ct बलवान्भगवंस्त्वया; D1 सबलः सर्वश-स्त्वया; D2.4.5.7 विविधैः सर्वश(D2.5 °त)स्त्वया; T3 M4 सामात्यस(M4 भगवन्स)बलस्त्वया.

6 ^{a}) Ś1 D6 M2 -क्लेशसंतापाः; B1 -क्लमसंता*; B4 -श्रम°; D1.2 -क्लमसंत्रासा; D4.7 -क्लमसंत्रासः; D5 -क्लमसंत्रस्ताः; T3 -क्लमसंपाताः (sic); Cg.k.t as in text (for -क्लमसंतापाः). V1 व्यपेतक्षमसंतापाः.—^{b}) Ś1 Ñ1 B1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.6 T3 M4 Cg.k.t सुभिक्षाः; Ñ2 स्वभक्ष्याः; V1 सुमुक्ताः; B4 om.; Dg1 D4.5.7 G1.2 M1–3 सुभक्षाः; D3 सुभक्ताः (for सुभक्ष्याः). Ś1 B1.2.3(marg.; orig. सुपरिच्छदाः).4 D6 सुप्रतिष्ठिताः; Ñ2 स्वपरिच्छदाः; V1 सुपरिश्रवाः; D1 सप्रतिश्रया (for सुप्रतिश्रयाः).—^{c}) V1 अपि प्रेष्यान्; B1.4 असि प्रेष्यान् (for अपि प्रेष्यान्).—^{d}) Ś1 D6 सुखिनः; B3(also as in text).4 G3 सर्वे च; G1 सर्वैश्च; M3 सर्वे ते (for सर्वे स्म). Ś1 Ñ1 सु(Ñ1 स्व)सुखोषिताः; D6 स्म सुखो°; B1.4 सुसुखोचिताः. G1 illeg. from षि in ^{d} up to भगव in 7^a.—For 6^{cd}, D2.4.5.7 subst.:

2045* सपानयुग्यसारथ्याः सुखं विप्रतिबोधिताः ।
[D2.5 -युग(D5 °ग्माः)सारक्षाः. D2.5 सुखविप्रतिबा(D5 °बो)-धनाः (for the post. half).]

7 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B Dm1 D1.3.6 G2 M1 Cg त्वां; Dg1 Dd1 T3 M2–4 त्वा; G3 [ऽ]यं (for ऽहं). D2.4.5.7

आश्रमं तस्य धर्मज्ञ धार्मिकस्य महात्मनः ।
आचक्ष्व कतमो मार्गः कियानिति च शंस मे ॥ ८

इति पृष्टस्तु भरतं भ्रातृदर्शनलालसम् ।
प्रत्युवाच महातेजा भरद्वाजो महातपाः ॥ ९

भरतार्धतृतीयेषु योजनेष्वजने वने ।
चित्रकूटो गिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः ॥ १०

उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी ।
पुष्पितद्रुमसंछन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥ ११

अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्वतः ।
तयोः पर्णकुटी तात तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ॥ १२

दक्षिणेनैव मार्गेण सव्यदक्षिणमेव च ।
गजवाजिरथाकीर्णां वाहिनीं वाहिनीपते ।
वाहयस्व महाभाग ततो द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ १३ G. 2. 101. 15 B. 2. 92. 14 L. 2. 105. 16

आज्ञापयस्व. —b) Dd1 Dm1 (after corr. *sec. m.* as in text) T2 G3 M2.4 Cg त्वम् (for त्वाम्). Ś1 Ñ1 B1.2.4 D6 मामनुज्ञातुमर्हसि; Ñ2 B3 अनुज्ञातुं त्वमर्हसि; D1–5.7 अनुज्ञातस्त्वया सुखी (D1 °खं). —c) T3 समीपस्थं (for °पं प्र-). Ś1 Ñ B D2.7 भ्रातुः समीपं यास्यामि (B4 पश्यामि); V1 D1 समेष्यं गच्छमानं मां. —d) Ś1 Ñ B D4.6.7 शुभेन; D2.3.5 शिवेन (for मैत्रेण).

8 a) D1 तं समाचक्ष्व (for तस्य धर्मज्ञ). —b) Ś1 D1.6 राघवस्य (for धार्मिकस्य). —d) T3 G M1.2 कतरो; Cm.g.t as in text (for °मो). G2 रामः (sic) (for मार्गः). Dm1 कियानति; G1 कियानीति; G3 क यातीति; Cm.g.t as in text (for कियानिति). Ś1 Ñ B D2–7 आचक्ष्व केन मार्गेण गच्छेयं भगवन्नहं; V1 D1 M1 कस्मिन्देशे कुतो मार्गो योजनानि च शंस मे. —After 8, Ś1 Ñ B D6 ins. :

2046* योजनानि कतीतश्च कस्मिन्देशे स आश्रमः ।
स सीतालक्ष्मणसखो धर्मात्मा यत्र वर्तते ।

[(l. 1) B4 कि*** (illeg). Ś1 D6 योजनैः कतिभिश्चैव (for the prior half). —(l. 2) Ñ2 B3.4 ससीतो (for स सीता-). Ś1 D6 तिष्ठति (for वर्तते).];
while M3 ins. :

2047* योजनानि महाभाग सर्वमेतन्मयानघ ।

9 b) Dg1 राम-; Dt1 T3 G2.3 M1 भ्रातुर् (for भ्रातृ-). —G1 damaged after भ्रा in 9b up to प्रत्यु in 9c. —For 9, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

2048* इति पृष्टस्तदा तेन भरतेन महात्मना ।
ततः स भरतं धीमान्महर्षिरिदमब्रवीत् ।

[(l. 1) B2.4 D2.5 तथा (for तदा). —(l. 2) Ñ2 V1 B3 D2 श्रीमान् (for धी°).]

10 a) M3 [अ]र्धं (for [अ]र्ध-). V1 -तृतीये तु. —b) V1 B4 Dg1 योजने वि(Dg1 स्व)जने. —c) Dt1 चित्रकूट-. Ś1 Ñ V1 B D1.3.4.6.7 M4 तात (for तत्र). —d) Ś1 D4.6.7 रम्यो (for रम्य-). Ś1 निर्जन-; B Dd1 Dm1 D4.6 G2.3 -निर्झ(D4.6 °र्ज)र-; D7 -निर्कर- (sic); Ck.t as in text (for -निर्दर-). B1.3 Ck -कंदरः (for -काननः). Ñ2 रम्यनिर्वारकंदरः; V1 D1.3 T3 रम्यकाननिर्झरः; D2.5 सुरम्यं चि(D5 °म्यश्चि)-त्रकाननं(D5 °नः).

11 a) V1 उत्तरे; D3 उत्तर- (for उत्तरं). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 आश्रित्य (for आसाद्य). —b) D2.4.5.7 T3 M3 तत्र (for तस्य). —G1 damaged from म in द्रुम up to का in 11d. —d) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 नानापक्षिनिषेविता (Ñ2 B3 °समाकुला).

12 b) Dt1 T1 Cv.k.t चित्रकूटं च पर्वतं. —c) G2 M1 तत्र (for तात). —For 12, Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 M4 subst.:

2049* तामन्तरा च सरितं चित्रकूटं च पर्वतम् ।
तयोः पर्णकुटीं तत्र द्रक्ष्यसि त्वं सुसंवृताम् ।

[(l. 1) D3 तदंतरा; M4 अंतरा तां (by transp.) (for तामंतरा). —(l. 2) Ś1 D6 ततः; M4 तत्र (for तयोः). V1 पत्रकुटीं. M4 तात (for तत्र). Ś1 Ñ द्रक्षसि; D6 दृक्षसि. Ś1 सुखं वृतां. M4 वसतस्तत्र तौ ध्रुवं (for the post. half).]

—Thereafter Ś1 D6 cont.; D2.4.5.7 subst. for 12 :

2050* तदन्तराश्च सरितश्चित्रकूटस्य चैव हि ।
वाल्मीकेराश्रमो दिव्यो महर्षेस्तत्र राघवः ।
कृत्वाश्रमपदं रम्यमेकान्ते सहलक्ष्मणः ।
सीतया भार्यया सार्धं वसतीति मया श्रुतम् ।

[Ś1 D6 om. l. 1. —(l. 2) Ś1 D6 आश्रमं दिव्यं. D4.7 आश्रमस्तस्य (D7 °त्र) वाल्मीकेर् (for the prior half). —(l. 3) D4 तत्र (for कृत्वा). D7 आश्रमपदं (subm.) (for कृत्वाश्रमपदं). D2 दिव्यं (for रम्यं). —(l. 4) D2 स (for [इ]ति). D1 श्रुतं मया (by transp.).]

13 a) B2 तु; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 च; Ck.t as in text (for [ए]व). —b) Dd1 Dm1 T2 G1.3 M3 सव्यं; Cm as in text (for सव्य-). T1 G2 M1 वा; Ck as in text (for च). M4 दक्षादक्षिण नित्यदा. —c) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 -समाकीर्णां (for -रथाकीर्णां). —d) M4 वाहिनी यातु राघव. —f) G1 तत्र; M1 गतो (for ततो). Dd1 द्रक्ष्यामि (sic); G1 प्रेक्ष्यसि (for द्रक्ष्यसि). G1.3 राघवौ. —For 13, Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst. :

2051* दक्षिणेनैव मार्गेण दक्षिणाशां प्रदक्षिणम् ।
गजवाजिरथाकीर्णा वाहिनी यातु राघव ।

G. 2. 101. 16 B. 2. 92. 14 L. 2. 105. 16 प्रयाणमिति च श्रुत्वा राजराजस्य योषितः ।
हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं पर्यवारयन् ॥ १४
वेपमाना कृशा दीना सह देव्या सुमित्रया ।
कौसल्या तत्र जग्राह कराभ्यां चरणौ मुनेः ॥ १५
असमृद्धेन कामेन सर्वलोकस्य गर्हिता ।
कैकेयी तस्य जग्राह चरणौ सव्यपत्रपा ॥ १६
तं प्रदक्षिणमागम्य भगवन्तं महामुनिम् ।
अदूराद्भरतस्यैव तस्थौ दीनमनास्तदा ॥ १७
ततः पप्रच्छ भरतं भरद्वाजो दृढव्रतः ।
विशेषं ज्ञातुमिच्छामि मातॄणां तव राघव ॥ १८
एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धार्मिकः ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यं वचनकोविदः ॥ १९
यामिमां भगवन्दीनां शोकानशनकर्शिताम् ।
पितुर्हि महिषीं देवीं देवतामिव पश्यसि ॥ २०
एषा तं पुरुषव्याघ्रं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
कौसल्या सुषुवे रामं धातारमदितिर्यथा ॥ २१
अस्या वामभुजं श्लिष्टा यैषा तिष्ठति दुर्मनाः ।
कर्णिकारस्य शाखेव शीर्णपुष्पा वनान्तरे ॥ २२

[(l. 1) B3 दक्षिणान्तां; B4 दक्षिणां शं (sic) (for °णाशां). Ś1 Ñ1 D6 दक्षिणाशा प्रदक्षिणा; V1 D1.3–5.7 सदा दक्षिण यातु ते; D2 मैवेयं तत्र यातु ते (for the post. half). —(l. 2) Ś1 D6 -गणाकीर्णा; D1 -समाकीर्णा (for -रथा°). V1 D1–5.7 वाहिनीपते; B2 यातु राघवं (for यातु राघव).]

—After 13, M4 ins.:

2052* प्रातिष्ठत ततः प्रीतो भरतो भ्रातृतृष्णया ।

14 ^{a}) G1 तं; M3 तच्च (for च). Ñ1 श्रुत्वा रामस्य वृत्तांतं; D2.4.5.7 प्रयातां वाहिनीं श्रुत्वा; M4 प्रयातोयमिति श्रुत्वा. —^{b}) Ś1 D6 भारद्वाजस्य वै तदा. —Ś1 D6 om. 14^{cd}. —^{c}) G(ed.) मानार्हं (for यानार्हा). —^{d}) Ñ2 B3 तं मुनिं; D3 तमृषिं (for ब्राह्मणं). Ñ1 भरद्वाजमवारयन्. —For 14^{cd}, D2.4.5.7 subst.:

2053* भरद्वाजमृषिश्रेष्ठमभिगम्य प्रणम्य च ।

[D4.7 अभिजग्मुरपूजयन् (for the post. half).]

15 ^{a}) B1 वेपमान- (for °माना). —^{b}) Ñ2 दिव्या (for देव्या). B4 सुमित्रहा; D1 सुमंत्रया (for सुमित्रया). —^{c}) M3 कौसल्यां (sic). Ś1 D6 प्रति-; Ñ1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2–5.7 G1.2 M तस्य (for तत्र). —^{d}) D2 पाणिभ्यां (for कराभ्यां). Ś1 Ñ V1 B D1–3.5.6 उभौ; D4.7 शुभौ (for मुनेः).

16 ^{b}) Ś1 D6 -लोकेषु (for -लोकस्य). B1 गर्हितां; T3 गर्हितः (sic). G2 M3 सर्वलोकविगर्हिता. —^{c}) V1 D1–5.7 M4 चरणौ (for कैकेयी). Ś1 Ñ B D6 चापि; Dg1 Dt1 D3 T3 M3 तत्र (for तस्य). —^{d}) Ñ B लज्जयान्विता; T1.2 G3 M2 सा व्यपत्रपा; T3 न व्यपत्रपा; G1 तां व्यपत्रपा; G2 चाव्यपत्रपा; M1 वा व्यपत्रपा; Cm.g.t as in text (for सव्यपत्रपा). Ś1 D6 महर्षेश्चरणौ तदा; V1 D1–5.7 M4 कैकेयी लज्जयानता (D1 ततः; D2 °न्विता; D4.5.7 तदा).

17 ^{a}) Ñ1 om. तं (subm.). G(ed.) आगत्य (for आगम्य). Ś1 D6 प्रदक्षिणं समासाद्य; D3 तं तदक्षिणमागत (sic); L(ed.) प्रदक्षिणं समागम्य. —^{c}) V1 भरतस्येव; D4.7 °श्चैव; D5 भरताच्चैव (for भरतस्यैव). Ś1 Ñ B1–3 D6 सुमित्रा भरताभ्यासे. —^{d}) T3 तथा (for तदा). Ś1 Ñ V1 B D6 M4 तस्थौ दीना (Ś1 D6 हृदि) समाकुला. D1–5.7 तस्थुर्देव्यः (D1 °र्दीनाः) समाकुलाः (D4.7 °हिताः).

18 ^{a}) Dt1 तत्र (for ततः). V1 पप्रच्छ भरतं तत्र. —^{b}) Dt1 महामुनिः; Cg as in text (for दृढव्रतः). —^{c}) D2.4.5.7 नाधि (D5 भि) गच्छामि (for ज्ञातुमिच्छामि). —^{d}) Ś1 Ñ B D1–7 G1 M1 तिसृणां तव; V1 तिष्ठतां तव (for तव राघव).

19 ^{a}) Ñ2 B3 च (for तु). D2–5.7 ततः प्रणम्य (for एवमुक्तस्तु). —^{b}) B1 धीमता (for धार्मिकः). D2–5.7 भरद्वाजमुवाच ह. —^{cd}) Ś1 Ñ B D6 वाक्यमिदं (Ñ2 B3 °त्थं) (for भूत्वा वाक्यं). D2–5.7 विशेषं वाग्विशेषज्ञो द्विजातेर्ज्ञातुमिच्छतः.

20 ^{a}) V1 D2.3.5 साध्वीं (for दीनां). —^{b}) T2 [अ]-नशर- (sic). Ś1 Ñ V1 B D1–7 शोकोपहतचेतसं (V1 D1.3.6 °नां; B3 D5.7 °सां). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B2–4 D6 स्थितां सा (Ś1 V1 D6 चा) श्रुमुखीं साध्वीं (V1 B3 [also] दीनां); B1 D1–5.7 M4 स्थितामश्रुमुखीं दीनां (M4 देवीं). —^{d}) M3 पश्यसे (for °सि).

21 ^{a}) B3 पुरुषव्याघ्र; D3 पुरुषं व्याघ्र-. —^{b}) Dd1 Dm1 T G1.3 M3 Ck व्याघ्र (T1 ह्यस्त्र) विक्रांतगामिनं; D2 मत्तमातंग°; D7 सिंहविक्रांतलोमिनं; G2 व्याघ्रवृत्तम° (sic); M1 व्याघ्रविक्रम°; Cg.t as in text. —^{c}) D2–5.7 [अ]जनयद् (for सुषुवे). —After 21, Dm1 ins. राम.

22 Ś1 D6 om. 22. —^{a}) V1 Dd1 Dm1 D1.3 G2.3 M1 वामं; Cg as in text (for वाम-). B4 -भुजा-; T2 -भुज-; Cg as in text. V1 B2 M4 श्लिष्य; B3 T3 श्लिष्ट्वा; M3 स्पृष्ट्वा; Cg as in text (for श्लिष्टा). —^{b}) Dt1 या सा; Cg.t (with hiatus) एषा (for यैषा). —After 22^{ab}, Dt1 ins.:

2054* इयं सुमित्रा दुःखार्ता देवी राज्ञश्च मध्यमा ।

—^{d}) Ñ V1 B2–4 D1.3 M4 शीर्णपर्णा; B1 °वर्णा; Dt1 G3 °पुष्प-; Cg as in text (for °पुष्पा). —For 22, D2.4.5.7 subst.; while D3 ins. after 22:

एतस्यास्तौ सुतौ देव्याः कुमारौ देववर्णिनौ ।
उभौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ वीरौ सत्यपराक्रमौ ॥ २३
यस्याः कृते नरव्याघ्रौ जीवनाशमितो गतौ ।
राजा पुत्रविहीनश्च स्वर्गं दशरथो गतः ॥ २४
ऐश्वर्यकामां कैकेयीमनार्यामार्यरूपिणीम् ।
ममैतां मातरं विद्धि नृशंसां पापनिश्चयाम् ।
यतोमूलं हि पश्यामि व्यसनं महदात्मनः ॥ २५

इत्युक्त्वा नरशार्दूलो बाष्पगद्गदया गिरा ।
स निशश्वास ताम्राक्षो क्रुद्धो नाग इवासकृत् ॥ २६
भरद्वाजो महर्षिस्तं ब्रुवन्तं भरतं तदा ।
प्रत्युवाच महाबुद्धिरिदं वचनमर्थवत् ॥ २७
न दोषेणावगन्तव्या कैकेयी भरत त्वया ।
रामप्रव्राजनं ह्येतत्सुखोदर्कं भविष्यति ॥ २८
अभिवाद्य तु संसिद्धः कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ।
आमन्त्र्य भरतः सैन्यं युज्यतामित्यचोदयत् ॥ २९ G. 2. 101. 33 B. 2. 92. 32 L. 2. 105. 33

2055* यां चैतां शोकसंतप्तां निःश्वसन्तीं मुहुर्मुहुः ।
भुजंगीमिव दुःखार्तां कौसल्यामहितां स्थिताम् ।

[(l. 1) D2 तामिमां; D3 यां त्वेतां; D5 यामेतां (यां चैतां). D2.3.5.7 निश्वसंतीं. —(l. 2) D3 शोकार्ता (for दुःखार्तां).]

23 ^{a}) Dt1 तु; G1 यौ (for तौ). Ś1 Ñ V1 B D1–7 ब्रह्मन् (for देव्याः). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 -रूपिणौ; Dm1 -वर्णितौ (for -वर्णिनौ). —^{c}) D2.6 तुल्यौ (for उभौ). —^{d}) Ś1 वीरसत्यपराक्रमौ; D2.4.5.7 वीर्यसत्त्वपराक्रमौ(D2.5 °मैः). —After 23, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ins.:

2056* पश्यस्युद्विग्नहृदयामहृष्टवदनां स्थिताम् ।
सुमित्रां जननीमेतां लक्ष्मणस्यावधारय ।

[Ś1 D2.4–7 transp. l. 1 and 2. —(l. 1) D5 पश्यामि (for पश्यसि). Ś1 V1 D4–7 M4 अप्रहृष्टमुखीं; D2 अपहृष्टामुखं- (sic) (for अहृष्टवदनां). —(l. 2) Ś1 D1.3–7 M4 [उ]पधारय.]

24 ^{a}) V1 अस्याः (for यस्याः). M3 नरव्याघ्रो. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1–7 T3 M4 वनवासम्; G M1 राज्यनाशम्; Cg.k.t as in text (for जीवनाशम्). M3 गतः (for गतौ). B4 वनवासगतौ च तौ. —^{c}) Dm1 G राज- (for राजा). Dg1 विहीनस्य (sic) (for °नश्च). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 राजपुत्रौ नरेंद्रश्च(V1 D3.5 °स्य). —^{d}) Dg1 D3 ययौ (for गतः). —Aftre 24, V1 B3.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3 S ins.:

2057* क्रोधनामकृतप्रज्ञां दृप्तां सुभगमानिनीम् ।

[D1 M1 -प्राज्ञां(M1 after corr. *sec. m.* as above); D3 -प्रज्ञा-. B3.4 च शुभ- (for सुभग-). V1 M1 (before corr.) -मालिनीं; Dd1 -भामिनीं; Cg as above (for -मानिनीम्).]

25 ^{a}) D1 ऐश्वर्यमानां (for °कामां). —^{b}) Ś1 Ñ B D6 पतिघातिनीं (for आर्यरूपिणीम्). —For 25^{ab}, D2.4.5.7 subst., while Ñ B D6 ins. after 25^{cd}:

2058* सैषा तिष्ठति कैकेयी नृशंसा पापनिश्चया ।
[B2.4 येषा. D7 नि**.]

—^{c}) V1 [ए]नां; Dg1 [ए]व; G M1–3 तां; M4 [इ]मां (for [ए]तां). D2.4.5.7 जननीं (for मातरं). —^{d}) D2.4.5.7 कैकेयीं (for नृशंसां). Ś1 Ñ1 B2.4 D1–7 M4 कुलपांसि(B2.4 D1.2.4.6.7 °स)नीं(D3 °सनां); Ñ2 V1 B1.3 कुलपांसुलां(V1 °सलीं; B1 °सलां; B3 °सुलीं) (for पापनिश्चयाम्). —^{e}) Ñ V1 B1–3 (m. also एतन्-) D1–7 M4 अतो-; B4 एतन् (for यतो-). V1 ससिद्धि (sic); M3 ऋलं हि (sic) (for -मूलं हि). Dg1 पश्यामो (for पश्यामि). —^{f}) B1 सुमहात्मनः (for महदा°).

26 ^{a}) Ś1 D6 स नरव्याघ्रो (for नरशार्दूलो). —^{c}) Dg1 हि (for स). Ñ V1 B Dg1 D1.2.4–7 M4 निशश्वास स (by transp.). Ś1 D3 निःशश्वास सुताम्राक्षः; Dt1 विनिश्वस्य स ताम्राक्षः; T3 G3 विनिशश्वास ताम्राक्षः. —^{d}) G1 गज (for नाग). Dt1 T2 श्वसन् (for [अ]सकृत्). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 क्रुद्धो(Ñ1 D4.7 पंके) वनगजो यथा.

27 B4 om. 27^{ab}. —^{a}) Ś1 Ñ B1–3 D2.4.5.7 T1 G1.3 M3.4 तु; D3 त्वं (for तं). —^{b}) Ś1 D2.4–7 ब्रुवाणः B2 व्रजंतं (for ब्रुवन्तं). Ś1 Ñ V1 D3.6 तथा; D2 यथा (for तदा). —^{c}) V1 इत्युवाच (for प्रत्यु°). G1 -बुद्धिम् (for -बुद्धिर्). —^{d}) Ś1 Dt1 T3 अर्थवित्; Ñ1 G2 अब्रवीत् (for अर्थवत्).

28 ^{a}) D2 प्रदोषेण (for न दोषेण). Dd1 Dm1 D4.5.7 G3 M4 [इ]ह; D2 [अ]पि; G1 M3 [ए]व; Cg as in text (for [अ]व-). Ś1 D1–3.6 T2 M4 -मंतव्या; Cg.k as in text (for -गन्तव्या). —^{b}) D2.5 कदाचिदपि कैकयी. —^{c}) B1 -प्रव्राजितं. D4.5.7 तु (for हि). B4 श्वेतत् (sic). —After 28, Dt1 Dd1 Dm1 D1 T G M1.2 ins.:

2059* देवानां दानवानां च ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
हितमेव भविष्यद्धि रामप्रव्राजनादिह ।

[(l. 1) Dd1 Dm1 च महात्मनां (for भाविता°). Dd1 Dm1 T1 om. l. 2. —(l. 2) D4 भविष्यं हि; T3 भविष्येद्धि (for भविष्यद्धि).]

29 ^{a}) Ś1 तु संसिद्धिं; Ñ1 महर्षिं तं; Ñ2 B2.3 D1 M4 तु तं सिद्धं; V1 D6 G1 तु संसिद्धं; B1 तु तं सिद्धिं; B4 ततः सिद्धिं; Dd1 Dm1 [अ]थ संसिद्धः; D2.5 ऋषिं सिद्धं; D3 मुनिं सिद्धं; Cr.m.g.k.t as in text (for तु संसिद्धः). —^{b}) D3 वा (for च). Ś1 V1 B1 D2.3.5.6 [अ]भि-; Ñ2 B2–4 D1.4.7 M4 [अ]पि; Dt1 T3 [ए]व; M3 [ए]वं (for [ए]नं). —V1 repeats 29^{cd} after 35. —^{d}) V1 (first time) B2 चोदयत् (sic); Dt1 चाब्रवीत्; D1–3 [अ]नोदयत् (for [अ]चोदयत्).

G. 2. 101. 34
B. 2. 92. 33
L. 2. 105. 33

ततो वाजिरथान्युक्त्वा दिव्यान्हेमपरिष्कृतान् ।
अध्यारोहत्प्रयाणार्थी बहून्बहुविधो जनः ॥ ३०
गजकन्या गजाश्चैव हेमकक्ष्याः पताकिनः ।
जीमूता इव घर्मान्ते सघोषाः संप्रतस्थिरे ॥ ३१
विविधान्यपि यानानि महान्ति च लघूनि च ।
प्रययुः सुमहार्हाणि पादैरेव पदातयः ॥ ३२
अथ यानप्रवेकैस्तु कौसल्याप्रमुखाः स्त्रियः ।
रामदर्शनकाङ्क्षिण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ॥ ३३
स चार्कतरुणाभासां नियुक्तां शिबिकां शुभाम् ।
आस्थाय प्रययौ श्रीमान्भरतः सपरिच्छदः ॥ ३४
सा प्रयाता महासेना गजवाजिरथाकुला ।
दक्षिणां दिशमावृत्य महामेघ इवोत्थितः ।
वनानि तु व्यतिक्रम्य जुष्टानि मृगपक्षिभिः ॥ ३५

---

30 [a]) Ś1 V1 Dd1 Dm1 D4 G M1–3 Cr.m.gp युक्तान्; Ñ1 युक्ता (sic); B3 मुक्त्वा; D3 युंक्त्वा; D7 मुक्तान्; Cg as in text.—[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 दिव्य-; T3 नागान् (for दिव्यान्). Ñ B1.3 -परिच्छदान्; Dt1 -विभूषितान्. D2.4.5.7 रुक्मभांडपरिच्छदान्.—[c]) D2 अध्यरोहन्; D6 आध्यरोहन्; M4 आरुरोह (for अध्यारोहत्). Ś1 Ñ1 V1 B1.2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–3.6.7 T1.3 G M1.2 प्रयाणार्थं (D2 °र्थे; D7 °र्था [sic]); Cg as in text.—[d]) M4 वाहं (for बहून्). D3 बहुविधा जनाः.

31 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1–3.5.6 गजयोधा; D4.7 अश्वयोधा; T3 G3 करिण्यश्च; Cr.m.g.t as in text (for गजकन्या). D1 गजांश्च (for गजाश्च). M4 गजाश्चित्रकुथाश्चैव.—[b]) Ñ2 V1 B Dg1 Dm1 D3.4.7 -कक्षाः; D1 -कक्षान्; Cg as in text (for -कक्ष्याः). M4 हेमकक्ष्यातिशोभिनः.—[c]) T2 M4 जीमूत. Dg1 reads 31[d] in marg.—[d]) Ś1 D6 संहृष्टाः; Ñ2 B संघ(B1.4 °ह)र्षात्; V1 महौघाः; D4.5.7 सुघोराः (for सघोषाः). V1 lacuna for संप्रत. Ñ1 संप्रहर्षात्प्रतस्थिरे.

32 [a]) Ñ2 B त्रिविधानि (for विवि°). Ś1 Ñ B1.2.4 D6 [अ]थ; V1 B3 D1–3.5 M4 च (for [अ]पि).—[b]) Ś1 Ñ B D6 बृहंति (for महान्ति). Dg1 T3 [अ]पि (for च).—[c]) D2 प्रयुज्य (for प्रययुः).—[d]) Ś1 B D1–3.6 M4 पदरथाश्च; Ñ1 D4.7 बलस्थाश्च; Ñ2 पदस्थाने; V1 [अ]धितिष्ठाय; D5 रथाश्चैव; Ck पद्भैरेव (for पादैरेव). D4.5.7 पताकिनः.

33 [a]) Ñ2 -प्ररेकैस् (for -प्रवेकैस्). Ś1 Ñ V1 B2–4 D1.2.4–7 ताः (for तु). B1 -प्रवेकस्थाः (m. also °किस्ताः).—[b]) D2.4.5.7 कौशल्याद्या नृपस्त्रियः.—[c]) D5 अन्वयुर्भरतं यांतं.—[d]) Ñ2 V1 B D1 ततः; M3 स्त्रियः (for तदा). D2.4.5.7 पुत्रदर्शनलालसाः (D4.7 °विह्वलाः).

34 [a]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1 Cm.g.t चंद्रार्क-; Cr as in text (for स चार्क-). Ś1 Ñ B D1–7 स चापि (B1.4 चाति-; B2 भाभिस्) तरुणार्काभां.—[b]) Ś1 Ñ V1 B D3.6 T1 M4 सु(Ñ2 स्व; V1 B4 T1 M4 सं)युक्तां; D1.2.4.5.7 प्रयुक्तां; Cm.g.t as in text (for नियुक्तां). Ñ1 तदा (for शुभां).—[c]) Ś1 Ñ B1–3 D6 धीमान् (for श्रीमान्).—After 34, D2–5.7 ins. 2060*.

35 [a]) Ñ2 B1–3 D4.7 संप्रयाता (for सा प्र°). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M1 बभौ सेना (for महासेना).—[b]) Ś1 Ñ B Dt1 Dd1 Dm1 D6 -समाकुला; G3 -नराकुला (for -रथाकुला). D2 श्रीमद्गजरथाकुला; D3 रथवाजिगजाकुला; D4.7 श्रीमद्ध्वजसमाकुला; D5 श्रीमद्ध्वरथाकुला.—[c]) T1 दक्षिणं देशम्. Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 आस्थाय; D2–5.7 आश्रित्य (for आवृत्य).—[d]) Ś1 Dm1 G2 M1.3 इवोत्थिता (Ś1 °ताम्); V1 D3 -वरस्वना; D1.2.4.7 -रव(D2 °त)स्वना (D4 °रा); M4 इवाबभौ (for इवोत्थितः). D5 महामेघौघनिःस्वनाः.—After 35[cd], Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 ins., while D2–5.7 ins. after 34:

2060* सुमन्त्रस्त्वनुयात्रेण सहितः स पताकिना ।
सज्जावरणयन्त्रेण वीरो भरतमन्वगात् ।

[(l. 1) Ñ1 D2–5.7 शत्रुघ्नः; Ñ2 शतघ्नस् (sic) (for सुमन्त्रस्). Ś1 D3.6 च (for तु). B2.3 M4 [आ]नुयानेन; B4 [अ]नमुखोपि (for [अ]नुयात्रेण). V1 D1 महता; D4 स निहितः (hypm.) (for सहितः). V1 D1 सु-; D2.3.5 तु (for स). Ś1 -पताकिनां; Ñ1 पताकिभिः; B2 पताकिनः; D2.5 पताकिना (for पताकिना).—(l. 2) Ś1 D6 सज्जवारण-; B1 सज्जाभरण-; D2 सज्जीवरण-; M4 सज्जीकरण-. D2.4.5.7 M4 -मात्रेण (for -यन्त्रेण). D1 धीरो (for वीरो). Ñ1 D2–5.7 भ्रातरम् (for भरतम्). V1 D1–4.7 M4 अन्व(D1 °न्वि)यात्. B4 वीरोपि स्वनन्वगात् (for the post. half).]

—[e]) Ś1 Ñ B Dt1 D2.3.5.6 T3 च (for तु). V1 बलान्यत्त (sic) (for वनानि तु).—[f]) D7 तुष्टानि (for जुष्टानि).—After 35, Ś1 Ñ B D1–7 M4 ins.:

2061* अगाधां मीनकल्लोलां यमुनामतरन्नदीम् ।

[D1.3 भ्राह्वनं पूर्णां (for मीनकल्लोलां). Ś1 Ñ1 D2.4–7 अगाधमीनस(Ś1 Ñ1 D6 °क)ल्लिलां; M4 गाधामपारवेगां तां (for the prior half). B4 गतश्च यमुनां नदीं; D3 अतरद्यमुनां नदीं (by transp.) (for the post. half).];

while V1 repeats 29[cd]; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 35:

2062* गङ्गायाः परवेलायां गिरिष्वपि नदीषु च ।

[G2 गंगायां. T2 परिवेलायां. Dt1 गिरिष्वथ नदीष्वपि (for the post. half).]

सा संप्रहृष्टद्विपवाजियोधा
वित्रासयन्ती मृगपक्षिसंघान् ।
महद्वनं तत्प्रविगाहमाना
रराज सेना भरतस्य तत्र ॥ ३६

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

८७

तया महत्या यायिन्या ध्वजिन्या वनवासिनः ।
अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथाः संप्रदुद्रुवुः ॥ १
ऋक्षाः पृषतसंघाश्च रुरवश्च समन्ततः ।
दृश्यन्ते वनराजीषु गिरिष्वपि नदीषु च ॥ २
स संप्रतस्थे धर्मात्मा प्रीतो दशरथात्मजः ।
वृतो महत्या नादिन्या सेनया चतुरङ्गया ॥ ३
सागरौघनिभा सेना भरतस्य महात्मनः ।
महीं संछादयामास प्रावृषि द्यामिवाम्बुदः ॥ ४ G. 2. 102. 5 B. 2. 93. 4 L. 2. 106. 5

36 ^{a}) V1 सुमंत्रप्रहृष्ट-; B4 सार्थं प्रहृष्ट-; D1 G1 सुसंप्रहृष्ट-; D7 सा संप्रविष्ट-; M3 सा संप्रहृष्टा (for सा सं प्रहृष्ट-). V1 B4 D3 T2 G3 -द्विज-; B3 -प्रिय- (for -द्विप-). B3 -राजि- (for -वाजि-). Dt1 -यूथान ; T1.2 -यूथा (for -योधा). —^{b}) Dm1 विवासयंती (for वित्रासयन्ती). V1 मृगराज-. Dd1 Dm1 -यूथान् (for -संघान्). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B Dd1 D1–7 M4 महावनं. Ś1 B4 D6 परिगाहमाना; V1 Dd1 G3 प्रतिगाहमाना; D2.4.7 प्रतिवाधमाना; D3 प्रतिधावमाना (for प्रविगाह°).—^{d}) M2.4 तस्य (for तत्र). Ś1 Ñ B D1.6 नरेंद्रपुत्रस्य रराज सेना; V1 ययौ तदा वै भरतस्य सेना.

Colophon.—*Sarga name* : Ś1 D6 भरतानुयानं; Ñ B1–3 भरतानुज्ञा; V1 भरद्वाजानुज्ञा; B4 यमुनालंघनं; D1.3 भारद्वाजाभ्यनुज्ञा; D2 भरतपर्वणि भरतवनप्रवेशः; D1.7 भरतप्रयाणं(D7 °णः); D5 भरतपर्वणि भरद्वाजानुज्ञा.—*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś1 Ñ1 B1.4 D3.6 om.; Ñ2 D5 101; V1 D4 97; B2 D7 M4 99; B3 D2 100; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 92; D1 153.—After colophon, Dm1 concludes with राम; G with श्रीरामाय नमः.

87

Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 ^{a}) B4 तथा (for तया). Ś1 वाजिन्या; B3 M1 (after corr. *sec. m.* as in text)यामिन्या; D4.6.7 वाहिन्या; D6 योधिन्या (for यायिन्या).—^{b}) B1 om. (hapl.)ध्वजिन्या. —^{c}) Ś1 Ñ B तत्र; T2 वृत्ताः (for मत्ताः). V1 अर्दति यूथपोन्मत्तान् ; D6 अर्दिता यूथपास्तत्र.—^{d}) B4 संयूथा; D2 सर्दीर्या (for सयूथाः). Ś1 Ñ V1 B D1–7 विप्रदुद्रुवुः.

2 ^{a}) D2 रक्षाः. Dt1 -मुख्याश्च; Cm.g as in text (for -संघाश्च). D3 ऋक्षाः पुरुषसमाश्च; D7 ऋक्षा वराहसंघाश्च; G3 ऋक्षाः पृषदसंघाता; M3 ऋक्षाः पृक्षतसंघाश्च.—^{b}) Ñ2 रुरंतश्च; V1 वारणाश्च; B3 रुवंतश्च; B4 रुरुवश्च; Dg1 त*वश्च; D2 तिर्यक्षाश्च; D4.7 दुद्रुवुश्च; T2 गुरवश्च; Cr.m.g.t as in text (for रुरवश्च).—^{c}) D7 G3 दृश्यते. Dt1 वनवाटेषु. V1 D1.3 M4 अदृश्यंत(M4 दृश्यशीर्यंत) वने दुर्गे.—^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 पर्वतेषु (for गिरिष्वपि). D2.5 वनेषु (for नदीषु).

3 ^{a}) V1 om. स (subm.). D1 G1 संप्रतस्थे स (by transp.).—^{b}) Ś1 Ñ B D2–7 धीमान् (for प्रीतो).—Ñ2 B1.2 read and B3 repeats 3^{cd} after 7.—^{c}) B2 महात्मन् (for महत्या). Ñ2 B1.2.4 नर्दंत्याः B3 नर्दंत्या; Dd1 Dm1 G3 M2 यायिन्या; Cg.k.t as in text (for नादिन्या).—For 3^{cd}, Ś1 Ñ1 V1 D1–3.6 M4 subst.; D4.5.7 subst. l. 1 only, while Ñ2 B ins. after 3^{ab} (B3.4 l. 3 after 3) and D5 ins. l. 2–3 after 6^{ab} :

2063* वृतो योधैर्महावीर्यैः शब्दवाणाग्रवेधिभिः ।
भरतस्तु महाप्राज्ञो भ्रातृदर्शनकाङ्क्षया ।
मृगव्यालानुचरितं प्रविवेश महद्वनम् ।

[Ñ2 repeats 2063* (except the prior half of l. 1) wrongly after सा तु त (see 4^{b} var.) in 4^{b}.—(l. 1) Ñ1 महात्मान्या (sic); B1 repeats (ditto.) (for महावीर्यैः). B2 सर्व-; D1.2 शूरैर् (for शब्द-). Ñ2 (both times) D1.2.4.6.7 M4 -बालाग्र-; D5 -वालाग्र- (for -बाणाग्र-). Ñ1 वीर्यैशब्दवेवेधिभिः (sic); B4 शब्दवानुप्रवेधिभिः (for the post. half).—Ñ1 om. l. 2.—(l. 3) V1 -व्याघ्र- (for -व्याल-). V1 D1–3 M4 महावनम्.]

4 D4.5.7 om. 4^{ab}.—^{a}) D1 G1 -समा (for -निभा). B1 सागरौघा महासेना.—^{b}) Ś1 V1 D6 भरतस्यानुगामिनी; Ñ B D1–3 M4 सा तु त(after त Ñ2 repeats 2063* [cf. v.l. 2063*])स्यानुगामिनी.—D2 repeats 4^{c}–5 after 6^{ab}.—^{c}) D2 (second time) स छादयामास; M4 प्रच्छादयामास.—^{d}) V1 प्रावृषीं (sic); D2(second time).4.5.7 सैन्येन (for प्रावृषि). D2 (second time) द्यौरिवांबुदैः; D4.5.7 द्यामिवांबुदैः; Cv.g.k as in text (for द्यामिवाम्बुदः).

G. 2. 102. 6
B. 2. 93. 5
L. 2. 106. 6

तुरंगौघैरवतता वारणैश्च महाजवैः ।
अनालक्ष्या चिरं कालं तस्मिन्काले बभूव भूः ॥ ५
स यात्वा दूरमध्वानं सुपरिश्रान्तवाहनः ।
उवाच भरतः श्रीमान्वसिष्ठं मन्त्रिणां वरम् ॥ ६
यादृशं लक्ष्यते रूपं यथा चैव श्रुतं मया ।
व्यक्तं प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ॥ ७
अयं गिरिश्चित्रकूटस्तथा मन्दाकिनी नदी ।
एतत्प्रकाशते दूरान्नीलमेघनिभं वनम् ॥ ८
गिरेः सानूनि रम्याणि चित्रकूटस्य संप्रति ।
वारणैरवमृद्यन्ते मामकैः पर्वतोपमैः ॥ ९
मुञ्चन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्वतसानुषु ।
नीला इवातपापाये तोयं तोयधरा घनाः ॥ १०
किंनराचरितोद्देशं पश्य शत्रुघ्न पर्वतम् ।
हयैः समन्तादाकीर्णं मकरैरिव सागरम् ॥ ११
एते मृगगणा भान्ति शीघ्रवेगाः प्रचोदिताः ।
वायुप्रविद्धाः शरदि मेघराज्य इवाम्बरे ॥ १२

5 D2 repeats 5 after 6^{ab} (cf. v.l. 4). —^{a}) Ś1 V1 B2.3 D6 G2 M1.3.4 तुरगौघैर्; Ñ2 B1.4 D2(first time).3 तुरगोघैर्; Cg as in text (for तुरंगौघैर्). Ś1 अववती (sic); B1 विसर्पद्भिर्; Dm1 अवदता (sic); Cm.g as in text (for अवतता). Ñ1 तुरगै**रवतता; D2(second time).5.7 तुरगौघेण महता. D4 खुरघोषेण महता. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 [अ]चलोपमैः; Dt1 Dd1 Dm1 महाबलैः; D2(second time).4.5.7 घनोपमैः (for महाजवैः). —V1 om. 5^{cd}–6. —^{c}) D2 (second time) अनालंब्या; D4.5.7 °लक्षा; T2 G3 °रक्ष्या (for अनालक्ष्या). —^{d}) Ś1 Ñ B D1.2(both times)–7 M4 देशे (for काले). Ś1 Ñ B Dt1 Dd1 Dm1 D2(second time).4.6.7 Ct सा; D2 (first time) च; D5 ह (for भूः). —After 5, D3–5 ins., D2 ins. after 5 (r.); D7 after 6^{ab}:

2064* तामतीत्याटवीं घोरां नदीस्तीर्त्वा महाबलः ।

[D2 महाजलाः; D4.7 बहूदकाः (for महाबलः).]

6 V1 om. 6 (cf. v.l. 5). —^{a}) Ś1 Ñ1 Dt1 D1–7 स गत्वा; B1 अगत्वा (for स यात्वा). —^{b}) Ś1 Ñ2 B1–3 D3.6 अपरिश्रांत-; B4 उपविश्रांत-; T3 G2.3 सपरि° (for सुपरिश्रान्त-). Dd1 -वाहनं (for -वाहनः). —After 6^{ab}, D2 repeats 4^{c}–5, D5 ins. l. 2–3 of 2063* and D7 reads 2064*. —^{c}) Dt1 वचनं (for भरतः). Ś1 Ñ2 B D6 धीमान्; Ñ1 D2–5.7 वाक्यं (for श्रीमान्). —^{d}) Ś1 Ñ B D1.2.4–7 शत्रुघ्नं शिष्टसंमतम्.

7 ^{a}) V1 T3 तादृशं; Cg.k.t as in text (for यादृशं). T1 दूरं; Cg.t as in text (for रूपं). —^{b}) Ś1 Ñ B1.2.4 D2–7 यादृशं च (for यथा चैव). B3 Dt1 मया श्रुतं (by transp.) V1 यादृशं वनमग्रतः. —^{c}) Ś1 D6 प्राप्तोस्मि. —^{d}) D2.3 भारद्वाजो. Ś1 Ñ B2–4 D2.4–7 यथाब्रवीत्; B1 **ब्रवीत्; Ck [ऽ]यमब्रवीत्. —After 7, Ñ2 B1.2 read and B3 repeats 3^{cd}.

8 ^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 इयं; D2.4.5.7 एषा; T3 तदा (for तथा). —^{c}) V1 तत्प्राकाशयते (for एतत्प्रकाशते). —^{d}) Ñ2 नीलं (for नील-). V1 -निभस्वनं; B4 ** वनं (for -निभं वनम्).

9 ^{b}) M4 सांप्रतम्. —^{c}) Dm1 (before corr.) D3 चारणैर् (for वारणैर्). Ś1 एव दृश्यंते; B3.4 अवनृत्यंते; D1.2.5 अवमृज्यंते; D7 अवमृद्यंते; G2 M1 अवमर्द्यंते; Cg.k.t as in text (for °मृद्यन्ते).

10 ^{a}) Ś1 Ñ B D6 कुसुमं चित्रं; V1 D1 M4 (also *sec. m.*) कुसुमं नीला; D2–5.7 कुसुमं दिव्यं; M4 कुसुमानीलान् (for कुसुमान्येते). —^{b}) Ś1 Ñ1 V1 D1 M3.4 नागाः; Ck.t as in text (for नगाः). —^{c}) Ś1 V1 B2 D2.4 G2 तपापाये; Cr.g.k.t as in text (for [आ]तपापाये). —^{d}) Ś1 Ñ1 तोये; B1 तोय-; Dm1 marg. (for तोयं). Ś1 D6 जलदराशयः; Ñ B धूमोष्ण(B2 °स्तु (sic); B4 °मौघ)चोनयः; V1 जलधरा इव; D1.3 जलधरा घनाः; D2 जलचरा यथा; D4.7 जलधराश्रयाः; D5 जलधरा गिरौ; M4 सलिला घनाः (for तोयधरा घनाः).

11 Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 transp. 11 and 12. —^{a}) Ś1 D6 -[आ]चरितं चेमं; Ñ1 V1 B1 Dg1 Dt1 D1–5.7 T2 M4 Cg -[आ]चरितं देशं (for -[आ]चरितोद्देशं). —^{b}) V1 D1 M4 सर्वशः; Dg1 Dt1 पर्वतं; D3 मर्दितं; Cg as in text (for पर्वतम्). —^{c}) B1 T1.2 कृतैः (for हयैः). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 मदौघैर् (for समन्ताद्). —^{d}) D2.4.7 सुपर्णैर्; D5 सुवर्णैर् (for मकरैर्). Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.3.6 सागरं मकरैरिव (by transp.); B4 समुद्रं मकरैरिव.

12 Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 transp. 11 and 12. —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B D3.6 G1 M4 प्रधाविताः (for प्रचोदिताः). D1.2.4.5.7 शीघ्रवेग(D4.5.7 °मेव)प्रधाविताः. —^{c}) Ś1 D6 -प्रणुन्नाः; Ñ2 V1 B D2–4.7 G2 M1 -प्रवृद्धाः; T3 -प्र**द्धाः; Cg.t as in text (for -प्रविद्धाः). —^{d}) V1 D1.3 मेघसंघा; B3 मेघवाद्य (sic); B4 मेघवल्या (sic); Dg1 Dt1 Ct मेघजाला; D2.4.5 मेघराजा(D5 °ज°); T3 G3 मेघराजिर्; M1 मेघराशिर्; Ct*p* as in text (for मेघराज्य).

कुर्वन्ति कुसुमापीडाञ्शिरःसु सुरभीनमी ।
मेघप्रकाशैः फलकैर्दाक्षिणात्या यथा नराः ॥ १३

निष्कूजमिव भूत्वेदं वनं घोरप्रदर्शनम् ।
अयोध्येव जनाकीर्णा संप्रति प्रतिभाति मा ॥ १४

खुरैरुदीरितो रेणुर्दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति ।
तं वहत्यनिलः शीघ्रं कुर्वन्निव मम प्रियम् ॥ १५

स्यन्दनांस्तुरगोपेतान्सूतमुख्यैरधिष्ठितान् ।
एतान्संपततः शीघ्रं पश्य शत्रुघ्न कानने ॥ १६

एतान्वित्रासितान्पश्य बर्हिणः प्रियदर्शनान् ।
एतमाविशतः शैलमधिवासं पतत्रिणाम् ॥ १७

अतिमात्रमयं देशो मनोज्ञः प्रतिभाति मा ।
तापसानां निवासोऽयं व्यक्तं स्वर्गपथो यथा ॥ १८   G 2. 102. 20 B 2. 93. 18 L. 2 106. 20

13 V1 D1 om. 13 and 14. —^{a}) T3 कुर्वंति (for कुर्वन्ति). Dg1 D4.7 T2 M4 -[आ]पीडां; D6 -[आ]पीडाः; L(ed.) पीत्वा (for -[आ]पीडान्). Ś1 सुमपीडीडा (sic). —^{b}) Ś1 D6 शिरांसि; B1 शिरः स्व-; B4 सराः स्युः; M4 किरंतम् (for शिरःसु). Ś1 D6 सुरभीन्वपि; B2 स्वनैर्दामिमां; T2 सुरभीनदि; M4 सुरभीं नदीं; G(ed.) सुरभीनिव (for सुरभी-नमी). T3.4 read (repeats) 13^{cd} after 21^{ab}. —^{c}) B3 (second time) मेघप्रकाशैः. T3 मेघश्यामच्छदा वृक्षा. —^{d}) B2.3 (first time) दक्षिणात्याः; D4 दक्षिणात्या (for दाक्षिणात्या). Ś1 Ñ B (B3 both times) D6 सुयोधिनः; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 Cr.m.g.t नरा यथा; M3 Ck शशि-प्रभान् (for यथा नराः). ※ Ct : दाक्षिणात्याः शशिप्रभान् इति पाठ इति कतकः । ※ D2.3.5 दक्षिणे(D2 ***)र्वासयोधिनः; D4.7 दक्षिणेर्मम योधिनः; M4 दाक्षिणात्यादियोधिनः.

14 V1 D1 om. 14 (cf. v.l. 13). —^{a}) Cr निष्कूजद्. Ś1 D6 इव भातीदं; Ñ1 अविभात्वेतद् (sic); Ñ2 B अभवच्चैतद्; D2–5.7 M4 इव भात्येतद्; G(ed.) अभवच्चैव (for इव भूत्वेदं). —^{b}) G(ed.) तद्वनं घोरदर्शनं. —^{c}) Ś1 अयोध्या (subm.); B3 अयोध्यैव; M4 अयोध्याया (for अयोध्येव). Dg1 जना: कीर्णा; D3 M4 Ctp जनाकीर्णं; Cm.g.t as in text (for जनाकीर्णा). —^{d}) Dd1 Dm1 G1.3 Ct सांप्रतं; Cr.m.g.tp as in text (for संप्रति). D7 om. (hapl.) प्रति. B4 पुरी संप्रति भाति. Ś1 Ñ B Dt1 Dd1 Dm1 D2–7 G3 मे; Dg1 मां; Cg as in text (for मा). —After 14, Dm1 ins. राम.

15 D4 om. from 15 up to धातुम in 2. 88. 4^{d}. —^{a}) T3 G2 खुरैर्. Dm1 उद्दीपितो; G3 उत्थापितो; Cg as in text (for उदीरितो). G2 वेणुर् (sic) (for रेणुर्). Ñ1 खुरोद्धतरेणुरज (sic). D2.5.7 खुरोद्धतं रेणुरजो(D2 °जो). —^{b}) Cm दावं; Cmp.g दिवं (as in text). D5.7 दिवं प्रच्छाद्य यत्स्थितं. —For 15^{ab}, Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 subst. :

2065* खुरोद्धता रेणुराजी दिवमावृत्य तिष्ठति ।

[Ñ2 B1–3 D1.3 खुरोद्धतो(D3 °द्धतो); V1 दूरोद्धतो; B4 खुराद्धतो (for खुरोद्धता). Ñ2 V1 B D1.3 असौ (for -राजी).]

—^{c}) Ś1 D6 तां वहति; Ñ1 D5.7 तद्वहति; Ñ2 तमुहति (sic). V1 न वहति; B3 तं महति (sic) (for तं वहति). Ś1 Ñ2 B1.3 D6 शीघ्रः (for शीघ्रं). —^{d}) V1 कुर्वंति च मृगप्रियं. —After 15, D1 reads 19^{ab}.

16 D4 om. 16 (cf. v.l. 15). D1 om. from 16 up to 17^{b}. —^{a}) Dt1 Dm1 D3.5 स्यंदनास्; Cg स्यन्दनानाम् (as in text). —^{b}) V1 तन्मुखेन; D3 सूतमुख्यैर् (sic) (for °मुख्यैर्). —^{cd}) Ñ1 एतान्संपश्यतः; Ñ2 B एतानागच्छतः; Dm1 एत-त्संप्रपतः (sic); D2.3 दूतान्नमंततः; D5.7 द्रुमाः(D7 °मान्) समंततः; G1 एतान्संप्रवितान्ल (for °संपततः). Ś1 Ñ B D6 पश्य शीघ्रं (by transp.). —After 16^{c}, D3 erroneously repeats 15^{d} and 16^{a}, G2 repeats 15^{a}–16^{c} through oversight. Ś1 om. (hapl.) 16^{d}–17^{a}. Ñ1 शत्रुघ्नं काननं.

17 D4 om. 17; D1 om. 17^{ab} (cf. v.l. 15 and 16 respy.). Ś1 om. 17^{a} (cf. v.l. 16). —^{a}) Ñ2 V1 B M4 एतैर् (for एतान्). V1 विचित्रितान् (for वित्रासितान्). B2 om. पश्य. —^{b}) V1 बर्हिणान्; M2 बृंहिणः (for बर्हिणः). —After 17^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D3.6 M4 read 19. D2.5.7 om. 17^{c}–19^{b}. —D1 reads 17^{cd} after 19^{ab}. —^{c}) Ś1 B2.4 D6 एते चा(B2.4 अ; D6 वा)ध्यासते; Ñ B1.3 एतम(Ñ1 आ)ध्यासते; V1 एतमाविश्य नो; Dg1 Dt1 G3 Cg एत(Dt1 °व; G3 °न)मापतत:; D1.3 एत(D3 °न)माविशते; T1 G2 M1.2 एनमाविशतः; T2 एतदाविशतः; T3 एवमाविशतः; G1 एनमाशंसते; M4 एतमाविश वै (for एतमाविशतः). Cr.m शीघ्रम् (for शैलम्). —^{d}) M3 अ*** (for अधिवासं). Dg1 G3 Cg पतत्रिणः; D1 तु पत्रिणाम् (for पतत्रिणाम्). —After 17, V1 B4 D1.3 ins. :

2066* इमान्कुसुमितान्पश्य नगान्बहुघनोपमान् ।
चित्रकूटस्य पश्यैते भूषणानीव स्थिताः ।

[(l. 1) V1 नानान्. B4 काल-; D1 नव-; D3 अथ (for बहु-). —(l. 2) V1 B4 [ए]तान् (for [ए]ते). B4 स्थितान् (for स्थिताः). V1 भूषणानिव संस्थितान् (for the post. half).]

18 D2.4.5.7 om. 18 (cf. v.l. 15 and 17). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B Dt1 Dd1 Dm1 D1.3.6 T2.3 G2 M1 मे; Dg1 मां; Cg as in text (for मा). —^{d}) D3 व्यक्त-; T3 व्यक्तं; Cr युक्तं; Ct as in text (for व्यक्तं). V1 बहु- (for स्वर्ग-). B1 तत्सुपथं यथा (marg. also °पथोपमं); Dt1 Ct स्वर्गपथोनघ; G(ed.) °पथोपमः.

G. 2. 102. 19
B. 2. 93. 19
L. 2. 106. 19

मृगा मृगीभिः सहिता बहवः पृषता वने ।
मनोज्ञरूपा लक्ष्यन्ते कुसुमैरिव चित्रिताः ॥ १९
साधु सैन्याः प्रतिष्ठन्तां विचिन्वन्तु च काननम् ।
यथा तौ पुरुषव्याघ्रौ दृश्येते रामलक्ष्मणौ ॥ २०
भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्रपाणयः ।
विविशुस्तद्वनं शूरा धूमं च ददृशुस्ततः ॥ २१
ते समालोक्य धूमाग्रमूचुर्भरतमागताः ।
नामनुष्ये भवत्यग्निर्व्यक्तमत्रैव राघवौ ॥ २२
अथ नात्र नरव्याघ्रौ राजपुत्रौ परंतपौ ।
अन्ये रामोपमाः सन्ति व्यक्तमत्र तपस्विनः ॥ २३
तच्छ्रुत्वा भरतस्तेषां वचनं साधुसंमतम् ।
सैन्यानुवाच सर्वांस्तानमित्रबलमर्दनः ॥ २४
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु नेतो गन्तव्यमग्रतः ।
अहमेव गमिष्यामि सुमन्त्रो गुरुरेव च ॥ २५
एवमुक्तास्ततः सर्वे तत्र तस्थुः समन्ततः ।
भरतो यत्र धूमाग्रं तत्र दृष्टिं समादधत् ॥ २६

19 D$_{2.4.5.7}$ om. 19 (cf. v.l. 15 and 17). Ś$_1$ Ñ V$_1$ B D$_{3.6}$ transp. 19^{ab} and 19^{cd} and read along with M$_4$ after 17^{ab}. D$_1$ reads 19^{ab} after 15. —^{a}) Ñ$_2$ B$_{1.3}$ मृगीभि: सहिता एते. —^{b}) D$_1$ बभूव (sic) (for बहव:). Ś$_1$ D$_6$ G$_3$ पृष्ठतो; Ñ$_2$ पृषतो; B$_2$ पृच्छतो (sic); Dm$_1$ पृषदा; Cv पृषिता; Cg as in text (for पृषता). —After 19^{ab}, D$_1$ reads 17^{cd}. —D$_1$ om. 19^{cd}. —^{c}) V$_1$ मनोनुरूपा (for °ज्ञरूपा). Ś$_1$ Ñ$_2$ V$_1$ B D$_{2.3.5-7}$ ये (Ñ$_2$ B$_3$ मे; D$_2$ यैर्) भांति; Dd$_1$ Dm$_1$ T$_3$ G M$_{1.4}$ दृश्यंते; M$_3$ वक्ष्यंते (for लक्ष्यन्ते). —^{d}) Ś$_1$ Ñ V$_1$ B D$_{2.3.5-7}$ M$_4$ चित्रिता इव (by transp.).

20 D$_4$ om. 20 (cf. v.l. 15). —^{a}) T$_3$ सैन्यां (sic) (for सैन्या:). D$_2$ प्रतिष्ठंतु; D$_3$ प्रगच्छंतु; D$_5$ प्रतिच्छन्ना; G$_2$ M$_1$ प्रवर्तंता; M$_4$ प्रतिष्ठध्वं; Cr.m.g.k.t as in text (for °ष्ठन्तां). —^{b}) V$_1$ विचित्रं तु; G$_3$ विचरंतु; M$_4$ विचिन्वत; Ct as in text (for °न्वन्तु). K(ed.) कानने (for काननम्). —^{c}) D$_{3.5}$ तथा (for यथा). —^{d}) T$_2$ G$_1$ दृश्यते; M$_4$ पश्येयं; Cg as in text (for दृश्येते). Ś$_1$ Ñ V$_1$ B D$_{1-3.5-7}$ पश्येयं तद्विधीयतां.

21 D$_4$ om. 21 (cf. v.l. 15).—After 21^{ab}, B$_3$ repeats; while B$_4$ reads 13^{cd}. —^{c}) B$_3$ वचनं (hypm.) (for वनं). Ś$_1$ B$_3$ D$_6$ धीरा; Ñ$_2$ B$_{1.2.4}$ वीरा; Dg$_1$ दूरात् (for शूरा). —^{d}) Dt$_1$ Dd$_1$ Dm$_1$ D$_3$ G$_2$ M$_1$ Cg.t धूमाग्रं; D$_{2.5}$ धूमं तु (for धूमं च). Ś$_1$ D$_6$ G$_3$ तदा (for ततः).

22 D$_4$ om. 22 (cf. v.l. 15). —^{a}) Ś$_1$ Ñ$_1$ V$_1$ B$_{1.2.4}$ D$_{3.6}$ तदालोक्य; Ñ$_2$ B$_3$ D$_1$ M$_4$ तमालोक्य. D$_7$ धूम्राग्रम्. —^{b}) Ś$_1$ Ñ V$_1$ B D$_{1-3.5-7}$ M$_4$ ईश्वरं (for आगताः). Dd$_1$ भरतमार्गगाः. —^{c}) Ñ$_2$ B$_{1.3}$ नामानुषो; V$_1$ B$_{2.4}$ Dm$_1$ (after corr.) D$_{1-3.5.7}$ नामनुष्यो; L(ed.) नामात्रैव; Cg.t as in text (for नामनुष्ये). —^{d}) Ś$_1$ D$_6$ नूनम्; Ñ B ध्रुवम् (for व्यक्तम्). Ś$_1$ D$_{2.5.6}$ राघवः (for राघवौ).

23 D$_4$ om. 23 (cf. v.l. 15). —^{a}) Ś$_1$ Dg$_1$ Dd$_1$ Dm$_1$ D$_6$ अथवा तौ; V$_1$ D$_5$ अथवात्र; G$_3$ किमु नात्र; Cr.m.g.k.t as in text (for अथ नात्र). —^{b}) Ś$_1$ Ñ B D$_6$ महाबलौ; V$_1$ D$_{1.3}$ M$_4$ महारथौ (for परंतपौ). —After 23^{ab}, M$_4$ ins. :

2067* कृतविद्यौ महात्मानावादित्यसमतेजसौ ।

—^{c}) K(ed.) मन्ये (for अन्ये). —For 23^{cd}, Ś$_1$ Ñ V$_1$ B D$_{1-3.5-7}$ M$_4$ subst. :

2068* अन्येऽप्यत्र भविष्यन्ति तापसा वनगोचराः ।

[B$_4$ वने (for अन्ये). D$_6$ अनुभविष्यंति. Ś$_1$ Ñ$_1$ D$_6$ वनवासिनः (for वनगोचराः).]

24 D$_4$ om. 24 (cf. v.l. 15). D$_6$ reads 24, while Dg$_1$ reads 24^{ab} in marg. —^{ab}) G$_{1.3}$ श्रीमान् (for तेषां). Ñ B$_{1.3}$ Dd$_1$ Dm$_1$ D$_{2.6}$ M$_{2.4}$ transp. भरतस् and वचनं. D$_{5.7}$ प्राज्ञ- (for साधु-). Ñ B$_{1-3}$ D$_6$ T$_3$ M$_{2-4}$ -संमतः (for -संमतम्). —M$_3$ om. 24^{cd}–26^{ab}. —^{c}) Ñ$_2$ B$_{1.3.4}$ D$_{2.3.5.7}$ तान्सर्वान् (by transp.); B$_2$ वीरस्तान् (for सर्वांस्तान्). —^{d}) B$_2$ -वर- (for -बल-). Dd$_1$ Dm$_1$ T$_3$ -सूदनः; D$_5$ -कर्शितः; M$_4$ -कर्शनः (for -मर्दनः). —After 24, B$_3$ ins. :

2069* न च पीडात्र कर्तव्या केनापि चापमस्य च ।

25 D$_4$ M$_3$ om. 25 (cf. v.l. 15 and 24 respy.). Dg$_1$ reads 25 in marg. —^{a}) Ś$_1$ V$_1$ यंता (sic); B$_4$ सत्ता (sic); T$_2$ युक्ता; Cg.k.t as in text (for यत्ता). B$_1$ तिष्ठंति. —^{b}) Ś$_1$ lacuna; Ñ B$_3$ Dd$_1$ नातो; D$_7$ न वो (for नेतो). Ś$_1$ Ñ V$_1$ B D$_{1-3.6.7}$ अन्यतः; D$_5$ अंततः (for अग्रतः). —D$_3$ om. 25^{c}–26. —^{c}) Ś$_1$ Ñ V$_1$ B D$_{1.2.5-7}$ G$_{1.3}$ M$_4$ एको (for एव). —^{d}) Ś$_1$ Ñ$_1$ D$_{2.5.7}$ वृष्टिर्; Ñ$_2$ B$_{1.2.4}$ धृष्टिर्; V$_1$ D$_6$ वृष्णिर्; B$_3$ Dg$_1$ Dt$_1$ Dd$_1$ Dm$_1$ T$_{1.2}$ G$_{1.3}$ Cv.gp.k.t धृतिर्; Cg as in text (for गुरुर्). D$_1$ हृष्ट एव च. M$_4$ द्रष्टुं तौ भ्रातरावुभौ.

26 D$_4$ om. 26 (cf. v.l. 15). M$_3$ om. 26^{ab} (cf. v.l. 24). D$_3$ om. 26 (cf. v.l. 25). —^{a}) Ś$_1$ Ñ$_2$ V$_1$ B D$_1$ उक्त्वा (for उक्तास्). Ś$_1$ Ñ$_2$ B D$_6$ सेनां; Ñ$_1$ Dg$_1$ Dt$_1$ Dd$_1$ Dm$_1$ D$_{2.5.7}$ G M$_1$ सैन्यास्; V$_1$ D$_1$ M$_{2.4}$ सैन्यं(M$_2$ °न्यस्) (for सर्वे). —^{b}) Dg$_1$ समुत्तस्थुः. Ś$_1$ D$_6$ स प्रतस्थे

व्यवस्थिता या भरतेन सा चमू-
निरीक्षमाणापि च धूममग्रतः ।
बभूव हृष्टा नचिरेण जानती
प्रियस्य रामस्य समागमं तदा ॥ २७

G. 2. 102. 28
B. 2. 93. 27
L. 2. 106. 28

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

महाबलः; Ñ1 D2.5.7 नेव(D5 च)तस्थुः परंतपाः; Ñ2 V1 B D1 M4 संप्रतस्थे परंतपः. —V1 om. 26[cd]. —[d]) Ś1 दृष्टिं तत्र (by transp.); D6 दृष्टं तत्र (for तत्र दृष्टिं). Dg1 T1.2 G1 समादधात् ; Dm1 समाददौ; T3 G2 M1.2 समादधे (for समादधत्). D2.5 तद् (D5 तं) दृष्ट्वा दृष्टिमादधत्(D2 °धात्).

27 D4 om. 27 (cf. v.l. 15). —[a]) K(ed.) Cg वा; Ct as in text (for या). T3 भर** सा (for भरतेन सा). Ś1 Ñ V1 B1–3 D1–3.5–7 M4 सा महती तदा(M4 महा) चमूर् ; B4 यत्र तदा महाचमूर् ; G1 व्यवस्थिते सा भरते महाचमूर्. —[b]) Dg1 Dm1 निरीक्ष्यमाणा; Cv.g.t निरीक्ष° (as in text). Dt1 G Ct भूमिम् ; Cg as in text (for धूमम्). Ś1 D6 निरीक्ष्य दूरादनुधूममग्रतः; Ñ1 B1.2 निरीक्षमाणे (B1 °णो) वनधूममग्रतः; Ñ2 B3 M4 निरीक्षमाणेव च धूममग्रतः; V1 निरीक्ष्यमाणा च साधु ममाग्रतः (sic); B4 निरीक्ष्यमाणायत-धूममग्रतः; D1.3.5 निरीक्ष्यमाणा वनधूममग्रतः; D2.7 निरीक्ष्य (D7 °क्ष)माणाप्यथ धूम(D7 °म्र)मग्रतः. —[c]) B1 तूर्णीं; D3 रुष्टा (for हृष्टा). Ś1 Ñ B D2.3.5–7 पुनरेव (for नचिरेण). Ś1 D6 भारती; Ñ2 B वाहिनी; V1 Dt1 Dd1 Dm1 D1 G2 Cgp M4 जानकी-; D3 सा चमूः; Cg as in text (for जानती). —[d]) Ś1 D6 निशम्य (for प्रियस्य). B2 धूमस्य (for रामस्य). T2 तथा; Cg as in text (for तदा). Ñ B1.2.4 D7 समागमे-प्सया; V1 D1 समागमे यथा; B3 समागमे मया; D2.3.5 समागमेच्छया; M4 समागमे तदा (for समागमं तदा).

Colophon. D4 om. (cf. v.l. 15). —*Sarga name* : Ś1 Ñ B रामाश्रमदर्शनं; V1 D1 चित्रकूटदर्शनः; D2 भरतपर्वणि भरतवनविचयः; D3 भरतप्रस्थाने रामाश्रमदर्शनः; D5 भरतपर्वणि रामाश्रमप्राप्तिः; D6 रामदर्शनं; D7 मंदाकिनीचित्रकूटदर्शनः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś1 Ñ1 B1 D3.6 om.; Ñ2 D5 102; V1 98, B2 89; B3 D2 101; B4 95; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 93; D1 154; D7 M4 100. —After colophon, G concludes with श्रीरामाय नमः.

८८

G. 2. 103. 1
B. 2. 94. 1
L. 2. 107. 1

दीर्घकालोषितस्तस्मिन्गिरौ गिरिवनप्रियः ।
वैदेह्याः प्रियमाकाङ्क्षन्स्वं च चित्तं विलोभयन् ॥ १
अथ दाशरथिश्चित्रं चित्रकूटमदर्शयत् ।
भार्याममरसंकाशः शचीमिव पुरंदरः ॥ २
न राज्याद्भ्रंशनं भद्रे न सुहृद्भिर्विनाभवः ।
मनो मे बाधते दृष्ट्वा रमणीयमिमं गिरिम् ॥ ३
पश्येममचलं भद्रे नानाद्विजगणायुतम् ।
शिखरैः खमिवोद्विद्धैर्धातुमद्भिर्विभूषितम् ॥ ४
केचिद्रजतसंकाशाः केचित्क्षतजसंनिभाः ।
पीतमाञ्जिष्ठवर्णाश्च केचिन्मणिवरप्रभाः ॥ ५
पुष्यार्ककेतकाभाश्च केचिज्ज्योतीरसप्रभाः ।
विराजन्तेऽचलेन्द्रस्य देशा धातुविभूषिताः ॥ ६
नानामृगगणद्वीपितरक्ष्वृक्षगणैर्वृतः ।
अदुष्टैर्भात्ययं शैलो बहुपक्षिसमाकुलः ॥ ७

88

Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 D4 om. up to धातुम in 4^d (cf. 2.87.15). —^{a}) M1 -कालोचितस्; Cg as in text (for -कालोषितस्). Ñ B तत्र (for तस्मिन्). —^{b}) Ñ V1 B1.2 (also m. -चर-).3 Dt1 D1–3.5.7 M4 -वर- (for -वन-). —^{c}) Ś1 D6 च प्रियं कुर्वन्; Ñ V1 B D1.3 M4 च (D1 तु) प्रियं शंसन्; D2.5.7 च प्रियार्थाय (for प्रियमाकाङ्क्षन्). —^{d}) V1 D2 स्वयं चित्तं. Ś1 D2.3.5 6 विनोदयन्; V1 M2 व्यलोभयन्; D1 व्यलोकयत्; D7 विनोदयत् (sic); Cr.m.g.k as in text (for विलोभयन्).

2 D4 om. 2 (cf. v.l. 1). B1 om. 2^{ab}. —^{ab}) Dm1 चित्तं; G1 तत्र; Cg as in text (for चित्रं). D2.3 G2 अदर्शयन्; Cr.m.g.t अदर्शयत् (as in text). Ś1 D6 दर्शयंश्चित्रकूटं च रमणीयं शिवं प्रियं. —^{c}) B1 (also) हृष्टाम् (for भार्याम्). Ś1 D6 उवाच रामो वैदेहीं; D1–3.5.7 M4 भार्यायाः (D2.3.7 °र्यया) सुरसंकाशः (D3 °शं). —Dg1 reads 2^d in marg. —^{d}) V1 D1.3 M4 शच्या (for शचीम्). D3 पुरंदरं (sic). D2.7 शच्येव बलवृत्रहा; D5 शच्याया इव वृत्रहा.

3 D4 om. 3 (cf. v.l. 1). —^{a}) Ñ V1 B1.3 Dt1 D1 राज्य- (for राज्याद्). Ś1 Ñ V1 B D1–3.5–7 M4 सीते (for भद्रे). —^{b}) Ñ V1 B1–3 D1–3.7 M4 विवासनं (for विनाभवः). Ś1 B4 D6 सुहृद्भिर्वा (B4 °र्वै) विवासनं. —^{c}) B3 धावते (for बाधते). —^{d}) V1 D1 गिरं (sic). Ś1 D6.7 इदं वनं (D7 गिरिं [sic]).

4 D4 om. up to धातुम in ^{d} (cf. v.l. 1). —^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1–3.5–7 M4 सीते (for भद्रे). —^{b}) Ś1 D6 -गणावृतं; Ñ2 B1–3 D3 -समा (B3 m. also -गणा) कुलं (B2 युतं); D2 -गुणायुतं. —^{c}) D2 नखरैः; T3 शिखरं (for शिखरैः). G2 भूम् (metri causa) (for खम्). Ś1 Ñ1 D6.7 M4 इवाविद्धैर्; Ñ2 B3 इवोद्भिन्नैर्; V1 उल्लिखद्भिर्; B1 इवोद्रिक्तैर्; B2 D3 इवोद्बद्धैर्; D2.5 इवोद्विद्धं (for इवोद्विद्धैर्). —^{d}) M2 विराजितं (for विभूषितम्).

5 ^{a}) V1 केचिच्छशांकसदृशाः. —^{b}) V1 D1 विद्रुम-; D3 वैडूर्य-; M4 कनक- (for क्षतज-). —Ś1 B1.4 D6 om. (hapl.) 5^{cd}; B2 reads 5^{cd} in marg. —^{c}) Ck -मंजिष्ठ-. G3 -वर्णाभाः; Cr.m.k.t as in text (for -वर्णाश्च). —^{d}) V1 B2 D1 कनकसंनिभाः; G2 मणिवरप्रदाः; G (ed.) मरकतप्रभाः; Cr.g मणिवरप्रभाः (as in text). —For 5^{cd}, Ñ B3 D2–5.7 subst.:

2070* शुकमाञ्जिष्ठरागाश्च केचित्कनकसंनिभाः ।
[D3 पीन-; D4.7 शुक्ल- (for शुक-).]

6 Ñ1 T3 om. (hapl.) 6^{ab}. —^{a}) B2 पुष्पिताः; B4 शास्पार्काः (sic); Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 Cg.t पुष्पार्क-; Cv.r.m.k पुष्यार्क- (as in text). Ñ2 B3 पुष्पिताः केतनाभाश्च; V1 शिप्यकर्कैतलाभाश्च; B1 शस्यकेतनकाभाश्च; D1 शस्यकांस्निभाः केचित्; D2 पुष्पकर्कैतकनिभाः; D3.5 पुष्पिताः केतकनिभाः; D4.7 पुष्पवत्केतकिनिभाः; M4 सस्यकर्कटकाभाश्च. —^{b}) V1 व्योम-; B1 Dg1 Dt1 D1.2 M3.4 Cr ज्योति-; Cv.m.g.k.t as in text (for ज्योती-). V1 D1 -समप्रभाः. —For 6^{ab}, Ś1 D6 subst.:

2071* केचिदर्ककराभाश्च केचित्कनकसुप्रभाः ।
[L (ed.) -सप्रभाः (for -सुप्रभाः).]

—^{c}) Ñ2 B2.4 विभ्राजंति; V1 D3 M4 विराजंति; D2.4.5.7 व्यराजन्; G3 विराजते (for विराजन्ते). V1 [अ]चले चास्य. —^{d}) Ś1 Ñ B3 D2.6 M1 शतशश्च (Ñ1 D2 °शः सु-); B2.4 सानवश्च; D4.5.7 प्रदेशाः सु-; M2 देशधातु- (for देशा धातु-). B1 सानवो धातुभूषिताः.

7 D2–5.7 transp. 7^{ab} and 7^{cd}. —^{a}) Dg1 Dt1 -मृगगणैर्; T3 G1.3 M3 -मृगगणा-. G1 -द्वीपी- (for -द्वीपि-). M4 शाखामृगमृगद्वीपि-. —^{b}) Dm1 -तरक्ष- (for -तरक्षु-). —^{c}) Dm1 T1 G1.2 M1 अदृष्टैर्; Cr.m.g.k.t अदुष्टैर् (as in text). M4 अतीव भात्येष गिरिर्. —^{d}) M4 -वृक्ष- (for -पक्षि-). T -समायुतः (for °कुलः). —For 7, Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst.:

2072* शाखामृगमृगद्वीपितरक्षुगणसेवितैः ।
सानुभिर्भात्ययं शैलो नानावृक्षोपशोभितः ।

[(l. 1) B4 -महाद्वीपि- (for -मृग°). Ñ1 D2–5.7 ईहामृगगणाकीर्णैस (Ñ1 °र्णै-) (for the prior half). Ś1 D2–5.7

आम्रजम्ब्वसनैर्लोध्रैः प्रियालैः पनसैर्धवैः ।
अङ्कोलैर्भव्यतिनिशैर्बिल्वतिन्दुकवेणुभिः ॥ ८
काश्मर्यरिष्टवरणैर्मधूकैस्तिलकैस्तथा ।
बदर्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनबीजकैः ॥ ९
पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः ।
एवमादिभिराकीर्णः श्रियं पुष्यत्ययं गिरिः ॥ १०
शैलप्रस्थेषु रम्येषु पश्येमान्कामहर्षणान् ।
किंनरान्द्वंद्वशो भद्रे रममाणान्मनस्विनः ॥ ११
शाखावसक्तान्खड्गांश्च प्रवराण्यम्बराणि च ।
पश्य विद्याधरस्त्रीणां क्रीडोद्देशान्मनोरमान् ॥ १२
जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्यन्दैश्च क्वचित्क्वचित् ।
स्रवद्भिर्भात्ययं शैलः स्रवन्मद इव द्विपः ॥ १३
गुहासमीरणो गन्धान्नानापुष्पभवान्वहन् ।
घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् ॥ १४ G. 2. 103. 14 B. 2. 94. 14 L. 2. 107. 13

-सेविनः. Ñ2 -यक्षगन्धर्वसेविनः; V1 वनक्रीगणसंविनः (for the post. half). —Ñ1 om. l. 2. —(l. 2) Ñ2 सत्वातुर्. V1 D1 नानापुष्पोपशोभितः (for the post. half).]

8 Dg1 reads 8ab in marg. —a) M2 -[अ]नसैर् (meta.) (for -[अ]सनैर्). Ś1 D6 रोध्रैः (for लोध्रैः). Ñ1 V1 D1.3 आम्रैराम्रातकै रो(V1 लो)ध्रैः. —b) Ñ2 B1.3.4 पियालैः. Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 ककुभैर् (for पनसैर्). Ñ2 धरैः; V1 B1 वंरैः(B1 °टैः): Dt1 अपि; T2 द्रुमैः; Ck.t as in text (for धवैः). —After 8ab, V1 D1.3 ins.:

2073* रोहितकैः पारिभद्रैः कोविदारैस्तथार्जुनैः ।
पारिजातैस्तथा कोलैः खदिरैः सर्जवेतसैः ।

[(l. 2) V1 (also) भल्लैः (for कोलैः).]

—c) Ñ1 अंकोलैर्; Ñ2 B अं(B1 आं)कोटैर्. Ñ2 B -पनसैर् (Ñ2 B3 °सैश्च); Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G3 M1 Ck -निमिशैर्; Cg.t as in text (for -तिनिशैर्). G1 हव्यतीमीशैर् (sic). —d) Ś1 बिल्ल-; Ñ2 B3 चंद्र- (for बिल्व-). D3 -तेंदुक-; G2 -बिंदुक- (for -तिन्दुक-). D3 -रेणुभिः. —For 8, D2.4.5.7 subst.:

2074* आम्रैराम्रातकै रोध्रैः प्रियकैः ककुभैरपि ।
अक्षोडभव्यपनसैर्बिल्वतिन्दुकवेणुभिः ।

[(l. 1) D2 लोध्रैः; D5 रोडैः (for रोध्रैः). D2 कुकुभैर्. —(l. 2) D2 -पदनैः (for -पनसैः). D2 -कोलखदिरैः; D4 -तिगुकवेणुभिः (for -तिन्दुक°-).]

9 a) Ś1 D6 कश्मी(D6 °श्म)र्यरिष्ट-; Ñ1 कश्मर्य° (sic); Ñ2 B3 काश्मर्यवरिष्ट-; B1 कास्मर्या°; D1 कास्मर्य°; D2 काश्मीर्या°; T2.3 G M1–3 काश्मर्या° (for काश्मर्यरिष्ट-). Ñ2 V1 B D1.3 -वरुणैर्; M4 -[आ]वरणैर् (for -वरणैर्). —b) V1 B2 Dg1 D4 मधुकैः(B2 °रैः); D2.5 मधू(D5 °धु)क- (for मधूकैस्). Dt1 अपि (for तथा). —c) V1 नागैर् (for नीपैर्). D2.4.5.7 -[आ]मलकीनीप-(D7 °पैर्). —d) D2 -चेत्रैर् (for वेत्र-). Ś1 B1 D3.5.6 -चंदनबीजकैः(D3.5 °जीवकैः); Ñ2 B3 -बंधूकजीवकैः; V1 D1 -धन्वनतिंदुकैः; B4 -बल्वजकीचकैः; D2 दधनजीवकैः; D4.7 -बंजुकजीवकैः. —After 9, V1 B2–4 D1.3 ins.:

2075* अशोकैः पारिजातैश्च न्यग्रोधाश्वत्थजम्बुभिः ।

[D1 पुक्षवदिरैर् (for पारिजातैश्च). B3.4 -वंजुलैः (for -जम्बुभिः).]

10 b) Ñ2 B1.2 (marg. also as in text).3 छादयद्भिर् (for छायावद्भिर्). Ñ2 B1.3 मनोहरैः (for °रमैः). —c) Ś1 Ñ B1.2 D1.2.6 अध्यास्तः(Ñ B2 D2 °स्ते); B3 अध्यस्तं; B4 अध्वस्तः; D3.4.7 अन्यैश्च (for आकीर्णः). —d) D4.7 प्रियं (for श्रियं). Ś1 B3 (m. also).4 M4 (after corr. *inf. lin. sec. m.* as in text) पुष्णाति (for पुष्यति). D4.7 यथा; D5 तथा (for गिरिः). D2 श्रियं पुष्पचयं तथा.

11 a) D2 साल- (for शैल-). G1 -पृष्ठेषु; Cm.g as in text (for -प्रस्थेषु). Ñ2 om. (hapl.) रम्येषु. —b) T1 M4 [ए]तान् (for [इ]मान्). Dg1 रोम-; T1.2 G M2.3 कामि-; Ct as in text (for काम-). T1 -हर्षिणः. Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 पश्यैतान्देव(D1 °न्द्विव्य)रूपिणः; D2.4.5.7 पश्यैतान्कामदर्शनान्(D5 °र्शितान्). —c) B3 वृंदशो; B4 बहुशो (for द्वंद्वशो). —d) D2.4.5.7 विहरंतो (sic) (for रममाणान्).

12 Ś1 om. 12ab. —a) B1 शाखावसंसक्तमृगान्; D4.7 शाखावसक्ताः खड्गाश्च; D5 शाखावसक्तखड्गांश्च; D6 पश्य शाखावसक्तानि. —b) D6 प्रावराणि (for प्रव°).

13 a) Ś1 D1.2.4–7 बहुभिर्; B3 उद्भिन्नैर्; Cv.g.k.t as in text; Cr उद्भूतैर्; Cm उद्वेधैर् (for उद्भेदैर्). —b) Ś1 D1.2.4–7 उद्देशैश्च; Ñ B2 Dt1 Dd1 T1.3 Ct निष्पंदैश्च; B1 G2 M1.3.4 Cv विष्यंदैश्च; B2 (also) Dm1 विष्पंदैश्च; Cr.k as in text (for निष्यन्दैश्च). D2 om. (hapl.) second क्वचित्. M4 ततस्ततः (for क्वचित्क्वचित्). —c) B3 (also).4 सुरभिर् (for स्रवद्भिर्). —d) B4 क्षरन् (for स्रवन्). V1 D1.3 मत्त (for -मद). D4 नानावृक्षोपशोभितः.

14 a) M4 -समीरितो गंधो. —b) Dg1 -पुष्पभरान्; G1 -पुष्पोद्भवान्; G3 °फलान् (for -पुष्पभवान्). Dg1 T2.3 M3 बहून्; Ck as in text (for वहन्). M4 नानापुष्पसमन्वयः. —For 14ab, Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst.:

2076* गुहाभ्यः सुरभिर्गन्धो नानापुष्पगुणान्वितः ।

[D2.5 गृह्याच; D4.7 प्रगृह्य (for गुहाभ्यः). D4.5.7 गंधं (for गन्धो). Ś1 B1 D2.6.7 -गणान्वितः; Ñ2 -गुहान्वितः; V1 D1.3 -समुद्भवः; B4 -गणायुतः.]

G. 2. 103. 15
B. 2. 94. 15
L. 2. 107. 14

यदीह शरदोऽनेकास्त्वया सार्धमनिन्दिते ।
लक्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोकः प्रधक्ष्यति ॥ १५
बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते ।
विचित्रशिखरे ह्यस्मिन्रतवानस्मि भामिनि ॥ १६
अनेन वनवासेन मया प्राप्तं फलद्वयम् ।
पितुश्चानृणता धर्मे भरतस्य प्रियं तथा ॥ १७
वैदेहि रमसे कच्चिच्चित्रकूटे मया सह ।
पश्यन्ती विविधान्भावान्मनोवाक्कायसंयतान् ॥ १८

इदमेवामृतं प्राहू राज्ञां राजर्षयः परे ।
वनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे प्रपितामहाः ॥ १९
शिलाः शैलस्य शोभन्ते विशालाः शतशोऽभितः ।
बहुला बहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः ॥ २०
निशि भान्त्यचलेन्द्रस्य हुताशनशिखा इव ।
ओषध्यः स्वप्रभालक्ष्म्या भ्राजमानाः सहस्रशः ॥ २१
केचित्क्षयनिभा देशाः केचिदुद्यानसंनिभाः ।
केचिदेकशिला भान्ति पर्वतस्यास्य भामिनि ॥ २२

—[c]) M3 प्राण- (for घ्राण-). V1 अन्वेष्य:; D1 आसाद्य; D2 अन्वेष्य; D4.5.7 G3 अन्वेत्य (D4 G3 °त्ति); Cv.k.t as in text (for अभ्येत्य). Ś1 Ñ B D6 घ्राणतर्पण उद्ध (B3.4 °द्ध)-त:. —[d]) V1 D1 कतरं; B1 कं जनं; D5 किं नरं (for कं नरं). T2 संप्रहर्षयेत् ; M4 न प्रकर्षयेत् .

15 [a]) Ś1 Dd1 Dm1 D6 यद्यहं; D4.7 यद्राहं; G3 वैदेहि; Cg as in text (for यदीह). V1 D4.7 शरदं त्वेकी (D4 °कां; D7 °को); B4 Dm1 D5 G1 शरदोनेकां (B4 °का)स् ; D1 शरदानेतान् ; D3 शरदस्त्वेक:. —[c]) D2 om. च (subm.). D4 पश्यामि (for वत्स्यामि). —[d]) Dd1 M1 मा (for मां). Ñ1 Dt1 प्रधर्षति; Ñ2 B3 D2.5 प्रबाधते; D4.7 प्रवत्स्यति; M4 प्रवेक्ष्यते; Cg प्रधक्ष्यति (as in text).

16 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.6 नाना- (for बहु-). —[b]) Ñ1 G(ed.) -द्विजगणान्विते (G[ed.] °वृते); D3 -मृगगणायुते. —[c]) D3 तस्मिन् (for ह्यस्मिन्). —[d]) Ñ1 कृतवानस्मि; Ñ2 B1.3 कृतकामोस्मि; V1 D1.3.5 वनवासोस्तु (D5 °स्ति); B1(also).2.4 D6 कृतवासोस्मि; Dg1 रतिमानस्मि; D4.7 रममाणोस्मि; Cr.g.t as in text (for रतवानस्मि). Ñ2 V1 B Dg1 D4 भाविनि; Cg भामिनि (as in text).

17 [b]) Dg1 Dt1 Dd1 T3 G मम (for मया). Ś1 Ñ2 B D2.5–7 महत्फलं; V1 D1.3 M4 फलत्रयं. Ñ1 महत्प्राप्तं मया फलं. —[c]) Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 [आ]नृण्यता; Cg [अ]नृणता (as in text). Dg1 पितुरानृणता. G3 धर्मो; M2 [अ]भून्मे; Cg.k.t as in text (for धर्मे). Ś1 Ñ V1 B D1.3.4.6.7 M4 अनृणत्वं पितुर्धर्माद् (V1 D1.3 M4 °र्मो; B2.4 D4.7 °र्मे); D2.5 आनृण्यस्तु (D5 °त्वं) पितुर्धर्म:. —[d]) D3 om. तथा. —After 17, B3 ins. :

2077* कैकय्या: प्रीतिहेतुश्च वनमेतद्गृहोपमम् ।

18 [a]) D5 T2.3 रमते (sic). —[c]) D3 कामान् (for भावान्). —[d]) Ñ V1 B2–4 Dt1 D1.2.5.7 M4 Ct -संमतान् ; B1 D3.4 -संभवान् ; T1 -संयुतान् ; G1 -संहितान् ; Cr.m.gp. k.tp -संयता; Cg as in text (for -संयतान्). ❀ Ct: ' संयता ' इति पाठे सम्यङ्नियमितकरणत्रयेत्यर्थ: । ' संयता: ' इति बहुवचनान्तपाठे भावानित्यस्य विशेषणम् । लिङ्गव्यत्यय आर्ष इति तीर्थ: । तत्र न कंचिद्युक्तमर्थं पश्याम: । ❀

19 [a]) B2 D7 इमम् (for इदम्). B1.4 इहैव हि (for इदमेव). V1 D3 M3 [अ]नृतं (sic); G2 M1 [अ]मृतान् ; M4 वरं; Cg as in text (for [अ]मृतं). B1 प्राप्ता:; B4 प्राप्तं; M4 (inf.lin. sec. m. also as in text) प्राप्य (for प्राहू). —[b]) Ś1 Ñ2 B1.3 D6 सीते; Ñ1 धर्म-; B4 राज-; Dt1 Dd1 Dm1 D2.3.5 G2.3 M1.3 Cr राज्ञि; D1 राज्ञो; D4.7 राजा (D7 °ज्ञं) (for राज्ञां). V1 B2.4 [ऽ]परे; D1–5.7 पुरा (for परे). —[c]) G2 वने वासं; Ct वनवासे. Ñ2 B2.3 तपोर्थाय; B1 तपोर्थं ते; B4 भरताय; D4.7 सुखार्थाय (for भवार्थाय). Ś1 D6 वनमेव तपोर्थाय; G(ed.) वनवासस्थिता अपि. —[d]) Ś1 D6 प्राप्ता; Ñ B1–3 प्रीत्या (for प्रेत्य). V1 D1.3.4.7 प्रेत्य चेह पितामहा:(V1 °ह:); D2.5 प्रेत्येह च पितामहा:(D5 °ह:).

20 [a]) B4 Ck शैला: (for शिला:). Ś1 Ñ1 V1 D1.4.6.7 राजंते; Ñ2 B D2.3.5 राजंति (for शोभन्ते). —[b]) M4 शतशश (for शतशो). Ś1 Ñ2 B D1–7 स्थिमा:; Ñ1 त्रिधा; M4 चिता: (for ऽभित:). —[c]) Ś1 Ñ B D1–7 G1 M3.4 बहुधा; Dt1 बहुव (sic); Ct बहुला (as in text). Ś1 Ñ B D1–6 M4 बहुभिर् ; Cg as in text (for बहुलैर्). B1 वन्यैर् ; B4 वंशैर् (for वर्णैर्). V1 बहुधातुभिराकीर्णा. —[d]) B4 D2.3.5.7 M3.4 -पीता- (for -पीत-). D1.3 -[अ]सितै: (for -[अ]रुणै:). —After 20, T1.2 ins. :

2078* स्वदर्थमिव विन्यस्त: शिलापट्टोऽयमग्रत: ।
यस्यायमभित: पुष्पै: प्रवृद्ध इव केसर: ।
[(l. 2) T2 पुष्पे (for पुष्पै:).]

21 [a]) Ñ B1.3 चित्रा (for निशि). Dd1 भाति (sic). Ñ2 [अ]चले तस्य. Ś1 D1–7 शृंगेभान्त्यचलेंद्रोयं; V1 निशि तान्यचलेंद्रस्य; B4 न चित्रा भान्त्यचलेंद्रस्य; T3 निशान्त्यचलेंद्रस्य (sic). —[b]) Ś1 D1–7 -शिखा (D5 सम; D6 शिखि)प्रभै: (for -शिखा इव). —[c]) Ś1 V1 च प्रभालक्ष्म्या; B1.3(before corr. as in text).4 सुप्रभा°; D1–3.5 च प्रकाशंत्यो (D3 °ते); D4 च प्रभावंत्यो; D7 च प्रभावंत्यो; Cg स्वप्रभालक्ष्या (for स्वप्रभालक्ष्म्या). —[d]) B4 भापमाणा: (for भ्राजमाना:). V1 समंतत:. D1–5.7 दीपयंति (D1 °त्यो) गिरिं निशि.

22 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 वेश्मप्रभा; Dg1 वृक्षप्रभा; Dm1 (orig. क्षय°; after marg. corr.) वेश्म°; Cm.g as

भित्त्वेव वसुधां भाति चित्रकूटः समुत्थितः ।
चित्रकूटस्य कूटोऽसौ दृश्यते सर्वतःशिवः ॥ २३
कुष्ठपुंनागतगरभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् ।
कामिनां स्वास्तरान्पश्य कुशेशयदलायुतान् ॥ २४
मृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलस्रजः ।
कामिभिर्वनिते पश्य फलानि विविधानि च ॥ २५
वस्वौकसारां नलिनीमत्येतीवोत्तरान्कुरून् ।
पर्वतश्चित्रकूटोऽसौ बहुमूलफलोदकः ॥ २६

G. 2. 103. 26
B. 2. 94. 26
L. 2. 107. 26

in text (for क्षयनिभा). D1 भांति (for देशाः). —^{b}) Ś1 Ñ B D2–7 -संस्थिताः (B4 °तान्) (for -संनिभाः). —^{c}) Dd1 काश्चिद्; D5 क्वचिद्. B1 एका; Dm1 D5 एव (for एक-). —^{d}) Ñ2 V1 B D4 भाविनि.

23 Dg1 om. 23. —^{a}) B1 भिद्वा (for भित्त्वा). B4 Dd1 Dm1 D1 [ए]व (for [इ]व). Ś1 Ñ1 D1–7 धरणीं; Ñ2 V1 B M4 गगनं (for वसुधां). —^{b}) Ś1 D6 M4 समुच्छ्रितः; Ñ2 समन्वितः; B3 समुन्नतः (for समुत्थितः). D4.7 चित्रकूटैरुपस्थितः. —^{c}) V1 कूलो (for कूटो). V1 Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1 [ऽ]यं (for ऽसौ). —T3 M3 om. (hapl.) from 23^{d}–26^{c}. —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 T1 शुभः (for शिवः). V1 गुह्यकैः शोभितः शिवः. —For 23^{cd}, Ś1 Ñ B D4–7 M4 subst. :

2079* चित्रकूटः सुकूटोऽयं गुह्यकैः सेवितः शिवः ।

[Ñ1 D4.5.7 रमणीयः. Ñ2 B3 स्वकूटो; B1.4 सकूटो (for सुकूटो). M4 चित्रकूटस्त्रिकूटोयं (for the prior half). B3 (also).4 गंधर्वैः (for गुह्यकैः). D4.5.7 वि(D5 आ)वृतः (for सेवितः). Ś1 D6 शिवैः; M4 शुभैः (for शिवः).];

while D1–3 subst. :

2080* रमणीयश्चित्रकूटो गुहागारैर्वृतः शिवैः ।

[D2 सकूटोयं (for चित्रकूटो). D3 रमणीयसुतीर्थोयं (for the prior half). D2 गुहाकारैः शिलैर्वृतः (sic); D3 गुह्यकैरुपशोभितः (for the post. half).]

24 T3 M3 om. 24 (cf. v.l. 23). —^{a}) Dg1 T1 G2 M2 Cm.g कुष्ठपुंनागस्थगर- (Dg1 °लः; M2 °रु-); Dt1 कूटस्थगरपुंनाग-; T2 M1.4 कुष्ठपुंनागसरल-; B(ed.) Cr.k.t कुष्ठस्थगरपुंनाग-. —^{b}) T1 -पत्रोत्तरच्छदाः. M4 -प्रियालागुरुसंचितान्. —^{c}) Dd1 स्वास्तरामस्य (sic); M4 प्रस्तरान्पश्य (for °रान्पश्य). —^{d}) G2 M1 -दलावृतान्; Cg -दलायुतान् (as in text). —For 24, Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst. :

2081* कुष्ठपुंनागबकुलभूर्जपत्रपरिच्छदान् ।
कामिनां संस्तरान्पश्य कौशेयजलजायुतान् ।

[(l. 1) Ś1 V1 B4 D3.6 कुंद-; Ñ2 B1.3 कुब्ज- (for कुष्ठ-). D1.2.4.5.7 -सरलैर् (for -बकुल-). D1 हिमवानिव पर्वतः; D2.4.5.7 हिमवंतमिवाचलं (for the post. half). —D4 om. l. 2–25^{ab}. —(l. 2) Ñ2 V1 B2 प्रस्तरान्; D1.2.5.7 मिथुनैः (D1 °नं) (for संस्तरान्). Ś1 D6 पश्यन्; D1 यस्य (for पश्य). Ś1 D6 कौशेयानिव भामिनि; V1 कुशेशयदलैर्युतान्; D1.2.5.7 प्रेक्षणीयतरं शुभं (D2 तरं); D3 कुशेशयदलायुतान् (for the post. half).]

25 T3 M3 om. 25 (cf. v.l. 23). D4 om. 25^{ab} (cf. v.l. 2081*). —^{a}) B3 मुदिताश्; D1 बृंहिताश्. B4 T2 [अ]पवृद्धाश्; Dg1 D2 [उ]पविद्धाश्; Cg as in text (for [अ]पविद्धाश्). —^{b}) Ñ1 V1 B D1–3.5.7 M4 भांत्येताः (B2 °ते) (for दृश्यन्ते). V1 D1.2.5.7 कनक- (for कमल-). Ś1 D6 भांत्येताः कूलसंगताः. —After 25^{ab}, Ś1 D6 ins. :

2082* तथा भान्ति लताश्चेमा वृक्षेभ्यश्च पृथक्पृथक् ।

—^{c}) Ś1 D6 कानने (for कामिभिर्). V1 B3 विनते (for वनिते). D1 कामिमिश्चावचीयंते; D3–5.7 कामिभिः पश्य चार्वंगि.

26 T3 M3 om. 26^{abc} (cf. v.l. 23). —^{a}) Ś1 B1 Dg1 Dd1 D6 G1.3 वस्वोकसारां; Ñ1 वन्योकसारां; Ñ2 V1 वस्वेक°; B3 रंभोरु सारां (m. also रत्नैक°); D2 वस्योक° (sic); D3 विश्वैक°; D4.7 विध्येक°; Cv.r.m.g.t as in text (for वस्वौकसारां). M4 पृथिवीम् (for नलिनीम्). D1 बन्धैकपद्मनलिनीम्. —^{b}) Ś1 D4.6.7 पश्यैतांश्च; Ñ1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2 G M1 Ct अतीत्यै(Dg1 °त्ये)व; Ñ2 V1 B D1–3.5 अन्येतांश्च; M2 अतीयेव; Cr.m.g as in text (for अत्येतीव). M4 अतिक्रम्योत्तरान्कुरून्. —^{c}) Dd1 सर्वतश् (for पर्वतश्). —^{d}) T3 G1.2 M1.2 -मा(T3 मू)ल्य- (for -मूल-). —For 26^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

2083* पर्वते चित्रकूटेऽस्मिन्रम्ये भूतगणाश्रये ।

[Ś1 Ñ D1–3.5–7 रम्य- (for रम्ये). D1.2.4.5 -भूतान् (for भूत-). B1.2 -गणाश्च ये; D1 गुणाश्रियं (sic); D2.4.5 गुणा(D2 °णान्)श्रियान् (sic).]

—After 26, V1 D3 ins. :

2084* नानाविहगसंघुष्टो नानामृगगणाकुलः ।
कर्णिकारवनोत्पातो धातकीखण्डमण्डितः ।
मदं परस्मै मनसो जनयत्यसितेक्षणे ।
चित्रकूटो नगोऽत्यर्थमयं कुसुमितद्रुमः ।

[(l. 1) D1 -संघुष्टे. —(l. 2) D3 -वनोपेतो (for °त्पातो). D3 धातुकीषंड-. —(l. 3) D3 मुदं परां मे मनसो (for the prior half). —(l. 4) D3 शुभो (for नगो).]

G. 2. 103. 27
B. 2. 94. 27
L. 2. 107. 27

इमं तु कालं वनिते विजह्रिवां-
स्त्वया च सीते सह लक्ष्मणेन च ।
रतिं प्रपत्स्ये कुलधर्मवर्धिनीं
सतां पथि स्वैर्नियमैः परैः स्थितः ॥ २७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

८९

अथ शैलाद्विनिष्क्रम्य मैथिलीं कोसलेश्वरः ।
अदर्शयच्छुभजलां रम्यां मन्दाकिनीं नदीम् ॥ १
अब्रवीच्च वरारोहां चारुचन्द्रनिभाननाम् ।
विदेहराजस्य सुतां रामो राजीवलोचनः ॥ २
विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम् ।
कुसुमैरुपसंपन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ३
नानाविधैस्तीररुहैर्वृतां पुष्पफलद्रुमैः ।
राजन्तीं राजराजस्य नलिनीमिव सर्वतः ॥ ४

27 ^{a}) Dd1 एवं (for इमं). M4 हि (for तु). Dd1 Dm1 G2 M1.3 विजह्रियां; G1 विहृत्य; Cr.m.g.k.t as in text (for विजह्रिवांस्). —^{b}) Dt1 T2.3 G1.3 M3 om. second च. M4 सह त्वया भामिनि लक्ष्मणेन च. —For 27^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst. :

2085* इमं हि कालं विहरन्वरानने
त्वया सहानेन च लक्ष्मणेन ।

[(l. 1) D4 इदं (for इमं). D1–5.7 तु (for हि). B1 कामी; D4 काले (for कालं). B2 वनांतरे; B4 वरांगने (for वरानने). V1 इमं हि कालं विजने विजृंभवान्. — (l. 2) B4 मया (for त्वया). Ś1 Ñ1 D4.6.7 सहायेन (for °नेन). Ś1 D6 लक्ष्मणेन ह. V1 D3 सह त्वया भावि(D3 °मि)नि लक्ष्मणेन च (D3 लक्ष्मणेन).]

—^{c}) G1 नतिं (for रतिं). Ñ2 B प्रलप्स्ये; D2–4.7 प्रपश्ये; G3 प्रपद्ये; Ck प्रवत्स्ये; Cm.g.t as in text (for प्रपत्स्ये). B1.2 D2 T G M3.4 Cr.m.g -धर्मवर्धनीं; Ck.t -धर्मवर्धिनीं (as in text). —^{d}) T2 परि-; T3 परे; Cg as in text (for परैः). Ś1 D6 गिरिस्थितोहं नियमे पितुः स्थितः; Ñ2 B D3 M4 सतां पथिस्थो नियमे परि(Ñ2 D3 °थि; B2.4 °रे)स्थितः (M4 °ष्ठितः); V1 सतां पदस्थो नियमे पदस्थितिः; D1.2.4.5.7 अहं गिरिस्थो नियमे स्थितः पितुः(D1 पितुः स्थितः [by transp.]).

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ V1 B D1.3.4.6.7 चित्रकूटवर्णना(Ś1B4 D3.4.6 °नं; V1 D1.7 °नः); D2 भरतपर्वणि चित्रकूटवर्णः; D5 भरतपर्वणि चित्रकूटदर्शनं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś1 Ñ1 B1 D3.6 om.; Ñ2 D5 103; V1 D4 99; B2 90; B3 D2 102; B4 97; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 94; D1 153; D7 M4 101. —After colophon, G concludes with श्रीरामाय नमः.

89

Dm1 begins with ॐ; M1 with श्रीरामाय नमः.

1 ^{a}) V1 D3 विनिक्रम्य; B1 °क्राम्य; D1.2 °गम्य; D4.6.7 °गत्य (for विनिष्क्रम्य). —^{b}) Ñ2 V1 B D2 M4 मैथिलाः; D3 मैथिलाः (sic) (for मैथिलीं). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 शुचिजलां (for शुभजलां). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D3.6 M4 रामो; D3(also) ध्यात्वा (for रम्यां). G1 तदा (for नदीम्). —After 1, D2 reads 9.

2 V1 B4 Dg1 om. (hapl.) 2–3. —Ś1 om. 2^{bc}. —^{b}) Dt1 चंद्रचारु- (by transp.); Cg चारुचंद्र- (as in text). B3 -निभेक्षणां (for -निभाननाम्). —^{c}) Ñ B1–3 D6 विदेहराजतनयां. —^{d}) D3 om. रामो.

3 V1 B4 Dg1 om. 3 (cf. v.l. 2). —^{a}) D1 -पुलिनीं; G1 -नलिनां; G3 -कुसुमां (for -पुलिनां). —D1 om. 3^c–4^b. —^{c}) T1.2 कमलैर्; Ck.t as in text (for कुसुमैर्). Ñ1 M2 उपसंछन्नां (for °पन्नां). Ś1 Ñ2 B3 D1.2.5–7 M4 कुसुमोत्कर(Ñ2 B3 °मोद्गम; D1.2.5.7 °नोत्तम; M4 °मामोद)-संछन्नां; B1.2 D3 कुमुदोत्पल(B2 °त्कर)संछन्नां. —After 3, Dm1 ins. राम.

4 D1 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). —^{a}) D1.2.5–7 नानावृक्षैस्. Dg1 तरुरुहैर् (for तीर°). —^{b}) M3 धृतां (for वृतां). Ś1 Ñ V1 B D2.3.5–7 संवृतां(D3 °भृता) फलपुष्पैः(B4 D5 °कैः); D1 संवृतां मृगपक्षिभिः; M4 सहितां फलपुष्पितैः. —D1 om. 4^c–8. —^{c}) V1 सर्वतीं; Dg1 Dd1 राजतीं; Dm1 D2 राजंती; D3.4 राजती; Ct as in text (for राजन्तीं). D2 om. (hapl.) first राज-. B2 -मानस्य (for -राजस्य). —^{d}) Ś1 D2.4–7 सर्वशः; T2 G3 पर्वते(G3 °तैः) (for सर्वतः).

मृगयूथनिपीतानि कलुषाम्भांसि सांप्रतम् ।
तीर्थानि रमणीयानि रतिं संजनयन्ति मे ॥ ५
जटाजिनधराः काले वल्कलोत्तरवाससः ।
ऋषयस्त्ववगाहन्ते नदीं मन्दाकिनीं प्रिये ॥ ६
आदित्यमुपतिष्ठन्ते नियमादूर्ध्वबाहवः ।
एतेऽपरे विशालाक्षि मुनयः संशितव्रताः ॥ ७
मारुतोद्धूतशिखरैः प्रनृत्त इव पर्वतः ।
पादपैः पत्रपुष्पाणि सृजद्भिरभितो नदीम् ॥ ८
क्वचिन्मणिनिकाशोदां क्वचित्पुलिनशालिनीम् ।
क्वचित्सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ९
निर्धूतान्वायुना पश्य विततान्पुष्पसंचयान् ।
पोप्लूयमानानपरान्पश्य त्वं जलमध्यगान् ॥ १०
तांश्चातिवल्गुवचसो रथाङ्गाह्वयना द्विजाः ।
अधिरोहन्ति कल्याणि निष्कूजन्तः शुभा गिरः ॥ ११

G. 2. 104. 11
B. 2. 95. 11
L. 2. 108. 11

5 D1 om. 5 (cf. v.l. 4). —a) Ś1 Ñ V1 B D4.7 M4 मृगयूथानि (Ś1 °न्य [sic]; Ñ B1.2.4 D7 °नु) पी (B4 गी; M4 पा) तानि; D2.3.5 M2 मृगयूथैर्नि (D2 °थैर; D5 °थैः प्र) पी (D3 °रुपे) तानि; Cg.k as in text. —b) D2.3 सुप्रसन्नानि; D4.7 संप्रसन्नानि; D5 प्रसन्नानि च; G2 विलुषांभांसि; Cg.k as in text (for कलु°). Ś1 Ñ B D2–7 M4 संप्रति (for सांप्रतम्). V1 कश्त्वयासुभाविनि (sic). —d) Ś1 Ñ V1 B D2–7 M4 प्रीतिं (for रतिं). V1 संजनयंतु. Dg1 वै (for मे). T3 M3 मैथिलि प्रतिभाति मा (M3 मां).

6 D1 om. 6 (cf. v.l. 4). —a) Ñ2 V1 B1.3.4 -चीर- (for -[अ]जिन-). Ś1 Ñ1 V1 B1.2.4 D2–7 M4 सिद्धा; Ñ2 B3 सर्वे (for काले). —b) Ś1 Ñ V1 B D2–7 वल्कलाजिनवाससः. —After 6ab, M4 ins. 2080* (followed by st. 10 and 9). —c) Ś1 Ñ1 D4.6.7 M4 [ऽ]पि; Ñ2 B3 यां; V1 मा (sic); B1.2.4 D2.5 [ऽ]मी; D3 om. (for तु). Ñ V1 B D2.3.5 M4 विगाहंते (B4 °ति); Dm1 नत्त्व (before corr. °त्र) गाहंते (for [अ]वगाहन्ते). —d) Ś1 Ñ V1 B D2–7 काले; B2 (marg. also) M4 (*inf. lin. sec. m.* as in text) पश्य (for नदीं). Ś1 Ñ V1 B (B2 marg.) D2–7 नदीं, M3 इमां; M4 शुभां; Cg as in text (for प्रिये).

7 D1 om. 7 (cf. v.l. 4). —a) Ś1 V1 Dg1 D2.4–7 उपतिष्ठंति; Cg.k.t उपतिष्ठंते (as in text). —b) Ś1 V1 D2–7 नियता (for °माद्). Ś1 D2–7 ह्यूर्ध्वबाहवः; B3 (also as in text) °वादिनः (for °बाहवः). —c) Ś1 D2–7 इमे (for एते). Cv.g.t परे (for ऽपरे). T3 M3 Ck.t प्रकाशंते; Cv as in text (for विशालाक्षि). Ñ B एते हि (B4 om. हि [subm.]) वल्गुवचसो. —d) Ś1 संश्रितव्रताः; Ñ2 B D2–5 शंसितव्रताः.

8 D1 om. 8 (cf. v.l. 4). —a) V1 B3 D2 मारुतोद्भूत-. Ś1 Ñ V1 B D6 T3 -शिखराः (T3 °रे); D2–5.7 -शिरसः (for -शिखरैः). —b) Ś1 D6 पतंत; Ñ2 D2.3.7 Ck प्रवृत्ता; V1 B1–3 D4.5 T3 M3.4 प्रनृत्ता; B4 प्रलुब्धा; G(ed.) प्रसृता; Cv.m.g.t as in text; Cr प्रमत्त (for प्रनृत्त). V1 शर- (for इव). Ś1 Ñ1 V1 D2.6 T3 M3.4(after corr. *sec. m.*) पर्वताः; Ñ2 B D3–5.7 पर्वते; Dg1 G2 सर्वतः; M2 पादपः (for पर्वतः). —c) Dt1 Dd1 Dm1 T2 पुष्पपत्राणि. T3 पत्रपुष्पाणि सर्वत्र. —For 8cd, Ś1 Ñ V1 B D2–7 subst.; M4 ins. after 6ab :

2086* पादपाः पुष्पवर्षेण किरन्त्येते च मेदिनीम् ।

[D2–5.7 पुष्पनिकरैः; M4 °पर्षैश्च (for °वर्षेण). Ñ1 वे नदी (sic) (for मेदिनीम्). V1 किरंत्येव मेदिनी; D2–5.7 किरंति सरितं शुभां (for the post. half).]

9 D4.5.7 om. 9. Ś1 Ñ V1 B D3.6 M4 (M4 reading before 6cd) transp. 9 and 10. D2 reads 9 after 1. —a) Ś1 D6 -निभासेनां (D6 °तां); D2 -निकाशोयं; T2 M3 -निकाशोपां (M3 °भां); Cg.t -निकाशोदां (as in text). —b) D1 पुलिने (for पुलिन-). B4 -मालिनीं (for -शालिनीम्). —c) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 जान (Ś1 D6 जन; Ñ1 जल; Ñ2 D1–3 जाल) पदाकीर्णां; M4 हंससमाकीर्णां.

10 Ś1 Ñ V1 B D3.6 M4 (M4 reading before 6cd) transp. 9 and 10. —D1 om. 10. —a) Ś1 Ñ V1 B D2–7 आधूतान्; G3 उद्ध°; M4 संधू°; Cg as in text (for निर्धू°). B3 (before corr.) वायुजा; M3 वायुनो; Cg as in text (for °ना). —b) Ś1 Ñ1 V1 D6 समंतात्; Ñ2 B M4 संत (Ñ2 B3 °य) तान्; D2–5.7 सततं; M2 वितानान्; Cg as in text (for विततान्). M1 -सायकान्; Cg as in text (for -संचयान्). —c) Ś1 D6 दोधूयमानान्; V1 प्रोत्फुल्लमानान्; B1.4 D5.7 G1 पोप्लू (D5 °धू; D7 °सू; G1 °प्ला) यमानान्; B3 (m. also as in B1) प्रोप्लूय°; Cr.m.g.k.t पोप्लुय° (as in text). Dg1 M2 विहगान्; Cg as in text (for अपरान्). —d) V1 D3 पश्यैतान्; B4 पश्यास्य; G2 M1 अंभसस्तु; Cv.g as in text; Cr पश्य तान् (for पश्य त्वं). V1 Dt1 D3 G M1 Cv तनु (G1 Cv जल; G2 M1 चल) मध्यगे; B4 वरलोचने (for जलमध्यगान्). Ś1 D2.4–7 प्रनृ (D5.7 °नृ) त्तानि (D7 °त्ता इ) व पर्वते (Ś1 °तान्); Ñ B1–3 अंभस्य (Ñ1 अस्य क) मललोचने; B3 (m. also) अपश्य मललोचने (sic); B4 पश्यास्य वरलोचने; M3 पश्यांभसि सुमध्यमे; M4 नभःसुमितमध्यमे; Ck.t*p* पश्येहाचलमध्यमे.

11 a) Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 M4 एते हि; Dg1 D2.4.5.7 T2 M3 तांश्चापि (Dg1 M3 °मीं); Dt1 Dd1 Dm1 पश्यैतान् (Dt1 °तद्); G M1 पश्यामीः M2 तानत्र; Cg as in text

G. 2. 104. 12
B. 2. 95. 12
L. 2. 108. 12

दर्शनं चित्रकूटस्य मन्दाकिन्याश्च शोभने ।
अधिकं पुरवासाच्च मन्ये च तव दर्शनात् ॥ १२
विधूतकलुषैः सिद्धैस्तपोदमशमान्वितैः ।
नित्यविक्षोभितजलां विगाहस्व मया सह ॥ १३
सखीवच्च विगाहस्व सीते मन्दाकिनीमिमाम् ।
कमलान्यवमज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि ॥ १४
त्वं पौरजनवद्व्यालानयोध्यामिव पर्वतम् ।
मन्यस्व वनिते नित्यं सरयूवदिमां नदीम् ॥ १५
लक्ष्मणश्चैव धर्मात्मा मन्निदेशे व्यवस्थितः ।
त्वं चानुकूला वैदेहि प्रीतिं जनयथो मम ॥ १६
उपस्पृशंस्त्रिषवणं मधुमूलफलाशनः ।
नायोध्यायै न राज्याय स्पृहयेऽद्य त्वया सह ॥ १७

(for तांश्चाति-). —[b]) Ś1 D6 स्वकानाह्वयते; B1.4 रथांगास्वयना (B4 °ह्वयन-); D2 °ह्वयतो; D3 °ह्वयतनान् (sic); D4.5.7 वरांग्याह्वायतो (D5 °ह्वयते); T3 °ह्वायकां; Cr.g.t as in text (for रथाङ्गाह्वयना). —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 अध्या (Ś1 D6 °व; B4 D1.3 °भ्या) रोहंति; D5 अधिरोहंतु. —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D3.6 Cg विकूजंत: (Ñ2 B3 °ति); Dg1 T1.2 G3 निकूजंत: (T2 °ति); D1 निगदंत:; D2.4.5.7 कूजंति च (D5 °तीव); M2.4 कूजंतश्च (M4 °त: सु-) (for निष्कूजन्त:). B1 शुभानि व:; G3 शुभां गिरं; Cg as in text (for शुभा गिर:).

12 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D2.3.6 दर्शनाच् (for °नं). —[b]) D7 मंदाकिन्यां. Ś1 Ñ V1 B D1-7 सर्वश: (for शोभने). —[c]) Ś1 Ñ V1 B D2-7 पुर (V1 कुरु) दासेन; D1 सुरवासात् (for पुरवासाच्च). —[d]) Ñ2 B3 [ऽ]हं तव; B1.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D5 T3 G2.3 M1-3 Ct तव च (by transp.); Cg as in text (for च तव). Ñ1 मन्ये तस्य तु सर्वश:; V1 D1.3 मन्ये वासं त्वया सह.

13 V1 om. (hapl.) 13. D2.4.5.7 read 13 after 16. —[a]) Dg1 निर्धूत- (for विधूत-). Ś1 Ñ1 B2.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3.6 T2.3 G1 M3.4 -कल्मषै:; Cg as in text (for -कलुषै:). D5 सत्त्वै: (for सिद्धैस्). Ñ2 B3 जटाजिनधरैर्विप्रैस्; B1 हुताग्निकल्पै सुनिभिस्. —[b]) Ś1 Ñ2 B3 D6 तपोधन- (Ñ2 B3 °बल-); M4 कृपा° (for तपोदम-). Ś1 Ñ B Dt1 D1-7 M4 -स (Dt1 -श) मन्वितै:; G2 -शतान्वितै:; Cg as in text (for -शमा°). —[c]) B1 Dm1 D1-5 G1.3 M4 नित्यं; Cg as in text (for °त्य-). D2.5 सं (D2 वृ [sic]) क्षोभितजलां. —[d]) D4 विगाहसि (for °स्व).

14 [a]) Ś1 V1 B2.4 Dg1 D6 Ck सखि (Ś1 D6 यथा; V1 Ck सुखी) वच्च; Cr.g.t as in text (for सखी°). D1 सखीवत्त्ववगाहस्व; D2 विहरस्व सखीवच्च; D4.7 विगाहस्व सखीवच्च (by transp.); D5 विगाहस्व सुखीवत्त्वं. —[b]) D2.4.5.7 नदीं (for सीते). Ś1 Ñ V1 B Dg1 Dt1 D1.6 G1.3 M4 नदीं (for इमाम्). D3 मंदाकिनी नदी. —[c]) Dg1 T2 Cr [अ]वमज्जंति; G1 [ए]व म°; M1 (marg. also) [अ]ति°; Cm.g.k.t as in text (for [अ]वमज्जन्ती). —[d]) T1 पुष्कराणीव; G2 M1 पुष्कराण्यपि; Cg पुष्कराणि च (as in text). G M1 भामिनी. —For 14[cd], Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 M4 subst.:

2087* प्रसन्नाम्बुवहां नित्यं तरङ्गाङ्गदभूषणाम् ।

[Ś1 D6 प्रसन्नां सुवहां; Ñ B4 D3 °वहा; B2.3 °स्हां (for प्रसन्नाम्बुवहां). B3 M4 नित्यां (for नित्यं). Ś1 D6 तरंगां हृदभूषणां; Ñ1 B4 °दभूषितां; Ñ2 B3 °विभूषणां; B1 तरंगोद्भेद° (for the post. half).];

while D2.4.5.7 subst.:

2088* पद्मकेसरपृक्तेन जलेन क्रीडता रहः ।

[D2 -क्लिष्टेन (for -पृक्तेन). D2.5 जलेनाक्रीडती (for °न क्रीडता).]

15 [a]) Ś1 D6 जनैरिव नगैः पूर्णाम्; Ñ B1.2.4 D1.3 M4 नैरैरिव नगैः पू (D1.3 M4 की) र्णाम्; V1 नैरैरवनतैः कीर्णाम्; B3 नगैरिव नरैः पूर्णाम्; D2.4.5.7 पक्षिणः पौरजनवद् (D4.7 °जानेव). —[b]) Ś1 Ñ2 V1 B D6 M4 सर्वतः (B2.4 °शः); Ñ1 पर्वतः; Dd1 पर्वते; D1 पश्य च (for पर्वतम्). —[c]) V1 D1.3 दयिते (for वनिते). Ś1 D6 पश्यस्युत्फेनिलां (D6 °तां) नित्यं. —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 सरयूप्रतिमां; D2.4.5.7 सरयूं तामिमां.

16 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1-7 M4 [अ]पि (for [ए]व). T1 लक्ष्मणो नर्मभिश्चैव. —[b]) B2.4 मन्नियोगे; Dm1 मंत्रिदेशे; D4 पर°; D7 परि° (for मन्निदेशे). V1 ह्यस्मिन्देशे व्यवस्थितां; D2.5 संनि (D5 मन्नि) देशमवस्थितः. —[c]) M4 (*inf. lin. sec. m.* as in text) तं (for त्वं). D2 [अ]नुरक्तो (for [अ]नुकूला). —[d]) V1 D1.3 G3 M4 वर्ध (G3 जन) यसे; T2.3 M2.3 जनयतो; B (ed.) °ती (for जनयथो). G2 M1 यथा (for मम). Ś1 Ñ B2-4 D2.4-7 प्रीतिं वर्ध (Ñ2 B3 जन) यसीव मे; B1 प्रीतिं संजनयन्नयं. —After 16, Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 M4 ins.:

2089* नलिनान्युपभुञ्जाना सलिलानि च भाविनि ।
पाणिभ्यां पद्मताम्राभ्यां विगाहस्व सरिद्वराम् ।

[(l. 1) Ś1 D6 फलमूलानि भुंजाना; Ñ1 नलिन्यामुप°; V1 D1.3 न (V1 म) लिनानि विचिन्वंती (V1 D3 °ति); B4 नलिन्याप्युप°; M4 नलिनान्यथ भंजंती (for the prior half). V1 D1.3 M4 कमलानि (for नलि°). Ś1 D1.3.6 M4 भामिनि (for भाविनि). —(l. 2) Ś1 V1 D6 -पद्माभ्यां; B3 -ताम्राक्षां (for -ताम्राभ्यां).]

while D2.4.5.7 read 13 after 16.

17 D2.4.5.7 om. (hapl.) 17. —[a]) Ñ B3 उपस्पृश्य; D1 अपः स्पृशंस् (for उपस्पृशंस्). Ñ2 B3 पुण्यजलं; D3

इमां हि रम्यां गजयूथलोलितां
निपीततोयां गजसिंहवानरैः ।
सुपुष्पितैः पुष्पधरैरलंकृतां
न सोऽस्ति यः स्यान्न गतक्लमः सुखी ॥ १८

इतीव रामो बहु संगतं वचः
प्रियासहायः सरितं प्रति ब्रुवन् ।
चचार रम्यं नयनाञ्जनप्रभं
स चित्रकूटं रघुवंशवर्धनः ॥ १९

G. 2. 104. 20
B. 2. 95. 19
L. 2. 108. 20

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

त्रिपथगां (for त्रिषवणं). V1 उपस्पृशान्त्यरण (sic). —[b]) Ś1 B1.2.4 D6 M4 मांस-; Ñ2 B3 D1 पत्र-; V1 D3 कंद-; G(ed.) वने (for मधु-). Ś1 T3 -फलाशनाः; Dm1 °शिनः; Cg as in text (for °शनः). —[c]) V1 D3 [अ]योध्याया; B3 D1 °ध्यां ये(D1 वा) (for [अ]योध्यायै). V1 D1.3 राज्यस्य (for राज्याय). —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 M4 स्पृहयामि; Ñ1 Dt1 T3 स्पृहये च; Dg1 स्पृहयेयं (for स्पृहयेऽद्य). —After 17, V1 B2.4 D1.3 ins. :

2090* कस्य चास्मिन्नतिर्न स्याद्गिरौ रम्येऽसितेक्षणे ।
मुनिकिंनरगन्धर्वविद्याधरनिषेविते ।
इमां च सरितं पुण्यां पश्यन्को न रमे प्रिये ।
येयं मालेव शैलस्य विभात्यमलपङ्कजा ।

[(l. 1) B4 कस्मिन्नस्मिन्; D3 कस्य वास्मिन् (for कस्य चास्मिन्). D3 गिरि- (for गिरौ). V1 रम्यैरसिने- (sic) (for रम्येऽसिते-). —B4 om. l. 2. —(l. 2) V1 -निषेविता (for °ते). —B2 om. (hapl.) l. 3–4. —(l. 3) D1 न (for च). D3 रम्यां (for पुण्यां). V1 काननविप्रिये; D1 को रमते प्रिये (for को न रमे प्रिये). B4 पश्य त्वं काननं प्रिये (for the post. half). —(l. 4) D1 जप- (for येयं).]

18 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 पश्यन् (for रम्यां). Ś1 Ñ B Dg1 Dt1 D6 मृग- (for गज-). M4 -सिंह- (for -यूथ-). Ś1 D1.6 -लोहितां; Ñ2 -नोतितां; V1 M2 -लालितां; B1–3 D2–4 -लोडि(B3 °भि)तां; B4 -सेवितां; Dg1 Dt1 D5 -शालिनीं; Cg*p* as in text (for -लोलितां). —[b]) D4.7 निष्पीत-. V1 गजयूथ-; D1–5.7 M4 मृगपक्षि- (for गजसिंह-). —[c]) B3 स्वपुष्पितैस् ; B4 Dt1 Dd1 Ct सुपुष्पितां; M4 उपेयिवान् (for सुपुष्पितैः). Ś1 Ñ B D2–7 तीररुहैर् ; Dt1 Dd1 Dm1 T1 M1 Cm पुष्पभरै(M4 °फलै)र् ; G1 वृक्षचयैर् ; Cr.g as in text; Ck °धनैर् (for पुष्पधरैर्). —[d]) B3 शास्ति (for सोऽस्ति). Ś1 V1 B D1.2.5–7 यो(D2 [also] त्रि)स्यां; Ñ2 M3 यस्यां; D4 सोस्यां (for यः स्यान्). B3(also).4 विगतक्लमो; D2 विगतः क्ल*ः; Cv as in text; Cm.g.k अगतक्लमः (for न गतक्लमः). Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 भवेत् ; T1 सुखं; M3 पुमान् ; Cv.m.g.k.t as in text (for सुखी).

19 V1 om. 19. —[a]) Ś1 D6 इत्येव; D2 om. (for इतीव). B1 विततं शुभं; D1–3 बहु संत्र(D1 °म)तं; G2 बहु संगमं; Cg.k as in text (for बहु संगतं). —[b]) Ś1 Ñ B D1–7 M4 प्रियाद्वितीयः; Dm1 प्रियः सहायः (for प्रियासहायः). D2 सरितः (for °तं). —[c]) G2.3 M3 रम्यां (for रम्यं). M4 नवकांचनप्रभं. —[d]) G2 M1(also) विचित्रकूटं (for स चित्रकूटं).

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.4.6 मंदाकिनीवर्ण(B4 °र्ध)नं(Ñ2 B1–3 °ना; V1 D1.4 °न); Ñ1 चित्रकूटवर्णनं; D2.5 भरतपर्वणि चित्रकूट(D5 मंदाकिनी)दर्शनः; D7 मंदाकिनीदर्शनं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś1 Ñ1 B1 D3.6 om.; Ñ2 D5 104; V1 D4 100; B2 91; B3 D7 M4 102; B4 98; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 95; D1 156; D2 103. —After colophon, G concludes with श्रीरामाय नमः. —After Sarga 89, Ś1 Ñ V1 B Dt1 D1–7 M4 ins. a passage relegated to App. I (No. 26).

९०

G. 2. 106. 1
B. 2. 96. 3
L. 2. 110. 1

तथा तत्रासतस्तस्य भरतस्योपयायिनः ।
सैन्यरेणुश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां नभःस्पृशौ ॥ १
एतस्मिन्नन्तरे त्रस्ताः शब्देन महता ततः ।
अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथा दुद्रुवुर्दिशः ॥ २
स तं सैन्यसमुद्भूतं शब्दं शुश्राव राघवः ।
तांश्च विप्रद्रुतान्सर्वान्यूथपानन्ववैक्षत ॥ ३
तांश्च विद्रवतो दृष्ट्वा तं च श्रुत्वा स निःस्वनम् ।
उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ४

90

Dm1 begins with ॐ; M1 with श्रीरामचंद्राय नमः; M2 with श्रीरामाय नमः. —Before 1, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

2091* तां तथा दर्शयित्वा तु मैथिलीं गिरिनिम्नगाम् ।
निषसाद गिरिप्रस्थे सीतां मांसेन छन्दयन् ।
इदं मेध्यमिदं स्वादु निष्टप्तमिदमग्निना ।
एवमास्ते स धर्मात्मा सीतया सह राघवः ।

[(l. 1) Dt1 तदा (for तथा). —(l. 2) G2 चिंतयन् (for छन्दयन्).]

1 [a]) Dg1 तदा; Cv.r.m.g.k तथा (as in text). T2 स त्रासतस् (for तत्रासतस्). —[b]) T1.2 [अ]नुयायिनः; Cm.k.t [उ]पयायिनः (as in text). —[c]) G2 सर्वश्च; Cm.g.k.t as in text (for शब्दश्च). —For 1, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

2092* अथ रामे तथासीने भरते चाभिगच्छति ।
तस्य सैन्यस्य महतः प्रादुरासीन्महास्वनः ।

[M4 om. l. 1. —(l. 1) Ś1 D2.4–7 तदा. Ñ2 B3 समासीने; D1–3.5 तथासीते (for तथा°). V1 अथ रामस्तथा सीता (for the prior half). Ś1 D4.6.7 लक्ष्मणे; Ñ1 B4 भरतश् (for भरते). D4.7 चाभिवीक्ष्य (D4 °क्ष) ति; D5 वाभिगच्छति; D6 चाभि गच्छति. —(l. 2) Ñ1 B4 तथा (for तस्य). D2.4.5.7 रौद्र आ (D2 °स्वा) सीन् (for प्रादुरासीन्).]

2 For subst. in Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 cf. v.l. 4. —[c]) M3 त्रस्तौ (sic) (for त्रस्ताः). —[d]) Dt1 स्वयूथात्; G3 lacuna (for सयूथा). Dd1 Dm1 विद्रुता (for दुद्रुवुर्). M2 संप्रदुद्रुवुः (for दुद्रुवुर्दिशः).

3 For subst. in Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 cf. v.l. 4. —[a]) T2 तु (for तं).

4 [a]) Dg1 Dt1 Dd1 T2 G3 विप्रद्रुतान्; Dm1 विप्रद्रुतो; G2 M1 प्रद्रवतो (for विद्रवतो). —[b]) Dg1 च (for स). Dt1 Dd1 Dm1 महास्वनं; T1.3 G3 M2.3 च निस्वनं; Ck.t*p* स निस्वनं (for स निःस्वनम्). —For 2–4, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

2093* तेन स्वनेन महता वर्धमानेन बोधिताः ।
गुहाः संतत्यजुर्व्याघ्रा निलिल्युर्वनवासिनः ।
समुत्पेतुः खगास्त्रस्ता मृगयूथाश्च दुद्रुवुः ।
ऋक्षाश्चोत्ससृजुर्वृक्षान्प्रपेतुर्हरयो गुहाः ।
दावाग्नेरिव वित्रस्ता दुद्रुवुर्गजयूथपाः ।
व्यजृम्भन्त महासिंहा महिषाश्च व्यलोकयन् ।
विलानि विविशुर्व्यालाः स्वस्ति जेपुर्द्विजातयः ।
विद्याधराः समुत्पेतुः किंनरा भेजिरे दरीः ।
तमभ्याशमनुप्राप्तं तस्योद्देशस्य लक्ष्मणः ।
सैन्यस्यागच्छतः शब्द इति रामे न्यवेदयत् ।

[(l. 1) V1 D1–5.7 शब्देन (for स्वनेन). B4 वर्तमानेन (for वर्ध°). V1 D1–5.7 वर्ध (D2 बद्ध; D5 वर्धि) ना विप्र (D3–5 प्रति)-बो (V1 रो) धिताः; M4 वर्धतामिप्रबोधिताः (for the post. half). —(l. 2) V1 B1 M4 गुहां (for गुहाः). V1 B2 (also as in text). 4 व्याला (for व्याघ्रा). Ñ2 विनिन्युर्; B1 (also) विलिल्युर्; B2.3 D3.5 नि (B3 वि) लिन्युर् (for निलिल्युर्). D1–5.7 M4 बिलवासिनः (for वन°). V1 वनाच्छैलनिवासिनः (for the post. half). —Ś1 om. l. 3–4; D2.4.5.7 transp. l. 3 and 4. —(l. 3) D2–5.7 समुत्पेतुः (for समुत्पेतुः). B3 D4.6.7 तत्र (for त्रस्ता). V1 D1.3–5.7 M4 नि (D4.5.7 वि) दुद्रुवुः. D2 दुद्रुवुर्गजयूथपाः (for the post. half). —(l. 4) D5 ससृपुर् (for [उ]त्ससृजुर्). D6 ऋक्षाश्चोत्सृज्य वृक्षाग्रान् (for the prior half). Ñ1 B4 प्रपेतुः; D1.5 प्रापतुर (for प्रपेतुर्). D4.7 गुहां (for गुहाः). —(l. 5) Ś1 D6 दवाग्नेरिव. V1 D1–5.7 M4 दा (M4 द) वाग्निभय-. D2.3.5 संत्रस्ता (for वित्रस्ता). V1 D1–5.7 M4 दा (M4 द) वाग्निभयवित्रस्ता (for the prior half). M4 बभ्रमुर् (for दुद्रुवुर्). Ñ1 गजयूथाः (subm.); D5 मृगयूथपाः (for गजयूथपाः). —(l. 6) V1 विजृंभंत; D2 व्याडंभत (sic); D5 व्याजृंभंत; D7 व्यजृंभत (sic). D5 [अ]विलोकयन् (for व्यलो°). —V1 D1 M4 om. l. 7–10. D3 om. l. 7. —(l. 8) Ñ1 जेहिरे (sic) (for भेजिरे). D2–5.7 दिशः (for दरीः). —(l. 9) B2 (also) तदा (for तम्). Ñ1 B1.2.4 D3 आया (Ñ1 D3 °वा)-सम् (for अभ्याशम्). B1.4 अनुप्राप्तः (for अनुप्राप्तं). Ñ2 B3 अभ्याशे प्रतिपद्याथ (for the prior half). Ś1 Ñ1 D4.6.7 देशस्य; B2 [उ]द्दिलस्य (for [उ]द्देशस्य). —(l. 10) Ś1 D4.6.7 शब्दम् (for शब्द). Ś1 D6 एत्य (for इति). B2 रामं (for रामे).]

हन्त लक्ष्मण पश्येह सुमित्रा सुप्रजास्त्वया ।
भीमस्तनितगम्भीरस्तुमुलः श्रूयते स्वनः ॥ ५
राजा वा राजमात्रो वा मृगयामटते वने ।
अन्यद्वा श्वापदं किंचित्सौमित्रे ज्ञातुमर्हसि ।
सर्वमेतद्यथातत्त्वमचिराज्ज्ञातुमर्हसि ॥ ६
स लक्ष्मणः संत्वरितः सालमारुह्य पुष्पितम् ।
प्रेक्षमाणो दिशः सर्वाः पूर्वां दिशमवैक्षत ॥ ७
उदङ्मुखः प्रेक्षमाणो ददर्श महतीं चमूम् ।
रथाश्वगजसंबाधां यत्तैर्युक्तां पदातिभिः ॥ ८
तामश्वगजसंपूर्णां रथध्वजविभूषिताम् ।
शशंस सेनां रामाय वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ९
अग्निं संशमयत्वार्यः सीता च भजतां गुहाम् ।
सज्यं कुरुष्व चापं च शरांश्च कवचं तथा ॥ १० G. 2. 106. 11 B. 2. 96. 14 L. 2. 110. 11

5 For subst. in Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 cf. v.l. 6. —^{c}) Cg.k.t भीम- (as in text). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 Ct -गंभीरं; Cg.k -गंभीर: (as in text). T1.2 G2 M1 मही स्तनति गंभीरं (G2 °र:); T3 G3 M2–4 Cgp मही (G3 °हीं; M2 °हत्) स्तनितगंभीरं (G3 °रैस; Cg °र:); G1 अब्दस्तनितगंभीरः. —^{d}) Dd1 Dm1 T2 G2.3 M1.3 Ck तुमुलं (for तुमुलः). M1 स्वरः. —After 5, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

2094* गजयूथानि वारण्ये महिषा वा महावने ।
वित्रासिता मृगाः सिंहैः सहसा प्रद्रुता दिशः ।

[(l. 1) Dd1 च (for वा). G1 गजयूथा इवारण्ये (for the prior half). Dm1 महिषो; G2 महिः (for महिषा). —(l. 2) M3 सहसा; Ct as above (for सहसा).]

6 ^{a}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G2 M1.3 -पुत्रो; Cg as in text (for -मात्रो). —^{c}) G M1 अन्यं; Ck.t as in text (for अन्यद्). —After 6^{cd}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

2095* सुदुश्चरो गिरिश्चायं पक्षिणामपि लक्ष्मण ।
[G1 सुदुस्तरो (for °दुश्चरो).]

—^{e}) G2 -वृत्तम् (for -तत्त्वम्). —^{f}) Dt1 अभिज्ञातुमिहार्हसि. —For 5–6, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. and read l. 3–4 after 2100*:

2096* तमुवाचाप्यथो रामः सुमित्रा सुप्रजास्त्वया ।
महास्वनोऽतिगम्भीरः स त्वया ज्ञायतामिति ।
राजा वा राजपुत्रो वा वनेऽस्मिन्मृगयां गतः ।
मन्यसे वा यथातत्त्वं तथा लक्ष्मण शंस मे ।

[(l. 1) Ś1 D6 तनो; D1 [अ]प्यथो; D2 M4 [अ]न्ययो; D4 [अ]व्रजो; D7 [अ]क्षरो (for [अ]प्यथो). D2 तथा (for त्वया). —(l. 2) Ñ B D1.4.5.7 मही स्व(D1 स्त)नति गंभीरं; V1 M4 मही(V1 °हा)स्तनितगंभीरं; D2 महास्वनेनिगांभीर्य; D3 महति स्वनगंभीरं (for the prior half). Ñ V1 B D1–5.7 M4 तत्त्वं(D2 त्वं च)विज्ञायतामिति (for the post. half). —(l. 3) M4 राजमात्रो. V1 D1 M4 मृगयामटते(M4 °तो) वने (for the post. half). —(l. 4) D2.3.5 M4 च (for वा). V1 D1–5.7 M4 तथा शंसस्व(V1 °साद; D2 °स च; D3 °सय) लक्ष्मण (for the post. half).]

—B3 cont.:

2097* दृश्यते महती सेना हस्त्यश्वरथसंकुला ।

7 ^{a}) D3 om. स (subm.). Ś1 D6 च त्वरितः; V1 *स्वरितः; D3.4.7 M4 सु(D3 स; M4 तु)त्वरितः; T द्रुततरं (for संत्वरितः). —^{b}) V1 B Dg1 Dt1 Dm1 (before corr.) शालमारुह्य; Dm1 शीघ्रमा°; Ck.t साल° (as in text). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 दिशः(V1 °शं) क्रमेण संप्रे(D5 °वी)क्ष्य(Ñ2 B3 °पश्यन्). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 प्राचीं (for पूर्वां). G M1 Cm.g उदैक्षत (for अवै°).

8 ^{a}) B1 उदङ्मुखः; B3 उदङ्मुखं. Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 स(V1 सु) संप्रेक्ष्य (for प्रेक्षमाणो). —T3 repeats 8^{cd} after 11. —^{c}) Ś1 Dt1 D2.6 G1.3 गजाश्वरथ-(by transp.); Ñ1 रथाश्वरथ- (sic). Ś1 Ñ V1 B D1–3.5.6 M4 -संपू(B3 °की)र्णां(V1 °र्णा); D4 -समुत्तां; D7 -संगुप्तां; G3 -संचैश्च (for -संबाधां). —^{d}) V1 यत्तो (sic); B4 यानैर्; D2 M3 यत्नैः G3 यत्तो; Cr.m.g.k.t as in text (for यत्तैर्). Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 गुप्तां(V1 °प्ता); D2.4.5.7 पूर्णां (for युक्तां). T1 पताकिभिः.

9 ^{a}) Dt1 M2.3 तामश्वरथ-. —^{b}) G2 M1 रथवाजि-; M2 गजध्वज-. —For 9^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

2098* स रामाय नरव्याघ्रो लक्ष्मणः परवीरहा ।

[Ś1 D6 शंसमानो (for स रामाय). B1 स रानेयं नरव्याघ्रौ (sic) (for the prior half).]

—^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 आयांतीं (for रामाय).

10 ^{a}) B1.2(m. also) रतिं; B2 गिरिं; D2–5.7 अग्नीन्; Cg.k.t as in text (for अग्निं). B1.3.4 संशमयन्; B2 संवेशयतु (also as in text); D2 संविषयतु (sic); M4 संशमयस्व; Cg.k.t as in text (for संशमयतु). Ś1 [आ]र्या; G(ed.) [आ]र्ये (for [आ]र्यः). —^{b}) B4 Dt1 D5 G2 सीतां (for सीता). Ś1 Ñ1 D2.4–7 चाविशतां; Ñ2 B वि(B2 चा also)विशतां; V1 D1.3 संविशतां (for च भजतां). —^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 M3 सज्जं; Cv.g सज्यं (as in text). G1 कुरु च; Cv.r.g as in text (for कुरुष्व). —For 10^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

2099* कुरु सज्ये च धनुषी कवचं धारयस्व च ।

[D2–5.7 सज्जे (for सज्ये). V1 D1 कुरुष्व सज्ये(D1 °ज्जे) धनुषी (for the prior half).]

G. 2. 106. 12
B. 2. 96. 15
L. 2. 110. 12

तं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह ।
अङ्गावेक्षस्व सौमित्रे कस्यैतां मन्यसे चमूम् ॥ ११
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ।
दिधक्षन्निव तां सेनां रुषितः पावको यथा ॥ १२
संपन्नं राज्यमिच्छंस्तु व्यक्तं प्राप्याभिषेचनम् ।
आवां हन्तुं समभ्येति कैकेय्या भरतः सुतः ॥ १३
एष वै सुमहाञ्श्रीमान्विटपी संप्रकाशते ।
विराजत्युद्गतस्कन्धः कोविदारध्वजो रथे ॥ १४
भजन्त्येते यथाकाममश्वानारुह्य शीघ्रगान् ।
एते भ्राजन्ति संहृष्टा गजानारुह्य सादिनः ॥ १५
गृहीतधनुषौ चावां गिरिं वीर श्रयावहे ।
अथवेहैव तिष्ठावः संनद्धावुद्यतायुधौ ।
अपि नौ वशमागच्छेत्कोविदारध्वजो रणे ॥ १६

11 ^{d}) Dg1 Dt1 T3 G2 M1 [इ]मां (for [ए]तां). M3 मन्यते. —For 11, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst. :

2100* नागाश्वरथसंपूर्णां तां चमूं संनिशम्य सः ।
रामः पप्रच्छ सौमित्रिं कस्येमां मन्यसे चमूम् ।

[(l. 1) Ñ B स निशम्य; V1 सन्निवेत्य (sic); D4 सन्नियम्य (for संनिशम्य). Ñ B च (for सः). D5 संविशाम्यतः. —(l. 2) Ś1 Ñ1 सौमित्रे. M4 [ए]तां (for [इ]मां). B4 मन्यने (sic) (for मन्यसे).]

—Thereafter Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 read l. 3 and 4 of 2096*. —After 11, T3 repeats 8^{cd}.

12 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 [ऽ]थ (for तु). —^{c}) B4 Dd1 दिधक्षुरं (for °क्षन्). Ñ V1 B D1–5.7 M4 कोपेन; Dd1 Dm1 G M1 सेनां तां (by transp.). Ś1 D6 दिधक्षुरिव कोपेन; D2 दिधक्षन्नेधकोपेन (sic). —^{d}) Ñ V1 B D1.3 ज्वलितः(B3 °लंतः [sic]) (for रुषितः). Ś1 D6 ज्वलितो हव्यवाहनः.

13 ^{a}) G1 स (for तु). —For 13^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D6 M4 subst. :

2101* सपत्नो राज्यकामोऽयं व्यक्तं राज्याभिषेचितः ।

[V1 सयत्नो; B2.4 M4 सापत्न्यो(B2 °त्नो) (for सपत्नो). Ñ2 B3 व्यक्तं राज्येभिषेचितः; V1 M4 प्राप्य राज्याभिषेचनं; D6 व्यक्तं राज्ञाभि° (for the post. half). Ś1 repeats from यं up to post. half consecutively.];

while D1–5.7 subst. :

2102* अकण्टकं राज्यमिच्छन्प्राप्य मन्येऽभिषेचनम् ।

[D4.7 इदं (for इच्छन्). D3 राज्य- (for मन्ये).]

—^{c}) Ś1 Ñ1 V1 B1.2.4 D1–5.7 M4 इहाभ्येति; Ñ2 B3 D6 इवाभ्ये°. —^{d}) D2 om. (hapl. ?) सुतः. Ś1 Ñ B Dd1 Dm1 D6 भरतः कैकयीसुतः.

14 T1 M2 read 14 twice. —^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 T1 M2(T1 M2 second time).4 असौ हि(B1 M4 च; T1[second time] यः); Dt1 एषु वै; D3–5.7 एषोस्य; Cv.g.t as in text (for एष वै). Ś1 Ñ V1 B D1.6 T1 M2 (T1 M2 second time).4 सुमहास्कंधो (for सुमहाञ्श्रीमान्). Ñ1 B4 om. (hapl. ?) 14^{bc}. —^{b}) D2.4.7 Ck विटपः; Cv.r.m.g as in text (for विटपी). Dm1 [इ]व (for सं-). Ś1 D6 T1 (second time) [इ]व महाद्रुमः; Ñ2 V1 B2.3 D1 M2(second time).4 च महाद्रुमः; B1 सुमहाद्रुमः. —^{c}) Dt1 T2 उज्ज्वल-; Cv.r.m.g as in text (for उद्गत-). Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D1.6 विराजति(Ś1 Ñ2 B3 D6 °ते) गजस्कंधे(B1 °धो); D2 विदारयन्बलस्यायं; D3 विराजयन्बलस्याग्रे; D4.5.7 विचा(D5 °दा)रयन्बलस्याग्रं(D4 °ग्रे); T1 M2(both second time).4 विराजति यथा(T1 M2 महा) सैन्ये. —^{d}) B4 Dg1 D1 कोविदारो(Dg1 °रः); Cg.k.t as in text (for कोविदार-). Ś1 Ñ2 B D6 यथा; Ñ1 D3 रणे; V1 D1 M4 महान् (for रथे). D2.4.5.7 कोविदारो(D4 °रं) रथ(D7 °थे)ध्वजः. ❀ Cvp असौ हि सुमहास्कंधो विटपीव महाद्रुमः । विराजति महासैन्य(न्ये ?)- कोविदारध्वजो रथः । ❀ —After 14, Dm1 ins. राम, सीता, लक्ष्मण.

15 Ñ1 D3–5.7 om. 15^{ab}. —^{a}) B1.4 भवंति; B3 T1.2 G M1 भ्रा(B3 also as in text)जंति; M3 भ्राजंते; Cr व्रजन्ति; Cm.g.t as in text (for भजन्ति). Ś1 D6 च; M3 हि; Cg.t as in text (for [ए]ते). V1 भजन्नेते. Ś1 V1 B1.2 D1.6 M3.4 [आ]काशम् (for -कामम्). D2 भजंत्यो न यथाकामं (sic). —^{b}) Ś1 D6 अश्वा वायुजवा द्रुताः; Ñ2 B अश्वावानायु(B3 °त्म)जा द्रुताः(B4 °माः); V1 अनु वै शीघ्रगामिनः; D1 अस्याश्वाः शीघ्रगामिनः; D2 मान्याश्च शीघ्रधाविनः. —^{c}) Ñ B राजंति (for भ्राजन्ति). —^{d}) Ś1 Ñ V1 D1–7 M4 हयान् (for गजान्).

16 D3 om. 16. —^{a}) Dg1 Dt1 Dm1 M3.4 आवां (for चावां). —^{b}) T3 [आ]श्रयावहे; K(ed.) श्रयावहे. —After 16^{ab}, Dd1 reads 17^{ab}. —^{c}) G3 चेह (for [इ]हैव). —^{d}) G1 उद्यतावुभौ. —For 16^{a-d}, Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 subst. and read before 15^{cd} :

2103* गृहीतधनुषश्चामी योधाः सज्जो भवानघ ।
अथवा त्वं गिरिगुहां सभार्यः प्रविश स्वयम् ।

[D4.5.7 om. l. 1. —(l. 1) Ś1 D6 चापि; V1 वीरा; D1.2 योधा(D2 °द्धा); M4 चापम् (for चामी). V1 D1.2 वीर(D2 °राः) शैलं श्रयावहे(V1 °महे); M4 आदाय गिरिमाश्रय (for the post. half). —(l. 2) D4.7 अथ चान्यां. V1 प्रविशस्व ह. D2.4.5.7 सभार्यो वेष्टुमर्हसि (for the post. half).];

अपि द्रक्ष्यामि भरतं यत्कृते व्यसनं महत् ।
त्वया राघव संप्राप्तं सीतया च मया तथा ॥ १७
यन्निमित्तं भवान्राज्याच्च्युतो राघव शाश्वतात् ।
संप्राप्तोऽयमरिर्वीर भरतो वध्य एव मे ॥ १८
भरतस्य वधे दोषं नाहं पश्यामि राघव ।
पूर्वापकारिणां त्यागे न ह्यधर्मो विधीयते ।
एतस्मिन्निहते कृत्स्नामनुशाधि वसुंधराम् ॥ १९
अद्य पुत्रं हतं संख्ये कैकेयी राज्यकामुका ।
मया पश्येत्सुदुःखार्ता हस्तिभग्नमिव द्रुमम् ॥ २०

G. 2. 106. 23
B. 2. 96. 26
L. 2. 110. 26

—Thereafter Ñ2 B2.3 (in marg.).4 cont.; Ñ1 B1 subst. for 16 [ef]:

2104* अस्मान्हन्तुं समायातः कोविदारध्वजो रणे ।
[B4 वने (for रणे).]

—Then B2.3 (marg).4 further cont., while V1 D1 cont. after 2103*:

2105* सुव्यक्तं राघवी सेना नात्र कार्या विचारणा ।
अयं स वारणो मत्तः पितुर्मे सततं प्रियः ।
एते चाश्वाः सुमन्त्रेण ये नीतास्ते वनात्पुरा ।
पितुर्दशरथस्यैते सततं मनसः प्रियाः ।
एतत्सर्वं महत्सैन्यं भरतेन समाहृतम् । [5]

[(l. 2) V1 -[उ]न्मत्तः (for मत्तः). —(l. 4) V1 D1 [इ]मा: (D1 °मे) (for [ए]ते). D1 संततं.]

—[e]) V1 B2–4 D1.2.4.5.7 M4 से; T2 नो (for नौ). Ś1 D6 अपि मेद्य समागच्छेत. —[f]) B3 -ध्वजे (sic) (for °जो). —After 16, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ins.:

2106* समन्तात्परियातोऽसि राम शैलमुपाश्रय ।

[Ś1 D6 परियातास्ते; V1 D1.3 प्रतिरु(V1 °बु)द्धाः स्म; B1.3.4 परिजानोसि; D2 परियांत्यस्मिन्; D4.7 परियाताश्च; D5 परियातास्मान्; M4 परिधावंतो (for °यातोऽसि). D2.5 राजन्; D4.7 भ्राजन् (for राम). Ś1 D1.6.7 उपाश्रिताः; Ñ1 V1 B1 D3 अपाश्रय; B4 समाश्रय.]

—Thereafter Ś1 D4.6.7 cont.:

2107* बाह्वोर्यदुचितं सर्वं तत्करिष्यामि राघव ।
अहमेकः करिष्यामि त्वत्प्रेष्यस्योचितं यथा ।
अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टाः शराः कनकभूषणाः ।
पास्यन्ति रुधिरं नृणां हृदयाद्चिरादिव ।

17 Dd1 reads 17[ab] after 16[ab]. —[a]) Ñ1 D1.2.4.5.7 पश्येम; G1 M1 द्रक्ष्याद (sic); Cv.g.k as in text (for द्रक्ष्यामि). —[b]) D5.7 यत्कृतं (for यत्कृते). —For 17, Ś1 Ñ2 V1 B D3.6 M4 subst., while D1.2.4.5.7 subst. l. 2 for 16[cd]:

2108* अपि पश्येयमद्याहं भरतं यत्कृते महत् ।
राघव त्वमिदं प्राप्तो दुःखं वै सहितो मया ।

[(l. 1) Ñ2 B3 अपि पश्येद सखे (B3 °मद्या)हं; V1 अपि वस्त्वमद्याहं (sic); B4 अपि पश्येत्त्वमद्याहं (sic) (for the prior half). D6 यत्कृतं (for यत्कृते). —(l. 2) Ś1 D6 इह (for इदं). D1 त्वं * राघव संप्राप्तो; D2–4.7 M4 त्वं (D3 तं; D4.7 त्वां) राघवेदं संप्राप्तो (D4.7 °प्तं). D5 त्वं राम चेदं संप्राप्तो (for the prior half). V1 D1 हि (for वै). D2 दुःखं चोपहतं मयि; D4.5.7 दुःखं चोपहि (D5 °हृ)तं मयि (for the post. half).]

18 [a]) Ñ2 भयाद्; D2.3.5 च्युतो (for भवान्). V1 यन्निविष्टं भयाद्राज्याच. —[b]) V1 सत्वरात्; B4 शासनात् (for शाश्वतात्). D2 भवान्धर्मवतां वरः; D3 भवान्धर्मपरायणः; D4.7 च्युतो धर्मभृतां वर; D5 भवान्धर्मभृतां वरः. —[c]) Ñ2 V1 B3.4 स प्राप्तो (for संप्राप्तो). Ñ V1 B D1–5.7 M4 पापो (for वीर). —[d]) D4.7 भवतो (for भरतो). Dg1 Dt1 हि; Ck as in text (for मे). Ñ V1 B D1.5.7 M4 बाणगोचरं (V1 B4 °रः) (for वध्य एव मे). —For 18, Ś1 D6 subst.:

2109* यत्कृते त्वमितो राज्यात् प्रच्युतो रघुनंदन ।
स संप्राप्तोऽप्ययं पापो भरतो बाणगोचरम् ।

19 [ab]) B4 तेन तस्य (for भरतस्य). Ñ1 नाहं दोषं (by transp.); V1 Dd1 Dm1 दोषं न हि (for दोषं नाहं). —Ñ2 B D5 om. 19[cd]. —For 19[cd], M4 reads 19[ef] repeating it in its proper place. —[c]) Ś1 -[अ]पहारिणं; Ñ1 V1 Dt1 D1–4.6.7 -[अ]पकारिणं; Ck -[अ]पकारिणां (as in text). Ś1 V1 D1–4.6.7 हन्यात्; Ñ1 त्यागो; Dt1 हत्वा; Cg.k as in text (for त्यागे). —[d]) Ś1 D6 धर्मोयं तु विधीयते; Ñ1 धर्मर्थेपिविवायते (sic); V1 D1.3 इति धर्मो विधीयते; Dt1 न ह्यधर्मेण युज्यते; D2.4.7 धर्मो ह्यपि (D2 °पि)विधीयते. —After 19[cd], Ś1 Ñ1 V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3.4.6.7 S (M4 after the first occurrance of 19[ef]) ins.:

2110* पूर्वापकारी भरतस्त्यक्तधर्मश्च राघव ।

[G3 damaged from र्वा up to रा. V1 च तथा (for भरतस्). Dt1 Ct त्यागे (for त्यक्त-). Ñ1 V1 D1.3 -धर्मा (for -धर्मश्). Dt1 राघवः.]

—D4 om. 19[e]–22[b]. —[e]) D2 निहिते; M3 अंतरे (for निहते). Ñ B1.2 M4 (first time) [ऽ]द्य त्वम्; B3 त्वां त्वम्; B4 ह्यद्य (for कृत्स्नाम्). Ś1 D5–7 तस्मिन्विनिहतेद्य त्वं (D5.7 °त्वद्य). —D2 om. from 19[f] up to 20[a]. —[f]) Ñ1 अनुशास (sic); D7 अनुशासि (sic) (for °शाधि).

20 D4 om. 20; D2 om. 20[a] (for both cf. v.l. 19). D5 om. from 20–25. —[a]) Ñ2 B3 अत्र (for अद्य). V1 B4 पुत्रहतं; D7 भग्नं हतं (for पुत्रं हतं). T3 बाम संख्ये (sic); Cg.t as in text (for संख्ये). Ś1 D6 अथ पुत्रे (Ś1 °त्र) हते साद्य. —[b]) Ś1 Ñ B D6 राज्यकामिनी; V1 पुत्रकामिका; D7 राज्यगर्द्धिनी. —G3 illeg. from सु up to [d].

G. 2. 106. 24
B. 2. 96. 26
L. 2. 110. 27

कैकेयीं च वधिष्यामि सानुबन्धां सबान्धवाम् ।
कलुषेणाद्य महता मेदिनी परिमुच्यताम् ॥ २१
अद्येमं संयतं क्रोधमसत्कारं च मानद ।
मोक्ष्यामि शत्रुसैन्येषु कक्षेष्विव हुताशनम् ॥ २२
अद्यैतच्चित्रकूटस्य काननं निशितैः शरैः ।
भिन्दञ्शत्रुशरीराणि करिष्ये शोणितोक्षितम् ॥ २३
शरैर्निर्भिन्नहृदयान्कुञ्जरांस्तुरगांस्तथा ।
श्वापदाः परिकर्षन्तु नरांश्च निहतान्मया ॥ २४
शराणां धनुषश्चाहमनृणोऽस्मि महावने ।
ससैन्यं भरतं हत्वा भविष्यामि न संशयः ॥ २५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

—c) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6.7 M4 मया(Ś1 D6.7 पुत्रं; V1 इमं) पश्यतु दुःखार्ता. —d) Dt1 T2 -भिन्नम् (for -भग्नम्).

21 D4.5 om. 21 (cf. v.l. 19 and 20 respy). G3 damaged up to मि in वधिष्यामि. —a) Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.6.7 M4 हनिष्यामि; L(ed.)हरिष्यामि (for वधि°). —b) D3 सानुबंधीं (sic) (for °बन्धां). V1 अबांधवां; B4 om.; G2 सराघवां; M4 सहान्वयां (for सबान्धवाम्). —c) V1 B4 पौरुषेण; D1 Cv कल्मषेण; Cr.m.g.k.t as in text (for कलुषेण). —d) Ś1 D1–3.6.7 M4 संप्रमुच्यतां; B4 संप्रली**; M3 परिमुच्यते. V1 मेदिनीं संप्रदीयतां.

22 D4 om. 22[ab] (cf. v.l. 19). D5 om. 22 (cf. v.l. 20). —a) D7 [अ]हं; G1.2 M2 मे; M4 [इ]दं (for [इ]मं). Ś1 Dg1 D6.7 संचितं; V1 संवते (sic); B2 T1 संयत-; T2 संयति; G1.3 सु(G3 स)भ्रमं; G2 M1 संस्तुतं; Cr.m.g as in text (for संयतं). B1 अद्येमान्संयतक्रोधान् . —b) T1 असंस्कारं च; T3 G3 मत्सरं चैव; M4 अहंकारं च; Cr.g.k.t as in text (for असत्कारं च). Ś1 V1 B1 D1–3.6 राघव; T3 मानव; Cg as in text (for मानद). D7 समरार्थेषु राघव. —c) Ś1 V1 D1–4.6.7 प्रतिमोक्ष्या(D4 °योत्स्या)मि योधेषु; Ñ B मोक्ष्यामि बाणान् (B1 °णं)योधेषु; M4 मोक्ष्यामि संख्ये योधेषु. —d) B4 Dg1 D2.4 हुताशनः.

23 D5 om. 23 (cf. v.l. 20). G3 damaged from ट in 23[a] up to -शरीराणि in [c]. —a) D4.7 अथ (for अद्य). Ś1 [ए]वं; Ñ2 B D4.7 M1 [इ]दं; V1 D1.3.6 [इ]मं; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2 M3 [ए]व; D2 मे; Cg as in text (for [ए]तच्च्). —b) B3 निश्चितं शनैः(also निश्चितैः शरैः). —c) Ś1 B1.2.4 D6 छित्त्वा; Ñ1 किरन् ; Ñ2 छिन्न-; V1 भंजन् ; B3 भिन्न-(also छित्त्वा); Dt1 Dd1 Dm1 छिंदन् ; Cg as in text (for भिन्दन्). Ñ2 B3 -शरीराणां(B3 also as in text) (for °णि). —d) Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 M4 शोणितोदकं(D4 °कं); T2 शोभितोक्षितं(sic).

24 D5 om. 24 (cf. v.l. 20). —a) V1 बाणैर् (for शरैर्). B4 D1–3 विभिन्न-; G2 निषण्ण- (for निर्भिन्न-). Ñ2 V1 B D1.3.7 M4 -हृदयाः (for °यान्). —b) D2 युधि (for तथा). Ñ2 V1 B D1.3.7 M4 कुंजरास्तुरगास्त(Ñ2 °थ)था. —D2 om. 24[cd]. —c) Ś1 D6 भूताश्चिराय भक्ष्यंतां; Ñ V1 B D1.3 M4 श्वापदैः परि(V1 D1.3 °दैरप; B4 °दैरपि)कृ(B3 °ह)ष्यंतां; D4.7 श्वापदैरार्य भक्ष्यंतां. —d) D1.3.4.7 युधि (for मया). Ś1 D6 नरांस्त्वन्निह(D6 °हि)तान्मुनि; Ñ V1 B D1.3 M4 नरा(Ñ1 नरां; B2 [also]नागा)श्च निहता मया(V1 D1.3 युधि). —After 24, M4 ins. 2111*.

25 D5 M4 om. 25. (For D5 cf. v.l. 20). —a) Ś1 D2.6 शरणं(Ś1 °णां [sic]). B4 धनुषा (for °षश्). —b) Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.6.7 T G1.2 M3 [ऽ]स्मिन् ; Ñ V1 B D1.2 [ऽ]द्य; D3 [ऽ]हं; Cg as in text (for ऽस्मि). Ñ2 B D3 M3 महाहवे; D2 °बले; T1.2 G1.3 M2 Cr.g °मृधे (for °वने). —c) Ñ1 ससैन्य-; D1 सगणं; D4 संध्वस्तं (sic); D7 संवृतं (for ससैन्यं). —d) Ś1 Ñ B D6 भवेयं नात्र; V1 D1–4.7 भविष्ये नात्र (for भविष्यामि न). —After 25, Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 M4 (after 24, owing to om.) ins.:

2111* प्रमथितहयनागां स्यन्दनोत्क्षिप्तचक्रां
विमथितनरगात्रां शोणितार्द्रां नरेश ।
भरतनृपचमूं त्वं द्रक्ष्यसीमां शयानां
मृगखगवृकभक्ष्यामद्य सद्बाणभिन्नाम् ।

[(l. 1) D3 प्रमथ* (sic). V1 -हत- (for -हय-). B4 -नागा (for -नागां). B4 -चक्री. D4.7 श्वान(D7 श्वान)टाक्षिप्तवक्त्रां(D7 °क्रां) (for स्यन्दनोत्क्षिप्तचक्रां). —(l. 2) Ñ1 illeg.; Ñ2 V1 B3 प्रमथित-. Ñ1 -नरगाणा (sic); Ñ2 -नवगात्रां (for -नरगात्रां). Ś1 शोणिताक्तां; Ñ1 B1 °सिक्तां (for °तार्द्रां). V1 शोणिताद्यप्रमग्नां. D4.7 विपतितवरयोधां नष्टनाथां शुचेव. —(l. 3) V1 transp. भरत and नृप. M4 तां (for त्वं). Ś1 D4.6.7 भरतनृपतिसेनां (for °चमूं त्वं). Ś1 D6 पश्य चेमां (for द्रक्ष्यसीमां). D1 द्रक्ष्यसे संशयानां; D4.7 पश्य रामाशयानां (for द्रक्ष्यसीमां शयानां). —(l. 4) B4 om. -खग-. Ś1 Ñ B D6 -भुक्ताम् ; D3 -भोज्याम् (for -भक्ष्याम्). V1 D1 खगमृगवृक(D1 om. वृक)भोज्याम् ; D2 खगवृकमृगभोज्याम् ; D4.7 खगवरबकभोज्याम् .

९१

सुसंरब्धं तु सौमित्रिं लक्ष्मणं क्रोधमूर्छितम् ।
रामस्तु परिसान्त्व्याथ वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १
किमत्र धनुषा कार्यमसिना वा सचर्मणा ।
महेष्वासे महाप्राज्ञे भरते स्वयमागते ॥ २
प्राप्तकालं यदेषोऽस्मान्भरतो द्रष्टुमिच्छति ।
अस्मासु मनसाप्येष नाहितं किंचिदाचरेत् ॥ ३

G. 2. 107. 4
B. 2. 97. 13
L. 2. 111. 4

Colophon. D5 om. —*Sarga name* : Ś1 Ñ1 D1.6 लक्ष्मणकोपः (Ś1 °पं); Ñ2 B लक्ष्मणक्रोधः; V1 शालारोहणं; D2 भरतसैन्यशैलारोहणं; D3 लक्ष्मणशालारोहणः; D4.7 लक्ष्मणगर्जनः (D7 °नं). —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś1 Ñ1 B1 D3.6 om.; Ñ2 106; V1 D4 102; B2 93; B3 D2.7 M4 104; B4 100; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G1.2 M1–3 96; D1 158; G3 damaged. —After colophon, G1.2 conclude with श्रीरामाय नमः.

91

Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 ᵃ) Ś1 D6 अप्यक्रोधं; Ñ B1–3 D1 M4 असंकु(Ñ1 °क्रो [sic])द्धस(D1 °द्धं); V1 B4 सुसंक्रुद्धं (for सुसंरब्धं). Ś1 D6 च (for तु). B1 Dd1 सौमित्रं; Dt1 Ct भरतं; Cg as in text (for सौमित्रिं). D2–5.7 सौमित्रिमभिजल्पंतम् . —ᵇ) D2.3.5 अक्रुद्धः; D4.7 अक्रोधः (for लक्ष्मणं). —ᶜ) Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 M4 रामः संश(D3 °शा)मयामास; D2.4.5.7 रामः प्रतिबभाषेदं. —ᵈ) D3 वचने (sic) (for °नं). D2.4.5.7 धर्मसंहितं (for चेदमब्रवीत्). —After 1, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 read 4ᵃᵇ (followed by 2113*).

2 ᵃ) B4 lacuna for कार्यं. —ᵇ) V1 सासिना (for अ°). Ś1 D6 चर्मवर्मणा; Ñ1 सचर्मणा (subm.); V1 D1 चर्मणापि वा; Dm1 च सचर्मणा; D2 G3 वाथ चर्मणा; D3 वर्मणापि वा; D4 [अ]थ चर्मणा (subm.); D5 वाथ वर्मणा; D7 चाथ चर्मणा (for वा सच°). —ᶜᵈ) B1 D1 महाप्रज्ञे (for °प्राज्ञे). Dt1 महाबले महोत्साहे. Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 भ्रातरि (for भरते). Dg1 महेष्वासो महाप्राज्ञो भरतः स्वयमागतः; Cg as in text. —After 2, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.; M4 ins. l. 1–12 only :

2112* पितुः सत्यं प्रतिश्रुत्य हत्वा भरतमागतम् ।
किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन लक्ष्मण ।
यद्द्रव्यं बान्धवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् ।
नाहं तत्प्रतिगृह्णीयां भक्ष्यान्विषकृतानिव ।
धर्ममर्थं च कामं च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ।
इच्छामि भवतामर्थे एतत्प्रतिशृणोमि ते ।
भ्रातॄणां संग्रहार्थं च सुखार्थं चापि लक्ष्मण ।
राज्यमप्यहमिच्छामि सत्येनायुधमालभे ।
नेयं मम मही सौम्य दुर्लभा सागराम्बरा ।
न हीच्छेयमधर्मेण शक्रत्वमपि लक्ष्मण ।
यद्विना भरतं त्वां च शत्रुघ्नं चापि मानद ।
भवेन्मम सुखं किंचिद्भस्म तत्कुरुतां शिखी ।
मन्येऽहमागतोऽयोध्यां भरतो भ्रातृवत्सलः ।
मम प्राणात्प्रियतरः कुलधर्ममनुस्मरन् ।
श्रुत्वा प्रव्राजितं मां हि जटावल्कलधारिणम् ।
जानक्या सहितं वीर त्वया च पुरुषोत्तम ।
स्नेहेनाक्रान्तहृदयः शोकेनाकुलितेन्द्रियः ।
द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथागतः ।
अम्बां च कैकयीं रुष्य परुषं चाप्रियं वदन् ।
प्रसाद्य पितरं श्रीमान्राज्यं मे दातुमागतः ।

[(l. 1) Dg1 Dt1 T2 M2–4 आहृते (for आगतम्). —(l. 3) G3 damaged for ॰द्र्व्यं बांधवानां. G2 M1 ब्राह्मणानां (for बान्धवानां). Dt1 T1 च; M2 हि (for वा). Dg1 विप्राणां (for मित्राणां). —(l. 4) T3 G1.2 M3.4 Cg भक्षान्. Dd1 Dm1 T1.3 G2.3 M1.2 यथा; Cg as above (for इव). —(l. 5) M3 वापि (for चा°). —(l. 6) Note hiatus between the two halves. Dg1 T2 अर्थम्; Cg as above (for °र्थे). T1 ह्येतत्; M4 सत्यं (for एतत्). —(l. 7) Dm1 संप्रहारार्थं; Cm.g.t as above (for संग्रहार्थं च). Dg1 (marg.) वा सुखार्थं (for च सु°). —(l. 9) G2 M1 नैषा; Ck as above (for नेयं). —(l. 10) T1.3 न कामये ह्यधर्मेण (for the prior half). —(l. 11) Dt1 Dm1 T2.3 G3 वापि; G1 अपि; M4 चैव (for चापि). —(l. 12) G2 M1 भस्मसात् (for भस्म तत्). —(l. 13) G3 [ऽ]यम् (for ऽहम्). M2 नागतो योद्धुं (for आगतोऽयोध्यां). —(l. 14) Dt1 प्राणैः (for प्राणात्). —(l. 15) G2 कृत्वा (for श्रुत्वा). M3 (after corr. *sec. m.* as above) प्रव्रजितं. —T2 om. l. 16. —(l. 16) G1.2 M1 पुरुषोत्तमः; K(ed.) पुरुषर्षभ. —(l. 18) M3 [ए]व (for [ए]ष). M3 [आ]गतं (for °तः). —(l. 19) Dg1 Dt1 केकयीं; Dm1 Ck कैकेयीं. Dd1 आवां च रुष्य कैकेयीं (for the prior half). Dg1 Dt1 T2 भरतश्च; G3 पितरं (for परुषं). G3 प्रियं (for [अ]प्रियं).]

3 ᵃ) Ś1 D5.6 प्राप्तकालो; B2 D2.4.7 प्राप्तकाले; M2 प्राप्य कालं. Dt1 Ct यथैषोस्मान्; Dd1 यदेष्यो° (sic); G3 हि यद्येष (for यदेषोऽस्मान्). B1 प्राप्तकालोपदेशोस्मान् . —ᵇ) B4 D2.5.7 इच्छसि (sic); Dt1 Dd1 Dm1 अर्हति; Cr.g इच्छति (as in text). —After 3ᵃᵇ, B4 wrongly repeats from 2ᵃ up to वा in 2ᵇ. —ᶜ) Ś1 अस्मान्स; B3.4 अस्मान्सु-; D2 अस्मत्सु-; G3 अस्माकं (for °सु). B4 मनसोप्येष. —ᵈ) T3 [अ]शुभं; K(ed.) [अ]प्रियं (for [अ]हितं). Ś1 Ñ2 B D2.4–6 कर्तुम् ; D7 कर्मम् (sic) (for किंचिद्). Ś1 इच्छति; Ñ2 B3 आपतेत् ; D3 आहरेत् ; D6 अर्हति (for आचरेत्).

G. 2. 107. 2
B. 2. 97. 14
L. 2. 111. 2

विप्रियं कृतपूर्वं ते भरतेन कदा नु किम् ।
ईदृशं वा भयं तेऽद्य भरतं योऽत्र शङ्कसे ॥ ४
न हि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः ।
अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते ॥ ५
कथं नु पुत्राः पितरं हन्युः कस्यांचिदापदि ।
भ्राता वा भ्रातरं हन्यात्सौमित्रे प्राणमात्मनः ॥ ६
यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचं प्रभाषसे ।
वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम् ॥ ७
उच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मण तत्त्वतः ।
राज्यमस्मै प्रयच्छेति बाढमित्येव वक्ष्यति ॥ ८
तथोक्तो धर्मशीलेन भ्रात्रा तस्य हिते रतः ।
लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया ॥ ९
व्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह ।
एष मन्ये महाबाहुरिहास्मान्द्रष्टुमागतः ॥ १०

4 Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 read 4^{ab} (followed by 2113* [except in D2.4.5.7]) after 1. —^{a}) D3.4.7 G1 अप्रियं (for वि°). Ś1 D4.6.7 नौ (for ते). D2 प्रियं कृतं पूर्वं नो (subm.); D5 अप्रियं न कृतं पूर्वं. —^{b}) D2 कदाचन (for कदा नु किम्). Ś1 D6 कदा नु भरतेन किं (by transp.). —^{cd}) G3 [ऽ]त्र (for ऽद्य). Dt1 Dd1 यद्विशंकसे; T3 योत्र शंकने (sic); G1.2 M1 योद्य शंकसे; G3 यो विशंकसे; M4 यत्र शंकसे; Cm.g योत्र शंकसे (as in text). D2.4.5.7 की(D5 ई)दृशं वा भयं तुभ्यं भरतादद्य शंससि. —For 4^{cd}, Ś1 Ñ (Ñ1 om.) V1 B D1.3.6 subst.; M4 ins. after 4^{ab} :

2113* अनिष्टं भरतात्किं ते येन त्वं हन्तुमिच्छसि ।

[V1 D1.3 M4 भयं वा (for अनिष्टं). Ś1 D6 नैः; G(ed.)नु (for ते). Ś1 त्वां (sic); Ñ2 V1 B4 D3 M4 नं (for त्वं).]

5 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1-7 च (for हि). D3 om. (subm.); M3 तं (for ते). D2 [ऽ]निष्ठुरं (for निष्ठुरं). Ś1 B3 (after corr. as in text)वाचो; T3 वाचे (sic); G2 M1 वापि; Cm.g.k.t as in text (for वाच्यो). —^{b}) G2 M1 भरते. Ś1 D2.4-7 नाहितं; Ñ2 नाश्रियं; V1 विप्रियं; B2 (m. also)वाप्रियं (for नाप्रियं). —After 5^{ab}, B3 ins. :

2114* भरतोऽपि गुणैर्युक्तो मदेकान्तहिते रतः ।

—^{c}) Ś1 तु प्रियमुक्तः; Ñ1 V1 ह्यप्रिययुक्तः; D2-7 त्वप्रियमुक्तः; G2 M1.3 ह्यप्रियमुक्तं; Cr.m.g.k.t ह्यप्रियमुक्तः (as in text). D2 M3 स्यात् (for स्यां). —^{d}) V1 न क्षेमस्याप्रिये कृते; Dd1 भरतस्य प्रिये कृते (sic).

6 ^{a}) Ś1 Ñ B1-3 D6.7 M4 नु पुत्रः; V1 D2.4.5 तु पुत्रः; B4 सुपुत्रः; D1 सुतस्तु; D3 तु पुत्रं (for नु पुत्राः). T3 पितरं पुत्राः (by transp.). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 हन्यात्. D2.4.5.7 अर्थपरायणः (for कस्यांचिदापदि). —^{c}) Ñ2 पितरं (for भ्रातरं). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B1-3 D1-3.5.6 M4 प्रियमात्मनः; B4 प्रियदर्शनः; D4.7 प्रियवादिनं (for प्राणमात्मनः).

7 ^{ab}) Ś1 D6 वा राज्यहेतोम्; M4 वा राज्यकामम् (for राज्यस्य हेतोस्). V1 B1.2.4 D1.3 M4 इमा वाचः (for इमां वाचं). D3 प्रभाषते. D2.4.5.7 कथं नाम ब्रवीष्वे(D2 °मात्रवीदे)वं क्रूरां वाचमिमं प्रति. —^{d}) Ñ2 प्रदीयतः (sic) (for °ताम्). D2.4.5.7 तव राज्यस्य कारणात्.

8 ^{a}) B3 [ऽ]पि (for हि). —^{b}) Dt1 तद्वचः; Cg as in text (for तत्त्वतः). V1 मया सौमित्रिलक्ष्मण (sic). —^{c}) V1 त्वं (for [इ]ति). —^{d}) B2 वक्षति (sic); Dt1 मंस्यते; D3 वक्ष्यते; M3 लक्ष्यति; Cg as in text (for वक्ष्यति). —After 8, Dm1 ins. राम.

9 ^{a}) G3 अथ; Cg as in text (for तथा). —^{b}) Ñ2 V1 B D1 M4 तेन; Dg1 D3.5 T3 भ्राता (for भ्रात्रा). Ñ2 B1-3 सत्य-; G1 चास्य; Cg as in text (for तस्य). B1.2 हितेन सः; D2 हितेरितः. —^{cd}) Ś1 प्रविवेशेत; V1 D1 °शाथ; B3 (after corr. as in text) T3 °शेह; B4 °श*; Dd1 D4.7 °शैव; D2 °श्यैव; D3 °श्याथ (for प्रविवेशेव). M4 प्रविवेशेव गात्राणि लक्ष्मणः स्वानि लज्जया. —After 9, Ś1 Ñ2 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D6 S ins. :

2115* तद्वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा व्रीडितः प्रत्युवाच ह ।
त्वां मन्ये द्रष्टुमायातः पिता दशरथः स्वयम् ।

[(l. 1) G3 transp. लक्ष्मणः and व्रीडितः. B4 T2 नं; G2.3 हा (for ह). —(l. 2) G2 त्वा; Cr.m.g.k as above (for त्वां). Ś1 D6 मन्ये त्वां (by transp.). Dg1 आयातं; Cg आयातः (as above). Ś1 Ñ2 B D6 भ्राता ते भरतः स्वयं (for the post. half).]

10 ^{a}) G3 व्रीळितं (for व्रीडि°). —^{b}) Dd1 Dm1 भावज्ञः (for राघवः). B4 T2 M2 तं; G2 M1 (after corr. *sec. m.* as in text) M4 (after corr. *pr. m.* as in text) हा (for ह). —For 10^{ab}, Ñ1 D2-5.7 subst. :

2116* रामस्तु व्रीडितं दृष्ट्वा लक्ष्मणं पुनरब्रवीत ।

[D3 रामस्त्वं (sic). Ñ1 प्रत्युवब्रवीत् (sic); D4.7 वाक्यमब्रवीत.]

—^{c}) Ñ2 B1.3 D4 एवं (for एष). G1 एव (for मन्ये). —^{d}) Ś1 V1 D1.6 अस्मान्द्रष्टुमिहागतः (by transp.); Ñ2 B अस्मान्द्रष्टुमुपागतः. —After 10, Ñ B1-3 D3.6 ins.; while V1 D1 subst. l. 2 only for 11^{ab}; whereas M4 ins. l. 1 after 10 and subst. l. 2 for 11^{ab} :

2117* अस्मान्नूनमयं नेतुं वनाद्गृहमुपागतः ।
वनवासकृतं दुःखं चिन्तयन्भ्रातृवत्सलः ।

[D3.6 om. (hapl.) l. 1. —(l. 1) M4 transp. नूनम् and नेतुं. Ñ B3 M4 गृहाद्वनम्(B3 °द्वारम्) (for वनाद्गृहम्). —(l. 2) B2 वने वास-. D3 भ्रातृवत्सल.]

वनवासमनुध्याय गृहाय प्रतिनेष्यति ।
इमां वाप्येष वैदेहीमत्यन्तसुखसेविनीम् ॥ ११
एतौ तौ संप्रकाशेते गोत्रवन्तौ मनोरमौ ।
वायुवेगसमौ वीर जवनौ तुरगोत्तमौ ॥ १२
स एष सुमहाकायः कम्पते वाहिनीमुखे ।
नागः शत्रुंजयो नाम वृद्धस्तातस्य धीमतः ॥ १३
अवतीर्य तु सालाग्रात्तस्मात्स समितिंजयः ।
लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ १४
भरतेनाथ संदिष्टा संमर्दो न भवेदिति ।
समन्तात्तस्य शैलस्य सेना वासमकल्पयत् ॥ १५

G. 2. 107. 17
B. 2. 97. 29
L. 2. 111. 18

—After 10, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

2118* अथवा नौ ध्रुवं मन्ये मन्यमानः सुखोचितौ ।

11 Ś1 Ñ B D2–7 transp. 11^{ab} and 11^{cd}. —^{a}) D6 वने वासम् (for वन°). Ñ2 D6 अनुध्यायन् ; B4 उपाध्याय; D2.3 °ध्यात्वा; D5 इह ध्यात्वा (for °ध्याय). —^{b}) Ś1 Ñ D3.5.6 गृहान्ते(Ñ2 °हे ने)तुमिहागतः; B1.3 D2.4.7 गृहं ने (D7 ※)तुमिहागतः; B2.4 गृहं नेतुमुपा(B2 marg. also °मिहा)गतः. —For 11^{ab}, V1 D1 M4 subst. l. 2 of 2117*. —After 11^{ab}, B4 erroneously reads वनवास. —^{c}) Ś1 संप्रेक्ष्य; Ñ B अप्येष; V1 D1.3.6 M4 च प्रेक्ष्य; Dt1 Dm1 D2.4.5.7 चाप्येष; G3 वापीह; M3 लालप्य (for वाप्येष). —^{d}) Ñ B एकांत-; D4.7 अनंत- (for अत्यन्त-). Ś1 D2.4.6.7 -सेवितां; Ñ B -लालितां; V1 -वर्जितां; D1.3 -वर्धितां; M4 -भागिनीं (for -सेविनीम्). —After 11, V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1 S ins.:

2119* पिता मे राघवः श्रीमान्वनादादाय यास्यति ।

[V1 M4 इतोयं; D1 अनोयं (for पिता मे). V1 D1 भरतः (for राघवः). V1 D1 M4 गृहम् (for वनाद्).]

12 ^{a}) M4 इमौ (for एतौ). V1 वै (for तौ). —^{b}) Ś1 B4 D2–7 शोभयंतौ; D1 Ctp गात्र°; Cr.m.g.k.t as in text (for गोत्रवन्तौ). Ś1 D4–7 महाभुजौ(D5 °ज); Ñ V1 B D1.3 M4 महाबलौ; D2 महाव्रतौ; M2 महाजवौ (for मनोरमौ). —^{c}) Ś1 D4.6.7 वायुवेगोपमैर् ; V1 D1 °गौ महा-; D2.3.5 °गोपमौ (for °वेगसमौ). Ś1 D6 नीताश्च ; Ñ B D2.5 M4 घोराव ; V1 D1 -वीर्यौ; Dt1 D1.7 T2.3 G3 M3 वीरौ (for वीर). —^{d}) G1 तावन्य; G3 जवे नौ; Ck.t as in text (for जवनौ). Ś1 D4.6.7 अग्रतो जवनैर्हयैः; Ñ1 अग्रजो जवनोर्हयोः (sic); Ñ2 B2–4 D2.5 M4 अग्रतो(Ñ2 °तौ [sic]; B2.4 °जौ; B3 °गौ) जवनौ हयौ; V1 तथा तीव्रतरौ हयौ; B1 अग्रगौ नृपतेर्हयौ; D1.3 तथातिजवनौ हयौ(D3 °यैः).

13 ^{a}) Ś1 Ñ1 V1 B2.4 D1–7 M1 एष वै स(B4 D1 M4 सु-); Ñ2 B1.3 एष चैव; Dd1 Dm1 G M1 स एष हि; Cr.m.g.t as in text; Ck स एव सु- (for स एष सु-). Ñ2 महाकारो; M4 -महानादः (for काय:). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 राजते (for कम्पते). V1 -पतिः (for -मुखे). —^{c}) D2.3 शत्रुजयो (for शत्रुं°). G2 राम (for नाम). —^{d}) V1 D1.3 प्रियम् (for वृद्धस्). Ś1 D2–7 संमतः; B4 मे प्रियः (for धीमतः). —After 13, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4(after l. 2 of 2121*) ins.:

2120* इति संभाषमाणस्तु रामः सौमित्रिणा सह ।
तां चमूं हर्षसंपूर्णां ददर्श सीतया सह ।

[(l. 1) B1 संभाष्यमाणस्तु. —V1 om. from the post. half of l. 1 up to the prior half of l. 2. —(l. 2) B4 वर्ष-; D1.3 हय- (for हर्ष-). B1.2.4 D5 -संपूर्णां; L(ed.) -संपन्नां (for °र्णां).]

while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

2121* न तु पश्यामि तच्छत्रं पाण्डुरं लोकसत्कृतम् ।
पितुर्दिव्यं महाभाग संशयो भवतीह मे ।
इतीव रामो धर्मात्मा सौमित्रिं तमुवाच ह ।
वृक्षाग्रादवरोह त्वं कुरु लक्ष्मण मद्वचः ।

[(l. 1) G2 नत (for न). G3 M4 हि (for तु). G2 नं चित्रं (for तच्छत्रं). T1.3 G M1–3 पांडर. Dt1 -विश्रुतं; Cg as above (for -सत्कृतम्). —(l. 2) T1 महाबाहो (for °भाग). —After l. 2, M4 ins. 2120*. —Dg1 Dt1 Dd1 T1 G1 M2 Cv.r.g.k.t transp. l. 3 and 4. —(l. 3) Dt1 धर्म※. Dt1 G3 प्रत्युवाच; Dd1 ※मुवाच (for तमु°). G2 हा (for ह). —(l. 4) Dd1 Dm1 G M1.4 वृक्षात्समवरोह त्वं (for the prior half). ※ Cv : इतीवेत्यादि । अस्मात्पूर्वमपरार्धं द्रष्टव्यम् । प्रमादाल्लेखकैर्विपर्यस्तम् ।; Cr : इतीवेति—प्रथममुत्तरार्धं योजनीयम् । ※]

14 ^{a}) Ś1 Dg1 T2 M3.4 स; Ñ B D1–7 च; V1 om. (subm.) (for तु). Ś1 D6 शैलाग्राल् ; Ñ V1 Dg1 D1.2.4.5.7 शाला°; D3 शा※ग्राल् (for सालाग्रात्). —^{b}) Ś1 Ñ B2–4 D6 M4 लक्ष्मणो लज्जयानतः; V1 B1 D1.2.4.5.7 लक्ष्मणो लज्जया(B1 °※)न्वितः; D3 लक्ष्मणो व्रीडयान्वितः. —^{c}) G1.3 प्रणतो (for प्राञ्जलिर्). —^{d}) G2 धीमतः; Cg.k as in text (for पार्श्वतः). —For 14^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

2122* रामस्य पार्श्वमागम्य वीरस्तस्थावधोमुखः ।

[Ś1 Ñ1 D6 आगत्य; V1 D1–5.7 M4 अभ्येत्य (for आगम्य). B3 वीरश्च ; D4.7 पार्- (for वीरस्). V1 D1 तस्थौ किंचिदवाङ्मुखः; M4 तस्थौ व्रीडामधोमुखः (for the post. half).]

15 ^{a}) T1.3 M2 [अ]पि (for [अ]थ). Ś1 B1 D4 T2 G1 संदिष्टः (sic); D5.7 Cr संदिष्टाः; Cm.g.t संदिष्टा (as in text). —^{b}) V1 D3 विमर्दो (for सं°). Ś1 Ñ B D1.3–7 मा; D2 om. (for न). —^{c}) D1 संमतान् (sic). Ś1 Ñ2 B D6 देशस्य (for शैलस्य). —^{d}) D1–5.7 सैन्या (D2 °न्य)- (for सेना).

G. 2. 107. 18
B. 2. 97. 30
L. 2. 111. 19

अध्यर्धमिक्ष्वाकुचमूर्योजनं पर्वतस्य सा ।
पार्श्वे न्यविशदावृत्य गजवाजिरथाकुला ॥ १६

सा चित्रकूटे भरतेन सेना
धर्मं पुरस्कृत्य विधूय दर्पम् ।
प्रसादनार्थं रघुनन्दनस्य
विरोचते नीतिमता प्रणीता ॥ १७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

९२

निवेश्य सेनां तु विभुः पद्भ्यां पादवतां वरः ।
अभिगन्तुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्तकम् ॥ १
निविष्टमात्रे सैन्ये तु यथोद्देशं विनीतवत् ।
भरतो भ्रातरं वाक्यं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ २
क्षिप्रं वनमिदं सौम्य नरसंघैः समन्ततः ।
लुब्धैश्च सहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ३

---

16 a) V1 अप्यर्धम् ; Dg1 T2.3 G3 अत्यर्थम् ; Cg.k.t as in text (for अध्यर्ध°). —b) Ś1 V1 Dt1 D6 च; T ह (for सा). G1.3 पर्वतं योजनस्य सा. —c) Ś1 Ñ B D1–7 आवृत्या(B2 °त्य; B4 °ता; D6 °त्यां; D7 °त्ता) वासि(D1 वसि; D2–5.7 वस्थि)तारण्ये; V1 आवृत्य वसतारण्ये (sic); M4 आवृत्यावसदारण्ये. —d) Dd1 Dm1 नर- (for गज-). Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 -समाकुला(V1 °लं); Dt1 T G1.2 M1.3 -नराकुला; Dd1 Dm1 -गजाकुला.

17 a) D2.4.7 चित्ररूपा; D5 चित्रकूटात् (for °कूटे). M4 भरतस्य (for °तेन). D2 शास्ता; D3 तेन; D4.5.7 साम्ना (for सेना). —b) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 विहाय (for °धूय). —c) M3 प्रसाधनार्थं. Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 प्रसादनार्थाय तदा(D5 °था; D6 °द)ग्रजस्य. —d) Ś1 T1 M2 विराजते (for विरोचते). Ś1 D6 नीतिविदा; B1 नीतिरिव; B4 नाभिमता (for °मता). Ś1 D6 प्रयुक्ता; B4 प्रणीत: (sic) (for प्रणीता).

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 D6 लक्ष्मणवाक्यं; Ñ1 B1.2 शैला(B2 marg. also सैन्या)रोहणं; Ñ2 B3 सेनाधिरोहणं; V1 D1 लक्ष्मणानुनयो; B4 चित्रकूटवर्णनं; D2 भरतपर्वणि शैलारोहणं; D3 भरतप्रस्थाने लक्ष्मणानुनयो; D4.7 भरतप्रस्थाने लक्ष्मणवाक्यं; D5 भरतपर्वणि लक्ष्मणप्रतिबोधः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś1 Ñ1 B1 D3.6 om.; Ñ2 107; V1 D4 103; B2 95; B3 104; B4 101; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 97; D1 159; D2.7 M4 105; D5 106. —After colophon, G concludes with श्रीरामाय नमः.

92

☞ D4.5.7 missing for Sarga 92.

1 V1 D1–3 om. 1; while Ś1 Ñ B D6 M4 read 1 after 2.91.16. —a) B4 सेनास् (for °नां). Ś1 D6 M3 स (for तु). B2 (m. also as in text) G3 ततः; T1 भुवि (for विभुः). G(ed.) भरतः (for तु विभुः). —b) G1 मतिमतां (for पादवतां). —d) Ś1 D6 M4 गुरुवत्सलः; Ñ B °वर्तकः; T2 °मात्मनः; T3 G3 °वर्तिनं; Cv.r.m.g.k.t °वर्तकं (as in text).

2 D2 om. 2^{ab}. —a) Ś1 Ñ B D6 निविष्टायां तु(Ñ1 च) सेनायां. —b) Ś1 D6 यथादिष्टं; Ñ B Dg1 यथोद्दिष्टं; V1 यथोद्देशे; G1.3 यथादेशं; Ct as in text (for यथोद्देशं). D1 विनीतवान् . —Before 2^{cd}, D2 reads 2.93.1.

3 a) L(ed.) इदं वनं (by transp.). B4 lacuna for सौम्य. —b) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 नरसिंहैः(Ś1 Ñ1 D6 °हः); T3 प्राणि° (for नरसंघैः). Dg1 D1 समन्वितं(D1 °तः). —c) G3 एतैस् ; Ck.t as in text (for एभिस्). Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 M4 लुब्धकैः(V1 अलुब्धैः) सहितः(B1.3.4 °तैः) सर्वैस् . —d) Ś1 D6 सम्-; Ñ2 B1–3 D2 तम् (for त्वम्). D6 अर्हति. M3 damaged मर्ह in तुमर्हसि. —After 3, Ś1 Ñ B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D6 S ins.; V1 D1.3 ins. l. 3–4 and D2 ins. l. 3 only :

यावन्न रामं द्रक्ष्यामि लक्ष्मणं वा महाबलम् ।
वैदेहीं वा महाभागां न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ४
यावन्न चन्द्रसंकाशं द्रक्ष्यामि शुभमाननम् ।
भ्रातुः पद्मपलाशाक्षं न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ५
यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ।
शिरसा धारयिष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ६
यावन्न राज्ये राज्यार्हः पितृपैतामहे स्थितः ।
अभिषेकजलक्लिन्नो न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ७
कृतकृत्या महाभागा वैदेही जनकात्मजा ।
भर्तारं सागरान्तायाः पृथिव्या यानुगच्छति ॥ ८
सुभगश्चित्रकूटोऽसौ गिरिराजोपमो गिरिः ।
यस्मिन्वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नन्दने ॥ ९

G. 2. 0. 0
B. 2. 98. 12
L. 2. 112. 10

2123* **गुहो ज्ञातिसहस्रेण शरचापासिधारिणा ।**
समन्वेषतु काकुत्स्थावस्मिन्परिवृतः स्वयम् ।
अमात्यैः सह पौरैश्च गुरुभिश्च द्विजातिभिः ।
सह सर्वं चरिष्यामि पद्भ्यां परिवृतः स्वयम् ।

[Dt1 reads twice l. 1-2. —(l. 1) Ñ B1-3 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G1 M2 -पाणिना (for -धारिणा). —(l. 2) T2 अन्वेषयिष (sic) (for समन्वेषतु). Ś1 D6 वने वसंतं काकुत्स्थम्; Ñ B वने मार्गतु (B2 [m. also] °नेन्विष्य तु) काकुत्स्थम् (for the prior half). Ś1 Ñ B D6 त्वया (for स्वयम्). —After l. 2, Dm1 ins. राम. —Ś1 Ñ B1 D6 om.; B3 reads in marg.; whereas M2 reads twice l. 3-4. —(l. 4) V1 सहसा च; B2-4 D1.3 सह सर्वैश्; K(ed.) वनं सर्वं (for सह सर्वं). D3 स्वहं (for स्वयम्).]

4 [a]) Ś1 Ñ B D1.3.6 transp. **यावन्न** and **रामं**. Ś1 Ñ B Dd1 Dm1 D1.3.6 **पश्यामि** (for **द्रक्ष्यामि**). V1 **राघवं वा न पश्यामि**; D2 **मोहं सर्वेश्वरं रामं**; M4 यावद्रामं न (by transp.) **पश्यामि**. —D3 om. (hapl.) from 4[b] up to **द्रक्ष्यामि** in 5[b]. —[b]) Ś1 Ñ B D2.6 M4 **च** (for **वा**). G M1 **महारथं** (for °**बलम्**). —[c]) Ś1 Ñ2 V1 B D2.6 M4 **च**; M3 *inf. lin. sec. m.* (for **वा**).

5 D3 om. up to **द्रक्ष्यामि** in [b] (cf. v.l. 4). B2.3 D2 om. (hapl.) 5. Dg1 transp. 5 and 6. L(ed.) reads 5 for the first time here within brackets and repeats it after 2125*. —[a]) M3 **तु** (for **न**). G1 **न यावच्** (by transp.). —[b]) Ś1 Ñ B1.3 D6 **पश्यामि** (for **द्रक्ष्यामि**). V1 **भ्रातुराननं** (for **शुभमा**°). Dg1 Dt1 T2 M2.3 Ck.t **न** (Dt1 T2 **तद्**) **द्रक्ष्यामि** (M2 **द्रक्ष्यामि च**) **शुभाननं**. —[c]) V1 **भ्राजत्** (for **भ्रातुः**). Dg1 Dt1 T3 -**विशालाक्षं** (for -**पलाशाक्षं**). —After 5, Dg1 (marg.) Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G1.2 M1.2 ins.; Ñ V1 B D1-3 T1 G3 M3.4 ins. after 7:

2124* **सिद्धार्थः खलु सौमित्रिर्यश्चन्द्रविमलोपमम् ।**
मुखं पश्यति रामस्य राजीवाक्षं महाद्युति ।

[(l. 1) Ñ2 B2.4 T2 यच् (for यश्). Ñ V1 B D1.3 -विमलं मुखं; M4 -विमलप्रभं (for -विमलोपमम्). D2 यश्चंद्रममलं मुखं (for the post. half). —(l. 2) Ñ V1 B D1.3 सदा; D2 यदा (for मुखं). D2 पदयैत (sic) (for पश्यति). B4 जीवाक्षं च (for राजीवाक्षं). V1 D3 महाद्युतेः; B1 Dg1 Dd1 Dm1 T3 °द्युतिं; B4 D1 M3 °द्युतिः (for °द्युति). D2 राजीवाक्षमहाद्युते (sic) (for the post. half).

—After 2124*, D3 ins. 2125* for the first time repeating it after 6.

6 Dg1 transp. 5 and 6. M2 om. (hapl.) 6-7. V1 om. (hapl.) 6. —[a]) B1 **भ्रातुश्चरणौ** (by transp.). —[c]) Ś1 Ñ B Dt1 Dd1 Dm1 D1-3.6 T2.3 G M1.3.4 **प्र**(Ñ1 **तु**; Ñ2 B1.3 **नु**; B2.4 M4 **न**; D1-3 M3 **सं**)**ग्रहीष्यामि**; Cg as in text (for **धारयिष्यामि**). —After 6, Ś1 Ñ B D1.3 (second time).6 M4 ins.; while V1 ins. after 5 (owing to om.):

2125* **परिष्वज्य भुजाभ्यां च यावन्न वदतां वरः ।**
सत्करिष्यति धर्मात्मा न मे शान्तिर्भविष्यति ।

[(l. 1) Ś1 D6 परिष्वंगं; B1 परिमृज्य (for °ष्वज्य). Ś1 B1 D6 तु; B2 D1.3 (both times) M4 मां; B4 om. (subm.) (for च). V1 च जानुभ्यां (for भुजाभ्यां च). Ñ ददतां; B3 भूभृतां (for वदतां). —(l. 2) Ś1 D6 स करिष्यति; V1 तत्क° (for सत्क°). Ś1 lacuna for भविष्यति.]

—After 2125*, L(ed.) repeats 5.

7 M2 om. 7 (cf. v.l. 6). —[a]) B4 om. **राज्ये**. Ñ1 B2.3 **राजार्हः**; V1 °**र्हं** (for **राज्यार्हः**). —[b]) Ś1 D6 **स्वके**; V1 -[**ई**]**स्प्सितं** (for **स्थितः**). —[cd]) Ñ1 Dt1 **अभिषिक्तो** (for °**षेक**-). Ñ2 -**जनाक्लिन्नो**; B2 -**जले क्लिन्नो**; Dm1 -**जनो क्लिन्नो** (sic); D3 -**जलाक्लिन्नो** (for -**जल**°). Ś1 D6 **न निवेक्ष्यति काकुत्स्थो राजीवाक्षो महाद्युतिः**. —After 7, Ñ V1 B D1-3 T1 G3 M3.4 ins. 2124*.

8 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 **कृतकार्या** (for °**कृत्या**). —[cd]) V1 D1-3 **पृथिव्यां सागरांतायां** (for [c]). V1 **भर्तारं** (for **पृथिव्या**). D1-3 M4 **भर्तारमनुगच्छति** (for [d]). Ś1 D6 **भर्तारं च समागत्य पृथिवीं नाधिगच्छति**.

9 D2 om. 9[ab]. —[a]) Ś1 **सुस्थिरश्**; Ñ V1 B D1.3 M4 **सुखितश्**; Dt1 **सुशुभश्**; D6 **स्वस्ति नश्**; Cm.g as in text (for **सुभगश्**). Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 M4 [**ऽ**]**यं** (for **ऽसौ**). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 **गिरिराजो** (Ñ1 °**ज**) **महाद्युतिः** (V1 D3 °**गिरिः**); Dt1 T Ct **गिरिराजसमो गिरिः**. —B4 om. 9[cd]. —[c]) D2 **वने** (for **यस्मिन्**). —[d]) Ś1 B1 D6 **मंदिरे**; Ñ2 B2.3 M3 **मंदरे**; Cr.m.g as in text (for **नन्दने**).

G. 2. 0. 0
B. 2. 98. 13
L. 2. 112. 11

कृतकार्यमिदं दुर्गं वनं व्यालनिषेवितम् ।
यदध्यास्ते महातेजा रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ १०
एवमुक्त्वा महातेजा भरतः पुरुषर्षभः ।
पद्भ्यामेव महातेजाः प्रविवेश महद्वनम् ॥ ११
स तानि द्रुमजालानि जातानि गिरिसानुषु ।
पुष्पिताग्राणि मध्येन जगाम वदतां वरः ॥ १२
स गिरेश्चित्रकूटस्य सालमासाद्य पुष्पितम् ।
रामाश्रमगतस्याग्नेर्ददर्श ध्वजमुच्छ्रितम् ॥ १३
तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्मुमोद सहबान्धवः ।
अत्र राम इति ज्ञात्वा गतः पारमिवाम्भसः ॥ १४
स चित्रकूटे तु गिरौ निशाम्य
रामाश्रमं पुण्यजनोपपन्नम् ।
गुहेन सार्धं त्वरितो जगाम
पुनर्निवेश्यैव चमूं महात्मा ॥ १५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

10 [a]) N̈1 दुर्ग-; N̈2 स्वर्गं (for दुर्गं). —[b]) D3 M2 वन-; M4 मृग- (for वनं). —[c]) T3 यम् (for यद्). Ś1 N̈2 V1 B D1–3.6 M4 अध्यास्ते यन् (by transp.); N̈1 अध्याध्यास्ते (sic); T3 यम° (for यदध्यास्ते). N̈2 B3 महाबाहू; Dt1 °राजो; D1–3 °भागो; Cg as in text (for °तेजा). —[d]) B1 धर्मभृतां (for शस्त्र°).

11 [a]) M4 उक्तो (for उक्त्वा). Ś1 N̈1 V1 B1.2.4 Dg1 Dd1 Dm1 D1–3.6 T2.3 G M1.3 महाबाहुर्; Cg as in text (for °तेजा). —[c]) N̈2 B3 M2 महाबाहुः (for °तेजाः). —[d]) V1 D1–3 चचार सु-; B4 विविवेश (for प्रवि°). N̈2 B3 T2 महावनं (for महद्वनम्).

12 [a]) N̈2 B1.4 शतानि (for स तानि). N̈2 reads from द्रु up to नि in [b] in marg.. B3 -जातानि (for -जालानि). —[c]) N̈2 मृद्धानो (sic); P3 (*sup. lin.* also as in text) मुग्धाना (sic); D3 मध्ये च (for मध्येन). —[d]) D2 नगमे (sic) (for जगाम). M3 ददतां; Cg as in text (for वदतां).

13 [b]) N̈2 V1 B D1–3 M4 सानुम्; Dg1 शालम्; Ck as in text (for सालम्). Dg1 Dt1 आरुह्य; Ck as in text (for आसाद्य). Dt1 सत्वरं (for पुष्पितम्). Ś1 D6 सानून्यन्वेषु (D6 °न्वेष्य; L [ed.] °न्विष्य) वेगितः. —D2 om. 13[cd]. —[c]) Ś1 रामाश्रमे (for °श्रम-). Ś1 N̈ V1 B1.2 (marg. also -हुतस्य).3.4 D3.6 -कृतस्य (for -गतस्य). V1 [अ]ग्रे; Dt1 Ck*p*.t*p* [अं]ते (for [अ]ग्नेर्). —[d]) Ś1 N̈ B D1.6 M4 दृष्टवान् (D1 M4 ददर्श) धूममुत्थितं; V1 D3 ददर्श (D3 °दर्शं) धूममग्रतः. ❋ Ck: एवं रामाश्रमगतस्यांत इति पांक्ते पाठे योजना शक्या (!) रामाश्रमगतस्याग्नेरिति पठित्वा यथेष्टं योजयत्यन्यः ।; Ct: रामाश्रमगतस्यांते इति पाठे तदाश्रमगतस्य सालस्यांते उपरि बद्धमुच्छ्रितं ध्वजं कोविदारध्वजं दृष्ट्वेत्यर्थः । धूमदर्शनस्य पूर्वमेव जातत्वेन तस्यानिर्णायकत्वादिति कतकः । ❋

14 D2 mostly damaged for [a]. —[b]) D2 मुदितः; M4 मुमुदे; K (ed.) Cg मुमोह; Cg*p* as in text (for मुमोद). Dd1 Dm1 T2 G M1.3 -बांधवैः (for -बान्धवः). —[c]) Ś1 D6 अस्ति (for अत्र). —[d]) Ś1 B2 गत्वा; D2.3 मतः (for गतः). B3 इह (for इव). G1 [उ]दधेः; Ck [अं]हसः (for [अ]म्भसः).

15 V1 D1–3 om. 15. —[a]) Ś1 चित्रकूटेषु; N̈ B D6 °कूटेथ (for °कूटे तु). Ś1 N̈ B1.3.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D6 G3 M1.3 Cm.g निशम्य; B2 निपश्यन्; Cr as in text (for निशाम्य). —[b]) Ś1 N̈ B D6 पुण्यजनो (N̈1 °ला; N̈2 °लो) प (B1 °नेन) सेवितं. —[d]) Ś1 D6 व्यवस्थाप्य (for निवेश्यैव). G2 चमूर् (for चमूं).

Colophon: V1 D1–3 om. (cont. the Sarga). —*Sarga name*: Ś1 भरतागमनं; N̈1 भरतानुगमनं; N̈2 B2.3 भरतसमागमः; B1 भरतागम.; B4 रामान्वेषणं; D6 भरतगमनं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś1 N̈1 B1 D6 om.; N̈2 108; B2 96; B3 105; B4 102; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 98; M4 106. —After colophon, Dm1 concludes with राम, सीता, लक्ष्मण; G with श्रीरामाय नमः.

९३

निविष्टायां तु सेनायामुत्सुको भरतस्तदा ।
जगाम भ्रातरं द्रष्टुं शत्रुघ्नमनुदर्शयन् ॥ १
ऋषिं वसिष्ठं संदिश्य मातॄर्मे शीघ्रमानय ।
इति त्वरितमग्रे स जगाम गुरुवत्सलः ॥ २
सुमन्त्रस्त्वपि शत्रुघ्नमदूरादन्वपद्यत ।
रामदर्शनजस्तर्षो भरतस्येव तस्य च ॥ ३
गच्छन्नेवाथ भरतस्तापसालयसंस्थिताम् ।
भ्रातुः पर्णकुटीं श्रीमानुटजं च ददर्श ह ॥ ४
शालायास्त्वग्रतस्तस्या ददर्श भरतस्तदा ।
काष्ठानि चावभग्नानि पुष्पाण्यवचितानि च ॥ ५
ददर्श च वने तस्मिन्महतः संचयान्कृतान् ।
मृगाणां महिषाणां च करीषैः शीतकारणात् ॥ ६   G. 2. 108. 5 B. 2. 99. 7 L. 2. 113. 5

93

Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः. V1 D1.3 cont. the previous Sarga.

1 V1 D1.3 om. 1. —D2 reads st. 1 after 2.92.1^{ab}. —^{a}) D2.5 विनिष्टायां (for निवि°). —^{b}) B4 उत्सुकोथ (hypm.); D2.5 सोत्सुको; D4.7 सौत्सुक्यो(D7 °क्यौ) (sic) (for उत्सुको). Ñ1 Dt1 Dd1 D5 T3 G M1.3.4 ततः (for तदा). —^{c}) D7 ददर्श (for जगाम). —^{d}) Ś1 Ñ B D2.4–7 M2.4 Cvp शत्रुघ्नसहितो विभुः(D4.7 °भुं).

2 ^{a}) D3 गुरुं (for ऋषिं). —^{c}) B4 अभ्येत्य; D2 आज्ञाय (for अग्रे स). V1 D1.3 इति संत्वरमाणोसौ; M4 इति त्वरितमात्रोसौ. —^{d}) Dd1 Dm1 भ्रातृ- (for गुरु-). G2 -वर्तनः (for -वत्सलः). ❀ Ck : एवं त्वरितो गच्छन्नेव शत्रुघ्नादीनब्रवीदित्येवमेव समीचीने पाङ्के क्रमे स्थिते सुमन्त्रस्त्वपीत्यादि पञ्चश्लोकानन्तरं गच्छन्नेवेत्यादि श्लोकद्वयम् । अस्य पूर्वः पाठः भ्रान्तादिक इत्यन्वयः । एवं क्रम एवासंगतः । करीषैः शीतकरणादित्यनन्तरं पुनरप्याश्रमचिह्नस्यैव उच्चैर्बद्धानि चीराणीत्यादेर्वक्तव्यत्वात् । ❀ —After 2, T3 M3.4 read 7–8.

3 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 G1.3 [अ]थ (for [अ]पि). —^{b}) Dt1 अन्ववर्तत; M4 अन्वपश्यत (sic) (for °पद्यत). Ś1 D6 त्वरावानन्वपद्यत; Ñ1 अनुवेगान्व°; Ñ2 स वेगादनु°; V1 अन्वमेवानु°; B1 स वेगेनान्व°; B2.4 D1–5.7 अन्वगेवान्व°; B3 स वेगादन्व°. —G2 om. 3^{c}–5^{b}. —^{c}) Ś1 Ñ2 B1.3 D6 T3 M1 हर्षो; V1 D1–3 स्नेहो; D4.5.7 Cr तोषो; Cm.g.t as in text (for तर्षो). Ñ1 T2 G3 रामदर्शनशन्तोषो(T2 °संहर्षो; G3 °संतोषो) (sic). —^{d}) V1 B4 D2 G1 M2.3 भरतस्यैव; T2 भरतस्य च (for °स्येव). Ś1 B1.2 D2.4–7 हि; Ñ2 V1 B3.4 D1.3 ह (for च).

4 G2 om. 4 (cf. v.l. 3). —^{a}) Ś1 Ñ B D1–3 पृच्छन्; V1 पृथग् (for गच्छन्). D2 [अ]घ (for [अ]थ). D4.5.7 पृच्छते(sic) चाथ(D5 °पि)भरतम् . —^{b}) M1 -संश्रितां. Ś1 D6 तापसानातपस्थितान् ; Ñ V1 B D1–5.7 तापसानालय(B2.3[after corr.].4 °ये)स्थितान् ; M3 तापसा॰नां संस्थितां (sic). —Ś1 Ñ B D2.4–7 om. from 4^{c}–5^{b}. —^{c}) D1 M3 Ck -कुटं(M3 °टी) (for -कुटीं). —^{d}) V1 D1.3 सः; M4 च (for ह).

☞ Ck does not comment on the portion 2.93.5–38.

5 Ś1 Ñ B D2.4–7 G2 om. 5^{ab} (cf. v.l. 3 and 4). —^{a}) V1 D1 M4 [अ]भितस् (for [अ]ग्र°). T2 G3 तस्य (sic) (for तस्या). D3 शालायास्त्वरितस्तस्या. —^{b}) V1 स्थितं (sic); D1.3 स्थितः; M4 ततः (for तदा). —^{c}) V1 D1.3 परिभग्नानि (for चाव°). —^{d}) V1 D1 कुसुमानि चि(D1 °न्युच्चि)तानि च; Dt1 G2 पुष्पाण्यपि च(G2 चि) तानि च; D3 करीषान्शीतकारणात् (= 6^{d} in D1); M4 कुसुमान्याचितानि च; Cm पुष्पाण्युप°; Ct पुष्पाण्यप°. —For 5^{cd}, Ś1 Ñ B D2.4–7 subst.; and read after 8; V1 D1.3 ins. after 8 :

2126* इदं फलानां संश्लिष्टं पुष्पाण्यवचितानि च ।
काष्ठानि परिभग्नानि मूलान्यावेष्टितानि च ।

[(l. 1) V1 D1.3 इमे. Ñ1 B2.4 संक्षिप्तं; Ñ2 B1.3(marg. as in B2)संक्लिष्टं; V1 D3 संह(D3 °घ)र्षाः; D1 निचयाः; D2.4.5.7 सुश्लिष्टं (for संश्लिष्टं). —D5 om. (hapl.) l. 2.—(l. 2) D2.4.7 परिभिन्नानि (for °भग्नानि). V1 काष्ठानि च विभग्नानि; D1.3 काष्ठानि चावरुग्णानि (sic) (for the prior half). D1–3 लूनानि (for मूलानि). D2 [आ]विष्टितानि (sic) (for [आ]वे°).]

—After 5, V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3 S ins. :

2127* सलक्ष्मणस्य रामस्य ददर्शाश्रममेयुषः ।
कृतं वृक्षेष्वभिज्ञानं कुशचीरैः क्वचित्क्वचित् ।

[(l. 1) Dd1 Dm1 T3 G1.3 लक्ष्मणस्य च. V1 Dg1 D3 Cm.g ईयुषः; D1 उत्तमं; Cr as above (for एयुषः). —(l. 2) V1 वृक्षैरभिज्ञानं (for वृक्षेष्व°) and कुशं चीर (for कुशचीरैः).]

6 ^{a}) T1.3 स ददर्श. Ñ1 Dg1 Dt1 भवने; B3 च रणे; D1.3 वचने (meta.) (for च वने). —^{b}) B1 संचयी- (for संचयान्). —^{c}) B3 केसरीणां; D3 महिर्षीणां (for महिषाणां). —^{d}) V1 D1 करीषान् ; Cm.g.t as in text (for करीषैः). Ś1 Ñ B1.2.4 D2–7 करीषा(D3 °रिष्य)नग्निकारणात् ; B3 करीणामग्नि°.

G. 2. 108. 5
B. 2. 99. 8
L. 2. 113. 6

गच्छन्नेव महाबाहुर्द्युतिमान्भरतस्तदा ।
शत्रुघ्नं चाब्रवीद्धृष्टस्तानमात्यांश्च सर्वशः ॥ ७
मन्ये प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ।
नातिदूरे हि मन्येऽहं नदीं मन्दाकिनीमितः ॥ ८
उच्चैर्बद्धानि चीराणि लक्ष्मणेन भवेदयम् ।
अभिज्ञानकृतः पन्था विकाले गन्तुमिच्छता ॥ ९
इदं चोदात्तदन्तानां कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
शैलपार्श्वे परिक्रान्तमन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ १०
यमेवाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने ।
तस्यासौ दृश्यते धूमः संकुलः कृष्णवर्त्मनः ॥ ११
अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसत्कारकारिणम् ।
आर्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टो महर्षिमिव राघवम् ॥ १२
अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूटं स राघवः ।
मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं चेदमब्रवीत् ॥ १३
जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः ।
जनेन्द्रो निर्जनं प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितम् ॥ १४
मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः ।
सर्वान्कामान्परित्यज्य वने वसति राघवः ॥ १५

7 T3 M3.4 read 7–8 after 2. ❀ Cv: महाबाहुरित्यादिश्लोकद्वयमुच्चैर्बद्धानि चीराणीत्यस्मात्प्रागद्रष्टव्यम् । अन्यत्र तु प्रमादाल्लिखितम् । ❀ —^{b}) V1 D1.3 बुद्धिमान्; D4.5.7 मति° (for द्युति°). T3 M4 ततः (for तदा). Ś1 Ñ V1 B D1–7 पुरुषर्षभः. —^{c}) G1 अब्रवीद् (for चा°). —For 7^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1–7 subst.:

2128* अमात्यानब्रवीत्सर्वान्भरतः सत्कृतान्पितुः ।

[D1 इति (for पितुः). Ś1 D6 सत्कृताश्रितः; V1 स कृतवान्प्रभुः (hypm.); D4.7 सत्क्रियापरः.]

8 ^{a}) B3 अन्ये (sic); D1 वयं (for मन्ये). —^{b}) Ñ1 यद्; B2.4 D4.7 G2 यथा; Cg as in text (for यम्). —^{c}) Dt1 T1.2 नातिदूरेति; Dd1 G M1 नातिदूरे च (for नातिदूरे हि). Ś1 Ñ V1 B D1–7 नाति(V1 °हं)दूरम(Ś1 °राद)हं मन्ये. —^{d}) D3 अतः (for इतः). G2 नदीं मंदाकिनामिता (sic). —After 8, Ś1 Ñ B D2.4–7 read and V1 D1.3 ins. 2126*.

9 D5 om. 9^{ab}. —^{a}) D3 नद्धानि (for बद्धानि). —^{b}) Ś1 D6 तथैव च; Ñ V1 B D1–4.7 य(Ñ2 B त)था ध्रुवं (for भवेदयम्). —^{c}) V1 स चाभिज्ञः; D1–3 साभिज्ञान-(D2 °नं; D3 °नः) (for अभिज्ञान-). Ś1 D6 अवि(D6 °भि)-ज्ञानादितः पंथा; Ñ B D4.5.7 अभिज्ञानांकितः पंथा. —^{d}) G2 विशाले; Cv विताले; Cr.m.g.t as in text (for विकाले). G2.3 इच्छतां(G3 °त); Cv.r.m.g.t इच्छता(as in text). Ś1 D4.6.7 विमलोजस्समीयुषां; Ñ विकालश्रममी(Ñ1 °मि)युषां; V1 D1 विकाले ह्याश्रमैषिणा(V1 °णां); B D5 विकाले श्र(B1 भ्र)ममीयुषां; D2 विकाले समुपेयुषां; D3 चिद्यकाले ह्याश्रमैषिणः (sic).

10 ^{a}) Ś1 D4.6.7 अयं; Ñ1 इमं; B(ed.) Ct इतश्; Cv.r.m.g.tp as in text (for इदं). Ś1 Ñ V1 B D1–7 पांडुर- (for चोदात्त-). T2 -मत्तानां (for -दन्तानां). —^{b}) D5 तपस्विनां. —^{c}) Ś1 D2–7 समाक्रांतम् (D6 °तुम्); B4 परा°; M3 परिश्रांतम्; Cv.r.m.g.t as in text (for °क्रान्तम्). —^{d}) B1 D2 अतिगर्जतां; B3.4 Dd1 D5 अभिगर्जितां(D5 °तं); Dm1 °गर्जनां; G2 परि°; Cg as in text (for अभिगर्जताम्). —After 10, Dm1 ins. राम.

11 D2.4.5.7 om. 11^{ab}. —^{a}) Ś1 Ñ1 D6 अप्यादातुम्; Ñ2 B1.2.4 अप्याधातुम्; V1 चाप्या°; B3 अपाध्यातुम्; D1.3 वाप्या° (for एवाधातुम्). —^{b}) Ś1 D6 संततं (for स°). —^{c}) G3 ततोसौ; Cr.m.g as in text; Ct तस्यायं (for तस्यासौ). D2.4.5.7 त(D2 य)था संदृश्यते धूमः. —^{d}) V1 संस्फुलः (sic); B4 शंकुलः; D2 सकलः (for संकुलः).

12 T3 om. 12^{a}–14^{b}. G3 om. 12. —^{a}) Ś1 Ñ1 V1 B1.2.4 D1–7 अहं तं; Ñ2 B3 अहं तु; Dg1 तत्राहं; Cr अथाहं; Cg as in text (for अत्राहं). —^{b}) Ś1 D6 पितु(D6 [before corr.] °त्रौ)रादेश-; Dg1 गुरुसंस्कार-; D2.4.5.7 पितुः संदेश- (for गुरुसत्कार-). B1 -कारणं. —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1–4.6.7 अद्य (for आर्यं). D2 पश्यामि (for द्रक्ष्यामि). Ś1 Ñ B D6 काकुत्स्थं; V1 D1–5.7 धर्मज्ञं; Dt1 संहृष्टं (for संहृष्टो). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 महर्षिसमदर्श(B3 D1 °र्शि [sic])नं.

13 T3 om. 13 (cf. v.l. 12). —^{a}) D2 अद्य (for अथ). Ś1 V1 D1–7 स (for तु). —^{b}) Ś1 Ñ1 D6 समीपतः; Ñ2 V1 B D1.3 समंततः (for स राघवः). D2.4.5.7 चित्रकूटसमीपतः. —^{c}) Ś1 D6 अनुप्राप्य; B2.4 D4.7 अनुप्राप्तं (for °प्राप्तस्). —^{d}) D1 स्वं (for तं). Ś1 Ñ B D2.4–7 वाक्यम्; V1 D1.3 भरतो (for चेदम्).

14 T3 om. 14^{ab} (cf. v.l. 12). —^{a}) Ś1 V1 D1.3.6 अयं स(V1 सु-); G3 अत्रायं; Cr.g as in text (for जगत्यां). —^{b}) V1 आस्ते चीरांबराजिनांबरः (hypm.); D1.3 आस्ते चीराजिनांबरः. —M4 om. 14^{c}–15^{d}. —^{c}) Ś1 Ñ V1 B1.3.4 D1.2.4–7 नरेंद्रो (for जनेन्द्रो). Ñ2 D4.7 निर्जनः(D4.7 °ने) (for निर्जनं). Ś1 Ñ B1–3 D2.4–7 प्राप्तो (for प्राप्य).—D4.7 om. (hapl.) 14^{d}–15^{a}. —^{d}) Ñ1 D2.3.5 M2 च जीवितं; B3 सजीवितुं (sic). Ś1 D6 लोकनाथो महाद्युतिः (= 15^{b}).

15 M4 om. 15; D4.7 om. 15^{a} (for all cf. v.l. 14). —^{a}) B3.4 यत्कृते; Dm1 मत्कृतं; Cg as in text (for मत्कृते). D2.5 निधनं (for व्यसनं). Ñ1 प्राप्तं (for प्राप्तो). —^{b}) Ś1 Ñ B D6 लोकपालोपमो वशः(Ñ वशी; B3 [marg. also.] बली); V1 लोकपालसमो बली; D1.3 लोकपाल(D3

इति लोकसमाकृष्टः पादेष्वद्य प्रसादयन् ।
रामस्य निपतिष्यामि सीतायाश्च पुनः पुनः ॥ १६
एवं स विलपंस्तस्मिन्वने दशरथात्मजः ।
ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् ॥ १७
सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृताम् ।
विशालां मृदुभिस्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ १८
शक्रायुधनिकाशैश्च कार्मुकैर्भारसाधनैः ।
रुक्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां शत्रुबाधकैः ॥ १९

अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणीगतैः शरैः ।
शोभितां दीप्तवदनैः सर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २०
महारजतवासोभ्यामसिभ्यां च विराजिताम् ।
रुक्मबिन्दुविचित्राभ्यां चर्मभ्यां चापि शोभिताम् ॥ २१
गोधाङ्गुलित्रैरासक्तैश्चित्रैः काञ्चनभूषितैः ।
अरिसंघैरनाधृष्यां मृगैः सिंहगुहामिव ॥ २२
प्रागुदक्स्रवणां वेदिं विशालां दीप्तपावकाम् ।
ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिवेशने ॥ २३   G. 2. 108. 22 B. 2. 99. 24 L. 2. 113. 23

°लो)समो वशी. —^{c}) D2 सर्वकामान्; G3 सर्वानेवं (for सर्वान्कामान्).

16 ^{a}) T2 लोके (for लोक-). Ñ B -वरि(B1 °सि)ष्ठस्य; T3 -समाक्रुष्टे; M1 °क्रुष्टं; Cr °कृष्ट:; Cm.g.t as in text (for -समाकृष्टः). Ś1 D2.4-7 तस्याहं लोकनाथस्य; V1 D1.3 अतो गत्वा सु(D3 स)दूराच्च; G1 इतीव लोकमाक्रुष्टः. —^{b}) V1 D1.3 M4 पादावस्य; T3 पादेनाद्य (for पादेष्वद्य). Ś1 Ñ B D2.4-7 पादयोः संप्रसादयन् . —T1 illeg. for 16^c-17^b. —^{c}) Dt1 Dd1 Ct रामं तस्य पतिष्यामि. —^{d}) Dg1 लक्ष्मणस्य; Cv.g as in text (for सीतायाश्च). Dt1 Dd1 T3 M3 Cgp.t सीताया लक्ष्मणस्य च. ※ Ct : स्वापराधप्रसादनाय कनीयःस्वपि प्रणामो लोकप्रसिद्ध इति कतकः । अन्यस्तु श्रद्धाजाड्यात् ' सीतायाश्च पुनः पुनः ' इति पाठं कल्पयति । ※

17 T1 illeg. for 17^{ab} (cf. v.l. 16). —^{a}) M4 तत्र (for तस्मिन्). Ś1 Ñ B D6 एवं लालप्यमानः स(B4 °नस्य); V1 एवं विलपमानं तु; D1-5.7 एवं विलपमानस्तु(D2 °स्य). —^{c}) D2.4.5.7 रम्यां (for पुण्यां).

18 T1 illeg. for 18-19. —^{a}) Ñ V1 B Dg1 D1-5.7 शाल- (for साल-). D1 -[श्रा]म्रकर्णानां (for -[अ]श्व°). —^{b}) B4 दलैर् (for पर्णैर्). Ś1 Ñ B2-4 D6 आचितां. —^{c}) Ś1 Ñ V1 B3 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4-7 T2.3 G3 मृदुविस्तीर्णां; B1.2.4 मूर्ध्नि(B1 °र्ध) विस्तीर्णां(B4 °स्तारां); M2 बहुविस्तीर्णां (for मृदुभिस्तीर्णां). G2 M1 विशालां मृदुभिः कीर्णां. —^{d}) Ś1 Ñ V1 B2 D1-7 दर्भैर्; B1.3.4 दर्भे (sic) (for कुशैर्). Ś1 V1 B1.2.4 Dg1 D1.4.6.7 वेदीम् (for वेदिम्). B1 [अं]बरे (for [अ]ध्वरे).

19 T1 illeg. for 19 (cf. v.l. 18). D2.4.5.7 om. 19. —^{a}) G3 M3 चक्रायुध-. Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 -निकाशाभ्यां (for -निकाशैश्च). —^{b}) M3 हार-; Cv.r.m.g.t as in text (for भार-). Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 कार्मुकाभ्यां विभूषितां. —V1 om. (hapl.) 19^c-21^b. —^{d}) Dd1 G1.3 M3 -साधनैः; Dm1 T3 G2 M1.2.4 -बाधनैः; T2 -बांधवैः (for -बाधकैः). —For 19^{cd}, Ś1 Ñ B D1.3.6 subst. :

2129* महद्भ्यां रुक्मपृष्ठाभ्यां नागाभ्यामिव चान्विताम् ।

[D1.3 -पुंखाभ्यां (for -पृष्ठाभ्यां) and अपि (for इव). Ś1 D6 चार्चितां; D1 धन्विनां (for चान्विताम्).]

20 V1 om. 20 (cf. v.l. 19). —^{a}) G1 -प्रकाशैश्च (for -प्रतीकाशैर्). —^{b}) Ś1 Ñ B Dt1 Dd1 D1-7 T तूण- (D8 तृण-); Dm1 तूण्यां (for तूणी-). M2.3 -शयैश् (for -गतैः). —^{c}) D5 शोभितं (sic). D2 वदनैर्दीप्तैः (for दीप्तवदनैः). —^{d}) Ś1 D1-7 नागैर् ; B2 पुष्पैर् (for सर्पैर्). Dt1 इमां (for इव).

21 V1 om. 21^{ab} (cf. v.l. 19). Ś1 om. 21^a-23^b. B4 reads 21^{ab} in marg. —^{ab}) Ñ2 B3 D2 G2 M1.4 Cv -राजत-; Cvp.r.m.g.t as in text (for -रजत-). Ñ B1-3 D3 -कक्षाभ्याम् ; B4 M4 -कोषा(M4 °शा)भ्याम् ; D1.2.4.5.7 -वासिभ्याम् ; D6 -कांताभ्याम् (for -वासोभ्याम्). —^{c}) Dg1 श्रात्म-; Cg as in text (for रुक्म-). Ñ1 -पुंख-; Ñ2 B3 -भक्ति- (for -बिन्दु-). —^{d}) M4 चर्माभ्यां. Dg1 चाविभूषितां. Ñ B2-4 सत्सरुभ्यां च शोभितां; V1 D3 सत्स(V1 °त्त)-रुभ्यां विभूषितां; B1 सरुभ्यां च सुशोभितां; D1 धनुर्भ्यां च विभूषितां; D2.4-7 धनुर्भ्यामुपशोभितां; G1.3 चर्म(G3 °र्मा)-भ्यामभिशोभितां; M3 चर्माभ्यां चाभिशोभितां.

22 Ś1 om. 22 (cf. v.l. 21). B4 reads 22^{ab} in marg. —^{a}) B2 आसिक्तैश्; D2 आकीर्णैः; D4.5 आकीर्णां; D7 आकीर्णांश् ; M4 आसक्ताञ् (for आसक्तैश्). —^{b}) Ñ1 Dt1 D7 चित्र-; D2 शक्तैः; D4 रुक्म-; D5 कृप्तां; Ct as in text (for चित्रैः). Ñ2 V1 B D1.3.6 T2 M2.4 कनक-; Ct as in text (for काञ्चन-). Ñ B1.2(marg. also)-4 D5.6 -भूषणैः; T3 -चित्रितैः; G2 M1 -शोभितैः; Ct as in text (for -भूषितैः). —^{c}) B2 अरिसंहैर् (sic); D2 अभिसिंहैर् ; T3 बालसंघैर् (for अरिसंघैर्). D1 अनादृश्यां; G2 समाधृष्यां; Cr अप्र°; Cm.g as in text (for अनाधृष्यां). —^{d}) Ñ2 B D6 नरैः (for मृगैः).

23 Ś1 om. 23^{ab} (cf. v.l. 21). —^{a}) Ñ V1 B D1-3.5 -प्रवणे(Ñ1 °णां) देशे; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 Cr.m.g.t -प्रवणां वेदिं(Dm1 °दीं); D4 -प्रवणोदेशे (sic); D7 -प्रवणोद्देशे (for -स्रवणां वेदिं). D6 प्रागुद्दिष्टे वनोद्देशे. —^{b}) Ñ V1 B D1-7 वेदीं सं- (for विशालां). D1-7 -पावकं. —^{c}) T1 तस्य; Cg as

G. 2. 108. 23
B. 2. 99. 25
L. 2. 113. 24

निरीक्ष्य स मुहूर्तं तु ददर्श भरतो गुरुम् ।
उटजे राममासीनं जटामण्डलधारिणम् ॥ २४
तं तु कृष्णाजिनधरं चीरवल्कलवाससम् ।
ददर्श राममासीनमभितः पावकोपमम् ॥ २५
सिंहस्कन्धं महाबाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणम् ।
पृथिव्याः सागरान्ताया भर्तारं धर्मचारिणम् ॥ २६
उपविष्टं महाबाहुं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ।
स्थण्डिले दर्भसंस्तीर्णे सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २७
तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्दुःखमोहपरिप्लुतः ।
अभ्यधावत धर्मात्मा भरतः कैकयीसुतः ॥ २८
दृष्ट्वैव विललापार्तो बाष्पसंदिग्धया गिरा ।
अशक्नुवन्धारयितुं धैर्याद्वचनमब्रवीत् ॥ २९
यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्त उपासितुम् ।
वन्यैर्मृगैरुपासीनः सोऽयमास्ते ममाग्रजः ॥ ३०
वासोभिर्बहुसाहस्रैर्यो महात्मा पुरोचितः ।
मृगाजिने सोऽयमिह प्रवस्ते धर्ममाचरन् ॥ ३१
अधारयद्यो विविधाश्चित्राः सुमनसस्तदा ।
सोऽयं जटाभारमिमं सहते राघवः कथम् ॥ ३२
यस्य यज्ञैर्यथादिष्टैर्युक्तो धर्मस्य संचयः ।
शरीरक्लेशसंभूतं स धर्मं परिमार्गते ॥ ३३

in text (for तत्र). —^{d}) D2.4.5.7 रम्ये (for पुण्यां). B1 illeg.; Dd1 -निकेतने (for -निवेशने).

24 ^{a}) Ś1 Ñ2 B D6 स विलोक्य; V1 स निरीक्ष्य (by transp.); Dt1 G1 M3 निरीक्ष्य सु-; D2.4.7 स वीक्षित्वा (sic); D3 संवीक्ष्य तां; D5 समीक्षित्वा (sic); M4 निरीक्षित्वा (sic) (for निरीक्ष्य स). D3 च; T2 तद् ; M4 स (for तु). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 -वल्कल- (for -मण्डल-).

25 ^{a}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 कृष्णाजिनधरं तं तु (by transp.). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 जटिलं चीरवाससं; G3 °धारिणं; M4 °वासिनं. —B4 om. 25^{cd}–27^{ab}. Ś1 om. 25^{cd}. —^{d}) Ñ2 B1 अमितं; V1 B2 ससीतं; B3 मासीतं (sic); M4 भरतः (for अभितः).

26 B4 om. 26 (cf. v.l. 25). —^{b}) Ś1 D6 पद्मपत्र- (for पुण्डरीक-). —After 26^{ab}, B3 ins. :

2130* रामं दूर्वादलश्यामं ज्येष्ठं श्रेष्ठं गुणाकरम् ।

☞ D3 is lost from सागरान्ताया in 26^{c} up to वा in 2.94.15^{b} on missing folios.

—^{c}) D4.7 पृथिव्यां सागरांतायां. —^{d}) Ś1 Ñ B1–3 D2.4–7 गोप्तारं (for भर्तारं).

27 B4 om. 27^{ab} (cf. v.l. 25). —^{a}) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.2.4–7 महात्मानं महाभागं; M4 उपविष्टं महाभागं. —^{c}) Dd1 चर्म- (for दर्भ-). Ś1 Ñ B D1.2.4–7 सहो(D4.7 अथो)पविष्ट- मासीनं; V1 सहावनिं तमासीनं. —^{d}) T3 सहलक्ष्मणं.

28 ^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 T1 -शोक- (for -मोह-). —^{c}) Ś1 D6 अभ्यवादत (sic) (for °धावत). Dg1 धर्मज्ञो (for धर्मात्मा). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1.4–7 M4 भ्रातरं (for भरतः). D2.4.5.7 भ्रातृवत्सलः (for कैकयीसुतः).

29 ^{a}) Ś1 Ñ B D6 दृष्ट्वा च; Dt1 Dd1 दृष्ट्वैवं; D2.4.5 स दृष्ट्वा; D7 स दृश्या (sic); Cg.t as in text (for दृष्ट्वैव). —^{b}) G3 -संसिद्धया; Cg.t as in text (for -संदिग्धया). —^{c}) V1 न शक्नुवन् ; D7 अशक्नुवद् (for अशक्नुवन्). Ñ1 B1 Dt1 D3.6 Ct वारयितुं; Cg as in text (for धारयितुं). —^{d}) Ś1 D2.4–7 शोकं; Ñ2 B धैर्यं (for धैर्याद्). Dt1 Dd1 Ct अब्रुवन् ; Cv as in text (for अब्रवीत्).

30 ^{b}) Ś1 D4–7 सततं परिवार्यते; D2 सततं परिचर्यते. —For 30^{ab}, Ñ V1 B D1 M4 subst. :

2131* यो हस्त्यश्वरथैः पूर्वं सर्वतः परिवार्यते ।
लोकैरन्योन्यसंबाधैर्यो द्रष्टुं च न शक्यते ।

[(l. 1) V1 पूर्णं (for पूर्वं). B3 परिचार्यते. —Ñ1 V1 B2 D1 M4 om. l. 2. —(l. 2) B1 न च (by transp.).]

—^{c}) B3 वनैर् ; B4 अन्यैर् ; G1 वने (for वन्यैर्). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 M4 परिवृतः (for उपासीनः). —After 30, Ñ B read 33 and 34, while V1 D1 read 33 after 30.

31 ^{b}) Ś1 D2.4–7 परिष्कृतः; T3 सदोचितः (for पुरोचितः). Ñ B यो वै(B1 योधैर्) निवसितः पुरा. —^{c}) Ñ B धृताजिनः; V1 D2.4.7 M4 मृगाजिनं; D5 Crp.mp °जिनैः, Cr.m.g.t as in text (for मृगाजिने). D1.7 इति (for इह). V1 समासाद्य; D1 य वा सोयं (sic) (for सोऽयमिह). Ś1 D6 मृगाजिनधरः सोद्य. —^{d}) D2 सतीते (sic); D4.5.7 संवीतो (for प्रवस्ते). Ś1 Ñ V1 B D1.6 प्रसुप्तो जगतीतले.

32 ^{a}) Ś1 Ñ1 B4 Dt1 D7 T1.3 G M4 आधारयद्यो; V1 अधारयंत्यो (sic); D2 अधारयत (for अधारयद्यो). —^{b}) D6 चित्रां (for चित्राः). Ś1 D1.2.4.6.7 सुमनसां (for सुमनसस्). Ś1 Ñ V1 B1.3 D1.4.6.7 स्रजः; B2.4 Dg1 तथा; Dt1 M4 सदा; D2.5 पुरा (for तदा). —^{c}) D4 जटाः (for जटा-). D2.4.5.7 धारयितुं (for -भारमिमं). —^{d}) Ś1 Ñ2 B1.2.4 वहते (for सहते). D1 राघवः सहते कथं (by transp.). —After 32, V1 D1 read 34.

33 Ś1 D6 om. 33–34. Ñ B read 33–34 and V1 D1 read 33 after 30. —^{a}) V1 D1 यः सः; D2 यष्टे (sic) (for यस्य). V1 B D1 Cg यथोद्दिष्टैर् ; D2.4.5.7 T1 G2 M Cv.rp.mp.gp °दृष्टैर् ; Cr.m.t as above (for यथादिष्टैर्). —^{b}) D4 युक्त- (for युक्तो). V1 D1 गृहे धर्म(D1 °र्मं)-

चन्दनेन महार्हेण यस्याङ्गमुपसेवितम् ।
मलेन तस्याङ्गमिदं कथमार्यस्य सेव्यते ॥ ३४
मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः ।
धिग्जीवितं नृशंसस्य मम लोकविगर्हितम् ॥ ३५
इत्येवं विलपन्दीनः प्रस्विन्नमुखपङ्कजः ।
पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ॥ ३६
दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबलः ।
उक्त्वार्येति सकृद्दीनं पुनर्नोवाच किंचन ॥ ३७
बाष्पापिहितकण्ठश्च प्रेक्ष्य रामं यशस्विनम् ।
आर्येत्येवाभिसंक्रुश्य व्याहर्तुं नाशकत्ततः ॥ ३८

शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन् ।
तावुभौ स समालिङ्ग्य रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत् ॥ ३९
ततः सुमन्त्रेण गुहेन चैव
समीयतू राजसुतावरण्ये ।
दिवाकरश्चैव निशाकरश्च
यथाम्बरे शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ॥ ४०
तान्पार्थिवान्वारणयूथपाभा-
न्समागतांस्तत्र महत्यरण्ये ।
वनौकसस्तेऽपि समीक्ष्य सर्वे-
ऽप्यश्रूण्यमुञ्चन्प्रविहाय हर्षम् ॥ ४१ G. 2. 108. 40 B. 2. 99. 42 L. 2. 113. 39

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

निषेवि(D1 °व)ते. —^{c}) B4 -संभूतः (for °तं). —^{d}) Ñ B2.3 D2.4.5.7 परिमार्गति; V1 D1 °वर्तते (for °मार्गते).

34 Ś1 D6 om. 34 (cf. v.l. 33). Ñ B read 34 after 30. V1 D1 read 34 after 32. —^{a}) M4 यथार्हेण (for महा°). —^{b}) Ñ B1.2(marg. also as above)-4 D2.4.5.7 उप(D4.7 अनु)लेपितं; G3 उपसेवितुं (sic). —^{c}) B4 अनेन (for मलेन). —^{d}) B4 सेवते (for सेव्यते). D2 कथमस्यास्य (sic) रोचते.

35 ^{ab}) B4 D2 यन् (for मन्). Ñ2 B3 अयं; M3 इमं (for इदं). Ś1 प्राप्तं दुःखं रामः; Ñ2 B3 रामो दुःखं प्राप्तः; V1 B1 D1.6 प्राप्तो दुःखं रामः; B2 रामः प्राप्तो दुःखं (for दुःखं प्राप्तो रामः). V1 दुरत्ययं; B2 D1.4.5.7 सुखैधितः (for सुखोचितः). —^{c}) B3 धिग्जीवितुं; D2 विजीवितं (for धिग्जी°). Ñ1 नरेंद्रस्य (for नृशंसस्य). —^{d}) B3 D1.4.7 लोके (for लोक-). G3 मम लोकस्य गर्हितं.

36 ^{a}) Ñ2 B [अ]सौ; D7 [ए]व (for [ए]वं). —^{b}) B3 प्रभिन्न- (for प्रस्विन्न-). V1 प्रस्विन्नमिव पंकजं. —^{c}) V1 पदाव् (for पादाव्). Ś1 Ñ V1 B1.3 D1.6 उपेत्य; B2.4 उत्प(B4 °त्पा)द्य (B2 [*sup. lin.*] °त्य) (for अप्राप्य). —^{d}) Ś1 Ñ B D1.6 प्रापतद् (for पपात). Ś1 D6 भुवि; Ñ B2(marg.).3(marg. as in text) वशी (for रुदन्).

37 V1 D1 om. 37. —^{a}) Ś1 D6 -[अ]भिभूतो; B3 -[अ]ति°; D2 -[अ]नु° (for -[अ]भितप्तो). —^{c}) Dg1 Dt1 Dd1 उत्कार्य- (sic); D4.7 हा आर्य (for उक्त्वार्य). Ś1 Ñ B D2.4–6 G1.3 M2.4 दीनः (for दीनं). —^{d}) D6 पतन् (for पुनर्).

38 ^{a}) Dt1 बाष्पैः; Cv.r.g as in text (for बाष्प-). Dt1 पिहित-; G1 -[अ]भिहित-; Cv.g as in text (for -[अ]पिहित-). Ś1 Ñ1 B4 D2.4.6.7 हि; Ñ2 B1.3 [ऽ]पि; V1 B2 D1[ऽ]सौ; D5 स (for च). —^{b}) Ś1 D6 रामं दृष्ट्वा; Ñ B रामं प्रेक्ष्य (by transp.); D5 वीक्ष्य रामं (for प्रेक्ष्य रामं). —^{c}) Ś1 Ñ B3.4 D2.4–6 M4 हार्य (for आर्य). B1.2.4 D2.5.6 [ए]वं (for [ए]व). Ś1 Ñ B D2.4–7 समाभाष्य; V1 D1 M4 [अ]भिभाषित्वा; T1.2 M2 [अ]थ संक्रुश्य (for [अ]-भिसंक्रुश्य). —^{d}) V1 B1.2.4 D1.4.7 तदा (for ततः). Ś1 Ñ2 B3 D2.5.6 M4 न शशाक ह; Ñ1 नाशकत्तरां.

39 ^{a}) D4.7 [अ]स्य (for [अ]पि). V1 missing from ण्यवर्तयत् in 39^{d} up to 2.94.31 on missing folios. —^{c}) Ś1 D6 तु; Ñ2 V1 B Dt1 Dd1 Dm1 D1–5.7 च; G1 सु- (for स). Ñ1 स तावुभौ (by transp.). —^{d}) Ñ2 T1.3 रामश्च; B3 (marg. as in text) वाश्चापि (sic); D4 रामोथ; M3 रामस्य (for रामोऽपि). Dm1 G2 M1 [अ]वर्तयन् ; D2.4.5.7 G1 M3 [अ]पातयत् (for [अ]-वर्तयत्). —After 39, Dm1 ins. श्रीराम.

40 ^{a}) Ś1 Ñ B1.2 D1.2.4–7 M4 च तेन; B3.4 गतेन (for गुहेन). G3 [ए]वं (for [ए]व). —^{b}) Ś1 D6 समेयिवान् Ñ1 B1.2 D5 M3.4 समेयतू ; D1.2 समेत्य तौ; G1 समीयतौ (for समीयतू). D1 -सुतावरेण्यौ (sic). B3 om. (hapl.) 40^{c}–41^{b}. —^{d}) B4 काले यथा (for यथाम्बरे).

41 B3 om. 41^{ab} (cf. v.l. 40). —^{a}) D2 वारुण- (sic); D4.7 वानर-; D5 करेणु- (sic) (for वारण-). Ś1 -मुख्य-कल्पान् ; Ñ B1.2.4 -यूथकल्पान् ; Dt1 -यूथपार्हान् ; D4.7 -यूथ-पास्तै; D6 -कल्पमुख्यान् (for -यूथपाभान्). —^{b}) D2 सनातनान् (for समागतांस्). —^{c}) D1 M4 च (for ते). Ś1 Ñ B D2.4–7 प्रेक्ष्य(B4 तत्र) समेत्य; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G1.3 M3 तेभिसमीक्ष्य; M2 ते हि समीक्ष्य (for तेऽपि समीक्ष्य). —^{d}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1.3 तु (for ऽपि). M3 प्रविवेश (for प्रविहाय) Ś1 Ñ B D2.4–7 कृपागृहीता (D2 °तो) रुरुदुस्तदानीं; D1 तदाश्रुनेत्रैर्मुमुचुः सुदीनाः; M4 तथाश्रुनेत्रैर्मुमुचुश्च दीनाः.

९४

G. 2. 109. 1
B. 2. 100. 3
L. 2. 114. 1

आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवः ।
अङ्के भरतमारोप्य पर्यपृच्छत्समाहितः ॥ १
क्व नु तेऽभूत्पिता तात यदरण्यं त्वमागतः ।
न हि त्वं जीवतस्तस्य वनमागन्तुमर्हसि ॥ २
चिरस्य बत पश्यामि दूराद्भरतमागतम् ।
दुष्प्रतीकमरण्येऽस्मिन्किं तात वनमागतः ॥ ३
कच्चिद्दशरथो राजा कुशली सत्यसंगरः ।
राजसूयाश्वमेधानामाहर्ता धर्मनिश्चयः ॥ ४
स कच्चिद्ब्राह्मणो विद्वान्धर्मनित्यो महाद्युतिः ।
इक्ष्वाकूणामुपाध्यायो यथावत्तात पूज्यते ॥ ५

Colophon.—V1 om. (Sarga cont.)—*Sarga name*: Ś1 D4.6.7 भरतदर्शनं; Ñ B1-3 D1.2.5 भरतसमागमः; B4 भ्रातृसमागमः.—*Sarga no.*: (figures, words or both) Ś1 Ñ1 B1 D6 om.; Ñ2 109; B2 96; B3 D7 106; B4 103; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 99; D1 160; D2 90; D4 104; D5 M4 107.—After colophon, G concludes with श्रीरामाय नमः

94

☞ D3 missing up to वा in 15^{b}; V1 missing up to 31; (cf. v.l. 2.93.26 and 2.93.37 respy.).—Before 1, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

2132* जटिलं चीरवसनं प्राञ्जलिं पतितं भुवि ।
दद्दर्श रामो दुर्दर्शं युगान्ते भास्करं यथा ।
कथंचिदभिविज्ञाय विवर्णवदनं कृशम् ।
भ्रातरं भरतं रामः परिजग्राह बाहुना ।

[Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.—(l. 1) G1.3 प्रणतं; M4 भरतं; Cv.r.g.t as above (for पतितं).—(l. 2) Dg1 reads the post. half in marg. Dd1 भास्करो.—(l. 3) G2.3 M1 अपि विज्ञाय; M3 अभिविख्याय; Cg अभिविज्ञाय (as above). M4 तं कथंचिदभिज्ञाय (for the prior half). Dg1 marg.; G2 कृतं (for कृशम्).—(l. 4) Dt1 Dd1 Dm1 T पाणिना (for बाहुना).]

1 ^{a}) Ś1 Ñ2 B D6 G3 च(Ñ2 B तु) स तं (for रामस्तं). B4 मूर्ध्ना. D1 तमाघ्राय ततो मूर्ध्नि.—^{b}) Ñ1 D2.4.5.7 पीडितं(D2 °तः); Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 M2-4 राघवं.—^{d}) B3 प्रत्यपृच्छत्. D2 पुरोहितं (for समाहितः). Ñ1 पर्यपृच्छत्त-माहितः; Dt1 Dd1 पर्यपृच्छत सादरं; Ctp पर्यपृच्छत्समाहितः (as in text).

2 V1 D3 missing (cf. v.l. 1).—^{a}) G1 भूप (for तेऽभूत्). Ś1 Ñ B D1.6 क्व नु तात पिता तेभूद्(B1 मेद्य); D2.4.5.7 क्व नु राजाभवत्तातो.—^{b}) D1 येनारण्यं.—After 2^{ab}, B3 ins. in marg. 2133*.—^{d}) Ś1 Ñ B D1.2.4-7 M4 गुरोर् (for वनम्). B3 (m. after corr.) अर्हसे (before corr. °तु).

3 V1 D3 missing (cf. v.l. 1).—^{a}) B2.3 तव; D4.7 [इ]व तु (for बत).—^{c}) Ś1 Ñ B D6 दुष्प्रणीतम्; G3 M3.4 °तीतम्; Cr.m.g.t as in text (for °तीकम्). T3 G3 इवारण्ये (for अरण्येऽस्मिन्).—^{d}) Ś1 वा त्वं; Ñ1 त्वा इ; B2 तावद् (for तात).—For 3^{cd}, D1.2.4.5.7 subst.; B2 (m.).4 ins. after 3; while B3 ins. (marg.) after 2^{ab}:

2133* किं नु वीर महारण्ये तवागमनकारणम् ।

[D1.4.5.7 तु (for नु). D2 किं तु वीर महाबाहु युवां गमनकारणं.]—After 3, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.; B2 D1 ins. l. 2 and 3 only after 6; whereas B4 ins. l. 2 only after 6:

2134* कच्चिन्न धरते तात राजा यत्त्वमिहागतः ।
कच्चिन्न दीनः सहसा राजा लोकान्तरं गतः ।
कच्चित्सौम्य न ते राज्यं भ्रष्टं बालस्य शाश्वतम् ।
कच्चिच्छुश्रूषसे तात पितरं सत्यविक्रमम् ।

[(l. 1) G3 किंचिन्. Dg1 Dt1 Dd1 M3 Ct नु; Cr.m.gp as above (for न). K(ed.) Cg धारयते; Cv न सरते (for न धरते). G1 नातो and [आ]यतः (for तात and [आ]गतः respy.).—(l. 2) B4 Dd1 तु दीनः; M4 नु जातः (for न दीनः).—(l. 3) B2 साम्येन (sic); D1 समेत्य (for सौम्य न). M1 हृष्टं; Cr.g.k.t as above (for भ्रष्टं). B2 D1 प्राप्तं रघुकुलोद्भव (D1 °द्वह) (for the post. half).—After l. 3, B2 ins. 2135*.—(l. 4) G1.3 M4 शुश्रूष्य(M4 °ष)ते; Cg.k.t as above (for °षसे). Dg1 Dt1 Dd1 G M1.3.4 पितुः(G1.3 °ता) सत्यपराक्रम(Dg1 G1.3 M3.4 °मः) (for the post. half).—After l. 4, Dm1 ins. राम.]

☞ In this Sarga D6 G3 read almost uniformly, while some other MSS. read at random, कश्चित् for कच्चित् and so these variants are ignored below in the Crit. App.

4 V1 D3 missing (cf. v.l. 1).—^{a}) D1 कश्चिद् (for कच्चिद्).—^{b}) T2 M2 कुलीनः; Cg as in text (for कुशली). Dg1 सत्यसंग्रहः; Cg सत्यसंगरः (as in text).—^{c}) B1 T2 M4 -[अ]श्वमेधाभ्याम्.—^{d}) Ś1 Ñ B D6 M4 धर्म(B1 यस्य)तत्त्ववित्; Dg1 Dt1 T2 M3 Ct °निश्चितः; D1 तत्त्व-धर्मवित्; Cr.m.g °निश्चयः (as in text).

5 V1 D3 missing (cf. v.l. 1).—^{a}) G M1 कच्चित्स (by transp.); Cg स कच्चिद् (as in text).—^{b}) B2 धर्मनिष्ठस्; B4 धर्मे नित्यस्; G3 धर्मशीलो; Cg धर्मनित्यो (as in text). Ś1 Ñ B D1.2.4-7 तपोधनः (for महाद्युतिः).

तात कच्चिच्च कौसल्या सुमित्रा च प्रजावती ।
सुखिनी कच्चिदार्या च देवी नन्दति कैकयी ॥ ६
कच्चिद्विनयसंपन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः ।
अनसूयुरनुद्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः ॥ ७
कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः ।
हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते सदा ॥ ८
इष्वस्त्रवरसंपन्नमर्थशास्त्रविशारदम् ।
सुधन्वानमुपाध्यायं कच्चित्त्वं तात मन्यसे ॥ ९
कच्चिदात्मसमाः शूराः श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः ।
कुलीनाश्चेङ्गितज्ञाश्च कृतास्ते तात मन्त्रिणः ॥ १०
मन्त्रो विजयमूलं हि राज्ञां भवति राघव ।
सुसंवृतो मन्त्रधरैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः ॥ ११
कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित्काले विबुध्यसे ।
कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थनैपुणम् ॥ १२

G. 2. 109. 12
B. 2. 100. 17
L. 2. 114. 12

—^{c}) D7 इक्ष्वाकूनाम्. T3 अयोध्यायां; Cm.g as in text (for उपाध्यायो). —^{d}) B4 पृच्छते (for पूज्यते).

6 V1 D3 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) T3 सा च (for तात). K(ed.) Cg सा तात कच्चित्. D1 कौशिल्या. —^{b}) B1 वा; T3 सु-; Cg as in text (for च). Ś1 Ñ1 B2 (also यशस्विनी) D1.2.4–7 तपस्विनी; Ñ2 B1.3.4 यशस्विनी (for प्रजावती). —^{c}) Ś1 Ñ B D1.2.4.6.7 सुखिता (for °नी). Ñ1 om. (subm.); D1 G3 सा (for च). —^{d}) M2 नंदन (for नन्दति). —After 6, B2 D1 ins. l. 2–3 and B4 ins. l. 2 only of 2134*. —Thereafter B2 cont., while D1 cont. after 2136*:

2135* कच्चिदेनं च जीवन्तमैश्वर्यादनुरुन्धसि ।

[D1 न (for च).]

7 V1 D3 missing (cf. v.l. 1). —B4 om. (hapl.) 7^{ab}. B2 transp. 7^{ab} and 7^{cd}. —^{a}) Dt1 क्वच्चिद् (sic). D2.6 त्रिनयसंपन्न. —^{c}) Ś1 अनसूनुर्; B4 अनसूयर्; Dg1 D1.4–6 अनुसूयुर् (sic); Cg अनसूयुर् (as in text). Ś1 Ñ1 B2.4 D2.4.7 अनुप्र(B4 °सृ)ष्टा; Ñ2 B3 °प्राप्तः; D1 °क्रोशी; D5.6 °पृष्टा (for °द्रष्टा). —^{d}) Ñ2 मत्कृतस्ते; D2 संस्कृतस्ते; G(ed.) सत्कृतश्च. D1 समाहिताः (for पुरोहितः). —After 7, D1 ins.:

2136* कच्चिच्छुश्रूषते माता पितुर्वाक्यं परंतप ।

—Thereafter D1 cont. 2135* and further cont.; B2.3 (marg.).4 ins. after 7:

2137* कच्चिदापत्सु दैवीषु नित्ययुक्तः पुरोहितः ।
जप्यमङ्गलहोमैस्ते दैवानि प्रतिबाधते ।

[(l. 2) D1 जाप्य- (for जप्य-). B3 प्रतिधावते.]

—Then B2.3(marg.).4 D1 cont. 2138*.

8 V1 D3 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) D5 क्वचिद्. D4.7 अग्निहिते; D5 अग्निषु सं-. B4 मुक्तो (for युक्तो). —^{b}) Ś1 Ñ B D6 ब्राह्मणो. M3 रतिमान्; Cg as in text (for मति°). D2.4.5.7 मतिमान्धृतिमान्. D1 द्विजः (for ऋजुः). —^{c}) B1 हूयमानं; D2 होम्यमाणं (for होष्य°). —^{d}) G2 देवयते. Ñ1 D2.4.5.7 [ऽ]ग्निषु (for सदा). —After 8, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.; while B2.3(marg.).4 D1 cont. after 2137*:

2138* कच्चिद्देवान्पितॄन्भृत्यान्गुरून्पितृसमानपि ।
वृद्धांश्च तात वैद्यांश्च ब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे ।

[(l. 1) G2 गुरून् (for पितॄन्). G1 भ्रातॄन्; M3 भक्त्या; K(ed.) Cg मातॄन्; Cg*p* as above (for भृत्यान्). G3 बंधून्; Cg as above (for गुरून्). B2–4 कच्चिच्चापि गुरून्सर्वान्पितॄन्पैतामहानपि; D1 कच्चिच्चापि गुरुं नत्वा सदा त्वं च सुहानपि (sic). —(l. 2) B2–4 D1 मान्यांश् (for वैद्यांश्). Dg1 reads श्चाभिमन्यसे in marg. B2.3 D1 M4 नमस्यसि(B3 D1 °ति) (for [अ]भिमन्यसे). B4 ब्राह्मणानानमस्यति (for the post. half).]

9 V1 D3 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) G2 इक्ष्वाकु-; Cr.m.g.t as in text (for इष्वस्त्र-). Ś1 Ñ B1.2.4 D1 (marg. also).2.4–7 इष्वस्त्रे(D1.2 °स्त्र) परमाचार्यम्(B4 °श्रयं); B3 इष्वस्त्रेषु पराचार्यम्; D1(orig.) इष्वस्त्राचार्यमभ्यर्च्य. —^{b}) Ś1 Ñ B3.4 D6 M4 अस्त्रशास्त्र-; B1 अर्थशास्त्रे; B2 मंत्र°; D1 सर्व(marg. also अति)शस्त्र-; D2.5 नीति°; D4.7 अति° (for अर्थशास्त्र-). —^{c}) Ñ1 सुधमात्मम् (sic) (for °न्वानम्). —^{d}) D7 क्वचित्. B2 om. त्वं. Ś1 Ñ2 B Dg1 Dd1 Dm1 D1.2.5.6 T2.3 G2 M1 नावमन्यसे; D4.7 नावबुध्यसे; Cg तात मन्यसे (as in text).

10 V1 D3 missing (cf. v.l. 1). —D4 om. (hapl.) 10–12^{b}. —^{b}) B2 (after m. corr. as in text) बहुश्रुताः; Dm1 D7 जितेंद्रियः (sic). —^{c}) Ś1 Ñ B D1.2.5–7 कृतज्ञाश् (for कुलीनाश्). Ś1 D6 चोर्जितज्ञाना; B4 चेश्रितज्ञाश्च (sic) (for चेङ्गितज्ञाश्च). —^{d}) Ś1 Ñ2 B1.2 D1.6 भक्तास्ते; B3 उक्तास्ते (with hiatus); B4 भजंते; Dg1 सत्कृता (for कृतास्ते). Dg1 तत्र (for तात).

11 V1 D3 missing (cf. v.l. 1). D4 om. 11 (cf. v.l. 10). —^{a}) T3 मंत्रं; M2 मंत्रे; Cm.g मंत्रो (as in text). Ś1 Ñ B D1.2.5–7 मं(D2 यं)त्रमूलो हि विजयो. —^{b}) B1.2.4 राज्ञो (for राज्ञां). —^{c}) Ś1 Ñ2 B2.3 D5.6 T2 मंत्रिवरैर्; Ñ1 B4 Dg1 D7 मंत्रवरैर्; Dt1 Dd1 T3 Ct मंत्रि(T3 °त्र)धुरैर्; G1 मंत्रसारैर्; M4 मंत्रयसे (with hiatus); Cg मंत्रधरैर् (as in text). —^{d}) Ś1 Ñ2 B D1.6 मंत्र(Ñ2 B3 धर्म)-कोविदैः; T2 शास्ति मेदिनीं; Cr.g.t शास्त्रकोविदैः (as in text).

12 V1 D3 missing (cf. v.l. 1). —D4 om. 12^{ab} (cf. v.l. 10). —^{a}) T1.2 G M1.4 नैषीः. B4 कच्चिन्निद्रावशः

G. 2. 109. 13
B. 2. 100. 18
L. 2. 114. 13

कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह ।
कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो राष्ट्रं न परिधावति ॥ १३
कच्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम् ।
क्षिप्रमारभसे कर्तुं न दीर्घयसि राघव ॥ १४
कच्चित्तु सुकृतान्येव कृतरूपाणि वा पुनः ।
विदुस्ते सर्वकार्याणि न कर्तव्यानि पार्थिवाः ॥ १५
कच्चिन्न तर्कैर्युक्त्या वा ये चाप्यपरिकीर्तिताः ।
त्वया वा तव वामात्यैर्बुध्यते तात मन्त्रितम् ॥ १६
कच्चित्सहस्रान्मूर्खाणामेकमिच्छसि पण्डितम् ।
पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं महत् ॥ १७
सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः ।
अथ वाप्ययुतान्येव नास्ति तेषु सहायता ॥ १८
एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दक्षो विचक्षणः ।
राजानं राजमात्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥ १९

काले. —^{b}) B4 नैष्ठिकश्च (for कच्चित्काले). B3 विबुध्यते; Dt1 D5 [ऽ]वबुध्यते (D5 °से); T1.3 प्रबुध्यसे (for °ध्यसे). —^{c}) B3 (*sup. lin.*) वा (for च). B4 आपरराष्ट्रेषु; D2.4 च परराष्ट्रे(D4 °त्रे)षु (for चापरराष्ट्रेषु). —^{d}) Ś1 Ñ2 B2–4 D1.2.4–7 [अ]र्थमर्थवित् (B2 [m. also] D1.2.7 °वत्); B1 [अ]र्थमंत्रवित्.

13 V1 D3 missing (cf. v.l. 1). —^{c}) Ś1 D6 आमंत्रितो; B2(*sup. lin.*) च मंत्रितो (for ते मन्त्रितो). —^{d}) Ś1 Ñ B D1.2.4–7 न राष्ट्र(Ś1 D6 °ज्य)मनु(D1 °ष्ट्रमभि)धावति; M4 न राष्ट्रं परिधावति.

14 V1 D3 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) D1.2.4.5.7 अर्थान्. —^{b}) B1 लघुमूल-. G1 (after corr. as in text) मनोदयं (for महो°). D1.2.4.5.7 लघुमूलान्महोदयान्. —D4 om. 14^{cd}. —^{c}) G1 कच्चिद् (for क्षिप्रम्). B4 आवहते (for आरभसे). Dt1 T3 कर्म; M2 कच्चिन् (for कर्तुं). —^{d}) Ś1 Ñ1 D1.2.5–7 विघ्नयसि; Ñ2 B2.3 द्राघ(B3 °व)यसि; B1 बाधयसि; B4 त्रासयसि (for दीर्घ°). D1.2.5.7 तादृशान्; T3 वा पुनः (for राघव). —After 14, Ś1 reads 43^{ab} (along with 2156* and 2158*), 32 and 33 (including 2150*).

15 V1 missing, D3 missing up to वा in ^{b} (for both cf. v.l. 1). Ś1 om. 15–20. —^{a}) Dt1 G2 न; B(ed.) नु; Cg ते (for तु). M2 सा कृतानि (sic); Cr.m.g.t as in text (for सुकृ°). Ñ B D2.4–7 कच्चिन्न क्रियमाणानि; D1 कच्चिद्वत्स कृतान्येव. —^{b}) Ñ2 B D1.2.4.5.7 M3 कृतप्रायाणि. M4 वै (for वा). D6 L(ed.) कच्चित्तत्प्रवणानि च(L[ed.] वा). —^{c}) D4 वीर (for सर्व-). D2 बाहुस्ते सत्रिकार्याणि (sic). —^{d}) D1.3 G M1 कर्तव्यानि न (by transp.). Dg1 पार्थिव; D1.3 ते विदुः; T2 पार्थिवः; Cr.m.g.t as in text (for पार्थिवाः). Ñ B D2.4–7 कर्तव्यानि नरेश्वराः(Ñ1 °रः [sic]; Ñ2 D2.5 °र).

16 V1 missing (cf. v.l. 1). Ś1 om. 16 (cf. v.l. 15). B3 reads 16^{ab} in marg. —^{a}) Ñ1 B3(after corr.).4 तर्कैर्दूतैर्वा; Ñ2 B3(before corr.) दूतैस्तर्कैर्वा; B1 तर्कैर्भूतैर्वा; B2 कृतर्कैर्दूतैर्; D1.3 तर्कैर्युक्ता वा; D2.4.7 तर्कयुक्ता(D7 °क्त्या) वा; D6 राज्यहेतोर्वा (for तर्कैर्युक्त्या वा). —^{b}) D2.4.5.7 -तर्किताः; M4 -शंकिताः (for -कीर्तिताः). Ñ1 वामेवानयकारिभिः; Ñ2 B1.3 ये चान्ये(B3 °नान्ये) परिशंकिताः; B2.4 D1.3 ये वा न परि(D3 °र)शंकिताः; D6 चयापचयशंकिना. —^{c}) D1.3.6 च; D5 [अ]पि (for first वा). B1 [अ]थ तव; D5 तव च; D6 [अ]प्यथवा (for तव वा). D2 चामीके (sic) (for वामात्यैर्). —^{d}) D1.3 मा तथा (for मन्त्रितम्). Ñ B D6 बाध्यंते(B4 बोध्यते; D6 वध्यंते) तात(Ñ1 तव) मानवाः(Ñ1 °वः); D2.4.5.7 बुध्यंते(D2 भिद्यंते) जातु(D4.7 तात) मंत्रिणः(D5 °ताः).

17 V1 missing (cf. v.l. 1). Ś1 om. 17 (cf. v.l. 15). —^{a}) D3 किंचित् (for कच्चित्). Dt1 D1–5.7 T3 Ct सहस्रैर्; T2 G3 सहस्रं; G1 सहस्र-; Cr.m.g सहस्रान् (as in text). Ñ B D6 कच्चिन्मूर्खसहस्रेण(all except D6 with hiatus). —^{b}) Ñ B D1–7 एकं(D6 [अ]प्येकं) क्री(D5 प्रा [sic])णासि(Ñ2 B3 °ति) पंडितं. —^{c}) Ñ2 ह्यर्थकृत्येषु; B4 °कृत्स्नेषु; Dd1 °ज्ञच्छ्रेषु (sic); D6 (before corr.) [ऽ]प्यर्थकृच्छ्रेषु (for ह्यर्थकृच्छ्रेषु). —^{d}) Ñ2 B D1.3.6 M4 ब्रूयान् (for कुर्यान्). D3 M4 नैश्रेयसं. Ñ1 D2.4.5.7 परं; Ñ2 B D1.3.6 M4 वचः (for महत्).

18 V1 missing (cf. v.l. 1). Ś1 om. 18 (cf. v.l. 15). —^{ab}) Ñ B D1.3.6 M4 सहस्रैरपि मूर्खाणां यो नृपः पर्युपास्यते(Ñ2 B3 °सते). —For 18^{ab}, D2.4.5.7 subst.:

2139* त्यजेच्छतसहस्राणि मूर्खाणां पर्युपासताम् ।

[D2 ये तच्छत-; D5 यो चेच्छत- (for त्यजेच्छत-). D2.5 पर्युपासते.]

—^{c}) Ñ B1.3 D6 तथैवापि; B4 अथैवापि; D2 अथवा हि. Ñ B D1.3.6 M4 [अ]युतैस्तस्य; D4 [अ]युतानेव (for °तान्येव). D7 अथ**युतानेव.

19 V1 missing (cf. v.l. 1). Ś1 om. 19 (cf. v.l. 15). —^{a}) D2.5.6 हि (for ऽपि). D1 [अ]निष्टो (for [अ]मात्यो). —^{b}) Ñ2 B D1–7 दांतो (for दक्षो). —^{c}) Ñ B D T G1.3 M3 राजपुत्रं(G3 °त्रान्) (for °मात्रं). —After 19, D2.4.5.7 ins.:

2140* वसिष्ठो वामदेवश्च कच्चिन्मन्त्रिपुरोहितौ ।
वितर्कबुद्ध्या शास्त्राणि पूजयन्द्रष्टुमर्हसि ।
कच्चित्तात सुमन्त्रज्ञो नियुक्तः स पुरोहितः ।
जप्यमङ्गलहोमैस्ते दुष्कृतानि प्रबाधते ।

कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः ।
जघन्याश्च जघन्येषु भृत्याः कर्मसु योजिताः ॥ २०
अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्शुचीन् ।
श्रेष्ठाञ्श्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्मसु ॥ २१
कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ।
उग्रप्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः ॥ २२
उपायकुशलं वैद्यं भृत्यसंदूषणे रतम् ।
शूरमैश्वर्यकामं च यो न हन्ति स वध्यते ॥ २३
कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च धृतिमान्मतिमाञ्शुचिः ।
कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिः कृतः ॥ २४ G. 2. 109. 40 B. 2. 100. 30 L. 2. 114 43

[(l. 1) D5 वसिष्ठं वामदेवं. —(l. 2) D2 विनर्क्य. D5 -विद्या- (for -बुद्धया). D2 शास्त्राणि (for शा°). D2.5 मानयन्प्रष्टुम्. D5 इच्छसि (for अर्हसि). —For l. 3–4, cf. 2137*. —(l. 3) D2 [ऽ]वियुक्तस्ते; D5 नियुक्तस्ते (for नियुक्तः स). —(l. 4) D4 तैर् (for ते).]

20 V1 missing (cf. v.l. 1). Ś1 om. 20 (cf. v.l. 15). —[a]) Dm1 D4.5 G3 मुख्यान्. B1 च मुख्येषु; D1 महत्तेषु; D3.7 महत्त्वेषु (D7 °व) (for महत्स्वेव). —[b]) B2 मध्यमा मध्यमेषु च (by transp.); D2 वियुक्तस्ते पुरोहितः. —Ñ1 om. 20[cd]. —[c]) K(ed.) तु (for च). G2 M1.4 जघन्येषु जघन्याश्च (by transp.). —[d]) Ñ2 B Dt1 D1.3.6 T2 G3 M2-4 ते तात; D2 तात वि-; G(ed.) तात नि- (for कर्मसु). D1.3 पूजिताः (for योजिताः). D4.5.7 कर्मस्था(D5 °स्वा) योजिता नराः. —After 20, Ñ2 B1–3 D6 read 37–43[b] (including star passages): while B4 reads 37–42 (including star passages) after 20.

21 V1 missing (cf. v.l. 1). Ś1 Ñ2 B D6 read 21 (preceded by 2150*) after 33. —[a]) D2 उपाध्यान् (for अमात्यान्). B1 उपराभीतान् (sic ?); B2.3 (m. also as in text) D5 उपधानीतान्; D6 उपदातीतान्. —[b]) D2 पैतृ- (for पितृ-). —[c]) Dg1 ज्येष्ठाञ्ज्येष्ठेषु. Ś1 Ñ2 B2–4 D3.6 कच्चिच्च; D1 G1 च(G1 वै) कच्चिन् (for कच्चित्त्वं). —After 21, Ś1 Ñ2 B D6 read 59 (including 2166*); whereas Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–5.7 S ins. :

2141* कच्चिन्नोग्रेण दण्डेन भृशमुद्वेजितप्रजम् ।
राष्ट्रं तवानुजानन्ति मन्त्रिणः कैकयीसुत ।

[(l. 1) Dt1 Dd1 Dm1 D1.3.5 T2 G2.3 M1.4 Ct उद्वेजिताः (D1.3.5 G3 °त) प्रजाः; D4.7 आपीडयन्प्रजाः. D2 भुजमुद्वेजयन्प्रजाः; Cg as above (for the post. half). —(l. 2) Dt1 Dd1 D5 Ct राष्ट्रे; T1.3 G1 M2 राज्यं; Cg as above (for राष्ट्रं). D1–5.7 M4 [अ]नुशासंति; T3 [अ]वजानंति; Cg as above (for [अ]नुजानन्ति). D2 ब्राह्मणा (for मन्त्रिणः). D2.4.5.7 मंत्रकोविदाः (for कैकयीसुत).]

22 V1 missing (cf. v.l. 1). —[a]) B3(*sup. lin.* also).4 ते; T2 त्वा (for त्वां). D1.3 नावमन्यंते. —[b]) B4 यजकाः; D1.3 या(D3 पा)चकाः (for याजकाः). D1 तथा (for यथा). M4 कामयानमिव स्त्रियः (= [d]). —[c]) Ś1 Ñ2 B D1.3.6 उग्रं; Cv.r.m.g.t*p* as in text; Ck.t उग्रा- (for उग्र-). Ñ1 -[अ]प्रतिग्रहीतारं. —[d]) M4 वृषला राजकं यथा (sic). —For 22, D2.4.5.7 subst. :

2142* वृषला इव भोक्तारः क्षत्रिया इव याजकाः ।
कच्चित्त्वां नावमन्यन्ते वृद्धं पतिमिव स्त्रियः ।

[(l. 1) D4.7 वृषभा (for °ला). —(l. 2) D4 नावजानंते (for °मन्यन्ते).]

—After 22, Ś1 Ñ B D6 ins.; V1 D1.3 cont. after 2166* :

2143* ये चालसा ये च दक्षा ये मूढा ये च पण्डिताः ।
दृष्टान्तं जीवितं येषां कच्चित्ते ते सुरक्षिताः ।

[(l. 1) Ś1 D1.3.6 बालिशा(Ś1 °शाश्); V1 वा निम्वा; B1 तापसा (for चालसा). Ś1 च ये (by transp.) (for second ये च). Ś1 D6 ये मूर्खा ये च; Ñ1 ये च मूढापि; V1 D1.3 मूढा ये चैव(D3 वे च) (for ये मूढा ये च). —After l. 1, V1 D1.3 ins. :

2143(A)* साधवश्चैव शास्त्रज्ञा न शास्त्रविदुषस्तथा ।

—(l. 2) Ś1 निष्ठंतं; Ñ2 B1.3 दिष्टांतं; B2 (m. also) निष्ठानं; D1.3 कृष्टोमं (for दृष्टान्तं). Ś1 V1 D1.3.6 नेषां (for येषां). Ñ1 B2.4 तात; V1 D1.3 नेपि (for ते ते).]

—After 22, T3 ins. :

2144* उग्रप्रतिग्रहीतारं वृषलं याजकं यथा ।
[cf. 22[cd] in M4.]

23 V1 missing (cf. v.l. 1). —[a]) D4 उपयाजकुलैर्वैद्यं. —[b]) Ś1 Ñ B1.3.4 D6 भृत्यं संभा(B4 °तो)षणे(D6 °णं); B2 Dt1 T1 M3 Ck.t भृत्यं संदू(B2 °भू; m. also °तो)षणे; D4.7 भृत्यं संदर्शने; Cm.g भृत्य° (as in text). —[c]) D2 ऐश्वर्ययुक्तं. —[d]) D5 नियुंक्ते; T3 हंति न (by transp.) (for न हन्ति). Dt1 Ck.t हन्यते; Dd1 Dm1 बध्यते; Cv.r.m.g as in text (for वध्यते). Ś1 D2.4.6.7 योनु(D6 °नि)युंक्ते स वर्धते(D2 बाधते); Ñ B योवजानाति वध्यते. —For 23, D1.3 subst. :

2145* उपायकुशलान्वैद्यानत्यन्तं दूषणे रतान् ।
शूरानैश्वर्यकामांश्च यो न हन्यात्स हन्यते ।

24 V1 missing (cf. v.l. 1). Ś1 Ñ B D6 transp. 24 and 25. —[b]) D1.3 श्रुतिमान् (for धृति°). Ñ2 धृतिमान्धृतिमान् (second धृतिमान् in marg.); B2.3 D1–5.7 T1.3 Cr.m.g.t मतिमान्धृतिमान् (by transp.); G1 द्युति-

G. 2. 109 39
B. 2. 100. 31
L. 2. 114. 42

बलवन्तश्च कच्चित्ते मुख्या युद्धविशारदाः ।
दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ॥ २५
कच्चिद्बलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम् ।
संप्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विलम्बसे ॥ २६
कालातिक्रमणे ह्येव भक्तवेतनयोर्भृताः ।
भर्तुः कुप्यन्ति दुष्यन्ति सोऽनर्थः सुमहान्स्मृतः ॥ २७
कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः ।
कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषु संत्यजन्ति समाहिताः ॥ २८
कच्चिज्जानपदो विद्वान्दक्षिणः प्रतिभानवान् ।
यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत पण्डितः ॥ २९
कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥ ३०
कच्चिद्व्यपास्तानहितान्प्रतियातांश्च सर्वदा ।
दुर्बलाननवज्ञाय वर्तसे रिपुसूदन ॥ ३१

मान्यतिमात्र. —^{c}) Ś1 Ñ B D6 [अ]प्रमत्तश्च (for [अ]-नुरक्तश्च). —^{d}) B4 G2 दृक्ष-. Ś1 Ñ B2-4 D1-7 M4 तत्र; B1 तथा; Dg1 reads in marg. (for कृतः).

25 V1 missing (cf. v.l. 1). Ś1 Ñ B D6 transp. 24 and 25. —^{a}) D1.3 ते कच्चित् (by transp.). Ś1 Ñ B D2.4-7 कच्चिच्च (Ś1 D2.4-7 °त्ते) बलिनो मुख्याः (Ñ1 illeg. for मुख्याः). —^{b}) Ś1 Ñ2 B D1.3.6 सर्वे-; D2.4.5.7 योधा (for मुख्या). Ñ1 युद्धविशाविशाः (sic), G1.3 युधि विशारदाः. —^{c}) Ñ2 B1.2 D5 दृष्टाव (D5 °वि [sic]) दाना; B3 D1.3.4.7 दृष्टा (D1 [m. also] दृष्ट्वा) वदाना (B3 D7 °ना); B4 दृष्ट्वा वदान्या; Dt1 Dm1 दृष्टापदाना; D2 दृष्टवंतश्च; M1 दृष्टापदान-; Cr धृष्टापदाना; Cm.g.t दृष्टापदाना (as in text). —^{d}) Ñ B स्वयं (for त्वया). Ñ2 (also) मानित्य (sic) (for सत्कृत्य). B4 मानिनः; D2 नोदिताः (for मानिताः).

26 V1 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) B4 बलं च; D4 भक्तस्य (for बलस्य). B4 भुक्तं च; D3 भोक्तस्य; D5 सक्तं वै. —^{b}) Ñ2 reads वेतनं च in marg. B4 D4.7 G3 M1 यथोदितं; Cg as in text (for °चितम्). —^{c}) Dm1 D4.7 G1.3 संप्राप्तकाले; Cg संप्राप्तकालं (as in text). —^{d}) B4 ददाति न (sic); D4.7 दत्त्वा तत्र (D7 °त्र). Ś1 Ñ B2 (m. also विकर्षसे).3.4 D6 विशंकसे; B1 D2.4.5.7 विकर्षसि (B1 °से), D1.3 [अ]पकर्षसि (for विलम्बसे). T3 repeats ^{b} in place of ^{d}.

27 V1 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) D5 ह्येते; T3 चैव (for ह्येव). Ś1 Ñ B D1-4.6.7 कालातिक्रमणादेव (D2 °द्ध्येते; D4.7 °द्धेनोर्). Dd1 Dm1 G M1 °मणेनैव; T1 M2 Cg °मणाचैव. —B4 damaged for ^{b}. —^{b}) B3 (m. also) D4.7 वृताः (for भृताः). Ś1 D6 भक्ष्यदातव्यवर्जिताः; D2.5 भुक्त (D5 भक्ता) वेतनयोर्भृताः (sic). —^{c}) Ś1 Ñ B D2.6 भर्तुरप्यपकुर्वंति; Dg1 Dt1 T3 M2-4 भर्तुरप्यतिकुप्यंति; D1.3 कृत्यकाले प्रदुष्यंति; D4.7 भर्तारमवमन्यंते; D5 भर्तुरर्थं विकुर्वंति; T2 भृगुरूप्यतिकुप्यंति (sic); Cg as in text (for ^{c}). —^{d}) T2 कोनर्थः. B2 (m. as in text) स्वकृतो (for सुमहान्). Ś1 Ñ B D2.4-7 G3 भवेत्; Dt1 T3 कृतः; Cg स्मृतः (as in text).

28 V1 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) Ñ2 B3 ते (for त्वां). Ś1 Ñ1 B1.2 (before corr.).4 D2.4-7 कच्चित्पूर्वा (B2 [m. after corr.] °त्सर्वा) नुरक्तास्ते (D5 °श्च); T3 कच्चित्सर्वानुरक्तास्त्वां. —^{b}) D5 तनुत्यजः; T2 प्रधानिनः (for प्रधानतः). —^{c}) D1.3 युद्धे (for कच्चित्). D1.3 तवार्थाय. Ś1 Ñ B D2.4-7 आहवेषु (B3 °रेयुः) प्रियान्प्राणान्. —^{d}) Ñ2 न त्यजंति; D1.3 संत्यजेयुः.

29 V1 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) Ñ1 illeg. for कच्चिज्जा. Ś1 D6 दानवशो; D4.7 चानलसो (for जानपदो). D1 वृद्धान् (for विद्वान्). —^{b}) Ñ B1.2 अक्लीबः (Ñ1 °ब); B3 अंगारः; B4 धीरश्च; D1 स्वरूप-; D3 सुरूपः; D5 T3 दक्षिण- (for दक्षिणः). D2 **भानवान्; D4.7 प्रविभागवित्. —^{c}) Ś1 युक्तोर्थवादी (for यथोक्त°). D2.5 च (for ते). —^{d}) G1.3 भवति (for भरत).

30 V1 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) B2 M4 अष्टादशान्येव (M4 °ष्टौ च). —T1 illeg. for 30^c-32. —^{c}) B3 एभिस् (for first त्रिभिस्). D2.3 T2 अव (T2 °नु) ज्ञातैर्. —^{d}) Dt1 Dd1 चारणैः; Cg चारकैः (as in text).

31 V1 missing (cf. v.l. 1). T1 illeg. for 31 (cf. v.l. 30). —^{a}) Dd1 केचिद्. T2 वृपाक्तान् (sic); G2 M1-3 त्वपास्तान्; M4 त्वया°; Cr.m.g.t as in text (for व्यपास्तान्). T3 अहतान्; G1 निहितान्; Cr.m.g as in text (for अहि°). D1.3 कच्चिद्वेषो (D3 °द्दोषा) बलवतः. —^{b}) G3 हि (for च). D1.3 सर्वशः. —For 31^{ab}, Ś1 Ñ B D6 subst.:

2146* कच्चित्त्वं युध्यतामग्रे प्रतिपन्नश्च सर्वशः ।

[Ñ B4 द्वि (B4 वि [sic]) षतामग्रे (Ñ1 °ग्रे); B1 द्विषतामर्थः; B2.3 द्विषतामग्रे (B3 [*inf. lin.*] °मर्थे) (for युध्यतामग्रे). B3 प्रतिनंदश्च (*inf. lin.* °पन्नश्च).]

—B3 cont.:

2147* कच्चित्त्वं शत्रुषु शौर्यं करोषि सततं परम् ।

—After 31^{ab}, D1.3 ins.; while D2.4.5.7 subst. for 31:

2148* कच्चित्त्वं द्विषतां भङ्गं प्रतिघातं च सर्वशः ।
सुदुर्बलं धारयंश्च वर्तसे रिपुसूदन ।

[(l. 1) D1 भागं; D4 भीति-; D7 भीतिं (for भङ्गं). D1.2 सर्वतः. —(l. 2) D5 सुदुर्लभं. D4.7 पालयंश्च (for धार°).]

—D1.3 cont.:

कच्चिन्न लोकायतिकान्ब्राह्मणांस्तात सेवसे ।
अनर्थकुशला ह्येते बालाः पण्डितमानिनः ॥ ३२
धर्मशास्त्रेषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्बुधाः ।
बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थं प्रवदन्ति ते ॥ ३३
वीरैरध्युषितां पूर्वमस्माकं तात पूर्वकैः ।
सत्यनामां दृढद्वारां हस्त्यश्वरथसंकुलाम् ॥ ३४
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः स्वकर्मनिरतैः सदा ।
जितेन्द्रियैर्महोत्साहैर्वृतामार्यैः सहस्रशः ॥ ३५
प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतां वैद्यजनाकुलाम् ।
कच्चित्समुदितां स्फीतामयोध्यां परिरक्षसि ॥ ३६　　G. 2. 109. 49 B. 2. 100. 42 L. 2. 114. 52

2149* मन्त्री पुरोहितश्चैव सेनापतिकुमारकौ ।
द्वास्थो राजकुलीनश्च द्रव्यहर्ता प्रशासकः ।
कोशपालः पुराध्यक्षो धनवान्पौरनायकः ।
धर्मान्तिकः प्राड्विवाको दण्डदुर्गस्य पालकः ।
अष्टादशो ह्याटविको वर्गोऽयं प्रथमो मतः ।
देशकालौ तथा कर्ता शक्तिः साध्याश्च साधनम् ।
उपायाश्च सहायाश्च क्षयोऽथ व्यय एव च ।
लाभः पश्चात्प्रकोपश्च अनुबन्धो बलक्षयः ।
बलरक्षा च सहिता स्वपक्षे दश पञ्च च ।

[(l. 4) D3 कर्मांतिकः प्राचार्यकौ (for the prior half). —(l. 6) D3 साध्यश् (for साध्याश्).]

—^{c}) D1.3 अपराभूय (for अनवज्ञाय). Ś1 Ñ2 B D6 सु (Ñ2 reads सु in m.; B1.3 स)दुर्बलान्धा(B2.4 D6 °न्वा)-रयंश्च; Ñ1 सुदुर्बलं पालयंश्च; G(ed.) सुदुर्बलांश्च धारयन्. —^{d}) G2 M2 वर्तते; Cr.m.g वर्तसे (as in text). —After 31, D1 reads 37, 39^{cd}–43^{ab} (including 2156*), whereas D3 reads 37–43^{ab} (including 2154* and 2156*).

32 T1 illeg. for 32 (cf. v.l. 30). The sequence of sts. 32–44 (including star passages) in V1 is as follows: 2154*, 39^{cd}–43^{a}, 2156*, 43^{b}, 32, 33, 2159*, l. 3–6 of 2150*, 59, 2166*, 2143*, 34–36, 2160* and 44. Ś1 Ñ2 B D1.3.6 read 32 and 33 preceded by 2158* after 43^{ab} (D1.3 after 43^{ab}). —^{a}) Ś1 D6 M2 च; B1 नु; Cg as in text (for न). B1 D4 लौ(D4 [अ]लो)-कायतिकान्; B4 लोकानयतिकान् (hypm.); D1.3 लोकान्पतितान्. —^{b}) Ñ1 mostly illeg. D1.3 व्राह्मणं. Ś1 Ñ2 B D2.4–7 उपसेवसे (for तात से°). —After 32^{ab}, B3 repeats in marg. l. 1 of 2154* (cf. v.l. 38), while B4 ins. l. 1 only of 2154*. —^{c}) B4 अक्नं चाकुशला. —^{d}) Ś1 D6 भूयः; Ñ B1.2.4 D1–5.7 मूढाः; V1 मुर्खाः; B3 (*sup. lin.* मूढाः) लोकाः (for बालाः).

33 For sequence in Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6, cf. v.l. 32. D5 om. 33–52. D2.4.7 om. 33. —^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 शास्त्रेष्वन्येषु (for धर्मशास्त्रेषु). —^{b}) Dg1 वर्तमानेषु; Cr.g.k विद्यमानेषु (as in text). M4 दुर्बलां; G(ed.) दुर्विधाः (for दुर्बुधाः). V1 विज्ञानेषु विदुर्बुधाः. —^{c}) V1 B3.4 आन्विक्षिकीं. V1 D1.3 गृह्य (for प्राप्य). —^{d}) Ñ B निरर्थान्. Ś1 D6 न निंदां वर्ध(D6 कार)यंति ते. —After 33, Ś1 Ñ B2.4 D6 ins.; V1 B1.3 D1.3 read 2150* and then cont. l. 3–6:

2150* कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मनुष्यान्समलंकृतः ।
उत्थायोत्थाय पूर्वाह्णे मुक्त्वा च विदितं जनम् ।
कच्चित्कल्यं च सायं च तवासीनस्य चाग्रतः ।
पिबन्ति मदिरां नागा भुञ्जते भोजनानि च ।
कच्चित्पितरि सद्वृत्तिं वर्तसे पुरुषर्षभ ।
पितामहानामपि वा वर्तसे तुल्यगौरवः ।

[(l. 1) Ś1 ममलंकृतान (for °कृतः). —(l. 2) Ñ2 भुक्त्वा; B2 कृत्वा (for मुक्त्वा). Ñ2 विजितं (for विदितं). Ñ1 *क्त्वा ***घजनं (illeg.): B4 कृत्वा च विचित्रं वनः (sic) (for the post. half). —(l. 3) B2 किंचित् (for कच्चित्). Ś1 D6 काले; L(ed.) काल्ये (for कल्यं). V1 (with hiatus) आसीनस्य तवानघ; D1.3 (with hiatus) आसीत्तस्यैव तेनघ (for the post. half). —After l. 3, B4 ins. शास्त्र कर्म. —(l. 4) B4 om. नागा. —(l. 5) V1 संवृत्तं; B1 D1 सद्वृत्त; D3 सुवृत्तं; G(ed.) संवृत्ति (for सद्वृत्तिं). D6 पुरुषर्षभे. —(l. 6) Ś1 इव (for अपि). Ñ2 B3 च (for वा). D1.3 कुलगौरवः (for तुल्य°). V1 पितामहानपि वा वर्तसे कुलगोचरः (subm.).]

—Thereafter Ś1 Ñ2 B D6 read 21; V1 D1.3 read 59 (including 2166* and 2143*).

34 For sequence in V1 cf. v.l. 32. D5 om. 34 (cf. v.l. 33). —^{a}) B3 धीरैर् (for वीरैर्). Ś1 चाध्युषितां; D4.7 अधिष्ठितं. Ś1 Ñ1 D2.4.6.7 नित्यम् (for पूर्वम्). —^{b}) Ñ B1–3 D1.3 इह; V1 सह; B4 इव (for तात). Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 पूर्वजैः. —After 34^{ab}, D4.7 ins.:

2151* सद्वृत्तं वर्तसे वत्स यथास्माकं सदा पिता ।

—^{c}) Ś1 Ñ B3 D6 सत्यनाम्नीं(Ñ1 °म्ना); B4 सदुद्यानां (for सत्यनामां).

35 For sequence in V1 cf. v.l. 32. D5 om. 35 (cf. v.l. 33). —^{ab}) M4 नतः (for सदा). Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 एतैः(Ñ2 B3 अन्यैः; V1 वत [sic]; B1 शूद्रैः; B2.4 D6 रतैः)स्तात स्व(Ś1 V1 सु) कर्मसु(D1 °भिः); Ñ1 स्वकर्मनिस्त्वकर्मसु (sic) (for ^{b}). D2.4.7 ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रैः स्थितैस्तात स्वकर्मसु. —^{d}) Ś1 D6 दृढवीर्यैः; Ñ2 B3 भृतां चार्यैः; B1.2.4 वृतां चाढ्यैः (B1 °न्यैः); D2 वृतामन्यैः; D4.7 वृतामन्यैः; M4 वृतामेतैः (for वृतामार्यैः). Ś1 Ñ B1–3 D2.4.6.7 M4 सहस्रदैः.

36 For sequence in V1 cf. v.l. 32. D5 om. 36 (cf. v.l. 33). —^{a}) Ñ2 प्रसादैर्. —^{b}) Ś1 Ñ1 D6 भृतां (for

G. 2. 109. 21 B. 2. 100. 43 L. 2. 114. 21 कच्चिच्चैत्यशतैर्जुष्टः सुनिविष्टजनाकुलः ।
देवस्थानैः प्रपाभिश्च तडागैश्चोपशोभितः ॥ ३७
प्रहृष्टनरनारीकः समाजोत्सवशोभितः ।
सुकृष्टसीमा पशुमान्हिंसाभिरभिवर्जितः ॥ ३८
अदेवमातृको रम्यः श्वापदैः परिवर्जितः ।
कच्चिज्जनपदः स्फीतः सुखं वसति राघव ॥ ३९
कच्चित्ते दयिताः सर्वे कृषिगोरक्षजीविनः ।
वार्तायां संश्रितस्तात लोको हि सुखमेधते ॥ ४०

वृतां). Dm1 चैद्य- (sic); Cg as in text (for चैद्य-). D2.4.7 -[आ]वृतां (for -[आ]कुलाम्). Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 दिव्यै (V1 D1 चैत्यै; D3 वैचै)रलंकृतां (Ñ2 B1–3 °तैः). —^{c}) Ś1 V1 Dg1 D1–3.6 च(Dg1 तु)मुदितां; Ñ B प्रमु°; T3 समुच्छ्रितां; G1.3 समुदित-; Cg सुमुदितां Ck.t as in text (for समुदितां). —^{d}) Dt1 परिरक्षसे; Cm °सि (as in text). —For 36^{cd}, D4.7 subst. (reading it after 2153*) :

2152* अयोध्यां च पुरीं तात पालयन्नधितिष्ठसि ।

—After 36, Ś1 Ñ2 B2.4 read 2159*; while V1 D1.3 ins. 2160*. —After 36, B1.3 read 2159* for the second time and thereafter cont. 2160*.

37 For the sequence in Ñ2 B D6, cf. v.l. 20 and for D1.3, cf. v.l. 31. D5 om. 37 (cf. v.l. 33). In V1, the portion of the text from 37 to 39^{b} is missing. Ś1 om. 37–42. D4.7 om. 37. —^{a}) G1.3 M3 Cr.g.k चित्य-; Cv चात्य-; Cr*p.gp*.t as in text (for चैत्य-). T3 -रदैर् (for -शतैर्). D2 जुष्टां; M3 जुष्ट-. Ñ B D6 कृषिकर (Ñ2 B2.3 °रै; B4 °वर; D6 °रा)स्तात; D1.3 कृषिकैर्जुष्टः; M4 शिष्टजनैर्जुष्टः (for चैत्यशतजुष्टः). —^{b}) Ñ2 B D1 T2 सु(D1 स)निविष्टो. Ñ2 ह्यनाकुलः; B3 ह्य(*sup. lin.* ज)-नालुकः(meta.); D2 G3 -जनाकुलां. D6 सुनिविष्टा जनाकुलाः; M3 सुनिविष्टः समाकुलः. —^{c}) D3 damaged for वस्थानैः. G3 देवालयैः. —^{d}) Dg1 विमानैश्; Dt1 Dd1 Dm1 S Cg तटाकैश् (for तडागैश्). B3 चोपसेवितः(L[ed.] °ताः); D2 उपशोभितां.

38 For the sequence in Ñ2 B D6, cf. v.l. 20 and for D1.3, cf. v.l. 31. V1 missing (cf. v.l. 37). Ś1 D5 om. 38 (for Ś1 and D5 cf. v.l. 37 and 33 respy.). D1 om. 38–39^{b}. M3 om. (hapl.) 38^{ab}. M4 reads 38^{ab} after 39^{ab}. —^{a}) Dd1 D3 प्ररुष्ट-; Ct*p* प्रभिन्न- (for प्रहृष्ट-). Dg1 -जननारीक-; D2.4.6.7 T -नरनारीकां(D6 °काः; T °क-). —^{b}) Ñ B D6 -भूषितः(D6 °ताः); D2.4.7 -राजितां (for -शोभितः). —^{c}) Ñ B1–3 D6 G1 सुहृष्ट(B2 D6 °कृष्ट)सीमः (G1 °मा); B4 om.; D3 **ष्टसीमः; L(ed.) °ष्टलोमः (for सुकृष्टसीमा). —^{d}) Ñ2 B D3.6 विहिंसा- (for हिंसाभिर्). Ñ2 B D3.6.7 T1.2 Cg परिवर्जितः (for अभि°). —For 38^{cd}, D2.4.7 subst. :

2153* तां सुसीमां सुमहतीं हिंस्रकैः परिवर्जिताम् ।

—After 38, B3 ins. l. 1 only of 2154* for the first time, repeating it (see sequence) marg. after 32^{ab}. —D4.7 read 2152* after 2153*.

39 For the sequence in Ñ2 B D6, cf. v.l. 20 and for D1.3, cf. v.l. 31. V1 missing 39^{ab} (cf. v.l. 37). Ś1 D5 om. 39 (cf. v.l. 37 and 33 respy.). D2.4.7 om. 39–50. D1 om. 39^{ab} (cf. v.l. 38). B2.3 read 39^{ab} in marg. —) Dt1 अदेवमातृका-; D3 न देवमातृको; D6 अदेवद्रोहकः; T3 G2.3 M1.2 अदैवमा°. Ñ B D6 कच्चित् (for रम्यः). —^{b}) B3 यः पदैः. Ñ B1.2 च विवर्जितः; B4 D3 अपि (D3 °प)वर्जितः (for परिव°). D6 आपद्भिश्चैव वर्जितः. —After 39^{ab}, M4 reads 38^{ab}. —After 39^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.; Ñ2 B1.2 D3 ins. l. 1 only after 39^{ab}; V1 ins. before 39^{cd}; B3 ins. l. 1 only after 38; whereas B4 ins. l. 1 only after 32^{ab}; M4 ins. l. 1 before and l. 2 after 38^{ab} :

2154* परित्यक्तो भयैः सर्वैः खनिभिश्चोपशोभितः ।
विवर्जितो नरैः पापैर्मम पूर्वैः सुरक्षितः ।

[(l. 1) V1 ***त्तैर्. B1.2.4 नयैः; B3 (second time) [ऽ]नयैः; D3 [ऽ]वि यत् (for भयैः). Ñ2 B3 (first time) परित्यक्तानयैः. Ñ2 V1 B1.2.3(both times).4 वणिग्भिश्; D3 *णिभिश् (illeg.) (for खनिभिश्). Ñ2 B2 (m. also) -जीवितः; V1 -सेविनः; B1.3(first time) -जीविभिः; B3(second time).4 -सेविभिः (for -शोभितः). —(l. 2) M3 परैः; M4 दरैः (for नरैः).]

—^{c}) T2 जानुपद (sic). —^{d}) B3 (before corr. as in text) Dt1 D3 T3 राघवः. —After 39, Ñ B D6 ins. :

2155* प्रहृष्टनरनारीकाः सुनिरुद्धिम्नगोकुलाः ।

[B1.4 -नारिकः. Ñ2 रव- (for नु-). Ñ1 -गोकुलः. B3 अनिरुद्धिम्नगोकुलाः (for the post. half).]

40 For the sequence in Ñ2 B D6, cf. v.l. 20 and for D1.3 and V1, cf. v.l. 31 and 32 respy. Ś1 D5 om. 40 (cf. v.l. 37 and 33 respy.). D2.4.7 om. 40 (cf. v.l. 39). —^{a}) Ñ V1 B D1.3.6 निरता वैश्याः (for दयिताः सर्वे). —^{b}) Dg1 D6 M3 Ct कृषिगोरक्ष्य-; Cr.m.g° रक्ष- (as in text). Ñ B D6 -कर्मसु; V1 D1.3 -कर्मणि (for -जीविनः). —D6 om. 40^{c}–41^{b}. B2 reads *sec. m.* from 40^{c} to कच्चित्ते in 41^{b}. —^{c}) B3 संश्रितास् (sic); B4 D1.3 Ck संस्थितस्; Dt1 Ct सांप्रतं; M4 अश्रितस् (sic); Cr संश्रुतस्; Cm.g as in text (for संश्रितस्). V1 वार्तानया स्थितस्तात. —^{d}) M4 (before corr.) लोका, (after corr. *sec. m.*) लोके. V1 B2 Dt1 D1.3 [ऽ]यं (for हि). Ñ V1 B3 D1.3 M4 कृषिजीवनः(D3 °वावः [sic]; M4 °विनः); B1.2.4 कृषिजीवकः (for सुखमेधते).

तेषां गुप्तिपरीहारैः कच्चित्ते भरणं कृतम् ।
रक्ष्या हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः ॥ ४१
कच्चित्स्त्रियः सान्त्वयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः ।
कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे ॥ ४२
कच्चिन्नागवनं गुप्तं कुञ्जराणं च तृप्यसि ।
कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मनुष्याणां विभूषितम् ।
उत्थायोत्थाय पूर्वाह्णे राजपुत्रो महापथे ॥ ४३
कच्चित्सर्वाणि दुर्गाणि धनधान्यायुधोदकैः ।
यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः ॥ ४४ G. 2. 109. 52 B. 2. 100. 53 L. 2. 114. 54

41 For the sequence in Ñ2 B D6, cf. v.l. 20 and for D1.3 and V1, cf. v.l. 31 and 32 respy. Ś1 D5 om. 41 (cf. v.l. 37 and 33 respy.). D2.4.7 om. 41 (cf. v.l. 39). D6 om. 41[ab] (cf. v.l. 40). T3 om. 41–43. —[a]) B2 तेन; M4 तस्मात् (for तेषां). B2 [आ]गुप्त-; B4 गुप्त-; D1 गुप्तिः; D3 गुप्तैः (for गुप्ति-). V1 Dt1 Dd1 Cv.r.k -परिहारैः; D1.3 परीवारैः; Cm.g.t as in text (for -परीहारैः). —[b]) Ñ V1 B M4 धा(Ñ1 V1 B3 वा)रणा कृता; D1.3 धरणी कृता (for भरणं कृतम्). —[c]) Ñ2 B4 रक्ष्या हि राज(B4 °ज्य)-धर्मेण; V1 रक्ष्या हि राज्ञा धर्मज्ञ; M3 रक्ष्या राज्ञा स्वधर्मेण.

42 For the sequence in Ñ2 B D6, cf. v.l. 20 and for D1.3 and V1, cf. v.l. 31 and 32 respy. Ś1 D5 om. 42 (cf. v.l. 37 and 33 respy.). D2.4.7 om. 42 (cf. v.l. 39). T3 om. 42 (cf. v.l. 41). —[a]) D6 प्रियाः (for स्त्रियः). Ñ1 Dt1 सांत्वयसे; T2 तांत्वयसि (sic); G1 साधुकृताः; L(ed.) शमयसि. —[b]) Ñ1 Dg1 Dt1 T1.2 M2–4 कच्चित्तास्ते; D3 कर्तारश्च. —[c]) B1–3 M2 [अ]स्यां; Cr.m.g.k.t as in text (for [आ]सां). —[d]) B4 विबुध्यसे (for न भाषसे). —After 42, B4 ins. 2158*.

43 For the sequence in Ñ2 B1–3 D6, cf. v.l. 20 and for D1.3 and V1, cf. v.l. 31 and 32 respy. D5 T3 om. 43 (cf. v.l. 33 and 41 respy.). D2.4.7 om. 43 (cf. v.l. 39). B4 om. (hapl.) 43[ab]. Ś1 reads 43[ab] (along with 2156* and 2158*) after 14. —[a]) Ś1 Ñ2 D1.3.6 नागबलं; Ñ1 नागमनु- (for °वनं). Ś1 B1.2 D6 गुह्यं (for गुप्तं). —After 43[a], Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.3.6 ins.:

2156* कैकेयी सुप्रजास्त्वया ।
कच्चिदुन्नतदन्तानां.

[(l. 1) V1 B1.2.3 (m. also as above) D1.3 हस्त्यारोहैः सुसंमतैः (D1.3 समंततः). —(l. 2) V1 D3 उन्नतदंतानां; D1 उन्नत-अश्वानां (with hiatus).];
whereas Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G M ins.:

2157* कच्चित्ते सन्ति धेनुकाः ।
कच्चिन्न गणिकाश्वानां.

[(l. 1) M4 धेनवः. —(l. 2) Dg1 गणिकाख्यानां; Cg °काश्वानां (as above).]
—[b]) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1.3.6 T1 M4 Cm न(Ñ1 D1.3 T1 च) तृप्यसे; Dd1 च तृप्यति (sic); Cr.g न तृप्यसि. —After 43[b], Ś1 Ñ B1–2.4 (after 42, owing to omission) D6 ins.:

2158* कच्चित्सभार्यो रमसे कच्चित्काले विबुध्यसे ।
कच्चिच्चापररात्रेषु धर्मार्थे संप्रबुध्यसे ।
कच्चित्संग्रामनीतिज्ञः शूरस्ते वाहिनीपतिः ।
असंहार्योऽनुरक्तश्च हिते नित्यं च तिष्ठति ।

[B4 om. (hapl.) l. 1. —(l. 1) Ñ1 illeg. for चि in second कच्चित् and for वि in विबु°. —Ś1 Ñ2 om. (hapl.) l. 2. —(l. 2) B1.3 D6 चापररात्रे च(D6 °त्रेषु [sic]); L(ed.) च पररात्रेषु. Ñ1 B4 धर्मार्थो; B1.3 °र्त्मा; B2 °र्थौ (sic) (for °र्थे). D6 विप्रबुध्यसे. —(l. 3) B4 संश्रमो (sic) (for संग्राम-). —(l. 4) Ś1 B2 (m. also as above) D6 असहायो (for असंहार्यो). S1 D6 हि (for first च). Ś1 D6 लोके (for नित्यं).]

—[d]) Dg1 Dt1 T1.2 M1.3.4 मानुषाणां; Cg मनुष्याणां (as in text). T2 G3 M2–4 विभूषितः. —[e]) Dg1 पूर्वेह्णि; G2 पूर्वाह्ने. —[f]) Dd1 Dm1 T1 G M1.2.4 महारथ; Cg as in text (for °पथे). —For 43[cdef], Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 subst.; Ś1 Ñ2 B2.4 D6 read after 36 and V1 B1.3 D1.3 read after 33:

2159* कच्चिन्मनुजशार्दूल मनुष्यान्समलंकृतान् ।
उत्थायोत्थाय पूर्वाह्णे राजपुत्राभिवीक्षसे ।

[Cf. l. 1–2 of 2150*. —(l. 1) Ś1 D6 मनुष्यशार्दूल. V1 B1.3 D1.3.6 कच्चिद्दर्शयसे नित्यं (=43[c]) (for the prior half). B1.3 D1.3 समलंकृतः. V1 मनुष्याणामलंकृतः (for the post. half). —(l. 2) V1 B1.3 D1.3.6 मुक्त्वा च विदि(B3 °जि)तं जनं(V1 °नः) (for the post. half).]
—Ñ B cont.; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. after 43; V1 D1.3 ins. after 36:

2160* कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः प्रत्यक्षास्तेऽविशङ्कया ।
सर्वे वा पुनरुत्सृष्टा मध्यमेवात्र कारणम् ।

[(l. 1) Ñ B च सर्वे; G1 सर्वे च; G3 सर्वे न (by transp.) (for न सर्वे). B4 कार्यांताः (for कर्मान्ताः). V1 D1.3 परोक्षास्ते (V1 °क्ष्यास्ते; D3 °क्षे ते). Ñ V1 B D1.3 [ऽ]विशंकिताः; Cv.m.g.t as above; Cr [ऽ]थ शंकया (for °ङ्कया). —(l. 2) M4 सर्वे. G1.3 च (for first वा). D3 पुनरुत्पृष्टा. Ñ1 संश्लिष्टं ह्यत्र; Ñ2 V1 B D1.3 व्यामिश्रं यत्र(V1 D1.3 ह्यत्र; B4 यत्तु); M4 मध्यमं वात्र (for मध्यमेवात्र).]

44 For sequence in V1 cf. v.l. 32. D5 om. 44 (cf. v.l. 33). D2.4.7 om. 44 (cf. v.l. 39). —[a]) Ś1 Ñ B D6 सदा ते दुर्गाणि; V1 सर्वाणि पूर्णानि; Dt1 Dd1 Dm1 T2 G M1.4

G. 2. 109. 53
B. 2. 100. 54
L. 2. 114. 55

आयस्ते विपुलः कच्चित्कच्चिदल्पतरो व्ययः ।
अपात्रेषु न ते कच्चित्कोशो गच्छति राघव ॥ ४५
देवतार्थे च पित्रर्थे ब्राह्मणाभ्यागतेषु च ।
योधेषु मित्रवर्गेषु कच्चिद्गच्छति ते व्ययः ॥ ४६
कच्चिदार्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चोरकर्मणा ।
अपृष्टः शास्त्रकुशलैर्न लोभाद्बध्यते शुचिः ॥ ४७
गृहीतश्चैव पृष्टश्च काले दृष्टः सकारणः ।
कच्चिन्न मुच्यते चोरो धनलोभान्नरर्षभ ॥ ४८
व्यसने कच्चिदाढ्यस्य दुर्गतस्य च राघव ।
अर्थं विरागाः पश्यन्ति तवामात्या बहुश्रुताः ॥ ४९
यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यस्राणि राघव ।
तानि पुत्रपशून्घ्नन्ति प्रीत्यर्थमनुशासतः ॥ ५०
कच्चिद्वृद्धांश्च बालांश्च वैद्यमुख्यांश्च राघव ।
दानेन मनसा वाचा त्रिभिरेतैर्बुभूषसे ॥ ५१

दुर्गाणि सर्वाणि (by transp.); Cr.m.g सर्वाणि दुर्गाणि (as in text).—[b]) Ś1 D6 -[आ]युधादिकैः; B2 (m. also as in text) -[आ]युधाक्षतैः; T3 G2.3 M1.2 -[उ]दकायुधैः; Cr.m.g as in text (for -[आ]युधोदकैः).—[c]) T2 तु (for च). Dt1 Dm1 T M2–4 प्रतिपूर्णानि; Cr.m.g परि° (as in text).—[d]) B4 Dg1 यथा. Ś1 V1 D6 शिल्पैर्; B4 शिल्प-; G1 [आ]युध- (for शिल्पि-). Dg1 -धनुर्द्दरैः.

45 D5 om. 45 (cf. v.l. 33). D2.4.7 om. 45 (cf. v.l. 39). V1 D1.3 om. 45–47.—[ab]) M3 चेद् (for ते). B1 ***च्चिद् (illeg). D6 स्वल्पतरो (L[ed.]°रं) (for अल्प°).—[c]) B4 क्षगात्रेषु (sic). G1 किंचित् (for कच्चित्). G2 M1 कच्चित्ते न त्वपात्रेषु —[d]) Ś1 D6 त्यागो; Ñ2 B कोषो; G2 शोको (meta.). Ñ2 B1.3 पार्थिव (for राघव). M4 कोशो गच्छतु संक्षयं.

46 D5 om. 46 (cf. v.l. 33). D2.4.7 om. 46 (cf. v.l. 39). V1 D1.3 om. 46 (cf. v.l. 45).—[a]) Ś1 Ñ B D6 G3 M4 दे(B4 दै)वतार्थेषु पितृषु (B4 पि**; G3 M4 पित्रर्थे).—[b]) Ñ2 B3 ब्राह्मणाभ्या(Ñ2 °द्या)गमेषु च; Dd1 Dm1 T3 G1 M2 °णेभ्या(T3 M2 °ब्वा)गतेषु च.—[c]) T2.3 मंत्रिवर्गेषु.

47 D5 om. 47 (cf. v.l. 33). D2.4.7 om. 47 (cf. v.l. 39). V1 D1.3 om. 47 (cf. v.l. 45).—[a]) Ś1 आये; B1 आर्यं; G2 आत्मो (sic) (for आर्यो). Ñ1 Dt1 T3 M4 Ct [ऽ]पि शुद्धात्मा.—[b]) B1 (also) दूषितश् (for क्षारितश्). Ñ1 Dt1 Ct चाप-; Ñ2 B3 दस्यु-; B1.2 Dg1 चौर-; T1.2 चार-; Cv.r.g as in text (for चोर-). T2 M3 -कारणात्. Ś1 D6 क्षपितश्चोरुकर्मणा.—[c]) Ś1 अदृष्टा-; Ñ1 B1 Dt1 Dd1 Dm1 M3 Ct अदृष्टः; Ñ2 B2–4 Dg1 D6 अदृष्ट-; T3 G1.3 अपृष्ट-; M1 अपृष्ट्वा; Cr.m.g.k as in text (for अपृष्टः). B4 -शास्त्रैः.—[d]) Dd1 T2 G M Cr.m.g वध्यते; Cv वर्धते; Ct as in text (for बध्यते). Ś1 D6 नार्यं (D6 °घं) ध्यायति मानवः; Ñ B नापध्या(B2 °ध्याप [meta.])यति(Ñ1 °सि) मानवः.

48 D5 om. 48 (cf. v.l. 33). D2.4.7 om. 48 (cf. v.l. 39).—[ab]) Dm1 दृष्टश् (for पृष्टश्). Dm1 पृष्टः (for दृष्टः). T1 G3 सकारणं; Cr.m.g.k.t °णः (as in text). Ś1 D6 गृहीतलोकसं(L[ed.] °क आ)रक्षः कुशलो दृष्टकारणः; Ñ B गृहीतपृष्ट(G[ed.]°ष्ठ)श्चारक्षैः(B1.2 °ष्ट आरक्षैः; B3 [m.]°श्चारज्ञैः; B4 °पूर्वं नारक्ष्यैः) कुशलैः दृष्टकारणः; V1 गृहात्पृष्ठतो रक्तैः(क्षैः ?) कुशलैर्दुष्टकारणं (subm.); D1.3 गृहीतः पृष्ठतो रक्षैः कुलैर्दृष्टः सकारणं.—[c]) D1.3 मुष्यते (for मुच्यते). Ś1Ñ2 V1 B D1.6 चौरो (B2 [m. also] वैरो); D3 चौरर् (for चोरो).

49 D5 om. 49 (cf. v.l. 33). D2.4.7 om. 49 (cf. v.l. 39).—[a]) M4 व्युत्पन्नं (for व्यसने).—[b]) Dt1 Ct दुर्बलस्य; Cr.m.g.k as in text (for दुर्गतस्य).—For 49, Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 subst.:

2161* कच्चिद्विवदऽतोर्थेषु बलिनो दुर्बलस्य च ।
अपक्षपातात्पश्यन्ति कार्येष्वधिकृता नराः ।

[(l. 1) Ś1 D6 चाविदितार्थेषु; V1 विदिनोर्थेषु (subm.); B4 निवदतोर्थेषु (for विवद°).—(l. 2) Ñ2 B3 अपक्षपाताः; D1 (before corr. as above) पक्षपातान्न. V1 D1.3 कार्याणि; B1 **षु (for कार्येषु). B2 (orig. as above; marg.) [अ]धि-निराकृताः (for °कृता नराः).]

50 D5 om. 50 (cf. v.l. 33). D2.4.7 om. 50 (cf. v.l. 39). Dg1 reads 50 and 51[ab] in marg.—[a]) B1 मिथ्या***नां (illeg.); B4 °भिशस्त्राणि.—[b]) B4 पश्यन् (for पतन्ति). Ś1 Ñ V1 B1–3 Dg1 Dt1 Dm1 (before corr. as in text) D1.3.6 T Ct [अ]श्रूणि; B4 साश्रूणि; Cr.g as in text (for [अ]स्राणि). Ck.tp पादन्यासानि (for पतन्त्यस्राणि). Ś1 Ñ V1 B D1.3 रोदतां; D6 शोचतां; G2 M1 भूतले (for राघव).—[c]) Ñ2 B3 Dd1 Dm1 पुत्रान्; V1 पुत्रं; G3 तस्य (for पुत्र-). Ñ1 हंति (sic) (for घ्नन्ति).—[d]) Ś1 Ñ B D1.3.6 तेषां मिथ्याभिशंसिनां (Ñ1 °सनां; D3 °सितां); V1 तानि मिथ्याभिशापिनां.

51 D5 om. 51 (cf. v.l. 33). Dg1 reads 51[ab] in marg.—[a]) M4 बालांश्च वृद्धांश्च (by transp.).—[b]) Dg1 Dt1 T2.3 G1.3 M3 वैद्यान्; Ck as in text (for वैद्य-). Ś1 D2.4.6.7 M4 मुख्यान्वैद्यांश्च संमतान् (M4 राघव); Ñ B मुख्यान्वै(B2 m. also मान्यान्वै)द्यान्ससोमपान् (B1.3 °न्समोपमान्); V1 D1.3 मुख्यान्विप्रांश्च सोमपान् (V1 D3 °पमान् [meta.]).—[c]) Ś1 D6 वचसा चैव; Ñ B वचसा साम्ना (Ñ1 माना [sic]) (for मनसा वाचा).—[d]) D2.4.7 बुभूषसि (D2 °यसि [sic]). Ś1 D6 यथावच्चार्चसेनघ; Ñ2 V1 B D1.3 त्रिभिर(V1 स्नेहेना)र्चयसेनघ.

कच्चिद्गुरूंश्च वृद्धांश्च तापसान्देवतातिथीन् ।
चैत्यांश्च सर्वान्सिद्धार्थान्ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥ ५२
कच्चिदर्थेन वा धर्ममर्थं धर्मेण वा पुनः ।
उभौ वा प्रीतिलोभेन कामेन न विबाधसे ॥ ५३
कच्चिदर्थं च धर्मं च कामं च जयतां वर ।
विभज्य काले कालज्ञ सर्वान्भरत सेवसे ॥ ५४
कच्चित्ते ब्राह्मणाः शर्म सर्वशास्त्रार्थकोविदाः ।
आशंसन्ते महाप्राज्ञ पौरजानपदैः सह ॥ ५५
नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् ।
अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तिताम् ॥ ५६
एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च मन्त्रणम् ।
निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥ ५७
मङ्गलस्याप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वशः ।
कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान्राजदोषांश्चतुर्दश ॥ ५८ G. 2. 109. 66 B. 2. 100. 67 L. 2. 114. 68

52 D5 om. 52 (cf. v.l. 33). —[a]) Dg1 reads first श्च in marg., while B3 reads second श्च *sup. lin.* Ñ2 om. (hapl.) वृद्धांश्च. —[b]) B1.2.4 दैवतातिथीन् . —[c]) Ś1 Ñ2 B D6 पूज्यांश्च सर्वान्(Ñ2 B3 °र्वे); Ñ1 पूज्यान्सर्वांश्च; V1 D1–3 G1.3 वैद्यांश्च सर्व-(G1.3 °र्वान्); D4.7 देवांश्च सर्व- (for चैत्यांश्च सर्वान्). T2 सिद्धांश्च (for सिद्धार्थान्). —[d]) B4 Dt1 D1.3 च नमस्यति; Dg1 नावमंस्यसे; T3 M3 च न मन्यसे; G1 चाभिमन्यसे; G3 चानुमन्यसे; M4 च मनस्यसि (meta.).

53 [a]) D2 धर्मं वा (by transp.). —[b]) Ñ B3 कच्चित् (for पुनः). D2.5 धर्मेणार्थमथापि वा. —M3 lacuna from [c] up to वि in [d]. —[c]) V1 तौ; Dd1 Dm1 Cr च; Cg as in text (for वा). Ś1 Ñ B D2.4–7 G2 M1 प्री(D4 प्र)तिसा(B2 °का)रेण; V1 Dm1(before corr. as in text) Cr °लाभेन; Dg1 °योगेन; M4 प्रतिलोभेन; Cm.g.k.t as in text (for प्रीतिलोभेन). —[d]) Dm1 reads कामेन in marg. T1.3 Cm.g.k.t च न बाधसे (for न विबा°). Ś1 V1 D2.4–7 न कामेन प्र(V1 वि)बाधसे.

54 D3 repeats 54^{ab} in place of 55^{ab} which is omitted. —[ab]) M3 om. (hapl.) कामं च. Dt1 Dd1 Dm1 D1.3 (both times) G2.3 M1 transp. धर्मं and कामं. Ś1 Ñ B D2.4–7 व(B2 [m.] द)दतां; V1 जपतां (for जयतां. —[c]) G2 विहर्म्य (sic). Ñ2 B कालं (for काले). B4 कालं तु; G(ed.) कालज्ञः. —[d]) Ñ B D4.7 T1.3 M3.4 सर्वान्वरद; D1.3 सर्वं वितर; D2.5 सदा वरद. Ñ2 B वर्तसे (for सेवसे).

55 D3 om. 55^{ab} and repeats 54^{ab} in place of it. —[a]) Dt1 Ct ब्राह्मणः. Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 सर्वे; T2 धर्मे; G3 तत्र (for शर्म). —[b]) Ś1 D2.4–7 धर्मकामार्थ-; Ñ1 V1 B1.2 Dd1 Dm1 D1 T2 G1.3 M1.4 धर्मशास्त्रार्थ-; G2 शर्मशास्त्रार्थ- (for सर्व°). Dt1 -कोविदः; T2 -कोविद. —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 न शोचंति; Dt1 Ct आशंसते; D3 विभजति; D5 °संति (for आशंसन्ते). Ś1 D6 महाप्राज्ञाः; B1.2 महाप्रज्ञाः; D2.4.5.7 शुभं नित्यं. —[d]) Ñ2 पौरजनपदैः. —After 55, D2.5 ins.:

2162* कच्चिदन्धांश्च वृद्धांश्च पङ्गुव्यङ्गांस्तथातुरान् ।
स्त्रियो बालाननाथांश्च पितेव परिरक्षसि ।

56 [a]) D1.3 नास्तिकामंत्रितं. Ś1 Ñ V1 B D1.6 क्रोधः; D3 क्रुद्धः; G2 बोधं (for क्रोधं). —[b]) Ś1 Ñ V1 B1.2(m. also).3.4 D1.3.6 प्रमादो(B2 [orig.] प्रमोदो). D1 दीर्घसूत्रतः. —[d]) Ś1 Ñ2 B D6 पापवृत्ति(Ñ2 B3.4 °त्त)ता; Ñ1 D5 क्षिप्रचित्ततां; V1 क्षिप्रचिंतनं; D1–4.7 क्षिप्तचित्तता(D2.4 °तां); T1.2 G2 M1 पंचवर्ति(T1 °वृत्त)तां.

57 [a]) B3.4 एकश् (for एक-). Ś1 Ñ1 D1.3.6 G3 एक (Ś1 °कं)चित्तमन(L [ed.] °म *)र्थानाम् ; T2 G2 एकचिंतमनर्थानाम्(meta.). —[b]) G2 अनर्थं चैव (for °र्थज्ञैश्च). Dd1 Dm1 D2.5 G M1.2 चिंतनं (for मन्त्रणम्). Ś1 D6 अनर्थश्चो(D6 °स्यो)पमंत्रणं; Ñ B D1.3 बहुभिर्नित्यमंत्रणं (D3 °त्रिणां); V1 धर्माणामेकचिंतनं; D4.7 अनर्थज्ञोपसेवनं. —[c]) D4.7 निश्चयानाम् (for निश्चिता°). Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 अ(Ś1 च)नारंभो. —[d]) Ñ V1 B D1.3 M2 [अ]परिपालनं; D2 परिरक्षणं (sic).

58 [a]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.3 G1 Cm*p*.g*p*.k.t मंगलादि; M2 Cr*p* °लानि; Cr.m.g as in text (for मङ्गलस्य). Ś1 D2.4–7 मंगलानामयोगश्च(D2.5 °गं च); T2 M3 अमंगलानां योगं च; G3 अमंगल्यं प्रयोगश्च. —[b]) Ś1 D4.6.7 प्रीत्युत्सर्गश्च; D2.5 M4 प्रत्युत्सर्गं च. Dt1 T2 Cm.g.t सर्वतः; Cr सर्वशः (as in text). —[c]) Dg1 G1 वर्जयसे तान्. —[d]) Dd1 राजशोषांश् (sic) (for °दोषांश्). —For 58, Ñ V1 B D1.3 subst.; D2.5.7 ins. after 58; while D4 ins. l. 1 and Ś1 D6 ins. l. 2 after 58:

2163* कच्चित्ते नोपपद्यन्ते दोषा द्वादश राघव ।
यैराविष्टो महीं क्षिप्रं नाशयेज्जगतीपतिः ।

[(l. 1) Ñ1 त्वं; D2.4.5 त्वां; D7 त्वा (for ते). D2.5 नोपतिष्ठंते. —(l. 2) Ś1 यैराविष्टः; B4 यैराविष्टां. Ś1 D2.5–7 श्रियं (for महीं). Ś1 V1 D1.3.6 पृथिवीपतिः; D2.5.7 महतीमपि (for जगती°).]

—Thereafter Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6 cont.; whereas Ñ1 cont. after 2167*; G(ed.) ins. l. 1–2 before 2.97.5 and l. 3–10 after 2.97.5:

2164* तथा तं चानुपृच्छन्तं रामं व्यथितचेतनः ।
अज्ञापयत शोकार्तो भरतो मरणं पितुः ।

G. 2. 109. 33
B. 2. 100. 75
L. 2. 114. 36
कच्चित्स्वादुकृतं भोज्यमेको नाश्नासि राघव । कच्चिदाशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः संप्रयच्छसि ॥ ५९

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

त्वामेव शोचंस्तव दर्शनेप्सु-
त्वय्येव सक्तामनिवार्य बुद्धिम् ।
त्वया विहीनस्तव शोकरुद्ध-
स्त्वदर्थमेवास्तमितः पिता नः ।
पूर्वं च राजास्तमिहानुयुज्य
श्रुत्वा च वाक्यं भरतस्य तस्य ।
चिकीर्षमाणो रघुनन्दनस्तदा
पितुः प्रतिज्ञां स बभूव तूष्णीम् ।

[(l. 1) Ñ1 त्वेवानु-; V1 त्वेवं तु; B1 चैवानु-; B2 (m. as in Ñ1) त्वेनानु-; B3 न्वेवानु-; B4 [अ]निमनि- (for नं चानु-). Ñ2 तथात्वे भवान्पृच्छंनं (sic); D1.3 यथा त्वेवमपृच्छंनं (for the prior half). Ś1 V1 D1.3 व्यथितचेतसं (Ś1 °सः). —(l. 2) Ś1 D6 आज्ञापयत. Ñ B1.2.4 अ (Ñ1 B2.4 आ) ज्ञापयद्भ्रशार्तोसौ: V1 D1.3 वि (D3 व्य) ज्ञापयद्भ्रशार्तस्तु; B3 आ (before corr. अ) ज्ञापयद्भ (before corr. °तृ) शार्तोसौ (for the prior half). —(l. 3) B4 दर्शने पुनश्च (for °नेप्सुस्). —(l. 4) Ś1 D6 तां तामविचार्य (for सक्तामनिवार्य). V1 त्वामेव सक्ता ह्यनिवार्य बुद्धिः; D1.3 त्वमेव (D3 °व्येव) सत्कर्मणि वा (D3 त्वा) प्तबुद्धिः. —(l. 5) Ś1 शोकवृद्धस्; Ñ V1 B3 °मग्नस; B1 °दग्धस्; B2.4 D1.3 °रुग्णस् (for °रुद्धस). —(l. 6) D6 [अ]स्तगतः (for °मितः). D3 om. पिता नः. V1 D1 ते (for नः). —After l. 6, B2 ins.:

2164(A)* श्रुत्वैव राज्ञो मरणं महात्मा
रामो महाधैर्यवतां वरिष्ठः ।
पपात भूमौ स ततो मुहूर्ता-
त्संप्राप्य संज्ञां पुनरुत्थितोऽभूत् ।

—(l. 7) D6 पूर्वे. Ñ B D1.3 तु रामस्तम् (for च राजास्तम्). Ñ1 इव (for इह). Ñ2 [अ]नुपृच्छ्य; B2 (m. after corr. as above) [अ]नुपूज्य; D6 [अ]नुयोज्य (for °युज्य). V1 पूर्वं तु रामस्त्वमिहानयस्व. —(l. 8) V1 D1.3 तु (for च). D3 भरत* (illeg.). —(l. 9) Ñ1 चिकीर्षमाणां. V1 D1.3 पुरुषर्षभस् (for रघुनन्दनस्). Ñ V1 B D1.3 तां (for तदा). —(l. 10) Ñ1 बभूवयु (sic) (for बभूव).]

—After 2163*, D2.4.5.7 cont., Ñ1 cont. l. 9–14 only after 2163*, while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. after 58:

2165* दश पञ्च चतुर्वर्गान्सप्तवर्गं च तत्त्वतः ।
अष्टवर्गं त्रिवर्गं च विद्यास्तिस्रश्च राघव ।
इन्द्रियाणां जयं बुद्ध्वा षाड्गुण्यं दैवमानुषम् ।
कृत्यं विंशतिवर्गं च तथा प्रकृतिमण्डलम् ।
यात्रादण्डविधानं च द्वियोनी संधिविग्रहौ ।
कच्चिदेतान्महाप्राज्ञ यथावदनुमन्यसे ।
मन्त्रिभिस्त्वं यथोद्दिष्टैश्चतुर्भिस्त्रिभिरेव वा ।
कच्चित्समस्तैर्व्यस्तैश्च मन्त्रं मन्त्रयसे मिथः ।
कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलाः क्रियाः ।
कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् ।
कच्चिदेषैव ते बुद्धिर्यथोक्ता मम राघव ।
आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थसंहिता ।
यां वृत्तिं वर्तते तातो यां च नः प्रपितामहः ।
तां वृत्तिं वर्तसे कच्चिद्या च सत्पथगा शुभा ।

[D4 om. l. 1–2. —(l. 1) D2.5.7 चतुर्वर्गं. Dd1 Dm1 T G1.3 M3 सप्तवर्गांश्च (Dm1 °र्गे च; M3 lacuna for श्च). —(l. 2) D2.7 चतुर्वर्गं (sic) (for त्रिवर्गं च). D5 अष्टवर्गश्चतुर्वर्गः (sic) (for the prior half). D2 नित्यस; D5.7 नीत्यस (sic) (for विद्यास्). M2 तिस्रो विद्याश्च (by transp.). —(l. 3) Dm1 जये. Dt1 D2.4.5.7 T M4 बुद्धया; Cv.r.m.k as above (for बुद्ध्वा). D5 षाड्गुण्ये. D2.5 दैवमानुषे: T1 M3 चैव (M3 देव) मानुषं. —(l. 5) T2 यात्रा (for यात्रा-). D2.4.5.7 द्वियोनिं (D4.7 विधानं) संधिविग्रहं (D4 °हः) (for the post. half). —(l. 6) D2.5 एतन् (for एतान्). Dm1 महाप्रज्ञ. D2.5 अभिमन्यसे. —(l. 7) G3 नैर् (for त्वं). Dt1 D2.4.5.7 T2.3 M2–4 Cg*p*.k.t च (Dt1 T2.3 M3.4 त्वं; M2 तु) यथोद्दिष्टं (T3 °ष्टश्); Cr.m.g.t*p* यथोद्दिष्टैश् (as above). Dm1 D2.4.5 च (for वा). —(l. 8) D5 समर्थैर् (for °स्तैर्). Dd1 Dm1 T2 G3 त्वा (for च). Dt1 बुध; D2.4.5.7 [ऽ]पि च (for मिथः). —(l. 9) M3 देवाः (meta.); M4 दाराः (for वेदाः). Ñ1 D2.4.5.7 T2 M4 सफलं धनं (for °लाः क्रियाः). —(l. 10) M4 वेदाः (for दाराः). G3 सफल- (for °लं). —(l. 11) Ñ1 Dd1 Dm1 D4.5.7 एषा च ते; D2 चैषा**; T2 M2 एवैष (meta.) ते; G3 M3 Ck.t*p* एष्वेव ते; Cr.m.g.t as above (for एषैव ते). G1 यथोक्तं (sic). T3 तव (for मम). Ñ1 D2.4.5.7 या वीर कथिता मया (for the post. half). —(l. 12) G1.3 प्रशस्या; Cg.k as above (for यशस्या). D5 -संवृता (for -संहिता). —(l. 13) Ñ1 D2.5 वृत्तिं (D2 °क्षि [sic]) वर्तयसे (D5 °ते); D4.7 वृत्तिं च वर्तते (for यां वृत्तिं वर्तते). Ñ1 तां च (for तातो). T2 वृत्तिं (for च नः). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.5 G1.3 Cg प्रपितामहाः.—(l. 14) D2 वर्तयसे (hypm.); D4 वर्तेते (for वर्तसे). M4 यत्पथगा (for सत्प°). Ñ1 D2.4.5.7 या (D5 यां) वै (Ñ1 च) सत्पथ (D4.7 °त्वाप) सेविता (D5 °तां); M3 यावत्सत्पथगा शुभा (for the post. half).]

59 D2.4.5.7 om. 59. Ś1 Ñ2 B D6 read 59 (including 2166*) after 21, while V1 D1.3 read 59 (including 2166* and 2143*) after 2150*. —[a]) Ś1 Ñ B1–3 D6 भक्ष्यं (B2 m. after corr.; before corr. भक्त्या) तथा; D1.3 भक्ष्यमथो; T2 साधुकृतं (for स्वादुकृतं). D3 भोक्ष्यम्

९५

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह ।
किं मे धर्माद्विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति ॥ १

शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मासु नरर्षभ ।
ज्येष्ठपुत्रे स्थिते राजन्न कनीयान्भवेन्नृपः ॥ २ G. 2. 111. 2 B. 2. 102. 2 L. 2. 116. 2

(sic). V1 **कच्चिदिच्छांतभोज्यान्नं** (sic).—^{b}) V1 * **को.** Ś1 D6 [**अ**]**दसि** (archaic); B3 (before corr. as in text) G3 [**अ**]**श्नाति** (for [**अ**]**श्नासि**).—^{c}) D1.3 **कच्चिदारान्समाने** (D1 °**न्ये**)**भ्यो.**—^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1.6 **भृत्येभ्यः**; D3 **भृतेभ्यः**; L(ed.) **भ्रातृभ्यः** (for **मित्रेभ्यः**).—After 59, Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 ins.:

2166* **कच्चिदश्वांश्च नागांश्च भोजयन्ति तवाग्रतः ।**
शस्त्रकर्मकृतो वैद्या दक्षाः कुशलसंमताः ।
कच्चित्ते वाहनं गुप्तं सूताः संप्रवहन्ति च ।
कच्चिन्न राष्ट्रे वर्तन्ते परवित्तापहारिणः ।

[(l. 2) Ś1 V1 B3 D1.3 शास्त्र-; Ñ B4 शास्त्रे (for शस्त्र-). V1 D1.3 -धर्मकृतो. Ñ1 B3(before corr. as above) वेद्या (for वैद्या). Ś1 Ñ1 D6 कुशलमर्थिनः (D6 °मानिनः).—(l. 3) B2(also as above).4 युक्तं (for गुप्तं). Ñ1 प्रसूकाः; B1.2 प्रसूताः; D1 पुस्तकाः; D3 प्रसूकाः (for सूताः सं-). Ñ1 B2 प्रवर्त्तंति; D1.3 प्रसत्वंति (for -प्रवहन्ति). B4 ते (for च). Ś1 D6 वंच(Ś1 °ज [sic])का न हरंति ते; V1 प्रश्नकाः प्रसरंति च (for the post. half).—(l. 4) Ñ1 B1.2.4 वर्धंते (for वर्तन्ते). B1 परि- (for पर-). Ś1 D6 -रत्न-; V1 -चित्त- (for -वित्त-). Ñ1 पर * * * * रिणः (illeg.) (for the post. half).]
—Thereafter V1 D1.3 cont. 2143*.

—After 59, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.5.7 S ins.; Ñ1 cont. after 2166*:

2167* **राजा तु धर्मेण हि पालयित्वा**
महामतिर्दण्डधरः प्रजानाम् ।
अवाप्य कृत्स्नां वसुधां यथाव-
दितश्च्युतः स्वर्गमुपैति विद्वान् ।

[(l. 1) Ñ1 D2.4.5.7 प्रजाश्च (for राजा तु). M4 स्वधर्मेण. D2 स; D5 च (for हि). G M1 transp. तु and हि.—(l. 2) Ñ1 Dg1 Dt1 Dd1 D2.4.5.7 T1.2 M3.4 **Ct** महीपतिर्; M2 महाद्युतिर्; **Cg** as above (for महामतिर्). Ñ1 D2.4.5.7 दंडधरांश्च (Ñ1 D2 °रश्च; D5 °रस्य) सम्यक्.—(l. 3) Ñ1 D2.4.5.7 सर्वां (for कृत्स्नां). Ñ1 D4.7 पृथिवीं. D5 च यावत् (for यथावद्).—(l. 4) Ñ1 corrupt; Dm1 अविच्युतः; D2.5 ततश्च्युतः; D4 इतश्रुतः; **Cg.k.t** as above (for इतश्च्युतः). Dg1 सर्गम् (sic); M3 स्व*म्. D2 अपैति. M4 पश्चात् (for विद्वान्).]
—Thereafter Ñ1 cont. 2164*.

Colophon.—*Sarga name*: Ś1 D2.4 **कच्चित्कं**; Ñ V1 B1.2.4 D1.3 **कच्चित्**; B3 **रामप्रश्नः कच्चित्**; D5.7 **भरतपर्वणि कच्चित्कः**(D7 °**त्कं**); D6 **कश्चित्कं.**—*Sarga no.* (figures, words or both): Ś1 Ñ1 B1 D3.6 om.; Ñ2 110; V1 D4 105; B2 97; B3 106; B4 104; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 100; D1 161; D2.5 M4 108; D7 107.—After colophon, G concludes with **श्रीरामाय नमः.**—After Sarga 94, Ś1 Ñ V1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3.6 T2 (repeating Sarga 97 in its proper place).3 G3 M3–4 read Sarga 97.

95

☞ Ś1 Ñ V1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3.6 T2.3 G3 M2–4 **Cv.m.k.t** read 95 and 96 after 97, which is repeated in T2 after 96. ❁ **Cg**: **रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह इत्यादि अयं सर्ग एवात्र लेखनीयः । तं तु रामः समाज्ञाय भ्रातरं गुरुवत्सलम् इत्यादि सर्गस्तु लेखकैः प्रमादाल्लिखितः । तस्योक्तप्रश्नोत्तरत्वाभावात् । अत्र भरतोच्यमानपितृमरणश्रवणानंतरं रामस्य दुःखितत्वाश्रवणात् । अत्र महेश्वरतीर्थेन सर्गपौर्वापर्यवैपरीत्यमनालोच्य स्वदृष्टकोशमात्रप्रामाण्येन 'तं तु रामः समाज्ञाय' इत्यादिकं सर्गमेवैकोत्तरशततमं मन्वानेन तत्सर्गव्याख्यानान्ते तत्रत्यार्थविरोधमालोच्यैवमाक्षेपपरिहारावुक्तौ ।** ❁ Dm1 begins with ॐ; M1.2 with **श्रीरामाय नमः.**

1 D3 om. up to **क्रि** in **क्रियताम्** in 6^b (cf. v.l. 2. 97. 23).—^{a}) Ś1 V1 B1.2.4 D1.6 M4 **तु** (V1 **च**) **वचः** (for **वचनं**).—For 1^{ab}, D2.4.5.7 subst.:

2168* **तथा तमनुपृच्छन्तं काकुत्स्थं व्यथितेन्द्रियम् ।**
अब्रवीद्दुःखशोकार्तो भरतो मरणं पितुः ।

[(l. 1) D4.7 राजानं (for काकुत्स्थं). D2 व्यथितेंद्रियः.—(l. 2) D2 अतीव (for अब्रवीद्). D2.5 शोकदुःखार्तो (by transp.).]

—^{c}) B1 D2.4.5.7 M4 **धर्म-** (for **धर्माद्**).—^{d}) Ñ V1 B3.4 D1 **राजवृत्तं**; B1 D2 **राज्यवृत्तं**; B2 **राजवृत्तिर्**; D5 **राज्ञो पुत्रं** (sic); M4 **राजकर्म** (for **राजधर्मः**). Ñ B **भविष्यति** (for **करिष्यति**).

2 D3 om. 2 (cf. v.l. 1).—^{a}) V1 D1 **स्थितो**; D2.4.5.7 **यतो**; M3 **यदा**; **Cv.t** as in text; **Ck.tp** **यथा** (for **सदा**). D7 **धर्मे** (for **धर्मः**).—^{b}) Ś1 Ñ B D6 **स्थि**(B3.4 **श्रि**)**तोस्माकं**; D1 **पार्थिवानां**; M4 **कुलेस्माकं** (for **स्थितोऽस्मासु**). V1 **नृपाणां च रघूद्वह.**—^{cd}) Ś1 Ñ B D2.4–7 **ज्येष्ठे** (D5 **राज्ये**) **त्वयि**; Dd1 T3 **Ck.tp** **ज्येष्ठे पुत्रे** (for **ज्येष्ठपुत्रे**). Ñ B **राम**(B1.2 °**मे**); Dg1 Dt1 T2 G1.2 M1.3 **राजा**; Dd1 Dm1 **राज्ञां**; G3 **राज्ञः**; M4 **जातु** (for **राजन्**). B1 D2.4.5.7 G3 **कनीयान्न** (by transp.). T1.3 M2 **नृपो भवेत्** (by transp.). V1 D1 **न यवीयान्स्थिते ज्येष्ठे राजा भवितुमर्हति.**

G. 2. 111. 3 B. 2. 102. 3 L. 2. 116. 3 स समृद्धां मया सार्धमयोध्यां गच्छ राघव ।
अभिषेचय चात्मानं कुलस्यास्य भवाय नः ॥ ३
राजानं मानुषं प्राहुर्देवत्वे संमतो मम ।
यस्य धर्मार्थसहितं वृत्तमाहुरमानुषम् ॥ ४
केकयस्थे च मयि तु त्वयि चारण्यमाश्रिते ।
दिवमार्य गतो राजा यायजूकः सतां मतः ॥ ५
उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः ।
अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ ६
प्रियेण किल दत्तं हि पितृलोकेषु राघव ।
अक्षय्यं भवतीत्याहुर्भवांश्चैव पितुः प्रियः ॥ ७

3 D3 om. 3 (cf. v.l. 1). B2 repeats 3–5 (including 2169*) after 2169*. —^{ab}) Dg1 G1.3 सुसमृद्धां; M3 स समृद्धं; Cg.t as in text (for स समृद्धां). Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 सु(Ñ2 स्व; D1 स)समृद्ध(D4.7 °संवृद्ध; D5 °समृद्धा)जनां रम्याम्(B4 °क्षाम्) (for ^{a}). Dm1 ससमृद्धामयोध्यायां सार्धमागच्छ राघव. —^{c}) B4 (with hiatus) आत्मानं (for चात्मानं). —^{d}) D2 बलस्यास्य (for कुलस्यास्य). Ñ1 भवान्नयः; B1.2 भवान्प्रभुः; B3(m. also).4 भवान्नृपः; D2.4.5 भवाय च; D7 [अ]भयाय च; G3 भवायनं (for भवाय नः).

4 D3 om. 4 (cf. v.l. 1). B2 repeats 4 (cf. v.l. 3). —^{a}) Ñ B D2.4.5 त्वा(B1 चा)हुर् (for प्राहुर्). —^{b}) Ś1 Ñ B D2.4–7 देवस्त्वं; Dg1 Cr.k दैवत्वे; Cm.g.t as in text (for देवत्वे). D2.4.5.7 मम संमतः (by transp.); Cr.g स मतो मम (for संमतो मम). V1 D1 देवस्त्वं हि मतो मम; T3 देवतैव मतो मम. —^{c}) Ś1 D6 -चरितं; D2.4.5.7 -संयुक्तं (for -सहितं). —^{d}) V1 D1 M4 वृत्तं राघव सर्व(M4 नित्य)दा.

5 D3 om. 5 (cf. v.l. 1). B2 repeats 5 (including 2169*) (cf. v.l. 3). —^{a}) V1 D2.7 कैकयस्थे; B1.2 Dm1 D4.5 T2 कैकेय(T2 °यि)स्थे; Cm.g.k.t केकयस्थे (as in text). Ś1 Ñ B D2.4.6.7 मयि श्रीमांस(Ñ1 B2.3 D2.4.7 °मंस्); V1 D1.5 M4 मयि विभो(D5 राम); Dd1 Dm1 T2.3 G1.3 तु च मयि (by transp.); G2 M1 तु मयि च (by transp.) (for च मयि तु). —^{b}) V1 आस्थिते; Dd1 साश्रिते (for आश्रिते). —^{c}) Dg1 Dd1 Dm1 T3 G M1 दिवमार्यो; Dt1 धीमान्स्वर्ग- (for दिवमार्य). —^{d}) Dg1 गतिः; Ck as in text (for मतः). —For 5^{cd}, Ś1 Ñ B D2.4–7 subst. :

2169* दिवं यातो महाराजः पिता नः संमतः सताम् ।;

while V1 D1 subst. for 5^{cd} :

2170* स च दिष्टान्तमापन्नः पिता दशरथो नृपः ।

[D1 राम (for स च).]

—Thereafter V1 B2 (after second time) D1.2.4.5.7 cont.; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. after 5 :

2171* निष्क्रान्तमात्रे भवति सहसीते सलक्ष्मणे ।
दुःखशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगात् ।

[(l. 1) B2 निष्क्रांते चैव; D1.2.5 निःक्रांतमात्रे; D4.7 निर्यातमात्रे (for निष्क्रान्तमात्रे). V1 D1.2.4.5.7 G3 M2 ससीते सहलक्ष्मणे (for the post. half). —(l. 2) V1 B2 D1.2.4.7 पुत्रशो- (D2.7 मुखाच्छो; D4 दुःखाच्छो)काभिभूतस्य; D5 मुखाच्छोकात्प्रभूतस्य (for the prior half). V1 B2 D1.2.5 राज्ञो मरण(D2.5 रुधिर)-मागमत्(V1 B2 °गतं); D4.7 राज्ञोदिष्टमभूत्तदा (for the post. half).]

6 D3 om. up to क्रि in क्रियताम् in ^{b} (cf. v.l. 1). Ñ B D2.4–7 repeat 6 after 2178*. —^{a}) V1 त्वं नरव्याघ्र (for पुरुषव्याघ्र). —^{b}) Ñ2 B3.4 (all second time) दीयताम् (for क्रियताम्). —V1 D1.3 transp. 6^{cd} (including 2172*) and 7. —^{c}) B4 D6 (both first time) अयं (for अहं). D2 तु चायं (first time; चाहं च second time) (for चायं च). Ñ1 (second time) अयहृथाहं च (sic); Ñ2 (second time) अमुं चायं च. —^{d}) B4 (first time) सार्धं सौमित्रिणा भवान्. —After 6, V1 D1.3 ins. :

2172* त्वं तु सौमित्रिसहितः प्रदानं कर्तुमर्हसि ।

[D1 om. तु (subm.). V1 प्रसादं (for प्रदानं).]

7 V1 D1.3 transp. 6^{cd} (including 2172*) and 7. —^{a}) T खलु (for किल). —^{b}) G3 यत्र (for पितृ-). —^{c}) Ñ V1 B D G1.3 M3.4 अक्षयं (for अक्षय्यं). —^{d}) Ś1 D6 तस्य; Ñ1 V1 B4 चापि; M1 चैकः (for चैव). Ś1 V1 B1 D1.3.4.6.7 प्रियः सुतः; Ñ1 D2.5 प्रियः पितुः (by transp.) (for पितुः प्रियः). Ñ2 भवांश्चाभिप्रियः पितुः; B1–3 भवांश्चातिप्रियः पितुः. —After 7, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.5.7 S ins. :

2173* त्वामेव शोचंस्तव दर्शनेप्सु-
स्त्वय्येव सक्तामनिवर्त्य बुद्धिम् ।
त्वया विहीनस्तव शोकरुग्ण-
स्त्वां संस्मरन्नस्तमितः पिता ते ।

Colophon.

[Cf. l. 3–6 of 2164* for this passage. —(l. 1) D2.4.7 त्वयि (for तव). D7 दर्शनेश्च (sic) (for दर्शनेप्सुस्). —(l. 2) D5 सक्तां परिवर्त्य. T3 त्वय्येव दृष्टामनिवृत्य दृष्टिं; G1 त्वय्येव सक्तो ह्यनिवृत्तबुद्धिः; G2 M1 त्वय्येव सक्तां विनिवर्त्य बुद्धिं. —(l. 3) D2.4 त्वयि (for तव). Dg1 T1 -मग्नस्; D2.4.5.7 -रोगस्; Cg.t as above (for -रुग्णस्). —(l. 4) T3 त्वा (for त्वां). Dg1 Dt1 संस्मरन्नेव गतः; D4.5.7 च स्म° (for संस्मरन्नस्तमितः). Dg1 मे; D4.7 नः (for ते). D2 त्वा चापरन्नस्तमितः पिता नः. —*Sarga name*: D4.7 दशरथविपत्तिः; D5 भर* प्रियाख्यानं. colophon. —*Sarga no.* (figures, words or both): Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G3 M2.3 102; D4 106; D5 109; D7 108; T1 G1.2 M1 101; M4 110. —After colophon, G concludes with श्रीरामाय नमः.]

तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहिताम् ।
राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ॥ ८

वाग्वज्रं भरतेनोक्तममनोज्ञं परंतपः ।
प्रगृह्य बाहू रामो वै पुष्पिताग्रो यथा द्रुमः ।
वने परशुना कृत्तस्तथा भुवि पपात ह ॥ ९

तथा हि पतितं रामं जगत्यां जगतीपतिम् ।
कूलघातपरिश्रान्तं प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ १०
भ्रातरस्ते महेष्वासं सर्वतः शोककर्शितम् ।
रुदन्तः सह वैदेह्या सिषिचुः सलिलेन वै ॥ ११
स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यामास्रमुत्सृजन् ।
उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बहु भाषितुम् ॥ १२ G. 2. 111. 13 B. 2. 103. 6 L. 2. 116. 13

8 [a]) V1 D1.3 स (for तां). V1 तु दारुणं (hypm.); D3 दारुणां; Cr.m.k [अ]करुणां; Cg.t as in text (for करुणां). ❀ Cg : करुणां शोकावहाम्। यद्वा अकरुणां करुणारहिताम्, क्रूरामिति यावत्। ❀ D5 वार्तां (for वाचं). —[b]) V1 D3.6 -संहितं (sic); D5 -संयुतां (for -संहिताम्). —[c]) T3 G1 रावचे (sic). Ś1 Ñ2 V1 B1-3 Dg1 D1-4.6.7 भरतेनोक्तो (Dg1 °क्तं) (for भरतेनोक्तां). —[d]) D4 बभूवास्वस्थमानसः. —After 8, Ñ V1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

2174* तं तु वज्रमिवोत्सृष्टमाहवे दानवारिणा ।

[Ñ1 B2 तत्त, Ñ2 B3 तं च; V1 स तु; Cr.m.g.t as above (for तं तु). V1 इवोत्सृज्य; B3 समोत्सृष्टम्; T2 इवोद्दिष्टम् (for इवोत्सृष्टम्). T2 -वारिणां (sic). V1 दाहवेद्रांतवारिणं (sic) (for the post. half).]

9 [a]) V1 वाग्ज्वरं; B4 वाग्स्त्रजं (for वाग्वज्रं). B3 [उ]क्तो (for [उ]क्तम्). —[b]) B3.4 अ(B3 म)मंस्त सः (for अमनोज्ञं). B1.2 (marg. also) निशम्य तु; D1 बभूव ह; M4 परं ततः (for परंतपः). V1 D3 स चा(D3 अमा [sic])-न्योन्यं बभूव ह; D6 अमनोज्ञोपरंतपाः; T2 G3 मनोज्ञं परमं(G3 प**) तपः. —[c]) T2 प्रसार्य; Cr.m.g.k.t as in text (for प्रगृह्य). Ś1 D6 रामो बाहुभ्यां; Ñ1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G M1.3.4 Ct रामो बाहू वै (by transp.); Ñ2 V1 B D1-5.7 बाहू रामोथ(D1-5.7 °पि) (for बाहू रामो वै). —[d]) V1 प्रचलाग्र; Dt1 Ct पुष्पितांग (for पुष्पिताग्रो). V1 Dt1 D1.3 Ct इव; B4 महा- (for यथा). Ś1 Ñ1 B1.2 D2.4.6.7 द्रुमो यथा (by transp.). D5 पुष्पिताग्रौ द्रुमौ यथा. —[e]) D2 क्रंतस्; D6 कृतुस् (sic); T2 कृतस् (for कृत्तस्). V1 वरेण पर्शुना कृत्तः. —[f]) Ś1 Ñ (Ñ2 reads from भूमौ up to तथा in 10[a] in marg.) B D2.4-7 भूमौ (for भुवि). Ś1 Ñ1 B1.2.4 D6 सः (for ह). V1 D1.3 पपात धरणीतले.

10 Ñ2 reads तथा in [a] in marg. (cf. v.l. 9). —[a]) Dg1 तदानीं (for तथा हि). Ś1 V1 D1-7 Cg नि(V1 तु; D1.3 तं)पतितं(D4 [after corr.] °तो); Ñ B3.4 [अ]-भिपतितं; G(ed.) हि पपितं (sic) (for हि पतितं). D4.7 भूमौ (for रामं). —[b]) B2 गजत्यां (meta.); D2.3 om. (for जगत्यां). D3.4 (before corr. as in text) जगतीपतिः. —D4 om. (hapl. ?) from 10[c] up to l. 1 of 2175*. —[c]) Ś1 Ñ B Dm1 D2.6.7 कूल(B4 °प)पात-; M3 कूलाघात- (for कूलघात-). Ś1 D1.2.5-7 -परिभ्रष्टं(D1 °भ्रांत); M3.4 -प्रति(M4 om.)श्रांतं (for -परिश्रान्तं). —[d]) D1.3 प्रभिन्नम् (for प्रसुप्तम्).

11 D4 om. 11 (cf. v.l. 10). For 11-12, V1 subst. l. 2-3 of 2175*. —[a]) Ś1 Ñ B1-3 D2.6 M4 भ्रातरस्तं(Ñ1 °स्तु; Ñ2 °स्त्वं; B3 °स्त्वां); B4 भ्रातरं तं; D1 पितरस्ते (for भ्रातरस्ते). D1-3.5.7 G1 महेश्वासा (for महेष्वासं). —[b]) Ś1 Ñ B D1-3.5-7 द्विगुणं(Ñ °ण) (for सर्वतः). Ś1 Ñ2 B3.4 Dg1 D6 -कर्षितं; B1 Dd1 D1-3.5.7 T3 G M1.4 -कर्शिताः; B2 Dm1 -कर्षिताः (for -कर्शितम्). —[c]) B4 रुदंतं (for रुदन्तः). M4 damaged from वैदेह्या up to सलिले in [d]. B2 वैदिह्या (for वैदेह्या). —[d]) Dd1 Dm1 G2 M1 तु; D1.3 T2 G1 तं; M4 च (for वै). Ś1 Ñ B D2.5-7 सिषिचुर्नेत्रवारिणा (B2 °जैर्जलैः).

12 [a]) D5 स च; G3 सर्व-; Cg as in text (for स तु). M4 सं* *नर् (damaged). —[b]) Ś1 Ñ B D6 बाष्पम्; Dg1 Dt1 Dm1 D1-3.5.7 अश्रुम् (for आस्रम्). —[cd]) Ś1 B2 D2.6.7 M4 उपचक्राम; Dd1 Dm1 उपाक्रमत; D5 उपजग्राह; T2.3 G2.3 M2 उपक्रामत (G3 °ति); Cg as in text (for उपाक्रामत). Dg1 D5.6 T2 भाषितं (for भाषितुम्). D1.3 शोकाक्रांतः समारेभे करुणं परिदेवितुं. —After 12, B2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1-3.5.7 S ins.; Ñ B1.3.4 subst. l. 2-3 for 12[cd]; V1 subst. l. 2-3 for 11-12; while D4 subst. l. 1-2 for 12 :

2175* स रामः स्वर्गतं श्रुत्वा पितरं पृथिवीपतिम् ।
उवाच भरतं वाक्यं धर्मात्मा धर्मसंहितम् ।
किं करिष्याम्ययोध्यायां ताते दिष्टां गतिं गते ।

[D4 om. l. 1 (cf. v.l. 10). —(l. 1) D3 पितरं (for स्वर्गतं). D1 transp. स्वर्गतं and पितरं. D1.3 जग(D3 **)-तीपतिं. —(l. 2) V1 भरतो (for भरतं). Ñ B1.3.4 om. from धर्मात्मा up to [अ]योध्यायां in l. 3. V1 B2 Dd1 Dm1 D1-5.7 धर्मज्ञं(V1 B2 D1.3 °ज्ञो). D5 -शंकितं (for -संहितम्). —D2.5.7 om. l. 3. —(l. 3) G3 दिष्ट्यां; M4 दिष्ट-. Ñ V1 B D1.3 T3 ताते दिष्टां(B2 D1.3 °ष्ट्यां)त(D3 स)मागते (for the post. half).]

—Thereafter Ñ V1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3 S cont.; while Ś1 D6 ins. after 12 :

2176* कस्तां राजवराद्दीनामयोध्यां पालयिष्यति ।

G. 2. 111. 14 B. 2. 103. 9 L. 2. 116. 14

किं नु तस्य मया कार्यं दुर्जातेन महात्मनः ।
यो मृतो मम शोकेन न मया चापि संस्कृतः ॥ १३
अहो भरत सिद्धार्थो येन राजा त्वयानघ ।
शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु सत्कृतः ॥ १४
निष्प्रधानामनेकाग्रां नरेन्द्रेण विनाकृताम् ।
निवृत्तवनवासोऽपि नायोध्यां गन्तुमुत्सहे ॥ १५
समाप्तवनवासं मामयोध्यायां परंतप ।
को नु शासिष्यति पुनस्ताते लोकान्तरं गते ॥ १६
पुरा प्रेक्ष्य सुवृत्तं मां पिता यान्याह सान्त्वयन् ।
वाक्यानि तानि श्रोष्यामि कुतः कर्णसुखान्यहम् ॥ १७
एवमुक्त्वा स भरतं भार्यामभ्येत्य राघवः ।
उवाच शोकसंतप्तः पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १८
सीते मृतस्ते श्वशुरः पित्रा हीनोऽसि लक्ष्मण ।
भरतो दुःखमाचष्टे स्वर्गतं पृथिवीपतिम् ॥ १९

[Ś1 Ñ B D6 नृपतिना हीनाम्; V1 राजवरैर्हीनाम्; Cr.m.g as above; Cg*p* राजवराधीनाम् (for राजवराद्धीनाम्).]

—Dg1 further cont. :

2177* संस्कारानुपयोगित्वाच्चात्मानं च विगर्हते ।

13 *a*) V1 तु (for नु). — *b*) Ś1 D2.4–7 दुर्जनेन; B4 **तेन; M4 दुर्जितेन (for दुर्जातेन). —After दुर्जातेन, D3 repeats the post. half of 2176* and 13*a*. V1 दुरात्मनः; B4 G1.3 महात्मना (for महात्मनः). — *c*) D4 हतो (for मृतो). — *d*) V1 Dd1 Dm1 D1.3 T1.2 G1.3 M1 मया चापि न Dt1 स मया न च (for न मया चापि). T1 M2.3 सत्कृतः (for संस्कृतः). Ś1 D2.4–7 त्वया चापि न संगतः; Ñ B2–4 मया च न स सत्कृतः; B1 मया वा यन्न सत्कृतः; G2 मया चापि नमस्कृतः.

14 *a*) Ś1 D2.4–7 त्वं बत; Ñ1 भरतः (sic) (for भरत). V1 D1.3 धन्यस्त्वं (for सिद्धार्थो). — *b*) T1.3 त्वयानघः (for °नघ). D2.4.5.7 साक्षाद्येन नराधिपः. — *d*) Ś1 Ñ V1 B Dg1 D1–7 G2 M1 प्रेतकार्येषु. D2 सत्त्वतः; T3 M4 संस्कृतः; Cg.k.t as in text (for सत्कृतः).

15 *a*) Ñ1 Dg1 Dt1 Dm1 G2 निः(Dg1 G2 नि)-प्रधानाम्; D2.4.5.7 निःप्रभां(D5 °भा)ताम्; Cm.g.k.t as in text (for निष्प्रधानाम्). B3 अनेकात्वां (sic); D3 अनेकाग्रीं (for अनेकाग्रां). V1 D1.3 निः(V1 अ)प्रधानां निरानंदां. — *b*) Ś1 D6 हीनां नरवरेण तां; Ñ B D2.4.5.7 हीनां नृपवरेण तां (D2.4.5.7 ह). — *c*) T1 निर्वृत्त- (for निवृत्त-). — *d*) D2 अयोध्यां (with hiatus) (for नायोध्यां).

16 *a*) Ś1 Ñ B D2.5.6 संपूर्ण-; V1 D1.3.7 निवृत्तं(D1 °त्त-); Dd1(before corr.)T2 समाप्तं; M4 संप्राप्तं (for समाप्त-). D7 -वनवासीन्; M4 वनवासान् (for -वनवासं). D4 निवृत्तवनवासान्. — *b*) G1 अयोध्यां च (for अयोध्यायां). Ś1 D6 पुनर्गतं; Ñ D5 G3 परंतपः (for परंतप). V1 B2 D1.3 अयोध्यां पुनरागतं. — *c*) V1 वा श्लिष्य*; D3 शाषिष्यति (sic); M2 सासिष्यति(meta.) (for शासिष्यति). Ñ B कः प्रशासिष्यति पुनस्. — *d*) Ñ2 Dt1 Dd1 D2.5 लोकांतरे (for लोकान्तरं). V1 D1.3 ताते दिष्टांतमागते.

17 *a*) Ñ1 पुनः; M4 पुरात् (for पुरा). Ś1 Ñ1 B1.2 D2.4–7 M4 प्रोष्य; Ñ2 प्राप्य; B3 प्रेष्य; M3 [अ]प्येक्ष्य (for प्रेक्ष्य). Ś1 Ñ2 V1 B1.2 D3.5.6 M4 निवृत्तं; B3 प्रवृत्तं; D1 निमित्तं; T2 सुवृत्तां; G3 संवृत्तं; Cr.m.g.t as in text (for सुवृत्तं). D3 वा; D6 मा (for मां). D2 निवृत्तोस्मान्; D4.7 निवृत्तानां (for सुवृत्तं मां). B4 पुनराप्रेम्णाति वृत्तं मां (hypm.). — *b*) G1.3 यानि (for पिता). D4 वान्याह. Ñ V1 शांत्वयन् (for सान्त्वयन्). Ś1 D6 यश्चा(D6 यान्या)ह परिसांत्वयन्; B1 पिता स परिसांत्वयेत्; B4 पिता यान्यहि शांतयन् (sic); D2 पिता योन्याह सोचयन्. — *cd*) V1 D1.3 श्रोष्यामि तानि वाक्यानि (for *c*). Dd1 कर्म-; T1.3 श्रोत्र- (for कर्ण-). V1 -सुखान्यहं; Dm1 -सुखान्महं; D4 -सुखावहं (for -सुखान्यहम्). T2 कर्णामृतान्यहं. Ś1 Ñ B D6 कुतः(B4 कृतं) श्रोष्यामि वाक्यानि तानि (B3 **) कर्णसुखान्यहं.

18 *a*) Ś1 Ñ B1.2.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.5.6 G M1.3.4 [अ]थ; V1 B3 D1.3.4.7 T2 M2 तु (for स). — *b*) B4 कार्याम् (for भार्याम्). V1 D1.3 राघवो रघुनंदनं(V1 °नः). — *c*) V1 D1.3 दुःखितः(V1 °तां) सीतां; D2.4.5.7 करुणं वाक्यं (for शोकसंतप्तः). — *d*) D1–5.7 भ्रातॄणां पश्यतां तदा.

19 *a*) D7 मृतस्त्वे (sic). — *b*) Ñ1 Dt1 Dd1 Dm1 पितृ- (for पित्रा). Ś1 V1 D1.3.6 हीनश्च; Ñ B2.3 D2.5.7 हीनाः स्म; B1.4 हीनः सः; D4 हीनोस्मि; T2 हीनो हि (for हीनोऽसि). Ś1 V1 B1.4 D1.3.6 लक्ष्मणः (for लक्ष्मण). — *d*) B2 स्वर्गतः; Dt1 Ct स्वर्गतिं (for स्वर्गतं). V1 D1.3 जगतीपतिं; B2 Dt1 पृथिवीपतिः(Dt1 °तेः) (for पृथिवीपतिम्). —After 19, Ś1 Ñ B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4–7 S ins. :

2178* ततो बहुगुणं तेषां बाष्पं नेत्रेष्वजायत ।
तथा ब्रुवति काकुत्स्थे कुमाराणां यशस्विनाम् ।
ततस्ते भ्रातरः सर्वे भृशमाश्वास्य राघवम् ।
अब्रुवञ्जगतीभर्तुः क्रियतामुदकं पितुः ।

[(l. 1) Ñ2 B1–3 बहुगुणम्; D2.4.7 °विधं (for °गुणं). Ñ2 B G3 M4 बाष्पो (for बाष्पं). D2.4.5.7 वक्त्रेषु(D5 °षि) (for नेत्रेषु). Ś1 D6 अश्रु(Ś1 °श्रु) नेत्रैरजायत (for the post. half). —(l. 2) D2.4.5.7 तथा ब्रुवंतं काकुत्स्थं दीनं करुणभाषिणं(D4 °णं). —(l. 3) T3 तत्र (for ततस्). Ś1 Ñ B D6 आर्तं(D6 °र्ता)म्; M4 वीरम् (for भृशम्). Dt1 दुःखितं (for राघवम्). D2.4.5.7 भरतो धैर्यमालंब्य समाश्वास्य च बुद्धिमान्. —(l. 4) M3 बभूव (for अब्रुवञ्). Ś1 Ñ B जगतीपालं. D2.4.5.7 अब्रवीज्जगतीपालं (for the prior half). M2 जगताम् (for क्रियताम्). Ś1 Ñ B D2.4–7

सान्त्वयित्वा तु तां रामो रुदन्तीं जनकात्मजाम् ।
उवाच लक्ष्मणं तत्र दुःखितो दुःखितं वचः ॥ २०
आनयेङ्गुदिपिण्याकं चीरमाहर चोत्तरम् ।
जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः ॥ २१
सीता पुरस्ताद्व्रजतु त्वमेनामभितो व्रज ।
अहं पश्चाद्गमिष्यामि गतिर्ह्येषा सुदारुणा ॥ २२
ततो नित्यानुगस्तेषां विदितात्मा महामतिः ।
मृदुर्दान्तश्च शान्तश्च रामे च दृढभक्तिमान् ॥ २३
सुमन्त्रस्तैर्नृपसुतैः सार्धमाश्वास्य राघवम् ।
अवातारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शिवाम् ॥ २४
ते सुतीर्थां ततः कृच्छ्रादुपागम्य यशस्विनः ।
नदीं मन्दाकिनीं रम्यां सदा पुष्पितकाननाम् ॥ २५
शीघ्रस्रोतसमासाद्य तीर्थं शिवमकर्दमम् ।
सिषिचुस्तूदकं राज्ञे तत एतद्भवत्विति ॥ २६ G. 2. 111. 31 B. 2. 103. 25 L. 2. 116. 31

बाष्पसंदिग्धया गिरा (for the post. half). —Thereafter Ñ B D2.4-7 repeat (var.) 6.]

—Thereafter Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D6 (after 6 repeated) S cont.; Ñ V1 B D1.3 ins. after 19 (Ñ B followed by 2178*):

2179* जानकी श्वशुरं श्रुत्वा सर्वलोकगुरुं मृतम् ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां न शशाकेक्षितुं पतिम् ।

[(l. 1) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.3.4 सा सीता; M2 सीता च (for जानकी). Dt1 स्वर्गतं (for श्वशुरं). V1 सर्वशोकपरिप्लुता; Dg1 Dd1 Dm1 S स्वर्गलोकगतं नृपं; Dt1 श्वशुरं तं महानृपं (for the post. half). —(l. 2) Ñ2 नेत्रास्वम् (sic) (for नेत्राभ्याम्). B1 बाष्प- (for अश्रु-). B2 marg.; T1.3 अशकत्न (for न शशाक). Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 निरीक्षितुं; Dt1 [ई]क्षितुं प्रियं (for [ई]क्षितुं पतिम्).]

—Thereafter B3 cont. :

2180* हा कष्टमिति चोक्त्वा च रोदमानाभवत्तदा ।

20 [a]) V1 om. तु (subm.). Ś1 Ñ B D2.4-7 स रामः (D5 °मं) संपरिष्वज्य. —[b]) Ñ1 B1.2 Dg1 Dd1 Dm1 D2.3.5.6 T1 G2 M1.4 रुदतीं (for रुदन्तीं). —[c]) Ś1 D6 प्रोवाच (for उवाच). Ś1 Ñ V1 B D1-3.5.7 प्रेक्ष्य; D4 प्रति; T2 तत्तु (for तत्र). —[d]) Ś1 D6 दुःखितं; Ñ2 B दुःखार्तो(Ñ2 °र्तं) (for दुःखितो). V1 D1-3.5.7 दुःखितं दुःखितो (by transp.); D4 [अ]दुःखितं दुःखितो.

21 [a]) Ñ1 V1 B D2.5 [इं]गुद- (for [इ]ङ्गुदि-). Ś1 D6 आनयेंगुंड-. Dg1 -पिन्याकं. —[b]) Ś1 D4-7 चीरमानय (for चीरमाहर). Ś1 D1.3.6 T3 (*sup. lin.* as in text) G M1.3 चोत्तमं; D4.7 सोत्तरं; Cm.g.t as in text (for चोत्तरम्). Ñ1 चीरवतुस (sic) चोत्तमं; Ñ2 V1 B चीरं च वसनोत्त(Ñ2 °प)मं; D2 चीरमानय मे व च (sic). —[cd]) Ś1 Ñ B D6 परंतप (for महात्मनः). V1 D1.3 गमिष्याम्युदकं दातुं राज्ञो वृद्धस्य धीमतः; D2.4.5.7 जलक्रियां हि तातस्य करिष्यामि परंतप.

22 [b]) Ś1 D6 त्वं चैनाम्; B2 Dd1 त्वमेताम्; D5 तामनुम् (sic) (for त्वमेनाम्). T2 अग्रतो (for अभितो). V1 D1.3 त्वं तु(V1 च) तां समनुव्रज. —[d]) Ś1 V1 B4 D1-4.6.7 G1 Cr.k.t गतिरेषा(V1 °र्येषां); Cv.m.g as in text (for गतिर्ह्येषा). Ś1 D2.4-7 सनातनी(D5 °नां) (for सुदारुणा).

23 [a]) Ñ1 नित्यानुयस्; T2 नित्यानगस्; G2 **नुगस् (for नित्यानुगस्). —[b]) Ś1 V1 D1-7 G1 M4 विजिता (V1 °*)त्मा; T2 M3 विदितो यो; Cr.m.g.t as in text (for विदितात्मा). Ś1 Dg1 D6 T1.3 G1 M2 महाद्युतिः; Ñ B महीपतेः (for महामतिः). —[c]) Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 D4 T3 मृदुदां(Ś1 °कां; T3 °र्दां)तश्च; Ñ B D6 मृदुः क्षांतश्च; (for मृदुर्दान्तश्च). Ś1 Ñ1 B Dg1 Dt1 D6 दां(Ñ1 Dt1 कां; Dg1 सां)तश्च; Ñ2 om. (for शान्तश्च). D2.5 transp. दांतश्च and शांतश्च.

24 [a]) Ś1 ससुमंत्रैर् (for सुमन्त्रस्तैर्). B2 राजपुत्रैः (for नृपसुतैः). —[c]) Ś1 Ñ V1 D T G1.3 M Ck.t अवतारयद् (for अवा°). B4 आलक्ष्य; D5 आलिंग्य; T3 आलंघ्य (for आलम्ब्य). —[d]) D7 नदी-. Ś1 D6 अनु; Ñ B1-3 ततः; V1 D1-5.7 तदा; B4 इमां (for शिवाम्).

25 [a]) T3 तु तीर्थं (for सुतीर्थां). Ś1 Ñ B1-3 D2.4.5.7 M4 नदीं (for ततः). B4 D6 सुतीर्थानदीं; D3 सुतीर्थातितः. V1 G2 कृत्वा; T2 कृच्छाम्; T3 पश्चाद्; M2 प्राज्ञाः Cg as in text (for कृच्छ्राद्). —[b]) Ś1 Ñ V1 B3.4 Dg1 Dt1 D1-7 T2.3 M1.3.4 Cg उपगम्य (for उपागम्य). G2 M1 यशस्विनी; Cg as in text (for यशस्विनः). —[c]) Ś1 Ñ B D4-7 M4 पुण्यां(D6 °ण्यं) (for नदीं). V1 D1.3 पुण्यां (for रम्यां). —[d]) Ñ B बहु- (for सदा). Ś1 D2.4-7 नित्य(D5 °त्यं)-पुष्पितपादपां.

26 [a]) D2 शीघ्रं; T3 दीर्घ- (for शीघ्र-). Ś1 D2.4-7 G1.3 आगम्य (for आसाद्य). —[b]) Ś1 D4.6.7 शिवतीर्थाम् (Ś1 °र्थम्); T3 तीर्थं शुचिम्; Cg शिवं तीर्थम् (by transp.) (for तीर्थं शिवम्). D4.6.7 अकर्दमां (for अकर्दमम्). —For 26[ab], Ñ V1 B D1.3 subst.; while Ś1 D6 ins. after 26[ab]:

2181* शीततोयां समे देशे विगाह्य विमलां शुभाम् ।

[V1 D1.3 शीघ्रपा(V1 °था)तां (for शीततोयां). V1 D1.3 नदीं (for शुभाम्).]

—[cd]) Ś1 Ñ B D6 अ(D6 आ)सिंचन्; D2 न्यषिंचन्; D4.5.7 व्यषिंचन् (for सिषिचुस्). Dg1 सलिलं; G1 सुदकं; G2 M1.3 चोदकं (for तूदकं). Ś1 Ñ B D4-7 सर्वे; D2 स्नात्वा; T2 तस्मै; G2 राज्ञो (sic) (for राज्ञे). Ś1 D6 पितु(D6 °त)रेतद्;

G. 2. 111. 32 B. 2. 103. 26 L. 2. 116. 32 प्रगृह्य च महीपालो जलपूरितमञ्जलिम् ।
दिशं याम्यामभिमुखो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २७
एतत्ते राजशार्दूल विमलं तोयमक्षयम् ।
पितृलोकगतस्याद्य मद्दत्तमुपतिष्ठतु ॥ २८
ततो मन्दाकिनीतीरात्प्रत्युत्तीर्य स राघवः ।
पितुश्चकार तेजस्वी निवापं भ्रातृभिः सह ॥ २९
ऐङ्गुदं बदरीमिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे ।
न्यस्य रामः सुदुःखार्तो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ ३०
इदं भुङ्क्ष्व महाराज प्रीतो यदशना वयम् ।
यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ३१
ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य नदीतटात् ।
आरुरोह नरव्याघ्रो रम्यसानुं महीधरम् ॥ ३२
ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः ।
परिजग्राह पाणिभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ ॥ ३३

Ñ1 M4 तस्मादेतद्; Ñ2 B तस्मै चै(B1.2 ह्ये)तद्; Dg1 ताते तत्ते; D3 अक्षयं ते; D4.7 पितृनेतद्; D5 तस्मै तच्च; Cr.m.k.t as in text (for तत एतद्). B1 भवंत्विति; G(ed.) भवेदिति (for भवत्विति). V1 एतद्गच्छतु तस्येति पितुरर्थे न्यवेदयत्. —For 26^{cd}, D1.3 subst.; while V1 ins. after 26; B2 ins. after 27^{ab}. :

2182* तं चैवेङ्गुदिपिण्याकं विधिवल्लक्ष्मणाग्रजः ।
स्वयमेव कुशास्तीर्णे विधिवद्दक्षिणामुखः ।
मुमोचेङ्गुदिपिण्याकमपसव्यं चकार ह ।

[D3 om. (hapl.) from the post. half of l. 1 up to the prior half of l. 3. —(l. 1) V1 B2 तथैवेंगुद- (for तं चैवेङ्गुदि-). —(l. 2) V1 B2 निर्व(V1 °विं)पन् (for विधिवद्). D1 दक्षणामुखः. —(l. 3) V1 निर्विपेंगुद- (sic); B2 निर्वाप्येंगुद- (for मुमोचेङ्गुदि-).]

27 ^{a}) Ś1 D6 परिगृह्य; Dg1 D1.3 T2 प्रतिगृह्य; Dt1 Ct प्रगृह्य तु; D2 प्रगृह्य तां; Cg.k as in text (for प्रगृह्य च). Ś1 Ñ B D6 रघुश्रेष्ठो; V1 D1.3 महाबाहुर्; D4.7 ततो रामो; M4 महीपालं (for महीपालो). —^{b}) Ñ V1 B D2.5 जला(B1 °लं)द्धृतम्. —After 27^{ab}, B2 ins. 2182*. —B2 repeats 27^{c} consecutively. —^{c}) G2 दिवं (for दिशं). D2.4.5.7 अभिमुखं(D2.5 °ख) (for अभिमुखो). —^{d}) D2.4.5.7 इदं (for रुदन्). B1 वचमब्रवीत् (subm.).

28 V1 T3 om. (hapl.) 28–30. —^{a}) D1–5.7 इदं ते (D4 तु) (for एतत्ते). Ś1 Ñ B D6 नृप-; D1.3.5 नर- (for राज-). —^{b}) Ś1 D1–7 दिव्यम् (for तोयम्). Ñ B1.3.4 उत्तमं; B2 उत्थितं (for अक्षयम्). —^{c}) T1 G1 पितृलोकं. Dd1 -[आ]गतस्य (for -गतस्य). Dg1 [अ]स्य; Dm1 [अ]थ (for [अ]द्य). Ś1 Ñ B D1–7 पितृलोकेषु पानीयं(B2 मद्दत्तम्). —^{d}) B2 अक्षय्यम्; D1.3.5 प्रदत्तम् (for मद्दत्तम्). Ś1 D2.4–7 उपतिष्ठतां (for °ष्ठतु).

29 V1 T3 om. 29 (cf. v.l. 28). —^{ab}) Ś1 Ñ B D6 -तीरे शुचौ देशे(D6 स च); Dt1 Ct -तीरं प्रत्युत्तीर्य; D1.3 -तीरमभ्युद्गम्य; D2.4.5.7 -तीरे(D4.7 °रं) प्रत्युद्गम्य; Cr.m.g as in text (for -तीरात्प्रत्युत्तीर्य). Ś1 Ñ B D1–7 नराधिपः (for स राघवः). —^{c}) Ś1 D2.5.6 पितुर्निव(D2 °र्व)र्तयञ्छ्रीमान्; Ñ B2 पितुर्न्यवपतञ्छ्रीमान्; B1.4 पितुर्न्यवर्तयच्छ्रीमान्; B3 पितुर्निरवपच्छ्रीमान्; D1.3 पितुर्निवापयच्छ्रीमांस्; D4.7 पितुर्न्यवर्तयच्छ्रीमान्. —^{d}) B4 निवापत्; Dg1 Dt1 Dd1 Ct निर्वापं; D1.3 त्रिवाचं; Cr.m.g.k as in text (for निवापं). D2.5 पितृभिः (for भ्रातृभिः).

30 V1 T3 om. 30 (cf. v.l. 28). D1 om. 30^{ab}. —^{ab}) D2 इंगुदं; D4.7 इंगुदी-; D5 इदं तु (for ऐङ्गुदं). Ś1 Ñ B D4–7 बदरोन्मिश्रं; Dt1 G1.2 M1.3 Ck.t बदरैर्मिश्रं; D2 बादरोमिश्रं (for बदरीमिश्रं). M4 ऐंगुदोदुंबरोन्मिश्रं (for ^{a}). Dg1 पिन्नाकं (for पिण्याकं). D4 कुशसंस्तरे. D3 तं चैवेंगुदिपिण्याकमपसव्यं चकार ह. —^{c}) Ś1 Ñ B D4.6.7 M4 न्युप्य(D4 °प्य) रामः; D1.3 ततो रामः; D2 पिंडान्कृत्वा; D5 न्युप्तमानः (for न्यस्य रामः). B2 स दुःखार्त (for सुदुःखार्तो). —^{d}) Ś1 Ñ B D1–7 T1 इदं (for रुदन्).

31 ^{a}) G3 महाभाग (for °राज). —^{b}) M4 तदशना (for यद°). Ś1 D6 पिब तोयं च निर्मलं; V1 प्रीताद्रे-वसना वयं; D4 प्रीतो मद्दर्शनाद्भव; D5 प्रीता यद्दर्शनाद्वयं; D7 प्रीतो यद्दर्शनां गवा. —Dg1 reads 31^{cd} in marg. —^{c}) Hypermetric. Ñ1 यदन्नेन (hypm.); D2 M4 यदन्नं; T2 य** (for यदन्नः). Ś1 D4–7 राजंस्; Ñ2 B2–4 नूनं; V1 हिंस्यात्; B1 D2 राजन्; D3 तात; M4 भुंक्ते (for भवति). D1 पुरुषव्याघ्र (for पुरुषो भवति). —^{d}) D2 तदन्नं (for तदन्नास्). —After 31, V1 D1.3 ins. :

2183* पानीयपिण्डं दत्त्वा तु पितुरुद्दिश्य सत्तमः ।

[D3 [अ]थ (for तु). V1 रुरुदुस्ते सुदुःखिताः (for the post. half).]

32 V1 om. 32–33. —^{b}) Ñ2 B3 समुत्तीर्य; B1 G3 प्रत्युदीर्य; Ct as in text (for °त्तीर्य). Ś1 Ñ B D1–7 नराधिपः; Dt1 सरित्तटात् (for नदीतटात्). T3 प्रत्युद्दीननदी-तवात् (sic). —^{d}) D3 रम्यं सानु- (for रम्यसानुं). Dg1 M4 महागिरिं (for महीधरम्).

33 V1 om. 33 (cf. v.l. 32). —^{b}) Ś1 B D4.6.7 आगत्य; D1–3.5 आगम्य (for आसाद्य). —^{c}) Ś1 B2 D6 प्रांजलग्राह (for परि°). T1 M2 बाहुभ्याम् (for पाणिभ्याम्). —After 33, Ś1 D1–7 ins. :

2184* गृहीत्वा तौ रुरोदार्तो राघवः सह सीतया ।
[D1.3 [अ]थ (for [आ]र्तो).]

तेषां तु रुदतां शब्दात्प्रतिश्रुत्काभवद्गिरौ ।
भ्रातॄणां सह वैदेह्या सिंहानां नर्दतामिव ॥ ३४
विज्ञाय तुमुलं शब्दं त्रस्ता भरतसैनिकाः ।
अब्रुवंश्चापि रामेण भरतः संगतो ध्रुवम् ।
तेषामेव महाञ्शब्दः शोचतां पितरं मृतम् ॥ ३५
अथ वासान्परित्यज्य तं सर्वेऽभिमुखाः स्वनम् ।
अप्येकमनसो जग्मुर्यथास्थानं प्रधाविताः ॥ ३६
हयैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्वलंकृतैः ।
सुकुमारास्तथैवान्ये पद्भिरेव नरा ययुः ॥ ३७
अचिरप्रोषितं रामं चिरविप्रोषितं यथा ।
द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सहसाश्रमम् ॥ ३८
भ्रातॄणां त्वरितास्ते तु द्रष्टुकामाः समागमम् ।
ययुर्बहुविधैर्यानैः खुरनेमिसमाकुलैः ॥ ३९
सा भूमिर्बहुभिर्यानैः खुरनेमिसमाहता ।
मुमोच तुमुलं शब्दं द्यौरिवाभ्रसमागमे ॥ ४०
तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ।
आवासयन्तो गन्धेन जग्मुरन्यद्वनं ततः ॥ ४१ G. 2. 111. 47 B. 2. 103. 41 L. 2. 116. 46

34 [a]) D4.6.7 एषां (for तेषां). Ś1 marg.; B2 च; M2 नु (for तु). V1 प्ररुदतां; B4 तु रु*तां. Ś1 Ñ V1 B D1–7 शब्दः (Ś1 D2.4–7 °ब्दं) (for शब्दात्). —Ś1 D4.6.7 om. (hapl.) 34[b]–35[a]. —[b]) Dg1 Cm.g प्रतिश्रुत्को; Dt1 Dd1 Dm1 T2 M3.4 Ck.t प्रतिशब्दो (Dm1 °श्रुत्का; T2 °श्रुत्को); Cr प्रतिश्रुतः; Ctp प्रतिश्रुत्का (for प्रतिश्रुत्का). ❁ Ct : प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिः । 'प्रतिश्रुत्का' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । ❁ Ñ V1 B स्वमावृत्य समंततः; D1.3 भ्रातॄणां (D3 °भ्यां) सह सीतया; D2.5 प्रतिश्रुत्य नरास्तदा. —[c]) V1 त्रयाणां नरसिंहानां; D1.3 अश्रूयत महारण्ये. —[d]) D1.3 इव गर्जतां; T3 इव नर्दतां (by transp.) (for नर्दतामिव). Ñ सिंहानां दुसनोभ (Ñ1 °तु)-वत् (sic); V1 B सिंहनादस (B4 °दोस)मोभवत्. —After 34, Ñ V1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.5 S ins.:

2185* महाबलानां रुदतां कुर्वतामुदकं पितुः ।
[D2.5 कृत्वा तदुदकं (for कुर्वतामुदकं).]

35 Ś1 D4.6.7 om. 35[a] (cf. v.l. 34). —[b]) Ś1 D4.6.7 श्रुत्वा (for त्रस्ता). —[cd]) Ñ2 अब्रुवंश्चैव; D3 अब्रवीच्चापि (for अब्रुवंश्चापि). Ś1 D4.6.7 [ऽ]धुना (for ध्रुवम्). V1 सुव्यक्तं संगतो भ्रात्रा रामेण भरतः सह. —B2 repeats 35[ef] consecutively. —[e]) Ś1 B4 D6 G2 M1.4 एष (for एव). Ñ B1.2 (second time).3.4 महात्मा (Ñ2 B3.4 °त्मा)द: M3 महाञ्छब्दं (for महाञ्शब्दः). V1 B2 (first time) D1.3 यथायं श्रूयते शब्दो. —[f]) V1 B2 (first time) D1.3 रुदतां; M3 शो (श्रो)तारं (for शोचतां). B4 सुतः (for मृतम्).

36 B2 repeats 36[ab] consecutively. —[a]) Ś1 Ñ2 B1.2 (second time).3.4 D2.4–7 वासं (Ñ2 B2–4 °सः); Dt1 Dd1 Dm1 वाहान् (for वासान्). V1 B2 (first time) D1.3 अथ ते (B2 तत्रैव) समभिज्ञाय. —[b]) T1 ते (for तं). Ś1 Ñ B1.2 (second time).3.4 D4–7 सर्वे ते; D2 सर्वतो (for तं सर्वे). B4 [ऽ]श्रुमुखाः; Dt1 Dd1 Dm1 प्रमुखाः (for ऽभिमुखाः). Ś1 Ñ B1.2 (second time).3.4 D2.4–7 स्वयं (for स्वनम्). V1 तं विज्ञाय सुखं वरं; B2 (first time) D1.3 तमेवाभिमुखाः (B2 °खं) स्वयं (B2 °रं). —[c]) Ś1 D1.2.5.6 अप्येकतः समाजग्मुर्; Ñ B D3 अप्येकवसना°; V1 अप्येकवशमा°; D4.7 अप्येकतः समागम्य; M4 अप्येकवचना°. —[d]) Ś1 Ñ1 D2.4–7 यथावत्सं; B1.2.4 यथासत्वं (B4 °त्वं); B3 यथासंधं (for यथास्थानं). B3 (marg. also) प्रधानतः; T1 पृथग्विधाः; Cr.g.k.t as in text (for प्रधाविताः).

37 Ś1 Ñ B D6 read 37 after 39. —[ab]) Ś1 Ñ B D2.4–7 अश्वैरन्ये (Ñ2 D6.7 °न्यै); T2 हयैरन्यै (for हयैरन्ये). Ñ2 D3.7 T2 गजैरन्यै. D7 T2 रथैरन्यै (for रथैरन्ये). V1 B3.4 G1 रथैरन्ये गजैरन्ये (by transp.). V1 B1 स्वलंकृताः; B2 स्वयंकृतैः; D6 सुलंकृतैः (for स्वलंकृतैः). —[d]) V1 D1.3 समुत्सुकाः (for नरा ययुः). Ś1 Ñ B D6 पद्भ्यामेव प्रदुद्रुवुः; D2.4.5.7 दूरादासन्नकादपि.

38 [a]) B2–4 D5 अचिरं (B2 °रात्) (for अचिर-). —[b]) B1 चिरप्रोषितं (subm.); D5 सुचिरं प्रोषितं; T2 °प्रेषितं; G1 तं चिरप्रोषितं (for चिरविप्रोषितं). —[c]) D2 इष्टुकामो (for द्रष्टु°). V1 द्रष्टुकामाः समाप्यंत.

39 [a]) V1 D1.3 सहितास्; D6 त्वरितांस् (for त्वरितास्). Dd1 ते तद्; T1 तत्र; T3 तेत्र; M3 तेषां (for ते तु). —[b]) D4 द्रष्टुं कामाः. B4 D2.7 समागमत् (for समागमम्). —[c]) B1.3 बहुविधा (B3 °धे); T2 च विविधैर्. T1 M2 Cr.m.gp युक्तैः; Cgp as in text (for यानैः). —[d]) T1 -समाकुलाः. Ś1 Ñ V1 B D1–7 त्वराविष्टाः समाकुलाः; T3 रथनेमिस्वनाकुलाः. ❁ Cg : ययुर्बहुविधैर्यानैः खुरनेमिसमाहताः इति पाठः । ययुर्बहुविधैर्युक्तैरिति पाठे युक्तैः स्वैः यानैरिति शेषः । ❁ —After 39, Ś1 Ñ B D6 read 37.

40 [a]) D2.4.5.7 बहुसाहस्रैः (for बहुभिर्यानैः). —[b]) B2 Dt1 Dd1 Dm1 रथनेमि-; Dg1 चुरनेमि- (sic) (for खुरनेमि-). Ñ B -स्वनेन च; G1 -समाकुला; Cg.t as in text (for -समाहता). —[c]) D2.4.5.7 नादं; M4 (after corr. sec. m. as in text) शब्दो (for शब्दं). —[d]) B1 illeg. for द्यौरिवा-. B3.4 [अ]भूत् (for [अ]भ्र-).

41 [b]) B4 करेण (for करेणु-). D2–5.7 बलिनः (D4.7 °लेन) सकरेणवः. —[c]) Ś1 Ñ2 B1.4 D6 नासहँस्तुमुलं शब्दं; Ñ1 B2.3 D2.4.5.7 असहंतोतुलं (D5 तुमुलं [hypm.]) शब्दं;

G. 2. 111. 48 B. 2. 103. 42 L. 2. 116. 47
वराहमृगसिंहाश्च महिषाः सर्क्षवानराः ।
व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ॥ ४२
रथाङ्गसाह्वा नत्यूहा हंसाः कारण्डवाः प्लवाः ।
तथा पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ॥ ४३
तेन शब्देन वित्रस्तैराकाशं पक्षिभिर्वृतम् ।
मनुष्यैरावृता भूमिरुभयं प्रबभौ तदा ॥ ४४
तान्नरान्बाष्पपूर्णाक्षान्समीक्ष्याथ सुदुःखितान् ।
पर्यष्वजत धर्मज्ञः पितृवन्मातृवच्च सः ॥ ४५
स तत्र कांश्चित्परिषस्वजे नरा-
न्नराश्च केचि् तमभ्यवादयन् ।
चकार सर्वान्सवयस्यबान्धवा-
न्यथार्हमासाद्य तदा नृपात्मजः ॥ ४६
ततः स तेषां रुदतां महात्मनां
भुवं च खं चानुविनादयन्स्वनः ।
गुहागिरीणां च दिशश्च संततं
मृदङ्गघोषप्रतिमो विशुश्रुवे ॥ ४७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

V1 D1.3 तद्वनं संपरित्यज्य. —[d]) B3 Dd1 अन्य-; G3 अन्ये (for अन्यद्). Ś1 Ñ1 D6 च ते; B1.2 तु ते; B3.4 प्रति; M4 गजाः (for ततः). Ñ2 बलं तु ते; V1 D1.3 महद्वनं; D2.4.5.7 वनं(D2 °यं) भयात्.

42 [a]) D1 वाराह- (for वराह-). B3 D1-3.5 T2 M3.4 -मृगसंघाश्च; T3 -वृकसंघाश्च (for -मृगसिंहाश्च). T1 वराहा वृकसंघाश्च. —D2 om. (hapl.?) 42[b]–43[c]. —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 च वनेचराः; Dg1 Dd1 D5 T G1.3 M1-3 सर्पवानराः; Dt1 सृमरास्तथा; Dm1 सर्ववानराः; G2 सर्पिवानराः (sic); M4 सहवानराः (for सर्क्षवानराः). —[c]) Ś1 V1 D1.3.6 -गोमायु-; Ñ1 -गोवन्य- (for -गोकर्ण-). Ś1 D6 -सर्पाश्च; V1 -संहा(घा)श्च (for -गवया). D5 व्याघ्रगोधाः सगवयाः. —[d]) B3 वत्रेसुः; T2 तत्रसुः (for वित्रेसुः). Ś1 D6 यूथपैः (for पृषतैः).

43 D2 om. 43[abc] (cf. v.l. 42). —[a]) Dg1 रथांगसिंह-; T2 रथांगसान्वा; G2 M1.2 रथांगाह्वाश्च; M3 रथांगसंखा (घा) (for रथाङ्गसाह्वा). Ñ2 D1.3 दात्यूहा (for नत्यूहा). Ś1 B2 D4.6.7 रथांग(D4.7 °गाः)शार्ङ्गदात्यूह-(B2 °हा); Ñ1 V1 B1.3.4 D5 रथांगसंघा(B1 °कारा; B3.4 °संज्ञा; D5 °खङ्ग) दात्यूहा; Dt1 Ct रथाह्वहंसा दात्यूहाः(Ct नत्यूहा); Dd1 रथांगाह्वाः सदात्यूहा; Dm1 रथांगका सदात्यूहा. —[b]) D7 कारंडकाः (for °ण्डवाः). Ś1 Ñ V1 B D4.6 G3 हंसकारंडवप्लवाः; V1 हंसाश्च कारंडवप्लवाः (hypm.); Dt1 प्लवाः कारंडवाः परे; D1.3.5 G1.2 M1 हंसकारंडवाः प्लवाः; M4 हंसाः कारंडवैः सह. —[c]) G1 स- (for पुंस्). Dg1 T2 क्रौंच (for क्रौञ्चा). Ś1 D4-7 तथा(D5 अथ) कोकिलसंघा(D6 °गा)श्च. —[d]) Ñ2 संविज्ञा (meta.); D2 विसंज्ञं (for विसंज्ञा).

44 [ab]) B2 (before corr.) आवासं (for आकाशं). Ñ1 B सह (for वृतम्). V1 D1.3 तच्छ्रुत्वा तु महानादं विलापरुदितं महत्. —[c]) D2.4.5.7 मानुषैर् (for मनुष्यैर्). G2 M1 चावृता (for आवृता). D3 मानुष्यैरा**काशं. —[d]) T2 प्रभ्रवौ (sic). Dg1 तथा (for तदा). Ñ1 B आकाशं पक्षिसंकुलं; V1 D1.3 आकाशं(D3 भूमिरा) पक्षिभिर्वृतं. —After 44, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

2186* ततस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विनमकल्मषम् ।
आसीनं स्थण्डिले रामं ददर्श सहसा जनः ।
विगर्हमाणः कैकेयीं सहितो मन्थरामपि ।
अभिगम्य जनो रामं बाष्पपूर्णमुखोऽभवत् ।

[(l. 1) T1 अरिंदमं; M4 अकिल्बिषं (for अकल्मषम्). —(l. 3) Dg1 विगर्ह्यमाणाः; Dm1 विगर्हमाणाः; Cm.g विगर्हमाणः (as above). Dt1 कैकेयी- (for कैकेयीं). Dm1 T1.3 G2 M1.4 सहितां(Dm1 G2 °ता). Dt1 -मंथरासहितामपि (for the post. half).]

45 [a]) Dg1 सर्वान् (for नरान्). Ś1 Ñ V1 B2-4 D1-7 बाष्पसंपूर्णान्; Dg1 °पूर्णाख्यान् (for °पूर्णाक्षान्). T2 तन्नरान्स समीक्ष्याथ. —[b]) T3 निरीक्ष्य (for समीक्ष्य). Ś1 Ñ2 V1 B D4.6.7 च (for [अ]थ). D1-3.5 समीक्ष्य भृशदुःखितान्; T2 दुःखितान्सहबांधवान्. —[c]) Ś1 D6 पर्यपृच्छत; D4.7 T2 G1 परिष्वजत; Ck.t as in text (for पर्यष्वजत). V1 D1.3 M4 धर्मात्मा (for धर्मज्ञः). —[d]) V1 D1-3 भ्रातृवच्च (for मातृवच्च).

46 D3 om. 46[ab] (except तत्र). —[a]) V1 D1 T2 कां(V1 कं)चित्; B1 कश्चिन् (for कांश्चित्). Ś1 परीषस्वजे; Dg1 D1.2.5 परिषष्वजे; T3 परुषस्वजे (for परिषस्वजे). M3 कांकांचिरिषस्वजे (sic). V1 जनं; D1 नरांस् (for नरान्). —[b]) Ś1 Ñ B D4.6.7 नराश्च तं केचिदथाभ्यवादयन्; V1 D1 तमेव केचित्पुनरभ्यवादयन्; D2 नराश्च किंचित्तु तथाभ्यवादयन्; M3 नराश्च केचित्त तमत्यवंदयन्. —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 चकार सर्वैरपि(D6 °थ) संविदं तदा; D2.4.5.7 M4 चकार सर्वैः समयं (D4 सभयं; M4 ससमं) प्रतापवान्. —[d]) D2.4.6.7 G M1.3 तथा (for तदा). V1 B D1.3 यथार्ह(D1.3 °र्थं)मानं (B °नैः) पुरुषैर् (for आसाद्य तदा). Dd1 नृपास्तदात्मजाः (for तदा नृपात्मजः).

47 V1 om. 47. —[a]) Ś1 Ñ B D2.4-7 तथा तु (Ñ2 B च; D2.5 स); D1.3 समेत्य; T1.3 Cm.g स तत्र (for ततः स). D1.3 महावने (for महात्मनां). —[b]) Ś1 Ñ B D6 M4 दिवं च; D4 बभूव (for भुवं च). G1.3 चैत्र

९६

वसिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान्दशरथस्य च ।
अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः ॥ १
राजपत्न्यश्च गच्छन्त्यो मन्दं मन्दाकिनीं प्रति ।
ददृशुस्तत्र तत्तीर्थं रामलक्ष्मणसेवितम् ॥ २
कौसल्या बाष्पपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ।
सुमित्रामब्रवीद्दीना याश्चान्या राजयोषितः ॥ ३
इदं तेषामनाथानां क्लिष्टमक्लिष्टकर्मणाम् ।
वने प्राक्केवलं तीर्थं ये ते निर्विषयीकृताः ॥ ४
इतः सुमित्रे पुत्रस्ते सदा जलमतन्द्रितः ।
स्वयं हरति सौमित्रिर्मम पुत्रस्य कारणात् ॥ ५

G. 2. 112. 5
B. 2. 104. 5
L. 2. 117. 5

(for चानु-). Ś1 Ñ B D6 [अ]नु(D6 [अ]पि)ननाद निः- (Ñ B नि)स्वनः; D1.3.5 [अ]नुनदन्महास्वनः; D2.4.7 [अ]-नुनदन्स(D2 °त्स) निस्वनः; Ck.t as in text (for [अ]नु-विनादयन्स्वनः). —^{c}) D1 महा-; G3 गुहां (for गुहा-). D2.4.7 सदिशश्च; D5 प्रदिशश्च (for च दिशश्च). D1.3 M4 पूरयन् ; D2.4.5.7 नादयन् (for संततं). Ś1 Ñ B D6 यथा (Ś1 D6 गिरेर् ; Ñ2 B1 तथा)गुहाश्चैव दिशश्च नादयन् . —^{d}) Ñ B D1.3 M4 महाभ्र(B1 °स्र)नाद- (for मृदङ्गघोष-). Ś1 Ñ B D6 स शुश्रुवे; D1.3 विपप्रथे; D5 [ऽ]थ शुश्रुवे (for विशुश्रुवे). T3 -प्रतिमादि शुश्रुवे.

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ2 B D6 उदकदानं; Ñ1 पितु*दकं प्रदानं; V1 D1.3.5 उदकक्रिया; D2 भरतपर्वणि रामउदकक्रिया; D4 उदकप्रदानं; D7 भरतपर्वे उदकप्रदानः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś1 Ñ1 B1.2 D3.6 om.; Ñ2 112; V1 D4 117; B3 D5 110; B4 106; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 103; D1 163; D2 M4 111; D7 109. —After colophon, T2 concludes with श्रीरामचन्द्राय नमः; G with श्रीरामाय नमः.

96

☞ Ś1 Ñ V1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3.6 T2.3 G3 M2–4 Cv.m.k.t read Sargas 95 and 96 after Sarga 97, which is repeated in T2 after 96. Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 ^{ab}) Ś1 D6 सः; Ñ2 B1(m. also).2–4 D2.5 तु; M4 ह (for च). V1 D1.3 वसिष्ठश्च(V1 °स्तु) पुरस्कृत्य राजदारान्महामुनिः. —^{c}) Ñ2 अथ; B2.3 अति- (for अभि-). —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 -कांक्षया; T2 -त*तः (moth-eaten); T3 Cr -हर्षितः; G1 -तर्षितान् ; G3 -तोषितः; M3 -कांक्षिताः (sic); Cm.g.t as in text (for -तर्षितः).

2 ^{a}) Ś1 Ñ2 B1.2.4 D6 G M1–4 तु (for च). D2.4.5.7 रामस्य मातरो(D5 माता तां) गत्वा. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 नदीं (for मन्दं). G2 M1 नदीं (for प्रति). —D5 om. 2^{c}–3^{b}. —^{c}) Ś1 D6 तास्तदा सर्वा; Ñ2 B2–4 तत्र तास्तीर्थं; V1 B1 तास्तत्र(B1 °तस्) तीर्थं; D4.7 तत्र तीर्थं तं; T3 M3 तत्र तं तीर्थं; Ck.t as in text (for तत्र तत्तीर्थं).

3 D5 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). —^{c}) B D4.7 चाब्रवीद् (for अब्रवीद्). Ś1 Ñ V1 B2–4 Dg1 Dd1 Dm1 D1–7 T2 M2.3 दीनां. —G3 damaged from षितः in 3^{d} up to इदं ते in 4^{a}. —^{d}) B2 D2 नृपयोषितः (for राज°). —After 3, Dm1 ins. राम.

4 G3 damaged up to इदं ते in 4^{a} (cf. v.l. 3). —^{a}) B4 इतस् (for इदं). D2 अनघानां (for अनाथानां). —^{b}) Ś1 B2.3 D1–7 शुभम् ; Ñ2 गुरुम् ; B4 शुभ्रम् (for क्लिष्टम्). D2.4.5.7 -कारिणां (for -कर्मणाम्). Ñ1 गुरुनिर्दिष्टकारिणां; V1 अशुभं शुभकर्मणां. —^{c}) Ñ2 प्राज्ञमलं; V1 प्राक्प्रवणं; Dt1 Ck.t प्राक्कलनं; Cv.r.m.g as in text (for प्राक्केवलं). ❀ Ct : ' प्राक्केवलम् ' इति पाठ आधुनिककल्पितः । नापि तत्रार्थसामंजस्यमिति कतकः। ' तत्रापि ' पाठे प्राक्परिगृहीतमिति शेषः, प्राक्परिगृहीतं तीर्थं जलानयनादिव्यवहारोपयोगी मार्गः । इदमेवेति केवलं निश्चितमित्यर्थो वक्तुं शक्यः। ❀ D7 तीर्थे (for °र्थं). —^{d}) B3 या ते; Dg1 M4 ये तु; D5 यत्ते; D7 मे ते; T1 G2.3 M1 एते; G1 ये च (for ये ते). Ñ2 V1 D1–5.7 निर्विषयाः कृताः.

5 ^{a}) D5 इति (for इतः). Ś1 Ñ B D6 रामार्थं(Ñ1 °र्थं-); G3 ते पुत्रस् (by transp.) (for पुत्रस्ते). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 जलमादाय वीर्यवान् . —^{cd}) Ś1 Ñ B1–3 D6 स(B1 य; B2 त)दा गच्छति; B4 सदा गच्छेति; M3 अयं हरति (for स्वयं ह°). M3.4 तव (for मम). V1 D1.3 आश्रमं मम पुत्रस्य कृते गच्छति नित्यशः; D2.4.5.7 स्वयं पुत्रस्या(D2 °स्य)-हरते कारणान्मम लक्ष्मणः. —After 5, V1 B2 D1–3 ins. :

2187* वने वै निर्जने घोरे नानामृगगणाकुले ।
[B2 -रुमाकुले; D3 -गणायुते.]

—Thereafter V1 B2 D1.3 cont.; D2 cont. l. 1 after 2187* and cont. l. 6 after 2189*; while Ś1 Ñ B1.3.4 D6 ins. after 5 :

2188* दुष्करं कुरुते पुत्रः सुमित्रे तव धार्मिकः ।
शुश्रूषत्यनुरागेण ज्येष्ठं यो भ्रातरं किल ।
स्त्रीप्रधानेन यः पित्रा त्यक्तो निरपराधवान् ।
दुष्टश्वापदयुक्तेषु वनेषु सह भार्यया ।
रमते पुरुषव्याघ्रः पितुरादाय शासनम् ।
एवं विलपमाना सा कौसल्या बाष्पविक्लवा ।
ददर्शेङ्गुदिपिण्याकैर्निवापं पुलिने कृतम् ।

G. 2. 112. 9 B. 2. 104. 8 L. 2. 117. 9

दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु सा ददर्श महीतले ।
पितुरिङ्गुदिपिण्याकं न्यस्तमायतलोचना ॥ ६
तं भूमौ पितुरार्तेन न्यस्तं रामेण वीक्ष्य सा ।
उवाच देवी कौसल्या सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ ७
इदमिक्ष्वाकुनाथस्य राघवस्य महात्मनः ।
राघवेण पितुर्दत्तं पश्यतैतद्यथाविधि ॥ ८
तस्य देवसमानस्य पार्थिवस्य महात्मनः ।
नैतदौपयिकं मन्ये भुक्तभोगस्य भोजनम् ॥ ९
चतुरन्तां महीं भुक्त्वा महेन्द्रसदृशो भुवि ।
कथमिङ्गुदिपिण्याकं स भुङ्क्ते वसुधाधिपः ॥ १०
अतो दुःखतरं लोके न किंचित्प्रतिभाति मा ।
यत्र रामः पितुर्दद्यादिङ्गुदीक्षोदमृद्धिमान् ॥ ११

[(l. 1) D1 दुःकरं. D1.2 सौमित्र (sic); D3 सुपुत्रे (for सुमित्रे). —(l. 2) Ś1 Ñ B D6 शुश्रूषते (for °षति). Ś1 D6 तु धर्मेण (for [अ]नुरागेण). Ś1 ज्येष्ठो यं; Ñ1 यो ज्येष्ठ-; Ñ2 B यो ज्येष्ठं (by transp.) (for ज्येष्ठं यो). Ś1 Ñ B D1.3.6 वने (for किल). —(l. 4) Ñ1 B D1.3 -जुष्टेषु (for -युक्तेषु). D3 om. (hapl.?) वनेषु. G(ed.)सीतया (for भार्यया). Ś1 D6 भ्रष्टश्च सानुजो राज्यात्सीतया सह भार्यया. —Ś1 Ñ B1.3.4 D6 om. l. 5. —(l. 6) Ś1 D6 शोककर्षिता; B3(*sup. lin.* also).4 °विह्वला; L(ed.)शोकविह्वला (for बाष्पविक्लवा). —(l. 7) Ś1 Ñ B D6 [इं]गुद- (for [इ]ङ्गुदि-). D1.2 -पिण्याकं (for °कैर्). B4 निर्वापं (for निवापं).]

—D2 cont. after l. 1 of 2188*; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 S ins. after 5:

2189* जघन्यमपि ते पुत्रः कृतवान्न तु गर्हितः ।
भ्रातुर्यदर्थसहितं सर्वं तद्विहितं गुणैः ।
अद्यायमपि ते पुत्रः क्लेशानामतथोचितः ।
नीचानर्थसमाचारं सज्जं कर्म प्रमुञ्चतु ।

[D2.4.5.7 om. l. 1. —(l. 1) M4 कृतवानर्थगर्हितं (for the post. half). —(l. 2) Dt1 T1 Ct -रहितं; Cv.r.m.g.k as above (for -सहितं). G3 damaged from द्वि to गु. Dt1 Ct गर्हितं; Cv.r.m*p*.g as above (for विहित). —(l. 3) T2 पुत्रं (for °त्रः). M4 अद्यार्हमपि पुत्रस्ते (for the prior half). D2.4.5.7 अद्याह्वा(D4.7 अस्याज्ञां) प्रियपुत्रस्ते कैकेय्या प्रियनो(D5 °णो)दितः. —(l. 4) Dg1 -समाचारान्; M4 -समाचार-; Cg -समाचारं(as above). D2.5 नीचमर्थमनाचारं; D4.7 नीचकर्मसमाचारं (for the prior half). D2.4.7 सदा; D5 दास- (for सज्जं). D2 T3 प्रमुंचति; D4 नुमुंचति; M4 विमुंचति.]

—Thereafter D2 cont. l. 6 of 2188*.

6 [ab]) Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 स(V1 सु)पुष्पेषु(B4 °ण) निवेशि(Ś1 D6 °धापि)तं (for [b]). D2.4.5.7 सा ददर्श नदीतीरे दक्षिणाग्रगतेषु(D2 पास्तृतेषु; D5 °प्रकरेषु)हि. —[c]) V1 D1.3 सा तमिंगुदि-; D2.4.5.7 दर्भेष्विंगुदि-(D2 °दु-); T2 M3.4 पितुरिंगुद-. Ś1 Ñ B D6 उपहारं पितुर्दत्तं. —V1 D1.3 om. 6[d]–7[a]. —[d]) Ś1 Ñ B D6 भर्तुर्; D4 नित्यम्; M4 नुप्तम् (for न्यस्तम्). B2 आदाय (for आयत-). D2 -लोचनं (for °ना).

7 V1 D1.3 om. 7[a] (cf. v.l. 6). —[a]) D4.5.7 तद्भूमौ; M4 तद्दर्भे (for तं भूमौ). D2.4.5.7 पितुरर्थाय; M4 पितुरासेन (for °रार्तेन). Ś1 Ñ B D6 सा त(B4 °द्)मिंगुदिपिण्याकं. —[b]) D4.5.7 M4 न्युप्तं (for न्यस्तं). Dt1 धर्मेण (for रामेण). D2.5 दृश्यति(D5 °हि) (sic); D4.7 पश्य हि (for वीक्ष्य सा). Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 दृष्ट्वा हि(D3 °प [before corr. °पि])गुणदुःखिता(B4 °ताः). —[c]) V1 D1 प्रेक्ष्य (for देवी). —[d]) D4.7 सर्वाभरणभूषिता.

8 [a]) V1 D1.3 अयम् (for इदम्). Ñ2 B D2.4.5.7 -नाथेन (for -नाथस्य). —[b]) V1 D1.3 स्वर्गतस्य (for राघवस्य). Ś1 Ñ B D2.4–7 राघवेण महात्मना. —[d]) Dg1 पश्यस्व (sic) (for पश्यत). V1 D1 [इ]मं; D3 [इ]यं; M2 [अ]द्य (for [ए]तद्). Dt1 पथि (for -विधि). —For 8[cd], Ś1 Ñ B D2.4–7 subst. :

2190* पितुरिक्ष्वाकुनाथस्य न्युप्तं पश्यत यादृशम् ।

[Ś1 D6 पितुरिंगुदपिण्याकं (for the prior half). B2 न्युप्तं; D4 प्रत्तं; D7 प्राप्तं (for न्युप्तं). B1 पश्यत या भृशं (sic); D2 पश्य भयादृशं (sic).]

9 [a]) D2.4.7 देव-; D5 देवि (for तस्य). Ś1 Ñ V1 B D1.3 -समस्येदं; D2.5 -समस्यास्य; D4.7 -समस्यापि; M4 -समस्याहं (for -समानस्य). —[b]) V1 D1.3 भर्तुर्मे विदितात्मनः. —[c]) V1 औपायिकं (for औप°). —[d]) D2 मुक्त-; D3 भुक्त्वा; G3 भर्तुर् (for भुक्त-). V1 D4.7 -भोज्यस्य (for -भोगस्य). Ñ2 बंधनं (for भोजनम्). B4 भक्तभोगस्य भाजनं (sic).

10 [a]) B2.3 चतुरर्णां (for °न्तां). Dd1 Dm1 G3 भुंक्त्वा. —[b]) D3 महेंद्रस्य दृशो (sic). Ś1 Ñ B D6 T3 M2 विभुः (for भुवि). —[c]) Ś1 Ñ2 B D2.4–7 T2 M4 इंगुद-; M2 ऐंगुदि-; M3 ऐंगुद- (for इङ्गुदि-). —[d]) B3 संभुंक्ते (for स भुङ्क्ते). V1 D1.3 पृथिवीपतिः.

11 [a]) D2 T3 ततो; D5 अहो (for अतो). —[b]) Ś1 Ñ V1 B Dt1 D1–3.5–7 मे; Dg1 Dd1 Dm1 G1 मां; D4 वै (for मा). —D4.5.7 om. (hapl.) from 11[c] up to l. 1 of 2191*. —[c]) Ś1 Ñ1 दत्तो (sic); D6 दत्ते (sic); M4 दत्तम् (for दद्याद्). —[d]) Ś1 D6 तापसाद्यत्रमीदृशं; Ñ B D1.3 तापसान्नाद्यमीदृशं; V1 तापसान्नमीदृशं (sic); D2 आपः संनोथमीदृशं (sic). —After 11, Ñ1 B4 ins. 2192*.

रामेणेङ्गुदिपिण्याकं पितुर्दत्तं समीक्ष्य मे ।
कथं दुःखेन हृदयं न स्फोटति सहस्रधा ॥ १२
एवमार्ता सपत्न्यस्ता जग्मुराश्वास्य तां तदा ।
ददृशुश्चाश्रमे रामं स्वर्गाच्च्युतमिवामरम् ॥ १३
सर्वभोगैः परित्यक्तं रामं संप्रेक्ष्य मातरः ।
आर्ता मुमुचुरश्रूणि सस्वरं शोककर्शिताः ॥ १४

तासां रामः समुत्थाय जग्राह चरणाञ्शुभान् ।
मातॄणां मनुजव्याघ्रः सर्वासां सत्यसंगरः ॥ १५
ताः पाणिभिः सुखस्पर्शैर्मृद्वङ्गुलितलैः शुभैः ।
प्रममार्जू रजः पृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः ॥ १६
सौमित्रिरपि ताः सर्वा मातॄः संप्रेक्ष्य दुःखितः ।
अभ्यवादयतासक्तं शनै रामादनन्तरम् ॥ १७ G. 2. 112. 21 B. 2. 104. 20 L. 2. 117. 22

12 D4.5.7 om. 12 (cf. v.l. 11). Ñ1 B4 om. 12ᵃ–13ᵇ. —ᵃ) Ś1 Ñ2 B1.3 D1–3.6 M3 रामेणेंगुद- (D1.3 °णांगुदि-); B2 बदरेंगुद- (for रामेणेङ्गुदि-). —ᵇ) B3 पितृ-. Ś1 Ñ2 Dg1 D6 वै; B1 तत्; B3 च; D1–3 हि (for मे). V1 समीक्षसि (sic); B3 समीक्षसे; T3 समीक्ष्यते; G2 (after corr. as in text) समीक्ष्यसे. —ᶜ) Ś1 Ñ2 V1 B2.3 D1–3.6 ममेदं; B1 नामात्म- (for दुःखेन). —ᵈ) Ś1 D6 विदीर्येत; Ñ2 B2 G1 न दीर्येत; V1 D1 न दीर्यति; B1 न विदीर्ये; B3 न विदीर्णं; D2 न दीर्नार्य (sic); D3 दीर्यते न (for न स्फोटति). —After 12, Ś1 V1 B2 D (D4.5.7 after 11ᵃᵇ) S ins.

2191* श्रुतिस्तु खल्वियं सत्या लौकिकी प्रतिभाति मा ।
यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ।

[Before l. 1, Dm1 ins. राम. D4.5.7 om. l. 1 (cf. v.l. 11). —(l. 1) Ś1 B2 D2.6 च (for तु). Ś1 V1 B2 D1–3.6 सुमित्रे (for लौकिकी). Ś1 V1 B2 Dg1 Dt1 D1–3 मे; Dd1 Dm1 मां (for मा). —(l. 2) = 2. 95. 31ᶜᵈ. Prior half hypm. D4 M4 अन्नं; D7 अन्न-. Ś1 V1 B2 D1–3.6 हि स्यात्; D4.7 भुंक्ते; D5 [अ]भवत्; M4 भुंक्तेति (for भवति). Dg1 अन्नम. D2 पितृ- (for तस्य). Dg1 देवता.]

—After 12, Ñ2 B1.3 ins. 2192*.

13 Ñ B1.3.4 om. 13ᵃᵇ (for Ñ1 B4 cf. v.l. 12). —ᵃ) Ś1 B2 D3.6 M3 आर्ता; V1 मात्रा; D1 T1.3 G3 आर्ताः; D4.7 आर्तं (for आर्ता). Ś1 V1 B2 D1.3.6 सपत्नीभिर्; D2.5 रुदंतीं तां; D4.7 रुदंत्यस्ता; T2 सपत्न्यस्तां; G1.2 M1 सपत्न्यस्तु. —ᵇ) D2 दुःखिताः (for तां तदा). Ś1 D6 तामिराश्वासिता तदा; V1 B2 D1.3 यत्नेनाश्वासिता तदा; D4.7 जग्मुरामस्य (sic) दुःखिताः. —After 13ᵃᵇ, Ś1 V1 B2 D1–3.6 ins., while Ñ1 B4 (owing to om.) ins. after 11 and Ñ2 B1.3 ins. after 12:

2192* सा जगामाश्रमपदं कौसल्या यत्र राघवः ।
ततस्तास्त्वरितं गत्वा सर्वा नृपतियोषितः ।

[Before l. 1, D2 wrongly ins. नाश्वासिता तदा (cf. 13ᵇ V1 var.). —(l. 1) B1 D2 आजगाम (for सा ज°). —(l. 2) Ñ V1 B D1–3 ततस्तु (for ततस्तास्). D2 त्वरि* (for °तं). B1 सर्वास्ता नृपयोषितः (for the post. half).]

—D3 om. 13ᶜ–14. —ᶜ) Ś1 Ñ V1 B1.2.4 D1.6 अपश्य-न्नाश्रमे (for ददृशुश्चा°). B3 अपश्यन्नाश्रमपदं. —ᵈ) Ñ V1 B3.4 Dg1 Dt1 T1.3 स्वर्गच्युतम्; D1 स्वर्गं च्युतम्; D2 स्वर्गभ्रष्टम्; D4.5.7 स्वर्गाद्भ्रष्टम्; G1 स्वर्गागतम्. D2 [अ]दरं (for [अ]मरम्).

14 D3 om. 14 (cf. v.l. 13). —ᵃᵇ) Ś1 D6 संभोगैः सं-; Ñ1 तंतुभोगैः; Ñ2 V1 B Dg1 Dt1 D1.2.4.7 T2 M2.4 तं भोगैः सं- (Dt1 T2 स); D5 भोगैस्तं सं- (for सर्वभोगैः). B1 illeg. for त्यक्तं रामं. Ś1 V1 D1.6 दृष्ट्वैव; Ñ1 B प्रेक्ष्यैव; D7 संप्रेपे (sic) (for संप्रेक्ष्य). M3 om. मातरः. —ᶜ) V1 D1 हार्दान् (for आर्ता). M3 मुमुचुरश्रु संप्रेक्ष्य (sic). —ᵈ) Ś1 सस्वराः; B1 भर्तारं; B4 Dm1 सुस्वरं; D1 M4 सस्वनं; D2 सर्वास्ता; D6 सुस्वराः; M3 *स्वरं (for सस्वरं). Ñ B D2.4.5.7 -लालसाः (for -कर्शिताः).

15 ᵃ) G2 स तान् (for तासां). D3 om. from शुभौ in ᵇ (see var.) up to -तलैः in 16ᵇ. —ᵇ) V1 D1.3 चरणौ शुभौ-; Dt1 Dd1 Dm1 चरणांबुजान् (for °णाञ्शुभान्). —ᶜ) Ś1 Ñ V1 B D1.2.4–7 पुरुष-; T3 मनु*- (for मनुज-). —ᵈ) Ś1 Ñ V1 B D1.6 अनुपूर्वशः; T3 अविशेषतः (for सत्यसंगरः).

16 D3 om. up to -तलैः in 16ᵇ (cf. v.l. 15). —ᵃ) D2.4.5.7 पाणिभिस्ता (by transp.); T3 G1 M3 तं पा° (for ताः पाणिभिः). Ś1 Ñ V1 B D1.6 पाणिभिः सुखसंस्पर्शैर्. —ᵇ) T1 -दलैः (for -तलैः). —ᶜ) D2.5 प्र- (D5 प्रा)मार्ज्यत; D4 प्र(before corr. प्रा)मार्जत; D7 प्र*मार्जं; G3 परिमार्जु (sic) (for प्रममार्जू). G1 तनुं (for रजः). D2.4.7 स्पृष्ट्वा; G1 प्रेष्ठां (for पृष्ठाद्). M4 रजः प्रममृजुः पृष्ठाद्. —ᵈ) D2.4.5.7 [अ]सित- (for [आ]यत-). —For 16ᶜᵈ, Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 subst.; while D2 ins. after 16:

2193* मूर्धन्याघ्राय ता रामं रुरुदुः पार्थिवस्त्रियः ।

[V1 मूर्ध्न्युपाघ्राय (for मूर्धन्याघ्राय). V1 D1–3 रामं ता (by transp.); B1 तं रामं (for ता रामं). V1 D2 ससृजुः; D1.3 ममृजुः (for रुरुदुः).]

17 ᵃ) D4.5 अथ (for अपि). D4.5 G3 सर्वास्ता (by transp.); D6 ताः स*. D7 अप्यसर्वास्ता (sic). —ᵇ) D5 उपसंगृह्य (for मातॄः संप्रेक्ष्य). Dm1 T2 दुःखिताः (for °तः). Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 स मातॄः (V1 D1–3 मातरः) शोककर्पिताः; D4.7 मातॄः सुभृशदुःखिताः. —ᶜ) V1 Dt1 Dd1 D1–5.7 T1 G M1–3 अभ्यवादयद् (for अभ्यवादयत). Ś1 Ñ B D6 प्रह्वो; V1 D1–5.7 अव्यग्रः; Dm1 G2 M1.4 आसक्तः (for [आ]सक्तं).

G 2.112.22 B 2.104.21 L 2.117.24 यथा रामे तथा तस्मिन्सर्वा ववृतिरे स्त्रियः ।
वृत्तिं दशरथाज्जाते लक्ष्मणे शुभलक्षणे ॥ १८
सीतापि चरणांस्तासामुपसंगृह्य दुःखिता ।
श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षी सा बभूवाग्रतः स्थिता ॥ १९
तां परिष्वज्य दुःखार्ता माता दुहितरं यथा ।
वनवासकृशां दीनां कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ २०
विदेहराजस्य सुता स्नुषा दशरथस्य च ।
रामपत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता निर्जने वने ॥ २१
पद्ममातपसंतप्तं परिक्लिष्टमिवोत्पलम् ।
काञ्चनं रजसा ध्वस्तं क्लिष्टं चन्द्रमिवाम्बुदैः ॥ २२
मुखं ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयम् ।
भृशं मनसि वैदेहि व्यसनारणिसंभवः ॥ २३
ब्रुवन्त्यामेवमार्तायां जनन्यां भरताग्रजः ।
पादावासाद्य जग्राह वसिष्ठस्य स राघवः ॥ २४
पुरोहितस्याग्निसमस्य तस्य वै
बृहस्पतेरिन्द्र इवामराधिपः ।
प्रगृह्य पादौ सुसमृद्धतेजसः
सहैव तेनोपविवेश राघवः ॥ २५

—^{d}) Ś1 Ñ B D6 दीनो; V1 प्रस्फो (sic); D1–3 प्रह्वो; D4 स वै; D7 सर्वैं; M4 ततो (for शनै). —After 17, Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 ins. :

2194* आशीर्वादैश्च रामस्य लक्ष्मणस्य तथैव च ।
देशकालानुरूपेण मातृभिः संप्रयोजितैः ।

[(l. 1) Ñ2 B4 D2 आशीर्वादा(D2 °द)श्च; V1 D1.3 आशीर्वादांश्च. D3 om. second च (subm.). —(l. 2) Ñ B2–4 D3 -[अ]नुरूपाश्च; V1 D1.2.7 -[अ]नुरूपांश्च; D6 -[अ]नुरूपैश्च. Ñ B2.3(partially reads in marg.).4 येनुरूपाश्च मातृषु; V1 D1–3.7 सदृशांश्चापि मातृषु; B1 अनुरूपं च मातृषु (for the post. half).];

—Thereafter Ñ2 cont. :

2195* तैः शुभं तर्द्धयामासुः(sic) सर्वा दशरथस्त्रियः ।

18 ^{a}) Ś1 तथा (for यथा). —^{b}) B3 सर्वान् (for सर्वा). B1.3 बुबुधिरे; D5 त्ववृत्तिरे (sic) (for ववृतिरे). V1 D1.2 सर्वास्ता ददु(V1 °द्व [sic])रंगनाः; D3 सर्वास्ता रघुरंगनाः (sic). —V1 D1–3 om. 18^{cd}. —^{c}) B1.4 D5 वृत्तं; B3 वृत्ताद् (for वृत्तिं). D4.7 जातो. —^{d}) D4.7 लक्ष्मणः शुभलक्षणः.

19 ^{a}) Ś1 Ñ V1 B D1–3.6 रुदती (for चरणांस्). V1 D1–3 पादाव् (for तासाम्). —^{b}) Dd1 Dm1 उपगृह्य सु-; T3 उपगृह्य (subm.); G2 M1 उपगृह्य सु- (for °संगृह्य). Ś1 Ñ B D6 पादान्(Ñ1 °दं; B1.3.4 पदं) स्पृष्ट्वा सुदुःखिता. —^{d}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2 G1 M3 सं- (for सा).

20 ^{a}) D5 सं- (for तां). Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 M4 कौसल्या; Dt1 Dd1 Dm1 T3 दुःखार्ता; D2 दुःखार्त-; M3 om. (for दुःखार्ता). —^{b})D4.5.7 आर्ता (for माता). D2 मा * * * तरं तथा. —^{c}) Ś1 Ñ Dt1 T1.2 Ct -कृतां (for -कृशां). V1 देवीम् (for दीनां). D2.4.5.7 कौसल्या वनवासार्ताम्. —^{d}) Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 इदं वचनमब्रवीत्.

21 D1 om. 21^{ab}. —^{a}) D5 वैदेह- (for वि°). Ñ2 -राजतनया; Dd1 -राजन्यसुता (for -राजस्य सुता). —^{b}) D3 तु (for च). —^{c}) Ñ B1.3.4 राजपुत्रि; Dg1 राज° (for रामपत्नी). Ś1 Ñ B D6 दुर्गं (for दुःखं). —^{d}) G3 सुप्राप्ता (for सं°). Dt1 G1.2 M3 विजने (for निर्जने). Ś1 Ñ B D6 M4 वनं प्राप्तासि जानकि; V1 D2–5.7 संप्राप्ता निर्जनं वनं.

22 ^{a}) D2.4.5.7 -संप्राप्तं; G2 M1 -संपृक्तं (for -संतप्तं). —^{b}) Ś1 Ñ2 B2 D6 M2 परिक्लिन्नम्; V1 D1.3 °म्लानम्; B3 न विक्लृप्तम्; Ck as in text; Ct °कृष्टम् (for °क्लिष्टम्). V1 D1.2 [उ]द्धृतं (for [उ]त्पलम्). —^{c}) D2 भ्रष्टं; D6 ध्युस्तं (sic); M2 [उ]द्धस्तं; Ct as in text (for ध्वस्तं). —^{d}) Ś1 Ñ B D1.3.6 दिवा; D2.4 क्लिष्ट-; T3 क्लुष्टं (sic) (for क्लिष्टं). Ś1 Ñ B D1.3.6 [अ]भ्रभं; T3 [अं]बुदं (for [अ]म्बुदैः). V1 दिवा चंद्रप्रभामिव; M4 परिक्लिष्टमिवांबुजं.

23 ^{a}) G2 दुःखं (for मुखं). D5 तत् (for ते). V1 प्रेक्षते सीते; D1.2.4.5 प्रेक्ष्य मां(D1 मा; D5 तां) सीते; D3.7 प्रेक्ष्य सीते मे(D7 मे सीते [by transp.]); T2 M3 प्रेक्ष्य मा शोको; M4 प्रेक्ष्यमाणं मां. —^{b}) V1 B2 D1–5.7 M3.4 Ck.tp [आ]शयं; B4 [आ]श्रमं; Cr.m.g as in text (for [आ]श्रयम्). —^{c}) Ś1 Ñ1 B4 D6 तवेह; Ñ2 B1.2 त्वामिह; B3 तदेव (for मनसि). V1 D1–5.7 शोकानलोयं वैदेहि. —Dg1 reads 23^{d} in marg. —^{d}) V2 व्यसनाराम-; G3 व्यसनारुणि-. —After 23, Ś1 Ñ B D6 ins. :

2196* दहत्यग्निर्मुखं कान्तं निस्तोयमिव पङ्कजम् ।
[Ś1 Ñ B4 D6 [अ]ग्निमुखं.]

24 ^{a}) V1 रुदंत्यास्; B1.3 Dg1 D1–5.7 T2 G3 M3.4 ब्रुवत्याम् (for °न्त्याम्). V1 B1 D1.3 एव चार्तायां; B4 Dd1 एव वा(B4 व [sic])र्तायां; G1 एव सीतां च (for एवमार्तायां). —^{b}) D3 जनन्या. —^{c}) D2 पादावागम्य; M4 °वथास्या (for °वासाद्य). V1 (which reads Sarga 98 after 96) missing from 24^{d} up to 2. 98. 13 on a missing fol. —^{d}) Ñ B1.3.4 [अ]थ; B2 [अ]पि; Dg1 T1.2 G1.3 च (for स). Ś1 D1.3.6 महात्मनः; D2.4.5.7 च बुद्धिमान् .

25 V1 missing 25 (cf. v.l. 24). —^{a}) Ś1 B2–4 D1.3–6 G1.3 तस्य; B1 राघवो; D2 रामः; T1 M4 वै तदा (for तस्य वै). —^{c}) Ś1 Ñ B D6 M4 निपीड्य (for प्रगृह्य). G2

ततो जघन्यं सहितैः स मन्त्रिभिः
पुरप्रधानैश्च सहैव सैनिकैः ।
जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवा-
नुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम् ॥ २६
उपोपविष्टस्तु तदा स वीर्यवां-
स्तपस्विवेषेण समीक्ष्य राघवम् ।
श्रिया ज्वलन्तं भरतः कृताञ्जलि-
र्यथा महेन्द्रः प्रयतः प्रजापतिम् ॥ २७

किमेष वाक्यं भरतोऽद्य राघवं
प्रणम्य सत्कृत्य च साधु वक्ष्यति ।
इतीव तस्यार्यजनस्य तत्त्वतो
बभूव कौतूहलमुत्तमं तदा ॥ २८
स राघवः सत्यधृतिश्च लक्ष्मणो
महानुभावो भरतश्च धार्मिकः ।
वृताः सुहृद्भिश्च विरेजुरध्वरे
यथा सदस्यैः सहितास्त्रयोऽग्नयः ॥ २९ G 2.112.33 B. 2.104.32 L 2.117.35

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

M1 पाणौ (sic) (for पादौ). Ś1 B4 D6 स समि(D6 °सि)-द्ध-; Ñ1 स समृद्ध-; Ñ2 B3 G1 सुसमिद्ध- (for सुसमृद्ध-). D2.5 -तेजाः; G3 -तेजः (sic) (for -तेजसः).

26 V1 missing 26 (cf. v.l. 24). D3 om. 26–28. Ś1 D1 om. 26. —[a]) Dd1 Dm1 जघन्यैः; M4 Ck जघन्यः; Cv.r.m.g.t as in text (for °न्यं). Ñ1 भरतश्च; Ñ2 B1.3 भरतोपि; B2 भरतः स; B4 भरतस्य; Dt1 सहितैः स्व-; Dd1 Dm1 सहितः स; T1 सहितं स; M3 सचिवैः स (for सहितैः स). Dg1 मंत्रिकः (for मन्त्रिभिः). D2.4.5.7 ततो जघन्यं(D4.7 °घन्य; D5 °नन्या) सहि(D2.5 °ह)तैरमात्यैः. —Ñ2 om. 26[b]. —[b]) Ñ1 B3.4 बलप्रधानैश्च; B1 D2 पुरः प्रधानैश्च; D4 T2 पुरं प्र° (for पुरप्रधानैश्च). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 M2.3 तथैव (for सहैव). M4 सुरप्रधानैरपि च द्विजातिभिः. —D4.7 om. 26[cd]. —[cd]) Ñ1 B D5.6 M4 गुहेन; D2 तेनैव (for जनेन). Ñ B D2.5.6 M4 धर्मवित्सहोपविष्टः (for °वानुपोपविष्टो). Dg1 G1.3 M4 तथा (for तदा). Ñ B D6 समुपेत्य राघवं; D2.5 स स(D5 °म)मेत्य राघवः (for भरतस्तदाग्रजम्).

27 V1 missing 27 (cf. v.l. 24). D3 om. 27 (cf. v.l. 26). —[a]) Ś1 वने प्रविष्टस्तु; B1.2 D1.4.7 °विष्टं तु; B3.4 तदोपतस्थे तु; Dm1 °विष्टस्य; Cv.m.g.k.t as in text (for उपोपविष्टस्तु). Ś1 Ñ1 B1.2 D6 तथैव वीरं; B3.4 तथैव नीतिमांस्; Dg1 G M1.3.4 तथा स वीर्य°; Dt1 तदातिवी°; D1.4.7 सहैव वीर्य°; T2 तदा सुवी° (for तदा स वीर्यवांस्). Ñ2 तदोपतस्थे सहितैरमात्यैस्; D2.5 उपोपविष्टः सहसैव(D2 सुसहैव) वीर्यवांस्. —[b]) Ś1 D6 ततः स धर्मेण (for तपस्विवेषेण). Ś1 Ñ B D6 सहैव; D4.7 च वीक्ष्य (for समीक्ष्य). —[c]) D2 भरतं (sic) (for °तः). —[d]) Dt1 *यतः (for प्रयतः). D4.7 पितामहं (for प्रजापतिम्).

28 V1 missing 28 (cf. v.l. 24). D3 om. 28 (cf. v.l. 26). —[a]) Ś1 D2.5.6 [ऽ]थ (for ऽद्य). —[c]) D5 अतीव (for इ°). Ś1 D6 [अ]थ जनस्य; B1 [अ]नु जनस्य; G3 [अ]त्य जनस्य (for [आ]र्य°). Dg1 तद्वचो; Dd1 Dm1 D1 सर्वतो; D4.7 सत्वरो (for तत्त्वतो). —[d]) G1 उत्तरं; M4 मंगलं (for उत्तमं). D5 ततः (for तदा).

29 V1 missing 29 (cf. v.l. 24). —[a]) D4 सत्त्वधृतिः (for सत्य°). D4.7 G3 स (for च). —[b]) D5 भरतस्य (sic) (for °तश्च). Ś1 Ñ1 B D2.4–7 धर्मवित्; Ñ2 तत्त्ववित् (for धार्मिकः). —[c]) Ś1 Ñ1 D1–4.6.7 प्रविरेजुरोजसा; Ñ2 B प्रति-(B3 परि; B4 °वि)रेजुरंजसा; Dt1 G1 तु(Dt1 च) विरेजिरेध्वरे; Dm1 G2 M तु विरेजुरध्वरे; D5 प्रविवभ्रुरोजसा (for च विरेजुरध्वरे). —[d]) G2 यदा (for यथा). Ś1 B2(m. also ऋषिभिस्) D1.2.4–7 ज्वलितास्; Ñ B1.3.4 M4 ऋषिभिस्; D3 मिलितास् (for सहितास्).

Colophon. V1 missing (cf. v.l. 24). —*Sarga name* : Ś1 Ñ B मातृसमागमः; D1.3 भरतसमागमः; D2 भरतपर्वणि वसिष्ठदर्शनः; D4.5 वसिष्ठदर्शनं(D5 °नः); D6 मातृसंगमः; D7 वसिष्ठसंदर्शनः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś1 Ñ1 B1 D3.6 om.; Ñ2 113; B2 98; B3 D5 111; B4 97; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G3 M2.3 104; D1 164; D2 M4 112; D4 108; D7 110; T1.2 G1.2 M1 103. —After colophon, Dm1 concludes with राम; T2 with श्रीरामचन्द्राय नमः; G with श्रीरामाय नमः. —After the colophon of Sarga 96, T2 repeats Sarga 97 (cf. v.l. 2.94 colophon).

९७

G. 2. 110. 0
B. 2. 101. 1
L. 2. 115. 1

तं तु रामः समाश्वास्य भ्रातरं गुरुवत्सलम् ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १
किमेतदिच्छेयमहं श्रोतुं प्रव्याहृतं त्वया ।
यस्मात्त्वमागतो देशमिमं चीरजटाजिनी ॥ २
यन्निमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनजटाधरः ।
हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३
इत्युक्तः केकयीपुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना ।
प्रगृह्य बलवद्भूयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ४
आर्यं तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः ॥ ५
स्त्रिया नियुक्तः कैकेय्या मम मात्रा परंतप ।
चकार सुमहत्पापमिदमात्मयशोहरम् ॥ ६
सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककर्शिता ।
पतिष्यति महाघोरे निरये जननी मम ॥ ७

97

☞ D2.4.5.7 missing for Sarga 97. Ś1 Ñ V1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3.6 T2(repeating Sarga 97 here).3 G3 M2–4 Cv.m.k.t read Sarga 97 after Sarga 94. Dm1 begins with ॐ; M1 with **श्रीरामाय नमः। शुभमस्तु**; M2 with **श्रीरामाय नमः**.

1 G(ed.) om. 1–4. —^{a}) Ñ2 B3(before corr.) **तं च**; Dm1 **एवं**; Cm as in text (for **तं तु**). T1.2(second time) M3 Cr.m.g.k.t **समाज्ञाय**; Cv.r*p*. m*p*. g*p*. **समाश्वास्य** (as in text). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B Dd1 Dm1 D1.3.6 **भरतं** (for **भ्रातरं**). —^{c}) T2 (second time) **स* *त्रा** (moth-eaten). —^{d}) T3 **द्रष्टुं** (sic). —For 1^{cd}, Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 subst.:

2197* **उत्थाप्य मूर्धन्याघ्राय पादयोः पतितं तदा ।**

[V1 D1 उत्थाय. Ś1 D6 मूर्ध्नि चाघ्राय; Ñ1 V1 B3(before corr. as above).4 D1 मूर्ध्न्युपाघ्राय.]

—B2 cont.:

2198* **उवाच दीनया वाचा बाष्पाकुलितलोचनः ।**

2 G(ed.) om. 2 (cf. v.l. 1). —^{ab}) V1 **एतदिच्छाम्यहं वीर**; B3 **किमेतमेतदिच्छेयं**; T2 (second time) **किमेतमिच्छेयमहं**; T3 **किमिच्छेयमहं श्रोतुं** (for ^{a}). T3 **वचः** (for **श्रोतुं**). Ś1 Ñ V1 B D6 **य**(D6 **त**)**थ्याहृतं** (for **प्रव्या°**). T2 (first time) **तदिच्छेयमहं श्रोतुं प्राप्य वापहृतं त्वया**. —^{c}) Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 **कस्मात्** (for **यस्मात्**). —^{d}) Ś1 Ñ1 Dg1 D6 T3 G1.3 M4 **चीरजटाधरः**(Dg1° **रं**); Ñ2 V1 Dm1 **चीरजटाजिनं**(Dm1 °**नीं**); B4 °**टाभृतां**; T2 (first time) Cm °**टाजिनः**; Cr.g.k.t °**जिनी**(as in text).

3 G(ed.) om. 3 (cf. v.l. 1). Ś1 om. (hapl.) 3^{ab}. M4 reads 3^{ab} *inf. lin. sec. m.* —^{a}) B4 **मन्निमित्तम्**; Dg1 T2(first time) Cg **किंनिमित्तम्**; Cr.t **यन्निमित्तम्** (as in text). V1 **सुसंक्लेशं**; D1.3 **इमं क्लेशं**; T2(first time) M4 **इदं देशं** (for **इमं देशं**). —^{b}) Ñ2 B3 (m. also as in text) **इह चीर-** (for **कृष्णाजिन-**). G2 **-जटाधनः**. —^{c}) T2 (first time) **प्रहृष्टस्त्वं**; G3 **प्रविष्टोसि**. —^{d}) D3 **च्यक्तुम्** (sic); T2 (first time) **तत्तुम्** (sic) (for **वक्तुम्**).]

4 G(ed.) om. 4 (cf. v.l. 1). —^{a}) V1 B2.3 Dg1 Dd1 Dm1 D3 T2(both times).3 G M Cr.m.g **कैक**(V1 Dg1 Cr **कैके**; B3 **केके**)**यीपुत्रः**. —^{c}) Ś1 D6 **प्रमृज्य बाष्पं बाहुभ्यां**; Ñ V1 B D1.3 **प्रगृह्य बाहू**(Ñ B1 °**हु-**; D1.3 **बाष्पं**) **बलवान्**.

5 Before 5, G(ed.) ins. l. 1–2 of 2164*. —^{a}) Ś1 D6 **आर्यो राज्यं**; Ñ B **आर्य राज्यं**(B1 °**मं**); V1 Dg1 Dt1 Dd1 T3 G1.3 M3 Ck.t **आर्य तातः**; Cv.r.g.t*p* as in text (for °**तातः**). D3 **आर्यस्ततः परित्यागं**. —^{b}) V1 **श्रुत्वा** (for **कृत्वा**). V1 Dg1 **धर्मं**; Cr.m.g.t as in text (for **कर्म**). —^{c}) Ś1 **ततः स्वर्गं**; B1 **** *र्गं** (illeg.); D3 **** स्वर्गं**. Ñ2 B1 **महाराजः** (for °**बाहुः**). —^{d}) D1.3 **-[अ]तिपीडितः**. —After 5, G(ed.) ins. l. 3–10 of 2164*.

6 ^{a}) Dg1 **निमित्तः** (sic); Dd1 **[अ]तियुक्तः**; Ct as in text (for **नियुक्तः**). —^{b}) G M1.4 **परंतपः** (for °**प**). T2 (first time) **मन्मात्रा परमंतप** (sic). —For 6^{ab}, Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 G(ed.) subst.:

2199* **दुष्टां स्त्रीबुद्धिमास्थाय कैकेयी राज्यकामिनी ।**

[G(ed.) ins. लक्ष्मण उवाच within brackets. Ñ दुष्टा; V1 B2 D1.3 दुष्ट-; B4 धृष्टा (for दुष्टां). V1 राज्यकामिका; D1.3 °कामुका(D1 [before corr.]°मया).]

—^{c}) Ñ **स**; Dt1 G2 Ck.t **सा**; Cg as in text (for **सु-**). —^{d}) Ś1 D6 **इदं मम**; Ñ1 **इदं मंदा**; Ñ2 B4 **इदमस्था** (sic); V1 **इयदंबा**; B1–3 **इदमंबा**; D3 **इदमाद्य-** (for **इदमात्म-**). G2 **-यशोभनं** (sic).

7 ^{a}) G1 **राज्यं** (for **राज्य-**). —^{b}) Ñ1 **राज्य-** (for **शोक-**). Ś1 Ñ2 V1 B Dg1 D6 **-कर्पिता**. —^{c}) B2 (m. after corr. as in text) **पश्यति स्म**; M3 **पतिं त्यक्त्वा** (for **पतिष्यति**). Ñ2 B M4 **महाघोरं**. —^{d}) Ñ B **निरयं**; V1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3 **नरके**; M4 **नरकं**. —After 7, B3 ins.:

2200* **ममापि च गतिर्नास्ति मातृदोषेण सुव्रत ।**

तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
अभिषिञ्चस्व चाद्यैव राज्येन मघवानिव ॥ ८
इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः ।
त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ९
तदानुपूर्व्या युक्तं च युक्तं चात्मनि मानद ।
राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान्सुहृदः कुरु ॥ १०
भवत्वविधवा भूमिः समग्रा पतिना त्वया ।
शशिना विमलेनेव शारदी रजनी यथा ॥ ११
एभिश्च सचिवैः सार्धं शिरसा याचितो मया ।
भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १२
तदिदं शाश्वतं पित्र्यं सर्वं सचिवमण्डलम् ।
पूजितं पुरुषव्याघ्र नातिक्रमितुमर्हसि ॥ १३
एवमुक्त्वा महाबाहुः सबाष्पः कैकयीसुतः ।
रामस्य शिरसा पादौ जग्राह भरतः पुनः ॥ १४
तं मत्तमिव मातंगं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ।
भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १५
कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ।
राज्यहेतोः कथं पापमाचरेत्त्वद्विधो जनः ॥ १६
न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिसूदन ।
न चापि जननीं बाल्यात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७ G. 2. 110. 16 B. 2. 101. 17 L. 2. 115. 17

8 [a]) M3 तस्य दासस्य भूतस्य. —[b]) Ñ1 B2(m.).4 संप्रसक्तुं(Ñ1 °त्त्वं [sic]; B2 [orig.]प्रहर्तुं न) त्वम्; Ñ2 B3 संप्रमार्ष्टुं त्वम्; V1 D1.3 त्वं प्रसी(V1 प्रासा)दितुम्; M4 (before corr.) त्वं प्रसक्तु(*inf. lin. sec. m.* °र्तुं)मिह (for प्रसादं कर्तुम्). —[c]) Ś1 Ñ1 V1 B1.2.4 D6 M4 अभिषिच्यस्व(V1 °सि; B4 °स) चा(Ñ1 V1 वा)नेन(B1 om. चानेन); Ñ2 B3 अभिषिच्यस्व(Ñ2 °सु) राज्येन; D1.3 अभिषिंच(D1 °षिच्य) स्वमात्मानं. —[d]) Ñ2 B3 नाकेन; T2 (second time) राज्येस्मिन् (for राज्येन).

9 [b]) Ñ1 विविधा (for विधवा). Ś1 Ñ V1 B D6 मे; D1.3 M4 ते (for याः).

10 [a]) Ñ1 त्वाम्; Ñ2 B3 Ck.t त्वम्; V1 B4 D1.3 त्वया; B1.2 M4 तव; Dt1 T2 (second time) तथा; Cr as in text (for तद्). Dm1 T1.2(second time).3 G1 Cr आनुपूर्व्याद्; T2 [first time] G3 आनुपूर्वाद्. Ñ1 B1.4 Dt1 Ck.t युक्तश्च; Ñ2 B3 काकुत्स्थ; V1 D1.3 यु(D1 पू)ज्यंतां; T1 भुक्तं च; Cv.r.m.g.t as in text (for युक्तं च). Ś1 D6 त्व(Ś1 त्वा)मानुपूर्वतो युक्तं. —[b]) Ś1 Ñ B1.3.4 D6 युक्तं कामेन; V1 भुक्तकामेन; B2 पुत्रकामेन; D1.3 युक्त(D3 °यु [sic])मानेन; G1.2 M1.3 युक्तमात्मनि. M3 मा दरः (for मानद). —[c]) T2 (second time) प्राप्य हि (for प्राप्नुहि). —[d]) G1.3 सप्राणान् (for सकामान्). T2 (second time) सुहृदं.

11 [b]) V1 सभया (for समग्रा). Ś1 Ñ B D6 त्वया पत्या समन्विता. —[c]) V1 G M1.2 [ए]व; B3.4 Ct*p* [इ]ह (for [इ]व). —[d]) Dm1 शारदा. V1 शारदीव यथा निशा.

12 [a]) Ś1 V1 D6 मातृभिः (for एभिश्च). Ś1 D6 सर्वैः (for सार्धं). —[b]) G1 याचतो (sic). V1 यथा (for मया). —[c]) Ś1 D6 प्रियस्य (for शिष्यस्य). V1 D1.3 दासस्य शिष्यस्य (by transp.).

13 T2 om. (hapl.) 13 at the first occurrence. —[ab]) Ś1 Ñ B D6 सर्वं पित्र्यं(Ñ2 B °त्र्या) (by transp.); D1.3 पित्रा सर्वं (for पित्र्यं सर्वं). T1.2(second time).3 Cg प्रकृतिमंडलं; Ck.t सचिवमंडलं (as in text). —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 M4 मनुजव्याघ्र. —[d]) Ś1 D6 [अ]वमानितुम्; Dm1 T1 M1 [अ]तिक्रामितुम्; Cg.t °क्रमितुम्(as in text).

14 [a]) Dg1 उक्तो; Dt1 Dd1 Dm1 T2(second time) उक्ता. V1 महाप्राज्ञः (for °बाहुः). —[b]) Ś1 D6 सत्त्वाढ्यः; B1 M2 सबाष्पं (for सबाष्पः). —[c]) Ś1 Dg1 D6 M3 transp. शिरसा and पादौ. —[d]) V1 जगृहे; D1.3 जगाम. T1.2(second time).3 विधिवत् (for भरतः). Ś1 Ñ B D6 तदा; V1 D1.3 स्वयं (for पुनः).

15 [a]) Ś1 Ñ B D6 आर्तम् (for मत्तम्). —[b]) B4 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2(both times).3 G M Ck निश्वसंतं; Ct निःश्वसंतं (as in text). Ś1 Ñ B D6 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः). —Ś1 D6 transp. 15[cd] and 16[ab]. —[cd]) Ñ2 B3.4 भरतं भ्रातरं (by transp.). Dg1 reads रामः in marg. Ś1 D6 रामोप्यथाब्रवीद्वाक्यं भरतं केकयीसुतं.

16 Ś1 D6 transp. 15[cd] and 16[ab]. —[a]) B2 कुलीन-. V1 D1.3 शील-; B2(m.; orig. as in text) T1 सत्य- (for सत्त्व-). —[c]) D3 illeg. for राज्यहे. B1 पापाम् (for पापम्). —[d]) Ś1 Ñ V1 B Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.6 G1 M4 मद्विधो जनः(B4 [before corr.]°धोपमः); D3 मद्विधो ** (illeg.); Cv त्वादृशो जनः.

17 [a]) D3 न *षं (illeg.); G3 दोषं न (by transp.). —[c]) B4 बालां (for बाल्यात्). V1 जननी वाच्यया. —[d]) V1 तद् (for त्वं). D1 *गर्हितुम्. —After 17, V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3 T1.2(both times).3 G M ins.; while B2 ins. after 22:

2201* कामकारो महाप्राज्ञ गुरूणां सर्वदानघ ।
उपपन्नेषु दारेषु पुत्रेषु च विधीयते ।
वयमस्य यथा लोके संख्याताः सौम्य साधुभिः ।
भार्याः पुत्राश्च शिष्याश्च त्वमपि ज्ञातुमर्हसि ।
वने वा चीरवसनं सौम्य कृष्णाजिनाम्बरम् । [5]
राज्ये वापि महाराजो मां वासयितुमीश्वरः ।

G. 2. 110. 17 B. 2. 101. 21 L. 2. 115. 18 यावत्पितरि धर्मज्ञे गौरवं लोकसत्कृते ।
तावद्धर्मभृतां श्रेष्ठ जनन्यामपि गौरवम् ॥ १८
एताभ्यां धर्मशीलाभ्यां वनं गच्छेति राघव ।
मातापितृभ्यामुक्तोऽहं कथमन्यत्समाचरे ॥ १९
त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतम् ।
वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया वल्कलवाससा ॥ २०
एवं कृत्वा महाराजो विभागं लोकसंनिधौ ।
व्यादिश्य च महातेजा दिवं दशरथो गतः ॥ २१

स च प्रमाणं धर्मात्मा राजा लोकगुरुस्तव ।
पित्रा दत्तं यथाभागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ २२
चतुर्दश समाः सौम्य दण्डकारण्यमाश्रितः ।
उपभोक्ष्ये त्वहं दत्तं भागं पित्रा महात्मना ॥ २३
यदब्रवीन्मां नरलोकसत्कृतः
पिता महात्मा विबुधाधिपोपमः ।
तदेव मन्ये परमात्मनो हितं
न सर्वलोकेश्वरभावमव्ययम् ॥ २४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

[(l. 1) T2 (first time) गुरुनः (for गुरूणां). V1 B2 D1.3 सर्वथा सदा; T3 G1.2 M1.3.4 सर्वथा(T3 °तो)नघ. —(l. 2) B2 उत्पन्नेषु च. Dt1 repeats दारेषु. G1.3 विधीयतां; Cm.k.t विधीयते (as above). —(l. 3) V1 D1.3 न(V1 अ) स्ववशा; B2 अत्यवशा; M3 अस्मिन्यथा (for अस्य यथा). V1 सान्ख्याता (sic) (for संख्याताः). V1 B2 D1.3 लोक- (for सौम्य). —(l. 4) V1 B2 D1.3 भार्या पुत्रश्च शिष्यश्च (for the prior half). B2 Dg1 त्वमनुज्ञातुम्; Cg.k.t त्वमपि ज्ञातुम् (as above). —(l. 5) D1.3 -वसनः (for °नं). V1 वनेचारीव वसनं (for the prior half). V1 B2 D1.3 कृष्णाजिनजटाधरं(D1.3 °रः) (for the post. half). —(l. 6) B2 राज्यं (for राज्ये). V1 D1.3 G2 M2 महाबाहो; B2 °राज्ये (for °राजो). Dm1 मा (for मां). V1 B2 निर्वासयितुमर्हति; D1.3 निवसे पितुराज्ञया (for the post. half).]

18 [a]) Ñ1 B1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3 T2(first time).3 G2.3 M1.3.4 धर्मज्ञ(Dm1 °ज्ञः). —[b]) Dm1 गौरवे. Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 मम मानद(Ñ2 मादन [meta]); T1.2 (second time).3 M4 लोकसत्कृतं. —[c]) Dt1 Dd1 Dm1 धर्मकृतां(Dd1 °तं) (for °भृतां). Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 तावदेव जनन्यां मे. —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 कैकेय्याम् (for जनन्याम्). G3 चापि (for अपि).

19 [a]) Ś1 D6 स द्वाभ्यां; Ñ V1 B D1.3 M4 स ताभ्यां (for एताभ्यां). —[b]) M3 वने (for वनं). —[c]) B2 (m. also) मातृपितृभ्याम्. Ś1 Ñ V1 B2.3 D1.3.6 उक्तः सन्; B1.4 मुक्तः सन्; T2 (first time) मुक्तोहं; M4 मुक्तस्तु (for उक्तोऽहं). —B2 reads [d] twice. —[d]) T2 (first time) अन्यं (for अन्यत्). T2 (first time) G3 समाचरेन्; Cr.g.k.t समाचरे (as in text). Ś1 Ñ B1.2(second occurrence *sec. m.*).3.4 D6 कथं कुर्यामतोन्यथा; V1 D1.3 M4 कथं कुर्यां तदन्यथा.

20 [b]) V1 D1.3 कर्तव्यं (for प्राप्तव्यं).

21 [a]) B2 Dg1 Dt1 D1 T2(first time).3 M2.3 Ct उक्त्वा (for कृत्वा). Ś1 Ñ B1.2.4 D1.3.6 M3 महाभागो; V1 B3 °बाहो; T3 °बाहुर् (for °राजो). —[c]) G2 M1 व्यपदिश्य (for व्यादिश्य च). Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 M4 [ए]व(D1.3 [ए]वं) धर्मात्मा; Dt1 महाराजो; Dd1 Dm1 M2 महाभागो (for महातेजा).

22 [a]) Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 M4 चेत् (for च). D1 प्रणामं (meta). Ś1 Ñ B D6 M4 राजें(B4 °ज्यें)द्रो (for धर्मात्मा). —[b]) B1 Dd1 राज-; T3 पिता (for राजा). D3 लोके (for लोक-). B1 T2(first time) G1.2 तदा; M1 तथा (for तव). —[c]) B1 महाभागम्; T3 तदा भागम् (for यथाभागम्). —After 22, B2 ins. 2201*.

23 Dt1 om. 23. B(ed.) reads 23 within brackets. —D3 om. from क्ष्ये in 23[c] up to क्रि in क्रियतान् in 2.95.6[b] (read after 97). —[c]) Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 यथा-; Dg1 च यद्; T2(first time).3 G2.3 M1.3 तु तद् (for त्वहं). G1 उपभोक्ष्यामि तद्दत्तं.

24 D3 om. 24 (cf. v.l. 23). —[a]) B1 यच्चाब्रवीन्. Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 सुरलोक-. —[b]) Ś1 Ñ B D6 विबुधोप- (Ś1 Ñ2 B3 °त्त)मो नृपः(D6 °पः). —[c]) G1 वरम्; Cr.g as in text (for परम्). Ś1 D1.6 परमात्मसंहितं(D1 °नोदितं). —[d]) Dg1 Dd1 Dm1 T1.2(both times).3 G1.2 M1–3 अप्यहं; Cr.k.t as in text (for अव्ययम्). Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 न सर्वलोकेश्वरतापि(Ñ2 B1–3 °तां च) सत्कृता (Ñ2 B1.2 °तां; B3 °त).

Colophon. D3 om. (cf. v.l. 23). —*Sarga name*: Ś1 Ñ1 B1.2.4 D6 रामप्रश्नः; Ñ2 B3 श्रीरामप्रश्नः; V1 D1 भरतप्रश्नः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś1 Ñ1 B1 D6 om.; Ñ2 M2 111; V1 B3 106; B2 98; B4 105; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2(first time).3 G3 M3 101; T1.2 (second time) G1.2 M1 104; M4 109. —After colophon, T2 (both times) concludes with श्रीरामचन्द्राय नमः; G with श्रीरामाय नमः.

९८

ततः पुरुषसिंहानां वृतानां तैः सुहृद्गणैः ।
शोचतामेव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्तत ॥ १
रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्वृताः ।
मन्दाकिन्यां हुतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन् ॥ २
तूष्णीं ते समुपासीना न कश्चित्किंचिदब्रवीत् ।
भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥ ३
सान्त्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ।
तद्ददामि तवैवाहं भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥ ४
महतेवाम्बुवेगेन भिन्नः सेतुर्जलागमे ।
दुरावारं त्वदन्येन राज्यखण्डमिदं महत् ॥ ५ G. 2. 117. 8 B. 2. 105. 5 L. 2. 0. 0

98

☞ V1 missing for st. 1–13 (cf. v.l. 2.96.24). It reads st. 14–21[a] after Sarga 98; st. 21[b]–56 are lost on missing fol. Ś1 D6 om. 1–13; Ñ B D1.3 M4 constitute a separate Sarga of st. 1–13 and read it after Sarga 100; Dm1 begins with ॐ; M1.2 with **श्रीरामाय नमः**.

1 Ñ2 om. 1[ab]. —[a]) Ñ1 B1.3.4 **तथा**; B2 **अथो**; D1.3 **तेषां** (for **ततः**). —[b]) D1.7 **वृत्तानां** (for °**तानां**). B3.4 D1.2.4.5.7 **सुहृज्जनैः**; D3 °**वृन्दैः**. —[c]) Ñ B D1.3 **जाग्रताम्** (for **शोचताम्**). G3 M2 **रजनीं** (for °**नी**). —[d]) G1 **ह्यत्यवर्तत** (for **व्य**°). Ñ B **कल्यं सा सम**(B2 °**:**)**वर्तत**; D1.3 **शुभा समभिवर्तते**(D3 °**त**); D2 **पुण्या सा बन्यवर्तत** (sic); D4.7 **सुपुण्या साभ्यवर्तत**; D5 **सा पुण्या व्यत्यवर्तयत्**.

2 Ś1 D6 om. 2 (cf. v.l. 1). —[a]) Ñ B D2.5 **तु प्रभातायां**; D4 **सुप्रवृत्तायां** (for °**भातायां**). —[b]) D3.4 **-ष्टनाः** (for **-वृताः**). —[c]) G2 M1.3 **मंदाकिन्यास्**; Ck.t **मंदाकिन्यां**(as in text). Ñ B **पृथग्**; D1–5.7 **यथा**; G2 M1.3 **तटे**; Cr.m.g.k.t as in text (for **हुतं**). Dt1 **जसं**; D1.3 **कृत्यं**; Ck.t as in text (for **जप्यं**). —[d]) T3 **द्वारम्** (for **रामम्**). ꣼ Ct : '**द्वारम्**' **इति पाठे उटजद्वारमित्यर्थ इति केचित्। तन्न। उत्तरसर्गे मंदाकिनीतीरे राममुवाचेत्युक्तेः। तस्मात् 'रामम्' इति पाठो रामाधिष्ठितनदीतीरमित्यर्थ उचितः।** ꣼ Dm1 D1.3 G3 **राममुपाविशन्**; D2.5 **भूमिमुपाविशन्**; D4.7 **भूय उपाविशन्**.

3 Ś1 D6 om. 3 (cf. v.l. 1). —[a]) Ñ B D2.4.5.7 **तूष्णीकाः** (for **तूष्णीं ते**). D2 **समुपासन्ना** (for °**सीना**). D1.3 **तूष्णीं तं समुपासीनं**. —[b]) Dg1 T3 M2 **किंचित्कश्चिद्** (by transp.). D2.5 **अश**(D5 °**स**)**क्ता भाषणे तदा**; G2 **कश्चित्किंचिदमब्रवीत्** (sic). —[c]) D2.4.5.7 [ऽ]**थ** (for **तु**). T3 **सुहृद्वृतं** (for °**न्मध्ये**). —[d]) D2.4.5.7 **भ्रातरम्** (for **वचनम्**). Ñ B D1.3 **रामं भूयोऽब्रवीद्वचः**.

4 Ś1 D6 om. 4 (cf. v.l. 1). —[a]) D1 G1.2 **सांत्विका**; Cm.g.k.t **सांत्विता**(as in text). Dt1 G1 **मामका**; D3 **मामकी**; Cg.k as in text (for °**मिका**). Ñ B **सत्यवादी महाप्राज्ञो**; D2.4.5.7 **सत्यवादी महाराजो**. —T3 damaged from **ज्य** in 4[b] up to **हं** in 4[c]. —[b]) D2.4.5.7 **दत्तो** (for **दत्तं**). D1.3 **राज्यं दत्तम्** (by transp.). Ñ B **यन्मे राज्यमदापिता**. —[c]) Ñ1 **ददानि**; D2 **वदामि** (for **ददानि**). D4.7 **तथा** (for **तव**). B1 [अ]**ह्वं** (sic) (for [अ]**हं**). —[d]) D4.7 **तव** (for **भुङ्क्ष्व**). D3 **राज्यं निहतकंटकं**. —After 4, Ñ B D1.3 M4 ins. :

2202* **आर्य प्रसादं कुरु मे शिरसा त्वां प्रसादये।**
न च तद्विदितं पापं जनन्या मम यत्कृतम्।
तवास्मि शिष्यो दासश्च प्रेष्यः प्रैष्यानुगः परः।
न कार्यं मम राज्येन यत्त्वया नोपभुज्यते।
त्वद्दानि यदिदं राज्यमपनीतमनार्यया। [5]
मात्रा मम गृहाण त्वं तत्ते निर्यातयाम्यहम्।

[(l. 1) Ñ2 D3 त्वा (for त्वां). D3 प्रसादयेत् (sic). —(l. 2) D1.3 M4 न मे (for न च). D3 विकृतं (for विदितं). —(l. 3) B3 दासाश् (sic). Ñ B3 D3 M4 प्रेष्यः(B3 °ष्ठः) (for प्रैष्यः). Ñ2 B2–4 D3 M4 प्रेष्यश्च(B4 °न; D3 °न्व) यः परः (for प्रैष्यानुगः परः). D1 प्रेष्यात्प्रेष्यश्च यः परः (for the post. half). —(l. 4) D1.3 M4 त्वया यत् (by transp.) (for यत्त्वया). Ñ1 B4 [उ]पपद्यते; B2 °भुज्यसे (sic); B3 °भुंजते; D1.3 °युज्यते (for °भुज्यते). —(l. 5) Ñ2 त्वद्दत्तं; B1 तद्वृच्छ; B2 (marg.) दुर्गं हि; B4 तद्वृच्छ; G (ed.) निच्छाति (for त्वद्दानि). D1.3 M4 मात्रा मे सत्कृतं विभो (for the post. half). —(l. 6) B1 माता (for मात्रा). B4 यतो (for तत्ते). M4 अपनीतमनार्यायास्तदेतत्पातयाम्यहं.]

5 Ś1 D6 om. 5 (cf. v.l. 1). —[a]) B4 **मज्जना** (for **महता**). B1.4 Dt1 **च** (for [इ]**व**). Ñ B1.3.4 D1 [अ]**प्सु**; B2 D3 **वायु-** (for [अ]**म्बु-**). D2.4.5.7 **महावातप्रवेगेन**. —[b]) B2.3 Dg1 Dt1 D1.3 T2 **भिन्न-**; Ct as in text (for **भिन्नः**). Ñ B D1.3 **महार्णवे** (for **जलागमे**). D2.4.5.7 **भिन्नसेतुरिव** (D5 °**यथा**) **प्रभो**. —[c]) Ñ1 B1–3 D1.3 **दुराधरं**; Ñ2 °**सदं**; B4 Dm1 °**चारं**; Dt1 Cv.r.t **दुरावरं**; T2 **दूरावरं**; M3 °**वर**; Cg as in text (for °**वारं**). B4 **तद्** (for **त्वद्**). D2.5 **दुर्धरं स्यात्तथान्येन**; D4.7 **दुर्धरं स्यात्त्वदन्येन**. —[d]) D2 **राज्यं** (for **राज्य-**). D2 **पित्र्यम्**; D4.5.7 **-तंत्रम्** (for **-खण्डम्**). Ñ1 **मद्राज्यमिदं भुवि** (sic); Ñ2 B D1.3 **पित्र्यं राज्यमिदं भुवि**. —After 5[d], B1 erroneously repeats **राज्यमपनीतमनार्यया**.

G. 2. 117. 9
B. 2. 105. 6
L. 2. 0. 0

गतिं खर इवाश्वस्य ताक्ष्यस्येव पतत्रिणः ।
अनुगन्तुं न शक्तिर्मे गतिं तव महीपते ॥ ६
सुजीवं नित्यशस्तस्य यः परैरुपजीव्यते ।
राम तेन तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति ॥ ७
यथा तु रोपितो वृक्षः पुरुषेण विवर्धितः ।
ह्रस्वकेन दुरारोहो रूढस्कन्धो महाद्रुमः ॥ ८
स यदा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत् ।
स तां नानुभवेत्प्रीतिं यस्य हेतोः प्रभावितः ॥ ९
एषोपमा महाबाहो त्वमर्थं वेत्तुमर्हसि ।
यदि त्वमस्मानृषभो भर्ता भृत्यान्न शाधि हि ॥ १०
श्रेणयस्त्वां महाराज पश्यन्त्वग्र्याश्च सर्वशः ।
प्रतपन्तमिवादित्यं राज्ये स्थितमरिंदमम् ॥ ११
तवानुयाने काकुत्स्थ मत्ता नर्दन्तु कुञ्जराः ।
अन्तःपुरगता नार्यो नन्दन्तु सुसमाहिताः ॥ १२

6 Ś1 D6 om. 6 (cf. v.l. 1). —^{a}) D2 **वर** (for **खर**). —^{b}) Ñ1 B1.2.4 **सुपर्णस्येव पक्षिणः**; Ñ2 B3 D1 **सुपर्णस्येव वायसः**; D2.4.5.7 **गरुडस्येव पक्षिणः**(D2 °**वान्**); D3 **सुवर्णस्येव राघव.** —^{c}) Ñ B D1.3 **शक्नोस्मि** (for **शक्तिर्मे**). D2.4.5.7 **न चाहमुत्सहे राम.** —^{d}) Ñ B D1.3 **राज्यं** (for **गतिं**). —After 6, Ñ B D1.3 M4 ins.:

2203* **पितृपैतामहं राज्यं तवैवाहमुपाहरन् ।
नैतद्रोचयते मह्यं पारक्यमिव भूषणम् ।
अभिषिक्तस्त्वमद्यैव विधिवत्पार्थिवात्मज ।
सहास्माभिरतिस्निग्धैर्भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ।**

[(l. 1) B2 तदेव (for °वैव). D1 उपाकरं (for °हरन्). D3 नवैवाहमपारकं; M4 तव नाहमपाहरे (for the post. half). —(l. 2) Ñ1 B2.3 [ए]व (for [ए]तद्). D1.3 विरोचते (for रोचयते). Ñ1 मम्यां (sic); Ñ2 B1 [ऽ]स्माकं; M4 [ऽ]स्माकं (for मह्यं). B4 पारक्यमदूपणं(subm.) (for the post. half). —(l. 3) D1 तु मद्येव (sic); D3 ममावैव (sic) (for त्वमद्यैव). B4 अभिषिक्तस्य यद्य(द्यद्य)स्य (for the prior half). Ñ1 B3 पार्थिवात्मजः (for °त्मज). —(l. 4) M4 अपि (for अति-). Ñ1 B2 -स्निग्धो (for °ग्धैर्). D3 महात्मभि**स्निग्धैर् (for the prior half).]

7 Ś1 D6 om. 7 (cf. v.l. 1). —^{a}) Ñ B2.4 **सजीवं**; D1 **सुजीव्यं.** Ñ B D1 **नित्यशस्तेन**; T3 °**शक्तस्य** (for °**शस्तस्य**). D2.3 **सुजीव्यं जीवितं तस्य**; D4.5.7 **सुजीव्यं तेन सर्वत्र.** —^{c}) Ñ B1.3.4 **वीर तेन**; B2 **जीवितेन**; Dg1 Dd1 Dm1 T3 G3 **राम तस्य**; Cr.k.t as in text (for **राम तेन**). Ñ1 **तद्**; B4 * (for **तु**). Ñ1 **राजांत्र** (sic); Ñ2 **त्वजीवं** (sic); D4 **दुर्जीव्यं**; T2 M3 Ck **दुर्जीवो** (for °**वं**). D1 **जीवन्नपि सुहृज्जीवो**; D2.3 **दुर्जीव्यं जीवितं**(D3 °**वनं**) **तस्य**; D5 **राम तेन सुदुर्जीव्यं.** —^{d}) D7 **उपजीव्यति** (for °**जीवति**).

8 Ś1 D6 om. 8 (cf. v.l. 1). Ñ1 om. 8^{ab}. —^{a}) B1.2.4 **यदा** (for **यथा**). D1.3 **च**; D2.4.5.7 **हि** (for **तु**). G1 Ck [आ]**रोपितो**; Cv.g.t **रोपितः** (as in text). —^{b}) Ñ2 B2.4 [इ]**ह यत्नतः**; B1.2 **फलार्थिना**; D1.3 [इ]**ह केनचित्**; D2 [इ]**ह भावितः**; D4.7 [इ]**ह वर्धितः**; D5 [ए]**व भावितः** (for **विवर्धितः**). —^{cd}) D4.7 **ह्रस्वको नु**; D5 **नह्रस्वको** (for **ह्रस्वकेन**). D2.4.5.7 **दुराधर्षो** (for °**रोहो**). Ñ B D1.3 **ह्रस्वको** (B1.4 **क्रमुको**) **धर्षणीयः स्याद्द्रि**(B2 °**त्म**)**वृद्धः सुद्रु**(D1.3 **स्याद्द्रु**)**रारुहः.**

9 Ś1 D6 om. 9 (cf. v.l. 1). —^{a}) Ñ B **यदा तु** (Ñ2 °**पि**); D4.6.7 T1.2 M4 Cv.m.g **स यथा**; Ck.t **स यदा** (as in text). —^{b}) D1–3.5 **न फलानि प्रदर्शयेत्.** —^{c}) D3 **सदा** (for **स तां**). G2 **प्रीतिर्** (sic) (for °**तिं**). D2.4.5.7 **स तां नैवाहरे**(D5 °**रुद्दे**)**त्प्रीतिं.** —^{d}) B4 **हेतुः** (for **हेतोः**). Ñ B1–3 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.5.7 **प्ररोपितः**; B4 **प्रवापितः** (sic); D1.3 T3 G3 **स रोपितः**; Cg.k.t as in text (for **प्रभावितः**).

10 Ś1 D6 om. 10 (cf. v.l. 1). —^{a}) D5 **एषो मम** (sic) (for °**पमा**). Ñ B D1.3 **मया प्रोक्ता** (for **महाबाहो**). —^{b}) Ñ B D1 **तां स्वयं**; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G1 M2.3 Cv.r.m.g.t **तम**(Dt1 Dd1 Ct °**द**)**र्थं** (for **त्वम**°). Cv **अर्हति.** D2.3.5 **तां त्वं**(D2 **तु**) **वेत्तुमिहार्हसि**; D1 **पश्यंतूमांश्च सर्वशः**; D7 **न तां हातुमिहार्हसि.** —D4 om. 10^{c}–11^{b}; Ñ B om. 10^{cd}. —^{cd}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G2 M1–3 **Ct यत्र**; D2 **य***; Cr.m.g **यदि** (as in text). D2 **त्वमसि**; M3 ***मस्माद्** (sic) (for **त्वमस्मान्**). D5 **यस्त्वमस्माकमृषभो**; D7 **यतस्त्वमस्मान्नृपते** (for ^{c}). Dg1 **कर्ता भर्ता सुशासिता**; Dd1 Dm1 **भृत्यान्भर्ता न शाधि हि**; D2.7 **भ्राता भ्रातृन्न**(D2 °**न्नु**) **पोषसि**; Cm.g as in text (for ^{d}). D1.3 **स त्वं कुलधुरं गुर्वीं धुर्यवद्वोढुमर्हसि.**

11 Ś1 D6 om. 11 (cf. v.l. 1). D4 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). —^{a}) D2.5.7 **महाबाहो** (for °**राज**). —^{b}) Ñ1 B2.4 [आ]**र्याश्च**; D2.5.7 [उ]**ग्राश्च**; D3 [अ]**ग्र्यं**; G2 [अ]**ग्राश्च**; M3 [अ]**न्याश्च**; Cr.m.g.t as in text (for °**ग्र्याश्च**). D5 om. 11^{c}–12^{b}. —^{c}) B3 G2 **प्रपतंतम्** (meta.) (for **प्रतपंतम्**). —^{d}) Ñ B2 Dg1 Dt1 D4.7 T3 M2.3 **राज्य-** (for **राज्ये**). B D1 **अरिंदम.**

12 Ś1 D6 om. 12 (cf. v.l. 1). D5 om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). —^{a}) Dt1 G1.3 **तथा** (for **तव**). G3 [अ]**नुयोगात्** (for °**याने**). —^{b}) Ñ B2.3 **गर्जंतु**(B3 °**ति**); B1.4 **गच्छंतु**; Dd1 **चार्हंतु** (sic) (for **नर्दन्तु**). B2–4 **वारणाः** (for **कुञ्जराः**). D1 **पूजां गच्छंतु कुंजराः**; D2 **सर्वे कुर्वंतु कुंजराः** (sic); D3 **कूजंतो यांतु कुंजराः**; D4.7 **कुथाः**(D7 °**प्याः**[sic]) **कर्षंति कुंजराः.** —^{c}) B3 Dd1 Dm1 D5 **अंतःपुरचराः**; D3

तस्य साध्वित्यमन्यन्त नागरा विविधा जनाः ।
भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयाचतः ॥ १३
तमेवं दुःखितं प्रेक्ष्य विलपन्तं यशस्विनम् ।
रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयदात्मवान् ॥ १४
नात्मनः कामकारोऽस्ति पुरुषोऽयमनीश्वरः ।
इतश्चेतरतश्चैनं कृतान्तः परिकर्षति ॥ १५
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥ १६ G. 2 114. 3 B. 2. 105. 16 L. 2. 119. 3

अंतः***रा. —[d]) Ñ B गांतु वैतालिकाश्च ते(B1.2 ये); D1.2 गांतु वैभाविकं तव; D3 गांतु वैनायकं तव (sic); D4.7 गांतु नैत्राविकं च ते; D5 त्वां तु वै भावयंतु च. —After 12, Ñ B D1.3 M4 ins. :

2204* तव वश्या वयं सर्वे त्वं नो राजा परंतप ।
किमर्थं वा त्यजस्यस्मान्किं वास्माभिः कृतं तव ।
यदि मात्रा कृतं पापं प्रोषिते मयि राघव ।
मम कोऽत्रापराधोऽस्ति स्वयं तावद्विमृश्यताम् ।
यन्न शक्यं चालयितुमप्रधृष्यं यदुच्यते ।
यस्य लोकाश्रयो वश्यास्तद्दैवमपराध्यति ।
जनोऽयं नागरः सर्वो भूयिष्ठं भृशमागतः ।
नेतुं हि स्वामितो नाथ साधु यादृक्कुरुष्व मे ।
ज्ञातीनां बान्धवानां च भ्रातॄणां सुहृदां तथा ।
पौराणां च द्विजानां च हृदयं साधु नन्दय ।
साधु त्वं मा शुचः शोच्यं लोकनाथं सुदुःखितम् ।
पित्रा शून्यमधिष्ठानं पाहि पालयतां वर ।

[(l. 1) Ñ1 D1 परन्तपः. —(l. 2) D3 च (for वा). B1 वान्वजसस्मि (sic); B4 वा त्यजस्माभिः (sic) (for °त्यजस्यस्मान्). Ñ2 किमर्थं राज्यजस्यस्मान् (sic); M4 तत्किमर्थं त्यजस्यस्मान् (for the prior half). B3.4 D3 किं चास्माभिः; G(ed.) किमस्माभिः (for किं वास्माभिः). —(l. 4) D3 तान (for तावद्). —(l. 5) B4 ननु शक्यं (for यन्न शक्यं). M4 चलयितुम्. D3 अप्रहृष्यं (for °धृष्यं). —(l. 6) B1 श्रेयस् (for लोकास्). Ñ1 तदेवम्; B2 तं देवम्; B3 तद्देवम् (for तद्दैवम्). D1.3 M4 दैवमत्रापराध्यते(D3 °ति) (for the post. half). —(l. 7) G(ed.)भूयिष्ठा (for भूयिष्ठं). Ñ2 D1.3 M4 वनमागतः (for भृश°). —After l. 7, D1 3 ins. :

2204(A)* त्वत्स्नेहादनुबद्धश्च सस्त्रीबालजनस्तथा ।
त्वदीयगुणसंगृहीतश्च त्वामेव गतमानसः ।

[(l. 1) D3 अनुबुद्धश्च त्वत्स्नी-.]

—(l. 8) B2.4 इशो (sic) (for इतो). D1.3 M4 स्वामिनो नयितुं (D1 °तो) राजन् (for the prior half). D3 स त्वं (for साधु). Ñ M4 यात्रां; B2–4 D3 यांचा(B2 °चाः) (for यादृक्). M4 तत् (for मे). —(l. 9) B3 D3 सुहृद(D3 °दा)स् (for °दां). D1 तदा (for °था). —(l. 10) M4 वै (for first च). B4 सुहृदां; M4 सौहृदं (for हृदयं). Ñ2 B1.4 नंदन (for नन्दय). —(l. 11) D1.3 शोच(D1 °चा)स्व मां (for त्वं मा शुचः). M4 साधु शोचाम मा शोचो (for the prior half). B2–4 D1.3 लोकनाथ (for °नाथं). M4 सुदुःखितः (for °तम्). —(l. 12) B2 D3 अधिष्ठानां (sic). M4 याहि (for पाहि).]

13 Ś1 D6 om. 13 (cf. v.l. 1). —[ab]) Dt1 Dd1 Dm1 Ct [अ]नुमन्यंत; G1 M3 [अ]न्व° (for [इ]त्य°). D2.4.7 तस्य सत्याभिसंधस्य नाना(D2 न नो [sic])देश्या नराधिपाः; D5 संहृष्टाः सत्यसंधस्य नानादेशान्नराधिपाः. —[d]) D2 G3 रामः; G1 कामं (for रामं). D2.5 -शासतः(D2 °नः) (for -याचतः). —After 13, Dm1 ins. राम. —For 13, Ñ B D1.3 M4 subst., and Ñ B M4 read after 14 :

2205* एवं तस्य वचः श्रुत्वा नागरा बहुधा जनाः ।
मेनिरे तं तदा सर्वे प्रसादं नः करिष्यति ।

Colophon.

[(l. 1) D1.3 M4 भरतस्य (for एवं तस्य). D1 M4 विविधा; D3 om. (for बहुधा). M4 नराः (for जनाः). —(l. 2) G(ed.) ते (for तं). M4 अचिंतयंस् (for मेनिरे तं). Ñ3 B4 D1.3 M4 न (for नः). —Colophon. Ñ B1 om. —*Sarga name* : B2.4 D1.3 भरतवाक्यं; B3 जाबालिभरतवचनं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : D3 om.; B2 103; B3 M4 116; B4 112; D1 168.]

14 V1 resumes (cf. v.l. 1). —[a]) G2 तद् (for तम्). B2.3 D4 G2.3 M1–3 एव; Cg as in text (for °वं). —[b]) D2.4.5.7 तपस्विनं (for यश°). —[cd]) B2 रामं. B4 कृतार्थो (for °त्मा). B2 भरतः. Ñ B प्रत्याश्वासयद् (for समा°). D2.4.5.7 रामो धर्मभृतां श्रेष्ठो भरतं वाक्यमब्रवीत्. —For 14, Ś1 V1 D1.3.6 subst.; Ñ B M4 ins. before 15 and all read after 71 :

2206* स तथा भरतेनोक्तो रामो धर्मपथे स्थितः ।
इदं वचनमक्लीबं मध्ये परिषदोऽब्रवीत् ।

[(l. 1) D1 -पथि (sic) (for -पथे). D3 M4 धर्मभृतां वरः.]

15 Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 M4 read from 15 (preceded by 2206*) up to 43 (V1 missing 21[b] onwards [cf. v.l. 21]) after 71 and constitute a separate Sarga. —D2.4.5.7 om. 15. —[a]) B1 illeg. for नात्मनः. Dt1 कामकारा हि; Ck.t as in text for °कारोऽस्ति. —[c]) Ś1 D6 [इ]तश्चतं तं; V1 D1.3 °श्च तिष्ठंतं; B1–3 °श्च भरतः; M3 °रतत्वेन (sic) (for °रतश्चैनं). Ñ1 भरतश्चेतरश्चैनं; Ñ2 इतश्चेतश्च भरत; B4 G3 इतरश्चेतरश्चैनं(G3 °* [damaged]); M4 इतरत्रेतरत्रेनं. —[d]) G3 damaged for कृतान्तः.

16 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15. = Mbh. 12.27.29. —[a]) Ñ1 illeg. for सर्वे क्षयान्ता. —[b]) B3 समुच्चयाः; D3 समूछवाः (sic). M1 पतनांतः समुच्छ्रयः. —[c]) B1 संयोगाश्च वियोगांता; B4 संयोगाश्च विभागताः. —After 16, M4 ins. :

G. 2. 114. 4 B. 2. 105. 17 L. 2. 119. 4
यथा फलानां पक्कानां नान्यत्र पतनाद्भयम् ।
एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ १७
यथागारं दृढस्थूणं जीर्णं भूत्वावसीदति ।
तथावसीदन्ति नरा जरामृत्युवशं गताः ॥ १८
अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनामिह ।
आयूंषि क्षपयन्त्याशु ग्रीष्मे जलमिवांशवः ॥ १९
आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि ।
आयुस्ते हीयते यस्य स्थितस्य च गतस्य च ॥ २०
सहैव मृत्युर्व्रजति सह मृत्युर्निषीदति ।
गत्वा सुदीर्घमध्वानं सह मृत्युर्निवर्तते ॥ २१
गात्रेषु वलयः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः ।
जरया पुरुषो जीर्णः किं हि कृत्वा प्रभावयेत् ॥ २२
नन्दन्त्युदित आदित्ये नन्दन्त्यस्तमिते रवौ ।
आत्मनो नावबुध्यन्ते मनुष्या जीवितक्षयम् ॥ २३

2207* उपैति रजनी चैषा न संप्रति निवर्तते ।
गतैव सरिदापूर्णा समुद्रमुदकार्णवम् ।

17 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.3.6, cf. v.l. 15. M4 om. 17–24[b]. —[a]) M3 पंचानां (for पक्कानां). —[b]) D5 कालेन (for नान्यत्र). —D7 om. (hapl.) 17[cd]. —[c]) Ś1 D2.4–6 तथा (for एवं). Ś1 Ñ V1 B D1–6 नराणां जातानां (for नरस्य जातस्य). —[d]) G3 damaged for मरणाद्भयम्. B4 पतनाद् (for मरणाद्).

18 For sequence in Ś1 Ñ V1 B D1.3.6, cf. v.l. 15. M4 om. 18 (cf. v.l. 17). —[a]) Ś1 Ñ1 V1 B1 Dm1 D4.6.7 दृढं; D2 बृहत्- (for दृढ-). Ś1 Ñ V1 D4.6.7 स्थूलं; Ñ1 (also) भूत्वा (for -स्थूणं). B4 यथा गाढं दृढस्थानं. —[b]) Ś1 D6 शीर्णं (for जीर्णं). D2.4.5.7 तद्; M3 भुक्त्वा (sic) (for भूत्वा). V1 D1.3 च सीदति; B2 विषीदति; Dt1 T1 [उ]पसी°; M2 न सी° (for [अ]वसीदति). —[c]) D3 तत्र; M3 यथा (for तथा). Ś1 Ñ2 D6 T1.2 [ए]व सीदंति; V1 D2.4 च सीदंति; B2 विषीदंति (for [अ]वसी°). G1 जना (for नरा). —[d]) Ś1 Ñ V1 B D1–7 मृत्युपाश- (for जरामृत्यु-). —After 18, Ś1 Ñ2 B D6 read 21, whereas Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

2208* अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्तते ।
यात्येव यमुना पूर्णा समुद्रमुदकार्णवम् ।

[cf. 2207*. (l. 1) G1.3 M3 अत्ये(G3 °न्ये)तु; Cm.g अत्येति(as above). —(l. 2) Dt1 पूर्णं (for पूर्णा). Dg1 T G2 M1.2 लवणार्णवं; Cv.m.k.t उदकार्णवं (as above); Cg उदकाकुलं.];

while D1.3 ins. after 18 :

2209* गच्छन्ति सरितः पूर्णाः समुद्रं सरितां पतिम् ।

19 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6, cf. v.l. 15. M4 om. 19 (cf. v.l. 17); V1 D2.4.5.7 om. 19–20. —[a]) Ś1 Ñ B D1.3.6 वर्तंते (for गच्छन्ति). —[b]) Ñ1 इतः (for इह). —[c]) Ś1 D6 कर्षयंति; B1 क्षययित्वा (for क्षपयन्ति). D1.3 [ए]व (for [आ]शु). Ñ1 यशस्विनं तपंत्याशु. —[d]) Dm1 [अं]शवं (sic); D1.3 °भसां; Cr.m.g.t as in text; Ck.tp [आ]शये (for [अं]शवः). G2 ग्रीष्मेरिव जलांशवः; G3 ग्रीष्मे कुसरि* ** (damaged).

20 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6, cf. v.l. 15. V1 D2.4.5.7 M4 om. 20 (for M4 cf. v.l. 17 and for the rest 19). —[a]) G3 damaged for आत्मानं. Dm1 T3 M3 अनुशोचस्त्वं; D1.3 G2 M1.2 °शोचस्व; Cm.k.t as in text (for अनुशोच त्वं). —[b]) Ś1 D1.3.6 अन्यद् (for अन्यम्). —[c]) Dt1 Dd1 G2 M1 Ck.t तु; D3 तद्; Cg as in text (for ते). Ś1 Ñ B D6 क्षीय(B4 °यं)ते; Dt1 दीर्यते; Cg.t as in text (for हीयते). B3 यस्मिन्; B4 यस्मात् (for यस्य). —[d]) T1 damaged; M2 [आ]स्थितस्य (for स्थितस्य). T3 G M1.3 [अ]पि(G3 °प-) (for first च). Ś1 D6 भवतस्तथा; Ñ B D1.3 चरतस्तथा; Dt1 [अ]प्यागतस्य च (for च गतस्य च).

21 For sequence in Ś1 Ñ2 V1 B D1.3.6, cf. v.l. 15. Ś1 Ñ2 B D6 read 21 after 18. M4 om. 21 (cf. v.l. 17).

☞ V1 lost from 21[b]–56 on missing fol. Ñ1 om. 21. —[a]) V1 सदैव (for सहैव). B3 वसति (for व्रजति). —M2 om. (hapl.) 21[bc]. —[b]) Ś1 Ñ2 B D6 च तिष्ठति; D1.3 प्रजायते; D2.4.5.7 उपास्ते (for निषीदति). —[c]) Ś1 Ñ2 B D1–7 सु(Ñ2 तु)दूरम्(B2 gloss ब्रह्मलोकं); Dd1 स दीर्घम्; G1 तु शीघ्रम्; G2.3 M1 तु दीर्घम् (for सुदीर्घम्). —[d]) D2.4.7 न हि (for सह).

22 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6, cf. v.l. 15. M4 om. 22 (cf. v.l. 17); D2.4.5.7 om. 22–30. —[a]) D1.3 गात्रे ते. Ś1 प्रलयः (sic) (for वलयः). T1 damaged for प्राप्ताः. —[b]) D1.3 जाताः श्वेताः. —[c]) Ś1 D6 कीर्णः (for जीर्णः). —[d]) Ś1 D6 हित्वेह; D1.3 तु कृत्वा (for हि कृत्वा). Ś1 Ñ B D1.3.6 सुखी भवेत्; G1 न भावयेत् (for प्रभावयेत्).

23 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6, cf. v.l. 15. D2.4.5.7 M4 om. 23 (for M4 cf. v.l. 17 and for the rest 22). —[a]) Ś1 D6 इमे च; Ñ B इमं (Ñ2 °दं; B2 also लोकं)च (for नन्दन्ति). —[b]) Ś1 D6 तथैव; Ñ B तथा हि (for नन्दन्ति). Ś1 D6 त्विह; Ñ B Dt1 M3 [ऽ]हनि; Dd1 Dm1 D1.3 [ऽ]पि च (for रवौ). —[c]) B4 नाभिबुध्यंते; D1.3 नैव बुध्यंते; G3 नैव जानंति (for नावबुध्यन्ते). —[d]) Ś1 Ñ B D6 पुरुषा (for मनुष्या).

हृष्यन्त्यृतुमुखं दृष्ट्वा नवं नवमिहागतम् ।
ऋतूनां परिवर्तेन प्राणिनां प्राणसंक्षयः ॥ २४
यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महार्णवे ।
समेत्य च व्यपेयातां कालमासाद्य कंचन ॥ २५
एवं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च वसूनि च ।
समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवो ह्येषां विनाभवः ॥ २६
नात्र कश्चिद्यथाभावं प्राणी समभिवर्तते ।
तेन तस्मिन्न सामर्थ्यं प्रेतस्यास्त्यनुशोचतः ॥ २७
यथा हि सार्थं गच्छन्तं ब्रूयात्कश्चित्पथि स्थितः ।
अहमप्यागमिष्यामि पृष्ठतो भवतामिति ॥ २८
एवं पूर्वैर्गतो मार्गः पितृपैतामहो ध्रुवः ।
तमापन्नः कथं शोचेद्यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ २९
वयसः पतमानस्य स्रोतसो वानिवर्तिनः ।
आत्मा सुखे नियोक्तव्यः सुखभाजः प्रजाः स्मृताः ॥ ३० G. 2. 114. 17 B. 2. 105. 31 L. 2. 119. 17

24 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6, cf. v.l. 15. D2.4.5.7 om. 24; M4 om. 24[ab] (for M4, cf. v.l. 17 and for the rest 22). —[a]) Ś1 D6 हृष्यति; G3 हृष्यन् (for °न्ति). Ś1 D6 उरुफलं; Ñ B2-4 ऋतुफलं(Ñ1 °वनं); G3 मृदुमुखं; Cm.t as in text; Ck.t*p* [आ]म्र° (for ऋतुमुखं). B1 दृष्ट्वा प्रसूनं हृष्यंति; B2 (m. also)कृष्यन्मृत्युरलं दृष्ट्वा. D1.3 हृष्यंत्यत्र सुखं दृष्ट्वा. —[b]) B2 (m. also नरं नरम्)वनं वनम् ; T2.3 वनं(T3 °रं) नवम् (for नवं नवम्). Ñ2 B1.3.4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G M1.2 Ck.t इव (for इह). D1 वनं स समुपागतं; D3 वसंतं समुपागतं. —[c]) Ś1 ऋतवः. Ś1 D6 परिवर्तते (for °वर्तेन). —[d]) B4 प्राणिनः (for °नां). Ś1 Ñ1 B4 D6 -संक्षये; B2 (also) -संशयः (for -संक्षयः).

25 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15. =Mbh 12.28.36. D2.4.5.7 om. 25 (cf. v.l. 22). —[b]) T2 समेहेतां (for समेयातां). Ś1 Ñ B D1.3.6 T3 M4 महोदधौ. —[c]) Dt1 T1 G1 तु (for च). D3 माता पिता च पुत्राणां. —[d]) Ś1 Ñ B D6 स्थित्वा किंचित्क्षणांतरं; D1.3 M4 तद्वद्भूतसमागमः.

26 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15. D2.4.5.7 om. 26 (cf. v.l. 22). —[a]) B2 भोगाश्च; B4 पुत्रश्च (for पुत्राश्च). —[b]) Ś1 Ñ B D6 सुहृदश्च (for ज्ञातयश्च). T धनानि (for वसूनि). —[c]) Ś1 Ñ2 B2.3 D6 व्यवधीयंते; Ñ1 damaged; B1 gloss (व्यवधानं नाशं); D1.3 प्रतिनश्यंति; M4 °धावंतां (for °धावन्ति). —[d]) Dg1 [ए]षो (for °षां). D1.3 M4 पराभवः. Ś1 Ñ D6 ध्रुवं नेषां पराभवः; B ध्रुवस्ते(B1 also °वं ते)षां पराभवः. —After 26, Dm1 ins. राम.

27 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15. D2.4.5.7 om. 27 (cf. v.l. 22). —[a]) Ś1 Ñ B D1.3.6 M4 न कश्चिदन्यथाभावं(Ñ1 illeg. for थाभावं; B2 [in marg. gloss अन्यथाभावं मृत्युं]). —[b]) D1 प्राणान् ; G3 प्राणिस् (sic) (for प्राणी). Ñ Dt1 Ck.t समतिवर्तते; Cv.r.m.g समभिवर्तते (as in text). Ś1 D6 प्राणाशमतिवर्तते. —[c]) Ś1 Ñ B D1.3.6 M4 नास्तीह (for तस्मिन्न). G1 (also) तेनात्ममरणे नास्ति. —[d]) Ñ1 प्रदेशा (sic) (for प्रेतस्य). Ś1 Ñ1 B3.4 D6 हि; Ñ2 च; B1.2 वि; D1.3 वा; G1 [अ]स्य; G3 तु (for [अ]स्ति). Ñ1 D1.3 [अ]नुशोचने(Ñ1 °ते); M4 ननु शोचने.

28 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15. D2.4.5.7 om. 28 (cf. v.l. 22). —[a]) Cr तथा हि. Ś1 Dg1 D6 Cr सार्थं; Ñ2 पान्थं; Cm.g.t as in text; Ck सार्थो (for सार्थं). —[b]) Ś1 B1 T2 किं(B1 कश्च)चित्पथे(T2 °थि). G1 प्रियं (for स्थितः). —[c]) T3 अस्य (for अपि). Ś1 Ñ B D1.3.6 M4 [अ]नुया(D3 °प्रा [sic])स्यामि (for [आ]-गमिष्यामि). Ś1 इह; G1 सह (for इति).

29 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15. D2.4.5.7 om. 29 (cf. v.l. 22). —[a]) T3 Ck मार्गं (for मार्गः). Ś1 D6 यैः(D6 by corr. यः) पूर्वैः प्राक्(D6 °क्त)-तो मार्गः; Ñ B M4 यः पूर्वं(Ñ1 °र्वै-; B3.4 °र्वैः)प्र(Ñ2 B3.4 प्रा)कृतो मार्गः; D1.3 यस्तु पूर्वैः(D3 °र्वै) कृतो मार्गः. —[b]) Dg1 Dt1 M2 पितृपैतामहैर् ; Dd1 पैतृपितामहो; B(ed.) Ck.t पैतृपितामहैर् ; Cv.r.g.t*p* as in text (for पितृपैतामहो). Ñ2 Ck ध्रुवं. —M4 om. from 29[c] up to 30[b]. —[c]) D1.3 त्यक्ष्येत् (for शोचेद्). —[d]) Dm1 यस्मिन् ; D1.3 तस्य (for यस्य).

30 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15. D2.4.5.7 om. 30 (cf. v.l. 22); M4 om. 30[ab] (cf. v.l. 29). —[a]) Ñ2 Dm1 G2 पयसा; B1.4 पयसः; Cm वयसः (as in text). Ś1 Ñ2 B1.3.4 D6 प्लवमानस्य; Ñ1 B2 प्रवमाण (B2 °न)स्य; Dm1 यत्नमानस्य; D1.3 च प्रमाणश्च (for पतमानस्य). —[b]) Ñ1 शोकसो (sic). B4 न; D1.3 [अ]स्य (for वा). B4 [अ]तिवर्तिनः; D1.3 [अ]निक(D3 °व)र्तनः; T3 [अ]निवर्तत; Ck.t as in text (for [अ]निवर्तिनः). Ñ2 B2 स्रोतसेवानिवर्तिना. —[c]) M4 सता (for आत्मा). Ś1 Ñ1 B1.2.4 D6 धर्मे. G3 संधे (for सुखे). Ś1 Ñ1 B1.2 D6 [ऽ]-भि-; Dg1 D3 T3 M4 न; Cg as in text (for नि-). B1 -योज्यो हि (for -योक्तव्यः). Ñ2 आत्मा धर्मेण योक्तव्यो; B3 आत्मधर्मे नि°. —[d]) Ñ1 ..भोग्याः; Ñ2 B धर्मे यो(Ñ2 भा; B2 भो)ज्याः(B4 °ह्याः [sic]) (for सुखभाजः). Dt1 om.; Cv.r.m.g.t as in text (for प्रजाः). Ś1 D6 धर्मज्ञेन विपश्चिता; M4 सुखभाजः प्रशास्त्विमाः.

G. 2. 114. 18
B. 2. 105. 32
L. 2. 119. 18

धर्मात्मा स शुभैः कृत्स्नैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ।
धूतपापो गतः स्वर्गं पिता नः पृथिवीपतिः ॥ ३१
भृत्यानां भरणात्सम्यक्प्रजानां परिपालनात् ।
अर्थादानाच्च धर्मेण पिता नस्त्रिदिवं गतः ॥ ३२
इष्ट्वा बहुविधैर्यज्ञैर्भोगांश्चावाप्य पुष्कलान् ।
उत्तमं चायुरासाद्य स्वर्गतः पृथिवीपतिः ॥ ३३
स जीर्णं मानुषं देहं परित्यज्य पिता हि नः ।
दैवीमृद्धिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीम् ॥ ३४
तं तु नैवंविधः कश्चित्प्राज्ञः शोचितुमर्हति ।
त्वद्विधो यद्विधश्चापि श्रुतवान्बुद्धिमत्तरः ॥ ३५
एते बहुविधाः शोका विलापरुदिते तथा ।
वर्जनीया हि धीरेण सर्वावस्थासु धीमता ॥ ३६
स स्वस्थो भव मा शोचो यात्वा चावस तां पुरीम् ।
तथा पित्रा नियुक्तोऽसि वशिना वदतां वर ॥ ३७

---

31 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15. —^{a}) Dt1 T2 M3 Ck.t सुशुभैः. Dd1 Dm1 सर्वैः; G2 M1 कृत्यैः (for कृत्स्नैः). Ś1 Ñ B D1.3.6 M4 धर्मात्मानः शुभैर्वृत्तैः (D1.3 M4 °त्ताः); D2.5.7 कर्मभिः स(D7 सु-) महात्मा वै; D4 कर्मभिः सुमहात्मत् वै (sic). —D2.4.5.7 om. 31^{cd}. —^{c}) Ñ1 ***पाः. Ś1 D6 धर्मात्मानो गताः स्वर्गं. —^{d}) Ś1 D6 पितृमातृनिषेवितं.

32 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15. T3 M2 om. 32–33. D2.4.5.7 om. 32–33^{b}. —^{a}) M4 भरणं (for °णात्). B2 कार्यं; M4 कृत्वा (for सम्यक्). —^{b}) M4 -पालनं. —^{c}) Ś1 D1.3 M4 अर्थदानं च साधुभ्यः; Ñ1 अर्थप्रदानं च साधुभ्यः (hypm.); Ñ2 B D6 अन्नदानं(D6 °ने) च साधुभ्यः. —^{d}) Ñ2 नास्ति (for नस्त्रि-). —After 32, Dg1 Dd1 Dm1 T1.2 G M1.3 Cg ins.:

2210* कर्मभिस्तु शुभैरिष्टैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ।
स्वर्गं दशरथः प्राप्तः पिता नः पृथिवीपतिः ।

[Cf. 31. —(l. 1) G M1.3 सु- (for तु). —(l. 2) T2 धूतपापो गतः स्वर्गं (= 31^{c}) (for the prior half). D4 वः (for नः). D2.4.5.7 स महीपतिः (for पृथिवी°).]

33 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15. D2.4.5.7 om. 33^{ab} (cf. v.l. 32). G2 repeats 33^{ab} after 33. T3 M2 om. 33 (cf. v.l. 32). —^{a}) Ś1 Ñ B D1.3.6 M4 यज्ञैर्बहुविधैर् (by transp.). —^{c}) T2 उत्तरं (for °मं). Ś1 Ñ B1.3.4 D3 वपुर् (for चायुर्). M3 आयुरुत्तममासाद्य. —^{d}) Ś1 Ñ B D1.3.6 जगतीपतिः. —For 33^{cd}, D2.4.5.7 subst.; T1.2 G1.2(preceded by the repetition of 33^{ab}).3 ins. after 33:

2211* आयुरुत्तममासाद्य भोगानपि स राघवः ।

[For the prior half cf. 33^{c}. D4 आश्य (for आसाद्य). D2.4 G1.2 राघव.]

—D2.4.5.7 T1.2 G cont.; while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 M ins. after 33:

2212* नानुशोच्यः पिता तात स्वर्गतः सत्कृतः सताम् ।

[Dg1 G3 न च; Dt1 स न; Dd1 न स; Dm1 न तु; D5 नातः; G1 M2–4 न नः (for नानु-). D2.4.5.7 संमतः (for सत्कृतः).]

34 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15. For 34–39, D2.4.5.7 subst. 2214*. —^{a}) Ś1 D6 संजीर्णं; Ñ1 स जीर्ण-; Ñ2 जीर्णं तु (for स जीर्णं). —^{b}) Ś1 Ñ B D1.3.6 M4 मम (for हि नः). —^{c}) Ñ1 illeg.; B4 देवीम्; D1.3 दिव्याम् (for दैवीम्). Ś1 Ñ2 B D1.3.6 गतिम्; Ñ1 illeg.; Dg1 T3 G1.3 M2.3 सिद्धिम्; T2 M4 वृद्धिम्; Cr.m.g.k.t as in text (for ऋद्धिम्). —^{d}) Ś1 Ñ B2–4 D1.3.6 दिव्य-; B1 दिवा-; M4 देव- (for ब्रह्म-). Ś1 D6 -विहारिणां. T2 ब्रह्मलोकमिवारिणीं.

35 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15. For subst. in D2.4.5.7, cf. v.l. 39. —^{a}) Ś1 Ñ B D6 M4 तत्र; Dt1 ते तु (for तं तु). B1.4 Dg1 D1.3 M4 नैवंविधं (M4 °धे [sic]). B4 किंचित् (for कश्चित्). —^{b}) B1 D1 M3 अर्हसि (sic). —^{c}) D1 G2 M2 Cr.m.g.tp तद्विधो; Cv त्वद्विधो (as in text). Ś1 Ñ1 B1–3 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3.6 T G1.3 M3.4 मद्विधश्च; Ñ2 *द्वि*; B4 om.; Cr.m.g.tp as in text (for यद्वि°). Ñ2 B D1.3.6 M4 वापि; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1.2 Cr.m.g.tp चासि (for चापि). ❁ Ct: 'तद्विधो यद्विधश्चासि' इति पाठे श्रुतवान्बुद्धिमत्तरश्च यद्विधोऽसि तद्विधो भवान्न शोचितुमर्हतीत्यर्थं इति तीर्थः। ❁ —^{d}) T श्रुतिमान् (for °तवान्). B3.4 D1.3 बुद्धिमान्नरः (for °मत्तरः). Ś1 Ñ B1.2 D6 श्रुतिमान्बुद्धि(Ś1 D6 °मति)मान्नरः. —After 35, B3 ins.:

2213* यदि शोके मनः कार्यं कस्य धैर्यं भवेत्किल ।

36 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15. For subst. in D2.4.5.7, cf. v.l. 39. —^{a}) Dg1 श्लोकाः (sic) (for शोका). —^{b}) D1 विलापः (for °प-). Ś1 B D6 -रुदितं; Dg1 कुलिते (sic); Dd1 Dm1 M3 -रुदितास्; D1 कुरुते; Cr.m.g.k.t as in text (for -रुदिते). Dt1 G1 तदा; D3 यथा; Cr.m as in text (for तथा). —^{c}) Ś1 Ñ2 D6 वि(Ñ2 व [sic])सर्जनीयाः; Ñ1 B1–3 D1.3 M4 विवर्जनीयाः; G1 M3 वर्जनीयाः सु-; G2 °यानि (for वर्जनीया हि). T2 धैर्येण (for धीरेण). G3 वर्जनीयाः प्रयत्नेन.

37 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15. For subst. in D2.4.5.7, cf. v.l. 39. —^{a}) G3 स्व (sic) (for स). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G1 M1–3 Ck.t मा शोको; T3 कल्याणं (for मा शोचो). Ś1 D6 असंशयं

यत्राहमपि तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्मणा ।
तत्रैवाहं करिष्यामि पितुरार्यस्य शासनम् ॥ ३८
न मया शासनं तस्य त्यक्तुं न्याय्यमरिंदम ।
त्वयापि सदा मान्यं स वै बन्धुः स नः पिता ॥ ३९
एवमुक्त्वा तु विरते रामे वचनमर्थवत् ।
उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको धार्मिकं वचः ॥ ४०

G. 2. 113. 1
B. 2. 106. 2
L. 2. 118. 1

ततः शोकं; Ñ B D1.3 संस्तंभय ततः(D1.3 च वै) शोकं; M4 संस्तंभय च मा शोचो. —[b]) Dt1 यत्वा (sic) च; T3 यात्वा वा; G1 याउं तु; M4 गच्छ च; Cr.m.g.k.t as in text (for यात्वा च). Dm1 वस च; Cm as in text (for चावस). Ś1 Ñ B D6 मा शुचो वस तां पुरीं; D1.3 गच्छ वेगेन तां पुरीं. —[c]) Ś1 Ñ B D1.3.6 M4 यथा (for तथा). D3 [अ]सि; M3 °स्ति (sic) (for ऽसि). —[d]) Dg1 G2 वशिनां; M3 सशिना (sic); M4 वसतां; Ck.t as in text (for वशिना). T3 M3 ददतां (for वदतां). Ś1 Ñ B D6 तथा कुरु नरर्षभ.

38 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15. For subst. in D2.4.5.7, cf. v.l. 39. —[a]) B4 अत्र; D1.3 यथा. —[b]) D1 नियुक्तं (for °क्तः). Ś1 D6 पुत्रकर्मणि. —[c]) Ś1 Ñ B D1.3.6 M4 तद् (for तत्र). B1 हि (for [अ]हं). —[d]) Dg1 पितु कार्यं शासनं (sic).

39 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15. —[b]) Dg1 G2 M1 कार्यम् ; T3 नान्यम्; M3 नार्यम् ; Cr as in text (for न्याय्यम्). Ś1 D6 शक्यं त्यक्तुमरिंदम; D1.3 त्यक्तुं न्याय्यं महात्मनः(D3 कथंचन); G1.3 त्यक्तव्यमरिसूदन. —Ś1 om. 39[cd]. —[c]) Dg1 Dt1 Dd1 M3 स (for तत्). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G3 M3 Ct मान्यः; G1 कार्यं; Cr as in text (for मान्यं). Ñ M4 न त्वया स हि ना(M4 नो) मान्यः; B1 D1.3 न त्वया सहितो मान्यः(B1 °न्यैः); B2-4 D6 नन्वयं स हि नो(D6 सहितो)मान्यैः(B2.3 °न्यः). —[d]) B D1.3 M4 नो (for वै). G1.3 हि; Cr as in text (for second स). Ñ1 देव न हि परं पिता (sic); D6 दैवतं परमं पिता. —For 34-39, D2.4.5.7 subst.; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3 T G M1-3 ins. after 39; while B2 (marg.) ins. only l. 1-4 after 39 :

2214* तद्वचः पितुरेवाहं संमतं धर्मचारिणाम् ।
कर्मणा पालयिष्यामि वनवासेन राघव ।
धार्मिकेणानृशंसेन नरेण गुरुवर्तिना ।
भवितव्यं नरव्याघ्र परलोकं जिगीषता ।
आत्मानमनुतिष्ठ त्वं स्वभावेन नरर्षभ । [5]
निशाम्य तु शुभं वृत्तं पितुर्दशरथस्य नः ।
इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा
पितुर्निदेशप्रतिपालनार्थम् ।
यवीयसं भ्रातरमर्थवच्च
प्रभुर्मुहूर्ताद्विरराम रामः । [10]

Colophon.

[(l. 1) D5 तद्वत्वं (sic); M3 तद्वाचा (for तद्वचः). B2 D1.3 पुनर् (for पितुर्). B2 यथावद्; D1.3 संस्मरन्; D2.4.7 सनातद्; D6 सर्वसद्- (for संमतं). B2 Dg1 Dd1 D1-5.7 T G2 M1-3 धर्मचारिणः. —(l. 2) G3 कर्मणः (sic). D2 धारयिष्यामि; D4.5.7 पार°; M3 वर° (for पालयिष्यामि). —(l. 3) ❀ Ct : नरेण 'नृपेण' इति पाठः । क्षत्रियेणेत्यर्थ इति कतकः । ❀ G3 गुणवर्तिना (for गुरु°). —(l. 4) D2.4.5.7 पितृ- (for पर-). Dm1 G1.3 M2 -लोक- (for -लोकं). B2 D1-4.7 अभीप्सता; D5 अभीप्सया; T2 M2 जिगीषया; G3 -जिगीषता (for जिगीषता). —D3 om. l. 5-8. —(l. 5) D2.4.5.7 उपतिष्ठ (for अनु°). G2 M1 स्वामिभावे; Cr.m.g as in text (for स्वभावेन). —(l. 6) D2.4.5.7 T3 M1 निशम्य च(D7 T3 तु); G निशाम्य सु-; Cr.m.g.k.t निशाम्य तु (as above). Dg1 D2.4.5.7 च; G3 हि (for नः). —D1.3 om. l. 7-8. —(l. 8) Dg1 D2 G2 निदेशं; D4 निर्देश- (for निदेश-). D2 -परिपालनार्थं (for -प्रति°). —(l. 9) D4.7 अर्थयुक्तं; T3 M3 °वद्वचः (hypm.) (for अर्थवच्च). —(l. 10) D2.5 ततो; D4.7 उक्त्वा (for प्रभुर्). T2 महात्मा (for मुहूर्ताद्). —*Sarga name*: D2 भरतपर्वणि रामवाक्यं; D4.7 रामवाक्यं; D5 रामप्रार्थना. —*Sarga no.* (figures, words or both) : D2.5 112; D4 109; D7 111; T G M1-3 105. —After colophon, G concludes with श्रीरामाय नमः.]

—After 39, Ś1 Ñ B1.2(preceded by 2214*).3.4 D1.3.6 M4 ins. :

2215* स एवमुक्तो भरतो रामं वचनमब्रवीत् ।

Thereafter Ś1 Ñ B D1.3.6 M4 read 41-43.

40 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15. Dm1 begins 40 with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः; Ck हरिः ओम्. ❀ Cv : एवमुक्त्वा तु विरते रामे वचनमर्थवदिति पाठः । अस्य चानन्तरं ततो मन्दाकिनीतीर इत्यादिश्लोको द्रष्टव्यः । कोशेष्वस्म(स्मा)त्पूर्वं लिखितं तथा हि रामो भरतेत्यादि श्लोकद्वयं तद्वत्विजो नैगमयूथवल्लभा इत्यादिश्लोकात्प्राक् द्रष्टव्यम् । एषां स्थानविपर्यासो लेखकप्रमादकृतः । ❀ —[a]) Dt1 उक्ता (sic); Ct as in text (for उक्त्वा). Ñ B M4 स एवमुक्तो भरतो. —[b]) M4 रामं (for रामे). Ñ B T3 M4 अब्रवीत् (for अर्थवत्). —For 40[ab], Ś1 D1-7 subst., while Ñ B M4 ins. after 70 (after colophon) :

2216* अथोपविष्टं ध्यायन्तं रामं प्रकृतिसंसदि ।

[D2.4.5.7 ततः संचिन्तयानं तु (for the prior half).]

—After 40[ab], Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. :

2217* ततो मन्दाकिनीतीरे रामं प्रकृतिवत्सलम् ।

—[c]) B3 भर* (for °तश्). B2 क्षिप्रं (for चित्रं). —[d]) Ñ2 G2 M1.4 धार्मिकं धार्मिको (by transp.). D2.4.5.7 पुनरेवापरं; D3 ***धार्मिकं (for धार्मिको°).

G. 2. 113. 0
B. 2. 106. 2
L. 2. 118. 0

को हि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमरिंदम ।
न त्वां प्रव्यथयेद्दुःखं प्रीतिर्वा न प्रहर्षयेत् ॥ ४१
संमतश्चासि वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयान् ।
यथा मृतस्तथा जीवन्यथासति तथा सति ॥ ४२
यस्यैष बुद्धिलाभः स्यात्परितप्येत केन सः ।
स एवं व्यसनं प्राप्य न विषीदितुमर्हति ॥ ४३
अमरोपमसत्त्वस्त्वं महात्मा सत्यसंगरः ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चासि राघव ॥ ४४
न त्वामेवं गुणैर्युक्तं प्रभवाभवकोविदम् ।
अविषह्यतमं दुःखमासादयितुमर्हति ॥ ४५
प्रोषिते मयि यत्पापं मात्रा मत्कारणात्कृतम् ।
क्षुद्रया तदनिष्टं मे प्रसीदतु भवान्मम ॥ ४६

41 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15. D2.4.5.7 om. 41–45. Ś1 Ñ B D1.3.6 M4 read 41–43 after 39 preceded by 2215*. —[a]) Ñ B D6 कियंतस्; D1.3 M4 कति च(M4 वा) (for को हि स्याद्). Ñ B D6 त्वादृशा; D1.3 M4 [ए]तादृशा; M3 तादृशं; Ct as in text (for ईदृशो). —[b]) B3 तं (sic); D6 [ऽ]यम् (for त्वम्). —[c]) Ñ2 न च; D3 G3 न त्वा; M3 तत्वा (sic) (for न त्वां). Ñ2 त्वां धर्षयेद् ; B1 Dm1 प्रव्यथते (for प्रव्यथयेद्). —[d]) Ñ B D6 सुखं वा(Ñ1 B3.4 च); M4 प्रत्ययो (for प्रीतिर्वा). Ñ B D6 [अ]पि (for न).

42 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15 and 41. D2.4.5.7 om. 42 (cf. v.l. 41). —[a]) B3 सन्मतश्; M3 सधर्मतश् (hypm.). Ñ B3.4 Dt1 D1.3 T G1 M3 Ck.t [अ]पि; Dm1 °स्मि (sic) (for [अ]सि). —[b]) G1 पृच्छति; Cr.m.g.t as in text (for °सि). Ś1 Ñ B D1.3.6 M4 शक्रो नाकौकसामिव. —[c]) Ś1 Ñ B D1.3.6 M4 मृते (for मृतस्). B1 M4 यथा; Dm1 यया (sic); Cm as in text (for तथा). Ś1 Ñ B D1.3.6 M4 जीवे (for जीवन्). —[d]) M4 यथा (for तथा). B2.3 [ऽ]सति (for सति). Ñ1 त्वया सति महाबल.

43 For sequence in Ś1 Ñ B D1.3.6 M4, cf. v.l. 15 and 41. D2.4.5.7 om. 43 (cf. v.l. 41). —[a]) B3.4 तस्य; D1 3 6 कस्य. Ñ1 वा; B4 [ए]व; D1 [ए]षा (sic) (for [ए]ष). D1 -माता (sic) (for -लाभः). —[b]) T2 M3 परितप्येन (sic) (for °त). M3 ते मनः (for केन सः). Ñ B M4 यथा ते मनुजाधिप.

—After 43[ab], Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3 T G M1–3 ins. :

2218* परावरज्ञो यश्च स्याद्यथा त्वं मनुजाधिप ।

[Dg1 स (for च).]

—[c]) Ś1 D6 एवं च; Ñ Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G2 M1.2 स एव; M1 स एष; Cm.g स एवं (as in text). —[d]) B1 T2.3 G1.2 M2.3 विषीदतुम् ; Cm.g.k.t as in text (for °दितुम्). Ś1 Ñ B D6 न विष(Ñ2 B2.3 [before corr. °प])त्तुं त्वम(Ñ2 B2 °त्तुमिहा)र्हसि.

44 D2.4.5.7 om. 44 (cf. v.l. 41). —[a]) M4 अमरोमर- (for °पम-). D1 राम; D3 -सत्त्वं (for -सत्त्वस्). Ñ B [ऽ]सि (for त्वं). —[b]) G3 -विक्रमः; Cm.g as in text (for -संगरः). —[d]) Ñ B चैव; Dd1 D3 T3 G1 चापि; M4 स्त्राहि (sic) (for चासि). Ñ1 मानव; Ñ2 B D1.3 M4 मानद (for राघव).

45 D2.4.5.7 om. 45 (cf. v.l. 41). —[a]) M3 एकं (for एवं). —[b]) Dg1 प्रभवाद् ; T2 M2 प्रभाव-; Cm.g.k.t as in text (for प्रभव-). Ñ B D1 M4 -[अ]त्य(B1.4 °व्य; D1 °त्व)य-; Dg1 T2.3 G1.2 M1.3 -भाव-; Cm.g.k.t as in text (for -[अ]भव-). —[c]) ÑB D1.3 M4 -तमः(Ñ1 B4 °मं; D1 °मे)शोकः(B4 °कं; D1 °के) (for -तमं दुःखम्). —[d]) Ñ B संसा(B2 °वा)दयितुम् ; D1.3 M4 न विषादि(M4 [also]विषादयि)तुम् (for आसाद°).

—For 44–45, Ś1 D6 subst.; Ñ B D1.3 M4 ins. after 45 :

2219* आयाद्य हि निवर्तेत संतापस्त्वामरिंदम ।
अश्मानमिव काकुत्स्थ परशुर्वीरपातितः ।
अहं तु रहितो धीमंस्त्वया दशरथेन च ।
न जीविष्यामि दुःखार्तो रुरुर्दुर्दिनहतो यथा ।

[(l. 1) M4 [अ]पि (for हि). Ś1 Ñ1 B3 D3.6 निवर्तते; D1 निवर्तोहं (for °र्तेत). Ś1 Ñ1 B3 D6 संतापास्; D3 विषादश्च (for संतापस्). —(l. 2) Ś1 D6 अस्माकम् ; M4 आत्मानम् (sic) (for अश्मानम्). Ś1 D6 इह (for इव). B3 भुवि (for वीर-). D3 वीरपातितः. B4 परशुस्तु निपातितः; D1 परः शोको निपातितः (for the post. half). —(l. 3) D3 om. for तु. Ñ1 B1.3 विहतो (for रहितो). Ś1 B1 धीमान् ; D1.3 M4 वीर (for धीमंस्). —(l. 4) Ñ1 B4 D1.3 दिग्धाहतो (for दिग्ध°). M4 रुरुदुर्दिनतो यथा (for the post. half).]

—Thereafter all the above MSS. cont. :

2220* वसन्तमार्यं सह लक्ष्मणेन [5]
सभार्यमार्यस्तमनाः समीक्ष्य ।
प्राणान्न जह्यां विजने यथाहं
तथा कुरु त्वं पृथिवीं प्रशाधि ।

[(l. 1) D1 भवंतम् . —(l. 2) M4 निरीक्ष्य. —(l. 3) Ñ2 तु (for न). B4 om. for जह्यां.]

—Thereafter Ś1 D6 read 69; Ñ B D1.3 M4 read 69–70.

—After 45, T3 G2.3 M1 ins. :

2221* एवमुक्त्वा तु भरतो रामं वचनमब्रवीत् ।

[T3 पुनरथ (for वचनम्).]

46 [ab]) T3 प्रोषितो (sic). Ś1 Ñ B D1–7 M4 मात्रा पापं (by transp.). Ś1 D6 म(D6 स)त्कारणं; D1.3 G1.3 M4

धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि तेनेमां नेह मातरम् ।
हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्हां पापकारिणीम् ॥ ४७
कथं दशरथाज्जातः शुद्धाभिजनकर्मणः ।
जानन्धर्ममधर्मिष्ठं कुर्यां कर्म जुगुप्सितम् ॥ ४८
गुरुः क्रियावान्वृद्धश्च राजा प्रेतः पितेति च ।
तातं न परिगर्हेयं दैवतं चेति संसदि ॥ ४९

को हि धर्मार्थयोर्हीनमीदृशं कर्म किल्बिषम् ।
स्त्रियाः प्रियचिकीर्षुः सन्कुर्याद्धर्मज्ञ धर्मवित् ॥ ५०
अन्तकाले हि भूतानि मुह्यन्तीति पुराश्रुतिः ।
राज्ञैवं कुर्वता लोके प्रत्यक्षा सा श्रुतिः कृता ॥ ५१
साध्वर्थमभिसंधाय क्रोधान्मोहाच्च साहसात् ।
तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याहरतु तद्भवान् ॥ ५२

G. 2. 113. 8
B. 2. 106. 14
L. 2. 118. 8

°कारणे; Ct as in text (for °रणात्). —^{c}) Dg1 क्षुद्र मे (sic) (for क्षुद्रया). Ś1 Ñ B D1.3.6 न तद्दिष्टं (for तद्निष्टं).

47 ^{a}) D5 वध-; T1.2 कर्म-; Cr.m.g.t as in text (for धर्म-). Ś1 Ñ1 B D6 -बंधानु-; D1.3 -पाशनि-; D2.5.7 M4 -बंधन- (for -बन्धेन). —^{b}) Ś1 D6 येन स्वां; Ñ B येन न; D1.3 येनाहं; T1.2 M3 तेन मां; M4 येन मां (for तेनेमां). Ñ B [अ]द्येह; D1.3 M4 नाद्य; M3 नैव (for नेह). —^{d}) Dg1 वधार्हां (for दण्डार्हां). Ś1 D6 अपराधिनीं; Ñ1 B D1–5.7 M4 अपकारिणीं (for पापकारिणीम्).

48 ^{b}) Dt1 शुभाभिजन-; D5 शुचाभिजन-; T1 शुद्धा**न-. Ś1 Ñ B D4.5.7 -क(Ñ2 -ध)र्मवान् (for -कर्मणः). D1.3 M4 शुद्धभावेन कर्मणा; D2 शुद्धाभिजनकात्मजात् . —^{c}) Dt1 अधर्मं च; G2 अधर्मज्ञः; Cm as in text (for °र्मिष्ठं). —^{d}) G2 M1–3 कुर्यात् (for कुर्यां). —For 48^{cd}, Ś1 Ñ B D1–7 M4 subst. :

2222* अहं भ्रातृव्यवद्भ्रातुः कुर्यां कर्म विगर्हितम् ।

[D1.3 M4 अभ्रातृवद्भ्रातुः (for भ्रातृव्यव°). B1 D2.4.5.7 अहं भ्रातुः प्रियस्यास्य (for the prior half). Ñ2 लोक- (for कर्म).]

49 D1.4 om. from 49^{a}–50^{b}. —^{a}) B4 Dt1 M3 गुरु-; Ct गुरुः (as in text). D5 क्रियावत् (sic); G2 प्रिया* (sic) (for क्रियावान्). D3 गुरुश्च प्रियवाग्वृद्धो. —^{b}) D3 M4 श्रीमान्; G1 प्रोक्तः; Ck.t as in text (for प्रेतः). D2.5.7 तथा (for पिता). B1 [ए]व नः; D2.5.7 [ए]व च; M2 तव (for [इ]ति च). —^{c}) Ñ B M4 त(M4 अ)तो; T3 भूतं (for तातं). Ñ B D3 M4 परिगर्हामि; Dg1 Dt1 G1.2 M1.3 Ct °गर्हेऽहं; Ck as in text (for °गर्हेयं). Ś1 D2.6.7 तातं तेन न गर्हामि; D5 न तातं तेन गर्हामि. —^{d}) Ś1 D6 च परं मम; Dg1 बत संसदि; D2 च पिता मम; D5 पितरं मम; D7 वापि तन्मम; T1 चेति संप्रति; G1 च त्वदंतिके; G2 चेह संसदि; G3 चैव संसदि (for चेति संसदि).

50 D1.4 om. 50^{ab} (cf.v.l. 49). —^{a}) M3 धर्मार्थजं; M4 धर्मार्थतो; Cr.m.g.t as in text (for °र्थयोर्). Ś1 D2.5–7 धर्मार्थाभ्यां हि को हीनं. —^{b}) T3 M2 कर्तुं (sic) (for कर्म). Ś1 Ñ B D2.3.5–7 M4 गर्हितं (for किल्बिषम्). —^{c}) Ś1 Ñ D2–7 T3 स्त्रियः; M2 क्रियाः (sic) (for स्त्रियाः). Dd1 Dm1 D3 T1 M3 प्रियं (for प्रिय-). Ś1 D2.4.5–7 -चिकीर्षार्थं; Ñ B D1.3 M4 °र्षुत्वात् (for °र्षुः सन्). —^{d}) Ś1 धर्मज्ञम् ; Ñ2 M4 धर्मस्य; D2.4.5.7 धर्मविद् (for धर्मज्ञ). Ś1 D2.4.5.7 अर्थवित् ; M4 तत्त्ववित् (for धर्म°). D1.3 कुर्याद्धर्मार्थतत्त्ववित् .

51 ^{a}) G3 अंत्यकाले. —^{b}) Ś1 D4.6.7 परिश्रुतं; Dd1 Dm1 D2.5 T3 Cm परा श्रुतिः; Cr.g.t as in text (for पुराश्रुतिः). —For 51^{ab}, Ñ B D1.3 M4 subst.; while D2 ins. after 51 :

2223* अन्तकाले मतिर्व्यक्तं मर्त्यानां किल मुह्यति ।

[D1.2 M4 किल मतिर् (for मतिर्व्यक्तं). B2–4 मुह्य(B4 °च्य)ते. D1–3 M4 भूतानां परिहन्यते(M4 °मुह्यति) (for the post. half).]

—Thereafter B2 D1.2.3(l. 2 only) cont. :

2224* विपरीता च भवति कार्याकार्यं न बुध्यते ।
मूढवच्च विचेष्टेत काले प्राप्ते नरस्त्विह ।

[(l. 2) D2 न मूढवच्च विष्टेत (sic) (for the prior half). B2 [अ]नवस्थिते (for नरस्त्विह).]

—After 51^{ab}, D2 ins. 2225*. —^{c}) Ś1 सो (sic); D6 यो (for [ए]वं). Ś1 D6 वाहिता; Ñ B -वर्तिना(Ñ1 °ता; B1 °नो); D1.3 M4 वर्तता (for कुर्वता). T3 काले (for लोके). —^{d}) Ñ B2–4 T G1.3 M2 प्रत्यक्षं; Cr.k.t as in text (for °क्षा). D2 प्रत्यक्षास्य श्रुतिद्गता (sic).

52 ^{ab}) D2 स त्वधर्माभिसंधानं; D4.7 सर्वमर्थाभिसं°; D5 एतद्बुद्ध्याभि° (for ^{a}). D2 कोपान् ; D4.5.7 लोभान् (for क्रोधान्). D5 स (for च). M4 तस्यांते मतिसंमोहादिति कालसमुद्भवं. —^{c}) T1 दातव्यं; Cr.m.g.t as in text (for तातस्य). M4 तद् (for यद्). G2 यदभि-; Cr.m.k.t as in text; Cg यदति- (for यदति-). —^{d}) M4 प्रत्यागंतुं त्वमर्हसि. —For 52, Ś1 Ñ B D1.3.6 subst.; while D2 ins. after 51^{ab} :

2225* तस्य तं मतिसंमोहमन्तकालसमुद्भवम् ।
तातस्य समतिक्रान्तं प्रत्याहर्तुं त्वमर्हसि ।

[(l. 1) Ś1 D6 तस्यैनं. D2 मान- (for मति-). B4 महाकालं (for अन्तकाल-). D1.3 नियतं कालसंभवं (for the post. half). —(l. 2) B4 प्रत्यावर्तुं; D1.3 °हंतुं (for प्रत्याहर्तुं).]

G. 2. 113. 9 B. 2. 106. 15 L. 2. 118. 9 पितुर्हि समतिक्रान्तं पुत्रो यः साधु मन्यते ।
तदपत्यं मतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा ॥ ५३
तदपत्यं भवानस्तु मा भवान्दुष्कृतं पितुः ।
अभि*पत्तत्कृतं कर्म लोके धीरविगर्हितम् ॥ ५४
कैकेयीं मां च तातं च सुहृदो बान्धवांश्च नः ।
पौरजानपदान्सर्वांस्त्रातु सर्वमिदं भवान् ॥ ५५
क्व चारण्यं क्व च क्षात्रं क्व जटाः क्व च पालनम् ।
ईदृशं व्याहतं कर्म न भवान्कर्तुमर्हति ॥ ५६
अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि ।
धर्मेण चतुरो वर्णान्पालयन्क्लेशमाप्नुहि ॥ ५७
चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमाश्रमम् ।
आहुर्धर्मज्ञ धर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमर्हसि ॥ ५८

53 ^{a}) G1.3 पितृभिः; Cr.m.g.t पितुर्(हि) (as in text). B2 Dg1 D1–5,7 G2 M1.4 यदति-; G3 समभि- (for समति-). —^{b}) Ś1 Ñ B D6 M4 यः साधु कुरुते सुतः; D1.3 यः प्रत्याहंति वै सुतः; D2.4.5.7 पुत्रास्तत्साधु कुर्वते. —M4 damaged up to तदपत्यं म. —^{c}) Ś1 Ñ B D1.3.6 M4 इति प्रोक्तम्; Dd1 मृतं लोके. D2.4.5.7 य(D2 त; D5 स)दपत्यकृतं लोके. —^{d}) Ś1 Ñ B D1.3.6 M4 अनपत्यम् (for विपरीतम्). D2.4.5.7 अन्यत्र(D2 [to avoid hiatus] त्वन्यतो) विपरीतवत्.

54 ^{a}) D4.5.7 सदपत्यं. M3 महान् (sic); Cr.m.g.k as in text (for भवान्). —^{b}) Ś1 D6 मा स्म भूद्; Ñ1 तमेनं; Ñ2 न दत्वं (sic); B1 मेदं त्वं; B2 नेतुं त्वं; B3 तन्नैवं; B4 तस्यैवं; D1.3 नैवं तु; D4.7 मा भवे; D5 मा वासन् (sic); M4 आदत्वा (for मा भवान्). —^{c}) Dg1 अतियता; Dt1 Ct अतियत्; Dd1 T G1.3 M2 Cr.m.g अभिपत्ता(T3 °त्तुं; G3 °त्तः); G2 M1 परिवेत्रा; M3 अभिगंता (for अभि*पत्तत्). —^{d}) T3 लोको; Ct as in text (for लोके). T3 G1.3 M2 वीर-; Cm as in text; Ck.t धीरैर् (for धीर-). —For 54^{cd}, Ś1 Ñ B D1.3.6 M4 subst. :

2226* अनुवर्तस्व काकुत्स्थ लोके साधुविगर्हितम् ।

[B1 नान्व- (for अनु-). Ś1 D6 मार्गं (for लोके). D1.3 साध्व- (for साधु-). Ś1 D6 मार्गं साधुनिषेवितं (for the post. half).];

while D2.4.5.7 subst. for 54^{cd} :

2227* अभियातु कृतं पापं लोके कर्म विगर्हितम् ।

[D2 अभिपत्य; K.(ed.) °पत्ता (for अभियातु).]

55 ^{a}) Ś1 Ñ B D4.6.7 मातरं मां(D4.7 तां) (for मां च तातं). —^{b}) M4 damaged for सुहृदो बा. B4 बंधुरांश् (for बान्धवांश्). —^{c}) Ś1 Ñ B D1–7 M4 भृत्यांस्; T3 M2 एतांस् (for सर्वांस्). —^{d}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.5.7 G2.3 M1.4 Ct त्रातुं (for °तु). D1.3 M4 सर्वानिमान् (for सर्वमिदं). Ś1 Ñ B D6 त्रायस्व सकलानिमान्.

56 D2 om. (hapl.) from 56^{a} up to भवान् in 56^{d}. —^{a}) D4 वा (for first and second च). B4 D1.3 क्षत्रं; D4.7 छत्रं (for क्षात्रं). —^{b}) Ñ2 B2.4 D1.7 T3 जटा (for जटाः). D4.7 T1 परि- (for क्व च). —G3 om. (hapl.) from 56^{c} up to l.2 of 2228*. —^{c}) D1 हीदृशं. B4 D1.3.4 व्याहृतं; G1 च कृतं (for व्याहतं). B1 धर्मं (for कर्म). Ś1 D6 इदं शाठ्यात्मकं कर्म. —^{d}) Ś1 Ñ2 B3 Dt1 D1.5 अर्हसि (sic).

—After 56, B2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–7 T G (G3 om. l.1–2) M1–3 ins :

2228* एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिषेचनम् ।
येन शक्यं महाप्राज्ञ प्रजानां परिपालनम् ।
कश्च प्रत्यक्षमुत्सृज्य संशयस्थमलक्षणम् ।
आयतिस्थं चरेद्धर्मं क्षत्रबन्धुरनिश्चितम् ।

[Before l. 1 Dm1 ins. गत. For l. 1–2 cf. 22?1*. —(l. 1) D4.7 एषो; G1 M3 एवं; Cr.m.g.t एष (as above). D4.7 प्रथमं (sic) (for °मो). D6 धर्मो ह्येष परः प्रोक्तः (for the prior half). —(l. 2) Dg1 सत्यं (for शक्यं). B2 D1.3 यजतो च महायज्ञैः(B2 °प्राज्ञः); D2.4.5.7 यजतं च महायज्ञैः; D6 यो धर्मेण महाप्राज्ञ (for the prior half). B2 D1.3.6 प्रजाश्च (for प्रजानां). B2 D6 परिपालयेत्; D1.3 प्रतिपालयेत्; D2.5 चैव पालनं; D4.7 चैव रक्षणं. —D6 om. l.3–4. —(l. 3) B2 D1.3 कथं; Dm1 कश्चित्; D4.7 कचित्; T3 कंचित; Cv.m.g.t as above (for कश्च). B2 D1.3 संशयस्थं हि संश्रयेत्(B2 °यं); D2.4.7 अन्यं तिष्ठेद्धि(D2 °त्तु) लक्षणं; D5 अन्यत्तिष्ठे स्वलक्षणं (sic) (for the post. half). —(l. 4) D2 अपतिष्ठं; D4.7 अवहिष्ठं (for आयतिस्थं). B2 च चेद् (for चरेद्). D1.3 अनिश्चितः. B2 कुत्रचित्र च निश्चितः; D5 क्षत्रबंधुरेति स्थितं (for the post. half).];

while B3 ins. after 56 :

2229* अयोध्यां गच्छ राम त्वं कुरु राज्यं यथासुखम् ।

57 V1 resumes (cf. v.l. 21). —^{a}) B3(after corr. as in text) D4 एवं (for एव). V1 अथ क्लेशत्त्रवैरत्वं (sic). —^{b}) B4 चरितम् (for °तुम्). B2 (also) अर्हसि. M4 धर्मं चर्तुमिहेच्छसि. —^{c}) Ś1 Ñ1 V1 B D1.3.6 M4 संगृह्य (for धर्मेण). —^{d}) D4.7 स्वर्गम् (for क्लेशम्). Ś1 D6 तेन क्लेशमवाप्नुहि; D2 पालयन्क्लेशक्लेशवान्; M4 पालन्क्लेशमवाप्नुहि.

58 D3 om. from णां हि up to श्रमम् in 58^{b}. —^{a}) B3 च (for हि). D2 चतुर्वर्णाश्रमाणां हि. —^{b}) M4 श्रैष्ठम् (for श्रेष्ठम्). Ś1 Ñ1 उत्तमं; V1 आत्मनः (for आश्रमम्). —^{c}) K(ed.) प्राहुर् (for आहुर्). Ś1 D6 धर्म्यं हि; B3 धर्मं च; M4 धर्मस्य; L(ed.) वंद्यं हि (for धर्मज्ञ). M4 तत्त्वज्ञास् (for धर्म°). —^{d}) G1 त्वं; M4 तत् (for तं). V1 D1–5.7 हा(D5 in marg.)तुम् (for त्यक्तुम्). Ś1 B2(also) Dt1 D1–7 G3 M4 इच्छसि (for अर्हसि).

श्रुतेन बालः स्थानेन जन्मना भवतो ह्यहम् ।
स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति ॥ ५९
हीनबुद्धिगुणो बालो हीनः स्थानेन चाप्यहम् ।
भवता च विनाभूतो न वर्तयितुमुत्सहे ॥ ६०
इदं निखिलमव्यग्रं पित्र्यं राज्यमकण्टकम् ।
अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञ सह बान्धवैः ॥ ६१
इहैव त्वाभिषिञ्चन्तु सर्वाः प्रकृतयः सह ।
ऋत्विजः सवसिष्ठाश्च मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ ६२
अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यां पालने व्रज ।
विजित्य तरसा लोकान्मरुद्भिरिव वासवः ॥ ६३
ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन्दुर्हृदः साधु निर्दहन् ।
सुहृदस्तर्पयन्कामैस्त्वमेवात्रानुशाधि माम् ॥ ६४
अद्यार्य मुदिताः सन्तु सुहृदस्तेऽभिषेचने ।
अद्य भीताः पलायन्तां दुर्हृदस्ते दिशो दश ॥ ६५
आक्रोशं मम मातुश्च प्रमृज्य पुरुषर्षभ ।
अद्य तत्रभवन्तं च पितरं रक्ष किल्बिषात् ॥ ६६

G. 2. 113. 22
B. 2. 106. 30
L. 2. 118. 22

59 ^{a}) G2 श्रुते च (for श्रुतेन). T2.3 ज्ञानेन; Cr.m.g.k.t as in text (for स्था°). Ś1 Ñ B D6 त्वत्तश्च बुद्ध्या ज्ञानेन; V1 D1.3 M4 बलेन बुद्ध्या शीलेन. —^{b}) M4 जनन्या (for जन्मना). Ś1 D6 [अ]प्यवरो; Ñ V1 B D1.3 M4 चाव(B4 °प)रो; D2 भवता (sic); D4.7 [अ]वरजो (for भवतो). —After 59^{ab}, D2.5 ins.:

2230* अनुनेयो महाबाहो नानुनेयो मया भवान् ।

[D2 अनुयानी (sic).]

—D2.4.5.7 om. (hapl.?) from 59^{c}–60^{b}. —^{d}) V1 राज्यं; Dg1 भूमीं; T3 भूमौ (for भूमिं). Ś1 D6 मेदिनीं त्वयि तिष्ठति.

60 D2.4.5.7 om. 60^{ab} (cf. v.l. 59). —^{a}) V1 -बुद्धिर्; Cm.g.t as in text (for -बुद्धि-). Ś1 D6 -बलो; G3 -गुणैर् (for -गुणो). B1 हीनबुद्धिर्हीनगुणो; G3 हीनबुद्धिगुणैर्हीनो. —^{b}) G3 बाल-; Ct हीन- (for हीनः). V1 D1.3 तातेन (for स्थानेन). B4 हीनः स्थाने तथाप्यहं; Ś1 D6 हीनज्ञानस्तथैव च. —^{c}) Ś1 D6 भवंतं (for भवता). D2 तु (for च). Ś1 D6 भूप; Dg1 -भूतं; D5 भूयो (for -भूतो). —^{d}) B4 G3 [आ]वर्तयितुम् (for वर्त°). D2.4.5.7 नाहं जीवितुमुत्सहे.

61 ^{a}) B3.4 चा(B4 अ)खिलम् (for नि°). Dg1 Dt1 G1 अप्यड्यं(G1 °ग्रं); D2.4.5.7 अव्यग्रो (for अव्यग्रं). —^{b}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 M3 transp. पित्र्यं and राज्यम्. V1 D1–5.7 M4 राज्यं निह(D1 °हि [sic])तकंटकं. G3 damaged for स्वधर्मेण ध in ^{cd}. —^{c}) G2 न तु (sic) (for अनु-). V1 B4 सु(B4 स)धर्मेण (for स्व°). —^{d}) Ñ B4 Dt1 M4 धर्मज्ञः; D2.5 °ज्ञैः (for °ज्ञ). Ś1 Ñ B D6 सह बंधुभिः; D4.7 सहबांधवः.

62 ^{a}) D2 तु (for त्वा). —^{b}) Ś1 B2 D6 त्विमाः; Ñ B1.3.4 D2.4.5.7 तथा(B1 °दा); V1 D1.3 M4 पृथक् (for सह). —^{c}) M4 ते द्विजास् (for ऋत्विजः). —^{d}) Ś1 D6 ऋषयो; V1 सुमंत्र; B1 Dd1 Dm1 M2 Ct मंत्रविन्; B3.4 ब्राह्मणा (for मन्त्रवन्). Dt1 मंत्रवि****दाः (damaged). D4.7 मंत्रधर्मानुकोविदाः; M4 मंत्रकर्मसु कोविदाः.

63 ^{a}) M4 ततो (for त्वम्). —^{b}) B T1 G1 M2 अयोध्या- (for °ध्यां). V1 D1.3 पालयिष्यसि; D2.5 व्रज माचिरं; D4.7 व्रज रक्षितुं; M4 पालितो व्रज. Ś1 D6 अयोध्यागमनं कुरु. —^{c}) Ś1 D6 निक्षिप्य; T3 विचित्य; Cm.g.t as in text (for विजित्य). D4.7 विचिंत्य मनसा लोकैर्.

64 ^{a}) V1 रणादृक्षीण्य* कुर्वन् (sic); D2.4.5.7 ऋणानि पितॄनु(D5 °न)पाकुर्वन्. —^{b}) V1 B1.2.4–7 सुहृदः (for दुर्हृदः). Ś1 D6 धर्षयन्; Ñ B1.3.4 कर्षयन्(D2.3 °र्शयन्); V1 D4.5.7 दर्शयन्; B2 M4 कर्मणः(M4 °भिः); D1 [अ]कर्शयन् (for निर्दहन्). —^{c}) Ś1 D2,4–7 पूज(Ś1 D6 °र)यन् (for तर्प°). —^{d}) Ñ1 च (for माम्). Ś1 Ñ2 B3.4 D6 वसंस्तत्र प्रशाधि नः(B4 च); V1 B1.2 D1.3 M4 वस(B1 व्रज) तत्र प्रशाधि च (V1 नः); D2.4.5.7 सर्वांस्तत्रा(D4 °स्तान)नुशाधि नः (D2.5 च).

65 ^{a}) Ś1 D2 अद्यैव; D4–7 अद्य वै; G2 अत्रार्य (for अद्यार्य). Ñ V1 B D1.3 अद्य दैन्य(V1 °न्यं)मु(V1 नु)दस्यंतु; M4 अद्य चैव हि मोदंतु. —B4 om. (hapl.) from ऽभि in ^{b} up to स्ते in ^{d}. —^{b}) Dd1 Dm1 [ऽ]भिषेचनात्. —D3 om. (hapl.) from 65^{c}–66^{b}. B4 D2.4 om. (hapl.) 65^{cd}. —^{c}) V1 अप्रनीताः (for अद्य भीताः). B3 Dt1 D5.7 पलायंतु; D1 पालयंतु (for पलायन्तां). —^{d}) V1 दुःखदास्; Dt1 Ck.t दुष्प्रदास्; Dd1 Dm1 G3 अरयस् (for दुर्हृदस्). Ś1 D6.7 [ऽ]भिषेचने (for दिशो दश). D5 सुहृदस्तेभिषेचने (cf. ^{b}).

66 D3 om. 66^{ab} (cf. v.l. 65). —^{a}) Ś1 D6 किल्बिषं; Ñ V1 B D1 M4 अश्रूणि; D2.7 अद्याश्रु; D4 अयं तु; D5 अद्याहं (for आक्रोशं). V1 चार्तस्य (for मातुश्च). —^{b}) Ś1 V1 D2.4.6.7 प्रमार्ज्य; B4 °गृह्य; D5 °मार्ज्ञ (sic); M4 °मृद्धि (for °मृज्य). V1 M4 पुरुषोत्तम. D1 प्रमार्जय नरोत्तम. —^{c}) Ś1 B1 D2.4–7 तत्रभवांस्तं(B1 °वान्त्वं) च. V1 अद्य मां राम कृपया. —After 66, Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 M4 ins.:

2231* धर्मो ह्येष परः प्रोक्तः क्षत्रियस्याभिषेचनम् ।
यद्यजेत महायज्ञैः प्रजाश्च परिपालयेत् ।

[Cf. l. 1–2 of 2228*. —(l. 1) Ñ1 B2–4 वरः; V1 पुरा; B1 तव (for परः). M1 [अ]भिषेचनात्. —D3 om. l. 2–67^{b}. —(l. 2) Ñ1 तद्यजेस्त्वं; V1 यजेत च; B1 प्रजयुत (sic) (for यद्यजेत). Ś1 D6 यो धर्मेण महाप्राज्ञ (for the prior half). M4 परिपालयन्.]

G. 2. 113. 24 B. 2. 106. 31 L. 2. 118. 24 शिरसा त्वाभियाचेऽहं कुरुष्व करुणां मयि ।
बान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ॥ ६७
अथ वा पृष्ठतः कृत्वा वनमेव भवानितः ।
गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्धमप्यहम् ॥ ६८
तथापि रामो भरतेन ताम्यता
प्रसाद्यमानः शिरसा महीपतिः ।
न चैव चक्रे गमनाय सत्त्ववा-
न्मतिं पितुस्तद्वचने प्रतिष्ठितः ॥ ६९
तदद्भुतं स्थैर्यमवेक्ष्य राघवे
समं जनो हर्षमवाप दुःखितः ।
न यात्ययोध्यामिति दुःखितोऽभव-
त्स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्य हर्षितः ॥ ७०
तमृत्विजो नैगमयूथवल्लभा-
स्तथा विसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः ।
तथा ब्रुवाणं भरतं प्रतुष्टुवुः
प्रणम्य रामं च ययाचिरे सह ॥ ७१

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

67 D3 om. 67^{ab} (cf. v.l. 2231*). —^{a}) B1 त्वाभि-; D2.4.5.7 त्वां तु; M3 त्वा हि (for त्वाभि-). V1 D1 M4 -याचामि; B1–3 -याचेयं (for -याचेऽहं). —^{b}) D2.5 कुरुष्व वचनं मम. —^{c}) D2 om. च. —^{d}) B3 [इ]ह (for [इ]व).

68 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 अथ(D2.3 °थ) मां(B4 मा); T1 अथैतत्; T2 अद्यैतत् (for अथ वा). —^{c}) G3 [आ]गमिष्यामि (for गमिष्यामि).

69 Ś1 D6 read 69, Ñ B D1.3 M4 read 69–70 after 45 (preceded by 2220*). Before 69, Dm1 ins. राम. —^{a}) T2.3 तदा. Ñ B D1.3.6 तु; Dd1 Dm1 T1.3 G1 M2.3 Cr.m हि; M4 [अ]भि (for [अ]पि). M1 भरतो न (for °तेन). Ñ2 भाषिता; B3 D1 तप्यता; D3 ता**; D6 तेन (subm.) (for ताम्यता). —^{c}) Ñ B D1.3.6 मतिं न(D1 च) (for न चैव). B3 गणनाय (for गम°). Dg1 सत्यवान्; Dm1 तद्वने; M4 बुद्धिमान् (for सत्त्व°). —^{d}) Ñ B D1.3.6 स्थितः (for मतिं). Ñ B D1.3.6 M4 -वचन-(Ñ1 B2 D6 °नं [sic]) (for °चने). Ñ2 B M4 -प्रतीक्षया; D1.3 -प्रतिश्रुवे; D6 समीक्ष्य; G M1 व्यवस्थितः(G3 °तं) (for प्रतिष्ठितः). Ś1 D6 read colophon (cf. v.l. 70).

70 Ś1 D6 om. 70. Ñ B D1.3 M4 read 70 after 45 (cf. v.l. 69). —^{a}) Dg1 तदद्भुतः; Cg तदद्भुतं (as in text). Ñ1 दैन्यम्; Ñ2 B G1 M2 धैर्यम्; Ct as in text (for स्थैर्यम्). Ñ1 अविक्ष्य (sic) (for अवे°). G3 राघवो (for °वे). —^{b}) B2 सम्यग्जनो; D3 सभाजनो (for समं ज°). D3 T3 अवाप्य; G1 अवेक्ष्य; G2 अयाप (sic) (for अवाप). —^{c}) Dd1 न यात (sic). T2 अति- (for इति). D1.3 M4 ह्यभूत् (for ऽभवत्). —^{d}) Dt1 -प्रतिज्ञास्त्वम्; T2 °ज्ञेत्वम् (sic); G3 °ज्ञस्त्वम् (sic) (for °ज्ञत्वम्). —After 70, Ñ B D1.3 M4 read, Ś1 D6 read after 69, an addl. colophon.

[*Sarga name* : M4 om., Ś1 Ñ1 D6 राम(D6 om.)-भरतसंवादः; Ñ2 B1–3 D1.3 भरतप्रत्याश्वासना (B1.2 °नं; D3 °नः); B4 भरतसेना. —*Sarga no.* : Ś1 Ñ1 B1 D3.6 om.; Ñ2 115; B2 100; B3 113; B4 110; D1 166; M4 114.]

—After 70, Ñ B M4 ins. 2216*.

71 ^{a}) V1 तुष्टत्विजो; D2 सहत्विजो. D2.5 -योगि- (for -यूथ-). Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 मागधसूतवंदिनस्; M4 °यूथपल्लवास् (for नैगमयूथवल्लभास्). —^{b}) T1 तदा (for तथा). G3 -गलाश्च; M2 -कलाश्च (for -कलाश्च). Ś1 Ñ V1 B D6 M4 सुतप्रियाबाष्पकलाश्च मातरः; D1.3 सुतप्रिया साश्रुकणाश्च मातरः; D2.4.5.7 सभासदो बाष्पकलाश्च मातरः. —^{c}) D2 अद्य; D5 अथ (for तथा). Ś1 Ñ V1 B D1–7 G1.3 M4 ब्रु(D7 नु)वंतं (for ब्रुवाणं). T3 G M1 च (for प्र-). —^{d}) V1 प्रशस्य; Dt1 प्राणम्य (for प्रणम्य). D4.7 यथोचिरे (for यया°). —After 71, Ś1 Ñ V1(missing from 21^{b} up to 56 [cf. v.l. 21]) B D1.3.6 M4 read from 15 (preceded by 2206*) up to 43 constituting a separate Sarga.

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 भरतवाक्यं; D2.7 भरतपर्वणि रामप्रसादः; D4 रामप्रसादः; D5 रामप्रशासनं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś1 Ñ1 B1 D1.3.6 om.; Ñ2 114; V1 B4 109; B2 99; B3 D7 112; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 106; D1 165; D2.5 M4 113; D4 110. —After colophon, T2 concludes with श्रीरामचन्द्राय नमः; G with श्रीरामाय नमः.

९९

पुनरेवं ब्रुवाणं तु भरतं लक्ष्मणाग्रजः ।
प्रत्युवाच ततः श्रीमाञ्ज्ञातिमध्येऽतिसत्कृतः ॥ १
उपपन्नमिदं वाक्यं यत्त्वमेवमभाषथाः ।
जातः पुत्रो दशरथात्कैकेय्यां राजसत्तमात् ॥ २
पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्वहन् ।
मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् ॥ ३
देवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिवः ।
संप्रहृष्टो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः ॥ ४
ततः सा संप्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी ।
अयाचत नरश्रेष्ठं द्वौ वरौ वरवर्णिनी ॥ ५
तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रव्राजनं तथा ।
तच्च राजा तथा तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरम् ॥ ६
तेन पित्राहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ ।
चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकम् ॥ ७
सोऽहं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः ।
सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥ ८ G. 2.115.8 B. 2.107.8 L. 2.120.8

99

☞ V1 missing from Sarga 99 up to पुरुषं in 2.101.19[b]. D1.3 M4 missing for Sarga 99. Ck does not comment on Sarga 99 and onwards up to the end of the Ayodhyākāṇḍa. Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 [a]) D4.7 एव (for एवं). B1 ब्रुवाणस् (sic). Ñ1 Dg1 Dt1 T2 M2.3 तं (for तु). —[b]) Ś1 D4.6 भ्रातरं (for भरतं). Ś1 Ñ B Dd1 Dm1 D2.4–7 भरताग्रजः. —[c]) Ñ1 B पुनः; T1 वचः (for ततः). —[d]) Dt1 सु*त्कृतः; G3 [ऽ]ति-सत्कृतं; Cr as in text; Cm.g [ऽ]भि° (for ऽतिसत्कृतः). Ñ B2–4 D2.5 जनमध्येति(D2 °पि; D5 °भि)संस्कृतं(B2 D2.5 सत्कृतः); B1 जनमध्ये च सत्कृतं. —For 1[cd], Ś1 D4.6.7 subst. :

2234* उवाच रामो धर्मात्मा भरतं धर्मवत्सलम् ।

[D4.7 भ्रातृवत्सलं.]

2 [a]) Ś1 Ñ B D4–7 वीर; D2 सर्वं (for वाक्यं). —[b]) Ñ1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.7 यस् ; Cr as in text (for यत्). Ñ2 B अवोचथाः; Dm1 (before corr. as in text) अभाषिथाः (sic); D2.4.5.7 अयाचथाः (for अभाषथाः). Ś1 D6 त्वयि सर्वं नरर्षभ. —[c]) Ś1 D6 यस्त्वं जातो (for जातः पुत्रो). —Dg1 reads [d] in marg. —[d]) Dg1 D4.7 कैकेय्या (for °य्यां). D7 राजसत्तमः. Ś1 D2.5.6 कैकेय्यानंद(D2 °दि)वर्धनः.

3 [a]) Ś1 Ñ B D2.4–7 पुरा तात(Ñ B किल; D5 जातु) महाराजो. —[b]) D2 च (for ते). —Ś1 D6 om. 3[cd]. —[c]) T3 समश्रौषीद् (for समा°). Ñ B मातामहाय ते प्रादाद्; D2 मातामहं तदाश्रौषं; D4.5.7 मातामहात्तदा(D5 °वा)श्रौषीद्. —[d]) B1.3.4 T1.2 राज्यं शुल्कम्; Cr.m.g.t as in text (for राज्यशुल्कम्). Ñ1 D2.4.5.7 राज्यशुल्का(Ñ1 °ल्क) ममात्मजा(Ñ1 °ज).

4 [a]) T1.2 Cm.g दैवासुरे; Cr.t देवासुरे (as in text). B3.4 तु (for च). —[b]) Ś1 D5.6 जनन्यास् ; D2.4.7 जनित्र्यास् . G2 M1 राघवः; G(ed.) पार्थिव (for पार्थिवः). —[c]) Ś1 Ñ1 B D2.4–7 प्रहृष्टः प्र-; Ñ2 प्रकृष्टः प्र- (for संप्रहृष्टो). —[d]) D2.5 वराव् (for वरम्). D5 पुरा (for प्रभुः). Ś1 D4.6.7 वरौ द्वौ याचितः प्रभुः.

5 [a]) B1 om. सा (subm.). Ś1 D4.6.7 तौ(D4.7 तं) प्रतिस्मृ(D6 °सृ)त्य; Ñ B1.3.4 समुपागम्य; B2 पुनरागम्य; Dg1 संपरिश्राव्य; D2.5 M3 °श्रुत्य; G1 °ग्राह्य; Cr.m.g.t as in text (for संप्रतिश्राव्य). —[b]) Dd1 ननु (for तव). D2.4.5.7 तपस्विनी (for यश°). —[c]) Ś1 D6 नृपं गत्वा; Ñ B महाराजं; D2.4.5.7 नृपं कृच्छ्रात् ; G M1 नरव्याघ्रं(G2.3 °घ्र); M2.3 °श्रेष्ठ (for नरश्रेष्ठं). —[d]) D2.5 तौ वरौ.

6 [b]) B4 यथा; T2 तदा (for तथा). —[c]) Ś1 तां वै; Ñ1 B1–3 तत्र; B4 तव; D2 यच्च; D4.6.7 तद्वै; Ct as in text; K(ed.)तौ च (for तच्च). Ś1 D6 तदा तस्या; Ñ B तथैवास्यै (B1 °सौ); D2 तदा तस्यै (for तथा तस्यै). —[d]) Ś1 Ñ B1.3 D2.4.5.7 स्वयं; T2 G2 वरौ (for वरम्). —After 6, Dm1 ins. राम.

7 [a]) G2 M1 मात्रा (for पित्रा). Ś1 D4–7 ममापि; D2 मम तु (for [अ]हमपि). D5 [ए]वं (for [अ]त्र). —[b]) Ś1 D2.4.6.7 नियोगः (for नियुक्तः). G3 damaged for षर्षभ. —[c]) Ś1 D2.4–7 वासस् ; Ñ2 रामं (sic) (for वासं). —[d]) Ñ2 वरदायिना; B1 G2.3 वरदानि किं; B2 करवाण्यहं; Cv.r.m.g.t as in text (for वरदानिकम्). Ś1 D2.4–7 तव वर्षाणि भूतये(Ś1 D6 °ले).

8 [a]) Ś1 Ñ B Dt1 D2.4.6.7 दुर्गं (for प्राप्तो). —[b]) Dg1 निर्जने; Dm1 विजनं; D2 निर्ज*; T1 om.; G2 M1 (before corr.) निर्जलं (for निर्जनं). M3 लक्ष्मणाग्रजः. —[c]) T3 G1 प्रतिद्वंद्वः; Cr.m.g.t as in text (for [अ]प्रति°). Ś1 Ñ B D2.4–7 ससीतश्चा(D5 °स्त्वा)गतो वीर(Ñ B2 धीमन् ; B1.3.4 धीमान् ; D2 वीरः). —[d]) Ś1 Ñ B D2.4–7 सत्यवाक्ये; G1 सत्यवादैः; G2 M1 तस्य वाक्ये(M1 °दे); G3 तद्वाक्येव. G1 स्थितं (for °तः). T3 प्रभुः (for पितुः). Ñ B पितुः स्थितः (by transp.); D7 स्थि**तुः.

G 2. 115. 9
B 2. 107. 9
L 2. 120. 9

भवानपि तथेत्येव पितरं सत्यवादिनम् ।
कर्तुमर्हति राजेन्द्रं क्षिप्रमेवाभिषेचनात् ॥ ९

ऋणान्मोचय राजानं मत्कृते भरत प्रभुम् ।
पितरं त्राहि धर्मज्ञ मातरं चाभिनन्दय ॥ १०

श्रूयते हि पुरा तात श्रुतिर्गीता यशस्विना ।
गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन्प्रति ॥ ११

पुंनाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः पितॄन्यत्पाति वा सुतः ॥ १२

एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः ।
तेषां वै समवेतानामपि कश्चिद्गयां व्रजेत् ॥ १३

एवं राजर्षयः सर्वे प्रतीता राजनन्दन ।
तस्मात्त्राहि नरश्रेष्ठ पितरं नरकात्प्रभो ॥ १४

अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृतीरनुरञ्जय ।
शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५

प्रवेक्ष्ये दण्डकारण्यमहमप्यविलम्बयन् ।
आभ्यां तु सहितो राजन्वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ १६

त्वं राजा भव भरत स्वयं नराणां
वन्यानामहमपि राजराण्मृगाणाम् ।
गच्छ त्वं पुरवरमद्य संप्रहृष्टः
संहृष्टस्त्वहमपि दण्डकान्प्रवेक्ष्ये ॥ १७

---

9 ^{a}) Ś1 Ñ B D2.4–7 तथा क्षिप्रं; G2 M1 तथैवेत्य; M3 तथेत्येवं. —^{c}) Ś1 Ñ1 B4 Dt1 Dm1 D2.4–7 T3 G2.3 M1.3 Ct अर्हसि; Ct*p* as in text (for °ति). Ś1 Ñ B1 Dt1 Dm1 D2.4.5.7 T G2.3 M2 Ct राजेंद्र. —^{d}) Dm1 [अ]भिषेचनं; B(ed.) [अ]भिषिंचनात्; Cv [अ]भिषेचनान् (as in text). Ś1 Ñ B D2.4–7 शाधि राज्यमकंटकं.

10 ^{b}) T2 प्रभुः (sic). Ś1 D6 कैकेय्यानंदवर्धन; Ñ1 कैकेयीप्रथितात्प्रभो; Ñ2 केकयेंद्रकृतात्प्रभो; B1 कैकेयी *** (lacuna)प्रभो; B2 D2.4.5.7 कैकेयीप्रकृतात्प्रभुं (B2 °भो); B3.4 कैकेयीदुष्कृतात्प्रभो (B4 °भुः). —B1 om. 10^{c}. —^{c}) Ñ B2–4 पाहि धर्मज्ञ; T चापि धर्मज्ञं; G3 चापि धर्मज्ञां. —^{d}) B1 पितरं (for मातरं). Ś1 D2.4–7 चापि (D5 परि)पालय; Ñ B T2.3 चापि नंदय.

11 ^{a}) Ś1 D4–7 च पुरा; Dt1 Ct धीमता (for हि पुरा). —^{b}) D4.7 स्तुतिर् (for श्रुतिर्). Ś1 D2.4–7 तपस्विभिः; Ñ1 B1.3.4 G M1.2 यशस्विनी (Ñ1 °भिः). —^{c}) M3 भयेन; Cr.m.g.t as in text (for गयेन). Ś1 Ñ D2.4–7 गय (Ś1 °त)स्य यजमानस्य. —^{d}) B1 गयेष्विव; B3.4 गयायां च (for गयेष्वेव). Ś1 D4.6.7 यजतः स्व (D4.7 °तश्च)पितॄनपि; M3 येष्वेव पितरं प्रति.

12 ^{b}) D2 transp. पितरं and त्रायते. —^{c}) Dg1 ख्यातः (for प्रोक्तः). —^{d}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G3 पितॄन्यः; G1 पितॄन्नः (for पितॄन्यत्). Dg1 Dt1 Ct सर्वतः (for वा सुतः). Ś1 Ñ B D2.4–7 स्वय (D4.7 पूर्व)मेव स्वयंभुवा.

13 ^{a}) D6 इष्टव्या; G2 एषव्या (sic). —^{c}) Ś1 Ñ1 B D2.4–7 हि; Ñ2 तु (for वै). —^{d}) Ñ1 B1.2.4 D2.5 यद्येकोपि; Ñ2 यद्यप्येकोपि (hypm.); B3 यद्यप्येको; Dd1 Dm1 यदि कश्चिद् (for अपि कश्चिद्). T1 व्र** (for व्रजेत्). Ś1 D4.6.7 यद्येको गुणवान्भवेत्. —After 13, Ñ B2 D5 ins.:

2233* यजेद्वा अश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ।

[Note hiatus between यजेद्वा and अश्वमेधेन. D5 गौरीं वाप्युद्वहेत्कन्यां (for the prior half).]

14 ^{a}) Ś1 D4.6.7 इत्यूचुर्ऋषयः सर्वे. —^{b}) Ś1 Ñ B Dg1 Dt1 D2.4–7 रघुनंदन; Dm1 राजनंदनाः. —^{c}) Ñ B तं (B2.4 तत्) त्रायस्व; D2 तन्मात्राणि (for तस्मात्त्राहि). Ñ2 B2 नरव्याघ्र. —^{d}) T3 प्रभुं (for प्रभो).

15 ^{b}) Ś1 D6 अनुपालय; Dt1 Ct उपरंजय. —^{d}) D7 om. सह.

16 ^{a}) Ś1 D2.4–7 प्रवेक्ष्यामि महारण्यम्. —^{b}) Ś1 D6 अहं च मुनिभिः सह; Ñ B1–3 D4.5.7 अहमप्यृषिभिः सह; B4 अहामहार्षिभिः सह (sic); D2 अह**** सह. —^{c}) M3 अहं (for आभ्यां). Ś1 D2.4.6.7 च; D5 वै (for तु). Dt1 वीर (for राजन्). —^{d}) D2 वैदेह्य लक्ष्मणो वच (sic). —For 16^{cd}, Ñ B subst.:

2234* आभ्यां हि राजन्वैदेह्या लक्ष्मणेन च धीमता ।

[Ñ1 B3.4 विराजन् (for हि रा°).]

17 ^{a}) G2 न त्वं (sic); Cr.m as in text (for त्वं). G1 राजा त्वं (by transp.). Dt1 M1 transp. भव and भरत. Ś1 Ñ B D2.4–7 त्वं राजा भरत भवाद्य (Ñ B2–4 भव स्व; B1 भवाशु) नागराणां. —^{b}) B4 वान्यानाम् (for वन्या°). Dt1 वन्याना*मपि. Ś1 D6 वै वने; Ñ2 D5 राट् वने; B1.4 M1 राजवन् (B1 °वान्); D2 च यद्वने; D4.7 यद्वने; L(ed.) वने (for राजराण्). B4 मृ*णां. B3 राजा वानराणां (for राजराण्मृगाणाम्). —^{c}) D4.7 गत्वा (for गच्छ). Dg1 reads वर in पुरवरम् in marg. Ś1 D4.6.7 पुरुषवराद्य; D2.5 पुरवरमाशु. —^{d}) Ś1 D2.4–7 शांतात्मा; Ñ2 संकृष्टस्; B1.4 om. (hapl.); G2 संप्रहृष्टस् (for संहृष्टस्). B1 त्वमहमपि; Dg1 स्वयमपि (for त्वह°). B2 दंडकं प्रवेक्ष्ये; B4 दंडकं वनं प्रवेक्ष्ये.

छायां ते दिनकरभाः प्रबाधमानं
वर्षत्रं भरत करोतु मूर्ध्नि शीताम् ।
एतेषामहमपि काननद्रुमाणां
छायां तामतिशयिनीं सुखं श्रयिष्ये ॥ १८

शत्रुघ्नः कुशलमतिस्तु ते सहायः
सौमित्रिर्मम विदितः प्रधानमित्रम् ।
चत्वारस्तनयवरा वयं नरेन्द्रं
सत्यस्थं भरत चराम मा विषादम् ॥ १९

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

१००

आश्वासयन्तं भरतं जाबालिर्ब्राह्मणोत्तमः ।
उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मापेतमिदं वचः ॥ १

G. 2. 116. 2
B. 2. 108. 1
L. 2. 121. 1

18 D2 G1 om. 18. —[a]) Ñ B छत्रं (for छायां). T3 तां (for ते). T1 G3 दिनकरभा-. Ś1 D6 प्रचोद्यमानां (D6 °नं); T1.2 G2 M1 प्रबाधमानां; T3 प्रभायमानं; G3 -प्रबाध्यमानं; M3 प्रवाव्रमानं (sic). —[b]) Ś1 D4.6.7 G3 सच्छत्रं; Ñ2 B3.4 वर्षंतं (B4 °ते); B1.2 वर्षांतं; Dg1 छत्रं त्वां; D5 मच्छत्रं; G(ed.) छत्रं वै; Cr.m.g.t as in text (for वर्षत्रं). Ś1 D4.6.7 शुभ्रं; Ñ B शीतं (for शीताम्). —[c]) Ñ2 कानने द्रुमाणां; B1 का** *माणां (illeg.). —[d]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T Ct अतिशयनीं (Dd1 °शायिनीं). Dg1 Dt1 T3 M3 Ct शनैः; T1.2 Cg सुखी (for सुखं). Ś1 Ñ B D4–7 अति(B3 नत)-शिशिरां(Ś1 °रसा; D6 °रसां) समाश्रयिष्ये.

19 [a]) Ś1 Ñ B D4–7 L(ed.) कुशलत(Ñ °न)रोस्तु (L[ed.] °स्ति); Dt1 Ct त्वतुलमतिस्तु; D2 कुशल*तोस्तु. —[b]) Ś1 B D2.4–7 विहितः; Dd1 Dm1 विदितं; G3 च कृतः; Cm.g.t as in text (for विदितः). Ś1 Ñ1 D2.4–7 स्वयं विधात्रा; Ñ2 B G1 M3 प्रधानमंत्री(G1 M3 °मित्रः [sic]) (for प्रधानमित्रम्). —[c]) B3 -प्रवरा (for -वरा). B4 om. वयं. D2 व* *रेंद्रं. —[d]) Dt1 Dd1 Ct विषीद; Cm.g as in text (for °षादम्). Ś1 D4.6.7 सत्यं तं वत(D4 चर; D7 वर) करवाम मा विषीद; Ñ B सत्यस्थं(Ñ2 B3.4 °ज्ञं)नृप(B4 नृपतिं) करवाम मा विषीद; D2.5 सत्यं तं नृवर कुरुष्व(D5 कराम [sic]) मा वि(D5 नि)षीद.

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 Ñ1 B1.2.4 D4–7 रामवाक्यं; Ñ2 B3 श्रीरामवाक्यं; D2 भरतपर्वणि रामवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś1 Ñ1 B1 D6 om.; Ñ2 116; B2 101; B3 D2.5 114; B4 110; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 107; D4 111; D7 113. —After colophon, T2 concludes with श्रीरामचन्द्राय नमः; G with श्रीरामाय नमः.

100

☞ V1 missing for Sarga 100 (cf. v.l. 2.99.1). Dm1 begins with ॐ; M1.2 with रामाय नमः. —Before 1, Ñ B ins.; D1.3 M4 ins. before 2236*:

2235* अथ राममनिच्छन्तं गमनाय पुरं प्रति ।
राज्ञो नैयायिकस्तेषां संमतो वाक्यमब्रवीत् ।

[(l. 2) M4 धर्मज्ञो (for संमतो). Ñ B सर्वशास्त्रवित् (for वाक्यमब्रवीत्).]

1 [a]) Ñ B आश्वासयंश्च. B2 marg.; D6 भरतः (for भरतं). —[b]) T2 जाबाली (for जाबालिर्). —[c]) Ñ1 B धर्मज्ञो (for धर्मज्ञं). —[d]) Ś1 B1.3.4 D4.5.7 M1.3 धर्मोपेतम्. —For 1, D1.3 M4 subst.:

2236* जाबालिः कुशलो वाग्मी सर्वशास्त्रविशारदः ।
इदं वाक्यं तदा युक्तमब्रवीद्राघवं प्रति ।

[(l. 2) M1 मुदा (for तदा). M4 om. (hapl.) from अब्रवीद् up to युक्तं in l. 1 of 2237*.]

—D1.3 M4 cont.; Ñ B ins. after 2:

2237* यावद्वाक्यं पितुर्युक्तं कर्तुं नरवर त्वया ।
कृतं सर्वं समारभ्य यथा स्वर्गमुपपद्यते ।
निर्वेदादीपितो भूयः क्लैब्यं मा गन्तुमर्हसि ।
तपोधर्माभिरामेण राज्ये च निरपेक्षया ।
ननु ते तात तेनैव पूर्वं दत्तमिदं जगत् ।
यस्मिन्वयस्ये च भरते सोऽयं त्वामेव याचते ।
यदर्थं च कृतं पित्रा तवेदं कश्मलं विभो ।
कैकेयीयं सपुत्रा सा राज्यं तुभ्यं प्रयच्छति ।
तद्गृहाण प्रजाः पाहि स्वजनं सुखिनं कुरु ।
सौमित्रेर्वीर देव्याश्च वैदेह्या भारमुत्सृज ।

G. 2. 116. 3
B. 2. 108. 2
L. 2. 121. 2

साधु राघव मा भूत्ते बुद्धिरेवं निरर्थका ।
प्राकृतस्य नरस्येव आर्यबुद्धेस्तपस्विनः ॥ २
कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्यं कस्य केनचित् ।
यदेको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ ३
तस्मान्माता पिता चेति राम सज्जेत यो नरः ।
उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित् ॥ ४
यथा ग्रामान्तरं गच्छन्नरः कश्चित्क्वचिद्वसेत् ।
उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ॥ ५
एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु ।
आवासमात्रं काकुत्स्थ सज्जन्ते नात्र सज्जनाः ॥ ६
पित्र्यं राज्यं समुत्सृज्य स नार्हसि नरोत्तम ।
आस्थातुं कापथं दुःखं विषमं बहुकण्टकम् ॥ ७

अतः परमिमां प्रज्ञां प्राज्ञैरनुपसेविताम् ।
कामादात्मकृतां मिथ्या नाभिगन्तुं त्वमर्हसि ।
त्यजन्ति गुरवस्तात कामलोभत्रशंगताः ।
ऋचीक इव पुत्रं स्वं शुनःशेफं नरोत्तमम् ।
न हि त्वां स्वर्गतस्तात पितोपालब्धुमर्हति ।
यस्मात्तेषु शरीरेषु शरीरान्तरमास्थितः ।

[M4 om. up to युक्तं in l. 1 (cf. v.l. 2236*). —(l. 1) M4 सत्पुरुष (for नरवर). D1.3 राम पि(D3 भ्रा)त्रा यदुक्तं ते तत्त्वतं कर्तुमर्हसि. —(l. 2) Ñ1 illeg. for मारभ्य. D3 समारभत्वथा (sic). —(l. 3) Ñ B1.2 निर्वेदोद्दीपितो; B4 निर्वेदाज्ञापितो; D1.3 M4 न त्वि(D1 °न्वि)दानीमितो (for निर्वेदाद्दीपितो). Ñ1 B1.3.4 नागंतुम्; D1.3 M4 आगंतुम् (sic) (for मा गन्तुम्). D1 अर्हति (sic). —(l. 4) M4 -[अ]भियोगेन धर्मे (for -[अ]भिरामेण राज्ये). —(l. 5) D1.3 न तु तेनैव तातेन; M4 तत्ते तातेन तेनैव (for the prior half). B3.4 D1 M4 पूर्वदत्तम् (for पूर्वं दत्तम्). —(l. 6) M4 उपयाचति (for एव याचते). —(l. 7) D1 तदेकं; D3 M4 तदेवं (for तवेदं). B1.2(m. also as above)-4 कल्मषं; G(ed.) कलुषं (for कश्मलं). Ñ2 B1 प्रभो (for विभो). —(l. 8) B4 च (for [इ]यं). B2 सहपुत्रा; B3 च सुमित्रा (for [इ]यं सपुत्रा). Ñ B [अ]सौ (for सा). D1.3 M4 तुभ्यं राज्यं (by transp.). B3 प्रदास्यति (for प्रयच्छति). —(l. 9) D1.3 गृहीत्वा (for गृहाण). M4 पुरं याहि (for प्रजाः पाहि). M4 स्वं जनं (for स्वजनं). —(l. 11) D1.3 M4 ना(D1 ता)तः परमिमां प्राज्ञ (for the prior half). —(l. 12) B3.4 मदकृतां (for आत्मकृतां). D1.3 M4 कामात्मना कृतां मिथ्या प्रतिज्ञां कर्तुमर्हसि. —(l. 13) D1.3 त्यजंते; M4 त्यज्यंते (for त्यजन्ति). —(l. 14) D1.3 M4 पुत्रेण (for पुत्रं स्वं). Ñ2 शुनःशेपं. D1.3 M4 शुनःशेफे(M4 °पे)न राघव (for the post. half). —(l. 15) D3 तु (for हि). M4 पिता चालब्धुमर्हति (for the post. half). —(l. 16) Ñ2 तस्मात्तेषु; D1.3 तेषु तेषु; M4 यस्मांतेषु (for यस्मात्तेषु). D3 om. (hapl. ?) शरीरेषु. B1 M4 आश्रितः (for आस्थितः).]

2 [a]) D2.4 राम च (for राघव). Ś1 Ñ B D1–7 M4 ते भूद् (by transp.) (for भूत्ते). —[b]) G1 मतिर्; Cg.t as in text (for बुद्धिर्). D1.3 एवा; D4.7 G1.3 M4 एव; Ct as in text (for एवं). B2.3 Dt1 Dd1 Ct निरर्थिका; D2–4.7 निरर्थकीं; G2 निवर्तका (for निरर्थका). —Note hiatus between [c] and [d]. —[c]) Ś1 Ñ B D2.4–7 नरस्य प्राकृतस्य (by transp.). D7 G1 [ए]व (for [इ]व). —[d]) Ś1 D6 धीरबुद्धेस्; Ñ B गर्ह्या(Ñ2 °ह्यं) बुद्धिस्; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G M1 ह्यार्यबुद्धेस् (to avoid hiatus); D1.2.4.5.7 ह्य(D4 [इ]ह्य; D5 का)र्यबुद्धेस्; D3 M4 ह्यल्प-बुद्धेस्; M3 भार्याबुद्धेस् (for आर्यबुद्धेस्). T1.2 मनस्विनः; M3 तरस्विनः; Cr.t as in text (for तपस्विनः). —After 2, Ñ B ins. 2237*.

3 [a]) D2 किं (for कः). —[b]) Ś1 Ñ B D1–7 किं कार्यं; G3 किमार्यः (for किमाप्यं). Ś1 D6 M4 केन कस्य(by transp.)चित्(M4 वा). —[c]) Ś1 D1.7 M4 यद्ये(M4 °दै)-को; Dt1 Ct एको हि (for यदेको). —[d]) B1 एवं (for एव). B1 विदंस्यति; D1 विवश्यति (for विनश्यति). —After 3, D2 ins. :

2238* दिष्टयार्थं हि परिष्वज्य नान्यज्जगति किंचन ।
यो ह्यदष्टे मनो धत्ते पश्यन्नपि स मुह्यति ।

4 B1 om. 4. —[a]) Ś1 B2–4 D1–7 [ए]व (for [इ]-ति). —[b]) Dd1 Dm1 G2.3 M1.3 सज्ज्येत; Ct as in text (for सज्जेत). Ś1 Ñ B2–4 D1–7 प्रतिश्रयसमावुभौ; M4 संज्ञैषा विहिता विभो. —[c]) D4 कुबुद्धिर् (for उन्मत्त). D2.5 एव; T1 इति (for इव). B3.4 विज्ञेयो; Dg1 Dm1 D1 संज्ञेयो; M4 संज्ञैषा (for स ज्ञेयो). Ś1 D6 उत्तमस्तु स विज्ञेयो. —[d]) Ś1 D6 यो(Ś1 य)त्र जानाति वै नरः; Ñ B2–4 D2–5.7 योत्र(Ñ2 B2 °त्रु) सज्जेत(D2–5.7 °ज्जति) वै नरः(B3 पुनः).

5 [a]) B4 [आ]श्रमांतरं. —[b]) Dt1 Ct बहिर्वसेत्; D4 वसेत्क्वचित् (by transp.) (for क्वचिद्वसेत्). Ś1 D6 नरः कस्मादपि क्वचित्. —[c]) D5 तं (for च). Dm1 तथावासं; D5 निवासं च; M1 तमायासं (for तमावासं). —[d]) B3 प्रातिष्ठत; D1.2.7 प्रतिष्ठेच्च; D4 प्रतिष्टं च (for प्रतिष्ठेत). G1 परे (for [अ]परे).

6 [b]) G1.3 क्षेत्रं (for माता). D2 पिता गृहवसून्यपि (sic). —[c]) Ś1 आभास- (for आवास-). —[d]) Ś1 D4.6.7 तत्र सज्जति(D6 सज्जंति; D7 मज्जंति) वै नरः(D6 °राः); Ñ B D1.3 M4 तत्रा(B1 °त्र)लं बाल(D3 °लि)चिंतया(B4 °वत्तया); D2.5 नात्र सज्जेत वै नरः.

7 [ab]) T M2 परित्यज्य (for समुत्सृज्य). Ś1 D2.4–7 निरर्थं जगदुत्सृज्य(D5 °ष्टं) (for [a]). D2 स वार्हति; D5 न चार्हसि; D7 स नार्हति (for स नार्हसि). Ñ B D1.3 M4 नीरजस्कं समं हित्वा पंथानमकुतोभयं. —[c]) G2 M1.2 दुर्गं; Cr.m.g as in text (for दुःखं). Ś1 D6 आसितुं विषमं

समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय ।
एकवेणीधरा हि त्वां नगरी संप्रतीक्षते ॥ ८
राजभोगाननुभवन्महार्हान्पार्थिवात्मज ।
विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ ९
न ते कश्चिद्दशरथस्त्वं च तस्य न कश्चन ।
अन्यो राजा त्वमन्यश्च तस्मात्कुरु यदुच्यते ॥ १०
गतः स नृपतिस्तत्र गन्तव्यं यत्र तेन वै ।
प्रवृत्तिरेषा मर्त्यानां त्वं तु मिथ्या विहन्यसे ॥ ११
अर्थधर्मपरा ये ये तांस्ताञ्शोचामि नेतरान् ।
ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रेत्य भेजिरे ॥ १२
अष्टका पितृदैवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः ।
अन्नस्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यति ॥ १३
यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति ।
दद्यात्प्रवसतः श्राद्धं न तत्पथ्यशनं भवेत् ॥ १४ G. 2. 116. 24 B. 2. 108. 15 L. 2. 121. 14

दुर्गं; Ñ B D1.3 M4 आस्थातुं नार्हसे वीर; D2.4.5.7 आस्थातुं विषयं किंचिद्. —*d*) Ś1 D6 विपिनं; Ñ B D1 M4 कापथं; D3 पंथानं (for विषमं). D4 बहुसंकटं.

8 *b*) M4 सक्षिप्रम् (for आत्मानम्). —*c*) D1 -चरा (for -धरा). Dt1 Dd1 Dm1 D5 T G1.3 M **C**r.t त्वा (for त्वां). —*d*) D1 नगरं (sic). B2 D1 त्वां(D1 सा) प्रतीक्षते; B4 Dg1 D3–5 संप्रतीक्ष्यते; Dt1 स प्रतीक्ष्यते (for संप्रतीक्षते).

9 *a*) D1.3 G2 M1.4 राम भोगान् ; D6 राजयोगान् (for राजभोगान्). —*b*) D1 T3 M2 पार्थिवात्मजः. Ś1 D2.4–7 महात्मन्पार्थिवो भव. —*d*) T2 त्रिविष्टपः (for °पे). D2 यथा शक्रस्त्रिवटपे (sic).

10 *a*) G2 ये कच्चिद् (for ते कश्चिद्). D1 दशरथं (sic). —*b*) B4 कश्चित्तस्य; M3 तस्य त्वं च (by transp.) (for त्वं च तस्य). B1 कंचन (for कश्चन). —*c*) Ś1 अतो; D2 अपि (for अन्यो). Ś1 Ñ B Dd1 Dm1 D1–4.7 G2 M1.4 अप्यन्यस् ; Dt1 M3 **C**t अन्यस्तु; D5 अन्यस्य; D6 अप्यंतस् (for अन्यश्च). —*d*) Ś1 Ñ1 B2 D1.4.6.7 यदुच्यसे; T2.3 यथोच्यते; **C**r.g.t as in text (for यदुच्यते). —After 10, Ñ B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3.7 S ins. :

2239* बीजमात्रं पिता जन्तोः शुक्लं रुधिरमेव च ।
संयुक्तमृतुमन्मात्रा पुरुषस्येह जन्म तत् ।

[(l. 1) D3 पितुर् ; M3 पुरा (for पिता). M4 पितुर्जातं. Ñ B Dg1 Dt1 Dd1 D1.3.7 **C**t शुक्रं; **C**v शुक्ल-; **C**r.m.g as above (for शुक्लं). Dt1 Dd1 Dm1 D1.3.7 **C**t शोणितम् ; **C**v.r.m.g as above (for रुधिरम्). Ñ B रुधिरवायु(B3 °हि)ना; M4 रुधिरधातुना. —(l. 2) B4 M4 संसक्तम् (for संयुक्तम्). Dg1 M3 ऋतुवन् ; **C**r.m.g.t as above (for ऋतुमन्). Ñ B D1.3 M4 ऋतुना मा(B4 °मृ)तुः; Dm1 ऋतुसन्मात्रा. Ñ B [आ]त्म-; D1.3 M4 [अ]थ; M2 [इ]व (for [इ]ह). B2.4 -जन्मकृत् ; T1 जन्मतः; G2 जन्म ह; M4 जन्मनि (for जन्म तत्). Dd1 Dm1 युक्तं तच्छुक्र(Dm1 °क्ल)शोणितं (for the post. half).]

11 *a*) M4 गतवान् (for गतः स). —*b*) Ś1 D3.4.6.7 M4 तेन यत्र (by transp.); B4 तेन तत्र; Dg1 यत्र येन; G2 यत्र मे न; **C**r.m.g.t as in text (for यत्र तेन). D2 ते वनैः (sic). —*c*) D4 प्रकृतिर् (for प्रवृत्तिर्). G2 M1 एष (sic) (for एषा). Ś1 Ñ B Dt1 Dd1 Dm1 D2–7 G1 M4 भूतानां; **C**r.m.g.t मर्त्यानां(as in text). —*d*) B1 विहन्यते; B4 वितन्यसे (for विहन्यसे). Ś1 D4.6.7 मिथ्यानुतप्यसे; D1.3 M4 मोहाद्विहन्यसे; D2.5 मोहान्न बुध्यसे.

12 *a*) Ś1 D4–7 परलोकगता; Ñ B D1.3 M4 अर्थं(B3 °थ)धर्मविदो; Dm1 अथ धर्मपरा; D2 परं लोकागतं (for अर्थधर्मपरा). D1 वै; **C**t as in text (for first ये). B1 ते; Dg1 तां; Dd1 Dm1 च; **C**t as in text (for second ये). —*b*) Ñ1 B2.3 D1.3 M4 पृच्छामि; Ñ2 पृच्छसि; B4 इच्छामि; G1 पश्यामि; **C**t as in text (for शोचामि). B3 D1.3 M4 ते न(D1 व)रान् ; Dg1 तत्परान् (sic); **C**g as in text(for नेतरान्). Ś1 D4.6.7 तांस्ताञ्शोचति को नरः; B1 तानापृच्छामि नेतरान्. —*c*) D2 ते (for हि). Ś1 D4.6.7 परिप्राप्य; Ñ B D1.3 M4 इदं प्राप्य; D2.5 परं प्राप्य; G(ed.) अनुप्राप्य (for इह प्राप्य). —*d*) D1 M4 प्रतिजज्ञिरे; T1 प्रेत्य लेभिरे; **C**t*p* प्रतिपेदिरे.

13 *a*) Dg1 D1.5 अष्टकाः; **C**v.r.m.g.t अष्टका (as in text). Ñ1 Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1.3 **C**t -देवत्यम् ; Ñ2 B1.3 -दे(B1 -दै)वेष्टिः; B2 -दैवत्यः; B4 -देवेभ्यः; D1.3.5.7 -दैवत्या; D2 T3 M4 -देवत्या; **C**v.r.m.g as in text (for -दैवत्यम्). T1 पि***त्यम् (damaged). Ś1 D6 L(ed.)अष्टकापि तथा(L[ed.]ततः; D6 पितुः) कार्या. —*b*) Ś1 Ñ1 D2.4.5.7 इत्येवं प्रा(D2.4 प्र)कृतो; Ñ2 B कार्याभि(Ñ2 °र्येभि; B4 °र्याति)प्रसृतो; D1.3 M4 इत्यभिप्रस्थितो (for इत्ययं प्रसृतो). —*c*) Ñ2 B3 अर्थस्य; D1 D2.3 अन्यस्य; B2 जनस्य; D7 छत्रस्य [sic] (for अन्नस्य). B4 M4 अन्नं(B4 °न्य) सोपद्रवं. B4 D3 पश्यन् (for पश्य). —*d*) D1 वृतो (for मृतो). Ś1 D4.7 किमशिष्यते; D5 परितुष्यति (for किमशिष्यति). Ñ2 B मृते किम(Ñ2 B1 °मि)वशिष्यते; D2 किं मृतो हि विशिष्यति.

14 *a*) B4 भुक्ताम् ; M3 भक्तम् (for भुक्तम्). B2 [आ]-द्येन; D1 [अ]न्नेन; D5 [अ]न्यस्य (for [अ]न्येन). —*b*) B1.3.4 D1.3 M4 कायम् ; B2 कार्यम् (for देहम्). —*c*) Ñ2 Dt1 **C**t प्रवसतां; B4 प्रसवतः(meta.); **C**r.m.g as in text (for प्रवसतः). B2 दद्युः प्रसरतः श्राद्धं; D1.3.4.7 M4 श्राद्धं (D4.7 तथा) प्रवस(D1 °सव [meta.]; D3 °भव)तो देयं.

G. 2. 115. 25
B. 2. 108. 16
L. 2. 121. 15

दानसंवनना ह्येते ग्रन्था मेधाविभिः कृताः ।
यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व संत्यज ॥ १५

स नास्ति परमित्येव कुरु बुद्धिं महामते ।
प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु ॥ १६

—[d]) Ñ1 B D1.3.5 M4 स्व; D2 om. (subm.) (for तत्). Ñ B D1–3.5 M4 पथ्यो(Ñ2 °थ्या; B4 °च्यो; D1 M4 °थ्य)-दनं (for पथ्यशनं). Ñ2 B1 D1 M4 वहेत्; B4 महत्; D2.5 हरेत् (for भवेत्). Ś1 D4.6.7 नास्य पाथेयमाहरेत्.

15 [a]) Ś1 D6 दानसत्वपरा; Ñ B3 D2–5.7 °संवर्धना; B1.2 D1 °संवर्णना; B4 °संसर्हृदा; Dg1 °संवदना; M1 °संवनता; M2 दानं संवननाः; M3 °संवहना; M4 °संवर्तका; Cg as in text (for दानसंवनना). —[b]) G2 श्रद्धा (for ग्रन्था). Ś1 M3 मेधाव(M3 °वि)धिः; D6 सेवाविधिः (for मेधाविभिः). —[c]) D2 द्विक्षस्थस्; Cv दिविक्ष (sic) (for दीक्षस्व). —[d]) Ś1 तप्यं च; B2 तप्यं नु; D6 तप्यंश्च (for तप्यस्व). Dm1 गच्छति; M4 नित्यशः; Cm as in text (for संत्यज).

16 [a]) M4 स्वं (for स). Ñ B पर (for परम्). Ñ1 B1.2 Dt1 Dd1 Dm1 M4 Ct [ए]तत्; Ñ2 [ए]वं; B3.4 [ए]तां; Cv as in text (for [ए]व). Ś1 D2–7 अ(D2 मा; D3.5 स)नास्तिक(D4.7 °कां)परमेवं(D2–6 °व); D1 नास्ति परममित्येतां. —[b]) D2 महावने (for महामते). —[c]) D5 यत्र तिष्ठंत. Ñ1 B1 परोक्षमानं (Ñ1 °न)च कार्षीः; Ñ2 परोक्षमायतं कार्षीः; B2–4 D1.3 M4 परोक्षं(D1.3 M4 °क्षे)मा मनः (B2–4 मतं) कार्षीः. —[d]) Ñ B D1.3 M4 प्रत्यक्षं(M4 °क्षे) कुरु राघव (B1 missing for कुरु राघव). —After 16, D2.4.7 ins. :

2240* तस्मादभ्यागतां लक्ष्मीं मावमंस्था नरर्षभ ।
प्रपद्य विपुलं राज्यं निःसपत्नमकण्टकम् ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य मन्दक्रोधोऽपि राघवः ।
महर्षिं प्रति चुक्रोध नास्तिक्यमनुदर्शितः ।

[(l. 1) D2 नावमंथा (sic); D7 मानसंस्था (sic) (for मावमंस्था). —(l. 2) D7 निःसंपत्नम्(for निःसपत्नम्).]
—D2.4.7 cont.; Ś1 D5.6 ins. after 16; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. l. 1–4 after 2. 101. 29, l. 5–20 after 2. 101. 30 and l. 21–26 after 2249*; while D1.3 ins. l. 17–20 only after 2. 101. 29 :

2241* अमृष्यमाणः पुनरुग्रतेजा
निशम्य तन्नास्तिकवाक्यहेतुम् ।
अथाब्रवीत्तन्नृपतेस्तनूजो
विगर्हमाणो वचनानि तस्य ।
तेनैवमाज्ञाय यथावदर्थ-
मेकोदयं संप्रतिपद्य विप्राः ।
धर्मं चरन्तः सकलं यथाव-
त्काङ्क्षन्ति लोकागममप्रमत्ताः ।
निन्दाम्यहं कर्म पितुः कृतं त-
द्यस्त्वामगृह्णाद्विषमस्थबुद्धिम् ।
बुद्ध्यानयैवंविधया चरन्तं
सुनास्तिकं धर्मपथादपेतम् ।
यथा हि चोरः स तथा हि बुद्ध-
स्तथागतं नास्तिकमत्र विद्धि ।
तस्माद्धि यः शक्यतमः प्रजानां
स नास्तिकेनाभिमुखो बुधः स्यात् ।
त्वत्तो जनाः पूर्वतरे वराश्च
शुभानि कर्माणि बहूनि चक्रुः ।
जित्वा सदेमं च परं च लोकं
तस्माद्द्विजाः स्वस्ति कृतं हुतं च ।
न नास्तिकानां वचनं ब्रवीम्यहं
न नास्तिकोऽहं न च नास्ति किंचन ।
स चापि कालोऽयमुपागतः शनै-
र्यथा मया नास्तिकवागुदीरिता ।
निवर्तनार्थं तव राम कारणा-
त्प्रसादनार्थं च मयैतदीरितम् ।

[(l. 1) D7 अमृष्यमाणाः (sic). G1 -नेजसा. —(l. 2) Ś1 निरस्य (for निशम्य). —D2 om. (hapl. ?) after नास्ति up to स्वस्ति in l. 20. Ś1 D4–7 -वाक्ययुक्तम्; M2 -हेतुवाक्यम् (by transp.) (for -वाक्यहेतुम्). —(l. 3) D5 अथो (sic); G3 तथा (for अथ). D5 नृपतितनूजो; G1.3 नृपतिः स्म भूयो (for नृपतेस्तनूजो). —(l. 4) G1 निगर्हमाणो. —Ś1 D6 om. l. 5–8. —(l. 5) D4.7 तथा तदर्थम्; D5 यथावदर्थाः. —(l. 6) D2.5 एकादयः; T2 एकोदयः. D2.4.5.7 संप्रनिपाद्य (for °पद्य). —(l. 7) D5 धर्मे चरंतं; T1 धर्मं च मत्तः (for धर्मं चरन्तः). —(l. 8) D2 कः कामलोभावगमप्रमत्तः; D4.5.7 कः कामलोभागमसं (D5 °म)प्रवृत्तः(D7 °मत्तः). —(l. 9) Ś1 D4–7 पितुः कथं; Dt1 Dd1 Dm1 Ct कृतं पितुम् (by transp.); D2 कथं पितुर् (for पितुः कृतं). Ś1 न; D2.4.5.7 तु; D6 नु (for तद्). —(l. 10) Ś1 यस्ताम् (sic); M4 यत्ताम् (for यस्त्वाम्). Ś1 D2.4–7 भृशमर्थ-(D2 °मंद-); Dg1 Dd1 विषमस्य; Cr.m.g.t as above (for विषमस्थ-). Dm1 -बुद्धिः; Cm -बुद्धि (as above). —(l. 11) Ś1 D6.7 तयैवं-; D2 न चैवं-; D4.5 तयैवं-; T2 [अ]नयैव (for [अ]नयैवं-). Dg1 D5 T1.2 -विषमादरंतं; G3 -विषमं(यं) चरंतः; Cr.m.g.t as above (for -विधया चरन्तं). —(l. 12) Ś1 D4.6.7 अनास्तिकं; Dg1 स्वनास्तिकं; Cg as above (for सुनास्तिकं). T3 कर्म- (for धर्म-). Ś1 D6.7 -पथा(D7 °थ) व्यपेतं; D2 -पथाद्व्यपेतं; D5 -पथा ह्यपेतं (for -पथादपेतम्). D4 धर्ममथ व्यपेतं. —Ś1 D6 om. l. 13–16. —(l. 13) M4 यथापि- (for यथा हि). Dg1 D2.4.5.7 चौरः; T1 लोकः; Cg as above (for चोरः). D2.4.5.7 तथा(D2.5 °ता)-थेलुब्धस् (for तथा हि बुद्धम्). —(l. 14) D2 वयं (for -गतं). D2 उग्रबुद्धिं; D4.7 अत्र सिद्धं (for अत्र विद्धि). D5 दंड्यस्तथा नास्तिकयुक्तबुद्धिः; M4 तथागता नास्तिकमत्रसिद्धिः. —(l. 15) Dg1 M4 या; M3 यत्; Cg as above (for यः). Dg1 M4 Cm.g शक्यतमः(M4 °मतः); Cv.rp.mp.t शक्यतमः (as above). ※ Cv : [ऽ]शक्यतम इति सम्यक् पाठः । ※ D2 तस्माद्धि यत्र कांतारं

सतां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वलोकनिदर्शिनीम् । | राज्यं त्वं प्रतिगृह्णीष्व भरतेन प्रसादितः ॥ १७

G. 2. 116. 27
B. 2. 108. 18
L. 2. 121. 0

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

(sic); D4.7 न स्याद्धि तत्कांततरं; D5 तस्मात्र कांतारतरं. D2.5 द्विजानां (for प्रजानां). —(l. 16) Dd1 Dm1 G2.3 M Cv.r.m.g न; G1 नं; Ct as above (for स). D2.5 नास्तिको यो(D5 ना)प्यसुखी; D4.7 नास्तिको नास्ति(D7 °थ) सुखी; G3 M3 नास्तिको नाभिमुखो; M4 नास्तिकस्याभिमुखो. D2.7 सुखी; D4 om.; D5 नरः (for बुधः). —After l. 16, D2.4.5.7 ins., while Ś1 D6 ins. after l. 12 (owing to om.):

2241(A)* ततस्तु जाबालिरुदीक्ष्य राम-
मायस्तरूपं भृशलोहिताक्षम् ।
उवाच वाक्यं मृदुपूर्वमन्य-
थानुरूपं परमार्थवच्च ।

[(l. 4) D2 क्रियानुरूपं; D4.5.7 कथानुरूपं.]

—D2 om. l. 17–20. Ś1 D6 read l. 17–18 after l. 4. —(l. 17) Dd1 Dm1 त्वत्तो पराः; D1 M4 पितामहाः; D4 गुणा जनाः; D7 जना जनाः (for त्वत्तो जनाः). Ś1 D1.3–7 पूर्वतराः (for पूर्वतरे). Ś1 D4–7 परे च; Dg1 पुराश्च (sic); Dt1 Ct द्विजाश्च; Dd1 Dm1 Cm जनाश्च; D1 G1 Cv.r पराश्च; Cg as above. M4 पूर्वनरेश्वराश्च. —(l. 18) Ś1 D4–7 बहूनि कर्माणि शुभानि कृत्वा. —(l. 19) Dt1 Ct छित्त्वा; D3 M4 दृष्ट्वा; Cv.r.m.g as above (for जित्वा). Ś1 D6 ह्यशेषं; D1.3 तथेमं; D4.7 सदैवं; D5 सहेमं (for सदेमं). ꙮ Ct: 'यदा' इति पाठे नाध्याहारापेक्षा तस्यैव यत इत्यर्थकत्वात् । ꙮ Ś1 D4.6.7 परमं (for च परं). —(l. 20) D3 M4 प्रजाः (for द्विजाः). Ś1 D1.4–7 क(D4.7 त)स्मात्परं ना(Ś1 °त्रा)स्ति (for तस्माद्विजाः स्वस्ति). Ś1 D1.3.4.6.7 T1.2 G1.2 M1 Cv.r.m.g हुतं कृतं (by transp.) च; Ct as above. —(l. 21) D2 अनास्तिकानां. —(l. 22) G1 च न (by transp.). T1 न * *स्ति (damaged). Ś1 D6 श्रय(Ś1 श्रय [sic])स्व धर्मे गुरुभिः समागतः; D2.5 श्रेयः स(स्व)धर्मे गुरुभिः समाहितः; D4.7 क्षमस्व धर्मे गुरुभिः समागतः. —After l. 22, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

2241(B)* समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोऽभवं
भवेय काले पुनरेव नास्तिकः ।

[(l. 2) G1 M2 भवानि; Cr.g as above (for भवेय).]

—(l. 23) D5 सर्वोपि; T3 स चानु (for स चापि). —(l. 24) M3 नास्तिकवा***ना (damaged). Ś1 D2.4–7 यथा च तत्रा-(D2 च न ना; D5 वयं ना)स्तिकवाक्यमीरितं. —(l. 25) Ś1 D2.4.5.7 पार्थिवात्मज (for राम कारणात्). —(l. 26) Ś1 D2.4–7 प्रसीद संपश्य(Ś1 D6 पश्य स्व)गुरूनिह स्थितान्.]

17 Ś1 D2.4–7 om. 17. —[a]) B1 om.; Cr.m.g स तां; Ct as in text (for सतां). M4 वृत्तिं (for बुद्धिं). —[b]) Ñ1 B -विदर्शि(B2 °र्श)नीं; D3 -प्र°; M2 -निदर्शनं (for -निदर्शिनीम्). —[c]) B2 त्वं परिगृह्णीष्व; Dt1 M2 Ct स(M2 स्वं) त्वं निगृह्णीष्व; G3 त्वमभिगृह्णीष्व. —After 17, Ñ B D1.3 M4 ins. a passage relegaled to App. I (No. 27).

Colophon. Ñ2 om. —*Sarga name*: Ś1 Ñ1 B1.2.4 D1.3–7 जाबालिवाक्यं; B3 जाबालिभरतवचनं; D2 भरतपर्वणि जाबालिवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś1 Ñ1 B1 D3.6 om.; B2 102; B3 D2.5 M4 115; B4 111; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 108; D1 169; D4 112; D7 114. —After colophon, T2 concludes with श्रीरामचन्द्राय नमः; G with रामाय नमः.

—After Sarga 100, Ñ B D1.3 M4 read 2.98.1–13 (including star passages) constituting a separate Sarga.

१०१

G. 2. 118. 1
B. 2. 109. 1
L. 2. 0.0

जाबालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यात्मनां वरः ।
उवाच परया युक्त्या स्वबुद्ध्या चाविपन्नया ॥ १
भवान्मे प्रियकामार्थं वचनं यदिहोक्तवान् ।
अकार्यं कार्यसंकाशमपथ्यं पथ्यसंमितम् ॥ २
निर्मर्यादस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः ।
मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ॥ ३
कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम् ।
चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाशुचिम् ॥ ४
अनार्यस्त्वार्यसंकाशः शौचाद्धीनस्तथा शुचिः ।
लक्षण्यवदलक्षण्यो दुःशीलः शीलवानिव ॥ ५
अधर्मं धर्मवेषेण यदिमं लोकसंकरम् ।
अभिपत्स्ये शुभं हित्वा क्रियाविधिविवर्जितम् ॥ ६
कश्चेतयानः पुरुषः कार्याकार्यविचक्षणः ।
बहु मंस्यति मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणम् ॥ ७
कस्य यास्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयाम् ।
अनया वर्तमानोऽहं वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ॥ ८

101

☞ V1 missing up to पुरुषं in 22[b] on damaged fol. (cf. v.l. 2.99.1). Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 [a]) B2 च (for तु). —[b]) T1.2 M2 सत्यवतां; G1 आत्मवतां; Cr.m.g.t*p* as in text (for सत्यात्मनां). Ś1 Dt1 D2.4–7 M3 **Ct** रामः सत्यपराक्रमः; Ñ B D1.3 M4 भरतस्य च वीर्यवान्(Ñ पराक्रमः). —[cd]) Ś1 D2.4–7 बुद्ध्या; Dg1 **Cg** भक्त्या; Dt1 Dd1 Dm1 **Ct** सूक्त्या; G2 M1.3 शक्त्या (for युक्त्या). Dg1 सुबुद्ध्या (for स्वबुद्ध्या). Ś1 D2.4–7 पुनः सत्याभिपन्नया; Dt1 **Ct** बुद्ध्या विप्रतिपन्नया (for [d]). Ñ B D1.3 M4 उवाच रामो जाबालिं सम्यग्बुद्ध्याभि(Ñ2 B4 °ति; B2 °धि; D1.3 M4 °वि)पन्नया.

2 V1 missing (cf. v.l. 1). —[ab]) Ñ B मां; D1 M4 मत्- (for मे). B1 प्रियकार्यार्थं. Ś1 D2.4–7 प्रियकामस्तु(Ś1 D6 °मेषु) मामेवमिदं वचनमब्रवीत् . —[c]) Ś1 D2.5–7 कार्यसदृशम् ; D4 सदृशं कार्यम् (for कार्यसंकाशम्). —[d]) Ñ1 Dg1 Dt1 पथ्यसंनिभं; Ñ2 B D3 M4 °संज्ञितं; D4.6 °सस्मितं; G1 °संहितं; **Cv**.m.g as in text; **Cr** °संमतं (for पथ्यसंमितम्). D2 *** पथ्यसंश्रितं.

3 V1 missing (cf. v.l. 1). —[c]) B4 om. न (subm.). D2 यस्तु (for सत्सु). —[d]) D3 om.; D6 -चारित्र्य- (for -चारित्र-). Ś1 D6 -सेवनात् ; **Cv** -दर्शनं (for -दर्शनः). —After 3, Dm1 ins. श्रीरामसीतालक्ष्मण.

4 V1 missing (cf. v.l. 1). —[b]) Ś1 Ñ2 B D1.2.4–7 नरं; D3 धीरं; T1 परं; M4 भीरुं (for वीरं). —[c]) G(ed.) चारित्र्यम् . Ś1 Ñ B D1.2.4–7 ह्या(D1.5 चा)चष्टे(B2 °ष्ट); T1 चाख्याति; M4 व्याचष्टे (for व्याख्याति). —[d]) T3 मतिं (for शुचिं). Ś1 Ñ B D1.2.4–7 G3 शुभं वा यदि वाशुभं.

5 V1 missing (cf. v.l. 1). —[a]) Ñ B Dt1 Dd1 D1–3.5 T M3 **Ct** [आ]र्यसंस्थानः(B2 °नं; D3 °नैश्); **Cv**.r.m.g as in text (for [आ]र्यसंकाशः). Ś1 D6 अनार्यश्चात्मशीलश्च; D4.7 अनार्य(D4 अनर्थ)स्त्वार्यशीलश्च. —[b]) Ś1 D6 शौ(D6 शो)चहीनस् ; D4.7 M3 शौचाधीनस् ; G3 शोचाद्धीनस् ; **Cr**.m.g as in text (for शौचाद्धीनस्). G1.2 M1 सदा (for तथा). Ñ B D3 शौ(B1.4 शो)चान्वित इवाशुचिः. —[c]) Ś1 Ñ B2 D1.2.4.5.7 निर्लक्षणो लक्षणवान् ; B1.4 निर्लक्ष्मणो लक्ष्मणवान् ; B3 दुर्लक्षणो लक्ष्म(before corr. °क्ष)णवान् ; D3 निर्लक्षणोथ लक्षणो; D6 निर्लक्षणे लक्षणं वां (sic); G1.3 M2 लक्षिण्यवदलक्षिण्यो (sic); M3 लक्षस्यवदलक्षिण्यो (sic); M4 लक्षण्य इव लक्षेण. —[d]) Ś1 D6 दु(D6 सु)शीलश् (sic); B1 दुः**; Dm1 दुःशीलं; D2 अरोदुः (sic); D5 न ** (for दुःशीलः). Ś1 Ñ1 B D1.4–7 अपि; D2 इह; G2 M1 इति; **Cr**.m.g as in text (for इव).

6 V1 missing (cf. v.l. 1). —[a]) B2.3 अधर्मान् ; M4 अधर्मो (for °र्मं). Ś1 D6 धर्मलोभेन; D1.2.4.5.7 °रूपेण (for °वेषेण). —[b]) Ś1 D2.4–7 मलिनं; Ñ B Dt1 **Ct** यद्यहं; D1 मानितं; G1 यदि मां; M4 यद्येवं; **Cr**.m यदीदं; **Cg** as in text (for यदिमं). Ñ B D5 लोकगर्हितं; T3 G3 °संगरं; G2 °संकमं (sic); **Cr**.m.g.t as in text (for °संकरम्). —[c]) Ś1 D4.6.7 अभिपद्येत् ; B2.4 D2.5 अभिपद्ये (for °पत्स्ये). Ś1 D6 विधिं हित्वा; B2 क्रियां हित्वा; Dd1 Dm1(before corr.) शुभं मित्वा; D1.3 M4 शुचिर्भूत्वा; D5 शुभां हित्वा; **Cr**.m.g.t as in text (for शुभं हित्वा). —[d]) Ñ B Dt1 Dd1 D5 **Ct** क्रियां; **Cr**.m.g as in text (for क्रिया-). D1.5 -लोक-; D2 -लोप- (for -विधि-). Ñ2 B D3 -विवर्जितः; Dt1 M4 **Ct** -विवर्जितां; D5 -विगर्हितां; **Cr**.m.g as in text (for -विवर्जितम्). G3 क्रियाविधिषु वर्जितं.

7 V1 missing (cf. v.l. 1). —[a]) Ñ2 कश्चेतनवान् (for कश्चेतयानः). B3 reads पुरुषः in marg. —[b]) D2 **कार्यविचक्षणः; D3 कार्यं कार्यं°; G1 कुर्यात्कार्यविलक्षणः. —[cd]) Ñ B Dt1 Dd1 Dm1 **Ct** मन्येत; **Cr**.m.g as in text (for मंस्यति). Dg1 मन्ये इमं (for मंस्यति मां). B2 लोकनिवृत्तं; B4 लोके निवृत्तं; D7 G1 लोको दुर्वृत्तं (for लोके दुर्वृत्तं). Ś1 Ñ B2–4 D1–7 M4 कुलपांसनं; M1 कुलदूषणं; M3 °दूषकं (for °दूषणम्). B1 भिन्नचारित्रदर्शनं (for [d]).

8 V1 missing (cf. v.l. 1).—D5 om. 8[ab]. —[a])

कामवृत्तस्त्वयं लोकः कृत्स्नः समुपवर्तते ।
यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्ताः सन्ति हि प्रजाः ॥ ९
सत्यमेवानृशंस्यं च राजवृत्तं सनातनम् ।
तस्मात्सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥ १०
ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे ।
सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन्परमं गच्छति क्षयम् ॥ ११
उद्विजन्ते यथा सर्पान्नरादनृतवादिनः ।
धर्मः सत्यं परो लोके मूलं स्वर्गस्य चोच्यते ॥ १२
सत्यमेवेश्वरो लोके सत्यं पद्मा समाश्रिता ।
सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥ १३ G. 2. 118. 11 B. 2. 109. 13 L. 2. 0. 0

G3 M2 कस्या (sic); Cr as in text (for कस्य). Dg1 Dd1 T1 Cm.gp दास्यामि; G1.3 Cv.g धास्यामि; Cr.t as in text (for यास्यामि). T3 वृत्ति; Cv.r.m.g.t as in text (for वृत्तं). M3 कस्य दास्याम्यहं दद्यां (sic). —^{c}) G3 damaged from तै up to वृ in ^{d}. T1.2 G1 M2 हि (for ऽहं). —For 8, Ś1 Ñ B D1–4.6.7 M4 subst.; D5 subst. l. 2 only for 8^{cd}:

2242* कस्यां यास्याम्यहं नद्यां जलमुद्धृत्य पाणिना ।
मिथ्या वाक्यं पितुः कृत्वा तथा हीनः प्रतिज्ञया ।

[(l. 1) Ś1 Ñ2 कथं; D2 तस्यां (for कस्यां). Ñ1 B1.3 D1.3 पा(D3 या)स्याम् (for यास्यामि). B2 यस्यामहं. Ś1 Ñ1 D4.6.7 उद्यम्य (for उद्धृत्य). D1.2 दुर्वृत्तः कुलपांसनः; D3 श्रु च वा समुपेयिवान् (sic) (for the post. half). M4 कथं मिथ्या वचो दद्यां कथं स्वर्गमुपाप्नुयां. —(l. 2) M4 वचः (for वाक्यं). D2.4.7 वृत्त-; D5 वृत्ति- (for तथा). D4.7 हीनं; D5 हित्वा (for हीनः). Ś1 D6 हीनश्चैव प्रतिज्ञया; Ñ1 D3 तथा हीनप्रतिज्ञया; M4 तथा मिथ्याप्रतिज्ञतां (for the post. half).]

9 V1 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) Ñ B D1.3 M4 राज (D1.3 °ज्ञा; M4 °ज्ञो)वृत्तं (for कामवृत्तस्). Ñ2 तथा; B1 D1.3 M4 सदा; Dt1 Ct [अ]न्वयं; Dd1 Dm1 G1 स्वयं (for त्वयं). Ñ1 B2–4 किल जनः (for त्वयं लोकः). Ś1 D4.6.7 राजवृत्तमिहैवैकं(D6 °कां [sic]); D2.5 राजवृत्त(D5 °पुत्र)-मिह त्वेकं. —^{b}) Ś1 D2.4–6 M3 कृत्स्नं; D7 कृत्य (sic); Ct as in text (for कृत्स्नः). Ñ2 B D1.3 G2.3 M1.4 समनु(G2.3 M1 °भि)वर्तते; D2 समुपचक्रमे; Ct as in text (for समुपवर्तते). —^{cd}) Ñ1 सद् (for यद्). D1 om. (hapl.) from राजानस् up to सन्ति. M3 सद् (for तद्). Ś1 D4.6.7 वै प्रजाः; Ñ B D1.3 M4 मानवाः; D2.5 वै जनाः (for हि प्रजाः).

10 V1 missing (cf. v.l. 1). Ñ1 B2 om. 10^{ab}. —^{a}) Ñ2 B1.3.4 D1.3 M4 चैव; D6 एवं (for एव). Ś1 D6 भृशं सारं; Ñ2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2 T3 G1.3 M2 [आ]नृशंसं च; Cv.r.m.g.t as in text (for [आ]नृशंस्यं च). —^{b}) Cv.m.g.t as in text; Cr राम- (for राज-). B1 -पुत्रं (for -वृत्तं). D1.3 M4 सत्ये श्रीर्नियता ध्रुवं. —^{c}) M2 कस्मात्; Cr.m.g.t तस्मात् (as in text). —^{d}) Ś1 Ñ2 B D1–7 T3 सत्ये लोकाः(Ñ2 °कः) प्रतिष्ठिताः(D6 °तः [sic]). —After 10, Ñ B D1.3 M4 read 13^{cd} and 14^{ab} (transp.); all except B1 repeating them in their proper place.

11 V1 missing (cf. v.l. 1). M4 om. 11^a–12^b. —^{a}) D1 चापि; G1.2 M1.2 च हि (for चैव). Dg1 D4.6.7 वेदाश्च (for देवाश्च). Ñ B ऋषयो देवताश्चैव. —^{b}) D3 सत्याद् (for सत्यम्). Ś1 Ñ B D2.4–7 समासते; D1.3 नमस्यते(D3 °तां) (sic); M3 [इ]ह मेनिरे (for हि मेनिरे). —Dm1 om. 11^{cd}. —^{c}) B1 [इ]ति; B3.4 त्रि-; G1 च; G2 M1 [इ]ह (for हि). Ś1 D2.5.6 सत्यवानेव; D4.7 सत्यबंधुश्च; G3 सत्यमेव हि (for °वादी हि). D3 पुरुषः (for लोकेऽस्मिन्). —^{d}) Ś1 D6 प्रतिगच्छति संगतिं; Ñ B D2.4.5.7 प्रेत्य(Ñ1 प्रत्या; Ñ2 D2 प्रत्य) गच्छति सद्(Ñ B1 संग)तिं; Dt1 परं गच्छ च चाक्षयं (sic); D1 परमां गच्छते गतिं; D3 परमां लभते गतिं; G2 M1 परं गच्छति सोऽक्षयं; Cr.m.g.t as in text (for ^{d}).

12 V1 missing (cf. v.l. 1). M4 om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). Dm1 transp. 12 (reading in marg.) and 13^{ab}. —^{a}) Ś1 D2.4–7 उद्विजंति; D1 उर्द्धजंते (corrupt); D3 उर्द्धिजंते (corrupt) (for उद्विजन्ते). —^{b}) Ñ B1.2 तथैवानृत (B1.2 °ति [sic])कान्नरान्; B3.4 तथा चैवानृतान्न(B4 °श्च)-राः; D1.3 तथा चानृतकाज्जनात्(D3 °तिकाजूना [corrupt]); M3 नरानन्नृतवादिनः. —B1 D5 om. 12^{cd}. —^{c}) Ś1 Ñ1 B2.4 Dg1 Dt1 Dd1 D4.6.7 G1 M3 Ct सत्य-; G2 M2 सत्यः (for सत्यं). Ñ2 B3 Dm1 D1.3 G3 M4 परं; Ct as in text (for परो). D2 सत्यधर्मपरो लोकः. B2 om. (hapl.) 12^d–13^a. —^{d}) Dt1 Dd1 M3 Ct सर्व(M3 °त्य)स्य (for स्वर्गस्य). Ś1 Ñ B3.4 D1–4.6.7 G3 M4 मूलं(D2 पूर्वं)धर्मस्य सत्यता.

13 V1 missing (cf. v.l. 1). B2 om. 13^a (cf. v.l. 12). Dm1 transp. 12 (reading in marg.) and 13^{ab}. D2 reads 13^{ab} in marg. —^{a}) Ś1 D6 सत्ये(D6 °त्य) सर्वं स्थितं; B3 सत्यमेव परं; B4 D1.3.5 M4 सत्यमेवेश्वरं; D4.7 सत्यं सर्वेश्वरं (for सत्यमेवेश्वरो). G3 सत्यमेवेश्वरस्थानं. —^{b}) Dd1 सत्ये (for सत्यं). Ñ B2–4 D2.4–7 सत्ये श्रीर्नियता(Ñ B2–4 D2.5 °तं) स्थिता; B1 Dt1 Dm1 Ct सत्यं(B1 Dm1 Ct °त्ये) धर्मः सदाश्रितः; D1.3 M4 राज(D1.3 °जा)वृत्तं सनातनं; G3 सत्यं ब्रह्मा सदाश्रितः; M3 (after corr. as in text) सत्यं पद्मा श्रिता तदा; Ctp सत्ये पद्मा प्रतिष्ठिता. —After 13^{ab}, Ś1 D2.4–7 read 14 (^{ab} and ^{cd} transp.). —Ñ B2–4 D1.3 M4 repeat 13^c–14^b here; B1 reads 13^{cd} and 14^{ab} (transp.) after 10 (for all cf. v.l. 10). —^{c}) D3 (first time) om. सर्वाणि. —^{d}) M2 द्यांति (sic) (for नास्ति). Ñ1 B2(both second time).3.4 (both both times) [अ]परं (for परं). Ñ1 (second time) वरं; Ñ2 B4 (both second time) धनं; Ñ B

G. 2. 118. 11
B. 2. 109. 14
L. 2. 0. 0

दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानि च तपांसि च ।
वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरो भवेत् ॥ १४
एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलम् ।
मज्जत्येको हि निरय एकः स्वर्गे महीयते ॥ १५
सोऽहं पितुर्निदेशं तु किमर्थं नानुपालये ।
सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयीकृतः ॥ १६
नैव लोभान्न मोहाद्वा न चाज्ञानात्तमोन्वितः ।
सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः ॥ १७
असत्यसंधस्य सतश्चलस्यास्थिरचेतसः ।
नैव देवा न पितरः प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतम् ॥ १८
प्रत्यगात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं स्वयम् ।
भारः सत्पुरुषाचीर्णस्तदर्थमभिनन्द्यते ॥ १९
क्षात्रं धर्ममहं त्यक्ष्ये ह्यधर्मं धर्मसंहितम् ।
क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्च सेवितं पापकर्मभिः ॥ २०

D1–5.7 G3 M4 (Ñ B2–4 D1.3 M4 first time) तपः; B2 (second time) परं; B3 (second time) बलं (for पदम्). Ś1 D6 ह्येतानि मुनिसत्तम; D1.3 M4 (all second time) सत्यमेषां (M4 °व) परायणं.

14 V1 missing (cf. v.l. 1). Ñ B2–4 D1.3 M4 repeat 14^{ab} here, B1 reads 14^{ab} after 10 (cf. v.l. 10); Ś1 D2.4–7 read 14 (^{ab} and ^{cd} transp.) after 13^{ab} (cf. v.l. 13). —^{a}) D5 च तप्तं च; M4 (first time) अधीतं च (for हुतं चैव). —^{b}) Ñ B2–4 (all second time) व्रतानि च; G1 M4 (second time) प्र (M4 सु) तप्तानि (for तप्तानि च). Ś1 Ñ B D2–7 (Ñ B2–4 D3 first time) तपो (D5 हुतं) यज्ञा (D6 °ज्ञ) श्च केवलाः (D2 °लः); D1 M4 (both first time) तपो यज्ञश्च केवलः. —^{c}) Ś1 Dg1 D2.4–7 देवाः; Ñ B2–4 सर्वं; B1 धर्मः; Ct as in text (for वेदाः). Ñ B D7 M3 -प्रतिष्ठानं (D7 °नाः; M3 °नां); D4 -प्रतिष्ठांतास् (for -प्रतिष्ठानास्). M4 वेदाः सत्ये प्रतिष्ठंते. —^{d}) G2 M1 सत्यं परं (for सत्यपरो). Ś1 Ñ1 D3.4.6.7 भव (for भवेत्).

15 V1 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) Ś1 Ñ2 B D1–4.6.7 M2 पाव (B1.2 [after corr.].3.4 °र; D3 °त) यते; Ñ1 पापयरो (corrupt) (for पालयते). Ś1 Ñ B D4.6.7 लोकान् (for °कम्). —^{b}) Ś1 Ñ1 D1–7 M2 पावयते; B2 पारयते (for पाल°). —^{c}) Ś1 Ñ (Ñ2 marg.) B D4.6.7 [ऽ] थ; D2 T1 [ऽ] पि (for हि). Ś1 Ñ B Dg1 D2.3.5–7 न (D5 नि [sic]) रके; D4 * रक (for निरय). —^{d}) Ś1 D2.4.6.7 प्रमोदते (D2.7 °ति); D5 च मोदते; T2 (after corr. *sec. m.* as in text) महीपते (for महीयते).

16 V1 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) Ś1 Dg1 D2.4–7 निदेशं तं (Dg1 च); Ñ1 सत्यत तु (sic); B नियोगं तं (for निदेशं तु). Ñ2 M4 सोहं पितृनियोगं तं (M4 °गेन); D1.3 सोहं तं पितृनिर्देशं. —^{b}) D1 वा (for न). Ś1 D2.4–7 कथमुत्स्रष्टुमुत्सहे. —D4 om. 16^{cd}. —^{c}) B3 Dg1 G1 सत्ये (Dg1 °त्यः; G1 °त्यं); Cr.m.g.t as in text (for सत्य-). D5 -प्रतिश्रवं (for °वः). Ñ2 B1.3 सत्यः (for सत्यं). D1.3 सत्यप्रतिश्रवेणेह; M4 सत्यप्रतिग्रहेणैव. —^{d}) Dt1 Ct -कृतं (for -कृतः). Ś1 Ñ B D2.5–7 सत्येनास्मि वशीकृतः; D1.3 सत्येन समयः कृतः; M4 सत्येन समयं कृतं.

17 V1 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) Ś1 Ñ1 D2.4–7 न वै (D2.5.6 नैव) मोहान् (for न मोहाद्वा). —^{b}) Dg1 तमोनुतः; Cg °न्वितः (as in text). Ś1 Ñ B D1–7 M4 नाप्य (D2.5 न प्र) ज्ञानसमन्वितः; Dm1 न वाज्ञानां (sic) तमोन्वितः; T2 नैवाज्ञानात्तमोन्वितः; T3 M3 न ह्यज्ञानात्तु मो (M3 °त्तमा) हितः. —^{c}) D5 च सत्यं (for सत्यस्य). D1 सत्याभिस्यत्स्यामि (corrupt) (for सत्यस्य भेत्स्यामि). —^{d}) Ś1 Ñ B1.3.4 D2.4–7 गुरुं सत्य (B3 °त्ये) प्रतिश्रवं (Ñ1 °श्रवः; D5 °श्रुतं); B2 गुरुं सत्यश्रवं कुरु.

18 V1 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) G2 M1 -संधान-; Cv.r.m.g.t as in text (for -संधस्य). B2 [अ] सतश्च; B3 ततश्च; D3 सत्यश्च (for सतश्च). Ś1 D2.4.6.7 असत्ययश (D2 °वच) सः पुंसश्च; D5 असत्यस्य सतः पुंसश्च; M4 असत्त्वसत्यस्य सतश्च. —^{b}) G2 M1 चलान् (sic) (for चलस्य). Ś1 D6 -[अ] स्थित- (for -[अ] स्थिर-). —^{c}) D6 देवः (sic) (for देवा). —^{d}) Cr.m.g.t नः (as in text). Ś1 Ñ B D2.4–7 प्रीयंत इति (B3 °व) नः श्रुतं; D1.3 प्रतिगृह्णंति नः श्रुतं; M4 प्रतिगृह्णंति वाशितं.

19 V1 missing (cf. v.l. 1). Ś1 D2.4–7 om. 19–20. Ñ B D1.3 M4 transp. 19 and 20. —^{a}) G1 इदं; Cg.t as in text (for इमं). Ñ1 B2–4 प्रत्यग्रधर्मरूपं हि; Ñ2 समग्रमेवं धर्मं हि; B1 प्रत्यक्षमेव धर्मं हि; D1.3 प्रत्यगात्मनिकं धर्मं; M4 प्रत्यगात्मानमुद्धृतुं. —^{b}) Dt1 Dd1 Dm1 Ct ध्रुवं; Cr.m.g as in text (for स्वयम्). —After 19^{ab}, B2–4 ins. :

2243* चेतः सुकृतिनां यत्र रघूणां रमते सदा ।

—Ñ1 illeg. for 19^{cd}. —^{c}) Ñ2 B2 D1.3 M4 भावः (B2 °राः); M3 मार्गः (for भारः). B2–4 सत्यपथाचीर्णस्; Dt1 M1 Ct सत्पुरुषैश्चीर्णस्; Cv तत्पुरुषाचीर्णस्; Cr.m.g as in text (for सत्पुरुषा°). —^{d}) D1 स स्वर्गम् (for तदर्थम्). B2–4 D1 M4 अभिनंदति; Dg1 T3 G2.3 M1.3 Cr.g °मन्यते; Cv.m.t as in text (for °नन्द्यते). D3 तत्स्वर्गमभिनंदति.

20 V1 missing (cf. v.l. 1). Ś1 D2.4–7 om. 20 (cf. v.l. 19). Ñ B D1.3 M4 transp. 19 and 20. —^{a}) T3 क्षात्रधर्मम्. Ñ B D1.3 M4 त्यक्ष्ये धर्ममहं (M4 °मिमं) क्षात्रं (by transp.). —^{b}) Ñ B D1.3 M4 अधर्मं (with hiatus) (for ह्य°). B2 सत्य- (for धर्म-). Ñ1 B1.2.4 -संज्ञितं; Ñ2 -संमितं; G1 -संश्रितः; Cr.m.g.t as in text

कायेन कुरुते पापं मनसा संप्रधार्य च ।
अनृतं जिह्वया चाह त्रिविधं कर्म पातकम् ॥ २१
भूमिः कीर्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि ।
स्वर्गस्थं चानुबध्नन्ति सत्यमेव भजेत तत् ॥ २२
श्रेष्ठं ह्यनार्यमेव स्याद्यद्भवानवधार्य माम् ।
आह युक्तिकरैर्वाक्यैरिदं भद्रं कुरुष्व ह ॥ २३
कथं ह्यहं प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः ।
भरतस्य करिष्यामि वचो हित्वा गुरोर्वचः ॥ २४
स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरुसंनिधौ ।
प्रहृष्टमानसा देवी कैकेयी चाभवत्तदा ॥ २५
वनवासं वसन्नेवं शुचिर्नियतभोजनः ।
मूलैः पुष्पैः फलैः पुण्यैः पितॄन्देवांश्च तर्पयन् ॥ २६ G. 2. 118. 26 B. 2. 109. 26 L. 2. 0. 0

(for -संहितम्). —c) T3 क्षुद्रं (for क्षुद्रैर्). —d) B4 सेवितुं; M4 स ध्रुतः (for सेवितं). D3 पापवर्त्मभिः.

21 V1 missing (cf. v.l. 1). —a) B2 कार्यते (for कायेन). —b) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 M2 Ct तत् (for च). Ś1 D4.6.7 T3 संप्रधारयन्; Ñ B G2 M1.4 संप्रधार्यते (Ñ1 B3.4 °र्य यः); G1 M3 संप्रसार्यते (G1 °र्य च); Cr संप्रसाध्यते (for संप्रधार्य च). —c) Ñ B वाचा (Ñ2 °च्यं); Dg1 G1.2 M1.4 चाहं (sic); D2.4.7 मत्या; D5 सत्यात्; T2 G3 वक्ति; M3 (before corr. as in text) चाहुस्; Ct as in text (for चाह). Ś1 D6 अनंतं पालयेत्सत्यं. —d) Ś1 D4.7 विहितं; D2.5 विशते (for त्रिविधं). Ś1 D2.4–7 T3 पावकं (sic); Dm1 D1 T1 G2.3 M1.2 पापकं (G3 °जं); Ct as in text (for पातकम्). G1 M3 त्रिविधं पापकर्मकं; M4 विवृतं कर्म यावकः.

22 V1 missing up to पुरुषं in b (cf. v.l. 1). —a) Ś1 B4 D4–7 लोके कीर्तिं यथा (Ś1 D6 तथा; B4 D5 यशो) लक्ष्मीं; Ñ1 B1–3 D1–3 M4 भूतिं कीर्तिं यशो लक्ष्मीं. —b) Ś1 Ñ B D1–7 M4 पुरुषः (Ś1 D2.4–7 °षाः) (for पुरुषं). Ñ B D1.3 M4 प्रार्थयन्ति (B1 °न्वि)ह; V1 D2.5 प्राप्नुवंति हि (for प्रार्थयन्ति हि). —Dm1 reads 22cd twice. —c) T1 स्वर्गस्था (sic) (for स्वर्गस्थं). Dg1 Dm1 (first time) T1.2 M2 Cr.g अ (Dm1 T1.2 चा)नुपश्यंति; T3 G1 M1.3 अनु (G1 चापि)बध्नंति (for चानु°). Dt1 Dd1 Dm1 (second time) Ct सत्यं समनुवर्तते. —d) Dm1 (first time) सत्यमेवं (for °मेव). Dt1 Dd1 M3 Ct भजेत्ततः; T1 भजेत चेत्; T2 भवेत तत् (sic); G1.2 M1 भवेत यः; G3 भवेदथ (for भजेत तत्). —For 22cd, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 subst.:

2244* स्वर्गार्थमनुबन्धं च सत्यमेव वदेत्सदा ।

[M4 स्वर्गस्थम् (for स्वर्गार्थम्). Ś1 D2.5.6 अनुरुध्यंते (D2.5 °तः); B1 °रुद्धश्च; B2 °रन्धश्च; B4 °बंधश्च; D4.7 अवरुध्यंते (for °बन्धं च). V1 स्वर्गानुबद्धं बद्धयंते (for the prior half). D1 सत्यमेकं (for °मेव). Ś1 V1 D2.4–7 स्वर्गमेव (V1 °ति) व्रजंति ते (Ś1 D4.6 च; V1 हि) (for the post. half).]

—Thereafter B4 reads 25ab for the first time, repeating it in its proper place.

23 a) D1.3 M4 कार्यमेतत्स्याद्; G1 [अ]नन्यमेवं स्याद् (for [अ]नार्यमेव स्याद्). —b) D1.3 भगवन् (for यद्भवान्). Dm1 D3 अवधार्यतां; M4 अवलप्य माम्; Cm as in text (for अवधार्य माम्). —c) D1.3 युक्तिकृतैर्वाक्यैर्; M4 युक्ततरं वाक्यम्. —d) M4 भद्र. D1.3 करोत्विति; M4 कुरुष्व च. —For 23, Ś1 Ñ V1 B D2.4–7 subst.:

2245* अश्रेयोऽनार्यमेतद्धि यन्मां बोधितवानसि ।
अस्वर्ग्यमहितैर्वाक्यैस्त्वमिदं भद्र कुर्विति ।

[(l. 1) Ś1 V1 D2.4–7 श्रेयो (V1 प्रियो; D2.5 मूलं) ह्येनदका (D4.7 °ना)र्याणां (for the prior half). Ś1 V1 D4–7 यद्भवोस्या (D4.6.7 °वा)वधार्यते; Ñ2 B1 यत्व (B1 °द्व)दस्यवधार्य मां (sic); D2 यद्वयस्यावधार्य वै (sic) (for the post. half). —(l. 2) Ś1 Ñ D4–7 अस्वर्ग्यैर् (Ñ1 °र्गम्; Ñ2 °र्गे); B3 असत्य- (for अस्वर्ग्यम्). B3 सहितैर् (for अहितैर्). D2 सत्येन रहितैर्. D4 वाक्ये (for वाक्यैस्). B2 स्वयीदं (for त्वमिदं). Ñ2 B2.4 तत्र (for भद्र). Ś1 क्रूर त्वमभिभाषसे; D2.5 कुरुष्वेति च भाषसे; D4.7 कुतश्चेदिति (D7 °श्चैतिव) भाषसे [sic]; D6 क्रूरं त्वामभिशास मे (sic) (for the post. half). V1 अधर्मार्थस्थ्यरहितैर्वाक्यैश्चेवानुभूयते (sic).]

—After 23, Dm1 ins. श्रीराम.

24 a) B2.4 ह्यग्रे; B3 गुह्ये (for ह्यहं). B3 प्रतिष्ठाय (for °ज्ञाय). —b) B3 वनं वासम्. Ñ1 इह; Ñ2 V1 B1.4 G3 इदं (for इमं). T1.2 गुरौ. —D6 om. 24c–25b. —c) V1 वचस्तस्य गमिष्यामि. —d) V1 पुरो; B2 वाचा (for वचो).

25 B4 repeats 25ab here (cf. v.l. 2244*). D6 om. 25ab (cf. v.l. 24). —a) Ś1 V1 D2.4.5.7 मया यदा प्रतिज्ञाता; Ñ1 B2–4 यदा स्थिरा (B2.4 °ता) मयाकारी (B2–4 °या चापि; B3 reads यदा and चापि in marg.). —b) Ś1 ह्यग्रतो गुरोः; Ñ V1 B D1–5.7 M4 पितु (B3 प्रति)रग्रतः (Ñ1 °जः) (for गुरुसंनिधौ). —c) Ś1 Ñ2 V1 D2.4–7 प्रहृष्टवदना; D3 प्रहृष्टा मनसा; T2 प्रहृष्यमाणा सा; T3 M2.3 °मनसा (for प्रहृष्टमानसा). —d) Ś1 V1 D2.4–7 हि (for च). B3 भवेत् (for [अ]भवत्).

26 a) V1 D5 वनवासे; B2 वने वासं; D1.3 M4 वसन्नहं (for वनवासं). Ś1 Ñ V1 B D2.4–7 वसेयं वै (Ñ1 च; Ñ2 हि; V1 B D2.5 तु); Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.3 G1.3 M2 वसन्नेव; D1.3 M4 वने वासं (for वसन्नेवं). —b) Ñ B M4 -मानसः (for -भोजनः). —c) Ñ1 B Dg1 Dt1 Dm1 मू (B4 फ)लपुष्प-; Dd1 पत्रपुष्प-; D1.3 M4 पुष्पमूल- (for मूलैः पुष्पैः). Ñ1 -फल- (for फलैः). Ś1 D2.4–7 चैव; Ñ1 -दर्भैः (sic); Ñ2 V1 B D1.3 वन्यैः (V1

G. 2. 118. 27
B. 2. 109. 27
L. 2. 0. 0

संतुष्टपञ्चवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवर्तये ।
अकुहः श्रद्दधानः सन्कार्याकार्यविचक्षणः ॥ २७

कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभम् ।
अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः ॥ २८

शतं क्रतूनामाहृत्य देवराट् त्रिदिवं गतः ।
तपांस्युग्राणि चास्थाय दिवं याता महर्षयः ॥ २९

सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च
भूतानुकम्पां प्रियवादितां च ।
द्विजातिदेवातिथिपूजनं च
पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥ ३०

धर्मे रताः सत्पुरुषैः समेता-
स्तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः ।
अहिंसका वीतमलाश्च लोके
भवन्ति पूज्या मुनयः प्रधानाः ॥ ३१

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकाधिकशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

वापि; B4 रम्यैः; D3 वनै [sic]) (for पुण्यैः). —^{d}) V1 D7 T3 G1.3 पितृ- (for पितॄन्). B1 तु (for च).

27 ^{a}) Ś1 D4.6.7 प्रहृ(D4.7 °न)ष्ट-; Ñ B D2 अन (D2 °नि)ष्ट-; D3 संतुष्टः; D5 अनिष्टः (for संतुष्ट-). B1 om. ऽहं (subm.). Ś1 Ñ D2.4–7 -वर्गो हि; B3 -यज्ञोहं; B4 T3 M4 -वर्गोयं; D1.3 -वर्गेण (for -वर्गोऽहं). V1 अनिष्टपंचवर्गा हि. —^{b}) B1 om. लोक-. Ś1 Ñ2 B2.4 D2–7 लोकयात्रा- (for °यात्रां). Ś1 Ñ B D2.4.7 प्रवर्तकः; Dg1 Dt1 Ct प्रवाहये; Dm1 D1.3 M2.4 प्र(M4 अ)वर्तयन् (M2 °येत्); Cm as in text (for प्रवर्तये). V1 लोके यात्राः प्रकीर्तिताः. —^{c}) Ś1 V1 D4–6 अद्रोहः; Ñ B अक्षुद्रः; Dg1 अकूहः; D1.3 M4 अकुद्धः; Cv अन्वूहः; Cr.m.g.t as in text (for अकुहः). Ñ B G3 सात्व(G3 श्रीर्द)धानश्च; D7 श्रद्दधीनाश्च (sic) (for श्रद्दधानः). Ś1 Ñ V1 B D1.3.7 च (for सन्). D2 अद्रोहश्च दधानश्च. —D3 om. (hapl. ?) 27^{d}–28^{c}. —^{d}) B2–4 D1 M4 कार्याकार्ये (for कार्याकार्य-). Ś1 V1 D2.4–7 -विशारदः; Ñ1 B2–4 विचार्य च; Ñ2 -विचार्यन् (sic); D1 विचारयन्; M4 विधाय च (for -विचक्षणः). B1 कार्याकार्यं विचार्य च.

28 D3 om. 28^{abc} (cf. v.l. 27). Dg1 reads कर्मभूमिमि in marg. —^{a}) T2 इहं (sic) (for इमां). —^{b}) V1 D5 प्रकुर्यात्(D5 °र्यां); D1 M4 करिष्ये (for कर्तव्यं). —^{c}) Ś1 V1 D2.4–7 सूर्यश्च (for सोमश्च). —^{d}) Ś1 V1 D2.4–7 कर्मभिर्; Ñ1 B D1.3 M4 कर्मणः(D3 °णा) (for °णां). Ś1 D6 महिता(D6 °तां)स्तु ते; Ñ B D1.3 M4 फलमश्नुते; V1 D2.4.5.7 महदश्नुते; Dm1 °भोजनः; T1 G3 °भोगिनः; Cv.r.m.g.t as in text (for फलभागिनः).

29 ^{a}) D5 शतक्रतून्समाहृत्य. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B D4.6.7 देवराजो दिवं गतः. —^{c}) Ñ1 तपां ह्युग्राणि. Ś1 D6 चादाय; D3 संस्थाप्य (for चास्थाय). —^{d}) Ś1 V1 D2.5.6 सिद्धाः; D4.7 दिशः (for दिवं). Ś1 V1 D2.4–7 सर्वे; Ñ1 Dt1 M4 प्राप्ता; B4 यात्रा (sic) (for याता). —After 29, V1 ins. :

2246* धर्मे रताः सत्यचराः सत्यतेजस्विनो वने ।
सत्यप्रधाना हि गुणप्रधाना.

—Thereafter V1 reads 31^{c} and 31^{d} transp., repeating them in their proper places. —After 29, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. l. 1–4; and D1.3 ins. l. 17–20 of 2241*.

30 Ś1 Ñ B D1–7 transp. 30 and 31. —^{a}) Ś1 D2.4–7 च दानं; V1 वदान्यं; D1 च धर्मः (for च धर्मं). Ś1 V1 D1.2.4.6.7 पराक्रमश् (for °मं). —^{b}) Ś1 Ñ1 Dt1 D1–7 प्रियवादिता(Ñ1 °तं; D1 °ताश्) (for °वादितां). —After 30^{c}, V1 ins. :

2247* विप्रेषु दानं विनयप्रधानम् ।

—^{d}) B4 पंथा यम् (for पन्थानम्). V1 D2.4.5.7 त्रिप्राः; D6 om. (for सन्तः). —After 30, Ñ B ins. :

2248* पितामहाः पूर्वतराश्च सर्वे
शुभानि कर्माणि बहूनि कृत्वा ।
जित्वा तपोभिः परमं च लोकं
गताः प्रजानां च हितानि कृत्वा ।

[(l. 1) Ñ1 च **; B1 च तेषां; B2–4 वराश्च (for च सर्वे). —(l. 2) B4 कार्याणि (for कर्माणि). —(l. 3) Ñ2 द्विजा (sic) (for जित्वा). —(l. 4) B3 पतिः (sic) (for गताः).] —while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. l. 5–20 of 2241* after 30.

31 Ś1 Ñ B D1–7 transp. 30 and 31; V1 om. 31^{ab}. —^{a}) M4 सत्पुरुषाः (for °षैः). D1.3 उपेतास्; M3 सतोस्ते (sic) (for समेतास्). Ś1 D2.4–7 सत्यपरास्तु संतस् (for सत्पुरुषैः समेतास्). —^{b}) D1.3 M4 तपस्विनः (for तेजस्विनो).

१०२

क्रुद्धमाज्ञाय रामं तु वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
जाबालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिम् ।
निवर्तयितुकामस्तु त्वामेतद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १

इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाथ निबोध मे ।
सर्वं सलिलमेवासीत्पृथिवी यत्र निर्मिता ।
ततः समभवद्ब्रह्मा स्वयंभूर्दैवतैः सह ॥ २

स वराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुंधराम् ।
असृजच्च जगत्सर्वं सह पुत्रैः कृतात्मभिः ॥ ३

आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ।
तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः ॥ ४

विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः ।
स तु प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ ५ G. 2. 119. 6 B. 2. 110. 6 L. 2. 123. 6

D1 M4 सत्य-; D2 वेद-; D3 स्वत्व-; D5 वाद- (sic) (for दान-). B4 -गुणैः (for -गुण-). Ś1 D4.6.7 [ऽ]थात्मगुरु- (for दानगुण-). —V1 repeats 31[cd] here (cf. v.l. 2246*). —[c]) Ñ2 अहिंसया (for °का). Ñ2 V1 B4 D3 वीतमना(V1 °तमा; B4 °सदा; D3 °तया)श्च; M3 वीरतमाश्च (for वीतमलाश्च). —[d]) V1 भवंतु. D1.3 M4 पुण्या (for पूज्या). Ñ2 B M4 प्रजानां (for प्रधानाः). Ś1 D6 सुखेन तीर्णा भवसागरं ते. —After 31, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

2249* इति ब्रुवन्तं वचनं सरोषं
रामं महात्मानमदीनसत्त्वम् ।
उवाच पथ्यं पुनरास्तिकं च
सत्यं वचः सानुनयं च विप्रः ।

[(l. 3) Cr.g तथ्यं; Ct पथ्यं (as above).]

—Thereafter all the above MSS. cont. l. 21–26 of 2241*.

Colophon.—*Sarga name*: Ś1 Ñ1 D1.3.4.6.7 राम (D3 श्रीराम)वाक्यं(D4 °क्ये [sic]); Ñ2 B सत्यप्रशंसा; V1 भरतप्रशंसा; D2 भरतपर्वणि सत्यप्रशंसा; D5 सत्यप्रतिज्ञा. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś1 Ñ1 B1.2 D3.6 om.; Ñ2 B3 117; V1 112; B4 D4 113; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S 109; D1 169; D2.5 116; D7 115. —After colophon, T2 concludes with श्रीरामचन्द्राय नमः; G with श्रीरामाय नमः.

102

Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 [a]) Ñ B D1.3 M4 रामस्य वचनं श्रुत्वा. —[b]) Ś1 D2.6 प्रत्यभाषत. —[c]) Ś1 अभि-; V1 एवं; Dt1 इति; D5 परि-; G3 अथ (for अपि). Ś1 Ñ2 B D1–7 M4 जानाति. —[d]) V1 विश्वस्य (for लोकस्य). Ś1 Ñ1 V1 B3.4 Dg1 D2.4.5.7 T2 [अ]स्य गतागतं; D3 [अ]प्यगता°; M4 [अ]स्य भवाभवं; Cr.g.t as in text (for [अ]स्य गतागतिम्). —[e]) Ś1 V1 D2.4–7 त्वाम्; B3 च (for तु). —[f]) M4 राम त्वां (for त्वामेतद्). Ñ2 B1 T उक्तवान् (for अब्रवीत्). Ś1 V1 D2.4–7 एतद्वाक्यमथाब्रवीत्; Ñ1 B2–4 D1.3 त्वामेवं (D1.3 °मिदं) वाक्य(B2.4 सत्य)मुक्तवान्.

2 [a]) M4 तस्मात् (for इमां). D2 लोके (for लोक-). —[b]) M4 शृणुष्व (for निबोध). —After 2[ab], Dm1 ins. राम श्री. —[c]) Ś1 D4.6.7 पूर्वं; D1.3 तमो (for सर्वं). D1.3 M4 निखिलम् (for सलिलम्). —[d]) Ñ B D1.3 वसुधा; Dg1 reads in m.; D6 पृथिव्या (for पृथिवी). Ñ1 B येन; Dg1 Dt1 Dd1 Cm.t तत्र. —After 2[cd], B3 ins.:

2250* तत्सर्वं कथयिष्यामि शृणुष्व मम तत्त्वतः ।;

whereas D1.3 ins.:

2251* एकार्णवं तदासीच्च नष्टस्थावरजङ्गमम् ।

[D1 तदा जाता नष्टं (for तदासीच्च नष्ट-).]

—[e]) Dg1 तस्मात् (for ततः). V1 स भगवान्; D3 ससुद्भवद् (for समभवद्). —B4 om. (hapl.) 2[f]–4[a]. —[f]) Ś1 D2.4–7 वरदः सत्तः(Ś1 D6 प्रभुः); Ñ B1–3 विष्णुरव्ययः; V1 सनातनश्च; D1 M1.2.4 दे(M4 after corr. *sec. m.* as in text)वतैः सह (for दैवतैः सह).

3 B4 om. 3 (cf. v.l. 2). —[a]) Ś1 V1 D2.4–7 विष्णुर्वराहरूपेण; Ñ B1–3 D1.3 स वराहोथ(D1.3 तथा वराहो) भूत्वेमाम्; M4 वराहरूपो भूत्वेमाम्. —[b]) Ś1 Ñ V1 B1–3 D1–5.7 M4 उज्जहार(Ś1 V1 D2.4.5.7 with hiatus); D6 तज्जहार. —[c]) D1.6 स (for च). D1 M4 कृत्स्नं (for सर्वं). —[d]) V1 D2.5 महात्मभिः; Dg1 चराचरं (for कृतात्मभिः). Ś1 D4.6.7 पुत्रैः सह महर्षिभिः; Ñ B1–3 D1.3 M4 सचराचरमव्ययं(Ñ2 °व्ययः; B2.3 D3 M4 °क्षयं).

4 For 4–28, cf. 1.69.17–30 and 1.1274*. B4 om. 4[a] (cf. v.l. 2). —[a]) D7 ब्रह्म. —[b]) D6 शाश्वतं. Ś1 D4.6.7 [ऽ]था(Ś1 D6 वा)क्षयोव्ययः; Ñ B D2.5 नित्यमव्ययः; V1 नित्यमक्षयः; D1.3 ब्रह्म चाव्ययं (for नित्य अव्ययः). —[d]) D5 मरीचात् (for मरीचेः). D6 काश्यपः.

5 D2 om. (hapl.) 5. —[a]) T G M1.2 काश्यपाज्. —[b]) Dg1 ततः; Dt1 स्वयं; K(ed.)सुतः (for स्मृतः). —T3 om. 5[cd]. —[c]) T1.2 मनुः (for स तु). G1 पूर्वं. —[d]) T2 इक्ष्वाकोस्य (sic) (for इक्ष्वाकुस्तु). —For 5, Ś1 D4–7 subst.:

G. 2. 119. 7
B. 2. 110. 7
L. 2. 123. 7

यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना मही ।
तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ ६

इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरेवेति विश्रुतः ।
कुक्षेरथात्मजो वीरो विकुक्षिरुदपद्यत ॥ ७

विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ।
बाणस्य तु महाबाहुरनरण्यो महायशाः ॥ ८

नानावृष्टिर्बभूवास्मिन्न दुर्भिक्षं सतां वरे ।
अनरण्ये महाराजे तस्करो वापि कश्चन ॥ ९

अनरण्यान्महाबाहुः पृथू राजा बभूव ह ।
तस्मात्पृथोर्महाराजस्त्रिशङ्कुरुदपद्यत ।
स सत्यवचनाद्वीरः सशरीरो दिवं गतः ॥ १०

त्रिशङ्कोरभवत्सूनुर्धुन्धुमारो महायशाः ।
धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो व्यजायत ॥ ११

2252* ससर्जाङ्गिरसं ब्रह्मा प्रचेतसमथाङ्गिराः ।
मनुः प्रचेतसः पुत्रः इक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ।

[D6 reads l. 1 in marg. —(l. 1) D4.6.7 प्राचेतसम् (for प्र°). —D5 reads l. 2 in marg.];

while Ñ V1 B D1.3 M4 subst. for 5 :

2253* ततः पर्यायसर्गेण विवस्वानसृजन्मनुम् ।
मनोर्दशसु पुत्रेषु इक्ष्वाकुर्धर्मतो वरः ।

[(l. 1) D1.3 एवं (for ततः). Ñ2 B2 D1.3 -मार्गेण; V1 -शब्देन (for -सर्गेण). —(l. 2) Note hiatus between the two halves.]

6 ^{ab}) D2.5 M4 तस्येयं. Ś1 D2.3.6 प्रथमा; G3 पृथिवी (for प्रथमं). Ś1 D6 वृत्ता (for दत्ता). Dg1 transp. प्रथमं and मनुना. —^{c}) Ś1 D6 स इक्ष्वाकुर् (for तमिक्ष्वाकुम्). —^{d}) Ś1 D6 राजाभूद् (for राजानं). Ś1 V1 D1–3.6.7 विधि-; G3 विप्र- (for विद्धि). Ñ B D4.5.7 पूर्वजं (Ñ2 D4.7 °तः).

7 ^{a}) Ñ V1 B अथ पुत्रोभूत् ; D1.3 M4 अभवत्पुत्रः (for तु सुतः श्रीमान्).

☞ In V1, the portion after इत्य in ^{b} (see variants) up to 2.103.18 is lost on missing fol. —^{b}) Ś1 V1 D1.3.6 इत्यभि-; Ñ B Dt1 Dd1 Dm1 M4 इत्येव; L(ed.) इत्यति- (for एवेति). Ñ1 B G2 M2 नः श्रुतं; D1.3 -शब्दितः; T2 M3 नः श्रुतः; M1 विश्रुतं. —^{c}) Ś1 D4.6 अपि (for अथ). Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 D5 T2 वीरः; M3 श्रीमान् (for वीरो). Ñ B D1.3 M4 कुक्षित(B1 °ज)स्तु महाराजो (D1.3 M4 °भागो). —^{d}) Ś1 D4.6.7 समपद्यत; Dg1 D1 उपपद्यत; D2.5 सत्यसंगरः. —After 7, B4 reads erroneously 10^{ef}, repeating it in its proper place.

8 D6 erroneously repeats 8^{ab} after 9^{ab}. —^{a}) D1 विकुक्षितो. —^{b}) T2.3 बाण- (for बाणः). Ñ B वेणुः(Ñ2 B2.3 रेणुः) पुत्रो व्य(B2 °भ्य)जायत; D1.3 M4 वेणू राजा (D3 विष्णुराजो) व्यजायत. —^{c}) Dt1 Dd1 Dm1 T M1 च (for तु). G3 **बाहुर् (damaged). —^{d}) Dt1 Dd1 Dm1 महातपाः (for °यशाः). —For 8^{cd}, Ś1 D2.4–7 subst. :

2254* अनरण्यस्तु पुत्रोऽभूद्बाणस्यामिततेजसः ।;

while Ñ B D1.3 M4 subst. :

2255* वेणोः पुष्पोऽथ पुष्पाच्च अनरण्यो व्यजायत ।

[Note hiatus between the two halves. Ñ2 B2.3 रेणोः. B1 D1.3 M4 पुष्पोथ पुष्पाच्च; B2.4 पुत्रो(B2 °ष्पो)थ पुष्पात्तु (B4 °श्च). D1.3 [अ]प्यनरण्यो (to avoid hiatus) (for अन°). B2 [ऽ]भ्यजायत.]

9 B2.4 om. 9^{ab}. —^{a}) Dd1 Dm1 G2.3 M1 अना(Dm1 न चा)वृष्टिर् ; D4.7 नानाभूतिर्. Ś1 D2–7 अभूत्तस्मिन् (for बभूवा°). Ñ2 B1.3 D1 M4 नाना(M4 नैव)वृष्टिभयं तस्मिन्. —^{b}) Dg1 Dt1 Dm1 Ct न दुर्भिक्षः; D1 G2 M1 दुर्भिक्षं वा(D1 च). Ś1 D2.4–7 कथंचन; Ñ1 B1.3 सतां वरः; D1.3 कुतोनृजुः(D1 °जुं); Ct as in text (for सतां वरे). —After 9^{ab}, D6 repeats 8^{ab}. —^{c}) Ś1 Ñ B D1–7 M4 महाभागे(D6 °गस [sic]) (for °राजे). —^{d}) Ś1 D6 वै न; Dm1 M2 वा न; D2.4.5.7 नैव; G1 [ऽ]पि न (for वापि). Ñ B D1.3 M4 बभूवुर्नापि तस्कराः.

10 ^{a}) Ś1 Dd1 D2.4–7 M3 महातेजाः; Ñ1 B1.4 Dg1 Dt1 M2 °राज; Ñ2 B2.3 Dm1 G1.2 M1 °राजः; T3 G3 °राजात् (for °बाहुः). —^{b}) Ś1 D6 पुत्रः पृथुरजायत; Ñ B पृथुर्नाम व्यजायत; D1.3 M4 पृथू राजा व्यजायत; D2.4.5.7 पृथुः समुपजायत. —^{c}) Ñ B D1.3 M4 पृथोरपि (for तस्मात्पृथोर्). Ś1 D6 महाभागात् ; Dt1 Dd1 Dm1 D1.3 M4 °तेजास् ; D2 °प्राज्ञस् ; D5 °वीर्यस् (for °राजस्). —^{d}) D3 त्रिशंशुर् (for °शङ्कुर्). Dg1 Dd1 D1.2.7 उपपद्यत. —B4 reads erroneously 10^{ef} after 7, repeating it here. —^{e}) G3 राजा; L(ed.) धीरः (for वीरः). Ñ1 B2–4 D1.3 M4 स सत्यवाक्यत्रातेन; Ñ2 स सत्यवाक्प्रतापेन; B1 स सत्यवाक्प्र(G[ed.] °क्प्रा)णिहितः.

11 ^{a}) Dg1 T3 G M1.2 त्व(G1 *)भवत् (for अभवत्). D2 पुत्रो (for सूनुर्). Ñ B D1.3 M4 त्रिशंकुतो महाराजो (D1[before corr.].3 M4 °तेजा). —^{b}) B1 धंधुमारो; D2.4 हरिश्चंद्रो; T2 G3 दुंदु(G3 °धु)मारो. Ñ B D1.3 M4 व्यजायत; D2 प्रतापवान् (for महायशाः). —After 11^{ab}, D2 ins. :

2256* हरिश्चन्द्राद्रोहिताश्वस्तस्मात्सर्वगुणान्वितः ।;

while D4 ins. :

2257* हरिश्चन्द्राद्रोहितोऽभूद्धरितो रोहितादभूत् ।
हरिताद्धुन्धुमारश्च महाबलपराक्रमः ।

युवनाश्वसुतः श्रीमान्मांधाता समपद्यत ।
मांधातुस्तु महातेजाः सुसंधिरुदपद्यत ॥ १२
सुसंधेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसंधिः प्रसेनजित् ।
यशस्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतो रिपुसूदनः ॥ १३
भरतात्तु महाबाहोरसितो नाम जायत ।
यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ।
हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशबिन्दवः ॥ १४
तांस्तु सर्वान्प्रतिव्यूह्य युद्धे राजा प्रवासितः ।
स च शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ।
द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः ॥ १५ G. 2. 119. 17 B. 2. 110. 18 L. 2. 123. 17

—D3 om. 11^{cd}–13. —^{c}) Dd1 धुंधुमारान्; T2 दुंदुमारान्; G3 दुंधुमारान्; Cv धुंधुमारो; Cr.t धुंधुमारान् (as in text). Ś1 D2.4–7 महाबाहुर्; Ñ B2–4 °प्राज्ञो; B1 °प्राज्ञाद्; D1 G3 °राजो (for °तेजा). M4 धुंधुमारात्मजो राजा. —^{d}) D2 Cv यवनाश्वो; D6 युवनाशो. Ś1 D2.4–7 [ऽ]भवत्प्रभुः(Ś1 D6 °त्सुतः); G2 M1.3 ह्यजायत; Cv.r as in text (for व्यजायत).

12 D3 T3 om. 12 (for D3, cf. v.l. 11). —^{a}) Ś1 D4–7 चापि (for श्रीमान्). Ñ B D1 M4 युवनाश्वान्महाराजो (Ñ1 B1 °राज; D1 M4 °तेजा); D2 यवनाश्वात्सुतश्चापि. —^{b}) Ś1 सत्यविश्रुतः; Ñ1 B2.4 चोप(Ñ1 °द्)पद्यत; Ñ2 ह्युपपद्यत; D1 च व्यजायत; D2.5 पृथिवीपतिः; D4.7 सत्यसंगरः; D6 सत्यविक्रमः; G1 स महीपतिः; M4 [अ]प्युदजायत. —^{c}) D2.5 च (for तु). Ñ B D1 M4 च(Ñ2 तु) महाराजः(Ñ2 B1 M4 °ज). —^{d}) B3 Dt1 ससंधिर् (sic); G1 सुदंधिर्. Dg1 D1.2.5 G3 M3 (before corr. as in text) उपपद्यत; D4 समपद्यत; D7 समजायत.

13 D3 om. 13 (cf. v.l. 11). —^{a}) B2 सुपंधेर्. Ñ B अथ; D1 त्वथ (for अपि). D2.5 पुत्रोभूद् (for पुत्रौ द्वौ). —^{b}) Ñ B D1 ध्रुत(Ñ1 B3 °ति)संधिः. —^{c}) B4 जयस्वी. Ñ1 illeg. from धे to तो in ^{d}. B D1 ध्रुतसंधेस्तु(D1 °श्च). —^{d}) Ś1 D4.6.7 नाम धर्मवित्; Ñ B राघवा(B2.3 °वो) भवत्; D1 [ऽ]थ व्यजायत; D2.5 नाम धार्मिकः; T2 °सूदन; M4 नाम जातवान् (for रिपुसूदनः).

14 ^{a}) T2 भरतस्य (for °तात्तु). Ś1 Dm1 D2.4–7 G M1.2 महाबाहुर्; Dg1 M3 (before corr.) °तेजा (for °बाहोर्). —^{b}) G2 आसितो. T1 damaged from नाम up to यस्यैते in ^{c}. Ś1 D2.4–7 समजायत. —For 14^{ab}, Ñ B D1.3 M4 subst. :

2258* असितो नाम जज्ञेऽथ भरतात्सुमहारथः ।

[Ñ1 B1 राम (for नाम). D1 M4 संजज्ञे (for जज्ञेऽथ). Ñ2 B2.3 M4 भरतात्स; D1.3 भरताच्च (for °तात्सु-).]

—^{cd}) Ś1 D1–7 M4 तस्य ते; Ñ2 B Dg1 M3 यस्य ते; Ct यस्यैते (as in text). M3 प्रतिराजे तु (sic). B2 Dg1 D1.2.7 उपपद्यंत; D5 उपावद्यंत (sic); D6 तदपद्यत (sic); Cm.g.t as in text. Ñ2 राघव (for शत्रवः). T3 यस्यैते प्रतिमा राजा न वद्यंत तत्रवः (sic). —^{e}) Ś1 T1.2 G M हेहयास्; D1 हैहयस्; Cg हैहयास् (as in text). D5 तालजंघाद्याः. —^{f}) Ñ B सर्वे च; D2 शूरश्च; D6 सुराश्च; M4 तथैव (for शूराश्च). Dm1 D1.5.6 T2.3 G3 M2 शशिबिंदवः. Ś1 सुना***बिंदवः (lacuna); D3 शूरयश्च शिबिंदवः (sic).

15 ^{a}) Dg1 च (for तु). Ś1 D2.6 तांस्तु स(D2 om.) प्रतियुध्यन्वै; D4.7 तांस्तांस्तु प्रतियुध्यंते(D7 °ध्यन्वै); D5 तांस्ते संप्रतियुध्यन्वै. —^{b}) Ś1 D2.4–7 क्षयं गतः (for प्रवासितः). —For 15^{ab}, Ñ B D1.3 M4 subst. :

2259* प्रतियुध्यन्स तैर्युद्धे विननाश महीपतिः ।

[Ñ1 B2 प्रतियुद्धं(G[ed.]°ध्य); Ñ2 प्रतिविद्धः; B4 प्रतियुद्धा; M4 प्रतिपद्य (for प्रतियुध्यन्). B2 शनैर्; D1.3 M4 स तान् (for स तैर्). B1 निननाश.]

—Ś1 Ñ B D1–7 G1 M4 transp. 15^{cd} and 15^{ef}. G3 reads 15^{cd} (preceded by 2261*) after 16^{ab}. —^{c}) D2.4.5 ततः; D7 तथा; G1.3 स तु (for स च). D5 शैलवने. Ś1 D6 ततः शैलवरं रम्यं; Ñ B D1.3 M4 अथर्षिस्तत्र धर्मात्मा. —^{d}) Ś1 D6 तपसि D4.7 तत्र च(D7 वा) (for बभूव). Ñ2 D1.3 [अ]तितपा; B2.4 [अ]तिरतो(B4 °धो); D2.5 निरतो (for [अ]भिरतो). —After 15^{cd}, D1 reads 16^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. —M3 om. 15^{ef}. —^{e}) B3 द्वे चार्य; D2 द्व तस्य; D5 हतस्य (for द्वे चास्य). Ś1 D6 जायौ (for भार्ये). —^{f}) Dg1 G2 M1 श्रुतं; T2.3 श्रुतः; Cg as in text (for श्रुतिः). Ñ B इति तत्र स्म (Ñ2 च) नः श्रुतिः(Ñ2 °तं); M4 विश्रुते वै बभूवतुः. —After 15^{ef} (transp.), Ñ B D1.3 M4 ins. :

2260* तस्य ज्येष्ठा तु महिषी यास्मौ कन्यैव दूषिता ।
गरेण नाम्ना कालिन्दी असिते स्वर्गते सति ।

[(l. 1) Ñ2 B3.4 ज्येष्ठा च; D1 या त्वद्य-; D3 या त्व*; G(ed.) प्रेष्ठा तु (for ज्येष्ठा तु). B3 कन्येव. Ñ2 यासौरण्येवदूषिता (sic); D1.3 सपत्न्या दूषिता पुरा; M4 सपत्न्या गरदूषिता (for the post. half). —(l. 2) Note hiatus between the two halves. B3 कालिंदीम् (sic). Ñ1 स नाम्न(illeg.) कालिंदी नृपे स्वर्गगतेपि च; D1.3 M4 गरे(D3 °भें)ण सह कालिंदी न्य(D1 नि)-पतत्स्वर्गते पतौ(D1 °तिः; D3 पुरो).];

whereas Dt1 Dd1 Dm1 G1 ins. after 15; T2 cont. after 2262*; G3 ins. after 16^{ab} :

2261* तत्र चैका महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ।
ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षिणी पुत्रमुत्तमम् ।

[(l. 1) G1 ततश् (for तत्र). —(l. 2) T2 G3 कांक्षंती; G1 इच्छंती (for काङ्क्षिणी). T2 पुत्रमात्मनः.]

G. 2. 119. 19
B 2. 110. 20
L. 2. 123. 18

भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ।
तमृषिं समुपागम्य कालिन्दी त्वभ्यवादयत् ॥ १६
स तामभ्यवदद्विप्रो वरेप्सुं पुत्रजन्मनि ।
ततः सा गृहमागम्य देवी पुत्रं व्यजायत ॥ १७
सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया ।
गरेण सह तेनैव जातः स सगरोऽभवत् ॥ १८

स राजा सगरो नाम यः समुद्रमखानयत् ।
इष्ट्वा पर्वणि वेगेन त्रासयन्तमिमाः प्रजाः ॥ १९
असमञ्जस्तु पुत्रोऽभूत्सगरस्येति नः श्रुतम् ।
जीवन्नेव स पित्रा तु निरस्तः पापकर्मकृत् ॥ २०
अंशुमानिति पुत्रोऽभूदसमञ्जस्य वीर्यवान् ।
दिलीपोंऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ २१

—Thereafter Dt1 Dd1 Dm1 cont.; Dg1 T G2 M1.2 ins. after 15; while G3 ins. after 15^{ef}:

2262* एका गर्भविनाशाय सपत्न्यै गरलं ददौ ।

[Dd1 पुत्र- (for गर्भ-). M2 -विनाशार्थं. T1.2 G2 M1 सा गरं; T3 G3 M2 तु गरं(M2 रगं [meta.]); K(ed.) सगरं (for गरलं).]

16 D3 M4 transp. 16^{ab} and 16^{cd}. —^{ab}) D1 M4 भार्गवं च्यवनं. Ñ1 B1 D1 M4 अ(Ñ1 M4 उ)पाश्रितं (B1 M4 °तः); D2 समा° (for उपाश्रितः). D3 भार्गवनंदनो रामं भगवंतमुपागमत्. —After 16^{ab}, G3 ins. 2261* and then reads 15^{cd}. —D1 reads 16^{cd} for the first time after 15^{cd}, repeating it here. —^{c}) Ś1 B2–4 D1(first time).3.4.6 चाप्युपागम्य; Ñ1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G M1.2 साभ्यु°; B1 D1(second time).2.5.7 चाभ्यु° (for समु°). —^{d}) Ñ B D1(first time).3 M4 सा (for तु). Ś1 D6 गर्भं देवी न्यवेदयत्; D1(second time).2.5 कालेभ्येत्याभ्यवादयत्; D4.7 काले चा(D7 वा)स्मै न्यवेदयत्.

17 D3 om. 17^{ab}. —^{a}) Ś1 D6 T3 अप्य(T3 °ध्य)वदद्. Dt1 Dd1 Dm1 प्रीतो (for विप्रो). M4 तेन चैवाभ्यनुज्ञाता. —^{b}) Ś1 D6 वरं वै; Ñ D4.7 वरेप्सुः; B3 वीरभूः; Dm1 वरे* (illeg.); T1.2 पुत्रेप्सुं; M4 कालिंदी; Cg as in text (for वरेप्सुं). Ñ2 B2 M4 पुत्रजन्मने(M4 °नः); G3 अवदन्मुनिः. —After 17^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

2263* पुत्रस्ते भविता देवि महात्मा लोकविश्रुतः ।
धार्मिकश्च सुभीमश्च वंशकर्तारिसूदनः ।
कृत्वा प्रदक्षिणं हृष्टा मुनिं तमनुमान्य च ।
पद्मपत्रसमानाक्षं पद्मगर्भसमप्रभम् ।

[(l. 2) K(ed.) सुशीलश्च; G2 सुभूमश्च (for सुभी°). —(l. 3) Dt1 श्रुत्वा; Cg as above (for कृत्वा). Dg1 तस्य; Dt1 कृत्वा; Dd1 स्तुत्वा; Dm1 नत्वा; G1.3 सा तु; M2.3 दृष्ट्वा (for हृष्टा). T1.2 G3 अभिवाद्य च; T3 M1 अनुमन्य च. —(l. 4) G1 -समानाक्षी. G3 -पत्र- (for -गर्भ-). G1 पद्मपत्रसमप्रभा (for the post. half).]

—^{c}) D3 तस्य (for ततः). Ś1 D3.6 आगत्य (for °म्य). —^{d}) Dt1 T1 पत्नी (for देवी). Ñ B D3 M4 transp. देवी and पुत्रं. Dg1 Dt1 अजायत.

18 ^{b}) Dd1 गर्भे (for गर्भ-). —^{c}) T3 सगरेण स; G1 गरेण स हि. —^{d}) Dg1 नाम्ना स; Dt1 M3 तस्मात्स; T3 ततः स (for जातः स). —For 18, Ś1 Ñ B D1–7 M4 subst. :

2264* सह तेन गरेणैव ततोऽसौ सगरोऽभवत् ।

[D3 गरेणाथ (for °णैव). Ñ1 illeg.; B3 ततोयं; D1.2.4.5.7 ततः स; D3 तेनासौ; M4 तस्मात्स (for ततोऽसौ). Ś1 D6 सगरः स ततोभवत् (for the post. half).]

19 ^{a}) Ś1 D1.2.4–7 ऐ(D2 इ)क्ष्वाकुः (for स राजा). D1.6 सागरो. D1 राम (for नाम). Ñ B D3 M4 सगरश्चापि धर्मात्मा. —^{b}) D3 स सागरम्; M4 स समुद्रम् (for यः समुद्रम्). Ś1 उपानयत्. D6 यः समुद्रमुखः नयत् (sic). —^{c}) Ś1 D6 तक्ष्णा; Dt1 D1.3.5 G3 M4 दृष्ट्वा; Cr.m.g.t as in text (for इष्ट्वा). G2 सर्वाणि. M4 नागेन (for वेगेन). —^{d}) Ś1 D6 भासयंतम्; Dg1 T1 Cr त्रासयानम्; D1.2.5 भाव(D2 °ष)यंतम्(D5 °तीम्); D3 यं त्रसेयुर्; D4.7 न्यभासयद्; Dt1 Dd1 Dm1 T2.3 G M1–3 Ct त्रासयान; K(ed.) Cm.g as in text (for त्रासयन्तम्). M4 येनास्य तनया हताः. —For 19, Ñ B subst. :

2265* दृष्ट्वा कपिलरूपेण यत्रास्य तनया हताः ।

—After 19, D3 ins. :

2266* बलवान्वीर्यसंपन्नो दृढक्रोधः सुदुर्मतिः ।
क्रूराचारसमाचारः पितुरश्रवणे रतः ।

20 ^{a}) Ñ B D3 असमंजा(Ñ2 °ज)श्च; Dt1 °मंजसु-; D1.2.4.5.7 °मंजास्तु; T2 °मंजं तु; M2 अस*** (moth-eaten) (for °मञ्जस्तु). D1 तत्पुत्रः. —^{b}) B2 D3 सगरस्य च(D3 °स्यैव); M3 सगर** (damaged). T1.2 नः श्रुतः; G1.3 M3 विश्रुतः; Cg नः श्रुतं (as in text). —Ñ2 reads 20^{cd} here for the first time, repeating it after 24^{ab}. —^{c}) Ñ1 जीवन्नेव तु (hypm.). Ś1 D6 निरस्तस्तु; D3 सुपित्रा तु; G3 स्वपित्रा तु; M2 स पित्रे तु (for स पित्रा तु). —^{d}) D6 स पित्रा (for निरस्तः). D2 पापकर्म तत्. Ś1 स पित्रा पापकर्मवित्.

21 ^{a}) Ś1 D1.2.4–7 नाम; Dt1 T3 M3 अपि; Dd1 Dm1 M2 अस्य (for इति). Dg1 अंशुमानत्र (sic). —D2 om. (hapl.) 21^{b}–22^{a}. —^{b}) Ś1 D6 वीर्यमानसमंजसः(D6 °सात्); D1 असमंजस एव च. —For 21^{ab}, Ñ B D3 M4 subst. :

2267* पुत्रोऽसमञ्जसश्चासीदंशुमानिति विश्रुतः ।

[D3 M4 असमंजस(M4 °जस्तु [sic])पुत्रोभूद् (for the prior half). B3 नः श्रुतः (for वि°).]

भगीरथात्ककुत्स्थस्तु काकुत्स्था येन तु स्मृताः ।
ककुत्स्थस्य तु पुत्रोऽभूद्रघुर्येन तु राघवाः ॥ २२
रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ।
कल्मापपादः सौदास इत्येवं प्रथितो भुवि ॥ २३
कल्मापपादपुत्रोऽभूच्छङ्खणस्त्विति विश्रुतः ।
यस्तु तद्वीर्यमासाद्य सहसेनो व्यनीनशत् ॥ २४
शङ्खणस्य तु पुत्रोऽभूच्छूरः श्रीमान्सुदर्शनः ।
सुदर्शनस्याग्निवर्ण अग्निवर्णस्य शीघ्रगः ॥ २५
शीघ्रगस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रशुश्रुकः ।
प्रशुश्रुकस्य पुत्रोऽभूदम्बरीषो महाद्युतिः ॥ २६
अम्बरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषः सत्यविक्रमः ।
नहुषस्य च नाभागः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ २७
अजश्च सुव्रतश्चैव नाभागस्य सुतावुभौ ।
अजस्य चैव धर्मात्मा राजा दशरथः सुतः ॥ २८ G. 2. 119. 31 B. 2. 110. 34 L. 2. 123. 30

—^{d}) Ñ B D3 दिलीपाच्च (for °पस्य). —After 21, Ś1 D1.3-7 ins. :

2268* येन भागीरथी गङ्गा त्रिदिवादवतारिता ।
[D5 दिवादेव (for त्रिदिवाद्).]

22 D2 om. 22^{abc} (cf. v.l. 21). —^{a}) Ś1 D4.7 तु काकुत्स्थः; Ñ1 B1.2.4 च काकुत्स्थः; Ñ2 °त्स्थस्थ (sic); B3 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 °त्स्थश्च (for ककुत्स्थस्तु). —M3 mostly damaged for ^{b}. —^{b}) Dg1 राघवाः (for तु स्मृताः). Ś1 D1.4–7 काकुत्स्थेत्युच्यसे यतः; Ñ B1.3 D3 M4 काकुत्स्थोसि यतः स्मृतः; B2.4 °त्स्थो नियतः स्मृतः; G1 °त्स्थस्तत्सुतः स्मृतः. —^{c}) Ś1 Ñ B D4.5.7 T2 G1 काकुत्स्थ(T2 °त्थ)स्य. Ś1 Ñ B2–4 D3.4.6 च; B1 G2 om. (subm.); D5 [अ]थ (for तु). B4 om. पुत्रोऽभूद्. —^{d}) Ś1 Ñ B1.3.4 D1–7 M4 [अ]सि राघवः; Dd1 Dm1 G1 तु राघवः. B2 रघुर्नाम स राघवः.

23 ^{a}) M4 पुत्रस्तु (by transp.). —^{b}) Ś1 D1–5.7 सौदासः; Ñ2 प्रवृत्तः; D6 सौदामः; T3 प्रसिद्धः (for प्रवृद्धः). Dg1 परुषादकः. —After 23^{ab}, D3 ins. 2271*. —^{c}) Ñ1 B2–4 स्वपुराद् ; Ñ2 B1 स पुराद् ; M4 स सुराद् (all sic) (for सौदास). —^{d}) G1 [ए]व (for [ए]वं). Ñ B M4 अपराद्धो(B3 °द्धे; M4 °धे) व्यनीनशत्. —For 23^{cd}, D3 subst. :

2269* कल्मापपादसंज्ञां तु प्राप्तोऽयं सह कर्मणा ।

24 ^{a}) B2 कल्मापस्य (subm.) (for °षपाद-). —^{b}) B1 खनित्रश् ; B2 (before corr. as in text) खंखणश् ; T2 M2.4 शंकगस्. Ñ2 चाति-; B चेति; M4 नाम (for त्विति). Ñ B2–4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G1 M1.2 नः श्रुतं; T2 (before corr. as in text) G2 नः श्रुतः; M3 ∗ ∗तः. —After 24^{ab}, Ñ2 repeats 20^{cd}. —Ñ1 B2–4 D3 om. 24^{cd}. —^{c}) T2 यस्य तद्वीर्यम्; G1 यो द्विषद्विषम् (for यस्तु तद्वीर्यम्). M2 (also) स तु दैवेन विधिना. —^{d}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1 G3 Ct सहसैन्यो; M3 सहसैव. ❀ Cv : अस्यार्धस्य स्थाने स तु दैवेन विधिना ससैन्यो व्यनशत्पुरा इति च पाठान्तरम् । ❀ —For 24^{cd}, Ñ2 B1 M4 subst. :

2270* सोऽपि दैवेन विधिना ससैन्यो व्यनशत्पुरा ।
[M4 यः स (for सोऽपि).]

—For 23^{c}–24, Ś1 D1.2.4–7 subst., while D3 ins. after 23^{ab} :

2271* योऽरिभिः सह संग्रामे बलवद्भिर्महाबलः ।
युध्यमानो निहत्यारीन्सहसैन्यो न्यवर्तत ।
[(l. 1) D3 सोरिभिः. —(l. 2) Ś1 ससैन्योपि (for सहसैन्यो). D1.4.7 निवर्तते(D1 °र्तिनः); D5 [ऽ]भ्यवर्धत.]

25 ^{a}) Ñ1 B2 खंखणस्य; B1 खनित्रस्यः M3.4 शंकणस्य. B1 च; B2 om.(subm.) (for तु). Ś1 D2.4.5.7 खङ्गी तु तस्य(Ś1 reads तस्य in marg.) पुत्रोभूत्; D3 खङ्गिनः सुमहाभागः; D6 खङ्गाधीस्तस्य पुत्रोभूत् . —B1 G2 om. (hapl.) 25^{b}–27^{a}. —^{b}) Ś1 D1.2.4–7 तस्य; Dg1 M3 वीरः (for शूरः). —^{c}) Ñ1 B2–4 सुदर्शनाद्; D1 सुदर्शिनस्य. —^{d}) Ś1 D6 G3 ह्यग्निवर्णस्य; Ñ B2–4 तस्मादथ च; D3 तस्याप्य∗ च; D4.7 त्वग्निवर्णस्य; M1 [ऽ]प्यग्निवर्णस्य (all to avoid wrong form).

26 B1 G2 om. 26 (cf. v.l. 25). —^{a}) Ś1 D6 मनोः (sic); D1.2.4.5.7 मनुः; D3 मुरुः; G1 M3 मरुत् (for मरुः). —Ñ2 om.(hapl.) from ^{b} to पुत्रो in ^{c}. —^{b}) Ś1 मनुपुत्रः; D1.2.4.5.7 मनोः पुत्रः; D3 मुरोः पुत्रः; D6 सुप्रतापः (for मरोः पुत्रः). Ś1 D6 प्रसुसकः; Ñ1 B2–4 D5 प्रशु(B2 °सु)श्रुवः; Dg1 प्रसुश्रुकः; Dt1 प्रशुश्रवः; D2 प्रशुश्रुतः; D3 पशुश्रमः; D4.7 प्रमुश्रुकः; L(ed.) प्रसुस्तकः. —M4 om. 26^{c}–27. —^{c}) Ś1 D6 प्रसुसकस्य; Ñ1 B2–4 T2 प्रशु(B2 °सु)श्रवस्य; Dg1 D4 प्रसुश्रुकस्यः Dt1 प्रशुश्रवस्य; D2 प्रशुश्रुमस्य; D3 पशुश्रमस्य; D7 प्र∗श्रुकस्य. D2 reads from पुत्रो up to नहुषस्य तु in 27^{c} (see variant) in marg. —^{d}) D6 अंभरीषो. Ñ B2–4 इति श्रुतः; Dt1 Dd1 Dm1 G1 महामतिः; G(ed.) इति श्रुतं (for °द्युतिः).

27 B1 G2 om. 27^{a} (cf. v.l. 25); M4 om. 27 (cf. v.l. 26). D2 reads in marg. up to नघुषस्य तु in ^{c} (cf. v.l. 26). —^{a}) Ś1 D1.2.4–7 तु (for ऽभून्). —^{b}) D1–3 नघुषः. Ś1 D1.2.4–7 सत्यसंगरः(D2 °तः). —^{c}) D1.2 नघुषस्य. Ś1 Ñ2 B3.4 D2.4–7 तु (for च). Ś1 D1.2.4–7 पुत्रोभूद् (for नाभागः). D3 नघुषस्य तु महाभागः(hypm.). —^{d}) Ś1 D1.2.4–7 ययातिरिति नः श्रुतं.

23 ^{a}) T3 संभृतश् ; M2 सुवृतश् (for सुव्रतश्). —For 28^{ab}, Ś1 D1.2.4–7 subst. :

G. 2. 119. 32 B. 2. 110. 35 L. 2. 123. 31 तस्य ज्येष्ठोऽसि दायादो राम इत्यभिविश्रुतः ।
तद्गृहाण स्वकं राज्यमवेक्षस्व जगन्नृप ॥ २९
इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः ।
पूर्वजेनावरः पुत्रो ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ॥ ३०
स राघवाणां कुलधर्ममात्मनः
सनातनं नाद्य विहातुमर्हसि ।
प्रभूतरत्नामनुशाधि मेदिनीं
प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशाः ॥ ३१

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्व्यधिकशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

2272* ययातेरपि धर्मात्मा पुत्रोऽजः समपद्यत ।

[D4 om. (hapl.) from the post. half up to 28ᶜ. Ś1 D6 समजायत (for °पद्यत).];
whereas Ñ B D3 M4 subst. for 28ᵃᵇ :

2273* अजश्च नाभागसुतः पृथुश्रीः पृथिवीपतिः ।

[M4 तु (for च). Ñ2 नाभोगसुतः.]

—ᶜ) Ś1(marg.) D6.7 [अ]पि हि; Ñ B D3 [अ]पि च; D1.2.5 [अ]पि तु; G1 M2 [ए]व च (by transp.); M4 चापि (for चैव). —ᵈ) M3 damaged for राजा. T2 स्मृतः (for सुतः). —After 28, G1 ins. :

2274* यो जित्वा वसुधां कृत्स्नां दिवं शासति च प्रभुः ।

while G3 ins. :

2275* तत्सुतोऽभूद्दशरथः पिता ते सत्यसंगरः ।

29 ᵃ) Ñ1 illeg.; B2-4 [ऽ]पि (for ऽसि). B1 दायाद् (sic). Ś1 D1.4.6.7 तस्य पुत्रोसि(D1 °स्ति) वै ज्येष्ठो; D2.5 तस्य पुत्रोपि(D5 °स्तु) वै श्रेष्ठो. —ᵇ) B2 इति (subm.) (for इत्यभि-). Ś1 D1.2.4-7 -संज्ञितः (for -विश्रुतः). —D1 om. 29ᶜᵈ. —ᶜ) Dt1 त*हाण (lacuna). Ś1 D5.6 प्रतिगृह्णीष्व राज्यं स्वम् ; D2 प्रतिपद्य च राज्यं स्वम् ; D4.7 प्रति(D7 °वि)गृह्य स्वराज्यं त्वम् . —ᵈ) Dm1 D5 अवेक्ष्य स्व-. D2 यशो; D7 T3 M3 जनं (for जगन्). G1 अवेक्ष्य स्वर्गगं नृपं; G2 अवेक्ष्य स्वजनं नृप. —For 29ᶜᵈ, Ñ B D3 M4 subst. :

2276* बुध्यस्व सर्वं बोद्धव्यं राजपुत्र महायशः ।

[B4 बुद्धस्व. M4 एव त्वं (for बोद्धव्यं). B3.4 महायशाः; D3 °मते; M4 °श्रुते (for °यशः).]

30 ᵃ) Ś1 D1.2.4-6 तु; Ñ2 च (for हि). —ᶜ) Ś1 D4.7 पूर्वजाद्यावरः; D1.2.5 पूर्वजो नावरः; G1 पूर्वजोवरजः (for पूर्वजेनावरः). —ᵈ) M3 damaged up to ऽभिषि. Dg1 Dt1 राजा; Dd1 भ्राता; Cg as in text (for राज्ये). Ś1 D1.2.4-7 राज्ये समभिषिच्यते. —For 30ᶜᵈ, Ñ B D3 M4 subst. :

2277* स त्वं राज्येऽभिषिच्यस्व पूर्वजो ह्यसि राघव ।

[M4 तत् (for स). B1 राज्याभि-. Ñ2 B1 [अ]पि (for [अ]सि).]

—Then Ñ1 cont. :

2278* तद्वानेवात्र**पुत्रो**प्यमभिषिच्य हि ।

31 ᵃ) Ñ2 B3 M4 राघवेत्थं(M4 °वैवं) (for °वाणां). Ś1 Ñ1 B1.2.4 D5.6 स(B4 तद्) राघवेमं कुल(Ś1 D5 बत)-वंशमात्मनः; D1.2 स राघवेमं(D1 °वे तं) कुलमात्मनः सदा; D3 स राघवोयं कुलवंशमात्मनः; D4.7 स राघवे वंशकुले त्वमात्मनः. —ᵇ) D4 स राजराज्यं न; D7 सनातनायाद्य; G3 सनातनं त्वं न. Ś1 Dt1 D6 T3 Cg.t विहंतुम् ; M4 विमोक्तुम् (for विहातुम्). —ᶜ) B2 प्रभूतरागाम् (for °रत्नाम्). —ᵈ) Ś1 D3.6 समृद्धराज्यां; Ñ B D1.2.4.5.7 M4 समृद्ध° (for प्रभूत-राष्ट्रां). Dg1 reads -राष्ट्रां पितृ- in marg. D3 पुत्रवान् (sic); M4 महतीं (for पितृवन्). B1.4 T M2 महायशः.

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ1 D1.2.4.6.7 व(D7 वा)सिष्ठवाक्यं; Ñ2 B1.3.4 D3 इक्ष्वाकु(Ñ2 °कू)वंशकीर्तनं; B2 इक्ष्वाकुवंशकथनं; D5 वंशानुवर्णने वसिष्ठवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś1 Ñ1 B1.2 D3.6 om.; Ñ2 B3 M4 118; B4 D4 114; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 110; D1 170; D2.5 117; D7 116. —After colophon, T2 concludes with श्रीरामचन्द्राय नमः; G with श्रीरामाय नमः.

१०३

वसिष्ठस्तु तदा राममुक्त्वा राजपुरोहितः ।
अब्रवीद्धर्मसंयुक्तं पुनरेवापरं वचः ॥ १
पुरुषस्येह जातस्य भवन्ति गुरवस्त्रयः ।
आचार्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च राघव ॥ २
पिता ह्येनं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ ।
प्रज्ञां ददाति चाचार्यस्तस्मात्स गुरुरुच्यते ॥ ३
स तेऽहं पितुराचार्यस्तव चैव परंतप ।
मम त्वं वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ४
इमा हि ते परिषदः श्रेणयश्च समागताः ।
एषु तात चरन्धर्मं नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ५
वृद्धाया धर्मशीलाया मातुर्नार्हस्यवर्तितुम् ।
अस्यास्तु वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ६
भरतस्य वचः कुर्वन्याचमानस्य राघव ।
आत्मानं नातिवर्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रम ॥ ७
एवं मधुरमुक्तस्तु गुरुणा राघवः स्वयम् ।
प्रत्युवाच समासीनं वसिष्ठं पुरुषर्षभः ॥ ८
यन्मातापितरौ वृत्तं तनये कुरुतः सदा ।
न सुप्रतिकरं तत्तु मात्रा पित्रा च यत्कृतम् ॥ ९ G. 2. 120. 9 B. 2. 111. 9 L. 2. 124. 8

103

Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 V1 missing up to 18 (cf. v.l. 2.102.7). —[a]) Dt1 स; **C**g as in text (for तु). D1.2.5 तथा (for तदा). M2–4 स वसिष्ठस्तदा(M2 °स्तु तं) रामं. —[d]) M4 [अ]ब्रवीद् (for [अ]परं).

2 V1 missing (cf. v.l. 1). —[a]) B4 [इ]व; M4 हि (for [इ]ह). —[b]) M3 (*inf. lin. sec. m.*) त्रयश्च (for भवन्ति). B4 Dg1 Dt1 M3 सदा (for त्रयः). —[c]) D2 आचार्याश्च. D3 माता च (for काकुत्स्थ). —[d]) Ś1 Ñ B D6 ते त्रयः (for राघव). D3 पिता च रघुनंदन.

3 V1 missing (cf. v.l. 1). D2.4.5.7 om. 3. —[a]) Ś1 D6 जनं; B1 ह्येवं (for ह्येनं). —[b]) Ś1 Ñ B D1.3.6 M4 माता संवर्धयत्यपि(B2 °यिष्यति). —T1 om. (hapl.) 3[d]–4[a]. —[d]) Dg1 तस्मात्पूज्यो हि धर्मतः; G1 तस्माद्गुरुरिहोच्यते; **C**r.m.g.t as in text.

4 V1 missing (cf. v.l. 1). T1 om. 4[a] (cf. v.l. 3). —[a]) Ñ1 B2–4 चाहं; T2 [ऽ]हं ते (by transp.) (for तेऽहं). B2.4 पुनर् (for पितुर्). —[b]) Ś1 B1 D1.2.5.6 M4 महाद्युते; Ñ2 महामते (for परंतप). Ñ1 B2–4 तवैव सुमहाद्युते; D3 तथैव च महामतिः; D4.7 पिता माता च राघव. —[c]) Ś1 D1.2.4–7 राम (for कुर्वन्). —[d]) Ñ नातिक्रामेत्; B1–3 नातिक्रामेः; B4 illeg. (for °वर्तेः). Ś1 D1.2.4–7 नातिक्र-(D5.7 °क्रा)मितुमर्हसि.

5 V1 missing (cf. v.l. 1). Ś1 D2.4–7 om. 5. —[a]) D1.3 इमे (for इमा). T3 om. (subm.); M2 च (for हि). Ñ1 B1.2.4 ताः; Ñ2 B3 त्वां (for ते). D1 पारिषदाः; D3 पार्षदाश्च (for परिषदः). M4 इमे हि पश्य ते दासाः. —[b]) Dt1 **C**t ज्ञातयश्च; **C**r.m.g as in text (for श्रेणयश्च). Dg1 T G1.3 M1–3 **C**r.m.g द्विजास्तथा; Dt1 Dd1 **C**t नृपास्तथा; Dm1 परंतप; G2 द्विजातयः (for समागताः). —[c]) Ñ B D1.3 एष पुत्र(D1.3 तात) सतां धर्मो; T1 एषां त्वमाचरन्धर्मं; M4 एषां त्वं वचनं कुर्वन्. —[d]) Ñ2 B नातिक्रामेः (for °वर्तेः). G1 नातिवर्तस्व तां गतिं.

6 V1 missing (cf. v.l. 1). Ñ1 B2.4 om. 6–7. —[b]) Ś1 Ñ2 D1.4.6.7 मातुरर्हसि पूजितुं(Ñ2 °जनं; D4.7 °तं); B1.3 D2.3.5 M4 मातुर(B3 °र्ना)र्हसि लज्जितुं(B1 °तं). —[c]) Ñ2 तस्यास्त्वं; B1 तस्यास्तद्; B3 तस्मात्त्वं; Dt1 Dd1 Dm1 D4.7 अस्या हि(D4.7 °श्च); D1–3.5 M4 अस्यास्त्वं; T2 तस्यास्तु (for अस्यास्तु). —[d]) Ś1 Ñ2 D1.2.4–7 सतां पंथानमाव्रज; B1.3 नातिवर्तस्व सद्गतिं.

7 V1 missing (cf. v.l. 1). Ñ1 B2.4 om. 7 (cf. v.l. 6). —[a]) M4 मतिं (for वचः). —[b]) Ś1 D6 याचतो रघुनंदन. —[c]) M2 तु (for त्वं). Ś1 D2.4–7 ना(Ś1 आ)-त्मानमभि(D4.7 °ति; D5 °पि)वर्ते(D6 °र्धे)थाः; B1.3 आत्मानं ना(B3 मा)तिवर्तस्व. —[d]) Ś1 Ñ2 B3 D1.4–7 -परायणः (Ñ2 °णं); B1 D3 T1.2 °यश; Dt1 Dd1 M3 °क्रमः; **C**g as in text (for °क्रम).

8 V1 missing (cf. v.l. 1). —[a]) M3 वचनम् (for मधुरम्). Dt1 स; Dm1 T1.2 G1 M3 सन् (for तु). Ñ B D3 M4 एवमुक्तः स(B3 सु) मधुरं; Dd1 एवं मधुरयुक्तः सन्. —[b]) D3 प्रियं (for स्वयम्). —[c]) Ś1 D1.2.4.6.7 तमासीनं; Ñ1 B तथासीनं; Ñ2 D3 M4 तदासीनं (for समा°). —[d]) B4 D4 पुरुषर्षभं.

9 V1 missing (cf. v.l. 1). —[b]) M3 मानये (sic) (for तनये). —For 9[ab], Ś1 Ñ B D1–7 M4 subst.:

2279* मातापितृभ्यां यां वृत्तिं सम्यक्कुर्वन्ति मानवाः ।

[D1 यं वृत्तं; D3.6 M4 ये(D6 *) वृत्ति (for यां वृत्तिं). Ñ B मातापितृषु यद्वृत्तं(Ñ1 ये तु त्व [sic]) (for the prior half).]

—[c]) B1 न स्व-; D4 ननु; T3 न स- (for न सु-). Ñ1 B4 D2 न सु(B4 मे)प्रीतिकरं. Ś1 Ñ1 B1.3 D2.4–7 M4 ताभ्यां; Ñ2 तेन; B2 तात; B4 तस्यां; D3 तेषां (for तत्तु). D1 न निष्कृति-

G. 2. 120. 10
B. 2. 111. 10
L. 2. 124. 9

यथाशक्ति प्रदानेन स्नापनाच्छादनेन च ।
नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्धनेन च ॥ १०
स हि राजा जनयिता पिता दशरथो मम ।
आज्ञातं यन्मया तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति ॥ ११
एवमुक्तस्तु रामेण भरतः प्रत्यनन्तरम् ।
उवाच परमोदारः सूतं परमदुर्मनाः ॥ १२
इह मे स्थण्डिले शीघ्रं कुशानास्तर सारथे ।
आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे न प्रसीदति ॥ १३
अनाहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः ।
शेष्ये पुरस्ताच्छालाया यावन्न प्रतियास्यति ॥ १४
स तु राममवेक्षन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः ।
कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमावेवास्तरत्स्वयम् ॥ १५
तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः ।
किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्ष्यसि ॥ १६

करं तेषां. —^{d}) Ś1 D3.4.7 T1 M4 पित्रा मात्रा (by transp.); Cv.r.m.g as in text (for मात्रा पित्रा). D3 संस्कृतं; M3 सत्कृतं (for यत्कृतम्).

10 V1 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) Ś1 Ñ B D1.2.4–6 त(D1 य)थाश(B D2 °स)न-; T3 यदा शक्तेः; M3 यथा-शास्त्र-; Cr.m.g.t as in text (for यथाशक्ति). B1 प्रसादेन; D3 न दानेन (for प्रदा°). M4 जानस्य परिपाल्येन. —^{b}) Ñ2 B1 शयन-; B2.4 T2 M4 स्त्रा(B2 स्व)पन-; D3 स्थापन- (for स्नापन-). Ś1 D6 शयनाच्छादनादिना; Ñ1 स्नाना-सनाच्छादनेन च (hypm.); Dt1 Dd1 Dm1 T1 G1.2 M1.3 Cv.r.g स्ना(Dt1 Dd1 T1 स्त्रा)पनोच्छादनेन च. —^{c}) T2 नीत्या च; G3 सततं (for नित्यं च). M4 क्रियाणां लंभनाच्चापि. —B2 lacuna for 10^{d}. —^{d}) G1 सतां (for तथा). G3 संवर्धितेन (for संवर्धनेन).

11 V1 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) Ś1 Ñ2 D1.2.4–7 राजा गुरुर् (for स हि राजा). Ś1 Ñ B Dt1 Dd1 Dm1 D1.2.4–7 दशरथः (for जनयिता). —^{b}) Ś1 Ñ2 D6.7 तथा (for पिता). Ś1 Ñ B Dt1 Dd1 Dm1 D6.7 जनयिता (for दशरथो). D1.2.4.5 पिता(D4 तथा) जनयिता च मे. —^{c}) Ś1 D1.2.4–7 संश्रुतं यन् ; Ñ B प्रतिज्ञातं; D3 प्रतिज्ञाय; T2 आत्मा तं यन् (sic); M4 प्रतिज्ञा या (for आज्ञातं यन्). Dt1 Ct आज्ञापयन्मां यत्तस्य. —^{d}) G2 om. न. Ñ1 B D3 न कार्यं वाक्यमन्यथा; M4 न युक्तं कर्तुमन्यथा. —After 11, Dm1 ins. राम.

12 V1 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) Ś1 Ñ2 Dt1 उक्तेन; Ñ1 B2–4 Dg1 Dd1 Dm1 D3.4.6.7 T G1 M2–4 उक्ते तु (for उक्तस्तु). —^{b}) Ś1 Ñ B D3.6 M4 तदनंतरं (for प्रत्य°). —^{c}) Ś1 D6.7 चलितोरस्कः; B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–3.5 T1.2 M3.4 विपुलोरस्कः(D5 °स्कं); D4 परमोरस्कः; Cg as in text (for परमोदारः). —^{d}) D2 ततः; D4 रामं; D7 स तं; T3 सुनः (sic) (for सूतं). B3 परमदुःखितं (for °दुर्मनाः).

13 V1 missing (cf. v.l. 1). Ś1 om. (hapl.) $13–15^{ab}$. —^{a}) Dt1 तु (for मे). —^{b}) D7 illeg. for कुशानास्तर. T1.2 कुशम् (for कुशान्). Ñ B1 संस्तरः क्रियतां कुशैः; B2–4 D3 क्रियतां सं(D3 स)स्तरः(B4 °रैः) कुशैः; M4 क्रियतां प्रस्तरः कुशैः. —^{c}) D6 अहं (for आर्यं). —^{d}) Ñ2 Dt1 D5 M1 मे सं-; D6 आर्यः (for मे न).

14 V1 missing (cf. v.l. 1). Ś1 om. 14 (cf. v.l. 13). ❀ Ct : एतदुत्तरं निराहारः इत्यादि पद्यं प्रक्षिप्तमिति कतकस्वरसः । ❀ —^{a}) Dt1 D1–3.5.6 G1 निराहारो(Dt1 °री); Cg as in text (for अनाहारो). B1 D1.2.4–7 निरालंबो; Dd1 यथा लोको (for निरालोको). —^{b}) Ñ2 B1.3 D3 M4 यथालसः; B2 यथालयः; B4 यथावरः (for यथा द्विजः). Ñ1 हीनो धनहीनोलसः (sic). —^{c}) Ñ2 B1–3 Dt1 Dd1 Ct शये; Dg1 शिष्ये (sic); D3 शैप्ये (sic); T1 G3 शेषे (sic); Cg as in text (for शेष्ये). G3 damaged from स्ता up to प्र in ^{d}. Ñ2 B1–3 छायायां; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G1.2 M3 शालायां (for शालाया). Ñ1 शपुरः शयच्छाशयां (sic); B4 शये पुरुषगच्छायां (sic); D1.2.4–7 पुरः(D4.6.7 °नः) शयिष्ये शय्यायां. —^{d}) B4 नः; Dt1 Dd1 Dm1 Ct मां; D3 M2 मे (for न). B2 प्रतिदास्यति; D3 M2 न प्रसीदति. D6 वनाद्यावन्न यास्यति.

15 V1 missing (cf. v.l. 1). Ś1 om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). G2 om. up to दु in 15^{b}. —^{a}) Ñ B अभिप्रेक्ष्य; Dm1 प्रवेक्षंतं; D3 M4 च संप्रेक्ष्य; Cg.t as in text (for अवेक्षन्तं). —^{b}) Ñ B भरतं(B1 °तश् ; B2 °तो); D6 M3 सुमंत्रः (for सुमन्त्रं). Ñ B1.2.4 च(B2 [ऽ]पि) सु-; B3 चापि (for प्रेक्ष्य). D3 M4 लक्ष्मणं च सुदुर्मनाः. —Before र्म in दुर्मनाः, G2 wrongly reads 17^{ab} up to रा in नरा for the first time, repeating it in its proper place. —^{c}) Ñ2 B1.3.4 D5 कुशास्तरैर् (for कुशोत्तरम्). B4 उपास्तीर्य; Dd1 Dm1 G3 M2 Cr अवस्थाप्य; Cm.g.t as in text (for उपस्थाप्य). Ś1 D6.7 कुशास्तीर्णैरभ्युपस्थाप्य; Ñ1 कुशात्वमातरस्थाप्य (sic); B2 कुशानानीय सूतः स; D1 कुशांस्ततः समुत्थाय; D2 कुशोस्तरै-रुपास्थाय (sic); D3 कुशांतैरुपस्थाय; D4 कुशांस्तत उपस्थाप्य; M4 कुशांतराण्युपस्थाप्य. —^{d}) Ś1 [अ]तरत् ; Ñ B M4 [अ]स्तृणा(B1.2 M4 °णो)त् ; Dt1 Dd1 Ct [आ]स्थितः; D3 [आ]स्तिणोत् (sic); D7 [आ]स्परत् (sic); Cr.m.g as in text (for [आ]स्तरत्).

16 V1 missing (cf. v.l. 1). D5 reads 16^{a} in marg. —^{b}) Ñ B D4.7 -नंदनः (for -सत्तमः). Ś1 D1–3.5.6 M3.4 रामो राजीवलोचनः. —^{c}) B2 वा (for मां). B2 कुर्वाणस् (for कुर्वाणं). —D3 om. (hapl.) from क्ष्यसि up to प्रत्युपवे in 17^{d}. —^{d}) Ś1 D1.2.4–7 इह; Ñ2 भ्रांतः; G1 अद्य

ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरान्रोद्धुमिहार्हति ।
न तु मूर्धावसिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने ॥ १७
उत्तिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद्दारुणं व्रतम् ।
पुरवर्यामितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव ॥ १८
आसीनस्त्वेव भरतः पौरजानपदं जनम् ।
उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमार्यं नानुशासथ ॥ १९
ते तमूचुर्महात्मानं पौरजानपदा जनाः ।
काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग्वदति राघवः ॥ २०
एषोऽपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति ।
अत एव न शक्ताः स्मो व्यावर्तयितुमञ्जसा ॥ २१ G. 2. 120. 24 B. 2. 111. 21 L. 2. 124. 20

(for तात). Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.6.7 T1 प्रत्युपवेक्ष्यसे; Dg1 °क्ष्यति (for °वेक्ष्यसि). G2 तातात्रां प्रत्युपेक्ष्यसि.

17 V1 missing (cf. v.l. 1). D3 om. up to प्रत्युपवे in 17[d] (cf. v.l. 16). —[a]) Dg1 [ऽ]प्येक-; D4 ह्येव (for ह्येक-). M2 -पादेन (for -पार्श्वेन). —[b]) Dd1 राजन् (for नरान्). Ś1 D6 स्वयमास्तीर्य संविशेत्; Ñ B D2.4 शयानस्तु (D2.4 शयमानः) पुरं दहेत्; D1 M4 परान्दहि (M4 °दंभि)-तुमर्हसि (M4 °ति); D5.7 शयमानः पुरं दहेत्. —Before मे in 15[ab], G2 wrongly reads 17[ab] for the first time up to रा in नरा. —[c]) Ñ2 B3 G1 Cm.g मूर्ध्ना (G1 Cm.g °र्धा)भिषिक्तानां; Cr as in text (for मूर्धावसि°). —[d]) M3 राज्ञां; Cm as in text (for विधिः). B2.4 प्रत्युपवेशनात्; D2 °तिष्ठते (for °वेशने).

18 V1 missing (cf. v.l. 1). —[a]) Ś1 Ñ B Dg1 D1-7 राज- (for नर-). —[b]) D3 त्यज (for हित्वा). —After 18[ab], B3 ins.:

2280* मच्छक्यं कुरु सौमित्रे प्रीतिर्मे जायते यतः ।

—[c]) Dt1 Dm1 D1.5 पुरवर्यम् (sic). Ś1 परिवारान्वितः क्षिप्रम्. —[d]) Ś1 D1.2.4-7 गच्छ (for याहि). —For 18[cd], Ñ B D3 M4 subst.:

2281* अयोध्यां गच्छ शीघ्रं त्वं कुरु सत्यं पितुर्वचः ।

[D3 M4 पुरीमयोध्यां गत्वा त्वं (for the prior half).].

—Thereafter all the above MSS. cont.:

2282* मया यथासि संदिष्टस्तथा भरत यत्नवान् ।
अनुपालय धर्मेण प्रजाः स्विष्टा इव प्रजाः ।

[(l. 1) B2.4 यथा (for मया). Ñ1 संदिष्टं (for °ष्टस्). M4 कुरु च (for भरत). —(l. 2) Ñ2 अनुमानेय (sic) (for °पालय). Ñ1 त्विष्टा; B4 स्विष्ट (for स्विष्टा). D3 M4 प्रजास्त्वं स्वाः प्रजा इव (for the post. half).]

19 [a]) V1 त्वेष; B1 त्वे*; D3 त्वत्र (for त्वेव). B2 आसीनमेवं भरतं. —D2 om. (hapl.) from दं जनम् in [b] up to जानप in 20[b]. —[b]) V1 D1.4.5.7 -पदाञ्जनान्. —After 19[ab], D2 ins. 2283*. —[c]) Ś1 V1 B2.3 D1.4-7 सर्वान्सं-; B4 सर्वानभि- (hypm.); D3 तानभि-; M4 वचनं (for सर्वतः). —[d]) Ñ2 Dm1 D7 किमर्थं; D5 किमार्ये (for किमार्यं). Ñ V1 B1.2.4 D1.1-7 [अ]नुयाचथ (D1 °चथः) (for [अ]नुशासथ).

20 D2 om. up to जानप in [b] (cf. v.l. 19). —[a]) Dg1 तथा; Dt1 M3 तदा; Cm.g as in text (for तम्). —G2 om. (hapl.?) from 20[b] up to 22[a]. —After 20[ab], Ñ B D3 M4 ins.; while D2 ins. after 19[ab]:

2283* भरतं बाष्परक्ताक्षं रामानुनयविक्लवम् ।

[B1.3.4 -विह्वलं (for -विक्लवम्).]

—[c]) Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 अभि (Ñ1 °नु) जानीम काकुत्स्थं (D1.4.5.7 °त्स्थ). —[d]) D7 ब्रवीति (for वदति). Dt1 राघव; Ct राघवः (as in text). Ś1 D4.6 सम्यक् ब्रवीति राघवः; Ñ B D3 M4 सत्यधर्मपरायणं. —After 20, Ñ B ins.; D3 ins. after 2286*:

2284* वक्तुं न शक्नुमः स्नेहान्न हि नः श्रोष्यते वचः ।

[B2 वद्धु (for वक्तुं). D3 न शक्नुमस्तेन वक्तुं (for the prior half).];

while M4 ins.:

2285* तेन वक्तुं न शक्ष्यामो न हि श्रोष्यति नो वचः ।

21 G2 om. 21 (cf. v.l. 20). —B3 reads up to अत एव न in [c] in marg. —[a]) Ś1 V1 D1.2.4-7 पितुर्यथा; Ñ B D3 M4 पितुरेव (Ñ2 °व); G1 एकोपि हि (for एषोऽपि हि). V1 Dt1 महाभागे (Dt1 °ग); Ct as in text (for महाभागः). —[b]) Ś1 V1 D1.2.4-7 वचने तिष्ठति ध्रुवं; Ñ B D3 M4 वचनं परि (D3 प्रति) पालयन्. —After 21[ab], Ñ B D3 M4 ins.:

2286* न गुरूणां न मातॄणां न तव श्रोतुमिच्छति ।

[B4 नरश्च; D3 न तु वः; M4 नास्माकं (for न तव).]

—Thereafter D3 cont. 2284*.

—[c]) D3 M4 एनं (for एव). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3 T1.2 M1-3 स्म; T3 ते (for स्मो). Ś1 Ñ V1 B D2.4-7 त (Ś1 अ)-तो न (Ś1 D5 नु; V1 ना; B4 *) शक्नुमो ह्येनं; D1 तथा न शक्नुमो ह्येनं. —[d]) V1 D1-5.7 M4 ओजसा (for अञ्जसा). Ś1 D6 नि (D6 वि) वर्तयितुमोजसा. —After 21, Ñ B D3 M4 ins.:

2287* धृतिमन्तं स्थितं सत्ये रामं दयितबान्धवम् ।
नैव शक्यश्चालयितुं सत्यात्सत्यपरायणः ।
हिमवानिव शैलेन्द्रो वायुना द्रुमवैरिणा ।

[(l. 1) M4 मति- (for धृति-). D3 धर्मे (for सत्ये). —(l. 2) B3 D3 M4 [ए]व (for [ए]व). Ñ1 B2 शक्यं

G. 2. 121. 1 B. 2. 111. 22 L. 2. 124. 21 तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचनमब्रवीत् ।
एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषाम् ॥ २२
एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक्संपश्य राघव ।
उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो मां च स्पृश तथोदकम् ॥ २३
अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत् ।
शृण्वन्तु मे परिषदो मन्त्रिणः श्रेणयस्तथा ॥ २४

न याचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरम् ।
आर्यं परमधर्मज्ञमभिजानामि राघवम् ॥ २५
यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च पितुर्वचः ।
अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश वने समाः ॥ २६
धर्मात्मा तस्य तथ्येन भ्रातुर्वाक्येन विस्मितः ।
उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम् ॥ २७

(for °क्यश्). Ñ B1 सत्यपराक्रमः; B2 M1 °परायणं (for °यशः). —(l. 3) Ñ B2 -वारिणा (sic) (for -वैरिणा).]

—Thereafter Ñ B ins. an addl. colophon.

[*Sarga name* : Ñ B भरतप्रत्युपदे(Ñ1 B1.3 °वे)शः. —*Sarga no.* : Ñ1 B1.2 om. Ñ2 B3 119; B4 115.]

—After 21, V1 ins. :

2287^{a}* कृतं तु कैकेय्या वचनं तया मद्विप्रियं कृतम् ।
अमृतात्मा च यत्नेन पितरं तं महामतिम् ।

[(l. 1) (hypm.)]

—Thereafter V1 reads 1–11^{ab} of 2.104.

22 G2 om. 22^{a} (cf. v.l. 20). —^{a}) D2 **एषां** (for **तेषाम्**). Ś1 V1 D4–7 **वचनमाज्ञाय** (by transp.); D1.2 **वचनमादाय** (for **आज्ञाय वचनं**). —G2 om. (hapl.) 22^{c}–24^{b}. —^{c}) Ś1 V1 D2.4–7 **एतत्**; D1 **एकम्**; T3 **एनं** (for **एवं**). Ś1 **निरोध-**; D1 **एवार्थं-**; T3 **विबोध** (for **निबोध**). —^{d}) Ś1 V1 D1.2.4–7 **सर्वेषां** (for **सुहृदां**). —For 22, Ñ B D3 M4 subst. :

2288* पौराणां तु वचः श्रुत्वा राघवः पौरवत्सलः ।
प्रहर्षमतुलं लेभे प्रहृष्टश्चेदमब्रवीत् ।
वेदवेदाङ्गविदुषां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
उपपन्नं च युक्तं च वचनं ज्ञानचक्षुषाम् ।

[(l. 1) Ñ1 च (for तु). M4 वचनं (for तु वचः). M4 धर्मवत्सलः. —(l. 2) M4 संप्रहृष्टमना भूत्वा (for the prior half). —M4 om. l. 3. —(l. 3) D3 यशस्विनां (for तपस्विनाम्). —(l. 4) B2 धर्मयुक्तं विशेषतः (for the post. half).]

—After 22, all the above MSS. ins.(Ñ B1–3 ins. l. 1–14 after 2288* and l. 15–17 after 23^{ab}) a passage relegated to App. I (No. 28).

23 D3 G2 M4 om. 23 (for G2, cf. v.l. 22). —^{a}) D1 **मम** (for **एतच्**). D2 तत एतद्वयं श्रुत्वा. —^{b}) V1 **पश्यामि**; Dd1 D7 **तं पश्य** (for **संपश्य**). —After 23^{ab}, Ñ B1–3 ins. l. 15–17 of App. I (No. 28). —Ñ B om. 23^{cd}. —^{c}) T1.2 G3 **महाभाग** (for °**बाहो**). —^{d}) Ś1 D6 **संस्पृशस्व**; D1 **गांगं स्पृश**; D2 **मां स्पृशस्व**; D4.7 **स्पृश त्वं च** (for **मां च स्पृश**). V1 **यथा** (for **तथा**).

24 G2 om. 24^{ab} (cf. v.l. 22). —^{a}) D2 **दृष्ट्वा** (for **स्पृ**°). —For 24^{ab}, Ñ B D3 M4 subst. :

2289* उपस्पृश्योदकं वीरो वाक्यमेतदुवाच ह ।

[M4 धीरो (for वीरो).]

—^{c}) M3 (*inf. lin. sec. m.*) **नः** (for **मे**). D3 **परिष***; M4 **पारिषदा** (for °**दो**). —^{d}) Ñ B D3 M4 **मातरस्**; Dt1 **शृणुयुस्** (sic); D2 **श्रेष्ठयस्** (for **श्रेणयस्**). V1 **मंत्रिणश्च द्विजातयः**. —After 24, Ñ B D3 M4 ins. :

2290* अनुरक्ताश्च सुहृदः पौरजानपदास्तथा ।
भवद्भिः श्रोतुमिच्छामि सर्वैरेव विशेषतः ।
विशुद्धिं दातुमिच्छामि गर्हितस्यास्य कर्मणः ।

[(l. 1) D3 तु (for च). D3 जनाः (for तथा). —(l. 2) B1.3 M4 श्रुतम्; D3 श्रुतिम् (for श्रोतुम्). B2 [अ]विशेषतः. —(l. 3) Ñ B2.4 ज्ञातुम् (for दातुम्).];

while D2 ins. :

2291* मया च पैतृकं वाक्यं कर्तव्यं सत्यमेव हि ।

25 B1 om. 25–27^{b}. D2 om. 25^{ab}. —^{a}) M4 **शोचे** (for **याचे**). Ś1 V1 D1.4–7 **पैतृकं** (for **पितरं**). Ñ2 **न ययाचे च पितरं**; B2–4 **न राज्यं पितरं याचे**. —^{b}) Ś1 Ñ1 V1 D1.4–7 [अ]**नुशोचामि**; Ñ2 B2–4 M4 °**शास्मि च**; Dg1 G2 M1 °**शास्यामि**; Cr.m.g.t as in text (for °**शासामि**). D3 **नानुययावाचेतरी** (corrupt). —^{c}) Dt1 **एवं** (for **आर्यं**). —^{d}) Ś1 Ñ1 V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4–7 T3 M3 **Cr***p*.m.g.t **नानुजानामि**; Ñ2 B2–4 **नाव**°; D1 **अनु**°; D2 °**गच्छामि**; D3 M4 **नार्थयामि च**(M4 **न**); **Cr** as in text; **Cm***p*.t*p* **नाभि**° (for **अभिजानामि**).

26 B1 om. 26 (cf. v.l. 25). —^{a}) Ś1 D4.6.7 **गंतव्यं** (for **वस्तव्यं**). —^{b}) M4 **वा** (for **च**). Ś1 Ñ V1 B2–4 D1–7 **कर्तव्यं वचनं पितुः**. —^{c}) B2.4 D3 M4 **एतानि वत्स्यामि**. —^{d}) D1.2 **च ते** (for **वने**). Ś1 D6 T1.2 transp. **वने** and **समाः**. Ñ B2–4 D3 M4 **वर्षाणीह**(D3 °**णां च**) **चतुर्दश**.

27 B1 om. 27^{ab} (cf. v.l. 25). —^{a}) B3 **सर्वात्मा** (for **धर्मा**°). Ñ B2–4 T2 M4 **स तु** (for **तस्य**). Ñ2 Dt1 Dd1 Dm1 M4 **सत्येन** (for **तथ्ये**°). Ś1 V1 D1.2.4–7 **धर्मात्म**(Ś1 °**त्मा**)**नः**(D1 **ना**) **स ते**(V1 **समे**)**नाथ**(D2 °**थ**); D3 **सत्यात्मा स तु सत्येन**. —^{c}) B4 **रामं** (for °**मः**). —^{d}) V1 **-जनपदं**; D3 **-जानपदा** (sic) (for °**पदं**). D2 **पौरजानपदाञ्जनान्** .

विक्रीतमाहितं क्रीतं यत्पित्रा जीवता मम ।
न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८
उपधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः ।
युक्तमुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतम् ॥ २९
जानामि भरतं क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणम् ।
सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसंधे महात्मनि ॥ ३०
अनेन धर्मशीलेन वनात्प्रत्यागतः पुनः ।
भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१
वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतम् ।
अनृतान्मोचयानेन पितरं तं महीपतिम् ॥ ३२ G. 2. 121. 21 B. 2. 111. 32 L. 2. 124. 31

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्र्यधिकशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

---

28 ^{a}) Ś1 D6 विज्ञातम्; B1 विक्रीडम् (for विक्रीतम्). Ś1 D1.2.4–7 M4 आहृतं; G3 मां हितं (for आहितं). Ñ B D1.2.4.5.7 दत्तं; D3 वृत्तं (for क्रीतं). V1 विक्रीडया कृतं दत्तं. —^{b}) B3 मत्पित्रा. Ś1 जीवितं; D1.5.6 M2.3 जीविता (for जीवता). D3 मया (for मम). —^{cd}) D1.2.5 न तु; M4 तन्न (for न तल्). Ś1 D6 कोपयितुं; B3 लंघयितुं (for लोप°). Ñ B1.2.4 तन्न लंघ(Ñ2 चाल)यितुं शक्यं (for ^{c}). Ś1 B3(*sup. lin.*) D2 M4 च (for first वा). D2.7 M4 च (for second वा). V1 न तु लोभयितुं शक्यो ह्यहं वा भरतो न वा.

29 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 Dt1 Dd1 Dm1 D1–7 T3 G M1.2.3(before corr. as in text) उपाधिर्; M4 (*inf. lin. sec. m.* also उपा°)अवधिर्; Cv.r.m.g.t as in text (for उप°). Ś1 Ñ1 D6 ना (for न). —^{b}) Ś1 D6 G1 वनवासो; Cm as in text (for °से). G3 जुगुप्सितं. V1 वनवासाय राघव; B वनवासस्य कुत्सितः; M4 वनवासं जुगुप्सता. —^{cd}) Ś1 अमुयोक्तं हि कैकेय्या; Ñ1 अंबया ह्य* कैकेय्या; Ñ2 अंबयाक्रम कैकेय्या (sic); B D3 M4 अंबया ह्य(D3 M4 °स्त्व)प्रतः शस्तं (B3 सत्यं; B4 सुप्तं; D3 प्राप्तं); D1.2.4.5 अंबयोक्तेन(D4 हि) कैकेय्या; D6 अनयोक्त्याद्य कैकेय्या; D7 अंबयोक्तं हि कैकेय्या (for ^{c}). D5 नः (for मे). Ñ2 B4 स्वकृतं; B1 सत्कृतं; D3 सुकृतैः; M1 स्वकृतैः (for सुकृतं). B D3 M4 स्वयं; T1 om. (hapl.) (for कृतम्). V1 एवमुक्तस्तु कैकेय्या वचनं तन्मया कृतम्.

30 T3 om. (hapl.) 30–32^{b}. —^{a}) V1 ख्यातं; B1.2.4 Dg1 Dd1 D3 शांतं; B3 *sup. lin.* as in text; M4 श्रांतं (for क्षान्तं). —^{b}) B3 गुरुं (for गुरु-). Ś1 D4.6.7 -कारकं; D2 -कारणं. —^{c}) V1 एव तु; D3 M4 एतच्च (for एवात्र). —^{d}) Ñ2 B1 M4 प्रत्याशंसे; B2–4 ममेहास्मिन्; D1 °संधौ (for सत्यसंधे).

31 T3 om. 31 (cf. v.l. 30). —^{a}) D2 सत्य- (for धर्म-). —^{b}) Ñ1 प्रत्यागतो सेहान (sic); V1 °गतं पुनः; B °गतोपि सन्; D2 °गतः **; M4 °गतो ह्यहं (for प्रत्यागतः पुनः). —^{d}) G1 M3 पृथिव्यां (for °व्याः). Ś1 V1 D1–7 पृथिव्यामहमीश्वरः.

32 T3 om. 32^{ab} (cf. v.l. 30); V1 om. 32. —^{a}) M2 हि राजा (by transp.). —For 32^{ab}, Ś1 Ñ2 D1–7 subst. :

2292* कृतं हि मातुः कैकेय्या वचनं तन्मया प्रियम् ।

[Ñ2 D1.2 भवनि; D3.5 भवतु (for हि मातुः). D3 यन् (for तन्). D1 पुनः (for प्रियम्).];

while Ñ1 B M4 subst. :

2293* कृतं चापि मयाम्बायाः कैकेय्या वचनं प्रियम् ।

[B2 M4 मम (for मया).]

—^{cd}) Ñ2 D2 अमृतान् (for अनृ°). D1.3 मोचयाम्येनं; D4 सेच° (sic) (for मोचयानेन). G2 M1 मे (for तं). Ś1 Ñ1 B1.2.4 D1.3–7 महामतिं; B3 D2 महाद्युतिं (for महीपतिम्). M4 एष राजा नरव्याघ्रः कैकेय्यानंदिवर्धनः. —After 32, Ś1 Ñ2 D1–7 ins. :

2294* आसीत्पित्रा नियुक्तं यत्तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ।

[D4.7 आरात् (for आसीत्). Ñ2 पित्रा यदनुशिष्टं हि; D1.5 आवां पित्रानुशिष्टौ यत्(D5 तत्); D2 आवां तु पित्रा द* यत्; D3 आवां पित्रानुशायेनस् (sic) (for the prior half).]

Colophon. V1 D1.2.5 om. —*Sarga name* : Ś1 D4.6 रामयाचनं; Ñ B भरतानुशासनं; D3 भर*प्रत्यानुनयः; D7 भरतपर्वणि रामयाचनः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś1 Ñ1 B1.2 D3.6 om.; Ñ2 B3 120; B4 116; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 111; D4 115; D7 117; M4 119. —After colophon, T2 concludes with श्रीरामचन्द्राय नमः; G2 with ॐ; G3 with श्रीरामाय नमः.

१०४

G. 2. 122. 1
B. 2. 112. 1
L. 2. 125. 1

तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणम् ।
विस्मिताः संगमं प्रेक्ष्य समवेता महर्षयः ॥ १
अन्तर्हितास्त्वृषिगणाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
तौ भ्रातरौ महात्मानौ काकुत्स्थौ प्रशशंसिरे ॥ २
स धन्यो यस्य पुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ ।
श्रुत्वा वयं हि संभाषामुभयोः स्पृहयामहे ॥ ३
ततस्त्वृषिगणाः क्षिप्रं दशग्रीववधैषिणः ।
भरतं राजशार्दूलमित्यूचुः संगता वचः ॥ ४
कुले जात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः ।
ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे ॥ ५
सदानृणमिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः ।
अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः ॥ ६
एतावदुक्त्वा वचनं गन्धर्वाः समहर्षयः ।
राजर्षयश्चैव तथा सर्वे स्वां स्वां गतिं गताः ॥ ७

104

V1 D1.2.5 continue the previous Sarga. Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 V1 reads 1–11^{b} after 2287^{a}*. —^{a}) Ñ1 B अथ (for तम्). —^{b}) B4 om. (hapl.) भ्रातृभ्यां. B लोमहर्षणं; M3 रोमहर्षणः. —^{d}) Ñ Dt1 Dd1 Dm1 T2 Ct समुपेता; Dg1 reads in marg. (for समवेता).

2 For sequence in V1, cf. v.l. 1. B2 M3 om. (hapl.) 2^{ab}. —^{a}) M2 अंतर्भीतास् (sic) (for °र्हितास्). Dt1 Dd1 D6 मुनिगणाः; Dm1 D3 T3 G1 Cr.m.g ऋषि° (for त्वृषि°). Ñ B1.3 गंधर्वाः समुनिगणाः; B4 सगंधर्वाः मुनिगणाः; M4 अत्यर्चिता ऋषिगणाः. —^{b}) Dt1 D6 स्थिताश्; Cr.m.g as in text (for सिद्धाश्). B4 समहर्षयः. —For 1–2^{ab}, Ś1 V1 D1.2.4.5.7 subst.; D3.6 subst. for 1 :

2295* अथ तं देशमागम्य गन्धर्वसहिता द्विजाः ।

[D3.6 आगत्य (for °म्य). D3 ततः (for द्विजाः).]

—^{c}) Ś1 Ñ V1 B Dg1 D1–7 transp. तौ and भ्रातरौ. Ś1 D6 महावीरौ; V1 D1.2.4.5.7 G2.3 M1 °वीर्यौ; B4 °सत्त्वौ; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1 M2.3 °भागौ (for °त्मानौ). —^{d}) M4 राघवौ (for काकुत्स्थौ).

3 For sequence in V1, cf. v.l. 1. —^{a}) M1.3 यत्र (for यस्य). Ś1 Ñ B D1–7 M4 धन्यः स (B4 om. after स) यस्य (D5 तस्य; M4 यत्र) पुत्रौ वां (Ñ B1.3 M4 द्वौ); V1 धन्याशयस्य पुत्रौ वाग्; Dt1 सदार्यौ राजपुत्रौ द्वौ. —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B1.3.4 Dg1 D1–7 सत्यविक्रमौ; G1.3 धर्मवत्सलौ; Cv.r.m.g.t धर्मविक्रमौ (as in text). —^{cd}) Ś1 Ñ V1 B2.3 D3.5–7 वां तात (V1 B3 D3 तत्र); B1.4 ताभ्यां च; D1.2 वां बत; M4 च तात (for वयं हि). Ś1 V1 D1.2.5.7 संभाषम्. Ś1 Ñ2 V1 B D1–3.5–7 G M1.4 उभाभ्यां; Ñ1 भवद्भ्यां (for उभयोः). D4 अन्वावां तात संभाषामुभाभ्यां स्पृहयामहे.

4 For sequence in V1, cf. v.l. 1. —^{a}) G1 त्वर्षिगणाः. V1 D3–5.7 सर्वे; M4 शीघ्रं (for क्षिप्रं). Ś1 Ñ B D1.2.6 ततो मुनि (Ś1 D6 देव; D2 ऋषि) गणाः सर्वे. —^{c}) G2 M1 रघु- (for राज-). —^{d}) Ñ2 B2–4 G3 ऊचुस्ते (for इत्यूचुः). Ś1 V1 D1.2.4–7 संगता मिथः (V1 इव); Ñ B1.3.4 M4 स्व (B3 [ऽ]थ) गता वचः; B2 [ऽ]थैगतं वचः; T3 G3 संगतां (G3 °तं) वचः.

5 For sequence in V1, cf. v.l. 1. —^{a}) D1.2.5 कुलजात. V1 कुलज्ञानं महाप्राज्ञः. —^{b}) V1 D1–3.5 धर्मवृत्त (V1 °त्तं); T1 महाव्रत; M3 °वृत्तं (for महावृत्त). V1 D5 महायशाः; M4 °द्युते. —^{c}) M4 श्राव्यं (for ग्राह्यं). Dg1 ग्राह्यतामस्य. Ñ1 B वचनं; Dm1 बाह्यं ते (sic) (for वाक्यं ते). V1 रामस्य वाक्यं ते कार्यं. —^{d}) B1 om. पितरं. B4 यद्यवेक्ष्यसे; Dg1 G1.3 यद्यपेक्ष (Dg1 °क्ष्य) से; Cr.m.g.t यद्यवेक्षसे (as in text).

6 For sequence in V1, cf. v.l. 1. —^{ab}) Ñ B तेनानृणम् (B1 °ण्यम्); D3 आनानृतम्; M4 अनावृत्तम् (for सदानृणम्). Dg1 reads रामं in marg. Ñ2 इच्छाम वै (for °महे). V1 D1.2.5 अमृषावादिनं राम (V1 प्राज्ञ) मव- (D5 °धि) गच्छाम (V1 D1 [before corr.] °मि) वै (V1 नौ) पितुः. —^{cd}) D3 आनानृतं तु; M4 अनावृतं च (for अनृणत्वाच्च). Ñ V1 B D1.2.5 सत्यप्रतिज्ञं (V1 स तां प्रतिज्ञां) कैके (B2 °क) य्याः स्वर्गस्थं पितरं च ते.

7 For sequence in V1, cf. v.l. 1. —^{a}) Dt1 एता*दुक्त्वा; Dd1 Dm1 एवमुक्त्वा तु. —^{b}) D3 om. गंधर्वाः. G2 M3 सुमह (G2 समम) र्षयः (for समह°). G1.3 सगंधर्वा महर्षयः. —For 5–7^{b}, Ś1 D4.6.7 subst.:

2296* भो भो भरत सिद्धार्थे निवर्तस्व इतो लघु ।
देवकार्यमशेषेण कर्तव्यं राघवेण वै ।
रामोऽथ लक्ष्मणः सीता सुखेन वनचारिणः ।
ऋषिभिश्च स्वनुध्याता वने वत्स्यन्ति वै त्रयः ।

[(l. 1) D4 निवर्तस्व च (hypm.). D6 स्वतो (for इतो). —(l. 2) D4.7 देवकार्याणि सर्वाणि (for the prior half). Ś1 राघवेन. —(l. 3) D4.7 रामलक्ष्मणसीताश्च सुखेन विचरिष्यथ. —(l. 4) D4.7 अनुध्याता (with hiatus) and ते (for स्वनु° and वै respy.).]

—^{cd}) Ñ1 B ते सर्वे; T1.2 [ए]व तदा (for [ए]व तथा). M3 त* *र्वे. Ñ1 B त (B2.3 य) था स्वां (B4 °भ्यां [sic]) (for

ह्लादितस्तेन वाक्येन शुभेन शुभदर्शनः ।
रामः संहृष्टवदनस्तानृषीनभ्यपूजयत् ॥ ८

स्रस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया ।
कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥ ९

राजधर्ममनुप्रेक्ष्य कुलधर्मानुसंततिम् ।
कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातुश्च याचनाम् ॥ १०

रक्षितुं सुमहद्राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे ।
पौरजानपदांश्चापि रक्तान्रञ्जयितुं तथा ॥ ११

ज्ञातयश्च हि योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः ।
त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ १२

इदं राज्यं महाप्राज्ञ स्थापय प्रतिपद्य हि ।
शक्तिमानसि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने ॥ १३

इत्युक्त्वा न्यपतद्भ्रातुः पादयोर्भरतस्तदा ।
भृशं संप्रार्थयामास राममेवं प्रियंवदः ॥ १४

तमङ्के भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् ।
श्यामं नलिनपत्राक्षं मत्तहंसस्वरः स्वयम् ॥ १५   G. 2. 122. 15 B. 2. 112. 15 L. 2. 125. 14

सर्वे स्वां). Ś1 Ñ2 V1 D1.2.4-7 राजर्षयश्च धर्मज्ञाः(D6 °ज्ञः) स्वं स्वं स्थानं ततो(V1 स्थानमितो) गताः.

8 For sequence in V1, cf. v.l. 1. —[a]) Ś1 D6 ह्लादितास् ; V1 आदतस् ; B4 ह्लादितस् . —[b]) V1 सूक्तेन; Dt1 Dd1 Dm1 D3 शुशुभे; D5 लक्ष्मणो (for शुभेन). Ś1 D6 शुभदर्शनाः; D2 शुभलक्षणः. —V1 om. 8[cd]. —[c]) B संहृष्टवदनस्सर्वान् ; D2.3 प्रहृष्टवदनस् . —[d]) Ś1 D1.2.4.6.7 अभ्यवादयत्(D2 °यन्); B प्रत्यपू°; D5 °जयन् (for अभ्यपूजयत्).

9 For sequence in V1, cf. v.l. 1. —[ab]) Ś1 Ñ2 Dt1 Dd1 Dm1 D2.3.5 T G3 M1-3 Ct त्रस्त-; Dg1 तस्त-; G2 अस्त-; Cm.g.tp as in text (for स्रस्त-). M4 च (for तु). Ś1 Ñ B Dg1 D1-7 वाचा संसज्ज(B1 °लज्ज; D1 °सक्त) मानया(D2 °वा: [sic]); Cr.m.g.t as in text (for [b]). V1 संहृष्टवदनस्तत्र भरतस्तुष्टमानसः. —[c]) M3 कृतांजलि***क्यं.

10 For sequence in V1, cf. v.l. 1. —[a]) Dt1 D1.2.4.5 Ct राम धर्मम्(D1 °र्म्याम्); D3 राज्यवृत्तम् ; Cr.m.g as in text (for राजधर्मम्). Ś1 Ñ V1 B Dt1 D2.4-7 M4 Ct इमं प्रेक्ष्य; Dd1 Dm1 असं°; D1 इमां प्रेक्ष्य; D3 इदं प्रेक्ष्य; G2 M1.2 क्षतः प्रेक्ष्य (for अनुप्रेक्ष्य). G1 M3 राम(M3 °ज)धर्ममतं प्रेक्ष्य. —[b]) D3 कुलवृत्त-. Ñ Dt1 D3.5 M4 Ct -[अ]नुसंततं (Ñ1 °हितं); D2 °शंसति; M4 °संगतं; Cm.g as in text (for °संततिम्). B कुल(B2.4 सर्वे)धर्मार्थसंहितं(B1 °ततं). ⁂ Ct : ' धर्ममथ प्रेक्ष्य कालधर्मांश्च संततम् 'इति पाठे धर्ममुक्तम् । ⁂ —[c]) B3 अर्हति. Dg1 राजेंद्र (for काकुत्स्थ). —[d]) Ś1 D1-7 याचतोः; Ñ V1 B1 D2 याचनं; B2-4 D3 पावनं; T3 यातनां; Ct as in text (for याचनाम्).

11 For sequence in V1, cf. v.l. 1. —[a]) B2 D3 रक्षितं (D3 °तुम्) (for °तुं). D3 M4 तु (M4 सु)महद्राष्ट्रम् ; D4 तु महाराज; D5 तु महद्राज्यम् ; D7 सुमहाराज्यम् . —[b]) D4 महीम् ; G2 M1 इदम् (for अहम्). B4 एकं (for एकस्). —[c]) Ñ1 B -जानपदं. V1 तां तु (for चापि). D3 पौरं जानपदं वापि; M3 पौ***पदांश्चापि. —[d]) Ś1 D4-7 यत्नाद्; Ñ1 B राज्ये(B2.4 °ज्यं); V1 D2.3 तथा; D1 शक्तो; M4 राजन् (for रक्तान्). Ś1 D6 नृप; Ñ1 V1 B D2.3 M4 जनं; Ñ2 D4.7 न हि; Dt1 तदा; D1 न च; D5 त्वयि (for तथा).

12 [a]) Ś1 Ñ2 V1 B2-4 D2.4-7 चैव; Ñ1 B1 Dt1 Dd1 Dm1 चापि; D1 चैव च (hypm.); M4 नृप- (for च हि). Dd1 M2 पौराश्च (for योधाश्च). —[b]) Dt1 [अ]मित्राणि (for मित्रा°). Ñ V1 B D1-3 M4 तथा (for च नः). —[c]) G2 एकं (for एव). V1 B2 D1.2 M4 प्रतिकांक्षंति; Dt1 Ct हि प्रतीक्षंते; D3 प्रतिकाक्षिति (sic). —[d]) Ś1 कार्षिकाः; D1-3.5 कर्षुकाः; D6 कार्षकाः (for कर्ष°).

13 [a]) D3 हि धर्मज्ञ; M4 च धर्मं च; L(ed.) महाराज (for महाप्राज्ञ). Ñ B इदं च राज्यं(Ñ1 °ज्य-; B2 om. राज्यं) धर्मज्ञ. —[b]) Ñ B D4.5.7 सर्वं त्वं(D4 तं); V1 D1-3 M4 स्वयं त्वं(V1 om. त्वं [subm.]; D2 च; D3 M4 न); Dg1 Dd1 Dm1 M3 पालय; Ct as in text (for स्थापय). V1 D1.3 प्रतिपद्यसे(V1 °ति; D3 °ते); B2 M4 प्रतिपाहि वै(M4 °हन्यते). Ś1 D6 प्रतिपद्यस्व सर्वतः. —[c]) B1 Dt1 Ct स (B1 न) हि; B2 युधि; Dm1 D3 असि; Ctp as in text (for असि). B1 काकुत्स्थो; B4 om. (for °त्स्थ).—[d]) B2 प्रतिपालने; M2.4 परिरक्षणे.

14 M3 reads (var.) 14 twice. —[ab]) Dg1 [अ]भ्यपतद्; Dd1 (before corr.) प्रपतद् ; D1 पतितो (for न्यपतद्). Dt1 Ct एवमुक्त्वापतद्भ्रातुः (for [a]). B2 D1 तथा (for तदा). Ś1 D4-7 M3 (second time) पा(D4 प)-दयोरपतद्भ्रातुः(M3 °ता) भरतोथ(M3 °पि) प्रसादयन् . —[c]) Ś1 Ñ B D1-7 M4 आराध(Ñ2 °रोध; D1.3 M4 °रोद)यामास; V1 M3 (second time) संस्थाप(V1 आवेद)यामास (for संप्रार्थयामास). —[d]) Ñ1 B3.4 D2.4-7 G2 M1.3 (second time) Cv राममेव; Dt1 राघवेति (for राममेवं). Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.5.7 प्रियं वदन् ; D1 प्रियंवदं.

15 [a]) D7 एक- (for अङ्के). Ñ1 V1 B1-3 D1-3 T3 G3 भरतं; B4 भ** (for भ्रातरं). —[b]) Dg1 G1.3 M2.3 भरतम् (for वचनम्). —[c]) T3 श्यामो. B3 कमलपत्राक्षं; T3 मलिनपत्राक्षो. —[d]) Ś1 D1.2.4-7 हंसवल्गुस्वरः स्वयं; Ñ B D3 M4 मत्तहंस(B2 °सिंह)गतिस्वनं(D3 M4 °रं); V1 सूक्ष्मांबरधरं स्वयं.

G. 2. 122. 13
B. 2. 112. 16
L. 2. 125. 15

आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या ।
भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं पृथिवीमपि ॥ १६
अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः ।
सर्वकार्याणि संमन्त्र्य सुमहान्त्यपि कारय ॥ १७
लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान्वा हिमं त्यजेत् ।
अतीयात्सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः ॥ १८
कामाद्वा तात लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतम् ।
न तन्मनसि कर्तव्यं वर्तितव्यं च मातृवत् ॥ १९
एवं ब्रुवाणं भरतः कौसल्यासुतमब्रवीत् ।
तेजसादित्यसंकाशं प्रतिपच्चन्द्रदर्शनम् ॥ २०
अधिरोहार्य पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते ।
एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः ॥ २१
सोऽधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके ह्यवरुह्य च ।
प्रायच्छत्सुमहातेजा भरताय महात्मने ॥ २२

---

16 V1 om. 16^{ab}. —^{a}) M4 आगतोभिमतो बुद्धिः (sic). —^{b}) T2 G1 स्वया; G2 M1 स्वच्छा; M2 स्वशा; Cv.r.m.g.t as in text (for स्वजा). Dg1 वैनयकी; Dd1 नैनयिकी; M3 damaged; Cr.m.g as in text (for वैनयिकी). D3 M4 स्वभावाद्विनयात्तथा (M4 °च्च यं).—For 16^{ab}, Ś1 Ñ B D1.2.4–7 subst.:

2297* इयं ते यादृशी बुद्धिः स्वभावाद्विनयाच्च या ।

[D4 इदं (sic) (for इयं). D5 यावती (for यादृशी). Ś1 D1.2.4–7 स्थिरा विनयसंभृता (D1 °जानघ; D2 °जा च या; D4.7 °गोचरा; D5 °जातया); Ñ2 B3 G(ed.) स्वभाववि(B3 °वाद्वि)-नयान्विता (G[ed.] °श्रया) (for the post. half).]

—^{c}) Ñ B G1.2 Cv उत्सहते; Cr.m.g उत्सहसे (as in text). Ś1 D1.2.4–7 कृत्स्नां; Ñ B सेयं (for तात). —^{d}) D1 शासितुं (for रक्षितुं). Ś1 D2.4–7 G M1 इमां; T3 अति (for अपि). Ñ V1 B D3 M4 त्रैलोक्य(V1 °क)स्यापि रक्षणे(Ñ °णं). —After 16, Ñ B D3 M4 ins. a passage relagated to App. I (No. 29) —After 16, T2 ins.:

2298* भरत त्वमयोध्यायां श्रुत्वा गच्छ वचो मम ।

17 ^{b}) B2–4 मंत्रविद्भिश्च (for बुद्धिमद्भिश्च). Dt1 मंत्रिणः (sic).—^{c}) Ñ1 B1.4 पूर्व-; B2.3 पूर्वं (for सर्व-). Ñ1 B संस्मृत्य; D3 M4 °चिंत्य (for °मन्त्र्य). Ñ2 पूर्वं कार्यार्थमामंत्र्य. —^{d}) Dt1 महांत्यपि हि (for सुमहान्त्यपि). D3 कारयेत्; M4 कारयन्. Ś1 Ñ2 V1 D1 2.4–7 कारयेस्त्वं स(V1 त)-दानघ; Ñ1 सुसंस्मृत्य हि कारयेत्; B स्वयं(B1 सुसं) चिंत्य हि कारयेत्.

18 ^{a}) M2.4 लक्ष्म (for लक्ष्मीश्च). Ś1 D3.6 अप(D3 °पि)क्रामेद्; D4 अपेयायाद्; G1 (after corr. as in text) °याच; M3 °या॰; M4 अतिक्रामेद् (for अपेयाद्वा). Ñ B चं(Ñ2 इं)द्रादपक्रमेल्लक्ष्मीर्; V1 लक्ष्मी चंद्रादपि यदा (sic). —^{b}) Ñ B D3 M4 हिमवांश्च; D2 °वंतं (for हिमवान्वा). Dd1 Dm1 शीततां (for वा हिमं). Ś1 Ñ B1.3 4 D6 परित्य-जेत्; B2 परित्यजेत्; D1.4.5.7 महीं त्र(D5 त्य)जेत् (for हिमं त्य°). —V1 om. 18^{cd}. —^{c}) Ñ2 प्रतीयात्; D3 M4 उत्सृजेत् (for अतीयात्). Ś1 D1.2.5.6 सागरो वा त्यजेद्वेलां; D4.7 कांतिं चापि त्यजेन्मेरुर्. —^{d}) Ś1 D1.2.4–7 त्यजे (for पितुः).

19 ^{a}) M4 यदि (for तात). D4.7 M4 मोहाद् (for लोभाद्). Ś1 Ñ B D3.6 कामाद्वा यदि वा लोभान्. —^{b}) Ś1 Ñ B1.3.4 D1.2.4–7 M4 ते यदिदं; V1 D3 ते तदिदं; B2 ते यदि वा (for तुभ्यमिदं). —^{d}) D3 प्रवर्तव्यं (for °तव्यं). T3 हि; M4 तु (for च). B1 मातृषु (for मातृवत्).—After 19, Dm1 ins. श्रीराम सीता श्री.

20 ^{a}) Ś1 D6 इति (for एवं). Ś1 V1 D1.2.4–7 रामं तु (for भरतः). —^{b}) Ś1 V1 D1.2.4–7 वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत्; D3 M4 तथेत्येवाह धर्मवित्. —For 20^{ab}, Ñ B subst.:

2299* एवमस्त्विति वाक्यं तु भरतो राममब्रवीत् ।

—Ñ2 D1 repeat (var.) 20^{cd} after App. I (No. 30) and before 2300*. —^{c}) B4 अतीव (for तेजसा). D3 दिव्य- (for [आ]दित्य-). —M2 om. 20^{d}–22^{c}. —^{d}) Ś1 Ñ2 (second time) V1 D1 (second time).2.4–7 प्रतिमानं धनुष्मतां. —After 20, Ñ B D1.3 M4 ins. (Ñ2 D1.3 followed by 2300*) a passage relegated to App. I (No. 30). —After 20, Ñ2 V1 D1–3.5 ins.:

2300* योनौ कर्मणि बीजे वा यस्य नास्त्यत्र संकरः ।
तस्य कृच्छ्रगतस्यापि न पापे रमते मनः ।
स त्वं सुखानामुचितो महत्कृच्छ्रगतोऽपि सन् ।
इक्ष्वाकूणां कुले जातो धर्ममेव प्रपश्यसि ।

[(l. 1) V1 योसौ (for योनौ). V1 वीर्ये वा; D3 बीजेत्र; D5 बीजे च (for बीजे वा). D3 यत्र (fro यस्य). — (l. 2) D2 कृत्स्नगतस्य; D5 कृच्छ्राग° (for कृच्छ्रग°). — (l. 3) Ñ2 गुणानाम् (for सुखा°). V1 lacuna for महत्.]

—Thereafter V1 ins. l. 35–38 of App. I (No. 30).

21 M2 om. 21 (cf. v.l. 20). V1 om. 21–22^{ab}. —^{a}) Ñ1 B अधि(B2 °भि)रोप्यार्य; Dg1 °हाद्य; D3 °हय; M4 अवरोपय (for अधिरोहार्य). —^{b}) Ñ1 B D3 M4 इमे गृह्णीष्व(D3 M4 त्वं कुरु) पादुके. —For 21^{ab}, Ś1 Ñ2 D1.2.4–7 subst.; while D3 ins. after 21^{ab}:

2301* प्रयच्छ पादुके पुत्र भरताय महात्मने ।

[D5 भरतस्य महात्मनः (for the post. half).]

—^{c}) D2 एता; D3 M4 इमे (for एते). D3 om. हि. —^{d}) Ś1 Ñ B D1–7 M4 करिष्यतः (for विधास्यतः).

22 M2 om. 22^{abc} (cf. v.l. 20). V1 om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). —^{a}) Ñ1 B [ऽ]धिरोप्य; M4 [ऽ]वरुह्य (for

स पादुके ते भरतः प्रतापवा-
न्स्वलंकृते संपरिगृह्य धर्मवित् ।
प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं
चकार चैवोत्तमनागमूर्धनि ॥ २३
अथानुपूर्व्यात्प्रतिपूज्य तं जनं
गुरूंश्च मन्त्रिप्रकृतीस्तथानुजौ ।
व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनः
स्थितः स्वधर्मे हिमवानिवाचलः ॥ २४
तं मातरो बाष्पगृहीतकण्ठ्यो
दुःखेन नामन्त्रयितुं हि शेकुः ।
स त्वेव मातॄरभिवाद्य सर्वा
रुदन्कुटीं स्वां प्रविवेश रामः ॥ २५

G. 2. 123. 24
B. 2. 112. 31
L. 2. 125. 24

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुरधिकशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

ऽधिरुह्य). Ñ1 B D3 M4 महातेजाः (for नरव्याघ्रः). —^{b}) Ñ1 B1 M4 व्यपरोप्य च; B2 [ऽ]प्यवरोप्य च; B3.4 M4 व्यवरोप्य च; Dg1 Dt1 Ct व्यवमुच्य च; D3 [ऽ]भ्यवरुह्यत. —For 22^{ab}, Ś1 Ñ2 D1.2.4–7 subst. :

2302* तथोक्तः स वसिष्ठेन राज्यस्थानाय पादुके ।

[Ś1 D6 इति (for तथा). Ś1 D6 रामोप्यानाय्य; Ñ2 राज्यस्थाय स; D1.4.7 राज° (for राज्यस्थानाय).]

—After 22^{ab}, M4 ins. :

2303* धृतिमान्बुद्धिसंपन्नः पितुर्निर्देशपारगः ।

—^{c}) Ś1 Ñ2 D1.2.4–7 प्रीतिमान्भ्रात्रे; Dd1 Dm1 स महा° (for सुमहातेजा). Ñ1 B D3 प्रायच्छत(B1 स प्रायच्छन्) तदा धीमान् ; V1 M4 प्रायच्छत महातेजा(V1 प्रीतिमानो [sic]). —After 22, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

2304* स पादुके संप्रणम्य रामं वचनमब्रवीत् ।
चतुर्दश हि वर्षाणि जटाचीरधरो ह्यहम् ।
फलमूलाशनो वीर भवेयं रघुनन्दन ।
तवागमनमाकाङ्क्षन्वसन्वै नगराद्बहिः ।
तव पादुकयोर्न्यस्तराज्यतन्त्रः परंतप ।
चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ।
न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ।
तथेति च प्रतिज्ञाय तं परिष्वज्य सादरम् ।
शत्रुघ्नं च परिष्वज्य भरतं चेदमब्रवीत् ।
मातरं रक्ष कैकेयीं मा रोषं कुरु तां प्रति ।
मया च सीतया चैव शप्तोऽसि रघुनन्दन ।
इत्युक्त्वाश्रुपरीताक्षो भ्रातरं विससर्ज ह ।

[(l. 1) B(ed.) स्वपादुके. Dg1 प्रणम्याथ (for संप्रणम्य). —(l. 3) G2 M1 नित्यं (for वीर). —T1 om. (hapl. ?) l. 4–6. —(l. 5) Dg1 Dt1 Dd1 M2 Ct न्यस्य; T3 न्यस्तो; M3 न्यस्तं; Cm as above (for न्यस्त-). Dt1 Dd1 M2.3 Ct राज्यतंत्रं; T3 राज्यभारः; G3 -राज्यस्तत्र; M1 -राज्यमंत्रः; Cm -राज्यतंत्रः (as above). —(l. 6) Dg1 T3 G3 चतुर्दश; Cr.m.g.t चतुर्दशे (as above). T2 वर्षे हि रघुनंदन (for the post. half). —(l. 7) M2 प्रवे**. —(l. 8) T G2 M1.3 संपरिष्वज्य. —(l. 9) G2 परित्यज्य (for °ष्वज्य). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 वचनं (for भरतं). —(l. 10) G3 गच्छ (for रक्ष). Dg1 M3 आदरं (for मा रोषं). —(l. 11) G1.2 M1 रघुसत्तम (for °नन्दन). —(l. 12) G3 भरतं (for भ्रातरं).]

23 ^{a}) Ś1 च; V1 द्वे; D5 om. (for ते). Dt1 स्वलंकृते (for प्रतापवान्). —^{b}) Dt1 महोज्ज्वले (for स्वलंकृते). G3 संप्रतिगृह्य; K(ed.)संपरिपूज्य. Dd1 Dm1 राघवः; G3 वीर्यवान् (for धर्मवित्). Ś1 Ñ2 V1 D1–7 सुचारु(Ś1 D6 तदानु)-रूपे प्रतिगृह्य धर्मवित् ; Ñ1 B M4 स्वयं गृहीत्वा तु(M4 तदा गृह्य) मुदा धृतव्रतः. —^{c}) B4 तदैव राघवं; D3 च राघवं ततः (for चकार राघवं). —^{d}) D3 -नास-; D5 -भाग- (for -नाग-). B3 चैते च मनाक् स्व-; D1 चैवार्तमनाः स (for चैवोत्तमनाग-).

24 ^{a}) V1 D1.5 G2 तथा; D2 यथा (for अथ). Ś1 Ñ V1 B Dt1 D1.2.4.6.7 T G2 [आ]नुपूर्व्या(D1 °र्वा; T3 °र्व्याँ; G2 °र्वात्) (for °पूर्व्यात्). D3 M4 ततोनुपूर्व्या. Ś1 प्रतिपूजितं; B1.3.4 °गृह्य तं; K(ed.) °नंद्य तं (for °पूज्य तं). —^{b}) M3 damaged for गुरूंश्च. Dg1 Dt1 Dd1 T G2.3 M1 मंत्रीन् ; Dm1 मित्रान् (for मन्त्रि-). G3 प्रकृतींस् (for -प्रकृतीस्). Ś1 Ñ V1 B D1.2.5.6 गुरून्वसिष्ठप्रमुखांस्(Ñ B °भृतींस्); D3 M4 गुरूंश्च मंत्रिप्रभृतींस् ; D4.7 गुरुं वसिष्ठं प्रमुखांस् . Ś1 D4.6.7 तथानुजान् ; Ñ B2–4 तथानुगान् ; V1 च ताञ्जनान् ; B1 तदानुगान् ; D1–3.5 M4 °नुजं (for तथानुजौ). —^{c}) V1 विसर्जयद्; Dd1 व्यसृजयद् (sic). D2 -वर्धनं. —^{d}) B2 रामः; B3 स्थितं(sic); K(ed.) स्थिरः (for स्थितः). D5 स धर्मे (for स्वधर्मे). Dd1 हि महान् (for हिमवान्).

25 Ś1 om. 25. —^{a}) Ñ B -निरुद्ध-; V1 D1.2.4–7 -परीत- (for -गृहीत-). B2 -कंठा; B3 D3 -कंठो (sic). —^{b}) B2 मुखेन (for दुःखेन). T2 न (for हि). V1 रामं लपितुं न शेकुः; D1–7 M4 चा(M4 आ[with hiatus])मंत्रयितुं न शेकुः. —^{c}) Ñ B D6 स एव; Dt1 स चैव; D3 M4 स चापि; D4 स त्वेतु (sic); D5 सत्त्वेन; D7 T1 स चैव (for स त्वेव). Ñ B सर्वा (for मातॄर्). Ñ B मातॄ ; M4 दुःखितो (for सर्वा). —^{d}) D4.6.7 उदक् (for रुदन्). V1 B D1–7 M4 सं- (for स्वां). B2–4 D3 M4 राघवः (for रामः).

१०५

G. 2. 124. 1
B. 2. 113. 1
L. 2. 120. 1

ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा ।
आरुरोह रथं हृष्टः शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ १
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिश्च दृढव्रतः ।
अग्रतः प्रययुः सर्वे मन्त्रिणो मन्त्रपूजिताः ॥ २
मन्दाकिनीं नदीं रम्यां प्राङ्मुखास्ते ययुस्तदा ।
प्रदक्षिणं च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिम् ॥ ३
पश्यन्धातुसहस्राणि रम्याणि विविधानि च ।
प्रययौ तस्य पार्श्वेन ससैन्यो भरतस्तदा ॥ ४
अदूराच्चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्तदा ।
आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कृतालयः ॥ ५
स तमाश्रममागम्य भरद्वाजस्य बुद्धिमान् ।
अवतीर्य रथात्पादौ ववन्दे कुलनन्दनः ॥ ६
ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् ।
अपि कृत्यं कृतं तात रामेण च समागतम् ॥ ७
एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धीमता ।
प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो धर्मवत्सलः ॥ ८
स याच्यमानो गुरुणा मया च दृढविक्रमः ।
राघवः परमप्रीतो वसिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 D6 भरतप्रतियानं; Ñ पादुकोपग्रहणं(Ñ2 °हरणं); V1 D3 भरतविसर्जनं(D3 °नः); B1.2.4 कुशपादुकोपग्रहः(B1 °काग्रहणं); B3 पादुकाग्रहणं; D1.5 पादुकाप्रदानं(D1 °नः); D2 भरतपर्वणि पादुकाप्रदानं; D4 भरतप्रयाणं; D7 भरतपर्वणि भरतप्रयाणः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś1 Ñ1 B1.2 D3.4.6 om.; Ñ2 B3 122; V1 111; B4 D2.5.7 118; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 112; D1 172; M4 121. —After colophon, G concludes with श्रीरामाय नमः.

105

Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 [a]) V1 D2.5 तथा (for ततः). V1 D1.2.5 संस्थाप्य (for कृत्वा तु). D4.7 रामस्य शिरसास्थाय(D7 °सा स्थाप्य); M3 ततस्तु शिरसा कृत्वा. —[d]) D1.2.4.5.7 M2.4 समाहितः (for समन्वितः). Ñ1 शत्रुघ्नसमन्वितः; Dt1 शत्रुघ्नसहितस्तदा.

2 [b]) M4 धृतव्रतः; K(ed.) दृढवृतः (for दृढ°). —[c]) Ś1 D6 तस्य; V1 D1.2.4.5.7 तत्र (for सर्वे). —D4 om. from मन्त्र up to प्राङ्मुखा in 3[b]. —[d]) Ś1 V1 D1.2.5.7 सर्व एव ते; D3 ह्यनु° (for मन्त्रपूजिताः).

3 D4 om. up to प्राङ्मुखा in 3[b] (cf. v.l. 2). —[a]) Ñ2 B3.4 M2 पुण्यां; B2 D6 प्राप्य (for रम्यां). Ś1 V1 D1.2.5.7 नदीं मंदाकिनीं प्राप्य; D3 मंदाकिनीं ततः प्राप्य. —[b]) D1 प्राङ्मुखां (for °खास्). Ś1 V1 D1.2.5–7 प्रययुस् (for ते ययुस्). Ś1 D6.7 ततः (for तदा). B3 reads ययुस्तदा *sup. lin.* —[c]) D4.7 चकाराथ (for च कुर्वाणाश्).

4 [a]) Ś1 Ñ1 V1 D1.2.4–7 तस्य; Ñ2 B(B4 *sup. lin.* also; orig. as in text) D3 M4 यस्य (for पश्यन्). —[b]) B3 reads *sup. lin.*; D1.2 शुभानि (for रम्याणि). Ś1 Ñ B D1–7 M4 गिरिसानुषु(D2 °मूर्धनि) (for विविधानि च). V1 गिरिसानुषु पश्यति. —D2 om. 4[c]–8[b]. —[c]) M4 सव्येन (for पार्श्वेन). —For 4[cd], Ś1 Ñ1 V1 D1.4–7 subst. :

2305* व्यतियान्तोऽनुपश्यन्तो भरतस्यानुयायिनः ।

[Ś1 Ñ1 [अ]न्वपश्यंतु (sic); D1.7 [अ]नुपश्यंस्ते; L(ed.) [अ]न्वपश्यंत. V1 यांतो वै पश्यन्तो तु (for the prior half).]

5 D2 om. 5 (cf. v.l. 4). Ñ2 D3 om. 5[ab]. —[a]) Ś1 Ñ1 B D1.4–7 अंतरा; V1 ततस्तु (for अदूराच्). —[b]) B स मुनेस् (for भरतस्). Ñ1 B1–3 D4.5.7 M4 ततः (for तदा). —[c]) D3 M4 स मुनिर्यत्र (by transp.). —[d]) D4 भारद्वाजः. M4 कृताश्रयः (for °लयः). Ñ2 भरद्वाजस्य धीमतः. —After 5, B2 G2 ins. :

2306* स तदाश्रममासाद्य भरद्वाजकृतालयः ।

6 D2 om. 6 (cf. v.l. 4). —[a]) B2–4 तद् (for तम्). Ś1 Ñ V1 B D1.4–7 T1 M4 आसाद्य (for आगम्य). D3 तमाश्रमं समासाद्य. —[b]) D3 भारद्वाजस्य. Dt1 M4 वीर्यवान् (for बुद्धिमान्). Ñ2 भरतः कैकयीसुतः. —[c]) M3 अवरुह्य (for °तीर्य). —[d]) Ś1 कुलवर्धनः; V1 Dg1 Dd1 Dm1 D1.5 M2 रघुनंदनः; D3 हृष्टमानसः; M4 चारुलोचनः; K(ed.) भरतस्तदा (for कुलनन्दनः).

7 D2 om. 7 (cf. v.l. 4). —[a]) Ś1 V1 D1.4–7 प्रहृष्टस्तु (for ततो हृष्टो). —[b]) Ś1 V1 D1.4–7 प्रत्युवाच ह (for वाक्यमब्रवीत्). —T2.3 om. (hapl.) 7[c]–9. —[c]) D3 om. कृत्यं. —[d]) Dg1 [अ]पि; M2 [अ]पि (for च). Ś1 Ñ1 Dd1 Dm1 D1.3.4.6.7 G1 M2.4 समागतः; Ñ2 V1 B2–4 D5 °गमः; G2(after corr. as in text) °गमं; Cg as in text (for °गतम्).

8 D2 om. 8[ab]; T2.3 om. 8 (cf. v.l. 4 and 7 respy.). —[a]) Dg1 Dt1 T1 G2 M1.2 स तु ततो; Dd1 Dm1 स तु तदा (for तु भरतो). —[b]) D3 भारद्वाजेन; M3 damaged (for भरद्वाजेन). —[d]) Ś1 Ñ B D4.6.7 धर्मिष्ठो; V1 D1.5 धर्मिष्ठं; D2.3 महात्मा (for भरतो). Ś1 Ñ2 B1.3 D4.6.7 धर्मवत्सलं; T1 M2 भ्रातृ° (for धर्म°).

9 T2.3 om. 9 (cf. v.l. 7). —[a]) G3 [ऽ]पि विभुर्; M3 [ऽ]पि गुरुर्; M4 गुरुभिर् (for गुरुणा). Ś1 Ñ B

पितुः प्रतिज्ञां तामेव पालयिष्यामि तत्त्वतः ।
चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम ॥ १०
एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ।
वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत् ॥ ११
एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते ।
अयोध्यायां महाप्राज्ञ योगक्षेमकरे तव ॥ १२
एवमुक्तो वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः ।
पादुके हेमविकृते मम राज्याय ते ददौ ॥ १३
निवृत्तोऽहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना ।
अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे ॥ १४
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ।
भरद्वाजः शुभतरं मुनिर्वाक्यमुदाहरत् ॥ १५
नैतच्चित्रं नरव्याघ्र शीलवृत्तवतां वर ।
यदार्यं त्वयि तिष्ठेत्तु निम्ने वृष्टमिवोदकम् ॥ १६ G. 2. 124. 16 B. 2. 113. 16 L. 2. 126. 16

D1-7 याच्यमानोपि(D3 °भि) गुरुभिर्(D2 च गुरुर्); V1 याच्यमानो गुरुभिर् (subm.). —^{b}) D2 स (for च). Ś1 Ñ1 V1 B1.2 D1-7 दृढनिश्चयः; Ñ2 स दृढव्रतः (for दृढविक्रमः). —^{c}) D1 G2 परमः; Ct परम- (as in text). Ñ2 कारयन्परमां प्रीतिं. —^{d}) Ś1 Ñ1 B1.2 D1.4-7 तत्रेदं; Ñ2 ततो मां; B3 तदेदं; B4 तदिदं; M4 मां तदा (for वसिष्ठं). V1 तत्रेदं राम इत्यब्रवीत् (hypm.).

10 ^{a}) Ñ1 V1 D1.4-7 धर्मेण; Ñ2 B M4 तत्त्वेन; Dg1 तां त्वेव; D2 कृत्वेह; D3 कृत्वाहं; G2 त्वां देव (sic); Cr.m.g.t तामेव (as in text). —D6 reads 10^{bc} in marg. —^{b}) M3 damaged for यिष्यामि (in पालयिष्यामि). Ñ B D1.4-7 [अ]तंद्रितः; D2.3 धर्मतः; M4 धर्मवित् (for तत्त्वतः). V1 पालयिष्यन्यतेंद्रियः. —^{c}) V1 D1.4.5.7 समा ब्रह्मन्; T3 च वर्षाणि (for हि वर्षाणि). —^{d}) D3.6 प्रतिज्ञा या (by transp.); D4.7 प्रतिज्ञा हि. V1 D4 मया कृता; B1 (*sup. lin.* also as in text) पितुर्मया; D1.5.7 कृता मया; D6 कृता पुरा (for पितुर्मम). Ñ1 वने वज्ञानवर्मम (sic). —For 10, Ś1 subst.; while D6 ins. l. 2 only after 10:

2307* पितुः प्रतिज्ञां धर्मेण प्रतिज्ञा या कृता पुरा ।
सा पालनीया धर्मज्ञ पालनीया ममाद्य वै ।

11 B1 om. (hapl.) 11-12. —^{a}) Ś1 D6 (Before corr. as in text) एवमुक्ते (for °क्तो). Ś1 Ñ V1 B2-4 D1-7 M4 महातेजा (for °प्राज्ञो). —^{b}) Ś1 D1-3.5-7 तं; G2 हा (for ह). —^{c}) Ś1 D6 वाक्यज्ञं (for °ज्ञो). Ś1 Ñ2 D4.6.7 वाक्यकुशलो (for °लं). —^{d}) B4 D2 राघवो (for °वं). D2.3 कुशलं (for वचनं). V1 शुभं; D1.7 प्रभुः; D4 पितुः; D5 प्रभुं (for महत्).

12 B1 om. 12 (cf. v.l. 11). —^{a}) D3.7 प्रयच्छन् (for प्रयच्छ). Ñ2 संस्पृष्टः; B2-4 धर्मात्मन् (for संहृष्टः). —^{b}) Ś1 V1 D1.4-7 स्वर्णभूषिते; Ñ B2.3 D2.3 त्वं दृढव्रतः (Ñ D3 °त); B4 illeg.; M3 **भूषिते; M4 त्वं धृतव्रतः; G (ed.) सुदृढव्रतः (for हेमभूषिते). —^{c}) Ś1 Ñ V1 B2-4 D1-7 M4 नरव्याघ्र (for महाप्राज्ञ). —B2 om. (hapl.) from 12^{d} up to 16^{a}. —^{d}) Ś1 V1 D1.4-7 योगक्षेमाय राघव (V1 D4 वं); Ñ B3.4 D2.3 M4 योगक्षेमं (Ñ2 °म) करिष्यतः; Dt1 Ct योगक्षेमकरो भव.

13 B2 om. 13 (cf. v.l. 12). —^{a}) Ś1 B4 एवमुक्त. B1 महातेजा (for वसिष्ठेन). —^{b}) B1 वसिष्ठः (for राघवः). V1 D4.5.7 प्रमुखे; M2 प्रांजलिः (for प्राङ्मुखः). D1 राघवो धर्मदर्शनः. —^{c}) Ś1 V1 D1.4-7 स्वर्णविकृते; Ñ1 B3 सुकृते शुभे; Ñ2 च शुभशुभे (sic); B1 स्वकृते शुभ्रे; B4 *** (illeg.) शुभे; D2.3 सुकृते शुभ्रे; T अभिरूहेते; M4 स तु ते शुभ्रे (for हेमविकृते).

☞ Ś1 is lost from म in 13^{d} up to भरतो in 2.107.12^{b} on missing folios.

—^{d}) V1 स मे (for मम). Ñ B1.3.4 सोददत्; V1 D1.4-7 T M4 वै ददौ (for ते ददौ). D2.3 म राज्याय समाददे (D3 °ददत्).

14 B2 om. 14 (cf. v.l. 12). Ś1 missing (cf. v.l. 13). —^{a}) D1 [ऽ]यम् (for ऽहम्). —^{b}) Ñ1 V1 D1.5 विदितात्मना; D4.6.7 विश्रुतात्मना. —^{cd}) V1 अयोध्यायाम् (hypm.) (for अयोध्याम्). Ñ1 गमिष्यामि हीत्वा (sic) (for गच्छामि गृहीत्वा). D2.3 रामपादुके; M4 पादु*** (for पादुके शुभे).

15 B2 om. 15 (cf. v.l. 12). Ś1 missing (cf. v.l. 13). —^{c}) Ñ2 V1 B3.4 Dg1 Dd1 Dm1 D1.2.4-7 M2 तु (D2 च) भरतं; B1 शुभरतं (for शुभतरं). —^{d}) V1 D1-3.5 पुनर् (for मुनिर्). Ñ B1.3.4 D2.3 M4 वचनमब्रवीत्; D4.7 वाक्यमुपाहरत्; D6 M2 वाक्यमथाब्रवीत्; T वाक्यमुवाच तं (T3 ह).

16 B2 om. 16^{a} (cf. v.l. 12). Ś1 missing (cf. v.l. 13). —^{a}) Dm1 नैव; Cm नैतच् (as in text). Ñ Dt1 Dd1 Dm1 नरव्याघ्रे (for °घ्र). V1 D1.4-7 नाश्चर्यमेतद्राजेंद्र (V1 °जंस्तु). —^{b}) Ñ2 शीलं (for शील-). Ñ1 B2 -वृत्तवृतां; B4 D5 °वृतां; Dg1 Dd1 Dm1 T3 G M3 °विदां; Dt1 -वृत्तिविदां (for °त्तवतां). Dt1 Dd1 Dm1 वरे. V1 शीलवृत्तं चराचरं. —^{c}) Ñ2 सदैव; V1 यदुभं (sic); B1 यदिदं; B4 यद्राज्यं; D1.4-7 यच्छुभं; D2 यदायं; M4 यदयं (for यदार्यं). V1 B1.4 D1-7 M4 तिष्ठेत (for तिष्ठेत्तु). B2.3 यदार्जवं त्वयि तिष्ठेत्. —^{d}) Ñ1 Dt1 Dd1 T2 G2 M1 Ct निम्नोत्सृष्टम्; V1 वृष्टेर्निम्नम्; B1 निम्ने वृष्टेर्; B2 निम्ने वृष्टिम्; B4 निम्नवृष्टम्; Dg1 निम्नोच्छिष्टम्; D1 वृष्टेर्नदम्; D2 निश्रेवृत्तम् (sic); D5 दृष्टं

G. 2. 124. 17
B. 2. 113. 17
L. 2. 126. 17

अमृतः स महाबाहुः पिता दशरथस्तव ।
यस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥ १७
तमृषिं तु महात्मानमुक्तवाक्यं कृताञ्जलिः ।
आमन्त्रयितुमारेभे चरणावुपगृह्य च ॥ १८
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं पुनः पुनः ।
भरतस्तु ययौ श्रीमानयोध्यां सह मन्त्रिभिः ॥ १९
यानैश्च शकटैश्चैव हयैर्नागैश्च सा चमूः ।
पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्यानुयायिनी ॥ २०
ततस्ते यमुनां दिव्यां नदीं तीर्त्वोर्मिमालिनीम् ।
ददृशुस्तां पुनः सर्वे गङ्गां शिवजलां नदीम् ॥ २१
तां रम्यजलसंपूर्णां संतीर्य सहबान्धवः ।
शृङ्गवेरपुरं रम्यं प्रविवेश ससैनिकः ॥ २२
शृङ्गवेरपुराद्भूय अयोध्यां संददर्श ह ।
भरतो दुःखसंतप्तः सारथिं चेदमब्रवीत् ॥ २३

निम्न; G1 निम्ने दृढम् ; M4 निम्ने धृतम् ; Cg निम्ने सृष्टम् (for निम्ने वृष्टम्). D4.6.7 राजपुत्र महाबल; M3 निम्ने वृ**-वोदकं.

17 Ś1 missing (cf. v.l. 13). —^{a}) Ñ2 D1–3.5.6 M2 न मृत:; V1 नानृत:; Dg1 Dt1 अनृण:; Dd1 अनृत:; Cg as in text (for अमृत:). D4 तु (for स). Ñ V1 B D1–7 M4 महाभाग:(Ñ2 D2.3 °ग) (for °बाहु:). —^{b}) B4 damaged for पिता :दश. D7 तदा (for तव). —^{c}) V1 रामोपि गुणवान्प्राज्ञ:. —^{d}) V1 सर्वदा; T1.2 धर्मज्ञो (for धर्मात्मा). V1 M2.3 गुरुवत्सल(V1 °ल:); D1.4.6.7 गुरुवर्तक:; D5 गुरुपुत्रक (for धर्मवत्सल:). Ñ B D2.3 M4 धर्मो विग्रहवानिव.

18 Ś1 missing (cf. v.l. 13). —^{a}) Ñ B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.3 G M1.2.4 महाप्राज्ञम्(D2.3 °ज्ञ) (for महात्मानम्). V1 D1.4–7 तमृषिं(V1 ततस्तु) भरत: श्रीमान्. —^{b}) V1 श्रुत्वा (for उक्त-). —^{c}) D2.3 M4 आमंत्रयित्वा भरतो(M4 चरणौ). —^{d}) D4.7 चरणान् ; T2.3 चरणे (for चरणाव्). D1.5 [उ]पगम्य हि; D6.7 °गृह्य ह (for °गृह्य च). Ñ B D2.3 ववंदे चरणावपि; V1 तत्पादावुपसृत्य च; M4 ववंदे भरतस्तदा.

19 Ś1 missing (cf. v.l. 13). —B4 illeg. up to भ in 19^{c}. —^{ab}) D1.4–7 प्रदक्षिणीकृत्य (for °णं कृत्वा). Dg1 कृतांजलि:; D1.4–7 महामुनिं (for पुन: पुन:). V1 ववंदे चरणौ तस्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणं. —^{c}) Ñ V1 B D1–3.5–7 M4 प्रययौ (D7 illeg. for ययौ); G2 M1 स ययौ (for तु ययौ). B1.4 धीमान् (for श्री°). —^{d}) Ñ B transp. सह and मन्त्रिभि:.

20 Ś1 missing (cf. v.l. 13). V1 om. 20–22^{b}. —^{a}) D1.4–7 नागैश्च (for यानैश्च). B3 कटकैश्चैव; D1 शकटैश्च (subm.). —B4 illeg. from 20^{b} up to त्रिपथगां in 2308*. —^{b}) D1.4–7 हयैर्यानैश्च ; M4 हयनागैश्च. D1 तथा (for च सा). —^{c}) D6 विस्तीर्णं; M4 तीर्णा च (for विस्तीर्णा).

21 Ś1 missing (cf. v.l. 13). V1 om. 21 (cf. v.l. 20). D5 om. 21^{ab}. —^{a}) G1.3 तु; Cv.g as in text (for ते). —For 21^{ab}, Ñ B D1.4.6.7 subst. :

2308* ततस्त्रिपथगां रम्यामतिशीघ्रोर्मिमालिनीम् ।

[B4 illeg. up to त्रिपथगां (cf. v.l. 20). B2 त्रिविष्टपथगाम् ; D1.4.6 °गां दिव्यां (for त्रिपथगां रम्याम्). Ñ2 अभि- (for अति-). B2 अतिशीर्षोर्मिमालिनीं; D1.4.6.7 पुण्यां फेनो(D1 हैमो)र्मिमालिनीं (for the post. half).]

—D1 om. 21^{cd}, B4 illeg. for 21^{cd}. —^{c}) Ñ B1–3 Dg1 D2–7 ते (for तां). Ñ B1–3 तदा; D2.3 तत: (for पुन:). Dg1 दिव्यां (for सर्वे). M4 ददृशुस्तेन वै सर्वे. —^{d}) Ñ2 शीतजलां; Dg1 शुभजलां; M4 त्रिपथगां; Ct as in text (for शिवजलां). D4.6.7 गंगां पुण्यजला(D6 °ना)वृतां; D5 गंगां हेमोर्मिमालिनीं. —For 21, D2.3 subst. :

2309* ददृशुस्ते तत: सर्वे पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ।
सेवितां मुनिसंघैश्च यतिभिस्तत्त्वदर्शिभि: ।
कारण्डवगणोपेतां चक्रवाकोपशोभिताम् ।
हंससारससंकीर्णां कुररैश्च विनादिताम् ।

[(l. 1) D3 पुण्यां सैन्यास (sic) (for सर्वे पुण्यां). —D2 om. from the post. half of l. 3 up to 22^{a}.]

22 Ś1 missing (cf. v.l. 13). V1 om. 22^{ab} (cf. v.l. 20). D2 om. 22^{a} (cf. v.l. 2309*) .—^{a}) T3 G M1 पुण्य-; M4 काम्य-; Ct as in text (for रम्य-). G1 M4 -जन- (for -जल-). G1 -संकीर्णां (for -संपूर्णां). Ñ B D1.4–7 तां नक्र(B2 तत्र)मकराकीर्णां. —^{b}) B3 संतार्य; D4–7 उत्तीर्य (for संतीर्य). Ñ2 D1.4–7 बंधुभि:; B मंत्रिभि:; T3 M2.3 बांधवै: (for -बान्धव:). D2.3 समुत्तीर्य महानदीं; M4 संतीर्य तु महानदीं. B3 om. (hapl.) 22^{cd}. —^{c}) Dd1 Dm1 T G M1–3 शृंगि- (here and below) (for शृङ्ग-). Ñ V1 B1.2.4 राजा (for रम्यं). —^{d}) Ñ प्रविश्य सहसैनिक:°; B1 प्रविश्य च स°; B2.3 जगाम सहसैनिक:; Dg1 विवेश सह सैनिकै:. —After 22, Ñ B1.2.4 ins., D2.3 M4 subst. for 22^{cd} :

2310* गुहं विसर्जयामास प्रीतोऽस्मीति वचो ब्रुवन् ।

[Ñ2 वचोब्रवीत् ; D2.3 M4 च सोब्रवीत् (for वचो ब्रुवन्).]

23 Ś1 missing (cf. v.l. 13). D2 reads 23–24^{b} in marg. B4 illeg. for 23^{ab}. —^{a}) Ñ V1 B1 D1.6 -पुरं; D5 -पुरीं (for -पुराद्). Cr श्रृंगिवेरपुराद्. Ñ B1–3 D4–7 गच्छन् ; V1 गत्वा; D2.3 M4 एव (for भूय). —^{b}) T G M1.2 त्वयोध्यां. V1 B1–3 D1.4–7 स ददर्श (for संद°). T3 स:; G2 हा (for ह). D2.3 M4 सोयोध्यां(D3 *योध्यां) ददृशे तत:(M4 पुन:). —After 23^{ab}, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. :

सारथे पश्य विध्वस्ता अयोध्या न प्रकाशते । निराकारा निरानन्दा दीना प्रतिहतस्वना ॥ २४ G. 2. 124. 24 B. 2. 113. 25 L. 2. 126. 24

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

2311* अयोध्यां तु तदा दृष्ट्वा पित्रा भ्रात्रा च वर्जिताम् ।

[T M3 च (for तु). T1.2 ततो (for तदा). Dg1 Dt1 T1.2 विवर्जितां; T3 विनाकृतां (for च वर्जिताम्).]

—^{d}) G M1 वाक्यम् (for चेदम्). Ñ B D1.4–7 ततः (D4.6.7 तत्र) सूतमथाब्रवीत् ; V1 सूतं स्वयमथाब्रवीत् .

24 Ś1 missing (cf. v.l. 13). D2 reads 24^{ab} in marg. (cf. v.l. 23). B3 om. 24. Note hiatus between ^{a} and ^{b}. —^{a}) Ñ V1 B1.2.4 D1.4.5–7 नगरीम् (for विध्वस्ता). D2.3 M4 एषा सौते(D3 सूत) सुविध्वस्ता. —^{b}) Ñ V1 B1.2.4 D1.4–7 अयोध्यां; Dd1 Dm1 T3(to avoid hiatus) सायोध्या; D2.3 नगरी; G1(to avoid hiatus) स्वयोध्या (for अयोध्या). Ñ V1 B1.2.4 D1.4–7 शून्य(D5 in marg. शुभ)काननां; D2.3 संप्रकाशते (for न प्रकाशते). —D5 om. from 24^{c} up to l. 1 of 2312*. —^{c}) Ñ B1.2.4 D1.3.4.6.7 निराकारां नि(Ñ1 न)रानंदां(D1 °लंबां); V1 निरानंदां निराकारां. —^{d}) Ñ2 V1 B1.2.4 D3.4.6.7 M2 दीनां; D1 शून्यां (for दीना). Ñ V1 B1.2.4 D1.3.4.6.7 प्रतिहतस्वनां; T1.2 प्रतिहतस्वरा (for °स्वना). —After 24, Ñ V1 B(B3 after 23, owing to om.) D1.4.5(after 24^{ab}, owing to om.).6.7 ins. :

2312* विमुक्तां पुरुषेन्द्रेण ससुतेन महात्मना ।
राज्ञा दशरथेनेमां नोत्सहे प्रतिवीक्षितुम् ।

☞ In V1, the portion from षेन्द्रेण up to the end of this Kāṇḍa is illegible.

[D5 om. l. 1. —(l. 1) Ñ2 B1 D6 वियुक्तां; B3 निर्मुक्तां (for वियुक्तां).

Ñ1 B2 संमतेन; Ñ2 B1 सस्रुतेन; D1 सस्तुवेन(sic) (for ससुतेन). —(l. 2) D1.4–7 [इ]ह (for [इ]मां). D5 [ऽ]च निरीक्षितुं.]

—Thereafter D1.5 cont. :

2313* तां दूरान्निष्प्रभाकारां दृष्ट्वा शोकसमन्वितः ।

—After 24, D2.3 ins. :

2314* गृहीतमौनां स्थिततूर्यनिःस्वनां
रजोवकीर्णां पवनोत्तरांबराम् ।
नृपं विना तां विधवामिवांगना-
मुपस्थितोऽभूद्भरतः पुरीं तदा ।

Colophon. Ś1 V1 missing. —*Sarga name* : Ñ1 B4 भरतप्रतिप्रयाणं; Ñ2 B1 भरतप्रयाणं; B2.3 भरतप्रतियानं; D1 भरतउपावर्तनः; D2.5 भरतागमनं; D3 भरतापयानो; D4.6.7 भरतनिवर्तनं(D7 °नः). —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1.2 D3 om.; Ñ2 B3 123; B4 D2.5.7 119; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 113; D1 173; D4 116; M4 122. —After colophon, T2 concludes with श्रीरामचन्द्राय नमः; G with श्रीरामाय नमः.

१०६

G. 2. 125. 1
B. 2. 114. 1
L. 2. 127. 1

स्निग्धगम्भीरघोषेण स्यन्दनेनोपयान्प्रभुः ।
अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशाः ॥ १
बिडालोलूकचरितामालीननरवारणाम् ।
तिमिराभ्याहतां कालीमप्रकाशां निशामिव ॥ २
राहुशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रिया प्रज्वलितप्रभाम् ।
ग्रहेणाभ्युत्थितेनैकां रोहिणीमिव पीडिताम् ॥ ३
अल्पोष्णक्षुब्धसलिलां घर्मोत्तप्तविहंगमाम् ।
लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव ॥ ४
विधूमामिव हेमाभामध्वराग्निसमुत्थिताम् ।
हविरभ्युक्षितां पश्चाच्छिखां विप्रलयं गताम् ॥ ५
विध्वस्तकवचां रुग्णगजवाजिरथध्वजाम् ।
हतप्रवीरामापन्नां चमूमिव महाहवे ॥ ६
सफेनां सस्वनां भूत्वा सागरस्य समुत्थिताम् ।
प्रशान्तमारुतोद्धूतां जलोर्मिमिव निःस्वनाम् ॥ ७
त्यक्तां यज्ञायुधैः सर्वैरभिरूपैश्च याजकैः ।
सुत्याकाले विनिर्वृत्ते वेदिं गतरवामिव ॥ ८

106

☞ Ś1 V1 missing for Sarga 106(cf. v.l. 2.105. 13 and 2312* respy.). Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 ^{a}) T2.3 स्निग्धं; Cm.g as in text (for स्निग्ध-). B2–4 D3 T3 -निर्घोष-; Cg as in text (for -घोषेण). —^{b}) B2.4 [उ]दयात् ; B3 [उ]दयन् ; M4 [अ]पयात् (for [उ]-पयान्). —^{c}) D2.3 तूर्णं (for क्षिप्रं). —^{d}) D4 प्राविवेश. M4 आविवेश महामनाः.

2 ^{a}) Ñ B1–3 D1–7 M4 मार्जार-; G M1–3 बिलाळ- (for बिडाल-). Ñ2 B2–4 -संपूर्णां; B1 D1–3 M4 -संकीर्णां; D5 -रचितां (for -चरिताम्). —^{b}) T3 आलिंग्य; G1 मलीन- (for आलीन-). Dg1 Dd1 Dm1 M2 -वर-; Ct as in text (for -नर-). Ñ B सुदीननरवाहनां; D1.4–7 मलिनांबरधारिणीं; D2 आभीतविहगद्रुमां; D3 आलीनविहगद्रुमां. —^{c}) B1 -[अ]त्या-हतां; D2 -[अ]भ्याहती (for -[अ]भ्याहतां). D2.3 कृष्णाम् ; G3 कालाम् (for कालीम्). B2 तिमिराढ्यां हतां कालीम् ; T3 तिमिरेणावृतां कालीम् ; M4 तिमिराभ्यागताकीर्णाम् . —^{d}) M4 अप्रसन्नां (for अप्रकाशां).

3 G3 om. (hapl.) 3–4. B3 D2 om. (hapl. ?) 3^{ab}. D1.3 transp. 3 and 4. —^{a}) B1(gloss) चंद्रस्य; B2.4 बहुशत्रोर् ; D5 बाहुशत्रोर् (for राहु°). Ñ B1.2.4 D1.3.5 M4 वरां (for प्रियां). D4.6.7 राहुग्रस्तां चंद्रपत्नीं. —^{b}) M3 श्रियं (for श्रिया). Ñ B1.2.4 D1.3–7 प्रियां(Ñ B1 श्रिया; D3 श्रियं) प्रज्वलितामिव(D5 °तां दिवि). —^{c}) Ñ B D1.4.6 G1 [अ]भ्युत्थि(Ñ1 D6 °दि)तामे(G1 °ने)कां; Dt1 D2.3 T M4 Ct [अ]भ्युदितेनैकां(D2.3 M4 °नेव); Dd1 [अ]भ्युत्थितं नैकां; D5 [अ]भ्यर्दितामेकां; D7 [अ]भ्युत्थितामेकां. —^{d}) D2.3 M4 परिपीडितां; D6 पीडितामिव (by transp.).

4 D2 G3 om. 4 (for G3, cf. v.l. 3). D1.3 transp. 3 and 4. —^{a}) D4.6.7 अत्युष्ण-; M4 सलोष्टां (for अल्पोष्ण-). D1 G2 -क्षुद्र-; D6 -स्वल्प- (for -क्षुब्ध-). —^{b}) Ñ B1.2.4 D6 M4 रूक्षस्वर-(M4 °न-); B3 बद्धस्वर-; Dt1 D1.3.5(marg.) घर्मतप्त-; D4.7 उग्रोपरि- (for घर्मोत्तप्त-). —D4–7 om. 4^{c}–5. —^{c}) B4 नील- (for लीन-). B3 D1.3 -महाग्राहां; Dg1 -[उ]-रगग्राहां; G1 -पृथुग्राहां; M4 -महाग्राह- (for -झषग्राहां). —^{d}) B2 कृष्णां; D1 शुष्कां; M4 -ह्रदां (for कृशां).

5 D4–7 om. 5 (cf. v.l. 4). —^{a}) M3 विधूताम् (for °माम्). —^{b}) Dt1 Ct शिखामग्नेः; Dm1 T1.2 M2 अध्वराग्नेः. Dg1 T3 G M1.3 अध्वराग्नेः समुच्छ्रितां; M4 अध्वराग्निमुपस्थितां. ❀ Ct : 'अध्वराग्नेः समुत्थिताम्' इति पाठो बहुसंमतस्तत्राप्यर्थः प्राग्वदेव, शिखामित्यस्य चावृत्तिः । ❀ —T3 om. (hapl. ?) 5^{cd}. —^{cd}) Ñ1 B2 D1.3 अभ्युत्थितं(Ñ1 °त्थितां; D3 °क्षितं) दृष्ट्वा; D2 अप्युच्छ्रितं दृष्ट्वा (for अभ्युक्षितां पश्चाच्). Ñ2 B1.3.4 हविषो(B3.4 °षा)भ्युत्थितां वह्नेः (for ^{c}). Ñ2 B प्रविलयं; D1–3 इव लयं (for विप्रलयं). B2 गतं (for गताम्). M4 मृग्यां च हविषा शून्यां शिखां प्रज्वलितामिव.

6 Ñ1 B1.2.4 om. 6^{a}–8^{b}. —^{a}) Ñ2 B3 D4.5.7 M4 विन्यस्त- (for विध्वस्त-). Dd1 Dm1 D5(marg.) G1.3 M2 रुग्णां (for रुग्ण-). Ñ2 B3 D1 M4 -कवच(Ñ2 °रव)स्कंधां; D2 -मकरस्कंध-; D3.4.6.7 -कवच(D6 °नक)स्तंभां(D3 °भ-) (for °चां रुग्ण-). —^{b}) Ñ2 -रथध्वजैः; B3 D5 -महाध्वजं (D5 °जां); Dd1 Dm1 -रथाकुलां; D1–3 -महारथां; D4.6.7 -विवर्जितां; M4 -समन्वितां (for -रथध्वजाम्). —^{c}) Ñ2 B3 D1.2 M4 आसीनां (for आपन्नां). D4–7 हतप्रवीर(D5.6 °रां)-विध्वस्तां. —^{d}) Ñ2 B3 D1.2 M4 सेनाम् (for चमूम्).

7 Ñ1 B1.2.4 om. 7 (cf. v.l. 6). —D3 om. 7^{ab}. —^{a}) B3 सफेना; G1 M3 ससेनां; Ct as in text (for सफेनां). B3 सस्वना; Dg1 marg. (for सस्वनां). D4.5.7 सस्वरोद्भिन्नां; D6 अंबरोद्भिन्नां (for °नां भूत्वा). —^{c}) Dg1 Dd1 Dm1 D7 -मा(Dd1 -म)रुतोद्भूतां; D1 -मरुतोद्धूतां; G1.2 M1.3 °तोद्धातां; G3 °तोत्पातां (for °तोद्धूतां). Ñ2 B3 प्रशांतां मारुतोत्पातैर् ; D2 प्रशांते मारुताघाते; D3 प्रवाति मारुते घोरे; M4 प्रशांते मारुतोद्धाते. —^{d}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.7 T1.2 G M निस्वनां; D6 विस्वनां; Ct as in text (for निःस्वनाम्).

8 Ñ1 B1.2.4 om. 8^{ab} (cf. v.l. 6). —^{a}) B3 त्यक्ता;

गोष्ठमध्ये स्थितामार्तामचरन्तीं नवं तृणम् ।
गोवृषेण परित्यक्तां गवां पत्नीमिवोत्सुकाम् ॥ ९
प्रभाकरालैः सुस्निग्धैः प्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः ।
वियुक्तां मणिभिर्जात्यैर्नवां मुक्तावलीमिव ॥ १०
सहसा चलितां स्थानान्महीं पुण्यक्षयाद्गताम् ।
संहृतद्युतिविस्तारां तारामिव दिवश्च्युताम् ॥ ११
पुष्पनद्धां वसन्तान्ते मत्तभ्रमरशालिनीम् ।
द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां क्लान्तां वनलतामिव ॥ १२
संमूढनिगमां सर्वां संक्षिप्तविपणापणाम् ।
प्रच्छन्नशशिनक्षत्रां द्यामिवाम्बुधरैर्वृताम् ॥ १३
क्षीणपानोत्तमैर्भिन्नैः शरावैरभिसंवृताम् ।
हतशौण्डामिवाकाशे पानभूमिमसंस्कृताम् ॥ १४
वृक्णभूमितलां निम्नां वृक्णपात्रैः समावृताम् ।
उपयुक्तोदकां भग्नां प्रपां निपतितामिव ॥ १५ G. 2. 125. 12 B. 2. 114. 15 L. 2. 127. 13

Dg1 त्यक्तं (for त्यक्तां). T3 om. सर्वैर्. D2 त्यक्तां यज्ञपथैः स*; D3 त्यक्तयज्ञा बुधैः सर्वैर् ; D4-7 त्यक्तयज्ञोत्सवैः सर्वैः(D5 °त्वैः). —^{b}) B3 अतिरूपैश् ; Dg1 अनु°; Ct as in text (for अभि°). D1.3 याज्ञिकैः; M4 सामगैः (for याजकैः). D4-7 सोमपैश्च सयज्ञि(D5.6 °याज)कैः. —^{c}) Ñ1 सर्वकाले; Ñ2 B D1.3-7 M4 पर्वकाले; D2 पर्वकाल- (for सुत्या°). Ñ1 D3 M4 [ऽ]भिनिर्वृत्ते; Ñ2 B2-4 M2 हि निर्वृत्ते; B1 तु निर्वृत्ते; Dg1 Dt1 T3 G1 Ct सुनिर्वृत्ते; Dd1 Dm1 च निर्वृत्ते; D1 [ऽ]तिनिर्वृत्ते; D2 [अ]भिनिर्वृत्तां; D4.6.7 तु संवृत्ते; D5 तु संप्राप्ते (for विनिर्वृत्ते). —^{d}) Dg1 D1-7 M4 वेदीं (for वेदिं). Dm.1 गतमृगाम् ; D2 °रमाम् ; D4 °चराम् ; D5 °स्वराम् ; D6 °शिखाम् ; D7 °वराम् ; T2 °रताम् (for गतरवाम्). Ñ B1.3.4 वेलां गतरया(Ñ1 °वरा; B3 °वया)मिव; B2 वेलां रयगतामिव.

9 ^{a}) Dg1 गोष्ठीमध्ये. G2 मत्ताम् (for आर्ताम्). —^{b}) Ñ1 B Dm1 G2 M Cr आचरंतीं; Dg1 Dt1 D3.5.7 अचरंती; Cv.m.g.t as in text. D3 तृणं नवं (by transp.); D5 वने तृणं. G3 आचर* ** तृणं (damaged). —^{d}) D1-3 G2 M1.2 Ct*p* पंक्तिम् ; Cr.m.g पत्तिम् ; Ct as in text (for पत्नीम्). Ñ B D4-7 गोकन्यामिव चो(B4 D6 सो)त्सुकां.

10 D1 reads 10^{ab} after 23. —^{a}) Ñ B D6 प्रभाकराभैः; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 Cv.r.m.g.t प्रभाकराद्यैः; D2.3 प्रभाका(D3 °क)रैश्च; D5 प्रभाकरोच्चैः (for प्रभाकरालैः). ❀ Ct : स्फटिकाद्यैरिति कतकोक्तं तु न युक्तम् । ❀ —^{b}) Ñ B इवोत्थितैः; D4.7 शिखोपमैः; D5 इवार्त्तनैः; D6 महाशिखैः (for इवोत्तमैः). —^{c}) Ñ B1-3 D2-4.7 विमुक्तां; M4 उत्सृष्टां (for वियुक्तां). B2 मणिभिः शुद्धैर् ; B4 मुनिभिः सिद्धैर् . —^{d}) D4.5.7 मुक्तां; D6 नाग- (for नवां). B1 illeg. from मु up to स(in सहसा) in 11^{a}. B4 मुक्तामणीम् (for °वलीम्).

11 D2 M4 om. (hapl.) 11–12. —^{a}) B1 illeg. for स in सहसा. Ñ2 व्यावितां; B1 Dt1 Dd1 T Ct चरितां; B2 चालितां; B3 सरितां; B4 व्याविलां (for चलितां). D3-5.7 चलितस्थानां. —^{b}) Ñ1 -क्षणाद्दिव; Ñ2 B3.4 -क्षयं ग(B4 °यद्ग)तां; B1 -क्षयद्रुतां; B2 -क्षयोद्धृतां; Dt1 Dm1 T1.3 -क्षयोद्गतां; Dd1 -क्षये गतां; D3.4.6.7 -क्षयाद्दिव; G3 -क्षयागतां (for -क्षयाद्गताम्). —^{c}) Dg1 संवृत-; D1 संवृत्त-; D3 संहृद्दि-; M3 संहृष्ट-; L(ed.)संहत-; Cm.t as in text (for संहृत-). T1.2 -विस्तीर्णां; Cm.t as in text (for -विस्तारां). B1 सवनामतिविस्तारां. —^{d}) Ñ1 पुरम् (for ताराम्). D3 om. (hapl.) from दिवश्च्युताम् up to 12^{d}. Ñ1 B1-3 D1.4-7 नभश्च्युतां; B4 नभक्षतां.

12 D2.3 M4 om. 12 (for D2 M4, cf. v.l. 11). G2 M1 transp. 12 and 13. —^{a}) Ñ2 B3 D4.5 पुष्पबद्धां; D7 M3 पुष्पनद्धा (for °नद्धां). D1.5 वसंताग्रे (for वसन्तान्ते). —^{b}) Ñ B D1.4-7 T2 -नादितां; Dd1 Dm1 -ताडितां; T3 -लालितां (for -शालिनीम्). —^{c}) Ñ1 द्रुमे; B1(marg. as in text) दृढ-; Dd1 Dm1 T3 M3 Cr द्रुतं; D1 वन-; D4.7 नव-; D5 द्रुम-; D6 घोर-; G3 मृतं; Cm.g.t as in text (for द्रुत-). Dg1 द्रुतदावाग्निना प्लुष्टां. —^{d}) B D1.4.6.7 T3 G1 कांतां (for क्लान्तां). B1.2.4 वन्य- (for वन-). Dm1 लतामिव च दुर्बलां. —After 12, Dm1 reads 18 for the first time, repeating it in its proper place.

13 ☞ D5 om. from 13 up to 2. 107. 2^{b}. G2 M1 transp. 12 and 13. —^{a}) B1 Dg1 D1.2 समूढ-; Cg as in text (for संमूढ-). T स्तब्धां (for सर्वां). D4.6.7 निगू(D6 संमू)ढब्राह्मणजनां. —Ñ2 reads 13^{bcd} in marg. —^{b}) Ñ2 B3 D6 विक्षिप्त- (for संक्षिप्त-). D4.7 M3 नि(M3 सं)क्षिप्तकनकापणां. —^{c}) G1.3 प्रच्छिन्न-. —^{d}) B4 घृतां; Dt1 युतां (for वृ°). D2.3 द्यामिवांबुध(D2 °दै)रावृतां.

14 M4 om. (hapl.) 14^{a}–15^{b}. —^{a}) M3 क्षीणपानोत्तरैर् (for °त्तमैर्). Ñ1 Dt1 D2.3 T3 Ct भग्नैः (for भिन्नैः). —Ñ2 reads 14^{c} in marg. —^{c}) B D1-4.6.7 गत-; Cv.m.g.t as in text; Cr वीत- (for हत-). B4 -गोंडाम् (sic); D6 -शुंडाम् ; T2 -कांडाम् ; T3 -शांताम् (for -शौण्डाम्). Ñ B Dt1 D1-4.6.7 T Cv*p* ध्वस्तां; Cv.r.m.g as in text (for [आ]काशे). —^{d}) B2 अरातिभिः; D1 असत्कृतां; G2 इमंस्कृतां (sic) (for असंस्कृताम्).

15 M4 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). —^{a}) Ñ1 B1.4 D6 रुक्ष-; B2 रुक्म-; D2.3 सूक्ष्म- (for वृक्ण-). Ñ1 -तले; B2.4 D6 -लतां; G2 -तला (for -तलां). D2.3 G2 भिन्नां; M2(also as in text) रम्यां (for निम्नां). B3 ब्रह्मभूमितलां निम्नां; D1.4.7 रुक्षामिव लतां निम्नां(D1 भग्नां). —^{b}) Ñ B वृक्षपत्र-; Dg1 वृत्तपात्रैः; D6.7 वृक्षगुल्म-; Cr.m.g as in text (for

G. 2. 125. 13
B. 2. 114. 16
L. 2. 127. 0

विपुलां वितता चैव युक्तपाशां तरस्विनाम् ।
भूमौ बाणैर्विनिष्कृत्तां पतितां ज्यामिवायुधात् ॥ १६
सहसा युद्धशौण्डेन हयारोहेण वाहिताम् ।
निक्षिप्तभाण्डामुत्सृष्टां किशोरीमिव दुर्बलाम् ॥ १७
प्रावृषि प्रविगाढायां प्रविष्टस्याभ्रमण्डलम् ।
प्रच्छन्नां नीलजीमूतैर्भास्करस्य प्रभामिव ॥ १८

भरतस्तु रथस्थः सञ्श्रीमान्दशरथात्मजः ।
वाहयन्तं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १९
किं नु खल्वद्य गम्भीरो मूर्छितो न निशम्यते ।
यथापुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिःस्वनः ॥ २०
वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्छितः ।
धूपितागरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥ २१

वृक्णपात्रैः). T2 समाहतां (for °वृताम्). D1–3 वृक्षपत्रसमाकुलां(D1 °मन्वितां); D4 वृक्षगुल्मलतावृतां. —[c]) D1.4.6.7 भिन्नां (for भग्नां). —[d]) D4.7 निस्राविताम् ; T2 स्थपतिताम् (for निपतिताम्).

16 D6 om. 16–17. —[a]) D2 om. वितता चैव. B विनतां; M1 पतितां (for विततां). M4 विततां विपुलां (by transp.). —[b]) Ñ B मुक्तचापमहास्वनां(B3 °नीं); D1 मुक्तपाशां मनस्विनीं; D2 मुक्तपापां तपस्विनां; D3 M4 मुक्तचापां तप(M4 °र)स्विनीं; D4.7 मुक्तपाशां सुनिश्चलां. —B4 illeg. for 16[cd](except भूमौ बा). —[c]) Ñ B विनिध्व(Ñ1 °ध्वं; B1 illeg.)स्तां; Dg1 विनिष्क्रांतां; Dt1 Ct विनिकृतां; D1.4.7 M4 विनिर्धूतां; M3 °र्वृत्तां; Cr.m.g as in text (for °ष्कृत्तां). D2 भूमावप्सु वियति च; D3 भूमौ बाणविनिर्भिन्नां. —[d]) Ñ B2.3 D2–4 द्याम् (for ज्याम्). B3 [अं]बरात् ; D2 [अ]भवत् ; D7 [आ]युधाः (for [आ]युधात्). D1 पतितां विविधायुधैः.

17 D6 om. 17 (cf. v.l. 16). —[a]) T2 युद्धशौंडेय; T3 °हूतेन; Cr.m.g as in text (for °शौण्डेन). —[b]) Dg1 M3 वाहिना; Dm1 चाहितां; Ct as in text (for वाहिताम्). —[cd]) Ñ2 B D2.3 T1.2 M4 विक्षिप्त-; Cv.r.g as in text (for निक्षिप्त-). B4 om.; D2 -भारम् ; T3 -भांताम् ; G3 -भांडम् (for -भाण्डाम्). Ñ1 क्षिप्रभांडां समुत्सृष्टां (for [c]). D4.G2 दुर्लभां (for दुर्बलाम्). B2 दुर्बलामिव (by transp.); M3 दुर्बलां प्रियां (for इव दुर्बलाम्). Dt1 Dd1 Dm1 Ct निहतां प्रतिसैन्येन वडवामिव पातितां. —After 17, Ñ B D1–4.7 T1.2 G1.2 M1.4 ins.; D6 ins. after 15(owing to om.); T3 ins. after 18 :

2315* शुष्कतोयां महामत्स्यैः कूर्मैश्च बहुभिर्वृताम् ।
प्रभिन्नामिव विस्तीर्णां वापीमिव हृतोत्पलाम् ।
पुरुषस्याप्रहृष्टस्य प्रतिविद्धानुलेपनाम् ।
संतप्तामिव शोकेन गात्रयष्टिमभूषणाम् ।

[(l. 1) D4.7 शोकतोयां. B2 D6 महामत्स्यां; D4 सदा मत्स्यैः (for °मत्स्यैः). Ñ1 B2–4 बहुसंवृतां (for °भिर्वृताम्). —(l. 2) D2 अभिन्नाम् (for प्र°). B4 इव विस्तीर्ण-; D6 अतिविस्तीर्णां; M4 अभिवि° (for इव विस्तीर्णां). D3 प्रभग्नापि च विस्तीर्णां; T G1.2 M1 प्रभिन्न(T3 °हीन)तटविस्तीर्णां (for the prior half). B4 illeg. for the post. half. Ñ1 B2.3 D1 अपहृतोत्पलां; Ñ2 B1 D6 इव कृ(D6 हृ)तोत्पलां; D2.4 अप(D4 °व)हृतोत्पलां; D3 अथ कृतोत्पलां; G2 M1 इव हतांबुजां (for इव हृतोत्पलाम्). —(l. 3) B1.4 प्रहृष्टस्य; D7 [अ]प्रहृष्टाश्च; M4 [अ]पहृष्टस्य; G(ed.)प्रकृष्टस्य (for [अ]प्र°). D2.3 वीतकांता-; D4 M1 प्रतिविद्ध- (for °षिद्ध-). B4 [अ]नुलेपनात्; D7 °नं (for -[अ]नुलेपनाम्). —(l. 4) Ñ2 मुतप्ताम् (for सं°). Ñ B D3 M4 दुःखेन (for शोकेन). D1 अंगयष्टिम् (for गात्र°). D4.7 अनुत्तमां (for °णाम्).]

18 Dt1 om. 18. Dm1 repeats 18(cf. v.l. 12). —[a]) M3 damaged for ढायां. Ñ B प्रावृषीव महारौद्रां(B3 °द्रीं); D1.2 प्रावृषि प्रविचीयंतीं(D2 °त); D3 प्रावृषि प्रविचायद्भिः; D4.6.7 प्रावृषीव महाभ्रौघैः(D7 °भ्रौघे); M4 प्रावृषि प्रविकीर्णांतैः. —[b]) B3 D2 M3 प्रवृष्टस्य; B4 प्रहृष्टस्य (for प्रवि°). Ñ B1.3.4 [अ]भ्रसंचयं; B2 [आ]-द्रैसंचयां; D3 °मंडले: (sic); D4.6.7 [अ]विसंव(D6 °च)रां (for °मण्डलम्). —B4 illeg. for 18[cd] (except प्रच्छन्नां). —[c]) B4 प्रच्छन्न-; D4.7 प्रसन्नां (for प्रच्छन्नां). —After 18, D1–3 ins. :

2316* महर्षिशापात्पतितां दिव्यैर्भोगैर्विवर्जिताम् ।
शोच्यां मनुष्यसंसर्गाद्दीनामप्सरसं यथा ।

[(l. 1) D2 च वर्जितां (for विव°).]

—T3 ins. 2315* after 18.

19 [a]) T1 तं (for तु). Ñ1 B1 D6 [ऽ]थ; Ñ2 सः; B2 [ऽ]यं; B3.4 यः (for सन्). D1–3 ततस्तत्र; D4.7 M4 रथस्थं तं (for °स्थः सन्). —[b]) D1–3 मंदं (for श्रीमान्). —[c]) B1.2.4 G2 नरश्रेष्ठः(B2 G2 °ष्ठं); D3 रथं श्रेष्ठं; G3 रथश्रेष्ठः (for रथ°).

20 [ab]) B1 न; D4 तु (for नु). B [अ]त्र (for [अ]द्य). Ñ B1.4 Dt1 Dd1 Dm1 D1(before corr.).7 G1.2 M1.3 Ct निशाम्यते(Dt1 °ति); B2.3 विशांपतिः(B3 °ते); M4 नियम्यते (for निश°). —B4 illeg. for 20[cd](except यथापु). —[c]) B1–3 Dg1 D1–4.6.7 T2 यथापूर्वम् ; Ct as in text (for °पुरम्). —[d]) B Dt1 Dd1 Dm1 D5.7 T G M1–3 -निस्वनः. D3 M4 न वि(M4 नाभि)भांति महारथाः; D4 नाभिभांति दिशो दश. —After 20, Ñ B D1.2.6.7(om. 23[cd]) read 23.

21 B4 illeg. for 21[ab]. —[ab]) B2–4 D6 M4 -मंडगंध-(D6 °धा)श्च; D1.3.4.7 -मद्य(D4.7 °द)गंधाश्च (for -मदगन्धश्च). M2 तु (for च). D4 om. माल्यगन्धश्च. B2.3 माल्यगंधैश्च ; D1.3.6 °गंधाश्च ; D7 नागगंधाश्च (for माल्य-

यानप्रवरघोषश्च स्निग्धश्च हयनिःस्वनः ।
प्रमत्तगजनादश्च महांश्च रथनिःस्वनः ।
नेदानीं श्रूयते पुर्यामस्यां रामे विवासिते ॥ २२

तरुणैश्चारुवेषैश्च नरैरुन्नतगामिभिः ।
संपतद्भिरयोध्यायां न विभान्ति महापथाः ॥ २३
एवं बहुविधं जल्पन्विवेश वसतिं पितुः ।
तेन हीनां नरेन्द्रेण सिंहहीनां गुहामिव ॥ २४

G. 2. 125. 23
B. 2. 114 28
L. 2. 127. 22

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षडधिकशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

गन्धश्च). Ñ2 D1.3.4.6.7 मूर्छिताः. D2 मद्यगंधाश्च मांगल्यसंघाश्च (reads up to संघा in marg.) परिमूर्छिताः. —c) Ñ B3 धूपेनागुरुगंधश्च; B1 G3 M4 धूपनागरुगंधश्च; B2 धूपानां गुरुगंधश्च; B4 Dg1 Dt1 G1 M2 चंदनागु(G1 M2 °ग)रुगंधश्च; Dd1 Dm1 D4.7 M3 धूपेनागरुगंध(D4.7 °धा)श्च; D6 धूपेनागुरुसंघाश्च. —d) B1 damaged; B2 न पुनाति; D4.6.7 नाद्य दां(D7 वा)ति (for न प्रवाति). Ñ B(B4 illeg.) यथा पुरा (for समन्ततः). M4 न प्रवांति यथापुरं. —For 21cd, D1-3 subst. :

2317* चन्दनागरुगन्धाश्च न प्रवान्ति यथा पुरा ।

[D3 चंदनागुरु-. D1 transp. यथा and पुरा.]

—After 21, Dm1 ins. राम.

22 B4 illeg. from 22a up to श्च in 2319*. —a) G1 वेद- (for यान-). B3 -प्रयाण-; D1 -प्रचार-; D2 -प्रकार- (for -प्रवर-). D2 -घोरश् (for -घोषश्). —b) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 सुस्निग्ध- (for स्निग्धश्च). D2 रथ- (for हय-). B (B4 illeg.) Dt1 Dd1 Dm1 D4.5 S -निस्वनः. —After 22ab, B3 ins. :

2318* क्रीडासक्तो नरोऽपीह पानासक्तश्च कश्चन ।

—T3 M3 om. (hapl.) 22cd. Dg1 reads 22cd in marg. —e) Dg1 -नादांश् (for -नादश्). —G3 repeats 22ef after l. 2 of 2320*. —f) G3 (before corr. as in text) रामविवासनात्. —For 22cdef, Ñ B(B3 cont. after 2318*) D1-4.6.7 M4 subst. :

2319* मत्तनागनिनादश्च श्रूयते न यथा पुरा ।

[B4 illeg. up to श्च. D4.6.7 महानाग- (for मत्तनाग-). D1 नामात्यशनिसंनिभः; D2.3 महान(D2 [also] महांश्चा)शनिसंनिभः; M4 न श्रुतोशनिसंनिभः (for the post. half).]

—After 22, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. :

2320* चन्दनागरुगन्धाश्च महार्हाश्च नवस्रजः ।
गते रामे हि तरुणाः संतप्ता नोपभुञ्जते ।
बहिर्यात्रां न गच्छन्ति चित्रमाल्यधरा नराः ।
नोत्सवाः संप्रवर्तन्ते रामशोकार्दिते पुरे ।
सा हि नूनं मम भ्रात्रा पुरस्यास्य द्युतिर्गता ।
न हि राजत्ययोध्येयं सासारेवार्जुनी क्षपा ।
कदा नु खलु मे भ्राता महोत्सव इवागतः ।
जनयिष्यत्ययोध्यायां हर्षं ग्रीष्म इवाम्बुदः ।

[(l. 1) Dg1 Dt1 -[अ]गुरु- (for -[अ]गरु-). Dd1 T2 G2.3 M1.2 -गंधांश् (for -गन्धाश्). Dd1 G2 M1 महार्हांश् ; (for °र्हाश्). Dg1 M3 नवाः स्रजः; Dd1 T3 M1 वनस्रजः (for नव°). —(l. 2) T1.2 हि रामे (by transp.). —After l. 2, G3 repeats 22ef. —(l. 3) M3 damaged for त्रां न. Dg1 छत्रमाल्य-; G2.3 M1 चित्रमाला-. —(l. 4) Dg1 -शोकातुरे; Dm1 °र्दिताः (for °र्दिते). —(l. 5) T1 सापि; K(ed.) सह (for सा हि). T1 सह (for मम). G2.3 M2 हृता; M1 हता (for गता). G1 पुरी साधु विनाकृता (for the post. half). —(l. 6) G1 न विराजति (for न हि राजति). G2.3 [अ]योध्याथाः (G3 °यां) (for °ध्येयं). T3 [अ]जनि (for [अ]र्जुनी). —(l. 7) G1 तु (for नु). Dm1 M3 भ्रात्रा; Cm.g as above (for भ्राता). G3 इह (for इव). —(l. 8) M3 ग्रैष्म (for ग्रीष्म).]

23 D3.4 M4 om. 23. Ñ B D1.2.6.7(om. 23cd) read 23 after 20. —a) G1 चानु- (for चारु-). D6.7 वारुणीपानमत्तैश्च. —b) D1.2 उत्तम- (for उन्नत-). Ñ B नरैरुत्तमभूषणैः(B4 °षितैः); D6.7 नरैरुत्ता(D7 °रक्ता)नशायिभिः. —D7 om. 23cd. —D2 reads 23c in marg. —c) D2 निपतद्भिर्. —D2 om. 23d. —d) Dg1 Dt1 D6 T2.3 M3 [अ]भि(T3 [अ]ति)भांति (for विभान्ति). Ñ B D6 दिशो दश; Dg1 महापथः (sic); M3 °रथाः; Cv.r.m.g as in text (for °पथाः). —After 23, B4 (illeg.) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 ins. :

2321* इति ब्रुवन्सारथिना दुःखितो भरतस्तदा ।

[Dd1 Dm1 तथा (for तदा).]

—D1 reads 10ab after 23.

24 a) M3 अयोध्यां च प्रविश्यैव. —For 24ab, Ñ B Dg1 Dt1 D1-4.6.7 M4 subst.; while Dd1 Dm1 ins. after 24ab :

2322* अयोध्यां च प्रविश्यैव जगाम भवनं पितुः ।

१०७

G. 2. 126. 1
B. 2. 115. 1
L. 2. 128. 1
ततो निक्षिप्य मातॄः स अयोध्यायां दृढव्रतः ।
भरतः शोकसंतप्तो गुरूनिदमथाब्रवीत् ॥ १
नन्दिग्रामं गमिष्यामि सर्वानामन्त्रयेऽद्य वः ।
तत्र दुःखमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना ॥ २
गतश्च हि दिवं राजा वनस्थश्च गुरुर्मम ।
रामं प्रतीक्षे राज्याय स हि राजा महायशाः ॥ ३
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ।
अब्रुवन्मन्त्रिणः सर्वे वसिष्ठश्च पुरोहितः ॥ ४
सदृशं श्लाघनीयं च यदुक्तं भरत त्वया ।
वचनं भ्रातृवात्सल्यादनुरूपं तवैव तत् ॥ ५

[D2 अयोध्यायां; D4.6.7 °ध्यां तु. D1 प्रतिश्वा (sic) (for प्रविश्य). M4 एवं (for एव). Ñ Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 अयोध्यां संप्रविश्यैव (for the prior half). Dd1 Dm1 D1–4.7 M4 विवेश (for जगाम). Dg1 Dt1 विवेश वसतिं पितुः (for the post. half).]

—^{c}) B1.3 D3.4.6 M4 हीनं (for हीनां). —^{d}) D2 -वीतां (for -हीनां). Dg1 गुहां यथा (for °हानिव). G2 सिंहनीना-गुहानि च (sic).—After 24, (B4 illeg.) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1–3 S ins.:

2323* तदा तदन्तःपुरमुज्झितप्रभं
सुरैरिवोत्सृष्टमभास्करं दिनम् ।
निरीक्ष्य सर्वत्र विभक्तमात्मवा-
न्मुमोच बाष्पं भरतः सुदुःखितः ।

[(l. 1) M2–4 तथा (for तदा). M3.4 उद्ध (M4 °द्ध)त- (for उज्झित-). Dt1 -प्रभुं (for -प्रभं). D1.3 स तत्पुरं दीनमना हत (D3 °पाहृत) प्रभं; D2 स तत्पुरं प्राप्य हतप्रभं तदा. —(l. 2) Dt1 Dd1 Dm1 T1.3 उत्कृष्टम् (for उत्सृष्टम्). Dd1 अभास्करं दिनं; D1–3 अपेतभास्कर. —(l. 3) D1–3 सर्वं दृढभक्तिर्; K (ed.) सर्वं तु विविक्तम् (for सर्वत्र विभक्तम्).]

Colophon. Ś1 V1 missing; B4 illeg.; D5 om. colophon. —*Sarga name*: Ñ1 B1.2 D1–3 अयोध्याप्रवेशः; Ñ2 D6 भरतप्रवेशः; B3 भरतपुरप्रवेशनं; D4.7 भरतपुरप्रवेशः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1.2 D3.4.6 om. Ñ2 B3 124; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 114; D1 174; D2.7 120; M4 123. —After colophon, T2 concludes with श्रीरामचन्द्राय नमः; G श्रीरामाय नमः.

107

☞ Ś1 missing up to भरतो in 12^{b} (cf. v.l. 2. 105. 13^{d}). V1 missing for Sarga 107 (cf. v.l. 2.105. 24). D5 om. up to 2^{b} (cf. v.l. 2. 106. 13). Dm1 begins with ॐ; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 B4 illeg. for 1^{ab}. —^{a}) D2 स ता (for ततो). Ñ1 B3 निष्क्रम्य; B1.2 निधाय; M3 निरीक्ष्य (for निक्षिप्य). Ñ B1–3 D1–3 M4 नगरे; Dg1 Dt1 D5 मा दृष्ट्वा (for मातॄः स). D4.6.7 अयोध्यायां तु निक्षिप्य. —^{b}) Ñ B1–3 D4.6.7 मातॄः स तु (D6 सर्वाः); Dd1 Dm1 T2.3 G M1.2 ह्ययोध्यायां (for अयोध्यायां). Ñ2 धृतव्रतः; D4.6.7 परंतपः (for दृढव्रतः). D1–3 M4 मातॄश्च (D2 मातॄः सु-; D3 M4 मातॄः स) दृढनिश्चयः (M4 °विक्रमः). —^{cd}) D4.6.7 गुरून्सर्वानुवाच ह (for ^{d}). Ñ B D1–3 M4 अब्रवीद्भरतो वाक्यं गुरून्सर्वानशेषतः.

2 Ś1 missing; D5 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). —^{a}) D3 नंदिग्रामे. —^{b}) Ñ B D1.3.4.6.7 M4 आमंत्रयामि; Dt1 Dd1 Ct आमंत्रयेत्र (for °येऽद्य). D2 सर्वमामंत्रयन्निव. —^{c}) B2 अत्र; T3 नात्र (for तत्र). D5 दुःखाद् (for दुःखम्). Ñ B D1.3 M3 सर्वमिदं दुःखं (B4 वाक्यं). B4 illeg. from ष्ये in ^{d} up to प्रतीक्षे in 3^{c}. —^{d}) B3 गमिष्ये (for सहिष्ये). B2 राघवाद् (for °वं).

3 Ś1 missing (cf. v.l. 1). B4 illeg. up to प्रतीक्षे in ^{c} (cf. v.l. 2). —^{a}) Dg1 म गतश्च; Dt1 Ct गतश्चाहो; G3 °श्च त्रि- (for गतश्च हि). Ñ B1.2 D1–7 M4 पिता मृ- (D1–7 M4 प्रे) तश्च मे राजा; B3 पिता मृतश्च राजासौ. —^{b}) Ñ B1–3 D1–3.5 दिविष्ठः स; D4.7 दिविवासो; M4 स्वर्गस्थः स (for वनस्थश्च). D6 वनस्थश्चैव राघवः. —^{c}) Ñ B1.3 D1 रामप्रतीक्षो; B2 तमप्रतीक्ष्य; D3 मम प्रतीक्ष्यो (for रामं प्रतीक्षे). G2 रामाय (sic); M3 राज्यस्य (for राज्याय). D2 प्रतीक्ष्य राज्याय स हि; D4–7 रामागमप्रतीक्षो (D5 °क्ष्यो) हं. —^{d}) Ñ B D4–7 पालयिष्ये (B3 °यामि) वसुंधरां; D2 राजानहमहायशाः (sic).

4 Ś1 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) D2–7 महद्; G3 परं (for शुभं). —^{c}) B4 partly illeg. D1–3 M4 ऊचुस्ते (for अब्रुवन्). —^{d}) Ñ B D4–7 तं (D4–7 ते) वसिष्ठपुरोगमाः; D2 वसिष्ठाद्याः पुरोहिताः.

5 Ś1 missing (cf. v.l. 1). —^{a}) Ñ B4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G3 M2.3 Cv.m.g सुभृशं; B2 पुण्यं च; Cr.mp.gp सदृशं (as in text). —^{b}) B4 illeg. for यदुक्तं. M4 राघव (for भरत). —^{c}) D2 वर्तनं (for वचनं). G1 मातृ- (for भ्रातृ-). D1 तव च भ्रातुरा बाल्याद्. —Ñ2 om. (hapl.) from 5^{d}–6^{a} (cf. 6^{a} variants). B4 partially illeg. for 5^{d}. —^{d}) B2 तथैव च; B3 Dd1 D2 G1.2 तथैव तत्; D3 तवैव च; D4–7 इदं तव (for तवैव तत्). —After 5, Dm1 ins. राम.

नित्यं ते बन्धुलुब्धस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे ।
आर्यमार्गं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान् ॥ ६
मन्त्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाभिलषितं प्रियम् ।
अब्रवीत्सारथिं वाक्यं रथो मे युज्यतामिति ॥ ७
प्रहृष्टवदनः सर्वा मातॄः समभिवाद्य सः ।
आरुरोह रथं श्रीमाञ्शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ ८
आरुह्य तु रथं शीघ्रं शत्रुघ्नभरतावुभौ ।
ययतुः परमप्रीतौ वृतौ मन्त्रिपुरोहितैः ॥ ९
अग्रतो गुरवस्तत्र वसिष्ठप्रमुखा द्विजाः ।
प्रययुः प्राङ्मुखाः सर्वे नन्दिग्रामो यतोऽभवत् ॥ १०
बलं च तदनाहूतं गजाश्वरथसंकुलम् ।
प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवासिनः ॥ ११
रथस्थः स तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ।
नन्दिग्रामं ययौ तूर्णं शिरस्याधाय पादुके ॥ १२

G. 2. 127. 5
B. 2. 115 12
L. 2. 128. 12

6 Ś1 missing (cf. v.l. 1). Ñ2 om. up to 6[a] (cf. v.l. 5). —[a]) D1 एवं; D4–7 एतत् (for नित्यं). Ñ1 B D1 भ्रातृवात्सल्यात् (D1 °लिसस्य); D2–7 M4 भ्रातृ° (for बन्धुलुब्धस्य). —[b]) Ñ2 भ्रातृशासने; D4.7 भ्रातृवत्सल. —G3 illeg. from [c] up to सारथिं in 7[c]. —[c]) Ñ1 B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T3 M3.4 मार्गमार्य (Ñ1 B D4.7 °र्यं-); Ñ2 D6 आर्यमार्ग-; D1 मार्गं मार्गं; D3 मार्ग्यं मार्गं; T1.2 Cm.t आर्यं मार्गं (for आर्यमार्गं). Ñ B D4.6.7 -प्रवृत्तस्य (for प्रपन्नस्य). D2 मार्गमा**यनस्य. —[d]) D1–3 M4 [अ]नुमंस्यति (for [अ]नुमन्येत). D4–7 कः पुमाननु (D6 °न्न प्र)शंसति (D5 मन्यते).

7 Ś1 missing (cf. v.l. 1). G3 illeg. up to सारथिं in 7[c] (cf. v.l. 6). B4 illeg. for 7. —[a]) D1.4–7 स (D1.6 [before corr.] सु) मंत्रि- (for मन्त्रिणां). —[b]) D4 यदा (for यथा). D3 वरं; D4.6.7 तदा; M4 हितं (for प्रियम्). —[d]) D2 स रथो (for रथो मे). —After 7, Ñ B1–3 ins. an addl. colophon [*Sarga name* : नंदिग्रामगमनव्यवसायः. —*Sarga no.* : Ñ B1.2 om.; B3 125].

8 Ś1 missing (cf. v.l. 1). —[a]) Ñ2 B2 अहृष्ट- (for प्रहृष्ट-). Ñ B D3 G2 M2–4 -मनसः (for -वदनः). D1.2.5 अप्रहृष्टमनाश्चार्य- (D2 °नाः सर्वाः; D5 °ना मातॄर्); D4.6.7 संप्रहृष्टमना मंत्रीन् (D6 मातॄर्). —[b]) D1.4–7 गुरूंश् (for मातॄः). Ñ B ताः सोभिवाद्य च; Dt1 °भाव्य च; Dd1 Dm1 °वाद्य च; D1 तानभिवाद्य सः; D4–7 चाप्यभिवाद्य सः; T3 °वंद्य सः (for समभिवाद्य सः). D2.3 मातरः सोभिवाद्य च; G2 मातृभिः समवाद्य सः. —[c]) Dd1 Dm1 T M4 शीघ्रं (for श्रीमान्). Ñ1 B D1.4–7 भरतो रथमारोहच् ; Ñ2 भरतस्तु समारोहच् ; D2.3 रथमारुह्य च श्रीमान् . —B4 illeg. up to 9[b]. —[d]) M4 सहायवान् (for समन्वितः). Ñ B1–3 D2.3 शत्रुघ्नसहितस्तदा (Ñ2 D2.3 °तो रथं); D1.4–7 शत्रुघ्नश्च परंतपः.

9 Ś1 missing (cf. v.l. 1). B4 illeg. for 9[ab] (cf. v.l. 8). M4 om. (hapl.) 9[ab]. —[a]) B2.3 D2.5 T1.2 च; D1.3 तं (for तु). Ñ B1–3 D2.3 दिव्यं; Dg1 D1.4–7 G1.2 M1–3 दीप्तं; Dt1 क्षिप्रं (for शीघ्रं). —[b]) M1 अपि (for उभौ). D1.4–7 भ्रातरौ सहितावुभौ. —[c]) D1.3 जग्मतुः (for ययतुः). M4 ययौ स परमप्रीतो. —[d]) B2 पात्र- (sic); M4 वृतो (for वृतौ). B1 Dd1 T3 मंत्र- (for मन्त्रि-). B3 -पुरोहितौ. D1 सुमंत्रं तु पुरोहितौ; D2 मंत्रिभिः स पुरोगमैः.

10 Ś1 missing (cf. v.l. 1). —[a]) Ñ B Dm1 D2 M2.4 तस्य; Dg1 Dt1 Dd1 T3 G2 M1 सर्वे; Cg as in text (for तत्र). D1.4–7 अग्रतस्तु (D5 °तः प्र) ययुस्तस्य (D1 °त्र). —[b]) M4 तदा (for द्विजाः). —[c]) D1 मंत्रिणः (for प्रययुः). D4.7 ब्राह्मणाः; M2 प्रमुखाः (for प्राङ्मुखाः). D6 सर्वे च मंत्रिप्रमुखा. —[d]) D4.7 T3 M3 नंदिग्रामं (for °मो). Ñ Dt1 Dd1 T2 Ct यतो भवेत् ; T3 M3 समं ततः; Cg as in text (for यतोऽभवत्).

11 Ś1 missing (cf. v.l. 1). Ñ B transp. 11[ab] and 11[cd]. —[ab]) Ñ B D1.4.5.7 बलं चैव समाहूतं (D1 समृद्धं च; D4.5.7 समाहूय); D2.3 M4 सैनिकाश्च समाहूताः; T3 तद्बलं च यथाभूतं (for [a]). Ñ2 नरोष्ट्र-; D4 वराश्व-; D5.7 नराश्व; M4 हयाश्व (for गजाश्व-). —D5 om. from रथ up to भरतो in 12[b]. Ñ2 -गजवाजिमत् ; D2.3 M4 °संकुलाः; D4.7 -गजवाजिनः (for -रथसंकुलम्). B D1 T3 रथाश्वगजवाजिनां (B1.3 °नः; B4 °मत् ; T3 रथाश्वगजसंकुलं) (for [b]). D6 बलं च सर्वमाहूय रथनागाश्वसंकुलं. —After 11[ab], D2.3 ins.:

2324* पदातिजनसंघाश्च दिव्यखड्गधनुर्धराः ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः सहस्रशतसंमिताः ।

—D4.7 om. 11[cd]. —[c]) T1.2 प्रययुर् (for प्रययौ). Ñ B अनुजग्मुश्च तं यांतं; D1 प्रययुर्भरतस्यानु; D2.3 M4 अन्व (M4 °न्वी)युर्भरतं यांतं; D6 प्रययुर्भरतस्याग्रे. —[d]) Ñ B भरतं; D1 illeg.; D6 श्रेष्ठाश्च (for सर्वे च). D2.3 सर्वे नगरवासिनः.

12 Ś1 missing up to भरतो in [b] (cf. v.l. 1). D5 om. up to भरतो in [b] (cf. v.l. 11). —[a]) B2.4 स रथस्थस (by transp.); D1 रथस्तु स (sic); D2 प्रस्थितः सः; D3.6 रथस्थस्तु. D3.6 सः; K (ed.)हि (for तु). D2 धर्मज्ञो (for धर्मात्मा). —[b]) B2 om. भरतो. Ś1 D6 गुरु- (for भ्रातृ-). —[d]) Dg1 Dt1 Dm1 T2.3 [आ]दाय; Cg as in text. —For 12[cd], Ś1 Ñ B D1–7 M4 subst.:

2325* गृहीत्वा पादुके ते तु नन्दिग्रामं जगाम ह ।

[Ś1 D4–7 पादुके शिरसि (D2 °सा) न्यस्य (D4.5.7 स्थाप्य); D1 (marg. also).2.3 मूर्ध्नि ते पादुके कृत्वा; M4 शिरसा पादुके गृह्य (for the prior half). Ś1 D4–7 उपागमत् ; B4 प्रविश्य ह; D2 तु राघवः (for जगाम ह). D1 पादुके चाग्रतः कृत्वा प्रत्युद्गम्याथ यां ततः.]

G. 2. 127. 6
B. 2. 115. 13
L. 2. 128. 13

ततस्तु भरतः क्षिप्रं नन्दिग्रामं प्रविश्य सः ।
अवतीर्य रथात्तूर्णं गुरूनिदमुवाच ह ॥ १३
एतद्राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं सन्न्यासवत्स्वयम् ।
योगक्षेमवहे चेमे पादुके हेमभूषिते ।
तमिमं पालयिष्यामि राघवागमनं प्रति ॥ १४
क्षिप्रं संयोजयित्वा तु राघवस्य पुनः स्वयम् ।
चरणौ तौ तु रामस्य द्रक्ष्यामि सहपादुकौ ॥ १५
ततो निक्षिप्तभारोऽहं राघवेण समागतः ।
निवेद्य गुरवे राज्यं भजिष्ये गुरुवृत्तिताम् ॥ १६
राघवाय च सन्न्यासं दत्त्वेमे वरपादुके ।
राज्यं चेदमयोध्यां च धूतपापो भवामि च ॥ १७
अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे प्रहृष्टमुदिते जने ।
प्रीतिर्मम यशश्चैव भवेद्राज्याच्चतुर्गुणम् ॥ १८

---

13 B4 illeg. for 13^{abc}. —^{a}) G3 भरतं (for °तः). Ñ B1–3 M4 भरतस्तु ततः (by transp.). Ñ2 Dd1 Dm1 D1 शीघ्रं; Cg as in text (for क्षिप्रं). D4.5.7 ततस्तु तं समासाद्य. —^{b}) Ś1 Ñ1 B1.3 D6 ह; B2 D2.4.7 T3 च; D1 वै; D3 M4 तं; G(ed.)हि (for सः). —^{d}) Dt1 अभाषत; G2 °च हा; Cg as in text (for उवाच ह).

14 ^{b}) B4 om. दत्तं. B4 संपसवत् (sic); D2 सन्न्यास किं (sic); D4.6.7 मे न्यासवत्; T1 M4 सन्न्यासतः; Cv.r.m.g.t as in text (for सन्न्यासवत्). Dt1 सन्न्यासमुत्तमं; D1 सन्न्यासवत्तया. —^{c}) Ś1 Ñ B D2–7 M4 -क्षेम(D3 °मं)-करे (for -क्षेमवहे). Ñ2 B1.2 D3 चोभे; B3 न्यस्य; B4 नृणां; Dd1 Dm1 तस्य; M4 चैते; Cv.m.g as in text (for चेमे). D1 भावव(वृ)द्धि करो(रे) चेमे(m. also भ्रातृवाक्यकरश्चेमे). —^{d}) Ś1 D1.4–7 स्वर्णभूषिते; Ñ2 B D2.3 M4 शुभ(Ñ2 गुरु)दर्शने (for हेमभूषिते). —After 14^{cd}, Ñ B Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.; while D2.3 M4 ins. l. 5 only after 14^{cd} :

2326* भरतः शिरसा कृत्वा सन्न्यासं पादुके ततः ।
अब्रवीद्दुःखसंतप्तः सर्वं प्रकृतिमण्डलम् ।
छत्रं धारयत क्षिप्रमार्यपादाविमौ मतौ ।
आभ्यां राज्ये स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्मम ।
भ्रात्रा तु मयि सन्न्यासो निक्षिप्तः सौहृदादयम् । [5]

[(l. 1) B1 illeg. from कृ to पा. —M2 om. (hapl. ?) from सन्न्यासं in l. 1 up to सन्न्यासो in l. 5. Ñ2 B2–4 संन्यस्य (for सन्न्यासं). —B4 partially illeg. from l. 2 up to छत्रं in l. 3. B1 illeg. for the prior half of l. 2. —(l. 2) G3 damaged for संतप्तः. Ñ1 सकृदिशं गतं (sic); Ñ2 प्रकृति मे शुभं (sic) (for प्रकृतिमण्डलम्). —(l. 3) Ñ2 हितं (for छत्रं). Ñ B आनीयार्यस्य पादयोः(Ñ2 °दुके) (for the post. half). —(l. 4) Ñ B एते राज्यं करिष्येते पादुके समलंकृते(Ñ2 गुरुदर्शने). —(l. 5) B1 भ्रातुर्; Dt1 भ्राता; T3 मम; G3 भ्रातुस्; Cg as above (for भ्रात्रा). Ñ B2–4 तु मम; B1 मम च; Dg1 च मयि; D2 T2 हि मम; T1 [अ]द्य मयि; T3 भ्रात्रा हि (for तु मयि). G1 विन्यासो (for सन्न्यासो). B1.4 निःक्षिप्तः. B1 अपि; B4 D2 स्वयं; D3 इयं (for अयम्). M4 निक्षिप्तोयं महात्मना (for the post. half).]

—^{ef}) Ś1 D4.6.7 इदानीं; Ñ B D3 तमहं; D1.5 इतीदं; D2 नगरं; M4 तदेनं (for तमिमं). —B4 damaged from यि up to 16^{b} and illeg. from 16^{c} up to 17^{b}. B1 illeg. from ष्या up to नं.

15 B4 damaged for 15 (cf. v.l. 14). Ñ B1–3 om. 15–16. —^{a}) D2.3 च; M3 [ए]नं (for तु). Ś1 D1.4–7 क्षिप्रमद्यैव(D1.4.5.7 °माभ्यां हि) संयोज्य. —^{b}) D2.3 राघवाय; M4 राघवेण (for राघवस्य). Ś1 D4.6 च पादुके; D1 हि पादुके; D2 T3 G M1.2.4 पुनस्त्वहं; D5 समागमः; D7 सपादुके (for पुनः स्वयम्). —D5 om. 15^{c}–16^{b}. —^{c}) Ś1 D6 पद्मसदृशौ; D1 रामसदृशौ; D2–4.7 M4 पद्मसंकाशौ (for तौ तु रामस्य). —^{d}) Ś1 D4.6.7 गुरोर्द्रक्ष्याम्यहं य(D4.7 क)दा; D1–3 गुरोर्द्रक्ष्यामि स(D2 चो)त्तमौ(D3 सुत्वचौ); M4 पुनर्द्रक्ष्ये सपादुकौ.

16 Ñ B1–3 om. 16 (cf. v.l. 15). B4 partly damaged and partly illeg. for 16 (cf. v.l. 14). D5 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). —^{a}) D3 निःक्षिप्त-. Ś1 D1.4.6 निक्षिप्याहं ततो(Ś1 D6 °दा) भारं. —^{b}) D1.2 समाहितः (for °गतः). —M4 om. 16^{cd}. —^{cd}) Ś1 D6 निर्यात्य; D1 निर्याप्य; D4.7 दत्त्वा च (for निवेद्य). D5 निर्वाप्य भारं गुरवे (for ^{c}). Dt1 Dd1 Dm1 G2 M1 Ct -वर्तितां; Cv.r.m.g as in text (for -वृत्तिताम्).). Ś1 D1.4–7 वर्तिष्ये रामशासने (for ^{d}). D2.3 प्रहृष्टमुदितः(D3 वदनः) क्षिप्रं भवेयं परवान्पुनः.

17 B4 illeg. up to 17^{b} (cf. v.l. 14). —^{a}) Ś1 Ñ B1–3 D1–7 राघवस्य (for °वाय). Ś1 Ñ2 D2.4–7 तु; D1 [इ]व; M1 स (for च). Ś1 D5 संन्यस्य; B1 सन्न्यासो; D1 भूपस्य; D4.7 सत्यस्य; D6 सैन्यस्य; T3 G2 M1 सन्न्यासे; G1.3 M3 सन्न्यासौ; Cm as in text (for सन्न्यासं). —B1 partially illeg. for 17^{b}. —^{b}) M3 [इ]मौ (for [इ]मे). D2 राम- (for वर-). M3 -पादुकौ. Ś1 D1.4–7 पादुके रुचिरे त्विमे (D1 °रे शुभे; D4 °रेन्विते); B3 समर्प्य पुनरागते. —^{c}) D7 वा (for first च). Ś1 Ñ B2–4 D1–6 G1 अयोध्यायां; B1 M2 अयोध्याया; D7 अयोध्यांतं (for अयोध्यां च). —^{d}) D3 धूतपाप्मा; M4 पूतपाप्मा (for धूतपापो). Dt1 Dd1 Dm1 D3 G1.3 M4 भवाम्यहं (for भवामि च). Ś1 D1.4–7 दत्त्वा वत्स्यामि निर्वृतः; Ñ B भवेयं गतकल्मषः(B4 °षं); D2 पुनर्दासो भवे ह्यहं. —After 17, Dm1 ins. राम ॥ सीता ॥ राम ॥

18 Dt1 om. 18–19. —^{a}) D3 च (for तु). Dm1 अभिषिक्तेति काकुत्स्थे. —^{b}) Ñ B3 Dg1 Dd1 Dm1 T1.3

एवं तु विलपन्दीनो भरतः स महायशाः ।
नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं दुःखितो मन्त्रिभिः सह ॥ १९
स वल्कलजटाधारी मुनिवेषधरः प्रभुः ।
नन्दिग्रामेऽवसद्वीरः ससैन्यो भरतस्तदा ॥ २०
रामागमनमाकाङ्क्षन्भरतो भ्रातृवत्सलः ।
भ्रातुर्वचनकारी च प्रतिज्ञापारगस्तदा ॥ २१
पादुके त्वभिषिच्याथ नन्दिग्रामेऽवसत्तदा ।
भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां न्यवेदयत् ॥ २२ G. 2. 127. 17 B. 2. 115. 22 L. 2. 128. 23

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

M3 प्रहृष्टे; Cg as in text (for प्रहृष्ट-). D1 हृष्टप्रमुदिते जने. —^{cd}) D1 मतिर् (for प्रीतिर्). B1 illeg. for यशश्चैव भवे. —B4 damaged from चतुर्गुणम् up to ससैन्यो in 20^{a}. Ś1 D6 चतुर्गुणः; B2 चतुष्टयं; D4.7 चतुर्गुणा. D5 T3 भवेद्राज्यचतुर्गुणं (for ^{d}).

19 Dt1 om. 19. B4 damaged for 19 (for both cf. v.l. 18). B1 illeg. up to विलपन् in 19^{a}. —^{a}) Ñ एतत्तु; D3 स एवं; M4 एवं स (for एवं तु). M3 बलवद् (for विलपन्). Ś1 Dg1 D1–7 T3 M3 वीरो; M4 धीरो (for दीनो). —^{b}) Ś1 B1.2 D1.2.4.5.7 G3 M3 सु-; B3 तु; D6 स्व- (for स). —^{c}) D3 damaged for नंदिग्रा. D1 नंदिग्रामे गतो राज्यम्. —^{d}) Ñ2 B1–3 पूजितो; D1 आत्मानं (for दुःखितो). Ñ2 मुनिभिः (for मन्त्रिभिः). Ś1 D4–7 राघवस्य गुणान्स्मरन्.

20 B4 damaged up to ससैन्यो in ^{d} (cf. v.l. 18). —^{a}) B2 -जटाचीर-; B3 -जटाचीरी (for -जटाधारी). Ś1 Ñ1 D1.4–7 जटा(D6 °टी)वल्कलधारी च; B1 ततश्चैव **धारी. —^{b}) D4 -रूप- (for -वेष-). Dt1 om. प्रभुः. —After 20^{ab}, B3 ins.:

2327* हित्वा भक्ष्यं विहारं च यत्किंचित्सुखकारणम् ।

—D3 partially damaged for 20^{c}. —^{c}) Ñ2 B1–3 Dg1 Dm1 D2.4.5 T3 G1.3 M वसन् (for ऽवसद्). Ś1 Ñ1 Dd1 T2 G1.3 M1–3 Ct धीरः; Ñ2 B1–3 D1.2.5 M4 दीनः; D7 G2 दीरः (sic) (for वीरः). —^{d}) Dm1 तथा; M3 damaged (for तदा). —After 20, B3 ins.:

2328* राज्यं च न्यासवद्रक्षन्समित्रबलवाहनः ।

—B3 cont., while Ñ B1.2.4 D2.3 M4 ins. after 20:

2329* पौरजानपदानां च कार्याणि भरतस्तदा ।
सर्वाण्येवाकरोत्तत्र समित्रबलवाहनः ।

[Ñ2 om. l. 1. —(l. 1) Ñ1 om. from the post. half up to 21^{a}. D2.3 च महामनाः (for भरतस्तदा). —(l. 2) B2 सर्वस्येव (for सर्वाण्येव). D3 damaged from त्र in तत्र up to बल-. B3 D2 M4 समंत्रि-; B4 सपौर- (for समित्र-).]

—After 20, Dt1 ins. 2330*.

21 B4 damaged from 21 up to colophon. Dt1 om. 21–22^{b}. Ñ1 om. 21^{a} (cf. v.l. 2329*). —^{a}) D2 T G M1 आकांक्षी (D2 °क्षा); Cg as in text (for आकाङ्क्षन्). Ñ2 रामागमनकांक्षश्च; B1–3 रामस्यागमनाकांक्षी; Dm1 D3 M2–4 रामागमनकांक्षी च; D7 रामागमनकांक्षस्तु. —^{b}) D2 वसतो (for भरतो). Ś1 Ñ B2.3 Dg1 D1–7 M4 गुरुवत्सलः (for भ्रातृ°). —^{c}) B3 प्रभोर् (for भ्रातुर्). —^{d}) Ñ2 B1–3 T1.2 M4 तथा; G3 सदा (for तदा). Ś1 Dg1 Dd1 D1.4–7 तस्य पादुकयोस्त(Dg1 Dd1 °योः स)दा; D2 प्रतिज्ञापरतस्तथा; D3 प्रतिज्ञाया**** (damaged). —After 21, Ś1 Ñ Dg1 Dd1 D1–7 T2 M4 (Ñ2 D2.3 M4 after l. 1 of 2333*) ins., while Dt1 ins. after 20 (owing to om.):

2330* सबालव्यजनं छत्रं धारयामास स स्वयम् ।

[D5 छत्रं च (hypm.) (for छत्रं). Ś1 D6 वै स्वयं; Ñ2 D4.7 च स्वयं; D2.3 विस्मितः; M4 हर्षितः (for स स्वयम्).]

—Thereafter D4.7 cont.:

2331* रामभक्तिस्तदा नित्यं रञ्जयन्विविधाः प्रजाः ।
विविधजनसमूहैः संवृतो ग्राम आसी-
त्प्रतिदिनमिह पूजां पादुकाभ्यां च कुर्वन् ।
विविधनृपतिकृत्यं रामपादानुरूपं
विदधदिति वरेण्यो रामभ्राता कनीयान् । [5]

[(l. 5) D4 अति- (for इति).]

while after 2330*, D3 M4 cont. 2332*.

—After 21, Ñ2 (om. l. 2) B1–3 ins. 2333*.

22 B4 damaged; D1.4.5.7 om. 22; Dg1 Dt1 Dd1 om. 22^{ab} (for B4 Dt1, cf. v.l. 21). —^{a}) Ś1 Ñ B2 D6 स पादुके (for पादुके तु). T3 M2 [आ]शु (for [अ]थ). B1.3 T1.2 (all with hiatus) पादुके अभिषिच्याथ; D2.3 ते पादुके गृहीत्वा स; M4 स पादुके गृहीत्वा ते. —^{b}) Ś1 Ñ B2.3 वसंस्तदा; B1 वसन्सदा. —^{d}) Ñ1 T M1.3 निवेदयत्; Dt1 G2 Ct निवेदयन्; Cr.m.g न्यवेदयत्(as in text). —After 22, Ś1 Ñ B1–3 D6 ins.; while D2 cont. after 2335*; whereas D3 M4 cont. after 2330*:

2332* **एवं कालो व्यतिक्रामद्भरतस्य महात्मनः।**
यावदागमनं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः।

[(l. 1) D2 M4 damaged partially for the prior half. Ñ2 लोका (meta.). Ś1 D6 [ऽ]तिचक्राम; Ñ1 *मिसवत् (sic); B3 व्यतिक्रांतो (for व्यतिक्रामद्). Ñ1 सभरस्य (for भरतस्य). —After l. 1, B3 ins.:

2332(A)* भरतः केकयीपुत्रो राववस्य महात्मनः।

—(l. 2) B2 M4 आगमनात् (for °मनं). D2 तत्र (for तस्य). Ś1 [आ]वृत-; D6 कृत- (for [अ]क्लिष्ट-).]

Ñ1 cont.; Ñ2 B1–3 ins. after 21; while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.3 S ins. after 22:

2333* **ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिच्यार्यपादुके।**
तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा।

[(l. 1) D2.3 च; M4 स (for तु). Ñ2 [अ]थ (for [आ]र्य-). D2 शिष्यश्चार्यस्य पादुके (for the post. half). —After l. 1, D2.3 M4 ins. 2330*. Ñ D2.3 M4 om. l. 2. —(l. 2) T3 वै तदा (for सर्वदा). B1–3 सिंहासने तदा (B1 °था) कृत्वा कारयामास स स्वयं]

Thereafter Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2 T G M1.2.4 cont.:

2334* **तदा हि यत्कार्यमुपैति किंचि-**
दुपायनं चोपहृतं महार्हम्।
स पादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्य
चकार पश्चाद्भरतो यथावत्।

[(l. 1) Dg1 T G M1 यदा (Dg1 T2 °था) हि; D2 यस्यैव; Cv.g as in text (for तदा हि). M4 कार्यार्थमुपैहि (sic) (for यत्कार्यमुपैति). —(l. 2) D2 उपायनं चोपहितं महात्मा. —(l. 3) M4 तत् (for स).

—For l. 3–4, D2 subst.:

2334(A)* न्यवेदयत्तत्तु महानुभावः
स पादुकाभ्यां समुपेत्य पूर्वम्।]

—Thereafter D2 cont., D5 (owing to om.) cont. after 2330*:

2335* **इदं पुराणमायुष्यं राज्ञां च विजयावहम्।**
यः श्रृणोति सतां मध्ये नरः पापात्प्रमुच्यते।
सर्वार्थसिद्धो भवति य इमां श्रृणुयात्कथाम्।
पुत्रार्थी लभते पुत्रान्धनकामो धनानि च।
लभते पतिकामा च पतिश्रेष्ठं च कन्यका। [5]
आदिकाव्यमिदं श्रुत्वा रामस्य प्रीतये बुधः।
गुरुं संपूजयेद्भक्त्या गोभिर्वस्त्रैः सकाञ्चनैः।
य इदं श्रावयेद्भक्त्या श्राद्धे पर्वणि पर्वणि।
पितॄणामक्षया तृप्तिर्जायते नात्र संशयः।

[(l. 1) D2 अखिलं शत्रूणां (for आयुष्यं राज्ञां च). —(l. 3) D2 भक्त्या यः (for य इमां). —(l. 4) D2 धनार्थी च धनं लभेत् (for the post. half). —(l. 5) D2 लभेच्च पतिकामा वा (for the prior half). D5 पतिं कन्या मनोरमं (for the post. half). —(l. 6) D5 कृत्वा (sic) (for श्रुत्वा). —(l. 7) D2 om. from भक्त्या up to संशयः in l. 9.]

—D2 further cont. 2332*.

Colophon. B4 damaged. —*Sarga name*: Ś1 D6 **भरतव्रतग्रहणं**; Ñ B2.3 D7 **नंदिग्रामनिवासः**; D1 **नंदिग्रामप्रवेशनं**; D2 **श्रीरामचरिते भरतनंदिग्रामगमनः**; D3 **श्रीरामचन्द्रोदयवर्णने भरतस्य नंदिग्रामनिवेशनः**; D5 **भरतपर्वणि भरतनंदिग्रामनिवासः**. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś1 Ñ B1.2 D3.4.6 om. B3 126; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G2 115; D1 175; D2.7 121; D5 120; M4 124. —After colophon, Ś1 ins.: **समाप्तश्चायमयोध्याकाण्डः॥ ततः परमारण्यकाण्डो भविष्यति॥ संवत् ३४॥** —After Sarga 107, D1 ins. an additional Sarga relegated to App. I (No. 31). —After colophon, Ñ2 ins.:

अयोध्याकाण्डं समाप्तम्॥ श्रीसीतारामचन्द्राय नमः॥ संवत् ७९५ श्रावणवदि लश्वकद्रु श्रीश्रीसुमतिजय जितामित्र मल्लदेवशन् रामायन चोचका भागिराम प्रधानाज्ञ्यावेलश अयोध्याकांड संपूर्णयाह विनहुवा.

—B1 ins.:

श्रीगणेशाय नमः॥ रामशरणदेवशर्मणो लिपिरियम्॥०॥.

—B2 ins.:

समाप्तं चेदमयोध्याकाण्डमिति॥ अस्यानन्तरमारण्यककाण्डं भवति। यस्यायमाद्यश्लोकः-

प्रतिप्रयाते भरते वसन्रामस्तपोवने।
उद्वेगं लक्षयामास तत्रस्थानां तपस्विनाम्।

—B3 ins.:

समाप्तं चेदमयोध्याकाण्डम्। अतः परमारण्यकः। श्रीरामो जयति॥ श्रीरामः-

—D2 ins.:

समाप्तमिदमयोध्याकाण्डम्। श्रीरस्तु भवतु। श्रीरामचन्द्राय सीतापतये नमः.

—D3 ins.:

समाप्तमयोध्याकाण्डम्॥०॥ लखितमिदं संवत् १७१७३ (sic) वर्षे शाके १६ फागुणमासे कृष्णपक्षे तथ(तिथी) बीज २ शनिवासरे शुभं भवतु॥ ॥०॥ ॥०॥ कल्याणमस्तु॥ ॥०॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥श्रीकल्याणमस्तु॥ ॥०॥ श्लोकसंख्या ८९००॥ (पत्रसंख्या १६०॥).

—D5 ins.:

समाप्तोयं अयोध्याकांडः द्वितीयः॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय॥ रामचन्द्राय नमो नमः॥ ॥श्रीराम॥ श्रीराम॥ श्रीराम॥ श्रीराम॥ संवत् १९०५ वर्षे माहामासे कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां सौम्यवारान्वितायां श्रीशुक्लतीर्थनिवासिना पाठकावटंकेन पाठक दामजी तस्यात्मज महादेवस्तस्य पुत्रो रवीदत्तस्तस्य सुतो लक्ष्मीधरस्तस्य पुत्रो देवशंकरस्तस्य सुतो वलभरामस्तस्य सुनुना गौरीशंकरेण लिखितं इदं रामायणं आत्मपठनार्थम्॥ ॥श्रीरामचन्द्राय नमो

१०८

प्रतिप्रयाते भरते वसन्रामस्तपोवने ।
लक्षयामास सोद्वेगमथौत्सुक्यं तपस्विनाम् ॥ १
ये तत्र चित्रकूटस्य पुरस्तात्तापसाश्रमे ।
राममाश्रित्य निरतास्तानलक्षयदुत्सुकान् ॥ २
नयनैर्भृकुटीभिश्च रामं निर्दिश्य शङ्किताः ।
अन्योन्यमुपजल्पन्तः शनैश्चक्रुर्मिथः कथाः ॥ ३
तेषामौत्सुक्यमालक्ष्य रामस्त्वात्मनि शङ्कितः ।
कृताञ्जलिरुवाचेदमृषिं कुलपतिं ततः ॥ ४
न कच्चिद्भगवन्किंचित्पूर्ववृत्तमिदं मयि ।
दृश्यते विकृतं येन विक्रियन्ते तपस्विनः ॥ ५

G. 3. 1. 5
B. 2. 116. 5
L. 3. 1. 5

नमः॥ सीतापतये नमः॥ जानकीवल्लभाय नमो नमः॥ लक्ष्मणाग्रजाय नमो नमः॥ ॥श्रीराम ॥श्रीराम ॥श्रीराम ॥श्रीराम ॥ श्रीराम.

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ॥
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥ १ ॥

॥श्रीराम ॥श्रीराम ॥श्रीराम ॥श्रीराम ॥श्रीराम ॥ श्रीराम ॥श्रीराम ॥श्रीराम ॥श्रीराम.

—D6 ins.:

समाप्तश्चायं अयोध्याकाण्डः.

—D7 ins.:

भरतपर्व अयोध्यापर्व समाप्तम् ॥ ब ॥श्री॥ संवत् १६९६ वर्षे मगसिरवदि १ दिने शुभवारे श्री॥ श्रीवीकानेरमध्ये लितुमध्ये नमदाः॥ ब॥ श्रौ.

—G ins. श्रीरामाय नमः.

108

☞ In Ś1 Ñ B1–3 D2.4–6 Ayodhyā Kāṇḍa ends with Sarga 107 and Sargas 108–111 form part of Araṇya Kāṇḍa. B4 and D1(a Photostat Copy) are available for Ayodhyā Kāṇḍa up to Sarga 107 only and so their variants are not given here. D3 has only two Kāṇḍas, Bāla Kāṇḍa and Ayodhyā Kāṇḍa (ending with Sarga 107). V1, a transcript from Darbhanga Palace Library has no Araṇya Kāṇḍa. Therefore V1 variants for Sargas 108–111 are given from a different MS. taken in Crit. App. of Araṇya Kāṇḍa as V1. D7 ends with Sarga 107. In Ś1 Ñ B1–3 D2.4–6 the Araṇya Kāṇḍa begins with Sarga 108.—Ś1 B2 T2.3 begin with ॐ श्रीरामचन्द्राय नमः; Ñ2 B1 with ॐ नमः श्रीरामचन्द्राय; V1 with ॐ ससीतारामलक्ष्मणाभ्यां नमः; B3 with ॐ नमो रामचन्द्राय; Dm1 with ॐ; D2.4.5 with श्रीगणेशाय नमः; D6 with ॐ श्रीगणेशाय नमः; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

—Before 1, V1 ins.:

2336* [श्री]रामचन्द्र भुवि विस्तृतकीर्तिचन्द्र
स्मेरास्यचन्द्र रजनीचरपद्मचन्द्र ।
आनन्दचन्द्र रघुवंशसमुद्रचन्द्र
सीतामनःकुमुदचन्द्र नमो नमस्ते ।
श्रीराम.
जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ।
राजा जयति सुग्रीवो राघवेनानुपालितः ।
[=Vulg. 5.42.33.]

1 [a]) Ñ Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D6 T2 M4 प्रतियाते तु (D6 ✻ [subm.]); Cm.g as in text (for °प्रयाते). —[b]) Dt1 तदा वने (for तपो°). —[c]) Ś1 Ñ1 D2.4–6 सोद्वेगांस्; B1 सोद्विग्नांस् (for सोद्वेगम्). Ñ2 V1 B2.3 उ(V1 त)द्वेगं लक्षयामास. —[d]) Ñ2 V1 B2.3 तत्रस्थानां (for अथौत्सुक्यं). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 तत्रारण्यनि(D2 °वि)वासिनः.

2 [a]) D2 तस्य (for तत्र). —[b]) Ś1 Ñ V1 B1(m. also तापसौकसः).2.3 D2.4–6 M3.4 तापसाश्रमाः(Ś1 °याः) (for °श्रमे). —[c]) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 आसाद्य (for आश्रित्य). Ñ1 B1 नितरां; V1 D4.6 निरतांस्; G1.3 नियतास्; Cr.m.g.t as in text (for निरतास्). —[d]) Ś1 Ñ1 B1 Dm1 D2.4.6 T1.2 तांश्चा(Ñ1 Dm1 T1.2 ताना)लक्षयद्; Cr.m.g.t as in text (for तानलक्षयद्).

3 [a]) Ñ2 भ्रूविकारैश्; B1.2 Dg1 Dt1 D2.5.6 T G1 M2–4 भ्रुकुटीमिश्; (for भृकु°). —[b]) Ś1 Ñ1 B1 D2.4.6 उद्वीक्ष्य; Ñ2 आलक्ष्य; V1 B2.3 T उद्दिश्य; Cr.m.g.t as in text (for निर्दिश्य). D5 राघवं वीक्ष्य शंकिताः. —[c]) Ś1 Ñ1 B1 D2.4.6 अभिजल्पंतः; Ñ2 V1 B2.3 अभिसंगम्य; D5 अभिकल्पंतः (for °जल्पन्तः). —[d]) Ś1 B1 D4.6 पृथक्पृथक् (for मिथः कथाः).

4 [a]) Ś1 D2.4–6 त्वौत्सुक्यम्; B1 चौत्सुक्यम् (for औ°). V1 आलंब्य; B2.3 D2 M3 आलोक्य (for आलक्ष्य). —[b]) Dt1 Cv.t शंकत; G1 शंकया; M2.3 शंकते; Cr.m.g as in text (for शङ्कितः). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 रामः शंका(D5 °मश्रिता)समन्वितः; Ñ2 रामोथापि तपस्विनां; V1 B2.3 रामोथात्म(B3 °त्सु)विशंकया; M4 रामस्त्वात्मविशंकया. —[d]) Ś1 Ñ1 B1.3 D2.4–6 तदा (for ततः). —After 4, Dm1 ins. राम.

5 [a]) Ś1 B1 D4–6 M4 कच्चिन्न (by transp.); Ñ1 केचिन्न; Dd1 न किंचिद्; Dm1 G1.3 न कश्चिद्; D2 क्वचिन्न; T3 न गच्छेद्; Cv.r.m.g.t as in text (for न कच्चिद्). T2.3

G. 3. 1. 6 B. 2. 116.6 L. 3. 1. 6 प्रमादाच्चरितं कच्चित्किंचिन्नावरजस्य मे ।
लक्ष्मणस्यर्षिभिर्दृष्टं नानुरूपमिवात्मनः ॥ ६
कच्चिच्छुश्रूषमाणा वः शुश्रूषणपरा मयि ।
प्रमदाभ्युचितां वृत्तिं सीता युक्तं न वर्तते ॥ ७
अथर्षिर्जरया वृद्धस्तपसा च जरां गतः ।
वेपमान इवोवाच रामं भूतदयापरम् ॥ ८
कुतः कल्याणसत्त्वायाः कल्याणाभिरतेस्तथा ।
चलनं तात वैदेह्यास्तपस्विषु विशेषतः ॥ ९
त्वन्निमित्तमिदं तावत्तापसान्प्रति वर्तते ।
रक्षोभ्यस्तेन संविग्नाः कथयन्ति मिथः कथाः ॥ १०

भवनं; Cr.m.g as in text (for भगवन्). Ñ2 V1 B2.3 मम कच्चिन्न(B3 °न्नु) भगवन्.—^{b}) Ś1 Ñ1 B1 D4–6 कृतं; D2 मम; T2 त्वयि (for मयि). Ñ2 V1 B2.3 वृत्त(V1 °त्ति)-माश्रित्य किंचन.—^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B3 D6 वै कृतं; G1 विदितं (for विकृतं). B2 दृश्यते वै तृतीयेन; D2 येन यूयमतिकुद्धा.—^{d}) B3 विकुर्वते (for विक्रियन्ते). D2 तपोधनाः (for तपस्विनः).

6 ^{a}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G M किंचित्; Cm.g.t as in text (for कच्चित्). Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 प्रमदाजनमासाद्य.—^{b}) Ś1 Ñ V1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4 कच्चिन्न(Ñ2 °वा [sic]); B3 कश्चिद्वा; D5.6 कश्चिन्न; G3 किं नाम; G(ed.)कच्चिच्च; Cr.g.t as in text (for किंचिन्न). G2 [अ]वरदस्य (for °जस्य).—^{c}) Ñ1 illeg. for लक्ष्मणस्य. Ś1 D4.6 विनिर्दिष्टं; D5 [ऋ]षिमाश्रित्य; G1 हि यद्दृष्टं (for [ऋ]षिभिर्दृष्टं).—^{d}) D4 जातरूपम् (for नानु°). Dt1 T3 महात्मनः (for इवा°).

7 ^{a}) Dt1 क्वचिच्; Ct as in text (for कच्चिच्). Dg1 मे; T3 G2 M1.2 वा; G1 [अ]पि; G3 हि; Ct as in text (for वः). Ñ2 शुश्रूषमहान (sic); V1 B2.3 शुश्रूषणार्हाणां (for °माणा वः). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 गुरुशुश्रूषणाचारा.—^{b}) Ś1 B1 D2.4–6 नित्यं भर्तृपरायणा; Ñ1 B3 शुश्रूषणपरायणा; B2 °षणपरा अपि (with hiatus).—^{c}) Ś1 Dg1 G1 M3 प्रमाद-; T3 G3 M1 प्रमादाद्; G2 प्रमदाद् (for प्रमदा-). Ś1 D6 -[अ]भ्युदितां; B1 -[अ]ध्युषितां; D2 -भावितां; D5 -[अ]नुचितां; T3 G2.3 M1 उचितां; M3 -[आ]चरितां (for -[अ]भ्युचितां). Ñ2 V1 B2.3 तपस्विनीनामुचितां.—^{d}) Dt1 T3 Ct युक्तां (for °क्तं). Ś1 B1 D4–6 कच्चि(D5.6 °श्चि)न्न; Ñ2 V1 B2.3 वृत्तिं न; D2 कच्चिन्न (for युक्तं न). Ñ1 क्वचित्सीता न वर्तते.—After 7, Ñ2 V1 B1–3 D4 ins.:

2337* रामस्य वचनं श्रुत्वा तापसास्ते तपोधनाः ।
परस्परमथालोक्य प्रत्यूचुस्ते न किंचन ।
[(l. 2) V1 न च; D4 तं न (for ते न).]

—Thereafter B3 cont.:

2338* एवं ब्रुवति रामे तु प्रसृतं मधुरं वचः ।
प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं कृतमतिः शुभम् ।

8 ^{a}) B3 (m. also) महर्षिर् (for अथ°). Ñ2 V1 B2.3 M4 तपसा (for जरया). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 [आ]विष्टस्; Dg1 युक्तस् (for वृद्धस्).—^{b}) Ñ2 V1 B3 [ए]व (for च). Ś1 Ñ1 B1 D2.5.6 तपस्वी(B1 D5 °सा) नियतेंद्रियः; D4 तापसो नियतेंद्रियः.—^{c}) Ñ2 V1 B1–3 उवाचेदं (for इवोवाच). Ś1 Ñ1 D4.6 स(D6 सु) वेपमान उ(Ñ1 °स्तू)त्थाय; D5 स वेपमानस्तूवाच.—^{d}) Ś1 D6 रामं वाक्यमथाब्रवीत्.—After 8, Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 ins.:

2339* न भद्रमुख पश्यामि किंचिद्दुश्चरितं त्वयि ।
वर्तसे हि परां वृत्तिं तपस्विषु तपस्विवत् ।
नेह दीर्घायुषः कश्चिदृषिर्न परितुष्यति ।
सद्वृत्तस्य सुवृत्तेन भ्रातुर्वा लक्ष्मणस्य ते ।

[(l. 1) Ś1 Ñ1 B1 D4.6 चंद्रमुख; B3 भद्रमथ; D2 [अ]भद्रं खलु (for भद्रमुख). Ś1 Ñ1 B1 D4–6 पश्यामो (for पश्यामि). B1 वृत्तं (for किंचिद्). Ś1 Ñ1 D2.4–6 वृत्तिं दुश्चरितां त्वयि; V1 न किंचिद्दुरितं त्वयि (for the post. half).—After l. 1, B3 (marg.) ins.:

2339(A)* कथं कुलप्रसूतस्य सदा सद्गुणशालिनः ।

—(l. 2) B3 वर्तते (for °से). B1 D4 पुरावृत्तिं (for परां वृत्तिं).—(l. 3) Ñ1 illeg.; B3 (m. also) तव; D5 नाहं (sic) (for नेह). Ś1 Ñ1 B1 D4.6 दृष्ट्वा न; D5 दृष्ट्वैवं (for ऋषिर्न). Ś1 D4.6 परितुष्यसि (for °ति).—B1 repeats l. 4 consecutively.—(l. 4) V1 च वृत्तेन (for सुवृत्तेन). Ś1 Ñ1 B1 (second time) D2.4–6 त्वं चेह(B1 चैव) गुरुसद्व(B1 D4 °संवृ; D2.5 °वद्व)त्तो लक्ष्मणेन समन्वितः; B1 (first time) सद्वृत्तस्य च वृत्तेन भ्रातुर्मे लक्ष्मणस्य च.]

9 ^{b}) Dt1 G3 सदा; T3 तदा (for तथा).—For 9^{ab}, Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 subst.:

2340* कुतः कल्याणवृत्ताया जाताया विपुले कुले ।
[V1 D2 विमले (for विपुले).]

—B3 (m.) cont.:

2341* सीतायाः शीलयुक्तायाः किंचित्सुचरितं भवेत् ।

—^{c}) Ś1 D6 वचनं; B2 चापल्यं; Dd1 Dm1 स्खलनं; M3 अचलं; M4 चलितं (for चलनं).—^{d}) D5 विशिष्यते (for विशेषतः).—After 9, Ñ2 ins.; while V1 B2.3 subst. for 10^{ab}:

2342* राक्षसेभ्यस्तु संजातं भयमेषां तपस्विनाम् ।
[Ñ2 भयं जातं राम (for तु संजातं भयम्).]

10 ^{a}) B1 D5 तन्; G1 यन्; Cr.m.g.t as in text (for त्वन्). Ś1 Ñ1 B1 D2.4.6 वयं; D5 G3 भयं (for इदं). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 G1.3 M2 तात (for तावत्). M4 त्वन्निमित्त-

रावणावरजः कश्चित्खरो नामेह राक्षसः ।
उत्पाट्य तापसान्सर्वाञ्जनस्थाननिकेतनान् ॥ ११
धृष्टश्च जितकाशी च नृशंसः पुरुषादकः ।
अवलिप्तश्च पापश्च त्वां च तात न मृष्यते ॥ १२
त्वं यदा प्रभृति ह्यस्मिन्नाश्रमे तात वर्तसे ।
तदा प्रभृति रक्षांसि विप्रकुर्वन्ति तापसान् ॥ १३
दर्शयन्ति हि बीभत्सैः क्रूरैर्भीषणकैरपि ।
नानारूपैर्विरूपैश्च रूपैरसुखदर्शनैः ॥ १४
अप्रशस्तैरशुचिभिः संप्रयोज्य च तापसान् ।
प्रतिघ्नन्त्यपरान्क्षिप्रमनार्याः पुरतः स्थिताः ॥ १५
तेषु तेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमवलीय च ।
रमन्ते तापसांस्तत्र नाशयन्तोऽल्पचेतसः ॥ १६

G. 3. 1. 23
B. 2. 116. 16
L. 3. 1. 21

मियं त्वापत्. —[b]) Dm1 अति- (for प्रति). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 वसामः(B1 नोत्सुकाः; D5 पश्यामः) शुभदर्शनाः(B1 D2.4.5 °दर्शन; D6 °द⁎⁎). —For 10[ab], V1 B2.3 subst. 2342*. —[c]) Ñ V1 B2.3 व्यथितास् (for रक्षोभ्यस्). T2 तेपि (for तेन). Ś1 B1 D4–6 संवृताः; Ñ2 V1 B2.3 संभ्रांताः (for संविग्नाः). D2 रक्षोभयेन संवृताः. —[d]) Ś1 D6 कथयंतो (for °यन्ति). —After 10, Ś1 B1 D2.4–6 ins. :

2343* रक्षांसि पुरुषादानि नानारूपाणि राघव ।

[= l. 3 of 2417*. D2 पुरुषादीनि (for °दानि). D2.5 नानुरूपाणि (for नाना°).]

—Thereafter D2.5 cont. :

2344* वसन्त्यस्मिन्महारण्ये व्यालाश्च रुधिराशनाः ।
[=l. 4 of 2417*.]

—D2 further cont., while Ś1 B1 D4.5(l. 2. only).6 ins. after 11 :

2345* उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा तापसं धर्मचारिणम् ।
घ्नन्ति चास्मिन्महारण्ये तान्निवारय राघव ।

[= l. 5–6 of 2417*. —(l. 1) D4 ब्रह्मचारिणं (for धर्म°).]

—Thereafter D2.5 ins. the lines of 2. 111. 19, while Ś1 B1 D4.6 ins. them after 2343* with var.

—After the lines of 2. 111. 19, Ś1 B1 D4.6 cont. :

2346* ऋषीणां कदनं कृत्वा जनस्थाननिवासिनाम् ।

11 Ś1 D6 repeat 11[ab] after 12[ab]. —[a]) Ñ2 V1 B2.3 रा(V1 B2 ना)म (for कश्चित्). —[b]) Ś1 B1 D4.6 [इ]ति; Ñ1 [इ]व; Dd1 Dm1 हि; D5 [ए]ष (for [इ]ह). Ś1 B1 D4.6 विश्रुतः (for राक्षसः). B3 (m. also) G1 खरो नाम महाबलः(G1 °रथः). —[c]) Ś1 Ñ1 B1 D4–6 M4 उत्साद्य (for उत्पाट्य). Ñ2 V1 B2.3 (marg. also अस्ति क्रूरतरः पापो)उद्वेजयति नः सर्वान् ; D2 व्यपेतास्तापसास्तेन. —[d]) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 -कृतालयान्(D2 °याः); Ñ2 V1 B2.3 Dd1 Dm1 G2 M2 -निकेतनः(V1 °नाः; Dd1 Dm1 M2 °नात्); Dg1 -निवासिनः (for -निकेतनान्). —After 11, Ś1 B1 D4.6 ins. 2345* and D5 ins. l. 2 only of 2345*; while B3 ins. :

2347* न यज्ञो जायते सिद्धे दूषयन्ति हविस्तु ते ।

12 [a]) B1 Dd1 Dm1 D2 T3 दुष्टश् (for धृ°). G2 धृत-; Cv.m.g.t as in text (for जित-). —[b]) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 च(D2 स) बलोत्कटः; M4 पौरुषोत्कटः (for पुरुषादकः). —After 12[ab], Ś1 D6 repeat 11[ab]. —[c]) Ś1 B1 D4.6 महाकायस् (for च पापश्च). Ñ2 V1 B2.3 D2.5 अवलिप्तसहायश्च. —[d]) T2 त्वा. D5 स (for च). Ś1 Ñ2 V1 B2.3 D4–6 मृष्यति; B1 मन्यते (for मृष्यते).

13 [a]) T3 प्रदाह्य° (corrupt) (for यदा प्र°). Ś1 [अ]स्मद् (for [अ]स्मिन्). —[b]) B3 (m. also) आश्रमं समुपागतः. —[cd]) D4 राक्षसान् (sic) (for तापसान्). B3 (m. also) ततः प्रभृति दुष्टात्मा तत्र हिंसंति तापसान्.

14 [a]) D2.5 M2 [इ]ह (for हि). Ś1 B1 D4.6 दर्शनैस्तैरतिक्रूरैर् ; Ñ2 V1 B2.3 दर्शयंतोतिबीभत्सं. —[b]) Ś1 D4.6 महा- (for क्रूरैर्). B1 भीमैर्भीमपराक्रमैः. —[c]) Ñ2 V1 B2.3 विरूपास्ते (for विरूपैश्च). —[d]) T1.2 विकृत- (for असुख-). Ś1 Ñ1 D2.4–6 मुखैस्ते भी(D2.4.6 °स्तैर्भी)मदर्शनाः(Ñ1 °नैः); Ñ2 V1 B2.3 रूपैरशुभदर्शनाः; B1 मुखैः स्वैर्भीमदर्शनाः.

15 [a]) Ñ2 V1 B2.3 उपचारैर् (for अप्रशस्तैर्). D4 अशिविभिः (for अशुचिभिः). —[b]) Ś1 संत्यज्यंते; Ñ1 संप्रयुंते; (sic); Ñ2 B2.3 T2.3 G1 M4 Cm.t संप्रयुज्य; V1 संप्रपद्य; B1 त्रासयंति; Dt1 D2.5 संयुज्यंते; D4.6 संतर्ज्यंते; Cr.g as in text (for संप्रयोज्य). Ś1 Ñ1 B1 Dt1 D2.4–6 तपस्विनः; Ct as in text (for च तापसान्). B3 (m. also) खरैरपि स्वरैरपि; —[c]) M2 [अ]पराः (for [अ]परान्). M4 हिंस्युर् (for क्षिप्रम्). Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 दर्शयंति परां हिंसाम्(B3 [m. also]दूषयंति तपश्चर्यां). —[d]) Dd1 Dm1 मायया (for अनार्याः). Ñ2 V1 B2.3 पुरुषर्षभ; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G2.3 M1–3 पुरतः स्थितान् (for °तःस्थिताः).

16 [b]) G2.3 M1 ते; M3 सः (for च). G1 अशुद्धमसलीयसं (sic). —For 16[ab], Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 subst. :

2348* गहनेष्वाश्रमान्तेषु लीना विकृतदर्शनाः ।

[D5 गगनेषु. Ñ1 [आ]श्रयंतीह (for [आ]श्रमान्तेषु). B2 गहनैः स्वाश्रमांतेषु (for the prior half). B1 निहित- (for विकृत-).]

—[c]) G1 M4 राम ते; Cr.m.g.t as in text (for रमन्ते). D5 राक्षसास् (for तापसांस्). Ñ2 B2.3 चात्र; D2 तात; D5 ते ते (for तत्र). —[d]) Ñ2 B1–3 D2.4.5 त्रासयंतो(B1 °ते; B2

G. 3. 1. 24
B. 2. 116. 17
L. 3. 1. 22

अपक्षिपन्ति स्रुग्भाण्डानग्नीन्सिञ्चन्ति वारिणा ।
कलशांश्च प्रमृद्नन्ति हवने समुपस्थिते ॥ १७
तैर्दुरात्मभिराविष्टानाश्रमान्प्रजिहासवः ।
गमनायान्यदेशस्य चोदयन्त्यृषयोऽद्य माम् ॥ १८
तत्पुरा राम शारीरामुपहिंसां तपस्विषु ।
दर्शयन्ति हि दुष्टास्ते त्यक्ष्याम इममाश्रमम् ॥ १९
बहुमूलफलं चित्रमविदूरादितो वनम् ।
पुराणाश्रममेवाहं श्रयिष्ये सगणः पुनः ॥ २०

°ति) (for नाशयन्तो). Ñ2 B2.3 सुदारुणा:; D4.5 T1 [ऽ]-ल्पचेतना:; T2.3 G1 M3 [ऽ]ल्पतेजस:; Cr.g.t as in text (for ऽल्पचेतस:). Ś1 D6 वसंते(D6 °तो) ह्यल्पचेतना:; Dg1 नाशयंत्यविचेतस:. —For 16^{cd}, V1 subst. :

2349* वसन्ते तापसांस्तात भ्रामयन्त: सुदारुणा: ।

—After 16, V1 wrongly reads 18^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

—After 16, B3(m.) ins. :

2350* नित्यकृत्यप्रवृत्तेषु तपस्विषु महात्मसु ।

17 ^{a}) Ś1 B1 D6 अभिक्षिपंति; Ñ1 Dg1 Dt1 Dd1 T G1 M Cr.t भवक्षिपंति; B3 (m. also) अध्याक्षिपंति; Dm1 D2.4 अविक्षिपंति; D5 आविक्षपंति (for अप°). Ś1 Ñ V1 B1–3 D4.6 स्रुग्भांडं; D2 मृद्भांडान् ; D5 स्रुग्भांडानि; M3 [अ]सृग्भांडान् ; Cr.t as in text (for स्रुग्भाण्डान्). —^{b}) D2.5 M4 अग्निं (for अग्नीन्). Ś1 D4.6 अग्निमेधांसि वारिणा; Ñ2 V1 B2.3 दूष(Ñ2 °र)यंति श्रृतं(B3 शुभं) हवि:; B1 अग्निं मेहंति वारिणा; T3 अभिषिंचंति वारिणा. —After 17^{ab}, Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 ins. :

2351* शोणितैर्बलिकर्माणि नाशयन्ति समन्तत: ।
विश्वस्तानामविश्वस्तास्तापसानां तपस्विनाम् ।
भैरवं कर्णमूलेषु विसृजन्ति महास्वनम् ।

[(l. 1) Ś1 B1 D4.6 ध्वंसयंति; Ñ1 रूषियंनि (sic); B2 नाशयंत:; D2.5 दूषयंति (for नाशयन्ति). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 कृतानि च (for समन्तत:). —(l. 2) B2 D2 तपस्विन:; B3 तरम्मिन: (sic) (for तपस्विनाम्). —(l. 3) B2 महारवं (for °स्वनम्).]

—^{c}) Ś1 Ñ D4–6 M3 प्रमत्तानां; B1 D2 [अ]प्रमत्तानां; Dt1 प्रमर्दंति (for प्रमृद्नन्ति). —^{d}) B1 हरणे; T3 Cm सवने; G3 हावने; M3 भवने; Cr.g.t as in text (for हवने). Ś1 Ñ1 B1 D2.4-6 प्रत्युपस्थिते. —For 17^{cd}, Ñ2 V1 B2.3 subst.; while Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 ins. l. 2 after 17 :

2352* कलशांश्चाप्रमत्तानां पुष्पाणि समिधस्तथा ।
दर्भांश्चादाय गच्छन्ति तर्जयन्ति च दारुणा: ।

[(l. 1) Ñ2 प्रमत्तानां (for [अ]प्र°). —(l. 2) Ñ1 सर्वान् ; V1 चरूंश्च; B1 D2.4–6 दर्भान् (for दर्भांश्च). Ñ2 V1 होमकालेषु (for तर्जयन्ति च). B1 च दारुणं; B2.3 सुदारुणा:.]

18 V1 repeats 18^{ab} here (cf. v.l. 16). —^{a}) Ś1 Ñ V1(both times) B2.3 D2.5.6 आविष्टम् ; B1 आघृष्टम् ; D4 आछिष्टम् (sic); T1 आमृष्टान् ; T2 आपृष्टान् (for आविष्टान्). —^{b}) Ś1 Ñ V1(both times) B1–3 D2.4–6 आश्रमं (for आश्रमान्). Ś1 B1 D4.6 त्यक्तुमिच्छया(B1 D4 °व:); Ñ1 B2 D2.5 प्रजिहीर्षव:; Ñ2 V1(both times) B2(m. also).3 प्रेक्ष्य(V1 प्राप्य) तापसा:; Dg1 प्रजहासव:; Dt1 प्रजिघांसव:; G2 प्रतिहासव:; G3 प्रजिहास च; M3 प्रजिहांसव:; Cm.g.t प्रजिहासव: (as in text). —^{c}) M4 [अ]स्य (for [अ]न्य-). —^{d}) Ś1 D6 नोदयंति (for चो°). Ś1 Ñ1 D6 हि मां; Dd1 Dm1 मिथ: (for ऽद्य माम्). B1 D2.4 नो(B1 चो)दयन्मुनयो हि मां; D5 कृतवंतो वयं मतिं. —For 18^{cd}, Ñ2 V1 B2.3 subst. :

2353* मन्त्रयन्ति त्वया सार्धमन्यत्र गमनोत्सुका: ।

[B3(m. also) गंतुमन्यत्र राघव (for the post. half).]

19 B1 D4 om. 19^{ab}. —^{a}) Ñ1 D2.5 यत् (for तत्). Ñ1 D2.5 M2 शारीरम् ; Dt1 Dd1 G2 M1.4 Cm.t शारीरीम् (for °राम्). —^{b}) Ñ1 D2.5 ऋषीणां भावितात्मनां. —For 19^{ab}, Ś1 D6 subst. :

2354* यत्पुरा राम मारीचप्रमुखा राक्षसा हि वै ।
कौशिका*स्वादीनां मुनीनां भावितात्मनाम् ।

—^{c}) M4 विदुष्टास् (for हि दुष्टास्). —^{d}) Dd1 Dm1 त्विमम् (for इमम्). M3 त्यक्ष्या* **माश्रमं. —For 19^{cd}, Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 subst. :

2355* दु:खं कुर्वन्ति ते पापास्त्यक्ष्यामो वयमाश्रमम् ।
[B1 स्वयम् (for वयम्).];

—For 19, Ñ2 V1 B2.3 subst. :

2356* तद्राम यावदेतेषां भयं नैति तपस्विनाम् ।
तावदेवाश्रमस्थानमिदं त्यक्ष्यामहे वयम् ।

[(l. 1) B3 (m. also) यावद्राक्षससंभूतं (for the prior half). —(l. 2) V1 द्रुतं (for इदं).]

20 ^{a}) Dd1 बहुमूलं (for °मूल-). —^{b}) V1 B2.3 D5 नाति- (for अवि-). Dd1 Dm1 [ऽ]परं(Dd1 °मं [sic]); D5 [ऽ]भयं; T2 G1.3 M2.3 वरं (for वनम्). G2 M1 अत: परं. —^{c}) Dt1 Ct अश्वस्य; Dd1 Dm1 T3 G M1.2 कण्वस्य; M3 तं पुरा (for पुराण-). B1 D4 [आ]श्रमसंबाधं (for °मेवाहं). Ś1 Ñ2 V1 B2.3 D2.5.6 पुराणमाश्रमं चाहं(Ñ2 V1 B2.3 [m. also °ममिमं] °मं तात; D5 °मं चाहु:). —After 20^{c}, B3(m.) ins. :

2357* तापसैरुपसेवितम् ।
विनास्मात्संस्थिते चात्र.

—^{d}) Ñ1 Dm1 गमिष्ये (for श्रयिष्ये). Dd1 सगणं (for °ण:). Ñ2 V1 B2.3 श्रयि(V1 वसि; B3 [m. also] गमि)-ष्यामस्त्व(V1 °त्व [sic])या सह.

खरस्त्वय्यपि चायुक्तं पुरा तात प्रवर्तते ।
सहास्माभिरितो गच्छ यदि बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २१
सकलत्रस्य संदेहो नित्यं यत्तस्य राघव ।
समर्थस्यापि हि सतो वासो दुःख इहाद्य ते ॥ २२
इत्युक्तवन्तं रामस्तं राजपुत्रस्तपस्विनम् ।
न शशाकोत्तरैर्वाक्यैरवरोद्धुं समुत्सुकम् ॥ २३
अभिनन्द्य समापृच्छ्य समाधाय च राघवम् ।
स जगामाश्रमं त्यक्त्वा कुलैः कुलपतिः सह ॥ २४
रामः संसाध्य त्वृषिगणमनुगमना-
देशात्तस्माच्चित्कुलपतिमभिवाद्यर्षिम् ।
सम्यक्प्रीतैस्तैरनुमत उपदिष्टार्थः
पुण्यं वासाय स्वनिलयमुपसंपेदे ॥ २५ G.3. 1.0 B.2.116.25 L.3. 1.32

21 [a]) M4 वा (for च). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 त्वय्यप्ययुक्तं स खरः. —[b]) Ś1 Ñ1 B1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4–6 M2 राम (for तात). —Dd1 Dm1 M3 om. 21[cd].; Ñ1 B1 D2.4–6 transp. 21[cd] and 22[ab]. —[c]) Ñ1 B1 D2.4–6 सबांधव इतो गच्छ. —[d]) Ñ1 B1 D2.4–6 चित्तं (for बुद्धिः). —For 21, Ñ2 V1 B2.3 subst. :

2358* यावच्च न खरस्तात त्वयि दोषाय वर्तते ।
त्यक्त्वा वासमिमं तावत्सहास्माभिरितो व्रज ।

[(l. 2) Ñ2 इदं (for इमं). V1 तात (for तावत्).]

—Ñ2 B2.3 cont.; Ś1 subst. for 21[c]–22; Ñ1 B1 D2.4–6 subst. for 22[cd]; V1 subst. for 22 :

2359* एकेन सकलत्रेण क्षमं नेह विलम्बितुम् ।
वसतां रक्षसामेषां समीपे क्रूरकर्मणाम् ।
कामं राम समर्थस्त्वं राक्षसानां विनाशने ।
गन्तव्यस्तु न विश्वासश्चलचित्ता हि राक्षसाः ।

[Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 om. l. 1. —(l. 2) Ś1 Ñ1 D2.4–6 असतां; Ñ2 चरतां; D5 अथ त्वं (for वसतां). V1 मध्ये (for एषां). D2 समीपात् (sic) (for समीपे). —(l. 3) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 राम कामं (by transp.); B3 (*sup. lin.* also) ज्ञातो मया (for कामं राम). B1 निवेशने (for विना°). —(l. 4) Ś1 D6 कर्तव्यो (for गन्तव्यस्). Ś1 D4.6 न हि; B1 D2.5 न तु (by transp.); B3 तुनि (sic) (for तु न). B3 कार्येष्वेषु न विश्वासश् (for the prior half). Ś1 B1 D2.4–6 छलच्छिद्रा; Ñ1 चलच्छिद्रा; Ñ2 V1 छलदुष्टा; B3 छलद्रव्या (for चलचित्ता).]

—Thereafter D2.4.5 cont. 2360*.

22 For subst. in Ś1, cf. v.l. 21. Ñ1 B1 D2.4–6 transp. 21[cd] and 22[ab]. —[a]) B1 D2.4–6 चोद्वेगं(D2.5 °गो; D6 °गे) (for संदेहो). —[b]) B1 Dd1 D2.4–6 G2.3 M1 Ct नित्य-; G1 नियु (sic) (for नित्यं). Ñ Dt1 Dd1 Dm1 D2.4 T3 G M1 Ct युक्तस्य; B1 D5.6 यु(B1 मु)क्तः स; B2.3 देहस्य; Cr.m.g as in text (for यत्तस्य). —[c]) G2 समर्थ*पि (for °स्यापि). Ñ2 B3 ते ह्यस्मिन् ; Dg1 वसतो; T1 सहितो; G3 हिंसंतो (for हि सतो). —[d]) Ñ2 B2 Dg1 Dt1(before corr.) T3 Cr.m.g दुःखम् (for दुःख). Ñ2 B2.3 इवा(B2 °हा)श्रमे; T1 G2 इवा(G2 °वो [sic])द्य ते; M3 हि हाद्य ते (for इहाद्य ते). —Ñ1 B1 D2.4–6 subst. for 22[cd]; while V1 subst. 2359* for 22.

23 [a]) Dd1 Dm1 बहुधा; T G2 M1 रामस्तु (for रामस्तं). —For 23[ab], Ś1 Ñ1 B1 D6 subst.; while D2.4.5 cont. after 2359* :

2360* इत्युक्त्वा ते तु मुनयो रामं पद्मनिभेक्षणम् ।

[B1 मुनयो रामं वने (for ते तु मुनयो रामं). Ñ1 D4.5 पद्मदलेक्षणं.]

—After 23[ab], B2 ins. :

2361* तथेति प्रत्युवाचार्थं नत्वा कुलपतिं मुनिम् ।

—[c]) Ś1 D2.4–6 शेकुरुत्तरैर्; B1 शेकुरुभयैर् (for शशाकोत्तरैर्). —[d]) B2 Dg1 D2.4 T1.3 M4 अवबोद्धुं; Dt1 Dm1 G M2 Cm.t अवबद्धुं; Dd1 M1.3 अवबंधुं (sic); D5 उपरोद्धुं; Cr.g a3 in text (for अवरोद्धुं). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 समुत्सुकाः (Ñ1 °कान्); Ñ2 V1 B3 समुद्यतं; B2 समुद्धतं (for °त्सुकम्).

24 [a]) Ñ2 V1 B2.3 समाश्वास्य; D2.5 तमापृच्छ्य (for समापृच्छ्य). —[b]) Ś1 B1 D2.4–6 समाश्वास्य; B3 °दाय (for °धाय). —[c]) D5 जगाम च (for स जगाम). G2 M1 हित्वा (for त्यक्त्वा). —[d]) G2 om. कुल in कुलपतिः. Ś1 Ñ1 D2.4–6 सकुलः कुलपो हि वै(Ñ1 हि सः; D2 °स्ततः); B1 सकुलः कुलपतिस्तथा (hypm.).

25 [b]) Dg1 T3 G1.2 *र्षि- (for त्वृषि-). —[b]) M4 कस्माच्च (for तस्माच्च). Dd1 Dm1 तस्माद्देशात् (by transp.). M2 तस्माच्च कुलपतिम् . Dg1 ऋषिमभिवाद्य (by transp.). Dt1 Dd1 Dm1 T3 G1.3 Ct कुलपतिम् ; T3 °र)भिवाद्य ऋ (T3 G1.3 °*)र्षिं. —[c]) Dg1 G2 M1.2 अनुगतं(Dg1 °त); Dd1 °गमम् ; G1 M3.4 °मतम् ; G3 °मतिम् ; Ct as in text (for °मत). —[d]) Dd1 Dm1 T. अभि(T3 **)संपेदे; G1.3 अभिसंप्रपेदे; G2 M1.2 अभिप्रपे(G2 °*)दे; Cr.m.g.t उपसंपेदे (as in text). —For 25, Ś1 Ñ1 B1 D2.5.6 subst. :

2362* संसाध्यर्षिगणं रामः सुदूरमनुगम्य च ।
प्रीतैस्तैर्ऋषिगणैः सर्वैः समादिष्टो न्यवर्तत ।

[(l. 1) L(ed.) स (for सं-). Ś1 Ñ1 D5 सदूरम् (sic) (for सु°). Ñ1 D2.5 अभिगम्य (for अनु°). —(l. 2) D5 प्रीतिर् (sic) (for °तैर्). B1 सर्षिगणैः (for ऋषि°). Ś1 समाश्लिष्टो; B1 °दिश्य (for °दिष्टो). Ñ1 समादिश्य निवर्तितः (for the post. half).]

G. 3 1. 35
B. 2. 116. 26
L. 3. 1. 33

आश्रमं त्वृषिविरहितं प्रभुः
क्षणमपि न जहौ स राघवः ।
राघवं हि सततमनुगता-
स्तापसाश्चर्षिचरितधृतगुणाः ॥ २६

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

26 [a]) Dg1 Dt1 Cr.m.g.t ऋषि- (for त्वृषि-). M1 विभुः (for प्रभुः). Dm1 आश्रममृषिगणविरहितं प्रभुः; M3.4 आश्रमं त्वृषिभिरभि(M4 °र)हितं प्रभुः. —[b]) Dm1 G1.2 M1.3.4 क्षणमपि न(M4 स) विजहौ स(M4 °*) राघवः. —[d]) Dg1 आर्षचरिता; Dt1 Dd1 Dm1 Cr.m.g.t चार्षचरित-(Dt1 Ct °ते) (for चर्षिचरित-). T3 -धर्मगुणाः; G1 -धृतगणाः; M4 °गुणं; Cr.m.g.t as in text (for -धृतगुणाः). ❀ Cg : वृत्तं तु श्लोकद्वयस्यापि चिन्त्यम् । ❀ —For 26, Ś1 Ñ1 B1 D2.5.6 subst. :

2363* तमाश्रमं विरहितं तापसैर्नियतेन्द्रियैः ।
प्रविद्धं चमसं दृष्ट्वा रामोऽपि गमनोत्सुकः ।

[(l. 1) D2 स चाश्रमं; D5 स त्वा° (for तमा°). —After l. 1, Ś1 B1 D2.5.6 ins. :

2363(A)* संप्रीयमाणैर्बहुशः सूपयुक्तसमित्कुशम् ।

[Ś1 B1 D6 संप्रीयमाणो(B1 °णं). Ś1 B1 D6 संप्रयुक्तः स निष्ठुरं; D2 परिभ्रष्टसमित्कुशं (for the post. half).]
—(l. 2) Ñ1 प्रविष्ट- (for प्रविद्धं). Ś1 B1 D6 विमृश्य(B1 °रूढं) राक्षसं दृष्ट्वा; D5 प्रवृद्धवचसं दृष्ट्वा (for the prior half).]
—Thereafter D2 cont. :

2364* चिन्तयामास धर्मात्मा ससीतः सहलक्ष्मणः ।

—For 25-26, Ñ2 V1 B2.3 D4 subst. :

2365* स चाश्रमस्तैर्मुनिभिः समं गतै-
रनिःस्वनः शून्यतया हतप्रभः ।
बभूव मौनव्रतचारिभिर्यथा
समुत्सुकैर्व्यालमृगैर्निषेवितः ।

[(l. 1) V1 om. च. Ñ2 B3 [आ]श्रमैस्तैर्; V1 B2 [आ]श्रमस्थैर्. D4 ससंगतैर् (for समं ग°). —(l. 2) V1 विनिस्वनः; B2 अनि** (for °स्वनः). B3(m. also) राज्यसत्पुष्पफलोपशोभितः; D4 अनिश्च*न्द्रूरतया हतप्रभः. —(l. 3) Ñ2 V1 बभौ स- (for बभूव). B3 (m. also) मनोरमैः संहतचारिभिर्यथा. —(l. 4) V1 बालमृगैर् (for व्याल°).]

Colophon. —Ś1 B1 D6 om. —*Kāṇḍa name* : Ñ2 B2.3 D2.4.5 अरण्यकांडे. —*Sarga name* : Ñ1 D5 ऋषिप्रयाणः; Ñ2 B2.3 D4 तापसवाक्यं; D2 ऋषिप्रयाणकः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 om.; Ñ2 B2.3 D2.4.5 1; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 116; M4 125. —After colophon, G concludes with श्रीरामाय नमः.

१०९

राघवस्त्वपयातेषु तपस्विषु विचिन्तयन् ।
न तत्रारोचयद्वासं कारणैर्बहुभिस्तदा ॥ १
इह मे भरतो दृष्टो मातरश्च सनागराः ।
सा च मे स्मृतिरन्वेति तान्नित्यमनुशोचतः ॥ २
स्कन्धावारनिवेशेन तेन तस्य महात्मनः ।
हयहस्तिकरीषैश्च उपमर्दः कृतो भृशम् ॥ ३
तस्मादन्यत्र गच्छाम इति संचिन्त्य राघवः ।
प्रातिष्ठत स वैदेह्या लक्ष्मणेन च संगतः ॥ ४
सोऽत्रेराश्रममासाद्य तं ववन्दे महायशाः ।
तं चापि भगवानत्रिः पुत्रवत्प्रत्यपद्यत ॥ ५
स्वयमातिथ्यमादिश्य सर्वमस्य सुसत्कृतम् ।
सौमित्रिं च महाभागां सीतां च समसान्त्वयत् ॥ ६ G. 3. 2. 6 B. 2 117. 6 L. 3. 1. 37

109

☞ For Sarga 109 in Ś1 Ñ V1 B D1–7, see the note in the beginning of Sarga 108. Ś1 B1 D6 continue the previous Sarga. Dm1 begins with ॐ; T2 with श्रीरामचन्द्राय नमः; M1.2 with श्रीरामाय नमः.

1 [a]) Ñ1 D2.5 [ऽ]पि (for तु). V1 D5 प्रयातेषु; D2 [अ]थ यातेषु (for [अ]पया°). Ś1 B1 D4.6 स च (B1 संग) तेषु प्रयातेषु. —[b]) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 विशेषतः; Ñ2 B2.3 G M1.3 [अ]नुचिंतयन्; Dg1 [अ]विचिंतयन् (for विचिन्तयन्). V1 तपस्वि*****; Dt1 Ct सर्वेष्वनुविचिंतयन्. —After 1[ab], D4 ins. :

2366* स साध्यर्षिगणं रामः सुदूरमनुगम्य च ।
प्रीतैर्ऋषिगणैः सर्वैः समादिश्य न्यवर्तत ।
तमाश्रमं विरहितं तापसैर्नियतेन्द्रियैः ।
संप्रीयमाणो बहुशः संप्रयुक्तः स निष्ठुरम् ।
विवृद्धं राक्षसं दृष्ट्वा रामोऽपि गमनोत्सुकः । [5]

—[c]) B1 [अ]रोचयेद् (sic); G3 रोचयद् (for [अ]रोचयद्). Ś1 Ñ1 D4.6 [अ]रोचयत्तत्र (by transp.); D2.5 रोचयत्तत्र. —B1 om. (hapl.) from 1[d] up to वासं in l. 2 of 2367*. —[d]) D5 तथा (for तदा).

2 B1 om. 2 (cf. v.l. 1). —[a]) Ñ2 B2.3 मये (B3 [before corr.] °यै)इ (for इह मे). —[b]) Ñ1 भरतश्च (sic) (for मातरश्च). Ś1 Ñ1 D2.4–6 समागताः (for सनागराः). Ñ2 V1 B2.3 मातरो नागरास्तथा. —[c]) Ś1 M3 स; Ñ1 Dg1 न (for सा). Dg1 स्मृतिरत्येति; D5 °*त्वेति; Ct as in text (for °न्वेति). Ñ2 V1 B3 महान्मे हृदये तापस; B2 महान्मे हृद्गतस्तापस. —[d]) Ś1 D6 M4 तं; M3 सा (for तान्). B3 अन्वशोचतः; D5 °शोचत (for अनुशोचतः).

3 B1 om. 3 (cf. v.l. 1). —[a]) Ś1 स्कंदावार-; D2 स्कंधावारि- (for स्कन्धावार-). Ñ2 V1 B2.3 (also as in text) -निवेशे तु (for -निवेशेन). —[b]) G2 M1 वने; Ct as in text (for तेन). Ś1 D2.4–6 चेह महात्मना (Ś1 °नां); Ñ2 V1 B3 चेह निवेशिते; B2 वेह निवेशतः (for तस्य महात्मनः). —[c]) Ñ2 V1 -पुरीषाभ्यां; B2.3 -करीषाभ्यां (for -करीषैश्च). Ś1 D6 करीषैश्चैव करिणाम्; Ñ1 D2.4.5 करीषेणाश्वकरिणाम्. —[d]) Ñ2 उपघातः; B2 अपवर्गः; B3 अपमर्दः; Dm1 ह्युपमर्दः; D5 उपसर्प्यः. B3 कुतो (for कृतो). Ś1 Ñ2 V1 B2.3 D2.4–6 महान्; Ñ1 महात्मन् (hypm.) (for भृशम्). —After 3, Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 ins.; Ñ2 ins. after 4 :

2367* लक्ष्मणस्त्वपयातेषु तपस्विषु विशेषतः ।
न तत्रारोचयद्वासं वैदेही च सुमध्यमा ।

[B1 om. up to वासं in l. 2 (cf. v.l. 1). —(l. 1) Ś1 Ñ2 D4.6 प्रयातेषु (for [अ]पयातेषु). —(l. 2) D2 तनुमध्यमा (for च सुमध्यमा).]

4 [a]) M2 अस्माद्. Ś1 B1 D2.4–6 अद्यैव (for अन्यत्र). Dd1 Dm1 G2 M1 गच्छामि. —[b]) D5 इतः (for इति). D4.5 संचित्य; G (ed.) निश्चित्य (for संचिन्त्य). —[c]) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 ततः सार्धं; M3 च वैदेह्या (for स वैदेह्या). Ñ2 स *तिष्ठत वैदेह्या; V1 प्रतिष्ठत्सह वैदेह्या. —[d]) Ñ2 V1 B2.3 धीमता; G1 संवृतः; G3 सुव्रतः (for संगतः). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 सीतया लक्ष्मणेन च. —After 4, Ñ2 ins. 2367*.

5 [a]) Ś1 B1 Dg1 Dm1 D2.4.5 अत्रेर्; G1 श्रोत्रेर् (sic); Cm.t as in text (for सोऽत्रेर्). V1 आगत्य (for आसाद्य). —[b]) Dd1 Dm1 ववंदे तं (by transp.). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 ववंदाते महाभुजौ; Ñ2 V1 B2.3 ववंदे तं तपोधनं; G3 ववंदे सुमहायशाः. —[c]) Ś1 B1 D4–6 स चास्मै; Ñ1 स चाभ्यां; Dg1 Dd1 Dm1 G1.2 M1.3.4 तं च स्म; D2 स चापि; G3 तं दृष्ट्वा; M2 स तं च; Ct as in text (for तं चापि). —[d]) Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 पितृवत् (for पुत्रवत्). Ś1 V1 T3 प्रतिपद्यत (V1 °ते); Dg1 प्रत्यनंदत; G (ed.) प्रत्यपूजयत्; Cm as in text (for प्रत्यपद्यत).

6 [a]) Ñ2 V1 B2.3 -सत्कारं; T2 आविश्य; G3 आमंत्र्य; Cr.m.g.t as in text (for आदिश्य). Ś1 D6 आसाद्य चासीनः; Ñ1 B1 D2.4.5 आदिश्य (B1 °हृत्य) चासीनः (D5 °हीनं). —[b]) T2 पूर्वम्; Ct as in text (for सर्वम्). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 सर्वं रामाय सत्कृतं (Ñ1 °तिं); Ñ2 V1 B2.3 कृत्वा रामाय सत्कृतं; T1 पूर्वमर्घ्यमुपस्कृतं. —[cd]) Ś1 B1 D4.6 स सौमित्रिं (D4 °त्रं) (for सौमित्रिं च). Ś1 B1 Dg1 Dt1 D2.4–6 G M1.3.4 महाभागं; Ñ1 महाभागः (for °भागां). Ś1 B1 D4.6 परिसांत्वयन्; Ñ1 Dt1 समसांत्वयन्;

G. 3 2. 7
B. 2. 117. 7
L 3. 1. 38

पत्नीं च तमनुप्राप्तां वृद्धामामन्त्र्य सत्कृताम् ।
सान्त्वयामास धर्मज्ञः सर्वभूतहिते रतः ।। ७
अनसूयां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् ।
प्रतिगृह्णीष्व वैदेहीमब्रवीदृषिसत्तमः ।। ८
रामाय चाचचक्षे तां तापसीं धर्मचारिणीम् ।
दश वर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके निरन्तरम् ।। ९
यया मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता ।
उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता ।। १०
दश वर्षसहस्राणि यया तप्तं महत्तपः ।
अनसूयाव्रतैस्तात प्रत्यूहाश्च निबर्हिताः ।। ११
देवकार्यनिमित्तं च यया संत्वरमाणया ।
दशरात्रं कृता रात्रिः सेयं मातेव तेऽनघ ।। १२
तामिमां सर्वभूतानां नमस्कार्यां यशस्विनीम् ।
अभिगच्छतु वैदेही वृद्धामक्रोधनां सदा ।। १३

Dm1 M2 [ए]व स सांत्वयन् ; D2.5 जनकात्मजां; G3 M4 सह सांत्वयन् ; Ct as in text (for समसान्त्वयत्). Ñ2 V1 B2.3 सौमित्रिमथ सीतां च यथावत्प्रत्य(B2 °परि; B3 °पर्य)-सांत्वयत्(B2 °न्).

7 D5 transp. 7^{ab}(including 2368*) and 7^{cd}. —^{a}) Ś1 B1 D4.6 च तपसा वृद्धां; Ñ1 V1 B2.3 D2.5 च स (G [ed.] स च) महा(D2.5 तदा)वृद्धां; Ñ2 च स महाभागां; Dg1 Dd1 Dm1 T1.2 M3.4 च समनुप्राप्तां; Ct as in text (for च तमनुप्राप्तां). —^{b}) Ś1 Ñ V1 B1.2 D2.4–6 सिद्धां शु(Ñ1 V1 B2 D2.5 °द्धाम्)द्धां तपोधनां(G[ed.]तपस्विनीं); B3 सिद्धामंधां तपोधनां. —After 7^{ab}, B2 reads 8^{ab}, 10^{cd} (first time); while D5 ins. :

2368* आजन्ममरणान्तं च तस्य वाच्यं न विद्यते ।
स भवेद्धि महाभागः पुराविद्भिः प्रकीर्तितः ।

—B3 transp. 7^{cd} and 8^{ab}. —^{c}) Ñ1 सांत्वया**. Ś1 B1 D2.4–6 धर्मज्ञां; Ñ1 धर्मदुः (sic); Dd1 Dm1 G3 सर्वज्ञः (for धर्मज्ञः). Ñ2 V1 B2.3 अब्रवीन्मधुरं वाक्यं. —^{d}) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D2.4–6 रतां (for रतः).

8 B2 reads 8^{ab} (followed by 10^{cd} [first time]) after 7^{ab}. B3 transp. 7^{cd} and 8^{ab}. —^{a}) B1 Dg1 D2.4 अनुसूयां. —^{b}) V1 B2 ब्रह्मचारिणीं; M3 धर्म***. G(ed.) सर्वभूतहिते रतां. —T3 reads 8^{c}–9^{b} after 14^{ab}. —^{c}) Ñ2 परिगृह्णीष्व; M3 ****ष्व (for प्रति°). G2 M1 वैदेहि; Ct as in text (for वैदेहीम्). —^{d}) G2 M1 [इ]त्यब्रवीद्; Ct as in text (for अब्रवीद्). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 इत्याह मुनिपुंगवः; Ñ2 V1 B2.3 रामपत्नीं यशस्विनीं. —After 8, Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 ins. :

2369* छन्दयस्व च कामैस्त्वं वैदेहीं धर्मचारिणीम् ।

[V1 B2.3 योजयस्व; D2 वदयस्व (for छन्द°). Ñ1 छंदयिष्यति कामैस्त्वं; Ñ2 योजयस्वार्थकामैस्त्वं; B1 D4 छंदयस्व प्रकामैस्त्वं; D5 नंदयस्व च सौमित्रि (for the prior half). Ñ2 V1 B2.3 मयैनां सत्कु(V1 °द्धृ)तां परां; G(ed.) रामपत्नीं यशस्विनी (for the post. half).]

9 T3 reads 8^{c}–9^{ab} after 14^{ab}. —^{a}) Dg1 स रामाय; D2.5 रामायाथ; T1 रामाय हि (for रामाय च). D2 [आ]-चचक्षेमां; D5 T3 °क्षेथां. V1 राघवाय च वक्ष्येतां; G3 रामा-याचचक्षे तां (subm.). —^{b}) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 ब्राह्मणीं संशितव्रतां; Ñ2 V1 B2.3 G M1.4 ब्राह्मणीं ब्रह्म(G2 M1 धर्म)-चारिणीं(Ñ2 वादिनीं). —Ś1 om. 9^{c}–10^{b}. Ñ B1–3 D2.4–6 read 9^{c}–10^{b} after 11. —^{c}) V1 दशवर्षम्; Cv दशवर्षे हि (for °र्षाणि). K(ed.) अनावृष्ट्यां (for °ष्ट्या). —^{d}) Ñ1 D5 निरंतरे (for निरन्तरम्).

10 Ś1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). —^{a}) Dg1 सृष्टेर्; Cr.m.g as in text (for सृष्टे). Ñ2 V1 B1–3 D2.4–6 M4 य(V1 म)या मूल(Ñ2 °लं)फलं सृष्टं. —^{b}) B1.3(before corr.) [इ]व (for च). B1 प्रवर्षिता (for °र्तिता). —Ñ B1–3 D2.4–6 read 9^{c}–10^{b} after 11. B2 reads 10^{cd} for the first time after 8^{ab}, repeating it here. —^{c}) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 तीव्रेण; Ñ2 V1 B2(both times).3 मौनेन (for उग्रेण). Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 युक्तां (for युक्ता). —^{d}) D4 नैगमैश् (for नियमैश्). Ś1 B1 D2.4–6 [अ]लंकृतां; Ñ2 V1 B2.3 [अ]नुत्तमैः(Ñ2 °मां) (for [अ]लंकृता).

11 ^{b}) Ś1 यथा; V1 Dd1 मया (for यया). M3 महावने; Cm.g as in text (for महत्तपः). —^{c}) B1.3 अनुसूया-; D4 अनसूयया (hypm.) (for अनसूया-). Ś1 Ñ1 B1 D4–6 पुरा तात; Ñ2 V1 B2.3 -व्रतं नाम; G2.3 M1.3.4 -व्रते(M3 °तैः; M4 त) स्नाता; M2 -वृतैस्तात; K(ed.) -व्रतैः स्नात्वा (for -व्रतैस्तात). D2 अनुसूया पुरा तात. —^{d}) V1 B2.3 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 Cm.g निवर्तिताः; M2 निराकृताः; Cv as in text (for निबर्हिताः). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 इ(Ñ1 D2.5 से)यं माते(Ś1 °तै)व तेनघ. —After 11, Ñ B1–3 D2.4–6 read 9^{c}–10^{b}.

12 Ś1 om. 12. —^{a}) G1.3 -निमित्तैश्; Cm.g as in text (for -निमित्तं). V1 तु (for च). —^{b}) V1 मया (for यया). V1 D2 सत्वरमाणया; G(ed.) संचर° (for संत्वर°). —^{c}) Ñ2 B2.3 दशरात्रीः; Dt1 ***त्रं (for दशरात्रं). B2 राम (for रात्रिः). —^{d}) T2 वा (for ते). G3 [ऽ]नघे. D2 तपोयोगेन राघव; T1 नियमादेव तेन मे.

13 ^{a}) Ś1 B1 D4.6 पूर्वभूतानां (for सर्व°). —^{b}) V1 B3 हितामार्यां; B1 नमस्कुर्यां; B2 स्थितामार्यां (for नमस्कार्यां). Ñ V1 B2.3 Dt1 Dd1 Dm1 D2.5 G1.2 तपस्विनीं (for यश°). —After 13^{ab}, M2 reads 16^{ab}, repeating it in its proper place. —^{c}) T2 Cm.g अनुगच्छतु; Ct as in text (for अभि°). —^{d}) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 सिद्धाम्

एवं ब्रुवाणं तमृषिं तथेत्युक्त्वा स राघवः ।
सीतामुवाच धर्मज्ञामिदं वचनमुत्तमम् ॥ १४
राजपुत्रि श्रुतं त्वेतन्मुनेरस्य समीरितम् ।
श्रेयोर्थमात्मनः शीघ्रमभिगच्छ तपस्विनीम् ॥ १५
अनसूयेति या लोके कर्मभिः ख्यातिमागता ।
तां शीघ्रमभिगच्छ त्वमभिगम्यां तपस्विनीम् ॥ १६
सीता त्वेतद्वचः श्रुत्वा राघवस्य हितैषिणी ।
तामत्रिपत्नीं धर्मज्ञामभिचक्राम मैथिली ॥ १७
शिथिलां वलितां वृद्धां जरापाण्डुरमूर्धजाम् ।
सततं वेपमानाङ्गीं प्रवाते कदली यथा ॥ १८
तां तु सीता महाभागामनसूयां पतिव्रताम् ।
अभ्यवादयदव्यग्रा स्वं नाम समुदाहरत् ॥ १९
अभिवाद्य च वैदेही तापसीं तामनिन्दिताम् ।
बद्धाञ्जलिपुटा हृष्टा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ २०
ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वा तां धर्मचारिणीम् ।
सान्त्वयन्त्यब्रवीद्धृष्टा दिष्ट्या धर्ममवेक्षसे ॥ २१
त्यक्त्वा ज्ञातिजनं सीते मानमृद्धिं च मानिनि ।
अवरुद्धं वने रामं दिष्ट्या त्वमनुगच्छसि ॥ २२   G. 3. 2. 21 B. 2. 117. 22 L. 3. 1. 53

(for वृद्धाम्). M3 अक्रोधिनीं (for °धनां). Ś1 Ñ V1 B1–3 Dd1 Dm1 D2.4–6 M2 सतीं (for सदा). —After 13, Dd1 Dm1 read 16.

14 After 14^{ab}, T3 reads 8^{c}–9^{b}. —^{c}) B1 उद्दिश्य; Dt1 आलोक्य (for उवाच). B1 D2.5 धर्मज्ञ; G2 M1 धर्मात्मा (for धर्मज्ञाम्). —^{d}) B1 Dt1 D4 अब्रवीत्; M3 उत्तमां (for उत्तमम्).

15 ^{a}) G3 देवि (for त्वेतन्). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 सीते श्रुतं ते वचनं; Ñ2 V1 B2.3 श्रुतं(B3 शुभं) ते वचनं सीते. —^{b}) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 प्रभाषत:; Ñ2 V1 B2.3 महात्मनः (for समीरितम्). —^{c}) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 प्रियार्थम्; V1 श्रियेर्थिम् (sic) (for श्रेयोर्थम्).

16 Ś1 B1 T1 om. (hapl.) 16. Dd1 Dm1 read 16 after 13. M2 reads 16^{ab} for the first time after 13^{ab}, repeating it here. —^{a}) V1 B3 D2.4 अनु(V1 °थ[sic])-सूयेति; Cr as in text (for अन°). —^{b}) D2.4–6 कर्मणा (for कर्मभिः). Ñ2 V1 B2.3 जरापांड(V1 °डु [also])-रमूर्धजा. —^{cd}) Ñ2 V1 B2.3 अभिवादय तां सौम्यां अभिवाद्यां (V1 °द्यां) तपस्विनीं.

17 ^{a}) B2 Dd1 Dm1 M2 च; T3 ते (for तु). Ñ2 B1 D6 तद् (for [ए]तद्). V1 B3 G1 तद्वचनं (for त्वेतद्वचः). —^{b}) Ñ2 G1.3 हितैषिणीं; V1 महात्मनः; Dt1 यशस्विनी; Dd1 Dm1 T3 G2 M1.2 हितैषिणः (for °षिणी). —^{d}) Ñ2 V1 B2.3 वीक्षितुं (for मैथिली). Ś1 Ñ1 B1 D6 धर्मज्ञा सा(B1 °ज्ञाम)भिचक्रमे; D2.5 धर्मज्ञा त्वाभिचक्रमे; D4 धर्मं ज्ञात्वाभि-चक्रमे. —After 17, Dm1 ins. राम.

18 Ñ2 V1 B2.3 transp. 18^{ab} and 18^{cd}. —^{a}) Ś1 Dm1 D4.6 T1.2 G3 पलितां; Ñ2 V1 B2.3 D2.5 M4 मलिनां (M4 °नीं); B1 पतितां; G1 वलिता; Cv.m.g.t वलितां (as in text). ✻ Cv: वलितामिति लेखकैः सादृश्यभ्रमेण वकारः पकारो लिखितः। ✻ —^{b}) B1 T G M1–3 -पांडर- (for -पाण्डुर-). Ñ2 B2.3 अपश्यत्सा(Ñ2 °त्तां) तपोधनां. —Ś1 D6.7 om. 18^{c}–19^{b}. —^{c}) B1 पतितां; B2.3 प्रतनुं; D4 प्रततां; D5 प्रकंप-; M4 प्रततं (for सततं). Dg1 Dt1 M4 वेपमानांगी; Ct as in text. —^{d}) Ñ2 B3 Dt1 कदलीमिव; V1 B2 Dg1 T3 G3 M1.3 कदलीं यथा.

19 Ś1 D6.7 om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). —^{a}) Dg1 च (for तु). G3 सीतां (sic). —^{b}) V1 B1 D2.4 अनुसूयां (for अन°). Ñ1 V1 D2.5 दृढव्रतां; Ñ2 B1–3 D4 M4 धृत° (for पति°). —^{cd}) Dg1 Dd1 Dm1 T3 M3 अव्यग्रां (for °ग्रा). Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 अभ्य(V1 D6 °भि)वादयत क्षिप्रं ब्रुवं(B1–3 °व)ती (V1 om. from ब्रुवंती up to 20^{a}) मैथिली ह्यहं(Ñ2 °लीति या; B2.3 °लीत्यहं).

20 V1 om. 20^{a} (cf. v.l. 19). —^{a}) Ś1 Ñ1 D2.4–6 [अ]थ; B2 om. (subm.) (for च). —^{b}) Dm1 तापसी. Ś1 Ñ V1 B1–3 D4–6 धर्म(V1 B2 ब्रह्म)चारिणीं; Dg1 Dt1 M3.4 तां दमान्वितां (for तामनिन्दिताम्). D2 तापसीधर्म-चारिणीं. —D4 om.(hapl.) 20^{c}–21^{b}. V1 illeg. for 20^{d}.

21 D4 om. 21^{ab} (cf. v.l. 20). G2 om. 21–22. Ś1 om. 21. D6 reads 21^{ab}(followed by 2370*) in marg. —^{a}) V1 om.; D5 तां तु (for ततः). M2 महाभागा (for °गां). —^{b}) B1 D5.6 सा दृष्ट्वा; D2 सा पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तां). Ñ2 V1 B2.3 दृष्ट्वा सा ब्रह्मचारिणीं(V1 °णी). —^{c}) Dg1 वृष्टां; Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 वृद्धा; T3 दृष्ट्वा (for हृष्टा). Ñ2 V1 B2.3 उवाच कुशलं पृष्ट्वा. —^{d}) Dm1 अवेक्ष्यसे; T3 °सि; Cm as in text (for °क्षसे). —For 21^{cd}, Ñ1 B1 D2.4.5.6 (reads in marg.) subst. :

2370* कुशलं सान्त्वयित्वैनां पर्यपृच्छदनामयम् ।

[D5 [इ]मां (for [ए]नां). D6 बद्धांजलिं सांत्वयित्वा (for the prior half). D2 om. from पर्यपृच्छद् up to रामं in 2371*.]

22 G2 om. 22 (cf. v.l. 21). —^{a}) V1 ज्ञातिविनं (sic) (for °जनं). Ś1 Ñ1 B1 D4–6 त्यक्त्वा राज्यं सुखं चैव. —^{b}) Ś1 Ñ1 B1 D6 मानं वृद्धिं; Dg1 D4 T G1.3 मानवृद्धिं (T3 °मृद्धं); Cm.g.t as in text (for मानमृद्धिं). Ñ1 D4.5 T1.2 M4 भामिनि; B1 भाविनि; G3 कामिनि (for मानिनि).

G. 3. . 22 B. 2. 117. 23 L. 3. 1. 54 नगरस्थो वनस्थो वा पापो वा यदि वाशुभः ।
यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः ॥ २३
दुःशीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः ।
स्त्रीणामार्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः ॥ २४
नातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं विमृशन्त्यहम् ।
सर्वत्र योग्यं वैदेहि तपः कृतमिवाव्ययम् ॥ २५
न त्वेवमवगच्छन्ति गुणदोषमसत्स्त्रियः ।
कामवक्तव्यहृदया भर्तृनाथाश्चरन्ति याः ॥ २६
प्राप्नुवन्त्ययशश्चैव धर्मभ्रंशं च मैथिलि ।
अकार्यवशमापन्नाः स्त्रियो याः खलु तद्विधाः ॥ २७
त्वद्विधास्तु गुणैर्युक्ता दृष्टलोकपरावराः ।
स्त्रियः स्वर्गे चरिष्यन्ति यथा पुण्यकृतस्तथा ॥ २८

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे नवाधिकशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

Ñ2 V1 B2.3 सुखं मानं च भाविनि. —^{c}) Ñ2 B2.3 अनुरागाद्; T3 अविरुद्धं; G1 अवरुद्धा; Cm.g.t as in text (for अवरुद्धं). V1 असुरापाद्वने वासं (sic). —^{d}) B3 अभिगच्छसि. —For 22^{cd}, Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 subst. :

2371* दिष्ट्यास्यनुगता रामं रोहिणीव निशाकरम् ।

[D2 om. up to रामं (cf. v.l. 2370*). —Ś1 [अ]नुगतं. B1 दिष्ट्या त्वं तु गता रामं (for the prior half).]

23 ^{a}) Ñ2 V1 B2.3 समस्थो (V1 °स्तो) विषमस्थो (V1 °स्तो) वा. —^{b}) Ś1 Ñ1 B1 D4.6 पापवान्; Dg1 Dm1 M3 पापी वा; Dt1 Dd1 G1 Ct शुभो वा (for पापो वा). Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 M4 [अ]शुचिः (for [अ]शुभः). —^{d}) Ś1 B1 D2.4–6 तासां लोकाः सनातनाः; T1 तासां लोको महोदयः.

24 ^{a}) Ś1 Ñ2 V1 B2.3 D4.6 अशीलः; Ñ1 विशीलः; D2 सुशीलः (for दुःशीलः). Ñ2 कामचारी (for °वृत्तो). —^{b}) B1 ऋणी; G(ed.) धर्मैर् (for धनैर्). Ñ2 V1 B2.3 धनैर्विरहितोपि वा; G1 M2 धनवान्यदि वाधनः. —^{c}) B1 नार्य- (for आर्य-). —^{d}) M3 दैवतं परमं (by transp.). —After 24, B3 ins. :

2372* पतिरेव गुरुः स्त्रीणामिहलोके परत्र च ।

25 ^{a}) B1 ततो (for नातो). B1 D4 वरिष्ठं (for विशिष्टं). Ś1 D6 जानामि (for पश्यामि). —^{b}) M3 missing for बान्धवं. Ś1 D6 सुभृशं स्त्रियः; Ñ1 B1 D5 विमृशंस्त्रियः (B1 °याः); Ñ2 V1 B2.3 D2 वं (D2 वा) कुलस्त्रियाः; G3 विमृशाम्यहं (for विमृशन्त्यहम्). D4 धनैर्वा परिवर्जितः. —^{c}) B1 G3 सर्वं योग्यं हि (G3 च) वैदेहि. —^{d}) D4 तपं (for तपः). —For 25^{cd}, Ñ2 V1 B2.3 subst. :

2373* पतिर्बन्धुर्गतिर्भर्ता दैवतं गुरुरेव च ।

[V1 पतिर्ब***निर्; G(ed.)पतिर्बंधुः प्रभुर् (for पतिर्बन्धुर्गतिर्).]

26 D2 om. 26^{ab}. —^{a}) Ś1 D6 न त्वेनम्; Ñ2 B2.3 न त्वेतद्; V1 न त्वेदम् (for न त्वेवम्). Ś1 D5.6 अनुगच्छंति; G1 अभि° (for अव°). —^{b}) Ś1 Ñ1 D4–6 लोके गुणम्; Ñ2 V1 B2.3 शीलदोषाद् (for गुणदोषम्). B1 लोके गुणसमाः स्त्रियः. —^{c}) Ñ2 B3 कामं (for काम-). Ś1 D6 -पृक्तस्व-; Ñ1 -सक्तव्य-; Ñ2 च**; B1 -पृक्तस्य (sic); B3 (m. as in text) -वैक्लव्य-; D4 -संपृक्त-; D5 -[अ]विकृष्ट-; T2 -वर्तव्य-; Cm.g.t as in text (for -वक्तव्य-). V1 M4 काममव्यक्तहृदया. —^{d}) M3 भर्तुनाशाश्च (sic). Ś1 Ñ1 B1 D4–6 भर्तृ (B1 °र्तु) नाथा हि (Ñ1 °थाश्च) योषितः; Ñ2 B2.3 D2 भर्तारं व्युच्च (B3 दुश्च)-रंति याः; V1 भर्तारं व्युद्धरंति याः.

27 ^{a}) Dt1 प्राप्नुवंति. Ñ2 पापं; B2.3 पापा (for चैव). V1 पाप***काः पापात्. —^{b}) B1 -भ्रंशश्च (for -भ्रंशं). —^{c}) Dd1 श्व (स्व) कार्य- (for अकार्य-). —^{d}) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 स्त्रियो न तु (D2 ननु) पतिव्रताः; Ñ2 V1 B2.3 तादृश्यः खलु ताः (G[ed.] याः) स्त्रियः; Dg1 स्त्रियः खलु च तद्विधाः. —After 27, B2 ins.; B3 ins. after 28 :

2374* नैर्गुण्येन च संयुक्ता भ्रष्टलोकपरावराः ।
असत्स्त्रियोऽन्यथाचारा ह्यनिष्टं लोकमासते ।

[(l. 1) B3 समायुक्तां (for च संयुक्ता). B3 -परावरां. —(l. 2) B3 असत्स्त्रियमथो गत्वा (for the prior half). B3 च (for हि).]

28 D2 om. 28. —^{a}) Ś1 त्वद्विधा; G2 Ct तद्विधास् (for त्वद्विधास्). Ś1 B1 D4.6 त्वद्; Dg1 च; G3 स (for तु). Ñ2 B2.3 गुणोपेता (for गुणैर्युक्ता). V1 त्वद्विधा * ***ता. —^{b}) V1 दृष्टदोष-; B1 दृष्ट्वा लोके (for दृष्टलोक-). D4 हृष्टलोके परावरे. —^{cd}) Ś1 D6 स्वर्गं (for स्वर्गे). Ś1 D6 प्रवेक्ष्यंति; Ñ1 विरम्यंतेथ (hypm.); B1 D4 प्रविश्यंते; D5 हि रंस्यंते (for चरिष्यन्ति). Ś1 पुण्यकृतास्; B1 °युतस्; T1.2 धर्मकृतस्; G2 °कृतं (for पुण्यकृतस्). Ñ2 V1 B2.3 स्वर्गे वसंति सु (B3 शु) भगे संतः सुकृतिनो यथा. —After 28, Ś1 B1 D4–6 ins.; D2 ins. after 27 (due to om.) :

2375* त्वद्विधाः कतिचित्सीते लोके सन्ति पतिव्रताः ।

[B1 न क्वचित् (for कतिचित्). B1 D4 परावराः (for पतिव्रताः).]

—After 28, B3 ins. 2374* and then cont.; Ñ2 ins. after 28 :

११०

सा त्वेवमुक्ता वैदेही अनसूयानसूयया ।
प्रतिपूज्य वचो मन्दं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १
नैतदाश्चर्यमार्याया यन्मां त्वमनुभाषसे ।
विदितं तु ममाप्येतद्यथा नार्याः पतिर्गुरुः ॥ २
यद्यप्येष भवेद्भर्ता ममार्ये वृत्तवर्जितः ।
अद्वैधमुपवर्तव्यस्तथाप्येष मया भवेत् ॥ ३
किं पुनर्यो गुणश्लाघ्यः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ।
स्थिरानुरागो धर्मात्मा मातृवर्ती पितृप्रियः ॥ ४
यां वृत्तिं वर्तते रामः कौसल्यायां महाबलः ।
तामेव नृपनारीणामन्यासामपि वर्तते ॥ ५ G 3 3. 5 B 2. 118. 5 L. 3 1. 65

2376* इमं च लोकं विचरन्ति धन्याः
परांश्च लोकान्प्रवरा जयन्ति ।
लोके च कीर्तिर्मनसः सुखं च
पतिव्रते त्वं भव सा यशस्विनी ।

—Ñ2 B3 cont.; V1 B2 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins. after 28:

2377* तदेवमेतं त्वमनुव्रता सती
पतिव्रतानां समयानुवर्तिनी ।
भवस्व भर्तुः सहधर्मचारिणी
यशश्च धर्मं च ततः समाप्स्यसि ।

[(l. 1) V1 B3 (marg. also as above) तमेवम् (for तदेवम्). Ñ2 V1 B2.3 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1 एनं; T3 M4 एवं; G1.3 M2.3 एव (for एतं). Ñ2 V1 B2.3 समनुव्रता; Dt1 त्व***ता (for त्वमनुव्रता). M4 त्व**** *ती (damaged). —(l. 2) Dt1 पतिप्रधाना (for °व्रतानां). Ñ2 V1 समयानुबोधिनी; B2.3 °रोधिनी (for °वर्तिनी).—(l. 3) Ñ2 V1 B2.3 भवेह (for भवस्व).—(l. 4) Ñ2 B3 धर्मं चरितं; M4 पुण्यं च यतः (for धर्मं च ततः).]

Colophon. Ś1 B1 D4.6 om.—*Kāṇḍa name*: Ñ1 V1 **आरण्यके**; B2.3 D5 **अरण्यकांडे**.—*Sarga name*: Ñ1 **अनसूयासमागमः**; Ñ2 V1 B2.3 **अन(** Ñ2 °**नु)सूयावाक्यं**; D2.5 **अनसूयादर्शनः**(D5 °**नं**).—*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 V1 om.; Ñ2 B2.3 D2.5 2; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 117; M4 126.—After colophon, G1.3 conclude with **श्रीरामाय नमः**; G2 with **श्रीमते नमः**.

110

☞ For V1, cf. note before 2. 108. 1. B4 D1.3.7 om. Sarga 110 (cf. v.l. 2.108.1). Ś1 D4.6 continue the previous Sarga. Dm1 begins with **ॐ**; T2 M1 with **श्रीरामचन्द्राय नमः**; M2 with **श्रीरामाय नमः**.

1 [a]) M4 damaged for **सा त्वेवमु**. Ś1 B1 D4.6 **इत्येवम्**; V1 **सा चैवम्** (for **सा त्वेवम्**).—Note hiatus between [a] and [b].—[b]) Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 **भगवत्या**; Dg1 M4 **त्वनसूया** (to avoid hiatus); Dd1 Dm1 T2.3 G M1.2 **ह्यनसूया** (to avoid hiatus) (for **अनसूया**). V1 B1.3 D2.4.5 [**अ**]**नुसूयया** (for [**अ**]**नसू**°). Dt1 **त्वनसू***-**यया** (om. hapl.).—[c]) V1 B2.3 **प्रतिगृह्य**. B1 reads **वचो** *inf. lin.* Ś1 Ñ V1 B1(*inf. lin.*).2.3 D2.4–6 **हृष्टा** (for **मन्दं**).—[d]) Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 **वक्तुं समुपचक्रमे**.

2 [a]) Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 **नेदम्** (for **नैतद्**). Ś1 Ñ1 B1 D2.4.6 **आर्ये यत्**; V1 (m. as in text) **अद्यार्या**; Dt1 **आर्यायां**; D5 **आर्येव** (for **आर्याया**). B3 **नैतदाश्चर्यमाना या**.—[b]) Ś1 Ñ1 D2.4.6 **त्वमेवम्**; B1 **त्वय्येवम्**; D5 **त्वमेतद्**; M4 **यन्मा त्वम्** (for **यन्मां त्वम्**). Ś1 **अतिभाषसे**; D6 T2 **अभिभाषसे** (for **अनुभाषसे**). Ñ2 V1 B2.3 **यदेवमनुशास्सि** (B2 °**स्सि**; B3 °**षि**) **मां**; T3 **यन्मां त्वमभिभाषसे**—[c]) Ś1 B2.3 D6 **हि**; Ñ2 om. (subm.) (for **तु**). Ñ2 B1.3(*sup. lin.*; orig. as in text) Dt1 Dm1 **मया** (for **मम**).—[d]) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 **यथा नित्यं गुरुः पतिः**; Ñ2 V1 B2.3 **यथा स्त्रीणां पतिर्गतिः**(V1 °**तः**).—After 2, Dm1 ins. **राम**.

3 [a]) B1 [**ए**]**को**; D4 [**ए**]**वं** (for [**ए**]**ष**). B3 **पतिर्** (for **भवेद्**).—[b]) V1 T3 G1.3 M3.4 **ममार्यो**; Dt1 Dd1 Dm1 **Ct अनार्यो** (for **ममार्ये**). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 **धन-**; Ñ2 V1 **वित्त-**; Dt1 G3 **Cm.t वृत्ति-**; G(ed.)**गुण-** (for **वृत्त-**).—B1 om. 3[cd].—[c]) S**अद्वैध्यम्**; **Cv.r.m.g.t अद्वैधम्** (as in text). Dt1 **Ct अत्र वर्तव्यं**; Dm1 °**कर्तव्यस्**; D2 **अनुवर्तव्यस्**; G1.2 °**वक्तव्यम्**; M1.3 °**वर्तव्यं**; M4 °**चर्तव्यं**; K[ed.] °**चर्तव्यस्**; **Cr उपपत्तव्यस्**; **Cm.g उपचर्तव्यस्** (for **उपवर्तव्यस्**). Ś1 D6 **अद्यैव ह्यनुवर्तव्यस्**; Ñ2 B2.3 **अद्वैधे**(B2.3 [*inf. lin.*]°**ते**)**नोपचर्यस्तु**; V1 **यद्यहीनोपचर्यश्च**; D4 **अवैधमुपगंतव्यस्**.—[d]) Dm1 **हि** (for [**अ**]**पि**). Ś1 D6 **पतिर्मया**; Ñ1 **भवेन्मम**; D2.4.5 **भवेन्मया** (by transp.) (for **मया भवेत्**). Ñ2 V1 B2.3 **तथापि नियतं मया**(B3 *sup. lin.*; orig. **मम**).

4 [a]) Ś1 **गुणै रामः**; Ñ1 B1 D2.4–6 **गुणैः श्लाघ्यः**.—Ś1 om. (hapl.) 4[b]–5[a].—[d]) G1.3 M4 **पितुः प्रियः**; **Cm** as in text (for **पितृप्रियः**). Ñ V1 B2.3 D2.5 **मातापित्रोः प्रियः**(V1 **रतः**) **सदा**(Ñ2 B2 **सदा प्रियः** [by transp.]); B1 D4.6 **पित्रोः प्रियतरः सदा**; Dg1 Dt1 T3 G2 M1.3 **Cg.t मातृवत्पितृवत्प्रियः**.

5 Ś1 om. 5[a] (cf. v.l. 4).—[b]) G1 **कासर्यायां** (sic) (for **कौसल्यायां**). Ś1 D6 **दृढव्रतः**; Ñ V1 B1–3 D2.4.5 T3 G M1.2.4 **महायशाः** (for **महाबलः**).—[c]) Ś1 D5.6 **नृपपत्नीनाम्** (for °**नारीणाम्**).

G. 3. 3. 6
B. 2. 118. 6
L. 3. 1. 66

सकृद्दृष्टास्वपि स्त्रीषु नृपेण नृपवत्सलः ।
मातृवद्वर्तते वीरो मानमुत्सृज्य धर्मवित् ॥ ६
आगच्छन्त्याश्च विजनं वनमेवं भयावहम् ।
समाहितं हि मे श्वश्र्वा हृदये यत्स्थितं मम ॥ ७
पाणिप्रदानकाले च यत्पुरा त्वग्निसंनिधौ ।
अनुशिष्टा जनन्यास्मि वाक्यं तदपि मे धृतम् ॥ ८
नवीकृतं तु तत्सर्वं वाक्यैस्ते धर्मचारिणि ।
पतिशुश्रूषणान्नार्यास्तपो नान्यद्विधीयते ॥ ९
सावित्री पतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गे महीयते ।
तथावृत्तिश्च याता त्वं पतिशुश्रूषया दिवम् ॥ १०
वरिष्ठा सर्वनारीणामेषा च दिवि देवता ।
रोहिणी न विना चन्द्रं मुहूर्तमपि दृश्यते ॥ ११
एवंविधाश्च प्रवराः स्त्रियो भर्तृदृढव्रताः ।
देवलोके महीयन्ते पुण्येन स्वेन कर्मणा ॥ १२
ततोऽनसूया संहृष्टा श्रुत्वोक्तं सीतया वचः ।
शिरस्याघ्राय चोवाच मैथिलीं हर्षयन्त्युत ॥ १३
नियमैर्विविधैराप्तं तपो हि महदस्ति मे ।
तत्संश्रित्य बलं सीते छन्दये त्वां शुचिव्रते ॥ १४

6 a) Dd1 दृष्टामपि (sic); G1 दृष्टावपि (for °स्वपि). —b) D2 पितृवत्सलः. —c) M2 रामो (for वीरो). —d) Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 मानदः (for धर्मवित्).

7 a) Ś1 D6 आगच्छता च; Ñ1 B1 D4.5 °च्छंतं च; G3 आवर्जंत्या स्म (for आगच्छन्त्याश्च). —b) Dg1 एतद्; G1.3 एव (for एवं). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 भयावहमिदं वनं. —c) Ś1 Ñ1 B1 D4.6 समर्पितं (for समाहितं). Ś1 Ñ1 हि यच्छ्रुश्वा; B1 च यच्छुत्वा; Dg1 भवेत्श्वश्वा; D4 हि यद्दृष्टं; D6 हि यद्वाक्यं; T मे श्वश्वा च (T3 °श्चापि); M2 तु मे श्वश्वा (for हि मे श्वश्वा). D2.5 अर्पितं त(D5 य)द्धि मे(D5 om. [subm.]) श्वश्वा. —d) Ś1 D2.5.6 तत्स्थितं; Ñ1 B1 D4 तत्स्थिरं; Dt1 G1 M2 Ct यत्स्थिरं; T1.2 तद्धृतं; T3 **तं; M4 [ऽ]वस्थितं (for यत्स्थितं). T1.2 महत् (for मम). —For 7, Ñ2 V1 B2.3 subst.:

2378* आगच्छन्तीं च विजनं वनं श्वश्रूर्यदन्वशात् ।
समाहितवती पूर्वं तच्च मे हृदि वर्तते ।

8 a) Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4.6 G1.2 M1 -ग्रहण- (for -प्रदान-). D4 स (sic) (for च). —b) Ñ1 मे (for तु). Ś1 B1 D2.4–6 यद्(D2 द्विजा; L[ed.]यदा)ग्निगुरुसंनिधौ; Ñ2 V1 B2.3 यत्पुरा पावकांतरे. —c) Dt1 Dd1 Dm1 अनुशिष्टं; M2 अतिशिष्टा (for अनुशिष्टा). Ñ2 V1 B2.3 [अ]हं; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 मे; G2 [अ]स्ति; G(ed.)हि (for [अ]स्मि). —d) Dd1 ध्रुवं (for धृतम्). Ñ2 V1 B2.3 तच्च मे हृदि वर्तते. —For 8cd, Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 subst.:

2379* अन्वशासत्पिता वाक्यं यन्मां तदपि मे हृदि ।

[D5 यत्तावद् (for यन्मां तद्).]

9 a) Ś1 V1 B1 D2.6 K(ed.) च तत्; Ñ B3 M3.4 तु मे; Dg1 च मे (for तु तत्). Dt1 Dd1 Dm1 M1 Ct न विस्मृतं(M1 before corr. as in text) तु मे(M1 तत्) सर्वं. —b) Ñ1 Dt1 Dd1 Ct वाक्यैः स्वैर्; Ñ2 V1 B2.3 त्व(B2 त)द्वाक्यैर्; B1 D2.6 G3 °स्तैर्; Dm1 वाक्यैः स्व- (for वाक्यैस्ते). Ś1 D6 ब्रह्मचारिणि. —cd) B3 G3 पतिशुश्रूषणं (for °षणान्). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 नान्यत् (for नार्यास्) and नार्या (for नान्यद्). Ś1 Ñ2 V1 B2.3 विशिष्यते (for विधीयते).

10 V1 om. (hapl.) 10ab. —a) M3 सावित्रीमपि शुश्रूषां. —b) T2 कृता (for कृत्वा). —c) Dg1 तथावृत्तिं; M4 Cr यथावृत्तिश्; Cg.t तथावृत्तिश् (as in text). Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 तथैवारुंधती याता; M3 (before corr. as in text) तथावृत्तितया त्वं हि. —d) M3 प्रति (for पति-). V1 D2.5 -शुश्रूषणाद् (for -शुश्रूषया). T3 परं (for दिवम्).

11 a) Ś1 G2 वसिष्ठा. —b) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 एषाप्या(D4 °मा)र्यै दिवं गता; Ñ2 V1 B2.3 तथैव पतिदेवता. —d) Ñ2 V1 B2.3 वर्तते (for दृश्यते).

12 a) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D2.4–6 चाप्यप(D2 °म)राः (for च प्रवराः). —b) B1 -धृत- (for -दृढ-). —c) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 ताश्च (for देव-). —d) Ś1 B1 D4.6 शुभे पुण्येन; Ñ1 D2.5 स्वेन पुण्येन (by transp.). Ñ2 V1 B2.3 पुण्यैरेव स्व(V1[before corr.] सु)कर्मभिः. —After 12, D5 ins. an addl. colophon [*Kāṇḍa name*: आरण्य°. —*Sarga no*: 3].

13 a) G(ed.) तच्च (for ततो). Ñ2 V1 B1.3 Dg1 D2.4 [ऽ]नुसूया. —b) Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 श्रुत्वा वचनमुत्तमं. —c) M3 partly damaged. Ś1 शिरस्यादाय; Dm1 शिरसाघ्राय. —d) Ś1 Ñ V1 B1.3 D2.4–6 हर्षगद्गदा(Ñ2 V1 B3 °दं); B2 सत्यगद्गदां (for हर्षयन्त्युत).

14 B1 om. 14. Ś1 Ñ V1 B2.3 D2.4–6 transp. 14 and 15abcd. —a) V1 प्राप्तं; Dt1 आमं (sic) (for आप्तं). —b) Ś1 Ñ V1 B3 D2.4–6 तपो योगजम्; B2 तपो यत्किंचिद्; G(ed.) तपो योग्यं यद्. —c) Ś1 Ñ1 D4.6 M4 यत् (for तत्). Ś1 D2.5.6 संस्मृत्य; Ñ2 V1 B2.3 आश्रित्य; Dm1 °भृत्य; D4 °सृत्य; T3 G1.2 M2 °श्रुत्य; Ct as in text (for संश्रित्य). B2 om. सीते. —d) D5 त्वा. Ś1 Ñ1 D2.4–6 T1.2 शुचिस्मिते (for °व्रते). Ñ2 V1 B2.3 वरेण छंदयामि ते. —After 14, Ñ2 V1 B2.3 ins. 2380*.

उपपन्नं च युक्तं च वचनं तव मैथिलि ।
प्रीता चास्म्युचितं किं ते करवाणि ब्रवीहि मे ।
कृतमित्यब्रवीत्सीता तपोबलसमन्वितान् ॥ १५
सा त्वेवमुक्ता धर्मज्ञा तया प्रीततराभवत् ।
सफलं च प्रहर्षं ते हन्त सीते करोम्यहम् ॥ १६
इदं दिव्यं वरं माल्यं वस्त्रमाभरणानि च ।
अङ्गरागं च वैदेहि महार्हमनुलेपनम् ॥ १७
मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभयेत् ।
अनुरूपमसंक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यति ॥ १८
अङ्गरागेण दिव्येन लिप्ताङ्गी जनकात्मजे ।
शोभयिष्यसि भर्तारं यथा श्रीर्विष्णुमव्ययम् ॥ १९
सा वस्त्रमङ्गरागं च भूषणानि स्रजस्तथा ।
मैथिली प्रतिजग्राह प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २० G. 3. 3. 21 B. 2. 118. 21 L. 3. 1. 81

15 Ś1 Ñ V1 B2.3 D2.4–6 transp. 14 and 15[abcd]. —[a]) Dg1 reads **युक्तं च** in marg. T1.2 **मनोज्ञं** (for **च युक्तं**). —B1 om. 15[c]–16[b]. —[cd]) Ś1 D6 **चास्म्यद्य ते**; Ñ1 Dt1 D5 G2 M1.3 **चास्म्युच्य**(G2 °**द्य**)**तां**; Dg1 **चाप्युच्यतां**; Dm1 **वास्म्युचितं**; D2 **चास्म्युच्यत:**; D4 **चास्मि ह्यत:**; M2 [**अ**]**स्मि ह्युच्यतां**; M4 **चास्मि प्रियं** (for **चास्म्युचितं**). Ś1 D4.6 **किं नु**(D4 **तु**); Dt1 D5 T3 **सीते** (for **किं ते**). Dg1 **ते**; Dd1 Dm1 G2 M1.2.4 **तत्** (for **मे**). Dt1 **प्रियं च किं** (for **ब्रवीहि मे**). Ś1 Ñ1 D2.4–6 **वचनं करवाण्यहं**(D5 °**णि किं**) (for [d]). Ñ2 V1 B2.3 **प्रीतास्म्यनेन तद्ब्रूहि प्रियं किं करवाणि ते.** —After 15[cd], Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.; whereas Ñ2 V1 B2.3 ins. after 14:

2380* **तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विस्मिता मन्दविस्मया ।**

[Ñ2 V1 B2.3 सैवं तस्या वच: श्रुत्वा (for the prior half). B2 सस्मिता; T2 विस्मया; G1 विस्मितं (for विस्मिता). T3 वैदेही मंदविस्मिता; G(ed.) विस्मितामनुविस्मिता (for the post. half).]

—[c]) Ś1 D6 **कृतकृत्यावदत्सीता.** —[d]) Ś1 V1 D6 **-वन-** (for **-बल-**). V1 **-समीरितां**; B2 D2 **-समन्विता**; M4 **-समाश्रितां** (for **-समन्वितान्**).

16 Ñ1 B1 M2 om. 16[ab] (for B1, cf. v.l. 15). —[a]) Ś1 T2 **उक्त्वा** (for **उक्ता**). D4 **धर्मात्मा**; T3 om. (for **धर्मज्ञा**). Ñ2 V1 B2.3 **सैवमु**(Ñ2 °**यु**)**क्ता**(V1 B3 °**क्त्वा**) **तु धर्मज्ञा.** —[b]) Ś1 D6 **तथा**; Ñ2 V1 B2.3 **तदा** (for **तया**). V1 T3 **प्रीतिप**(T3 °**क**)**रा**; B3 Dt1 T2 **प्रीतितरा**; Cg **प्रीततरा**(as in text). M4 [**अ**]**ब्रवीत्** (for [**अ**]**भवत्**). —[c]) G(ed.) **सकलं** (for **सफलं**). Ñ2 V1 B2.3 **च प्रसादं तं**; Dd1 Dm1 **च प्रकर्षं ते**; G1.3 **सं**(G3 **मत्**)**प्रहर्षं ते**; Cv.r.g.t as in text (for **च प्रहर्षं ते**). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 **अब्रवीच्चापि सफ**(D5 °**क**)**लं.** —[d]) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 **हर्षं** (for **हन्त**). Dg1 reads **सीते** in marg. Ñ2 V1 B2.3 **कुर्वती तामुवाच ह.** —After 16, Ñ1 erroneously repeats 16[c].

17 [a]) M2 **रत्नं** (meta.) (for **वरं**). —[b]) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 M2 **वस्त्राणि**(Ñ1 °*) (for **वस्त्रम्**). —[c]) Ś1 D6 M4 **अंगरागश्च.** —[d]) D6 **ममार्हं** (for **महार्हम्**). Ś1 B1 D4.6 **च विलेपनं**; Ñ1 Dg1 D2.5 T1.2 **चा**(Ñ1 **वा**)**नुलेपनं.** —For subst. in Ñ2 V1 B2.3, see 2381*.

18 [a]) D5 **सकृद्** (for **मया**). —[b]) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 **भूषणैरपि**(Ś1 D6 °**मि**) **वर्जिता**(Ñ1 D2.5 °**तं**). —[c]) Ś1 B1 D4–6 **तथा रूपम्**; D2 **येन रूपम्**; M4 **अपि रूपम्.** D2 Cr **असंश्लिष्टं**; G2 M1 **अविक्लिष्टं**(G2 °**न्नं**); Cv.m.g.t as in text (for **असंक्लिष्टं**). —[d]) D2.5 **एतद्** (for **एव**). —For 17–18, Ñ2 V1 B2.3 subst. and read after 19[ab]:

2381* **मया दत्तेन सुभगे भूषिता विचरिष्यसि ।**
अद्य प्रभृति भद्रं ते मण्डनं खलु शाश्वतम् ।
अनुलेपं च सुचिरं गात्रान्नापगमिष्यति ।
त्वमनेनाङ्गरागेण मया दत्तेन मैथिलि ।

[(l. 1) V1 पुण्येन (for सुभगे). —After l. 1, B3 ins.:

2381(A)* राघवोऽपि च त्वां दृष्ट्वा परां प्रीतिं गमिष्यति ।

—(l. 2) Ñ2 V1 मंडलं (for मण्डनं). —(l. 3) V1 B3 रुचिरं (for सु°).]

19 [a]) Ñ1 **अनुरागेण** (for **अङ्ग°**). —[b]) Ś1 D6 **लिप्तेन**; Ñ2 V1 B2.3 M4 **रक्तांगी**; Dg1 **दीप्तांगी** (for **लिप्ताङ्गी**). V1 **जनकात्मजा** (sic). —After 19[ab], Ñ2 V1 B2.3 read 2381*. —[c]) Ñ2 V1 B2.3 **रमयिष्यसि.** —[d]) Ś1 Ñ2 V1 B2.3 D6 M4 **कांता**(Ś1 D6 **विष्णुं**; V1 °**तं**) **श्रीरिव रूपिणी**(M4 **माधवं**); Ñ1 **देवी श्रीरिव वासवं**; B1 D2.4.5 **श्रीर्विष्णुमि**(B1 °**रि**; D5 °**ष्णोरि**)**व रूपिणी.**

20 [a]) Ñ2 B2.3 **वासांसि** (for **वस्त्रम्**). B3 [**अं**]**गरागांश्च** (for **अङ्गरागं**). V1 **वासांसि चांगरागं च.** —[b]) Ś1 **भाजनानि** (for **भूषणानि**). G1 **स्रजं** (for **स्रजस्**). —[d]) Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 **प्रीतिदायम्** (for °**दानम्**). —After 20, Ñ2 V1 B2.3 ins.:

2382* **तत: शुभं सा तरुणार्कसंनिभं**
गतक्लमा वस्त्रयुगं सदामलम् ।
स्रजोऽङ्गरागं च विभूषणानि च
प्रसन्नचेता जगृहेऽथ मैथिली ।

[(l. 3) Ñ2 V1 B2 om. second च. —(l. 4) B2 च; G(ed.) तु (for ऽथ).]

—Thereafter Ñ2 V1 B2.3 ins. an addl. colophon, while Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 M2.4 ins. the same after 20. [*Kāṇḍa name*: Ś1 D4–6 आरण्य°; Ñ V1 B1.2 D2 आरण्यक°; B3 अरण्य°. —*Sarga name*: Ś1 B1.3 D4.6 अन(B1.3 D4 °नु)सूया(B3 reads अनुसूया in m.)प्रीतिदाय:; Ñ1

G. 3. 4. 1
B 2. 118. 22
L 3. 2. 1

प्रतिगृह्य च तत्सीता प्रीतिदानं यशस्विनी ।
श्लिष्टाञ्जलिपुटा धीरा समुपास्त तपोधनाम् ॥ २१
तथा सीतामुपासीनामनसूया दृढव्रता ।
वचनं प्रष्टुमारेभे कथां कांचिदनुप्रियाम् ॥ २२
स्वयंवरे किल प्राप्ता त्वमनेन यशस्विना ।
राघवेणेति मे सीते कथा श्रुतिमुपागता ॥ २३
तां कथां श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण च मैथिलि ।
यथानुभूतं कार्त्स्न्येन तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २४
एवमुक्ता तु सा सीता तां ततो धर्मचारिणीम् ।
श्रूयतामिति चोक्त्वा वै कथयामास तां कथाम् ॥ २५
मिथिलाधिपतिर्वीरो जनको नाम धर्मवित् ।
क्षत्रधर्मण्यभिरतो न्यायतः शास्ति मेदिनीम् ॥ २६

अनसूयाऽग्गार्यैत्म (sic); Ñ2 प्रीतिदायार्णं; V1 B2 प्रीतिदायः; D2 अनुसूयावाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś1 Ñ1 B1 D6 om.; Ñ2 V1 B2.3 D2 G(ed.) 3; D4 2; D5 4; M2 118; M4 127; L(ed.) 1.]

21 Before 21, M2 ins. श्रीरामाय नमः. —[a]) Ś1 Ñ1 B2 तु तां; Ñ2 B3 D5.6 तु तं; V1 ततः; B1 D2.4 तु तत्; Dd1 Dm1 च तं (for च तत्). —[b]) M4 प्रीतिदायं. Dg1 अनुत्तमं (for यशस्विनी). Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 प्रीतिदायमनुत्तमं. —After 21[ab], D2.5 ins.:

2383* शुशुभेऽभ्यधिकं लक्ष्म्या स्वर्णयष्टिरिवोज्वला ।

—[c]) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D4.6 कृतांजलि-; Dg1 M4 बद्धांजलि-; G2 शिष्टांजलि-; Ct श्लिष्टांजलि- (as in text). Ñ2 V1 B2.3 तत्र; G2 M1 सीता (for धीरा). —[d]) Ś1 Ñ V1 B2.3 D2.5.6 तामुपास्त; B1 D4 तामुपास्य; T2.3 °स्ते (for समुपास्त). V1 Dd1 Dm1 तपस्विनीं (for तपोधनाम्).

22 B2 om. 22[ab]. —[a]) Ś1 B1 D4.6 तां तु सीताम्; Ñ V1 B3 D2.5 तां विनीताम्(Ñ2 °चित्राम्) (for तथा सीताम्). —[b]) V1 B1 D2.4.5 अनुसूया. Ñ2 V1 B3 तपोधना; M4 यतव्रता (for दृढव्रता). —[c]) Ś1 B1 D4.6 वक्तुम् (for प्रष्टुम्). —[d]) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 सीतां(Ś1 D6 शुभं) कमललोचनां; Ñ2 B2.3 कथाज्ञां तां कथाप्रियां; V1 कथां ज्ञातुं कथाप्रिया.

23 [a]) Ś1 स्वयंवरं (for °वरे). M4 कथं (for किल). —[b]) Ś1 B1 D4.6 एतेन (for अनेन). Ś1 Dd1 Dm1 D4.6 यशस्विनि(Ś1 Dd1 Dm1 °नी). —[c]) Ś1 Ñ1 B1 D4.6 वै (for मे). —[d]) B1 D4 तथा (for कथा). Ś1 Ñ1 श्रोतुम्; B1 D2.4–6 श्रोत्रम्; Cg as in text (for श्रुतिम्). Ñ2 V1 B2.3 Dg1 कथा श्रुतिपथं(Dg1 °दं) गता.

24 [a]) B2 अहं (for कथां). After कथां, Ñ2 erroneously ins. कथयिष्यामि. —[b]) Ś1 B1 D2.4–6 G M1.2 विस्तरेणैव; V1 B2.3 G(ed.) विस्त(G[ed.] °स्ता)रेणेह (B2 °ति). —[c]) V1 B3 यथानुवृत्तं; B2 Dg1 Dt1 यथाभूतं च(B2 तु); D2 G3 यथानुभूता. —[d]) Ñ1 तथा; Ñ2 सर्वं (for तन्मे). D5 त्वं कर्तुम्; G1 वक्तुमिह (for त्वं वक्तुम्). V1 B2.3 सर्वमाख्यातुमर्हसि.

25 [a]) Ñ2 V1 B2.3 तथा; Dd1 Dm1 तु तां (for तु सा). —[b]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 तापसीं; M2 तां तदा (for तां ततो). Ñ2 V1 B2.3 तां तपोब्रह्मचारिणीं. —[c]) Ñ2 B2 [अ]थामंत्र्य; V1 संमंत्र्य; B3 [उ]पामंत्र्य; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 चोक्ता वै; G1 सोत्साहा; M2 चोक्त्वाथ (for चोक्त्वा वै). —[d]) Ñ2 B2.3 वक्तु(B3 बह्वी)म(ा)चक्रमे कथां; V1 ततो रंगं प्रचक्रमे. —For 25, Ś1 Ñ1(om. l. 3) B1 D2.4–6 subst.:

2384* एवमुक्त्वा तु तां सीतां विरराम तपस्विनी ।
तामुवाच ततः सीता श्रूयतामित्यथो वचः ।
यथावृत्तमिदं सर्वं तत्ते वक्ष्यामि तापसि ।

[(l. 1) D2 उक्ता. Ś1 सीतां तां (by transp.). Ñ1 D2.5 तपोधना (for तपस्विनी).]

26 [a]) B2 G2 मैथिलाधिपतिर्. V1 B2 धीमान्; B3 श्रीमान् (for वीरो). —[b]) Ś1 D6 वीर्यवान्; D2 धार्मिकः (for धर्मवित्). —[c]) M3 क्षेत्र- (for क्षत्र-). Ś1 Ñ1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4–6 T -कर्मणि; Ñ2 V1 B2.3 -धर्मेषु; G1.3 M1 -धर्मे हि (for -धर्मणि). B3 निरतो; G(ed.) [अ]नुरतो (for [अ]भि°). B1 क्षत्रधर्मरतो धीरो. —[d]) V1 शास्त्र- (sic); M3 शास्त (sic) (for शास्ति). —After 26, Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 ins.:

2385* स गतो धर्मसंवर्तं काले किल पिता मम ।
पत्नीभिः सह धर्मात्मा ददर्श महदद्भुतम् ।
अन्तरिक्षेण गच्छन्तीं दिव्यरूपां मनस्विनीम् ।
मेनकां वै ह्यप्सरसं द्योतयन्तीं दिशो दश ।
तां दृष्ट्वा रूपसंपन्नां मन्मथस्य रतीमिव । [5]
बभूव मुदितो राजा दृष्ट्वा तां वामलोचनाम् ।
स मन्मथशराविष्टः पिता मम तदाभवत् ।
मनुष्यसदृशी बुद्धिस्तस्यासीद्धैर्यनाशिनी ।
अस्यां नाम समुत्पद्येदपत्यं कीर्तिवर्धनम् ।
ममापत्यविहीनस्य महान्हि स्यादनुग्रहः । [10]
अन्तरिक्षाच्च वागुच्चैरुवाचामानुषी किल ।
प्राप्स्यस्यपत्यमस्यास्त्वं सदृशं रूपवर्चसा ।

[(l. 1) Ñ1 कर्म संकर्तुं; B1 धर्म संचर्तुं; D2.4.5 कर्म सत्कर्तुं (for धर्मसंवर्तं). Ñ2 V1 B2.3 स सीराकर्षणं कर्तुं (for the prior half). V1 B2.3 गतः काले (for काले किल). —(l. 2) D5 सह पत्न्या च (for पत्नीभिः सह). Ñ2 V1 B3 धर्माभिः; G(ed.) धर्म्याभिः (for धर्मात्मा). Ś1 Ñ1 D6 अद्भुतां (for °तम्). Ñ2 V1 B2.3 स(Ñ2 marg.) ददर्शाद्भुतं महत् (for the post. half). —(l. 3) B1–3 अंतरीक्षेण; D5 G(ed.)अंतरि(G[ed.] °री)क्षे च (for °रिक्षेण). B2.3 दिव्यकायां(B3 [*inf. lin.* also]

तस्य लाङ्गलहस्तस्य कर्षतः क्षेत्रमण्डलम् ।
अहं किलोत्थिता भित्त्वा जगतीं नृपतेः सुता ॥ २७
स मां दृष्ट्वा नरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः ।
पांशुगुण्ठितसर्वाङ्गीं विस्मितो जनकोऽभवत् ॥ २८
अनपत्येन च स्नेहादङ्कमारोप्य च स्वयम् ।
ममेयं तनयेत्युक्त्वा स्नेहो मयि निपातितः ॥ २९
अन्तरिक्षे च वागुक्ताप्रतिमा मानुषी किल ।
एवमेतन्नरपते धर्मेण तनया तव ॥ ३०
ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा पिता मे मिथिलाधिपः ।
अवाप्तो विपुलामृद्धिं मामवाप्य नराधिपः ॥ ३१

G. 3. 4. 18
B. 2. 118. 32
L. 3. 2. 20

°मां) मनोरमां(B3 °हरां) (for the post. half). Ñ2 V1 अंतरीक्षं तु(V1 °क्षेण) गच्छंती दिव्यकाया(V1 °मा) मनोरमा. —(l. 4) Ś1 om. वं(subm.). Ñ1 कामप्सरसं (for वै ह्यप्स°). D2 मेनकाप्सरसं नाम; D5 अप्सरां मेनकां नाम (for the prior half). Ñ2 V1 B2.3 मेनकेत्यप्सरा(B2.3 °रां) नाम्ना द्योतयंती(B2.3 °तीं) दिशस्त्विषा. —(l. 5) Ś1 D6 दृष्ट्वा तां (by transp.). —Ñ2 V1 B2.3 om. l. 6–7. —(l. 6) D2.5 बभूव राजा मुदितः पिता मे नृदृढव्रते. —(l. 7) Ś1 Ñ1 -शराविद्धः (for -शराविष्टः). —(l. 8) Ñ1 D2.5 अस्य (for तस्य). D2 वीर्य-; D5 धर्म- (for धैर्य-). Ñ2 V1 B2.3 नरयासीन्मानसी बुद्धिस्तदा धैर्यविचालि(B3 [after corr.] °नादि)नी(V1 वैर्यविचारिणी [sic]). —B1 om. l. 9–10. —(l. 9) Ś1 Ñ1 D6 समुत्पाद्य; Ñ2 V1 B2 ममोत्पद्येद्; B3 (before corr. ममोत्पाद्य) मयोत्पाद्यम् (for समुत्पद्येद्). Ś1 Ñ1 D6 दांपत्यं; B3(m. after. corr. as above) तापस्यं (sic) (for अपत्यं). —Ś1 om. l. 10–12. —(l. 10) Ñ1 मम च; Ñ2 B2.3 महान्स; D2 महान्नु (for महान्हि). V1 महाश्चर्यादनुग्रहः; D5 मनसोनुग्रहः परः (for the post. half). —(l. 11) Ñ2 V1 B2.3 अथांतरीक्षे; B1 D4.6 अंतरि(B1 °री)क्षे च (for अन्तरिक्षाच्च). B1 मानुषी (for [अ]मा°). Ñ1 D2.4.5 उच्चरन्मानुषी किल; D6 उच्चचार तदा किल (for the post. half). —(l. 12) Ñ2 B1–3 D2 अस्यां त्वं; V1 अस्यां वै (for अस्यास्त्वं). B1 D2.4.6 -संपदा (for -वर्चसा).]

27 [a]) Ś1 **तस्यापत्यविहीनस्य.** —[b]) Ś1 Ñ1 B1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4–6 T G M1.4 Cr.t **कृषतः**; Cm.g as in text (for **कर्षतः**). Ñ2 V1 B2.3 **यज्ञमंडलं.** Dg1 glosses(within brackets): **कर्षतः 'षड्गवेन कृषती'ति श्रुत्या शोधनकर्तुः क्षेत्रमंडलं, यागोपयोगक्षेत्रं, चयनस्थानमित्यर्थः.** —[c]) M1 **हित्वा** (for **भित्त्वा**). —[d]) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 **नृपसंनिधौ**; Ñ2 V1 B2.3 **जगतो ग**(V1 **म**)**तिं** (for **नृपतेः सुता**).

28 [a]) M2 **नरपतिर्दृष्ट्वा** (by transp.). —[b]) V1 **दृष्टि-**; B2.3(*sup. lin.* also; orig. **मुष्टिं**) **दृष्टिं**; D5 **मुष्टिं** (for **मुष्टि-**). B3 D5 **विक्षेप** (for **-विक्षेप-**). Ñ2 V1 B2 **-तत्परां** (for °**रः**). Ś1 B1 D4.6 **मुष्टिं वि**(B1 **नि**)**क्षिपतीं पुनः**(Ś1 D6 **मुहुः**). —[c]) Ś1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.6 S **पांसु-**. Ś1 **-वेष्टित-**; Ñ2 V1 B2.3 **-रुषित-**; Dg1 S **-कुंठित-**; D6 **-विष्ठित-** (for **-गुण्ठित-**). —[d]) T1.2 G M1.2 **जनको विस्मितो** (by transp.). V1 [ऽ]**ब्रवीत्.** —After 28, B3 ins. :

2386* **सुवर्णप्रतिमाकारामतीव सुमनोहराम् ।**

29 [b]) Ś1 Ñ1 B1 D5.6 M1 **आरोप्यांकमहं**(M4 °**थ**) **स्वयं**; D2.4 **आरोप्यांकं च मां स्वयं.** —[c]) Dg1 **मामियं**; Cg as in text (for **ममेयं**). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 [उ]**क्ता**; D2 [उ]**क्तं**; Cg as in text (for [उ]**क्त्वा**). —[d]) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 **स्नेहश्च मयि**(D2.5 **विनि**) **पातितः.** —For 29, Ñ2 V1 B2.3 subst. :

2387* **अभिपद्यैव च स्नेहादारोप्याङ्केऽब्रवीत्किल ।**
ममेयं तनया व्यक्तं स्नेहोऽस्यां येन मेऽभवत् ।

[(l. 1) Ñ2 V1 B2 अभिपत्ये(V1 °द्ये)व. —(l. 2) V1 (after corr. as above) समेयं (for ममेयं).]

30 [ab]) B1 **अंतरीक्षे च**; D5 **अंतरिक्षाच्च.** K(ed.) [अ]**मानुषी** (for **मानुषी**). ❊ Cg : **मा प्रति मामुद्दिश्य 'एवमेतन्नरपते धर्मेण तनया तव' इति अंतरिक्षे अमानुषी वागुक्ता। यद्वा वागुक्ताप्रतिमेत्यत्र अप्रतिमेति छित्त्वा वाग्विशेषणतया वा योज्यम्।** ❊ Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 **मानुषी किल मां**(Ñ1 **मा**) **प्रति** (for [b]). Ñ2 V1 B2.3 **तथैव्यंतर्हिता चैव वागुवाचाशरीरिणी.** —[c]) G1.3 M2 **एवं** (for **एतन्**). —[d]) M4 **सीतैषा** (for **धर्मेण**). G2 M1 **दुहिता** (for **तनया**). —For 30[cd], Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 subst. :

2388* **सदुन्दुभिरिवाचिन्त्या पुष्पवृष्टिपुरःसरा ।**
मेनकायां समुत्पन्ना कन्येयं मानुषी तव ।

[(l. 1) D2 नु-; D5 सा (for स-). Ñ2 B2.3 सदुंदुभिविनिर्घोषा; V1 B1 शंख(B1 महद् ; G[ed.] सह)दुंदुभिनिर्घोषा (for the prior half). Ñ1 पुष्पवृष्टिरवापतत् (for the post. half). —(l. 2) B2 D2 मेनकायाः. Ñ2 V1 B3 मानसी (for मानुषी). D2 transp. मानुषी and तव.]

—Thereafter cont. :

2389* **भविष्यति नृलोकेऽस्मिन्राजन्गुणनिदर्शनम् ।**
विदार्य क्षेत्रवसुधां यस्मात्सीतेव चोत्थिता ।
तस्मात्सीतेति नामास्याः ख्यातिं यास्यति भूतले ।

[(l. 1) Ñ1 लोकेस्मिन् (subm.); D2.5 हि(D5 त्रि) लोकेस्मिन् (for नृलोके°). Ñ2 V1 B2.3 प्राप्स्यति(Ñ2 °सि) त्रिषु लोकेषु यशः परमशोभनं(V1 B2 °ना). —(l. 2) D2 कृषिवदेव निसृता (for the post. half). Ñ2 V1 B2.3 D4 विदार्य वसुधां यस्मादियं सीतेव चोत्थिता. —(l. 3) Ñ1 D2.5 नाम्ना वै; Ñ2 लोकेस्मिन्; V1 B2.3 D4 लोकेषु (for नामास्याः). Ñ V1 B1–3 D2.4.5 ते सुता (for भूतले). G(ed.) तस्मात्सीतेत्यसौ ख्यातिं लोके यास्यति ते सुता.]

31 [b]) Ś1 Ñ1 B1 D2.5.6 **मिथिलेश्वरः**; Dg1 **मिथिलापतिः.** —Ñ2 om. (hapl.) 31[cd]. —[c]) T1 M1.4(*inf. lin. sec. m.* also as in text) **मिथिलाम्** (for **विपुलाम्**). Ś1 D6

G. 3. 4. 19
B. 2. 118. 33
L. 3 2. 21

दत्ता चास्मीष्टवद्देव्यै ज्येष्ठायै पुण्यकर्मणा ।
तया संभाविता चास्मि स्निग्धया मातृसौहृदात् ॥ ३२
पतिसंयोगसुलभं वयो दृष्ट्वा तु मे पिता ।
चिन्तामभ्यगमद्दीनो वित्तनाशादिवाधनः ॥ ३३
सदृशाच्चापकृष्टाच्च लोके कन्यापिता जनात् ।
प्रधर्षणामवाप्नोति शक्रेणापि समो भुवि ॥ ३४
तां धर्षणामदूरस्थां संदृश्यात्मनि पार्थिवः ।
चिन्तार्णवगतः पारं नाससादाप्लवो यथा ॥ ३५
अयोनिजां हि मां ज्ञात्वा नाध्यगच्छत्स चिन्तयन् ।
सदृशं चानुरूपं च महीपालः पतिं मम ॥ ३६
तस्य बुद्धिरियं जाता चिन्तयानस्य संततम् ।
स्वयंवरं तनूजायाः करिष्यामीति धीमतः ॥ ३७
महायज्ञे तदा तस्य वरुणेन महात्मना ।
दत्तं धनुर्वरं प्रीत्या तूणी चाक्षय्यसायकौ ॥ ३८
असंचाल्यं मनुष्यैश्च यत्नेनापि च गौरवात् ।
तन्न शक्ता नमयितुं स्वप्नेष्वपि नराधिपाः ॥ ३९

वृद्धिं चावाप परमां; Ñ1 V1 B1.3 D2.4.5 **वृ**(D5 **ऋ**)**द्धिं चावाप** (B1 °**प्य**) **विपुलां**; B2 **बुद्धिं चाधाय विपुलां**. —^{d}) B1 **जनाधिपः** (for **नरा**°).

32 ^{a}) Ś1 **दृवेन दत्ता चेष्टायै**; Ñ1 D2.4–6 **देव्यै च**(D2 6 **प्र**) **दत्ता चेष्टायै**(Ñ1 **श्रेष्ठायै**). —^{b}) Dt1 Ct **-कर्मणे**; Cg.t*p* as in text (for **-कर्मणा**). —For 32^{ab}, Ñ2 V1 B2.3 subst. :

2390* **ज्येष्ठायाश्चाददद्देव्या मामपत्यार्थकारणात् ।**

[B3 ज्येष्ठायां and देव्यां for °याश् and °व्या respy.]

—^{c}) Ś1 Ñ2 V1 B2.3 D4.6 **संवर्धिता**; T3 [अ]**हं भाविता** (for **संभाविता**). V1 B2.3 D4 **चाहं**; T2 **चात्म-** (for **चास्मि**). —For 32, B1 subst. :

2391* **देवेति दत्ता ज्येष्ठायै श्रेष्ठायै पुण्यकर्मणा ।**
यया च वर्धिता चास्मि मातृस्नेहेन सौहृदात् ।

33 ^{a}) D2.4 **-संभोग-** (for **-संयोग-**). Ś1 D6 **-योगं च**; Ñ1 B1 **-योग्यं च**; Ñ2 **-सदृशं**; D2.5 **-योग्यं तु** (for **-सुलभं**). —^{b}) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D4.6 **च**(Ś1 D6 [**ए**]**व**) **मे पिता**; Ñ1 **पिता मम** (for **तु मे पिता**). —^{c}) Ñ1 **चिंतया**; Ñ2 V1 B2.3 D4 **ध्यानम्** (for **चिन्ताम्**). Ñ2 V1 G1 **अभ्यागमद्**. —^{d}) B2 **वित्तलाभाद्**; M4 **वृत्ति**(*inf. lin. sec. m.* also **वित्त**)**नाशम्** (for **वित्तनाशाद्**).

34 ^{ab}) Dm1 **सादृश्याच्**. Ś1 B1 D2.4.5 [**अ**]**वकृष्टाच्** (for [**अ**]**प**°). D6 T3 **सदृशश्चाव**(T3 °**प**)**कृष्टश्च** (for ^{a}). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 **वरात्** (for **जनात्**). Ñ2 V1 B3 **सदृशं चाप**(G[ed.] °**व**)**हृ**(B3 °**कृ**)**ष्टं च**(V1 **सदृशादपकृष्टं च**) **प्राप्य कन्यापिता वरं**; B2 **सदृशं चापहृष्टं चाप्राप्य कन्यावरं पिता**. —^{c}) Ñ1 V1 B2.3(after corr. as in text) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2.4.5 G3 M3.4 Ct **प्रधर्षणम्** ; Cr.m.g **प्रधर्षणाम्** (as in text). —^{d}) Ñ2 B3 D4 **वज्रिणापि**; V1 B2 **वज्रिणोपि** (for **शक्रेणापि**). Ś1 Ñ1 B1 D2.5.6 **यदि** (for **भुवि**).

35 ^{a}) Ś1 D6 **तं धर्षणाधिं**(D6 °**णं वि**) **दूरस्थं**. —^{b}) Ñ1 D2.5 **निश**(D2 °**शा**)**म्य**; Ñ2 B2 **अवेत्य**; V1 D4 **अवेक्ष्य**; B3 **आवेद्य**; T **दृष्ट्वा च**; M4 **समीक्ष्य** (for **संदृश्य**). Ś1 B1 D6 **निशम्य स च**(B1 **परि**) **पार्थिवः**. —Ś1 B1 D6 transp. 35^{cd} and 36^{ab}. —^{c}) B3 **चिंतावर्ण-** (meta.). Ś1 B1 D6 **चिंतार्णवस्य पारं स**. —^{d}) B3 (orig. as in text; *sup. lin.* also) **नाज्ञास्यद्** (for **नाससाद**). B1 [**अ**]**प्लवं**; D5 T3 **प्लवो** (for [**अ**]**प्लवो**).

36 Ś1 B1 D6 transp. 35^{cd} and 36^{ab}. —^{a}) Ś1 B1 D2.6 **च**; B2 **तु** (for **हि**). M3 **मा** (for **मां**). Ś1 Ñ1 B1.2 D2.4–6 M4 **दृष्ट्वा** (for **ज्ञात्वा**). —^{b}) Ñ1 T1.2 **विचिंतयन्** ; D2.5 **विनिश्चयं** (for **स चिन्तयन्**). Ś1 B1 D6 **नाध्य**(B1 °**धि**)**गच्छति**(D6 °**त**) **निश्चयं**. —^{c}) Ñ2 V1 B3 D4 **मेनुरूपं**; T Cm.t **चामि**°; Cv.r.g as in text (for **चानु**°). —^{d}) D2 M4 **महीपालं** (for °**पालः**). Ś1 Ñ1 B1 Dd1 Dm1 D5.6 **पिता**; G2 **पितुर्** (sic) (for **पतिं**). Ñ2 V1 B2.3 **वसुधाधिपतिः पतिं**; D4 **वसुधायाः पतिः पिता**.

37 ^{b}) Ś1 Ñ1 D2.5.6 **धीमतः** (for **संततम्**). Ñ2 V1 B2.3 D4 **दह्यमानस्य चिंतया**; B1 **चिंतमानस्य धीमतः**. —^{cd}) Dg1 Dt1 **धर्मतः**; D5 **सुस्थिरा** (for **धीमतः**). Ś1 Ñ1 B1 D6 **करिष्य**(D6 °**ष्ये**) **इति च**(B1 **त** [sic]) **स्थिरा**; D2 **करिष्यामि इति स्थिरा** (with hiatus) (for ^{d}). Ñ2 V1 B2.3 D4 **स्वयंवरं कारयिष्ये सीताया इति धर्मतः**(V1 **जातिधर्मतः**).

38 ^{a}) Ś1 B1 D4.6 **यजमानस्य यज्ञे वै**; Ñ1 D5 **यजमानाय** (D5 °**नस्य**) **मे यज्ञं**(D5 °**ज्ञे**); G2 M1 **महत्किल यदा तस्य** (M1 °**स्य**); M4 **महायज्ञे यजानस्य**. —^{c}) G1 **न्यस्तं** (for **दत्तं**). Ś1 **तेषां**; M4 **दिव्यं** (for **प्रीत्या**). —^{d}) Dg1 T1.2 G M1–3 **चाक्षय-** (for °**य्य-**). Ś1 B1 D4 **तूणीरौ चाक्षयौ तथा**; Ñ1 D2 **तूणीरौ चाक्षयैः**(D2 °**यौ**) **शरैः**; D5 **तूणौ चैवाक्षयौ शरौ**; M4 **तूणीरे चा**(*inf. lin. sec. m.* also **वा**)**क्षये शरैः**. —For 38, Ñ2 V1 B2.3 subst. :

2392* **यज्ञं हि यजतः पूर्वं शंकरेण महात्मना ।**
न्यासो मम पितुर्दत्तं धनुस्तूणौ तथाक्षयौ ।

[(l. 1) B3 om. हि (subm.). V1(*sup. lin.* as above) जयनः (meta.). Ñ2 तस्य (for पूर्वं). —(l. 2) Ñ2 न्यासं (for °सो). B3 दत्तो (for दत्तं).]

39 ^{a}) Ś1 B1 D6 **न चाल्यते**; Ñ1 D2 **संचाल्यते**; D5 **संचाल्यं न**; M4 **असंधार्यं** (for **असंचाल्यं**). —^{b}) Dg1 G2 **यत्नेवा**(G2 **च**) (for **यत्नेन**). Ś1 D6 **प्रमाणं गौरवाधिकं**; Ñ1 B1

तद्धनुः प्राप्य मे पित्रा व्याहृतं सत्यवादिना ।
समवाये नरेन्द्राणां पूर्वमामन्त्र्य पार्थिवान् ॥ ४०
इदं च धनुरुद्यम्य सज्यं यः कुरुते नरः ।
तस्य मे दुहिता भार्या भविष्यति न संशयः ॥ ४१
तच्च दृष्ट्वा धनुः श्रेष्ठं गौरवाद्गिरिसंनिभम् ।
अभिवाद्य नृपा जग्मुरशक्तास्तस्य तोलने ॥ ४२

G. 3. 4. 35
B. 2. 118. 43
L. 3. 3. 5

D2 प्रमाणाद्गौ(Ñ1 °णांगा [sic])रवाधिकं; D5 प्रमाणे गौरवेधिकं; M4 प्रयत्नेनापि गौरवात्. —[cd]) D2.5 यं न शक्ता; G3 तदशक्ता (for तच्च शक्ता). D2 नामयितुं (for नम°). Ñ1 D2.5 समस्ता मनुजेश्वराः (for [d]). Ś1 B1 D6 यं न शक्ताश्चालयितुं समस्ता(B1 °मंतान्) मनुजाधिपाः(B1 °जेश्वराः). —For 39, Ñ2 V1 B2.3 D4 subst. :

2393* पुरुषाणां शतं साग्रं यत्तद्वहति गौरवात् ।
तेजोयुतानां बलिनां तरुणानां च धीमताम् ।
यत्तन्मनोरथेनापि हीनसत्त्वबलान्वयैः ।
न शक्यं सहसा वोढुं कुतः संधातुमोजसा ।
तथैव चारोपयितुं सर्वैरेव नराधिपैः ।
अन्यैश्च पुरुषैर्लोके कृतास्त्रैः सुविकत्थनैः ।

[(l. 1) B3 reads साग्रं *sup. lin.* D4 यदुद्वहति (for यत्त°). —(l. 2) B3 तेजस्वतानां (sic) (for तेजोयुतानां). B3(*sup. lin.* also; orig. as above) मुनिनां (for बलिनां). V1 तरुणीनां (sic) (for °णानां). —(l. 3) V1 -बलान्वितैः (for -बलान्वयैः). D4 हितसत्त्वबलानुगैः (for the post. half). —After l. 3, Ñ2 B3 read l. 6, B3 repeating it (var.) below. —(l. 4) D4 सत्त्वं न चेतसा (for संधातुमोजसा). —(l. 6) Ñ2 B3 (first time) विविधैर्लोके: (for पुरुषैर्लोके). G(ed.) स्व- (for सु-). D4 न नाम्यं स्वविकत्थनैः (for the post. half).]

40 [ab]) T2 ते (sic) (for मे). Ś1 D6 स्थापयित्वा तदा चापं पित्रा मे व्याहृतं वचः; Ñ1 इति मे प्राप्य ते चापं व्याहृतं मे पिता पुरा; B1 D2.5 इति(B1 °मं) सं(B1 *inf. lin.* also; orig. तु)स्थाप्य तच्चापं पित्रा मे व्याहृतं तदा. —[c]) B1 न रौद्राणां (sic) (for नरेन्द्राणां). —[d]) D2.5 सर्वशः (for पार्थिवान्). —For 40, Ñ2 V1 B2.3 D4 subst. :

2394* तद्धनुर्मे पिता स्थाप्य सर्वानाहूय मन्त्रिणः ।
तेषां मध्य उवाचेदं तदा वचनमूर्जितम् ।

[(l. 2) D4 मध्येप्युवाच.]

41 [a]) M2 इदं हि; M3 इमं च (for इदं च). —[b]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 M2 सज्जं (for सज्यं). —For 41, Ś1 Ñ1 B1 D2.5.6 subst. :

2395* य इदं धनुरुद्यम्य राजा सज्यं करिष्यति ।
सुताया मेऽद्य सीतायाः स वै भर्ता भविष्यति ।

[(l. 1) Ś1 यस्त्विदं. D5 सज्जं (for सज्यं). B1 करोति च (for करिष्यति). —(l. 2) Ñ1 च (for ऽद्य).]

—Then Ś1 cont. :

2396* सुखं स्वपिति निश्चिन्तः प्रसारितपदद्वयः ।
मानभङ्गकरी कन्या कुले यस्य न जायते ।

On the other hand, Ñ2 V1 B2.3 D4 M4 subst. for 41 :

2397* य इदं धनुरुद्यम्य सज्यमेकेन पाणिना ।
करिष्यति स सीताया भुवि भर्ता भविष्यति ।

[(l. 1) M4 इदं च (for य इदं). —(l. 2) D4 च and स तु (for स and भुवि respy.). M4 सुतायोसौ सोस्या (sic) (for स सीताया भुवि).]

—Thereafter Ś1 Ñ1 B1.2 D2.4-6 read an addl. colophon.

[Colophon. —*Kāṇḍa name* : Ś1 D5.6 आरण्य; Ñ1 B1.2 D2.4 आरण्यक. —*Sarga name* : Ś1 सीताजन्मकथनं; Ñ1 B1 D2.5.6 सीताजन्मवर्णनं(D2 °नः); B2 सीताजन्माख्यापनं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś1 Ñ1 B1 D6 om.; B2 D2 4; D4 3; D5 5; L(ed.) 2.]

—Thereafter Ś1 Ñ1 B1.2 D2.4-6 cont.; while Ñ2 V1 B3 cont. after 2397* :

2398* स्वयंवरनिमित्तं तु स्थापयित्वा तदायुधम् ।
पित्रा मे प्रेषिता दूता राज्ञां विक्रान्तयोधिनाम् ।
आहूतास्ते यथाकालमुपाजग्मुर्नराधिपाः ।
वराह वरदाः सर्वे सर्वे राज्ञा च सत्कृताः ।
स्वयंवरगृहं तच्च समस्तास्ते नराधिपाः ।
विविशुर्द्योतितं लक्ष्म्या ददृशुस्तच्च कार्मुकम् ।
हस्तिहस्तपरीणाहं तच्च दृष्ट्वा महद्धनुः ।
विषेदुर्भूमिपाः सर्वे समुद्वीक्ष्य परस्परम् ।

[(l. 1) D4 सुरासुर- (for स्वयंवर-). Ñ2 V1 B3 D4 -निमित्तं च; B2 -निमित्तेन. Ś1 Ñ1 D2.5.6 नत्सं(Ś1 D6 तस्थौ)स्थाप्य महद्धनुः; B1 तस्थौ संस्थाप्य तद्धनुः (for the post. half). —(l. 2) D2 प्रहिता (for प्रेषिता). Ś1 Ñ1 राज्यं (for राज्ञां). Ñ2 V1 B2.3 D4 विक्रमशालिनां (for विक्रान्त°). —(l. 3) Ś1 B1 D6 आहूतामत्कृते(B1 सत्कृताः) पित्रा यथावत्समुपस्थिताः; Ñ1 D2.5 आहूताः सत्कृतामात्या(D5 °न्या) यथाकाल(Ñ1 °म)मुपस्थिताः. —B1 om. l. 4. —(l. 4) Ñ2 V1 B2.3 वरवत् (for वरदाः). B3 सर्वैः (for first सर्वे). Ñ2 V1 B2.3 D4 स्वयं (for second सर्वे). Ś1 D6 राज्ञा चैव सुसंम(D6 °सत्कृ)ताः (for the post. half). —(l. 5) Ñ2 स्वयंवरवराहं (sic); B3 स्वयंवरं गृहं. Ś1 D6 समंतान्मे (for समस्तास्ते). —(l. 6) Ś1 Ñ1 B1 D2.5.6 प्रविश्या(Ñ1 B1 °श्य)द्योतयँल्लक्ष्म्या द्रष्टुं स्प्रष्टुं(D5 स्रष्टुं) च कार्मुकं. —(l. 7) B3 हस्ते हस्तं (for हस्तिहस्त-). Ñ2 V1 B2.3 D4 तत्ते दृष्ट्वा; B1 दृढं तद्धन् (for तच्च दृष्ट्वा). —(l. 8) Ś1 B1.3 (*sup. lin.*; orig. as above) D2.6 निषेदुर्. Ś1 B1 D6 भूमिलग्नास्ते; Ñ1 D2.5 भूमिपालास्ते (for भूमिपाः सर्वे).]

42 [ab]) Ñ1 स्पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). Ś1 Ñ1 B1 D2.5.6 दिव्यं (for श्रेष्ठं). Ñ2 V1 B2.3 D4 तत्ते(Ñ2 ततो) धनुर्वरं दृष्ट्वा दुर्धरं गिरिगौरवं(Ñ2 °गोचरं). —[c]) Ś1 Ñ1 B1 D5.6 [अ]-भ्युपाजग्मुर् (for नृपा जग्मुर्). —[d]) D5 G3 न शक्तास् (for अश°). Ś1 Ñ V1 B1-3 D2.4-6 पूरणे (for तोलने). —After 42, Ś1 Ñ V1 B1-3 D2.4-6 ins. :

G. 3. 4. 37
B. 2. 118. 44
L. 3. 3. 7

सुदीर्घस्य तु कालस्य राघवोऽयं महाद्युतिः ।
विश्वामित्रेण सहितो यज्ञं द्रष्टुं समागतः ॥ ४३

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामः सत्यपराक्रमः ।
विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा मम पित्रा सुपूजितः ॥ ४४

प्रोवाच पितरं तत्र राघवौ रामलक्ष्मणौ ।
सुतौ दशरथस्येमौ धनुर्दर्शनकाङ्क्षिणौ ।
इत्युक्तस्तेन विप्रेण तद्धनुः समुपानयत् ॥ ४५

निमेषान्तरमात्रेण तदानम्य स वीर्यवान् ।
ज्यां समारोप्य झटिति पूरयामास वीर्यवान् ॥ ४६

2399* ततः स्वयंवरे भग्ने प्रतियातेषु राजसु ।
पिता वरं मे सदृशं चिन्तयन्नाध्यगच्छत ।

[(l. 2) Ś1 Ñ1 B1 D2.5.6 पिता मे व्यथितो दीनश्(for the prior half). Ś1 B1 D6 चिंतां भूयोध्य(B1 °भ्य; D6 °ध्य)गच्छत; D2 चिंतांतं नाभ्यगच्छत; D4 चिंतया नाध्यगच्छत; D5 चिंतां चैवाभ्यगच्छत (for the post. half).]

43 [a]) Dd1 Dm1 M2 [अ]थ (for तु). Ś1 Ñ V1 B1.2 D2.4–6 अथ दीर्घस्य कालस्य; B3 अथ दीर्घेण कालेन; M3 सुदीर्घस्याथ कालेन. —[b]) G3 सु- (for ऽयं). V1 महामतिः. —After 43[ab], Ñ2 V1 B2.3 D4 ins. :

2400* काकपक्षधरो धन्वी पूर्णचन्द्र इवोदितः ।
यजतो मे पितुर्यज्ञं जनकस्य महात्मनः ।
उपायाद्धनुषः श्रुत्वा गौरवं वीर्यमेव च ।

[(l. 3) D4 धनुषं (for °षः).]

—[c]) B2 सदृशो; M3 स∷∷ (for सहितो). V1 लक्ष्मणेनैव सहितो. —[d]) Ñ2 V1 B2.3 D4 गाधीपुत्रेण धीमता; M3 यज्ञं द्रष्टुमागतः (subm.). — For 43[cd], Ś1 Ñ1 B1(reads after l. 1 of 2403*) D2.5.6 M4 subst. :

2401* मृगयामटते वीरो लक्ष्मणश्च महायशाः ।
निवर्तमानेनैतेन गौरवं धनुषः श्रुतम् ।
जातकौतूहलो भर्ता तदा मे राघवोऽभवत् ।

[(l. 1) D5 अटने (for अटते). M4 मृगयामगमद्वीरो (for the prior half). —(l. 2) M4 ततो (for [ए]तेन). —(l. 3) D2 कृत- (for जात-). M4 चैव (for भर्ता). Ś1 B1 D6 मम रामस्तदाभवत् (for the post. half).]

44 For subst. in Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 M4, cf. v.l. 46. —[d]) T3 G1 स पूजितः (for सु°).

45 For subst. in Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 M4, cf. v.l. 46. —[b]) Dd1 Dm1 T1.2 M2 भ्रातरौ (for राघवौ). —[c]) Dm1 पुत्रौ (for सुतौ). —After 45[cd], Dg1 Dd1 Dm1 T G M1–3 K(ed.) (repeating as in Dt1 after 45, within brackets) ins.; whereas Dt1 ins. after 45 :

2402* धनुर्दर्शय रामाय राजपुत्राय दैविकम् ।

[Dt1 K(ed.) (second time)तद्धनुर्दर्शयामास (for the prior half).]

46 [b]) G1 आलभ्य (for आनम्य). Dt1 Dd1 महाबलः; Dm1 T3 G1.2 M1.3 सुवीर्यवान्(T3 °वत्) (for स वीर्यवान्). —[c]) M2 च संरोप्य (for समा°). —[d]) T1 Cv.m वीर्यवत् (for °वान्). Dm1 वीर्यवद्बलवद्धनुः. —For 44-46, Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 M4 subst. :

2403* ततोऽभिगम्य पितरं मम रामोऽभ्यवादयत् ।
इक्ष्वाकोस्तु पितुस्तस्य वयस्यो हि पिता मम ।
कुशलानामयं पृष्टः पूर्वं रामेण धीमता ।
पित्रापि च तथा रामस्ततो रामोऽब्रवीन्नृपम् ।
मनुष्यशतसंधार्यं धनुस्तव किल प्रभो ।
तन्मे कौतूहलं द्रष्टुं साधु दर्शय तन्मम ।
अथ पाणौ गृहीत्वा तं पिता मे जगतीपतिः ।
जगाम तद्गृहं यत्र धनुर्दिव्यं च तिष्ठति ।
स पिता दर्शयामास तद्धनुः प्रियदर्शनम् ।
लक्ष्मणं चैव रामं च दृश्यतामिति चाब्रवीत् ।
रामश्च तद्धनुर्दृष्ट्वा तोलयामास वीर्यवान् ।
विस्मितश्चाभवद्राजा पिता मे स महायशाः ।

[V1 om. (hapl.) l. 1–3. (cf. v.l. 43[d].) —For l. 1, Ñ2 B2.3(reads in marg.) D4 subst. :

2403(A)* अभिगम्य ततो रामः पितरं मेऽभ्यवादयत् ।

[B2 अभिपद्य and नो (for °गम्य and मे respy.).]

—After l. 1, B1 reads 2401*. —D4 om. l. 2–3. —(l. 2) D5 एक्ष्वाकोस् . Ś1 D6 हि; Ñ1 D2 च (for तु). Ś1 B1 [ऽ]पि (for हि). —For l. 2, Ñ2 B2.3(reads in marg.) subst. :

2403(B)* पितुर्वयस्यं दयितं ज्ञात्वा श्रुत्वा च तत्त्वतः ।;

while M4 subst. for l. 2 :

2403(C)* वयस्य त्वं किलेक्ष्वाकोः पितुस्तस्य ममैव च ।

—B3 reads l. 3 in marg. —(l. 3) D2.5 M4 पृष्ट्वा (for पृष्टः). M4 मे पिता (for धीमता). —(l. 4) Ñ1 V1 ततो (for तथा). Ś1 D6 रामं (for रामस्). B3 अभिगम्य(after corr. पित्रा मे च) ततो रामः; D4 पितुर्ममाप्पदं गत्वा (for the prior half). Ś1 B1 D6 वचः (for नृपम्). Ñ2 V1 B2.3 D4 स्वयमानस्ततो(V1 °था)ब्रवीत् (for the post. half). —For l. 4, M4 subst. :

2403(D)* उक्तो वाक्यान्तरे राजा प्रस्तावेन कथान्तरे ।

—After l. 4, Ñ2 V1 B2.3 D4 ins. :

2403(E)* जनकं मन्त्रिणां मध्ये राघवोऽयं कथान्तरे ।

[B3 reads *sup. lin.* मध्ये. D4 वचोवोचत्तदंतरे (for the post. half).]

तेन पूरयता वेगान्मध्ये भग्नं द्विधा धनुः ।
तस्य शब्दोऽभवद्भीमः पतितस्याशनेरिव ॥ ४७
ततोऽहं तत्र रामाय पित्रा सत्याभिसंधिना ।
उद्यता दातुमुद्यम्य जलभाजनमुत्तमम् ॥ ४८
दीयमानां न तु तदा प्रतिजग्राह राघवः ।
अविज्ञाय पितुश्छन्दमयोध्याधिपतेः प्रभोः ॥ ४९
ततः श्वशुरमामन्त्र्य वृद्धं दशरथं नृपम् ।
मम पित्रा *अहं दत्ता रामाय विदितात्मने ॥ ५०
मम चैवानुजा साध्वी ऊर्मिला प्रियदर्शना ।
भार्यार्थे लक्ष्मणस्यापि दत्ता पित्रा मम स्वयम् ॥ ५१

G. 3. 4. 52
B. 2. 118. 53
L. 3. 3. 21

—(l. 5) B1 धनुषः (for मनुष्य-). Ñ2 B2.3 -संचार्यं; V1 -पंचार्धं; D2.5 -संचाल्यं; D4 -संवाद्यं (for -संधार्यं). Ś1 B1 D6 तव च यत्; Ñ2 कुत्र तव; D2 °व गृहे; M4 किल परं (for नव किल). Ñ1 मनुष्यपंचशतसंवार्यं धनुस्तव प्रभो. —Ś1 om. l. 6–7. —(l. 6) M4 मामिति (for तन्मम). Ñ1 D2.5 तद्धनुर्दर्शयस्व नो (D2.5 मे); B1 D4.6 तोलितुं (D4 आगतं) चापि पार्थिव (for the post. half). —(l. 7) Ñ1 नु; B1 D6 [प]नं; D2.5 तु (for नं). D5 जगतीपतिं. —(l. 8) Ñ2 V1 B2.3 D4 देशं नं (for नद्गृहं). V1 तत्र (for यत्र). Ś1 D6 व्यतिष्ठतु (D6 °त); D2 स तिष्ठति (for च तिष्ठति). Ñ V1 B2.3 D4 दिव्यं तिष्ठति तद्धनुः (for the post. half). —Ś1 Ñ1 B1 D2.5.6 om. l. 9–10. —(l. 9) V1 स विभुर्; D4 सबंधुर् (for स पिता). D4 -दर्शनः. —For l. 7–10, M4 subst. :

2403(F)* तं हस्ते गृह्य धर्मात्मा पिता मे जनकाधिपः ।
जगाम देशं नं द्रष्टुं यत्र तत्सुमहद्धनुः ।
दर्शयामास च विभुर्धनुस्तद्दिव्यदर्शनम् ।
स लक्ष्मणस्य रामस्य दृश्यतामिति बुद्धिमान् ।

—Ś1 Ñ1 B1 D2.5.6 transp. l. 11 and 12. —(l. 11) D4 ततश् (for रामश्). M4 तु (for च). —D4 om. l. 12. —(l. 12) D2.5 M4 मम (for मे स). —For l. 11–12, Ñ2 V1 B2.3 subst. :

2403(G)* इदं नदिति तद्दृष्ट्वा तोलयामास राघवः ।
नद्दृष्ट्वा विस्मितो राजा बभूव सह मन्त्रिभिः ।]

47 [a]) Ś1 Dt1 [आ]**पूरयता**; Ñ1 B1–3 D2.4–6 M4 [आ]**रोपयता**; V1 **रोपयता**; G1 **कृष्टं तदा**; G2.3 M1 [आ]**कृष्टं तदा** (for **पूरयता**). Ñ2 B2.3 **तच्च**; V1 **तेन** (for **वेगान्**). —[b]) Ś1 V1 D6 **च तद्**; Ñ B1–3 Dd1 Dm1 D2.4.5 G3 M2 **महद्** (for **द्विधा**). —[c]) Ñ2 **महाघोरः**; V1 B2 [s]**भवद्घोरः**; B3 **महद्घोरः** (sic) (for **ऽभवद्भीमः**). —[d]) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 **पततश्च** (for **पतितस्य**). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G M **यथा** (for **इव**). —After 47, Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 ins. :

2404* **बहवस्तत्र पुरुषा मोहिताश्च महीं गताः ।**
धनुषस्तस्य शब्देन वर्जयित्वा जनत्रयम् ।
राघवं लक्ष्मणं चैव राजानं पितरं च मे ।
इतरस्तु जनः सर्वो न धैर्यं कुरुते हृदि ।
राघवस्य तु तं दृष्ट्वा पिता मे विक्रमं तदा ।
परितुष्टोऽभवद्राजा जनको नृपसत्तमः ।

[(l. 1) B1 बधिरास् (for बहवस्). V1 नम्य (for तत्र). Ñ V1 B2.3 D2.5 योषितश् (for मोहिताश्). Ñ2 V1 B2.3 विमोहिताः (for महीं गताः). —(l. 2) Ś1 D6 हर्षयित्वा (for वर्ज°). Ñ1 D2 त्रयो जनाः; D5 [अ]थ त्रीञ्जनान् (for जनत्रयम्). B1 मोहयित्वा जगत्त्रयं (for the post. half). —(l. 3) V1 B2 विश्वामित्रं लक्ष्मणं च (for the prior half). —(l. 4) Ś1 B1 D4.6 च (for तु). B1 चैव (for सर्वो). Ñ2 V1 B2.3 कृतवान् (for कुरुते). Ñ1 यदा (for हृदि). D5 निश्चेष्टः समवर्तत (for the post. half). —(l. 5) Ñ1 B3 च (for तु). —(l. 6) Ñ1 स्तवयास्य पितुर्वदन् (sic) (for the post. half). Ñ2 V1 B2.3 तुतोष गुणनश्चैनं तुष्टाव सह मंत्रिभिः.]

48 [b]) Ñ2 V1 B2.3 **सत्य**(B2 °**त्यं**)**विकीर्षुणा**. —[cd]) K(ed.) **निश्चिता** (for **उद्यता**). Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 M4 **भार्यार्थमुद्य**(B3 °**च्य**)**ता दातुमुद्यम्य**(Ś1 D6 °**मादाय**) **जलभाजनं**.

49 [ab]) Dg1 **स** (for **न**). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 **प्रदीयमानां च स**(Ñ1 **न च**; D2 **च न**) **मां**; M4 **दीयमानामपि न मां** (for [a]). B1 **दानतः**; G2 **दानवः** (sic) (for **राघवः**). Ñ2 V1 B2.3 G(ed.) **प्रदीयमानां मां चैव न जग्राह**(V1 marg.; orig. **जलग्राहं**) **रघूत्तमः**(G[ed.] °**द्वहः**). —[cd]) B1 **अभिज्ञापयितुं छंदं** (for [c]). Ñ2 V1 B3 **तदा**; B1 Dg1 T M2–4 **प्रभुः**; B2 **तथा** (for **प्रभोः**). Ś1 D6 **श्रुत्वा चैवाययौ तत्र ह्ययोध्याधिपतिः प्रभुः**; D2 **पितुश्छंदमविज्ञाय अयोध्याधिपतिप्रभोः**; D4 **अविज्ञापयितुं छंदमयोध्याधिपतिः प्रभुः**.

50 [a]) B2 **स गुरुम्** (for **श्वशुरम्**). Ñ2 V1 B2.3 **आहूय**; M2 **आनाय्य** (for **आमन्त्र्य**). —[b]) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 **मम तं पृथिवीपतिं**; Ñ2 V1 B2.3 **मम वृद्धं नराधिपं**(V1 **पितामहं**). —[c]) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T1.2 G M1–3 **त्वहं** (to avoid hiatus); **Cm.t** as in text (for ***अहं**). T3 **मम पित्रापि रामाय**; M4 **धर्मपत्नी त्वहं दत्ता**. —[d]) T3 **दत्ताहं** (for **रामाय**). —For 50[cd], Ś1 Ñ1 B1 D2.4.5(followed by 2408*).6 subst. :

2405* **धर्मपत्नी नरेन्द्रेण दत्ता रामाय धीमते ।**

[B1 धर्मपत्नीं and दत्त्वा (for °पत्नी and दत्ता respy.). D5 धीमता (for °ते).];

while Ñ2 V1 B2.3 subst. :

2406* **धर्मपत्नीं ददौ राजा मां रामाय महात्मने ।**

51 D5 om. 51–52. —[a]) Ñ1 B1 D2.4 M4 **बाला** (for **साध्वी**). Ś1 D6 **ममैव चानुजा बाला**. Note hiatus

G. 3. 4. 53 B. 2. 118. 54 L. 3. 3. 22 एवं दत्तास्मि रामाय तदा तस्मिन्स्वयंवरे । अनुरक्ता च धर्मेण पतिं वीर्यवतां वरम् ॥ ५२

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

१११

अनसूया तु धर्मज्ञा श्रुत्वा तां महतीं कथाम् ।
पर्यष्वजत बाहुभ्यां शिरस्याघ्राय मैथिलीम् ॥ १
व्यक्ताक्षरपदं चित्रं भाषितं मधुरं त्वया ।
यथा स्वयंवरं वृत्तं तत्सर्वं हि श्रुतं मया ॥ २
रमेऽहं कथया ते तु दृढं मधुरभाषिणि ।
रविरस्तं गतः श्रीमानुपोह्य रजनीं शिवाम् ॥ ३
दिवसं प्रतिकीर्णानामाहारार्थं पतत्रिणाम् ।
संध्याकाले निलीनानां निद्रार्थं श्रूयते ध्वनिः ॥ ४

---

between [a] and [b]. —[b]) Dt1 Dd1 Dm1 D6 उर्मिला. Dt1 Dd1 Dm1 शुभ- (for प्रिय-). —[c]) Ś1 B1 Dg1 D2.4.6 भार्यार्थं. —[d]) Dd1 Dm1 T1.2 transp. दत्ता and पित्रा. Ś1 Ñ1 B1 D2.4.6 पित्रा दत्ता स्वयं मम. —For 51, Ñ2 V1 B2.3 subst.:

2407* मम चैवानुजां बालामूर्मिलां प्रियदर्शनाम् ।
भार्यार्थं लक्ष्मणायापि ददौ मम पिता स्वयम् ।

[(l. 1) Ñ2 B3 [आ]त्मजां (sic) (for [अ]नुजां). Ñ2 उर्मिल्लां. —(l. 2) Ñ2 भार्यार्थे (for °र्थं).]

52 D5 om. 52 (cf. v.l. 51). —[b]) Ś1 Ñ1 B1 D2.4.6 पित्रा; Dt1 तथा (for तदा). B1 तस्मै; Dd1 Dm1 T3 G M1.2 तत्र (for तस्मिन्). Ñ2 V1 B2.3 भग्ने धनुषि दुर्धरे. —[c]) Ñ1 नु; B1 Dg1 Dt1 D2 [अ]स्मि (for च). Ś1 Ñ1 B1 D2.4.6 M4 भावेन (for धर्मेण). Ñ2 V1 B2.3 भावेन चानुरक्तास्मि. —[d]) B2 वीरवतां (for वीर्य°). —After 52, Ś1 B1 D2.4.6 ins.; whereas D5 cont. after 2405* (owing to omission):

2408* वनं चैवानुयातास्मि रामं मे हृदयस्थितम् ।

[D4 नरं; D5 रानं (for वनं). D2 रामे मे हृदयं स्थितं; D4 रामो मेपि हृदये स्थितः (hypm.); D5 रामश्च हृदयं मम (for the post. half).]

Colophon. Ś1 B1 D4.6 om. (cont. the Sarga). —*Kāṇḍa name*: Ñ1 अरण्यक°; Ñ2 V1 B2 D2 आरण्यके- (B2 °क°); B3 D5 अ(D5 आ)रण्य°. —*Sarga name*: Ñ1 सीताजन्मवर्णनं; Ñ2 V1 B2.3 D5 सीतावाक्यं; D2 सीतास्वयंवरकथनः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 om.; Ñ2 V1 B3 4; B2 D2 5; Dg1 Dd1 Dm1 T G1.3 M1.3 118; Dt1 G2 108 (sic); D5 6; M2 119; M4 128. —After colophon, G concludes with श्रीरामाय नमः.

111

Ś1 B1 D4.6 continue the previous Sarga. Dm1 begins with ॐ; T2 M1.2 with श्रीरामचन्द्राय नमः.

1 B1 om. from 1[a] up to l. 1 of 2410*. —[a]) B3 D4.6 अनुसूया. Ñ2 V1 B2.3 तां (V1 ताः) श्रुत्वा (for धर्मज्ञा). —[b]) D2.5 मधुरां (for महतीं). D5 गिरं (for कथाम्). Ñ2 V1 B2.3 वैदेह्या मधुरां कथां (V1 °राः कथाः). —[c]) Ś1 T3 G3 परिष्वजत; Ñ2 V1 B2.3 परिष्वज्याथ (for पर्यष्वजत). M4 परिष्वज्याब्रवीद्वाक्यं. —[d]) G2 शिरसा (for शिरसि). Ś1 (before corr.) [आ]दाय (for [आ]घ्राय). —After 1, Ñ2 V1 B2.3 ins.:

2409* उवाचेदं वचः स्निग्धमत्रिपत्नी यशस्विनी ।

[Ñ2 तपस्विनी (for यशस्विनी).]

2 [c]) G1 स्वयंवरे; Ct स्वयंवरं (as in text). —[d]) Dt1 T3 च (for हि). M2 मया श्रुतं (by transp.). —For 2, Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 M4 subst.:

2410* व्यक्ताक्षरपदं दिव्यं मच्छन्दादिव भाषितम् ।
त्वया मम प्रीतिकरं कथितं पुत्रि पुष्कलम् ।

[B1 om. l. 1 (cf. v.l. 1). —(l. 1) G(ed.) रक्ताक्षर- (for व्यक्ता°). Ñ2 V1 व्यक्ताक्षरमिदं. Ñ V1 B2.3 M4 चित्रं (for दिव्यं). Ś1 Ñ2 D4.6 स्वच्छंदाद् (for मच्छन्दाद्). D4 भाषिणी; M4 मंत्रितं (for भाषितम्). —(l. 2) Ñ2 V1 B2.3 त्वया भर्तुर्बलं सीते नयैव चरितं स्वकं; M4 अहो मृष्टं त्वया सीते निवृत्तं कथितं स्वकं.]

3 [a]) Ś1 B1 D4.6 रामं च; Ñ1 G3 रमे ह; Ñ2 V1 B2.3 रमामि; Dg1 Dt1 T2.3 G2 M1.3.4 रमेयं; D5 (after corr.) रमण्यं (for रमेऽहं). Dd1 Dm1 T3 देवि (for ते तु). Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4.6 कथयंत्यास्ते; D5 कथितं व्यस्तं (for कथया ते तु). —[b]) Dg1 भृशं; T1 कथं (for दृढं). —[c]) Ś1 D6 सीते; Ñ2 V1 B2.3 त्वेष (for श्रीमान्). —[d]) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 प्राप्ता च; Ñ2 V1 B2.3 प्रवृत्ता; G(ed.) वृत्ता च (for उपोह्य). Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 रजनी शुभा; Dt1 Dd1 Dm1 T3 M3 °नीं शुभां (for °नीं शिवाम्). —After 3, Ñ2 V1 B2.3 ins.:

2411* ग्रहनक्षत्रसंकीर्णा विमला विमलानने ।

[G(ed.) -संपूर्णा (for -संकीर्णा).]

4 [a]) Ñ2 D4 G1 दिवसे. Ś1 Ñ V1 B1–3 D4 विप्र(Ś1 before corr. प्रवि)कीर्णानाम्; Dt1 Dd1 Dm1 M2 Ct

एते चाप्यभिषेकार्द्रा मुनयः फलशोधनाः ।
सहिता उपवर्तन्ते सलिलाप्लुतवल्कलाः ॥ ५
ऋषीणामग्निहोत्रेषु हुतेषु विधिपूर्वकम् ।
कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते पवनोद्धतः ॥ ६
अल्पपर्णा हि तरवो घनीभूताः समन्ततः ।
विप्रकृष्टेऽपि ये देशे न प्रकाशन्ति वै दिशः ॥ ७
रजनीचरसत्त्वानि प्रचरन्ति समन्ततः ।
तपोवनमृगा ह्येते वेदितीर्थेषु शेरते ॥ ८
संप्रवृत्ता निशा सीते नक्षत्रसमलंकृता ।
ज्योत्स्नाप्रावरणश्चन्द्रो दृश्यतेऽभ्युदितोऽम्बरे ॥ ९
गम्यतामनुजानामि रामस्यानुचरी भव ।
कथयन्त्या हि मधुरं त्वयाहं परितोषिता ॥ १०
अलंकुरु च तावत्त्वं प्रत्यक्षं मम मैथिलि ।
प्रीतिं जनय मे वत्से दिव्यालंकारशोभिनी ॥ ११ G. 3. 5. 12 B. 2. 119. 11 L. 3. 3. 33

परिकीर्णानाम्; D2 प्रतिश्रांतानाम्; D5 M4 प्रविकी(D5 °ची)-र्णानाम् (for प्रतिकीर्णानाम्). Dg1 दिवं संप्रतिकीर्णानाम्; D6 दिवि संविप्रकीर्णानाम्. —^{b}) Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4.6 M4 च(M4 हि) मैथिलि; D5 च भामिनि (for पतत्रिणाम्). —^{c}) Dd1 Dm1 विलीनानां (for निली°). —For 4^{cd}, Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 M4 subst.:

2412* समागतानां नीडेषु श्रूयते पक्षिणां स्वनः ।

[V1 नीलेषु; B1 D5 तीर्थेषु; B2 नीतेषु (sic) (for नीडेषु). V1 पक्षिणा. Ś1 Ñ2 D6 पक्षिणां श्रूयते (by transp.). B1 श्रूयते पक्षिनिस्वनः (for the post. half).]

5 ^{a}) Ś1 B1 D2.4–6 ते; Ñ1 Dd1 Dm1 वै; M3 हि (for च). Ñ1 ह्यभिषेकार्द्रा; Dd1 Dm1 ह्यभिषेकाय; G3 ह्यभिषेकार्थं; M3 चाभिषेकार्द्रा (for [अ]प्यभिषेकार्द्रा). Ñ2 V1 B2.3(m.) गत्वा सरोभि(B3 [before corr.] रामस्य)षेकार्थम्. —^{b}) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G2 Cv.r.m.g.t कलशोद्य(G2 °दि)ताः (for फलशोधनाः). Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 विप्राः(Ñ2 V1 B2.3 अमी) कलशपाणयः. —^{c}) Ś1 B1 D2.4.6 चापवर्तंते; Dg1 उपसर्पंति (for उपवर्तन्ते). Ñ2 V1 B2.3 मुनयो हि(Ñ2 [ऽ]भि; G[ed.] वि) निवर्तंते; T3 सहितावेव वर्तंते.

6 ^{a}) G3 अग्निकल्पेषु (for °होत्रेषु). Ś1 Ñ V1 B1.3 D2.4–6 अग्निहोत्रेष्वृ(V1 °त्रे ऋ; D4 °त्रे द[sic])षीणां च (B2 तु); Dt1 M3 अग्निहोत्रे च ऋषिणा; M4 अग्निहोत्रेषु चर्षीणां. —^{b}) Ñ Dt1 Dm1 G1 हुते च (for °षु). D6 [अ]विधिपूर्वकं. —^{d}) Ñ2 V1 B2.3 विमलां(V1 °लें)बरे; Dd1 Dm1 D2.5 पवनोत्थि(D2.5 °द्धु)तः (for पवनोद्धतः). —After 6, Dm1 ins. रामसीता.

7 V1 repeats 7^{ab} after 9. —^{a}) B1 D4 G1 Cr अल्पवर्णा; G3 अल्पपूर्णा; Cv.m.g.t अल्पपर्णा (as in text). Ñ2 V1 (both times) B2.3 च (for हि). Ñ1 D4.5 [अ]पि नगा; B1 [अ]भिनगा; D2 [अ]पि भगा(for तरवो). Ś1 D6 अन्यवर्णा अपि नगा. —^{b}) Ś1 B1 D4.6 नीलीभूताः (for घनीभूताः). —Ś1 D2.6 om. (hapl.) 7^{c}–8^{b}. —^{c}) Dt1 Ct विप्रकृष्टेंद्रिये; T1.2 विप्रकृष्टेन वै; G2 M1 विप्रकृष्टेपि या; Cv.r.g as in text (for विप्रकृष्टेऽपि ये). T3 G3 M2 विप्रकृष्टेपि(T3 °ष्टे हि) देशेस्मिन्. —^{d}) M4 ते तथा (for वै दिशः).

8 Ś1 Dg1 D2.6 M4 om. 8^{ab} (for Ś1 D2.6, cf. v.l. 7). —^{a}) G M1.3 रजनीचराणि सत्त्वानि (hypm.). ❀ Cv : रजनीचरसत्त्वानीति सम्यक् पाठः । ❀ —For 7^{c}–8^{b}, Ñ V1 B1–3 D4.5 subst.:

2413* विप्रकर्षाच्च देशस्य दृश्यन्ते मेघसंनिभाः ।
रजनीचारिणश्चापि प्रवर्तन्ते समन्ततः ।

[(l. 1) B1 चित्रवर्णाच्च (for विप्रकर्षाच्च). Ñ1 घन- (for मेघ-). Ñ2 V1 B2.3 विप्रकीर्णे शुभे देशे प्रकाशंते यथा नगाः. —(l. 2) Ñ2 V1 B2.3 निशाचराणि सत्त्वानि(V1 भूतानि) (for the prior half). Ñ1 प्रचरंते; V1 प्रचरंति; B2.3 प्रचलंते (for प्रवर्तन्ते).]

—^{c}) B1.3 D4.5 तपोवने; G3 ततो वन- (for तपोवन-). Ś1 D5.6 चापि; Ñ1 D2.4 चैव; Ñ2 B2.3 चेमे; V1 चैते; B1 ह्येव (for ह्येते). —^{d}) Ś1 वेदिधर्मेषु; Ñ1 B1 D2.4–6 M4 वेदीदर्भेषु; Ñ2 V1 वेदीमध्येषु; B2 वेदीमध्ये तु; B3 वेदिमध्ये च (for वेदितीर्थेषु).

9 ^{a}) Ñ2 V1 B2.3 D2 तत्प्रवृत्ता (for संप्रवृत्ता). —^{b}) Ñ2 B2.3 नक्षत्रगण(G[ed.] °ग्रह)मंडिता; V1 नक्षत्रगण-मान्तथा (sic). —^{c}) B1 -प्रचारणश्; T2 -प्रवरणश् (for -प्रावरणश्). Ñ2 B2.3 चेंदुर् (for चन्द्रो). —^{d}) Ś1 D6 द्योतितों(D6 °तें)बरे; Ñ2 V1 B2.3 विमलां(V1 B2.3 °लें)बरे; B1 D2.5 G1 ह्युदितोंबरे; Dg1 T2.3 [ऽ]भ्युदितेंबरे; Dd1 [ऽ]भ्युदितां° (for ऽभ्युदितोऽम्बरे). —After 9, V1 repeats 7^{ab}.

10 ^{a}) Ñ2 V1 B2.3 अनुजाने त्वां; B1 अमुना वत्स (for अनुजानामि). —^{b}) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 M4 [अ]नंतरा; Dg1 [अ]नुचरा; Cg.t as in text (for [अ]नुचरी). G3 damaged for चरी भव. Ñ2 V1 B2.3 पार्श्वं रामस्य मैथिलि. —^{c}) B1 [अ]स्मि; D5 [अ]ति-; M3 [अ]भि- (for हि). —^{d}) Ś1 Ñ1 D2.4–6 [अ]स्मि (for [अ]हं). Ñ2 B2.3 साधु(B2.3 °ध्वि) तोषिता; Dt1 Dd1 Dm1 अपि तोषिता (for परितोषिता).

11 ^{a}) Ś1 B1.3 अलंकुरुष्व. —^{cd}) D5 च जनयामास (for जनय मे वत्से). G M1 सर्वालंकार- (for दिव्या°). Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 -भूषिता; Dg1 Dt1 Dd1 G2 M1 -शोभिनि; K(ed.) -शोभिता (for -शोभिनी). Ñ2 V1 B2.3 निर्वृताहं (V1 निर्वृता हि) भविष्यामि दृष्ट्वा त्वां समलंकृतां.

G. 3 5. 13
B. 2. 119. 12
L. 3 3. 34

सा तदा समलंकृत्य सीता सुरसुतोपमा ।
प्रणम्य शिरसा तस्यै रामं त्वभिमुखी ययौ ॥ १२
तथा तु भूषितां सीतां ददर्श वदतां वरः ।
राघवः प्रीतिदानेन तपस्विन्या जहर्ष च ॥ १३
न्यवेदयत्ततः सर्वं सीता रामाय मैथिली ।
प्रीतिदानं तपस्विन्या वसनाभरणस्रजाम् ॥ १४
प्रहृष्टस्त्वभवद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः ।
मैथिल्याः सत्क्रियां दृष्ट्वा मानुषेषु सुदुर्लभाम् ॥ १५
ततस्तां शर्वरीं प्रीतः पुण्यां शशिनिभाननः ।
अर्चितस्तापसैः सिद्धैरुवास रघुनन्दनः ॥ १६
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामभिषिच्य हुताग्निकान् ।
आपृच्छेतां नरव्याघ्रौ तापसान्वनगोचरान् ॥ १७
तावूचुस्ते वनचरास्तापसा धर्मचारिणः ।
वनस्य तस्य संचारं राक्षसैः समभिप्लुतम् ॥ १८

---

12 a) Ś1 Ñ1 B1 D2.4–6 M4 सा ततः; Ñ2 B2.3 Dd1 Dm1 ततः(Dd1 Dm1 °श्च) सा; K(ed.) सा तथा (for सा तदा). V1 ततः सांगमलंकृत्य; G(ed.) ततः स्वयमलंकृत्य. —c) Dt1 पादौ; M4 तस्या (for तस्यै). —d) M2 रामस्य (for रामं तु). Dg1 Dm1 T M4 [अ]भिमुखा (for °मुखी). —For 12^{cd}, Ś1 Ñ V1 B1–3 D2.4–6 subst. :

2414* अभिवाद्यर्षिपत्नीं तां राममभ्याजगाम ह ।

[Ñ2 V1 B1 [अ]नुसूयां; B2.3 [अ]नसूयां (for [ऋ]षिपत्नीं). Ś1 रामपार्श्वं जगाम ह; Ñ2 V1 B1–3 ययौ राघवमीक्षितुं (for the post. half).]

13 a) Ñ2 V1 B1–3 तां तथा; Dg1 तथा तां; G2 M1 तदा तु (for तथा तु). Dd1 Dm1 विभूषितां (for तु भूषितां). Dm1 reads सीतां in marg. G1 तथाभूतां तु तां सीतां; M3 तथा तु भूतां सीतां तां. —b) B1 उवाच (for ददर्श). G M1–3 ददतां (for वदतां). —c) B3 राघवं (sic). Ñ2 V1 B1.3 M4 प्रीतिदायेन (for °दानेन). —d) Ñ2 V1 B1–3 [अ]नु(B2.3 [अ]न)सूयया (for जहर्ष च). —For 13, Ś1 Ñ1 D2.4–6 subst. :

2415* दिव्याभरणसंयुक्तां वसानां पीतमम्बरम् ।
राघवः प्रेक्ष्य वैदेहीमनसूयामपूजयत् ।

[(l. 1) Ś1 D4.6 -संयुक्ता; Ñ1 -युक्तां तां (for -संयुक्तां). Ś1 D4.6 वसाना. —(l. 2) D2.4 अनुसूयाम् .]

14 a) Cm.g.t न्यवेदयत् (as in text). Ś1 Dd1 Dm1 D2.4–6 T2 न्य(D2 नि)वेदयत तत्सर्वं; Ñ2 V1 B1–3 निवेदयामास तदा(V1 B3 च सा). —b) Ś1 Ñ2 D4.6 रामस्य (for रामाय). Ś1 D2.4–6 विस्तरं(D2 °रात्); Ñ1 विपुरं(sic); Ñ2 V1 B2.3 तत्त्वतः; B1 तद्वचः (for मैथिली). —c) Ś1 Ñ1 D2.4–6 प्रसादं च(D2.4.5 वै); Ñ2 B1–3 प्रीतिदायं; V1 प्रतिदायं; T2 प्रतिदानं; M4 प्रदानं तत् (for प्रीतिदानं). —d) D6 वसाना (for वसन-). Ś1 Ñ1 D2.4.6 -स्रजः; Dg1 Dd1 D5 M2.3 Cr.m.g -स्रजं; Crp.mp.gp as in text (for -स्रजाम्). Ñ2 V1 B1–3 अं(B1 [अ]र्घ्यं)गरागं(Ñ2 °ग) सु(Ñ2 B3 स; V1 च)भूषणं.

15 a) Ñ2 V1 B1–3 प्रहृष्टोथ (for °ष्टस्तु). —b) Ś1 Ñ2 V1 B1–3 D4–6 महायशाः; Ñ1 M2 °बलः (for °रथः). —c) B1.2 मैथिल्या; D4 मैथिल्यां; D5 मैथिली- (for मैथिल्याः). M4 सत्कृतं (for सत्क्रियां). Ñ2 B1–3 लब्धां (for दृष्ट्वा). —d) Ś1 Ñ1 D2.4.6 मानुषैस्तां (for °षेषु). Dg1 T3 [अ]-तिदुर्लभां; M4 °र्लभं (for सुदुर्लभाम्). Ñ2 V1 B1–3 दृष्ट्वा(V1 लब्धां) स्त्रीभिः सुदुर्लभां; T2 मानुषीषु सुदुर्लभं.

16 a) Dg1 तु; Dt1 स (for तां). D2.5 यामिनीं (for शर्वरीं). Ś1 Ñ1 D2.4–6 पुण्यां; Dm1 प्रीतिः; G3 दृष्ट्वा (for प्रीतः). —b) Dt1 Dd1 शशिनिभाननां. Ś1 Ñ1 D2.4–6 M4 प्रीतः(M4 पुण्यां) शशिविराजितां. —cd) Ś1 Ñ1 Dt1 D2.4–6 सर्वैर् (for सिद्धैर्). Dg1 अवसद्; D4 तदा स; D6 उवाच (for उवास). G3 सि* **स (damaged). —For 16, Ñ2 V1 B1–3 subst. :

2416* ततस्तां शर्वरीं पुण्यां प्रियया सह राघवः ।
उवास परमप्रीतस्तस्मिन्मुनिवराश्रमे ।

17 a) G1.3 प्रभातायाम् (for व्यती°). Ñ1 उषितस्तायमे सार्धं (sic). —b) G2 M1 अभिवाद्य; Cr.g अभिषिच्य (as in text). Ñ1 हुताग्निभिः; T1 हुताग्निकाः; Cr.g as in text (for °ग्निकान्). Ś1 D2.4–6 अभिषिक्ता हुताग्नयः. —c) Ś1 D2.4.6 आ(D4.6 अ)पृच्छंत; Ñ1 D5 अ(D5 आ)पृच्छत्स; M1 °च्छ्यैतान् (for °च्छेतां). Ś1 Ñ1 D2.4–6 ततः सर्वं(Ñ1 सार्धं; D2.5 साम्ना); M2 शरव्याघ्रौ (for नरव्याघ्रौ). —d) Ś1 Ñ1 D2.4–6 ते(Ś1 D4 तं; Ñ1 D5 तान्) मनीषिणः; M4 गमनैषिणौ (for वनगोचरान्). —After 17, Dm1 ins. रामाय नमः । सीतायै नमः । लक्ष्मणाय नमः ।

18 Ñ1 om. (hapl. ?) 18^{ab}. —a) T2 नरवरास् (for वनचरास्). Ś1 D2.4–6 ऊचुस्ते वचनं(Ś1 D6 सकलं) रा(Ś1 का)मं. —b) Ś1 D2.4.6 G3 वनचारिणः; D5 वनवासिनः (for धर्मचारिणः). —c) D2 नवस्य (meta.). Ś1 D4.6 [अ]स्य च (for तस्य). —d) Ś1 Ñ1 D2.4–6 समभिद्रुतं (for °भिप्लुतम्). —For 17–18, Ñ2 V1 B1–3 subst.; while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D2 S ins. l. 3–6 after 18 :

2417* तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुपापृच्छति राघवे ।
हुताग्निहोत्रो भगवान्राममन्त्रिरभाषत ।
रक्षांसि पुरुषादानि नानारूपाणि राघव ।
वसन्त्यस्मिन्महारण्ये व्यालाश्च रुधिराशनाः ।
उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा तापसं धर्मचारिणम् ।
अदन्त्यस्मिन्महारण्ये तान्निवारय राघव ।

एष पन्था महर्षीणां फलान्याहरतां वने ।
अनेन तु वनं दुर्गं गन्तुं राघव ते क्षमम् ॥ १९

इतीव तैः प्राञ्जलिभिस्तपस्विभि-
द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परंतपः ।
वनं सभार्यः प्रविवेश राघवः
सलक्ष्मणः सूर्य इवाभ्रमण्डलम् ॥ २० G. 3. 5. 23 B. 2. 119. 22 L. 3. 3. 41

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकादशाधिकशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

॥ समाप्तमयोध्याकाण्डम् ॥

[(l. 1) B2 उपागच्छति (for °पृच्छति). B1 मुदा पृच्छति राघवः (for the post. half). —(l. 2) B2 हुत्वा (for हुत-). —D2 om. l. 3. —For lines 3–6, cf. 2343*, 2344* and 2345*. —(l. 5) Dt1 ब्रह्मचारिणं; M2 वनचारिणं (for धर्म°). —(l. 6) D2 M4 हिंसंति; M3 अयंति (for अदन्ति). D2 तानि त्वं बोद्धुमर्हसि (for the post. half). Ñ2 V1 B1–3 हिंसंति राक्षसा राम (B1 °सास्तूर्णं) तांस्त्वं रोद्धु (Ñ2 B2 बोद्धु) मिहार्हसि.]

19 Ś1 D4–6 om. 19 here and Ś1 D4.6 read it after 2.108. 2343* and D5 after 2345* (cf. v.l. 2343* and 2345*). B1 D2 repeat 19 (cf. v.l. 2.108.10). —[a]) G1 **एवं** (for **एष**). —[b]) B1.2 D2.4–6 **वनात्** (for **वने**). —[c]) B2 **अन्येन** (for **अनेन**). Ñ2 V1 B1–3 **त्वं**; D5 **हि**; T1 **तं** (for **तु**). V1 Dt1 **वने दुर्गं**; M3 **वरं दुर्गं**. —[d]) G1 **अर्हसि** (for **राघव**). M3 **क्षणं**; **Cr**.m.t as in text (for **क्षमम्**). Ñ2 V1 B1–3 **इतोन्यद्गंतुमर्हसि**; D2 **पंथानं गंतुमर्हसि**. —After 19, Ñ2 V1 B1–3 ins. :

2418* स्वादुमूलफलं तात तस्मिन्मुनिवराश्रमे ।
शिवेन नो याहि यथेप्सितं वनं
सुखं निवासाय नरेश्वरात्मज ।
पुनर्निवृत्तं कृतकृत्यमाश्रमा-
दिहैव पश्येम भवन्तमागतम् । [5]

[Ñ2 V1 om. l. 1. —(l. 1) B1 किं तु (for स्वादु-). B2 ऋषिवराश्रमे (for मुनि°). —(l. 2) B3 (m. as above) वै (for नो). Ñ2 सतां समीप्सितं; V1 समीप्सितं वनं (for यथेप्सितं वनं). —(l. 3) V1 निवेशाय (for निवासाय). B2 जनेश्वरात्मज.]

20 [a]) Ś1 Ñ1 D5.6 **अतीव तैः**; V1 B1 Dt1 **Ct इतीरितः** (V1 B1 °**तैः**); D4 **अथो स तैः**; **Cv**.r.m.g as in text (for **इतीव तैः**). Ñ2 V1 B1–3 **महात्मभिर्** (for **तपस्वि°**). —[b]) B1 D4 T2 G3 **Cv -स्वस्त्ययनं**; Dg1 **-स्वस्त्ययनैः**; **Cr**.m.g.t as in text (for °**यनः**). —[c]) V1 **एवं**; M4 **वसन्** (for **वनं**). —[d]) V1 Dt1 [**अ**]**भ्रमंडले**.

Colophon. —*Kāṇḍa name* : Ś1 B3 D5.6 **आरण्य°**; Ñ1 B2 **आ**(Ñ1 **अ**)**रण्यक°**; Ñ2 V1 B1 D2.4 **आरण्यके**. —*Sarga name* : Ś1 Ñ1 D2.6 **अभ्यनुज्ञा** (Ñ1 °**नुज्ञानो**); Ñ2 B3 **वनप्रवेशः**; V1 B2 **दंडकारण्यप्रवेशः**; D5 **अनुज्ञा**. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ś1 Ñ1 B1 D6 om.; Ñ2 V1 B2.3 5; Dm1 T G M1.3 119; D2 6; D4 4; D5 7; M2 120; M4 129. —After colophon, Dm1 ins. :

श्रीरघुनाथार्पणमस्तु । शुभं भवतु । श्रीरस्तु ।

—T1 ins. :

श्रीसीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमत्समेतश्रीरामचन्द्रस्वामिने नमः । शुभमस्तु ।

—T2 ins. :

श्रीसीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमत्समेतश्रीरामचन्द्राय नमः । अलमेलुमंगासमेतश्रीवेङ्कटाचलपती सहायम् ।

—G1 ins. :

श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे नमः । हरि ॐ शुभमस्तु । सीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमत्समेतश्रीरामचन्द्रस्वामिने नमः ।

—G2 ins. :

श्रीरामचन्द्राय नमोनमः । अयोध्याकाण्डं संपूर्णम् ।

हरिः ॐ । शुभमस्तु । द्वितीयकाण्डे ग्रन्थसंख्या मान्यभावा इति अयोध्याकाण्डग्रन्थसंख्या 4415 श्लोके ।

—G3 ins. :

श्रीमते रामानुजाय नमः । हरिः ॐ शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

—M1 ins. :

श्रीरामचन्द्राय नमः । अयोध्याकाण्डं संपूर्णम् । ग्रन्थसंख्या द्वितीये तु काण्डे मान्यभावा स्मृता । अयोध्याकाण्डे ग्रन्थसंख्या । कोलं ? आमत मेडमासं चोव्वाचयुं, रोहणीयुं पूर्वपक्षत्ततृतीययुं, कूढियदिवसं कण्णनूरे शंकरन् एलुतित्तीतपुस्तकं; कात्तूर मनेक्कले वाल्मिकिरामायणं । अयोध्याकाण्डं । कोदण्डःसशर ।

—M2 ins. :

श्रीरामाय नमः । अयोध्याकाण्डं समाप्तम् ।

—M3 ins. :

अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य नास्ति व्यतिक्रमः ।

—M4 ins. :

श्रीरामाय नमः ।

बिन्दुसल्लिपिविचित्रवीचिका-
भृङ्गभङ्गपदहीनदूषणम् ।
हस्तवेगजमबुद्धिपूर्वकं
क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जनः ।

नारायणाय नमः ।

APPENDIX I

This Appendix comprises 31 additional passages found in some of the 29 MSS. which have been cited in the foot-notes to the constituted text. They are either too big or unimportant to be included in the foot-notes below the text.

The order of the MSS. and the principles adopted in writing the foot-notes to these passages are the same as those of the foot-notes to the constituted text.

1

After 7*, Ñ2 B1.2 D6 M3 ins.:

अमात्यैर्बलमुख्यैश्च रथैश्च बहुभिर्युतम् ।
पादातेन प्रयुक्तेन बलेन महता वृतम् ।
सोऽभिवाद्य महात्मानं पितरं देववर्चसम् ।
कृताञ्जलिरुवाचेदमनुज्ञा दीयतामिति ।
तं पिता मूर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य च पीडितम् ।
सिंहखेलगतिं वाक्यमुवाच जनसंसदि ।
गच्छ सौम्य शिवेन त्वं मातामहगृहं प्रति ।
संदेशं शृणु मे वत्स तं च कुर्याः समाहितः ।
इतो मातामहकुलं शत्रुघ्नसहितो व्रज ।
शत्रुघ्नो ह्यनुरक्तस्त्वां भक्तिमांश्चाप्यनुव्रतः ।
तवापि च प्रियतरः प्राणेभ्योऽपि परंतप ।
आत्मवत्स त्वया भ्राता द्रष्टव्यो रक्ष्य एव च ।
गुणपाशशतैर्बद्धस्त्वया हृदि परंतप ।
न जहाति यथा पुत्र शत्रुघ्नस्त्वां तथा कुरु ।
यथा प्रकृतयः सर्वा गुणैस्त्वां रघुनन्दन ।
अनुरज्यन्त्यदोषेण सर्वथा त्वं तथा कुरु ।
मातुलश्चाप्ययं पुत्र शुश्रूष्योऽहमिव त्वया ।
आर्यकं चापि मन्येथाः पूज्यं दैवतवत्सदा ।
विनीतः शीलवांश्चैव भवेः पुत्रानहंकृतः ।
ब्राह्मणाञ्श्रुतवृत्ताढ्यान्सेवेथाश्च प्रयत्नवान् ।
प्रसाद्य चैतान्यत्नेन पृच्छेस्त्वं हितमात्मनः ।
तच्चाप्यमृतवद्ग्राह्यं त्वया तेषां हितं वचः ।
ब्राह्मणा हि महात्मानः श्रियो मूलं भवस्य च ।
स्युश्च ते सर्वकार्येषु ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
देवाः पुत्र भवार्थं हि प्रजानां विबुधोत्तमैः ।
प्रेषिता मानुषं लोकं भूमिदेवा द्विजातयः ।
तेषां सकाशाद्वेदांश्च धर्मशास्त्रं तथाव्ययम् ।
नीतिशास्त्रं च विपुलं धनुर्वेदं च धारय ।
अश्वपृष्ठे रथे नागे व्यायामं कुरु नित्यशः ।
गान्धर्वस्य च विज्ञाने युक्तो भवितुमर्हसि ।
अन्येष्वपि च शिल्पेषु यत्नः कार्यः सदा त्वया ।
नानाशिल्पकलाज्ञश्च भवेरपि परंतप ।
क्षणमप्यासितं तात वृथैव न हितं तव ।
कुशलावेदिनो दूता नित्यं प्रेष्याश्च ते मम ।
ह्लादितं हि मनो मे स्यात्कुशलश्रवणात्तव ।
एवमुक्त्वा स नृपतिर्भरतं साश्रुलोचनः ।
बाष्पगद्गदया वाचा गच्छ पुत्रेत्यभाषत ।

1

D6 om. (hapl.?) l. 2.—(l. 2) B2 सुयुक्तेन; M3 च यत्तेन (for प्रयुक्तेन).—(l. 3) B2 देवदर्शनं.—(l. 4) M3 [इ]ति विनीतवत् (for दीयतामिति).—(l. 6) D6 सिंहापेलगतो. M3 स्नेहयुक्तं तदा वाक्यमिदं भरतमब्रवीत्.—(l. 7) M3 -गृहानितः (for -गृहं प्रति).—(l. 8) M3 तु निबोधेनं (for शृणु मे वत्स). D6 तच् (for तं). M3 यस्ते कार्योप्रमादिना (for the post. half).—(l. 9) M3 -गृहं (for -कुलं).—(l. 10) M3 [ऽ]पि (for हि).—(l. 11) M3 तथा (for तव). D6 तव चापि (by transp.). M3 प्राणैरपि तव ह्यसौ (for the post. half).—(l. 12) D6 आत्मेव (for आत्मवत्). M3 भ्रात्रा.—(l. 13) D6 -पाशैर्दृढैर् (for -पाशशतैर्).—(l. 14) D6 त्वं (for त्वां).—B1 om. (hapl.) l. 15–16.—(l. 15) Ñ2 D6 तथा (for यथा). M3 च त्वां (for सर्वा). Ñ2 D6 गुणैस्ते; M3 गुणौघै (for गुणैस्त्वां).—(l. 17) M3 ते (for [अ]यं). Ñ2 [ऽ]हमिह.—(l. 19) Ñ2 D6 भव (for °वेः). Ñ2 पुत्रो (for पुत्र).—(l. 20) B1 श्रुतविद्याढ्यान्; D6 °वृत्तांस्त्वं; M3 च प्रयत्नाढ्यः (for श्रुतवृत्ताढ्यान्). M3 त्वं प्रयत्नतः (for च प्रयत्नवान्).—(l. 21) D6 [ए]वं सततं; M3 [ए]नान्य° (for [ए]तान्यत्नेन). Ñ2 पृच्छ त्वं; M3 पृच्छेथा.—(l. 23) D6 महाभागाः (for °त्मानः). B1 श्रेयो- (for श्रियो). Ñ2 B2 (m. also) नृपस्य; D6 शुभस्य (for भवस्य).—(l. 24) D6 प्रष्टव्याः (for स्युश्च ते). M3 सहाया (for ब्राह्मणा). Ñ2 B1 (m. also) ब्रह्मवेदिनः.—(l. 25) B2 देवैः (for देवाः). D6 प्रजानां; M3 पूज्याश्च (for प्रजानां). Ñ2 विविधोत्तमाः.—(l. 26) Ñ2 प्रयाता; B1 (m. also) आश्रिता; D6 प्रोषिता (for प्रेषिता). M3 मानुषे लोके. D6 इति श्रुताः (for द्विजातयः).—(l. 27) M3 त्वं (for च). M3 नीति- (for धर्म-). D6 धर्मशास्त्राणि चैव हि (for the post. half).—(l. 28) M3 धर्म- (for नीति-). B1 राघव; M3 पालय (for धारय).—(l. 29) Ñ2 नागेः (for नागे). M3 योग्यां कुर्याश्च पुत्रक (for the post. half).—B1 om. l. 30–31.—(l. 30) Ñ2 विज्ञान-. B2 गांधर्वविद्यासु तथा पारगो भव पुत्रक.—Ñ2 B1 D6 M3 om. l. 31.—(l. 32) M3 भवेथास्त्वं (for भवेरपि). B1 परंतपः.—(l. 33) B2 M3 [आ]सितुं. M3 हि ते हितं (for हितं तव).—(l. 34) D6 मे त्वया (for ते मम).—(l. 36) M3 om. (hapl.?) एव in एवमुक्त्वा. M3 दशरथो (for स नृपतिर्) and साश्रुलोचनं.

2

After 2.1.4, Ś1 (after the second occurrence) D1–5.7 ins.:

अमात्यैर्बहुभिर्गुप्तो रथैश्च शुभवाजिभिः ।
पादातेन च मुख्येन वृतः शतसहस्रशः ।
स पित्रा समनुज्ञातः परिष्वक्तश्च बाहुना ।
भरतः सिंहविक्रान्तः शत्रुघ्नश्च महामतिः ।
तं तदा प्रस्थितं वीरं भरतं वदतां वरम् ।
राजा दशरथो वाक्यमुवाच जनसंसदि ।
प्रस्थितस्त्वं नरवर मातामहकुलं शुभम् ।
संदेशं शृणु मे वत्स तं च कुर्याः समाहितः ।
शत्रुघ्नसहितो गच्छ मातामहकुलं विभो ।
स ते सहायो भविता स त्वां नित्यमनुव्रतः ।
संदेक्ष्यामि च त्वां भूयः संदेशं तव यद्धितम् ।
तव चैव महाबाहो शत्रुघ्नस्य च मानद ।
नित्यशश्च त्वया कार्या शुश्रूषा मातुलस्य वै ।
आर्यकस्य च ते नित्यं कार्यं कालेऽभिवादनम् ।
व्रतचर्या च ते पुत्र कर्तव्या नियतात्मना ।
ब्राह्मणैः सह धर्मात्मन्वासः सद्भिरुदाहृतः ।
काले काले यथोक्तं च ब्राह्मणानभिवादयेः ।
ब्राह्मणा हि श्रियो मूलं पुरुषस्य शुभार्थिनः ।
सहायार्थे च कर्तव्याः प्रणम्य नियतात्मना ।
सर्वविद्यान्तगा धन्या मङ्गल्या ब्राह्मणाः सदा ।
देवाः पुत्र भवार्थं वै प्रजानां सुरसत्तमैः ।
प्रेषिता मानुषं लोकं भूमिदेवा इति श्रुतिः ।
तेभ्यः सर्वाणि शास्त्राणि वेदांश्च वदतां वर ।
अस्त्रं शस्त्रं महास्त्रं च विधिवत्पुत्र धारय ।
अश्वपृष्ठे रथे चैव व्यायामं कुरु नित्यशः ।
गन्धर्वविद्यासु तथा पारगो भव पुत्रक ।
अन्येष्वपि च शिल्पेषु यत्नः कार्यः परस्त्वया ।
क्षणमप्यासितुं पुत्र वृथा नार्हसि सर्वथा ।
कुशलप्रेषणं चापि दूतैः कार्यं सदैव मे ।
श्रुत्वा कुशलिनं हि त्वां नन्दिष्यामि सबान्धवः ।
एवमुक्त्वा स नृपतिर्भरतं बाष्पगद्गदम् ।
व्याजहार महातेजा गम्यतां मा विचारय ।
सोऽभिवाद्य जितक्रोधो राजानं शिरसा तदा ।
मातरं च महाभागां शत्रुघ्नसहितस्तदा ।
स ययौ नगरं धीमान्बलेन परिवारितः ।
तथानुगम्यमानश्च सर्वैः पुरनिवासिभिः ।
रामेण च महाभागो लक्ष्मणेन च वीर्यवान् ।
पुरस्कृतो ययौ धीमान्प्रीतिस्निग्धौ हि तस्य तौ ।
अभिवाद्य रामं भरतः परिष्वज्य च लक्ष्मणम् ।
न्यवर्तयत धर्मात्मा तदा सर्वं सुहृज्जनम् ।
सुहृद्भिः कैश्चिदेवेह सह विद्वद्भिरात्मवान् ।
अनुगम्यमानो विधिवत्प्रयातः कृतमङ्गलः ।
निवर्त्य स जनं सर्वं प्रययौ शीघ्रवाहनः ।
पुरं मातामहजितं यदध्यास्ते स धर्मवित् ।

2

(l. 1) D1 युक्तो (for गुप्तो). D2 बहु- (for शुभ-). —(l. 2) Ś1 मंडलेन; D1.2 पदातिना; D5 पदा° (for पादातेन). D2 -सहस्रशैः. —(l. 3) D1.4.5 समुपाघ्रातः; D2 समुपाघ्राय; D7 समनुघ्रातः (for समनुज्ञातः). —For l. 6, Ś1 subst.:

उवाच राजा राजर्षिः सस्नेहं भरतं प्रति ।

—(l. 7) Ś1 -कुलं प्रति; D1.2 -गृहं शुभं (for -कुलं शुभम्). —D2 om. l. 8–9. Ś1 om. l. 8. —(l. 8) D5 कुरु (for शृणु). D1 तच् (for तं). D5 कुर्यात् (for कुर्याः). —(l. 9) Ś1 प्रति; D5 शुभं (for विभो). —(l. 10) D1 यस् (for second स). —(l. 11) D2 om. च (subm.). Ś1 तत्रापि; D1–3 तं भूयः (for त्वां भूयः). D4.7 संदेशस (for °शं). Ś1 D4.7 सिध्यतां; D1 यं हितं (for यद्धितम्). D2 संदेशं च तव प्रियं (for the post. half). —(l. 12) D1.2 transp. च and एव. D1–3.5 -प्राज्ञ (for -बाहो). D2 शत्रुघ्नश्च; D3 missing (for शत्रुघ्नस्य). D2 महात्मनः (for च मानद). —(l. 13) D4 नित्यं शश्वत् (for नित्यशश्च). Ś1 तु (for वै). —(l. 14) Ś1 आर्यकर्म (for आर्यकस्य). D1 [ऽ]-भिवादिनं (for ऽभिवादनम्). —(l. 15) D1.5 व्रतचर्याश्; D2.4 ब्रह्म°; D3 वृतचर्याश् (for व्रतचर्या). Ś1 त्वया (for च ते). D2 नित्यं (for पुत्र). Ś1 D3.4.7 वै यतात्मना; D1 विजिता° (for नियतात्मना). —(l. 16) D1 ददेथाः समुदाहृतः; D2.3 वेदे ये समुदाहृताः; D5 कालो नेयः सदा त्वया (for the post. half). —(l. 17) Ś1 यथोक्तं तु; D1.2 यथोक्ते च (D2 °षु) (for यथोक्तं च). —(l. 18) D3 महात्मनः (for शुभार्थिनः). —(l. 19) D4.5 सहायेर्थे (D5 °पि). D3 ब्राह्मणा (for प्रणम्य). —(l. 20) Ś1 -[अ]नुगाः (for -[अ]न्तगा). D2 मंगला (for मङ्गल्या). —(l. 21) D4 भवार्थे. —(l. 22) Ś1 मानुषे लोके (for °षं लोकं). —(l. 23) D3 शस्त्राणि सर्वाणि. D1.2 दत्तानि; D3 दैवनं च (hypm.); D5 दैवतं (for वेदांश्च). —(l. 24) D4 अस्त्रशास्त्रं; D5 अस्त्रं व्यस्त्रं (for अस्त्रं शस्त्रं). D4 om. (subm.); D5 वा (for च). Ś1 D4.7 विविधं (for विधिवत्). Ś1 धारयेः; D1.3 पालय; D2.5 पारय (for धारय). —(l. 25) Ś1 D2.4.7 नित्यदा (for नित्यशः). —(l. 26) D4.5.7 गांधर्व- (for गन्धर्व-). Ś1 D4 तदा (for तथा). —(l. 27) D1 शल्येषु; D2 शास्त्रेषु (for शिल्पेषु). D7 यत्नं कार्यं परं त्वया (for the post. half). —D5 om. l. 28–29. —(l. 28) D1 स्थातुं (for पुत्र). Ś1 D3 सर्वदा; D2 सर्वशः (for सर्वथा). D1 पुत्र नार्हसि नान्यथा (for the post. half). —(l. 29) D2 -प्रेरणं; D3 -प्रेषितं (for -प्रेषणं). D1.2 दूतैः (for चापि). D1.2 कुर्याश्चैव; D4.7 दूतैः कुर्याः (for दूतैः कार्यं). —(l. 30) D1 संदेक्ष्यामि (for नन्दिष्यामि). D2 संदेक्ष्यामि सबांधवं (for the post. half). —(l. 31) Ś1 D7 वाक्य- (for बाष्प-). —(l. 32) D2 चाविचारय. —(l. 34) Ś1 D4.7 महाभागः (for महाभागां). —(l. 35) D1.2.5 प्रययौ (for स ययौ). D2.3.5 नगरीं (for नगरं). —(l. 36) D5 तयानुगम्य°. —(l. 37) D2 om. first च (subm.). Ś1 महाबाहो (for महाभागो). —(l. 39) prior half hypm. —(l. 40) D1.3 निवर्तयत (for न्य°). D7 तथा (for तदा). —Ś1 D4 om. l. 41. —(l. 43) Ś1 D1 स्वजनं; D2 सज्जनं (for स जनं). —(l. 44) D1.2 माता-

कथायोगेन सुहृदां मनोज्ञेन सहानुग:।
दिवसै: कैश्चिदेवाथ स श्रान्तबलवाहन:।
सरित: पर्वतांश्चैव व्यतिक्रम्य सहानुज:।
उपस्थितो वै नगरं तदा राजगृहं विभु:।
स दूतं प्रेषयामास राज्ञो वृद्धस्य धीमत:।
आर्यकस्य महातेजा भरत: प्रियदर्शन:।
श्रुत्वा दूतस्य वचनं स राजा सह मन्त्रिभि:।
प्रवेशयामास तदा भरतं नगरोत्तमम्।
पुष्पैर्गन्धैश्च धूपैश्च सर्वत: समलंकृतम्।
समुच्छ्रितपताकं च तूर्योत्कृष्टनिनादितम्।
राजमार्गस्तदाकीर्णो जलेन च समुक्षित:।
वेश्याभिर्वारमुख्याभिर्वाद्यानुगतशोभित:।
पुरतो नृत्यमानाभिर्भरतस्य महात्मन:।
नरमुख्यैश्च बहुभि: सूतमागधबन्दिभि:।
स्तूयमानो यथान्यायं भरत: प्रविवेश ह।
प्रविश्य च गृहं रम्यमभिवाद्य च मातुलम्।
वृद्धं मातामहं चैव तथैव नृपयोषित:।
स वै मातामहगृहे सर्वकामै: सुसत्कृत:।
उवास स सुखी धीमान्कंचित्कालं नृपात्मज:।
Colophon.
कदाचिद्भरत: श्रीमान्वृद्धं मातामहं नृपम्।
अभिवाद्य महात्मानमिदं वचनमब्रवीत्।
आचार्याननुगच्छेयं भवतोऽनुमते प्रभो।
लेख्यसंस्थानशब्दज्ञान्नीतिशास्त्रार्थपारगान्।
विविधासु च विद्यासु सुनिष्ठान्ब्राह्मणानपि।
विनीतान्हस्तिशिक्षासु हयपृष्ठे तथैव च।
गान्धर्वीषु च विद्यासु शिल्पजातिषु चापरान्।
नरान्विनीतान्वृद्धान्वै वेत्तुमिच्छामि तत्त्वत:।
ब्राह्मणान्वेदविदुष: प्राज्ञान्परमपूजितान्।
त्वयादिष्टान्भवतेच्छामि शिक्षार्थं मम नित्यश:।
श्रुत्वा तु भरतस्यैतद्वच: परमहृष्टवान्।
आज्ञापयत्तदा राजा यदुक्तं भरतेन वै।
श्रुत्वा तु भरतो राज्ञा त्वयादिष्टान्पुरुषांस्तदा।
सर्वविद्यासु कुशलान्परं हर्षमवाप ह।
प्रदाय शिष्यमात्मानं तेभ्य: स रघुनन्दन:।
आचार्येभ्यस्तदा विद्यां धर्मेणाभिजगाम ह।
सोऽनुपूर्वेण तान्सर्वान्परिजग्राह सुव्रत:।
सह भ्रात्रा महातेजा: शत्रुघ्नेन यशस्विना।
एवमाचार्यहस्तेषु वर्तमानो नरोत्तम:।
रममाणो नरव्याघ्र: परं हर्षमवाप ह।
शुश्रूषते यथान्यायमाचार्याञ्जितेन्द्रिय:।
अर्थमानप्रदानाभ्यां यथाकालमतन्द्रित:।
ज्ञानाभ्यासप्रवृत्तस्य विज्ञानेऽभिरतस्य च।
एवं कालो व्यतिक्रामत्सुमहान्भरतस्य च।
यदा ज्ञानेषु निष्ठां वै प्राप्तवान्रघुनन्दन:।
ततोऽस्य बुद्धि: संजाता धर्मं श्रोतुं सनातनम्।
ब्राह्मणेभ्योऽथ वृद्धेभ्यो भिक्षुकेभ्यश्च धार्मिक:।
ये चान्येऽपि महाभागा धर्मेषु कुशला द्विजा:।

महस्यैव; D3 °युतं; D7 ततो महातेजा (for मातामहजितं). Ś1 यमध्यास्ते स; D2 तं यदध्यास्त; D7 दूरं तत्याज (for यदध्यास्ते स). —(l. 45) D2 अन्योन्येन (for मनोज्ञेन). D1.2 सहानुज: (for °नुग:). —(l. 46) D2 [आ]प (for [अ]थ). D1 समित्र- (for स श्रान्त-). —(l. 47) D3 सनदी- (for सरित:). D2 व्यतिगम्य (for °क्रम्य). —(l. 48) D2 नगरीं (for नगरं). D1 महाराज- (for तदा राज-). D2 विभुं (for विभु:). —(l. 49) D1.2 संगतं (for स दूतं). —(l. 52) D2 भरतो (for भरतं). —(l. 53) D2 transp. गधैश्च and धूपैश्च. —Ś1 D3.4.7 transp. l. 54 and 55. —(l. 54) D3 समुत्थित- (for समुच्छ्रित-). —(l. 56) D1.5 लास्य-; D2 तस्य (for वाद्य-). Ś1 D3.4 -शोभितं (for -शोभित:). —(l. 58) D1 स्तुतो (for सूत-). —(l. 59) D5 श्रूयमानो (for स्तूयमानो). —(l. 60) Ś1 D4.7 गृहे रम्ये (with hiatus) (for गृहं रम्यम्). —(l. 61) D3 गृहं (for वृद्धं). —(l. 62) D1.2.5 सुसंस्कृत:; D4 पुरस्कृत: (for सुसत्कृत:). —(l. 63) Ś1 D2.4.7 ससुखो (D2.7 °खं); D5 सुसुखी (for स सुखी). D3 किंचित्- (for कंचित्-).

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 D1–5.7 भरत(D2.3 °ता)गमनं(Ś1 प्रवेशो; D3 गमनो; D4.7 प्रस्थानो). —*Sarga no.* (figures, words or both) : D1 53; D2.4.7 1; D3 45. —For lines 64–124 cf. No. 4.

—(l. 64) D3 missing for न्वृद्धं मा. —(l. 66) D3 missing for भवतोऽनु. D1.5 (before corr. as in text) भवता (for भवतो). Ś1 [ऽ]नुमतो. D2 नृप (for प्रभो). —(l. 67) D5 लेख-; D7 लिख्य- (for लेख्य-). Ś1 शब्दे च (for शब्दज्ञान्). Ś1 ज्योति:शास्त्रस्य (for नीतिशास्त्रार्थ-). D2 -पारग (for -पारगान्). —(l. 68) D3 missing for द्यासु सुनि. D4.7 निष्णातान् (for सुनिष्ठान्). —D2 om. l. 69. —(l. 69) Ś1 विदितान् (for विनीतान्). —(l. 70) D1–4 गांधर्वासु (for °र्वीषु). —(l. 71) D3 च (for वै). D1.2.5 राजविद्यान्विताञ्शुद्धान्(D5 °विद्वन्) (for the prior half). —(l. 72) Ś1 D3.4 वृद्धान् (for प्राज्ञान्). D7 अमरपूजितान्. —(l. 73) D1.2.5 शिष्यार्थं (for शिक्षार्थं). —Ś1 om. (hapl.) l. 74–75. —(l. 74) D2 [अ]थ (for तु). D5 -हृष्टवत् (for -हृष्टवान्). —(l. 75) D5 आज्ञापयंस् (for °पयत्). —D1.2 om. (hapl.) l. 78–83. —(l. 79) D3 विद्वान् (for विद्यां). D3 [अ]भिजगाम ह. —(l. 80) Ś1 सोऽनुपूर्व्येण; D5 सानु° (for सोऽनुपूर्वेण). —(l. 82) D3.5 वर्तयन्नृ(D5 °न्नर)सत्तम: (for the post. half). —(l. 84) Ś1 D3.4.7 शुश्रूषति (for शुश्रूषते). D1 यथायोग्यम्; D3 °न्याय्यम् (for यथान्यायम्). Ś1 D4 आचार्यं (for °र्यान्). —(l. 85) D5 अथ (for अर्थ-). D2 यथाकामम् (for °कालम्). —D3 om. l. 86–87. —(l. 86) D2.4.5 ज्ञानाभ्यासे. Ś1 ह (for च). —(l. 87) Ś1 D7 [ऽ]प्यतिक्रामत् (for व्यति°). D5 तु (for च). —(l. 88) D1.2.5 ज्ञाने सु- (for ज्ञानेषु). —(l. 89) D3 धर्मे (for धर्मं). —(l. 90) D1.2 यतिभ्यश्च; D4 [ऽ]प्य°; D5 भिक्षुकेभ्यो (for ऽथ वृद्धेभ्यो). Ś1 D1.3 भिक्षुकेभ्योथ; D5 वृद्धेभ्यो ह्यथ (for भिक्षुकेभ्यश्च). —(l. 91) D3 ये चान्ये च; D5 ये चान्येषु

तान्सर्वान्स महातेजाः सेवते धर्मकारणात् ।
अन्तरात्मनि धर्मोऽस्य सततं पर्यवर्तत ।
कथायां धर्मयुक्तायां रमते रघुनन्दनः ।
तपोऽहिंसारता नित्यं ये च धर्मपरायणाः ।
तान्सर्वान्स महातेजा उपास्ते निर्वृतः शुचिः ।
शास्त्राणि च महाप्राज्ञो नित्यशो गुणवन्त्यपि ।
वेदविद्यासु चान्यासु कुशलः सर्वशास्त्रवित् ।
कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते धर्मसेवनात् ।
तस्य बुद्धिः समभवत्पितुः संप्रेषणं प्रति ।
संदिदेश तदा दूतं ब्राह्मणं शुभलक्षणम् ।
अयोध्यां गच्छ भद्रं ते दूत शीघ्रं नृपोत्तमम् ।
पितरं कुशलं ब्रूहि मातॄश्च भ्रातरौ तथा ।
पृष्ट्वा च कुशलं तेभ्यो वाच्यो दशरथः प्रभुः ।
मातामहगृहे तात वर्तते त्वदनुग्रहात् ।
यथाज्ञप्तं कृतं तात महत्तव कृतं शुभम् ।
स तु तेनाभ्यनुज्ञातो भरतेन यशस्विना ।
दूतः परमसंहृष्टः प्रयातो येन सा पुरी ।
अयोध्यां नगरीं रम्यां प्रविवेश महातपाः ।
यां च राजीवताम्राक्षो राजा दशरथोऽवसत् ।
प्राप्तवानथ तां दूतो भरतस्यानुशासनात् ।
न्यवेदयत तद्राज्ञे मातृभ्योऽथ द्विजस्तथा ।
कृतकृत्योऽथ राजेन्द्र भरतः सत्यविक्रमः ।
धनुर्वेदे च वेदे च नीतिशास्त्रे च पारगः ।
अर्थशास्त्रेषु कुशलो व्यायामे च तथैव च ।
हस्तिशिक्षासु निपुणो रथशिक्षाविशारदः ।
आलेख्ये चैव लेख्ये च लङ्घने प्लवने तथा ।
ज्योतिर्गतिषु निष्णातस्तव वाक्येन नोदितः ।
एवंविधानि कर्माणि कृतानि सुबहून्यपि ।
कृतार्थो भरतो राजंस्त्वत्सकाशमुपेष्यति ।
श्रुत्वा राजा प्रहृष्टोऽभूद्दूतस्य वचनं तदा ।
कौसल्याद्याश्च देव्यस्तास्तथोभौ रामलक्ष्मणौ ।
प्रतिसंश्रुत्य नृपतिस्तं दूतं भरतस्य वै ।
अभवन्मुदितः श्रीमांस्तदा दशरथो नृपः ।

Colophon.

3

After 2.1.4, Ñ2 B1.2 D6 M3 ins. :

बलेन महता वीरश्चतुरङ्गेन संवृतः ।
तथानुगम्यमानश्च सर्वैः पुरनिवासिभिः ।
भ्रातृस्नेहाच्च रामेण लक्ष्मणेन च वीर्यवान् ।
गत्वा पुरस्कृतो धीमांस्तनो गव्यूतिमात्रकम् ।
अवरुह्य स्वकायानाद्भरतः केकयीसुतः ।
शत्रुघ्नसहितः पादौ रामस्य शिरसा ययौ ।
तौ पादयोर्निपतितौ शत्रुघ्नभरतावुभौ ।
दोर्भ्यामुत्थाप्य रामोऽपि परिष्वज्येदमब्रवीत् ।
कैकयीमानरिह मां स्मरेस्त्वं सहलक्ष्मणम् ।

(for °न्यप्यति). —(l. 92) Ś1 सर्वे ते (for सेवते). D1 ये च धर्मपरायणाः (for the post. half). —(l. 94) D1 -वृत्तायां (for -युक्तायां). —(l. 95) D1 reads l. 95 after l. 92. D1 तपोऽहिंसिरता नित्यं सेवते धर्मकारणात्. —(l. 96) D1 च भृशं; D2.4.7 निभृतः (for निर्वृतः). —(l. 97) D1 [ए]व सहसा; D3 °भागो (for महाप्राज्ञो). Ś1 गुणवानपि (for गुणवन्त्यपि). D1 तेजस्वी शास्त्रवानपि तैः D2 नित्य स गुणवानपि (for the post. half). —(l. 98) D7 वा (for च). —(l. 99) D5 मन्यसे (for मन्यते). —(l. 100) D3 संप्रेक्षणं (for संप्रेषणं). —(l. 103) Ś1 D2.5.7 मातॄश्च (for मातॄश्च). —(l. 104) D2 वंद्यो (for वाच्यो). —(l. 105) D1.5 वर्तता; D4.7 वर्तेहं (for वर्तते). —(l. 106) D1–3.5 शुभं प्रियं (for कृतं शुभम्). —(l. 107) D5 सुतेन (for तु तेन). —(l. 108) D1.2.5 मनुना निर्मितां पुरा (for the post. half). —(l. 110) D2–4.7 स (for च). D3.5 [ऽ]न्वशात् (for ऽवसत्). —For l. 110, D1 subst. :

यां स * जीवनाप्राज्ञो राजा दशरथोऽन्वगात् ।

—(l. 111) Ś1 च तथा; D2 अरथां (for अथ तां). D1.2 हृष्टो (for दूतो). —(l. 112) D1.2 निवेदयत (for न्यवेद°). D1.3 राज्ञो (for राज्ञे). D5 न्यवेदयत्ततः प्राज्ञो (for the prior half). D5 [ऽ]पि (for ऽथ). D1–5 तदा (for तथा). —(l. 114) D3 वेदेषु (for वेदे च). Ś1 D4.7 -शास्त्रेषु (for -शास्त्रे च). —(l. 115) D1–3 -शास्त्रे च (for -शास्त्रेषु). Ś1 व्यायामेषु (for व्यायामे च). —(l. 116) D1–3.5 निष्णातो; D4.7 कुशलो (for निपुणो). D3 om. (hapl.) from the post. half of l. 116 up to the prior half of l. 118. D2.5 -सुनिष्ठितः (for -विशारदः). D1 रथशिक्षास्वनिष्ठितः (for the post. half). —(l. 117) D2.5 आलिख्ये (for आलेख्ये). —(l. 119) D4.5 चोदितः (for नोदितः). —(l. 120) D2 गमिष्यति; D4.5 उपे° (for उपेष्यति). —(l. 121) D6 subst. l. 121–124 for l. 61–64 of App. I (No. 4); while B1 subst. l. 121 and 122 for l. 61 and 62 and cont. l. 123–24; on the other hand, B2 ins. those lines after l. 60 (for var., see App. I [No. 4]). Ś1 D3.4.7 प्रहृष्टात्मा (for प्रहृष्टोऽभूद्). D1 श्रुतः; D2 शुभं; D5 तथा (for तदा). —Ś1 om. (hapl. ?) l. 122 and 123. —(l. 122) D1.2 च देव्यश्च; D5 सुदेव्यस्तास् (for च देव्यस्ताम्). —(l. 123) D2 तु पतिस (for नृपतिस). D4.7 वचो दूतस्य वै तदा (for the post. half). —(l. 124) D2 अर्थवन् (for अभवन्). D5 स्युदितः (for मु°). D1.2.5 तथा (for तदा). D1 [ऽ]ब्रवीत्; D2.5 चिरं (for नृपः).

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 D4.7 दूताभिगमनः(Ś1 °नं); D1–3.5 भरत(D5 भरतस्य)दूतागमनं(D3 °नः); D2 भरतगमनं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : D1 54; D2.4.5.7 2.

3

(l. 2) D6 (before corr. as in text) [अ]नुगम्यमानैश्. M3 अनुगम्यमानोनुरक्तैर् (hypm.) (for the prior half) and जनैः (for सर्वैः). —For l. 4, M3 subst. :

गत्वा गव्यूतिमात्रं च रामेणानुगतस्ततः ।

शत्रुघ्नसहितं च त्वां स्मरिष्यामि सलक्ष्मणः।
इत्युक्तो भरतो रामं प्रणिपत्याभिवाद्य च।
लक्ष्मणं च परिष्वज्य शत्रुघ्नसहितो ययौ।
अनुगम्यमानो बहुभिः सुहृद्भिः प्रियवादिभिः।
अनुरक्तैस्तथैवान्यैरपरित्यागिभिः प्रियैः।
निवर्त्य स्वजनान्मान्यांस्ततः शीघ्रतरं ययौ।
श्रीमन्मातामहपुरं द्रष्टुं त्वरितमानसः।
सुहृद्भिः सह मार्गेषु विहरन्प्रियवादिभिः।
अहोभिर्गणितैः कैश्चिदश्रान्तबलवाहनः।
वनानि सरितः शैलानतीत्य सुमनोहरान्।
आससाद पुरं राज्ञो रम्यं राजगृहं विभुः।
अभ्याशस्थस्ततो राज्ञे दूतं मातामहाय सः।
प्रेषयामास भरतः प्राप्तोऽस्मीत्याप्तकारिणम्।
श्रुत्वा च दूतवचनं स राजा भृशहर्षितः।
प्रवेशयामास पुरं भरतं परमार्चितम्।
आहार्यसिकताकीर्णं पुष्पोत्करविभूषितम्।
राजमार्गं कारयित्वा जलेन सुसमुक्षितम्।
विन्यस्तपूर्णकलशं वनमालाविभूषितम्।
समुच्छ्रितपताकं च धूपगन्धाधिवासितम्।
ततः प्रवेशयामासुर्भरतं पुरवासिनः।
सर्वतूर्यस्वनैश्चाराद्वाद्यमानैश्च नन्दितम्।
वेश्याभिर्वारमुख्याभिर्वाद्यानुगतमुल्बणम्।
नृत्यन्तीभिः पुरस्तात्तु पुरं तत्प्रविवेश सः।
वल्गुवाग्भिः स्तूयमानः सूतमागधवन्दिभिः।
ब्राह्मणैश्च तपःसिद्धैः पूतः साम्ना च यज्वभिः।
श्रीमन्मातामहगृहं क्रमेणैव प्रविश्य सः।
वृद्धं मातामहं तत्र ददर्शाभिननाम च।
राज्ञा तेन परिष्वक्तः पृष्टश्चानामयं ततः।
प्रविश्यान्तःपुरं तत्र प्राणमद्राजयोषितः।
श्रीमद्राजगृहं प्राप्य तद्वृद्धजनसंकुलम्।
स वै मातामहगृहे सर्वकामैः प्रपूजितः।
उवास सुसुखं तत्र भरतः श्रीमतां वरः।

4

After 2.1.14(after the colophon), Ñ2 B1.2 D6 ins., while M4 ins. after 2.1.7 :

कदाचिद्भरतः श्रीमान्वृद्धं मातामहं नृपम्।
प्रातरुत्थाय वचनमभिवाद्येदमब्रवीत्।
आचार्यानुपसेवेयं प्रदिष्टान्भवता हि तान्।
धर्मार्थज्ञानकुशलाँल्लेख्यसंख्याविदस्तथा।
इष्वस्त्रकुशलांश्चैव नीतिशास्त्रविशारदान्।
हस्त्यश्वरथयानेषु तथैव परिनिष्ठितान्।
गान्धर्वविद्याकुशलान्नानाशिल्पविदस्तथा।
तथान्यान्वेदवेदाङ्गपारगान्विनयान्वितान्।
उपसेवितुमिच्छामि श्रेयोऽर्थी दृढमात्मनः।
भवतानुमतो राजन्प्रदेष्टुं तान्ममार्हसि।

—(l. 7) B1 -सहिताद् (for -भरताद्). —(l. 9) B2 M3 मा (for मां). B1 स्मरेस्तु; M3 स्मरेथा (for स्मरेस्त्वं). —(l. 10) Ñ2 च त्वा; M3 त्वां हि (for च त्वां). M3 स्मरिष्ये सहलक्ष्मणः (for the post. half). —(l. 12) M3 लक्ष्मणश्च परिष्वक्तः (for the prior half). —(l. 13) Prior half hypm. M3 [ऽ]नेकैस्तु (for बहुभिः) and -कारिभिः (for -वादिभिः). —M3 om. (hapl.) l. 14. —(l. 14) B1.2 च (for [ए]व). —(l. 15) B1 [आ]शु जनान्; D6 स्वजन-; M3 [अ]न्याञ्जनान् (for स्वजनान्). D6 -[अ]मात्यांस् (for मान्यांस्). —(l. 16) B1.2 M3 श्रीमान् (for श्रीमन्). M3 -कुलं गंतुं (for -पुरं द्रष्टुं). —(l. 17) M3 प्रिय- (for सह). B1 (m. also as above) विचरन् (for विहरन्). —(l. 18) B2 गलितैः; D6 च ततः (for गणितैः). —(l. 20) M3 महत् (for विभुः). —(l. 21) D6 रात्रौ (for राज्ञे). —(l. 22) Ñ2 D6 [आ]शु° (for [आ]प्त°). —(l. 23) M3 तद् and प्रिय- (for च and भृश- respy.). —(l. 24) D6 प्रावेशयामास. —B1 om. (hapl. ?) l. 25. —(l. 25) M3 आराध्य- (for आहार्य-). —M3 om. (hapl.!) l. 26–30. —(l. 26) B1 जलैश्च (for जलेन). —(l. 27) D6 विन्यस्य (for विन्यस्त-). —(l. 28) B1.2 -गंधादिवासितं. —(l. 30) D6 स बभूव (for सर्वतूर्य-) and नदितः (for नन्दितम्). —(l. 31) M3 वाक्य- (for वाद्य-). B1.2 -[अ]नुगमम् (for -[अ]नुगतम्). M3 ऋद्धिमत् (for उल्बणम्). —(l. 32) M3 पुरतो नृत्यमानाभिः (for the prior half). B1 (m. also) M3 ह (for सः). —B1 om. (hapl. ?) l. 33–35. —(l. 33) B2 बहु- (for वल्गु-). D6 वाग्भिश्च स्तूयमानस्तु (for the prior half). —Ñ2 B1 D6 M3 om. l. 34. —(l. 35) B2 M3 श्रीमान् (for श्रीमन्). M3 -कुलं (for -गृहं) and [ए]कं (for [ए]व). B2 भरतः प्रविवेश ह (for the post. half). —D6 om. l. 36. —(l. 36) M3 वृद्ध- (for वृद्धं). Ñ2 [अ]भिननंद; B1 [अ]भिववाद (for [अ]भिननाम). —For l. 38, M3 subst. :

प्रविश्याभ्यन्तरं पूज्याः प्रणेमे राजयोषितः।

—(l. 39) M3 श्रीमान् (for श्रीमद्). —M3 om. l. 40. —(l. 40) B1 om. गृहे and reads सुपूजितः (for प्र°). —(l. 41) D6 समुखं (for सुसुखं).

4

For this, cf. lines 64–124 of No 2. M4 begins with हरिः श्रीगणपतये नमः. —(l. 1) M4 भरतस्तु वसंस्तत्र (for the prior half). Ñ2 D6 तत्र; M4 नित्यं (for वृद्धं). —(l. 3) M4 missing from नुप up to लेख्य in l. 4. B2 प्रभो (for हि तान्). B1 प्रतिदिष्टान्हि तान्प्रभो (for the post. half). —(l. 4) B1 (*inf. lin.* also as above) नानाशिल्प- (for लेख्य-संख्या-). —(l. 5) M4 -विशेषि च (for -विशारदान्). —(l. 6) M4 -योग्येषु (for -यानेषु). —(l. 7) D6 गंधर्व- (for गान्धर्व-). M4 -विद्या- (for -शिल्प-). —(l. 8) B1.2 -न्यायशास्त्रार्थपारगान् (for the post. half). —(l. 9) D6 श्रेयोर्थो (for °र्थी). M4 हितम् (for दृढम्). —(l. 10) B2 M4 भवतो (for भवता). B2 [ऽ]नुमते (for [अ]नुमतो). Ñ2 त्वम् (for मम).

श्रुत्वैवं नृपतिर्वाक्यं केकयो भरतस्य सः ।
व्यादिदेश प्रहृष्टात्मा तस्याचार्यान्विपश्चितः ।
तानुपास्य च यत्नेन भरतः केकयीसुतः ।
वेदवेदाङ्गशास्त्राणां ग्रहणे तत्परोऽभवत् ।
निवेद्य शिष्यमात्मानं गुरूणां विनयान्वितः ।
जग्राह वेदवेदाङ्गशास्त्राणि गुणवृद्धये ।
आनुपूर्व्या हि शास्त्राणामागमे भृशमुद्यतः ।
विद्यानां च सशिल्पानां शत्रुघ्नसहितस्तदा ।
जगाम स महातेजा नानाचार्यपरंपराम् ।
शिक्षमाणः प्रयत्नेन विनयाचारयन्त्रितः ।
मानदानपुरस्कारैराचार्यान्प्रत्यपूजयत् ।
शुश्रूषापरमो भूत्वा विनयं परमाप सः ।
ज्ञानाभ्यासरतस्यैवं भरतस्य महात्मनः ।
जगाम सुमहान्कालो वसतस्तत्र धीमतः ।
विविधेषु यदा निष्ठां ज्ञानेषूपजगाम सः ।
तदास्य बुद्धिः संजज्ञे तत्त्वार्थाधिगमे पुनः ।
विद्याशीलवयोज्ञानवृद्धेभ्यो विदितात्मनः ।
अन्येभ्यश्चापि तत्त्वार्थवेदिभ्यः संनिकर्षतः ।
यो यो वेत्ति हि तत्त्वार्थं छिन्नधर्मार्थसंशयः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां सिषेवे तं तमेव हि ।
नानाज्ञानकथाभिर्हि रेमे स विजहार च ।
भरतो ज्ञानतत्त्वार्थवेदने सततोद्यतः ।
स यदा ज्ञानविज्ञानविनयेषु कृतागमः ।
आत्मानं भरतो मेने छिन्नधर्मार्थसंशयम् ।

तदास्य बुद्धिः संजज्ञे दूतं प्रेषयितुं पितुः ।
अथाहूयाब्रवीद्वृद्धं सुहृदं ब्रह्मवादिनम् ।
अयोध्यां गच्छ भद्रं ते त्वरितो जवनैर्हयैः ।
पितरं तत्र कौसल्यां ब्रूयास्त्वं मातरं च मे ।
मातामहकुले चापि यथा वर्तामहे वयम् ।
तथा पूर्वं भवाञ्शंसेत्पितुर्मातुश्च मेऽग्रतः ।
रामश्चोपेत्य विज्ञाप्यो मामुद्दिश्य सगौरवम् ।
भृत्यस्ते भरतः पादौ मूर्ध्नाभ्यर्च्य प्रसाद्य च ।
कुशलानामयं स्निग्धं पृच्छतीति समागमे ।
लक्ष्मणश्च परिष्वज्य प्रष्टव्यः कुशलं त्वया ।
ब्रूयाश्च मातरं मे त्वं कौसल्यामभिवादनम् ।
सुमित्रामपि च ब्रूया वैदेहीं चाभिवादनम् ।
स तेनैवं समादिष्टो भरतेन महात्मना ।
दूतः शीघ्रहयो भूत्वा प्रत्ययौ यत्र सा पुरी ।
अयोध्या सुभृशं रम्या मनुराजर्षिनिर्मिता ।
यां स राजीवताम्राक्षो राजा दशरथोऽन्वशात् ।
प्राप्तवानचिरेणैव स तां भरतशासनात् ।
न्यवेदयत्तदा राज्ञे मातृभ्योऽथ द्विजस्तथा ।
कृतकृत्योऽथ राजेन्द्र भरतः सत्यविक्रमः ।
धनुर्वेदे च वेदे च नीतिशास्त्रे च पारगः ।
अर्थशास्त्रे च कुशलो व्यायामेऽपि तथैव च ।
हस्तिशिक्षासु निष्णातो रथशिक्षासु निष्ठितः ।
आलेख्ये चैव लेख्ये च लङ्घने प्लवने तथा ।
ज्योतिर्गतिषु निष्णातस्तव वाक्येन चोदितः ।

—(l. 11) B1.2 [ए]व; M4 तु (for [ए]वं). M4 तु (for सः). —(l. 12) Ñ2 स; D6 सु- (for प्र-). —(l. 13) M4 प्रयत्नेन (for च य°). —(l. 15) Ñ2 विनयाननः (for विनयान्वितः). —(l. 16) M4 [आ]त्मगुणर्धये (for गुणवृद्धये). —(l. 17) M4 हि समुद्यतः (for भृश°). —(l. 18) M4 चैव शिल्पानां (for च स°). Ñ2 तथा (for तदा). —(l. 19) D6 -परस्परम् (for -परंपराम्). —(l. 21) B1.2 दानमान- (by transp.). B1 -पुरस्सारैर् (for -पुरस्का°). M4 समपूजयत्. —M4 om. l. 22. —(l. 23) B1 om. from first त up to second त. —M4 om. (hapl.) l. 24–27. —(l. 26) B1 illeg. for संजज्ञे तत्त्वार्था. Ñ2 B2 -[अ]र्थाभिगमे; D6 -[अ]धिगमने (for -[अ]र्थाधिगमे). —(l. 28) Ñ2 अन्ये**श्च. M4 -वेदाभ्यासं हि कुर्वतः (for the post. half). —(l. 29) M4 तत्त्वार्थ- (for °र्थं). B1 illeg. for धर्मार्थसंशयः. —(l. 30) M4 -कामार्थ- (by transp.) (for -[अ]र्थकाम-) M4 तं तं सोमेवतात्मवान् (for the post. half). (l. 31) B1 illeg. after कथा up to the end of the line. M4 रराम (for रेमे स). —(l. 32) D6 -तत्त्वार्थो (for °र्थे-). B1 स तथा; B2 (m. also as above) स तदा (for सतत-). —(l. 33). Ñ2 B1.2(after corr.) D6 -[आ]गमं (for °मः). —(l. 34) B1 भरतं (for °तो). —(l. 35) M4 ततो (for तदा). M4 पुनः (for पितुः). —(l. 36) B1.2 स आहूय: M4 समाहूय (for अथा°). B1 illeg. for द्वृद्धं सुहृदं. M4 स्निग्धं (for वृद्धं). —(l. 37) M4 damaged from त्व up to व. —(l. 39) M4 चास्मिन् (for चापि) and वर्ताम्यहं वसन् (for °महे वयम्). —(l. 40) M4 सर्वं (for पूर्वं) and शंस (for शंसेत्). —B1 illeg. from ञ्शंसेत् up to विज्ञाप्यो in l. 41. Ñ2 D6 तच्च त्वं पूर्वमाशंसेः (for the prior half). —(l. 41) M4 त्वया द्विज (for सगौरवम्). —(l. 42) B1 illeg. after the prior half up to the end of l. 43. M4 शिरसाभि- (for मूर्ध्नाभ्यर्च्य) and तु (for च). —(l. 43) M4 समं जनैः (for समागमे). D6 पृच्छयित्वा सबांधवं (for the post. half). —(l. 44) B1 लक्ष्मण*. —B1 illeg. for l. 45. —(l. 45) M4 [ऽ]द्य (for त्वं). M4 अभिवादयन्. —(l. 46) Ñ2 D6 मे (for first च). D6 ब्रूयाद् (for ब्रूया). M4 कैकेयीमभिवादयेः (for the post. half). —(l. 48) M4 शीघ्रतरो. B1.2 त(B2 दू)तः परमसंहृष्टः (for the prior half). Ñ2 B1.2 D6 येन (for यत्र). —(l. 49) B1 reads acc. sing. for nom. sing. of all words. M4 सा तु (for मनु-). —(l. 50) M4 तां (for स). Ñ2 **रथो (for दश°). Ñ2 B1 [ऽ]न्वगात् (for ऽन्वशात्). —(l. 51) B1 आप्त° (for प्राप्त°). —For l. 51, D6 subst.:

प्राप्तवानथ तां दूतो भरतस्यानुशासनात् ।

—(l. 52) Ñ2 M4 कुशलिनं; B1 तद्राज्ञे (subm.) (for तदा राज्ञे). D6 न्यवेदयत तद्राज्ञे (for the prior half). Ñ2 M4 राज्ञो (M4 तेषां) भरतमंतिके (for the post. half). —Ñ2 M4 om. l. 53–60. —(l. 53) D6 हि (for ऽथ). —(l. 54) B1 -शास्त्रेषु (for -शास्त्रे च). —(l. 55) B1 -शास्त्रेषु (for -शास्त्रे च). B2 D6 च (for ऽपि). D6 हि (for च). —(l. 56) B1.2

एवंविधानि कर्माणि कृतवान्सुबहून्यपि ।
कृतार्थो भरतो राजंस्त्वत्सकाशमुपैष्यति ।
तच्छ्रुत्वा मुमुदे राजा दूतस्य वचनं प्रियम् ।
कौसल्या च सकैकेयी सुमित्रा राम एव च ।
प्रतिसंदिश्य तं राजा दूतं सत्कृत्य चार्हतः ।
प्रेषयामास नृपतिर्भरतस्य पुनस्तदा ।

Colophon.

5

After l. 3 of 29*, D1 ins.; while D5 ins. (om. l. 2–3) before 2.3.1 :

(2.2.25^{cd}) प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च तदा पृच्छन्त्यनामयम् ।
(2.2.26^{ab}) अग्निहोत्रेषु दारेषु शिष्यप्रेष्यजनेषु च ।
(54*) अनुकम्पयन्निव सदा पृच्छत्यस्याननामयम् ।
(2.2.31^{ab}) अभ्यन्तरे च बाह्ये च पौरजानपदा जनाः ।
(47 [A]*) धर्मज्ञेन विनीतेन वदान्येन महात्मना ।
(47* l. 7) कृती रामो धनुर्वेदे दिव्यास्त्रविदसंशयम् ।
(47* l. 8) अमोघास्त्रो दूरवेधी समोघश्च दृढायुधः ।
(2.2.24^{ab}) यं यं व्रजति संग्रामं रामो राजंस्तवाज्ञया ।
(52*) ततस्ततो विजित्यारीन्विजयी विनिवर्तते ।
(53*) जित्वापि वैरिसैन्यानि यदायं विनिवर्तते ।
तदापि प्रस(श्रि)ततरो भूत्वा स्वान्पूजयत्यतः ।
(2.2.25^{ab}) प्रवासात्पुनरागत्य कुञ्जरेण रथेन तु ।
(2.2.31^{cd}) स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च देवराजं गृहे गृहे ।
(57*) अभियाचन्ति रामस्य यौवराज्याभिषेचनम् ।
(2.2.32^{cd}) तासामथोचितः कामस्त्वत्प्रसादान्नृपोत्तम ।
(2.2.33) राममिन्दीवरश्यामं प्रजानामनुरञ्जकम् ।
पश्येम युवराजानमभिषिक्तं त्वदाज्ञया ।

(58*) स राजवर्यात्मजमात्मवन्तं
गुणाभिरामं गुणलोककान्तम् ।
रामं नृदेवार्हसि लोकनाथ-
मिहाभिषेक्तुं युवराजमुर्व्याम् ।

Colophon.

D1 Cont. :

ततः प्राञ्जलिमालाम्ताः प्रतिगृह्य समन्ततः ।
हृष्टो दशरथो राजा प्रोवाचेदं वचस्तदा ।
अहोऽस्म्यनुगृहीतोऽद्य भवद्भिः प्रियवादिभिः ।
यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं युवराजानमिच्छथ ।
इति राजा संभाष्यैवं पौरान्भूयोऽब्रवीदिदम् ।
वसिष्ठं वामदेवं च तेषामेवोपशृण्वताम् ।
चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यपुष्पितकाननः ।
रामस्य यौवराज्यं मे दातुमत्राभिरोचते ।
आभिषेचनकं द्रव्यं भवन्तो ज्ञापयन्तु माम् ।
यन्मयात्रोपकर्तव्यं रामराज्याभिषेचने ।
ते तथेति प्रतिज्ञाय नृपतेर्वचनं तदा ।
लेखयांचक्रतुर्द्रव्यं तं च प्रत्यभिनन्दतुः ।
कृतमित्येव चाब्रूतामधिगम्य नराधिपम् ।
सुप्रीतमनसौ प्रीतौ हर्षयन्तौ पुनर्नृपम् ।
ततः सुमन्त्रमाहूय राजा दशरथोऽब्रवीत् ।
रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति ।
स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात् ।
रामं तत्रानयांचक्रे रथेन रथिनां वरम् ।
अथ तत्र समानीतस्तदा दशरथं नृपम् ।

निश्चितः. —(l. 57) B1 om. (hapl.); D6 चैव लक्ष्ये (for चैव लेख्ये). —(l. 59) B1 कृतानि; D6 कृत्वा च (for कृतवान्). —For l. 61–64, D6 subst. l. 121–124 of App. I (No. 2), while B1 subst. l. 121–122 for l. 61–62 and cont. l. 123–24; on the other hand B2 ins. those 4 lines after l. 60 (cf. v.l. App. I [No. 2]). —(l. 61) M4 transp. मुमुदे and वचनं. —(l. 62) B2 सुमित्रा च (for सकैकेयी) and कैकेयी रामलक्ष्मणौ (for the post. half). —(l. 64) M4 मुदितो भरताय (for नृपतिर्भरतस्य).

Colophon. *Sarga name* : Ñ2 B1.2 D6 भरतदूतागमनं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : B1.2 D6 om.; Ñ2 80; M4 1.

5

D5 variants : —reads l. 1 and 4 after l. 12. —(l. 1) राजमार्गेषु वृद्धा नार्यस्त्रियश्च पृच्छन्त्यनामयं. —(l. 4) पौरजानपदे. —(l. 5) transp. विनीतेन and वदान्येन. —(l. 6) धनुर्वेद-. —(l. 7) चित्रवेधी (for समोघश्च). —(l. 9) विजित्यारि. —(l. 10) चारि- (for वैरि-). —(l. 11) नः (for स्वान्). —(l. 12) वा (for तु). —(l. 13) देवात्राजन् (for देवराजं). —(l. 15) अयाचितः (for अथोचितः) and समृध्यतां (for नृपोत्तम). —(l. 18) तं (for स). —(l. 19) नर- (for second गुण-). —*Sarga name* : D1 रामप्रशंसा; D5 रामप्रशंसनः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : D1 55; D5 6.

6

After 62*, Ś1 D1–5.7 ins.; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins. after 2.3.4; V1 B4 ins. lines 6–18; 25–27, and 30–31 only after l. 2 of 63*:

राज्ञस्तूपरते वाक्ये जनघोषो महानभूत् ।
शनैस्तस्मिन्प्रशान्ते च जनघोषे नराधिपः ।
वसिष्ठं मुनिशार्दूलं राजा वचनमब्रवीत् ।
अभिषेकाय रामस्य यत्कर्म सपरिच्छदम् ।
तदद्य भगवन्सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि ।
तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वसिष्ठो द्विजसत्तमः ।
आदिदेशाग्रतो राज्ञः स्थितान्युक्तान्कृताञ्जलीन् ।
सुवर्णादीनि रत्नानि बलीन्सर्वौषधीरपि ।
शुक्लमाल्यानि लाजांश्च पृथक् च मधुसर्पिषी ।
अहतानि च वासांसि रथं सर्वायुधान्यपि ।
चतुरङ्गबलं चैव गजं च शुभलक्षणम् ।
चामरव्यजने श्वेते ध्वजं छत्रं च पाण्डुरम् ।
शतं च शातकुम्भानां कुम्भानामग्निवर्चसाम् ।
हिरण्यशृङ्गं वृषभं समग्रं व्याघ्रचर्म च ।
यच्चान्यत्किंचिदेष्टव्यं तत्सर्वमुपकल्प्यताम् ।
उपस्थापयत प्रातरग्न्यगारे महीपतेः ।
अन्तःपुरस्य द्वाराणि सर्वस्य नगरस्य च ।
चन्दनस्रग्भिरर्च्यन्तां धूपैश्च घ्राणहारिभिः ।
प्रशस्तमन्नं गुणवद्दधिक्षीरोपसेचनम् ।
द्विजानां शतसाहस्रं यत्प्रकाममलं भवेत् ।
सत्कृत्य द्विजमुख्यानां श्वः प्रभाते प्रदीयताम् ।
घृतं दधि च लाजाश्च दक्षिणाश्चापि पुष्कलाः ।
सूर्येऽभ्युदितमात्रे श्वो भविता स्वस्तिवाचनम् ।
ब्राह्मणाश्च निमन्त्र्यन्तां कल्प्यन्तामासनानि च ।
आबध्यन्तां पताकाश्च राजमार्गश्च सिच्यताम् ।
सर्वे च तालापचरा गणिकाश्च स्वलंकृताः ।
कक्ष्यां द्वितीयामासाद्य तिष्ठन्तु नृपवेश्मनः ।
देवायतनचैत्येषु सान्नभक्षाः सदक्षिणाः ।
उपस्थापयितव्याः स्युर्माल्ययोग्याः पृथक्पृथक् ।
दीर्घासिबद्धा योधाश्च संनद्धा मृष्टवाससः ।
महाराजाङ्गनं शूराः प्रविशन्तु महोदयम् ।
एवं व्यादिश्य विप्रौ तौ क्रियास्तत्र विनिष्ठितौ ।
चक्रतुश्चैव यच्छेषं पार्थिवाय निवेद्य च ।

6

Ś1 D3–5.7 om. l. 1. —(l. 2) Ś1 D1.3–5.7 G1 तु; D2 [ऽ]पि (for च). M3 नर° (for जनघोषे). Dg1 Dt1 T1 G1 M2.3 जनाधिपः (for नराधिपः). —For l. 3, Ś1 D1–5.7 subst.:

प्रणम्य गुरुमासीनमित्युवाच पुरोहितम् ।
[D2 प्रत्युवाच (for इत्युवाच).]

—(l. 4) D3 तत् (for यत्). Ś1 D4 सपरिच्छदः. —(l. 5) D2 अपि; D4.7 अस्य (for अद्य). T1.3 G3 M1 भगवान्. T1.3 अर्हति. —(l. 6) Dt1 मुनिसत्तमः; D5 भगवानृषिः. —(l. 7) Ś1 D4.7 राज्ञां (for राज्ञः). D3 मंत्रीन्; M2 यत्तान् (for युक्तान्). Ś1 D4.7 गणं युक्तं कृतांजलिं (for the post. half). —(l. 8) Ś1 D2.4.7 T3 बलिं; V1 B4 तथा; M3 बहिस् (for बलीन्). —D2 om. (hapl.) l. 9-10. —(l. 9) Ś1 V1 B4 D1.3–5.7 शुक्लं च माल्यं (D1 माल्यं च [by transp.]); T3 M2.3 °माल्यांश्च (for शुक्लमाल्यानि). Ś1 Dm1 D1.4.7 लाजाश् (for लाजांश्). D1 वृत्तं च; D3 पृथतं (for पृथक् च). —(l. 10) B4 D5 (before corr.) आहतानि. Ś1 V1 B4 D1.3–5.7 G1 च (for [अ]पि). —(l. 11) Dd1 T3 G1 M2 चतुरगं (for चतुरङ्ग-). Ś1 V1 B4 D1.2.4.5.7 सितवर्णं (Ś1 सितबलं; D1 शतवर्णं) च तुरगं (V1 B4 तुरगं च [by transp.]; D5 चतुर्दंतं) (for the prior half). —For l. 11, D3 subst.:

सन्ति च तुरगं चैव गजं च गुणसंयुतम् ।

—(l. 12) V1 D2 G2 चामरे; M3 चारम- (by meta.) (for चामर-). B4 -व्यजन- (for -व्यजने). V1 G1 शुभ्रे; Dt1 चोभे; G2 ये* (for श्वेते). D1 ध्वजछत्रं. V1 B4 Dg1 T G M1–3 पांडरं (for पाण्डुरम्). —(l. 13) Ś1 V1 D1.2.4.5.7 -कौंभानां (for -कुम्भानां). V1 B4 घटानाम् (for second कुम्भानाम्). G1 अग्नि- (for अग्नि-). —(l. 14) D3 हिरण्यं. B4 -सिद्दं; D3 G1 -शृंग- (for -शृङ्गं). Dt1 T1.3 G1.3 M2.3 ऋषभं (for वृषभं). —After l. 14, Dm1 ins. गम. —Dd1 Dm1 T G3 **Cv** transp. l. 15 and 16. ❀ **Cv**: यच्चान्यदिति अर्धमुपस्थापयतेत्या- द्यर्धात्परतो द्रष्टव्यः । पुरस्तात्तु लेखकैः प्रमादाल्लिखितम् । ❀ —(l. 15) V1 D3 [अ]न्यं (for [अ]न्यत्). Ś1 V1 B4 D1.2.4.5.7 तच्च सर्वमनून (V1 °लून; B4 °मूल)कं; D3 तच्च सत्कर्तुमर्हथ (for the post. half). —(l. 16) Ś1 उपस्थापय तत् (for °पयत). V1 B4 D1–3.5 (marg.).7 अग्न्यागारे; Dd1 T G M2 (*inf. lin.*).3 अग्न्य (T2 °ग्न्या) गारं. —(l. 18) D1–3.5 चंदनैः; D7 वंदन-; G2 चानंत- (for चन्दन-). G2 [आ]घ्राणहारिभिः. Ś1 D1–5.7 सुमनोदामभिस्तथा (for the post. half). —For l. 18, V1 B4 subst.:

अलंक्रियतां सर्वत्र विचित्रैर्माल्यतोरणैः ।

—(l. 19) Ś1 D4.7 सर्वं प्रशस्तं; D1–3.5 प्रशस्तवत्तद् (D2.5 °वच) (for प्रशस्तमन्नं). Ś1 च गुणं; Dg1 गुडवद्; T G1.2 M1.2 विधिवद्; G3 घृतवद् (for गुणवद्). Ś1 D1.2.7 -मेचनं; T2 -सेचितं (for -सेचनम्). D3 दधिक्षीरोदनं बहु (for the post. half). —M3 om. (hapl.) l. 20–23. —(l. 20) Dg1 T M2 -साहस्रे (M2 °स्रैः). Ś1 D1–5.7 प्रकाम (Ś1 °मं) फलं (for °मलं). Ś1 D2.7 लभेत् (for भवेत्). —(l. 21) Ś1 सिद्धिमंत्राधिकं तावद्; D1–3.5 सिद्धमन्वा (D2 °त्रा; D5 °न्ना) ह्वनं ताव (D3 चान्य) त्; D4.7 सिद्ध- मन्त्रादिकं ताव (D4 तद्ध) त् (for the prior half). Ś1 D1–5.7 प्रत्युषस्यैव (D5 °स्योप) कल्प (Ś1 D4 °ल्प्य) तां (for the post. half). —Ś1 D1–5.7 om. l. 22. —(l. 22) Dd1 Dm1 T2 G2.3 M1 च दधि (by transp.). Dg1 Dd1 Dm1 T2 G M1.2 लाजांश्. —(l. 23) Ś1 द्योतित-; D1 [ऽ]प्युदित-; D3 सुदित- (for ऽभ्युदित-). D1 हि; D5 [ऽ]स्य (for श्वो).

7

After 2.9.27^ab^, Ś1 Ñ2 V1 B (Ñ2 V1 B l. 1–9 only) D3.6.7 ins.; but B1 alone ins. this passage after 185* repeating there l. 1–9, while D4.5 ins. after 169* :

न हि तद्बुबुधे पापं शापदोषेण मोहिता ।
कैकेयेषु हि सा बाल्ये ब्राह्मणं मूर्खरूपिणम् ।
असूयितवती बाला तेन शप्ता महात्मना ।
यस्मादसूयसे विप्रं त्वं रूपमददर्पिता ।
तस्मादसूयां त्वमपि लोके प्राप्स्यसि कुत्सिताम् ।
इति शापसमाच्छन्ना मन्थरावशमागता ।
अतीव हृष्टा कैकेयी मन्थरां परिषस्वजे ।
परिष्वज्य ततो गाढं कैकेयी हर्षविक्लवा ।
उवाच वचनं धीरा कुब्जां तां पापदर्शिनीम् ।
सम्यगुक्तं त्वया कुब्जे मया च प्रतिपूजितम् ।
माहमेतद्विजानामि पूर्वं ते वाक्यमुत्तमम् ।
उपायश्चिन्तितः सम्यक्त्वया बुद्ध्या तु पण्डिते ।
भरतस्याभिषेकेण रामस्य च निवासने ।
सुष्ठु संस्मारिता तेऽहं यन्मे दशरथो ददौ ।
वरौ देवासुरे युद्धे प्राणत्यागगतो नृपः ।
मम ह्यङ्कगतो राजा तदासीच्छरपीडितः ।
मया च राक्षसभयात्पतिस्नेहेन रक्षितः ।
न खल्वस्ति बलं किंचिन्मम राक्षसवारणे ।
मम विद्याबलं त्वस्ति येनाहं दुष्प्रधर्षणा ।
विद्यायाश्चागमं कुब्जे शृणु वक्ष्याम्यहं स्वयम् ।
परं रहस्यमपि यत्सुहृदां तदशेषतः ।
आख्येयमिति धर्मज्ञाः कथयन्ति मनीषिणः ।
न हि मे त्वद्विधा लोके काचिदस्ति हितैषिणी ।
मया च हसितो बाल्ये मूर्खवेषो द्विजोत्तमः ।
जीर्णवस्त्रपरिच्छन्नः श्मश्रुलस्तृणभूषणः ।
भस्मभूषितसर्वाङ्गो वृद्धो हर्षणसंकथः ।
अविज्ञातकथाभाषश्चेष्टाभिरनवस्थितः ।

D7 भवितृ (for भविता). —(l. 24) G2 M1 [आ]मंत्रयंतां. Dt1 Dd1 Dm1 D2.5.7 कल्पं(D5 °ल्प)ताम्. D3 कल्पांतेऽपु दक्षिणा (for the post. half). —(l. 25) Ś1 आकृष्यंतां; V1 B4 D1–5.7 M3 आज्ञाप्यं(D1–3 °प्य)तां; Dg1 Dt1 आबध्यतां (for आबध्यन्तां). D2 राजनार्गाश्च (for राजमार्गाश्च). Ś1 D1.5 सिच्यतां; V1 शिल्प्यतां; B4 निष्ठतां; Dt1 [आ]सिच्यतां; D7 सिच्यंतां. —(l. 26) Ś1 V1 B4 D1–5.7 नागराश्चैव; Dg1 G2.3 तालावचरा. D5 तु (for नृ-). —(l. 27) V1 B4 Dg1 D1–5.7 कक्षां· G2 M1 आश्रित्य (for आसाद्य). Ś1 D1–5.7 नृप (D1.2.5 मम)वेश्मनि; V1 B4 राजशासनात. —(l. 28) Dd1 T2 -भक्ष्या·; D1.2 -भवता: (for -भक्षाः). Ś1 D4.7 प्रदक्षिणाः; D3 सहस्रशः (for सदक्षिणाः). —After l. 28, D5 reads l. 31. —(l. 29) Ś1 D1–5.7 च (for स्युर्). Ś1 D4.7 मालायोग्याः; D1–3.5 G2.3 M3 माल्ययोगाः(D1 °गान् [sic]; G3 °ग्यं) (for माल्ययोग्याः). —(l. 30) Ś1 V1 B4 Dg1 Dt1 T3 G3 -बद्धयो(V1 [before corr.] B4 Dt1 °गो)धाश् ; D3 -बद्धा योग्याश: M3 -बद्धा यौधाश् (for -बद्धा योधाश). D1 दीर्घायुषो वयोवृद्धाः (for the prior half). Dg1 तु (for च). Ś1 D4.7 सर्वशो मृष्ट-; V1 B4 सर्वे च शुक्ल- (for संनद्धा मृष्ट-). —(l. 31) Ś1 V1 B4 D1–5.7 महाराजस्य भ(D1 भु)वनं; Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 महाराजांग(T G M1–3 °क)णं सर्वे (for the prior half). M3 प्रविशंति. —After l. 31, V1 B4 D5 read l. 3–4 of 63*. —Ś1 V1 B4 D1–5.7 om. l. 32–33. —(l. 32) Dt1 तु (for तौ). T2 G1.2 M1 transp. विप्रौ and तौ. Dg1 त्वत्र (for तत्र). Dg1 T G1 M3 सुनि(G1 च नि; M3 निवि)ष्ठितौ. —(l. 33) M2 तु (for च).

7

(l. 1) D4.7 बुध्यते (for बुबुधे). B1 (second time) नावगच्छेत तत्पापं (for the prior half). D4 नोदिता (for मोहिता). —(l. 2) Ñ2 केकेयेषु हि; V1 केकयेषु हि; B1 (first time)°ष्वपि; D3–5.7 कैके(D3 °क)येषु तु; D6 कैकयेषु हि (for कैकेयेषु हि). B4 तद् (for सा). V1 मूर्खवर्चस्वं (for मूर्खरूपिणम्). —(l. 4) B4 तस्माद् (for यस्माद्). D3 क्षिप्रं (for विप्रं). B2 स्व- (for त्वं). B1 (second time) दर्प- (for रूप-). Ś1 B4 D6 -गर्विता (for -दर्पिता). —(l. 5) V1 तस्मात्तुतां (subm.) D3–5.7 तस्मात्त्वमप्यसूयां च (for the prior half). B1 (second time) प्राप्नुहि (for प्राप्स्यसि). —(l. 6) D5 शापसमाच्छिन्ना. —(l. 7) B1 (second time) दृष्टा प्रतीता; D3–5.7 हृष्टा ह्यतीव (for अतीव हृष्टा). B1 (second time) परिष्वजन मंथरां (for the post. half). —(l. 8) B1(both times).4 D3.5 -विह्वला; B3 (also -विह्वला) -विक्रमा (for -विक्लवा). B2 हर्षमागता. —(l. 9) D5 धीरां (for धीरा). V1 B1(both times).2.3 D3–5.7 transp. तां and कुब्जां. B1 (second time) जिह्म- (for पाप-). B2 -दर्शनां (for -दर्शिनीम्). —For l. 9, B4 subst. :

अत्यर्थहृष्टा कैकेयी मन्थरां वाक्यमब्रवीत् ।

—(l. 10) B1 प्रतिकूलितं; D3.5 [अ]प्रतिकूलितं(D5 °लकं) (for प्रतिपूजितम्). —(l. 11) B1 D3–5.7 न (for मा). B1 एवं (for एतद्). —(l. 12) D3–5 सुपंडिते (for तु पण्डिते). B1 त्वयायं बुद्धिपंडिते (for the post. half). —All the above MSS.(except B1) om. l. 13 —(l. 14) B1 च (for सं-). —(l. 15) B1 वरं (for वरौ). Ś1 D3.6 प्राणत्यागं (for °त्याग-). Ś1 ततो गतः; D3 अतो नृपः (for -गतो नृपः). B1 मोहं प्रत्यागतो नृपः (for the post. half). —(l. 16) B1 [अ]भूच्च (for [आ]सीच्च). —(l. 17) B1 मयायं रक्षसां शस्त्रात् (for the prior half). —(l. 18) B1 रक्षसां शस्त्रनाशने (for the post. half). —(l. 19) D3 च (for तु). B1 दुष्प्रधर्षिता (for °र्षणा). —(l. 20) B1 गमनं (for चागमं). B1 शुभे (for स्वयम्). —B1 om. l. 21–22. —(l. 21) D5 तु विशेषतः (for तदशेषतः). —(l. 24) Ś1 D6 प्रहसितो; D3.7 [अ]वहसितो (for च हसितो). Ś1 मूर्खवंशो; D3 °चेष्टो (for मूर्खवेषो). —(l. 25) D3–5.7 -प्रतिच्छन्नः. —(l. 26) Ś1 D6 हर्षवशंगतः; D4.7 हर्षुल° (for हर्षणसंकथः). B1 हर्षविह्वलसंकथः

वीतवाक्यं किमप्युक्तं न स्मरामि यदृच्छया ।
बाल्यामानेन तु मया प्रसादः सुचिरात्कृतः ।
प्रसन्नश्चाह मां विप्रः सस्मितां मधुरां गिरम् ।
प्रीतोऽस्मि नृपतेः कन्ये ब्रूहि किं करवाणि ते ।
स मया प्रह्वया भूत्वा बद्धा चाञ्जलिकुड्मलम् ।
उक्तो वाक्यमिदं कुब्जे लज्जया ग्रथिताक्षरम् ।
न किंचिदहमिच्छामि कृतमेतावता मम ।
यन्मे क्रोधं परित्यज्य प्रसन्नस्त्वं द्विजोत्तम ।
एवमुक्तेन तु मया तेन हर्षितचेतसा ।
ममातिसृष्टा विद्येयं बहुमानान्मया वृता ।
तदिदं सुष्ठु ते कुब्जे प्रणीतं बुद्धिनिश्चयात् ।
विमृशन्त्याः स्वयं बुद्ध्या ममापि रुचिरं दृढम् ।
रामो यद्यपि धर्मात्मा गुणवान्भ्रातृवत्सलः ।
यौवराज्यं महत्प्राप्य व्युत्थास्यति न संशयः ।
राज्यश्रीर्हि मनुष्याणां बन्धुस्नेहापहारिणी ।
यया कार्यमकार्यं वा संसृष्टो नावबुध्यते ।
रक्षणार्थं च पुत्रस्य भरतस्य महात्मनः ।
अवश्यमेतत्कर्तव्यं वचनं मन्थरे तव ।
सा त्वेवमुक्ता कैकेय्या प्रहृष्टा मन्थराभवत् ।
प्रत्युवाचाथ कैकेयीमिदं प्रीतिसमन्विता ।
दिष्ट्यावगच्छसि हितं दिष्ट्या मे सफलः श्रमः ।
दिष्ट्या पुत्रहितं कर्म कर्तुमद्य व्यवस्यसि ।
इदं वचो युक्तमुदाहृतं मया
तवानुरागेण सुखायति क्षमम् ।
अलं विमृष्टेन सुतप्रतीक्षया
कुरुष्व मूर्ध्ना प्रणता प्रसादये ।

Colophon.

8

D3–5.7 ins. lines 7–8; 4–5; 9; 12–14 and 17–18 after 182*; B1 (preceded by 185*).2 (lines 7–8 after 182*).4 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.2 S (B1.4 D1.2 M4 ins. lines 1–2, 6 and 7 only) ins. before 2.10.1 :

विदर्शिता यदा देवी कुब्जया पापया भृशम् ।
अत्यजत्सौम्यभावं स्वं रौद्रभावं समाश्रयत् ।
तदा शेते स्म सा भूमौ दिग्धविद्धेव किंनरी ।
निश्चित्य मनसा कृत्यं सा सम्यगिति भामिनी ।
मन्थरायै शनैः सर्वमाचचक्षे विचक्षणा ।

(for the post. half). —(l. 27) B1 अवज्ञातः कथाभार्या; D3 अविज्ञातकथाभाषा-; D4.7 °कथाभावश् (for the prior half). B1 रभाभिर् (for चेष्टाभिर्). —All the above MSS. (except B1) om. l. 28 and 29. —(l. 30) Ś1 D6 विप्रः स (for मां विप्रः). B1 त्यक्त्वा तां प्राकृतां गिरां (for the post. half). —(l. 31) B1 सुप्रीतोस्म्यथ ते; D3–5.7 °स्म्यश्वपतेः (for प्रीतोऽस्मि नृपतेः). —(l. 32) B1 स कृत्वा च कृतांजलिं (for the post. half). —(l. 33) B1 उक्तं वाक्यं द्विजं. D5 लज्जावद् (for लज्जया). D3 लज्जिताक्ष* * * * (for the post. half). —(l. 34) D4 मया (for मम). —(l. 35) B1 यस्त्वं (for यन्मे). B1 ब्राह्मणोत्तम (for त्वं द्विजोत्तम). —(l. 36) D5 हर्षेण (for हर्षित-). B1 हर्षव्याकुलचेतसा (for the post. half). —(l. 37) B1 दत्ताभिसृष्टा. D3 भृता; D4.5.7 धृता (for वृता). B1 महिमानश्च भर्तरि (for the post. half). —(l. 38) D5 यद् (for तद्). B1 युज्यते लोके (for सुष्ठु ते कुब्जे). B1 D4.5.7 गीतं (B1 नीति) बुद्धिविनिश्चयात्; D3 नीतं **विनिश्चयं (for the post. half). —(l. 39) Ś1 विमृषंत्याः; B1 विमृष्यामि; D3 विमृशित्वा (for विमृशन्त्याः). Ś1 D5.6 रुचितं (for रुचिर). —(l. 41) D4.7 अनु- (for महत्). —(l. 42) B1 राजर्द्धिर् (for राज्यश्रीर्). B1 (*sup. lin.* also सर्वपापापहारिणां) करोत्युन्मार्गदर्शनं (for the post. half). —(l. 43) Ś1 D6 यथा (for यया). D4.7 संहृष्टो (for संसृष्टो). B1 नावगच्छति. —(l. 44) B1 तु तस्याहं; D3 हि पुत्रस्य (for च पुत्रस्य). —D3 om. l. 45–46. —(l. 45) B1 एव (for एतत्). B1 D4–7 मंथरे वचनं (by transp.). —(l. 46) Ś1 D6 त्वेवमुक्त्वा; B1 चैवमुक्ता (for त्वेव°). B1 प्रहर्षं मंथराभजत् (for the post. half). —(l. 47) B1 च (for [अ]थ). B1 -पुरस्कृता (for -समन्विता). D3 इदं वचनमद्भुतं (for the post. half). —For l. 48, B1 subst. :

दिष्ट्या च गच्छ सिद्धिं त्वं दिष्ट्या मे न वृथा श्रमः ।

—(l. 49) D3 -हिते कर्म; D5 -हितं कार्यं (for -हितं कर्म). B1 दिष्ट्या पुत्रं च राजानं (for the prior half). B1 त्वं हि (for अद्य). —B1 om. l. 50–53. —(l. 50) D3–5.7 हृद्यम् (for युक्तम्). D4.7 उदीरितं (for उदाहृतं). —(l. 52) D4.5 विमृष्टेन (for विसृष्टेन). D5 सुतप्रतीच्छया. —(l. 53) D6 प्रणयात (for प्रणता).

Colophon. —*Sarga name* : Ś1 D6 कैकेयीवाक्यं; B1 वरानुकीर्तनं; D3.4.7 कैकेय्या पाप (D4.7 उपाय)दर्शनः; D5 रामप्रव्राजोपायदर्शनः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : D6 om. Ś1 D4.7 11; D3 55; D5 13. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः ॐ.

8

B2 reads l. 1–2 in marg. —(l. 1) G3 निदर्शिता. B1.2.4 D1.2 M4 विभेदितैवं (M4 °तथ्यं) कैकेयी (for the prior half). D2 पापनिश्चया (for पापया भृशम्). —Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 om. l. 2. —(l. 2) B1 अतीत्य (for अत्यजत्). B1.2.4 सा (for स्वं). B4 स्वभावं रौद्रमाश्रयत्; D1.2 M4 रौद्रतां च व्यदर्श (M4 °पाश्र)यत् (for the post. half). —(l. 3) T3 तथा. M2 damaged for विद्धेव किंनरी. —(l. 4) D3.5 गाढं; D4.7 सम्यग् (for कृत्यं). D3.5 कृत्यतां (for भामिनी). D4.7 इतिकर्तव्यता मम (for the post. half). —(l. 5) D3–5.7 मंथरायाः (for मन्थरायै). T2 वाक्यम्; T3 वाचाम् (for सर्वम्). —B2 reads l. 6 in marg. —(l. 6) B1.2.4 सु (B1 स)दीर्घमुष्णं नि (B4 निः)श्वस्य; M4 सा दीर्घमुच्छ्वसंत्युष्णं (for the prior half). M4 -दूषिता (for -मोहिता). —(l. 7) Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 निश्वस्य (for निःश्वस्य). B2

सा दीना निश्चयं कृत्वा मन्थरावाक्यमोहिता ।
नागकन्येव निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च भामिनी ।
मुहूर्तं चिन्तयामास मार्गमात्मसुखावहम् ।
सा सुहृच्चार्थकामा च तं निशम्य विनिश्चयम् ।
बभूव परमप्रीता सिद्धिं प्राप्येव मन्थरा ।
अथ सा रुषिता देवी सम्यक्कृत्वा विनिश्चयम् ।
संविवेशाबला भूमौ निवेश्य भ्रुकुटिं मुखे ।
ततश्चित्राणि माल्यानि दिव्यान्याभरणानि च ।
अपविद्धानि कैकेय्या तानि भूमिं प्रपेदिरे ।
तया तान्यपविद्धानि माल्यान्याभरणानि च ।
अशोभयन्त वसुधां नक्षत्राणि यथा नभः ।
क्रोधागारे च पतिता सा बभौ मलिनाम्बरा ।
एकवेणीं दृढां बद्ध्वा गतसत्त्वेव किंनरी ।

9

After 2.10.39, B2 ins. l. 1–5; while Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D3–5.7 T G M1–3 ins. after 2.10.40; whereas Ś1 Ň (for Ň1 see below) V1 B D1.2.6 M4 ins. l. 112–113 after 2.11.5^{ab} (Ś1 D6 after 5), l. 147, 150–151 after l. 3 of 222*; Ň V1 B D1.2 M4 ins. l. 148–149 (followed by 222*) and l. 179 after 2.11.6^{cd} and 2.11.6^{ef} respy.; Ň1 (in which folios are missing for Sargas up to 10) ins. from च त्यक्तं in l. 169 and onward after 2.10.40:

किमिदं चिन्तितं पापे त्वया परमदारुणम् ।
अथ जिज्ञाससे मां त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये ।
अस्तु यत्तत्त्वया पूर्वं व्याहृतं राघवं प्रति ।
स मे ज्येष्ठसुतः श्रीमान्धर्मज्येष्ठ इतीव मे ।
तत्त्वया प्रियवादिन्या सेवार्थं कथितं भवेत् ।
तच्छ्रुत्वा शोकसंतप्ता संतापयसि मां भृशम् ।
अनुचित्तवशा देवि भूतेनाद्भुतकर्मणा ।
आविष्टासि गृहे शून्ये सा त्वं परवशं गता ।
इक्ष्वाकूणां कुले देवि संप्राप्तः सुमहानयम् ।
अनयो नयसंपन्ने यत्र ते विकृता मतिः ।
न हि किंचिदयुक्तं वा विप्रियं वा पुरा मम ।
अकरोस्त्वं विशालाक्षि तेन न श्रद्दधाम्यहम् ।
ननु ते राघवस्तुल्यो भरतेन महात्मना ।
बहुशो हि स्म बाले त्वं कथाः कथयसे मम ।
तस्य धर्मात्मनो देवि वने वासं यशस्विनः ।
कथं रोचयसे भीरु नव वर्षाणि पञ्च च ।
अत्यन्तसुकुमारस्य तस्य धर्मे धृतात्मनः ।
कथं रोचयसे वासमरण्ये भृशदारुणे ।
रोचयस्यभिरामस्य रामस्य शुभलोचने ।

भाविनी.—(l. 8) B2 D3–5.7 चिंतयित्वा तु (for चिन्तयामास). B2 दैन्यान्निशयमागता; D3.5 दैन्यं परमुपागता; D4.7 चैत्यान्मति (D7 °सन्मति [hypm.])मुपागता (for the post. half).—(l. 9) D3 मा सुहृत्वाच्च कामाच्च; T3 निश्चित्य मनसा कामं (for the prior half). D4.7 सा (for तं). D7 G2 M1.2 निशाम्य (for निशम्य). D3.5 संनिशाम्य. D5 सुनिश्चितं; T1.2 G3 सुनिश्चयं (for विनिश्चयम्).—(l. 11) Dg1 मथिता (for रुषिता).—(l. 12) D3.5 [अ]वशा; D4.7 [अ]थ सा (for [अ]बला). D3 निवेश्य तु (hypm.) (for निवेश्य). Dg1 Dd1 Dm1 D4.5.7 T2.3 G3 भृकुटी(Dd1 °टिं; D4.5.7 °टी-); D3 भ्रुकुटि- (for भ्रुकुटिं). D5 -मुखं (for मुखे).—(l. 13) D3–5.7 विचित्राणि च(D4.7 सु-); T1.2 G3 तत्र सर्वाणि (for ततश्चित्राणि).—(l. 14) G2 (also) माल्यानि (for कैकेय्या). D3–5.7 अपविद्धयाथ कैकेयी (for the prior half). D3.5 भूमौ (for भूमिं).—(l. 15) G M1 तथा. Dt1 [अ]पि (for [अ]प-).—B2 (m.) M4 read l. 17 after l. 6.—(l. 17) B2 (m. also as above) क्रोधागारं. B1.2.4 D1.2 M4 तथा (D1.2 M4 °तो) भूमौ; D7 [ऽ]वपतिता; T1.3 G1 M1–3 निपतिता (for च पतिता). B2.4 सुप्ता सा(B4 च); Dg1 D4.7 सा भूमौ; D1 शिश्ये वि-; D2 M4 शिश्ये सा (M4 °थ); D3 भूमौ सु- (for सा बभौ). B1 सुप्ता मलिनवासिनी; D5 भूमौ सुमतिनां वरा (for the post. half).—After l. 17, M4 reads l. 2 of 186*.—(l. 18) T2.3 G1 -वेणी (for -वेणीं). Dd1 T2.3 दृढं (for दृढां). D3–5.7 एकवेणीधरा भूत्वा (for the prior half). D4 गतगर्भा; D7 °भर्ता (for गतसत्त्वा).

9

T1 damaged up to घूर्ण- in l. 50. B2 reads l. 1–5 in marg.—(l. 1) Dt1 किमर्थं (for किमिदं). Dm1 पापं (for पापे).—(l. 2) B2 D3–5.7 अनु- (for अथ). B2 भावं; D3–5.7 तावद् (for मां त्वं). B2 D3–5.7 भरतं प्रति मे प्रियं(D3 °यां) (for the post. half).—(l. 3) B2 अत्र; D3.5 ननु (for अस्तु). B2 D3.5 M3 यत्त(D5 °द्य)न्मया; Dd1 Dm1 यत्तु त्वया; G1 यत्र त्वया (for यत्तत्त्वया). D4 अनुयत्नं मया. Dt1 सर्वं (for पूर्वं).—(l. 4) B2 D3.5 त्वं (for स). D3 मज् (for मे). Dg1 D4 ज्येष्ठः (for ज्येष्ठ-). B2 D3.4.7 गुण-; M3 धर्मे (for धर्म-). T2.3 G3 M2 [इ]ह (for [इ]व). B2 D3.4.7 च (for मे). D5 गुणज्येष्ठस्तथैव च (for the post. half).—B2 reads l. 5 in marg.—(l. 5) Dg1 reads from वादिन्या up to भवेत् in marg. B2 D3–5.7 तत्त(B2 °द्भ)व प्रियवादेन(D5 °रूपेण) (for the prior half). B2 सेवार्थः; D3.5 शिवार्थः; D4 सैवार्थः; T2 सवांथ (for सेवार्थं). B2 D3.5.7 कथितो; D4 कारितो (for कथितं). D3 [ऽ]भवत् (for भवेत्).—(l. 6) D3 तं (for तत्). G3 शोकसंतप्तो. D3 M2 मा (for मां).—All the above MSS. (except D3–5.7) om. l. 7.—(l. 8) D3.5 प्रविष्टा; M3 आविष्टे (for आविष्टा). Dg1 Dm1 T2 M2 गृहं शून्यं; T3 G2 M1.3 गृहैः शून्यैः (for गृहे शून्ये). M3 सार्थं (for सा त्वं).—(l. 9) D3 न वा; D4.7 न चेद्; D5 त्वया; T2 प्रिये (for कुले).—(l. 10) G1 M2.3 नयसंपन्ना. D3–5.7 ते विगता; G2 M2 देवि कृता (for ते विकृता).—(l. 11) T2 यदुक्तं (for अयुक्तं).—D5 om. (hapl.) l. 12–14.—(l. 12) D3 ते (for न). Dt1 ते (for

तव शुश्रूषमाणस्य किमर्थं विप्रवासनम् ।
रामो हि भरताद्भूयस्तव शुश्रूषते सदा ।
विशेषं त्वयि तस्मात्तु भरतस्य न लक्षये ।
शुश्रूषां गौरवं चैव प्रमाणं वचनक्रियाम् ।
कस्ते भूयस्तरं कुर्यादन्यत्र मनुजर्षभात् ।
बहूनां स्त्रीसहस्राणां बहूनां चोपजीविनाम् ।
परिवादोऽपवादो वा राघवे नोपपद्यते ।
सान्त्वयन्सर्वभूतानि रामः शुद्धेन चेतसा ।
गृह्णाति मनुजव्याघ्रः प्रियैर्विषयवासिनः ।
सत्येन लोकाञ्जयति दीनान्दानेन राघवः ।
गुरूञ्शुश्रूषया वीरो धनुषा युधि शात्रवान् ।
सत्यं दानं तपस्त्यागो मित्रता शौचमार्जवम् ।
विद्या च गुरुशुश्रूषा ध्रुवाण्येतानि राघवे ।
तस्मिन्नार्जवसंपन्ने देवि देवोपमे कथम् ।
पापमाशंससे रामे महर्षिसमतेजसि ।
किमेतच्चिन्तितं देवि कथमेतच्च भाषितम् ।
कथं ते हृदयं तीक्ष्णं कथं ते न दया हृदि ।
केनायमुपदिष्टस्ते मद्विनाशो दुरात्मना ।
किं कृतं तव रामेण का शङ्का तं प्रति प्रिये ।
न स्मराम्यप्रियं वाक्यं लोकस्य प्रियवादिनः ।
स कथं त्वत्कृते रामं वक्ष्यामि प्रियमप्रियम् ।
क्षमा यस्मिन्दमस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ।
अविहिंसा च भूतानां तमृते का गतिर्मम ।
मम वृद्धस्य कैकेयि गतान्तस्य तपस्विनः ।
दीनं लालप्यमानस्य कारुण्यं कर्तुमर्हसि ।
पृथिव्यां सागरान्तायां यत्किंचिदधिगम्यते ।
तत्सर्वं तव दास्यामि मा च त्वां मन्युराविशेत् ।
अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते ।
शरणं भव रामस्य माधर्मो मामिह स्पृशेत् ।
इति दुःखाभिसंतप्तं विलपन्तमचेतनम् ।
घूर्णमानं महाराजं शोकेन समभिप्लुतम् ।

[अ]हम्). —(l. 13) T2 G3 मे (for ते). D4.7 न तु मे भग्नस्तुल्यो (for the prior half). D4.7 राघवेण (for भरतेन). —(l. 14) Dg1 हि मु-; D3.4.7 [ऽ]पि हि (for हि स्म). Dd1 Dm1 बाल्ये (for बाले). Dg1 D3.4.7 कथां (for कथाः). D3 कथयते. —D3 om. l. 15–16. —(l. 15) G3 वासे (for वासं). D4.5.7 T2 यशस्विनि. —(l. 16) D4.7 देवि; D5 दुर्गे (for भीरु). —(l. 17) Dd1 Dm1 T3 अत्यर्थं; D3.5 अत्यं (D5 [before corr.] °न्यं)तं (for अत्यन्त-). Dg1 धर्म-. Dg1 G1.2 M1.3 स्नातमनः; Dt1 M2 कृतात्मनः (for धृता°). —D3–5.7 om. l. 18–19. —(l. 18) Dm1 भृशदारुणं. —(l. 19) Dg1 T2 M3 शुभ(T2 प्रिय)दर्शने. —(l. 20) D5 हि प्रवासनं (for विप्रवासनम्). —(l. 21) Dg1 D3.5 T3 G3 [ऽ]पि (for हि). Dg1 शुश्रूषते न वा; D3.5 शुश्रूषणे रतः (for शुश्रूषते सदा). —(l. 22) G2 विशेषस. D3–5.7 तव तस्याहं (for त्वयि तस्मात्तु). G2 M1 लक्ष्यते (for लक्षये). D3–5.7 भरतेनो (D4.7 °तात्तो)पलक्षये (for the post. half). —(l. 23) D3.5.7 T3 G3 प्रणामं (for प्रमाणं). D3.4.7 वचनं (for वचन-). —(l. 24) Dt1 Dd1 M2.3 कस्तु; D4 काले (for कस्ते). Dm1 D7 T2.3 G M1.2 भूयस्तरां. M1 अन्यस्तु (for अन्यत्र). Dg1 Dt1 D3–5.7 G3 पुरुषर्षभात (for मनुज°). —(l. 26) D3–5.7 उपघातो विरागो(D3.5 °वादो) वा (for the prior half). D3–5.7 राघवात् (for राघवे). —(l. 27) D3 सत्त्वेन (for सान्त्वयन्). T3 तेजसा (for चेतसा). —(l. 28) D3–5.7 पुरुष- (for मनुज-). D3 M2 -वासिभिः; D5 (after corr. m. as above) -मानसः (for -वासिनः). —(l. 29) Dg1 Dt1 Dm1 सत्त्वेन (for सत्येन). Dg1 Dt1 द्विजान्; G3 (m. also) विना (for दीनान्). —(l. 30) D4.7 धीरो (for वीरो). D3–5.7 धनुषा निकृतान्परान् (for the post. half). —(l. 31) Dm1 सत्यं ज्ञानं; D3–5.7 दमः सत्यं(D4 °त्यं) (for सत्यं दानं). D3.5.7 G1 मैत्रता शौचम्; D4 शौचता सत्यम् (for मित्रता शौचम्). —(l. 32) D3–5.7 नित्यं; T3 G1 विद्याश् (for विद्या). D3–5.7 सर्वाणि (for ध्रुवाणि). D3 आ[र्जवा]नि (for ए[ता]नि). —(l. 33) D4.7 विनय- (for आर्जव-). D3 देवदेवोपमे (for देवि दे°). —(l. 34) D4.7 किं शंससे(D7 °ते); M1 आशंससे (for आशंससे). G1 देवि (for रामे). —All the above MSS. (except D3–5.7) om. l. 35–38. —(l. 36) D3.5 दयामपि (for दया हृदि). —(l. 39) D3 चोक्तं; D4 युक्तं; D5 ह्युक्त (after corr. *sup. lin.* वक्तु); D7 तस्य (for वाक्यं). T3 रामस्य (for लोकस्य). D3–5 -वादिना (for -वादिनः). D7 प्रियवादी सदा त्वयि (for the post. half). —(l. 40) T2 त्वप्रियं (for त्वत्कृते). —(l. 41) Dt1 तपस्; D7 शमम (for दमस्). Dm1 D3 सत्य- (for सत्यं). T2 धर्म्यः (for धर्मः). —(l. 42) Dt1 अप्यहिंसा च; T2 M2.3 अहिंसा चैव (M3 चापि) (for अविहिंसा च). —(l. 43) D3–5.7 मयि (D5 यदि) वृद्धे च (for मम वृद्धस्य). G2 M1 कृतांतस्य (for गतान्तस्य). D3–5.7 गतायुषि(D3 °षे) तपस्विनि (for the post. half). —(l. 44) D3–5.7 दीने लालप्यमाने च (for the prior half). —(l. 45) D3.4.7 पृथिव्याश्चतुरंतायां; D5 पृथिव्यां चतुरंतायां (for the prior half). D5 अव-; M1 अभि- (for अधि-). —(l. 46) D3 त्वा; G2 M1.2 त्वं (for त्वां). G2 M1 आविशेः. Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T2 M3 मा च त्वं मृत्यु(Dg1 मन्यु)माविश(T2 M3 °शेः) (for the post. half). —(l. 47) D5.7 अंजलिं ते करोम्येषः (for the prior half). —For the post. half, G2 wrongly repeats the post. half of l. 43. —(l. 48) D7 न (for मा). —(l. 49) M3 दुःखातिसंतप्तं. —T1 resumes मानं in **l. 50.** —For lines 49–50, D3–5.7 subst.:

ततः शयानं दुःखार्तं शोचन्तं पार्थिवर्षभम् ।
ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकादिव च्युतम् ।

[line 2 = 2.11.1^{cd}.]

पारं शोकार्णवस्याशु प्रार्थयन्तं पुनःपुनः ।
प्रत्युवाचाथ कैकेयी रौद्रा रौद्रतरं वचः ।
यदि दत्त्वा वरौ राजन्पुनः प्रत्यनुतप्यसे ।
धार्मिकत्वं कथं वीर पृथिव्यां कथयिष्यसि ।
यदा समेता बहवस्त्वया राजर्षयः सह ।
कथयिष्यन्ति धर्मज्ञ तत्र किं प्रतिवक्ष्यसि ।
यस्याः प्रयत्ने जीवामि या च मामभ्यपालयत् ।
तस्याः कृतं मया मिथ्या कैकेय्या इति वक्ष्यसि ।
किल्बिषं त्वं नरेन्द्राणां करिष्यसि नराधिप ।
यो दत्त्वा वरमद्यैव पुनरन्यानि भाषसे ।
सोऽवश्यं नरकं याति पूर्वैः सह न संशयः ।
शैब्यः श्येनकपोतीये स्वमांसं पक्षिणे ददौ ।
अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम् ।
सागरः समयं कृत्वा न वेलामतिवर्तते ।
समयं मानृतं कार्षीः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ।
सत्यं धर्मं परित्यज्य राम राज्येऽभिषिच्य च ।
सह कौसल्यया नित्यं रन्तुमिच्छसि दुर्मते ।
भवत्वधर्मो धर्मो वा सत्यं वा यदि वानृतम् ।
यत्त्वया संश्रुतं मह्यं तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ।
अहं हि विषमद्यैव पीत्वा बहु तवाग्रतः ।
पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिच्यते ।
एकाहमपि पश्येयं यद्यहं राममातरम् ।
अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं श्रेयो ननु मृतिर्मम ।
भरतेनात्मना चाहं शपे ते मनुजाधिप ।
यथा नान्येन तुष्येयमृते रामविवासनात् ।
एतावदुक्त्वा वचनं कैकेयी विरराम ह ।
विलपन्तं च राजानं न प्रतिव्याजहार सा ।
श्रुत्वा तु राजा कैकेय्या वृत्तं परमशोभनम् ।
रामस्य च वने वासमैश्वर्यं भरतस्य च ।
नाभ्यभावत कैकेयीं मुहूर्तं व्याकुलेन्द्रियः ।
प्रैक्षतानिमिषो देवीं प्रियामप्रियवादिनीम् ।
तां हि वज्रसमां वाचमाकर्ण्य हृदयाप्रियाम् ।
दुःखशोकमयीं श्रुत्वा राजा न सुखितोऽभवत् ।
स देव्या व्यवसायं च घोरं च शपथं कृतम् ।
ध्यात्वा रामेऽतिनिःश्वस्य छिन्नस्तरुरिवापतत् ।

—(l. 51) Dd1 [अ]थ; M2 [अ]पि (for [आ]शु). D3–5.7 सारंगमिव धर्मांते (for the prior half). Dt1 D3–5.7 T1.2 M3 प्र(D3–5.7 M3 वि)लपंतं (for प्रार्थयन्तं). D3 मुहुर्मुहुः (for पुनःपुनः). —(l. 52) Dm1 D4.5 रौद्रात् (for रौद्रा). —(l. 53) Dt1 वरो; D3.5 वरं (for वरौ). —(l. 54) D5 T2 धार्मिकं(T2° कम्) त्वं. D.3.5 प्रथयिष्यति; D4.7 त्वं(D7 त्वां) प्रयक्ष्यसि(D7 °ति). —D5 om. l. 56. —(l. 56) D3 धर्मज्ञास्; D4 धर्मात्मन्; T1.3 धर्मज्ञं; G2 M1.2 धर्माश्च (for धर्मज्ञ). Dg1 transp. तत्र and किं. T2 परिवक्ष्यसि; T3 प्रतिवक्ष्यसे. —D4.7 om. l. 57–58. —(l. 57) Dg1 Dt1 प्रसादे; D3.5 प्रयत्नात् (for प्रयत्ने). —(l. 58) D3 om for तस्याः. Dt1 Dd1 Dm1 M1.2 कृता; T2 कृते (for कृतं). —(l. 59) Dg1 किल्बिषितं; D3 °षं तन्; D4.5.7 °षं त्वां (for त्वं). D3–5.7 नरश्रेष्ठ (for नरेन्द्राणां). G2 M3 करिष्य(M3 °यं)ति (for करिष्यसि). D3 सुमहद्विसमेक्ष्यसि; D4.5.7 सुमहत्समुपैष्यति (D4 °पत्स्यसि; D7 °पेष्यति) (for the post. half). —(l. 60) D3 यो वरं ***ो दत्वा; D4.5.7 यो वरौ वरदो दत्वा (for the prior half). D3.5.7 न करोति च तत्तथा; D4 न करोति वचस्तथा; (for the post. half). —All the above MSS. (except D3–5.7 om. l. 61. —(l. 62) D3–5.7 शिबिः; T2 शैन- (for शैब्यः). D4.7 D4 स्वं (for स्व-). —(l. 63) D4 [अं]धकश्च; G2 मतिम् (for गतिम्). —(l. 65) D3.5 पुरा(D3 पुनर्) दत्तम्; D4.7 वरौ दत्वाव् (for पूर्ववृत्तम्). —(l. 66) Dt1 Dd1 Dm1 D3.5 T3 M1.2 स त्वं; M3 सत्य- (for सत्यं). D5 [ऽ]भिषिच्यते. —(l. 67) D4.7 G3 सार्धं (for नित्यं). G2 अर्हसि (for इच्छसि). —G2 om. l. 68–71. —(l. 68) D4 वा सत्यं (for धर्मो वा). D4 वाथ (for सत्यं). T3 om. (hapl.?) for यदि वा. —(l. 69) T3 त्वया यत् (by transp.). M3 संश्रितं. —(l. 71) D3 [अ]पि षिच्यते. —D3 reads l. 72–73 after l. 77. —(l. 72) M3 अद्याहं (for यद्यहं). —(l. 73) D3 अंजलीः प्रतिगृह्णंती (for the prior half). D3–5.7 मृतं (for मृतिर्). Dt1 न क्रियां समुपाददे (for the post. half). —(l. 74) D5 [आ]त्मना वा; M2 [आ]त्मजेन (for [आ]त्मना च). D3–5.7 T1.2 G3 शपेयं (for शपे ते). D3–5.7 मनुजेश्वर. —(l. 76) G2 हा (for ह). —(l. 77) D3 om. for च (subm.). T1 G2 (both after corr. as above) हा (for सा). D4 नातिप्रत्याजहार सा (for the post. half). —After l. 77, D5 reads an addl. colophon as अयोध्याकाण्डे कैकेयीवाक्यं नाम षोडशः सर्गः. —(l. 78) T2 राजाथ (for तु राजा). Dt1 Dd1 Dm1 G3 वाक्यं (for वृत्तं). T3 G3 परमदारुणं (for °शोभनम्). D4.7 वचनं तदशोभनं (for the post. half). —(l. 81) D3–5.7 ददर्श; T2 प्रेक्षितो (for प्रैक्षत). —(l. 82) M2 च (for हि). D3.5.7 तद्धि वज्रसमं वाक्यं (for the prior half.). T3 G1.3 M3 अ(T3 आ)कर्ण- (for आकर्ण्य). G1.3 M3 हृदयप्रियां; M2 हृदयच्छिद्रां (for °याप्रियाम्). D3.5 आकर्णा(D5 °र्ण्य)सुखमप्रियं; D4.7 न कर्ण-सुखमप्रियं (for the post. half). —(l. 83) D3–5.7 -शोककरं (for °मयीं). T1.2 G3 घोरां; G1 कृत्वा (for श्रुत्वा). Dg1 सुदुःखितो (for न सुखितो). —(l. 84) D3–5.7 परं (for घोरं). Dt1 श**; D5 शपथ- (for शपथं). —(l. 85) Dt1 Dd1 T G M -निश्वस्य; Dm1 -निश्वास्य (for -निःश्वस्य). G2.3 [अ]भवत् (for [अ]पतत्). —For l. 85, D3–5.7 subst.:

ध्यात्वा दीर्घं समुच्छ्वस्य हा रामेत्यपतद्भुवि ।

[D4.7 देवं (for दीर्घं)]

—(l. 86) Dd1 नष्टवित्तो (for °चित्तो). T2 damaged for य in यथा. —(l. 87) D3 हतचेता (for °तेजा). D3–5.7 बहिर् (for सर्पो). —Dg1 reads in marg. from बभूव up to गिरा राजा in l. 89. —All the above MSS. (except

नष्टचित्तो यथोन्मत्तो विपरीतो यथातुरः ।
हततेजा यथा सर्पो बभूव जगतीपतिः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य राजा परमदुर्मनाः ।
दीनया तु गिरा राजा इति होवाच केकयीम् ।
अनर्थमिममर्थाभं केन त्वमुपदर्शिता ।
भूतोपहतचित्तेव ब्रुवन्ती मां न लज्जसे ।
शीलव्यसनमेतत्ते नाभिजानाम्यहं पुरा ।
बालायास्तत्त्विदानीं ते लक्षये विपरीतवत् ।
कुतो वा ते भयं जातं या त्वमेवंविधं वरम् ।
राष्ट्रे भरतमासीनं वृणीषे राघवं वने ।
विरमैतेन भावेन त्वमेतेनानृतेन वा ।
यदि भर्तुः प्रियं कार्यं लोकस्य भरतस्य च ।
नृशंसे पापसंकल्पे क्षुद्रे दुष्कृतकारिणि ।
किं नु दुःखमलीकं वा मयि रामे च पश्यसि ।
न कथंचिदृते रामाद्भरतो राज्यमावसेत् ।
रामादपि हितं मन्ये धर्मतो बलवत्तरम् ।
कथं द्रक्ष्यामि रामस्य वनं गच्छेति भाषिते ।
मुखवर्णं विवर्णं तं यथैवेन्दुमुपप्लुतम् ।
रामस्य राज्यहरणं वने चैव विवासनम् ।
चिन्तयानोऽवसीदामि तमस्यन्ध इवापतन् ।
दिशः शून्याश्च पश्यामि पुरीं चेमां च कैकयि ।
चक्रारूढमिवात्मानं लक्षये मुषितस्मृतिः ।
तां हि मे सुकृतां बुद्धिं सुहृद्भिः सह निश्चिताम् ।
कथं द्रक्ष्याम्यपावृत्तां परैरिव हतां चमूम् ।
किं मां वक्ष्यन्ति राजानो नानादिग्भ्यः समागताः ।
बालो बतायमैक्ष्वाकश्चिरं राज्यमकारयत् ।
यदा तु बहवो वृद्धा गुणवन्तो बहुश्रुताः ।
परिप्रक्ष्यन्ति काकुत्स्थं वक्ष्यामि किमहं तदा ।
(2.11. 6a–d) कैकेय्या क्लिश्यमानेन पुत्रः प्रव्राजितो मया ।
यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ।
किं मां वक्ष्यति कौसल्या राघवे वनमाश्रिते ।
किं चैनां प्रतिवक्ष्यामि कृत्वा विप्रियमीदृशम् ।
यदा यदा हि कौसल्या दासीवच्च सखीव च ।
भार्यावद्भगिनीवच्च मातृवच्चोपतिष्ठति ।
सततं प्रियकामा मे प्रियपुत्रा प्रियंवदा ।

D3–5.7) om. l. 88. —(l. 88) D4.7 समुच्छ्वस्य (for च निःश्वस्य). D4.7 -दुःखितः (for -दुर्मनाः). —(l. 89) G1 च (for तु). Dt1 Dd1 Dm1 दीनयातुरया वाचा; D3–5.7 दीनयाथ (D5 °व्य) गिरा दीन (for the prior half). D3–5.7 तां प्रियां (for कैकयीम्). —(l. 90) Dg1 एवम्; D4.7 T2 G2 इदम् (for इमम्). Dg1 उपदर्शितं; Dt1 उपदेशिता; D3–5.7 अनुदर्शिता (for उप°). —(l. 91) T3 त्वं (for मां). —(l. 92) D3–5.7 हि (for ते). D3–5.7 ते (for [अ]हं). —(l. 93) G2 बालायां. D3–5.7 G1 तदिदानीं (for तत्त्वि°). D3–5.7 च (for ते). D3 न क्षयेद् (for लक्षये). —(l. 94) D3 ज्ञातं (for जातं). T2 क्रूरं (for वरम्). —(l. 95) M3 राज्ये (for राष्ट्रे). Dm1 (before corr. as above) राघवे (for राघवं). —(l. 96) Dt1 च (for वा). —For l.96, D3–5.7 subst:

विरम्यतामितो भावात्सत्याद्वा यदि वानृतात् ।

—(l. 98) T2 पंडितमानिनि (for दुष्कृतकारिणि). —(l. 99) D4.7 तु (for नु). Dd1 अक्लीनं; D3–5.7 व्यलीकं; M2 अनेक (for अलीकं). —(l. 100) Dg1 स (for न). D3–5.7 गते रामे (for ऋते रामाद्). D3 रामम् (for राज्यम्). D3.4.7 आविशेत. —(l. 101) G1.2 M1.2 धर्मेण. —(l. 102) Dt1 वक्ष्यन्ति; D4.5 शक्ष्यामि; D7 शक्यामि (for द्रक्ष्यामि). D4.7 वने (for वनं). D3.5.7 भाषितुं; D4 भाषितं; T2.3 M2 भाषते (for भाषिते). —(l. 103) D4 -वर्ण- (for -वर्णं). Dt1 T3 तु; G1 च (for तं). T2 M3 यथैव. D3–5.7 उपप्लुते (D5 °वं). —All the above Mss. (except D3–5.7) om. l. 104–107. —(l. 105) D7 [अ]पतत्. —(l. 106) D3.5 प्रपश्यामि (for च पश्यामि). —(l. 108) Dt1 Dd1 Dm1 तु (for हि). D3–5.7 अभिषेक (D4.7 °के) कृतां बुद्धिं (for the prior half). —(l. 109) D3.5 [उ]पावृत्तां (D3 °त्यां) (for [अ]पावृत्तां). D5 हता चमूः. —(l. 110) D3 वा (for मां). —(l. 111) D3 om. from कु in इक्ष्वाकुश् up to क्ष्या in वक्ष्यामि in l. 113. D4.5.7 ए(D5 इ)क्ष्वाकुश् (for ऐक्ष्वाकश्). —(l. 112) D2 यदि; T2 G3 यथा; T3 यद्वा (for यदा). Ś1 Ñ V1 B D1.6 M4 मां; Dt1 Dd1 Dm1 T1 हि; D2 [इ]मं (for तु). Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 गुरवो (for बहवो). —(l. 113) V1 M3 परित्यक्ष्यन्ति; B2 Dg1 D2 परिपृच्छं(D2 °च्छ)ति; B4 परिपश्यंति; T2 परिद्रक्ष्यंति (for °प्रक्ष्यन्ति). D4.5.7 प्रतिवक्ष्यंति मामेवं (for the prior half). T3 इदं (for अहं). D3–5.7 ततः (for तदा). Dt1 वक्ष्यामीह कथं तदा (for the post. half). —(l. 114) Dd1 Dm1 D4.7 T1.2 G3 रामः (for पुत्रः). D4.7 T3 वनं (for मया). —(l. 115) D3–5.7 धिङ्मे जन्म निरर्थकं (for the post. half). —(l. 116) D3 om. (hapl.) from राघवे up to कौसल्या in l. 118. D5 T2 आश्रितः; T3 आस्थितः (for आश्रिते). —(l. 117) M2 वा (for च). D4.7 [इ]मां (for [ए]नां). D5 कृत्वातिप्रियदर्शनं (for the post. half). —(l. 118) D4.7 तदा (for second यदा). Dt1 Dd1 Dm1 च (for हि). M2.3 मुखीव (for सखीव). D3–5.7 दासीवत्सखीवच्च ह (for the post. half). —(l. 119) T1 damaged up to वच्च in the post. half. T2 भार्यावच्च सखीवच्च (for the prior half). T2 दासीवच्च (for मातृ°). Dd1 D4.7 T2 G3 [उ]पतिष्ठते. —(l. 120) D3–5.7 अत्यंत- (for सततं). D3–5.7 प्रियकामा हि; T3 प्रियकामेन (for °कामा मे). G3 प्रियंवरा. —(l. 121) T2 स (for न). —D3 om. l. 122–123. —(l. 122) D4.5.7 तपते तन् (for नत्तपति). —D4 om. from the post. half of l. 122 up to the prior half of l. 123. G1 मया यत् (by transp.) (for यन्मया). D7 सत्कृतं (for सुकृतं). T3 त्वया. —(l. 123) Dt1 D5.7 अपथ्यं (for अपथ्य-). D4.5.7 भुक्त्वा चान्नम् (for भुक्तमन्नम्). Dm1 [आ]नुर; D4.5.7 [आ]तुरः (for आतुरम्). —(l. 124) D3 om. for विप्र-. —T1 damaged from the

न मया सत्कृता देवी सत्कारार्हा कृते तव ।
इदानीं तत्तपति मां यन्मया सुकृतं त्वयि ।
अपथ्यव्यञ्जनोपेतं भुक्तमन्नमिवातुरम् ।
विप्रकारं च रामस्य संप्रयाणं वनस्य च ।
सुमित्रा प्रेक्ष्य वै भीता कथं मे विश्वसिष्यति ।
कृपणं बत वैदेही श्रोष्यति द्वयमप्रियम् ।
मां च पञ्चत्वमापन्नं रामं च वनमाश्रितम् ।
वैदेही बत मे प्राणाञ्शोचन्ती क्षपयिष्यति ।
हीना हिमवतः पार्श्वे किंनरेणेव किंनरी ।
न हि राममहं दृष्ट्वा प्रवसन्तं महावने ।
चिरं जीवितुमाशंसे रुदन्तीं चापि मैथिलीम् ।
सा नूनं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ।
रामे प्रव्राजिते देवि नाहं जीवितुमुत्सहे ।
सतीं त्वामहमत्यन्तं व्यवस्याम्यसतीं सतीम् ।
रूपिणीं विषसंयुक्तां पीत्वेव मदिरां नरः ।
अनृतैर्बत मां सान्त्वैः सान्त्वयन्तीव भाषसे ।
गीतशब्देन संरुध्य लुब्धो मृगमिवावधीः ।
अनार्य इति मामार्याः पुत्रविक्रायिकं ध्रुवम् ।
विकरिष्यन्ति रथ्यासु सुरापं ब्राह्मणं यथा ।
अहो दुःखमहो कृच्छ्रं यत्र वाचः क्षमे तव ।
दुःखमेवंविधं प्राप्तं पुराकृतमिवाशुभम् ।
चिरं खलु मया पापे त्वं पापेनाभिरक्षिता ।
अज्ञानादुपसंपन्ना रज्जुरुद्बन्धिनी यथा ।
रममाणस्त्वया सार्धं मृत्युं त्वां नाभिलक्षये ।
बालो रहसि हस्तेन कृष्णसर्पमिवास्पृशम् ।
तं तु मां जीवलोकोऽयं नूनमाक्रोष्टुमर्हति ।
मया ह्यपितृकः पुत्रः स महात्मा दुरात्मना ।
बालिशो बत कामात्मा राजा दशरथो भृशम् ।
स्त्रीकृते यः प्रियं पुत्रं वनं प्रस्थापयिष्यति ।
व्रतैश्च ब्रह्मचर्यैश्च गुरुभिश्चोपकर्षितः ।

post. half of l. 124 up to प्रे in प्रेक्ष्य of l. 125. —(l. 125) M3 वेक्ष्य (for प्रेक्ष्य). D3-5.7 भीता(D3 ततः; D4 °त्या) सुमित्रा पश्यती (for the prior half). D3-5.7 ते; T2(before corr. as above) मां (for मे). D3 निःश्वसिष्यति.—(l. 126) D4.5.7 कृपणा (for °णं). G3 वै देवी (for वैदेही). D3-5.7 तच्छ्रोष्यत्यप्रियं कथं (for the post half). —(l. 127) D3 मां * पंच*म् (for मां च पञ्चत्वम्). D3.5 रामं वनमु(D5 [before corr.] म)पाश्रितं (for the post. half).—(l. 128) D4 च बत; D7 बत वै (for बत मे). D3-5.7 श(D4.7 ग)मयिष्यति (for क्षप°).—(l. 129) D4.7 सीता (for हीना).—(l. 130) D3 रामहतं (for °महं). D3-5.7 प्रविशंतं; T2 प्रव्रजंतं (for प्रवसन्तं). D3-5.7 महावनं (for °वने).—(l. 131) D3 चिर- (for चिरं). M3 damaged from से up to दं in रुदन्तीं. D3-5.7 प्रेक्ष्य (for चापि).—D3-5.7 om. l. 132-133.—(l. 132) Dm1 सत्पुत्रा.—(l. 133) Dg1 T1.2 G1.2 M1-3 न हि प्रव्राजिते रामे (for the prior half). Dg1 T1.2 G1.2 M1-3 देवि (for नाहं).—(l. 134) G1 स हि; G3 पतिं (for सतीं).—For l. 134, D3-5.7 subst. and read after l. 136.

स हि त्वामनुतप्स्येनां गमिष्याम्यहितां गतिम् ।

[D3 त्वा त्वहमत्यंतं; D5 त्वा चाहमत्यंतं (for त्वामनुतप्स्येतां).]
—(l. 135) D3-5.7 कृपणो (for रूपिणीं). D4 -संयुक्तो (for -संयुक्तां). D5 पीत्वैव; M3 moth-eaten for त्वे in पीत्वेव.—(l. 136) K(ed.) बहु (for बत). D3.5 सांत्वैरत्वं; D4.7 शब्दैश्च; T2 मे सांत्वैः; G1 M2.3 मा सांत्वैः (for मां सान्त्वैः). D3-5.7 सा त्व(D4.7 शांत)मप्यु(D5 सांत्वयन्तु)पइंसि मां; T G1 M1.3 सांत्वयंती स्म भाषसे (for the post. half).—D3-5.7 read l. 137 after l. 139.—(l. 137) D3-5.7 संलोभ्य (for संरुध्य). M3 रुद्धो (for लुब्धो). T2.3 मृग (for मृगम्). G2 [अ]वसीः (for [अ]वधीः). D3-5.7 वने व्याधो यथा मृगं (for the post. half).—(l. 138) D3-5.7 T2 अनार्यम् (for अनार्य). D3 नार्यः; D5 आर्ये (for आर्याः). Dg1 Dt1 T1 G1.2 M1.3 -विक्रायक; D3-5.7 -विक्रयिणं(D3.5 °कं) (for -विक्रायिकं).—(l. 139) Dg1 D3.4.7 T3 G1 धिक्करिष्यंति; Dm1 विकरिष्यन्ति; D5 धिक्करिष्यति.—D3-5.7 read l. 140 after l. 142.—(l. 140) M3 अहा (for second अहो). D3-5.7 T3 कृच्छ्रमहो(D3 °ह) दुःखं (by transp.). Dm1 वासः; G1.3 M3 वाचं (for वाचः). D3-5.7 यत्र वाचा कृतेन ह(D4 च; D7 व) (for the post. half).—(l. 142) Dm1 G3 महापापे. T2 मया चापि; G3 मया पापैर् (for मया पापे).—For l. 142, D3-5.7 subst. :

चिरं बत त्वां कैकेयि मोहादहमपालयं(D3 °यत्) ।

—D3-5.7 read l. 143 after l. 145.—(l. 143) D5 -संपन्नां (for -संपन्ना). D3-5.7 T2 रज्जुम् (for रज्जुर्). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D4.5.7 उद्बंधनी(D5.7 °नीं).—(l. 144) D3 त्वा. D3-5.7 नोपलक्षये(D3 °क्षयते).—(l. 145) D5 हरति (for रहसि). D4.7 मोहेन (for हस्तेन). D4.7 कृष्णं (for कृष्ण-). D3-5.7 स्पृशन्.—Dg1 transp. l. 146 and 147.—D3-5.7 reads l. 146 after l. 148.—(l. 146) D3-5.7 इति (for तं तु). D4.7 नित्यम् (for नूनम्).—(l. 147) Ś1 D6 विवासितः; Ñ V1 B M4 च पितृमान् (for ह्यपितृकः). D1.2 अनार्येण मया पित्रा; D3 त्यक्तोह्यप्यगमत्पुत्रः; D4.5.7 त्यक्तो ह्यपितृ(D4 °प्रिय)वत्पुत्रः (for the prior half). B D1.2.6 M4 नु महात्मा (for स म°). Ś1 [अं]नरात्मना; D6 [आ]तुरात्मना (for दुरात्मना).—(l. 148) M3 damaged for बालि in बालिशो. B3 तव (for बत). V1 कामो वा (for कामात्मा). T3 रामं (for राजा). Ñ V1 B1-3 D1.2 M4 राज्यं(V1 °मं) दशरथोन्वशात् (for the post. half).—(l. 149) M3 यत् (for यः). D3-5.7 तथा प्रेषितवान्वनं(D4 °वानयं; D7 °वानहं) (for the post. half).—For l. 149, Ñ V1 B D1.2 M4 subst. :

स्त्रीजितो यस्त्यजेत्पुत्रं प्रियं ज्येष्ठमकारणे ।

[Ñ1 B2 D1.2 M4 योत्यजत् (for यस्त्यजेत्). Ñ1 B2 अकारणात्; B1.4 अकारणं.]

भोगकाले महत्कृच्छ्रं पुनरेव प्रपत्स्यते ।
इति देशेषु देशेषु मामुद्दिश्य नृपाधमम् ।
नाना वाचश्चरिष्यन्ति रामे प्रव्राजिते वनम् ।
नालं द्वितीयं वचनं पुत्रो मां प्रतिभाषितुम् ।
स वनं प्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येव वक्ष्यति ।
यदि मे राघवः कुर्याद्वनं गच्छेति चोदितः ।
प्रतिकूलं प्रियं मे स्यान्न तु वत्सः करिष्यति ।
शुद्धभावो हि भावं मे न तु ज्ञास्यति राघवः ।
स वनं प्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येव वक्ष्यति ।
राघवे हि वनं प्राप्ते सर्वलोकस्य धिक्कृतम् ।
मृत्युरक्षमणीयं मां नयिष्यति यमक्षयम् ।
(2.11.5^{ab}) मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुंगवे ।
भरतेन च पुत्रेण हत्वा सर्वमिदं कुलम् ।
इष्टे मम जने शेषे किं पापं प्रतिपत्स्यसे ।
कौसल्या मां च रामं च पुत्रौ यदि विहास्यति ।

दुःखान्यसहती देवी मामेवानुमरिष्यति ।
कौसल्यां च सुमित्रां च मां च पुत्रैस्त्रिभिः सह ।
प्रक्षिप्य नरके सा त्वं कैकेयि सुखिता भव ।
मया रामेण च त्यक्तं शाश्वतं सत्कृतं गुणैः ।
इक्ष्वाकुकुलमक्षोभ्यमाकुलं पालयिष्यसि ।
प्रियं चेद्भरतस्यैतद्रामप्रव्राजनं भवेत् ।
मा स्म ते भरतः कार्षीत्प्रेतकृत्यं गतायुषः ।
(2.11.5^{cd}) हन्तानार्ये ममामित्रे सकामा भव कैकयि ।
त्यजामि भरतं त्वां च जीवितं चेष्टमात्मनः ।
सेदानीं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ।
कालरात्रिर्हि मे नूनं भव्यरूपा तिरस्कृता ।
त्वं राजपुत्रि वादेन न्यवसो मम वेश्मनि ।
(2.11.6^{ef}) अकीर्तिश्चातुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे ।
सर्वभूतेषु चावज्ञा यथा पापकृतस्तथा ।
कथं रथैर्विभुर्यात्वा गजाश्वैश्च मुहुर्मुहुः ।

—(l. 150) Dt1 वेदेश् (for व्रनैश्). Ś1 ब्रनवैश् (for ब्रह्म°). Ś1 V1 B2 D6 चारि कथितः; Ñ1 वत वर्धितः; Ñ2 B1.4 चातिकथितः; B3 चाभिकथितः; D1.2 चैव कथितः; D4.5.7 परिकथितः; T2 चोपदर्शितः; G3 चोदकथितः (for चोपकथितः). —(l. 151) Ś1 Ñ V1 B D1.2.6 M4 सुखकालेच (Ñ2 B2 °न) मे पुत्रो (D1.2.6 M4 पुत्रो मे [by transp.]) (for the prior half). M3 damaged for पुनरेव. D4 प्रपत्स्यन; D7 प्रयास्यते; T3 प्रपत्स्यसे (for प्रपत्स्यते). Ś1 D6 कथं वत्स्यति वै वने; Ñ V1 B D1.2 M4 वने कृच्छ्र (M4 दुःख) मवाप्स्यति (for the post. half). —All the above MSS. (except D3–5.7) om. l. 152–153. —(l. 153) D3.4.7 प्रव्रजिते (for प्रव्रा°). —(l. 154) D3–5.7 [ए]व (for [अ]लं). D3–5.7 मे (for मां). M3 अभि- (for प्रति-). D3–5.7 -वक्ष्यति (D3 °ते) (for -भाषितुम्). —(l. 155) D3–5.7 वनं पुत्र व्रज (for स वनं प्रव्रज). D6 गच्छाम्येवेति (for बाढमित्येव). —(l. 156) D3.5.7 नोदितः (for चोदितः). —(l. 157) D5 ननु; M2 तं तु (for न तु). —Dt1 om. l. 158–159. —(l. 158) D3–5.7 स शुद्ध (D4.7 आर्य) भावो भावं मे (for the prior half). D3–5.7 विज्ञास्यति (for तु ज्ञा°). —Dd1 Dm1 T M2 om. l. 159. —(l. 159) D3–5.7 नैवान्य (D5 °स्मा) त्प्रतिवक्ष्यति (for the post. half). —(160) M3 च (for हि). D3 वने (for वनं). D4.7 याते (for प्राप्ते). D3 विध्रुवं (for धिक्कृतम्). —D4 om. from the post. half up to रामे in l. 162. —(l. 161) D3.5.7 अक्षमणीयो; M3 नारक्षणीयं (for अक्षमणीयं). D3 मा. D3.5.7 नेष्यत्याशु (for नयिष्यति). —(l. 162) D3.5.7 रम त्वं सह बांधवैः (for the post. half). —All the above MSS. (except D3–5.7) om. l. 163. —(l. 163) D5 कृत्वा (for हत्वा). —D3–5.7 om. l. 164. —(l. 164) G2 M1 इष्टो (for इष्टे). Dd1 जने शेषं; G2 M1 जनः शेषः (for जने शेषे). T2 प्रतिलप्स्यसे; G1.2 M1 प्रतिपत्स्यते. —(l. 165) D3–5.7 न द्रक्ष्यति सुतं यदि (for the post. half). —(l. 166) D3.5.7 [अ]सहमानाशु (for [अ]सहती देवी). Dt1 [अ]नुगमिष्यति (for °मरिष्यति). —(l. 168) D3 व्यसने (for नरके). D3.5 सर्वान् (for सा त्वं). D4.7 क्षिप्त्वा त्वमत्कुले सर्वान् (for the prior half). Dt1 Dm1 D5 T3 M3 कैकेयी. D5 सुखिनी (for °ता). —(l. 169) G1 त्वया (for मया). ☞ Ñ1 resumes from च त्यक्तं in the prior half of l. 169. T1 सत्कारैर् (for सत्कृतं). Ñ1 D3–5.7 नृपः (for गुणैः). —(l. 170) D3–5.7 -मोज्यमक्षय्यम् (for -कुलमक्षोभ्यम्). G3 पालयिष्यति. Ñ1 D3–5.7 अखिलं राज्य (D4.7 राष्ट्र)-माविश (D4 °विसेत्; D5.7 °वस) (for the post. half). —(l. 172) Ñ1 [अ]स्माकं (for स्म ते). M2 कुर्यात् (for कार्षीत्). M3 पितृ- (for प्रेत-). D3 -कार्यं (for -कृत्यं). —Dt1 om. l. 173–174. —(l. 173) Ñ1 पापे (for [अ]नार्ये). D3 om. for ममामित्रे. D3–5.7 भव सर्वशः; M2 सुखिता भव (for भव कैकयि). —After l. 173, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (except M4) repeat line 162 (var.) पुरुषपुंगवे in some MSS. —All the above MSS. except Ñ1 D3–5.7 om. l. 174. —(l. 174) Ñ1 त्यजानि त्वां (hypm.) (for त्यजामि). Ñ1 परम् (for चेष्टम्). —(l. 175) Ñ1 D3–5.7 साधु कार (Ñ1 पाल) य (for कारयिष्यसि). —Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (except M4) om. l. 176. —(l. 176) D4.7 -रात्रीह (for -रात्रिर्हि). Ñ1 सा भूता (for मे नूनं). D3 [अ]त्यधःकृता (for तिरस्कृता). Ñ1 भार्यारूपेण कैकयि (for the post. half). —(l. 177) Dt1 देवेन; D4.7 व्याजेन (for वादेन). Ñ1 राक्षसी; Dg1 Dm1 (after corr. as in text) T3 G2 M1.2 न्यवसेर्; D3.5 न्यवात्सीर्; D4.7 न्यवसन् (for न्यवसो). —(l. 178) For l. 178, D3–5.7 subst. :

अकीर्तिं चातुलां लोके ध्रुवं परिभवं तथा ।

(l. 179) Ñ1 D3–5.7 प्राप्स्ये (Ñ1 °प्यो) (for [अ]वज्ञा). Ñ1 D3–5.7 (with hiatus) अवज्ञां पापकृच्च (Ñ1 त्त) था (for the post. half). —(l. 180) D3 भुवि रथैर्; D4.7 चैव रथैर् (for रथैर्विभुर्). Dm1 याति; D3 गत्वा (for यात्वा). —(l. 181) Ñ1 महाराजो; D3.7 महारण्यं (for महारण्ये). Ñ1 D3.5.7 प्रचरिष्यति (for वि°). —(l. 182) Dg1 T1.2 G3 M2 तु; G1.2 M1 स्म; M3 Moth-eaten (for च). D4.5 सदा (for सुदाः). Ñ1

पद्भ्यां रामो महारण्ये वत्सो मे विचरिष्यति ।
यस्य चाहारसमये सूदाः कुण्डलधारिणः ।
अहंपूर्वाः पचन्ति स्म प्रशस्तं पानभोजनम् ।
स कथं नु कषायाणि तिक्तानि कटुकानि च ।
भक्षयन्वन्यमाहारं सुतो मे वर्तयिष्यति ।
महार्हवस्त्रसंवीतो भूत्वा चिरसुखोचितः ।
काषायपरिधानस्तु कथं भूमौ निवत्स्यति ।
कस्यैतद्दारुणं वाक्यमेवंविधमचिन्तितम् ।
रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनम् ।
धिगस्तु योषितो नाम शठाः स्वार्थपराः सदा ।
न ब्रवीमि स्त्रियः सर्वा भरतस्यैव मातरम् ।
अनर्थभावेऽर्थपरे नृशंसे
ममानुतापाय निविष्टभावे ।
किमप्रियं पश्यसि मन्निमित्तं
हितानुकारिण्यथवापि रामे ।
परित्यजेयुः पितरो हि पुत्रा-
न्भार्याः पतींश्चापि कृतानुरागाः ।
कृत्स्नं हि सर्वं कुपितं जगत्स्या-
द्दृष्ट्वैव रामं व्यसने निमग्नम् ।
अहं पुनर्देवकुमाररूप-
मलंकृतं तं सुतमाव्रजन्तम् ।
नन्दामि पश्यन्नपि दर्शनेन
भवामि दृष्ट्वा च पुनर्युवेव ।
विना हि सूर्येण भवेत्प्रवृत्ति-
रवर्षता वज्रधरेण वापि ।
रामं तु गच्छन्तमितः समीक्ष्य
जीवेन्न कश्चित्त्विति चेतना मे
विनाशकामामहितामभित्रा-
मावासयं मृत्युमिवात्मनस्त्वाम् ।
चिरं बताङ्केन धृतासि सर्पी
महाविषा तेन हतोऽस्मि मोहात् ।
मया च रामेण च लक्ष्मणेन
प्रशास्तु हीनो भरतस्त्वया सह ।
पुरं च राष्ट्रं च निहत्य बान्धवा-
न्ममाहितानां च भवाभिहर्षिणी ।
नृशंसवृत्ते व्यसनप्रहारिणि
प्रसह्य वाक्यं यदिहाद्य भाषसे ।
न नाम ते केन मुखात्पतन्त्यधो
विशीर्यमाणा दशनाः सहस्रधा ।
न किंचिदाहाहितमप्रियं वचो

D3–5.7 कुंडलिनो गृहे (for कुण्डलधारिणः). —(l. 183) T1.2 G3 -पूर्वं (for -पूर्वाः). Ñ1 D3–5.7 नित्यं प्रह्वा (Ñ1 स्वाद्यान्) प्रयच्छंति (for the prior half). Dt1 Dd1 प्रसन्नाः (for प्रशस्तं). T2 पाक- (for पान-). —(l. 184) Dm1 D4.5.7 तु (for नु). T2 रिक्तानि (for तिक्तानि). D4 च कटूनि च (for कटुकानि च). —(l. 185) Ñ1 D3.5 फलानि सत्कृतः (Ñ1 सुकृती; D3 सुखितः) पूर्वं; D4.7 फलानि च कथं पापे (for the prior half). Ñ1 D3–5.7 भक्षयिष्यति (for वर्त°). —Ñ1 D3–5.7 om. (hapl.?) l. 186–187. —(l. 186) Dt1 -संवद्धो (for -संवीतो). T2 चीर-; T3 वीर-; M2 वीरस (for चिर-). T1 G -सुखोषितः (for °चितः). —(l. 187) M2 शयिष्यति (for निवत्स्यति). Dt1 कथं रामो भविष्यति (for the post. half). —(l. 188) Ñ1 D3–5.7 त्वयैतद्; Dt1 कस्येदं (for कस्यैतद्). Dt1 अपीरितं (for अचिन्तितम्). —(l. 189) Dt1 -गमने (for -गमनं). —(l. 190) D5 सर्वाः (for शठाः). D4 चार्थ- (for स्वार्थ-) Dt1 Dd1 Dm1 G1.2 M1 -परायणाः (for -पराः सदा). —T2 om. l. 191. —(l. 191) T3 [इ]व (for [ए]व). —For l. 191, Ñ1 D3–5.7 subst.:

न ब्रवीम्यथवा सर्वा (Ñ1 °र्वां) ऋते भरतमातरम् ।

—(l. 192) Ñ1 अनर्थमेवार्थपरे; D3 अनर्थमर्थपरे; D4.5.7 अनर्थकमत्यर्थपरे (hypm.); T3 अनर्थभावेर्थपदे. —(l. 193) Ñ1 D3–5.7 [अ]नकायोप-; G2 M1 [अ]नुभावाय (for [अ]नुतापाय). Dt1 निवेशितास्मि; D3.5 निविष्टकामे; D4 निविष्टबुद्धे (for निविष्टभावे). —(l. 194) D4.7 मां (for मन्). —(l. 195) Ñ1 D3–5.7 -गामिनी (for -कारिणी). Dg1 हि; D4 नु; D7 तु (for [अ]पि). —(l. 196) Ñ1 Dt1 Dd1 Dm1 T2 पितरोपि; D4 पितरोद्य; G1 M2 पितरौ हि; G2 पितरेव (for पितरो हि). —(l. 197) Dt1 T2 पतिं (for पतींश्). M2 [अ]नु- (for [अ]पि). Ñ1 तथा; D3.5 तव (for कृत-). Ñ1 D3–5.7 -[अ]पराधान् (Ñ1 D3 °त्); Dg1 G1.2 M1.2 -[अ]नुरागान् (M1.2 °त्) (for -[अ]नुरागाः). —(l. 198) M2 तु; M3 om. (for हि). D5 क्षुभितं (for कुपितं). —(l. 199) Ñ1 तु; D3 च; G3 [इ]व (for [ए]व). M2 व्यसनान् (for व्यसने). —M3 damaged for line 200. —(l. 202) Ñ1 D3.4.7 तस्यात्मज (D4.7 °जन)-; Dt1 Dd1 Dm1 D5 (m.) पश्यन्निव (for पश्यन्नपि). —(l. 203) Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 [ए]व; T3 [इ]व (for च). Ñ1 नवेव; D3 युवैव (for युवेव). —(l. 204) T M2 [अ]पि (for हि). M3 सूरेण (for सूर्येण). Ñ D3–5.7 प्रकाशम् (for प्रवृत्तिर्). —(l. 205) Ñ1 D3.5 वर्षं; D4.7 सस्यं (for वापि). —(l. 206) D3 नु (for तु). —M3 damaged from तः in l. 206 up to वे in l. 207. —(l. 207) Ñ D3–5.7 कश्चि (D3.5 °श्चि; D7 जीवे)न्न जीवेदिति (for जीवेन्न कश्चित्त्विति). —(l. 208) D4.5.7 अमित्रीम् (for अमित्राम्). —(l. 209) D3 मृत्युर् (for मृत्युम्). —(l. 210) D3 [अं]केन धृतो; T1.2 M2 [अं]केन भृता (M2 °तां); M3 [अं]के निहिता (for [अ]ङ्केन धृता). Dd1 Dm1 T3 M2 हि (for [अ]सि). Ñ1 D3–5.7 सर्पो; M2 सर्पां (for सर्पी). —(l. 211) Ñ1 D3–5.7 महाविषस्; Dm1 M2 महाविषां (for महाविषा). D7 रोषात् (for मोहात्). —(l. 212) D4 T3 तु; D7 नु (for first च). —M3 damaged after रामे up to णे. Ñ1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T3 G2 स- (for second च). M1 लक्ष्मणेन च (by transp). —(l. 213) Dg1 T3 G1.2 M1.3 transp. त्वया and सह. —M3 damaged from नि in l. 214 up to च in l. 215. —(l. 215) D4 समाहितानां. Ñ1 D4.5.7 M2 भव चा (M2 च भवा [by transp.])-भि (Ñ1 M2 °नि) हर्षि (Ñ1 °र्ष)णी; Dt1 Dd1 Dm1 च भवाभिभाषिणी; D3 भव हर्षवर्धिनी (for च भवाभिहर्षिणी). —Ñ1

न वेत्ति रामः परुषाणि भाषितुम् ।
कथं नु रामे ह्यभिरामवादिनि
ब्रवीषि दोषान्गुणनित्यसंमते ।
प्रताम्य वा प्रज्वल वा प्रणश्य वा
सहस्रशो वा स्फुटिता महीं व्रज ।
न ते करिष्यामि वचः सुदारुणं
ममाहितं केकयराजपांसिनि ।
क्षुरोपमां नित्यमसत्प्रियंवदां
प्रदुष्टभावां स्वकुलोपघातिनीम् ।
न जीवितुं त्वां विषहेऽमनोरमां
दिधक्षमाणां हृदयं सबन्धनम् ।
न जीवितं मेऽस्ति कुतः पुनः सुखं
विनात्मजेनात्मवता कुतो रतिः ।
ममाहितं देवि न कर्तुमर्हसि
स्पृशामि पादावपि ते प्रसीद मे ।

10

After 2.12.16, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1-3 ins. while D3-5.7 ins. l. 2-14 and l. 40-44 only after the repetition of l. 2 of 241* reading in sequence of lines 44 and 40-42 before line 2 and line 9 after line 6 and line 43 after line 14:

ततः प्रभातां रजनीमुदिते च दिवाकरे ।
पुण्ये नक्षत्रयोगे च मुहूर्ते च समागते ।
वसिष्ठो गुणसंपन्नः शिष्यैः परिवृतस्तदा ।
उपगृह्याशु संभारान्प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
सिक्तसंमार्जितपथां पताकोत्तमभूषिताम् ।
विचित्रकुसुमाच्छन्नां नानास्रग्भिर्विभूषिताम् ।
संहृष्टमनुजोपेतां समृद्धविपणापणाम् ।
महोत्सवसमाकीर्णां राघवार्थे समुत्सुकाम् ।
चन्दनागरुधूपैश्च सर्वतः प्रतिधूपिताम् ।
तां पुरीं समतिक्रम्य पुरंदरपुरोपमाम् ।
ददर्शान्तःपुरं श्रेष्ठं नानाद्विजगणायुतम् ।
पौरजानपदाकीर्णं ब्राह्मणैरुपशोभितम् ।
यज्ञविद्भिः सुसंपूर्णं सदस्यैः परमद्विजैः ।
तदन्तःपुरमासाद्य व्यतिचक्राम तं जनम् ।
वसिष्ठः परमप्रीतः परमर्षिर्विवेश ह ।

D3-5.7 om. l. 216-231. —(l. 216) G3 *सह्य (for प्रसह्य). G1 [अ]स्य (for [अ]द्य). —(l. 218) Dt1 M1.3 तेन (for केन). T1.2 G1 पतति. —(l. 219) M3 damaged for णाद श. T1.2 G2.3 रसना (for दशनाः). —(l. 220) M2 अत्याहितम् ; M3 आभाषितम् (for आहाहितम्). —(l. 222) Dt1 Dd1 Dm1 T2 G3 तु (for नु). —(l. 223) M3 ब्रवीमि. —(l. 224) Dt1 प्रताप्य (for प्रताम्य). Dg1 प्रज्वलनात् (for प्रज्वल वा). —(l. 225) Dt1 Dd1 G1.2 स्फुटितां(G2 °तो). —(l. 227) B(ed.) समाहितं (for ममा°). Dg1 -पांशुनि; Dt1 -पांसने; Dd1 Dm1 G1.3 M3 -पांसनि (for -पांसिनि). —(l. 230) T1 G3 जीवतीं (for जीवितुं). —(l. 231) Dg1 दिधक्ष्यमाणां; T2 दिदृक्षमानां. M3 हृदये. —(l. 232) D3-5.7 T1.2 M2 transp. कुतः and पुनः. —(l. 233) Dg1 Dt1 D4 [आ]त्मवनः(Dt1 °तां). D4 गतिः (for रतिः). —(l. 234) Ñ D3.4.7 [अ]भवं; D5 [आ]त्मजं (for [अ]हितं). —(l. 235) T2 मूर्ध्नाव् (for पादाव्). Ñ1 च (for ते).

10

In D3-5.7 the sequence is lines 44, 40-42, 2-6, 9, 7, 8, 10-14 and 43. —For l. 21 cf. l. 5 of 261*, for l. 22, 26 and 27 cf. 263*, for l. 28 and l. 30 cf. l. 3-4 of 270*, for l. 32-34 cf. 271*, for l. 48-55 and l. 60-66 cf. 282*, for l. 58-59 cf. 2.13.18, for l. 68 cf. l. 2 of 285*, l. 23 = 2.13.7^{ab}, l. 24 = 261* and l. 56-57 = 279*. —(l. 1) M3 प्रभातं. —(l. 2) D5 -योगेन. Dg1 T3 G1 M2.3 समाहिते(T3 °तः); D3-5.7 सुपूजिते (for समागते). —(l. 3) Dt1 तथा (for तदा). —For l. 3, D3-5.7 subst. :

वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे ब्राह्मणाः सह मन्त्रिभिः ।

—(l. 4) D3-5.7 सर्वान्संभृत्य (for उपगृह्याशु). D3-5.7 राजमार्गमुपागमन् (D4 °तान्) (for the post. half). —After l. 4, D3-5.7 ins. :

ददृशुस्ते पुरीं रम्यां सर्वतः समलंकृताम् ।
[D3 पुरी रम्या.]

—(l. 5) D3-5.7 पताकाध्वजमालिनी(D3 °नीं) (for the post. half). —After l. 5, D3-5.7 ins. :

उच्चतोरणसंयुक्तां नरनारीगणाकुलाम् ।

—Dt1 Dd1 om. (hapl.) l. 6. —(l. 6) Dg1 T1.2 GM1-3 -कुसुमाकीर्णां; Dm1 °मोत्कीर्णां; D3.5 -कुसुम°; T3 °स्तीर्णां (for -कुसुमाच्छन्नां). T1.2 G3 विराजितां (for विभू°). —(l. 7) D7 प्रहृष्ट-. D4 विचित्रकुसुमछन्नां (for the prior half). D7 -पथां (for -[आ]पणाम्). —(l. 8) Dt1 -समायुक्तां; D3 -[उ]त्सुका व्यग्रा; D4.5.7 -[उ]त्सवात्युग्रां (for -समाकीर्णां). M3 महोत्सवमिवाकीर्णं (for the prior half). Dt1 lacuna for राघ in राघवार्थे. —(l. 9) Dg1 Dt1 D3.7 G -[अ]गुरु- (for -[अ]गरु-). D3.5 -गवैश् (for -धूपैश्). Dg1 Dt1 Dm1 T3 M2 परिधूपितां; Dd1 G3 परि(G3 प्रति)भूषितां (for प्रतिधूपिताम्). D3-5.7 प्रधूपितमहापथां (for the post. half). —(l. 10) T3 पुरीं तां (by transp.). D3-5.7 समुपागम्य (for समतिक्रम्य). —(l. 11) D5 जग्मुर् (for ददर्श). G1.3 [अं]तःपुर-. Dt1 Dd1 Dm1 श्रीमान् ; D3-5.7 राज्ञो (for श्रेष्ठं). M3 नाग- (for नाना-). Dt1 -ध्वज- (for -द्विज-). D4.7 -गणैर्युतं; D5 -गणायुतां. —(l. 12) D5 -पदाकीर्णां. D3-5.7 अभिसंवृतं (for उपशोभितम्). —(l. 13) Dt1 यष्टिमद्भिः; Dm1 M1.2 °वद्भिः ; M3 यज्ञवित् (subm.) (for यज्ञविद्भिः). Dg1 समाकीर्णं (for सुसंपूर्णं). D3-5.7 यज्ञार्थमिव संपूर्णं(D5 [before corr. as above] °र्णैः); T2 यज्ञद्भिःसु च संपूर्णं (for the prior half). Dt1 सदश्वैः (for सदस्यैः). Dt1 Dd1 Dm1

स त्वपश्यद्द्विनिष्क्रान्तं सुमन्त्रं नाम सारथिम् ।
द्वारे मनुजसिंहस्य सचिवं प्रियदर्शनम् ।
तमुवाच महातेजाः सूतपुत्रं विशारदम् ।
वसिष्ठः क्षिप्रमाचक्ष्व नृपतेर्मामिहागतम् ।
इमे गङ्गोदकघटाः सागरेभ्यश्च काञ्चनाः ।
औदुम्बरं भद्रपीठमभिषेकार्थमाहृतम् ।
सर्वबीजानि गन्धाश्च रत्नानि विविधानि च ।
क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ।
अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः ।
चतुरश्वो रथः श्रीमान्निस्त्रिंशो धनुरुत्तमम् ।
वाहनं नरसंयुक्तं छत्रं च शशिसंनिभम् ।
श्वेते च वालव्यजने भृङ्गारश्च हिरण्मयः ।
हेमदामपिनद्धश्च ककुद्मान्पाण्डरो वृषः ।
केसरी च चतुर्दंष्ट्रो हरिश्रेष्ठो महाबलः ।
सिंहासनं व्याघ्रतनुः समिधश्च हुताशनः ।
सर्ववादित्रसंघाश्च वेश्याश्चालंकृताः स्त्रियः ।
आचार्या ब्राह्मणा गावः पुण्याश्च मृगपक्षिणः ।
पौरजानपदश्रेष्ठा नैगमाश्च गणैः सह ।
एते चान्ये च बहवः प्रीयमाणाः प्रियंवदाः ।
अभिषेकाय रामस्य सह तिष्ठन्ति पार्थिवैः ।
त्वरयस्व महाराजं यथा समुदितेऽहनि ।
पुण्ये नक्षत्रयोगे च रामो राज्यमवाप्नुयात् ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा सूतपुत्रो महात्मनः ।
स्तुवन्नृपतिशार्दूलं प्रविवेश निवेशनम् ।
तं तु पूर्वोदितं वृद्धं द्वारस्था राजसंमताः ।
न शेकुरभिसंरोद्धुं राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ।
स समीपस्थितो राज्ञस्तामवस्थामजज्ञिवान् ।
वाग्भिः परमतुष्टाभिरभिष्टोतुं प्रचक्रमे ।
ततः सूतो यथाकालं पार्थिवस्य निवेशने ।
सुमन्त्रः प्राञ्जलिर्भूत्वा तुष्टाव जगतीपतिम् ।

परमार्चितैः; D3.5.7 य(D7 या)जियं सदः; D4 यज्ञसंपदः; T1.2 G3 °त्विजैः (for परमद्विजैः). —(l. 14) D3–5.7 ततो (for तद्). D3–5.7 व्यतिक्रम्य च (for व्यतिचक्राम). —After l. 14, D3–5.7 ins.:

राजोपस्थानमागम्य राजसंदर्शनार्थिनः ।
अभिषेचनिकं द्रव्यं कृत्वा सज्जं नृपाज्ञया ।
वसिष्ठानुमताः सर्वे प्रतीक्षन्ते समुत्सुकाः ।
किं चिरं कुरुते राजा सूर्योऽभ्युदयमागतः ।
कृतोपवासो रामश्च पुण्यकालोऽभिवर्तते ।
ततः शोकातुरं दीनं विसंज्ञं पृथिवीपतिम् ।
संसुप्तमिति विज्ञाय सुमन्त्रः प्रत्यबोधयत् ।

[For l. 1, D5 subst.:

राज्योपस्थानमासाद्य राजसंदर्शनार्थिनाम् ।

—(l. 2) D4 सर्वं (for सज्जं). —(l. 3) D3.5 वसिष्ठानुगताः. D3.5 प्रतीक्ष्यं(D5 °क्ष्य)ते (for प्रतीक्षन्ते). —(l. 5) D5 तु (for च). D4.7 पुण्यः (for पुण्य-). D3 निवर्तते; D5 [ऽ]नि-वर्तते. —(l. 6) D5 तं तु (for ततः). D3 missing from वीपतिम् up to l. 7. —(l. 7) D4 इव (for इति).]

—(l. 15) Dm1 T2 परमः प्रीतः. Dg1 G1.3 M3 च (for ह). Dt1 Dd1 Dm1 परमर्षिभिरावृतः; M2 परमर्षिद्विजैः सह (for the post. half). —(l. 17) Dg1 तु राजसिंहस्य (for मनुजसिंहस्य). —(l. 19) Dg1 वसिष्ठं. —(l. 21) Dt1 आर्द्रोवरं; Dd1 औदं (before corr. °द्रं)बरं; T1.2 (both after corr. as above) जैदुंबरं. Dg1 G1 (after corr. *inf. lin.* as above) M2 आगतं (for आहृतम्). —(l. 22) Dd1 गंधश्; T3 M3 गंधांश् (for गन्धाश्). —(l. 23) G1 मधु (for दधि). G2 कृतं (for घृतं). —(l. 25) Dd1 begins with अत्र गायत्री. T2.3 G M1.2 चतुरश्वो. G2 M1 उत्तमः. —(l. 26) T3 करसंयुक्तं. —(l. 27) Dm1 M3 बाल-; T2 व्याल- (for वाल-). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 भृंगारं; M3 भृंगारश्; K(ed.) भृंगारुश्(for भृङ्गारश्). Dt1 Dd1 Dm1 हिरण्मयं. —(l. 28) Dt1 Dd1 Dm1 पांडुरो. —(l. 29) T3 हरिश्रेष्ठश्चतुर्दंष्ट्रो (by transp.). —(l. 30) K(ed.) समिद्धश्. —(l. 31) Dt1 Dd1 Dm1 M2.3 सर्वे (for सर्व-). M3 [अ]लंक्रियाः (for [अ]लङ्कृताः). —(l. 32) Dm1 आचार्य-. —(l. 34) Dm1 G2.3 M2.3 प्रियमाणाः. —(l. 35) G1 तिष्ठन्ति सह (by transp.). G3 (before corr.) राघवैः; M2 पार्थिवाः. —(l. 36) G2 महाभागं (for °राजं). —(l. 37) Dt1 Dd1 Dm1 G3 पुण्ये. T2 नक्षत्रसंयोगे. —(l. 38) Dm1 (before corr. as above) महामनः (for °त्मनः). —(l. 40) D3–5.7 पूर्वोचितं (for पूर्वोदितं). Dd1 द्वारिस्था. T G3 राजसंमतं; G1 M2.3 °सत्तमाः (for राजसंमताः). D3–5.7 द्वा(D3 द्वाः)रस्थाश्चा(D5 °श्च)रिवसंमताः (for the post. half). —(l. 41) D3–5.7 नोत्(D3 ना)सेहिरे वारयितुं (for the prior half). —(l. 42) D3–5.7 समीप(D7 °पं)गतो. Dg1 अजज्ञिवान्; D5.7 न(D7 स) जज्ञिवान्. —After l. 42, D3–5.7 ins.:

तस्मिन्नहनि पुष्येण सोमे योगमुपागते ।

—D3 damaged for l. 43. —(l. 43) T1 परमसांत्वाभिर्; T2 °हर्षाभिर्; T3 M1 °हृष्टाभिर्; G1.2 °हृद्याभिर् (for परमतुष्टाभिर्). —For l. 43, D4.5.7 subst.:

वाग्भिर्मङ्गलयुक्ताभिस्तुष्टाव जगतीपतिम् ।

[D5 स्तुवंति (for तुष्टाव).]

—Thereafter the above MSS. ins. l. 5–12 of 239*. —(l. 44) Dt1 यथापूर्वं (for °कालं). D5 व्रतस्य यो यथाकामं (for the prior half). D3–5.7 निवेशनं. —After l. 44, D3–5.7 ins.:

प्रविवेश प्रहृष्टात्मा सुमन्त्रो मन्त्रिसत्तमः ।
ददर्शान्तःपुरद्वारं दण्डिभिः स्थविरैर्वृतम् ।
वृतं वर्षधरैश्चैव कञ्चुकोष्णीषधारिभिः ।

[(l. 2) D3 om. -द्वारं. D5 मंत्रिभिः (for दण्डिभिः). —(l. 3) D4 वर्षवैरश् (for °धरैश्). D3 अश्वैः (for चैव).]

यथा नन्दति तेजस्वी सागरो भास्करोदये ।
प्रीतः प्रीतेन मनसा तथा नन्दय नस्ततः ।
इन्द्रमस्यां तु वेलायामभितुष्टाव मातलिः ।
सोऽजयद्दानवान्सर्वांस्तथा त्वां बोधयाम्यहम् ।
वेदाः सहाङ्गा विद्याश्च यथा ह्यात्मभुवं प्रभुम् ।
ब्रह्माणं बोधयन्त्यद्य तथा त्वां बोधयाम्यहम् ।
आदित्यः सह चन्द्रेण यथा भूतधरां शुभाम् ।
बोधयत्यद्य पृथिवीं तथा त्वां बोधयाम्यहम् ।
उत्तिष्ठाशु महाराज कृतकौतुकमङ्गलः ।
विराजमानो वपुषा मेरोरिव दिवाकरः ।
सोमसूर्यौ च काकुत्स्थ शिववैश्रवणावपि ।
वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशन्तु ते ।
गता भगवती रात्रिरहः शिवमुपस्थितम् ।
प्रतिबुध्यस्व राजर्षे कृतं कृत्यमिदं तव ।
उदतिष्ठत रामस्य समग्रमभिषेचनम् ।
पौरजानपदैश्चापि नैगमैश्च कृताञ्जलिः ।
अयं वसिष्ठो भगवान्ब्राह्मणैः सह तिष्ठति ।
क्षिप्रमाज्ञाप्यतां राजन्राघवस्याभिषेचनम् ।
यथा ह्यपालाः पशवो यथा सेना ह्यनायका ।
यथा चन्द्रं विना रात्रिर्यथा गावो विना वृषम् ।
एवं हि भविता राष्ट्रं यत्र राजा न दृश्यते ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा सान्त्वपूर्वमिवार्थवत् ।
अभ्यकीर्यत शोकेन भूय एव महीपतिः ।

—(l. 46) Dg1 तेजस्विन् (for तेजस्वी). —(l. 47) Dg1 प्रातः (for प्रीतः). G2 नंदयन (for नन्दय नस्). Dm1 तथा; T G3 सदा; G1.2 M1 स्थितः; K(ed.) स्वतः (for ततः). —(l. 49) M2 यो (for सो). K(ed.) त्वा (for त्वां). —T3 om. (hapl.) l. 50–53. —(l. 50) M3 देवाः. Dg1 सङ्गाः. Dm1 विद्या (for विद्याश्). Dm1 च (for हि). Dt1 T2 M3 [आ]त्मभवं (for °भुवं). T1.2 G3 विभुं. —(l. 51) G3 ब्राह्मणं; M3 om. (for ब्रह्माणं). Dm1 G3 [अ]त्र (for [अ]द्य). G3 पृथिवीपते (for बोधयाम्यहम्). —(l. 52) Dm1 आदित्याः. —(l. 53) Dm1 बोधयंति (for °यति). —(l. 54) Dt1 Dd1 सुमहाराज; Dm1 त्वं महाराज (for [आ]शु महाराज). —(l. 55) M3 विराज***. —Dt1 om. l. 56–59. —(l. 56) After the prior half, G2 reads the post. half of l. 61 and brackets it. M2 शशि- (for शिव-). —(l. 57) G3 प्रविशंतु (for प्रदिशन्तु). G2 मे (for ते). —(l. 58) T3 उपस्थितः. K(ed.) कृतं कृत्यमिदं तव (for the post. half). —Dg1 repeats consecutively l. 59 as in T3. —(l. 59) T1.2 कृत- (for कृतं). T3 बुद्धस्व नृपशार्दूल (for the prior half). Dd1 Dm1 कृत्यं महदुपस्थितं; T3 G1 कुरु कार्यमनंतर (for the post. half). —(l. 60) Dg1 उत्तिष्ठ कुरु; Dm1 (also as above) T2.3 G3 उपतिष्ठति (for उदतिष्ठत). —(l. 61) Dt1 -पदाश्चापि; G1.2 M1.2 -पदश्चापि; M3 -पदश्चैव (for -पदैश्चापि). Dt1 M1 (after corr. *sec. m.*; before corr. as in M2) नैगमाश्च; G1.2 M2.3 नैगमश्च (for नैगमैश्च). Dd1 Dm1 T3 कृतात्मभिः (for कृताञ्जलिः). —(l. 62) T1.2 G3 स्वयं (for अयं). —(l. 64) T3 यदा (for first यथा).

11

After 482*, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 ins.:

शोकः संधार्यतां मातर्हृदये साधु मा शुचः ।
वनवासादिहैष्यामि पुनः कृत्वा पितुर्वचः ।
त्वया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया ।
पितुर्नियोगे स्थातव्यमेष धर्मः सनातनः ।
अम्ब संहृत्य संभारान्दुःखं हृदि निगृह्य च ।
वनवासकृता बुद्धिर्मम धर्म्यानुवर्त्यताम् ।
एतद्वचस्तस्य निशम्य माता ।
सुधर्म्यमव्यग्रमविक्लवं च ।
मृतेव संज्ञां प्रतिलभ्य देवी
समीक्ष्य रामं पुनरित्युवाच ।
यथैव ते पुत्र पिता तथाहं
गुरुः स्वधर्मेण सुहृत्तया च ।
न त्वानुजानामि न मां विहाय
सुदुःखितामर्हसि गन्तुमेवम् ।
किं जीवितेनेह विना त्वया मे
लोकेन वा किं स्वधयामृतेन ।
श्रेयो मुहूर्तं तव संनिधानं
ममेह कृत्स्नादपि जीवलोकात् ।
नरैरिवोल्काभिरपोह्यमानो
महागजोऽध्वानमभिप्रविष्टः ।

—T3 lacuna from पालाः up to रात्रि in l. 65. M3 missing from second यथा up to संभ्रम in 2.13.21[a] on a damaged fol. Dt1 Dd1 M2 अनायकाः. —(l. 66) K(ed.) भवता (for भविता). T3 M2 एवं भवति राष्ट्रं हि (M2 तद्राज्यं) (for the prior half). —(l. 67) Dt1 एवं (for इति). Dg1 -पूर्वाम् (for -पूर्वम्). Dg1 इवार्थवित्; T2 अथाब्रवीत् (for इवार्थवत्). —(l. 68) T1.2 G3 अभ्यु(T1 °वा)दीर्यत (for अभ्यकीर्यत).

11

(l. 1) M3 संहार्यतां. G1 माता (for मातर्). —(l. 2) Dt1 Dd1 Dm1 T G M1.2 इहैष्यामि. T2 (before corr. as above; after corr. *sec. m.*) पुरः (for पुनः). G1 पुनर् (for पितुर्). —(l. 4) M3 स्थातव्यः. —(l. 5) T1.3 संभृत्य; G2 M1 संश्रुत्य (for °हृत्य). T3 यदि (for हृदि). —(l. 6) G2 M1 -गता (for -कृता). Dm1 [अ]नुगम्यतां; T2.3 G3 M1 [अ]नुवर्ततां. —(l. 7) M3 तत्तु (for तस्य). —(l. 8) Dm1 T1 M3 सुधर्मम्. —(l. 10) T1 समेत्य (for समीक्ष्य). —(l. 11) Dt1 यथैव (for यथैव). G1 तथा ह्यहं (for तथाहं). —(l. 12) T3 च (for स्व-). T1 damaged for हृत्तया च. T3 महत्तया (for सुहृ°). —(l. 13) Dt1 न जानामि. (for [अ]नुजा°). —(l. 14) T1 damaged from म up to l. 18. Dt1 पुत्र गंतुं; Dm1 T2 गंतुमेव (T2 °मेव किं). —(l. 15) T3 G3 [अ]हं (for [इ]ह). —(l. 16) G1 M2 transp. वा and किं. Dm1 (after corr. as above)

भूय: प्रजज्वाल विलापमेत-
न्निशम्य राम: करुणं जनन्या: ।
स मातरं चैव विसंज्ञकल्पा-
मार्तं च सौमित्रिमभिप्रतप्तम् ।
धर्मे स्थितो धर्म्यमुवाच वाक्यं
यथा स एवार्हति तत्र वक्तुम् ।
अहं हि ते लक्ष्मण नित्यमेव
जानामि भक्तिं च पराक्रमं च ।
मम त्वभिप्रायमसंनिरीक्ष्य
मात्रा सहाभ्यर्दसि मां सुदु:खम् ।
धर्मार्थकामा: खलु तात लोके
समीक्षिता धर्मफलोदयेषु ।
ये तत्र सर्वे स्युरसंशयं मे
भार्येव वश्याभिमता सपुत्रा ।
यस्मिंस्तु सर्वे स्युरसंनिविष्टा
धर्मो यत: स्यात्तदुपक्रमेत ।
द्वेष्यो भवत्यर्थपरो हि लोके
कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता ।
गुरुश्च राजा च पिता च वृद्ध:
क्रोधात्प्रहर्षाद्यदि वापि कामात् ।
यद्व्यादिशेत्कार्यमवेक्ष्य धर्मं
कस्तं न कुर्यादनृशंसवृत्ति: ।
स वै न शक्नोमि पितु: प्रतिज्ञा-
मिमामकर्तुं सकलां यथावत् ।
स ह्यावयोस्तात गुरुर्नियोगे
देव्याश्च भर्ता स गति: स धर्म: ।
तस्मिन्पुनर्जीवति धर्मराजे
विशेषत: स्वे पथि वर्तमाने ।
देवी मया सार्धमितोऽपगच्छे-
त्कथंस्विदन्या विधवेव नारी ।
सा मानुमन्यस्व वनं व्रजन्तं
कुरुष्व न: स्वस्त्ययनानि देवि ।
यथा समाप्ते पुनराव्रजेयं
यथा हि सत्येन पुनर्ययाति: ।

12

Ś1 B3 D1.4-7 ins. lines 1-54 and lines 55-156 before and after 2.21.1 respy., while Ñ V1 B1.2.4 D2 M4 ins. before 2.21.12 :

भक्त्या रामस्य संरब्धं लक्ष्मणं पितरं प्रति ।
श्लक्ष्णै: सानुनयैर्वाक्यै: क्षमयामास राघव: ।
सौमित्रे नैतदाश्चर्यं मद्भक्त्या यत्त्वमिच्छसि ।
व्यसनार्णवसंमग्नमुद्धर्तुं मां बलादिव ।
पुण्यशीलस्तु धर्मात्मा सत्यव्रतपरायण: ।
पार्थिवो नानृतं कर्तुं न्याय्यो लोके गुरुर्मया ।
सत्यप्रतिज्ञं कृत्वा हि पितरं धर्मवत्सलम् ।
पुण्यां कीर्तिमवाप्स्यामि प्रेत्य चेह च शाश्वतीम् ।
यदि त्वस्ति मयि स्नेहो भक्तिर्वा तव लक्ष्मण ।
ततो निवर्तयैतां त्वं पापबुद्धिं समुत्थिताम् ।

स्वधिया (for स्वधया).—(l. 17) M3 श्रेयान् (for श्रेयो).—(l. 18) Dt1 T1 ममैव; T2 ममेव; G3 त्वमेव (for ममेह). Dg1 G2 M1 कृच्छ्राद् (for कृत्स्नाद्).—(l. 20) Dt1 Dd1 Dm1 ध्वांतम् (for ऽध्वानम्). G1 इव प्रपन्न:; G2.3 M1.3 अनु (M3 °पि)प्रविष्ट:.—(l. 21) Dg1 T3 G1 M2 एनं; Dt1 एवं (for एतन्).—(l. 22) M3 जनन्यां (for जनन्या:).—(l. 24) T1 damaged; M3 आर्तां (for आर्तं). M3 अतिप्रतप्तं.—(l. 25) G2 धर्म्ये. Dg1 Dd1 G3 धर्मम् (for धर्म्यम्). T2 वाच्यं (for वाक्यं).—(l. 27) Dg1 च and एवं (for हि and एव respy.).—(l. 30) T3 M3 ह्यर्दसि (M3 °ति) (for [अ]भ्यर्दसि). Dg1 Dt1 Dd1 T3 मा. Dg1 स (for सु-).—(l. 31) Dg1 किल (for खलु). Dt1 जीव-; T2 तत्र (for तात).—(l. 33) T1.2 G3 ते (for ये).—(l. 34) G3 सुपुत्रा (for सपुत्रा).—(l. 35) M3 असंनिकृष्टा.—(l. 36) G1 यदि (for यत:). M2 तम् (for तद्).—(l. 37) G2 द्वेषो.—(l. 38) Dt1 Dd1 Dm1 [अ]ति (for [अ]पि).—(l. 40) Dt1 अथ; G2 इति (for यदि).—(l. 41) Dg1 (after corr. as above) यद्यादिशेत्; G2 M1 यच्चादिशेत्; M2 यदादिशेत्. T2 M2 धर्म्यं.—(l. 42) M3 न नृशंसवृत्ति:.—(l. 43) Dt1 न नेन (for स वै न). G1 शक्नोति.—(l. 44) Dt1 Dd1 Dm1 न कर्तुं; G2 त्वकर्तुं; M1 च कर्तुं. M3 सकलं.—(l. 45) G3 वियोगे (for नियोगे).—(l. 46) Dt1 Dm1 च (for second स).—(l. 47) M2 यस्मिन्पुरे (for तस्मिन्पुनर्).—(l. 49) Dt1 Dd1 [ऽ]भि-; Dm1 G2 M1 [ऽ]नु-; G3 न (for ऽप-).—(l. 51) Dg1 व्रजेयं (for व्रजन्तं).—(l. 52) T1 G M1 मे (for न:).

12

(l. 1) D6 begins with ॐ.—For l. 1, D5 subst. ;

भक्त्या रामश्च पितरं संरब्धं लक्ष्मणं प्रति ।

(l. 2) M4 श्लक्ष्ण:. Ñ1 सा प्रयत्नैर् (for सानुनयैर्). Ñ1 लक्ष्मणं (for राघव:).—(l. 3) Ś1 त्वं यद् (by transp.) (for यत्त्वम्). D1 यन्मे भृत्यत्वमिच्छसि; D2 यद्भक्त्या त्वमिहेच्छसि; D4.5.7 M4 यन्मद्भ(D4.7 यन्मां भ)क्त्या त्वमिच्छसि (for the post. half).—(l. 4) V1 व्यसनांतर्मग्नंलग्नम् (for the prior half). M4 transp. उद्धर्तु and मां. D4.5.7 अचिराद् (for मां बलाद्). Ñ2 B3 इन: (for इव). Ñ1 समुद्धर्तुं बलादित: (for the post. half).—(l. 5) M4 स (for तु). D1.2 -धर्म- (for -व्रत-).—(l. 6) Ś1 Ñ1 V1 B2 D4.7 नानृ(Ñ1 °वृ)त:; D1.2 M4 ना(D1 नो)नृती- (for नानृतं). Ñ1 B3 न्याय्यो; D1.5 त्याज्यो (for न्याय्यो). V1 B1.2.4 D1.4.5.7 M4 लोक- (for लोके). D1.2 मम; M4 त्वया (for मया).—(l. 7) V1 हि कृत्वा (by transp.); B1.4 कृत्वा तु; D1.2.4.5.7 M4 कृत्वाहं (for कृत्वा हि).—(l. 8) Ñ1 गतिम् (for कीर्तिम्). D5 तु (for च).—(l. 9) Ś1 M4 मयि (for तव).—(l. 10) Ñ V1 अतो; D5 यथा (for ततो). Ś1 Ñ1 D6 [ए]नां; D5 [इ]मां (for [ए]तां). D2 निवर्तय ततश्चैनां; D4.7 निवर्तयैतां त्वं क्रूरां (for the prior

धर्मात्मनः श्रुतवतः कृतज्ञस्य महात्मनः।
पितुरस्याप्रियं कर्तुं नेच्छामि मनसाप्यहम्।
यदीच्छसि प्रियं कर्तुं मम नित्यमभीप्सितम्।
ततो मयि गते भक्त्या शुश्रूष्यो नृपतिस्त्वया।
निर्व्यलीकेन मनसा प्रत्यक्षं दैवतं यथा।
एतन्मे परमं वाक्यं शक्तितः कर्तुमर्हसि।
यथा मां प्रति नोत्कण्ठां करोति वसुधाधिपः।
तथा शुश्रूषितव्योऽसौ त्वया मयि विनिर्गते।
मातरश्च विशेषेण शुश्रूष्याः सर्वथा त्वया।
तथा यथा न तप्येयुर्वनवासं गते मयि।
भरतश्चापि धर्मात्मा द्रष्टव्योऽहमिव त्वया।
परिपाल्यश्च यत्नेन मम प्रियचिकीर्षुणा।
इमां धर्मधुरं गुर्वीमहं वक्ष्यामि लक्ष्मण।
भरतेन सहेमां त्वं गुर्वीं राज्यधुरं वह।
इत्युक्तवचनं रामं बभाषे लक्ष्मणस्तदा।
अप्रकम्प्यं स्थिरं धर्मे पुरंदरमिवानुजः।
लोकनाथ गतिर्या ते सा ममापि भविष्यति।
वने वत्स्याम्यहमपि शुश्रूषानिरतस्तव।
त्वया त्यक्तामहमपि परित्यक्ष्ये पुरीमिमाम्।
त्वदृते न हि वस्तुं मे स्वर्गेऽपि रमते मनः।
यद्यस्ति मयि ते स्नेहो भक्तोऽयं वीर मामिति।
ततो मामनुगच्छन्तं न निवर्तितुमर्हसि।
वने निवसतस्तेऽहं नानावनविचारिणः।
आहरिष्यामि स्वादूनि मूलानि च फलानि च।
सहायस्ते भविष्यामि दुर्गेषु विषमेषु च।
आज्ञाकरस्ते भृत्योऽहं भविष्यामि महावने।
सर्वभावानुरक्तं मां न परित्यक्तुमर्हसि।
पश्य मामार्यपुत्र त्वं पूज्यश्चापि गुरुश्च मे।
पानीयमाहरिष्यामि पुष्पमूलफलानि च।
साधयिष्यामि चाहारं वने निवसतः प्रभो।

half). Ś1 B2 D5.6 पापां; D4.7 ततो (for पाप-). D2 त्वमीदृशीं (for समुत्थिताम्). —For l. 10, D1 M4 subst.:

ततो निवर्तयैवैनां पापां बुद्धिं त्वमीदृशीम्।

—B2 reads from l. 12 up to the prior half of l. 18 in marg. —(l. 12) D4.5.7 अद्य (for अस्य). Ś1 हि (for [अ]पि). D1.2 हि (for [अ]हम्). —(l. 13) Ś1 D4–7 त्वं यद्; Ñ1 न त्वम्; Ñ2 तत्त्वम्; M4 तु त्वम् (for नित्यम्). —(l. 14) D4 वनं; D6.7 इतो; D5 इमं (for ततो). D4.5.7 शुश्रूषस्व महीपतिं (for the post. half). —V1 om. l. 15–18. —(l. 15) D2 प्रत्यक्षं पितरं (for मनसा प्रत्यक्षं). D1.2 दैवतं तथा; M4 इव दैवतं (for दैवतं यथा). —After l. 15, B3 reads l. 20. —D6 reads l. 16–17 in marg. —(l. 16) B2 एवं (for एतन्). Ñ1 B2 D1.2 कामं (for वाक्यं). Ñ2 B1.4 एवमेव परं कामं; M4 आराधयेष मे कामः (for the prior half). Ś1 D4.6 भक्तितः; Ñ1 राजरत्वं; D7 भक्त्यातः (for शक्तितः). —(l. 17) Ñ1 यथा च मां नोत्कण्ठां (subm.) (for the prior half). —B4 om. l. 18. —(l. 18) D1 त्वया; D2 यथा (for तथा). Ś1 तथा शुश्रूषयितव्यो (for the prior half). Ñ1 वनं गते. —Ñ V1 B1.4 transp. l. 19 and 20. —(l. 19) B1.4 M4 [अ]विशेषेण (for विशेषेण). Ñ1 D1.2.5 सर्वतस्; Ñ2 V1 B सर्वशस् (for सर्वथा). —B2 om. l. 20. —B3 reads l. 20 after l. 15. —(l. 20) Ñ V1 B1 यथा यथा; B3.4 D2 यथा तथा (by transp.) (for तथा यथा). V1 तप्येन; D4.7 कुप्येयुर् (for तप्येयुर्). D4.7 (before corr.) वने (for वन-). —(l. 21) Ñ1 D1.2 M4 शुश्रूष्यो (for द्रष्टव्यो). M4 इह (for इव). —(l. 22) D5 परिपाल्य(पाल्य in marg.) (for °पाल्यश्). D5 स्व- (for च). Ñ1 D2 मयि; D6 सम- (for मम). D5 प्रियचिकीर्षया. —(l. 23) B1.3(after corr.) D1.2 धर्मधुरां; D5 °धरां (for °धुरं). Ñ V1 B2–4 राघव. —(l. 24) M4 सहैनां (for सहेमां). D1.2 पुरि; D4.7 तथा; D5 M4 पुरे (for गुर्वीं). Ñ1 V1 राजधुरं; B1 राजधुरां; M4 धर्मधुरं (for राज्यधुरं). —After l. 24, B3 ins.:

मयि वनं गते चैव त्वां दृष्ट्वा जननी मम।
स्थैर्यं करिष्यति तदा लोकसागरमध्यगा।

—(l. 25) B1 इत्युक्तं (for इत्युक्त-). D4.7 -वचने रामे (for -वचनं रामं). —(l. 26) Ñ1 B1 अप्रकम्पं; D2 अप्रकंप- (for अप्रकम्प्यं). D6 स्थिरं (for स्थिरं). D4 अथ कंपं स्थितो धर्मो (for the prior half). V1 B1.3 [आ]त्मजः (for [अ]नुजः). —(l. 27) B1 लोकनाथ नाथ(ditto.). M4 मम सापि (by transp.) (for सा ममापि). —(l. 28) M4 वनेहमपि वत्स्यामि (for the prior half). D1.2 तथा; D7 च च (for तव). —(l. 29) V1 त्यक्ताहमपि (subm.); B3 D4.5.7 त्यक्तोहमपि च (B3 चेत्); D2 त्यक्तो ह्यहमपि; M4 त्यक्तां महाबाहो (for त्यक्तामहमपि). Ñ2 परित्यज्य (for °त्यक्ष्ये). B1 वसुंधरां. —(l. 30) D1.2 मे वस्तुं (by transp.) (for वस्तुं मे). —(l. 31) D2 च मयि भक्तिर् (for मयि ते स्नेहो). V1 B3 [अ]हं (for ऽयं). D1 वीर मामति; M4 इति राघव (for वीर मामिति). —(l. 32) M4 न मानु- (for मामनु-). Ś1 निवर्तयितुम्; B2 न निवर्तयितुम् (hypm.); D4.5.7 न वारयितुम्; M4 निवारयितुम् (for न निवर्तितुम्). B1 न निषेद्धुमिहार्हसि (for the post. half). —(l. 33) M4 ततो (for वने). D1.5 स्नेहं; M4 स्नेहान् (for तेऽहं). Ñ M4 -विहारिणः; B1 -निवासिनः (for -विचारिणः). —(l. 34) Ñ V1 B पुष्पाणि (for स्वादूनि). D1 om. first च (subm.). ÑV1 B स्वादूनि च(B1 °न्यपि) फलान्यहं(V1 B2.4 °नि च) (for the post. half). —After l. 34, D5 reads l. 40. —B1 D1.2 M4 om. (hapl.) l. 35–39. —(l. 35) Ñ1 दुर्गमे (for दुर्गेषु). V1 दुर्गेपि च विषमेषु च (hypm.) (for the post. half). —(l. 36) B3 तु (for ते). B4 भूत्वा (for भृत्यो). D4.5.7 om. l. 37–38. —(l. 38) Ñ2 V1 B2.4 [अ]सि (for [अ]पि). —(l. 39) D4.7 आहरिष्ये ते. —(l. 40) D5 reads l. 40 after l. 34. B1 reads सहाय before साधयिष्यामि. Ś1 Ñ V1 B D4.6.7 वनेषु(D4.7 °ने ते) वसतः. —After l. 40, Ñ ins.:

ज्येष्ठो भ्राता पितृसमस्त्वं हि पूज्यः सदा मम।
त्वद्गता हि मम प्राणा धर्मतः स्नेहतस्तथा।

अनुजानीहि मामार्य निश्चितं धर्मवत्सल।
अनुगन्तुं कृतमतिं कृतज्ञं शरणागतम्।
न निवर्तयितव्योऽहं सर्वथा रघुनन्दन।
न हि राम त्वया त्यक्तो जीवेयमिति मे मतिः।
न निवर्तयितुं शक्या बुद्धिरेषा मम स्थिरा।
स भवाननुजानातु ममानुगमनं वने।
सोऽनुनीतो बहुविधं लक्ष्मणेन यशस्विना।
बाढमित्यब्रवीद्रामो लक्ष्मणं भ्रातृवत्सलम्।
सह यास्यामि सौमित्रे त्वयाहं गहनं वनम्।
भवान्हि मे परो बन्धुः सखा भक्तः प्रियश्च मे।
तथा तु रामं गमने धृतव्रतं
  समीक्ष्य देवी रुदती भृशातुरा।
उवाच भूयो हृदयेन तप्यता
  सुखोचिता दुःखपरिप्लुता भृशम्।

Colophon.

यदि धर्मं पुरस्कृत्य पुत्र वर्तितुमिच्छसि।
ततो मे वचनं धर्म्यं शृणु धर्मभृतां वर।
त्वं हि लब्धो मया कृच्छ्रैस्तपोभिर्नियमैस्तथा।
वचनं मे त्वया कार्यमतः पुत्र विशेषतः।
आशया परया राम शिशुस्त्वं परिपालितः।
तत्समर्थोऽद्य मां दीनां परिरक्षितुमर्हसि।
पश्य मामद्य पुत्र त्वं जीवितेन वियोजिताम्।
न सकामां सपत्नीं मे कैकेयीं कर्तुमर्हसि।
न चापि राम शक्ताहं विप्रकारान्पृथग्विधान्।
सोढुं सकाशात्कैकेय्याः परिभूता विशेषतः।
नित्यकालं सपत्नीभिर्भृशं विप्रकृता सती।
पुत्रच्छायां समाश्रित्य भवाम्यद्याश्वस्तमानसा।
साहमद्य न शक्ष्यामि जीवितुं शर्वरीमिमाम्।
फलिना पादपेनेव फलकाले वियोजिता।
मा पुत्रक वचः कार्षीः स्त्रीविधेयस्य भूपतेः।

[(l. 1) Ñ1 समः पित्रा; Ñ2 पितृ in marg. (for पितृसमस्).] —(l. 41) D4.7 मतनं (for निश्चितं). Ś1 ÑV1 B1.2.4 D6 धर्मवत्सलं; D1.2 M4 भ्रातृवत्सलं (M4 °ल); D4.7 भक्तवत्सल; D5 भक्तिवत्सलं (for धर्मवत्सल). —(l. 42) D1.2.5 कृतज्ञः (for °ज्ञ). D2 शरण्य नं (subm.) (for शरणागतम्). M4 reads Nominative for Accusative. —D5 om. (hapl.) l. 43–44. —(l. 44) D2 कार्यो (for त्यक्तो). —M4 om. l. 45. —(l. 45) D4.5.7 मतिर् (for बुद्धिर्). Ñ1 स्थिरा मम (by transp.); Ñ2 B3 D4.5.7 मयि स्थिरा; D2 मनःस्थिरा (for मम स्थिरा). —D4.7 om. l. 46. —(l. 46) M4 तद् (for स). V1 समाननु(°म)नुजानातु; D2 भगवाननुजानातु (for the prior half). Ś1 D6 [अ]पि; D5 [अ]व- (for [अ]नु-). —(l. 47) M4 अनुनीतो. D4.7 बहुविधो (for °विधं). M4 इति तेन (for लक्ष्मणेन). D1.2 M4 महात्मना. —(l. 48) Ñ1 शत्रुलक्षणं; V1 B2 भ्रातृवत्सलः (for भ्रातृवत्सलम्). —(l. 49) D5 सहायश्चासि. M4 (after corr. *inf. lin. sec. m.* as above) गमनं (for गहनं). Ś1 D4.6.7 त्वया दुर्गं महद्वनं; D5 त्वया दुर्गमितो वनं (for the post. half). —After l. 49, Ñ ins.:

भवान्भ्राता भवान्गोप्ता भवान्मम पर(Ñ2 °रः) सुहृत्।

—(l. 50) Ñ1 हि परो (subm.); V1 B1.2.4 D1.2 हि परमो; D4.7 हि मे वरो; D5 हितः(°त) परो (for हि मे परो). D5 प्रियस्य (for °श्च). —(l. 51) D2 च (for तु). B2 (marg. also as above) गहने (for गमने). —(l. 52) Ś1 D4–6 वचनं भृशातुरा(D5 °रं) (for रुदती भृशातुरा). —(l. 53) D4.5.7 रामं (for भूयो). D1 दूषिता; D2.4.5.7 M4 दूयता (for तप्यता). —(l. 54) M4 सता (for भृशम्). Colophon. —*Sarga name*: Ś1 Ñ V1 B D1.2.4.7 M4 लक्ष्मणानुनयः; D5 लक्ष्मणोनुज्ञा. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1 D6 om.; Ś1 D2 24; Ñ2 B2–4 20; V1 21; D1 77; D4.7 26; D5 29; M4 22. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः.

—(l. 55) Ñ B3 D4.7 अर्हसि (for इच्छसि). D1.2 वने त्वं गंतुमिच्छसि (for the post. half). —(l. 56) Ś1 D3 मद्वचनं. V1 B2 धर्मवतां (for धर्मभृतां). D1 वरः. —(l. 57) V1 तु (for हि). B2 प्राप्तो (for लब्धो). Ñ1 महा- (for मया). B4 नित्यशस्तदा (for नियमैस्तथा). —D1.2 M4 om. l. 58. —(l. 58) D4.5.7 पुत्रक सर्वथा. —B4 illeg. l. 59–60. —(l. 59) Ś1 Ñ V1 B4 D6 च; B2 marg. (for त्वं). —(l. 60) B2 (marg. also as above) M4 त्वं (for तत्). —D5 om. (hapl.) l. 61–62. —D1.2 om. l. 61. —(l. 61) B4 आर्य (for अद्य). Ś1 D6 पश्याद्य पुत्र मां चाद्य; Ñ1 D4.7 पश्यामी(Ñ1 °म्ये)वाद्य पुत्र त्वां; M4 पश्यंती चाद्य पुत्र त्वां (for the prior half). Ñ1 D4.7 वियोजितं; M4 हि योजिता (for वियोजिताम्). —(l. 62) D2 मा (for न). D4.7 पुत्र त्वं (for कैकेयीं). —After l. 62, M4 ins.:

त्वत्संनिधानाज्जीवामि नान्यथा तु कथंचन।

—(l. 63) D1.2.4.5.7 M4 [ए]व (for [अ]पि). Ś1 परि- (for राम). —(l. 64) D4.7 सकाशं; D5 सकाशे (for सकाशात्). Ñ2 परिभूते; B1 परिभूतो; B4 परिभूतं (for °भूता). —B1 om. from विशेषतः in l. 64 up to फलकाले in l. 68. —(l. 65) D2 विना कालं. Ñ2 भृश- (for भृशं). —After the prior half of l. 65, D5 reads post. half of l. 67. Thereafter it reads the lines 68, 65, 66 and 69. —(l. 66) B3 (before corr. as above) पुत्रे (for पुत्र-). D4.7 अथाश्रित्य; M4 उपाश्रित्य (for समा°). D5 वसामि (for भवामि). Ś1 D6 भवाम्यद्य समाहि(D6 °ह)ता; V1 B3 (before corr. as above).4 D1 भवामि स्वस्थमानसा; B2 (marg. also as above) भवामि सुस्थमानसा (for the post. half). —(l. 67) D5 om. up to शक्ष्यामि. V1 सह्यामि (for शक्ष्यामि). —(l. 68) Ś1 फलता; V1 फलानि; D6 फलिनी (for फलिना). D2 [ए]व (for [इ]व). D2 फलकाल- (for °काले). D4.5.7 विनाकृता; M4 त्वया विना (for वियोजिता). —(l. 69) Ś1 D6 न (for मा) and कार्यं (for कार्षीः). V1 मा च पुत्र वचः कार्षीः (for the prior half). D5 स्त्रीजितो यस्य (for स्त्रीविधेयस्य). —After l. 69, B3 ins.:

कामकारप्रवृत्तस्य दुष्कृतेरशुचेरिव ।
योऽतीत्य धर्मं पौराणामिक्ष्वाकूणां कुलोचितम् ।
त्वामतिक्रम्य भरतमभिषेक्तुमिहेच्छति ।
अपि चेयं पुरा गीता गाथा सर्वत्र विश्रुता ।
मनुना मानवेन्द्रेण तां श्रुत्वा कुरु मे वचः ।
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
कामकारप्रवृत्तस्य न कार्यं ब्रुवतो वचः ।
दश विप्रानुपाध्यायो गौरवेणातिरिच्यते ।
उपाध्यायान्दश पिता तथैव व्यतिरिच्यते ।
पितॄन्दश च मातैका सर्वां वा पृथिवीमपि ।
गौरवेणाभिभवति कोऽस्ति मातृसमो गुरुः ।
पतिता गुरवस्त्याज्या न तु माता कदाचन ।
गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ।
साहं ते पितृतो राम धर्मतो गौरवाधिका ।
माननीया विशेषेण यथा धर्मविदो विदुः ।
अतो ममापि ते कार्यं शासनं गुरुवत्सल ।
अभिषिच्य स्वधर्मेण राज्ये राजीवलोचन ।
यदि त्वमेतन्मम भाषितं हितं
कुलोचितं सत्पुरुषैर्निषेवितम् ।
यथावदुक्तं न करिष्यसे तत-
श्चिराय यास्यामि यमक्षयं ततः ॥

Colophon.

अथानुनेतुं चक्रेऽसौ मातरं यत्नमास्थितः ।
प्रश्रितैर्मधुरैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिश्च राघवः ।
मम चैव भवत्याश्च राजा प्रभवति प्रभुः ।
न प्रभुत्वमतस्तेऽस्ति मम देवि निवर्तने ।
दातुमर्हसि मेऽनुज्ञां देवि धर्मभृतां वरे ।
वनवासाय वर्षाणि नव पञ्च च सुव्रते ।
भर्ता हि दैवतं स्त्रीणां भर्ता चेश्वर उच्यते ।
अतस्ते शासनं भर्तुर्न व्याहन्तव्यमेव हि ।
पुनरागमनं मे त्वमम्ब शंसितुमर्हसि ।
यतव्रता नित्यमेव भर्तुराराधने रता ।

कामभारप्रवर्तस्य(वृत्तस्य) कार्याकार्यमजानतः ।

—(l. 70) Ś1 B3 D6 कामचारप्रवृत्तस्य; B1 कामकारस्य वृत्तस्य; D4.5.7 कामे(D5 काम) प्रवृत्तस्य तथा (for the prior half). D4.7 इह (for इव). Ś1(before corr.) Ñ1 V1 D6 दुष्कृतेष्व (Ñ1 V1 °तेन; Ś1 D6(before corr.] °तेषु)शुचेरिव (for the post. half). —(l. 71) D1.4 हि त्वं; D2.7 हित्वा (for ऽतीत्य). Ñ B1.2.4 D2.7 पौराणम् (for पौराणां). D5 यो धर्मं हित्वा पौराणम्; M4 धर्मं पुराणं हित्वा य (for the prior half). —(l. 73) D4.7 चेमाः (for चेयं). D4.7 गीता गाथाः; D5 गाथा गीता (by transp.). D4.7 विश्रुताः. —(l. 74) D4.7 ताः (for तां). M4 श्रुत्वा तां (by transp.) M4 तद् (for मे). Ś1 Ñ V1 B D6 मे वचः कुरु (by transp.). —(l. 75) = l. 3 of 454*. D2 विजानतः (for अजानतः). —After l. 75, D2 ins. :

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ।
गुरोरप्यवलिप्तस्य कामकारेण वर्ततः ।

—(l. 76) Ś1 B3(also as above).4 D6 कामचार- (for °कार-). D2 वचनं तस्य न ग्राह्यं (for the prior half). Ñ1 D2 M4 कुर्याद् (for कार्यं). M4 वदतो (for ब्रुवतो). —(l. 77) B1.3 विप्राद्; M4 शिष्यान् (for विप्रान्). D2 [अ]निवर्तते (for [अ]-तिरिच्यते). —(l. 78) Ś1 B3 (also as above) D2.4.7 M4 उपाध्यायाद्. D5 धर्मेण (for तथैव). B4 चातिरिच्यते. Ś1 D4.6.7 गौरवेणातिरिच्यते (for the post. half). —(l. 79) D4.7 पितुर् (for पितॄन्). —After the prior half of l. 79, D2 ins. :

गौरवेणातिरिच्यते ।
मातुश्चाप्यधिका सा तु

Ś1 सर्वासां; B3 सर्वाद्या; D2 सर्वधा; D6 सर्वां च (for सर्वां वा). Ñ V1 B M4 वि(B3 also च)भो (for अपि). D2 गौरवेणातिरिच्यते (for the post. half). —(l. 80) Ñ V1 B M4 गुरुत्वेन (for गौरवेण). D1.2 नास्ति (for कोऽस्ति). —D1.2 M4 om. l. 81–82. —(l. 81) Ñ B D5 माता तु न(B4 न तु) (by transp.); V1 मातरो न (for न तु माता). Ñ B D4.5.7 कथंचन. —(l. 82) D7 गर्भाधारण- (for गर्भधारण-). —(l. 83) Ś1 हि (for ते). D1.2 M4 गौरवेधिका (for गौरवा°). —(l. 84) D5 पालनीया (for मान°). Ñ1 तथा; M4 ह्येवं (for यथा). —(l. 85) Ñ1 V1 ततो (for अतो). B2 कार्यं ते (by transp.). D2 गुरुवद् (for शासनं). —(l. 86) M4 धर्मेण त्वभिषिच्यस्व (for the prior half). Ñ1 B3 राम (for राज्ये). —Ñ1 reads l. 87 in marg. —(l. 87) D1.2 M4 एवं (for एतन्). Ñ V1 B3 शास(?); B1 (marg. also as above) शासितं; B1 भावितं (for भाषितं). —Ñ1 om. l. 88. —(l. 88) B1 अनुष्ठितं (for निषेवितम्). —Ñ1 illeg. for l. 89. —(l. 89) B2 D1.4.5.7 M4 वचश्(D1 °स्; D4.5.7 °चो) (for ततश्). D2 वचनं करिष्यसे (for न करिष्यसे ततश्). —(l. 90) B3 D4.5.7 [अ]चिराय (for चिराय). Ñ B2–4 मृता (for ततः). V1 B1 M4 मृता यमक्षयं (for यमक्षयं ततः). —For l. 90, D1.2 subst. :

ततो गमिष्यामि यमक्षयं पुनः ।
[D2 शमाय केवलं (for यमक्षयं पुनः).]

Colophon

[*Sarga name* : Ś1 Ñ V1 B D4–7 कौसल्यावाक्यं; D1.2 कौसि (D2 °श)ल्याविलापो. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 om.; Ś1 D2 25; Ñ2 B 21; V1 22; D1 78; D4.7 27; D5 30; M4 23.]

—After colophon, D6 concludes with रामाय नमः. —(l. 91) D1.2.4.5.7 अथानुनयितुं(D1 °नयनं) चक्रे (for the prior half). M4 सर्वतो (for मातरं). D1.2 धर्मम् (for यत्नम्). —(l. 92) Ñ V1 B3 D1.2.5 प्रसृतैर्. —(l. 93) D4.5 चैष (for चैव). Ñ B3 हि भवति (for प्रभवति). —(l. 94) Ñ1 अतोद्यास्ति; D4.7 अतो मेस्ति; M4 अतस्तस्मिन् (for अतस्तेऽस्ति). D1.4.5.7 निवर्तते; M4 प्रवर्तते (for निवर्तने). —(l. 95) D1.2 M4 [अ]तोनुज्ञां; D4.5.7 [अ]नुज्ञां हि (for मेऽनुज्ञां). D1.2.4.5.7 M4 मम (for देवि). —(l. 97) D2 om.

तीर्णप्रतिज्ञ एष्यामि त्वत्प्रसादादहं पुनः ।
अरिष्टं कुशलं चैव तस्मात्संशाम्य मा शुचः ।
कुले जातासि विस्तीर्णे राज्ञाममिततेजसाम् ।
सद्गुणख्यातयशसां कोसलानां महात्मनाम् ।
कुलशीलगुणाचारधर्मज्ञासि यतव्रते ।
सा कथं शासनं भर्तुरतिवर्तितुमर्हसि ।
दैवतं ते गुरुश्चैव भर्ता देवि प्रसीद मे ।
मत्स्नेहान्नार्हसे तस्य मतमुत्क्रम्य वर्तितुम् ।
निर्विचारं गुरोराज्ञा मया कार्या महात्मनः ।
श्रेयो ह्येवं भवत्याश्च मम चैव विशेषतः ।
कार्कश्याद्बालभावाद्वा न कुर्यां चेत्पितुर्वचः ।
ततोऽहं प्रतिषेध्यः स्यां भवत्या विनयेच्छया ।
किं पुनर्यस्य मे देवि स्वभावनियता मतिः ।
भूयो विवर्धनीयैषा भवत्या विनयज्ञया ।
न ते राजा किंचिदपि वक्तव्यो मदपेक्षया ।
प्रनीपमप्रियं वाक्यं न वक्तव्यं प्रसीद मे ।
कैकेयी वा महाभागा भरतो वा महायशाः ।
स्वल्पमप्यप्रियं वाक्यं न वक्तव्यं प्रसीद मे ।
यथाहमेवं द्रष्टव्यो भरतः सर्वथा त्वया ।
कैकेयी भगिनीवच्च द्रष्टव्या स्नेहतस्त्वया ।
विरुध्यन्ते न बलिभिर्बुद्धिमन्तः कथंचन ।
बलहीनैरपि तथा विरुध्यन्ते न संहतैः ।
तत्कथं सह पित्राहं विरुध्येयं महात्मना ।
भ्रात्रा वा भरतेनाद्य भक्तेनानपकारिणा ।
धर्मात्मना विनीतेन प्राणैः प्रियतरेण च ।

हि (subm.). D2 भर्ता ईश्वर उच्यते (for the post. half). —(l. 98) B2 ततस् (for अतस्). D1.2 तु (for ते). D4.5.7 कर्तुं (for भर्तुर्). B4 व्याहर्तं*म् . V1 कथंचन (hypm.) (for एव हि). D1.2 न व्याहर्तुं त्वमर्हसि; D4.7 न तु व्याहर्तुमिष्यते; D5 न व्याहर्तव्यमिष्यते (for the post. half). —(l. 99) B2 D2 पुनरागमने. B2 त्वं हि; D4.7 त्वं मे (by transp.) (for मे त्वम्). Ś1 D6 त्वमाशंसितुम् ; Ñ2 अंबा°; V1 आशंसयितुम् ; B1 अद्या°; B2 मामा°; B3 अथ शंसितुम् ; B4 अप्या°; D1.2 अन्वशासितुम् ; D4.7 अंब शासितुम् (with hiatus); D5 अनुशासितुम् (for अम्ब शंसितुम्). —(l. 100) Ñ1 B4 D1.2 पतिव्रता (for यत°). B3 एवं (for एव). B4 आज्ञापरा (for आराधने). Ñ V1 B2-4 सदा; B1 स्थिता; D1 वृता (for रता). —(l. 102) D4.7 कुशली (for कुशलं). Ñ V1 B D1.2 M4 अरि(B2 m.)ष्टः कु(Ñ B4 D2 °ष्टकु)शली चेह (D1.2 M4 चैव); D5 अरिष्टकुशला देवि (for the prior half). D4.5 तस्यां (D5 तस्मात्) शंसामि; D7 तमाशंसामि; M4 तस्मात्त्वं साधु (for तस्मात्संशाम्य). V1 om. मा शुचः. —D5 transp. l. 103 and l. 104. —(l. 103) —For l. 103, D1.2.4.5.7 M4 subst. :

कुलेसि जाता विस्तीर्णे कोशलानां महात्मनाम् ।

[D4.5.7 M4 कुले जातासि (by transp.) (for कुलेसि जाता).] —(l. 104) Ś1 D4.5 सद्गुणाख्यात-; V1 खा(पा ?)द्गुण्यख्यात-; D2 *द्गुणख्यात- (for सद्गुणख्यात-). B2 reads -यशसां in marg. V1 कौशलानां; D5 धर्मज्ञानां (for कोसलानां). D1.2.4.7 धर्मिष्ठानां यशस्विनां; M4 धार्मिकाणां महाभुजां (for the post. half). —(l. 105) D4.7 गुण- (for कुल-). Ñ1 illeg. for -शील-. Ś1 D4-7 -समाचारैर् (D4.5.7 °चारा); D1 -गुणाचारा (for -गुणाचार-). D1 यतव्रता. Ś1 D4-7 धर्मिष्ठा (D5 धर्मज्ञा) नियत (D4.5.7 संयत)व्रता (for the post. half). —Ñ V1 B3.4 om. l. 106. B2 reads l. 106 in marg. —(l. 106) B2 कथं वा. D6 अतिशासितुम् (for °वर्तितुम्). D1.4.7 M4 इच्छसि. D2 अतिक्रांतुं त्वमिच्छसि (for the post. half). —(l. 107) D1 देवता. Ñ1 च (for ते). D2 गुणाश् (for गुरुश्). —(l. 108) V1 तद्- (for मत्-). Ñ1 नार्हसि (unmetrical); V1 नार्हते (for नार्हसे). V1 (with hiatus) आज्ञाम् (for मतम्). —For l. 108, D4.5.7 subst. :

मत्स्नेहाच्च न पौराणां धर्ममुत्स्रष्टुमर्हसि ।

[D5 पौराणं.].

—(l. 109) D4.5.7 M4 निर्विकारं. Ś1 D6 transp. गुरोराज्ञा and मया कार्या. B4 म* *र्या; D2 मया वार्या (for मया कार्या). —(l. 110) D2 श्रेयो ह्येव न(भ)वत्याश्च (for the prior half). B1 [ए]वं; M4 [ए]तत् (for [ए] व). D1.2 भविष्यति (for विशेषतः). Ñ1 V1 विशेषेण मनैव च; Ñ2 B3 (marg. also as in Ñ1) राजा प्रभवति स्वयं (for the post. half). —(l. 111) Ś1 V1 D6 कार्पण्याद् ; D2 का*श्याद् ; D4.7 कुशत्वाद् (for कार्कश्याद्). Ñ1 च (for वा). Ñ1 वचः पितुः (by transp.). —(l. 112) Ś1 D6 प्रेषितव्यः स्यां; Ñ1 V1 B1.2 प्रतिषिध्यः(B2 °द्धः) स्यां; D1.2 प्रतिबोद्धव्यो; D5 प्रतिषेद्धव्यो; M4 प्रतिषेद्धा स्यां (for प्रतिषेध्यः स्यां). —Ś1 om. from विनयेच्छया in l. 112 up to यैषा भ in l. 114. V1 D4.6 विनयज्ञया; Ñ1 B3 विष(B प्रि)येच्छया; B1.2 D1.2 M4 विन(B2 °ष)येप्सया (for विनयेच्छया). —(l. 113) D4 स्वभावे; D7 स्वभावैर् (for स्वभाव-). —(l. 114) Ñ V1 B D4.5.7 भूयोभि(Ñ2 B1.4 °पि)वर्धनीयैव; D2 भूयो विवर्धनायैषा (for the prior half). Ñ1 नियमाजया; B2 D1.2.4.5.7 विनयाज्ञया (for विनयज्ञया). —(l. 115) B1 missing from वक्तव्यो in l. 115 up to यदा वरं in l. 131. Ñ1 मद्व्यपेक्षया (for मद°). —(l. 116) Ś1 Ñ B2-4 D6 अप्रियं वा(B2.4 चा)पि; V1 अप्रीतं वा (for अप्रियं वाक्यं). Ś1 V1 B2(marg.).4 D1.6 वक्तव्यः (for वक्तव्यं). D4.5.7 एव तेहं (D5 त्वाहं) प्रसादये (for the post. half). —(l. 117) D1 च (for first वा). V1 महाशयः (for °यशाः). —(l. 118) Ñ V1 B2-4 M4 अल्पम् . Ś1 Ñ1 V1 B2 D1 वक्तव्यो; D6 M4 वक्तव्यौ (for वक्तव्यं). D4.5.7 कथंचन (for प्रसीद मे). —D4 om. (hapl.). l. 119–121. V1 om. (hapl.) l. 119. —(l. 119) Ñ1 B2 D5 एव (for एवं). Ś1 D6 सर्वदा (for सर्वथा). —(l. 120) V1 वा महाभागा; D6 °वैषा (for भगिनीवच्च). M4 वक्तव्या (for द्रष्टव्या). Ś1 D6 सर्वदा (for स्नेहतस्). D1.2 M4 सदा (for

कथं नाम विरुध्येयं सह तेन महात्मना ।
पित्रा दत्तं यौवराज्यं भरतो यद्यवाप्स्यति ।
तत्र दोषोऽस्ति कस्तस्य भरतस्य महात्मनः ।
अतिसृष्टं पुरा राजा कैकेय्या भर्तृतो वरम् ।
यदि गृह्णाति कस्तस्य दोषस्तत्र ब्रवीषि मे ।
राजा च प्राक्प्रतिश्रुत्य दद्यात्तस्यै यदा वरम् ।
भीतोऽनृतात्तत्र दोषः को राज्ञः सत्यवादिनः ।
व्यक्तमेतत्परं धर्मं भर्ता ते देवि मन्यते ।
चलेद्धि धर्माद्राजेति न स कालो भविष्यति ।
श्रुतधर्मार्थतत्त्वो हि साधुः सद्वृत्तमास्थितः ।
धर्मज्ञः सत्यवाग्राजा न हि धर्माच्चलिष्यति ।
सा त्वं सद्वृत्तकुशला छिन्नधर्मार्थसंशया ।
न धर्मज्ञं नरपतिं दोषतो गन्तुमर्हसि ।
प्रसीदानुनयामि त्वां नानुशास्मि कथंचन ।
अनुजानीहि मां मातर्वनवासाय दीक्षितम् ।

एवं स रामो गतबुद्धिभावो
वनं प्रवेष्टुं सह लक्ष्मणेन ।
भूयो वचः सानुनयं बभाषे
तां मातरं धर्मभृतां वरिष्ठः ।
यशो ह्यहं केवलराज्यकारणा-
न्न पृष्ठतः कर्तुमलं महोदयम् ।
अदीर्घकाले नरलोकजीविते
वृणे बलान्नाद्य महीमधर्मतः ।
प्रसादये त्वां शिरसा यतव्रते
प्रसीद मे कर्तुमविघ्नमस्तु ते ।
वनं गमिष्याम्यहमाज्ञया पितुः
प्रदेह्यनुज्ञां शिरसा नतस्य मे ।
प्रसाद्य नरवृषभः स मातरं
बहूक्तवाञ्जिगमिषुरेव दण्डकम् ।
अथात्मजं भृशपरिवेदितं तदा
चकार सा हृदि जननी पुनः पुनः ।

Colophon.

त्वया).—(l. 121) B4 om. न (subm.). D1.2 M4 न विरुध्यंति. Ñ2 B3 बुद्धिमद्भिः (for बुद्धिमन्तः). D1.2.5 कदाचन. —(l. 122) Ñ1 B4 om. तथा. V1 D5 संहितैः (for संहतैः). —(l. 123) D1 विरुध्येहं (for विरुध्येयं). D4.5.7 विरोधं कर्तुमुत्सहे (for the post. half). —V1 om. (hapl.) from l. 124–126. —(l. 124) D2 [अ]हं; D4.5.7 [आ]र्ये; M4 [अं]ब (for [अ]थ). —(l. 125) D5 प्रियतमेन (for °तरेण). Ś1 Ñ B2–4 D6 प्राणेभ्योपि प्रियेण च (for the post. half). —(l. 126) Ñ1 अहं तेन; D1.2 सह देवि (for सह तेन). —For l. 126, D4.5.7 subst.:

कथं नाम विरोधं तु कुर्यां पित्रा महात्मना ।
[D5 कुर्यात् (for कुर्यां).]

—(l. 127) D4 पितृदत्तं. —For l. 127, D5 subst.:

पितृदत्तमहीराज्यं भरतो यद्यवाप्स्यति ।

—(l. 128) M4 किं (for कम्). —(l. 129) B2.3 (also as above) अभि-; D5 इति (for अति-). D4 (*int. lin.* also) -दत्तं (for -सृष्टं). D1.2 कैकेय्याः भक्तितो (D2 नृपते) वरं (for the post. half). —(l. 130) Ś1 V1 B2–4 D1.2.6.7 M4 ब्रवीहि मे (metri causa); Ñ1 ब्रवीमि ते; D4 ब्रवीम्यहं; D5 विहीयते (for ब्रवीषि मे). —(l. 131) D5 [अ]पि (for च). Ś1 D6 ददावस्य (D6 °स्यै); D5 °त्वसौ (unmetrical) (for ददात्तस्यै). D5 यथा (for यदा). —(l. 132) Ś1 D4.6.7 ततो (for तत्र). Ś1 D4–7 transp. दोषः and राज्ञः. —(l. 133) B1 वर्तुम् (for व्यक्तम्). Ś1 V1 एव; Ñ1 D1.2 एवं; B2 एतं; D6 एवं (for एतत्). V1 B4 M4 धर्म्यं (for धर्मं). D5 मन्यसे. —(l. 134) D1.2 चलेच्च (for चलेद्धि). Ś1 D6 चलेद्धि राजा धर्माच्चेन्; M4 धर्माच्चलति राजेति (for the prior half). Ś1 D6 सकामो (for स कालो). —After l. 134, D5 reads l. 137–138. —Ś1 D6 om. (hapl.) l. 135–136. —(l. 135) D4.5.7 व्रत- (श्रुत-). B4 -तत्त्वासि; D4.7 -तत्त्वज्ञः; D5 -तत्त्वे हि (for -तत्त्वो हि). Ñ1 B2 D1.4–7 साधु- (for साधुः). V1 साधुवृत्तं समास्थितः (for the post. half). —(l. 136) Ñ V1 B1–3 सत्यज्ञ; B4 सर्वज्ञः; M4 सद्वृत्तः (for धर्मज्ञः). D1.2 M4 न धर्मा(M4 सत्या)द्विचलिष्यति; D4.7 न धर्मात्प्रचलिष्यति; D5 न धर्माच्चलयिष्यति (for the post. half). —(l. 137) Ś1 Ñ B1–3 M4 सद्वृत्तकुशलाच्; B4 सद्वित्तकुशलाच्; D6 सद्वृत्तशीलाढ्या (for सद्वृत्तकुशला). —(l. 138) D1 स्वधर्मज्ञं; M4 न चाधर्म्यं (for न धर्मज्ञं). V1 धर्मज्ञं नृपतिं न त्वं (for the prior half). —(l. 140) Ś1 D6 देवि (for मातर्). Ñ1 दुःखितं (for दीक्षितम्). —(l. 141) M4 उक्त्वेति (for एवं स). V1 M4 यत-; D4.7 गति- (for गत-). D1.2 -सर्वभावो (for -बुद्धि°). —(l. 143) V1 सांत्वनयन् (for सानुनयं). —(l. 144) Ś1 त्वां; D6 त्वं (for तां). Ñ1 धर्मविदां. —For l. 145–148, cf. 2.18.39. —Ñ V1 B D1.2 M4 om. l. 145–156. —(l. 146) D4.7 अहं (for अलं). —(l. 148) D5 वनं (for बलान्). —(l. 149) D4 शिरः. —For l. 149–152, cf. 483*. —(l. 150) D4.7 अस्तु मे; D5 अर्हसि (for अस्तु ते). —D6 reads l. 151–152 in marg. —For l. 153–156, cf. 2.18.40. —(l. 153) D4.7 नर ऋषभः. —(l. 154) D7 न जिगमिषुर् (hypm.) (for जिगमिषुर्). D4.5.7 दंडकान्. —(l. 155) D4.5.7 भृशमनुदर्शयंस; D6 °देवितं (for भृशपरिवेदितं). Colophon. D6 om. —*Sarga name* : Ś1 Ñ V1 B D1.4.7 कौस (D1 °शि)ल्यानुनयो; D2 कौशल्यानुशासनो; D5 रामवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 om. Ś1 D2 26; Ñ2 B 22; V1 D1 79; D4.7 28; D5 31; M4 24.

13

Before 2.31, Ś1 Ñ V1 B D1–7 (D3 missing) M4 ins. :

प्रागथानागते रामे सभार्ये सहलक्ष्मणे।
तदन्तरमनीवार्तो विललापाकुलो नृपः।
हन्तानार्ये ममामित्रे सकामा भव कैकयि।
मृते मयि गते रामे वनं मनुजकुञ्जरे।
त्यजामि भरतं त्वां च जीवितं चेदमात्मनः।
प्रशाधि विधवा राज्यं निर्घृणे रहिता मया।
अहं विहीनो रामेण त्यक्त्वा जीवितमात्मनः।
न भविष्यामि ते पापे भूयोऽप्येवं वशानुगः।
केन मन्त्रयसे मूढे किं समर्थयसेऽशुभम्।
मम जीवितनाशाय कस्येदं मतमीदृशम्।
अरण्यं भजतां रामो भरतश्चाभिषिच्यताम्।
इति कस्य मतं पापं मोघाशस्य दुरात्मनः।
बालो ह्यसौ कथं राज्यं भरतः कारयिष्यति।
ज्येष्ठे तिष्ठति राज्यार्हे रामे राजीवलोचने।
अज्ञाता कालरात्रीव भार्यारूपेण कैकयि।
कथं त्वं क्षीणपुण्येन मयोढा मन्दबुद्धिना।
व्याली घोरविषेव त्वं मयाबुद्ध्वा निषेविता।
यया दृष्टो वियुज्येऽहं प्राणैरिष्टैः सुतेन च।
स्त्रीणां धिगस्त्वनार्याणां कृतघ्नानां विशेषतः।
त्यजन्ति वशगान्भर्तॄन् या लुब्धा धनकाङ्क्षया।
निर्घृणे निरनुक्रोशे कीदृशं हृदयं तव।
शरणागतं याचमानं यन्मां त्वं त्यक्तुमिच्छसि।
मा भून्नृशंसे ते लोकः परोऽप्येष सुखावहः।
यन्मां प्रियेण पुत्रेण वियोजयसि दुःखितम्।
उचितः शिबिकायानं रथयानं च मे सुतः।
कान्तारवनदुर्गाणि कथं पद्भ्यां गमिष्यति।
स्वादूनामन्नपानानामुचितोऽयं ममात्मजः।
सुकुमारो विलासी च मृष्टाभरणभूषितः।
कटुतिक्तकषायाणि मूलानि च फलानि च।

13

(l. 1) Ś1 D4–7 M4 प्रागेवा(D7 °व)नागते; V1 प्राग्द्वारमागते; D1 द्वारस्थानागते; D2 पाद्वारे च स्थिते (for प्रागथानागते). —(l. 2) Ś1 D6 अनंतरम्; V1 तदनंतरम् (hypm.) (for तदन्तरम्). V1 D1.2.4.5.7 M4 [आ]तुरो (for [आ]कुलो). —(l. 3) D1.4.5.7 ममामित्रि (for °त्रे). Ś1 D2 (before corr.).5.6 कैकयी; B1.4 केकयि. B2 (*inf. lin.* also) तव कैकयि दोषतः; M4 सकामा सुखिनी भव (for the post. half). —(l. 4) D4.5.7 transp. गते and वनं. —(l. 5) D5 चेष्टं (for त्वां च). B4 D4.7 [इ]ष्टम् (for [इ]दम्). D5 आत्मनः प्रियजीवितं (for the post. half). —Ś1 om. (hapl.) l. 6–7. D6 reads l. 6–7 in marg. —(l. 6) Ñ1 B1.2.4 प्रसाधि; V1 D1.2 भुंक्ष्वेदं (for प्रशाधि). V1 विविधं; B1 D6 विधवे; D1 विषयाद्; D7 विधिवद् (for विधवा). Ñ1 illeg. from वि up to ज्यं. V1 निर्घृणा; (for निर्घृणे). B1 निरपत्रपे (for रहिता मया). —(l. 7) Ñ1 B1 D4.7 M4 हि ही(D7 हा)नो; D5 हि दीनो; D6 हिनोमि (for विहीनो). D4 त्यक्त-; D6 त्यक्तो; M4 त्यक्ता (for त्यक्त्वा). D1 जीवितुम् (for °तम्). —(l. 8) B2 भविष्यंति. D4.5.7 भविष्यामि न (by transp.). V1 B3 (before corr.) D4.7 पापो (for पापे). V1 भूय एवं; B1 भूयोप्येव; D5 °यो ह्येवं (for भूयोऽप्येवं). D2 वशानुगा. —(l. 9) D6 तेन (for केन). V1 संत्रपसे (for मन्त्रयसे). Ñ1 V1 B1.2 D1.2.4.7 कं; M4 कः (for किं). V1 समंत्रयसे; B2 °र्चयसे; M4 °यते; G (ed.) समन्वयसे (for समर्थयसे). Ñ1 D1.4.5.7 [ऽ]शुभे (for ऽशुभम्). B4 करत्वनर्थाय मे शुभे (for the post. half). —(l. 10) V1 D1.2 मज्जीवित(D1 °वन)विनाशाय (for the prior half). V1 D1.2 [ए]तत (for [इ]दं). D2 मतम् (for मतम्). —(l. 11) V1 अवश्यं (for अरण्यं). Ś1 V1 D1.2.6 M4 व्रजतां (for भजतां). Ñ2 B वा; D4.7 तु (for च). —(l. 12) D4.7 मनः (for मतं). V1 D1.2.4.7 पापे (for पापं). Ś1 D6 मन्नाशाय (for मोघाशस्य). D2 damaged from घा in मोघाशस्य up to ति in तिष्ठति in l. 14. Ñ1 illeg. for दुरात्मनः. M4 मोहः कस्य महात्मनः (for the post. half). —(l. 13) B1 बाल्ये (for बालो). Ś1 D6 [ऽ]पि; D4.5.7 तु; M4 नु (for हि). Ñ1 V1 D1.5 M4 पालयिष्यति (for कार°). —(l. 14) B1.3 राजार्हे (for राज्या°). —(l. 15) Ñ2 अज्ञाने (for °ता). V1 D1.2.4.5.7 M4 कालरात्रीव विदि(D5 M4 °हि)ता (for the prior half). B1.4 केकयि. —(l. 16) B1 reads the post. half in marg. V1 पापबुद्धिना (for मन्द°). —(l. 17) Ñ1 B1–3 D1.5 [अ]बुद्ध्या; B4 [अ]ज्ञानान् (for [अ]बुद्ध्वा). Ñ1 V1 D2.4 तु सेविता; V1 त्वसेविता; D1.7 [अ]नुसेविता (for निषेविता). M4 मया ह्यनुसेविता (for the post. half). —(l. 18) Ś1 D6 त्वया; Ñ2 यदा; D4 मया (for यया). D4.5.7 दृष्टो (for दृष्टो). Ñ1 B1–3 D4.5.7 वियो(D4 °मो)क्ष्येहं; Ñ2 B4 वियोज्येहं; V1 विमोक्षामि; D1.2 M4 वियो(M4 °मो)क्ष्यामि (for वियुज्येऽहं). —(l. 19) D5 धियस्तु (for धिगस्तु). Ñ B1–3 D1 M4 कृतघ्नीनां (for °घ्नानां). —(l. 20) D5 वर्गान् (subm.) (for वशगान्). Ś1 भृत्यान्; B1 भक्तान् (for भर्तॄन्). D2 बालत्वात्; D4.7 विलुब्धा; D6 reads लुब्धा in marg. (for या लुब्धा). Ś1 D6 राज्यकाम्यया; V1 D1.2.4.5.7 M4 धनतृष्णया (for °काङ्क्षया). —(l. 21) Ś1 (before corr.) D4.7 निर्घृणं निरनुक्रोशं (for the prior half). D4.7 कैकेयि (for कीदृशं). —(l. 22) Prior half hypm. Ś1 B2 D6 यस्मान्मां; D7 यन्मां च; M4 या मा त्वं (for यन्मां त्वं). V1 B4 अर्हसि (for इच्छसि). —(l. 23) Ś1 D6 मायं (for मा भून्). V1 D1.2.4.5.7 M4 नृशंसे मास्तु(V1 नास्ति)ते लो(V1 शो)कः (for the prior half). Ś1 D6 वास्तु; V1 D2.5 नायं; D1 वायं; D4.7 M4 [ऽ]यं च(M4 वा) (for ऽप्येष). —(l. 25) B4 उचितं. D4.7 शिबिकायाने (for °यानं). V1 D1.2 गजयानं; D4.7 रथयाने (for °यानं). —(l. 26) V1 D2 -दुर्गेषु (for -दुर्गाणि). D1 कांतारे वनदुर्गेषु (for the prior half). V1 चरिष्यति (for गमि°).

वल्कलाजिनसंवीतः स कथं भक्षयिष्यति ।
अपि नाम स धर्मात्मा ममातिक्रम्य शासनम् ।
नेच्छेद्गन्तुमितो गन्तुं न तु वत्सः करिष्यति ।
हा शुद्धभाव धर्मात्मन्विनीत गुरुवत्सल ।
मयासि पितृमान्पुत्र स्त्रीवश्येनाकृतात्मना ।
शीलवृत्तगुणज्येष्ठं प्राणेभ्योऽपि प्रियं सुतम् ।
कथं त्यक्तुं गुणारामं रामं मे धीयते मतिः ।
नृशंसोऽहमनार्योऽहं सर्वथैव धिगस्तु माम् ।
शुश्रूषुं दयितं पुत्रं स्त्रीजितो यस्त्यजाम्यहम् ।
किं मां वक्ष्यति लोकोऽयं नृशंसं पापकारिणम् ।
यः पुत्रं स्त्रीकृते मूढस्त्यजाम्यनपकारिणम् ।
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिः कश्यपस्तथा ।
किं मां वक्ष्यन्ति श्रुत्वेदं तथान्ये ब्रह्मवादिनः ।
विश्वामित्रादयः सिद्धास्तपोवननिवासिनः ।
पृथिव्यां पृथिवीपालाः किं च वक्ष्यन्ति साधवः ।
युक्तोऽस्म्ययशसा लोके पतितश्चास्मि सर्वथा ।
कैकेय्या राज्यलुब्धाया अतिसृज्य वरद्वयम् ।
हा हतोऽस्मि विनष्टोऽस्मि दग्धोऽस्मि चपलेन्द्रियः ।
कैकेय्या वशमापन्नः पापायाः पापमोहितः ।
गुरुभिर्ब्रह्मचर्यैश्च कृच्छ्रैर्बालोऽपि कर्षितः ।
सुखकालेऽद्य मे पुत्रो दुःखमेवोपभोक्ष्यते ।
अनियोज्यैव दुःखेषु रामं राजीवलोचनम् ।
तदैव मरणं मे स्याद्यदि पापं च नाप्नुयाम् ।
इति राजा दशरथः पुत्रशोकाकुलेन्द्रियः ।
अनिन्ददात्मनात्मानं सुरां पीत्वेव वेदवित् ।
एवं विलपतस्तस्य दुःखार्तस्य महीपतेः ।
उपेत्यावेदयामास सुमन्त्रो राममागतम् ।
ततः स राजा समुपागतं सुतं
सुमन्त्रतो वेद्य भृशार्तमानसः ।
प्रवेश्यतामाशिवति तं तदा वचः
सुमन्त्रमुद्वीक्ष्य तदाभ्यधात्प्रभुः ।

Colophon

—After l. 26, $D_{4.5.7}$ read l. 31–32. —(l. 28) D_5 स कुमारो. $D_{4.5.7}$ विशालाक्षो (for विलासी च). V_1 $D_{1.2}$ -भूषणः (for -भूषितः). —(l. 29) Ś$_1$ D_6 कषायाणि च वन्यानि (for the prior half). —(l. 31) Ñ$_1$ V_1 $D_{1.2.4.5.7}$ M_4 यदि (for अपि). B_{1-3} (m. also) D_5 रामः; D_4 वा मे (for नाम). D_2 समतिक्रम्य (for ममाति°). Ś$_1$ D_6 विनीतो गुरुवत्सलः (for the post. half). —Ś$_1$ D_6 om. (hapl.) l. 32–33. —(l. 32) Ñ$_1$ V_1 $D_{1.2.4.5.7}$ नेच्छेद्गंतुं प्रियं मे स्यात्; B_1 कथं नेच्छेद्वनं गंतुं (for the prior half). Ñ$_1$ $D_{4.5.7}$ चा(Ñ$_1$ ख; D_7 वा)सौ तत; $B_{1.4}$ तु वासं (for तु वत्सः). —M_4 om. l. 34–35. —(l. 34) D_5 त्यक्तो (for मया). Ś$_1$ $B_{1.3}$ (m. also)$_{.4}$ [अ]पि; D_2 [अ]स्ति (for [अ]सि). B_4 त्यक्तः (for पुत्र). D_1 मया निरस्तपितृमान्; $D_{4.7}$ मयाद्य पितृवत्पुत्रः (for the prior half). Ś$_1$ D_6 स्त्रीवशेन. D_2 क्षतात्मनाः D_4 तदात्मना (for [अ]-कृतात्मना). —(l. 35) V_1 -वृत्तं (for -वृत्त-). D_5 -गुणैर् (for -गुण-). V_1 B_4(before corr.) D_1 -श्रेष्ठं (for -ज्येष्ठं). D_2 गुणशीलव्रतं ज्येष्ठं (for the prior half). V_1 $D_{1.2.4.5.7}$ प्राणैः प्रियतरं (for प्राणेभ्योऽपि प्रियं). —(l. 36) V_1 गुणावासं; D_1 गुणागारं (for °रामं). Ñ$_1$ रामे (for रामं). Ś$_1$ D_6 ध्यायेत मे; B_3 D_2 मे जा(D_2 प्री)यते; $D_{4.7}$ धीयेत मे (for मे धीयते). Ś$_1$ V_1 $D_{1.2.4.6.7}$ मनः (for मतिः). —For l. 36, M_4 subst.:

कथं त्वामल्पपुण्योऽहं परित्यक्ष्याम्यनागसम् ।

(l. 37) B_2 सर्वदैव (for सर्वथैव). M_4 मा (for माम्). —(l. 38) V_1 शुश्रूष्यं; D_5 शुश्रूपं (for °षुं). B_1 दयितो (for °तं). Ñ$_1$ स्त्रीकृते (for स्त्रीजितो). Ś$_1$ D_6 transp. दयितं and स्त्रीजितो. Ñ$_1$ हा; B_3 यत्; D_2 [ऽ]द्य (for यस्). —(l. 39) $B_{1.3}$ M_4 वा (for मां). D_1 कामरूपिणं. —Ś$_1$ Ñ$_1$ B_4 D_2 M_4 om. (hapl.) l. 40. —D_6 reads l. 40 in marg. —(l. 40) V_1 स्त्रीजितो (for स्त्रीकृते). D_1 [अ]हमसांप्रतं (for [अ]नपकारिणम्). —After l. 40, D_1 repeats l. 39. —(l. 41) D_4 M_4 काश्यपस्. —(l. 42) $B_{1.3}$ M_4 वा (for मां). V_1 ते दृष्ट्वा; D_2 धर्मज्ञाः $D_{4.5.7}$ गुरवो (for श्रुत्वेदं). V_1 D_1 M_4 किमन्ये; D_2 अन्ये वै (for तथान्ये). $D_{4.5.7}$ रामे प्रव्र(D_7 °व्रा)जिते वनं (for the post. half) —$D_{4.5.7}$ om. l. 43–45. —(l. 44) Ś$_1$ B_1 D_6 मां; Ñ$_1$ B_4 नु (for च). —(l. 45) V_1 मुक्तोपि (for युक्तोऽस्मि). V_1 D_2 यशसा (for [अ]यशसा). Ñ$_2$ B_4 D_1 चापि सर्वथा(B_4 °दा); M_4 [अ]स्मि च सर्वथा (by transp.) (for चास्मि सर्वथा). —B_1 om. l. 46. —D_5 reads l. 46-47 after l. 49. —(l. 46) Ś$_1$ ÑB_{2-4} D_6 कैकेय्यै राज्यलुब्धायै (for the prior half). V_1 $B_{2.4}$ अभिसृज्य; D_2 अतिसृष्ट्वा; D_5 प्रतिश्रुत्य (for अतिसृज्य). —(l. 47) B_4 ततो (for हतो). V_1 $D_{1.2}$ M_4 प्रनष्टो (for वि°). Ś$_1$ D_6 चलेंद्रियः; B_4 पतितः क्षितौ; $D_{1.2}$ च य(D_2 म)-तेंद्रियः (for चपलेन्द्रियः). —(l. 48) Ñ$_1$ illeg.; V_1 $D_{1.2.4.5.7}$ M_4 आगम्य (for आपन्न). V_1 लुब्धायाः; D_1 पापात्मा (for °याः). Ñ$_1$ $D_{4.5.7}$ M_4 काममोहितः (for पाप°). —(l. 49) Ñ$_2$ ब्रह्मचर्यैश्च. Ñ कृच्छ्रैर्वा(Ñ$_1$ °च्छ्रैर्वा)न्ये; $B_{1.2}$ $D_{4.5.7}$ °बाल्ये; B_3 कृच्छ्रैरन्यैः; D_2 कृच्छ्रैर्वार्यां; M_4 कृच्छ्रे बाल्ये (for कृच्छ्रैर्बालो). Ñ$_1$ V_1 B_1 [ऽ]तिकर्षितः; Ñ$_2$ $D_{1.2}$ [ऽ]भिकर्षि($D_{1.2}$ °र्शि)तः; B_2 हि(also [ऽ]ति) कर्षितः; B_3 पकर्षितः; $D_{5.7}$ M_4 [ऽ]पि कर्शितः (for ऽपि कर्षितः). —(l. 50) Ś$_1$ स्वापकाले. Ś$_1$ D_{4-7} M_4 पुत्रो मे (by transp.) (for मे पुत्रो). D_5 [उ]पलक्ष्यते (for [उ]पभो°). —(l. 51) V_1 $D_{4.7}$ अनियुक्त्वा; B_1 अनुयोज्य; B_2 M_4 अनियुज्य; D_1 अनुयुक्त्वा; D_2 अनुयुक्तं; D_5 अनुयुज्य (for अनियोज्य). D_2 च (for [ए]व). V_1 दुःखेन (for °षु). —(l. 52) V_1 B_1 M_4 तदेव; D_2 तत्रैव. Ñ$_1$ तव; Ñ$_2$ $B_{1.3}$ D_6 M_4 न च (by transp.) (for च न). V_1 $B_{2.4}$ $D_{1.2}$ नेदं पापमवा(B_4 °पं न चा)प्नुयां; $D_{4.5.7}$ यदा रामं न चा(D_5 वा)प्नुयां (for the post. half). —$D_{4.7}$ om. l. 53–54. —(l. 53) B_1 -शोकाकुलेक्षणः. —(l. 54) Ś$_1$ Ñ$_1$ $D_{5.6}$ M_4 अनिंदत; V_1 निनिंद च (for अनिन्दद्). —(l. 55) Ś$_1$ दुःखांतस्य. —(l. 56) V_1 उपगत्य वेदयामास (for the prior half). —(l. 57) B_1 om. सुतं. —(l. 58)

14

Before 2.32, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S ins.:

ततो निर्धूय सहसा शिरो निःश्वस्य चासकृत् ।
पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य दन्तान्कटकटाय्य च ।
लोचने कोपसंरक्ते वर्णं पूर्वोचितं जहत् ।
कोपाभिभूतः सहसा संतापमशुभं गतः ।
मनः समीक्षमाणश्च सूतो दशरथस्य सः ।
कम्पयन्निव कैकेय्या हृदयं वाक्शरैः शितैः ।
वाक्यवज्रैरनुपमैर्निर्भिन्दन्निव चाशुगैः ।
कैकेय्याः सर्वमर्माणि सुमन्त्रः प्रत्यभाषत ।
यस्यास्तव पतिस्त्यक्तो राजा दशरथः स्वयम् ।
भर्ता सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ।
न ह्यकार्यतमं किंचित्तव देवीह विद्यते ।
पतिघ्नीं त्वामहं मन्ये कुलघ्नीमपि चान्ततः ।
यन्महेन्द्रमिवाजय्यं दुष्प्रकम्प्यमिवाचलम् ।
महोदधिमिवाक्षोभ्यं संतापयसि कर्मभिः ।
मावमंस्था दशरथं भर्तारं वरदं पतिम् ।
भर्तुरिच्छा हि नारीणां पुत्रकोट्या विशिष्यते ।
यथावयो हि राज्यानि प्राप्नुवन्ति नृपक्षये ।
इक्ष्वाकुकुलनाथेऽस्मिंस्तल्लोपयितुमिच्छसि ।
राजा भवतु ते पुत्रो भरतः शास्तु मेदिनीम् ।
वयं तत्र गमिष्यामो यत्र रामो गमिष्यति ।
न हि ते विषये कश्चिद्ब्राह्मणो वस्तुमर्हति ।
तादृशं त्वममर्यादमद्य कर्म चिकीर्षसि ।
नूनं सर्वे गमिष्यामो मार्गं रामनिषेवितम् ।
त्यक्ताया बान्धवैः सर्वैर्ब्राह्मणैः साधुभिः सदा ।
का प्रीती राज्यलाभेन तव देवि भविष्यति ।
तादृशं त्वममर्यादं कर्म कर्तुं चिकीर्षसि ।
आश्चर्यमिव पश्यामि यस्यास्ते वृत्तमीदृशम् ।
आचरन्त्या न विवृता सद्यो भवति मेदिनी ।
महाब्रह्मर्षिसृष्टा वा ज्वलन्तो भीमदर्शनाः ।
धिग्वाग्दण्डा न हिंसन्ति रामप्रव्राजने स्थिताम् ।
आम्रं छित्त्वा कुठारेण निम्बं परिचरेत्तु यः ।
यश्चैनं पयसा सिञ्चेन्नैवास्य मधुरो भवेत् ।

Ś1 B4 D6 वेत्य; V1 D1.2 M4 श्रुत्य (for वेद्य). V1 भृशार्तमागतं. ÑD4.5.7 श्रुत्वा सुमंत्राद्भृशमार्तरूपः. —(l. 59) B4 D5 प्रविश्यतामाशु; M4 प्रवेश्यतां राम (for प्रवेश्यतामाशु). M4 स तं (for तं तदा). —(l. 60) V1 D1.2 (all with hiatus) उवाच तं रुदन् (D2 हृदं); B1 तदाभ्ययात्प्रभुः (for तदाभ्यधात्प्रभुः). Ñ1 सुमंत्रमीक्ष्यव**त हि तत; D4.5.7 M4 सुमंत्रमीक्ष्याभ्यवदद्दुदन्ति (D5 °द्रुवानि)ति (M4 °व). Colophon. —*Sarga name*: Ś1 Ñ V1 BD1.2.4-7 दशरथविलापः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 D6 om.; Ś1 D2 37; Ñ2 B1.2.4 33; V1 35; B3 32; D1 90; D4.7 38; D5 41; M4 34. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमो नमः.

14

Dm1 begins with ॐ. —(l. 1) Dd1 Dm1 S (except M4) निश्वस्य. M4 transp. निर्धूय and निःश्वस्य. —(l. 2) Dg1 पाणिपाणौ; TG3 पाणौ पाणिं (by transp.). Dg1 T2 M2 -निष्पीड्य (for -निष्पिष्य). M4 पाणिना पाणिमाहत्य (for the prior half). TG M1-3.4 (*inf. lin. sec. m.* also) कटकटाप्य. —(l. 3) Dg1 -संयुक्ते (for -संरक्ते). M4 नेत्राभ्यां क्रोधरक्ताभ्यां (for the prior half). Dg1 T1 पूर्वोदितं; M3 पूर्णोचितं (for पूर्वोचितं). Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 G2 जहत्; M4 जहौ (for जहत्). —(l. 5) M4 वपुः (for मनः). Dg1 T2 G2 समीक्ष्यमाणश्च (T2 °क्षेस्य); G1 M4 °णस्तु. G2 दूतो (for सूतो). Dg1 Dt1 T2 G1 च; M4 ह (for सः). —(l. 6) M4 शनैः (for शितैः). —(l. 7) T3 अनुत्तरैर् (for °पमैर्). G1 प्रभिंदन्. Dt1 T1 G3 [अ]शुभैः (for [आ]शुगैः). —For l. 7, M4 subst.:

वज्रोपमैः सुसंक्रुद्धः सुतीक्ष्णैः परिघट्टयन् ।

—(l. 8) M4 ततः स (for कैकेय्याः). Dm1 -कर्माणि (for -म°). T1 damaged after मं up to l. 9. —(l. 9) M4 यस्मात्त्वया परित्यक्तो (for the prior half). —(l. 10) Dd1 भर्तां (for भर्ता). M4 कृत्स्नस्य (for सर्वस्य). G3 [अ]कस्य (for चरस्य). —(l. 11) G1 [अ]कार्यमतिः; M2 [अ]कार्यमतः (for [अ]कार्यतमं). M4 न च कार्यतमं देवि (for the prior half). M4 न च किंचन (for तव देवीह). —(l. 12) Dg1 पतिघ्नि (for °घ्नीं). Dg1 कुलघ्नम् (for °घ्नीम्). —(l. 13) Dg1 यं; M4 या (for यन्). Dg1 [अ]जेयं; M4 [अ]सह्यं (for [अ]जय्यं). Dg1 M2 दुःप्रकंप (M2 °प्य)म्; G1 निष्प्रकंपन्. —(l. 15) T1.2 G3 M2 परमं; M4 दयितं (for वरदं). —(l. 16) M4 भर्तृच्छाया (for भर्तुरिच्छा). —(l. 17) M4 यथाज्येष्ठं (for यथावयो). M4 नृपोत्तमाः (for नृपक्षये). —(l. 18) M3 तं; M4 त्वं (for तल्). —(l. 19) M4 कामं (for राजा). M4 राजा शास्तु च (for भरतः शास्तु). —(l. 20) M4 सर्वे (for तत्र). —M4 reads l. 21 after l. 25. —(l. 21) Dt1 T1.2 G3 च (for हि). G2 मे (for ते). G1 M4 इच्छति (for अर्हति). —After l. 21, Dm1 ins.; while M4 ins. after l. 20:

अयोध्यावासिनः पौरा ये च जानपदा जनाः ।

—Dm1 M4 om. l. 22. —(l. 22) G1 ईदृशं (for ता°). Dt1 Dd1 करिष्यसि (for चिकीर्षसि). —Dg1 Dt1 Dd1 S (except M4) om. (hapl.) l. 23–26. —(l. 23) M4 गमिष्यंति. —(l. 25) M4 राज्यलोभेन. —(l. 26) M4 यादृशं त्वममर्यादे (for the prior half). —(l. 28) Dm1 T G3 भवतु (for °ति). —(l. 29) Dg1 T -ब्रह्मर्षिजुष्टा वा; Dt1 -ब्रह्मर्षिभिः सृष्टा (for °सृष्टा वा). —(l. 30) M4 ये त्वा (for धिग्वाग्-). Dg1 Dd1 विहिंसंति; T3 विहिंस्यंति; G1.3 [अ]-भिहिंसंति; M2 च हिंसंति (for न हिंसन्ति). M3 धिग्वाद्दंडा हिंसंति (for the prior half). T3 -प्राव्राजने. G1 श्रुतां (for स्थिताम्). —(l. 31) Dt1 कः (for यः). —(l. 32) Dd1 य एनं; T3 M4 यच्चैनं. Dm1 नैवोस्य; M4 नैवासौ (for °वास्य). —(l. 33)

आभिजात्यं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च।
न हि निम्बात्स्रवेत्क्षौद्रं लोके निगदितं वचः।
तव मातुरसद्ग्राहं विद्मः पूर्वं यथा श्रुतम्।
पितुस्ते वरदः कश्चिद्ददौ वरमनुत्तमम्।
सर्वभूतरुतं तस्मात्संजज्ञे वसुधाधिपः।
तेन तिर्यग्गतानां च भूतानां विदितं वचः।
ततो जृम्भस्य शयने विरुताद्भूरिवर्चसः।
पितुस्ते विदितो भावः स तत्र बहुधाहसत्।
तत्र ते जननी क्रुद्धा मृत्युपाशमभीप्सती।
हासं ते नृपते सौम्य जिज्ञासामीति चाब्रवीत्।
नृपश्चोवाच तां देवीं देवि शंसामि ते यदि।
ततो मे मरणं सद्यो भविष्यति न संशयः।
माता ते पितरं देवि ततः केकयमब्रवीत्।
शंस मे जीव वा मा वा न मामपहसिष्यसि।
प्रियया च तथोक्तः स केकयः पृथिवीपतिः।
तस्मै तं वरदायार्थं कथयामास तत्त्वतः।
ततः स वरदः साधू राजानं प्रत्यभाषत।
म्रियतां ध्वंसतां चेयं मा कृथास्त्वं महीपते।
स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रसन्नमनसो नृपः।
मातरं ते निरस्याशु विजहार कुबेरवत्।
तथा त्वमपि राजानं दुर्जनाचरिते पथि।
असद्ग्राहमिमं मोहात्कुरुषे पापदर्शिनी।
सत्यश्चाद्य प्रवादोऽयं लौकिकः प्रतिभाति मा।
पितॄन्समनुजायन्ते नरा मातरमङ्गनाः।
नैवं भव गृहाणेदं यदाह वसुधाधिपः।
भर्तुरिच्छामुपास्येह जनस्यास्य गतिर्भव।
मा त्वं प्रोत्साहिता पापैर्देवराजसमप्रभम्।
भर्तारं लोकभर्तारमसद्धर्ममुपादधाः।

Dg1 आभिजातं; Dm1 T3 M2 अभिजातं (Dm1 °त्यं); M4 अभिजातिर् (for आभिजात्यं). Dd1 ते (for च). M4 कुले तव यथातथं (for the post. half). —(l. 34) M4 निंबे (for निम्बात्). Dt1 M4 भवेत् (for स्रवेत्). G2 M1 न निंबात्स्रवते क्षौद्रं (for the prior half). —(l. 35) Dt1 Dm1 विद्म पूर्वं; T1 वेद पूर्वं; G3 इदं पूर्वं. M4 यथातथं (for °श्रुतम्). —(l. 37) M4 जानाति (for संजज्ञे). —(l. 38) M4 हि सत्त्वानां (for च भूतानां). M4 मनः (for वचः). —(l. 39) M4 जंभस्य. M1.2 भूति- (for भूरि-). M4 विरुतं भूरितेजसा (for the post. half). —(l. 40) M4 पित्रा ते विदितं देवि (for the prior half). Dg1 Dm1 हसन्; T3 [अ]सहत् (meta.) (for [अ]हसत्). —(l. 41) M4 अतस् (for तत्र). Dg1 G1.2 अभीप्सति; T2.3 °प्स्यति (for °ती). M4 तूत्सृज्य शयनोत्तमं (for the post. half). —(l. 42) M2 त्वं तन् (for हासं ते). —After l. 42, M2 also repeats the prior half of l. 42 as above. —(l. 43) Dt1 हासं (for देवि). T3 शंसाये (for शंसामि ते). —(l. 44) T1 damaged for मे. —For l. 42–44, M4 subst.:

प्ररुरोद भृशायस्ता पार्थिवं चेदमब्रवीत्।
किं मां हससि राजेन्द्र किं हास्यं मयि विद्यते।
अकस्माद्विप्रहासस्ते शङ्कां जनयतीव मे।
एवमुक्तस्तु कैकेयः तां देवीमिदमब्रवीत्।
न त्वां हसामि कल्याणि त्यज शोकं वरानने।
भजे(?) नानेन विरुते यथाहसितमङ्गने।
सर्वसत्त्वरुतज्ञोऽहं हास्यं चानेन वै रुतम्।
एवमुक्ता तु सा देवी पुनराह महीपतिम्।
सर्वसत्त्वरुतज्ञानं प्रयच्छ मम पार्थिव।
एवमुक्तः प्रत्युवाच नैतद्देयं वरानने।
उक्तोऽस्मि वरदेनाहं वरं दत्त्वा शुचिस्मिते।
सर्वभूतरुतज्ञानं यदा त्वं नृपसत्तम।
संक्रामयिष्यसि यदा तदा ते मरणं ध्रुवम्।

—(l. 45) Dg1 Dt1 Dm1 T देवी (for देवि). Dt1 पुनः (for ततः). M1 कै*यम्. —(l. 46) T2 शंसने (for शंस मे). G1 M3 यन् (for न). Dg1 अवहसिष्यसि; T3 अपसहि° (meta.) (for अपहसि°). Dt1 न मां त्वं प्रहसिष्यसि (for the post. half). —After l. 46, M4 ins.:

सर्वभूतरुतज्ञानं यदि चापि न दास्यसि।
पश्यतस्ते नृपश्रेष्ठ प्राणांस्त्यक्ष्याम्यहं तदा।
इत्येवमुक्तोऽतिभृशं राजा दुःखसमन्वितः।
चिन्तयामास धर्मात्मा किंचिच्छ्रेयो भवेदिह।

—(l. 47) Dg1 च तयोक्तः सन्; M2 स तयोक्तस्तु. —(l. 48) Dg1 तु (for तं). —(l. 49) Dg1 तावद्; Dd1 Dm1 मोऽथ (for साधू). G1 इदमब्रवीत् (for प्रत्यभाषत). —After l. 49, G2 M1 K (ed.) ins. (K [ed.] in bracket):

यदि त्वं शंससे राजन्मरणं ते भवेद्ध्रुवम्।

—(l. 50) Dt1 Dm1 M4 वेयं; T2 चैव (for चेयं). Dt1 T शंसीस् (for कृथास्). M3 महीपतेः. —(l. 51) Dm1 एतच्छ् (for स तच्छ्). Dg1 प्रहसन्मनसा. —(l. 52) M4 [अ]थ (for [आ]-शु). —(l. 54) G3 इदं (for इमं). M2 (after corr. *inf. lin. pr. m.* as above) लोभात् (for मोहात्). M4 असद्ग्राहगृहीता त्वं (for the prior half). Dg1 T1 M3 पापदर्शिनि; G1 पापदर्शने. —M4 om. l. 55–56. —(l. 55) Dg1 सत्यं वाद्य; Dt1 Dd1 Dm1 T3 सत्यं चात्र; M2 सद्यश्चाद्य (for सत्यश्चाद्य). Dg1 Dd1 Dm1 T3 G1 M2 मां; T2 मे (for मा). —(l. 56) G1 समनुवर्तते. —(l. 57) Dd1 Dm1 G1.3 M1.3 नेया भव; T2 नेयं°; M4 वचनं तद् (for नैवं भव). G3 यथाह (for यदाह). —(l. 58) T2 G1 M2.3 उपास्व (for उपास्य). M4 भर्तृच्छायामुपागम्य (for the prior half). —(l. 59) Dg1 Dt1 T M4 मां (for मा). M3 त्वत् (for त्वं). M4 पापे (for पापैर्) and वने रामं प्रवेशय (for the post. half). —After l. 59, M4 ins.:

सर्वलोकमनःकान्तो धर्मज्ञस्त्वनुशासिता।

—M4 om. l. 60. —(l. 60) Dg1 Dd1 D1 लोककर्तारम् (for °भर्तारम्). Dt1 उपादध. —(l. 61) M3 प्रतिज्ञानं. Dm1 [अ]नघा; T1 [अ]नव (for °घः). M4 वचनं कर्तुमिच्छति (for the post. half). —(l. 62) Dd1 reads राजा देवि in

न हि मिथ्या प्रतिज्ञातं करिष्यति तवानघः।
श्रीमान्दशरथो राजा देवि राजीवलोचनः।
ज्येष्ठो वदान्यः कर्मण्यः स्वधर्मस्यापि रक्षिता।
रक्षिता जीवलोकस्य बली रामोऽभिषिच्यताम्।
परिवादो हि ते देवि महाँल्लोके चरिष्यति।
यदि रामो वनं याति विहाय पितरं नृपम्।
स राज्यं राघवः पातु भव त्वं विगतज्वरा।
न हि ते राघवादन्यः क्षमः पुरवरे वसन्।
रामे हि यौवराज्यस्थे राजा दशरथो वनम्।
प्रवेक्ष्यति महेष्वासः पूर्ववृत्तमनुस्मरन्।
इति सान्त्वैश्च तीक्ष्णैश्च कैकेयीं राजसंसदि।
सुमन्त्रः क्षोभयामास भूय एव कृताञ्जलिः।
नैव सा क्षुभ्यते देवी न च स्म परिदूयते।
न चास्या मुखवर्णस्य लक्ष्यते विक्रिया तदा।

Colophon.

15

After 2.33.12, Ñ1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D1.3–5.7 S (M3 om. 12^{d}) ins.(Ñ1 D1.4.5.7 om. l. 1–12; D3 missing up to **कैकेयि** in l. 15) :

रामं प्रेक्ष्य तु सीताया बध्नन्तं चीरमुत्तमम्।
अन्तःपुरगता नार्यो मुमुचुर्वारि नेत्रजम्।
ऊचुश्च परमायत्ता रामं ज्वलिततेजसम्।
वत्स नैव नियुक्तेयं वनवासे मनस्विनी।
पितुर्वाक्यानुरोधेन गतस्य विजनं वनम्।
तावद्दर्शनमस्या नः सफलं भवतु प्रभो।
लक्ष्मणेन सहायेन वनं गच्छस्व पुत्रक।
नेयमर्हति कल्याणी वस्तुं तापसवद्वने।
कुरु नो याचनां पुत्र सीता तिष्ठतु भामिनी।
धर्मनित्यः स्वयं स्थातुं न हीदानीं त्वमिच्छसि।
तासामेवंविधा वाचः शृण्वन्दशरथात्मजः।
बबन्धैव तदा चीरं सीतया तुल्यशीलया।
चीरे गृहीते तु तया समीक्ष्य नृपतेर्गुरुः।
निवार्य सीतां कैकेयीं वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत्।
अतिप्रवृत्ते दुर्मेधे कैकेयि कुलपांसनि।
वञ्चयित्वा तु राजानं न प्रमाणेऽवतिष्ठसे।
न गन्तव्यं वनं देव्या सीतया शीलवर्जिते।
अनुष्ठास्यति रामस्य सीता प्रकृतमासनम्।
आत्मा हि दाराः सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनाम्।
आत्मेयमिति रामस्य पालयिष्यति मेदिनीम्।

marg. G3 देवो (for देवि). Dm1 राजीवलोचन.—(l. 63) M4 धर्मज्ञः (for कर्मण्यः). T1 स्वजनस्य (for °धर्मस्य). T G M1.4 (before corr. as above) [अ]भि-; K(ed.) परि- (for [अ]पि).—(l. 64) M4 जीवलोकस्य सुखदो (for the prior half). Dd1 Dm1 देवि; T2 G2 M1.4 ब्रूहि (for बली).—M4 om. l. 65–68.—(l. 65) G3 [ऽ]पि मे; T1 (before corr. *sec. m.*) हि मे; T3 [अ]हितो (for हि ते). T3 भविष्यति (for चरि°).—(l. 67) Dt1 Dd1 Dm1 G1 स्वराज्यं.—(l. 68) G1 क्षमं (for क्षमः). Dd1 Dm1 T G2.3 M1.2 वसेत् (for वसन्).—(l. 70) G2 (before corr.) भविष्यति (for प्रवेक्ष्य°). G1 महेष्वासं.—(l. 71) G1 (before corr. as above) -संसदं.—(l. 72) Dt1 Dd1 Dm1 भूयः सं-(Dd1 स); G2 सुमंत्रे (for सुमन्त्रः). M4 कंपयामास (for क्षोभ°). Dt1 Dd1 Dm1 सुमंत्रस्तु (for भूय एव).—(l. 73) M4 सं- (for सा). G1.2 M4 देवि (for देवी). Dg1 सं-; G1.3 सा (for स्म). Dt1 परिहीयते; T3 °भूयते (for °दूयते).—(l. 74) Dg1 विक्रिया लक्ष(क्ष्य)ते (by transp.). G3 तथा (for तदा). T3 चित्तविक्रिया (for विक्रिया तदा).—Colophon.—*Sarga no.* (figures, words or both) : Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 T G M1–3 35; M4 36.—After colophon, T2 concludes with श्रीरामचन्द्राय नमः; G M1.2 with श्रीरामाय नमः.

15

G3 illeg. for l. 1–3.—(l. 1) M3 om. (hapl.) up to सीताया (cf. v. l. 2.33.12). G1 संप्रेक्ष्य; M2 निरीक्ष्य (for प्रेक्ष्य तु).—(l. 2) Dt1 Dd1 Dm1 T1 M4 -चरा (for -गता).—(l. 3) T1.3 G1.2 M परमायस्ता. M3 राजन् (for रामं). T2 -चेतसं (for -तेजसम्).—(l. 4) G1 वत्से. Dg1 Dd1 Dm1 (after corr. as above) M2-4 मा (for न). Dm1 (after corr. as above) M2-4 [ए]वं (for [ए]व). Dg1 नियुक्तेयं.—(l. 5) Dg1 पितृ- (for पितुर्). Dg1 गच्छस्व (for गतस्य).—(l. 6) M4 तव (for तावद्). T3 G3 M4 अस्यां (for अस्या). G1 सुलभं भवति.—(l. 8) M2 एषा न (for नेयम्). Dt1 G1 कल्याणि.—(l. 9) T2 M4 याचनं; T3 वचनं (for याचनां). Dd1 Dm1 राम (for पुत्र).—(l. 10) Dg1 धर्मं नित्यं; M4 °निष्ठः (for धर्मनित्यः). Dg1 G1 अर्हसि (for इच्छसि).—(l. 12) Dg1 Dt1 Dm1 T1 G3 तथा (for तदा). G2 सीताया (for सीतया).—(l. 13) D1.4.5.7 चीरं गृहीत्वा (for चीरे गृहीते). Ñ1 D1.4.5.7 मैथिल्या; Dg1 तु तदा (for तु तया). D1 नृपतिर्.—(l. 15) T1 अप्रवृत्ते तु; G2 अतिप्रवृद्धे. Ñ1 D1.4.5.7 अतिप्रवृद्ध(Ñ1 °धर्म; D5 °वृद्ध)से पापे (for the prior half). Dt1 D5 G1 M1 कैकेयी. M4 transp. दुर्मेधे and कैकेयि. D3 resumes from कुलपांसनि. Dg1 कुलपांशुनि; Dt1 S °सिनि; D4 °सने; D5 °शुनि (for कुलपांसनि).—(l. 16) D1.3–5.7 छलयित्वा. Ñ1 D1.3–5.7 हि; Dg1 च (for तु). Ñ1 D1.3–5.7 प्रमाणे न (by transp.); Dd1 Dm1 सप्रमाणे. Dg1 Dt1 D3.7 T3 [ऽ]वतिष्ठसि; D1 च तिष्ठसे; M3 °ति (for ऽवतिष्ठसे).—(l. 17) D3.4.7 M3 वने (for वनं).—D4 om. (hapl. ?) l. 18–20.—(l. 18) D1.3.5.7 अत्र D7 °व) स्थास्यति (for अनुष्ठा°). D1.3.5.7 विप्रं (for सीता). Ñ1 रामोपि कुर्वन् (for रामस्य सीता). D1.3.5.7 प्रकृतिशासनं; G2 °मानसं; M4 °मासना (for प्रकृतमासनम्).—(l. 20) D1.5.7 आत्मायम् (for आत्मेयम्).—Ñ1 om. l. 21–25.—(l. 21) D4 अवस्थास्यति (अथ या°). D4.7 कैकेयि (for वैदेही). D1.3–5.7 वनं भर्तृव्रते स्थिता (for the post. half).—(l. 22) M4 वनम्

अथ यास्यति वैदेही वनं रामेण संगता ।
वयमत्रानुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति ।
अन्तपालाश्च यास्यन्ति सदारो यत्र राघवः ।
सहोपजीव्यं राष्ट्रं च पुरं च सपरिच्छदम् ।
भरतश्च सशत्रुघ्नश्चीरवासा वनेचरः ।
वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजम् ।
ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह ।
त्वमेका शाधि दुर्वृत्ता प्रजानामहिते स्थिता ।
न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः ।
तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति ।
न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमर्हति ।
त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि जातो महीपतेः ।
यद्यपि त्वं क्षितितलाद्गगनं चोत्पतिष्यसि ।
पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथा न करिष्यति ।
तत्त्वया पुत्रगर्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियम् ।
लोके हि न स विद्येत यो न राममनुव्रतः ।
द्रक्ष्यस्यद्यैव कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान् ।
गच्छतः सह रामेण पादपांश्च तदुन्मुखान् ।
अथोत्तमान्याभरणानि देवि
देहि स्नुषायै व्यपनीय चीरम् ।
न चीरमस्याः प्रविधीयतेति
न्यवारयत्तद्वसनं वसिष्ठः ।
एकस्य रामस्य वने निवास-
स्त्वया वृतः केकयराजपुत्रि ।
विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या
वसत्वरण्ये सह राघवेण ।
यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च
सुसंवृता गच्छतु राजपुत्री ।
वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानै-
र्नेयं वृता ते वरसंप्रदाने ।
तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये
गुरौ नृपस्याप्रतिमप्रभावे ।
नैव स्म सीता विनिवृत्तभावा
प्रियस्य भर्तुः प्रतिकारकामा ।

Colophon.

(for वयम्). T1.2 G3 अपि; T3 तत्र (for अत्र). D1.3–5.7 वयं सर्वे गमिष्यामः (for the prior half). D3 repeats the post. half. D3 (first time) गमिष्यामः (for °ष्यति). —(l. 23) Dg1 T3 अंतःपालाश्. D1.3–5.7 अंतःपाला गमिष्यंति (for the prior half). —(l. 24) M4 राज्यं (for राष्ट्रं). D1.3–5.7 उपजी(D4.7 °से)विजनश्चैव (for the prior half). D1.3–5.7 राष्ट्रं (for पुरं). Dg1 तस्य (for च स-). —(l. 25) D3 चैव शत्रुघ्नः; M4 सहश° (for च सशत्रुघ्नश्). —(l. 26) Dg1 वसति; D3 M4 चरंतं (for वसन्तं). Ñ1 D1.3–5.7 T3 M1.4 अनुयास्यति (for °वत्स्यति). D1 राघवं (for पूर्वजम्). —(l. 27) M3 तत्र (for ततः). D1.3–5.7 -धनां (for -जनां). —(l. 28) Ñ1 Dm1 D1.3–5.7 M4 दुर्वृत्ते (for दुर्वृत्ता). Dd1 G1 रता (for स्थिता). —(l. 29) T1.2 G3 राज्यं (for राष्ट्रं). D1 om. (hapl.) from यत्र रामो up to राष्ट्रं in l. 30. Ñ1 D3–5.7 भूमिपः (for भूपतिः). —Dg1 reads l. 30 in marg. —(l. 30) Ñ1 D1.4.5.7 M4 यत्र वत्स्य(Ñ1 यास्य)ति राघवः; D3 यत्र *****वः (for the post. half). —(l. 31) Ñ1 D1.3–5.7 न हि पित्रा विना भूमिं (for the prior half). Ñ1 लब्धुम् (for शास्तुम्). Dt1 इच्छति (for अर्हति). —(l. 32) D1 अयि (for त्वयि). D4.7 वर्तुं (for वस्तुं). Ñ1 D1.3–5.7 पुत्रो; Dg1 (after corr. as above) रामो (for जातो). —(l. 33) Dd1 G2 [उ]त्पतिष्यति. —For l. 33, Ñ1 D1.3–5.7 subst. :

यद्यपीदं कृतं पापं त्वया पुत्रस्य कारणात् ।

[D1.3 त्वया पापं कृतं (by transp.).]

—(l. 34) T3 नृपवंश-; M3 °वशे (for पितृवंश-). D1.3.5 -चरित्रं च; D4.7 -[अ]भिपन्नं च (for -चरित्रज्ञः). Dg1 कोन्यथा कर्तुमर्हति (for the post. half). —(l. 35) Dg1 D1.3–5 T3 G3 M2–4 पुत्रगृध्नि(D4.5 G3 M2–4 र्द्धि)न्या. —(l. 36) Ñ1 T1.2 हि स; Dt1 Dd1 D4.7 न हि (by transp.); D5 हीनः; M2 स हि (for हि न). Ñ1 T1.2 M2 न (for स). D3.5 अनुव्र(D3 °वृ)जेत्; D7 °त (for अनुव्रतः). —(l. 37) Dt1 D1.3 द्रक्ष्यसे (for द्रक्ष्यसि). Ñ1 D1.3 दुर्वृत्ते; Dm1 G1 °यी (for कैकेयि). D5 द्रक्ष्यसेद्य सुदुर्वृत्ते (for the prior half). Ñ1 D1.5 व्याघ्र-; D3 om. (for पशु-). Dg1 -व्याघ्र- (for -व्याल-). —For l. 37, D4.7 subst. :

पश्यसे नैव दुर्वृत्ते सीतया लक्ष्मणेन च ।

—(l. 38) D4.7 रामस्य (for रामेण). Ñ1 तदोन्मुखान्; D1 तथो°; D3 [अ]पि तन्मु°; M4 ततो मु° (for तदुन्मुखान्). —(l. 39) Ñ1 तदा; D4 तथा; D5.7 ततो (for अथ). D1.3–5.7 दे(D1 दि)व्य; T3 देहि; G3 देवी; M4 तस्य (for देवि). —(l. 40) Ñ1 D1.3–5.7 ददौ; T3 देवि (for देहि). D7 चीरे (for चीरम्). M4 देहि स्नुषाया विनयाशु चीरं. —(l. 41) G2 M1 मा (for न). M4 प्रविधीयते तु. —(l. 42) Dg1 वचनं; M4 व्यसनं (for वसनं). —For l. 41–42, Ñ1 D1.3–5.7 subst. :

चीरं न युक्तं परिधानमस्या
निवारयामीत्यवदद्वसिष्ठः ।

[(l. 1) D5 चिरं नियुक्तं. —(l. 2) D5 (before corr.) विशिष्टः (for वसि°).]

—(l. 44) Dt1 D3.4 केक(D3 °के)यराजपुत्रि; D1.5 कैकेयि राजपुत्रि. —D4 om. (hapl.) l. 45–48. —(l. 45) M3 पति- (for प्रति-). D1.3.5.7 -युक्ता (for -नित्या). —(l. 47) G2 परिवारकैश्. —(l. 48) G2 राजपुत्रि (for °त्री). —(l. 49) D1.3 विहितैर्; D4.5.7 विविधैर्; M4 सहिता (for सहितैर्). D5 विमानैर्; T3 वितानैर् (for विधानैर्). —(l. 50) G3 न सं- (for नेयं). Ñ1 वृता वै; G1 प्रदाने (for वृता ते). —(l. 51) D7 त्वथा; M4 तदा (for तथा). —(l. 54) D4.7 प्रिया हि (for प्रियस्य). Ñ1 D1.3–5.7 नित्यं(D7 त्य-) (for भर्तुः). D1.3–5.7 प्रतिकर्तुकामा(D3 °म्या); T3 प्रिय°; M4 त्वनुवृत्ति° (for प्रतिकारकामा).

16

Ś1 D2.4–7 ins. after 1085*; Ñ2 V1 BD1.3 M4 ins. after 1086*:

एवं संदिशतस्तस्य राघवस्य महात्मनः।
लक्ष्मणोऽन्तरमासाद्य सूतं वचनमब्रवीत्।
कैकेयीं प्रति संरब्धो निःश्वसन्भ्रुकुटीमुखः।
अमर्षारक्तया दृष्ट्या वसुधामवलोकयन्।
ममापि वचनात्सूत वक्तव्यो भवता नृपः।
प्रणामं शिरसा कृत्वा बहुमानात्पुनःपुनः।
केनायमपराधेन राघवो धर्मवत्सलः।
गुणज्येष्ठो मम ज्येष्ठस्त्वया भ्राता विवासितः।
सर्वथा भवता कार्यं कैकेयीं परिरक्षता।
नृशंसं च यशोघ्नं च सुमहद्दुष्कृतं कृतम्।
कैकेय्या वचनं श्रुत्वा नृशंसायाः सुदारुणम्।
पक्षीव यदयं त्यक्तः पुत्रः किं नाम तत्कृतम्।
प्रशान्तश्चार्यशीलश्च सर्वभूतप्रियंवदः।
रामः किमकरोत्पापं त्यक्तोऽयं सह यन्मया।
पितृपैतामहं राज्यं प्रतिज्ञां परिरक्षता।
भीतेन चानृताद्दत्तमत्र स्वार्थे भवान्प्रभुः।
न त्वेव सदृशं त्यक्तुमपराधं विना सुतम्।
स्त्रीविधेयेन भवता गुणवन्तं विशेषतः।
यदप्यन्येन कर्तव्यं यशो धर्मं च रक्षता।
तदकर्तव्यमप्येतद्राघवेणोपपादितम्।
यद्यपि कर्तव्यं यशो धर्मं च रक्षता।
अनुरूपं च युक्तं च न त्वया तदनुष्ठितम्।
तदस्मान्स्वयमुत्सृज्य स्नेहेन सह पार्थिव।
शोचितुं नार्हसि पुनः साधुः पीत्वेव वारुणीम्।
त्वद्विधा हि महात्मानो महाभागा नरर्षभाः।
परितापैर्न युज्यन्ते प्रेक्ष्य कार्यं स्वयं कृतम्।
लक्ष्मणं त्वतिसंक्रुद्धं ब्रुवाणं परुषं वचः।
विनिवार्याब्रवीद्रामः सूतं दीनमधोमुखम्।
लक्ष्मणोऽयमतिक्रुद्धः सुमन्त्र यदभाषत।
परुषं तन्न संश्राव्यो भवता वसुधाधिपः।

Colophon: Ś1 Ñ V1 B (B1 missing) D1–7 M4 om. —*Kāṇḍa name*: Dg1 om. —*Sarga no.* (figures, words or both): Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (except M4) 37. —After colophon, T2 concludes with श्रीरामचन्द्राय नमः; G M1.2 with श्रीरामाय नमः.

16

Ś1 begins with ॐ ॐ. —(l. 3) Ñ2 V1 B संक्रुद्धो (for संरब्धो). Ñ2 V1 B2.3 D1.2.6.7 M4 निश्वसन्. Ñ2 V1 भ्रूकुटी-; B4 D1.2.4.5.7 भृकुटी- (for भ्रुकुटी-). B3 (*inf. lin.*) मुहुः (for -मुखः). —(l. 4) Ñ2 V1 B D1 M4 अमर्षात्ताम्रया (B1.2 M4 °स्रया; B3 °र्षाच्च त्वया; B4 °श्रयात्); D2 °र्षासक्तया; D3 °र्षात्ताम्रया; G(ed.) °र्षाश्रयया (for अमर्षारक्तया). —(l. 5) Ś1 भवतो; V1 D5 भरतो (for भवता). —(l. 7) D7 वत्सलो (for राघवो). —(l. 8) B1.4 गुणश्रेष्ठो. M4 वयो- (for मम). D4.5.7 सुतो ज्येष्ठो गुणज्ये(D4 °श्रे)ष्ठो; D6 गुणश्रेष्ठो मम भ्राता (for the prior half). Ś1 D4.5.7 मम (for त्वया). B1 तात (for भ्राता). D6 ज्येष्ठः पुत्रो (for त्वया भ्राता). —(l. 9) Ś1 D4.6.7 राजन्; Ñ2 कर्म; V1 D1–3.5 शक्यं (for कार्यं). B1.4 D1–3 M4 परि(D3 प्रति)रक्षिता; D4.5.7 प्रति गृह्णता. —(l. 10) B1.2 D3 नृशंस्यं. M4 सर्वथा (for सुमहद्). —(l. 11) B1 कैकेय्याश्च वरं दत्त्वा (for the prior half). —(l. 12) B2 (m. also as above) यत्क्षीबवद्; D5(before corr. पक्षिवान्यद्) पक्षाश्रयाद्; D7 पक्षिवद्यद् (for पक्षीव यद्). Ś1 D1–3.6 M4 पक्षिवद्यदयं क्षिप्तः (for the prior half). B3 तन् (for किं). V1 प्राक्षिपद्यदयं क्षिप्रं पुत्रं धिक्त्वां तत्कृतं (subm.). —(l. 13) D2 चापि (for चार्य-). Ñ2 B1.3 -चित्तश्च (for -शीलश्च). D3 सर्वभूतप्रियंवद; D4.5.7 सर्वस्निग्धः पितृ(D5 सुतः)प्रियः (for the post. half). —(l. 14) Ś1 V1 D1–3.6 यत्त्वया वने (for सह यन्मया). —After l. 14, B3 ins.:

सुखेन क्रियतां राज्यं विना रामेण सांप्रतम्।

—(l. 15) D2 पितृपैतामह-. B1 राजा (for राज्यं). V1 प्रत्यक्षं (for प्रतिज्ञां). V1 (before corr.) B1.4 D7 परिरक्षिता; B3 D5 प्रतिरक्ष(D5 °क्षि)ता; D1 M4 यदि रक्षि(M4 °क्ष)ता. —Ś1 om. l. 16–17. —(l. 16) D1.3 ते; M4 तु (for च). V1 भीतेन ते नृपादत्तं; D2.4–7 भयाद्वा यदि ते(D4.7 वा) दत्तम् (for the prior half). B1 अतः; D5 अथ (for अत्र). V1 D1.3 M4 स्वार्थे(V1 पार्श्वे) प्रभवते भवान् (for the post. half). —(l. 17) D4–7 न तु प्रभवसे त्यक्तुं (for the prior half). —B1 om. l. 18. —(l. 18) B2 (gloss) विधेयो वचनग्राही इत्यमरः (for -विधेयेन). M4 महता (for भवता). Ś1 D5.6 स्त्रीविधेयतया राजन् (D5 तात); D4.7 स्त्रीविधेयो भवान्भूय(यो ?) (for the prior half). Ś1 D2.4.7 om. (hapl.) l. 20–21. —(l. 20) Ñ2 B3 एवैतद्; B4 अप्येव (for अप्येतद्). D5 [उ]-पपातितं. —(l. 21) V1 [अ]पि यच्च; D3 यदि* (for यद्यपि). —(l. 22) B1 अनुष्ठेयं (for °रूपं). V1 D1 M4 त्वयापि (for न त्वया). D3 त्वयाप्येतदनुष्ठितं (for the post. half). —(l. 23) D2 तदस्याः; M4 यदस्मान् (for तदस्मान्). M4 तव (for सह). —(l. 24) V1 D1.3 M4 नार्हसे शोचितुं पश्चात् (for the prior half). Ś1 D2.5–7 स्वयं; B2(*sec. m.* as above) 4 D1 साधु; D3 द्विजः (for साधुः). V1 पीत्वैव. D3 शोणितं (for वारुणीम्). —(l. 25) V1 D5 transp. महात्मानो and महाभागा. Ś1 D7 नरर्षभः(D7 °भ). —(l. 26) B1 परितापे न युज्यंते (for the prior half). Ś1 V1 D1.2.6 नित्य; M4 किं च (for प्रेक्ष्य). Ś1 V1 D1–3.6 M4 अनु(D3 °धि)ष्ठितं; Ñ2 B3 कृतं स्वयं (by transp.) (for स्वयं कृतम्). —(l. 27) Ś1 V1 D1–3.6 M4 त्वभिसंक्रुद्धं; B2.4 त्विति संक्रुद्धं; D4 त्वभिसंरब्धं; D5.7 °संरब्धं (for त्वतिसंक्रुद्धं). M4 ब्रुवंतं (for ब्रुवाणं). D7 मधुरं (for परुषं). —(l. 28) D4 (by corr.) वीतबाष्पो (for विनिवार्य). D7 अधोमुखः. —(l. 29) Ś1 V1 D1–3.5.6 M4 अभि (D5 °पि)क्रुद्धः. D3 सुमित्र (for सुमन्त्र). D4.5.7 परुषं(D5 सुमंत्र) यदुवाच ह (for the post. half). —(l. 30) B1 नैव

वृद्धः करुणवेदी च मत्प्रवासाच्च दुःखितः।
सहसा परुषं श्रुत्वा त्यजेदपि हि जीवितम्।
सुमन्त्र परुषं तस्मान्न वाच्यस्ते महीपतिः।
विप्रियाण्यनुजीव्ये हि न वदन्त्यनुजीविनः।
न चास्मान्य गतस्नेहस्त्यक्तवाञ्जगतीपतिः।
सत्यवाक्येन संरुद्धः स्नेहस्तस्य न लुप्यते।
कैकेय्या वरदानेन पिता मे स तु मोहितः।
मां वने त्यक्तवान्पुत्रमवशः सत्ययन्त्रितः।
विप्रवासाद्गतस्नेहो लक्ष्मणोऽयममर्षितः।
वाक्यं किमिव न ब्रूयात्परिहार्यं त्वया तु तत्।
सर्वथैव प्रियं वाच्यः प्रियार्हो नृपतिस्त्वया।
अभिवादनपूर्वं च कुशलं कुशलो ह्यसि।

Colophon

17

Ś1 D2.4-7 ins. after 2.46.77; Ñ2 V1 B D1.3 M4 ins. before 1109*:

सिंहव्याघ्रवराहाणां निनादं प्रसहिष्यति।
अवलोकयमानौ तु सुमन्त्रो यत्र तां दिशम्।
जग्मतुस्तौ धनुष्पाणी सीतया सह तद्वनम्।
अदर्शनगतौ ज्ञात्वा भ्रातरौ पार्थिवात्मजौ।
गुहः सूतश्च सस्नेहौ न्यवर्तेतां ततः पुनः।
नानाविहगसंघुष्टं वनं तद्व्यवगाहताम्।
सुपुष्पिताग्रैस्तरुभिर्नानाविटपसंकुलम्।
सुदूरमथ गत्वा तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ।
अवरोहसमाकीर्णं वटमासाद्य तस्थतुः।
तौ च तत्र समासीनौ नातिदूरेऽभ्यपश्यताम्।

(for तत्र). D4.7 परुषोक्ति न. D3.4 वसुधाधिप. —After l. 30, D2 ins.:

लक्ष्मणोऽयमभिक्रुद्धो विरुद्धं वचनं वदेत्।

—D5 om. (hapl.?) l. 31-33. —(l. 31) B4 करुणवादी (for °वेदी). B2 मत्प्रमादात्; M4 मन्निमित्तं (for मत्प्रवासात्). Ś1 D2.4.6.7 शोकवान्; V1 D1.3 कर्शि(V1 र्शि)तः. —(l. 32) B1 च; B3 स (for हि). Ś1 D2.6 संत्यजेदपि; V1 B2 D1.3 M4 त्यजेदिष्टं हि. —(l. 33) D2 स (for ते). Ś1 D4.6.7 न वक्तव्यो जना(D4.7 नरा)धिपः (for the post. half). —(l. 34) Ś1 D6 [अ]नुजीव्यानि; V1 D1.5 [अ]नुजीवेत् हि; D3.4 [अ]नुजीव्येषि; M4 [अ]पि जीवेद्धि. Ś1 V1 D2.4.6 न पश्यंति भवद्विधाः(V1 वदंति हि; D4 विपश्चितः); D1.3 M4 न पथ्यानि भवंति वै; D5 न मंतीति विमृश्यतां (for the post. half). D7 विप्रियाण्यनुजीविष्वप्याचष्टे न नराधिप. —(l. 35) Ś1 V1 D1-7 M4 न चा(D2 तवा)स्मात् गतं स्नेहं(D3-5.7 गत[D3 °तः]स्नेहः) (for the prior half). D3-5.7 पिता मे(D3.5 स) (for त्यक्तवान्). Ś1 V1 D1.2.6 M4 पृथिवीपतिः. —(l. 36) Ś1 V1 D1-3.6 सत्यपाशेन. Ś1 D2.4-7 संबद्धः; B4 संरब्धः (for संरुद्धः). Ś1 D6 स्वस्य (for तस्य). —After l. 36, B3 ins.:

दैवेन क्रियते सर्वं राजा वै किं करिष्यति।

—(l. 37) Ś1 D6 ननु; B3(m. also) सत्य- (for स तु). D2 राजा च स विमोहितः (for the post. half). —(l. 38) B2 अयं स; D3 मां वन्ये; D7 मा वने (for मां वने). V1 स च मत्स्नेह-यंत्रितः; D1 अथ स स्नेहयंत्रितं; D2 सत्यपाशेन यंत्रितः; M4 अवशस्नेह-यंत्रितः (for the post. half). —(l. 39) V1 D1-4.7 M4 विप्रवास- (for °वासाद्). D3 -गतः स्नेहो; D4.7 -गतः क्रुद्धो (for गतस्नेहो). Ś1 D6 मुनिवेशधरः क्रुद्धः; D5 विप्रवासागतक्रोधो (for the prior half). Ñ2 अमर्षणः (for °र्षितः). —(l. 40) Ś1 D2.4-6 करं; V1 वाच्यं; M4 व्यक्तं (for वाक्यं). B1 च किमिव; D1 किमपि न (for किमिव न). V1 M4 तु भूमिपे; B1 त्वया पुनः; D1 तु भूपते; D5 त्वया न तत् (for त्वया तु तत्). —(l. 41) Ś1 D2.4-7 सर्वदैव; V1 D1.3 M4 सर्वथा तु(M4 हि). V1 पूजार्हो; M4 प्रियार्थे (for प्रियार्हो). —(l. 42) D3 M4 -पूर्वं तु; D4.7 -शीलं तु (for -पूर्वं च). —After l. 42, Ś1 D2-7 ins.:

नैतत्संभाव्यते सूत पिता पुत्रं यदीदृशम्।
त्यजेन्निरपराधं हि भाविनोऽर्थस्य वशाद्गते।

[(l. 1) D3 इदृशं. —(l. 2) D5 त्यजन्. D3 त्यजेदनपराधे. D5 तु (for हि).]

Colophon. D4.5.7 om. —*Sarga name*: Ś1 Ñ2 V1 BD1-3.6 लक्ष्मणसंदेशः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ś1 54; Ñ2 B4 49; V1 D6 51; B2 39; B3 48; D1 106; D2 53; M4 50. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः.

17

B1.2.4 D4.7 M4 om. l. 1. —(l. 2) M4 (*sec. m.* as above) अवलोकयमानस. —For l. 2, Ś1 D1.2.4-7 subst.:

अनालोकयमानौ तु सुमन्त्रो यत्र वै दिशि।

[Ś1 D4.6 अनालोकयमानां(D4.6 °नौ) तां(D4 तौ) (for the prior half). D2.7 सुमंत्रं. D5 यत्र (for यत्र).]

—(l. 3) V1 D1.3 तौ जग्मतुर् (by transp.). —(l. 4) B2.4 D4.5.7 अदर्शनं गतौ. Ś1 ज्ञातौ; B2 तत्र; M4 मत्वा (for ज्ञात्वा). G(ed.) अदर्शनमितो गत्वा (for the prior half). Ś1 D3 M4 रामलक्ष्मणौ (for पार्थिवात्मजौ). —(l. 5) Ś1 D2.6 सुमंत्रः सस्नेह(D2 °हौ); D4 सूतश्च निःस्नेहौ (for सूतश्च सस्नेहौ). D2.4.5.7 निवर्तेतां (for न्य°). Ś1 पुनः पुनः; Ñ2 B3 ततः परं; B2 पुनस्ततः (by transp.) (for ततः पुनः). —For l. 5, V1 D3 M4 subst.:

सूतः सह गुहेनाथ वनात्तस्मान्न्यवर्तत।

—V1 D1.3 M4 transp. l. 6 and 7. —(l. 6) D5 -विहंग- (for -विहग-). D1 संघुष्टं; D3 -संतुष्टं (for -संघुष्टं). D3 नानाविहंगमं पुष्टं (for the prior half). V1 तां त्ववगाहतां; D1.3 M4 तौ व्य(D1 न्य)व°. Ñ2 B अगाहेतां ततो वनं (for the post. half). —(l. 7) B2 पुष्पिताग्रैश्च तरुभिर्; D2 पुष्पिताग्रैस्तरुभिश्च (for the prior half). Ñ2 B3 D4.7 -विहग- (for -विटप-). —Ś1 om. l. 8. —(l. 8) V1 B2 D1-3 M4 अदूरम्. D5 अपि (for अथ). D4.5.7 सह सीतया (for रामलक्ष्मणौ). —(l. 9) D4.5.7 अधिरोह- (for अव°). Ś1 V1 D1-7 -शताकीर्णं;

सुदर्शनामिति ख्यातां पद्मिनीं पद्मसंकुलाम् ।
हंसकारण्डवाकीर्णां चक्रवाकोपशोभिताम् ।
दर्शयामास काकुत्स्थो वैदेह्या लक्ष्मणस्य च ।
पश्य लक्ष्मण पद्मिन्या यथेदं शोभितं वनम् ।
दिव्यतोयाभिवाहिन्या मन्दाकिन्या यथा दिवम् ।
इहैवाद्य निवत्स्यामः परिश्रान्ता हि मैथिली ।
रम्ये पुष्करिणीतीरे पद्मवासितमारुते ।
अथ पुष्करिणीं शीघ्रमवतीर्य तु लक्ष्मणः ।
पद्मानि समृणालानि सुगन्धीनि बहूनि च ।
उत्पाट्य नीत्वा सीतायै प्रीत्यर्थं समुपानयत् ।
आदाय तानि वैदेही सपद्मा श्रीरिवाभवत् ।
त्र्यस्ते हि त्रिरात्राय मृणालैः प्राणधारणम् ।
कृत्वा न्यग्रोधमाश्रित्य रात्रौ वासमकल्पयन् ।

18

After 1321*, Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 ins.:

आवादयित्वा विश्वस्तमनयादरिमर्दनम् ।
श्लोकृतेनात्यजत्पुत्रं कन्दर्पशरपीडितः ।
को हि नाम प्रियं पुत्रं त्यजेदनपकारिणम् ।
प्रतिश्रुत्य सतां मध्ये यौवराज्याभिषेचनम् ।
यदि चावश्यदातव्यः प्रियायै ते वरः प्रभो ।
किमर्थं ते प्रतिज्ञातं रामस्याप्यभिषेचनम् ।
अनृताद्यदि वा भीतः प्रव्राजयसि मे सुतम् ।
प्रतिज्ञायाभिषेकारिम श्वस्त्वामित्युपमन्त्रितम् ।
स्त्रीहेतोः कामवश्यत्वाद्वृद्धः सन्नजितेन्द्रियः ।
पश्योभयं विचार्यैतत्तथाप्यनृतवागसि ।

Ñ2 -समाकीर्ण- (for -समाकीर्णं). D4.7 तिष्ठतां; D5 चिष्ठितौ (for तस्थतुः). —(l. 10) B1 तत्र च (by transp.); B2 तु तत्र; B4 om. च (subm.) (for च तत्र). Ś1 V1 D1–3.6 M4 तौ तत्र सुखमासीनौ (for the prior half). V1 प्रपश्यतां; B2–4 M4 ह्यप°; D6 [ऽ]त्यपश्यतां (for ऽभ्य°). —For l. 10, D4.5.7 subst.:

ददृशाते सभा(D5 सुखा)सीनौ तत्र रम्यां बहूदकाम् ।

—(l. 11) B1 सुदर्शिनीम् (for °र्शनाम्). Ś1 सुदर्शनाभिख्यातां च; D4.7 सुदर्शां नाम विख्यातां (for the prior half). Ñ2 V1 B2.3 D2.3 M4 पद्मसंकटां; B4 पद्मकंटकां (for पद्मसंकुलाम्). —D1 reads l. 13–15 after l. 23. —(l. 13) D4.5.7 रामस्तां वैदेह्यै (for काकुत्स्थो वैदेह्या). —Ñ2 ins. l. 1 after l. 13 and l. 2 after l. 15; B1.2.4 subst. for l. 14–15; B3 ins. l. 1 only after l. 13:

दूराददर्शच्चापि चित्रकूटं नगोत्तमम् ।
दिव्यतोयाभिवाहिन्या मन्दाकिन्योपशोभितम् ।

—(l. 14) Ñ2 तथेदं, D4.5.7 यथैतत्; M4 मह्यत्या (for यथेदं). V1 सरः (for वनम्). —(l. 15) D3 -[अ]तिवाहिन्या; D4.5.7 -प्रभवया (for -[अ]भिवाहिन्या). Ñ2 reads मन्दाकिन्या in marg. —Ñ2 V1 B M4 om. lines 16–23. —(l. 16) D2 विनत्स्यामः (meta.) (for निवत्स्यामः). —(l. 18) D3.5 स (for तु). —(l. 19) D2 सुमृणालानि. D3 सुगंधानि. —(l. 20) D3.4 उत्पाद्य (for उत्पाट्य). D1 [आ]नीय; D2 तां तु (for नीत्वा). D4.7 प्रीत्यर्थं सीतायै (by transp.). D1 समुपादयत्. D3 बहूनि समुपाहरत (for the post. half). —(l. 21) D6 आनीय (for आदाय). —(l. 22) D4.7 त्रिरात्रं तु (for °त्राय). D3.5 त(D5 य)त्रैते हि त्रिरात्रं तु (for the prior half). D2.3 प्राणधारणां. —(l. 23) D1–3.5 रात्र्यां; D4.7 रात्रि- (for रात्रौ). —After l. 23, D3 ins.:

प्रभातायां तु शर्वर्यां कृतपूर्वाह्णिकक्रियौ ।

18

Ś1 Ñ2 V1 B D1.2.6 M4 om. l. 1 and 2. —(l. 1) D7 अरिमर्दन. D3 आशया कामसंनिभ; D5 आशयामरसंनिभ (for the post half). —(l. 2) D4.7 [आ]त्मनः (for [अ]त्यजत्). —(l. 4) M4 सभा- (for सतां).

—For l. 4, D4.5.7 subst.:

पूर्वं संश्रुत्य रामाय यौवराज्यं विशांपते ।

D6 reads l. 5–7 in marg. —(l. 5) B3 (m. also as above) D3 वा (for च). V1 M4 -दातव्यौ. B1 दातव्यो यदि चावश्यं; D1 यदि चाग्र्याः प्रदातव्यौ (for the prior half). D1 प्रियायास (for प्रियायै). M4 तौ (for ते). Ñ2 वरः; V1 D1 M4 वरौ; B1 वरं (for वरः). For l. 5, D4.5.7 subst.:

अथ पश्चाद्वरो दत्तः प्रियायै वरद त्वया ।

D4.5.7 om. l. 6. —(l. 6) Ñ2 तु; D3 om. (subm.) (for ते). V1 D1.2 [ए]व; D3 [इ]ह (for [अ]पि). —After l. 6, B3 ins.:

दापितं सर्वलोकस्य वसिष्ठं च महामुनिम् ।

—(l. 7) V1 D1–3 M4 चेद् (for वा). D3 त्वनवानसि (for प्रव्राजयसि). Ś1 D6 वा वनं (for मे सुतम्). —For l. 7, D4.5.7 subst.:

अथ चेदनृताद्भीतो वरमस्यै प्रयच्छसि ।
[D5 भरताद् (for अनृ°).]

—D4.5.7 om. l. 8. —(l. 8) Ś1 B2 प्रतिज्ञया; B4 प्रतिज्ञाप्य. V1 D1–3 M4 [अ]भिषेक्ष्येहं. Ś1 Ñ2 V1 B3 D1.6 M4 [अ]भि- (for [उ]प-). —(l. 9) V1 B4 D1–3 M4 काम(D1 केह्य)-वश्यात्मा (for °वश्यत्वाद्). —For l. 9, Ś1 D4–7 subst.:

किमाशां प्रथमं दत्त्वा विप्रलब्धस्त्वया सुतः ।
[Ś1 D6 स्त्रीहेतोः (for किमाशां). D5 प्रथमां.]

—(l. 11) V1 D1.2 M4 राजवंशः; D3 कुले जातः (for अयं वंशः). Ś1 सत्यवान्; M4 प्रख्यातः (for सत्यवाक्). —For l. 11, D4.5.7 subst.:

इक्ष्वाकवः सत्यपरा येऽतीतास्तव बान्धवाः ।

—After l. 11, D4.5.7 read l. 17 (subst.). —D4.5.7 om. l. 12. —(l. 13) D4.5.7 तु (for च). V1 D1–3

इक्ष्वाकूणामयं वंशः सत्यवाक्प्रथितः क्षितौ ।
तत्र त्वया यौवराज्यं प्रतिज्ञायानृतं कृतम् ।
श्लोकश्चायं महाराज पौराणः प्रथितः क्षितौ ।
सत्यं पुरा तुलयता स्वयं गीतः स्वयंभुवा ।
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेवातिरिच्यते ।
जीवितेनाप्यतः सत्यं भुवि रक्षन्ति साधवः ।
न हि सत्यात्परो धर्मस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
सत्यात्समभवत्सोमः सोमाद्ब्रह्म ततोऽमृतम् ।
अद्भ्योऽग्निरग्नेः पृथिवी भूमेर्भूतानि जज्ञिरे ।
भूतेभ्यश्च विसर्गोऽयं पुनरावर्तकः स्मृतः ।
एवमेष विसर्गोऽयं सत्यादेव प्रतिष्ठितः ।
सत्येनार्कः प्रतपति सत्येनाप्यायते शशी ।
सत्येनामृतमुद्भूतं सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
वृषश्चतुष्पाद्भगवान्धर्मः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी सत्येनैव ध्रियन्त्युत ।
सत्येनैकेन यांल्लोकान्यान्ति सत्यव्रता नराः ।
न यान्तिताननृतिका इष्ट्वा क्रतुशतैरपि ।
सत्यप्रतिज्ञा नृपते राजानः सत्यवादिनः ।
पथिभिस्तेन गन्तव्यं तैर्गता यैः पितामहाः ।
द्वावेव कथितौ सद्भिः पन्थानौ वदतां वर ।
अहिंसा चैव सत्यं च यत्र धर्मः प्रतिष्ठितः ।
तदिदं रक्षितं सद्भिः सत्यमुत्सादितं त्वया ।
धर्मं चैतं समास्थाय त्वं चैवोन्मथितं यशः ।
वाति गन्धः सुमनसां प्रतिवातं कथंचन ।
धर्मजस्तु मनुष्याणां वाति गन्धः समन्ततः ।
चन्दनानां महार्हाणामगरूणां तथा प्रभो ।
नावस्थायी चिरं गन्धो यथा कीर्तिमयो नृणाम् ।
शतधायं गुणहरो गन्धो लोके चरिष्यति ।
अशुभस्यास्य महतः कर्मणः शाश्वतीः समाः ।

M4 न त्वयायं श्रुतः श्लोकः (for the prior half). V1 B4 D1-5.7 पुराणः. —(l. 14) V1 श्लोको; D1 पुरा (for स्वयं). D5 गीतं. —(l. 15) D1 तु (for first च). B2 हि (for second च). —(l. 16) D1 -सहस्रेभ्यः; D2 -सहस्राणि; D4.7 °त्तु (for -सहस्राद्धि). B M4 तु(M4 तो)लयित्वा प्र(B1 तु; B2.4 च)-पश्यामि (for the prior half). —After the prior half, Ñ2 ins. :

सत्यं चैव विशिष्यते ।
तुलयित्वा प्रपश्यामि.

Ñ2 B3 चैव (for एव). M4 विशिष्यते (for [अ]ति°). —After l. 16. D1.4.5.7 ins., while D3 ins. after l. 18 :

न सत्याद्विद्यते ह्यन्यत्सत्यं हि परमं पदम् ।
सत्यमेव परं लोके नराणां स्वर्गकाङ्क्षिणाम् ।
सत्यं विष्णुर्ब्रह्म सत्यं सत्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।

[(l. 2) D4.7 सत्यं हि परमं लोके (for the prior half). —(l. 3) D1 सत्य ब्रह्मा (for ब्रह्म सत्यं). D4 सत्ये यज्ञः प्रतिष्ठितः (for the post. half).]

—Thereafter D1 reads l. 18 for the first time, repeating it in its proper place. —(l. 17) V1 वित्तेन (for जीवितेन). B1.4 वक्ष्यंति (for रक्षन्ति). —For l. 17, D4.5.7 subst. and read after l. 11 :

जीवितेनापि ते सर्वे सत्यमेवाभिवव्रिरे ।

—(l. 19) V1 सोमा** (for °द्ब्रह्म). —(l. 20) D3 पृथिवी चाग्नेर् (for अग्नेः पृथिवी). B1 भूताग्नि (for भूतानि). —Ñ2 V1 B D2 M4 om. l. 21-22. —(l. 21) D1.3.5 निसर्गो. D7 om. स्मृतः. —(l. 22) D1.3 एव (for एष). D1.3.5 निसर्गो. D6 च (for ऽयं). Ś1 D6 सत्ये देव (for सत्यादेव). —(l. 23) D2 प्रतपते (for °पति). V1 [अ]र्कप्रतसिश्च. D1.2 तपते (for [आ]प्यायते). —(l. 24) Ñ2 B D2 M4 लोकः प्रतिष्ठितः. —D4.5.7 om. l. 25. —(l. 25) M4 (after corr. *pr m.* as above) वृक्ष (also *inf. lin. sec. m.* °त)श् (for वृषश्).

D2 सत्येन तुष्यते भगवान् (hypm.) (for the prior half). V1 B2 D1.2 M4 सत्ये धर्मः (by transp.) (for धर्मः सत्ये). —(l. 26) Ñ2 V1 B अंतरीक्षं. Ñ2 B1-3 धृतान्युत; B4 धृता यतः (for ध्रियन्त्युत). V1 सत्ये दैवं प्रियत्यतः (for the post. half). —(l. 27) D3 हि तथा (for [ए]केन यांल्). D4.7 सत्येन हि य(D7 प)था यांति (for the prior half). D4.7 लोकान्; D5 प्रति (for यान्ति). B2 सत्यपरा (for °व्रता). —(l. 28) D4.7 तानि (for तान्). —For l. 28, D2 subst. :

सत्यं नयन्ति तान्लोकानश्वमेधशतैरपि ।

—D2 om. l. 29. —(l. 29) V1 D1.3-5.7 M4 पुरुषाः (for राजानः). —After l. 29, V1 B4 D1.3 M4 ins. :

लभन्ते दुर्लभांल्लोकानश्वमेधशतैरपि ।

[V1 न लभन्ते (for लभन्ते). B4 om. the post. half.]

—Thereafter D3 cont., while D4.5.7 subst. for l. 30 :

क्रतुभिः सत्यवचनैः पन्थानं ते पितामहाः ।
यं गताः पुरुषव्याघ्रास्तं त्वं नैव गमिष्यसि ।

[(l. 1) D3 मे (for ते). —(l. 2) D5 ये (for यं). D3 पुरुषव्याघ्र.]

—V1 D1-3 M4 om. lines 30-68. —(l. 30) Ś1 D6 तेत्र (for तेन). Ś1 D6 गता यैस्ते (for तैर्गता यैः). —(l. 31) B4 द्वारे* (for द्वावेव). B4 ददतां (for वदतां). D5 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of l. 33. —(l. 32) B1 तत्र (for यत्र). —(l. 34) B2 D5 वा (for first च). B1 [ए]व; D4.7 [ए]नं (for [ए]तं). Ś1 D6 त्वया; D5 तच्च (for त्वं च). D4 मथितं; D7 प्रथितं (for [उ]न्मथितं). —(l. 35) B4 प्रतिवाचं (for °वातं). —(l. 36) Ś1 धर्मयुक्त-; D5 कर्मजस्तु; D6 धर्मध्रुवतु; D7 कर्मणस्तु (for धर्मजस्तु). D4.7 प्रतिवाति (for वाति गन्धः). —(l. 37) D4.5.7 तथा विभो (D4 °धां) (for तथा प्रभो). —(l. 38) Ś1 D6 नावस्थया; Ñ2 B1.3 न च स्थायी (for नावस्थायी). D4.5.7 तथा (D5 यथा) कीर्तिः समार्जिता (for the post. half). —(l. 39) Ś1 Ñ2 B3 D5.6 स तवायं (for शतधायं). B3 (m. also) गुणवहो (for °हरो). D4.7 स

इह मन्ये सुमहती भ्रूणहत्या त्वया कृता ।
प्रियायै वसुधा दत्ता रामः प्रव्राजितो वनम् ।
दिष्ट्या न याचितं त्वेतद्राघवो वध्यतामिति ।
न ह्येतदपि कैकेय्या दुर्लभं त्वयि धार्मिके ।
अनुभूतमिदं लोके यद्बध्वा बलवत्तरैः ।
ईश्वरैर्दुर्बलः कृप्यः क्रतौ पशुरिवाबलः ।
दृश्यन्ते हि नरा लोके बलवन्तो बलाधिकैः ।
आक्रम्यमाणा विजने सिंहैरिव महाद्विपाः ।
स मे सुतश्च शक्तोऽपि धर्मं प्रति सुदुर्बलः ।
अतः स कामानुत्सृज्य मां च त्यक्त्वा वनं गतः ।
किं नु मे त्वमुपालभ्य राजन्परुषया गिरा ।
परस्य कृत्वा किं मन्युमात्मभाग्येष्वसाधुषु ।
अनुनीतास्मि रामेण गच्छता बहुविस्तरम् ।
न मे वाच्यः पिता किंचिद्भवत्येति पुनः पुनः ।
न मदर्थं त्वया मातर्वाच्यो रूक्षं पिता मम ।
वाग्भिरुद्वेजनीयाभिरिति मां राघवोऽन्वशात् ।
साहं तेनानुशिष्टापि पुत्रस्नेहबलात्कृता ।
अवशा त्वां ब्रवीम्येवं मग्ना शोकमहार्णवे ।
का हि नामाप्रियं ब्रूयाद्भर्तारमिह मद्विधा ।
स्मरन्ती सत्कुले जन्म विनयं चापि जानती ।
लोके हि पुरुषः स्त्री वा तथा तत्कुरुते स्वयम् ।
यथा मधुरमुग्रं वा शृणोति लभतेऽपि वा ।
नूनं हि मम भाग्यानां वैदेह्या राघवस्य च ।
अचिन्त्यत्वात्तु दैवस्य त्वमेतत्कृतवान्नृप ।
न खल्वहं त्वां नृप दोषतो ब्रवी—
म्यनीश्वरं हीश्वरदेशिकं जगत् ।
दशा कृतान्तोपहतेयमाविला ।
किमत्र शक्यं पुरुषेण चेष्टितुम् ।
अतो नियोगात्तव सत्यवादी
सत्यां प्रतिज्ञां नृप पालयंस्ते ।
इतो महात्मा वनमेव रामो
गतः सुखान्यप्रतिमानि हित्वा ।

Colophon.

नवानुगुणः स्फारो (for the prior half). D4.7 लोके गंधः (by transp.) (for गन्धो लोके). B1 भविष्यति. —(l. 41) B1 इत्थं; B3 D4.5.7 इयं (for इह). D7 महती (subm.) (for सुमहती). —(l. 42) B1.4 D4.5.7 वसुधां दत्त्वा. —(l. 43) B1.2 याचितस्. B1 [ए]वं (for [ए]तद्). Ś1 D4–7 रामोयं (D5 °मो नः) (for राघवो). —(l. 45) Ś1 D6 न ह्यद्भुतम्; Ñ2 प्रत्यद्भुतम्; B3 अनुद्भुतम्; D4.5.7 नैतच्चित्रम् (for अनुभूतम्). B3 उक्तं; B4 बुद्ध्या(for बध्वा). —(l. 46) B4 क्लिश्यः; D4.7 कृष्येत्; D5 कुध्येत् (for कृप्यः). —(l. 47) Ś1 कृष्यंते; B4 ॰श्यंते; D6 धृष्यंते (for दृश्यन्ते). Ś1 D6 दुर्बला बलवत्तरैः (for the post. half). —(l. 48) D6 आकृष्यमाणा (for आक्रम्य°). B3 महाद्विपः. —(l. 49) Ś1 D4.6.7 सु-; D5 स- (for च). Ś1 D6 तु दुर्बलः (for सुदु°). —(l. 50) D4.5.7 ततः (for अतः). Ñ2 वने. —After l. 50, D4.5.7 ins. :

क्रोधमुत्पतितं तीव्रमशक्ताः शत्रुनिग्रहे ।
राजन्पतन्ति गात्रेषु नराः क्रुद्धा इवोरगाः ।

[(l. 1) D5 -विग्रहे (for -नि°). —(l. 2) D7 पतित- (for पतन्ति). D5 जरयंति स्वगात्रेषु (for the prior half).]

—(l. 51) Ñ2 नाम; B1.2.4 वा मे; B3 रामे; D4 तु मे (for नु मे). D7 पुरुषया. —(l. 52) D4.7 मन्युर्. Ś1 -भागेषु (for -भाग्येषु). Ñ2 B2.3 D4 साधुषु. —(l. 53) D5 तु (for [अ]-स्मि). —After l. 53, B3 ins. :

तवार्थे च महाराज पुत्रेण करुणात्मना ।

—(l. 55) B4 तदर्थं (for म°). Ś1 D6 वाच्यो; D4 वाचा (for मातर्). Ś1 D6 रूक्षं मातः; D4.5.7 रूक्षं वाच्यः (by transp.) (for वाच्यो रूक्षं). —(l. 56) D4.7 मे (for मां). B3 [ऽ]न्वगात् (for ऽन्वशात्). —(l. 57) Ñ2 B2–4 [अ]स्मि (for [अ]पि). —(l. 58) D7 त्वा. Ś1 D4–7 [ए]तन् (for [ए]वं). —(l. 60) D5 सुकुले (for सत्कुले). B1 विनयज्ञा (for विनयं च). Ś1 B3 जानकी; B4 जीवती (for जानती). —D6 reads lines 61–62 in marg. —(l. 61) B1 यथावत्; B2 तथा च; B4 तथा स (for तथा तत्). —(l. 62) B1.2.4 तथा (for यथा). B4 ह्याशृणोति (for वा शृ°). D4.7 ग्रसते (for लभते). D6 च (for वा). —(l. 63) B2 (m. also as above) हीनाद् (for नूनं). B4 वाक्यानां (for भाग्यानां). Ś1 D4–7 वैमुख्याद् (for वैदेह्या). —(l. 64) Ś1 D4–7 च (for तु). B4 अचिंत्य॰॰ (for अचिन्त्यत्वात्तु). Ñ2 B3 D5 एवं; B2 एव (for एतत्). —(l. 65) B1 केवलं (for खल्वहं). Ś1 D6 त्वा; D7 om. (for त्वां). D4.5.7 ब्रजामि (for ब्रवीमि). —(l. 66) Ś1 D6 -दैशिकं; Ñ2 B3 -देशकं; B1 -देशिनं (for -देशिकं). —(l. 67) B1 [उ]पहतेन मां विना; B3 [उ]पहति विना॰॰; D5 [उ]पहितेयमाविला. —(l. 68) Ś1 चिंतितुं; B4 D6.7 चेष्टितं (for चेष्टितुम्). —(l. 69) Ñ2 स सन्; V1 D2.3 योसौ; B1 स त्वं; B2.4 स मन्; B3 स तन्; D1 यस्मा; M4 असौ (for अतो). B1.3 नियोगातुर-; B2 °द्भव (for नियोगात्तव). —(l. 70) B3 पालयंतु. —For l. 69–72, D4.5.7 subst. :

स मे सुतस्त्वां प्रति यद्व्रतव्रतः
स्थितः सपत्नीवचनात्तवाज्ञया ।
इदं फलं तस्य निशाम्य याम्यहम्
यदस्मि शोके विपुले निपातिता ।

[(l. 4) D4 वदास्मि (for यदस्मि).]

Colophon. —*Sarga name* : M4 om. Ś1 कौसल्याप्रलापो; Ñ2 B D6 कौसल्योपालंभः; V1 D2.3 कौसल्याविलापो; D1 कौसिल्या-वाक्यं; D4.5.7 दशरथोपालंभः. —*Sarga no.* (figures; words or both) : B1.4 D3 om. Ś1 65; Ñ2 D4 60; V1 D7 M4 61; B2 49; B3 56; D1 117; D2.5 64; D6 62. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः.

19

After 1401*, D4.5.7 ins.:

एकपुत्रश्च वृद्धश्च चक्षुषा च विनाकृतः।
व्यक्तमस्यां हि वेलायां पिता मे पुत्रवत्सलः।
चिरायत्यद्य मे पुत्रः कामादित्यभिधास्यति।
व्यक्तं स रमतीत्येव क्रोधमेष्यति मे पिता।
अविज्ञाय हि मे बाधामिमां दुर्बलजीवनाम्।
व्यक्तं ज्ञास्यति मे माता नृत्यति क्रीडतीति वा।
न ज्ञास्यति शयानं मां नदीतीरसमाहतम्।
बालस्याशिष्टतां ज्ञात्वा दोषैः प्रक्ष्यति मे गुरुः।
न ज्ञास्यति स मामद्य हतः शेते क्षिताविति।
बालस्य व्रतनित्यस्य कौमारव्रतचारिणः।
विनाशः क्षत्रसदृशो ममायं कथमागतः।
निर्वैरस्याप्रसङ्गस्य तपस्याभिरतस्य च।
कथं त्वसदृशं प्राप्तं मयैतन्निधनं निशि।
क्षत्रियैरप्रसङ्गस्य विप्रकृष्टस्य सर्वशः।
केनेदं निधनं दृष्टं तापसस्य विशेषतः।
मयाप्राप्यमिदं प्राप्तमत्र मे नास्ति संशयः।
इह पूर्वं कृतं कर्म शुभाशुभमवाप्यते।
उपाघ्रास्यति मूर्धानं कस्येदानीं पिता मम।
कस्याग्निहोत्रकालेषु दास्यत्याज्ञां पुनःपुनः।
कस्य गात्रं रजोध्वस्तं स्नेहशीतेन वारिणा।
संप्रमार्क्ष्यति संहृष्टः परिष्वज्य पिता मम।
स एवमार्तो विलपन्मुनेः सुतः
शरेण गाढं हृदयेऽभिपीडितः।
क्षितौ विपन्नो व्यथितोऽभवत्तदा
विमूढचेताश्च्युतबाष्पलोचनः।

Colophon.

स तु संज्ञां मुहूर्तेन प्रतिलभ्य तपोधनः।
सशल्यं हृदयं दृष्ट्वा विललापार्तवत्पुनः।
तपस्यभिरतो नित्यं प्रथमे यौवने हतः।
भग्नं द्रुममिवारण्ये नाद्य पश्यति मां पिता।
को नु पानीयमाहृत्य पितुर्मम फलानि च।
दास्यत्यन्धस्य वृद्धस्य जनन्याश्च हते मयि।
मया कस्य त्वपकृतं यतोऽस्म्येवं निपातितः।
ताभ्यां पापकृत कस्य यौ तौ मयि हते हतौ।
एकपुत्रौ कथं वृद्धौ हतपुत्रौ चरिष्यतः।
तयोर्मयि सुखाशा च पुत्राशा च तपस्विनोः।

20

After 1522*, Ś1 Ñ2 V1 B D1-3.6 M4 ins.:

हा महाराज धर्मज्ञ कृपणानाथवत्सल।
महत्यगाधे पतितां पाहि मां शोकसागरे।
सुखैधिता त्वया त्यक्ता त्वन्नाथा त्वत्परायणा।
यत्त्वां नानुम्रिये चाद्य सर्वथैव धिगस्तु माम्।
न्याय्यं धर्म्यं यशस्यं च मार्गं सत्स्त्रीनिषेवितम्।
अधिगन्तुं न शक्ष्यामि रामसंदर्शनाशया।
किं मया न कृतं साधु भवेदद्य जनाधिप।
यदि तेऽहं शरीरेण सह दाहमवाप्नुयाम्।
गच्छन्तं परलोकाय यदि त्वामनुयाम्यहम्।
सुकृतानां मया तेऽद्य राजन्प्रतिकृतं भवेत्।

19

D5 om. (hapl.) l. 1-4 (cf. l. 3 of 1401*). —(l. 5) D5 न ज्ञास्यति; D7 विज्ञाप्यति (for अविज्ञाय). D5 पापाम् (for बाधाम्). D5.7 -जीविकां (D7 °तां). —(l. 6) D4.5 नृत्यते. —(l. 10) D5 वननित्यं च (for व्रतनित्यस्य). —(l. 11) D5 मया (for मम). —D4 om. (hapl.) from the post. half of l. 12 up to the prior half of l. 14. —(l. 17) D4 इह पूर्वकृतं. —(l. 19) D4.7 पिता मम (D7 °*) (for पुनः पुनः). —(l. 20) D7 स्नेहः (for स्नेह-). D5 पाणिना (for वारिणा). —(l. 21) D4.7 संप्रमार्ज्यति. —(l. 23) D5 निपीडितः (for ऽभि°).

Colophon. —*Sarga name*: D4.5.7 शापवर्णने (D7 °नं). —*Sarga no.* (figures, words or both): D4 63; D5 67; D7 64.

—(l. 28) D5 [अ]भिरतं. D5 हतं (for हतः). —(l. 29) D4 मग्नद्रुमम्. —(l. 30) D4 आभाष्य; D7 आनीय (for आहृत्य). —(l. 32) D4.7 [अ]पि न कृतं (for त्वपकृतं). —(l. 33) D4 पापं, D5 वाप- (for पाप-). D4 हते मयि (by transp.). —(l. 34) D5 करिष्यतः. —(l. 35) D5 ययोर् (for तयोर्).

20

(l. 1) V1 D1-3 हा राम हा महाराज (for the prior half). —For l. 1, Ś1 D6 subst.:

महाराज महाबाहो महाप्राज्ञ महाबल।

—(l. 2) D2 मज्जति (for महति). V1 M4 पतिता (for °तां). V1 D1-3 M4 त्राहि (for पाहि). —After l. 2, B2 ins.:

अनाथां कृपणां दीनां पुत्रशोकेन कर्शिताम्।

—(l. 3) Ś1 D6 सुखोचिता; M4 सुखभृता (for सुखैधिता). V1 D1-3 व्यक्तं (for त्यक्ता). —(l. 4) B4 D1-3 M4 या (for यत्). M4 त्वा (for त्वां). V1 D1-3 M4 [अ]नुम्रि(V1 °मृ)यामि (for °म्रिये च). Ś1 D6 त्यक्ता त्वया विशेषाद्य (for the prior half). D3 मा (for माम्). —(l. 5) Ś1 B1 धर्मं (for धर्म्यं). V1 सुस्त्री- (for सत्स्त्री-). Ś1 D6 साध्विनिषेवितं. —For l. 5, M4 subst.:

नायं धन्यो यशस्यश्च मार्गः सुस्त्रीनिषेवितः।

—V1 D1-3 M4 om. l. 6-8. —(l. 6) Ś1 B1.2.4 D6 अनुगंतुं (for अधि°). Ñ2 शक्नोमि (for शक्ष्यामि). —B4 om. l. 10-11. —(l. 10) Ś1 D6 सुकृतं न (for सुकृतानां). —For l. 9-10, V1 D1-3 M4 subst.:

यद्यहं त्वानुगच्छेयमेवं प्रतिकृतं भवेत्।

—(l. 11) V1 D1-3 M4 तु (D3 नु) न (for नैव) and भर्तुः (for पत्युः). —(l. 12) Ś1 B1.2.4 चिता- (for चितां). V1 त्वां

नूनं नैवाहमर्हामि पापा पत्युः सलोकताम् ।
या त्वां चितां समारूढं नान्धारोक्ष्यामि धिक्कृता ।
कालस्य वशगो जन्तुर्न मर्तुं स्वयमीश्वरः ।
जीवितुं वाप्यतो न त्वां राजन्नाहमनुम्रिये ।
गते दशरथे स्वर्गं रामे चारण्यमाश्रिते ।
अहमेका परिभ्रष्टा न्यग्रोधे रश्मिवानिव ।
क्वासि राम महाबाहो क्वासि लक्ष्मण सुव्रत ।
हा क्वासि साध्वि वैदेहि न मां जानीत दुःखिताम् ।

21

After 2.60.7, D4 5.7 ins. :

इदं कृतमचिन्त्यं च पुत्रार्थे कर्म गर्हितम् ।
न जातु भरतो विद्वान्पूजयेदिति मे मतिः ।
स हि सद्धर्मचारित्रः सौम्यसत्त्वो दृढव्रतः ।
सा त्वमेवंगते मार्गे कैकेयि समवस्थिता ।
अपि च श्रूयमाणं च रामं यास्यति पृष्ठतः ।
अपापः पापसंकल्पे भरतो दूषितस्त्वया ।
आत्मानं मनुजेन्द्रस्य राघवप्रभृतीनपि ।
शोचितव्ये समाने तु का नु शक्ष्यामि शोचितुम् ।
महाराज महाबाहो महाप्राज्ञ महाबल ।
नष्टामगाधे पतितां पश्य मां शोकसागरे ।
त्वदधीना त्वया गुप्ता त्वत्सती मानिता त्वया ।
या त्वहं नानुगच्छामि कदर्या किं ततः परम् ।
आर्यं परमधर्मिष्ठं मार्गं सत्स्त्रीनिषेवितम् ।
न शक्नोम्युपसंप्राप्तुं रामदर्शनकाङ्क्षया ।
किं मया न कृतं साधु भवेद्यदि तवानघ ।
इदं शरीरमालिङ्ग्य प्रविशेयं हुताशनम् ।
यदि त्वामनुगच्छेय लभेयं त्वत्सलोकताम् ।
जघन्येनात्मनानेन किं स्याच्चोपकृतं मया ।
न नूनमहमश्रीका भर्तुरर्हा सलोकताम् ।
याहं पतिव्रताचारा चितां न त्वाविशामि ते ।
न त्वस्ति केतुः कल्पो वा यन्मृतस्याधिरोहणम् ।
आयुःप्रमाणं जीवन्ति न मर्त्यः कश्चिदीश्वरः ।
नाभिगच्छामि यन्मृत्युं जीवितं बलवत्तरम् ।
गते दशरथे स्वर्गं रामे चारण्यमाश्रिते ।
अहमेका परिभ्रष्टा न्यग्रोधे रश्मिवानिव ।
क्वासि राम महाबाहो क्वासि लक्ष्मण सुव्रत ।
न पश्यतो मां दुःखार्तां धर्मज्ञे क्वासि मैथिलि ।
अनृणासि हि धर्मस्य धन्या खल्वसि मैथिलि ।
समानशीलया भर्तुः पतिलोकं जिगीषसि ।
भर्ता प्रथमतो बन्धुर्भर्ता प्रथमतो गुरुः ।
भर्तैव खलु नारीणां यज्ञो भर्तैव चाश्रमः ।
इति सा सुतशोकस्य पतिशोकस्य चोभयोः ।
विलपन्ती स्थिता मध्ये क्रोशन्ती कुररी यथा ।
सर्वदानावृतद्वारो वसिष्ठो गुरुसत्तमः ।
तामुपानाययामास बाष्पवर्षाभिवर्षिणीम् ।

चेष्टितां समारूढं (for the prior half). Ś1 D6 नानुत्रेक्ष्यामि; Ñ2 न त्वां वक्ष्यामि; V1 D1-3 न त्वा°; B1 न ह्या°; B2 M4 नान्वा°; B4 नानु° (for नान्धारोक्ष्यामि). Ś1 D6 वै चितां (for धिक्कृता). —(l. 13) D2 नित्यं (for जन्तुर्). Ś1 मर्त्यः; V1 स्मर्तुं; D3 lacuna (for मर्तुं). V1 D1-3 M4 कश्चिद् (for स्वयम्). —(l. 14) B2.4 D2 जीवितं; D1 जीवितो (for °तुं). Ś1 D6 च (for वा). V1 D1 यत् (for first न). D3 जीवितुं यास्यतो यात्वा (for the prior half). Ś1 B2 D6 अनुश्र(D6 °श्रि)ये (for °म्रिये). V1 D1-3 M4 राजन्नानुम्रि(V1 D2 °मृ)याम्यहं (for the post. half). —Ś1 Ñ2 B2 D6 M4 om. l. 15-16; while B1 reads l. 15-16 before 1522*. —B3 reads l. 15-16 in marg. —(l. 15) B3.4 स्वर्गे (for स्वर्गं). B3 आस्थिते (for आश्रिते). —(l. 16) B1 अहमेकायने नष्टा (for the prior half). B3.4 रोहमानिव (for रश्मिवानिव). D3 कथं स्थास्यामि मानद (for the post. half). —For l. 17, V1 D1-3 M4 subst. :

कासि राम गतः पुत्र सौमित्रे कासि लक्ष्मण ।

[M4 पश्य मां (for लक्ष्मण).]

—(l. 18) Ś1 D6 क्वासि त्वं (for हा क्वासि). Ś1 D6 जानासि; B2 जानीथ (for जानीत). —For l. 18, V1 D1-3 M4 subst. :

कासि वैदेहि धर्मज्ञे न मां पश्यसि दुःखिताम् ।

[V1 पश्य सु- (for पश्यसि). M4 ननु मां पश्य दुःखितां (for the post. half).]

21

(l. 3) D5 सौम्यः सत्यो (for सौम्यसत्त्वो). —(l. 4) D5 एवंविधे (for °गते). —(l. 5) D5 क्षममाणस्तु (for श्रूयमाणं च). D5 रामो (for रामं). D5 संस्थितं (for पृष्ठतः). —(l. 6) = l. 6 of 1532*. D7 पापसंकल्पो. —(l. 7) D4.7 -प्रभृतीनि च (for °तीनपि). —(l. 8) D5 किं तु वक्ष्यामि (for का नु शक्ष्यामि). D4 जीवितुं (for शोचितुम्). —(l. 10) D7 नष्टगाधेन (for नष्टामगाधे). —(l. 11) D5 त्वत्सखी (for त्वत्सती). D5 च या (for त्वया). —(l. 13) D5 मार्गं (for आर्यं). D5 आर्यस्त्रीभिर् (for मार्गं सत्स्त्री-). —(l. 14) D7 [अ]शक्नोमि. D5 न शक्ष्याम्युपसंक्रातुं (for the prior half). D4 रामं (for राम-). —(l. 16) = l. 2 of 1534*. —D5 om. (hapl.) l. 18-19. —D5 om l. 21. —(l. 21) D7 ननु (for न तु). —(l. 22) D5 जागर्ति (for जीवन्ति). D5 मर्तुं (for मर्त्यः). —(l. 23) D5 [अ]धिगच्छामि (for [अ]भि°). D5(after corr. marg. as above).7 या (for यन्). D5 जीविताद् (for जीवितं). —(l. 24) D4.7 याते (for गते). —(l. 27) D5 पश्यथो (for °तो). D5 शोकार्तां (for दुःखार्तां). —(l. 31) D7 [आ]श्रमं (for °मः). —(l. 32) D4 -लोकस्य (for -शोकस्य). —(l. 34) D4 -द्वारे (for -द्वारो). —(l. 35) D4 उपानययामास (for उपाना°).

22

V1 D1-3.5 ins. after 2.71.25; while Ś1 Ñ B D4.6.7 M4 ins. after Sarga 71 :

एवं विधाय सत्कारं भरतः पृथिवीपतेः।
जलक्रियां ततः सर्वां कर्तुं समुपचक्रमे।
पुण्यां पुण्यजलाकीर्णां महर्षिगणसेविताम्।
उदकं स पितुर्दातुं सरयूं सरितं ययौ।
अवगाह्य ततः पुण्यां सरयूं ससुहृज्जनः।
ददौ पितरमुद्दिश्य भरतः सलिलाञ्जलिम्।
ददतः सलिलं तस्य भरतस्य महात्मनः।
सांनिध्यं सरितः पुण्याः सरय्वां प्रददुस्तदा।
विपाशा च शतद्रुश्च गङ्गा च यमुना तथा।
सरस्वती चन्द्रभागा तथान्याः सरितां वराः।
तासां नदीनां पुण्यानां सलिलेन दिवंगतम्।
पितरं तर्पयामास भरतः ससुहृज्जनः।
स च पौरजनः सर्वः सामात्यः सपुरोहितः।
तर्पयामास राजानं सलिलेन विधानतः।
ततः कृत्वोदकं सर्वे पौरजानपदा जनाः।
पृथगाश्वासयामासुर्भरतं शोकलालसम्।
आश्वास्यमानस्तैश्चापि भरतः प्रययौ ततः।
तैरेव सहितः सर्वैरयोध्यां नगरीं ततः।
दूरादेव च तां दृष्ट्वा दीनातुरजनावृताम्।
पुरीमयोध्यां भरतः पौरान्वचनमब्रवीत्।
गते स्वर्गं नरपतौ रामे चारण्यमाश्रिते।
भातीयं मे निरानन्दा श्मशानसदृशी पुरी।
प्रमदा हतवीरेव विचन्द्रेव च शर्वरी।
विहीना नरदेवेन पुरीयं न विराजते।
नेच्छाम्येतामहं द्रष्टुं प्रवेष्टुं वा हतत्विषम्।
इहैव प्रायमाशिष्ये पितुर्दर्शनकाङ्क्षया।
किं मे पित्रा विहीनस्य जीवितेन सुखेन वा।
इच्छामि जीवितुं नाहमनुयास्यामि भूमिपम्।
अथ राज्ञो महामात्रो धर्मपाल इति श्रुतः।
परिदेवयमानं स भरतं वाक्यमब्रवीत्।

22

Before l. 1, D2.3.5 ins. :

अश्रुपूर्णेक्षणश्चैव शोकक्रान्तो निशम्य च।

[D3 missing from पू to क्रान् and then reads तौ. D5 अश्रुपूर्णेक्षणौ तौ च (for the prior half). D5 शोकाक्रांतौ (for शोकक्रान्तो). D5 हि (for च).]

—(l. 1) Ñ1 B D2.3.5 संकालनं कृत्वा; V1 D1 M4 संस्क(V1 °स्का)रणं कृत्वा; D4.7 सत्कालनं कृत्वा (for विधाय सत्कारं). D1.3 पृथिवीपतिः; D4 सत्पराक्रमः. —(l. 2) Ñ B D4.5.7 M4 पितुः; D3 om. (for ततः). Ñ2 V1 B D3 M4 धीमान्; D1 कर्तुं (for सर्वां). D1 धीमान् (for कर्तुं). —(l. 3) D7 पुण्य-. Ś1 Ñ1 D2.4-7 -जलां प्राप्य; V1 M4 -जनाकीर्णां; B1.3.4 -जला(B4 °लां)पूर्णां (for -जलाकीर्णां). D3.5 -सेवितं. —(l. 4) Ñ1 B1.2.4 D2.5 सरितं सरयूं (by transp.); Ñ2 B3 स्वरितं सरयूं; D4 शरयूसरितं (for सरयूं सरितं). —(l. 5) B2 पूज्यां (for पुण्यां). —(l. 6) Ś1 D3.6.7 स जलांजलिं; B3 स तिलांजलिं. —(l. 7) B4 ददौ*; D3 repeats (for ददतः). —(l. 8) Ñ2 V1 B2-4 D1 सरय्वाः; D2 स*य्वां (for सरय्वां). Ś1 D6 विदधुस्; B2.4 प्रययुस् (for प्रददुस्). Ñ1 V1 D1-5.7 ततः (for तदा). —(l. 9) V1 om.; D1-3.5 M4 [अ]थ (for third च). B4 तदा. —(l. 10) D2 नद्यस्ताः (for तथान्याः). Ñ2 B सरितो (for °तां). —(l. 11) V1 स तं (for तासां). D2 om. (hapl.) from दिवंगतं up to सलिलेन in l. 14. —(l. 13) V1 स सर्वमातृसंयुक्तः (for the prior half). D3.6 सामान्यः (for सामात्यः). —(l. 14) D4.7 समंततः (for विधानतः). —(l. 15) D2-5.7 कृतोदकाः(D4.7 °कं) (for कृत्वोदकं). Ś1 D6 ते तु (for सर्वे). Ś1 D6 विधानेन नृपस्य च (for the post. half). —(l. 16) Ś1 D6 आस्थापयामासुः; Ñ1 आश्वासयामास; V1 आश्वास*मासुर्. —(l. 17) V1 D1.3 [अ]थ (for [अ]पि). Ś1 V1 D1.3.6 प्रययौ भरतस् (by transp.). V1 D1 तदा (for ततः). —(l. 18) Ñ1 तेनैव (for तैरेव). V1 B1.4 अयोध्या- (for °ध्यां). V1 *गमत् (for नगरीं). Ś1 D1.6 M4 तदा (for ततः). —For l. 18, D2-5.7 subst. :

तैरेव सहितोऽयोध्यां सीदमानो मुहुर्मुहुः।

—(l. 19) D2.3.5.7 तु (for च). —(l. 21) D3 दशरथे (for नरपतौ). D1 M4 नरपतौ स्वर्गं (by transp.). Ś1 Ñ2 B D6 वनम् (for [अ]रण्यम्). V1 गते च नृपतौ स्वर्गं (for the prior half). —(l. 22) B1.2.4 न भातीयं; D5 भारतीयं (for भातीयं मे). —D4 om. l. 23. —(l. 23) B2 पृतना (for प्रमदा). B1 विना चंद्रेण; D2.3.5 गतचंद्रेव (for विचन्द्रेव च). —(l. 24) D2-5.7 -चंद्रेण (for -देवेन). D1 मे (for [इ]यं). Ś1 च (for न). —(l. 25) Ñ B [ए]नाम्; M4 [अ]हम् (for [ए]ताम्). M4 इमां (for अहं). Ñ1 उपवेष्टुं; V1 B2.4 D1-3.5 M4 न प्रवेष्टुं; B1 *** वा (for प्रवेष्टुं वा). B3 D7 हतद्विषं; B4 M4 न(M4 ग)तत्विषं (for हतत्विषम्). —(l. 26) M4 प्रायमावेक्ष्ये (for °शिष्ये). D2-5.7 पितृ- (for पितुर्). Ś1 D4.6.7 -काम्यया (for -काङ्क्षया). —(l. 27) Ñ2 B1.3 D7 च (for वा). D2 सुखेव ना (meta.). —(l. 28) D2 जीविते न (for जीवितुं न). Ñ2 B3 भूपतिं; D2.4.5.7 तं(D7 ते) प्रियं; D3 तं नृपं (for भूमिपम्). —(l. 29) V1 D1 तत्र; D2-5.7 ततो; M4 तस्य (for अथ). Ñ1 V1 B1 D1-3 महामात्यो (for °मात्रो). D1 स्मृतः. —(l. 30) Ś1 V1 D6 तं (for स). —D1 om. (hapl. ?) l. 31-32; D2 om. l. 31. —(l. 31) B2 शोषं; D4 मोक्षं (for मोक्षं). —For l. 31, Ś1 D6 subst. :

शोको विमृज्यतामेष यः प्राप्तो भरताशु वै।

[D6 विमुच्यताम् (for विमृज्य°).]

—(l. 32) Ñ1 D2 M4 कुलत्वस्येव; Ñ2 B2-4 कुश्रुतस्ये(Ñ2 °स्यै)व; B1 अश्रुतस्येव; D4.7 कुलस्य स्वरय; D5 हीनवीर्यस्य (for कुलस्य त्वरय). V1 कुरु वाक्यं ममैवेदम्; D3 क्रोशतस्तव नैवेदम् (for

शोचतो मुह्यतश्चैव मोघं ते भरत श्रुतम् ।
कुलस्य त्वस्य तेनेदमनुरूपं नृपात्मज ।
शोकं भरत नात्यर्थं निर्बन्धात्कर्तुमर्हसि ।
सर्वस्वजननाशेऽपि न हि शोचन्ति पण्डिताः ।
शोचतो रुदतश्चापि यदि नाम मृतः पुनः ।
संजीवेत्स्वजनः कश्चिन्नानुशोचेत्स सर्वशः ।
यदा त्ववश्यं मर्तव्यं सर्वैरस्माभिरागतैः ।
मृत्युकाले तदा शोके नास्ति सामर्थ्यमण्वपि ।
एह्याशु त्वं सहास्माभिरयोध्यां प्रविश प्रभो ।
स्वजनं शोकसंतप्तं समाश्वासय मानद ।
ततोऽनन्तरमेव त्वं स्वर्गतस्य महीपतेः ।
श्राद्धकर्मप्रदानानि विधिवत्कर्तुमर्हसि ।
त्वं ह्यद्य नाथः सर्वेषामस्माकं स्वजनस्य च ।
शोचितुं नार्हसि त्वं नः प्रजानां नाथतां गतः ।
एवमुक्तः स विप्रेण धर्मपालेन धार्मिकः ।
प्रविवेश निरानन्दामयोध्यां सपदानुगः ।
विशून्यचत्वरपथां विध्वस्तविपणापणाम् ।
शोकातुरजनाकीर्णां दीनस्वजननादिताम् ।
ततो विवेश स्वजनेन संवृतः
पितुर्निवेशं भरतोऽतिदुःखितः ।
विहीनमिन्द्रप्रतिमेन राज्ञा
गतोत्सवाकारमिवातिनिष्प्रभम् ।
प्रविश्य तस्मिंश्च पितुर्निवेशने
तृणानि संस्तीर्य दशाहमातुरः ।
ततः स सुष्वाप तमेव चिन्तयन्
पितुर्विनाशं भरतः प्रतापवान् ।

23

Before Sarga 75, Ś1 Ñ V1 B D1-7 M4 ins. :

संप्राप्तो व्यसनं कृच्छ्रं हीनवर्णस्वरेन्द्रियः ।
भरतो न रराजार्तः शशीव समभिप्लुतः ।
पितुश्च मरणाद्दीनो रामप्रव्राजनेन च ।
कैकेय्याश्चार्थलुब्धाया धर्मत्यागेन पीडितः ।
सोऽपश्यंस्तस्य दुःखस्य सागरस्येव संक्षयम् ।

the prior half). —(l. 33) Ś1 D6 त्वमेवं (for निर्बन्धात्). —For l. 33, Ñ1 V1 D1-5.7 M4 subst. :

शोके भरत निर्बन्धं नात्यर्थं कर्तुमर्हसि ।

[D2-4.7 नात्यंतं (for °त्यर्थं).]

—(l. 34) D2.4.7 सर्वस्वजन(D2 °धन)नाशे हि (for the prior half). Ś1 D1.6 [ए]व शोचंति; V1 D3 M4 शोचंतीह; D2.4.5.7 शोचंति हि (by transp.) (for हि शोचन्ति). —M4 om. l. 35. —(l. 35) D2 भरतः (for शोचतो). Ś1 भरतश्; B1 वदतश्; D2 *चतो (for रुदतश्). V1 D1.3-5.7 रुदन: शोचतो (by transp.). Ñ2 B1.3 चैव; V1 D1-5.7 वापि (for चापि). Ñ1 (marg. also as above) मृतः कथं; V1 D1.3 पुनर्मृ(V1 °वृं)तः; B4 सुतः पुनः. —(l. 36) Ñ1 V1 B2 D1.3.4.7 स(D1 *) जीवेत्; D2 जीवेत (for संजीवेत्). Ś1 D6 तदा शोचेत्स; Ñ1 D2.3 ननु शोचे(D2 °चा)म; Ñ2 B D4.7 अनुशोचेम; V1 D1 न त्वं(D1 तु) शोचेम; D5 नानुशोचेत (for नानुशोचेत्स). —For l. 36, M4 subst. :

सजीवे स्वजने सर्वे किंस्विच्छोचेम सर्वशः ।

—(l. 37) D1 [अ]वशं; D2 *वश्यं (for °श्यं). Ñ2 B यातव्यं; V1 शांत°; D1-3 गंत° (for मर्तव्यं). Ñ2 देहिभिर् (for अस्माभिर्). —(l. 38) Ś1 शोको (for °के). —(l. 40) Ñ2 B3 तम् (for सम्). Ś1 आश्वसय (for आश्वा°). Ś1 Ñ2 B D6 मा शुचः (for मानद). —(l. 41) D3 एतत् (for एव). —(l. 42) Ś1 D6 -प्रयत्नेन; Ñ2 B1.3 -विधानानि; D2.5 -प्रधानानि; D4.7 -प्रधानादि (for -प्रदानानि). —(l. 43) D5 तु (for हि). M4 त्वमद्य. V1 ह्यनाथस्य; B1 D6 ह्यनाथः (for ह्यद्य नाथः). D3 त्वं ह्यद्य नाथ नाथः सर्वेषां (hypm.) (for the prior half). B4 सुजनस्य (for स्व°). D2 om. च (subm.). —(l. 44) V1 D1-5.7 M4 नार्हसे; B4 नार्हतस् (for °सि). Ñ B3 D1.3 [अ]तस्त्वं; V1 D2.5 तत्त्वं; B2 यतस; B4 त्वं हि; D4.7 नरत्वं (by transp.); M4 तु त्वं (for त्वं नः). B1 नार्हस्यतः शोचितुं (subm.) (for the prior half). B2 (before corr. as above) त्वं प्रजा- (for प्रजानां). —(l. 45) B4 D3 उक्तं (for उक्तः). D2 तु (for स). —(l. 46) D2-5.7 गतानंदाम्(D2.4.7 °दो) (for निरा°). D2.4.7 ह्ययोध्यां (for अ°). —(l. 47) B4 -विगणागणां (for -विपणापणाम्). —(l. 48) Ś1 D6 दीनां (for दीन-). V1 B2 D1.2.4.5.7 -स्वन(D4.7 °र)नि(V1 D1.2 °वि)नादितां; D3 -स्वजनविनादितां (hypm.); M4 -निस्वन° (for -स्वजननादिताम्). —(l. 52) M4 -[आ]नंदम् (for -[आ]कारम्). D4.7 M4 अतीव- (for इवाति-). Ñ1 D1-3.5.7 -निः(D7 निष्)प्रभां(D2.3 °भं); V1 -दुःखितः (for -निष्प्रभम्). —(l. 53) Ś1 D6 M4 तु (for च). Ñ1 D2.4.5.7 निवेशने पितुः (by transp.); V1 पितुर्निवेशनं. —(l. 54) B3 संस्तूय (sic) (for संस्तीर्य). V1 D1 M4 उत्सुकः (for आतुरः). —(l. 55) D5 समुत्थाय (for स सुष्वाप). —(l. 56) B2 निवासं (for विनाशं). V1 D1 M4 [ऽ]तिदुःखितः (for प्रतापवान्).

—Thereafter Ś1 Ñ B D4.6.7 M4 read an addl. colophon. —*Sarga name* : Ś1 Ñ2 B3 D6 उदकप्रदानं; Ñ1 भरतोदकप्रदानं; B1.2.4 उदकहा(B4 °पा)नं; D4.7 उदकप्रदानिकः. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1 D6 om. Ś1 89; Ñ2 85; B2 73; B3 74; B4 79; D4 M4 83; D7 84. —After Colophon, D6 concludes with रामाय नमः.

23

(l. 1) V1 D1.4 स प्राप्तो. B3 भरतः (for व्यसनं). Ñ B2 D2.3.5-7 कृत्स्नं. M4 रूक्ष- (for हीन-). V1 -मुखेंद्रियः; M4 -स्वरोदयः (for -स्वरेन्द्रियः). —(l. 2) B1 शरीर- (for शशीव). —(l. 3) V1 मरणे (for °णाद्). D4 भीतो (for दीनो). Ñ2 -प्रव्रजनेन; V1 -प्रव्राजितेन (for -प्रव्राजनेन). —(l. 4) B1 राज्य-; B2.3 चाथ; D3 स्वार्थ- (for चार्थ-). —(l. 5) Ś1 Ñ2 BD6 अपश्यंस्; V1 D1.2 M4 सोपश्यत् (for सोऽपश्यंस्). D2 च (for [इ]व).

अक्षीणदुःखवेगश्च शर्म नैवाध्यगच्छत ।
पितृपैतामहं राज्यं शाश्वतं स विचिन्तयन् ।
आसीत्परमसंमूढः प्राश्य विप्रः सुरामिव ।
उत्क्रान्त्या जनन्याहं धर्ममार्यैर्निषेवितम् ।
अगाधपारे महति पातितः शोकसागरे ।
मन्निमित्तं मृतो राजा रामश्चापि विवासितः ।
अपापः पापतां नीतो मात्राहं राज्यलुब्धया ।
विहीनश्चन्द्रसूर्याभ्यां यथा मेरुर्न राजते ।
तथा भ्रात्रा च पित्रा च शून्यं पुरमिदं मम ।
अत्यन्तसुखसंवृद्धः पित्रा मात्रा च लालितः ।
कथमेवंविधं दुःखं प्राप्य जीवामि दुःसहम् ।
सोऽहं पित्रा सहैवाग्निं वनं रामेण वा सह ।
प्रविशामि विना ताभ्यां न हि जीवितुमुत्सहे ।
श्रान्तस्य यदि रामस्य पादौ तौ शुभलक्षणौ ।
संवाहये वनस्थस्य तन्मे राज्यं महत्तरम् ।
शुश्रूषमाणश्चरणौ वने वन्येन जीवतः ।
अहमार्यस्य वत्स्यामि तस्यार्थे मम जीवितम् ।
रामेण हि विना नाहमिच्छामि त्रिदशेष्वपि ।
राज्यं किमु मनुष्येषु मातृदूषितमध्रुवम् ।
आर्यरामस्य पूर्णेन्दुसदृशं चारुलोचनम् ।
मम शोको मुखं वीक्ष्य न स्यात्पितृवियोगजः ।
इति श्रुत्वा वचो धर्म्यं भरतस्य महात्मनः ।
अमात्या बन्धुवर्गाश्च दुःखादश्रूण्यवर्षयन् ।
तमवाक्शिरसं दीनं चरणाग्रेण राघवम् ।
विलिखन्तमुवाचार्तं वसिष्ठो भगवानृषिः ।
आपत्स्वमूढो धृतिमान्यः सम्यक्प्रतिपद्यते ।
कर्माण्यवश्यकार्याणि तमाहुः पण्डितं बुधाः ।
स त्वं धैर्यं समाश्रित्य विधूय हृदयज्वरम् ।

V1 D1 M4 न क्षयं. —(l. 6) B3 प्रक्षीण-. V1 D1.3.5 -वेगस्य (for °श्च). V1 शमं (for शर्म). Ñ1 B2 D5 M4 [अ]भिगच्छत. —(l. 7) Ñ1 V1 BD1 M4 वृत्तं (for राज्यं). V1 श्वाशतं (meta.); D1 शाश्वते (for शाश्वतं). Ś1 D6 स च (D6 च स [by transp.]) चिंतयन्; Ñ1 D2–5.7 समचिंतयन् (D2-4 °त्) (for स वि°). —(l. 8) V1 प्राप्य (for प्राश्य). M4 साधुः (for विप्रः). —(l. 9) D2 उत्क्रत्वा. D2.5 धर्ममार्गं (for धर्ममार्य-). —(l. 10) Ś1 V1 D3.5.6 M4 पतितः. —D4.7 read l. 11 after l. 4. —(l. 11) D3 illeg. for मन्नि. Ñ1 गतो (for मृतो). D2 मन्निमित्तधृतो राजा (for the prior half). D2 राज्याद् (for चापि). M4 रामश्चारण्यमाश्रितः (for the post. half). —(l. 12) Ñ2 B3 दीनो (for नीतो). V1 D1–5.7 M4 पापवृत्तया (D4.7 °कुद्धया) (for राज्य°). —Ñ1 D3 illeg. (Ñ1 except विहीनश्च) for l. 13. —(l. 13) V1 यथैव; D1 M4 रहितश्च (for विहीनश्च). B2.4 D4.7 सूर्यचंद्राभ्यां (by transp.). V1 गगनं च (for यथा मेरुर्). D1 शोभते; D2.4.5.7 भासते (for राजते). —D5 om. l. 14–15. —(l. 14) D2 यथा (for तथा). Ñ1 मात्रा च; B3 च भ्रात्रा (by transp.) (for भ्रात्रा च). V1 B1 D1 M4 transp. भ्रात्रा and पित्रा. D4.7 तथा च पित्रा भ्रात्रा च (for the prior half). —(l. 15) D3 illeg. from वृद्धः up to लालितः. D4 दुःख- (for -सुख-). B1 भ्रात्रा (for मात्रा). D4.7 लाडितः (for लालितः). Ñ2 B3 पित्रा भ्रात्रा च पालितः (for the post. half). —(l. 17) D3 illeg. from सोऽहं up to ताभ्यां in l. 18. Ś1 D6 पित्रा तेन (for सोऽहं पित्रा). V1 D1 सहाग्निं वा (for सहैवाग्निं). Ś1 D6 transp. वनं and सह. —For l. 17, D2.4.5.7 subst.:

शक्रविस्पर्धिना पित्रा भ्रात्रा रामेण वर्जितः ।

[D2 शक्रसंस्पर्धिना. D7 om. भ्रात्रा. D5 मात्रा च लाडितः स्वयं (for the post. half).]

—(l. 18) V1 M4 गमिष्यामि; D1.2.4.5.7 मरिष्यामि (for प्रविशामि). V1 D2–5.7 M4 नाहं; B2 नैव (for न हि). —(l. 19) Ñ1 illeg. from रामस्य up to संवाहये in l. 20. D3 illeg. for the post. half. D7 om. तौ (subm.). —(l. 20) Ś1 D5.6 संवहेयं; B4 समवाये; D4.7 संवाहेयं (for संवाहये). D3 वनस्थस्य तन्मे राज्यं. V1 D1 वनस्थोऽहं. D2.5 राज्याद् (for राज्यं). Ñ V1 B M4 तन्मे (B4 °त्वा) राज्याद्वरं भवेत् (for the post. half). —D2.4.7 om. l. 21–24. —(l. 21) D5 शुश्रूषतश्च (for शुश्रूष°). V1 श्रूयमाणश्च पौरागो (for the prior half). B4 [ऽ]रण्येन (for वन्येन). V1 B1 (before corr.) 2–4 D1 M4 जीवितः; D3 जीवनं (for जीवतः). —(l. 22) D3 illeg. for र्थे मम जीवितं. Ñ1 तस्यार्था वन्यमाहरन्; Ñ2 B1.3.4 G (ed.) तस्यार्चापुष्पमाहरन् (B3 °वाहनः; G [ed.] °मावहन्); V1 B2 तस्यार्थायांजसा हरन्; D1 तस्यार्थायोंछमाहरन्; D5 तस्य वा यानुयायिनी; M4 तस्यार्थे चोंछमाचरन् (for the post. half). —(l. 23) Ś1 M4 च (for हि). D5 न रामेण विना राज्यम् (for the prior half). D5 इच्छेयं (for इच्छामि). Ś1 D6 [ए]व त्रिविष्टपे. —(l. 24) Ñ1 किं च; V1 D1.3 M4 कुतो; B1 किं न (for किमु). V1 D1.3 M4 राज्यमिच्छेयम् (for मातृदूषितम्). V1 अध्रुवं (for अध्रुवम्). —For l. 24, D5 subst.:

कुतो राज्यं मनुष्येषु हीनमचैवमध्रुवम् ।

—(l. 25) Ś1 Ñ1 D6 आर्ये; Ñ2 B3.4 अद्य; D2–5.7 तस्य (for आर्य-). Ñ1 illeg. for चारुलोचनं. —(l. 26) V1 D1–5.7 M4 पश्यतो मे मुखं शोको (for the prior half). V1 नश्येत्पितृ-; D5 तस्यार्तस्य; D7 न स्यात्तस्य (for न स्यात्पितृ-). Ñ1 D1 -वियोगजं; B4 -वशानुगः (for -वियोगजः). —(l. 28) D4.5.7 मंत्रि- (for बन्धु-). D7 M4 -वर्गश्च (for -वर्गाश्च). D2.3 अमात्यमंत्रिवर्गश्च (for the prior half). Ñ2 B3 दुःखम्; V1 दुःखानि (for दुःखाद्). Ñ V1 B D1–7 [अ]वर्तयन् (D2 °त्) (for [अ]वर्षयन्). —(l. 29) Ñ V1 B D1 M4 भूमिं (Ñ1 °मौ) (for दीनं). D2.4.5.7 तमधःशिरसं भूमौ (for the prior half). Ś1 D6 धरण्यां प्रेक्ष्य (for चरणाग्रेण). —(l. 30) Ś1 D6.7 विलपंतम्. Ñ1 V1 D1.6 M4 [इ]दं; B1 [आ]र्यो; D2 [आ]र्यं (for [आ]र्तं). —(l. 31) D3 अपि स्वमूढो (for आपत्स्व°). D5 द्युतिमान् (for धृति°). V1 स; D2 om. (subm.) (for यः). Ñ1 अभिवर्तते. —Ñ1 illeg. from l. 32 up to समाश्रित्य in l. 33. —(l. 32) Ñ2 V1 B1.2.4 D1–5.7 धर्माणि (for कर्माणि). V1 [अ]रण्य- (for [अ]वश्य-). D2.3.5 पुरुषं (for पण्डितं).

कर्तुमर्हस्यसंमूढः क्रियाः पितुरनन्तराः ।
पिता ते पुत्रशोकार्तो रामे प्रव्राजिते वनम् ।
त्वय्यनागच्छति प्राणानिष्टांस्त्यक्त्वा दिवं गतः ।
अनाथ इव धर्मात्मा लोकनाथः पिता तव ।
निष्क्रियेत कथं नाम मृतस्तात त्वया विना ।
इत्यस्माभिर्विचार्यैतत्तैलद्रोण्यां स शायितः ।
तस्य निर्हरणं तात पितुस्त्वं कर्तुमर्हसि ।
परिसान्त्वय मातॄस्त्वं मा च शोके मनः कृथाः ।
अवश्यभाविनो येऽर्था न ते शोच्या भवद्विधैः ।
पुरुषैरागतज्ञानैस्तत्त्वविद्भिर्महात्मभिः ।
तस्मात्संस्तम्भयात्मानं मा भूर्भरत बालिशः ।
काकुत्स्थ बलवान्कालः शक्यते नातिवर्तितुम् ।
सर्वैर्न भाव्यमस्माभिस्तन्न शोचितुमर्हसि ।
भृशं हि दुःखाभिहता विचेतसः
क्षुधा च तन्द्रया च विवर्णतां गताः ।
इमाः पितुस्त्वं महिषीरुपेक्षितुं
न राजपुत्रार्हसि नाथतां गतः ।
अपश्चिमस्ते पितुरव्ययो विधिः
प्रदर्शितस्तत्र हि ते द्विजोत्तमैः ।
तमाशु संपादय धैर्यमाश्रितो
विषादमस्मिन्न नृपात्मजार्हसि ।

Colophon.

एवमुक्तो वसिष्ठेन भरतो धीमतां वरः ।
वसिष्ठमभिवीक्ष्येदमुवाचार्ततरो वचः ।
त्वय्यप्येवं ब्रुवति मे दीर्यतीव मनो मुने ।
लोकनाथे स्थिते रामे नाथत्वं मयि कीदृशम् ।
किं तु तत्र नयध्वं मां यत्र राजा पिता मम ।
करिष्ये तत्र संस्कारं भवद्भिः सहितोऽवशः ।
नेदानीं हृदयं चेन्मे स्फुटिष्यति सहस्रधा ।
दर्शयन्तु भवन्तस्तं पितरं क्षीणजीवितम् ।

—(l. 33) Ñ2 सत्वं; V1 सर्वं (for स त्वं). D6 M4 धर्मं (for धैर्यं). Ñ2 B2 D2 अपा(Ñ2 °वा)श्रित्य; V1 आश्रित्य (subm.); B1.3.4 D1–5.7 उपाश्रित्य (for समा°). Ś1 D6 विहाय (for विधूय). Ñ2 -ध्रुवं; B1 -रुजं (for -ज्वरम्). —(l. 34) V1 D1 M4 आनंतर्यक्रियां पितुः; D2–5.7 आनंतर्याः(D4 °र्यात्; D7 °र्यां) पितुः क्रियाः(D4.7 °यां) (for the post. half). —(l. 35) D2–5.7 दुःख- (for पुत्र-). D1.4.6 प्रव्रजिते (for प्रव्रा°). —(l. 36) D1 इष्टां गत्वा (for इष्टांस्त्यक्त्वा). —(l. 38) Ś1 D6 निर्हार्यः स; B1 निर्धूयेत; B2 D1.3.4.7 M4 निर्हियेत (for निष्क्रि°). Ś1 चान्यैर्; B3 नाथ; D2.3 तात (for नाम). Ñ1 मृतस्यात्र; V1 मृतस्तातस; B2 (with hiatus) इतस्तात. —D5 om. (hapl.) from त्वया विना up to तात in l. 40. D3 विना त्वया (by transp.). —(l. 39) Ñ2 B2–4 [ए]व; D3 [ए]वं (for [ए]तत्). D3 तैलद्रोणं (for °द्रोण्यां). —(l. 40) D2 नृपस्य निर्हणं तात (for the prior half). V1 प्रियस् (for पितुस्). B4 संस्कर्तुम्; M4 तत्कर्तुम् (for त्वं कर्तुम्). —D2.4.5.7 om. l. 41. —(l. 41) V1 परिपालय; B4 परिशांतय. B1 D1 च (for त्वं). —After l. 41, B3 ins.:

धैर्यमालम्ब्यतां तात शोकश्च कार्यनाशकः ।

—(l. 42) V1 B1.4 D1.5.7 अवश्यं-. Ś1 D4.6 भावा (for येऽर्था). Ś1 D4.6 नैव; V1 D1.3 ते न (by transp.) (for न ते). B1 भवद्विधाः. —(l. 43) Ś1 D6 त्वं बुधैर्; Ñ2 B3 सु(B3 सद्)वृत्तैर्; B1 संबुद्धैर्; B2 संवृद्धैर्; B4 समृद्धैर् (for पुरुषैर्). Ś1 D6 आगतज्ञानः (for °नैस्). Ś1 Ñ1 B2 D4.6.7 M4 सत्त्ववद्भिर् (for तत्त्वविद्भिर्). —(l. 45) V1 कुरुते नातिवर्तितुं; B4 शक्यते न नि°; D2.4.7 शक्यः(D4 °क्तः) केनाति°; D3 शक्यते नामि°; D5 शक्यसे नाति° (for the post. half). —(l. 46) D1 सर्वैर्नैरैर्न-चास्माभिर् (for the prior half). Ñ1 V1 D1.5 M4 नातः; D2 नायं; D3 नास्मान्; D4 न तं; D7 न त्वं (for तन्न). —(l. 47) V1 D1.3 सु-; D2 तु; D4 वि- (for हि). D5 विचेतनः (for विचेतसः). Ś1 D6 दुःखाभिहतां विचेतनां. —(l. 48) Ś1 D3.4.6.7 भर्तुर्वियोगेन विवर्णतां गताः(Ś1 D6 °तां). —(l. 49) Ś1 D6 इमां पितुस्त्वं महिषीमुपेक्षितुं.

—(l. 50) D2 नाथपुत्र. —(l. 51) Ñ1 illeg. from पितु up to नृपा in l. 54. Ñ2 अस्य यो; V1 B3.4 D1–3 M4 अव्ययः; B1 अल्पयो (for अव्ययो). —(l. 52) Ñ2 B D1 च यः(B2 स) क्रमो(D1 कृतो) द्विजैः; V1 D2–5.7 M4 च यत्न(M4 सत्कृ तो) द्विजैः (for हि ते द्विजोत्तमैः). —(l. 53) D2 वै यथार्थितो; D3 धैर्यमाश्रितो. —(l. 54) B1 विहातुम्; B3 विस्मर्तुम् (for विषादम्). B2 विषण्णरूपो (for °स्मिन्). V1 D1–5.7 M4 न सी(M4 सा)दितुं त्वं नृपरात्मजार्हसि ।

Colophon. —*Sarga name*: Ś1 Ñ B D2–7 वसिष्ठवाक्यं (Ñ1 illeg. for वाक्यं); V1 D1 भरतानुनयो. —*Sarga no.*: Ñ1 B1 D3.6 om.; Ś1 Ñ2 M4 80; V1 D4 78; B2 68; B3 D7 79; B4 74; D1 135; D2.5 82. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः.

—D2 om. l. 55. —Ś1 D6 begin l. 55 with ॐ. —(l. 55) Ñ1 illeg. for भरतो धीम. D4.5.7 द्विरदां (for धीमतां). —(l. 56) Ñ1 illeg. from मभि up to l. 57. Ś1 Ñ1 D6 अभिवाद्य. V1 M4 [ए]वम् (for [इ]दम्). V1 [आ]शु ततो; D2.4.5.7 परमं (for [आ]र्ततरो). —(l. 57) Ñ2 V1 B D1 M4 भवति (for त्वय्यपि). D6 [इ]दं (for [ए]वं). D2 च ब्रुवति; D5 वदति मे (for ब्रुवति मे). D2 दीर्यतां च; D4.7 दीर्यतीव (for दीर्यतीव). D4.7 दिशो (for मनो). D3 दीर्यतेथ मनस्तु मे (for the post. half). —(l. 58) B1 D2–5.7 M4 मम (for मयि). —(l. 59) B2 नय त्व (for नयध्वं). —(l. 60) D4.5.7 सत्कारं (for संस्कारं). B1 मुने; B3(also) वशे; M4 ह्यद्य (for ऽवशः). —(l. 61) D2 चैव; D6 चेन्नो (for चेन्मे). D2.5 M4 फलिष्यति; D4.7 दलि° (for स्फुटि°). —(l. 62) V1 D1–5.7 M4 राजानं (for पितरं). —After l. 62, D3.4.7 ins.:

एवमुक्ते तु भरते वसिष्ठेन सहैव नम् ।

—D2 transp. l. 63 and l. 64. —(l. 63) Ñ1 illeg. from प्रमुखाः up to आनयन् in l. 64. M4 नृपनि- (for ते नृप-). —(l. 64) B3 आनाय्य; D3.4.5.7 आनिन्युर् (for आनयन्).

ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे ते नृपमन्त्रिणः ।
आनयन्भरतं तत्र यत्र राज्ञः कलेवरम् ।
अर्धसप्तशतास्ताश्च स्त्रियो राजपरिग्रहाः ।
भरतं पुरतः कृत्वा ययुर्द्रष्टुं मृतं नृपम् ।
ततः प्रविश्य भरतः सह राजपरिग्रहैः ।
ददर्श पितरं प्रेतं राममातुर्निवेशने ।
स तं गतासुं पितरं दृष्ट्वैवोपहतत्विषम् ।
हा राजन्निति विक्रुश्य पपात धरणीतले ।
विसंज्ञकल्पः संज्ञां तु पुनर्लब्ध्वा सुदुर्मनाः ।
जीवन्तमिव संप्रेक्ष्य पितरं सोऽभ्यभाषत ।
राजन्नुत्तिष्ठ किं शेषे भरतोऽहमुपागतः ।
त्वदाज्ञया महासत्त्व शत्रुघ्नसहितस्त्वरन् ।
मम मातामहस्तात कुशलं त्वानुपृच्छति ।
प्रणम्य शिरसा तद्वद्युधाजिन्मातुलो मम ।
यतः कुतश्चित्संप्राप्तमङ्कमारोप्य मां नृप ।
ननु मूर्धन्युपाघ्राय प्रीत्या पूर्वमनन्दयः ।
स इदानीमनुप्राप्तं किमर्थं नाभिभाषसे ।
न तेऽपकृतवान्किंचिदहं तात प्रसीद मे ।
धन्यः स रामो येनाज्ञा कृता ते वसुधाधिप ।
लक्ष्मणश्चापि धन्योऽसौ यो राममनुनिर्गतः ।
अधन्योऽहमपुण्यश्च यन्मां प्रति स पुण्यवान् ।
दुःखेन महताविष्टः प्राणान्संत्यक्तवानसि ।
नूनं च तौ न जानीतो मृत्युं ते रामलक्ष्मणौ ।
यथा हि वनमुत्सृज्य नागताविह दुःखितौ ।
मातृदोषाददयितो यदि तावदहं नृप ।
शत्रुघ्नमपि तावत्त्वमभिभाषितुमर्हसि ।
निर्वास्य चीरवसनं रामं लक्ष्मणमेव च ।
स्त्रीहेतोः किमपि प्राणांस्त्यक्त्वा राजन्दिवं गतः ।
एवं विलपतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ।
श्रुत्वा नृपतिपत्न्यस्ता रुरुदुर्भृशदुःखिताः ।
विलपन्तं तथा तं तु भरतं शोककर्शितम् ।
वसिष्ठो जपतां श्रेष्ठो जाबालिश्चेदमूचतुः ।
मा शुचो भरत प्राज्ञ नैव शोच्यो महीपतिः ।

—M4 om. l. 65–69. —(l. 65) Ñ1 illeg. for अर्धसप्तश. D4 तत्र (for ताश्च). V1 चतुर्दशशतार्धार्धाः; D2 चतुर्दशे शताश्च (subm.) (for the prior half). D2.3.5 राज्ञः (for राज-). Ś1 Ñ2 D1.3.5.6 परिग्रहः. —(l. 66) Ñ1 D2.4 महीपतिं; V1 D1.3.7 मृतं पतिं; B4 सुतं नृपं (for मृतं नृपम्). —(l. 67) D3 तत्र (for ततः). D7 राज्ञां (for राज-). —Ñ1 illeg. from l. 69 up to लब्ध्वा in l. 71. —(l. 69) V1 च (for [ए]व). —(l. 70) Ś1 Ñ1 D6 संक्रुश्य (for वि°). M4 चतुर्दिशमथांधश्च (for the prior half). Ñ1 B1.2.4 पृथिवीतले; D2.5.7 वसुधातले. —(l. 71) D4 विसंज्ञः स तु; M4 निःसंज्ञकल्पः. V1 D1.3–5.7 M4 लब्ध्वा भूयः; B2 पुनः प्राप्य (for पुनर्लब्ध्वा). —(l. 73) M4 उत्तिष्ठ राजन् (by transp.). B4 D2 (before corr.) [ऽ]यं (for ऽहम्). D2 पुरागतः; M4 इहागतः. —(l. 74) V1 D1–5.7 तवाज्ञया (for त्वदा°). —Ñ1 illeg. from सत्त्व up to l. 76. Ñ2 B3 D4.5.7 M4 महाराज (M4 °भाग) (for °सत्त्व). —(l. 75) D2.4.5.7 स मे (for मम). Ñ2 B तत्र (for तात). D2 तु (for [अ]नु-). B4 त्वं नु पृच्छसि; D1.2 त्वां तु पृच्छति. —(l. 76) Ñ2 ते त्वां (for तद्वद्). V1 D1.3 च मे (for मम). —(l. 77) B2 (with hiatus) संप्राप्य अंकम्. V1 D1 M4 आधाय; D2.4.5.7 आदाय (for आरोप्य). Ñ1 B2.4 D4 नृपः —(l. 78) Ñ2 B2–4 नतं; V1 यस्त्वं; D4.7 पश्चान् (for ननु). Ś1 D6 आनतं मूर्ध्न्युपाघ्राय (for the prior half). Ś1 Ñ1 D2.4–7 M4 प्र (D2.5 M4 प्री)त्यानंदस्व (Ñ1 D4–6 M4 °सि) भूमिप; V1 D1.3 प्रतिनंदसि भूमिप (D3 पार्थिव) (for the post. half). —(l. 79) D2 तमिदानीम्; D3 इदानीं यम् (for स इदानीम्). V1 D1–5.7 M4 कस्मान्मां (D5 °त्वं) (for किमर्थं). —Ñ1 illeg. from भिभाषसे up to कृतवा in l. 80. B4 D5 [अ]भिभाषसे. —(l. 80) V1 D1–3 M4 नापराध्यामि ते किंचिद्; D4.7 न तेहमपराध्यामि (for the prior half). Ñ2 B1.3 तावत्; V1 D1.3 M4 राजन् (for तात). D2.4.5.7 प्रसीद जगतीपते (for the post. half). —Ñ1 illeg. from l. 81 up to ऽसौ in l. 82. —(l. 81) V1 [आ]ज्ञया (hypm.) (for [आ]ज्ञा). M4 जगतीपते (for वसुधाधिप). V1 D1 पितस्ते (D1 कृता ते) व्रजता वनं (D1 °ने); D2–5.7 कृता तव (D2 तात) महीपते (D3 °तले) (for the post. half). —(l. 83) V1 D1 अधर्मो (for अधन्यो). D2 [ऽ]हं (for च). Ñ B1–3 D6 मु- (for स). Ñ1 illeg.; Ñ2 V1 D1–5.7 मन्युमान् (for पुण्यवान्). —(l. 84) D2.3.5 उत्सृष्टवान् (for संत्यक्त°). D4.7 प्रेततां गतवानसि (for the post. half). —D2.4.7 om. l. 85–88. —(l. 85) Ñ1 B3 तान्; V1 D1 ते (for तौ). Ś1 D6 नूनं तौ न विजानीतो (for the prior half). D5.7 तौ (for ते). —(l. 86) D1 यतो (for यथा). D3 विहितम् (for हि वनम्). D5 यथा पितरमुद्दिश्य (for the prior half). Ś1 इव (for इह). —V1 D1 om. l. 87. —(l. 87) Ñ B D3.5 M4 अ (Ñ B2.3 वि)प्रियस् (D3 °यं) ते (for अदयितो). —(l. 88) B1 om. तावत्त्व. D3.5 अभिभाष (D5 °भाष्टुं)मिहार्हसि (for the post. half). —After l. 88, D3 M4 ins.:

समतालस्वनं चैव स्तुतिभिः सूतमागधाः ।
प्रसुप्तं त्वां बोधयन्ति प्रतिबोद्धुं त्वमर्हसि ।

[(l. 2) D3 बोधयंति महाराज (for the prior half).] —(l. 90) Ś1 B4 D3 असि (for अपि). —(l. 91) D5 विलपमानस्य. —(l. 92) M4 -नार्यस् (for -पत्न्यस्). V1 त्रिंशत्संख्यः सपत्न्यस्ता (for the prior half). —(l. 93) D2.4.5 तत्र (for तं तु). D1 रुदंतं (for भरतं). Ś1 Ñ V1 B D6 शोककर्पितं; D3 शोकविह्वलं. —(l. 94) Ñ1 B3 यजतां; V1 D1 वदतां; M4 विदुषां (for जपतां). V1 D1 अब्रवीत्; D4.7 ऊचिवान् (for ऊचतुः). —(l. 95) D2–5 मा शुचः पुरुषव्याघ्र (for the prior half). Ñ1 V1 B4 D1–4.7 [ए]ष; B1 [अ]यं (for [ए]व). —After l. 95, D7 ins.:

यज्ञयाजी दानशूरः शूरश्चाभिमतो रणे ।
ब्रह्मण्यो दानवांश्चैव सदा सज्जनपूजकः ।

आनन्तर्यमसंमूढः कर्तुमस्य त्वमर्हसि ।
शोचन्तो ननु सस्नेहा बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
पातयन्ति गतं स्वर्गादश्रुपातेन राघव ।
श्रूयते हि नरव्याघ्र पुरा परमधार्मिकः ।
भूरिद्युम्नो गतः स्वर्गं राजा पुण्येन कर्मणा ।
स पुनर्बन्धुवर्गस्य शोकबाष्पेण राघव ।
कृत्स्ने वै क्षपिते पुण्ये पुनः स्वर्गान्निपातितः ।
तस्माच्छोकं राजपुत्र पितृस्नेहसमुत्थितम् ।
त्यज त्वं नार्हसि स्वर्गात्पुनश्च्यावयितुं नृपम् ।
अतिशोकाग्निना दग्धः पिता ते स्वर्गतश्च्युतः ।
शपेत्त्वां मन्युनाविष्टस्तस्मादुत्तिष्ठ मा शुचः ।
नायं शोच्यस्तव पिता सत्कर्मार्जितलोकभाक् ।
मृतो नायं सुता यस्य यूयं रामपुरोगमाः ।
धर्मात्मानो महात्मानो लोके प्रथितपौरुषाः ।
देवौजसः सत्त्ववन्तो महेन्द्रवरुणोपमाः ।
एवमुक्तो वसिष्ठेन भरतो धर्मकोविदः ।
त्यक्त्वा शोकमिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ।
ब्रुवन्ति यद्भवन्तो मां तथा तदिति मे मतिः ।
बलवांस्तु पितृस्नेहो भृशं मोहयतीव माम् ।
संस्तम्भितो भवद्भिस्तु गुरुभिर्हितवादिभिः ।
त्यक्त्वा शोकं करिष्यामि पितुरस्यौर्ध्वदेहिकम् ।
आनयन्तु यथोद्दिष्टं भवद्भिर्नृपमन्त्रिणः ।
सत्काराय पितुर्मेऽद्य सर्वसंभारविस्तरम् ।
इति नृपतिसुतस्य जल्पतः
सह नृपमन्त्रिपुरोहितैस्तैः ।
अधिकमिव विवृद्धयामिनी
शतयामेव बभूव शर्वरी ।

Colophon

—(l. 96) B1 इदं मूढ; D3 °मूढ (for असंमूढः). —(l. 97) V1 D1–5.7 M4 शोचमानास्तु (V1 D1 M4 °ना हि). B3 संदेहा (for सस्नेहा). —(l. 98) B3 स तं (for गतं). Ś1 B D6 M4 स्वर्गम् (for स्वर्गाद्). Ś1 राजानं पुण्यकर्मणा (for the post. half). —D4 om. l. 99. —(l. 99) D3 illeg. from हि up to परम. D2 यो (for हि). B3 महाभाग (for नरव्याघ्र). —(l. 100) D1 स्वर्गे. D6 राजन् (for राजा). —(l. 101) Ñ1 illeg. up to ष्पेण. M4 शोकेन किल राघव (for the post. half). —For l. 101, V1 D1 subst.:

शोचितेनैव स पुनर्बन्धुवर्गस्य राघव ।

—(l. 102) D3 illeg. for वै क्षपिते. V1 D1 च (for वै). Ñ1 कथिते; Ñ2 B क्षयिते (for क्षपिते). D2–5.7 धर्मे (for पुण्ये). Ñ2 B1.3.4 ततः (for पुनः). D3 निराकृतः. —(l. 103) D3 illeg. for the prior half. D5 एवं (for शोकं). V1 D1 M4 तस्मात्त्वं राजपुत्राद्य (for the prior half). D1 M4 पितुः (for पितृ-). M4 -स्नेहम् (for स्नेह-). V1 D1 -समन्वितः; D4 समुद्भवं; M4 उपस्थितं (for -समुत्थितम्). —For l. 103, D2 subst.:

तस्माच्छोको महाराज पितृस्नेहसमुत्थितः ।

—(l. 104) B2 D4.7 त्यज तं; D2.3.5 त्यजतां (for त्यज त्वं). M4 transp. त्वं and नार्हसि. D3 illeg. for नार्हसि स्व. Ñ2 पुण्यश् (for पुनश्). Ñ1 B2 चानयितुं; B4 श्रावयितुं (for च्यावयितुं). B3 नृपः (for नृपम्). —For l. 104, V1 D1 subst.:

गतं नार्हसि तं स्वर्गात्पुण्याच्चारयितुं नृपम् ।

[D1 पुनश् (for पुण्याच्).]

—(l. 105) B3 अपि; D7 अभि- (for अति-). —D3 illeg. from शोका up to ते. Ñ1 B2 -[अ]ग्निदग्धोपि; D1 °तप्तो हि; M4 °संतप्तः (for -[अ]ग्निना दग्धः). V1 इति शोकाग्निसंतप्तोयं (hypm.) (for the prior half). D4 च सः (for च्युतः). —(l. 107) Ñ1 Illeg. from नायं up to सत्. V1 B1.4 D1–3.5 M4 स्व(V1 D1स्व)कर्मजित- (for °र्मार्जित-). —(l. 108) B4 बाल- (for राम-). —(l. 109) D2.3.5 महात्मानो महाभागा (for the prior half). D2–5.7 [ऽ]प्रतिम- (for प्रथित-). —After l. 109, B3 ins.:

पुण्यात्मानो महात्मानः सर्वेषां च हिते रताः ।

—(l. 110) D3 दिव्य- (for देव-). —(l. 113) Ñ1 illeg. for ब्रुवंति यद्भवंतो. D6 ब्रुवंतो मा (for भवन्तो मां). —D2 om. l. 114–115. —(l. 114) D5 हि (for तु). D5 बलाद् (for भृशं). V1 D1.3 पीडयति (for मोह°). —(l. 115) V1 भवद्भिर्हि; B2 [ऽ]हं युष्माभिर्; B4 D5 °श्च; D1 °द्भिः सन् (for भवद्भिस्तु). Ñ1 कृत- (for हित-). —(l. 116) D7 अद्य (for अस्य). —(l. 117) Ñ1 B2.3 D7 यथा(D7 °शो) दिष्टं; D6 यथोद्दिष्टे (for यथोद्दिष्टं). V1 D2–5.7 भवंतो (for भवद्भिर्). D1 भवंतो नृपमंत्रिभिः; M4 भर्तुर्नृपतिमंत्रिणः (for the post. half). —(l. 118) B2–4 D1 M4 संस्काराय(D1 M4 °रिकं); D2–5.7 सत्कारिकं. M4 [ऽ]स्य (for ऽद्य). V1 संस्कारिकं पितुर्दिश्यं (for the prior half). —(l. 119) V1 D1–5.7 M4 भाषतः (for जल्पतः). —(l. 120) B2 नृपति-; D5 मंत्रि- (for नृपमन्त्रि-). Ñ2 B3 ततस्तैः; D6 च तैस्तैः (for तैः). M4 सह तैर्मंत्रिपुरोहितैर्हितैः. —(l. 121) V1 B1 D2.3.5 अधिकतर- (for अधिकमिव). B1 -विवृद्धिगामिनी सा; B4 °गामिनी (for -विवृद्धयामिनी). —(l. 122) M4 सा तदा (for शर्वरी). D2–5.7 शतयामप्रतिमा बभूव सा(D4 °व रात्रिः).

Colophon. D3 om. —*Sarga name*: Ś1 Ñ B1–3 D6 भरतविलापः; V1 D1 भरतानुनयः; B4 दशरथसंस्कारे भरतविलापः; D2.4.5.7 भरतशोकः. —*Sarga no.* (figures, words or both): Ñ1 B1 D6 om. Ś1 85: Ñ2 M4 81; V1 B3 D7 80; B2 69; B4 75; D1 136; D2.5 83; D4 79. —After colophon, D6 concludes with रामाय नमः.

24

After Sarga 79, Ś1 Ñ V1 BD1–7 M4 ins. :

स तु बाष्पसमाविष्टो गुहो ज्ञातिगणैर्वृतः ।
भरतं वाक्यकुशलो बद्धाञ्जलिरभाषत ।
इक्ष्वाकुवंशसदृशं व्याहृतं भरत त्वया ।
अनुरूपं गुणानां च श्रुतस्य यशसश्च ते ।
यस्य त्वं वृत्तशौण्डीरो गुणज्ञो बन्धुरीदृशः ।
धन्यश्चासौ मम सखा राघवः प्रियबान्धवः ।
यस्त्वं लब्धां श्रियं त्यक्त्वा निर्गुणामिव योषितम् ।
वनादुपावर्तयितुं यासि भ्रातरमग्रजम् ।
ईदृशं दुर्लभं लोके यादृशं त्वयि सौहृदम् ।
राघवं प्रति धर्मज्ञ यत्र सत्यं प्रतिष्ठितम् ।
यः पितुर्वचनं कुर्वन्ननन्याश्च तव प्रभो ।
सभार्यः सह च भ्रात्रा प्रविष्टो निर्जनं वनम् ।
तस्य विक्रमयुक्तस्य शौर्ययुक्तस्य धीमतः ।
अनुरूपो गुणानां त्वं भ्राता राजीवलोचनः ।
एवमुक्तस्तु भरतो राजपुत्रो गुहेन सः ।
प्रत्युवाच गुहं धीमान्सान्त्वपूर्वमिदं वचः ।
अनेनैवाभिधानेन स्निग्धेन च हितेन ।
पूजितश्चार्चितश्चास्मि परितुष्टश्च ते गुह ।
किन्त्वहं श्रोतुमिच्छामि वक्तव्यं खलु नानृतम् ।
कस्मिन्देशे वनं गच्छन्नुषितो मम बान्धवः ।
सुखानामुचितो नित्यमसुखानामकोविदः ।
रामो राजीवताम्राक्षो मैथिल्या सह सीतया ।
भ्रातृस्नेहादनुगतः पृष्ठतो यः स राघवम् ।
सौमित्रिर्लक्ष्मणो नाम कच्चित्स परिवृत्तवान् ।
क्व रामः शयितो रात्रौ क्व स्थितः क्व विलम्बितः ।
सीतया सह धर्मात्मा क्व चाप्यासीन्नरर्षभः ।
काः कथाः कृतवान्वीरः किमासीत्तस्य भोजनम् ।
मत्पूर्वः शयितः कस्मिन्देशे क्षितिधरोपमः ।

24

(l. 1) V1 D1 -समाकीर्णो (for -समाविष्टो). Ś1 -गुणैर्वृतः; Ñ2 B3 M4 -समावृतः; V1 D1 -समन्वितः; B1.4 -गणावृतः; B2 D2–5.7 -ग(D4.5 -गु)णान्वितः. —(l. 2) V1 रुदंतं (for भरतं). V1 D1 दुःखसंतप्तं; D2.3 वाक्यकुशलं. V1 D1 M4 उवाच ह(D1 तं) (for अभाषत). —(l. 3) B1 -वर्य-; B4 -वंश्य- (for -वंश-). D1 -प्रभव (for -सदृशं). V1 व्याकृतं; M4 भाषितं (for व्याहृतं). D2 भरत व्याहृतं (by transp.). —(l. 4) B1 श्रुतेश्च (for °तस्य). Ś1 D6 M4 तथा (for च ते). V1 रुदतश्च यशश्च ते (for the post. half). —(l. 5) Ś1 D6 वृत्तसंपन्नो; Ñ B3.4 °शौटीरो; V1 व्रतशौटीरो; B1 °शौटीर्यो; B2 °निपुणो (for वृत्तशौण्डीरो). B4 om. the post. half. —(l. 6) D2 प्रियवाग्वचः. —After l. 6, B3 ins. :

धर्मात्मा सत्यसंधश्च यस्य भ्राता भवान्किल ।

—(l. 7) D5 यश्च. D2–5.7 राज(D3 °ज्य-) (or लब्धां). V1 D1 यत्त्वं लब्ध्वा. V1 चापि (for त्यक्त्वा). D2.4.5.7 विगुणाम् (for निर्गुणाम्). Ś1 D6 योषितां. —(l. 8) B3 बलाद् (for वनाद). —(l. 9) Ś1 D6 इदं सुदुर्लभं; V1 ईदृशं सौहृदं; D3 ईदृशं दुर्बलं. Ś1 D6 ते च; Ñ2 B3 तव (for त्वयि). D1.2 सौहृदं त्वयि (by transp.); M4 सौहृदं तव. V1 D3–5.7 सौहृदं(V1 दुर्लभं) यादृशं त्वयि (for the post. half). —(l. 10) B2 D4.7 धर्मज्ञं (for °ज्ञ). V1 D1.3 M4 सत्यं यस्मिन्; D2.4.5.7 यस्मिन्सत्यं(D4 °त्त्वं) (for यत्र सत्यं). —(l. 11) M4 स (for यः). D2.5 पुनर् (for पितुर्). V1 रतः (for तव). —(l. 12) D3–5.7 सहितो (for सह च). V1 D2 भ्रात्रा च (by transp.). Ś1 D6 सह पत्न्या(D6 °भार्यः) सह भ्रात्रा (for the prior half). Ñ2 V1 B1–3 विजनं; B4 M4 दंडकं (for निर्जनं). —Ś1 D6 om. l. 13–14. —(l. 13) B1 यस्य (for तस्य). —D2 om. (hapl.) from शौर्ययुक्तस्य up to l. 14. B4 om. (hapl.) शौर्ययुक्तस्य. V1 D1.3 धैर्य- (for शौर्य-). —(l. 14) V1 D4.7 राजीवलोचन. —(l. 15) D2 शौर्ययुक्तस्तु (for एवमु°). B4 om. the post. half. Ñ2 B1.3 महायशाः (for गुहेन सः). —(l. 16) B1 श्रीमान् (for धी°). V1 सामपूर्वम्; D3 सांत्वयुक्तम्. —(l. 17) Ś1 D6 विधानेन; V1 [अ]तिवादेन; D1 M4 [अ]भिवादेन; D2–5.7 [अ]नुरागेण (for [अ]भिधानेन). V1 D1 अनुराग- (with hiatus) (for स्निग्धेन च). D4.7 सहितेन (for च हितेन). —(l. 18) B1 च जितश्; D5 चर्चितश्; D6 चार्जितश् (for चार्चितश्). D2.5 चैव; D4.7 चापि (for चास्मि). D4.7 परितुष्टोस्मि; D5 हृष्टपुष्टश्च. —(l. 19) Ś1 D6 किंचित्त; V1 D1–3.5 तत्त्वं तु; D4.7 सत्यं तु; M4 किं तु तत्. D2 वक्तुम् (for श्रोतुम्). —After l. 19, D2.3.5 ins. :

राज्यं त्यक्त्वेह संप्राप्तो राघवः पितुराज्ञया ।

—(l. 20) M4(before corr. as above) तस्मिन् (for क°). D4 वने. D4 (after corr. m. as above) धर्मबांधवः. —(l. 21) M4 [ऽ]त्यतम् (for नित्यम्). V1 D1–5.7 च नो(D5 न चो)चितः (for अकोविदः). M4 असुखानुचितस्तथा (for the post. half). —(l. 22) Ś1 D6 राजीवपत्राक्षो. D3 वैदेह्या (for मैथिल्या). —(l. 23) M4 चानुगतः (for अनु°). D7 पृच्छतो. Ñ2 यश्च; V1 यस्तु; B1.3 यस्य; D2 यं स (for यः स). —(l. 24) Ñ2 B1.3 (also as above) देशे; D4 राम; D7 M4 रामं (for नाम). Ñ1 B1 D6 कश्चित्; V1 B3(also).4 D1–5.7 M4 कस्मिन् (for कच्चित्). V1 D1.3 M4 तु(D1 वि; D3 स; M4 सं) परिवृत्त(D3 °वर्त)वान्. —For l. 24, B2 subst. :

सौमित्रिरपि देशेऽपि कस्मिंस्तिष्ठेद्धनुर्धरः ।

—(l. 25) V1 कुमारः (for क्व रामः). Ñ2 सहितो; D4 प्रस्थितो. D2.4.5.7 भूमौ (for रात्रौ). D2 om. (hapl. ?) क्व स्थितः. V1 D1 सीतया सह; B2 क्व विलक्षितः; B4 °नंदितः (for क्व विलम्बितः). —(l. 26) D3 धर्मज्ञ (for धर्मात्मा). V1 D1 धर्मज्ञो लक्ष्मणः श्रीमान् (for the prior half). Ś1 D6 कुत्र चासीन्; Ñ1 B1.4 क्व वा चा(B4 स्वा)सीन्; Ñ2 B3 D3.7 क्व वाप्या(Ñ2 B3 °था)सीन्; V1 कुतोप्या°; B2 क्व चावात्सीन्; M4 क्व वाद्य स (for क्व चाप्यासीन्). Ñ2 B1.3.4 नराधिपः; D2.4.7 नरर्षभ. —(l. 27) Ś1 D6 किं चान्नं; Ñ2 B किं चात्र; V1 D1 कां कथां (for काः कथाः). B3 धीरः; D3.7 वीर. Ś1 B4 D6.7 किं चा(B4 वा)सीत्तस्य;

अस्मिन्किलेङ्गुदीवृक्षे भ्राता मे सह सीतया ।
सुसवात्रजनीमेकां शरीरेण न चक्षुषा ।
तथा कमलपत्राक्षो धनुष्पाणिः सलक्ष्मणः ।
तां निशां जागरितवान्सूतश्च रथसारथिः ।
एतदाचक्ष्व मे सर्वं यथावत्परिपृच्छतः ।
तस्य देवप्रभावस्य राघवस्य विचेष्टितम् ।
एतत्तु वचनं श्रुत्वा भरतस्य महात्मनः ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं गुहो गहनगोचरः ।

Colophon.

25

After 2.83.21, Ś1 Ñ V1 B D1–7 M4 ins. :

Colophon

संतीर्य भरतो गङ्गां ससैन्यः सह मन्त्रिभिः ।
पुरोहितस्यानुमते गुहं वचनमब्रवीत् ।
कतमेन तु देशेन गन्तव्यं यत्र राघवः ।
गुह मार्गं समाचक्ष्व त्वं सदा वनगोचरः ।
सोऽब्रवीद्भरतस्यैतद्वचः श्रुत्वा गुहस्तदा ।
अभिज्ञस्तस्य देशस्य यस्मिन्वसति राघवः ।
इतः प्रयागं काकुत्स्थ गम्यतां वनमुत्तमम् ।
नानापक्षिगणाकीर्णमुपेतं सलिलाशयैः ।
कमलप्रतिमालाभिः सुतीर्थैरल्पकर्दमैः ।
खगपादक्षतैः पर्णैर्निरुद्धं नीलकोमलैः ।
वनं प्राक्क्रोशमात्रे तु प्रयागस्य नरर्षभ ।
तत्रोषित्वा च गन्तव्यं भरद्वाजाश्रमं प्रति ।
तत्र गत्वा राजपुत्र मुनिं तमभिवादय ।
धर्मज्ञं तपसा सिद्धं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तस्मात्त्वमाशीर्वचनं गिरश्च हृदयंगमाः ।
श्रुत्वा यास्यसि संहृष्टो द्रष्टुं भ्रातरमग्रजम् ।
उषित्वा रजनीं तत्र विभवैस्तेन पूजितः ।

V1 किमार्यस्य तु; D1 किमादात्तत्र (for किमासीत्तस्य). —(l. 28) V1 D1 M4 तत्पूर्वं; D2–5.7 अपूर्वे. Ś1 Ñ2 D6 स्वपितः; V1 शयितं (for शयितः). D2 कश्चिद् (for कस्मिन्). D1.3 क्षितिधरोत्तमः. —(l. 29) Ñ2 B3 तस्मिन्; D5.7 M4 कस्मिन्. V1 D1–5.7 [इं]गुदीमूले. —(l. 30) B2 D4 शरीरेणेव; B3.4 °रेण च. —(l. 31) V1 D1–5.7 M4 त्वं किलास्याविदूरस्थो (for the prior half). —(l. 32) Ś1 D4.6.7 M4 ससूतः(D4.7 M4 सूतश्च) सहसारथिः; Ñ B त्वं च सूतश्च सारथिः (for the post. half). —(l. 33) V1 D1 आख्याहि (for °चक्ष्व). M4 परिपृच्छते. —D2 om. from विचेष्टितम् in l. 34 up to वाक्यं in l. 36. —(l. 35) Ñ1 एतत्स; D1 एतत्तद्; D4.7 M4 एवं तु (for एतत्तु). B1.3.4 D3.4.7 राघवस्य (for भरतस्य). —(l. 36) D3 om. (hapl.) from गुहो up to 2.80.1ᶜ. M4 यवनगोचरः.

Colophon. V1 D1–3.5 M4 om. —*Sarga name* : Ś1 गुह(also भरत)वाक्यः; Ñ1 D4.7 गुहप्रश्नः; Ñ2 B गुहानुप्रश्नः; D6 भरतवाक्यं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : D6 om.; Ś1 97; Ñ2 93; B2 80; B3 D7 92; B4 87; D4 90.

25

V1 D1–5.7 om. Colophon. —*Sarga name* : B4 om.; Ś1 Ñ B1–3 D6 गंगासंतरणं. —*Sarga no.* (figures, words or both) : Ñ1 B1 D6 om.; Ś1 101; Ñ2 97; B2 84; B3 M4 95; B4 91.

—(l. 1) Ś1 ससैन्यैः; Ñ B M4 ससेनः; D4.5.7 समेत्य (for °न्यः). B1 सह पत्तिभिः; D4.7 बहुबंधुभिः. —(l. 2) B3 [अ]-नुमतो. D2 गुहो. D3 भरतो वाक्यमब्रवीत् (for the post. half). —After l. 2, B3 ins. :

कथ्यतां मे महावीर गुहस्त्वं वनगोचरः ।

—(l. 3) D2.5 स्म (for तु). V1 केनास्माद्गुह; D1.3 केन केन स्म; M4 कतरेण नु (for कतमेन तु). —(l. 4) D3 मयाचक्ष्व; D6 समाचक्ष; M4 तदा°. —(l. 5) Ś1 D4.6.7 [ए]वं; D3 [ए]* (for [ए]तद्). B2 वचस् (for गुहस्). Ñ1 V1 D1–5.7 transp. वचः and गुहस्. —B1 om. l. 6. —(l. 6) B3 यत्र (for यस्मिन्). D3 राघवं. —(l. 7) Ñ B प्रभृति (for प्रयागं). D2 च नम् (for वनम्). —(l. 8) D1 मुनि- (for नाना-). —D2.4.5.7 om. l. 9–10. —(l. 9) Ś1 D6 -प्रतिमालाभैः; Ñ1 -प्रतिमाभरणैः (hypm.); Ñ2 B1.3.4 -प्रतिमाभिश्च. V1 D3 M4 पर्णप्रतिका(M4 °ता)भरणैः; B2 (m. also कमलाभरणैः स्वच्छैः) कमलोत्पलाभरणैः; D1 पर्णप्रतिकाशमानैः (for the prior half). V1 मुतीरैर्; M4 सतीर्थैर्. —(l. 10) Ś1 B3 D6 पूर्णैर् (for पर्णैर्). V1 D3 M4 खगा(M4 °ग)पा(V1 धा)तक्षतैः पर्णैर्; D1 वनव्यालक्षतैः पर्णैः (for the prior half). Ñ2 B3 निबद्धं; V1 विवरान्; D1.3 विनद्धं (for निरुद्धं). Ś1 D6 नीलशैवलैः; M4 पर्णकोमळं (for °कोमलैः). —(l. 11) Ñ1 V1 B1 प्राक्रोश-; M4 प्रक्रोश-. Ś1 D4.6 वनं प्रक्रोशमात्रं च; D2 अयं प्राक्क्रोशमात्रेषु; D3 वनप्राक्क्रोशमात्रेण (for the prior half). V1 भरतर्षभ (*hypm.); D5 नरर्षभः. —Ñ1 reads l. 12 (var.) twice. —(l. 12) B1 illeg. from षित्वा up to भरद्वाजा. Ñ1(second time) * * * (illeg.) प्यवजानीते; V1 D1–5.7 M4 सुमंत्रोप्ये(M4 °त्रो ह्ये)ष(D3 °प्येवं; D4.7 °पि वि) जानीते (for the prior half). Ñ1 (both times) D2 भारद्वाजाश्रयं(Ñ1 °मं). D3 शुभं (for प्रति). —(l. 13) D3 गत्वा तत्र (by transp.). Ñ2 V1 B D1 M4 कुमार त्वं (*B2 [m. also] भारद्वाजं) (for राजपुत्र). B4 मुनिस्तस्य; M4 मुनिं त्वम्. Ñ B1.2(after corr. as above).4 अभिवादयेः. —(l. 14) Ñ1 सर्वज्ञं (for धर्मज्ञं). D3 सर्व- (for त्रिषु). —(l. 15) Ś1 D6 तस्य; B2 य° (for तस्मात). B3 तम् (for त्वम्). M4 वाचश् (for गिरश्). Ñ2 हृदंगमाः (subm.). —For l. 15, D4.7 subst. :

तस्माच्चाशीर्वादवचो वचश्च हृदयंगमम् ।

—(l. 16) B4 यास्य*; D3 °ति (for यास्यसि). V1 D1–5.7 M4 संतुष्टो (for संहृष्टो). D5 गंतुं (for द्रष्टुं). —D1 transp. l. 17 and 18. —(l. 17) V1 तस्यैकां; D1–3.5 M4 उष्यैकां; D4.7 प्रोष्यैकां (for उषित्वा). Ś1 तत्र रजनीं (by transp.). V1 D1 M4 सत्कृतः; D2–5.7 तर्पितः (D2.3 °ताः) (for पूजितः).

दृष्ट्वा हि मोक्ष्यते न त्वामेकामनुषितं निशाम् ।
ब्रुवाणमेवं तु गुहं भरतः प्रश्रयान्वितः ।
एवमस्त्विति तद्वाक्यं परिष्वज्येदमब्रवीत् ।
गच्छ सौम्य निवर्तस्व समस्तैर्ज्ञातिभिः सह ।
सत्कृतश्चानुयातश्च प्रीतिमानस्मि ते गुणैः ।
भ्रातुर्मे पूजितं सख्यं त्वया रामस्य धीमतः ।
अनुरागश्च भक्तिश्च सौहृदं च प्रदर्शितम् ।
भरतेनाभ्यनुज्ञातो गुहस्तु ज्ञातिभिः सह ।
ययौ संपूज्य भरतं सोपाध्यायपुरोहितम् ।
ततः प्रतिगते नौभिर्गुहे ज्ञातिगणैः सह ।
जगाम सेनया सार्धं प्रयागं भरतो वनम् ।
सुमन्त्रं देशिकं कृत्वा मन्त्रिणं राघवप्रियम् ।
मन्त्रकर्मणि च प्राज्ञं देशे काले च कोविदम् ।
फलाढ्यान्पादपान्पश्यन्पुष्पाढ्यांश्च समन्ततः ।
वल्गु द्विजानां च रुतं शृण्वञ्श्रोत्रमनोहरम् ।
गुणान्रामस्य कथयन्मैथिल्या लक्ष्मणस्य च ।
अगुणांश्चात्मनो मातुः कैकेय्याः समुदाहरन् ।
अध्यर्धयोजनं गत्वा ददर्श सुमहद्वनम् ।
प्रयागमिति विख्यातं यथा चैत्ररथं तथा ।
तत्प्रविश्याश्रमपदं सर्वकामफलद्रुमम् ।
शोभितं पङ्कजवनैः सुतीर्थैर्बहुपुष्करैः ।
अभिगम्य प्रयागं तं देवस्थानमनुत्तमम् ।
प्रदक्षिणं प्रणामं च चकार भरतस्तदा ।
ताः सर्वाः मातरस्तस्य शत्रुघ्नश्च महामतिः ।
प्रयताश्चाप्रमत्ताश्च चक्रुर्देवं प्रदक्षिणम् ।
तेऽभिवाद्य विनिष्क्रम्य वनात्तस्मादनन्तरम् ।
आश्रमं क्रोशमात्रे तु ददृशुः पिण्डितद्रुमम् ।
भरद्वाजसगोत्रस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
आश्रमं भरतो दृष्ट्वा प्रहर्षमतुलं ययौ ।

—V1 om. l. 18–19. —(l. 18) D1–5.7 M4 (D1.3.5 M4 with hiatus) न हि त्वां(D3.4 त्वा; M4 त्वं) मोक्ष्यते दृष्ट्वा (for the prior half). D2 राकाम्; D4.7 ह्येकाम् (for एकाम्). Ś1 D6 अनुगतो; Ñ1 D2.3.5.7 अनुषितां; Ñ2 अनुषितो. —(l. 19) Ñ B D5 सत्क्रियान्वि(Ñ1 °र; B2.4 °नु; B3 D5 °न)तः; D1–3 सत्क्रियानतं; M4 साधु साध्विति (for प्रश्रया°). Ś1 D4.6.7 सत्कृत्य भरतस्ततः(D7 °स्तु°; D6 °दा) (for the post. half). —(l. 20) Ś1 Ñ2 B2.3 D6 तं (for तद्). D1.3 M4 वाक्यं (D1 °क्यां) ते(M4 तं) (for तद्वाक्यं). D4.7 एवमादि वचो धर्म्यं (for the prior half). M4 उक्त्वा स्वज्येदम् (for परिष्व°). —For l. 20, V1 subst. :

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा भरतो गुहमब्रवीत् ।

—(l. 21) Ñ1 समग्रैर्; Ñ2 समस्त-; D4.7 सगणो (for समस्तैर्). D6 जातिभिः (for ज्ञा°). Ñ1 B2 D1 M4 वृतः (for सह). V1 D2.5 सगुणैर(V1 °गणा; D5 °गणैर्) बंधुभिः सह (for the post. half). —B4 om. (hapl.) l. 22–25. —(l. 22) D1 स(before corr. मं)बंधुश्; D2 सत्कृतांश् (for सत्कृतश्). Ś1 D4.6.7 भृशं प्रीतो (for प्रीतिमान्). —V1 reads l. 24 after l. 20. —(l. 24) B3 अनुगतं (for °रागश्). D4.7 ते भक्तिः (for भक्तिश्च). M4 हृदयं (for सौहृदं). Ñ1 [अ]पि दर्शितं; Ñ2 B M4 विदर्शितं; V1 D3 निदर्शितं. —D4.5.7 om. l. 25–26. —(l. 25) D3 [अ]ननु- (for [अ]भ्यनु-). Ñ2 B3 च; D1 तैर् (for तु). V1 बंधुभिः (for ज्ञातिभिः). —For l. 25, D4.5.7 subst. :

ततः प्रतिगते नौभिर्गुहे ज्ञातिगणान्विते ।
[D5 बंधु- (for ज्ञाति-).]

—(l. 26) B4 संगृह्य (for संपूज्य). M4 जगाम भरतं पूज्य(:) (for the prior half). Ś1 Ñ1 B2 D6 -पुरोगमं (for °हितम्). —For l. 26, V1 D1–3 subst. :

जगाम भरतं कृत्वा सोपाध्यायं प्रदक्षिणम् ।

—(l. 27) V1 D1.3 तस्मिन् (for ततः). B4 गुहो. Ñ1 D2.4.5.7 ज्ञाति(D2.5 बंधु)गणान्विते; V1 D1.3 ज्ञातिभिरावृते (for °गणैः सह). —For l. 27, Ś1 D6 subst. :

ततः प्रतिगतो नावं गुहो ज्ञातिसमन्वितः ।

—After l. 27, Ñ2 ins. :

परे पारे तु गङ्गायाः नावः संस्थाय यत्नतः ।
भरतं पुनरायातु गुहो ज्ञातिसमन्वितः ।
भरतो गुहमालोक्य जगादैतद्वचः पुनः ।
गुह ते मद्विसृष्टस्य पुनरागमनं कथम् ।
गुरो(?) जगाद रामस्य द्रष्टव्यं चरणद्वयम् ।

—(l. 29) Ś1 B2 D4.6.7 दैशिकं; Ñ2 B3.4 D5 देशकं. B3 भूत्वा (for कृत्वा). Ś1 गघवं; D4 राघवः. —(l. 30) B2 राज्ञः कर्मणि. Ñ B1.4 D1 देशकाले. V1 D1 M4 सारथिं; D4.7 पंडितं (for कोविदम्). —(l. 31) Ś1 V1 D6 सफलान्; D4 फलव्यान् (for फलाढ्यान्). Ñ1 B4 D2.4.7 भंजन्; Ñ2 B3 D5 भुंजन्; D3 यस्य (for पश्यन्). Ś1 D6 पुष्पाणि च; V1 मृगास्त्वव्यान्; D2.4 °व्यांश्च (for °ढ्यांश्च). —(l. 32) Ś1 D6 वन्य- (for वल्गु). B3 गृह्णञ्श्रोत्र-; B4 शृणु श्राव- (for शृण्वञ्श्रोत्र-). V1 D1 M4 -सुखावहं; D4 -मनोरमं. —(l. 33) D4 वैदेह्या (for मैथिल्या). Ñ2 लक्ष्मणेन च. —(l. 34) V1 अगुणं; D2 अगुणाश्. D5 om. च. D4.7 ततो (for [आ]त्मनो). V1 B1 समुदीरयन्. —(l. 35) Ś1 V1 D2.3.6 अध्यर्धं; B4 अध्यर्धे; D4 अथार्धं; D5 अर्धद्वि- (for °र्ध-). —(l. 36) V1 ख्यातं (subm.) (for विख्यातं). G(ed.) वनं (for तथा). —(l. 37) Ñ B वनं चैव (for [आ]श्रम°). B2 D4.7 सर्वकाल-. D1 M4 -फलप्रदं. —(l. 38) Ś1 Ñ2 B D6 स(Ñ2 B मु)तीर्थं; G(ed.)सुतीर्थ- (for सुतीर्थैर्). B3 -पुष्करैः; B4 -शाद्वरैः; M4 -पुष्पिनैः (for -पुष्करैः). —(l. 39) Ś1 D6 तद्; Ñ1 ते; D5 M4 तु (for तं). D1 दिव्य- (for देव-). —(l. 40) B2 प्रयागं; D5 प्रमाणं (for प्रणामं). D5 प्रणामं भरतस्तथा; M4 जगाम भरतस्ततः (for the post. half). —(l. 41) V1 D1–3 M4 चास्य; B4 चैव (for तस्य). Ñ1 D4.7 च महाबलः; B1.2 सु(B2 स; G[ed.] च)-महाद्युतिः; B3 स महामतिः; M4 च महामनाः. B4 D5 शत्रुघ्नस्य

26

After Sarga 89, Ś1 Ñ V1 B Dt1 D1–7 M4 ins.:

रामस्तु नलिनीं रम्यां चित्रकूटं च पर्वतम् ।
पुण्या जनकराजस्य दर्शयित्वा न्यवर्तत ।
उत्तरे तु गिरेः पादे चित्रकूटस्य राघवः ।
ददर्श कन्दरं रम्यं शिलाधातुसमाचितम् ।
सुखप्रचेयैस्तरुभिः पुष्पभारावलम्बिभिः ।
संवृतं च रहस्यं च मत्तद्विजगणायुतम् ।
तं दृष्ट्वा सर्वभूतानां मनोदृष्टिहरं वनम् ।
उवाच राघवः सीतां वनदर्शनविस्मिताम् ।
वैदेहि रमते चक्षुस्तवास्मिन्गिरिकन्दरे ।
परिश्रमविघातार्थं साधु तावदिहास्यताम् ।
त्वदर्थमिव विन्यस्तः शिलापट्टोऽयमग्रतः ।
अस्य पार्श्वे तरुः पुष्पैः प्रवृष्ट इव केसरैः ।
राघवेणैवमुक्ता सा सीता प्रकृतिसुन्दरी ।
उवाच प्रणयस्निग्धमिदं श्लक्ष्णतरं वचः ।
अवश्यकार्यं वचनं तव मे रघुनन्दन ।
भूतार्थं चैव पश्यामि एनं पुष्पितपादपम् ।
एवमुक्तस्तया तस्मिन्नुपविष्टः शिलातले ।
सह पत्न्या विशालाक्षीं वचनं चेदमब्रवीत् ।
गजदन्ताहतान्वृक्षान्पश्य निर्यासबाष्पिणः ।
झिल्लिकाविरुतैर्दीर्घै रुदन्तीव समन्ततः ।

महात्मनः(D5 °बलः) (for the post. half).—(l. 42) Ñ1 B1.3 M4 प्रयताश्. Ñ2 प्रयानश् (for [अ]प्रमत्ताश्). D3 प्रयातश्च श्रमार्ताश्च (for the prior half). B4 *कुर्; M4 जग्मुर् (for चक्रुर्). Ś1 D6 एनं; B4 D4.7 एवं(D4 °व) (for देवं). V1 चक्रेदेवदर्शनं (subm.) (for the post. half).—(l. 43) Ñ1 विनिःक्रम्य; V1 [अ]भिनिःसृत्य; D1 [अ]भिनिसृत्य; M4 विनिर्गम्य (for विनिष्क्रम्य). B1 ते चाभिवाद्य निष्क्राम्य; D2 ते विनम्याभिनिसृत्य; D3.5 अभिवाद्य विनि(D5 °निः)क्रम्य; D4.7 अभिवाद्यैव निष्क्रम्य (for the prior half). D6 अनुत्तरं (for अनन्तरम्).—(l. 44) Ñ1 V1 D2 M4 तं; D3 om. (subm.) (for तु). D4.7 तं क्रोशमात्रं(D7 °त्रात्); D5 क्रोशमात्रं ते (for °मात्रे तु). B1 (m. also as above; orig.) पर्णिनद्रुमं; B4 पुष्पित°; D4.5 पीडित°.—For l. 44, D1 subst.:

आक्रोशमात्रे ददृशुराश्रमं पिण्डितद्रुमम् ।

—After l. 44, Ñ1 D3–5.7 ins.:

नैकपक्षिगणाकीर्णं दृष्टिकान्तं मनोरमम् ।

[Ñ1 तं हर्यक्ष- (for नैकपक्षि-). Ñ1 मनोहुतं; D3 मनोहरं.]

—D5.7 om. l. 45.—(l. 45) D1 भरद्वाजस्य. B3 D3 भार्गवात्मनः (for भाविता°).—(l. 46) M4 राघवो (for भरतो). V1 स हर्षम् (for प्र°).

26

(l. 1) Dt1 चित्रकूटस्य (for °टं च). D2 reads from च पर्वतम् up to चित्रकूट in l. 3 in marg.—Dt1 D7 om. l. 2.—(l. 2) B2 पुत्रीं; D1 M4 सुतां (for पुण्या). Ñ1 illeg.; D3 न्यवर्तते; M4 [अ]पवर्तते (for न्यवर्तत). D5 दर्शयन्संन्यवर्तत (for the post. half).—(l. 3) Ś1 Ñ B D6 स तथा (for उत्तरे). B1 [अ]तु-; B2 हि; B4 च (for तु). B4 पादौ; D3 पार्श्वे (for पादे).—(l. 4) M4 काननं (for कन्दरं). D2.4.5.7 ददर्श कंदरान्रम्यान् (for the prior half). Ś1 B4 Dt1 -समन्वितं; D2 -समन्वितान्; D5 -समाचितान् (for -समाचितम्).—(l. 5) Ś1 V1 सुखप्रवैश्च; Ñ B3 सुखप्रवेशैस्; B1 अथापरैस्; Dt1 D4.7 °प्रसेकैस्; D1 °प्रवेशं (for सुखप्रचेयैस्). D6 सुखैश्च तरुभिः पुष्प- (for the prior half). D3 पुष्पमाला-; D4 पुष्पधारा-; D6 -फलभार- (for पुष्पभार-). M4 -विलंबिभिः.—After l. 5, B3 ins.:

आक्रान्तैर्भ्रमरैश्चैव मधुपानपरायणैः ।

—D2 om. l. 6-7.—(l. 6) B1 om. (hapl.) रहस्यं च. Ś1 D6 संवृतं सरहस्यं च; V1 D1.3 सं(D1 सु)वृतं च सुरम्यं च; B2 (also) फलभारैः संभृतं च; D4.5.7 संवृतांश्च रहस्यांश्च (for the prior half). Ñ2 -गणोद्युतं; B1 -गणान्वितं; D4.5.7 -गणायुतान् (for -गणायुतम्).—(l. 7) Ś1 Ñ B3 D4.6 तद् (for तं). V1 D4 -वृत्ति- (for -दृष्टि-). B2 -करं; B4 -वरं (for -हरं).—(l. 8) V1 D1.3 M4 उवाच रामो वैदेहीं; Dt1 D2.4.5.7 [उवाच सीतां(D2 om. up to सीतां)काकुत्स्थो (for the prior half). V1 Dt1 D2–5.7 -विस्मितः; B4 -विस्मृतां (for -विस्मिताम्).—(l. 9) M4 तवेह (for तवास्मिन्). B4 गिरिकंदरैः.—(l. 10) M4 अपि श्रम- (for परिश्रम-). D2 साधुभावाद्; D5 साधुता चेद् (for साधु तावद्). M4 उपारम (for इहास्यताम्).—(l. 11) Ś1 Dt1 D3 इह (for इव). Dt1 D2.4.5.7 विन्यस्ता. Ñ2 B3.4 शिलाखंडो; V1 °पादो; B2 °संधो; D3 °पदो (for शिलापट्टो). Ś1 शिलायां सुखसंस्तरः; Dt1 D2.7 इ(D7 त्वि)यं श्लक्ष्णसमा(D2 °तमा) शिला; D4.5 इ(D4 त्वि)यं श्लक्ष्णा समा शिला (for the post. half).—M4 om. l. 12.—(l. 12) Ś1 Ñ1 B1.2 D3 यस्य; B4 पश्य; Dt1 D2.4–7 यस्याः (for अस्य). B2.4 पार्श्वतरुः. V1 D1 यस्यायमग्रतः पुष्पैः (for the prior half). Ś1 D6 विभ्रष्ट; V1 B1 Dt1 D4.7 प्रविष्ट; B2–4 प्रहृष्ट; D1 प्रदृष्ट (for प्रवृष्ट). V1 D1 केसरः (for °रैः).—After l. 12, B2–4 ins.:

अस्य पार्श्वे घनच्छायाः पुष्पिताः सन्ति पादपाः ।

[B2 यस्य (for अस्य).]

—(l. 13) Ñ2 B3 (marg. also as above) तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा; B1 राघवस्य वचः श्रुत्वा (for the prior half).—Ñ1 V1 Dt1 D1–5.7 M4 -दक्षिणा (for -सुन्दरी).—(l. 14) V1 उत्तरं (for उवाच). Ś1 V1 D1–7 प्रणयात्; Ñ B3 प्रश्रय- (for प्रणय-). Ñ B3 शुभतरं; V1 शुद्ध° (for श्लक्ष्णतरं).—(l. 15) Ñ2 V1 B1 Dt1 D2.4 अवश्य. V1 B1 D2 transp. कार्यं and वचनं. Ś1 तवैव; Ñ2 B4 तवेदं; B3 तदेवं; D1 M4 मया ते (for तव मे). D2.4.5.7 तव बंधुजनप्रियं (for the post. half).—(l. 16) Ś1 D6 भूतलं; V1 पूतार्थं (for भूतार्थं). Ñ1 येन (for चैव). M4 चर मे दृष्ट्वा (for चैव पश्यामि). Ś1 D6 एवं; Ñ B3 एतं; V1 B4 M4 वनं (for एनं). Ś1 B2 D6 -काननं (for -पादपम्).—(l. 17) Ś1 D6 उक्ते; Ñ1 उक्ता; M4 उक्त्वा (for

पुत्रप्रियोऽसौ शकुनिः पुत्र पुत्रेति भाषते ।
मधुरां करुणां वाचं पुरेव जननी मम ।
विहगो भृङ्गराजोऽयं सालस्कन्धसमाश्रितः ।
संगीतमिव कुर्वाणः कोकिलस्यानुकूजति ।
अयं गोष्ठिविटः शङ्के कोकिलानां विहंगमः ।
असंबद्धमसंबद्धं तथा ह्येष प्रभाषते ।
एषा कुसुमितं वृक्षं पुष्पभारनता लता ।
दृश्यते मामिवात्यर्थं श्रमाद्देवि त्वमाश्रिता ।
एवमुक्ता प्रियस्याङ्कं मैथिली प्रियभाषिणी ।
भूयस्तरामनिन्द्याङ्गी समारोहत भाविनी ।
विवर्तमाना साङ्के तु सीता सुरसुतोपमा ।
हर्षयामास रामस्य हृदयं प्रियदर्शना ।
स निर्घृष्याङ्गुलिं रामो धौते मानःशिले गिरौ ।
चकार तिलकं पत्न्या ललाटे रुचिरं तदा ।
बालार्कसमवर्णेन तेन सा गिरिधातुना ।

उत्तस). Ñ1 M4 ततस् ; B4 त्वया (for तया). V1 D1 एवमुक्त्वा वचस्तं तु(D1 °स्तस्मिन्) (for the prior half). Ñ1 V1 D1 M4 उ(V1 सो)पविष्टा. —(l. 18) V1 D1 भर्त्रा; M4 [आ] सित्वा (for पत्न्या). Ś1 D6 विशालाक्ष्या; B3 °लाक्षो (for °लाक्षीं). V1 D1 M4 वनं दृष्ट्वेदमब्रवीत् (for the post. half). —For l. 16–18, Dt1 D2–5.7 subst.; Ñ1 ins. from the post. half of l. 3 up to l. 6 after विशालाक्षीं in l. 18; while D1 ins. l. 1 only after l. 15 :

बहुशो भ्रमितश्चाद्य तव चैवं मनोरथः ।
एवमुक्ता वरारोहा शिलां तामुपसर्प ह ।
सह भर्त्रानवद्याङ्गी रन्तुकामा यशस्विनी ।
तामेवं ब्रुवतीं सीतां रामो वचनमब्रवीत् ।
रम्यं पश्यसि भूतार्थं वनं पुष्पितपादपम् ।
पश्य देवि गिरौ रम्ये रम्यपुष्पाङ्कितानिमान् ।

[(l. 1) D1.3–5 भ्रामितश् (for भ्रमितश्). D3 वा (for च). D1 चैष; D2.3.5 चैव (for चैवं). —(l. 2) D5.7 उक्त्वा (for उक्ता). D3 उपविवेश च; D5 उपससर्प ह (for तामुपसर्प ह). —(l. 4) Ñ1 illeg. upto ब्रुवतीं. D2 ब्रुवतां. —(l. 5) D2.3 रामे (for रम्यं). D3 पश्यति. Ñ1 रामे पश्य प्रभूतार्थं (for the prior half). —(l 6) D5 देव- (for देवि). Ñ1 अस्य (for रम्ये). D4 -वृक्ष- (for -पुष्प-). Ñ1 रम्यवृत्तं विशासि मां; D2 रम्यवृक्षसमाकुले; D3.7 रम्यवृक्षां किताभिमां; D5 रम्यवृत्तांतनामिमां (for the post. half).]

—(l. 19) Ś1 -दंताचितान् ; Ñ1 -दंतहतान् ; V1 Dt1 D1.4.5.7 M4 -दंतक्षतान् ; D6 -दंतादितान् (for -दन्ताहतान्). Ś1 Ñ2 Dt1 D2.4.6.7 -वर्षिणः; M4 -रोदिनः (for -बाष्पिणः). V1 पश्य निज्जसिवेदिनः; B3.4 पश्यन्गिरिवरासनः (for the post. half). —(l. 20) Ñ1 B3.4 चारिका-; B2 D1–3 ची(D3 वी)रिका- (for झिल्लिका-). Ñ2 B3 दिप्तैः (for दीर्घैं). V1 क्षीरिकाविरुतैर्नातैः; M4 चिरिकानुरुतैर्दीर्घैः (for the prior half). D3 रुदंती च (for °न्तीव). B2 सहस्रशः (for समन्ततः). —l. 21) M4 शकुनः (for शकुनिः). Ñ1 B3 राशति; Ñ2 B2 (marg. also) D2.3.5 वासते; V1 D1 M4 [उ]दाहरन् (V1 °रत्); B2 चासकृत् (for भाषते). —(l. 22) M4 विधुरां (for मधुरां). B1 करुणं (for °णां). V1 D1.3 करुणां(D3 वरुणा) व्याहरन्वाचं (for the prior half). Dt1 पुरे च (for पुरेव). V1 D1.3 M4 शोकं जनयतीव मे (for the post. half). —(l. 23) Ś1 D2 विहंगो (for विहगो). B1 भृगु-; M4 गृध्र- (for भृङ्ग-). Ś1 Ñ2 V1 B2.3 D1.4.6 M4 -स्कंधं (for -स्कन्ध-). Ś1 V1 B2 D1.6 M4 उपाश्रितः; Dt1 D2.5.7 -समास्थितः (for -समाश्रितः). B1 शालस्कंधमपाश्रितः (for the post. half). —(l. 24) M4 समतामिव (for संगीतमिव). Ś1 B4 D1.6 कोकिलश्च(Ś1 °लं च; D6 °लां च) (for कोकिलस्य). D3 [अ]नुकूजितं. Dt1 D4.7 कोकिलेनावकूजति; D2 कोकिलेन विकूजिते; D5 कोकिलेव विकूजति (for the post. half). —(l. 25) Ś1 Dt1 D4.6.7 च(Dt1 D7 वा) बालकः; Ñ1 वा निवासः; V1 D1.5 M4 वेदांतगः (for गोष्ठिविटः). D2 अयं वरेण केशा*; D3 अयं च राकः शंकेहं (for the prior half). V1 D1.3 M4 शकुनानां (for कोकिलानां). —(l. 26) Dt1 मुखबद्धम् ; D4 मुखं बद्धम् ; D5.7 सुसंबद्धम् (for first असंबद्धम्). B1.3 असंविद्धं; B4 असंदिग्धं (for second असंबद्धं). Ñ2 तु (for हि). —For l. 26, M4 subst. :

असंबाधस्वसंभारस्ततोऽप्येकः प्रकूजति ।

—(l. 27) Ñ2 B3 तथा (for एषा). Dt1 D3.5 कुसुमिता. Ś1 Ñ1 V1 B2.4 D1.4–7 M4 चूतं; Dt1 D3 नूनं; D2 ब्रूते (for वृक्षं). —(l. 28) Ñ2 V1 B1.2.4 दृश्यतां. B4 मयि च; D2 तामिव (for मामिव). Ñ1 B3 दृश्यतामभिवा(B3 °तां मामिवा)द्यर्थं (for the prior half). Ś1 D6 यथा (for श्रमाद्). B4 त्वयाश्रिता. —For l. 28, V1 D1.3 M4 subst. :

दृश्यतां प्रणयाच्छून्ये त्वामिवाहं समाश्रिता ।

[V1 पश्यैनां (for दृश्यतां).]

—(l. 29) Ś1 V1 B3 D1.5.7 उक्त्वा (for उक्ता). Dt1 D1.4 M4 [अं]के (for [अ]ङ्कं). —(l. 30) B3(also) भूयस्तु त्वम् (for °स्तराम्). B1 अनिद्राक्षी; B3(also) अनिंद्याक्षी; Dt1 D4.7 त्वनिंद्यांगी (for अनिन्द्याङ्गी). Ś1 B2 D2.6 भूयस्तथा(B2 D2 °म)-नवद्यांगी; Ñ2 भूयस्तरामनिंद्याक्षी; B4 भूयस्तु क्रूमिनिंद्राक्षी; D1 सुविश्रब्धा नु चार्वांगी; D3 M4 पर्यवर्तत विश्रब्धा(for the prior half). Ś1 D5–7 भामिनी. D1.3 M4 तस्मिन्विरहिते वने; D2 तस्यारोहत भामिनी(for the post. half). —For l. 30, V1 subst. :

पर्यवस्थिता विश्रब्धा तस्मिन्कन्दरकानने ।

—(l. 31) Ś1 D6 चोत्संगे; B1 तां किं तु (for साङ्के तु). Ñ1 V1 B2 Dt1 D1.2.5.7 M4 अंके तु परिवर्तती; D3 अंके उपरि वर्तती; D4 अंके तु परिसर्पती(for the prior half). D1 M4 सा प्रियदर्शना (for सुरसुतोपमा). —(l. 32) Ñ1 illeg.; Dt1 D2–5.7 मनो मनसिजार्पितं(D2 °र्दिताः D3 °र्पिता) (for the post. half). —For l. 32, D1 M4 subst. :

ह्लादयामास हृदयं राघवस्य महात्मनः ।

ललाटे विनिविष्टेन ससंध्येव निशाभवत् ।
मुखचन्द्रस्तु वैदेह्या रक्तेन गिरिधातुना ।
अङ्कितः संध्यया पूर्णो निशाकर इवाबभौ ।
समनःशिलातिलकं रक्तं पङ्कजसन्निभम् ।
रक्तोत्पलपलाशाक्षं पुण्डरीकमिवाबभौ ।
केसरस्य च पुष्पाणि करेणामृद्य राघवः ।
अलकान्पूरयामास मैथिल्याः प्रीतिमानसः ।
अभिरम्य तथा तस्यां शिलायां रघुनन्दनः ।
अन्वीयमानो वैदेह्या देशमन्यं जगाम सः ।
विचरन्ती तथा सीता ददर्श हरियूथपम् ।

वने बहुमृगाकीर्णे सा भयाद्राममाश्लिषत् ।
रामस्तां परिरम्भार्तां परिरभ्य महाभुजः ।
सान्त्वयामास वामोरुमभिभर्त्स्य स वानरम् ।
मनःशिलायास्तिलकः सीतायाः सोऽथ वक्ष्यसि ।
समदृश्यत संक्रान्तो रामस्य विपुलौजसः ।
प्रजहास ततः सीता गते वानरयूथपे ।
दृष्ट्वा भर्तुर्विसंक्रान्तमपाङ्गं समनःशिलम् ।
अविदूरे त्वशोकानां प्रदीप्तमिव काननम् ।
ददर्श पुष्पस्तबकैस्तर्जयद्भिरिवानतैः ।
दृष्ट्वा च साब्रवीद्राममशोककुसुमार्थिनी ।

—(l. 33) Ś1 Ñ2 V1 B1.2 D2 स निघृष्यांगुली (Ś1 °लि; V1 B1 D2 °लिं); B3 स निगृह्यांगुलिं; B4 °ष्यांगुली; D1 स विघृष्यां°; D3 स विघृष्यांगुलिं; D4 स निर्घृष्टां°; D5 स विधृयां°; D7 स निर्वृष्यां°; M4 स विसृष्टांगुली (for स निर्घृष्याङ्गुलिं). B1.3 मनःशिले (for मानःशिले). Ś1 D6 गिरौ धौतमनःशिले; V1 द्रुतमानःशिले गिरौ; B2 D5 धौतमानः शिले गिरौ; Dt1 D4.7 धौते मनः (D4 मानः) शिलोच्चये; D1.3 M4 हर्षात्पर्वतधातुना (for the post. half). —(l. 34) Dt1 D4.7 तस्याः (for पत्न्या). Ñ2 रुचिनं (for रुचिरं). —For l. 34, D1.3 M4 subst.:

मनःशिलायास्तिलकं ललाटेस्या न्यवेशयत् ।

—(l. 35) D1 -[अ]समवर्णेन. Ñ1 V1 तेनास्या; Dt1 तेजसा; D4 सा तेन (by transp.) (for तेन सा). —D3 om. (hapl.) l. 36–37. —(l. 36) Dt1 D2.4.5.7 चकासे (for ललाटे). M4 संनिविष्टेन. Ñ2 V1 B3 ललाटविनिविष्टेन (for the prior half). Ñ V1 B1.4 D2.4.5.7 M4 ससंध्येव (for °ध्येव). B1.4 निशा भवेत्; Dt1 D4.5.7 निशासिता; D2 निशा रुचा (for निशाभवत्). Ś1 D6 सूचयंति निशागमं (for the post. half). —D2.4.5.7 om. l. 37–40. —(l. 37) V1 D1 M4 सीतायाः (for वैदेह्या). —(l. 38) D3 अंकित-. B2 संध्याया. M4 [अ]भवत् (for [आ]-बभौ). —Ś1 D3.6 om. (hapl.) l. 39–40. —(l. 39) Ñ1 illeg. for शिलातिलकं रक्तं. V1 D1 M4 मनःशिलांकितं रक्तं (D1 M4 वक्त्रं); B1 मनःशिलायास्तिलकं (for the prior half). Ñ2 वल्कं; V1 पुष्प-; B1 रक्त-; D1 M4 फुल्ल- (for रक्तं). —(l. 40) Ñ2 B3 -पलाशादयं; B1 -विशालाक्षं; B2.4 विशालाक्षं; M4 -पलाशांकं (for -पलाशाक्षं). Ñ1 रक्तोत्पलविशालाक्षं (for the prior half). —(l. 41) D2 बकुलस्य (for केसरस्य). Ś1 Ñ2 B3.4 D6 तु (for च). Ś1 Ñ2 B2–4 D4.6 करेणामृज्य (Ś1 D6 °ष्य); V1 B1 D1.3 करेणोद्धृ (B1 °णास्)त्य; D5 करेणोन्मृज्य (for करेणामृद्य). —(l. 42) V1 Dt1 D1–5.7 अलकं; M4 तिलकं (for अलकान्). V1 D1.3 M4 वैदेह्या (for मैथिल्याः). Ś1 D6 प्रीतिमावहन्; V1 D1.3 M4 प्रिय (M4 प्रीति) कारणात्; B2.4 Dt1 D2.4.5.7 प्रीत° (for प्रीतिमानसः). —(l. 43) Ś1 V1 B4 D2.3.5.6 अभिगम्य; M4 अवगम्य (for अभिरम्य). Ñ1 Dt1 D2–5.7 M4 तदा (for तथा). D2 M4 तस्याः (for तस्यां). —After the prior half of l. 43, D2 wrongly repeats the post. half of l. 42 and the prior half of l. 43. D2 शीलया (for शिलायां). —(l. 44) Ñ V1 B M4 मैथिल्या (for वैदेह्या). Dt1 D1–5.7 ह (for सः). —(l. 45) Ś1 Dt1 D2.4–7 तदा (for तथा). V1 D1.3 M4 तथा विचरती सीता (for the prior half). —(l. 46) D3 मृगगणा° (for बहुमृगा°). Ñ1 Dt1 D2–5.7 वि (Ñ1 D3 सं) त्रस्ता (for सा भयाद्). Ś1 D6 आश्रिता (for आश्लिषत्). —(l. 47) Ś1 D6 अपि बाहुभ्यां; Ñ1 V1 D1.3 परिरंभाणां; Ñ2 B3 °संत्रस्तां; B4 °हस्ताभ्यां; Dt1 D4.7 °रब्धांगीं; D2.5 °रेभाणां (for परिरम्भार्तां). M4 रामः परिरभाणां तां (for the prior half). —(l. 48) M4 वैदेहीं (for वामोरुम्). Ś1 D6 अभिलक्ष्य; B1 अति° (for अभिभर्त्स्य). B4 च (for स). B2 वानरान् (for °रम्). Dt1 D3–5.7 अवभर्त्स्या (D3 °र्ष्या) थ वानरं; D1.2 अवभर्त्स्याच (D1 °थ) वानरान्; M4 परिभर्त्स्याथ वानरं (for the post. half). —(l. 49) D1.3 तिलकं. Ś1 D2 सीतया (for सीतायाः). D1 च (for सो). —(l. 50) Ś1 समदृश्यंत. D1 संक्रांतं (for °क्रान्तो). Ñ2 B M4 विपुलो (B1 °लौ) रसः. —(l. 51) Ś1 B2.4 Dt1 D3.4.6.7 तदा (for ततः). Dt1 D2.5.7 -पुंगवे (for -यूथपे). D4 गतं वानरपुंगवं (for the post. half). —(l. 52) Ś1 Ñ1 V1 B2 Dt1 D1.3.6 भर्तरि संक्रांतम्; B1 D2 भर्तुर्वि°; B3 भर्तरि साक्रांतम्; D4.7 भर्तुर्विनिष्क्रांतम्; M4 भर्तुः समाक्रांतम् (for भर्तुर्विसंक्रान्तम्). Ś1 V1 D1.3.6 तिलकं; B1 अपांगे (for अपाङ्गं). B1 illeg. for नः शिलम्. —Ś1 Ñ B1.3 D6 transp. l. 53 and 54. —(l. 53) Ś1 D6 अविदूराद्; V1 Dt1 D2–5.7 नाति (V1 D3 °वि) दूरे; D1 न विदूरे (for अविदूरे). Ś1 B1 अशोकानां; D2.5 अशोकस्य (for त्वशोकानां). B4 अपि (for इव). —B2 reads l. 54 in marg. —(l. 54) B4 प्रफुल्ल- (for ददर्श). B2.4 आह्वयद्भिरिव (B4 °यंति इव); M4 तर्जयंतमिव (for तर्जयद्भिरिव). V1 प्रज्वलद्भिरिवानलैः; Dt1 D4.7 तर्जद्भिरिव वानरैः (for the post. half). —For l. 54, Ś1 Ñ B1.3 D6 subst.; B2.4 ins. after l. 52:

अपश्यदथ वैदेही वने तस्मिन्मनोहरे ।

[Ś1 D6 मनोहरं.]

—(l. 55) Ñ1 illeg. for दृष्ट्वा च; Ñ2 B1.3 दृष्ट्वा सा च (by transp.); V1 Dt1 D1–5.7 M4 वैदेही तु (for दृष्ट्वा च सा). —After l. 55, B3 ins.

पश्य पश्य महावीर अशोकवनमेव च ।

—(l. 56) Ś1 D6 सार्धं तद्; B3 सुखे तद्; Dt1 वयं तद्; D7 साध्वैतद् (for साध्वेतद्). Ś1 D6 अभिगच्छावो; Ñ1 B3 अनुगच्छामो (B3 °मि); Ñ2 गंतुमिच्छामि; B1.4 M4 अपि (B1 °व) गच्छामि

साध्वेतदभिगच्छामो वनमिक्ष्वाकुनन्दन ।
तस्याः प्रियार्थं रामस्तु देव्या दिव्यानुरूपया ।
सहितस्तदशोकानां विशोकः प्रययौ वनम् ।
तदशोकवनं रामः सभार्यो व्यचरत्तदा ।
गिरिपुत्र्या पिनाकीव सह हैमवतं वनम् ।
तावन्योन्यमशोकस्य पुष्पैः पल्लवधारिभिः ।
समलंचक्रतुरुभौ कामिनौ नीललोहितौ ।
आबद्धवनमालौ तौ कृतापीडावतंसकौ ।
भार्यापती तावचलं शोभयांचक्रतुर्भृशम् ।
एवं स विविधान्देशान्दर्शयित्वा प्रियां प्रियः ।
आजगामाश्रमपदं सुसंमृष्टमलंकृतम् ।
प्रत्युज्जगाम संभ्रान्तो लक्ष्मणो गुरुवत्सलः ।
दर्शयन्विविधं कर्म सौमित्रिः स्वकृतं तदा ।
शुद्धबाणहतांस्तत्र मेध्यान्कृष्णमृगान्दश ।
पेशीकृतान्शुष्यमाणानामान्पक्वांश्च कांश्चन ।
तद्दृष्ट्वा कर्म सौमित्रेर्भ्राता प्रीतोऽभवत्तदा ।
क्रियन्तां बलयश्चेति रामः सीतामथान्वशात् ।
अग्रं प्रदाय भूतेभ्यः सीताथ वरवर्णिनी ।
तयोरप्यददाद्भ्रात्रोर्मधु मांसं च संभृतम् ।
तयोस्तृप्तिमथोत्पाद्य वीरयोः कृतशौचयोः ।
विधिवज्जानकी पश्चाच्चक्रे सा प्राणधारणाम् ।
शिष्टं मांसं निकृत्तं यच्छोषणायोपकल्पितम् ।
तद्रामवचनात्सीता काकेभ्यः पर्यरक्षत ।
तां ददर्श ततो भर्ता काकेनायासितां भृशम् ।
यः स धारान्तरचरः कामचारी विहङ्गमः ।
काकेनालोड्यमानां तां रामोऽथाह सदातुराम् ।
सा चुकोपानवद्यांगी भर्तुः प्रणयदर्पिता ।
इतश्चेतश्च तां काको वारयन्तीं पुनः पुनः ।
कोपयामास वैदेहीं पक्षतुण्डनखैस्तुदन् ।
तस्याः प्रस्फुरमाणौष्ठं भृकुटीपुटसूचितम् ।

(M4 °व); B2 अभिगच्छामि (for अभिगच्छामो). —(l. 57) Dt1 D4.5.7 तस्याः प्रिये स्थितो रामो; D2 तस्याः प्रियस्थितो रामो (for the prior half). Ñ1 देव्यो; Ñ2 B3 तदा (for देव्या). Ñ1 दिव्यस्वरूपया; Ñ2 B3 देव्यानु°; V1 °व्यस्वरूपवत्; Dt1 D2.5.7 दिव्यार्थरूपया (for दिव्यानुरूपया). —(l. 58) V1 D1 स(D1 त)मपद्यत; D7 प्रत्ययौ वनं; M4 समद्भुयत (for प्रययौ वनम्). —(l. 59) B3 Dt1 D1 तदा (for तद्). Ñ1 व्यचरत्; Ñ2 व्यचरन्; M4 विचरंस् (for व्यचरत्). —For l. 60, M4 subst.:

गिरिमूर्ध्नि पिनाकीव सहशैलसुतो बभौ ।

—(l. 61) Ś1 पल्लववारिभिः. —(l. 62) B2 भूषणं (for समलं-). D5 नीललोहितैः. —(l. 63) D1 प्रबद्ध- (for आबद्ध-). Ś1 D6 द्वौ; B1 तु; D7 om. (subm.) (for तौ). V1 तौ च प्रोद्गुद्रपुष्पाणां; D2 आबद्धवनमाल्यौ तौ; M4 आबद्धमालौ तौ तत्र (for the prior half). —(l. 64) V1 D1 तमचलं (for तावचलं). Ś1 D6 तदा; B4 वनं (for भृशम्). —(l. 65) V1 प्रियान्; B4 D5 प्रियं; D2 तदा (for प्रियः). —(l. 66) Ñ1 V1 B2 मुसंस्(B2 °ह)ष्टम्; Ñ2 स्वसंवृतम्; B3 D3 सुसंवृतम्; Dt1 D4.7 सुसंश्लिष्टम् (for सुसंमृष्टम्). —(l. 67) V1 Dt1 D1–5.7 M4 तं भ्राता (for संभ्रान्तो). —(l. 68) M4 विपुलं (for विविधं). Dt1 धर्मं (for कर्म). Ś1 Ñ V1 B3 Dt1 D1.6.7 सुकृतं (for स्व°). —(l. 69) V1 अपि (for दश). —(l. 70) Dt1 राशीलतान्; D3.7 राशीकृतान्; D5 M4 मांसीकृतान् (for पेशीकृतान्). B1 कृष्यमाणान्; D1 शुष्यवाणान्. B2 अग्नि-; B4 मान- (for आमान्). D3 सर्वशः (for कांश्चन). Dt1 अन्यान्कांश्चन कांश्चन; D1 तांस्त्यक्त्वान्यांश्च सर्वशः; D3.5.7 आमान्यत्कांश्च कांश्चन (for the post. half). —For l. 70, Ś1 D6 subst.:

राशीकृतान्पुष्टमांसानन्यांस्त्यक्त्वा च कांश्चन ।;

while Ñ1 D2 subst.:

मांसीकृतान्श्रप्यमाणानामान्सत्वांश्च कांश्चन ।

[D2 अपक्वांश्च कांश्चन (hypm.).];

whereas V1 subst.:

पेशीकृतान्कृष्यमाणान्माल्यभक्तांश्च सर्वशः ।

—(l. 71) V1 D1.2.7 तं (for तद्). Ñ2 सौमित्रिर्. D1.7 रामः (for भ्राता). —(l. 72); Ñ2 V1 [अ]नुशात्; B3.4 [अ]न्वगात (for [अ]न्वशात्). —(l. 73) Ñ1 अग्ने; V1 अग्र्यं; D2 अयं (for अग्रं). —(l. 74) Ś1 V1 B D6 अप्यददद्; Ñ1 अप्यवदद्; Dt1 उपददद्; D1 अभ्यददाद्; D2.5 उपददौ; D3.4.7 उपाददाद् (for अप्यददाद्). Ś1 D6 मेध्यं (for मधु). Ś1 V1 संस्कृतं; Dt1 D2–5.7 तद्धृतं; D1 सत्कृतं (for संभृतम्). —V1 D1.7 M4 om. l. 75–76. —(l. 75) Ś1 B2 Dt1 D2–6 तुष्टिम् (for तृप्तिम्). —(l. 76) Ś1 D6 साथ (for पश्चाच्). Ś1 स्वां; D6 स्वं (for सा). Ñ1 B4 Dt1 D2.5–7 प्राणधारणं. —(l. 77) D2.3 शिष्ट- (for शिष्टं). Dt1 D3.7 निकृष्टं; D5 निष्कृतं (for निकृत्तं). V1 शेषं मांसं च विकृतं यच् (hypm.); D1 शेषं मांसं विकृतं च (for the prior half). Dt1 D4.7 [अ]वकल्पितं (for [उ]पकल्पितम्). Ñ1 शोषणाय प्रकल्पितं; D5 पोषणायोपकल्पितं (for the post. half). —(l. 79) Dt1 D1.2.4.5.7 M4 तदा (for ततो). V1 तदा; Dt1 D2.4.5.7 दृढं (for भृशम्). M4 काकेनायास्यतीं तदा (for the post. half). —(l. 80) Ś1 D6 यः स सारांतरचलः(D6 °रः); Ñ1 यः स दारांतरचरः; V1 यश्च सुधांतरचरः; B3 यः स धारांस्ववचरः; Dt1 D4.7 यस्याहारांतरचरः (for the prior half). D2.5 M4 कामरूपी. —(l. 81) Ñ1 Dt1 D4.5.7 [आ]रोध्य(Ñ1 °ध्य; D7 °ध्य)मानां तां(Ñ1 °नानां); V1 [अ]भ्यमानां तां (subm.); D1 [आ]रुज्यमानां तां; D2 [आ]रोपमानां तां; D3 [उ]ह्यमाणां तां (for [आ]लोड्यमानां तां). Ś1 व्यश्वसदातुरां; Ñ M4 [ऽ]पहसदातुरां; B1.2 D3.6 [ऽ]ब्रा(B1 D6 [ऽ]ब्र्य)ह सदातुरां; D1.2.5 [ऽ]वहसदातुरां (for ऽथाह सदातुरां). V1 रामोपहसतांतरां; Dt1 D4.7 सा मुमोह तदातुर(D4 °रां) (for the post. half). —(l. 82) Ś1 D2 साधु(D2 °नु)कोपा; V1 स चुकोप; B1 सा चुक्रोश; D4 सा तु को वा (for सा चुकोप). Ś1 V1 [अ]नवद्यांगी. D1.6 स तु(D6 च)कोपानविद्यांगी (for the prior half). D4.7 भर्तृप्रणय-. Ś1 V1 B1 D6 -दर्पितां; Ñ1 M4 -दर्शिता (for -दर्पिता). —D3.5 om. l. 83–84. —(l. 83) V1 D1.2 M4 आया(D1 °य)स्यंतीं; B4 धावयंतीं

मुखमालोक्य काकुत्स्थस्तं काकं प्रत्यषेधयत् ।
स धृष्टमानी विहगो राममप्यविचिन्तयन् ।
सीतामभिपपातैव ततश्चुक्रोध राघवः ।
सोऽभिमन्त्र्य शरैषीकामिषीकास्त्रेण वीर्यवान् ।
काकं तमभिसंधाय ससर्ज पुरुषर्षभः ।
स तयाभिद्रुतः काकस्त्रिलोकान्पर्यधावत ।
देवैर्दत्तवरः पक्षी धारान्तरचरो लघुः ।
यत्र यत्रागमत्काकस्तत्र तत्र ददर्श सः ।
इषीकाभूतमाकाशं स रामं पुनरागमत् ।
स मूर्ध्ना न्यपतत्काको राघवस्य महात्मनः ।
सीतायास्तत्र पश्यन्त्या मानुषीमीरयन्गिरम् ।
प्रसादं कुरु मे राम प्राणैः सामग्र्यमस्तु मे ।
अस्त्रस्यास्य प्रभावेन शरणं न लभे क्वचित् ।
तं काकमब्रवीद्रामः पादयोः शिरसा गतम् ।
सानुक्रोशतया सत्यमिदं वाक्यमुदीरयन् ।

मया रोषपरीतेन सीताप्रियचिकीर्षुणा ।
अस्त्रमेतत्समाधाय त्वद्वधायाभिमन्त्रितम् ।
यत्तु मे चरणौ मूर्ध्ना गतस्त्वं जीवितेप्सया ।
अत्रास्त्यवेक्षा त्वयि मे रक्ष्यो हि शरणागतः ।
अमोघं क्रियतामस्त्रमङ्गमेकं परित्यज ।
किमङ्गं शातयतु ते शरैषीका ब्रवीहि तत् ।
एतावद्धि मया शक्यं तव कर्तुं प्रियं खग ।
एकाङ्गहीनो जीव त्वं जीवितं मरणाद्वरम् ।
एवमुक्तस्तु रामेण संप्रधार्य स वायसः ।
अध्यवस्य द्वयोरक्ष्णोस्त्यागमेकस्य पण्डितः ।
सोऽब्रवीद्राघवं काको नेत्रमेकं त्यजाम्यहम् ।
एकनेत्रोऽपि जीवेयं त्वत्प्रसादान्नराधिप ।
रामानुज्ञातमस्त्रं तत्काकनेत्रमशातयत् ।
वैदेही विस्मिता तत्र काकस्य नयने हृते ।
निपत्य शिरसा काको जगामाशु यथेप्सितम् ।

(for वारयन्तीं). —(l. 84) V1 पक्षतुंडैर् ; M4 पक्ष्मतुंड-. —For l. 84, Ś1 Dt1 D2.4.6.7 subst. :

पक्षतुण्डनखाग्रैश्च कोपयामास कोपनाम ।

[D2 -तुंडावलेख्यासिः.]

—(l. 85) Ñ2 Dt1 D7 प्रस्फुरमाणोष्ठ-; B3 D1–3.6 °णौष्ठं. D1 -पद- (for -पुट-). Ś1 D6 -शोभितं; M4 -संचितं (for -सूचितम्). —(l. 86) B1 transp. तं and काकं. Ñ2 प्रत्यवर्षयत्. —(l. 87) Ś1 D7 स धृष्टमानो; B2 अधृष्टमानी; D2 प्रधृष्टमानो; D3 स धृष्यमानी. M4 [अ]विचिंतयत्. D2.4.5.7 रामवाक्यमचिंतयन् (for the post. half). —(l. 88) B1 एष (for एव). D2 चुक्रोश. —(l. 89) D5 शरैषीकां (for शरैषीकां). Ñ2 D1.2.4.7 M4 एषीकास्त्रेण; V1 ऐषीकास्त्रेण. —(l. 90) B4 समभिसंधाय. —(l. 91) Ñ1 B1 स भयाभिद्रुतः; Ñ2 B3 स भयाभिप्लुतः; B2 स भयाविद्रुहः; B4 स तया हि हतः; Dt1 D1.2.4.5.7 स तेनाभिद्रुतः; D3 सत्येनाभिस्तुतः (for स तयाभिद्रुतः). V1 D1.3 M4 अभ्यधावत; D4.7 पर्यगात्ततः (for पर्यधावत). —(l. 92) V1 पूर्व (for पक्षी). Ś1 धारोत्तर-; Dt1 D6 हा(D6 ध)रांतर-; D4.7 धीरोतर- (for धारान्तर-). Ś1 -वरो (for -चरो). —(l. 93) B4 [आ]चरत् (for [आ]गमत्). Ś1 Dt1 D2–7 ह (for सः). —(l. 94) Ñ2 ऐषीकावृतम्. Ś1 D6 रामं स (by transp.) M4 आगतः (for आगमत्). —(l. 95) Ś1 Ñ D2.4.6 स मूर्धन्यपतत्काको (for the prior half). Ñ2 B1.3 [अ]थ पादयोः (for महात्मनः). —(l. 96) D1 चापि (for तत्र). Ñ B3 सीतायां तत्र पश्यंत्यां (for the prior half). Dt1 D2.4.7 ऐरयद् (for ईरयन्). —(l. 97) B2 देव (for राम). Ś1 प्राणैः सामर्थ्यमस्तु ते (for the post. half). —(l. 98) D5 अथास्त्रस्य (for अस्त्रस्यास्य). V1 लभेत् (for लभे). —(l. 99) Ś1 Ñ B3.4 D1.3.6 नतं (for [आ]गतम्). M4 शिरसा पादयोर्गतं (for the post. half). —(l. 100) V1 अनुक्रोशतया; B4 °भयात् ; D5 सानुक्रोशं तदा (for सानुक्रोशतया). Ś1 Dt1 D2.4–7 धीमान् (for सत्यम्). V1 D3 transp. सत्यम् and वाक्यम्. Ś1 Ñ1 Dt1 D2.4–7 इदं वचनमर्थवत् (Ś1 °र्थवित् ; Ñ1 D2.4.5 °ब्रवीत्); D1 स त्वेनां समुदीरयन् (for the post. half). —(l. 101) D2 मिथ्या- (for मया). V1 Dt1 D1–5.7 M4 -हितार्थिना; B4 -चिकीर्षया (for -चिकीर्षुणा). —(l. 102) Ñ2 B3 समाकृष्य; B2 समाकृष्ट; B4 समाध्याय (for °धाय). Ñ1 B1.2.4 M4 त्वद्वधायानुमंत्रितं; Ñ2 B3 युक्तं जीवापकर्षकं (for the post. half). —(l. 103) Ś1 D6 यतो; B4 न तु; D3 यस्तु (for यत्तु). Ś1 D6 नतस् (for गतस्). Ś1 Ñ B3 D6 जीवितेच्छया. —(l. 104) Ś1 D6 अद्य त्ववेक्षा(D6 °क्ष्या); Ñ B3 D5 °पेक्षा; V1 अस्त्यनुवेक्षा; B1 अत्रान्वपेक्षा; B2.4 अत्रानुपेक्षा(B4 °क्षे); D1.4.7 °वेक्ष्या; M4 अत्र त्वपेक्षा (for अत्रास्त्यवेक्षा). —(l. 105) D4.7 अद्य (for अस्त्रम्). V1 Dt1 D1–5.7 M4 एकमंगं (by transp.). —(l. 106) Ñ2 B3 किमर्थं. Ś1 D6 शातयत्वेका; Ñ1 शातयत्ततः; V1 शातयात्तेन; B4 शातयंत ते; D2 नाशयतु ते; M4 सादयतु मे (for शातयतु ते). Ñ1 B1–3 D3.7 शरैषीका (for शरैषीका). Ś1 Ñ2 B D6 [इ]ति कथ्यतां; Dt1 D4.7 ब्रवीहि मे (for ब्रवीहि तत्). —(l. 107) Ñ2 B3 D1.2.5 एतावत्तु. V1 यथा (for खग). —(l. 108) Dt1 एकांगहीनं. Ñ1 D1–3 M4 जीवस्व(D2 °स्व); Dt1 D4.7 ह्यस्त्रेण (for जीव त्वं). B2.4 जीवनं (for जीवितं). —(l. 109) V1 ते (for तु). Ś1 D6 [अ]थ वायसः; Ñ2 B3 च राघवः; B4 बलाबलं (for स वायसः). —(l. 110) Ñ1 V1 अध्यागच्छद्; B2 अवध्यस्य; Dt1 D1.2.5 अभ्यगच्छद्; D3.4.7 अध्य(D7 °ध्या)गच्छद्; D6 अध्यर्थस्य (for अध्यवस्य). Ñ2 तयोरक्ष्णोस्. Dt1 अक्ष्णम्. —(l. 111) D3 राघवो (for राघवं). V1 om. (hapl.) from नेत्रमेकं up to काको in l. 115. —(l. 112) Ñ2 illeg. for एकने. M4 हि (for ऽपि). Dt1 D4.7 जीवेहं (for जीवेयं). D1.3 M4 नरोत्तम. —(l. 113) Ñ B एकं (for अस्त्रं). B4 अपातयत् (for अशातयत्). Dt1 D2.4.5.7 काकस्य नयने पतत् (for the post. half). —(l. 114) B4 D1.3 M4 हृते (for हृते). —(l. 115) D3 [अ]थ (for [आ]शु). D7 जगाम च. V1 D1 जगामाभीप्सितां दिशं (for the post. half). —After l. 115, V1 D1.3 ins. :

अथ काके गते तस्मिन्ननुज्ञाते यथागतम् ।

लक्ष्मणानुचरो रामश्चकारानन्तराः क्रियाः ।
अथ सैन्यस्य महतो गजवाजिरथोद्धतम् ।
शुश्रुवे तुमुलः शब्दः सागरस्येव पश्यतः ।
अथ स विबुधराजविक्रमः
कमलदलायतदृष्टिरब्रवीत् ।
किमिदमिति समीक्ष्य लक्ष्मणं
स गुरुवचः प्रतिपूज्य चोत्थितः ।

Colophon.

27

After 2.100.17, Ñ B D1.3 M4 ins.:

तस्मात्कुरु हितां बुद्धिं तिष्ठ राजन्स्ववर्त्मनि ।
ब्रह्मणो मानसः पुत्रः क्षुपो नाम महायशाः ।
इक्ष्वाकुश्च महाभागः काकुत्स्थश्च परंतपः ।
रघुर्दिलीपः सगरो दुष्यन्तश्च नरर्षभः ।
दौष्यन्तिर्भरतः श्रीमांश्चक्रवर्ती महायशाः ।
पुरुकुत्सः शिविः श्रीमान्धुन्धुमारो भगीरथः ।
विष्वक्सेनोऽनरण्यश्च राजा वज्रधरोपमः ।
अरिष्टनेमिर्धर्मात्मा युवनाश्वश्च वीर्यवान् ।
मान्धाता यौवनाश्वश्च राजा वैश्रवणोपमः ।
ययातिश्चैव राजर्षिः संभूतश्च महायशाः ।
बृहदश्वो मनुष्येन्द्रः सत्त्ववाँल्लोकविश्रुतः ।
एते चान्ये च बहवो नरलोकाधिपोत्तमाः ।
प्रियान्पुत्रांश्च दारांश्च हित्वा कालवशं गताः ।
तांस्तात नैव गन्धर्वान्न यक्षान्न च राक्षसान् ।
जानीमः क्व गतास्ते स्युरित्थं संमोहितं जगत् ।
एतेषां नामगोत्राणि श्रूयन्ते हि महीक्षिताम् ।
यश्चैतान्काङ्क्षते यत्र स च तांस्तत्र मन्यते ।
इति नास्ति व्यवस्थास्मिन्क्वेदं संतिष्ठते जगत् ।
अयमेव परो लोकस्तस्मात्त्वं सुखभाग्भव ।
न हि धर्मपरः सर्वः सुखायैवोपपद्यते ।
धर्मवन्तो हि काकुत्स्थ भवन्ति भृशदुःखिताः ।
अधर्मवन्तः सुखिनो दृश्यन्ते खलु मानवाः ।
एतदेव पुनर्व्यस्तं सर्वथा व्याकुलं जगत् ।
तस्मादभ्यागतां लक्ष्मीं मावमंस्था नरर्षभ ।
प्रतीच्छ विपुलं राज्यमसपत्नमकण्टकम् ।

—(l. 116) D3 लक्ष्मणानुगतो. V1 D1.5 [अ]नंतरक्रियां; B2.4 Dt1 D2.7 [अ]नंतरक्रियाः; M4 [अ]नंतरां क्रियां.—Dt1 om. l. 117–122.—(l. 117) Ñ2 illeg. for जिरथो. Ś1 D4–7 -रथोद्धतः; D2 -रथोद्गहः; M4 -समुद्धतं (for -रथोद्धतम्).—(l. 118) V1 B1.2.4 M4 शुश्राव (for शुश्रुवे). Ñ2 V1 B M4 तुमुलं शब्दं. Ñ1 D2.4–7 मथ्यतः; Ñ2 B M4 वर्धतः; V1 D1 गर्जितः; D3 गर्जतः (for पश्यतः).—(l. 119) V1 om. (hapl.) विबुधराज-.—(l. 120) D3 -लोचनोब्रवीत् (for -दृष्टिर°).—(l. 121) D1 इह (for इति). D4.7 लक्ष्मणः.—(l. 122) V1 D1 स तु वचनं; D5 गुरुवचनं; M4 स गुरुवचनं (for स गुरुवचः). V1 परिपूज्य; B2.4 प्रतिगृह्य; D4.7 प्रसमीक्ष्य (for प्रतिपूज्य). D3 बोधितः; M4 चाथितः.

Colophon.—*Sarga name*: Ś1 Ñ B1.3 D6 इ(B1 ई)षीकास्त्रविसर्जनं; V1 D3 ऐ(D3 इ)षीकास्त्रमोक्षणः; B2 ईषीकास्त्रदर्शनं; B4 काकाक्षिक्षेपः; D1 एषीकास्त्रमोक्षः; D2 काकनयननाशनः; D4 भर्तानुगमनः; D5 भरतपर्वणि काकनयनशातनं; D7 भरतागमनः.—*Sarga no.* (figures, words or both): Ś1 Ñ1 B1 D3.6 om.; Ñ2 D5 105; V1 D4 101; B2 92; B3 D2 104; B4 99; D1 157; D7 M4 103.—After colophn, Ś1 ins. श्रीरामचन्द्राय नमः.

27

(l. 1) M4 त्यज हतां (for कुरु हितां). B2 सुवर्त्मनि; B4 सवर्त्मनि. D1.3 M4 तिष्ठ त्वं नृपवर्त्मनि (for the post. half).—After l. 1, B3 ins.:

सर्वेषामपि लोकानां आनन्दं कुरु सर्वथा ।

while D1.3 ins.:

यस्मात्शोच्य इहैव त्वमेकाग्रहिकतां त्यज ।

[D3 ए* ग्राहिकतां गतः (for the post. half).];

whereas M4 ins.:

तस्मान्मुच्य इहैकस्त्वमेकाग्ररहितं त्यज ।

—(l. 2) B1 ब्राह्मणो. D3 क्षपो. Ñ1 B राजा (for नाम). M4 महातपाः (for °यशाः).—(l. 3) Ñ1 B2 परं नृपः (for परंतपः).—(l. 4) D1.3 M4 दुस्कं(D3 °ष्कं; M4 °ष्यं)तश्च; G(ed.) दुष्वंतश्च (for दुष्यन्तश्च). Ñ1 B2 नरर्षभ; M4 परंतपः (for नरर्षभः).—(l. 5) D1.3 M4 दौस्कं(D3 °ष्कं; M4 °ष्यं)-तिर्; G(ed.) दौष्वंतिर्.—(l. 6) B4 पुरुः कुत्सः; D1.3 M4 मुचुकुंदः (for पुरुकुत्सः). D1.3 धीमान् (for श्रीमान्). D1 धंधुमारो.—(l. 7) Ñ B2.4 विश्वक्सेनो. Ñ2 B4 चक्रधरोपमः (for वज्रधरो°).—D3 om. (hapl.) l. 8–9.—(l. 8) Ñ2 युवानाश्वश्च; B1 गुरनाथश्च (for युवनाश्वश्च).—(l. 9) B1 यौवनाश्विश्च. D1 M4 वज्रधरोपमः (for वैश्रवणो°).—(l. 10) Ñ2 संभूतस्य; B2 संभृतश्च; B3 तनुतश्च; B4 सत्यसंधो; D1.3 M4 संभूतिश्च (for संभूतश्च).—(l. 11) Ñ2 B3 सत्यवाग्; D1.3 M4 सत्यवाङ् (for सत्त्ववाँल्). B1 -पूजितः (for -विश्रुतः).—(l. 12) D1.3 नरा (for नर-). B2 -लोकाधिपोपमाः.—(l. 13) B4 प्रियां (for प्रियान्). B1 सुतांश्च (for पुत्रांश्च).—(l. 14) M4 तांश्च देव- (for तात नैव). Ñ2 यक्षान्गुह्यकराक्षसान् (for the post. half).—(l. 16) B2 नामगोत्रं हि; M4 नाममात्राणि (for °गोत्राणि). B2 श्रूयते; B4 श्रूयंति (sic) (for श्रूयन्ते). B2 तु (for हि).—(l. 17) Ñ1 B2 M4 [ए]नान् (for [ए]तान्). D1 ईप्सन्; D3 ईयते; M4 इच्छते (for काङ्क्षते). D1.3 स एतांस; M4 स चैनांस (for स च तांस).—(l. 18) D1.3 M4 कार्यं सं(M4 नायुगं)तिष्ठते पुमान् (for the post. half).—(l. 19) B1 एवं (for एव). D3 दुःखभाग्भव.—(l. 21) B3.4 D1.3 [ऽ]पि (for हि). B3 चिरंति (for भवन्ति). D1 भृशं.—(l. 22) B3 च सुखिता (hypm.); D3 M4 सुखिता (for सुखिनो). Ñ1 दृश्यंते सुखिनः (by transp.).

इति श्रुत्वा वचस्तस्य मन्दकोपोऽपि राघवः ।
अशेषं परिचुक्रोध नास्तिक्यमनुदर्शितः ।
उवाच च वचः किंचित्सक्रोधो लक्ष्मणाग्रजः ।
पितृव्यसनसंतप्तः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।
नाहं पितृसमादेशाद्विचलेयं समाहितः ।
मार्गादिव विनीतोऽश्वः स्त्रीव भर्तृव्यपाश्रया ।
यद्यहं जीवतः कृत्वा वचः कुर्यां मृतेऽन्यथा ।
ननु सर्वस्य लोकस्य क्लीवग्रहणमाप्नुयाम् ।
न ह्यहं हेतुवचनैरेभिरेवं निरर्थकैः ।
त्वया चालयितुं शक्यो वातैरिव महीधरः ।
कर्मणामपि वैफल्यं यदात्थ बहुगर्हितम् ।
एतदप्यर्थविद्विष्टं नोदाहर्तुमिहार्हसि ।
यथा क्रतुशतैरिन्द्रः प्राप्तः स्थानं सुरेश्वरः ।
प्रमाणं तत्कृतं चैव कस्मात्तद्वितथं तु ते ।
स्वस्त्यात्रेयसुतश्चापि मम मित्रं स कौशिकः ।
तपोभिः स्थानमाहात्म्यं प्रापुरन्ये तथर्षयः ।
भवत्विदं कर्तुमिहाद्य निष्फलं
यथा तथा वास्तु यथा त्वमिच्छसि ।
पितुर्नियोगान्न चलेयमाहिता-
द्व्रतान्महर्षिः परमादिवाहितात् ।
यथा प्रदिष्टां भरतः प्रशास्तु गां
न राज्यमिच्छामि नृपेण वारितम् ।
तथोक्तवान्राघववंशवर्धन-
स्ततोऽभ्युपोढा रजनी दिनक्षये ।

D1.3 M4 धार्मिकाश्चापि दुःखिताः (for the post. half). —(l. 23) B1 पुनर्यक्तं. D1.3 एतदेवमनु(D3 °नुम [meta.])व्यक्तं (for the prior half). M4 सर्वदा (for सर्वथा). —For l. 24–27, cf. 2.100. 2240*. —(l. 24) B1 अद्य गतां (for अभ्यागतां). —(l. 25) D1.3 M4 प्रपद्य (for प्रतीच्छ). D1.3 निःसपत्नम (for असपत्नम्). —(l. 26) Ñ1 B इदं (for इति). Ñ2 D1.3 M4 मंदक्रोधो. —(l. 27) Ñ2 आस्तिक; D1.3 स ही (D3 ई)षत्; M4 अस्तीषत् (for अशेषं). B3.4 परिचुक्रोश. —(l. 28) Ñ D3 वचनं (for च वचः). —(l. 29) Ñ2 पितुर्व्य**- (for पितृव्यसन-). —(l. 30) Ñ2 पितुः (for पितृ-). D1.3 व्युच्चरेयं (for विचलेयं). D1 M4 समाधिना (for °हितः). —(l. 31) B1 विनीताश्वः. M4 मार्गादभिविनीताश्च (for the prior half). Ñ2 B3 स्त्रीव भर्तुर्व्य(Ñ2 °*)पाश्रयात्; D1 M4 स्त्रीवद्ध(M4 °व भ)र्तृवशानुगा; D3 स्त्री च भर्तृवशानुगा (for post. half). —(l. 32) D3 यच्चाहं (for यद्यहं). B2 क्लीबतः; B4 M4 जीवितं (for जीवतः). Ñ1 मृतस्य न (for मृतेऽन्यथा). D1.3 M4 मा(D3 M4 ना)द्य कुर्यां(D1 °र्यात्) पितुर्वचः (for the post. half). —(l. 33) B2 पूर्वस्य (for सर्वस्य). M4 पितुर्लोकस्य सर्वस्य (for the prior half). B1 क्लीबग्राहमवाप्नुयां (for the post. half). —(l. 34) M4 नापि (for न हि). Ñ B2 D3 M4 एव (for एवं). —(l. 36) D1.3 M4 वैषम्यं (for वैफल्यं). Ñ2 यथावृत्य (hypm.) (for यदात्थ). Ñ1 B3 मयि (for बहु-). B2 बहुगर्हितः; D1 बुधगर्हितं (for बहुगर्हितम्). B4 यदा त्वयि विगर्हितं; D3 यदा तु बुद्धिगर्हितं; M4 यथा बुधविगर्हितं (for the post. half). —(l. 37) M4 त्वम् (for इह). D3 नोदाहरितुमर्हसि (for the post. half). —(l. 38) B4 यदा (for यथा). Ñ1 इंद्रं; B1 lacuna; B3.4 इष्टं (for इन्द्रः). Ñ1 B4 D1 M4 प्राप्तः; Ñ2 प्राप; B3 प्राप्य; D3 प्राप्तं (for प्राप्तः). Ñ1 B4 D1 नरेश्वर: (B4 °रं); B1 सुराधिपः (for सुरेश्वरः). —(l. 39) B1 कृतं (for कृतं). D1 ग्रहणं च ततश्चैव; D3 ग्रहणं तत्कथं चैव (for the prior half). Ñ1 B2.3 तस्मात् (for कस्मात्). B3 त्वं (for तद्). Ñ B2 नु; D1.3 न (for तु). B1 कस्मा*द्वितथं न ते (for post. half). M4 ग्रहणे तं तु तं चैव तस्मात्त्वद्विदितं न ते. —(l. 40) Ñ B1.3.4 अस्त्यात्रेय-(B1 °यः); D1 °त्रेयः; D3 दत्तात्रेयः (for स्वस्त्यात्रेय-). D1.3 -कचश्चैव (for -सुतश्चापि). M4 स्वस्त्यात्रेयोथ भगवान् (for the prior half). D1.3 M4 विश्वामित्रश्च (M4 °त्रेथ) (for मम मित्रं स). —(l. 41) Ñ1 आपुर्; Ñ2 प्राप्नुर् (for प्रापुर्). B2.3 महर्षयः (for तथ°). D1 M4 प्राप्नु (M4 °पु)रन्येपि चर्षयः (for the post. half). —(l. 42) B2 भवद्विधं (for भवत्विदं). Ñ2 कर्म ममाद्य; B3 कर्तुमनित्य-; D1.3 M4 वा मम कर्म (for कर्तुमिहाद्य). —(l. 43) M4 तथा यथा (by transp.). D1 तथा तथा चास्तु. B3 अर्हसि (for इच्छसि). —(l. 44) B1 आदृताद्; D1.3 आहिते (for आहिताद्). B4 वचने समाहिताद् (for न चलेयमाहिताद्). —(l. 45) M4 श्रुतान् (for व्रतान्). —(l. 46) B3 प्रदिष्टं; D3 प्रदिष्टो (for °ष्टां). M4 तु शास्तु (for प्रशास्तु). Ñ तां; B4 तं (for गां). —(l. 47) D1.3 M4 गुरोर्निवारितं (for नृपेण वारितम्). —After l. 47, D1.3 ins. :

अहं करिष्यामि पितुर्हि शासनम् ।

—Ñ2 om. from l. 48 up to 2.98. 1^{ab} which is read after Sarga 100. —(l. 48) Ñ1 B2–4 D1.3 M4 यथा (for तथा). G(ed.) भास्कर- (for राघव-). —D1.3 om. l. 49. —(l. 49) B1 ह्युपोढा; B4 [ऽ]प्युपोढा (for ऽभ्यु°). —For l. 49, M4 subst. :

तथा करिष्यामि न मेऽस्ति संशयः ।

28

Before 2.103.23, Ñ B(Ñ B1-3 l. 15-17 after 23^{ab}) D3 M4 ins. :

सर्वज्ञानां कृतज्ञानां पूज्यानामनुदैवतम् ।
सत्ययुक्तं च युक्तं च धर्मयुक्तं विशेषतः ।
पित्रा नः पुत्रवत्तात रक्षितानां प्रयत्नतः ।
पौराणां नृपभक्तानामेतत्सुसदृशं वचः ।
पुनरुक्तं ब्रवीमि त्वां भरत प्रतिगम्यताम् ।
इहावश्यं तु वस्तव्यं भरत प्रतिगम्यताम् ।
इहावश्यं हि वस्तव्यं प्रतिज्ञां रक्षता मया ।
शापितः खल्वसि मया किमर्थमवलम्बसे ।
सम्यगूचुरिमे सर्वे सुहृदो नो हितैषिणः ।
किमस्मांस्ते परिक्लिश्य भरत प्रतिगम्यताम् ।
महार्णवः शोषयितुं भवेच्छक्यो नदीपतिः ।
विन्ध्यो वा वसुधाकीर्णः शक्यश्चालयितुं क्षितेः ।
अहं तु शासनं वीर न करिष्येऽनृतं पितुः ।
एतच्च प्रतिजानामि सत्येन च शपाम्यहम् ।
एतत्तु वचनं श्रुत्वा भरतः पार्थिवात्मजः ।
विवर्णवदनो भूत्वा परं दैन्यमुपागतः ।
स दर्भशयनात्तस्माद्बर्हनीलात्समुत्थितः ।

29

After 2.104.16, Ñ B D3 M4 ins. :

शक्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।
सोमस्य च पृथिव्याश्च राजवृत्तमिदं शृणु ।
चतुरो वार्षिकान्मासान्यथा शक्रोऽभिवर्षति ।
परिहारैस्तथा राष्ट्रमभिवर्षेज्जनाधिपः ।
अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
एवं धर्मेण संचेयं तदादित्यव्रतं स्मृतम् ।
प्रविष्टः सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
चारेणैवं चरेद्राजा स्मृतं तन्मारुतं व्रतम् ।
यथा यमः प्राप्तकालः प्रियद्वेष्यौ नियच्छति ।
एवं राजा विनिश्चित्य समो हि स्यात्प्रियाप्रिये ।
वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एव हि दृश्यते ।
एवं राज्ञा नियन्तव्या दस्यवो वारुणैर्व्रतैः ।
परिपूर्णो यथा सोमो हृष्टो ह्लादयते मनः ।
एवं यस्मिन्प्रजाः सर्वा निर्वृतास्तच्छशिव्रतम् ।
पृथिवी सर्वभूतानि समं धारयतेऽनिशम् ।
स तथैव प्रजाः सर्वा धारयेत्पृथिवीपतिः ।

28

B2 om. l. 1 and 2. —(l. 1) M4 प्रजानाम् (for पूज्यानाम्). —(l. 2) B1 सत्यमुक्तं; D3 तस्य युक्तं (for सत्ययुक्तं). Ñ1 धर्मं च युक्तं च विशेषतः (hypm.) (for the post. half). —(l. 3) B1 पूर्ववत् (for पुत्रवत्). B4 ता*; M4 राज्ञा (for तात). B1 रक्षि*नां. M4 विशेषतः (for प्रयत्नतः). —(l. 4) D3 पितृ-; M4 पुर- (for नृप-). B1 तु (for सु-). —(l. 5) D3 M4 त्वा (for त्वां). —B4 om.(hapl.) l. 6–10; Ñ B1-3 D3 om. l. 6. B3 reads l. 7–10 in marg. —(l. 7) B1 नि-; D3 M4 तु (for हि). D3 वक्तव्यं (for वस्तव्यं). M4 परिरक्षता (for रक्ष°). —(l. 9) Ñ1 सुहृदि. B1 नौ; D3 मे (for नो). —(l. 10) Ñ2 B3 D3 M4 परिक्लेश्य. B2 भरतः प्रतिमृज्यतां; D3 भरतस्तु प्रगम्यतां (for the post. half). —(l. 11) M4 महीपते (for नदीपतिः). —(l. 12) B4 D3 वसुधाकीलः. Ñ2 चानयितुं (for चाल°). Ñ2 D3 M4 गिरिः. —(l. 13) D3 हि (for तु). M4 धीर (for वीर). Ñ1 om. न. B4 चानृतं वचः (hypm.) (for ऽनृतं पितुः). Ñ2 D3 करिष्ये नानृतं पितुः (for the post. half). —(l. 14) Ñ1 तच्च (subm.). B4 प्रतिजानासि. M4 [ए]व (for च). B4 om. l. 15-17. —(l. 15) Ñ1 om. the prior half. Ñ2 B1 एवं तद् (for एतत्तु). Ñ1 पार्थिवा**. —(l. 16) Ñ1 उपागमत्. —(l. 17) Ñ1 B2.3 विसृज्य (for स दर्भ-). Ñ B3 श्रमादिव; B2 भ्रमादिव; D3 बर्हिनीलात् (for बर्हनीलात्). B1 उत्थाय भरतस्तथा (for the post. half).

29

(l. 1) M4 [अ]ग्नेश्च (for [अ]र्कस्य). —(l. 2) B1 राजन् (for राज-). B2.3 D3 M4 इमं (for इदं). —(l. 4) B2.4 प्रति(B2 °ती)हारैस्; B3 प्रत्या°; M4 वारिदानैस् (for परिहारैस्). B2 वर्षम् (for राष्ट्रम्). D3 राजा समभिवर्षति (for the post. half). —(l. 5) B2.4 तेजो; B3 तेभ्यो (for तोयं). —(l. 6) B4 (*sup. lin.* as above) वर्षेण (for धर्मेण). B2-4 सर्वेषां; D3 चिनुयात् (for संचेयं). —(l. 7) Ñ2 D3 प्रविश्य; B2.4 प्रतिष्ठः (for °विष्टः). B1 प्रहृष्टः सर्वकार्याणि (for the prior half). B3 रमति (for चरति). —(l. 8) B3 चरेण. B2.4 [ए]व (for [ए]वं). D3 तथा चैरेश् (for चारेणैवं). B2-4 मारुत-. —(l. 9) B1 प्राप्तकालं. D3 M4 प्रियद्वेष्यः प्राप्तकाले (for प्राप्तकालः प्रियद्वेष्यौ). —For l. 10, D3 subst. :

तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ।

—(l. 11) G(ed.) वरुणेव. D3 तु (for हि). —(l. 12) B4 शत्रवो (for दस्यवो). Ñ1 M4 दारुणैर् (Ñ1 °णं)व्रतैः; Ñ2 °णैर्व्रतं; B3 °णव्रतैः (for वारुणैर्व्रतैः). —(l. 13) D3 परिपूर्णं; M4 प्रतिपूर्णं (for °पूर्णो). B2.4 सोमो दृ(B2 जु)ष्टो; D3 M4 सोमं दृष्ट्वा. B4 ह्लादय*. —(l. 14) M4 पंडितास् (for निर्वृतास्). B2 व्रतं चांद्रं तदुच्यते (for the post. half). —(l. 15) B2 धरा सर्वाणि (for पृथिवी सर्व-). D3 यथा धारय* समं (for the post. half). —D3 om. l. 16. —(l. 16) M4 भरतैवं (for स तथैव).

30

After 2.104 20, Ñ B D1.3 M4 ins. (Ñ2 D1.3 followed by 2300*); V1 ins. l. 35-38 only after 2300*:

ततोऽथ रामस्य पुनः कृताञ्जलिः
सबाष्पकण्ठो भरतो महात्मनः।
अलब्धकामः स बभूव दुःखितः
प्रगृह्य पादौ शिरसा महीं गतः।

Colophon

रामस्तु भरतं दृष्ट्वा शिरसा पादयोर्गतम्।
अपासर्पद्द्रुतं किंचिद्बाष्पपर्याकुलेक्षणः।
ततः पादौ हि संस्पृश्य भरतो न्यपतत्क्षितौ।
रुदन्नतितरामार्तः कूलाद्वृक्ष इव च्युतः।
स सर्प इव मेदिन्यां शोकबाष्पपरिप्लुतः।
अचेष्टत मुहुर्दीनः सर्वतः सस्वरं रुदन्।
मातरश्चास्य ताः सर्वाः सीता च जनकात्मजा।
अरुदंस्तत्र कारुण्याद्बाष्पप्रस्रवणैर्मुखैः।
सयोधश्रेणिनिगमः सोपाध्यायपुरोहितः।
तस्मिन्मुहूर्ते दुःखार्तः सर्वः प्ररुदितो जनः।
अपि पुष्पप्रमोक्षेण सर्वाः प्ररुदिता लताः।
नराणां किं पुनः स्नेहान्मनो येषां हि मानुषम्।
भरतं बाष्पपूर्णाक्षं स्नेहादागतविक्लवः।
गाढमाश्लिष्य दुःखार्तं रामो वचनमब्रवीत्।
साधु पर्याप्तमेतावत्साधु बाष्पो निगृह्यताम्।
शोकार्तान्मातृश्चावेक्ष्यास्मान्साध्वितः प्रतिगम्यताम्।
न त्वां शक्नोम्यहं द्रष्टुमेवंभूतं नृपात्मजम्।
शोकभारसमाक्रान्तं सीदतीव हि मे मनः।
शापितोऽसि मया वीर सीतया लक्ष्मणेन च।
न च त्वामभिभाषेयं यद्ययोध्यां न गच्छसि।
एवमुक्तस्तु भरतः प्रमृज्याश्रुहतं मुखम्।
पूर्वमुक्त्वा प्रसीदेति राघवं स ततोऽब्रवीत्।
अलं शपेन यास्यामि यद्येवं परितप्यसे।
अद्याहं जीवितेनापि प्रियं कुर्यां तव प्रभो।
गमिष्ये सर्वथायोध्यां मातृभिः सह राघव।
प्रकर्षन्महतीं सेनां किं तु विज्ञापयामि ते।
अपि स्मरिष्यसीक्ष्वाकोन्यासधर्मां नृपश्रियम्।
धारयस्वेति धर्मज्ञ समयः स खलु प्रभो।
तं प्रहृष्टतरो रामो भरतं गमनोत्सुकम्।

30

(l. 1) Ñ1 om.; Ñ2 [ऽ]स्य; D1.3 M4 स (for ऽथ). B4 भरतो (for ततोऽथ). D3 M4 पुरः (for पुनः).—(l. 3) B1 -रामः (for -कामः). D1 च (for स). D1.3 दुर्मनाः (for दुःखितः).—(l. 4) Ñ1 B1 D3 महीगतः.

Colophon.—*Sarga name*: M4 om. Ñ B D1.3 भरतविसर्जनं(Ñ1 °र्जनसर्गः; D1.3 °र्जनः).—*Sarga no.*: Ñ1 B1.2 D3 om.; Ñ2 B3 121; B4 117; D1 171;M4 120.—(l. 6) B2.3 D1.3 अवासर्पद्द्रुतं(D1.3 °द्रुदन्). D1.3 M4 बाष्पापिहितलोचनः (for the post. half).—(l. 7) B3 च संस्पृश्य; M4 तु संप्रेक्ष्य (for हि संस्पृश्य). M4 पपात भरतः क्षितौ (for the post. half).—For l. 7, D1.3 subst.:

ततः पादावसंप्राप्य न्यपतद्भरतः क्षितौ।

[D3 नतः (for ततः).]

—(l. 8) D1.3 M4 अतीव(D1 °धीर) रुदितस्त्वार्तः (for the prior half).—(l. 10) B2 आचष्ट तं. Ñ2 पुनर्दीनः (for मुहुर्दीनः). D1.3 बहुधा चेष्टते दीनः; M4 सर्पवच्चेष्टते दीनः (for the prior half). D1.3 स(D3 सु)स्वरं; M4 सस्वनं (for सर्वतः). Ñ2 B2 सुस्वरं; D1.3 M4 करुणं (for सस्वर).—B4 illeg. for l. 12.—(l. 12) B1 तस्य; B2 तव; B3 चात्र (for तत्र). D1.3 M4 अभवंस्तत्र करुणैर्(M4 कारुण्याद्) (for the prior half). B1 -प्रसरणैर् (for -प्रस्रवणैर्).—(l. 13) Ñ B3.4 M4 सयोध(B4 illeg.; M4 सयौध)श्रेष्ठ- (for °श्रेणि-).—(l. 14) D1.3 प्ररुरुदे (for °दितो).—For l. 14, M4 subst.:

तस्मिन्मुहूर्ते सर्वोऽसौ सर्वतो रुरुदे जनः।

—(l. 15) D1.3 M4 अपि तुल्यास्र(D3 पुष्पाशु; M4 पुष्पवि)मोक्षेण (for the prior half). B2 प्रमुदिता (for प्ररु°).—(l. 16) B3 तेषां (for स्नेहान्). D1.3 M4 स(M4 तु)मानुषं (for हि मानु°).—Ñ1 om. l. 17.—(l. 17) B3 (m. also as above) -दीनाक्षं (for -पूर्णाक्षं). Ñ2 आगतविक्लवं.—B4 illeg. from l. 18 up to the prior half of l. 22.—(l. 18) D1 गात्रेण (for दुःखार्तं). Ñ2 गाढमाश्लिष्टदुःखार्त-; D3 बाढमालिंग्य गात्रेण; M4 गात्रमाश्लिष्य गात्रेषु (for the prior half).—(l. 19) G(ed.) साधुः (for first साधु). B2 निमृज्यतां (for °गृह्यताम्).—D1.3 M4 om. (hapl.?) l. 20.—(l. 20) B1 [अ]वेहि (for [अ]वेक्ष्य). Ñ1 B3 साध्वतः (for साध्वितः).—(l. 21) Ñ B1 D1 M4 नृपात्मज(D1 °जः).—(l. 22) Ñ2 B1 शोकभावसमाकीर्ण(B1 °क्रांतं) (for the prior half). D1 ह (for हि).—B2 repeats (var.) l. 23 after l. 29.—(l. 23) B2 (second time) [ऽ]पि; D3 हि (for ऽसि). D1.3 M4 मम प्राणैः (for मया वीर). D1.3 सीताया. D3 लक्ष्मणस्य (for °णेन).—(l. 25) B4 om. (subm.); D3 सु- (for तु). B3 प्रगृह्य (for °मृज्य). Ñ1 B2 प्रगृह्याश्रुमुखं हतं(B2 °वृतं मुखं); B4 illeg. (for the post. half).—For l. 25, M4 subst.:

एवमुक्त्वाथ भरतं प्रमृज्याश्रूण्युपारमत्।

—(l. 26) Ñ पूर्वमुक्ता; B1 एवमुक्त्वा.—(l. 28) Ñ1 B2.3 अहं हि; D3 M4 अप्यहं (for अद्याहं). M4 प्रीतिं (for प्रियं).—(l. 29) B2 प्रयास्ये सर्वतोयोध्यां (for the prior half). M4 सहितोनघ (for सह राघव).—After l. 29, B2 repeats (var.) l. 23.—(l. 30) B4 अकर्षन् (for प्रक°). Ñ2 च; B1 नु (for तु).—After l. 30, D1.3 ins.:

न्यासभूतामिमां लक्ष्मीं त्वदीयां प्रतिपालये।
समयेनादिशाद्यैनां रक्षणं प्रति राघव।

सान्तयित्वा शुभैर्वाक्यैस्तथेत्यभिदधे पुनः ।
एतस्मिन्नन्तरे शिष्याः शरभङ्गस्य धीमतः ।
उपायनमनुप्राप्ता गृहीत्वा कुशपादुके ।
मुनेस्तु कुशलं पृष्ट्वा निवेद्य च महात्मनः ।
राघवः प्रतिजग्राह ते उभे कुशपादुके ।
ते गृहीत्वा तु भरतः पादुके मुनिनाहृते ।
राघवस्याशु पादाभ्यामददत्कुशपादुके
अब्रवीच्च तदा वाक्यं जनौघैः परिवारितः ।
वसिष्ठो वाक्यकुशलो दैन्यं हर्षं च वर्धयन् ।

31

After the colophon of Sarga 107, D1 ins. :

नन्दिग्रामस्थितो राजा वसिष्ठेन महात्मना ।
निर्वार्य शोकदुःखार्थं शान्तयित्वा प्रबोधितः ।
राजन्ते पादुका पूज्या स्थापनायास्तु पूर्वकम् ।
वेदोक्तविधिना चैव शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
विश्वकर्माणमाहूय वेदीमण्डपमण्डनम् ।
कृत्वा कुण्डानि दिव्यानि दिशासु विदिशासु च ।
सर्वोपद्रवनाशार्थं योगक्षेमार्थसिद्धये ।
हयद्वादशहस्तं च कारयेन्मण्डपं शुभम् ।
षोडशध्वजमिर्युक्तं महाध्वजसमन्वितम् ।
तोरणानि च रम्याणि पूर्वादिक्रमेण तु
श्रौतस्मार्तविदश्चैव वेदवेदाङ्गपारगाः ।
क्षान्ता दान्ता जितक्रोधा पूर्वसागरसंनिभाः ।
अक्षोभारिवशा मन्त्रा स्वमन्त्रा नवनिश्चलाः ।
तैर्दृष्टं हि प्रकर्तव्यं गृह ** प्रयत्नतः ।
ब्रह्माणं यज्ञपुरुषं चक्रुर्द्विजांश्च पृथक्पृथक् ।
न प्रधानादिकैः कश्चिद्द्विजं संपूजयेद्द्विजम् ।
आसाद्य कुण्डसान्निध्यं स्थाप्य खेटांश्च स्थण्डिले ।
चतुःषष्टिपदो वास्तु मातॄणां मण्डलं परम् ।
प्राचीक्रमेण चत्वारा चाष्टकुम्भेषु ब्राह्मणाः ।
जपंस्तिष्ठेत अव्यग्राः प्राणायामपुरःसरैः ।
रुद्रकलशपूजां च जपेत शतरुद्रियम् ।
शान्तिं कृत्वा विधानेन दिशापतिं च पूजयेत् ।
जलान्यानीय सर्वत्र सरित्सु सागरादिषु ।
गजाश्वरथसंहर्षादानीय मृद्गुत्तमाम् ।
पञ्चगव्यं कषायांश्च ओषध्यो देवसंमताः
तूर्यमण्डलवादित्रैः शङ्खदुन्दुभिनिस्वनैः ।
पूर्णाङ्गवेदनिर्घोषैः प्रभुपादाभिषेचनम् ।
दशाहं मङ्गलं कुर्याद्प्लरोभिश्च वर्तकैः ।
वेदसिद्धान्ततत्त्वज्ञा ज्ञानध्यानरताः सदा ।
अभिषिच्य च तैः सार्धं रामवत्स्थापयेन्नृपः ।
ज्ञात्वा देवपदं रामं सर्वकर्मार्थसाधनम् ।
स्थापयेत्पादुके द्वे तु आवाह्य सर्वदेवताः ।
ऋषयो मुनयश्चैव व्रतिनो यतयस्तथा ।
दीनानाथांश्च संपूज्य स्त्रियो मूर्खाश्च पङ्गवः ।
अवारितं तु कर्तव्यमन्नपानादिभोजनैः ।
गजाश्वरथदानैश्च गोभूहिरण्यपुष्कलैः ।
संपूज्य गुरवस्तेभ्य रामनिर्विघ्नहेतवे ।
एवं कृते तु राजेन्द्र पुरुषार्थास्त्रयः कृताः ।

Colophon.

[अयोध्याकाण्डे पादुकाभिषेको नाम सर्गः ॥ १७६ ॥]

वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु भरतो भ्रातृवत्सलः ।
यदुक्तं गुरुणा वाक्यं बाढमित्येति निश्चयम् ।
कृत्वा तु स्थण्डिलं रम्यं सौधं रत्नादिभूषितम् ।
आमन्त्र्य मातरः सर्वा मन्त्रिणस्ते द्विजातयः ।
प्रकृतिर्नागरो लोकानुत्तमाधममध्यमाः ।
संपूज्य च नराः सर्वाः प्राकाशाशाविभूषणाः ।
संतोष्य च प्रजां सर्वां राममङ्गलहेतुना ।
कृतोत्साहां पुरीं रम्यां स्वे स्वे स्थाने सुखोषितः ।
चन्दनागरुकर्पूरैः सर्वतो धूपधूपितम् ।
हरिचन्दनसंतानपारियात्रादिपादपैः ।
मेने मानसमं हृष्टा सौधं यासु मनोहरम् ।
इति कृत्वा ततो रम्यमानीय यागमण्डपम् ।
जटावल्कधारित्वे नियमं भूमिशायनम् ।
कन्दमूलफलाहारं करिष्ये रामसेवनम् ।
गजाश्वांश्च रथांश्चैव सेनासांनिध्यमानयेत् ।
धर्मस्थिनाग्रणीयेन आभास्ये विश्वतो वशी ।
अध्यक्षाश्चैव सर्वत्र कुमारैः तत्र सर्वतः ।
प्रातर्मध्या**याह्नो प्रेक्षणीयदिवानिशम् ।
अहोरात्रं स धर्मात्मा न निद्रामुपलेभिरे ।

[(l. 1) D1 प्रतिगलदत् .—(l. 2) D1 [अ]नेनादिश (for [आ]दिशार्चनां).]

—D1.3 om. l. 31.—(l. 31) Ñ2 B1 अपि स्मरसि मामुक्त्वा; M4 अस्तु राघव मे मुक्ता (for the prior half).—(l. 32) Ñ1 B3 धारयिष्यति; M4 °दिष्यामि (for °यम्येति). B1 D1.3 समयं. D1.3 खलु नः (for स खलु).—(l. 33) B1 सं-; G(ed.) स (for तं). Ñ1 B2-4 न प्रहृष्टतरं; Ñ2 °ष्टतनो; D1 M4 संप्र(M4 तप्र)हृष्टस्तनो; D3 स सपृष्टस्ततो (for तं प्रहृष्टतरो). B4 om. रामो.—(l. 34) B2.4 विदधे; D1.3 [अ]भ्यवदत् (for [अ]भिदधे).—(l. 35) D1.3 M4 शिष्याः. V1 धर्मतः (for धीम°).—(l. 36) D1.3 M4 अनुप्राप्तो (for °प्राप्ता).—(l. 37) V1 मुनेस्तत्; M4 रामाय (for मुनेस्तु). B1 स्पृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). D3 मुने सुकुशलं पृष्ट्वा (for the prior half). V1 निवेद्य (for निवेद्य). B1 सु- (for च). M4 विनिवेद्य महात्मने (for the post. half).—(l. 38) V1 वाक्यतः; D3 भरतः; M4 राघवं (for राघवः). V1 उभे ते (by transp.); B2.4 उभे च.—(l. 39) Ñ1 B2-4 कृते (for [आ]हृते).—(l. 40) D1 [अ]थ; D3 om.; M4 [अ]ग्र- (for [आ]शु). D1.3 M4 प्रीतमानसः (for कुशपा°).—D1 om. l. 41-42.—(l. 41) D3 M4 रामं (for वाक्यं). M4 परिवारितं.—(l. 42) B3 सौम्य (for दैन्यं). Ñ1 दिव्यहर्षमवर्धयत्; M4 देह्येते न तु धारय (for the post. half).—Thereafter, Ñ2 D1 repeat (var.) 2.104.20^{cd}.

गीतनृत्यविनोदैश्च से**द्रामपादुके।
सर्वसङ्गपरित्याग इत्येवं तमभाषत।
ब्रह्मचर्यरतो नित्यं स्वयमारा(त्रि)कं हि तत्।
**ष्टा पार्थिवाः सर्वे मातरः सर्वतोषिताः।
सत्यं कार्यं शिवश्लाघ्यं प्रापेन्द्रु दत्तवान्जलम्।
प्रीणिताः **जाः सर्वे सत्यमार्यविशालिनम्।
रामवाचा प्रतिष्ठ(ष्ठा)नं भरतेन जगत्रयम्।
राजा नीतिप्रमाणेन इक्ष्वाकूणां क्रमेण च।
न्यायेन पालयेत्पृथ्वीं सर्वदोषविवर्जिताम्।
संपालयेत साधूभिर्दुष्टान्दण्डेन **यन्।
प्रजापुण्यां च कीर्तिं च धर्मवृद्धिं करोति सः।
हा राम रामेति च राम राम
पादा त्वदीया हि भवान्तरेऽपि।
त्राता च मां देव गतिं मम त्व-
मिहाद्य अन्यो न हि देव पातु।
इति ब्रुवन्राम समाधिराम
मने च रामो मयि रामकर्मणा।
वाचा च रामो रुदत ब्रुवाण
वर्षाणि वेदा दश संप्रयेयुः।
एतत्पवित्रमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम्।
सर्वसौख्यप्रदं नृणां सर्वामयविनाशनम्।
सहस्रसाहस्रिकं पुण्यमायुरारोग्यकारकम्।
यः पटेद्रामचरितं नरकं स न पश्यति।
स्वर्गे भोगा समश्नाति शक्रवत्पूज्यते दिवि।
शि*मस्तु शिवं चास्तु मनोभीष्टं ददाति च।

Colophon.

[इत्यार्षे श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे वाल्मीकीये
भरतपर्व समाप्तः।]
लिखित्वा यो द्विजातिभ्यो ददाति श्रद्धयान्वितः।
सोऽसुखं नैव चाप्नोति इह लोके परत्र च।
यः शृणोति नरो भक्त्या रामचारित्रमुत्तमम्।
तस्य पुण्यस्य संख्यानं कर्तुं शक्तः स्वयं हरिः।
नमोच्चारे कृते ** पापं याति सहस्रधा।
तस्य चारित्र्यमात्रं तु श्रुत्वा मोक्षमवाप्नुयात्।
**स्तु सर्वजगतः
परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः।
दोषाः प्रयान्तु नाशं
*** भवतु लोक**।

शुभं भवतु ॥ कल्याणमस्तु ॥ स्वस्ति संवत् १५१२
कार्तिकमासे कृष्णपक्षे अष्टम्यां तिथौ सोमदिने
अद्येह गाडा****पठनाय तथा परोपकाराय
महंसूरेन—अयोध्याकाण्डनुं पुस्तक छे.

CRITICAL NOTES

[*These Critical Notes cover observations and explanations on the Constituted Text. Exegetical notes figure but occasionally as the constituted Text of the Rāmāyaṇa is quite smooth and easy, and the object of such notes is to help the reader. They are generally put at places where he may regard the Text rather out of the way in adopting a particular reading. Additions to and corrections in the Text and Critical Apparatus are put in square brackets. SR and NR represent the two major recensions generally but sometimes include allied versions.*]

1

1–14—The question of the transpositions of some of these stanazas in SR has been fully discussed in the Introduction (p. xx). There are two explanations possible for this transposition : one is that both Bāla and Ayodhyā at one time formed one Kāṇḍa as is evidenced by some MSS. like D1 that we have actually used ; and the other is that a folio of a small MS. might have been inadvertantly misplaced in very early times. That is why some stanzas were transposed, *viz.*, sts. 1–4 or 5 and sts. 11–14 in Dg1 T1.3 G and M1–3.

9[cd]) Note that there is an attempt in D6 and some MSS. of Ñ V B group to make Rāma an aṁśāvatāra of Viṣṇu.

10, 10* lines 1–2. It is here that the poem foretells the purpose of the Rāmāvatāra. Note also that these two lines have no support from NR.

29, 20* Note how the different lines of this passage are distributed in different MSS. The contents relate to the qualities of Rāma, which are all covered by our text. Compare in this context the contents of 14*, 15* and 19*.

34, 27* Note the complex character of this passage which must have been first introduced in SR and then penetrated into NW. The three lines of 27* which are found in some MSS. of NR merely expand the idea on account of its contact with SR.

35, 29* and 29(A)*. These two passages are peculiar to NW version and have no support of SR.

36, 31*. Note that this passage also is found exclusively in NW version without any support from SR.

2

4 पूर्वैः पन्थानमनुगच्छता, *i.e.*, पूर्वेषां पन्थानमनुगच्छता. The use of the Instrumental case is peculiar here, and might be due to the influence of the same expression in st. 3 above. The variant पूर्वं which is not well-supported, is an attempt to improve the phrase grammatically.

12, 35* अन्या मध्यस्थचिन्ता तु विमर्दाभ्यधिकोदया, is a pure S insertion. What Daśaratha wants to say is that his own view on the coronation of Rāma may be due to his own partiality for his son, while members of the assembly may think dispassionately in the matter, and, after deliberations, may even suggest a still better course. Note **C**g and **C**t on the passage : विमर्देन पूर्वापरपक्षसंघर्षणेन हेतुना अभ्यधिकोदया अधिकार्थप्रादुर्भावा.

It appears to me that the argument in the phrase is so loaded that it surely is of late origin influenced by Māgha's Śiśupālavadha, canto 2, and as such abnormal in the Ādikāvya.

3

1, (App. 1, No. 5). This additional passage is peculiar and found in D1 and D5 only, and is an expansion of ideas already detailed. The passage has no support from the rest of the MSS. Of these two MSS., D5 has only 20 lines common with D1.

11–13, 71*, 72* and 73*. Note that these passages are found only in D1–4.7 and have no support of the rest of the MSS.

27 परोक्षया वर्तमानो वृत्त्या प्रत्यक्षया तथा—Note **C**t : परोक्षया चारमुखतः परोक्षानुभवसिद्धया वृत्त्या स्वपरराष्ट्रवृत्तान्तविचारेण । प्रत्यक्षया सदा सभायां स्थित्वा प्रजान्यायादिविचारेण; **C**g : अप्रत्यक्षया वृत्त्या तक्षप्रभृतिकर्मान्तिकानां परोक्षो भूत्वा अधिकृतमुखेन यत्कार्याणि संविधत्ते, सा परोक्षवृत्तिः । अभ्यर्थनेन अमात्यादीन् यया वृत्त्यानुगृह्णाति, सा प्रत्यक्षवृत्तिः ।

4

19–20 The reason for immediate coronation of Rāma as indicated here is that stars do not seem to be favourable to Daśaratha, and even suggest calamities like death or change of mind. The good and auspicious idea in the mind of Daśaratha, therefore, requires to be put into action immediately.

25–27 These stanzas indicate that Daśaratha desired Rāma's coronation even in the absence of Bharata, even though, as he knew, Bharata was well-disposed to Rāma.

5

3, 94* —This passage is found in all our MSS. except D1-4 (N1 T1 missing), and being a repetition, is excluded from the Constituted Text.

6

15, 108* ग्रन्था: or गाथा: are compositions or recitation of songs.

18 दीपवृक्षान्, lamps hanging on trees.

22 दृष्टलोकपरावर:—Cg : दृष्टे ये लोके परावरे उत्कृष्टापकृष्टवस्तुनी येन; Ct : यथावगततत्तज्जनप्राशस्त्याप्राशस्त्य:, one who knows the ins and outs of people.

7

4 अर्थपरा,—Ct : स्वेष्टार्थपरा. Cg construes the phrase differently as an adjective, not of Mantharā, but of Kausalyā : अर्थपरा सती अर्थपरा सत्यपि। ...यद्वा। उत्तरोत्तरार्थाभिवृद्धयै धनं प्रयच्छति किम्। नामग्रहणस्यासह्यत्वाद्राममातेत्युक्तिः. It appears that Mantharā regarded Kausalyā, compared with her mistress Kaikeyī, to be miserly or greedy and not bent on spending. She would not mention the name Kausalyā as she hated her, being Kaikeyī's co-wife.

6 कुब्जा is the name of a class of maid-servants, and does not necessarily relate to the personal deformity so much of Mantharā, though she had a lump of flesh on her chest. Compare 2.9. 28 and 30 and the description of her person there.

19 उग्रत्वं राजधर्माणाम्. Ct : सापत्नो हि स:। राज्यलाभे त्वां त्वत्पुत्रं च नाशयिष्यतीति भाव:.

23 शत्रु: पतिप्रवादेन, an enemy in reality, and husband in name. Cg : पतिप्रवादेन पतिव्यपदेशेन.

8

5 रामस्य परमा: स्त्रिय:. Much has been made in some quarters of the plural स्त्रिय:, which is interpreted by them that Rāma had more than one wife. The correct interpretation of the passage is that it refers to ladies in general, and not necessarily wives, that were dear to Rāma such as Kausalyā, Sumitrā and even Kaikeyī.

26 दर्पान्निराकृता पूर्वं...राममाता। It appears that Kaikeyī in her youth insulted Kausalyā who, as soon as Rāma becomes king, would take revenge on Kaikeyī. Compare in this context 2.17.22–25, and particularly न दृष्टपूर्वं कल्याणं सुखं वा पतिपौरुषे and त्वयि संनिहितेप्येवमहमासं निराकृता.

9

4 रामार्थमुपहिंसन्ती. Cg : रामार्थं रामाभिषेकरूपं प्रयोजनम्. Compare st. 8 below.

9 देवराजस्य साह्यकृत्. The word साह्य means साहाय्य. The word is grammatically incorrect, but may be explained as सहभाव:, association.

10 दक्षिणां दण्डकान्प्रति. The acquaintance that Kaikeyī had of the southern region of the Daṇḍaka forest on this occasion seems to have suggested to her that Rāma should be exiled there. The period of exile, *viz.*, 14 years, instead of 12 years as in the MBh. may be a matter of accident. At any rate, I have no explanation to offer why Kaikeyī should mention this figure. Perhaps she thought that after all Rāma might not return to Ayodhyā or survive this period.

29 नाहं समवबुध्येयम्. Ct notes here an additional passage not recorded by any of our MSS., and it runs as follows :

न हि तद्बुबुधे पापं शापदोषेण मोहिता।
केकयेषु हि सा बाल्ये ब्राह्मणं रूक्षरूपिणम्।
असूयितवती बाला तेन शप्ता महात्मना।
यस्मादसूयने विप्रं त्वं रूपमददर्पिता।
तस्मादसूयां त्वमपि लोके प्राप्स्यसि कुत्सिताम्।
इति शापसमाच्छिन्ना मन्थरावशमागता।

All this is clearly an after-thought which Nāgeśa perhaps found in later recensions of the Rāma story.

10

16 The first half of this stanza has been taken from NR. The contents are supported by 197* and 204*.

21 The reading क्रमेण is supported by SR and means पादेन.

27–28 These two stanzas state the objective of Kaikeyī in clear terms, and st. 29 its immediate fulfilment.

11

1 ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतम्. The reference seems to be to the latter life of Yayāti as recorded in the MBh. 1. 81–88 and more particularly to 1.81.3:

स गतः सुखवासं तं निवसन्मुदितः सुखम् ।
कालस्य नातिमहतः पुनः शक्रेण पातितः ।

12

4 This refers to the well-known story, recorded in Hindu and Buddhist works, of Śibi Auśīnara, who, after promising protection to a pigeon, had to offer his flesh to a hawk. The next stanza refers to a similar story of Alarka who offered his eyes to a learned Brahmin. The reason of quoting these stories is to remind Daśaratha that he must also honour his word.

13

10 औपवाह्यः, Cg : राजवाह्यः.

24 आत्माधिकाराः, relating to his own self. compare आत्मसंपूजनीः in 2.15.9.

15

6 उक्तानृतमृषिम्. A sage never tells a lie, but if he does, he becomes perturbed as king Daśaratha was.

16

19 रामो द्विर्नाभिभाषते, Rāma does not vary his word or promise; in other words, Rāma is एकवचन or सत्यवाक्.

33 Here Rāma declares his firm resolve to sacrifice everything dear to him for Bharata to please his father or mother. Compare:

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।
आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ।

URC 1.12

In this book we meet similar expressions several times.

17

26 दश सप्त च वर्षाणि तव जातस्य राघव. The passage states that Rāma was just 17 years of age when he was to be crowned or exiled.

18

11 454* lines 3 and 4. This is a citation occurring in the MBh. and even in some Smṛtis. The expression अवलिप्तस्य does not suit the context here though कार्याकार्यमजानतः does.

23 अहं प्रायमिहासिष्ये. Kausalyā threatens to go on a sort of hunger-strike in case Rāma leaves for forest. The practice of *prāyopaveśana* or hunger-strike to achieve one's objectives seems to be common from very early times. We have in this very book another instance of such a hunger-strike in 2.103.13–15 where Bharata administers to Rāma a similar threat to persuade him to return to Ayodhyā to rule. Rāma points out to Bharata there that only the Brahmin class was permitted to resort to this practice and not the warrior-class: न तु मूर्धावसिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने in 2.103.17.

26 नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम. Rāma says here that he cannot disobey his father's command even though it might be improper. In support, he quotes the cases of a sage Kaṇḍu, Sagara's sons and also of Jāmadagnya Rāma.

19

3, 484*, lines 3 and 4. The entire * passage is inserted as an explanation of st. 3 which states that Rāma desires to dispense with the paraphernalia of coronation, as otherwise Kaikeyī may not take his word seriously. This * passage is found only in SR, and, according to Uḍāri, this text should be changed like this: The lines 1–4 of 484* should be followed by st. 3. The MSS. of SR that have come down to us do not support Uḍāri's view: विपर्यासस्तु लेखकप्रमादकृतः.

22

Pages 143 and 144 give a conspectus of sequence of the stanzas as found in NR. This indicates that the text-tradition in NR differs widely from that in SR which maintains the order uniformly. This is a clear proof that the versions of NR have not preserved the genuine order of the text-tradition here. Note also that D1 here supports SR.

14 पुष्यरथ is a chariot drawn by eight horses and bedecked with gold and gems. This type of chariot is used in processions as an embellishment. Cg : पुष्यरथः उत्सवाय कल्पितो रथः. Ct reads पुष्परथः and explains the term : लीलागमनप्रयोजनो रथः, न तु युद्धार्थ इत्यर्थः । तादृग्रथो निर्जिगमिषो राज्ञोऽग्रे गच्छति । तस्मिन् सत्यामिच्छायामारोहति, नो चेदग्रतो गच्छति.

24

5 अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नन्ती कुशकण्टकान्. Sītā offers to go in front of Rāma, crushing the prickly ends of Kuśa grass (with her tender feet) so that her husband's feet may not be hurt. What she wants to convey to Rāma is that she is not afraid of the difficulties of forest-life; on the contrary, she would be of great help to him in relieving him of many a hardship he would be subjected to.

7 सर्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते. Ct : ' विष्णोरभक्तिकावस्था सर्वावस्थेति गीयते ' इत्यभिधानात्। तां गतस्य आ ईषद्भर्तुः। भर्तुरित्यन्तमेकं पदम्। अथवा पृथक्पदे। श्रुत्युक्तधर्माननुष्ठानरूपां तां गतापीति योजना। सकलभर्तृधर्मरहितस्यापि पत्युः पादच्छाया पादसेवनमेव इतरधर्मापेक्षया स्त्रिया विशिष्यते अधिकं भवति। श्रुतिस्मृत्योः सर्वपरित्यागेन भर्तृसेवाया एव स्त्रीणां नित्यत्वबोधनादिति भावः।

8 Sītā goes further and tells Rāma that she had been well-instructed by her parents how she should conduct herself in various situations.

28

4 अश्वपतेः सुता = कैकेयी.

7 यस्याः सहस्रं ग्रामाणां संप्राप्तमुपजीवनम्. Kausalyā was given an allowance of the income from a thousand villages for her maintenance by Daśaratha on his marriage with Kaikeyī as she was अधिविन्ना.

29

22–27 This is a short interlude of Trijaṭa Gārgya, a funny ascetic, who desired to have a share in Rāma's distribution of his property, and is probably introduced here by the poet to relieve the mental tension of his readers.

30

10 सत्त्वमाविश्य भाषते. Daśaratha is speaking to-day as if he is possessed by a ghost. The use of आविश्य does not strictly conform to rules of Pāṇini. The subst. * passages 785* or 786* seem to rectify the language by stating अन्येन सत्त्वेनाविष्टचेतनः or यदि हि स्यादनाविष्टः सत्त्वेनान्येन.

31

25 न मे कार्यं त्वयानृतम्. I should not turn you into a liar.

35

33–34 These two stanzas raise an interesting ethical question. The situation is that Rāma sat in the chariot and is about to leave for the forest. Daśaratha, to have a last look as it were of Rāma, orders Sumantra, the charioteer, to stop the chariot and not to proceed, while Rāma asks him not to stop, *i.e.*, not to obey Daśaratha's command to stop. Sumantra, naturally, was in a fix whether he should obey the king or Rāma. Secondly, Rāma tells Sumantra that he should tell a lie to Daśaratha that he did not hear his word if, on his return, the king took him to task. The reason for this advice to Sumantra as given by Rāma is that in case Daśaratha remains in that sad plight longer, it would be more painful to him and to all, and hence disobedience and consequent lie is justifiable under the circumstances.

The question to be now considered is whether Rāma who is traditionally known as the champion of absolute truth, should or can advise Sumantra to tell a deliberate lie. The problem of Truth and Falsehood is discussed in a number or places in the MBh., *e.g.*, 12.110.4–20 and the conclusion arrived at seems to be that falsehood is not falsehood under certain circumstances.

चक्रयोरिव चान्तरा—Cg : चक्रयोरन्तरेव रथपूर्वपश्चाद्भागस्थितयोश्चक्रयोर्मध्यगतः पुरुष इव. Ct : चक्रयोर्युयुत्सुसेनयोरन्तरा स्थित उदासीनः पुरुष इव सुमन्त्रस्यात्मा दोलायितो बभूव. Cg : राजवचनातिक्रमणे महान्दोषो भविष्यतीत्याशङ्कायामाह—नाश्रौषमिति। पुनरागमनानन्तरं राज्ञा किमर्थं मद्वाक्ये न स्थितोऽसीति निन्दितोऽपि नाश्रौषं त्वद्वचनमिति वक्ष्यसि। किमर्थमेवमसत्यवचनं तत्राह—चिरमिति। दुःखस्य इदानीमनुभूयमानदुःखस्य चिरं विलम्बः पापिष्ठमतिदुःसहमित्यर्थः.

37

19 अपस्नातः. Ct : मृतस्नानस्नातः. Cg : अरिष्टमशुभम्.

40

20–22 वाजपेयसमुत्थानि च्छत्राणि and वाजपेयिकैः. The priests taking part in the performance of Vājapeya are allowed to wear white umbrellas which, normally, are permitted for kings only. Rāma having resigned his claim to kingship, is being offered white umbrellas by Brahmins following him, which they had acquired on their performing Vājaperya. Cg : वाजपेयसमुत्थानि वाजपेयानुष्ठानसंभृतानि।...वाजपेयिकैः वाजपेयप्राप्तैः। " यावज्जीवं न कंचन प्रत्यवरोहेत्। बृहस्पतिसवेन वा प्रत्यवरोहणीयेन यजेत। श्वेतच्छत्री भवतीति विज्ञायते " इति वाजपेययाजिनां श्वेतच्छत्रधारणविधानात्. Ct : वाजपेययाजिनो राजवच्छत्रादिसंबन्धस्य श्रुतावुक्तेः (cf. आप. श्रौ. सू. १८.७.१८; सत्याषाढ श्रौ. सू. १३.२.४२).

41

24 मोहनार्थं तु पौराणाम्. This is another instance of Rāma practising a sort of trick. This type of behaviour is justifiable and is justified by Rāma himself in st. 21 above :

पौरा ह्यात्मकृताद्दुःखाद्विप्रमोच्या नृपात्मजैः ।
न तु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः ॥

42

8–16 Note that SR maintains a uniform order of stanzas, which differs considerably in NW, NE and W versions. M4 has its sequence disturbed, but it relates to only three stanzas.

44

8 The course of Rāma's journey, after the crossing of the river Tamasā was, first northwards, and after crossing the river Vedaśruti towards the south. The river Gomatī was crossed next and then the Śyandikā. It is at Śṛṅgavera that he first saw the swift current of the waters of the Gaṅgā.

9 स्थपतिः = निषादाधिपतिः.

19 न हि वर्ते प्रतिग्रहे. I cannot accept gifts or presents, and I live on fruits and roots.

66 शुभस्फ्यवेगाभिहता. Sphya is found in ritualistic literature as the name of an implement to scrape the sacrificial ground. As the shape of an oar is similar to that implement, the oar is also called sphya.

79 Our text states that Rāma and Lakṣmaṇa killed four animals, while some MSS. of NR say that they killed only one spotted deer.

48

25 दशक्रोश इतस्तात गिरिः. The mount Citrakūṭa is here stated to be about 10 krośas or 20 miles to the south-east of Prayāga.

49

11 आंशुमतीं, *i.e.* यमुनाम् Probably because the river in our mythology was the daughter of अंशुमत्, the sun. The form आंशुमती is somewhat ungrammatical; अंशुमती is still more so.

50

12, 1200*. This passage is found only in SR. The reference to Vālmīki therein is certainly absurd, and the passage 1200(A)* is still more so.

13, 1201* and 1202*. These passages indicate that two separate huts were constructed, one for Rāma and Sītā, and the other for Lakṣmaṇa. SR seems to suggest that they constructed only one hut (पर्णशालाम्).

15 शालां यक्ष्यामहे, let us perform a sacrifice for warming the house.

22 माल्यवती is otherwise called मन्दाकिनी.

56

2 This refers to the episode detailed in the next Sarga.

57

8 लब्धशब्देन कुमारेण etc. When I was young and already earned reputation that I hit an object merely on hearing its sound.

11 परेताचरितां दिशम्, *i.e.*, south.

19 उदाहारो *i.e.*, to fetch water.

25 सर्वे, all the three, *viz.*, himself and his blind parents.

33 अशक्तिरपरिक्रमः, weak and unable to walk.

35 एकपदी. Cg : एकपदन्यासमात्रयुक्ता सरणिः, a track so narrow that one can cover it with one step only.

37 न द्विजातिरहं etc. The young ascetic hit by the arrow of Daśaratha states that he is not a Brahmin. He was the son of the mother belonging to the śūdra caste and of the father belonging to the merchant caste. The old couple, blind on account of age, retired to a forest, built a sort of hermitage, and, with the help of their son, led a quiet life of ascetics.

58

15 विसृष्टोऽम्भसि नाराचः. I discharged my arrow in the direction of water. Note the unusual use of locative case to indicate direction.

21 अपि ह्यद्य कुलं न स्याद्राघवाणां कुतो भवान्. As stated in st. 20 above, that if a Kṣatriya consciously attempts to kill an ascetic, the act would remove Indra from his heavenly kingdom. This act of Daśaratha would have ruined the entire race of Raghus, not to speak of a single member like Daśaratha.

60

13 संकलनं or संकालनं means प्रेतनिर्हारः according to Ct or संस्कारः according to Cg. Elsewhere the term संकलन figures associated with अस्थि when it means collection of bones of the dead. This meaning, of course, is not applicable in the present context.

61

1 राजकर्तारः, Officers of the King, courtiers.

7 अराजकं हि नो राष्ट्रम्. The condition of a kingless state is described here in sts. 8–23. Similar description of a kingless state is found also in the MBh. 12–67.

18 यत्रसायंगृहो मुनिः. A wandering ascetic does not build a hermitage and halts for the night anywhere at nightfall. In a kingless state, this sort of practice is unsafe and impossible.

21 मत्स्या इव नरा नित्यं भक्षयन्ति परस्परम्. The MBh. expression in 12. 67. 16 is शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् which is identical with Manu. 7.20. This is usually known as मत्स्यन्याय, where the weak are overpowered by the strong. Cf. Kauṭilya Artha. 1.4 and 1.13.

62

7 आत्ययिकम्, urgent. Cg : अत्ययः कालातिपातः, तं प्राप्तमात्ययिकम्। विनयादिभ्यष्ठक्। ...यद्वा। अत्ययः कृच्छ्रम्। तत्रभवमात्ययिकम्.

13 अभिकालं ततः प्राप्य तेजोभिभवनाच्युताः. Here SR does not give a uniform text. We have a reading from Ct which explains: अभिकालतेजोभिभवनौ ग्रामौ; Cg, however, adopts a different reading for ᵇ and explains: अभिकालं तदाख्यग्रामम्। कुलिङ्गासाहचर्यात् बोधिभवनात्तदाख्यात्पर्वतात्। नदीमूलत्वोक्तेः.

63

2 व्युष्टामेव तु तां रात्रिम्. Bharata saw a dream when the night was about to be turned into dawn. There is a general belief that dreams seen at dawn come out to be true.

14 प्रयातो दक्षिणामुखः. King Daśaratha was seen in the dream to proceed south-wards, indicating his death.

64

9 आत्मकामा सदा चण्डी. This is Bharata's view about his mother, which is quite pertinent in the present context.

20 ऐन्द्रशिरान्, belonging to the region इन्द्रशिर, a mount which was a famous source of good elephants. It appears that the Kekaya country was rich in elephants, horses, camels, mules and dogs of excellent breed, as these animals are included in the gifts to Bharata.

65

1 Bharata's return journey has been fully detailed in the Introduction, p. XXVI. It seems now somewhat difficult to identify the places mentioned. The commentators, particularly those from the South, are unable to present a uniform text, and explain names differently, particularly the expression शिलामाकुर्वतीम्, which is explained by a majority of them as शिलामासमन्तात्कुर्वतीम्, शिलाकर्षणस्वभावाम्, while Ck says आकुर्वतीनामकं नद्यन्तरम्, which, from the context, seems to be a more reasonable explanation.

10 पार्वतीयैस्तुरंगमैः, horses from hills. They are both swift and sturdy, and swim the streams comfortably.

14 सप्तरात्रोषितः पथि. The journey of Bharata from Rājagṛha to Ayodhyā required seven nightly halts.

66

2 उत्पपात, jumped from her golden seat to welcome her son. She, however, does not reveal to Bharata the news of Daśaratha's death but talks on other matters.

14 अजानन्तं प्रजानन्ती. To Bharata who was ignorant of his father's death which Kaikeyī knew so well.

67

Note the sequence of stanzas in NR which does not appear to me to be natural.

7 मातृरूपे ममामित्रे. You are my enemy in the form of a mother.

13 कौसल्यायात्मसंभवम् = कौसल्यायाः आत्मसंभवम्, a case of double saṃdhi after elision of visarga. All southern commentators explain this feature in a similar way. There are hundreds of such instances in the language of the Epics. G3, among our MSS., changes the above reading to कौसल्यायास्तनूद्भवम् to bring it in line with Pāṇini's rules.

14 Compare : अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादभिजायसे.

15–24 Śatapatha Br. 14.9.4.8. A short episode on a mother's love to a son.

29 शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्षये. The Indradhvaja is honoured during the festival, but when it is over, it is thrown on the ground and even insulted by boys.

69

1, 1771*, 1772*. These two * passages, found in the MSS. of NR and SR, do not agree in contents and hence are relegated to the Crit. App.

14 कृता शास्त्रानुगा बुद्धिः etc. Cg : कौसल्यया स्वस्मिन्नारोपितं दोषं परिहर्तुं शपथवाक्यान्याह—कृतेत्यादिना । आर्यः रामः । यस्यानुमते संमतौ सत्यां गतः, तस्य शास्त्रानुगा कृता बुद्धिः गुरुणा विधिनिषेधबोधकशास्त्रानुसारित्वेन सुशिक्षिता बुद्धिः । कदाचन मा भूदिति संबन्धः । यद्यहमार्यप्रवासनेऽनुमन्तास्मि, तर्हि श्रुतिस्मृतिज्ञानात्प्रच्युतो भूयासमित्यर्थः ।... अत्र शपथव्याजेन धर्मविशेषाश्च शिक्ष्यन्ते मुनिनेति बोध्यम् । अत्र च सत्पुरुषविषयापराधे शास्त्रज्ञानभ्रंशो भवतीति सूचितम् ।

22 पायसं कृसरं छागं वृथा सोऽश्नातु. Cg : वृथाश्नातु देवतापित्रतिथिनिवेदनमन्तरेण भुङ्क्तामित्यर्थः ।

70

2 संयानम्. Cg : सम्यग्यानम् । स्वर्गप्रापकक्रियाजातमित्यर्थः ।

71

2 बास्तिकं बस्तानां छागानां समूहः.

5 शोधनार्थमुपागतः. Bharata who had gone to the burning ground to pick up the bones of Daśaratha (and thereby to clear the burning ground). Cg : शोधनार्थं स्थलशोधनार्थम् । अस्थिसंचयनार्थमित्यर्थः ।

15 प्रवारयसि. Cg : एष्वाभरणादिषु किं तवेष्टं (तद्) गृहाण प्रकर्षेण स्वयं ग्राहयसि तत्प्रवारणम्.

22 त्रीणि द्वंद्वानि. Cg : अशनायापिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू इति त्रीणि द्वंद्वानि.

72

5-23 The episode of Mantharā chastised by Śatrughna is narrated here. Bharata's view is that he should have punished not only Mantharā, but Kaikeyī also. If he would do so, Rāma would not even speak to him. Hence he advises Śatrughna to let her off.

73

3 संगत्या नापराध्नोति. Even though there is no king, it is our good luck (संगतिः = दैवयोगः) that there is no disorder in the country. Cg : नापराध्नोति राज्यस्थजनजातमन्योन्यं न द्रुह्यति.

12 मातृगन्धिनीम्. Cg : केवलमातृव्यपदेशाम्, लेशमात्रमातृभावामिति वा.

74

5 स्ववारं समास्थाय, in their turn.

75

1 नान्दीमुखीं रात्रिम्, the night which marked Bharata's effort to start on a journey to bring Rāma back to Ayodhyā. Cg : रामानयनाभ्युदययुक्ताम् । यद्वा । शोकविगमाय कृताभ्युदयाम्.

6 नौरिवाकर्णिका, a boat without a pilot or कर्णधार.

76

1 प्रग्रहाम्, well-controlled. Cg : नियमवतीम् । यद्वा । शुक्रबृहस्पत्यादिप्रकृष्टग्रहयुक्ताम् । तदा निशाविशेषणमेतत्. Ct : प्रकृष्टैर्वसिष्ठादिभिर्ग्रहः परिग्रहोऽधिष्ठानं यस्याम् ! निशापक्षे गुर्वादिग्रहवतीम्.

77

6 रामानयनसंहृष्टाः. Note that among Rāma's mothers who join the party there is also Kaikeyī, as she has now realised her mistake.

12-15 We get here a list of trades and professions known to the age of Vālmīki. A Buddhist counterpart will be found in Dīgha Nikāya 2. The list in NR is enlarged still further in 1905*.

20 अभिप्रायेण सर्वशः. Bharata, on his arrival on the bank of the Gaṅgā, asks his ministers to camp there, according to the wish of each group. Compare : छन्देन स्वेन स्वेन पृथक्पृथक्.

78

3 कोविदारध्वजः. The flag or banner of Bharata had an emblem of Kovidāra tree. The commentators do not seem to be kindly to Bharata, and they seem to put into the mouth of Guha that this tree is an emblem of wickedness. In fact, Guha thought that Bharata had come there to punish the fishermen or that he was pursuing Rāma to kill him. So he asked his men to be ready to fight with Bharata and his army, if necessary.

15 निष्कुटश्चैव देशोऽयम्, this region under my command is like a garden around your own home. Guha asks Bharata to stay there and be at home comfortably at night, and then to cross the river next morning.

79

7 कच्चिन्न दुष्टो व्रजसि रामस्याक्लिष्टकर्मणः. Guha hopes that Bharata is not marching against Rāma with evil intentions as the army accompanying him appears to indicate.

9 मा भूत्स कालो etc. Bharata assures Guha of his good intentions, saying that his elder brother is like his father.

81

17 औपवास्यं = उपवासम्. Rāma observed a sort of fast that day and lived on water that night.

84

7 न राजानमुदाहरत्. Note here that the object of Bharadvāja, not purposely mentioning Daśaratha's

death, is to ascertain Bharata's intention in moving with his army in the direction of Rāma.

85

11–18 Bharadvāja invoked the aid of Viśvakarman for according hospitality to Bharata. The objects provided include food and drink, wines and amusements, and entertainments of all kind.

35–36 Bharata was provided with a royal seat, but he did not use it; on the contrary, he offered his homage to the seat as if Rāma was occupying it, and himself occupied the seat meant for a minister or an associate. Note the Dative case रामाय which is to be construed with अभिप्रणम्य.

62 निष्ठानवरसंचयैः, with plentiful and excellent condiments (निष्ठान).

86

10 अर्धतृतीयेषु योजनेषु चित्रकूटः. This gives exactly the same distance mentioned before, *viz.*, ten Krośas or about 20 miles from Prayāga. To the north of the mount flowed the river Mandākinī. The direction of the mount is mentioned as south (दक्षिणेन) and south-east (सव्यदक्षिण).

28 Bharadvāja advises Bharata not to accuse Kaikeyī as her behaviour in putting Rāma into exile would end well, probably suggesting the death of Rāvaṇa.

33 यानप्रवेकैः = यानोत्तमैः.

88

This Sarga describes the beauties of Citrakūṭa. Rāma points them out to Sītā and concludes that he would spend happily the entire period of exile in her and Lakṣmaṇa's company, observing duties of a pious life as led by good men.

89

15 Rāma asks Sītā to regard the wild animals as citizens, the mount Citrakūṭa as the city of Ayodhyā, and the river Mandākinī as the Sarayū, so that she should not feel that she is staying in the forest.

19 App. I (No. 26).—After this stanza, the MSS. of NR including M4 insert a long passage of 122 lines, impropriety of which has been fully discussed in the Introduction. It has been pointed out there that the passage consists of two parts, part one of 66 lines and part two of the remaining lines. Both these parts seem to be very old, the first going back to the age of Bhavabhūti (8th century A.D.) and the second to the age of Kālidāsa (5th century). Bhavabhūti actually quotes a stanza or two from part one of this passage, and Kālidāsa in his poem Raghuvaṁśa (12.21–23) refers to the Kāka episode. Though there is no trace of the Kāka episode in Ayodhyā in T G M1–3, which I consider to be the purest SR, the story is referred to in the Vulgate, 5.67, in the Lahore edition in 5.66 and in Gorresio's edition in 5.68, and is used as an abhijñāna by Sītā in her message to Rāma. Thus, all the printed editions agree in retaining the incident in the Sundarakāṇḍa. What would be the position of this episode in our critical text is yet to be seen. I, however, do not see any reason to change my views as expressed in the Introduction. The reason why I eschewed it from the Ayodhyākāṇḍa is that it is not found in SR in the Ayodhyākāṇḍa. If our MSS. have this incident in the Sundarakāṇḍa, my explanation is that NR referred to it in the Ayodhyākāṇḍa in anticipation. The exclusion of this passage is justified from the point of view of textual criticism.

90

14, 16 The kovidāradhvaja was a special and exclusive banner of Bharata, having the emblem of an exhuberent (विटपिन्) Kovidāra tree. If Rāma and Lakṣmaṇa fight with Bharata's army and capture the banner, it would be regarded as the defeat of Bharata.

18 अरिर्भरतः. Lakṣmaṇa calls Bharata to be an enemy and regards him as worthy of being killed.

21 कलुषेणाद्य महता मेदिनी परिमुच्यताम्, Let the earth be cleared of a great evil, *viz.*, Kaikeyī and her son Bharata.

91

5 अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते. Rāma is trying to pacify Lakṣmaṇa, pointing out to him to mention a single occasion on which Bharata ever displeased him, and concluding he says that if Lakṣmaṇa speaks a single unpleasant word to Bharata, Rāma would regard it as an offence against himself. After this argument, Lakṣmaṇa was put to shame and looked small (प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया).

16 Read after गजाकुला in the Critical Apparatus: —After 16, S1 Ñ B D6 M4 read 2.92.1.

93

9 अभिज्ञानकृतः पन्था विकाले गन्तुमिच्छता. Lakṣmaṇa seems to have placed marks by fastening some pieces of cloth or bark on tree-tops by way of indication of the path leading to their huts, by night.

36 पादावप्राप्य. On seeing Rāma, Bharata was so overpowered with grief that he ran to touch the feet of Rāma, but the force of his grief was so great that he actually fell down before reaching Rāma's feet.

94

3 दुष्प्रतीकम्. Cg : वैवर्ण्यादिना दुर्विज्ञेयावयवम्; Ct : दुष्प्रतीकमिति भरतविशेषणं वनविशेषणं वा। आद्ये कार्श्यवैवर्ण्यादिना दुर्विज्ञेयाकारम्, वनमपि भीषणतया।

2134*. SR first puts into the mouth of Rāma a question suspecting Daśaratha's death, and, without waiting for Bharata's reply to that question, goes on firing question after question how he is ruling his newly acquired state; whether he observes rules laid down for the guidance of a good king. To me, the entire set of stanzas beginning with कच्चित् except the first, is out of place, and introduced to show that Vālmīki knew well the science of polity. Compare, in this context, Mbh. 2.5.7–99, where the questions put to newly enthroned Yudhiṣṭhira by Nārada who visited him have a sense of propriety in the context. These questions there cover some 93 stanzas in the constituted text and about 100 or more in the Vulgate. Our Critical Text contains just 56 stanzas against 73 in the Vulgate and a few less in Gorresio. Professor Edgerton has given a note in his *Addenda et corrigenda*, to Sabhāparvan pp. 489–491. He says there that about 37 stanzas of Rāmāyaṇa have their parallels in the MBh. 2.5. I think there is clearly an imitation here of the MBh., where the questions are justified on more than one ground, while there is a good deal of absurdity in them in the Rāmāyaṇa on emotional ground. The question put in stanza 3 is just the question to be put to Bharata, and had Rāma waited for a few moments before he put the other questions, the situation would have become clear to Rāma that Bharata had not accepted the Kingship. But without waiting for a reply to the first question, Rāma fires on his questions making Bharata a silent and bewildered listener. We may have been justified in ignoring them altogether, but our MSS. authorities are uniform in keeping at least 56 of the stanzas.

95

This sarga and the following 96th sarga are read in a number of MSS. after sarga 97 of the Critical Text. That order of the text is not correct and does not correctly represent the chronology of events as has been pointed out by Govindarāja. Maheśvaratīrtha seems to be the champion of that order of sargas and Govindarāja has criticised his views. A part of Cg is given in the Critical Apparatus. I am citing here the remaining part :

ननु आर्यं तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम्।
गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः॥ इति,
इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः।
त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः

इति च भरतेनोक्ते रामस्तदानीमशोचन् तदुल्लङ्घ्य अभिषेकप्रत्याख्यानमेव किमिति कृतवान्। नैष दोषः। तस्मिन् भरतवाक्यप्रबन्धे पितृमरणमानुषङ्गिकत्वेनोक्तम्, राज्यस्वीकरणमेव प्राधान्येनोक्तम्। अतो रामस्त्वेवं मन्यते—पिता पुत्रशोकेन मृतकल्पः, न पुनर्जीविष्यतीति मृत इत्युच्यते।—मातरश्च विधवाकल्पा इति विधवा इत्युच्यन्ते। अनेन ममाभिषेचनमेव प्राधान्येनोच्यत इति। अतोऽशोचन्नभिषेकप्रत्याख्यानं कृतवान्। स्ववाक्ये पितृमरणानुवादस्य चायमेवार्थ इति। अत्रायं परिहारो न युज्यते। यदि च पिता मृतकल्पत्वेन मृत इत्युच्यते इति रामो गृह्णीयात्, तदा

व्यादिश्य च महातेजा दिवं दशरथो गतः।

इति नानुवदेत्। यस्तु स्वाशयं स्वयमेव एवमिति वदति, तस्य अन्येन गत्यन्तरे सति तद्विरुद्धाभिप्रायकल्पनं कथं कर्तुं शक्यम्। अतोऽनेनैवानुवादेन रामेण पिता मृत इत्येव गृहीतमिति भाति। किं च, प्रकृतीनां मातॄणां च समागमनात्पूर्वम्—

इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः।
त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि॥

इत्यङ्गुल्यादिनिर्देशानुपपत्तेश्च। अतः "तं तु रामः समाश्वास्य" इत्यादिसर्गः "वसिष्ठं पुरतः कृत्वा" इति त्र्युत्तरशततमसर्गानन्तरं चतुरुत्तरशततमसर्गत्वेन लेखनीयः पठनीयश्च। तथा चेत् संगतः स्यात्।

2 शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मासु नरर्षभ. Bharata points out to Rāma that it is an eternal law with the race of Ikṣvāku that so long as the eldest son is living, he should succeed his father and no younger son should be made a king. Compare in this context, what Vasiṣṭha says in 2.102.30.

इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः।
पूर्वजे नावरः पुत्रो ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते॥

26 तत = हे तात. Some MSS. and even printed editions put figure 3 after तत to indicate that the second vowel of the word is a *pluta*. The word तत

is misunderstood and hence a wide variety of readings has come in.

31 यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः, gives Rāma's explanation why he offers नीवारपिण्याक as a पिण्ड to his father.

97

21 एवं कृत्वा महाराजो विभागं लोकसंनिधौ. Rāma points out to Bharata, "our father divided patrimony in the manner that you should rule in Ayodhyā and I should live in the forest." This division of patrimony, once made, cannot be undone, following the well-known legal maxim: सकृदंशो निपतति (Manu 9.47).

98

4 तद्ददामि तवैवाहं. Bharata says to Rāma that the kingdom was no doubt given to him by their father; but now he gives it to Rāma which he should accept.

99

3-4 Rāma points out to Bharata that Daśaratha made a promise to Kaikeyī's father at the time of marriage that kingdom to her son would be the dowry. Daśaratha also gave to Kaikeyī two boons, Kingdom to Bharata and exile to Rāma. He further says to Bharata that they both should honour the pledges of their parents.

100

1 धर्मापेतम्, far away from the accepted law. Jābāli here takes the stand of an athiest or Laukāyatika and argues that Rāma should go to Ayodhyā and rule there. Jābāli is made here the champion of the Lokāyata school, and advocates the philosophy of that school, the object being to persuade Rāma to go back to Ayodhyā.

16 2241*. Note that the contents of this * passage have no uniform location in the MSS.. Note particularly lines 13-16 which make an unjustifiable reference to Buddha calling him a thief. The absurdity of this passage is quite plain on the surface, but, it must be admitted, it is at least as old as Uḍāri (earlier than 1250 A.D.). The composer of this stanza confounds Buddha and Cārvāka. In the first place, Buddha is not a Laukāyatika or Nāstika, and there are no points of agreement between their views. It must, at the same time, be noted that the tenets of the Lokāyata school are as old as humanity itself; but Buddhism has a history and came into existence in the 6th century B.C. To make any reference to Buddha and his philosophy is an anachronism because Jābāli, Rāma's senior, uses his name; further, Vālmīki also is chronologically older than Buddha. To call Buddha a thief indicates only a hatred on the part of the composer in a composition characterised by literary chastity. The spurious character of this passage requires no further comments. It is clearly smuggled into Vālmīki's text by one who disliked and misunderstood Buddha's teachings. The NE version has no trace of this passage.

102

The genealogy of Ikṣvāku Kings which appears here may be compared with one which appears in the Bālakāṇḍa, 1.69.17-30 and also with that in 1.1274*. If we examine the Rāmāyaṇa genealogy of the solar race, we find some discrepancies. The chronology as given in the Constituted Text of the Bālakāṇḍa and that given in the Ayodhyākāṇḍa do not show complete agreement. Here I may point out particularly the name of Yayāti which figures in Bāla but not in Ayodhyā. In fact, this name of Yayāti among kings of the solar race looks strange as has been pointed out by Dr. A. D. Pusalkar in his article "*Genealogy of the Solar Dynasty in the Purāṇas and the Rāmāyaṇa: A study*," appearing in Purāṇa, IV. pp. 23-33.

103

15 Bharata wanted to go on hunger-strike or Prāyopaveśana, and asked Sumantra to spread the darbha grass on the ground, and as Sumantra was hesitating, himself started to spread it on the ground. Rāma then tells him that as a Kṣatriya he cannot go on hunger-strike. Bharata then appeals to the public to prevail upon Rāma to go back to Ayodhyā, but they declined to do so, as in their opinion Rāma's stand to obey his father was right.

29 उपधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः, I cannot bypass the father's word that I should stay in the forest under any pretext (उपधि) because I detest such a thing. He, however, adds that the period of exile is fixed at fourteen years, and agrees that he would later on return to Ayodhyā and rule along with Bharata.

104

21–22 Bharata now asks Rāma to do him a favour to put his feet on the sandals bedecked with gold, and give them to him. Rāma does this, and thereupon Bharata tells the people that these sandals of Rāma would henceforth look to the welfare of the world. After receiving these sandals from Rāma, Bharata places them on the head of an elephant, and asks his party to return to Ayodhyā.

105

12 This stanza states that Vasiṣṭha suggested to Rāma to give his sandals to Bharata, while in 2.104.20 it is Bharata who made that proposal to Rāma. Perhaps Vasiṣṭha might have suggested that course to Bharata.

107

In NR, the Ayodhyākāṇḍa ends with this sarga. D1, in fact, has an additional passage given in App. I (No. 31) and covering two sargas narrating the abhiṣeka of the sandals followed by a phala-śruti. Note that this additional passage is exclusive to this MS., and is not traced to any other MS. so far discovered.

108

This sarga and the three following are found as part of the Araṇyakāṇḍa in NR. I have explained in my Introduction, p. XX the reasons for taking these over here in Ayodhyā.

25 The phrase रामः संसाध्य त्वृषिगणमनुगमनाद्देशात्तस्मात् is very clumsy in construction and means that Rāma agreed that the sages wanted to leave Citrakūṭa and go elsewhere for a right reason, *viz.*, the region was being infested by demons. सम्यक्प्रीतैस्तैरनुमतः is another difficult and clumsy phrase. NR uses the right word समादिष्टः while अनुमतः is awkward.

26 This stanza also is somewhat uncouth. The meaning is that after the departure of ascetics, Rāma did not leave his hut even for a moment; for, these ascetics who were busy in observing the saintly vows, were always close associates of Rāma.

109

9–12 Anasūyā, the wife of Atri, was a lady who had acquired miraculous powers by penance. When for ten years the world suffered from the effects of a severe famine, she produced fruits and roots, and made the river Gaṅgā to flow; she also prolonged a night for ten days for the benefit of gods.

110

15 किं ते करवाणि, what shall I do for you? To this question, Sītā replies by saying that all is done by her grace, and nothing remains to be done (कृतमित्यब्रवीत्).

18 असंक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यति. The cosmetic preparations and clothes which Anasūyā gave to Sītā had the property of their being always fresh and that they would never be worne out (असंक्लिष्टं and नित्यम्).

26–50 These stanzas contain a narration of Sītā's svayaṁvara. The only point to be noted is that the bow, according to SR, belonged to Varuṇa, while according to some MSS. of the NE version, it belonged to Śaṁkara (cf. 2392*).

111

17 अभिषिच्य is to be construed with हुताग्निकान्; the construction is somewhat irregular.

19 The ascetics pointed out to Rāma two paths, one leading to the safer portion of the forest by which they used to go to bring fruits, while the other led to a difficult and uncomfortable part of Daṇḍakāraṇya.

ERRATA

Misprints in the Constituted Text and Critical Apparatus are shown below.

TEXT

Sarga	St.	For	Read
6	27[b]	निस्वनः	निःस्वनः
,,	27[d]	,,	,,
17	4[b]	तृतयिायां	तृतीयायां
19	19[b]	योद्धु°	योद्धु°
43	7[c]	अति ययौ	अतिययौ
47	3[b]	अद्यप्रभृति	अद्य प्रभृति
58	28[d]	°भाय°	°भया°
76	28[a]	तूण	तूर्णं
82	23[a]	अद्यप्रभृति	अद्य प्रभृति
83	6[d]	°मब्रवीत्	°मब्रवीत्
85	40[cd]	°स्रा: ब्रह्मणा	°स्रा ब्रह्मणा
94	43[b]	°राण	°राणां
,,	51[a]	°द्रढ्ढांश्च	°द्रढ्ढांश्च
95	23[a]	तो	ततो
,,	46[b]	केचि्	केचित्तु
97	10[a]	युक्तं	युक्तं
98	67[c]	वान्धवषु	बान्धवेषु
101	12[c]	धमः	धर्मः
102	30[c]	°जेनावरः	°जे नावरः

CRITICAL APPARATUS

P. 22, col. 1, l. 9	—After 19,	—After 17,
P. 32, col. 1, l. 25	Before G3, add D1–5.7 °समीरितः;	
P. 40, col. 2, l. 30	Remove semicolon	
P. 46, col. 1, l. 24	Add Ś1 Ñ2 V1 B D1–7 M4 om. 10[ef]. in the beginning of the line.	
P. 50, col. 2, l. 30	याचि तो	याचितो
P. 52, col. 1, l. 30	दुःखममन्वितः	दुःखसमन्वितः
P. 52, col. 1, l. 31	प्रसादयिष्यनि क्षिप्र	प्रसादयिष्यति क्षिप्रं
P. 52, col. 1, l. 36	(for क्षिप्र).	(for क्षिप्रं).
P. 66, col. 2, l. 15	अथभूतो°	अथ भूतो°
P. 71, col. 1, l. 29	भद्रे;	भद्रे.
P. 103, col. 1, l. 4	विश्रब्धं	विश्रब्धं
P. 103, col. 1, l. 30	व्राम	नाम
P. 104, col. 1, l. 29	At the end of the line add. —[c]) Ś1 D2.4.6.7 प्रस्थापनं श्रद्दधती; Ñ2 V1 B D1 अश्रद्दधाना प्रस्थाने.	
P. 118, col. 2, l. 38	निःसङ्ग	निःसङ्गं
P. 147, col. 2, l. 29	चेन°	चैन°
P. 147, col. 2, l. 40	विविना	विधिना
P. 154, col. 1, l. 36	नृपा ना	नृपतिना
P. 192, col. 2, l. 1	पार°	पौर°

P. 200, col. 2, l. 1	वाक्य	वाक्यं
P. 200, col. 2, l. 9	°महँ ि	°महँति
P. 202, col. 1, l. 24	त्विच्छेय	त्विच्छेयं
P. 212, col. 1, l. 3	46 lines	54 lines
P. 219, col. 2, l. 38	धन्या	धन्या
P. 227, col. 1, l. 1	परिववु:	परिवव्रुः
P. 241, col. 2, l. 25	लोक	लोके
P. 253, col. 1, l. 24	वक्ष्यमो	वक्ष्यामो
P. 264, col. 2, l. 30	नि:स्वनाम्	निःस्वनाम्
P. 267, col. 1, l. 29	चनु	चतु
P. 290, col. 2, l. 3	ततस्तु	ततस्तु
P. 295, col. 1, l. 9	°णानि°	°णामि°
P. 298, col. 2, l. 23	सङ्गमु°	खड्गमु°

P. 303, col. 2, After l. 36, add.—After 10, Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 S (except M4) ins.:

1196(a)* समभूमितले रम्ये द्रुमैर्बहुभिरावृते ।
पुण्ये रंस्यामहे तात चित्रकूटस्य कानने ।

[(l. 1) M2.3 पुण्ये (for रम्ये). —(l. 2) M2.3 रम्ये (for पुण्ये). Dd1 रंस्यावहे.]

P. 327, col. 2, l. 6	no	No
P. 330, col. 2, l. 6	वराहश्च	वराहैश्च
P. 332, col. 1, l. 7	Remove from while up to after 16 in l. 8.	
P. 332, col. 2, l. 2	Remove from Dg1 up to prior half). in l. 4.	
P. 335, col. 2, l. 22	2.58.6[b]	2.58.7[b]
P. 337, col. 1, l. 3	read Sarga 38	M4 read Sarga 39
P. 366, col. 2, l. 29	°शत्रघ्ना°	°शत्रुघ्ना°
P. 427, col. 2, l. 11	°त्रपते:	°नृपतेः
P. 434, col. 2, l. 23	After colophon, add, Ś1 Ñ B D4.6.7 M4 ins. App. I (No. 22);	
P. 457, col. 2, l. 17	शत्र°	शत्रु°
P. 484, col. 1, l. 30	°वाक्मु°	°वाक्यमु°
P. 497, col. 1, l. 33	(D3 ° ृ)	(D3 °धृ)
P. 497, col. 2, l. 14	मदिरा मदो	मदिरामदो
P. 505, col. 1, l. 7	B3.4 read (repeats)	B3(repeats).4 read.
P. 546, col. 2, l. 17	भ्रातृणां	भ्रातॄणां
,, ,, l. 28	°भर्तु	°भर्तुः
P. 567, col. 2, l. 9	°र्व्यक्तं	°र्व्यक्तं
P. 600, col. 2, l. 27	विसर्ज°	विसर्जं°
P. 621, col. 2, l. 19	Sअद्वैध्यम्	S अद्वैध्यम्
P. 627, col. 1, l. 39	निश्चिन्त:	निश्चिन्तः

CORRIGENDA

After 2.95.19, 2179* and 2178* are to be read above in the Crit. Text as 2.95.20 and 21 and 22 respy. with the changes सा सीता (for जानकी) and स्वर्गलोकगतं नृपम् for [b] in st. 20.

Crit. App.

20. D2.4-7 om. 20. Ś1 Dg1 Dt1 Dd1 Dm1 D6 S read 20 after 22.—[a]) Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 जानकी (for सा सीता). —[b]) Ś1 Ñ V1 B D1.3.6 सर्वलोकगुरुं मृतं.

21. V1 D1.3 om. 21–22.

22. V1 D1.3 om. 22 (cf. v. l. 21).